KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

284

1

A tartalomból

TALLÓS GYÖRGY:

A KGST-országok közötti kereskedelem módszerei

BUDA I.—PONGRÁCZ L.:

Munkadíjazás és anyagi ösztönzés

BOGNÁR JÓZSEF:

A fejlődő országok helyzete és szerepe a világgazdaságban

CUKOR GYÖRGY:

A távlati tervezés néhány kérdése

Vita új gazdaságirányítási rendszerünkről

XIII. évfolyam

1966. január

TARTALOM

Tallós György: A KGST-országok közötti kereskedelem módszereinek fejlesztéséről 1
Buda István—Pongrácz László: A munkadíjazás és az anyagi ösztönzés rendszere 16
Bognár József: A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világgazdaságában 30
Ádám György: Új technika, struktúraváltozások és foglalkoztatottság a fejlett tőkésországokban 46
Kántor Erzsébet: Mire jó a progresszív nyereségadó? 59
Garamvölgyi Károly: A Közgazdasági Társaság munkájáról és feladatairól 67

VITA

Cukor György: A távlati tervezés néhány kérdése 78
Bródy András: Észrevételek Berend T. Iván könyvéhez 93
Friss István: Berend T. Iván könyvéről 98

SZEMLE

Külkereskedelmünk a fejlett tőkésországokkal *(Hedri Gabriella)* 106

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Új gazdaságirányítási rendszerünk körvonalai *(Bors László)* 112

FOLYÓIRATSZEMLE 124

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Burger Kálmánné: A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései *(Huszár István)* 132
Gabriel Temkin: Marx és a munkapénz gondolata. Az értékelmélet problémaköréből *(Aleksander Lukaszewicz)* 134
Maksymillan Pohorille: Állami beavatkozás a tőkés mezőgazdaságban *(Wieslaw Sadzikowski)* 135
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 137

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Bognár József**, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, egyetemi tanár, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke; **dr. Bors László** kandidátus, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Bródy András** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Buda István** munkaügyi miniszterhelyettes; **dr. Cukor György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; **Friss István** akadémikus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója; **dr. Garamvölgyi Károly** kandidátus, pénzügyminiszter-helyettes; **Hedri Gabriella**, a Külkereskedelmi Minisztérium munkatársa; **Huszár István**, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese; **Kántor Erzsébet**, a Bizományi Áruház Vállalat munkatársa; **Pongrácz László**, a Munkaügyi Minisztérium osztályvezetője; **dr. Tallós György** kandidátus, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313–975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 8¾ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. december 11.
65.7587 — Kossuth Nyomda, Budapest, V. Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

TALLÓS GYÖRGY:

A KGST-országok közötti kereskedelem módszereinek fejlesztéséről

Gazdaságirányítási módszereink felülvizsgálata, a belső gazdasági mechanizmus módosítása napirenden van. E munka egyik lényeges eleme, hogy a belső és a külső (nemzetközi) gazdasági kapcsolatok kölcsönhatásait a mainál hatékonyabban juttassa érvényre. Legjelentősebbek gazdasági kapcsolataink a szocialista országokkal, köztük is a KGST-országokkal. Ezért vizsgálni kell, hogy a gazdaságirányítás kialakuló új módszerei hogyan érintik a KGST-országokkal fennálló gazdasági kapcsolatokat, ez utóbbiak pedig hogyan befolyásolják a belső mechanizmus fejlődését. Cikkemben — az említett szempontokból — elsősorban a külkereskedelem formáinak és módszereinek fejlesztésével foglalkozom. E kérdések különböző vonatkozásait a Közgazdasági Szemle legutóbbi számaiban több cikk érintette.[1] Az alábbiakban foglalkozom ezek néhány megállapításával is.

A belső gazdasági mechanizmus és a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak formái és módszerei (a továbbiakban: „nemzetközi mechanizmus") közti sokrétű kölcsönhatásból két alapvető szempontot kell kiemelni. 1. A belső mechanizmus módosításánál figyelembe kell venni az adott nemzetközi mechanizmus feltételeit; 2. a belső mechanizmus módosítása szükségszerűen kihat a nemzetközi mechanizmusra és maga után vonja annak változását is, különösen akkor, ha egyidejűleg több, a nemzetközi mechanizmus keretében egymáshoz kapcsolódó országban kerül sor módosításra. Emellett a nemzetközi mechanizmus *önmagában* sem tekinthető statikus kategóriának. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok formáinak és módszereinek rendszeresen fejlődniök, változniuk kell a belső mechanizmusok módosulásától függetlenül is.

Abból indulok ki, hogy a nemzetközi mechanizmus fejlesztésének fő irányai hasonlóak a belföldi mechanizmus fő kritériumaihoz. Az áru-, érték- és pénzkategóriák eddiginél következetesebb, fokozott felhasználása nemcsak a belső gazdasági mechanizmusban szükséges és helyes, hanem a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is. A termelővállalatok gazdasági önállóságának fokozása nem korlátozódhat csak belföldre, hanem — a vállalatok közti közvetlen nemzetközi kapcsolatok erősítése útján is — a gazdaság nemzetközi szférájában is szerephez kell jutnia. Ez az államközi megállapodások előkészítésének és végrehajtásának feltételeit is befo-

[1] Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus (1965. 7–8. szám, 800–808. l.); Balassa Ákos: Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban (1965. 9. sz. 1013–1028. l.); Balassa Ákos: Szabályozott piaci verseny a KGST-országok vállalatai között (1965. 11. sz. 1277–1288 l.).

lyásolja. E téren is célszerűnek látszik ugyanis a népgazdasági előirányzatok végrehajtását általában a belföldi gazdasági egységek számára adott közvetlen, részletes utasítások helyett megfelelő gazdasági ösztönzőkkel elősegíteni.

Azt is szükségesnek tartom már kiindulásul figyelembe venni, hogy az egyes szocialista országok belső gazdasági mechanizmusuk átalakításában, a gazdaságirányítás konkrét módszereinek megválasztásában saját adottságaik alapján és nemzeti gazdaságuknak leginkább megfelelő módon járnak el. A nemzetközi mechanizmus fejlesztéséhez, a jelenlegi mechanizmus módosításához valamennyi — abban érdekelt — ország megállapodására van szükség.

A nemzetközi kapcsolatok eddigi módszerei is valamennyi résztvevő ország érdekeivel összhangban, *kölcsönös* előnyök biztosításának céljával alakultak ki. A kisebb és nagyobb horderejű változásoknál mindvégig figyelembe kell venni, hogy azok csakis a kölcsönös érdekek és előnyök alapján valósíthatók meg. *Nem lehet tehát elhanyagolni azokat a viszonylagos előnyöket vagy hátrányokat, amelyeket a nemzetközi mechanizmus bármelyik elemének módosulása okoz az egyes országok számára eddigi helyzetükhöz képest.*

A nemzetközi mechanizmus fejlesztésének is vannak perspektivikus és átmeneti jellegű feladatai. A nemzetközi kapcsolatok módszereinek fejlesztésében elsősorban olyan kérdések megoldását célszerű napirendre tűzni, amelyek realizálása — bár hosszabb, de konkrétan behatárolható idő — mintegy 8—10 év alatt a jelenlegi ismeretek szerint megoldhatónak látszik és gazdasági kihatásuk minden, azokban érdekelt ország számára elfogadható. „Nagyvonalú" — de a végrehajtás feltételeit és időpontját illetően meghatározatlan — célkitűzések e téren is inkább leszerelő, mint mozgósító hatásúak.

A nemzetközi mechanizmus fejlesztésének egyik szempontjául s egyben a javaslatok helyességének mércéjéül azt is mérlegelni kell, hogy azok a KGST-országok együttes fejlődését elősegítő gazdasági integrációt erősítik-e és gátolják-e az egyes szocialista országok gazdasági potenciáljának a mainál erősebb polarizálódását. A KGST-országok együttműködésében a társadalmi-gazdasági *alapok azonossága mellett* a nemzetközi gazdasági (külkereskedelmi) kapcsolatok *fő módszereinek egységessége is fontos tényező* (kereskedelmi szerződések rendszere, szállítási feltételek, külkereskedelmi árrendszer stb. egységes elvi, módszerbeli alapjai). Ezek fellazítása semmiképpen sem kívánatos, de fejlesztésük szükséges.

A KGST-országok gazdasági kapcsolatainak jelenlegi helyzete mint a nemzetközi mechanizmus fejlesztésének kiinduló feltétele

A KGST-országok gazdasági kapcsolatainak eddigi — 15—20 éves — fejlődése eredményeként gazdaságuk viszonylag nagymérvű integrációja jött létre. Erre utal az is, hogy a külkereskedelem részesedése a KGST-országok nemzeti jövedelmében — a Szovjetunió kivételével — jelentős (Magyarországon például 35%), és az egymás közti (intern) kereskedelem aránya valamennyi KGST-ország külkereskedelmében vezető szerepet ját-

szik — teljes külkereskedelmi forgalmukban tartósan, közel $^2/_3$ részt tesz ki.[2]

A KGST-országok közötti integráció magán viseli a gazdasági integrációk több — a kapitalista viszonyok közt is érvényes — jellegzetességét. Emellett a gazdasági kapcsolatok szocialista jellegéből számos sajátosság következik. A szocialista országok gazdasági együttműködésének objektíve szükségszerű eleme a gazdaságilag gyengébb országok történeti-gazdasági okokból való elmaradottságának gyors ütemű felszámolása a szocialista gazdasági közösség erejével.

Az integráció eddig már elért szintje egyik legjelentősebb tényezője annak, hogy a KGST-országok viszonylag rövid idő alatt, főleg egymás (elsősorban a Szovjetunió) nyersanyagbázisára támaszkodva jelentős ipari fejlődést érjenek el. Az integráció egyúttal a feldolgozó iparok exporttermékei számára is kedvező piaci lehetőségeket biztosít. A KGST-ben minden országnak minden másik országgal szemben vannak — az áruforgalomban és annak összetételében kifejezésre jutó — sajátos érdekei és egyidejűleg el kell ismerniök a partner ország hasonló érdekeit. A kölcsönös érdekek találkozása és az érdekek kölcsönös elismerése — nemegyszer kompromisszumok eredményeként — hosszú időn át érvényesülő arányokat hoz létre az árucsereforgalomban. Az összefonódás egyik jellemzője, hogy *az országok előbb és nagyobb mértékben tudták ipari fejlődésük eredményeit az egymásközti kereskedelmi forgalomban realizálni, mint a tőkés világpiacon.* Ezzel kölcsönhatásban *tartós* árukapcsolatok jöttek létre az országok közt. Ezek viszont jelentős szerepet játszanak egész iparágak, üzemek termelési színvonalának fejlesztésében. Kedvező cserearányok alakultak ki az egymás közti kereskedelemben. Emellett az is megfigyelhető, hogy mielőtt iparuk exporttermelése egyes *ágazatokban* vagy *termékekben* elérte volna a világszínvonalat, a szocialista országok egymás közti kapcsolatában már mód nyílt e termelés nemzetközi realizálására.[3] A gazdasági összefonódás hatása az egyes KGST-országok — köztük Magyarország — gazdaságára alapvetően pozitív, sőt, az iparfejlesztés (és ezzel együtt a foglalkoztatottság — életszínvonal) tekintetében meghatározó.[4]

Véleményem szerint — mindezt figyelembe véve — a kialakult integrációt önmagában pozitívnak, az érvényesült nemzetközi mechanizmust

[2] A Szovjetunió külkereskedelmében a szocialista országok részesedése kb. 70%, a KGST országoké kb. 59%. A többi KGST-ország együttes külkereskedelmi forgalmából a szocialista országok részesedése kb. 72–73%, a KGST-országoké kb. 68–69% (1963–1964. évi adatok). Megjegyzem, hogy a Közös Piac országainak részesedése az egymás teljes külkereskedelmi forgalmából az 1958. évi kb. 30%-ról 1964-re kb. 42%-ig növekedett.

[3] A szocialista exportpiacnak a KGST-országok kereskedelmében betöltött elsődleges szerepét történetileg sem indokolt *kizárólag* vagy *döntően* a termékek minőségi és színvonalbeli viszonylagos elmaradottságára visszavezetni. A külkereskedelemben kialakult tartós jellegű árukapcsolatok (az ún. „szakosodás") az egyes országok termelésére közvetlenül hatnak és gazdasági jelentőségüket tekintve a sikeres termelésszakosítással azonos értékűek. Nem tartom ezért szerencsésnek azt, ha a termelésszakosítás *gazdasági* problémáinak elemzésénél az említett tartós külkereskedelmi árukapcsolatok figyelmen kívül maradnak (Balassa A.: Az érdekeltség . . . 1013. l.). Nem lehet említés nélkül hagyni a tőkésországok – formájában változó –, de lényegében az egész szocialista fejlődést végigkísérő diszkriminatív kereskedelmi feltételeit sem a szocialista országokkal szemben. Szerepet játszanak persze a külkereskedelmi munka gyengéi is. Mindezek alapján nem tudok egyetérteni Ausch Sándor álláspontjával abban, hogy a tartós nyersanyaghiánnyal küzdő szocialista országok, például Magyarország, jobb gazdasági mechanizmus esetén a tőkés piacokra irányuló készáruexport növelésével számolhatnák fel ezt a hiányt. (I. m. 805. l.)

[4] Csak a kérdés egyik vetületének illusztrálására jegyzem itt meg, hogy a Szovjetunión *kívüli* KGST-országok gép- és berendezésexportjának részesedése a *szocialista* országokba irányuló összexportjukból – országonként változóan 23–56% közt mozog. A *nem szocialista* országokba irányuló exportjukból pedig 6–26%-ig terjed a gépek részesedése (1964. évi adatok). Egyedül a Szovjetunió exportjában van nagyjából azonos részesedésük a gépeknek szocialista és nem szocialista viszonylatokban.

pedig lényegében *sommásan* negatívnak értékelni nem helyes. A jövőben azonban mindenképpen szükség van az eddiginél hatékonyabb módszerekre is. A szocialista országok jelenlegi gazdasági kapcsolatainak és kereskedelmi módszereinek értékelése nemcsak a múlt és a kialakult helyzet megítélése szempontjából jelentős. Nagymértékben meghatározza a közeli és távolabbi perspektivikus célokat is. *E módszerek eredményességnek egyik kritériumát* azonban a továbbiakban is *abban kell keresni: alkalmasak-e* a szocalista gazdasági együttműködésben *részt vevő országok* hatékonyabb gazdasági kapcsolatainak erősítésére, végeredményben a *gazdasági összefonódás olyan növelésére, amely a mechanizmust alkalmazó országoknak előnyös.*

A külkereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének módszereit és lehetőségeit vizsgálva állást kell foglalni abban, hogy a piaci automatizmusnak a termelés és a KGST-országok egymás közti kereskedelme *szabályozásában* általában és a közeli jövőben milyen szerepet kell és lehet tulajdonítani. Abból kell kiindulni, hogy az áru-, érték- és pénzkategóriák szabadabb érvényrejuttatásának felismert szükségessége nem azonosítható a piaci automatizmus korlátlan érvényesítésével. Figyelembe kell venni azt is, hogy az egyes országok gazdaságában a piaci mechanizmus érvényrejutásának feltételei és az értéktörvény spontán hatása korlátozásának lehetőségei mások, mint a KGST-országok egymásközti kereskedelmében. *Belföldön* a szocialista államnak mindenkor módja van a vállalatok által a piacon (piaci szabad árakon) realizált jövedelem egy nem jelentéktelen részének központosítására és újraelosztására. Ennek következtében belföldön a népgazdaságfejlesztési célok központi meghatározására és az eszközök megfelelő átcsoportosítására lehetőség van. Hasonlóképpen lehetséges a munkaerő ágazatok közti átirányítása. Ha — *a realitásoknak megfelelően* — azt feltételezzük, hogy a KGST-országok nemzetközi együttműködése a soronkövetkező években továbbra is lényegében *nemzetközi központi gazdálkodás nélkül,* szuverén nemzeti keretekben valósul meg, akkor azzal is számolnunk kell, hogy a külkereskedelemben realizált tiszta jövedelem nemzetközi méretű központi újraelosztására sem kerülhet sor.

A külkereskedelmi szerződések rendszeréről

A KGST-országok közti külkereskedelmi áruszállítások *közvetlen* szabályozója jelenleg az állami külkereskedelmi vállalatok közti szerződés. Ebben szabályozzák az áruszállítás összes lényeges feltételeit: a mennyiséget, a minőségi és műszaki előírásokat, határidőt, árat stb. A vállalatok szerződéskötésének kereteit a bilaterális hosszú lejáratú (általában ötéves) és éves államközi megállapodásokban — mennyiségben vagy értékben — előírt kölcsönös áruszállítási kontingensek határozzák meg. A kontingensek alapján kerül sor a külkereskedelmi vállalatok közti tárgyalásra. A kontingens államközi megállapodásnak megfelelő „kitöltése" a vállalatok számára utasításszerűen kötelező — a szállítás feltételeinek megállapítása a vállalatok megegyezésétől függ. A KGST-országok egységes Áruszállítási Feltételei (ÁSZF) részletesen szabályozzák a külkereskedelmi ügyletek megkötésének és lebonyolításának módozatait.

A hosszú lejáratú államközi megállapodások rendszere mint a szocialista külkereskedelem legátfogóbb szervezési, irányítási formája nagymértékben segítette a forgalom fejlődését, bővítését. A többéves biztonsággal

tervezhető export- és importpiacok különösen a nemzetközi munkamegosztásban leginkább érdekelt KGST-országok számára előnyös lehetőségeket biztosítanak. E szerződési forma előnyeit nemcsak a KGST-országok ismerték fel. Sok tőkésország is törekszik ilyen megállapodásokra szocialista országokkal.[5]

A kötelező kontingensek mai rendszere *sem* azt jelenti, hogy minden áruszállítást egyedileg — öt vagy akár egy évre is — előre meghatároznak az államközi megállapodásokban. A kontingensek jelentős része csak egy-egy nagyobb árucsoportra vonatkozik. Ma is gyakran előfordul, hogy a kontingentált áruk helyett más árukat szállítanak az érdekelt vállalatok megegyezése alapján. Ha a konkrét áruszállítás feltételeiben nem tudnak a vállalatok megállapodni, vagy az áru nem megfelelő, a megállapított kontingensek egy része esetenként kihasználatlan marad.

A hosszú lejáratú megállapodások jelenlegi módszereinek bírálata mégis, főként a megállapodások túlzott *részletessége* miatt indokolt. A megállapodások országpáronként eltérő részletességgel, de többnyire olyan mélységben is meghatároznak ötéves áruszállítási kötelezettségeket, hogy azokat *a belföldi tervezés jelenlegi részletező módszereivel sem* lehet megfelelően megtervezni, még kevésbé pontosan realizálni. Az a tény, hogy az ötéves tervek eddig lényegében nem váltak a belföldi gazdálkodás közvetlen, tényleges szabályozóivá, végső soron kedvezőtlenül hat ki a hosszú lejáratú megállapodásokra is. (Ez különösen a feldolgozó iparok termékeire érvényes.) Olvashatók olyan érvek is, hogy a kötelező erejű hosszú lejáratú megállapodások rendszere az értékesítés biztonsága jegyében elavult termékek kereskedelmét privilegizálja, fékezi az exportáruk műszaki fejlesztését és gyenge minőségű, sőt szükségtelen importra kényszerít. Olyan gazdálkodási rendszerben, ahol a felhasználó (importőr) érdekeltség szempontjából csaknem közömbös a vásárolt (bel- vagy külföldi eredetű) termék minőségi-műszaki színvonala iránt — ez a veszély fennáll. Mihelyt a vevő (felhasználó) számára a nyereségen és más érdekeltségi módszereken keresztül (hitelkamat, saját, illetve visszatérítendő beruházási eszközök stb.) a termék minősége közvetlenül „érdekessé" válik, a minőségi-műszaki igények feltehetően gyorsan megnőnek majd. Ugyanilyen hatást vált ki az azonos vagy helyettesíthető termékek beszerzési alternatíváinak szaporodása. Az a vállalat, amelyik *elsősorban* tevékenysége gazdasági eredményében (a nyereségben) érdekelt, az adott vásárlási (import) lehetőség kihasználására feltehetően akkor törekszik majd, ha a számára *reálisan* szóba jöhető belföldi és import megoldások közül *viszonylag* az lesz a legelőnyösebb. Ez a korábbihoz képest lényegesen változó felhasználói szemlélet — a nemzetközi mechanizmuson belül — már ma is számottevő.

Az éves államközi külkereskedelmi jegyzőkönyvek a mai módszerek mellett egyrészt megismétlik a hosszú lejáratú megállapodások kontingenseit (feladatuk hivatalosan azok „pontosítása"). Ily módon tulajdonképpen nehezítik azt, hogy a hosszú lejáratú megállapodások egyik előnye — a vállalatok közt létrehozható több éves szerződések gyakorlata — kialakuljon. Az éves jegyzőkönyvek alapján mérik fel az országok minden összefüggésben a bilaterális kereskedelmi és fizetési mérlegegyensúlyt, ekkor egyeznek meg véglegesen az áruforgalom struktúrájában stb. Másrészt az éves

[5] Magyarországnak ez idő szerint kb. 40 nem szocialista országgal, köztük 16 fejlett tőkésországgal van több évre szóló hosszú lejáratú kereskedelmi, illetve pénzügyi megállapodása.

államközi jegyzőkönyv olyan áruszállításokat is részletesen szabályoz, amelyek a hosszú lejáratú megállapodásban — az áruk jellege és jelentősége miatt — nem, vagy csak globálisan szerepeltek.

Milyen irányú és tartalmú fejlődést lehet ezen a területen megvalósítani a belső mechanizmus feltételezett jellemzőivel összefüggésben? A meglevő formák és módszerek a belső mechanizmus változásaival összefüggésben új tartalmat is kapnak. Másrészt új módszerekre és formákra is szükség van.

A vállalati önállóság fokozása, az árbevételben (maximális nyereségben) való érdekeltség megvalósítása és a részletes utasításokra épülő tervgazdálkodási módszerek megszüntetése szükségessé teszi, hogy az export- és importügylet összes feltételeit (árak, határidők, minőség stb.) a termelővállalatok előzetesen közvetlenül mérlegelhessék. Az ügyletek létrejöttét általában nem adminisztratív utasításnak, hanem — érdekeltségen alapuló — aktív vállalati kezdeményezésnek kell biztosítania.

A népgazdasági terv — melynek célkitűzései nem lebontás, utasítás formájában jutnak el az azokat megvalósító gazdálkodó egységekhez — továbbra is megszabja a fejlesztés fő irányait és arányait.

A külkereskedelmi tevékenység — a termelővállalatok anyagi érdekeltségének figyelembevételével — mind szervezetileg, mind tartalmilag az eddiginél közelebb kerül a termeléshez. A piaci (külföldi) árak a termelőket közvetlenül orientálják. Ha figyelmen kívül hagyjuk is azt, hogy a különböző szocialista (KGST-) országokban már a belső mechanizmus módosítása is egymástól eltérő módon történhet és eltekintünk a nemzetközi mechanizmus fejlesztésénél ebből adódó problémáktól — számos kérdésre kell választ keresnünk.

Összeegyeztethető-e a kötelező kontingenseket tartalmazó államközi megállapodások rendszere a belső gazdasági mechanizmus felsorolt fő elemeivel? Biztosítható-e az államközi megállapodások hatékony végrehajtása anélkül, hogy a vállalatok részletes adminisztratív utasításokat kapnának? Hogyan érvényesülhetnek az értékkategóriák az államközi megállapodások rendszerében és érvényesülésük hogyan segíti elő a hatékonyabb — a szocialista nemzetközi munkamegosztás elveinek megfelelő integrációt? Az államközi és vállalati szerződések egymással összefüggő rendszere hogyan kapcsolódik a belföldi és a nemzetközi pénz, hitel és ármechanizmushoz?[6]

Nyilvánvaló, hogy az államközi megállapodások *eddigi* rendszerének és feltételeinek *változatlan* fenntartása és *egyidejűleg* a vállalatok *önálló,* a részletes tervutasításoktól mentes gazdálkodása a gyakorlatban egymással párhuzamosan aligha valósulhat meg. Az ellentmondás feloldásának egyik gyakorlati útja a következő lehetne:

Az 1970 utáni időszakra megkötendő *államközi (bilaterális) hosszú le-*

[6] Mindezek a kérdések természetesen kölcsönhatásban vannak a belföldi és a nemzetközi mechanizmus egyéb, itt nem említett területeivel is. Ezeket a további összefüggéseket azonban — a vizsgált kérdések előtérbe állítása és áttekintése céljából — nem érintem. Így nem foglalkozom a népgazdasági tervek többoldalú és kétoldalú nemzetközi (KGST-n belüli) összehangolásának jövőbeli módszereivel. Ezek az államközi külkereskedelmi megállapodások kereteit, részletességét, stb. nyilván a jövőben is befolyásolják majd. Nem térek ki a multilaterális pénz, hitel és elszámolási rendszer fejlesztésének *sajátosan pénzügyi* összefüggéseire, a termelésszakosítás, a műszaki-tudományos együttműködés problémakörére stb. A fentebb felsorolt kérdésekre adandó válasz illetve azok jövőbeli megoldási módja szükségképpen vissza kell hasson ezekre a kategóriákra is.

járatú megállapodások[7] mind előkészítésük, mind teljesítésük módja szempontjából többfajta kontingenst tartalmaznának.

Áru- (mennyiségi) kontingensek. Az árukontingensek első csoportja az államközi szinten tárgyalt és kölcsönösen elvállalt termelési kooperációból eredő vagy más jelentős — több vállalat termelését, vagy több termelési ág fejlesztését érintő — áruszállításokból állna. (Az eddigiek közül ide tartoznának például a KGST szerveiben többoldalúan egyeztetett jelentős nemzetközi konstrukciók, vagy a szovjet—magyar és lengyel—magyar alumínium együttműködési egyezmény alapján teljesítendő szállítások, a csehszlovák—magyar dunai erőműépítés külkereskedelmi szállításai stb.)

A második csoportba tartoznának azok az áruszállítások, amelyeket a külkereskedelmi tevékenységet folytató termelő- vagy szakosított külkereskedelmi vállalatok (a továbbiakban: „külkereskedő" vállalatok) már az államközi megállapodást megelőzően több évre szóló szerződéseikben rögzítettek.[8] A vállalatok közti hosszú lejáratú kereskedelmi szerződések a közvetlen vállalati szintű nemzetközi együttműködés lehetőségeinek növekedésével feltehetően lényegesen szaporodni fognak.

A harmadik csoportot alkotják a népgazdasági terv központi előirányzatai, a külkereskedő vállalatok előzetes igénye, illetve felajánlásai alapján egyes árukra vagy árucsoportokra konkréten meghatározott, mennyiségileg megállapított kontingensek. Ezek az áru természetétől és a felek megállapodásától függően évenkénti részletezésben vagy öt évre összevontan, fix mennyiségben vagy tól—ig alapon is meghatározhatók.

Értékkontingensek. Az áruk bizonyos csoportjaiban (például fémforgácsoló szerszámgépek, gyógyszerek, konfekcióáruk, zöldségkonzervek stb.) csupán a szállítások becsült értékkeretére vonatkozó kontingens kerülne a hosszú lejáratú megállapodásba. A keretek becslése a külkereskedelmi vállalatok előzetes javaslatai alapján történhetnék.[9]

A hosszú lejáratú megállapodás a fenti kategóriákon kívül tartalmazhat még a felek megegyezése esetén ún. „vegyes" vagy „globál" kontingenseket, olyan áruk forgalmi kereteinek előzetes meghatározására, amelyek a felsorolt kategóriák egyikébe sem tartoznak.[10]

Az államközi megállapodás aláírásával az állam kötelezettséget vállal arra, hogy a *hatósági engedélyeket* az exportra és importra *legalább* a kontingensek erejéig biztosítja (behozatali, kiviteli engedélyek, devizakiutalás, esetleges speciális engedélyek stb.). A mennyiségileg tételesen előírt áruszállításokat (tól—ig esetben a megjelölt minimum erejéig) garantálja (a két ország által elfogadott általános szállítási feltételek kölcsönös

[7] 1966—70-re a KGST-országok egymással részben már megkötötték, részben jelenleg tárgyalják a hosszú lejáratú megállapodásokat. Magyarország például 1965. november 30-ig bezárólag (az aláírás sorrendjében) a KGST-országok közül Mongóliával, Bulgáriával, a Szovjetunióval, Csehszlovákiával és Lengyelországgal írt alá megállapodásokat. Az államközi kötelezettségek teljesítését a szerződő feleknek *saját népgazdaságukon belül,* szabadon megválasztható módszerekkel (szükség esetén az utasítás és ösztönzés elemeinek *átmeneti* kombinációival is) — biztosítaniok kell.

[8] Feltételezzük, hogy a jövőben a külkereskedelmi tevékenység *szervezeti formái* a jelenleginél *változatosabbak lesznek.* A vázolt elképzelések arra épülnek, hogy a termelő- és külkereskedelmi tevékenységet végző vállalatok érdekeltek lesznek tevékenységük eredményében.

[9] Magyarország KGST-n belüli kereskedelmében az értékkontingensekkel meghatározott forgalom aránya jelenleg 35—40%.

[10] Az ilyen — egyes államközi megállapodásokban jelenleg is szokásos — kategóriák *árumegnevezést* egyáltalán nem, vagy csak igen tág megjelöléssel (például egyéb könnyűipari termékek stb.) tartalmaznak.

alkalmazásával). Gondoskodik a kontingensek kihasználásában netán a megállapodástól eltérően alakuló egyenleg rendezéséről.

A vázolt hosszú lejáratú megállapodási módszerek bevezetése után célul tűzhető ki az *éves államközi jegyzőkönyvek rendszerének fokozatos csökkentése,* majd pedig megszüntetése.[11] Funkciójukat a hosszú lejáratú megállapodás és a külkereskedő vállalatok — saját kormányszerveik által rendszeresen ellenőrzött — szerződéskötő tevékenysége és gazdálkodása váltja fel. Megnőne ezzel szemben az államközi megállapodás végrehajtása *közös* ellenőrzésének szerepe. Évenként (esetleg több ízben is) a hosszú lejáratú megállapodás végrehajtásáért felelős állami szervek képviselői („vegyesbizottságok") találkoznának és a bankoktól, vállalatoktól stb. kapott adatok alapján ellenőriznék a végrehajtás menetét, intézkednének az esetleges zökkenők, aránytalanságok kiküszöböléséről stb.

A *külkereskedő vállalatok* a nemzetközi mechanizmus vázolt feltételei közt a partner ország külkereskedő vállalataival — közvetlen kapcsolatok keretében — hosszú lejáratú szerződéseket kötnek (öt évre, ennél rövidebb vagy hosszabb időszakra, vagy akár a hosszú lejáratú megállapodás lejártán túli időszakra is, például 1967-ben 1968—1972-re). A szerződésekben az áruszállítás összes feltételeit maguk szabályozzák. Kezdeményeznek, illetve megkötnek egy évre szóló vagy egyszeri áruszállításokra vonatkozó szerződéseket is. A szerződéskötések feltétele, hogy az érvényes kontingenseken belül e szerződésre még „szabad" keret legyen, vagy a kontingens túllépésére (átcsoportosítására) egy megbízott szerv — például bank, a fentemlített vegyesbizottság stb. — engedélyt adjon. A vállalatok javaslatot tesznek, illetve véleményt adnak az államközi szinten létrehozandó jelentős komplex kooperációs vagy más együttműködési megállapodások előkészítéséről. Szükség esetén előszerződést kötnek a létrehozandó államközi egyezmény egyes áruszállításaira.

A devizakitermelési költségek alapján megállapított devizaszorzók alkalmazása esetén, valamint megfelelő — a KGST-n belüli kereskedelem kialakult forgalmi és árarányait figyelembe vevő — nemzetközi mechanizmusban a külkereskedő vállalat érdekeltségét a kötelező kontingensek teljesítésében többnyire az export-árbevétellel, illetve importárral célszerű és kívánatos biztosítani. Ha a vállalati érdekeltség és a kontingensek államközi szinten elvállalt kihasználási kötelezettsége közt más úton fel nem oldható ellentmondás keletkezik, akkor a vállalat meghatározandó formában és mértékig export- (esetleg import-) támogatást kaphat. A népgazdasági szempontból kívánatos cselekvés irányába a vállalat ezenkívül befolyásolható a hatósági engedélyek (behozatali, kiviteli, deviza stb.) rendszerének alkalmazásával, továbbá kedvezményes, illetve terhes feltételű bankhitelek segítségével (a beruházási hitelt is beleértve).

A külkereskedő vállalat nemzetközi szerződéseinek betartásáért saját eszközei erejéig teljes mértékben közvetlenül felelős. A nem teljesítésből eredő szerződésben rögzített vagy egyéb terheket viseli. Kívánatos a jelenleg szokásos szankciókon (kötbéren) kívül további, hatékonyabb módszerek (kártérítés, pótlás) bevezetése is. Ezek meghatározását vagy az Általá-

[11] Az évenkénti államközi jegyzőkönyvek az ügyletkötések éves szakaszosságát is eredményező, túlságosan merev módszerének feloldására tett első kísérletnek az 1964–65. évre *egyidőben* aláírt *kétéves* szovjet–magyar jegyzőkönyv tekinthető. Ez a belföldi mechanizmus kötöttségei mellett is (például az éves népgazdasági tervek és szerződési határidők stb.) hozott kezdeti eredményeket. A módszer kiterjesztése – a fokozatos átmenet időszakára – hasznos lehetne.

nos Szállítási Feltételekben többoldalúan kell szabályozni, vagy a vállalatokra lehet bízni. A külkereskedő vállalat — ha érdekei és az ügylet körülményei megkívánják — vásárolhat, illetve eladhat hitelben is. Erre sor kerülhet például a nyereségéből vagy a banktól felvett hitelből történő importberuházás esetén, vagy olyan gépek és berendezések exportja esetén, amelyeknél a szállítás egyéb feltételei a versenyképesség megóvása végett a hitelt indokolják (gyengébb minőség ellensúlyozása, nagyberendezések exportja, illetve importja stb.). A hitel alkalmazhatóságát és körét elvileg az államközi megállapodásban kölcsönösségi alapon lehetne szabályozni. A konkrét hitelnyújtás és igénybevétel feltételeit a bank ellenőrzi. Ha a vállalat hitelben ad el, forintbevételét csak a devizabefolyás arányában realizálhatja.

A továbbra is kötelező állami szintű hosszú lejáratú megállapodások megvalósítása és az önállóan, az érdekeltség alapján tevékenykedő külkereskedő vállalatok gazdálkodása természetesen összhatásában a jelenlegitől eltérő arányokat is létrehozhat az egyes KGST-országok bilaterális kereskedelmi kapcsolataiban. Véleményem szerint törekedni kell arra, hogy a forgalom arányainak (struktúra, cserearány stb.) változása az illető országok termelési struktúrájának változásával minél inkább összhangban menjen végbe.[12] A nemzetközi mechanizmus helyes irányú fejlesztésének egyik próbaköve az lesz, hogy — esetleges átmeneti problémáktól eltekintve — megfelelően segíti-e a szocialista országok közti külkereskedelem rendszeres, állandó fejlődését.

A javasolt módszerek alkalmazása lehetővé tenné, hogy a KGST-országok kereskedelmének döntő részét államközi hosszú lejáratú megállapodások foglalják magukba.[13] Az államközi kontingensek kötelező jellege a mainál jóval kisebb részletezettséggel és az önálló vállalati elhatározás és cselekvés számára széles hatóterületet biztosítva érvényesülhetne.[14]

Előfordulhat a bilaterális kapcsolatokban átmeneti, sőt esetleg hosszabb ideig tartó kiegyensúlyozatlanság (egyenleg hiány) *egyes országpárok közt.*

A kötelező kontingensek különböző kategóriái és a vállalatok részben csak keretkontingensekkel behatárolt önálló tevékenysége az egyensúly viszonylati alakulását a maihoz képest több irányból és nehezebben áttekinthető módon befolyásolhatja. A vállalatok közti kapcsolatok, amelyekben a minőség színvonal, de a piaci helyzet is az eddiginél rugalmasabban érvényesül, feltehetően jelenlegi árarányok módosítására is vezetnek. Az eddig évenként előírt és a kétoldalú fizetési mérlegegyensúlyt elvileg biztosító kötelező kontingensek helyett — egy átmeneti időszak után — a javasolt

[12] Itt nemcsak a „fejlett" és „kevésbé fejlett" szocialista országok fentebb már érintett problémájára kell utalni, hanem a KGST-országok külkereskedelmi árustruktúrájának sajátosságaira is. Ezek csak hosszabb idő alatt és csak korlátozott keretek közt módosíthatók. Így például a *Szovjetunión kívüli KGST-országok* egymás közti kereskedelmében az összes gépkivitel több mint 64%-a NDK-ra és CSSZK-ra, az összmezőgazdasági kivitel több mint 62%-a Bugáriára és Magyarországra, az összmezőgazdasági behozatal több mint 80%-a NDK-ra és CSSZK-ra jut (1961—1964. évi összesített adatok). Nyilvánvaló, hogy viszonylati és strukturális eltolódások a különböző országokat igen eltérő mértékben, de feltétlenül egymással kölcsönhatásban érintik.

[13] Természetesen ezt a követelményt sem szabad túlhajtani. Ma is vannak és a jövőben feltehetően növekvő számban lesznek esetek az államközi kontingensek – néha jelentős – túllépésére. Nem minden áruforgalmi kategóriára vannak és lesznek kontingensek (például reexport tételek, különböző konstrukciók stb.).

[14] Nem tudok egyetérteni azzal, hogy valamely árucsoport tekintetében a szabadabb gazdálkodás feltétlen kritériuma az illető cikk vagy cikkcsoport kikerülése a hosszú lejáratú kontingensek köréből. Ilyet javasol többek közt Balassa Ákos idézett, egyébként sok helyes gondolatot tartalmazó cikkében. (1285. l.) A nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok kereteinek és összetételének központi meghatározása megfelelő módon ösztönző belföldi mechanizmus és a mainál rugalmasabb külkereskedelmi árképzési módszerek mellett is a népgazdasági érdekkel valóban összhangban levő vállalati cselekvés számára megfelelő lehet.

rendszerben csak ötévenként kerülne sor a kötelezettségek teljes körre kiterjedő számbavételére és rendezésére. A bilaterális mérlegegyensúlyhiány *időközi* rendezésére — ami az államközi kapcsolatokban lényegét tekintve hitelnyújtást jelent — az adott feltételek közt *bilaterális alapon a következő módszereket* lehetne alkalmazni:

Ha az államközi megállapodásban a kölcsönös szállítások és fizetések már annak megkötésekor sincsenek egyensúlyban, akkor a szerződő felek *előre* megegyezhetnek a rendezés módjában és feltételeiben (kamat, törlesztési idő és mód, a törlesztés áruösszetétele stb.). Ha az egyensúlyhiány a megvalósítás során következik be, akkor elsősorban a jelenleginél ösztönzőbb (magasabb, vagy a tartozás nagysága és időtartama szerint változó mértékű) kamat alkalmazásával kell érdekeltté tenni az adóst, hogy vállalatait a tartozás csökkentésére, a piacon keresett cikkek exportjának fokozására ösztönözze. Az értékkontingensek kihasználásánál az egyik fél terhére mutatkozó különbség meghitelezésére az országok közt *általános jellegű hitelmegállapodás* köthető. Az előálló „tartozást" a hitelmegállapodás alapján vagy a tartozás keletkezésének megfelelő kategóriákba tartozó, esetleg — az adós ösztönzése érdekében — a *teljes* áruforgalom struktúrájának megfelelő áruszállításokkal kellene meghatározandó idő alatt (például egy, két, illetve öt év) kiegyenlíteni. Megfelelő, esetleg a hitelezés időtartamával is változó kamat ez esetben is alkalmazható.

Ha a bilaterális hitelek átvállalása (esetleg „refinanszírozása") a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank útján megoldható, akkor ez a módszer is alkalmazásra kerülhet. A bilaterális állami és vállalatközi (bankközi) hitelnyújtási rendszer kifejlesztése, az áruk eladási és vételi feltételeinek (minőség stb.) fokozódó szerepe a megállapodásoknál és vállalati szerződéseknél, a mainál rugalmasabb árképzési módszerek alkalmazása stb. fokozatosan oda vezethetnek, hogy az áruk egyes csoportjain belül a viszonylatonkénti és árufajtánkénti különbségek a jelenleginél közvetlenebbül is kifejeződnek. Ez a folyamat lehetővé tenné egy korlátozott, esetleg kezdetben csak az országok egy részére és bizonyos értékkontingensek körére vagy e kontingensek egyenlegeire kiterjedő, részleges multilateralitás érvényesülését is.[15]

A külkereskedelmi ármegállapodások módszereiről

A gazdaságirányítás kialakuló új módszerei közt kiemelkedő fontossága van annak, hogy az exportra *termelő,* illetve az importterméket *felhasználó* vállalatok a *tényleges piaci árban* devizaszorzó közbenjöttével *érdekeltek lesznek.*

A KGST-országok közötti külkereskedelem árai (a továbbiakban: KGST-árak) — a jelenlegi (1965—1966. évi) helyzetet alapul véve —

[15] Ahol a hitelek kiegyenlítését mindkét érdekelt fél számára elfogadható, tényleges anyagi (áru) tartalmú multilaterális eszközökkel nem lehet megoldani, ott a jelenlegi módszereknél jobbnak látszik egy intézményes, szabályozott és a forgalom növelésére is ösztönző bilaterális hitelrendszer. Többoldalú árumozgásokat és elszámolásokat feltételező megoldások (reexport ügyletek, különféle konstrukciók) már most is növekvő számban vannak a KGST-országok közti kereskedelemben is. A multilaterális hiteleszközök fokozatos beiktatására ott lesz lehetőség az új nemzetközi mechanizmusban, ahol és amikor a multilaterális hitelkategóriáknak az egyes országok számára konkrétan realizálható megfelelő anyagi tartalmuk lesz. E kérdés különböző összefüggései meghaladják e cikk kereteit (l. Sulyok Béla: Multilateralizmus és konvertibilitás a tőkés és szocialista gazdasági viszonyok közt. Pénzügyi Szemle, 1965. 7. sz. 529—539. l.).

sajátos külkereskedelmi árkomplexumot alkotnak. Mind az árrendszerben, mind az árak színvonalában és a cserearányokban annyi sajátosságot találhatunk, hogy teljes joggal beszélhetünk KGST-ármechanizmusról.[16] A soron levő lépés, véleményem szerint, nem — a jelenlegitől teljesen eltérő alapon nyugvó — saját külkereskedelmi árbázis létrehozása, hanem a meglevő „saját árbázis" mainál jobb, hatékonyabb kihasználása a külkereskedelmi forgalom megfelelő növelése céljára.

A KGST-ármechanizmus a gazdasági összefonódás fontos tényezője volt az eddigiekben is. Szembetűnő jellegzetessége a *viszonylagos* stabilitás — de ugyanakkor folyamatosan érik hatások mind a tőkés piacok, mind a KGST-országok belső gazdasága részéről. Ezek az impulzusok kölcsönösek.

A tőkés világpiaci árak — a KGST-árak kiinduló alapjai. A világpiaci árak fő tendenciái a KGST-árakban időszakonkénti árrendezés útján érvényesülnek. A külkereskedelmi vállalatok nemzetközi szerződéseiben, a konkrét ármegállapításokban azonos vagy hasonló termékek tőkés árainak ezen túlmenően is gyakran meghatározó szerepük van.

A KGST-országok közt már kialakult — a világpiaci árakból származtatott — árak egyebek közt: az egyes bilaterális kapcsolatokban újonnan szállított termékek és a hasonló, helyettesíthető vagy módosított kivitelű árucikkek árának megállapítására, valamint a konkrét piac kiválasztásánál a külkereskedelmi vállalatok elhatározására hatnak. Hatásuk a külkereskedelmi vállalatok cselekvési szférájában jóval nagyobb, mint ahogy azt például Ausch Sándor cikkében érzékelteti. A termelésre azonban többnyire csak közvetve gyakorolnak hatást.

A KGST-árakat — vállalati ártárgyalások eredményeként — minden esetben az egymással szerződő külkereskedelmi vállalatok állapítják meg.[17] Az ármegállapodást — gyakran hosszú ideig tartó — árvita előzi meg. Az ármegállapodásnak azonban nem feltétlenül kell a szállítást megelőznie.

A *fix árak rendszere* tulajdonképpen nem KGST specialitás. *Egy-egy vállalati szerződéskötésre,* illetve az abban lekötött mennyiség szállítására más viszonylatokban is általában azonos árakon kerül sor. A sajátosság itt az, hogy a külkereskedelmi monopólium és az államközi kontingensek lehetőségeit kihasználva egy-egy áru szállítására általában hosszabb időszakonként (évenként) csak egy alkalommal kötnek szerződéseket. Így a szerződésben megállapított ár az egész évi áruszállításra általában azonos marad.[18] Az *árak stabilitása* — legalábbis érvényesülésük széles körét tekintve — már sajátosan KGST kategória. Bár a nemzetközi megállapodások szerint bármely vállalat bármikor kezdeményezhet ármódosítást „ha az gazdaságilag indokolt", a gyakorlatban ez, a forgalomban szereplő áruk számához képest, viszonylag ritkán fordul elő. Ez azonban nem jelenti a KGST-árrendszer teljes merevségét. Az ármozgások — mint a belföldi fix-áras rendszerben is — burkoltan érvényesülnek. Az értékkontingensek éven-

[16] Mint ismeretes, 1965. illetve 1966. január 1-el az 1960–64. évi átlagos világpiaci árak alapján módosulnak a KGST-országok közti kereskedelemben — a *bázis*időszak fő világpiaci áraitól eltérő – árak. Az ármódosítást az érdekelt országok (külkereskedelmi vállalatok) bilaterális megegyezések alapján hajtják végre. Az ármódosítás módszereit a KGST-ben jóváhagyott árelv szabályozza.

[17] A külkereskedelmi minisztériumok részvétele – különösen általános árrendezés idején és az alapvető cikkeknél – jelentős. Valójában azonban az ármegállapodások összes „szakmai" kellékei (dokumentációk, minőségi adatok, piaci feltételek részletes ismerete stb.) főként a vállalatok kezében vannak.

[18] Kivételek ebben is vannak: egyes idénycikkeknél (főleg zöldség, gyümölcs stb.) az árak meghatározása az idényjellegnek megfelelően változó árskálával történik.

kénti kitöltésénél, újnak minősített áruk forgalomba lépésénél a *lényeget tekintve* viszonylag nagy számban kerül sor ármódosításokra. Ez a megállapítás nem érvényes azokra a *kontingensekre, amelyeket* államközileg is részletesen *specifikáltan határoznak meg.* Ilyenek elsősorban a nyersanyagok.

A KGST-árak *szintje* valójában már kezdettől fogva eltér az aktuális (folyó) tőkés szabadpiaci árakétól és ez az adott feltételek mellett szükségszerű. A már másutt említett tényezőkön kívül itt szeretnék utalni arra, hogy a kliring viszonylatok árszintje éppen e jellegüknél fogva is eltér az ún. konvertibilis devizájú viszonylatokétól, magasabb azoknál.

Az értékkategóriák következetes alkalmazása a belföldi mechanizmusban és ezzel együtt a szocialista világpiaci árnak a belföldi mechanizmusba való következetesebb beépülése lehetővé teszi azt, hogy az ár a mainál lényegesen jobban orientáljon a termelési és kereskedelmi elhatározásokra. E célt kell szolgálni a szocialista nemzetközi külkereskedelmi árrendszer továbbfejlesztésével is.

A KGST-árrendszer továbbfejlesztésénél a KGST-árak meglevő, *az adott feltételek mellett* a külkereskedelmi tevékenységre ható rendszeréből lehet csak kiindulni. Ennek a világpiaci árakból kiinduló, de a KGST adott feltételei szerint létrejött árrendszernek egyik fontos *gyakorlati jelentősége* az, hogy közbenjöttével és hatására a KGST-országok közti kereskedelmi forgalomban meghatározott forgalmi volumenek, strukturális és cserearányok alakultak ki. Ezek ténylegesen létező arányok, amelyek — áttételeken keresztül — az egyes országok (iparágak, üzemek stb.) termelésének nagyságát és összetételét is jelentősen érintik. Ezeken az árakon alakult ki a fizetési mérleg egyensúlya az egyes országpárok között. Az árrendszer fejlesztésében fő célként azt kellene megjelölni, hogy a külkereskedelmi árak a jelenleginél nagyobb mértékben segítsék elő a KGST-országok termelési és fogyasztási szükségleteinek a mainál magasabb színvonalú kielégítését mennyiségben és minőségben.

A soron következő évek gyakorlati intézkedéseinek *fő irányaira* többféle meggondolás merülhet fel.[19] Néhány — az áruk különböző kategóriáira vonatkozó — elképzelés: Az ipari és mezőgazdasági *nyersanyagok* és bizonyos félkésztermékek kölcsönös szállításainak fokozására magasabb (ösztönző) árak is megállapíthatók, kölcsönös megegyezés alapján. Ez — egyéb módszerek kiegészítéseként — elsősorban az 1970 utáni nyersanyagszállítási többletekre (növekmény) vonatkozhatnék. Így bizonyos mértékig ellensúlyozható lenne, hogy egyes KGST-országokban a természeti-gazdasági adottságok a gazdaságos termelés növelését korlátozzák.

Annak illusztrálására azonban, hogy a KGST-országok gazdasági kapcsolatainak különböző kérdései — általános következtetések levonása előtt — milyen sokrétű alapos vizsgálatot igényelnek, kissé részletesebben foglalkozom a nyersanyagárak ösztönző szerepével és lehetőségeivel. Ausch Sándor cikkének megállapítása szerint a nyersanyagot exportáló KGST-országok az árarányok következtében általában előnytelen helyzetben vannak a késztermékeket exportáló országokkal szemben. Ebből azt a következ-

[19] Figyelembe kell venni, hogy az 1965–66-ban életbelépő új árak – az árelv értelmében – *általában* a folyó hosszú lejáratú megállapodás időszakában (tehát ezúttal 1970-ig) maradnak érvényben. Ezt az érvényes hosszú lejáratú megállapodásokkal való összhang is indokolja. Mindez nem jelenti azt, hogy a legközelebbi 4–5 évben a külkereskedelmi árakra ható új tényezők egyáltalán nem érvényesítik majd befolyásukat.

tetést vonja le a szerző — hogy az általa széles körben javasolt — „szabad" áralakulással szemben a nyersanyagok árát hosszabb ideig változatlanul kell hagyni, árszínvonalukat pedig a jelenlegihez képest fel kell emelni. Helyesen állapítja meg ugyanakkor, hogy a „nyersanyagtermelés feldolgozó ipar mögötti elmaradásának problémáját egyedül árak segítségével megoldani semmiképpen sem lehet" (805. l.).

Kétségtelen, hogy a KGST-országok közti kereskedelem nyersanyagárai és késztermékárai közt általában nagyobb a különbség, mint a tőkés világpiaci nyersanyagárak és a szocialista országok által tőkés piacról *vásárolható* késztermékek ára között. Még nagyobb a különbség akkor, ha a tőkés piacról vásárolt nyersanyagok árait az olyan késztermékek *feltételezett*[20] tőkés piaci *értékesítési áraival* vetjük egybe, amelyek jelenleg csak vagy túlnyomórészt a szocialista országok egymás közti forgalmában szerepelnek. Ha viszont a nyersanyagexportőr országoknak a tőkés piacon *elért nyersanyageladási árait* vetjük egybe a tőkés piacon általuk tényleges vásárlásaikért fizetett *késztermékárakkal,* úgy a szocialista cserearányok már jóval kevésbé kedvezőtlenek számukra is. *Az egymással valóban összehasonlítható tényleges alternatívák elemzése vezethet csak e kérdésben is gyakorlati megoldásokhoz.* Ezért a kérdés megközelítéséhez célszerűnek látszik a KGST-országok közti kereskedelemben szereplő legfontosabb nyersanyagok helyzetének — exportőr országonkénti — vizsgálata.[21]

A még további, alapos elemzést igénylő adatok is azt mutatják, hogy a nyersanyagtermelés árakkal való ösztönzését igen differenciáltan kell megközelíteni. Valószínű például, hogy amennyiben valamelyik *nyersanyag exportja* az exportőr ország *termeléséhez* és a termelés belföldi célra történő rendszeres növeléséhez *képest csekély* — akkor az áron keresztül történő ösztönzéssel az egyébként is lekötött beruházási eszközök jobb kihasználására, a beruházások szervezésének, hatékonyságának stb. javítására, tehát lényegében „vállalati szinten" lehetne (erre alkalmas belföldi mechanizmus keretében) ösztönözni. Ilyenkor népgazdasági szinten beruhá-

[20] Az ilyen feltételezések pontossága különböző és erősen korlátozott.

[21] Első – kísérleti – megközelítésként *25* fontos ipari és mezőgazdasági nyersanyag és félkésztermék csoport termelésének, exportjának (ebből a KGST országok export részesedésének) statisztikai adatait dolgoztuk fel az elmúlt tíz évre (1955–1964). E vizsgált cikkek, illetve cikkcsoportok: kőszén, koksz, nyersvas, hengerelt acél, vasérc, horgany, ólom, kén, műgumi, papír, fűrészáru, nyersolaj, nyersgyapot, cellulóze, bauxit, timföld, alumínium, káliműtrágya, gabonafélék, hús- és húskészítmények, növényi étolajak, fűtőolaj, benzin, mangánérc és cement.

E termékek fő exportőr országainak adatait számba véve összesen *33* termelési és export adatsort (a továbbiakban: pozíció) vizsgáltunk. (A vizsgált adatok a SZU KGST-országokba irányuló nyersanyag exportjának kb. 2/3-át, a többi országoknál országonként lényegesen eltérő részesedést reprezentálják.) A számítások azt mutatják, hogy a vizsgált időszakban: *18 pozíciónál* az *export növekedési üteme meghaladta a termelés növekedését,* 15-nél *alacsonyabb* volt annál; – *17 pozíciónál* a KGST-országok *részesedése a termék exportjából elérte vagy meghaladta* az anyagexportban való *átlagos részesedésük mértékét.* 16 pozíciónál ugyanakor a KGST-országok *kisebb mértékben részesedtek* az illető termék exportjából az átlagnál [szélső esetek: a SZU vasércexportjának 96%-a, gyapotexportjának 81%-a, de fűrészáru-kivitelének 29%-a, nyersolajexportjának 38%-a irányult (1964) KGST-országokba]; – *20 pozíciónál* a KGST-országok *részesedése az exportőr ország kiviteléből* a vizsgált időszak *végén kisebb volt,* mint az *elején.* 13 pozíciónál exportrészesedésük *nőtt, vagy változatlanul maradt.* (Jelentősen csökkent a KGST-országok részesedése például a szovjet nyersolaj-, a lengyel szénexportból, nőtt viszont a szovjet hengereltacél-, fűrészáru- és papírexportból, a magyar alumínium exportjából stb.)

Az exportált *összmennyiség* (KGST-országokba és KGST-n kívüli országokba együttesen) *az exportőr ország termeléséhez viszonyítva* (1964): *11* exportcikknél *10% alatt, 10* terméknél *10 és 20% közt, 6* terméknél *50% felett* volt.

Számos fontos exportcikknél az *évenként exportra kerülő teljes mennyiség* (a tíz év átlagában) *kevesebb volt* vagy csak minimálisan haladta meg a termék *exportőr országbeli egy évi átlagos termelésnövekedését.* Így például a SZU-ban a szén, nyersvas, hengerelt acél, papír, olaj évi *átlagos teljes exportvolumene* alacsonyabb vagy csak minimálisan magasabb a termelés egy évi átlagos növekedésénél. De például a szovjet gyapot, cellulóze, vasérc stb., az NDK műgumi és káliműtrágya, a magyar alumínium, bauxit és timföld, a bolgár ólom stb. évi átlagos összexportja *többszöröse* a vizsgált időszak *évi átlagos termelésnövekedésének.*

zási eszköztöbblet lekötéséről az export növelés miatt aligha lehet szó. *Magas exporthányad* esetén feltehetően más — átfogóbb jellegű — ösztönzési módszerek (beruházási hozzájárulás stb.) is indokoltak lehetnek. Ismét más a helyzet, ha az exportőr ország termelését az illető cikkben nagyrészt tőkés devizaszerző export céljára növeli. Ilyenkor a kompenzálási forma megválasztásánál is ebből lehetne kiindulni.

Nem látszik reálisnak olyan elképzelés, hogy a KGST-országok közti szállításra kerülő nyersanyagok és az e kategóriához sorolható egyéb termékek *teljes* — KGST-n belül forgalmazott — volumenére alkalmazzanak speciális árképzési módszereket és árakat. Bizonyos — már elért — szintet úgy kell tekinteni, mint a vevő (és részben az eladó) ország kialakult termelési struktúráját megalapozó tartós jellegű szállításokat, melyek beruházási többletráfordítása korábbi áruszállításokkal már kompenzálódott.

A nyersanyagok *tényleges* szállítási költségeit árképző tényezőként — külön meghatározandó módszerrel — számításba kellene venni. Olyan nyersanyagoknál, ahol az elsődleges feldolgozás a termelőhely közelében történik — ami jelentős megtakarítással jár —, főként a megmunkált nyersanyag áránál lehetne ösztönzést bevezetni (például dúsított vasérc, nyersvas stb.) Ilyenkor az esetleges beruházási hozzájáruláson túl a megtakarított szállítási költségek egy részét is meg lehetne téríteni az exportőrnek.

A nyersanyagok, energiahordozók, a mezőgazdasági alapanyagok és a félkésztermékek a KGST-országok egymás közti külkereskedelmi forgalmának csaknem felét teszik ki. A termelésben betöltött meghatározó szerepük mind a szállított mennyiségek, mind az árak tekintetében körültekintést és központi szabályozást is indokol.

A mai (1965—67-ben életbelépő) külkereskedelmi árakból kiindulva, a megállapodások és a vállalati szerződések különböző javasolt kategóriáival összhangban a külkereskedelmi árak megállapításának jellemző fő módszerei a következők lehetnének:

Államközi termelési (kooperációs) megállapodások keretében hosszú távra meghatározott áruszállítások árait a megállapodás, de legalábbis a soron levő hosszú lejáratú államközi külkereskedelmi megállapodás *egész tartamára* határoznák meg. Az árak a szerződés teljes időtartamára vagy fixek (összegszerűen azonosak) legyenek, vagy az esetleges ármódosítás feltételeit és módszereit határozzák meg előzetesen (pl. meghatározott főpiac vagy tőzsdei jegyzési ár hosszabb időn át érvényesülő bizonyos %-os mértéket meghaladó változása stb.). Viszonylag széles körben látszik — kellő fokozatosság mellett — bevezethetőnek az, hogy a hosszú lejáratú vállalati szerződésekben a bázisárhoz képest felár vagy árengedmény alkalmazásáról állapodjanak meg, meghatározott célok, illetve feltételek kitűzésével. E módszerrel egyebek között a műszaki fejlesztés (gyártmányfejlesztés) költségtöbbletét lehetne a felár fizetésével kompenzálni. A szakosításból eredő előnyök és hátrányok árban kifejezhető része ugyancsak beépülhet a szerződésekben meghatározott árskálába. A mennyiségi és minőségi engedmények és felárak nyújtásával az eladók versenyképességét lehetne növelni, és a vevő vállalat számára is a korábbinál szélesebb mérlegelési lehetőséget biztosítani a beszerzési piacok megválasztásában.

Az itt felsorolt árképzési módszereknél kiindulásul a jelenleg érvényes külkereskedelmi ár, illetve — jelentős, tartós főpiaci árváltozások esetén —

a kiválasztott bázisidőszak főpiaci ára szolgálna. Előrelátható, hogy emellett az eddiginél is nagyobb szerepük lesz a más szocialista országok külkereskedő vállalatai közt létrejött, azonos vagy hasonló termékekre érvényes áraknak. A bilaterális KGST-árak közeledése és kiegyenlítődése a vállalati érdekeltség növekvő szerepe mellett — számos árucsoportban — legalábbis mint tendencia feltételezhető. Tartós árukapcsolatok esetén az árak, vagy legalábbis változtatásuk feltételei továbbra is hosszabb időre rögzítendők. Emellett gyakran kerül majd sor rövidebb időre szóló, vagy csak egy-egy szállítmányra érvényes ügyletkötésre és ármegállapításra. Az eladó ezeknél az ügyleteknél a maximális árra törekszik majd. A vevő elsősorban azt fogja — az eddiginél konkrétabban — mérlegelni, hogy az árut máshonnan *ténylegesen* mennyiért vásárolhatná meg. Más KGST-országok külkereskedelmi árai és árszintje ez esetben is irányadók lehetnek. Abban, hogy a vállalatok megállapodása nagyobb árviták esetén is létrejön-e, nagy szerepe lesz a különböző országok ár és ösztönzési rendszerének és a megfelelő viszonylati irányításnak. A kontingensek szerepének és kötelező jellegének fenntartása és a javasolt „egyenleghitelezési" rendszer együttesen fékezheti az indokolatlanul gyors változásokat, a termelés és forgalom fő arányai szempontjából káros, esetleg az autark tendenciákat erősítő árak és árarányok tömeges kialakulását.

Az lenne a leghatékonyabb külkereskedelmi és nemzetközi ármechanizmus, amelyik elősegítené, hogy a feldolgozó ipari termékek egy részénél a jelenlegi külkereskedelmi árszínvonal esetleges csökkenését — az új ösztönzők hatására — az ország, illetve a vállalat minél több jó minőségű, tehát értékesebb, magasabb árú termék eladásával kompenzálja a bilaterális forgalom keretei közt is.

Olyan termékeket, amelyek *belföldi* ára a szóban levő országokban vagy akár csak egyikükben is szabadon alakulhat, vagy azt viszonylag sűrűn módosítják (fogyasztási cikkek egy része, idénycikkek stb.) az eladó és vevő ország vállalatai közös vállalkozásban is értékesíthetnék a vevő ország belföldi piacán. Így az eladó országban csak nehezen, vagy kedvezőtlenebb árakon értékesíthető áru közvetlenül a másik ország kedvezőbb feltételeket biztosító belkereskedelmi hálózatába kerülhet, az eladó és a vevő vállalat pedig a termelési költségek és a tényleges értékesítési ár különbözetéből közös megegyezés szerint részesedhetnének. Ezzel bizonyos fogyasztási cikkek egyik országban felszaporodott készlete gyorsan és kedvező árakon kerülhetne a másik ország fogyasztóihoz is.

★

A gazdasági irányítás reformjának az MSZMP KB 1965 novemberi ülésén megvitatott irányelvei a kérdés nemzetközi vonatkozásaira is fontos útmutatásokat adnak. A KGST-országok e témával foglalkozó közgazdászainak szervezett tapasztalatcseréi elősegíthetnék a megfelelő gyakorlati megoldásokat is.

BUDA ISTVÁN—PONGRÁCZ LÁSZLÓ:

A munkadíjazás és az anyagi ösztönzés rendszere

A munkadíjazás rendszerének szükségképpen másnak kell lennie egy erősen centralizált és a gazdasági folyamatok közvetlen szabályozásán alapuló mechanizmusban, mint egy olyanban, amely széles körben felhasználja az áru- és pénzviszonyokat és amelyben főleg a közvetett szabályozás eszközei érvényesülnek.

Azt a feladatot tűztük magunk elé, hogy összefoglaljuk a munkadíjazás és az anyagi ösztönzés rendszerének továbbfejlesztésére vonatkozó elképzeléseinket, javaslatainkat. Arra törekedtünk, hogy javaslataink beilleszthetők legyenek a gazdaságirányítás kidolgozás alatt álló új rendszerébe, azaz megfeleljenek azoknak a követelményeknek, amelyeket a kialakítandó új körülmények között a munkadíjazás, a személyi jövedelemelosztás és anyagi ösztönzés rendszerének teljesítenie kell.

Főbb követelmények

A munkadíjazás (bérgazdálkodás, közvetlen anyagi érdekeltség, személyi jövedelemelosztás stb.) rendszerével szemben fennálló főbb általános követelményeknek a következőket tartjuk:

— Biztosítania kell a dolgozók pénzbeli jövedelmének a végzett munka szerinti elosztását, ezen túlmenően azt, hogy az egyéni jövedelmek nagysága az egyéni teljesítményeken kívül függjön a dolgozót foglalkoztató vállalat tevékenységének társadalmi hasznosságától, eredményességétől is.

— Ösztönöznie kell a dolgozókat munkaképességük optimális kifejtésére.

— Hatékonyan ösztönözzön a munkafeladatoknak a társadalom szempontjából legjobb megoldásra, optimális megvalósítására azáltal, hogy összehangolja az egyéni törekvéseket a társadalmi szükségletekkel.

— A népgazdaságot terhelő kockázatot bizonyos mértékig meg kell osztani a szélesebb értelemben vett vállalati vezetőkkel és kisebb mértékben a dolgozó kollektíva egészével.

— Szolgálnia kell a munkaerő társadalmi újratermelését, tervszerű elosztását és újraelosztását, ösztönöznie kell a szakképzettség megszerzésére és növelésére.

— Elő kell segítenie a nemzeti jövedelem növekedését, valamint ezen belül biztosítania kell a dolgozók személyi jövedelmének a társadalmi tiszta jövedelemmel arányos alakulását.

A munkadíjazás rendszere az elmúlt másfél évtized alatt jelentősen fejlődött. A népgazdaság fejlődésének különböző szakaszaiban hatékonyan

szolgálta az adott gazdasági mechanizmus egyéb elemeivel együtt a gazdaságpolitikai feladatok megoldását, de időről-időre szükségessé vált az újabb követelményeknek megfelelő módosítása. 1957-ben az egyik legjelentősebb változtatás eredményeként jött létre a munkadíjazásnak az a rendszere, amely több-kevesebb módosítással ma is működik. E rendszer létrehozásakor az volt a fő törekvés, hogy a korábbi évek tapasztalatai szerint hibásnak, illetve nem eléggé hatékonynak bizonyult módszerek helyett a népgazdaság újabb igényeinek megfelelő módszereket dolgozzunk ki és alkalmazzunk. A túlzott centralizáció csökkentésével arra törekedtünk, hogy növeljük a vállalatok, gazdálkodó egységek önállóságát, az anyagi ösztönzőrendszerek hatékonyságát, úgy hogy egyúttal biztosítsuk a vásárlóerő döntő többségét kitevő, illetve meghatározó béralapok (átlagbérszintek) tervszerű keretek között tartását.

A mostani munkadíjazási rendszer hibái

A fejlődés elért eredményeinek elismerése mellett fel kellett ismernünk azokat a főbb hibákat is, amelyek részben a munkadíjazás rendszerén belül, részben a mechanizmus egyéb elemeiben egyre jobban akadályozzák egész népgazdaságunk egészségesebb fejlődését.

Népgazdaságunk eddigi növekedése során erősen nőtt a foglalkoztatottság, nagyszámú új munkaerő áramlott a nem mezőgazdasági ágazatokba. Az extenzív jellegű fejlődés tartalékai ma már országosan kimerülőben vannak, helyenként máris kimerültek. Szükséges, hogy a népgazdaság intenzív fejlesztésére térjünk át. A gazdasági fejlődést a foglalkoztatottság gyors ütemű növelése helyett főleg a technika és technológia fejlesztése, a munka és a termelés jobb megszervezése, a dolgozók szakképzettségének növelése, a termelési erőforrások hatékonyabb felhasználása, a munka termelékenységének emelkedése révén kell elérni.

Mostani bérgazdálkodási rendszerünkben az átlagbérek színvonala képezi a szabályozás alapját. Az átlagkeresetek nagysága nem változik automatikusan a termelés vagy termelékenység változásával. A vásárlóerő és az árualap egyensúlya, továbbá a jövedelmi arányok fenntartása és eltorzulásuk megakadályozása szempontjából ez a módszer megfelel feladatának.

Az ösztönzés szempontjából azonban a kialakult gyakorlat korántsem ítélhető meg ilyen kedvezően. Lényegesen csökkentette az ösztönzés hatékonyságát, hogy az elmúlt években nagyon kismértékű (1—1,5%) volt a tervek szerint engedélyezett átlagbérszínvonal-növelés. Negatív hatása van az eléggé általánossá vált kényelmességnek és egyenlősdinek is. A munkanormák szükségszerű folyamatos rendbentartását alapvető feltételként vettük számításba az alkalmazott módszer kialakításában, az átlagbérgazdálkodási rendszer gyakorlatában. Sajnálatosan ez a feltételezés nem vált be, mert a vállalati vezetést semmi sem késztette lazaságok felszámolására (a szükséges rendezés ellen ható tényezők pedig erősen érvényesültek). Ilyen körülmények között az átlagbér-ellenőrzési rendszer hibái kiéleződtek, és ez korlátozta a termelékenység növelését. Azért sem érvényesült megfelelően az ösztönző hatás, mert a bérszínvonal a megállapított ke-

reten felül nem volt növelhető. De növelhető volt például abban az esetben, ha alacsony keresetű dolgozók felvételével indokolatlanul emelték a foglalkoztatottak létszámát. Ilyenkor ugyanis úgy változik meg a foglalkoztatottak összetétele, hogy — a megnövelt bértömeg kifizetése mellett — csökken az átlagbérszínvonal.

A termelés bérszükséglete csak akkor válik ismertté, amikor már kialakult a termelés összetétele. A bérkeretek megállapításakor a termékösszetétel még nem ismeretes, ezért bázisadatokból kiindulva, feltételezett termékösszetétel alapján határozzák meg a bérkereteket. A feltételezett összetételtől való mindenfajta eltérés megbontja azt az összhangot, amely a tervekben elvileg megvan. Ha a termelés munkaigényessége fokozódik, a bérkeretek szűknek bizonyulnak, ellenkező esetben pedig lazaságot tartalmaznak.

A központilag megállapított átlagbérszínvonal és béralapmutatók, vagy -keretek megakadályozzák ugyan a terven felüli bérkiáramlást, de — a meghatározott mértékig — egyben lehetőséget is adnak a bérek kifizetésére. Ez sokszor azt is eredményezte, hogy a megtervezett színvonalú, illetve tömegű bér akkor is kifizetésre került, amikor a tervben előírt alapvető feladatok — például az önköltségcsökkentés, exportterv stb. — nem teljesültek teljes egészében. (Természetesen nem néhány tized lemaradására gondolunk — nem akarjuk fetisizálni a különböző tervmutatókat —, hanem számottevő és a népgazdaság szempontjából jelentős lemaradásra.)

Az anyagi ösztönzés mostani rendszerében már esetenként csökken a munka hatásfokának növelésére irányuló ösztönzés. A bérszínvonal évenkénti kismértékű emelkedése egyenlősítéshez vezetett, kényelmességhez szoktatta a vállalatokat, mert a nagyobb teljesítmények, jobb eredmények sem tették lehetővé a bérek jelentősebb emelését. Az eltérő hatékonysággal és eredményekkel működő vállalatok vezető dolgozóinak keresete alig különbözik egymástól, a prémium pedig rendeltetésétől eltérően, többnyire fizetéskiegészítéssé vált. A vállalatok prémiumérdekeltsége gyakran részmutatók teljesítéséhez fűződött. Ez részben abból fakadt, hogy a minisztériumok központilag megállapított prémiumkereteket kaptak, amit sokszor mechanikusan bontottak le vállalatokra és részmutatók teljesítésétől tették függővé ezek nagy részének felhasználását.

Lényeges, hogy egy vállalaton belül mire irányul az egyének érdekeltsége. Ha a vállalati kollektíva egészének — és ezen belül különösen a vezetőknek — érdeke összhangban áll a népgazdasági érdekekkel, a vezetés igyekszik úgy ösztönözni az egyéneket, hogy a kollektív érdekek és ezen keresztül a népgazdasági érdekek érvényesüljenek. A kollektív érdekeltség szerepét jelenlegi gyakorlatunkban főleg a nyereségrészesedési rendszernek kellene betöltenie. (Ezt egészíti ki kisebb csoportok tekintetében a premizálási rendszer.) Közismert azonban, hogy az egy főre jutó nyereségrészesedés összege elenyészően kis hányadát képezi az évi jövedelemnek. Az anyagi érdekeltég hatékonyságát önmagában már ez a tény is erősen korlátozza. Az ösztönzés hatékonyságát tovább csökkenti még az is, hogy ez az érdekeltség — a nyereségmutatóban jelenleg meglevő hibák miatt — nem tükrözi kielégítően még a vállalati tevékenység irányzatát sem, tehát azt, hogy népgazdasági szempontból javult-e vagy romlott a vállalat munkája. Itt sem valamilyen abszolút igazság érvényesülését kér-

jük számon, hanem a tendenciák nem megfelelő jelzését tekintjük hibának. További gyengéje, hogy a mai alaprentabilitásban való érdekeltség eredményeként a tartalékaikat jobban kihasználó vállalatoknál a részesedés csökkenő tendenciájú, mert az egy évben elért teljesítés később bázissá válik.

A személyi jövedelmek szabályozásának olyan rendszerében, amely a termelési eredményektől független bérkeretek meghatározására épül, nincs kellő kollektív érdekeltség az össztársadalmi érdekek szolgálatára. Ilyen körülmények között a kollektív érdek nem szolgálhat tájékoztatásul az egyéni érdekek irányának meghatározására sem. A vállalat vezetését tehát semmi sem készteti arra, hogy a dolgozók kisebb csoportjainak és az egyénnek érdekeltségét összehangoltan alakítsa ki. A vállalati kollektív érdekek számottevő mértékben jelenleg akkor sem károsodnak, ha az egyéni érdekeltség öncélú feladatok teljesítésére irányul, ha hatásában nem szolgálja a vállalat egészének eredményesebb munkáját.

Az érdekeltségi rendszer hibái összefüggnek még azzal is, hogy vállalati szintű gazdasági folyamatokat népgazdasági szinten alkalmazható mutatókon keresztül próbáltunk vizsgálni, de ugyanaz fordítva is előfordulhatott. Ezért a folyamatokat nem tudtuk megismerni és komoly veszélyek nélkül nem kapcsolhattuk e mutatókhoz az érdekeltséget. Mai mutatóink bármelyikéhez kapcsolunk is egyéni vagy kollektív érdekeltséget, fennáll annak a veszélye, hogy az e mutatók javítására irányuló tevékenység nem szolgál egyértelműen népgazdasági érdekeket. A mutatószámok hibái, bizonytalanságai nagyrészt árrendszerünk hibáiból adódnak. A jelenleg alkalmazott termelői árakban nem jut megfelelően kifejezésre a használhatóság és a ráfordítások tényleges nagysága. Tekintve, hogy értékmutatóink a termelői árakra épülnek, az árakban meglevő minden fogyatékosság kihat a mutatók megbízhatóságára is. Ezért például mindazok a problémák és negatívumok, amelyek az értékmutatók és a személyi jövedelmek függvényszerű összekapcsolása tekintetében fennállnak, az árrendszer gyengéi miatt fokozottan érvényesültek.

Általában — és ezen belül a munkadíjazási és anyagi ösztönző rendszerekre vonatkozóan — alapvető probléma, hogy továbbra is megmaradt gazdaságirányítási rendszerünk jellegzetességeként a gazdasági döntések indokolatlan mértékű centralizáltsága, a gazdasági folyamatoknak, főleg kötelező tervmutatószámokkal történő szoros és közvetlen állami szabályozása és ezeknek következményeként a vállalatok csekély önállósága. A kialakult körülmények túlságosan szűk határokat szabnak a vállalati döntések számára és nem ösztönzik a vállalatokat kellően a gazdasági hatékonyság növelésére, a piaci igények jobb kielégítésére. A tervelőírások végrehajtásával a vállalatok többnyire tehát nem használják ki lehetőségeiket és a még nem kellő mértékben feltárt belső tartalékokat sem hasznosítják következetesen.

Az évek óta szerzett tapasztalatok, valamint a gazdaságirányítási rendszerünk reformjának előkészítését célzó szervezett elemzőmunka hozta felszínre azokat a főbb hibákat, amelyeket vázlatosan érintettünk. Parancsoló követelményként áll előttünk tehát, hogy a szocializmus teljes felépítésének feladatához igazodó, e célt hatékonyan segítő munkadíjazási és ösztönzési rendszereket dolgozzunk ki, valósítsunk meg.

A munkadíjazási rendszer továbbfejlesztésének útjai

Mielőtt a munkadíjazás rendszerének továbbfejlesztésére vonatkozó elképzeléseinket kifejtenénk, szükségesnek tartjuk röviden utalni azokra az irányelvekre, amelyeket az MSZMP Központi Bizottságának ülésén Nyers Rezső elvtárs ismertetett. Ezeknek érvényesítésére a munkadíjazás rendszeréhez szorosan kapcsolódó mechanizmuselemek kidolgozásakor alapvetően számítunk. A mechanizmus különböző elemei szorosan összefüggnek, kölcsönhatásban vannak egymással. Az általunk helyesnek tartott megoldások csak akkor alkalmazhatók, ha összhangban állnak elsősorban a tervezés, a vállalati pénzügyi gazdálkodás rendszerével, azok mechanizmusával.

A népgazdasági terveket a megvalósítás időszakában is egységes egésznek kell felfogni. Nem engedhető meg, hogy a terv bármely részelőirányzata is külön, önmagában elszigetelten érvényesüljön. Ennek szükséges feltétele, hogy az irányító szervek a jövőben a népgazdasági tervek megvalósítását ne a tervmutatók sokaságának lebontásával, tehát ne egyes tervmutatószámok adminisztratív előírásával irányítsák, hanem főként közgazdasági eszközökkel. Nem szabad tehát megengedni, hogy a felhasználható bérek tömegét, átlagos színvonalát és a foglalkoztatható létszámot tervmutatók előírásával határozzák meg a vállalatok számára. Csak ott kerülhet sor adminisztratív jellegű utasításra, ahol a közgazdasági eszközök nem hatékonyak.

A különböző tervmutatószámok adminisztratív előírásának megszűnése vagy lényeges csökkenése nem jelentheti az állami (központi) előírások felszámolását. Tehát szükségszerűen számolni kell az állami (központi) előírások rendszerével, a különböző mechanizmuselemeknél éppen úgy, mint az úgynevezett munkaügyi kérdések vonatkozásában. Az állami szabályozás azonban a feladatoknak nem konkrét számszerű megjelölését jelenti, hanem azokat az elveket, eljárásokra vonatkozó szabályokat rögzíti, amelyek keretében a vállalat önállóan tevékenykedik.

Szükséges lehet, hogy az állami szervek indokolt esetben — amikor a közvetett ráhatás, a közgazdasági eszközök nem biztosítják a kívánt cél elérését — beavatkozzanak a vállalatok önálló hatáskörébe. Ennek azonban normális körülmények között nem szabad rendszerré válnia.

Alapvető követelmény, hogy a vállalatok éves és többéves terveiket mint saját munkaprogramjukat maguk készítsék el, abból kiindulva, hogy felelősek a vállalati bővített újratermelés egész folyamatáért. Tevékenységükkel kettős célt kell megoldaniok: egyrészt a megrendelők igényeinek mennyiségi, minőségi, választéki és időbeli legjobb kielégítését, másrészt mindezt a lehető legjövedelmezőbb gazdálkodás mellett. A fenti célok megvalósítására — ésszerű keretek között — önállóan dönthetnek a termelési programjukról és eszközeik legcélszerűbb felhasználásáról.

Olyan egységes elveken nyugvó árrendszer szükséges, amely az árarányok és a jövedelmezőség révén a mostaninál helyesebben orientálja a termelőket és a fogyasztókat a gazdasági döntésekben, segíti a termelési tényezőkkel való ésszerű takarékosságot, a termelés idomulását a szükségletekhez, a korszerűbb termékek elterjedését, a gazdaságosabb fogyasztási struktúra kialakítását. Olyan „termelési ár" típusú ipari termelői árak szükségesek, amelyek a folyó ráfordítások (költségek) mellett, kellő súllyal figyelembe veszik a lekötött álló- és forgóeszközöket is.

A vállalatok nyereségükből mindenekelőtt — objektív kritériumok alapján megszabott — állami befizetési kötelezettségüknek tesznek eleget. Az állami elvonás után a vállalatnál maradó nyereséget központilag megszabott arányok szerint használhatják fel a vállalati tartalékalap feltöltésére, a vállalat fejlesztésére szolgáló alap növelésére, a dolgozók részesedésére és szociális-kulturális célokra.

Végül tételezzük fel, hogy a vállalatok anyagi érdekeltségi rendszere az önálló gazdasági elszámolás elvének következetes alkalmazására épül, valamint azt, hogy a szocialista állami vállalatok vezetésében szerves egységben fog érvényesülni az igazgatók egyszemélyi felelősségének és a dolgozók kollektív részvételének elve.

A szocialista bérezés követelményeinek és az elmúlt másfél évtizedben szerzett tapasztalatoknak figyelembevételével, valamint a mechanizmus egyéb elemeiben várható, ez előzőekben kifejtett változásokat feltételezve, a munkadíjazás rendszerének továbbfejlesztését illetően elképzelésünk lényegesebb vonásai, főbb összefüggései a következőkben foglalhatók össze:

A munkadíjazásban, a személyi jövedelem elosztásában, a közvetlen személyes érdekeltség kialakításában a vállalatoknak széles hatáskört, önállóságot kell biztosítani. A vállalatokra kell bízni a személyi jövedelmek színvonalának alakulását befolyásoló elemek működtetését. Minden központi közvetlen szabályozástól függetlenül a vállalat hatáskörébe tartozna

— az egyéni alapbérek meghatározása a központilag előírt alsó- és felső munkaköri bérhatárok között;

— a teljesítménykövetelmények meghatározása, a bérezés, a premizálás vagy jutalmazás alapjául szolgáló egyéni feladatok kitűzése;

— az adott munka eredményes elvégzésére leghatékonyabban ösztönző bérforma kiválasztása és alkalmazása;

— a vállalati eredmény alakulásától függően személyi jövedelmekre fordítható összegek személyek közötti elosztása a dolgozók különböző csoportjaira központilag előírt arányok megtartása mellett stb.

Szükséges azonban, hogy a munkadíjazás rendszere — a gazdaságirányítás rendszerének más elemeivel együtt — megfelelő biztosítékot tartalmazzon arra, hogy a vállalatok hatáskörükkel, önállóságukkal a népgazdasági érdekeknek megfelelően éljenek. Ezért központilag kell kialakítani annak a szabályait, hogy milyen módon képezhetők és növelhetők a személyi jövedelmek céljára szolgáló összegek, milyen arányok szerint osztható el a vállalati eredmény alakulására való ráhatás függvényében a személyi jövedelmeknek az a része, amely a vállalati nyereségből származik stb.

A továbbiakban a munkadíjazás rendszerének ezeket az eljárási, működési szabályait, „játékszabályait", valamint a továbbra is központilag meghatározandó elemeit és azok alkalmazására vonatkozó elképzeléseinket ismertetjük.

Alapbér-besorolási (tarifa-) rendszerek

A dolgozók, illetve a munkák különböző kategóriáira *a jövőben is központilag kell megállapítani az alapbér-, illetve tarifarendszereket.* A különböző dolgozókategóriák, munkaköri csoportok alapbérének nagysága és arányai — a vállalati vezetés differenciáló döntési jogát biztosító alsó és

felső (úgynevezett „tól-ig" határok) bérhatárok meghagyása mellett — a szükséges ágazati eltérések figyelembevételével továbbra is központilag kerülnek megállapításra.

Az érvényben levő tarifa-, illetve alapbérrendszerekhez képest — a lehetőségeken belül — a következő változtatásokat tartjuk szükségesnek végrehajtani:

— A bértételek arányaiban a mainál erőteljesebben kifejezésre kell juttatni a nehéz fizikai munka, a kedvezőtlen körülmények között, a szokásostól eltérő munkaidő-beosztásban végzett munka fokozottabb anyagi megbecsülését, azaz a tarifarendszert jobban összhangba kell hozni a munkaerő-kereslettel és -kínálattal.

— A bérhatárokat, illetve bértételeket a mainál homogénebb munkaköri csoportokra, illetve munkakörökre kívánatos meghatározni. A homogénebb munkaköri csoportok létrehozása lehetővé teszi a bérhatárok (az úgynevezett „tól-ig" különbségek) esetleges szűkítését a különböző munkakörökre vonatkozó bérhatárok egymásközötti átfedésének, ölelkezésének megszüntetését, de legalábbis bizonyos mértékű csökkentését.

Az *alapbérrendszer* önmagában nem alkalmas a bérszínvonal szabályozására, annak csupán egyik lényeges segédeszköze. Feladata elsődlegesen az, hogy az egyéni alapbérek közötti arányokat kialakítsa és azokat a vállalatoknál eltérő mértékben rendelkezésre álló anyagi feltételek, lehetőségek között is a központilag megállapított „tól-ig" határokon belül tartsa. Ezek között a keretek között kell ösztönöznie a különböző fajtájú munkák ellátására, a szakképzettség fokozására, a szakmai gyakorlat megszerzésére és bővítésére, a kedvezőtlenebb munkakörülmények vállalására, a munkahelyhez való hűségre.

Az alapbér- és tarifarendszer (besorolási, kategorizálási rendszer) központi előírása az úgynevezett központi bérpolitikai intézkedések szükségességét nem küszöböli ki. Továbbra is szükség lesz arra, hogy egyes, bérszínvonal tekintetében elmaradt, területeken központi fedezet terhére kerüljön sor a bérek felemelésére. Ez annál is inkább indokolt, mert a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetésekor meglevő bér- és jövedelemaránytalanságok megoldásának feladata mint „örökség" az új gazdasági mechanizmus működésének időszakára esik. Számítani kell arra, hogy az új mechanizmusban is kitermelődhetnek előbb-utóbb megoldandó béraránytalanságok.

A személyi jövedelmek tömegének képzése

A vállalat által személyi jövedelmekre felhasználható összegek nagysága szempontjából az elképzelt rendszerben a nyereség alakulásának központi szerepe van.

A személyi jövedelmek tömege elsősorban attól függ, hogy mekkora a különbség a realizált vállalati árbevételek és a ráfordítások között (a ráfordítások, költségek között szerepel az eszközlekötési járulék és az illetményadó is). Minél nagyobb a különbség — minél nagyobb a nyereség —, annál nagyobb összeget fizethet ki a vállalat személyi jövedelemként.

Másodszor befolyásolja a személyi jövedelmek nagyságát a vállalati jövedelemelvonás rendszere, tehát az az arány, amely szerint a nyereség egy részét a költségvetés számára elvonja az állam.

A személyi jövedelmek tömege két részből tevődik össze: a termelési költségként kifizetett bérek tömegéből (ide tartozik a dolgozók egyéni teljesítménye után kifizetett összes bér, valamint a különböző pótlékok címén és a túlórákért kifizetett bérek) és a nyereségnek a személyi jövedelmekre fordítható részéből (ide tartozik az év végi részesedés, továbbá az évközben folyósított prémiumok és jutalmak stb. összege).

A kifizethető jövedelmek tömegét tehát a vállalat csak akkor tudja növelni, ha változatlan költségviszonyok mellett növeli az árbevételét; változatlan árbevétel mellett csökkenti — élő- vagy holtmunka-megtakarítással — a termelés költségeit; az előbbiek kombinációjaként, növeli az árbevételt és egyben csökkenti a ráfordítások arányát.

Olyan gazdálkodási rendszerben, ahol a kifizethető személyi jövedelmek tömege attól függ, hogy milyen mértékben tudja növelni egy vállalat a realizált árbevételek és ráfordítások közötti különbségeket, helyes anyagi érdekeltség várható egyrészt a megrendelői igények mennyiségi, minőségi, választéki és időbeni kielégítésére, másrészt az összes eszközök legcélszerűbb, leggazdaságosabb felhasználására.

A költségként elszámolható bértömeg szabályozása

A költségként kifizetett bértömeg nagysága függ a vállalatnál foglalkoztatottak létszámától és összetételétől, valamint az egy főre jutó átlagos bérszínvonal nagyságától. E tényezők növelésére erőteljesen hatnak egyéni és kisebb csoportérdekek. Igen nehéz feladat e hatások ellenére a termelés tényleges szükségleteinek megfelelő keretek között tartani a foglalkoztatottak számát és átlagos bérszínvonalát.

A vállalati kollektíván belül az egyéneknek és a különböző csoportokban dolgozóknak alapvető és érthető érdeke, hogy a rendszeresen végzett munkájuk alapján a bérfizetéskor mind magasabb és magasabb átlagkeresetet érjenek el. Jellegzetes tendencia, hogy az átlagos bérszínvonal évről évre állandóan növekszik. Az elmúlt évek tapasztalatai egyértelműen bizonyítják, hogy — egy vállalatra, vagy ezen belül egy nagyobb termelőegységre vonatkoztatva — csak a központilag elhatározott intézkedések (például normák rendezése) nyomán, általában viszonylag rövid időszakra, csökkent a bérek színvonala.

Az elmúlt években intézkedések egész sora célozta azt, hogy az élő munka vállalaton belül felhalmozódott azon tartalékait feltárják, illetve fokozatosan hasznosítsák, amelyek a népgazdaság extenzív fejlesztésének időszakában keletkeztek. Ezek az intézkedések azonban nem hoztak, nem is hozhattak kielégítő változást. Hiba volna azt hinni, hogy ennek kizárólag, vagy akárcsak elsősorban is az anyagi ösztönzés gyenge hatásfoka volt az oka, bár kétségtelenül volt szerepe benne. Sokkal inkább hatottak egyéb tényezők, például a társadalmi tömegnyomás, közszellem stb. Az ösztönzés rendszere, a személyi jövedelemelosztás rendszere, illetve ennek javítása azonban egyik hatékony segédeszköze lehet e probléma megoldásának.

Az élő munka ilyen nagymértékű, vállalaton belüli tartalékai mellett eljutottunk oda, hogy néhány ágazatban és munkaterületen még a ténylegesen indokoltnak mondható munkaerő-szükségletet sem tudjuk kielégíteni. Néhány területen pedig a szakképzetlen munkaerők — ezen belül is

különösen a nők — követelik a számukra megfelelő munkaalkalmakat, amire a vállalatoknál nincs szükséglet.

A felsorolt tények és sok esetben társadalmi nyomásként megnyilvánuló tendenciák szükséges és indokolt mértéken felüli érvényesülése ellen a vállalatok vezetői is csak akkor tudnak fellépni, ha megfelelő eszközökkel rendelkeznek, ha megváltozik a közszellem, amely eddig nem engedte meg, hogy fellépjenek a kedvezőtlen tendenciák ellen, és ha a nem kívánatos törekvések visszaszorításában anyagilag is érdekeltek. Ezt az érdekeltséget oly módon akarjuk létrehozni, illetve fokozni, hogy a vezetők számára egyrészt lehetővé tesszük az eredmények javulása esetén az átlagosnál lényegesen nagyobb részesedést, másrészt gyakorlattá tesszük az eredmények romlása esetén részesedésük jelentős csökkenését, sőt veszteséges gazdálkodás esetén még az alapbérek — egy meghatározott szintig való — csökkentését is. Úgy gondoljuk, hogy az értékelés alapján elengedhetetlen *követelmény* a több irányú és többször társadalmilag káros hatásoknak kitett *bértömeg-növekedés* valamilyen módon való *központi szabályozása.*

Lehetővé kell tenni, hogy a vállalatok — ha a termelés érdekében ez szükséges és a megfelelő anyagi fedezettel is rendelkeznek — a korábbinál nagyobb bértömeget használjanak fel, akár több létszám foglalkoztatásával, akár az átlagos bérszínvonal emelésével. Közgazdasági eszközökkel érdekeltté kell tenni azonban a vállalatot, és főként a vezetőket, a bérekkel való messzemenő takarékoskodásban, hogy ez ellensúlyozza a béremelésre irányuló tömegnyomás hatását.

Nem közömbös, hogy a személyi jövedelmek melyik része növekszik. Népgazdasági szempontból az a leghasznosabb, ha az ún. mozgórész, tehát a nyereségből származó személyi jövedelmek összege, illetve aránya nő. A vállalat dolgozóinak szempontjából azonban — ha külön szabályozás nem történik — a közvetlen, pillanatnyi érdekeket nézve előnyösebb lehet az alapbérek, illetve a költségként elszámolt bérek tömegének, de főként színvonalának növekedése, mert az alapbérekhez mérik a nyereségrészesedést, adott esetekben a magasabb alapbérekből kiindulva magasabb a garantált bérek színvonala is stb.

A bérnövekedés fedezete mindig az egyéb — nem bérjellegű — ráfordítások csökkentéséből vagy az árbevétel növekedéséből jön létre. Ha ezek nyereségként realizálódnak, a nyereségnek csak egy kis része jut személyi jövedelmekre, mert a nyereség bizonyos hányadát elvonja az állam, a vállalatnál maradó egyes részei pedig más csatornákba kerülnek (fejlesztési, kockázati alap). De ha a megtakarítás, vagy a többletárbevétel jelentős részét közvetlenül a bértömeg növelésére fordítják, akkor ez az összeg teljes egészében személyi jövedelemként jelenik meg. A szabályozásnak tehát legalább azt kell elérni, hogy a bértömeg emelése akár létszám-, akár bérszínvonal-emelés formájában ne legyen előnyösebb a vállalat számára, mint a nyereségből származó részesedés növelése, sőt az egy főre jutó személyi jövedelem növekedése szempontjából, főként a vezetőknek érdeke legyen, hogy a személyi jövedelem növekedésének minél nagyobb hányadát részesedés formájában fizessék ki. Véleményünk szerint ezeknek a szempontoknak az alábbi megoldás felel meg.

A tárgyévben költségként elszámolt bértömeg előző évhez képest mutatkozó növekményének központilag meghatározott hányadával csökkenteni kell a vállalatnál maradó nyereségből személyi jövedelmekre fordítható

összeget. A bértömeg-növekedést tehát úgy kell felfogni, mintha a vállalat már előre bérként kifizette volna a nyereség alakulásától függő személyi jövedelmek egy részét. Így nem kerül hátrányos helyzetbe a bérek növekedését megengedő vállalattal szemben az a vállalat, amelyik nem a bértömeget, hanem különböző megtakarításokkal és az árbevétel növelésével a nyereséget növelte, tehát a személyi jövedelmekre csak azt használta fel, ami az állami elvonás után a vállalatnál maradó nyereségből egyéb alapok (fejlesztési, kockázati alap) kielégítése után részesedésként eloszthető. A bérek tömegének növelése — még ha jelentős mértékű is ez — nem zárja ki a nyereség növekedésének lehetőségét. Viszont, ha a bérek emelése ellenére, csökkentés nélkül felhasználható lenne a részesedési alap, minden vállalatnak érdeke lenne, hogy a béreket minél jobban emelje.

A részesedési alapból fentiek szerint elvont összeggel a vállalatnál maradó nyereségből képzett fejlesztési alapot kell növelni. Erre azért van szükség, mert amikor a bérek tömegét növeli a vállalat, lényegében a fejlesztési céloktól von el eszközöket. Ez a megoldás biztosítja, hogy a bérek emelése miatt ne szenvedjen hátrányt a fejlesztési alap, azaz az elvont összegek a megfelelő alapba visszaáramoljanak.

A személyi jövedelemként felhasználható nyereségrész csökkentésének mértékét úgy kell megállapítani, hogy az a legszükségesebb mértékre korlátozza a bértömeg növekedését és emellett, még fokozottabban hasson az átlagbér és ezen belül az alapbérszínvonal arányainak legmegfelelőbb alakulására. (Ezen nem csak vállalati, hanem ágazati és népgazdasági arányokat is értünk.) Célszerűnek látszik a nyereségből személyi jövedelemre felhasználható összeget a többletbértömegként kifizetett összeg, pl. mintegy felével csökkenteni (illetve ilyen mértékben a fejlesztési alapokat növelni). Ez a szabály arra az esetre érvényes, ha az átlagbérek növekedése legfeljebb pl. 2 százalék. Ennél nagyobb mértékű átlagbér-emelkedés esetén a többletbértömeg háromnegyed részének megfelelő mértékű csökkentését (illetve átcsoportosítást) kell érvényesíteni. Ez a megoldás nagyobb elvonást jelent a személyi jövedelmekre szolgáló rendelkezési alapból, ha a bértömeg-növekedés az átlagbérek jelentős emelkedése miatt áll elő.* Ezért a vállalatok vezető beosztású dolgozóinak az lesz az érdekük, hogy csak a legszükségesebb mértékben emeljék fel a béreket (véleményünk szerint ösztönzési célokra általában elegendő 2 százalék) és hogy bizonyos határon felül a bérszínvonal emelésétől tartózkodjanak. Ezt egyébként inkább képesek kézbentartani, mint a létszámemelkedést, amit a termelés szükséglete jobban meghatároz.

Mindezek után is felmerülhet a kérdés, mi indokolja azt, hogy a felhasznált többletbértömeg egy tekintélyes hányadát vagy egészét kitevő mértékével kell csökkenteni a nyereség személyi jövedelemre fordítható összegét. A javasolt módszer nélkül fennáll annak a veszélye, hogy a személyi jövedelmek össztömegén belül a jövőben a vállalatok átlagbérszínvonala gyors ütemben és a különböző lehetőségek miatt az átlagostól lényegesen eltérő és sokszor indokolatlan mértékben nőne. A felemelt átlagbérekkel a következő években nagyrészt már mint az állam által garantált bérszínvonallal kellene számolni. (Ez indokolja egyébként az átlagbér-

* A nyereség személyi jövedelmekre jutó részének meghatározása, képzése és a jövedelemelvonás rendszere szoros összefüggésben van egymással. Más módszerrel kell meghatározni a személyi részesedést akkor, ha a jövedelemelvonás előtt közvetlenül a teljes nyereségből, és más módon, ha a jövedelemelvonás után a vállalatnál maradt nyereségből kerül megállapításra.

színvonalnak a meghatározottnál gyorsabb ütemű emelkedése esetén a nagyobb mértékű csökkentést.) De lemondanának egy olyan nagyon is indokolt hatás érvényesítéséről is, amely a vállalatok vezetőit, sőt az egész vállalati kollektívát arra készteti, hogy az élő munka terén felhalmozódott tartalékokat optimális mértékben hasznosítsák. A javasolt módszer nélkül — éppen az indokolatlan alapbéresítés reális veszélye miatt — azt a helyes tendenciát sem lehetne érvényesíteni, hogy a hatékonyabb gazdálkodás következtében a nyereségrészesedési összegek volumene a mainál nagyobb mértékűvé váljék. A személyi jövedelemre felhasználható nyereségrészből a fejlesztési alapokhoz való átcsoportosítás pedig azért is indokolt, mert ezzel éppen azokat az anyagi eszközöket növeljük, amelyek helyes irányú felhasználásával megteremthetők a termelékenyebb munka feltételei.

A vállalati eredmény alakulására való ráhatás függvényében a személyi jövedelemként kifizethető nyereségrész mainál jóval differenciáltabb felosztása tehát abban teszi érdekeltté a vezetőket és a fontosabb beosztású dolgozókat, hogy a nyereségből fedezett részesedés, prémium, jutalom stb. címén kifizethető összegek volumenét növeljék. Ezt akkor lehet elérni, ha a termelési igények megfelelő kielégítése közben úgy szervezik meg a gazdálkodást, hogy

— a technikai színvonal fokozatos emelése mellett magasabb szintű munkaszervezéssel biztosítják a vállalat rendelkezésére álló eszközök leghatékonyabb felhasználását;

— az élő munka tartalékainak hasznosítása mellett csak a legszükségesebb mértékben teszik lehetővé a vállalati létszámkeretek bővítését;

— általában csak a ténylegesen nagyobb erőfeszítéseket igénylő feladatok ellátásához kapcsolódó átlagbér-növekedést engedik meg.

Annál a vállalatnál, ahol figyelmen kívül hagyják a belső tartalékok hasznosítását és indokolatlan mértékben növelik a létszámot, vagy laza bérgazdálkodással (például a normák indokolt rendezésének elhanyagolásával, viszonylag széleskörű és szükségtelen mértékű alapbérkorrekciókkal) gyors ütemű átlagbér-növekedést engednek, ott a bértömeg-növekedés — véleményünk szerint helyesen — csökkenti a személyi jövedelemre kifizethető nyereség tömegét és növeli a fejlesztési alapot. Ennek természetes következményeként az egész vállalati kollektíva, de különösen a vezetők egy főre jutó részesedése is csökken. A javasolt megoldás mind a létszám, mind az átlagbérszínvonal növelésére lehetőséget nyújt, de fokozottan arra ösztönöz, hogy ezek növekedése csak a legindokoltabb mértékben és csak olyankor következzék be, amikor a többletbér-kifizetés árbevételtöbbletet, vagy egyéb ráfordításokban megtakarítást eredményez, és a bérnövekedés ellenére is nő a nyereségből személyi jövedelemre fordítható egy főre jutó összegek nagysága (figyelembe véve az említett átcsoportosítást is).

Ez a rendszer az anyagi termelés területén működő vállalatok döntő többségénél alkalmazható. Az életben felmerülő szélsőséges esetekre azonban nem tudhat — mint ahogy más módszer sem — kielégítően választ adni. Számolni kell azzal, hogy bizonyos esetekben (például központilag elhatározott béremeléskor, a dolgozók viszonylag nagyobb részét érintő heti műszakszámok növelésekor, nagyobb beruházással bővített termelőkapacitás belépésekor, vagy a termelés struktúrájának gyors ütemű változása esetén), amikor a vállalat termelési körülményeiben egyik évről a másik-

ra kimutathatóan lényeges változás következik be, akkor a nyereség személyi jövedelemre felhasználható részének csökkentésétől az irányító szervek kivételesen eltekinthessenek, illetve a csökkentést mérsékelhessék. Ebből következik, hogy az irányító szerveknek nemcsak akkor lehet és kell a vállalatok önálló tevékenységébe beavatkozniok, amikor baj van, hanem akkor is szükséges ez, ha a lényegesen megváltozott körülmények elengedhetetlenül új megítélést és ennek kapcsán új működési, gazdálkodási szabályok megállapítását igénylik.

A nyereségből személyi jövedelemre fordítható hányad meghatározása

A bérhányad ágazatonként jelentős eltérést mutat. Azonos erőfeszítések, illetve eredmények esetén a nyereség azonos mértékű növelésekor a bérhányad nagyságától függően, ágazatonként különböző mértékben lehetne növelni a személyi jövedelmeket. Ezért a vállalat rendelkezésére meghagyott nyereségből a személyi jövedelmekre fordítható hányadot az adott ágazat bérigényességének függvényében szükséges központilag meghatározni.

A személyi jövedelmek mozgó része az, amely a nyereségből a költségként kifizetett bértömeg kiegészítésére szolgál. A személyi jövedelmeknek ez a része fedezetül szolgálhat valamennyi, ma ismert anyagi ösztönző számára. Az új konstrukcióban tehát nincs szükség a premizálási, a nyereségrészesedési összegek, az igazgatói alapból fizethető jutalmak és az újítási díjak stb. elkülönített kezelésére. Mivel a részesedési alap nagysága közvetlenül függ a nyereség alakulásától, a vállalatvezetés érdeke lesz ezeket az összegeket úgy felhasználni, ezek terhére olyan feladatokat kitűzni, amelyek erőteljesen ösztönöznek a vállalati eredmény javítására. A vállalati kollektív érdekekkel ellentétes lesz tehát ebben a konstrukcióban az olyan újítások díjazása, amelyek nem járnak megfelelő gazdasági eredménnyel, az olyan prémiumfeladatok kitűzése, amelyek teljesítése nem javítja a vállalati nyereséget és olyan utólagos jutalmak folyósítása, amelyet látszateredményekért fizetnek. Erőteljes érdekeltség jön létre arra, hogy a kiemelkedő teljesítményeket kiemelt anyagi elismerésben részesítsék és ezáltal az átlagos teljesítményt nyújtókat is nagyobb erőfeszítésekre késztessék.

A vezetők érdekeltségének fokozása és az alapbérek differenciált garantáltsága

A vállalatok tevékenységét és eredményeit legnagyobb mértékben a vállalat felső- és középvezetői, valamint egyes kulcs-munkakörökben dolgozó beosztottak képesek befolyásolni. Indokolt tehát ezt a kört fokozottan érdekeltté tenni abban, hogy az eredményeket javítsák. Mai rendszerünkben a nyereségrészesedés nem differenciálódik kellő mértékben aszerint, hogy kinek mekkora ráhatása van a vállalati eredmények alakulására. Lényegét tekintve itt is egyenlősítés érvényesül, amelynek megszüntetésére és újbóli kialakulásának megakadályozására az új konstrukcióban is biztosítékokat kell teremteni. Ezért központilag kell szabályozni, hogy a dolgozók különböző kategóriái (egy vállalaton belül négy-öt csoportra gondolunk) a vállalati eredmény alakulására való hatásuk mértékének

függvényében milyen arányban részesülhetnek a személyi jövedelmek mozgó részéből. Az arányok kialakításánál bátran kell differenciálni. Lehetővé kell tenni, hogy a vezetők — alapbérük százalékában kifejezve — többszörösét kaphassák prémium, jutalom, részesedés címén, mint a legkisebb befolyással rendelkező beosztottak. Így a gazdálkodási eredmények változására legérzékenyebben a vezetők összjövedelme fog reagálni, az eredmények romlása pedig az ő kereseti színvonalukat csökkenti elsősorban és legjobban.

A mozgó bérrész elosztási arányaira vonatkozó központi szabályokat kategóriákra, csoportokra vonatkozó átlagok előírásának kell tekinteni. Lehetővé kell tenni, hogy egy-egy kategórián belül a kiemelkedő teljesítményt nyújtók a kategória átlagánál lényegesen magasabb, a kevésbé jól dolgozók alacsonyabb részesedést kapjanak. Az egyes kategóriákon, csoportokon belüli differenciálás — a javasolt megoldás szerint — a vállalatvezetés hatáskörébe tartozik. Ugyanez vonatkozna az alsó- és középszintű vezetőkre is. A kinevezésileg a felügyeleti szerv hatáskörébe tartozó vezetők (igazgató és helyettesei) tekintetében is általában kifizetendő a kategóriához tartozó nyereségrészesedési összeg, de kirívó mulasztások esetén (például ha a vezetés a tárgyévi jobb eredmények kedvéért elhanyagolta a fejlesztési feladatokat, a következő évek megalapozását) lehetővé kell tenni, hogy a felügyeleti szerv — az indokok közlése mellett — csökkentse a mulasztásért felelős vezető részesedését.

Az eddig elmondottak sem látszanak teljesen elégségesnek olyan érdekeltség megteremtésére, amely a mainál erőteljesebben ösztönöz a veszteségek megelőzésére, elkerülésére. Ezért veszteséges gazdálkodás esetén be kell vezetni a vezetők és kulcs-beosztású beosztottak körében a besorolás szerinti alapbérek meghatározott mértékig történő csökkentését. Természetesen a garantált bérszínvonalat is differenciáltan kell meghatározni a dolgozók különböző kategóriáiban, a vállalati eredmény alakulására való ráhatás függvényében. Az említett körben a besorolás szerinti alapbérek 100 százalékát sem javasoljuk garantálni. A csökkentési lehetőségnek lényegesen kisebbnek kell lenni, mint az eredményjavulás esetén maximálisan elérhető részesedésnek.

Az érdekeltség hatása a bérezés egyes elemeinek működtetésére

A vezetésnek, de az egész kollektívának is érdeke lesz, hogy az alapbérek arányai az egyéni teljesítmények eltéréseit erőteljesen érzékeltessék. Az kapjon magasabb alapbért, aki az eredmények javításához hatékonyabban tud hozzájárulni és, aki ezen keresztül eredményesebben szolgálja azt a kollektív érdeket is, hogy nagyobb nyereségrész kerüljön elosztásra a vállalat dolgozói között. Az alkalmazandó bérformák megválasztásánál most már nem lesz szükség arra, hogy a különböző kötöttségek betarttatása legyen a fő szempont. Az egész kollektíva érdeke lesz, hogy minden munkán olyan bérformát alkalmazzanak, amely a legdöntőbb feladat teljesítésére ösztönöz. Tehát, ha a minőség a döntő kérdés, ennek javítására ösztönözzön a bérforma, viszont ha a darabszám növelése az elsődleges feladat, akkor ennek függvényében emelkedhessék az egyéni teljesítménybéres kereset.

A kollektíva többségének, de különösen a vezetőknek érdeke nem fog-

ja eltűrni, hogy a normák lazulása folytán egyes kategóriák kereseti, jövedelmi színvonala a többiek rovására az átlagosnál nagyobb ütemben emelkedjék. A normák úgynevezett karbantartásához — amit mai rendszerünkben több-kevesebb sikerrel, csak központi utasítások segítségével tudtunk elérni — az illetékes vezetők (művezetőtől az igazgatóig) lényeges anyagi érdeke fűződik. De még a normák szigorítása által érintett személyek szempontjából sem annyira hátrányos, mint eddig, mert a helyesen megállapított normák folytán elért megtakarítások a nyereségben realizálódnak és annak meghatározott részét megfelelően differenciálva, személyi jövedelmekre használhatják fel. A kollektíva jelentős részének, főként a vezetőknek és a teljesítménybéreseknek érdeke lesz, hogy az időbéres munkásoknál, alkalmazottaknál is nagyobb követelményeket támasszanak.

Az általunk javasolt és helyesnek tartott konstrukció erőteljes ösztönzést fejt ki egy a vállalat össztevékenységét legjobban kifejező szintetikus mutató javítására. Feleslegessé válik az érdekeltség egyes részfeladatokhoz történő kapcsolása központi előírásokkal, valamint a minisztériumokra és vállalatokra vonatkoztatott kötelező munkaügyi mutatók központi meghatározása is. Magának a vállalati kollektívának és különösen a vezetőknek lesz érdeke, hogy egyetlen olyan részfeladatot se hanyagoljanak el, amely ennek a szintetikus mutatónak az alakulását kedvezően befolyásolja. A vállalat rendelkezésére álló összes eszközök gazdaságos felhasználásán belül megfelelő hatékonyságot fejt ki a takarékos létszámgazdálkodásra, az alapbérszínvonalak arányaira és a kifizethető bértömeg-növekedés szükséges mértékű fékezésére, valamint a személyi jövedelmek tömegén belül a bértömeg és az úgynevezett mozgóbérrész helyes arányaira is. Az egyes kérdések, módszerek központi szabályozása (a besorolási, illetve tarifarendszerek, a vállalati nyereségnek a személyi jövedelemként felhasználható teljes vagy csökkentett hányada, és ennek erőteljesen differenciált felosztása a vállalati eredményekre való hatás függvényében, a dolgozók egyes kategóriáinak a 100 százalékos alapbéren aluli garantáltsági szint megállapítása) még az ismertetett, mainál lényegesen szélesebb önállóság keretei között sem jelenik meg, úgy mint a vállalati hatáskör korlátozója, de megfelelőbb gazdasági döntésekre késztet.

★

Hiba volna azt hinni, hogy a gazdasági irányítás mai rendszerének keretei között a kritikai elemzésből kiindulva máris lehetséges a munkadíjazás és anyagi ösztönzés rendszerére vonatkozó — a jövőben feleslegesnek ítélt — központi kötöttségek feloldása, megszüntetése. Minderre csak akkor kerülhet sor, ha a mechanizmus egyéb elemei úgy változnak, hogy eredményesen pótolják közgazdasági eszközökkel a mai kötöttségek szabályozó hatását.

Már a gazdálkodás mai keretei között is megvan bizonyos módosítások lehetősége. Amíg a munkadíjazás rendszerének alapvető módosítása végrehajthatóvá lesz, törekedni kell a mai keretek adta lehetőségek minél hatékonyabban felhasználására.

BOGNÁR JÓZSEF:

A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világgazdaságában*

A fejlődő országok gazdasági helyzetével és növekedésével összefüggő problémák drámai gyorsasággal kerültek a világ érdeklődésének középpontjába. A közgazdászok és a nemzetközi politikai kérdésekkel foglalkozó szakértők többsége egyetért ma már abban, hogy a fejlődő országok gazdasági növekedésének meggyorsítása a tartós béke és a szilárd biztonság megteremtésének feltétele és ennek következtében a XX. század második felének legnagyobb kérdése. Nem lehet ugyanis tartós béke és szilárd biztonság olyan világban, amelyben a javak, jövedelmek, termelési kapacitások és a tudomány olyan extrém módon oszlanak meg a nemzetek és kontinensek között, mint a maiban.

Az ipari és a gyengén fejlett országok közötti egyenlőtlenség persze nem mai keletű. Kezdetei az ipari forradalom korszakába nyúlnak vissza, hiszen a XIX. század hajnalán még — hitelt érdemlő források szerint — az angol és a kínai nép életszínvonala között nem volt jelentékeny különbség. Századunk ötvenes éveiig azonban a gyarmati rendszer nemcsak elősegítette és elmélyítette, hanem el is takarta ezt a polarizációt. A gyarmati rendszer felbomlása és az új országok kialakulása révén azonban a polarizáció, majd az erőátcsoportosítás szükségessége a világpolitikának és a haladó erők harcának egyik tényezőjévé vált.

A fejlődő országok gazdasági növekedése tehát nem elszigetelt kérdés, hanem *világprobléma,* amelynek sikeres megoldása az egész emberiség és a civilizáció létkérdése. Más megközelítéssel élve ez annyit jelent, hogy meg kell teremteni gazdasági növekedésük feltételeit; ezek azonban nem pusztán az egyes nemzeti gazdaságokban, hanem a világgazdaságban rejlenek.

A gazdasági növekedés megindulása lényegében azt jelenti, hogy a változatlan vagy alig változó formában megismétlődő gazdasági körforgást új hajtóerőktől vezérelt (kormányzott) *fejlődés* (bővülés) váltja fel. A történelem tanúsága szerint a növekedésnek önmagát tápláló, kumulatív folyamattá való átalakítása nagy anyagi és szellemi energiák összpontosítását követeli meg, társadalmi változások sokaságát feltételezi és indítja el, és ennek következtében éles feszültséget teremt az adott nemzeten belül.

A gazdasági növekedés megindításának szükségessége azonban a történelemben még sohasem terjed ki az emberiség ekkora hányadára, ilyen sok nemzeti gazdaságra, ilyen hatalmas területekre.

* A szerző akadémiai székfoglaló előadása. Elhangzott 1965. november 8-án.

E folyamat hatósugara átfogja a mai világ népességének 71 százalékát és a 2000-ben várható lélekszám 81 százalékát.* A világ népessége ugyanis sokkal gyorsabban nő a gazdaságilag kevésbé fejlett területeken, mint a nagy gazdasági centrumokban: 1960-tól a század végéig a népesség 3,6-szorosára növekszik Latin-Amerikában, háromszorosára Afrikában és Délkelet-Ázsiában, 2,3-szorosára Kelet-Ázsiában, de csak 33 százalékkal nő a Szovjetunión kívüli Európában.

A növekedés megindítását igénylő nemzeti gazdaságok száma ma 80 körül van, de ez a szám az új független államok keletkezése révén még emelkedni fog. A növekedési processzus által a földgolyó területének körülbelül 60 százaléka van érintve.

Szakadék a fejlett és a fejlődő világ között

A szakadék, amelyet a gazdasági növekedés segítségével kell áthidalni, még sohasem volt olyan mély, mint napjainkban. E megállapítást két adattal, illetve közgazdasági számítással igyekszem igazolni.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem *átlaga* 1044 $-ra emelkedett az iparilag fejlett tőkésországokban és 67 $-ra csökkent a fejlődő világban.** Az átlag azonban — köztudomás szerint — nem tájékoztat sem a *tipikusról* (modus), sem a *szóródásról* (felső és alsó határértékekről), amelyeknek nagy adattömeg esetén különösen nagy a jelentőségük. Vannak olyan iparilag fejlett tőkésországok ugyanis, amelyekben az egy főre jutó nemzeti jövedelem 2400 $ körül mozog, de találunk olyan gyengén fejlett országokat, amelyekben a 40 $-t is alig éri el.

Megbízható közgazdasági számítások szerint a fejlődő országok (az átlagadatokat alapul véve) évi 5—6 százalék nemzetijövedelem-növekedés esetén (amit eddig még nem sikerült elérni) 80 esztendő múlva érhetik el a nyugat-európai és 120 esztendő múlva az Egyesült Államok mai gazdasági színvonalát. A növekedési processzus ilyen alakulása — amely a jelenlegi nemzetközi gazdasági és kereskedelmi viszonyok mellett egyáltalán nem biztosított — nem jelentené azonban a *különbség* csökkenését, hiszen a tudományos-műszaki forradalom eredményei — feltehetően — meggyorsítják az iparilag fejlett országok növekedését is.

A szakadék nemzetközi politikai következményeinek mérlegelésekor figyelembe kell venni, hogy korunkban a közlekedés és a népek közötti érintkezés fejlődése következtében az egyes országok belső életviszonyai is *kompetitívvé* váltak.

A továbbiakban össze szeretnénk hasonlítani a fejlődő országokban, illetve a világ többi részében található szellemi és anyagi energiákat. E szellemi és anyagi energiákat azonban nemcsak egy adott helyzet kifejezőinek tartjuk, hanem a gazdasági növekedést rövidebb vagy hosszabb távon befolyásoló tényezőknek is. Más megközelítéssel élve mi a jelenlegi szellemi és anyagi energiákat (ezeket egyébként plasztikus viszonyszá-

* A világ államait különféle kritériumok alapján osztályozhatjuk. A társadalmi-gazdasági rendszer jellegétől függően beszélünk szocialista és kapitalista országokról. A gazdasági fejlettség fokától függően beszélünk ipari és gazdaságilag gyengén fejlett (fejlődő) országokról. Az ázsiai szocialista országok az utóbbi osztályozás szerint a fejlődő országok közé sorolhatók. A világ népességének itt közölt megoszlása is ennek az osztályozásnak felel meg.

** 1962. évi adat. Növekedésről és csökkenésről az 1950-es évekhez viszonyítva beszélünk.

mokban igyekszünk kifejezni) olyan dinamikus változóknak tekintjük, amelyeknek egymáshoz viszonyított változása a növekedési processzust meghatározza.

Ma harminc országban összpontosul a világ jövedelmeinek 89 százaléka, arany- és devizakészleteinek 85,5 százaléka, acéltermelésének 93,3 százaléka, nyersvastermelésének 89,2 százaléka és energiatermelésének 72 százaléka.*

A termelési adatok közül azonban nem is elsősorban az ipari termékek vagy félkészáruk előállításának egyenlőtlenségére szeretnénk utalni, hanem arra a döbbenetes helyzetre, amely az alapvető mezőgazdasági áruk termelésében fennáll. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e cikkek nagy szerepet játszanak a lakosság ellátásában, és a rájuk irányuló kereslet nagyságrendje és a népesség alakulása között szoros összefüggés állapítható meg. A fejlett országokban állítják elő ugyanis a világ gabonatermelésének (a rizst és a kukoricát is beleértve) 60,6 százalékát, hústermelésének 68,6 százalékát és fehérjetermelésének 79,3 százalékát.

A gazdasági növekedés hosszú távú tényezői közül elsősorban a tudományos kutatási kapacitásra és a magasan kvalifikált szakemberek meglétére utalunk. A fejlett ipari országokban található ma a tudományos kutató kapacitás 95 százaléka.**

Érthető, ha a szellemi és anyagi energiák (a gazdasági növekedést befolyásoló tényezők) ilyen megoszlása mellett az elmúlt évtizedben az iparilag fejlett államok és a gazdaságilag gyengén fejlett országok közötti különbség nem csökkent, hanem növekedett, noha a fejlett világban létrehozott szellemi és anyagi energiák egy része — különböző formákban, hatásfokkal és politikai háttérrel — átterelődött a fejlődő országokba.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1958 óta lényegesen emelkedett a fejlett országokban (22 százalékkal), abszolúte is csökkent azonban a fejlődőekben. Erőteljesen visszaesett a fejlődő országok *érték szerint* számított részesedése a világexportban (1950 = 31 százalék, 1962 = 20 százalék) és a világimportban 1950 = 27, 1962 = 21 százalék).***

A fejlődő országok az 1930-as esztendők végén még évi 11 millió tonna szemesterményt exportáltak, a 40-es évek végétől fogva már importálnak, és ezen import mennyisége 1964-ben 29 millió tonnát ért el.**** (U. S. News and World Report 1965. VI. 14.) Ez a helyzet a mezőgazdasági termelés elmaradottsága mellett az úgynevezett demográfiai forradalom jelenségével függ össze. A demográfiai forradalom azonban gyorsuló ütemben folytatódik, és ennek következtében 1960 és 1980 között a fejlődő országok népessége körülbelül 900 millió fővel nő (jelenleg körülbelül 2200 millióra tehető), míg a világ többi részében ugyanez idő alatt a lakosságnövekedés csak körülbelül 300 millió lesz.

Megoldható-e a rohamosan növekvő népesség élelmezése? E kérdés megválaszolása végett két összefüggést kell megvizsgálnunk: *a)* Miképpen alakul az 1 km^2-re jutó népsűrűség az elkövetkező évtizedekben? *b)* Bevonhatók-e a mezőgazdasági művelésbe új területek, és ha igen, mely kontinensen találhatók?

* A tanulmány adatai általában ENSZ évkönyvekből, statisztikai kiadványokból származnak. A tanulmány céljainak megfelelően a közölt adatok, mutatók egy része a szerző által végzett számítások eredménye.

** E megállapítás az UNESCO adatain alapszik.

*** Adatok az ENSZ 1964. évi statisztikai évkönyvéből.

**** E megállapítás az UNESCO által publikált adatokon alapszik.

A fejlett és fejlődő országok népsűrűségének összevetése azt bizonyítja, hogy a népsűrűség már ma is nagyobb a fejlődő országokban, de ez az egyenlőtlenség a jövőben még fokozódik:

Egy km²-re jutó népsűrűség	1950	1960	1980	2000
Fejlett országok	15	17	22	28
Fejlődő országok	22	27	39	62(!)

Természetesen Afrikában és Latin-Amerika egyes részeiben még vannak tartalékterületek, de ha figyelembe vesszük a népességnövekedés eltérő trendjét, kiderül, hogy ezek nem nagyobbak a Kanadában, Ausztráliában és más országokban található tartalékoknál.

A mezőgazdasági művelésbe még bevonható területek nagyságrendjéről a szakértők nagyon eltérő véleményeket hangoztatnak. Nyilvánvaló azonban, hogy jelentős részük olyan kontinenseken, illetve országokban van, ahova a földhiányban szenvedő népesség nem juthat el. Szinte minden szakértő egyetért viszont abban a megállapításban, hogy Kelet- és Délkelet-Ázsia nem rendelkezik művelésbe vonható újabb területekkel Kelet- és Délkelet-Ázsia népsűrűsége egyébként a következő évtizedekben magasabb lesz, mint Európáé, a jelenleg még a legsűrűbben lakott kontinensé.

A növekedési processzus és a gazdasági egyensúly

A gazdasági növekedés sikere azon múlik, hogy a befektetésre kerülő szellemi és anyagi energiák milyen potenciális energiákat szabadítanak fel az új alapon létrejövő gazdasági körforgás számára. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a növekedési processzus kezdetén (például egy közepes távú tervperiódus kezdetén) nem állnak rendelkezésünkre az egész folyamat során szükségessé váló energiák, hanem csak azok, amelyekkel a fejlődést *megindíthatjuk*. Ha segítségükkel a potenciális energiákat kinetikai energiákká alakítjuk át, akkor a gazdasági körforgás új alapon megy végbe, és a növekedés önmagát tápláló, kumulatív folyamattá válik. Ha az energiaátalakítás nem sikerül, akkor az új alapon létrejövő gazdasági körforgás egyensúlyhiányba torkollik, és *növekedési krízis* keletkezik.

Természetesen az energiák átalakítása és a gazdasági körforgás új alapon történő megszervezése időt igényel, ezért a növekedési processzus által megkövetelt és kitermelt energiák viszonya csak hosszabb idő múltán válik kedvezővé. Amíg ez megtörténik, addig a növekedési processzus megkövetelte energiákat a fogyasztás (lakosság) terhére kell biztosítani, ami természetesen különféle nyíltabb vagy rejtettebb formában mehet végbe. Zárt nemzeti gazdaság kategóriájában gondolkozva tehát a növekedési processzus jó irányban halad, ha hosszabb időszakon belül a befektetett energiák kedvező hatásfokkal táplálják az új gazdasági körforgást, s ha a lakosságtól nem vonunk el annyi anyagi eszközt, hogy gazdasági vagy politikai nehézségeket okozzunk.

A fejlődő országok növekedése azonban nem zárt nemzetgazdasági modellben valósul meg. Ellenkezőleg: még nem voltak olyan gazdaságok

a világtörténelemben, amelyek ennyire igényelték volna a világgazdasággal való intenzív kapcsolatokat. (A legtöbb fejlődő ország gazdasága exportorientált — különösen a monokultúra következtében, amelynek termékeit otthon nem fogyasztják, illetve nem dolgozzák fel — és importérzékeny, azaz az import szükségszerűen gyorsabban nő, mint a nemzeti jövedelem.) Ha a fizetési mérleg egyensúlyát posztulátumnak tekintjük, akkor vagy a növekedéshez felhasználható energiák egy részét kell arra fordítani, hogy a növekvő importot megfizessék, vagy az importot kell korlátozni, ami viszont veszélyezteti a növekedési processzus célját. Ez nyilvánvalóan lehetetlen, tehát a fejlődő gazdaságok kapcsolata a világgazdasággal hosszú évtizedeken át rendkívül kritikus lesz.

A mai fejlődő gazdaságokban azonban a befektetésre kerülő szellemi és anyagi energiák *biztosítása* (megteremtése) és *kedvező hatásfokkal* (gazdaságosan) *történő felhasználása* is rendkívül nehéz.

A felhalmozási processzus (ebbe a fogalomba a felhalmozott szellemi és anyagi eszközök hasznosítási hatásfokát is beleértjük) rendkívüli nehézségei több tényező eredői:

a) A fejlődő gazdaságoknak a szó igazi értelmében nincsenek számottevő feleslegei. Alacsony nemzeti jövedelemből alacsony fogyasztási szint mellett nagy politikai problémákat okoz a beruházások céljából történő elvonás és koncentráció. Sok országban ez azzal a következménnyel jár, hogy a mezőgazdasági termékeket alacsonyabb áron vásárolják fel, mint a gyarmati időszakban.

b) A legtöbb fejlődő gazdaság mai szerkezete nem alkalmas a nagyobb felhalmozásra. Egyrészt a mezőgazdaságban bonyolódik le a gazdasági tevékenység túlnyomó része, másrészt a jelenleg működő gazdasági egységek jelentékeny hányada még naturálgazdaság. Az iparban viszont a kézműipar és a kisüzemek vannak többségben. A földbirtokosok osztálya, ha van vagy volt ilyen, jövedelmeit kincsképzésre és nem a termelés bővítésére fordítja.

c) Nincsenek meg a beruházások gazdaságos kivitelezéséhez nélkülözhetetlen körülmények. A gazdasági környezet, de különösen az infrastruktúra fejletlen, az építőipar csak most kezd fejlődni és egyelőre nagyon drágán termel, nem áll rendelkezésre elegendő tervezési kapacitás, és hiányoznak az új üzemek vezetéséhez szükséges magasan kvalifikált emberek (megfelelő termelési tapasztalattal a hátuk mögött). A belső piac az alacsony vásárlóerő és a magas árak miatt (hiszen az új ipart szubvencionálni kell) szűk, és gyakran akadályát képezi az optimális termelési nagyságrendek kialakításának.

d) Számolni kell — végül — azzal is, hogy az állami bevételek kisebb részét lehet csak a termelőerők fejlesztésére fordítani, hiszen az egyéb állami kiadások nagyon magasak. Új államapparátust kell kiépíteni, gondoskodni kell az ország belső és külső biztonságáról (fegyveres erők szervezése), új oktatási és egészségügyi hálózatot kell megszervezni, hogy csak a legfontosabb összefüggésekre utaljunk.

Nyilvánvaló, hogy az említett nehézségek leküzdése hosszú időt vesz igénybe. Az elkövetkező évtizedekben a növekedéshez szükséges eszközökben hiány lesz, a külső és belső politikai helyzet, valamint az objektív gazdasági követelmények azonban szorítják a kormányzatokat a beruházások növelésére és a kiadások emelésére. Ennek következtében *inflációs*

folyamat indul meg, amely gyorsan csökkenti a pénz belföldi és külföldi vásárlóerejét. Bizonyos mértékű infláció — véleményem szerint — objektíve is elkerülhetetlen, és kétségtelenül jobb, mint a gazdasági stagnálás, amelyben egyébként a pénz vásárlóereje megtartható. Nyilvánvaló azonban, hogy a legtöbb ország túl fogja lépni az infláció elkerülhetetlenül szükséges mértékét, hiszen a beruházások megtérülési ideje lassú (amit a tőkekoefficiens magas — 1 : 5 — volta is bizonyít), és az egyéb állami kiadásokban sem lehet az előirányzatokat megtartani.

Még bonyolultabban alakulnak a növekvő gazdaság kapcsolatai a világgazdasággal.

Minden gazdasági növekedés — importérzékeny gazdaságoké azonban különösen — az import növekedésével jár. Az új ipar megteremtése és a mezőgazdasági hozamok növelése végett ugyanis termelőeszközöket kell importálni. Ennek az importnak a formái — a gazdaságpolitikától függően — sokfélék lehetnek (teljes üzemek vagy egyes berendezések importja, vegyigyárak vagy a műtrágya importja stb.), de növekedése hosszabb időszakon keresztül elkerülhetetlen. A gazdasági fejlődésnek *szellemi importra* is szüksége van, s ennek formái a szabadalomvásárlástól a külföldi szakemberek huzamos szerződtetéséig terjedhetnek, de ugyancsak növekvő tendenciát mutatnak.

Az import elkerülhetetlen növekedése azonban nem korlátozódik a termelőeszközök (tőkejavak) szférájára. Az iparosítási processzus során növekszik a vásárlóerő és a lakosság különböző rétegei, például a városban letelepedő ipari munkások és az új értelmiség, növelik fogyasztásukat. A gazdasági növekedés egyik nehézsége éppen abban rejlik, hogy az iparosítási folyamat időrendben előbb emeli a keresletet (a vásárlóerőt és a szükségleteket [mint a kínálatot] a kereslet kielégítésére alkalmas hazai termelési kapacitásokat).

Sok országban még a hazai textiltermelés sem képes lépést tartani a vásárlóerő növekedésével. A tartós fogyasztási javak importja azonban feltétlenül nő, hiszen előállításuk viszonylag fejlett ipari hátteret követel.

Különösen súlyos megterhelést jelent azonban a fizetési mérleg számára a növekvő élelmiszer-import. Az élelmiszerekre irányuló kereslet ugyanis igen gyorsan emelkedik a következő okokból:

— a lakosság évi növekedése 2 százaléktól 3,5 százalékig terjed a fejlődő országokban. Az élelmiszer-fogyasztás azonos ütemű növekedése esetén az egy főre jutó fogyasztás változatlan marad;

— az iparba kerülő munkavállalók több élelmiszert fogyasztanak, mint a falusi lakosság. A fejlődő országokban azonban a kereslet és a fogyasztás *nemcsak relatíve emelkedik* (a városi és falusi dolgozók fogyasztása közötti különbség miatt), hanem *abszolúte* is, hiszen az alacsony életszínvonalon élő mezőgazdasági közösség egy-egy tagjának kiválása nem csökkenti fogyasztását;

— az oktatási és egészségügyi szolgáltatások kiterjesztése miatt lényeges emelkedés észlelhető a közületi élelmiszer-ellátásban anélkül, hogy ennek bárhol ellentétele jelentkeznék.[1]

Nyilvánvaló, hogy az importnövekedés ellensúlyozása végett emelni kell az exportot. A növekedési processzus megindítása utáni időszakban azonban (ami évtizedeket is jelenthet) az export nem növelhető abban a nagyságrendben és ütemben, ahogy az import emelkedik.

Az exportképességnek az importszükséglettől való elmaradása a következő tényezőkre vezethető vissza:

1. A fejlődő országok exportstruktúrája kedvezőtlen: 90 százalék erejéig mezőgazdasági cikkekből és nyersanyagokból tevődik össze. A jellegzetes és nem helyettesíthető trópusi termékek (kávé, kakaó, banán stb.) általában eladhatók a világpiacon, de világpiaci keresletük rugalmatlan, tehát a termelés túlzott kiterjesztése az árak csökkenésére vezet. Az alapvető mezőgazdasági cikkekben viszont a fejlődő országok behozatalra szorulnak, míg a feleslegek — Argentína kivételével — a gazdag tőkésországokban halmozódnak fel.

2. A technikai forradalom — sok esetben — a nyersanyagtermelést is jövedelmezővé tette. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a fejlett országok részesedése növekedett, a fejlődőké csökkent a nyersanyag-kereskedelemben. Az 50-es évek második felétől fogva a fejlődő országok nyersanyag-exportjának évi növekedési rátája jóval a világátlag alatt maradt. (Világátlag 4,6 százalék, fejlődő országok növekedési rátája 1,9 százalék.) Ismeretes az is, hogy 1953 óta az ipari nyersanyag-fogyasztásban bekövetkezett növekedés 33 százaléka a szintetikus anyagokra és az alumíniumra jutott.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a fejlődő országok nyersanyagtermelésének és -exportjának haszna többnyire a fejlett tőkésországokba kerül.

3. A terms of trade (a cserearányok) a fejlődő országok szempontjából nagyon kedvezőtlenül alakulnak. Romlásuk 1950 és 1961 között 26 százalékot tett ki.

4. Az iparilag fejlett országok alig hajlandók késztermékeket vásárolni a fejlődő országokból.

A fizetési mérleg várható alakulását azonban még néhány áruforgalmon kívüli tényező is kedvezőtlenül befolyásolja. Ilyenek — egyebek között — a *szállítás* (különösen a tengeri szállítás, hiszen a világ kereskedelmi hajóparkjának mindössze 6 százaléka van a fejlődő országok tulajdonában,* valamint a rövid lejáratú adósságok növekvő kamatterhei.

Az importszükségletek és az exportlehetőségek egybevetése után — évi 2,4 százalékos népességnövekedést feltételezve — a genfi világkereskedelmi konferencia arra a következtetésre jutott, hogy a fejlődő országok fizetési mérlegének hiánya 1970-ben eléri a 20 milliárd dollárt!

Az eddigiek során lényegében azt igyekeztünk bizonyítani, hogy az az extrém egyenlőtlenség, amely a mai világ anyagi és szellemi energiáinak megoszlásában fennáll, csak abban az esetben szüntethető meg, ha a gazdaságilag gyengébben fejlett országok legalább egy évszázadon keresztül gyorsabb ütemben fejlődnek, mint a világ többi része. A rendkívül szűk erőforrások mellett, teljesen nyílt gazdaságban megvalósuló gazdasági növekedés üteme azonban csak abban az esetben lehet kielégítő, ha a fejlett világban keletkező szellemi és anyagi erőforrások egy része néhány évtizeden keresztül e növekedési folyamatot táplálja. Csak ezen évtizedekig tartó átmeneti időszak befejezése után válhat a szóban forgó országok gazdasági növekedése önmagát tápláló, kumulatív folyamattá.

A növekedés első időszakában a fejlődő országok világgazdasági kap-

* Nem számítva a libériai hajópark feltehetően amerikai tulajdonban levő részét.

csolatai növekvő egyensúlyhiánnyal küzdenek. Ha ebben az időszakban nem kapják meg a szükséges segítséget, akkor *növekedési krízisek* keletkeznek, amelyeket az egyre gyorsuló infláció és a fizetési mérleg krónikus hiánya kísér. Növekedési krízis esetén nemcsak a növekedési ütem lassul le, hanem stagnálás vagy gazdasági anarchia is keletkezhet.

A mai világgazdasági tendenciák várható hatása a fejlődő országokra

Vajon léteznek és működnek-e a mai világgazdaságban olyan tendenciák, amelyek a kiegyenlítődés irányában hatnak; azaz kerülnek-e át a fejlett világból anyagi és szellemi energiák a fejlődőbe a gazdasági folyamatok belső szabályszerűségei és összefüggései révén?

E kérdés helyes megválaszolásához két összefüggést kell megvizsgálni:

1. A tudományos-technikai forradalom hatása

Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedben páratlanul meggyorsult technikai forradalom gazdasági szempontból *polarizációs hatásokkal* párosul. E hatások jelenlétét és következményeit a mai világgazdaságban F. Perroux, a kiváló francia közgazdász elméleti modellek segítségével is igazolta. A műszaki haladás napjainkban ugyanis 4—5 példátlan szellemi és anyagi energiákat követelő és egyben hatalmas termelékenységet biztosító vezető (dinamikus) iparágtól függ. Ilyen dinamikus ágazatok ma az atomipar, az elektronika, a vegyipar, a gépipar és ezen belül az autóipar. E dinamikus iparágak polarizáló hatása következtében a technikai színvonalban meglévő különbségek nemcsak az ipari és nem ipari országok között, hanem a jelenlegi ipari országok között is nőni fognak. Sőt, erőteljes differenciálódás indul meg a gazdasági életen belül is: a dinamikus és nem dinamikus (elmaradó) iparágak között.

A szabad verseny mechanizmusából következik, hogy a versengés résztvevői egymással harcolnak az elsőségért, erőfeszítéseiket a verseny megnyerésére koncentrálják és figyelmen kívül hagyják a „versenyen kívüli" tényezőket; azaz a versengés nyomán kialakuló helyzet társadalmi, makroökonómiai és világgazdasági következményeit.

Nyilvánvaló az is, hogy a vezető tőkésországokkal kialakuló gazdasági versengésben a szocialista országoknak is új technikai eredmények elérésére, illetve a másutt elért eredmények adaptálására kell törekedniük. Ellenkező esetben a szocialista világ gazdaságilag elmaradna, ami súlyos politikai bonyodalmakra vezetne.

Ilyen értelemben a mostani technikai fejlődésben — amennyiben a világgazdaság hatóerői változatlanok maradnak — inkább polarizáló, mint kiegyenlítő tendenciák rejlenek.

Polarizációs tendenciák észlelhetők a gazdasági élet fejlődését befolyásoló hosszú távú tényezők, így — a többi között — a tudomány fejlődésében is. A tudományos élet „belső produktivitása" is a fejlett országok tudósainak és kutatóintézeteinek egymás közötti versengéséből születik.

Korunkban a tudományos felfedezésnek (azaz a kutatás eredményének) kettős jellege van: Egyrészt minden új megismerés részét képezi az emberi tudásnak, és ily módon — bizonyos értelemben — függetlenné vá-

lik a tudományos kutatás társadalmi és nemzetközi hátterétől. Másrészt azonban minden új megismerés — különösen, de nem kizárólag az alkalmazott tudományok világában — olyan eredmény, amelyet bizonyos szervezetek (gazdasági, állami) megbízásából és finanszírozásával értek el és amelynek felhasználása e szervezetek anyagi hasznát gyarapítja. Ilyen körülmények között a tudás megoszlásában fennálló egyenlőtlenség is kumulálódik, hiszen forrása nem kizárólag a tudomány belső produktivitása, hanem az az anyagi erő és érdek is, amely a kutatásokat finanszírozó és felhasználó gazdasági (vagy egyéb) hatalmaknál koncentrálódik. Más kifejezéssel élve: a nagyobb gazdasági hatalom (anyagi erő) szélesebb kutatási bázist teremthet, a kutatási eredmény gazdasági felhasználása révén újabb jövedelmek keletkeznek, amelyek újabb kutatásokat tesznek lehetővé és szükségessé, hiszen időközben a gazdasági tevékenység köre (a termelés) is kiszélesedik.

A szellemi és anyagi javak produkcióját a fejlett világban befolyásoló tényezők és tendenciák tehát a következő évtizedekben — ha valamilyen beavatkozás e folyamatokba nem történik — a polarizáció, nem pedig a kiegyenlítődés irányában hatnak. Tegyük e megállapításhoz hozzá, hogy e polarizációs hatások a hosszú távú tényezők esetében még erősebbek, mint a rövid távú tényezők vonatkozásában.

2. *„Energiacsere" a fejlett és a fejlődő világ között*

A cserefolyamat — azaz a javaknak a kölcsönös előnyökön és egyenlőség elvén nyugvó puszta cseréje — nem vezet a termelési feltételek (szellemi és anyagi energiák) eloszlásában fennálló egyenlőtlenség csökkentéséhez.

Egyrészt a cserefolyamat azoknak a folyamatoknak az eredménye és terméke, amelyek a cserét megelőzték a gazdasági körforgásban. Ha tehát a termelési feltételek eloszlásában egyenlőtlenség van, akkor annak a kölcsönös előnyök és egyenlőség elvén nyugvó cserében *is* kifejezésre kell jutnia.

Másrészt a piacon nem a termelési feltételek eloszlását egzakt módon visszatükröző áruk állnak egymással szemben, hanem *gazdasági hatalmak,* amelyeknek a piacon és a piacon kívül megnyilvánuló erőviszonyai a csere alakulását erőteljesen befolyásolják. Közismert dolog, hogy a fejlett tőkésvilágban az elmúlt évtizedek alatt olyan gazdasági szuperhatalmak alakultak ki, amelyek a cserét és a cserével összefüggő gazdasági folyamatokat a maguk érdekeinek megfelelően alakíthatják. E hatás eléréséhez nagy tőkeerő, vertikális gazdasági szervezet és teljes vagy részleges piaci monopólium szükséges. (A teljes vagy részleges piaci monopóliumot természetesen a lehetséges versenytársakkal kötött megállapodások is helyettesíthetik.) Ilyen szervezettség esetén a nagyobb gazdasági hatalom *mind az exportban, mind az importban* a maga javára fordíthatja a cserét.

Súlyosbítja a helyzetet az a körülmény, hogy a fejlődő országok külkereskedelmük túlnyomó részét a tőkésvilággal kénytelenek bonyolítani. A tőkés gazdasági hatalmak koncentrációjára pedig jellemző az a körülmény, hogy az egész tőkésvilág ipari termelésének 20 százalékát száz nagyvállalat — zömében amerikai — tartja a kezében. Még extrémebb helyzet alakult ki a kitermelő (nyersanyag-termelő) ágazatokban, hiszen a nem

szocialista világ természeti kincseinek 75 százalékát harminc monopoltőkés társaság tartja kézben.

Nyilvánvaló, hogy a cserefolyamatban realizálódó haszon és nyereség egyenlőtlen eloszlása a gazdaságilag hatalmasabb és gyengébb fél között tovább növeli a termelési feltételek eloszlásában meglevő egyenlőtlenséget. Hiszen a nagyobb gazdasági hatalom többször és többféle forrásból könyvelhet el nyereséget, ami különösen szembetűnővé válik abban az esetben, ha a vállalatok (vállalkozások) közötti cserét nemzetgazdasági szinten vizsgáljuk. A cserében részt vevő erősebb ország ugyanis nyereséget biztosíthat a maga számára a szállításon, a feldolgozás különféle formáin, valamint a késztermékek belföldi és külföldi értékesítésén keresztül is. Ilyen módon sok vállalkozás jut magas profithoz a gazdaság különböző ágazataiban, és a beruházási tevékenység ennek következtében lényegesen növelhető, illetve szélesíthető. További bevételekhez jut — e gazdasági tevékenység eredményeként — az állam is (vámok, fogyasztási adók stb.). Figyelembe kell venni azt is, hogy a mai tőkés gazdaságban a profit a készárutermelés és értékesítés felé haladva nő, attól távolodva viszont csökken.

A gazdaságilag gyengébb országnak távolról sincsenek ilyen lehetőségeik, hiszen a nyersanyagtermelés, illetve -export nem indít meg olyan szélességben gazdasági tevékenységet, mint a készárutermelés és -értékesítés. Ennek következtében a gyengébb ország felhalmozási lehetőségei is korlátozottabbak. (Téves minden olyan koncepció, amely feltételezi, hogy a fejlődő országokban az export válhat a gazdasági dinamika alapjává.)

A felhalmozási lehetőségekben fennálló egyenlőtlenség következtében a csere a gyengébb fél szempontjából mindig rosszabb, az erősebb fél szempontjából mindig jobb feltételek mellett ismétlődik meg.

A fejlett tőkésországokban létrejövő anyagi energiák egy része a *nemzetközi tőkemozgás* útján jut el a fejlődő országokba. Tanulmányunk egész gondolatmenetéből következik, hogy objektíve szükségesnek tartjuk a fejlett országokban produkált gazdasági energiák egy részének átplántálását a fejlődő országokba. Tudjuk természetesen, hogy a nemzetközi tőkemozgás gyakran neokolonialista törekvésekkel párosul. A neokolonializmus legfőbb törekvése az, hogy a fejlődő országokat különböző — egyebek között gazdasági — módszerek segítségével függő helyzetben tartsa. E veszély a világ progresszív erőinek politikai és gazdasági együttműködésével csökkenthető. Progresszív erőkön a szocialista országokat, az antikolonialista politikát folytató fejlődő országokat, valamint a Nyugat szocialista és demokratikus erőit értjük.

Ezen együttműködés módszereinek és problémáinak megvilágítása külön előadást igényelne. Most csak arra törekszünk, hogy tisztán gazdasági ismérvek alapján megvizsgáljuk a tőkemozgás hatását a fejlődő országokra:

1. A tőke úgynevezett szóródási effektusa (G. Myrdal kifejezése) az elmúlt évtizedekben lényegesen csökkent. Ennek következtében napjainkban a külföldön beruházott tőke *viszonylag* (a tőkeexportáló országok gazdasági erőforrásaihoz, a világgazdaság nagyságrendjéhez és a világ kevésbé fejlett részének igényeihez viszonyítva) kisebb, mint az első világháború előtt volt. Az első világháború előtti fő tőkeexportáló ország, Nagy-Britannia külföldi beruházásai 1913-ban egyévi nemzeti jövedelmének másfélszeresét tették ki. Ezzel szemben az Egyesült Államok külföldi tőkeberuházásai alig tesznek ki többet, mint nemzeti jövedelmének 12—13 százalékát.

2. A külföldön beruházott tőke túlnyomórészt a fejlett területekre (Európába, Kanadába, Ausztráliába, Új-Zélandba), valamint Dél-Afrikába irányul.

3. Közismert, hogy az amerikai hitelek jelentős része katonai feltételekkel van összekötve.

4. A nemzetközi magántőke ma olyan abszolút biztonságot élvez a fejlett világban, hogy nehezen hagyja el a jól ismert terepet.

5. Végül figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi adatok többnyire csak a *tőkebeáramlást* mutatják és hallgatnak a kamat és profitátutalásokkal kapcsolatos *tőkekiáramlásról*. 1950 és 1961 között e kétféle áramlás szaldója alig érte el az évi 2 milliárd dollár aktívumot, de egyes területek — például Latin-Amerika — szaldója a fogadó fél szempontjából passzívvá vált. R. Prebisch számításai szerint Latin-Amerikába évente 10 milliárd dollárnyi külföldi tőke áramlik be és 13,6 milliárd dollárt tesz ki az évi tőkekiáramlás.

A szocialista országok az elmúlt évtizedben nagy erőfeszítéseket tettek a fejlődő országoknak nyújtható hitel és segítség fokozására. E téren egyes országok esetében (India, Egyesült Arab Köztársaság, Afganisztán stb.) számottevő eredményeket értek el. Nagy előnye e hiteleknek, hogy a *kormányoknak* nyújtják őket, és így általuk az állami szektor fejlődése gyorsítható meg. Sőt a kormányok számára nyújtott hitel precedenst is teremtett a nemzetközi gazdasági életben, és elősegítette, hogy némely esetekben a tőkésországok hasonló gyakorlatot alakítsanak ki.

A szocialista országok által nyújtható hitelek és segélyek lehetséges nagyságrendjét azonban több tényező korlátozza: 1. Az iparosítás első periódusa — több okból, amelyeket e helyen nem kívánunk részletezni — viszonylag költséges volt a szocialista országokban, és ezért azok jelenleg termelőerőik fejlettségéhez viszonyítva kevés felesleggel rendelkeznek. 2. Az iparosítás első periódusa *importmegtakarító* jelleget öltött, és ennek következtében a szocialista országok részesedése a világkereskedelemben viszonylag alacsony. 3. Az európai szocialista országoknak csak rövid ideje van meg a lehetősége arra, hogy a fejlődő országokkal *közvetlenül* kereskedjenek. Ennek következtében nem ismerik kielégítően ezeknek az országoknak a helyzetét és igényeit.

A szocialista országok mai belső és világgazdasági helyzetéből következik, hogy a fejlődő országok megsegítésében nagyon korlátozott *közvetlen,* de megfelelő ügyesség és rugalmasság esetén lényegesen nagyobb *közvetett* szerepet játszhatnak.

Az előadottakból azonban világosan következik, hogy a gazdasági fejlődés hosszú lejáratú tendenciái polarizációs effektussal járnak; a nemzetközi kereskedelem mai formái az egyenlőtlenséget nem csökkentik, hanem fokozzák; a nemzetközi tőkemozgás és a szocialista országok által nyújtható hitelek nem elegendők a gazdasági növekedés meggyorsítására.

Következtetések és megoldási lehetőségek

A világgazdaság és kereskedelem működésének belső szabályszerűségei (folyamatai) nem juttatnak tehát olyan szellemi és anyagi energiákat a fejlett világból a fejlődőbe, amelyek a kiegyenlítődést elősegítenék.

Ebből az következik, hogy olyan *tudatos* elhatározásokra és döntésekre van szükség, amelyek az energiaátvitelt a mai világgazdasági és kereskedelmi rendszertől *függetlenül* megoldják. Ez a koncepció alakította ki a bilaterális alapon nyugvó segélyek és hitelek, valamint a nemzetközi szervezetek által nyújtott segélyek gyakorlatát. Más megközelítéssel élve: a mostani világkereskedelmi mechanizmus különböző formában energiákat von ki a fejlődő világból, majd ettől teljesen független formában és döntések eredményeként ezeknek az energiáknak egy része segély formájában visszajut oda. (Többször utaltunk már arra és e megállapítással kapcsolatban is szeretnénk hangsúlyozni, hogy az említett energiák döntő részét a tőkésvilág vonja ki, a szocialista országok viszont legfeljebb a terms of trade alakulásából húznak hasznot, de ez — tekintettel a forgalom méreteire — nem túlzottan jelentős.) Tegyük hozzá, hogy ezek az energiák szinte sohasem oda jutnak vissza, ahonnan kivonták.

A bilaterális alapon nyújtott segélyek és a nemzetközi segítségnyújtás mai gyakorlata tehát nem oldja meg az energiák rendszeres átvitelét, hiszen több energiát von ki, mint visszajuttat, tehát nem is energiaátvitel a szó igazi értelmében; bilaterális jellegénél fogva nem biztosítja az erőforrások tervszerű elosztását; elősegíti, hogy a régi gyarmatosító hatalom — korszerűbb formák között — befolyását és pozícióit megőrizze az új független országban.

A probléma magva ma abban rejlik, hogy a *világgazdaság* objektív viszonyai olyan gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását követelnék meg, amelyeket a világkereskedelem mai mechanizmusa *közvetlen formában* nem tesz lehetővé.

Az objektív világgazdasági viszonyok ugyanis megkövetelnék a javak és jövedelmek egy részének mint fejlesztési energiáknak az újraelosztását, bizonyos fundamentális gazdasági problémáknak *világszinten* való kezelését, tervezését és koordinálását (például a világ élelmezési problémáinak megoldását századunk hátralevő évtizedeiben. E kérdést nincs módom most részletesen tárgyalni; így csak annyit jelzek, hogy ha e probléma helyes megoldását elmulasztjuk, akkor a fejlődő világban éhínséggel kell számolni).

A világkereskedelem történelmileg kialakult mechanizmusa e posztulátumokkal ellentétesen működik. *Közvetve* befolyásolja ugyanis a javaknak és jövedelmeknek mint fejlesztési energiáknak az elosztását, de a gazdaságilag hatalmasabb fél javára. Kiindulópontja mindenkor a nemzeti gazdaság, illetve a nemzeti gazdaságok valamely csoportja (integráció), vagy valamely hatalmas gazdasági szervezet (nagy nemzetközi monopóliumok), de sohasem a világ vagy az emberiség.

Felvetődik a kérdés: melyek azok az objektív tényezők a mai világgazdaságban, amelyek egyes gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását követelik meg?

Sok ilyen tényezőt sorolhatnánk fel, közülük azonban csak a legfontosabbakat említjük meg:

— a technika és a tudományok forradalmi fejlődése;

— a közlekedés és a népek közötti érintkezés olyan méretű fejlődése, amely az egyes népek belső életviszonyait kompetitívvé tette. (Ma nem egyszerűen arról van szó, hogy az afrikai átlagember alacsonyabb életszínvonalon él, mint a nyugat-európai, hanem arról is, hogy erről ezer formában — film, televízió, sajtó, utazás stb. — van alkalma meggyőződni.)

— az anyagi és szellemi energiák extrém eloszlása a mai világban;
— a demográfiai forradalom, amely századunk hátralevő évtizedeiben megduplázza az emberiség lélekszámát, és elkerülhetetlenné teszi a természeti kincsekkel és az emberi képességekkel való ésszerűbb gazdálkodást;
— a meglevő, illetve a fejlődéshez szükséges energiák és a népesség eloszlása közötti növekvő ellentmondás;
— a nemzeti gazdaságok számának rohamos növekedése (Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nemzeti gazdaságok racionális döntései világviszonylatban vagy valamely kontinensen irracionalizmust testesíthetnek meg.);
— a gazdasági élet integrációs tendenciái és a kialakuló nemzetek lélekszáma közötti növekvő ellentmondás. Jelenleg 100 olyan ország van a világon, amelynek lakossága kevesebb mint 15 millió.

Egyes gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását azonban olyan módon kell biztosítani, hogy figyelembe vegye: a nemzeti gazdaságok még nagyon hosszú ideig alapját alkotják az emberiség gazdasági tevékenységének, ennek következtében a nemzetközi szinten hozott döntések csak az érdekeltek beleegyezésével valósíthatók meg.

A történelem ugyanis meggyőző módon igazolta az elmúlt évszázadtól napjainkig, hogy a gazdasági növekedés fájdalmas és nehéz processzusát minden népnek magának kell „kikínlódnia". A fejlettebb gazdasági rendszert sem fogadja el valamely nép, ha nemzeti érzéseinek és önállóságának megsértésével akarják ráerőszakolni.

A gazdasági integráció követelménye és a nemzeti gazdasághoz való szívós ragaszkodás természetesen ellentmondást jelent, de téves lenne ezt az ellentmondást úgy kezelni, mintha csak az emberek által létesített dolgok és viszonyok lennének szükségszerűek, a nemzetek (nagy tömegek) akarata és érzelmei pedig elhanyagolhatók. Nyilvánvaló, hogy az emberek millióinak azonos érzelmeiben és elhatározásaiban óriási objektív erő rejlik, és ezzel mindenkinek számolnia kell.

A nemzeti gazdaság meglétét tehát nem olyan faktornak tartjuk, amelynek az összes többi tényezőket alá kell rendelni, hiszen abból nemzeti önzés és világgazdasági anarchia következnék, hanem olyan lényeges faktornak, amelyet súlyának megfelelően mindig figyelembe kell venni.

A megoldást olyan körülmények között kell megvalósítani, midőn:

a) A kapitalista világgazdaság egysége felbomlott, de a vezető tőkésországok és gazdasági szervezetek még hatalmas és növekvő erőforrásokkal rendelkeznek. A vezető tőkésországok már nem elég erősek ahhoz, hogy akaratukat *közvetlenül* rá tudják kényszeríteni a világ többi részére, de még hatalmas gazdasági erőforrásokkal rendelkeznek és annak további növelésére is képesek. Ennek következtében *közvetett módszerekkel* (a világkereskedelem mai mechanizmusa révén) még lényegesen befolyásolják a világgazdasági folyamatok alakulását és részben ezen keresztül, részben — a gyengébb országok esetében — bilaterális gazdasági kapcsolatok (kereskedelem, hitel, szolgáltatások, tudományos segítségnyújtás stb.) útján is hatással vannak a fejlődő országok gazdasági növekedésére.

b) A szocialista gazdaság még csak a világ egy részében áll fenn, fejlődési lehetőségei igen jók, de mai erőforrásai csak a világgazdasági folyamatok *korlátozott mértékű* befolyásolására elegendők. (Kizárólag a gazda-

sági erőforrásokról beszélünk, hiszen a szocializmus politikai befolyása és katonai ereje is nagyobb, mint gazdasági erőforrásai.)

c) Kialakult a fejlődő országok világgazdasági koncepciója is, amely a genfi Világkereskedelmi Konferencián öltött testet. E koncepció lényege abban a megállapításban sűríthető össze, hogy a világgazdasági folyamatokat oly módon kell irányítani, hogy elősegítsék a fejlődő országok gazdasági növekedését és felszámolják a szellemi és anyagi energiák eloszlásában meglevő extremitást.

Nyilvánvaló tehát, hogy az említett gazdasági funkciók nemzetközi alapon történő megoldását az adott és itt felvázolt viszonyok között csak az egyetemesség elvére épülő, a népek egyenjogúságát biztosító és bizalmát élvező, hatékony nemzetközi szervezetek valósíthatják meg. A nemzetközi szervezetek szerepét és fontosságát e problémák megoldásában nem azért hangsúlyozzuk, mintha elégedettek lennénk a jelenleg működő organizációkkal. Ellenkezőleg: mindenki tudja, hogy e szervezetek nem töltik be feladatukat, sőt gyakran távoltartják maguktól a legfontosabb kérdéseket. E mulasztások egyoldalú politikai befolyások és bizonyos „szervezeti öncélúság" következménye. A mai nemzetközi szervezetek gyengesége azonban nem változtat azon a tényen, hogy az említett kérdések csak nemzetközi szervezetek útján oldhatók meg.

A világ haladó erőinek nagy és koordinált erőfeszítésére van szükség ahhoz, hogy a világszervezeten belül az egyetemesség és az egyenjogúság elve érvényesüljön! A mai világ követelményeinek megfelelően átszervezett világszervezet — az érdekeltek egyetértésével — biztosíthatná a fejlett világban produkált szellemi és anyagi energiák átplántálását a fejlődő világba. A segélyek nemzetközi alapon történő biztosítását egyesíteni kellene kontinentális alapon történő elosztásukkal, ami a felesleges párhuzamos kapacitások keletkezését is meggátolná és az egy földrajzi-gazdasági térségben élő nemzetek együttműködését is elősegítené.

Milyen források állhatnak a világszervezet rendelkezésére a feladat megoldására?

1. A fegyverkezési kiadások csökkentése és az így felszabaduló anyagi és szellemi erők egy részének a fejlődő világnak történő átadása.

A legújabb számítások szerint a világ ma már 180 milliárd dollárt fordít fegyverkezésre, ami több, mint a fejlődő országok egyévi nemzeti jövedelme. A fegyverkezési kiadások csökkentése hatalmas szellemi energiákat is szabadítana fel, hiszen a legkiválóbb kutatók jelentékeny hányada a fegyverkezéssel kapcsolatos tudományos problémák megoldásán fáradozik. A fejlődő országok gazdasági növekedésének meggyorsítása azonban rendkívül *kutatásigényes*. Egyrészt a társadalom elé tűzött célokat központilag kell meghatározni, másrészt ki kell alakítani azokat az irányítási és koordinációs módszereket, amelyek alkalmasak a társadalom meghatározott célból történő mozgósítására. A gyorsított fejlődés során nagyon eltérő jellegű társadalmi formációk és intézmények élnek és működnek egyidejűleg, egymás mellett, s ezeknek az új társadalomban betöltött funkcióját gondosan kell elemezni. Figyelembe kell venni azt is, hogy az eddigi tudományos központokban kialakított ismeretek, nézetek és módszerek nem adaptálhatók minden további nélkül a fejlődő világban. Például a mérsékelt égövben kialakult mezőgazdasági technika és művelési formák aligha alkalmazhatók a nagyon csapadékszegény területeken (az északi

szélesség 30°-tól a déli szélesség 30°-ig, ahol a csapadék évi 60—100 mm), a trópusi és szubtrópusi területeken a talajklíma eltér a mienkétől, a talajok gyorsan kimerülnek stb. Ezért a fegyverkezés csökkentése esetén felszabaduló szellemi kapacitásokra legalább akkora szükség van — sőt még nagyobb —, mint az anyagiakra.

A hadikiadások 10 százalékának a fejlődő országoknak való juttatása annyit jelentene, hogy beruházásaikat 60 százalékkal tudnák emelni.

2. A genfi Világkereskedelmi Konferencián azt ajánlották a fejlett országoknak, hogy évi nemzeti jövedelmük 1 százalékát bocsássák a fejlődő országok rendelkezésére. Figyelembe véve, hogy jelenleg a fejlődő országok rendelkezésére bocsátott alapok (kölcsönök, magántőke-beruházások és segélyek) évi 7—8 milliárd dollár körül mozognak, a határozat végrehajtása jelenleg évi 3—4 milliárd dollárral emelné a beruházási alapokat.

3. Végül sok egyéb pozitív elgondolás is született (importkvóták rögzítése, ipari preferenciák biztosítása, kiegyenlítő finanszírozás bevezetése, külföldi adósságok feltételeinek és határidejének módosítása stb.), amelyek megvalósítása elősegítené a fejlődő országok gazdasági növekedését, végrehajtásuk pedig tekintélyes és hatékony nemzetközi szervezetek kezdeményezését, folyamatos tevékenységét és a helyzet állandó ellenőrzését követelné meg.

Joggal állapíthatjuk meg — és e megállapítást a genfi Világkereskedelmi Konferencia is igazolja —, hogy a fejlődő országok súlyos gazdasági helyzetét, a világ anyagi és szellemi energiáinak extrém megoszlását és az ezzel együtt járó veszélyeket a világ közvéleményének jelentős része kezdi felismerni.

Hol vannak azonban azok a hatalmi koncentrációk (politikai és gazdasági értelemben), amelyek az új világgazdasági koncepcióért szállnak síkra?

Ezek is kezdenek egyre határozottabb körvonalakat ölteni. Közéjük számíthatjuk: magukat a fejlődő országokat, amelyeknek politikai energiái és nemzetközi súlya egyre növekszik; a világ szocialista erőit (a szocialista országokat és a Nyugat haladó erőit), amelyek a javak igazságos elosztásáért, a nemzetek egyenlőségéért, az elnyomottak jogaiért és a vagyoni monopóliumok ellen szállnak síkra a világ minden táján; azokat az egyéneket, szervezeteket és intézményeket, amelyek *belátják* az energiaátvitel szükségességét, bár annak megvalósítása rövid távú érdekeiket keresztezi. (Mivel a fejlődő országok és a mai világgazdaság súlyos helyzetének felismerése az emberiség tudatának részévé vált és válik, a belátás többé nem mellőzhető, és önmagában is az erőviszonyok módosulásával jár.)

E progresszív erőknek olyan egybehangolt politikai és gazdasági akciókat kell vezetniük, amelyek racionális és morális túlerejük érvényesítését lehetővé teszik.

Ezt az általános politikát és a konkrét akciókat azonban oly módon kell megvalósítaniuk, hogy a politikai harc háborúra ne vezessen, a fejlődés megvalósításához szükséges szellemi és anyagi energiák összessége felhasználásra kerüljön és átmenetileg se csökkenjen, a fejlődő országok gazdasági növekedése valóban meggyorsuljon.

Az első követelmény megvalósítása (a háború elkerülése) rendkívül nagy körültekintést és bölcsességet követel, hiszen nemcsak olyanok vannak, akik privilégiumaik megvédéséért az egész emberiség jövendőjét haj-

landók kockáztatni, hanem olyanok is, akik számára az éhhalál reálisabb veszélyt jelent, mint az atomhalál.

A második követelmény megvalósítása annyit jelent, hogy az energiaátvitelben olyan módszereket kell alkalmazni, amelyek a fejlődő országok nemzeti függetlenségét megszilárdítják és egyben megakadályozzák, hogy a nagy gazdasági központok közömbössé váljanak a harmadik világ meggyorsított gazdasági növekedése iránt. E követelmény is csak életképes, hatékony és aktív nemzetközi szervezetek révén biztosítható.

A progresszív erők sikeres harcát komplikálja az a körülmény, hogy a gazdasági konfliktusok többnyire nem „tiszta" formában jelennek meg az emberek tudatában. Az elmúlt évtizedben is nagyon sok olyan esetet figyelhettünk meg, midőn az éhhalál, betegség és szegénység rémeivel küzdő és végsőkig elcsigázott tömegek vallási, nyelvi vagy határkérdésekben kezdtek harcot. Fennáll az a veszély is, hogy a gazdasági konfliktus egyének, csoportok vagy nagy közösségek tudatában faji ellentétek formájában ölt testet. Fokozza a veszélyt az a körülmény, hogy a legtöbb fejlődő ország népe a múltban éppen faji-nemzeti érzelmeiben volt mélyen megalázva. Ennek tudatában is hangsúlyozni kell azonban, hogy egyes csoportok vagy nagyobb közösségek törekvéseinek ilyen jellegű torzulása nem segíti elő, hanem visszaveti a fejlődő országok gazdasági növekedését és a világgazdaság egészségesebb alapokra való helyezését.

A fejlődő országok gazdasági növekedésének meggyorsítása tehát a tartós béke és szilárd biztonság megteremtésének előfeltétele és ezáltal a 20. század második felének legnagyobb problémája. E probléma sikeres megoldása sok nehézséggel, feszültséggel és veszéllyel párosul. A legnagyobb veszély azonban abban rejlik, ha e probléma jelentőségét nem ismerjük fel, a szükséges következtetések levonását elmulasztjuk, vagy a céltudatos cselekvést halogatjuk. A világ progresszív erőinek a helyzet mély analízisét és a világgazdaságot formáló új tényezők megértését olyan politikai-gazdasági cselekvéssel kell egyesítenie, amelyben a merészség a bölcsességgel és a következetesség türelemmel párosul.

A tudomány és a cselekvés egysége alakítja, formálja és teszi pozitív hatóerővé az új világgazdasági mechanizmust, amelynek szellemében századunk hatalmas gazdasági problémái közelebb jutnak a megoldáshoz.

ÁDÁM GYÖRGY:

Új technika, struktúraváltozások és foglalkoztatottság a fejlett tőkésországokban

A tudományos-technikai forradalom vetületei sokrétűen tükröződnek a fejlett tőkésországok gazdasági és társadalmi életében. A kihatásokat elsősorban négy tőkésország: az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, a Német Szövetségi Köztársaság és Franciaország vonatkozásában vizsgáljuk. Tanulmányunkban először a közös vonásokat szemléltetjük az Egyesült Államok példáján, majd néhány specifikus amerikai fejleményt elemzünk. A nyugat-európai fejlődés fontosabb eltérő sajátosságaival egy következő tanulmányunk foglalkozik.

A vizsgált változások összetevői közé tartozik természetesen nemcsak az automatizálás, hanem a tudományos-technikai forradalom egyéb velejárói (az energiatermelés, alapanyaggyártás, a feldolgozó ipar területén végbemenő struktúraeltolódások) is. Valamennyi közül azonban az automatizálás a legáltalánosabb jelenség, amely mind az új és terjeszkedő, mind a hagyományos és hanyatló iparágakba benyomul.

Struktúraváltozások a foglalkoztatottságban

A munkamegosztás megváltozása és a munkafeladatok tartalmának módosulása

Az e téren végbement eltolódások nagy vonalakban a következőképpen foglalhatók össze:

— A futószalagos gépesítés a sokoldalúan képzett, e tekintetben az önálló kézművesre emlékeztető, a termék előállításának minden vagy több fázisát elvégző szakmunkás helyett az ipari munkás számban és arányban legjelentősebb típusává a részekre bontott munkafeladatokat végrehajtó, jóval rövidebb (inkább néhány hetes, mint több hónapos, nemegyszer csak néhány napos) kiképzést igénylő betanított munkást teszi.

— Az automatizálás minden szintjén feleslegessé teszi a pusztán fizikai erőkifejtést igénylő szakképzetlen munkást, tehát a segédmunkásokat.

— A félautomatizálás (egymást követő munkaműveletek, egy-egy alkatrész, a gyártási folyamat valamely szakaszának, egy-egy különálló termelőrészlegnek az automatizálása) megszünteti mind a régi szakmunkás-, mind a betanított munkás-szakmákat, illetve ezek nagy részét és új szakmákat hív életre.

— A komplex (esetenként teljes vagy azt megközelítő) automatizálás felszámolja a félautomatizálás során létrejövő új szakmákat: a termelőrészlegek munkaerő-állománya most már kis létszámú, de magas szakképzettségű kezelő vagy felügyelő személyzetre korlátozódik.

E folyamat a gyakorlatban a következőképpen tükröződik:

Az első nagy változás a hagyományos értelemben vett fizikai és a hagyományos értelemben vett szellemi munka elkülönülésének kezdődő felszámolása. A gépi berendezés üzemeltetésével kapcsolatos, eddig kizárólag vagy főleg fizikai munkát igénylő feladatokban megjelennek, illetve fokozatosan túlsúlyba jutnak a szellemi munka elemei. Az automatikus gépsorok mellé beosztott tipikus munkások: gépkezelők, gépfelügyelők, vezérlőpultok kezelői stb. munkája nagy figyelemösszpontosítást, szellemi erőfeszítést, egy egész termelőrészleg vagy az egész üzem gépi berendezése működésének áttekintését, az azt szabályozó elvek megértését követeli meg. Ez egyként áll az automatizálásra való áttérés kezdeti fokain, mint később, a bonyolultabb rendszerekben, amikor a berendezés önműködően ellenőrzi és szabályozza magát, de a műveletek felgyorsulása és/vagy többféle művelet figyelemmel kísérése fokozott szellemi éberséget igényel. A munkástól ilyenkor azt várják, hogy az esetleges üzemzavarokat előzetes beavatkozással megelőzze, illetve bekövetkezésük esetén gyorsan megszüntesse.

A másik nagy változás a munkafeladatok tartalmának kibővülése. Az automata gépegységek vezérléséhez szükséges idő csökkenése, illetve önszabályozás esetén a vezérlés egyszerűbbé válása lehetővé teszi, hogy *a)* több, különböző műveletet végző gép felügyeletét, *b)* többféle karbantartási munkát egyetlen munkásra bízzanak, továbbá *c)* a gépkezelést a karbantartással összekapcsolják.

Komplex automatizálást megvalósító villamos erőművekben például a munkásoknak a kazánok, a turbinák, a kondenzátorok melletti és a vezérlőtermekben végzendő munkát, a villamos berendezés üzemeltetését egyként el kell látniuk: „A régivágású, egyetlen szakmához értő szakmunkás korszaka letűnőfélben van. *Univerzális képzettségre kell szert tennie,* hogy ugyanolyan otthonosan érezze magát különböző gépek mellett... A »kékzubbonyos« munkás magas képzettségű specialistává válik... A ma követelménye: alkalmazkodóképesség, sokoldalúság, rugalmasság..."[1]

Egy amerikai olajfinomító vezetője az új igényeket így fogalmazza meg: „Ha manapság javítómunkásként alkalmazunk valakit,... elvárjuk tőle, hogy mindent egyedül végezzen el. Nem hívhatja segítségül a villanyvagy a vízvezetékszerelőt, miközben szerszámosládáján pihen. A karbantartónak ma már értenie kell az elektronikához, a hidraulikához és a pneumatikához is."[2]

A tartalmilag kibővült munkafeladatokat végző, sokoldalúan képzett munkás típusa tehát az automatizált üzemekben mind általánosabbá válik.

Az automatizálás terjedésével új, „hibrid" foglalkozások is keletkeznek, amelyek közbenső helyet foglalnak el a fizikai és a szellemi foglalkozások között. Ilyenek például a műszerezési technikusok, akiknek gyakorlati tapasztalatokon alapuló szaktudásra, továbbá a műszerezés és a ve-

[1] Dun's Review & Modern Industry, 1962. szeptember.
[2] Uo.

zérlőrendszerek bonyolultságánál fogva jó elméleti felkészültségre is szükségük van.

A vezérléstechnika mind szélesebb körben történő alkalmazása a szakember elé azt a követelményt állítja, hogy sokféle tudomány- és iparág problémáit tudja áttekinteni. A rendszertechnikára specializálódó mérnöknek értenie kell ahhoz, hogy a legkülönbözőbb szakterületeket koordinálja. Fel kell kutatnia a gyártástechnika széles körben alkalmazható közös nevezőit, tekintet nélkül a gyártandó konkrét termékre; fel kell ismernie azokat a területeket, ahol további szakosodásra van szükség; a valamely adott tervezet megvalósításához szükséges különböző szakterületeken azok összehangolásán kívül a teljesítményt is fel kell tudnia mérni.

A munkafeladatok kibővülése, sokoldalúsága tehát a gyártástechnikában gépkezelőktől, karbantartókon át technikusokig és mérnökökig minden foglalkozási csoportban jelentkezik; a *fő* tendencia, hogy a szakképzettséggel szemben mindenütt magasabb és sok tekintetben újszerű követelményeket támasztanak.

Az ügyviteli munkában a számítógépek alkalmazásával kapcsolatban szintén új, magasabb szakképzettséget igénylő munkafeladatokkal találkozunk, amelyeket olyan új szakmák képviselői, mint a rendszertervezők, rendszerszervezők (programozók), kódolók stb. látnak el. Az ügyviteli munka számítógépesítését azonban ugyanakkor a többi munkaerőnél (pl. lyukasztók) a múltbeli szélesebb spektrumú munkafeladatokkal szemben ezek részekre bontásának olyan szakasza jellemzi, amely a gyári üzemekben éppen az automatizálás folytán túlhaladottá kezd válni.

A szakképzettség jellegének megváltozása

Ilyen körülmények között az eddigi besorolás — szakmunkásokra, betanított és segédmunkásokra — nem alkalmas többé az automata gépsorok újfajta munkásai új szakképzettségének értékelésére. Az üzemekben ezen az alapon végzett besorolások nem tekinthetők többé az újfajta szakképzettség objektív mércéjének. Így tért hódít az a meggyőződés, hogy túl kell jutni a „fel- vagy leminősítés" („downgrading" vagy „upgrading") végnélküli vitáján: „Egyetlen pillantás az ipari világra azt sugalmazza, hogy a »szakképzettség« új meghatározása rég esedékessé vált. Az olyan klaszszikus megjelöléseket, mint »tanulatlan munkás«, »betanított munkás«, »szakmunkás« a középkori céhek statikus társadalmából örököltük. Fel kell tenni a kérdést: vajon ez az osztályozás lépést tart-e még napjaink dinamikus, gyorsan változó ipari társadalmának szükségleteivel? *A technika egyik korszakának szakképzettségi fogalma elavult, s az új korszak szakképzettségének elemei most bontakoznak ki. Új koncepcióra van szükség,* amely figyelembe veszi a nagymértékben automatizált termelésben közreműködő »karbantartó«, »tervező« és »gépfelügyelő« szélesebb körű tudáson alapuló ismereteit."[3]

A szakképzettséget az eddig uralkodó szemlélet nagyjában-egészében egyszer s mindenkorra rögzített ismeretek, képességek és tulajdonságok összességének tekintette. Az automatizálás aláássa, sőt valósággal felrob-

[3] Edward B. Shils: Automation and Industrial Relations. Holt, Rinehart and Winston. New York–London etc. 1963. 216. l.

bantja a szakképzettségnek ezt a statikus felfogását. Napjainkban a tudományos vívmányok ipari alkalmazására mind rövidebb idő alatt kerül sor. Így a munkásoknak — akiknek mind újabb, mind korszerűbb gépeken kell dolgozniuk — egész szakmai pályafutásuk alatt tovább kell tanulniuk, szakmai képzésüket nem zárhatják le többé 20—22 éves korukban.

Ugyanez áll az iparban alkalmazott tudományos szakképzettségű munkaerőkre (mérnökökre, természettudósokra) is: a tudományos ismeretek gyors elavulása tudásanyaguk állandó felfrissítését, a továbbképzést számukra is elengedhetetlenné teszi.

Természetesen még a legfejlettebb tőkésországok, így az Egyesült Államok nemzetgazdaságát sem jellemzi az automatizálás kizárólagossága: az ipari fejlődés különböző szakaszai egymás mellett állnak fenn. De még ha az elmondottak elsősorban az automatizált szektorra érvényesek is, akkor sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy noha a termelés hagyományos formái nem tűnnek el egy csapásra, „az automatizált tömegtermelés (mindinkább) rákényszeríti a maga törvényét a termelés egyéb formáira... Ami mérvadó, az immár össztársadalmi szinten játszott vezető szerepe."[4]

Az anyagi termelés ágazatainak csökkenő, a szolgáltatások növekvő súlya a foglalkoztatottságban

A mezőgazdaság gépesítése, villamosítása, kemizálása stb. azzal a következménnyel járt, hogy a mezőgazdaságban dolgozók száma és aránya erősen csökken, pl. az Egyesült Államokban 1947—1964 között 8,1-ről 4,5 millióra (a polgári munkaerő-állomány 14%-áról 6,3%-ra).[5] Ugyanez észlelhető a vizsgált nyugat-európai országokban is; a folyamat különösen az Egyesült Államokban megy nagy gyorsasággal végbe.

A műszaki haladás, az automatizálás térhódítása a gyáriparban is ahhoz vezetett, hogy a termelés emelkedése tendenciáját tekintve nem jár többé együtt a foglalkoztatottságnak nemhogy arányos, de nemegyszer abszolút növekedésével sem. Az Egyesült Államokban a gyáripari termelés volumene (1957—1959 = 100) 1957-ben 100,8 és 1963-ban 124,7 volt, miközben a foglalkoztatottság 17 174 000-ről 17 005 000-re esett.[6]

Az Egyesült Államokban a munkaügyi minisztérium számításai szerint a mezőgazdaságban és iparban (gyáripar, bányászat, építőipar) alkalmazott dolgozók aránya a munkaerő-állományon belül 1947—1963 között 51%-ról 40%-ra csökkent.[7] Az egész második világháború utáni időszakban a polgári munkaerő-állomány növekményének 65—70%-át a szolgáltatások adták, a hetvenes évekre vonatkozó előrejelzések pedig szintén ilyen aránnyal számolnak.

Ugyanez a tendencia érvényesül a többi fejlett tőkésországban is, eltérések legfeljebb a folyamat ütemében mutatkoznak.

A jelenség összetevői eléggé ismertek, így azokra itt nem tartjuk szükségesnek kitérni.

[4] Pierre Naville: Vers l'automatisme social? Gallimard, 1963. 48–49. l.

[5] Manpower Report of the President and a Report on Manpower Requirements, Resources, Utilization and Training by the U. S. Department of Labor. 1965. március. 202–203. l.

[6] Federal Reserve Bulletin 1962. október és 1964. július, illetve Manpower Report... 1965. március. 233. l.

[7] Manpower Report... 1964. március. 20. l.

A fizikai és nem fizikai dolgozók közötti arány módosulása

Az anyagi termelés ágazataiban foglalkoztatottak arányának s nemegyszer abszolút számának csökkenése, valamint a szolgáltatások egyidejű előretörése erősen módosította a fizikai és nem fizikai dolgozók közötti arányt.

A tendencia az Egyesült Államokban élesen érzékelhető: 1947—1964 között az ügyviteli munkaerők és hasonló munkakört betöltők száma 7,2-ről 10,7 millióra, a polgári munkaerő-állomány egészéhez viszonyított aránya 12,4%-ról 15,2%-ra, az önálló és alkalmazásban álló értelmiségieké, idesorolva a technikusokat is, 3,8-ről 8,5 millióra (6,6%-ról 12,2%-ra) nőtt. Ugyanakkor a szak-, betanított és mezőgazdaságon, illetve bányászaton kívüli segédmunkások összes létszáma 23,5-ről mindössze 25,3 millióra nőtt, arányuk pedig 40,7%-ról 36,3%-ra esett.[8] A kereskedelmi alkalmazottakkal, a mezőgazdaságban foglalkoztatottakkal, a szolgáltatások rovatában feltüntetett és a fizikai munkások közé sorolható dolgozókkal együtt a fizikai munkások még mindig többségben vannak ugyan (az ezen az alapon számított 1964. évi arányuk 62% volt), de a tendencia nyilvánvaló: a nem fizikai dolgozók, s ezek között is különösen a tudományos-technikai forradalom előrehaladásához legszorosabban kapcsolódó alkalmazásban álló diplomás szakemberek (mérnökök, természettudósok: fizikusok, vegyészek, matematikusok, biológusok), valamint technikusok a munkaerő-állomány leggyorsabban növekvő és a termelésben is mind fontosabb szerepet játszó foglalkozási csoportja. A mérnökök száma 1963-ban már megközelítette az egy milliót, az egyetemi végzettségű természettudósoké elérte a félmilliót, s az utóbbiaknak 43%-a, a mérnököknek pedig 81%-a dolgozott az iparban.[9]

A fizikai és nem fizikai dolgozók közötti arány eltolódását különösen élesen szemlélteti, hogy még a gyáriparban, az anyagi termelés fő ágai egyikében is állandóan nő a nem fizikai dolgozók aránya: 1947—1964 között a gyáripar átlagában 16,4%-ról 26%-ra emelkedett. Ezen az átlagon belül pedig egyes iparágakban 30—40% között mozgott (a vegyiparban pl. 1964-ben 39,7% volt).[10]

Ez szintén általános, a fejlett nyugat-európai országokban is jelentkező tendencia.

A nők számának és arányának növekedése

Ismét amerikai adatokat idézve, a férfiak száma a polgári munkaerő-állományban 1947—1964 között 41,5-ről 46,1 millióra emelkedett, de arányuk 71,6%ról 65,3%-ra csökkent; ezzel szemben a nőknek mind a száma: 16,3-ról 24,2 millióra, mind az aránya: 28,4%-ról 34,7%-ra növekedett.[11]

E folyamat összetevőinek részletesebb ismertetésére itt nincs mód, csupán utalni kívánunk arra, hogy a műszaki fejlődés, az automatizálás a fizikai erőkifejtést mindinkább kiküszöböli, és így a „férfi" és a „női" mun-

[8] Manpower Report . . . 1965. március. 202—203. l.
[9] Nation's Manpower Revolution. USGPO, Washington. 1964. Part 8. 2654. l.
[10] Manpower Report . . . 1965. március. 235. l.
[11] Uo. 203—204. l. alapján számítva.

ka közötti határvonalak mindinkább elmosódnak, továbbá, hogy az ügyviteli munkában, az oktatásban, a (különösen személyes) szolgáltatásokban mindig is sok nőt alkalmaztak, s ezek a foglalkozási csoportok továbbra is azok közé tartoznak, amelyeknek létszáma állandóan nő, sőt egyikében-másikában kifejezetten munkaerőhiány uralkodik.

A munkafeltételek nivellálódásának tendenciája

Ez a tendencia egyebek közt a fizikai és a szellemi munka közti határvonalak fellazulásából is következik.

Az Egyesült Államokban — elsősorban és különösen azokban az iparágakban, ahol a szakszervezetek erősek, így az autó-, acél- és villamossági iparban stb. — a szervezett fizikai munkások fizetés szempontjából *általában* jobb helyzetben vannak, mint az átlagos szervezetlen nem fizikai dolgozó. (1965 májusában pl. a tartós javak szektorában a fizikai munkások heti átlagbére 117 dollár volt, ezen belül a fémfeldolgozó-ipar egyes ágaiban 140, a gépiparban, valamint a közlekedési felszerelést gyártó ágazatban 142—147 dollár körül mozgott, a nem tartós javak szektorában az átlagos hetibér 94 dollár, de az élelmiszeripar egyes ágazataiban 105—114 dolláros, a nyomdaiparban 117—120 dolláros, a papíriparban 126—129 dolláros hetibérekkel is találkozunk. Ezzel szemben pl. a kereskedelmi alkalmazottak átlagos heti fizetése 80—81 dollár a nagykereskedelemben, 70—72 dollár a kiskereskedelemben, a banktisztviselői átlag 79 dollár körül, a biztosítótársaságok alkalmazottaié 80—100 dollár között járt.)[12]

De a béren kívüli juttatások is mind nagyobb jelentőségre tesznek szert. A második világháború előtt a „fehérgallérosoknak" két hét fizetett szabadságuk volt, és fizetésükbe az ünnepnapok is beszámítottak. A második világháború után a szervezett munkások egy része nemcsak ugyanilyen tartamú fizetett szabadságot, hanem orvosi kezelést, nyugdíjat, bizonyos ideig járulékos üzemi munkanélküli segélyt (amely a legújabb adatok szerint[13] különböző iparágakban mintegy 2 millió munkásra terjed ki), műszaki változások folytán bekövetkező elbocsátás esetén végkielégítést, bizonyos szolgálati idő után időszakonként (például 10 évenként) a szokásos évi fizetett szabadságot meghaladó többhónapos fizetett pihenést (az ún. „sabbaticals") vívott ki. Mindez — ezt még egyszer hangsúlyoznunk kell — főként azokra az iparágakra és vállalatokra áll, ahol a munkások szervezettsége nagyfokú, de a tendencia egészben véve az, hogy mind több fizikai munkásnak mind több olyan juttatást, „státus-szimbólumot" adnak meg, amelyeket csak a „fehérgallérosoknak" tartottak fenn.

Így már az ötvenes évek közepén megindult az órabéresek (fizikai munkások) havibéres státusba való sorolása (az International Business Machines, a tőkés világ legnagyobb számítógépgyártó vállalata pl. már 1958-ban valamennyi, akkor 60 000 főt számláló fizikai munkását havibéres státusba vette át). Erre találunk példát az NSZK-ban és Franciaországban is.

A középiskolai végzettség néhány évtizede még a nem fizikai dolgozók kiváltsága volt; ma már sok iparágban a szakmunkásoktól is megkívánják,

[12] Monthly Labor Review. 1965. július.
[13] Business Week. 1965. szeptember 11. 172. l.

hogy érettségijük legyen. Az átlagos tisztviselő vagy hivatalnok annak előtte legalábbis a középrétegek alsóbb régióiból származott; ma már Amerikában nem ritka, hogy a családfő és a férfitestvérek egy része üzemi munkás, az anya és a leánytestvérek adminisztratív dolgozók, egyik-másik fiútestvér pedig technikusként, mérnökként vagy kutatóként dolgozik.

Az ügyviteli munkában helyenként bevezetik a normázást. Különösen számítógépek beállítása esetén magasabb teljesítményi normákat állítanak fel; a számítógépeket nemegyszer két, sőt három műszakban üzemeltetik.

A műszaki fejlődés, az automatizálás az iparban alkalmazott tudományos képzettségű szakemberek (mérnökök, természettudósok) és technikusok növekvő hányadát is a termelőüzemekben tömöríti, ahol a gépkezelőkkel és karbantartókkal kell szorosan együttműködniük, az ipari munka eddig csak főként fizikai munkásokra érvényes fegyelméhez igazodniuk. Gyakran a teljesítmény sem mérhető többé egyénileg, hanem azt az egész kollektíva munkája alapján kell megállapítani. Némely automatizált termelőrészlegben már nehéz a „munkásokat" (gépkezelőket, karbantartókat stb.) az üzemmérnöktől megkülönböztetni: valamennyien mérőműszerekre, kapcsolótáblákra, jelzőberendezésekre felügyelnek és egyformán tiszta ruhában járnak.

A műszaki szakemberek helyenként több ezres létszámban való alkalmazása felszámolja státusuk egykori exkluzivitását, hatalmas munkatermekben dolgoztatják, gyakran részfeladatok elvégzésére fogják be őket stb.

Mindezek a tendenciák kisebb-nagyobb mértékben, a műszaki fejlődés, az előrehaladás üteméhez képest a fejlett nyugat-európai országokban is észlelhetők.

Műszaki fejlődés, automatizálás és tartós munkanélküliség az Egyesült Államokban

A műszaki fejlődés, az automatizálás mind nagyobb mértékben küszöböli ki az élőmunkát, ezen belül is eddig elsősorban a fizikai munkát. A tőkésországok között az Egyesült Államok halad az élen az új technika alkalmazásában, így annak munkaerő-megtakarító hatása is itt érvényesül a legnagyobb mértékben.

A műszaki fejlődés, az automatizálás térhódítása nyomán lép fel a munkaerő-állomány olyan lemorzsolódása, amely nemcsak a pangó vagy hanyatló gazdasági ágazatokban, illetve iparágakban jelentkezik, hanem olyanokban is, amelyek a műszaki fejlődésben élen járnak, a tudományos vívmányokat messzemenően alkalmazzák, és expanzívak, az ipar növekedési gócai. Az utóbbiakban nemcsak munkaalkalmak időleges megszűnéséről van szó, olyan munkahelyekről, amelyek fellendülés esetén újra elfoglalhatók, hanem szakmák és szakképzettségek feleslegessé válásáról, elavulásáról, az élő munkának az anyagi termelés folyamatából való mind nagyobb mérvű kiiktatásáról. (Ezt gyakran nevezik „technológiai munkanélküliségnek"; a megjelölés nem szabatos, hiszen nem az új technológiák idézik elő a munkanélküliséget, hanem az amerikai társadalmi-gazdasági struktúra körülményei között végbemenő alkalmazásuk.)

Az ily módon, tehát az új technika bevezetése következtében feleslegessé vált munkahelyek számát Johnson elnök 1964-ben heti 40 000-re (mintegy évi 2 millióra) becsülte. De vannak ennél magasabb becslések is:

Az AFL—CIO 1963. novemberi kongresszusán annak elnöke, George Meany a foglalkoztatottság kérdésével foglalkozó szenátusi bizottság egyik tagjának (Jennings Randolph, West-Virginia) közlésére hivatkozott, aki szerint a bizottság által meghallgatott számos szakember tanúsága szerint a hetenként megszűnő munkahelyek száma 80 000, azaz évi 4 millió körül jár.[14]

Jórészt az új technika élő munkát kiszorító hatásának tulajdonítható, hogy a munkanélküliség az Egyesült Államokban 1958—1963 között 5,5%—6,8% között mozgott és valamennyi fejlett tőkésország között messze a legnagyobb volt.[15]

A hivatalosan kimutatott arányszám azonban nem tükrözi híven a tényleges helyzetet; sok polgári közgazdász és szociológus szerint is a munkanélküliség valóságos aránya (azok beszámításával, akik a munkanélküliség felmérésének időpontjában nem kerestek aktívan munkát, akik teljesen felhagytak az álláskereséssel, továbbá akik kénytelenek rész-munkaidőben való foglalkoztatással beérni stb.) a hivatalos statisztikában szereplőnél legalább 2—3%-kal magasabb.

Mivel az amerikai szakszervezetek túlnyomórészt a fizikai munkásokat tömörítik (a szervezett nem fizikai dolgozók aránya a tagság 12—13 százaléka körül van), s minthogy az automatizálás terjedése az iparban, s ezen belül is a tömeggyártásra berendezett iparágakban — a szakszervezetek hagyományos erősségeiben — különösen nagymérvű volt, az új technika meghonosítása folytán munkanélkülivé váltak jelentős része a szervezett fizikai munkások közül került ki. Ennek következtében a szakszervezeti mozgalom pilléreinek számító szakszervezetek taglétszáma állandóan csökkent (a munkanélküliek túlnyomó része — amennyiben az állástalanság elhúzódik — nem tud tagdíjat fizetni), s miközben a polgári munkaerő-állomány állandóan, 1955—1963 között mintegy öt millióval nőtt, az AFL—CIO taglétszáma stagnált.[16]

Az első jelenség tehát, amelyet regisztrálnunk kell, a szakszervezetek erejének viszonylagos gyengülése. Ez azonban nem csupán a tagság létszámának stagnálásában vagy megfogyásában, hanem — ugyancsak a műszaki fejlődés, az automatizálás következményeként — más téren is megnyilvánul.

A szakszervezeti harc megváltozott feltételei

Az ismertetett körülmények folytán a kollektív szerződések megtárgyalásakor mindinkább a munkahely biztonsága („job security") válik a központi kérdések egyikévé. Itt megmutatkoznak a kollektív szerződések hatókörének korlátai. Segítségükkel ugyanis az ipari munkahelyek számának zsugorodási tendenciáját nem lehet ellensúlyozni, legfeljebb biztosítani a „lemorzsolódási elv" érvényesítését, vagyis azt, hogy új gépek beállítása következtében senkit nem bocsátanak el (bár üzemek bezárása vagy áttelepítése esetén, amire mind több példa van, ez a procedúra sem hatékony). Így az üzemi munkaerő-állomány leépítése úgy megy végbe, hogy az el-

[14] Proceedings of the AFL—CIO, 5th Constitutional Convention. Vol. I., 29. l.
[15] Manpower Report . . . 1965. március. 205. l.
[16] Proceedings of the AFL—CIO . . . Vol. II. 40. l. 1955 az AFL—CIO egyesülésének éve. 1955-ben 12,3 millió, 1963-ban 12,4 millió volt az AFL—CIO tagjainak száma.

halálozók, nyugdíjba vonulók és önkéntesen kilépők helyébe nem vesznek fel új munkaerőt. A meglevő munkahelyek védőfallal való bekerítése azonban éppen azokban az iparágakban, ahol a szakszervezetek erősek, konfliktust idéz elő a foglalkoztatott szervezett munkások és a munkanélküliségtől leginkább sújtott fiatalok meg négerek között. A munkafeltételek (bérek és béren kívüli juttatások) tekintetében érnek el ugyan komoly eredményeket, de „mind többet *mind kevesebb* ember számára". Ez pedig kísértetiesen emlékeztet a szénbányászok helyzetére: elálltak minden korlátozástól, amely a foglalkoztatottság szintjének fenntartása végett az automatizálás bevezetését szabályozta volna, s egyebek közt ennek fejében viszonylag magas munkabért (1965-ben napi 26,25 dollárt) vívtak ki csak éppen a bányászok fogynak el: számuk 1965 derekán már csupán 140 000 körül járt (a szénbányászat munkaerő-állománya 1947—1964 között kerek számokban kb. 400 000-rel csökkent, s ennek túlnyomó hányada a szénbányászokra esik . . .).[17]

A műszaki fejlődés további vetülete, hogy azokban az iparágakban, amelyek erősen automatizáltak, és/vagy a nem fizikai dolgozók aránya különösen magas, a fizikai munkásoknak mind kevésbé van lehetőségük arra, hogy sztrájk útján harcolják ki követeléseiket.

A vállalatoknak ugyanis az automatizált berendezés segítségével könnyebb nagy készleteket felhalmozniuk. Ezenkívül sok iparágban már évek óta a termelési kapacitásnak csak egy részét használják ki, s a tartalékkapacitás igénybevételével a sztrájk következtében elszenvedett piaci veszteséget könnyebben pótolják. Végül pedig a közvetlen termelőmunkások számának apadása lehetővé teszi a munkáltatók számára, hogy sztrájk esetén a szakszervezeten kívül álló művezetőkkel és műszakiakkal működtessék az érintett részlegeket, akik a folyamatos üzemeltetéshez szükséges munkát ellátják és így a piaci keresletet vagy annak jelentős részét a fizikai munkások közreműködése nélkül is ki tudják elégíteni.

Különösen a hírközlésben, a vegyiparban és az olajfinomítókban több sztrájk omlott össze, mert a műszaki személyzet az üzemeltetést 50—75%-os, némelykor teljes kapacitáskihasználással biztosította.

Ilyképpen a nem fizikai dolgozók megszervezésének elhanyagolása itt is súlyosan megbosszulta magát.

Az 1963 utáni fejlemények

1964 folyamán a munkanélküliek arányát sikerült évi átlagban az 1963. évi 5,7%-ról 5,2%-ra (tehát 0,5%-kal, 290 000 fővel) leszorítani. 1965 első félévében a munkanélküliség hivatalos arányszáma csak egyetlen hónapban (februárban) érte el az 5%-ot, júliusban és augusztusban 4,5%, szeptember közepén 4,4%, október közepén pedig 4,3% volt — nyolc év óta a legalacsonyabb.

Ez indokolttá teszi a kérdésfelvetést: azt jelenti-e ez, hogy a munkanélküliség problémája lekerült a napirendről és a szakszervezetek ezzel kapcsolatos gondjai megszűntek?

A munkanélküliségnek az előző éveknél kedvezőbb alakulásában több körülmény egybeesése játszott szerepet; itt csak néhány főbb tényező felsorolására szorítkozhatunk.

[17] Manpower Report . . . 1965. március. 233. l.

A munkanélküliség olyan nagy társadalmi problémává vált, hogy több kormányzati intézkedést léptettek életbe. A fiatalok számára Munkahadtestet (Job Corps), helyi és regionális szak- és átképző központokat létesítettek, a nem fehér dolgozók számára egyenlő foglalkoztatási feltételek megteremtésére hivatott törvényes rendszabályokat fogadtak el, hozzáláttak a munkaerő-fejlesztési és ki-, illetve átképzési törvényben foglalt programok megvalósításához, megindították a néhány iparág pangása és hanyatlása következtében keletkezett ínségvidékek fejlesztését és gazdasági átállítását célzó tervezetek bizonyos fokú megvalósítását stb. Nem utolsósorban az adócsökkentés is hozzájárult ahhoz, hogy 1964-ben a gazdasági növekedés aránya is 4,75 százalékos volt, vagyis körülbelül egyharmaddal haladta meg a második világháború utáni évek átlagát. Itt kell említést tennünk a vietnami háborúról, amelynek kapcsán a katonai kiadásokat több milliárd dollárral emelték. Ennek továbbgyűrűzése a gazdasági életben rendkívül jelentős: a foglalkoztatottság fenntartásának nem elhanyagolható elemévé vált.

1964-re vonatkozóan a Kongresszus elé terjesztett jelentésében a munkaügyi miniszter úgy véli, hogy az elért csökkentés nem fordítja meg a munkanélküliség ágazati és szakmai struktúrájában korábban fellépő és különösen a fizikai munkások munkalehetőségeit érintő, hosszabb lejáratú alapvető tendenciákat; újra kitűnt az is, hogy a javulás nem oldja meg éppen a munkanélküliségtől leginkább sújtott csoportok (nem fehérek, fiatalok, kellő iskolázottság és szakképzettség híján levők) problémáit.[18]

1965 derekán a hivatalosan kimutatott munkanélküliségi arányszám további csökkenésével kapcsolatban különböző értékelések alakultak ki.

Az egyik álláspont így foglalható össze: a munkanélküliség többé nem olyan mérvű, hogy komoly gondokat okozna; a felnőtt férfiak kevesebb mint 3 százaléka állástalan; a többi munkanélküli nő és húsz év alatti fiatal; bizonyos előnyökkel is jár, ha a nagy létszámú munkaerő-állomány mellett van némi munkanélküliség.[19]

A másik — véleményünk szerint elmélyültebb elemzésen alapuló — álláspont a következő szempontokat hangsúlyozza:

— Az „Amerika történetének leghosszabb, megszakítás nélküli konjunktúrája" fölötti lelkendezés komoly tényeket hagy figyelmen kívül, és ezek közül a legfontosabbak:

— Az Egyesült Államok nem ért el meggyőző előrehaladást a gazdasági növekedés krónikusan alacsony ütemével összefüggő probléma megoldásában. Az elnök mellé rendelt gazdasági tanácsadók testülete 1965. évi jelentésének egy kevés figyelemben részesült megállapítása: a fellendülés tartamát tekintve szokatlanul hosszú ugyan, de nem tudta elérni a gazdasági erőforrások ésszerűen teljes kihasználását. A „talpraállás" („recovery") ilyen elhúzódása arra mutat, hogy ezt nem sikerült teljes mértékben megvalósítani: ez *a magas szinten való stagnálás „elnyújtásával"* egyértelmű.

— A munkanélküliség hivatalos arányszáma félrevezető. Az 5% körüli arány azt jelzi, hogy a rejtett munkanélküliség különböző formáit tekintetbe véve a tényleges arány meghaladja a 8%-ot.[20]

— A munkanélküliség és szegénység elleni kormányzati intézkedések együtt véve impozáns benyomást keltenek és valóban bizonyos előrehala-

[18] Manpower Report . . . 1965. március. 12. l.
[19] The Economist. 1965. augusztus 21. 694. és 697. l.
[20] Leon H. Keyserling: The Great Society. The New Republic. 1965. június 12. 12. l.

dást jelentenek. De azzal egybevetve, amire szükség volna, összességükben messze nem kielégítőek, némely esetben pedig egyáltalán nem felelnek meg a követelményeknek... A munkanélküliség elleni eredményes harchoz elsősorban nagyobb szabású közmunka-programra volna szükség, amellyel biztosítanák a szakképzetlen és alacsony képzettségű munkaerő elhelyezkedését is, vagyis olyan munkaalkalmakat teremtenének, amelyek lehetővé tennék a magántőkés iparból kiszorultak alkalmazását, a nyomor sújtotta vidékek és nyomornegyedek nagyszámú teljes és részleges munkanélkülijének foglalkoztatását.[21]

Egészítsük ki ezt a képet még néhány tényadattal. 1964-ben az adómegtakarítás java részét (egy becslés szerint 70%-át) automatikára fordították,[22] tehát olyan gépi berendezések beszerzésére, amelyek élő munkát szorítanak ki. Egy, az acélipar helyzetéről szóló, 1965 nyarán közzétett felmérés — amelynek jellemző módon ezt a címet adták: „Az acélipari munkahelyek számának megcsappanása" — a műszaki változások hosszú sorát ismerteti, amelyek kivétel nélkül az élőmunka további megtakarításával járnak. Az ütemet a felmérés egyik grafikonjáról leolvasható adat érzékelteti: az acél előállításához szükséges munkaórák száma 1935—1945 között tonnánként 33-ról 22 órára, 1965-ig csaknem 8 órára csökkent. Az acélipari munkások szakszervezetének számítása szerint az 1 tonna acél gyártásához szükséges munkások száma évenként 3%-kal kevesebb![23] A kereskedelmi hajók személyzetének csökkentése — amit a hajózási társaságok automatikus berendezések beállításával indokoltak — az érintett dolgozók több mint kéthónapos elkeseredett sztrájkját robbantotta ki. A nagyarányú állami szubvenciókkal támogatott hajóstársaságok — az erős külföldi versenyre való hivatkozással — azt követelik a kormánytól, hogy finanszírozza teljesen automatikus berendezéssel üzemeltetett hajók építését, amelyekben az eddigi személyzet munkájának jó részét számítógépekkel végeztetnék el.[24]

A szeptemberi 4,4%-os arányszámot illetően az üzleti körök egyik orgánuma hangsúlyozza: „Akármilyen örvendetes is (a csökkenés ténye), nem a legkívánatosabb módon ment végbe: nem új munkaerők munkába állításának üteme volt átlagon felüli, hanem a munkát keresők száma esett a szokottnál nagyobb mértékben".[25] Az októberi 4,3%-kal kapcsolatban pedig Arthur Ross, a munkaügyi minisztérium statisztikai szolgálatának új vezetője jelenti ki: „A munkanélküliek arányszámának további leszorítása már nehezebb feladat lesz, *még akkor is, ha a gazdasági fellendülés tovább tart.* A jelenlegi munkanélküliek zöme ugyanis mindinkább olyan munkaerőkből áll, akik számára nehéz foglalkoztatást találni."[26]

A munkanélküliséget előidéző, eddig ható tényezők — mint a fenti példákból kitűnik — továbbra is működnek. Ha még figyelembe vesszük azt is, hogy a hatvanas évek második felében évenként 1,3—1,5 millió fiatal áramlik a munkaerő-állomány soraiba, s hogy a végtermék tényleges növekményének igen jelentős részét (1964-ben mintegy 50 százalékát) kell évente csupán a műszaki haladás felszámolta munkahelyek pótlására szol-

[21] Hyman Lumer: Szegénység a „jóléti társadalomban". Béke és Szocializmus. 1965. október. 128. és 131. l.
[22] Monthly Review. 1964. november. 426. l.
[23] How Steel Jobs Are Dwindling. Business Week. 1965. augusztus 14., 75., 76., 78., 80. és 82. l.
[24] Newsweek. 1965. augusztus 30. 47—48. l.
[25] Business Week. 1965. október 16. 20. l.
[26] Neue Zürcher Zeitung. 1965. november 12.

gáló munkaalkalmak megteremtésére fordítani, érthetővé válik, miért nem tekinti az amerikai polgári közgazdászok jó része sem biztosítottnak, hogy a munkanélküliség 1964-ben és 1965-ben elért viszonylag alacsony szintje tartós maradhat.

Itt azonban ismét nyomatékosan meg kell jegyezni: a vietnami háború alakulása a munkanélküliség csökkentésében 1965-ben egyre jelentősebb szerepet játszott, fokozódó mértékben ellensúlyozta azokat a tendenciákat, amelyek az új technika térhódítása nyomán 1963-ig oly élesen nyilvánultak meg.

Máris szembeötlő a párhuzam Koreával: az amerikai hadműveletek megkezdése időpontjában a munkanélküliség aránya 5,4 százalék volt, s négy hónap alatt 4,1 százalékra, majd — közvetlenül a harcok megszűnése előtt — 3 százalék alá esett, ezt követően viszont ritka megszakításokkal állandóan emelkedett. Koreához hasonlóan a vietnami háború is hatalmas utánpótlási problémákat támaszt. Az 1965 végi jelentések az amerikai kormányzat ama szándékáról tudósítanak, hogy a vietnami hadműveleteket még jobban kiterjesztik. Ez természetesen 1966-ban is erősen kihat majd a foglalkoztatottságra.

Új alternatívák szükségessége

Az amerikai gyakorlat bebizonyította, hogy a gyáripari munkahelyek száma szüntelen lemorzsolódási tendenciáját sem kollektív szerződésekkel, sem (egyes iparágakban) sztrájkokkal nem lehet ellensúlyozni. Olyan problémák, mint a munkaalkalmak teremtése, a teljes foglalkoztatottság biztosítása, a műszaki fejlődés spontaneitásának passzív eltűrése és a kihatásai fölött való sopánkodás helyett annak tervszerű, a dolgozók érdekében való tudatos irányítása az országos politika szintjén dőlnek el. Márpedig az AFL-CIO-nak e téren nincsenek átfogó gazdaságpolitikai kezdeményezései, tervei, önálló irányvonala, legfeljebb a szakszervezeteket közvetlenül érintő kérdésekben — amelyek a nélküle kidolgozott gazdaságpolitika vetületei — igyekszik a kormányzatot és a két nagy politikai pártot befolyásolni, álláspontja figyelembe vételére késztetni.

Akadnak ugyan szakszervezeti vezetők (pl. Beirne, a hírközlési dolgozók szakszervezetének elnöke), akik világosan látják, hogy a tudományos-technikai forradalom problémái jóval túlnőnek a bérharcok és a szakszervezetek eddigi tevékenységének keretein, és hívei annak, hogy az AFL-CIO vegyen aktív részt az ország politikai, gazdasági és szellemi életében, létesítsenek külön politikai osztályokat stb.[27] Ezeknek az elgondolásoknak a konkrét megvalósítására azonban eddig igen kevés történt. Ugyancsak Beirne az, aki Reuther-rel, az autóipari munkások szakszervezetének elnökével együtt a műszaki fejlődéssel kapcsolatban országos méretű tervezés szükségességét hangoztatja,[28] hasonlóképpen nem sok eredménnyel. Az AFL-CIO főbb hivatalos követelései: a munkahét megrövidítése bérkiegyenlítéssel, magasabb minimális munkabér rögzítése és hatályának a munkavállalók mind szélesebb körére való kiterjesztése. Megvalósulásuk

[27] Joseph A. Beirne: New Horizons for American Labor. Public Affairs Press. Washington. 1962.

[28] Joseph A. Beirne: National Planning Is Required to Obtain Social Stability. Automation (Cleveland), 1964. április. 89—90. l.

esetén jelentőségük nem lekicsinylendő, csak éppen nincsen arányban a probléma méreteivel.

1964 folyamán és 1965 első felében a taglétszám némileg emelkedett ugyan, a növekmény azonban túlnyomórészt azokra a már megszervezett expanzív iparágakra, illetve vállalatokra esett (mint például az autó- és acéliparban), ahol a felvett dolgozók belépéskor automatikusan a szakszervezetek tagjaivá válnak. Az újonnan létesülő iparágakban, valamint az eddig szervezetlen foglalkozási csoportok közül csak kevés új tagot sikerült toborozni. Természetesen nem mellékes körülmény, hogy a tagság abszolút számának visszaesése megszűnt, az AFL-CIO tagjainak aránya azonban a mezőgazdaságon kívüli munkaerő-állomány százalékában 1963—1964 között is tovább (29,2 százalékról 28,9 százalékra) csökkent.

1964 és 1965 eseményei sem változtatnak tehát azon a tényen, hogy saját átfogó alternatív gazdaságpolitikai koncepció és annak politikai következményei vállalása híján a szakszervezeti mozgalom, az AFL-CIO legfeljebb kisebb-nagyobb korrekciókat vívhat ki, de a történések és saját sorsának aktív alakítója (mint a CIO volt a harmincas években) nem lehet.

A MŰSZAKI FEJLŐDÉS TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI HATÁSA

(Válogatta: Ádám György)

302 l. Ára: kötve 42,— Ft

A válogatás a tőkésországok, főként az Amerikai Egyesült Államok műszaki fejlődésének társadalmi és gazdasági következményeiről nyújt áttekintést. A tanulmányok sokrétűen tárgyalják az automatizálás-kibernetizálás térhódításával kapcsolatos társadalmi-gazdasági problémákat. Megismerkedünk az irodai munka automatizálásának vetületeivel, azoknak a dolgozóknak a problémájával is, akiket az ügyvitel számítógépesítése érint. Külön tanulmány foglalkozik az Egyesült Államok „felesleges" fiataljaival és azokkal az újszerű kérdésekkel, amelyeket a tudomány termelőerővé válásával a mérnökök és tudósok tömeges alkalmazása vet fel az iparban, különösen a köztük akadó „nehéz emberek" vonatkozásában. *Az automatizálás és a legfelső szintű vezetés* c. tanulmány érdekességét növeli, hogy népi demokratikus szerző tollából került ki, aki az új típusú vállalatvezető szerepét és feladatkörét világítja meg. A kötet több olyan tanulmányt foglal magában (mint Donald N. Michael és Robert Theobald írásait), amelyek körül az USA-ban ma is éles vita folyik. Így első ízben tárja a magyar olvasó elé a „hármas forradalommal" kapcsolatos állásfoglalásokat a nézetek szocialista bírálatával együtt. A tanulmányokból kidomborodik az üzemszociológia új jelentősége is.

Hegedüs András előszava a marxizmus szemszögéből foglalja össze a felvetett kérdéseket, párhuzamot keres azok és saját problémáink között, s a válogatás célját abban jelöli meg, hogy betekintést nyújtson a közgazdaságtudomány, a társadalomtudomány és műszaki tudományok egyik határterületére, s ezzel vitára, gondolkodásra, önálló ítéletalkotásra ösztönözzön.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSA.

KÁNTOR ERZSÉBET:

Mire jó a progresszív nyereségadó?

A gyakorlati közgazdászok figyelmét felkeltette a progresszív nyereségadó bevezetésére elhangzott javaslat. Érezzük, hogy az új gazdasági mechanizmusban olyan jövedelemelvonási formákat kell alkalmazni, amelyek a mostanitól módszerükben, hatékonyságukban, szabályozó erejükben jelentősen eltérnek. A javasolt módszerek megítélésében elég nagy a bizonytalanság, mert az ár- és jövedelemelvonási mechanizmussal foglalkozó tanulmányok sok és veszélyes induló absztrakciót tartalmazó elméleti modellen „játsszák le" a javasolt mechanizmuselemek működését.

A progresszív jövedelemadónak az eddig megjelent tanulmányok — elsősorban Csikós-Nagy Béla, Esze Zsuzsa és Rácz László cikke* — több fontos funkciót tulajdonítanak. Közülük kétségtelenül a legkényesebb az áremelési tendeciákat fékező vélt hatás. Nem túlságosan meggyőző számomra a cikkben található érvelés, de hiányosnak tartom Pirityi Ottónak** az ellenvetéseit is. Szerintem helytelen kategorikusan kimondani, hogy a progresszív nyereségadó egyáltalán nem fékezi az áremelési törekvéseket. Lehet olyan eset, amikor fékezi, illetve a vállalati érdekeltség szempontjából feleslegessé teszi. Ilyen eset az, amikor a vállalat már bőségesen rendelkezik a nyereség forrásaival az előző években végzett munkája eredményeképpen. Nem kell már új forrásokat feltárnia, hiszen az abból származó többletnyereség szinte teljes egészében adó, érte küszködni nem érdemes. Ebben az esetben a vállalat sem az önköltségcsökkentés, sem az áremelés eszközét nem veszi igénybe, mert nincs rá szüksége.

A progresszív nyereségadó koncepciója elleni érvelésben Pirityi Ottó a legfontosabb kérdést egy mondattal elintézte. Ez az *önköltségcsökkentés* kérdése. Hiszen legfőbb cél a termelékenység növelése és ebben nem utolsó eszköz — a gyártmányfejlesztés mellett — az önköltség csökkentése. Félő, hogy a progresszív nyereségadó rendkívüli módon legyengíti a gyártásfejlesztésre, a gyártmányönköltség csökkentésére irányuló érdekeltséget, „kifogják a szelet az önköltségcsökkentés vitorlájából, nehogy az önköltségcsökkentéssel elérhető többleteredményt áremeléssel is el lehessen érni" (1186. l.). Ezzel a kérdéssel szeretnék egy gyakorlati példa bemutatása kapcsán foglalkozni, mert úgy érzem, a vitában a takarékosság, az önköltségcsökkentés kérdése, a pazarlás elleni küzdelem kérdése nem kap kellő súlyt. Pirityi is csak arra utal, hogy a vállalat „néhány ár visszatartásával rejtett tartalékokat is fog képezni magának minden eshetőségre számítva", de az önköltségcsökkentési tartalékok képzéséről említést sem tesz.

* Ipari termelői árrendszerünk problémái, Közgazdasági Szemle, 1965. 7–8. szám.
** Az ármechanizmusról, Közgazdasági Szemle, 1965. 10. szám.

Nem helyes a vállalati „tartalékolás" kérdését az árképzés területére leszűkíteni. A vállalatok fő tartalékolási lehetősége ma — és egy új mechanizmusban is — másutt van. Az egyik nyereségnövelő, illetve nyereségtartalékoló lehetőség a különböző nyereséghányadú termékek részarányának változtatása. Bár az új mechanizmusban a vállalatok csak rendelésre termelhetnek, mégis érvényesülni fog a jobb nyereséghányadú termékek vonzása. Sőt, éppen egy szabadabb piaci mechanizmusban érvényesül ez igazán. A vállalat már a rendelések szerzésénél és visszaigazolásánál ügyelni fog arra, hogy a számára kevésbé kedvező cikkek termelését lehetőség szerint visszaszorítsa. Az árak orientáló szerepe főleg éppen abban fog érvényesülni, hogy ösztönzi a magasabb nyereséghányadú termékek termelésének bővítését. Ez a szerep érvényesül a nyereségben való rátа- (százalékos) érdekeltségben éppenúgy, mint az úgynevezett nyereségtömeg-érdekeltségben. Attól függően, hogy a jövedelemelvonás a lekötött eszközökhöz vagy a béralaphoz vizonyított nyereségszázalékhoz igazodik, más és más termékek lesznek a vállalat számára kedvezőbbek. A másik nyereségnövelő, illetve nyereségtartalékoló lehetőség a gyártmányönköltségek csökkentése.

Az első lehetőség egy viszonylag helyesen felépült árrendszerben valószínűleg nem lesz túl káros. Előfordulhat, hogy a vállalat elhanyagolja a gyártmányfejlesztést, mert az új gyártmányok árában várható „gyártmányfejlesztési extraprofit"-ra már — az erőteljes elvonás miatt — alig van szüksége. Az esetek többségében — különösen akkor, ha a vállalat a magas adóval sújtott nyereséginterválumot még nem érte el — egy ösztönző árrendszer a gyártmányszerkezet korszerűsítésére fog mozgósítani. Ilyen árrendszerben ugyanis a korszerűbb, hatékonyabb, divatosabb termékek lesznek átlagosnál nyereségesebbek.

A nagyobb veszély a második tartalékolási lehetőségben van. A vállalat — anyagi érdekeitől vezérelve — nem fogja erőit a kisebb megtakarítási lehetőségek kiaknázására, a pazarlások felszámolására irányítani, ha az ebből származó előnyre már alig van szüksége, hiszen annak zömét a progresszív nyereségadóval lefölözik. Ezek természetesen csak *lehetőségek,* amelyeket egy progresszív adóztatás nyújt. Egyáltalán nem következik belőle, hogy ezt a lehetőséget vállalataink vezetői ki is fogják aknázni, vele elvtelenül vissza fognak élni. Sőt: ennek ellenére törekedni fognak a gyártmányönköltségek csökkentésére, csak éppen egyéni hasznuk nem sok lesz belőle. Márpedig arra törekszünk, hogy az új gazdasági mechanizmus erőteljesen épüljön az egyéni és a vállalati érdekeltségre.

A progresszív nyereségadót nem kell „kikísérletezni"

Rendkívüli módon megkönnyíti a jövedelemelvonási formák kérdéseivel foglalkozó szakemberek munkáját az, hogy a progresszív nyereségadó működését nem kell elméleti modelleken kikísérletezni, hiszen már *a gyakorlatban ki van kísérletezve. A kisipari szövetkezeteknél ez a jövedelemelvonási forma van ma is.*

A kisipari szövetkezeteknél minél magasabb az elért nyereség a béralap százalékában, annál magasabb az adókulcs. Az első 20 százalék nyereség 30 százalékos, a következő 10 százalék már 70 százalékos adóval súj-

tott. E fölött az adó már 80, illetve 88 százalék. Ha a szövetkezet béralapja 5 millió Ft, nyeresége pedig 4 millió Ft, akkor az ez után fizetendő adó a következőképpen alakul ki.

20%,	tehát 1 millió Ft	nyereség adója	300 ezer Ft (30%),
10%,	tehát 0,5 millió Ft	nyereség adója	350 ezer Ft (70%),
20%,	tehát 1 millió Ft	nyereség adója	800 ezer Ft (80%),
30%,	tehát 1,5 millió Ft	nyereség adója	1320 ezer Ft (88%)
80%	4 millió Ft		2770 ezer Ft

4 millió Ft nyereségnek — amely a béralap 80 százaléka — az adóterhe 2770 ezer Ft, tehát az összes elért nyereség 69,25 százaléka. A megmaradó nyereség 1230 ezer Ft. Ennek a felét a szövetkezet tartozik befizetni ún. tartalékalapra, illetve hosszú lejáratú hitelalap képzésére. Marad tehát 615 ezer Ft-ja szociális és jutalmazási alapra, illetve osztalékra. Az osztalék ennek 80 százaléka, 492 ezer Ft. Ez a béralapnak körülbelül egytizede, több mint ötheti fizetésnek megfelelő nagyság.

Milyen ösztönzés érvényesül a progresszív nyereségadó alkalmazása esetében a nyereség további növelésére? Tegyük fel, hogy a szövetkezet képes volna bizonyos új műszaki eljárások bevezetésével, részben pedig normarendezéssel még 200 ezer Ft nyereséget kihozni. Érdemes-e ezt az akciót elkezdeni, ha pusztán az anyagi érdekeltség szempontját nézik? Mit nyerhet a szövetkezeti kollektíva példánk esetében a 200 ezer Ft-on? 88 százalékát befizeti adóként. Ez 176 ezer Ft. A megmaradó 24 ezer Ft felét befizeti tartalékalapra és hitelalapra (nem törlesztésre!). Marad szociális, jutalmazási és osztalék-keretre 12 ezer Ft. Ezzel megemelkedik a tagok átlagos jövedelme — változatlan létszám esetén — 0,4 százalékkal.

Most már minden attól függ, hogy a 200 ezer Ft-ot milyen „áldozattal" lehet kitermelni. Ha könnyedén, akkor megéri. Mihelyt bármilyen csekély gond, kockázat mutatkozik, már alig éri meg. Ha mégis megcsinálják, akkor sem az anyagi érdek hajtja őket.

De tételezzük fel, hogy a 200 ezer Ft-ból 50 ezer Ft-ot normarendezéssel érték el. A darabbérben dolgozó tagság — az összes tag fele — érintve van átlagosan 2 százalékos normaszigorítással. A kifizetett bér — változatlan teljesítményt véve — 50 ezer Ft-tal csökkent, az osztalék és jutalom 12 ezer Ft-tal nőtt. A szövetkezet minden kétséget kizáróan „öngólt rúgott". A dolgozók jövedelme 38 ezer Ft-tal csökkent.

Nyilvánvaló, hogy az adott „optimális" vagy annál is már magasabb nyereségen felül nem érdemes túlságosan a többletnyereséget szorgalmazni. Igen gyakran előfordul, hogy a többletnyereségből az elnöknek, a műszaki vezetőnek és a főkönyvelőnek anyagi és erkölcsi előnye származik. Az irányító szerv megdicséri, prémiuma esetleg nő. De zúg a tagság: kiszedtek 38 ezer forintot a zsebünkből! Csak a népgazdaság érdekeit maximálisan szem előtt tartó vezetők fogják az ilyen normarendezést végrehajtani külön felsőbb utasítás nélkül.

Az azonosság matematikai elve feje tetejére áll. 100 Ft≠100 Ft. Ha kiemelünk egy-egy százforintost a különböző kulcsokkal adóztatott nyereségrészekből, mindegyik mást fog érni a szövetkezet számára. A 88 százalékos adóval érintett nyereségrész már csak önmaga 6 százalékát éri. *Ebben az intervallumban egy százforintos csak 6 forintot ér.*

Ez a progresszív nyereségadó legfontosabb következménye. Ha a nyereség 100 Ft-tal több, ebből 6 Ft a haszon; ha ennyivel kevesebb, 6 Ft a kár. Van persze a nyereségnek olyan része is, ahol 100 Ft 30—35 Ft-ot ér. Csakhogy a nyereségnek ez a része már a szövetkezet korábbi években kifejtett erőfeszítéseinek az adott évre áthúzódó, újabb erőfeszítést alig igénylő eredménye. Amelyik százasért ma már semmit nem kell tenni, abból sokkal több marad a szövetkezetnél, mint amelyikért ma kell megdolgozni.

Minél távolabb van a százforintos a szokásos nyereségnagyságtól, annál kevesebbet ér a szövetkezet számára, tehát annál kisebb a „húzó"-ereje. Nem mondhatjuk persze azt, hogy a progresszíve megadóztatott nyereségnek nincs egyáltalán ösztönző ereje. Csak éppen sokkal kisebb, mint amilyennel egyáltalán a nyereség felruházható. Azt sem lehet állítani, hogy minden szövetkezetnél az a helyzet, hogy az elért vagy elérhető többletnyereség a 88 százalékos lefölözés alá esik. Ahol a nyereség olyan kicsi, hogy az első 20 százalékos intervallumba esik, ott igenis nagy a többletnyereség mozgósító ereje. De az ilyen szövetkezetek ritkák. A többségük olyan nyereséggel dolgozik, amelynek átlagos adókulcsa 60 százalék körüli, és a többletnyereség már a 80 vagy 88 százalékos kategóriába esik.

A progresszív nyereségadó hatása a műszaki fejlesztésre

A progresszív nyereségadó a műszaki fejlesztést rendkívül erőteljesen ösztönzi, mert a hozzá szükséges beruházásokat finanszírozza. A finanszírozás automatikus: a be nem fizetett adóból történik. Rendkívül „olcsó" az a pénz a szövetkezetnek, amelyet műszaki fejlesztésre fordít, ha nyeresége a béralap százalékában már közel áll a vállalati optimumhoz. Ha elmarad 1 millió Ft többletnyeresége, mert ezt műszaki fejlesztésre fordította, ez csak 60 ezer Ft erejéig — a béralap 1,2 százaléka erejéig — érinti a kollektívát. 1 millió Ft 60 ezer Ft-ba kerül. A többit az állam fizeti, mégpedig automatikusan: 940 ezer Ft befizetés elmarad. Ez a 60 ezer Ft is megoszlik mondjuk három évre, mert ennyi idő alatt kell a gyorsan megtérülő hitelt visszafizetni. A gép rendkívül hatékony, korszerű, s így három év alatt meg is térül. Hoz évente 333 ezer Ft-ot és elvisz évente 20 ezret. Ez újabb többletnyereséget hoz létre minden évben, amelynek 94 százaléka eleve az államé, tehát újra nyugodtan el lehet költeni. Így mehet ez évről évre. „A kiadások azért növekednek, hogy lépést tartsanak a bevételekkel" (Parkinson második törvénye).

Rosszindulatú vád volna a szövetkezetekkel szemben azt állítani, hogy valóban ezt is csinálják. Takarékoskodnak ők az állam pénzével, csakhogy éppen a mechanizmus ellenében. Gyakori, hogy a szövetkezet már röstelli a magas nyereséget. Maga jelentkezik az adóhivatalnál. Megkéri az illetékes főelőadót: fölözzék le a nyereséget, mert nagyon sok. Felajánl például félmilliót. El is vonják tőle. A fonákság az az egészben, hogy miközben a félmilliót felajánlotta, csak 30 ezer Ft-ot ajánlott fel, hiszen a többit más címen amúgy is be kellett volna fizetnie. Szabadabb árrendszerben valószínűleg a „felajánlás" helyett mind gyakoribb lesz az árcsökkentés. Ennek azonban feltétele, hogy a piacon hassanak az árak csökkentése irányában ható tényezők, tehát ne legyen tartós hiány, de legyen

minél több szükséglet vonatkozásában új, korszerű, a régebbieket avulásnak (árcsökkenésnek) indító termék.

A progresszív nyereségadó — amennyiben iparvállalatainknál a lekötött eszközértékben kifejezett nyereségszázalék függvénye lesz, ahogy azt *Esze Zsuzsa** javasolja — még más módon is a műszaki fejlesztés gyorsítása irányában fog hatni. Ha ugyanis a nyereség *százalékának* függvényében nő az adókulcs, akkor a vetítési alap növelésével adóbefizetéstől lehet mentesülni.

Esze Zsuzsa kimutatja, hogy a progresszív adóztatásnak ebben a rendszerében „a nyereség vállalatnál maradó része is a lekötött eszközérték százalékában határozódik meg, azzal együtt emelkedik. Ha kétszeres az eszközérték, akkor kétszer akkora a progresszív adó befizetése után visszamaradó nyereségtömeg" (691. l.).

Nyilvánvaló, hogy a vállalat úgy igyekszik majd nyereségét növelni, hogy az lehetőleg kismértékben nyúljon át az erősebben megadóztatott intervallumokba. Ezt úgy tudja elérni, ha erősen növeli a vetítési alapot, ebben az esetben a lekötött eszközök értékét. Ezt Esze Zsuzsa ki is mondja: „Ennek a jövedelemelvonási rendszernek egyik fő vonása, hogy ösztönzi a vállalatokat a lekötött érték, az alapok növelésére". (694. l.)

Egyébként a vetítési alap túlzott növelésének tendenciájára a szövetkezetek példája is felhívja a figyelmet. Itt is az adókulcs a nyereség *százalékos* nagyságának a függvénye, de itt a vetítési alap a bér. A progreszszív nyereségadó rendkívüli erővel hat a béralap emelésére. Ha ugyanis a progresszivitás foka a nyereség százalékától függ, akkor — akarva, nem akarva — vállalati céllá válik a vetítési alap növelése. Éppen ezért rendkívül szigorú intézkedéssekkel fogják az amúgyis „elfutni" hajlamos béreket. Ha kicsit is lazítanának, már ennek komoly következményei lennének. Tegyük fel, hogy példánkban a béralap nem 5, hanem 5,5 millió Ft. Így a 30 százalékos adó alá eső nyereség nem 1, hanem 1,1 millió. 10 százalékkal nőtt — változatlan létszám esetén — az átlagbér, 40 ezer Ft-tal csökkent az adó és automatikusan nőtt az osztalék is.

Nehéz megérteni, hogy eddig a kapacitások jobb kihasználására törekedtünk, a fajlagos eszközlekötés csökkentésére, a beruházások ingyenességének részbeni megszüntetésére; és most olyan jövedelemelvonási formát javasolnak, ahol a beruházások finanszírozása ismét csak központi — bár automatikus — és ahol minden ösztönzés a lekötött eszközérték növelésére irányul.

Esze Zsuzsa — idézett cikkében — hasonló progresszivitást javasol, mint amilyen a szövetkezeteknél van. Ha a lekötött eszközérték és az évi bér összegének 3 százalékát a nyereség meghaladja, már 70, 4 százalék fölött 90 és 5 százalék fölött 100 százalékos nála a nyereségadó. Ha tehát a vállalat már elérte a 4 százalékos nyereséget, minden további 1 millió Ft számára csak 100 ezer Ft-ot ér, 5 százalék fölött semmit. 100 ezer forintért, esetleg ingyen vehet a vállalat egy 1 millió Ft-os gépet — esetleg hitelre. Növelte ezzel a lekötött eszközértéket, megnövelte az alacsonyabb adókulcsú nyereségtömeget, automatikusan csökkentette befizetési kötelezettségét. Majdnem ingyen kapott állóeszközzel még adókötelezettsége is csökkent. Adóból vett gép adócsökkenéssel jár. Igen érdekes „önszabályozó automatizmus" ez.

* Termelékenység és vállalati érdekeltség, Pénzügyi Szemle, 1965. 8–9. szám.

Eddig ki kellett utalni a költségvetés terhére és a vállalat javára a beruházási keretet. Most automatikusan adódik, ki sem kell utalni. Egyszerűen az adóból kerül levonásra. A látszat megváltozott, a lényeg maradt: az állam fizet, s nem a vállalat. A progresszív nyereségadónak az iparban való bevezetésével még a helyzet annyiban romlana, hogy a beruházások teljesen ellenőrizhetetlenekké válnának. A vállalatok többsége az ún. gyorsan megtérülő hiteleket széles körben alkalmazná, a törlesztéseket az adóból — amelyet így nem kell befizetnie — eszközölné. A *látszat* az volna, hogy a vállalat alaposan meg van adóztatva. A *valóság* pedig az lenne, hogy a vállalat a különféle lazításokat, műszaki fejlesztéseket, beruházásokat azokból az adókból fedezné lényegében, amelyeket nem fizet be. A magas százalékú és viszonylag stabil nyereség olyan kedvező helyzetbe hozná a vállalatot, hogy szinte minden kisebb beruházását gyorsan megtérülő hitelből fedezhetné. Hiszen egyáltalán nem lenne feltétel, hogy a hitelt a korszerű, új gép alkalmazásának gazdasági eredményéből fizesse; fizetheti azt részben a magas elvonási kulcsú nyereségből is.

Az Esze Zsuzsa által javasolt progresszív nyereségadó a nyereség *tömegének* növelésére és nem valamihez viszonyított *százalékának* növelésére ösztönöz. A tömeg nőhet úgy, hogy a százalék nem változik, sőt csökken. Ennek az a módja, hogy a vetítési alap jobban nőjön, mint a nyereség. A tömegérdekeltséget Esze Zsuzsa érdekes elmélettel támasztja alá. Bizonyítja, hogy „a nyereség árbevételhez viszonyított arányának is általában, hosszabb időszakban csökkenő tendenciája lehet. Eközben persze a nyereség tömege nő. Az objektív folyamatnak tehát nem a mai hányadérdekeltségi rendszer felel meg, hanem éppen ellenkezőleg, az az érdekeltségi rendszer, amelynek alapja a nyereség tömege." (689. l.)

Lehet, hogy igaza van a szerzőnek abban, hogy a nyereség árbevételhez viszonyított aránya csökkenő tendenciájú. Ezt nem tudom megítélni Az ellenben valószínű, hogy a nyereségnek a lekötött eszközökhöz viszonyított aránya igen hosszú távban csökkenő. „A csökkenő profitráta törvénye" persze nem ok arra, hogy ne ösztönözzük a vállalatokat a „profitráta" (a nyereség és a lekötött eszközérték hányadosa) növelésére. Ez az ösztönzés biztosan nincs ellentétben a profitráta csökkenő irányzatának törvényével. Ha a kérdést helyesen ítélem meg, akkor *éppen azáltal csökken a profitráta* — szabadversenyes viszonyokat feltételezve —, *hogy minden vállalat a saját profitrátája növelésére törekszik.*

Ha nem volna törekvés a nyereség százalékos növelésére, akkor társadalmi átlagban nem volna képes ez a százalék csökkenni. Vegyük csak a gyártmányfejlesztés példáját. Az egyes vállalatok új, korszerű, divatos termékekkel éppen azért jelennek meg a piacon, hogy ezek árában a szokásosnál magasabb nyereséget realizáljanak. De miközben saját nyereségüket növelik, a többi, hasonló cikket termelő vállalat nyereségét csökkentik. A hagyományos termékek avulásnak indulnak, értékük esik, árukkal együtt. Az ár csökkenése meghaladja az önköltség csökkenésének ütemét, így a nyereség százaléka is csökken. Az avultabb termékekben időleges túltermelés lép fel, így a társadalom a benne tárgyiasult munkának csak egy részét ismeri el társadalmilag szükségesnek. Hasonló a helyzet akkor, ha a kapacitások (lekötött eszközök) jobb kihasználásával növelik a termelést az egyik vállalatnál. Szabad áralakulás mellett ez árcsökkenésre vezet, ha a termelés gyorsabban nő, mint az eredeti árszinten kialakult kereslet.

Tehát változatlan lekötött eszközérték mellett nő a nyereség *ebben* a vállalatban, de csökken a többiben. Nincs igaza tehát szerintem Esze Zsuzsának abban, hogy a hányadérdekeltségi, illetve százalékérdekeltségi rendszer nem felel meg a hányad csökkenése objektív folyamatának. Nemcsak megfelel neki, hanem feltétele is. Az olyan nyereségtömeg-érdekeltség pedig, amelyik mindenáron — automatikus állami finanszírozással — a lekötött érték növelésére ösztönöz, az erőforrások teljes szétforgácsolódására vezethet. Ilyenkor azután nincs más kiút, mint újra bevezetni a központi megkötéseket.

A jövedelemelvonás rendszerét a takarékosság szolgálatába kell állítani

Ha a példában említett szövetkezet eléri a számára nagyjából optimális nyereségszázalékot, akkor már csak a dolgozók és vezetők hivatástudata, munkaszeretete hajtja arra, hogy takarékoskodjék. 6 forintért nem nagyon érdemes 100 Ft után nézni. Különösen akkor nem érdemes, ha ez ráfordítással jár. Tegyük fel, hogy 100 Ft megtakarításához 10 forint ráfordítás kell. A megtakarításból származó vállalati előny 6 forint, tehát a művelet ráfizetéses, ahelyett, hogy 90 Ft hasznot hozna.

A jövedelemelvonást a takarékoskodás szolgálatába kell állítani. Nem lehet jó az olyan elvonási rendszer, amelyik minden további 1 millió Ft megtakarítást az előzőnél kisebb mértékben, majd végül egyáltalán nem honorál. Vállalati nézőpontból minden 1 millió Ft annyit ér, amennyi abból a kollektívának marad.

Nem érzem magam alkalmasnak arra, hogy a bírált koncepcióval szemben egy azzal azonos mértékben kidolgozott másikat állítsak. Mégis néhány egyszerű tétel megfogalmazására vállalkozom.

1. A progresszív nyereségadó csak bizonyos feltételek mellett fékezi az áremelési tendenciákat.

2. Az áremelés fékezése mellett a progresszív nyereségadó nem ösztönöz a takarékosságra.

3. A progresszív nyereségadó a vállalati gazdálkodásban mozgó anyagi- és pénzeszközöket egymástól eltérően értékeli úgy, hogy minden további nyereséglehetőség egysége az előzőnél kevesebbet ér.

4. A progresszív nyereségadó a beruházásokat részben vagy teljesen ingyenessé teszi. Ellenőrizhetetlenné válik általa a beruházási politika. A vállalat — ha kedvező helyzetben van — egyébkénti nyeresége egy részét nem adó formájában fizeti ki, hanem hiteltörlesztés formájában. A túl olcsó beruházás a magas nyereséggel dolgozó vállalatokat rendkívül előnyös helyzetbe hozza.

5. A nyereségérdekeltség ebben a rendszerben a nyereség függvényében csökkenő erejű. Jutalmazza a már régebben elért eredményeket és „bünteti" az újonnan elérteket.

6. Olyan nyereségelvonási formákat kell alkalmazni, amelyek az újonnan elért eredményeket jutalmazzák, a régebben elérteket pusztán rögzítik, garantálják. Az, hogy a vállalat a korábbi évek tevékenységének eredményeként milyen nyereségszintre jutott, már nem tekinthető az adott évi munka érdemének. Ezért, ha az általános árrendezés során egyes vállalatoknál már eleve magas nyereség várható, ezt részben vagy egészben azonnal fix adóval kell terhelni.

7. A régebben elért eredmények rögzítésének módja az elvárt minimális nyereség százalékos elvonása. Ilyen szerintem az eszközlekötési járulék és részben ilyen az illetményadó.

8. A régebben elért eredmények rögzítésének másik formája lehet az előző pontban elvont nyereségrészeken felüli, előre meghatározott mértékű elvonás, olyan esetekben, amikor a vállalat valamilyen okból tartósan kedvező helyzetben van, átlagosnál nagyobb nyereséget realizál.

9. A már régebben meglevő és az újonnan belépett erőforrásokat nem szabad azonos módon adóztatni. Tehát ha helyes az, hogy a meglevő régebbi állóeszközök vagy a szokásos forgóeszköz-állomány után 5 százalékos eszközlekötési járulékot kell elvonni, akkor a bővítés után 4—5 éven keresztül ennek legalább a háromszorosa vonandó el, amennyiben a bővítést a vállalat nem saját forrásából eszközölte. Ez a magasabb járulék egyúttal a hitel visszafizetése és a beruházás-gazdaságossági delta érvényesítése.

10. Hasonló megoldást kell találni (talán a 100 százalékos adóztatást, amit Pirityi Ottó az idézett cikkében javasol) az átlagbérszínvonal növelésére is. Ezt is olyan pótlólagos erőforrásnak kell felfogni, mint egy új állóeszközt, tehát amelyik hatékonyabb — hatékonyabbnak kell lenni — a már meglevőnél.

11. Ami ezután a nyereségből fennmarad, azt nem szabad megadóztatni, mert ezzel ösztönző erejét vesszük el.

12. Miközben az új eszközök és a többlet bér erősebb adóztatása ezek megtakarítására, az önköltség csökkentésére szorít, a fennmaradó nyereség adómentessége a gyártmányfejlesztés javítását, a piaci viszonyokhoz való jobb alkalmazkodást fogja szorgalmazni.

13. Az új állóeszközök néhány éven keresztüli magasabb adóztatása ténylegesen megszünteti — és nem látszólagosan, mint a progresszív nyereségadó— a beruházások ingyenességét. Az a tény azonban, hogy a törlesztés után is kell 5 százalékos járulékot fizetni, kifejezésre juttatja a vállalati eszközállomány állami tulajdonát.

14. A béremelés néhány éven keresztüli magasabb adóztatása részben vagy egészben feleslegessé teszi az abszolút módszerű átlagbérelőírást, és szabadabb bérgazdálkodást tesz lehetővé.

15. A kötelező befizetések utáni nyereség adóztatásának általam javasolt módja abban tér el a Pirityi Ottó által javasolt módtól, hogy nemcsak a többletbér, hanem a költségvetésből finanszírozott eszközállománynövekedés is adó alá esik. Pusztán a többletbér elvárt eredményének elvonása egyoldalúvá tenné az elvonási rendszert. Az eszköznövekedést éppen így meg kell adóztatni.

16. Az új állóeszközök néhány éven keresztüli megadóztatása megszüntetné azt az ellentmondást, hogy jelenleg ugyanolyan kulccsal számolt járulék sújtja a korszerű vállalatot, mint az avult berendezésűt. Ugyanannyi eredményt várunk el a lekötött eszközök után a gyors műszaki fejlődésű, állományukat nagy ütemben frissítő ágazatoktól, mint a lassan fejlődő, nagyjából változatlan állóeszköz-állományú ágazatoktól. Az általam javasolt módszerrel a beruházások hatékonysági normatíváját bevisszük a vállalati gazdálkodásba, sokkal hatékonyabban, mint ahogy arra az általános — minden vállalatra és minden állóeszközre vonatkozó — eszközlekötési járulék képes.

GARAMVÖLGYI KÁROLY:

A Közgazdasági Társaság munkájáról és feladatairól*

Közgyűlésünk feladata volt, hogy számba vegye az elmúlt években végzett munkát, értékelje a Társaság tevékenységének szervezeti és munkamódszerbeli tapasztalatait és közgazdasági életünk előtt álló feladatok alapján meghatározza programunk fő irányait, további tevékenységünk kereteit, szervezési formáit.

Úgy véljük, közgyűlésünket nem csupán az alapszabály figyelembevételével szükségessé váló beszámoló és a tisztújítás tette időszerűvé, hanem mindenekelőtt az, hogy a szocialista társadalom és gazdaság fejlődése hazánkban a közgazdászok elé — dolgozzanak bár a társadalom, a népgazdaság legkülönbözőbb szintű területein — tömegével vet fel egyre összetettebb, bonyolult közgazdasági feladatokat, amelyeknek sikeres megoldásától függ egészséges, töretlen fejlődésünk. Ez nem hazai sajátosság, hiszen szinte minden szocialista országban hasonló fejlődési folyamatnak vagyunk a tanúi. A szocialista építés gyakorlata törvényszerűen *megköveteli* az elméletnek, a szocializmus politikai gazdaságtanának (és az ágazati gazdaságtanoknak) rohamos továbbfejlesztését, az elért eredményeknek a *gyakorlati* bevezetését, illetve az ehhez szükséges objektív és szubjektív feltételek megteremtését.

Amikor ebben a tudatban, a követelmények ilyen mérlegelésével értékeltük tevékenységünket és körvonalaztuk feladatainkat, egyben pártunk Központi Bizottsága ideológiai irányelveinek a közgazdászokra, a közgazdaságtudományra vonatkozó téziseit tekintettük alapvető iránymutatásnak.

Mint ismeretes, a Magyar Közgazdasági Társaság újjáalakulását 1959-ben a társadalmi, gazdasági fejlődés és az a felismerés eredményezte, hogy a *bővülő,* s egyre *összetettebbé* váló feladatok megoldásában a közgazdászok társadalmi-tudományos egyesületbe tömörülve még intenzívebben képesek közreműködni.

A Társaságnak alapszabályadta *célja,* hogy társadalmi úton segítse a közgazdaságtudomány marxista—leninista szellemű, a népgazdaság szocialista fejlődését szolgáló művelését és gyakorlati alkalmazását. Evégett elsősorban arra törekedtünk, hogy *működési területet, vitafórumot* nyújtsunk a közgazdászoknak, köztük azoknak is, akiknek ez ideig megfelelő társadalmi tevékenység hiányában ehhez még nem volt lehetőségük. Ezzel az volt a célunk, hogy a társadalom, a gazdaság minden területén *a közgazdasági szemlélet* mind általánosabbá váljék, és fejlődésünk kibontakoztatásában a „közgazdász társadalom" mind *felelősségteljesebben* vegye ki részét. Feladatunknak tekintettük továbbá azt is, hogy a közgazdaságtudomány rohamos fejlődésével, s mindenekelőtt a közgazdászokra háruló mind na-

* A Közgazdasági Társaság 1965. novemberi közgyűlésén elhangzott beszámoló alapján.

gyobb feladatok színvonalas ellátásához a különféle módozatok alkalmazásával a *szervezett továbbképzést* is elősegítsük.

A megalakulása óta eltelt mintegy hat év alatt a Társaság szervezeti keretei számottevően bővültek, érdemi munkája gazdagodott. Mindennek eredményeként — bár nem ez a fő mérce — az alakuló közgyűlésen résztvevő körülbelül 200 fővel szemben 1965-re a taglétszám meghaladta a 2200-at és a rendszeresen tevékenykedők száma is jelentősen gyarapodott.

Jelenleg kilenc budapesti szakosztályunk és hat megyei csoportunk működik, s a közgazdaságtudományi témák széles skáláját dolgozza fel, a formák és eszközök változatos alkalmazásával. Konferencia, vándorgyűlés, vitaülések, előadások, klubestek, munkacsoport-megbeszélések stb. keretében szervezeteinkben évente mintegy 100—120 közgazdasági témát vitatnak meg tudományos szinten.

A Társaság szervezeteinek tevékenysége tükrözte gazdasági és társadalmi fejlődésünket, és sajátos eszközeivel, tevékenységi köre által meghatározott keretek között elő is mozdította azt a közgazdaságtudomány területén.

Rendezvényeink általában a társadalmi és a gazdasági élet napirenden levő, időszerű gazdasági kérdéseihez és ezek részproblémáihoz kapcsolódtak. A tájékoztató előadások mellett növekvő számban szerepeltek ankétok és szakértői viták — az e célra kidolgozott tanulmányok alapján. Ezeket a vitákat többségükben a megalapozottság, a hozzáértés és a közgazdászoknak „a jó ügyért" való felelősségérzete, beható eszmecseréje jellemezte.

Társadalmunk, népgazdaságunk egyre határozottabban intenzív irányú fejlődési követelményeivel együtt gazdaságpolitikánk céljaiban, gyakorlatában, a közgazdasági életben is az ún. minőségi kérdések jutottak növekvő szerephez. Ez kezdetben azt jelentette, hogy olyan közgazdasági kategóriák, mint a termelékenység, az önköltség, a gazdaságosság, az anyagi érdekeltség a különböző szinteken (népgazdasági, vállalati, egyéni) gazdaságpolitikánkban, a közgazdaságtudomány gyakorlati alkalmazásában mind nagyobb szerepet kapott. A továbbiakban pedig mind világosabbá vált, hogy termelési, gazdálkodási színvonalunk egyre kevésbé felel meg azoknak a *lehetőségeknek,* amelyeket *szocialista társadalmunk, népgazdaságunk jellegénél* fogva nyújthat. Ez a felismerés még élesebben vetette fel, hogy szocialista gazdaságunk működésének, gazdasági körülményeinek, egész gazdasági mechanizmusunknak kritikai elemzésére, reformjára lesz szükség. Társaságunk tevékenységének ezért elég nagy részét az ilyen kérdések megvitatása képezte.

Rendezvényeinken és azokon kívül is Társaságunk több tagja foglalkozott, illetve hozzájárult az előkészületben levő gazdasági intézkedések, előzetes koncepciók kialakításához és megvitatásához. A legutóbbi években rendezvényeink keretében folyó viták egy része a gazdasági mechanizmus reformjának néhány igen fontos részterületét érintette. Így példaszerűen néhányat említve: az ártípussal, valamint ágazati árpolitikai kérdésekkel, a nyereségrészesedéssel, a jövedelemelosztás és szabályozás kérdéseivel, az állóeszköz-használati díjjal, a beruházáspolitikával, valamint állóeszközgazdálkodással kapcsolatos témákkal, a területi népgazdasági tervezéssel, továbbá a népgazdasági tervezés módszertani témáival — és ezek során a matematika ez irányú alkalmazásával is — foglalkoztak a Társaság szervezetei.

Ugyancsak ilyen típusú feladatokat láttak el és az egészséges közgazdász közvélemény kialakulását segítették elő a METESZ-szel és a TIT-tel együtt szervezett immár hagyományossá váló közgazdász vándorgyűlések is. (Pl. az 1965 májusában megtartott vándorgyűlés keretében a vállalatvezetés, gazdasági döntés, információs rendszer témájával foglalkoztak.)

Az említetteken kívül — részben tájékoztató jelleggel, részben viták keretében — napirendre kerültek általános és az egyes ágazatok gazdaságpolitikai problémái, valamint a nemzetközi együttműködés időszerű kérdései, továbbá néhány — és mindjárt meg kell mondani nem elég — a politikai gazdaságtan körébe tartozó elméleti kérdés is. Foglalkoztak rendezvényeinken több, a vállalati szervezés és vezetés problémakörébe tartozó és döntően az ipari átszervezéssel felvetődő új feladattal, továbbá az újabb kutatási eredmények alapján a vállalati szintű döntés és operációkutatás és információs rendszer kérdéseivel is.

A megyei csoportok gondoskodása eredményeként a Budapesten megismert és vitatott közgazdasági-gazdaságpolitikai témák közül nagyon sok ismeretes lett a vidéki városokban dolgozó kollégák előtt is, illetve lehetőségük nyílott, hogy az ilyen vitákban részt vegyenek.

Vidéki csoportjaink a sajátos, helyi kérdésekkel is több esetben sikeresen foglalkoztak. A gyakorlati munka előmozdítása végett vidéki szervezeteink több munkabizottsági feladatban is közreműködtek. Tevékenyen résztvettek pl. a hosszú távlatú tervezést megalapozó tanulmányok elkészítésében és a róluk szóló viták megrendezésében, lebonyolításában, vagy pl. Baranya megyében a helyi csoport egyik munkabizottsága egy új anyaggazdálkodási rendszert dolgozott ki a bányászatban. (A javasolt megoldást azóta a Mecsek Ércbányászati Vállalat több üzemében kedvező eredménnyel bevezették. Ez a tanulmány a varsói anyaggazdálkodási tanácskozásnak is egyik anyaga.)

A Társaság tevékenyen résztvett a közgazdász-továbbképzés szervezésében, fejlesztésének formálásában, s különösen vidéken, az érdemi irányításában is. A tapasztalatok szerint az intézményes továbbképzés helyesnek bizonyult és biztató eredményeket hozott. Viszonylag széles körben tette lehetővé a közgazdaságtudomány újabb eredményeinek és az aktuális gazdaságpolitikai fejleményeknek a megismerését, a közgazdaságtudományi ismeretek kiegészítését.

Az egyetem közgazdász-továbbképző tagozata bővülő körben sok vidéki városban és ma már helységenként is több tanfolyammal biztosítja a közgazdászok — és egyúttal más szakmabeli érdeklődők — továbbképzését.

Kiemelendőnek tartjuk, hogy a továbbképző tagozat keretében Győrben a népgazdaság-tervezés és gazdaságvezetés, továbbá a pénzügyi gazdaságtan, valamint az igazgatás és automatizálás témakörben rendeztek tanfolyamot. A Baranya megyei közgazdászoknak belkereskedelmi témákból, továbbá a matematikai módszerek alkalmazásáról, valamint az iparvállalatok szervezéséről és gazdálkodásáról szerveztek továbbképzést.

A Borsod megyei csoport kezdeményezte a Közgazdaságtudományi Egyetem kihelyezett tagozatának létesítését. Pécsett — a megyei csoport kezdeményezésére és az MSZMP Megyei Bizottságának támogatásával — 1964 novemberében ugyancsak megindult az egyetem kihelyezett esti tagozatának szervezése.

A közgazdász-továbbképzés, a vállalati vezetés fejlesztése végett Ba-

ranya megyében szervezetünk keretében megindul a vezetőképzés, bentlakásos iskola formájában.

A Magyar Közgazdasági Társaság — eltérően több külföldi rokonegyesülettől — önálló sajtófórummal sajnos nem rendelkezik. Ez is közrejátszik abban, hogy egyrészt adósak vagyunk a viták értékes eredményeinek, tanulságainak szélesebb körű ismertetésével, másrészt, hogy a Társaság egyesületi életének hírei a sajtóban ritkán és rendszertelenül jelennek meg. A Figyelőben, a Statisztikai és a Pénzügyi Szemlében ugyan gyakran és jelentős terjedelemben kapnak helyet előadásaink és vitaüléseink anyagai, ez azonban tapasztalataink szerint nem teljesen kielégítő.

A vidéki közgazdasági publikációt viszont jelentősen fellendítette vidéki szervezeteink tevékenysége. Úgyszólván valamennyi megyei csoportunk közvetlen kapcsolatot épített ki a helyi sajtóval (sőt a rádióval is). Ennek eredményeként gyakorta adnak hírt társasági életünkről és rendezvényeink tartalmi kérdéseiről. Kialakulóban van e lapok állandó közgazdasági rovata is a csoportok aktív közreműködésével.

Amint már a Társaság működési területeinek ismertetéséből és a tartalmi kérdések illusztrálására elmondott példákból is kitűnt, az érdemi tevékenység a szakosztályokban és megyei csoportokban, illetve ezek szakosított szervezeteiben folyik.

A közgazdaságtudomány különböző területeit a Társaságban kilenc szakosztály öleli fel, részben ágazati jelleggel, mint az ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, nemzetközi szakosztályok esetében, részben pedig elvi funkcionális tartalommal, mint a politikai gazdaságtan, népgazdaságtervezési, pénzügyi, statisztikai és matematikai közgazdasági szakosztályok esetében. Néhány szakosztályban munkacsoport is tevékenykedik. Így pl. a statisztika-történeti, a vendéglátóipari és a pénzügyi szakosztály keretében a közelmúltban megalakult számviteli csoport.

A tevékenység színvonalában, rendszerességében szervezeteink között esetenként eddig még számottevő volt a különbség. Ennek ellenére nehéz rangsorolni és kategorizálni. Ehelyett inkább a fogyatékosságaikról, továbbá munkájuk minőségi, előremutató elemeiről szólunk.

Sajnálatosan, kezdettől fogva elmaradt a követelményektől a politikai gazdaságtan szakosztály munkája. A kezdeményezés, pezsgő viták, színvonalas társasági élet igénye viszont — úgy véljük — e szakosztállyal kapcsolatban elsődlegesen állítható fel. Ezt annak ellenére állíthatjuk, hogy az e szakosztályba tömörült közgazdászoknak nagyjában, egészében megvolt a maguk „vitafóruma", hiszen zömük egyetemen, illetve kutató intézetben dolgozik, ahol a vitalehetőség egyébként is inkább adott. A szakosztály programjai azonban eddig inkább elvontak voltak, a témák időszerűségét csak részben biztosították. Nem foglalkoztak kellőképpen a szocializmus építése által felvetett bonyolult közgazdasági kérdések megfelelő elemzésével és általánosításával. Pedig tapasztalhatjuk, hogy a gazdasági mechanizmus elemzése és a javaslatok kidolgozása során a szocializmus politikai gazdaságtanának a gazdagítására milyen nagyok a lehetőségek és az igények.

Jó részben adósai vagyunk a hazai és a többi szocialista országok közgazdasági, módszertani kutatásainak, eredményeinek kritikai elemzésével is. Gondolunk a többi között sok olyan eredményre is, amelyeket még a húszas-harmincas években a Szovjetunióban elértek, majd a közgazdaság-

tudományban is elburjánzó dogmatizmus és szubjektivizmus miatt sajnálatosan háttérbe szorítottak.

Úgy véljük, a mai helyzet megváltoztatása képezheti az ideológiai fronton folyó harc lényeges részét, és így lehet *nem defenzív* pozícióból sikeresen folytatni az eszmei, elvi harcot az *alkotó* közgazdaságtudomány kibontakoztatásáért, a marxizmus szellemének megfelelő elvi, elméleti tisztaságáért.

Természetesen ezt a funkciót csak úgy lehet ellátni, ha nem mellőzzük a polgári közgazdaságtudomány alapos kritikai elemzését sem, gondosan kiválasztva belőle azokat a tételeket, amelyekkel *vitatkoznunk* szükséges és amelyek mint kutatási módszerek felhasználhatók szocialista gyakorlatunkban is.

A negatív tapasztalatok miatt néhányszor már felvetődött e szakosztály megszüntetésének és az egyes ágazati, illetve a többi funkcionális jellegű szakosztályokba való beolvasztásának a gondolata. Elnökségünk azonban úgy vélte: a Magyar Közgazdasági Társaság jellege és céljai feltétlenül megkívánják a politikai gazdaságtan szakosztály aktív tevékenységét. Úgy gondoljuk: tevékenységük célját és munkamódszerük irányát az ideológiai irányelvek alábbi tézisei világosan meghatározzák: „... A marxista közgazdaságtanban különösen sürgős feladat a szocializmus politikai gazdaságtanának fejlesztése, ezen belül is elsősorban a népgazdaság tervszerű irányításával összefüggő problémáknak a kidolgozása..." Továbbá, a módszert illetően: „... a párt szervei és szervezetei, a tudományos irányító szervek és intézmények ösztönözzenek alkotó marxista gondolkodásra, pártos szellemre, önálló kutatómunkára. Serkentsék a tudományos vitákat, mert nélkülük nem lehetséges az előrehaladás. A marxizmus csak vitákban fejlődhet, és találhatja meg az új problémákra a helyes megoldásokat. Tévedések és a tévedések leküzdése nélkül nem fejlődhet a tudomány..."

Elnökségünk úgy értékelte, hogy teendőink vannak az ipari szakosztállyal kapcsolatban is, ahol az elmúlt évben a munka rendszertelen volt, és sokat veszített színvonalából. Itt azonban a vezetés fogyatékosságai mellett a METESZ-szel való munkamegosztás, illetve a megfelelő kooperáció hiányának problémái is élesen jelentkeztek.

Eddig az inkább fogyatékos munkájú szakosztályokról esett szó. A színvonalas egyesületi tevékenységre azonban — örömmel állapítható meg — még több példát említhetünk. Az alakulás óta állandóan intenzív és gazdag tevékenységével kiemelkedik szervezeteink sorából a statisztikai, a pénzügyi és részben a mezőgazdasági szakosztály, de elismeréssel szólhatunk a legifjabb budapesti szervezetünkről: a matematikai-közgazdasági szakosztályról is. Igaz, a most fel nem sorolt szervezetek — a népgazdaságtervezési, a kereskedelmi és a nemzetközi-külkereskedelmi szakosztályok is eredményes és hasznos tevékenységről számolhattak be, az érdemi munka sok elemét valósították meg. Mégis az élenjáróként említettek azok, amelyekben a tudományos egyesületi munka minőségi elemeiből a legtöbb együttesen érvényesült. Ők valósították meg eddig a Társaság céljaiból a legtöbbet, nem kismértékben a jó kollektív vezetés és a tagsággal kialakított intenzív kapcsolat eredményeként.

Vidéken jelenleg hat megyében: Borsod, Győr, Veszprém, Baranya, Csongrád és Békés megyékben van csoportunk, amelyek fokozatosan, 1962 óta alakultak meg. Joggal értékelhetjük úgy, hogy a vidéki szervezetek lét-

rehozása különösen nagy lépést jelentett a közgazdászok kollektív tevékenységének kibontakozásában. Ma már tagságunknak kb. 40 százaléka a vidéki szervezetek köréből adódik, akiknek mintegy 65 százaléka vállalatokban és oktatási intézményekben dolgozik. Szerepük egyre tevőlegesebb a közgazdászok társadalmi életében is, aminek különösen vidéken nagy jelentősége van.

A vidéki szervezetek kialakulása és fejlődése a helyi párt- és tanácsi szervek támogatásával ment végbe, miután ennek jelentőségét — az esetek többségében — felismerték. A kedvező példák láttán a közgazdász közvélemény az ország sok megyéjében jelentkezett az önálló szakmai egyesület megalakításának igényével.

A megyei csoportok tevékenysége a dolgok természetéből fakadóan kezdettől fogva szélesebb skálájú volt, mint a budapesti szakosztályoké, és ez belső szervezeti tagozódásukban is kifejeződött. Működésüknek már a kezdeti szakaszában munkabizottságokat és szakcsoportokat (helyenként pedig szakosztályokat is) hoztak létre — a népgazdasági ágak és a bennük tevékenykedő közgazdászok súlyához, arányához igazodva. Az adottságoknak megfelelően, tevékenységük súlypontjába döntően gyakorlati, ágazati témák kerültek.

A vidéken élő közgazdászok korábban elhanyagolt és ezért fokozott szakmai és elméleti igényeit előadássorozatokkal és a szervezett egyetemi közgazdász-továbbképző tanfolyamokkal szándékoztak kielégíteni. E törekvésük eddig sikeres is volt.

A legutóbbi közgyűlés óta számottevően bővültek Társaságunk nemzetközi kapcsolatai. A Nemzetközi Közgazdasági Társaságnak 1962 óta vagyunk tagjai. Ez a körülmény nagyobb lehetőséget teremt a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódásunkhoz. A Nemzetközi Közgazdasági Társaság jó tájékozódási és tapasztalatszerzési lehetőséget jelent, fórumain hasznos viták folytathatók. Ez is jó alkalom a marxista tudomány terjesztésére, eredményeinek megismertetésére, adott esetekben pedig a békés egymás mellett élés vitafórumává válhat. Több szocialista ország e felismerés alapján kiterjedt tevékenységet folytat a nemzetközi szervezet keretében. Az elmúlt években magyar közgazdászok is résztvettek több konferencián.

Küldötteink eredményesen szerepeltek és hazai beszámolóik rendezvényeinket is változatossabbá, színvonalasabbá tették. E konferenciák anyagainak egy-egy részét lefordítva szakosztályaink rendelkezésére bocsátottuk. A szocialista közgazdaságtudomány és a tervgazdaság iránt megnyilvánuló általános érdeklődésen túlmenően küldötteink eredményes, sok elismerést kiváltó részvétele is tényezője annak, hogy a Nemzetközi Közgazdasági Társaság számít további aktív közreműködésünkre.

Megbízást kaptunk 1964 őszén a Nemzetközi Állampénzügyi Intézet konferenciájának megrendezésére, amelynek — elsősorban Pénzügyi Szakosztályunk munkája eredményeként — a hazai és a nemzetközi szakmabeliek közmegelégedésére eleget tettünk.

Összegezve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a Magyar Közgazdasági Társaság az elmúlt évek munkája eredményeként kezd fontos vitafórummá válni. Előmozdította a párt gazdaságpolitikájának megismerését, támogatását, egész közgondolkodásunkban a közgazdasági szemlélet mind nagyobb térhódítását. Hasznosan hozzájárult fontos intézkedések előkészí-

téséhez, biztosította a közgazdászok fokozottabb bekapcsolását, új, tehetséges fiatalok aktivizálódását.

Amikor eredményeinket mérlegeljük, nem elegendő csupán azt vizsgálni, hogy megalakulásunk óta hogyan dolgoztunk, mit értünk el. Figyelembe kell azt is vennünk, hogy szocialista társadalmunk, gazdaságunk építése milyen *követelményeket támaszt* a közgazdászokkal és Társaságunkkal szemben. Márpedig ha ebből a nézőpontból is vizsgáljuk eredményeinket, már nem lehetünk elégedettek. Azt hiszem, ezt a Társaság tagjai előtt, akik a magyar népgazdaság különböző közgazdasági posztjain dolgoznak, nem kell különösebben bizonyítani.

Tevékenységünkben a tudományos egyesületi munka színvonalának emelésében, hatékonyságának fokozásában még sok a teendő.

Egyre nyilvánvalóbbnak látszik, hogy szervezettebb munkára van szükség a közgazdaságtudomány területén is; a közgazdászok részéről társadalmi méretben megnyilvánul az aktívabb részvétel igénye és szándéka; a Magyar Közgazdasági Társaság — mint társadalmi, tudományos egyesület — érdemben az eddiginél többet tehet közgazdasági életünk fellendítéséért.

A társasági munka intenzitásával kapcsolatban észlelt és elemzett problémák, elnökségünk véleménye szerint, a közgazdaságtudomány általános helyzetével és irányítási, szervezeti kérdéseivel is összefüggnek.

A közgazdaságtudomány tartalmi fejlődését, szervezését, eredményeinek közkinccsé tételét és a gyakorlatba való bevezetését, továbbá a tudományos eredmények gyakorlati felhasználását a döntések meghozatalakor — amelyekben a Társaságnak is szerepe van — nem tartjuk kielégítőnek. Ennek értékelésekor természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy — az utóbbi évek számos eredménye ellenére — szocialista népgazdaságunk és társadalmunk fejlődésének sok közgazdasági kérdése még megválaszolatlan.

És ez különösen így van, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdasági mechanizmus reformjának kialakítása során — már az eddigi munkálataink tapasztalatai alapján is bizonyíthatóan — szinte az élet minden területén újabb és újabb elvi és gyakorlati jellegű bonyolult feladatok merülnek fel.

A szocialista társadalom és gazdaság eddigi nagy eredményeinek továbbvitelét, a *lehetőségek* kiaknázását tehát egyelőre részben még gátolja jó néhány gyakorlati és elméleti közgazdasági kérdés megválaszolásának hiánya.

Emellett közgazdasági életünket még az is jellemzi, hogy sok gyakorlati és kutatási eredmény általánosítása, a gazdasági életbe való adaptálása még nem történt meg, illetve nem egy esetben — ami nagyon intő tapasztalat — ennek akadályát képezi az alkalmazhatóság feltételeinek — megfelelő felkészültségű közgazdászok, információs rendszer, gépesítés stb. — korlátozott volta. Ez utóbbit két példával szemléltetjük. Az egyik a makroökonómia szférájából: a népgazdasági programozás — ami a hosszú és középlejáratú népgazdasági döntések, a népgazdasági tervezés igen fontos fejlesztését, megalapozását jelenti — és ennek módszertana már kidolgozott, de alkalmazásához a programozáshoz értő nagyobb számú közgazdászra, számítógép-kapacitásra, gazdasági és műszaki paraméterekre, az ehhez szükséges pontosságú és mélységű információra (beruházási variánsok, ár- és értékesítési prognózisok stb.) van szükség. Mindezek korláto-

zott volta az egyik döntő oka, hogy ezek a munkák ma még főképp kísérleti jellegűek.

A mikroökonómia területéről pedig egy példát felhozva: az új mechanizmus kialakulásával, a vállalatok önállóságának növekedésével a vállalati vezetés hatásköre lényegesen bővül. A vállalati szintű ad hoc-szerű, rövid és középlejáratú döntések megalapozásának az igénye nagyon kiterjed, és ezt nemcsak a vállalatvezetés erkölcsi és anyagi személyes érdekei kívánják meg, hanem az adott vállalat dolgozóinak személyes érdekei is. Mindez a maitól jórészt eltérő vezetési módszerek ismeretét és alkalmazását követeli meg, és új szervezési kereteket kíván. Ehhez azonban nemcsak egyszerűen szubjektív feltételek kellenek, hanem fejlettebb vállalati komplex szervezet, ezt szolgáló információrendszer, nagyobb egységeknél már az operációkutatást is számításba vevő döntési módszerek. Az ennek megfelelő nyilvántartási rendszer azonban még nem alakult ki, illetve a technikai feltételek is hiányoznak. Ezeken túlmenően, vállalataink döntő többségében még a korszerű szervezési módszerek mindennapos gyakorlatban történő alkalmazása is igen nagy tartalékok forrása még mai mechanizmusunk körülményei között is. Ez azonban azt kívánja meg, hogy a vállalatok vezetői ezeket a módszereket megismerjék, s a hozzá szükséges technikai feltételek birtokába jussanak.

Fentieken túlmenően tapasztalataink azonban arra is utalnak, hogy kisebbrészt objektív, nagyobbrészt azonban szubjektív okok miatt több területen — de úgy értékeljük, egyre csökkenő arányban — nem is igénylik megfelelően a közgazdászok aktív, érdemi tevékenységét.

Persze önkritikusan azt is látni kell, hogy helyenként és esetenként közgazdászaink sem tesznek meg mindent szakterületük kibontakoztatásáért.

A Magyar Közgazdasági Társaság helye és szerepe — véleményünk szerint — a közgazdaságtudomány fejlesztésével összefüggő sokirányú tevékenységben nincs teljesen kielégítően rendezve.

Megnyugvással kell azonban nyugtáznunk azt az utóbbi évek és hónapok során mutatkozó fejlődést, amely a Magyar Tudományos Akadémiához való kapcsolatunkban következett be. Úgy véljük, az egész közgazdaságtudománynak hasznára válik az MTA új, IX. Osztályának, a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának a létrejötte, továbbá az Akadémia Közgazdasági Bizottságának mind aktívabb tevékenysége.

Véleményünk szerint azonban jelenleg még sok tekintetben ellentmondás van a Társaság céljai, a tagság igényei és a vezetés tárgyi-anyagi feltételei között.

A Társaság tevékenységének jövőbeli fő vonalát tartalmi és szervezési szempontból ezért a vázolt helyzetből kiindulva a következőkben körvonalaztuk:

További munkánk jellegének meghatározásakor elnökségünk abból indul ki, hogy a *folyamatos* tudományos kutatómunka csak intézeti keretek között célravezető, társadalmi-tudományos egyesületnek ez nem lehet alapvető feladata. Nagyobb intenzitással kell azonban a Magyar Közgazdasági Társaságnak vállalkoznia arra, hogy az új témák feldolgozását inspirálja. A vitával összekapcsolt ismeretbővítő előadások megtartása mellett előtérbe kell állítanunk azokat a szervezési formákat, amelyek a közgazdasági problémák feldolgozásához, megoldásához is hozzájárulnak. Ehhez pályázatok

kiírása, a tudományos kutatómunka eredményeinek gyakoribb vitára tűzése, munkacsoportok szélesebb körű szervezése biztosít megfelelő eszközt.

Szükségessé válik egyidejűleg a kapcsolatok kibővítése, szorosabbá tétele — személyi vonatkozásban is — a Közgazdaságtudományi Intézettel és a Magyar Tudományos Akadémia többi szerveivel, a közgazdasági szaklapok szerkesztő bizottságaival, s a témák jellegének megfelelőbb *tudatos és szervezett* együttműködést célszerű kiépítenünk a METESZ-szel s esetenként a TIT-tel. Úgy gondoljuk, hogy a már bevált közgazdász-vándorgyűlési szervezési formák mellett keresnünk kell az egyéb együttműködési formákat is.

Munkánk szervezésében azzal a reális ténnyel kell tehát számolnunk, hogy a közgazdászok társadalmi szervezését nem lehet monopolizálni egy társaság — a Magyar Közgazdasági Társaság — keretében. A közgazdasági témák anyagát bővíteni kell, a közgondolkodásban a gyakorlati élet minden területén a közgazdasági szemléletet mind általánosabbá kell és lehetséges is tenni. Ez a fejlődési folyamat pedig nem nélkülözheti a társadalmi tevékenység adta keretek közötti szervezett erőt sem.

A közeljövő tevékenységében munkánk tartalmát — úgy véljük — a következő fő kérdések és feladatok köré célszerű csoportosítanunk:

1. Részvétel a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1964. decemberi határozata alapján megindult gazdasági mechanizmusreform munkájában. Itt különös tekintettel kell lennünk arra, hogy a teljes körű koncepció kidolgozása és jóváhagyása után még rengeteg feladat vár az elméleti és gyakorlati közgazdászokra az új gazdasági mechanizmus bevezetésének előkészítésével kapcsolatban. Igen sok konkrét feladat fog még jelentkezni mind a makro-, mind a mikroökonómia területén,* amelyek megoldásában Társaságunk sajátos eszközeivel és kereteivel hasznos segítséget nyújthat.

2. Megfelelő módon való közreműködés a közép- és hosszú lejáratú tervek, fejlesztési célok közgazdasági, gazdaságpolitikai kidolgozásában és megalapozásában, felhasználva ezekhez a statisztika és egyéb gazdaságtudományi ágak elemzéseit, módszertani eredményeit.** Ezek kialakítása után a feladatok végrehajtásában is hasznos tevékenységet lehet kifejteni.

3. A nemzetközi munkamegosztás időszerű kérdéseinek megvitatása, továbbá a világgazdaság újabb jelenségeinek s a tőkés államok gazdaságpolitikájának kritikai elemzése, különös tekintettel külkereskedelmi és nemzetközi fizetési mérlegünk helyzetére, fejlesztési szükségleteinkre.

Úgy véljük, ennek során mindenekelőtt abból a konkrét helyzetből kell kiindulni, hogy népgazdaságunk méreténél, nyersanyaghelyzeténél fogva objektíve egy „nyitott gazdaság", s ezért rendkívül érzékeny a külkereskedelmi, nemzetközi fizetési mérlegünk. Számunkra ezért létfeltétel a szocialista nemzetközi munkamegosztásban való részvétel, továbbá fejlesztéseinknél az egész világgazdaság tendenciáinak sokoldalú figyelembevétele. A külkereskedelmi kapcsolatok bővítése, gazdaságosabbá tétele ezért a nemzeti jövedelem, az életszínvonal növekedési ütemét alapvetően befolyásolja.

4. A modern politikai gazdaságtani elméletek és gyakorlati módszerek

* Ennek illusztrálására utalhatunk a közgyűléssel összekötött tudományos ülésszak ez irányú hasznos tapasztalataira is.

** Pl. a statisztikai adatoknak és feldolgozott anyagoknak sokkal szélesebb tárházával rendelkezünk, mint amelyeket gyakorlati és tudományos tevékenységünkben felhasználunk.

kritikai elemzése, a hazailag kialakult módszerek vitatása és ismertetése, továbbá közreműködés — szükség szerint az oktatás segítésével — alkalmazásuk elvi és gyakorlati, módszertani kérdéseinek kidolgozásában, bevezetésében. A polgári közgazdaságtudomány eredményeinek kritikai elemzésével, a szocializmus politikai gazdaságtana hazai és nemzetközi eredményeinek felhasználásával, bővítésével az ideológiai front területén is a tudományos szinten folyó vita és a szocialista tudat formáló fórumának kialakítása a Társaság fontos feladata lehet.

5. A közgazdász-továbbképzés fejlesztésében, helyenként szervezésében és az oktatói munkában való részvétel, különös tekintettel arra, hogy ma már itt is magasabb színvonalat, az átlagos egyetemi képzettséget meghaladó, tehát ténylegesen *továbbképző* speciális oktatási anyagot igényelnek.

Úgy gondoljuk, hogy helyenként hasznos társadalmi tevékenység lesz, ha a jövőben doktori, esetenként kandidátusi disszertációk elkészítésében is tevékenyebb inspiráló és konzultatív, illetve vitafórum szerepet vállalunk.

Törekednünk kell annak elérésére is, hogy a vállalatok nagyobb számban hirdessenek pályázatot. Ez a megoldás — úgy véljük — a vállalatok előtt álló feladatok ellátását is hatékonyan segíti.

Szervezeti vonatkozásban — a fentiekből adódóan — ezért a munkabizottságok, szakcsoportok önállóságát és érdemi tevékenységét fokozni szükséges, s ennek bizonyos konzekvenciáit, alapszabályunk esetleges korrigálásával is, le kell vonnunk. Ennek különösen nagy fontossága van társasági életünkben a vidéki csoportokat illetően.

Értékelésünk szerint Társaságunk szervezetei, különösen pedig vidéki csoportjaink ez ideig nem kapták meg folyamatosan a szükséges érdemi irányítást és azt a rendszeres támogatást, amely működésükhöz indokolt. Vezető fórumaink e kérdést megtárgyalták, és meghatározták a Társaság különböző irányító testületeinek teendőit. Az érdemi irányítás körét szélesíteni kívánjuk, és hatékonyságát is növelni szándékozunk.

Ezért a Társaság vezető testületeit (választmányt, elnökséget) rendszeresebben hívjuk össze az alapvető elhatározások meghozatala végett, továbbá esetenként az elnökség és a választmány tagjait konkrét feladatokkal bízzuk meg, illetve fokozni kívánjuk a személyi kapcsolatokat a Társaság különböző szervezeteinek vezetőségei és tagsága között.

Társaságunk tevékenységét a jövőben is a társadalmi munka alapján kívánja folytatni. Szervezeteink vezetőségi tagjai és titkárai is ilyen jelleggel, társadalmi munkaként látják el egyre bővülő és igényesebbé váló feladataikat. Hasonló társadalmi munka az előadás és a vitavezetés is.

Törekszünk azonban arra, hogy tagjaink jó munkájukért kellő erkölcsi elismerésben részesüljenek. Tudatában vagyunk annak, hogy ez elsődlegesen attól függ, hogyan felel meg Társaságunk és tagságunk a vele szemben támasztott követelményeknek. Elnökségünk azonban nem tartja egészséges állapotnak, hogy a közgazdaságtudomány ma még nem rendelkezik a különböző művészeti és tudományágak díjaihoz hasonló rangos társadalmi díjjal.

E helyzeten kívánt a Társaság választmánya és elnöksége változtatni, amikor Közgazdász Díj alapítására tett javaslatot, amelyet a választmány adományozna a közgazdaságtudomány területén végzett kiemelkedő al-

kotó- és szervezőmunkáért, illetve életműért. A javaslatról eddig az illetékes szervek még nem döntöttek.

A Társaság vezető szervei többször és behatóan foglalkoztak az önálló sajtófórum megteremtésének kérdésével, és egy új közgazdasági szaklap egyértelmű hasznossága és létesítése mellett foglaltak állást. Hasonlóképpen vélekedett a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági Bizottsága is legutóbbi ülésén, és javasolta a Közgazdasági Szemle mellett egy másik közgazdasági folyóirat létrehozását a Közgazdasági Társaság gondozásában.

A Társaság nemzetközi kapcsolatainak további bővítésére vonatkozóan elnökségünk az alábbiakat szándékozik megvalósítani:

1. Közvetlen személyi és szervezeti kapcsolatunk van a szocialista országok rokonegyesületei közül ez ideig a szovjet és a lengyel közgazdasági társaságokkal. Írásos kapcsolatunk természetesen a német, a bulgár, a jugoszláv és a cseh egyesületekkel is intenzív. Korábbi javaslatok realizálásaként ez év végére tervezzük a jugoszláv közgazdászok szövetségével a szorosabb szervezeti és személyi kapcsolatok felvételét.

Arra törekszünk, hogy az írásos kapcsolat fokozatosan másutt is személyes kapcsolattá fejlődjék. Ugyancsak előnyös lenne a közgazdászok tanulmányútjainak megszervezésére is lehetőséget teremteni, kölcsönösség alapján.

2. A két ország közötti kulturális egyezmény realizálásának részeként francia—magyar közgazdász-kollokvium szerveződik, amelyre Francois Perroux professzor 1965. évi budapesti tartózkodása során tett javaslatot. A véleménycsere 1966 februárjában lesz Párizsban, a gazdaság tervezése, vezetése témakörben. Magyar részről ezen — elgondolásaink szerint — 6—8 főből álló delegáció vesz részt.

3. Hiányosnak véljük a külföldre irányuló közgazdasági tájékoztatást. Elnökségünk szükségesnek tartotta a közgyűlésen is erre a figyelmet felhívni. Kívánatosnak tekinti és szorgalmazza a magyar közgazdasági propaganda aktívabbá tételét. Hasznos lenne mielőbb többnyelvű, gyűjteményes kötetet megjelentetni magyar közgazdasági cikkek és viták anyagából. Ebben minden bizonnyal segíteni fog az Akadémia illetékes bizottsága által már jóváhagyott Acta Oeconomica folyóirat létrehozása. Úgy véljük, ezzel a marxista politikai gazdaságtan és a szocialista tervgazdaság indokolt és hathatós tájékoztató és propagandaeszközt nyerne.

4. A jövőben is — lehetőségeink, illetve a Nemzetközi Közgazdasági Társaság által nyújtott programok alapján — részt kívánunk venni a közgazdaságtudomány nemzetközi kapcsolatainak ápolásában.

Úgy véljük, hogy az 1965. november 11—12-én megtartott közgyűlésen elnökségünk reálisan értékelte Társaságunk elmúlt években kifejtett tevékenységét és az előttünk álló feladatokat. Azzal a gondolattal zártuk beszámolónkat, hogy a szocialista társadalom fejlődése az objektív törvényszerűségek és a szubjektív tényezők bonyolult összefonódásaként, kölcsönhatásaként megy végbe. Ebben a folyamatban azonban a szubjektív tényezők szerepe a társadalom előrehaladásával együtt az objektív tényezők egyre alaposabb felismerése révén növekszik. És hogy ez a lehetőség valósággá váljon, kétségtelenül igen nagy feladatok hárulnak a közgazdászokra. Úgy gondoljuk, hogy a Társaság tevékenysége és egyebek között ez a közgyűlésünk is — programjának teljesítésével — e feladatok végrehajtásához a maga eszközeivel hozzájárult.

VITA

CUKOR GYÖRGY:

A távlati tervezés néhány kérdése

A gazdasági tervezés gyakorlata a szocialista (és a gazdasági terveket készítő nem szocialista) országokban eddig elsősorban rövid távú, általában egyéves és középlejáratú, 3—7 éves (legtöbbnyire 5 éves) terveket alakított ki. Ma már általánosan elismerik a 15—20 éves, hosszú távú tervek kidolgozásának szükségességét is.

Távlati népgazdasági terv ugyan nálunk még nem készült — bár kidolgozása néhány év előtt megkezdődött —, de elkészült néhány fontos ágazati terv, így például készültek távlati energiatervek, foglalkoztatási tervek stb. Részletesebb tervek előkészítéseként, vagy akár a már elkészült tervek bírálataként, illetőleg eltérő variáns javaslataként megvan a létjogosultsága a távlati fejlesztési elképzeléseknek, ún. koncepcióknak. Távlati fejlesztési elképzelésen itt olyan tanulmány értendő, amely általában a várható, gazdasági döntések által nem befolyásolható körülmények (például a munkaerőforrások vagy a külföldi kereslet alakulása) prognosztizálása alapján javasol olyan intézkedéseket, gazdaságpolitikát, magatartást (például beruházási struktúrát vagy foglalkoztatási politikát), amely a fejlődés kedvező alakítására alkalmas. (Persze a befolyásolható és nem befolyásolható jelenségek között sincs merev határ; a munkaképes korú népesség száma egy országon belül ugyan 15—20 év távlatában nem befolyásolható, de a munkát vállaló nők száma, a nyugdíjkorhatáron túl levő és tovább dolgozni kívánó személyek száma, vagy akár a nyugdíjkorhatár — és ezzel a munkaerőforrás — viszont igen.)

A távlati fejlesztési elképzeléseknek az adatszerű megalapozottság ugyanúgy kritériuma, mint a terveknek; kritérium tehát, hogy a fejlődési tendenciákat — legalábbis amennyire a fellelhető adatokból és egyéb információkból megítélhető — helyesen tükrözzék, hogy a feltételezéseket közgazdaságilag megfelelően indokolják, hogy külön figyelemmel legyenek a múltban tapasztalt helyzethez, arányokhoz, tendenciákhoz stb. képest várható változásokra.

A fejlesztési elképzelések jogosultságát növeli, hogy távlati tervet általában csak nagyobb apparátus, hivatal vagy intézmény tud kidolgozni, már csak a feldolgozandó adatok nagy mennyisége miatt is, fejlesztési koncepciót viszont egy-egy szakember vagy kisebb munkacsoport is kidolgozhat, és így hozzájárulhat a problémák szélesebb körű megvitatásához. Ebben a vonatkozásban létjogosultsága van olyan tanulmányoknak is, amelyek nemcsak egy szűkebb terület, hanem az egész népgazdaság távlati fejlesztésével foglalkoznak és szükségszerűen olyan nagy aggregátumokkal dolgoznak, mint külkereskedelmi és egyéb kapcsolatok a szocialista, a fejlett tőkés- és a fejlődő országokkal vagy mint az ipar és a mezőgazdaság egésze, noha nyilvánvaló, hogy tervezni még hosszú távra is ennél csak sokkal részletesebb összefüggéseket lehet. A tervezés persze — minthogy az összefüggéseket részletesebben és a fokozatos megvalósítás szempontjából is vizsgálja — sokkal szigorúbb kritériumokat alkalmaz és elvethet olyan elképzeléseket, amelyek a „koncepció" szintjén megfelelőnek mutatkoztak.

Az említett kritériumokat kielégítő fejlesztési koncepciót egy folyóiratcikkben aligha lehet megfelelően kifejteni. Itt csak az ipar, a mezőgazdaság és a nemzetközi munkamegosztás (elsősorban a külkereskedelem) fejlődési tendenciáinak és fontosabb összefüggéseinek, valamint néhány, ezzel összefüggő gazdaságpolitikai következtetésnek a tisztázására történik kísérlet. E kérdések minden (össznépgazdasági szintű) távlati fejlesztési elképzelés kulcsproblémái, és fennáll az a veszély, hogy az átfogó távlati tervek és széles körű megvitatásuk hiányában ezekre vonatkozóan helytelen nézetek alakulnak ki és rögződnek.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlődési tendenciái és fő kapcsolatai

Az ipar fejlődése

Mint közismert, az ipar világszerte (a szocialista, a fejlett tőkés- és a fejlődő országokban) és ezen belül majdnem minden országban a leggyorsabban fejlődő gazdasági ág.

1. sz. táblázat

Az ipari termelés évi átlagos növekedése (%)

Megnevezés	1950—64	1958—64	1960—64
Világ összesen	7,1	7,3	5,7
Szocialista országok	11,5	9,0	6,4
Fejlett tőkésországok	5,1	6,5	5,7
Fejlődő országok	8,2	8,2	7,4

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1965. 49. l.

Az ipari termelés ágazati struktúrájában a vegyipar és a gépipar részaránya számottevően növekedett, a textiliparé és az élelmiszeriparé jelentékenyen csökkent. Minthogy ennek a strukturális változásnak továbbra is meglevő technikai és a fogyasztás szerkezetével összefüggő okai vannak, a jövőre nézve is tartós tendenciának kell tekinteni. E tendenciával szorosan összefügg, hogy a fejlett technikát megtestesítő és egyben dinamikusabb ágazatok részaránya a gazdaságilag fejlett országokban jóval nagyobb, mint a fejlődő országokban.

A gépipari termelés részaránya a teljes ipari termelésből 1958-ban a fejlett tőkésországokban például 30,9 százalék volt, a fejlődő országokban csak 10,8 százalék, az élelmiszeripari viszont 11,5 százalék a fejlett tőkés- és 18 százalék a fejlődő országokban.

Az ipari termelés nagyobb részét a fejlett tőkésországok szolgáltatják, noha részarányuk a szocialista országok és a fejlődő országok ipari termelésének gyorsabb növekedése következtében csökkenőben van. 1950-ben a fejlett tőkésországok 74, a szocialista országok 20, a fejlődő országok 6 százalékkal, 1964-ben pedig az említett országcsoportok 55, 38, illetve 7 százalékkal részesedtek a világ ipari termeléséből. Ugyancsak a tőkésországok szolgáltatják az ipari termékek exportjának túlnyomó részét. A fő országcsoportok részaránya az ipari termékek exportjában 1955-ben és 1961-ben a 2. sz. tábla szerinti volt.

A fejlett technikát elsősorban megtestesítő gépipari termékek nagyobb részét is a fejlett tőkésországok exportálják és importálják, bár a szocialista országok részesedése itt is növekszik. 1959-ben a világ gépipari külkereskedelméből a fő országcsoportok a következő arányban részesedtek: *a kivitelben* a szocialista országok 15, a fejlett tőkésországok 84, a fejlődő országok 1 százalékkal; *a behozatalban* — az előbbi sorrendben — 16, 52, illetve 32 százalékkal.

2. sz. táblázat

A világ ipari exportjának megoszlása %-ban

Megnevezés	Energiahordozók		Fémek		Feldolgozó ipar	
	1955	1961	1955	1961	1955	1961
Szocialista országok	11	14	10	14	10	12
Fejlett tőkésországok	32	36	74	74	85	84
Fejlődő országok	57	60	16	12	5	4

Forrás: UN. World Economic Survey, 1963. 15.l.

Nyilvánvaló, hogy Magyarország gazdasági fejlődése is messzemenően az ipar fejlődésétől függ, ez utóbbi pedig nagyrészt a technikai fejlődéstől és a technikai fejlődéssel szorosan összefüggő ipari struktúraváltozástól. Voltak, akik úgy vélték, hogy nálunk *néhány vezető iparágra* koncentrálva kell az ipart fejleszteni, úgy, hogy e néhány vezető iparág világszínvonalon (vagyis a létező legfejlettebb technika alapján) épüljön ki. Azt állították, hogy ez a helyzet minden nagy külkereskedelmi forgalmat lebonyolító fejlett országban. A koncentrálásnak logikus, bár ritkábban kimondott következménye, hogy más iparágakat vissza kell fejleszteni, különben csak különböző mértékű fejlesztésről van szó. A különböző mértékű fejlesztés persze helyes, sőt elkerülhetetlen. Más a helyzet a visszafejlesztéssel.

A valóságban elég nehéz volna megmondani, hogy milyen iparágat kell — és lehet — visszafejleszteni. Az iparágak viszonylagos súlya általában elsősorban az ország fejlettségi színvonalától függ (egészen kis országok, pl. Luxemburg kivételével). A gépipar és az élelmiszeripar hányada az egész iparban például: az OECD-országok átlagában 28,7 és 11,1%, az Egyesült Államokban 30,3 és 11,6%, Belgiumban 21 és 10,8%, Svédországban 37,9 és 9,7%, Görögországban viszont 10 és 23,8%, Portugáliában 13,4 és 15,9% (1960. évi adatok)*. Semmi sem utal arra, hogy azok az országok, amelyeknek külkereskedelme nemzeti jövedelmükhöz viszonyítva nagy, vezető iparágakra „koncentrált" ipari struktúrát fejlesztettek volna ki. Ha ez így volna, akkor bizonyára volnának olyan iparágak, amelyekben az export az importhoz képest elhanyagolható és viszont. Megvizsgáltuk Ausztria, Dánia, Norvégia és Svédország feldolgozó ipari termékeinek 1964. évi (SITC 5—6—7—8) külkereskedelmi forgalmát mindazokra a csoportokra vonatkozólag, amelyekben akár az import, akár az export jelentősebb (10 millió dollárt meghaladó) volt. 26 termékcsoport, illetőleg iparág között egyedül Dánia műtrágyaimportjával nem állt szemben számottevő export, ami persze ismét nem jelenti azt, hogy Dániának nincs hazai műtrágyatermelése. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Visszafejlődés, vagyis a termelés csökkenése főként a bányászatban fordult elő néhány országban, pontosabban a szénbányászatban, az olajnak és a földgáznak az energiafelhasználásban való jelentős előretörése miatt. A fejlesztést ún. *vezető iparágak*ra koncentrálni és közben más iparágakat tudatosan *visszafejleszteni* többnyire nem célszerű és kivételes esetektől eltekintve nem is lehetséges.**

Nem célszerű az ilyen koncentrálás, mert a feldolgozó iparban (a bányászat más kérdés) a nehezen vagy nagyon drágán szállítható nyersanyagok felhasználásától eltekintve, az egyes országoknak nincsenek olyan speciális természeti adottságaik, amelyek az egyik vagy a másik iparágat különösen kedvezővé vagy kedvezőtlenné tennék. A fő adottságok nem a gyakorlatilag változatlan természeti feltételekkel, hanem a belső piac nagyságával és a rendelkezésre álló

* OECD Main economic indicators, 1965. Industrial Production.

** Iparágon itt természetesen a szokott szóhasználat szerint ipari termelőszervezetek (vállalatok, telepek) egynemű csoportját értjük, pl. vas- és acélgyártást, pamutipart, malomipart, és nem egy-egy gyártmányt vagy szűk gyártmánycsoportot.

erőforrásokkal, elsősorban a tőkével és a munkaerővel függnek össze, ezek az adottságok pedig, ha nem is nagyon gyorsan, de változnak. A belső piac kedvező körülményeket teremt az ipar fejlesztésére. Nyilvánvaló, hogy a hazai ipar könnyebben és jobban tud alkalmazkodni ezeknek az igényeknek a változásához, mint az import. Az erőforrások — a többi között a munkaerő — ésszerű felhasználását is megnehezítené a túlságosan szűk iparági méretű specializáció. A hazai konfekcióipar és ezzel összefüggésben a textilipar például már ezért is szükséges. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy akár a konfekcióipari termékek iránti fogyasztói igények, akár a konfekcióipar textiligényei importtal teljesen vagy túlnyomó részben kielégíthetők volnának, noha számottevő, sőt a mainál feltehetően jóval nagyobb import nyilván sok tekintetben kívánatos. Minthogy mindkettő sok női munkaerőt foglalkoztat, működtetésük nemcsak országos, hanem regionális szempontból is szükséges lehet, ott, ahol például elsősorban férfiakat foglalkoztató nehézipari ágazatok működnek.

A nemzetközi specializáció és munkamegosztás természetesen nagyon is előnyös. Ebben a vonatkozásban — meglehetősen durva egyszerűsítéssel — kétféle iparágat különböztetünk meg. Az egyiknél könnyen elérhető a technológiai adottságok következtében optimálisnak tekinthető termelési volumen, tudniillik az a határ, amelyen túl az egy szervezetben folyó termelés növelése az önköltséget már nem vagy nem lényegesen csökkenti. Ilyen iparág például a textilipar vagy a cipőgyártás. A specializáció és a külkereskedelem előnye itt elsősorban nem a tömegszerűség fokozásával elérhető költségcsökkentés (noha ez is előfordulhat), hanem egyfelől a választék bővítése révén a fogyasztók igényeinek jobb kielégítése, másfelől a technikai fejlődés meggyorsítása azáltal, hogy az új termékek, amelyek nyilvánvalóan nem egyszerre fognak megjelenni minden országban, gyorsabban jutnak el a fogyasztóhoz, ezáltal is ösztönözve a hazai ipart hasonló új vagy más konkurrenciaképes termékek előállítására.

Több iparágnál ezt a gazdaságos üzemi méretet kis országban nem lehet elérni akkor, ha kizárólag a hazai piacra termelnek. Itt általában eléggé tőkeigényes, illetőleg kutatásigényes iparágakról van szó. Jellegzetesen ilyen a gépipar és a vegyipar néhány ága. A nemzetközi munkamegosztásnak — mint ismeretes — éppen ezeken a területeken a legnagyobb a jelentősége. Itt sem célszerű azonban valamiféle olyan fejlesztés, amely egyes iparágakat teljesen kihagy (vagy visszafejleszt), már csak azért sem, mert az iparágak szoros összefonódása következtében ez a gazdasági és technikai fejlődés bázisát nagyon leszűkítené. Mint említettük, ha van hazai konfekcióipar, akkor szükséges, hogy legyen ezt (persze nem teljesen) ellátó textilipar is. Figyelemmel kell lenni még egy további körülményre. Nem egyszerűen elhatározás kérdése, hogy milyen iparágakat lehet *jelentékeny mértékben* fejleszteni; ezt elsősorban a technikai és gazdasági fejlődés határozza meg, ami a szükségletek, a termelői és fogyasztói kereslet fejlődésében és struktúrájában fejeződik ki. Mint említettük, az elmúlt évtizedekben a fejlődés a legdinamikusabb volt a vegyipar és a gépipar bizonyos ágaiban; ipari országban más területen gyors fejlődés nehezen képzelhető el. Ezek azonban egyben a technikailag is élenjáró iparágak, amelyek más iparágak technikai színvonalára is kihatnak (a villamosgépipar és a műszeripar például általában az automatizálás bázisának tekinthető, meglétük ezért — mint a hazai technikai fejlesztés egyik alapja — elengedhetetlen).

Nem célszerű ezenkívül — a szükségletek esetleges csökkenésétől eltekintve — valamilyen meglevő iparágat visszafejleszteni, mert ez meglevő erőforrások, például a szakképzett, illetőleg jól begyakorolt munkaerő elvesztésével járna. Közismert, hogy mindig aránytalanul nehezebb és költségesebb újat kifejleszteni, mint a meglevőt megfelelő színvonalon fenntartani. A fejlesztés költségei is gyorsan növekednek, ha a fejlesztés üteme gyorsul. (A gyors fejlesztéssel együtt járó előnyök, például az elérhető magasabb árak persze kellőképpen ellensúlyozhatják a növekvő költségeket.)

A fejlesztést egyes iparágakra koncentrálni és más iparágakat *visszafej-*

leszteni nemcsak célszerűtlen, hanem általában nem is, — vagy csak igen hosszú idő alatt — lehetséges. A visszafejlesztett iparág helyett nyilván olyan iparágakat kellene fejleszteni, amelyeknek termékei exportálhatók. Az új termelés megindítása és az exportképes új termékek kialakítása azonban a legtöbb esetben tovább tartana, mint annak a terméknek a kiesése, amelynek visszafejlesztésére sor került. Így tehát, még ott is, ahol erre lehetőség van, további beruházási és egyéb erőforrások lekötését igényli az ilyen természetű struktúraváltozás. A kérdést az is komplikálja, hogy jelentékeny mennyiségű munkaerő átképzése és különösen — ha erre is szükség van — egyik körzetből a másikba való átirányítása költséges, csak lassan hajtható végre és sok gyakorlati akadályba ütközik.

A nemzetközi specializáció és ezzel együtt a fejlesztés koncentrációja tehát — néhány kivételtől eltekintve — *nem iparági, hanem gyártmány- és gyártmánycsoport-mélységben* hajtható végre. Egy-egy gyártmány vagy gyártmánycsoport vonatkozásában indokolt lehet a visszafejlesztés is, pontosabban a korszerűtlen termékeknek korszerűbb termékekkel való helyettesítése — ami persze a technikai fejlesztésnek egyik fő útja. Ez iparáganként változó mértékben ugyan, de állandó feladat, nálunk ma különösen időszerű.

A világszínvonal, vagyis a legfejlettebb technika mint fejlesztési kritérium — ha ezen a legkorszerűbb gyártmányok gyártása és a legkorszerűbb gyártási eljárások kizárólagos alkalmazása értendő — a technikai fejlesztés valóban döntő kérdését túlságosan leegyszerűsíti. Ha legfejlettebb technika alatt olyan technikát értünk, amely az adott körülmények között — és a gazdaságosságot tágan értelmezve — a leggazdaságosabb, akkor a tétel természetesen helyes, csak éppen semmitmondó. A valóságban a kérdés másként vetődik fel a fejlett technológia (gyártási módszerek) és a fejlett technikát képviselő gyártmányok (ideértve azok minden minőségi jellemzőjét) szempontjából. Persze van olyan eset is, amikor a technológia a terméket egyértelműen meghatározza, az esetek többségében azonban ugyanaz a termék többféle technológiával is előállítható. A fejlett technológia eredményeként általában kevesebb folyamatos ráfordítással, elsősorban kisebb munkaráfordítással, vagyis nagyobb termelékenységgel lehet termelni, általában magasabb beruházási költségek árán. (Persze, ha a fejlett technológia mind a beruházási, mind az üzemelési költségekben megtakarítást hoz, akkor nincs választási probléma.) Ilyenkor azonban egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy a legfejlettebb technológia minden körülmények között a leggazdaságosabb is, hiszen könnyen előfordulhat, hogy a kevésbé beruházásigényes megoldás által elért megtakarítás felér a folyamatos ráfordítások növekedésével. Ezt a többi között az is bizonyítja, hogy még a legfejlettebb országokban sem történik minden beruházás az előbbi értelemben legfejlettebb technológia alkalmazásával.

A gyártmány technikai fejlettségét megint kétféleképpen lehet értelmezni. Az egyik szempontból technikailag fejlettebb az a gyártmány, amely automatizáltabb, kevesebb ellenőrzést vagy javítást igényel, pontosabb (például műszereknél) stb. Az ilyen gyártmány előállítása általában költségesebb és ezért (valamint egyéb, például a munkaerő szakképzettségével összefüggő okok miatt) nemcsak a legfejlettebb gyártmányt vásárolják, hanem a kevésbé fejlettet is. Ilyenkor szintén csak gazdasági megfontolások alapján lehet eldönteni, hogy mit érdemes gyártani. Más a helyzet, amikor a technikai színvonalról beszélve főképpen azonos műszaki jellemzőkkel rendelkező gyártmányok minőségére, tartósságára, tetszetősségére gondolunk. Ilyen esetben valóban arra kell törekedni, hogy csak a legfejlettebb terméket állítsuk elő. Mindez persze nem jelent szabad kezet olyan beruházásokra vagy olyan gyártmányok gyártására, amelyek sem technikailag nem fejlettek, sem nem gazdaságosak.

Az persze kívánatos volna, hogy a hazai energiafelhasználásban jelentősen csökkenjen a szén és különösen a nagyon gazdaságtalan körülmények között termelt hazai szén a szénhidrogének (olaj és földgáz) javára. A szénhidrogének

3. sz. táblázat

A főbb feldolgozó ipari termékcsoportok 1964-es behozatali, kiviteli adatai néhány tőkésországban *(Millió USA $)*

SITC	Megnevezés	AUSZTRIA		DÁNIA		NORVÉGIA		SVÉDORSZÁG	
		behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
51.	Vegyipari nyersanyagok	55,6	15,9	60,2	24,1	72,2	29,0	98,6	36,1
53.	Festékanyagok	14,4	6,8	13,7	11,3	10,4	4,5	26,8	5,0
54.	Gyógyszerek	17,3	4,5	20,8	31,1	11,1	2,0	30,2	12,4
55.	Háztartási vegyipar	—	—	—	—	—	—	16,6	6,0
56.	Műtrágya	*NA*	*NA*	39,7	.	5,1	53,0	23,1	1,3
58.	Műanyagok	37,7	13,3	52,5	16,2	24,6	14,3	64,2	38,1
59.	Egyéb vegyipari termékek	14,4	4,7	18,5	12,4	14,6	3,9	34,4	20,4
61.	Bőrök, bőripari termékek	16,8	9,2	15,9	5,9	—	—	24,3	10,7
62.	Gumiipari termékek	12,5	19,8	35,1	8,8	16,5	7,1	39,2	27,3
63.	Faipari termékek	—	—	15,7	19,8	—	—	18,3	26,2
64.	Papíripari termékek	16,7	74,9	77,3	11,8	12,2	120,0	26,3	370,3
65.	Textilipari termékek	152,7	117,6	178,2	47,2	103,4	17,2	248,6	48,8
66.	Egyéb (nem fém) ásványipari termékek	29,6	68,0	39,1	24,8	26,2	9,5	63,0	26,6
67.	Vas és acél	59,9	200,8	173,7	18,7	117,5	101,8	205,8	291,5
68.	Szinesfémek	51,9	48,9	61,0	8,5	48,2	226,3	144,8	59,0
69.	Egyéb fémipari termékek	46,4	59,3	57,5	30,3	45,8	18,1	80,4	113,6
71.	Gépipari termékek	256,7	160,6	280,4	239,0	211,7	57,4	452,5	576,7
72.	Villamosipari gépek	110,9	86,5	124,6	84,4	108,0	23,0	251,3	218,5
73.	Járművek	187,9	48,3	245,3	105,4	394,9	107,4	388,4	458,3
81.	Építőipari szerelvények	—	—	—	—	—	—	7,1	24,7
82.	Bútorok	—	—	8,8	37,2	—	—	13,5	16,7
83.	Táskák, bőröndök	—	—	—	—	—	—	—	—
84.	Konfekcióipari termékek	22,7	51,7	43,1	36,5	53,3	10,5	101,0	33,7
85.	Cipők	5,4	11,8	—	—	10,8	1,1	30,0	3,1
86.	Műszerek, optikai termékek, órák	35,3	12,3	44,7	17,2	27,7	1,8	93,0	21,5
89.	Egyéb feldolgozóipari termékek	57,7	84,5	53,0	51,1	38,2	16,2	107,3	44,3

Forrás: OECD Commodity Trade Series B Jan. — December 1964.

Na = nincs adat.
. = adat kisebb, mint az az utolsó tized
— = export- és importadat egyaránt kisebb mint 10 millió $, ezért nincs feltüntetve.

térhódítása egyébként világszerte megnyilvánuló tendencia. Persze itt sem egy iparágra való koncentrálásról van szó, hanem arról, hogy a szénhidrogéneket importáljuk, minthogy a hazai termelés nyilvánvalóan nem lesz elegendő. A struktúra változása tehát az export- és importlehetőségektől függ. Ezenkívül azonban nehéz volna valamely iparág visszafejlesztéséről gazdaságilag megalapozottan dönteni.

Az egyes iparágak kiemelése (a fejlesztés koncentrálása nyilván ezt jelenti) elsősorban a gépiparon belül került előtérbe. Érdekes és tanulságos cikkében* Balassa Ákos határozottan arra az álláspontra helyezkedik, hogy célszerűtlen volna az 1966—1970. évi időszakban a gépipar egyes ágait kiemelt iparágaknak nyilvánítani, minthogy ez azzal a veszéllyel járna, hogy elhanyagolják egyéb gyártási ágak fejlesztését; a gyors műszaki fejlődés következtében nem lehet bizonyos iparágakat vagy gyártási ágakat változatlan szinten hagyni; a gyártási ágakat vagy meg kell szüntetni vagy fejleszteni kell. Csak a fejlesztés mértéke lehet vitás, de a következő ötéves időszakban a gyártási ág megszüntetése nem jöhet számításba. (Balassa Ákos elemzése, szerintem, iparági méretekben gondolkozva, nemcsak a gépiparra helytálló, sőt nemcsak a következő ötéves időszakra, hanem elég általánosan is.) A koncentráció és a nemzetközi specializáció tehát nem iparági, hanem gyártmány- és gyártmánycsoport-mélységben valósítható meg. Ilyen jellegű a nemzetközi együttműködés az európai fejlett tőkésországok között is, és részben konkurrenciaharcon, részben nemzeti és nemzetközi monopóliumok közötti megállapodásokon keresztül fejlődik.

A szocialista országok között a nemzetközi szakosítás az elmúlt időszakban nem teljesen váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és feltehetően ezért képzelik el némelyek a magyar ipar távlati fejlesztését is az ilyen természetű, tudniillik tervekre épülő és megállapodásokba foglalt szakosítás nélkül, azzal érvelve, hogy ha a fejlesztést megfelelően koncentráljuk és korszerűbb gyártmányokat termelünk, akkor ez elegendő biztosíték a gyártmányok értékesíthetőségére.**

Persze kézenfekvő, hogy exportálni, különösen jó áron exportálni csak korszerű, jó minőségű termékeket lehet. Nem elegendő azonban egy iparágra koncentrálni ahhoz, hogy ez az értékesítési lehetőség biztosítva legyen. Szocialista országok között ésszerűtlen is volna ezzel megelégedni.

A feldolgozó ipar tekintetében — mint említettük — a belső piac nagyságán kívül elég kevés az olyan, úgynevezett hazai adottság, amely a fejlesztést egy-egy országban különösen kedvezővé vagy kedvezőtlenné tenné. Nyilvánvalóan előnyben van az az ország, amelynek ipara vagy valamelyik iparága fejlettebb, de ez az előny korántsem utolérhetetlen. Az országok közötti munkamegosztás tehát csak akkor ésszerű, ha a távlati fejlesztést, az érintett országok mindegyikének érdekét egyaránt figyelembe veszi és nem egy-egy országnak a fejlesztésre vonatkozó egyoldalú elhatározására, hanem közös megállapodásra épül. Az ilyen közös megállapodás egyébként aligha vonatkozhat egy teljes iparágra, hanem csak gyártmányokra vagy gyártmánycsoportokra, mert nehezen képzelhető el, hogy bármelyik ország egy teljes iparág — mint például a gyógyszeripar — fejlesztéséről lemondhatna.

Igaz, hogy a szocialista országok közötti nemzetközi együttműködés a termelés specializációja és kooperációja tekintetében eddig nem volt mindenben sikeres. Ebből azonban az következik, hogy az együttműködés módszereit kell megjavítani, és minthogy ebben a szocialista országok egyaránt érdekeltek, feltételezhető, hogy az együttműködés javulni is fog.***

* Balassa Ákos: A gépipar szerkezete és a nemzetközi együttműködés. Közgazdasági Szemle, 1964. 11. sz.

** „Ha mi most gyógyszergyártásra kutatást és kapacitást koncentrálunk ... akkor ezeknek (a gyógyszerfajtáknak — C. Gy.) realizálása, versenyképessége nem fog problémát okozni". Csapó László: Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1965. 11. sz. 1372. l.

*** Így például egyre világosabb, hogy az együttműködés megjavításának egyik módja a vállalati szintű és jellegű kapcsolatok fokozottabb kiépítése a hivatali szintű kapcsolatok helyett.

A tervszerű együttműködést különösen szükségessé teszi a műszaki fejlesztés és általában az iparfejlesztés növekvő kutatásigényessége. Különösen kis országokban a kutatás- és fejlesztésigényesség távlatilag legalább olyan szűk keresztmetszete lesz az ipar fejlesztésének, mint a beruházásigényesség. Ehhez járul, hogy a kutatásban az átfutási idők hosszabbak és a párhuzamos munkának a veszélye sokkal nagyobb, mint az új termelőkapacitások létrehozásában. Mármost párhuzamos termelőkapacitások létrehozása ugyan veszteséget okozhat, de többnyire nem akadálya a kapacitások kihasználásának és a nemzetközi együttműködésnek, minthogy ugyanazzal a kapacitással általában különféle — specializálható — termékek is gyárthatók. A párhuzamos kutatás és még inkább a párhuzamos fejlesztés viszont többnyire az erőforrások pazarlásával egyértelmű. Úgy is mondhatnánk, hogy nemcsak egy ország méretében, hanem a szocialista országok méreteiben is koncentrációra kell törekednünk, egyben azoknak a (mainál sokkal fejlettebb és alkalmasabb) módszereknek a kidolgozására is, amelyek ezt a koncentrációt lehetővé teszik.

A mezőgazdaság fejlődése

A világ mezőgazdasági, pontosabban élelmiszer-termelésének az elmúlt 10 évben elért fejlődéséről a 4. és 5. sz. táblázat adatai tájékoztatnak. Az élelmiszer-termelés világszerte jelentékenyen növekedett, az egy főre jutó élelmiszer-termelés azonban csak csekély mértékben és nem is minden régióban. Úgy tűnik, hogy az élelmiszer-termelés növekedésére éppen az iparilag is fejlett országokban van leginkább lehetőség. Az adatok szerint a termelés főként az európai

4. sz. táblázat

Az egy főre jutó mezőgazdasági termelés indexszámai

1952/53 — 1956/57 = 100

Megnevezés	1952/53	1953/54	1954/55	1955/56	1956/57	1957/58	1958/59	1959/60	1960/61	1961/62	1962/63
Nyugat-Európa	95	102	101	101	101	105	106	108	113	113	116
Kelet-Európa és Szovjetunió	92	96	96	103	113	114	123	124	123	124	126
Észak-Amerika	103	100	97	99	101	96	101	100	100	98	98
Latin-Amerika	99	98	101	99	103	103	105	102	101	99	97
Óceánia	104	102	98	101	96	92	106	102	106	105	111
Távol-Kelet (a Kínai Népköztársaság nélkül)	95	101	100	101	103	100	103	105	106	105	104
Közel-Kelet	98	103	97	98	104	105	107	107	105	103	104
Afrika	98	101	102	98	101	96	98	97	98	93	94
Összesen	98	100	99	101	103	102	106	106	107	105	106

Forrás: FAO Termelési Évkönyv, 1963. 28. l.

szocialista országokban, Nyugat-Európában és Óceániában növekedett, Kanada és az Egyesült Államok termelési lehetőségeiket — mint ismeretes — nem használták ki. Feltételezhető, hogy az európai szocialista országokban az élelmiszer-termelés növekedése az eddigi tendenciáknak megfelelően tovább folytatódik és távlatilag a mostani nehézségek megszűnnek. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem fogunk élelmiszert importálni, mint ahogy a nyugat-európai országok is importálnak élelmiszert, anélkül, hogy hiányról beszélhetnénk. Ezt a feltételezést azonban részletesebben meg kell indokolni, minthogy vannak olyan vélemények, amelyek szerint e tekintetben a szocialista országokban a mai, nyilvánvalóan nem kielégítő helyzet távlatilag is fennmarad.

5. sz. táblázat

Élelmiszer-termelés a világ fő régiói szerint
1952/53 — 1956/57 = 100

Megnevezés	1952/53	1953/54	1954/55	1955/56	1956/57	1957/58	1958/59	1959/60	1960/61	1961/62	1962/63
Nyugat-Európa	94	101	101	102	103	107	109	113	119	119	124
Kelet-Európa és Szovjetunió	90	95	96	104	116	119	131	133	134	137	141
Észak-Amerika	99	98	97	101	104	101	109	110	111	110	113
Latin-Amerika	94	96	100	101	109	111	117	117	119	120	121
Óceánia	99	99	98	103	100	99	116	115	121	123	133
Távol-Kelet (a Kínai Népköztársaság nélkül)	91	99	100	103	107	106	111	116	120	122	124
Közel-Kelet	93	101	97	100	109	113	117	120	121	120	124
Afrika	94	99	101	100	106	102	106	108	113	109	113
Összesen	94	98	98	102	107	108	114	117	120	120	123

Forrás: FAO Termelési Évkönyv 1963. 27. l.

Közismert, hogy az életszínvonal növekedésével az élelmiszerfogyasztás és különösen az alapvető élelmiszerek (gabonafélék és fő állati termékek) fogyasztása lassabban nő, mint a lakosság egész fogyasztása. Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás kalóriaértékben az európai szocialista országokban már nem fog — legalábbis jelentékeny mértékben — növekedni. További növekedés várható elsősorban az állati eredetű élelmiszerek fogyasztásában.

Az egy főre jutó élelmiszer-termelés az európai szocialista országokban 10 év alatt körülbelül 30 százalékkal növekedett. A jelenlegi mezőgazdasági termelés további lényeges növekedését a természeti feltételek lehetővé teszik. Az is közismert, hogy iparilag fejlett tőkésországokban a hozamok — és egyben a mezőgazdaság technikai ellátottsága — a hazainál lényegesen magasabbak, a szocialista országokban pedig távlatilag bizonyosan fokozott mértékben fog rendelkezésre állni az az ipari bázis, amely a mezőgazdaságnak elsősorban vegyipari termékekkel és gépekkel való ellátását növekvő mértékben biztosíthatja. A növekedés lehetőségeit a terméshozamok és a technikai ellátottság mutatószámai is igazolják. A búza termésátlaga az 1962—63. évek átlagában hektáronként 30,7 q volt Franciaországban, 41,8 Dániában, 45,5 Hollandiában és 17,9 Magyarországon; az 1 hektár szántóterületre jutó műtrágyafelhasználás ugyanakkor 113, 154, 469 és 41 kg; az 1 traktorra jutó szántóterület 27, 20, 10 és 114 hektár.*

A mezőgazdaság jelentősége Magyarországon — mint a legtöbb országban — elsősorban abban áll, hogy a lakosságot élelmiszerekkel ellássa. Ezenkívül nálunk — sok, iparilag fejlett országgal ellentétben — hosszú távlatban is arra kell törekedni, hogy a mezőgazdasági termékek külkereskedelmi mérlege aktív legyen, sőt hogy gabonaneműekből és takarmányfélékből se szoruljunk — vagy legalább ne lényeges mértékben — importra. Túlzás volna azonban azt hinni, hogy a mezőgazdaság fejlődése határozza meg az ipar fejlődését a két ágazat kapcsolatában.**

Az ágazati kapcsolatok 1961. évi mérlege szerint a szocialista ipar bruttó kibocsátásának csak 2,15 százaléka került a mezőgazdaságba (25 százaléka a lakosság és a közületek fogyasztására); ehhez a megfelelő beruházásokat hozzá-

* Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1965. 123., 152. és 154. l.

** Csapó László idézett cikke szerint „A mezőgazdaság *az ipar legnagyobb természetes belső piaca* (termelői és fogyasztói egyaránt)" (1376. l.), sőt „Az a tétel, hogy az ipari fejlődés üteme, iránya, szerkezete főképp a mezőgazdaság fejlődésétől függ, *Magyarországon gazdaságpolitikai axióma*, amelynek megvalósítása nélkül nincs hosszú távú egyensúly" (1377. l.). (Hogy lehet axiómát megvalósítani? – C. Gy.)

adva a mezőgazdaság részesedése további körülbelül 1 százalékkal növekedhet. Az egész ipar teljes termelési értékének 7,5 százaléka, az élelmiszeriparének 36,6 százaléka a hazai mezőgazdaságból származó anyag jellegű ráfordítás. A könnyűiparban azonban csak a faipar hazai mezőgazdasági eredetű anyagráfordítása volt jelentős (11,05 százalék), a papíriparé 2,02, a textiliparé 2,61, a nyomdaiparé csak 0,14, a bőr- és szőrmeiparé 0,1, a ruházati iparé 0,27, az egész könnyűiparé 2,5 százalék. A könnyűipar anyagbázisa nem a hazai mezőgazdaság, hanem az import, és természetesen a nehéziparnak sem fontos szállítója a mezőgazdaság. A mezőgazdaság fejlődése az ipar fejlődésével szorosan összefügg a nemzeti jövedelmen és a külkereskedelmen keresztül, amennyiben ez a két legfontosabb népgazdasági ág termeli a nemzeti jövedelem és az import ellenértékeként szükséges külföldi devizák túlnyomó részét, és ha valamelyik termelése elmarad, azt csak a másikból lehet pótolni — ha ugyan pótolni lehet. Ezen túlmenően azonban a mezőgazdaság fejlődése nem határozza meg az ipari fejlődés ütemét és különösen nem az ipar szerkezetét, minthogy az élelmiszeriparon és a fentebb említett összefüggésen kívül az ipar szerkezetének alakulása független a mezőgazdaságtól. Az ipar hatása a mezőgazdaságra ezzel szemben sokkal fontosabb, minthogy a mezőgazdaság szállításaiból — ugyancsak az 1961. évi ÁKM szerint — több mint 26 százalék került az iparban feldolgozásra és minthogy a mezőgazdaság beruházásai jelentős részben, ágazaton kívüli anyagellátása pedig túlnyomó részben az iparból származnak.

A 40-es évek végén és az 50-es évek elején folytatott gazdaságpolitikának egyik hibája volt, hogy a mezőgazdaság fejlesztését — elsősorban az ipar fejlesztéséhez képest — meglehetősen elhanyagolta. Ez például abban tükröződött, hogy a mezőgazdasági beruházások részaránya 13,9 százalék volt az 1950—1954. évek átlagában (míg például 1963-ban 20,3, 1964-ben 21,0).* Talán ennek reakciója az a szemlélet, amely szerint a mezőgazdaság fejlődésétől függ az ipar fejlődése és szerkezete.

Lehet, hogy a mezőgazdaság fejlesztését még a beruházásoknak az utóbbi években már magasabb részaránya mellett is „elhanyagoljuk", pontosabban, hogy népgazdasági szempontból a mezőgazdaságnak még nagyobb részesedése is indokolt volna. Ezt nyilvánvalóan csak gazdaságossági számításokkal és elemzésekkel lehetne eldönteni, amelyekben figyelembe kell venni az ipar és a mezőgazdaság tőke- és importigényét, exportlehetőségeit stb. Véleményem szerint a vezetés színvonalának a megjavítása, alkalmas ösztönzési módszerek bevezetése, a mezőgazdaság és az ipar, valamint a mezőgazdaság és az értékesítési szervezetek kapcsolatainak megjavítása legalábbis ma fontosabb feltétele a mezőgazdaság fejlesztésének. *Ilyen vonatkozásban* minden fejlesztés indokolt, minthogy nem jár erőforrásoknak máshonnan való elvonásával. A beruházások ésszerű növelését nemcsak az a körülmény korlátozza, hogy egy ágazat részesedésének növelése valamely más ágazat részesedésének csökkenésével jár. Korlátozott ezenkívül a beruházásoknak az a mennyisége, amelyet egy adott időszakban valamely ágazat (vagy akár valamely vállalat) valóban jó hatásfokkal felhasználhat. Ezt a határt persze alig lehet előre kiszámítani, de úgy tűnik, hogy a mezőgazdaság komplexitása, területi széttagoltsága és talán nem utolsósorban a mezőgazdaságban dolgozók jelenlegi szakképzettsége következtében a mezőgazdaság ebben a vonatkozásban rosszabb helyzetben van, mint az ipar. A dolgot nagyon leegyszerűsítve: adott vegyipari beruházás gazdaságosságához a nyersanyag- és az értékesítési lehetőség megléte esetén gazdaságos technológiára és — viszonylag kevésszámú — szakember kiképzésére van szükség. Hasonló volumenű mezőgazdasági, például öntözési beruházás hatékony felhasználásához a komplex agrotechnikai intézkedések egész sorozata szükséges, beleértve a műtrágya fokozott felhasználását és sok ember szakképzettségének lényeges emelését. Persze sok az olyan mezőgazdasági beruházás, amely rövid és hosszú távra

* KSH Statisztikai Évkönyv, 1964. 42. l.

egyaránt biztosan gazdaságos. Biztosan szükséges lényegesen megjavítani például a mezőgazdaság iparcikkellátását, a többi között úgy, hogy már meglevő gépi berendezéseit rendszeresen és rendeltetésszerűen használni tudja.

A mezőgazdaság lényeges fejlesztése és ehhez esetleg az eddigieknél több erőforrás igénybevétele tehát nyilvánvalóan feltétlenül szükséges. Vitatkozni lehet azonban a fejlesztés irányáról és jellegét meghatározó körülményekről. Találkozhatunk olyan véleménnyel, hogy Magyarországon a mezőgazdaság termelési adottságai különösen jók és a mezőgazdaság értékesítési lehetőségei, különösen a többi szocialista ország irányában, hosszú távlatban sem korlátozottak. Ennek tisztázásához a mezőgazdasági termelés természeti adottságait kell legalább fő vonásokban szemügyre venni.

Az állattenyésztésben a növénytermeléshez képest — legalább a mérsékelt égöv alatt fekvő országok között — a természeti adottságok szempontjából nincs olyan jelentős különbség, minthogy az állattenyésztés lényegében a takarmánynak (amely részben importálható is) átalakítása állati termékké.*

Ez azért fontos, mert az egész mezőgazdaságon belül az állattenyésztés jelentősége — legalább a fejlettebb országokban — állandóan növekszik. (Hasonló a helyzet az iparban, a természeti adottságok ott is a kitermelő iparban különbözőek.)

A természeti adottságokkal nem közvetlenül összefüggő dolog, hogy ott, ahol egyelőre a mezőgazdaságban a lakosságnak nagyobb részét kell eltartani, az állattenyésztés — mint munkaigényes ágazat — fokozott mértékben szükséges. A növénytermelésben a természeti aottságokat egyrészt a klíma, a domborzati viszonyok stb., másrészt a népsűrűség jelenti. A fő eltérések — ismét a mérsékelt égövön belül — ez utóbbi vonatkozásban mutatkoznak meg.

6. sz. táblázat

A népesség és a terület aránya néhány országban

Ország	100 hektár területre jutó összes lakosok száma 1962-ben		Ország	100 hektár területre jutó összes lakosok száma 1962-ben	
	összterületre	növénytermelési területre		összterületre	növénytermelési területre
Ausztria	85	176	Jugoszlávia	74	127
Belgium	302	544	Lengyelország	97	150
Dánia	108	148	Magyarország	108	143
Egyesült Királyság	219	271	Német Demokratikus Közt.	158	265
Franciaország	85	136	Német Szövetségi Közt.	222	386
Görögország	65	95	Olaszország	167	243
Hollandia	351	512	Amerikai Egyesült Áll.	20	42

Forrás: KSH: A lakosság fogyasztása, 1960—1963, Budapest, 1965. 101. l.

Magyarország tehát európai viszonylatban nem tekinthető sűrűn lakott országnak, de abban nem reménykedhetünk, hogy gabonaféléket — távlatilag — nagyobb mennyiségben exportálhatunk. Hollandia és Dánia — vagyis az a két fejlett nyugat-európai ország, amelynek élelmiszerexportja nagyobb, mint importja — sokkal több gabonát és állati takarmányt importál, mint exportál. Hollandia persze sokkal sűrűbben lakott ország, mint Magyarország, Dánia viszont hozzánk nagyon közel áll. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a csapadék és ezzel a műtrágya hasznosítási lehetősége mindkét országban jóval nagyobb, mint nálunk.

* Ez persze a valóságos összefüggések elég durva egyszerűsítése, például mert a baromfi-, sertés- és marhatenyésztés takarmánybázisa nem egyformán importálható.

A mérsékelt égöv alatt a gabonatermelés természeti adottságainál differenciáltabbak a gyümölcs- és zöldségtermelés természeti adottságai. Ebben a vonatkozásban Magyarország a tőlünk délre fekvő országokhoz képest általában nincs kedvező helyzetben, a tőlünk északra fekvő országokhoz képest azonban igen. Bizonyos gyümölcsök (alma, talán őszibarack) termelésére a magyar természeti adottságok kifejezetten kedvezőek. Ugyancsak kedvezőek a természeti adottságok bizonyos vetőmagvak (lucerna, borsó) termelésére is.

A mezőgazdasági termékek külkereskedelmi forgalmában legnagyobb jelentősége a gabonaféléknek és a fő állati termékeknek (húsnak, tejterméknek, tojásnak) van. Mint láttuk, természeti adottságaink nem indokolnak nagyobb mennyiségű gabonaexportot. Érdemes viszont fejleszteni az állattenyésztést és az állatitermék-exportot, számolva azzal, hogy az állattenyésztés fejlődésével takarmányt kell importálni. Nincs azonban semmi olyan természeti adottságunk, amely az állattenyésztést Magyarországon más országokhoz képest távlatilag olyan mértékben tenné gazdaságossá, hogy hosszú távú együttműködés és kölcsönös előnyökön alapuló megegyezés nélkül is biztosan számíthatnánk arra, hogy mezőgazdasági termékeinkért számunkra szükséges más árukat kapjunk cserébe. Itt is, mint az iparban a nemzetközi együttműködés módszereinek lényeges megjavítására van szükség, noha különböző okok miatt az együttműködés megjavítása itt feltehetően könnyebb, a termelés növelése pedig feltehetően nehezebb lesz, mint az iparban.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentősége és jellege

A 40-es évek végén és az 50-es évek elején volt olyan szemlélet, amely a külkereskedelmet mintegy szükséges rossznak, az importhelyettesítést általában kedvezőnek, az exportot a feleslegek értékesítése, az itthon semmiképpen elő nem állítható termékek beszerzése eszközének tekintette. Ilyen álláspontot azonban már hosszú idő óta senki nem képvisel (és tulajdonképpen Magyarországon elméletben a múltban sem képviselt, noha bizonyos intézkedések — például a hazai gyapottermelés — mögött lehettek ilyen elképzelések).

Azt a megállapítást tehát, hogy Magyarország gazdasági fejlődésében a külkereskedelemnek kiemelkedő, központi jelentősége van, ma már közhelynek lehet tekinteni, vagy legalábbis ennek a tételnek a helyességét senki nem vonja kétségbe. Néhány igen nagy és gazdaságilag fejlett ország kivételével a világ minden országa hasonló helyzetben van. Minél kisebb valamely ország, általában annál nagyobb számára a külkereskedelem jelentősége, mert egyrészt annál kevésbé találja meg saját területén a szükséges nyersanyagokat, másrészt annál kisebb a belső piac is. A belső piac nagysága ugyanolyan fontos, mint a természeti erőforrások szűkössége, sőt a gazdasági fejlődéssel feltehetően növekvő fontosságú oka a nemzetközi munkamegosztásnak. A feldolgozó ipari termékek hányada a világ külkereskedelmi forgalmában 1955-ben 48%, 1959-ben 53%, 1961-ben 58% volt és mind a szocialista, mind a fejlett tőkés-, mind pedig a fejlődő országokban növekedett.*

A külkereskedelem jelentőségét az egy főre jutó külkereskedelmi forgalommal, valamint a külkereskedelem (export vagy import) és a nemzeti jövedelem arányával szokták jellemezni. Hogy néhány példát említsünk, az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom 1964-ben Ausztriában 460, Belgium-Luxemburgban 1184, Bulgáriában 249, Csehszlovákiában 363, Dániában 1000, Finnországban 611, Hollandiában 1061, az NDK-ban 321, Romániában 115, Svájcban 1043, Svédországban 982 és Magyarországon 282 dollár volt.**

* UN. World Economic Survey, 1962. 3. 1. és UN. World Economic Survey, 1963. 12. 1.
** Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1965. 175. 1.

Valószínűleg jobban jellemzi az összefüggéseket az export és a nemzeti jövedelem (pontosabban az anyagi termelésben létrehozott új érték plusz az amortizáció) aránya. Ez az arányszám az 1961. évi ágazati kapcsolatok mérlege szerint Magyarországon 27,6% volt, többé-kevésbé összehasonlítható adatok alapján Belgiumban 54%, Hollandiában 31,5%, Franciaországban 20%, az NSZK-ban 27,9%, Kanadában 27,5%, Dániában 41%, Burmában 22%, Ceylonban 39%. (Ez utóbbi adatok 1960-ra vonatkoznak.)* Hozzávetőleges számítások szerint ez az arányszám Csehszlovákiában és az NDK-ban valamivel alacsonyabb, Bulgáriában valamivel magasabb volt, mint Magyarországon. Magyarország helyzete a külkereskedelem jelentősége szempontjából, más országokhoz viszonyítva, nem tekinthető különlegesnek. Ezért egyoldalú és némileg félrevezető volna a külkereskedelem nagy jelentőségét a magyar gazdaság valamiféle különleges jellemvonásának tekinteni, ha nem fűzzük hozzá, hogy ez a világ legtöbb országának hasonlóan fontos jellemvonása.

A tényleges problémát, a külkereskedelem jelentőségét a távlati tervezés szempontjából azonban nem fejezi ki sem a külkereskedelem abszolút vagy egy főre jutó volumene, sem a „külkereskedelmi kapcsolatok szorossága" (az export és a nemzeti jövedelem aránya), sem pedig a természeti erőforrások szűkössége.

Magyarország és még sok más ország esetében nemcsak arról van szó, hogy szükségszerűen magas a külkereskedelem hányada, hiszen különben a probléma azonos volna az NSZK-ban és még nagyobb Hollandiában és Dániában. A valóságos probléma az, hogy az elmúlt években feszültségek mutatkoztak a külkereskedelemben, nehézségekkel járt vagy nem is sikerült — még az import többé-kevésbé szigorú korlátozása ellenére sem — a külkereskedelmi mérleget egyensúlyban tartani, vagyis a behozatalnak megfelelő mennyiséget exportálni. Ez a „külkereskedelmi feszültség"-nek nevezhető jelenség persze nem, vagy nem elsősorban speciális külkereskedelmi probléma. Nemcsak arról van szó, hogy drágán vásárolunk és nem elég jó áron értékesítünk külföldön — bár ez is előfordulhat —, hanem gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszával összefüggésben a termelés és a fogyasztás speciális adottságairól. Nem rendelkezünk számottevő mennyiségben értékes és exportálható nyersanyagokkal. Nem termelünk jelentős, vagy legalább elég jelentős mennyiségben külföldön keresett iparcikkeket, például fejlett technikát megtestesítő gépi berendezéseket; nincs lehetőségünk arra, hogy ezek értékesítését előnyös hitelfeltételekkel is alátámasszuk, ezzel szemben egyre több nyersanyagot és a gazdasági és a műszaki fejlődés meggyorsítása végett fejlett technikát megtestesítő gépi berendezéseket kell vásárolnunk. Az életszínvonal és a termelés aránylag gyors növekedése következtében nem is képződnek olyan tartalékok, amelyek segítségével az említett feszültséget az adott gazdasági és technikai színvonalon meg lehetne szüntetni.** Mindez szintén közismert és a gazdaságilag gyorsan fejlődő vagy fejlődni szándékozó országokban elég általános. A külkereskedelmi deficit vagy ennek veszélye néhány gazdaságilag fejlett országban is sok fejtörést okoz.

A külkereskedelem összes és egy főre jutó külkereskedelmi volumene a gazdasági fejlődés előrehaladásával különösen kis országokban növekszik, minthogy bővül a termelés és a fogyasztás, ezzel együtt az anyagszükséglet, és általában fokozódik a specializáció. Nem feltétlenül növekszik a külkereskedelem jelentősége a szükségletek kielégítésében.*** A gazdasági és technikai fejlődés során ugyanis viszonylag, a termeléshez képest, csökken az anyaghányad, ezenkí-

* *Forrás:* Tableau entrée-sortie des pays de la Communauté Européenne és U. N. Yearbook of National Accounts Statistics.

** Persze általában nincsen szó valamiféle megváltozhatatlan objektív adottságról és a gazdasági tervezésen és vezetésen, a műszaki fejlesztés gyorsabbá és hatékonyabbá tételén stb. nagyon sok múlik.

*** Az export aránya a végtermékben (Gross National Product) az első, illetőleg a második világháború előtti helyzethez képest 1960-ig nem növekedett pl. Olaszországban, Svédországban, Norvégiában; csökkent Ausztriában és Dániában. (Lásd: A. Maddison: Economic Growth in the West. The Twentieth Century Fund.)

vül növekszik a kevéssé anyagigényes szolgáltatások jelentősége, ami a külkereskedelmi volumen viszonylagos csökkenését eredményezi. Növeli természetesen a külkereskedelmi forgalmat a gazdasági fejlődéssel általában szintén növekvő specializáció a kész- és félkésztermékek tekintetében.*

Más kérdés, hogy milyen hosszú ideig — és milyen intenzitással — szükségszerű a fentiekben említett „külkereskedelmi feszültség" fennmaradása. A tapasztalatok szerint a gazdasági fejlődéssel együtt ez a feszültség csökken, illetőleg megszűnik, mert a fejlettebb ország már elegendő mennyiségű keresett és jól értékesíthető terméket tud partnereinek az import ellenértékeként szállítani.** (Ez persze nem azt jelenti, hogy az ilyen „versenyképesség" fenntartása nem igényel állandó erőfeszítést.) Nehéz volna megjósolni, hogy Magyarország esetében az említett feszültség mikorra szüntethető meg. Egyébként a gazdasági fejlesztés fő tendenciái, a termelés fejlesztésére vonatkozó fő célkitűzések, ti. műszakilag fejlett, gazdaságosan termelhető és jól értékesíthető termékek gyártása, a fogyasztók igényeinek kielégítése és rugalmas követése — a hazai fogyasztók tekintetében is — mindenképpen fennállnak. Az is független a feszültség meglététől vagy mértékétől, hogy a termelés struktúrájára vonatkozó intézkedések fő iránya nem az import csökkentése, illetőleg helyettesítése a termelés diverzifikálása útján, hanem az export növelése a specializáció révén.

Külkereskedelmünkben ma legnagyobb a jelentősége a szocialista országoknak, ezen belül a Szovjetuniónak. A világ többi részének részaránya kb. 30% (1964-ben 33,4% az importban, 28,8% az exportban).*** Egyetértés van atekintetben, hogy lényegében ez lesz a helyzet a jövőben is, azzal a különbséggel, hogy a fejlődő országok részaránya külkereskedelmi forgalmunkban némileg növekedhet. Abban is egyetértés van, hogy jó minőségű, korszerű és keresett termékeket kell gyártanunk, mert a minőségi igények általában, ezen belül a szocialista országokban is növekedni fognak.

Más a helyzet a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jellegének megítélésében. Találkozunk olyan állásponttal, amely szerint az alapvető mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek szocialista országokba irányuló exportjára jók a kilátások, ezek keresett (ún. kemény) cikkek lesznek; ellenben a feldolgozó ipari termékek értékesítési lehetőségei szűkülni fognak, minthogy „a szovjet gazdaságban a feldolgozó ipar valamennyi ága rendkívül gyors ütemben fog fejlődni"; „az európai szocialista országok részéről erős verseny fog kialakulni a szovjet piacokért", mert ezekben az országokban az ipari struktúra nagyjából azonos irányban fejlődik; a fejlett tőkésországok, valamint az iparosodó fejlődő országok is igyekezni fognak a szovjet piacra szállítani.****

Ezzel szemben a gyors gazdasági fejlődés — amelynek egyik ismérve a feldolgozó ipari termelés gyors fejlődése — a külkereskedelmi forgalom növekedését elősegíti, kivéve az olyan eseteket, amikor a fejlődés importhelyettesítő gazdaságpolitikával kapcsolódik össze. Nincs okunk feltételezni, hogy a Szovjetunió és a többi szocialista ország ilyen jellegű gazdaságpolitikát kívánna foly-

* Csapó László szerint „a magyar gazdaság legáltalánosabb és legfontosabb jellemvonása: nyitott jellege", és nyitott gazdaságon olyan gazdaságot ért, „amelyben nem lehetséges sem a meglevő, sem a várhatóan belépő kapacitások kihasználása és a munkaerő teljes foglalkoztatottsága a hazai erőforrásokra és a belső piac növekedésére alapozva, a természeti erőforrások aktuális és potenciális (energiahordozók, természetes nyersanyagok, ásványok stb.) szűkössége miatt". (A „nyitott gazdaság" kifejezés nem szerencsés; a magyar szaknyelvben nem használatos, a nyugati közgazdasági szakirodalomban egészen mást jelent: olyan gazdaságot, amelyben a külkereskedelem devizális szempontból vagy kontingensekkel nincsen korlátozva. Lásd: The McGraw Hill Dictionary of Modern Economics, 359. l. „open economy" címszó.) Ez a szemlélet a külkereskedelem kétségtelen fontosságát több vonatkozásban is egyoldalúan tükrözi, egyrészt csak a természeti erőforrások szűkösségét emeli ki mint a külkereskedelem okát, és a hazai kereslet nagyságáról nem beszél, másrészt olyan képzetet kelthet, hogy a külkereskedelem jelentősége (a gazdaság „nyitott jellege") a magyar gazdaságnak őt már gazdaságoktól megkülönböztető jellemvonása.

** A nyugat-európai tőkésországokban a második világháború utáni dollárhiány a mi mai jelenlegi problémáinkhoz hasonló jelenség volt. Ez a hiány az 1950-es évek végéig megszűnt, miközben az 1950–1960-as évtizedben a végtermék évi 3—6%-kal növekedett.

*** KSH Statisztikai Évkönyv, 1964. 226. l.

**** Lásd Csapó László: l. m. 1371. l.

tatni és ezért semmiféle ellentmondás nincs a feldolgozó ipar fejlődése és a külkereskedelmi kapcsolatok minden fő országcsoporttal való fejlesztése között. A Szovjetunióban, éppen úgy, mint a legtöbb más országban, a külkereskedelem az utóbbi időszakban gyorsabban fejlődött, mint a nemzeti jövedelem. Az ipari struktúra a szocialista országokban — mint a világ legtöbb más országában — valóban nagyjában azonos irányban fejlődött és előreláthatólag a jövőben is így fog fejlődni. Ez azonban szintén nem akadálya a külkereskedelmi kapcsolatok bővítésének. Mint említettük, a nemzetközi specializáció nem abban, vagy legalábbis nem elsősorban abban áll, hogy a különböző országok különböző iparágakat fejlesztenek és ezeknek termékeit cserélik ki egymással, hanem abban, hogy miközben az ipari struktúra a hasonló technikai és gazdasági feltételek következtében hasonló irányban fejlődik, növekszik *bizonyos termékek és termékcsoportok* külkereskedelmi forgalma. Jó példa erre a lényegében azonos ipari struktúrájú nyugat-európai tőkésországok között a külkereskedelmi forgalomnak a feldolgozó ipar gyors fejlődésével együtt végbemenő növekedése.

A távlati fejlesztési elképzeléseknek az ipar, a mezőgazdaság, a külkereskedelem és ezek kapcsolatai fontos elemét képezik, de népgazdasági szintű koncepció kidolgozásához nyilvánvalóan nem elegendők. Ilyen elképzelésekben fontos szerepet kell hogy játsszanak egyebek között a demográfiai megfontolások, ideértve például a nők foglalkoztatásának korántsem egyértelmű problémáját, a munkába lépő fiatalok számának évenkénti változását; idetartozik a lakosság várható fogyasztása és nálunk a lakásigények kielégítésének rendkívül nehezen megoldható problémája, a várható technikai fejlődés hatásainak felmérése stb. A távlati fejlesztés tervezéséhez szükséges különféle elemeknek a kidolgozása jelentékeny kutatómunkát igényel. Megalapozott távlati tervezés ilyen elemek nélkül nehezen képzelhető el. Másrészt az említett problémák koordinált kidolgozásához a távlati tervezés által támasztott igények figyelembevétele és a tervezés által mintegy automatikusan biztosított ellenőrzés nélkülözhetetlen.

Saját lehetőségeinket megfelelő kutatómunkával és távlati tervezéssel magunk felmérhetjük, sőt ezeket *csak* magunk mérhetjük fel. Potenciális lehetőségeink legkedvezőbb kihasználása azonban saját munkánkon kívül a nemzetközi együttműködéstől, ezen belül elsősorban a szocialista országokkal folytatott nemzetközi együttműködéstől függ. Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az együttműködés módszerei — bizonyos eredmények ellenére — nem eléggé eredményesek, és hogy e módszerek megjavítása, esetenként lényeges módosítása szükséges. Vannak már érdekes javaslatok az együttműködés módszereinek megjavítására, például a nemzetközi munkamegosztás tervszerűbbé és hatékonyabbá tétele ár- és más értékmechanizmusok felhasználása útján,* a gyártásszakosítás fejlesztése a KGST-országok között az érdekeltség jobb figyelembevétele révén, vagy a szabályozott piaci verseny bevezetése.** Az ilyen lehetőségek vizsgálata tehát a távlati tervezés fejlesztése szempontjából ugyanolyan fontos, mint a technikai fejlesztés vagy a demográfia problémáinak vizsgálata. Természetesen saját fejlesztési *lehetőségeinket* magunk is tisztázhatjuk, míg a lehetőségek realizálása, valamint a hozzá szükséges jobb együttműködési módszerek megvalósítása csak nemzetközi szinten oldható meg. Minthogy azonban a nemzetközi együttműködés megjavításában a többi szocialista ország is érdekelt, a távlati fejlesztést az együttműködési módszerek fokozott megjavításával kell összekapcsolni.

* Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1965. 7–8. sz.

** Balassa Ákos: Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban. Szabályozott piaci verseny a KGST-országok vállalatai között. Közgazdasági Szemle, 1965. 9. és 11. sz.

BRÓDY ANDRÁS:

Észrevételek Berend T. Iván könyvéhez*

Pártunk, gazdasági vezetőink egyre sürgetőbben irányítják a közgazdaságtudomány művelőinek figyelmét egy fontos, s nálunk többé-kevésbé elhanyagolt feladatra: a gazdaságpolitika széles körű tudományos megalapozására, bírálatára, fejlesztésére. Igaz, vannak tudományunknak nem lebecsülendő eredményei a gazdasági mechanizmus vizsgálatában, a tervezési módszerek tökéletesítésében — de mindezek a kutatások, javaslatok csak új, megbízhatóbb és modernebb eszközöket és emelőket adnak a gazdaságpolitika gyakorlati megfogalmazására és végrehajtására. Nem érintik vagy csak felszínesen és igen általánosan befolyásolják magát a gazdaságpolitikát, a gazdaságpolitika fő irányvonalát és fő céljait.

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy tudományunk ilyen elmaradottsága szintén múltunk, az ötvenes években elkövetett ideológiai, politikai és gazdaságpolitikai hibák egyik szomorú öröksége. Nem egy fiatal kutató témáját, tanulmányát, kedvét és szellemét nyesték meg a visszahúzó erők, míg a mai visszás helyzet kialakult. S meg kell mondani, hogy a tudományos bírálat általános bátorítása mellett még a legutóbbi években is előfordult az egyes, konkrét esetekben a bírálat szelídítése, tompítása vagy éppen homálybaszorítása. Éppen ezért nagy örömmel kell fogadnunk Berend T. Iván könyvét, aki a gazdaságtörténész eszközeivel ásott le a kérdések gyökeréhez.

Könyve, mint előszavában írja: „A vizsgálódás középpontjába a gazdaságpolitika *hibáinak* kialakulását állítja" (5. l.). Mi teszi aktuálissá egy viszonylag régen — idestova 15 éve — elmúlt történeti periódus taglalását? Mi az a történész számára „leküzdhetetlen belső kényszer, hogy saját korának saját koráról is írjon"? Miért lehet, sőt kell magunkra vennünk e látszólag meghaladott korszak belső ellentmondásait?

Berend okos és őszinte könyvének minden lapja válasz e kérdésekre, s tán úgy foglalhatnánk össze a könyve nyújtotta felismerést, hogy más dolog a hibákat meglátni, más megbírálni, ismét más a hibákat újból el nem követni, s más a hibákat úgy kijavítani, hogy azok többé ne legyenek érezhetőek. Berend éles szemmel lát meg és bírál néhány — eddig tán nem kellőképpen kiemelt — hibát; könyvének alapvető szellemi feszítőereje mégis leginkább az, hogy akarva, nem akarva számvetésre kényszerít: vajon mit javítottunk ki a felismert hibákból? Vajon a mai helyzet, amelyből tovább kívánunk jutni, milyen mértékben következménye, leszármazottja és örököse még az akkori gazdaságpolitika erényeinek és hibáinak egyaránt?

Berend, elemezve a „pártdemokráciát és ezzel szoros összefüggésben a szocialista demokráciát negligáló, a tömegeket kikapcsoló, s törvénytelenségekbe fajuló Rákosi-féle vezetési módszer" (27. l.) kialakulásának kül- és belpolitikai körülményeit, világosan rámutat a gazdaságpolitikában ezzel párhuzamosan kialakult hibák rendszerére. E hibák rendszerének sarkpontjait a következőkben látja: 1. irreális sietség a szocialista termelési viszonyok kialakításában, 2. az iparosítás elméletének és az iparfejlesztés irányának hibái, 3. a mezőgazdaság és az életszínvonal fejlesztésének elhanyagolása.

Miben állt az irreális sietség? Az 1950-ben megindított első ötéves terv „egy csapásra akarta elérni mindazt, amit néhány hónappal korábban ... hosszabb történelmi periódus feladatának tekintették." (44. l.) Mint Gerő Ernő beszámolt a Pravda 1950. január 1-i számában: „Ebből a szempontból tekintve az ötéves népgazdasági terv fő feladata abban áll, hogy biztosítsa *a szocializmus*

* Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor. 1948–1950. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 135 l.

alapjainak a lerakását az egész magyar népgazdaságban." Ez akkor, amikor — mint Berend írja — „a parasztság körében e hatalmas horderejű átalakítás gazdasági és politikai feltételei, társadalmi előzményei még jórészt hiányoztak, ... s e cél eleve magában foglalta az erőszak alkalmazását, az önkényeskedést". (44. l.) De ugyanígy, lényegében pusztán kényszerítő adminisztratív eszközökkel szorított át a gazdaságpolitika az 1949—52. években mintegy 300 ezer dolgozót a kisiparból az állami iparba.* Ez különösen vidéken, a falvakban az ellátás súlyos zavaraira vezetett. Végül a magánkiskereskedelem, a fuvarozás, szállítás, a háztulajdon megszüntetésében tapasztalható túlhajtott sietség és sommás intézkedések okoztak egyébként elkerülhető zökkenőket és újabb terheket a népgazdaság számára.

S az olvasóban kényszerítő erővel merül fel a kérdés: vajon a szocialista termelési viszonyok ilyen sietős kialakítása, pontosabban a tulajdonviszonyok adminisztratív megváltoztatása mellett, mit kellett volna és mit kell még megtennünk azért, hogy a termelési viszonyok szocialista jellege erősödjék?

Berend ezután alaposabban elemzi a sietségből, a hajrászocialista magatartásból származó különösen kirívó hibákat, a tervezés elkapkodása, az új nagyberuházások előkészítetlen beindítása okozta újabb belső ellentmondások kifejlődését. Megmutatja, hogy az aránytalanságok, feszültségek létrejötte nemcsak annak a következménye, hogy a gazdasági vezetést az adminisztratív irányítás váltja fel. Ezen túlmenően maga az irányítás nem a magyar gazdaság valóságos helyzetéből, a világgazdaság fő fejlődési tendenciáiból indul ki, hanem készen kapott dogmákból, a sztálini iparosítási elméletből.

Ez az iparosítási elmélet hangsúlyozza, hogy a szocialista iparosítás a nehézipar, míg a kapitalista iparosítás a könnyűipar elsődlegességén alapul. Berend mármost rámutat arra, hogy ez az ellentét nem annyira a szocialista és kapitalista iparosítás, mint a 19. századi (tulajdonképpen: tipikusan angol és francia) és a 20. századi iparosítás különbségét ragadja meg. A sztálini iparosítási elmélet történelmietlen volta különös élességgel nyilvánul meg ezenkívül abban, hogy nem elemezte, milyen más ágak szükségletei hatnak a nehézipar fejlődésére az egyes korszakokban. Vázlatosan: a 19. században és a 20. század elején a vasút és a hajózás kiépítése a kohászat fejlesztését teszi döntővé. Az első világháború után a villamosság és a motorizálás az energiatermelés és a gépgyártás ágait állítja előtérbe. A második világháború után ismét változik a kép, s az új, komplex automatizálás irányzatának megfelelően a műszeripar, elektronika, a műanyagok és az atomenergia kapja a vezető szerepet.

A nehézipar mértéktelen, a szén és acél tonnáit hajszoló fejlesztésével tehát önmagunkat zártuk el az elől, hogy a döntő láncszemet megragadva, a nehézipar korszerű szerkezetének kialakításával biztosítsuk az ugrásszerű műszaki és gazdasági fejlődést.

Berend könyvének ezeket az oldalait tartom talán a legfontosabbaknak és a legmegszívlelendőbbnek. Nem mintha az iparosítás elméletét kidolgozta volna, vagy valóban részletekbemenően elemezte volna a világgazdaság és a technika fejlődésének összes fontos tendenciáit. De helyzetelemzése és bírálata fő vonalaiban helyes és gyümölcsöző. Közgazdaságtudományunk egyik legnagyobb adóssága, és ezzel egyben egyik legfőbb feladata: ezt az összehasonlító elemzést elvégezni, feltárni hazánk konkrét helyét, sajátosságait, e sajátosságok történeti kialakulását és az ebből fakadó további utat és további lehetőségeinket. E tudományos, történeti-közgazdasági alap nélkül gazdaságpolitikánk nem oldhatja meg a problémákat, csak elodázhatja megoldásukat.

Lenin az imperializmusról szóló tanulmányában az egyenlőtlen fejlődés törvényét konkretizálva bemutatja, hogy azok az országok, amelyek viszonylag későn lépnek az iparosítás útjára, hogyan törnek az élre, mivel e késői indulás módot ad arra, hogy a viszonylag legfejlettebb technika alapján rendezkedjenek

* Statisztikai Évkönyv, 1949—1955. 57. és 128—129. l.

be. Ezt a lehetőséget, vagy e lehetőség nagy részét kétségtelenül elszalasztottuk az újjáépítés és a szocialista átalakítás lázában. A továbbiakban azonban már rajtunk áll, hogy megtaláljuk-e fejlődésünknek ezt a döntő láncszemét.

Berend azonban továbbelemzi, hogy nemcsak a technika új követelményei elől zárkóztunk el, hanem a szocialista munkamegosztás adta új lehetőségeket is kihasználatlanul hagytuk akkor, amikor ezek a lehetőségek — a még nem uniformizált strukturájú, a szocializmust éppen csak építeni kezdő, a háború utáni újjáépítés nagy lehetőségeket adó szakaszába lépő — szomszédos népi demokráciák révén elvben rendelkezésünkre álltak volna. Sovány vigaszt jelenthet számunkra az a tény, hogy ezeket a lehetőségeket többnyire a szomszédos országokban sem ismerték fel.

A modern technika eleve a termelés olyan oszthatatlan méreteit követeli kiindulásként, amelyeket kis országok csak egymással összefogva képesek megvalósítani, mind a befektetés nagysága, mind a hazai piacok szűk volta következtében. „Az országkeretek közé szorított gazdaságfejlesztéssel a tőkés gazdaság minél gyorsabb túlszárnyalásának fontos lehetőségéről mondanának le a szocialista országok." (63. l.)

Berend ezzel kapcsolatban felidézi, hogyan haltak hamvába Dimitrov gazdasági együttműködési, vámuniós és föderációs törekvései. „... a Pravda szerkesztősége úgy gondolja, hogy ezeknek az országoknak nem ez a kiagyalt föderáció vagy konföderáció, illetve vámszövetség a problémájuk, hanem a függetlenségük és szuverenitásuk megvédése és megszilárdítása..." — írja a Pravda 1948. január 28-án. „A jugoszláv-ügy 1948 márciusi kirobbanása és fokozatos elmérgesedése azután végképp útját állta a készülő, kialakuló gazdasági együttműködési terveknek" — írja Berend, és rámutat arra, hogy az 1949-ben létrehozott KGST tevékenységének első szakaszában „a népi demokratikus országokban úgyszólván egyidőben meginduló iparosítási politika nemzetközi koordinálása nem szerepelt." (69. l.)

Ha azonban az eredeti ötéves tervet az ország adottságainak és lehetőségeinek ilyen félreismerése, illetve nem ismerése jellemezte, akkor fokozottan áll ez a terv későbbi sorozatos módosítására. A beruházási keretek állandó, kapkodó emelése a nehéziparra, s ezen belül a szénbányászatra és kohászatra jutó részarány állandó növekedésével járt. A túlfeszített beruházások mögött az a szemlélet húzódott meg, hogy a növekedés üteme lényegében csak a beruházások mértékétől függ. Pedig a feszített (s a későbbiekben igen rossz hatásfokúnak bizonyuló) beruházások rövidesen magukkal hozták a ki nem elégíthető munkaerő-keresletet, majd a külkereskedelmi mérleg romlását, amelyet a beruházások közvetlen importszükségletén kívül most már a meginduló és bővülő gyárak nyersanyagimportja is egyre súlyosabban terhelt.

Ugyanekkor a mezőgazdaság eredetileg sem magas, az óriási technikai elmaradottság felszámolását és a harmonikus fejlődést már eleve kizáró beruházási előirányzatai részarányukban tovább csökkentek, holott itt számoltak el némely kimondottan ipari beruházást is. (Pl. a műtrágyagyártási kapacitás bővítését nem vegyipari, hanem mezőgazdasági előirányzatként tartották számon. Ehhez járult még az, hogy az így kiépített kapacitás nem jelentéktelen részét hadianyagok gyártására foglalták le, bár technikailag már világosan látható volt: a modern háborúban nem a puskapornak van döntő szerepe.)

A gyakorlatban azután még ezeket a mezőgazdasági előirányzatokat sem teljesítették, s míg a terv módosítása során a mezőgazdasági beruházások részaránya lassan a 20 százalékról a 15 százalékra csökken, a valóságban 1949-től 1951-ig az összes beruházás 10 százalékát sem éri el.

„A gazdaságpolitika hibái talán legvilágosabban éppen a *mezőgazdaság* területén jelentkeztek — írja Berend. — ... A gazdaság komplex fejlesztésének programja inkább csak jelszó volt, semmint gyakorlat, s ha a terv fő feladatai között formailag második helyen is szerepelt a mezőgazdaság, ha az iparfejlesz-

tés indoklásánál állandóan hivatkoztak is rá, a valóságban a korszerű mezőgazdaság kiépítésére átgondolt, reális program nem volt, és nem is kívántak a fejlesztésre komoly anyagi erőket áldozni." (97. l.)

Berend a történész biztonságával foglalja össze a feudális maradványokkal át- meg átszőtt, külterjes, tőkehiánnyal küszködő, sok évtizedes elmaradottság bélyegét viselő magyar mezőgazdaság történelmi kialakulását. S ez itt igen fontos, hisz a hivatalos szemlélet éppen az volt, hogy az ötéves terv alakítja át országunkat ipari országgá, felszámolva az ipar területén fennálló lemaradásunkat. A valóságban azonban a második világháború előtt és alatt a nagyiparnak a haditermeléssel kapcsolatos ágai (amelyeket a két világháború között sem lehetett az ország általános fejlettségéhez képest elmaradottnak nevezni) az akkori legmodernebb technika alapján kiépülve álltak a német hadigépezet szolgálatába. A második világháború éveiben az iparból származó nemzeti jövedelem már jelentősen meghaladta a mezőgazdaságból származót.

A háborús pusztítás elsősorban a mezőgazdaságot és a közlekedést érintette, az állatállomány és a járművek elhurcolása miatt. A gyáripar és kisipar termelési berendezése, erő- és szerszámgépei jóval kevesebbet szenvedtek. De éppen a közlekedés és a mezőgazdaság volt az, amely égető szükségleteinek kielégítését a végletekig halasztgatta a gazdaságpolitika. Talán nem hiábavaló itt az eredeti (fel nem emelt) ötéves terv néhány célkitűzését felsorolni, amelyek — mint Berend összefoglalóan megállapítja — önmagukban is igen szerények és elégtelenek voltak, s amelyek végrehajtására a terv elegendő eszközt nem irányzott elő.

„Négyszeresére emeljük a szuperfoszfát, három és félszerelésére a pétisó termelését". Ha ezt végrehajtottuk volna, és megnégyszereztük volna műtrágyafelhasználásunkat, akkor sem értük volna el a fejlett mezőgazdasági országokat, ahol, mint Dániában, de még az NDK-ban is, hektáronként 100 kg-on felüli a felhasználás, hanem csak a szintén igen elmaradott Lengyelország akkori színvonalát érhettük volna el, saját 6 kg-os felhasználásunkat 24 kg-ra emelve. A pétisó termelése azonban 1954-ig nem egészen 20 százalékkal, a szuperfoszfát pedig nem egészen kétszeresére emelkedett.*

„...öt év alatt 200 ezer hold új öntözött területet nyerünk..." Ezt sem hajtottuk végre, felényire sem — s csak a 60-as években értük el az önmagában is igen szerény célt, amely a termőterület nem egészen másfél százalékának öntözését jelentette.**

„Az ötéves terv végén az állam kezén 24 ezer új traktor lesz, 4000 új cséplőgép és 1400 új arató-cséplőgép". A traktorok száma 1949 és 1954 közt ténylegesen mintegy 4650-nel emelkedett. Igaz, az arató-cséplőgépek száma 2300-ra szökött, de a cséplőgépek száma ezenközben nemhogy nem emelkedett, hanem több mint 3000-rel csökkent.*** A 24 ezer új traktort csak a 60-as években értük el.

„Az ötéves terv keretében villamosítunk 1500 községet... s ezzel az ország valamennyi községében kigyullad a kultúra lámpása." A faluvillamosítást ugyancsak a 60-as években fejeztük be, az öt év alatt csak 600 községet villamosítottunk. Megjegyzendő azonban, hogy még 1960-ban is az összes lakások kerek 26 százalékában nincs villany (a falusi lakások számához viszonyítva az arány megfelelően magasabb), és az azóta újonnan épített lakásoknak még mindig mintegy 10 százaléka villanyvilágítás nélküli.**

A mezőgazdaság részben megtervezett, részben a tervezettet is túlteljesítő elhanyagolása mind a közellátás, mind az agrárexport oldaláról veszélyeztette a fejlődést. Már 1950-ben nagy hiányok lépnek fel, s alapvető szükségleti cikkekben sem sikerül biztosítani a lakosság ellátását.

* Statisztikai Évkönyv, 1949—55. 80—81. l., 182. l.
** Uo. 183. l.
*** Statisztikai Évkönyv, 1954.
**** Statisztikai Évkönyv, 1949—55. 350. l. és 1964.

Berend ezután, részletekbemenően elemezve az életszínvonalat és életkörülményeket meghatározó legfontosabb intézkedéseket, végül erre a következtetésre jut: „A szocialista átalakítás terén kibontakozó irreális sietség, s hibás gazdaságfejlesztési koncepció tehát már a terv megindítása idején az életszínvonal emelésének fékjévé vált, s a pártvezetés gyakorlatilag elhalasztotta a lakosságnak jólétet ígérő, ez időben is sűrűn emlegetett programját. A szavak és tettek e téren jelentkező eltérése, a hibák leplezésére való törekvés, a mértéktelen öndicsőítés rendkívüli károkat okozott." (126. l.)

Berend példamutatóan dokumentált, levéltári kutatásokra alapított, sok anyagot felölelő tömör tanulmánya egészében helyesen dolgozza ki és mélyíti el azt az értékelést, amelyet az MSZMP 1956. decemberi határozata adott meg.

Egyetlen fontosabb kérdésben szeretnék itt csak vitatkozni a szerzővel. Berend — helyesen — következetesen harcol az ellen a felfogás ellen, hogy a hibák eredete az 1951. évi tervfelemelésekben keresendő, és meggyőzően mutat rá, hogy az összes lényeges gazdaságpolitikai hiba, nem is csírájában, hanem jól kifejlett mértékben megtalálható már az eredeti ötéves tervben, sőt a hároméves tervet befejező 1949. évben is. Nem értek egyet azonban azzal, hogy ezt az időpontot mintegy gazdaságtörténeti periodizálásra is fel kívánja használni, mondván, hogy „1948 nyarán, őszén a magyar gazdaság fejlődése fontos fordulóponthoz ért . . . az ország újjáépítése befejezéséhez közeledett." (9. l.)

Az ország újjáépítése, a helyreállítás periódusa azonban 1952-ig tartott. A magyar ipar ugyanis már a negyvenes években mintegy 900 ezer főt foglalkoztatott, és ezt a létszámot csak 1952-ben érte el újra.* Az újjáépítésre jellemző gyors fejlődési ütem mindaddig biztosítható volt, amíg ebből az egyszer már rendelkezésre álló forrásból meríteni lehetett. Helytelen tehát az „utolsó békeév", azaz 1938 szintjeivel és arányaival mérni háború utáni gazdasági fejlődésünket. E viszonyítási alapot ugyanaz a gazdaságpolitika jelölte ki, amelyet Berend sikerrel és mélyen bírál.

Az ipar növekedésének lelassulása 1952-ben tehát nemcsak és nem elsősorban a helytelen gazdaságvezetésnek, hanem mindenekelőtt az újjáépítés tényleges befejezésének következménye. Az addig elkövetett hibákat azonban kétségtelenül betetőzte az, hogy a fejlődés e minőségi csomópontját a gazdasági vezetés nem ismerte fel.

A gazdasági fejlődés mélyebb sajátosságait, tendenciáit és csomópontjait azonban csak tudományos elemzés tárhatja fel — s e korszak éppen ezt akadályozta meg a statisztikai adatok titkossá nyilvánításával és az önálló gondolatok elnyomásával. Berend T. Iván könyve szép példája annak, hogy mire képes a tudományos elemzés, ha szabadon hozzájuthat a tényekhez és szabadon fejtheti ki az ezekből levont gondolatokat. Újabb adatok és tények napfényre kerülésével tán még részletesebb és élesebb lesz a kép — de úgy érzem, hogy a múlt elemzésével Berend egyben a jelen közgazdaságtudományának adott fel megválaszolásra érdemes kérdéseket. E kérdések körültekintő, alapos, marxista megválaszolásától nagymértékben függ jövendő gazdasági fejlődésünk.

* Statisztikai Évkönyv, 1943/6. 21. l. 1949–55. 57. l.

FRISS ISTVÁN:

Berend T. Iván könyvéről

Berend T. Iván érdekes és értékes tanulmányát nem lehet csak ismertetnem — vitatkoznom kell vele. Ezt meg kell tennem, mert nem kívánatos, hogy helytelen nézetei közvéleménnyé váljanak. Ilyen veszély pedig már csak azért is van, mert a szerző tárgyi tudása széles körű, írásmódja szuggesztív.

Előszavában Berend közli, hogy nem a gazdasági fejlődés egészét tárgyalja, hanem a gazdaságpolitika hibáinak kialakulását vizsgálja. A hibás gazdaságpolitika — mondja — 1948 és 1950 között bontakozott ki. Nem vállalkozik az 1948-tól 1961—1962-ig terjedő, szerinte alapjában egységes korszak belső gazdaságtörténeti szakaszainak meghatározására, de nagyon indokolatlannak és elhibázottnak tartja azt az álláspontot, mely a belső történeti szakaszhatárt 1951 elején, az első ötéves terv előirányzatainak nagyarányú felemelésében jelöli meg.

Mivel az itt érintett kérdések teszik a könyv alapgondolatát és fő tartalmát, érdemben később, a könyv tartalmának ismertetésekor térek vissza rájuk. Egyelőre csak néhány szót a minden történeti jellegű vizsgálódásnál fontos helyes periodizációról. Helyes a periodizáció akkor, ha a periódusok határai a fejlődés csomópontjai. A feladat tehát az, hogy a kutató nyomon kövesse az ellentmondások — a kutatás tárgyától függ, hogy mely ellentmondások — alakulását, fejlődését és megtalálja e fejlődés csomópontjait. Ezek azok az események, melyek az ellentmondások halmozódása vagy kiéleződése folyamán végül is bekövetkeznek, és bizonyos addigi fejlődési folyamatoknak tetőzései vagy megtagadásai, egyben pedig új, vagy legalábbis fontos új vonásokat is mutató fejlődési folyamatok kiindulási pontjai vagy fontos állomásai.

A könyvecske I. része a gazdaságpolitika szocialista koncepciójának kialakulásával s az azt befolyásoló politikai tényezőkkel foglalkozik. 1948 nyarán—őszén a magyar gazdaság fejlődése fontos fordulóponthoz ért. Lezárult a népi demokratikus forradalom első szakasza. A szocialista építés reális programjának kialakítása került napirendre. Ezt a programot 1949 tavaszán a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének az első ötéves tervről hozott határozata hat pontban foglalta össze: 1. Magyarország iparosításának meggyorsítása, elsősorban a nehéz- és gépipar fejlesztése; 2. a mezőgazdaság elmaradottságának felszámolása; 3. az életszínvonal emelése; 4. a kultúrforradalom véghezvitele; 5. a város és falu közötti különbség megszüntetése gazdasági-társadalmi feltételeinek megteremtése; 6. a honvédelem fejlesztése.

„Vitathatatlan — írja Berend —, hogy a szociális célkitűzések napirendre tűzése időszerű volt, s nem tekinthető a magyar gazdasági-társadalmi adottságokra „ráerőszakolt", azoktól idegen vagy akárcsak elsietett lépésnek sem." (11. l.) E megállapítását sok adattal, Magyarország fejlődését haladottabb országok fejlődésével való összehasonlítással támasztja alá. Ezután röviden jellemzi az 1948—1950-es évek fejlődését. Beszél arról, hogy 1948 után tömegesen állítottak munkásokat a gazdaság, az államapparátus és a hadsereg vezető posztjaira. Ugyanakkor támadás indult a volt uralkodó osztályok kulturális monopóliuma ellen.

Az 1948 és 1950 között kialakított új gazdaságpolitika szocialista koncepciójának érvényre juttatása hamarosan meghozta első eredményeit. Részben ezek közé sorolja szerző az 1949-ben, a hároméves terv utolsó évében elért gazdasági sikereket is. 1949-ben megindult és 1950-ben lendületesen kibontakozott a gyáripari koncentráció és profilozás. Ez a termelékenység és termelési volumen növelésének nagy jelentőségű tényezőjévé vált. A beruházásoknak és a gyáriparba újonnan bevont munkástömegeknek nagy részük volt abban, hogy 1950-ben az ipar majd minden ága gyorsan fejlődött. Berendezkedtek számos új termék, szerszámgéptípus, arató-cséplőgép, röntgencső, vegyipari cikk előállítására. A munkás és alkalmazotti össznépesség egy főre jutó reáljöve-

delme 1950-ben 2,8 százalékkal emelkedett. (A KSH 1957. évi kiadványa 1950-re még 5,7 százalékos emelkedést közölt.) A társadalombiztosításba bevont lakosság száma ugyanebben az évben 3,8 millióról 4,4 millióra növekedett. Az egy biztosítottra jutó táppénz, gyógyszer- stb. költség mintegy 10 százalékkal nőtt. Ugyanebben az évben az általános iskolai tanulók létszáma 46 ezer, a középiskolások létszáma 14 ezer, az egyetemi hallgatóké 9 ezer fővel emelkedett.

De már egy évvel előbb, 1949-ben letartóztatták, majd kivégezték Rajk Lászlót több más kiváló kommunista vezetővel együtt, és a Rajk-per jeladás volt a beteges bizalmatlanság, örökös gyanakvás, kíméletlen megtorlás, demagóg szólamuralom meghonosítására, és a törvénytelenségek sorozatát nyitotta meg.

1948-ban a Tájékoztató Iroda határozata nyomán törésre került a sor Jugoszlávia és a többi szocialista ország között. 1948—1949-ben elmérgesedett a német kérdés, s 1949-ben megszilárdult Németország nyugati és keleti részének kettéválása. Kiéleződött a helyzet Ázsiában is. Berend a Sztálin—Molotov-i külpolitikai vonal, illetve a megtett lépések alapján úgy látja, és ezt súlyos hibaként rója fel: azzal számoltak, hogy néhány éven belül elkerülhetetlenül világháború fog bekövetkezni.

A tanulmány II. része néhány bevezető oldalon és három fejezetben a gazdaságpolitikában kialakuló hibák rendszerével foglalkozik. A bevezető részben a szerző leszögezi, hogy nem az objektíve elkerülhetetlen hibákról akar beszélni. 1953. június végén hozott határozatában a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége súlyosan elítélte a párt addig követett gazdaságpolitikáját. Berend megjegyzi, hogy ezt a határozatot nem hozták napvilágra, megállapításait a közvélemény a néhány héttel később, július 4-én nyilvánosságra hozott kormányprogram alapján ismerte meg. Ebben a megjegyzésben két kisebb pontatlanság van: egyrészt a kormányprogram mindössze egy héttel a Központi Vezetőség ülése után hangzott el, másrészt a határozatról később a Politikai Bizottság még egy Irányelveknek nevezett részletes okmányt adott ki. Berend a Központi Vezetőség bírálatából két pontot említ: a valóságos erőforrásokkal nem számoló, az ország erejét túlzottan igénybe vevő, s ezért a dolgozó nép életszínvonalának csökkenésére vezető beruházási, iparosítási politikát és a gazdaságilag, politikailag kellően alá nem támasztott, túl gyors ütemű szövetkezetesítési politikát.

1953. július 11-én Rákosi Mátyás a budapesti pártaktíva-értekezleten kijelentette, hogy a legkomolyabb hibát ott követtük el, amikor 1951 februárjában túlságosan megemeltük első ötéves tervünk ipari célkitűzéseit. Berend ebből először is azt a következtetést vonja le, hogy Rákosi saját felelőssége csökkentésére törekedve a hibák fő okát 10 vagy 20 milliárdos beruházási túlemelésre bagatellizálja, azután pedig — meglepő módon — erre az „önigazoló törekvésre" vezeti vissza azt a periodizációt, mely szakaszhatárt állapít meg az MDP II. kongresszusában. Ebben az összefüggésben írja: „Az MDP gazdaságpolitikáját elemző tanulmányában például Friss István olyan periodizációt ad, mely szerint az MDP gazdaságpolitikájának első szakasza 1948-tól az MDP II. kongresszusáig, 1951 februárjáig terjed, s ezt a szakaszt alapjában helyes gazdaságpolitika jellemzi, a súlyos gazdaságpolitikai hibákat a második, 1951 februárjától 1953 júniusáig megjelölt periódusban véli felfedezni." (39. l.)

Berend szerint azzal, hogy periódushatárrá teszik, túlértékelik a tervfelemelést, márpedig „az MDP II. kongresszusán elfogadott tervemelés... káros szerepének túlértékelése elhomályosítja a történeti folyamatok valódi menetét, s megnehezíti a kibontakozó, egy ideig eluralkodó hibák jellegének, okainak feltárását". (40—41. l.) De tényleg erről van-e szó?

A Berend által hivatkozott helyen a következőt írtam: „Az első szakaszban, tehát a Magyar Dolgozók Pártja megalakulásától a II. kongresszusig évről évre meredeken emelkedett az ipar és építőipar össztermelése és jelentékeny mértékben a mezőgazdaság össztermelése, valamint a nemzeti jövedelem. Erősen növekedett mind az ipari, mind a mezőgazdasági munka termelékenysége, és egyre nagyobb összegű beruházások mellett következetesen emelkedett mind

a munkások és alkalmazottak, mind a parasztság egy főre jutó reáljövedelme csakúgy, mint a munkások és alkalmazottak reálbére és a parasztok fogyasztása. Ez azt mutatja, hogy a gazdaságpolitika általában megfelelt az épülő szocializmus gazdasági törvényei követelményeinek és elősegítette ezek érvényesülését. Sok minden — így maguk a termelési sikerek is, nemkülönben a gyárakban folyó munkaverseny hatalmas lendülete, a termelőszövetkezeti mozgalom első nagy sikerei — arra mutat, hogy ebben a szakaszban a munkásosztály és a dolgozó tömegek bizalma a párt iránt általában erősödött, a munkásosztály szövetsége a dolgozó parasztság többségével általában kielégítően alakult."*

Mindaz, amit maga Berend az előbb ismertetett I. részben a gazdasági élet fejlődéséről mond, alátámasztja idézett megállapításaimat. E megállapítások a gazdasági élet alapvető történéseire vonatkoznak. 1951-től kezdve pedig e történések nagy része már egész másként alakult. Tehát az MDP II. kongresszusa mint periódushatár valóban a vizsgált fejlődésnek olyan csomópontja, amelyben a fejlődés alapvető vonásainak lényeges változása következett be. További bizonyítás vagy indokolás felesleges.

Berend okoskodása ezzel szemben egy nagyjából — azért nagyjából, mert egyes részletei, mint látni fogjuk, nem helytállók — helyes premissza és egy helytelen konklúzió. A premissza lényege, hogy a hibák kezdetei, csírái már 1948—1950 között kimutathatók, s olyan felfogásokra, koncepciókra, magatartásra vezethetők vissza, melyek 1948-ban vagy még korábban alakultak ki. Ez teljesen vitathatatlan. De teljesen abszurd ebből azt a következtetést levonni, hogy a II. kongresszus nem lehet periódushatár. Abszurd azért, mert az következnék belőle, hogy legalábbis 1953 júniusig — vagy tovább? — csak egyetlen összefüggő gazdaságpolitikai szakasz van, s azt egy gyökerében elhibázott gazdaságpolitika jellemzi, hogy Magyarországon attól kezdve, hogy a proletariátus kezébe vette a hatalmat, attól kezdve, hogy proletárdiktatúra lett, alapvetően eltorzult, rossz gazdaságpolitika érvényesült.

A II., tehát a kialakuló hibák rendszerével foglalkozó rész három fejezete közül az első s egyben legrövidebb az irreális sietség szemléletével foglalkozik a szocialista termelési viszonyok kialakításában. A szerző rámutat arra, hogy a Kommunista Párt 1947-ben — mint ezt például a választások előtt megjelent hivatalos pártállásfoglalások mutatják — a szocialista átalakulást hosszabb történelmi folyamatnak tekintette. 1947 augusztusában Révai azt írta: „meg kell szilárdítani a paraszti magántulajdont", sőt még 1948. április végén is Rákosi maga így szónokolt: „a parasztság biztos lehet afelől, hogy teljes erővel megvédjük földjét és magántulajdonát". Ezzel szemben a Pravda 1950 január 1-i számában megjelent cikkében Gerő már azt írta, hogy „az ötéves népgazdasági terv fő feladata abban áll, hogy biztosítsa a szocializmus alapjainak lerakását az egész magyar népgazdaságban, tehát a város mellett a falun is". Megállapítja Berend, hogy „a parasztság körében e hatalmas horderejű átalakítás gazdasági és politikai feltételei, társadalmi előzményei még jórészt hiányoztak". (44. l.) Indokolatlanul nagymértékben, indokolatlanul gyorsan hajtottuk végre a magánkisipar kiszorítását is. 1948 decemberében több mint 180 ezer magánkisiparos működött 187,7 ezer alkalmazottal, két évvel később már csak 120 ezer, mindössze 29 ezer alkalmazottal. Ezzel kétségkívül rontottuk a lakosság ellátását, különösen a szolgáltatások, javítások terén. Hasonló hibát követtünk el, ugyancsak a lakosság rovására a magánkiskereskedelem gyors és nagymérvű kiszorításával. Mindez történeti tény.

Már nem történeti tény, hanem a szerző egyéni és vitatható nézete, hogy „az új jellegű ötéves terv 1950 elején történő megindítása ugyanis önmagában is az irreális sietség szemléletének szüleménye volt". (48. l.) Berend azzal érvel, hogy a nagy új létesítményekre épített terv sok tekintetben megalapozatlan

* Friss István: A Magyar Dolgozok Pártjának gazdaságpolitikája. Az MTA Társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei. 1961. 1—3. sz. 61. l.

volt, hogy az előkészítés munkálatait egy év alatt nem tudták elvégezni. Bizonyítékul felhozza, hogy a beruházásokat tervdokumentáció nélkül kezdték el, menetközben sok tervváltoztatás volt, ami hatalmas károkat okozott. Nagy fontossága lett volna a szabványosításnak, de 1950-ben az ötéves terv szabványszükségletének csak 6 százaléka készült el. Elsietetten hajtották végre a profilozásokat, ami minőségromlásra, termelési zavarokra vezetett. Még súlyosabb hiba volt, hogy a beruházások gazdasági vonatkozásait nem tisztázták kellően. Továbbá: az ötéves terv megindításakor a terv még nem tartalmazott műszaki fejlesztési előirányzatokat. Vagyis, összegezi Berend: „a nyugodt, körültekintő megalapozás, esetleg a hároméves terv befejezése után egy-két éves átmeneti terv beiktatása az egyszeri átszervezési feladatok végrehajtása és a hosszabb távra szóló tervfeladatok előkészítése, megalapozása céljából elmaradt!". (53. l.)

Mindazok a hiányosságok, amelyeket Berend említ, és még mások is, valóban fennálltak, bár az előkészítő munkák nem egy évig, hanem jóval több mint másfél évig tartottak. Csakhogy ezek a hibák nagyrészt tapasztalatlanságunkból és megfelelő káderek hiányából folytak. Leküzdésükhöz semmiképp sem lett volna elegendő egy-két év, feltehetően három-négy vagy öt év sem. Hiszen hiába ismertük fel és panaszoltuk fel már 1950 folyamán a Berend által említett hibákat a beruházás, a szabványosítás, a műszaki fejlesztés stb. terén, ugyanezek a hibák mind megvoltak még öt évvel később is. Az első hároméves tervet első, később sem nagyon megváltoztatott formájában egy kommunistákból álló viszonylag kisszámú munkaközösség hozta létre, nagyrészt társadalmi munkában, néhány hónap alatt. Pedig ez újszerűbb dolog volt, minőségileg nagyobb változást jelentett, mint a hároméves terv sikeres lebonyolítása után megindított ötéves terv. Vitathatatlan, hogy további egy-két év alatt tökéletesíteni lehetett volna a tervet. Ekkor azonban erre az egy-két évre kellett volna külön tervet készíteni. A tökéletes tervkészítés kulcsa ma, tizenöt évvel később sincs birtokunkban. Egész jó érveket lehetett tehát felsorakoztatni amellett, hogy 1950. január 1-ével induljon meg az ötéves terv.

A II. rész második, legnagyobb fejezete az iparosítás elméletének és az iparfejlesztés irányának hibáit tárgyalja. A szerző itt először is megállapítja, hogy a gazdaságfejlesztési tervek nem nyugodtak a magyar gazdaság valóban tudományos igényű elemzésén, a világgazdaság és a modern technika fejlődési irányzatainak felmérésén. Kialakításukban nagyobb szerepük volt a készen kapott dogmáknak, a sztálini iparosítási elmélet tételeinek. Meggyőzően mutatja be, hogy a kapitalista és a szocialista iparosítás sztálini leegyszerűsített szembeállítása nem felel meg a gazdasági folyamatok valóságának. A nehézipar fejlődésének elsődlegessége valóban általánosan jellemző törvénye minden modern ipari fejlődésnek, de önmagában még nem határozza meg a fejlődést, mert a nehézipar nagyon sok mindenfélét jelent, a technika fejlődésével változik különböző részeinek súlya, változik a nehézipar s az egész ipar struktúrája.

Ezt követően a szerző viszonylag bőven taglalja, hogy a terv nem vette figyelembe a szocialista tábor kialakítását, bár a termelőerők fejlettségi színvonala ma már lehetetlenné teszi, különösen kisebb országok esetében, a nemzeti határok közé zárt gazdaságfejlesztést. Azt állítja, hogy a szocialista útra lépő országok kezdettől fogva a közös gazdaságfejlesztés útjára léphettek volna, mert azonos társadalmi rendszerű országok számára lehetőség nyílt az iparosítási politika egybehangolására. Adatokat hoz fel arra, hogy voltak is törekvések Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország részéről szoros gazdasági együttműködés kialakítására. Ezek azonban a jugoszláv ügy kirobbanása és elmérgesedése után lekerültek a napirendről.

Megállapítja Berend, hogy „a tervjavaslat nem állította előtérbe a gazdaságosság, a legmagasabb fokú termelékenység, műszaki-technikai korszerűség igényét, nem képezett ezek alapján helyes súlypontokat a fejlesztésben, s nem tartalmazhatta a nemzetközi szocialista munkamegosztás követelményeit. . . . a terv nem alapult a hazai természeti és gazdasági adottságok, nemzeti sajátossá-

gok elmélyült elemzésén sem. ... nem előzte, nem is előzhette meg annak kikutatása, mely ágazatok legerőteljesebb fejlesztésével, legszélesebb piacokra történő kiépítésével lendíthető előre legeredményesebben az ország iparosítása s ... nem történt ilyen felmérés mezőgazdasági vonatkozásban és az ország gazdasági struktúrája terén sem." (70—72. l.) Érdekes adatokat közöl a szerző az első ötéves terv kialakulásának egyes szakaszairól, arról, hogy hogyan emelkedtek fokozatosan a terv termelési és különösen beruházási céljai, hogyan vált a terv egyre feszítettebbé. Az 1948 őszi tervvariáns öt évre 27,6 milliárd forint beruházást irányzott elő, az MDP Központi Vezetősége által 1949 április elején elfogadott határozat ezt már 35 milliárdra emelte, az 1949 december 9-én az országgyűlésben megszavazott tervtörvény 50,9 milliárd forint beruházást írt elő. Emelkedtek természetesen az összes egyéb előírások is, de korántsem azonos mértékben. Így az egyes népgazdasági ágak fejlesztési arányai a tervezés folyamán erősen eltolódtak. Az 1948 őszi tervvariáns szerint a beruházásoknak mintegy 20 százaléka — 5,4 milliárd forint — esett a mezőgazdaságra. Az 1949. áprilisi tervvariánsban a mezőgazdasági beruházások valamivel nagyobb összeggel, 6 milliárddal szerepelnek. Ez azonban az összes beruházási előirányzatnak már csak 17 százaléka. A decemberi tervtörvényben a mezőgazdasági beruházásokra már csak az összes beruházások 15 százalékát irányozták elő, bár ez összegszerűen 8 milliárdot tett ki.

A terv egymást követő variánsaiban tehát az arány a mezőgazdaság és az ipar között egyre inkább az ipar javára tolódott el. Az iparon belül hasonlóképpen egyre nőtt a nehézipar, különösen a bányászat, vas-, fém- és gépipar aránya. Ezen belül még különösen a fűtő- és alapanyagok: szén, vas, acél, hengerelt acél súlya. Berend ezt „a nehézipar kettős értelemben — más ágazatokhoz képest és az ágazaton belül is — egyoldalú" fejlesztési koncepciójának nevezi.

Az országgyűlés decemberi ülésén Gerő három tényezővel indokolta a beruházásokra előirányzott összeg felemelését: az ipari termelésnek vártnál nagyobb fejlődésével, a nemzeti jövedelemnek az előirányzottnál nagyobb emelkedésével és a munkaversenymozgalom kiemelkedő eredményeivel. Berend az egyoldalú és túlfeszített iparfejlesztési koncepciót a politikában jelentkező hibákra vezeti vissza, elsősorban a fennálló háborús veszély eltúlzására és politikai hibákkal történt elmélyítésére. „A tervek egyoldalú feszítéseinek valóságos okaira — írja — csakis a katonai szempontok figyelembevétele adhat magyarázatot". A katonai szempontok elsődlegességének érvényesülésére példaként hozza fel a földalatti vasút építkezését is, mert ez egyebek között légvédelmi óvóhelyek biztosítását és a nagy pályaudvarok stratégiai szempontból fontos Duna alatti összekötését szolgálta. Egy bizalmas feljegyzésből idézi: „... a beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg, és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be", hozzáteszi: „az események és a technika túl gyorsan fejlődnek ahhoz, hogy nem egészen másfél évtized távlatából, utólag különösebb bizonyításra lenne szükség a gazdasági szempontok hátrányára érvényesített katonai-politikai álláspontok hibás voltáról" (95—96. l.) Megemlíti még, hogy ezek az álláspontok az 1950-es évek elején katonai szempontból is korszerűtlenek voltak, mert a hagyományos fegyvereken alapuló, gyorsan elavuló stratégiai szemléletet tükrözték.

Az előző fejezet ismertetésekor már foglalkoztam Berendnek azzal az állításával, hogy első ötéves tervünk előkészítése és beindítása elsietett, idő előtti volt. Utaltam arra, hogy Berend adatai mind helyesek, de az adatok interpretálása erősen vitatható. Ez elmondható az éppen ismertetett fejezetről is. Az ebben a fejezetben közölt számok, adatok mind helytállóak, de úgy vannak kiválasztva, csoportosítva, magyarázva és kommentálva, hogy a szerző tételeit igazolják. Azt a tételt, hogy gazdaságpolitikánk alapvetően már 1948—1950 között hibás volt, rossz volt. Erre a tételre a tanulmány egészének ismertetése után még egyszer visszatérek, itt csak az adott fejezetben foglalt magyarázatok néhány egyoldalúságára és hiányosságára utalok.

Az egész gazdaságpolitika ellen felhozott legsúlyosabb érv az, hogy a háborús veszély erős eltúlzásán, túlbecsülésén alapult, s ezért az ország egész gazdasági fejlődését túlságosan alárendelte a katonai szempontok, a honvédelem szempontjai érvényesítésének. Utólag, mondja a szerző, már nem is szükséges bizonyítani, hogy az egész szemlélet hibás volt. Utólag már valóban nem szükséges bizonyítani, hogy a pártvezetés a valóságosnál súlyosabbnak, fenyegetőbbnek, közelibbnek ítélte meg a háborús veszélyt, hiszen íme, 1948—1950 óta másfél évtized telt el anélkül, hogy Magyarország háborúba keveredett volna. Ez vitathatatlan. Ez az érv azonban csak annyit bizonyít, hogy a Magyar Dolgozók Pártja vezetősége tévesen értékelte a nemzetközi helyzetet. De nemcsak az MDP vezetősége. Hasonlóan ítélték meg a kommunista és munkáspártok szerte a világon és nagyon sokan a vezető kapitalista országok polgári pártjai és politikusai közül is. A nemzetközi politikai helyzet már 1948—1950-et megelőzően is rendkívül feszült volt, és ez a feszítettség 1950 közepéig legfeljebb rövidebb átmeneti időszakokra enyhült, de 1950 júniusában Amerika koreai agressziójával csaknem a végsőkig fokozódott. Történetietlen szemlélet azt vetni az MDP vezetősége szemére, hogy túlbecsülték a háborús veszélyt. Nem is foglalkozom azzal a kérdéssel: milyen része lehetett a fegyverkezésnek abban, hogy nem lett háború. A háború veszélyével akkor számolni kellett, és ha számolni kellett, akkor ennek kellett alárendelni a gazdasági szempontokat. Igaz, hogy Berend szerint katonai szempontból is helytelen dolgokat cselekedtünk, mert a hagyományos fegyvereken alapuló és gyorsan elavuló stratégiára építettünk. Lehet, hogy Berendnek igaza van. De történelmileg ezt is csak azon az alapon lehet elbírálni, hogy mi volt akkor, tehát 1948—1950-ben a haladó katonai tudomány álláspontja. Az MDP vezetői ugyanis honvédelmi, katonai szempontjaik kialakításában azokra építettek, akikről joggal feltételezhették, hogy méltó képviselői a modern katonai tudománynak. Berend tételének legerősebb tartóoszlopa tehát agyaglábakon nyugszik.

De még a főtétel segédtételeinél is ellentétbe kerül a szerző a történeti szemlélettel. Teljesen igaza van abban, hogy akkori iparosítási elképzeléseink a Szovjetunió iparosításának sematikus, sablonos, kritikátlan másolásán, nem pedig a magyar gazdaság valóságos helyzetének, a világgazdaság fő fejlődési tendenciáinak, technikai irányzatainak felmérésén alapultak. Ez vitathatatlan. De a történésznek azt is tudnia kell, hogy a Szovjetunió példája egy világméretű és történelmi jelentőségű, hatalmas siker példája volt. Azt is tudnia kellene, hogy a világgazdaság fő fejlődési tendenciáinak és technikai irányzatainak felmérését a mienknél sokkal nagyobb anyagi és szellemi felkészültséggel sem könnyű kielégítően elvégezni. Ezen az alapon valószínűleg máig sem jutottunk volna el első ötéves tervünk elkészítéséig. Mint marxistának azt is tudnia kell, hogy csak saját tömeges tapasztalataink gondos elemzése, nem pedig ki nem próbált elméleti elgondolások és konstrukciók alapján építhetjük fel és tökéletesíthetjük terveinket és tervezésünket. Épp ezért nem tekinthető komoly érvnek az sem, ha Berend a tervek többszöri felemeléséből arra következtet, hogy már 1949-es tervünk is túlfeszített volt. Mi adja a túlfeszítés mértékét? Hiszen ennek az állítólag túlfeszített tervnek termelési és beruházási előirányzatait 1950-ben következetesen túlteljesítettük.

De talán az bizonyítja a túlfeszítést, hogy „a nagylétesítmények terén már egyre inkább jelentkeztek zavarok", hogy sokszor került sor tervmódosításra, vagy hogy az építkezések aránya a gépekhez képest túl magas volt? Mindezek a hiányosságok, sok mással súlyosbítva, valóban megvoltak. De Berend, a történész ne tudna arról, hogy ezek sokkal későbbi korszakokban is előfordultak? Ne tudna arról, hogy még sok évvel később is sokszor kellett beruházásokat teljes tervdokumentáció nélkül megindítanunk? Ne tudna arról, hogy a beruházások eldöntésében a gazdaságossági számítások és mutatók sok évvel később is csak viszonylag kis szerepet töltöttek be?

Történetietlen az a mód is, ahogyan Berend a szocialista országok nemzet-

közi együttműködéséről ír. Itt egyébként egy kis ténybeli tévedése is van. Azt írja, hogy az 1949-ben létrehozott Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa kezdetben elsősorban a külkereskedelem összehangolása és fejlesztése, műszaki tapasztalatok cseréje, szakemberképzés stb. formájában tevékenykedett. Ezzel szemben tevékenységének legelső szakaszában, első háromnegyed évében a KGST központi szervezetében éppen arra törekedtek, amiről Berend azt írja, hogy nem szerepelt tevékenységében: a szocialista országok iparosításának nemzetközi koordinálására. Csak amikor kitűnt, hogy ez az út az adott körülmények közt járhatatlan, akkor tértek át arra, hogy főként a külkereskedelem útján próbálják a szocialista országok iparosításának összehangolását elérni. Egyébként az újabb kísérlet a tervkoordinációra nem „közel másfél évtized múltán került napirendre" (70. l.), hanem már 1956—1958-ban. Jugoszláviának Bulgáriával és Albániával tervezett rendkívül szoros gazdasági együttműködési terve a Tájékoztató Iroda közleményét követő események nyomán természetesen tárgytalanná vált, és azzá vált Jugoszláviának más szocialista országokkal való együttműködése is. De aki ismeri azt a gazdag irodalmat, amely a szocialista országok nemzetközi együttműködésének nehézségeivel foglalkozik, az semmiképp sem tételezheti fel, hogy a többi szocialista ország közt egy már nagyon megérett nemzetközi együttműködési szükséglet kielégítése a Jugoszláviával való konfliktuson hiúsult meg.

A tanulmány következő s egyben utolsó fejezete a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolásával, a gazdasági ellentmondások jelentkezésének és az életszínvonal visszaesésének kezdeteivel foglalkozik.

Megállapítja Berend, hogy a pártvezetés a mezőgazdaság fejlesztését inkább csak a szocialista átalakítást követő feladatnak tekintette. Ezt alátámasztja az a tény, hogy az 1950-ben a mezőgazdaság céljaira fordított 960 millió forint mennyiségileg is elmaradt a hasonló célokkal 1949-ben befektetett egymilliárd mögött, s így például az öt évre tervezett 701 ezer szarvasmarha- és 926 ezer sertés-állatférőhelyből az első évben, 1950-ben csak 37,7, illetőleg 48,1 ezret helyeztek üzembe. Igaz, hogy a műtrágyahasználat szántóholdanként az 1949. évi 12,4 mázsáról mégis 19,3 mázsára, az öntözött terület 47,4 ezer kh-ról 56,7 ezerre emelkedett, és a honvédelem, illetőleg a nehézipar fejlesztésével kapcsolatban mondottakból már következik, hogy nagyon nagyarányú mezőgazdasági beruházásokra nem maradt elegendő anyagi eszköz. De — mint a tanulmányban olvashatjuk —, „az 1950-es év gyakorlata... kevésbé súlyosan tükrözi a mezőgazdasági politika hibáit, s a legtöbb területen még nem vezet visszaesésre, csak lassítja az előrehaladást". (99. l.) Aki ismeri e korszak történetét, az tudja, hogy a Tájékoztató Iroda Jugoszláviáról kiadott közleménye fordulatra vezetett az MDP agrárpolitikájában. Míg addig a fővonal a kisparaszti tulajdon védelme volt, utána a mezőgazdaság mielőbbi kollektivizálása került előtérbe, s ez az önkéntesség elvének megsértésére vezetett a termelőszövetkezetek erőltetett fejlesztésében. Berend utal a munkás-paraszt szövetség lazulására vezető tendenciákra.

A következőkben Berend a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolásából eredő három következményt emel ki. Az egyik az, hogy nem lehetett az iparosítás hatására gyorsan növekvő városi lakosság és a nagy építkezések munkásgárdája ellátását megfelelően biztosítani, s így a mezőgazdaság stagnálása a közellátás oldaláról veszélyeztette a gazdaságfejlesztést. A másik az, hogy a mezőgazdasági beruházások visszamaradása lehetetlenné tette, hogy a mezőgazdaságból az ott elvégzendő munkák károsodása nélkül kellő számú új munkaerőt szabadítsanak fel az ipar számára. A harmadik az, hogy az erősen külkereskedelemre utalt magyar népgazdaságnak továbbra is számottevő, sőt jelentősen növekvő mezőgazdasági kivitelre lett volna szüksége, de a mezőgazdasági termelés stagnálása ezt is lehetetlenné tette.

A következőkben Berend a gazdasági ellentmondások fokozatos jelentkezéséről számol be. Első helyen említi a már 1950-ben súlyos mértékben fellépő hiányt egyes alapvető szükségleti cikkekben. Ez vezetett végül arra, hogy 1950

elejétől némely cikkekre újból bevezessék a jegyrendszert. Más problémák is jelentkeztek. Az állami ipar nettó termelési értéke 1950-ben ugyan még jelentékeny mértékben, 12 százalékkal növekedett, de ez azért a fejlődési ütem erős csökkenése volt az előző évben elért 28 százalékos emelkedéssel szemben. A vas-, fém- és gépipar fejlesztésének kiugratása szükségképpen vonta maga után az alapanyagellátási nehézségeket, mert a hazai termelés nem tarthatott lépést a szükséglet növekedésével, a behozatalra pedig hiányoztak az anyagi eszközök. Az alapanyagimport növelése viszont külkereskedelmi nehézségeket vont maga után, a mezőgazdasági és ipari fogyasztásicikk-kivitel erőltetésére vezetett, s ez tovább növelte a közellátási nehézségeket mezőgazdasági és iparcikkekben.

Az ellentmondások halmozódása lehetetlenné tette a tervelőírások teljesítését az életszínvonal területén. Az életszínvonal ugyan 1950-ben még emelkedett, de már csak viszonylag kismértékben. Említettem már, hogy az egy főre jutó reáljövedelem mindössze 2,8 százalékkal növekedett. Ennyivel sem nőttek a reálbérek. A mezőgazdasági cikkek áremelkedését és az 1949 októberében először kibocsátott államkölcsönnek a bérből élőkre eső terhét is figyelembe véve, az egy munkásra és alkalmazottra jutó reálbér mindössze 1,3 százalékkal nőtt, s ha még az ez idő tájt nagyszámban alkalmazott burkolt áremelést, illetve minőségromlást is figyelembe vesszük, a növekedés $^1/_2$ százalékra csökken. Nem jutott eszköz a lakáshiány enyhítésére sem. A kisipar és kiskereskedelem túlzottan gyors felszámolása következtében romlott a helyzet a lakosság által igénybe vett javítások s szolgáltatások terén is.

Tanulmányának ebben a befejező részében Berend hitelesen vázolja fel az ellentmondások kezdődő kibontakozását. Összefoglalja mintegy azt, amit könyvecskéje valóban bizonyít: hogy az 1948—1950 között érvényesülő gazdaságpolitikában kezdeti állapotban már sok hiba megfigyelhető azok közül, amelyek később továbbfejlődve rendkívül súlyos gazdasági és politikai következményekre, gazdasági egyensúlyzavarokra, a dolgozók életszínvonalának csökkenésére, a munkás-paraszt szövetség bizonyos meglazulására vezettek. Ez az, ami a tanulmányban bizonyítva van, és ez nem is kevés, érte feltétlen elismerés jár.

Azt azonban nem sikerült a szerzőnek bizonyítani, hogy „a hibás gazdaságpolitika 1948 és 1950 között bontakozott ki". Nem lehet ugyanis különválasztani a gazdaságpolitikát és a gazdasági élet, a gazdasági fejlődés egészét. Nem lehet olyasmit állítani, hogy a gazdaságpolitika rossz volt, de a népgazdaság minden fontos területén nagy sikereket értünk el. Mit értsünk akkor gazdaságpolitika alatt? Talán bizonyos, a gyakorlattól független elvi álláspontok leszögezését? Akkor nagyon furcsa megállapításokra juthatunk. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai például ismételten leszögezték, hogy a termelőszövetkezetek fejlesztésében szigorúan tiszteletben kell tartani az önkéntesség elvét. A valóságban nem ez történt. De nyilvánvalóan elfogadhatatlan lenne a történteket úgy jellemezni, hogy a termelőszövetkezetek fejlesztésében gazdaságpolitikánk helyes volt, csak éppen gyakorlatunk volt helytelen.

Azt az álláspontot sem tehetjük magunkévá, hogy az 1951-ben vagy 1952-ben foganatosított beruházási vagy közellátási, vagy bérügyi, vagy egyéb gazdasági rendszabályokat és ezek következményeit olyan intézkedésekre vezessük vissza, amelyeket 1948—1950 között hajtottunk végre. A feladat éppen az lett volna, hogy az 1948—1950-es intézkedések jó és rossz hatásait gondosan mérlegelve, szabjuk meg gazdasági cselekvéseinket 1950 után. Ezt elmulasztottuk, s ehelyett a rossz irányba induló úton mentünk tovább, súlyosbítottuk, elmélyítettük, tetéztük a már előzőleg is helytelen kezdeményezéseket. Ez volt az igazi súlyos hiba, de ezt nem 1948 és 1950 között, hanem 1950 után követtük el. Ezért a már korábban is jelentkező ellentmondások 1950 után bontakoztak ki, értek meg és vezettek arra, hogy az eddigi sikerek ellentétjükbe, kudarcba csaptak át.

Berend Iván tanulmányának minden értékét, és ez nem kevés, készséggel elismerve, ezt a helyreigazítást el kellett mondanom.

Külkereskedelmünk a fejlett tőkésországokkal

Az utóbbi években a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások nagymértékben hatottak a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünkre. Ezekkel az országokkal kereskedelmünk gyorsan fejlődött.

Megnevezés	Export			Import		
	1958	1964	Index 1964 1958=100	1958	1964	Index 1964 1958=100
	M $-ban			M $-ban		
Fejlett tőkésországok	157	328	209	141	387	275
ebből:						
EFTA tagjai	59	127	215	55	129	235
Közös Piac tagjai ...	78	157	202	70	181	259

Változott és főleg differenciálódott a fejlett tőkésországok szocialista országokkal szemben alkalmazott kereskedelempolitikája is. Ma már a legtöbb nyugati kormány elismeri azt, hogy a különböző gazdasági rendszerű országok közötti kapcsolatok fejlesztése a nyugati országok számára is előnyös. Nagyobb szerepet kaptak a gazdasági megfontolások, és bizonyos fokig kiszorították a hidegháború idején bevezetett — és célt amúgy sem ért — agresszív rendszabályokat (az embargó politikát, a szocialista országok árui ellen indított politikai kampányokat stb.).

Ma már elfogadottak olyan együttműködési formák, mint a szocialista vállalatok és a kapitalista cégek közötti ipari-kereskedelmi kooperáció. A tőkésországokkal folytatott árucsereforgalmunk az utóbbi időben nagyrészt hosszú lejáratú megállapodások keretében bonyolódik, bizonyos fokig perspektívát adva a kapcsolatoknak. Ötéves árucsereforgalmi megállapodásunk van érvényben Ausztriával, Angliával, Dániával, Kanadával, négyéves Olaszországgal, hároméves Franciaországgal, az NSZK-val, a Benelux Gazdasági Unióval, Svédországgal, Norvégiával. Egy korábban egy évre megkötött megállapodást Finnországgal legutóbb hároméves időszakra hosszabbítottuk meg. Svájccal évenként meghosszabbításra kerül egy régebbi ötéves megállapodás.

Az utóbbi években Magyarország nemzetközi tekintélye lényegesen megnőtt. Megélénkültek a különböző szintű gazdasági találkozók. Ipari-kereskedelmi delegációink jártak a legtöbb nyugat-európai országban, illetve ezeknek az országoknak küldöttségei Magyarországon. Kontaktus létesült a termelők és a felhasználók között; műszaki tudományos együttműködési egyezményeket kötöttünk és még számos vonatkozásban bővültek kapcsolataink.

Örvendetes lenne, ha a kapcsolatok megélénkülése már most új szemléletet hozna a tőkésországok kereskedelempolitikájában is. Ez az új szemlélet — a kölcsönös előnyösség és az egyenjogúság elismerése — azonban csak lassan tör utat magának.

A szocialista országok által a nemzetközi szervezetekben és kétoldalú tárgyalásokon egyöntetűen és követ-

kezetesen képviselt álláspont szerint a nemzetközi kereskedelem legmegfelelőbb alapelve a legnagyobb kedvezmény elve; ennek korlátlanul és feltétel nélkül érvényesülnie kell a különböző társadalmi, gazdasági rendszerű országok közötti kereskedelemben is. A szocialista országok semmilyen diszkriminációt nem alkalmaznak a tőkésországokkal szemben. A gazdasági rendszerek különbözősége valóban szükségessé teszi, hogy a kereskedelempolitika egyes területein az egyenlő jogok és kölcsönös előnyök érvényesítésének módszereit, formáit rögzítsék; ez azonban semmiképpen nem igazolhatja a szocialista országokkal szemben hátrányos, megkülönböztető kereskedelempolitikát.

A politikai célokkal összekapcsolt, megkülönböztető kereskedelempolitikai nézetekkel még ma is találkozunk egyes tőkésországokban. Schröder nyugatnémet külügyminiszter — Johnson elnök „fellazítási" törekvéseihez híven — 1964. július 24-én tartott előadásában nyíltan megmondta, hogy a „keleti népköztársaságok" és az NSZK kereskedelmi kapcsolatai szorosabbra fűzhetők, ha az előbbiek valóban közeledni kívánnak a Nyugathoz és nagyobb gazdasági függetlenséget kívánnak biztosítani maguknak „Moszkvától".

Tervgazdálkodásunk, árrendszerünk körül számos nyugati misztifikáció terjeng. Az Európai Tanács (ennek valamennyi nyugat-európai tőkésország és az Egyesült Államok tagja) 1965. január 14-i konzultatív ülésére beterjesztett úgynevezett „Hagnell jelentés" szerint a tervgazdaságú országokban az árak többé-kevésbé szabad rendszerének mechanizmusát a tervek előírásai helyettesítik, ezekben viszont a gazdaságossági tényezők nem jutnak kifejezésre. Távol áll tőlünk, hogy ármechanizmusunk javításának szükségességét tagadjuk, de minthogy a külkereskedelmi cserearányok — függetlenül a gazdasági rendszertől, minden országban, tehát a szocialista országokban is — a nemzeti jövedelemre növelő vagy csökkentő hatásúak, ezek alakulása számunkra is elsőrendű fontosságú. A cserearányok javítása céljából számos intézkedés történik, ebben tettük érdekeltté a külkereskedelmi vállalatok dolgozóit is, célunk az, hogy ezt az érdekeltséget fokozzuk és az ipari dolgozókra is kiterjesszük.

Számos téves és gyakran tendenciózus nyugati nézettel találkozhatunk a szocialista piaci versenylehetőségekről is.

A szocialista országoknak mint általában a gyors fejlődésre törekvő országoknak, szigorúan gazdálkodniok kell erőforrásaikkal mind a belső termelésben, mind az importban. Minden korlátozástól mentes importpolitikát még a legfejlettebb tőkésországok sem valósíthattak meg. (A szélsőséges agrárprotekcionizmuson kívül is a belső iparvédelem számos válfaját alkalmazzák a fejlett tőkésországok.) De ez a kérdés a fejlődő országok egyik legérzékenyebb problémája is. Így ez alapvetően nem a gazdasági rendszer függvénye. A termékbőség növekedése nyilvánvalóan módosítja majd az importpolitikát is. Döntő azonban, hogy a jelenlegi importpolitika sem diszkriminál semmilyen országcsoportot. A szocialista országokból származó importtal szemben a tőkésországokból származó behozatalt semmilyen hátrányos megkülönböztetés nem éri. Igaz, hogy a szocialista országok egymás közötti forgalmukban kötelező kontingenseket biztosítanak egymásnak, tehát a behozatali lehetőségek biztosításán túl vásárlásra is kölcsönösen kötelezettséget vállalnak. Ilyen megállapodásokat azonban hajlandók vagyunk kölcsönösségi alapon bármelyik tőkésországgal kötni. Abban, hogy erre a szocialista országokkal nagyobbak a lehetőségeink, elsősorban a tervgazdálkodás előnyei fejeződnek ki.

Vannak a tervgazdálkodásnak olyan előnyei, amelyek a velünk kereskedő tőkésországok számára is rendkívül kedvezőek. Ezekről Nyugaton — és sajnos nálunk is — kevesebb említés történik. Konjunktúraingadozásoktól mentes, biztos piacot jelentünk — perspektívikusan is —, vállalataink nagy tételeket vesznek át, bonításuk kifogástalan, pénzügyi kockázattal nem kell számolni és iparunk folyamatos fejlesztése következtében pia-

cunk egyre bővül a tőkés import számára is.

A tőkésországokkal való kereskedelmünk fejlesztését hátráltatják hagyományos nyugat-európai piacainkon a zárt gazdasági csoportosulások: az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) és az Európai Szabadkereskedelmi Övezet (EFTA). Mindkét csoportosulás az integráción belüli forgalomban 70 százalékkal csökkentette eddig az eredeti nemzeti vámtarifákat, a Közös Piac pedig fokozatosan egységes külső tarifát is alakít ki. A vámdiszkrimináción túlmenően különösen a Közös Piac vezetett be eddigi 8 éves létezése alatt a világkereskedelmet gátló számos protekcionista intézkedést, amelyek a tagországokba irányuló magyar exportot is érzékenyen érintették. Speciális intézkedésekkel korlátozták a kívülálló országokból származó mezőgazdasági importot, különösen erősen diszkriminálva ezen belül a szocialista országokat; kidolgozták a közös kereskedelempolitika kialakításának programját, amely szerint ugyancsak megkülönböztetést kívánnak alkalmazni a szocialista országokkal szemben. Most, a Közös Piac válságának időszakában, semmi esetre sem időszerű ennek jövőjét illetően prognózisokba bocsátkozni. Eddig megvalósított intézkedéseik azonban, különösen a vámokat illetően és a mezőgazdasági kereskedelem terén, jelenleg is akadályozzák exportlehetőségeinket.

A fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünk, mint az elmondottakból kitűnik, ma még számos gátló intézkedésbe ütközik. Ezzel egyidőben azonban egyes nyugati gazdasági körökben erősödik az az irányzat, amelyik a szocialista országokkal való gazdasági együttműködés kölcsönös előnyeit felismeri és érvényre juttatni igyekszik. Ennek eredményeképpen több fejlett tőkésország tett lépéseket liberálisabb kereskedelempolitika bevezetésére, keresik az árucsereforgalom bővítésére alkalmas eszközöket. Ezek a lépések azonban még csak a különböző gazdasági-társadalmi rendszerű országok közötti munkamegosztás növelésének kezdetét jelentik.

A fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünk gyors ütemben nő, hat év alatt a kivitel megkétszereződött, a behozatal közel háromszorosára emelkedett. A nemzetközi munkamegosztásba való aktívabb bekapcsolódás azonban átmeneti kereskedelmi mérleg romlást is előidézhet. Ez történt ebben az esetben is; az 1958. évi csaknem 10 százalékos aktívummal szemben 1964-ben mintegy 20 százalékos passzívum mutatkozott. Magyarország az importhoz szükséges devizát exportjából termeli ki, a további fejlesztés elengedhetetlen feltétele tehát, hogy az a mérleghiány csökkenésével járjon együtt, a forgalom bővülése kiegyensúlyozott állapotot eredményezzen. A fejlődés üteme, a forgalom viszonylati megoszlása, valamint az export és import aránya országonként változó képet mutat.

Magyarország tradicionális kereskedelmi partnere *Ausztria*. A fejlett tőkés országokkal folytatott kereskedelmünkben 1958-ban 14 százalékkal részesedett, 1964-ben azonban 11 százalékos részesedésével már tőkéspartnereink között a harmadik helyre szorult. Az osztrák behozatali lehetőségek viszonylag szűkek exportáruink számára, ugyanakkor a piac felvevőképessége Magyarországról nagyobb behozatalt tenne lehetővé. Az osztrák importkorlátozások nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar—osztrák forgalomban terhünkre évek óta passzívum mutatkozik. Kivitelünkben 41 százalékkal részesednek az anyagok (timföld, fűtőolaj), 44 százalékkal a mezőgazdasági termékek (sertés, baromfi, zöldség, gyümölcs), az ipari késztermékek aránya 15 százalék (gépek, textiláruk, konfekció, cipő). Behozatalunkban 76 százalékot tesznek ki az anyagok (papír, vegyitermék, műtrágya, acél- és dróthuzalok), 23 százalékot az ipari késztermékek (döntően gépek és finommechanikai áruk).

A két ország több árucikkben egymás fő szállítói közé tartozik. Ausztria exportjában jelentősek a magyar papír-, vegyitermék-, acélhuzal- és műtrágyavásárlások. Ausztria fűtőolajimportjának 33 százalékát, sertésimportjának 45 százalékát, étolajimport-

Magyarország kereskedelme a fejlett tőkésországokkal*

Megnevezés	Export			Import			Az import az export százalékában	
	1958	1964	1964-ben az 1958. évi százalékában	1958	1964	1964-ben az 1958. évi százalékában	1958	1964
	százalékban			százalékban				
Fejlett tőkésországok	100	100	209	100	100	275	90	118
Ebből:								
EFTA tagjai	38	39	215	39	33	235	93	102
Ausztria	14	10	147	14	12	244	85	140
Anglia	9	11	285	14	12	243	150	128
Svájc	9	10	229	7	4	175	61	46
Dánia	2	2	264	1	1	257	74	72
Norvégia.....	1	2	453	1	1	238	140	74
Svédország	3	4	229	2	3	268	94	93
Közös Piac tagjai	49	47	202	50	46	259	90	116
NSZK	22	20	183	25	20	223	96	117
Olaszország.....	12	16	286	7	9	335	54	64
Franciaország	7	4	117	10	7	211	121	217
Belgium-Luxemb.	3	2	156	3	6	372	95	239
Hollandia.....	5	5	252	5	4	334	101	134
Egyéb	13	14	219	11	21	490	80	175
Finnország	2	2	224	3	3	186	145	117

* A külkereskedelmi forgalom devizaforintban kifejezett értéke alapján

jának 33 százalékát, baromfiimportjának 40 százalékát, őröltpaprika-importjának 60 százalékát, méz-, vaj-, timföldimportjának jelentős részét és teljes szalámi importját Magyarország szállítja.

Az ötéves árucsere-forgalmi megállapodás keretében évenként állapítják meg a kontingens listákat.

Magyarország vállalatai és az osztrák állami vállalatok között kialakulóban van az ipari együttműködés; megállapodásokat kötöttek profilcserére, áramcserére stb.

A fejlett tőkésországok közül Magyarország legnagyobb kereskedelmi partnere a *Német Szövetségi Köztársaság;* 1958-ban a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünk volumenének negyedrészét, 1964-ben $^1/_5$-ét bonyolítjuk az NSZK-val. Míg a forgalom a korábbi években kiegyenlített volt és 1965-ben is az lesz, 1964-ben kivitelünket mintegy 17 százalékkal meghaladta behozatalunk. A forgalom struktúrája Magyarország szempontjából kedvezőtlen. Az ipari késztermékek aránya exportunkban csak 12 százalék, importunkban viszont 40 százalék. (Túlnyomórészt gépeket és komplett berendezéseket vásárolunk.) Exportunkban 60 százalékkal részesedik a mezőgazdaság (vágóállat, hús, zöldség, gyümölcs) és 28 százalékkal az anyag jellegű termékek (hengerelt áru, bitumen, gázolaj). Importunkban az anyagok aránya 44 százalék (főleg vegyitermékek és gyógyszerészeti alapanyagok). Készáruexportunk a piaci viszonyok alapján emelhető lenne, azonban a magyar—nyugatnémet hosszú lejáratú szerződésben rögzített exportkontingenseink, különösen a könnyűipari kontingensek egy része korlátozó jellegű.

Az utóbbi időben az együttműködés új formái kezdenek kibontakozni, magyar vállalatok és nyugatnémet cégek ipari kooperációs megállapodásokat kötöttek. Ezek ma még az árucsereforgalom volumenéhez képest szerény arányokat képviselnek.

Olaszország nagyságrendben második legnagyobb tőkéspartnerünk és részesedése növekvő arányt mutat. 1958-ban a fejlett tőkésországokkal bonyolított forgalmunk 9 százaléka, 1964-ben több mint 12 százaléka jutott Olaszországra. 1962 óta a kedvező mezőgazdasági exportlehetőségek következté-

ben kereskedelmünk egyenlege Olaszországgal szemben aktív. Exportunkban 73 százalékkal részesednek a mezőgazdasági cikkek (ennek túlnyomó részét a vágómarha-szállítások teszik ki). Az anyag jellegű áruk aránya 14 % (hengerelt áru, vegyi termékek), az ipari késztermékeké (főleg textiláruk) 13 százalék. Importunkban 67 százalékkal részesednek az anyagok (fonalak, vegyitermékek, hengerelt áruk), 17 százalékkal a mezőgazdasági termékek (rizs, citrus gyümölcsök), 16 százalékkal az ipari késztermékek (főleg gépek). Importunkban a gépek aránya növekvő tendenciát mutat.

Olaszországgal négyéves hosszú lejáratú árucsereforgalmi megállapodást kötöttünk, ennek keretében az áruink egy része mennyiségi korlátozás nélkül bevihető, s az exportkontingensek néhány tételtől eltekintve — nem korlátozó jellegűek.

Angliával folytatott kereskedelmünk volumene nagyjából azonos a magyar—osztrák forgalom volumenével; részesedése a fejlett tőkésországokkal bonyolított kereskedelmünkben az 1958. évi 10 százalékról 1964-ben 11 százalék fölé emelkedett. Miután Anglia az egyik világpiaci központ, forgalmunkban a közvetített üzletek aránya más relációkhoz képest viszonylag magas (pl. réz). A magyar exportban az ipari késztermékek közel 45 százalékkal részesednek (textiláruk, konfekcionált cikkek, fonott áruk és egyéb könnyűipari termékek, kisebb mértékben gépek és finommechanikai cikkek). A mezőgazdasági termékek aránya 39 százalék (baromfi, hús, cukor, vaj, napraforgóolaj), az anyagoké 16 százalék (főleg hengerelt áru). Importunkban döntőek az anyagok, részesedésük 71 százalék (nyersgumi, juta, hengerelt áruk). Az ipari késztermékek (főleg gépek és gyárberendezések) 24 százalékkal részesednek, a mezőgazdasági termékek 5 százalékkal.

Angliával érvényben levő ötéves árucsere-forgalmi megállapodásunk keretében exportcikkeink egy részére kontingenseket állapítanak meg, míg kivitelünk kisebbik része mennyiségi korlátozások nélkül bonyolódik. Kedvezőtlenül hatott kivitelünkre az Angliában a múlt évben bevezetett 15 százalékos, majd 10 százalékra mérsékelt import forgalmiadó.

Svájccal folytatott kereskedelmünk fejlődő tendenciát mutat. Svájc részesedése meghaladja a fejlett tőkésországokkal 1964-ben folytatott forgalmunk 7 százalékát. Kereskedelmi mérlegünk aktív. Kivitelünkben kétharmadrész mezőgazdasági termék (vágómarha, hús, gyümölcs), több mint 20 százalékot tesznek ki az anyagok (gázolaj), ezenkívül főleg textíliát és könnyűipari termékeket szállítunk. Importunkban jelentősek — 52 százalékkal részesednek — az anyagok (vegyi- és gyógyszerészeti termékek, gyapot, műszál), valamint a gépek és finommechanikai cikkek (arányuk 41 százalék).

A forgalom kerete egy még 1950-ben kötött ötéves árucsere-forgalmi és fizetési megállapodás, amelyet azóta is évről évre meghosszabbítottunk. Az utóbbi időben termelési kooperáció van kialakulóban magyar vállalatok és svájci cégek között a vegyiparban és gyógyszeriparban.

Franciaország a fejlett tőkés országokkal bonyolított forgalmunkban mintegy 5 százalékkal részesedik, a fejlesztésnek itt jelentős tartalékai mutatkoznak. A forgalom növelését az hátráltatta, hogy kivitelünket nem tudtuk kellőképpen fokozni. Exportunk 1958 és 1964 között alig 20 százalékkal növekedett, holott a fejlett tőkésországokba irányuló kivitelünk növekedése ebben az időszakban közel 110 százalékos volt. Exportunkban jelenleg a mezőgazdasági termékek több mint 60 százalékot képviselnek (élő birka, élő vad, libamáj, toll, pehely, paprika, dobozsonka), míg a fennmaradó rész megoszlik a késztermékek (textíliák, konfekció áruk, villamossági cikkek, díszműáruk, bőripari áruk) és kisebb mértékben az anyagok között. Behozatalunkban viszont az anyagok részesednek 41 százalékkal (gyógyszeralapanyagok, hengerelt áruk), a gépek és berendezések több mint 30 százalékkal. Az utóbbi időben gyárberendezések vásárlását nagymértékben fokoztuk, így gázfeltáró berendezést, takarmányelesztő-gyárakat importáltunk. A forgalom hosszú lejáratú árucsere-for-

galmi és fizetési megállapodás keretében bonyolódik. A forgalom az utóbbi időben fejlődő tendenciát mutat.

Belgiummal, Hollandiával és Luxemburggal folytatott kereskedelmünk a Benelux Gazdasági Unióval kötött hosszú lejáratú árucsere-forgalmi megállapodás keretében folyik. Az országcsoport a fejlett tőkésországokkal bonyolított 1964. évi összforgalmunkban közel 10 százalékkal részesedik, ezen belül Hollandia mintegy 6 százalékkal, Belgium mintegy 3 százalékkal.

Hollandiába irányuló exportunk több mint 70 százalékát ipari késztermékek teszik ki (nagyobb részben textil és ruházati áruk, cipő és ötvös áruk, kisebb részben gépek és vasipari tömegcikkek), a fennmaradó hányadban a hengerelt áruk, továbbá a gyümölcs és zöldség jelentősebb. Behozatalunkban $^2/_3$ részt képviselnek az anyagok (hengerelt áruk, vegyi termékek), csaknem 20 százalékot a gépek és berendezések.

Belgiumba irányuló kivitelünkben 60 százalékot képviselnek az ipari késztermékek (ruházati cikkek, cipő, díszműáru, ötvösáru, sportcikkek, emellett gépek, kéziszerszámok), a fennmaradó rész megoszlik az anyagok (hengerelt áru) és az agrártermékek (gyümölcs, zöldség, konzervek, sajt) között. Behozatalunkban több mint 60 százalékot tesznek ki az anyagok (hengerelt áru, vegyianyagok) és mintegy 40 százalékot a gépek és komplett gyárberendezések. Belgiumból műtrágyagyárakat és más berendezéseket importáltunk.

Svédország a skandináv országok közül a legjelentősebb partnerünk.

Exportunkban az ipari késztermékek mintegy 60 százalékot érnek el (textiláruk, fonott áruk, egyéb könnyűipari cikkek, gépek és műszerek). Az anyagok (hengerelt áruk) és a mezőgazdasági termékek (zöldség, gyümölcs, mélyhűtött gyümölcs) részesedése 21, illetve 22 százalék. Importunk fele részét gépek és üzemi berendezések (ezeken belül például vagonok, papíripari üzemek) képviselik, 40 százalékkal részesednek az anyagok (cellulóze, bőr, fémek) és 10 százalékkal az agrárcikkek. A forgalom általában kiegyensúlyozottnak tekinthető évek óta.

Finnországgal a forgalom keretét hosszú lejáratú megállapodás képezi, amelyet még 1948-ban kötöttünk és azóta hosszabbítunk. Finnország viszonylag új piacunk és nagy a fuvartávolság is, ennek ellenére az utolsó években forgalmunkban fejlődés mutatkozik. A magyar exportban jelentősek az anyag jellegű áruk (hengerelt áruk, csövek, timföld), továbbá az agrártermékek (főleg gyümölcsök). Behozatalunkban meghaladják a 90 százalékot az anyagok, ezen belül döntő a papír, cellulóze és fa.

Dánia részesedése a fejlett tőkésországokkal való forgalmunknak mintegy 2 százaléka. Hosszú lejáratú megállapodásunk kontingensei nem korlátozó jellegűek. Kivitelünkben több mint 50 százalékot tesznek ki az anyagok és $^1/_3$ részt a könnyűipari cikkek.

Norvégiával hosszú lejáratú árucsere-forgalmi megállapodásunk van érvényben. Forgalmunk a múltban tartósan alacsony szintű volt, az utóbbi években azonban jelentős fejlődés indult meg. Főleg műrostot, papír- és vegyiárukat vásárolunk; könnyűipari termékeket, mezőgazdasági árukat és újabban hajókat szállítunk.

A felsoroltakon kívül Magyarország még több fejlett tőkésországgal kereskedik. Kanadával hosszú lejáratú árucsere-forgalmi megállapodást is kötöttünk, Japánnal egyéves megállapodást, amelyet rendszeresen hosszabbítunk. Érdekes még megemlíteni, hogy az Amerikai Egyesült Államokba irányuló kivitelünk alig 4—5 millió $ az Egyesült Államok korlátozó kereskedelempolitikája miatt.

Gazdasági kapcsolataink a fejlett tőkésországokkal az elmúlt években gyorsan fejlődtek. Ez a fejlődés minőségi elemeket is tartalmazott; új formák és módszerek vannak kialakulóban; kereskedelmi kapcsolataink fejlesztésében a tartalékok még bőségesek. Minél jobban érvényre jutnak a józan gazdasági megfontolások, minél inkább tért hódít az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök elve, annál biztatóbbak e tartalékok kihasználásának perspektívái.

Hedri Gabriella

Új gazdaságirányítási rendszerünk körvonalai

A Magyar Közgazdasági Társaság közgyűlése és tudományos ülésszaka

Gazdaságirányítási rendszerünk átfogó felülvizsgálatának előkészítése jegyében tartotta 1965. november 11—12-én évi rendes közgyűlését és tudományos ülésszakát a Magyar Közgazdasági Társaság.

Elnöki megnyitójában *Vajda Imre*, a közgazdaságtudományok doktora, ny. egyetemi tanár, a Társaság elnöke a magyar közgazdászok önkéntes társadalmi szervezetének társadalompolitikai és tudományos szerepét méltatta, s külön kiemelte azokat a megtisztelő, de egyben felelősségteljes feladatokat, amelyek gazdasági mechanizmusunk reformja kapcsán reánk várnak.

Nyers Rezső üdvözlő beszéde

Pártunk nagyra értékeli a közgazdászok részvételét társadalmunk építésében, sokat vár a közgazdasági aktivitás további növekedésétől — mondotta *Nyers Rezső*, az MSZMP Politikai Bizottságának póttagja, a KB titkára. „Örömmel látjuk, hogy a Magyar Közgazdasági Társaság tevékenysége méreteiben is, tartalmilag is, szembetűnően fejlődik. Jól tükröződik ebben az a szükségszerű folyamat, hogy *a közgondolkodásban a közgazdasági ismeretek növekvő mértékben kapnak helyet.*" Gazdasági céljainkat csak úgy érhetjük el — mondotta —, ha a közgazdászok, műszakiak, mezőgazdák erőit, törekvéseit fokozódó mértékben egyesítjük. Tudományos igényű tevékenységre, eszmecserékre van szükség, amelyek ugyanakkor nem politikamentesek, hanem számításba veszik és elsődlegesnek tekintik a dolgozó tömegek, a munkások és parasztok érdekeit.

Gazdaságpolitikánk végső soron azt célozza, hogy a dolgozó tömegek anyagi, kulturális jóléte rövid és hosszú távon egyaránt rendszeresen és megfelelő mértékben növekedjék. E politika jobb megvalósítása céljából lényeges változások, reformok szükségesek a gazdaság irányításában és működésében. E reformokkal nagyobb gazdaságosságot, s ez úton gyorsabb és kiegyensúlyozottabb gazdasági növekedést akarunk elérni. Ehhez a központi irányítás és a helyi önállóság ésszerűbb kombinációja szükséges. Az adminisztratív irányítás körét — hangsúlyozta Nyers Rezső — jelentősen csökkenteni, és a gazdasági eszközökkel történő irányítás körét bővíteni kell.

A szocialista országokban bevezetésre kerülő reformokat — különösen a tőkésországokban — úgy értelmezik, hogy ezek valamiféle visszalépést, engedményt jelentenének a spontán piaci gazdálkodás, a kapitalizmus számára. Azok gondolkodhatnak így, akik a szocializmust azonosítják a háború utáni időszak, a „ki kit győz le" időszakának szükségképpen erősen centralizált konkrét gazdasági rendszerével. Valójában az még csak az *első* átmeneti időszak volt a szocializmus felé. A mostani reformokkal a szocialista országok — saját feltételeikhez alkalmazkodva — a szocialista gazdaság törvényszerű fejlődésének útját járják.

Aki marxista, az az elvek és a cselekvés embere is egyben. A marxizmus—leninizmus tudományos világnézet, s mint ilyen, napjainkban az egyetlen élő, átfogó gondolatrendszer a világon. A polgári gazdaságtudománynak nincs is átfogó elméleti alternatívája manapság a marxizmussal szemben, még ha sok gyakorlati eredménye számunkra hasznosítható is. A marxizmus—leninizmus képes arra, hogy a tudományos kutatások valódi eredményeit integrálja magában, s ehhez nem kell megváltoznia, mert ez lényegéhez tartozik. „Azt ajánlhatjuk magunknak, marxista közgazdászoknak — fejezte be felszólalását Nyers Rezső —, hogy továbbra is járjuk ezt az utat. Keressük szüntelenül a jelenségek tudományos magyarázatát. És változtassunk is a világon, a mi világunkon is, hogy valamivel mindig *jobb*, mindig *emberibb* legyen. Úgy is mondhatnám, hogy legyen mindig egy kicsit szocialistább, jusson mindig egy kicsit közelebb a kommunizmushoz."

A küldöttközgyűlés ezután meghallgatta *Garamvölgyi Károly* kandidátus, pénzügyminiszterhelyettes főtitkári beszámolóját és *Fekete Győr László* kandidátus, a KNEB főosztályvezetője jelentését a Társaság ellenőrző bizottságának munkájáról. Ezt követően a Társaság 21 aktivistájának adták át a Magyar Közgazdasági Társaság Emlékérmét.

A szocialista gazdaság irányítása és működése

Az e témáról rendezett tudományos ülésszak vitaindító előadását *Bognár József,* az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke tartotta. A nagy érdeklődéssel kísért előadás a szocialista gazdaság működésének és irányításának elvi alapjaival, a jelenlegi gazdaságirányítási rendszer fogyatékosságaival, az 1957 óta megvalósított reformok irányával és az új gazdaságirányítási rendszer alapvető vonásaival foglalkozott.

A *gazdaság irányítása* az össztársadalmi (nemzeti) szinten folyó racionális emberi cselekvéseknek azokat az elemeit foglalja magában, amelyek segítségével a gazdaság működését és növekedését meghatározott pályára tereljük. E folyamatok vissza is hatnak azonban az irányításra, mert behatárolják az elérhető célokat és meghatározzák az irányítás célszerű eszközeit, módjait. Nem lehet ugyanis hatékony egy irányítási rendszer, ha a gazdasági növekedés viszonylag lassú, a gazdasági körforgás során állandósulnak vagy gyakran keletkeznek egyensúlyhiányok és a központi döntésekben (a tervben) megtestesülő gazdaságpolitikai szándékoktól lényegesen eltérő komplex fejlődési eredmények jönnek létre.

Az előadó a gazdasági irányítás négy kölcsönösen összefüggő („interdependens") folyamatát határozta meg: 1. a központi (kormányzati) gazdaságpolitikai döntések; 2. azoknak a módszereknek és eljárásoknak az összefüggő rendszere, amellyel a központi vezetés átviszi akaratát a gazdasági egységekre és szervezetekre („transzmisszió"); 3. a gazdasági szervezetek és egységek konkrét tevékenysége a központi döntések és a gazdasági környezet hatása alatt; és 4. a vállalati (mikroökonómiai) síkon folyó gazdasági tevékenység nyomán társadalmi (makroökonómiai) szinten kialakuló gazdasági folyamatok, összefüggések és jelenségek, amelyek újra a központi szervek döntését követelik meg. A kapitalizmusban a mikro- és makroökonómiai folyamatok közötti kiélezett ellentmondás a termelési viszonyok szükségszerű terméke. A termelőeszközök társadalmi tulajdona viszont biztosítja e folyamatok összhangjának a lehetőségét, de az irányítási rendszer funkcionális gyengesége megakadályozza e lehetőség kihasználását.

A szocialista állam gazdasági irányító szerepe az állam két különböző funkciójából adódik. Egyrészt a nemzet előtt álló alapvető célok megvalósítására átfogja, szervezi és irányítja az egész társadalom tevékenységét. Másrészt a termelőeszközök tulajdonosaként *közvetlenül is előírhatja* egységei számára a gazdálkodás és elosztás rendjét. „A dogmatikus-bürokratikus ideológiai és gazdaságpolitikai koncepció — állapította meg az előadó — egyenlőségjelet tett e két funkcióból adódó gazdaságirányítási feladatok között."

A gazdaságirányítási rendszer hatékonysága azon múlik, hogy miképpen vihetők át a központi gazdaságpolitikai döntések mikroökonómiai síkra, vagyis a vállalatokra. E transzmisszió két módjának — *a tervutasításnak és a gazdasági környezetnek* — a hatását elemezte a továbbiakban Bognár József.

A gazdaságpolitika és az irányítás rendszere között meglevő szoros kapcsolat és kölcsönhatás illusztrálására megemlítette, „ha a növekedési célok megállapítása során nem veszik figyelembe a szocialista termelés hatékonyságának racionális kritériumait, nem számolnak megfelelően az adott ország természeti-gazdasági erőforrásaival, valamint a fejlődési céloknak a tudományos-technikai forradalom nyomán bekövetkező szükségszerű változásaival, úgy a társadalom tevékenységét csak közvetlen utasítások segítségével lehet e célok megvalósítására koncentrálni". Az így kialakult irányítási rendszer azonban visszahat a gazdaságpolitikára, hiszen a rossz információk következtében különösen a struktúraváltozással összefüggő gazdasági döntések nélkülözik a biztos alapot.

A szocialista gazdaságtörténet első periódusában — Magyarországon 1956-ig — az „akaratátvitel" legfőbb módszerének a közvetlen tervutasítások és tervmutatók totális (minden gazdasági folyamatra kiterjedő) rendszerét vélték, állapította meg. E koncepció azonban kezdettől fogva megtört a mezőgazdaságban és az értékesítési szférában. A gazdasági szervezetek és egységek tevékenységét azonban ennek ellenére is befolyásolta gazdasági környezetük (árak, pénzügyi rendszer, devizaárfolyamok,

anyagi érdekeltség stb.). Az uralkodó elméletek — akarva-akaratlan — a gazdasági környezet jelentőségének csökkentésére irányultak, meggátolták a gazdasági vezetést abban, hogy a konkrét gazdasági környezet átalakításával befolyásolja a gazdasági egységek tevékenységét. A totális tervutasításokra és ágazati tervmutatókra felépült irányítási rendszer viszont számos súlyos fogyatékosság kifejlesztőjévé és megerősítőjévé vált (a termelők uralma a fogyasztók felett, az anyag- és árugazdálkodási bürokrácia megerősödése, a hiánygazdálkodás, a vállalati kockázatvállalás, felelősség és döntési lehetőség szinte teljes megszűnése, az ágazati szemléletmód elhatalmasodása, a gazdasági tevékenység szervezésének elválasztása a gazdasági tevékenység céljától és mérési lehetőségétől, a tervezésnek bürokratikus rutinmunkává történő degradálása stb.).

A gazdaságpolitikában és az irányítás rendszerében 1957 óta mélyreható változások történtek. A legfontosabbakként említette az ország természeti-gazdasági adottságainak reális értékelését, a gazdasági egyensúly jelentőségének a felismerését, a termelékenység és a műszaki fejlődés követelményeinek kiemelését stb. A gazdaságirányítási reformok közül utalt a nyereségrészesedési rendszer, az eszközlekötési járulék bevezetésére, a termelői árreformra, a tervmutatók számának a csökkentésére stb.

Megállapította, hogy az 1957 óta bevezetett reformok a gazdasági környezet céltudatosabb felhasználására és a tervbürokrácia csökkentésére irányultak. E reformok révén jelentékenyen csökkent a tervutasítások és a gazdasági környezet közötti ellentmondások mennyisége, kiterjedése és intenzitása. Ezek a reformok azonban kevés tényleges eredményt hoztak. A gyakorlat bebizonyította, hogy az irányítási rendszer olyan egységet képez, amelynek elemei szoros kölcsönhatásban állnak egymással és ezért egyes elemek megváltoztatása a többi megváltoztatása nélkül nem hozhatja meg a kívánt eredményt.

Rátérve gazdaságirányítási rendszerünk átfogó felülvizsgálatának problémáira az előadó a következő feltételezésekből indult ki:

1. Céltudatosabban használjuk fel a gazdasági környezetet a gazdálkodó szervek és egységek tevékenységének befolyásolására. E folyamatot azonban *nem egyes* reformintézkedésekkel, hanem *minden vonatkozásban összefüggő* („koherens") *rendszer megteremtésével* kívánjuk meggyorsítani.

2. *A tervutasítások* és ágazati tervmutatók *rendszere* — a gazdasági élet belső működésével összhangban álló irányítási rendszer bevezetésével — *megszűnik.* (Nyilvánvaló ugyanis — hangsúlyozta Bognár József —, hogy a gazdasági mechanizmus hatásával párhuzamos tervutasítás fölösleges, az ezzel ellentétes pedig veszélyes és káros. Ebből persze nem következik, hogy a központi szervek ezután nem adhatnának *operatív* utasításokat a gazdálkodási egységek számára, de akkor minden esetben szervesen be kell illeszteni az irányítás új rendszerébe.)

3. Bevezetésre kerül egy olyan gazdasági mechanizmus, amely *a)* összemérhetővé teszi a különböző gazdasági ágazatokban folyó tevékenységeket; *b)* olyan racionális cselekvésre ösztönöz, amelynek eredményeként a felhasználásra kerülő anyagi és szellemi energiák és a létrejövő új termék közötti viszony a legkedvezőbb; és *c)* lehetővé teszi, sőt elősegíti, hogy a gazdasági döntések meghozatala során a hosszú lejáratú szükségleteket és tendenciákat is megfelelően mérlegeljék.

E kritériumokat kielégítő gazdasági mechanizmus *egységes rendszerének* a bevezetéséhez további négy feltételt kell megteremteni: 1. Egységes gazdasági egyenértékes szükséges, vagyis a belföldi pénz vásárlóereje nem függhet felhasználási helyétől. 2. Az áraknak — összességükben és tendenciájukban — híven kell tükrözniük a termékek előállítására fordított élő és holt munka mennyiségét és arányait, valamint a keresleti és kínálati viszonyokat. 3. Olyan a valutaárfolyam, hogy segítségével a nemzetközi komparatív előnyöket, a külkereskedelmi tevékenység hasznát mérni lehet. A negyedik feltételt Bognár József a következőképpen fogalmazta meg: „Olyan egységes gazdálkodási ismérv (gazdálkodási mutató) áll rendelkezésre, amely feleslegessé teszi az összeegyeztethetetlen és összehasonlíthatatlan tervmutatók fenntartását. Ez az egységes és egyetlen gazdasági ismérv: a nyereség."

Hogyan hat a gazdasági mechanizmus a vállalatok mindennapi tevékenységére és milyen feltételek mellett felelnek meg a makroökonómiai folyamatok a központi döntésekben (tervben) kijelölt céloknak? Ebből a kettős szempontból elemezte az előadó a felvázolt új gazdasági mechanizmus működését.

Mindenekelőtt ahhoz, hogy a gazdasági mechanizmus segítségével a központi akaratot (döntéseket) át tudjuk vinni a gazdasági egységekre, *jól kell ismernünk a mechanizmus belső természetét.*

A tudományos elemzés szempontjából *modellnek* is tekinthető gazdasági mechanizmus az összefüggő folyamatok, hatások és kölcsönhatások *egész rendszereként* vezet szükségképpen a kívánt eredményhez. Ez azt is jelenti, hogy a modell egyes elemei (vagy ugyanazok az elemek eltérő körülmények között) különböző irányban ható, ellentétes tendenciákat is eredményezhetnek. (A gazdaságpolitikai elvek — például a felhalmozás növelése — csak valamely folyamaton belüli arányaikban és elrendezettségükben véve helyesek; bizonyos hatóerő pozitív lehet a kereslet kielégítésére, de negatív az árak és a jövedelemalakulás szempontjából; egy rövid időszakban pozitív előjelű hatás hosszabb periódusban negatívvá válhat stb.)

A gazdasági mechanizmusnak az a célja (kritériuma), hogy elősegítse a gazdasági növekedés optimálását. Különböző elgondolások alapján lehet a gazdaságot optimálni, de a legáltalánosabb szempont, amelyben a kritériumok összegezhetők, ez *a gazdasági növekedés (nemzeti jövedelem) egyensúlyviszonyok között elérhető legmagasabb rátája.*

A mikro- és makroökonómiai folyamatok összekapcsolása szempontjából az új gazdasági mechanizmus csak abban az esetben lesz hatékony, ha nincs ellentmondás a vállalati síkon és a társadalmi szinten jelentkező gazdaságosság között. Számolni kell viszont azzal, hogy *a vállalat nem közvetlenül szolgálja a társadalmi érdeket,* hanem közvetve: a piaci szükségletek kielégítésén, az export növelésén, a rendelkezésére álló anyagi és szellemi erőforrások hatékony felhasználásán és a nyereség növelésén keresztül.

Az új mechanizmus hatásait a gazdasági körforgás és növekedés népgazdasági folyamataira az előadó több oldalról tette vizsgálat tárgyává. *A nemzeti jövedelem növekedése szempontjából* a többi között megállapította, hogy az új mechanizmus megkönnyíti a gazdasági döntéseket és elősegíti a növekedési variánsok közötti helyes választást; érdekeltté teszi a vállalatokat abban, hogy a legkisebb ráfordítással a piaci szükségletek kielégítését szolgáló termékeket állítsák elő. A mai gazdasági mechanizmus magában hordja a kielégítetlen keresletet és az áruhiányt, ezzel szemben az új modell számos eleme — így például a makro- és mikroökonómiai tendenciák összekapcsolása, a tervutasítások megszűnése, a nyereségen keresztül jelentkező érdekeltség a szükségletek kielégítésében stb. — elősegíti *a népgazdasági* (piaci) *egyensúly* megteremtését.

A tanulmány e fejezetének ismertetése kapcsán részletesebb elemzést hallhattunk *a szocialista gazdaságban kialakult monopóliumok* szerepéről. „Szocialista közgazdász számára nyilvánvaló, hogy a tőkés monopóliumok, nagy gazdasági szervezettségük mellett, társadalmi és politikai síkon nemzeti és nemzetközi szempontból negatív szerepet játszanak." A szocialista monopólium létrejöttében az a helyes felismerés tükröződik — hangsúlyozta az előadó —, hogy a termelési (forgalmi) vállalatok méreteinek növelése olcsóbbítja a termelést, elősegíti a rendelkezésre álló kapacitások és a munkaerő ésszerű kihasználását és meggyorsítja a korszerű üzemszervezési elvek alkalmazását. Mivel azonban e monopóliumokat túlságosan széles körben és a konkrét gazdasági körülmények figyelembevétele nélkül hozták létre, ezért a mai szocialista monopóliumok adminisztratív-bürokratikus jellegűvé váltak. (Ennek jellemzésére Bognár József megemlítette, akkor sem kell versenytárssal számolniuk, ha nem képesek a kereslet kielégítésére; sok esetben nem valósíthatnak meg termelékenységet növelő származékos és járulékos beruházásokat, mert az más ágazati szervezetek monopóliumát sérti, a tőkés monopólium viszont komplex-vertikális szervezet stb.) E bürokratikus-adminisztratív monopóliumoknak már csak azért sem lehet helye az új gazdasági mechanizmusban, mert nem ad elegendő hatáskört a nagyvállalatok vezetői számára, hogy alkotó kezdeményezőképességüket, kockázatvállalási bátorságukat kibontakoztathassák. Az új modellben tehát — bizonyos keretek között — versenyre és a monopólium feladására van szükség, s a nagyvállalatokat (vertikális trösztöket) komplexebb alapon (ágazati keretektől nem korlátozva) kell megszervezni.

A műszaki fejlődés és a gazdasági struktúra ezzel kapcsolatos változásai még nem kaptak megfelelő helyet a gazdasági döntésekben (a korszerű termék nem biztosít külön nyereséget, a kockázati tényezőnek nincs anyagi ellentétele, az alacsony leírási kulcsok, értékesítési korlátok hátráltatják az elavult berendezés cseréjét, megfelelő találmányvédelem hiánya stb.). Az új mechanizmus egyik döntő előnye, hogy a gazdasági döntések konzekvenciái áttekinthetőbbé, a kockázatvállalás nyílttá válik. A vállalati kockázat megnövekedése mellett a társadalmat terhelő kockázati veszteségek lényegesen csökkenni fognak.

A termelési költségektől elszakadt, megmerevedett *árrendszer* fékezi a struktúra-

változások formájában jelentkező gazdasági növekedést, akadályozza a piaci egyensúly helyreállítását, de meg is védi a fogyasztót a *nyílt inflációval* szemben. Inflációs tendenciák azonban mindig kialakulnak, ha a kereslet nem elégül ki. A burkolt inflációs tendenciák hatása fokozott mértékben káros a gazdasági életre (a minőségromlás elterjedése a pénz nagyobb mértékű elértéktelenedéséhez vezet, mint az áruhiány esetén bekövetkező nyílt áremelkedés stb.). Az új gazdasági mechanizmus a nyereségen keresztül általában biztosítja a termelők elegendő érdekeltségét a hiánycikkek termelésének a bővítésében. Ennek módjai persze különböznek a központilag szabályozott, a limitált és a szabad árak esetében. Az átmeneti, nyílt áremelkedéseknek azonban nemcsak pozitív hatásuk van. Ezért különös gondossággal kell előkészíteni azokat az intézkedéseket, amelyekkel a piaci egyensúly helyreállítása és az árak leszorítása elérhető.

Különösen fontos Magyarország számára az új gazdasági mechanizmus várható hatása *a külkereskedelemre.* Több pontban sorolta fel az előadó a jelenlegi gazdasági mechanizmus negatív szerepét az export-import tevékenységben. A többi között kiemelte, hogy az importnövelő tendenciákat nem ellensúlyozza az export növelésére irányuló törekvés. Ezzel szemben a valóságos értékviszonyokra épülő normális devizaárfolyamok bevezetése — kiegészülve a különböző exportérdekeltségi formákkal — növeli az exportálási hajlandóságot és csökkenti az importigényeket. Hosszabb időszakot tekintve az új modell döntő változásokat formálhat ki a külkereskedelemben és ezáltal gazdaságunk legérzékenyebb pontján válthat ki az egész gazdasági körforgás megjavítására alkalmas hatásokat. Átmenetileg azonban az export csökkenésével (magas költségszínvonalú termékek) és az import megnövekedésével (a hiánycikkek áremelkedésének ellensúlyozására, a vállalati gazdasági tevékenység bővülése miatt stb.) is számolnunk kell, bár az importhelyettesítés fellendülése kiegyensúlyozó lehet.

A merev gazdaságirányítási rendszer negatív hatásai leginkább *a beruházások* kiválasztásában és kivitelezésében mutatkoznak meg. A jelenlegi mechanizmus nem biztosítja a különböző gazdasági tevékenységek (variánsok) összemérhetőségét, az ágazati szemléletmód alapján elhatározott és lassan megtérülő beruházásoknak kedvez, s emiatt még mindig bizonyos fokig háttérbe szorul a fogyasztási iparágak fejlesztése, favorizálja az új létesítményeket a műszaki rekonstrukciókkal szemben stb.

Az új mechanizmusban a vállalatok saját alapjaikból a gyorsan megtérülő beruházásokat végzik majd el, ami a fogyasztási célú beruházásoknak kedvez. (Ez előnyös az inflációs tendenciák megakadályozása szempontjából is.) Emiatt viszont a központi beruházásokat elsősorban távlati arányok alakítására kell összpontosítani.

Az új gazdasági mechanizmus népgazdasági összefüggéseinek elemzése során külön kitért az előadó *a gazdasági élet szereplőinek magatartására* irányuló hatásokra is. A jelenlegi gazdasági mechanizmus nem fejleszti a vezetők kombinatív képességeit és kezdeményezőkészségét, a gazdasági vezetők lényegében végrehajtó hivatali főtisztviselőkké váltak. Ha a vállalatvezetőknek nagyhorderejű, kockázattal járó felelős döntéseket kell majd hozniuk, ez kedvezően hat a képességek kibontakozására is, de anyagi és társadalmi helyzetüket gyökeresen meg kell változtatni. Fokozatosan meg kell javítani a jövedelemelosztás egész rendszerét, mert a meglevő egyenlősdi a teljesítmények korlátozását eredményezi.

„Az új gazdasági mechanizmus kialakítása és bevezetése a legnagyobb jelentőségű változás... a szocialista tulajdonviszonyok megteremtése óta..." Sok függ bevezetésének feltételeitől és az átmeneti időszak körülményeitől. „*...az új mechanizmus sorsa az átmeneti időszakban dől el*". Különös gondot kell fordítani az egyensúlyi viszonyokra, mert ellenkező esetben olyan operatív kényszerintézkedéseket kell tenni, amelyek a gazdasági folyamat jellegét is megváltoztathatják, s így az átmenet nem az eredetileg kitűzött célok megvalósításához vezet. A várható nehézségek ellenére is látható azonban, hogy a szocialista gazdaság előtt álló mai és holnapi feladatok megoldására csak az egységes és összefüggő rendszert képező új gazdasági mechanizmus képes, fejezte be előadását Bognár József.

Az előadás vitája

A vitában elsőnek *Nagy Tamás* (Közgazdaságtudományi Intézet) szólalt fel. Az előadás méltatása során kiemelte az új mechanizmus várható hatásáról szóló rész értékét és a probléma kiemelkedő fontosságát. Néhány fogalom tisztázása céljából hangsúlyozta, hogy helyesebb a gazdasági mechanizmus, és nem csupán a gazdaságirá-

nyítási rendszer átalakításáról beszélni. A szocialista gazdaság mechanizmusán a szocialista termelési viszonyok alapvető vonásainak konkrét megjelenési formáját, vagyis a szocialista gazdaság konkrét rendszerét és működési módját kell érteni. Ennek a mechanizmusnak része a társadalmi-gazdasági folyamatok tudatos központi irányításának rendszere, a gazdaságirányítási rendszer, de tágabb teret kell biztosítani a helyes irányban beállított automatizmusoknak is.

A szocialista gazdaság mechanizmusának két elméleti alapmodellje lehetséges (ennek kidolgozását Lengyelországban Brus, Magyarországon Péter György nagymértékben elősegítette). Az egyik alapmodellre jellemző, hogy az irányítást főképp a népgazdasági terv kötelező utasítások formájában történő felbontásával biztosítják, a vállalatok önállósága csekély, az értékkategóriáknak tulajdonképpen csak az a funkciójuk, hogy lehetővé tegyék a tervutasítások kiadását és végrehajtásuk ellenőrzését. A másik modellnek viszont az a jellemzője, hogy a gazdasági folyamatok és a vállalati tevékenységek központi tervszerű irányítása főképp gazdasági irányító eszközökkel történik, s ezért a vállalatok önállósága is nagyobb. Jobb elnevezés híján, az elsőt centralizált, a másodikat decentralizált modellnek nevezhetjük.

Nem lenne helyes úgy feltüntetni, hogy a centralizált modell egyszerűen a dogmatikus, bürokratikus gondolkodásmód terméke. Bizonyos történelmi körülmények között — például, ha a szocializmus elmaradott országban győz, ha feszített ütemű iparosításra van szükség, ha kevés a vezető szakember stb. — lehetséges, hogy a centralizált modellel jobban lehet a helyes gazdasági célokat megvalósítani. Fejlett szocialista gazdaságban viszont a decentralizált elvi alapmodell a helyesebb.

A népgazdasági tervezés feladata a gazdaságfejlesztési célok és a fő arányok megtervezése, a megvalósítás eszközei koordinált alkalmazásának a biztosítása. Helyes tehát, ha a terv fetisizálása ellen harcolunk, de nem árt azt is hangsúlyozni, hogy azért a terv több, mint programozás. Az új gazdasági mechanizmus kialakításának talán legnagyobb problémája azoknak a gazdasági irányító eszközöknek a helyes kiválasztása és jó megszervezése, amelyekkel a lebontott kötelező tervutasítások helyett a vállalatok gazdasági tevékenységét irányítani fogjuk. Nem elég, ha azt mondjuk, hogy a vállalatokat megfelelő gazdasági környezetbe helyezzük, ez mindenekelőtt szabályozott gazdasági környezet, mondhatjuk piac. De ide tartoznak a vállalati jövedelem elvonásának, felhasználásának rendszerei, a költségvetési kiadások, az árak, a hitelnyújtás és a külkereskedelmi tevékenység gazdasági befolyásolásának eszközei is. Nyilvánvaló, hogy az ilyen eszközökkel történő irányítás csak akkor lehet hatékony, ha koordináltan alkalmazzák őket. Ennek a koordinációnak az alapja csak a népgazdaság tervezése lehet, s ez különbözteti meg a szocialista tervezést a tőkés állam beavatkozásától.

A gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus közötti összefüggések sokkal bonyolultabbak, mint az előadás alapján tűnhetnek. (Tágabb értelemben a gazdaságpolitikába beletartoznak a mechanizmus fejlesztésére vonatkozó elgondolások is. A gazdaságpolitika szűkebb fogalmán a népgazdaságfejlesztési célokat és megvalósítási módjainak megjelenését értjük.) Nem lehet — Nagy Tamás véleménye szerint — *a mechanizmus* abszolút követelményének tekinteni a gazdasági növekedés egyensúlyviszonyok között elérhető legmagasabb rátáját. Egy másik általa említett összefüggés, hogy a termelők uralma a fogyasztók felett sem kizárólag a meglevő gazdasági mechanizmusból fakad, hanem gyakran abból is, hogy *a gazdaságpolitika* kiegyensúlyozatlan gazdasági növekedést irányoz elő. Nem oldódik meg tehát minden egy jó mechanizmus létrehozásával. Igaz, hogy pártunk, államunk nagy, alapvető céljai helyesek, de a gazdaságpolitikához az is hozzá tartozik, ahogyan ezeket a célokat a központi irányítás konkretizálni, megvalósítani igyekszik. Az új gazdasági mechanizmus hatékonyabbá fogja tenni népgazdaságunkat, de a népgazdasági tervekben is számolni kell az új gazdasági mechanizmussal, nem szabad megengedni, hogy a tervek belső feszültségei megakadályozzák működését.

Zala Júlia (Központi Statisztikai Hivatal) felszólalásában hangsúlyozta: sok félreértésre ad alkalmat a monopólium kifejezés többértelmű használata. Nem a monopólium káros következménye, hogy a termelő nem szolgálja ki megfelelően a megrendelőt, hiszen a fogyasztó akkor is ki van szolgáltatva, ha azonos terméket több vállalat is gyárt. Másrészt viszont semmilyen monopólium sem szünteti meg a gyakorlatban a versenyt (helyettesítő termékek, külkereskedelem stb.).

Péter György (Központi Statisztikai Hivatal) felszólalásában emlékeztetett arra, hogy Varga István és Antos István vezetésével 1957-ben is a közgazdászok egy nagy csoportja vizsgálta a szocialista népgazdaság központi tervszerű irányításának fogyatékosságait és lehetséges új módszereit. A viták később is folytatódtak, és az

MSZMP KB 1964. decemberi határozata óta több bizottságban széles körű előkészítő munka folyik. De még mindig sok problémát okoz — hangsúlyozta —, hogy nem egészen értjük egymást. Helyükre kell tenni a fogalmakat. Világosabb, pontosabb kifejezéseket kell használni.

Nagy Tamás is említette, hogy a „centralizált" és „decentralizált" kifejezések nem megfelelőek, mégis azt használta. De mennyire centralizált az irányítás, ha hiába hoztunk központi határozatokat a beruházások koncentrálásáról, a minőség megjavításáról stb., a vállalatok hozzáférhetetlenek voltak a központi akarat számára. Ezért például a vállalatok csekély önállóságáról beszélni az első modell esetében és nagyobbról a másodikban, szintén félreértésre ad alkalmat. A vállalatokkal szemben most sokkal szigorúbb követelményeket kell támasztani. Utasításokat is fogunk adni — mondotta —, ha nem is számszerű tervutasításokat, hanem például olyanokat, hogy: használják ki a kapacitásokat, olcsón, jól dolgozzanak, és az egész csak úgy érvényes, ha eladható árukat termelnek. Törjék magukat a vevők kegyeiért, függjenek tőlük. Miért mondjuk tehát, hogy ez valami óriási önállóság? Gazdasági kényszer bürokratikus kényszer helyett. A központi irányítás, a központi akarat érvényesülése is így lesz hatékonyabb. Ezek a helyesebb kifejezések. Több hasonló, sokat használt kifejezést (például a „közvetett-közvetlen" irányítás, a tervszerű arányos fejlődés) elemzett más összefüggésben Péter György, annak hangsúlyozására, hogy a „szép új világ" megteremtésének legnagyobb akadálya saját fejünkben van, mert ilyen kifejezések nem segítik elő a tisztázást.

Szabó Kálmán (Közgazdaságtudományi Egyetem) hangsúlyozta, hogy a régi gazdaságirányítási rendszer értékelését történelmileg kell megközelíteni, helyesen megmutatva annak belső ellentmondásait. Nem szabad elfelejteni, hogy a centralizált irányítással jött létre a Szovjetunióban az akkor létkérdést jelentő ipari szerkezet, s a mi iparosításunk is. A tervgazdálkodás bevezetésekor nálunk a lakosság életszínvonala, fogyasztása alacsony volt tényleges szükségleteihez képest, s csak mennyiségi tervelőírásokkal lehetett akkor a szükségletek kielégítését fokozni.

A mai irányítási rendszer fő ellentmondása valóban a központi és a vállalati érdek kiélezett ellentmondása — emelte ki Szabó Kálmán. Ezzel összefügg, hogy nem mindig az a valóságos társadalmi érdek, ami annak látszik, hiszen a vállalat által készített információkat vélt, kreált érdekek is befolyásolják. Ehhez járulnak még az egyéb kifejlődött érdek-kreációk, mint például külön ágazati, minisztériumi, területi stb. érdekek. Az irányítási rendszer akkor működik jól, ha a szocialista árutermelési viszonyoknak leginkább megfelelő *három* — az egyéni, a vállalati és a központi — érdekszintet igyekszünk szinkronizálni. Az ágazati monopolérdekek megfelelnek a tőkés viszonyok között, ahol egyes tőkés csoportok új erőviszonyokat alakíthatnak ki a többi tőkés rovására. A szocializmusban nem szabad, hogy az ágazati érdekek ilyen helyzetbe hozzák a népgazdaságot.

Nem a minisztériumokat mint államhatalmi szerveket kell megszüntetni, de nem szabad, hogy operatív kérdésekben erőforrásokkal rendelkezzenek, gazdasági hatalmuk legyen. *A bankot* lehetne olyan központi gazdasági szervezetté kialakítani, amelynek működése bizonyos értelemben az önálló elszámolás alapjára helyezhető.

A vállalati és a központi érdek ellentmondásának a feloldását úgy kell megvalósítani, hogy a tervet lényegében közvetett (gazdasági) módszerekkel kell átültetni az életbe. Ezek közül nagyon fontos — hangsúlyozta Szabó Kálmán — *a hitel- és kamatpolitika.* A meglevő vállalatok a műszaki fejlesztéssel lépést tartó pótlást és állóalap-bővítést igazi hitelből fedeznék, s a költségvetés a szociális-kulturális, valamint az új létesítményeket finanszírozná. De ahhoz, hogy a vállalatok felelősek lehessenek a bővített újratermelésükért is, helyes hitel- és kamatpolitika szükséges. Ez azt is jelentené, hogy az ágazati szemlélet helyett a népgazdasági szemlélet érvényesülne a gazdasági döntésekben. A bank rendelkezne a beruházási erőforrások e részével, s az ágazatra való tekintettel annak adna hitelt, aki gyorsabban visszafizeti vagy a magasabb kamatot is elviseli.

A hitelrendszer minél szélesebb körű kiterjesztése a vállalati bővített újratermelés folyamataira több szempontból is előnyös. Jobb eszköze lenne az inflációs tendenciák elleni küzdelemnek, mint ha részben költségvetésből is finanszírozunk. A vállalati jövedelemelvonási normákat ugyanis hosszabb időszakra (legalább ötéves tervidőszakra) szilárdan kell meghatároznunk, hogy a kezdeményezést, az érdekeltséget stb. agyon ne csapjuk. Kétséges viszont, hogy bizonyos esetekben ez népgazdasági szempontból megengedhető lehet. A hitel- és kamatfeltételeket azonban gyakrabban lehet változtatni, s ezért is jobban megfelel a vállalati érdekeltségi rendszernek, mint a vegyes módszer.

Ebben az összefüggésben viszont jobban meg kell vizsgálni a kialakítandó ár- és jövedelemelvonási rendszerek, a különböző ágazatok megtérülési ideje, az eszközlekötési járulék nagysága stb. közötti összefüggéseket. Külön meg kellene vizsgálni egy olyan áreltérítés („deklinálás") kialakítási lehetőségét, amelyben a különböző ágazatok megtérülése közeledik egymáshoz, hogy ezáltal a működő vállalatoknak nyújtandó hitellehetőségek köre (a viszonylag egyenlő feltételek biztosítása) kibővüljön.

Gadó Ottó (Országos Tervhivatal) szintén a fogalmak pontosabb meghatározásának problémájához szólt hozzá. Világos, hogy a vállalati önállóság nem cél. De egy olyan mechanizmusban, amelyben a ma centralizált döntések nagyon jelentős hányada a vállalat kezébe kerül, nem lehet arról beszélni, hogy a vállalat akkor jobban önálló, amikor az utasítást teljesíti. A vállalat önállósága azt jelenti, hogy a vállalatnak hatásköre van és ezért felelős, az irányításnak pedig az a feladata, hogy olyan környezetet teremtsen, amelyben a vállalati és a népgazdasági érdek egybeesik. (És nem rendeljük alá.) Az utasítások (lehetnek olyan esetek, amikor direkt utasításokat kell adni) szigorúbbak lesznek a mainál, de nem lehetnek olyan általánosak sem, hogy azok a vállalati munka elbírálásánál megfoghatatlanok legyenek. Ezért szükséges, hogy az egész gazdasági mechanizmusban az anyagi érdekeltségnek (és nemcsak az igazgató prémiumának) nagy szerepe legyen. Ha a vállalat a nagyobb nyereségből többet fordíthat beruházásra és dolgozói jövedelmi viszonyainak javítására, ezt mérlegelni fogja. Az ilyen ösztönzőkkel fogjuk a vállalati döntéseket a népgazdasági érdek irányába terelni.

A hitelből való finanszírozás problémájáról szólva (Szabó Kálmánnal vitatkozva) hangsúlyozta, hogy nincs a világon egy olyan vállalat, amely számottevő fejlesztést, a kapacitás megduplázását például, nem az alaptőkéjének a bővítéséből, hanem valamiféle hosszú időn át visszafizetendő hitelből hajtaná végre. Erőmű, bánya, vasút stb. bővítésénél sem lehet gyakorlatilag felvetni a hitelformát. A tisztánlátást is zavarná viszont egy olyan árrendszer, amelyben a nyereség- vagy felhalmozott akkumulációtartalom akkora, hogy egy ilyen fejlesztést biztosíthat. Vitatható és tisztázatlan — véleménye szerint — egy olyan követelmény felállítása is, amely a beruházott alapnak a nyereségből való visszafizetését az eszközlekötési járulék, az amortizáció stb. befizetési kötelezettségeivel párhuzamosan írná elő.

Bognár József válaszában megköszönte az észrevételeket, külön kiemelve a hitel- és kamatpolitikával történt kiegészítést, amelyet célszerű lett volna az előadásba beilleszteni. Részletesen kitért az egyes felszólalásokban felvetődött kérdésekre. A többi között elmondotta, az a törekvés vezette, hogy a mai szempontokból értékelje a jelenleg működő mechanizmust és a történelmi háttérre való utalást a vitaanyag szűkítése céljából mellőzze. Hasonló okból maradt ki a gazdaságpolitika önálló elemzése is, annál inkább, mert ez külön tanulmánya tárgyát képezte. (Lásd Valóság. 1964. 8. sz.)

Egyetértett Nagy Tamással abban, hogy „nincs rendben ma sem minden a gazdaságpolitikával, illetve pontosabban szólva, nem tudjuk voltaképpen megmondani, amíg ilyen ár- és értékviszonyok vannak, hogy a követett gazdaságpolitika helyes-e vagy téves... Azt azonban fenntartom, hogy sok gazdaságpolitikai alapelvet illetően reális gazdaságpolitikai törekvések vannak, de hogy ezek a törekvések nem érvényesülnek megfelelő módon, ez a gazdasági mechanizmussal függ össze" — mondotta Bognár József.

Ami a centralizált módszerek helyességét illeti (Nagy Tamással vitatkozva), kijelentette, hogy elmaradott országban, ahol nagy a szegénység, tőkehiány és nagy munkaerő-felesleg van, a centralizált módszerek nem lehetnek kizárólagosak. E megállapítás helyességére Lenin mutatott példát a NEP-rendszer bevezetésével. A NEP rendszer szükségességének megindokolása során egyébként Lenin utalt arra, hogy a hadikommunizmus nem elsősorban a hadihelyzet, hanem a „közvetlen termékcsere" helytelen koncepciójának következménye volt. Nem lehet általánosságban kimondani, hogy — például — Indiában centralizáltan kell, vagy fogják a gazdaságosságot irányítani. Ez lehetetlen, hiszen az állam nem képes munkahelyet biztosítani a munkanélkülieknek, nagyipari cseretermékeket a mezőgazdasági termelőknek, sőt e termelők jelentős részét befolyásolni sem képes (azaz sem ösztönzőkkel, sem kényszerekkel nem tudja őket elérni). Centrálisan a gazdasági környezetet kell megteremteni és ilyen módon — fokozatosan — kell bekapcsolni az összes gazdasági tevékenységet a gazdasági körforgás rendjébe.

Az egyensúly problémájához (ugyancsak Nagy Tamással vitatkozva) hozzáfűzte:

ha kimondjuk (nem általános érvénnyel ezt sem, hanem a mostani viszonyainkra vonatkoztatva), hogy az optimális kritérium a legmagasabb növekedési ráta, akkor hozzá kell tenni — egyensúlyi viszonyok között. Ellenkező esetben olyan egyensúlyhiányok keletkezhetnek, amelynél jobb a kisebb növekedési ráta egyensúlyviszonyok mellett. (Ez jellemző gazdaságunkra 1957—1958 óta.)

A mai monopóliummal kapcsolatban fenntartotta az előadásban hangoztatott ama véleményét, hogy ez csak ágazati monopólium, terjeszkedési lehetősége nincs és az új mechanizmusban ez nagyobb veszélyeket rejt magában, mint ma. A centralizált és decentralizált vezetésről kialakult vitában állást foglalva hangsúlyozta, hogy tartalmilag nézve annál helyesebben centralizált egy vezetés, minél inkább keresztül tudja vinni saját akaratát. Ellenkező esetben formailag centralizált, tartalmilag anarchikus irányítással van dolgunk. A hatékonyságon kell ezt is lemérni.

Az új mechanizmus előkészítésének mostani fázisában különösen fontos a részterületekre kidolgozott javaslatok egységes rendszerbe foglalása. Itt már az összefüggések vizsgálata a legfontosabb, nem lehet az árat és a hitelrendszert egymástól függetlenül beállítani, nehogy a vállalatot egyidejűleg különböző irányú cselekvésekre ösztönző hatások érjék. „El kell ismerni, az egész mechanizmus alapvető kérdése, hogy az emberek milyen impulzusokat kapnak és ezek hatása alatt milyen felelős döntéseket kell önmaguknak kialakítani. El tudunk érni 1—2 százalék javulást azáltal, hogy központilag jobban tudom a kérdést eldönteni, de a végrehajtásnál 5 vagy 10 százalékot vesztek, mert gyengébb apparátussal, gyengébb közvetítő szervezeten keresztül kell megvalósítani. Ennek következtében veszteségem nagyobb lesz, mint egy jól működő szervezetnél. Ezeket a szempontokat össze kell egyeztetni, addig vállalati önállóságról nem lehet beszélni, nem lehet kombinatív, felelős kockázatokat vállaló döntéseket kikényszeríteni a vállalatok vezetőitől" — fejezte be összefoglalóját Bognár József.

A szocialista vállalat és működése a központilag irányított gazdaságban

A tudományos ülésszak *A)* szekciójában *Wilcsek Jenő* kandidátus, a Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára tartott vitaindító előadást a fenti címmel. Kiindulópontja az a tézis volt, hogy a szocialista gazdaság szükségképpen központilag irányított gazdaság, amelyben egymástól elkülönült vállalatok működnek. Az össznépi tulajdon lehetővé teszi a gazdaság egységes, összehangolt működését. Az érdekek összefüggéseit elvileg vizsgálva kimutatta, hogy a központi irányítás a vállalati érdekekre és gyakran érdekellentétekre (például eladó és vevő érdekellentéte) építve képes a leghatékonyabban megoldani a vállalati és a népgazdasági érdekek összehangolását. A vállalati érdekek pedig elsősorban az egyéni érdekeken keresztül jutnak érvényre. Téves az a feltételezés, hogy a tényleges társadalmi érdekek közvetítése csak tervutasítással lehetséges, sőt, sok esetben a vállalat jobban felismerheti a valóságos társadalmi érdeket a közvetlen információk birtokában. Arról is el szoktak feledkezni, hogy az általános vállalati és egyéni érdekek érvényre juttatása is társadalmi érdek.

A munkamegosztás mai fokán az elkülönült vállalatok összehangolt együttműködése jobban biztosítható a vállalatok egymás közötti kapcsolatai útján. A sok százezer tevékenységi aktust pontosan alig lehet koordinálni, ezért — hangsúlyozta Wilcsek Jenő — bizonyos automatizmusoknak, kényszerpályáknak kell a koordinációs feladatok jelentős részét megoldania. „Népgazdasági szinten a tervszerűséget a fő arányok betartására, a lényeges strukturális változások kitűzésére és végrehajtására célszerű értelmezni. A vállalatok tervszerű tevékenysége ebbe beillesztve csak úgy biztosítható, ha tervüket — a népgazdaság igényeknek megfelelően — önállóan dolgozzák ki, maguk gondoskodnak a koordinálásáról, maguk szervezik termelő tevékenységük mellett értékesítő és beszerző tevékenységüket."

A tervutasítások hiányát részben pótolhatja a helyes tájékoztató szolgálat, amelynek része maga a népgazdasági terv is. A gazdaságos vállalati tevékenység másik természetes feltétele: a gyártmányok és a technológia korszerűsége. A korszerűsítésnek vállalati feladattá tétele azt jelenti, hogy az ehhez szükséges személyi és anyagi feltételeket is döntően a vállalatoknak kell megteremteniök. Ebbe beleértendő a szükséges szakember-utánpótlás, a fejlődéshez szükséges anyagi bázis és a nyílt tartalékok képzése is.

Ez a probléma kapcsolódik a kockázat és a veszteség új módon való megjele-

néséhez is. Tudomásul kell venni, hogy a szocializmusban sem kerülhetők el a technika rohamos fejlődése következtében előálló veszteségek. Azt is jelenti ez, hogy egyes vállalatok, iparágak — betöltve hivatásukat — fölöslegessé, szükségtelenné válnak és további fenntartásuk gazdaságtalan.

A személyes anyagi érdekeltség bonyolult problémaköréből elvileg világos: azok a személyek és vállalatok részesüljenek jobban az anyagi javakból, amelyek jobban képviselik a társadalmi érdekeket. De az is nyilvánvaló — fejtette ki Wilcsek Jenő —, hogy a lehetőségek nem mindenütt egyformák, s az egyes dolgozók sem képesek egyforma mértékben az eredmények befolyásolására. Mégis abból kell kiindulnunk, hogy az elért pozitív vagy negatív eredmények érdemek vagy hibák következményei. Sokkal inkább ezt az „igazságtalanságot" lehet elviselni, mint az állandó és teljesen meddő vitákat a felelősség megosztásáról. Veszteségek esetén a dolgozók csak korlátozott mértékben (biztosított bér), de érzik a következményeket.

A szocialista vállalatnak a népgazdasági szinten értelmezett gazdaságosság alapján kell működnie, s a különböző gazdasági intézmények (ár-, pénzügyi és hitelrendszer, anyagi érdekeltség, utasítások stb.) biztosítják, hogy a vállalati gazdasági számítások — legalább tendenciában — a népgazdasági követelményeknek megfeleljenek. Ezért a gazdasági paramétereket (nyereségelvonás, anyagi érdekeltség stb.) viszonylag ritkán szabad változtatni, s a rugalmasan változó tényezők az árak, a kamat stb. lehetnek. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a vállalati önállóságot közvetett módszerekkel is lehet gátolni.

Befejezésül Wilcsek Jenő összefoglalta a szocialista vállalati modell jellemzőit az új gazdaságirányítási rendszerben. A többi között említette: a nagyfokú döntési önállóságot, terveit maga dolgozza ki (csak a legszükségesebb esetekben kap központi utasításokat); irányítása alapvetően gazdasági eszközökkel történik; rendelkezik saját alapokkal, amelyeket bővíthet, tartalékolhat stb.; a szabályozott belföldi piac, valamint a külkereskedelem feltételeivel, változásaival számolva gazdálkodik; tevékenységének elbírálása nem mutatószámok, hanem komplex eredményei, tartós jövedelmezősége alapján történik.

A szekcióülés vitája

Elsőnek *Havas Péter* (Központi Statisztikai Hivatal) szólalt fel. A Bognár-előadás vitájára visszatérve foglalkozott a „centralizált-decentralizált" modell elnevezési problémájával. Persze, hogy nem a gazdaság decentralizálásáról, liberalizálásáról van szó. A vállalatok eddig a látszólag szigorú utasítások mellett a lehető leglazábban éltek, s valóban most keményebb módszereket keresünk. De a gazdaságirányítás centralizáltsága vagy decentralizáltsága nem megtévesztő az elnevezésben, mert a vállalat körülhatárolt, de szélesebb körű döntési lehetőségeket kap. Így az ilyen elnevezéseknek — mint például a közvetlen és közvetett gazdaságirányítási módszerek — komoly tartalmuk van.

A kockázatról szólva rámutatott, hogy állami tulajdon lévén, minden kockázatot — eddig is, ezután is — a társadalom visel. Más kérdés, hogy a gazdálkodás megjavítása céljából ezt a kockázatot a vállalat eredményeiben megjelentetjük, de ha a vállalat tönkremegy, az mindenképpen az állam, a társadalom vesztesége. Ez sem pusztán terminológiai, hanem tartalmi kérdés, mert a banknak igenis meg kell vizsgálnia: kinek miért ad hitelt, hiszen a kockázat a társadalomé. Azt kell hangsúlyozni, hogy itt a döntési és kezdeményezési jogot átruházza azokra, akik jobb információval rendelkeznek (bank, vállalat). A döntés bizonyos formái továbbra is a központban (pl. a központi bank) maradnak, vagy az engedélyezés jogát tartjuk fenn. („Döntési társulások.") Az anyagi érdekeltség rendszerébe viszont külön kell beépíteni olyan elemeket, amelyek személyi kockázatvállalást is jelentenek, ez hosszabb időszakra még megoldatlan. (Például 3—4 év múlva ki viselje az igazgató vagy a főmérnök korábbi döntéseinek következményeit?)

Burger Kálmánné (Közgazdaságtudományi Intézet) egyetértett a mai gazdasági mechanizmusra vonatkozólag elhangzott kritikával és a modern követelményeknek megfelelő, korszerűbb gazdasági mechanizmus megteremtésének szükségességével. Problematikusnak tartja azonban a megvalósítás módját. A *történelemben először kell központilag létrehozni egy olyan gazdasági mechanizmust, amely nem központi utasításokra, hanem automatikusan, szabadon működik.* Ez rendkívül nagy és nehéz feladat. Jugoszláviai tapasztalataira hivatkozva kijelentette, hogy ott a szabad áralakulás nem volt képes megteremteni a tényleges piaci automatizmust a gazdasági

életben, pedig nálunk ettől azt várják. Ott nincs olyan szabadpiaci mechanizmus, amely az árak kiegyenlítődését kikényszerítené. Mivel az egyszer megállapított ár rögzített marad, ez arra indítja a gazdálkodó egységeket, hogy az új termékekre mindig magasabb és magasabb árat állapítsanak meg. Ebből ered a nagyarányú infláció, amelynek nem csupán a monopólium az oka. Ezért az új mechanizmus létrehozásánál nagy körültekintéssel kell eljárni a feltételek megteremtésében. A további vizsgálatokban a kölcsönös érdekeltségre kell tenni a hangsúlyt az ármechanizmus-vizsgálatok helyett.

Vajda Imre a vezetési stílussal kapcsolatban kiemelte, hogy ez is milyen nagymértékben függ a környezettől (államapparátus légköre és a feltételek, központi stílus stb.). A demokratikus centralizmus helyes elvét például mennyire eltorzítja, ha ebben a centralizmust egy véletlen minisztériumi főelőadó képviseli, és a demokratizmus csak háttér. A tervet a továbbiakban nem végrehajtani, hanem megvalósítani kellene, mert az előbbi kifejezésben az utasításszemlélet tükröződik. Az ilyen részutasításokat ugyanis teljesíteni lehet anélkül, hogy a terv lényege megvalósult volna. A megvalósítás fejezi ki, hogy a tervben meghatározott fő koncepció, fő arányok megvalósultak-e. Az utasítások szükségességéről szóló vitához kapcsolódva megállapította, hogy a kritérium nem az utasítások gyakorisága vagy ritkasága, hanem általános — a népgazdaság egészének szóló — vagy egyéni jellege. Az egyéni utasításokban rejlik a mai irányítási rendszer rossz működésének egyik lényeges eleme, mert ebből ered az egyéni utasításokkal való játék.

Az új mechanizmusban nincs megoldva az olyan kutatásigényes műszaki fejlesztés, amelynek hosszabb időn át nincs közvetlen eredménye. Ez a népgazdaság egészének fejlődése szempontjából ipari társadalomban létkérdés. A nagy tőkés vállalatok is csak az állami segítség nagymértékű igénybevételével (hadi költségvetés, adókedvezmények stb.) jutottak a piacon uralmi állapotba. A tervgazdálkodásban nincs szükség, hogy az ilyen fejlesztésre indirekt mozgatókat válasszunk, ezt tudatosan, központi állami tervezéssel kell megoldani.

Morócz Kálmán felszólalásában hangsúlyozta, hogy még mindig nem vesszük eléggé figyelembe, hogyan reagál az új intézkedésekre a vállalat, az akitől a változásokat elvárjuk. Sok még az ellentmondás, a megoldatlan probléma az ismertetett modellben. Nyíltan, őszintén meg kell mondani, mit akarnak a vállalatoktól, s akkor azok majd tudják, hogyan kell a legjobban csinálni — mondotta. Az új mechanizmus bevezetésénél ellenállással is számolni kell, mert a mai helyzet sokkal kényelmesebb a vállalatok számára, mint akkor, ha majd ténylegesen felelősek lesznek.

Milanovics Szvetozár az előadóval szemben azt állította, hogy még nincsenek meg a feltételek ahhoz, hogy vállalataink a tőkés vállalatoknál szervezettebbek legyenek. A termelési viszonyok tökéletesítéséről beszélt a mechanizmusváltoztatásokkal szemben. A vállalatoktól úgy tudunk nagy eredményeket elérni, ha nagy feladatokat, számszaki feladatokat is, tűzünk ki számukra. Nem irreális feladatokat — fűzte hozzá —, hiszen kis országban a felsőbb szerveknek módjuk van a legnagyobb áttekintésre. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a teljesítmények, a tervtúlteljesítések maximálása, korlátozása idegen a szocializmustól.

Fogaras István (Országos Takarékpénztár) felszólalásában hangsúlyozta, hogy az új mechanizmussal összefüggésben egy sor egyéb területen is változtatásokat kell eszközölni. A mai önköltségelszámolási rendszer (30—40 éves) az események statikus rögzítésére irányul. Dinamikus gazdaságban pl. az újrabeszerzési értéknek, a határköltség- és marginális árbevételi számításoknak nagyon fontos szerepe van. Hiába hozzuk létre azonban az új, legtökéletesebb mechanizmust, ha egyidejűleg nem készítjük elő a *számvitel reformját* is.

Tiszai István (Országos Tervhivatal) főleg a beruházások és a hitel kapcsolatát elemezte. A fő probléma az, hogy a vállalat miből fizesse vissza a hitelt. Nem lehet a nagylétesítményeken kívül az alapanyag-, energiatermelés bővítését, hálózatfejlesztő, közművesítési (infrastruktúra) beruházásokat hitelből finanszírozni, mert az eredmény nem ott jelentkezik, ahol az valójában keletkezik. A hitellejárat ideje sem egyszerű, öt éven túl úgy tűnik, már nem ösztönző hatású. Ha tehát a beruházás volumene adott, a hitelből való visszafizetés szűkebb, akkor ki kell egészíteni költségvetési juttatásokkal. Az ilyen problémákat nem lehet egyszerűen szavazással eldönteni. A megtérülés és a hitelvisszafizetési lehetőségek közötti különbségnél sem egyszerűen az a probléma: át tudjuk-e hárítani az árban. A nagyberuházást a tőkések is tőkeemeléssel oldják meg.

A vállalati saját források tekintetében lényegesen nagyobb önállóság lehetséges, mint ma. A problémát ezek mértéke, az ágazatonként jelentkező rendkívül nagy

differencia jelenti. Ebben a körben a teljes vállalati döntést biztosítani akarjuk, de az is világos, hogy eszközök nélkül ez nem ér semmit.

A döntési jogokról szóló vitához kapcsolódva kijelentette, hogy olyan döntéseket, amelyeknek népgazdasági, több iparágat érintő kihatásai vannak, semmilyen mechanizmusban sem adhatja ki a központi akarat a kezéből. (Az ilyen kérdésekben tehát a Minisztertanácsnak vagy a Tervhivatalnak kell döntenie.) A többi esetben a döntési körök aszerint válnak szét, hogy egyrészt vannak fejlesztési célok, másrészt beruházási feladatok. E szétválasztás lényeges eleme az új mechanizmusnak. Több gazdasági ösztönző fűzhető ahhoz, hogy a meglevő kapacitással teljesítsük az adott fejlesztési célt. Végezetül az átmenet veszélyeire hívta fel a figyelmet.

Zala Júlia (Központi Statisztikai Hivatal) a „centralizált-decentralizált" kifejezésekről folyó vitához kapcsolódva a mai mechanizmus formális centralizáltságát jellemezte. Felső szinten döntünk pl. egy meghatározott szövetfajta áráról, de pl. a nemzeti jövedelem fogyasztási és felhalmozási aránya nem döntési probléma, csak számítási anyag, ami vagy megvalósul, vagy nem. Ezért helytelennek tartotta, hogy Havas Péter, Nagy Tamás ragaszkodnak ezekhez a kifejezésekhez.

Arra kell a hangsúlyt a vitában helyezni, hogy mi mit és hogyan akarunk csinálni. Jugoszláviára már több mint tíz éve különböző előjellel hivatkozunk mint példára. De egyáltalán nem bizonyíték, hogy ha ott valamit elrontanak, akkor már az is rossz, amit mi akarunk csinálni. Azt is egyértelműen hangsúlyozni kell, hogy az állami tulajdon azt jelenti: a nyereség az államé, a beruházást az államtól kell kérni. Más kérdés, hogy az állam milyen alapon dönti el azt, hova kell beruházni, s hogy ebben sokat segíthet a vállalati jövedelmezőség. Azt is tisztázni kell, hogy ki képviseli a központi akaratot, ki a gazda: a minisztérium-e, a bank-e vagy más.

Szabó Kálmán (Közgazdaságtudományi Egyetem) kifejtette, hogy nem a szabad áralakulás az oka az inflációnak. Jugoszláviában rövid idő alatt ugrásszerűen megnövelték a beruházásokat és a fizetések is jelentősen emelkedtek. Nem szabad a termelési viszonyokat és a mechanizmust szembeállítani, ahogyan azt pl. Milanovics tette. A mechanizmus hatékonyságának a fokozásával a társadalmi tulajdonon alapuló termelési viszonyokat is tökéletesítjük. A társadalmi tulajdon lényege ugyanis a szükségletre termelés.

A mechanizmus-reform egy sor izgalmas elméleti kérdést vet fel. A munka szerinti elosztás a szocialista áruviszonyok között például annak elismerését is kell hogy jelentse, miszerint nemcsak a képességek különbsége miatt vannak elosztásbeli egyenlőtlenségek, hanem attól függően is több társadalomnak szükséges munkát adhat a dolgozó a társadalomnak, hogy a munkamegosztás melyik ágában dolgozik. Azt a gazdasági kritériumot kell megvalósítani, hogy az adott munka alapján részesedjék a társadalmi javakból, elérve a minimális szükségletkielégítést.

Wilcsek Jenő megköszönve a hozzászólásokat részletesen csak néhány olyan kérdéssel foglalkozott, amelyben nem értett egyet a felszólalóval. Hangsúlyozta pl., hogy az új mechanizmusban sem akarunk teljesen szabad áralakulást, bár nem ez váltja ki az inflációs jelenséget, az ármozgás már megjelenési formája az egyensúlyhiánynak. Milanovics Szvetozárral szemben kiemelte: nincs a központi szerveknek lehetőségük arra, hogy vállalatonként nagy feladatokat határozzanak meg. Az sem helyes állítás, hogy a szocializmustól idegen a tervtúlteljesítés korlátozása, hiszen küszködünk a felhalmozott készletekkel. Azt sem lehetne az új mechanizmusban feltételül szabni, hogy minden beruházást az államtól kelljen kérni (Zala Júlia). Természetesen a népgazdaság fő arányait eldöntő beruházások esetében központilag kell dönteni, de lehetőséget kell adni, hogy bizonyos keretek között a vállalatok maguk is dönthessenek beruházásaikról.

A szekció ülését *Gadó Ottó* zárta le. Összefoglalóját a közgyűlés teljes ülésén tartotta meg. Ismertette az előadás tartalmát és általánosította a szekcióban lezajlott vita felszólalóinak véleményét. A közgyűlés pozitívumaként említette, hogy nem akadt az új mechanizmus felvázolt koncepciójával ellentétes állásfoglalás. A továbbiakban arról kell majd vitatkozni, hogy az egyes részletekben mit, hogyan akarunk megvalósítani és elméleti általánosításra, továbbfejlesztésre kell törekedni.

A tudományos ülésszak *B)* szekciójában *Ganczer Sándor* kandidátus, az Országos Tervhivatal Önálló Tudományos Osztályának a vezetője tartott előadást *„Népgazdaságunk fő arányainak elemzése"* címmel. Erről és vitájáról *Hetényi István*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese számolt be a közgyűlés teljes ülésén. Előtte *F. Oelssner* (NDK), *Maksimov* (Jugoszlávia) és *Rutkowsky* (Lengyelország) tartották meg üdvözlő beszédüket, majd *Vajda Imre* zárta le a tudományos ülésszakot.

Bors László

Néhány gondolat a „szegmentációról"

(Harvard Business Review, 1965. október)

William H. Reynolds a Dél-californiai egyetem tanára, régebben a Ford gyár gazdasági tanácsadója, a Ford—Mustang sportkocsi eladási tapasztalatai alapján beszél a „szegmentáció" néhány kérdéséről.

A szegmentáció fogalma mintegy tíz éve került a köztudatba Wendel Smith cikke nyomán. A háború utáni években a tömegtermelés és a piac hatalmas változáson ment át. A valóban széles tömegigényeket a gyáripar viszonylagos fejletlensége miatt kis választékú árukínálattal elégítette ki. Ez megváltozott egyebek között annyiban is, hogy a választék a típustermékek egy fajtáján belül nagymértékben megnőtt. Eddig az áruk heterogenitásának piacteremtő hatása volt általánosan elfogadott nézet. Ezzel szemben alakult ki a szegmentációt, a fogyasztók heterogenitását hirdető nézet, amely szerint a heterogén fogyasztói csoportok különböző igényeket támasztanak az új vagy egymást helyettesítő árucikkek iránt. Eszerint nem az új áru teremti meg az új fogyasztókört, hanem a fogyasztóknak már egy előzőleg kialakult, társadalmilag, földrajzilag, ízlésben, talán anyagilag is egynemű csoportja igényli az új, még hiányzó árufajták piacra dobását.

Ha valamely árucikk egy bizonyos embercsoportra nagyobb vonzást gyakorol, mint a többi emberre, ez azt jelzi, hogy feltehetően piaci szegmenttel állunk szemben. Ellenőrizhető, hogy a potenciális fogyasztók ilyen csoportja valódi szegmentet képez-e vagy sem. Ha másoktól elkülönülő demográfiai és egyéb jellegzetes megkülönböztető jegyeket találunk, akkor valóban beszélhetünk piaci szegmentről. Ilyen megkülönböztető jegyek lehetnek például: a nem, a kor, valamint olyan szellemi és testi adottságok, amelyek pont egy meghatározott árut igényelnek.

Mi a jelentősége a szegmentációnak a piaci eladás szempontjából? Világítsuk ezt meg egy példán keresztül: Egy vállalat meg akarja határozni, hogy két árufajta, A és B, ugyanahhoz a piaci szegmenthez tartozik-e vagy sem. Tételezzük fel, hogy A és B egyaránt a lakosság 20 százalékát érdekli. *Ha a két árucikk ugyanahhoz a szegmenthez tartozik,* akkor a lakosságnak ez a 20 százaléka kedveli A-t is és B-t is, tehát a lakosság e feltételezett 20 százaléka, amely ennek a két cikknek a potenciális vásárlója, két részre oszlik. Mindkét cikket a lakosságnak csak 10—10 százaléka fogja vásárlás céljából fontolóra venni.

Ha azonban a két árucikk különböző szegmenthez tartozik, akkor a lakosság 20 százaléka az A cikket, másik 20 százaléka a B cikket kedveli. Feltehetjük a kérdést, hogy melyik a kedvezőbb eset, ha az árucikket vásárlás céljából kevesen veszik fontolóra, de közülük sokan vásárolják meg, vagy ha széles tömegeknél kerül szóba vásárlás céljából, mint nekik tetsző áru, de ezeknek az embereknek csak kis százaléka lesz vásárló. Matematikailag a motivációs és potenciális hatásokat együttesen kell szemlélni. Az optimális érték a kettő szorzatának legnagyobb értéke. Reynolds a szegmentáció helyett a választék növelését javasolja. Szerinte a fogyasztókra kétféleképpen lehet hatni. Vagy olcsóbb, vagy újabb árut kell propagálni. Olcsó árut nehéz megteremteni, tehát marad az áru újszerűsége. Egy új árutípus, amely egy előzően gyártott helyébe lép, fenntartja a vonzerőt a régi kialakult piacon is, sőt a versenyképességet is javítja azáltal, hogy visszatart egyébként elszakadó vevőket, és még új fogyasztókat is vonz más piacokról. Jó példa erre a Ford gyár újtípusú Mustang sportkocsija, amelyet a legszélesebb vevőkör részére terveztek, s olcsón, szolid formában, kényelemmel, négy férőhellyel ellátva, dobták piacra.

Az eladott Mustang sportkocsik 70 százalékát azok az emberek vették meg, akik egyébként is Ford autót vásároltak volna, amennyiben a Mustang nem került volna piacra. Így ez a típus csökkentette a Ford eladásait más típusú gépkocsikból, az eladás így csak 30 százalékkal növekedett.

De ez is évi 10 millió autó eladását, a Fordnak 150 000 új vásárlót, 2000 dollár egységárral számolva 300 milliós többletforgalmat jelentett.

Nyilvánvalóan vannak valódi piaci szegmentek, és a társaságok nagy haszonra tehetnek szert, ha ilyen eddig fel nem fedezett új piacot találnak. A nagyvállalatok mégis inkább a széles piac igényeihez alkalmazkodó eladási politikát folytatnak.

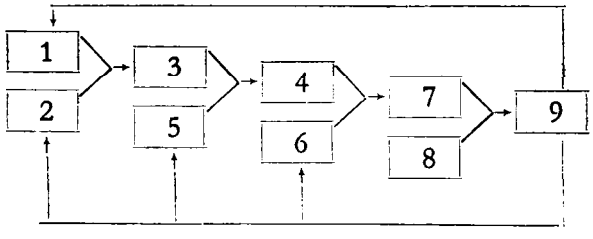
(Ism.: *Bartha Ferenc*)

Richard Stone: Gazdasági rendszerek modellezése

(Ekonomika i matematicseszkije metodi. 1965. 3. sz.)

A cikk szerzője jelen írásában azokról az eredményekről ad tájékoztatást, amelyeket a Cambridge-i egyetemen a vezetése alatt álló munkaközösség Nagy-Britannia 1970-re számított közgazdasági modelljének felépítésében elért. A cikk a modell részletes ismertetésén kívül módszereket ad a modellek közgazdasági gyakorlatban való alkalmazására, érinti a modellezés technikai részletproblémáit, több ízben utal az ismertetett módszerek kibővítésének és tökéletesítésének lehetőségeire.

Egy ország gazdasági rendszerét R. Stone az alábbi sematikus ábrával szemlélteti, bár kiemeli, hogy a kapcsolatok korántsem ilyen könnyen áttekinthetők:

A modell helye a közgazdasági elmélet és gyakorlat rendszerében: 1. elmélet; 2. tények; 3. modell; 4. gazdaságpolitika; 5. célok; 6. folyó gazdaságirányítás; 7. terv; 8. folyó események; 9. gazdasági tapasztalat.

A gazdasági modellek felállításához R. Stone szerint a következő négy fő kérdéscsoportban kell jó előre dönteni: *a)* a modellben alkalmazandó változók kiválasztása, *b)* a változók közötti kapcsolatok jellegének és a kapcsolatok pontos formáinak meghatározása, *c)* a változók közötti kapcsolatok paramétereinek meghatározására alkalmas statisztikai módszerek kiválasztása, *d)* elemző számítási módszerek kiválasztása a modell ismeretlen értékeinek meghatározására.

A R. Stone vezetésével elkészített nemzetgazdasági modell voltaképpen két fő részből áll, s a gazdasági döntések sorának kiválasztása e két rész egymáshoz való közelítésével történik. A két részben ugyanazok a blokkok (alapok, termékkibocsátás, beruházások, munkaerő és szükséglet) szerepelnek, csak a blokkok közötti kapcsolatok irányai térnek el. Az 1960—1969-es időszakra (átmeneti periódusra) vonatkozó modellrészben az a gondolatmenet érvényesült, hogy a munkaerő és az alapok adott nagysága teszi lehetővé meghatározott volumenű végtermék kibocsátását, amelyet aztán új beruházásokra és a szükségletek kielégítésére fordítanak. Az 1970-re vonatkozó perspektívikus részmodell viszont arra épül, hogy a beruházások és a szükséglet egy meghatározott végtermékmennyiséget jelentenek, amelynek előállítása, a rendelkezésre álló munkaerőforrások mellett, az alapok meghatározott volumenét követeli meg.

A modell alapja a nemzetgazdaság számbavételének matrixa, amely 15 osztályba sorolva 253 számbavétel eredményeit tartalmazza. A termelés számbavételére termékenkénti és ágazatonkénti osztályokat állítottak fel, továbbá külön osztályokba sorolták a közszükségleti cikkeket és szolgáltatásokat, illetve az irányító szervezetek kiadásait. A tőkeoperációk csoportjában a többi között olyan osztályok vannak, mint az állóalapok kibővítése, a társadalmi alapokba való beruházások stb. A matrixban egymás mellett szerepelnek az 1960. évi és az 1970. évi — 1960-as árakon kifejezett —értékadatok, s így leolvasható, hogy a Nagy-Britannia számára 1970-ben rendelkezésre álló 64 026 millió font sterling összegű termékértéket (60 363 millió font sterling értékű terméket a brit ipar állít elő, 3456 font sterling értékű külföldről kerül az országba, 207 millió font sterling a behozott termékek vámja) 40 652 milliós összegű, 1960-as szintről kiindulva kívánják elérni.

A modellel kapcsolatos összes számítások a benne szereplő 31 kiemelt termék 1970-es végső keresletének meghatározásával kezdődnek. Matematikai apparátus segítségével mérik fel, majd összegezik a végső kereslet olyan komponenseit, mint a magánfogyasztás, az irányító szer-

vezetek fogyasztása, az állóalapok felújítása, lakásokra és tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások, szociális állóalapok, export. Ezután e komponenseknek az 1970 utáni periódusban várható hatását vizsgálják. Feltételezik, hogy ebben az időszakban az egy főre jutó magánfogyasztás 4 százalékkal nő, a végső kereslet többi elemei pedig a korábbiak szerint növekednek.

A végső kereslet mellett meghatározásra kerültek az 1970-re várható endogén kereslet, illetve a termékek termelő továbbfelhasználásának adatai is. Az itt alkalmazott matematikai megfontolások ismertetését Stone egy olyan egyenlőséggel vezeti be, amelyben a hazai előállítású termékeket reprezentáló (q) vektor a folyó termelési ráfordítások (Aq) és a végső kereslet (f) vektorainak összegével egyezik meg: $q = Aq + f$.

Az endogén jellegű kereslet felmérésére törekedve Stone az f vektor felbontásával az exogén (az országon belüli és export) jellegű végső keresletet elkülönítve az állóalapok és készletek növekedését, illetve a konkurrens importot vizsgálja. Az endogén kereslet növekedését csökkentő konkurrens import növekedését Stone a hazai termelés emelkedése és az exportnövekmény közti különbség függvényeként írja fel. Ebben a kifejezésben konstansok, illetve paraméterek is szerepelnek, amelyek az utóbbi 5—6 év, vagy általában a háború utáni évek statisztikai adatain alapulnak.

A cikk további részében Stone különkülön foglalkozik az ágazati számításokkal és az árnyékárakkal, amelyeknek a jövőben várható értékeit matrixegyenlettel közelíti. Az árnyékáraknak a programozási munkában való alkalmazása még e cikkben tárgyalt gazdasági modellezés során sem megoldott. Az mindenesetre megállapítható, hogy az új termelési függvények végleges meghatározásáig az árnyékárak alkalmazásának csak korlátozott lehetőségei vannak.

A Stone vezetésével készített modellben a gazdaság fejlődését, illetve a kitűzött gazdasági célok elérését semmiféle beépített finanszírozási rendszer nem garantálja. A gazdaság növekedésének, az úgynevezett tiszta beruházásoknak a számításokba való beépítése a társadalmi megtakarítások megfigyelésén, a megtakarítási függvények meghatározásán alapult, továbbá megkövetelte a beruházásokra irányuló szükségleteknek és ezek realizálási lehetőségeinek felmérését.

(Ism.: *Torma Imre*)

I. Sachs: A mai Egyiptom társadalmi-gazdasági rendszerének lényegéről

(Ekonomista. 1965. 3. sz.)

A marxista és a polgári irodalomban egyaránt élénk vita folyik a mai egyiptomi gazdasági és társadalmi rendszer jellegéről. Mindkét táboron belül meglehetősen nagyok a nézeteltérések. A szerző — a gazdaságilag gyengén fejlett országokkal foglalkozó tanszék professzora Varsóban — részletes statisztikai adatok, valamint közgazdasági és szociológiai elemzés alapján igyekszik állást foglalni ebben a kérdésben.

Amikor a Nasszer köré csoportosuló katonatiszti réteg átvette 1952-ben a hatalmat, az ország nehéz gazdasági helyzetben volt. Az exportált gyapot világpiaci árának csökkenése következtében fokozatosan romlott a külkereskedelmi helyzet és hátráltatta a gazdasági fejlődést. Ugyancsak súlyos problémát okozott a népesség gyors növekedése; ennek következtében nagy falusi munkaerő-fölösleg alakult ki. A falusi népesség és ezen belül különösen a szegény és középrétegek egy főre jutó jövedelme csökkent, ugyancsak rosszabbodott a városi szegénység helyzete is.

Az új egyiptomi rendszernek sikerült megállítania az egy főre jutó jövedelem csökkenését, majd — körülbelül 1957 óta — a nemzeti jövedelem gyorsabban nőtt, mint a népesség. Ebben jelentős szerepük volt a nagy beruházási erőfeszítéseknek: becslések szerint az állami beruházás a legutóbbi években a nemzeti jövedelem 21—24%-a.

A két alapvető problémát azonban nem sikerült eddig megoldani. A külkereskedelmi mérleg hiánya végig nagy maradt, s a Szovjetunió és az Egyesült Államok jelentős segítsége, valamint a Szuezi Csatornából származó jövedelmek ellenére a devizatartalékok teljesen kimerültek. Romlott a helyzet a falusi foglalkoztatásban is, mert a megművelt földterület alig nőtt. Az asszuáni gát építésének befejezése javítani fog ezen a helyzeten, de az így megművelhetővé váló területek sem képesek több embernek munkát és megélhetést adni, mint amennyivel a népesség a gát megépítésének évei alatt növekedett.

Az egyiptomi társadalmi helyzetet elemezve Sachs megállapítja, hogy a földreform elsősorban a gazdag parasztság helyzetét erősítette meg. Ugyanebben az irányban hat az elterjedt bérleti rend-

szer is. Bár a földreform után létrehoztak szövetkezeteket, ezek nem a parasztság társadalmi mozgalmának szervei, hanem állami intézmények, amelyek elsősorban a gyapot felvásárlásával foglalkoznak. Az utóbbi évek államosításai következtében az állami szektor a nemzeti jövedelemnek legfeljebb egynegyedét termeli meg, tehát nem lehet azt mondani, hogy az egész gazdasági életet irányítja. A városi kispolgárság és a nagyon megnőtt állami adminisztráció dolgozóitól, a katonatisztekből, műszaki értelmiségből kialakult egy, a kispolgársághoz kapcsolódó új réteg.

Ennek alapján Sachs arra a következtetésre jut, hogy a mai Egyiptomban a szélesebben értelmezett kispolgárság a vezető réteg (vagy osztály?), amely szoros szövetségben van a falusi kistőkésekkel és gazdag parasztokkal. Ennek objektív érdekeit fejezi ki az a hivatalnok-katona-műszaki csoport, amely az állami gazdasági szektorra támaszkodva az államot vezeti. Felvetődik a kérdés, menynyire lehet tartós ez a gazdasági-társadalmi rendszer, és mennyire lehet ennek a kapitalista rendszerbe való visszalépésére számítani, ahogyan az például Kemál után Törökországban vagy Cardenas kormányai után Mexikóban történt. Sachs véleménye szerint a világhelyzet ma elősegíti az egyiptomihoz hasonló gazdasági-társadalmi rendszerek fennmaradását, és különösen Egyiptomban van kis valószínűsége annak, hogy a kapitalizmus visszatérjen.

(Ism.: *Andorka Rudolf*)

M. Kalecki: Megjegyzések a „közbenső rendszerek" társadalmi-gazdasági jellemzőiről

(Ekonomista. 1965. 3. sz.)

Sachs tanulmányához kapcsolódva Kalecki, aki több gazdaságilag gyengén fejlett országban működött gazdasági tanácsadóként, általánosságban foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a mai helyzetben vannak-e olyan tényezők, amelyek valószínűvé teszik a kispolgárság és a gazdag parasztság uralmán alapuló „közbenső" gazdasági-társadalmi rendszerek fennmaradását, a kapitalizmusba való visszacsúszás elkerülését.

A következő tényezőket említi:

1. A gazdaságilag gyengén fejlett országokban a kispolgárság nagyon erős, a nagypolgárság viszont gyenge réteg.

2. A szocialista országokban és bizonyos mértékig a fejlett kapitalista országokban is megvannak a minták az állam gazdasági szerepének kiterjesztésére.

3. A gazdaságilag gyengén fejlett országok nemcsak a kapitalista, hanem a szocialista országoktól is megkaphatják a fejlődésükhöz szükséges külföldi tőkét.

A gazdaságilag gyengén fejlett országokban a gyarmati uralom alól való felszabadulás után általában nincs olyan erős nagytőkés réteg, amely a gazdasági fejlődéshez szükséges beruházásokra vállalkozna. Hiányzanak a „dinamikus vállalkozók". Ezért az államnak kell a beruházásokat elvégeznie. Így a kispolgárság érdekei egybeesnek az államkapitalizmussal, mert a hatalom megtartásához a kispolgári rétegnek biztosítania kell a gazdasági fejlődés meggyorsítását.

Az emberiség jelentős része a gazdasági tervezést folytató szocialista országokban él, de a fejlett kapitalista országokban is meglehetősen messzemenő tervezés folyik; ennek minimuma a konjunktúraciklusok fékezésére szolgáló politika kidolgozása. Természetes tehát, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok gazdasági fejlesztési terveket dolgoznak ki. Az államkapitalizmus is szorosan összekapcsolódik bizonyos mértékű tervezéssel.

Az a tény, hogy a gyengén fejlett országok a gazdaságfejlesztéshez feltétlenül szükséges külföldi hiteleket a szocialista országoktól is megkaphatják, jelentősen erősíti tárgyalási pozíciójukat, kedvezőbb feltételek között kaphatnak kölcsönöket a kapitalista országoktól is. Ebből következik, hogy ezek az országok külpolitikájukban a semlegesség elvét követik.

Az országon belül a kispolgárság ereje növekszik. A gyarmati uralomtól való megszabadulás és a földreform általában meggyengíti a földbirtokos és nagytőkés réteget, a városi és falusi szegény rétegek pedig — amelyek potenciálisan ellentétben vannak az uralkodó kispolgársággal — a helyi kispolgárság vezetése alatt állnak. A földreformok is többnyire a középrétegeket erősítik: a kisparasztok és a földnélküliek általában kevés földet kapnak, és nem tesznek hatékony lépéseket a szegény rétegek érdekében a falusi hitelezők és felvásárlók ellen.

Kalecki így arra a következtetésre jut, hogy a jelenlegi helyzetben ezek az államkapitalizmuson alapuló, a kispolgárság vezetése alatt álló „közbenső" rendszerek tartósan fennmaradnak.

(Ism.: *Andorka Rudolf*)

A gazdasági továbbképzés (vezetőképzés) nemzetközi tapasztalatai és helyzete az NDK-ban

(„Die Wirtschaft" 1965. október 15. számának melléklete)

A fenti lap melléklete összeállítást közöl az NDK Közgazdasági Főiskolájának Berlin—Karlhorst-ban szeptember 16-án megrendezett tudományos ülésszakáról. Az ülésszak a gazdasági vezetők, szakemberek, közgazdászok továbbképzésének NDK-beli és nemzetközi tapasztalataival, az oktatás módszereivel foglalkozott.

A tudomány egyre inkább közvetlen termelőerővé válik, és ez nagy követelményeket állít a gazdasági vezetők és általában a szakemberek elé. A főiskolai és általában a szakmai kiképzés gyorsan elavul, mivel a tudományos és műszaki fejlődés jelentősen meggyorsult. Régebben a képzettség 40 évig hatékony maradt, ma már csak 5—10 évig. A legtöbb foglalkozásban a feladatok ellátásához már több tudományág (például természettudományok, közgazdaságtan) ismereteinek kombinációja kell. A népgazdaság minden ágában nő az egyetemet, főiskolát végzettek aránya. A gyors fejlődés megköveteli a szakemberek tudásának állandó bővítését. Ehhez azonban olyan oktatási rendszert kell kiépíteni, amely nemcsak az alapoktatást, hanem a továbbképzést is magában foglalja. A továbbképzés két részre tagolható: az egyik a már megszerzett szakmai ismeretek kiegészítésére, fejlesztésére irányul, a másik pedig a vezetés tudományának elsajátítására. Mind a kétféle továbbképzés rendkívül fontos az új gazdasági mechanizmus és a mechanizmus változtatására irányuló kísérletek szempontjából is.

Néhány szocialista országban már hozzáláttak a vezetők oktatásának, továbbképzésének megszervezéséhez. Lengyelországban egységes oktatási rendszert építettek ki a gazdasági vezetők továbbképzésére. 1959-ben alakították meg a CODKK-t (a vezetők továbbképzésének központi intézetét, amely 5 szakosztályában 130 embert foglalkoztat). Ennek a szervnek a feladata a továbbképzési tantervek kidolgozása, a hozzá szükséges módszerek és szervezeti követelmények megfelelő kialakítása és kipróbálása. A CODKK 13 szakmai központnak (egy-egy szakmai központ egy-egy népgazdasági ágat vagy területi egységet foglal magában) adja tovább a tananyagot, a kidolgozott és kipróbált módszereket. Az oktatás harmadik szintje Lengyelországban a nagyvállalati, üzemi továbbképzés.

Természetes a CODKK és más hasonló intézmények létrehozása jelentős anyagi eszközöket igényel. A vezetők továbbképzésére általában 10—14 napos bentlakásos tanfolyamokat rendeznek; gondoskodni kell tehát a megfelelő, kényelmes lakószobákról és az oktatáshoz szükséges felszerelésekről (több kisebb tanterem, oktatófilmek, vetítőgépek stb.). Lengyelországban a tanfolyamokat általában tudományos kutatók, főiskolai oktatók vezetik.

Csehszlovákiában — bár foglalkoznak a CODKK-hoz hasonló pedagógiai központ felállításával — a továbbképzés még korántsem olyan elterjedt és kidolgozott, mint Lengyelországban. A közgazdasági továbbképzés a prágai és a pozsonyi közgazdasági főiskolán koncentrálódik, a gazdasági vezetők továbbképzésének feladatait azonban főleg népgazdasági intézmények, a Tervhivatal és a minisztériumok látják el.

A csehszlovák szakemberek szerint eljött az ideje annak, hogy a prágai és a pozsonyi közgazdasági főiskolát a vezetőképzés központi szervévé alakítsák át és természetesen a vezetőképzéssel foglalkozó speciális tanszékekkel is kibővítsék.

Foglalkoznak Csehszlovákiában a főiskolai képzés és az azt követő továbbképzés egybehangolásával, egységes rendszerré való átalakításával. A főiskolai képzés így két részre oszlana: alaptanulmányokra és specializált, egyetem utáni tanulmányra.

Az NDK-ban sem oldották meg a főiskolai képzés és a továbbképzés összekapcsolását. Ezt hangsúlyozza hozzászólásában Bőnisch, R. a Közgazdasági Főiskola Továbbképző Fakultásának igazgatóhelyettese is. Az NDK-ban ma több helyen foglalkoznak a vezetők továbbképzésével, például az üzemekben, a vállalati egyesülésekben (VVB), a fő- és a szakiskolákon, az NSZEP KB által a gazdasági vezetők továbbképzésére létrehozott Központi Intézetben. A Közgazdasági Főiskola Belkereskedelmi Intézete 1965 májusában a főiskolát végzett belkereskedelmi szakemberek számára rendezett 3 hetes bennlakásos tanfolyamot. Ugyancsak ebben az évben alakult az azbeszt- és gumiipari vállalati egyesülés Iparági Akadémiája (IZA), amely 1965—1966-ban 20 ilyen 8—14 napos bentlakásos tanfolyamot tervez gazdasági vezetők továbbképzésére. A Külkereskedelmi Akadémia által rendezett tanfolyam programját 100

vezető témajavaslata alapján alakították ki.

A vezetőképző és továbbképző tanfolyamok sikere, hatékonysága nagymértékben függ a tananyag összeállításától, a tanfolyam megszervezésétől és az alkalmazott oktatási módszerektől. A tanfolyamok anyagát a lengyeleknél például az egyetemi tanárok és a tanfolyam résztvevői közösen állítják össze. Mindig az oktatás célja, tehát a továbbképzés profilja, a résztvevők általános műveltségi és szakmai színvonala határozza meg a tanfolyam tartalmát. A továbbképzés fő célja az ismeretek aktivizálása. Ezt különböző, sajátos oktatási módszerekkel érik el. A CODKK által alkalmazott „didaktikai játékok" lényege az, hogy a tanfolyam résztvevőinek meghatározott jellemzők (például érdekesség, tárgyilagosság stb.) szerint meg kell ítélniök az előadást és az előadókat. Használják az úgynevezett „mentométer" módszert is, amely nevét egy kis készülékről kapta. A szóban forgó kis készülék segítségével a résztvevők gombnyomással regisztrálhatják véleményüket az előadás anyagáról és az előadás módjáról; a véleményeket a kis készülék összesíti. Az aktív oktatási módszerek közül az egyik legsikerültebb a „pódiumbeszélgetés", amikor a tanítók és a tanulók együtt vitáznak egy megadott témáról. Ugyanennek a módszernek egyik változatában a résztvevők „szerepeket" kapnak, például az egyik üzemvezető lesz, a másik vezérigazgató stb. és ebben a szerepkörben kell védeniök álláspontjukat a vitában. Máskor ezt a szerepjátszást összekapcsolják az úgynevezett „esetmódszerrel": egy megtörtént esetet, konkrét helyzetet vázolnak fel, és a résztvevőknek kell megtalálniuk a megoldást, éspedig úgy, hogy a megtörtént eset „hőseinek" szerepét játsszák el. Ezzel a szükséges ismereteket a résztvevők már szinte „alkalmazás" közben sajátíthatják el. Schreibel hozzászólásában ismertet egy ilyen esetpéldát, amelyet az Ipargazdasági Főiskola Szocialista Gazdaságvezetési Intézete dolgozott ki az NDK-ban.

A továbbképzés javítása tudományos kutatást, kísérleteket tesz szükségessé, hiszen meg kell találni a legcélszerűbb tananyagot minden területre, azok oktatásához a legcélszerűbb módszereket és így tovább. Mindez idő és pénz. Éppen ezért, mivel a vezetők továbbképzésének feladatai a KGST-hez tartozó országokban sok szempontból hasonlóak, a jövőben szoros és rendszeres együttműködésre és kölcsönös konzultációkra lenne szükség a továbbképzéssel megbízott intézmények között. A szocialista országok tervszerű együttműködése és a külföldi tapasztalatok rendszeres értékelése éppen olyan fontos a továbbképzésben, mint a társadalmi, műszaki és tudományos fejlődés más területein.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

J. Kuznyecov: Japán versenyképessége a világpiacokon

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1965. 9. sz.)

A két világháború közti japán exportoffenzíva fő eszköze az úgynevezett „szociális" dömping volt. Az alacsony munkabérek lehetővé tették a zaibacuknak (a japán monopóliumoknak), hogy olcsó árakkal törjenek be a világpiacra — a többi fejlett tőkésország rovására. A háború utáni (1950—1963) időszakban Japán exportja évente átlagosan 14,8 százalékkal nőtt, ami a leggyorsabb növekedési ütem a tőkésvilágban. A helyzet látszólag emlékeztet a 30-as évek exportoffenzívájára, de a valóságban a japán nagytőke mai piaci harci módszerei lényeges változáson mentek át a korábbi időszakhoz képest.

A változás alapja a japán export több mint 90 százalékát adó *feldolgozó ipar* szerkezetének megváltozása. A nehéz- és vegyipar súlya az exportban 53 százalékra nőtt a háború előtti 20 százalékkal szemben, míg a könnyűiparé 71-ről 40 százalékra csökkent, ezen belül a textiliparé 52-ről 23 százalékra.

A nehéz- és vegyipari cikkek súlya a feldolgozó ipari exporton belül megközelítette a vezető tőkésországokét.

A nehéz- és vegyipar súlya a feldolgozó iparon belül 1961-ben (százalékban)

Ország	Részesedés	
	a termelésből	az exportból
NSZK	60,7	85,2
Egyesült Államok	55,1	82,2
Anglia	59,2	79,7
Francicország	58,8	70,9
Japán	61,2	51,2

Ugyanakkor Japán helyzete elüt a többi fejlett tőkésországétól abból a szempontból, hogy a nehéz- és vegyipar aránya a termelésben és a kivitelben fordított képet mutat, mint máshol. Ezt a termelési eszközök állandó és magas belföldi kereslete, továbbá viszonylag gyenge külső versenyképessége okozza. Ezt mutatja az a körülmény is, hogy — jóllehet a nehéz- és vegyipari cikkek 1963-ban az Egyesült Államokba irányuló exportnak 45 százalékát, a Nyugat-Európába irányuló kivitelnek pedig 46 százalékát adták — ezt az eredményt mindenekelőtt rádió- és televízióvevők, fényképezőgépek, varrógépek: az úgynevezett könnyűgépipari cikkek, valamint — különösen az Egyesült Államok viszonylatában — acél-hengereltáruk kivitele révén érték el.

A japán feldolgozó ipar helyzetét — Osima professzor nyomán — a szerző anyagigényes, munkaigényes, illetve tőkeigényes ágazati megoszlásban is felvázolja. *Anyagigényesek* azok a termékek, amelyek a természeti források nagymértékű felhasználásán alapulnak (élelmiszerek, ipari és mezőgazdasági nyersanyagok, fűtőanyagok). *Munkaigényesek* a textilipar, a konfekcióipar termékei a könnyűiparban; műszerek, órák, filmfelvevő és fényképezőgépek, gyógyszerek (általában fogyasztási cikkek) a nehéz- és vegyiparban. *Tőkeigényesek* a gépek és felszerelések, továbbá olyan félkésztermékek, mint az acél, a műrostok stb. — ugyancsak a nehéz- és vegyiparban.

Japán exportjában korábban a könnyűipar révén a munkaigényes és ezért alacsony bérek miatt dömpingáron értékesíthető cikkek domináltak.

Tőke- és munkaigényes áruk aránya a japán exportban (százalékban)

Megnevezés	1934—36	1956—58	1963
Anyagigényes	kb. 10	11,9	7,0
Munkaigényes	kb. 70	53,0	44,2
Tőkeigényes	kb. 20	35,1	48,8

A második világháború után tehát a nehéz- és vegyipar előretörését az exportban nem követte azonnal a munkaigényes cikkek azonos mértékű visszaszorulása. A munkaigényes csoporton belül előretörtek — különösen a textilipar rovására — a nehéz- és vegyipari cikkek.

A legutóbbi néhány évben a tőkeigényes cikkek kerültek túlsúlyba a munkaigényesekkel szemben. Ez egyúttal a legmagasabb bérszínvonalú ágak előretörését is jelenti. 1962-ben az átlagos havi bérek így alakultak (ezer jenben): fémkohászat 38,6; vegyipar 33,9; gépgyártás 28,8. Ezzel szemben az élelmiszeriparban 24, a faiparban 19,8, a textiliparban 18,6.

Ezek a körülmények jelentősen csökkentették (bár nem szüntetik meg) a „szociális" dömping felhasználási lehetőségeit. A világpiaci versenyképesség egyre inkább a termelési technika modernizálásán, a széria- és tömeggyártás megszervezésén alapul.

A japán kormány 1964. évi gazdasági Fehér Könyve versenyképességük szempontjából így értékeli a feldolgozó ipari ágak helyzetét (az acélipart mint félkésztermékgyártó ágat nem vették figyelembe). *Versenyképes ágak:* textilipar, háztartási elektromos cikkek gyártása, rádió-televízióipar, fényképező- és filmfelvevőgépek gyártása, óraipar, hajóépítés. *Nem versenyképes ágak:* nehézvegyipar, kőolajfinomítás, motorgyártás, építőiparigép-gyártás, fémfeldolgozó szerszámgépipar, autóipar. Ennek alapján sok közgazdász Japánt ma még csak „közepesen fejlett" országnak tartja.

A helyzet azonban gyorsan változik. Az utóbbi években a tőkeberuházások zöme a nehéz- és vegyiparba megy. 1961—1963-ban a feldolgozó ipari beruházások 73 százaléka, az összes beruházások 41 százaléka itt kapott helyet. Ily módon állandóan emelkedik ezeknek az ágaknak technikai színvonala és versenyképessége. Az elmúlt évtizedben jó példa volt minderre az *acélipar* (amely alapul szolgálhat a ma még nem versenyképes ágak megerősödéséhez is). 1963-ban az export 13 százalékát adta; termelése elérte az évi 40 millió tonnát, s így a világon az acélranglista harmadik helyére került, megelőzve az NSZK-t. 1956 óta az óriási tőkeberuházások eredményeként az iparág világszerte élenjáró, korszerű színvonalat ért el.

Az acélipart követik a fő feldolgozó ipari ágak, például az *autóipar*. A tőkeberuházások és a protekcionista politika nyomán (az autóimportot csak 1965 szeptemberben liberalizálták) az autótermelés az utóbbi években gyorsan növekedett, 1959 és 1963 között ötszörösére nőtt: 262 ezerről 1285 ezer darabra. Bár ez a mennyiség ma még főleg belső piacra kerül (1963-ban az export a termelésnek csak 7 százalékát tette ki, míg az NSZK-ban 50 százalék, Angliában 38 százalék, Franciaországban 35 százalék stb.), a japán vezető autótársaságok napirendre tűzték a termelési költségek radikális leszorítását a tömegtermelés biztosítása ré-

vén, ami még újabb beruházásokat jelent stb.

Az ipar technikai korszerűsítésében nagy szerepet játszanak a külföldi licence-vásárlások. 1950—1964 között 2500 ilyen szerződést kötöttek. 1964-re ez a szám újabb 400-zal gyarapodott.

Mindez tükröződik a nagy társaságok (Matsusita, Toyota, Nissan, Toshiba, Hitachi, Mitsubishi stb.) egyre növekvő méreteiben. 1958-ban a tőkés világ 100 legnagyobb nem amerikai társasága közül 4 volt japán, 1961-ben már 14 stb.

Japán az órabérek színvonala tekintetében ma már gyakorlatilag megközelítette Franciaországot és elérte Olaszországot. Ha az egyesült államokbeli órabéreket 100-nak vesszük, akkor Anglia és az NSZK 34—34, Franciaország 21, Olaszország 17, Japán 16 ponton áll. Bár ez még (főleg az Egyesült Államokkal szemben) ma is jelentős dömpinget biztosít, a japán nagytőke egyre inkább a termelési költségek *új technikával* történő csökkentésére kényszerül a világpiaci harcban.

A növekvő bérekre és a nagy tömegű beruházásokra egyidejűleg csakis a növekvő termelékenység nyújthat fedezetet. Ez a körülmény más szempontból arra is fényt vet, hogy a japán nagytőke egyre inkább a felhalmozás modern formájára — a termelékenységi és bérszínvonal emelkedésének különbségére — támaszkodik a profitszerzésben.

Munkatermelékenység és reálbér a feldolgozó iparban
(1960 = 100)

Év	Munkatermelékenység	Reálbér
1961	110,2	106,6
1962	113,2	109,1
1963	124,0	112,8

Természetesen a nagytőke más módszerekkel is igyekszik a béremelkedésnek számára hátrányos (beruházáskorlátozó) hatását ellensúlyozni. Ilyenek: fiatalok diszkriminálása (patriarchális alapon) a bérezésben, a kis- és középvállalatok ismert függő helyzete és alacsony bérei, a nem állandó munkaerők alkalmazása stb. A japán munkásosztály feladata ellenállni annak a törekvésnek, hogy a technikai rekonstrukció terheit az ő vállára helyezzék.

(Ism.: *Becsky György*)

Dr. Pompéry Béla—Seregi Ferenc:

PROGRAMTÁBLÁK

160 l. Ára: fűzve 21,50 Ft

A korszerű programozás eszközeit és felhasználási lehetőségeit tárgyalja ez a gyakorlati szakemberek számára készült munka. Szerzői nemcsak az iparvállalatok termelésének irányítására és a gyártás előrehaladásának nyilvántartására alkalmas megoldásokat ismertetik, hanem azt is bebizonyítják, hogy az ismert programozási eszközök sokkal szélesebb körű felhasználásra alkalmasak. Bemutatják, hogy a programtáblák nemcsak gyártási programok szemléltetésére alkalmasak, hanem jól felhasználhatók a kereskedelmi vállalatok és mezőgazdasági üzemek tevékenységének egész területén.

A munka részletesen foglalkozik a programtáblák kivitelezési módjával. A szerzők a hazai gyártású programtáblák mellett bemutatják a külföldi vállalatokban alkalmazott programtáblákat is. A könyv használhatóságát száznál több ábra és kép segíti.

A könyvet részletes szakirodalmi tájékoztató egészíti ki.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSA.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Burger Kálmánné: A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 300 l.

„A szolgáltatások korunkbeli fejlődése egyre nagyobb érdeklődést vált ki a közgazdászok körében." E mondattal kezdődik a könyv. A kötet időszerűségét mégsem pusztán ebben az egy mondatban megfogalmazott és kétségkívül helyesen összegezett megállapítás magyarázza. Mert bármennyire is időszerűek a könyvben a szolgáltató tevékenységek gazdasági szerepéről, feladatköréről, a szolgáltatások fejlődéséről s az ezzel kapcsolatos közgazdasági problémákról igényesen, gondolatébresztően tárgyalt fejtegetések, a közgazdasági irodalomban — s ez többé-kevésbé a nem magyar nyelvű marxista irodalomra is áll — még nem nagyon kaptak e témák polgárjogot. Így a szerző ennek az elhanyagolt területnek az összefoglaló feldolgozásával évek óta meglevő hiányt igyekezett pótolni, s a kötet tanúsága szerint avatott módon, nem kis sikerrel.

A szerző mindenekelőtt nagy gondot fordít a szolgáltatások fogalmi körének pontos meghatározására, közgazdasági értelmezésére, majd e szerteágazó tevékenység ésszerű rendszerezésére, csoportosítására. Sokoldalúan kifejti a szolgáltatások és az árutermelés kapcsolatát, a szolgáltatások szerepét a társadalmi termelésben, a társadalom gazdasági szervezetében. Összefoglalóan ismerteti s értékeli a szolgáltatások értékalkotó jellegéről folyó közgazdasági vitát.

Elemzi a szolgáltatások árának alakulását Magyarországon, és összeveti mindezt a nemzetközi tapasztalatokkal. Áttekintést nyújt a szolgáltatások gazdasági szerepéről és ennek keretében részletesen ismerteti a szolgáltatások helyzetét hazánkban és néhány szocialista országban. Fejtegetései során a szerző érinti a fogyasztói szolgáltatások néhány gazdaságpolitikai kérdését is, mint például a szolgáltatások várható fejlődési perspektívája, s ezzel összefüggésben az általa helyesnek, kívánatosnak tartott tervezési, szervezési, irányítási, ösztönzési rendszer. A könyvet kiegészítő mellékletek — amelyek tartalmazzák a többi között a vásárolt fogyasztói szolgáltatások nomenklatúráját, valamint egy számítást a fogyasztói szolgáltatások jövedelmezőségéről — jól segítik az olvasó tájékozódását és az áttekintést.

A könyv olvasása közben is az a felismerése támad az olvasónak — ami persze az utóbbi években, a közgazdaságtudomány alkotó megélénkülése kapcsán már örvendetesen gyakori —, hogy bizonyos, ma megrögzött s általánosan használt fogalmainkat, kategóriáinkat csak a marxizmus dogmatikus leszűkítése alapján tarthatták marxistának. A nemegyszer szűk látókörű gyakorlatoknak a „szembesítése" Marxszal, a klasszikusok fő műveivel, bizony meglepő eredményre vezet. A szolgáltatások tekintetében ezt a fajta szembesítést végezte el Burgerné. Logikus érvek sorával bizonyítja: Marx óva intett attól, hogy az anyagi termelés fogalmát leszűkítsük valami kézzelfogható dolog előállítására. Marx írásaiból vett idézetekkel támasztja alá a könyv, hogy Marx a szolgáltatások jelentős részét az anyagi termelés részének tekintette és semmi nem indokolja, hogy mai gyakorlatunkban ettől eltérve egy leszűkített anyagi fogalom szerint vonjuk meg a termelés határait, a termelő tevékenység körét. A szerző ez ellen az indokolatlanul leszűkített fogalomalkotás ellen száll síkra, hangsúlyozva annak szükségességét, hogy a közgazdaságtudomány és közgazdasági gyakorlat felülvizsgálja, revideálja saját korábbi állásfoglalását a szolgáltatások jelentős részével kapcsolatban.

Külön fejezet foglalkozik a szolgáltatások árával, áralakulásával, árképzésével kapcsolatos kérdésekkel. A szerző helyesen mutat rá: a közgazdaságtudományban az elmúlt évtizedekben tapasztalható elmaradottság, a gazdaságpolitikában esetenként — s az előbbitől nem függetlenül — tapasztalható merevség, a leszűkített fogalom-

alkotás határozottan hozzájárult ahhoz, hogy a szolgáltatások lényeges kérdései háttérbe szorultak. Részben ennek is következménye, hogy a szolgáltatások árai nem alakulnak úgy, ahogy azt a jelenlegi termelési és fogyasztási viszonyok, ráfordítások, kereslet és kínálat megkívánnák. Az árak ilyen alakulása viszont gátolja a szolgáltatások olyan mértékű fejlődését, hogy a tényleges szükségleteket megfelelően ki tudnák elégíteni.

A szerző részletesen foglalkozik a szolgáltatások, az árutermelés és a nemzeti jövedelem összefüggéseivel. Ennek során abból az alapjában véve helyes célból indul ki, hogy a nemzeti jövedelem fogalmának tartalmát az anyagi termelés körén túl ki kell szélesíteni. Elveti a nemzeti jövedelemnek anyagi termelésként való meghatározását, és meghatározó ismérvként — az anyagi javak termelése helyett — az árutermelést alkalmazza.

Véleményem szerint azonban a nemzeti jövedelmet (több okból is) nem volna célszerű az értéktermelő munka eredményeként, az árutermelésben létrehozott új értékként meghatározni.

A nemzeti jövedelem mutatószámának a segítségével egyrészt ugyanis a termelést, a fogyasztást és a felhasználást vizsgáljuk, vagyis a termelő tevékenység lehető teljes köréről, csakúgy mint a fogyasztás és a felhalmozás, tehát az ún. végső felhasználás e legdöntőbb elemeinek egészéről adunk képet, függetlenül attól, hogy e tevékenység eredménye közvetlenül áruk formájában testesül-e meg, illetve áruk formájában jut-e el a fogyasztókhoz, felhasználókhoz.

Másrészt, mivel a nemzeti jövedelem mutatójával legátfogóbban jellemezhető az ország gazdasági fejlődése, az árutermelés körének változása — bővülése vagy szűkítése — jelentős torzításra vezethet. E célnak az „érték tartalmú", csak az árutermelés körét felölelő nemzeti jövedelem nem felelhet meg.

További — nem jelentéktelen — következménye lenne a nemzeti jövedelem szerző értelmezése szerinti meghatározásának, hogy a nemzeti jövedelemből az anyagi termelés számottevő súlyt képviselő részét kirekesztenénk, mivel például a parasztság saját termelésből származó fogyasztását, a vállalatok és a lakosság házilagos építkezéseit nem vehetnénk figyelembe.

A könyv a fogyasztói szolgáltatásokkal kapcsolatban néhány gazdaságpolitikai kérdést is tárgyal. Foglalkozik a szolgáltatások fejlődési perspektívájával, árpolitikájával, ösztönzéseivel, valamint sok más szervezeti és irányítási kérdéssel is. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy külön dicséretre méltó törekvés, ha tudományos kutatás alapján a szerzők, a kutatók a gyakorlati gazdaságpolitikában hasznosítható javaslatokat is tesznek.) A többi között érinti a hiányos és elégtelen tervezés és statisztikai beszámolási rendszer kérdését. Egy terület fejlődésére kétségtelenül, bizonyos mértékig kihat az a körülmény, hogy a népgazdasági tervezés mennyire fogja át ezeket a tevékenységeket. A szerző azonban kissé eltúlozza azt a szerepet, amelyet a tervezés, de különösen az — úgymond — egységes statisztikai beszámolási rendszer a szolgáltatások fejlődésében betölthet. Természetesen nem arról van szó, hogy nem kell nagyobb gondot fordítani a szolgáltatások tervezésére és statisztikai beszámolórendszerére, a fejlődés eredményeinek és ellentmondásainak elemzésére, de látni kell azt is, hogy önmagában ettől még nem lehet számottevő előrehaladást remélni. A szolgáltatások fejlődésének meggyorsításához csak e nagyon sokrétű, bonyolult problémakör alapos mérlegelése után hozott intézkedések vezethetnek. Kétségtelen, hogy ehhez is nagy segítséget ad Burgerné könyve.

Mindent összevetve, érdeklődésre számottartó színvonalas munkát kap az olvasó. A szerző szinte teljes körű áttekintést ad a témáról, és az időszerűség mellett a tárgyalás közvetlen módja a biztosíték arra nézve, hogy a könyv ne csak a szakemberek viszonylag szűk körében keltsen visszhangot, de sikerre számíthasson az érdeklődők szélesebb rétegében is mindazoknál, akik a szolgáltatások egyik vagy másik elméleti vagy gyakorlati kérdése iránt érdeklődnek.

Huszár István

Gabriel Temkin: Marx és a munkapénz gondolata. Az értékelmélet problémaköréből

(Marks i idea pieniadza pracy. Z problemów teorii wartości.)

Biblioteka Studiów nad Marksizmem, tom 6. Ksiazka i Wiedza
Varsó, 1965. 458 l.

Néhány éve kezdték meg Lengyelországban a Marxista Tanulmányok Könyvtárának a kiadását. A sorozat egyik fő célja, hogy mai lengyel tudósok értekezéseinek közreadásával megismertesse a marxizmus alkotó fejlődését.

A most ismertetésre kerülő 6. kötet két részből: *„A munkapénz kritikájától elfogadásáig"* és *„A munkapénztől a jelpénzig"*, valamint a *„Viták a társadalmilag szükséges munka fogalmáról"* című függelékből áll. A szerző részletes kritikai és elemző áttekintést ad a pénz- és értékelmélet fejlődéséről, és mélyen behatol a mai problémákba, vitákba.

A munkapénz marxista kritikája kapcsán elemzi a szerző Owen, a ricardói szocialisták, Proudhon, Rodbertus munkapénzelméleteit. A munkapénz marxi koncepciójával foglalkozva a többi között kiemeli, hogy a „... koncepció értéke — főleg az idő távlatából tekintve — nem az egyes hiányosságok vizsgálata, hanem azoknak az alapvető előfeltételeknek a megvilágítása, amelyek a fogyasztás kiválasztásában biztosított egyéni szabadságnak a termelőeszközök társadalmi tulajdonával és az össztársadalmi tervezéssel való összekapcsolása szükségességéből és lehetőségeiből adódnak." (184. l.)

A második részben Temkin a szocializmusbeli pénz elméleteit ismerteti a II. Internacionálé időszakának vitáitól napjainkig. A tanulmányban megtaláljuk Otto Leichter, Eduard Bernstein, Rudolf Hilferding, G. Renard, M. Bourguin, O. Effertz, R. Gronlund, G. Schulzer, K. Kautsky, Ch. Bettelheim, R. Meek nézeteinek kritikai elemzését. Terjedelmes fejezetben foglalkozik a szerző a munkapénzelmélet szovjet irodalmával. Leszögezi, hogy a Szovjetunióban megpróbálkoztak a munkapénz gyakorlati megvalósításával és a mai napig is élő gondolat maradt. E fejezetben elemzi J. Varga, H. Bucharin, J. Preobrazsenszkij, G. Kricman és sok, az 1920-as évek vitáiban részt vett szerző pénzelméleteit. Megtaláljuk a szocialista pénz mint munkapénz mai elméleteinek kritikáját, főleg Malisev és Szobol értelmezésében.

Az utolsó fejezetben mindenekelőtt a szerző nézeteit találjuk a szocializmusbeli pénzről. Az utóbbi években a pénzről folyó lengyelországi vitát ismertetve, egyidejűleg foglalkozik a szocialista rendszer működésének gazdasági alapelveivel modellváltozásának dinamikus folyamatában, az önálló elszámolás, az árak és fizetések, valamint a fogyasztói önállóság problémáival a központilag tervezett gazdaságban. Elveti a munkapénzelméletet, és inkább a jövedelmi pénzelmélethez közeledik. „Már csak azért sem, mert a gazdaság nem áll egy helyben, minden valószínűség szerint sehol sem lehet olyan pénzelméletet létrehozni, amely mentes lenne a történelmi kor jellegzetes vonásaitól... és »általában« vett pénzlényeget tekinthetne kiindulópontnak. A pénz minden esetben megosztja a társadalmi-gazdasági rendszert, és ha az adott rendszerben alapvető természetbeli változások történnek, azok meg kell hogy változtassák a pénz lényegét is. Sőt, mi több, a szocialista gazdaságok tapasztalatai — véleményünk szerint — megmutatták, hogy a tervezési és irányítási alapok változásával egyidejűleg bekövetkezik a pénz tartalmi és funkcióbeli módosulása, valamint. hogy a pénz szerepe meghatározott gazdasági modell keretei között a gazdasági élet különféle területén nagyon különböző lehet. Ugyanígy értelemszerűen nem lehet szocialista pénzről beszélni elvonatkoztatva a szocialista gazdaság típusától (modelljétől), intézménybeli feltételeitől és működési alapjaitól." (327—328. l.)

A szerző tudatosan választja külön a *Függelékben* a társadalmilag szükséges munka problémáját, amely — az értékmérésről folytatott vitákkal való kapcsolaton keresztül — fontos a pénzproblematika teljessége szempontjából.

Aleksander Lukaszewicz

Maksymillan Pohorille: Állami beavatkozás a tőkés mezőgazdaságban

(Interwencjonizm w rolnictwie kapitalistycznym)
Panstwoww Wydawnictwo Ekonomiczne, Varsó. 1964. 479. l.

A könyv bizonyos mértékig folytatása a szerző előző munkájának, amely „A mezőgazdasági árak szabályozása néhány tőkésországban" címmel 1958-ban jelent meg. E tanulmányban Pohorille a tőkésországokban alkalmazott mezőgazdasági árszabályozó módszerek leírásával és elemzésével foglalkozik, s a tőkés mezőgazdaságba való különböző beavatkozási formák kutatási eredményeinek szintetizálására törekszik.

Az első fejezet értékeli azokat a változásokat, amelyek az utolsó 25 évben a mezőgazdasági termelésben és a mezőgazdasági cikkek piacán végbementek. A szerző kiemeli, hogy e cikkek piaca a látszat ellenére (fokozott atomizáció) sem tekinthető a tökéletes konkurrencia példájának. A mezőgazdasági árak különösen nagyfokú ingadozási érzékenysége a konjunktúraciklus első szakaszából a másodikba való átmenetnél; a mezőgazdasági termékek kínálatának viszonylag kis rugalmassága; a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági lakosság jövedelmének növekedése között keletkező aránytalanságok társadalmi vonatkozása; a munkaerő elvándorlása a mezőgazdaságból; lényeges strukturális változások a mezőgazdasági termékek világpiacán — elkerülhetetlenül a mezőgazdaságba való állami beavatkozás kifejlődéséhez vezetett.

A következő három fejezetben a szerző széles körű elemzést ad a mezőgazdasági cikkek keresleti és kínálati szintjének befolyásolására, valamint árszabályozására irányuló állami ráhatások konkrét formáiról. Az 5. fejezet a mezőgazdasági cikkek piacának szervezésével foglalkozik. A mezőgazdasági cikkek árszabályozásában a második világháború után megfigyelhető irányzatok közül a szerző kiemeli a rugalmasabb áralakulási rendszer kialakítására való törekvést, az árak általános szintjére és nemcsak a kiválasztott termékek áraira való hatást, és a hosszabb időszakok egyensúlyának biztosítására irányuló törekvést.

A 6. fejezet tárgya az állami beavatkozás piacon kívüli formái; a közvetlen segély, a termelésre való hatás (a mezőgazdaság közvetett segélyezése), a munkaerőre gyakorolt hatás (a mezőgazdasági ismeretek terjesztése és a munkaerő-kínálat rugalmasabbá tétele), a mezőgazdasági hitelek. A 7. fejezetben a szerző az állami beavatkozás kapcsán felmerülő költségeket elemzi, s arra a következtetésre jut, hogy a költségek nagy mérete a mezőgazdasági világpiac fejlődésében komoly aránytalanságokra vezet.

A 8. és 9. fejezetben Pohorille az Európai Közös Piac országaiban, illetve a gyengén fejlett országokban alkalmazott mezőgazdasági beavatkozási formát tárgyalja. A Közös Piac országai „közös" mezőgazdasági politikájának 3 fő fejlődési iránya van. A mezőgazdasági cikkek kereskedelmének liberalizálására irányuló törekvés főleg az Egyesült Államok exportérdekeit képviseli. Egy másik irányzat a mezőgazdasági közös piac kialakulásának fékezésére törekszik. Ez főleg a Német Szövetségi Köztársaság érdekeit fejezi ki. Végül a harmadik irányzat szerint a Közös Piac országai mezőgazdaságát egy „programozási" vagy „tervezési" rendszernek kell összefognia. Ez Franciaország álláspontjához fekszik közel. Ezeknek az irányzatoknak az ellentmondásai kompromisszumokhoz vezetnek, amelyek egyfelől a konkurrencia kiéleződését, másfelől az állami beavatkozás fokozódását eredményezi. A gyengén fejlett országokban a beavatkozás alapvető iránya nem a mezőgazdasági egységek jövedelmének támogatása, hanem a társadalmi és szervezési formák létrehozása, valamint a mezőgazdasági termelés emelését szolgáló beruházások növelése.

A 10. fejezetben a tőkés állam mezőgazdasági beavatkozását a társadalmi osztályok szempontjából elemzi a szerző. Tagadja, hogy a kormánybeavatkozás a különböző mezőgazdasági szervezetek részéről jelentkező kényszert fejezné ki. Rámutat arra, hogy az állami támogatás és a segélyek egyéb formái a monopóliumok miatt elvesztett mezőgazdasági jövedelmeknek csak részleges rekompenzációját jelentik. A fejezetben az Egyesült Államok példáján részletes elemzést kapunk a gazdasági nyomás formáiról a mezőgazdasági politikában. A 11. fejezetben Pohorille összefoglalja a könyv tartalmát.

Wieslaw Sadzikowski

Soemtron

ISMERKEDJEN MEG A SOEMTRON PROGRAMMAL!

A gazdasági élet minden ágát forradalmasítják az új munkamódszerek. Korszerű, műszakilag tökéletes irodagépekkel gyorsabb, eredményesebb, gazdaságosabb a munka.
Ezért kell megismerkednie SOEMTRON-programmal.
A Német Demokratikus Köztársaság irodagépeinél felhasználják sok év tapasztalatait és a legújabb technikát.
Rendkívüli teljesítőképességük közismert.

BÜROMASCHINEN-EXPORT GmbH BERLIN
108 Berlin, Friedrichstrasse 61.
Deutsche Demokratische Republik

Látogasson meg bennünket a Lipcsei Tavaszi Vásáron
(Bugra-Haus, Gutenbergplatz)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьердь Таллош

О развитии методов торговли между странами-членами СЭВ

Развитие методов торговли между странами-членами СЭВ является актуальным вопросом также и в связи с совершенствованием методов внутреннего управления в отдельных странах. Автор указывает на влияние, оказываемое преобразованием внутренней системы управления народным хозяйством на торговлю в рамках СЭВ. Им выделяется значение сложившихся до сих пор тесных экономического связей между странами-членами СЭВ и способствовавших этому методов экономического сотрудничества и внешней торговли.

В статье в дальнейшем рассматриваются конкретные возможности развития методов торговли в рамках СЭВ. Автор излагает свои соображения о дальнейшем развитии системы долгосрочных межгосударственных соглашений в условиях создания и развития прямых связей между производственными и внешнеторговыми организациями отдельных стран. С целью более гибкого разрешения некоторых проблем, связанных с настоящими методами межгосударственных соглашений, он предлагает создать в рамках связей между отдельными странами и их внешнеторговыми организациями двусторонние кредитные отношения. Автор занимается также методами установления внешнеторговых цен и излагает свои соображения о создании более гибких условий для соглашений о ценах между внешнеторговыми организациями в соответствии с условиями межгосударственных внешнеторговых соглашений и внутренней системы народнохозяйственного управления отдельных стран.

Иштван Буда—Ласло Понграц

Система оплаты труда и материального стимулирования

В статье содержатся основные результаты научно-исследовательской работы, ведущейся уже относительно давно в связи с реформой системы народнохозяйственного управления. В вводной части авторы излагают основные принципиальные требования, предъявляемые в нашей стране системе оплаты труда и стимулирования. В числе их фигурирует и требование, чтобы индивидуальные доходы более сильно зависели от результатов деятельности предприятий.

В свете этих требований авторы критически анализируют настоящую систему использования фонда заработной платы. Они указывают на отсутствие гибкости в системе контроля за средней заработной платой и на ее незначительную стимулирующую силу. Они считают неправильными стремления к уравниловке, господствующие в оплате труда. Настоящие соотношения в зарплатах не отражают в необходимой мере различий в квалифицированности и ответственности.

Авторы предлагают предоставить предприятиям большую самостоятельность в оплате труда и в установлении индивидуальных методов поощрения. Вместе с тем они считают необходимым централизованное определение системы ставок и тарифов. Ими рекомендуются методы косвенного (неадминистративного) регулирования общей суммы и уровня заработных плат. Авторы считают необходимым более усиленное поощрение руководящих работников. Основная заработная плата последних должна содержать гораздо больший процент премий, участия в прибылях, чем заработная плата их подчиненных. В том случае, если предприятие не достигает удовлетворительной прибыли, авторам представляется правильным вычет из основной заработной платы руководящих работников. Таким образом, руководящие работники не будут иметь 100-процентную гарантированную зарплату. Возможности вычетов из основной зарплаты, однако, намечается установить в гораздо более ограниченных рамках, чем максимальный размер переменной части зарплаты (премии, участие в прибылях, специальные премии). Такое решение направлено на то, чтобы результаты хозяйственной деятельности предприятий наиболее чувствительно затрагивали интересы их руководителей.

Йожеф Богнар

Положение развивающихся стран и их роль в мировом хозяйстве последчющих десятилетий

Распределение материальных и духовных благ мира исключительно неравномерно в ущерб развивающимся странам, что является не только характерной чертой настоящего положения, но и фактором, влияющим на последующий экономический рост. Крайняя неравномерность распределения материальных и духовных энергий может быть устранена лишь в случае, если развитые страны будут в течение нескольких десятилетий помогать частью своих духовных и материальных ресурсов процессу роста, который в развивающихся странах в результате этого толчка станет постепенно самопитающим.

Рост развивающихся стран происходит не в замкнутой экономической модели; их развитие требует интенсивной связи с мировым хозяйством. В то же время их способность к экспорту далеко отстает от потребностей в импорте, и поэтому на первом этапе роста в отношениях развивающихся стран с мировым хозяйством наблюдается усиливающаяся неуравновешенность. Без внешней поддержки она может повести к кризисам роста, застою, экономической анархии. Однако в настоящем мировом хозяйстве и мировой торговле можно скорее найти тенденции к поляризации, чем к выравниванию.

Из этого следует необходимость принятия сознательных решений, осуществляющих передачу энергии независимо от настоящей системы мирового хозяйства и мировой торговли. Фундаментальные проблемы, таким образом, требуют своего рассмотрения, планирования и координации не на национальном, а на мировом уровне.

Решение этой задачи требует наличия мировой организации, отвечающей требованиям сегодняшнего мира.

Из числа имеющихся в мире материальных, духовных и научно-исследовательских ресурсов наиболее значительным является сокращение затрат на вооружение.

За такую новую концепцию мирового хозяйства выступают следующие группировки: сами развивающиеся страны, социалистические силы мира и все лица, организации, учреждения, сознающие необходимость передачи энергии. При осуществлении этого должны употребляться методы, не нарушающие, а укрепляющие национальную независимость развивающихся стран.

Ускорение экономического роста развивающихся стран представляет собой задачу, связанную с рядом политических и экономических трудностей, напряженностью и опасностями. Самая большая опасность, однако, заключается в том, что нами может быть не осознано значение этой проблемы, не будут сделаны соответствующие выводы или отложены целеустремленные действия.

Дьердь Адам

Новая техника, структурные сдвиги и занятость в развитых капиталистических странах

В статье на примере Соединенных Штатов указываются, в первую очередь, некоторые последствия научно-технической революции, наблюдаемые также и в развитых западно-европейских капиталистических странах: начинающееся прекращение отделения физического в традиционном смысле и умственного в традиционном смысле труда; расширение содержания трудовых функций; новые, более универсальные требования, предъявляемые квалифицированным работникам по всем категориям рабочей силы на предприятиях, осваивающих новую технику; сокращающаяся доля материального производства и повышающийся удельный вес услуг в занятости; увеличение числа и доли женщин; тенденция к нивелляции трудовых условий. Автор показывает динамику занятости в Соединенных Штатах, где значительная безработица наблюдалась даже в последнем десятилетии, в период экономического подъема, и анализирует причины сокращения безработицы в 1964—1965 гг., а также значительную роль которую играет в этом вьетнамская война. Рассматривая положение американского профсоюзного движения, автор подчеркивает, что без разработки самостоятельных вариантов экономической политики и без принятия на себя их политических последствий, оно может быть лишь пассивным объектом событий, а не их активным преобразователем.

Эржебет Кантор

Для чего нужно прогрессивное налогообложение прибыли?

Автор — в связи со статьей Отто Пирити «О механизме цен», опубликованной в октябрьском номере 1965 года этого журнала, — приводит новые аргументы против возможности применения прогрессивного налогообложения прибыли при социализме. Она ссылается на то обстоятельство, что система отвлечения доходов промысловых кооперативов и в настоящее время основана на прогрессивном налогообложении прибыли. Полученный здесь опыт может быть хорошо использован в работе по подготовке реформы. Последним доказывается, что, достигнув определенного интервала прибыли, артель или государственное предприятие в случае применения прогрессивного налога с прибыли, по существу, перестают быть заинтересованными в какой-либо экономии средств. Дополнительные издержки, в особенности, капитальные вложения финансируются ими за счет налога.

Распространение прогрессивного налогообложения прибыли привело бы к тому, что предприятия осуществляли бы капиталовложения за счет налога. При погашении кредитов на капиталовложения, уменьшалась бы их прибыль, но одновременно и уплачиваемый ими налог. Так например, если ими будет достигнута прибыль, с которой взимается 90-процентный налог, то при наличии издержек в 100 тысяч форинтов коллектив предприятия постигнет ущерб лишь в размере 10 тысяч форинтов, так как остальная часть в противном случае должна будет уплачена в качестве налога. При такой форме отвлечения доходов на место централизованного регулирования капиталовложений ступила бы система автоматического государственного финансирования последних.

В конце статьи автор предлагает новую систему отвлечения доходов государственных промышленных предприятий. Вместо кредитования капиталовложений ею рекомендуется взимание процентов за новые основные средства в течение нескольких лет в размере, превышающем приблизительно в три раза сумму платы за фонды. Таким образом можно устранить уравниловку, возникающую вследствие того, что от стоимости используемых фондов будет отчисляться тот же процент предприятиями, осуществляющими быструю модернизацию, и предприятиями, имеющими в основном неизменную техническую оснащенность.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Tallós:

On the development of commercial methods between CMEA countries

The development of commercial relations between CMEA countries in connection with the improvement of the methods of inner economic management of the single countries is a timely topic. The author emphasizes the effect of the transformation of the inner economic mechanism of trade within the CMEA and points to the importance of the economic intertwining of the CMEA countries and to the methods which contribute to their economic cooperation and foreign trade.

The article investigates concrete possibilities of methods for the development of trade within the CMEA. The author expounds his ideas concerning the further development of the system of long-range inter-state agreements and for forming and developing direct links between the productive and foreign trade enterprises of the single countries. He makes suggestions to loosen the rigidity of the present methods of inter-state agreements and to establish bilateral credit relations between the single CMEA countries and their foreign trade enterprises. The author is concerned with the methods for settling foreign trade prices and with the problem how the conditions for the price determination between foreing trade firms could become more elastic in accordance with inter-state foreign trade agreements and the inner economic mechanism of the single countries.

István Buda–László Pongrácz:

Labour remuneration and the system of financial incentives

The study discloses the main results of the research work which is in progress since a longer time and aims at reforming the economic mechanism. By way of introduction the chief theoretical requirements of the labour remuneration and incentive system in Hungary are outlined. One of these requirements is that individual incomes should depend to a larger degree from the efficiency of the activity of firms.

The authors give a critical analysis on the present wage system in the light of above mentioned requirements. They point to the rigidity of the average wage control system and its scarce incentive effect. They disapprove of the equalizing tendencies in wages. The present income proportions do not reflect sufficiently the differences in skill and responsability.

In the authors' view the firms should be more independent in establishing labour remuneration and individual stimulation, however, they think it necessary that centrally settled classifications and wage scale tables should be prescribed. They propound methods for the direct and non-administrative regulation of the total and the level of wages. Employees who hold a leading post should also receive higher incentives as hitherto and their bonus and sharing in profits should be a higher percentage of their basic wages that that of subordinates. If the profit of firms is unsatisfactory even reductions of the basic wages should be made, thus, the salary of the managing employees is not guaranteed to a hundred percent. The authors whish that the possibility for wage reduction should be narrowed down far more than the possible maximum fluctuating part of wages (premia, share in profits, rewards from time to time). The object of this solution is that the managing persons should become most closely concerned in the formation of the economic results of firms.

József Bognár:

Role and position of the developing countries in the world economy of the forthcoming decades

The distribution of material and intellectual goods of the world is very unequal to the detriment of the developing countries, and this is not only a characteristic feature of the present situation but also a basic factor which influences economic growth. This extreem unequality in the distribution of material and intellectual energies can only be eliminated if the developed countries promote the process of growth by making available a part of their material and intellectual resources during a few decades and by so doing set going the self-supplying process of growth in these countries.

The growth of developing countries is not realized within a closed economic model; their development requires intensive connections with world economy. Since their export capacity lags far behind their import needs, the world economic relations of developing countries will show increasing disequilibria in the first period of growth. This way leeds to crises of growth, stagnation and economic anarchy without help from abroad. However, rather polarizing than equalizing tendencies can be met with in the world economy and world trade of our days.

From all this it follows that such deliberate determinations and decisions are necessary which are able to solve the transfer of energy independently from the present system of world economy and world trade. Thus, the basic problems require management, planning and coordination of world level and not on national level.

For the solving of this problem in accordance with the actual requirements of our world an adequately re-organized world organization is needed.

From among the material and intellectual resources which are available for the world organization the decrease of armaments expenditures is the most important resource.

The power groups which advocate the cause of this new world economic conception are the following: the developing countries themselves, the socialist forces all over the world as well as those individuals, organizations and institutions which understand the necessity of the transfer of energy. In the course of implementation such methods must be applied which do not demage but, on the contrary, strengthen the national independence of the developing countries.

The acceleration of the economic process of growth of the developing countries is a task which involves many political and economic difficulties, tensions and dangers. However, the greatest danger is not to become aware of the importance of the problem, delaying purposeful action and to neglect to draw the necessary conclusions.

György Ádám:

New techniques, changes of pattern and rate of employment in developed capitalist countries

The study is concerned with some consequences of the scientific and technical revolution taking the USA as an example though its effects appear in developed West-European countries too. Such are: eliminiation of the separation between traditional manual and traditional intellectual work, expansion of the content of jobs, demand for new and more universal skill and qualification from labour-power on every level in plants which have introduced new techniques, decreasing proportion of employment in material productive branches and increasing proportion of services, increasing number and ratio of working women and tendency for the levelling of working conditions. The study discusses the formation of the rate of employment in the USA where, in the last decade, unemployment has been considerable despite economic upswing and deals with the causes for the decrease of unemployment in 1964–1965, and analyses the important role the war in Vietnam has played in this. The author then deals with the American trade-union movement AFL–CIO and emphasizes that the latter can only be a passive object in the course of events but will never be an active creating force without propounding alternatives for an independent economic policy and without assuming the subsequent political responsabilities.

Erzsébet Kántor:

The progressive profit tax and the purpose it serves

The study. with reference to Ottó Pirityi's article The Price Mechanism which was published in the 1965 October issue of *Közgazdasági Szemle,* expounds new arguments against the application of the progressive profit tax under socialism. At present, the income levying system of artisans' co-operatives is also based on progressive profit tax and the gained experiences can be turned to good account for the purposes of the planned reform. It appears that a co-operative or state enterprise is practically not induced to practise economy because additional expenses and mainly investment can be effected to the debit of taxes if it reaches a certain profit bracket and progressive profit tax is levied.

The extension of the progressive profit tax would bring about the carrying-out of investments to the debit of payable taxes. By reimbursing investment credits the profits of firms and also the taxes decrease. If, for instance, they reach that profit bracket which is taxed with ninety per cent, a hundred thousand Forints of expences cause the collective of a firm a loss of only ten thousand Forints because the remaining part can be paid in taxes. This form of levying incomes would bring about an automatic system of the financing of investments by the state instead of the central regulation of investments.

Finally, the authoress propounds an income levying system for state enterprises i.e. that for a period of a few years the interests charged according to the value of new fixed assets should be about the threefold of the asset engagemenf charge instead of the hitherto credit construction of investments. In this way it can be avoided that a rapidly modernizing firm should be put on the same level and pay the same interest according to its fixed assets as a firm which works, by and large, with unchanged technical equipment.

СОДЕРЖАНИЕ

Дьердь Таллош — О развитии методов торговли между странами-членами СЭВ 1
Иштван Буда—Ласло Понграц — Система оплаты труда и материального стимулирования 16
Йожеф Богнар — Положение развивающихся стран и их роль в мировом хозяйстве последующих десятилетий 30
Дьердь Адам — Новая техника, структурные сдвиги и занятость в развитых капиталистических странах 46
Эржебет Кантор — Для чего нужно прогрессивное налогообложение прибыли? 59
Карой Гарамвэлди — О работе и задачах Экономического общества 67

ДИСКУССИЯ

Дьердь Цукор — Некоторые вопросы перспективного планирования 78
Андраш Броди — Замечания к книге Ивана Т. Беренда 93
Иштван Фриш — О книге Ивана Т. Беренда 98

ОБЗОР

Внешняя торговля Венгрии с развитыми капиталистическими странами *(Габриэлла Хедри)* 106

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Контуры новой системы экономического управления в Венгрии *(Ласло Борш)* 112

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 124

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Д-р Кальманне Бургер «Некоторые экономические вопросы потребительских услуг» *(Иштван Хусар)* 132
Габриэль Темкин «Маркс и идея рабочих денег. Из проблем теории стоимости» *(Александр Лукашевич)* 134
Максимильян Похорилле «Государственное вмешательство в капиталистическом сельском хозяйстве» *(Веслав Садзиковски)* 135
Резюме статей на русском и английском языках 137

CONTENTS

György Tallós: On the development of commercial methods between CMEA countries 1
István Buda—László Pongrácz: Labour remuneration and the system of financial incentives 16
József Bognár: Role and position of the developing countries in the world economy in the forthcoming decades 30
György Ádám: New techniques, changes of pattern and rate of employment in developed capitalist countries 46
Erzsébet Kántor: The progressive profit tax and the purpose it serves 59
Károly Garamvölgyi: Activity and tasks of the Economic Society 67

DISCUSSION

György Cukor: Some problems of long-range planning 78
András Bródy: Comments on the book of Iván T. Berend 93
István Friss: On the book of Iván T. Berend 98

REVIEW

Hungary's foreign trade with developed capitalist countries *(Gabriella Hedri)* 106

SCIENTIFIC INFORMATION

Outlines of the new Hungarian system of economic management *(László Bors)* 112

RÉSUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 124

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

Mrs. Kálmán Burger: Some economic questions related to consumer services *(István Huszár)* 132
Gabriel Temkin: Marx and the concept of labour money. Problems of the theory of value *(Aleksander Lukaszewicz)* 134
Maksymillan Pohorille: State intervention in capitalist agriculture *(Wieslaw Sadzikowski)* 135
Summary of the Articles in Russian and in English 137

Ára: 7,— Ft

Indexszám: 25452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSÁBAN JELENT MEG:

Dr. Dušan Čalić:
AZ AUTOMATIZÁLÁS SZEREPE JUGOSZLÁVIA TECHNIKAI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉBEN
348 l., ára kötve 48,— Ft.

KÖZGAZDASÁGI BIBLIOGRÁFIA 1959—1963
630 l., ára kötve 104,— Ft.

Galla László:
BERUHÁZÁSOK—FELÚJÍTÁSOK TERVEZÉSE ÉS MEGVALÓSÍTÁSA
328 l., ára fűzve 33,— Ft.

KIEGÉSZÍTÉS 44 l., ára fűzve 4,— Ft.

Dr. Sipos Aladár:
TÁRSADALMI ÚJRATERMELÉS ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁGOK A KAPITALIZMUSBAN
168 l., ára fűzve 9,— Ft.

Dr. Fülöp Sándor—Simán Miklós:
A TEXTIL- ÉS RUHÁZATI IPAR GAZDASÁGTANA
302 l., ára kötve 54,— Ft.

Dr. Gerő István:
AZ ÉPÍTŐIPARI TERMELÉS SZERVEZÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI
180 l., ára fűzve 16,50 Ft.

A KORSZERŰ NYELVOKTATÁS KÉRDÉSEI
(Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Közleményei 8.)
284 l., ára fűzve 32,— Ft.

Vajda Imre:
MAGYARORSZÁG ÉS A VILÁG KERESKEDELME
260 l., ára kötve 35,— Ft.

Árusítják a könyvesboltok.

Főelárusítók:

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Nádor u. 8.,
EÖTVÖS LÓRÁND KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

Modern otthon — korszerű biztosítás!

Lakása berendezését, értékeit védi az

általános háztartási biztosítás

A biztosítás tűz, csőrepedés okozta elázási károk, üvegtörés, TV antenna ellopása vagy viharkára, betöréses-lopás, baleset és szavatossági károk esetére terjed ki.
A biztosítás érvényes az elzárt padláson száradó ruhára és a pincében elhelyezett tüzelőanyagra is.

Havi díja:

1 szobás vagy 1 szoba hallos lakásnál **10 Ft**
2 szobás vagy 2 szoba hallos lakásnál **15 Ft**
3 szobás vagy 3 szoba hallos lakásnál **20 Ft**
4 vagy annál több szobás lakásnál **25 Ft**

ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

2

A tartalomból

DEÁK I.—URBÁN K.:
Mezőgazdasági és élelmiszerexportunk

MORVA TAMÁS:
A tervgazdaság Lange-féle piaci modellje

MANDEL MIKLÓS:
Gazdaságosság és gazdálkodás

ROMÁN ZOLTÁN:
A népgazdasági ráfordítások és költségek mérése

BALASSA ÁKOS:
A távlati tervezés problémáinak vitájához

Bruttó vagy nettó jövedelem?

XIII. évfolyam

1966. február

TARTALOM

Deák István—Urbán Károly: Mezőgazdasági és élelmiszerexportunk néhány jellemvonása 141
Morva Tamás: A tervgazdaság Lange-féle piaci modellje 156
Mandel Miklós: Gazdaságosság és gazdálkodás 171
Román Zoltán: A népgazdasági ráfordítások és költségek mérése ágazati kapcsolati mérlegek segítségével 182
Rácz Albert: Magyarország külkereskedelmének jellege a munkaráfordítás és az állóeszköz-tartalom figyelembevételével 197
Wiesel Iván: Gondolatok a valutaárfolyamról szóló vitához 211

VITA

Balassa Ákos: A távlati tervezés problémáinak vitájához 220
László János: Bruttó vagy nettó jövedelem? 228
Erdei Ferenc: Megjegyzések László János cikkéhez 238

SZEMLE

Nagy-Britannia helyzete és az új gazdasági terv *(Becsky György)* 240

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Vita népgazdaságunk fő arányainak elemzéséről *(Bors László)* ... 250

FOLYÓIRATSZEMLE 256

Sz. Hejnman: A gépi nagyipari termelés fejlődési tendenciáiról — Maurice Dobb: A 20-as évek vitái a tervezésről és a gazdasági növekedésről a Szovjetunióban — Wlodimierz Brus: Hozzászólás az értéktörvény szocializmusbeli szerepéről folyó vitához — I. A. Ehin: A vállalati állóeszköz-felhasználás tervezése — Wladislaw Dudzinski: A dinamikus fejlődés problémái Lengyelországban — Donald Cochrane: Mérlegen az ausztrál gazdaság

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Fritz Baade: Versenyfutás a 2000. évig *(Varga Lajos)* 265
Aleksander Lukaszewicz: A szocialista gazdaság gyorsított növekedése (G. Feldman elmélete kapcsán) *(Igor Timofiejuk)* 268
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 270

E SZÁM SZERZŐI:

Balassa Ákos, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Becsky György,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Bors László** kandidátus, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Deák István,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **dr. Erdei Ferenc** akadémikus, az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének igazgatója, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára, **dr. László János** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Mandel Miklós,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Morva Tamás** kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Rácz Albert,** a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **dr. Román Zoltán** kandidátus, a Központi Statisztiki Hivatal főosztályvezető-helyettese; **dr. Urbán Károly,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **Varga Lajos,** a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó irodalmi vezetője; **dr. Wiesel Iván** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

DEÁK ISTVÁN—URBÁN KÁROLY:

Mezőgazdasági és élelmiszerexportunk néhány jellemvonása

A mezőgazdaság nemcsak közellátási, hanem külkereskedelmi szempontból is igen fontos ágazata az országok gazdaságának. A mezőgazdaságban sok olyan termék van, amelyek termesztésére eltérő földrajzi és éghajlati adottságok miatt nem minden országban van lehetőség. Hazánk gazdaságföldrajzi adottságai eleve meghatározzák egyrészt a mezőgazdasági termelés növelésének fontosságát, másrészt a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmének bővítését. Mezőgazdasági termelésünk — figyelembe véve a termelés mostani viszonylag alacsony színvonalát, valamint természeti, földrajzi és éghajlati adottságainkat — jelentős mértékben növelhető. A mezőgazdasági és élelmiszerexport bővítésére szintén megvannak a megfelelő adottságaink, mert a lakosság ellátásával összefüggő legfontosabb területi és népességi viszonyaink folytán a több termelés túlnyomó része exportálható.

Mostani termelési eredményeink mellett is igen jelentős a mezőgazdaságból és élelmiszeriparból származó kivitelünk és devizabevételünk. Devizahozamunk a mezőgazdasági eredetű termékekből aktív, kiviteli többletünk mintegy kétszerese a mezőgazdasági jellegű behozatalnak. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmi forgalma, amely az emberek táplálkozására és az állatok takarmányozására szolgáló termékeket foglalja magában, 1964-ben több mint 1,7 milliárd devizaforint aktívummal zárult. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek áruforgalmából származó devizahozam évről évre növekszik, annak ellenére, hogy az import is jelentős mértékben emelkedett.

Az elmúlt években hazánk egész külkereskedelmi forgalmának egyenlege, amely a mezőgazdasági és élelmiszeripari eredetű termékeken túlmenően a gépek és gépi berendezések, ipari fogyasztási cikkek, valamint az összes nyersanyag-, félkész- és készáruforgalmat is magában foglalja, passzívummal zárult. Ez azonban nem meglepő, hiszen sok gazdaságilag fejlett tőkésországban, mint például Ausztriában, Angliában, Belgiumban, Svájcban, Olaszországban és a szocialista országokban is, hazánkon kívül Lengyelországban és Szovjetunióban előfordul, hogy a külkereskedelmi bevételek nem fedezik a kiadásokat. A passzívumot az említett országok különféle eszközökkel igyekeznek ellensúlyozni. A felsorolt tőkésországokban a deficitet idegenforgalommal, tengerhajózási bevételekkel, kikötői és tranzitforgalommal, kölcsönökkel, aranykiáramlással, munkaerőexporttal kihelyezett tőkék visszatérülő kamataival igyekeznek ellensúlyozni. Hazánk viszonylag elfogadható külkereskedelmi egyensúlyát — az említett egy-két

forrás kivételével — az egész nemzetközi kereskedelmen belül közvetlenül és legnagyobb mértékben a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek hagyományos aktívuma biztosítja.

Különösen tőkés devizaszerzés szempontjából nagy jelentőségű a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek exportja. Ezt egész külkereskedelmünk áruszerkezetének és devizabevételének több évre vonatkozó relációnkénti vizsgálata mutatja. A kivitelt tekintve a külkereskedelmi forgalom fő árucsoportjai közül a legtöbb tőkés devizát mezőgazdasági és élelmiszeripari termékekből szereztük. Ebbe az árucsoportba tartozó termékeknek csaknem a felét a gazdaságilag fejlett tőkésországokban adtuk el, illetve a gazdaságilag fejlett tőkésországok tőlünk származó összes vásárlásainak hozzávetőlegesen fele mezőgazdasági és élelmiszeripari eredetű termék.

Népgazdaságunkban a mezőgazdaság fejlesztése azért is nagyon fontos feladat, mert az ebből a gazdasági ágból realizálható export-, illetve devizahozam növelése perspektívában is biztos forrást jelent az ország tőkésvaluta-gazdálkodása számára. Az említett körülményeket a következő fontosabb tényezők is alátámasztják: Mezőgazdasági termékeink és élelmiszereink kivitele általában növelhető, mert például a minőségi követelmények kielégítése legtöbb esetben ezeknél a termékeknél nem elérhetetlen. A versenyképesség egyrészt a minőségi követelmények könnyebb kielégítése folytán, másrészt éghajlati és földrajzi adottságainkból fakadó helyzeti előnyeink következtében biztosítható. Sőt, egyes termékeink és úgynevezett speciális élelmiszereink például íz, zamat, minőség stb. szempontjából utolérhetetlen előnyöket is jelentenek számunkra. Az említett példákon kívül nem utolsósorban gazdaságossági szempontok is indokolják a mezőgazdasági export fokozását. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékekből általában — egységnyi ráfordításra számítva — több devizát tudunk kitermelni, mint sok más nem élelmiszer jellegű iparcikkből.

Mezőgazdasági exportunk fejlődése

A felszabadulás előtt a magyar kivitelben a mezőgazdasági termékeknek és élelmiszereknek vezető szerepük volt. Az export túlnyomó része a szomszédos országokba irányult, de egyre többet vásárolt tőlünk Németország és Olaszország is. A gazdaságilag fejlett tőkésországokkal a második világháború előtt igen szoros exportkapcsolataink voltak. 1938-ban kivitelünknek csaknem kétharmada ezekbe az országokba irányult. Mezőgazdasági eredetű exportunk 27,4%-át Németország, 18,3 százalékát Ausztria, 8,5 százalékát Olaszország, 8,1 százalékát Anglia és 3,1 százalékát Svájc vásárolta meg tőlünk. 1963-ban például az említett öt ország együttesen — beleértve mindkét német államot — már csak 22—23 százalékban részesedett mezőgazdasági exportunkból.

Kivitelünk legnagyobb részét általában nyers termékek (gabonafélék, vágóállatok) képezték, a feldolgozott élelmiszerek aránya jóval kisebb volt exportunkban. Mezőgazdasági exportunk a háborút közvetlenül megelőzően az ország összes kivitelének kereken 60 százalékát tette ki. Ez az arány megfelelően érzékelteti országunk akkori agrár jellegét. A kivitelben kisebb részt képviseltek a feldolgozott kész élelmiszerek, ami élelmiszeriparunk fejlettségének alacsony színvonalát mutatta.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitelének árucsoportonkénti megoszlására vonatkozó statisztikai adatok érzékeltetik a kivitel szerkezetében bekövetkezett változásokat. 1938-ban a mezőgazdasági kivitelnek körülbelül 57 százaléka volt nyersanyag és 43 százaléka kész élelmiszer, az elmúlt években viszont már csak 20 százalék volt a nyersanyagok és 80 százalék a kész élelmiszerek aránya. Az áruszerkezet a felszabadulás után fokozatosan alakult át, s leginkább az 1950-es évek közepén változott meg. Az elmondottakat az alábbi táblázat adatai szemléltetik.

1. sz. táblázat

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitelének százalékos megoszlása árucsoportonként[1]

Év	Élő állatok, tenyészállatok	Élelmiszeripari		Összesen
		nyersanyagok[2]	cikkek[3]	
1938	20,2	37,0	42,8	100,0
1950	20,3	31,9	47,8	100,0
1955	9,2	27,4	63,4	100,0
1960	21,0	7,0	72,0	100,0
1963	15,5	4,5	80,0	100,0
1964	13,6	5,7	80,7	100,0

[1] Az összes forgalomnak körülbelül 95—98 százaléka
[2] Gabonaneműek, olajos magvak és egyéb élelmiszeripari nyersanyagok
[3] Nyershúsok és állati eredetű élelmezési cikkek, malomipari termékek és hüvelyesek, zöldség- és gyümölcsfélék, cukorédesipari termékek, italok és egyéb élelmiszercikkek.

A mezőgazdasági eredetű külkereskedelmi forgalomnak a felszabadulás előttihez viszonyított fejlődésére vonatkozóan nincsenek egyértelmű adatok. Megnehezíti az összehasonlítást például az a körülmény, hogy a háború előtti külkereskedelmi értékadatok csak összevontan és pengőben vannak megadva. Bizonyos értékelések segítségével, a különféle kivitt termékek mennyiségi mutatója alapján azonban számításokat lehet végezni az elért fejlődésről. Számításainkból arra a következtetésre jutottunk, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari eredetű cikkek exportjának volumene 1964-ben körülbelül 40—45 százalékkal haladta meg az 1938. évi kivitelt.*

Értékben számítva a növekedés a háború előtti utolsó békeévhez képest több mint négyszeres. A mezőgazdasági export ilyen, értékben vizsgált növekedésére utal Nagy Gyula: „A magyar mezőgazdaság fejlődésének jellemvonásai az iparosodás szakaszában" című tanulmánya. (Megjelent a Közgazdasági Szemle 1965. februári számában.) Ezek az értékmutatókkal jellemzett mezőgazdasági és élelmiszeripari exportváltozások nem fejezik ki az export valóságos fejlődését. A szerző tanulmányában több olyan tényezőt figyelmen kívül hagyott, amelyek alapvetően befolyásolták az exportforgalom tényleges változásait. Ezek a fontosabb tényezők a következők:

Exportált mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink áruösszetételében a már említett jelentős struktúraváltozások (a mezőgazdasági nyersanyagexportot egyre inkább felváltotta a kész- és félkésztermékek kivitele) értékarány-eltolódásokat eredményeztek az értékesebb kész élelmiszerek

* 1960. évi külkereskedelmi árak alapján a növekedés mértéke 44 százalék. Hasonló eredményt mutat az 1959. évi árakon elvégzett számítás is.

javára. A felmerült követelményeknek megfelelően az áruk minősége is javult, ami szintén befolyásolja a forgalom növekedésének adatait. Ha például jobb minőségű árut exportálunk, akkor változatlan mennyiségű kivitel esetén az értékesebb áru révén több devizához jutunk.

Világszerte általában az tapasztalható, hogy hosszú évek távlatában a mezőgazdasági jellegű cikkek exportárszínvonala emelkedő tendenciájú. Drágul a mezőgazdasági termelés, növekednek az értékesítési árak is. Az árak emelkedésének mellőzése különösen akkor szembetűnő, amikor az export változását több mint negyedévszázad távlatában vizsgáljuk. A torzításokhoz hozzájárulnak azok a devizális problémák is, amelyek abból adódnak, hogy a külföldi valuták időközben fokozatosan vesztettek értékükből. Devizaforint-átszámítással mint „változatlan" árral szokás kifejezni a külkereskedelmi forgalomban elért eredményeket. A valuták azonban időközben nemcsak értékükből vesztettek, hanem egymás közötti arányuk is — a termékek áraival együtt és külön-külön is — sokat változott, amit viszont a másfél évtizeddel ezelőtt megállapított devizaforint (devizaarány) már nem regisztrál. Változatlan minőség, változatlan mennyiség és — tételezzük fel — változatlan árak esetén is egyre több devizakiadást jelent ugyanazon termék megszerzése az importáló ország számára. Ez is látszólagos növekedést jelez tehát az exportvolumen változásában.

A háború előtt néhány mezőgazdasági termékből — gabonaneműekből, élő állatból — jelentős kivitelünk volt, de ezekből a termékekből jelenleg nincs exportunk, vagy a korábbi évekhez képest viszonylag keveset viszünk ki. Úgy is mondhatnánk, hogy a felszabadulás előtt a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitele csak néhány termékre, döntő mértékben a nyersanyagokra és az említett élelmiszerek kivitelére korlátozódott. 1937-ben például az exportnak csaknem egyharmada kenyér- és takarmánygabona és körülbelül 20 százaléka élő állat volt.

A felszabadulás után külkereskedelmi forgalmunkban a mezőgazdasági eredetű cikkeknek még jó ideig nagy a szerepük. 1949-ben az ország összes kivitelének még mindig 45 százaléka mezőgazdasági és élelmiszeripari eredetű termék. Az export értéke 1949-től 1955-ig (1953 kivételével) emelkedik, az 1956—1957. években csökken, majd a mezőgazdaság szocialista átszervezésével egyidőben és azt követően napjainkig ismét erőteljesen növekszik. A mezőgazdasági export aránya az ország összes kiviteli forgalmához viszonyítva fokozatosan csökkenő irányzatot tükröz. Ma már csak körülbelül 22 százalék jut kivitelünkben a mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre.

A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kiviteli arányának csökkenése szorosan összefügg az elmúlt két évtizedben hazánkban végbement politikai és gazdasági átalakulással. Az ország iparosodása egész külkereskedelmi forgalmunk szerkezetét gyökeresen megváltoztatta, ez pedig kihatott mezőgazdasági exportunk alakulására is. A mezőgazdasági export nagyobb arányú fokozásának gátat szabtak a növekvő belföldi élelmiszerigények, a bérből és fizetésből élők számának gyors növekedése, de nem utolsósorban az is, hogy mezőgazdasági termelésünk nem tudott lépést tartani a vele szemben támasztott mind nagyobb követelményekkel. Sőt az utóbbi években a terméshiányok pótlására — főként kenyérgabonából — behozatalra volt szükség, és gyakran előfordult, hogy a hazai fogyasztási színvonal biztosítása végett csökkenteni kellett a kiviteli előirányzatokat.

Más vonatkozásban az import nemcsak termelési célokat szolgált (tenyészállatok, takarmányok), hanem a fogyasztási árualapok választékát is bővítette (déligyümölcsök, fűszeráruk). A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek külkereskedelmi forgalmának egyenlege 1961-ben és 62-ben átmenetileg csökkent, bár továbbra is aktív maradt.

1964-ben az ország összes behozatalának csaknem 10 százaléka, kivitelének pedig 22 százaléka volt mezőgazdasági eredetű termék.

A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek külkereskedelmi forgalmának értéke az elmúlt öt esztendőben a következőképpen alakult (millió devizaforintban):

2. sz. táblázat

Év	Behozatal	Kivitel	Egyenleg
1960	829	2091	1262
1961	1128	2294	1166
1962	1274	2393	1119
1963	1509	3130	1621
1964	1562	3280	1718

A mezőgazdasági export alakulását legnagyobb mértékben a belső piac bővülése befolyásolta. Erre utalnak az életszínvonal emelkedésére, élelmiszer-fogyasztásunk fejlődésére vonatkozó adatok. Élelmiszer-fogyasztásunk a háború előttihez képest szerkezetileg is gyökeresen megváltozott. A felszabadulás előtt a lakosság túlzott mértékben fogyasztott szénhidrátot (gabonát), és igen kevés állati eredetű terméket: húst, tojást, tejet stb. A lakosság különböző rétegeinek jövedelmi viszonyaiban igen nagy eltérések voltak, ezért a táplálkozás színvonala, a fogyasztás összetétele sokkal roszszabb volt az amúgy is kedvezőtlen átlagosnál.

A háborút követő néhány évben az élelmezési helyzet rendkívül rossz volt és csak az 1950-es évek elején sikerült a háború előtti fogyasztási szintet elérni. Erre az időre a felszabadulás előtti nagy jövedelmi különbségek lényegében megszűntek, és ez már önmagában is kiegyenlítettebb élelmiszerfogyasztást eredményezett, bár színvonala még alacsony volt. Új szakasz kezdődött az 1950-es évek közepétől élelmiszerfogyasztásunkban. Előtérbe került az állati eredetű, fehérjékben gazdag élelmiszerek fogyasztása. Húsfogyasztásunk gyorsan fejlődik, a szerény mértékű mezőgazdasági termelésnövekedés elsősorban a hazai szükséglet kielégítését és az életszínvonal emelését szolgálja. Mezőgazdasági exportunk az 1956—1957. években átmenetileg csökken, majd 1958-tól ismét erőteljesen növekszik. A felvásárlási rendszer első éveiben az árutermelés kiviteli szempontból kedvezően alakul, mert az állattenyésztés termékeinek felvásárlása növekszik nagyobb mértékben, s az exportigények is elsősorban itt jelentkeznek. Hazánkban első ízben 1958-ban — az alkalmazott árpolitika hatására — vásároltak fel több vágóállatot és állati eredetű terméket. A felvásárlás 48 százaléka növényi termék és 52 százaléka állattenyésztési termék volt. A kedvező fordulat következtében javult a lakosság húsellátása és jobb körülményeket lehetett teremteni az export ez irányú követelményeinek kielégítésére.

Fogyasztási és exportszempontból eredményeinket — különösen az utóbbi években — pozitívan értékelhetjük. Az 1960. évet alapul véve 1964-ben az ország lakosságának összes élelmiszerfogyasztása (beleértve a mezőgazdasági termelők saját termelésű termékeinek személyi fogyasztását) kereken 15 százalékkal emelkedett. Ugyanezen idő alatt a mezőgazdasági export értéke csaknem 60 százalékkal nőtt.

Mezőgazdasági exportunk jellege, szerkezete az évek során előnyös átalakuláson ment keresztül. Egyre több külföldi ország ismerkedett meg a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar termékeivel, cikkeink iránt a külföldi kereslet állandóan növekszik. De még nem merítettük ki azokat a lehetőségeket, amelyek a mezőgazdaság termelésének növelése útján az export további fejlesztésére kínálkoznak.

A továbbiakban néhány mezőgazdasági cikk exportjával és az export növelésének lehetőségeivel összefüggő kérdéseket vizsgáljuk meg. Szeretnénk itt rámutatni arra, hogy export szempontjából hogyan lehetne termelési adottságainkat még eredményesebben kihasználni. A kérdés tárgyalásakor általában eltekintünk az exportlehetőségek nem termelési vonatkozású problémáitól, amelyek például a szállítással, a kereskedelem munkájával, vagy pedig az export sikeres lebonyolítását igénylő beruházásokkal függenek össze. Úgyszintén helyes lenne exportlehetőségeink vázolása során a termelés jövedelmezőségét is vizsgálni, valamint a termelői ár problémáit is érinteni. Ez utóbbiak azonban meghaladják jelen tanulmányunk kereteit és célkitűzéseit. Tanulmányunkban az exportot a kereslet oldaláról kívánjuk bemutatni, valamint szeretnénk felhívni a figyelmet a mezőgazdasági kivitel fontosságára és növelésének lehetőségeire.

Az utóbbi években mezőgazdasági eredetű termékekkel mind nagyobb mértékben kereskedtünk a gazdaságilag fejlett nem szocialista országokkal. A gazdaságilag fejlett tőkésországokból származó devizaforint-bevételünk 1960 óta emelkedett, és 1963-ban csaknem 1,6 milliárdot tett ki. A bevétel 1964-ben 442 millió devizaforinttal haladta meg az 1960. évit. Ha-

3. sz. táblázat

Év	Mezőgazdasági és élelmiszerkivitel			
	Millió devizaforint	1960 = 100	Tőkés exportjának aránya %	Az összes tőkésexport %-ában
1960	990,0	100	47,3	50,8
1961	965,1	98	42,1	48,5
1962	1091,4	110	45,6	47,3
1963	1583,2	160	50,6	52,4
1964	1432,5	145	43,7	45,5

zánkban a mezőgazdasági és élelmiszerexportnak nagyjából 45—50 százaléka jut el az említett országokba. Ezen országokkal való kereskedelmi kapcsolatainkban vezető szerepük van a mezőgazdasági termékeknek és élelmiszereknek. Tőlünk származó összes vásárlásaiknak ugyancsak 45—50 százaléka mezőgazdasági eredetű cikk. (Szükséges megjegyezni, hogy ezzel egyidejűleg jelentős mértékben megnövekedtek tőkés kiadásaink. Mezőgazdasági importra 1964-ben több mint 800 millió devizaforintot költöt-

tünk, kereken négyszer annyit, mint 1960-ban. A behozatal nagy részét a rendkívüli kenyérgabona-import tette ki, de sok millió devizaforintot költöttünk fehérje- és szemestakarmányok vásárlására is. 1960-ban mezőgazdasági behozatalunk egynegyede, 1964-ben pedig már több mint fele a gazdaságilag fejlett tőkésországokból származott.)

A gazdaságilag fejlett tőkésországokba irányuló mezőgazdasági exportunk főbb mutatószámait a 3. sz. táblázat adatai szemléltetik.

A különféle mezőgazdasági eredetű cikkek exportja

Hazánkban a gabonafélék (búza, árpa, kukorica) a háborút megelőzően jelentős szerepet játszottak a kivitelben. A felszabadulás után, az első hároméves tervet követően, az 1950-es évek elején, exportjuk csaknem teljesen megszűnt. A megváltozott termelési viszonyok közepette bővült a belső piac és ez már nem tette lehetővé exportjuk további fenntartását. Ebben természetesen a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakulása is nagymértékben közrejátszott. A kenyérgabona vetésterülete például az 1960—1964. években 1,6 millió kh-dal volt kevesebb, mint az 1931—1940-ig tartó évtized évi átlagában. Abban az időben az ország szántóterületének csaknem 40 százalékát a kenyérgabona foglalta el. Azóta szántóterületünk csökkent, s így is csak valamivel több mint egynegyed részén termesztünk kenyérgabonát. A termésátlagok általában a hagyományos termelési mód következtében még mindig alacsonyak. A kenyérgabona-vetésterület csökkenése következtében felszabaduló területeken az intenzívebb növények (cukorrépa, zöldség, gyümölcs stb.) termelését növelhettük. Ezekből a termelvényekből egyidejűleg bővíthettük cikkeink körét a kivitelben is.

A felszabadulás óta sokat változott állatállományunk nagysága, összetétele és minősége. Ezzel arányosan fokozódott a takarmánygabona-igény, amelyet az elmúlt 5—6 esztendőben számottevő importtal kellett kiegészíteni. Az állomány számbeli fejlődése mellett — bár vetésszerkezetünkben takarmánytermő területünk a felszabadulás előttinél jóval nagyobb lett — az állatlétszám és a takarmánytermelés között továbbra is egyensúlyzavarok vannak. Amennyiben takarmányimportunk keretében fehérjékben gazdag kiegészítő anyagokat hozunk be, ez elősegíti az állattenyésztés minőségi fejlesztését. Az abrakbehozatal is hozzájárul az állatok felneveléséhez, meghizlalásához, végső soron ezzel az exportban is realizálható termékeket tud előállítani a mezőgazdaság. A takarmányimport végeredményben közvetve is hozzájárulhat az állatok és állati eredetű termékek exportjának növeléséhez.

A növénytermelési ágazat termékei közül a friss zöldség-, főzelék- és gyümölcsfélék exportjában az elmúlt évek során jelentősen előrehaladtunk. Ezekből a cikkekből az exportszállítás nemcsak abszolút mennyiségben növekedett, hanem viszonylagosan is több árut tudtunk külföldön eladni. 1960-ban 105 000 tonna zöldségfélét exportáltunk, a jó termésű 1963. évben a földművesszövetkezeti szervek már 163 000 tonnát, 1964-ben pedig 134 000 tonnát értékesítettek kiviteli célokra. 1964-ben zöldségexportunk több mint 40 százaléka a nem szocialista országokba irányult. Az ország összes zöldségtermelésének kereken 10 százalékát exportáljuk, a központi

elosztású készleteknek pedig pontosan egynegyedét szállítottuk külföldi megrendelésre. Zöldségféléink közül 1964-ben sorrendben legtöbbet vöröshagymából, nyersparadicsomból, dinnyefélékből és zöldpaprikából exportáltunk. Zöldség- és főzelékféléink kivitelét minden további nélkül fokozni lehetne, ha megfelelő szervezettséggel, a minőség megóvásával, a vevő ország kívánságának megfelelő osztályozással és kiszereléssel tudnánk áruinkat gyorsan és veszteségmentesen külföldre juttatni. Hagyományos vöröshagyma-exportunknak legnagyobb piacát még mindig a nem szocialista országok jelentik számunkra. Az 1964. évi vöröshagyma-exportunk csaknem teljes egésze ezekbe az országokba irányult. A tőkés piacon keresett cikkek közé tartozik még a fokhagyma, a zöldpaprika, a karfiol, a torma és a spárga. Az utóbbi növények termesztésének növelésére kevés gondot fordítunk. Az állami készletek így nem jelentősek, forgalmuk nagy része „elkerüli" a központi készletgazdálkodást és a termelői piacokon cserélnek gazdát. Az 1964. évi exportadatok arról tanúskodnak, hogy e termelvények nagyobb részét a gazdaságilag fejlett tőkésországok vásárolták meg tőlünk. (Vöröshagymából az export 94 százalékát, zöldpaprikából 62 százalékát, karfiolból 81 százalékát, fokhagymából 64 százalékát, tormából 78 százalékát és spárgából 65 százalékát.)

Magyarországon az egy főre jutó zöldségtermelés az 1960—1963. években átlagosan több mint 130 kilogramm volt. Csehszlovákiában például az egy lakosra jutó zöldségtermelés csak 80 kilogramm. A Német Szövetségi Köztársaság fejenként csak 46 kilogramm zöldséget termeszt, a Német Demokratikus Köztársaságban az egy főre jutó termelés csak másfél kilogrammal több, mint a bonni Németországban. Ezekben a relációkban véleményünk szerint növelni lehetne a zöldségexportot.

A friss gyümölcsfélék exportvolumene 1960-hoz képest megnégyszereződött. 1960-ban az ország gyümölcstermelésének 7 százalékát exportáltuk, 1964-ben már a termelés több mint egyötöde jutott külföldre. A központi készletekbe került gyümölcsmennyiségből 1960-ban az export aránya 30 százalék volt. Most pedig a felvásárolt gyümölcsmennyiségnek már felét exportáljuk. Gyümölcsexportunk fejlődése szervesen összefügg a termelési eredmények javulásával. 1960—1964 között 30 százalékkal nőtt gyümölcstermelésünk. Kedvező jelenség, hogy az exportvolumen növekedése felülmúlta a termelés mennyiségi növekedését.

Keresett cikkeink közé tartozik elsősorban az alma, a kajszi, a szilva, a málna, a földieper és az étkezési csemegeszőlő. 1964-ben almatermésünk csaknem 30 százaléka került külföldre, szilvatermésünk majd 10 százaléka jutott a külföldiek asztalára, kajszibarackból pedig 16 százalék volt a termeléshez viszonyított exportarány. Őszibarack-termelésünk majd egyötödét a külföld vásárolta meg. A nem szocialista országokba exportáltuk a gyümölcsfélék egyharmadát. Kajszióból, meggyből, cseresznyéből, málnából, földieperből, ribizkéből az export nagyobbik részét a nyugati országok vásárolták meg tőlünk.

Nálunk az elmúlt években átlagosan 90 kilogramm gyümölcstermelés jutott egy főre. A tőlünk északabbra levő és számunkra piacot jelentő országokban a fejenkénti termelés sokkal kevesebb: Csehszlovákiában például 40 kilogramm körüli, a Német Demokratikus Köztársaságban pedig 45 kilogramm körüli. A Német Szövetségi Köztársaság termelése több, mint az említett két országé, de nem éri el hazánkét. Gyümölcsexportunk növe-

lésében is nagyjából hasonló problémák mutatkoznak, mint a zöldségexportnál.

Érdemes nemzetközi összehasonlítást tenni az étkezési csemegeszőlő termelése és felhasználása között. A nálunk kedvezőbb földrajzi adottságú és éghajlatú Bulgáriában a szőlőtermelés 57 százalék borszőlő és 43 százalék csemegeszőlő arányban oszlik meg. Magyarországon a szőlőtermelésnek 87 százaléka borszőlő és csak 13 százaléka étkezési szőlő. Ezért hazánkban az egy főre jutó csemegeszőlő-termelés nagyon kevés, alig 7 kilogramm, ezzel szemben Bulgáriában csaknem 40 kilogramm. A csemegeszőlő keresett kiviteli cikk. Exportunkat a termelési problémákon túlmenően (hazai fajtáink kevésbé bírják a hosszabb ideig tartó szállítást) megfelelő, gyors szállítóeszközök hiánya is hátráltatja.

A mélyhűtött gyümölcsöknek, elsősorban a málnának, számottevő kereslete van, főképpen az északi államokban. Gyakori azonban a panasz, hogy a mélyhűtött áruk csomagolása nem elég ízléses, nem elég változatos. A hagyományos konzerválási módszerrel készült gyümölcsöknek, zöldségféléknek lényegesen kisebb a keresletük. Szűkös tárolási és feldolgozási kapacitásunk arra irányítja a figyelmet, hogy minél több zöldárut és gyümölcsöt friss állapotban exportáljunk. Az export minőségű áruk megtermelése a mezőgazdaságban jóval kisebb problémát jelent, mint magának az exportnak a technikai lebonyolítása. Különös fontosságú tehát e területeken a termés szakszerű betakarítása, válogatása, tárolása, csomagolása, szállítása, minőségi óvása.

Felmerülnek olyan igények is a külföldi vevők részéről, hogy az árukat konyhakész állapotban, „kiszerelve" kaphassák meg. Ennek célja, hogy az importált árukat újabb szortírozás nélkül közvetlenül adhassák el a fogyasztóknak. Jobban fokozhatnánk devizabevételeinket, ha exportunkat az év folyamán egyenletesebbé tudnánk tenni. Almából például sokkal jobb árat lehet elérni az év II. és III. negyedévében.

A háborút megelőzően 1937-ben számottevő exportot bonyolítottunk le hüvelyesekből, elsősorban babból. Kitűnő exportcikkeink voltak a lucernamag és az egyéb úgynevezett gazdasági aprómagvak. Babból 1937-ben több mint 30 000 tonnányit exportáltunk. 1964-ben mindössze alig 1000 tonna babot adtunk el külföldön. Jellemző, hogy általában a terv rendszeresen előirányozza a nagyobb kivitelt, de ezekből úgyszólván semmi sem valósul meg. A SZÖVOSZ étkezési babból kiviteli tervét 1964-ben például mindössze 16 százalékra teljesítette. Babból a háború előtt igen sokat termesztettek köztes veteményként. A bab termesztése jelenleg csak a magas szabadpiaci árakkal kifizetődő. A bab felvásárlási ára például csak másfélszerese a kukorica szabadpiaci árának (kukoricából 180 forintos állami áron lényegében nincs forgalom), 1938-ban a 12 pengős kukoricaárral szemben 25 pengőt fizettek a termelőknek egy mázsa babért. Egyéb hüvelyesekből a felszabadulás előtt évenként körülbelül 20 000 tonnát exportáltunk. Jelenleg ezekből a cikkekből nincs számottevő kivitelünk.

Devizális szempontból sokat emlegetett takarmánymag-kivitelünk összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb, mint a háború előtt volt. 1937-ben például lucernamagból 3400 tonnát, vörösheremagból több mint 4000 tonnát, bíborheremagból 7300 tonnát tudtunk exportálni. 1964-ben 270 tonna volt lucernamag-kivitelünk, bíborheréből jó 400 tonnányi jutott csak külföldre. Vöröshereexportunk sem több 120 tonnánál. Aprómagvakból most

általában a háború előttinek csak mintegy 5—10 százalékát exportáljuk. Az export minőségi okok miatt hanyatlik. Külkereskedelmünk ez irányú igénye szinte közismert, a kérdés megoldásának kulcsát a termelésben kell keresni.

Hazánkban a feldolgozott kész élelmiszerek termelése és exportja eredményesen fejlődött az elmúlt években. Mezőgazdasági eredetű kivitelelünknek ma nagyobb részét az élelmiszeripar termékei teszik ki. Az évek során a felvásárlás növekedésével egyre több mezőgazdasági nyersanyagot szerzett be a feldolgozó ipar. A mezőgazdaságban sokat javult a termékek minősége, ez pedig az élelmiszeripar számára kedvezőbb feldolgozási és értékesítési lehetőségeket teremtett. Elsősorban állattenyésztésünk termékeinél tapasztalható ez a javulás. (Sertéstenyésztésünkben a hússertések termelése került előtérbe, vágó- és hízott marháink közül több volt az extrém és első osztályúnak minősített állat, baromfitenyésztésünkben fokozódott a húsra való termelés, emelkedett a tyúkonkénti tojáshozam, magasabb a termelt tej zsírtartalma, a növénytermesztésben emelkedett a cukorrépa cukortartalma, a napraforgónál jobbak az olajkihozatali eredmények stb.)

A magyar élelmiszeripar ma több mint négyszer annyit termel, mint a második világháború előtt. 1960 és 1964 között a termelés kereken 40 százalékkal nőtt. Ezzel egyidejűleg a kiviteli célokra gyártott élelmiszerek volumene is növekedett és 1964-ben az élelmiszeripari termelésnek már valamivel több mint 22 százaléka jutott külföldre. (1963-ban az élelmiszeripar termelésének kereken egyötöd részét exportálta.)

A kész élelmiszerek exportjában a konzervipar vezet. Termelésének több mint kétharmad részét állítja elő exportra, és ezzel az összes feldolgozott élelmiszerek negyedrészét adja hazánk élelmiszerkivitelében. (Az élelmiszeriparban a konzervipar termelésének részaránya 1964-ben 8,3 százalék volt.) Utána sorrendben a baromfiipar következik: termelésének 1964-ben 64 százaléka szolgálta a kivitelt, és az iparcsoport termelésében való alig 7 százalékos részesedése mellett az élelmiszeripari kivitel 20 százalékát adta. Termeléséhez képest nagyobb exportforgalma van még a hűtőiparnak, a boripamak és a dohányipamak. Az említett öt iparág exportálja a kész élelmiszerek kétharmadrészét, az élelmiszeriparból viszont együttesen csak 30 százalék jut ezen iparágak termelésére. Jelentős a húsexport aránya az élelmiszerek között. A húsipar és közvetlenül utána a malomipar termelési értéke a legnagyobb az élelmiszeriparban. Amíg azonban a húsipar termelésének 15 százalékát exportálja, addig a malomipar tevékenysége kiviteli szempontból nem számottevő.

A következő táblázat adatai az élelmiszeripar különféle ágainak sorrendjét abból a szempontból mutatják be, hogy 1964-ben termelésükből milyen arányban juttattak árukat külföldre. A táblázatból kiolvasható az is, hogy más a sorrend, ha az exportszállítás megoszlási arányát vesszük alapul. Ebben az esetben a húsipar nem a 10., hanem a 3. helyen áll. Ha pedig a termelési sorrend alapján végzünk összehasonlítást, akkor például a malomipar a második, exportban viszont az utolsó előtti. Természetesen az exportlehetőségeket ez esetben a mezőgazdaság termelési eredményei és a belföldi igények döntően befolyásolják. Exportálni csak ott áll módunkban, ahol a kivitel nem okoz fennakadást a közellátásban.

Kész élelmiszereink exportlehetőségeit az iparágak fenti arányszámai

4. sz. táblázat

Az élelmiszeripar ágainak sorrendje az exportszállítás aránya szerint 1964-ben

Iparág	Exportszállítás az iparág termelésének %-ában	Összes termelés	Exportszállítás	Iparág	Exportszállítás az iparág termelésének %-ában	Összes termelés	Exportszállítás
		százalékos megoszlása				százalékos megoszlása	
1. Konzervipar...	67,2	8,3	25,0	10. Húsipar	15,0	21,6	14,6
2. Baromfiipar ...	64,0	6,9	19,9	11. Tejipar	13,5	9,8	6,0
3. Hűtőipar	47,6	0,7	1,5	12. Szeszipar ...	11,3	1,3	0,6
4. Boripar.....	36,9	6,3	10,4	13. Kozmetikaipar.....	6,7	1,3	0,4
5. Cukoripar ...	30,4	7,6	10,3	14. Édesipar.....	3,3	6,3	0,9
6. Dohányipar ...	38,5	2,3	3,0	15. Malomipar...	1,5	19,2	1,3
7. Növényolajipar	24,1	3,4	3,7	16. Söripar	1,3	2,6	0,2
8. Likőripar.....	21,4	1,7	1,6				
9. Gépipar	15,7	0,7	0,6	Összesen	22,3	100,0	100,0

megfelelően érzékeltetik. A külföldi kereslet 1963 és 1964 között a konzervipar, a hűtőipar, a cukoripar, az édesipar, a szesz- és likőripar, a dohányipar, valamint a borfeldolgozó ipar termékei iránt növekedett. Csökkent viszont a baromfiipar és a tejipar termékeinek kivitele. A baromfihús világpiaci árai csökkennek, ezzel exportlehetőségeink is korlátozódnak. A tejipari termékek (sajt, vaj) kivitelének csökkenését nem a világpiaci árhelyzet kedvezőtlen alakulása idézte elő, az árak emelkedő irányzatot tükröznek, hanem szarvasmarha-tenyésztésünkben és tejtermelésünkben mutatkozó gyengébb eredményeink okozzák a visszaesést. Amíg a világpiacon állandóan nő a sajt és a vaj iránti kereslet és megközelítően sem tudjuk kielégíteni az exportigényeket, addig baromfiból a kereslet hiánya okoz nehézségeket az értékesítésben. Baromfiból a feldolgozó ipar főként exportáru termelésére rendezkedett be. Míg a felvásárolt és feldolgozott baromfi 75 százaléka jutott 1962-ben kivitelre, addig az iparág 1964-ben baromfitermelésének 68 százalékát juttatta külföldre. Tojásból viszont 1962 és 1964 között 60 millió darabról csaknem 200 millió darabra nőtt a kivitel. Ezzel a felvásárlásból exportált tojások aránya 15 százalékról 30 százalékra emelkedett. (Az utóbbi évek nagy fellendülése a baromfitenyésztés területén a tojás és a baromfihús túltermelésének problémáját vetette fel némely nyugati országban. 1963-ban, évek hosszú sora óta először, az európai tojástermelés például nem ért el újabb rekordszámokat. A termelésben élenjáró Dániában az egy főre jutó tojástermelés 1963—1964-ben csak 85 százalékát tette ki az 1948—1950. évek átlagának. Ebben az időszakban az Európába exportáló Amerikai Egyesült Államok egy főre jutó tojástermelése is a tojásfogyasztással azonos arányban — 17—18 százalékkal — csökkent.)

Hús- és húskészítmény-exportunk az elmúlt években általában azonos színvonalon mozgott. Leginkább keresett cikkeink közé tartoznak a nyershúsfélék, elsősorban a marhahús, a szalámi, a gyulai kolbász, a sonkafélék. Keresletük külföldön mindinkább növekszik, de elmondhatjuk, hogy bel-

földön is hasonló a helyzet. Ezért kivitelük fokozásának határt szabnak a hazai igények.

Nyershúsexportunk egyidejűleg húsimporttal párosul. E tekintetben a jobb minőségű hús exportja többlet devizát biztosít az ország számára. Gyakran előfordul azonban, hogy a minőségi csere „keserű leve" dolgozóink asztalára kerül, ezért az ilyen jellegű minden áron való devizaszerzés nem válhat rendszeressé külkereskedelmünkben. Húsellátásunkban — elsősorban vidéken — amúgy is fogyatékosságok vannak. A friss hús helyett árusított gyengébb minőségű fagyasztott húsok nem örvendeztetik meg a háziasszonyokat.

A nyershúsexportra és importra vonatkozó számadatok tükrözik a minőségi csere mögött meghúzódó és egyre fokozódó külkereskedelmi hasznot. 1963-ban csaknem ugyanannyi marhahúst exportáltunk, mint amennyit behoztunk. A kivitel értéke több mint 15 millió dollár volt, a behozatalé nem érte el a 10 millió dollárt. Már 1960-ban is jó üzlet volt a csere, legfeljebb a forgalom alacsonyabb szinten alakult. Akkor kétszer annyi marhahúsexport háromszoros árat „hozott". Sertéshúsnál is hasonlóak a tendenciák. 1963-ban azonos export—importforgalmunk 7,4 millió dollár kiviteli értékével szemben 5,9 millió dollár behozatali érték állt.

Érdeklődésre tarthat számot, hogy hazánkban a húsfélék exportjának és importjának egyenlege (értve alatta az élő állatok hússúlyát, a húskészítményeket és konzerveket nyershúsra átszámítva) relatív értelemben milyen nagyságrendű az ország termelésében. A várakozással ellentétben lóhúsból és juhhúsból visszük ki a legtöbbet a termeléshez viszonyítva. Juhhúsból az országos termelés egyharmadát exportáltuk 1964-ban. Főleg a pecsenyebárányokat keresik külföldön. A lóállomány csökkenése kifejeződik az exportban. 1960—1962 között a termelés több mint fele exportra került, 1964-ben a kivitel aránya már csak 20 százalék volt. Csekély borjúhústermelésünk negyedrészét exportáljuk, marhahúsból a termelés egyötödére csökkent a kivitel. Számottevő az állati belsőségek felhasználásával bonyolított exportunk is. A következő táblázat adatai a húsfélék kivitelének és behozatalának egyenlegét tüntetik fel az országos termelés százalékában. Az adatok minden tekintetben nyershúsra vannak átszámítva.

5. sz. táblázat

A húsfélék külkereskedelmi egyenlegének alakulása az ország termelésének százalékában

Megnevezés	1960	1961	1962	1963	1964
Sertéshús	3	5	9	8	5
Marhahús	31	26	27	27	19
Borjúhús	9	14	21	12	24
Lóhús	53	55	57	39	20
Juhhús	23	27	31	33	33
Csontos hús összesen	16	14	17	15	10
Belsőség	16	13	13	16	13
Baromfihús	12	15	19	18	21
Húsfélék összesen	15	14	17	16	13

Hazánkban a mezőgazdasági nyersanyagok exportja már csak a friss zöldség- és gyümölcsfélékre, valamint az élő vágóállatokra korlátozódott. Állattenyésztésünk szerkezetében az utóbbi években bizonyos átalakulási tendenciák tapasztalhatók. 1960 óta az össztermelésen belül évről évre fokozatosan csökkent a szarvasmarha, és nőtt a baromfitenyésztés aránya. A sertéstenyésztés ebben az időszakban következetes fejlődési tendenciát nem mutatott, általában a takarmányellátottságtól függően hullámzóan alakult.

A termelés szerkezeti átalakulása nem követte az állattenyésztéssel szemben felmerült követelményeket. A belföldi piac elsősorban a sertés-, a külföldi pedig a szarvasmarha-tenyésztés termékeit keresi. Exportra elsősorban a fiatal és úgynevezett extrém minőségű vágómarhát keresik, amelynek ára a világpiacon az utóbbi években állandóan és nem is kis mértékben emelkedett. (Az 1960. évet alapulvéve 1964-ben 40 százalékkal magasabb áron értékesítettük — csaknem teljes egészében nem szocialista relációban — vágómarháinkat.) Jó minőségű vágómarhából szinte korlátlan eladási lehetőségeink vannak. Hazánkban évenként a vágómarhatermelésnek körülbelül 25—30 százalékát exportáljuk. Abszolút mennyiségben időközben az export kismértékben csökkent, amiben közrejátszott az eléggé elterjedt száj- és körömfájás. Mivel a kereslet fokozódik, a kivitelt továbbra is szorgalmazzuk. 1965-ben már ismét emelkedett az exportált vágómarhák száma. Szarvasmarha-állományunk 1965 tavaszán 1 964 000 darab volt, körülbelül akkora, mint 4—5 évvel korábban. Az állomány átmenetileg csökkent, de az utóbbi két évben már kissé emelkedett és 1965 őszén 1 989 000 darab szarvasmarhát számláltak meg az országban. (30 évvel korábban, az 1935. évi mezőgazdasági összeírás szerint 1 911 000 darab szarvasmarhánk volt. 1937-ben például 100 000 darab élő vágómarhát exportáltunk. Az 1960—1965. években átlagosan évenként 117 500 darab vágómarhát vittünk ki, legtöbbet 1965-ben, számszerint csaknem 145 000 darabot.)

Élősertés-kivitelünk az utóbbi években egyre kevesebb. 1962-ben például még 156 000 sertést exportáltunk (a termelés 3 százalékát), 1964-ben már csak 52 000 sertés (a termelés mindössze egy százaléka) jutott külföldre. Jelenleg a növekvő sertéshústermelés hatására — hasonlóan a baromfihoz — az exportkereslet csökken, a sertés világpiaci ára 1965-ben az előző évinél alacsonyabban alakult.

Vágójuh iránt élénk a külföldi kereslet elsősorban Görögország, Franciaország és Olaszország részéről. Kivitelünk is ennek megfelelően alakult. 1960-ban 120 000, 1964-ben már 320 000 vágójuhot adtunk el csaknem kizárólag a gazdaságilag fejlett tőkésországoknak.

Exportszempontból nem érdektelen megemlíteni, hogy nálunk sajátosan alakulnak a felvásárlási árviszonyok. A legnagyobb tömegű húst adó három állatfaj közül legmagasabb ára van a baromfinak, utána következik a sertés és legalacsonyabb a vágómarha felvásárlási ára. A fejlett mezőgazdasággal rendelkező tőkésországokban az árak sorrendje általában ennek fordítottja. Rendszerint a legdrágább a marha- és legolcsóbb a baromfihús. De nemcsak az árarányok tekintetében, hanem más vonatkozásban is különbözünk a fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok gyakorlatától. Például azokat az állatokat, amelyeket idősebb korban indokolt levágni, mi rendszerint a megengedettnél korábban vágjuk (például a tehe-

net), ahol viszont a fiatal korban való vágás a kívánatos (sertés és baromfi), ott az állatokat rendszerint tovább tartjuk.

Ha tenyésztési körülményeinket összhangba tudnánk hozni exportlehetőségeinkkel, akkor elsősorban a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztését kellene szorgalmaznunk. A marhahús, a sajt, a vaj iránti kereslet szinte állandó piacot jelentene számunkra Európában. Természetesen ennek megfelelő termelési érdekeltséget kellene biztosítani a mezőgazdaságban, még azon az áron is, hogy az exportból származó és egyre növekvő árbevételnek és a minőségi csere többletbevételének nagy részét a mezőgazdaság konkrétan a szarvasmarha-tenyésztés céljaira kapná vissza.

Hazánkban a felszabadulás előtt jelentős exportot bonyolítottunk le libamájból és tollból. 1937-ben tollból és pehelyből kivitelünk több mint kétszerese volt a mainak, libamájból pedig tizennégyszer annyit exportáltunk, mint most. Akkor a mezőgazdasági- és élelmiszeripari termékek kivitelében csupán e két cikknek 5,6 százalék volt a részaránya, most alig haladja meg az egy százalékot. A háború előttihez képest ugyancsak nagy a visszaesés a már említett szálastakarmány-magvakból és babból. Az exportnál számításba vehető többi cikkből a változást különböző körülmények általában indokolják.

Ha az említett négy cikk exportját a háború előtti szinten tudnánk tartani, akkor ez évenként — 1963. évi exportértékesítési árakon számítva — körülbelül 180 millió devizaforint, illetve 15 millió dollár bevételt jelentene. A feltételezett bevétel a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmi aktívumát több mint 10 százalékkal, a tőkés egyenleget (mivel ezek a termékek tőkésországokban keresettek és eladhatók) körülbelül 30—35 százalékkal növelné. A négy cikk exportjának 1937. évi szinten tartása — más összehasonlítással élve — a népgazdaságnak másfélszer annyi bevételt biztosítana, mint amennyi a dunaújvárosi hideg hengermű üzembeállításával elérhető egy évi importmegtakarítás.

Termelésnövelést célzó intézkedések bevezetésével jelentősen fokozhatnánk a felsorolt termékek exportját. Ilyen intézkedések bevezetése indokolt és egyben gazdaságos. Fejlett tőkésországokba irányuló exportban élelmiszerekért és élelmiszeripari anyagokért 1963-ban 1 devizaforint megszerzéséhez átlagosan 3,89 belföldi forintra volt szükség. (Külkereskedelmi vállalatok által fizetett beszerzési ár.) A többi árufőcsoportban rosszabb az arány: gépeknél és gépi berendezéseknél 4,21; ipari fogyasztási cikkeknél 5,77; nyersanyagoknál és félkésztermékeknél 4,80. Tollnál és pehelynél 2,67, libamájnál csak 1,5 volt a forint—devizaforint arány. Az export növelését a belföldi árszínvonal hátráltatja. A toll ára például 1938-ban ötszöröse volt a libaárnak, most csak két- és félszerese. A mai árarányok kétségkívül kihatnak a tolltépésre, a májexportra, végeredményben a libatartásra. Jelenlegi libaállományunk alig egyharmada az 1935. évinek.

Néhány mondatban említést kell tennünk a mezőgazdasági eredetű termékek importjáról. A devizabevétel növelését ugyanis kétféle módon lehet elérni: az egyik mód a mezőgazdasági termelés és kivitel növelése, a másik pedig a mezőgazdasági és élelmiszercikkek importjának csökkentése. Az 1964-ben importált mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek volumene a háború előttihez képest körülbelül négyszeresére emelkedett. Értékét tekintve a növekedés hússzorosra tehető. A külkereskedelmi forgalomban a behozatal és a kivitel közötti különbség jóval nagyobb volt a felsza-

badulás előtt, mint ma. Például 1937—1938-ban a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek áruforgalmában 1 pengő behozatali értékre 10 pengő kiviteli érték jutott. 1964-ben és azt megelőzően pedig 1 devizaforint behozatali értékkel szemben csak 2 devizaforint kiviteli értékkel számolhattunk. A devizahozam arányának ilyen csökkenése indokolható, mert a két időszak között alapvető társadalmi és gazdasági átalakulás következett be hazánkban.

Mezőgazdasági külkereskedelmünkben a behozatal jelentékeny részét a kenyérgabona és a szemestakarmányok tették ki. E termékek importja helyett — természetesen, ha ez már hazai termelésből pótolható — célszerűbb volna, ha a mezőgazdasági termelést közvetve segítő, gyorsan megtérülő cikkek — nagyhozamú minőségi vetőmagvak, vegyszerek, műtrágyák, öntözőberendezések stb. — behozatalát lehetne szorgalmazni. Az állattenyésztés fejlesztéséhez azonban a takarmányimport szükséges.

Mezőgazdasági importunknak körülbelül 50 százalékát — azaz a gabona- és a húsbehozatalt — a termelés növelésével meg lehetne szüntetni. A gabonaneműek importját kizárólag a terméshozamok növelésével lehet ellensúlyozni, közvetve megszüntetve ezáltal a húsbehozatalt is. A kenyérgabona-problémát a vetésterület bővítésével — az egyéb növények termelésében meglevő vetésterületi feszültségek miatt — nem lehet megoldani. Az elkövetkező időszakban ezért a legnagyobb erőfeszítéseket a hozamok növelésében kell kifejteni.

★

Hazánkban a mezőgazdasági termelés nagyobb mértékű fejlesztésével sokkal kedvezőbb helyzetet lehetne kialakítani mind a kiviteli és behozatali arány javításában, mind pedig az exportvolumen növelésében. A fejlett mezőgazdasággal rendelkező államok (például Dánia és Hollandia) 1938-hoz képest mezőgazdasági termelésüket magasabb szintről az 1960-as évekig 50—60 százalékkal növelték, hazánkban viszont a termelés alacsonyabb szintről is csak 25 százalékkal emelkedett. Az elért eredmény mégis jelentős, hiszen a felszabadulás után 1956-ig átlagosan nem értük el a háború előtti termelési szintet. A termelés csak két esztendőben (1951-ben és 1955-ben) volt több, mint 1938-ban. A növekedés említett rátája így az elmúlt nyolc esztendőre jutott, ami viszont már jó eredménynek számít.

A mezőgazdasági termelés növelésével egyidejűleg szükséges az élelmiszeripar fejlesztése is. Hazánk iparának 1964. évi szerkezeti megoszlásában az élelmiszeripar alig 11 százalékot képviselt. Figyelembe véve kedvező mezőgazdasági adottságainkat, élelmiszeriparunk részaránya az egész iparon belül igen alacsony. A mezőgazdasági termelés növelése nélkül az élelmiszeripar fejlesztése nem lehetséges. A hazánkhoz sok vonatkozásban hasonló, de iparilag fejlettebb, ugyancsak előnyös mezőgazdasági adottságokkal rendelkező Hollandia és Dánia iparában az élelmiszeripar vezető iparág. Hollandiában az ipari termelés egyharmada, Dániában pedig egynegyede az élelmiszeriparra jut. Hollandia és Dánia nemzeti jövedelmének nagyobb részét — igen fejlett mezőgazdaságuk mellett — az ipar adja.

MORVA TAMÁS:

A tervgazdaság Lange-féle piaci modellje

Nemrég hunyt el Oskar Lange, a világhírű lengyel közgazda, tudós és államférfi. 1904-ben született, lengyel egyetemeken, főleg Krakkóban tanult közgazdaságtant, jogot és társadalomtörténetet, majd közgazdaságtant és statisztikát tanított. A marxizmust 1918-ban kezdte tanulmányozni, és aktív baloldali politikai tevékenységet fejtett ki. 1927-től tagja a Lengyel Szocialista Pártnak. 1935—36-ban ösztöndíjjal Angliában és az Egyesült Államokban tanul és dolgozik. 1937-ben hazájából emigrál, az amerikai egyetemeken tanít, folytatja politikai tevékenységét, híve a Szovjetunióval való együttműködésnek. 1945-től aktív államférfi, a munkáspártok egyesülésének szószólója, és az egyesült munkáspártban fontos vezető tisztségeket tölt be. Közben számos elméleti mű és politikai írás szerzője.

Ma különös érdeklődésre tarthat számot 1936—37-ben a szocialista gazdaság tervszerű irányításának problémáiról írt tanulmánya, amely először egy angol folyóiratban jelent meg két cikkben, majd 1938-ban az Egyesült Államokban adták ki könyvalakban „A szocializmus közgazdasági elméletéről" (On the Economic Theory of Socialism) címen, Fred M. Taylornak hasonló tárgyú írásával együtt. (Megjelent: Minneapolis, 1938. Második kiadás: 1948.)

A modell ismertetését a gondolatok előfutárainak és történelmi hátterének bemutatásával kezdjük. Viszonylag részletesen ismertetjük E. Barone olasz közgazda tanulmányát, akinek gondolatait — a szemléletmódot is alapvetően átalakítva — Lange továbbfejleszti és magasabb szintre emeli. Bővebben ismertetjük Lange ellenfeleinek — főleg Misesnek — álláspontját is, mert a vita az olvasó számára így könnyebben érthetővé válik.

Lange ismertetésre kerülő tanulmánya szellemes vitairat azokkal a nézetekkel, amelyek tagadják a szocialista gazdaság ésszerű rendszerének lehetőségét. Kiemelkedő hozzájárulás volt korában a szocializmus politikai gazdaságtana problémáinak megoldásához és jól jellemzi Lange alkotó közgazdasági gondolkodásmódját. A szocialista gazdaság irányítási rendszeréről kifejtett elgondolását a tervgazdaság Lange-féle piaci modelljeként emlegeti az irodalom.

Az első gondolatok a termelés minisztériumáról

A nemzetközi közgazdasági irodalomban a szocialista gazdaság irányítási rendszeréről folyó vita E. Barone *„A termelés minisztériuma a kollektív államban"*[1] című 1908-ban megjelent tanulmányáig nyúlik vissza. Barone a matematikai iskola képviselője, Walras és Pareto híve. Idézett dol-

[1] Megjelent angol nyelven a „Collectivist Economic Planning" című gyűjteményes kötetben. Szerkesztette F. A. von Hayek, London, 1935. 245—296. l.

gozata arra a kérdésre keresi a választ: hogyan kell a termelést irányítani egy kollektív rendszerben. Saját állítása szerint nem a kollektivizmus ellen, vagy mellett ír. Felteszi, hogy létrejött egy kollektív társadalom, igyekszik pontosan megfogalmazni e társadalom gazdaságirányítási problémáinak lényegét és javaslatot dolgoz ki megoldásuk fő vonalaira.

Barone a polgári egyensúlyelméleteknek a szabad versenyre vonatkozó idealizált feltételeiből indul ki. Szerinte a piac működése jellemezhető a hasznosság, a határhaszon, az áldozat stb. homályos fogalmai nélkül is, pusztán a kereslet és kínálat, továbbá a valamely mértékegységben kifejezett termelési költségek jól ismert fogalmainak felhasználásával. A matematikai apparátust tehát elválasztja a polgári értékelmélettől, de szemben áll a marxizmus felfogásával, értékelméletével is. Egyszerűen feleslegesnek tartja az egyenletrendszerek egyes elemei közötti mélyebb minőségi összefüggések vizsgálatát. Gyakorlatilag a vulgáris polgári gazdaságtan legegyszerűbb fogalmaival operál. Egyenletekkel írja le az egyének és a társadalom egészének termelése (kínálata) és kereslete, a termelési költségek, az árak, a működő és az új tőke termelése és kereslete, valamint a felhalmozás mértéke közötti összefüggéseket. Felteszi továbbá, hogy minden termelési tényező tulajdonosa maximális „hozadék" — profit — elérésére törekszik.

Állítása szerint — melyet a függvényrendszer szélső értékeinek meghatározásával kíván bizonyítani — a szabad versenyben e törekvések a költségek minimálására vezetnek és a társadalmi gazdagság maximumát szolgáltatják. E maximum feltétele, hogy az árak és a kereslet-kínálat volumene egymástól független tényezők legyenek és az árak a termelési költségek teljes összegét fejezzék ki. Barone szemben áll a monopóliumokkal, mert ezek a társadalmi gazdagság maximumát rontják, a kínálat változtatásával befolyásolni tudják az árak alakulását és a kínálatot saját érdekeikhez igazítják.

Eddig Barone járt, mások által feltárt utakon halad, bár a tárgyalási mód bizonyos egyéni vonásokat mutat. Ezek után azonban áttér a probléma tárgyalására egy kollektív rendszerben, és ez a rész indokolja tanulmányának jelentőségét. Felteszi, hogy a kollektív társadalomban a személyes fogyasztás javai személyi tulajdont képeznek, a tőke és a föld állami tulajdon, az elosztás módja szabályozott, a felhalmozást mint az adott időszak fogyasztásából történő levonást a jövőbeli fogyasztás megalapozására eszközlik. További feltételezése, hogy nincs pénz, de legalábbis a társadalmi nyilvántartás céljából a meghatározott fajtájú munkák termékei között, valamint a különböző szolgáltatások és a termékek és szolgáltatások közötti összefüggések számszerűen, egyenértékek formájában meghatározhatók. Végül feltételezi, hogy e viszonyok között a termelést irányító minisztérium a rendelkezésre álló források olyan kombinált felhasználására törekszik, amely a jólét maximumát nyújtja. Barone e feltételekből lényegében ugyanazt az egyenletrendszert vezeti le, mint amellyel a szabad verseny működési mechanizmusát jellemezte, és arra a következtetésre jut, hogy mindkét rendszerben azonos törvényszerűségek érvényesülnek. A termelés minisztériuma akkor éri el a jólét maximumát, ha a termelési költségek minimumon vannak és az egyenértékszámok (az árak) megfelelnek a rájuk vonatkozó termelési költségeknek. Ez azt a követel-

ményt támasztja, hogy a kollektív egyensúlynak megfelelő mennyiségek azonosak legyenek az egyéni egyensúlyok megfelelő mennyiségeivel.

Barone kutatásában nem áll meg ezen a ponton, hanem felteszi azt a kérdést is: lehetséges-e az egyenletek a priori megoldása a termelés minisztériuma részéről? Válaszában az egyenletrendszer együtthatói előzetes megállapításának feltételeit vizsgálja, a probléma számítástechnikai nehézségeivel nem foglalkozik. Egyszerű lineáris egyenletrendszerről van szó — írja — a nehézség inkább az egyedek és termékek nagy számából ered, amelyeket számításba kell venni, de ez a nehézség leküzdhető. Az együtthatók meghatározását két problémára bontja. Ha csak az együtthatók technikai (műszaki) variálhatóságát vizsgáljuk, akkor a feladat — bár gigászi munkával — de papiron megoldható. Már Pareto rámutatott azonban az együtthatókra gyakorolt gazdasági hatások nagy jelentőségére. Barone erre hivatkozva, azt állítja, hogy a közgazdasági szempontból legkedvezőbb variációk a priori nem dolgozhatók ki, ezeket csak kísérletezéssel lehet megtalálni. A termelés minisztériuma, ha valóban a termelési költségek minimálására és ezáltal a kollektív jólét maximálására tör, a gazdaságilag legkedvezőbb technikai koefficienseket csak kísérleti úton, a gyakorlatban bevált eljárások kiválasztásával és a kedvezőtlen eredményt adó eljárások elvetésével érheti el.

Barone e fejtegetései alapján bírálja a kollektív rendszer híveinek azt az állítását, hogy mindazok a szabad versennyel járó veszteségek, amelyek a kedvezőtlen kísérletekkel, a magas költségekkel termelő üzemek időleges fennmaradásával, majd tönkremenésével és az anarchikus termelés pénzügyi költségeivel járnak, a termelés központi megszervezésével elkerülhetők. A tanulmány végső konklúzióiban különös erővel érvényesül a szerző hibás szemléletmódja, amellyel eltekint a közgazdasági kategóriák belső minőségi tartalmától, és ezért korábbi fejtegetéseinek bizonyos pozitív vonásai is visszájukra fordulnak. A kollektív társadalom — okfejtése szerint — annál jobban közelíti meg a társadalmi jólét maximumát, minél következetesebben alkalmazza a szabad verseny feltételeit. Az összes, ezzel kapcsolatos kategóriára (ár, kamat, profit, járadék stb.) lényegében változatlan tartalommal és módon vissza kell térnie tehát a kollektív társadalomnak. Mivel pedig a leggazdaságosabb megoldások előzetesen, tudatos tervezéssel nem dolgozhatók ki, a rendszer hatásfokát a központi igazgatás költségei feleslegesen rontják.

Barone ismertetett tanulmányának szemlélete tele van ellentmondásokkal. Elveti, de hallgatólag, a részletekben visszacsempészi a polgári egyensúlyelméletek hamis feltételezéseit. Észreveszi, hogy az elvontságnak és a szabad verseny idealizálásának azon a síkján sem lehet logikusan tagadni egy szocialista gazdasági rendszer létrehozásának lehetőségét, amelyen ezek az elméletek mozognak. (Ez az elvontság egyidejűleg vonatkoztat el a felszínen mutatkozó jelenségek egy nagy részétől és marad mégis lényegében véve rendkívül lapos és felszínes.) Barone pozitív szerepe az, hogy e felismerés alapján érdemben kezd foglalkozni a szocialista gazdaság irányítási rendszerének kérdéseivel és erről érdekes, korában újszerű gondolatokat vet papírra. Kidolgozza a probléma megoldásának néhány fő vonását és ezáltal elindítója egy hosszabb kutatási és vitafolyamatnak. A matematikai módszereknek a polgári közgazdaságtantól kölcsönzött alkalmazása azonban végül is teljesen hamis irányba viszi. A modern gazdasági viszo-

nyok összes lényeges sajátosságai — a modern kapitalizmusé csakúgy, mint a szocializmusé — eltűnnek látóhatárából. Művében végső konklúzióként nem marad más, mint a szabad verseny idealizálásának már akkor is régen elavult utópiája.

A versenypiac elméletének fellépése a szocializmus eszméi ellen

Az első világháború előtti években, de különösen az Októberi Forradalom győzelme és a proletárforradalmak néhány más országban (köztük hazánkban) való időleges sikerei után több szocialista szerző is foglalkozni kezd a szocialista gazdaság irányítási rendszerének problémáival. Ennek ellenhatásaként megélénkült a polgári közgazdászok részéről is a kritikai tevékenység.

A szociáldemokrácia teoretikusainak állásfoglalásai ebben a kérdésben megoszlottak. O. Neurath „A hadigazdaságon át a naturálgazdasághoz" című könyvében tanulmányozza a világháború alatt, különösen a központi hatalmaknál kialakult gazdálkodási módszereket. Arra a következtetésre jut, hogy a modern társadalom viszonyai között is meg lehet lenni az érték minden feltételezése nélkül. A szocializmust ezért mint naturálgazdaságot fogta fel, amelyben a központi tervező hatóságnak minden számítást naturálisan lehet és kell elvégeznie. Hasonló véleménye volt ebben az időben O. Bauernak is.

Ezzel szemben K. Kautsky már 1902-ben, „A forradalom utáni nap" című előadásában úgy foglal állást, hogy a szocializmusban is lesz pénz és ár, mivel megmarad a fogyasztás és a foglalkozás megválasztásának szabadsága és még hiányzik a kommunizmus termékbősége. 1922-ben „A proletárforradalom és programja" című könyvében[2] tovább viszi ezt a gondolatot: „A pénzrendszer olyan gépezet, amely nélkülözhetetlen egy erősen tagolt munkamegosztáson alapuló társadalom működéséhez . . ." „A barbársághoz való visszatérés volna szétrombolni ezt a gépezetet azért, hogy visszatérjünk a naturálgazdaság primitív eszközeihez". A szocializmusnak naturálgazdaságként való felfogásával vitatkozva Kautskynak jórészt igaza van. Sajnos ez a műve már élesen szovjetellenes szellemben fogant, feladja benne a kommunizmus perspektíváját és nem határolja el álláspontját világosan a polgári közgazdászok felfogásától, nem tárgyalja a szocializmusbeli pénzrendszer sajátos, a kapitalizmusétól megkülönböztető vonásait.

Lenin és a bolsevik párt vezetői ebben az időszakban a szocializmus gyakorlati építésének feladataival voltak elfoglalva. Lenin kidolgozta az intervenció győzelmes befejezése után a NEP-et, a szocializmus építésének programját az áru- és pénzviszonyok felhasználásával. Ez a politika szakított a korábbi időszakban alkalmazott hadikommunizmus módszereivel. Elméletileg és gyakorlatilag is szembenállást jelentett a naturálgazdaság koncepciójával. De az áru- és pénzviszonyok felhasználását sem tekintette veszélytelennek. E politika lényeges eleme volt az áru- és pénzviszonyok korlátozása, a szocializmus érdekeinek megfelelő sajátos módszerek kidolgozása. A gyakorlati tapasztalatok teljes hiánya következtében elméleti általánosításra azonban még nem volt lehetőség és a jövőbeli szocialista rendszer működéséről megalapozottan még keveset lehetett mondani. A mar-

[2] E nézeteit O. Lange könyvének függelékében ismerteti. (134—137. l.)

xista írók — panaszolja L. von Mises osztrák közgazda, a kommunizmus ádáz ellensége — szeretik figyelmüket a közvetlen jövő teendőire korlátozni, mindig a szocializmushoz vezető útra és nem magára a szocializmusra dolgozzák ki programjaikat.[3]

A polgári közgazdászok a szocializmus és a tervgazdaság terjedő eszméivel több irányban vették fel a harcot. Egyrészt bírálták a szocializmus híveinek különböző nézeteit és különösen a Szovjetunió gyakorlati gazdaságpolitikáját. Másrészt azonban aktívan védelmezték a kapitalista piacgazdálkodás előnyeit és hirdették a szocializmus és a tervgazdaság ésszerű megvalósításának lehetetlenségét. E dicstelen feladat megoldásában a már idézett L. von Mises 1920-ban megjelent tanulmányát illeti az elsőbbség. Hayek 15 évvel később így értékeli Mises tanulmányát: „Az osztrák közgazda, L. v. Mises érdeme, hogy elsőnek fogalmazta meg a szocialista gazdaság központi problémáját olyan formában, amely lehetetlenné teszi, hogy valaha is eltűnjön a vitából".[4] Mindebből annyi igaz, hogy Mises fellépése éles, intenzív vitákat váltott ki.

Mises álláspontja abból indul ki, hogy a szocializmusban a fogyasztási javak lehetnek ugyan csere tárgyai és ebben az esetben a fogyasztási cikkek piacán szükségképpen kialakul az általános csereeszköz, a pénz is, a termelési eszközöknek azonban nincs piacuk, és így objektíven nem is értékelhetők. A gazdaság ésszerű irányításához, a különböző lehetséges alternatívák közötti választáshoz ismerni kell a termelési tényezők hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez és az egyes termelési eszközök értékét. Az értékelés feltétele az áruk rendszeres cseréje a piacon, egy általános csereérték, a pénz kialakulása és működése. Illúzió azt hinni, hogy a cserén alapuló objektív értékelést a természetbeli kalkuláció foglalhatja el, s az a feltevés is hamis, hogy megalapozott pénzbeli értékelés lehetséges a termelési eszközök rendszeres, országon belüli cseréje nélkül. „Abban a pillanatban — írja —, hogy feladják a szabadon megalapozott pénzbeli árakat a magasabbrendű áruk számára, az ésszerű termelés teljesen lehetetlenné válik. Minden lépés, amely távolít bennünket a termelési eszközök magántulajdonától, egyben eltávolít bennünket az ésszerű gazdálkodástól is".[5]

Mises nem tagadja bizonyos összehasonlítások lehetőségét a szocializmusban, de ennek egyetlen objektív alapja a munkaráfordítások összevetése, tehát a munkaérték-elmélet lehetne. Ennyiben logikus számára, hogy a szocialisták általában a munkaérték-elmélet hívei. A munkaértéket azonban az alternatívák közötti helyes választáshoz nem tartja kielégítőnek, főként azért mert nem veszi figyelembe a természet különböző mértékű hozzájárulását az áruk értékéhez, és így eljut a gazdasági kalkuláció lehetőségének teljes tagadásáig. Vizsgálja a bankok államosításának és egységes országos hálózatba való egyesítésének programját is. Ezt a javaslatot azonban éppoly képtelenségnek tartja, mint a szocialisták más elgondolásait. „Ha egyszer a bankok egyetlen bankban egyesülnek, akkor olyan helyzetben vannak, hogy minden korlátozás nélkül bocsáthatnak ki hitelt."[6]

[3] L. v. Mises: Economic Calculation in the Socialist. Commonwealth. 1920. Megjelent: Collectivist Economic Planning c. gyűjteményes kötetben. London, 1935. 122. l.
[4] F. A. von Hayek: The Nature and History of the Problem. I. m. 32. l.
[5] I. m. 104. l.
[6] I. m. 123. l.

Végül Mises a polgári közgazdászok által később is gyakran használt módon különbséget tesz a szocializmus mint etikai program (az anyagi javak igazságosabb elosztásának rendszere) és mint a kapitalizmusnál észszerűbb gazdasági rendszer megteremtésére irányuló program között. Az elsőt — képmutatóan — csak a másodikon keresztül tagadja, mintegy gazdasági ésszerűsége miatt van a kapitalizmus mellett és a szocializmus ellen. Tanulmánya a következő mondattal zárul: „Aki azonban a szocializmustól ésszerű gazdasági rendszert remél, nézeteinek felülvizsgálatára fog kényszerülni".[7]

Mises nézeteinek szenvedélyes hívei és ellenzői akadtak. Hívei általában a polgári versenypiaci és értékelméletek talaján álltak. Bírálóinak egy része a központi tervszerű irányítás lehetőségét és előnyeit emelték ki (M. Dobb és mások). Jelentékeny része azonban Barone nyomdokain haladt tovább (például F. M. Taylor, H. D. Dickinson, A. P. Lerner). Ezek azt igyekeztek bizonyítani, hogy a piaci mechanizmus és különféle elemei — köztük az egyensúlyi árak és az ennek megfelelő értékelés és kalkuláció — létezhetnek és jól felhasználhatók a szocializmusban is. Sőt napjainkban a polgári közgazdászok körében elterjedt nézet, hogy a piaci mechanizmus működésének igazi területe a szocializmus. „Saját kapitalista keretében — írja Robinson asszony, az ismert angol közgazda egy 1964-ben megjelent tanulmányában[8] — ijesztőek az ellenvetések . . ." azzal az állítással szemben, hogy „. . . az atomisztikus verseny ideális körülményei között az árrendszer kezeskedne a szűkös eszközök ésszerű felhasználásáról a társadalom egészének javára". „Manapság ezért divatos úgy érvelni, hogy az ésszerű árrendszer működésének igazi területe a tervgazdaság." Ez a megjegyzés azonban főleg a tőkésországok közgazdászai körében folyó mai vitákra vonatkozik. A tervgazdaság piaci modelljének különféle elgondolásai a húszas és harmincas években azokból a kutatásokból alakultak ki, amelyek Barone gondolatmenetét folytatták.

E nézeteknek számos, többé-kevésbé eltérő egyéni változata ismeretes, a megoldás szemléletét és módszertanának fő vonásait tekintve azonban a polgári irodalomban két fő típusba szokás sorolni őket: Az első csoportba a piaci modell olyan változatai sorolhatók, amelyekben az egyensúly biztosítása és fenntartása döntően a különféle — kollektív tulajdonban levő — vállalatok közötti versenyen nyugszik. Ennek megfelelően legfeljebb csak szűk szerepet szánnak az állami irányításnak és beavatkozásnak, amely nagyobb mértékben — szerintük — egyensúlyzavaró tényező. Ezeket a változatokat *a szocializmus versenypiaci elméletének* nevezhetjük. A második csoportba a piaci modell olyan változatai kerülhetnek, amelyekben a központi állami irányítás és ezen belül a népgazdasági tervezés szükséges és elengedhetetlen feltétele a gazdasági növekedés egyensúlyának. E nézet lényeges alkotó eleme tehát mind a piaci gazdaság, mind pedig a piaci gazdaság kategóriáira támaszkodó, azokat tudatosan felhasználó központi tervezés.

Az első csoportba sorolt nézetek nagy befolyást gyakoroltak a jugoszláv tervgazdaság elméletére és gyakorlatára. Az utóbbi csoportba sorolt nézeteket a polgári irodalom, legkiemelkedőbb képviselőik után, mint

[7] I. m. 130. l.

[8] J. Robinson: „A fogyasztó szuverenitása a tervgazdaságban." On Political Economy and Econometrics, Essays in honour of O. Lange c. gyűjteményes kötetben. Warszawa, 1964.

Lange—Lerner megoldást is emlegeti. Jellegzetes vonásai alapján *centralizált piaci modellnek* nevezhetjük ezt az álláspontot. E korszak vitáinak — színvonalát és jelentőségét tekintve — talán legkiemelkedőbb tanulmánya O. Lange itt ismertetésre kerülő műve.

Mielőtt azonban még Lange elgondolásainak pozitív ismertetésére rátérnénk, szükséges röviden megemlíteni Mises eszméinek két jelentős folytatóját: F. A. von Hayeket és L. Robbinsot. Mises eszméinek ugyanis mindennél többet ártott maga az idő. 1920-ban még fel lehetett lépni a tervgazdaság teljes lehetetlenségét hirdető nézetekkel, a harmincas évek elején azonban, amikor az „ésszerű" kapitalista rendszert történetének legsúlyosabb gazdasági válsága rázkódtatta meg, a szocializmus első állama, a Szovjetunió pedig eredményesen haladt az ötéves tervek megvalósításának útján — ez a nézet már nyilvánvalóan korszerűsítésre szorult.

Hayek szerint Misest némelyek félreértették, mert „alkalmilag" azt a tág megállapítást használta, hogy a szocializmus és a tervgazdaság lehetetlen, holott ő ezen csak azt értette, hogy a szocializmus lehetetlenné teszi az ésszerű kalkulációt. A szocializmus és a tervszerű irányítás abban az értelemben lehetséges, hogy „logikailag nem ellentmondó", az igazi kérdés azonban az, hogy elvezet-e valójában azokhoz a célokhoz, amelyekre a rendszert létrehozták. Míg a piacon fokozatosan, nap mint nap bekövetkező változások a kísérlet és tévedés[9] módszerével az egyensúlyi állapot kialakulása felé tendálnak, addig egy központi hatóság megoldhatatlan nehézségekbe ütközne, ha e feladat megoldására törekedne. Barone és követői nézeteire célozva, Hayek azt állítja, hogy legalább százezres számú ismeretlennel rendelkező differenciálegyenletek megoldására volna szükség, ami praktikusan természetesen lehetetlen. Gyakorlatilag jó megoldást tehát Hayek szerint is csak a magántulajdonon nyugvó rendszer jelent.

Ehhez hasonló Robbinsnak az érvelése is. Papíron meggyőződhetünk a probléma megoldásáról matematikai számítások sorozatával, de a gyakorlatban ez a megoldás nem működőképes. Sokmillió egyenletet igényel sokmillió statisztikai adat, még több millió egyedi számítás alapján. Mire az egyenletek megoldhatók, az adatok elévülnek és kezdődhet elölről a folyamat. Robbins szerint Barone és követői félreértik Pareto egyenleteinek értelmét.

Lange tanulmánya szenvedélyes vitairat, főként Mises, Hayek és Robbins nézeteivel szemben. Ebben támaszkodik Barone és Taylor korábban megjelent tanulmányaira, mert ezek szerinte lényegében tartalmazzák a Hayeknek és Robbinsnak adandó válaszhoz szükséges érveket. E tanulmány célja — írja könyvének a vita jelenlegi állásával foglalkozó első fejezetében — megvilágítani, hogyan történik az erőforrások elosztása kísérlet és tévedés útján a versenypiacon, s megállapítani, hogy hasonló folyamat egy szocialista gazdaságban nem lehetséges-e. Lange tanulmányában azonban lényegesen messzebbre jut el, mint elődei, egységes, következetes rendszert alkot. A továbbiakban Lange tanulmányának lényeges elemeit vázoljuk.

[9] Az angol eredeti kifejezés „trial and error". A vitákban e fogalomnak nagy szerepe van, ezért szó szerinti fordításban: kísérlet és tévedés módszerének fogjuk nevezni. Helyenként azonban a magyar szövegezésben a tartalmi mondanivalót jobban kifejező „fokozatos megközelítés" kifejezést használjuk. E kettő jelentését tehát érdemben azonosnak tekintjük.

Az egyensúly meghatározása a versenypiacon

A piacon a szabad verseny érvényesülésének két döntő feltétele van: 1. a résztvevő egyedek száma elég nagy legyen, hogy egyik résztvevő se legyen képes keresletének vagy kínálatának változtatásával jelentékenyen befolyásolni az árakat, és ezért az árakat a piacon az egyedek magatartásától független paramétereknek lehessen tekinteni; 2. minden ágazatba és iparágba szabad legyen a behatolás és szabad legyen az ágazatok és iparágak elhagyása is, vagyis a tőkék szabadon áramoljanak az iparágak között. A piacot akkor tekinthetjük versenypiacnak, ha e két feltétel érvényesül; az alábbiakban leírt piaci mechanizmus az elmélet szerint e feltételek megléte esetén érvényesül.

A versenypiacon az egyensúly kialakulásának szubjektív és objektív feltétele van. A résztvevő egyedek a legkedvezőbb helyzetet az egyensúlyi árak alapján érik el. Ez a *szubjektív feltétel* az egyes egyedek maximális haszonra, profitra, jövedelemre stb. való törekvésén keresztül valósul meg. A fogyasztók például a jövedelmükből nyerhető haszon maximálására törekszenek, és ezt akkor érik el, ha olyan mennyiségben és összetételben vásárolnak árukat, amelyben a pénzbeli jövedelem egy egységéért vásárolt árutömeg határhaszna[10] minden egyes árura nézve egyenlő lesz.

A termelők profitjukat maximálják és ez a folyamat két részből áll: a) a termelési tényezők optimális kombinációjára törekszenek, amelyet akkor érnek el, ha a szűkös, behatárolt tényezőket mindaddig helyettesítik viszonylag tágabbakkal, amíg az egyes tényezőkből a pénzegységért vásárolható tömeg határtermelékenysége[11] kiegyenlítődik; b) a kibocsátás optimális összetételének elérésére törekszenek, és ezt akkor érik el, ha az összetételt és az egyes fajták sorozatnagyságát úgy alakítják ki, hogy a termékek határköltségei[12] egyenlők legyenek az árakkal.

A piacon a szubjektív egyensúlyi feltételt azáltal érik el, hogy az árak az egyes gazdálkodó egyedek számára minden egyes pillanatban adott, általuk nem változtatható nagyságok.

A versenypiacon az egyensúly kialakulásának *objektív feltétele*, hogy minden áru kereslete egyenlő legyen kínálatával. Az áraknak minden egyes sorozatához — a termelő és a fogyasztó szubjektív egyensúlyi feltételei szerint — tartozik a keresletnek és a kínálatnak egy meghatározott mennyisége. Míg a szubjektív feltétel kialakulása szempontjából az árak a piac külsődleges adottsága, az egyensúly objektív feltétele úgy alakul ki, hogy az árak a kereslet és kínálat hatására változnak, vagy ahogyan ezt gyakran nevezik, parametrikus funkciót töltenek be. A piaci árak minden időpontban adottak az egyedek számára, és ezért meghatározzák az egyedek magatartását. Az egyedek azonban arra törekszenek, hogy a piaci helyzetet kihasználják a maguk számára, és így magatartásukkal összessé-

[10] A határhaszon fogalmának alapja a hasznosság mérése. E mérés elveivel Lange tanulmánya nem foglalkozik. (Lange erre vonatkozó értékelméleti nézeteire a későbbiekben még visszatérünk.) A határhaszon – a fogalom általános használata szerint – egyfajta árutömeg teljes hasznának növekedése annak következtében, hogy a rendelkezésre álló mennyiség egy egységgel nő.

[11] A határtermelékenység – ismét a fogalom általánosan alkalmazott használata szerint – abban a termékmennyiségben jut kifejezésre, amellyel egy vállalat teljes termelése nő, ha valamely termelési tényező rendelkezésre álló mennyisége egy egységgel nő, miközben az összes többi tényező mennyisége változatlan marad.

[12] Valamely termék meghatározott mennyiségének határköltsége az összes költségnek az a növekménye, amely szükséges egy további egység előállításához a termelési tényezők optimális kombinációja esetén.

gükben hatást gyakorolnak az árakra. Az árak az egyedek összegezett magatartásának eredői. A gyakorlatban az objektív egyensúlyi feltételt kísérlet és tévedés útján érik el. E folyamat eredményeként kiválasztódik az áraknak az a speciális sorozata, amely egyfelől összeegyezteti az összes, a piaci rendszerbe tartozó egyedek szubjektív maximumhelyzetét, másfelől kielégíti azt a feltételt is, hogy minden egyes áru kereslete és kínálata egyenlő legyen. Az áraknak ezt a sorozatát nevezik egyensúlyi áraknak.

A piaci egyensúly elméletének hívei felteszik és bizonyítani törekszenek, hogy általában *egy* egyensúlyi ársorozat létezik, hogy kísérleteken és tévedéseken keresztül ezek az egyensúlyi árak kialakulnak és ezzel létrejön a piaci egyensúly állapota is.

E leíráshoz hozzátehetjük: mindez nem más, mint a szabad verseny és a piac törvényszerűségeinek idillikus harmóniaként való leírása, amellyel a marxizmus mindig szembehelyezkedett, még akkor is, ha kifejezésmódját, az alkalmazott közgazdasági fogalmakat, összefüggéseket és a mögöttes matematikai módszereket tekintve ez az elmélet korszerűsített formában lép fel. Lange ezzel tisztában is van. *Első közelítésként* azonban elfogadja ennek az elméletnek a téziseit és megvizsgálja, valóban kizárja-e a módszerek szocialista viszonyok közötti alkalmazását ennek az elméletnek a logikája.

A kísérlet és tévedés módszerének alkalmazása a szocialista gazdaságban

Ahogyan előző vizsgálatait Lange a versenypiac fogalmának pontos meghatározásával kezdte, a szocializmusra vonatkozó fejezet az általa feltételezett szocialista rendszer fő jellemzőinek leírásával kezdődik. Feltevései a következők: 1. A választás szabadsága a fogyasztásban; 2. A foglalkozás megválasztásának szabadsága; 3. A fogyasztók preferenciái — amelyek kifejezésre jutnak a keresleti árakban — a termelés és a források elosztásának irányító kritériumai. A feltételek szerint tehát olyan szocialista rendszerről van szó, amelyben a fogyasztási cikkeknek és a munka szolgáltatásainak valóságos piacuk van, de nincs piac a termelési eszközök számára. Külön felhívjuk a figyelmet Lange feltevései közül a harmadikra, amelyben sajátos nyelven lényegében az a gondolat van, hogy a termelés célja a társadalom szükségleteinek kielégítése.

A gazdasági folyamatok egyensúlya — Lange vizsgálatai szerint — a szocialista gazdaságban is döntően a szubjektív és az objektív feltételektől függ. A szubjektív feltételt itt így fogalmazhatjuk: az alternatívák adott mutatói alapján (ezek a „mutatók" piaci árak a fogyasztási cikkek esetében és elszámolási árak a termelési eszközökre) a gazdálkodás különböző résztvevői (a fogyasztók és a termelés vállalkozói, akik közhivatalnokok) meghatározott elvek szerint döntenek. Az objektív feltétel lényegében változatlanul így hangzik: mind a piaci, mind az elszámolási árakat az a követelmény határozza meg, hogy minden áru kereslete és kínálata egyenlő legyen.

A versenypiac egyensúlyára megfogalmazott szubjektív feltétel a fogyasztási cikkek piacára változatlanul alkalmazható, s ezáltal adott jövedelmek és árak esetén meghatározott a fogyasztási cikkek kereslete is.

A vállalkozók döntéseit azonban többé nem a profit maximálásának célja vezérli. Ehelyett a Központi Tervhivatal[13] bizonyos szabályokat állapít meg, amelyeknek célja a fogyasztók preferenciáinak legjobb kielégítése.

Az első szabály szerint a termelési tényezőket úgy kell megválasztani, hogy a termékegység átlagos költsége minimális legyen. Ez a szabály a vállalatok vezetőihez szól és azt eredményezi, hogy — éppen úgy, mint a versenypiacon — a termelési tényezők határtermelékenysége kiegyenlítődik. A második szabály szerint a termelés összetételét és volumenét úgy kell meghatározni, hogy a termékek határköltsége egyenlő legyen a piaci vagy elszámoló árakkal. Ez a szabály a vállalatok vezetőihez intézve ugyanazt a funkciót tölti be, mint a profit maximálása a versenypiacon. Az első szabállyal együtt meghatározza a vállalatok kibocsátásának volumenét és összetételét, valamint a különféle termelési tényezők iránti keresletet. A második szabály irányító elvként szól az iparágak (pl. Nemzeti Széntröszt) vezetőinek is és eligazítást ad arra, hogy kell-e bővíteni vagy szűkíteni (és milyen mértékben) az iparág termelését. Az iparág határköltsége mindazokat a költségeket magában foglalja, amelyek a termelési tényezők optimális kombinációja mellett szükségesek egy további termékegység előállításához, beleértve az új üzemek építésének vagy a régi üzemek bővítésének költségeit is. Ez a szabály az iparágak vezetőihez intézve ugyanazt a funkciót tölti be, mint a tőkék szabad áramlása iparágak között a versenypiacon.

Az egyensúly szubjektív feltétele a szocialista gazdaságban is adott árakon érvényesül. Meg lehet-e azonban objektíven határozni az árakat, ha a termelési eszközöknek nincs piacuk? A Központi Tervhivatal által meghatározott árak nem szükségképpen önkényesek-e és ezáltal nem fosztják-e meg minden gazdasági jelentésétől a számításokat, ahogyan Mises és mások feltételezték? Az egyensúly *objektív feltétele* (éppen úgy, mint a versenypiacon) érvényesülni tud a szocialista gazdaságban is. Az árak parametrikus funkciója és a kísérlet és tévedés módszere az, amely itt is az objektív árstruktúra kialakítására vezet. De a versenypiacon a résztvevő egyedek nagy száma következtében spontán alakul ki ez a folyamat, a szocializmusban a termelés centralizációja miatt a Központi Tervhivatalnak kell a parametrikus funkciót számítási szabályként az árakra ráruházni.

Számítási célból minden vállalat és iparág köteles a központilag megadott árakon kalkulálni. Ha azonban az árak parametrikus funkciója számítási szabályként elfogadott, akkor a kereslet és kínálat az árarányokat meghatározza. A Tervhivatal kiindul egy tetszőlegesársorozatból (a gyakorlatban a történelmileg adott árakból célszerű kiindulni). Majd a fenti szabályok szerint ezeken az árakon kidolgozott vállalati és iparági tervek összegezésével megvizsgálja a kereslet és kínálat alakulását. Ahol a kettő nem találkozik, ott a Tervhivatal megfelelően helyesbíti az árakat. A helyesbítettársorozat alapján megismétlik a számításokat, s mindaddig folyik a — mai nyelven két- vagy többszintű — tervezés, amíg az egyensúlyi árakat és állapotot meg nem találják. Az így meghatározott árakat vé-

[13] Lange tanulmányában a Központi Tervhivatal a népgazdaság központi irányításának egyetlen szerve. Nem vizsgál gyakorlati szervezeti kérdéseket, és így a modellben ez a szerv az irányítás összes funkcióit egyesíti. Nemcsak tervez, de pl. központi árhatóság és központi irányító hatóság is.

gül rögzítik. Minden árufelesleg vagy áruhiány a számítások hibáit jelzi, és — értelemszerűen — a végrehajtásban a tervezéshez hasonló korrekció válik szükségessé. Így az elszámoló árak a szocializmusban éppoly objektív jellegűek, mint a piaci árak a versenyrendszerben. A folyamat — formálisan — analóg azzal, ami a versenypiacon megy végbe, csakhogy itt a piac funkcióit a Központi Tervhivatal látja el. Mindebből az következik — írja Lange —, hogy a piac funkcióinak helyettesítése tervezéssel lehetséges és működőképes.

Semmi ok sincs tehát feltételezni, hogy a kísérlet és tévedés módszere a szocialista gazdaságban nem volna felhasználható. Sőt, mivel a Tervhivatal központi áttekintéssel rendelkezik arról, ami az egész gazdaságban történik, remélni lehet, hogy a helyes egyensúlyi árakat az egymás utáni kísérletek sokkal rövidebb sorozatával lehet elérni, mint a versenypiacon. A gondolatmenet választ ad Hayek és Robbins érveire is. A Tervhivatal és senki más sem old meg sem százezer, sem millió egyenletet. Az egyedüli „egyenletek", amelyeket „meg kell oldani" azok, amelyeket a fogyasztók és a vállalkozók oldanak meg. Ezek a gazdasági életnek ugyanolyan szereplői, mint a kapitalizmusban, és formálisan éppen úgy oldják meg, mint ahogy ez a versenypiacon történik, vagyis a fokozatos megközelítés módszerével. Készítenek néhány jellegzetes, a határesetet jellemző variációt és megfigyelik, hogyan hatnak ezek a variációk a teljes hasznosságra vagy a termelési költségekre. Hayek és Robbins professzorok maguk is naponta legalább az egyenletek százait oldják meg, pl. amikor újságot vásárolnak, vagy amikor rendelnek egy tálat valamely étteremben, és feltehetően mégsem használnak determinánsokat erre a célra . . .

Egyszerűség kedvéért Lange gondolatmenetéből elhagytunk néhány részletet, pl. a jövedelmek és a munka szolgáltatási díjainak szabályozására vonatkozó fejtegetéseit, amelyekben a munka szerinti elosztás elvének gyakorlati alkalmazásaira utal stb. Egy kiegészítést itt mégis meg kell tennünk a felhalmozás növekedési rátájára és a kamatláb szabályozására vonatkozólag. Rövidebb távra — véleménye szerint — a tőke összege állandónak tekinthető és a kamatlábat egyszerűen az a feltétel határozza meg, hogy a tőke kereslete egyenlő legyen a rendelkezésre álló összeggel. Hosszabb távra azonban a tőke összege a felhalmozás által növelhető. A felhalmozás növekedésének üteme (vagy másként a felhalmozás aránya a nemzeti jövedelemben) a Központi Tervhivatal döntéseitől függ. Attól, hogyan értékeli a Tervhivatal (és nem a fogyasztók) a jövedelmek növekedésének optimális időgörbéjét. A távlati tervekben tehát Lange felfogása szerint az eddig tárgyalt összefüggésektől független tényezőként, mint a számítások egyik kiindulópontját kell figyelembe venni a központi döntést a felhalmozás növekedési üteméről.

Kapitalizmus vagy szocializmus

Lange tanulmányán végigvonul az az őszinte meggyőződés, hogy az általa leírt módszer a szocialista irányítás rendszerének legjobb elvi alapja. Munkája további fejezeteiben két irányban is kibővíti fejtegetéseit. Egyrészt kiterjeszti vizsgálatait más típusú szocialista irányítási módszerek alkalmazásának feltételeire és következményeire, másrészt össze-

veti a versenypiac eddig tárgyalási alapul elfogadott elméletét a mai kapitalizmus valóságával.

A kísérlet és tévedés módszere alkalmazható olyan szocialista gazdaságban is, amelyben korlátozott a választás szabadsága a fogyasztásban, a foglalkozás megválasztásában és a rendelkezésre álló források elosztását nem a fogyasztók preferenciái irányítják. Ilyen helyzet lehetséges, ha pl. a fogyasztás szabályozásában központi elosztás, jegyrendszer érvényesül. Ilyenkor a fogyasztók döntései, a piaci hatások helyére a Tervhivatal döntései lépnek, s a Tervhivatal az árakat az általa elgondolt elosztási elvek szerint fogja szabályozni. Formális szempontból a folyamat tehát továbbra is megoldható és ésszerű gazdasági számítások ilyen esetekben is lehetségesek. Még azt is hozzá lehet tenni, hogy a központi adminisztratív szabályozási folyamat is tendenciában szükségképpen igazodik az objektív adottságokhoz. Mégis ilyen esetekben az árakat a Tervhivatal által kialakított preferencia-skálák határozzák meg, az egyensúlyi áraktól való minden eltérés pedig az áruk hiányát vagy többletét okozza. Ezért ha el akarjuk kerülni a zavarokat az újratermelés folyamatában, az árak megállapítása nem lehet önkényes.

Különösen veszélyes, ha a szabályozott elosztás széles körre terjed ki, általánossá válik. Ilyen helyzetekben pl. kettős árrendszer alkalmazására kerülhet sor a fogyasztási cikkeknél. Az egyik a piaci ár, a másik a Tervhivatal eltérő preferenciáit kifejező elszámoló ár. Sor kerülhet arra is, hogy a termelési eszközök elosztásában is központi szabályozás, valamiféle „adagolás" alakuljon ki. Ilyen feltételek között is vizsgálható a döntéseknek a *tervvel* való összhangja és mérni lehet a végrehajtásban a *tervek* tényleges teljesítését. De a terv kivitelezésében a *hatékonyság* objektív mérésére nincsen mód az elszámoló árak olyan rendszere nélkül, amelyek kielégítik az objektív egyensúlyi feltételt. A minimális átlagköltséggel való termelés szabályának ugyanis nincs jelentése a terv céljaira vonatkoztatva, csak akkor, ha az *árak a termelési tényezők viszonylagos szűkösségét* fejezik ki.

Lange tehát lehetségesnek tart, de nem ajánl, olyan szocialista gazdasági rendszert, amelyben szélesebb körben korlátozzák a fogyasztók prefenciáit és az elosztásban jegyrendszer-féle „adagolási" módszereket alkalmaznak. Az a szocialista társadalom azonban, amely képes a szabályozott elosztás kizárására és annak érvényesítésére, hogy az ármegállapítás a kereslet-kínálat szabályozásának egyetlen módszere legyen, jól megbízhat abban, hogy a Központi Tervhivatal a fogyasztók preferenciáit követi. Ezekkel a gondolatokkal Lange elhatárolja magát a Szovjetunióban akkor alkalmazott irányítási módszerektől is és bírálja ennek elméletét és gyakorlatát. Lange modellje tehát eltér a versenypiaci elméletek más válfajaitól abban, hogy jelentős, aktív szerepet szán a központi tervezésnek az egyensúly biztosításában. Ennek keretén belül szükségesnek tartja azonban a piac szerepének széles körű érvényesítését és kedvezőtlennek vagy megengedhetetlennek tekinti az ezeket korlátozó módszerek rendszeres alkalmazását.

Lange szükségesnek tartja álláspontját egyértelműen körvonalazni a működő kapitalizmusra vonatkozólag is. E gondolataiból vázlatosan csak a következőket emeljük ki.

Az a tény, hogy a szabad verseny tendenciája kikényszeríti a maga-

tartás olyan szabályait, amelyek egy ideális tervgazdaságban szükségesek, a versenyt a közgazdászok kedvenc eszméjévé teszi. A kérdés tehát az, miért van akkor szükség a szocializmusra? Minek cserélni az egész gazdasági rendszert, ha azonos eredményre vezet, feltéve, hogy sikerül fenntartani a verseny feltételeit?

Az analógia a kísérlet és tévedés módszerének alkalmazásában pusztán formális. Az elvek formálisan azonosak, de az erőforrások tényleges elosztása teljesen különböző. A versenypiac elmélete egyaránt a piac résztvevőinek tekinti a munkásokat, akik munkaerejüket viszik a piacra, és a tőkéseket, akik tőkéjüket. A termelési eszközök tőkés magántulajdona meghatározza a jövedelmek elosztásának folyamatát is. A jövedelmek egyenlőtlen elosztása következtében a keresleti árak nem fejezik ki a különböző személyek szükségleteinek viszonylagos sürgősségét, s az erőforrások elosztása távol áll attól, hogy biztosítsa a társadalmi jólét maximumát. Lényeges különbségek vannak a kapitalizmus és a szocializmus között abban is, hogy milyen költségek érvényesülnek az árrendszerben. A szocializmusban az iparágak kibocsátásának változásaiból eredő eredmények és veszteségek más iparágak termelésében (Lange rendszerében mint az iparágak átlagos és határköltségei közötti különbségek) figyelembe vehetők.

Lange számol azzal, hogy a szocialista gazdaságban is lehetnek súlyos hibák a beruházások és a termelés helytelen irányítása következtében, de ezeknek nem kell a termelés általános csökkenéséhez és a termelési tényezők kihasználatlanságához vezetniök. A kijavítás során minden lehetőséget számba lehet venni, a hibák lokalizálhatók, a kijavításhoz nincs szükség a gazdaság egyik részében olyan eljárásra, amely további veszteségeket okoz mint másodlagos hatást, a kereslet csökkenésének és a termelési tényezők nagyfokú kihasználatlanságának következtében. Gazdasági szempontból tehát a szocializmus fölényben van a kapitalista versenypiaci rendszerrel szemben, amelyben a termelési eszközök magántulajdonban vannak és a piac résztvevőinek nagy része csak munkaerejét bocsáthatja áruba.

Napjaink kapitalista rendszere azonban ezen túlmenően arról az oldalról is bírálható, hogy nem biztosít tökéletes versenyt. Oligopóliumok és monopolista verseny uralkodik. Ez döntő érvet ad a szocializmus gazdasági ügyének. A kapitalizmus mint tökéletes versenyrendszer is messze van attól, hogy a társadalmi jólétet maximálja, de a mai kapitalizmus messze eltér a közgazdasági elmélet által kidolgozott versenygazdasági modelltől. Walras és Marshall elméleti munkái — Lange véleménye szerint — hasznosabbak a szocialista irányítás módszertani problémáinak megoldása szempontjából, mint pl. Robinson és Chamberlin művei, akik a monopolista verseny kérdéseit tárgyalják. E művek azonban lényegesen jobban írják le a mai tőkés rendszert, mint a versenypiaci elmélet hívei.

A szabadverseny nagyon különös rendszer, mechanizmusa rászedi a vállalkozókat. Maximális profitra való törekvést követel funkcionálása érdekében, de letöri a profitot, ha ténylegesen nagy számban törekednek erre. Ez a szembekötősdi játék csak addig folytatható, amíg a vállalatok mérete kicsiny és a vállalkozók száma nagy.

De a nagyipar növekedésével és a pénzügyi ellenőrzés centralizációjával a maximális profitra való törekvés tönkreteszi a szabadversenyt.

A továbbiakban Lange azt vizsgálja, összeegyeztethető-e a kapitalista rendszer további fenntartása a gazdasági haladással, kínálnak-e valamiféle megoldást a szabadverseny feltételeinek helyreállítására irányuló törekvések.

Válaszában a tőkés rendszer túlhaladott voltát, a szabadverseny visszahozásának, a monopóliumok e rendszer keretén belül való korlátozásának utopisztikus jellegét bizonyítja. És idézzük most — szembeállítva e sorokat Mises okfejtéseinek zárószavaival — Langét magát a kapitalizmusról: „Ha a dolgoknak ez az állása elviselhetetlenné válik, ha a gazdasági haladással való összeegyeztethetetlensége nyilvánvaló lesz és felismerik, hogy lehetetlen a szabadversenyre való visszatérés, továbbá lehetetlen a vállalatok és beruházások eredményes társadalmi ellenőrzése anélkül, hogy kivennék őket a magánkézből, akkor a szocializmus válik az egyetlen lehetséges megoldássá. Ezzel a megoldással — magától értetődően — szemben állnak azok az osztályok, amelyek a mai állapotban mélyen érdekeltek. A szocialista megoldás ezért csak azután valósítható meg, ha ezeknek az osztályoknak a politikai hatalma meg van törve".

Néhány kritikai megjegyzés

Reméljük, e rövid ismertetés keretében is sikerült érzékeltetni Lange tanulmányának értékeit. Lange maga mindig úgy érezte, hogy alapvető megállapításait az idő teljes mértékben igazolta. Egy 1960-ban Londonban megtartott előadásában arról beszélt, ha napjainkban írná meg ezt a tanulmányt, akkor azt így nevezné: A számológép és a piac, tanulmány a kibernetikáról a közgazdaságtanban. Úgy vélte, hogy a modern elektronikus gépek lényegesen közelebb hozták a modell megvalósíthatóságát. Így mindkét mechanizmus, a piac és az elektronikus számológépekkel végzett ellenőrző számítások felhasználhatók, kiegészíthetik egymást új megvilágításba helyezve a centralizált és decentralizált döntések közötti kölcsönös kapcsolatokat.

Gyakorlati javaslataiban is mindig hű maradt a modell alapelveihez. A lengyel gazdasági modellről az ötvenes évek második felében írt tanulmányaiban fontos szerepet szán az egyensúly biztosításában a központi tervezésnek, s az ármegállapítást döntően a központi és helyi állami szervek feladatának tekinti. Az adminisztratív módszerek helyett a piaci kapcsolatok széles körű érvényesítése, a gazdasági ösztönzők általános alkalmazása mellett száll síkra.

Lange modelljének azonban van néhány erősen bírálható pontja. A modell elvont, *elméleti jellegű*. A szemléletmód útmutatást ad a gyakorlati kérdések megközelítéséhez, de a modell gyakorlati alkalmazásra közvetlenül nem alkalmas. Hogyan lehet a gyakorlatban megszervezni a fokozatos megközelítésnek azt az elvontan ragyogóan jellemzett folyamatát, amely szerinte a tervezési folyamat lényege? Hogyan lehet megvalósítani az áraknak azt a szigorúan centralizált képzési folyamatát, amely rendszerében az egyensúlyban levő fejlődés fő biztosítéka? Milyen legyen a konkrét árrendszer és anyagi ösztönzési rendszer, amely a modellhez kapcsolódik? Ilyen és hasonló kérdésekre kellene válaszolni ahhoz, hogy a modell közvetlenül a gyakorlat számára is hasznosítható legyen.

Lange modelljének fő ereje abban van, hogy zárt, egységes rendszerre tör, a különböző részeket belsőleg logikus rendszerbe foglalja. Formai szempontból ez a logika teljesen zárt, érdemben azonban az általa javasolt megoldás elméleti síkon is csak statikus helyzetben, adott rövidebb időszakra vonatkoztatva tudja teljes biztonsággal bizonyítani az egyensúly fenntartásának lehetőségét. A távlati fejlődéssel felvetődő kérdéseket, a *dinamikus egyensúly* biztosításának feltételeit tartalmi szempontból nem fejti ki. Ebben tehát igazat kell adni a tanulmány polgári kritikusainak, pl. a már előbb is idézett Robinson asszonynak, hogy: „Az ortodox rendszer a stacionárius állapotban érzi leginkább kedvére magát. A felhalmozást soha nem tárgyalta valami kielégítően".

Elméleti síkon Lange modelljének számunkra legproblematikusabb oldala *értékelméleti háttere és megalapozása.* A tanulmány rendkívüli értéke elsősorban az, hogy végigviszi a polgári piaci egyensúlyelméletek logikáját, ezzel saját fegyvereiket fordítja a kapitalizmus védői ellen és eredményesen bizonyítja ezzel a fegyverrel is a szocialista gazdálkodás ésszerű lehetőségét, sőt fölényét. Az absztrakcióknak a valósággal való ütköztetése útján a modern kapitalizmus éles bírálatát adja. Eközben azonban maga is ezeknek az értékelméleteknek az elvi talajára helyezkedik.

Lange a modell egész felépítésében a határhaszon, a határköltség és határtermelékenység fogalmait használja, ezeknek lényeges, érdemi szerepük van az egyensúlyi feltételek kialakulásában. Tételesen is írja a könyvben, hogy a munkaérték-elmélet (ez szerinte olyan felfogás, amelyben kizárólag a munkát tekintik szűkös erőforrásnak) nem adja a szocialista gazdaság irányítási problémáinak kielégítő megoldását. Későbbi műveiben, így főleg az 1961-ben megjelent „Politikai gazdaságtan" első kötetében[14] — úgy tűnik — eltérő álláspontot foglal el. Határozottan kiáll a marxizmus értékelmélete mellett, a szubjektív értékelméletek ellen. „A szubjektivista irány elméletét — írja — mint politikai gazdaságtant egészben tévesnek kell tekinteni." Ugyanitt azonban azt is állítja, hogy:„. . . a szubjektivista irányt képviselő közgazdászok megfogalmazták az eljárás (magatartás, cselekvés) bizonyos praxeológiai elveit, amelyek a politikai gazdaságtan különböző területein alkalmazhatók." A praxeológia szerinte a politikai gazdaságtan segédtudománya. Ha mindezeket az álláspontokat összevetjük, végül is nem tudjuk, hogy Lange felfogása szerint helyes-e a polgári értékelméleti kategóriák alkalmazása. A „Politikai gazdaságtan" harmadik kötetében tervezte megírni a modern kapitalizmus mechanizmusát és a szocializmus gazdasági irányítási rendszerének korszerű elméletét. Ez a mű haláláig már nem készült el.

A marxizmus értékelméletét illetően Lange ismert megnyilatkozásai nem következetesek, praxeológiai elvek hirdetése formájában elvi engedményeket tesz a határelemzés elméleteinek. Így ő sem tudta megoldani azt a korunkban számos szocialista tudóst foglalkoztató kérdést, összeegyeztethető-e (és ha igen, milyen elvi alapon) a marxizmus értékelmélete a termékek hasznosságának, a különböző termelési tényezők viszonylagos szűkösségének stb. az érték kialakulásában és képzésében való figyelembevételével. Lange művének tanulmányozása tehát nemcsak megoldásokat és hasznos útmutatásokat ad, de további kutatásokra is ösztönzi a közgazdaságtudomány elméleti és gyakorlati művelőit.

[14] Megjelent magyarul a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadásában, 1965 végén.

MANDEL MIKLÓS:

Gazdaságosság és gazdálkodás

A gazdaságos szemléletmód érvényre juttatása ma már egyre fokozottabb követelmény. A gazdaságirányítás és a gazdálkodás rendszerének most folyamatban levő reformja is a gazdaságosság követelményének fokozottabb megvalósulását célozza. A gazdaságosság az 1950-es évek gazdaságpolitikájában és az ennek megfelelő gazdaságirányítási, gazdálkodási rendszerben ténylegesen nem volt központi kérdés. Mindez azt eredményezte, hogy a gazdasági döntéseket nem előzték meg megfelelő gazdaságossági mérlegelések, számítások.

A hazai közgazdasági irodalomban 10—12 évvel ezelőtt jelentek meg az első publikációk a gazdaságosság érvényesítésének szükségességéről. Az első megállapítások úgy hangzottak, hogy nem lehet a gazdaságosság követelményét érvényesíteni, ha nem állnak rendelkezésre a gazdaságossági mérlegelést elősegítő eszközök, a gazdaságossági számítások.*

A gazdaságossági számítások módszerei és gyakorlati alkalmazásuk lehetőségei körül lefolyt vitában a gazdaságosság érvényesülését gyakran a gazdaságossági számítások módszerére szűkítik le. Ez a szemlélet tükröződik abban is, amikor a gazdaságosság érvényesülésének akadályát a gazdaságossági számítások nem eléggé elterjedt voltában, illetve a számítási módszerek pontatlanságában keresik. Eléggé közismert viszont, hogy ott sem mindig a számítások eredményei alapján döntenek, ahol a gazdaságossági számításokat hatósági rendelkezések írják elő.

A beruházásgazdaságossági döntéseknél például e jelenség okát a következőkben kereshetjük:

a) A beruházásgazdaságossági számítások egyedi jellegűek, ezért alkalmazásukra az egyedi beruházások engedélyezésénél (a beruházási programnál) kerül sor. A népgazdasági tervek összeállítása, a fejlesztési célok kialakítása nagymértékben meghatározza a beruházási döntéseket. Ez azt jelenti, hogy egy beruházási cél elhatározása már e számítások megkezdése előtt lényegében eldőlt. Más szóval a beruházásgazdaságossági számítások — egyedi jellegük miatt — nem alkalmasak a „legyen-e" kérdés eldöntésére.

b) E számításoknak tehát csak egy eldöntött cél megvalósításában, a különböző változatok meghatározásában lehet szerepük. A tapasztalatok azt mutatják, hogy még ezek a korlátozott jellegű, a technológiai változatok közti döntések sem mindig támaszkodhatnak a számítások eredmé-

* E felismerést követően alakultak ki a különböző típusú gazdaságossági számítások módszerére vonatkozó javaslatok. E javaslatok szerepét értékeli Máriás Antal a Közgazdasági Szemle, 1965. 6. számában megjelent cikkében.

nyeire. A beruházási programok készítésének időszakában a termelési tényezőket már tulajdonképpen elosztották, s így nincs mindig lehetőség a gazdaságosabbnak tűnő változat megvalósítására. De a számítások objektivitása sem mindig biztosított. A beruházó vállalatok és felettes hatóságaik sok esetben érdekeltek abban, hogy minél több beruházási eszközhöz jussanak, ilyenkor számításaik eredményei is ezt a célt szolgálják. Ezt megkönnyíti az is, hogy a gazdaságossági számítások, illetve a vállalati gazdálkodás eredményeinek megítélése egymással ellentétes irányú is lehet.

A gazdaságosság érvényesítésének feltételeit tehát nem a számítások metodikai finomításában és kiterjesztésében kell elsősorban keresnünk, hanem a gazdálkodás lehetőségeiben.

Gazdálkodáson egy olyan *tervszerű tevékenységet* kell értenünk, amelynek két eleme van. Egyrészt a *szükségletek kielégítésére* való törekvés, másrészt annak felismerése, hogy e szükségletek kielégítésére *felhasználható eszközök — termelési tényezők — különböző mértékben korlátozottak.* A gazdálkodás tehát a különböző lehetőségek közötti olyan *folytonos választási tevékenység,* amelynek alapja a *gazdaságosság,* vagyis a viszonylag legkisebb ráfordítással elért legnagyobb eredmény.

Ezek után azt kell megvizsgálni, hogy a különböző — népgazdasági, vállalati — szinten milyen lehetőségek vannak a gazdálkodás követelményeinek az érvényesítésére.

A gazdálkodás megvalósításának feltételeit a következő — egymással szorosan összefüggő — két szempont szerint vizsgáljuk:

a) Milyen lehetőségek vannak a termelési tényezők, illetve a gyártmányok előállítása közötti konvertálásra?

b) Van-e megbízható (objektív) információ a különböző változatok gazdaságosságának összehasonlítására.

A szocialista állami vállalatok gazdálkodási lehetőségei

A Szovjetunióban már a hadikommunizmusról a NEP-re való áttérés időszakában is felmerült, hogy milyen módszerekkel és eszközökkel irányítsa az állam mint tulajdonos saját termelő szervezeteit, a vállalatokat. Az egységes tulajdonnak megfelelően egységes szervezetben működő termelési egységekként — mint műhelyeket — naturális módon irányítsák-e, vagy pedig mint az egységes tulajdonon belül elkülönült gazdasági szervezeteket, bizonyos mértékig önálló vállalatokat. Ez utóbbi elv a *vállalati önálló elszámolás* kategóriájaként ismeretes.

A vállalati önálló elszámoláson elsősorban azt értik a szakirodalomban, hogy a tervutasítások keretei között a vállalatok pénzügyi bevételeikből fedezzék kiadásaikat (folyó ráfordításaikat) és érjenek el társadalmi tiszta jövedelmet is.

A „tervutasítások keretei között" kifejezés arra utal, hogy a vállalatok számára a bővítési és pótlási célokat szolgáló állóeszközöket, mind pedig a folyamatos üzemeltetéshez szükséges belföldi és importanyagot, valamint a munkaerőt a központi szervek osztják el. A felhasználható kontingenseket az előírt termelési feladatok függvényében a tervutasításokban rögzítik.

„A centralizált modellben is áru-pénz formában történik a társadalmi

munka (élő és holt munka) elosztása a termelés különböző területei és vállalatai között, a különböző termékek termelése között — írja Nagy Tamás.* — De hogy a vállalatok milyen gazdasági erőforrásokhoz jutnak és ezekkel miből mennyit termelnek, azt lényegében központi állami utasítások szabják meg, az áru—pénz formák lényegében csak a számbavétel, az ellenőrzés és a központi döntések megvalósulását szolgáló ösztönzés eszközei, mintegy segédeszközei, de nem alapvető eszközei a társadalmi munka elosztásának."

Az önálló elszámolás a felvázolt formában vált a vállalati gazdálkodási rendszer gyakorlatává. Ezt a gyakorlatot azonban számtalan körülmény, így a többi között a gazdaságossági kritériumok elhanyagolása, a bürokratizmus elburjánzása stb. zavarta. E jelenségek bírálatával többféle formában is találkozhatunk a gazdaságossági irodalom tanulmányozása kapcsán. Az elmúlt években sokszor került a vállalati gazdálkodási forma a vizsgálódás központjába.

A megoldást sokan az ötvenes években háttérbe szorított vállalati szervezési tevékenység nagymérvű fellendítésében, majd legújabban a vezetés tudományának a nyugati üzemgazdasági irodalomból történő átvételében keresték. Egy- vagy kétfőmérnökös szervezeti forma az előnyös? Kell-e a vállalati főközgazdász? Vita a vállalati exportjog kiterjesztéséről stb. címen jelentek meg cikkek és tanulmányok. Az üzemgazdasági szakirodalom egyes képviselői a gyakorlat által felvetett kérdésekre az 1930-as évek német üzemgazdaságtanából átvett gazdaságos sorozatnagyság-számítás „modernizált" csomagolásával, különböző üzemszervezési, technikai megoldásokkal válaszoltak.

Az elmúlt években tehát sok oldalról nagyon különböző módon foglalkoztak a vállalatok nem kellő önállóságából és merev szervezeti formájából eredő hiányosságokkal. Nem célom e témák jogosságát kétségbevonni. Mégis az a véleményem, hogy a gazdaságossági követelmény nem megfelelő érvényesülésének okát nem elsősorban a megfelelő szervezeti formák hiányában, a nem kielégítő tudományos vezetési színvonalban kell keresnünk. Eredményesebb lesz a vizsgálat, ha a vállalatnak a népgazdaság rendszerében betöltött helyzetét, a vállalati önálló elszámolásnak a vállalati gazdálkodásra gyakorolt hatását elemezzük.

Megkísérli e téma feldolgozását Fáth János is.** A nyugati szakirodalomból átvett fogalom — a „nagyvállalat mint akarati centrum" — bevezetésével, úgy tűnik, a termelési tényezők feletti döntési jogot, esetleg a döntési jogok korlátozottságát kívánja elemezni. Végeredményben azonban nem kerülheti el a vállalati önálló elszámolás elméleti felülvizsgálatát sem, amelynek kapcsán — véleményem szerint — a következő főbb megállapításokra jut:

a) A vállalati önállóság és az önálló elszámolás egymást feltételező korrelatív jelenségek (!); *b)* Nemcsak a vállalati igazgatónak a szerepét, hanem az egész termelési kollektívának a vállalati termelésirányításban való részvételét kell vizsgálni; *c)* A vállalatok operatív önállósága helyett helyesebb

* Nagy Tamás: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1964. 7–8. sz. (792–793. l.)

** Lásd például a „Nagyvállalatok korszerű vezetése" című kandidátusi értekezését (könyvként megjelent a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál 1964-ben), valamint „A korszerű szocialista ipari nagyvállalat értelmezésének kérdéséhez" című sokszorosított tanulmányát (megtalálható a Közgazdaságtudományi Intézet könyvtárában is).

relatív önállóságról beszélni (!). (A relatív önállóságba a szerző beleérti, hogy csökken a központilag jóváhagyott tervmutatók száma, növekszik a vállalatok hatásköre, a különböző vállalati alap — műszaki fejlesztési alap, vállalatfejlesztési alap stb. — felhasználásával.); *d)* A vállalati önállóságot az állam az össztársadalmi érdekek miatt korlátozza. (E megállapítás közben a szerző megvédi a szocializmust azoktól a „tévelygőktől", akik hajlamosak a vállalati önállóságot a szabadversenyes kapitalizmus tőkés vállalati önállóságával azonosítani.)

Ennek a vizsgálatnak az eredményeképpen bővült ugyan irodalmunk néhány új terminológiával — „nagyvállalat mint akarati centrum", az „önállóság és önálló elszámolás korrelatív összefüggései", operatív helyett „relatív" önállóság, de ennél többre e tudományos kutatás eredményei nem terjednek. Fel sem merül például, hogy a tervutasítások formájában a vállalatok részére megszabott termelési tényezők milyen lehetőséget biztosítanak a vállalatok akaratának érvényesítésére. Egy nagyszabású kinyilatkoztatással nem lehet elintézni olyan bonyolult kérdéseket, mint a vállalati önállóságnak az össztársadalmi érdekből történő korlátozása. Ez most tehát azt jelenti, hogy ha a vállalati gazdálkodás korlátait a mechanizmusreformmal fel kívánjuk számolni, úgy az csak az össztársadalmi érdek megsértésével lehetséges?

Az össztársadalom érdekeit képviselő államnak nem a vállalatok gazdálkodási lehetőségeit kell szűkítenie, hanem azokat a viszonyokat, rendszereket kell szabályoznia, amelyek között a vállalat gazdálkodása érvényesül.

A tudományos elemzéseknek éppen azt kell vizsgálniuk, hogy a vállalatok milyen lehetőségekkel rendelkeznek a fizetőképes kereslet formájában jelentkező szükségletek kielégítésére; ehhez milyen mértékben képesek megválasztani a szükséges termelési tényezőket; továbbá hogyan érvényesülnek (érvényesülhetnek) az önálló elszámolás alapelvei a vállalati gazdálkodás keretei között.

A vállalatok ma nem képesek a termelési tényezők olyan csoportosítására (variálására), mely a társadalmi munka leggazdaságosabb felhasználását jelentené. Ezzel szorosan összefügg, hogy a meglevő vagy gazdaságosan kifejleszthető termelési kapacitással elérhető gyártmányprofilok kialakítására is korlátozottak a vállalatok lehetőségei.

Módja van-e például a vállalatnak a gazdaságosság alapján dönteni abban a kérdésben, hogy termelését munkaerő bevonásával vagy az anyagköltségek növelésével, a kooperáció kiszélesítésével végzi-e el? A vállalat ma lényegében csak azt mérlegelheti, — mint látni fogjuk ezt is csak korlátozottan — hogy a vele azonos technológiájú vállalatoknál elvégezhető megmunkálási folyamatokat, továbbá kisegítő tevékenységeket (például karbantartás, felújítás és egyéb szolgáltatások, előállítható alkatrészek gyártása stb.) a vállalaton belül vagy kívül végezteti el.

Van-e lehetősége például a vállalatnak abban dönteni, hogy késztermékeit raktárra termeli, s így a készletezés során lekötött forgóeszközök befagyasztásából, tárolási költségeiből, a kockázatvállalásból eredő veszteségeit a kedvezőbb szállítási feltételek mellett elérhető magasabb értékesítési bevételekkel, illetve a nagyobb gyártási sorozat révén nyerhető költségmegtakarítással állítja szembe? Ez nemcsak az iparvállalatokra, hanem a különböző kereskedelmi vállalatok döntési, választási lehetőségeire is vonatkozik.

Milyen konvertálási lehetőségek vannak például olyan döntési esetekben, amikor a folyó ráfordítások (munka-, anyag- és energiaráfordítások) csökkentése vagy növekedése az egyszeri ráfordítások (gépek, berendezések, új technológiai folyamatok) növelésével vagy csökkentésével áll szemben?

Az állóeszköz-gazdálkodásban például van-e választási lehetőség egy működő állóeszköz felújítása, korszerűsítése, illetve egy új állóeszközzel való pótlása között?

A feltett kérdésekre adódó nemleges válasz elég jellemzően megvilágítja a vállalatok mai gazdálkodási helyzetét. A továbbiakban kísérletet teszünk a gazdálkodási korlátozottság okainak megjelölésére.

A tervutasítások hatása a vállalati gazdálkodásra

A gazdálkodás korlátozottságának egyik legjelentősebb okát a népgazdasági tervezés mai részletes utasításokon alapuló rendszerével, az önálló elszámolás sajátos értelmezésével magyarázhatjuk. Az önálló elszámolás elve szerint a vállalatok, *a terv keretei között,* bevételeikből teljesítik kiadásaikat. Mint ismeretes, a népgazdasági tervezés alatt általában azt az elvet és gyakorlatot értettük, amely szerint a központi népgazdasági tervező szervek döntötték el a termelő egységek termelési, szolgáltatási feladatait. E feladatok teljesítéséhez többé-kevésbé elégséges álló- és forgóalapokat, hazai és importanyagot, munkaerőlétszámot és béralapot stb. központilag osztottak el a vállalatok között. Az elosztott kontingensek felhasználásáról tervutasításban értesítették a vállalatokat.*

A tervutasítások közül a leglényegesebbek a termelési feladatokat megjelölő mutatószámok. A társadalmi szükségleteket az állam tervező szervei központilag, termékenként kívánták megállapítani, s ezeket tételesen írták elő a vállalatoknak. A tervutasítások segítségével irányított vállalatok szervezete szükségszerűen alakult ki. Az értékesítéssel, a fejlesztéssel járó funkciók kikerültek az iparvállalat illetékessége alól.** Az értékesítés funkciója az ipari vállalatoknál formális jellegű, a szállítási szerződések a tervfeladatok ellenőrzését biztosítják.

A tervutasítások hatására alakult ki a vállalatok úgynevezett ágazati szervezése. Ez azt jelenti, hogy a vállalatok a gyártmányok iparstatisztikai csoportosítási (iparágak, iparcsoportok) elvei szerint szerveződnek. Más szóval, az iparvállalatok termelési profilját szervezeti ágazati besorolásuk határozza meg. Természetes, hogy ezt a merev szervezési elvet a valóságban nem lehet teljes következetességgel érvényesíteni, s így gyakran szükség van úgynevezett „profilidegen" termék gyártására. Ennek az elvnek az érvényre juttatását szolgálja az úgynevezett profilgazda konstrukció. Ez két problémát kívánt megoldani: *1.* hatóságilag biztosítani a népgazdaságot, hogy bizonyos profilok ne kallódjanak el; *2.* központilag szabályozni a termelés jogosultságát is.

A termelési profiloknak gyártmányok szerinti kijelölése sok iparágnál

* Nem tartozik témánk keretébe annak elemzése, hogy a feladatok és eszközök ilyen központi elosztására milyen lehetőségek vannak és ezt az elosztást tükröző mutatószámrendszer mennyire konzisztens.

** E téren az elmúlt években történt néhány változtatás (a termelők exportjoga, műszaki fejlesztési részlegek megerősítése stb.), de a szervezés elveit ezek a kísérletek nem módosították.

nem teszi lehetővé a meglevő kapacitások ésszerű kihasználását. Így a szükségletek kielégítése nem a rendelkezésre álló összes termelői kapacitással, hanem az e célra kijelölt kapacitással áll szemben. Előfordulhat, hogy a szükségleteket a hatóságilag kijelölt termelőegység nem tudja kielégíteni, de másutt erre volna megfelelő szabad kapacitás.

Az ágazati szervezés nem teszi lehetővé a termelőerők leggazdaságosabb kihasználását sem. Eléggé közismert, hogy egy mezőgazdasági termelőegységnél bizonyos ipari feldolgozást sokkal gazdaságosabban, kevesebb anyagveszteséggel, jelentős szállítási költségmegtakarítással lehetne elvégezni, de ezt megakadályozza az ágazati hatóság.

Ez az ágazati szervezési elv (bizonyos kivételektől eltekintve) nem teszi lehetővé az ésszerű termelőkombinátok kialakítását. (Például teljesen érthetetlen, hogy mi előny származik az egy telephelyen működő cukor- és konzervgyár irányításának merev elválasztásából.) Ezt az ágazati szemléletet erősítette az ipar közelmúltban történt átszervezése, az úgynevezett országos nagyvállalatok létrehozása is.

A tervutasításokon kívül a központi gazdálkodás alá vont termelőeszközök kiutalás formájában kerülnek a termelővállalatokhoz.

A vállalatok számára merev keretet jelent, hogy az egyes termelési tényezőket más és más központi szerv külön-külön állapítja meg és osztja el. Fel sem merülhet az a lehetőség, hogy a már elosztott termelési eszközök, létszám, illetve béralap közül a vállalat többet kapjon azonos termelési feladat ellátásához, még akkor sem, ha egy másik termelési tényezőből a megtakarítás mértéke sokkal nagyobb.

A vállalatoknál tehát nagyon sokszor gyakorlatilag csak egy döntési „változat" van, s így a döntést nem a gazdaságosság követelménye, hanem a vállalatok részére meghatározott keretek — a rendelkezésre álló kapacitás, a kapacitás bővítésére fordítható beruházási eszközök, a tervben megszabott belföldi és importanyagok, a létszámterv és az átlagbéren keresztül biztosított béralapok — szabják meg. A konvertálás a felsorolt termelési tényezők között csak jelentéktelen mértékben, a felsorolt kontingensek keretei között valósulhat meg.

Ezt a kiutaláson alapuló rovatgazdálkodást kívánta némileg enyhíteni az úgynevezett *tranzakciós alap*. Ennek az a lényege, hogy a külkereskedelem a termelővállalatok rendelkezésére bocsáthat devizát importgép beszerzésére, ha e tranzakció révén ez előnyösen térül meg az importanyag-megtakarítással, illetve a többletexportból jelentkező devizamegtakarítás vagy -bevétel formájában.

A finanszírozási módszerek hatása a vállalati gazdálkodásra

A vállalati termelés mai finanszírozási rendszere számtalan alappal van átszőve. Ezek az alapok — mint részkonstrukciók — egy-egy jogos gyakorlati igény hatására jöttek létre.

Mivel a termelővállalatok a termelés mennyiségi növelésében voltak elsősorban érdekeltek, elhanyagolták a műszaki fejlesztést. Sőt, a műszaki fejlesztést szolgáló ráfordítások, az adott finanszírozási rendszer keretei között, a vállalat eredményeit hátrányosan befolyásolják. Ezt az ellentmondást a *műszaki fejlesztési alap* kívánta feloldani. A tartós fogyasztási cik-

kek gyártása megkövetelte, hogy a gyártmányok után garanciális időt vállaljanak a termelő üzemek. Ezeket a javítási költségeket az adott finanszírozási rendszerben csak *garanciális alap* képzésével lehet fedezni. A tervezés rugalmasságával és a vállalati önállósággal szemben támasztott igények eredményezték a nyereségből képezhető *vállalatfejlesztési, exportfejlesztési alapokat.*

Ezekhez kapcsolódott az *amortizációs* és *felújítási* hányad (alap). Az utóbbi mint saját vállalati forrás bizonyos beruházások finanszírozásának is alapja lehet.* Saját forrásokhoz számíthatjuk a vállalati nyereség megelőlegezését szolgáló önköltségcsökkentő beruházási hiteleket is.

Ezeknek az alapoknak a nagy része az állóalapok pótlását, illetve felújítását is szolgálja, de velük párhuzamosan léteznek a költségvetési juttatásból származó, értékhatáron felüli és aluli beruházások. Ezek hatása csak jelentéktelen mértékben (amortizáció és használati díj formájában) jelent konzekvenciát a vállalatok mai nyereségérdekeltségére.

A különböző módon képzett alapokat gondosan elválasztják a vállalati eszközök körforgásától és egymástól, s így minden alap csak saját rendeltetésére használható fel. Az „önálló elszámolás" ilyen fejlesztgetése eredményezte *az alapokkal történő rovatgazdálkodást, amely sokkal közelebb áll a költségvetési lebonyolításhoz, mint a gazdálkodáshoz.*

A gazdaságossági követelmények érvényrejutását e területen két tényező gátolta: *a)* Mereven szétvált a karbantartási és felújítási tevékenységnek, valamint az új munkaeszközök beszerzésének a finanszírozása. E tekintetben még az sem jelent lényeges változást, hogy ma már a felújítási alapból bizonyos feltételek között beruházni is lehet. *b)* A pénzügyi források úgynevezett anyagi-műszaki megalapozottságának hiánya.

A központi szervek időnként elvonják a vállalatoktól az ily módon jelentkező „fölösleges" pénzeszközöket. Erre a gazdasági egyensúly fenntartása miatt természetesen szükség van. De ez az intézkedés abban teszi érdekeltté a vállalatokat, hogy a különböző pénzügyi konstrukciókkal képzett alapjukat — a költségvetési intézményekhez hasonlóan — akkor is felhasználják, ha arra gazdaságilag nincs szükség. Így az amúgy is szűk erőforrásaink egy részét elpazarolják. Bizonyos állóeszközök felújítása népgazdasági szempontból kimondottan káros is lehet. Ezt az ellentmondást még jobban elmélyíti az a helytelen gyakorlat, amikor a központi szervek korszerűtlen, technikailag elavult gépi berendezések beállítását úgyszólván hatóságilag kényszerítik ki, biztosítva annak pénzügyi fedezetét is. E bürokratikus kiutalási rendszer nemcsak a gazdaságosságra való törekvést teszi illuzórikussá a vállalati gazdálkodásban, hanem azzal a kárral is jár, hogy a társadalom szempontjából *szükségtelen* munkaeszköztermelést *társadalmilag szükségesnek tünteti fel.* Ez egyben a műszaki fejlődést is gátolja.

Az így kialakult finanszírozási rendszer azonban csak abban az értelemben „alapszerű", amennyiben csak bizonyos célokra fordítható. Nem érvényesül viszont az „alapszerű" gazdálkodásnak az az előnye, hogy az adott keretek mindig a vállalatok rendelkezésére állnak. Az alapelvonás lehetősége elősegíti a mindenáron való felhasználást. Ezt a törekvést még erősíti az újratermelési folyamat egészétől eltekintő *funkcionális szemlélet* is. A műszaki fejlesztéssel foglalkozó irányító szervek a vállalati műszaki

* A legutóbbi időben létrehozott finanszírozási formákat itt nem vizsgálom.

fejlesztési tevékenységet sokszor a műszaki fejlesztési alap felhasználásával mérik. Ez azzal magyarázható, hogy az értékesítésnek (különösen az exportértékesítésnek) a termékek nem megfelelő műszaki-gazdasági paramétereiből fakadó gazdasági hatása sok áttételen keresztül, nagyon későn jelentkezik a termelőnél. A műszaki fejlesztés így nem a gazdálkodás által diktált, magától értetődő tevékenység, hanem a vállalatok részére funkcionálisan külön előírt, néha öncélú feladat. Ezért természetes, hogy e funkció számonkérését a gazdálkodás szféráján kívüleső irányító szervezet csak például a prototípus elkészülésének határidejében vagy a műszaki fejlesztési alap pénzügyi „teljesítésében" (elköltésében) mérheti.

A gazdálkodás, s ezen keresztül a gazdaságosság érvényesülésének egyik fő akadálya tehát az „alapos" finanszírozás.

Az említett részkonstrukciókra, az elkülönített alapok képzésére, úgy tűnik, azért is szükség volt, mert nem akartuk a még ma is fetisizált rövid lejáratú hitelmonopóliumot csorbítani. Ha ugyanis a ma elkülönített alapok beépülnének a vállalati pénzeszközök körforgásába (megszűnne az alapok rendeltetésszerű felhasználása), ez feltétlenül bizonyos önfinanszírozást eredményezne. Ez az önfinanszírozás viszont gátolná a mai értelemben vett úgynevezett forintellenőrzést.

A forinton keresztül történő mai ellenőrzési rendszer abból a hipotézisből indul ki, hogy a termelés, illetve a forgalom lebonyolításához minimálisan szükséges készleteket kell biztosítani, ez viszont kizárja a készletekkel való manőverezési lehetőséget. A készletek növelése is célszerű lehet bizonyos gazdasági eredmény, gazdálkodási tevékenység eléréséhez. A minimális készleteket a forgóeszköz-normatívák szabályozzák, amiknek legcsekélyebb túllépését a pénzforgalmi és hitelrendszer a központi bankban automatikusan jelzi, és büntető kamattal sújtja. Kérdés viszont, hogy miért van szükség e jelenség központi nyilvántartására, amikor — mint köztudomású — ez sem tudja a készletgazdálkodást a kívánt módon szabályozni.

A vállalati gazdálkodást gátló egyéb okokról

A gazdálkodás korlátozottságának egyik okát a *hiánygazdálkodásban* és annak megnyilvánulási formáiban, az úgynevezett *szállítói monopólium* érvényesülésében is felfedezhetjük.*

Az említett jelenség a gyakorlatban megnyilvánul abban is, hogy egy elvileg gazdaságos változat megvalósulását valamelyik tényező (beruházási eszköz, deviza stb.) hiánya meggátolja. Ilyenkor a döntés kényszer jellegű. Az eszközök hiánya gyakran a gazdaságtalan változatok megvalósítását eredményezi. De a gazdálkodási lehetőség korlátozottsága visszahat a fejlesztéshez (gazdálkodáshoz) szükséges eszközök hiányára.

A szállítói monopólium hatása a gyakorlatban olyan, hogy a vállalatok — a gazdaságosság kritériumától függetlenül, vagy annak ellenére — előnyben részesítik a vállalaton belüli fejlesztést a *kooperációval* szemben. A vállalatok közti munkamegosztás előnyeinek kihasználása ellen hat az árukapcsolat biztonságának hiánya.

* A hiánygazdálkodás kialakulását előidéző körülményeket e cikkben nincs módunk elemezni.

A gazdálkodást gátló okok között megemlíthetjük még *a vállalati érdekeltségi rendszernek* a gazdálkodásra való hatását. A téma szerteágazó összefüggései közül csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy *a vállalatok elszámolási rendszere érzéketlen a döntések gazdaságosságára.* Ez az érzéketlenség úgy mutatkozik meg, hogy elég sok ágazatban a vállalati ráfordítások legnagyobb részét az árakban elszámolják. A gazdaságosság érvényesítését az is gátolja, hogy a költségszínvonalban elért eredmények „tervesítésre" kerülnek. Végül tehát a vállalatok gazdaságtalan döntéseinek hatása a vállalati elszámolásokban nem jelentkezik.

A gazdálkodás követelményének az érvényesítése annak az összefüggésnek a következetes felismerése, hogy a termelés során felhasznált eszközök különböző mértékben korlátozottak, s így a vállalati gazdálkodás az árukapcsolatok felhasználásával, a piac szerepének bővítésével valósulhat meg, a maitól eltérő módon veti fel a különböző termelési tényezők értékelésének,* az *objektív információnak* a problémáját is. A korlátozott gazdálkodás, valamint a közvetítő piaci kapcsolatok hiánya miatt a gazdaságosság mérését csak a vállalati gazdálkodásban idegen elemként betáplált gazdaságossági számításokkal lehet elvégezni. Így például a hozam mérését nem lehet a termékek tényleges árával mérni, hanem előtérbe kerülnek az úgynevezett világpiaci (devizában, illetve devizából átszámított) árakon történő értékelések.

A ráfordítások értékelése, az úgynevezett egyszeri és folyamatos ráfordítások összevetését szolgáló gazdaságossági együtthatók nagysága, a kapcsolódó beruházások figyelembevétele, mind számított értékeken alapulnak. Ezek a számítások és a számítások eredményéből származó koefficiensek már régóta vitatott kérdések. E viták arról folynak, hogy a számítások milyen mértékben alkalmasak a döntéshez szükséges helyes információk megteremtésére.

A népgazdasági szintű gazdálkodás lehetőségei

Láttuk, hogy a vállalati szinten csak korlátozott mértékben van lehetőség a termelési tényezők közötti választásra, mert az eszközök legnagyobb részét az állam központi szervei a népgazdasági tervezés során elosztják. A vállalatok részére elosztott keretek már nem képezik a vállalati gazdálkodás tárgyát. Ebből következik, hogy a gazdálkodás — vagyis az eszközök közötti választás — lehetősége csak a központi szerveknél van meg. Mindez indokolja, hogy végezetül azt tegyük vizsgálat tárgyává, hogy a központi szervek a népgazdasági tervezés során milyen lehetőségekkel rendelkeznek a termelési tényezők közötti átcsoportosításra.

A központi tervező szervek gyakorlatában ma már közismert, hogy az éves népgazdasági tervek összeállítása, a termelési tényezőknek az ágazatok közötti szétosztása olyan időszakban történik, amikor átcsoportosításra nincs lehetőség.

A távlati, illetve középlejáratú tervek — ma ötéves tervek — elkészítésének időszakában is évről évre nagyobb a behatároltság. A beruházási

* Lásd például: Simon György–Kondor György: Gazdasági hatékonyság, árnyékárak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.

eszközök szétosztásával kapcsolatban ezt a problémát Bálint József* a következő módon fogalmazza meg: „Ez a »stabil«-nak tekinthető, új fejlesztési célkitűzésektől függetlenül jelentkező terhelés igénybe veszi a felhalmozási alap — rövid időszakot tekintve — többé-kevésbé állandó hányadát és terhelést jelent a műszaki, anyagi megalapozás oldaláról is. Ez a terhelés azonban egyre nagyobb, mert a növekvő állóeszköz-állomány a felújítások növekvő szükségletét teremti. Ezért tévedés lenne azt hinni, hogy most annak a teljes összegnek a hovafordítása felett van módunk spekulálni, amit a harmadik ötéves tervben beruházunk."

A népgazdasági tervek elkészítésének időszakában a cselekvések *nagy része* és *egyre nagyobb része* eldöntött, ami meghatározza a beruházási és más eszközök elosztását is. Ez a behatároltság objektív adottság, amely az állóeszközök szinttartásától, valamint a korábbi elhatározások következményeitől függ.

A vállalati gazdálkodás korlátainak vizsgálatánál már láttuk, hogy a vállalatok termelőeszköz-szükségletei felülmúlják a rendelkezésre álló kereteket. Ez a feszültség is megköti a központi gazdasági szervek manőverezési lehetőségét. Ha a megfelelő információk rendelkezésükre állnának, akkor sem tudnák a gazdaságosság követelményét érvényesíteni. Minél nagyobbak a hiányok a termelési tényezők elemeiből, annál kisebb az optimális felhasználási törekvés lehetősége. Ugyanis az eszközök korlátozottsága nem teszi lehetővé a műszakilag fejlettebb változatok megvalósítását, még akkor sem, ha azok gazdaságosak lennének. „A lehetőségek korlátai miatt — írja Bálint József — gyakran éppen azok a célok nem realizálódnak, amelyek kedvezőbb népgazdasági hatékonyságúak lennének, és olyanok valósulnak meg, amelyek elmaradása nem okozott volna túlzott kiesést a népgazdaság számára."**

Mivel a vállalatok a költségvetés mintájára az eszközöket „rovatonként" kapják a központi szervektől, és mivel gyakorlatilag felmentést nyertek a gazdálkodás alól, ennek következményeként a vállalatok és ágazatok abban érdekeltek, hogy a központi keretekből minél nagyobb hányadot hasítsanak ki maguknak. A központi döntések alátámasztását szolgáló gazdaságossági számítások alapadatait viszont a vállalatok szolgáltatják. Mindez azzal a következménnyel is jár, hogy a számítások sok esetben nem mentesek az úgynevezett szubjektív hibáktól. A szubjektív hibákon (például a beruházásgazdaságossági számításoknál) azokat a tudatos torzítási tendenciákat értem, amelyekkel a szükségesnek vélt eszközök megszerzése céljából a gazdaságossági számítások eredményeit igyekeznek „gazdaságossá" tenni. Az egyedi számítások szubjektív hibái megnehezítik a központi szervek gazdálkodásához szükséges orientációt.

Az egyedi számítások ugyanakkor nem teszik lehetővé a központi szervek számára az áttekintést sem. A fejlettebb iparági és népgazdasági programozási eljárások még csak kísérleti stádiumban vannak, gyakorlatban történő alkalmazásukra még nem került sor. (Meg kell jegyezni, hogy az alapadatok, paraméterek javítására a programozási eljárások során is van lehetőség.)

Összefoglalva:

a) A gazdaságosság érvényesítésének feltételeit nem a gazdaságossági

* Bálint József: A beruházások koncentrálásának időszerű kérdéseihez. Közgazdasági Szemle, 1964. 10. sz. 1146. l.

** I. m. 1144. l.

számítások módszerének a pontosításában, illetve a számítások körének kiterjesztésében kell keresnünk.

b) A gazdálkodás a termelési tényezőkkel való olyan konvertálási tevékenység, amely a gazdaságosság érvényrejutását segíti elő.

c) A vállalatok tevékenységében, a népgazdasági tervezésben nem tudnak ma kellő módon érvényesülni a gazdálkodás követelményei, amiből következik, hogy sok esetben nincs mód a gazdaságosság érvényesítésére sem.

A gazdaságirányítási rendszer átalakítása, a gazdasági mechanizmus reformja során kell e problémákat is megoldanunk. A népgazdasági tervnek nem a termelési cselekvéseket, hanem azok feltételeit kell — az egyes folyamatok közgazdasági természetének megfelelő eszközökkel — szabályoznia.

A vállalati önállóság nemcsak azt követeli meg, hogy a rendelkezésükre bocsátott eszközökkel — a szabályozott feltételek között — önállóan gazdálkodhassanak, hanem szükségképpen érinti a vállalatok szervezeti elveit is. Ilyen viszonyok között a vállalatokat nem lehet szűk ágazati keretekbe, hatóságilag meghatározott profilokba kényszeríteni, hanem lehetőséget kell adni, hogy a társadalmi szükségleteket (keresletet) a meglevő termelési tényezők optimális felhasználásával elégíthessék ki.

A feltételek gazdasági szabályozása és a vállalati önállóság feltételei között meglevő kölcsönhatás teszi lehetővé a gazdaságosság követelményeinek a mainál sokkal kedvezőbb érvényesülését.

Kornai János:

Gazdasági szerkezet matematikai tervezése

Ára fűzve 72,— Ft 402 l.

A szerző műve — mintegy hat év kutató munkájának eredményeit foglalva össze — az utóbbi évek hazai közgazdasági kutatási eredményei között a legjelentősebbek közé sorolható, és egyes részpublikációi méltán váltottak ki nemzetközi érdeklődést is.

A szerző fő érdeme, hogy módot keresett és talált az elméleti és gyakorlati nehézségek ideiglenes áthidalására; olyan módszereket dolgozott ki, amelyek a mai adottságok mellett is lehetővé teszik a matematikai programozás gyakorlati felhasználását a népgazdasági és ágazati tervezés megjavítására.

A szerző mindenütt a gyakorlati feladatokból, a tervezés élő, valóságos problémáiból és ténylegesen végrehajtott számításaiból indul ki. (A könyv három elvégzett — pamutipari, műszálipari és alumíniumipari — optimum-számítás eredményeit ismerteti.) A valóságból való kiindulás azonban nem jelenti egyszerűen a végrehajtott és tervezett számítások leírását, hanem mindvégig összekapcsolódik a problémák magas színvonalú, tudományos elemzésével, általánosításával, sok esetben a kérdések megoldásával.

A könyv szerkezete és a szerző előadásmódja jól szolgálja azt a célt, hogy a művet szélesebb olvasóközönség is megérthesse. A kötet a szocialista tervgazdaság gyakorlata számára is rendkívül fontos és hasznos.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ROMÁN ZOLTÁN:

A népgazdasági ráfordítások és költségek mérése ágazati kapcsolati mérlegek segítségével

A termelés költségeinek helyes mérése és számbavétele minden gazdálkodó egység munkájában igen lényeges szerepet tölt be. Az alapvető gazdálkodó egységek a szocialista gazdaságban is a vállalatok, de gazdálkodó egységnek tekinthető a gazdaság egésze is, s gazdálkodásához szintén nélkülözhetetlen a termelés költségeinek mérése és számítása, mégpedig — nyilvánvalóan — következetesen népgazdasági, makroökonómiai nézőpontból. A termelés költségeinek makroökonómiai mérése terén eddig a legfontosabb *gyakorlati* lépésnek az ágazati kapcsolati mérlegekből számítható teljes ráfordítási mutatók felhasználását tekinthetjük, ami az utóbbi években egyre nagyobb teret nyer nálunk. A cikk e mutatók felhasználásának néhány problémáját, lehetőségeit és korlátait kívánja elemezni.

Teljes ráfordítási és népgazdasági ráfordítási mutatók

A teljes ráfordítási mutatók meghatározása az ágazati kapcsolati mérlegeken alapuló, W. Leontief által kidolgozott elemzési módszer fontos részét alkotja. E teljes ráfordítási mutatók az egyes ágazatokban *közvetlenül* jelentkező és az itt felhasznált hazai anyagokban foglalt (vagy ahhoz kapcsolódó) *közvetett* ráfordítások összegét adják meg, az ágazatok közötti „továbbgyűrűzéseket" is figyelembe véve. E mutatók a (közvetlen) technológiai együtthatók, illetőleg inverz mátrixuk segítségével egyszerű számítással nyerhetők, éspedig

— mind a különböző ágazatokból, illetőleg importból származó anyagráfordításokra,

— mind az anyagmentes termelési érték elemeire (elsődleges ráfordítások),

— mind akár naturális, akár értékkifejezésű egyéb ráfordításokra (létszámra, eszközlekötésre stb.) vonatkozóan.

A teljes ráfordítási mutatók számítása és közgazdasági elemzésekben való felhasználása rövid idő alatt nálunk is az ágazati kapcsolati elemzések egyik legelterjedtebb ágává vált. E mutatók nem kismértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a népgazdasági összefüggésekről világosabb és nagyságrendileg is érzékelhető kép alakuljon ki; az importigényesség, a munkaigényesség, az állóeszközigényesség és más fontos jellemzők nemcsak vállalati-ágazati, hanem népgazdasági értelmezést is kapjanak.

A hazai termelőiár-rendszerünkkel szembeni aggályok e teljes ráfordítási mutatók olyan sajátos alkalmazásához is elvezettek, amellyel a külföldi szakirodalomban alig találkozhattunk. Ilyen alkalmazás a különböző teljes ráfordítási mutatók egymásravetítése, mint például a teljes import viszonyítása a teljes bérráfordításhoz, a teljes állóeszköz-állomány viszonyítása a teljes bérráfordításhoz stb., valamint a teljes ráfordításoknak a devizaforintban kifejezett termelési értékre való vetítése. Mindkét eljárás kiküszöböli a belföldi árrendszerben kifejezett termelési értékhez való viszonyítást. Hazai hozzájárulás az ágazati

kapcsolati elemzések Nyugaton alaposan kifejlesztett módszertanához a *népgazdasági* munkaráfordítási mutatók számítása.

A tőkésországokban készített ágazati kapcsolati mérlegekben az anyagmentes termelési érték (value added) elemeinek részletezése — a statisztikai adatgyűjtés lehetőségeitől függően — különböző mélységű. Mindig törekednek arra, hogy az értékcsökkenési leírást és a munkabéreket külön is kimutassák. Ezeket a ráfordításokat — az importeredetű anyagráfordításokkal együtt — elsődleges ráfordításoknak (primary inputs) szokták nevezni, szemben a belföldi anyagráfordításokkal, amelyeket előzetesen megtermeltek (produced inputs). Esetenként összegezik is az említett elsődleges ráfordításokat.*

Valójában azonban ez az összegezés makroökonomiai nézőpontból nem teljesen korrekt, minthogy az értékcsökkenési leírást és az importot *profitot és adókat tartalmazó árakon* számítva adják hozzá a munkabérköltségekhez. A profit- és adóelemek kiszűrése az értékcsökkenési leírási és importráfordításokból hasonló eljárás alkalmazását kívánná meg, mint amelyet mi követünk a népgazdasági munkaráfordítások számításánál.

Makroökonomiai nézőpontból az értékcsökkenési leírás és az importráfordítás a szó szigorú értelmében nem elsődleges, hanem „termelt" ráfordítás. Az állóeszközöket, amelyek értékcsökkenését leírjuk, az exportot, amellyel az importért fizettünk, munkával termeltük. E ráfordításokat tehát vissza kell tudnunk vezetni munkabér- vagy munkaidő-ráfodításokra. Számítástechnikailag ennek semmi akadálya. Több eljárást alakítottunk ki arra is, hogy az állóeszközökben levő import- és az exportban levő értékcsökkenési leírási ráfordításokat is figyelembe vegyük és következetesen munkaráfordítással fejezzük ki. Az így nyert mutatókat nevezem *népgazdasági* munkaráfordítási mutatónak.**

A *teljes* munkaráfordítások mutatóit úgy nyerjük, hogy az ágazatokban közvetlenül megjelenő munkaráfordításokhoz hozzáadjuk a felhasznált hazai anyagokban, félkésztermékekben megtestesülő munkaráfordításokat is. Ehhez úgy jutunk, hogy az anyagköltségeket felbontjuk munkabér-ráfordításra, értékcsökkenési leírásra, importra és tiszta jövedelemre. A *népgazdasági* munkaráfordítások mutatóinál továbbmegyünk: az értékcsökkenési leírást és az importráfordítást is felbontjuk munkabér-ráfordításra és tiszta jövedelemre. Kevésbé tudatos azonban, hogy mivel a munkabér-ráfordítások és a tiszta jövedelem (ugyanígy az értékcsökkenési leírás és az importráfordítások) összege a népgazdaság egészében minden számításnál természetesen ugyanaz, a termelési érték egységére azért kapunk más-más ráfordítási együtt ható, mert

1. a közvetlen ráfordítási együtthatóknál a teljes termelés (a társadalmi terméket alkotó összes termék) értékére,

2. a teljes ráfordítási mutatóknál a népgazdasági extern termelés, azaz az összes „végső felhasználásra" kerülő termékek értékére,

3. a népgazdasági ráfordítási mutatóknál pedig a nemzeti jövedelmet alkotó termékek értékére

vonatkoztatjuk a munkaráfordításokat. 1. és 2. között feloldjuk az anyagköltségeket és kiiktatjuk termelői felhasználásukat, 2. és 3. között feloldjuk az értékcsökkenési leírási és importráfordításokat és kiiktatjuk az ezek fedezetét biztosító állóeszközpótlási, felújítási és exporttevékenységet.

* Lásd például Michael Bruno elemzését Izrael gazdaságáról. Interdependence, resource use and structural change in Izrael, Jerusalem, 1962.

** E mutató sokféle elnevezése használatos nálunk. A Központi Statisztikai Hivatal újabb kiadványaiban halmozott és teljes ráfordítási mutatót különböztet meg. A teljes és a népgazdasági ráfordítási mutató megkülönböztetése jobban alkalmazkodik a nemzetközi szóhasználathoz, minthogy a szokásos (Leontief-inverzzel nyert) mutatókat mindenütt teljes ráfordítási mutatónak nevezik. A további visszavezetéssel nyert népgazdasági ráfordítási mutatókra még nincs nemzetközileg elfogadott kifejezés.

E mutatók jellegéből következik az is, hogy míg a közvetlen munkaráfordítási (a teljes termelésre vetített szokásos termelékenységi) mutatók nagyságát az adott ágazatban közvetlenül felhasznált munkaráfordítások határozzák meg, a teljes munkaráfordítási mutatók nagyságát a hazai anyagok fajlagos felhasználása is befolyásolja; nem érinti viszont az értékcsökkenési leírási és az importráfordítások nagysága. Ezzel szemben a népgazdasági munkaráfordítások mutatóit ezek a tényezők is befolyásolják. *A különbség lényege* tehát nem az a látszólagos eltérés, mintha a teljes munkaráfordítási mutatók a munkaráfordításoknak csak egy részét foglalnák magukba, hanem az, hogy a termelő folyamat, a felhasználások két fontos szakaszának hatékonyságát nem tükrözik. 1961-ben az összes (anyagi termelési) munkaráfordítás népgazdaságunkban 4117 ezer munkaévet tett ki, ebből az állóeszközök pótlását és felújítását mintegy 320 ezer munkaév, a termelői felhasználásra kerülő import exportfedezetét mintegy 530 ezer munkaév szolgálta. E két tevékenység eredményét végső felhasználásnak tekintve, az összes munkaráfordítás egyötödénél felhasználásuk hatékonyságát nem vizsgáljuk következetesen.

A népgazdasági munkaráfordítási mutatókkal olyan sajátos mutatószámokhoz jutottunk, amelyek az egyes ágazatok által kibocsátott termékekben megtestesülő összes népgazdasági ráfordítást fejezik ki munkabérben vagy munkaidőben (létszámban = munkaévben). E mutatók számításánál természetesen jó néhány feltételezéssel élünk. Ezek egy része jelenleg szokásos számítási módszereink javításával kisebb-nagyobb részben feloldható, más részük semmiképpen nem küszöbölhető ki. *Az értékcsökkenési leírások* munkaráfordításokra való átszámításának módszere például azon alapszik, hogy 1. az állóeszközöket egységesen újraelőállítási (pontosabban: a mérleg évében érvényes) árakon értékelik; 2. az adott időszakban az egyes ágazatokban beruházott állóeszközök technikai összetétele nem tér el számottevően a meglevő állóeszköz-állomány átlagos összetételétől; 3. a beruházott állóeszközök és a felújítások költségstruktúrája nem tér el számottevően a beruházási javakat szállító (és a felújításokat végző) ágazatok átlagos költségstruktúrájától. Számításaink mindhárom tekintetben javíthatók (legkönnyebben 2. tekintetében). Az értékcsökkenési leírás nem tényleges, hanem kalkulatív ráfordítás, kulcsának és vetítési alapjának meghatározása mindig igen sok feltételes elemet tartalmaz, ezért jelenlegi átszámítása elfogadhatónak látszik.

Az *importráfordítások* munkaegyenértékének meghatározásában az az alapelv, hogy egy devizaforint-importot — *egy lezárt időszakra vonatkozóan* — annyi népgazdasági munkaráfordítással tekintünk egyenértékűnek, amennyit egy devizaforint exporttermelése átlagosan igényelt, feltétlenül helyesnek látszik. A konkrét számítás során elsősorban a nem konvertábilis devizák átszámításánál, továbbá abban a tekintetben élünk feltételezéssel, hogy az exportált termékek költségstruktúráját a megfelelő kibocsátó ágazatok *átlagos* költségstruktúrájával vesszük azonosnak. Ebben nem kis bizonytalanság van, hiszen 1961-ben például az export aránya a teljes kibocsátásban még azon ágazatokban, ahol a legmagasabb volt, ott sem haladta meg a 40%-ot, s nem egy jelentős exportáló ágazatban (például a mezőgazdaságban) a 10%-ot sem érte el. Elvileg itt sem volna akadálya egy pontosabb számításnak. De feltételezhető, hogy ezek az eltérések, lehetséges hibák *az átlagot*, azaz a gazdaság egészét tekintve többékevésbé kiegyenlítik egymást. Ennek figyelembevételével az importegyüttható is elfogadható pontosságúnak látszik.

Végül néhány szót az *aggregálás* általános problémájáról. A teljes és népgazdasági munkaráfordítási mutatók a Központi Statisztikai Hivatal számításai szerint az 1959. évről legrészletesebben egy 95 szektoros, az 1961. évről egy 54 szektoros mérleg alapján állnak rendelkezésünkre. Ez a fokú aggregálás vajon elfogadható eredményeket ad-e? Rendelkezünk néhány olyan számítással, amelynek alapján úgy tűnik, hogy a nagyobb aggregálás a teljes ráfordítási, illetőleg

a népgazdasági munkaráfordítási mutatókban ritkán okoz számottevő hibát. A Központi Statisztikai Hivatal az import, az értékcsökkenési leírás és a munkabérek teljes ráfordítási mutatóit kiszámította az 1959. évre vonatkozóan egy 95 és egy 26 szektoros, 1961-re vonatkozóan pedig egy 54 és egy 26 szektoros mérleg alapján is. A kétféle (tehát a 95 és 26, illetőleg 54 és 26 szektoros) mérlegben 12, illetőleg 16 szektor azonosan szerepel; e szektorokra vonatkozóan megvizsgálható, hogy a részletesebb és összevontabb számítás szerinti teljes (és népgazdasági) ráfordítási mutatók mennyire térnek el egymástól. Néhány fontosabb ágazatra vonatkozóan idézünk néhány adatot.

Ágazat		A teljes importráfordítások	A teljes értékcsökkenési leírási ráfordítások	A teljes munkabér-ráfordítások	A népgazdasági munkaráfordítások
		összevont mérlegből számított mutatóinak eltérése a részletesebb mérlegből számított értékektől (%)			
Műszeripar	A	+0,7	— 1,5	—0,6	—
	B	—1,0	+ 1,9	—0,2	0,0
Vas- és fémtömegcikkipar	A	—0,9	— 2,1	—0,7	.
	B	—2,2	— 0,2	—0,9	—0,7
Villamosenergia-ipar	A	—4,3	— 0,7	—5,5	.
	B	—4,9	+ 1,2	—5,1	—2,9
Gumi- és műanyagfeldolgozó ipar	A	+1,4	— 8,6	+1,7	.
	B	—0,4	— 1,4	+4,1	+1,3
Nyomdaipar	A	—2,0	— 3,1	—4,5	.
	B	—0,4	10,0	+0,3	0,0
Szocialista építőipar	A	—4,3	+ 1,8	+0,8	.
	B	—4,7	— 0,4	+0,8	0,2
Mezőgazdaság	B	—1,9	— 1,9	0,0	—0,3
Közlekedés, szállítás, hírközlés	B	—1,7	+ 0,5	+0,1	+0,2

A) 1959. évre vonatkozó, 26 és 95 szektoros mérlegen alapuló számítás *kerekített* értékeiből számítva.
B) 1961. évre vonatkozó, 26 és 54 szektoros mérlegen alapuló számítás értékeiből számítva.

Az aggregálás folytán adódó eltérések néhány esetben nem jelentéktelenek; ez a lehetőség szerint részletesebb számítások végzését teszi kívánatossá. A fenti módszerrel az is megállapítható, hogy mely ágazatoknál okoz az aggregálás továbbgyűrűző hibát (bányászat, építőanyagipar, papíripar stb.). Ezeknek az ágazatoknak az összevonását lehetőség szerint kerülni kell. Hasonló módszerrel meg kellene vizsgálni, nem célszerű-e egyes *termelési eszközöket előállító ágazatokat* a 95 szektoros bontásnál is jobban részletezni. Mindenesetre megnyugtató, hogy az aggregálásból adódó hibák a népgazdasági munkaráfordítások mutatóinál bizonyos fokig kiegyenlítik egymást. Ezért e hibák valószínűleg nem olyan mértékűek, hogy e mutatók elemzési használhatóságát kétségessé tennék.

A népgazdasági ráfordítások mérésének, a népgazdasági munkaráfordítási mutatók felhasználásának három területét vizsgáljuk a következőkben; ezek: a termelékenység mérése, az árelemzés és árképzés, a gazdaságossági számítások. *Ráfordítások és költségek között különbséget kívánunk tenni.* E három terület közül a termelékenység mérésénél ráfordításokkal számolhatunk, az árelemzéseknél és az árképzésnél már költségekkel is kell számolnunk, a gazdaságossági számításoknál pedig feltétlenül költségszámítást kell végeznünk.

A népgazdasági munkaráfordítási mutatók felhasználása a termelékenység méréséhez

A népgazdasági munkaráfordítási mutatók új típusú termelékenységi elemzésekre adnak módot: a termelékenység változását (mind az eleven, mind az átvitt munka-ráfordításokat figyelembe véve) nemcsak termelési *fázisok* szerint, hanem a termelőfolyamat egészét nézve, az egyes ágazatokból kibocsátott *termékek* szerint is vizsgálhatjuk. Az ilyen típusú elemzések lényegesen bővíthetik ismereteinket a termelékenység alakulásáról és különösen az olyan további vizsgálatok (pl. a külkereskedelem gazdaságossága) szempontjából lesznek hasznosak, ahol szintén nem termelési fázisokat, hanem termékek teljes termelő folyamatát nézzük.

Termelékenységi vizsgálatokkal találkozhatunk a nyugati „input-output" irodalomban is (magánál W. Leontiefnél, majd többek között W. D. Ewansnál, Alfred Stobbénál stb.), de ezek a vizsgálatok a teljes munkaráfordítások mutatóira épülnek. A termelékenység mérésének a népgazdasági munkaráfordítások mutatóira való építése ismét némi újat, hozzájárulást jelent az ágazati kapcsolati elemzések módszertanához.* E mérési módszerek közgazdasági tartalma és ebből következő használhatósági köre azonban még nálunk sem tisztázott.

Abból a körülményből, hogy a népgazdasági munkaráfordítások mutatóit a végső felhasználás nemzeti jövedelmet alkotó elemeinek értéke és az összes foglalkoztatott létszám munkaráfordításai alapján határozzuk meg, következik, hogy *ez a mutató a népgazdaság egészére ugyanazt a termelékenységnövekedést mutatja, mint az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem indexe. A népgazdasági munkaráfordítások mutatóival tehát elvileg ugyanazon koncepció szerint mérjük a termelékenység változását, mint az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem (nettó termelési érték) mutatójával.*

A népgazdasági munkaráfordítási mutatók változása az egyes — adott termékek előállításában részt vevő — ágazatok termelékenységváltozásának *átlagát* fejezi ki. Éppen ezért ezeknek az indexeknek a szóródása általában jóval kisebb, mint az egyes „fázismutatóké". Az eddig szokásos számításaink azt mutatták meg, mennyi nemzeti jöyedelem jött létre az egyes ágazatokban és ehhez milyen létszámot vettek igénybe. Az ágazati kapcsolati mérlegeken alapuló számítások kimutatják, hogy a nemzeti jövedelem materiálisan milyen termékekben testesül meg (ne tévesszen meg, hogy itt is ágazati csoportosítást alkalmazunk, az egyes ágazatokból *kibocsátott* termékeket foglaljuk egy-egy csoportba), és ugyanezen termékekben mennyi népgazdasági munkaráfordítás testesül meg. Termelékenységi mutatók (indexek) mindkét számítás szerint képezhetők, de ezek természetesen el fognak térni egymástól. 1961-ben például a bányászat nettó termelési értéke 6911 millió Ft, létszáma 118 ezer fő, termelékenységi mutatója 58 ezer Ft/fő volt. Ugyanakkor a nemzeti jövedelem részét képező bányászati termékek értéke 2946 millió Ft, az ebben megtestesülő népgazdasági munkaráfordítás 65 ezer fő, az ennek alapján számított termelékenységi mutató 45 ezer Ft/fő volt. 1959—1961 között a bányászatban (természetesen a nettó termelési érték alapján számolva) a termelékenység 11,6%-kal nőtt, a bányászatból kibocsátott termékeknél 15,6%-kal; a bőr- és szőrmeiparban a termelékenység 14,8%-kal nőtt, a bőr- és szőrmeiparból kibocsátott termékeknél 0,4%-kal csökkent. *Az egyes ágazatok termelékenységváltozásának hatása szétsugárzik mindazon ágazatok felé, amelyek termékeiből felhasználnak. Egyidejűleg kibocsátott termékeik termelékenységi mutatóiban tükröződik mindazon más ágazatok termelékenysége is, amelyek közvetve hozzájárultak e termékek létrehozásához.*

* A termelékenység dinamikája a teljes és a népgazdasági munkaráfordítások alapján mérve csak akkor fog egybeesni, ha a teljes munka-, értékcsökkenési leírási és importráfordítások s ez utóbbiak munkaegyenértékei egymással azonos arányban változnak, vagy eltérő változásaik kiegyenlítik egymást. E sok tényező szerepe folytán nehéz lenne megállapítani, van-e valamilyen általános tendencia dinamikájuk eltérésében.

A termelékenység mérését a nettó termelési érték alapján, termelési fázisok, ágazatok szerint gyakorlatilag nem alkalmazzuk, egyrészt az összehasonlítandó értékadatok azonos árszínvonalra való átszámításának problémái, másrészt e mutatóknak a termelés összetétel-változására való túlságos „érzékenysége" miatt. Mindkét probléma a népgazdasági munkaráfordítások mutatóinál is megjelenik, de enyhébb formában. Az azonos árszínvonalra való átszámítást itt csak a termelés értékére nézve kell elvégezni, az anyagi ráfordításokra vonatkozóan nem. A termelés összetételében — a különböző (adott esetben: népgazdasági) munkaigényességű termékek arányában — végbemenő változások ezt a (szintén termelési értékre vetített) mutatót is befolyásolják, de kisebb mértékben, minthogy az árakban levő felhalmozás különbsége egy nagyobb (nem nettó, hanem bruttó) termelési érték nagyságát módosítja. Mindenesetre a népgazdasági munkaráfordítási mutatókon alapuló termelékenységmérésnél is nagy gondot kell fordítani a termelési érték azonos árszínvonalra való átszámítására. Az aggregált mutatókat nem összegezéssel, hanem mérlegeléssel kell számítani. Kívánatos a termelés összetétel-változásának esetleges hatását külön is elemezni.

A népgazdasági munkaráfordítási mutatók értékét a termelékenység elemzése szempontjából jelentékenyen befolyásolja az is, hogy mennyire kaphatunk e mutatók segítségével választ a termelékenység népgazdasági változásának *tényezőire* is. A termelékenységnek a népgazdasági munkaráfordítási mutatók alapján kimutatott változását többféleképpen lehet tényezőkre bontani. Kiindulhatunk például abból, hogy a népgazdasági munkaráfordítások a teljes munka-, értékcsökkenési leírási és importráfordításokból tevődnek össze, az utóbbiak természetesen munkaegyenértékben kifejezve. A mutató tehát a következő tényezőkre bontható:

(1) a teljes munkaráfordítások változása,
(2) a teljes értékcsökkenési leírások változása (értékben),
(3) az értékcsökkenési leírások munkaegyenértékének változása,
(4) a teljes importráfordítások változása (értékben),
(5) az importráfordítások munkaegyenértékének változása.

Nehezíti azonban e számítás értékelését, hogy *az importált és a belföldi anyagok közötti helyettesítés* valamennyi tényező alakulását egyaránt befolyásolja. E szempontból célszerűbb a kiegészítő-helyettesítő import és a belföldi ráfordítások *együttes* alakulását vizsgálni; erre szintén alakíthatunk ki módszert.

Számítástechnikailag végezhető olyan elemzés is, amely elhatárolja egymástól egyfelől a kibocsátó ágazat fajlagos eleven- és átvittmunka-ráfordításai változásának hatását, másfelől az összes többi ágazat termelékenységének (= népgazdasági munkaráfordításainak), azaz az átvittmunka-ráfordítások formájában felhasznált termelési eszközök munkaegyenértékei változásának hatását. Ennek a számításnak gyakorlatilag fontos szerepe lehetne, mert módot adna egyes ágazatok termelékenységének *elkülönített* mérésére is. Mégis, bár korábban ezt magam javasoltam, meg kell említenem néhány olyan aggályt, amelyek erősen csökkentik az e számításhoz fűzött reményeket.

Az említett számítás valójában azt jelenti, hogy az egyes ágazatok átvittmunka-felhasználását — tehát különböző belföldi és importanyag költségeit, értékcsökkenési leírását — az összehasonlított időszakokban azonos (változatlan) munkaegyenértékkel értékeljük. *Az így képzett index valójában egy sajátos önköltségi (költséghányad) indexnek felel meg, melyben az egyes költségelemeket nem (változatlan) árak, hanem munkaegyenértékek alapján összegezzük.* Ily módon az átvittmunka-ráfordítások súlya — a tiszta jövedelem elemektől megtisztítva — kisebb lesz és az index alakulására is kisebb befolyást fog gyakorolni. Minthogy az átvittmunka-ráfordítások csökkenése legtöbbször kisebb mértékű, mint az elevenmunka-ráfordításoké, a munkaegyenérték alapján számított index többnyire nagyobb megtakarítást fog mutatni, mint az önköltség alapján számí-

tott indexek. A munkaegyenértékek alapján való számításba azonban bizonytalanságot visz, hogy az egy-egy ágazat (például a kohászat vagy az építőanyagipar) által előállított és szállított *összes* anyagot, félkészterméket minden felhasználó ágazatnál egyformán a szállító ágazat *átlagos* népgazdasági munkaráfordításai alapján értékeljük. Ez esetenként nagyobb hibákat is eredményezhet, és ezért további részletes elemzések, esetleges korrekciók nélkül nem fogadható el feltétlenül megbízhatóbbnak, mint a költséghányadok alapján végzett szokásos számítások. (A termékösszetétel változása mindkét számítás eredményét egyformán befolyásolja!)

A következő táblában egymás mellett látjuk — ugyanarra az időszakra, néhány ágazatra vonatkozóan — a költségadatok alapján számított Ft-megtakarítások, valamint a népgazdasági munkaráfordítási mutatók sajátos alkalmazásával számított munkaidő-megtakarítások mutatóit. Mindkét számítás* az eleven- és átvitt-munka-ráfordítások ugyanazon körének megtakarítását mutatja ki, az előbbi bérek és árak, az utóbbi munkaidő-ráfordítások, illetőleg munkaidő-egyenértékek alapján értékelve. A jelentős eltérésekből csak további, részletes elemzéssel lehetne különválasztani, hogy mi származik az ártorzítások kiküszöböléséből és mi az átlagos munkaegyenértékek használatának torzításaiból.

Ágazat	Önköltség- (Ft)	Eleven- és átvittmunka- (munkaidő)
	megtakarítások (%-ban), az adott termelési fázisban, 1959—1961 között	
Bányászat	4,7	8,4
Vas-, acél- és fémgyártás	2,1	6,5
Gépgyártás	3,4	7,6
Villamosgépipar	7,0	6,1
Műszeripar	3,9	15,1
Vas- és fémtömegcikkipar	4,9	9,4
Villamosenergia-ipar	8,3	8,4
Építőanyag-ipar	3,4	9,3
Vegyipar	5,1	15,0

Két eltérést okozó tényező hatása külön is említést érdemel. Az egyik *az import- és belföldi anyagok felhasználási arányának változása.* Az egyes hazai ágazatok és az exporttermelés *átlagos* népgazdasági munkaráfordításai (= termelékenysége) között (minden importot ez utóbbival értékelünk!) sokszor igen lényeges különbség van. Helyettesítés esetén ezért ugyanaz a mennyiségi felhasználás egészen más munkaegyenértékkel való értékelést kaphat. Az ilyen helyettesítések éppen ezért mindig külön elemzést kívánnak. A kétféle számítás között eltérést okoz az is, hogy az önköltségben munkabérrel, a termelékenységnél általában munkaidővel számolunk.

A továbbiakban rá fogok mutatni arra, hogy a népgazdasági munkaráfordítások mutatóinak felhasználása árak gyanánt meglehetősen problematikus. Az áraknak nem ráfordításokat, hanem költségeket kell tükrözni, nemcsak vállalati, hanem makroökonomai nézőpontból is. Az egyes ágazatok munkájának olyan elbírálása, melynél anyagi ráfordításaikat tisztán munkaidővel értékeljük, vitatható, s ez is gyengíti e tényezőkre bontás értékét.

Az elmondottak szerint *a népgazdasági munkaráfordítási mutatók a termelékenység elemzéséhez érdekes új lehetőségeket nyújtanak,* de a „hagyományos", termelési fázisok szerinti mérést nem pótolhatják és mérési problémáinak megoldásához is csak szerény segítséget nyújthatnak.

* Az 1959. és 1961. évi ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett számítások eredményei c. KSH-kiadvány alapján.

A népgazdasági munkaráfordítási mutatók felhasználása árelemzésekhez és árképzéshez

Az input-output elemzést kezdettől fogva sűrűn alkalmazták árösszefüggések, elsősorban egyes árelemek (pl. adó-, bérmódosítások) továbbgyűrűző hatásának vizsgálatára. Leontief első elemzési példái között is szerepelt ez. Készen adja e módszer az árszerkezet elemzési lehetőségeit is. Mindezekkel a lehetőségekkel a nyugati országokban sűrűn éltek és élnek, de ezeknél az elemzéseknél is az értékcsökkenési leírást és az importot „elsődleges" ráfordításnak minősítik. Hazai elemzéseink mindenekelőtt abban térnek el a nyugati vizsgálatoktól, hogy középpontjukban — munkabérben kifejezve — a népgazdasági munkaráfordítások mutatói állnak, vagyis *minden ráfordítást teljes következetességgel munkabér-ráfordításra vezetünk vissza.*

Ezek az elemzéseink, amelyek kimutatták, hogy egy-egy ágazat kibocsátott termékeinek árösszegében mennyi *népgazdasági* munkabér-ráfordítás és tiszta jövedelem rejlik, segítették árrendszerünk sajátosságainak megismerését, az 1959. évi árrendezés értékelését, világosabb árképzési-árrendezési elvek kialakítását. Az elemzések egyidejűleg nyomatékosan alátámasztották azokat az aggályokat, hogy *sem termelői, sem fogyasztói árrendszerünk nem igazodik a népgazdasági ráfordításokhoz és ily módon sok esetben nagyon is helytelenül orientál.* Ebből már logikusan következett az a gondolat, nem lehetne-e az ágazati kapcsolati mérlegek, az ebből számított népgazdasági ráfordítási mutatók felhasználásával, reálisabb alapokra helyezni árrendszerünket, és nem lenne-e célszerű egyes elemzéseknél az érvényben levő termelői árak helyett népgazdasági munkaráfordítási mutatókkal számolni. A népgazdasági munkaráfordítási mutatók felhasználása mindkét tekintetben sok haszonnal járt, de jelentős korlátokba is ütközik.

A népgazdasági munka- (bér-) ráfordítási mutatók árképzéshez való felhasználása felé az első lépést az ún. *ártípus-vizsgálatok* jelentették. A szocialista országokban — és nálunk is — az árvitákban hosszú ideig a központi helyet az a kérdés foglalta el, hogy az árakban a tiszta jövedelmet a munkabérekre („értékarányos" árak), vagy a termelésben lekötött eszközök értékére (termelési ár típusú árak) kell-e vetíteni, vagy ezek valamilyen kombinációját (többcsatornás árrendszer) célszerű alkalmazni. Az ágazati kapcsolati elemzések technikája módot adott annak számszerű megvizsgálására, hogy az egyes ágazatokból kibocsátott termékek árösszegeit és árarányait mennyiben befolyásolja az egyik vagy másik árelv, illetőleg különböző kombinációjuk alkalmazása.* A számítások egyébként azt mutatták, hogy a különböző ártípusok között elsősorban néhány erősen állóalap-igényes ágazatban (villamosenergia-ipar, szállítás) van számottevő eltérés, és mai termelői árrendszerünk *bármely* ártípushoz mérve bizonyos ágazatok termékeit jelentősen alul- (pl. mezőgazdaság), más ágazatokét (pl. gépipar, vegyipar) jelentősen felülértékeli.

Amennyiben eldöntöttük, hogy a termelői árak középpontjává a népgazdasági munkabér-ráfordításokat tesszük, és megállapodtunk a tiszta jövedelem beszámításának a módjában is, *egy ehhez igazodó* termelőiár-rendszer *ágazati* arányai ágazati kapcsolati mérlegek segítségével megállapíthatók. Ezzel a központi árképzés lényeges segítséget kap. Az ágazati kapcsolati mérlegek azonban csak a tárgyidőszak *után* mintegy két évvel állnak rendelkezésre, az árszámításokra pedig legalább 2—3 évvel az árak bevezetése *előtt* lenne szükség. Ez a mintegy 5 éves időbeli különbség oly módon hidalható át, hogy *egy későbbi időszakra előrevetített (vagy tervszámokra alapozott) mérlegre kell építeni a számításokat.*

* A tiszta jövedelmet az értékarányos áraknál a népgazdasági munkabér-ráfordításokra vetítjük (ez magukat az árarányokat nem változtatja), a termelési ártípusú áraknál pedig az ágazati kapcsolati mérlegekből kiszámítható közvetlen és közvetett, azaz teljes eszközlekötésre, az importhoz kapcsolódó eszközlekötést is figyelembe véve!

További kérdés, hogyan jutunk *termék*árakhoz, illetőleg a fenti mutatók termékek szerinti értékeihez. Az Országos Árhivatal termékek szerint felépített mérlegekkel végzett bizonyos számításokat. A termékmérlegek összeállításának rendkívül nagy munkaigénye, számos alapadatának elkerülhetetlen pontatlansága és matematikai kezelésének (még „háromszög alakú" elrendezés vagy blokkokra bontás esetén is jelentkező) sok nehézsége felveti azt a gondolatot, nem lehet-e hasonló eredményre jutni az ágazati mérlegek dezaggregálása, tovább bontása útján. Valószínűnek látszik, hogy a kibocsátó, az ezt megelőző (az alapanyagot szállító), valamint az energetikai ágazatok felbontásával a legtöbb esetben így is kielégítő pontosságú eredményhez lehet jutni; de ezt csak kísérleti számítások igazolhatják majd.

A népgazdasági munkabér-ráfordítási mutatók és ezek tiszta jövedelemmel való pótlékolása természetesen még nem adják a kész árakat. Igen sok esetben van szükség áreltérítésekre. Az *áreltérítések* elvi alapjainak és gyakorlati módszereinek kidolgozása a központi árszabályozás legfontosabb és legsürgősebben megoldandó problémája (s ez a központi árszabályozás körének szűkítése, rugalmasságának növelése esetén sem veszít jelentőségéből). *Az áreltérítésekhez az ágazati kapcsolati mérlegek fontos, de csak korlátozott segítséget nyújthatnak.* Egyrészt lehetővé teszik meghatározott áreltérítések továbbgyűrűzésének számszerű nyomonkövetését, másrészt segíthetnek a jövőbeli feltételezett (előirányzott) termelés esetén jelentkező — áreltérítést indokoló — hiányok és „feleslegek" megállapításában. Az ágazati kapcsolati elemzések azonban az áreltérítési problémák lényegét nem képesek megragadni.

A szocialista gazdaságok árrendszerének kialakításánál alkalmazandó áreltérítéseknek nincs még összefüggő elmélete. Áreltérítéseket tartanak indokoltnak (az árcentrumtól, melyet a népgazdasági munkaráfordítások és az erre meghatározott elv szerint pótlékolt tiszta jövedelem képez) a kereslet és a kínálat egyensúlyának biztosítására; a tőkés világpiaci árakhoz való igazodás miatt; helyettesítő termékek esetében; azonos ráfordítással előállított termékek különböző korszerűsége, eltérő használati értéke folytán; egyes termékek eltérő „költségviselő képessége" miatt; a rosszabb termelési feltételekkel termelő üzemek költségeihez való igazodás alapján stb.* Az említett áreltérítési elvek egyes esetekben összhangban állnak egymással, más esetekben ellentmondók lehetnek. Egyesek megkísérlik egyik vagy másik elvet (pl. a tőkés világpiaci árakhoz való igazodást, a kereslet és a kínálat egyensúlyának biztosítását) általános érvényűvé kiterjeszteni. Többen felvetik, hogy amennyiben következetesen kívánjuk alkalmazni azt az elvet, hogy az áraknak nem a tényleges, hanem a *társadalmilag szükséges ráfordításokhoz* kell igazodni, kérdéses, hogy a tényleges ráfordításokat egyáltalán elfogadhatjuk-e árcentrumnak. De kérdéses az is, hogyan kell értelmezni és hogyan tudjuk megállapítani a társadalmilag szükséges ráfordításokat. E kérdések megválaszolása még további kutatást, elméleti vizsgálódást, tényfelmérést, kísérleti számítást kíván.

Számomra úgy tűnik, hogy a többcsatornás árak képzésénél a népgazdasági munkaráfordításokhoz nem egyszerűen tiszta jövedelmet pótlékolunk többféle vetítési alappal, hanem a ráfordításokhoz további kalkulatív *költségeket* adunk hozzá. Egy ilyen szemlélet, amely az árak alapjává egy *népgazdasági költségszámítást* kívánna tenni, az árképzés számos kérdésének további tisztázását segíthetné. Ilyen népgazdasági költségszámításból kiindulva célszerű lenne a munkabér és eszközlekötési „adó" mellett további kalkulatív költségeket is képezni (például kockázati költségeket), másrészt nem egyszerűen felosztani az összes elosztandó tiszta jövedelmet a kétféle vetítési alap (munkabér és eszközlekötés) között, hanem számítással határozni meg, milyen költség terheli ezeket valójában. Ezekkel a tételekkel azután minden további — gazdaságos-

* Az eszközigényesség miatt ugyancsak indokolt áreltérítés. Amennyiben azonban a tiszta jövedelmet (vagy egy részét) erre pótlékolják, ez már az árcentrum része lesz.

sági — számításnál is nem mint tiszta jövedelemmel, hanem mint népgazdasági költséggel kellene számolni.

Ha az árképzés alapjának népgazdasági síkon is a költségszámítást tekintjük, egy, az előbbiekkel szorosan összefüggő, élénken vitatott kérdés: a *makroökonomiai matematikai programozás* ármegállapítással kapcsolatos szerepének vizsgálatához is kapunk bizonyos útmutatást. A költségszámítások keretében nemcsak átlagos, hanem határ- és „lehetőség"- (opportunity) költségekkel is számolunk. Vállalati síkon, rövid távon, inkább ez utóbbi típusú számításokhoz célszerű igazodni. De a gyakorlatban ez a felfogás a tőkésországokban is nagyon lassan terjed, ezt a legtöbb nyugati szakkönyv is panaszolja. A következő pontban, a gazdaságossági számításokkal kapcsolatosan az olvasót arra a következtetésre kívánom vezetni, hogy *népgazdasági síkon is célszerű határ- és „lehetőség"-költségekkel számolni.* A kérdés már most az, hogy célszerű-e ehhez igazodni az árrendszer kialakításánál is. Az ilyen irányú javaslatok, amelyek matematikai programozással kívánják az árakat vagy legalábbis (ami reálisabb) a fő árparamétereket megállapítani, még további kutatást igényelnek.* *E javaslatokban sok hasznos, részlegesen is megvalósítható gondolat van,* de az egész népgazdaságot átfogó programozás technikai megoldása, és nem kevésbé az ennek során nyert együtthatók alapján képzett árak funkcionálásának, valamint a gazdasági mechanizmussal fennálló összefüggéseinek tisztázása még további elméleti és gyakorlati vizsgálatot igényel.

Érdemes ezzel kapcsolatban felidézni, hogy *a nyugati közgazdasági irodalom* is évtizedek óta foglalkozik az árképzés és a szocialista gazdaság működésének összefüggésével. Először 1922-ben jelent meg *Ludwig Mises* feltűnést keltő, a 30-as években újabb és angol kiadást is megért könyve (Die Gemeinwirtschaft), mely azt kívánta bizonyítani, hogy mivel tényleges piac és valóságos árak nélkül nem lehet racionális gazdasági számításokat végezni, a szocialista gazdaság nem funkcionálhat ésszerűen. Misest azóta elmélet és gyakorlat egyaránt megcáfolta, de könyve érdekes és tanulságos vitát indított el.

Valójában már jóval Mises előtt, nagy vonalakban *Pareto* (1897), majd részletesebben az ő nyomán *E. Barone* (1908) kifejtett egy elméletet, mely szerint a szocialista gazdaság — a tőkés gazdaság piaci mechanizmusához hasonlóan — igen jól funkcionálhat, de erről Mises vagy nem tudott, vagy nem akart vitázni. Barone elméletét azután *Fred M. Taylor* amerikai közgazdász elevenítette fel és fejlesztette tovább (1929**), majd — amikor *F. A. Hayek* új érvekkel, ismét folytatta a vitát*** — *Oskar Lange* dolgozta ki még részletesebb formában ezt az elméletet (1936—1937).**** Ezek a gondolatok a „jólét közgazdaságtana" irányzatának hívei között azóta is élnek, s lényegük az, hogy amennyiben a szocialista állam az árak szabályozásánál követi a kereslet és a kínálat alakulását, termelési egységei pedig a nyereség maximalizálására törekednek, a határtermelékenységhez igazodva, ez az erőforrások optimális allokációját biztosító árakhoz vezet, ugyanúgy — sőt gyorsabban —, mint a tőkés gazdasági piaci mechanizmusa (a valóságban amúgy sem létező „tökéletes verseny") mellett. A szocialista gazdaság vezetése tehát, fokozatos közelítéssel (trial and error method), az árak „parametrizáló" funkcióját felhasználva, ugyanazt a mechanizmust működtetheti, mint a tőkés gazdaság, csak hatékonyabban.

A matematikai programozás e gondolatokat újra előtérbe hozta. A tőkésországok közgazdászai ugyanis gyakran hangoztatják, hogy a matematikai programozás nem más, mint a tőkés gazdaságban tökéletes verseny esetén végbemenő piaci mechanizmus matematikai lejátszása. „A vállalat belső allokációs

* A Szovjetunióban L. V. Kantorovics és V. V. Novozsilov e gondolatok úttörői; nálunk elsősorban Kondor György és Simon György vetett fel és propagál ilyen javaslatokat.

** Lásd az On the Economic Theory of Socialism című kötetben, szerk. B. E. Lippincott, Minnesota, 1938.

*** Collectivist Economic Planning, London 1935.

**** On the Economic Theory of Socialism, a hasonló című idézett kötetben.

problémáit számítási eljárásokkal úgy oldja meg — írja T. C. Koopmans, a matematikai programozás neves amerikai tudósa —, hogy a versenyben álló piac cselekvését utánozza azokra az erőforrásokra vonatkozóan, amelyek ténylegesen nem képezik kereskedelmi forgalom tárgyát."* Amennyiben a piaci mechanizmus nem működik megfelelően (mint a legtöbb „fejlődő" országban) — folytatják a gondolatot e közgazdászok —, a piaci árak nem fognak helyesen orientálni, ezeket az árakat helyesbíteni kell; a megfelelő árakhoz elméletileg egy az egész gazdaságot felölelő matematikai programozás juttatna el leginkább; s hasonló elvekre építhető egy szocialista gazdaság árképzése is. Felvetik azonban ennek gyakorlati nehézségeit** és olyan aggályokat is, hogy a programozással megállapított árakhoz igazodó gazdálkodás sem fogja mindig a társadalmi célok megvalósítását (vagy optimális megvalósítását) szolgálni.*** E problémákat természetesen nem fogják helyettünk a tőkésországok közgazdászai megoldani; de munkájuk megismerése ezen a területen is hasznos segítséget adhat. Ha sikerül megfelelő eljárásokat kialakítani a makroökonomiai programozásra, nagyon érdekes lesz ezt *tőkésországok gazdaságára* is alkalmazni és *megvizsgálni,* vajon *tényleges áraik fő arányai valóban megfelelnek-e határtermelékenységi elméletüknek, az ennek alkalmazását adó programozási árnyékáraknak.*

A népgazdasági munkaráfordítási mutatók felhasználása gazdaságossági számításokhoz

A gazdaságossági számítások a gazdasági döntések megalapozásának egyik fontos eszközét képezik; igen lényeges ezért, hogy e számításoknál az elérhető eredményeket és a szükséges ráfordításokat helyesen értékeljük. Ez az értékelés a legtöbb esetben árak felhasználására épül, az áraknak — mint a *különnemű* javak, szolgáltatások *összemérési* eszközének — a legtöbbször meghatározó szerepük van. Egy szocialista gazdaságban az árakkal szemben azt a követelményt állítjuk fel, hogy az ehhez igazodó döntések (az ezekre épülő gazdaságossági számítások) a népgazdasági célok megvalósítását szolgálják. Az árakat ennek megfelelően kell kialakítani, a központi és decentralizált ármegállapításnak és az ármechanizmusnak a gazdaságirányítás (a gazdasági mechanizmus) *egészébe* beillesztett rendszerével.

A gazdaságossági számítások között megkülönböztethetjük a vállalati és a népgazdasági döntéseket szolgáló gazdaságossági számításokat. Ez a két kategória nem esik egybe a vállalatok által és a központi tervező-irányító szervek által *készített* számításokkal, minthogy sok esetben (beruházások, export) a vállalatok készítik (illetőleg készítik elő) a népgazdasági döntések megalapozását szolgáló számításokat is. A vállalati döntéseket megalapozó gazdaságossági számításoknál a népgazdasági nézőpontot mindenekelőtt az áraknak kell közvetíteni (beleértve ebbe az ezeket módosító adókat, illetékeket, vámokat stb. is). A vállalati gazdaságossági számítások rövid távon mindig az *érvényben levő* árakhoz, hosszabb távon ezek *várható* alakulásához igazodnak, hiszen minden egyéb anyagi érdekeltség is az így mért mutatókhoz fűződik. Ezért bármilyen aggályok is vannak a mostani árrendszer által adott orientáció helyességével szemben, a *vállalati gazdaságossági számításoknál a tényleges árak szerepe nem iktatható ki.* A helyzeten csak az fog segíteni, ha jobbak lesznek a tényleges árak. A népgazdasági döntéseket szolgáló számításoknál inkább elképzelhető a tényleges árak más mérőszámokkal való helyettesítése; erre az utóbbi években

* Three Essays on the State of Economic Science, 1957. 99. l.

** Lásd például: Hollis B. Chenery, Development policies and programmes. Economic Bulletin for Latin America, March 1958.

*** Lásd egyebek között William J. Baumol: Economic Theory and Operations Analysis, 1961. (13. és 16. fejezet).

az exportgazdaságossági és a beruházásgazdaságossági számításoknál rendszeresen sor is került.

E számítások — mindenekelőtt az exportgazdaságossági számítások — köre az új gazdasági mechanizmusban bizonyára lényegesen csökkeni fog, hiszen sokkal kevesebb döntést, csak az alapvető döntéseket kívánjuk majd központilag meghozni. Bizonyára kisebb jelentősége lesz annak is, hogy a központi döntések előkészítésénél számításainkban az érvényes árak (illetőleg ezek előrevetített értékei) *helyett* más mérőszámokat használjunk. A központi döntések megalapozását szolgáló gazdaságossági számítások remélhetőleg jobban fognak illeszkedni a döntések tényleges folyamatához és megvalósul az a két már korábban felvetett elv, hogy 1. minden olyan kérdésben, melyre a népgazdasági tervezés keretében születik döntés, a gazdaságossági számítások a terv részét képezzék, és 2. minthogy a döntések nagyobb része nem szigetelhető el egymástól, az egyedi számításokkal szemben az összefüggő terv-variánsok kapjanak nagyobb szerepet. Tekintve, hogy a jelenlegi gazdaságosságszámítási módszerek számos elemét bizonyára a jövőben is hasznosítani fogjuk, s e módszerek javításával (vagy felcserélésével) nem lenne helyes megvárni az új gazdasági mechanizmusra való áttérést, a *jelenlegi* export- és beruházásgazdaságossági számítások értékelése is időszerű feladat. Az alábbiakban ehhez csak a népgazdasági ráfordítások mérése szempontjából fűznék néhány megjegyzést.

Az *exportgazdaságossági számításokban* (ezek legáltalánosabb típusánál) az eredményt, a bruttó vagy nettó devizahozamot eleve nem tényleges árakon, hanem devizában, devizaforintban fejezzük ki. Ráfordításként pedig nem a tényleges árakon mért termelési költségeket, hánem a „megtisztított", „bérszintű", „reál"-önköltséget, azaz a *népgazdasági munkabér-ráfordításokat* állítjuk ezzel szembe. A termékek szerint készülő exportgazdaságossági számításokhoz a vállalatok ezt különböző közelítő számításokkal határozzák meg. Az ágazati kapcsolati mérlegek annyiban teremtettek új helyzetet, hogy az e mérlegek alapján — ágazatokra — számítható népgazdasági munkabér-ráfordítási mutatók módot adnak *ágazati* exportgazdaságossági számításokra és olyan együtthatók képzésére (a tényleges árak és a népgazdasági munkabér-ráfordítások aránya alapján), amelyek segítségével a termékek szerinti számításokban is helyesbíthetjük a tényleges árakat.

Az exportgazdaságossági számítások ma a népgazdasági munkabér-ráfordítási mutatók felhasználásának fontos területét képezik,* de világosan kell látni e számítások *korlátait*. Elsősorban nem is e számítások pontatlanságaira kívánok utalni, bár a devizaárak kölcsönös függősége, a különböző devizák átszámítása, a teljes és az exporttermelés költségstruktúrája közötti azonosság feltételezése, az inverz-mátrix-szal való számítások általános feltételezései stb. elég sok bizonytalanságot okoznak és ezért minden esetben gondos elemzést kívánnak. Még lényegesebb, hogy világosan lássuk: itt valójában nem (jövőbeli) döntések megalapozását szolgáló, hanem az exporttevékenység adott időszakban *megvalósult* eredményességének vizsgálatáról van szó.** E számítások segítséget adhatnak egy-egy időszak értékeléséhez; lehetővé teszik az exporttevékenység átlagos és ágazatonkénti eredményességének összehasonlítását, ennek dinamikai vizsgálatát, az időbeli változások tényezőinek elemzését (terms of trade, termelékenységváltozás stb.), de mint utólagos elszámolás is tartalmaznak problematikus elemeket.

A népgazdasági munkabér-ráfordítások értékelési rendszere értéktípusú (munkabérre vetített tiszta jövedelmet tartalmazó) árak használatának felel meg. Ha többcsatornás árrendszerre kívánunk áttérni, az árakat helyettesítő értéke-

* A gyakorlatban kevésbé terjedt el, de hasonlóan alkalmazhatók a népgazdasági munkabér-ráfordítási mutatók a kompetitív import (átlagos, ágazatok vagy termékek szerinti) gazdaságosságának vizsgálatára.

** Részletesebben lásd a szerző: „Külkereskedelmi döntések és gazdaságossági számítások" című cikkét Pénzügyi Szemle, 1964. 10. számában.

lési rendszer(ek)nek ugyanilyen alapra kell épülni.* Általánosan elfogadott, hogy számos esetben szükség van áreltérítésekre; a népgazdasági munkabér-ráfordítások mutatóinak felhasználása viszont azt jelenti, hogy minden áteltérítést figyelmen kívül hagyunk stb.

Az exportgazdaságossági számítások eddig is ritkán szolgáltak tényleges döntések alapjául. Az új gazdasági mechanizmusban a vállalatoknál még kevésbé különülhet el az export- és a belföldi termelés gazdaságosságának vizsgálata. Minthogy a vállalatok az érvényes árakhoz, s az ezek alapján alakuló nyereséghez igazodnak majd, devizaforintban és „reálönköltségen" számított adatok nem adhatnak számukra követendő útmutatást. A vállalat csak érvényes árakon mért költségeivel számolhat s várható árbevételét az érvényes árakon (a remélt deviza-árak és a devizaszorzók nagysága alapján) fogja meghatározni, figyelembe véve a központilag megállapított vámokat, szubvenciókat és egyéb pénzügyi tényezőket (az exporttevékenység központi befolyásolásának elsősorban ezek lesznek az eszközei). Az export növelésére a vállalat törekedni fog, hiszen ez az egyik fő eszköz termelésének növeléséhez, s ha a ténylegesen elért exportár belföldi egyenértékét kapja, termelési költségeit (ezek között az import-felhasználást) pedig reális árakon értékeli, ez megakadályozza a gazdaságtalan exportot. Az exporttal kapcsolatos gazdaságossági számítások tehát a vállalatnál nem különülnek el, hanem beleilleszkednek egyrészt (rövid távon) a kapacitások optimális kihasználásával, másrészt (hosszabb távon) a fejlesztéssel és a beruházásokkal kapcsolatos számítások rendszerébe.

A külkereskedelem gazdaságosságát a központi szerveknek természetesen az új mechanizmusban is behatóan kell vizsgálni és befolyásolni. A legfontosabb alternatívák e tekintetben is terv-variánsok segítségével elemezhetők és a döntéseket a népgazdasági tervezés keretében, a gazdaság struktúrájának kialakítása során, ezek alapján lehet meghozni. Egyedi export- és importvizsgálatokra a központi szervek részéről bizonyára jóval szűkebb körben lesz szükség, mint jelenleg. Az ilyen vizsgálatokhoz jelenleg használatos „reál-(bérszintű-)önköltség"-számítási módszer a mai mechanizmus keretei között is erősen vitatható (az eszközigényesség figyelembe nem vétele, egyes társadalmi ráfordításokat kifejező tisztajövedelem-elemek kiszűrése, az indokolt áreltérítések figyelmen kívül hagyása stb.), s minthogy az új mechanizmusban lesznek használhatóbb áraink, elsősorban ezekkel kell majd itt is számolni. Emellett párhuzamosan magukat az árakat is rendszeresen elemezni kell, de nem egyszerűen a „bérszintű önköltség", hanem összetettebb népgazdasági költségszámítások alapján.

Beruházásgazdaságossági számításainkban egyfajta árkorrekció már régóta érvényesül: az eszközlekötés figyelembevétele az anyagköltségeknél a kapcsolódó beruházási igények beszámítása útján. „Világpiaci" áron (devizában) értékelve az új létesítmény termelését, e számítások eredményoldalán a belföldi árak használatát teljesen kikapcsoljuk. A *ráfordítások* értékelése azonban ma is az érvényes termelői árakra épül és ez nemcsak a különböző építmények, gépek, anyagok, félkésztermékek árarányai miatt orientál helytelenül, hanem amiatt is, hogy *mindezeket az anyagi ráfordításokat az áraikban rejlő igen magas (gyakran 50—60 százalékot kitevő) tiszta jövedelem miatt a munkabérekhez képest jelentősen felülértékeljük.*** A népgazdasági munkaráfordítási mutatók felhasználásával — egy reálisabb árrendszer kialakításáig — e számítások megbízhatósága is fokozható. Az Országos Tervhivatal — magáévá téve az ez irányú javaslatokat — anélkül, hogy az általános metodikát módosította volna, bizonyos típusú beru-

* Újabban az ágazati kapcsolati mérlegek alapján számítanak exportgazdaságossági mutatókat az ágazatokat – a kibocsátó ágazatok termékeit – népgazdasági eszközlekötéssel is terhelve. E számítások *nem következetesek* azonban abban, hogy magukat az állóeszközöket az érvényes (s magas hányadú tiszta jövedelmet tartalmazó) árakon értékelik; *ez az eszközlekötésnek indokolatlanul nagy súlyt ad.*

** Lásd Révész Gábor: A ráfordítások értékelése a beruházás-gazdaságossági számításokban. Közgazdasági Szemle, 1963. 8. sz.

házásokra már olyan gazdaságossági számítási módszertant írt elő, amelyben a tényleges árakat az ágazati kapcsolati mérlegek alapján számított együtthatókkal a népgazdasági munkaráfordítások szintjére kell helyesbíteni. E helyesbítések az 1959. évi ágazati *átlagos* együtthatókra épülnek, de valószínűleg így is közelebb visznek a tényleges népgazdasági ráfordításokhoz. A számítások az anyagköltségeknél kapcsolódó beruházásigényt is számításba vesznek, tehát olyan kalkulatív árrendszer arányait közelítik meg, amelyben eszközlekötési teherrel is számolunk.

Egyedi beruházásgazdaságossági számításokra az új gazdasági mechanizmusban is sűrűn lesz szükség, bár e vonatkozásban is bizonyára növekedni fog az összefüggő terv-variánsok szerepe. A vállalatok e gazdaságossági számításoknál is az érvényes árakhoz és paraméterekhez, illetőleg ezek prognosztizált értékeihez fognak igazodni. A központi szervek részéről végzendő számításoknak szintén elsősorban erre kell épülni, vagy esetenként, ezzel párhuzamosan bizonyos kalkulatív értékelési rendszerre. Ez az értékelési rendszer azonban nem alapulhat egyszerűen a népgazdasági munkaráfordítások mutatóin, hanem népgazdasági költségszámításra kell épülnie.

A népgazdasági költségszámítás feladatainak, fogalmainak, módszereinek, problémáinak következetes végiggondolása egy sor gyakorlatilag fontos kérdés tisztázását segíthetné elő. *A népgazdasági költségszámítás egyes elemei* megvalósulnak a költségvetési elszámolásokban, a népgazdasági mérlegrendszerben és az ezt kiegészítő statisztikákban, egyes gazdaságossági számításokban, az árképzés keretében és az ágazati kapcsolati elemzésekben. Egy népgazdasági költségszámítási elmélet felépítése segítené, hogy egyebek között

— világosan megkülönböztessük a vállalati és népgazdasági ráfordítások körét,

— különbséget tegyünk népgazdasági ráfordítások és költségek között, helyet adva kalkulatív költségtényezők figyelembevételének is,

— elhatároljuk egymástól a különböző célú, valamint az utókalkuláció és az előkalkuláció jellegű költségszámításokat,

— helyet adjunk határköltségekkel és „lehetőség" költségekkel (opportunity cost) való számításoknak is stb.

E problémák jellegét és súlyát csak néhány példával szeretném érzékeltetni. Többnyire nem (vagy nem megfelelő címen, megfelelő arányban) jelentkezik a vállalatnál például az *úthálózat használata,* a *tudományos kutatás* költségeinek egy része; a *szakképzés* ráfordításainak nagyobb része, számos esetben az *urbanizálás* (pl. a lakásépítés) terhe stb. Természetesen sokszor nagyon is bonyolult elhatárolni, hogy e ráfordításokból mi, mennyiben terheli a termelő ágazatokat; mi az, amit (például a *városi* lakásépítést) amúgy is megvalósítottunk volna. Az oktatásról például régóta vita folyik, mennyiben minősíthető fogyasztásnak és mennyiben beruházásnak. A közép- és felsőfokú műszaki és gazdasági szakképzést azonban bizonyára kezelhetjük beruházásként, éspedig termelő beruházásként. További elemzést kívánna, hogy ez megfelelően tükröződik-e a különböző szakképzettségű munkák bérarányaiban, mikor, hogyan indokolt ezt külön is számításba venni. *Az adók egy része valójában ilyen: a vállalatoknál nem mutatkozó népgazdasági ráfordítást hivatott fedezni.* Növelné a tisztánlátást, ha az adókat ilyen szempontból jobban differenciálnánk, fokoznánk költségszámítási és egyben gazdasági ösztönző szerepüket. A népgazdasági költségszámításban azután az ilyen adónemeket nem szabad tiszta jövedelemként „kiszűrni", hanem a népgazdasági ráfordítások között kell elszámolni.

A tényleges ráfordítások mellett a népgazdasági költségszámításokban is indokolt *kalkulatív költségekkel* számolni. E kalkulatív költségtényezők közül a legfontosabb a *kamat.* Alkalmazásának szükségessége a népgazdasági költség- (gazdaságossági) számításokban többé-kevésbé elfogadott, de a gyakorlati gazdasági munkába meglehetősen lassan vonul be. A tőkés vállalatok sok esetben számolnak kalkulatív *kockázati* költségekkel is. Ez tisztább, kiegyenlítettebb ké-

pet ad a költségviszonyokról, mintha véletlenszerűen lépnek fel ilyen veszteségek és hol egyáltalán nem jutnak kifejezésre a költségekben, hol aránytalan terhet jeleznek. Kockázat a mi gazdaságunkban is van, nemcsak természeti tényezők, a tőkés gazdasággal való kapcsolatok miatt, hanem például a műszaki fejlődés előre fel nem mérhető alakulása folytán is. A kockázati költségek bizonyára megjelennek majd a mi vállalataink kalkulációiban is, hiszen nagyobb kockázatvállalást várunk tőlük és azt szeretnénk, hogy minél inkább valóban vállalatok — kockázatot és felelősséget vállalók — legyenek. Minden bizonnyal a népgazdasági költségszámításokban is indokolt kockázati költségekkel kalkulálni.

Mindezek a vázlatos gondolatok csak arra kívánnak utalni, hogy minél teljesebben kell megismernünk a népgazdasági ráfordításokat, s a tisztánlátás érdekében kalkulatív költségtényezőkkel is célszerű számolni. Anélkül, hogy ennek valami egységes koncepció képezné az alapját, az ilyen irányú szemléletváltozásnak több jele figyelhető meg. Ide sorolható például a műszaki fejlesztési alap bevezetése, amellyel a vállalaton kívüli kutatási-fejlesztési költségek egy része a vállalati költségek részévé vált. Ebbe az irányba mutat a többcsatornás árrendszer gondolata is, ha ezeket a csatornákat nem csupán jövedelemelvonásra kívánjuk felhasználni. Egy népgazdasági költségszámítási rendszer elveinek kidolgozása mindezeket a gondolatokat egységbe foglalhatná és megalapozottabbá tehetné. Jól szolgálhatná az árrendszer alapjainak kidolgozását, s nem kevésbé a különböző gazdasági ösztönzők (adók, vámok, hitelek, szubvenciók stb.) a népgazdaság érdekeinek megfelelő működtetését.

Rövidebb távon — a fix költségek arányának általános növekedése folytán — egyre nagyobb szerephez jut a *határköltségekkel* való számolás: a termelés meghatározott növelése vagy csökkenése folytán várható költségváltozások figyelembevétele. (A gazdaság egészét nézve a határköltségeket elsősorban a különböző termelékenységű és a határüzemek oldaláról kell vizsgálni.) A termelés korlátozottan rendelkezésre álló tényezői esetében a határköltségekkel való számítás sem orientál helyesen, itt *„lehetőség"-költségekkel (opportunity cost)* való számolás indokolt, amikor egy-egy tényező költségének azt tekintjük, amit másutt való felhasználási lehetőségének, az ott elérhető eredménynek az elmaradása jelent. Lényegében ezt fejezik ki *a matematikai programozás „árnyékárai"* is. Mindezek az eljárások népgazdasági költségszámításoknál is indokoltak és hasznosak lehetnek; a matematikai programozás kiterjesztése ilyen területekre valójában már ehhez vezet.

Az ágazati kapcsolati mérlegekből meghatározható népgazdasági munkaráfordítási mutatók a népgazdasági költségszámítások igen fontos elemeit jelentik. E mutatók *felhasználása a népgazdasági ráfordítások mérésében komoly fejlődést eredményezett.* A jövőben azonban bizonyára sokkal nagyobb szerephez jut a tényleges árak felhasználása. A népgazdasági ráfordítások mérése és elemzése elsősorban az árrendszer alapjainak helyes kialakítását kell hogy szolgálja. A további előrehaladás e téren elsősorban két irányú kutatást kíván: egyrészt a népgazdasági ráfordítások és költségek jellegének tisztázását, elszámolási és beszámítási módszereik kialakítását; másrészt a matematikai programozás makroökonómiai módszereinek és felhasználási lehetőségeinek kidolgozását. Ez utóbbi irányban folyó kutatások nem vezethetnek azonban megfelelő eredményre, ha nem tisztázzuk előzetesen a népgazdasági költszégszámítások elvi kérdéseit is.

RÁCZ ALBERT:

Magyarország külkereskedelmének jellege a munkaráfordítás és az állóeszköz-tartalom figyelembevételével

Néhány évvel ezelőtt a szocialista országokban elsősorban az exportgazdaságosságon keresztül ítélték meg a külkereskedelem gazdaságosságát. Különféle exportgazdaságossági mutatókat szerkesztettek és számítottak vállalatoknál és minisztériumoknál egyaránt. Ez a szemlélet odavezetett, hogy csaknem minden szempontból és minden szinten háttérbe szorult a külkereskedelem másik oldala, az import. Az utóbbi néhány évben mind szélesebb körben és alaposabban kezdenek foglalkozni a gazdaságos import kérdésével is.

Népgazdasági szinten — az export és import gazdaságosságának egymástól elszigetelt vizsgálata mellett — foglalkozni kell azonban ezek szoros összefüggésével, kölcsönhatásával is, aminek egyik fontos ága az export-import konverzió elemzése. Népgazdasági szinten a szó igazi értelmében a külkereskedelem gazdaságossága azt jelenti, hogy milyen eredménnyel, milyen hatékonyan cseréltük ki exporttermékeinket a szükséges importtermékekre, ebben a vonatkozásban gazdaságosan használtuk-e fel országunk erőforrásait.

Ez a kérdés — különösen az empirikus elemzésekben — háttérbe szorult.*

Véleményem szerint ma már megvan a lehetősége annak, hogy az export és import szembeállítása révén számszerűen vizsgáljuk Magyarország *külkereskedelmi kapcsolatainak jellegét,* az export-import konverzió gazdaságosságát. Természetes az, hogy főként a minőségi jellemzők számszerűsítése sokszor lehetetlen, azonban feltétlenül vannak olyan tényezők, amelyek a mai modern statisztikai adatgyűjtés és adatfeldolgozás segítségével közelítően mérhetők. Tanulmányomban ezt tűztem ki célul. Az általam alkalmazott módszer alapjait Leontief professzor dolgozta ki.** Mielőtt rátérnék a magyar külkereskedelemben az export-import konverzió elemzésére, röviden ismertetem Leontief professzor számítási eredményeit és következtetését: az úgynevezett Leontief-féle paradoxont.

* E témának a polgári közgazdaságtanban, Ricardótól kezdve napjainkig, igen széles körű elméleti irodalma van. Ezeknek a polgári elméleteknek kritikai ismertetését adta Vajda Imre professzor doktori disszertációjában, amelyből egy részt — pontosan az idevágó részt — a Közgazdasági Szemlében is ismertetett. (Vajda Imre: A komparatív költségek elmélete és a szocialista világgazdaság. Közgazdasági Szemle. 1963. május.)

** W. Leontief: Factor Proportions and the Structure of American Trade Theoretical and Empirical Analysis. The Review of Economics and Statistics 1956. 4. sz.

A Leontief-féle paradoxon

Leontief az Egyesült Államok külkereskedelmi cseréjének jellegét kívánta feltárni a komparatív előnyök érvényesülésének vizsgálata alapján. Vizsgálatai 1947-re és 1951-re vonatkoznak. Lényegében ezzel a számítás és az elemzés módszertanának az alapjait teremtette meg, amelyeket azóta is széles körben vitatnak a közgazdászok. Vitatják elsősorban a módszert és vitatják másodsorban az Egyesült Államokra vonatkozó megállapításokat is.

A Leontief-féle vizsgálat lényege az volt, hogy összehasonlította egyfelől az Egyesült Államok exportált termékeinek népgazdasági munka- és tőkeigényét, másfelől azt, hogy a kompetitív (belföldi termeléssel helyettesíthető) importtermékek hazai előállítása a népgazdaság egészében milyen munka- és tőkeráfordítást igényelt volna. A munka- és tőkeráfordítást az export, illetve az import egységnyi értékére számította. Az export és az import munka- és tőkeráfordítási értékeinek összehasonlításából vonta le a következtetést a komparatív előnyök érvényesülésére az Egyesült Államok külkereskedelmében. Ilyen jellegű összetett, az egész nemzetgazdaságot átfogó számításra az input-output táblázatok összeállítása és feldolgozása adta meg a lehetőséget.

A számítások végső eredménye a következő volt:

Az Egyesült Államok exportjának és kompetitiv importjának munka- és tőkeigénye 1947-ben*

Mutatók	Export	Kompetitív import
1 millió $ értékű termék előállításához szükséges munkaráfordítás (munkaév/fő)	182,31	170,00
1 millió $ értékű termék előállításához szükséges tőke (millió $)	2,5508	3,0913

* W. Leontief idézett művéből.

A mutatószámokat Leontief többféle variációban is kiszámolta. A mutatók közötti arány minden esetben csaknem azonos volt, a tendencia minden variációban megegyezik. A többféle variáció közül az arányok érzékeltetésére csak kettőt mutatok be.

Az USA exportjának és kompetitív importjának munka- és tőkeigénye különböző variációk szerint 1947-ben*

Variációk	Mutatók megnevezése	Export	Kompetitív import
Csak a termékeket előállító ágazatokban (tehát a szolgáltató ágazatok kizárásával)	1 millió $ értékű termék előállításához szükséges munkaráfordítás (munkaév/fő)	180,37	168,19
	1 millió $ értékű termék előállításához szükséges tőke (millió $)	1,7824	1,9898
Csak a terméket előállító ágazatokban, mezőgazdaság nélkül	1 millió $ értékű termék előállításához szükséges munkaráfordítás (munkaév/fő)	148,70	123,89
	1 millió $ értékű termék előállításához szükséges tőke (millió $)	1,1587	1,4335

* W. Leontief idézett művéből.

Az ismertetett adatok egyértelműen azt mutatják, hogy az Egyesült Államok inkább munkaigényes termékeket exportál és helyette inkább tőkeigényes termékeket importál. Ezek az eredmények meglepték a szakembereket, hiszen köztudott volt, hogy a fajlagos tőkeellátottság (az egy fizikai munkásra jutó tőke mennyisége) az Egyesült Államokban a legnagyobb a világon, amiből viszont a komparatív költségek elmélete alapján az következne, hogy az Egyesült Államok főleg tőkeigényes termékeket exportáljon és viszonylag munkaigényes termékeket importáljon. A polgári közgazdászok körében elfogadott vélemény szerint ugyanis „több ország komparatív költségei közötti különbség legfontosabb oka a termelési tényezőkkel való viszonylagos ellátottság különbsége".*

Leontief előbb ismertetett számításai ellentétben vannak e tétellel. Leontief megkísérelte számítási eredményeit az általánosan elfogadott elmélettel összeegyeztetni. Szerinte az Egyesült Államok viszonylagosan tőkeszegény ország és inkább munkával van jobban ellátva, mert munkásai körülbelül háromszor hatékonyabban dolgoznak, mint a világ többi országában. Ezt elsősorban nem az egy munkásra jutó tőkemennyiség nagyságával, hanem a munkások jobb „minőségével" magyarázza. A munkások jobb „minőségén" azt érti, hogy az Egyesült Államok munkásai jobban képzettek, mint a világ más országaiban dolgozó munkások, kulturáltabb munkát végeznek és jobban szervezett a munkájuk. A munkások hatékonyabb munkája arra vezet, hogy az Egyesült Államokban viszonylagosan jó a munkaerő-ellátottság, és ehhez képest tőkehiány van. Ezt a megállapítást nevezik Leontief-féle paradoxonnak.

Leontief gondolatmenete valóban összeegyeztethető a külkereskedelmi kapcsolatokról vallott polgári elméletekkel, s így értelmezve a dolgot az Egyesült Államoknak valóban komparatív előnye van más országokkal szemben a munkaráfordítás tekintetében. A vitatkozók azonban nem fogadják el Leontief érvelését, s különösen a munkaerő hatékonyságának magyarázatát tartják szubjektívnek. Leontief elméletének támadása erről az oldalról azért látszik indokoltnak, mert a munkaerő hatékonysága a legteljesebb mértékben összefügg a tőkeigénnyel, véleményem szerint annak elsődleges meghatározója. Hiszen a munkaerőnek Leontief által hangoztatott „minősége" csak jelentős anyagi alapokkal rendelkező ország (vagyis tőkében gazdag ország) munkásainak lehet a tulajdonsága. Persze ez még nem dönti meg Leontief állítását. Átmenetileg elképzelhető ugyanis olyan helyzet, hogy az Egyesült Államok gazdasági fejlettségének adott fokán a munkaerő minőségének fejlődése viszonylagosan megelőzi a tőkeellátottság színvonalának fejlődését. A viszonylagosság itt két módon is érvényesülhet: egyrészt a munkaerő minőségének fejlődési üteme meghaladhatja egy adott időszakban a tőkeellátottság növekedésének ütemét. Másrészt a tőkeellátottság adott színvonalához képest magasabb lehet a munkaerő minősége. A nyitott kérdés nézetem szerint éppen az, hogy ez az állapot tartós, a legfejlettebb kapitalista országra jellemző tendencia-e, vagy átmeneti jelenség. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy e kérdésben egyetlen év adatai alapján nem lehet biztonságosan állástfoglalni. Különösen nem 1947. év alapján, amely háború utáni időszak volt, s ez az Egyesült Államokban is speciális helyzetet teremtett, nem utolsósorban a foglalkoztatottságban. Éppen ezzel függ össze egy olyan szempont is, amit Leontief és bírálói nem vettek eléggé figyelembe: a munka- és a tőke egymást helyettesítő szerepe. Kapitalista viszonyok között azokban az időszakokban, amikor nagy a munkaerő-kínálat, a munkaerő ára elérheti azt a minimumot, amikor — gépek alkalmazása helyett — kifizetődőbb a munkaerő-felhasználást növelni. Így a magas tőkeellátottsággal rendelkező országban is előállhat az a helyzet, hogy a termelésben viszonylag nagyobb súlyt kap a munkaráfordítás, mint a tőkeráfordítás. Ennek pedig az export-import konverzióban is meg kell mutatkoznia, hiszen a ráfordítások minimalizálására törekvő tőkések számára ilyenkor az a gazdaságos, ha inkább munkaigényes termékeket állítanak elő.

Leontief megállapításainak tartalmi vonatkozásain túl vitát váltott ki az alkalmazott módszer is. Azt általában elfogadják, hogy az input-output analizis alapján lehet és helyes ilyen jellegű számításokat végezni. Hasznosnak és tudományos eredménynek is tartják Leontief ez irányú empirikus kutatásait. Az alkalmazott módszert abból a szempontból vitatják, hogy a külkereskedelmi adatok körét Leontief nem választotta meg egyértelműen. Leontief kizárta vizsgálatai köréből azokat a természeti tényezők miatt nem kompetitív importtermékeket, amelyek előállítása az Egyesült Államokban nem lehetséges (például kávé, tea stb.). Nem zárta azonban ki a természeti feltételektől függően korlátozottan rendelkezésre álló termékeket, amelyeket

* E. Hofmayer: The Leontief Paradox Critically Examined. The Manchester School of Economic and Social Studies. 1958. május.

ezért az Egyesült Államok csak kis mennyiségben termel és nagy részükből behozatalra szorul.

E. Hofmayer, Leontief adatait és módszerét felhasználva, számításokat végzett úgy is, hogy kizárta mindazokat a termékeket, amelyeknek termelését természeti tényezők korlátozzák. Eredménye eltért Leontief eredményeitől, azonban az nem igazolta Leontief előzőekben ismertetett számításainak és következtetéseinek helytelenségét.

Leontief módszerének felhasználásával hasonló számításokat végeztek már más országokban is.*

Az alábbiakban ismertetem Magyarország külkereskedelmére vonatkozó számításaim eredményét és azok értékelését.

Az export és az import kölcsönös kapcsolata Magyarországon

A számítások és az elemzés elvégzésére lehetőséget adott az, hogy Magyarországon az elmúlt években előrehaladott az input-output táblázatok összeállítása és ezek alapján az input-output analízis is. Az ágazati kapcsolatok mérlege e számítás elvégzésének feltétele volt, hiszen ebben a mérlegben vannak összehasonlítható módon (azonos szerkezetben, azonos árakkal, azonos tartalommal) feldolgozva a külkereskedelmi adatok (export és import), a termelőágazatok ráfordítási szerkezete, valamint a munkaráfordítások és az állóeszköz-tartalom mutatói. Természetesen az, hogy adott ágazati kapcsolatok mérlege alapján számolunk, egyben korlátot is jelent, mivel kötve vagyunk a mérleg aggregálásához. A Magyarországon készült mérlegek azonban elég részletesek ahhoz, hogy ilyen összevont jellegű népgazdasági szintű számításokat végezhessünk segítségükkel. Számításainkat és az elemzést az 1959. és 1961. évi mérlegek alapján végeztük. A népgazdaságot e mérlegekben 54 termelő ágazatra bontották, amelyből 47 ipari ágazat. Ebben a bontásban már elég élesen elhatárolódnak egymástól a különböző jellegű ágazatok. Az ágazatok közvetlen ráfordítási együtthatóiból indultunk ki és az inverz-matrix felhasználásával számítottunk azokból halmozott mutatókat. Végül e halmozott mutatókhoz — amelyek csak a hazai anyagon keresztülgyűrűző halmozásokat veszik figyelembe — hozzáadtuk a felhasznált importanyagokon és az amortizáción keresztülgyűrűző ráfordításokat. Így kaptuk meg a teljes népgazdasági ráfordítások mutatóit.

Ismeretes, hogy az input-output elemzés bizonyos feltételezéseken alapul. Egyik legfontosabb ezek közül a linearitás feltételezése. Ez a feltételezés bizonyos torzítási lehetőséget rejt magában, de ez az export és import egészére vonatkozó számításoknál nem jelentős.

Kiinduló értékek és azok értelmezése

A legátfogóbb, s ezért szükségképpen a legdurvább, az egész exportot és importot felölelő eredményeket mutatja a következő oldal táblázata.

* M. Tartemoto és S. Ichimura: Factor Proportions and Foreign Trade: The Case of Japan c. cikkükben (The Review of Economics and Statistics 1959. 4. sz.) ismertetik Japánra vonatkozó számításaik eredményeit az 1951. évről.

	1 millió yen termelés	
	tőkeigénye (millió yen)	munkaigénye (munkaév/fő)
Export	1,386	5,520
Kompetitív import	1,331	8,233

1 millió forint értékű export és antiimport népgazdasági ráfordításai

Megnevezés	Export		Antiimport	
	1959.	1961.	1959.	1961.
Munkaráfordítás (munkaév/fő)	27,7	24,8	27,7	25,1
Állóeszköz-tartalom (mill. Ft.)	2,2	2,3	2,7	2,4

Az első durva közelítésnél feltételeztük, hogy minden importterméket elő tudunk állítani vagy helyettesíteni tudunk hazai termékekkel. *Az antiimportra* vonatkozó adatok tehát azt mutatják, hogy ha a szóban forgó évben valamennyi importált terméket hazánkban állítottunk volna elő, akkor ezek egysége mennyi munka-, illetve tőkeráfordítást igényelt volna.

A munkaráfordításokat *munkaévben* fejeztük ki, ami azt tükrözi, hogy az export (vagy antiimport) egységnyi értékének előállítása egy fő hány évi (vagy hány fő egy évi) munkáját igényli népgazdaságunkban. A munkaév tehát létszámként is értelmezhető. Az *állóeszköz-tartalom* mutatója azt fejezi ki, hogy az export (vagy antiimport) egységnyi értékének a létrehozása milyen értékű állóeszközök működését igényli népgazdaságunkban. (Ezzel lényegében a tőkeigényt kívánjuk közelíteni. E problémára a továbbiakban visszatérünk.)

Az adatokból egyértelműnek látszik az a megállapítás, hogy hazánk úgy vesz részt a nemzetközi kereskedelemben, hogy inkább munkaigényes termékeket exportál és állóeszköz-igényesebb termékeket importál. Különösen áll ez 1959-re. 1961-ben kissé változott a kép, mivel mind a munkaigény, mind a tőkeigény tekintetében — ha minimális mértékben is — kedvezőnek mutatkozik az export-import konverzió. Tehát főleg olyan ágazatok termékeit exportáltuk ezekben az években, amelyek munkaigénye kisebb és olyan ágazatok profiljába tartozó termékeket importáltunk, amelyekben a munkaigény és tőkeigény viszonylag (a többi ágazathoz képest) nagyobb.

A számok között azonban csak néhány esetben van akkora eltérés, hogy e megállapításokat határozottan alátámasszák. Ilyen eltérés az export és az antiimport 1959. évi állóeszköz-tartalmában és az 1961. évi munkaráfordításaiban mutatkozik. Ezért az elmondottakat csak tendenciaként lehet bizonyos feltételezésekkel érvényesnek tekinteni.

Ahhoz, hogy tisztábban lássunk és helyesen értékeljük ezeket a leegyszerűsített számokat, tovább kell részletezni a számításokat és mélyebb vizsgálatokat kell végeznünk. Ehhez azonban néhány korábbi feltételezést felül kell vizsgálni, módosítani kell.

Az import helyettesíthetőségének kérdése

Az eddig ismertetett számítás legvitathatóbb pontja az antiimport fogalma, azaz az importtermékek hazai helyettesíthetőségének kérdése. Eddig feltételeztük az egész import helyettesíthetőségét. Ez természetesen nem állja meg a helyét. Vizsgálatunk szempontjából éppen az a lényeg, hogy a viszonylag kedvező ráfordítással előállított termékeket exportáljuk-e és a hazai viszonylatban viszonylag kedvezőtlen ráfordításokat igénylő termékeket importáljuk-e. Ebben a megfogalmazásban benne van az, hogy csak olyan importtermékek jöhetnek számításba a vizsgálatban, amelyeket hazai

termeléssel helyettesíteni tudunk. Márpedig ez egyáltalán nem mondható el az import egészére.

Önmagában az is vitatható, mit tekintünk hazai termeléssel helyettesíthető (kompetitív) vagy nem helyettesíthető (nem kompetitív) importtermékeknek, milyen főbb jellemzők alapján lehet ezt elhatárolni.

Azzal általában egyetértenek, hogy a természeti adottságok miatt *nem termelhető* termékek egyértelműen a nem kompetitív termékek közé tartoznak. Ilyen hazánk importtermékei közül a gyapot, déligyümölcs stb.

Vannak olyan termékek is, amelyek termelésének természeti feltételei hazánkban adottak, de *nem állnak korlátlanul,* sőt még a szükséges mennyiségben sem *rendelkezésünkre.* Ilyenek például a nemes fémek, vasérc, kőolaj stb. Véleményem szerint ezek is a nem kompetitív importtermékek közé tartoznak.

Lényegében az e két csoportba tartozó importtermékeket tekintem olyanoknak, amelyek hazai termeléssel nem helyettesíthetők. Ezeket tehát összehasonlítható elemzésünkből ki kell zárni, mivel nem tőlünk függ az, hogy ezeket behozzuk vagy hazai termeléssel helyettesítjük. Adott gazdasági struktúra mellett kénytelenek vagyunk ezeket importálni.* (Hozzátenném azt is, hogy „hosszú távon" importálni.)

A nem kompetitív termékek körének a kizárását számításainkból az is indokolja, hogy népgazdaságunk adott szerkezete mellett ezek túlnyomó többségének elsőrendű szükségletkielégítő szerepe van. Az, hogy egy ország gazdasága igényel nem kompetitív importot, nem utal helytelen gazdaságpolitikára. A legideálisabb gazdaságban is szükséges (és gazdaságos) lehet olyan termelőágazatok fejlesztése, amelynek alapanyagait az ország természeti adottságai miatt csak importból lehet biztosítani. Magyarország természeti adottságai miatt exportjának jelentős részét éppen a nem kompetitív és elsőrendűen fontos termékek behozatalára kénytelen fordítani. Ebből következik, hogy export útján (és sokszor viszonylag kedvezőtlen exportüzletek útján is) *elsősorban* ezeknek a termékeknek a megszerzésére törekszünk, s csak azután, csak a többi termék esetében van lehetőségünk választani, hogy behozzuk-e importként, vagy hazai termeléssel helyettesítjük azokat. Ez utóbbi importtermékek körére vonatkozóan van elsősorban közgazdasági értelme az export-import konverzió gazdasági jellege szerinti elemzésnek a komparatív előnyök kihasználása szempontjából.

A nem kompetitív, elsőrendű fontosságú import megszerzésének feltétlen szükségessége az export volumenét a társadalmi terméken belül viszonylag nagymértékben növeli, ami népgazdaságunk mai struktúrája mellett oda vezet, hogy az exporttermékek gazdaságosságának skálája rendkívül széles. Ebből az is következik, hogy az import kompetitív részének konverzióját nem helyes a teljes export bevonásával elemezni. Az exportnak csak azt a részét kellene bevonni a vizsgálatba, amelyet a kompetitív importért adtunk cserébe. Nyilvánvaló, hogy csak egészen véletlen esetben ismerjük azt, hogy egy bizonyos fajta exporttermékért milyen fajta importterméket hoztunk be cserébe. Mivel azonban a nem kompetitív import megszerzése akkor is szükséges, ha kedvező gazdaságosságú terméket nem

* Sokan vallják, hogy a nem kompetítív termékek köre az általam meghatározottnál szélesebb. Beleértik azokat az importtermékeket is, amelyeket ugyan elő tudunk állítani, de az adott időszakban meglevő termelő berendezéseink és a termelés műszaki színvonala nem tette azt lehetővé. Ilyenek például: bizonyos fajta gépek, kohászati termékek, műanyagok stb. Én ezeket helyettesítő termékeknek tartom és ezért vizsgálataimat is ennek szem előtt tartásával végeztem.

tudunk vele szembeállítani, számításainkban azzal a feltételezéssel élünk, hogy a nem kompetitív import megszerzését elsősorban a kedvezőtlenebb (rosszabb gazdaságosságú) exporttermékek kivitele ellensúlyozza. Természetesen ez a feltételezés a gyakorlatban legfeljebb csak tendenciaként érvényesül.

Ezek után nézzük, hogyan alakulnak a munkaráfordítási és az állóeszköz-tartalom mutatói, ha figyelembe vesszük ezeket a megszorításokat. Egyrészt tehát az importból csak a szerintem kompetitív importtal számolunk, másrészt az exportból kizárjuk a kedvezőtlen gazdaságosságú termékeket. (Az exportból a nem kompetitív importtal azonos volumenű termékeket zárunk ki.)

1 millió forint értékű export és kompetitív import népgazdasági ráfordításai

Megnevezés	A kompetitív importtal azonos volumenü export*		Kompetitív import**	
	1959.	1961.	1959.	1961.
Munkaráfordítás (munkaév/fő)	27,5	24,5	27,2	24,6
Állóeszköz-tartalom (millió Ft)	2,2	2,3	2,6	2,3

* A viszonylagosan legkedvezőtlenebb gazdaságossággal exportáló ágazatok száma – amelyeket számításaimból itt kizártam – 21. (A népgazdaságot 54 ágazatra bontó mérlegből kiemelt 21 ágazat.) Ezek között a legnagyobb volument képviselő ágazatok például a konzervipar, a gyapjúipar, a pamutipar, a húsipar, a cukoripar. A többi figyelmen kívül hagyott ágazat az exporton belül külön-külön jelentéktelen arányt képvisel. A kedvezőtlenül exportáló ágazatokat a szocialista és a tőkés relációkban eltérően válogattam ki.

** Nem kompetitív importként kezeltem a következő ágazatok profiljába tartozó importtermékeket: szénbányászat, kőolajbányászat, ércbányászat, ásványbányászat, egyéb élelmiszeripar termékeit, valamint a mezőgazdasági importtermékek 1/3 részét.

A táblázat adatai az előzőekhez képest lényegében sem nagyságrendileg, sem tendenciában nem mutatnak változást. Ez természetesen nem törvényszerű. Elvileg és gyakorlatilag ez utóbbi adatokat tekinthetjük közgazdaságilag helyesen értékelhetőnek. Úgy tűnik ezekből az adatokból, hogy a külkereskedelmi cserében mi gyakorlatilag nem használjuk ki a munka- és tőkeráfordítás tekintetében hazánk komparatív előnyeit, hanem összességében azonos munka- és tőkeráfordítást igénylő termékek cserélődnek ki. 1959-ben mutatkozik viszonylag határozottabb jellege a külkereskedelmi cserének. Ekkor látszik az, hogy az exportban (ha kismértékben is) inkább munkaigényes, az importban inkább állóeszköz-igényes termékek fordulnak elő. Ez hazánk gazdasági adottságait tekintve helyes is. Ez a jellege a külkereskedelmi cserének azonban 1961-ben teljesen eltűnik, sőt ha minimálisan is, de megfordul a helyzet.

A gazdaságos külkereskedelmi cserében feltétlenül arra kell törekedni, hogy maximálisan használjuk ki a munka- és a tőkeráfordítás szempontjából hazánk viszonylagos komparatív előnyeit. Ennek a számokban is sokkal markánsabban kellene jelentkezni, mint a vizsgált években. Természetesen nem hasonlítható össze Magyarországgal az Egyesült Államok és Japán, mégis érdemes emlékeztetni arra, hogy ezekre az országokra számított hasonló jellegű adatok sokkal kifejezőbbek és egyértelműen mutatják a külkereskedelmi csere jellegét.

A ráfordítások értékelése szocialista és nem szocialista relációban

A számítások lehetőséget adnak annak feltárására is, hogyan kapcsolódik Magyarország külkereskedelme a szocialista és hogyan a nem szocialista világpiachoz, vajon a vizsgált években e két relációban milyen mértékben használtuk ki hazánk viszonylagos komparatív előnyeit a munkaráfordítás és az állóeszközigény tekintetében.

1 milló Ft értékű export és kompetitív import népgazdasági ráfordításainak arányai a fontosabb relációkban (%)

Megnevezés	Az export ráfordításainak aránya a kompetitív import ráfordításaihoz	
	szocialista	nem szocialista
	reláció ban	
	1959. évben	
Munkaráfordítás	96,6	103,4
Állóeszköz-tartalom	85,2	87,5
	1961. évben	
Munkaráfordítás	95,8	106,2
Állóeszköz-tartalom	100,0	100,0

A táblázat adatai — különösen az 1959. év adatai — sokkal határozottabb képet mutatnak. Az egyes relációkban tehát markánsabb jellege van a külkereskedelmi cserének. 1959-ben a szocialista világkereskedelemben úgy vettünk részt, hogy a külkereskedelmi csere kedvezőnek bizonyult számunkra mind a munkaráfordítások, mind az állóeszközigény szempontjából. Ugyanis a szocialista országokból importált — kompetitív — termékek hazai előállítása több munkaráfordítást és jóval több állóeszközt igényelt volna, mint a helyettük. cserébe exportált termékek előállítása. Ebben az évben tehát érvényre juttattuk a szocialista országokkal folytatott külkereskedelmünkben országunk adottságait. Nem ilyen egyértelmű a kép 1961-ben. Bár a munkaráfordítás tekintetében még kedvezőbb volt az export-import konverzió, mint 1959-ben, azonban az importon belül kisebb lett a viszonylag több állóeszközt igénylő termékek aránya.

Nem szocialista viszonylatban (különösen 1959-ben) ugyancsak markánsan rajzolódik ki a külkereskedelmi csere jellege. Főleg munkaigényes termékeket exportáltunk ezekbe az országokba és inkább állóeszköz-igényes termékeket importáltunk ezekből az országokból.

Viszonylag tőkeszegény ország vagyunk, s így mindkét relációban jellemző az, hogy az importban — elsősorban 1959-ben — főleg a tőkeigényes termékeknek nagy a súlya, míg az exportban inkább a munkaigényes termékek kerülnek előtérbe. Az is egyöntetűen megállapítható mindkét relációban, hogy a munkaráfordítást és állóeszköz-tartalmat egyaránt figyelembe véve, 1959-ben kedvezőbben használtuk ki hazánk komparatív előnyeit, mint 1961-ben.

A fentiek alapján korrigálni kell az átlagos értékek elemzésekor kapott következtetéseket. A külkereskedelem jellege, tartalma hazánkban ugyanis annyira eltérő a különböző relációkban, hogy azok együttes, átla-

gos vizsgálata nem ad helyes képet. A külkereskedelem egészét illetően még 1959-ben is alig volt különbség az export és az import átlagos ráfordítási adatai között, de a relációnkénti értékek között jelentős és közgazdaságilag is értelmezhető eltérések vannak.

A különböző relációkra számított állóeszköztartalom-mutatókból — főleg az 1959. évi adatokból — kitűnik, hogy a magasabb állóeszközértéket igénylő termékek külkereskedelmi cseréjét főleg szocialista viszonylatban bonyolítottuk le. A munkaráfordítások azonban az exportban is és az importban is nagyobbak a tőkés relációban, mint a szocialista relációban. Az eltérés különösen 1961-ben nagy. A két reláció munkaráfordításai közötti eltérés abból adódik, hogy a nem szocialista viszonylatban nagyobb arányban exportálunk (és importálunk) viszonylag munkaigényesebb termékeket, mint szocialista viszonylatban. A nem szocialista — elsősorban a fejlett tőkésországokba irányuló — exportban (és importban) nagyobb az aránya a viszonylag alacsonyabb termelékenységgel előállítható termékeknek. Ilyenek elsősorban a mezőgazdasági termékek, amelyeknek magas aránya nagymértékben megemeli a nem szocialista export munkaráfordítás-tartalmát.

A mezőgazdasági eredetű termékek aránya* (%)

Megnevezés	1959		1961	
	szocialista	nem szocialista	szocialista	nem szocialista
Exportban	17,5	41,4	14,1	37,0
Importban	15,7	29,5	15,9	32,3

* Mezőgazdasági eredetű termékekhez soroltam a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékeket.

Magyarországnak természeti adottságainál fogva legfontosabb elsődleges erőforrása a mezőgazdaság. A mezőgazdasági eredetű termékek nagy aránya — elsősorban a nem szocialista exportban — a termelékenység nagyfokú növelését sürgeti a mezőgazdaságban. Ezáltal jelentős mértékben gazdaságosabbá tehetjük az exportot, s ezen keresztül a külkereskedelmi cserét.

Az értékeléshez szorosan hozzátartozó egyéb kérdések

A munkaráfordítási mutatóknak — különösen éppen a nem szocialista export munkaráfordítási mutatóinak — az értékelését kissé módosítja, ha figyelembe vesszük a vizsgálatban a munka *bonyolultsági fokát* is. Amint az adatokból kitűnik, a munkaráfordítást létszámban fejeztük ki, mégpedig a termelő szférában foglalkoztatottak összes létszáma alapján. Eltekintettünk attól, hogy az egyes ágazatokban dolgozók munkájának átlagos bonyolultsági foka eltérő.* Így például egy mezőgazdasági munkás munkaévét ugyanolyan értékűnek tekintettük ebből a szempontból, mint egy gépipari vagy szénbányászati stb. munkásét. Ezzel feltehetően hibát követtünk el.

* Az ágazaton belüli különbözőségekről nem is beszélünk, mivel az ágazatokra bontott termelés és export alapján számoltunk.

Nem kis mértékben ezért jelenik meg a kevésbé bonyolult munkát igénylő mezőgazdasági termék számításainkban úgy, mint munkaigényes termék. Így 1961-ben 1 millió forint értékű mezőgazdasági terméket 48,8 fő hozott létre, ugyanilyen értékű ipari termék létrehozásához pedig 23,3 fő évi munkája volt szükséges. Még ha leszámítjuk is az árakban levő torzítást, akkor sem fogadható el a két érték a végzett munkavolumen eltérésének a kifejezésére.

A munka bonyolultsági foka — különösen ilyen nagy egységekre, mint a mezőgazdaság és ipar — nem mérhető. Az elemzés szempontjából azonban érdemes összehasonlítani az átlagos munkabéreket, amelyek arányai nagyrészt a munka elismert bonyolultságának eltéréseit közelítik.

1961-ben a népgazdaság termelőágazataiban foglalkoztatottak átlagos évi bére megközelítően 18 500 Ft volt. Ugyanakkor a nem szocialista exportra kerülő termékek előállításán dolgozók átlagos évi bére 17 950 Ft, a szocialista exporttermékek előállításán dolgozóké pedig 19 600 Ft volt. Feltétlenül megállapítható ezekből az adatokból, hogy szocialista viszonylatban a magasabban kvalifikált munka eredményét exportáltuk.

A 19 600 Ft és 17 950 Ft közötti arányt elfogadva a munka eltérő bonyolultsági fokának a jellemzésére, az 1961. évi szocialista export 22,9 fője 25,0 olyan főnek felel meg, akiknek munkája azonos minőségű a nem szocialista exporton dolgozó 27,5 fő munkájával. Ilyenképpen lényegesen közelebb kerül egymáshoz a két viszonylatú export munkaráfordításainak a színvonala. A még mindig fennmaradó különbség viszont azt mutatja, hogy a nem szocialista export így is munkaigényesebb, mint a szocialista export.

Ha a munka bonyolultsági fokát az export és a kompetitív import munkaráfordításainak az összevetésénél figyelembe tudnánk venni, akkor kedvező irányban változnának meg az adatok — különösen nem szocialista viszonylatban —, mivel az exportban magasabb a mezőgazdasági eredetű termékek aránya, mint az importban.

Egy másik fontos probléma az, hogy legalább megközelítően *helyesen közelítjük-e a tőkeigényt* (illetve annak arányait) az állóeszköz-tartalom mutatójával. Az egyik kérdés itt az, hogy *csak* az állóeszköz-tartalommal helyes-e közelíteni. Véleményem szerint ezzel a tőkeigény átlagosan körülbelül $^3/_4$ részét reprezentáljuk, s így jellemző is. Az állóeszköz-tartalom a tőkeigénynek nemcsak mennyiségileg, hanem közgazdaságilag is jelentősebb része. Persze az a tény, hogy csak az állóeszköz-tartalmat vesszük figyelembe, bizonyos fokú torzítást is jelenthet, hiszen előfordulhat, hogy az állóeszköz-tartalom az egyik ágazatban viszonylag nem jelentős, és a figyelmen kívül hagyott forgóeszköz-tartalom jelentősebb.

A második kérdés e problémával kapcsolatban az, hogy az állóeszközök közismerten rossz nyilvántartási értékeivel számolva nem torzítottak-e nagyon az állóeszköz-tartalom mutatói. Sajnos ennek megállapítására nincs mód. Az állóeszköztartalom-mutatók szintjében előfordulhatnak torz értékek. Az exportra és importra vetített számításoknál, ezek egymáshoz való arányainál azonban a torzítás már feltétlenül kisebb mértékű. A torzításban különösen a mezőgazdaságban és az iparban működő állóeszközök eltérő értékelése, valamint az egyes ágazatokon belül a régebbi és újabb állóeszközök eltérő értékelése játszik szerepet. E torzítás kiszűrését azonban az ágazati kapcsolatok mérlege sem oldotta meg.

Végül az alkalmazott módszertannal kapcsolatosan említést kell tenni az *árakról* is, mert ez ugyancsak tartalmában érinti a vizsgált témát. A kérdés az, vajon az oly sokszor elmarasztalt árrendszerünk alapján helyes-e, lehet-e egyáltalán ilyen jellegű számítást végezni, s ennek alapján megállapításokat tenni. A számításokat ebből a szempontból úgy próbáltam ellenőrizni, hogy kiszámítottam a devizaforintra vetített munkaráfordítási és állóeszköztartalom-mutatókat is. A devizaforintos értékelésnek is vannak ismert hibái, de mégis jobban megfelel a nemzetközi kereskedelemben funkcionáló áraránvoknak.

Számításom eredményei azt mutatták, hogy a szocialista külkereskedelemben mindkét évben (1959-ben határozottabban) ugyanaz a tendencia érvényesül, mint a belföldi áras mérés alapján. Tehát mind a munkaráfordítás, mind az állóeszköz-tartalom szempontjából kedvező a szocialista országokkal folytatott kereskedelmünk, kihasználjuk e két tényező tekintetében komparatív előnyeinket.

A nem szocialista külkereskedelemünkben nem látszik egyértelműnek a komparatív előnyök kihasználása. Kissé kedvezőtlenebb a kép, mint ahogyan azt a belföldi áras számításaim mutatják.

A komparatív előnyök érvényesülésének mélyebb elemzése annak vizsgálatát is igényelné, hogy milyen szerepe van a munka- és tőkeráfordítások egymást helyettesíthetőségének. Különösen fontos ez akkor, ha vizsgálatainkat nem a külkereskedelem egészére, hanem egy-egy országcsoportra, vagy egy-egy országra végezzük, vagy olyankor, amikor a csere jellegének dinamikai alakulását vizsgáljuk. A helyettesíthetőségnek a külkereskedelmi csere jellegére vonatkozó további vizsgálatok egyik fontos kérdésének kell lennie.

Természetesen, ilyen, az egész népgazdaság szempontjából vizsgált nagyjelentőségű kérdésről akkor lehet kielégítően, sokkal megbízhatóbban véleményt alkotni, ha hosszabb időszakra is megkíséreljük feltárni a külkereskedelmi csere jellegét és annak változását.

A külkereskedelmi csere jellegének időbeli változása

Már az eddigiekben is érintettem az 1959-ről 1961-re történt *változás* problémáját, pontosabban annak egyik részét, az export-import konverzió gazdaságosságának az alakulását. Az adatokat vizsgálva azonban látható, hogy az egyes értékek önmagukban is — nemcsak egymáshoz viszonyítva — változnak. Így például igen jelentősen csökkent 1959-ről 1961-re mind a szocialista, mind a nem szocialista viszonylatban az export munkaráfordítása. A munkaráfordítás csökkenése két okra vezethető vissza: egyrészt a termelékenység növekedésére, másrészt az export összetételének a megváltozására.

A termelékenységi index a szocialista relációban: 108,5 százalék, a nem szocialista relációban 106,6 százalék, együttesen pedig 107,6 százalék.

Mind a termelékenység növekedése, mind a szerkezet változása csökkentette az egységnyi export munkaráfordítását. Ez kedvező jelenség, a gazdaságosság javulása irányába hat.

A népgazdaság egészében a termelékenység azonban 9,2 százalékkal

emelkedett, az exportra termelő munka termelékenységének az emelkedése tehát kisebb volt. Ebben közrejátszik az export és a népgazdasági termelés szerkezetének az eltérése. A komparatív előnyök kihasználását a munkaráfordítások szempontjából nézve ez a kép elmarasztaló. Az exportra termelő munka termelékenységének kellene jobban emelkednie, mert csak így tudja egy ország a komparatív előnyeit fokozni, sőt, csak így lehet esetenként abszolút előnyre szert tenni a világpiacon. Nyilván ez is egyik oka annak, hogy 1961-ben 1959-hez képest közelebb kerültek egymáshoz az export és az import munkaráfordítási adatai.

1 millió forint értékű export munkaráfordításának változását jellemző indexek
(1961/1959)

Megnevezés	Szocialista	Nem szocialista	Összes
	exportra vonatkozóan (%)		
1 millió Ft értékű export munkaráfordításának indexe*	89,1	91,6	89,5
Ebből: A munkatermelékenység változása következtében	92,2	93,9	92,8
Az export szerkezetének a megváltozása következtében	96,6	97,6	96,4

* Az export teljes volumene alapján.

Az összetétel változásának kedvező iránya arra utal, hogy az exporton belül növekedett a viszonylag magasabb termelékenységgel termelt ipari termékek aránya, a mezőgazdasági eredetű termékek arányának a rovására.

Az export állóeszköz-tartalma — minimálisan — emelkedett, ami elsősorban azzal függ össze, hogy 1961-ben a nem szocialista exporton belül is nagyobb lett a súlya a viszonylag állóeszköz-igényes termékeknek. Tendenciájában ez az emelkedés nem káros. A műszaki fejlettség, s ezzel összefüggésben a termelékenység igen magas foka szükséges ahhoz, hogy az egységnyi exportban levő állóeszköz-tartalom tendenciózusan csökkenjen.

Az eddigiekben vizsgált két év — 1959. és 1961. — azonban kevés ahhoz, hogy a külkereskedelmi csere jellegének időbeli alakulásáról, ennek tendenciájáról képet alkossunk. Sajnos hasonló módszerekkel hosszabb időszak vizsgálatára nincs módunk, mivel nem áll rendelkezésünkre ágazati kapcsolatok mérlege a további évekről. Megkísérlem azonban az export és az import szerkezetének nagyvonalú áttekintése alapján jellemezni hosszabb időre is a külkereskedelmi csere jellegének alakulását. E vizsgálati módnál eltekintek attól, hogy az egyes termelőágazatokban a munka termelékenysége és az állóeszközigény eltérő módon alakult. Csak a külkereskedelem szerkezete okozta hatást törekszem feltárni.

Az export- és importtermékek csoportosításánál szokásos árufőcsoportok helyett olyan módon csoportosítottam az export- és importtermékeket, hogy azok egyben a fontosabb termelőágazatok profilja szerinti megoszlást is mutatják. Így módunk nyílik arra, hogy az export és import szerkezetének változását összekapcsoljuk az ágazatok termelésének 1961. évi munkaráfordítási és állóeszköz-tartalom mutatóival.

Az export megoszlása fontosabb termékcsoportok szerint (%)

Termékek fajtái	1959	1960	1961	1962	1963
1. Alapanyagok	13,5	12,8	12,0	13,3	13,0
2. Gépipari termékek	38,3	39,1	40,8	40,5	38,0
3. Vegyipari termékek	7,1	7,3	7,5	8,2	8,2
4. Könnyűipari termékek	14,3	15,6	16,7	15,2	14,5
5. Élelmiszeripari termékek	11,8	11,0	9,8	10,7	12,6
6. Ipari termékek összesen	*85,0*	*85,0*	*86,8*	*87,9*	*86,3*
7. Mezőgazdasági termékek	*11,8*	*11,0*	*9,7*	*8,9*	*10,3*
8. Egyéb termékek	*3,2*	*4,0*	*3,5*	*3,2*	*3,4*
9. Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Az import megoszlása fontosabb termékcsoportok szerint (%)

Termékek fajtái	1959	1960	1961	1962	1963
1. Alapanyagok	26,9	26,6	26,3	25,1	24,4
2. Gépipari termékek	27,0	27,5	27,9	32,1	32,6
3. Vegyipari termékek	15,2	14,4	13,7	13,9	14,5
4. Könnyűipari termékek	10,9	11,1	11,4	10,3	10,9
5. Élelmiszeripari termékek	5,0	5,4	5,8	5,2	6,0
6. Ipari termékek összesen	*85,0*	*85,0*	*85,1*	*86,6*	*88,4*
7. Mezőgazdasági termékek	*14,1*	*14,4*	*14,6*	*13,4*	*11,6*
8. Egyéb termékek	*0,9*	*0,6*	*0,3*	*0,0*	*0,0*
9. Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

A munkaráfordítási és az állóeszköz-tartalom mutatói (1961)

Termékek fajtái	1 millió Ft termelés teljes	
	létszámráfordítása (fő)	állóeszköz-tartalom (mill. Ft)
Alapanyagok	20,9	3,19
Gépipari termékek	20,3	2,04
Vegyipari termékek	18,3	2,40
Könnyűipari termékek	31,3	1,47
Élelmiszeripari termékek	30,9	2,34
Ipar összesen	*23,3*	*2,12*
Mezőgazdasági termékek	*48,8*	*2,28*

Külkereskedelmünk szerkezetében a vizsgált 5 év alatt nem volt jelentős változás. Az export és az import munkaráfordítási és állóeszköz-tartalom mutatói a szerkezetváltozás következtében tehát lényegesen nem változhattak. Az exportban 5 év alatt kissé növekedett a kevesebb létszámot igénylő ipari termékek aránya szemben a mezőgazdasági termékek arányával.

A vegyipari termékek arányának az emelkedése az exportban azt jelenti, hogy az ipari termékeken belül is az állóeszköz-igényes termékek

súlya növekszik. A vegyipari termékek létszámráfordítási színvonala — a forgalmi adó torzító hatását leszámítva — körülbelül az ipari átlag körül van.

Az import szerkezetében nagyobb arányú az ipari termékek részesedésének az emelkedése a mezőgazdasági termékek rovására, mint az exportban. Az ipari termékeken belül a gépipari termékek aránya növekedett nagymértékben, és csökkenő tendenciát mutat az ipari alapanyagok aránya. Itt tehát a nagyobb munkaigényű és állóeszközigényű termékek aránya csökkent.

Egybevetve az import és az export szerkezetének a változását, megállapítható, hogy tovább tart az a folyamat, amit 1959-ről 1961-re tapasztaltunk. Ugyanis az importon belül csökken az állóeszköz-igényes termékek aránya, míg az exporton belül növekszik a nagyobb állóeszköz-ráfordítást igénylő termékek aránya.

Hasonlóképpen változatlan e tendencia a munkaráfordításokat illetően is. Az exporton belül növekszik a kevesebb munkaráfordítást, helyesebben a kevesebb munkaerőt igénylő termékek aránya. E tendencia azt takarja, hogy az exporton belül a viszonylag nagyobb termelékenységgel termelő ágazatok exportja nő. Az importon belül nő az ugyancsak viszonylag kevesebb munkaerőt igénylő (például gépipari) termékek aránya.

Az export és az import szerkezetében bekövetkezett változást a munkaráfordítás vonatkozásában jobban megítélhetjük a munka — munkabéreken keresztül elismert — bonyolultsági arányainak ismeretében. A különböző ágazatok termékein dolgozók átlagos évi bérének arányai 1961-ben: mezőgazdasági termékek 100, alapanyagok 150, gépipari termékek 142, vegyipari termékek 139, könnyűipari termékek 120, élelmiszeripari termékek 110.

Látható, hogy azoknak a termékeknek az előállításán dolgozók munkája a viszonylag bonyolultabb, amelyek aránya az exporton belül emelkedett, és a legkevésbé bonyolult a mezőgazdasági termékek előállításával foglalkozók munkája, amelynek aránya csökkent a külkereskedelmi forgalomban. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált évek alatt az export-import konverzióban fokozódott a munkaigényes termékek exportja.

★

A külkereskedelmi csere jellegének az elemzésére tett kísérletem célja az volt, hogy ezt a kérdést, amit eddig főleg csak elméleti szempontból vizsgáltak, a lehetőségeknek megfelelően empirikusan is bemutassam. A közölt, nagyon összevont mutatók alapján és azokból kiindulva, még további mélyreható vizsgálatot lehet és szükséges is végezni. Már az eddigiek is felhívják azonban a figyelmet arra, hogy időszakonként érdemes megvizsgálni, hogyan vesszük figyelembe a külkereskedelmi politikákban országunk erőforrásait, adottságait és kihasználjuk-e a nemzetközi kereskedelemben hazánk viszonylagos komparatív előnyeit.

WIESEL IVÁN:

Gondolatok a valutaárfolyamról szóló vitához

Több mint egy évtizede élénk vita folyik az értéktörvénynek a szocialista gazdaságban való érvényesüléséről, az értékkategóriák szerepéről. Az érték- és árvita egyik sarkalatos pontja a külföldi és a belföldi árak kapcsolata, a valutaárfolyam problémája.[1]

A szocializmus politikai gazdaságtanában hosszú időn át a valutaárfolyamot nem tekintették objektív értékkategóriának. Úgy vélték, hogy a szocialista gazdaságban a valutaárfolyam független a nemzetközi fizetési mérleg alakulásától, a belföldi és a nemzetközi árszínvonaltól, a belföldi vásárlóerő fejlődésétől, s a szocialista állam önhatalmúlag határozhatja meg a külföldi valuták hazai pénznemben kifejezett árát. Az árfolyammeghatározás alapjaként az egyes országok valutáinak — lényegében fiktív jellegű — aranytartalmát tekintették.[2] Ennek gyakorlati következménye az lett, hogy *a valutaárfolyamot megfosztották közgazdasági tartalmától,* így hiányzott az az orientációs eszköz (mérőszám), amelynek segítségével megbízható, egységes alapokon számítani lehetett volna a külkereskedelem gazdaságosságát, a beruházások nemzetközi gazdasági hatékonyságát, a nemzetközi gazdasági együttműködés és szakosítás hatásfokát, az importtermékek belföldi árát, a nemzetközi szolgáltatások árszínvonalát stb.[3]

A szocialista gazdaságban kialakított valutaárfolyamoknak az élet általi kritikája a gazdaságossági számításoknál alkalmazott különböző árfolyamvariánsokban, valamint a kialakult elszámolási árfolyamok sokaságában jut kifejezésre. A sokfajta valutaárfolyam a különböző területek összehasonlítását korlátozza, lehetővé teszi, hogy az egyes gazdasági döntésekre hivatott szervek a számukra szubjektíve kedvező árfolyam-alternatívát válasszák ki. Ez a gyakorlat rendkívül heterogén értékelési rendszer kialakulásához vezetett, ami a gazdaságossági döntések elbírálását korlátozta.

A szocialista közgazdászok között egyetértés van atekintetben, hogy a valutaárfolyam átfogó reformját meg kell valósítani és közgazdasági tartalmat kell adni a valutaárfolyamnak. A jelenlegi vita abban a kérdésben csúcsosodik ki, hogy milyen elvi alapokon és mely módszerrel kerüljön kimunkálásra a szocialista gazdaságban alkalmazott valutaárfolyam.

[1] Az érték- és árvita állásáról képet nyújt Esze Zsuzsa: Érték- és árvita című cikkében. Közgazdasági Szemle. 1965. 4. sz.

[2] A valutaárfolyam objektív jellegéről folyó polémiában teljes mértékben egyetértek Kövér Károllyal, aki „A valutaárfolyam néhány elméleti problémája a szocialista gazdaságban" című cikkében (Közgazdasági Szemle 1964. 7–8. sz.) bizonyította, hogy a valutaparitás a szocialista gazdaságban is objektív közgazdasági kategória, a külföldi valuta pedig áru.

[3] E kérdést részletesebben lásd Erős Gyula: Az árfolyam szerepe a szocialista gazdaságban, a szocialista árrendszerben című cikkében. Pénzügyi Szemle, 1965. 4. sz.

A valutaárfolyam meghatározásának elméleti alapkérdései

A valutaárfolyam-vita néhány kérdésének a tárgyalása előtt célszerű tisztázni, hogy mit kell valutaárfolyamnak tekinteni, s mint értékkategória milyen sajátosságokkal rendelkezik. Ennek kapcsán tisztázni kell: [1]

— Áru-e a külföldi valuta a szocialista gazdaságban?

— Mi határozza meg a valuta értékét?

— Milyen a külföldi valuta helyettesíthetősége?

A külföldi valuta a szocialista országban *feltétlen árunak tekinthető,* mert:

— feltételezi a különböző nemzeti pénzrendszerek cserekapcsolatát,

— feltételezi a különböző eredetű tulajdon cseréjét, függetlenül a társadalmi viszonyoktól (szocialista és tőkés),

— az áru- és szolgáltatási forgalom szféráin keresztül áramlik.

A szocializmusban a külföldi valuta áru jellege specifikus formában jelentkezik. A szocialista állam a deviza- és külkereskedelem állami monopóliuma útján központosítottan végzi a külföldi valuták megvételét, elosztását. A devizagazdálkodás keretei között szabályozza a devizaforgalom rendjét.

Az állami monopólium aktív szerepe a szocialista ország devizaforgalmában csak abban az esetben jut kifejezésre, ha az nem sérti az egyes alapvető gazdasági érdekeltségeket, tehát a felajánlott külföldi valutát reális áron vásárolja meg, illetve értékesíti. Amennyiben a szocialista állam a valutaárfolyamot a gazdasági realitásoktól eltérően szabályozza, akkor olyan erők kezdenek működni, amelyek az ország devizaegyensúlya ellen hatnak (a termelő nem törekszik exportdeviza-bevételre, az importnál nem mérlegeli annak devizális vetületét). Az állami monopólium korlátozó és gazdálkodó funkciói egymás mellett párhuzamosan jelentkeznek és az egyes oldalak az adott gazdasági és politikai helyzet függvényében kerülnek előtérbe. Nézetem szerint *a jelenlegi fejlődési szakaszban a gazdálkodó funkció kerül a középpontba.* Ebből következik, hogy a valuta árukénti mozgásában a devizagazdálkodásnak — elsősorban az állami és szövetkezeti vállalatok felé — nagyobb rugalmasságot kell biztosítania.

A külföldi valutának mint árunak meghatározott értéke van, amely az adott külföldi valuta megszerzése céljából eszközölt hazai ráfordítások színvonalában kvantifikálható. E pontig a jelenlegi árfolyamvitában részt vevők teljesen egyetértenek. A nézetek ott kezdenek eltérni, hogy a hazai ráfordításoknak melyik színvonala az, amelyik a külföldi valuta értékét kifejezi? A vita centrumában két alapvető álláspont van: az egyik szerint a valuta értékét a külföldi valuta előállításához szükséges *átlagos* hazai ráfordítás, a másik szerint a hazai *határráfordítás* alapján kell meghatározni.

A külföldi valutának meghatározott használati értéke is van, ami abban jelentkezik, hogy megszerzésükkel adott nemzetközi vásárlóerőre teszünk szert. A valuta használati értékének minőségi paramétereit az alábbiakban lehet meghatározni:

— *A valuta forgalomképessége.* E szempontból a konvertibilis valuták hasznossága a legnagyobb.[4]

[4] A konvertibilitás problémáiról átfogó ismeretet nyújt Sulyok Béla: Multilateralizmus és konvertibilitás a tőkés és szocialista viszonyok között című cikke. Pénzügyi Szemle. 1965. 7. sz.

— *A nemzetközi stabilitás,* amely az adott valutában jelentkező nemzetközi áruárak színvonalának változásával, valamint az adott valuta likviditásának alakulásával mérhető le.

— *A nemzetközi elterjedtség,* amely az adott valutában képzett tartalékok színvonalában és a valutában kötött nemzetközi hitel és egyéb tranzakciókban mérhető le.

A szocialista valutaárfolyammal szemben támasztott követelmények az alábbiak:

— helyesen orientáljon a gazdaságosságról,

— ösztönzőleg lépjen fel a nemzetközi munkamegosztásban rejlő komparatív előnyök kihasználására,

— hozzájáruljon a devizális egyensúly biztosításához,

— bizonyos mértékben lehetővé tegye a devizális tartalékok képződését.

A külföldi valuták esetén is az érték és a használati érték a maga bonyolultságában, összefonódva jelentkezik. A valutaárfolyam kialakításánál az érték és a használati érték komponenseit mint árfolyamtényezőket egyaránt számba kell venni. *A valutaárfolyam centruma a szocializmusban is az érték vagy annak módosult formája,* amelytől reális keretek között — az egyéb árfolyamtényezőket mérlegelve — az állam az egyes valuták árfolyamát eltérítheti.

A valutaárfolyam a külföldi pénz ára. Ilyen értelemben a szocialista valutaárfolyam irányított árfolyam. Az eltérítés azonban csak akkor felel meg a követelményeknek, ha nem túlzottan nagymérvű, rugalmas és a gazdasági árfolyamtényezőket tekinti elsődlegesnek.

Az árfolyamszintet erősen befolyásolja a helyettesíthetőség is. A szabad átváltás körülményeit feltételezve a valuták egymás közti helyettesíthetőségének nincsen korlátja, s így többé-kevésbé érvényesülhet a nemzetközi és belföldi árfolyamkiegyenlítődési folyamat, bár a devizagazdálkodási tényezők a kiegyenlítődést korlátozhatják.

Ha nincs szabad átváltás, akkor a helyettesíthetőség korlátozott, s a kiegyenlítődés is csak közvetett jellegű lehet. Az export-import korlátok miatt a magasabb forgalmi képességű valutákban relatív hiány keletkezhet, ezért — az adott korlátok megszűnéséig — e valutákra különbözeti hozadék (felár) képződhet. A felár nagysága a devizák kitermelési költségkülönbségeitől és attól függ, hogy milyen többletköltséggel lehet — különböző kereskedelmi módszerekkel — a helyettesíthetőséget megteremteni.

Feltehető a kérdés, hogy a nemzetközi munkamegosztásból származó komparatív előny érvényesülhet-e akkor is, ha a konvertibilis devizáknak ázsiójuk van. Az antiimporthoz képest e tevékenység még mindig jövedelmezőbb lehet. (Erről lásd Rácz Albert: Magyarország külkereskedelmének jellege a munkaráfordítás és az állóeszköz-tartalom figyelembevételével című e számban megjelent cikkét. — A szerk.)

A valutaárfolyam reális színvonalának meghatározási nehézségei

Az első nehézség a valuta megszerzésére fordított társadalmilag szükséges ráfordítások meghatározásánál merül fel. Még nem áll rendelkezésre olyan statisztika, amely megbízhatóan kifejezné a devizakitermelés ráfor-

dítási színvonalát. Olyan adataink sincsenek, amelyek az importfelhasználás révén nyerhető hazai munkamegtakarítás mértékét kifejeznék. Tehát ma még nem tudjuk pontosan az export-import egymással való konvertálásának hatásfokát.

Bonyolult az egyes valuták egymáshoz viszonyított helyettesíthetőségi arányainak megbízható feltárása még akkor is, ha a hasznosságra bizonyos nemzetközi vásárlóerő-számítások vannak.

Az árfolyamtényezők és a devizapolitikai eszközök elhatárolásának megoldhatatlansága megnehezíti feladatunkat. A devizapolitikai tényezők önállósága a gyakorlatban csak időleges, hiszen hatásuk nagymértékben érződik az árfolyamban is.[5]

Bonyolító tényező a társadalmi tiszta jövedelem színvonalának és realizálásának a meghatározása az exportnál, illetve az importnál, valamint a társadalmi tiszta jövedelem elvonási módszerének kialakítása.

E nehézségek ellenére olyan kompromisszumos megoldást kell találni, amely első közelítésre is a valutaárfolyamnak — mint a különböző országok egyenértékesei közti árviszony kifejezőjének — fokozottabb közgazdasági tartalmat biztosít. Tisztában kell lenni azzal, hogy ha az elkövetkezendő gazdasági irányítási rendszerben kialakítunk ilyen alapokon egy valutaárfolyamot, az egy-két év tapasztalatai után bizonyos korrekciókra szorul majd.

A valutaárfolyam meghatározása és az átlagelv-határelv problémája

Az árfolyamvita legkiélezettebb területe a valutaárfolyam meghatározásánál alkalmazott színvonal, hogy a valutaárfolyamot a népgazdaságilag szükséges *átlagos* ráfordítás vagy a *határráfordítás* alapján kell-e meghatározni.

A két alapvető felfogáson belül is számos lényegbevágó eltérés jelentkezik. Helytelen ezért minden leegyszerűsítési törekvés. Ez jellemző a *Külkereskedelem* című folyóiratban megjelent vitaismertetésre is, amely a különböző nézeteket *egy* ismérv alapján egy kalap alatt tárgyalja.[6]

Ismeretes[7] az álláspontom a limitelv alkalmazása mellett, amelyet különösen indokoltnak tartok a kitermelő iparágakban és az exportgazdaságossági számításoknál. A limitelv azonban nem tekinthető mechanikusan alkalmazható, minden sebre egyforma hasznossággal felírható gyógyírnak. Ennek felhasználása legalább is két irányban célszerű:

1. *Árképző tényezőként* olyan gazdasági szektorokban (pl. energiahordozók stb.), ahol — a természeti vagy egyéb tartósan ható korlátok miatt — a gazdasági nivelláció folyamata csak nagyon kismértékben valósulhat meg, tehát viszonylag állandó jellegű különbözeti hozadék jelentkezik.

2. *A gazdaságpolitikai ellenőrzés eszközeként mint mérce a gazdasági tevékenység szélsőséges tilalmi esetének meghatározására.* Ez akkor célszerű, ha a devizakitermelő ágazatok közötti kiegyenlítődés dinamikusan szemlélve folyamatos, s különbözeti hozadék tartósan nem keletkezik, hanem az fluktuál az egyes ágazatok között.

[5] Az árfolyam és az árszorzó közötti különbségekről lásd Erős Gyula idézett cikkét.
[6] Lásd: Külkereskedelem 1965. 9. sz. Vita a devizaárfolyamról c. szerkesztőségi cikk.
[7] Lásd például Wiesel Iván: Külkereskedelmünk néhány problémájáról c. cikk. Külkereskedelem, 1965. 3. sz.

De a külföldi valuta árfolyamának meghatározásánál milyen kiegyenlítődéssel lehet számolni? Kétségtelen, hogy ma a népgazdaság bizonyos exportnehézségekkel küzd elsősorban a termelési szerkezet, a minőség és a piaci rugalmasság hiányosságai következtében. Ez azt a látszatot kelti, mintha a külföldi valuta megszerzésénél a különbözeti hozadék keletkezése tartósan indokolt lenne, s nem jelentkezne kiegyenlítődési folyamat az átlagos ráfordítási arányok felé.

Ez a látszat megdől, ha abból indulunk ki, hogy a külkereskedelmi szerkezet azoknak az ágazatoknak a javára változhat, amelyekben az exportra termelő munka hatékonysága a nemzetközi termelékenységi színvonalhoz képest kedvező, s ha feltételezzük, hogy a hazai munka átlagos termelékenysége is ilyen irányban módosul. Következésképpen — helyesen alkalmazott gazdasági emelők esetén — a külföldi valuta megszerzésére eszközölt ráfordítások az átlag felé tendálnak, tehát érvényesül a kiegyenlítődés tendenciája. Nem lenne helyes, ha a jelenlegi viszonylagos „devizahiányunkat" a szocialista gazdaság örökérvényű sajátosságaként kezelnénk és szentesítenénk a fennálló export- és importkorlátokat.

Már régebben[8] kifejtettem, hogy a limitet a valutaárfolyam új rendszerének a kialakításánál is figyelembe kell venni. De itt a limit a megjelölt *második* funkciójában kerül előtérbe, nevezetesen a devizakitermelési feltételek megfigyelésénél, a deviza- és külkereskedelempolitikai eszközök kialakításánál. Ha az átlagszintet helyesen határozzuk meg, akkor — a *mai* kitermelési arányok, külkereskedelmi relációs és áruszerkezet mellett — az exportra való termelés legalább 50 százalékának jövedelmezőségét elismerjük. Így mindazok a termelők versenyképesek, amelyek — exportban és importban egyaránt — legalább az átlagos szintet el tudják érni. Az import esetén ez azt jelenti, hogy a hazai helyettesíthető termék *a kitermelési átlagos költségekkel* versenyezzék, *s ne élvezzen* a magas importárfolyam miatt *protekciót.* Koncepciómból következik, hogy az átlag és a limit közötti zónát deviza- és kereskedelempolitikai eszközökkel differenciáltan szabályozni kell.

Úgy vélem, hogy túlzottan kiélezett a vita a határ- és az átlagelv tekintetében. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban kialakuló árfolyam egyik követelménynek sem fog maradéktalanul megfelelni. Ennek irányított árfolyamnak kell lennie, amely az alkalmazott egyéb árfolyamtényezőktől függően — bizonyos mértékig eltér az elfogadott bázistól, s ennek következtében egy viszonylag önálló jellegű egyenértékarány alakul ki.

Megalapozatlannak tartom azt az aggodalmat, amelyet a „Külkereskedelem" idézett cikkében hangsúlyoz: „Miféle követelmény az, amely alól az érintettek fele eleve felmentést kap? Márpedig az átlagárfolyam mellett magától értetődik, hogy az export felét ártámogatásban kell részesíteni."

Ez az aggodalom csak akkor lenne indokolt, ha szabadon mozgó árfolyamot vennénk figyelembe, amely állandóan a változó átlaghoz igazodna. Az árfolyam meghatározásánál viszont nem mozgó, hanem a távlati népgazdasági tervek függvényében rögzített árfolyamokra gondolunk. Olyan árfolyamokra, amelyek csak akkor változnak meg, ha a ráfordítási színvonalak a kiinduló feltételektől már *számottevően* eltérnek, olyan mértékben, amely már a gazdasági tisztánlátást akadályozza. Ha a valutaárfo-

[8] Lásd: Külkereskedelem. 1965. 3. sz.

lyamot *a jelenlegi szerkezeti és termelékenységi viszonyok* átlagán határozzuk meg, akkor ez a jövőben — a feltételek javulásának függvényében — a külkereskedelmi forgalom egyre nagyobb volumenét érinti. Feltételezzük ugyanis, hogy az átlagelv előírása az átlagon belül eső tartalékok feltárására[9] ösztönöz. Ezek után „magától értetődik", hogy a *Külkereskedelem* folyóiraton kívül senki sem gondolt az ártámogatás 50 százalékban való konstans fenntartására.

Úgy vélem, hogy a limit szintjén meghatározott árfolyam feltételezhetően szintén kiváltana egy kiegyenlítődési mechanizmust a limit felé, nincsen okunk ugyanis arra, hogy itt eltekintsünk attól a gazdasági törvényszerűségtől, amely szerint a nivelláció mindig centrum felé tart. Ez esetben pedig a centrum a limit lenne.

A valutaárfolyam meghatározásánál arra is törekedni kell, hogy az összhangban legyen a hazai és a nemzetközi áralakulás rendjével. Úgy tudom, hogy a tervezett új ármechanizmus a mai ismereteink szerint nem a határráfordítási koncepció alapján, s nem a népgazdaság optimális tervét szolgáló program árnyékárainak megfelelően épül majd fel. A kiépülő árrendszer alapja, ha nem is következetesen, a hazai átlagos ráfordítási színvonal. A nemzetközi árak — a monopolista és állammonopolista árszabályozási gyakorlat ellenére is — inkább az átlagos nemzetközi feltételek, mint a határráfordítások felé tendálnak. Így bizonytalannak tűnik számomra, hogy a határárfolyam miként lehet összhangban az említett követelményekkel. Amennyiben ez nem valósul meg, akkor éppen az következik be — a több alapon nyugvó, egymással nem összehasonlítható értékelési rendszer —, amitől a mai gyakorlatban szenvedünk.

Simon György és Kondor György[10] — ellentétben Nagy Andrással és Balázsy Sándorral — világosan látják, hogy meghatározott népgazdasági modellekhez adott valutaárnyékár (valutaárfolyam) kapcsolódik, s ahány modell, annyi lehetséges valutaárnyékár létezik. E felfogás konzekvens. Más kérdés az, hogy az árnyékár-felfogás a valuta értékelésénél is szakít az árcentrummal, s így a külföldi valutáknak nincsen objektív értéke, csak helyettesítési aránya, azaz a külföldi valutának — a modelltől függően — csak képviseleti értéke van. De ez már általános értékelméleti probléma.

Félreértés lehet az átlagárfolyam képviselőinek álláspontja és a *Külkereskedelem* által nekik tulajdonított felfogás között: „... az átlagosnál rosszabb exportcikkeknél keletkező veszteségek fedezésére pedig differenciált ártámogatást (lépcsőzetes árfolyampótlékot) terveznek. Az ártámogatás fedezetéül az átlagosnál jobb exportőröktől ugyancsak lépcsőzetesen elvont árbevétel szolgálna." A magam részéről ezt sohasem állítottam és ilyen módszert nem is helyeselnék. Már az export „G" mutatóhoz kapcsolható anyagi ösztönzés vizsgálatánál is az volt a felfogásom, hogy az átlagosnál jobb feltételű exporttermelést a keletkező jövedelemben részesíteni kell. A dotációs rendszert függetleníteni kell e jövedelemtől és a költségvetés terhére — népgazdasági teherként — kell számításba venni. A dotációs rendszer — ennek megfelelően, mint kifejtettem — átme-

[9] Ezt az összefüggést felveti Nagy András „A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés", valamint „A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma" című cikkeiben is. Közgazdasági Szemle. 1965. 1–2. sz.

[10] Lásd: Simon György–Kondor György: Gazdasági hatékonyság – árnyékárak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1965. Budapest.

neti jellegű és differenciált. *A dotáció összege semmiképpen nem lenne az árfolyam kialakításának tényezője.*

Balázsy Sándor Erős Gyulával vitatkozva a következőket írja: „Ám az egységes árfolyam eszméje kibékíthetetlen ellentmondásban van a differenciált, termékenként változó mértékű export-ártámogatások és importvámok rendszerével, amely pedig szükségszerű következménye, elkerülhetetlen velejárója az átlagárfolyamnak."[11]

Az egységes — vagyis az importra és az exportra azonos — árfolyam mindkét felfogás mellett reális követelmény. Nem látom be, hogy miért jelentkezne kibékíthetetlen ellentmondás a valutaárfolyam és a különböző — nem túlzottan nagy szélességben jelentkező — deviza- és kereskedelmi eszközök alkalmazása között. Ha jól koordinált a munkamegosztás és az együttműködés, akkor ezek nem játszanak bele az árfolyam-mechanizmusba és szinkronban marad az átlagelv és az egységes árfolyam elve.

Meg kell jegyezni, hogy Balázsy sem tudja megszüntetni az általa csúfnak tartott differenciált árkiegyenlítéseket és vámokat (Sic!), hiszen nem az utolsó legrosszabb exportot javasolja árfolyamképző szintnek, hanem az exportvolumen utolsó tizede vagy huszada alapján kívánja a határárfolyamot kialakítani, tehát számára is fennmarad az exportnak egy sávja, amely — állításával szemben — nem ritka, hanem állandó jellegű, s amit támogatni kell. Ezt hogyan teszi?

A határárfolyam alkalmazása — nem határráfordítások alapján kialakított belföldi ár- és bérrendszer mellett — olyan ellentmondásokat teremthet, amelyek az általános árszintet megemelik. A termelői árszint megemelkedése, amennyiben áthat a fogyasztási árak színvonalára, inflációt idézhet elő. E tekintetben nem nyugtat meg Balázsy Sándor érvelése sem: „Inflációs folyamatot az indíthat meg, ha a társadalmi összfogyasztás és annak fedezetéül szolgáló források egyensúlya megbomlik. Ha ezt elkerüljük — amire a szocialista állam rendelkezésére álló eszközök minden lehetőséget megadnak —, pusztán az árstruktúra reformja nem idézhet elő inflációt." Tapasztalataink vannak arra, hogy a jelenlegi árrendszerben is áthat a termelői árváltozás a fogyasztói árakra. Nézetem szerint e veszély még nagyobb egy olyan ármechanizmus keretei között, ahol a piaci effektusok fokozottabb szerepet játszanak. Nagyon bizonytalan az is — ha a gyakorlat eddigi tapasztalatait nézzük —, hogy az árstruktúra átalakítása nem nyitja-e meg az árszintnövekedés zsilipjeit. Az árak gyűrűződő kapcsolatában az árszerkezet magas import- és exportár melletti átalakítása nem teszi lehetővé az árak színvonalának, növelésének megakadályozását. E tény felvetése még önmagában nem jelentené a határelv elvetését, de kérdés, hogy ez kockáztatható-e egy eddig még részleteiben nem ismert ármechanizmus beindításánál.

A valutaárfolyam meghatározására ajánlott módszer

A valutaárfolyam meghatározásának említett nehézségei azonban nem jelenthetik azt, hogy lemondhatnánk a reálisabb valutaárfolyam kialakításáról, vagy halaszthatnánk azt. A gazdasági élet követelményeihez jobban igazodó valutaárfolyam közelítésére ma már a gazdaságstatisztikai mód-

[11] Balázsy Sándor: A devizaárfolyam vitához című cikk. Pénzügyi Szemle. 1965. 8–9. sz.

szerek és az ármodellek segítségével viszonylag kedvező lehetőség kínálkozik.

A valutaárfolyam szintjének kijelölésénél az alábbi technikai kérdések várnak megoldásra:

— milyen széles reprezentáció alapján kerüljön kimunkálásra a valutaárfolyam. Eldöntésre vár, hogy csak az exportforgalom ráfordításai alapján vagy az áruforgalmon kívüli elszámolásoknál jelentkező ráfordításokat is figyelembe vegyük-e. Véleményem szerint első lépésként csak az áruforgalmat mérlegeljük, mert az áruforgalmon kívüli elszámolások a vásárlóerő-számítások bonyolult problémáját vetik fel;

— miként kell a valuták egymás közti hasznosságát helyesen mérlegelni, vagyis az ázsiókat és a diszázsiókat pontosan meghatározni. E vonatkozásban nézetem szerint csak az árszintszámításokra támaszkodhatunk;

— hogyan kell értékelni az input-output számításoknál jelentkező hibalehetőségeket. Nézetem szerint a számításokat a jövőben úgy kell kialakítani, hogy bizonyos mértékben érzékeltethető legyen az exportra való termelés sajátos ráfordítási színvonala, ha lehet relációnként külön-külön;

— miként lehet az áruszerkezet változásával jelentkező ráfordítási arányokat számítani és a valutaárfolyam szempontjából mérlegelni;

— el kell dönteni, hogy a mai fogyasztási és bérszínvonal megváltozik-e az új gazdasági mechanizmusban és a változás miként hat az árfolyam szintjére;

— végül, hogyan vessük össze a ráfordítások különböző relációból származó importtartalmát, illetve hogyan nettósítsuk azt.

A valutaárfolyam gyakorlati megállapításakor meg kell határoznunk azt, hogy melyik valutát tekintjük számításaink bázisának. A magyar külkereskedelem relációs szerkezete azt indokolja, hogy a bázisvaluta a *rubel* legyen. A bázisvaluta megszerzésére eszközölt ráfordításokból kell majd az egyes valuták relatív használati értéke alapján differenciált árfolyamokat képezni. E relatív használati érték szorosan összefügg azzal, hogy az egyes valuták relációjában az import milyen mértékű gazdasági előnyt biztosít. Képletben kifejezve:

$$\text{valutaárfolyam} = \frac{\text{a bázisvaluta kitermeléséhez szükséges átlagos társadalmi ráfordítás} + \text{a népgazdaság előírt növekedéséhez szükséges akkumuláció}}{\text{a bázisvalutában jelentkező nettó devizabevétel} \times \text{a relatív használati érték koefficiense}}$$

E képletben a legbonyolultabb a relatív használati érték koefficiensének a meghatározása. Szimplifikáló az az álláspont, amely csak a nemzetközi vásárlóerő-arányok alapján kívánja[12] ezt elvégezni, de félrevezető az is, amely csak a kitermelési feltételek[13] alapján gondolja ezt kifejezni. Az egyes valuták relatív használati értékének meghatározásához szükséges elemek rendszerbe foglalása külön tanulmányt igényel.

[12] Dr. Bakonyi Béla: A külkereskedelmi devizaárfolyamról. Pénzügyi Szemle. 1965. 1. sz.

[13] Ujhelyi Gyula: Az ipari termelői árak és a külkereskedelmi árképzés. Közgazdasági Szemle, 1964. 2. sz.

A valutaárfolyam és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok

A téma tárgyalásánál eddig abból az egyszerűsítő feltételezésből indultam ki, mintha a valutaárfolyamot minden állam teljesen szuverén módon határozhatná meg. Ez a valóságban nem így van, mert az országok a nemzetközi kapcsolatok területén különböző devizapolitikai és kereskedelmi politikai függések rendszerében élnek. E függések különösen erőteljesek a valutaárfolyam területén, ahol az export- és import-elhatározásokat befolyásolja a valutaárfolyam szintje, az érvényesített ázsió és diszázsió. Különösen jelentős e kölcsönös kapcsolat a szocialista országokra, amelyeknél a nemzetközi pénzügyek területén is számottevő együttműködést kívánunk megvalósítani.

Ez előírja számunkra, hogy tartózkodjunk minden olyan árfolyam kialakításától, amely valamely ország felé a diszkriminációt, vagy annak látszatát rejti magában. Ez véleményem szerint a kitermelési elven nyugvó Rb/$ arány szempontjából is megfontolásra váró szempont és nem „tekintélyérdek".

A szocialista országoknak koordinálni kellene árfolyam-meghatározási kutatásaikat és a valutaárfolyam szintjét egységes elvek és módszerek alapján kellene kidolgozniuk. Ez lehetővé tenné annak kiküszöbölését, hogy — bizonyos arbitrázs lehetőségekre alkalmat adó — keresztárfolyamok jöjjenek létre, biztosítaná a valutaárfolyamok széles körű felhasználását a gazdasági összehasonlításoknál és a szakosítási elhatározások gazdaságosságának meghatározásánál.

Válaszra vár még az a kérdés is, hogy a rubel mai formájában alkalmas-e arra, hogy tartalmilag is a szocialista országok bázisvalutája legyen? Kétségtelen: a Szovjetunió növekvő gazdasági potenciálja, fokozódó világgazdasági jelentősége alapot teremt arra, hogy a rubel fokozatosan a szocialista világgazdasági rendszer világpénzévé fejlődjön. E fejlődésben fontos állomásnak tekinthetjük a sokoldalú elszámolásokban kialakult transzferábilis rubel létrejöttét és funkcionálását, valamint azokat a fejtegetéseket, amelyek ma már széles körben felvetik a rubel konvertibilitásának kérdését. A szocialista nemzetközi pénzügyi mechanizmus ma még nem elég fejlett ahhoz, hogy a rubellel mint bázisvalutával szemben a teljes helyettesíthetőség követelményét támaszthatnánk, de úgy tűnik, hogy a szocialista árukapcsolatok ebben az irányban fognak fejlődni.

★

A valutaárfolyam elméleti és módszertani problémáinak eldöntése — annak ellenére, hogy az rendkívül összetett és bonyolult kérdés — gyors megoldást vár. A valutaárfolyamra vonatkozó döntés nélkül ugyanis nem lehet előrejutni az ármechanizmus problémakörében, a külkereskedelem és a termelés közötti érdekeltségi kapcsolatok kialakításában, a beruházások nemzetközi gazdaságosságának meghatározásában. Tisztában kell azzal is lennünk, hogy a valutaárfolyam kialakítására vonatkozó elhatározásunk mindenkor számos hipotetikus elemet is tartalmaz, amelynek igazolását vagy helytelenségét csak a gyakorlat kritikája tudja eldönteni. Ez bizonyos kockázatot jelent, de az előrehaladáshoz ezeket az esetleges nehézségeket is vállalnunk kell.

BALASSA ÁKOS:

A távlati tervezés problémáinak vitájához

Csapó Lászlónak a Közgazdasági Szemle 1965. novemberi számában megjelent vitacikke igen nagy feladatokat tűzött maga elé. A cikk gondolatait általában nagyon érdekesnek tartom. Messzemenően egyet lehet érteni a szerzővel abban, hogy a magyar népgazdaság távlati tervének kialakításakor figyelembe kell venni a magyar gazdaság nyitott jellegéből adódó következményeket, hogy a távlati tervezésben biztosítani kell a gazdasági és politikai tervezés összhangját, hogy a magyar népgazdaság távlati tervének kidolgozásához tanulmányozni kell a világgazdaság fejlődésének várható fő irányait és a világgazdaság különféle szektoraival való kapcsolatainak fejlesztési lehetőségeit. Az említett kérdések egyikét-másikát azonban a szerző csak felületesen érinti. A cikk néhány megállapítása nincs megfelelően alátámasztva, bizonyítva, és mélyebb vizsgálat után nem állja meg a helyét. Különösen vonatkozik ez a népgazdaság fejlesztésének a szerző által kialakított alapelveire.

Az alábbiakban Csapó László cikkének csak néhány olyan gondolatát kívánom érinteni, amelyet a leginkább vitathatónak tartok.

A nyitott gazdaság fogalma

Csapó László cikkének kiinduló pontja az a megállapítás, hogy a magyar gazdaság nyitott jellegű. Ezt a tényt azonban tudomásom szerint egyetlen közgazdász soha, sehol nem vitatta. Hogy e kérdésben mégis vitatkozni kell, ennek oka egyrészt a nyitott gazdaság Csapó László által adott definíciója, másrészt a nyitott és a zárt gazdaság ebből következő merev szembeállítása a szerző részéről.

Csapó László a nyitott gazdaságot a következőképpen határozza meg: „*Nyitott gazdaságon* olyan gazdaságot értünk, amelyben nem lehetséges sem a meglevő, sem a várhatóan belépő kapacitások kihasználása és a munkaerő teljes foglalkoztatottsága a hazai erőforrásokra és a belső piac növekedésére alapozva, a természeti erőforrások aktuális és potenciális szűkössége (energiahordozók, természetes nyersanyagok, ásványok stb. szűkössége) miatt." (1368. l.)

Ez a meghatározás szerintem homályos és egyoldalú. Nem derül ki belőle, mit kell érteni „várhatóan belépő kapacitások" alatt: a folyamatban levő beruházások üzembehelyezése következtében létrejövő vagy valamilyen szerv által tervezett kapacitásokat. A meghatározásból az következne, hogy helytelenül elhatározott beruházások nyitottá tehetnek egy egyébként „zárt" gazdaságot. Így a nyitott gazdaság fogalma objektív kategóriából szubjektív kategóriává változik.

A szerző homályban hagyja azt a kérdést is, hogy mit kell érteni a „természeti erőforrások . . . szűkösségén": az összes erőforrás (talán értékben számítva?) vagy akár egyetlen nyersanyag lelőhelyének hiányát? Az előbbi esetben egy gazdaságot akkor is zártnak lehetne minősíteni, ha egyébként jelentős nyersanyagexportja és -importja van. Az utóbbi esetben viszont kétségtelenné válik,

hogy a világon egyetlen olyan ország sincs — talán a Szovjetuniót kivéve —, amely elegendő mennyiségben rendelkezne valamennyi nyersanyagforrással és saját termelésből származó mezőgazdasági termékekkel.

Az idézett meghatározás egyoldalú is: a kapacitások és a munkaerő kihasználásának lehetőségét állítja szembe a természeti erőforrások nagyságával és — elég homályosan — a belső piac nagyságával. Valójában a gazdaság nyílt jellege nem attól függ, hogy a kapacitások összhangban vannak-e a hazai természeti erőforrásokkal és a belső piac nagyságával. Van olyan gazdaság, amelyben a termelőkapacitások összhangban vannak ugyan a hazai természeti erőforrásokkal (a gazdaságban csak hazai eredetű nyersanyagot dolgoznak fel), ezzel foglalkoztatják a munkaerőt és kielégítik a belső piac nyersanyag-keresletét, viszont a késztermékszükségletek egy részét hazai nyersanyagok vagy mezőgazdasági termékek kivitele ellenében importból fedezik. Ez jellemző sok fejlődő országra. Egy ilyen gazdaság ugyan Csapó László meghatározása szerint „zárt" gazdaságnak minősülne, pedig kétségtelenül nyitott jellegű.

Véleményem szerint Csapó László meghatározásának az az alapvető fogyatékossága, hogy a természeti erőforrások szűkösségét tartja a gazdaság nyitott jellegét előidéző alapvető oknak. A meghatározásban teljesen figyelmen kívül maradt az a kérdés, hogy a belső piac szükségleteit maradéktalanul ki lehet-e elégíteni hazai termelésből, és hogy e szükségletek kielégítése gazdaságos módon és korszerű termékekkel történik-e vagy sem. Csapó László a „nyitott gazdaság" ismérveinek meghatározásakor tehát csak az arányosság tényezőjét vette figyelembe — azt sem pontosan és teljesen —, de mellőzte a gazdaságosság tényezőjét. Adott szempontból a gazdaságosság tényezőjén azt értem, hogy van-e lehetőség csupán a belső szükségletek alapján arra, hogy a gazdaság számára szükséges valamennyi termék termelésében gazdaságos és korszerű termelési eljárásokat és ennek megfelelő berendezéseket alkalmazzanak, valamint, hogy a gazdaság belső műszaki fejlesztési lehetőségei képesek-e korszerű, gazdaságosan felhasználható termékeket biztosítani. Nem kell külön bizonyítani, hogy a termelőerők mai fejlődési szakaszában a termelés korszerűségével és gazdaságosságával kapcsolatos követelmények fokozatosan a gazdaság nyitott jellegének egyre fontosabb objektív tényezőivé válnak.

A fentiekből következik, hogy a nyitott gazdaság Csapó László által adott meghatározása és különösen a nyitott és a zárt gazdaság ebből fakadó szembeállítása nem fogadható el. A termelőerők fejlesztésének mostani szakaszában a szükségletek erősen differenciálódtak, a legkülönbözőbb nyersanyagok és mezőgazdasági termékek felhasználására van szükség, amelyek mindegyikét a szükségleteknek megfelelő mennyiségben és választékban egy-egy országon belül szinte lehetetlen gazdaságosan megtermelni; a műszaki fejlődés olyan színvonalat ért el, hogy főleg a feldolgozó iparban (de a kitermelő iparban és a mezőgazdaságban is) a korszerű technika kifejlesztése és alkalmazása csak meghatározott termelési volumen és szellemi fejlesztési erők megléte esetén lehetséges. Ilyen körülmények között jóformán egyetlen ország gazdasága sem lehet „zárt". Legfeljebb csak arról lehet szó, hogy egyik ország gazdasága nagyobb vagy kisebb mértékben nyitott, mint a másiké. A gazdaság nyitott vagy zárt jellegének okait (tényezőit), a következőkben lehet összefoglalni:

— a különféle nyersanyagok lelőhelyeinek megléte és gazdaságos kitermelésük lehetőségei, feltételei;

— a különféle mezőgazdasági nyersanyagok és élelmiszerek gazdaságos termesztéséhez szükséges természeti adottságok megléte;

— a hazai szükségletek nagysága (amelyet döntően az ország nagysága és gazdasági fejlettségének színvonala határoz meg) és ebből adódóan a csak belföldi felhasználásra való gazdaságos termelés lehetőségei;

— a szellemi fejlesztési potenciál nagysága, és ebből adódóan a csak belföldi kutatás és fejlesztés alapján történő korszerű gyártás lehetőségei.

Attól függően, hogy a fenti tényezők mindegyike külön-külön és együtt

milyen mértékben van meg egy-egy ország gazdaságában, az adott ország gazdasága objektíven kisebb vagy nagyobb mértékben nyitott. Ami hazánkat illeti, az említett tényezők erősen a gazdaság nyitottságának irányában hatnak, s a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódásunkat teszik szükségessé. Ebből következik, hogy a magyar gazdaság sajátossága nem általában nyitott jellege, hanem az, hogy a magyar gazdaság az említett tényezők objektív helyzete alapján *különösen nagymértékben* nyitott.

A gazdaság jellegének és a gazdasági fejlődés problémáinak elemzésekor nem elég azt vizsgálni, hogy az adott ország gazdasága milyen mértékben van ráutalva a nemzetközi munkamegosztásra. Emellett nagyon fontos, hogy az adott ország gazdasági mechanizmusa milyen mértékben nyitja meg az ország belső piacát más országok árui számára, azaz, hogy mennyire nyílt jellegű az ország *belső piaca.* (Ezzel a kérdéssel itt nem kívánok részletesebben foglalkozni, csak utalok a Közgazdasági Szemle 1965. novemberi számában megjelent cikkem erre vonatkozó megállapításaira.)

A Szovjetunióval való gazdasági kapcsolataink fejlődési lehetőségeinek megítélése

Egyetértek Csapó Lászlónak azzal a megállapításával, hogy „történelmi, gazdasági, politikai stb. okok miatt — legfőbb *természetes* gazdasági partnerünk a Szovjetunió, és hosszú távon is az marad." (1371. l.) Egyetértek azzal is, hogy helytelen abból kiindulni, hogy a szovjet piac számunkra hosszú távra is mintegy automatikusan biztosítva van. De úgy vélem, Csapó László — a nyitott és a zárt gazdaság nem egészen pontos értelmezéséből kiindulva — nem jól ítéli meg a Szovjetunióval való gazdasági együttműködésünk objektív lehetőségeit. Csapó László abból indul ki, hogy „a szovjet gazdaságban a feldolgozó ipar valamennyi ága (beleértve azokat is, amelyek nálunk ma a szovjet piacokon exportképesek) rendkívül gyors ütemben fog fejlődni. Ugyanis zárt gazdaságban, amilyen a szovjet gazdaság, az arányos fejlesztés megköveteli valamennyi iparág egyidejű fejlesztését". (1371. l.)

E problémával kapcsolatban ütközünk először abba, hogy Csapó László nem teszi világossá, mit ért iparágon. Ha az „iparág" fogalmát szélesen értelmezzük (pl. gépipar vagy annak egyik ága, mondjuk autóipar, szerszámgépipar, műszeripar stb.), akkor kétségtelen, hogy minden iparág a Szovjetunióban — ha nem is rendkívüli, de — gyors ütemben fog fejlődni. Ez azonban eddig is így volt, mégsem akadályozta gazdasági kapcsolataink fejlődését. Lehetetlen, hogy a Szovjetunióban egy ilyen szélesen értelmezett „iparág" ne fejlődjék és ennek valamennyi termékét kizárólag egy másik ország szállítsa. Hazánk eddig is bizonyos iparágak — nem valamennyi, hanem meghatározott — termékcsoportjait, illetőleg fontosabb termékeit szállította a Szovjetuniónak. Ha azonban egy ilyen termékcsoportot — a fogalmat szűken értelmezve — „iparágnak" nevezünk, akkor erre vonatkozóan korántsem helytálló az idézett állítás és a belőle levont következtetés.

Teljesen helytelen az a felfogás, amely a természeti erőforrásokat adottságnak tekinti, a kialakult gazdasági kapcsolatokat azonban nem. A kialakult gazdasági kapcsolatok természetesen változékonyabbak, mint a természeti erőforrások, de a szocialista országok között nem megszűnésük vagy viszonylagos csökkenésük, hanem továbbfejlődésük várható. A Szovjetunió és Magyarország közötti gazdasági kapcsolatok és az ezek keretében megvalósuló kölcsönös szállítások nemcsak a magyar népgazdaságnak fontos alkotóelemei (ezt Csapó László sem tagadja), hanem a szovjet népgazdaság fejlődésének is szerves részei. A szovjet gazdaság tervgazdaság, és fejlődését a többi szocialista országgal fennálló gazdasági kapcsolatok megerősítésének és további fejlesztésének figyelembevételével tervezik.

Nem arról van tehát szó, hogy a fejlődés objektív törvényszerűsége a szov-

jet piac szűkülése számunkra (ahogy Csapó László idézett megállapításából következne), hanem arról, hogy a szovjet piac mind a beszerzés, mind az értékesítés lehetőségeit tekintve potenciálisan bővülő. E potenciális lehetőségek kihasználásához azonban biztosítani kell, hogy a szovjet piacokon értékesítésre szánt termékek a Szovjetunió szükségleteit mind választékuk, mind korszerűségük szempontjából maradéktalanul kielégítsék Ez szükségessé teszi egyrészt a műszaki fejlesztés meggyorsítását, másrészt azt, hogy a közép és hosszú lejáratú tervek egyeztetésének módszere mellett fokozott figyelmet fordítsunk megfelelő fejlett kereskedelmi módszerek alkalmazására a szovjet piacokon.

A „beépített stabilizátorok"

Véleményem szerint a magyar népgazdaság fejlesztési elveiről és az úgynevezett „beépített stabilizátorokról" szóló rész Csapó László tanulmányának a legkevésbé megalapozott része.

Tulajdonképpen tisztázatlan a „beépített stabilizátor" Csapó László alkotta kategóriájának fogalma is. A szerző nem határozza meg világosan, mit jelentenek a „beépített stabilizátorok", milyen követelményeket kell kielégíteniök, így nem is lehet megállapítani, hogy az általa javasolt fejlesztési elvek valóban betölthetik-e a „beépített stabilizátorok" szerepét. Csak arra van lehetőség, hogy a fejlesztési elveket önmagukban — a Csapó által kifejtett formában — vizsgáljuk.

1. A vezető iparágakra koncentrált fejlesztés kérdése

Általában aligha vitatható, hogy az erőforrások ésszerűen koncentrált felhasználása növeli a fejlesztés hatékonyságát. Ez a tétel egyaránt vonatkozik a beruházások és a kutató-fejlesztő tevékenység hatékonyságára. Nem lenne szükséges e kérdésről vitatkozni, ha a koncentrált fejlesztéssel kapcsolatban a következő alapvető kérdésekben egyetértés volna:

— Mit kell érteni koncentrált fejlesztés alatt?

— Mire kell irányulnia a koncentrálásnak?

— Melyek a koncentrált fejlesztés megvalósításának objektív, szükséges feltételei?

A közgazdasági irodalomban a népgazdaság fejlesztésének ezekkel az alapvető kérdéseivel kapcsolatban a vélemények elég sokrétűek, és sajnos gyakran találkozunk felületes, végig nem gondolt elképzelésekkel és javaslatokkal.

Néhányan — köztük Csapó László is — koncentrált fejlesztésen minél kevesebb számú termék gyártásának fejlesztését értik, és úgy vélik, „minél jobban koncentrálunk, annál jobb", azaz a maximális koncentráció célszerűségét vallják. Az ipari fejlődés más országokban megnyilvánuló gyakorlata nem igazolja ennek az álláspontnak a helyességét. A magam részéről úgy vélem, hogy optimálisan koncentrált fejlesztésre kell törekedni, olyanra, amely adott országban, adott körülmények között a fejlesztés legmagasabb hatékonyságát biztosítja, a fejlesztés eszközlekötési idejét is figyelembe véve. Az ilyen fejlesztésnek lehetővé kell tennie a korszerű technika és technológia gazdaságos alkalmazását, ami feltételezi a termelésnek adott időpontban és körülmények között optimális volumenét. Az optimális volumen meghatározásánál természetesen figyelembe kell venni a nyersanyag-ellátási és késztermék-értékesítési költségeknek, valamint a tervezett objektum megvalósítási idejének hatását is. Ha a termelési volumen nagyobb az optimálisnál, ennek — különösen egy gyártó objektum keretében — gyakran több a negatív, mint a pozitív következménye.

Csapó László szerint néhány „vezető iparágra" kell koncentrálni. Igaz, nem fejti ki, hogy mit ért iparágon. Ennek hiányában az olvasó kénytelen fel-

tételezni, hogy a szerző az iparág általánosan elfogadott fogalmát használja.

Nem kétséges, hogy a koncentrált fejlesztés szempontjából az iparág fogalmának megvan a maga jelentősége. A különféle iparágak termékei iránti szükségletek nem egyforma ütemben növekednek. Ez megkívánja az iparágak különböző ütemű fejlesztését. Emellett — különösen a kisebb országok esetében — az exporttevékenység koncentrálása is célszerű lehet, és ez szintén az iparágak fejlődési ütemének differenciálása irányában hat. Ez azonban nem jelenti (vagy csak egészen különleges esetekben jelentheti) bizonyos iparágak teljes elsorvadását. Aligha található olyan fejlett ipari ország, amelyben nincs meg a feldolgozó ipar valamennyi ágazata. A fejlesztés koncentrációja ezért egyes iparágakra vonatkoztatva csak azt jelentheti, hogy a különféle iparágak termelésének növekedési üteme eltérő, az export jelentős mértékben egy-egy iparág termékeire koncentrálódik. Az exportra is fejlesztett iparágakban a gyártott termékcsoportok és termékek köre és mennyisége növekszik, más iparágakban pedig a fejlesztés kisebb számú termékcsoportra összpontosul. Ezek a folyamatok különösen a feldolgozó iparban, ezen belül is főleg a gépiparban és vegyiparban növelik a fejlesztés hatékonyságát.

Mások — érdekes módon Csapó László hozzájuk is csatlakozik — a koncentrációt egy-egy termékre vagy típusra vonatkoztatják, és a termelőknek olyan irányú törekvéseit is koncentrációnak nevezik, hogy egy-egy termékcsoporton belül csak néhány terméket vagy típust állítsanak elő. Ennek az elméletnek a hívei a dekoncentráció jelének tekintik, ha a gyártott termékek, illetve típusok száma nő, azaz ha a választék bővül. Valójában az egyes termékekre vagy típusokra vonatkozó „koncentráció", a választék termékcsoporton belüli szűkítése az erőforrások szétforgácsolódását okozza. Az ilyen választékszűkítés csökkenti a kutató-fejlesztő tevékenység, a beruházások, valamint a féltermékgyártás hatékonyságát.

A fejlesztés koncentrációjának véleményem szerint *a termékek (alkatrészek, részegységek, féltermékek, késztermékek, technológiai sorok, komplett technológiai berendezések) konstrukció, gyártástechnológia és felhasználási terület szempontjából egynemű csoportjaira kell vonatkoznia.* Az ilyen egynemű csoportokon belül a koncentrált fejlesztést megvalósító termelőknek — esetleg más termelőkkel együttműködve — a felhasználás sokrétű igényeit kielégítő teljes választékot kell előállítaniok. Ez biztosítja az azonos vagy hasonló kutató-fejlesztő tevékenységet igénylő valamennyi termék előállítása révén a kutató-fejlesztő tevékenység legkedvezőbb hatásfokát, az azonos vagy hasonló gyártástechnológia alkalmazásával előállítható valamennyi termék gyártása révén az optimális volumenű termelési kapacitások megközelítését, valamint az azonos felhasználási terület szükségleteinek komplex tanulmányozása, a komplex felhasználási technológia kutatása és fejlesztése révén a műszaki fejlesztés gyors ütemét a felhasználó ágazatban.

A termékek egynemű csoportjaira vonatkozó koncentrált fejlesztés így nem általában a választék szűkítését vagy egyes iparágak megszüntetését jelenti, hanem azt, hogy:

— csökken a gyártott egynemű termékcsoportok köre, bizonyos termékcsoportok előállítása megszűnik (importáljuk őket), másoké viszont exportra is nagymértékben növekszik:

— a fejlesztett termékcsoportokon belül a felhasználás szükségletei szerint nő a gyártott termékek, típusok, típusméretek száma és ezáltal bővül a választék;

— a különféle iparágak fejlődési üteme a termékcsoportonként megvalósított koncentráció hatására differenciálódik.

A fejlesztés koncentrációjának ez a módja mind a hatékonyság, mind a megvalósítás reális lehetőségei szempontjából a legcélszerűbb.

A koncentrált fejlesztés megvalósításának különböző belső és külső feltételei vannak. Különösen akkor, ha a koncentrált fejlesztés együtt jár a nem

fejlesztett termékcsoportok előállításának megszüntetésével. Ezekre az előfeltételekre vonatkozó véleményemet már kifejtettem, így erre itt csak utalok.*

A koncentrált fejlesztésnek minden esetben alapvető feltétele, hogy a fejlesztés eredményeképpen létrejövő kapacitásokon előállítható termékek gazdaságosan értékesíthetők legyenek. Az ipar által előállított nemzeti jövedelemnek lényegében „néhány iparág viszonylag kevésszámú termékére" való „koncentrálása" e termékek termelésének olyan volumenét tenné szükségessé, amelyet a hazai és külföldi piacokon nem lehetne értékesíteni. A koncentráció bármilyen magas foka sem képes a termékek korszerűségét és árát illetően olyan előnyöket biztosítani számunkra a világpiacon, hogy más termelők számára a termelés eleve gazdaságtalanná váljék. Ilyen körülmények között még ha e „kevésszámú termék" értékesítése valamely időpontban lehetségessé is válna, az értékesítés stabilizálására nem lehetne számítani. A piac legkisebb változása pedig erősen befolyásolná a népgazdaság egyensúlyi helyzetét. Az ilyen túlzott „koncentráció" nem „beépített stabilizátorként", hanem inkább „beépített labilizátorként" hatna.

Ez azt jelenti, hogy nem „néhány iparág viszonylag kevés számú termékére" való koncentrálásra, hanem a koncentrálás hatékony, a nemzetközi munkamegosztás reális lehetőségein és követelményein alapuló módjára van szükség.

2. A legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés kérdése

Csapó László szerint „A relatív tőkehiány körülményei között a vezető iparágakra koncentrált fejlesztés *néhány iparágban megteremti a legfejlettebb technika alapján történő fejlesztés lehetőségét.* Az a körülmény pedig, hogy hosszú távon a növekedés jórészt az ipar exportképességének növekedésétől függ, *szükségessé is teszi a legfejlettebb technika alkalmazását.*" (1375. l.) Ebből következik, hogy a szerző szerint a legfejlettebb technika alapján való fejlesztés lehetséges is és szükséges is. Ezzel a megállapítással aligha kellene vitába szállni, ha Csapó László nem *kizárólag* a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztést tartaná lehetségesnek és szükségesnek. A dolog ilyen értelmezése azonban véleményem szerint súlyos hiba.

A relatív tőkehiány körülményei között nincs lehetőség arra, hogy minden fejlesztés a legfejlettebb technikán alapuljon. A legfejlettebb technika alkalmazása esetén (más technológiai eljárások alkalmazásához viszonyítva) az egyszeri eszközráfordítások általában nagyobbak, a megtakarítások viszont a folyó költségekben jelentkeznek. A relatív tőkehiány pedig objektíve éppen a kisebb egyszeri beruházásokra ösztönöz, még esetleges magasabb folyóköltségek mellett is. Közismert az is, hogy korlátozottak a legfejlettebb technológiát képviselő termelőeszközök beszerzési lehetőségei. A lehetőségek oldaláról ezért semmiesetre sem lehet a legfejlettebb technika kizárólagos alkalmazását indokolni.

Nem indokolható a legfejlettebb technika kizárólagos alkalmazása a szükségletek oldaláról sem. A legfejlettebb technika alkalmazása nálunk nem minden esetben gazdaságos. Konkrét számítások bizonyítják, hogy esetenként a mainál fejlettebb, de még nem a legfejlettebb technika alkalmazása a gazdaságosabb (például automatizálás helyett félautomatizálás vagy komplex gépesítés stb.). Ennek okai világosak: a legfejlettebb technikát képviselő gépiberendezések ára és a munkabérek közötti arány nálunk eltér a legfejlettebb technikát gazdaságosan alkalmazó országokban érvényesülő arányoktól; az értékesíthető termékmennyiség nem mindig teszi lehetővé a legfejlettebb technika gazdasá-

* Lásd: Balassa Ákos: „A gépipar szerkezete és a nemzetközi együttműködés" (Közgazdasági Szemle, 1964. november); „Elképzelések és realitások" (Népszabadság, 1965. május 5.)

gos alkalmazását stb. Ez persze nem jelenti azt, hogy el kell vetni a legfejlettebb technika alkalmazását. Sok esetben, különösen ha a berendezés jellegénél fogva huzamosabb ideig funkcionál, fokozatos további korszerűsítése műszakilag nem lehetséges és az értékesíthető termelés volumene lehetővé teszi a berendezések megfelelő kihasználását, a legfejlettebb technika alkalmazása gazdaságilag indokolt. Más esetekben azonban erre nincs lehetőség. A kérdést nem általános jelszavakkal, hanem minden esetben konkrét számítások alapján kell eldönteni.

Azzal a követelménnyel sem lehet egyetérteni, hogy az előállított termékek kizárólagosan a legfejlettebb technikai színvonalat képviseljék. Mivel a felhasználók szükségletei még az iparilag fejlett országokban sem kizárólag a legfejlettebb technikát megvalósító berendezések és más termékek iránt nyilvánulnak meg, az értékesítés lehetőségei is sokrétűek. A legfejlettebb technikát képviselő termékek iránti kereslet gyors növekedése mellett nem szűnik meg a világpiacon a kereslet a műszakilag egyszerű termékek (például csúcseszterga, vagon, rádiókészülék, távbeszélő-készülék, izzólámpa, rádiócső, szerszámok, tömegcikkek, egyéb fogyasztási cikkek, egyszerűbb gyógyszerek stb.) iránt sem, sőt az ilyen termékek értékesítése gyakran sokkal biztonságosabb. Ezeknél a termékeknél a különleges műszaki paraméterek helyett a megbízható, szolid minőség a fontos. A műszakilag fejlett termékek gyártásának előkészítése és megkezdése *mellett* (természetesen nem helyette) ezért nem lehet lemondani a kevésbé kockázatos, műszakilag egyszerűbb és így a „stabilizátor" szerepét sokkal inkább betölteni képes termékekről.

3. A mezőgazdaság mint az iparszerkezet meghatározója

Csapó László szerint a „hosszú távú iparfejlesztési koncepció csak olyan iparfejlesztési irányzatokat alakíthat ki, amelyek egyrészt a mezőgazdaságon mint *a legnagyobb hazai természeti erőforráson* alapulnak, másrészt a mezőgazdaságot mint a belső piac legdöntőbb tényezőjét szolgálják ki... Az a tétel, hogy az ipari fejlődés üteme, iránya, szerkezete főképp a mezőgazdaság fejlődésétől függ, *Magyarországon gazdaságpolitikai axióma,* amelynek megvalósítása nélkül nincs hosszú távú egyensúly." (1377. l.)

A mezőgazdasági fejlesztés meggyorsításának szükségességében és célszerűségében a szerzővel egyetértek. A szerző azonban az iparfejlesztés mértékét, irányát és szerkezetét is a mezőgazdaság fejlődésének akarja alárendelni. Anélkül, hogy az ipar és a mezőgazdaság kölcsönös kapcsolatainak jelentőségét lebecsülném, rá kell mutatni arra, hogy az ipar anyagfelhasználásának és értékesítésének csak viszonylag kis része kapcsolatos a mezőgazdasággal. Az élelmiszeriparon kívül jelentős mennyiségben csak a könnyűipar használ fel mezőgazdasági terméket, de a könnyűipar anyagellátásában is egyre jobban kiszorítja a vegyipar a mezőgazdasági eredetű nyersanyagokat. Bár a mezőgazdasági nyersanyagokból előállított könnyűipari termékek egy része más iparágakban további felhasználásra kerül, az ipar anyagellátásának mégis csak viszonylag alacsony hányada mezőgazdasági eredetű.

Ami az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának másik oldalát illeti, az ipar szerepe a mezőgazdaság ellátásában állandóan növekszik. A mezőgazdasággal közvetlenül a vegyipar (műtrágya, növényvédőszerek, üzemanyag stb.), valamint a gépipar (főleg a mezőgép- és traktoripar, az autóipar stb.) van kapcsolatban. A mezőgazdaság azonban az ipar termékeinek most is, a jövőben is csak viszonylag kis hányadát használja fel, még a közvetett kapcsolatok figyelembe vételével is. (Megjegyzem: az a tény, hogy az ipar szerepe nő a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátásában, még nem jelenti a mezőgazdaságnak eladott termékek arányának növekedését az ipari termelésben.) Ha a hazai ipart az ellátás és értékesítés szempontjából kizárólag vagy főképpen a mező-

gazdaságra építenénk, az iparágak döntő részét vissza kellene fejleszteni vagy meg kellene szüntetni. Ilyen sorsra jutna a többi között például gépiparunknak mintegy 80—90 százaléka. Ez lenne a Csapó László által felfedezett gazdaságpolitikai axióma, amely nélkül nincs hosszú távú egyensúly? A mezőgazdaság által meghatározott iparszerkezet „koncepciója" ellentmond a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés elvének is. Hogyan lehetséges például a legfejlettebb technikán alapuló koncentrált fejlesztést megvalósítani a belső piacra támaszkodva; ha — gépipari példánál maradva — a hazai szükséglet a mezőgazdaság által igényelt valamennyi (öt) traktorkategóriából összesen évi 8—10 000 db, aratócséplőgépből mintegy évi 1500 db stb.; ezek a mennyiségek korántsem elégségesek a legfejlettebb technikán alapuló gyártástechnológia alkalmazásához. Vagy talán e termékek gyártását exportra is különösen gyors ütemben kell fejleszteni? De miért tartja Csapó László magától értetődőnek, hogy a világpiacon ezekre a nálunk gyártott termékekre van, sőt tartósan növekszik a kereslet? A tapasztalatok nem támasztják alá az ilyen hallgatólagos feltételezés indokoltságát. A Csapó László által javasolt „beépített stabilizátorok" tehát ebben az esetben is ellenkező módon hatnának.

Az a tétel, hogy az ipar szerkezetét a mezőgazdaság szállításaitól és igényeitől kell függővé tenni, ellentmond a szerző más tételeinek, például a következőknek: „Meg kell keresni azokat a területeket, amelyek előreláthatóan 15—20 év múlva is szűk keresztmetszeteknek fognak számítani". „Olyan iparágakat kell kiválasztanunk, ahol a hosszú távú exportpiaci lehetőségek valószínűsége nagy. Figyelembe kell venni továbbá a hazai nyers- és alapanyaghelyzetet, a meglevő kapacitásokat, szakemberellátást, kutatási, technológiai és értékesítési tapasztalatokat, a termelési hagyományokat stb." „A fejlesztésben alkalmazott legfontosabb értékelési kritériumnak a hosszú távon várható nettó devizahozamok maximalizálását kell tekinteni."

Úgy tűnik, hogy a szerző végül maga is belebonyolódott a fejlesztés általa kiválasztott elveinek ellentmondásaiba.

★

Csapó László cikkének említett és más vitatható tételei nem kisebbítik a tanulmány érdekes és helyes megállapításainak és javaslatainak értékét. Mindezek együtt ismételten rámutatnak távlati tervezésünk néhány fő elvének tisztázatlanságára és a távlati tervezés során felmerülő problémák tudományos, sokoldalú vizsgálaton alapuló megoldásának szükségességére.

Vita a gazdaságirányítási rendszerről
Válogatta: Szamuely László

Ára 48,— Ft, 352 l.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése hazánkban is napirendre került feladat. Közgazdászok és nem közgazdászok széles köre érdeklődik az ún. gazdasági mechanizmusvita iránt. Több szocialista országban immár tíztizenkét éve sok vita folyik az e téren lehetséges és szükséges változtatásokról.

E kötet a Szovjetunióban lefolyt vita hatalmas anyagából tesz közzé néhány olyan cikket, tanulmányt, amely átfogó képet nyújt az eddig elhangzott főbb javaslatokról és ellenvetésekről, a gazdasági mechanizmus átalakításának fő irányairól. Az SZKP Központi Bizottságának 1965 szeptemberi ülése párthatározattá érlelte e vita eredményeit, amelynek nyomán az ország gazdaságirányítási rendszerében nagy jelentőségű változások mennek végbe.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

LÁSZLÓ JÁNOS:

Bruttó vagy nettó jövedelem?

A szövetkezeti gazdaságok tevékenységét anyagi érdekeltségük irányítja, termelésük megválasztásában — az adott lehetőségeik által meghatározottan — a felismert anyagi érdekeltségük alapján döntenek. Termelésüknek a társadalmi újratermelés folyamatába való eredményes bekapcsolása és a társadalmi célokkal egyező alakítása ezért csak anyagi érdekeltségük figyelembe vételével lehetséges. Gazdasági irányítási rendszerünk most folyó kritikai elemzése és azok a munkák, amelyek megjavítását célozzák, csak akkor lehetnek eredményesek, ha gazdasági életünknek ezzel az igen fontos — mondhatni legfontosabb — kérdésével számolnak.

Mai irányítási rendszerünk sok területen indokolatlanul korlátozza a szövetkezeti jövedelmi érdekeltség érvényrejuttatását és ebből nemcsak a szövetkezetekre adódnak hátrányos következmények. Az irányítási rendszer reformjával ezeket fokozatosan ki kell küszöbölni és lehetővé kell tenni a szövetkezeti gazdaságok gyors fejlődését. Nem kis szerepet tölthet be ebben az ár- és pénzügyi, valamint a tervezési, felvásárlási stb. rendszer olyan megváltoztatása, amely a szövetkezeti jövedelmi érdekeltség érvényesülésének korlátozását megszünteti. Nyilvánvaló, hogy ehhez elengedhetetlen magának a szövetkezeti jövedelmi érdekeltségnek a valóságnak megfelelő ismerete.

Az irányítási rendszer meglevő fogyatékosságai nagymértékben ismereteink hiányos vagy téves voltából fakadnak. Nem egyszer bizonyos kategóriáknak túlzott, másoknak a szükségesnél kisebb jelentőséget tulajdonítunk. Vitatkozunk is róluk sokat. A gazdasági irányítási rendszerünk napirenden levő reformjával kapcsolatos munkák — úgy vélem — még időszerűbbé teszik a vitákat, véleménycseréket, követelik a különböző kategóriák vizsgálatát, az állami és szövetkezeti szektor területén egyaránt. Különösen fontosnak tartom ebből a szempontból a szövetkezeti jövedelmi érdekeltség kérdését. Nem véletlen, hogy erről hosszú ideje mind nálunk, mind a többi szocialista országban széles körű — néha éles — viták folynak. A vita központi kérdése az, hogy a szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltsége a termelés megválasztásában a bruttó vagy a nettó jövedelemhez fűződik-e, illetve e két jövedelmi kategória közül ebben a vonatkozásban melyik a meghatározó, az alapvető? A legutóbbi években ez a kérdés az állami szektor vonatkozásában is felvetődött abban a formában, hogy az állami vállalatokat alapvetően a bruttó vagy a nettó jövedelemben kell-e érdekeltté tenni? Jóllehet ez utóbbi is nagyon fontos problémája gazdasági életünknek, ennek ellenére itt csak utalok rá, mivel külön tanulmányozást igényel, hogy nem volna-e célszerű az állami vállalatok jelenlegi érdekeltségi rendszerén bizonyos változtatást eszközölni. A szövetkezeti szektorban a kérdés nem így merül fel, itt arról vitatkozunk, hogy a termelési döntésekben az érdekeltség most melyik jövedelmi kategóriához fűződik, melyik a meghatározó. Szemben tehát az állami szektorral, itt ténykérdésről folyik a vita, a két alapvető álláspont közül az egyik a tényekkel szükségképpen szemben áll. Először tehát arra kell válaszolni: mi a valóság — és csak ezután lehet felvetni azt a kérdést, vajon helyes-e az, ami jelenleg a szövetkezeti szektorban az érdekeltség vonatkozásában érvényes. A cikk az első kérdéssel foglalkozik, arra igyekszik válaszolni, hogy mai viszonyaink között a szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltsége szempontjából melyik jövedelmi mutató a meghatározó. A cikk tehát a mai helyzetet vizsgálja, következtetéseit a jelen helyzet elemzésére építi és nem foglalkozik a távolabbi jövő kérdésével.

A szövetkezeti anyagi érdekeltség és a jövedelem

A jövedelem megszerzésének és elosztásának módja szükségképpen meghatározott érdekeltséggel jár együtt. Az állami vállalatok és a szövetkezeti gazdaságok tevékenységüket adott feltételek és adott gazdasági viszonyok között végzik, jövedelmi érdekeltségük a meglevő gazdasági viszonyok által meghatározott keretek között érvényesül.

A termelés jövedelmezőségének megítélésében a közgazdasági irodalom a bruttó és a nettó jövedelem kategóriáját használja. Bruttó jövedelmen egy bizonyos időszak alatt előállított új értéket, nettó jövedelmen pedig az előállított új értéknek a termelők személyi jövedelmén felüli részét értik. Mint már szó volt róla, e két jövedelmi kategória szerepéről folyik ma nálunk a vita. Nyíltan vagy burkoltan, ennek a kétféle jövedelmi kategóriának a megítélésében ütköznek a vélemények. Ha eltekintünk az árnyalati különbségektől, akkor ebből a szempontból egyik oldalon találjuk a tiszta jövedelmi, a másik oldalon a bruttó jövedelmi érdekeltséget vallókat. Az egyik fél azt állítja, hogy az anyagi érdekeltség a termelés szerkezetének megválasztásában mind a szövetkezeti, mind pedig az állami szektorban a tiszta jövedelemhez kapcsolódik. Ez a szemlélet fejeződik ki a következő megállapításokban:

„A jövedelmezőség a költségek* és a teljesítmények viszonyát fejezi ki, tehát azt mutatja, hogy egy-egy üzem vagy annak egy ágazata egy évi gazdálkodás folyamán mekkora költséggel, mekkora teljesítményt ért el, más szóval mennyire volt jövedelmező. Ez a mutató az üzem anyagi érdekeltségét fejezi ki a termelésben."** „Az önköltségi adatok és az értékesítés során elért árak alapján minden termékre nézve kiszámíthatjuk termelésének jövedelmezőségét."*** „A kolhoztermékek önköltsége lehetővé teszi, hogy meghatározzák az egyes ágazatok és az egyes termékek jövedelmezőségét."****

Más — ettől bizonyos mértékben eltérő — álláspontok szerint nem az egységnyi termék költségeihez, hanem a földterület egységére (1 kh-ra) jutó összes költséghez és a területegységhez, valamint a lekötött eszközökhöz viszonyított tiszta jövedelem nagysága fejezi ki a termékek termelésének jövedelmezőségét. Mindezeknek a nézeteknek közös vonása, hogy a jövedelmezőség megítéléséhez egyaránt a tiszta jövedelem viszonyításával jutnak el, és egyaránt azt állítják, hogy a szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltségét ez a mutató fejezi ki. Az idézett nézetekkel sok közgazdász nem ért egyet. Szerintük — és nézetem szerint is — a szövetkezeti gazdálkodással együtt járó jövedelemmegszerzési és elosztási forma miatt, a szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltsége mind az egyes ágazatok, mind az egész üzem vonatkozásában a bruttó jövedelemhez fűződik.*****

A mezőgazdasági termelők anyagi érdekeltségéről a vita már több évtizede tart. Nálunk is és másutt is sok agrárközgazdász vallotta azt, hogy a kisparaszti gazdaságok a különféle termékek termelésével elérhető bruttó jövedelmet tekintették alapvető mutatónak. A lengyel közgazdászoktól olvashatunk erre vonatkozó figyelmet érdemlő tanulmányokat.******

* Költségen a szerzők önköltséget értenek, tehát a szövetkezeti parasztok élőmunka-ráfordításait költségként értelmezik.

** *Erdei Ferenc szerkesztésében:* A termelőszövetkezetek üzemszervezési gyakorlati kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 788. l.

*** A mezőgazdasági üzemek gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 181. l. Oroszból fordította és szerkesztette Komló László.

**** Kladcsikov, Sz. M.—Lukanina, E. M.—Poljanszkaja, V. F.: O szebesztoimosztyi produkcii v kolhozah. Szel'hozgiz. 1959.

***** Lásd: *Vági Ferenc:* A mezőgazdasági jövedelmezőség és a termelési struktúra. Közgazdasági Szemle, 1960. 7—8. sz.; *Csendes Béla:* A termelőszövetkezeti jövedelmezőség és az árarányok problémája. Társadalmi Szemle, 1961. 8—9. sz.; *László János:* Árak, árarányok szerepe a mezőgazdasági termelés tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 1961. 7. sz.

****** *Anatol Brzoza:* Zagadnienie aplacalnosci produkciji rolnicznej w chlopkicj. Ekonomista, 1953. 3. sz.; *Stephan Schmidt:* Drogi podnicsienia produkcij rolneji jej aplacalnosci. Ekonomista, 1957. 4.; *Pohorille, M.:* Konty jednostkowe a notalenie, cen produktiw rolnych. Ekonomista, 1961. 2. sz.

Az egymással élesen szemben álló nézetek mellett az utóbbi időben találkozhatunk közvetítési törekvésekkel is, amelyek igyekeznek az említett különböző álláspontokat egymáshoz közelebb hozni. Ez a közbülső nézet a bruttó és a nettó jövedelem szerepét a termelés szerkezetének megválasztása szempontjából egyaránt alapvetőnek és azonos rangúnak tartja. Az álláspontok közelítésére való törekvés fontos és dicséretes dolog ott, ahol a kompromisszum előbbre viszi az ügyet. A szóban levő kérdés azonban nagyon is makacs ténykérdés. Sokezer szövetkezeti gazdaság anyagi érdekeltségének megnyilvánulásáról van szó, amelyről lehet különböző nézeteket vallani, de ezek mit sem változtatnak az érdekeltség tényleges érvényesülésén.

Elsőként talán nem felesleges röviden megvizsgálni azokat az okokat, amelyek a jövedelmezőség szempontjából a szövetkezetek és az állami vállalatok azonos megítéléséhez vezettek. Szerintem itt két dolog játszhatott alapvető szerepet.

Az egyik — és talán a fontosabb — az, hogy a szövetkezetek létrejöttével kialakult a szövetkezetekbe tömörült parasztok érdekeltségének kettőssége, mégpedig egyrészt a végzett munkához fűződő személyes és a szövetkezeti gazdaság fejlesztéséhez fűződő közös érdekeltség. Ebből sokan azt a következtetést vonták le, hogy a termelőszövetkezeti tagok a végzett munkáért fizetést kapnak, jövedelmük munkabér. A szövetkezetet a tagságtól elkülönült gazdaságnak tekintették, amely bért fizet* (legfeljebb nem bér formában).

Ugyancsak hozzájárult ennek a nézetnek a kialakulásához az 1957 előtti állami irányítási gyakorlat, amikor nagyon sok vonatkozásban nem vettek tudomást arról, hogy a szövetkezeti gazdaságok jellegüket, helyzetüket tekintve sokban különböznek az állami szektor vállalataitól. (Ennek kisebb mérvű megnyilvánulásával ma is találkozhatunk.)

A szocialista forma és szocialista tartalom vonatkozásában a szövetkezetek és az állami vállalatok között van sok közös vonás, de vannak lényeges különbségek is.

A szövetkezeti gazdaságok tevékenységüket tagjaik földjén, döntően saját termelési eszközeik és munkaerejük egyesítésével folytatják. Termékeikkel mint tulajdonukkal maguk rendelkeznek. Önállóan rendelkeznek a tevékenységük által elért jövedelem felhasználásáról. Minden szövetkezet — külön-külön — élvezi helyes döntéseinek előnyeit és viseli a rossz gazdálkodás következményeit. Mindezek a vonások a szövetkezeti tulajdonnal és a szövetkezetek gazdasági elkülönültségével kapcsolatosak. Ebből következik az is, hogy a szövetkezeti tagok által elérhető személyi jövedelemnek is, termelési alapjaik fejlesztésének is a közösen elért jövedelem a forrása. A szövetkezeteknek egyidejűleg kell gondoskodni olyan nagyságú jövedelem eléréséről és annak olyan felosztásáról, amely ennek a két alapvető követelménynek — valamint a társadalom szükségleteihez való hozzájárulás követelményének — egyaránt megfelel. Meghatározott feltételek betartása mellett ezért szerintem *minden szövetkezeti tagnak az az alapvető érdeke, hogy a szövetkezete minél nagyobb bruttó jövedelmet érjen el.* Ezen nem változtat az, hogy a jövedelem elosztásának melyik formáját alkalmazzák. Nagyobb bruttó jövedelem ugyanis mindenkor nagyobb személyes jövedelem elérését teszi lehetővé, egyszersmind a termelési alapok bővítésére is nagyobb összeget fordíthatnak. Mindez arra utal, hogy *a*

* Ez a nézet különböző formában napjainkban is él, leginkább a szövetkezeti gazdasági forma bírálataként. E szerint az a baj, hogy nem domborodik ki a szövetkezetek vállalati jellege, pedig ebben az irányban kellene fejlődniük. Véleményem szerint a fő kérdés ma nem ez. A fő feladat az önálló gazdálkodás feltételeinek erősítése olyan ár- és pénzügyi intézkedésekkel, amelyek mellett a szövetkezetek tagjaik megfelelő megélhetéséhez és a termelésük fejlesztéséhez szükséges jövedelemhez jutnak. Ismeretes, hogy ma a szövetkezetek jelentős része az adott árrendszer mellett nem képes termelésével, áruértékesítésével tagjainak megfelelő jövedelmet biztosítani és termelési alapjait bővíteni. Ezeket a szövetkezeteket ezért szükségképpen – különböző csatornákon keresztül – „támogatni" kell.

*termelési szerkezet kialakítását illetően a szövetkezeti tagok személyes és közös érdekeltsége egymással szorosan összefonódik, egymástól elválaszthatatlan.**

Az állami szektorban dolgozók jövedelme garantált, nagyságát — a szektorok közötti egyenértékű csere esetén — az állami szektorban megtermelt nemzeti jövedelem szabályozza. Ez a nemzetijövedelem-rész képezi az alapját az állami vállalatok fejlesztésének is. Az állami szektorban dolgozók egyéni és közös érdekeltségének megnyilvánulása ezért a nyereségrészesedési rendszer ellenére is, igen sokban különbözik a szövetkezeti tagok érdekeltségétől.

Persze az anyagi érdekeltség — ha azt elvontan vizsgáljuk — közös tőről fakad az egyénekre és a kollektívákra vonatkozóan egyaránt. Az anyagi érdekeltség konkrét megértéséhez azonban azoknak a sajátos viszonyoknak az ismerete szükséges, amelyek között az anyagi érdekeltség érvényesül. A kétféle tulajdonból és az arra épült gazdálkodási viszonyokból lényeges különbségek adódnak. A hasonlóságot elméletileg abban vonhatjuk meg, hogy az állami szektornak mint egésznek, illetve az államnak — ugyanúgy, mint a szövetkezeteknek — külön-külön gondoskodni kell megfelelő foglalkoztatásról, az állami szektorban dolgozók megélhetéséhez, a termelés fejlesztéséhez, valamint az egyéb társadalmi szükségletek által megkövetelt feladatok teljesítéséhez szükséges jövedelemről.

A szövetkezetek ezekről a feladatokról különállóan kötelesek gondoskodni, tagjaik jövedelmét és termelésük fejlesztését, valamint a társadalmi szükségletekhez való hozzájárulást maguknak, saját tevékenységükkel kell garantálni. A szövetkezeti gazdaságok ezért egymás termelésében csak nagyon közvetve érdekeltek, olyan gazdasági egységek, amelyek maguk alakítják gazdasági kapcsolataikat, különállóan gondoskodnak tagjaik megélhetéséről és a termelési alapjaik bővítéséről. Érdekeltségük ezért a társadalmi újratermelés folyamatába való bekapcsolódásuknál szükségképpen a minél nagyobb bruttó jövedelem elérésére irányul.

A bruttó és a nettó jövedelem

A bruttó jövedelemhez fűződő szövetkezeti anyagi érdekeltség mellett állást foglaló közgazdászokkal szemben kritikaként felvetik, hogy a tiszta jövedelem kategóriájának fontosságát tagadják, vagy éppen velem szemben azt, hogy a szövetkezeti gazdaságok vonatkozásában tagadom a létjogosultságát. Persze könnyű lenne az ilyen kritika elől kitérni azzal, hogy hangoztatjuk a tiszta jövedelemhez fűződő anyagi érdekeltséget is.

Ezzel azonban a kérdés nincs megoldva. Választ kell adni arra is, hogy a szövetkezetek vonatkozásában milyen értelemben ismerjük el a tiszta jövedelem jelentőségét, és milyen értelemben nem.

Az egyik kérdésre a korábbiakban már válaszoltam: *A termelés szerkezetének megválasztásában a szövetkezetek anyagi érdekeltsége nem a tiszta jövedelem, hanem a minél nagyobb bruttó jövedelem eléréséhez fűződik.* Az általános és meghatározó tehát a bruttó jövedelem. A tiszta jövedelem véleményem szerint ebben a vonatkozásban nem meghatározó, jelentősége nem általános érvényű. De vajon ez azt is jelenti, hogy a tiszta jövedelem a termelés szerkezetének megválasztásában semmilyen szerepet sem tölt be? Ilyet állítani helytelen lenne, önmagunkkal kerülnénk ellentmondásba. Ha ugyanis elismerjük a bruttó jövedelem olyan alakításához fűződő anyagi érdekeltséget, amely lehetővé teszi a szövetkezeti tagok egyéni és közös érdekeinek helyes össze-

* A felhalmozásra vonatkozó állami előírások sem a jövedelem megszerzésének, sem felosztásának formáját nem módosítják, ezért a szövetkezeti tagok bruttó jövedelem növelésére irányuló törekvését nem változtatják meg. A felhalmozási előírás egyébként is a jövedelem meghatározott hányadára vonatkozik, így nagysága nem független az összes jövedelem alakulásától. A gazdaságilag és szervezetileg megerősödött szövetkezetek jelentős része ma már a jövedelemnek az előírtnál nagyobb részét fordítja a termelési alapok bővítésére. Ezzel a maguk javára cselekszenek, hisz végül is a felhalmozás saját termelési alapjaik bővítése útján a személyes jövedelem jövőbeli növelését alapozza meg. Érdekük tehát a felhalmozás arányának olyan kialakítása, amely az adott évi jövedelemrészesedéshez fűződő személyes érdek megsértése nélkül lehetővé teszi a termelés fejlesztését és a jövőbeli nagyobb jövedelem elérését.

egyeztetését, akkor közvetve, a felhalmozási alaphoz fűződő érdekeltséggel, elismerjük a tiszta jövedelem fontosságát is. (Igaz persze, hogy a felhalmozási alap nem azonosítható a tiszta jövedelemmel, ennek ellenére megítélésem szerint nem követünk el nagy hibát, ha a szövetkezeti érdekeltség vonatkozásában mondanivalóink szempontjából vele azonosnak tekintjük.) Ez az álláspont azonban azt is mondja, hogy közvetlen és meghatározó szerepe a termelés szerkezetének megválasztásában nincs. Nem is lehet, mert a közös és egyéni érdekeknek egyaránt megfelelő bruttó jövedelem eléréséhez fűződő szövetkezeti anyagi érdekeltség egyidejűleg a részesedési alap jelentőségét is magában foglalja. Az adott viszonyok között a szövetkezeti szektorban ez a kettős követelmény összefonódik, egymástól nem választható el. Ez természetesen azt is jelenti, hogy *a szövetkezetek termelési szerkezetük megválasztásának mérlegelésénél nem tekintik meghatározónak a részesedési alaphoz fűződő érdekeltségüket sem. Külön-külön nem igazodhatnak egyikhez sem.*

A szövetkezetekben sem a felhalmozási alap, sem pedig a részesedési alap nem különül el előre meghatározott nagyságban. Mindkettő nagysága — és aránya — egyaránt az adott szövetkezet gazdálkodásának eredményétől függ. Ez akkor is igaz, ha a szövetkezetekben a várható jövedelem alapján az egységnyi munkára előre meghatározott részesedést adnak. Az ilyen fix részesedési rendszer kialakításában is csak az előző évek tapasztalataira és a várható eredményekre építhetnek. Ha azonban termelésük eredménye a tervezettől elmarad, és nem rendelkeznek tartalékkal, akkor a felhalmozási és a részesedési alap arányát szükségszerűen módosítaniuk kell. A termelés eredménye tehát ebben az esetben is meghatározó. Előfordulhat persze, hogy a módosításra az adott évben nincs szükség, hisz a felhalmozás és a részesedés egyaránt megelőlegezhető. Ilyenkor a szövetkezetek kénytelenek megterhelni a következő évi jövedelmüket, illetve a következő évi jövedelmükből kell kiegyenlíteni ezt a megelőlegezést. Ez is azt bizonyítja, hogy a szövetkezeti gazdaságokban — adottnak véve a társadalmi alapokhoz való hozzájárulás nagyságát vagy arányát — sem a felhalmozási, sem pedig a részesedési alap nem függetleníthető a tevékenységük által elért bruttó jövedelemtől. Hogy mennyi lesz az egyik és mennyi a másik, az végsősoron mindig utólag derül ki.

A szövetkezeti gazdaságokban a tagok egyéni részesedése a gazdálkodás eredményétől függ. Márpedig *olyan körülmények között, amikor az egyéni munka utáni díjazás a gazdálkodás eredményének nem meghatározója, hanem következménye, akkor nem lehet szó arról, hogy a termelésben az anyagi érdekeltséget a tiszta jövedelem fejezi ki.*

Ezt az ellentmondást persze látják azok a közgazdászok is, akik azt vallják, hogy a szövetkezeti anyagi érdekeltség a tiszta jövedelemhez fűződik, és a termelési szerkezet megválasztásában a tiszta jövedelem a meghatározó. De találnak rá „megoldást" is.

Ez a „megoldás" náluk egy feltételezett, a valóságban nem létező bérköltséggel elszámolt munkaráfordítás alapján történik. „... a termelőszövetkezetek termelési költségének kiszámításakor — írja Fekete Ferenc — akkor járunk el az önköltségkategória közgazdasági tartalmának megfelelően, ha az élőmunkaráfordítás költségét... a szükséges termék értékét kifejező társadalmilag kialakult munkadíjszínvonal szerint számoljuk el..."* Ismeretes, hogy ilyen egységes munkadíjszínvonal a szövetkezeti szektor vonatkozásában nincs, de általában sem létezik. Az idézett szerző és a vele azonos nézetet vallók ezért ezt a költségrészt a mezőgazdaság állami szektorában egységnyi munkára fizetett korrigált bérrel veszik azonosnak, és így számítanak szövetkezeti önköltséget és tiszta jövedelmet. Részükről ez az eljárás elengedhetetlen, mivel álláspontjukat egyébként még formailag sem tudnák indokolni. A szövetkezeti tagok munkaráfordításainak költségtényezőként való felfogása nélkül ugyanis nem

* Erdei Ferenc–Fekete Ferenc szerkesztésében: Önköltség a szocialista mezőgazdaságban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 114. l.

különíthető el egymástól a „béralap" és a „tiszta jövedelem", következésképpen a szövetkezeteknek nem áll módjában a termelés szerkezetének megválasztásában az e nézet szerinti érdekeltséget kifejezésre juttatni.

Anélkül, hogy ennek a „költségelméletnek" a részletesebb elemzésébe bocsátkoznék, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a szövetkezeti gazdaságok számára termelésük szerkezetének megválasztásában sem a feltételezett munkadíjjal, sem a tervezett egységnyi munkára jutó részesedéssel számított önköltség és számított tiszta jövedelem nem ad megfelelő tájékoztatást. A szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltségén nem változtat az, hogy a munka utáni részesedést költségtényezőnek nevezzük-e vagy sem, különösen nem változtat a nem létező „bérköltség" alapján számított önköltség és tiszta jövedelem. És nem is igazodhatnak azokhoz.

A szövetkezetek, ha számítanak is valamilyen módon önköltséget és kimutatják az „ágazati tiszta jövedelmet", nem ezek alapján döntenek a különféle termékek termelésének arányáról. Persze nem azért, mert a közgazdászok egy része azt állítja, hogy a szövetkezeti anyagi érdekeltséget a bruttó jövedelem mutatói fejezik ki. Senkinek sem áll módjában a szövetkezeteket rávenni arra, hogy anyagi érdekeltségüket ne a meglevő elosztási és árviszonyokhoz, hanem bármiféle nézethez igazítsák hozzá.

A tiszta jövedelem és a termelési szerkezet

A kétféle jövedelmi kategória szerepéről és helyéről elmondottak további bizonyítására egy modell üzemet tételeztünk fel, mégpedig három különféle termelési szerkezettel. Mindhárom termelési szerkezet esetében a Földművelésügyi Minisztérium Agrárgazdasági Kutató Intézetének (korábban MTA Agrárgazdasági Kutató Intézet) termelőszövetkezetekben gyűjtött ráfordítási adataival számolok némi korrekcióval. Néhány esetben kénytelen voltam becsült adatokat is használni, részben az egyes ágazatok jövedelmezőségére, de még inkább az összes jövedelemre és annak felhasználására vonatkozóan. Az egyszerűség kedvéért eltekintek attól, hogy szövetkezeteink általában sok termék termelésével foglalkoznak. Az állattartási ágazatok a vonatkozó takarmánytermeléssel összevontan, külön-külön kellene vizsgálni, sajnos megfelelő adatok hiányában ez megoldhatatlan (sőt még az állattartás és takarmánytermelés együttes jövedelméről is csak hiányos adatok vannak).

A fenti egyszerűsítések és problémák ellenére úgy vélem, hogy a modell mondanivalóm szempontjából elfogadható, annál is inkább, mivel a tanulmányban nem volt célom a szövetkezeti érdekeltségnek a cikkben felvetettek mellett más fontos kérdéseit is elemezni.

Modell üzemünkben 1000 kh összterületet (850 kh szántót, 80 kh rétet, 70 kh legelőt), 100 szövetkezeti tagot és 3 termelési szerkezetet tételezzük fel:

Megnevezés	Termelési variációk (kh)			Megnevezés	Termelési variációk (kh)		
	I	II	III		I	II	III
Búza	280	380	200	Cukorrépa	60	30	80
Rizs	10	5	15	Dohány	20	—	30
Burgonya	60	30	75	Szántóföldi takarmány	350	350	350
Napraforgó	40	40	60	Rét és legelő	150	150	150
Rostkender	30	15	40				

A szerkezetre az jellemző, hogy a III. variációban az 1 kh-ra nagyobb munkanap-ráfordítást igénylő ágazatokat nagyobb, a II.-ban kisebb arányban szerepeltetjük, mint az I. variáció esetében.

A termékek, illetve ágazatok bruttó jövedelmét és a bruttó jövedelem munkadíjra, szövetkezeti tiszta jövedelemre, adóra stb.-re vonatkozó adatait az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézet költség- és jövedelemszámításai alapján állítottam össze, mégpedig az általuk használt bértételeknek, valamint jövedelmi adatoknak megfelelően. Az adót, a biztosítást stb., tehát az előállított jövedelmet terhelő tételeket százalékos kulcs — a bruttó jövedelem 20 százaléka — alapján számítottam. A munka utáni jövedelem, valamint a befizetések bruttó jövedelemből való levonásával kaptam meg a szövetkezeti tiszta jövedelmet, pontosabban a szövetkezetben ezek után fennmaradó jövedelmet. Ennek megfelelően a három termelési szerkezet a következő:

I. variáció

Ágazat	Az ágazatok összes élőmunka-költsége Ft-ban	Az egyes ágazatok bruttó jövedelme Ft-ban	Az ágazatokat terhelő adó, biztosítás stb. Ft-ban	Szövetkezeti tiszta jövedelem ágazatonként Ft-ban	A bruttó jövedelem %-os megoszlása		
					Munkadíj	Adó, biztosítás stb.	Szövetkezeti tiszta jöv.
Búza	92 400	545 720	109 144	344 176	16,9	20,0	63,1
Rizs	15 190	30 990	6 198	9 602	49,0	20,0	31,0
Burgonya	106 260	156 000	31 200	18 540	68,1	20,0	11,9
Napraforgó	28 960	72 000	14 400	28 640	40,2	20,0	39,8
Rostkender	25 110	49 650	9 930	14 610	50,6	20,0	29,4
Cukorrépa	154 800	302 400	60 480	87 120	51,2	20,9	28,8
Dohány	167 980	195 600	39 120	—11 500	85,9	20,0	—5,9
Takarmánytermelés és állattartás együttesen	561 500	700 000	140 000	—1 500	80,2	20,0	—0,2
Összesen	1 152 200	2 052 360	416 670	482 490	56,1	20,0	23,9

II. variáció

Búza	125 400	740 620	148 124	467 096	16,9	20,0	63,1
Rizs	7 595	15 495	3 099	4 801	49,0	20,0	31,0
Burgonya	53 130	78 000	15 600	9 270	68,1	20,0	11,9
Napraforgó	28 960	72 000	14 400	28 640	40,2	20,0	39,8
Rostkender	12 550	24 975	4 995	7 425	50,6	20,0	29,4
Cukorrépa	77 400	151 200	30 240	43 560	51,2	20,0	28,8
Dohány	—	—	—	—	—	—	—
Takarmánytermelés és állattartás együtt	561 500	700 000	140 000	—1 500	80,2	20,0	—0,2
Összesen	866 535	1 782 290	356 458	559 292			

III. variáció

Búza	06 000	389 800	77 960	245 840	16,9	20,9	63,1
Rizs	22 785	46 485	9 297	14 403	49,0	20,0	31,0
Burgonya	132 825	195 000	39 000	23 175	68,1	20,0	11,9
Napraforgó	43 440	108 000	21 600	42 960	40,2	20,0	39,8
Rostkender	33 480	66 600	13 320	19 800	50,6	20,0	29,4
Cukorrépa	206 400	403 200	80 640	116 160	51,2	20,0	28,8
Dohány	251 910	293 400	58 680	—17 190	85,9	20,0	—5,9
Takarmánytermelés és állattartás együttesen	561 500	700 000	140 000	—1 500	80,2	20,0	—9,2
Összesen	1 318 340	2 202 485	440 497	443 648	59,9	20,0	20,1

A modell adatai alapján a legfőbb üzemi számok a következők:

Az I., II., III. variáció legfőbb üzemi adatai

Megnevezés	Élőmunkaköltség összesen Ft-ban	Összes bruttó jövedelem Ft-ban	Adó, biztosítás stb. Ft-ban	Szövetkezeti tiszta jövedelem összesen Ft-ban	A bruttó jövedelem %-os megoszlása		
					munkadíj	adó, biztosítás stb.	szövetkezeti tiszta jöv.
I.	1 152 200	2 052 360	416 670	482 490	56,1	20,0	23,9
II.	866 535	1 782 290	356 458	559 292	48,6	20,0	31,4
III.	1 318 340	2 202 485	440 497	443 648	59,9	20,0	20,1

Adatainkból két alapvető fontosságú megállapítás adódik:

1. Ahol összegében nagyobb a bruttó jövedelem, ott a szövetkezeti munkadíj is nagyobb (az adóra vonatkozóan ez magától értetődik).

2. A szövetkezeti tiszta jövedelem a bruttó jövedelemmel ellentétesen alakul, ahol legnagyobb a bruttó jövedelem, ott a legkisebb a tiszta jövedelem.

Bármennyire is megdöbbentőek ezek a megállapítások, a számokból következnek. Mai árpolitikánk mellett az adott önköltségszámítással ilyen eredményre jutunk.*

Az adatok szerint némely ágazat bruttó jövedelméből csak kis hányad a „tiszta jövedelem". Viszont az ágazatonkénti bruttó jövedelem és „bér" már közelebb van egymáshoz. Ez a tény már önmagában is felhívja a figyelmet arra, hogy a szövetkezeteknek gondosan kell mérlegelniök, hogy a különféle ágazatok milyen társítása teszi lehetővé — adottságaik ésszerű felhasználásával — a legnagyobb bruttó jövedelem elérését. Nyilvánvaló, hogy termelésük szerkezetének megválasztásánál nem dönthetnek sem az ágazati „tiszta jövedelem", sem az ágazati „bérköltség" alapján. Az egyik ágazat az előbbi, a másik az utóbbi vonatkozásban kedvezőbb. Ez érthető is, hisz az egyik ágazat az élőmunka-ráfordításokra, a másik termékcsoport pedig az egységnyi területre számítva ad nagyobb bruttó jövedelmet. Ez a tény jelenlegi viszonyaink között szorosan összefügg az adott népgazdasági célkitűzésekkel és a szövetkezeti termelés sajátosságaival.

A szövetkezeteknek termelési terveik készítésekor szükségszerűen abból kell kiindulniok, hogy tagjaik részére megfelelő foglalkoztatást és azon keresztül megfelelő jövedelmet biztosíthassanak. Földterületüket általában nem növelhetik, ezért a tagok megfelelő foglalkoztatásához figyelembe kell venniök a különféle termelési ágazatok egységnyi területre felmerülő munkaigényét és az adott ágazat termelésével elérhető jövedelmet. Adott időszakhoz képest — egyéb feltételeket változatlannak véve — csak úgy növelhető a tagok foglalkoztatása és jövedelme, ha az eltérő munkaigényű ágazatok arányát ennek megfelelően változtatják. (Eredményében bizonyos határok között a ráfordítások csökkentése vagy növelése ugyanezt jelentheti.) Erre egyébként nagy lehetőségeik vannak, mivel a mezőgazdaságban a földterület egységére számítva a különféle ágazatok igen eltérő munkaigényűek. Néhány főbb ágazat 1 kh-ra számított élőmunkaigénye** (munkanapokban) a következő:

* Árpolitikánknak ma fontos jellemzője, hogy a kisebb munkaigényű ágazatok termelésének ösztönzésére munkanaponként lényegesen nagyobb jövedelmet térít, mint a nagyobb munkaigényű ágazatoknál.

** Az adatok, kisebb korrekcióktól eltekintve, az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézet által számított 100 termelőszövetkezetre vonatkozó átlagnak felelnek meg.

Búzatermelés	7	Burgonyatermelés	40
Napraforgótermelés	15	Cukorrépatermelés	55
Rostkendertermelés	15	Dohánytermelés	180
Rizstermelés	34	Takarmánytermelés és állattartás együttesen	25

A legkisebb és a legnagyobb munkaigényű ágazat között az adatok szerint több mint huszonötszörös az eltérés. (Ez azt jelenti, hogy 1 kh dohány termelése annyi munkalehetőséget teremt, mint 25 kh búzáé.) Ezért a nagyobb munkaigényű ágazatok — annak ellenére, hogy az általuk elfoglalt terület viszonylag kis hányada az összes területnek — igen jelentős szerepet játszanak a szövetkezetek tagjainak foglalkoztatásában.

Az ágazatok területe és élőmunka-ráfordítása a különböző variációkban

Megnevezés	I. variáció		II. variáció		III. variáció	
	Az ágazatok területe kh-ban	Az ágazatok összes élőmunkaigénye munkanapban	Az ágazatok területe kh-ban	Az ágazatok összes élőmunkaigénye munkanapban	Az ágazatok területe kh-ban	Az ágazatok összes élőmunkaigénye munkanapban
Búza	280	1 960	380	2 660	200	1 400
Rizs	10	340	5	170	15	510
Burgonya	60	2 400	30	1 200	75	3 000
Napraforgó	40	600	40	600	60	900
Rostkender	30	450	15	225	40	600
Cukorrépa	60	3 300	30	1 650	80	4 400
Dohány	20	3 600	—	—	30	5 400
Takarmánytermelés és állattartás együttesen	500	12 500	500	12 500	500	12 500
Összesen	1000	25 100	1000	19 005	1000	28 710

Bár ezekből a számokból is következtetni lehet az előzőkben mondottakra, mégis a könnyebb áttekintés végett célszerű a viszonyszámokat is megadni:

A vetésterületi és élőmunka-ráfordítási adatok százalékos megoszlása

Megnevezés	I. variáció		II. variáció		III. variáció	
	Vetésszerkezeti arány	Élőmunka-ráfordítási arány	Vetésszerkezeti arány	Élőmunka-ráfordítási arány	Vetésszerkezeti arány	Élőmunka-ráfordítási arány
Búza	28,0	7,8	38,0	14,0	20,0	4,9
Rizs	1,0	1,4	0,5	0,9	1,5	1,8
Burgonya	6,0	9,5	3,0	6,3	7,5	10,4
Napraforgó	4,0	2,4	4,0	3,2	6,0	3,1
Rostkender	3,0	1,8	1,5	1,2	4,0	2,1
Cukorrépa	6,0	13,1	3,0	8,7	8,0	15,3
Dohány	2,0	14,3	0,0	0,0	3,0	18,8
Takarmánytermelés és állattartás együttesen	50,0	49,7	50,0	65,8	50,0	43,5

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy például a dohány és a cukorrépa területi arányukat messze meghaladóan foglalkoztatják a munkaerőt, a búzánál viszont a területhez képest a foglalkoztatási arány nagyon alacsony.

A mezőgazdasági termelésnek ezzel a vonásával nemcsak a szövetkezeteknek, hanem az államnak is számolnia kell, annál is inkább, mivel az anyagi érdekeltség, a jövedelem megszerzésének formája, de maga a jövedelmezőség megítélése is a szövetkezeti szektorban ettől elválaszthatatlan.

Jóllehet mindez nagyon egyszerűnek és elfogadhatónak látszik, valójában itt igen bonyolult és sokoldalú összefüggésekkel állunk szemben. És nem könnyű ezeket az összefüggéseket mind fölmérni, amikor az állami árak kialakításáról, a társadalmi célok és a szövetkezeti érdekek összeegyeztetéséről van szó, de nem könnyű a szövetkezeteknek sem, amikor mérlegelik az árakban foglalt jövedelmet ágazatonként. Nem egyszerű a szövetkezetekben a részesedés és a felhalmozás ágazatonkénti aránya sem. Mindezek a szövetkezeti szektor és a mezőgazdasági termelés sajátos adottságaiból következnek. Ebben a cikkben nem vállalkozhattam a kérdés részletes és minden szempontból kielégítő magyarázatára. Mindenesetre az ellentmondások felvetése és az alapvető sajátosságok tisztázása abban segítséget jelenthet, hogy legalábbis fő vonásaiban helyesen láthassuk a szövetkezeti anyagi érdekeltség és jövedelmezőség kérdéseiben, és hogy megértsük, miért a bruttó jövedelmi érdekeltség a meghatározó.

Persze más lenne a helyzet, ha az állami vállalatok dolgozóihoz hasonlóan, a szövetkezetekben is társadalmilag elfogadott és garantált jövedelemelosztási rendszer érvényesülne. Említettem, hogy az állami szektorban — szemben a szövetkezeti szektorral — minden dolgozó a végzett munkájáért társadalmilag előre meghatározott díjazásban részesül. A személyi jövedelemnek ez a része közvetlenül nem függ attól, hogy a vállalat termelésével milyen jövedelmet ért el, és nem is a vállalat határozza meg, hanem állami előírások. A vállalat szempontjából az adott gazdasági rendszerben az egységnyi munkáért fizetett díjazás a termelési költség egy része, tehát a gazdálkodás jövedelmezőségének egyik meghatározója, nem pedig eredménye. (Az összállami szektor vonatkozásában — véleményem szerint — a személyi jövedelem már nem tekinthető költségnek.)

Az állami vállalatoknak a termelési alapok fejlesztéséhez szükséges eszközöket — hasonlóan a dolgozók béréhez — központilag az állami szervek határozzák meg. Ezeket az eszközöket a vállalatok a társadalmi alapokból kapják, és — a mi gazdálkodási rendszerünkben — alapvető és közvetlen szerepet nem játszik benne az általuk elért tiszta jövedelem. Termelési költségeikről, valamint árbevételeikről — így az elért tiszta jövedelmükről — elszámolási kötelezettséggel tartoznak. Ha a termelési feladataik teljesítése közben felmerült kiadásaik nem térülnek meg termékeik értékesítésével, akkor veszteségtérítésben részesülnek, ha viszont a termelési költségeiken felül többlet mutatkozik, az állam azt — illetve a mai gazdálkodási rendszerünkben annak jelentősebb részét — elvonja és egy meghatározott hányadát ösztönzési céllal a vállalat rendelkezésére bocsátja. Ha a szövetkezetek vonatkozásában is ilyen gazdálkodási rendszer érvényesülne, akkor már nem beszélhetnénk bruttó jövedelmi érdekeltségről, de nem beszélhetnénk — a termelés szerkezetére vonatkozóan — az egyéni és közös érdek egybeeséséről vagy legalábbis olyan mérvű összefonódásáról sem, amely ma a szövetkezetekben érvényesül.

Mivel mai viszonyaink között nem tartható sem indokoltnak, sem reálisnak az állami szektorhoz hasonló gazdálkodási rendszerre való áttérés, ezért e kérdés további elemzése most nem lenne célszerű. Feladatunk a mai helyzet viszonyainak elemzése és bemutatása. Ez utóbbihoz megítélésem szerint nem nyújtanak segítséget az olyan elméletek, amelyek a szövetkezeti anyagi érdekeltségről nem létező feltételek alapján ítélnek. Nem viszi előbbre a szövetkezeti gazdálkodás ügyét, ha tagadjuk a jellemző vonásait, vagy ha elkendőzzük és másnak tüntetjük fel, mint ami. Az ilyen elméletek a gyakorlatban

helytelen intézkedések előidézői lehetnek. A gazdaságpolitika nem szakadhat el a valóságos tényezőktől. Nem épülhet tehát olyan nézetekre, amelyek nem vagy nem helyesen tükrözik a valóságot, adott esetben a szövetkezeti gazdaságok ma létező anyagi érdekeltségét. Éppen ezért nem fogadható el az, hogy elméleti tételek megmagyarázásához bizonyos kategóriáknak olyan tartalmat tulajdonítsunk, amellyel azok nem bírnak. És nem fogadható el az sem, hogy egymástól elkülöníthetőnek tekintsünk olyan dolgokat, amelyek az adott gazdálkodási rendszerből következően egybeesnek. Más kérdés persze az, hogy helyes-e az egybeesésük, vagy helyesnek tartható-e az adott viszonyok vagy a jövőbeli fejlődés szempontjából a tartalmuk. Ha nem, akkor keresni kell azokat a feltételeket és módozatokat, amellyel a kívánt irányú változás végrehajtható.

De ehhez is elsősorban az adott viszonyok fő vonásainak helyes feltárása szükséges, hiszen az indokoltnak tartható változtatások végrehajtása sem függetleníthető a meglevő körülményektől.

Megjegyzések

László János: Bruttó vagy nettó jövedelem? című cikkéhez

„Az a vita, amit a szerző mostani cikkében folytat, már több éve folyik a szemben álló nézetek között, s bár a vita éle nem tompult az újabb vitairatokban, illetőleg vitafórumokon sem, lényegében új érvek nem merültek fel az utóbbi hónapok *elméleti vitájában.* Nincsenek ilyenek e mostani cikkben sem. Sőt, a cikkben kifejtett elvi álláspontot szolidabban megfogalmazta Csendes Béla és Vági Ferenc könyve (»Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban«, Kossuth Könyvkiadó, 1964), különösen a 102—105. és a 172—173. oldalakon. Lényegében ezt a felfogást fejezi ki újabb és polémikusabb megfogalmazásban László János cikke is.

Ezt az elvi álláspontot többekkel együtt én elfogadhatatlannak tartom, s ezzel szemben többször kifejtettük a László János cikkében vitatott szembenálló felfogást. Legpontosabban — és főbb összefüggéseiben is megalapozva — »Önköltség a szocialista mezőgazdaságban« című könyvünkben (Akadémiai Kiadó, 1965), legtömörebben összefoglalva a könyv 156—157. oldalán. Ehhez nincs lényeges újabb hozzátenni valónk a kérdés elméleti kezelését illetően.

Éppen ezért az a határozott véleményem, hogy *az elméleti vita* folytatása céltalan és értelmetlen; olyan állóharccá merevedett ez már, amit csak újabb frontszakaszon meginduló offenzíva képes kimozdítani a mai fedezékeiből. A félreértések elkerülése végett hozzáteszem, hogy természetesen *elméleti kutatásoknak* nagyon is helye van e vitatott kérdésekben, s nagyon is lehetségesek olyan kutatási eredmények, amelyek kimozdítják a vitát mai megmerevült állapotából. (Intézetünkben folytatunk is ilyen kutatásokat különösen a termelőszövetkezetek üzemi fejlődésére és vállalati jellegére vonatkozóan, továbbá a jövedelemkategória funkciójára, a jövedelmek tényleges alakulására és a jövedelmezőség hatótényezőire vonatkozóan.)

Nagyon is aktuális viszont *a gazdaságpolitikai vita* arról, hogy mi módon növelhetjük a termelőszövetkezeti gazdaságok és a termelőszövetkezeti tagok érdekeltségét a termelés olyan irányú és ütemű fejlesztésében, amit népgazdasági érdekeink követelnek. Ezt a gazdaságpolitikai kérdést gazdaságirányítási rendszerünk reformja napirendre is tűzte, s kötelességünk a gazdaságpolitikai cselekvés számára a tudomány részéről is maximális segítséget nyújtani.

S nyomban, mihelyt gazdaságpolitikai gyakorlatiassággal és a jövőre való előrelátással, s az ennek megfelelő felelősséggel nyúlunk a kérdéshez, máris ki

kell mozdulnunk az elméleti vita eddigi köréből. E tekintetben ugyanis határozott gazdaságpolitikai előrelépés történt: az MSZMP Központi Bizottsága irányelvei egyértelműen meghatározták azt az irányt (csak a pontosság kedvéért jegyzem meg, hogy a mi elméleti álláspontunkkal egyezően), amelyben a közelebbi és a távolabbi gyakorlati megoldásokat keresnünk kell. Igaz, ezek az irányelvek még csak a gazdaságirányítási rendszer reformjának a kidolgozásához elfogadott irányelvek, tehát még nem gazdaságpolitikai döntések, ennélfogva vitathatók is. Éppenséggel nem valószínű azonban, hogy az ellenkező vélemények hatására fel lehetne adni azt a gazdaságpolitikai irányelvet, amit a javaslatok kidolgozásának alapjául elfogadott irányelvek így fejeznek ki: „Alkalmazni kell a szövetkezetekben is a vállalati gazdálkodás olyan kategóriáit, mint a vállalati jövedelem, az önköltség, a nyereség, az értékcsökkenési leírás, a forgóalapok, a tartalékalap, a munkadíjalap képzése."

Nyilvánvaló, hogy az ilyen irányban haladó gazdaságpolitikai megoldásokat nem könnyű kidolgozni, mert termelőszövetkezeteink üzemi viszonyai és elosztási módszerei különösen bonyolultak, annak következtében, hogy a fejlődés útja éppen olyan volt, amilyen. Az is bizonyos azonban, hogy a reális és a fejlődést előmozdító megoldásokhoz legalábbis két dologra szükség van; egyik, a termelőszövetkezeteknek, mint kibontakozó szövetkezeti vállalatoknak a szemlélete, s a másik, az adott történeti helyzet mélyreható vizsgálata és figyelembevétele. Viszont az is igaz, hogy az adott helyzet megítélését is, a gazdaságpolitikai lépésekről alkotott véleményt is befolyásolja az, hogy kinek mi az elvi álláspontja a László János cikkében is vitatott kérdésekről.

Mégis, másképpen ütköznek össze az ellenvélemények, ha gazdaságpolitikai szinten tárgyaljuk a kérdést, s a megoldásra irányuló álláspontok kialakításának is mások a feltételei is, esélyei is. Már eddig is lényegében egyetértés alakult ki azok körében, akik e problémakör gazdaságpolitikai vitáját folytatták, legalábbis három lényegbevágó kérdésben. Mégpedig a következőkben:

— a termelőszövetkezeti tagok részére is rendszeres díjazást kell megvalósítani;

— el kell ismerni a termelőszövetkezeti tagoknak a társadalmilag indokolt szintű munkadíjra való jogát;

— végül, hogy a termelőszövetkezeti tagok munkadíj-szintje bizonyos határok között eltérő lehet.

Kétségtelenül nagyon sok vitatni való van még ilyen egyetértő álláspontokból kiindulva is, hiszen nagyon bonyolult helyzetben kell eligazodnunk, s olyan gazdaságpolitikai megoldásokat kell találnunk, amelyek rá is épülnek a mai tényleges helyzetre, de elő is mozdítják a termelőszövetkezetek fejlett szövetkezeti vállalatokká való fejlődését.

Mindezek miatt a Közgazdasági Szemle hasábjain is ilyen alapon és ilyen irányban érdemes és szükséges vitatkozni."

Erdei Ferenc

Nagy-Britannia helyzete és az új gazdasági terv

1965. szeptember közepén a George Brown vezetése alatt álló gazdaságügyi minisztérium nyilvánosságra hozta a munkáspárti kormány 1970-ig szóló Nemzeti Terv elnevezésű fejlesztési programját. Új dolog ez Nagy-Britanniában; eddig legalábbis kormányszinten sohasem fordult elő, hogy középlejáratú fejlesztési tervet fogadjanak el, s ezáltal a programozás mint olyan a kormánypolitika részévé váljon. A szabadverseny egykori klasszikus hazájában tehát végleg polgárjogot nyert a tervezés *elve* — a probléma most már csupán az, hogy az adott konkrét terv vagy program (helyesebb az utóbbi kifejezés) alkalmas-e arra, hogy megoldja Nagy-Britannia gazdasági egyensúlyzavarait, azaz vannak-e reális újszerű céljai, s vannak-e végrehajtására megfelelő eszközök.

Ahhoz, hogy akárcsak főbb vonalaiban is válaszolhassunk erre, át kell tekintenünk a brit gazdaság szerkezetét mint hátteret és az ebből fakadó strukturális problémákat.

A tervezést meghatározó strukturális feltételek

A mai Nagy-Britannia gazdasági helyzetének megítélésekor az ország egykori vezető gyarmati, pénzügyi, kereskedelmi és hajózási helyzetéből kell kiindulni. A brit gazdasági fejlődés során viszonylag korán (a múlt század ötvenes éveiben) deficitessé válik a kereskedelmi mérleg, s ez *napjainkig* jellemző vonása az angol úgynevezett látható külkereskedelmi forgalomnak. Az áruexportot meghaladó import fedezése azonban az első világháború előtt nem ütközött nehézségekbe, mivel a hajózási szolgáltatások, a külföldi tőkebefektetések jövedelmei (a külső befektetéseket korábban még a kereskedelmi mérleg aktívuma fedezte), más egyéb szolgáltatások (bank, biztosítás, a közvetítő kereskedelem bevételei, továbbá a külföldi eredetű rövid lejáratú tőkebeáramlás) nemcsak fedezték a kereskedelmi mérleg passzívumát, hanem lehetővé tették a tőkekivitelt is, elsősorban a brit birodalom függő vagy gyarmati területeire. Ez az előnyös pénzügyi és gyarmati kereskedelmi pozíció alapozta meg a font sterling és a londoni pénzpiac vezető szerepét a világban, a font értékállandóságát s korlátlan átválthatóságát (konvertibilitását) aranyra és más valutára. A londoni City tehát elsősorban a gyarmati tőkeexport, az élelmiszer- és nyersanyag-kereskedelem, a bank- és egyéb szolgáltatások, a külkereskedelmi hitelek alapjául szolgáló szilárd font sterlingben lett érdekelt. Kiegészítette mindezt belföldön az Angol Bank korlátozó hitelpolitikája, az ipari és a kereskedelmi vállalatokkal szemben. Mindez az ipar lassabb fejlődéséhez, a gyarmati, bank- és egyéb szolgáltató szektor hatalmi túlsúlyához vezetett.

Ily módon a brit gazdaságnak mind a mai napig fennálló birodalmi szerkezete meghatározott mozgási lehetőségeket és korlátokat szab mindenféle olyan tervezés számára, amely ebből a struktúrából indul ki. A főbb korlátozó tényezők a következők:

a) Az országból továbbra is jelentős *nettó tőkekiáramlás* van. A külföldi angol magántőke-befektetések összege ugyanis magas. 1956 végén 8,6—9,4 milliárd fontra volt becsülhető, és figyelembe véve az azóta tartó növekedést (évente körülbelül 250—300 millió fontot) ma körülbelül 12—13 mil-

liárd fontra tehető. A Nagy-Britanniában elhelyezett hosszú lejáratú külföldi tőkét 1956-ban 3,4 milliárd fontra becsülték.* A hosszú lejáratú tőkekihelyezések tehát nagy aktívumot mutatnak, és elvben hosszú ideig bőséges forrást nyújthatnának az egyensúlyzavarok áthidalásához; repatriálásuk meggyorsíthatná a belső gazdasági fejlődést, az exportképesség fokozódását. De a magántőke-kihelyezések továbbra is jelentősen növekednek. Új vonásuk, hogy egyre inkább a Nemzetközösség és Nyugat-Európa fejlett területei felé fordulnak, s a nemzetgazdaságok integrációs összefonódását is jelzik. Így javul a nagy magántársaságok külföldi versenyhelyzete, üzleti haszna, a vámkorlátok kijátszhatók lesznek — de ugyanakkor állandó fenyegetést jelentenek az ország fizetési mérlegének egyensúlyára. A City a fenti tényezők miatt azonban mindeddig ragaszkodott a tőkekivitel fenntartásához. A magántőke-kivitel szabályozása és megszorítása éppen ezért elengedhetetlen eleme kell hogy legyen mindenfajta nemzeti tervnek. Bár a külföldi kihelyezésekből származó osztalék- és kamatjövedelmek a fizetési mérlegnek továbbra is fontos aktív tétele; nem tudják ellensúlyozni az egyéb negatív tételeket plusz a folyó tőkekivitelt.

b) A font sterling ma is fontos tartalékvaluta, mindenekelőtt a sterlingövezet tagjai számára. Ezek az országok valutájuk paritását a fonthoz kötik, devizatartalékaikat fontban tartják Londonban, azaz dollár- és aranykövetelésekben a brit valutakiegyenlítő alapnak adják el font ellenében. Viszont az így összesített sterlingövezeti (brit) valuta- és aranytartalékokra nehezedik a külső sterlingországok esetleges deficitje is valutakülföldiekkel szemben. (Természetesen a többlet is Londonban csapódik le, újabban azonban az előbbi tényező erősebb.) Ezért minden egyéb szemponttól eltekintve is pusztán a sterlingövezet léte ismét megnehezíti, hogy Anglia belső feltételeiből kiindulva tervezni lehessen. Ha a terv nem fogja át az egész övezetet (erről pedig természetesen nincsen szó), a valutatartalékok mozgása — minden egyéb tényezőt kikapcsolva — nehezen szabályozható és látható előre.

Ezenkívül angol bankok útján fontban bonyolódik le a világkereskedelemnek megközelítőleg 40%-a. Így további rövid lejáratú sterlingkövetelések halmozódnak fel, Nagy-Britannia arany- (és valuta-) tartalékai azonban a tőkés világ monetáris tartalékainak csak mintegy 5 százalékára tehetők.* Ezért ingatag alapokon áll az 1958-ban visszaállított (külső) konvertibilitás. Tekintettel a font kulcsvaluta szerepére, a City és nyomában a kormány jelenleg a mai paritás (1 font=2,8 dollár) fenntartására törekszik, ami viszont csak külföldi eszközök igénybevételével sikerül a nemzetközi spekuláció ismétlődő rohamai alkalmával. A paritás fenntartása a mostani programnak is elengedhetetlen tényezője, olyannyira az, hogy nem is beszél külön róla. Ilyen viszonyok között azonban a font kulcsvaluta szerepe fokozza a tervezők nehézségeit.

c) A gyarmati rendszer politikai felbomlása, a fegyverkezési verseny idején Anglia magasan tartja és fokozza külföldi katonai kiadásait, segélyeit. Azonkívül a fegyverkezés anyagimportot fogyaszt, exportkapacitást köt le, akadálya a fizetési mérleg egyensúlyának s az export fokozásának.

d) Az anyaország kereskedelmi mérlege állandóan deficites. Az export fejlesztése Angliában az ismert okok miatt a második világháború óta napirenden van, sokkal nagyobb súllyal, mint korábban. Csak így tartható fenn ugyanis a viszonylag teljes foglalkoztatottság is, legalábbis országos szinten.** De az exportoffenzíva kibontakoztatását akadályozza egyfelől a munkatermelékenység lassú növekedé-

* Lásd Kövér Károly—Wiesel Iván: Nemzetközi pénzügyek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 339. l.

* I. m. 344. l.

** A tényleges és latens munkanélküliek aránya országos szinten 1,8 százalék körül mozgott; ezzel szemben Walesben 2,8, Skóciában 3,4, Észak-Írországban 7,4 százalék! Ugyanakkor a dinamikusan fejlődő körzetekben (Délkelet-Angliában) jelentős munkaerőhiány van. (The Economist, 1965. október 30. 516. l.)

se,* másfelől pedig a viszonylag magas reálbérszint. Így inkább Nagy-Britannia kivitele sínyli meg a többi ország versenyét (például a hajóipar a japán konkurrenciát).

A bankszektor (és biztosítás) nagy súlya, valamint a font kulcsvaluta szerepe miatt a nagyobb méretű inflációt mindenképpen szeretnék elkerülni. Exportáraik mégis lassan, de biztosan nőnek. Ezért a kormánypolitika évek óta az árak és a bérek befagyasztására törekszik a növekedés fenntartása mellett. A növekedés azonban ilyen körülmények között szükségszerűen lassú.

Nagy-Britannia — főleg nyugat-európai és japán partnerei javára — állandóan veszít relatív gazdasági súlyából, s a tőkés világ külkereskedelmi forgalmában már az NSZK mögé szorult a harmadik helyre. A gazdasági növekedés ütemét tekintve ugyancsak elmaradt Nyugat-Európa és az Egyesült Államok mögött; részaránya a világ ipari termelésében is állandóan csökken. Ezért minden eddig javasolt gazdasági program felveti a növekedés (elsősorban az ipari termelés és exportnövekedés) égető kérdését. Az új program is így cselekszik; más kérdés, hogy milyen megoldást javasol.

A tervezést megkönnyíti Nagy-Britanniában az, hogy az állam a végtermék (a bruttó nemzeti termék) mozgásának nagy és állandóan növekvő részét közvetlenül irányítja. A központi kormány, valamint a helyi hatóságok folyó kiadásai és beruházásai, a nemzeti társadalombiztosítási alapok kiadásai, az államkölcsönök kamatai, az állami ipari és szolgáltató vállalatok, testületek (például szén-, villamosenergia-, gáztermelés, vasút, vízszolgáltatás, posta, dokkok, repülőtársaságok stb.) beruházásai 1959-ben a végtermék 41,7, 1964-ben már 44,9 százalékára emelkedtek.** Ezenkívül a kormány természetesen intézkedéseket hoz vámpolitikai, devizális, külkereskedelemszabályozási kérdésekben is, bár sok nemzetközi egyezmény köti meg a kezét. (Valutaalap, GATT, EFTA stb.). Mindez kétségtelenül biztosítja a programozás minimális feltételeit abban az értelemben, hogy a fenti tényezők hiánya esetén programkészítésről nem lehet szó. De ezek a feltételek minimálisak, mert a magánszektor nagy szerepe, valamint az export nagy súlya (1963-ban a végtermék 22,4%-a) az esetek többségében csak olyan közvetett irányítást tesz lehetővé, amelynek eredménye nagyon is bizonytalan.

Mindezeknek a tényezőknek az együttes hatására alakult ki az angol gazdasági fejlődés összképe. Ezt a gazdaságot tehát egészében az állam ugyan képes szabályozni, de a szabályozás irányát az előbb tárgyalt főbb tényezők szabják meg, s ha a birodalmi, valutáris (s integrációs) szempontok összeütközésbe kerülnek a belső növekedés meggyorsításának szükségleteivel, eddig mindig az előbbi került ki győztesen.

Az angol gazdaság deflációs ciklusai

Így jutunk el az úgynevezett „Stop-Go" ciklusokhoz. A „Go" a növekedés meggyorsítása és meggyorsulása. Ekkor a termelői és fogyasztói beruházások erőteljesebb növekedését a kormány alacsonyabb bankkamatlábbal, a fogyasztói hitelfeltételek megkönnyítésével, adópolitikai kedvezményekkel, az export ösztönzésével igyekszik előmozdítani — anélkül azonban, hogy másutt megtakarítást érne el az államháztartás számára. Ilyenkor sincs szó a katonai kiadások, a hosszú lejáratú tőkekivitel jelentős csökkentéséről. Viszont a beruházási tevékenység megélénkülése következtében azonnal kitágul a kereskedelmi mérleg deficitje. Növekszik a nyers- és fűtőanyagigény és -import, nő a személyes fogyasztás (és élelmiszerigény), s újabban előretört a beruházási javak importja is. Rövid ideig a gazdasági növekedés a nyugat-európai átlagra emlékeztet.

De nem sokáig. Az export nem képes automatikusan követni a felduz-

* A feldolgozó iparban az egy órára jutó termelés így alakult (1958 = 100): Egyesült Államok 122, NSZK 128, Franciaország 124, Olaszország 142. Ezzel szemben Nagy-Britanniában csak 119. (Economic Review, 1965. február 4. 77. l.)

** Preliminary Estimates of National Income and Balances of Payments 1959 to 1964. London, March, 1965. HMSO; Cmnd 2629 l.

zadt behozatalt, mivel a külső versenyfeltételeket nem a brit kormány szabályozza, s ezenkívül az import egy részét hosszabb átfutási idejű állótőke- és készletberuházások kötik le. A megnövekedett kereskedelmi deficit plusz a „láthatatlan" külföldi költekezés rövidesen a font sterling aranytartalékainak apadásához, a font elleni rövid lejáratú nemzetközi spekuláció kiéleződéséhez vezet. Fokozódik a veszély, ha a külső sterlingövezet is deficites. Bekövetkezik a „Stop": a kormány deflációs intézkedéseket hoz (bankkamatláb felemelése, adóemelés, fogyasztási hitelfeltételek megszorítása, ár- és bérbefagyasztási kísérletek stb.), nagy összegű nemzetközi rövid lejáratú devizakölcsönöket vesz fel a spekuláció letörésére. A kölcsönnyújtó bankcsoportok és kormányok meg is követelik a deflációs intézkedéseket. Ha ezek az intézkedések elég drasztikusak, a (termelői és fogyasztói) beruházások növekedése lecsökken, sőt esetleg némi abszolút csökkenés is bekövetkezhet. A foglalkoztatás gyengülése, a bérbefagyasztási kísérletek elsősorban a bérből és fizetésből élő rétegeket, különösen a lassan fejlődő vagy stagnáló területek és iparágak dolgozóit sújtják. A katonai kiadások most sem csökkennek érdemlegesen; nem áll le a tőkekivitel sem.

Ha az import visszaszorítása, a rövid lejáratú tőkék visszaáramlásának megindulása stb. nyomán a fontválság elmúlik, s ismét a lelassult növekedésből, a nem kielégítő foglalkoztatottságból adódó politikai és gazdasági problémák kerülnek előtérbe — enyhülni kezd a deflációs fék. A kormány az adott konkrét politikai (például közelgő választások) vagy gazdasági megfontolások (például a hazai iparfejlődésben érdekelt csoportok, valamint a szakszervezetek nyomása) miatt újra expanzív hitelpolitikára kapcsol át, a magánberuházások ismét gyorsuló növekedésnek indulnak — az összes következményekkel együtt.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a „Stop-Go" ciklusoknak semmi közük sincs a túltermelési válságokhoz; ellenkezőleg: nem a megnövekedett termelés ütközik a tőle lemaradó fogyasztás korlátaiba, hanem az improduktív tételekkel megnövelt fogyasztás emelkedése ütközik bele bizonyos szűk keresztmetszetekbe — mindenekelőtt az exportképesség, az arany- és devizatartalékok elégtelenségébe.

A „Stop" és a „Go" átlagaként Nagy-Britannia lassú növekedését a fejlett kapitalista országok mind túlszárnyalják (egyebek közt a külföldre kihelyezett brit tőkék jóvoltából is). A már ismertetett birodalmi pénzügy- és katonapolitika fenntartása mellett nem várható érdemleges változás ezen a téren a jövőben sem. Más szóval Nagy-Britannia relatív hanyatlása abszolút szükségesség, s nem csupán rövid lejáratú irányzat a mai viszonyok között.

A legutóbbi 5 év „Stop-Go" ciklusait számokban a következő oldalon közölt tábla mutatja be — távolról sem a teljesség igényével.

Az előbbi bázison a legutolsó hat évben két alkalommal is kirobbant az általános bizalmi válság a font sterlinggel szemben. Először az 1959—1960-as „Go"-t követően 1961-ben tört ki. Ekkor a Macmillan-kormányzat csak erőteljes deflációs politikával és a megfelelő kölcsönökkel tudta a fontot megmenteni. A megnövekedett munkanélküliség és stagnálás leküzdésére, valamint a közelgő választásokra való tekintettel 1963—1964-ben a konzervatív kormány mondhatni féktelen inflációs gazdaságpolitikára váltott át. Az eredmény minden eddiginél nagyobb font sterling válság lett.

A „Stop-Go" mellett bizonyos hosszabb lejáratú inflációs nyomás is fennáll. Tekintettel arra, hogy az improduktív kiadások és a bérharcok eredményeként elért béremelkedések egyidejűleg egymás mellett jelentkeznek, viszont a termelékenység emelkedése lassú; a belföldi magán és állami akkumulációs lehetőségek korlátozottak, s ezt a korlátot a lassú áremelkedések nem tudják elhárítani. Az export szempontjai miatt ez az eszköz Nagy-Britanniában nem is megfelelő, pontosabban: nagyon is kétélű. Mivel a birodalmi kiadások (katonai, tőkekivitel stb.) csökkentését a City minden erejével ellenzi, a belföldi korszerűsítést pedig (az export miatt) szeretné meggyor-

A gazdasági fejlődés alakulásának főbb mutatói (1959—1964)
(láncindexek)

Megnevezés	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Fogyasztói kiadások	.	103,4	102,3	101,9	110,1	103,7
Ebből: tartós fogyasztási cikkek	.	101,0	98,5	102,4	111,4	118,9
Folyó állami áru- és szolgáltatásvásárlás	.	102,1	104,2	102,7	102,1	102,6
Hazai állótőke-beruházás	.	109,9	108,5	99,1	103,2	118,1
Áruk és szolgáltatások exportja	.	105,6	102,8	101,6	104,3	103,3
Áruk és szolgáltatások importja	.	112,0	99,1	101,6	103,7	109,6
Végtermék	.	104,4	103,5	101,0	103,9	105,6
A bankkamatláb változása (évi mozgás is, százalék)	4	5—6—5	5—7	6—4,5	4	4—7
A munkanélküliség országos aránya (a foglalkoztatottak százalékában)	2,17	1,62	1,52	2,03	2,5	1,6
Kereskedelmi mérleg egyenlege (millió font)	—116	—404	—148	— 98	— 80	—553
Láthatatlan jövedelmek mérlege (millió font)	+256	+129	+127	+188	+176	+179
Hosszú lejáratú tőkemozgás egyenlege (millió font)	—259	—188	+ 50	—107	—174	—371
Fizetési mérleg egyenlege	—119	—463	+ 28	— 17	— 78	—745

Forrás: Preliminary stb. 11., 12. és 16. l. Economic Review. 1965. febr. 9. l. The Banker, 1965. nov. 713. l.

sítani, a kormány csak egyetlen jövedelempolitikai kiutat talál: az árak és bérek (de főleg a bérek) stabilizálását, befagyasztását. Ezzel szilárd exportárakat, növekvő exportot, stabil fizetési mérleget, tartósabb és egyenletesebb beruházási tevékenységet, ennek nyomán megnövekedett termelékenységet, korszerűséget, világpiaci versenyképességet szeretnének elérni — a „Stop-Go" kikerülésével. Az elképzelés szerint a font vásárlóerejének és aranytartalékainak ily módon elért szilárdsága megnövelné London világbankári szerepét, a rövid és hosszú lejáratú tőkéket a mainál jobban odavonzaná, a bank- és biztosítási üzletek lehetőségei javulnának, a font nemzetközi szerepe és az ebből származó bankhaszon növekedhetne. A láthatatlan tőke- és jövedelembeáramlások meghaladnák a láthatatlan kiadásokat, a tőkekivitelt s a kereskedelmi mérleg lecsökkent deficitjét. Ez a többlet növelhetné Nagy-Britannia politikai, gazdasági és katonai mozgási lehetőségeit, nagyhatalmi szerepét a Nemzetközösségen belül és kívül, elsősorban Nyugat-Európában.

Ez a koncepció a közvetlen kiinduló pontja a 60-as évek eleje óta jelentkező brit programozási kísérleteknek.

A tervezési kísérletek

Az 1961. évi fontválság idején a konzervatív kormány — a deflációs intézkedésekkel párhuzamosan — már béremelkedési szünetet követelt, majd 1962 elején létrehozta a Nemzeti Gazdaságfejlesztési Tanácsot (NEDC), hogy az „. . . megvizsgálja a jövőre vonatkozó terveket az iparnak mind a magán, mind az állami szektorában, hogy figyelemmel kísérje a gyorsabb gazdasági növekedés akadályait és megoldást keressen egészséges növekedési ráta kialakítására."* A NEDC 1961—1966 között évi 4 százalékos végtermék-növekedést tűzött ki célul, s ehhez az 1 főre jutó termelés 3—3,5 százalékos emelkedését tartotta szükségesnek. „A pénzjövedelmek" (főképp bérek és fizetések) emelkedése nem

* Britain. An Official Handbook. British Information Service. London. 1965. 267. l.

léphette volna túl ezt a határt. A NEDC által ajánlott jövedelempolitika a beruházásoknak, az exportnak és a katonai kiadásoknak mutatott zöld utat feltételezve és szükségesnek tartva a kereskedelmi mérleg egyensúlyát. Ez volt egyik legmegalapozatlanabb feltevése.

A Tanács összetétele is ennek a célnak a jegyében áll. Bár a NEDC ajánlásainak egész irányvonala a City törekvéseit tükrözte, a szakszervezetek megnyerése nélkül a „pozitív jövedelempolitika" kivihetetlen volt. A pártatlanság formai biztosítására a pénzügyminiszter mint a Tanács elnöke iparvezéreket és szakszervezeti vezetőket nevezett ki a NEDC tagjaivá. Ugyancsak tagja a munkaügyi miniszter, a Kereskedelmi Kamara elnöke, valamint hivatásos közgazdászok. A Tanácsnak saját munkacsoportja van, külön igazgató vezetése mellett. Ezenkívül a NEDC elképzeléseinek jobb megvalósítására több iparágban tanácsadó szervekként Gazdaságfejlesztési Bizottságokat alakítottak a NEDC, az illetékes minisztériumok, a vállalatok és a szakszervezetek képviselőiből.

Mindazonáltal a NEDC programja nem volt terv, még francia mérték szerint sem. Céljai formailag nem kötötték sem a kormányt, sem a szakszervezeteket, a magánszektorról s a külső sterlingövezetről nem is beszélve. Ahogy kibontakozott az 1963—1964. évi „Go", egyébként is nyilvánvaló lett, hogy a „Stop-Go"-t nem sikerült megszüntetni. A becsvágyó elképzeléseket aláásták a gyenge exporteredmények, a tőkekivitel,* s a politikai okokból is kiélezett konjunktúra. 1964-ben mind a magánberuházások, mind a bérszínvonal növekedése meghaladta azt a színvonalat, amelyet a NEDC eredetileg kívánatosnak tartott. 15 év óta a legsúlyosabb valutáris válság köszöntött be.

A Wilson-kormány hatalomrakerülése után a „Stop" politikát eddig úgy próbálta megvalósítani, hogy emellett elkerülje a súlyosabb gazdasági visszaesést. Wilson korábban élesen támadta a konzervatív gazdaságpolitikát, működését tehát nem kezdhette e politika teljes lemásolásával. Mivel ugyanakkor lényegében nem változtatott a brit gazdaság birodalmi mechanizmusán, a „Stop" nem is volt eléggé hatásos: csak lassan és a felszínen tudja felszámolni rövid távon a fontra nehezedő nyomást. Így 1964 őszén 7 százalékra emelték a bankkamatlábat, a részletfizetési akció feltételeit valamelyest megnehezítették, s 15 százalékos pótvámot vezettek be a feldolgozó ipari importra. Ez az utóbbi 10 százalékra mérsékelve jelenleg is (1965. december) fennáll. Így a „Stop" terheit részben Nagy-Britannia kereskedelmi partnereire hárították. 1965 első felében azonban a beruházási tevékenység továbbra is élénk volt, s csak az év közepére lanyhult; az exporteredmények továbbra sem kiemelkedőek, s a közelgő őszi nyersanyagvásárlások augusztusra újra kiélezték a font helyzetét.

Nagy-Britannia rövid lejáratú adósságai (3 hónap — 5 év közötti visszafizetési határidővel) ma nagyjából olyan összegre rúgnak, mint a II. világháború alatt felhalmozott zárolt sterlingtartozások, vagy a II. világháború után felvett amerikai és kanadai hosszú lejáratú kölcsönök összege. A tavalyi fontválság leküzdésére a svájci bankok, valamint a Nemzetközi Valutaalap 2 milliárd 500 millió dollárt bocsátott London rendelkezésére; azonkívül Nagy-Britannia 1965. augusztus végén valószínűleg kimerítette az amerikai FRS-nél rendelkezésre álló 750 millió dolláros hitelkeretet is. Ez együttesen mintegy 3,2 milliárd dollár (1,15 milliárd font). A sterlingövezet arany- és valutatartalékai 1965 folyamán csak őszre érték el az 1,2 milliárd font sterlinget. Igaz, hogy a kormány még rendelkezik 1250 millió $ értékű

* Külföldi értékpapírok vásárlása és eladása csak a sterlingövezeten belül szabad, a fennálló devizarendelkezések korlátozzák az értékpapírok vásárlását a sterlingterületen kívül. A direkt beruházások is a pénzügyminisztérium engedélyéhez vannak kötve. Az engedélyt azonban általában megadták eddig, tekintet nélkül a fizetési mérleg helyzetére. 1964-ben például a Shell 89 millió fontért 50 százalékban átvette az olasz Montecatini-csoport brindisi és ferrarai üzemét, s így megerősítette állásait a Közös Piacon belül. Az ügylet előnyös volt a Shellnek, de növelte a fizetési mérleg passzívumát. (Labour Research, 1965. január.)

értékpapírkészlettel, de facto azonban már ezt is leterhelte a vezető nyugati jegybankoktól (a Francia Bank kivételével) szeptemberben felvett újabb 1 milliárd dolláros hitel.

1960—1961-ben az összevont fizetési mérleg együttes deficitje 500 millió font alatt volt; ezt akkor a Nemzetközi Valutaalap segítségével tudták áthidalni. Ma gyakorlatilag a teljes aranytartalék (a font konvertibilitásával együtt) külföldi hitelek jóvoltából tartható csupán fent.

Milyen választ ad az új gazdasági terv mindezekre a problémákra?

„... ki kell fizetni adósságunkat a világban s ebből a célból növelnünk kell termelésünket. Nagyobb összegben kell értékesítenünk a tengerentúlon (értsd: külföldön — B. Gy.), szilárdan kell tartani, sőt csökkenteni árainkat, amelyekkel hasznothajtóan tudjuk ezt megvalósítani.

E feladat teljesítésétől függ minden reményünk a teljes foglalkoztatottság fenntartására s életszínvonalunk emelésére.

A sikeres teljesítés kritikus pontjának közös egyetértéssel a termelékenység, a jövedelmek és az árak politikáját tartjuk.

... Ilyen háttérrel hozza most nyilvánosságra a kormány az expanzió fenntartására és fejlesztésére szolgáló tervet."*

Lényegében tehát a NEDC korábbi kísérleteinek folytatásáról van szó. A különbség csak annyi, hogy most sokkal nagyobb méretű a devizaválság, mélyebb a kiindulópont, erősebb állami intervenció szükséges. Ez indokolja a NEDC-program mennyiségi előirányzataitól való bizonyos eltérést, valamint azt, hogy a tervezés a kormány hivatalos vonalává vált.

Mint Brown előszavából látjuk, a terv kiinduló pontja a fizetési mérleg. Mi az előirányzat 1970-re?

Ismételjük, nincs szó a font leértékeléséről, a hosszú lejáratú tőkekihelyezések bizonyos leépítéséről, a katonai és polgári kormánykiadások leállításáról vagy nagyméretű lefaragásáról. Mire számít akkor a kormány?

A tervezett fizetési mérleg 1970-ben
(millió font, 1964. évi áron)

Megnevezés	1964	1970
Kereskedelem		
Export és reexport (fob)	4471	6090
Import (fob)	—5005	—6315
A kereskedelmi mérleg deficitje	— 534	— 225
Ugyanaz megjavult külkereskedelmi cserearányokat feltételezve	— 534	— 45
Láthatatlan tételek		
Nettó külföldi kormány-kiadás	— 555	— 510
Más láthatatlan tételek (nettó)	+ 561	+ 680
Nettó hosszú lejáratú magántőkemozgás	— 228	+ 75
Hibák és tévedések	+ 35	+ 50
A fizetési mérleg egyenlege	— 721	+ 250

Forrás: The Banker. 1965. október 647. l.

Mielőtt erre válaszolnánk, nézzük meg a többi előirányzatot is, különös tekintettel a szükségesnek tartott növekedésre. (Lásd a következő oldalon levő táblázatot.)

Ezeket a mennyiségi előirányzatokat a legnagyobb fenntartással kell kezelni. A gazdaságügyi minisztérium a végtermék 25 százalékos összes növekedési előirányzatából kiindulva a NEDC útján körkérdést intézett a magán iparvállalatokhoz,* hogy a termelés, export, munkaerő-szükséglet, termelékenység milyen növekedésével számolnak. A kérdés ilyen megfogalmazásával már eleve olyan mutatók felé terelték a vállalatokat, amelyek leginkább összhangban látszanak lenni e követelménnyel. Valószínű, hogy a lassan fejlődő iparágak inkább felfelé, a dinamikusak inkább lefelé torzítják várható kilátásaikat, nehogy reménytelen vagy túlzottan kedvező képet kapjon róluk a kormány. Mindkét esetben ugyanis rosszul járhatnának a szubvenciók szétosztásakor vagy egyéb pro-

* Working for Prosperity. The National Plan in brief. George Brown előszava.

* Az állami vállalatok programjaikat a gazdaságügyi minisztériummal összhangban dolgozzák ki, ezért a terv ezen a ponton megalapozottabb. De az exportszektornak csak kis része tartozik ide.

A gazdasági növekedés tervei

Megnevezés	1964	1970	Évi növekedés (százalék)		
	(millió font; 1964. évi áron)		NEDC-prognózis 1961—1966	Tényleges növekedés 1961—1964	Brown-prognózis 1964—1970
Források					
Végtermék	32 847	41 060	4,0	3,6	3,8
Import	5 005	6 315	4,0	6,0	4,0
Összesen	37 852	47 375	4,0	3,7	3,8
Felhasználás					
Fogyasztói kiadások	21 334	25 790	3,5	3,4	3,2
Közfogyasztás					
Katonai	1 930	2 045	2,9	1,2	1,0
Egyéb	3 481	4 405	4,0	3,0	4,0
Állótőke-beruházás	5 802	8 015	5,3	5,9	5,5
Készletek	526	530	—	—	—
Áruexport	4 471	6 090	5,0	3,2	5,2
Szolgáltatások nettó exportja	308	500	—	—	—
Összesen	37 852	47 375	4,0	3,7	3,8

Forrás: The Economist, 1965. szept. 18. 1117. l.

tekcionista intézkedések meghozatalakor.

A nyilvánosságra hozott feldolgozó ipari prognózisok némelyikénél ez jól kimutatható. A hajóipar például egy évtizede gyorsuló ütemben csökkenti termelését és foglalkoztatottságát, az utóbbi négy évben (1960—1964) például több mint évi 3 százalékkal, illetve 6 százalékkal. Saját becslésük szerint azonban 1970-ig termelése 2,2 százalékkal nőne évente, évi 1 százalékos foglalkoztatáscsökkenés mellett. A konzervatívok idején reprivatizált acélipar ugyanebben az időszakban termelését és termelékenységét 1,3 százalékkal növelte, a tervidőszakra a megígért mutató + 3,2 százalék, illetve + 3,4 százalék lenne; 1969—1970-re új beruházási hullámot jelez. Kirívó még a szerszámgépipar esete: az elmúlt négyéves időszakban termelése évi 2 százalékkal nőtt, a foglalkoztatottság évi 1 százalékkal csökkent; a tervidőszakra évi 7,8 százalék termelési, 4,8 százalék foglalkoztatottságbeli emelkedést jelez; exportját évi 10 százalékkal (!), importját 3 százalékkal kívánja növelni stb.

Az aláértékelésre talán a vegyipar lehet példa, amely évi 8 százalékos növekedést jósol, de „a beruházások növekedésére fékezőleg hat a berendezéseket gyártó ipar kínálata".*

Általában inkább a felülértékelés mutatható ki. Ez következik abból, hogy a végtermék növekedési előirányzata nagyobb, mint az 1961—1964-es időszak tényleges növekedése. (Még ha el is marad a NEDC eredeti előirányzatától.) A feldolgozó ipari érdekeltségek (az alapvető exportszektor) természetesen csak úgy tudják ezeket a becsléseket a realitás látszatával ellátni, ha kedvezőbb exportlehetőségekkel számolnak, mint az elmúlt négy évben. Ugyanez vonatkozik az importra is, itt láthatólag feltételezik a jelentős feldolgozó ipari behozatal bizonyos visszaszorulását. (Jelenleg ilyen irányban hat a 10 százalékos behozatali különvám, de ezt legkésőbb 1966-ban meg kell szüntetni az EFTA-kötelezettségek miatt.)

Az importmegtakarítás szolgálatába kívánják állítani a mezőgazdaság fejlesztését is. Jelentős — évi 3,2%-os —

* Lásd The Economist. 1965. szeptember 18. 1116. l.

termelésnövekedési előirányzatot terveztek; bár ez a népgazdasági ág csak erőteljes kormánytámogatással tud fennmaradni. A tervben előirányzott, 200 millió fontra tehető többlet-élelmiszerfogyasztást főleg ebből a forrásból szeretnék fedezni. Úgy gondoljuk, hogy egy ilyen autarkiás irányzat nem kedvez túlzottan Nagy-Britannia gazdasági modernizálásának. A mezőgazdaság már ma is a hazai szükségletek 50 százalékát elégíti ki, s ezt az arányt kívánják körülbelül 65—70 százalékra felvinni. Helyesebb lett volna talán az exportalapok fejlesztését növelni a mezőgazdaság fokozott belső ártámogatása helyett.*

Ezeket az előirányzatokat a gazdaságügyi minisztérium elemezte, finomította, egymással összhangba hozta, s számítógépek segítségével ökonometriai modellé rendezte. A modell önmagával ugyan összhangban van, de a terv szerzői is hangsúlyozzák, hogy (főleg az exportot illetően) „... az ipartól kapott becsléseket óvatosan kell kezelni".**

Mégis ezekre a kétes alkotóelemekre alapozzák az egész programot. Hangsúlyozzuk ismét, hogy a torzítást maga a kormány indította el azzal, hogy a végtermék növekedési rátáját eleve kijelölte. Az eleve eldöntött növekedési ráták önmagukban is problematikusak, különösen ez a helyzet, ha a fő exporttermelő és importfogyasztó szektorok fejlődése magándöntésektől függ, s a fő gazdasági kormányzóerő a piaci (világpiaci) mechanizmus. Ennek következtében az így hozott beruházási döntésekbe a kormánynak *közvetlen beleszólása nincs,* a hivatalosan kijelölt növekedési ráták csak irányelvül szolgálnak a magánszektor tevékenységéhez. Ha az irányelvek reálisak, az ilyen közvetett program összehangoltan tükrözheti a parciális döntések valószínű eredményét (bár a magándöntések megváltozása könnyen felboríthatja ezeket az arányokat is). Még inkább ez a helyzet, ha a megadott program sok tekintetben gazdaságon kívüli tényezőkből indul ki, s valamilyen elérendő — feszített — norma kíván lenni a magánszektor számára. Már a NEDC programja is ezen bukott meg. Nem valószínű, hogy a mostani terv sokkal több sikert érhet el 1969—1970-re.

Az elérendő norma az aktív fizetési mérleg a birodalmi orientáció fenntartása mellett. Ha megnézzük a tervezett fizetési mérleget, rögtön látjuk: az 1970-re összeállított szerkezet a minimuma annak, hogy a NEDC idején megszületett gazdaságpolitikai stratégia fenntartásáról egyáltalán beszélni lehessen — a hatalmas rövid lejáratú adósságteher törlesztése mellett. Ugyanakkor látni kell a következőket:

a) Az export- és importirányzatok nem tűnnek megalapozottnak, az export növekedési rátája még magasabb, mint a NEDC első programjában (bár az új terv egyébként kevésbé becsvágyó a bekövetkezett eladósodás nyomán). Különösen így van ez, ha figyelembe vesszük, hogy a külkereskedelmi cserearányok feltételezett 3 százalékos javulásának elmaradása esetén azonnal eltűnik a fizetési mérleg előirányzott többlete.

b) Még ennél is kevésbé reális a láthatatlan tételekre vonatkozó jóslat. A terv szerzői arra számítanak, hogy a font sterling megszilárdulása nyomán helyreállt bizalom 1967—1970 között nagyobb mértékben vonzza Londonba a rövid lejáratú tőkéket. Bár maguk is hangsúlyozzák, hogy a fizetési mérleg egyenlegének alakulását ilyen körülmények között nem lehet pontosan előrelátni, mégis 250 millió fontos pozitív szaldót tételeznek fel s számolnak vele mint a terv kiindulópontjával. Másrészt — a belföldi magánberuházásokhoz hasonlóan — *magándöntésektől* függ a hosszú lejáratú tőkekiáramlás és -beáramlás is. Az 1965. áprilisi költségvetésben meghirdetett tőkenyereség- és társulati adók révén a kormány el szeretné érni, hogy a tőkekivitel évi kb. 150 millió fontra csökkenjen. Emellett nagyobb méretű külföldi (főleg amerikai) tőkebeáramlásra számít. Ez az óhaj is bekerül a fizetési mérlegbe. Végül továbbra is magas szinten mozognak a külföldi kormánykiadások, bár mint láttuk, ennek

* The Economist. 1965. szeptember 18. 1116. l.
** The Banker. 1965. október.

a fedezete a növekedés meggyorsítása mellett aligha teremthető elő.

c) A külső sterlingterület forgalmának hatása a brit aranytartalékokra teljesen kiszámíthatatlan, és szóba sem kerül. Ha ezen a téren egyáltalán lehet jósolni, akkor inkább ez is visszahúzó erőként hat a jövőben (Ausztrália, Dél-Afrika, India stb. fizetésimérleg-nehézségei miatt).

Abból a célból, hogy ezt a feszített programot megvalósítsa, a Wilson-kormány fokozott jelentőséget tulajdonít a jövedelempolitikának. Az ipar becslései alapján a terv arra számít, hogy a termelékenység 1970-ig évi 3,2 százalékkal nő. A jövedelempolitika ismert elve alapján ez lenne a korlát a személyes fogyasztás (főleg a bérek és fizetések) emelkedése számára is. Tekintettel a mesterségesen feszült fizetésimérleg-helyzetre, a kormány mindenképpen szeretne a Szakszervezeti Főtanácson keresztül közvetlen fékező befolyást gyakorolni a bérmozgásra. A Főtanács őszi kongresszusán elfogadták az úgynevezett „early-warning systeme"-t, mely szerint a szakszervezetek bérköveteléseiket önkéntesen bejelentik a Főtanácsnak jóváhagyás céljából, mielőtt a vállalatok ellen fellépnének. Hasonló határozatot hozott a brit gyáriparosok szövetsége az árak kérdésében. Ez az egyensúlyi helyzet azonban törékeny. Rövid távon azért, mert továbbra is fennáll a teljes foglalkoztatottság — a betöltetlen munkahelyek meghaladják a munkanélküliek számát.*

A Cityhez közelálló The Banker című folyóirat novemberi számában már céloz rá, hogy erősebb „Stop", nagyobb (2—2,5 százalékos) munkanélküliség mellett lehet csak tartósabb árstabilitást és a fizetési mérleg megjavulását elérni (a birodalmi kiadásokról nincs szó), s hivatkozik arra, hogy idén a bérek további 8 százalékkal nőttek, főleg az állami szektorban. Ez a probléma azonban hosszabb távon is fennáll: az adott terv- és termelékenységi mutatók mellett 1970-ig a brit gazdaság munkaerő-szükségletét 800 000 főre becsülik: a terv számításai szerint viszont csak 600 000 főt tudnának előteremteni (természetes szaporodás + iparági átcsoportosítás útján)* feltéve, ha a lassan fejlődő körzetek elég ipari vagy egyéb munkahelyet kapnak.

Ugyanakkor a terv 1967-ig az előirányzott átlagnál lassúbb növekedési ütemet tart kívánatosnak — a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítása végett. Ez azt jelentené, hogy 1967—1970 között a végtermék növekedése jóval 4 százalék fölött lenne (az ipar beruházási elképzelései — amennyiben a tervben tükröződnek — ezt alátámasztják). Ebben az esetben a brit gazdaság mostani struktúrája mellett aligha valószínű, hogy a kereskedelmi mérleget egyensúlyban tudják tartani, valamint, hogy hatékony ár- és bérpolitikát tudjanak megvalósítani. Sokkal valószínűbb, hogy a rövid „Go" periódust újabb, az 1964. évihez hasonló devizaválság követné.

A jövedelempolitika és a program ilyen esetben bekövetkező újabb kudarca csak tükrözné azt a körülményt, hogy Nagy-Britannia erőforrásai nem elegendőek expanzív belső gazdaságfejlesztés, világbankári funkciók s a fegyverkezési verseny, valamint a birodalom összetartása együttes terheinek elviselésére. Mindez együtt csak külföldi hitelek segítségével tartható fenn hosszabb-rövidebb ideig. Az eredmény csak Nagy-Britannia világgazdasági és világpolitikai súlyának további csökkenése lehet.

Becsky György

* The Banker. 1965. december. 772. l.

* The Economist. 1965. szeptember 18. 1116. l.

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Vita népgazdaságunk fő arányainak elemzéséről

A Magyar Közgazdasági Társaság 1965 novemberében tartotta évi közgyűlését. Az ennek keretében megrendezett tudományos ülésszakon, a B) szekcióban* Ganczer Sándor kandidátus, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Tudományos Önálló Osztályának a vezetője tartotta a vitaindító előadást.

Bevezetőjében az előadó hangsúlyozta, hogy a téma szerteágazó jellege miatt, továbbá mivel a kutatásoknak még csak az első eredményei állnak rendelkezésre, a legmesszebbmenő óvatosságra van szükség a következtetések levonását illetően. Felhívta a figyelmet, hogy az alapadatok esetleges pontatlansága és egyéb okok miatt a számítási eredményeket nem szabad abszolút érvényűeknek tekinteni. E pontatlanságok azonban semmiképpen sem olyan mértékűek, hogy a vázolt fő arányok nagyságrendjét, valamint a levont következtetéseket lényegesen befolyásolhatnák.

A gazdaságpolitika, a népgazdasági tervezés és a gazdasági mechanizmus között szoros összefüggés, kölcsönhatás van. A szükségletek magasabb fokú kielégítése, a viszonylag gyors és zavartalan gazdasági fejlődés biztosítása szempontjából elsődleges jelentőségű — állapította meg Ganczer Sándor —, hogy a gazdaságpolitikai célokat a fennálló helyzet mélyreható elemzéséből kiindulva, reálisan határozzuk meg. Ha a célokat irreálisan magasan, vagy túlságosan lazán állapítjuk meg, zavarok keletkezhetnek a gazdasági életben, s a fejlődés üteme lassabb lesz annál, mint amilyen ütemet a gazdasági törvényszerűségek, az erőforrások és lehetőségek pontosabb számbavétele esetén elérhetünk. De a helyes célok is csak akkor valósíthatók meg nagyobb zökkenők nélkül, ha a gazdasági mechanizmus nemcsak a célokkal, hanem az ország termelőerőinek és termelési viszonyainak az adott időszakban elért fejlettségi színvonalával is összhangban van. A gazdasági mechanizmus elő is segítheti, de hátráltathatja is a gazdaságpolitikai célok megvalósítását.

A népgazdaság alapvető arányainak elemzése során két fő nehézséggel kell megküzdeni: *a)* Bizonyos alapvető összefüggések az úgynevezett hagyományos mutatószám rendszer tükrében rejtve maradnak. *b)* Az érvényes árak (és értékmutatók) nem oldják meg a népgazdaság különböző ágazataiban előállított és különböző rendeltetésű termékek közös nevezőre hozását, amely pedig nélkülözhetetlen az átfogó arányok vizsgálatához.

E nehézségek áthidalását szolgálta, hogy néhány alapvető összefüggésre vonatkozólag a „hagyományos" mutatók mellett, az ágazati kapcsolatok mérlegének a felhasználásával, nemcsak az érvényes árrendszer alapján, hanem az érték típusú, az átlagosított érték típusú és, három változatban, a termelési ár típusú árakkal is végeztek számításokat. (E számításoknak az előadásban is ismertetett eredményeit részben megtalálhatjuk Ganczer Sándornak az „Árszámítások, népgazdasági arányok" című, a Közgazdasági Szemle 1965. 11. számában megjelent tanulmányában.)

A népgazdaság fő arányait Ganczer Sándor az ágazati kapcsolatok 1961. évi mérlege alapján vizsgálta. Ezt elsősorban azzal indokolta, hogy a vizsgálatokat olyan összefüggésekre is ki kellett terjeszteni, amelyeket csak az ágazati kapcsolatok mérlegének alapján lehetséges feltárni. A legfrissebb ilyen statisztikai mérleg viszont csak 1961-re állt rendelkezésre.

Az export folyó forintban kifejezett értéke — a devizaforintban számított külkereskedelmi mérleg aktív vagy passzív jellegétől függetlenül — nálunk mindig jelentős mértékben meghaladja az import folyó forintban kifejezett értékét. Ez a körülmény árrendszerünknek arra a sajátosságára utal, hogy az importtermékeket általában alacsonyabb áron adjuk át a belföldi felhasználónak, mint amennyibe az országnak az importtermékekért ténylegesen kifizetett deviza átlagosan kerül. (1961-ben kivételt csak az egyéb termelőtevékenység szektora és a fogyasztási szektor jelentett.)

* Az ülésszak teljes ülésén és az A) szekcióban lezajlott vitát ez év januári számunkban ismertettük.

Nemzetijövedelem-számítási módszerünk mai felfogása szerint az export-import árkülönbözetet teljes egészében a külkereskedelemnek a nemzeti jövedelemhez való negatív hozzájárulásaként kell tekinteni. Ily módon — az árrendszer egyéb torzító hatásaitól eltekintve — a hagyományos nemzetijövedelem-számítás a szűkebb értelemben vett termelőszektorok — elsősorban az ipar — hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez általában a valóságosnál magasabbnak tünteti fel.

Érdekes eredményekre vezet a népgazdaság fő arányainak az érvényes árak mellett más, az említett ártípusok szerint számított árakon történő elemzése. Az előadó egyebek között foglalkozott a termelőágazatoknak a társadalmi termékhez és a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulására, az ágazatok eszközellátottságára, számviteli és népgazdasági költségszerkezetére vonatkozó vizsgálatok eredményeivel. Utalt az ágazatok közötti kapcsolatokat jellemző közvetlen és teljes ráfordítási együtthatókkal, a végső felhasználás szektorainak költségszerkezetével, álló- és forgóeszköz-megoszlásával, a népgazdaság rendelkezésére álló produktív munkaerő arányával végzett számításokra.

Elsősorban már árrendszerünk sajátosságaival magyarázható például az is, hogy akár az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti és tiszta jövedelmet, akár pedig az egy forint bérre és az egy forint lekötött eszközre jutó tiszta jövedelmet nézzük, e mutatók az iparban lényegesen magasabbak, a mezőgazdaságban viszont lényegesen alacsonyabbak, mint a többi népgazdasági ágban. (A külkereskedelemtől és az úgynevezett egyéb termelőtevékenységtől eltekintve.) A termelékenységi mutatóként is használatos egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem az iparban több mint háromszorosa a mezőgazdaságénak. „Ebből, ha nem is ilyen határozottan megfogalmazva, egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy a munkaerő átcsoportosítása a mezőgazdaságból az iparba, már önmagában is jelentősen növeli a népgazdaság hatékonyságát. Az átcsoportosítás miatt mutatkozó hatékonyságnövekedés azonban nagyrészt csak az iparban realizált viszonylag magas tiszta jövedelem következménye."

Különösen nagynak tűnik az ipar részesedése a nemzeti jövedelemben és a végső felhasználás szektoraiban, ha figyelembe vesszük, hogy más, ugyancsak alapvető mutatószámok (például az iparban és az összes termelőágazatban foglalkoztatottak aránya, lekötött eszközök aránya) szerint ez az arány lényegesen kisebb.

Az ipar népgazdasági súlyát az érvényes árrendszer a ténylegesnél lényegesen nagyobbnak tünteti fel, a mezőgazdaságét viszont aláértékeli. Ennek szemléltetésére közölte, hogy az egyes népgazdasági ágazatoknak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása, az ágazati kapcsolatok 1961. évi mérlege alapján különböző ártípusok áraival számítva, hogyan alakult. Így például érvényes árakon az ipar aránya 58,1 százalék, az építőiparé 8,9 százalék, a mezőgazdaságé 20,4 százalék volt. Ez az arány érték típusú árakon számítva — a megfelelő sorrendben — 37,7 százalék, 11,3 százalék, 33,8 százalék; termelési ár típusú áron pedig (35 százalékos illetményadóval és a fennmaradó tiszta jövedelemnek a lekötött eszközök arányában történő elosztásával) 37,1 százalék, 9,8 százalék, illetve 33,0 százalék.

Erre a jelenségre annál is inkább fel kell hívni a figyelmet — hangsúlyozta az előadó —, mert gyakran előfordul, hogy bizonyos jelenségeknek a népgazdaság fő arányaiban végbement és tervezett változásait értékelve elméleti és gyakorlati közgazdák egyaránt megfeledkeznek arról, hogy a szemüveg (az árrendszer), amelyen keresztül a jelenségeket szemlélik, erősen torzít. Az árrendszer torzító hatásának elismerése ellenére, népgazdaságunk szerkezetét eddig elsősorban mégis csak a fő népgazdasági ágaknak a nemzeti jövedelemhez való érvényes árakon számított hozzájárulásán keresztül ítéltük meg. Ezért, közvéleményünkben, de közgazdák között is, eléggé általános jelenség országunk iparosodottságának a túlbecsülése és mezőgazdaságunk népgazdasági súlyának, szerepének az aláértékelése. A fő népgazdasági arányoknak különböző árakon történő elemzése tehát növelheti a gazdaságpolitika és a népgazdasági tervezés megalapozottságát, nemcsak rövid és közép, hanem hosszabb távlatban is.

Az előadás végén Ganczer Sándor két fő következtetésben foglalta össze az elemzéséből levonható megállapításokat.

1. A mezőgazdaság népgazdasági súlya, valamint szerepe az ország előtt álló gazdasági feladatok és problémák megoldásában lényegesen nagyobb annál, mint ahogyan azt az érvényes árrendszer mutatja. Az eddigieknél lényegesen nagyobb figyelmet kell tehát fordítanunk a mezőgazdaság fejlesztésére. Fokozottabban kell biztosítani a feltételeket a mezőgazdaságban kifejtett munka hatékonyságának a növeléséhez, még akkor is, ha további munkaerőt már nem kívánnánk a mezőgazdaságból a többi termelő és nem termelő ágazat számára felszabadítani.

2. Beruházásaink jelenlegi összetételét elemezve megállapítható, hogy termelőberuházásainkban nagyon nagy az importeredetű termékek részesedése. Ezért a nemzeti jövedelemnek a beruházásokra fordítható részarányát csak akkor növelhetjük, ha megfelelően bővíteni tudjuk a viszonylag előnyös exporttermékek mennyiségét, illetve, ha gépiparunk jobban kielégíti a népgazdaság igényeit korszerű termékekkel.

A vitában elsőnek felszólaló *Bródy András* (Közgazdaságtudományi Intézet) utalt azokra a régebbi kísérletekre (Havas Péter, Jánossy Ferenc és mások munkái), amelyekben már megmutatkozott az a törekvés, hogy az érvényes árrendszertől elszakadva, más lehetséges és indokolt árrendszerekben is tükrözzék gazdasági helyzetünk fő vonásait. Érthető ez az igyekezet, mivel alapos a gyanú, hogy az 50-es évek gazdaságpolitikája nemcsak a gazdasági mechanizmusra, hanem árrendszerünkre, sőt statisztikai beszámoló rendszerünkre is rányomta a bélyegét. E tisztázó törekvések tudományos alapossággal mérlegelt gyümölcseként értékelte az előadó által ismertetett számítást.

Az ipar és a mezőgazdaság egymáshoz viszonyított arányával foglalkozva megállapította, hogy a más árrendszerekkel végzett számítások szerint az ipar egy foglalkoztatottra számítva csak mintegy 10 százalékkal több nemzeti jövedelmet termelt, mint a mezőgazdaság, de nem háromszor annyit, mint ahogy ez az érvényes árrendszerben jelentkezik.

E vizsgálat mindenekelőtt kétségbe vonja az olyan érveket, hogy például csupán a mezőgazdaságból az iparba való átáramlás révén mindenki azonnal háromszor akkora nemzeti jövedelmet fog termelni. Bizonyos, hogy ez az érv az 50-es években létrehozott ár- és statisztikai módszertannal áll vagy bukik — állapította meg a felszólaló.

Tovább növelné a mezőgazdaság súlyát az előadásban ismertetett számításokhoz képest is, ha a teljes mezőgazdasági eszközlekötést vennénk figyelembe. Statisztikai rendszerünknek ugyanis az a sajátossága, hogy a földet egyáltalában nem értékeli. A marxi értelemben vett földtőkét, vagyis a talaj művelhetővé tételére eszközölt ráfordításokat — amelyek nyilván nem kis összegre tehetők — mindenképpen figyelembe kellene venni. Állóeszköz-statisztikánk nem tartalmazza kellőképpen a háztáji gazdaságok nem kis volumenű eszközlekötését sem. Nyilvánvaló továbbá, hogy a szövetkezetek és állami gazdaságok leltári állományát is alacsony áron, és nem újratermelési értékén vesszük a statisztikában figyelembe. A felszólaló szerint mindezeken túl számolni kellene az I. és II. sz. különbözeti földjáradékkal is.

Az előadásban ismertetett ártípusoktól eltérő számítás alapján is érdekes következtetésekre lehetne jutni, például ha nem az ágazati mérleg egyensúlyi árrendszere szerint, hanem egy a rövid távon létező egyensúlyhiányt érzékelő árrendszerben folytatnánk elemzést. Nem lehet ugyanis szemet hunyni afelett — mondotta Bródy András —, hogy ipari termelésünk növekedését csökkenő realizációs lehetőségek kísérik belföldön és külföldön, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar piacain viszont a kereslet dominál. A rövid távú piaci egyensúly árrendszere logikusan több nemzeti jövedelem létrejöttét mutatná ki a mezőgazdaságban, mint az iparban. Hasonló arányokhoz jutnánk valószínűleg, ha ilyen számítások céljából elfogadva Liska Tibor javaslatát, a világpiaci ararányok alapján vizsgálnánk meg, milyen nyereségek vagy veszteségek mutatkoznak az egyes ágazatokban. E számítások valószínűleg nagymértékben megváltoztatnák álláspontunkat, gazdasági helyzetünkről és lehetőségeinkről.

Még több gondolkozni való akad, ha áttérünk a dinamikus vizsgálatra. E tekintetben árrendszerünk és statisztikánk még egyoldalúbb szemüveget hagyott ránk. Furcsa például, hogy a statisztika szerint, az általános áremelkedés ellenére, a nemzeti jövedelem folyó áron lassabban növekszik, mint változatlan áron. Ganczer Sándor arra a következtetésre jutott, hogy a mezőgazdaságból fakadó nemzeti jövedelem — hosszú távú egyensúlyi árrendszerben — nagyjából megközelíti az iparból származó nemzeti jövedelmet.

A felszólaló érintette még a mezőgazdaság tőkeigényességével kapcsolatos arányok problémáját. Szerinte a mezőgazdaság tőkeigényessége a modern, valóban nagyüzemi jellegű belterjes mezőgazdaságot művelő országokban ma két-, háromszorosa az ipar átlagos tőkeigényességének. Ha mi tényleg modern nagyüzemi mezőgazdaságot akarunk létrehozni, akkor nemcsak a mezőgazdaság magasabb tőkeigényességével kell számolnunk, hanem azzal is, hogy nagyon elmaradott bázisról indultunk, tehát pótolnunk is kell. Ha ilyen körülmények között többé-kevésbé harmonikus fejlesztést kívánnánk megvalósítani az ipar és a mezőgazdaság között, akkor világos, hogy a mezőgazdaságnak juttatott beruházások nagyságrendileg jelentősen meg kell

hogy haladják az ipari beruházásokat. Alapos a gyanú — jelentette ki —, hogy a teljes mezőgazdasági eszközlekötés (az elmúlt 20 év során ténylegesen eszközölt beruházások) gyakran még arra sem voltak elegendőek, hogy a lekötött eszközök változatlan nagyságát garantálják.

Az előadás fő tanulságaként befejezésül kiemelte, hogy a jövőt illető gazdaságpolitikai elképzeléseinkben túlságosan rabjai vagyunk, ha nem is az 50-es évek gazdaságpolitikájának, de mégis az akkor kialakult mechanizmust szolgáló árrendszerből, statisztikai metodikából kiáramló általánosításnak. Látjuk, hogy változtatások szükségesek a mechanizmuson. Fontos feladat —, s ebben sokat tehet a Közgazdasági Társaság —, hogy gazdaságpolitikánkat és tervezésünket megtisztítsuk az ötvenes évek sallangjaitól.

Máriás Antal (Budapesti Műszaki Egyetem) egyetértve az előadásban levont következtetésekkel, helyeselte a hűvös tárgyilagosságot és óvatosságot, mivel a megállapítások a gazdaságpolitika, a népgazdasági tervezés kulcskérdéseit érintik. Érdemben az előadásnak ahhoz a megállapításához szólt hozzá, hogy a népgazdasági elemzés, az iparon belüli összefüggések alaposabb vizsgálata bizonyos speciális blokkok létrehozását is szükségessé teheti. (Lásd a Közgazdasági Szemle 1965. 11. számából idézett cikk 1303. l.) Beszámolt az ágazati kapcsolatok 1959. évi mérlege alapján, érvényes árakon végzett számítások néhány ilyen vonatkozású eredményéről. A mezőgazdasági és élelmiszeripari blokk képzéséből, mivel a folyó termelést tekintve meglehetősen függetlenek az ipar többi ágától, már a közvetlen kapcsolatok alapján is fel lehet tárni néhány alapvető összefüggést a népgazdasági struktúrára vonatkozólag.

A kialakított mezőgazdasági és élelmiszeripari blokk import nélküli végtermékeinek 1959. évi értéke 1 : 1,55 arányban viszonylik az élelmiszeripar nélkül számított ipar és építőiparhoz. Ez az arány lényegesen eltér az előadó által közölt adatokból számítható aránytól. A könnyűiparból is ilyen külön blokkot alkottak. Az import nélküli végtermék értéke a mezőgazdasági és élelmiszeripari blokkban 51,6 milliárd, a könnyűiparban 17,5 milliárd, az ipar és építőipar több részére együttesen 63,2 milliárd forint. A nettó külkereskedelmi produktum (az exportból levonva a termelési célú importot) tekintetében az említett sorrendben: 6,7 milliárd Ft, 2,8 milliárd Ft és 7,1 milliárd forint eredmény adódik.

A mezőgazdaságból és az élelmiszeriparból képzett végtermékblokk eredményei két fő sajátosságot mutatnak: hazai nyersanyagbázisra épül, s jóformán független az egyéb ipartól; jelentős a nettó devizahozama. A könnyűipar már importnyersanyagra épül, nettó devizahozama is kisebb, de több ága termékeit könnyen lehet a nemzetközi piacokon értékesíteni.

Végezetül javaslatot tett a rendszerelemzés módszereinek a gazdasági alkalmazására. A népgazdaságot mint rendszert kell tekinteni, ezen az alapon a gazdaságpolitikai koncepciókat is rendszerbe foglalni. A végtermékből kiindulva kell következetesen alárendelni az eldöntött céloknak megfelelően a meglevő eszközöket. Az iparpolitikában két nagy fejlesztési periódus figyelhető meg. Az első periódusban minden ágat fejlesztettünk, azután bizonyos ágakat — mint például a szerszámgépipart, a híradástechnikai, műszeripari stb. ágakat — kiemeltünk, ami több beruházást jelentett. Nem volt azonban teljesen világosan tisztázott e kiemelés célja. Ki lehet ugyan emelni például a műszeripart, el lehet dönteni, hogy a hazailag gyártható körülbelül 40 ezer műszerféléből mit, milyen mennyiségben gyártsunk, de kérdés, hogy el lehet-e adni ezeket a termékeket? Valószínűleg célirányosabb lenne a mezőgazdaság és az élelmiszeripar komolyan vett fejlesztése, annál is inkább, mivel ez jelentős mértékű műszeripari, gép- és vegyipari fejlesztést is igényelne. Az ilyen feladatokat a rendszerelemzés módszereivel lehetne pontosabban meghatározni.

Árvai János (Központi Statisztikai Hivatal) a számítások eredményeinek értékelése kapcsán hangsúlyozta: már az is nagy segítséget nyújt a gazdaságpolitikai vezetés számára, hogy rámutat a mai árrendszerünkből adódó torzítások mértékére, s arra, hogy az így képzett korábbi fajlagos mutatók törvényszerűen magukon viselik az árrendszer nyomait. A több, különböző helyen, hasonló módszerekkel végzett kutatások eredményei — bárhogy változtatják a vetítési alapot egy konstruált árképzéshez — többé-kevésbé hasonlók.

A Statisztikai Hivatalban végzett hasonló jellegű vizsgálatnak azokat az eredményeit ismertette, amelyek az előadásban vázoltaknál túl mennek. Megvizsgálták például, milyen módon hat az árszínvonalra és a népgazdasági struktúrára, ha nemcsak az anyagi termelés ágazatait, hanem a szolgáltatásokat is bevonjuk a vizsgá-

latba. Az eredmények alátámasztották azt, hogy — a mezőgazdasághoz hasonlóan — a szolgáltatási ágazat árszínvonala a társadalmi ráfordításokkal indokolt színvonalnál sokkal alacsonyabb.

Az ágazati kapcsolatok 1959. évi mérlegén alapuló vizsgálat mellett 1963-ra is végeztek összevont számításokat, s így a végbement strukturális változásokat is nyomon lehetett követni. E négy év alatt jelentős változások történtek: folytatódott az ipar gyorsabb fejlődése, s befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése. 1963-ra nőtt az ipari anyagfelhasználás mértéke, de sokkal inkább a beruházott vagyon volumene. Az élőmunka-ráfordítás valamelyest csökkent, de — a paraszti reáljövedelem növekedése miatt — értékben számolva nem változott. A néhány százalékos termelésnövekedést viszont a ráfordítások rendkívül nagyarányú emelkedése kísérte, s így a mezőgazdasági termelés drágább lett.

Az előadóhoz kapcsolódva hangsúlyozta, hogy az általuk végzett számításoknak is további lényeges célja volt olyan termelékenységi, gazdaságossági mutatók képzése, amelyek reálisabban segítenek eligazodni abban a kérdésben, hogy milyen irányban fejlesszük a népgazdaságot. Eltérő eredményeket, például bizonyos népgazdasági ágak termelékenységére (egy foglalkoztatottra jutó termelési érték) vonatkozólag, attól függően is kaphatunk, hogy mennyire különböző az állóeszköz-lekötés, ami nem feltétlenül igazi termelékenységi különbségekre utal.

Börcsök András (Közgazdasági Technikum igazgatója, Szeged) az általa végzett reálönköltségi számítások eredményeit ismertette.

Horváth Róbert (József Attila Tudományegyetem, Szeged) felszólalásában megállapította, hogy olyan pontra érkeztünk, amikor — a vizsgálatokhoz szükséges objektív kiindulás biztosítása végett — a magyar közgazdászok számára már égetővé válik a különféle statisztikai rendszerek és módszerek revíziója. Egy egységesített népgazdasági szintű statisztika kialakítását, közelítését kell megkísérelni, olyan egységes statisztikai rendszert, amely nem a legkülönbözőbb feltételezésekből indul ki, s így nem produkál egészen különböző eredményeket. Meg kell teremteni az átmeneteket az egyes rendszerek között. A II. világháború kitörésekor már felmerült ilyen probléma, s az akkori viszonyoknak megfelelően történtek bizonyos megoldási kísérletek, de ma már nem szabad ezt tovább elodázni.

Probléma eredhet például a mezőgazdaságon belüli arányvizsgálatoknál a fejlődés különböző gyorsaságából. Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság szocialista szektorában az eszközlekötési ráfordítás másképp jelentkezik, mint a háztájinál, ahol ma is tradicionális módszerekkel folyik a termelés. Ha a számításokban ezeket a különbségeket is ki tudjuk küszöbölni, természetesen sokkal jobb következtetésekre juthatunk.

Csepinszky Andor (Központi Statisztikai Hivatal) a mérleg erős aggregáltságából adódó problémákkal foglalkozott. Utalt arra, hogy a részletesebb mérleggel végzett számítások bizonyos esetekben lényeges eltérésekhez vezettek.

Hetényi István (Országos Tervhivatal) arra hívta fel elöljáróban a figyelmet, hogy nehéz helyesen értékelni az ipar és a mezőgazdaság szerepét a nemzeti jövedelemben, ha a vizsgálatot nem terjesztik ki más arányokra is.

Nagyon primitív szemléletre vallana, ha a mai árrendszer meglevő tendenciájaként állítanánk, hogy a mezőgazdaságból az iparba történő átáramlás a nemzeti jövedelmet jelentősen növeli. Egy bizonyos árszínvonalon levő ágazatból egy más árszínvonalú ágazatba való áramlásról van ugyanis szó. A nemzeti jövedelem látszólagos vagy igazi növekedését az árstruktúrával kapcsolatosan végső soron az dönti el, hogy a nemzeti jövedelem végső felhasználási struktúrája hogyan változik.

A másik probléma a fogyasztás és a felhalmozás stabil aránya. Nem meggyőző az a magyarázat, hogy fogyasztás és felhalmozás minden ágnál szerepel. Egyrészt különböző mértékben szerepelnek az iparcikkek és a mezőgazdasági termékek a fogyasztásban és felhalmozásban. Különböző években is változhat a kép.

Egyik fő vitakérdés az volt, hogy a statikus elemzés népgazdasági szinten menynyire alkalmazható. A strukturális elemzések csak a későbbiekre kiható következtetésekkel megfelelőek, amelyekhez viszont csak dinamikus és nemzetközi összehasonlítással juthatunk el. Ilyen adatok alapján azonban már egyetértünk abban — mondotta —, hogy a mezőgazdaságnak valóban nagyobb a népgazdasági szerepe, mint ahogy az a szokásos táblázatokból kitűnik.

Egyetértett Bródy Andrással abban, hogy bizonyos nemzetközi összehasonlításokhoz hasznos lehet a termelés világpiaci áras értékelése. A többi között a devizakitermelési arány tekintetében is érdemes lehet a mezőgazdaság arányát megvizsgálni, s e tekintetben vizsgálva a mai árrendszert, mezőgazdaságunk az iparénál

előnyösebb helyzetben van. Más nemzetközi összehasonlításban viszont az iparfejlesztés és a mezőgazdaságfejlesztés ütemének alakulására olyan követelmény adódik, hogy ezek ne térjenek el egymástól olyan mértékben, amint ez a múltban előfordult. Bár a múlt itt csalóka, az elmúlt öt évben ugyanis a mezőgazdaság évi átlagban 1,9 százalékkal fejlődött. A megelőző tíz évhez képest ez szép eredmény, de emellett az egész mezőgazdasági termelés alapját képező szántóföldi növénytermelésben nincs termelésemelkedés.

Abban a kérdésben, hogy lehet-e az ismertetett módszerrel dinamikus számítást végezni, a szénbányászat példáján vitatkozott Bródyval. A szénbányászatnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását, a népgazdaságban betöltött szerepét növelheti-e az, ha minél többet beruházunk és nagyobb létszámmal dolgozunk? Dinamikában mégis csak a teljesítmény alapján és nem a ráfordítások szempontjából kell az ágat megítélni.

Végezetül a mezőgazdasági beruházások növelésének a tőkeigényesség kapcsán felvetett problémájával foglalkozott. Igaz, hogy több eszközt kellene adni, de milyen forrásból? Ezt is dinamikus szemlélettel kell vizsgálni. Két lehetőség van: vagy a mezőgazdaság termeli ki a nagyobb felhalmozást, vagy az iparban kell növelni az akkumulációt és átirányítani a mezőgazdaságba, illetve a mezőgazdaságból kevesebbet elvonni. Mindkét lehetőség csak egyidejű iparfejlesztéssel oldható meg.

Az iparfejlesztés módjára vonatkozólag mindenekelőtt megállapította, hogy Magyarországon az ipar lényegében véve kifejlődött, amit a foglalkoztatottságban lehet mérni. A gépiparban dolgozik az ipari foglalkoztatottak 25—30 százaléka. A legfejlettebb országokban sem jobb ez az arány, mint ahogy az iparban foglalkoztatottaknak, az összes foglalkoztatottakon belüli aránya tekintetében sem maradtunk el. Most azt kell elérni, hogy az egy munkahelyre jutó termelés és tiszta jövedelem közeledjék a világszinthez. Ehhez hozzájárul természetesen új üzemek létesítése a vezető iparágakban, az ipari struktúraváltozás. Így remélhetőleg előteremthető lesz a mezőgazdaság fejlesztéséhez szükséges összeg is.

Ganczer Sándor a válaszadás során is hangoztatta, hogy a statikus vizsgálatot ki kell egészíteni dinamikus, valamint nemzetközi vizsgálatokkal. A felszólalások megerősítették abban is, hogy indokolt a következtetések levonásában az óvatosság, hiszen a kutatások elején vagyunk még.

Bizonyos részletproblémákkal kapcsolatban a többi között foglalkozott a mezőgazdaságban lekötött eszközök értékelésével, s így a föld, a háztáji istálló stb. figyelembevételével. Mivel a termelési ár típusú ár képzéséhez elvileg a nettó értéket célszerű vetítési alapnak tekinteni — bár még pontosabb számítások nem állnak rendelkezésre —, valószínűnek látszik, hogy e számítások nem térítik el lényegesen az előadásban ismertetett eredményeket semmilyen irányban. A mezőgazdaságban ugyanis sok az olyan eszköz (ráfordítás), amelyeket már rendkívül hosszú ideje használnak, s így ezek értéke teljesen amortizálódott.

Válaszolva arra a kérdésre (Hetényi István), hogy miért mutat a fogyasztási és felhalmozási alap egymáshoz viszonyított aránya meglepő stabilitást, az előadáshoz kiegészítésül a következőket említette meg. A számításoknál előírták — a többi között az összehasonlítás megkönnyítése céljából —, hogy a fogyasztási alap végösszege egyenlő legyen az érvényes árak összegével. Az viszont, hogy a felhalmozási alap viszonylag stabil, két egymással ellentétesen ható tényezőre — az ipar és az építőipar hozzájárulásának ellentétes alakulására — vezethető döntő mértékben vissza.

A mezőgazdasági beruházások arányára vonatkozó megjegyzésekhez hozzáfűzve megállapította, hogy 1960 előtt, amikor jelentős abszolút munkaerő-felesleg volt a mezőgazdaságban, helyes gazdaságpolitikai cél volt a munkalehetőségeknek elsősorban az iparban való biztosítása. Ha viszont ez megszűnik, akkor az egységnyi értékű lekötött eszközre jutó nemzeti jövedelem és teljes termelés mutatójának a romlása szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy már nem elég az iparban új munkalehetőséget teremteni, hanem — az elvont munkaerő pótlására — a mezőgazdaságban is jelentősebb beruházásokat kell eszközölni. A mezőgazdaság fejlesztéséhez önmagában a beruházási összegek megteremtése sem lehet eredményes, ha ez nem párosul az állóeszközök hatékony felhasználásának és a termelésnövelés egyéb feltételeinek (például a szakképzettség) a létrehozásával. Népgazdaságunknak ma egyik alapvető problémája, hogy az ipar kevéssé veszi figyelembe a belső piac szükségleteit.

Bors László

FOLYÓIRATSZEMLE

Sz. Hejnman: A gépi nagyipari termelés fejlődési tendenciáiról

(Voproszi Ekonomiki. 1965. 9. szám.)

A gépi nagyipari termelés — funkcionális elemeinek, a gépeknek és a technológiáknak a fejlődésével és tökéletesedésével párhuzamosan — extenzív irányban is fejlődik: egyre több anyagi termelő ágazatba hatol be, új termelő ágazatok létrejöttét mozdítja elő.

A gépi nagyipari termelés fejlődésének első szakaszában a feldolgozó ipar különféle ágazatait fogta át, alig érintette a kitermelő iparágakat és a mezőgazdaságot. A második fejlődési szakaszban már kiterjedt az iparágak többségére és kezdett behatolni a mezőgazdaságba. A mostani harmadik fejlődési szakaszban minden iparágban kialakult a gépi nagyipari technika és gyors ütemben halad előre a mezőgazdaság gépi nagyipari termelésre való átállítása.

A gépi nagyipari termelés fejlődési szakaszai tehát a társadalmi munka termelékenysége emelkedésének egymást követő szakaszait jelentik.

Ez a fejlődési folyamat természetesen jelentős változásokat hozott a társadalmi termelés szerkezetében: nemcsak a nagy népgazdasági ágak egymáshoz való arányában, hanem különösen az iparnak, a gépi nagyüzemi termelés vezető ágának a belső szerkezetében. A gépi nagyipar ugyanis fejlődése folyamán, reagálva a társadalom és az anyagi termelés szükségleteire, olyan munkatermékeket állított elő, amelyek eredetileg ugyan bizonyos konkrét szükségletek kielégítését szolgálták, más területeken, más célokra felhasználva azonban új, korábban nem ismert szükségletek megjelenéséhez vezettek. Ezeknek az új szükségleteknek a kielégítése gyakran olyan követelményeket támasztott az anyagi termeléssel, a technikával és a tudománnyal szemben, amelyek a legnagyobb mértékben felülmúlták az eredeti termék létrehozásakor felmerült követelményeket. Mindez az ipar ágazati szerkezetének egyre bonyolultabbá és gazdagabbá válásához vezetett. Ebben mutatkozik meg a gépi nagyipari termelés jelenlegi fejlődési szakaszának jellemző sajátossága: a munkatermék aktív szerepe, azaz gyakran visszahatása a termelésre.

Az említett tendenciák következtében a modern iparon belül hatalmas fejlődésnek indult az elektromosenergia-ipar, a vegyipar (ezen belül különösen a petrokémia és a szerves vegyipar), az acél- és a színesfémgyártás (mindenekelőtt a könnyű és az új fémek gyártása), valamint az energetikai ipar, az autó-, a repülőgépgyártás, az elektrotechnika, a rádiótechnika és ezeket az élenjáró ágazatokat ellátó gépgyártási ágak.

A technikai haladás a gépi nagyipari termelés hatalmas mennyiségi és minőségi fejlődéséhez vezetett. A fejlődési folyamat egyrészt ellentmondásokat szült a gépi termelésen belül, a munkaeszközökben, a munkatárgyakban, a gépi termelés egészének szervezési és irányítási folyamatában; másrészt meg is teremtette azokat az anyagi feltételeket, amelyek lehetővé teszik az ellentmondások megoldását és ezáltal a gépi nagyipari termelés magasabb fejlődési szakaszba való átlépését.

A munkaeszközökben az ellentmondások abban fejeződnek ki, hogy a társadalom növekvő szükségletei által a termelés irányában támasztott követelmények, ezzel kapcsolatosan a bonyolultabb technika alkalmazása és a gépek technikai lehetőségei ellentmondásba kerültek a gépek eddigi irányítási módszereivel, az emberi szervezet korlátozott lehetőségeivel. Ez az ellentmondás nagymértékben csökkenti a modern berendezésekben rejlő lehetőségek kihasználását.

A termelés optimalizálása korunkban technikai és gazdasági szükségszerűség. Gazdasági szükségszerűség, mivel nagymértékben megnőtt a termelés eszköz- és anyagigényessége és ezáltal a termelési eszközök hasznosítása fokozottabban befolyásolja a termelés hatékonyságát, a fogyasztási javak termelésének bővítési lehetőségeit és a nem termelő felhalmozást. Az optimalizálás az iparágak mind nagyobb körében technikai szükségszerűséggé is válik, mivel nő a technológiai variánsok száma, azoknak a változóknak a mennyisége, amelyektől a termelési

eszközök felhasználása és a végtermékkibocsátás (mennyiségileg és minőségileg) függ, valamint bonyolultabbá válnak az optimum kritériumai is, azaz lehetetlenné válik az optimum hagyományos, empirikus módszerekkel való meghatározása.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a mai körülmények között a matematikai és elektrotechnikai módszerekkel meghatározott optimum még viszonylagos, mivel a mai feltételek mellett megállapítható adatokra és optimumkritériumokra támaszkodik. Az optimumszámítás a jövőben tehát szükségessé teszi az adatszolgáltatás és az adatfeldolgozás korszerű, gépi megszervezését is.

A fejlődési folyamat ellentmondást szült a munkatárgyakban is, a termelés növekvő mennyiségi és minőségi követelményei és a természetes anyagok mennyiségi és minőségi korlátai között. Az ellentmondás megoldása a jövőbeli automatizált technikától várható.

A modern technikai forradalom tartalma elválaszthatatlan a termelés automatizálásától. Az automatizálási folyamat alakulását elemezve, soron követhetjük mind a munkaeszközök, mind pedig az emberi munka jellegének változási tendenciáit a következő fejlődési szakaszban, és ennek során olyan fontos szociális problémák megoldásának útjait is, mint a fizikai és a szellemi munka közötti különbség megszüntetése.

Az anyagi termelés folyamatában az ember a következő funkciókat végzi: mozgásba hozza és alakítja izmai segítségével a munkatárgyakat és a munkaeszközöket, beállítja a munkaeszközöket a megfelelő munkafolyamat elvégzésére és végül tervezi és szervezi az egész termelési folyamatot.

Az izomerő használatát a komplex gépesítés szünteti meg. A munkatárgyak alakítását és a folyamat irányítását megfelelő irányító, elektromos programvezérlésű berendezésekkel lehet elvégezni. Itt jut majd egyre nagyobb szerephez a kibernetika, amelynek feladata, hogy a munka tervezését és szervezését hatékonyabbá tegye, azaz lehetővé tegye az automatizált termelési technika hatékonyabb irányítását. A kibernetikának a termelés irányításába való behatolásával megnő az irányítási impulzusokat átadó berendezéseknek s ezzel kapcsolatosan a mikroenergetikának a jelentősége.

Az automatikával és a matematikai módszerek egyre szélesebb körű alkalmazásával kapcsolatos korunk tudományos-technikai forradalmának már említett sajátossága: az optimalizálás lehetőségei a termelés minden szintjén.

A termelés optimalizálása intenzifikálásának magas fokát, azaz a rendelkezésre álló termelési eszközök legteljesebb és leghatékonyabb kihasználását jelenti. Ez a szovjet ipar stratégiai feladata, amelyet az automatizált technika bevezetésétől függetlenül is meg lehet és meg is kell valósítani, annál is inkább, mivel a munkaeszközök hatékonyabb kihasználása segíti egy másik központi feladat megoldását: a fogyasztási cikkek termelése növekedésének meggyorsítását.

A szerző számításokkal igazolja, hogy minél jobban fokozódik a termelés intenzifikálása, azaz a termelőeszközök kihasználása (önmagában és a munkatermelékenység növekedéséhez viszonyítva is), annál jobban gyorsul a II. osztály növekedési üteme, annál jobban megközelíti az I. osztály növekedési ütemét. A számokból néhány elméleti és gyakorlati következtetést lehet levonni:

Meg kell vizsgálni a termelési eszközök termelése elsődleges növekedésének törvényét, a termelőerők fejlődésében végbemenő változásokkal szoros összefüggésben;

távlatilag várható, hogy a termelés intenzifikálásának üteme gyorsabban nőjön, mint a munkatermelékenységé, és így a II. osztály növekedési üteme egyre kevésbé maradjon el az I. osztály növekedési ütemétől;

a termelés intenzifikálása a fogyasztási cikkek termelése meggyorsításának, a termelő felhalmozás hatékonysága emelésének nagyon fontos eszköze.

Ezekkel a sajátosságokkal jellemezhető a gépi nagyipari termelés új, negyedik fejlődési szakasza, amelyben gyakorlati alkalmazásra kerülnek a modern tudományos-technikai forradalom vívmányai. Ez a szakasz még nem fogja jelenteni az összes ágazat komplex automatizálását, sem a termonukleáris energia széles körű alkalmazását.

A Szovjetunióban ennek az új szakasznak a kialakulása az 1970—1980-as évekre várható.

(Ism.: *Miklós Ágnes*)

Maurice Dobb: A 20-as évek vitái a tervezésről és a gazdasági növekedésről a Szovjetunióban

(Soviet Studies, 1965. október)

Maurice Dobbnak, a cambridgei Trinity kollégium marxista tudósának, a növekedéselmélet és a tervezés neves szakértőjének az adott alkalmat e cikk megírására, hogy a nyugati tudományos világ „újrafelfedezi" a húszas évek szovjet gazdaságpolitikai vitáit, s több készülő és már megjelent fordítás mellett napvilágot látott egy vaskos, több mint 500 oldalas tanulmánygyűjtemény is, amely Sanyin, Bazarov, Preobrazsenszkij, Buharin, Sztálin, Groman, Sztrumilin, Krzsizsanovszkij, Kondratyev, Feldman és mások cikkeit tartalmazza. (A szerkesztést N. Spuber végezte, a kiadó az Indiana University Press, Bloomington. 1964.)

Ez az „újrafelfedezés" nagyon is indokolt, hisz míg a húszas évek nyugati közgazdászai a mikroökonómia körmönfontságaival bíbelődnek, s ügyet sem vetnek a szocializmus felépítésének útját kereső viták „gonosz értelmetlenségeire", addig a vitákban már kifejezésre jutnak oly eszmék és gondolatok, amelyek Nyugaton csak az ötvenes évek végén kezdenek divatba jönni. Feldman növekedési modellje alaposan megelőzi Harrod és Domar hasonló elemzését, Popov és Litosenko mérlegei az input-output elemzést,* a beruházás hatékonyságának mutatója itt merül fel először. De mindezek a gondolatok, a tervezés alapelveinek és módszereinek más kérdéseivel együtt is még csak speciális jelentőségűek. Az alapvető, centrális jelentőségű kérdés, amely mind a huszadik század történészeinek, mind a növekedéselmélet közgazdászainak fő kutatási területe lesz (vagy kellene hogy legyen — Dobb szerint) az „eredeti szocialista felhalmozással" kapcsolatos történelmi stratégia kérdése.

Az „eredeti szocialista felhalmozás", vagy amint azt Preobrazsenszkij megfogalmazta: „anyagi erőforrások felhalmozása az állam kezében — elsődlegesen olyan forrásokból, amelyek az állami gazdaságon kívül fekszenek", a gazdasági növekedés megindításának olyan döntő kérdése, amely nemcsak a húszas évek gazdaságpolitikai vitáinak magva, hanem — tegyük hozzá — minden, a tervszerű fejlődés útjára induló országnak központi politikai problémája is. E kérdés világos felismerése, a történeti problémára adott, országonként különböző megoldás elemzése nélkül nem láthatunk bele a világpolitika és világtörténelem Kínától Rhodésiáig fövő katlanjaiba.

Mi volt az álláspontja e kérdésben a húszas évek Szovjetuniójában a párt jobb- és balszárnyának, valamint Sztálin vezette centrumának? E kérdésre ad választ a tanulmánykötet Dobb hozzáértő elemzése nyomán.

Nem lehetett, és nem is volt vita a vezető szovjet közgazdászok között a tekintetben, hogy az iparosítás terheit a mezőgazdaságnak is viselnie kell. Az adott körülmények között, amikor a világháború és polgárháború éveiben végsőkig kimerült ország nyugati segítségben egyáltalán nem bízhatott az iparilag fejlett országok forradalmainak elvetélése miatt, Szovjet-Oroszországnak a belső erőtartalékokat kellett felszabadítani, ha nem akart lemondani az iparosításról, azaz nem akarta elismerni a vereséget. Az akkori időkben pedig más belső tartalék nem volt, mint a mezőgazdaságban rejlő lehetőségek felhasználása. A kérdés ezek után az volt, hogy mekkora részt vállaljon az iparosítás költségeiből a mezőgazdaság és milyen legyen e rész átszivattyúzásának útja-módja. E tekintetben pedig már nagyon különböztek a vélemények.

A szocialista államnak többet „illik" a parasztoktól elvenni, mint a kapitalista államnak, és ezt a kipréselést rögtön el kell kezdeni az ipar azonnali gyors növekedése érdekében — vallotta Preobrazsenszkij, a baloldal szószólója. Buharin azzal érvelt ez ellen, hogy ez politikailag aláásná a munkás-paraszt szövetséget, a proletárdiktatúra alapját, gazdaságilag pedig azt jelentené, hogy leszűkülne a születő szocialista ipar legfőbb belső piaca. Fejleszteni kell tehát előbb a mezőgazdaságot (lemondva pillanatnyilag az ipar gyors fejlesztéséről), hogy azután egy fejlett mezőgazdaság segítségével hozzáláthassunk az ipar gyors ütemű fejlesztéséhez.

Buharin azon tétele ellen, hogy a mezőgazdaság azonnali megsarcolása az ipar belső piacának elkerülhetetlen leszűkülésére vezet, Preobrazsenszkij ellenvetette, hogy az ipar, gyors ütemű fejlesztés esetén, megteremti a maga piacát.

Nagyon érdekes ezzel kapcsolatban Szanyin érvelése, aki azt vallotta, minden erővel fejleszteni kell a mezőgazdaságot, hogy a mezőgazdasági cikkekkel exporttöbbletet érhessenek el. A mezőgazdaság fejlesztése azért is kívánatos az adott körülmények között (amikor az ország tőke-

* A kötet tartalmazza W. Leontiefnek, a nyugati input–output elemzés későbbi vezéralakjának egy fiatalkori cikkét is, amelyben éppen Popov mérlegeit ismerteti.

hiánnyal küzd), mert a beruházás hatékonysága a mezőgazdaságban jobb, mint az iparban, és ugyanakkor a mezőgazdaság munkaerő-igényessége nagyobb, mint az iparé.

A továbbiakban Dobb arra ad magyarázatot, hogy mi okozta a Sztálin vezette centrum politikájában bekövetkezett változást. Itt ugyanis nem arról volt szó, hogy egyszerűen átvették a baloldal jelszavait, hanem arról, hogy a nagy kérdésre (hogy a gyors ipari fejlődés és a munkás-paraszt szövetség szilárdsága közül melyikre kell a nagyobb hangsúlyt helyezni) különböző időpontokban különböző választ adtak, ami egészen természetes is. Az eltelt évek ugyanis bebizonyították, hogy a kisbirtokokból álló mezőgazdaság képtelen nagyobb mennyiségű árut vinni a piacra. Ilyen birtokviszonyok mellett nem várható tehát, hogy a mezőgazdaság alapja lesz a gyors ütemű iparosításnak. A kiutat a kollektivizálás jelenthette.

Az a néhány nagyon érdekes szempont, amelyekre Dobb a figyelmet irányítani kívánja, a következő:

az egészséges vitalégkör, amely a húszas évek szovjet közgazdasági életét jellemezte;

a matematikai eszközök meglepően nagy szerepe a közgazdasági elméletben és tervezésben;

két félreértés tisztázása:

Egyrészt a húszas évek nagy vitája a gazdasági növekedésről és iparosításról nem akörül alakult ki, hogy vajon a mezőgazdaságnak részt kell-e vállalni az iparosítás terheiből vagy sem, hanem sokkal inkább akörül, hogy ez a rész mekkora legyen, és ezt a részt milyen módon és milyen ütemben vonják el;

másrészt a Sztálin vezette centrum 1929 után nem egyszerűen átvette a balszárny véleményét, mégha ezt a balhiedelmet Nyugaton általánosan tényként kezelik is.

Az egészséges vitalégkör meglétét nem kell különösebben bizonyítani. A fennmaradt cikkek és könyvek tanúsítják, hogy a húszas évek szellemi harcaiban tényleg a legkülönbözőbb nézetek csaphattak össze.

Ami a matematikai módszerek viszonylag széles körű alkalmazását illeti, M. Dobb a már említett nevekre hivatkozik, mint Popov, Litosenko, Feldman és W. Leontief, akik a húszas évek elején-közepén keltezett munkáikban a későbbi input-output elemzés alapjait rakták le, s akiket később a matematikai formalizmus vádjával illettek.

Véleménye szerint a húszas évek szovjet vitáinak témája ma is elég értékes és aktuális ahhoz, hogy további viták tárgyát képezze.

(Ism.: *Bródy András—Ördög Miklós*)

Wlodimierz Brus: Hozzászólás az értéktörvény szocializmusbeli szerepéről folyó vitához

(Ekonomista. 1965. 4. szám.)

W. Brus a közeljövőben magyar nyelven is megjelenő könyvében (A szocialista gazdaság működésének általános kérdései) kifejtette álláspontját, hogy az értéktörvény mennyiben és milyen körülmények között érvényesül a szocialista gazdasági rendszerben. Eszerint az értéktörvény a gazdaság rendelkezésére álló erőforrásoknak (munkaerőnek, állóeszközöknek, természeti erőforrásoknak) a különböző javak termelése közötti megoszlását szabályozza. Az erőforrásoknak az értéktörvény szerinti megoszlása (allokációja) a társadalmi munkának olyan felosztását kívánja a különböző termelési lehetőségek között, hogy a ráfordítások (társadalmilag szükséges ráfordítások) és az eredmények aránya minden alkalmazási területen egyenlő legyen. A piaci gazdaságban ez azt jelenti, hogy a javak cserearányait (piaci árait) a társadalmilag szükséges munkaráfordítások aránya határozza meg. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az árarányok mindig egybeesnek az értékarányokkal, hanem állandó tendencia mutatkozik ebben az irányban, amely a piaci mechanizmuson keresztül érvényesül. Az értéktörvénynek megfelelő erőforrás-megoszlás azonban nemcsak a piaci mechanizmuson keresztül érvényesülhet. A szocializmusban — megfelelően hatékony kalkulációs módszerekkel — biztosítani lehet az értéktörvénynek megfelelő megoszlást a piac kihagyásával, központi tervezéssel és elosztással is. Viszont az a tény, hogy a szocialista gazdaságban eddig kisebb-nagyobb mértékben megvolt a piac, nem jelenti azt, hogy egyben az értéktörvény is érvényesült. A piaci mechanizmust fel lehet használni a társadalmi munkának az értéktörvény követelményeitől eltérő szétosztására is.

Ebben a tanulmányban Brus az értéktörvényre vonatkozó néhány újabb állásponttal száll vitába. Mujzel felfogása szerint az értéktörvény működését nem lehet elszakítani a piaci formák érvényesü-

lésétől. Valóban felvetődik a kérdés — mondja Brus —, hogy az értéktörvénynek általa adott értelmezése nem túlságosan tág-e. Némely marxista közgazdász az értéktörvénynek ezt az „erőforrás-szétosztási" tartalmát ténylegesen a munkaráfordítások arányossága törvényének nevezte. Brus mégsem tartja helyesnek egy hasonló új elnevezés keresését, és szerinte az értéktörvény szocializmusbeli érvényesülése attól függ: az optimális terv az erőforrásoknak olyan megoszlását követeli-e meg, hogy az egyes termékek árának (piaci vagy elszámolási árának) arányai az értékarányoknak, vagyis a termékek előállításához társadalmilag szükséges ráfordítások arányának feleljenek meg. Ha a népgazdaság szempontjából optimális terv az ár- és értékarányok ilyen megegyezését követeli meg, akkor az értéktörvény objektív törvényként hat a szocializmusban, tehát az értéktörvénytől eltérő gazdálkodás nem optimális eredményt ad. Közömbös az a kérdés, hogy ebben a felosztásban felhasználják-e a piaci mechanizmust vagy sem.

Drewnowskival vitatkozva Brus megállapítja, hogy az értéktörvénynek megfelelő termelés a fogyasztási javak piacán egyensúlyt kell hogy biztosítson a kereslet és a kínálat között. Nem tekinthetjük tehát optimálisnak a fogyasztási jószágok olyan termelését, amely a tervnek ugyan megfelel, de nem biztosítja a piaci egyensúlyt (kivéve természetesen az olyan javak esetét, amikor a társadalmi preferenciák követelik meg az értéktörvénytől való eltérést, ennek legjellemzőbb esete a szesz termelése és fogyasztása).

Az értéktörvény „távlati" érvényesülésének kérdésével kapcsolatban rámutat, mennyire tanulságosak ebből a szempontból is Kalecki fejtegetései a különböző termékösszetételű termékhalmazok összehasonlításáról az indifferencia-görbékhez hasonló „egyenértékű termékegyüttesek görbéinek" segítségével. Ezek a görbék a koordinátarendszer kezdőpontja felé domborúak, ezért alkalmazásuk kizárja az abszurd elméleti megoldásokat, mint például azt, hogy minden erőforrást a borotvapenge-gyártás növelésére kell összpontosítani az értéktörvény értelmében, mert jelenleg ez a legtöbb nyereséget adó árucikk. A görbék domborúsága ugyanis azt jelenti, hogy a különböző termékek helyettesítési aránya a gyorsabban növekvő termelésű termék számára kedvezőtlenebbé válik.

Végül azzal a sokat vitatott kérdéssel foglalkozik, hogy milyen tételeket kell beleszámítani a társadalmilag szükséges ráfordításba. Helytelen a társadalmilag szükséges ráfordításnak az a szűk értelmezése, amely csak a közvetlen és közvetett (a termelési eszközökben megtestesülő) munkaráfordításokat veszi figyelembe és elhanyagolja a felhasznált állóalap nagyságát és a természeti erőforrásokat, valamint a határráfordítások és az átlagos ráfordítások eltéréseit. Ha a társadalmilag szükséges ráfordítást ilyen szűken értelmeznék, akkor indokolt lenne például Czerwiński megállapítása, hogy az értéktörvénynek az erőforrások megoszlását szabályozó törvényként való elfogadása csak akkor indokolt, ha az egyetlen korlátozó tényező a munka lenne, a többi termelési tényező pedig nem szabna határt a termelés növelésének. Brus rámutat ezzel kapcsolatban az alternatív költségek fogalmának használhatóságára a szocialista gazdaságban.

(Ism.: *Andorka Rudolf*)

I. A. Ehin: A vállalati állóeszköz-felhasználás tervezése

(Ekonomika i Matematicseszkije Metodi, 1965. 2. sz.)

A termelővállalatok termékeik előállítása során meghatározott összetétel és mérték szerint használnak fel állóeszközöket. A különleges eszközök és berendezések alkalmazása többnyire egy-egy meghatározott termék előállítására korlátozódik, az univerzális állóeszközök felhasználási köre természetesen ennél jóval tágabb. Ahhoz, hogy egy vállalat a termelési tervének volumen és összetétel tekintetében egyaránt megfelelő állóeszköz-állományt biztosítson, vagy hogy a rendelkezésre álló állományt a leginkább gazdaságos módon vegye igénybe, körültekintő elemzéseket kell végezni.

E számítások céljára — a berendezések teljes kihasználásának feltételezésével — az állóeszközök ágazati kapcsolati mérlegének módszere is megfelelne. De mivel éppen az a feltétel nem teljesül, s mivel egy meghatározott állóeszközfajta több termék előállításához való felhasználásakor a termékegységekre jutó állóeszközköltségek meghatározása is nehézségekbe ütközik, a vállalati állóeszköz-tervezésben más módszert kell alkalmazni.

Mindenekelőtt felállítunk egy olyan sémát, amely biztosítja az állóeszköz-igényességi koefficiensek kiegyenlítettségét.

Ehhez elhatároljuk az állóeszközökön belül az alapvető technológiai berendezések csoportját, illetve az építményeket, kisegítő berendezéseket s az energetikai rendeltetésű állóeszközöket. Sémánk felépítésénél feltételezzük a termelés tömegszerűségét és folyamatosságát, továbbá azt, hogy az éves termelési terv termékösszetétele előzetesen meghatározható.

Az eszközigényességet általában úgy számítják, hogy a berendezések értékét osztják az ezeken a berendezéseken egy év alatt előállított termékek értékével. A javasolt sémában ezzel szemben a termékek helyébe a berendezések éves, potenciális munkaidőalapja kerül (pl. órákban), ami ugyancsak e berendezések „produktumának" tekinthető. Így a berendezések munkaidőegységére jutó eszközigényességhez jutunk. Ezután bármely termék adott berendezésfajtára vonatkozó eszközigényességi fajlagosát meghatározhatjuk, ha a berendezésidő egységének eszközigényességét a termékre fordítandó berendezésidő mértékével megszorozzuk.

A vállalatnál előállított termékek berendezésfajták szerinti munkaidő-ráfordításai matrixformába foglalhatók. Ha ezt a matrixot egy olyan diagonál matrixszal szorozzuk, amelyben a diagonális elemei a különböző berendezésfajták egy órányi működési idejének eszközigényességét reprezentálják, a termékek kiegyenlített eszközigényességi koefficienseit kapjuk.

A termékek alapvető berendezésegységekre jutó eszközigényességi fajlagosainak meghatározása után az egyéb termelő állóeszközök megfelelő mutatóit a kétféle állóeszközcsoport koefficiensei közötti arányosság feltételezésével számíthatjuk ki. A két koefficiensmatrix összegezése az állóeszköz-igényességi koefficiensek teljes üzemi matrixát adja.

Az előbbi számításokból kapott matrix alkalmas arra, hogy az állóeszközök vállalati tervezéséhez alapul szolgáljon. Ha ugyanis e matrixunkat a tervezett termelés vektorával megszorozzuk, a termeléshez szükséges állóeszközök fajtánkénti értékkifejezését vektorformában megkapjuk. Ha e vektor szimbóluma $\mathbf{a}_i$, a vállalatnál már rendelkezésre álló állóeszközöket pedig $\mathbf{a}_i^{(0)}$ reprezentálja, $\mathbf{a}_i - \mathbf{a}_i^{(0)} < 0$ és $\mathbf{a}_i - \mathbf{a}_i^{(0)} > 0$ relációkban további számításokkal kell dönteni.

A sémából kiindulva mód nyílik a termelési kapacitások kihasználásának vektorformában való mérésére is, ami a skaláris mutatónál jóval több információt ad.

A végtermékek állóeszköz-igényessége, abban az esetben, ha a vállalat szerelő részleggel rendelkezik, több lépésben határozható meg: elsőként a gyáron belül előállított alkatrészek és gyártmányrészegységek fajlagosait kell kiszámítani, ezek matrixát a végtermékek alkatrészszükségleti fajlagosaiból képzett matrixszal szorozva, a végtermékek állóeszközigényességének részmutatóit kapjuk, amikhez még — ugyancsak matrixformában — rendre hozzá kell adni a szerelés termékenkénti és berendezésfajtánkénti eszközigényességét.

(Ism.: *Torma Imre*)

Wladislaw Dudzinski: A dinamikus fejlődés problémái Lengyelországban

(Zycie gospodarcze, 1965. szeptember, 7.-i és 14.-i)

Az 1961—65-re szóló ötéves terv befejeztével felvetődik a kérdés: mennyire valósultak meg a terv céljai, milyen kritériumok szerint értékeljük a gazdaság fejlődését? Az 5 év mérlegének, aktíváinak, passzíváinak megvonásához ismernünk kellene az 1965. év eredményeit. Most csak a fő tendenciákat, s ezeknek a mai helyzetre, valamint a jövő perspektíváira való kihatását vázoljuk.

Az elmúlt 5 év alatt nagy sikereket értek el a lengyel gazdasági potenciál növelésében, vitathatatlanok a nyers- és fűtőanyagbázis bővítésének, valamint az egész népgazdaság, s ezen belül az ipar korszerű strukturális átalakításának eredményei.

Az ipar egészének nagyon gyors fejlődése mellett (az ipar 50—52 százalékkal növelte termelését) a feladatok teljesítésekor a tervtől több vonatkozásban eltértek. Így az A-szektor tervét túlteljesíti, az élelmiszer- és könnyűipar viszont nagymértékben elmarad tervfeladataitól. A mezőgazdaság termelése előreláthatólag 8 százalékkal növekszik. Az 1962. év alacsony mezőgazdasági terméshozama kedvezőtlenül hatott minden népgazdasági ágra, így nem kímélte a külkereskedelmet sem. A nyersanyagimport rovására ugyanis több gabonát kellett vásárolni. Ehhez kapcsolódtak a beruházásokban és a foglalkoztatottságban jelentkező feszültségek.

Mindennek a hatása tovagyűrűzött az ipar egészének fejlődésére. A könnyűiparban teljesen meg kellett változtatni

az ötéves terv koncepcióját. A hangsúly a munkaerő-takarékosságról mindinkább az anyagtakarékosságra helyeződött át. A nagy ütemben fejlődő alapvető ipari ágazatok sem voltak mentesek belső deformációktól. A kohászatban, a gépiparban és a vegyiparban aránytalanság volt a beruházási terv pénzügyi és anyagi teljesítése között, az utóbbi rovására. Beruházási fogyatékosságok miatt néhány vegyipari és gépipari termék termelése nem érte el a tervezett szintet. A külkereskedelem is a feszültség forrásává vált: a tervezettnél nagyobb importot bonyolítottak le, ennek ellensúlyozására fokozni kellett a fűtő- és nyersanyag-eladásokat. A gépimport a beruházások redukálása ellenére sem csökkent, míg a gépexport teljesítése elmarad a tervtől; a kiviteli struktúrában való részesedése a tervezett 39 százalék helyett 36 százalék lesz (1960-ban 28 százalékos volt).

A terv realizálási folyamatában a fejlődés extenzív módszerei álltak előtérben: a műszaki fejlesztési program megvalósítása nem kielégítő mértékben haladt előre, pedig a műszaki fejlesztés a költségek csökkentésének s a munkatermelékenység fokozásának egyik fő forrása. A termelés növekedése a tervezettnél kisebb mértékben származik a termelékenység növekedéséből, s a tervezettnél nagyobb mértékben a foglalkoztatottság növekedéséből. A készletek — az anyag- és gépellátottságban mutatkozó bizonyos feszültség ellenére — gyorsan nőttek. Mindezek következtében az ötéves terv teljesítése a tervezettnél nagyobb társadalmi ráfordításokkal ment végbe.

A terv összehangolása nem bizonyult kielégítőnek: már az első évek mutatták, hogy a beruházások tervezése nem elég pontos. Megvalósításuk folyamán több milliárd zloty pótlólagos beruházási igényt kellett kielégíteni. A beruházási ráfordítások átcsoportosítását részben a terv megfogalmazása okozta. A terv széles fronton feltételezte a dinamikus fejlődést, a fogyasztás gyors növekedését a foglalkoztatottság lassú s a termelékenység gyors növekedése mellett, de nem gondoskodott a megfelelő tartalékokról és stabilizátorokról.

Ezek a problémák az ipari fejlődés gyors ütemével is kapcsolatosak. Ez a gyors ütem jellemzi mindenekelőtt a villamosenergia-, a gépipari és a vegyipari termelést. (Az ipari termelésen belül a villamosgép- és a vegyipari termelés részesedése az 1960-as 27,4 százalékról a tervezett 32,3 százalék helyett 35 százalékra nőtt.) A műtrágya termelése nagymértékben meggyorsult, s a közvetlen mezőgazdasági beruházások hatása már a legközelebbi években jelentkezni fog. Meggyorsult a ruházati ipar, valamint a műszálak termelése. A mezőgazdaság fejlesztésére, a műszaki haladásra, a külkereskedelem aktivizálására hozott döntések sok vonatkozásban enyhítették a veszélyeket. Az 1964—1965-ös éveket már a realitásra, a stabilizálásra való következetes törekvés jellemzi. A párt a gazdaságirányítási és tervezési rendszer reformjával kapcsolatosan fontos határozatokat hozott. (IV. plénum) E rendszernek a termelőapparátus belső erőit a fejlesztés intenzifikálásával a gazdálkodás hatékonysága növelésére kell mozgósítania.

A népgazdaság általános célja vitathatatlanul a nemzeti jövedelem gyors növelése, s nem szükséges bizonyítani, hogy e célhoz vezető legeredményesebb út az ipar maximális fejlesztése. A „maximális" megjelölés azonban még nem jelent mindent. Továbbá a villamosgép-ipar és a vegyipar gyors fejlődése sem meríti ki a termelési szerkezet modernizálását. Ezért úgy tűnik, hogy a termelés fejlesztését az eddigieknél sokkal inkább a szelektív fejlesztéshez szükséges kötni. Az új tervnek biztosítania kell a fogyasztás rendszeres növekedését a felhalmozási ráta korlátozott növekedése mellett. Növelni kell a mezőgazdasági, az infrastruktúrával, a kulturális és szociális célokkal kapcsolatos beruházásokat; ez korlátozza az ipari beruházásokat. Természetesen az adott tervidőszakban ez lassítani fogja a nemzeti jövedelem növelését is.

Nehezen képzelhető el továbbá, hogy a nyersanyag-kitermelésre szánt beruházások megoldják a nyersanyag-problémát: nyersanyagokból az importszükséglet nőni fog. Így a nyersanyag-termelés és a feldolgozó ipar közti aránytalanságot a külkereskedelem hivatott megoldani. E tekintetben viszont akadályt jelent a külkereskedelmi forgalom alacsony hatékonysága (a szerkezet miatt). Következésképpen a külkereskedelem az új népgazdasági terv igen érzékeny pontja. Erőfeszítéseket kell tenni a magasan feldolgozott ipari cikkek exportjának fokozására, növelni kell az anyagtakarékosságot előmozdító beruházásokat, melyek bizonyos mértékben hatékonyabbak, mint a nyersanyag-kitermelés fejlesztését célzó beruházások.

Az elért gazdasági potenciál, a strukturális változások, a szervezeti és gazdasági intézkedések létrehozták a megfelelő alapokat, s mint arra a LEMP KB IV. plénumának határozata rámutat, a jövőben a műszaki fejlődéstől, a minden té-

ren meghozandó intenzifikálási erőfeszítésektől függ majd a gazdálkodás hatékonyságának növekedése. A feldolgozó ipar fejlődése nem mehet végbe aránytalanul széles fronton: ki kell választani azokat az ágazatokat, melyek mind a reális lehetőségeknek, mind a gyors növekedésnek megfelelnek, ez a szelektív fejlesztés követelménye.

E koncepció értelmében a népgazdaság rendelkezésére álló tartalékokat az alapvető arányok fenntartására kell felhasználni. Az eszközöket mindenekelőtt a gyakorlat által igazolt előnyök szerint s azoknak az új ágazatoknak a fejlesztésére kell felhasználni, amelyek a terv realizálásakor a többieknél hatékonyabbnak bizonyulnak. Az eszközök felhasználásában olyan sajátos versenynek kell működnie, amely legalkalmasabb a nemzeti jövedelem maximálására. A preferenciák hasonló rendszerének kell hatnia a műszaki fejlesztésben is. Az ipar szelektív fejlesztése egyben a műszaki fejlesztésben is szelektív politikát követel. Végül a szelektív fejlesztési koncepció a nemzetközi méretű specializációtól is elválaszthatatlan.

(Ism.: *Lantos Imre*)

Donald Cochrane: Mérlegen az ausztrál gazdaság

(The Banker, 1965. november)

Ausztrália jövőbeli növekedése az érdeklődés előterébe került, mert 1965. szeptember 21-én a kormány kézhez vette a Sir James Vernon vezette Gazdasági Tájékozódó Bizottság (Committee of Economic Enquiry) helyzetjelentését. A bizottság két és fél évre kapta megbízatását.

A cikk szerzője először ismerteti azokat a főbb irányzatokat, amelyek a II. világháború után, de főleg a 60-as évek eleje óta befolyásolták a növekedés alakulását Ausztráliában, s amelyek a jelentés hátteréül szolgáltak. A háború óta az ország három fizetésimérleg-válságot élt át: 1951—1952-ben; 1955—1956-ban; 1960—1961-ben. A legutóbbit az 1960-as fellendülés által kiváltott túlzott behozatal idézte elő. Leküzdésére erőteljes deflációs intézkedéseket hoztak a beruházások lelassítására. A rendszabályok túlzottak voltak, gazdasági recessziót, munkanélküliséget vontak maguk után. Az egyensúly helyreállítása után (1961) a növekedés ismét megindult; 1962—1964 között eltűnt a munkanélküliség, s 1964 decemberére a betöltésre váró állások száma meghaladta a munkanélküliek hivatalos számát. Ismét jelentkezett a túlzott kereslet problémája.

A növekedési ráta ezekben az években igen nagy: a bruttó nemzeti termék 1962—1963-ban 5,7, 1963—1964-ben 6,2, 1964—1965-ben ismét 5,7 százalékkal nőtt. Ennek a növekedésnek több mint fele a foglalkoztatottság növekedéséből származott. A korábban létrejött munkaerő-tartalékok miatt az összes foglalkoztatottság gyorsabban nőhetett, mint az újonnan munkábaállók és a bevándorlók együttes évi növekménye.

Az import is fokozatosan felgyorsult, főleg 1965-ben. Az 1964—1965. évben ezért a fizetési mérleg folyó tételeinél 375 millió ausztrál font deficit volt, szemben az előző évi 25 millióval. Ugyanakkor magas színvonalon maradt a tőkebeáramlás: ugyanebben az évben 228 millió ausztrál font. Így a valutatartalékok csak 147 millió fonttal apadtak. Tekintettel a tartalékok magas színvonalára, a kincstár nem hozott behozatalt korlátozó intézkedéseket; nem tette ezt az import inflációellenes hatása miatt sem, különös tekintettel az 1964 júniusában bekövetkezett heti 1 font alapbéremelésre (s az így támadt pótkereslet kielégítésére).

A Vernon-jelentés becslése szerint nemzetközi összehasonlításban Ausztrália gazdasági fejlődése a következő képet mutatja:

A növekedés évi rátája (1950—60) %

Ország	Bruttó nemzeti termék	Foglalkoztatottak száma	1 főre jutó bruttó nemzeti termék
Japán	9,1	n.a.	6,7
NSZK	7,6	2,2	5,3
Olaszország...	5,9	1,7	4,1
Franciaország	4,4	0,4	3,9
Egyesült Áll.	3,2	1,2	2,1
Kanada	3,9	1,9	2,0
Ausztrália (1953/54—1962/63-ig)	4,1	1,7	2,3

Az összehasonlítás (főleg a termelékenységben) nem kedvez Ausztráliának. Több tényező játszik itt közre: a vizsgált időszakban a népesség 2,2 százalékkal nőtt évente, nagyobb mértékben, mint bármelyik megvizsgált országban (kivéve Kanadát, évi 2,7 százalékával). A foglal-

koztatottság növekedésében csak az NSZK és Kanada haladja meg. Ez azt mutatja, hogy a fejlődésre a viszonylag alacsony gépi felszereltségű extenzív beruházások voltak jellemzők. Kisebb volt az ágazatok közti — elsősorban a mezőgazdaságból az iparba való — áramlás. Az NSZK, Olaszország, Franciaország és Hollandia esetében a nagyobb termelékenységű feldolgozó ipar előretörése (a mezőgazdasággal és a szolgáltatásokkal szemben) a gazdasági szerkezet olyan megváltozását tükrözi, amely nem jellemző Ausztráliára.

A legutóbbi évek gyors növekedése még nem tükröződik a jelentés adataiban. Ezek bizonyára javítanának az összképen.

Milyenek a kilátások?

A bizottság szerint az elkövetkező évtizedben évente 100 000 fő bevándorlása várható, így a munkaerő-állomány gyorsabban nő, mint az első 10 évben: 2,7 százalék, 1,7 százalék helyett. (A szövetségi pénzügyminisztérium egy másik becslése szerint 2,4 százalék.) Mindenképpen 50 százalékos növekedésről van szó az elmúlt 10 évhez képest. Ha a négy alapvető gazdasági szektor (bányászat, mezőgazdaság, feldolgozó ipar, szolgáltatások) termelékenysége, továbbá az ágazatok közötti munkaerő-megoszlás olyan marad, mint az előző évtizedben, a bizottság szerint a nemzeti termelékenység évi 2,3 százalékkal emelkedne. Figyelembe véve a foglalkoztatottak számának gyorsabb növekedését, a bruttó nemzeti termék feltételezett növekedése évi 5 százalék lenne a korábbi 4,1 százalékkal szemben. (A pénzügyminisztérium fenti másik becslése szerint 4,7—5 százalék.)

E cél elérésére a bizottság szükségesnek tartja, hogy a beruházások aránya a bruttó nemzeti termék 24,5 százalékról (1962—1963) 25,9 százalékra emelkedjen 1974—1975-re. Ehhez az szükséges, hogy a kormány tervszerű gazdaságpolitikával elkerülje a gazdasági növekedés ingadozásait, mivel az ilyen növekedés megvalósításához külföldi tőkebeáramlásra van szükség. A bizottság az elmúlt évek 150 millió fontos tőkeimport színvonalát tartja optimálisnak: ha az összeg kevesebb, nem érhető el az évi 4,5—5 százalékos növekedés, ha több, olyan méretet érnének el a külföldi cégek jövedelem-hazautalásai, hogy veszélyeztetnék a fizetési mérleg egyensúlyát.

(Tehát mind a Vernon-bizottság, mind a pénzügyminisztérium jelentős mértékben külföldi tőkével finanszírozott extenzív, munkaerő-igényes gazdasági fejlődési típus fennmaradására és meggyorsulására számít és rendezkedik be — B. Gy.)

A cikk szerzője szerint a külföldi (amerikai és angol) tőke beáramlása még évekig biztosítottnak látszik, s valószínű, hogy elsősorban Nyugat- és Észak-Ausztrália gazdag ásványi kincsei felé fordul. Végeredményben a fizetési mérleg egyensúlya a következő feltételektől függ: *a)* a feldolgozó ipari export fejlődése legalább olyan ütemű legyen, mint eddig; *b)* folytatódik a mezőgazdasági termelékenység növekedése; *c)* a külkereskedelmi cserearányok nem romlanak, és legalább az 1962—1963-as szinten maradnak; *d)* a tőkebeáramlás mértéke legalábbis nem csökken.

A fizetési mérleg mindenképpen az ország gyenge pontja maradt. Ha a fejlődés olyan lesz, mint a prognózisok állítják, az ár- és bérstabilitás fenntartása csak komoly nehézségekkel sikerülhet.

Befejezésül a cikk szerzője utal rá, hogy a Vernon-bizottság jelentése gazdaságpolitikai ajánlásokat tartalmaz. Ezeknek lényege a beruházások serkentése a személyes fogyasztás visszafogása mellett. Javasolják, hogy a kormány hozzon létre független gazdasági tanácsadói szervet, mint amilyen a kanadai Economic Council of Canada. (A kormány egyébként ezt a javaslatot elvetette.)

(Ism.: *Becsky György*)

Fritz Baade: Versenyfutás a 2000. évig

Harmadik kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1965. 261 l.

Fritz Baade, a kieli Világgazdasági Intézet volt vezetőjének könyve 1960-ban jelent meg először a Német Szövetségi Köztársaságban. Azonnal nagy sikert aratott. Rövidesen kiadták más országokban is: a Szovjetunióban, Lengyelországban, Franciaországban és másutt. Nálunk 1961-ben jelent meg először, 8000 példányban, majd ezt követte a második kiadás 5000 példányban, 1962-ben, a harmadik kiadás pedig 20 000 példányban 1965-ben jelent meg, ez a szerző által átdolgozott és bővített 1964. évi változatot közli.

Minek köszönheti a könyv gyors sikerét több ország olvasói körében? Elsődleges oka témájában rejlik: a két rendszer békés gazdasági versenyével és annak kilátásaival foglalkozik. De hozzásegít sikeréhez a könyv közérthető stílusa, ugyanis a legbonyolultabb kérdéseket is világosan és egyszerűen tudja megválaszolni, vagy ismertetni a nem szakképzett olvasókkal is. Sajnálatos, hogy a könyvvel, értékei és nagy közönségsikere ellenére sem foglalkoztak ez ideig érdemben a szakfolyóiratok, pedig a könyv bizonyos értelemben példamutató a magyar ismeretterjesztő irodalom számára is.

Anélkül, hogy a könyv részletes ismertetésére kitérnék, foglalkozom a mű fő gondolatmenetével és néhány fontosabb fejezetével.

Korunk központi kérdése a békés gazdasági verseny a szocialista és a kapitalista tábor, elsősorban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Mindenki tisztában van azzal, hogy a békés verseny eredményeitől függ a világ további sorsa, ha az atomháborút elkerüljük. A polgári közgazdák, szociológusok, politikusok körében is egyre inkább arról a — közelebbi vagy távolabbi — időpontról folyik a vita, amikor a Szovjetunió megvalósítja céljait. Azt vitatják, milyen ütemben növekszik a Szovjetunió népgazdasága, ipara, mezőgazdasága, a munka termelékenysége és az életszínvonal. A szélsőségesen elfogultak megpróbálják bagatellizálni a szocialista világgazdasági rendszer sikerét, annak mértékét, felnagyítván a gazdaságirányítás fogyatékosságait, a mezőgazdasági termelés fejlesztésének nehézségeit, továbbá a munkatermelékenység, az önköltség nem mindig kielégítő alakulását. De a legtöbb szakember, aki számol az objektív tényezőkkel, kénytelen megállapítani a szocializmus eredményeit. Fritz Baade is a kapitalista rendszer híve, de a tényeket összegyűjtve és vizsgálva kénytelen olyan igazságok kimondására, amelyek világnézetétől, politikai koncepciójától távol állnak. Modern Cassandraként figyelmezteti a nyugati világot az általa keserűnek érzett igazságra. „Ebben a könyvben sok keserű igazság kifejtésére kerül majd sor. A legkeserűbb az, hogy a világ súlypontja, nemcsak az emberek nagyobb száma miatt, hanem gazdasági *potenciál tekintetében is a keleti világra tevődik át.*" (24. l. — Kiemelés a szerzőtől.)

Az elemzés céljaira a szerző a következő egyszerűsítéseket feltételezi: 1. A világ felosztása „Keletre, Nyugatra és gazdaságilag elmaradt országokra" továbbra is megmarad. 2. A jelenleg érvényesülő tendenciák nem változnak, ezek a tendenciák szolgálnak lényegében a jövő extrapolálására.

A XIX. század eleje óta, Thomas Robert Malthus hírhedt népesedési „törvényének" felállítása óta neves közgazdászok, filozófusok sorát foglalkoztatta és foglalkoztatja az, hogy az egyre gyorsabban szaporodó emberiségre milyen jövő vár, képes-e a Földön önmagát eltartani és fenntartani. A Malthus óta eltelt csaknem két évszázad már eddig is bizonyítja, hogy a népesedés problémáját nem a háborúk, az éhínség és népbetegségek oldják meg, hogy a civilizáció milyen hallatlan teljesítményekre képes. Baade művében is a malthusi gondolat cáfolata kap hangsúlyt. A szerző adatokkal bizonyítja, hogy a 2000. évben élő — feltételezhetően 6,5 milliárd főnyi — emberiség táplálása nemcsak lehetséges, hanem jobb táplálásának lehetőségei is megvannak, de ennek feltétele, hogy az emberiség képes legyen arra, hogy a javakban mindenkit részesítsen.

Mindezt pedig a szocialista és a kapitalista tábor békés gazdasági versenyének aspektusából vizsgálja. Ebben a versenyben a gazdaságilag fejletlen országok megnyerése döntő. „A kommunista és nem kommunista világ 2000 felé irányuló versenyfutásának *legfontosabb része tehát az elmaradott országok lakosságának megszerzé-*

séért folyó harc formájában játszódik le. Ha a nyugati világ elveszti ezt a harcot, akkor gyermekeink és unokáink világában már csak nagyon kis terület marad, amely nem kommunista" — állapítja meg, s kifejti, hogy ez azt is jelenti, hogy a világ $^5/_6$-án megszűnik a termelési eszközök magántulajdonán alapuló gazdasági tevékenység és a paraszti földtulajdonra épülő mezőgazdasági termelés. (37. l.)

A békés gazdasági versenynek, vagy Baade szavaival: a versenyfutásnak szerteágazó folyamatából kiemeli az élelmiszer-termelés, a munkaerő-gazdálkodás, az energiatermelés, az acélgazdaság és az oktatás, illetve a népművelés kérdését.

Arra a meggyőződésre jut, hogy az emberiség táplálkozásáról jobban lehet gondoskodni, mint jelenleg, vagyis a Föld jóval nagyobb számú emberiséget is képes eltartani, mint amennyi a 2000. évre várható, ha a jelenleg megművelt földterületek termőképességét növelik. „Az élelemtermelés növelése abban a mértékben, ahogyan a lakosság ellátása megkívánja, csak abban az esetben lehetséges — állapítja meg —, ha a mezőgazdaság megszabadul attól a káros örökségtől, hogy a parasztok állandóan civódnak a szűkös földbirtokért." (142. l.)

Megállapítja, hogy az ipar — főként az acélgyártás — a szocialista táborba tevődik át, valamint azt is, hogy az acélipar nem fejlődhet a magántulajdon alapján, a termelés méretei meghaladják ezt a keretet. Kár, hogy erre nem hoz fel bizonyítékokat, hiszen az egyes országok acéliparát ilyen szempontból is megvizsgálhatná. Sajnálatos az is, hogy vizsgálódásaiban nem foglalkozik olyan fontos kérdésekkel, mint például a vegyipar.

Az energiaellátással foglalkozó fejezetben — ez egyébként a könyv legjobb fejezete — elmondja, hogy a világ „három nagy térsége", vagyis a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Kína, megfelelő energiabázissal rendelkezik, tehát képes lesz 2000-ben az ipart és a lakosságot megfelelő energiamennyiséggel ellátni. „A világ három nagy térsége oly gazdag energiaforrásokkal rendelkezik, hogy nemcsak 2000-ig, hanem még sok évszázadon keresztül fedezhetne minden elképzelhető szükségletet klasszikus energiahordozókkal." (163. l.) Az atomenergia kérdését külön vizsgálva, szembehelyezkedik azokkal az utópisztikus feltevésekkel, amelyek az atomenergiatermelést döntőnek mondták ki az elkövetkezendő években, bizonyítván, hogy „a klasszikus energiahordozók nem évtizedekig, hanem még évszázadokig bőségesen rendelkezésre állnak, az atomenergia gazdasági és technikai érettségéről viszont — kivéve az atommeghajtásos hajókat — nem néhány év, hanem csak évtized múltán lehet majd beszélni". (162. l.)

Fritz Baade polgári közgazdász, filozófiai és politikai koncepciója idegen tőlünk, s ebből az is következik, hogy az összegyűjtött adatoktól, részmegállapításoktól nem jut el a belőlük adódó végkövetkeztetésekig. Jóllehet külön-külön megállapítja, hogy például a magántulajdonon alapuló mezőgazdaság korszerűtlen, hogy az acélgyártás növekedése is magával hozza a magántulajdon kereteinek szétfeszítését, hogy a fejlődés *üteme* a szocialista táboron belül jóval nagyobb, mint a nyugati, illetve a kapitalista táboron belül, s nem utolsósorban az is világos számára, hogy a „gazdaságilag elmaradt országok", ha kívül is maradnak a szocialista táboron, nemzetgazdaságuk „tekintélyes része nem áll majd a termelési eszközök magántulajdona alapján", számára mégis a kapitalista gazdálkodás a felsőbbrendű, vagyis a követendő. Mindezekkel a tényekkel szemben azt a tételt állítja fel, hogy a szocialista táboron belüli mennyiségi növekedést a kapitalista tábor e versenyfutás során minőségi növekedéssel fogja ellensúlyozni, s ha a mennyiségi versenyt el is veszti, a minőségi fölényt meg kell őriznie. Figyelmen kívül hagyja azt a megállapítását, amelyet a *Versenyfutás a tudásért* című fejezetben taglal, miszerint a szakemberek oktatása a szocialista táboron belül módszeresebb, színvonalasabb, s nagyobb rétegre terjed ki, vagyis nem tudja levonni a tényből azt, hogy ha a szocialista táborban nemcsak a mennyiségi fejlődés a nagyobb, hanem a szakemberképzés is több és jobb, egy idő múltán ez minőségi fölényben is kell hogy jelentkezzen.

Baade általában a kérdéseket technikailag, számszerűen szemléli, mondván, hogy ma ennyi és ennyi a termelés meg a lakosság stb., s ebből következően — figyelembe véve a népesedés arányát — ez számszerűen így és így alakul, vagyis megfelejtkezik a minőségi átalakulásról. A dolog lényege ugyanis nyilvánvalóan nem a számszerű alakulásokban konkretizálódik, hanem abban, hogy a technikai megoldásokon kívül milyen megoldásokat talál a két tábor a békés versenyfutáson belül a fejlődés további biztosítására: a tőkés társadalom hogyan találja meg egy új, minőségileg más társadalom kibontakozásának útját, a szocialista társadalom pedig hogyan halad tovább. Baade ezeket a kérdéseket nem vizsgálja, kitér a problémák elől, és ide vezethető vissza összes tévedése.

A kérdések feloldására kitalál egy *fiction story*-t, azt, hogy a Bolygók Tanácsa elpusztítja a Földet, ha nem ad megfelelő választ az élet kérdéseire, de úgy gondolom, hogy ez a rész szöges ellentétben van a könyv egészével, a tényeken alapuló meggondolásokkal. Ez inkább arra alkalmas, hogy a szerző kitérjen a valóságos válasz adása elől. Az elől, hogy a háborút csak a szocialista országok ereje, a volt gyarmatok tömegmozgalma és a fejlett országok tömegmozgalma tudja megakadályozni. Nyilvánvaló, hogy Fritz Baade mint a kapitalizmus őszinte híve végső konklúzióiban elfogult, s a helyes válaszadás elől kitérve zsákutcába jut. Az általa felállított megoldás utópia, azaz a történelmi és társadalmi tényekkel nem számoló naivitás. Szerinte ugyanis a következő évezred a kereszténység nagy korszaka lesz, és ez teszi lehetővé az örök békét. Tehát ismételten megfeledkezve a saját maga által gyűjtött adatokról, a saját maga által tett következtetésekről, figyelmen kívül hagyja, hogy az emberiség merőben más úton halad tovább, s hogy a vallásnak nincs társadalomátalakító szerepe.

Történelemszemlélete ugyancsak szubjektív. Az első világháború kirobbanását például a következőképpen magyarázza: „Az első világháborút senkisem akarta, eltekintve talán néhány hülyétől az osztrák külügyminisztériumban vagy az orosz vezérkarban. Az uralkodók — Oroszországban és Németországban egyaránt az uralkodó volt a legfelsőbb hadúr, akinek egyedül kellett döntenie a háború és béke kérdésében — bizonyára nem akarták, de valósággal vakon beletántorogtak a háborúba." (243. l.) A második világháborút pedig Hitler személyes akciójának látja, mint ahogy a mai katonai kiadások mögött sem látja a társadalmi erőket, ehelyett a kérdést egyszerűen az emberi ostobaság fogalmára degradálja.

Ugyanígy tévesek és elfogadhatatlanok a kapitalizmus „átalakulásáról" vallott nézetei. A polgári ideológusok úgy tagadják a szocializmust és védik a kapitalizmust ma már, hogy elismerik Marx tanainak helyességét, de bizonyos időpontra, a XIX. századra vonatkoztatva csupán. A mai viszonyok között — állítják — azonban Marx tanai elfogadhatatlanok. „Aligha indokolt már — írja Baade is —, hogy ezt a világot kapitalista világnak nevezzük. Hiszen ... ezt a világot mindinkább átitatják az állami gazdasági rendezés nagyon hathatós és évtizedről évtizedre erősödő eszközei." (20. l.)

A mai kapitalizmus természetesen sok fontos vonásában különbözik a XIX. századi kapitalizmustól. Nyilvánvaló azonban az is, hogy Baade helytelenül túlbecsüli a polgári állam szabályozási és szervezési lehetőségeit, túl korán reméli, hogy a termelés anarchiája megszűnt. Anélkül, hogy kétségbe vonnánk a gazdaság szabályozásának némely sikereit, amelyek abban fejeződnek ki, hogy a munkanélküliség mértéke az ötvenes években csökkent, a termelés növekedési üteme pedig emelkedett, hangsúlyoznunk kell, hogy mégsem sikerült leküzdeniük a ciklikus hullámzást. Baade maga is elismeri, hogy eddig nem sikerült megoldani a konjunktúra aktív szabályozását: „A tényleges aktív konjunktúrapolitika eszközeinek kidolgozása éppen azért nagy, de mind ez ideig még megközelítően sem megoldott feladata a nyugati világnak. Olyan aktív konjunktúrális politikára van szükség, amely biztosítja a gazdaság állandó növekedését, állandó teljes foglalkoztatottságát — mégpedig mindezt stabil árak mellett."

A könyv nem mentes tehát vitatható és elfogadhatatlan állításától, ellentmondástól. Történelemfilozófiai szemlélete is ellenkezésre készteti az olvasót. Nem lehet azt sem állítani, hogy objektíven képes szemlélni a két rendszer versenyét, jóllehet törekszik erre, s a rendelkezésére álló adatok, részfelismerések mindezt elősegítenék. Ennek ellenére a mű olyan szerző munkája, aki elveti azt a megoldást, hogy az ellentéteket háború útján lehet megoldani, s bizonyítani képes, hogy a 2000. esztendő emberisége el tudja magát tartani a földön. Hasznos dolog tehát, hogy az olvasók megismerkednek olyan közgazdász gondolatmenetével a másik táborból, aki többékevésbé józanul igyekszik a tényeket vizsgálni. Így jobban megértik azoknak a gondolkodó embereknek az eszmevilágát, akik a szocializmus ellenségei között élnek, és azt, hogy ezek az emberek hogyan értékelik eredményeinket, hibáinkat.

A mű jellegét tekintve pedig rendkívül tanulságos, hogy korszerű és fontos témáját mennyire közérthető stílusban, áttekinthető szerkezetben, érdekes előadásban tálalja. Ez a könyv egészében példa arra, honi szerzőinknek is, hogy lehet és érdemes gazdaságpolitikáról a széles olvasórétegeket érdeklően ismeretterjesztő munkákat írni, olvasóközönségünk ugyanis igényli és örömmel vásárolja az ilyen természetű könyveket.

Varga Lajos

Aleksander Lukaszewicz: A szocialista gazdaság gyorsított növekedése (G. Feldman elmélete kapcsán)

(Przyśpieszony wzrost gospodarki socjalistycznej — W zwiazku z teoria G. Feldmana)

Panstwoww Wydawnictwo Naukowe Varsó, 1965. 316 l.

A három részből álló könyv két problémakört fog át. Az egyik a gazdasági növekedés fokainak változása (a nemzeti jövedelemmel mérve) és a növekedési ütem konkrét meggyorsítása a tervgazdaságban. A másik G. Feldman szovjet közgazdász elméleti munkásságának értékelése. Az első marxista közgazdászé, aki egy új értelmezésű gazdasági növekedési modellt alkotott. (Lásd elsősorban: G. Feldman „A nemzeti jövedelem ütemének elméletéhez" című munkáját, amely a „Planovoje Hozjajsztvo" folyóirat 1928. évi 11. és 12. számában jelent meg.)

Lukaszewicz könyvének első része „A gazdasági növekedés elméletének marxista történetéből" címet viseli. Az első fejezetben foglalja össze a szerző a gazdasági növekedési elmélet fő feltételeiről, módszertani elveiről Marx és Lenin műveiben található tételeket: a gazdasági folyamat mint újratermelési folyamat különálló szakaszainak egysége és elkülönülése, a felhalmozás mint a növekedés anyagi alapja és kiinduló pontja, a munkaeszközök bővítése a gazdasági rendszer legdinamikusabb eleme, a műszaki haladás mint a társadalmi munkatermelékenység növekedésének alapja stb. A második fejezet a szocialista gazdasági növekedés szovjet irodalmával foglalkozik az 1920. évektől kezdve. Az elmélettörténeti áttekintés legfőképpen arra a kérdésre igyekszik válaszolni, hogy a gondolatok történelme hogyan tárja fel a történelem gondolatait.

Az ismertetett könyv első részében még három kérdéscsoporttal találkozunk: 1. A távlati tervezés elméleti és módszertani problémái (Bazarov, Groman munkái, Kovalevszkij koncepciója — lásd például „A távlati terv felépítéséhez" című, a Planovoje Hozjajszvo 1930. 3. számában megjelent beszámolóját és vitáját, amelyben a többi között részt vett Feldman, Petrov, Szavcsuk, Vajszberg). 2. A gazdasági fejlődés iránya és az úgynevezett hanyatló görbe problémái. 3. A gazdasági növekedés és üteme, a gazdasági egyensúly, a felhalmozás, a beruházások hatékonyságának makroökonomiai kérdései (Preobrazsenszkij, Akulenko, Sztrumilin, Krisztin).

A második rész — „A Feldman-modell működésének jellemzése és értékelése" — négy fejezetből és egy függelékből áll. Ebben a szerző bemutatva a Feldman-modell célját, alapjait, működését, kiemeli azokat az elemeit, amelyek mindig hatottak az irányító és kutató szervekre és a gazdasági növekedési elmélet alapvető megállapításaira. „A marxista közgazdaságtanban ez az első olyan gazdasági növekedési modell, amely figyelembe veszi a növekedési tényezők összes fő aggregált nagyságait és alapvető kölcsönhatásait. Marx és Lenin újratermelési elméletét kétségtelenül továbbfejlesztette." (187. l.) Ezt a részt a Feldman elméletét tolmácsoló E. Domar (Lásd „Essays in the Theory of Economic Growth" című könyvét) bírálatával foglalkozó fejezet zárja be.

A négy fejezetből álló harmadik részben — „A szocialista gazdaság gyorsított növekedésének problémái" — a szerző a Feldmanétól eltérő modellek segítségével igyekszik megoldást találni. „Elemzéseink főleg a növekedési szakaszok változásának technikai lehetőségeire, e folyamat anyagi alapjaira, az adott rendszerben a tőke fizikai szerkezetére, a termelő rendszer műszaki rugalmasságára irányulnak." (227. l.) E problémák minden gazdaságban, de az elmaradott gazdaságban különösen, a beruházások rátájában és a társadalmi termelés I. és II. osztályai közötti megoszlásában csúcsosodnak ki.

A gazdasági növekedés folyamatát a szerző a nemzeti jövedelem, a beruházások, a foglalkoztatás stb. szempontjából a tőkenövekedés különböző változatai szerint elemzi.

A könyv G. Feldman műveinek bibliográfiáját is tartalmazza.

Igor Timofiejuk

Ascota

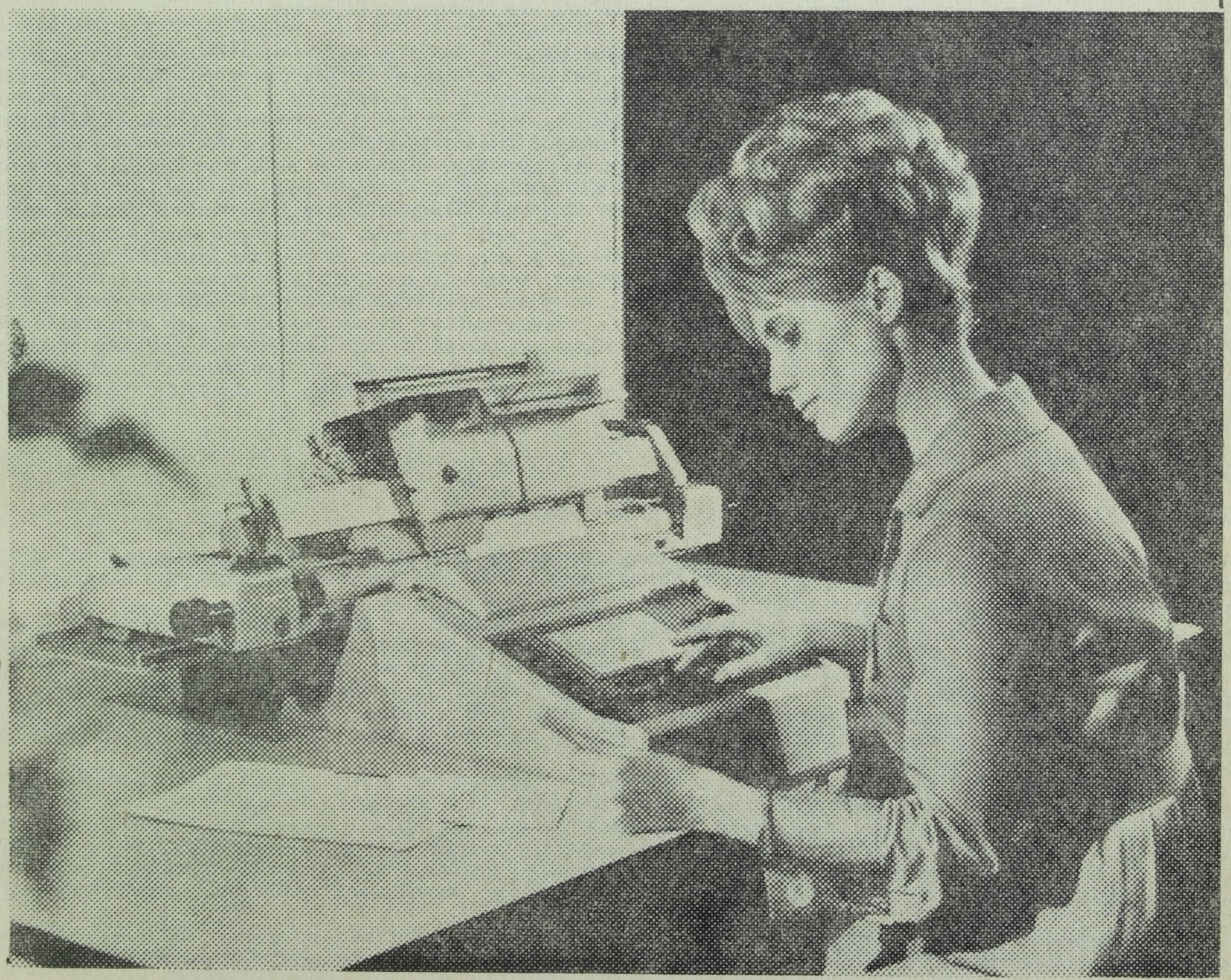
A tapasztalatok összessége határozza meg a Német Demokratikus Köztársaság irodagép-gyáripara magas színvonalú termelési programját.

Az ASCOTA által gyártott általánosan ismert irodagépek kitűnően beváltak a gazdaság, az ipar és a kereskedelem területén. Minden munkát, a legegyszerűbb számolási művelettől a bonyolult könyvelési folyamatokig, gazdaságosan, gépi úton végeznek el. Ismerkedjen meg az ASCOTA gyártási programjával.

Sokévi tapasztalat és a legújabb műszaki felismerések biztosítják a Német Demokratikus Köztársaság irodagépei teljesítőképességét és minőségét.

BÜROMASCHINEN-EXPORT GmbH BERLIN
108 Berlin, Friedrichstrasse 61.
Német Demokratikus Köztársaság

Látogasson meg bennünket a Lipcsei Tavaszi Vásáron
(Bugra-Haus, Gutenbergplatz)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тамаш Морва

Рыночная модель планового хозяйства О. Ланге

Автор в общих чертах критически излагает историю идей рыночной модели планового хозяйства. Он детально рассматривает изданный в 1908 году труд Е. Барона "The Ministry of Production in the State", а также отрицающие возможность рационального осуществления планового управления взгляды Л. фон Мизеса, Ф. А. фон Хайека и Л. Роббинса. Во второй части статьи дается подробное изложение изданной в 1938 году книги О. Ланге „On the Economic Theory of Socialism."

Автор высоко оценивает экономическое и политическое значение труда Ланге. Он подчеркивает, что изобретение электронно-вычислительных машин в большой мере потверждает реальность его предложений. Положительные предложения Ланге, данные им в пятидесятых годах в связи с польской экономической моделью, соответствуют его теоретическим взглядам. В этих статьях Ланге, с одной стороны, придает большое значение в создании экономического равновесия централизованному планированию и установлению цен, с другой стороны, предлагает широкое использование рыночных отношений.

В статье автор делает также некоторые критические замечания по модели Ланге. Им критикуется ее отвлеченно-теоретический характер и поднимается ряд практических вопросов, без разрешения которых невозможно непосредственное применение модели. Используя данную Джоан Робинсон критику, автор подчеркивает, что моделью не учитываются удовлетворительным образом условия обеспечения динамичного равновесия. Наконец, в статье показано, что недостаточно выяснена связь с теорией стоимости.

Миклош Мандел

Экономическая эффективность и хозяйственная деятельность

Условия достижения экономической эффективности автор ищет не в кругу применения методов ее исчисления, в неточностях расчетов и т. п.

Реализация экономической эффективности определяется условиями хозяйственной деятельности. Причины ограниченности хозяйственной деятельности предприятий выводятся автором из системы плановых директив, форм финансирования, из дефицитного характера хозяйствования, из системы заинтересованности предприятий и недостатков системы информации. В заключительной части статьи он занимается возможностями и ограничивающими факторами хозяйственной деятельности на народнохозяйственном уровне.

Золтан Роман

Измерение народнохозяйственных затрат и издержек при помощи межотраслевых балансов

При измерении народнохозяйственных затрат существенную помощь оказывают балансы межотраслевых связей, использование исчисляемых из них коэффициентов полных и народнохозяйственных затрат. В статье на основании венгерского опыта анализируются возможности, полезность и границы использования этих коэффициентов в области а) измерения производительности труда; б) анализа цен и ценообразования; в) расчетов экономической эффективности. По мнению автора, эти коэффициенты могут быть успешно использованы при измерении производительности труда и при анализе цен, для целей ценообразования и расчетов народнохозяйственной экономической эффективности же необходимы дальнейшие расчеты народнохозяйственных затрат. В рамках этого следует ясно различать затраты предприятий и народнохозяйственные затраты; учитывать такие калькулятивные факторы затрат, как процент, затраты, связанные с риском; дифференцировать в зависимости от характера отчетно-контрольных и направленных на будущее расчетов; применять исчисление предельных затрат и затрат, связанных с потерей экономии в случае иного использования данного фактора производства (opportunity cast). Использование коэффициентов народнохозяйственных затрат труда, определяемых из межотраслевых балансов, привело к значительному развитию измерения народнохозяйственных издержек, однако, было бы неправильным остановиться на этом. Дальнейший прогресс требует, в первую очередь, исследований в двух направлениях: разработку теории исчисления народнохозяйственных затрат, а также макроэкономического метода математического программирования и возможностей его применения.

Альберт Рац

Характер внешней торговли Венгрии с учетом затрат труда и фондоемкости

В прошедшие годы при характеристике экономической эффективности внешней торговли рассматривался, как правило, лишь экспорт. Ныне уже имеется возможность для определения характера внешнеторгового обмена какой-либо страны с одновременным учетом экспорта и импорта.

Автор, — применяя в отечественной практике метод Леонтьева, — показывает экономический характер экспортно-импортного оборота в Венгрии. По 1959 и 1961 годам затраты труда и основные фонды, использованные для создания единицы экспорта, им сопоставляются с затратами, которые потребовались бы при отечественном производстве импортных продуктов. На основании полученных таким образом данных он анализирует характер венгерского внешнеторгового обмена в рассматриваемые периоды, а затем на основании изменений, происшедших за несколько лет в структуре экспорта и импорта, делает выводы в отношении изменения характера внешнеторгового обмена.

Из вычисленных на 1959 и 1961 годы и подробно проанализированных данных автор устанавливает, что Венгрия, участвуя в международной торговле, в большей мере импортирует капиталоемкие продукты и в обмен за них в большей мере экспортирует трудоемкие товары. Из анализа выявляется различный характер внешнеторгового обмена с социалистическими и несоциалистическими партнерами. Наконец, автор устанавливает, что характер внешнеторгового обмена не постоянен во времени: это объясняется частью дифференцированным изменением производительности труда, частью же изменением структуры внешнеторгового обмена.

Во взаимосвязи с рассматриваемой темой в статье затрагивается ряд вопросов. Такими являются, например, вопрос компететивного и некомпететивного импорта, учет степени сложности труда и т. д.

Иван Визел
Некоторые соображения в связи с дискуссией о валютном курсе

Иностранная валюта как товар имеет определенную стоимость, величина которой может быть установлена на уровне отечественных издержек, связанных с приобретением данной валюты. Ее потребительная стоимость заключается в том, что она обладает международной покупательной силой. Качественные параметры потребительной стоимости валюты определяются ее способностью участвовать в обороте, ее международной стабильностью, ее международной распространенностью. Уровень курса в значительной мере подвержен также влиянию обратимости.

Рассматривая трудности определения реального уровня валютного курса, автор критикует отдельные взгляды, высказывающиеся в пользу предельного курса. Принцип лимита он считает применимым — но ни в коем случае не механически — в двух направлениях: 1. в качестве фактора ценообразования в тех хозяйственных секторах, в которых экономическая нивелляция может быть осуществлена лишь в весьма незначительной мере, то есть в которых создается дифференциальная прибыль; 2. в качестве контрольного прибора экономической политики в том случае, если между приносящими валюту отраслями происходит постоянная нивелляция. Валютным курсом, определяемым на уровне лимита, может быть вызван механизм выравнивания в направлении лимита, который в этом случае может стать центром. Наконец, автор занимается методическими вопросами определения валютного курса и его взаимосвязи с международными экономическими отношениями.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tamás Morva

Planned economy according to Lange's market model

The author gives a critical account on the history of development of the ideas concerning market models of planned economy. The views of E. Barone which were published in 1908 in a study entitled: The Ministry of Production in the Collectivist State, further the opinions of L. Mises, F. A. Hayek and L. Robbins which all deny the rational realisation of economic management according to plans are discussed in detail. The second part of the study contains a detailed revue of O. Lange's book: On the Economic Theory of Socialism, which was published in 1938.

The author highly appreciates the economic and political importance of Lange's work and emphasizes that the discovery of electronic computers supports considerably the reality of his suggestions. In the fifties, the positive proposals of Lange on Poland's economic model were in good agreement with his theoretical concept. On the one hand, Lange attributes great importance to central planning and price determination in order to ensure economic equilibrium, on the other hand, he suggests the establishment of far-extending market relations.

In the article there are also critical remarks on Lange's model. The author criticizes its abstract character and raises a few practical questions which must be solved above all, else the model cannot be applied directly. Relying upon Mrs Robinson's criticism he emphasizes that the pre-conditions for ensuring dynamic equilibrium are not dealt with sufficiently. Finally, the study is concerned with the fact that the theory of value background is not duly elucidated.

Miklós Mandel

Economic efficiency and management

In the author's view the preconditions for the prevalence of economic efficiency are not due to calculation methods of economic efficiency or to the accuracy of these calculations etc.

The prevalence of economic efficiency is determined by conditions of management. The author motivates the limitations of the management of firms with the system of plan directions, ways and means of financing, shortage economy, system of financial interest of firms and defectivenesses of the information service. Finally, the possibilities of management on the level of national economy and its restricting factors are discussed.

Zoltán Román:

Macroeconomic cost measure by dint of input-output tables

The input-output balances and from these deducible total and total macroeconomic input coefficients are an important aid for gauging costs of national economy. The article relying upon Hungarian experiences, analyses possibilities, usefulness and limits of these coefficients for *a)* measuring labour productivity, *b)* price analyses and price formation and *c)* efficiency calculations. In the author's view these coefficients can be effectively applied for gauging productivity and for price analyses, however, for price formation and calculations of national economy's economicability further macroeconomic costs accountings are needed. In this respect a clear-cut distinction must be drawn between micro and macroeconomic (private and social) costs, and also such calculative cost factors must be taken into account as interests and costs of risks; it is necessary to differentiate between subsequent accountings and accountings concerning future events; calculation on marginal costs and opportunity costs must also be taken into consideration. The application of total and total macroeconomic input coefficients which can be determined from input-output balances brought about considerable improvement in the measuring of macroeconomic costs but it would be wrong to come to a halt at this point. Further progress requires research in two directions: first, on the theory of macroeconomic cost accounting, secondly, the working out of macroeconomic methods and its applicability for mathematical programming.

Albert Rácz:

The character of Hungary's foreign trade by taking into account work expenditure and fixed asset content

In recent years, for the estimation of the economic efficiency of foreign trade, generally, only exports were investigated. However, today the possibility is given to determine the character of a country's foreign trade commodity exchange by taking into account the joint turnover of export and import.

The author, by adapting Leontief's method to Hungarian conditions, presents the economic character of export and import conversion in Hungary. He compares, for the years 1959 and 1961, utilized work and values of fixed assets which were needed for the production per unit of export with the expenditures which would have been necessary for the inland production of the imported commodities. On the basis of the calculated data the author analyses the character of Hungarian foreign trade in the period at issue and draws conclusions on the transformation of the character of foreign trade exchange from the change of the import pattern during several years.

Relying on detailed data calculated for 1959 and 1961 the author points out that Hungary takes part in international trade in such a way that it mostly imports commodities demanding a high proportion of capital while it exports in exchange more labour consuming commodities. The analysis reveals the deviating character of foreign trade exchange with socialist and non-socialist partners. Finally it is stated that the character of foreign trade exchange is not continuous and stable and is caused partly by the differentiated change of productivity and partly by the change of the pattern of foreign trade commodity exchange.

The study raises a number of problems such as e.g. the question of competitive and non-competitive import as well as the problem of taking into account the degree of complexity of work.

Iván Wiesel:

Contribution to the debate on the rate of foreign exchange

Foreign exchange considered as commodity has a determined value which can be quantified at the level of domestic expenditure used for acquiring the given foreign exchange. Its use value is expressed by the fact that by acquiring it we have obtained a given international purchasing power. The qualitative parameters of the use of foreign exchange are determined by its convertability, international stability and current use on international markets. The rate level greatly depends on whether it can be substituted.

The author, by discussing the difficulties related to the determination of the real level of the rate of foreign exchange, critisizes certain views which support marginal rates. The limit principle can be applied in two cases, though by no means mechanically: 1. as price forming factor in those economic sectors where economic levelling can be realized to a very small degree only i.e. where permanent differential returns originate, 2. as a means of controlling economic policy in case the levelling between foreign exchange producing branches is continuous. The rate of foreign exchange established at limit level initiates a levelling mechanism towards the limit which would now be the actual centre. The author finally deals with methodological as well as international economic relation problems related to the determination of rates of foreign exchange.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. – Telefon: 313–975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 8¼ ív. – Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. január 13.
66.0014 – Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

СОДЕРЖАНИЕ

Иштван Деак — Карой Урбан — Некоторые характерные черты венгерского экспорта сельскохозяйственных и продовольственных продуктов 141
Тамаш Морва — Рыночная модель планового хозяйства О. Ланге 156
Миклош Мандел — Экономическая эффективность и хозяйственная деятельность 171
Золтан Роман — Измерение народнохозяйственных затрат и издержек при помощи межотраслевых балансов 182
Альберт Рац — Характер внешней торговли Венгрии с учетом затрат труда и фондоемкости 197
Иван Визел — Некоторые соображения в связи с дискуссией о валютном курсе 211

ДИСКУССИЯ

Акош Балашша — К дискуссии о проблемах перспективного планирования..... 220
Янош Ласло — Валовой или чистый доход? 228
Ференц Эрдеи — Замечания к статье Яноша Ласло 238

ОБЗОР

Положение Великобритании и новый экономический план *(Дьердь Бечки)* 240

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Дискуссия об анализе основных пропорций венгерского народного хозяйства *(Ласло Борш)* 250

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 256

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Фриц Бааде — «Соревнование до 2000-ого года» *(Лайош Варга)* 265
Александр Лукашевич «Ускоренный рост социалистического хозяйства» (В связи с теорией Г. Фельдмана) *(Игорь Тимофеюк)*..... 268
Резюме статей на русском и английском языках 270

CONTENTS

István Deák—Károly Urbán: Some features of Hungary's agricultural and food exports 141
Tamás Morva: Planned economy according to Lange's market model 156
Miklós Mandel: Economic efficiency and management 171
Zoltán Román: Macroeconomic cost measure by dint of input-output tables 182
Albert Rácz: The character of Hungary's foreign trade by taking into account work expenditure and fixed asset content 197
Iván Wiesel: Contribution to the debate on the rate of foreign exchange 211

DISCUSSION

Ákos Balassa: Contribution to the debate on the probleme of long-range planning 220
János László: Gross or net income? 228
Ferenc Erdei: Comments on the article of János László 238

REVIEW

The situation of Great Britain and the new economic plan *(György Becsky)* 248

SCIENTIFIC INFORMATION

Analysis on the main proportions of Hungary's national economy. A debate *(László Bors)* 250

RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 256
INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

Fritz Baade: The race till the year 2000 *(Lajos Varga)* 265
Aleksander Lukaszewicz: The speeded-up growth of socialist economy *(Igor Timofiejuk)* 268
Summary of the Articles in Russian and English 270

Ára: 7,— Ft

Indexszám: 25452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSÁBAN JELENT MEG:

Dr. Szép Ernő:
ANALÍZIS
(Matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára)
512 l., ára kötve 67,— Ft.

Fritz Baade:
VERSENYFUTÁS A 2000. ÉVIG (harmadik átdolgozott, bővített kiadás)
(Világgazdasági Kérdések sorozat)
262 l., ára kötve 35,— Ft.

Hajas József:
GAZDASÁGI MÉRTÉKEGYSÉGEK
112 l., ára fűzve 11,— Ft.

A MŰSZAKI FEJLŐDÉS TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI HATÁSA
302 l., ára kötve 42,— Ft.

Szanyi Jenő:
NYUGAT-NÉMETORSZÁG GAZDASÁGA
(Világgazdasági Kérdések sorozat)
304 l., ára kötve 33,— Ft.

A TERVSZERZŐDÉSEK KÉRDÉSEI
258 l., ára kötve 32,— Ft.

Főelárusítók:
KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Nádor u. 8.,
EÖTVÖS LÓRÁNT KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleseté-re is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

Hidasné

3

A tartalomból

MORVA TAMÁS:
Tervszerűség és piaci mechanizmus

SZILÁGYI PÁL:
Szocialista termelőeszköz-kereskedelem

GYŐRI MIHÁLY:
A hazai húsellátás és -termelés

MÁTYÁS ANTAL:
Keynes elméletének helye a polgári közgazdaságtanban

AUSCH SÁNDOR:
A KGST-országok együttműködése

Vita az MDP gazdaságpolitikájáról

XIII. évfolyam

1966. március

TARTALOM

Morva Tamás: Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban 273
Szilágyi Pál: Szocialista termelőeszköz-kereskedelem 288
Győri Mihály: A hazai húsellátás és hústermelés 302
Erdei György: A személyes fogyasztás állóeszköz-szükséglete 315
Mátyás Antal: Keynes elméletének helye a polgári közgazdaságtanban 324

KONZULTÁCIÓ

Rabár Ferenc: Lehetőségek és nehézségek a lineáris programozás vállalati alkalmazásában 339

VITA

Ausch Sándor: A KGST-országok együttműködésének fejlesztése 349
Révész Gábor: A bértömeg szabályozása helyett bérszintszabályozást 357
Berend T. Iván: Friss István vitacikkéhez 360
Friss István: Felfogásaink különbözőségéről 363

SZEMLE

Az árukapcsolatok új vonásai a termelőszövetkezetekben *(Korom Pál)* 367

FOLYÓIRATSZEMLE 373

Maurice Dobb: Változások a szocialista országok gazdaságában — V. V. Novozsilov: A szocialista gazdaságirányítási rendszer fejlődésének törvényszerűségei — W. Brus: A centralizálás—decentralizálás a szocialista gazdaság sajátos problémája — G. Liszicskin: Hektárok, mázsák, rubelek

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A szocialista világpiaci ár *(Tardos Márton)* 382
Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban *(Balázsy Sándor)* 384
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 390

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Ausch Sándor kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; **Balázsy Sándor,** a Magyar Alumíniumipari Tröszt munkatársa; **dr. Berend T. Iván,** a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **Erdei György** aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Friss István** akadémikus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója; **Győri Mihály,** az AGROTERV osztályvezetője; **Korom Pál,** a Csongrád Megyei Tanács VB Felvásárlási Osztály munkatársa; **dr. Mátyás Antal** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Morva Tamás** kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Rabár Ferenc,** a Központi Statisztikai Hivatal Információfeldolgozási Laboratóriumának igazgatója; **Révész Gábor,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Szilágyi Pál,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Tardos Márton,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezetője.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313–0[illegible]
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–[illegible]
Terjedelem: 7½ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. február
66.0339 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

MORVA TAMÁS:

Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban

Gazdasági fejlődésünk tapasztalatai újra és újra napirendre tűzik a szocializmus elméleti kérdéseinek jobb kidolgozását. A tapasztalatok bizonyos nézeteinket igazolják, más nézetek felülvizsgálatára ösztökélnek, új problémákat hoznak felszínre és egészében elméleti álláspontunk teljesebb és tökéletesebb kifejtésére késztetnek. Napjaink *gyakorlati* feladatainak megoldása szempontjából különös jelentősége van a címben jelzett kérdés *elméleti* tisztázásának. A tervszerűség helyes értelmezése, a piaci mechanizmus működésével való kapcsolatai, a piaci mechanizmus szocializmusbeli felhasználásának lehetőségei és korlátai, mindezek a gazdasági irányítás helyes felépítésének, talán a legfontosabb kérdései. Az erre vonatkozó gondolatok rendezése, összegyűjtése és vitára bocsátása nem adhat ugyan közvetlenül megoldást a gyakorlatban jelentkező problémákra, nem döntheti el a gyakorlati javaslatok folyó vitáit, de irányt mutathat a gyakorlati munka számára. Ha az elmélet kérdéseit helyesen tudjuk megoldani, akkor jobban megtalálhatjuk azokat a láncszemeket, amelyeket elsősorban célszerű megragadni, akkor jobban tudjuk megítélni a gyakorlati javaslatok előnyös oldalait és hátrányos következményeit, tehát növekszik az előrelátás és a biztonság, kevesebb hibával és tévedéssel haladhatunk előre. A gazdasági munkában az új megoldások és módszerek keresése bizonyos fokig elkerülhetetlenül elméleti bizonytalanságot vált ki, kiélezi a nézetek elméleti síkon folyó vitáit, s előbb-utóbb az elméleti felfogások átgondolt, összefüggő rendezését is igényli.

A tervszerűség fogalma*

Vizsgálatainkban fontos szerepet tölt be néhány — közismertnek vélt — fogalom, amelyekre az egész gondolatmenet épül. A félreértések elkerülése céljából, és mivel már ez is vita tárgyát képezheti, elsősorban e fogalmak rövid leírását, meghatározását probáljuk adni.

Ha a gazdasági folyamatok tervszerűségének ismérveit kutatjuk, az *arányok* vizsgálata lehet a kiindulópont. Az arányok az újratermelési folyamat különböző oldalainak, illetve két vagy több, egymással kölcsönösen összefüggő részfolyamatának viszonyát fejezik ki. Az arányok számszerűen is mérhetők. A statisztika nyelvén: olyan viszonyszámok, amelyek az egyes tényezők részesedését fejezik ki az egészen mint egységen belül

A tervszerűségről és az arányosságról írt részben felhasználtam Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései (Kossuth, 1961.) és A szocialista termelés alapvonásai (Kossuth, 1964.) című könyvét.

(pl. a felhalmozás és a fogyasztás aránya a nemzeti jövedelemben). Az arányok vizsgálatakor a folyamatokat valamilyen közös ismérv szerint összehasonlítjuk. (Pl. az ágazatok arányai vizsgálhatók a lekötött létszám, a munkaidő-ráfordítás, a bérráfordítás, az ágazatok teljes termelésének értéke, vagy a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása stb. alapján.)

A népgazdaság fő arányai — bár természetüktől függően változó mértékben — általában csak lassan változnak. A népgazdaság alapvető szerkezeti felépítését jellemző arányok megváltozása különösen hosszú időt igényel. A közepesen vagy gyengén fejlett országokban például az ipar aránya viszonylag alacsony, mind az állóalapok, mind pedig a termeléshez, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás szempontjából. Az iparosítás, az ipar súlyának megváltozása évtizedes, gyakran több évtizedet igénylő feladat.

A fő arányok másik csoportja függ ugyan a népgazdaság ágazati szerkezetétől, azonban mégis lényegesen rugalmasabban változtatható, ezért a közép távú tervezésben (3—7 éves időszakokban) a gazdasági vezetés által jelentékeny mértékben alakítható. Például felhalmozás és fogyasztás aránya, az ágazatok részesedése a beruházásokból stb.

A fogyasztás belső arányaiban részben hosszabb időszak alatt kialakuló szerkezeti változások mennek végbe, részben rövidebb időszak alatt, egy-két éven belül is változnak az arányok. Hasonló a helyzet a külkereskedelmi arányoknál is.

Marx az újratermelés fő arányait vizsgálva tárta fel az egyszerű és bővített újratermelés zavartalanságának legfontosabb feltételeit.

A népgazdaság *arányos* fejlődésének feltétele az újratermelés fő arányainak olyan *meghatározott* rendszere, amely átfogóan jellemzi az újratermelési folyamat összes fő oldalait és fő folyamatait. Az arányos fejlődés fő kritériumai többnyire egzaktul is meghatározhatók. (Ezt példázza az ismert marxi tétel, hogy a bővítés mértéke attól függ, milyen mértékben haladja meg az I. osztály $v+m$-je a II. osztály c-jét.) Tartalmi értelemben arányosságról akkor beszélhetünk, ha az újratermelés fő folyamatai között *tartós összhang* van, a termelés és a fogyasztás megfelelnek egymásnak és és így a közöttük levő kapcsolatokat közvetítő forgalom fennakadások nélkül, zavartalanul folyik. Aránytalanságok vannak, illetve keletkeznek viszont, ha a termelés színvonala és szerkezeti összetétele nem felel meg a fogyasztás szükségleteinek. A tőkés fejlődésben tipikus a tőke határtalan terjeszkedési törekvése és a fizetőképes fogyasztás viszonylagos visszaszorítása következtében a túltermelési tendencia, amely időszakos válságokra vezet. A szocializmusban is létezhetnek és keletkezhetnek aránytalanságok. Például ma hazánkban a mezőgazdasági és vegyipari termelés viszonylagos elmaradottsága. Ezek jellege, érvényesülésük módja azonban — döntően a tulajdonviszonyokban gyökerező antagonizmus megszűnése következtében — más, mint a kapitalizmusban.

Az arányok és az arányosság e rövid vizsgálata után rátérhetünk tulajdonképpeni tárgyunkra, a szocializmusbeli tervszerűség kategóriájának elemzésére. Itt Leninnek a meghatározását vesszük alapul, amely szerint *a tervszerűség állandóan és tudatosan fenntartott arányosságot* jelent. A kapitalizmus tervszerű fejlődését cáfolva Lenin ezt írta: „Állandó, tudatosan fenntartott arányosság valóban tervszerűséget jelentene, de nem jelenti ezt az az arányosság, amely »csak a szakadatlan ingadozások egész

sorának átlagos eredményeként alakul ki« ... az arányosságot (vagy összhangot) az elmélet »feltételezi«, de a valóságban ez »minduntalan megbomlik«, ... a kapitalizmusnak a *minduntalan megbomló* arányosság létrehozása céljából *válságra van szüksége*".*

A szocialista építés tapasztalatai — mind a sikerek, mind a kudarcok — arra mutatnak, hogy a szocialista fejlődés lényeges vonása a tervszerűség, és ez csak akkor érvényesült, ha a növekedés során valóban sikerült állandóan és tudatosan fenntartani az arányosságot. De minden — formálisan ugyan terv szerint végzett — termelőmunka, ha nem illeszkedik az arányosság általános feltételeinek a keretébe, a társadalmi munkamegosztás rendjébe, akkor csak nehézségekkel, veszteségekkel értékesíthető terméket állít elő.**

A lenini meghatározásból mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a tervszerűség a népgazdaság egészére értelmezett fogalom, az újratermelési folyamat egészének lefolyását jellemzi. Az egyes vállalatokban folyó munka tervszerűségét nem volna indokolt arányosságként meghatározni, mivel a vállalatokon belüli munka tervszerűségének más ismérvei vannak. Jogosan feltehető azonban az a kérdés, hogy a népgazdasági arányok milyen mélységben történő vizsgálata és megállapítása szolgálhatja kielégítően a tervszerűséget. Hamis értelmezés volna ennek feltételeit az egyes termékek széles körében, vagy az egyes vállalatok kapcsolataiban, még inkább a vállalatokon belüli ráfordítási arányokban stb. keresni. Az újratermelés fő arányainak, az ágazatok közötti kapcsolatok vizsgálatának ilyen részletezése szemben áll az újratermelési elmélet szemléletével és gyakorlatilag zavarja a fő arányok áttekintését és megfelelő tisztázását. A konkrét mérték azonban a tervezés mindenkori feladataitól és felkészültségétől függ, valamint attól is, hosszú, közép vagy rövid távú tervezésről van-e szó. A kérdés részletesebb vizsgálata túlmegy e cikk keretein. A további tárgyalás szempontjából csak az a fontos, hogy az egyedi jellegű kapcsolatokat, az egyes vállalatokra vonatkozó összefüggéseket *nem* tekintjük a *népgazdaság* arányos fejlődése közvetlen részének és feltételének.

A tervszerűség fogalmának két lényeges eleme van: 1. az arányosság *állandó* fenntartása, 2. az arányosság *tudatos* érvényesítése. Az első elem a folyamat tartalmi, érdemi oldalát világítja meg: csak az a fejlődés tervszerű, amelyben folyamatosan megvalósul az arányosság objektív követelménye. A második elem az érvényesülés módját határozza meg és ezáltal kifejezi annak fő feltételét is, nevezetesen azt, hogy a tervszerűséghez az objektív arányosságot kifejező és érvényre juttató tudatos irányításra van szükség.

A hétköznapi életben tervszerűségen gyakran egyszerűen valamely munka előzetesen meghatározott terv szerinti megszervezését értik. Ez a gondolat nyilvánul meg abban, hogy a tervszerűséget népgazdasági és vállalati szinten nem egyszer a teljesítésnek a tervekhez való viszonyán mérik. Az ilyen tervteljesítési mutatóknak fontos szerepük van gazdasági munkánk eredményeinek és fogyatékosságainak statisztikai vizsgálatában. Mélyebb közgazdasági értelemben azonban sem a tervteljesítési százalékok, sem a tervek összetételben való teljesítését vizsgáló mutatók (az ún. terv-

* Lenin: Kritikátlan kritika. Lenin Összes Művei. 2. kiadás. 3. kötet. Kossuth. 1964. 577. l.

** Igaz, hogy a lenini tétel gyakorlati igazolása sokkal bővebb vizsgálatot igényelne, úgy vélem azonban, hogy ez elvégezhető volna, s ezért további tárgyalásunkat a tervszerűség lenini fogalmára építjük.

szerűségi mutatók) nem mutatják meg közvetlenül a fejlődés tervszerűségét. Legkedvezőbb a tervszerűség szempontjából az, ha a népgazdasági tervek helyesen tükrözik az arányosság állandó fenntartásának követelményét, a teljesítés pedig lényegében megfelel a tervezettnek. A gyakorlatban azonban a tervek csak többé-kevésbé helyesen és pontosan fejezik ki ezt a követelményt. A végrehajtás során pedig rendszeresen jelentkeznek kisebb-nagyobb eltérések a tervtől, amelyek egy része éppen a terv hibáinak javítását, a tervszerűség fokozottabb érvényesítését szolgálja. A fejlődés belső tervszerűségére csak a fejlődést jellemző adatok összességéből, a gazdaság állapotának és növekedési tendenciáinak mélyreható, összefüggő elemzéséből lehet következtetni.

A fejlődés tervszerűsége, a főbb népgazdasági arányok tudatos kialakítása a szocializmusban a tulajdonviszonyok lényegi vonásait kifejező gazdasági törvény. A termelőeszközök társadalmi tulajdonának a létrejöttével nemcsak a termelés célja, hajtóerői és a cél elérését szolgáló eszközök változnak meg; átalakul a termelési folyamat *jellege* is, tehát az a mód is, ahogyan a gazdasági törvények érvényesülnek.

A szocialista termelés célja és tervszerű jellege egymással szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban van. Csak a társadalom közös érdekeinek érvényesítése hozhatja létre az újratermelési folyamat bonyolult összefüggéseinek olyan tartós összhangját, amely a termelőerők szakadatlan fejlődését eredményezi. A fejlődés tervszerűsége egyidejűleg *előfeltétele* is a társadalmi érdekek érvényesülésének. A tervszerűtlenség, a termelés folyamatának fennakadásai a társadalmi munka pazarlását jelentik, anyagi veszteségekkel járnak, csökkentik a felhasználható anyagi javak tömegét. A tervszerűség tehát a társadalmi célok optimális megvalósításának feltétele és eszköze, a szocialista tulajdon létformája, amely elválaszthatatlan a tulajdon szocialista jellegétől.

Az összefüggés felismerésének és megértésének nehézségét az okozza, hogy a tervszerűség fogalmában benne van a tudatosság szerepe, a fejlődés tervszerűségét mégis objektív gazdasági törvénynek, követelménynek tekintjük. Hozzátehetjük: ez az ellentmondás természetesen nemcsak a megértést nehezíti, de még inkább a tudatos alkalmazást és felhasználást. Az ellentmondás ugyanis nem a fogalom pontatlanságának következménye, nem arra mutat, hogy a kategória tartalmának fenti meghatározása helytelen. Ez az ellentmondás a valóságos viszonyok belső ellentmondása, amelyet a meghatározás híven ad vissza. A szocialista társadalom alapja a termelési eszközök túlnyomó többségének egységes, össznépi (állami) tulajdona. E tulajdon egységes jellege éppen abban fejeződik ki, hogy a rendelkezésre álló termelőerők fejlesztését és elosztását alapvetően nem részérdekek határozzák meg, hanem a társadalom, a dolgozók közös érdekei. Ezek az érdekek a gyakorlatban az arányosság követelményeivel és a gazdaság fejlődésének más törvényszerűségeivel összefonódnak és együtt adják a tervszerű irányítás belső tartalmát, objektív alapját.

A tervszerűség felfogásával kapcsolatban az elméletben és a gyakorlatban kétféle helytelen nézet is jelentkezett: az egyik a *voluntarizmus,* a másik a gazdasági törvények *fetisizálása.*

A tervgazdaságban a gyakorlatban a népgazdasági terveknek óriási szervező szerepük van. A szocialista állam kivételes gazdasági hatalma, a szocialista építés sikerei mint káros mellékhajtást táplálják a voluntariz-

must, amely korlátlannak kezdi tekinteni ezt az erőt és nem veszi figyelembe, hogy a gazdaságpolitika sikerei éppen a konkrét viszonyok tanulmányozásán, a gazdaság objektív törvényszerűségeinek felhasználásán alapulnak.

A voluntarizmussal ellentétben a gazdasági törvények fetisizálása a szocialista gazdaság fejlődésének egészében csak a törvényszerűségek megnyilvánulását látja, lebecsüli a szubjektív tényezők szerepét, a gazdasági vezetés döntéseiben fennálló igen jelentős választási lehetőségeket, a kommunista párt által vezetett tömegek alkotó erejét. A gazdaság törvényszerűségei nem egyetlen fejlődési lehetőséget determinálnak, csak bizonyos fejlődési tendenciákat, fejlesztési irányokat jelölnek ki. Az is előfordulhat, hogy a különféle törvényszerűségekből adódó bizonyos követelmények ellentétbe kerülnek egymással. A helyes összefüggés, a helyes mérték és arányok megkeresése a gazdasági vezetés önálló, alkotó feladata, tehát a gazdaságpolitika nemcsak mint passzív, az objektív folyamatokat figyelembe vevő tényező jelenik meg, hanem aktívan alakítja a gazdasági fejlődést.

A fejlődés tervszerűségében rejlő belső ellentmondás mindaddig rejtve marad, amíg a tervszerű irányítás céljai, eszközei és módszerei összhangban vannak az objektív viszonyokkal. Ha azonban a tervszerű irányítás intézkedései nem összehangoltak, az irányítás céljai vagy módszerei nem felelnek meg az objektív követelményeknek, és különösen, ha az irányítás késlekedik a hibák felismerésében és ragaszkodik a hibákhoz, az ellentmondás a gazdasági élet felszínén is megjelenik. Végső fokon a tervszerűség objektív követelményeinek és a tudatos, tervszerű irányításnak az ellentmondása éles konfliktust is kiválthat. A szocialista társadalom azonban rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel időben felismerheti és kijavíthatja a hibákat és megakadályozhatja az ilyen konfliktus kibontakozását.

Arányosság és piaci egyensúly

A fejlődés tervszerűsége a szocializmusban nem valamiféle elkülönült folyamat, hanem összeolvad a gazdaság más fejlődési tendenciáival, döntően meghatározza a többi tendencia érvényesülésének *módját*, a haladás egész jellegét. A tervszerű irányításban, az arányok meghatározott rendszerének a kialakításában és szabályozásában együttesen és egyidejűleg kell kifejezni a növekedés összes főbb követelményeit. E rendszerrel szemben támasztott követelmények — jellegüket tekintve — három fő csoportba sorolhatók.

1. Az arányok olyan rendszerére van szükség, amely lehetővé teszi a szocialista gazdaságban a bővített újratermelést. (Itt gondolunk az újratermelés átfogó, ágazati és területi arányaira, a rendelkezésre álló erőforrások elosztásának belső összhangjára, a legfontosabb műszaki és gazdasági összefüggések figyelembe vételére.) Az újratermelés folyamatosságának ezek a feltételei azonban csak tág határok között szabályozzák a fejlődést és kevesek ahhoz, hogy a folyamat konkrét irányára és arányaira egyértelmű útmutatást adjanak.

2. Az arányok rendszerének kialakításában a fő elv, amely a rendszer szerves egységét, valóságos, belső összhangját képes és hivatott biztosítani,

a termelőerőknek a társadalmi szükségletekhez igazodó elosztása. A termelés célja a szocializmusban a társadalom, a dolgozók szükségleteinek kielégítése. A szükségletek rendszerében a társadalom közös és személyes fogyasztási szükségletei a végső fokon döntő és meghatározó elemek. A termelés mindenfajta egyéb szükségletei a termelési folyamat eszköz jellege folytán másodlagos, származtatott szükségletek, amelyek kielégítése, habár gyakran sok áttételen keresztül, de végül mindig a fogyasztást szolgálja. Vonatkozik ez a termelés sajátos, a bővítéssel összefüggő felhalmozási szükségleteire is.

Felhalmozás és fogyasztás tehát hosszú távlatban, tendenciában tekintve egységet alkot. Rövidebb időszakok szempontjából azonban előtérbe kerül a közöttük levő ellentmondás. Felhalmozás és fogyasztás helyes egyeztetésének meghatározó szerepe van a szükségletek mérlegelésében és a tervek előirányzatainak összehangolásában.

3. Az arányok olyan rendszerére van szükség, amelyben tükröződnek a szocializmus más gazdasági törvényeiből adódó követelmények is. A tervszerűség ugyanis csak akkor válhat hatékonnyá, ha — miközben átfogja a gazdasági növekedés összes fő folyamatait — kifejezi és az életbe átülteti e folyamatok benső törvényszerűségeit, pl. a termelékenység gyors ütemű emelkedését, a munka szerinti elosztást és az anyagi érdekeltséget, az értéktörvény bizonyos követelményeit stb.

A tervgazdaság több évtizedes és állandóan bővülő tapasztalatai a szocialista országokban egyre több adatot nyújtanak az újratermelés arányossági feltételeinek tanulmányozásához. A népgazdasági arányok számszerű elemzése az utóbbi években a matematikai módszerek felhasználásával örvendetes módon fellendült. Sajnos a gazdag anyag érdemi-minőségi vizsgálata és tudományos feldolgozása még gyenge, illetve késlekedik. Remélni lehet azonban, hogy a széles körben folyó kutatások nem hosszú időszak alatt lényegesen bővíteni fogják ismereteinket.

Az eddigiekben röviden utaltunk az arányos fejlődés követelményének belső tartalmára. Célszerű még megvizsgálni a piaci egyensúly fogalmát, valamint arányosság és egyensúly egymáshoz való viszonyát is. Itt említjük meg, hogy a modern polgári közgazdasági elméletek jelentékeny irányzatai számára a gazdasági fejlődés arányosságának problémája nem létezik. Ezek az elméletek* a piaci egyensúly kérdését állítják vizsgálataik középpontjába, az újratermelés és a realizálás összefüggéseinek vizsgálata az ő műveikben feloldódik a piaci egyensúly feltételeinek elemzésében.**

A marxista közgazdaságtanban sem kellően tisztázott azonban az arányosság és az egyensúly fogalmai közötti különbség. A tervgazdaság első lépéseinek időszakában, a 20-as években a Szovjetunióban is fellépett egy „egyensúly elmélet". E nézet egyik képviselője, az első népgazdasági mérleg kidolgozásának szervezője és több ezzel foglalkozó tanulmány szerzője P. I. Popov, a marxi újratermelési elméletből indult ki, de azonosította az arányosság és az egyensúly fogalmát. Popov a következőket írta: „A népgazdaság rendszere mint a termelés és elosztás egysége a társadalmi gazdaság egyensúlyának rendszere." A népgazdaság egyensúlyát úgy fogja fel,

* Ide soroljuk a főleg Walras, Pareto és Marshall munkáira támaszkodó modern vulgáris közgazdasági nézeteket. Ez az irányzat ma is nagy befolyást gyakorol a polgári közgazdasági gondolkodásra.

** Ez a szemlélet jellemző a Lange-féle piaci modellre is. Lásd a Közgazdasági Szemle 1966. februári számában megjelent cikket.

mint amely kiterjed a népgazdaság egyes ágai közötti és az azokon belüli egyensúlyra, valamint az osztályok és társadalmi rétegek közötti egyensúlyra. Szerinte „az egyensúly a gazdaság legfontosabb kérdése," és a népgazdasági mérleg célja bemutatni, hogyan „érik el, vagy sértik meg a népgazdaság egyensúlyát."*

Az első népgazdasági mérleg módszerét és az egyensúlyelméletet annak idején főleg politikai tendenciái miatt érte bírálat, mivel a fennálló arányok (egyensúlyi viszonyok) konzerválására törekvő irányzatoknak nyújtott támogatást. Mindmáig tisztázatlanok maradtak azonban az arányosság és az egyensúly elméleti kérdései.

A fejlődés arányosságának fogalma nem azonos a piaci egyensúlyéval,** amelyen a kereslet és kínálat találkozását, egy adott időpontban meglevő összhangját értjük. Az egyensúlyhiány egyik tipikus esete, amikor a fizetőképes kereslet gyorsabban nő, mint a termelés, vagy a kereslet összetételét nem tudja a termelés fedezni. Ilyen esetekben pénzfelhalmozódás vagy áremelkedés állítja helyre pillanatnyilag a piaci egyensúlyt. Az egyensúly hiányának másik tipikus esete, amikor a termelés tényleges vagy potenciális szintje meghaladja a fogyasztás lehetőségeit, s ennek következtében a kapacitások kihasználatlanokká, a munkaerő fölöslegessé válik, vagy a készletek indokolatlan mértékben felhalmozódnak.

A piaci egyensúlyi feltételek viszonylag gyorsan változnak, rövidebb időszakban jellemzik a gazdaság állapotát. A pillanatnyi egyensúly még önmagában nem utal arra, hogy a kialakult állapot milyen tartós lesz. Az egyensúlyi állapot mélyén aránytalanságok húzódhatnak meg vagy fejlődhetnek ki, amelyek labilissá teszik az egyensúlyt. Az aránytalanságok létezése rendszerint előbb-utóbb kiváltja az egyensúly megbomlását és ezzel jelzi létét. Az aránytalanság keletkezése azonban általában nem esik egybe az egyensúly megbomlásával, az utóbbi már az aránytalanságnak a felszínen való megjelenési formája. Az egyensúly helyreállítása pedig gyakran nem jelenti az aránytalanság megszüntetését. Az időlegesen létrehozott egyensúly átmeneti állapot, amelyből — ha a fejlődés az aránytalanságok csökkenése és megszűnése felé halad — az egyensúly fokozatosan stabillá válik; vagy — ha az aránytalanságok megmaradnak és kiéleződnek — az időleges egyensúly ismét megbomlik és az aránytalanság továbbra is érezteti hatását.

Egyensúly és arányosság szétválására, ellentétes alakulására mind a tőkés, mind a szocialista fejlődésben találhatunk példákat. A kapitalizmusban a túltermelési válságokat megelőző virágzás időszakára a gazdaság egyensúlya a jellemző, kereslet és kínálat csaknem összhangban vannak, magas a foglalkoztatottság szintje. Ez azonban csak a felszín, mely alatt mély aránytalanságok bontakoznak ki. A termelés gyors ütemben bővül és fokozatosan meghaladja a fogyasztás bővülése által nyújtott lehetőségeket. Az aránytalanságok felhalmozódása pedig kirobbantja a válságot, amelyben az aránytalanságok szemmel láthatóvá válnak. A válságban azután az

* Balansz narodnogo hozjajtsztva Szojuza SZSZR 1923–1924. gg. Trudi Centralnogo Sztatiszticseszkogo Upravlenyija SZSZSZR XXIX. kötet. Moszkva. 1926. l. és 15. l.

** Az egyensúly fogalmát többféle értelemben használják, például a Popov által említett összefüggésben, mint az arányok megjelenési formáját. Ezt az értelmezést adja idézett könyveiben Szabó Kálmán is. Más szerzőknél gyakran mérlegegyensúlyról, vagy valamely egyenletrendszerben kifejeződő egyensúlyról van szó. A kapitalizmusban, de a szocializmusban is, az egyensúly a valóságban a piacon jelenik meg. Ezért, a világos és egyértelmű tárgyalás céljából, az arányosság és a konkrét piaci egyensúly kapcsolatát vizsgáljuk.

egyensúly fokozatosan helyreáll. A gazdaság belső aránytalanságai azonban még ezzel nem szűnnek meg. Csak a megélénkülés és a fellendülés időszakában oldódnak fel a megelőző ciklusban kialakult aránytalanságok, de ebben a szakaszban már meg is kezdődik az újabb aránytalanságok keletkezése. E ciklikus fejlődés egészére alapvetően az aránytalanságok a jellemzők, az arányosság csak mint az aránytalanságok mögött meghúzódó átlag tendencia érvényesül. Ennek ellenére a ciklus túlnyomó részében a piaci egyensúly létrejön.*

Tanulságos példát lehet felhozni egyensúly és arányosság vizsgálatára saját fejlődésünk történetéből, az I. ötéves terv időszakából. Az I. ötéves terv idején, főként a terv felemelése után — a rendelkezésre álló erőforrások túlbecsülése és a feladatok helytelen megállapítása miatt — a gazdasági életben aránytalanságok keletkeztek. Az aránytalanságok egy idő után a lakosság ellátásában, a piaci egyensúly megbomlásában éreztetni kezdték hatásukat. Ekkor — további hibás értékelés folytán — az egyensúly helyreállítása (az 1951. decemberi ár- és bérintézkedések keretében) nem az aránytalanságok felszámolása irányában haladt, hanem a helytelenül kialakított arányok szolgálatában történt. Ez az egyensúly — az érdemi megoldás elodázásával és a növekvő aránytalanságok eltakarásával — maga is hozzájárult az ellentmondások további éleződéséhez.

Az arányosság vagy aránytalanság tehát átfogóbb kategória, amely hosszabb időszakban érvényesül és az újratermelés fő összefüggéseit jellemzi. A piaci egyensúly ezzel szemben a részfolyamatok oldaláról való megközelítést, az időleges, pillanatnyi piaci állapotot fejezi ki. Ezek a különbségek és elméleti jelentőségük különösen világossá válnak, ha szembeállítjuk a piaci egyensúlyból kiinduló polgári közgazdasági nézeteket és a marxista közgazdaságtan álláspontját. A szemléletmód eltérései megmutatkoznak a vizsgálatok *kiindulópontjaiban,* a kérdések *tartalmi* körének meghatározásában és a megoldás *értékelméleti* alapjaiban.

A piaci egyensúlyelméletek a piacon résztvevő egyedek magatartásából, a „tökéletes verseny" idealizált viszonyaiból indulnak ki. Látókörük nem terjed túl a kereslet-kínálat mechanizmusának, valamint az általa kiváltott árváltozásoknak és közvetlen kihatásaiknak a vizsgálatán. Szemléletük e körön belül is számos hamis elemet tartalmaz. Így a piac *minden* résztvevőjének (például a fogyasztóknak és a munkásoknak is) olyan magatartást tulajdonítanak mint a maximális profitra törekvő tőkéseknek. A mi szempontunkból azonban a lényeges az, hogy csak a piac egyes egyedeinek szemléletéből nézik az összfolyamatot és így az összfolyamat sajátos belső problémái (például az arányosság kérdése) számukra nem is léteznek. Az elméletek keynesi bírálatának is fontos része az a megállapítás, hogy a piac egyedi résztvevői magatartásának (például a megtakarítási hajlamnak) az összfolyamat síkján egészen más, az egyedek oldaláról előre nem látható kihatásai, összefüggései kerülnek előtérbe. A kétféle elméletnek egészen más gyakorlati gazdaságpolitika felel meg. A piaci egyensúlyelméletek számára a válság nem létezik, vagy véletlen hibák eredménye, amely korrigálja a hibákat és helyreállítja az egyensúlyt, tehát ellene nem kell fel-

* Itt a válság „klasszikus" lefolyását, az egyes szakaszok ennek megfelelő alakulását vettük alapul. A második világháború után a ciklusok jelentősen deformálódtak, ez azonban nem érinti az arányosság és a piaci egyensúly megkülönböztetését.

lépni. Keynes elmélete tudomásul veszi a válságok lehetőségét és széles körű intézkedések sorozatát ajánlja megelőzésükre és leküzdésükre.

A piaci egyensúly vizsgálatához (ha az egyensúlyt az általunk megjelölt értelemben, a rövidebb időszakok összefüggéseinek vizsgálatában tekintjük) meg lehet maradni az egyedi folyamatok, a kereslet és kínálat, az áralakulás, tehát az értékkategóriák körében. A társadalmi össztőke újratermelésének vizsgálatához ez azonban már nem elegendő. Ez „... olyan mozgást jelent, amely magában az össztőke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is, tehát feltétele nemcsak a társadalmi termék értékalkotó részeinek kölcsönös aránya, hanem e részek használati értéke, anyagi alakja is."* Ezért „... feltétlenül különbséget kell tennünk olyan termékek között, amelyeknek a társadalmi termelés folyamatában teljesen különböző szerepük van.**

Az arányos fejlődés tehát nemcsak értékösszhangot, hanem az újratermelés megfelelő természeti összetételében (ágazati szerkezetében) megnyilvánuló összhangot is feltételez. Ha a kereslet és a kínálat változása, az ármechanizmus biztosítani tudná ezt az összhangot, akkor az újratermelési elméletben e tétel hangsúlyozása felesleges volna. A tapasztalat azonban nem igazolja a piaci egyensúlyelméleteknek ezt az optimizmusát. A modern gépi nagyipar megjelenése (konkréten 1825) óta a tőkés társadalmat számos mély gazdasági válság rázkódtatta meg. E válságok nyilvánvalóvá tették, hogy a piaci mechanizmus a modern nagyüzemi termelés viszonyai között önmagában nem tudja *garantálni* az egyensúly megszakításoktól mentes fenntartását, még kevésbé megakadályozni az aránytalanságok kialakulását.

A szocialista tervgazdaság fejlődésének bizonyos negatív tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy a szocialista viszonyok között sem könnyű megtalálni a termelés értékbeli arányai és anyagi-természetbeli összetétele között az összhangot. A népgazdaság, az újratermelési folyamat egészének tartós összhangjára vonatkoztatva nem remélhetjük a piaci mechanizmustól ezt a hatást. *A piaci mechanizmus szélesebb körű felhasználása tehát nem helyezi hatályon kívül az arányosság tervszerű biztosításának feladatát az újratermelési folyamat egészében.*

A piaci egyensúly oldaláról való kiindulás leküzdhetetlen ellentmondásba ütközik a távlati fejlődés kérdéseinek megoldásában is. Valamely adott időszak piaci helyzete ugyanis egyáltalán nem tájékoztat a piac jövőbeli alakulásáról és azonos reakcióra (párhuzamos beruházásokra) ösztönzi a piac résztvevőit. A „tökéletes versenypiacon" ahol a résztvevők a piacot egyetlen ágazatban sem uralják, ez elkerülhetetlen. A *vállalat* monopolhelyzete sem nyújt azonban elegendő áttekintést a piac várható jövőbeli alakulásáról, mert ehhez a beruházások és a jövedelmek alakulásának *teljes* áttekintése szükséges. Ez a központi tervezésben is csak fokozatosan alakul ki és szükségképpen inkább a fejlődés fő irányaira, tehát az újratermelés fő arányaira terjed ki és kevésbé a konkrét piaci viszonyokra. A piaci viszonyok ugyanis rövidebb időszakokon belül, véletlenszerű tényezők (pl. időjárás) hatásaitól függően is változnak.

A pillanatnyi és a távlati egyensúly összeegyeztetését nem tudja jól

* Marx: A tőke. II. kötet. Kossuth. 1961. 347. l.
** Lenin Összes Művei. 2. kiadás, 3. kötet. Kossuth, 1964. 33. l.

megoldani O. Lange sem. Az árakat — az általa javasolt piaci modellben — a pillanatnyi helyzetnek, az adott keresleti-kínálati viszonyoknak megfelelően kell meghatározni, mert csak így biztosítják az egyensúlyt az adott időszakban. Ezek az árak azonban hamisan orientálják a vállalatok fejlesztési tevékenységét. Lange csak röviden érinti a felhalmozást. A felhalmozás arányának, növekedési ütemének meghatározása azonban az arányos fejlődés biztosításához — miután a jövőbeli szerkezetet a mai árak hatásának rendeli alá — kétségtelenül kevés.*

Nem ad kielégítő megoldást a „dinamikus egyensúly" fogalmának bevezetése sem. E fogalom csak eltakarja az adott időszak egyensúlya, az ezeket kifejező egyensúlyi árak és a jövőbeli egyensúly közötti ellentmondást, és olyan illúziókat kelt, mintha a jövőbeli piaci helyzet konkréten, részleteiben előre látható volna. Helyesebb és pontosabb ezért a tervezésben a jövőbeli *arányok* kialakításáról beszélni, nem pedig a dinamikus egyensúlyról. Mindebből az is következik, hogy az újratermelési arányok változási tendenciáinak előrelátása és tudatos kialakítása *nem helyezi hatályon kívül* az időleges egyensúly konkrét vizsgálatát és biztosítását. Ez kisebb vagy nagyobb önálló feladatot jelent attól függően, hogy mennyire zárt és teljes a tervezett arányosság és milyen mértékben sikerül azt a végrehajtásban is biztosítani.

A piaci egyensúlyelméletek és a marxizmus következtetései közötti különbségek visszavezethetők a két felfogás értékelméleti alapjaiban levő gyökeres ellentétre. A piaci egyensúlyelméletek az értéket a hasznosságból, vagyis a termék és a fogyasztó viszonyából, az áldozatból, a termelési tényezők szűkösségéből, és a csökkenő hozadék „törvényének" mindenfajta termelési tényezőre való kiterjesztéséből és általánosításából vezetik le. „A munkaértékelmélet — írja Hayek, a versenypiaci elmélet egyik teoretikusa — inkább valamiféle illuzórikus értékszubsztancia kutatásának terméke, mint a gazdasági alanyok magatartásának analízise. A közgazdaságtan haladásában a döntő lépést akkor tették a közgazdászok, amikor keresni kezdték, pontosan melyek azok a körülmények, amelyek meghatározzák *az embereknek az árukkal szemben való magatartásának* sajátos vonásait... Az értéknek e mindenütt — ahol ésszerű cselekvés van — jelenlevő problémája volt az az alap, amelyből kifejlődhetett az olyan formák rendszeres kifejtése, amelyek az érték megjelenései a gazdasági élet különböző szervezeteiben."**

Nem feladatunk e cikk keretében a szubjektív értékelméleteknek sem a bővebb bemutatása, sem részletesebb kritikájuk. Tárgyunk szempontjából csupán annak van jelentősége, hogy ezek az elméletek éppen azért törekszenek a piac összes szubjektív időleges elemét az értékbe bevinni, hogy az érték- és árrendszer így valóban az egyensúlyt garantáló tényezővé változhasson. A szubjektív törekvések és a „tökéletes" versenypiac objektív adottságai az áralakulás folyamatában ütköznek össze, és az árrendszeren

* Megjegyezzük, hogy Lange későbbi műveiben is következetes maradt a piaci modellben alkalmazott megoldáshoz. A dinamikus input-output modell beruházási matrixának koefficiensei az általa kidolgozott interpretációban a folyó ráfordítási koefficiensek és a forgási (elhasználódási) idők szorzatából adódnak. Ezáltal a dinamikus modell bizonyos gyakorlati vizsgálatok céljaira lényegesen alkalmasabbá válik, mint az eredeti Leontief-féle, de eltekint éppen a fejlődés döntő tényezőitől az új arányok kialakításától és a technikai haladástól. Lásd: A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban. Szerkesztette V. Sz. Nyemcsinov, Bpest, 1962. 210–216. l. és Bródy András: A gazdasági növekedés üteme. Közgazdasági Szemle, 1965. november.

** F. A. v. Hayek: Collectivist Economic Planning London, 1935. 24. l. (A kiemelés tőlem. M. T.)

át simulnak olyan békés harmóniába, amely egyezteti a haladás, a társadalmi gazdagság maximumát a piac összes résztvevőinek érdekeivel.

A kapitalizmus valóságának ilyen módon megszépített beállítását a polgári közgazdák jelentős része sem fogadja el, (például J. Robinson). De — amint ez O. Lange piaci modelljéből kitűnik — a gondolat szocialista viszonyokra való alkalmazása csábító. Ebben az esetben azonban sajátos nehézségek jelentkeznek. A határhaszon, a termelési tényezők határtermelékenysége, a termékek határköltsége az eredeti feltevések szerint a gazdálkodó egyedek magatartásának termékei. A polgári elméletekben nem nélkülözhetetlen a mérés problémáinak egzakt megoldása, mert ők csak azt feltételezik, hogy ezeket mint tendenciákat a versenypiac juttatja érvényre. A tudatos alkalmazás csak egy olyan modellben volna elképzelhető, mint amelyről Lange ír, ahol tehát nagy számú önálló versenyző vállalat van és a fokozatos megközelítés folyamatában e kategóriák konkrét mértéke kitapogatható. Tehát nem tudatos meghatározás útján jönnek létre, hanem kialakulnak. E modell és a szocialista gazdaság valóságos viszonyai között azonban nagyobb a távolság.

A szűkösség elvén alapuló árrendszernek — amelyet Lange javasol és célszerűnek tart — objektív alapokra helyezése, átfogó és alkalmazásra érett kidolgozása még nem történt meg. A szűkösségnek mint az árképzés általános elvi alapjának a feladásával járó konzekvenciákat azonban következetesen le kell vonni.

Első következtetésünk, hogy mai ismereteinknek legjobban egy olyan árrendszer felel meg, amely — alapvetően — a társadalmilag szükséges munkaráfordítások arányait fejezi ki. Ez nem zárja ki, hogy ne vegyük figyelembe a termékek használati értékét, a szűkösséget mindenekelőtt azokban az ágakban, ahol jellegénél fogva tartósan szűkös termelési tényező van, mint például a mezőgazdaságban és a bányászatban. A konkrét árak megállapításánál szélesebb körben is célszerű mérlegelni a hasznosságot és a szűkösséget. Ennek ellenére a társadalmilag szükséges munkaráfordításokon alapuló árrendszerben a termékek hasznossága, szűkössége az árakra csak korlátozott hatást fejt ki. Ez az összefüggés is indokolja, hogy a népgazdaság fő arányainak kialakításában kell az alapvető összhangot létrehozni a termelés érték- és fő rendeltetési céloknak megfelelő (ágazati) összetétele között. Ebből továbbá az is következik, hogy az egyensúly biztosításához szükségessé válhat más egyéb eszköz és módszer alkalmazása is, ha az arányosság nem teljes, és jelentékeny aránytalanságok is léteznek.

A társadalomnak alapvető érdekei fűződnek mind az arányosság (gyakorlatilag: a termelőerők összehangolt távlati fejlesztése, a fejlődés legkedvezőbb üteme, az életszínvonal növekedésének megalapozása), mind a piaci egyensúly (gyakorlatilag: az adott időszak életszínvonala, ennek keretében az anyagi érdekeltség, a foglalkoztatottság) fenntartásához és biztosításához. A két feladat együttes megoldása nem közelíthető meg a piaci egyensúly oldaláról. Az arányos fejlődésnek része, alkotó eleme a piaci egyensúly. Csak az arányosság biztosítása útján lehet elérni és a változó viszonyok között is állandóan fenntartani a piaci egyensúlyt. A piaci mechanizmus szélesebb körű felhasználása is feltételezi tehát az arányok tervszerű kialakítását és szabályozását.

Árutermelés és tervszerűség

Eddig egy nézőpontból, alapvetően az újratermelés összfolyamatának szemszögéből vizsgáltuk a szocializmusbeli tervszerűséget. A vizsgálatot ezzel azonban nem tekinthetjük lezártnak. Úgy tűnhet, a választott nézőpont egyoldalúan, felnagyítva mutatja jelentőségét. Ezért szükséges most egy másik nézőpontból, a szocializmusbeli árutermelésből kiindulva is megvizsgálni a tervszerűség és a piaci mechanizmus kapcsolatát.

A szocializmus közgazdasági problémái közül az egyik legbonyolultabb és legvitatottabb az árutermelés helye és működése a tervgazdaság rendszerében. A Szovjetunióban, a világ első szocialista államában legalább három időszakot lehet megjelölni, amikor ez a kérdés elméleti és gazdaságpolitikai szempontból egyaránt, alapvető kérdésként vetődött fel.

Az első és a szocializmus jövője szempontjából leginkább sorsdöntő időszak a szocializmus építésének kezdete volt. A Lenin által ekkor kidolgozott új gazdasági politika (NEP) lényeges vonása, hogy nem az áruviszonyok megkerülésével, hanem azok felhasználásával, azokon keresztül kell megoldani a szocialista építés feladatait.

A második időszak a szocializmus felépítésének évei, a harmadik, amikor előtérbe kerültek a kommunizmus építésének kérdései. Mindhárom időszakban a gyakorlati tapasztalatok arra mutattak, hogy az áruviszonyok elhalásának még nincsenek meg a feltételei, ezért egy ilyen program megvalósítása káros volna a szocializmus ügyére. A Szovjetunióhoz hasonló tapasztalatokat szereztek a többi szocialista országok is gazdasági munkájukban. E tapasztalatok összegezése alapján le lehet vonni egy olyan általánosító következtetést: korunkban a szocialista gazdaság működésében *szükségszerű és hasznos az áruviszonyok fennmaradása.*

A szocializmusbeli árutermelés létét és sajátosságait az árutermelés általános tételeiből kiindulva próbáljuk feltárni és magyarázni. A szocializmusbeli árutermelésnek is — mint minden árutermelésnek — végső fokon a *munka társadalmi és magánjellege közötti ellentmondás az alapja.* A szocialista termelésben a társadalmi munkamegosztásban elkülönült termelő egységek vesznek részt, amelyek mások részére termelnek használati értéket és termékeik *csere* utján jutnak el a fogyasztókhoz. A munka társadalmi jellege kifejezi az egyes termelőegységeknek a munkamegosztáson keresztül való kapcsolatát, kölcsönös egymásra utaltságát. A szocializmusban a munka nemcsak közvetve, a piac közvetítésével társadalmi jellegű, hanem közvetlenül is. Ezért sok tényező segíti a munka társadalmi jellegének elsősorban való érvényesülését. Ilyenek például: a termelési eszközök társadalmi tulajdona és ennek alapján a társadalom együttes munkával létrehozott terméktöbbletében való alapvető közös érdekeltség; a népgazdasági terv, amely társadalmi méretekben alakítja és szabályozza az arányokat és ebből kiindulva irányítja, szabályozza és befolyásolja az egyes termelőegységek munkáját és a piacot; a munka szerinti elosztás és az anyagi érdekeltség, amely elsősorban a termelőmunkában való közös érdekek erősítését szolgálja. A munka társadalmi jellege azonban még nem teljes és kizárólagos, jelentős mértékben megtalálható még a munka magánjellege is a népgazdaság minden ágában. Ezért szükségszerű, hogy a termékek áruformát öltsenek, áruforgalomba kerüljenek és árucsere révén

jussanak el a fogyasztókhoz, akár fogyasztási cikkekről, akár termelési eszközökről van szó.

A munka *magánjellege* azt jelenti, hogy a társadalmi munkamegosztásban elkülönült termelőegységeknek utólagosan, a cserében, a piacon kell bizonyítaniok, hogy munkájuk valóban használati értéket hozott létre mások számára. A csere folyamán *kiderülhet,* hogy ez nem felel meg a valóságnak. És mivel ez még gyakori, tömeges jelenség és jelentkezése viszonyaink között elkerülhetetlen — elismerése és figyelembevétele az elméletben és a gyakorlatban egyaránt szükségszerű. A szocializmusban a munka magánjellegének lényeges vonása, hogy — szűk kisárutermelő szektortól eltekintve — termelő közösségekre, állami és szövetkezeti vállalatokra vonatkozik. A közösségek között, azok határain, egymással való érintkezési pontjain jelenik meg. Itt ismét korlátozó tényezőként hat, hogy e közösségeknek nem a piac az egyetlen gazdasági érintkezési lehetősége és formája. Mégis, a piac funkciójának nagy a súlya, a piacon a munka valóságos elkülönültsége — ennyiben e közösségekre vonatkoztatott magánjellege — is kifejezésre juthat. A munka magánjellege indokolja a vállalatok közötti bizonyos mértékű jövedelmi differenciák kialakulását, a vállalatok dolgozóinak érdekeltségét a vállalat eredményes működésében és nyereségében.

Az árugazdaság és a vele kapcsolatos összes kategóriák tehát szükséges és hozzátehetjük azt is, hogy hasznos elemei a szocialista gazdasági rendszernek.

A munka közvetlenül társadalmi jellege a termelőerők döntő hányadára kiterjedő egységes össznépi (állami) tulajdonra támaszkodik. A termelőerők fejlettségének a foka azonban még *nem* éri el a koncentrációnak azt a szintjét, hogy akár az állami tulajdon körében *kizárólag* az *egység* jellemezze ezt a tulajdont. Nagyon lényeges, a termelőerők mai fejlettségi fokában rejlő okai vannak a vállalati elkülönültségnek, amelynek nemcsak formális vonásai vannak, de szükségszerűen a termelés egyes részfolyamatainak az *egészen belül elkülönült* önálló irányítását igényli. Így a munka társadalmi jellege is jelentős részben csak közvetetten, a piac utólagos ellenőrzésének alárendelve tud érvényesülni. Jelentékeny marad a munkának a vállalati elkülönültségből fakadó magán jellege.

Az árutermelés fokozottabban indokolt a nem állami szektorban. A rendelkezésre álló termelőerők kisebb, de *jelentékeny* hányadára (elsősorban a mezőgazdaságban) hosszabb történelmi időszakra hiányoznak az össznépi (állami) tulajdon létrehozásának a feltételei.

A termelőszövetkezet befelé kollektív vállalat, külső kapcsolatai azonban elvileg *csak* közvetetten, a piacon át kapcsolják a társadalmi munkamegosztás rendjébe. A gyakorlatban a különbség az állami vállalatok és a szövetkezetek között nem olyan éles, mint azt az elvekből gondolni lehetne. A piac szabályozása az állam részéről erőteljes, az állam nemcsak mint a termelési eszközök tulajdonosa, de mint politikai hatalom is jelentős befolyással rendelkezik, a szövetkezetek anyagi-pénzügyi helyzete, hiteligénye stb. is gyakran hoz létre függő helyzetet.

Az árutermelés jelentőségének felismerése az elméletben, a gyakorlati gazdaságpolitikában az állami vállalatok önállóságának is az eddiginél lényegesen következetesebb kezelését igényli, különösen vonatkozik ez azonban a termelőszövetkezetekre, ahol az állam közvetlen beavatkozása egyértelműen sérti elveinket, a tulajdonosi viszonyokat.

Az áruviszonyok fennmaradásának ilyen tartós és széles körű felfogása hivatkozhat az áruviszonyok szűkebb értelmezését kifejező, az erőteljesebb visszaszorításra irányuló törekvések kedvezőtlen eredményeire. Az áruviszonyok túlzott korlátozása ugyanis egyes területeken a gyakorlatban valóságos céljaival, a társadalmi érdekkel és a tervszerűséggel ellentétben mindig a fejlődés ütemének csökkenésére, pazarlásra, tervszerűtlenségre és társadalmi veszteségekre vezetett. Ezért *csak látszólag* és rövidebb időszakra *függ a mi elhatározásunktól az áruviszonyok körének meghatározása, valójában akaratunktól független objektív alapjai vannak.* A korábbi felfogás csak egyoldalúan az áruviszonyok túlzottan szélesre engedésében látott veszélyt és ezért mindig csak e viszonyok és a belőlük fakadó tendenciák korlátozására tette a hangsúlyt. Másik oldalról, e korlátozás túlzott mértékében, nem látott veszélyt. Mai álláspontunk lényegéhez tartozik az áruviszonyok szerepének kétoldalú értékelése, létének, pozitív hatásainak elismerése.

Az ellentmondásokat nem az áruviszonyok viszik be kívülről a gazdasági életbe, fordítva, az ellentmondások léte és jellege indokolja az árutermelés fennmaradását. Enélkül az ellentmondások más, a társadalom számára károsabb és a fejlődés tervszerűsége szempontjából is hátrányosabb módon jelentkeznek és törnek utat a maguk számára. A munka társadalmi jellegének közvetlen érvényesítésében fennálló objektív korlátaink mellett az árutermelés az a legkedvezőbb forma, amelyben a munka megmaradó magán jellege olymódon juthat kifejezésre, hogy legkevésbé akadályozza a társadalmi fejlődést és a legkedvezőbben illeszkedhet be a tervgazdaság rendszerébe.

Az árutermelés a gazdasági életben különféle kategóriákon keresztül (pl. ár, pénz, hitel, nyereség stb.) jelenik meg és fejti ki hatását. E kategóriák arculata — és ezt éppen a marxi elemzésből tudjuk — kettős. Kifejezhetik mind a munka társadalmi, mind pedig magánjellegét. A *magántulajdonosi* árutermelésben és az áruforgalomban a munka magánjellege elsődlegesen érvényesül és kizárja társadalmi jellegének közvetlen érvényrejutását, a munka társadalmi jellege ott csak utólagosan, erőszakosan, a piacon keresztül, jelentős társadalmi veszteségekkel és gyakran csak súlyos válságokon át tud utat törni magának. A *szocialista tulajdonviszonyok* között az árutermelés kategóriáiban előtérbe tud kerülni a munka társadalmi jellege, mert a munkának jelentős mértékben van közvetlenül társadalmi jellege. Ezért a tervszerű irányítás eredményesen tudja felhasználni az árutermelés különféle kategóriáit az alapvető, közös társadalmi érdekek érvényesítésére. Ennek azonban két fő feltétele van: 1. a tervszerű irányítás helyesen ismerje fel és az objektív viszonyokkal összhangban fejezze ki a társadalmi érdekeket és 2. hozzáértéssel alkalmazza e kategóriákat. Spontán módon, belső tendenciáinál fogva természetesen a szocialista tulajdonviszonyok között is meg tud erősödni az árutermelésben a munka magánjellege, felerősítheti a meglevő ellentmondásokat, új ellentmondások keletkezésére vezethet, illetve ilyenek jelentékeny önálló forrásává válhat. A munka még megmaradó magánjellegéből fakadó tendenciákat az árutermelésben éppen úgy nem lehet megszüntetni, mint magát az árutermelést (a kettő a gyakorlatban ugyanazt jelenti). De a tervszerű irányítás lényegéhez tartozik, hogy harcol a spontán tendenciák ellen és ezért nem engedi az árutermelés belső tendenciáinak korlátlan érvényesülését.

Vegyük például az értéktörvénynek a termelőket differenciáló hatását. Eddigi gyakorlatunkban ezt a hatást az állami vállalatok körében szinte teljesen visszafogtuk, legfeljebb kerülő utakon tudott érvényesülni. A mindennapi életben ez azt jelentette, hogy a társadalmi tiszta jövedelmet, sőt gyakorta még az egyszerű újratermeléshez szükséges eszközök egy részét is elvontuk és központosítottuk, a vállalatok nyelvén szólva „minden eredményüket évről évre tervesítettük". Ezáltal a vállalatok önálló tevékenységi köre és anyagi érdekeltségük rendkívül leszűkült. Ez fejlődésünknek jelentős fékje. A gazdaságirányítási rendszer reformjának ezért lényeges feladata, hogy több eszközt hagyjon önállóan a vállalatoknál, lehetővé tegye a piachoz való önállóbb alkalmazkodásukat és egyidejűleg jelentősen növelje anyagi felelősségüket, érdekeltségüket. Ez egyben azt is jelenti, hogy az értéktörvény differenciáló hatása a mainál szélesebb körben, objektívebben, a szervezett kereteken belül, de spontán módon is fog jelentkezni a jövőben. Biztosan nem jelentheti azonban azt, hogy ezt a differenciáló hatást korlátlanul, vagy nagyon tágan lehetne érvényesülni hagyni. Ezt egyfelől korlátozza az, hogy gazdaságpolitikai céljaink teljesítése és központi beruházási politikánk megvalósítása, valamint a társadalom közös védelmi, kulturális és fogyasztási szükségleteinek kielégítése céljából a jövőben is a társadalmi tiszta jövedelem túlnyomó hányadát centralizálni kell. Másfelől az értéktörvény differenciáló hatásának túl széles körű érvényesülését nem teszi kívánatossá az ezzel járó aránytalanságok kialakulása sem.

Vizsgálatainkat azzal a gondolattal zárhatjuk, hogy a tervszerűség a szocializmusban sem válik az árutermelés saját belső mozgástörvényévé, az árutermelés sajátos mozgástörvényeinek *teljes kibontakozása* a tervszerűség, a társadalom közös érdekei ellen hat. Az a követelmény, hogy az árukategóriák *kizárólag* a tervszerű irányítás akaratát fejezzék ki, *csak* a kívánt hatásokat közvetítsék és ne váljanak a különféle ellentmondások hordozóivá, e kategóriák természetének, lényegének meg nem értését, vagy helytelen felfogását jelenti. De a tervszerűséget a szocializmusban érvényesíteni lehet és kell az árutermelésen *keresztül* és annak *ellenére* is. A tervszerű irányítás számára a szocialista tulajdonviszonyok kedvező feltételeket biztosítanak, lehetővé teszik, hogy a társadalom tudatosan irányítsa, befolyásolja az árutermelést és az áruforgalmat és ahol kell, korlátozza az árutermelésből fakadó káros tendenciákat. A tervszerű irányításnak ez az aktív szerepe egyenesen feltétele, hogy e tulajdonviszonyok szocialista jellege megmaradjon és erősödjön. Az áruviszonyok túlzott mértékű korlátozása, aktív felhasználásukról való lemondás azonban az objektív viszonyok figyelembe nem vételét jelenti, s olyan súlyos hiba, amely jelentős társadalmi veszteségeket okoz és végső fokon a szocialista fejlődés akadályává is válhat.

SZILÁGYI PÁL:

Szocialista termelőeszköz-kereskedelem

A gazdaságirányítási rendszer soron levő reformja az irányítás hatékonyságnövelése fő útjának az áru- és pénzviszonyokból adódó törvényszerűségek eddiginél szélesebb és decentralizáltabb érvényesítését tekinti. A termelővállalatok piaci kapcsolatainak erősítése, a „vállalkozói" funkciók erősítése el nem odázható feladat. A tervutasításokban közölt információk és impulzusok mellett mind nagyobb szerepet kap a szállítók és vevők közvetlen megállapodása, a piaci körülményeknek a termelés gazdaságosságára való közvetlenebb visszahatása. A vállalati önállóság növekedése, a termelési feladat-meghatározások részleges decentralizálása, az anyagi érdekeltségi rendszerek rugalmasabbá tétele az eddig inkább csak a kitűzött feladatokat *teljesítő* vállalatokból feladat*meghatározó*, kockázatot vállaló, piaci aktivitással bíró „vállalkozásokat" alakít.

A termelő és a forgalmi tevékenység elkülönültsége tehát csökkenni fog. Az árukibocsátás szorosabb kapcsolatba kerül az áruk piaci realizálásával. Sok vonatkozásban maga a forgalmi szféra fogja minősíteni a termelővállalatok tevékenységét, hasznosnak vagy haszontalannak, hatékonynak vagy gazdaságtalannak ítélve azt. A vállalati anyagi érdekeltség is a tényleges realizáláshoz, tehát a termékek minél nagyobb vállalati nyereséget hozó áron való eladásához fog kapcsolódni. A termelővállalatok tehát nemcsak abban lesznek érdekelve, hogy az irányító szervük által kijelölt termelési feladatokat a lehető legkisebb fajlagos ráfordítással teljesítsék, hanem abban is, hogy a népgazdaság igényeihez jól alkalmazkodó feladatokat állítsanak maguk elé; gyártmányaik korszerűek legyenek, és alkalmazkodjanak a szükséglethez.

A vállalati tevékenység megítélésének eszközei között az eddiginél sokkal nagyobb szerepe lesz a forgalmi szféra „jelző műszereinek". Ha meg kívánjuk javítani a termelővállalatok gazdálkodását, akkor nem elég rendezni ezeknek a vállalatoknak a jogi helyzetét, termelési feladatrendszerét, érdekeltségi viszonylatait. Meg kell teremteni a forgalom szervezetében, rendjében, mechanizmusában mindazokat a feltételeket, amelyek az értéktörvény hatékonyabb érvényesülésének utat nyitnak. Meg kell reformálni magát a piacot. Helyesebben: meg kell erősíteni piac-jellegét. Ez annyit jelent, hogy a szükségleteknek és forrásoknak — a termékek zöménél — a piacon kell találkozniuk kereslet és kínálat formájában. A piac élő, aktív erők találkozó- és küzdőtere. Előállítók és felhasználók kerülnek itt egymás mellé és részben egymással szembe, hiszen mindegyik alapjában saját vállalati érdekeltsége által orientálva ad és vesz. Miközben a piac összeköti a szükségleteket a forrásokkal, szorgalmazva azok egymáshoz

való *egyenrangú* alkalmazkodását, a két oldalt képviselő vállalatokat egymással szembe is állítja, az azonos oldalon levőket pedig versenyezteti. A piac tehát koordinál és elkülönít. Egyeztet és szembeállít, vonz és taszít. Ha nem ilyen, akkor nem piac.

Ha a piac egy sor termék vonatkozásában elosztóhely csupán, ahol az árukat „jegyre" lehet kapni, akkor nincs a piacnak élő, aktív egyeztető, szembeállító, versenyeztető, tehát koordináló szerepe.

Két piac azonban élesen elkülönül egymástól: a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök piaca. Ebben a cikkben az utóbbival szeretnék foglalkozni, elsősorban elméleti vonatkozásaiban. Milyen legyen egy új gazdasági mechanizmusban a termelőeszközök forgalmazásának jellege; hol van ennek a helye a gazdasági összfolyamatban?

A felszabadulásunk óta eltelt időben létrejöttek hazánkban — és más szocialista országokban — az ipari és a mezőgazdasági termelés, a kereskedelem és a közlekedés hatalmas kapacitásai. Ma már egy fejlett népgazdaság vérkeringését kell meggyorsítani. Szükségszerűen ráirányult a figyelem ezeknek a kapacitásoknak a korszerűségi, kihasználási kérdéseire — a műszaki fejlesztésre — és a kapacitások arányaira, az ágazati kapcsolatokra, vagyis a népgazdasági arányosság kérdéseire. Világossá vált, hogy a gyártmány- és gyártásfejlesztéshez, a zökkenőmentes termelési kooperációhoz, a kifinomult és erősen differenciált szükségletek kielégítéséhez a központi gazdaságirányítás az esetek többségében csak a fő szempontokat tudja megadni.

A fejlődésnek ezt az irányát néhány körülmény már évekkel ezelőtt jelezte. A szállítási szerződések meglevő rendszere nehézkessé vált. A készletek mind a termelés, mind a forgalom szférájában nőttek, a több éve elfekvő termékek részaránya emelkedett. Éleződött a feszültség a kiskereskedelem, a termelőeszköz-kereskedelem és az ipar között, főleg a termékválaszték kérdésében. A termelési kooperáció a sok közvetlen utasítás ellenére döcögött. Hatalmas kapacitásaink gazdaságosabb kihasználásra várnak, tartalékaink mozgósítása nem tűr halasztást.

A termelési eszközök áruk, de speciális áruk

Gazdaságunkra jellemző a gépi nagyüzemi termelés uralkodó volta, a termékek előállításának magas fokú koncentrációja és specializációja. Széles körű a termelési kooperáció, kifinomult a munkamegosztás. Egy-egy termék igen sok gazdasági egység termelési tevékenységének összeredménye.

A tevékenységek cseréje jelentős részben az előállítás szféráján belüli forgalomként bonyolódik. A forgalomba kerülő termékek nagy hányada a termelés önfogyasztásának tárgya.

A magas fokú termelési munkamegosztás olyan helyzetet teremt, amelyekben a termelővállalatok közötti tevékenységcsere rendkívül bonyolult, központilag teljes részletességében alig szabályozható folyamat. A *technikai* jellegű tevékenység-differenciálódás szükségképpen hozza magával a viszonylagos *gazdasági* elkülönültséget is. Az elkülönültség csökkentésének elvileg két útja van: a részletekbe menő központi gazdaságirányítás és a piaci kapcsolatok bővítése. A termelő és forgalmi viszonylatok

rendkívüli bonyolultsága arra vezet, hogy a központi gazdaságirányítás ezeket teljes mélységében átfogni, irányítani, szabályozni nem képes. Szükség van a szabályozott, szocialista piac koordináló szerepének növelésére. Fenn kell tartani a vállalatok viszonylagos elkülönültségét a termelési eszközök társadalmi tulajdonának talaján is. Így a viszonylagos önállósággal bíró termelővállalatokat elhagyó termelési eszközök is áruk.

Sokáig uralkodó volt az a nézet, hogy a termelési eszközök a szocializmusban nem áruk. Ennek a tételnek volt egy általános elméleti és egy praktikus alapja. Az elméleti alaptétel, hogy a szocialista gazdaság közvetlenül szükségletre termelő gazdaság. Tehát nem a „piac" mondja meg — mint a kapitalizmusban —, hogy mit kell termelni, hanem maguk a központi gazdaságirányítás által felismert és rangsorolt szükségletek. Központilag kell tehát meghatározni — bővíteni és korlátozni, rangsorba helyezni és arányosítani — a szükségleteket, s ehhez kell központilag igazítani a termelést. Ennek az elméleti tételnek, amelyik lényegében a fogyasztás elsődlegességének hallgatólagos elvét foglalta magában, az a másik szélsőséges elv lett a következménye, hogy *a termelés elsődlegességének elvét* eléggé végletesen kezdtük alkalmazni. Ez természetszerűen adódott abból, hogy a szükségleteket a maguk mélységében központilag meghatározni, majd ehhez a termelést részleteiben is hozzáigazítani nem volt lehetséges. A termelési feladatok merev meghatározása, a piac szerepének rendkívüli korlátozása oda vezetett, hogy a termelés nem volt képes rugalmasan alkalmazkodni a szükségletek nagyságához, színvonalához, szerkezetéhez. *A közvetlenül szükségletre termelés elve áru- és pénzviszonyok között átcsapott a termelés elsődlegességének merev érvényesítésébe.* Az előállítók uralták lényegében a termelési eszközök piacát, a felhasználók pedig eléggé ki voltak szolgáltatva egyrészt az előállítóknak, másrészt az úgynevezett kötött gazdálkodásnak.

A gyakorlat is alátámasztotta azt a tételt, hogy a termelési eszközök nem áruk. Ugyanis az említett elvek merev alkalmazása, a piac szerepének korlátozása, bizonyos fő feladatok abszolút elsőbbsége gyakori és tartós hiányokra vezetett. A hiányok magukkal hozzák a hiánygazdálkodást, a kiutalásos rendszert, a keretszámokkal való gazdálkodást. Mikor már ez a kiutalásos, „ellátási" forma kialakult a maga apparátusával, sajátos merev mechanizmusával, az automatikus önszabályozás elemeinek mellőzésével, akkor már a tudomány a valóság jelenségeit úgy általánosította, hogy kimondta azt az összefüggést, amit látott: a termelési eszközök nem áruk, hiszen kiutalják, elosztják azokat. A vállalatok, a termékek nem konkurrálnak, az árak nem mozognak, a szállítók és a vevők nem egyezkednek. Nincs piac. Az adásvétel formai. Az áru jelleg szintén az.

Nem egy elméleti közgazdász volt már régebben is más álláspontón. De ezt érvényesíteni nem tudta. A szemléletnek kellett megváltoznia. Vissza kellett térni a valóság tudományos elemzésének marxi módszerére, amely nem egy ellentmondásmentes jelenségrendszert vizsgál és általánosít, hanem éppen a valóságban meglevő ellentmondások segítségével tárja fel a fő összefüggéseket, megmondva nemcsak azt, hogy mi *van*, hanem hogy a gazdasági törvényeket érvényesítve minek *kell lenni*. Vagyis abból, hogy központi elosztás van, nem feltétlenül az következik, hogy ez a szocializmus vívmánya, a spontán gazdasági mechanizmusok anarchiát teremtő erejének a kikapcsolása, hanem az az egyszerű kérdés: jó-e ez így?

Az ellentmondásokból kell a törvényszerű, tudatosan megvalósítandó kapcsolatokat kibogozni, nem egyszerűen az általunk előbb kialakított vonatkozásrendszer kritikamentes általánosításával. Ez utóbbi módszer csak önigazolásra jó, egyébre nem. Ha nem elemezzük azokat a körülményeket, amelyek között egy forma létrejön, és nem vizsgáljuk e körülmények változását, akkor megrekedhetünk annál a ma már objektív valóságnál, amely ugyan létében objektív, de az objektív törvények érvényesítésétől mind jobban elszakad.

Éppen az ellentmondások elemzése mutatott rá arra, hogy a termelési eszközök nemcsak formailag, hanem ténylegesen is áruk. Meg lehet őket fosztani részben vagy egészben áru jellegüktől, de ezt ma már csak saját kárunkra tehetjük. A gazdasági törvények objektivitása nem azt jelenti, hogy nem lehet őket mellőzni, megsérteni, hanem azt, hogy mellőzésük, megsértésük gazdasági károkat okoz.

Másik szélsőségbe esnénk azonban, ha nem ismernénk fel a termelőeszközök áru jellegének speciális voltát. Ezek nem ugyanúgy áruk, mint a kiskereskedelmi bolthálózatban megvásárolható fogyasztási cikkek. Ennek számos oka van.

Leglényegesebb megkülönböztető vonás, hogy a termelési eszköz általában a termelés szféráján belül marad vagy külkereskedelmi forgalomba kerül. Termelő tevékenységi kört hagy el és ugyanilyenbe lép. Sokkal merevebb ezeknek a termékeknek a technikai meghatározottsága, a műszaki fejlesztéssel, a technológiákkal, a gyártmányfejlesztéssel való kapcsolata, mint a fogyasztási cikkeknek. A vevőkör speciális, sokszor egészen szűk körű. *A kereslet általában merev,* ami a fogyasztási cikkeknek csak egy részére áll. A merevség elsősorban technikai jellegű. A felhasználó vállalat termeléséhez adott fajtájú, típusú, méretű anyagok, alkatrészek, félkésztermékek kellenek. Ezeket semmi mással nem tudja pótolni. A technikai merevséghez járul az időbeli merevség. A termelési eszközökre akkor van szükség, amikor az ezek felhasználásával előállítandó termékek termelése folyik. Nem előbb és nem később. Csak a korszerűsítő gépcseréknél beszélhetünk általában „elhalasztott keresletről", másutt nem.* A célok, amelyeknek az eszközei ezek a termékek, szintén igen merevek, más célokkal ritkán helyettesíthetők.

Másik megkülönböztető vonás, hogy a termelési eszközök forgalmát a kialakult munkamegosztás sokkal erősebben determinálja, mint a fogyasztási cikkek forgalmát. Az egyes vállalati profilok kialakulnak, és ezek változása rendkívül nehézkes. Áll ez különösképpen a kialakult nemzetközi munkamegosztásra, a hosszú távú külkereskedelmi megállapodásokkal rögzített kapcsolatokra, amelyekhez mindenképpen alkalmazkodni kell.

A termelési eszközök nem egyszerűen valamiféle fogyasztás *tárgyai,* hanem a fogyasztás, a felhasználás *hatékonyságának* tárgyi *feltételei* is. Magukban rejtik a tudományos kutatás műszakilag alkalmazható eredményeit és a forgalmazás során ennek a rendkívül hatékony tevékenységfajtának potenciális eredményeit átviszik a felhasználó vállalatok technológiájába, termelési rendszerébe, termelékenységébe. Közvetítik a tudomány eredményeit a közvetlen megmunkáló tevékenység felé. Ez meglehetősen speciális árukká teszi ezeket a termékeket.

* Részletesen kifejtve az Ellátni vagy kereskedni? című cikkemben. (Közgazdasági Szemle. 1965. 7–8. sz.)

A fogyasztási cikkek zöménél az adásvétel aktusával a forgalmi folyamat lezárul. A termék kikerül a gazdaság területéről, bekerül a magánháztartásba. Elfogyasztják. A fogyasztási cikkek kis hányada — elsősorban a tartós fogyasztási cikkek — esetében történik az, ami a termelési eszközöknél általánosabb: az adásvétellel nem zárul le, nem szűnik meg az előállító és a használó kapcsolata. Fennmaradnak — illetve kellene hogy maradjanak — olyan kapcsolatok, amelyek a további alkatrészellátásra garanciális javításokra stb. vonatkoznak. Nálunk az ilyen kapcsolatoknak szűk a köre, inkább csak a termelőeszköz-külkereskedelemre jellemzőek. De bővítésük, kiépítésük halaszthatatlan feladat. Az előállító legyen felelős a termékéért.

A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek áru jellege között lényeges különbség, hogy maga a forgalmazási tevékenység módja (szállítás, raktározás, készletezés, szortírozás, előkészítés, ütemezés stb.) igen nagy hatással van a felhasználó vállalatok gazdálkodására, munkájuk termelékenységére, jövedelmezőségére. Bizonyos tevékenységek bővítése, tökéletesítése a felhasználó vállalatnál megtakarításokat eredményez. Ha javul a készletezői készletek összetétele, bővül a raktári kiszolgálás vagy a lehívásos rendszerű forgalmazás részaránya, ez növeli a felhasználók biztonságát, csökkenti a felhasználói készleteket, az anyaghiány, alkatrészhiány miatti kieséseket.

Mindebből az következik, hogy a termelőeszköz-kereskedelmi vállalat nem „manőverezhet" teljesen szabadon, vérbeli kereskedő módjára. De azt sem teheti, hogy passzív bonyolító, közvetítő funkciót lát csak el. *Kereskednie kell, de szocialista módra.*

A termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok lehetnek belkereskedelmi és külkereskedelmi vállalatok, de lehetnek a szocialista országok közös vállalkozásai is. (Például termelőeszköz-belkereskedelmi vállalat a Műszer- és Irodagépértékesítő Vállalat, az Autóalkatrész-kereskedelmi Vállalat; termelőeszköz-külkereskedelmi vállalatok a Chemokomplex, a Nikex, a Metallimpex; szocialista országok közös termelőeszköz-kereskedelmi vállalkozása a Csapágyipari Együttműködési Szervezet — amely több szocialista ország közös vállalkozása —, valamint az „INTRANSZMAS" Magyar—Bolgár Társaság, amely az anyagok szállításának megszervezésével és gépesítésével foglalkozik.) Elképzelhető olyan termelőeszköz-kereskedelmi vállalat (RT), amely szocialista és tőkés közös vállalkozásként harmadik országoknak forgalmaz termelőeszközöket. A termelőeszköz-kereskedelem öt vállalattípusa közül e tanulmányomban csak a termelőeszköz-belkereskedelmi (nem kiskereskedelmi!) vállalatokkal foglalkozom.

A szocialista termelőeszköz-kereskedelem

A szocializmusban a termelési eszközök kereskedelme olyan tevékenységek összessége, amelyik a népgazdasági terv keretei között, az értéktörvénynek alárendelve a termelő szférán belül a magas fokú munkamegosztásban dolgozó, egymástól viszonylag elkülönült termelők közötti tevékenységcserét *áruformában* bonyolítja; közben mind a belföldi, mind a külföldi termelőeszköz-piacot vizsgálja, piacot teremt, hazai termelőkapacitást leköt, a termelőeszköz-piaci viszonyváltozásokat közvetíti az előállító és a

felhasználó felé; erőforrásaival, készleteivel ésszerűen gazdálkodik; tevékenységével segíti a források és a szükségletek szerkezetének összhangba hozását és tartását; a szükségleteket keletkezésük állapotában felismeri, de maga is szükségleteket, keresletet alakít árukínálással, reklámmal, felvilágosítással stb. A termelőeszköz-kereskedelem tehát nem azonos az úgynevezett anyagi-műszaki ellátással, de magával a forgalmazással sem.

A szakirodalom az anyagi-műszaki ellátás funkciójának meghatározásában nincs kellő tekintettel arra, hogy a fogalmat elhatárolja a termelőeszközök forgalmától, illetve kereskedelmétől. Már ebből is sok zavar adódik. Az anyagi-műszaki ellátás alapvető funkcióinak meghatározása nagyjából a következő szokott lenni.

„*a)* Az egyes ágazatok és az egész népgazdaság valóságos szükségleteinek megállapítása a legfontosabb anyagforrás-fajtákban;

b) valamennyi lehetséges forrásnak a feltárása a népgazdaság szükségleteinek kielégítése céljából;

c) az anyagmérlegeknek és az elosztási terveknek a kidolgozása a forrásoknak a szükségletekkel való összevetése alapján;

d) az alapok kiutalása az egyes fogyasztóknak és a fogyasztók kapcsolatának a szállítókkal való tervszerű megerősítése;

e) az anyagok szállításának a fogyasztókig való megszervezése vagy közvetlenül a termelőktől (az ellátás tranzit formája), vagy közbeiktatott bázisokon és raktárakon keresztül (az ellátás raktári formája).

A fenti öt funkcióból négynek *(a., b., c., d)* volt és lesz helye a tervgazdaság fejlődésének minden szakaszában."*

Loksin professzor az anyagi-műszaki ellátást azonosnak tekinti a termelési eszközök kereskedelmével. „. . . az anyagi-műszaki ellátás az áruforgalom sajátos formája, a termelési eszközök kereskedelme, amely a szocialista termelési mód sajátossága. Ennek a folyamatnak jellemző vonása a fontosabb termelési eszközök központosított elosztása és tervszerű lebontása közvetlenül a vállalatokig, a kapott keretnek megfelelően. Erről az elosztási rendszerről jelenleg és a közeljövőben nem szabad lemondani."** Ilyen értelemben aligha beszélhetnénk termelőeszköz-kereskedelemről és különösképpen önálló aktív szerepéről.

A fogalmak tisztázatlansága mutatkozott meg a Varsóban 1965 novemberében tartott IV. Nemzetközi Anyaggazdálkodási Szimpóziumon is. Loksin professzor változatlanul tartja álláspontját a „kereskedelem-pártiakkal" szemben. Így nem is választhatja szét az anyagi-műszaki ellátást a termelőeszköz-kereskedelemtől. Néhány kutató — pl. Horst Schulze, az NDK Termelőeszköz-kereskedelmi Kutató Intézetének igazgatóhelyettese — már termelőeszköz-kereskedelemről beszél, mintegy megkülönböztetve az új, szükséges módszereket a régi, avultaktól. De előadásában ő sem tett kísérletet arra, hogy meghatározza ennek a funkciócsoportnak a helyét a gazdasági összfolyamatban. Hisz azonban ő is a fogalmi meghatározások, az elnevezések mozgósító erejében, mert már „kereskedelemről" beszél, pedig ennek még csak elemei vannak meg a termelőfogyasztás tárgyát képező termékek forgalmazásában.

A termelési eszközöket tehát áruknak tekintem. Ez azonban nem je-

* *Loksin:* Az anyagi-műszaki ellátás tökéletesítésének útjai. Voproszi Ekonomiki. 1965. 2. sz. 40. l.

** Uo. 48. l.

lenti azt, hogy forgalmazási relációk szerinti csoportjaikat teljesen egyneműeknek veszem mint árukat. Hiszen maga az áru jelleg is eltérő „erősségű" attól függően, hogy az értéktörvény érvényesülésének alapvető feltételei mennyire vannak meg. Itt elsősorban az előállító és a felhasználó, valamint a közvetítést végző készletező és értékesítő vállalatok viszonylagos elkülönültségének a foka a meghatározó. Az elkülönültség mértéke a szervezeti formák, az irányítási formák, az érdekeltségi viszonylatok függvénye. Ha például a két vállalat azonos tárcához tartozik, elkülönültségük már kisebb, mint egyébként. Vagy: ha az irányítás részletes és merev, akkor az elkülönültség más jellegű, mint nagyobb önállóság esetén, s az áru jelleg nem képes kellően érvényre jutni. Más az áru jelleg erőssége, ha állami vállalatok egymás közötti forgalmáról van szó, és más ha például mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek vagy külföldre értékesítenek.

Az áru nem maga a termék, hanem a terméknek gazdasági vonása, jellege. Ezeket a vonásokat nem az anyagi jellemzői adják, hanem forgalmi relációi és a gazdasági rend egésze.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy szocialista tervgazdálkodásban a gépi nagyüzemi termelés, a magas fokú munkamegosztás és a vállalati viszonylagos elkülönültség a forgalomba kerülő termelési eszközöket árukká teszi. A termelővállalatok közötti tevékenységcsere árucsere formáját ölti. Ezek speciális áruk, speciális kereskedelmi formákat is igényelnek. A termelési eszközök áru jellege nagymértékben függ a forgalmazási relációktól, de nem utolsósorban magától a gazdasági mechanizmustól, amelyik különböző mértékben engedheti érvényesülni az értéktörvény követelményeit, a piac informáló és szabályozó erejét a termelési eszközök előállításában, forgalmazásában és felhasználásában.

Ezek után már biztosabb alapokon kezdhetjük el annak elemzését, hogy vajon a termelési eszközök speciális áru jellege a mi viszonyaink között milyen „forgalmi modell' érvényesítését követeli.

Három forgalmi modell

Ahhoz, hogy a termelőeszköz-kereskedelemnek a szocialista tervgazdaságban elfoglalt helyét alaposabban elemezni tudjuk, szükséges bizonyos fokig elvonatkoztatni az éppen érvényesülő konkrét gazdasági mechanizmustól, nehogy abba a hibába essünk, hogy olyan körülmények, tapasztalatok általánosítása révén vonjunk le elméleti következtetéseket, amely körülmények éppen egy konkrét és esetleg időleges feltételrendszerből következnek. Ugyanis egy adott időpontban meglevő gazdasági, tervezési, ösztönzési stb. feltételek részben szubjektív döntések eredményei, amelyek nem feltétlenül hű tükröződései az objektív gazdasági törvényeknek. Ha az a célunk, hogy elkerüljük a termelőeszköz-forgalomban jelenleg érvényesülő megoldásokból következő elvek törvénnyé „avatásának" veszélyét, célszerűnek látszik legalább három elméleti termelőeszköz-forgalmi modellt felállítanunk és mindháromban külön-külön meghatározni a termelőeszköz-kereskedelem helyét.

Az egész népgazdaságunkat a tudatos központi irányítás hatja át. Ezért a központi irányítás erőssége és mélysége alapján látszik leghelyesebbnek a három termelőeszköz-forgalmi modell szétválasztása.

1. *Naturális termelőeszköz-forgalmi modellben* a termelőeszközök (termékek) áru jellege nem érvényesül vagy csak formális. A szocialista társadalmi tulajdonban levő vállalatok elkülönültsége csekély, vállalati önállóságuk formális, az önelszámolás rendje lényegében központilag megadott feladatok központilag kiutalt eszközökkel való teljesítésének ellenőrzésére szolgál. A modell lényegében a szocialista építés kezdeti időszakában volt érvényben.

2. *A szigorúan szabályozott termelőeszköz-áruforgalmi modellben* a termelési eszközök (termékek) áru jellege már érvényesül, a termékek szűkebb körében csak formai; a szocialista állami vállalatok viszonylagos operatív önállósággal bírnak a feladatok végrehajtásában, de nem a feladatok meghatározásában; önálló érdekeltségük van, elkülönültségük közepes; az önelszámolás már nem kizárólag az ellenőrzés és a beszámoltatás, hanem a vállalati nézőpontú gazdaságosság mérésének eszköze is. A termelőeszköz-kereskedelem csírái ebben a modellben már megtalálhatók. A termelőeszköz-forgalmat a központilag meghatározott áruforgalmi terv alapján bonyolíthatják. A népgazdaságilag rangsorolt termelőeszközöket a vállalatok kötött gazdálkodással, irányítószervi elosztással a kijelölt szállítóktól — az engedélyezett keretig — vásárolhatják. A 2. sz. modell a kötött kiutalásos termelőeszköz-forgalmazásnál érvényesül. Lényegében ez a modell illik a mai gazdasági mechanizmusunkra.

3. *A szabályozott piaci modellben* a termékek áru jellege mindenütt érvényesül. A termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok az állam által kialakított népgazdasági terv keretei között működnek és annak megvalósulására irányított piaci mechanizmus viszonyai között folytatják gazdasági tevékenységüket. A termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok nagyfokú önállósággal bírnak nemcsak a feladatok teljesítési módjainak, hanem maguknak a központilag és távlatilag meghatározott tervfeladatoknak a számukra történő kitűzésében, a piaci igényekhez való rugalmas alkalmazkodásban, sőt a piaci körülmények alakításában is. A termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok érdekeltsége az árrésből származó nyereség növeléséhez fűződik.

A három termelőeszköz-forgalmi modellben a termelőeszköz-kereskedelem szerepe teljesen eltérő:

Az 1. modellben a termelőeszköz-kereskedelem egyszerű kiszolgáló technikai feladatokat lát el (tehát tulajdonképpen nem is „kereskedelem"). Ilyenek voltak hazánkban az elsőként megalakított elosztó- és ellátóvállalatok. A termékeket a vállalat nem áruként kapja és nem áruként adja tovább, kivéve a külkereskedelmi forgalmat és azt, amikor a terméket kiskereskedelmi hálózaton keresztül szabadon értékesítik. Az adott történelmi körülmények között a modellnek létjogosultsága van. Ilyen lehet például a hadigazdálkodás (a proletárdiktatúra első időszakában a fogyasztás és elosztás hatósági szabályozása).

A 2. modellben a termelőeszköz-kereskedelem minden területen ad és vesz termékeket. Az így vásárolt és eladott termelőeszközök egy része naturális elosztás formájában, bár áru formában kerül a felhasználóhoz (például beruházási javak esetében a szocialista állam egyrészt a gépet adja, másrészt a pénzt, amivel a gépet ki lehet fizetni); a termelőeszköz-kereskedelmi vállalatoknak bizonyos fokú vásárlási és eladási önállóságuk van. A felhasználó vállalatok azonban kötelesek minden termelőeszköz-

szükségletüket a termelőeszköz-kereskedelmi vállalatokkal közölni. A termelőeszköz-kereskedelmi vállalat jelöli ki számukra a szállítót vagy saját maga elégíti ki a vevő igényeit a központilag meghatározott — és nála nyilvántartott — keret erejéig. A modellben a termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok specifikált (cikkfőcsoportos és cikkcsoportos bontásban), az irányító szerv által előírt áruforgalmi tervet kapnak naturális és értékbeni előírással. A 2. sz. modellben termelőeszköz-kereskedelmi vállalaton lényegében a ma működő értékesítő és készletező vállalatok típusát értem.

A 3. modellben a termelőeszköz-kereskedelem valóban „kereskedik" a termékekkel: igyekszik az áruforgalmazásnál a fizetőképes keresletet kielégíteni, a maga és a népgazdaság számára minél nagyobb haszonra szert tenni, a termelőket — a külkereskedelmet — és a termelőfogyasztókat befolyásolni, a termelőeszköz-piacot alakítani, a szükségleteket saját hatáskörében felmérni rövid, közép- és hosszú távon egyaránt és a szükségletváltozások irányairól információkat nyújtani mind a neki szállítók, mind a felhasználók részére, ezzel új szükségleteket teremteni. A vállalatok önállósága nagyfokú; munkájukat csak jogszabályok és jövedelemelvonási intézkedések kötik.

Tehát a termelőeszköz-kereskedelemnek a népgazdaságban elfoglalt helyét, szerepét, jelentőségét az határozza meg, hogy a gazdaság mennyire árugazdaság. Minél inkább az, annál nagyobb a kereskedelem aktív, önálló szerepe. A fejlett iparral rendelkező szocialista országok technikai és gazdasági körülményei egyértelműen meghatározzák a gazdálkodás jellegét; ez pedig *szocialista árugazdaság*. Ebből az következik, hogy a szocialista országokban a termelőeszköz-kereskedelemnek önálló, aktív szereppel kell bírnia.

A jelenleg hazánkban is folyó mechanizmus-vitákban általánossá vált az a vélemény, hogy a piacnak aktív erővel kell bírnia gazdaságunk fejlődésében. A termékek zöme a termelőeszköz-kereskedelem révén jut a piacra. Tehát a kereskedelem az, amelynek a piaci hatásokat érzékelnie, majd a termelő — külkereskedelmi — és felhasználó egységek felé közvetítenie kell. *A termelőeszköz-kereskedelemnek aktív szerepet kell nyernie,* mert ez a piac aktív szerepének a konkrét feltétele. A piac, a kereskedelem aktív szerepének megítélésében még mindig kísért egy helyes tétel abszolutizálása és eltorzítása. Ez a tétel *a termelés elsődlegességének elve.* Ezt sokan úgy értelmezik, hogy a termelésben nem kell figyelembe venni a fogyasztás igényeit. Ha csak a termelés határozza meg a fogyasztást és fordítva nem, akkor a fogyasztók ki vannak szolgáltatva a termelésnek.

A termelés elsődlegességének ilyen elvi gondolattartalma és ennek gyakorlati megvalósítása teljességgel értelmetlen. *A termelés ugyanis nem cél, hanem eszköz. Cél a fizetőképes szükségletek kielégítése.* Igaz az, hogy a termelés volumene, a termelés változó körülményei és arányai döntően meghatározzák a szükségletek volumenét és színvonalát, azonban a termelés adott szintje által meghatározott szükségleteknek van a termeléstől bizonyos fokig elszakadó „önmozgása" is, aminek révén a fizetőképes szükségletek nagysága és szerkezete a termelés nagyságától és szerkezetétől eltér, követelve ez utóbbi gyors, rugalmas hozzáidomulását.

Bár a szocialista gazdaság árugazdaság, mégis a termelés célja elsősorban a használati értékek előállítása. Áru- és pénzviszonyok érvényesülése nélkül nincs fogyasztói igényekhez alkalmazkodó használatiérték-ter-

melés; piac nélkül nem tud egészséges kapcsolatba kerülni a termelés és a fogyasztás. Ilyen értelmezésben már nyilvánvaló a piac aktív szerepének szükségessége és a szocialista termelőeszköz-kereskedelem önálló és egyre növekvő szerepe.

Ahhoz, hogy a szocialista termelőeszköz-kereskedelem funkcióit meghatározhassuk, előbb bele kell illeszteni a forgalmi funkciókat a gazdasági összfolyamatba, majd a kereskedelmi funkciókat a forgalmi folyamatba.

A forgalom funkciói

A forgalom a gazdaság vérkeringése, a tevékenységek cseréjének összfolyamata. A gazdasági összfolyamat egészében négy „szférát" különböztethetünk meg: a termelést, a forgalmat, az elosztást és a fogyasztást. A forgalmi folyamat átfogja az egész újratermelési folyamatot, a maga „összességében az újratermelési folyamat formája."*

A forgalom alapvető szerepe az, hogy általa a megtermelt javak (termelési eszközök, fogyasztási cikkek és anyagi szolgáltatások) eljutnak a felhasználásuk helyére. Ezen szerep betöltése során a következő *fő funkciókat* látja el:

1. közvetíti *a fogyasztási cikkeket* a termelők és a magánháztartások között;

2. közvetíti *a termelési eszközöket* az előállítók és a felhasználók között;

3. közvetíti a nemzetközi munkamegosztásban az egyes *nemzetgazdaságok közötti tevékenységcserét.*

Ezeket a technikai, naturális funkciókat a szocialista tervgazdaság is áru- és pénzviszonyok között végzi, ezért mindegyiket áthatják bizonyos — az értéktörvény érvényesülésével járó — *gazdasági fő funkciók* is:

1. *Realizálja a megtermelt értéket.* Közbeeső realizálásokon keresztül (előállítótól a terméket megveszi a termelőeszköz-kereskedelmi, vagy egyéb cikkek forgalmazásával foglalkozó nagykereskedelmi vállalat, ez utóbbitól a kiskereskedelem; állami felvásárlással, importügyletekkel a termék raktárakba kerül stb.) a terméket eljuttatja a végső realizálás: a végső felhasználás helyére.

2. *Összekapcsolja a termelőket a fogyasztókkal, a forrásokat a fizetőképes szükségletekkel.* Vagyis: közvetíti a maga területén a viszonylag önálló termelők és fogyasztók érdekeit, kívánságait, lehetőségeit. A tevékenységek cseréje révén elősegíti a megfelelő arányok létrejöttét.

3. *Készletez,* vagyis a vételt és az eladást időben és térben megosztja: raktároz, szortíroz, tartalékol, begyűjt, ütemez (beszerzést és értékesítést egyaránt).

Az eddig felsorolt funkciók a szocialista tervgazdaságban egyaránt érvényesülnek, mert árutermelés van. Az érvényesülés formája azonban jellegében eltérő. Az eltérés mértéke nagyrészt annak a függvénye, hogy a fentebb említett *három forgalmi modell* közül melyik, vagy melyikhez közel álló változat van érvényben. A legnagyobb eltérés a naturális modellben mutatkozik, ahol a gazdasági fő funkciók eléggé háttérben maradnak. Ha ugyanis a termékcsere nem ölt igazi árucsere formát, akkor az érték-

* Marx: A tőke. II. kötet. Kossuth Könyvkiadó. 1961. 312. l.

realizálási funkció kiesik; az arányossági funkcióra nincs sok szükség, mert ezt a központi gazdaságvezetés utasítások formájában elvégzi. A készletező funkció — amennyiben a termékcsere nem ölt igazi árucsere formát — tárolási funkciónak felel meg. Ebben az esetben a termelőeszköz-forgalmat bonyolító vállalatok a termékeket tárolják, ha utasításuk van rá, de kiseprik a raktárakat, ha erre kapnak irányítószervüktől utasítást.

A szocialista állam által szigorúan szabályozott termelőeszköz-áruforgalmi modell már érvényesülni hagyja bizonyos mértékig a fő gazdasági funkciókat is, de erősen korlátozott mértékben. A 3. számú modellben teljes egészében és mértékben érvényesülnek a gazdasági fő funkciók.

A technikai és a gazdasági funkciókon kívül vannak a termelőeszközkereskedelemnek *hatósági funkciói* is. A naturális forgalmi modellben ez természetes. Hiszen a termékek begyűjtése és elosztása csak hatósági jogkör segítségével, hatósági funkciók keretében történhet. A szigorúan szabályozott termelőeszköz-áruforgalmi modellben is számos hatósági funkció szükséges, hiszen a termékek jelentős része kötött gazdálkodás alá van vonva, sőt, a forgalom feladata az elfekvő készletek begyűjtése a különféle gazdasági egységektől és azok újraforgalmazása.

A három termelőeszköz-forgalmi modellben a technikai, a gazdasági és a hatósági funkciók egymás mellett vannak, eltérő kapcsolódásban, tartalommal és részaránnyal.

Az 1. számú modellben a technikai funkciók vannak túlsúlyban, de rendkívül erősek a hatósági funkciók is. A gazdasági funkcióknak csak egyes elemei, csírái találhatók. Az arányossági funkció hatósági funkcióként jelenik meg. A termelőeszköz-forgalom kizárólag központi utasítások szerint történik. A raktározás pusztán tárolás és szortírozás.

A 2. számú modellben a technikai funkciók lényegében megmaradnak. A hatósági funkció a központi kiutalásos, kötött gazdálkodás alá vont termékekre, a gazdasági egységekben már ott fel nem használható és elfekvőnek minősített termelőeszközök begyűjtésére korlátozódik. A gazdasági funkciók már erősek. A realizálás — a termék áru jellegének erősségétől függően — értékrealizálás. Az arányossági funkció már nem kizárólag a felsőbb irányítószervi utasítások teljesítése, hanem bizonyosfokú operatív önállósággal végzett egyeztetés, habár a forrásokra és a szükségletekre vonatkozó információk főleg a vállalatok termelési és anyagi-műszaki ellátási terveiből származnak. A termelőeszköz-kereskedelmi vállalatnak alig van önálló — kötelezően elő nem írt — információgyűjtő és -továbbító tevékenysége. Még nem tölti be azt a szerepet, amelynek révén a piaci viszonyok változásait közvetíthetné az előállító és a felhasználó vállalatok felé. Nem végez önálló piackutatást, szükségletfelmérést; lehetőleg tartózkodik a piaci kockázatvállalástól, a hosszabb távú, perspektivikus gazdálkodástól. Az arányossági funkciójában még túlsúlyban van a tények puszta tudomásulvétele azok alakításával szemben. A raktározási funkción belül már kialakulóban vannak a készletgazdálkodási funkciók, de általában szoros jogszabályi és részletes tervutasítási keretek között.

A 3. számú modellben a gazdasági funkciók teljes egészében kibontakoznak. A termelőeszköz-forgalmazást végző kereskedelmi vállalatok valóban önállóan, a népgazdasági terv keretei között gazdálkodnak, saját anyagi érdeküket szem előtt tartva. A vállalat szükségletfelmérést (piackutatást) önállóan végez és önállóan keresi a lehető leggazdaságosabb be-

szerzési forrásokat is. Törekvése arra irányul, hogy fizetőképes „vevőit" volumenben, választékban, összetételben, minőségben és időben egyaránt a lehető legkedvezőbben elégítse ki. A termelőeszköz-kereskedelmi vállalat nemcsak a kijelölt hazai előállítóktól szerzi be a termékeket, hanem lehetősége van export-import tevékenységre is a profiljába tartozó cikkek területén; a termelő gazdasági egységek termelőeszközeiket (a termelés önfogyasztását képező termékeket) már nem a termelőeszköz-kereskedelem által kijelölt szállítóktól, hanem szabadon vásárolhatják a szállítók megválasztásával, legyen az termelőeszköz-kereskedelmi vagy külkereskedelmi vállalat. A termelőeszköz-forgalom a gazdasági egységek között szabadon létrejött szerződéskötéssel valósul meg. Kivételt képez, ha bizonyos központi — szűk körű — gazdálkodás alá vont termékről van szó, és ezeknek a forgalmazását valamelyik kijelölt termelőeszköz-kereskedelmi vállalat látja el. A modellben a termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok bizonyos termelőeszköz-fajtákkal kiskereskedelmet is bonyolítanak. Így például a kisiparosok, a magánosok, a szövetkezetek, a közületek és a különböző gazdasági egységek kis mennyiségű rezsianyag-szükségletét is kielégíthetik. A vállalatok használt gépek kereskedelmét is bonyolítják részben saját vállalkozásban, részben bizományos módszerekkel. A modellben elképzelhető a más szocialista országokkal közös termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok létrehozása és működtetése azonos forgalmi profiloknak megfelelően. A termelőeszköz-kereskedelmi vállalat a profiljába tartozó termékek importjára és a szocialista országokkal lebonyolítandó választékcserére importjoggal, illetve importrendelési lehetőséggel bír.

A kereskedelmi módszerekkel csak időlegesen fér össze a kereskedelmi és a hatósági funkciók együttes vitele. A hatósági funkciók köre teljesen leszűkül. A termelőeszköz-forgalmazást végző vállalatok igazi kereskedelmi vállalatokká válnak. A tervutasításos megkötöttség laza. A gazdasági és a hatósági funkciók átváltozásait az alábbi ábrával szemléltetem:

A funkciók jellege a három modellben

Funkció	1. modell	2. modell	3. modell
Realizálás*	naturális realizálás, használati érték felhasználásának segítése	árurealizálás tervek szerint, az értékfunkciók erős korlátozásával	árurealizálás részletes tervutasítások nélkül, az értékfunkciók érvényesítésével
Arányossági funkció	részletes tervutasítások passzív teljesítése, adatok begyűjtése, összesítése	tervutasítások keretében viszonylagos önállóság, anyagi érdekeltség	önálló termelőeszköz-piackutatás, igényfelmérés, piacbefolyásolás, anyagi érdekeltség
Készletezés	tárolás, állagmegőrzés, szortírozás	készletgazdálkodás, de szigorú tervek alapján	készletgazdálkodás önálló érdekeltség alapján, minimális megkötöttséggel
Hatósági funkciók	államhatalmi erővel való begyűjtés, keretszerű, jegyrendszeres elosztás	kötött gazdálkodású termékek felvásárlása és értékesítése kontigens szerint, elfekvőségek begyűjtése és újraforgalmazása	rendkívül szűkkörű kötött forgalmazás néhány alapvető termékből

* Realizáláson magát a forgalmi bonyolítást értem.

A termelőeszköz-belkereskedelem a három *technikai* funkció közül a másodikat látja el: közvetíti a termelési eszközöket az előállítók és a termelő felhasználók között. A termelés szűkebb szféráján belül a vállalatok közötti termelőeszköz-forgalmat bonyolítja. Különbözik a nagykereskedelmi vállalattól abban, hogy nem személyes fogyasztási cikkeket forgalmaz és nem a kiskereskedelem számára. A termelőeszköz-külkereskedelemtől az különbözteti meg, hogy exporttevékenységet közvetlenül nem bonyolít és a termelési eszközöket hazai gazdasági egységeknek forgalmaz.

Ez az elhatárolás csak elvi jelentőségű. Ugyanis népgazdaságunk mai mechanizmusában a termelőeszköz-forgalmat bonyolító kereskedelmi vállalatok (ilyennek tekintendők a készletező és értékesítő vállalatok) adnak át termékeket a nagykereskedelmi, a kiskereskedelmi, a külkereskedelmi vállalatoknak, sőt közvetlen lakossági forgalmazást is bionyolítanak. Valószínűnek tűnik, hogy tervgazdaságunk további fejlődése során ez a „keveredés" fokozódni fog elsősorban külkereskedelmi vonatkozásban. Mégis, amikor termelőeszköz-kereskedelmi (készletező és értékesítő) vállalatokról beszélünk, akkor elsősorban a termelőegységek közötti termelőeszköz-forgalmazásra gondolunk, a többi relációt mellékesnek tekintjük.

Ha már most a termelési eszközök forgalmazását bonyolító vállalatok gazdasági és hatósági funkcióit *elvi* alapon kívánjuk meghatározni, akkor szükséges a három forgalmi modell alkalmazása. Azt kell ugyanis vázolni, hogy az egyes modellekhez *szükségképpen* milyen funkciók tartoznak. Így arra vonatkozó ítéletünk, hogy melyik modell a helyes, melyik felé kell haladnunk, meg fogja határozni a gazdasági és a hatósági funkciók körét, ellátásának módját és mechanizmusát.

Első megközelítésben ezek a vállalatok

— az 1. modellben begyűjtő és elosztó vállalatok,
— a 2. modellben készletező és értékesítő vállalatok,
— a 3. modellben termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok lennének.

A funkcióváltozások tendenciája

A szocialista országok — köztük hazánk — gazdaságára jellemző, hogy növekedőben van az áru- és pénzviszonyok szerepe, az értéktörvény teljesebb és szabadabb érvényesülése. Így szükségszerű az a folyamat, amelynek során a termelőeszközöket forgalmazó vállalatok mindinkább kereskedelmi vállalatokká válnak. Az ellátási funkció kereskedelmi funkcióvá változik. Tehát a *2. számú modelltől a 3. számú modell felé haladunk,* miközben

— nő a vállalatok önállósága a feladatok végrehajtásában,
— nő a vállalatok önállósága — a népgazdasági távlati terv keretein belül — a feladatok konkrét kitűzésében,
— fokozódik a piaci körülményekhez való rugalmas alkalmazkodásuk,
— fokozódik a termelőeszköz-piac megismerésében, kutatásában, alakításában való aktivitásuk,
— az adminisztratív, központi utasításokat, előírásokat lassan a kereskedelemben szokásos információáramlás váltja fel a gazdasági egységek között,
— az aránytalanságokat (elfekvőségeket, hiánycikkeket stb.) a raktári

termelőeszközkészlet-hiányon és -telítődésen, a készletforgási sebesség változásán felül az árváltozások és az árrésváltozások is jelzik majd,

— az érdekeltség kereskedelmi jellege erősödik,

— a kockázatvállalási, a szocialista értelemben vett kereskedelmi kezdeményezői szellem egyre jobban érvényesül,

— nő elsősorban a szocialista országokkal bonyolított külkereskedelmi tevékenységük részaránya,

— nő a kiskereskedelmi tevékenységük (raktárról történő kiszolgálás, kiskereskedelmi eladás) részaránya,

— csökken a termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok raktárain ténylegesen átfutó termékek részaránya az általuk forgalmazott, értékesített összes terméktömegen belül,

— csökken az általuk közvetített termékek részaránya a teljes termelőeszköz-forgalmon belül.

★

A technikai, a gazdasági és a társadalmi körülmények változásából szükségszerűen adódik a fő vonatkozások, összefüggések, s ebből adódóan az elméleti modell változása. Ez utóbbiból pedig adódnak a funkciók jelleg- és tartalomváltozásának elvi irányai. Az elvi irányok természetesen a gyakorlati megvalósításban konkretizálódnak, módosulnak és esetleg területenként differenciálódnak is. A fő módosulást azonban az fogja okozni, hogy a termelőeszközök forgalmazásának mechanizmusát bele kell illeszteni a népgazdaság új irányítási, tervezési, ösztönzési stb. rendszerének egészébe.

Dr. Szép Jenő:

ANALÍZIS

Napjainkban a közgazdaságtudomány egyre fokozottabb mértékben használja a matematikát. Ez indokolja, hogy olyan analízis könyv kerüljön közgazdászaink kezébe, amelynek feldolgozása alkalmazkodik a közgazdászok szükségleteihez, hiszen a hagyományos módon feldolgozott analízisek a természettudomány igényeihez készültek.

Szép Jenő professzor sikeresen oldotta meg az előtte álló speciális feladatot. Mind az anyag megválasztása, mind a feldolgozás módja megfelel a kitűzött célnak. A szerző nem azt a követelményt állította előtérbe, hogy az olvasó numerikus készséget szerezzen, hanem hogy megértse azokat a matematikai eszközöket, amelyek szükségesek lehetnek további tanulmányaihoz. Így a könyv jellege: bevezetés az analízisbe, közgazdasági vonatkozású illusztratív anyaggal.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSA.

512 l. Ára: kötve 67,— Ft

GYŐRI MIHÁLY:

A hazai húsellátás és hústermelés

A mezőgazdasági termelésnek fontos feladata a lakosság táplálkozási igényeinek a kielégítése. Ezek az igények állandóan nőnek, s a lakosság létszáma is növekszik, viszont az ország területe adott, sőt a mezőgazdasági terület 1949-től 1964-ig 740 000 kh-dal csökkent.

Hústermelésünk fejlesztése, a lakosság igényeinek jobb kielégítése végett elsősorban az állattartáshoz szükséges takarmánybázist kell megteremteni. Emellett azonban meg kell vizsgálnunk azokat a közgazdasági — a többi között árpolitikai, gazdaságossági és beruházási — kérdéseket is, amelyek megoldása eredményesen hozzájárulhat hústermelésünk fokozásához és a hazai húsfogyasztás megjavításához.

A lakosság hússal való ellátása

A magyar nép általában a jól, kiadósan táplálkozó nemzetek közé sorolható. 10 európai ország (Anglia, Ausztria, Belgium—Luxemburg, Csehszlovákia, Dánia, Franciaország, Hollandia, Magyarország, NSZK, Olaszország) közül Magyarország az egy főre jutó napi kalóriafogyasztás szempontjából az 5. helyen, az összes fehérje fogyasztása szempontjából a 4., az állati eredetű fehérje fogyasztásában viszont csak a 10. helyen áll.

Amikor megállapítjuk, hogy a magyar nép általában kiadósan és jól táplálkozik, azt is látnunk kell, hogy a fogyasztott élelmiszer összetételén változtatnunk kell. Növelnünk kell az állati eredetű fehérjék fogyasztását. Ennek egyik módja a húsfogyasztás növelése. A háború előtti helyzethez képest ebben is lényeges fejlődést értünk el, de a fejlett ipari országokhoz viszonyítva van még mit pótolnunk.

Az említett 10 ország közül Magyarország évi 33 kg fejenkénti fogyasztással a háború előtt a 9. helyen, 1959/60-ban pedig — évi 46 kg-mal — a 8. helyen volt. A növekedés mértéke százalékosan azonban Csehszlovákia után Magyarországon volt a legnagyobb.

Érdekesen alakult a húsfogyasztás állatfajonkénti megoszlása. A juh-, a ló-, a vad-, a házinyúl-, a hal és a galambhús fogyasztása nálunk elég jelentéktelen. Sokat fogyasztunk viszont a sertés, majd a baromfi és a szarvasmarha húsából. 1962-ben például sertéshúsból az 1 főre számított fogyasztás 26,2 kg, marhahúsból 9,5 kg, baromfiból 9,8 kg volt; 1963-ban

— ugyanebben a sorrendben: 25,5, 10,5, illetve 10,4 kg; 1964-ben pedig 26,5, 10,3, illetve 10,9 kg.

A marhahúsban nem szerepel a borjúhús, amiből nálunk alacsony az egy főre jutó évi fogyasztás. A baromfihús-fogyasztáson belül — becslésem szerint — a legnagyobb mennyiséget a vágott csirke és a tyúk képviseli. Ezt igazolja a baromfitörzsállomány alakulása is. 1958. január 1-től 1965. március 31-ig a tyúkfélék (tyúk, gyöngyös) állománya 4 968 000-rel, a kacsaállomány csak 298 000-rel, a pulykaállomány pedig 34 000-rel nőtt, a libaállomány viszont 182 000-rel csökkent.

Érdemes megvizsgálni, hogy a lakosság különböző rétegeinek húsfogyasztása hogyan alakul. Erről csupán közvetve lehet bizonyos következtetéseket levonni.

A legfontosabb három állatfaj húsának fogyasztási indexe, ha a fogyasztók által a központi készletből vásárolt hús mennyiségét 100-nak vesszük, a következő volt:

Év	Központi alapból vásárolt	Piacon vásárolt	Saját termelésből fogyasztott
	Sertéshús		
1960	100	16,70	130,50
1961	100	15,90	126,34
1962	100	10,51	109,51
1963	100	7,01	105,12
1964	100	8,21	99,38
	Marhahús		
1960	100	4,85	3,85
1961	100	4,16	2,13
1962	100	2,65	3,31
1963	100	3,02	4,03
1964	100	2,85	2,64
	Baromfihús		
1960	100	185,94	1356,25
1961	100	148,15	1066,66
1962	100	100,00	767,54
1963	100	86,76	659,56
1964	100	78,26	477,17

Hozzávetőleges kalkuláció alapján megállapítható, hogy a városi és a falusi lakosság húsfogyasztása a különböző állatfajokból nem egyenlő. Sertéshúsból nagyjából azonos lehetett az egy főre jutó fogyasztás, marhahúsból a városi, baromfihúsból pedig a falusi lakosság fogyasztott lényegesen többet. Ennek az a magyarázata, hogy a központi készletből való húsellátás falun kevésbé van megszervezve, mint a városon. Ezért a falusi lakosság nagyrészt önellátásra rendezkedett be. Téli időszakban — a sertésvágási időszakban — a falusi lakosság túlnyomórészt sertéshúst fogyaszt, tavasztól késő őszig pedig frisshús-szükségletét jelentős mértékben a saját maga által nevelt baromfiak vágásával elégíti ki.

Hústermelésünk helyzete

Először is tekintsük át Magyarország népsűrűségét, továbbá az 1000 lakosra jutó szarvasmarha- és sertésállományt.

11 európai ország közül Magyarország népsűrűségben a 7—8. helyen, az 1000 lakosra jutó szarvasmarha-állományban (202 darabbal) a 10., az 1000 lakosra jutó sertésállományban pedig (626 darabbal) a 2. helyen áll. Ilyen népsűrűség mellett nélkülözhetetlen, hogy a területegységre jutó takarmánytermelésünket növeljük, és a rendelkezésre álló takarmányt a leggazdaságosabban használjuk fel a hústermelés fokozására.

A mezőgazdaság szocialista átszervezését sikerült úgy végrehajtani, hogy a hústermelés és a vágóállat-felvásárlás nem csökkent, hanem évről évre növekedett. A három legfontosabb állatfajból a vágóállat-felvásárlás (súlyban) gazdaságtípusonként a következőképpen oszlott meg:

Év	Összes gazdaság	Állami üzemek	Termelőszövetkezetek közös gazdasága	Háztáji gazdaságok	Egyéni és egyéb gazdaságok
		Sertés (ezer tonnában)			
1960	235,8	67,1	69,5	39,4	59,8
1961	254,6	77,5	117,5	49,0	10,6
1962	314,2	111,7	149,2	48,4	4,9
1963	317,3	110,8	169,2	35,0	2,3
1964	311,5	108,3	173,7	28,9	0,6
		Szarvasmarha (ezer tonnában)			
1960	252,9	48,2	92,1	45,2	67,4
1961	249,0	50,9	103,7	72,1	22,3
1962	266,5	56,1	128,5	74,1	7,8
1963	273,0	56,1	135,8	75,5	5,6
1964	225,3	41,5	117,2	63,4	3,2
		Baromfi (tonnában)			
1960	27 925	4 211	5 077	9 240	9397
1961	37 691	6 286	14 224	11 015	6166
1962	47 022	11 954	21 523	8 709	4836
1963	53 978	13 281	28 317	8 389	3991
1964	67 928	15 190	35 304	11 820	5614

Különösen örvendetes, hogy a termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban 1960-tól 1963-ig a hústermelés lényegesen nőtt, s 1964-ben ebből a három igen fontos állatfajból az állam a felvásárolt vágóállatoknak már több mint 50 százalékát a termelőszövetkezetektől vette.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában a hústermelés szempontjából legfőbb feladat a mennyiségi mutatók kielégítése volt. Ebben az időszakban elsősorban a háztájiból a közös gazdaságba került állatokat kellett elhelyezni.

Minden lehetőséget, helyi kezdeményezést fel kellett használni a hústermelés növelésére. Ma azonban már az is nélkülözhetetlen, hogy többoldalú vizsgálat alapján tudatosan, előre meghatározottan alakítsuk ki a különböző állatfajok arányát. Erre meg is van a lehetőség, mert az összes

felvásárolt sertésnek több mint 92 százalékát, a szarvasmarhának több mint 70 százalékát, a baromfinak több mint 74 százalékát az állami üzemek és a termelőszövetkezetek adják. Ezt segítheti a többi között a termelési és felvásárlási szerződések rendszere, az ár- és beruházási politika, a takarmánytápok juttatása.

Az állatállomány alakulásában a hústermelés szempontjából jelentős szerepe van az anyaállatok létszámának. A három legfontosabb állatfaj anyaállománya az 1935-től 1965-ig terjedő időszakban a következőképpen alakult (ezer darabban):

Év	Tehén	Koca	Tyúkfélék törzsállománya
1935.	961	602	17 869
1960. III. 1	879	409	25 226
1961. III. 7	836	565	25 473
1962. III. 15	828	550	26 245
1963. IV. 1	777	463	25 543
1964. III. 31	767	566	27 585
1965. III. 1	798	574	27 918

A táblázat alapján a vizsgált 30 év alatt a tehénállomány mintegy 17 százalékkal, a kocaállomány 5 százalékkal csökkent, a tyúkfélék törzsállománya viszont 56 százalékkal gyarapodott.

A tehénállomány a mezőgazdaság szocialista átszervezése utáni időszakban is lényegesen csökkent. Ez a népgazdaság számára nagyon hátrányos, és különösen szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy 28 év alatt a másik nagy szálas- és tömegtakarmányt fogyasztó állatfaj, a lóállomány is csökkent 547 000-rel. Ekkora csökkenés még azzal sem magyarázható, hogy a juhállomány ebben az időszakban 1,6 millióval növekedett.

A kocaállomány bizonyos mérvű csökkenése indokoltnak látszik, mert időközben a zsírsertésfajtákról áttértünk a fehérhússertés tartására, amely produktívabb, s a hizlalási ideje is rövidebb.

Felvetődik a kérdés, indokolt-e a tyúkfélék törzsállományának ilyen arányú növekedése. Meg kell vizsgálni ezt már csak azért is, mert a tyúkféléknek és a sertéseknek is nagy a koncentrált takarmányigénye, különösen a nagyüzemekben, ahol nincs melléktakarmány vagy konyhai hulladék, amellyel az abrak egy részét pótolhatnák, mint a kisparaszti vagy a háztáji gazdaságokban.

Az állatfajok összetételét befolyásoló tényezők

Mindenekelőtt a népgazdasági érdeket kell figyelembe venni, amely adott időszakban a lehetőségekhez mérten egyesíti a termelői és a fogyasztói érdekeket is. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a termelőüzemek érdekeltsége tartósan nem kerülhet szembe a fogyasztók igényeivel. Számolni kell a fogyasztói igények változásával is. Például számolni kell azzal, hogy a lakosság többsége ma már inkább a könnyebben emészthető, kevésbé zsíros húsokat igényli. Részletesen fel kell mérni, meg kell vizsgálni az

egységnyi hús előállításához szükséges takarmánymennyiséget, a beruházási szükségletet, az élőmunka-ráfordítást, a hús beltartalmát, üzemi szempontból a felvásárlási és a fogyasztók szempontjából a kiskereskedelmi árakat. Népgazdaságilag vizsgálandó kérdés továbbá a hús előállításához szükséges ipari anyagok mennyisége és a termelt hús exportálási lehetősége.

Egy kg élősúly-gyarapodáshoz szükséges takarmányérték a szarvasmarha-hizlalásban 4,6—5 kg keményítő, 0,65—0,8 kg emészthető fehérje; a sertéshizlalásban 3—3,2 kg keményítő, 0,45—0,50 kg emészthető fehérje; a húscsibenevelésben 2,1—2,2 kg keményítő, 0,49—0,50 kg emészthető fehérje.

Az emészthető fehérjéről meg kell jegyezni, hogy a kérődzők — köztük a szarvasmarha — a takarmányban levő amidok mintegy 50 százalékát is hasznosítani tudják, amire a sertés és a baromfi nem képes. Emellett a szarvasmarha emészthető fehérje-szükségletének jelentős részét mesterségesen előállított karbamiddal is fedezhetjük. Ez különösen fontos most, amikor karbamidgyártásunk jelentősen fejlődik. 1 kg karbamid 4,5 kg olajosmagdarát vagy 15 kg korpát helyettesít. A nagyüzemi baromfi- és sertés-tartáshoz viszont jelentős mennyiségű állati eredetű fehérjére is szükség van.

Állatfajonként eltérő az élő állat levágásakor nyerhető termékek mennyisége. Szarvasmarhánál 100 kg élő súlyból 39—40 kg színhúst, 9 kg csontot és 3 kg faggyút kaphatunk, a sertésből 40 kg színhúst, 8 kg csontot és 30 kg zsírt, a csirkéből pedig 27—39 kg értékes húst és 20 kg csontot. Ezek az adatok persze csak tájékoztató jellegűek, mivel az elérhető színhús pontos mennyisége a különféle fajokon belül az állatok fajtájától, korától, vágáskori élő súlyától, egyedi tulajdonságától függően változhat. Az adatok nem foglalják magukban az összes ehető részt.

Az élősúly-gyarapodáshoz szükséges takarmányértékből, valamint az élő súlynak és a színsúlynak az arányából kiszámítható, hogy 1 kg csont nélküli, illetve értékes hús termeléséhez mennyi takarmányérték szükséges:

Állatfaj	Keményítő	Emészthető fehérje
	kilogramm	
1 kg szarvasmarha színhúshoz	11,70—12,00	1,66—2,00
1 kg csont nélküli sertéshúshoz	7,50— 8,00	1,12—1,25
1 kg értékes csirkehúshoz	5,64— 7,77	1,28—1,81

Az 1 kg hús előállításához szükséges takarmányérték alapján keményítő szempontjából a húscsirke, emészthető fehérje szempontjából a sertés látszik a legkedvezőbbnek. Az 1 kg sertéshús előállításához szükséges takarmánymennyiség értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy ikertermékként jelentős mennyiségű zsiradékot kapunk, ami fontos népélelmezési cikk vagy ipari nyersanyag. Ha ezzel is számolunk, akkor a takarmányhasznosítási mutató, illetve az emberi fogyasztásra alkalmas energia átalakításának mutatója jócskán a sertés javára billen.

A reális értékeléshez azonban még további tényezőket is figyelembe

kell venni. A nagyüzemi húscsirkeneveléshez, de részben a sertéstartáshoz is bizonyos nagy energiatartalmú takarmányfélék (extrahált földidiódarát, szójadarát, napraforgódarát), állati eredetű fehérjét (hallisztet), továbbá nyomelemeket, ásványi premixeket stb. külföldről kell importálnunk. Az import hozzávetőleges nagyságára jellemző, hogy a húscsibetápok 1964—1965. évben érvényes 268—331 Ft/q forgalmi árában mintegy 30—36 százalék, a sertéstápok 246—250 Ft/q forgalmi árában pedig 6—10 százalék az importanyag értékének aránya.

Importtakarmányt felhasználunk a szarvasmarha-hizlalásban is, de sokkal kevesebbet, és ennek elmaradása nem okoz az állattartásban olyan problémát, mint a másik két állatfaj nagyüzemi tartásában. A legtöbb állati eredetű fehérje — amiben mi igen szegények vagyunk — a csirkenevelséhez szükséges. A szarvasmarhatartásnak ilyen igénye nincs. Ezért másképpen vetődik fel például a tyúkfélék nagyüzemi tartása a tengermelléki, olcsón kitermelt hallal rendelkező országokban. Más volt nálunk is a helyzet, amikor a tyúkféléket kisparaszti, háztáji gazdaságban, főleg a tanyavilágon tartották, s az állatok kora tavasztól késő őszig kereséssel, kapargálással maguk elégítették ki állati eredetű fehérjeszükségletüket, rovarok, férgek fogyasztásával.

A szarvasmarhával nagy mennyiségű olyan melléktermény — takarmányszalmát, kukoricaszárat, szeszgyári, cukorgyári melléktermékeket stb. — etethetünk fel, amelyek a másik két állatfajjal nem vagy csak részben volnának hasznosíthatók.

Beruházási igény

Ez a mutató az előállított termék önköltségének alakulása szempontjából is lényeges. Jelentőségét még külön növeli, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése óta lényegesen megnőtt a beruházási igény. Eddigi beruházásaink jelentős része a tsz-ben nem jelentett kapacitásbővítést, mert a közös gazdaságba bevitt állatok számára új férőhelyet építettünk, viszont a régi, kisparaszti férőhelyek nagy része üresen maradt. Népgazdaságunknak ez nagy megterhelést okozott, s mivel beruházási lehetőségeink is végesek, a rendelkezésünkre álló anyagok, munkaeszközök legcélszerűbb felhasználása — az önköltségekre gyakorolt hatásán túlmenőleg is — különös fontosságú. A beruházási igényt, illetve a beruházások során felhasznált anyagok, eszközök hatékonyságát különféle mutatókkal közelíthetjük meg. A Földművelésügyi Minisztérium által kiadott s az 1964—1965. években érvényben levő ajánlott tervekből kiindulva például kiszámítható, hogy egységnyi beépített területen bizonyos idő alatt mennyi hús termelhető. A szarvasmarha-hizlalásban megvalósított beruházásokra — egy férőhelyre számítva — évente 340—360 kg, egy négyzetméter beépített alapterületre 51—54 kg élősúly-gyarapodás jut; a sertéshizlalásban 160—180 kg, illetve 120—134 kg; a húscsibe-nevelésben pedig 6,5—7,5 kg, illetve 55—63 kg.

Az élő állat 1 kg-nyi súlygyarapodásához szükséges egyszeri hozzávetőleges beruházási összeg évente épületben, azok berendezési és felszerelési tárgyaiban a szarvasmarha-hizlalásnál 20—22 Ft, a sertéshizlalásnál 9—10 Ft, a húscsibenevelésben 22—25 Ft. Ezek a mutatók nem tartalmazzák a járulékos és kapcsolódó beruházások, például takarmánykeverők, külső út, víz, villany, szociális létesítmények, továbbá a hizlalás és a csirke-

nevelés alapanyagának előállításához szükséges borjúnevelő, sertésfiaztató és tojóház, valamint a csirkekeltető beruházási összegét.

Az említett adatok szerint a hústermelés szempontjából leghatékonyabb a beruházás a sertéshizlalásban és legkevésbé a húscsirke-nevelésben.

Hozzávetőleges kalkuláció alapján számolni kell azzal is, hogy a nagyüzemekben a húscsirkenevelésnek sokkal nagyobb az energiaigénye (a fűtést is beszámítva), mint a sertés- és különösen a szarvasmarha-hizlalásnak. Energiában szegény ország lévén, ez a kérdés nálunk nem elhanyagolható.

Az élőmunka-ráfordítás és az önköltség alakulása

Az állami gazdaságokban az 1963—1964. években az 1 kg hús termelésére fordított munkaidő és az önköltség a következő volt:

Ágazat	Ráfordított munkaidő óra/q		Önköltség Ft/kg	
	1963-ban	1964-ben	1963-ban	1964-ben
Szarvasmarha-hizlalás ...	47	44	19,54	18,93
Sertéshizlalás	11	10	16,10	15,48
Húscsibe-nevelés	50	39	17,29	16,29

Az adatok alapján az élőmunka-ráfordítás és az önköltség mutatói a sertéshizlalásban a legjobbak. A termelőszövetkezetek többségében feltehetően nagyobb volt a munkaerő-ráfordítás, mivel alacsonyabb fokú a gépesítettségük, az önköltségi mutatójuk viszont valószínűleg kedvezőbb, mint az állami gazdaságoké, mert sokkal kevesebb általános költség, továbbá gépi és berendezési amortizáció terheli a gazdálkodásukat.

A munkaerő-felhasználással kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy nemcsak az üzemek, hanem a különféle állatfajok tartására készült épületek között is lényeges eltérések vannak, hiszen a hústermelésre szolgáló épületek nem egyformán vannak felszerelve technológiai és gépi berendezésekkel. 1964-ben a húscsibenevelő épületekben 109 Ft, a sertéshizlaló épületekben 74 Ft, a szarvasmarha-hizlaló épületekben 45 Ft értékű technológiai és gépi berendezést állítottak be 1 m^2 beépített alapterületre. Azonos szintű gépesítettség és mechanizáció esetén állatfajonként másképpen alakulna az egységnyi hústermelésre jutó élőmunka-ráfordítás is.

A termelők anyagi érdekeltsége

A felvásárlási ár a termelésre serkentő vagy visszatartó hatást gyakorolhat.

A vágóállatok 1965. évi szerződéses felvásárlási ára és az önköltségi adatok összevetéséből megállapítható, hogy a termelőüzemek anyagi érdekeltsége az elmúlt években nagyon differenciált volt a különböző állatfajoktól függően. Az állami gazdaságok 1964. évi önköltségei alapján például

a 18,93 Ft-ért előállított vágómarháért 14 Ft, a 15,48 Ft-ért előállított hízott sertésért 17,50 Ft, a 16,29 Ft-ért előállított vágócsirkéért pedig 22 Ft átlagárat kaptak 1965-ben. Ilyen árrendszer mellett a szarvasmarha-hizlalás rontotta a gazdaságok üzemi eredményét, amit — hasonló okok miatt — a tejtermelés sem tudott kiegyenlíteni. Ezt a veszteséget az állami gazdaságok állami dotációval, a termelőszövetkezetek pedig állóalapjaik, felszerelési tárgyaik fejlesztésének, vagy a munkában részt vevő tagság közvetlen jövedelmének mérséklésével fedezték, ha pedig ez sem volt elegendő, akkor állami támogatásra szorultak. Nagyrészt erre vezethető vissza, hogy a legutóbbi években az országos szarvasmarha-állomány, ebben is különösen a tehénállomány jelentősen csökkent. Az elmúlt évek árpolitikája a szarvasmarha-állomány csökkenésén keresztül már nemcsak a lakosság hússal és tejtermékkel való ellátására, továbbá ezeknek a termékeknek exportjára hatott károsan, hanem a gazdálkodás egészét is kedvezőtlenül befolyásolta. A szarvasmarha sok szálastakarmányt fogyaszt, a szálastakarmányok termesztése pedig javítja a vetésszerkezeti arányt. Ezenkívül a növénytermesztésből elég sok melléktermékét kapunk, amelyeket a szarvasmarha jól értékesít. Nem elhanyagolható az istállótrágyának a termőtalajra gyakorolt javító hatása sem.

A húscsibe felvásárlási ára a termelőüzemeknek pénzügyileg eddig is előnyös volt, s különösen a termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdítására hatott kedvezően. A termelőszövetkezeteket irányító szerveknél bizonyos mértékig ki is alakult olyan szemlélet és gyakorlat, hogy a pénzügyileg gyenge termelőszövetkezeteket a húscsirkenevelés fejlesztésével erősítsék meg. A termelőszövetkezetek éltek is ezzel a lehetőséggel. A közös gazdaságok 1960-tól 1963-ig, vagyis 3 év alatt, az állami felvásárló szervek részére történt vágómarha-értékesítésüket (súlyban) csak 147 százalékra, a hízott sertést 243 százalékra, a húscsibét viszont 557 százalékra növelték.

A termelők anyagi érdekeltségét, a népgazdaság érdekeit szolgálja az 1966. év január 1-én hatályba lépett új szerződéses felvásárlási árrendszer.

Vágóállatok új szerződéses felvásárlási ára az 1966. évre

Megnevezés	Súlycsop. kg-ban	Alapár Ft/kg				Nagyüzemi felár	Összes ár*
		„A"	extrém	I. o.	II. o.	Ft/kg	
Növendék bika és tinó	450-ig	—	—	—	14,0	1,0	15,0
	450—500	—	16,0	15,5	—	1,0	17,0—16,5
	501—550	19,0	18,0	16,5	—	1,0	20,0—17,5
	550 felett	21,5	19,5	17,5	—	1,0	22,5—18,5
Növendék üsző	400-ig	—	—	—	13,0	1,0	14,0
	400—450	—	16,0	14,5	—	1,0	17,0—15,5
	450 felett	—	17,0	15,5	—	1,0	18,0—16,5
Kifejlett szarvasmarha	450-től	—	16,0	14,50	12,5	1,0	17,0—13,5
Fehér hússertés	100—115	17,0				2,0	19,0
	115 felett	16,0				2,0	18,0
Hús- és húsjellegű sertés.....	100—120	17,0				2,0	19,0
	120 felett	16,0				2,0	18,0
Zsír- és zsírjellegű sertés ...	120 felett	16,0				2,0	18,0
Tenyésztésbe fogott sertés ...	170 felett	15,5				2,0	17,5

* Exportra alkalmas minden vágómarha után darabonként további 200 Ft exportköltség-térítést kapnak a termelők.

A vágócsirke szerződéses felvásárlási alapára azonos a tavalyi árral, csupán a nagyüzemi felár változott, kg-onként 2 Ft helyett 3 Ft lett.

A nagyüzemi felár akkor illeti meg az állami gazdaságokat és a termelőszövetkezeteket, ha *vágómarhából* negyedévenként legalább 10 db II. o.-nál nem rosszabb minőségű, *hízott sertésből* negyedévenként legalább 20 db, a szerződéses követelmények előírásai szerinti minőségű, *vágócsirkéből* az állami gazdaságok legalább 200 kg, a termelőszövetkezetek legalább 100 kg, darabonként 0,80 kg-os mennyiséget adnak át a felvásárló szerveknek.

Az új szerződéses felvásárlási árrendszer a termelőknek a vágómarhánál kg-onként 4 Ft (azaz 23 százalék), a hízott sertésnél 0,75 Ft (4,28 százalék) átlagáremelést jelent. A vágócsirkénél a nagyüzemi felár növelése nem az anyagi érdekeltséget fokozza, hanem a csibetápok mostani áremelésének a kiegyenlítésére szolgál.

Az áremelés tehát főként a vágómarhánál számottevő, ami indokolt, mert ebben a termelési ágban a termelők éveken keresztül kénytelenek voltak termékeiket önköltségen alul értékesíteni. Az új felvásárlási árak mellett azonban azt is látnunk kell, hogy a vágócsirkéhez és a sertéshizlaláshoz viszonyítva, a termelők anyagi érdekeltsége továbbra is a hízómarha előállításában lesz a legkisebb. Az új ár serkentőleg fog hatni arra, hogy az üzemek mozgósítsák belső tartalékaikat, s többségükben jövedelmezővé tegyék szarvasmarha-hizlalásukat. De számolni kell azzal is, hogy a mostohább körülmények között gazdálkodó üzemek ezt a szintet rövid időn belül még nem érik el. Ezért a felvásárlási árak emelése mellett hangsúlyozni kell az üzem- és termelésszervezés további javításának fontosságát is.

A fogyasztók igénye

A tervgazdálkodást folytató szocialista államnak nemcsak a termelőüzemek, hanem a fogyasztók igényét, érdekét is figyelembe kell vennie. A fogyasztók igényeit, érdekeit egyrészt bizonyos szokások, hagyományok, a fogyasztók vásárlóereje, másrészt a különböző állatfajok húsának beltartalma és fogyasztói ára alakítja ki. Ilyen szokás, hagyomány például, hogy a magyar nép sok más néppel szemben a különböző állatfajok közül sertéshúsból fogyaszt a legtöbbet. A nálunk hosszú éveken át érvényben volt fogyasztói árrendszer még anyagi alapot is teremtett ennek a szokásnak az érvényesüléséhez.

A hús beltartalmának legfontosabb mutatói: a benne levő kalória- és fehérjetartalom. Kalóriából a három legfontosabb állatfaj közül a sertés húsa tartalmaz a legtöbbet. 1 kg sertéshúsban 2400—2700 kalória van, csaknem annyi, mint 2 kg marhahúsban, illetve 2,5 kg csirkehúsban. Fehérjetartalom szempontjából a csirke- és a marhahús közel azonos értékűek. A sertéshús azonban az előzőknél mintegy 25 százalékkal kevesebb fehérjét tartalmaz.

Az 1965. évi kiskereskedelmi fogyasztói árakon a vásárlók 30 forintért vehettek 1 kg csont nélküli sertéshúst, vagy 0,96—1,30 kg csont nélküli marhahúst, vagy 0,81 kg I. oszt, egészben tisztított húscsibét, illetve 0,65 kg exportminőségű egészben tisztított húscsibét, vagy 0,54 kg húscsirkecombot, illetve -mellet. Ilyen árak mellett a fogyasztóknak egységnyi kalória a sertéshúsban volt a legolcsóbb, és a húscsibehúsban a legdrágább

— több mint négyszerese. Egységnyi fehérje legolcsóbb volt a marhahúsban és legdrágább a húscsibehúsban.

Az új fogyasztói árak mellett az egységnyi kalória és fehérje a különböző állatfajok húsában — a sertéshúsnál 30 százalékos, a marhahúsnál 50 százalékos áremeléssel számolva — a vásárlóknak az alábbi összegekbe kerül.

Húsfajta	Egy kalória fogyasztói ára	Egy dkg fehérje fogyasztói ára
	fillérben	
Sertéshús csont nélküli.....	1,44—1,62	258,27
Marhahús „	2,15—3,57	173,36—233,66
Húscsirke, comb, mell.....	5,00—5,04	255,81

A fogyasztók egységnyi kalóriát továbbra is a sertéshúsban vásárolhatják meg a legolcsóbban és a csirkehúsban a legdrágábban. Egységnyi fehérje továbbra is legolcsóbb a marhahúsban és csaknem azonos áron vásárolható meg a sertés- és a csirkehúsban.

A városi lakosság bizonyos mértékben idegenkedik a marhahús nagyobb arányú fogyasztásától, ami részben azzal is magyarázható, hogy belföldön kereskedelmi szerveink többségében idősebb állatok húsát hozzák forgalomba. Fiatalabb, friss, jó minőségű marhahús iránt valószínűleg nagyobb lenne a kereslet. Sertéshúsból egy-egy időszakban nem tudjuk az igényeket kielégíteni. A kínálat növelésével az elmúlt években még fokozni lehetett volna az egy főre jutó sertéshúsfogyasztást. Az 1960-tól 1962-ig terjedő időszakban a sertéshús fajlagos fogyasztása nőtt a legnagyobb mértékben. A húscsibefogyasztás eddigi növekedésében szerepet játszott az a körülmény is, hogy bizonyos időszakokban sertéshúsban nem tudtuk az igényeket kielégíteni, és a fogyasztók ilyenkor az olcsóbb marhahús helyett a drágább húscsibét vásárolták.

Eléggé közismert az a nézet, hogy ma már az emberek általában kevesebb fizikai erőkifejtést végeznek, ezért kevesebb kalóriára van szükségük. De szeretnek jóllakni, s hogy ne hízzanak, inkább a kalóriában szegényebb és a fehérjében gazdagabb élelmiszereket igénylik. Általában ezzel egyet lehet érteni, de ezt sem lehet bizonyos körülményektől elvonatkoztatni. Ilyen körülmények például a termelési költségek, a fogyasztói árak és a fogyasztók életszínvonala, vásárlóképessége. Eddig nálunk legmagasabb volt a fogyasztói ára a felsorolt állatfajok közül a vágott csirkének. Éppen ezért érthető, ha a dolgozók többsége — nem tekintve a diétázókat és a falusi lakosságot, ahol más körülmények játszanak közre — a mai életszínvonal mellett nem tért át nagyobb mértékben a húscsibe fogyasztására, ha igényeit olcsóbb húsfélékkel is kielégíthette. Van egy kisebb réteg, amely ezt már eddig is megtehette.

Az új kiskereskedelmi árak mérsékelik azt a nagy differenciát, amely egyrészt a sertés- és a marhahús, másrészt a húscsibe fogyasztói ára között volt. Ebből kifolyólag várható, hogy a húscsibe fogyasztása nőni fog, ami előnyös és kívánatos volna. Ennek ellenére megítélésem szerint számolni kell azzal, hogy ha jó minőségű és friss sertéshúst tudunk adni a vásárlóknak, akkor nálunk még hosszabb ideig az összes belföldi hús-

fogyasztáson belül a sertéshús fogja a legnagyobb volument képviselni, de érdemes lesz a szarvasmarhára mint hústermelő bázisra sokkal nagyobb figyelmet fordítani mind a belföldi fogyasztás bővítése, mind az exportlehetőségek kihasználása végett.

Húsexportunk rövid áttekintése

A mezőgazdasági export, amelynek 40 százaléka állati eredetű termék, még mindig jelentős helyet foglal el kivitelünkben. Húsexportunkban — a reexportot is figyelembe véve — a szarvasmarha áll az első helyen, ezt követi a sertés, majd a baromfi, illetve ezek termékei. A különféle húsfajtákból exportunk 1960—1964 között a következőképpen alakult:

Év	Marha[a]	Sertés[b]	Baromfi[c]
	ezer devizaforint		
1960	348 862	285 335	121 031
1961	321 173	263 964	164 518
1962	377 080	373 006	214 708
1963	532 384	368 269	220 661
1964	508 849	346 868	284 518

a) Vágómarha, vágóborjú, marhahús és borjúhús.

b) Vágósertés, sertéshús, kolbász, szalámi, dobozolt sonka, zsír és szalonna.

c) Vágott baromfi, füstölt libahús, friss máj, baromfizsiradék, baromfihús, májkonzerv.

Devizaforintban kifejezett exportunk 1964-ben szarvasmarhából 45,86 százalékkal, sertésből 21,56 százalékkal, baromfiból 135,07 százalékkal volt nagyobb, mint 1960-ban.

A baromfiexport ilyen mérvű emelkedése feltehetően azt jelenti, hogy a húscsibe exportja nőtt lényegesen. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a nagyüzemek húscsibenevelése az utóbbi években különösen sokat fejlődött.

Érdekesen alakul az export gazdaságossága, az egységnyi termék útján elérhető devizahozam. Erre vonatkozó számítások szerint a vágómarha exportjával 42—49 Ft, a baconsertés exportjából 68 Ft, a sertés-töltelékáru exportjával 35 Ft, a vágóbaromfi exportjával 68—70 Ft termelési költség ellenében jutunk 1 dollár devizabevételhez.

A vágóállatok közül legnagyobb volumenű és legkedvezőbb devizahozamú a szarvasmarha, legkedvezőtlenebb a vágóbaromfi. Marha- és sertéshúsexportunk többsége 1963-ban tőkésországokba, míg baromfiexportunk, körülbelül egyenlő arányban, tőkés- és baráti országokba került. Felmerül a kérdés: az európai tőkés piacokon milyen további exportlehetőségeink vannak ezekben a termékekben? A nyugat-európai országokban az összes húsfogyasztáson belül a marhahúsfogyasztás fajlagosan sokkal nagyobb, mint nálunk. Az életszínvonal emelkedésével és a népszaporulat következtében a kereslet még nőni fog. Feltehetően ezeknek az országoknak a többségében a marhahústermelés nem fog olyan ütemben nőni, hogy a

növekvő keresletet a közeljövőben ki tudják elégíteni. Emellett szól az a körülmény is, hogy a baromfi- és a sertéshús-termeléshez viszonyítva a marhahús-termelés fokozásához hosszabb időre van szükség, továbbá az iparszerű termelés ennél az állatfajnál egyelőre kevésbé valósítható meg. A tengeren túli marhahústermelő államokhoz viszonyítva mi helyzeti előnyben vagyunk, mert a rövidebb szállítási távolság miatt, megfelelő minőség biztosítása esetén, az európai tőkés piacokon vágóállattal is jelentkezhetünk a tengeren túli országok hűtött vagy fagyasztott húsaival szemben.

Mindezt egybevetve, az európai tőkésországok piacain a marhahús-export-lehetőségeink (vágóállat- és részben feldolgozott formában) egyelőre stabilnak tekinthetők. Szintén jók a kilátások bizonyos sertéshús-készítményeink (szalámi, kolbász, füstölt áruk, dobozolt áruk) és a libamáj exportjára.

A sertés- és baromfihús-termelés több európai tőkésországban lényegesen fokozódott az elmúlt években. Nagy lépést tettek előre az iparszerű termelés megszervezésében, produktívabb, rövidebb idő alatt több húst termelő fajtát állítottak elő. Ez a két állatfaj nincs termelőterülethez kötve, felnevelésükhöz, hizlalásukhoz nagy távolságokról is lehet koncentrált takarmányt szállítani. Több európai tőkésország takarmányimportra alapozva növelte sertés- és baromfihús-termelését.

Ezért az európai tőkésországok piacain sertés- és baromfihúsból (vágóállat, illetve részben feldolgozott formában) exportlehetőségeink nagyobb mennyiségben bizonytalanná váltak. Ki vagyunk téve a konjunktúra évenkénti ingadozásának. Exportlehetőségeink ezen a területen csak akkor javulnának, ha valami különlegeset tudnánk szállítani. Ilyenek voltak korábban például azok a húscsibék, amelyek szabadon, nagyrészt tanyai körülmények között, szinte félnomád tartási mód mellett nőttek fel, s a húsuk ízesebb volt, izomzatuk nem volt olyan laza, s mindez minőségi különbséget jelent a mai iparszerűen nevelt csibékhez viszonyítva. A sertés- és baromfihús nagyobb mennyiségű exportját jelenleg csak a KGST-országok terveinek egyeztetése útján tudjuk megalapozni.

Összefoglalás

Országunk lakosságának húsfogyasztása a háború előtti helyzethez viszonyítva lényegesen emelkedett. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában is töretlenül nőtt az egy főre jutó fogyasztás, bár a folyamatos húsellátásban időközönként voltak kisebb zavarok. Emellett a húsexport révén jelentős devizakészletekhez jutott a népgazdaság. E tanulmány során végzett vizsgálataim arra mutatnak, hogy a lakosság igényeinek és exportlehetőségeinknek a kielégítésére adottságainkat, lehetőségeinket nem mindenben használtuk ki úgy, ahogyan kellett volna. Különösen vonatkozik ez a szarvasmarhatartásra, amely volumenében és jelentőségében is fontos szerepet tölt be egész hústermelésünkben és az egész gazdálkodás menetében. Ehhez nagymértékben hozzájárult a termelők anyagi érdekeltségének háttérbe szorítása. Így állhatott elő az a körülmény, hogy a szarvasmarhatartás és -tenyésztés megtűrt vagy elhanyagolt termelési ág lett sok olyan üzemben is, ahol egyébként a szarvasmarha tartásához a

természeti és gazdálkodási feltételek kedvezőek. Fontos népgazdasági érdek, hogy ez a kedvezőtlen körülmény megváltozzon.

Ebből a szempontból a felvásárlási árak emelésére vonatkozó rendelkezés, amely a termelők anyagi érdekeltségének helyreállítását, ezen keresztül a hústermelés növelését tűzi ki célul, jelentős és előre mutató intézkedésnek tekinthető. A belföldi fogyasztók és az exportáló szervek növekvő igényeit csak hosszabb időre előre megalapozott termeléssel lehet kielégíteni. Különösen vonatkozik ez a szarvasmarhahús termelésére, ahol a végtermék előállításához 2—3 évre is szükség lehet.

A belföldi és a külföldi fogyasztók igényeinek és a hústermelésnek lehetőleg összhangban kell lennie. Ennek megvalósítása nem könnyű, továbbá nem is egyszer s mindenkorra megoldható feladat. Az igények és a termelés összhangjának biztosítása végett a mindenkori feladatokat sokoldalú, részletes elemzések alapján kell megjelölni.

Az elemzéseknek ki kell terjednie a többi között:

— a lakosság igényeire, külön a város és a falu, sőt egy-egy vidék igényeire, hagyományaira, mert ezek olykor jelentősen differenciáltak és változhatnak;

— a szervezett húsellátás, a piaci vásárlás és az önellátásra való hústermelés várható alakulásának vizsgálatára;

— a lakosság életszínvonalának alakulására, vásárlóképességére;

— az állatfajok összetételének helyes arányaira;

— a gazdaságos és hosszabb időre stabilnak ítélhető exportlehetőségek, igények felkutatására;

— a népgazdaság (mind a fogyasztó, mind a termelő) érdekeit szolgáló árpolitikára;

— biztos takarmánybázis megteremtésére, itthon megtermelhető takarmányok maximális kihasználására, minél kevesebb importtakarmány igénybevételére;

— állóeszközeink, felszereléseink, beruházási lehetőségeink legcélszerűbb kihasználására, az energiaigényekre;

— a munkaerőhelyzetre, az üzem- és termelésszervező tevékenységre.

A lakosság hússal való ellátása, exportlehetőségeink kihasználása és hústermelésünk helyzete egész népgazdaságunkat mélyen érintő probléma.

ERDEI GYÖRGY:

A személyes fogyasztás állóeszköz-szükséglete

A lakosság személyes fogyasztásán a szocializmusban azoknak az anyagi javaknak és szolgáltatásoknak az elfogyasztását értjük, amelyeket személyes szükségleteinek kielégítésére fogyaszt el, illetve vesz igénybe.

Ennek megfelelően a személyes fogyasztás tartalmazza a jövedelmekből és saját termelésből fedezett fogyasztást csakúgy, mint azokat, amelyeket a társadalmi fogyasztási alapból fedeznek. Ezek összességét tekintjük *a lakosság összfogyasztásának.* A személyes fogyasztás *szerkezetén* pedig az összfogyasztásban részt vevő fogyasztási csoportok (élelmiszer-fogyasztás, ruházkodási fogyasztás, egészségügyi, szociális fogyasztás stb.) egymáshoz viszonyított arányait értjük.

A személyes fogyasztás nemcsak mennyiségben, hanem összetételében, szerkezetében is változik, és több ponton érintkezik az újratermelés más oldalaival, mozzanataival. A fogyasztás és ennek változásai visszahatnak a termelésre, a népgazdaság folyamataira. A fogyasztás alakulása hatást gyakorol — a többi között — a népgazdaság termelési szerkezetére, a nemzeti jövedelem növekedési ütemére, a felhalmozási és a fogyasztási alap arányaira, a felhalmozásnak a népgazdasági ágak közötti megoszlására, a munkaerő ágazati szerkezetére stb.

A népgazdasági tervezés fontos feladata, hogy a termelés és a fogyasztás összefüggésének és kölcsönhatásának figyelembevételével határozza meg a megvalósítandó gazdasági célokat. A szükségletek és a lehetőségek között szüntelenül keletkező ellentmondás feloldása, illetve korlátozása abban az esetben lehet eredményes, ha adott időszakban nemcsak a termelés lehetőségeit vesszük számba, hanem számolunk a személyes fogyasztás törvényszerű növekedésével, belső szerkezeti változásaival is és ezen az alapon vizsgáljuk termelési erőforrásainkat, lehetőségeinket.

Az ilyen természetű vizsgálatok annál inkább indokoltak, mert ugyanakkora anyagi eszközökkel a fogyasztás mennyiségének és összetételének különböző változatai valósíthatók meg.

A személyes fogyasztás alakulásáról, a társadalmi érdekkel való összhangjáról nem nyújthatunk helyes értékelést, ha csupán a fogyasztás változásait elemezzük. A kérdést úgy célszerű feltenni, hogy a személyes fogyasztás nagyságában és szerkezetében végbemenő változások megfelelnek-e *a szocialista társadalom összérdekeinek és lehetőségeinek;* mennyiben szükséges azt befolyásolni, bizonyos területek fogyasztásának ösztönzése, mások növekedésének esetleges korlátozása útján. Figyelembe kell venni, hogy a fogyasztás meghatározott irányú változásai miként egyeztet-

hetők össze a népgazdaság erőforrásaival; milyen gazdasági hatékonysággal növelhető a fogyasztást fedező termelés összességében és részleteiben; hogyan biztosíthatók a népgazdaság fejlődésének jövőben szükséges üteme és arányai.

Már sok kísérlet történt a személyes fogyasztásnak a fejlődési ütem és szerkezeti változások függvényében történő ábrázolására. Ez ideig azonban kevés figyelmet fordítottak az összefüggés másik, a fogyasztás oldaláról való megközelítésére. Az ilyen tartalmú vizsgálatok célja, hogy feltárja a személyes fogyasztás alakulásának főbb gazdasági hatásait.

A szocialista tervgazdaságban — legalábbis megközelítő pontossággal — ismerni kell, hogy a különböző fogyasztási területeken „mibe kerül" a fogyasztás egységnyi bővítését biztosító termelésnövelés; miként alakulnak a beruházási költségek a fogyasztás változásának függvényében.

Személyes fogyasztás állóeszköz-igényessége

Kérdés tehát, miként alakul az összfogyasztás egységnyi növeléséhez szükséges állóeszközigény. Az összfogyasztás egységnyi bővítésének állóeszközigénye a termékek egységére jutó állóeszközigénynek és a fogyasztás szerkezetének függvénye.

Az eszközigényesség magában foglalja mindazt az eszközmennyiséget, amelyet a termelés egységnyi nagysága, illetve növelése leköt. Az eszközlekötés álló- és forgóeszközök lekötését jelenti. Ezúttal azonban *az eszközlekötést csupán az állóeszköz-lekötés vizsgálatára korlátozom.*

A személyes fogyasztás növekedése pótlólagos állóeszközigénnyel jár. Belső, szerkezeti változásai következtében megváltozik az egységnyi összfogyasztásra jutó állóeszköz-mennyiség is.

A marxista közgazdaságtanban az utóbbi időben — elsősorban a beruházások gazdasági hatékonyságának elemzésével kapcsolatban — mind nagyobb jelentőségre tett szert az eszközök nagysága és a velük elért, illetve elérhető termelés közti viszony ábrázolása.

Az általában alkalmazott állóeszköz-igényességi mutató számlálójában az átlagosan lekötött állóeszközök bruttó értéke, nevezőjében pedig a bruttó termelési érték áll. Megvan ugyan a nettó értékek alkalmazásának lehetősége is, de a két mutató alakulásában jelentős eltérések nincsenek, így elfogadjuk a bruttó értékekkel történő számítások alkalmasságát.

A személyes fogyasztás visszahatását az állóeszközigényre oly módon vizsgáljuk, hogy a fogyasztás bizonyos nagyságú növekedésének biztosítása kizárólag az állóeszközök bővítésével történik.

A termelői árak és a fogyasztói árak szintje között különbség van, de ez a vizsgálat célja szempontjából nem jelent akadályt. A fogyasztói áron értékelt fogyasztás változásai ugyanis *volumen*változást fejeznek ki, minthogy megközelítően változatlan árakon számolunk. A bruttó termelési érték is változatlan termelői árakon alapul és szintén lényegében volumenváltozást fejez ki.

Az első megközelítésre viszonylag egyszerűnek látszó összefüggés egyre bonyolultabbá válik, mihelyt a mutató alakulására hatást gyakorló egyéb tényezőket is figyelembe vesszük. A lekötött állóeszközök és a termelés nagyságának egyszerűsített viszonyáról azt állapíthatjuk meg, hogy

változatlan feltételek esetén ahányszorosan nő a termelés, annyiszor több állóeszközt köt le. Ámde a feltételek a valóságban nem változatlanok.

A személyes fogyasztásnak az állóeszköz-igényességre gyakorolt visszahatását azonban tisztán kívánjuk kimutatni. Az ilyen vizsgálat elkerülhetetlenül bizonyos *absztrakciók alkalmazását teszi szükségessé.* Eltekintünk a technikai-műszaki fejlődésnek a munkatermelékenység növekedésében kifejeződő hatásától, a kapacitáskihasználás változásaitól és zárt gazdaságot feltételezünk. A forgóeszköz-lekötés nagyságát és változásait fajlagosan adottnak vesszük. Elvonatkoztatunk továbbá egyéb, a termelésben még feltárható tartalékoktól, amelyek a termelés eszközigényességét befolyásolják.

A társadalomban adott időszak alatt termelt anyagi javaknak csak egy része kerülhet közvetlenül a lakosság személyes fogyasztásába, másik része természeténél fogva közvetlenül el nem fogyasztható, vagy nem fogyasztásra szánt termelőeszköz. A termelő ágazatoknak termelőeszközök és fogyasztási cikkek, vagy a nehézipar, könnyűipar és mezőgazdaság szerinti csoportosítása nem nyújt tiszta képet arról, hogy mekkora terméktömeg került lakossági fogyasztásra. Az ágazatoknak ilyen felosztása csak pontatlanul fejezi ki a termékek rendeltetés szerinti, termelőeszközökre és fogyasztási cikkekre való megoszlását.

A túlnyomórészt termelőeszközöket termelő ágazatok termékeinek egy része közvetlenül a lakosság fogyasztását is szolgálja (például szén, olaj, gáz, villamosenergia, villamoskészülékek stb.), másik részét azok az ágazatok használják fel, amelyek segítségükkel újabb termelőeszközöket termelnek, további részét a fogyasztási termékeket előállító ágazatok, s végül bizonyos hányadát az ágazatok saját maguk fogyasztják el.

Hasonló a helyzet a főként fogyasztási cikkeket gyártó termelési ágazatok esetében is. Termékeiknek csak egy részét fogyaszthatja el a lakosság, másik részét egyéb fogyasztási cikkeket termelő ágazatok, termelőeszközként használják fel, sőt bizonyos hányaduk a termelőeszközöket termelő ágazatokba kerül, ahol szintén termelőeszközként szerepel, s végül itt is egy része az adott ágazatban marad.

A személyes fogyasztás tehát ténylegesen nem az alapvetően fogyasztási cikkeket termelő ágazatok termelésével arányosan növekszik, hanem azzal a termékmennyiséggel — bármelyik ágazatban hozták is létre —, amely közvetlenül alkalmas a lakosság fogyasztására, és azt rendelkezésre is bocsátották.

Ezzel a körülménnyel kapcsolatos annak mérlegelése, hogy a kialakítandó mutatószám azt mutatja-e, hogy a *lakosság részére kibocsátott* termékmennyiség egységére az ágazatban összesen milyen nagyságú állóeszközöket kötöttek le, vagy azt, hogy az ágazatban *megtermelt összes termékmennyiségre* — akár termelő, akár fogyasztási szükséglet kielégítésére használták fel — milyen mennyiségű lekötött állóeszköz jut.

Amennyiben az elsőként említett alternatívából indulunk ki, ez esetben az állóeszköz-igényességi mutató nagyságát *önmagában* módosítja az a körülmény, hogy miként változott az összes megtermelt termékmennyiségen belül a lakosság, más ágazatok és saját maga által felhasznált termékek aránya. Ezen arányok módosulása azonban *önmagában* semmiféle hatást sem gyakorol az ágazat össztermelésének egységére jutó állóeszköz-lekötés nagyságára.

A második alternatíva jobb megközelítést ad. Az ágazatok összetermelésének egységére jutó állóeszköz-lekötést az adott ágazat összfogyasztásban betöltött arányával súlyozva, alkalmasabb módon ábrázolhatjuk a személyes fogyasztás szerkezeti változásainak hatását.

Figyelmünk most már arra irányulhat, hogy adott időszakban a fogyasztási cikkek termelésében a különböző ágazatok milyen arányban vesznek részt, és egységnyi termék előállításához átlagosan mekkora teljes állóeszköz-lekötésre van szükség.

A teljes állóeszköz-lekötést a *népgazdaság ágazati kapcsolatainak* mérlegéből számíthatjuk ki. Számításainkat az 1959. évi ágazati kapcsolatok mérlege alapján végeztük. Az 1961. évi mérleg adatai alapján megközelítően megállapítható, hogy három év alatt olyan *lényeges változások*, amelyek az elemzés realitását veszélyeztetnék, nem történtek.

Ha ezúttal eltekintünk is attól, hogy a különböző termelőterületeken külön-külön és a termelés egészében a termelőerők fejlődése következtében az állóeszköz-lekötés együtthatói változnak, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy *a különböző termelő ágazatok egymástól eltérő mértékben állóeszköz-igényesek.*

A termelő ágazatok különböző állóeszköz-igényességéből adódik, hogy a fogyasztás különböző területei is eltérő mértékben állóeszköz-igényesek. Az összfogyasztás kielégítéséhez szükséges termelés teljes állóeszköz-igényességi együtthatóját úgy kell kialakítani, hogy abban minden ágazat olyan súllyal szerepeljen, amilyen súlyt a lakosság összfogyasztásában betölt.

A mutatónak ki kell fejeznie a személyes fogyasztás növekedésének és belső szerkezeti változásainak hatását. A fogyasztás egységére jutó teljes állóeszköz-lekötés mutatóját *a fogyasztás állóeszköz-igényességi együtthatójának* nevezzük.

Az ágazati kapcsolatok mérlegéből, az úgynevezett *inverzmátrix* segítségével meghatározhatók egy-egy ágazatban a termelés egységére vetített teljes (közvetlen és közvetett) állóeszközigény mutatói. Meghatározható ugyanis a technikai együtthatók rendszere, az úgynevezett technológiai mátrix — vagyis az ágazatok kapcsolódásának arányai —, majd ebből az inverzmátrix. Ha az adott ágazat közvetlen állóeszközigény-vektorát megszorozzuk az ágazat inverzmátrixával, olyan mutatót kapunk, amely megadja *az ágazatok teljes népgazdasági* (közvetlen és közvetett) állóeszköz-igényességét.

E módszer alapján a Központi Statisztikai Hivatal elvégezte 95 ágazat teljes állóeszköz-lekötési mutatóinak kidolgozását. A gazdasági rendeltetésű állóeszközök évi átlagos értékével számolva és a bruttó áron számított termelésre vetítve történt a koefficiensek kialakítása, amelyek érzékeltetik az importban és amortizációban történő állóeszköz-lekötést is. Az ilyen ágazatos bontáshoz készült állóeszköz-igényességi mutatók felhasználhatók a fogyasztás, illetve annak szerkezeti változásai által kiváltott hatások bemutatására.

Az ágazati kapcsolatok inverzmérlegéből továbbá megállapítható — noha nem teljes pontossággal —, hogy egy-egy ágazat mekkora értékű terméket bocsátott ki a lakosság felé. De másfelől az összfogyasztás nagyságát, valamint szerkezetét egyéb forrásokból is megközelítően ismerjük (a nemzeti jövedelem mérlegéből, az állami költségvetésből, a háztartás-sta-

tisztikákból stb.). Ha tehát a személyes fogyasztás főbb csoportjait és a csoportokon belül a fontosabb alcsoportokat összefüggésbe hozzuk az állóeszköz-igényességi együtthatókkal, úgy, hogy *a fogyasztás megközelítően tényleges arányait az együtthatók súlyainak* fogjuk fel, akkor olyan mutatóval van dolgunk, amely a fogyasztás szerkezeti változásainak megfelelően fejezi ki *a fogyasztás teljes állóeszköz-igényességi mutatóját.*

E mutatónak a népgazdasági tervezésben való alkalmazása lehetővé teszi annak megközelítő meghatározását, hogy a fogyasztás változásai milyen hatással vannak a népgazdaság állóeszköz-szükségletére. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a távlati tervezésben nem lehetséges *lényegében statikus* együtthatókkal dolgozni, hanem meg kell határozni az együtthatók távlati változásainak nemcsak irányát, hanem nagyságát is. S éppen ez a legbonyolultabb feladat.

A személyes fogyasztás egyes területeinek állóeszköz-igényessége

A termelő ágazatokat oly módon csoportosítjuk, amely megfelel a személyes fogyasztás fogyasztási csoportok szerinti tagolásának. Ezután a termékeket, illetve termékcsoportokat a fogyasztásban való tényleges arányuk alapján vesszük figyelembe. Ezen összefüggés képlete:

$$\mathbf{F}_{\acute{a}} = \frac{\sum \mathbf{L} \cdot \acute{\mathbf{A}}}{\sum \mathbf{L}},$$

ahol **L** a lakosság fogyasztásának nagysága az adott termékből, illetve termékcsoportból, és **Á** a fogyasztást kielégítő termelés egységére jutó teljes állóeszköz-lekötés. E képlet alapján meghatározható a fogyasztás egységének kielégítéséhez szükséges állóeszköz-igényesség mind az egyes fogyasztási csoportok, mind az összfogyasztás szintjén.

A fogyasztást *fogyasztói árak* alapján számoltuk, hasonlóan az áruvá vált szolgáltatásokhoz. Ámde a lakosság fogyasztásának egy része nem áruként értékesített termékekből és szolgáltatásokból áll, hanem a társadalmi fogyasztási alapokból, ingyenes vagy kedvezményes juttatásokból.

A nemzeti jövedelem-mérlegben — noha az utóbbi időben bizonyos célszerű módosítások történtek — a lakosság fogyasztását több, egymástól eltérő árszínvonalon mutatják ki. A társadalmi fogyasztási alapból fedezett ingyenes fogyasztást részben az elhasznált eszközök, vagy csak az anyagköltség szintjén, a vásárlásból történő fogyasztást fogyasztói áron, a saját termelésből fedezett fogyasztást pedig termelői áron veszik számba.

A különböző forrásokból fedezett fogyasztás értékelésének „többszintűsége" torzít. A társadalmi fogyasztási alapból fedezett és a saját termelésből történő fogyasztás nagyságát a valóságosnál kisebbnek tünteti fel.*

A személyes fogyasztásban részt vevő termékek és szolgáltatások egészét — akár áru, akár nem áru formában jut el a lakossághoz — *egységes árszinten* célszerű értékelni. Ily módon az egyes fogyasztási területek valóságos arányait nem torzítanák az ingyenes és pénzért vásárolt fogyasztás egymásközötti viszonyának változásai.

Jelen munka során ezt a követelményt teljes mértékben megvalósítani nem volt lehetséges. Az áruvá vált fogyasztási cikkek és szolgáltatások

* Az utóbbi években készült „összes fogyasztás" mutatója részben a fogyasztás teljes nagyságát, részben az egységes értékelés követelményét igyekszik megközelíteni.

fogyasztásának nagyságát, valamint a saját termelésből fedezett fogyasztást egységesen fogyasztói áron, a társadalmi fogyasztási alapból fedezett ingyenes juttatásokat és szolgáltatásokat pedig szintén egységesen az önköltségek összegeként vettük számba. A társadalmi fogyasztási alapból fedezett fogyasztás állóeszköz-igényességi mutatóiban a felmerült pénzköltségeket — mint fogyasztást — viszonyítjuk a lekötött állóeszközök bruttó értékéhez.

Ez a megoldás ugyan a fogyasztás tényleges szerkezetét nem mutatja híven, de a változások, a dinamika mérésére lényegében alkalmas. Az említettek alapján munkáltuk ki a lakosság összfogyasztásának nagyságát és összetételét.

A fogyasztás teljes állóeszköz-igényességi együtthatói fogyasztási csoportok szerint*

Fogyasztási csoport	Fogyasztás nagysága (millió Ft)	Összes állóeszköz-szüks. (millió Ft)	A fogy. csoportok átlagos állóeszköz-igényességi együtthatója
Élelmiszerek és élvezeti cikkek	41 232,4	80 617,4	1,955
Ruházkodás	11 738,0	15 707,5	1,338
Lakás, lakáskarbantartás, lakásüzemeltetés	9 273,6	441 172,9	47,573
Lakberendezés, lakásfelszerelési és egyéb tartós fogy. cikkek	6 904,2	12 862,0	1,862
Egészségügy, egészségvédelem, szoc. ellátás, szépségápolás, tisztálkodás	5 801,8	34 094,0	5,876
Művelődés, oktatás, szórakozás, sport	5 305,9	70 794,3	13,342
Közlekedés, szállítás, hírközlés	5 681,8	29 215,8	5,141
Egyéb fogyasztás	3 914,7	5 456,4	1,392

* A táblázat az egyes fogyasztási csoportok, illetve a fogyasztást kielégítő termelő ágazatok adatait összevontan tartalmazza. Így pl. az élelmiszer-fogyasztás átlagos állóeszköz-igényességét 18 ágazat, a ruházkodás fogyasztását 12 ágazat, a lakberendezési, lakásfelszerelési és egyéb tartós fogyasztási cikkek fogyasztásának igényességét 7 ágazat állóeszköz-igényességének súlyozott átlagaként kaptuk. A vizsgálatban összesen 53 ágazat 1959. évi állóeszköz-igényességét vettük figyelembe. A fogyasztásnak e táblázatban kimutatott mennyiségei eltérnek a KSH által készített és a későbbiekben közölt összeállítástól. Az értékelési és csoportosítási eltéréseken kívül a különbségek abból is adódnak, hogy az itt számba vett fogyasztás nem felel meg a teljes fogyasztásnak.

A nem termelő állóeszközök túlnyomó többsége épület és építmény, s csak viszonylag kis hányada a berendezés és felszerelés. Ezért az új nem termelő állóeszközök létrehozása, elsősorban az építőiparban és a kiszolgáló ágazatokban követel pótlólagos állóeszközöket. Ennek megfelelően a *teljes* állóeszköz-igényességi mutatóban — az állóeszközök megoszlásának arányai szerint — a pótlólagos állóeszköz-szükségletet is figyelembe kell venni.

A szolgáltatások meghatározott nagyságú anyagfelhasználással járnak. A teljes állóeszközigény reprezentálása elkerülhetetlenné teszi, hogy a felhasznált anyagok megtermelésének állóeszközigényét is szerepeltessük.

A nem anyagi szolgáltatások teljes állóeszközigénye tehát a következő alkotórészekből tevődik össze:

1. a lekötött épületek, építmények bruttó értéke szorozva a megépítéséhez szükséges építőipari tevékenység teljes állóeszköz-igényességi mutatójával;

2. a berendezések, felszerelések stb. bruttó értéke szorozva termelésük teljes állóeszköz-igényességével, s végül

3. a szolgáltatáshoz felhasznált anyagok értéke szorozva előállításuk teljes állóeszköz-igényességével.

A fenti táblázatban szereplő adatok nem terjednek ki a személyes fogyasztásban részt vevő *valamennyi* termelő ágazat állóeszköz-igényességére, továbbá a figyelembe vett fogyasztás sem felel meg az *összfogyasztásnak*, mert nem ölel fel *minden* fogyasztási cikket és szolgáltatást. Mégis — mivel a legfontosabb termelő és fogyasztási területeket tartalmazza — a fogyasztásnak, illetve egyes csoportjainak hatását megközelítően tükrözi.

Az egyes fogyasztási területek különböző mértékben állóeszköz-igényesek. Ezért a személyes fogyasztás szerkezetének változásai hatást gyakorolnak *az összfogyasztás népgazdasági állóeszköz-igényességére, s ezen keresztül a fogyasztást szolgáló beruházások méreteire, irányára és összetételére.*

A növekvő és szerkezetében változó fogyasztási szükségletek kielégítésében *a legnagyobb anyagi erőfeszítéseket általában a szolgáltatások*, a lakásfogyasztás, az egészségügyi-szociális, és kulturális-népművelési-oktatási, valamint közlekedési és hírközlési szolgáltatások igénylik.

Kiemelkedően magas *a lakásfogyasztás* állóeszköz-igényességi mutatója. Ennek fő oka, hogy az épületek elhasználódása igen hosszú időn keresztül tart, ezért az egy évre jutó elhasználódás viszonylag csekély *a lekötött* épületértékhez képest. A lakásfogyasztás jellegéből következik továbbá az is, hogy a fogyasztáshoz szükséges élő munka (üzemeltetésre, fenntartásra) *viszonylag minimális*, amely az egyéb szolgáltatásokhoz képest is csökkenti az adott időszak fogyasztásának értékét, és erősen megnöveli a koefficiens nagyságát.

Megfigyelhető, hogy a lakásfogyasztással összefüggő egyéb szolgáltatások (villamosenergia-, városigáz-, vízszolgáltatás stb.) állóeszköz-igényessége ugyan alacsonyabb a lakásfogyasztásénál, de jóval magasabb több fogyasztási csoport átlagos állóeszköz-igényességénél.

Igen magas továbbá a kulturális-népművelési szolgáltatások és az egészségügyi-szociális szolgáltatások állóeszköz-igényessége. A lekötött épületeknek a fogyasztáshoz képest itt is magas az aránya, s viszonylag hosszú az elhasználódás időtartama. A kulturális-népművelési szolgáltatások állóeszköz-igényessége azonban több mint kétszerese az egészségügyi-szociális szolgáltatásoknak. Az eltérés onnan származik, hogy az állóeszköz-igényesség a kulturális területen mintegy két és félszer akkora, mint az egészségügy területén.*

Magas állóeszköz-igényességű területek közé tartozik a *közlekedés-hírközlés-szállítás* ágazat is. Legalacsonyabb az állóeszköz-igényessége a *ruházkodási fogyasztásnak*, ezért ennek fejlesztése a népgazdaságtól viszonylag a legkisebb erőfeszítéseket követeli. Magasabb ennél a *lakberendezés, lakásfelszerelés és egyéb tartós fogyasztási cikkek csoportjának koefficiense.*

Csaknem bizonyosra vehető, hogy *az élelmiszer-fogyasztás* viszonylag alacsony mutatója az elmúlt években — annak következtében, hogy a mezőgazdaságban nagy beruházások történtek, amelyek növekedése gyorsabb

* További vizsgálatot igényelne azonban annak eldöntése, hogy a kulturális-művelődési szolgáltatások fogyasztásának viszonylag magas koefficiense mennyiben származik az intézmények (például művelődési otthonok) kapacitásának nem megfelelő kihasználásából, illetve jobb kihasználással a mutató mennyiben volna javítható. A kérdésfelvetés indokolt, mivel közismert az egészségügyi intézmények kapacitásának rendkívül magas kihasználása.

volt, mint a mezőgazdasági össztermelés növekedése — emelkedett. A koefficiens növekedésének ez a tendenciája egy ideig még tarthat.

A fogyasztás szerkezeti változásainak hatása az állóeszköz-igényességre

Egy viszonylag rövid időszak vizsgálata alapján kimutatható a személyes fogyasztás szerkezeti változásainak tendenciális hatása a népgazdaság állóeszköz-igényességére.

A következő táblázat 1959. és 1963. évek között megközelítően reprezentálja a fogyasztás szerkezeti változásait és az 1959. évi állóeszköz-igényességi együtthatók alapján megadja az összfogyasztás állóeszköz-igényességét.

A fogyasztás szerkezeti változása 1959 és 1963 között*

Fogyasztási csoport	A fogyasztás nagysága (millió Ft)		A fogy. csop. aránya az összfogyasztás %-ában		A fogy. csop. állóeszköz-igényessége az 1959. évi együtthatók alapján	A összfogy. egységére eső átlagos állóeszköz-igény	
	1959	1963	1959	1963		1959	1963
Élelm. és élvezeti cikkek	55 598	62 732	51,3	48,8	1,955		
Ruházkodás	16 386	17 803	15,1	13,9	1,338		
Lakáskarbantart., üzemeltetés, fűtés, világítás, víz, gáz	8 646	10 310	8,0	8,0	47,573		
Lakberend. és lakásfelsz. cikk	7 300	8 654	6,7	6,7	1,862		
Egészségügy, testápolás	5 064	7 242	4,7	5,6	5,876		
Művelődés, kultúra, sport	8 548	12 159	7,9	9,5	13,342		
Közlekedés, szállítás, hírközlés	4 780	6 594	4,4	5,1	5,141		
Egyéb	2 080	3 065	1,9	2,4	1,392		
Személyes fogy. összesen	108 402	128 559	100,0	100,0		6,705	6,969

* Forrás: A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei. KSH. 1964.

Az összfogyasztás átlagos népgazdasági állóeszköz-igényessége tehát 1959 és 1963 között emelkedett. Az együttható 6,705-ről 6,969-re történő növekedése ellentétes hatások végeredményeként alakult ki. A táblázatból kitűnik, hogy a lakásfogyasztás részaránya nem változott. Szintén nem módosult a lakással összefüggő lakberendezési, lakásfelszerelési és egyéb tartós fogyasztási cikkek fogyasztásának aránya. Nőtt azonban a magas állóeszköz-igényességű egészségügyi és kulturális fogyasztás súlya, s már egyre erőteljesebben rajzolódik ki az utóbbinak az egészségügyi fogyasztásnál gyorsabb ütemű emelkedése.

Csökkent viszont az alacsonyabb állóeszköz-igényességű ruházkodási fogyasztás súlya. Kedvezően hat a mutatóra az élelmiszer-fogyasztás hányadának csökkenése. Az élelmiszer- és a ruházati fogyasztás súlyának csökkenése egyébként megfelel a fejlett országok fogyasztói szerkezetében mutatkozó irányzatnak. Már valamelyest érezhető *a közlekedési tevékenység* emelkedése is.

A műszaki-technikai fejlődés is hatással van a termelés állóeszköz-igényességére. Ez a fejlődés különböző szakaszaiban nem egyirányú. Az

egyes termékek állóeszköz-igényességi együtthatói az egyes termelő ágazatokban *nem egyenletesen és nem azonos mértékben változnak.* Ez pedig hatással van a fogyasztási csoportok állóeszköz-igényességére. De a különböző ágazatokban a termék egységére lekötött állóeszközök akár egyenlően, akár egyenlőtlenül változnak, alig módosíthatják az egyes fogyasztási csoportokban a fogyasztás egységére eső állóeszköz-lekötés alapvető különbségeit.

A különbségek fennmaradása főként a fogyasztási termékek és a nem anyagi szolgáltatások között tartós, mert az igen nagy eltéréseket *nem annyira a termelés egységére jutó állóeszköz-lekötés különbségei, hanem inkább a fogyasztás eltérő jellege, minőségi sajátosságai okozzák.* A nem anyagi szolgáltatásokhoz lekötött állóeszközökön belül rendkívül magas az épület, építmény aránya a berendezésekhez, felszerelésekhez képest. Minthogy pedig a fogyasztás jelentős részben a viszonylag lassú építményelhasználódással arányos, a műszaki-technikai fejlődés hatása gyakorlatilag nem módosít.

A nem anyagi szolgáltatások fogyasztásának nagyságát természetesen bizonyos mértékig növelhetjük az élő munka pénzben kifejezett költségeinek és az anyagfelhasználásnak az emelésével, amely csökkenti az együttható nagyságát, de ennek a technikai fejlődéssel nincs közvetlen kapcsolata, s az együttható értékét alig mozdítja el.

Az egészségügyi-kulturális szolgáltatásokban például az élő munka költségeinek megháromszorozása is — változatlan állóeszköz-lekötés mellett — csak mintegy 2,50 Ft-tal csökkentené az együtthatót, s ily módon még mindig lényeges különbség maradna a termékfogyasztással szemben. A különbség egy része látszólagos és a számbavétel eltérésére utal.

A fogyasztás szerkezeti változásainak az állóeszköz-igényességre gyakorolt hatása természetesen nem azonos az *eszközigényre* való hatással. Ezért vizsgálni kell *a forgóeszközök,* ezen belül a fogyasztás egységére jutó anyagfelhasználás alakulását is.

A fogyasztási cikkek és a nem anyagi szolgáltatások fogyasztásának egységére jutó lekötött állóeszközök különbségeit bizonyos mértékig tompítják *az anyag- és energiafelhasználás eltérései,* minthogy a fogyasztási cikkek termelési költségeiben átlagosan 63 százalék az anyaghányad, a nem anyagi szolgáltatások költségeiben pedig mintegy 40 százalék.

Ily módon az állóeszköz-igényesebb nem anyagi szolgáltatások növekedése az összfogyasztásban a termelőeszköz-felhasználásra kétirányú hatást gyakorol. Egyrészt növeli az összfogyasztás egységére jutó állóeszközlekötés nagyságát, másrészt csökkenti az összfogyasztás egységére jutó anyagfelhasználást, következésképpen az anyagok termeléséhez átlagosan lekötött állóeszközöket is. Ez azonban nem kompenzálja az állóeszköz-igényességben mutatkozó nagyobb különbségeket.

A nem anyagi szolgáltatások arányának növekedése érinti a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem *termelését és arányait,* a felhalmozás rátáját, végső fokon az újratermelés bővítésének ütemét. Fontos annak vizsgálata, hogy a meglevő termelési feltételek lehetővé teszik-e és milyen mértékben a fogyasztás szerkezeti változásaiból adódó termelési volumen és arányok megvalósítását. Ha a termelési feltételek erre nem elégségesek, akkor a fogyasztás növekedési ütemét vagy a szerkezeti módosításokat lassítani kell.

MÁTYÁS ANTAL:

Keynes elméletének helye a polgári közgazdaságtanban

(Fő műve magyar nyelvű kiadásához)

1936-ban, tehát közvetlenül az 1929—33. évi gazdasági válság után jelent meg John Maynard Keynes fő műve, „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete", amely fordulatot hozott a polgári közgazdaságtanban. Az addig uralkodó ortodox szemléletre a nagy gazdasági válság döntő csapást mért. A nagy gazdasági válság után már csak kevesen állították, hogy gazdasági szabadság esetén az önmagára hagyott tőkés gazdaság automatizmusai kiküszöbölik a munkanélküliséget, s biztosítva azt, hogy az összes kereslet együtt nőjön az összes kínálattal, lehetetlenné teszik az általános túltermelési válság bekövetkeztét. A nagy gazdasági válság elemi erővel döbbentette rá a polgári közgazdákat arra, hogy a tőkés gazdasági rendszer súlyos bajokkal terhes. Az ortodox közgazdaságtan törekvéseit, hogy a tőkés rendszert harmonikus egészként ábrázolják, kezdte felváltani a tőkés gazdaság súlyos bajainak vizsgálatára irányuló kutatás. Magyarázatot keresnek arra, hogy a piaci mechanizmus miért nem tudja biztosítani a teljes foglalkoztatást, s igyekeznek igazolni az állam gazdasági beavatkozását, amely az ortodox elmélet alapján teljesen feleslegesnek, sőt egyenesen károsnak tűnt.

Az ilyen törekvések azonban Keynes fellépte előtt általában az ortodox elmélet toldozására, foltozására korlátozódtak. Bár igyekeztek rámutatni a gazdasági bajok forrására, a tőkés gazdasági mechanizmus működésére vonatkozó bírálatok azonban nem függtek össze, nem képezték egy új elméleti rendszer elemeit, amelyet a régi elméleti rendszerrel szembe lehetett volna állítani. A gazdasági bajok forrásának az ortodox elmélet alapján történő magyarázata a polgárság számára nem volt kielégítő. Keynesnek sikerült egy olyan elméleti rendszer létrehozása, amely a polgári osztályhelyzet keretein belül új módon közelíti meg a tőkés gazdaság súlyos ellentmondásait, s igazolja az állam gazdasági beavatkozását.

Keynes működése nagy hatással volt, illetve van most is a polgári közgazdaságtanra. A polgári közgazdák egy része egyenesen keynesi forradalomról beszél a közgazdaságtanban, amelyet Keynes fő művének megjelenésétől számítanak. Még azok is, akik támadják Keynes elméleti rendszerét, sokat átvettek tőle. „... ma nagyon kevés akadémikus közgazdász tagadhatná, hogy vitorláját bizonyos fokig az új széljáráshoz igazította."[1] „... minden országban a keynesi meghatározásokat használják a nemzeti jövedelem számításában."[2] A polgári közgazdaságtanban a második világ-

[1] M. Dobb: Politikai gazdaságtan és kapitalizmus. Budapest, 1958. 122. l.
[2] P. A. Samuelson: Economics, New York, 1955. 211. l.

háború után előtérbe kerülő növekedési elméletek jelentős része Keynes elméletét dinamizálja. A modern konjunktúraelméletek részben a keynesi elméleti alapokon épülnek fel. De a modern polgári közgazdaságtan más területeken is (a pénz- és kamatelméletben stb.) figyelembe veszi Keynes hozzájárulását a polgári közgazdaságtanhoz.

A keynesi elméletnek a polgári közgazdaságtanban ma is betöltött fontos szerepe volt az, ami a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadót arra késztette, hogy Keynes fő művét magyar nyelven[3] hozzáférhetővé tegye a hazai olvasóközönség számára. Helyes volt az a döntése is, hogy a keynesi elméletet magyarázó sok tanulmány közül az egyik legsikerültebbet, Hansen művét[4] is megjelentette magyar nyelven. Mindkét fordítót, Erdős Pétert és Andorka Rudolfot elismerés illeti a bonyolult szöveg világos, szabatos fordításáért és több polgári közgazdasági fogalomnak magyarul való visszaadásáért. Mindkét munkát Andorka Rudolf magyarázó szöveggel látta el.

Jelen tanulmány Keynes fő művét elméleti szempontból kívánja megközelíteni. Azt igyekszik megmutatni, hogy Keynes a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának tapasztalatait leszűrve, s egyúttal az állami beavatkozás számára irányt mutatva, miként változtatja meg a polgári közgazdaságtanban addig uralkodó elméleti elképzeléseket. A keynesi fordulat felvázolásához azonban szükséges, hogy előbb megadja az ortodox közgazdaságtan fő vonásainak vázlatos áttekintését.

I.

A Keynes által bírált ortodox közgazdaságtan a tőkés gazdaság antagonisztikus ellentmondásait, s az ezekből fakadó szükségszerű bukását feltáró marxizmus reakciójaként jött létre. Alapjait az 1870-es években rakták le. Olyan időszak közgazdasági nézetei ezek, amely a burzsoázia számára még viszonylag nyugalmat jelentett, s amikor még könnyebb volt szemet hunyni a tőkés gazdaság megrázkódtatásai felett, átmeneti rendellenességnek tüntetve fel őket.

Keynes az ortodox közgazdákat mindenekelőtt azzal jellemzi, hogy elméleti rendszerük hátterében ott húzódott meg a Say-féle dogma. „Kételkedem — írja Keynes —, hogy sok modern közgazdász tényleg elfogadja a Say-féle törvényt... Nincsenek azonban tudatában annak, hogy hallgatólagosan mégis elfogadják."[5]

A Say-féle törvény szerint a kínálat megteremti saját keresletét, így az összes kereslet mindig együtt nő az összes kínálattal. Az emberek ugyanis csak azért termelnek, mert az eladott termék után kapott pénzbevételből fogyasztási és termelési eszközöket akarnak vásárolni. Teljesen elköltik tehát a kapott pénzt. A pénz ebben az ábrázolásban csupán a forgalom technikai eszköze, önálló léte nincs. A teljes pénzmennyiség keresletet jelent, s az összes kereslet nagyságát MV fejezi ki, ahol M az összes

[3] John M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1965. 431 l.

[4] Alvin H. Hansen: Útmutató Keyneshez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 262 l.

[5] J. M. Keynes: The General Theory. Megjelent The New Economics c. gyűjteményes kötetben. London, 1963. 193. l.

pénzmennyiség, V pedig a pénz forgási sebessége. Adott helyzetben az összes pénzkiadás (MV) adott nagyság; s amit nem költenek el egyik jószág vásárlására, azt elköltik másik jószágéra.

Ilyen szemlélet mellett a túltermelés mindig csak részleges. Legfeljebb arról lehet csak szó, hogy a termelési tényezőket nem megfelelő arányban osztották el a termelési ágak között. Valamely javakból túl sokat, másokból túl keveset termeltek, s így némely javak iránti kereslet elégtelen voltát rugalmas árrendszer mellett más javak iránti túl nagy kereslet ellensúlyozza, de az összes kereslet nagysága nem változik. Ha például szűk a fogyasztási javak kereslete — s ennek okát a kizsákmányolást leplező elméleti rendszerben, elsősorban a nagy megtakarításban látták —, a fogyasztási kereslet elégtelen voltát a beruházási javak iránti megnövekedett kereslet ellensúlyozza. A megtakarítás ugyanis hitelkínálatként jelentkezik. A megtakarítás növekedésével csökken a kamatláb. A csökkenő kamatláb ösztönzi a beruházást. Bármilyen nagy is a megtakarítás, a kamatláb mozgásán át biztosítva van, hogy beruházássá váljék. Az ortodox ábrázolásban a megtakarítás teszi lehetővé és határozza meg a beruházás nagyságát. Az alacsony kamatláb ösztönzi ugyan a beruházást, de elkedvetleníti a megtakarítást. S a kamatláb addig változik, míg csak bizonyos szintjénél a fogyasztók éppen annyit takarítanak meg, amennyit a vállalkozók beruháznak. Az ortodox elméletben tehát mind a megtakarítás, mind a beruházás a kamatláb függvénye. A kamatláb mozgása biztosítja, hogy a fogyasztási javak iránt a megtakarítás folytán csökkenő keresletet a beruházási javak iránti megnövekedett kereslet ellensúlyozza, s az összkereslet nagysága ne változzék.

A Say-féle dogma érvényének bizonyításában — és amint látni fogjuk, a kapitalista gazdaság harmonikus voltát bizonygató más tételek felállításában is — fontos szerepet játszott az ortodox elméletben az, hogy a változók közötti kapcsolatot kölcsönös függőségként mutatták be. A megtakarítás és beruházás kölcsönösen függnek a kamatlábtól, a kamatláb függ a megtakarítás és a beruházás viszonyától. A kamatláb megtakarítást szabályozó szerepét arra a feltevésre építik, hogy a megtakarítást nemcsak a tőkésosztály, hanem az egész társadalom végzi, s a megtakarítás aktusa áldozatot, fogyasztásról való lemondást jelent, amelynek *a kamat* az ellenértéke. A kamatláb beruházást szabályozó szerepének ábrázolásakor viszont feltételezik — s ez Ricardo óta végigvonul a polgári közgazdaságtanon —, hogy korlátlan nyereséges beruházási lehetőség van a tőkés gazdaságban. A megtakarítás felfogásuk szerint nem rontja, ellenkezőleg, javítja a beruházások jövőbeli hozamának kilátásait, hiszen — amint erre Keynes is rámutatott — a megtakarítás náluk nem csupán a jelenbeli fogyasztástól való tartózkodást jelentette, hanem egyidejűleg jövő fogyasztásra irányuló specifikált megrendelést is.

MV nagyságát az ortodox elmélet nemcsak, és elsősorban nem is az összes kiadások meghatározására használja fel, hanem az árszínvonal és a nominálbérek szintjének meghatározására. A legegyszerűbb formulát erre Irwing Fisher adta. Fisher forgalmi egyenletében $MV = PT$, ahol P az árszínvonal, és T az előállított áruk volumene. Ebből a tautológiából igyekezett bizonyos oksági összefüggést levezetni azáltal, hogy az egyenlet bizonyos változóira nézve bizonyos feltevéssel élt. Feltételezte, hogy V és T — legalábbis rövid időszakban — stabil. V a lakosság szokásaiban gyöke-

redzik, intézményi alapjai vannak, s így csak lassan változik, rövid időszakban tehát adottnak lehet tekinteni. Ami T nagyságát illeti, mivel a gazdasági élet állapota az ortodox közgazdák szerint a teljes foglalkoztatás melletti állapot, T az a termékmennyiség, amit teljes foglalkoztatás mellett elő lehet állítani. Rövid időszakban T nagysága is állandó. Így rövid időszakban csak M és P változnak. Ha nő a pénzmennyiség adott T és V mellett, arányosan kell nőnie az árszínvonalnak, az árszínvonal alakulását tehát a pénzmennyiség alakulása közvetlenül meghatározza.

A Say-féle dogma elfogadásával együtt jár az ortodox közgazdaságtan ama elképzelése, hogy a gazdasági élet normális állapota a teljes foglalkoztatás. Ha ugyanis az összes kereslet együtt nő az összes kínálattal, a vállalkozók az ortodox elmélet szerint addig növelik a termelést, míg csak a teljes foglalkoztatás meg nem valósul. Ezt a reálbér mozgása biztosítja. A tényleges foglalkoztatás nagyságát az ortodox közgazdaságtan ábrázolásában a munka iránti kereslet és kínálat görbéinek metszéspontja adja meg.

A munka kínálatának alakulása a reálbér függvénye. E felfogás szerint a munkások reáljövedelmüket akarják maximalizálni, s munkájukat a reálbér különböző szintjei mellett addig kínálják, amíg csak a reálbér határhaszna egybe nem esik a munkának a folyamatos erőkifejtés során növekvő határáldozatával. A munkások ebben az ábrázolásban alacsony reálbér mellett csak kevés munkát fognak kínálni. A reálbér növekedésével viszont nőni fog a munka kínálata. A munka kínálati görbéje tehát az ortodox felfogásban azt mutatja, hogy a reálbér különböző szintjei mellett mennyi munkát kínálnak.

A munka iránti kereslet alakulása ebben az ábrázolásban szintén a reálbér függvénye. E feltevés szerint a vállalkozók a reálbér különböző szintjei mellett addig alkalmaznak munkásokat, amíg csak összes profitjuk tömegét növelhetik. S profitjuk tömege akkor lesz maximális, amikor az összes terméknek az utoljára beállított munkás által létrehozott növekménye, a munka határterméke eléri a reálbér nagyságát. A munka keresleti és kínálati görbéinek metszéspontja adja meg a tényleges foglalkoztatás nagyságát, s ha mozgását nem akadályozzák, a reálbér összhangba hozza a munkapiacon a keresletet a kínálattal, biztosítva ezáltal a munkások teljes foglalkoztatását.

Ily módon, akárcsak a Say-féle dogma érvényesülésének bizonygatásánál, a teljes foglalkoztatásának a tőkés gazdaság normális állapotaként feltüntetése is arra épül, hogy a változók közötti kapcsolat kölcsönös függőség, a reálbér, a munka kereslete és kínálata kölcsönösen függnek egymástól. A kölcsönös függőség feltételezése itt egyrészt azon alapul, hogy a munkás magatartását a tőkés árueladó magatartásához hasonlónak ábrázolták. Másrészt feltételezték, hogy a munkabér változása az összes kereslet nagyságát nem érinti. Minden munkás, aki a reálbér egyensúlyi szintje mellett hajlandó dolgozni, foglalkoztatáshoz jut. A társadalom által előállított termékmennyiség pedig akkora, amekkorát adott tőkeállomány és a termelőerők adott állapota mellett a reálbér egyensúlyi szintjén dolgozni hajlandó munkások révén elő lehet állítani. E felfogás szerint a munkások a reálbér változtatásával változtatni tudnak a foglalkoztatás nagyságán, a reálbért pedig a pénzbér változtatásán át tudják megváltoztatni.

II.

A nagy gazdasági válság hatására Keynes bírálat alá veszi az ortodox közgazdaságtan tételeit, és több elméleti kérdésben az ortodox közgazdáknál józanabb álláspontot foglal el.

Bírálja mindenekelőtt a Say-féle dogmát. Azt kívánja megmutatni, hogy a tőkés gazdaság automatizmusai nem biztosítják az összes keresletnek az összes kínálattal párhuzamos növekedését. Szakít az összes keresletnek globális nagyságként, *MV*-kénti értelmezésével, amelyen belül az egyes alkotórészek keresletének alakulása kölcsönösen ellensúlyozza egymást, úgyhogy az összkereslet nagysága nem változik, szakít azzal a szemlélettel, amely a megtakarítás és a beruházás között — a kamatlábon át — kölcsönös függőséget tételezett fel.

Az összes keresletet két, egymástól *függetlenül* meghatározott alkotórészre osztja, a fogyasztási és a beruházási javak keresletére, s ábrázolásában nincs olyan mechanizmus, amely biztosítaná, hogy egyik változását a másik ellenkező irányú változása kiegyenlíti, azaz a megtakarítás és a beruházás között nála sem a kamatlábon, sem másféle ármechanizmuson át nem áll fenn kölcsönös függőség. Más tényezők határozzák meg nála a fogyasztási javak keresletét, illetve a megtakarítást, mások a beruházást és ismét mások a kamatlábat.

Míg az ortodox közgazdaságtanban a kamatláb nagysága meghatározta a megtakarítás nagyságát, a fogyasztási kereslet pedig a reáljövedelemnek a megtakarításon felül fennmaradó feleslege volt, addig Keynes a fogyasztási kiadások alakulását határozza meg, s nála a megtakarítás a maradék. A fogyasztási kiadások szerinte elsősorban a reáljövedelem színvonalától függnek, a társadalom fogyasztási kereslete a nemzeti jövedelem színvonalától. A nemzeti jövedelem és a fogyasztási kiadások között Keynes a következő függőségi viszonyt konstruálja: „A társadalom lélektani magatartása . . . olyan, hogy amikor a teljes reáljövedelem összege nő, növekedik a teljes fogyasztás is, de nem egészen annyival, mint a jövedelem."[6] Azaz a fogyasztási határhajlandóság a reáljövedelem növekedésekor 1-nél kisebb. Keynes egy későbbi cikkében hangsúlyozza, hogy „ez a pszichológiai törvény volt gondolatom fejlődésében a legnagyobb fontosságú, és úgy gondolom, ez az abszolút alapja a hatékony kereslet elméletének . . ."[7]

A beruházási javak kereslete viszont a tőke várható profitrátájától és a kamatláb nagyságától függ. Míg az ortodox közgazdaságtan feltételezte, hogy nyereséges beruházási lehetőségekben nincs hiány, így csupán a kamatlábnak kell csökkennie ahhoz, hogy a beruházás nőjön, Keynes kora kapitalizmusának alapvető problémáját éppen abban látja, hogy a nyereséges beruházási lehetőségek általában korlátozottabbak annál, hogy a teljes foglalkoztatást biztosítani lehessen. Keynesnél tehát elsősorban a tőke várható profitjától függ a beruházás alakulása, a kamatláb csak adott profitvárakozások mellett hat a beruházás nagyságára.

A Say-féle dogma keynesi bírálata most már nagy vonásokban felvázolható: Minél nagyobb egy társadalom reáljövedelme, a fogyasztási funkciónál fogva annál nagyobb a rés a reáljövedelem nagysága és a fo-

[6] J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 47. l.
[7] J. M. Keynes: The General Theory, 190. l.

gyasztási kiadások között; a beruházási javak annál nagyobb keresletére lenne szükség, hogy ellensúlyozza az összes kereslet csökkenését a megtakarítás folytán, s az összes kereslet együtt nőhessen az összes kínálattal. Egyáltalán nem szükségszerű azonban, hogy a tőke várható profitrátája és a kamatláb a beruházási javak keresletét olyan szinten alakítsa ki, amely ellensúlyozza a fogyasztási javak keresletének a megtakarítás folytán jelentkező csökkenését.

Keynes nem fogadja el azt az ortodox tételt, hogy a megtakarítás határozza meg a beruházást, mert „ha a megtakarítás közvetlenül beruházást idézne elő, nagyon nehezen lehetne belátni, miként lenne lehetséges munkanélküliség".[8] Keynesnél a megtakarítás csak akkor ösztönözné a beruházást, ha kedvezőbbé tenné a beruházás leendő profitjára vonatkozó várakozásokat.

Keynes azonban a megtakarításban az ortodox közgazdaságtantól eltérően nem elhalasztott fogyasztást lát. A Say-féle dogma cáfolata végett nála a megtakarítás „nem a jelenlegi fogyasztási kereslet helyettesítése jövőbeli fogyasztási kereslettel",[9] hanem egyszerűen vagyon létrehozatala, amely „meg nem határozott cikkeknek, meg nem határozott jövőbeli időpontban történő elfogyasztására ad módot".[10] A megtakarítás növekedése csökkenti a fogyasztási keresletet a jelenben, és ha a beruházást serkentő jövőbeli fogyasztási keresletre irányuló várakozást a jelenbeli fogyasztási kereslet befolyásolja, a megtakarítás a beruházás várható profitrátáját is csökkentheti. „Ebben az esetben éppúgy csökkentheti a jelenlegi beruházási keresletet, mint a jelenlegi fogyasztási keresletet."[11] Keynesnél tehát az ortodox felfogással ellentétben nemcsak nincs biztosítva, hogy a beruházási javak kereslete oly mértékben nő, amilyen mértékben a fogyasztási kereslet a megtakarítás folytán csökken, hanem megvan annak a lehetősége is, hogy a fogyasztási javak keresletének csökkenését a beruházási javak keresletének csökkenése kíséri. Az összes kereslet ezek szerint változatlan árak mellett kisebb lesz, mint amennyi az összes kínálat.

Keynes másként ábrázolja a megtakarítás és beruházás viszonyát, mint az ortodox közgazdaságtan. Hangoztatja, hogy társadalmi szinten a megtakarítás és a beruházás azonosak. Csak mikroszemlélet alapján lehet szerinte azt állítani, hogy az egyén szabad elhatározásából mások beruházásaitól függetlenül megtakaríthat. A makroökonómiai vizsgálódásnak azt is figyelembe kell venni, hogy „az egyéni megtakarítás aktusa visszahathat a mások megtakarításaira és így mások vagyonára is".[12] A vállalkozók beruházási döntéseitől eltérő megtakarítási szándék a megtakarító egyén jövedelmét ugyan nem érinti, de érinti mások jövedelmét. A vállalkozók pénzbevétele nő vagy csökken, nyereséghez jutnak vagy veszteséget szenvednek. Nyereségüket hozzá kell adni a fogyasztók által eszközölt megtakarításhoz, veszteségüket pedig le kell vonni belőle, hogy megkaphassuk a tényleges társadalmi megtakarítás nagyságát. A makroökonómiai alapon álló Keynes tehát különbséget tesz az egyének megtakarítási szándéka és a társadalmi szinten megvalósuló megtakarítás között. Ennek megfelelően

[8] J. Robinson: Introduction to the Theory of Employment, London. 1956. 12. l.
[9] J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 233. l.
[10] Uo. 234. l.
[11] Uo. 233. l.
[12] Uo. 104. l.

különbséget tesz az egyének megtakarítási szándéka és a vállalkozók beruházási döntései között.

A modern polgári közgazdaságtan Keynes gondolatmenetét tovább követve megkülönbözteti a szándékolt beruházást a nem szándékolttól. Utóbbi alatt a raktárkészlet nem várt növekedését érti eladási nehézségek következtében. Keynesnél az utóbbi megkülönböztetés hiányzik. Figyelmét ugyanis általában a vizsgált változók egyensúlyi értékeire és egyensúlyi összefüggéseire összpontosítja, s gyakran átugrik a két egyensúlyi helyzet közötti átmeneti időszakon. Módszere műve nagy részében az úgynevezett komparatív statika. Egyensúlyi állapotban viszont nem lehetséges nem szándékolt beruházás. Bevezetve e fogalmat, a keynesi elméleti rendszerben a megtakarítás csak nem szándékolt beruházást válthat ki. Keynes a megtakarítás és a beruházás azonossága folytán fennálló összefüggés másik oldalát domborítja ki. Társadalmi szinten nála nem lehet sem többet, sem kevesebbet megtakarítani a folyó beruházásnál. Mindez „abból a tényből következik, hogy nincs és nem is lehet vásárló eladó nélkül, sem eladó vásárló nélkül".[13] A megtakarítás ugyanis eladás vétel nélkül. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha vannak akik vesznek, anélkül hogy eladnának. A beruházás a beérés időszakáig csak keresletet támaszt, anélkül hogy terméket vinne a piacra. Ily módon az ortodox szemlélettel ellentétben Keynesnél a beruházás korlátozza a tényleges megtakarítás nagyságát. Robinson asszony meg is jegyzi: „A megtakarítók, mint csoport, reménytelenül a vállalkozók kezében van . . ."[14]

A megtakarítás és a beruházás közötti eme összefüggés még világosabbá válik, ha reáloldaláról nézzük. Keynes követői hangsúlyozzák, hogy a modern pénz hitelpénz, így a pénzben eszközölt megtakarítás a bankok kötelezettségét jelenti. Társadalmi szinten a követelés és a kötelezettség kiegyenlítődnek, így hitelpénz-megtakarítás társadalmi szinten nem jelent vagyongyarapodást. Hasonló megfontolásból társadalmi szinten nem jelent vagyonnövekedést az sem, ha az egyének megtakarításuk révén kölcsönkötvényeket halmoznak fel. Társadalmi szinten a megtakarítás mint vagyonnövekedés reáljavak, reáljövedelmek növekedését jelenti, amit viszont a beruházás tesz lehetővé.

A megtakarítás és beruházás azonossága Keynesnél csupán egyenlőséget jelent, de nem egyensúlyi helyzetet. Az egyensúlyi helyzet létrejöttéhez a megtakarítási és a beruházási szándékok összhangjának kell bekövetkeznie. A szándékolt megtakarítás nagysága adott megtakarítási hajlam mellett Keynes felfogásában a reáljövedelem függvénye. S ha a fogyasztók által megtakarítani kívánt összeg eltér a vállalkozók által beruházni szándékolt nagyságtól, a szándékolt megtakarítás nagyságának kell a beruházás nagyságára emelkednie vagy csökkennie. Ehhez pedig a reáljövedelem nagyságának kell megváltoznia. Az ortodox szemléletben a megtakarítás és a beruházás között a kamatláb mozgása valósítja meg az egyesúlyt, s ez az egyensúly teljes foglalkoztatás mellett jön létre, ezzel szemben Keynesnél a megtakarítási és beruházási szándék közötti összhangot a nemzeti jövedelem mozgása hozza létre, s így az egyensúly nála részleges foglalkoztatás mellett is létrejöhet. Keynes az ortodox közgazdaságtant euklidesi közgazdaságtannak nevezi, mert tételei csak sajátos feltételek

[13] Uo. 105. l.
[14] J. Robinson: I. m. 11. l.

mellett, a teljes foglalkoztatás feltételezése esetén érvényesek. Saját elméleti rendszerét nem euklidesi közgazdaságtanként jellemzi, amelynek megállapításai a részleges foglalkoztatás állapotára is vonatkoznak.

Az egyensúlyi helyzet létrejöttének keynesi ábrázolásából is kitűnik a megtakarításnak — az ortodox felfogástól eltérően — a beruházástól való függősége. A szándékolt megtakarítás nagysága ugyanis a reáljövedelem függvénye, a reáljövedelem nagyságát viszont adott megtakarítási hajlam mellett a beruházás nagysága határozza meg. A beruházás az a tényező Keynesnél, „amit egy komplex rendszerben causa causánsnak szokás tekinteni".[15] Mivel pedig a beruházás „a leghajlamosabb hirtelen és széles fluktuációkra", e körülmény az összes kereslet és az összes termelés fluktuációját is maga után vonja.

A megtakarítási és a beruházási szándékok eltérése esetén a vállalkozók nyereséghez jutva vagy veszteséget szenvedve, növelik, illetve csökkentik termelésüket. Termelésük változásával változik a nemzeti jövedelem s vele együtt, annak függvényeként a fogyasztási kereslet. A termelés és a nemzeti jövedelem végül is olyan szinten állapodik meg, amelynél akkora lesz a fogyasztási kereslet nagysága, hogy a beruházással együtt változatlan áron az összes kínálatnak megfelelő nagyságú összes keresletet eredményez. Ekkor a szándékolt megtakarítás nagysága éppen egyenlő a szándékolt beruházás nagyságával. S a multiplikátor-elmélet ad választ arra, hogy a szándékolt beruházás pozitív vagy negatív növekménye a szándékolt megtakarítás nagyságához képest, a növekmény hányszorosával növeli vagy csökkenti a nemzeti jövedelmet. A multiplikátor-hatás nagyságát Keynes a megtakarítási hajlam reciprokaként határozta meg.

A multiplikátor-hatás ábrázolása hiányzott az ortodox elméletben, hiszen ott a fogyasztás és a megtakarítás nagysága adott össztermék felosztását jelentette fogyasztási és beruházási javakra. S ha megváltozott a jövedelem felosztásának aránya fogyasztási keresletre és megtakarításra, megváltozott a kamatláb és azon át a termelés szerkezete. Ily módon a megtakarítás növekedését, azaz a fogyasztási kereslet csökkenését a beruházás növekedése, a beruházás növekedését pedig a fogyasztási kereslet csökkenése, a megtakarítás növekedése kísérte, de az összes kereslet és az összes termelés nagysága nem változott.

A részleges foglalkoztatás melletti egyensúly lehetőségének elismerésével Keynesnek el kellett vetnie az ortodox közgazdaságtan ama alaptételét is, hogy a reálbér mozgása, amely a pénzbér változásán át valósul meg, biztosítja a teljes foglalkoztatást.

Bár elfogadja a munkabérre vonatkozóan a határtermelékenységi elméletet, de cáfolja azt az alkalmazását, amely szerint — mivel a reálbérnek meg kell felelnie a munka határtermékének — a pénzbér csökkenésén át történő reálbércsökkentéssel növelni lehet a foglalkoztatást. A foglalkoztatás Keynesnél a várható kereslet alakulásának a függvénye. A reálbér pedig szerinte olyan szinten alakul ki, amely megfelel a fennálló kereslet által meghatározott foglalkoztatás határtermékének, de nem fordítva. A munkakereslet alakulásának említett ortodox elképzelése szerinte mikroökonómiai alapon áll, üzemi vagy iparági szinten fennálló összefüggést terjeszt ki az egész iparra. Üzemi vagy iparági szinten a pénzbér csökkenése csökkenti a költségeket, viszont alig vagy egyáltalán nem vál-

[15] J. M. Keynes: The General Theory. 191. l.

toztatja meg a vállalat vagy iparág termékei iránti keresletet, így a foglalkoztatás kiterjesztésére ösztönöz. Társadalmi szinten viszont a pénzbér csökkenése az összes keresleten keresztül hat a foglalkoztatásra.

Keynes szerint a pénzbér csökkenése érintheti a jövedelemelosztás változásán át a fogyasztási keresletet, érintheti a vállalkozók profit-várakozásainak változásán át a beruházási keresletet, csökkentve a likviditási igényt befolyásolhatja a kamatláb nagyságát, és azon át szintén hathat a beruházási keresletre stb. E hatások azonban eltérő irányban bontakoznak ki, némelyek csak jelentős idő eltelte után, úgyhogy semmit sem lehet mondani a foglalkoztatásra gyakorolt végső hatásról, míg csak a hatások formájáról és erejéről bizonyos feltevéssel nem rendelkezünk.

Az ortodox közgazdaságtan ama tételét, amely szerint tendencia van arra, hogy a reálbér a munka határáldozatával kiegyenlítődjön, Keynes elveti. El kellett vetnie, különben elméleti rendszerében nem tudta volna megmutatni, miként idézi elő a kereslet növekedése a foglalkoztatás növekedését. Feltevése szerint ugyanis, ha adott tőkeállomány, adott technikai szint mellett nő a foglalkoztatás, csökken a hozadék, a reálbérnek tehát csökkennie kell. A szóban forgó ortodox elmélet szerint pedig adott időpontban fennálló reálbér nagysága akkora, amekkora éppen elég ahhoz, hogy biztosítsa a szükséges foglalkoztatást. Ha a reálbér egy kicsit is csökkenne, a munkások egy része visszavonulna a munkapiacról, a megmaradt munkakínálat pedig a kereslethez képest elégtelen lenne. Keynesnek cáfolatként csupán a munkanélküliség tényére kellett hivatkoznia. Az adott munkabér mellett ugyanis általában a szükségesnél többen kínálják munkájukat. Ez pedig azt jelenti, hogy a reálbér nagyobb a munka határáldozatánál. Ez a munkakínálat akkor sem csökken, ha a reálbér változatlan pénzbér mellett a fogyasztási javak áremelkedése folytán süllyed.

Keynes egyébként az ortodox közgazdaságtan logikája alapján bizonygatta, hogy tévedés azt állítani, mintha a reálbér nagysága a munkások és a vállalkozók közötti bérmegállapodások eredményeként alakulna ki. Az árakat ugyanis a határköltségek határozzák meg. Az utóbbiak pedig erősen függnek a pénzbérek nagyságától. A pénzbérek változását tehát követi az árak ugyanolyan irányú változása, a reálbér pedig változatlan marad. A munkások ily módon nem képesek a reálbér nagyságát megváltoztatni. A reálbér nagysága Keynes szerint — az általa feltételezett adottságok mellett — az összes kereslet által meghatározott foglalkoztatástól függ. Az ortodox közgazdaságtan által kívánatosnak tartott hajlékony pénzbér ugyanakkor olyan heves áringadozásokhoz vezetne, amelyek mindenféle üzleti kalkulációt meghiúsítanának.

A Say-féle dogma elvetése feltételezi azt is, hogy a pénzben Keynes ne csak egyszerűen forgalmi eszközt lásson. Ez esetben ugyanis a teljes pénzjövedelmet javak vásárlására költenék el. Amit nem adnának ki fogyasztási javakra, azon az összegen termelési eszközöket vennének, úgyhogy az összes kereslet együtt nőne az összes kínálattal. Keynesnél a pénznek önálló léte, önálló hasznossága van: a forgalmi eszköz funkció mellett a vagyonmegőrzés eszköze. Ha mármost a megtakarítás folytán csökken az összes kereslet a fogyasztási javak iránt, a felszabaduló pénzmennyiséget nem kell szükségszerűen beruházási javak vásárlására elkölteni. Egy részét vagyonmegőrzésre is felhasználhatják. Íme pénzoldalról is megvan a feltétele a Say-féle dogma cáfolatának.

Keynes következetlenséggel vádolja az ortodox közgazdákat, mivel értékelméletükben az árakat keresleti és kínálati görbékkel határozták meg, pénzelméletükben pedig a pénz mennyiségével, a pénz jövedelmi sebességével stb. Ezzel a közgazdaságtant két egymástól különálló részre, érték- és jövedelemelosztási, valamint pénzelméletre osztják. Keynes viszont igyekszik e kettősséget megszüntetni, és az árszínvonalat is a kereslet-kínálat révén magyarázni.

Szerinte a pénzmennyiség változása nem jelenti szükségszerűen a hatékony kereslet változását. A pénzmennyiség változása csak annyiban hat a keresletre, amennyiben a keresletet meghatározó tényezőket, a fogyasztási hajlamot, a tőke várható profitrátáját és a kamatlábat érinti. A pénzmennyiség változásának elsősorban a kamatlábra és azon át a beruházásra gyakorolt hatása jön szerinte számításba. Ha azonban a likviditási igény kamatláb-rugalmassága nagy, a beruházáskeresleti függvény kamatrugalmassága viszont kicsi, a pénzmennyiség növekedésével alig lehet az összes kereslet nagyságát megváltoztatni. Ha viszont a pénzmennyiség növekedése a kamatláb változásán át befolyásolja a beruházást, a multiplikátor-hatás révén nő az összes kereslet.

A kereslet növekedésének az árszínvonalra gyakorolt hatása attól függ, milyen rugalmasan reagál a kínálat a kereslet változására. Minél rugalmasabb a kínálat alkalmazkodása, annál kisebb ütemben nőnek a határköltségek, annál kevésbé nő az árszínvonal, és fordítva. A kereslet bővülése ily módon részben az árak emelkedését, részben a termelés emelkedését idézi elő. A termelés és az árak keresleti rugalmasságának összege mindig egy. Ha a kereslet növekedésének hatására nő a pénzbér is, az összes kereslet növekedése nagyobb mértékben emeli az árakat, mint változatlan pénzbér mellett, és ez csökkenti a kereslet növekedésének a termelésre és a foglalkoztatásra gyakorolt hatását. A mennyiségi pénzelméletnek az Irving Fisher-féle megformulázása mármost Keynes szerint csak akkor lenne érvényes, ha egyrészt az összes pénzmennyiség azonos lenne az összes kereslettel, és másrészt, ha a kínálat rugalmassága a kereslet változására nulla lenne, mert megvalósult a teljes foglalkoztatás. A mennyiségi pénzelmélet a pénzmennyiség változásának az árszínvonalra gyakorolt hatását igyekszik csak megragadni. Keynesnél viszont megtalálható az ellenkező összefüggés is, amikor a hatékony kereslet változása vonja maga után a pénzmennyiség megváltozását.

A Say-féle dogma elvetése megköveteli, hogy Keynes kamatelméletében is szakítson az ortodox felfogással. Ha ugyanis a kamatlábat a megtakarítási függvény és a beruházási függvény metszéspontjaként határozta volna meg, a kamatláb biztosította volna minden megtakarítás beruházássá változását, s így az összes kereslet és az összes kínálat párhuzamos növekedését.

Keynes elveti azt a feltevést, hogy a megtakarítás, a beruházás és a kamatláb között kölcsönös függőség lenne. A megtakarítás nála — mint láttuk — nem a kamatlábnak, hanem a nemzeti jövedelemnek a függvénye. S ha a megtakarítás nő, a Keynesi kamatelmélet szerint a kamatlábnak nem kell feltétlenül csökkennie. „A folyó kamatláb . . . nem a vagyon birtoklására irányuló kívánság intenzitásától . . . függ."[16]

[16] J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 236. l.

A kamatláb hatása a beruházásra a beruházási keresletfüggvény kamatrugalmasságától függ. Ha az utóbbi rugalmatlan, a kamatláb csökkenése nem ösztönzi a beruházást. A hanyatlás időszakában például, amikor a tőke várható profitrátája alacsony, „... aligha lehet ezt a kamatláb még megvalósítható csökkentésével annyira korrigálni, hogy az új beruházások nagysága kielégítő legyen."[17]

Keynesnél a kamatláb a pénz iránti keresletet hozza a pénz kínálatával összhangba. Mivel pedig a pénzkereslet három forrása közül az ügyleti és óvatossági motívum szerinte nem túlságosan érzékeny a kamatláb változására, a kamatlábnak lényegében azon a szinten kell rögződnie, amely egyensúlyt teremt a spekulációs motívumból eredő pénzkereslet és az e célra rendelkezésre álló pénzkínálat között. A spekulációs kereslet a pénz iránt viszont a kamatláb jövőbeli alakulására vonatkozó várakozásoktól függ, attól, hogy a jövőbeli kamatláb milyen eltérésére számítanak ahhoz képest, amit „r" (így jelöli Keynes a kamatlábat — M. A.) eléggé biztonságos színvonalának vélnek. A kamatláb abszolút nagysága csak annyiban érinti Keynesnél a pénz iránti spekulációs keresletet, amennyiben egyrészt a kamatláb jövőbeli alakulására vonatkozó várakozásokat befolyásolja, másrészt mint a pénztartás költsége.

Ezek szerint Keynesnél a kamatláb „tényleges nagyságát ... jórészt az szabályozza, hogy az uralkodó várakozások szerint a jövőben mekkora lesz".[18] S Keynes megjegyzi: „Nyilvánvaló tehát, hogy a kamatláb nagymértékben lélektani jelenség."[19] Mint ilyen, a vagyon pénzbeli tartásáról való lemondás, és a megtakarított vagyon tartásának formáját szabályozza. A tisztán monetár jelenségként ábrázolt kamat Keynesnél akadályozza a beruházást, mert egyrészt a pénz mennyiségének növekedésével sokkal kevésbé csökken, mint ahogyan az egyéb típusú tőkejavak hozama csökken mennyiségük növekedésével, másrészt mert az uralkodó konvencionális várakozások a hosszú lejáratú kamatlábat a teljes foglalkoztatás szempontjából túlságosan magasan alakítják ki, s a kamatláb a tőke ingadozó, nagyon kevéssé állandó várható profitrátájához képest meglehetősen szilárd.

A kamatlábnak az ortodox felfogástól eltérő magyarázata és a beruházást akadályozó tényezőként való feltüntetése szerves része Keynesnél a Say-féle dogma bírálatának.

III.

Nézzük most meg fő vonásaiban a keynesi elméleti rendszer racionális elemeit és alapvető hibáit. Mondanivalójának marxista értelmezését megnehezíti az a körülmény, hogy a marxizmus klasszikusainak hosszú időszakra vonatkozó vizsgálódásaival szemben Keynes rövid időszakra veti fel a foglalkoztatás kérdését: adott technikai szint, adott tőkeállomány mellett mekkora lesz a foglalkoztatás, s mi az oka annak, ha a foglalkoztatás csak részleges. A polgári bírálat is rámutat arra, hogy Keynes figyelmen kívül hagyja a technikai fejlődésének a foglakoztatásra gyakorolt hatását.

Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy Keynes művében az ortodox szemlélethez képest több reális felismerés található. Így Keynes rámutat

[17] Uo. 344. l.
[18] Uo. 226. l.
[19] Uo. 225. l.

arra, hogy magárahagyott tőkés gazdaságban minél jobban bővül a termelés, annál jobban éleződik a termelés és a fogyasztás ellentéte, annál jobban nő a felhalmozás nagysága, egyre nagyobb beruházásra lenne tehát szükség, hogy pótolja a felhalmozás miatt kieső keresletet, s így az összes kereslet együtt nőhessen az összes kínálattal. Hangsúlyozza, hogy a XX. század kapitalizmusában azonban a beruházási inditékok általában gyengébbek ahhoz, hogy akkora beruházást váltsanak ki, amekkora a teljes foglalkoztatás biztosításához szükséges. A fogyasztási kereslet kedvezőtlen alakulása is depresszív hatással van szerinte a beruházásra.

Az általa megfigyelt reális összefüggéseket azonban Keynes a tőkés társadalom osztályviszonyaitól, sőt még a monopóliumoktól is elvonatkoztatva adja vissza. Márpedig az általa feszegetett probléma éppen a monopolkapitalizmus viszonyai között jelentkezik élesen. A megtermelt összes profit nagy része a monopolistákhoz jut, és ez fokozza az akkumulációra irányuló törekvést. Ugyanakkor a monopolista kizsákmányolás és a magas monopolárak a fogyasztói keresletet erősen korlátozzák a termelési lehetőségekhez képest.

Keynes elméleti rendszerének független változói között döntő súllyal szerepelnek lélektani tényezők, „nevezetesen a fogyasztási hajlandóság lélektana, a likviditással kapcsolatos magatartás lélektana és tőkejavak jövő hozamára vonatkozó várakozás lélektana."[20] Jórészt belőlük akarja levezetni a tőkés gazdaság működését, ahelyett, hogy az említett lélektani tényezőket az objektív gazdasági folyamatok által determináltnak tekintené.

A keynesi lélektani tényezőket az objektív gazdasági folyamatokba beágyazva, a fogyasztási hajlammal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a valóságban a munkásosztály általában egész jövedelmét elkölti fogyasztási cikkek vásárlására, a tőkésosztály viszont jövedelme növekedésével az értéktöbblet utáni hajsza következményeként növeli a felhalmozást. Keynes a fogyasztási hányad alakulását osztályhelyzettől függetlenül vizsgálja, az osztályviszonyokat figyelmen kívül hagyó aggregát kategóriákkal operál. Az összes fogyasztás alakulását a nemzeti jövedelemhez viszonyítja, s így jut el a fogyasztási hajlam lélektani kategóriájához. E szerint a fogyasztási kereslet elégtelen voltának nem a munkásosztály kizsákmányolása az oka, hanem az emberek megtakarítási hajlama. „A takarékosság minden erővel való támadása és a költekezés magasztalása . . . a forradalmi elem a keynesi közgazdaságtanban."[21]

A tőkések profitvárakozásait sem lehet az elméleti rendszer független változójának tekinteni. Ez esetben a beruházási kereslet, így a hatékony kereslet, s azon át a foglalkoztatás és a nemzeti jövedelem nagysága meghatározatlanná válna. A tőkések várakozásai az objektív törvényszerűségek által szabályozott tőkés újratermelés alakulásától függnek.

Hasonló a helyzet a kamatláb alakulására vonatkozó várakozásokkal és a likviditással kapcsolatos magatartással, amint erre egyébként Hansen is rámutatott.[22] Az utóbbi lélektani tényezőket független változóként kezelve a kamatláb is meghatározatlanná válik. A polgári bírálat ki is aknázta ezt Keynessel szemben. Robertson írja: „Így a kamatláb azért az, ami, mert arra számítanak, hogy más lesz, mint ami; ha nem számítanának arra, hogy

[20] Uo. 269. l.
[21] Seymour E. Harris: Evolution or Revolution. New Economics, 55. l.
[22] Lásd A. H. Hansen: Útmutató Keyneshez, 158–180. l.

más legyen, mint ami, akkor nincs semmi, ami nekünk megmondaná, miért az, ami."[23] Fellner is a kamatláb alakulását befolyásoló várakozások meghatározatlan voltára utal. Szerinte nem meggyőző a depresszióban, amikor a várakozások általánosan pesszimisták, annak a feltételezése, hogy a kamatláb esése a kamatláb emelkedésére számító várakozásokat vált ki.[24]

Polgári részről is elhangzik a követelmény: a várakozásokat meghatározandó tényezőkként be kell illeszteni az elméleti rendszerbe.

A tőkés gazdaság központi kategóriájának, a profitnak a forrását Keynes a legfelszínesebb módon a tőke szűkös voltában látja. „A vagyontárgy ritka volta . . . az egyetlen oka annak, hogy élettartama alatt a saját eredeti kínálati áránál nagyobb értékű teljes hozamot várhatunk tőle."[25] Hansen bírálólag meg is jegyzi: „A »ritkaságnak« nincs gazdasági értelme . . ."[26]

Az értéktöbblet másik megjelenési formáját, a kamatot viszont Keynes a likviditásról való lemondás árának tekinti. Ezzel a tőkés magatartását a kincsgyűjtőre jellemző magatartásként ábrázolja, olyan magatartásként, amelyre a pénztőkének az érték értékesítése végett történő rendszeres előlegezése helyett a vagyon pénzbeli konzerválására való törekvés a jellemző. A kockázat, amelyre Keynes hivatkozik, valójában a kamatláb nagyságát befolyásoló egyik tényező. Ha például a bankok kedvezőtlen konjunktúra idején növelik likvid javakból tartalékaikat, csökkentve ezáltal a hitelkínálatot, növelik a kamatláb nagyságát. A kockázat azonban nem magyarázza meg a kamat lényegét. Keynes nemcsak a kamat lényegét ábrázolja helytelenül, hanem a kamatláb nagyságát befolyásoló tényezők közül is kikapcsolja a legfontosabbat, az újratermelés pénzszükségletét. A kamat tárgyalásánál a nemzeti jövedelmet eleve adott nagyságként feltételezi, s a kamatláb nagyságát nála csak az újratermelés pénzszükségletén felüli, úgynevezett spekulációs pénzkereslet és pénzkínálat határozza meg. Eljárását polgári részről is erősen bírálták. Mivel Keynesnél az újratermelés alakulása közvetlenül nem hat a kamatláb nagyságára, elméleti rendszere két elkülönült részre oszlik: a jövedelem-meghatározás elméletére, amely a kamatlábat exogén tényezőnek tekinti, és a pénzelméletre, amely viszont a nemzeti jövedelmet kezeli külső tényezőként.

Pénzelméletében Keynes az ortodox szemlélettől eltérően hangoztatja ugyan a pénz különleges szerepét az áruk világában, a lényeges különbséget azonban abban látja, hogy „a pénz likviditás-prémiuma messzemenően meghaladja a tartási költségeket, míg minden egyéb tőkejószág tartási költsége nagyon meghaladja a likviditás-prémiumát."[27] Keynes tehát egyszerűen megállapítja, hogy a pénz a leglikvidebb jószág. De mi az oka a pénz nagyfokú likviditásának, mi az oka annak, hogy a pénzt általában mindig el lehet cserélni más jószágokra, más jószágokat azonban nem mindig lehet elcserélni pénzre? A pénz lényegére vonatkozó tudományos vizsgálódásoknak éppen itt kellene kezdődnie. Keynes viszont csak megállapítja a tényt, anélkül, hogy az okát alaposan kutatná. Nála a pénz és más jószágok között nincs minőségi különbség, csupán a likviditás fokát illetően van fokozati, mennyiségi különbség. A pénz a leglikvidebb jószág, a többi jószág likviditása csak kisebb fokú.

[23] D. H. Robertson: Essays in Monetary Theory. London. 1940. 25. l.
[24] Lásd W. J. Fellner: Monetary Policies and Full Employment, Los Angeles, 1947. 140. l.
[25] J. M. Keynes: I. m. 236. l.
[26] A. H. Hansen: I. m. 177. l.
[27] J. M. Keynes: I. m. 250–251. l.

Keynes elméleti rendszerét bírálva rá kell mutatni arra is, hogy a pénzkiadásokat nemzeti jövedelmet alkotó tényezőkként tekinti. Elméleti rendszerében annak a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, biztosítva van-e a hatékony kereslet a megtermelt nemzeti jövedelem számára. A realizálás az újratermelésnek valóban fontos mozzanata, s a kereslet változása a termelés és a nemzeti jövedelem változását vonja maga után. A kereslet vizsgálatára helyezve a súlyt azonban Keynes arról a helyes kiindulási tételéről, hogy a termelés a forrása a jövedelmeknek, átsiklik arra a tételre, hogy a pénzkiadásokat tekinti a jövedelem forrásának. Goodwin védelmezi Keynes eme eljárását: „Implicite feltételezték az irodalomban — írja —, hogy a pénz elköltése javakra ipso facto más jövedelmének létrehozatala. Bizonyos logikai értelemben ez igaz lehet, hiszen a termelés nincs igazolva mint jövedelem, míg csak az emberek el nem adják a végső felhasználónak."[28]

A pénzkiadások azonban csak nominálјövedelmet alkotnak, a reáljövedelem csak annyiban nő, amennyiben a pénzkereslet a termelést sarkallja. A nemzeti jövedelem növekedésének a feltételeit tehát döntően a termelésben kell keresni.

Az egész beruházás kérdése Keynest csupán mint pénzkiadás, tehát az összkeresletre gyakorolt hatása szempontjából érdekli. A beruházás hívatott betömni az összes keresletben a megtakarítás folyamán jelentkező rést, azáltal, hogy növeli a beruházási javak iránti keresletet, anélkül, hogy egyidejűleg termékét a piacra hozná. Azzal azonban már nem törődik, hogy a beruházási javaknak a megtakarítást kiegyenlítő kereslete számára rendelkezésre áll-e a beruházási javak megfelelő kínálata, a megtakarítás révén el nem fogyasztott javakat fel lehet-e használni beruházás céljára. E pénzügyi szemlélet tükröződik azokban a soraiban, amelyekben azokról a társadalmi előnyökről beszél, „amelyek még az olyan beruházással is vele járnak, amelyről később kiderül, hogy teljesen célját tévesztette; mert még az ilyen beruházás is hasznosabb lehet a semmilyen beruházásnál."[29] Keynes rendszere elméleti alapjává vált az improduktív kiadások magasztalásának, s ideológiai alapként használják fel a fegyverkezési kiadások igazolására.

A pénzkiadások jövedelmet alkotó hatásának ábrázolása különösen a multiplikátor-elméletben erős. A multiplikátor-elméletben a beruházásokkal kapcsolatos pénzkiadások mindaddig gyűrűznek tovább pénzjövedelmet alkotva, míg csak a nemzeti jövedelmet a beruházás növekményének többszörösével nem növelik.

A multiplikátor-hatásról meg kell állapitani, hogy reális hatást, a beruházás során létrejött keresletnek termelési ágról termelési ágra továbbgyűrűző hatását fejezi ki. Az így kibontakozó kereslet hatása részben — különösen ha monopóliumok vannak — az árak emelkedésében, részben pedig a termelés növekedésében nyilvánul meg. Ennek megfelelően a polgári közgazdák különbséget tesznek nominál- és reálmultiplikátor között.

A beruházási kiadások azonban nem önmagukban alkotnak jövedelmet, hanem csak ha a megnőtt kereslet serkenti a termelést, előmozdítják a jövedelem növekedését. Annak viszont, hogy a nemzeti jövedelem a beruházás nyomán a megtakarítási határhajlam reciprokával nőjön, oly sok

[28] R. M. Goodwin: The Multiplier. Megjelent: The New Economics-ban 487. l.
[29] Uo. 352. l.

megszorító feltétele van, hogy a valóságos folyamatok egyáltalán nem a keynesi formulának megfelelően bontakoznak ki.

A polgári bírálat is hangsúlyozza, hogy a beruházás piacnövelő hatását „nem lehet egyetlen képletbe belegyömöszölni".[30] A multiplikátor-hatás az újratermelés konkrét körülményeitől függ. A polgári bírálat szerint is a gazdasági folyamatok alakulását kifejező teljes modellel kell dolgozni, hogy a beruházás piactágító hatását fel lehessen mérni.

★

Keynes akármennyire is bírálta az ortodox felfogást, szemlélete megegyezik vele, mivel a tőkés rendszert Keynes is a civilizált társadalom egyetlen lehetséges formájának tekinti. Így kora tőkés gazdaságának bírálata nem érintheti a tőkés rendszer alapjait. Keynes úgy képzeli, hogy az általa feltárt bajok orvosolhatók a tőkés tulajdonviszonyok keretein belül is. A keynesi elmélet és az ortodox elmélet közötti különbség tükröződik gazdaságpolitikai téren is. Az ortodox felfogással szemben Keynes hirdeti, hogy „az államnak irányító befolyást kell gyakorolnia a fogyasztási hajlandóságra . . ."[31], a beruházás terén ösztönöznie kell a magánberuházást, emellett szükséges „a beruházás társadalmi kézbevétele meglehetősen széles körben . . ." Ebben lehetne legfőbb vonásaiban összefoglalni a tőkés rendszer megmentését célzó keynesi receptet.

A keynesi gazdaságpolitikát ma majdnem minden tőkésország alkalmazza. S ha nem is mindig nyíltan, de a gyakorlatban elfogadják a keynesi elveket a szociáldemokraták is az egész világon. A tőkés tulajdonviszonyok megváltoztatása nélkül a szocializmusba való békés belenövés lehetőségének igazolását látják bennük.

A tanulmány Keynes elméleti rendszerének elemzését tűzte ki feladatul, s így — már csak a rendelkezésre álló viszonylag szűk terjedelem miatt — nem foglalkozhat a keynesianizmussal mint az állami monopolkapitalizmus gazdaságpolitikájával. E gazdaságpolitika nem hatástalan. Hatékonyságának értékelése, korlátainak megvonása azonban még jórészt megoldandó feladat a marxista politikai gazdaságtanban.

A tőkésországok kommunista pártja — amint erre Erdős Péter is rámutat fordítói előszavában — nem helyezkedhet csupán passzív álláspontra a keynesizmussal szemben, „az állami monopolkapitalizmus korszakában nem állhat eleve negativisztikusan szemben a gazdasági életbe való mindennemű állami beavatkozással vagy irányítással. Ellenkezőleg: e tekintetben is pozitív követelésekkel kell kiállnia."[32] Miközben a szocialista társadalom megvalósításáért harcol, ugyanakkor fel kell használnia mindazon lehetőséget, amelyek a tőkés rendszer keretei között kiaknázhatók a tömegek számára. Harcolnia kell a társadalmi termelés mind teljesebb állami irányításáért, de olyan állami irányításért, amelyből a tömegeknek a kapitalizmuson belül elérhető maximális haszna legyen. Harcolnia kell a munkásosztály aktív részvételéért a gazdaság állami irányításában és ellenőrzésében. De ugyanakkor harcolnia kell a konjunktúrának a hadikiadások fokozásával való ösztönzése ellen, s le kell lepleznie az állami monopolkapitalizmus azon gazdaságpolitikai mesterkedéseit, amelyek közvetlenül a monopolisták profitjának növelését célozzák.

[30] A. Smithies: The Multiplier. American Economic Review, Suppl. 1948. 305. l.
[31] J. M. Keynes: I. m. 401. l.
[32] Erdős Péter: A fordító előszava. (J. M. Keynes: I. m. 18. l.)

RABÁR FERENC:

Lehetőségek és nehézségek a lineáris programozás vállalati alkalmazásában

I.

Megismerkedve a lineáris programozás fogalmával és néhány lényeges tulajdonságával,* fordítsuk figyelmünket a gazdasági alkalmazások, azon belül is: a vállalati alkalmazások területére.

Itt talán az a legszembetűnőbb, hogy éles, sőt durva kontraszt van a nagy reményekre jogosító elméleti lehetőségek és a megvalósított, visszatérő jelleggel alkalmazott megoldások csekély száma között. A matematikai módszerek előnyeiről beszélni divattá vált, ténylegesen azonban csak elvétve hasznosítják őket. Kis túlzással azt mondhatnánk, hogy a matematikai módszerek alkalmazására is állnak Katona Józsefnek a hűségről mondott szavai:

„... Kísértet, melyről minden ember
Fecseg; de még nem látta senki is." (Bánk bán)

Az ellentét a matematika intenzív propagálása és még intenzívebb negligálása között oly nagy, hogy nem volna helyes szemet hunyni felette.

Felszínes magyarázatokat könnyen lehetne rá találni, és rendszeresen hallunk is ilyent: „Hazánkban nem áll rendelkezésre elég számológép-kapacitás." „A gyakorlati szakemberek nem ismerik még a lehetőségeket" stb. Mindez igaz. Valójában azonban a meglevő számológép-kapacitáshoz és a gyakorlati emberek érdeklődéséhez viszonyítva is, az alkalmazásokban nagyon elmaradunk a lehetőségek mögött. E jelenség gyökerei mélyebben vannak és sokkal elágazóbbak, semhogy az említett indokokkal el lehetne intézni őket.

A matematikai módszerek alkalmazását gátló nehézségek részben a kutatók által e területen elkövetett hibákból fakadnak, részben pedig annak a következményei, hogy ezek a módszerek nincsenek szervesen beillesztve gazdasági rendszerünkbe. E cikkben az alkalmazási lehetőségek felsorolásán kívül foglalkozni kívánunk néhány ilyen hibával is, hogy a matematikai módszerek bevezetésének igazi akadályaira a figyelmet felhívjuk.

II.

Mindaz az elragadtatottság és szenvedélyes elfogultság, amellyel a matematikai módszerek pártfogói fellépnek, jogosult. A matematika nemcsak a döntéseket teszi tudatossá következményeiknek pontos számszerűsítésével, hanem választási eljárásokat, algoritmusokat is szolgáltat.

Egy-egy matematikai módszer látszólag egészen eltérő, egymáshoz nem hasonlítható területeken alkalmazható. Tekintsük például a lineáris programozás egy speciális fajtáját: a szállítási probléma megoldására alkalmazott modellt.

* Bod Péter: Matematikai programozás: optimális gazdasági döntések számításokkal való előkészítésének az eszköze. Közgazdasági Szemle, 1965. 10. szám.

1. sz. modell

$$\sum_{k=1}^{n} x_{ik} \leq a_i \qquad i = 1, 2, \ldots, m$$

$$\sum_{i=1}^{m} x_{ik} \geq b_k \qquad k = 1, 2, \ldots n$$

$$x_{ik} \geq 0$$

$$\sum_{i=1}^{m} \sum_{k=1}^{n} c_{ik} \cdot x_{ik} \rightarrow \min$$

ahol

m = a feladóhelyek száma,
n = a rendeltetési helyek száma,
x_{ik} = az a szállítandó mennyiség, amelyet az i-edik feladóhelyről a k-adik rendeltetési helyre kell szállítani,
a_i = az i-edik feladóhelyről maximálisan elszállítható mennyiség,
b_k = a k-adik rendeltetési helyre minimálisan szállítandó mennyiség,
c_{ik} = szállítási egységköltség az i-edik feladóhely és a k-adik rendeltetési hely viszonylatában.

Az első feltételben kikötjük, hogy az egyes feladóhelyekről összesen nem szállíthatunk el többet adott (például a rendelkezésre álló) mennyiségnél, a másodikban, hogy az egyes rendeltetési helyekre nem szállíthatunk kevesebbet a modellben előírtnál, a harmadikban, hogy a szállítandó mennyiség nem lehet negatív, a célfüggvényben pedig azt írjuk elő, hogy az előbbi feltételek betartása mellett az összes szállítási költség minimális legyen. A szállítási feladat ebben az eredeti interpretációban is sok vállalatnál alkalmazható: elsősorban több telephellyel rendelkező, országos vállalatoknál, amelyek viszonylag homogén termékek rendszeres szállításáról diszponálnak. A nagy tömegben előforduló homogén termékek száma sokkal nagyobb, mintsem első pillanatra gondolnánk. Ilyenek például a szén, a kőolaj, a gabona, a zöldség, a gyümölcs stb., általában az építőanyag-ipar sok terméke, a bányászati, élelmiszeripari, mezőgazdasági termékek.

Ez a példa jól szemlélteti, hogy látszólag távol eső területen is, pusztán a modellben levő változók eltérő közgazdasági interpretációjával milyen bő alkalmazási lehetőségek nyílnak. Vizsgáljuk meg például az előbbi modellnek némileg módosított változatát.

2. sz. modell

$$a_i \leq \sum_{k=1}^{n} x_{ik} \leq A_i \qquad i = 1, 2, \ldots, m$$

$$b_k \leq \sum_{i=1}^{m} x_{ik} \leq B_k \qquad k = 1, 2, \ldots, n$$

$$x_{ik} \geq 0 \qquad i = 1, 2, \ldots, m\,;\; k = 1, 2, \ldots n.$$

$$\sum_{i=1}^{m} \sum_{k=1}^{n} x_{ik} = T$$

$$\sum_{i=1}^{m} \sum_{k=1}^{n} c_{ik}. \quad x_{ik} \rightarrow \min$$

és fűzzünk más jelentést a változókhoz. Legyen például:

m = egy iparág vállalatainak száma,
n = az iparág által gyártandó termékek, illetve termékcsoportok száma,
x_{ik} = az i-edik vállalatnál gyártandó k-adik termék termelési értéke,

a_i és A_i = az i-edik vállalatnál előállítandó termelési érték alsó és felső határa,
b_k és B_k = a k-adik termékből az iparágban előállítandó termelési érték alsó és felső határa,
T = az iparági tervezett összes termelési érték,
c_{ik} = költséghányad az i-edik vállalatnál gyártott k-adik terméknél.

Ebben az esetben a szállítási probléma megoldására szolgáló modellt felhasználtuk adott iparág termelési tervének oly módon való felbontására, hogy az iparág összes költsége minimális legyen. Térjünk vissza még egyszer az eredeti (1. számú) modellünkhöz és módosítva próbáljunk a benne szereplő változóknak más interpretációt adni:

3. sz. modell

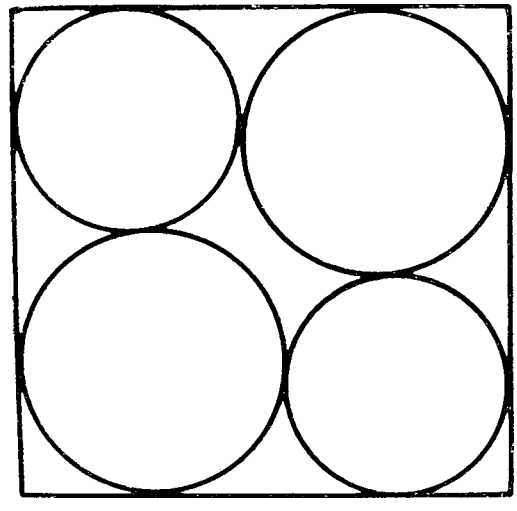
$$\sum_{k=1}^{m} x_{ik} \geq a_i \qquad i = 1, 2, \ldots, m$$

$$\sum_{i=1}^{m} x_{ik} \geq b_k \qquad k = 1, 2, \ldots, m$$

$$x_{ik} \geq 0$$

$$\sum_{i=1}^{m} \sum_{k=1}^{m} c_{ik} \cdot x_{ik} \rightarrow \min,.$$

Itt az a célunk, hogy adott termelési terv teljesítéséhez a szükséges tárcsákat minimális hulladékkal szabjuk le, ha úgynevezett kereszt-leszabási tervekkel dolgozunk. Meghatározott nagyságú, négyzetalakú lemezekből ugyanis az alábbi ábrának megfelelően lehet kétféle átmérőjű tárcsákat kivágni:

Ha a körök átmérőjét meghatározott mértékben (pl. 2 mm-enként) változtatjuk, akkor a szabástervek egész sorozatát számíthatjuk ki. A különböző szabástervekhez különböző arányú hulladék tartozik. Ezekből a szabástervekből válogatunk a fenti modell segítségével, melyben

m = a szabástervek száma,
x_{ik} = azoknak a szabástervek**nek** a száma, amelyekben az i-vel jelzett átmérők mellett a k-val jelzett átmérők fordulnak elő,
a_i = az i átmérőjű tárcsából a programhoz szükséges minimális mennyiség,
b_k = a k átmérőjű tárcsából a programhoz szükséges minimális mennyiség,
c_{ik} = annak a lemeznek a hulladéka, amelyen i és k átmérőjű tárcsákat vágunk ki.

Láthatjuk tehát, hogy a szállítási feladat alapmodelljét kis változtatásokkal egészen eltérő területeken lehet felhasználni. Megjegyzendő, hogy fenti példák a vázolt formájukban *nem alkalmasak* gyakorlati feladatok megoldására, mert egyrészt sok fontos kikötést nem tartalmaznak, másrészt, implicit módon számos olyan közgazdasági feltételezéssel élnek, amelyek adott esetekben nem reálisak. A korlátozó feltételi rendszer megállapítása és a modellekben rejlő implicit feltételezések kihámozása és tudatosítása mindig a legkényesebb közgazdasági kutatómunkát jelenti. Ettől most eltekintünk, hiszen a példákkal csak az volt a célunk, hogy megmutassuk, milyen sokoldalú felhasználási lehetősége van egy modell-típusnak, ha az alkalmazási területek problémáit ilyen szemléletben fogalmazzuk meg. A lineáris programozás e részterületén olyan kérdéseket oldhatunk meg, mint a szállítási költségek vagy távolságok minimálása (esetleg a termelési költségekkel együttesen), iparági termelési tervek készítése, szabástervek meghatározása egy negyedéves programhoz. De ezen túlmenően is felsorolhatunk néhány területet: ipartelepítési kérdések megoldása, új telephelyek kijelölése, közlekedésben a különböző járatok kísérőszemélyzetének beosztása, teherautó-fuvarozás kocsikiállítási tervének meghatározása stb.

Ha figyelembe vesszük, hogy a lineáris programozás átfogóbb fogalom, amelyen belül eddig csak egy-egy részterületet érintettünk, máris érzékelhető, hogy a vállalati alkalmazásokra milyen tág lehetőségek nyílnak. E sorozat bevezető cikke már mutatott be példát egy forgácsoló műhely optimális termelési tervének kialakítására. Nem véletlen, hogy a példa termelési terv meghatározására vonatkozik: ez szinte klasszikus területe már a különböző tankönyvekben és leírásokban található példáknak. A lineáris programozás feladatához:

$$\begin{array}{lcl} \mathbf{x} \geqslant 0 & & \mathbf{x} \geqslant 0 \\ \mathbf{Ax} \leqslant \mathbf{b} & \text{vagy} & \mathbf{Ax} \geqslant \mathbf{b} \\ \mathbf{cx}^* \rightarrow \max & & \mathbf{cx}^* \rightarrow \min \end{array}$$

fűzött interpretáció rendszerint valamilyen termelési terv választék szerinti meghatározását fűzi az **x** vektor komponenseihez. A komponensek úgy vannak meghatározva, hogy a célfüggvény együtthatóival beszorozva szélső értéket (maximumot vagy minimumot) adjanak, aszerint, hogy pl. a nyereség maximálásáról vagy a költség minimálásáról van-e szó. A **b** vektor rendszerint kapacitáskorlátokat vagy a gyártandó mennyiségek alsó, illetve felső határait jelenti.

A szállítási problémánál már ismertetett interpretációs lehetőségekhez hasonlóan, itt is számos más területre terjeszthetjük ki az alkalmazást. Ha pl. **x** a különböző rúdleszabási változatok számából álló vektort jelenti, **b** a rendelkezésre álló rúdanyagokból és a leszabandó mennyiségekből képezett korlátvektort, **A** a különféle leszabási változatok fajlagos igényét a rendelkezésre álló anyagból, vagy kihozatalát a leszabandó mennyiségekből, **c** pedig a hulladék mértékét, akkor olyan leszabási tervhez jutottunk ismét, amelynél a hulladék minimálása a cél.

Aszerint, hogy a célfüggvény együtthatóihoz és a korlátozó feltételi egyenletekben szereplő paraméterekhez milyen jelentést fűzünk, gazdaságilag igen eltérő jellegű feladatokat oldhatunk meg. Hogy csak néhány szempontot említsünk a célfüggvény megfogalmazásához: a nyereség maximálásán, a hulladék minimálásán kívül kitűzhetjük célul a termelési értéknek, a kapacitás kihasználásának, a devizahozadéknak a maximálását; az importanyag-felhasználásnak, a raktárterület kihasználásának, a befejezetlen állománynak, az önköltségnek, az élőmunka-ráfordításnak, az átfutási időnek stb. a minimálását különböző gazdasági feltételek mellett.

Már ennyiből is nyilvánvaló, hogy a lineáris programozás még abban az esetben is értékes elemző eszköz lenne, ha segítségével nem tudnánk megha-

tározni egy megfogalmazott feladat matematikai optimumát. A kapott elemzési eredmények annál is értékesebbek, mert a feladat megoldásaként kapott optimális programból a kiszámított optimális választékon túlmenően mindig megállapítható az is, milyen kapacitások maradtak kihasználatlanul és milyen mértékben, valamint az is, hogy mennyi a kihasznált kapacitások „árnyékára", vagyis az az érték, amellyel a célfüggvény értéke növelhető lenne a kérdéses kapacitás egységnyi növelése esetén.

Ha egy iparvállalatnál a termelési terv készítése előtt sokféle szempontból megvizsgálják a különböző tervváltozatok hatásait, olyan mély és beható ismeretekre tehetnek szert a területen mutatkozó gazdasági összefüggésekről, amilyenekre másként nem volna lehetőség.

A kérdőjel tehát egyre nagyobbra nő. Ennyi előny mellett, ilyen sok lehetőséget látva, miért nem használjuk mégsem a matematikai programozás módszereit? Miért nem lehet lámpással sem találni olyan vállalatot, ahol ezek a módszerek állandó gyakorlattá válnak és rendszeres segítséget adnak a vállalatvezetés munkájához? Miért a sok elvetélt terv, félbemaradt próbálkozás, be nem vezetett tanulmány?

III.

Mint már a bevezetőben említettük, a lineáris programozás bevezetését lehetetlenné tevő vagy legalábbis igen nagymértékben megnehezítő tényezők két nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba azok tartoznak, amelyek a matematikai módszerek alkalmazására hivatott szakemberek hibájából keletkeztek, a másodikba azok, amelyek a gazdasági rendszerünkbe való beillesztés elmulasztásából származnak.

Mindenekelőtt az első csoportot szeretnénk néhány példával jellemezni.

I. Ismeretes a következő két tétel:

1. Ha egy nem degenerált lineáris programozási problémának, amelyben m korlátozó feltétel és k ($k > m$) ismeretlen van, létezik lehetséges megoldása, akkor van egy lehetséges bázismegoldása, vagyis olyan, amelyben legfeljebb m nem zérus változó szerepel.

2. Ha egy nem degenerált lineáris programozási problémának van optimális megoldása, akkor van olyan optimális megoldása, amely egyben bázismegoldás is.

E tételekből egy — a módszer alkalmazását sok esetben kizáró — triviális gyakorlati nehézség származik, amelyet eddig a lineáris programozás gyakorlati alkalmazásával foglalkozó szakirodalom alig tárgyalt. A tételekből ugyanis az következik, hogy az optimális program legfeljebb annyi változót tartalmaz, ahány korlátozó feltétel van. A tankönyvekben, ahol a példákat úgy kezdjük, hogy van két gyártmány és három gép, ez nem is okoz semmiféle nehézséget. A gyakorlatban a gyártmányok és korlátozó kapacitások számának különbsége igen nagy lehet. A termékeknek a száma többnyire jóval meghaladja a homogén gépcsoportok számát. Márpedig amilyen értelmes feltenni azt a kérdést, hogy például egy gyár az 500 termékből melyik 400 fajtát gyártsa, annyira nincs értelme azt a 25 terméket kiválasztani, amely ugyan optimális nyereséget biztosítana, de egyben a választéknak olyan szűkítését jelentené, ami használhatatlanná teszi a megoldást. Az sem segít, hogy bizonyos gyártmányok minimális mennyiségben való gyártását előírjuk, hiszen csak olyan megkötést kellene érvényesíteni, hogy a választék nem szűkülhet bizonyos számú termék alá. A mesterségesen szaporított korlátozó feltételek tehát nem a kérdés megoldását, hanem a feladat eltorzítását eredményezik.

Mint az előző részben kifejtettük, a termelési terv a lineáris programozás alkalmazásának klasszikus területe. De, mint látjuk, éppen ezen a területen

vannak olyan gyakorlati buktatók, amelyek számottevően szűkíthetik az alkalmazási lehetőségeket.

II. Nézzünk azonban meg egy másik, az alkalmazási lehetőséget szűkítő tényezőt.

A tankönyvekben ritkán jutunk el a problémák olyan mértékű konkretizálásáig, hogy azt is közölnénk: a gyártásnak milyen a rendszere, mennyire tömegszerű, milyen a kapacitásstruktúrája. Pedig ezek a kérdések nem közömbösek, sőt alapvetőek minden gyakorlati alkalmazásnál.

Vizsgáljuk meg például a műveleti idők alábbi három táblázatát, amelyeknek mindegyike egy-egy gyártási rendszerre jellemző:

Megnevezés	a) 1 2 3 4 gyártmány	b) 1 2 3 gyártmány	c) 1 2 gyártmány
Esztergálás	6 5 4 1	1 3 4	3 3
Marás	3 2 0 5	2 6 8	3 3
Köszörülés	1 7 4 4	2 5 8	3 3

[Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy nemcsak a műveleti idők fenti struktúrái jellemzők a tömegszerű gyártás három fokozatára. Például a műveleti idő nem minden sorozatgyártásban alakul a *b)* példához hasonló módon, de a *b)* példa mindig sorozatgyártási jellegre utal.]

Az *a)* táblázatban a műveleti idők egymáshoz való viszonyában nem találunk rendszerességet. A különböző gyártmányok más és más arányban veszik igénybe a különféle kapacitáscsoportokat. Az *a)* táblázat mutatja, hogy a magasabb fokú tömegszerűségre és a vele együtt járó folyamatosabb gyártásra való igény nem kényszerítette a vállalatot a gyártmányszerkezetnek (választéknak) és a kapacitásszerkezetnek az összehangolására — sőt feltehetjük, hogy éppen az alacsony fokú tömegszerűség tette lehetetlenné a kettő jobb összehangolását. Egyedi gyártásról van tehát szó.

A *b)* táblázatban már törvényszerűség mutatkozik a műveleti idők arányában. Például az 1. sz. gyártmány műveleti ideje pont kétszer annyi a marásnál is és köszörülésnél is, mint az esztergálásnál. De ugyanezt figyelhetjük meg a 2. sz. vagy a 3. sz. gyártmánynál, azzal az eltéréssel, hogy a 2. sz. gyártmány kissé „rendhagyóan" viselkedik; a köszörülési ideje valamivel kisebb az esztergálási idő kétszeresénél. Ám, ha minden gyártmány azonos vagy hasonló arányban veszi igénybe a kapacitásokat, vagy ami ugyanaz: minden kapacitás azonos vagy hasonló módon oszlik meg a gyártmányok között, ez azt mutatja, hogy a tömegszerűség kikényszerítette a gyártmánystruktúra és kapacitásstruktúra összehangolását: sorozatgyártással van dolgunk.

A *c)* táblázat teljesen összehangolt: a különféle kapacitásokon azonos műveleti idejű, kevés gyártmányfajtát állítanak elő, a tömeggyártás tipikus esetével állunk szemben.

A műveleti idők fent bemutatott táblázatai a lineáris programozási feladatokban az **A** matrixoknak felelnek meg. A lineáris programozási feladatok megoldása szempontjából azonban a matrix háromféle szerkezete döntő jelentőségű.

Az általánosan ismert, „típus" lineáris programozási feladatokat az *a)* példában bemutatott „belső szerkezetet" nélkülöző matrix mintájára szokták megfogalmazni.

Nézzük meg azonban a *b)* példát és elemezzük ki, milyen konzekvenciái vannak egy ilyen, aránylag szabályos belső szerkezettel bíró matrixnak egy

optimális feladat szempontjából. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a gépek számaránya megfelel a műveleti idők arányának, a végleges programba csak nagyon kevés gyártmány fog belekerülni. Az optimális gyártmányválasztékot ugyanis a célfüggvény együtthatóinak a maximálisan legyártható darabszámmal való szorzata fogja meghatározni. Kizárólag az a gyártmány kerül be az optimális programba, amelyiknél ez a szorzat a legnagyobb, illetve a legkisebb (a célfüggvény jellege szerint), hacsak más korlátozó feltétel nem szerepel. Ennek magyarázata igen egyszerű: ha minden gyártmány azonos arányban veszi igénybe a kapacitásokat, akkor a gyártmányösszetétel változása a kapacitások kihasználási lehetőségeit nem változtatja. Ha tehát például a nyereség maximálása a cél, akkor egyedül az a gyártmány kerül be a programba, amelyiknél a rendelkezésre álló kapacitások által legyártható darabszámnak az egy darabra jutó nyereséggel való szorzata maximális.

Milyen tanulságot kell ebből levonni a gyakorlat számára? Azt, hogy sorozatgyártás esetén „gyanús" minden olyan lineáris programozási eredmény, ahol következetesen egy vagy két gyártmány „jön be" a programba, illetve mindig azonos keresztmetszet mutatkozik szűknek, akármilyen célfüggvényt alkalmazunk.

Első vizsgálatra ugyanis a dolog ilyenkor egyszerűnek látszik: a vállalatnál létezik egy abszolút szűk keresztmetszet, amelyet fel kell oldani. Mindaddig, amíg viszonylag kis beruházással a kapacitásstruktúra „hibáját" ki nem javítjuk, az optimális programba az az egy vagy két gyártmány fog bekerülni, amelynek az éppen aktuális célfüggvény együtthatójával beszorzott legyártható mennyisége a legnagyobb vagy legkisebb értéket adja. Mindenféle egyéb megkötés, pótlólagos feltételi egyenlet hiábavaló; az előírt mennyiségek bekerülnek ugyan az optimális programba, egyébként azonban továbbra is csak egy vagy két gyártmány fog szerepelni.

A kapacitásstruktúra „hibája" azonban két dologból származhat: abból, hogy az egyik keresztmetszet nem illeszkedik harmonikusan a többi közé — ezen segíteni kell; de származhat abból is, hogy a kapacitásokat minden gyártmány azonos arányban veszi igénybe és emiatt a kapacitások legkisebb diszharmóniája is élesen kiütközik, minden gyártmánynál ugyanaz a kapacitás bizonyul szűknek.

Mindez a „helyes kapacitásstruktúra" fogalmára irányítja figyelmünket. Nyilvánvaló, hogy a helyes kapacitásstruktúra fogalmát nem lehet statikusan értelmezni — egy bizonyos optimális megoldás szempontjából. Adott optimális megoldás ugyanis csalhatatlanul megadja a szűk keresztmetszetek „értékét" (az árnyékárukat) — *a célfüggvény szempontjából,* tehát egyben megmutatja a beruházási politika szükséges irányát is. Egy adott helyzetből, statikus elképzelések mellett kialakított beruházási politika azonban furcsa meglepetéseket okozhat. Ha ugyanis a feladat egy-egy feltételének minimális változására a szűk keresztmetszet „vándorolni" kezd, vagyis más kapacitás válik szűkké, akkor vállalatunk esetleg már a következő negyedévben nem tud mit kezdeni a korábbi szűk keresztmetszet feloldására beállított termelési kapacitásokkal. A szűk keresztmetszetet tehát nem statikus szemléletben, hanem dinamikusan kell megvizsgálni, vagyis azt kell megnézni, hogy a vállalat lehetséges programstruktúráira a különféle keresztmetszetek hogyan reagálnak.

Ez a gondolat odavezet, hogy az éppen aktuális célfüggvénytől függetlenül is érdemes a technikai koefficiensek és a termelési kapacitások struktúráját (**A** matrix és **b** vektor) kissé megvizsgálni. Ez a vizsgálat sokszor már önmagában is megmutathatja, hogy érdemes-e egyáltalában lineáris programozást végezni. Két végletre azonnal kijelenthető, hogy nem: 1. ha rossz, kiegyensúlyozatlan a kapacitásstruktúra, ahol is az abszolút szűk keresztmetszetet kell kitölteni a célfüggvény együtthatói szempontjából „legjobb" gyártmánnyal és 2. ha a kapacitásstruktúra teljesen kiegyensúlyozott, s minden gyártmány egyenlő arányban veszi igénybe a különböző kapacitásokat, tehát ismét csak

közönséges sorolásra és nem bonyolult lineáris programozási feladat elvégzésére van szükség. Ez az eset azonban már a tömeggyártás határára esik.

Összefoglalva a II. példával kapcsolatosan mondottakat: a sorozatgyártásban — amely a műveleti idők matrixa szempontjából az egyedi gyártás struktúra nélküli matrixa és a tömeggyártás speciális struktúrájú matrixa között helyezkedik el — mindig meg kell vizsgálni, érdemes-e egyáltalában lineáris programozást végrehajtani, vagy inkább a kapacitásstruktúra és a lehetséges gyártmánystruktúrák összhangját kell-e megteremteni. Ebben az utóbbi esetben a gazdasági szempontból végrehajtott optimálás helyett egy bonyolult technológiai, illetve esetleg konstrukcióváltoztatási feladatot kell elvégezni: felül kell vizsgálni azokat a műveleti időket, amelyek a műveleti idők matrixának szerkezetéből „kilógnak", és így a tömeggyártásra való átmenetet akadályozzák. Ha a tökéletes összhang megteremtése objektív okokból nem lehetséges, ez annyit jelent, hogy a sorozatgyártás határait az adott kereteken belül nem lehet átlépni: a lehetséges gyártmányválasztékok bősége és az igényelt mennyiségek korlátai, valamint a már meglevő kapacitásstruktúra ezt nem teszi lehetővé.

Az elmondottak alapján már világos, hogy a *c)* példa esetében a lineáris programozásnak a termelési terv készítésénél semmiféle tere nem marad, viszont az eddigiektől egészen elütő, más jellegű matematikai problémák merülhetnek fel. Tömeggyártásban a gyártmányválaszték gyakorlatilag állandónak tekinthető (azokban az időtartamokban, amelyekre egy-egy programozási feladat érvényes), s a kapacitásstruktúra ugyancsak meghatározott.

A tömeggyártásra tehát soha, a sorozatgyártásra ritkán (inkább kis- és középsorozat-gyártás esetén) alkalmazható a lineáris programozás.

Ha meggondoljuk, hogy egyedi gyártásnál rendszerint nem állnak rendelkezésre kidolgozott és megbízható műveleti idők, és a gyártás legtöbbször műhelyi rendszerben folyik, ahol a gyártási *sorrendnek* igen nagy a jelentősége, akkor már kezd érthetőbbé válni az elmélet és a gyakorlat közötti szakadás.

Nézzünk meg még egy példát.

III. A hagyományos számviteli szemlélet és a matematikát alkalmazó közgazdász szemlélete közötti különbséget kiválóan érzékelteti Lesourne* a következőképpen:

Tegyük fel, hogy egy vállalat meghatározott arányban q_1 és q_2 mennyiségű terméket állít elő ($q_2 = aq_1$). Nyeresége R, összes költsége D, a gyártmányok ára p_1 és p_2, önköltsége pedig c_1 és c_2.

Ebben az esetben a közgazdászt az érdekli, hogy az

$$R = q_1p_1 + q_2p_2 - D$$

hogyan változik a termelés mennyiségi növekedése esetén, vagyis mennyi lesz

$$dR = [(p_1 + p_1a) - D'(q_1)]\, dq_1$$

és számára teljesen közömbös az, ami a számviteli szakember alapvető problémája, hogy ti.

$$D = c_1q_1 + c_2q_2 .$$

Akkor is ha $q_1 \neq aq_2$, vagyis az előállítandó termékeknek nincs előírt aránya,

$$dR = \left(p_1 - \frac{\partial D}{\partial q_1}\right) dq_1 + \left(p_2 - \frac{\partial D}{\partial q_2}\right) dq_2 .$$

* Lesourne: Economic Analysis and Industrial Management. Prentice–Hall, 1963.

Tehát mindkét esetben közömbös, hogy az összköltségen belül hogyan osztjuk el a költségeket a gyártmányok között — viszont mindkét esetben *döntő, hogy hogyan változik az összköltség a q_i függvényében.*

A q_i-t csak akkor növeljük, ha

$$p_i - \frac{\partial D}{\partial q_i} \geqslant 0.$$

Hiába osztjuk fel a költségeket a gyártmányokra, a D szintjének ismerete nem elég a $\frac{\partial D}{\partial q_i}$ kiszámításához, pedig a közgazdászt ez érdekli elsősorban.

Nem állítjuk, hogy gazdasági rendszerünkben, ahol a költségszámítás egyben az ármegállapítás alapját képezi, nincs jelentősége az egyes termékek önköltsége pontos megállapításának. Anélkül azonban, hogy ennek a munkának a szerepét lebecsülnénk, a fenti elemzés tanulságaként rá kell mutatni egy másik igen fontos igényre is: a költségfüggvények megállapításának igényére. Kivétel nélkül minden gyakorlati munkánál beleütközünk ebbe a nehézségbe — akár úgy, hogy egy feltételezésünket (pl. a linearitás feltételezését bizonyos tartományban) nem tudjuk megbízhatóan indokolni, akár úgy, hogy a célfüggvény formáját nem tudjuk meghatározni. Márpedig a költségfüggvényre vonatkozó megbízható hipotézis hiányában, retrospektív úton rosszul állapítjuk meg célfüggvényünk együtthatóit és önkényesen a formáját (ha abban nyereség vagy önköltség szerepel). Mindebből az a tanulság, hogy a matematikai programozás alkalmazása a költségszámítás dinamizálását, elmélyítését, új szempontok szerinti átalakítását igényelné — ezen az úton azonban még alig tettünk néhány lépést. A matematikai programozás nem pótolja, hanem égetően sürgőssé teszi a költségszámítás fejlesztését.

A modell gyakorlati értéke csaknem mindig attól függ, hogy a benne szereplő adatok helyesen vagy helytelenül vannak-e megállapítva. A költségadatok kialakítása a leggondosabb elemző munkát igényli.

Mivel ilyen munkát csak a vállalati szakemberek tudnak elvégezni és fontosságát a matematikát alkalmazók nem igen szokták kihangsúlyozni, a kérdés elsikkad és ennek életidegen modellek kialakítása a következménye.

Szorosan ehhez a témához tartozna a linearitási és a folytonossági problémák részletesebb elemzése — amelyek majdnem mindig csak közelítésként fogadhatók el — e cikk keretei azonban erre nem adnak módot.

Összefoglalva azokat a nehézségeket, amelyek az alkalmazó matematikusok és közgazdászok előtt állnak, példáinkban rámutattunk arra, hogy a lineáris programozás alkalmazási körét esetenként a következő tényezők szűkítik:

a) a bázismegoldásba jutó változók alacsony száma,

b) a technikai koefficiens matrixok szerkezeti tulajdonságai és

c) a költségszámítás elmaradottsága.

Ezek a tényezők olyan súllyal hatnak, hogy sokszor közömbösítik, korlátozzák a módszerek előnyeit. Azok a modellek, amelyek e tényezők figyelembevétele nélkül készülnek, joggal okoznak csalódást és kiábrándulást a gyakorlati szakemberekben. A lineáris programozást bevezetők hibája, hogy a nehézségek feltárása és a megoldásukra való törekvés helyett sokszor a kétségtelenül látványosabb elméleti eredményeket keresik.

Vizsgáljunk meg még futólag néhány további tényezőt, amelyek ugyancsak a programozási módszerek bevezetését akadályozzák.

Az első, hogy még soha, egyetlen esetben sem vizsgáltuk széles körűen és összefüggően, hogy mit jelentene a matematikai módszerek bevezetése a szocialista vállalatoknál; hogyan illeszkednének be az optimális feladatok a vállalatok tervezési és gazdálkodási rendszerébe; hogyan egészítenék ki egy-

mást a különböző szinteken végzett optimálások (vagy legalábbis hogyan kerülhetnénk el közöttük az összeütközést); melyik szinten milyen döntési szabadság lenne helyes stb.

A matematikai módszerek fontosságát általában elismerik. Ez azonban rendszerint nem e módszerek tudatos elfogadása, hanem inkább a divatnak való hódolás, a konzervativizmus látszatának elkerülése. Ezért nem jutnak tovább e módszerek az elismerésnél, bevezetésük már passzív ellenállásba ütközik.

Nálunk a matematikai módszerek bevezetésének nem ugyanolyan a jelentősége, mint a kapitalista gazdaságban. A hasznát többszörösen élvezhetnénk, de kárt is okozhatunk egy olyan felemás konstrukcióban, ahol a módszereket nem megfelelő helyen és módon használjuk.

A különböző szintű optimálások összehangolása és gazdasági rendszerünkbe való beépítése tehát parancsoló szükségesség. A másik ezzel rokon feladat: tervezési rendszerünknek a megváltoztatása és a matematikai módszerek alkalmazásából adódó konzekvenciák levonása. Ha egy vállalat matematikai optimumként állapít meg egy termelési tervet, akkor lehetetlen ugyanennek a vállalatnak a hagyományos tervezési módszerek szerint a következő évre e terv túlteljesítését előírni. Ha a modell jó, akkor egyéb tényezők változatlansága mellett nem képes ennél az optimumnál többet teljesíteni.

Mai anyagi ösztönzési és tervezési rendszerünk sokszor gátolja a programozási módszerek vállalati alkalmazását. Általában nem azért, mert a vállalatnak nincs döntési lehetősége, hanem azért, mert nehéz olyan célfüggvényt találni, melynek alkalmazása ma a vállalatnak valóban érdeke lenne.

E kérdések sokkal bonyolultabbak, semhogy egy cikk keretében akár csak a problémakör teljes feltárására is vállalkozhatnánk. Az eddig felsorolt példák azonban máris részleges magyarázatot adnak arra, hogy a matematikai módszerek miért élnek párhuzamosan, a gazdasági rendszerünk *mellett,* ahelyett, hogy *abba beépítve,* annak szerves részeként hatnának.

★

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a vállalati döntések előkészítésében alkalmazott matematika nagy lehetőségeket kínál. Bevezetését azonban hátráltatják az élettől sokszor idegen modellek, valamint gazdasági életünkbe való szerves beillesztésének elmulasztása. A cikkben a nehézségek őszinte feltárására törekedtünk, mert úgy gondoltuk, hogy ez többet használ a módszerek bevezetésének, mint az alkalmazási lehetőségek puszta felsorolása.

AUSCH SÁNDOR:

A KGST-országok együttműködésének fejlesztése

A Közgazdasági Szemle 1966. 1. számában Tallós György: „A KGST-országok közötti kereskedelem módszereinek fejlesztéséről" címen cikket írt. Fejtegetéseiben a külkereskedelem formáinak általában helyes irányú változtatására tett javaslatai mellett címzetten vagy megjelölés nélkül vitába száll néhány közgazdász, így a többi között az én korábban írt cikkem néhány megállapításával is. Minthogy állásfoglalásaiban lényeges kérdéseket érint, az alábbiakban válaszolok, anélkül, hogy most további problémák részletesebb taglalásába bocsátkoznék.

A szocialista integráció és a nemzetközi mechanizmus fennálló rendszere

A második világháború befejeztével a Szovjetunió felszabadító harcai és a proletariátus osztályharcának eredményeképpen a kelet-európai országokban proletárdiktatúra és szocialista tervgazdálkodás jött létre, ami egymás közötti gazdasági kapcsolataikban is szükségszerűen új helyzetet teremtett. Ez már kezdettől fogva nemcsak abban nyilvánult meg, hogy egymáshoz és a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataikban szubjektíve a tőkés típusú kapcsolatok helyébe a szocialista együttműködési szándék lépett, hanem abban is, hogy a politikai tényezőkön túl gazdasági tényezők is szükségszerűen az egyre szorosabb gazdasági egymásrautaltság irányában hatottak. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy az egyes KGST-országok külkereskedelmében a többi KGST-ország és más szocialista országok részesedése gyors ütemben fokozódott és végeredményben 60—80 százalékos szintet ért el. Ilyen módon létrejött a szocialista világpiac, amely azonban a szocialista világgazdasági rendszer létezésének csak külső megjelenési formája volt a forgalom területén. Eközben a KGST-országok termelési struktúrája különösen a Szovjetunióéval; nem ellentmondások nélkül, összekapcsolódott. Végeredményben olyan gazdasági egymásrautaltság jött létre, amelynek pozitív vonásai nagyban elősegítették az egyes országok fejlődését. Ez az egymásrautaltság, de az utóbbi években egyre erősebben jelentkező negatív jelenségek is olyan helyzetet teremtettek, amelyek az együttes megoldást objektíve is kényszerítő szükségszerűséggé teszik és csak viszonylag kevésbé adnak módot a világgazdaság más szektoraiban kínálkozó megoldásokra. Kétségtelen az is, hogy — amint Tallós György idézett cikkében írja — „Az országok előbb és nagyobb mértékben tudták ipari fejlődésük eredményeit az egymásközti kereskedelmi forgalomban realizálni, mint a tőkés világpiacon".[1]

Ezzel kapcsolatban már egy 1962-ben írt cikkben[2] leszögeztük a következőket: „A fejlettebb országok segítik az elmaradottabb országok iparosításának gyorsítását és ennek egyik lényeges eszköze, hogy azokat a nemzetközi árucse-

[1] I. m. 3. l.

[2] Ausch Sándor: A KGST-országok gazdasági együttműködése és a fejlődés perspektívái. Közgazdasági Szemle. 1962. 9. sz.

rébe az iparcikkek, készáruk tekintetében is egyre fokozódó mértékben, úgyszólván „idő előtt" kapcsolják be.

A XIX. század folyamán a fejlettebb Anglia Németországot arra kényszerítette, hogy rosszabb minőségű árucikkeit „Made in Germany", akkor diszkriminatív, jelzővel lássa el, és így a versennyel Németországot arra ösztönözte, hogy ezeket az árukat a nemzetközi értékük alatt is, dömping áron adja el. Ezzel szemben a fejlettebb szocialista országok árui a szocialista világpiacon nemzetközi értékükön (árukon) — sőt (gyengébb minőségük esetén) néha nemzetközi értékük felett — realizálódnak. A szocialista világgazdaság jelenlegi áruviszonyaiban a kölcsönös segítség viszonyai jutnak kifejezésre és ezek az értéktörvény spontán megnyilvánulásai ellen hatnak."[3] E tényeket statisztikailag is igazoltuk.[4]

Ha egy koordináta-rendszer egyik tengelyén a szocialista és a hasonló fejlettségi szintű kapitalista országok nettó készáruexportját az összexport százalékában, a másik tengelyen pedig valamilyen, az ipari fejlettség színvonalát jellemző adatot (az iparban megtermelt nemzeti jövedelem, az iparban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottakhoz képest) tüntetünk fel, akkor kitűnik, hogy a kevésbé fejlett szocialista országok több készárut exportálnak, mint a hasonló fejlettségű tőkésországok.

Már az előbbiekben idézett cikkben rámutattunk azonban arra is, hogy a fejletlenebb országoknak ilyen módon nyújtott segítség nem ellentmondások nélküli, hogy nem kellő technikai színvonalú cikkek exportjának ösztönzéséhez is vezet (relatíve más szinten természetesen a fejlettebb iparú ország részéről is), valamint utaltunk arra is, hogy például a közösen létesített vagy igazgatott vállalatok keretében lehetne ezt a negatívumot kiküszöbölni.[5] Azt is érdemes megjegyezni, hogy általában az ilyen „korai exportok" is előnyösebb helyzetet teremtenek a készárut, mint a nyersanyagot exportáló országok részére.

Semmiképpen sem lehet tehát egyértelműen pozitívan megítélni, mint Tallós György teszi, a következőket: „Emellett az is megfigyelhető, hogy mielőtt iparuk exporttermelése egyes *ágazatokban* vagy *termékekben* elérte volna a világszínvonalat, a szocialista országok egymás közötti kapcsolatában már mód nyílt e termelés nemzetközi realizálására."[6]

Nem mai keletű felismerés, hogy a KGST-országok együttműködésében negatív vonások is vannak, hogy például a külkereskedelem formái, a szocialista világpiaci árrendszer sem ösztönöznek eléggé a termékek műszaki színvonalának emelésére, de a nemzetközi specializáció és kooperáció kibontakoztatására, valamint a nyersanyagkérdés megoldására sem. Az elért jelentős fejlődés mellett e problémák elmélyülő jellegét ugyancsak nem ma ismertük fel.

Néhány évvel ezelőtt azonban a megoldást a nemzetközi méretű tervszerűség és arányosság olyan módszerű — tehát lényegében direktíva jellegű tervutasításokon alapuló — KGST-méretű tervezésében kerestük, mint amelyet az egyes országokon belül is alkalmaztunk.

A tervgazdálkodásnak és a gazdasági irányításnak ez a módszere, amelyet a népi demokratikus országokban a fejlődési szint különbségei ellenére lényegében azonos módon valósítottak meg, direktív jellegű tervutasításokon és lényegében naturális mutatókkal való tervezésen alapul. Amennyiben a nép-

[3] I. m. 1021–1022. l.

[4] Ausch Sándor–Kovásznai Gyula: „A KGST-országok együttműködése a külkereskedelem tükrében." MTA Közgazdaságtudományi Intézet 1961. (Sokszorosított tanulmány.)

[5] I. m. 1025. l.

[6] Tallós György idézett cikke a 3. lapon a következő lábjegyzetben folytatódik: „A szocialista exportpiacnak a KGST-országok kereskedelmében betöltött elsődleges szerepét történetileg sem indokolt *kizárólag* vagy *döntően* a termékek minőségi és színvonalbeli viszonylagos elmaradottságára visszavezetni." E megállapítással természetesen nem kell érdemben vitatkozni, alig hihető azonban, hogy ilyen állítás bármelyik közgazdász érvelésében valahol is helyt kapott volna. A szocialista exportpiacnak a KGST-országok kereskedelmében betöltött elsődleges szerepe egy sor gazdasági és politikai ok kölcsönhatásaképpen jött létre, melyekre utaltunk. Egészen más kérdés, hogy a nemzetközi mechanizmus kialakult rendszere a maga részéről sok vonatkozásban nem ösztönöz a termékek technikai színvonalának emelésére.

gazdasági és vállalati tervek pénzben kifejezett mutatókat használnak, akkor is tulajdonképpen a megtervezett használati értékek elszámolási árának summáját fejezik csak ki. Ezek a mutatók az értékviszonyoktól, a kereslet és a kínálat alakulásától független fix árak eredményeképpen főleg számviteli és statisztikai tartalmukban funkcionálnak.

A népgazdasági és vállalati tervek olyan központi elhatározásokat kívánnak tükrözni, amelyeket az egyes gazdasági szervezeteknek csupán végre kell hajtaniuk. Ez a rendszer viszonylag jól töltötte be a szerepét a fejlesztésnek egy bizonyos időszakában. A nemzetközi munkamegosztás szempontjából azonban az a lényeges, hogy egy ilyen belső gazdaságirányítási rendszer a lényegében naturális (nem értékviszonyok alapján alakuló) kapcsolatokat a külkereskedelem, a nemzetközi kapcsolatok területére is szükségképpen exportálja, *mert más jellegű, hatékonyabb külső kapcsolatokat a gazdálkodás belső rendszerébe nem lehet beépíteni.* A rendszer maga egy zárt gazdaságban alakult ki, az extenzív, a hatékonyság követelményeivel kevéssé számoló fejlődés szakaszában. Ez önmagában is számtalan hátránnyal jár, amelyeket a korábbi formák között nagyszámú eredménytelen próbálkozással igyekeztünk kiküszöbölni. (G-mutatók érvényesítése a külkereskedelemben, szervezeti formák változtatása, az árkiegyenlítés termelővállalatokhoz való levitele stb.) De míg az egyes országon belül mód volt bizonyos javításokra a régi rendszeren belül, a nemzetközi munkamegosztás területén ezzel a rendszerrel olyan kérdéseket sem sikerülhetett megoldani, amelyek egy országon belül, legalább elvben megoldhatónak mutatkoztak. Vizsgáljunk meg csak egyetlen, bár alapvető kérdést, a nemzetközi tervszerűség és arányosság biztosítását.

E fentebb jellemzett, lényegében naturális jellegű gazdálkodási rendszer a vállalatok tevékenységének központi előírását kívánta meg, még az egyszerű újratermelésre is. Ezekkel az előírásokkal a tervszerűséget egy országon belül (jól-rosszul) biztosítani lehet. De ha ezt a tervszerűséget nemzetközi vonatkozásban akarjuk megvalósítani (és ennek szüksége egyre sürgetőbb módon döngetett a kapukon), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy nem használhatunk semmiféle direktíva jellegű utasítást a szuverén nemzeti tervezést folytató, nemzeti értékviszonyok alapján működő államok között, amelyek egymástól más módon különülnek el, mint a vállalatok egy népgazdaságon belül. További nehézségeket okoz és ennek a kérdésnek a szempontjából csak részletkérdésnek tekinthető, hogy a lényegében naturális kapcsolatok talaján nem rendelkeztünk a különböző nemzeti érdekek kiterjedt kompenzálására alkalmas világpénzzel sem, hogy a KGST-méretben előnyösnek mutatkozó döntéseket az egyes országok számára külön-külön is elfogadhatóvá tegyük. Sőt, minthogy ilyen értékmérőnk nem volt, maguknak az előnyöknek és a hátrányoknak egyszerű és megnyugtató módon való felmérésére sem volt eszköz.

A „nemzetközi tervezés" ilyen módszerű megvalósítása tehát már születése pillanatában halálra volt ítélve. E koncepció gyakorlati sikertelensége túlságosan is közismert ahhoz, hogy tények felsorolásával még tovább kellene bizonyítani. De az együttműködés legfőbb hiányosságai: az energia- és nyersanyaghiány, a nemzetközi specializáció és kooperáció előrehaladásának viszonylagos lassúsága, valamint a nemzetközi méretű centralizáció, közös intézmények kialakulásának nehézségei továbbra is fennállnak. A nemzetközi mechanizmus ezeknek az alapkérdéseknek a megoldását éppen úgy fékezi, mint ahogy a belső mechanizmus negatív vonásai az intenzív irányú továbbfejlődés fő fékjévé váltak.

Éppen ezért nem lehet egyetérteni a szerző következő összegezésével: „Véleményem szerint — mindezt figyelembe véve — a kialakult integrációt önmagában pozitívnak, az érvényesült nemzetközi mechanizmust pedig lényegében *sommásan* negatívnak értékelni nem helyes."[7]

[7] I. m. 3–4. l.

A belföldön érvényesülő mechanizmust ma már *sommásan* negatívan értékeljük, annak ellenére, hogy a fejlődés egy bizonyos szakaszában segítette azoknak a céloknak a megvalósítását, amelyeket magunk elé tűztünk, annak ellenére, hogy gazdaságunk fejlesztésében nem kis sikereket értünk el. Hasonló a helyzet a nemzetközi mechanizmus tekintetében is, annál is inkább, mert belső és külső mechanizmus — amint a korábbi cikkben kimutattuk — szoros kölcsönhatásban van.[8]

Persze a nemzetközi mechanizmus alakítása tekintetében a helyzet a belföldi átalakításnál is sokkal bonyolultabb, egyebek között azért, mert a különböző országok gazdaságirányítási rendszerének átalakítása nem egyidőben és nem azonos formákban történik. Néhány részletesebb okra a szerző által bírált cikkben rámutattunk és végül a folyamat perspektíváját a következőképpen összegeztük: „A formáknak és módszereknek ezek a változásai a KGST-országok nemzetközi együttműködésében minden bizonnyal csak a belső gazdasági mechanizmusok változását követően, bizonyos késéssel valósulnak majd meg. Maga a belső mechanizmus változása is hosszabb időt vesz majd igénybe. Emellett a külkereskedelemnek és a nemzetközi együttműködésnek a jelentősége objektíve sem egyforma minden ország számára. Ezek miatt és még azért, mert itt is számolni kell a maradi nézetek visszahúzó erejével, a szükségessé vált változások csak lassan, hosszabb időszak alatt bontakozhatnak ki."[9]

Az áru-, érték- és pénzkategóriák, a piaci automatizmusok szabadabb érvényesülése a szocialista világpiacon tehát mindenképpen csak fokozatosan, a fejlődés folyamatában juthat érvényre. Nem megalapozott tehát a szerzőnek az a félelme, hogy a piaci automatizmusok érvényesülése a „realizált tiszta jövedelem" országok közötti jelentős újraelosztásához vezethet a *közeljövőben,* minthogy „nemzetközi méretű központi újraelosztására nem kerülhet sor".[10] Ami pedig a távolabbi jövőt illeti, senki sem gondol természetesen a piaci automatizmusok korlátlan érvényesülésére. A korlátok legalább két irányúak: 1. az országon belül a külkereskedelmi és devizamonopólium, külkereskedelmi szabályozás keretében alkalmazott vámok, szubvenciók, engedélyezési rendszerek stb. állják útját az értéktörvény „teljesen" szabad érvényesülésének a külső kapcsolatokban akkor is, amikor majd az új mechanizmus működni fog; 2. az áru-, érték-, pénzkategóriák, az értéktörvény országok közötti szabadabb érvényesülését a távolabbi jövőben nemzetközi szinten is lehet majd alakítani, módosítani, korlátok közé szorítani. Szocialista országok nemzetközi együttműködése esetén ennek a nemzetközi befolyásnak, tervezésnek nemcsak a termelőerők racionális, hatékony nemzetközi elhelyezését, hanem a gyengébb országok támogatását is kell szolgálnia. A dolog lényege azonban abban van, hogy az ilyen fajta nemzetközi befolyásra a lehetőséget éppen az áru-, érték- és pénzkategóriák szabadabb érvényesülése teremti és csakis ez *teremtheti* meg, elsősorban *pénzügyi eszközökkel.*

Úgy gondolom, elegendő csak arra utalni például, hogy egyrészt multilaterális forgalom, transzferábilis pénz-, eszköz- („tőke-") forgalom és kiterjedt, fejlett gazdasági alapon nyugvó nemzetközi hitelrendszer kell ahhoz, hogy: *a)* a mainál sokkal hatékonyabban, az internacionalizmus szellemében *kölcsönösen előnyös* feltételek mellett segítsék a kevésbé fejlett KGST-országokat (feltéve természetesen, hogy — nem utolsósorban a belső mechanizmus átalakítása eredményeképpen — a fejlettebb országok népgazdaságának hatékonysága is növekszik). *b)* Csak ilyen körülmények között lehet valóban funkcióképes nemzetközi bankot létrehozni az előbbi feladatok teljesítésére, továbbá például arra is, hogy a legnagyobb energetikai, kohászati, közlekedési objektumok finanszí-

[8] E kérdésekben lényegében ugyanilyen módon foglal állást Sulyok Béla: „Multilateralizmus és a konvertibilitás a tőkés és szocialista gazdasági viszonyok között." c. a Pénzügyi Szemle 1965. júliusi számában megjelent cikkében is. (533–535. l.)

[9] Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle 1965. 7–8. sz. 808. l.

[10] Tallós György idézett m. 4. l.

rozásában részt vállaljon, vagy szükség esetén hiteleket nyújtson az egyes országoknak rövid lejáratú gazdaságpolitikájuk támogatására, átmeneti nehézségeik leküzdésére. c) Az egyes iparágak fejlesztését nemzetközi méretekben koordináló szervek csak ilyen körülmények között lesznek képesek például az elmaradt vállalatok racionalizálását támogatni, némely nem rentábilis vállalatok megszüntetéséért (nyersanyagtermelés) kártérítést fizetni, pénzügyileg támogatni közös kutatásokat stb.

E helyütt nem bocsátkozhatok annak bővebb kifejtésébe sem, hogy miként akadályozza a jelenlegi belső és külső mechanizmus nemzetközi egyesülések, „közös vállalkozások", a nemzetközi mérvű centralizáció kialakulását, gyorsabb előrehaladását a KGST-országokban. Pedig ezeknek keretében nyílna leginkább mód a fejlettebb országok ipari tapasztalatainak hatékony — éppen az értéktörvény differenciáló hatását ellensúlyozó — átvitelére is a kevésbé fejlett országokba.

Mindezek miatt — véleményem szerint — nem helytálló az a párhuzam sem, amelyet a szerző az értéktörvény spontán hatásának belső és külső korlátozásával kapcsolatban von meg.[11]

A nyersanyagellátás kérdése

Nem bocsátkozom itt e kérdés részletes tárgyalásába, mert ez a terjedelem szempontjából önálló cikket követelne. A nyersanyaghiány kérdésével a hivatkozott cikkben is csak mellékesen egy hosszabb lábjegyzet erejéig foglalkoztam. Minthogy azonban a szerző a lábjegyzetnek is csak egy kiragadott félmondatához fűzi megjegyzését, kénytelen vagyok az ott elmondottakat újra idézni, hogy az olvasó számára világos legyen, miről is van tulajdonképpen szó.[12]

Az akkor elmondottakhoz — részletezés nélkül — mindössze annyit fűzök hozzá, hogy a relatív tőkehiány oka nemcsak a gazdasági mechanizmus tökéletlenségeiben, hanem a hibásan alakított struktúrában (bizonyos ágazatok fejlesztésének korábbi elhanyagolása, túlzottan széles gyártmánystruktúra stb.), valamint a létrehozott állóalapok korszerűtlenségében is keresendő

A szerző nem tud egyetérteni velem „abban, hogy a tartós nyersanyaghiánnyal küzdő szocialista országok, például Magyarország, jobb gazdasági mechanizmus esetén a tőkés piacokra irányuló készáruexport növelésével számolhatnák fel ezt a hiányt".[13] Nem egészen világos, milyen érvek szolgálnak az egyet nem értés alapjául. Valószínűleg a következők: „Nem lehet említés nélkül hagyni a tőkésországok — formájában változó —, de lényegében az egész szocialista fejlődést végigkísérő — diszkriminatív kereskedelmi feltételeit sem a szocialista országokkal szemben. Szerepet játszanak persze a külkereskedelmi munka gyengéi is."[14]

Véleményem szerint főként és elsősorban termékeink minősége, viszonylag alacsony technikai színvonala miatt és más okok (alkatrész, szerviz, szállítási ha-

[11] I. m. 4. l.

[12] „Mellesleg meg kell jegyeznünk, hogy a nyersanyagtermelés feldolgozó ipar mögötti elmaradásának problémáját egyedül árak segítségével megoldani semmiképpen sem lehet. Az exportcélú nyersanyagtermelés elmaradásának fő okai a KGST-országokban ugyanis abban vannak, hogy a relatív tőkehiány körülményei között nem jut a más népgazdasági ágakhoz képest viszonylag *nagy összegű és hosszú építési idejű* beruházásokra, különösen nem exportcélokra. Nyilvánvaló, hogy magasabb nyersanyagárak sem nyújthatnának teljes kárpótlást azért az eszköztöbbletért, amelyet a nyersanyagtermelő beruházások más ágazatok elől *ma* vonnak el.

Bizonyos erőforrások rendszeres elégtelensége – s ezen belül a relatív tőkehiány – általában jellemzi ugyan az alacsony fejlettségű, most iparosodó országokat, de semmiképpen sem szükségszerű jellemzője egy olyan fejlett országnak, mint Csehszlovákia vagy akár olyan közepesen fejlettnek, mint Magyarország. Ezek az országok – ha mostani gazdasági mechanizmusuk nem szülné állandóan újjá a „hiányt" az országon belül és nem járulna hozzá a késztermékek viszonylag alacsony technikai színvonalához – nem küzdenének nyersanyagproblémával. Megoldhatnák ezt akkor más országok nyersanyagtermelésének hitel útján való finanszírozásával, akár pedig készáruexporttal a tőkés világpiacra, ahol a nyersanyag általában nem hiánycikk." (Ausch Sándor: I. m. Közgazdasági Szemle. 1965. 7–8. sz. 805. l.)

[13] Tallós György: I. m. 3. l.

[14] Uo.

táridő, piaci igényekhez való rugalmas alkalmazkodás stb.) következtében nem kielégítő versenyképességünk akadályozza, hogy a késztermékeink exportja — elsősorban gépexportunk — egymás vagy a tőkés világpiac magas szintű követelményeit kielégítse, és így a késztermékekben foglalt anyagok és energia normális cserefeltételek mellett újabb nyersanyaggá és energiává legyen konvertálható.

Nos, nem kétséges természetesen, hogy volt és ma is van a szocialista országokkal szemben tőkés diszkrimináció. Más jellege volt azonban ennek az ötvenes évek elején és más jellege van ma.[15] Köztudomású, hogy az európai tőkésországok — elsősorban saját gazdasági érdekeik alapján is — jó néhány éve a szocialista országokkal folytatott kereskedelmük bővítésére törekszenek. 1958 és 1964 között Magyarország forgalma az európai tőkésországokkal jobban növekedett, mint a KGST-országokkal.

A szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminációnak két eszköze van: a vám és a kontingentálás rendszere. Az egyes integrációk vámfala azonban nemcsak velünk, hanem egymással szemben is érvényesül és általában abban jelentkezik, hogy nem élvezzük azokat az új kedvezményeket egy korábbi helyzethez képest, amelyeket a vámok csökkentése az integráció tagjainak egymás közötti kereskedelmében jelent. A diszkriminációnak igazán komoly, a vámoknál sokkal lényegesebb eszköze azonban ma a kontingentálás rendszere. Az OECD-országok egymással szemben liberizálták kereskedelmüket, míg a szocialista országok vonatkozásában kontingensek vannak érvényben. A kontingentálás rendszere általában nehezíti a kereskedelmi feltételeket a tőkés partnereink számára is. Jelentőségük — a piaci helyzettől függően — a mezőgazdasági termékek vonatkozásában, az ipari késztermékeknél pedig a fogyasztási, könnyűipari termékeknél van (pl.: textil). E termékeknél az export növelésének komoly akadályát is képezhetik. A kontingenseket azonban itt is tudtuk emelni, és a forgalom bővítésének nem kis akadályát a megfelelő árualapok hiánya is jelenti. Könnyűipari jellegű késztermékexportunk — ahol pedig, mint említettem, a kontingenseknek az iparcikkek között a legnagyobb jelentősége van — 1958 és 1964 között az európai tőkésországokba irányuló összexportunknál is jobban emelkedett.

A szerzővel fennálló nézetkülönbségünk szempontjából *döntő jelentősége azonban annak van,* hogy a korszerűséget, minőséget, technikai színvonalat leginkább reprezentáló *gépek és berendezések exportja tekintetében a nyugat-európai tőkésországokban levő kontingenseinket általában ki sem tudjuk használni.*

Felvethető ezek után az a kérdés, nem jelentené-e a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatok gyengítését, ha a tőkésországokba több késztermékét exportálnánk?[16] Nyilvánvalóan nem, hiszen ilyen módon egyrészt egymás számára biztosíthatnánk olyan tőkésországokba exportált nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket, amelyekből más szocialista országokban, de sok esetben még az exportőr országokban is hiány van, másrészt késztermékek exportja ellenében mindenesetre előnyösebb exportstruktúrában szerezhetnénk be a tőkés piacokról olyan nyersanyagokat, amelyekből abszolút hiány van.

Minden logikánál meggyőzőbben bizonyítanak azonban — amennyiben

[15] Bíró József külkereskedelmi miniszter *parlamenti felszólalásában* e kérdésben a következőképpen foglalt állást: „Biztatónak ítélhetjük meg a *nyugati kapitalista országokkal folytatott kereskedelem alakulását is.* Ebben az is szerepet játszik, hogy a nyugat-európai integráció tagállamai egyes szocialista országokkal, így Magyarországgal is – bizonyos cikkek tekintetében – rugalmasabb külkereskedelmet folytattak. Ezzel lehetővé vált, hogy mennyiségi korlátozás nélkül szállítsunk különböző árukat. Ugyanakkor azonban nehezíti helyzetünket, hogy az integrációhoz tartozó országok egymás közötti forgalmukban csökkentették a vámtételeket, de a kedvezményeket a kívülállókra, így ránk sem terjesztették ki. Ilyen szempontból tehát hátrányos helyzetbe kerültünk." (Népgazdaság, 1966. január 30.)

[16] Ebből a szempontból természetesen a tőkésországokba irányuló késztermékexporttal egyenlő megítélés alá esik a többi KGST-országba, elsősorban a Szovjetunióba irányuló olyan késztermékexport, amely a másik ország tőkés importját takarítja meg. Egyszóval olyan „kemény" gép, amely nyersanyaggal egyenértékű.

ilyenek vannak — az egyszerű tények. Az egyszerű tény pedig az, hogy nem egy alkalommal fogadtak el a KGST-ben — nyilván nem véletlenül — olyan általánosan elismert mértékadó nézeteket tükröző ajánlásokat, hogy fokozni kell az energiahordozók (és más hiányanyagok) importját harmadik országok piacairól.

Az árak kérdése

Ami az árak kérdését illeti, egyezés van a szerző és az általam leírt álláspont között abban, hogy a *soron következő néhány évben* a szocialista világpiacon teljesen új árelv, árarányok, árképzési mód és ármechanizmus érvényesítésére nincs lehetőség (kétoldalú struktúrák, forgalmi volumenek miatt), de ennek — egyelőre — értelme sem volna (a belső és a külső mechanizmus összefüggései).

Úgy látszik gyakorlati javaslataiban egyetért a szerző azzal is — bár más helyütt ettől elhatárolja magát —, hogy a szocialista világpiacon fokozatosan „szabadabb" árképzési módokra kell áttérni. Szükséges természetesen, hogy a szocialista világpiaci árképzés vonatkozásában is a valóságos szükségleteknek és lehetőségeknek megfelelő differenciáltsággal foglaljunk állást. Véleményem szerint azonban, ha állást foglalunk az ár-, érték- és pénzkategóriák fokozottabb érvényrejuttatása mellett a szocialista világpiacon, akkor egyértelműen ki kell mondanunk annak szükségességét is, hogy az árképzésben általában a vállalatok (vagy más gazdasági egységek) közötti „szabad" (nem államközi szinten, hosszú időre rögzített) ármegállapodásokra kell majd áttérnünk. A vállalati „szabadság" az ármegállapodások terén természetesen az esetleg hosszabb időre stabil vagy előre meghatározott feltételek szerint változó árakban való megállapodás lehetőségét is magában foglalja, amennyiben ez a vevőnek és az eladónak kölcsönösen előnyös. Ez az új árképzési mód és a rá épülő új ármechanizmus az áru-, érték- és pénzkategóriák megfelelő érvényrejuttatásának *sine qua non-ja.*

Fokozottabb érvényrejuttatására az 1970 utáni időszakban lesz mód, ha feltételezzük, hogy a belső mechanizmusok átalakítása megfelelően előrehalad. Mindenesetre azonban kétoldalú, kölcsönösen előnyös érvényrejuttatására egyes termékcsoportokban már az 1968 utáni évektől törekednünk kell.

A feldolgozó ipari késztermékek és a nyersanyagok árarányának kérdésében a szerző mind idézett cikkében, mind más helyütt[17] elismeri, hogy a kialakult arányok — általában, az árszint tekintetében, egyes kiugró kivételektől eltekintve — a késztermékét nagyobb arányban exportáló országoknak kedveznek.

Sajnos, különböző okokból nincsen mód arra, hogy az általa vitatott kérdésekben bizonyos statisztikai felmérések eredményeit vagy tényeit közölhessük. Mindenesetre megjegyezzük azonban a következőket: 1. az általa említett, de *a késztermékét exportáló országok számára még mindig szerinte is kedvezőnek elismert alternatíva*[18] csak nagyon kevéssé nevezhető tényleg összehasonlítható alternatívának és emellett statisztikailag külön alig ellenőrizhető, hiszen a tőkés piacokról vásárolt késztermékek jelentős része éppen olyan termék, amelyek egymás piacain nem szerezhető be. A kérdés megközelítően helyes megítéléséhez az exportőr és importőr országok által képviselt ellentétes érdekeket együttesen feltüntető és dokumentáló nemzetközi anyagokból kell kiindulni. Ezek pedig, legalábbis a nagyságrendek tekintetében, egyértelműen igen jelentős árszintkülönbségeket bizonyítanak. 2. A szerző, miután egyetértően elismeri,

[17] Figyelő, 1965. december 15.

[18] „Ha viszont a nyersanyagexportőr országoknak a tőkés piacon *elért nyersanyageladási árait* vetjük egybe a tőkés piacon általuk tényleges vásárlásaikért fizetett *késztermékárakkal*, úgy a szocialista cserearányok már jóval kevésbé kedvezőtlenek számukra is." (Tallós György: i. m. 13. l.)

hogy a „nyersanyagtermelés feldolgozó ipar mögötti elmaradásának problémáját egyedül árak segítségével megoldani semmiképpen sem lehet", ugyancsak velem egyetértően[19] jelöl meg olyan esetet, amikor magasabb árak ígérésével több nyersanyaghoz lehet jutni, ha az export növelése nem, vagy alig kíván pótlólagos beruházásokat. 3. Abból azonban, hogy *egyedül* nyersanyagárak emelésével a *jelenlegi helyzetben* nem lehetne a nyersanyagtermelés ösztönzését megoldani, még egyáltalában nem következik, hogy a távolabbi jövőben ne lenne egyrészt szükség, másrészt lehetőség a nyersanyag*árszint* és a késztermék-*árszint* mai arányainak megváltoztatására.[20]

A szocialista világpiac árszintje a tőkés világpiac árszintjét a nyersanyagoknál kevésbé, a gépeknél és fogyasztási cikkeknél jelentősen haladja meg. Ezek az árszintkülönbségek egyebek között azért is így alakultak ki, mert a belföldi árképzésben az ún. önköltségi típusú árrendszert alkalmaztuk, amely a lekötött eszközök különbségeit nem veszi figyelembe, a tiszta jövedelmet viszont a kooperáció, a feldolgozási fokok száma szerint kumuláltan tartalmazza. Emellett főként a fogyasztási cikkeknél még forgalmi adót is tartalmaznak. A szocialista világpiac áraránya ennek a belföldi árrendszernek mintegy nemzetközi vetületei is. Az árkiegyenlítés és lefölözés különbségei ugyanis ezekben az árucsoportokban a tiszta jövedelem kumulálódásának torzításait messze nem ellensúlyozzák.

Már önmagában ez a tény is — és az indokokat még jócskán lehetne sorolni — a kialakult árarányok gazdaságilag indokolatlan voltára utal. Ha feltesszük, hogy a mechanizmus átalakítása során ésszerűbb belföldi árrendszerre — egyebek között importárrendszerre — térünk át, és a szocialista világpiacon az árak jobban kifejezik a tényleges keresleti-kínálati viszonyokat, a népgazdaság hatékonyságának növekedése pedig a relatív tőkehiány, devizahiány megszűnését is eredményezi, akkor a *távolabbi jövőre* vonatkozóan — ahogy ezt tettem — az ilyen árszintkorrekciónak mind szükségességét, mind lehetőségét el kell ismernünk. A szocialista nemzetközi együttműködés alapkérdéseiben elfogultság nélkül kell állást foglalnunk. Ez esetben annál is inkább, mert alig hihető, hogy az előbbi tények egyértelmű elismerése számunkra vagy más országok számára már most kedvezőtlen gyakorlati hátrányokat vonhatna maga után a nyersanyagárakra vonatkozó megállapodásokban. Erre sem a strukturális adottságok, sem a fizetőképesség nem nyújtanak lehetőséget.

Ami viszont a jövőt illeti, itt ismét minden logikánál jobban bizonyítanak a tények. Ismeretesek a későbbi, pótlólagos — bizonyos szintet meghaladó — nyersanyagszállításokkal kapcsolatos nehézségek, állásfoglalások. Ezek arra intenek, hogy a nyersanyagproblémának egyelőre nem csökkenő, hanem növekvő jelentősége lesz. Megoldást csak az összes alapfeltételek komplex változása hozhat.

[19] Ausch Sándor: A KGST-országok együttműködésének fejlesztése. MTA Közgazdaságtudományi Intézete. 1965. október, (Sokszorosított tanulmány. 38. l.)

[20] Ha a nyersanyagok és késztermékek egymáshoz viszonyított árszintje megváltoztatásának szükségességéről beszélünk, ezt semmiképpen sem lehet úgy értelmezni, mintha *minden* nyersanyagár növelését, vagy minden késztermékár csökkentését javasolnánk. Árszinten általánosan, statisztikailag bizonyos termékcsoportokra vonatkozó áraknak forgalmi volumenekkel mérlegelt szintjét, más termékcsoportok árszintjéhez való viszonyát értik. Ha a szerző bizonyos „1970 utáni nyersanyagszállítási többletre (növekmény)" vonatkozóan áremelést (I. m. 12. l.), „az ipari termékek egy részénél a jelenlegi külkereskedelmi árszínvonal esetleges csökkentését" (I. m. 15. l). javasolja, akkor tulajdonképpen – akarva vagy akaratlanul – maga is a javasolt árszintmódosítás mellett foglal állást.

RÉVÉSZ GÁBOR:

A bértömeg szabályozása helyett bérszintszabályozást*

Buda István és Pongrácz László cikke számos olyan javaslatot, gondolatot tartalmaz, amivel egyetértek. Azt az elgondolást azonban, amely a vállalati bérek és az elért vállalati nyereség közötti összefüggésre vonatkozik, sok tekintetben hibásnak tartom.

Általánosan elfogadott elképzelések szerint a vállalati nyereség meghatározott szabályok szerint négy részre oszlana: költségvetési befizetésre, a vállalat termelőapparátusának pótlását és fejlesztését szolgáló úgynevezett fejlesztési alapra, a vállalati tartalékalapra, végül a személyi jövedelmek növelésére fordítható úgynevezett személyi részesedési alapra. Ez utóbbi lenne a prémiumok, jutalmak, az év végi részesedés stb. forrása. Buda István és Pongrácz László ehhez a megoldáshoz kapcsolódva a bérek és személyi részesedési alap összefüggésére a következő javaslatot teszi:

1. Akár a létszám-, akár átlagbéremelkedéssel függ is össze, a bérek *tömege* csupán úgy legyen növelhető a vállalatoknál, hogy a bértömeg növekedésének meghatározott része (általában 50 százaléka; a 2 százalékot meghaladó átlagbérnöveléssel összefüggő bértömeg-növekedés 75 százaléka) a személyi részesedési alapot csökkentse.

2. A bértömeg növekedését mindig az előző évben kifizetett bértömeghez mérve kell kiszámítani (azaz a bértömegváltozás mindig az adott évben és az előző évben kifizetett bértömeg különbsége).

3. Lehetővé kell tenni, hogy „bizonyos esetekben (például központilag elhatározott béremeléskor, a dolgozók viszonylag nagyobb részét érintő heti műszakszámok növelésekor, nagyobb beruházással bővített termelőkapacitás belépésekor, vagy a termelés struktúrájának gyors ütemű változása esetén) ... a nyereség személyi jövedelemre felhasználható részének csökkentésétől az irányító szervek kivételesen eltekinthessenek, illetve a csökkentést mérsékelhessék". (26—27. l.)

A szerzők javaslata a vállalati költségek közül a bérköltségek megkülönböztetett kiemelését jelenti. Az anyag-, amortizációs- és egyéb költségek növekedése (változása) annyiban érinti a vállalati kollektíva (s ezen belül is kiemelten a vezetők) érdekeit, amennyiben befolyásolja a vállalati nyereséget. A bérköltségek növekedése ellenben — a szerzők javaslata szerint — ezen a hatáson túl meghatározott hányadában *külön* csökkenti a személyi részesedési alapot is.

A szerzőkkel szemben én azt az elvet vallom, hogy a mechanizmusreformot követő időszakban a vállalati költségek elszámolásánál a különféle költségtényezők forintban kifejezett összege — beleértve a bért is — általában helyesen fejezi majd ki a vállalatok által igénybe vett erőforrások társadalmi értékelését, és így a vállalati gazdálkodásban az erőforrások optimális kombinációjára a költségtényezők forintértékelése helyes orientációt nyújt. A vállalat — azonos árbevételt véve — törekedni fog a ráfordítások forintösszegének minimálására, és ilyen értelemben állítja majd szembe helyettesítési lehetőség esetén a bérköltségeket az anyag- és más költségekkel.

Ez alól az általános elv alól megítélésem szerint kizárólag az *átlagbérszinttel* kapcsolatos bértömeg-növekedést kell kivételnek tekinteni, a *létszámtöbblettel* összefüggő bértömeg-emelkedést azonban nem. Az átlagbér emelkedése miatt előálló bértömeg-növekedésnél ugyanis a vállalati kollektíva érdekeltsége Janusz-arcú. Egyrészről érdekelt az átlagbérek növelésében, mert ez közvetlenül emeli a személyi jövedelmeket; másrészt az átlagbér növekedése csökkenti a

* Észrevételek Buda István–Pongrácz László: A munkadíjazás és az anyagi ösztönzés rendszere című cikkhez. Közgazdasági Szemle 1966. januári szám.

nyereséget, és ezen keresztül magát a személyi részesedési alapot is. A vállalati kollektíva személyi jövedelmei szempontjából azonban nagyobb a jelentősége az átlagbér emelésének, mint az ennek hatásaként elmaradó részesedési alapnak. A nyereségcsökkenésnek ugyanis csak egy része érinti a részesedési alapot, a másik része a költségvetési bevételekre, a fejlesztési és tartalékalapra esik. Ezért az *átlagbéremeléssel* kapcsolatos bértömeg-növekedéssel összefüggésben szükség van különleges rendszabályokra.

A bértömeg növekedésének azt a részét, amely az átlagbérek emelkedése, illetve az átlagbéreknek a központi szervek által meghatározott mértékét meghaladó emelkedése miatt áll elő, teljes egészében a részesedési alap terhére tartom szükségesnek elszámolni. Ilyen megoldással elérhető, hogy a vállalati kollektíva személyi jövedelmét ne befolyásolja az, hogy a vállalat munkája eredményeként rendelkezésre álló összeget bérként, vagy egyéb formában (prémiumként, részesedésként stb.) fizetik-e ki; ebben a kérdésben tehát az adott vállalat speciális „bérpolitikájának" szempontjai legyenek irányadók.

A cikk hangsúlyozza a létszámtakarékosság fontosságát, s a szöveg olyan megfogalmazásokat tartalmaz, mintha a javasolt, a *teljes* bértömeg-növekedésre vonatkozó szabályozás nélkül a vállalati gazdálkodásban létszámtakarékosság nem érvényesülne. Mivel a vállalat a nyereség tömegében lesz érdekelt, a létszámmegtakarításban ugyanúgy érdekelt lesz, mint a lehetséges anyag-, amortizáció- és egyéb költségek megtakarításában. A létszám a béren keresztül a nyereséget közvetlenül is befolyásolja, így tehát maga a nyereségérdekeltség hat a felesleges létszámok leépítésének irányában, illetve a felesleges létszámok felvétele ellen. Éppen ezért a vállalati kollektíva részéről a létszámnövekedésre ható nyomástól (szemben az átlagbérrel) nem kell tartani.

A vitatott cikkben javasolt megoldás esetén többletlétszám felvétele csak akkor volna kifizetődő, ha a megnövelt létszám mellett az egy főre jutó realizált nyereség olyan mértékben nőne, hogy a többletlétszámmal összefüggő bértömeg-növekedés meghatározott részének levonása után is az egy főre jutó részesedési alap *legalább változatlan* legyen.

Hogy ez a követelmény milyen nagymértékű, arra bemutatok egy példát. Tételezzük fel, hogy egy vállalat a bázisidőszakban 50 fővel dolgozik, az átlagbér 20 000 Ft/év; a teljes éves bértömeg tehát egymillió Ft. A vállalati nyereség legyen 100 000 Ft/év, ennek 50 százaléka képezze a személyi részesedési alapot, ami tehát 50 000 Ft. Az egy főre eső részesedési alap tehát 1000 Ft.

Tételezzük fel, hogy a vállalat a létszámát 5 fővel növeli, az ezekre eső átlagbér is évi 20 000 Ft. A teljes éves bértömeg tehát 1,1 millió Ft-ra nő. Ebben az esetben a javasolt rendszer szerint a vállalati kollektívát csak akkor nem éri kár, ha az 5 főnyi létszámtöbblet mellett 210 000 Ft nyereséget érnek el, ha tehát a nyereségtöbblet 110 000 Ft-ot tesz ki. 210 000 Ft nyereség 50 százaléka a személyi részesedési alap; ez 105 000 Ft. Ebből le kell vonni a bértömeg növekedésének 50 százalékát, azaz 50 000 Ft-ot, marad 55 000 Ft, ami ugyancsak 1000 Ft/fő részesedési alapot ad. A követelmény tehát ebben a példában az, hogy a létszám, illetve a bér 10 százalékos emelkedése mellett a nyereség/bérmutató 0,1-szeresről 0,19-szeresre növekedjék.

Megítélésem szerint ilyen követelményt állítani *minden* vállalatra nézve önmagában nem helyes. Könnyen elképzelhető például, hogy valamely vállalat — amely igen gazdaságos exporttermelést folytat — a munka *változatlan* gazdasági hatékonysága (vagy akár csökkenő hatékonysága) mellett képes lenne létszámtöbblettel a termelését jelentősen növelni. Ezt nyilván lehetővé kellene tenni a vállalat számára, pedig a bemutatott követelmény ennek ellentmond.

Lehetséges továbbá, hogy két azonos profilban termelő vállalat közül az egyik a másiknál sokkal hatékonyabban gazdálkodik. Ebben az esetben célszerű, népgazdaságilag indokolt, ha a hatékonyabb vállalat többletlétszámmal növeli termelését, akár a másik vállalat rovására. A javasolt szabályozás azonban ezt akadályozza, mert általa a többletlétszámmal szemben mindig az adott vállalat

már elért szintjéhez képest állna fenn rendkívül nagymértékű, *fokozott* követelmény.

Sok olyan lehetőség van a népgazdaságban, hogy létszámtöbblettel anyagmegtakarítást lehet elérni. Már csak az importanyag-megtakarításra való ösztönzés szempontjából is célszerű, ha a vállalatokat a forintkihatások egybevetésére ösztönözzük, tehát arra, hogy az anyagmegtakarítás forintösszegét a létszámtöbblet miatti forintösszeggel állítsák szembe. A javasolt megoldás azonban a lehetőségek kihasználását hátráltatná, hiszen az anyagmegtakarítással szemben álló bértöbblet nemcsak a nyereséget befolyásolja, hanem azon túl közvetlenül a részesedési alapot is terheli.

A javaslat szerint a vállalatnak az *előző évhez képest* bekövetkezett bértömeg-növekedés bizonyos hányadát kell a részesedési alapból fedeznie. Ilyen megoldás lehetővé teszi, hogy bizonyos, a nyereség szempontjából kiugróan jó évben a vállalat átlagbéremelést hajtson végre, ami a következő évben már bázissá válik, s nem érinti a vállalat részesedési alapját. Ez az „egyik évben sír, a másikban nevet" megoldás lehetővé teszi, hogy a vállalat egy-egy évben az így jelentkező többlet-terheket könnyen viselve *a költségvetési bevételek terhére* emelje a vállalati dolgozók átlagbérét, illetve átlagjövedelmét. Az átlagbér-növekedés ugyanis csak az első évben terhelné bizonyos hányadában a részesedési alapot, a következő évben már csak az volna a hatása, hogy a nyereség kisebb azzal a helyzettel szemben, ha átlagbért nem növeltek volna. De a nyereség csökkenésének csak egy része érinti a vállalat dolgozóinak részesedési alapját, a másik része a költségvetési bevételeket, illetve a fejlesztési alapot befolyásolja. Így tehát a vállalatnak módja van az egy-egy évre gyakorolt kedvezőtlen hatásokat elviselve a költségvetési bevételek terhére növelni az átlagbéreket. Megítélésem szerint az átlagbér-növekedést a személyi részesedési alap terhére történő elszámolás szempontjából nem egyik évről a másikra, hanem egy meghatározott bázisévhez (a mechanizmusreformot követő időszakban feltehetően az 1967. évi átlagbérszínvonalhoz) képest helyes figyelembe venni.

A javaslat külön említi a bértömeg növekedése miatti levonás alóli *mentesítés* eseteit. Úgy gondolom, hogy központi bérpolitikai intézkedések esetén a mentesítés, illetve a korrekció problémája minden szabályozási rendszer mellett felmerül. Ugyanakkor az extenzív bővítés eseteiben szinte lehetetlen lenne a mentesítéseket, korrekciókat központilag elbírálni. Nem is tartom megengedhetőnek az új mechanizmus körülményei között, hogy a vállalatok ne teljesen önállóan dönthessenek abban a kérdésben, hogy célszerű-e meglevő termelőeszközöket hosszabb időn keresztül működtetni, második vagy harmadik műszakot beállítani, illetve — pénzügyi lehetőségeinek határai között — a termelőkapacitást (akár változatlan műszaki színvonalon) kibővíteni. A javasolt rendszer pedig, éppen mert a létszámtöbblettel szemben rendkívüli mértékű nyereségtöbblet-követelményt állít fel (itt hivatkozom az előbb bemutatott sematikus példára), az extenzív bővítés túlnyomó részében arra kényszeríti a vállalatot, hogy mentesítésért forduljon az illetékes hatóságokhoz. Így hatósági döntéseken múlna általában a vállalatok ilyen irányú elhatározásának megvalósíthatósága. A mentesítés iránti kérések nagyon gyakoriak lennének, ami elbírálásukkal kapcsolatban a mai „tervviták", „tervtárgyalások" új formában való jelentkezését hozná magával.

BEREND T. IVÁN:

Friss István vitacikkéhez[1]

A Közgazdasági Szemle ez év januári számának vitarovatában ketten is észrevételeket fűztek a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál egy évvel ezelőtt megjelent munkámhoz. Előre szeretném bocsátani, hogy mindkét cikkirónak, Bródy Andrásnak és Friss Istvánnak igen hálás vagyok, hogy az avatott közgazdász szemével vizsgálják, elemzik a gazdaságtörténész munkáját, köszönöm elismeréseiket, megtisztelő méltatásaikat és több értékes kritikai megjegyzésüket is. Nem recenziókról van azonban szó, melyeket tudományos közvéleményünk íratlan szabályai szerint a szerzőnek nem illik vitatni, ezért a vitarovat és Friss István értékes, érdekes vitaírása által inspirálva az alábbiakban folytatni szeretném a vitát.

Folytatni, mert a már említett munkámban vitába szálltam közgazdasági irodalmunk és a többi között éppen Friss Istvánnak azzal az álláspontjával, hogy a súlyos gazdaságpolitikai hibák csak az első ötéves terv 1951 februári túlfeszítésétől álltak volna elő, míg az 1948—1951-es szakaszban a gazdaságpolitika alapjában helyesnek ítélhető meg. Munkám mondanivalója — ebben a vonatkozásban — az első ötéves terv kidolgozására és megindítására, teljesítésének első évére vonatkozó levéltári kutatásaim alapján abban összegezhető, hogy „... a hibás gazdaságpolitikai szemlélet eluralkodására, a reális adottságokból és követelményekből kiinduló gazdaságpolitika felcserélésére az erőfeszítésekkel arányban nem álló, azoktól messze elmaradó eredményekre, súlyos hibákra vezető gazdaságpolitikával nem 1951-ben került sor, hanem már korábban, 1948—50 között, vagyis az első ötéves terv kialakítása és megindítása folyamán." Természetesen nem elsősorban az időpontot tartom fontosnak, de megítélésem szerint a „tervemelés... káros szerepének túlértékelése elhomályosítja a történeti folyamatok valódi menetét, s megnehezíti a ... hibák jellegének, okainak feltárását".[2]

Mit állít ezzel szembe Friss István? Egészében elfogadja, hogy „a hibák kezdetei, csírái már 1948—50 között kimutathatók, s olyan felfogásokra, koncepciókra, magatartásokra vezethetők vissza, melyek 1948-ban vagy még korábban alakultak ki. Ez teljesen vitathatatlan. De teljesen abszurd ebből azt a következtetést levonni — szögezi le —, hogy a II. kongresszus nem lehet periódushatár. Abszurd azért, mert az következnék belőle..., hogy Magyarországon attól kezdve, hogy a proletariátus kezébe vette a hatalmat, attól kezdve, hogy proletárdiktatúra lett, alapvetően eltorzult, rossz gazdaságpolitika érvényesült."[3]

Hogy így volt vagy sem, az természetesen független a szándéktól, vágyaktól és elképzelésektől, azt csakis a tények dönthetik el. Úgy vélem, a tényekből jócskán vonultattam fel a termelési viszonyok átalakításában érvényesülő irreális sietség kialakulásának bemutatásával, az iparosítási elmélet és az iparfejlesztés iránya hibáinak taglalásával, a mezőgazdaság-fejlesztés elhanyagolásának bizonyításával. Ezekből Friss István csak alig valamit vont kétségbe. Sajnos a tények azt mutatják, hogy bár a szocialista gazdaságfejlesztési-átalakítási célok a magyar gazdaság és társadalom fejlődésének évtizedek óta fennálló, megoldatlan fő kérdéseire ígértek választ, a proletárdiktatúra érvényesülésétől kezdve, a kedvezőtlen belső és nemzetközi tényezők hatására a „gazdaságpolitika szocialista koncepciójában rendkívül súlyos torzulások következtek be, s ez az alapvető szocialista célkitűzések ellenére hibás gazdaságpolitikai elkép-

[1] Friss István: Berend T. Iván könyvéről. Közgazdasági Szemle. 1966. 1. szám.
[2] Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor. 1948–1950. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1964. 40., 41. l.
[3] Friss István: I. m. 100. l.

zelésekre és gyakorlatra vezetett".[4] (Egyébként ez a fogalmazásom, mint látható, nem teljesen azonos Friss István előbb idézett, s tulajdonképpen az én gondolatvezetésem visszaadására hivatott fogalmazásával!)

Természetesen Friss István nemcsak elvileg, erkölcsileg tartja lehetetlennek, hogy a „fordulat éve" után közvetlenül rossz vágányokra siklott a gazdaságpolitika. Legfőbb érve talán az, hogy „nem lehet... különválasztani a gazdaságpolitikát és a gazdasági élet, a gazdasági fejlődés egészét. Nem lehet olyasmit állítani, hogy a gazdaságpolitika rossz volt, de a népgazdaság minden fontos területén nagy sikereket értünk el."[5] Csakhogy e fő érv két vonatkozásban sem helytálló. Egyrészt — annak ellenére, hogy az ötéves terv első időszakát, mint részletesen írtam is róla, valóban számos jó eredmény és gazdasági siker kísérte (olvasóimtól elnézést kérve az egyoldalúság látszatáért, jelen rövid vitaírásomban mindezt most nem ismétlem meg) — tarthatatlannak vélem azt a szemléletet, hogy 1950-ben a népgazdaság minden fontos területén nagy sikereket értünk volna el. Mit ért ez alatt Friss István? Talán azt, hogy a tervmutatókat sok területen jelentősen túlteljesítették? Ez a gazdasági „sikereknek" nagyon mechanikus szemlélete lenne, hiszen ez a túlteljesítés sok vonatkozásban hibás gazdaságfejlesztési célok túlteljesítését jelentette, nem gazdaságos, nem az ország adottságainak megfelelő ágazatok erőltetett, vagyis hibás fejlesztését! Másrészt már ekkor sem értünk el nagy sikereket a mezőgazdaság fejlesztésében, ami — mint könyvemben bemutattam — már 1950 második felében közellátási zavarokra, vásárlóerő-elvonásra s 1951 első napjaitól a jegyrendszer fokozatos visszaállítására vezetett. Lehet, hogy erre azt a választ kapom, amit Friss István már a fejemre olvasott, vagyis, hogy e tények „mind helyesek, de az adatok interpretálása erősen vitatható".[6] Ha viszont 1950-ben a népgazdaság minden fontos területén elért nagy sikerekről beszélünk, akkor nem is az interpretálás, hanem ezen állítás tényei válnak vitathatóvá!

Másrészt azonban sokkal fontosabb, hogy Friss István idézett alapelve, miszerint a gazdaságpolitikát és a gazdasági életet nem lehet különválasztani, amilyen vitathatatlan hosszabb időszakra vonatkoztatva, annyira tarthatatlan rövid periódusra, különösen ha e rövid időszak közvetlenül a gazdaságpolitika új fejezetének megnyitására esik. Más szóval: Friss, a kiváló gazdaságpolitikus és közgazdász sokkal jobban tudja, mint én, hogy több év gazdasági hibáját és kiélezett ellentmondását az újonnan alkalmazott mégoly tökéletes gazdaságpolitika sem tudja egyik évről a másikra maradéktalanul megoldani. És fordítva: több év eredményes gazdaságfejlődése után kezdeményezett hibás gazdaságpolitika természetesen nem vezetett alkalmazásának lényegében első éveiben azonnal végzetesen kiélezett, robbanással fenyegető gazdasági hibákra. Mind jó, mind rossz irányú gazdaságpolitikai fordulat esetén ehhez viszonylag hosszabb időre, több évre van szükség. Azonnal legfeljebb a közvetlen hatások, az első jelek figyelhetők meg. Hogy ilyen első jelek valóban voltak is, azt Friss István sem vitatja, sőt leszögezi, hogy „Berend hitelesen vázolja fel az ellentmondások kezdődő kibontakozását".[7] (S ehhez e ponton hozzátehetem, hogy az 1951 februári tervemelést magam is fontos újabb lépésnek tekintem az ellentmondások végletes kiélezése útján.) A történetiség tehát megköveteli a gazdaságpolitika és a gazdasági helyzet alapvető egysége ellenére az összefüggés ellentmondásos szemléletét.

S ezzel tulajdonképpen válaszom utolsó kérdésköréhez is értem. Friss István ugyanis néhány összefüggésben történetietlennek ítéli a 40-es és 50-es évek fordulója körül kialakult gazdaságpolitikára vonatkozó bírálatomat. „Történetietlen szemlélet azt vetni az MDP vezetősége szemére, hogy túlbecsülték a háborús veszélyt", történetietlen kritika, hogy a gazdaságpolitika nem vette

[4] Berend T. Iván: I. m. 33. l.
[5] Friss István: I. m. 105. l.
[6] Uo. 102. l.
[7] Uo. 105. l.

figyelembe a világgazdaság fő fejlődési tendenciáit és technikai irányzatait, hiszen „ezen az alapon valószínűleg máig sem jutottunk volna el első ötéves tervünk elkészítéséig".[8] És történetietlen, amit a szocialista országok nemzetközi együttműködéséről, a jugoszláv ügynek ezzel kapcsolatos szerepéről írtam stb.

Azt hiszem, rövid válasz keretében képtelenség lenne a felsorolt bírálatokra részletekbe menő választ adni. (A könyvemben közölteket amúgy sem szükséges megismételni.) Ezért csak néhány megjegyzést a „történetietlenségről." Friss István ezen a ponton kicsit egyaldalúan idéz, és írásából úgy tűnhet, mintha pl. a háborús veszély túlbecsülésére vonatkozó bírálatomat csak az utólagos bölcsesség támasztaná alá, vagyis az a körülmény, hogy lám, azóta sem keveredtünk háborúba. Munkámban azonban nemcsak ezzel érvelek, hanem az adott nemzetközi erőviszonyok néhány olyan tényével is, amelyek megerősíteni látszanak azt a nézetet, hogy előrelátóbb helyzetelemzéssel és jobb politikával — s ezt természetesen korántsem lehet egyszerűen magyarországi kérdésként kezelni — az erős imperialista nyomás ellenére sem kellett volna a néhány éven belül elkerülhetetlenül kirobbanó háború perspektívájának alárendelni a gazdaságfejlesztést. (Magyar vonatkozásban utalok egyébként a jugoszláv konfliktus meghatározó szerepére is. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy e kérdést magyar vonatkozásra lehetne leszűkíteni.)

A tudományos tervezés esetében, azt hiszem, Friss István ad abszurdum viszi a kérdést, hiszen amit reálisnak tartok számonkérni a világgazdaság és technika fő fejlődési tendenciáinak szem előtt tartásáról, az nem sokévtizedes tudományos tanulmányozást igényelt volna, hanem néhány alapfolyamat figyelembevételét (pl. a fejlesztendő iparágak megválasztása kérdésében). „Tudományos igényen — írtam munkámban — természetesen nem valamiféle abszolút követelményt értünk, hiszen a szó legszorosabb értelmében vett tudományos tervezés csak hosszú évek, sőt évtizedek során fejlődhet ki a tudomány és nem utolsósorban a tudomány szolgálatába állítható technika megfelelő előrehaladása alapján."[9] Még kevésbé tartom az „utókor" történetietlen értetlenségének a szocialista nemzetközi együttműködésre vonatkozó törekvések meghiúsulásáról írottakat. Sőt a kérdésben részben meg is kell fordítanom a bírálatot, hiszen Friss István érvelését érzem részben történetietlennek. Ő ugyanis úgyszólván egyoldalúan az időközben végbement folyamatokkal érvel, amikor ezt írja: „aki ismeri azt a gazdag irodalmat, amely a szocialista országok nemzetközi együttműködésének nehézségeivel foglalkozik, az semmiképpen sem tételezheti fel, hogy a többi szocialista ország közt egy már nagyon megérett nemzetközi együttműködési szükséglet kielégítése a Jugoszláviával való konfliktuson hiúsult meg".[10] Csakhogy az együttműködés nehézségeiről szóló gazdag irodalom talán éppen azért jött létre, mert az iparosítás megindítása idején kibontakozó új típusú együttműködési törekvéseket — nem valamiféle „már nagyon megérett nemzetközi együttműködési szükséglet", hanem helyes politikai és gazdaságpolitikai felismerés alapján születtek ezek! — nem sikerült megvalósítani. Az új típusú nemzetközi összehangolás helyett a különböző szocialista országokban még irányában is párhuzamos iparosítás játszódott le. A fejlesztési irányok egyeztetése és megosztása, ha úgy tetszik, az iparosítás megindításakor sok vonatkozásban könnyebben járható út lett volna, mint másfél évtizedes egyirányú és rendkívül gyors iparfejlesztés után. Ha nem vetítjük vissza jelenünk gondjait, akkor kétségtelennek tűnik, hogy a történelmi jelentőségű kezdemények csírájában való elpusztulásában nem az együttműködés tényleges, akkor is fennálló nehézségei játszották a meghatározó szerepet, hanem igenis a jugoszláv konfliktus, illetve az azzal kapcsolatos politikai konzekvenciák.

Mindez néhány tény a történetietlenség kritikájára. De szükséges egy álta-

[8] Uo. 103. l.
[9] Berend T. Iván: I. m. 54. l.
[10] Friss István: I. m. 104. l.

lános elméleti-módszertani megjegyzés is. A történésznek természetesen kötelessége az adatok lehetőség szerinti maximális feltárásával a vizsgált korszakba belehelyezkedni, az indítékokat megismerni, a valóságos lehetőségek történelmi mércéjét felkutatni. Az értékelések kialakítása enélkül lehetetlen. Az értékelés során ugyanakkor mégis abból indultam ki, hogy nem lehet megállni e ponton, hiszen az mesterségesen szegényítené el, korlátozná a történelmi nézőpontot a kortárs szubjektivizmusára. A történésznek, ha módjában áll, a későbbi történeti folyamatokat is figyelembe kell vennie, hiszen azok során maguk az események, a fejlemények adnak mindennél világosabb értékítéletet. Ez nemcsak az ipari forradalom vagy a napóleoni háborúk esetében igaz, hanem az első ötéves terv kialakításakor alkalmazott gazdaságpolitika értékelésére is. Ezért az adott időszak lehetőségei és indítékai mellett a következmények és későbbi fejlemények tényei is hozzátartoznak a történelmi mérce kialakításához. Az utóbbiról lemondani ugyanolyan hiba, mint az előbbieket mellőzni.

Fenntartom tehát álláspontomat, nem tudom elfogadni, hogy a sokáig kísértő súlyos gazdaságpolitikai hibák csak az ismeretes 1951. évi tervemeléstől uralkodtak volna el, hogy előtte, az első ötéves terv kidolgozása és megindítása idején egészében jó gazdaságpolitika érvényesült. Nem néznénk elég alaposan az elkövetett hibák mélyére, nem vonhatnánk le a ma is aktuális tanulságokat, nem okulhatnánk saját tévedéseink drágán megfizetett tandíjából sem, ha ezen a ponton megállnánk.

FRISS ISTVÁN:

Felfogásaink különbözőségéről

Aligha tudunk megegyezni egymással.

Nem tényeken vitatkozunk, hanem a tények értelmezésén. Az értelmezés viszont függ a kutatási módszertől. A kutatási módszer pedig függ a tudományos, történeti, társadalmi felfogástól, szemlélettől. Adott esetben két felfogás áll egymással szemben. Meddő vállalkozás volna megpróbálni a kettőt összehangolni. De tartozunk a vitát figyelőknek azzal, hogy tisztázzuk a két felfogás közti különbséget. Csak ezekkel foglalkozom tehát és ezekkel sem Berendnek az előző cikkemben bírált minden megállapításával kapcsolatban, hanem csak arra a négy fontos kérdésre térve ki, melyeket Berend válaszcikkében említ.

Bevezetőül néhány fő vonás Magyarország belső fejlődéséről és nemzetközi helyzetéről a vitatott korszakban, hogy ezekre ne kelljen a későbbiekben visszatérni.

1947—1948 telén Magyarországon a munkáspártok által — 1948 júniusától a Magyar Dolgozók Pártja által — vezetett munkásosztály meghódította a hatalmat. Napirendre kerültek a szocializmus építésének kérdései. Ezek megoldására nem volt recept. Volt egy lenyűgöző erejű példa: a Szovjetunió. Az MDP vezetői ennek a példának a követését tűzték célul maguk elé.

A nemzetközi politikai helyzet a második világháború befejezését követően egyre feszültebbé vált. Kelet-Európa korábban kapitalista országai a szocialista fejlődés útjára léptek. 1949 őszén Kínában győzött a népi forradalom. Az imperialista hatalmak mindent megtettek, hogy ezt az egész fejlődést visszájára fordítsák. Vietnamban Franciaország harcolt volt gyarmata visszahódításáért. Létrejött a Nyugat-európai Unió a nyugati tőkésországok fegyverkezésének összehangolására. Ténnyé vált Németország kettészakadása. Törésre került sor Jugoszlávia és a többi szocialista ország között. Megalakult a szocialista országok ellen irányuló katonai szövetség: a NATO. Magyarországnak is fel kellett készülnie az imperialisták háborús támadására. Az MDP vezetői igye-

keztek ennek a követelménynek mindenképp eleget tenni a honvédelmi erők gyors növelésével, a nehézipar és ezen belül a vaskohászat minden más iparágat és a mezőgazdaságot háttérbe szorító fejlesztésével, sőt a termelőszövetkezeti szervezés erőltetésével is.

Rátérek a szemléletünk közötti különbségekre.

1. Azzal kezdem, amit Berend „talán legfőbb érvemnek" nevez, hogy tudniillik „nem lehet... különválasztani a gazdaságpolitikát és a gazdasági élet, a gazdasági fejlődés egészét. Nem lehet olyasmit állítani, hogy a gazdaságpolitika rossz volt, de a népgazdaság minden fontos területén nagy sikereket értünk el". Berend szerint „e fő érv két vonatkozásban sem helytálló". Egyrészt 1950-ben nem értünk el minden fontos területen nagy sikereket, másrészt, és ez „sokkal fontosabb", rövid periódusokra a gazdaságpolitikát és a gazdasági életet külön lehet választani, mert sem a jó, sem a rossz gazdaságpolitika hatásai nem érvényesülhetnek teljesen egyik évről a másikra.

Az első állításra elég annyit mondanom: nem állítottam, hogy 1950-ben a népgazdaság minden fontos területén nagy sikereket értünk el. De ha megnézzük, hogy ténylegesen hogyan alakult a gazdasági élet 1950-ben, akkor Berend tanulmányából is kiderül, hogy az 1950. év a magyar népgazdaság egésze szempontjából minden hiányosság ellenére eredményes volt. Az általam általánosan megfogalmazott elv szempontjából csak ez az érdekes.

A második állítás teljesen helyes. De Berend a helyes elvet helytelenül, mert történetietlenül alkalmazza. Egyetértően írtam én is, hogy „a hibák kezdetei, csírái már 1948—1950 között kimutathatók, s olyan felfogásokra, koncepciókra, magatartásra vezethetők vissza, melyek 1948-ban vagy még korábban alakultak ki".[1] De Berend ennél lényegesen többet mond. Azt mondja, hogy 1948—1950 közt a gazdaságpolitikai koncepcióban „rendkívül súlyos torzulások következtek be", és ez „hibás gazdaságpolitikai... gyakorlatra vezetett". Bizonyításul azonban csak azt hozza fel, amit én a hibák kezdeteinek, csíráinak nevezek. Abból, hogy egy helyes vagy helytelen gazdaságpolitika eredményei nem egyik évről a másikra mutatkoznak meg, az következik, hogy egy gazdaságpolitika jó vagy rossz voltát legkorábban néhány év távlatából ítélhetjük meg. Az elmélet próbája a gyakorlat. Ez a gazdaságpolitikában nem kevésbé igaz, mint másutt. Nyilvánvaló, hogy egy gazdaságpolitika jó vagy rossz voltát csak gyakorlati eredményein mérhetjük. Ez azonban semmiképp sem jelentheti azt, hogy — múltkori cikkem szavaival — „az 1951-ben vagy 1952-ben foganatosított beruházási vagy közellátási, vagy bérügyi, vagy egyéb gazdasági rendszabályokat és ezek következményeit olyan intézkedésekre vezessük vissza, amelyeket 1948—1950 között hajtottunk végre".[2] Berend azonban éppen ezt teszi. Tanulmányából — mint említettem — kiderül, hogy az 1948. és 1949., de még az 1950. év gazdasági élete is a hibák ellenére pozitívan alakult. A „rendkívül súlyos torzulás" tehát csak a későbbi években jelentkezett. Közben azonban, tehát 1950-et követően, mint az idézett helyen írtam, „a rossz irányba induló úton mentünk tovább, súlyosbítottuk, elmélyítettük, tetéztük a már előzőleg is helytelen kezdeményezéseket". Ha tehát Berend az ezek nyomán bekövetkezett torzulást az 1948—1950 között elkövetett hibákra vezeti vissza, önkényesen jár el.

Ismétlem: nem arról van szó, hogy 1948-tól 1950-ig semmilyen hiba sem volt gazdaságpolitikánkban, gazdasági vezetésünkben. Dehogyis nem volt! Rengeteg hiba történt. De ezek a hibák 1948 és 1950 közt még nem vezettek gazdaságpolitikánk eltorzulásához, nem változtattak azon, hogy alaptendenciaként a proletárdiktatúra eme első korszakában, a helyreállításból folyó lehetőségek kihasználása mellett, illetve ezt a kihasználást előmozdítva, a szocialista termelési viszonyok fölénye érvényesült a kapitalista gazdasági viszonyokkal szem-

[1] Friss István: Berend T. Iván könyvéről. Közgazdasági Szemle. 1966. 1. sz. 100. l.
[2] Uo. 105. l.

ben. E néhány év jellemzői: a termelőerők fejlődésének példátlan erejű kibontakozása, az ipari, mezőgazdasági és értelmiségi dolgozók lelkesedése és munkalendülete, a magyar nép anyagi és kulturális színvonalának gyors emelkedése.

Azt hittem, hogy a proletárdiktatúra eme első korszakának általános értékelésében többé-kevésbé egyetértés van a marxisták között, mert ha valaki a tényekhez ragaszkodik és azok elemzésére támaszkodik, nehéz más véleményre jutnia. Ezért írtam erről a más véleményről, hogy „abszurd azért, mert az következnék belőle..., hogy Magyarországon... attól kezdve, hogy proletárdiktatúra lett, alapvetően eltorzult, rossz gazdaságpolitika érvényesült".[3] Fogalmazásom tehát, Berend feltevésétől eltérően, nem volt „gondolatvezetésének visszaadására hivatott". Most azonban hadd idézzem cikkéből: „a proletárdiktatúra érvényesülésétől kezdve, a kedvezőtlen belső és nemzetközi tényezők hatására a gazdaságpolitika szocialista koncepciójában rendkívül súlyos torzulások következtek be, s ez... hibás gazdaságpolitikai elképzelésekre és gyakorlatra vezetett."

Ez a felfogásaink közötti legnagyobb különbség.

2. Fontos szemléleti különbség van közöttünk abban a kérdésben is, hogyan ítéljük meg a nemzetközi helyzet hatását gazdaságpolitikánk alakulására. Azt írtam: „Történetietlen szemlélet azt vetni az MDP vezetősége szemére, hogy túlbecsülték a háborús veszélyt. ... A háború veszélyével akkor számolni kellett, és ha számolni kellett, akkor ennek kellett alárendelni a gazdasági szempontokat."[4] Berend válaszcikkében így felel: „Munkámban... az adott nemzetközi erőviszonyok néhány olyan tényével is (érvelek), amelyek megerősíteni látszanak azt a nézetet, hogy előrelátóbb helyzetelemzéssel és jobb politikával... az erős imperialista nyomás ellenére sem kellett volna a néhány éven belül elkerülhetetlenül kirobbanó háború perspektívájának alárendelni a gazdaságfejlesztést." Nem tudom, hogy az adott nemzetközi erőviszonyok milyen tényeire gondol Berend, felfogását változatlanul történetietlennek tartom. De hozzáteszem, hogy önkényes, szubjektivista is, mert az objektíven megállapítható tények — a nemzetközi feszültség fokozódása, féktelen imperialista fegyverkezés és háborús szervezkedés, imperialista háborús agresszió Koreában — e tények mellé egyenrangú tényezőként állítja szubjektív elképzeléseit.

Van-e objektív mértéke annak, hogy szocialista országban a gazdaságot már *túlzott, hibás* mértékben alárendelik a katonai szempontoknak? Igen, van. Ha szocialista országban az imperialista támadásra való felkészülés a dolgozó tömegek életszínvonalának olyan csökkenésére vezet, hogy az már a tömegeknek a párt iránti bizalmát gyengíti, a párt és a munkásosztály összeforrottságát lazítja, a munkásság és a parasztság szövetségét megingatja, akkor itt már túlzás, itt már hiba történt. Ez már nem a honvédelem erősítése, ez a honvédelem gyengítése. Ezt a hibát is elkövettük, de nem 1948 és 1950 között, hanem 1950 után.

3. Azt írtam cikkemben, hogy Berend, amikor a magyar gazdaság valóságos helyzetének, a világgazdaság fő fejlődési tendenciáinak, technikai irányzatainak felmérését követeli első ötéves tervünk összeállítóitól, történetietlen. Hozzáteszem: szubjektivista is. Válasza szerint: „amit reálisnak tartok számonkérni a világgazdaság és technika fő fejlődési tendenciáinak szem előtt tartásáról, az nem sokévtizedes tudományos tanulmányozást igényelt volna, hanem néhány alapfolyamat figyelembevételét (pl. a fejlesztendő iparágak megválasztása kérdésében)." Az objektíven megállapítható tényeken túlmenően — amilyen pl. Sztálin elméleti tételeinek kritikátlan elfogadása, a szovjet fejlődési séma mechanikus másolása és a háborús veszély hatása az ötéves terv alakulására — ezeken túlmenően Berend csak önkényesen megállapít.

Amit joggal kér számon, az a két világháború közötti fejlődés számbavé-

[3] Uo. 100. l.
[4] Uo. 103. l.

tele az ipari szerkezet megtervezésénél. Ezt azonban a tervezők, persze a korlátozó tényezőket szem előtt tartva, valóban figyelembe is vették. Hiszen például a szén termelésének emelését 61 százalékkal, a kohászati iparét 95, az erősáramú berendezésekét 105, a motorvonatokét 106, a vegyiparét 138, a tehergépkocsikét 181, a szerszámgépekét meg éppen 230 százalékkal irányozták elő. Azt aligha lehet szemükre vetni, hogy a tervet még nem a második világháború után kibontakozott új technikai forradalomra alapozták. A komplex automatizálás még Nyugat-Európában is ismeretlen fogalom volt. Hozzátehetjük, hogy mivel az új technikai forradalomhoz fűződő iparágak kifejlesztéséhez Magyarországon nagyrészt az előzmények is — tudományos és műszaki kutatás, tervezés, káderek — hiányoztak, ezeknek józanul tervezhető maximális fejlesztése sem befolyásolhatta volna lényegesen az első ötéves tervet.

4. Végül megemlítem a közöttünk fennálló szemléleti különbséget a szocialista országok gazdasági együttműködésének kérdésében. Cikkemben hivatkoztam az együttműködés nehézségeivel foglalkozó gazdag irodalomra annak bizonyítékául, hogy nem lehet a Jugoszláviával való konfliktusra visszavezetni a többi szocialista ország gazdasági együttműködésének hiányosságait. Berend itt nemcsak visszautasítja, hanem ellenem fordítja a történetietlenség vádját, mondván, hogy a nehézségek éppen arra vezethetők vissza, hogy a „helyes politikai és gazdaságpolitikai felismerés alapján született" együttműködési törekvéseket nem sikerült megvalósítani. Itt is a szubjektivizmus hibájába esik.

Elkerüli figyelmét, hogy a tényekkel csak elképzeléseket és helyes felismeréseken alapuló törekvéseket tud szembeállítani, amelyek sehol és sohasem realizálódtak. A törekvések iránya kétségkívül helyes volt, elméleti alapjuk már Leninnél megtalálható. Kétségtelen az is, hogy érlelődnek azok a feltételek, melyek e törekvések teljes valóraváltását lehetővé fogják tenni. Érlelődnek, de még ma sem értek be teljesen. Ezen mit sem változtat az, hogy mit mondott, mit képzelt, mit szeretett volna 1948-ban Dimitrov vagy bárki más. Bizonyító erejű viszont, mert tény, hogy hiába alakult meg félévvel a Jugoszláviával bekövetkezett szakadás után a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, hiába törekedett ez működése első időszakában Lenin útmutatásai szellemében működni, az eredmények messze elmaradtak e törekvések céljai mögött. Nem utolsósorban azért, mert a fiatal szocialista országokban még nem kismértékben hatottak nacionalista tendenciák. Ilyen tendenciákról bizonyos KGST-problémákkal kapcsolatban még néhány évvel ezelőtt is szó esett, pedig közben a szocialista tudat is jelentős mértékben fejlődött...

Az árukapcsolatok új vonásai a termelőszövetkezetekben

A földművelésügyi és az élelmezésügyi miniszter 1965 nyarán együttes utasításban (33/1965. F. M. sz.) szabályozta a termelőszövetkezetek tervkészítésének új rendjét. Az utasítás szerint a termelőszövetkezetek kötelező tervfeladatot nem kapnak, hanem termelési és áruértékesítési terveiket — adottságaik gondos mérlegelésével, a termeltető és felvásárló vállalatokkal kötött szerződéseik ismeretében — maguk készítik el. A népgazdasági szükségletek kielégítését tehát nem cikkenkénti kötelező tervelőírásokkal, hanem más gazdaságpolitikai eszközökkel — a termelés megalapozására szolgáló eszközök elosztásával, termelési és értékesítési szerződések útján — kell elérni.

A termelőszövetkezetekben az utóbbi években nemcsak kialakult a termelési szerkezet, a termelési szerkezethez idomuló munkaszervezet és gazdasági vezetés, hanem túlnyomó többségükben meg is szilárdult.

A mezőgazdasággal érintkező iparban (elsősorban az élelmiszeriparban) átszervezéseket hajtottak végre. Az országos nagyvállalatokkal, trösztökkel szemben egyre fokozódó követelmény, hogy az egész élelmiszer-gazdaságot átfogó, irányító és szervező feladatokat lássanak el. Ebben a helyzetben mód nyílt arra, hogy az állami tervek megvalósításában *a kereskedelmi* jellegű kapcsolatok (árukapcsolatok) az eddiginél nagyobb teret nyerjenek.

Az árukapcsolatok tartalmának új jellemzői és problémái

A termelési tervek kialakításakor a termelőszövetkezeteknek arra kell törekedniük, hogy „előirányzataik az üzemi adottságok figyelembevételével összhangban legyenek a népgazdasági igényekkel." (33/1965. FM. sz. utasítás). A termeltető és felvásárló vállalatok vonatkozásában követelmény, hogy a kereskedelmi jellegű kapcsolatokon keresztül az eddiginél gazdaságosabban használják fel az állam által rendelkezésükre bocsátott eszközöket. E kétoldalú közgazdasági követelmény bizonyos mértékben a termelés területi elhelyezkedése és a koncentráltság vonatkozásában az előző időszakhoz képest változásokat fog eredményezni. Az eddigi részletes cikkbontású közvetlen állami termelési tervjavaslat nem mindig tette lehetővé, hogy a népgazdasági igényeket kielégítő termékeket a legkedvezőbb helyen, tehát optimális körülmények közt, optimális ráfordítással, a legnagyobb hozam mellett termeljék meg. Az állami tervjavaslatok csak korlátozottan vehették figyelembe az évtizedek során kialakult termőtáj jelleget.

A most kialakuló, bizonyos mértékben új helyzetben

a termelőszövetkezeteknek számításokat kell végezniök: miből mennyit termeljenek, hogy optimális üzemi jövedelmet érjenek el, miközben a népgazdasági igényeket kielégítik;

a vállalatoknak pedig meg kell vizsgálniuk, hogyan tudják szerződéskötéseikkel a termelés elhelyezését úgy befolyásolni, hogy az adott területről a legnagyobb tömegben a leggazdaságosabban kerüljenek a mezőgazdasági termékek a népgazdaság kezére.

A korábbi gyakorlathoz képest nehezült a termelőszövetkezeti vezetőségek munkája. Eddig a tanácsok előzetes tervek készítéséhez csaknem teljes vetésszerkezeti javaslatot adtak a termelőszövetkezeteknek. A termelési

tervek a tervegyeztető tárgyalások során készültek el és igazodtak a népgazdasági igényekhez. A tanácsok a termelési szerkezet mellett 5—6 kiemelt cikk (például kenyérgabona, sertés stb.) felvásárlási előirányzatára is tettek javaslatot. A szövetkezeteknek könnyebb volt ezt a javaslatot bírálni és vitatni, mint önálló elképzelést kialakítani. Természetesen az új helyzetben a szerződéskötést a tanácsok is koordinálják, szükség esetén továbbra is tanácsot adnak a termelőszövetkezeteknek, a kétoldalú árukapcsolatba azonban nem avatkoznak be úgy, mint korábban.

A termelőszövetkezeteknek, illetve vezető testületeiknek most önállóan kell olyan termelési szerkezetet kialakítaniok, amely ez idő szerint a kenyérgabona változatlan területen való termelése mellett biztosítja a szövetkezetben a teljes foglalkoztatottságot, az adott közgazdasági körülmények között a beruházott termelési eszközök legcélszerűbb felhasználását és megtérülését, a folyó pénzügyi kötelezettségek fedezetét, a normális üzemvitelhez szükséges hitelek igénybevételi lehetőségét, az üzemi jövedelmezőség növelését, az egyéni jövedelem emelésének rendszeres biztosítását, s így a termelőszövetkezeti tagoknak mint dolgozóknak és tulajdonosoknak anyagi érdekeltségét, a népgazdasági igényeknek a termelőszövetkezet szempontjából is kedvező kielégítését.

Most a termelőszövetkezeteknek nem kell formálisan előzetes tervet készíteniök, mint a korábbi években és nem kell a vezetőknek a tervegyeztetésekkel hosszasan foglalkozniok, de a szerződéskötésekhez, a helyes üzemi arányok kialakításához, az optimális üzemi jövedelmezőség biztosításához — az említett közgazdasági tényezők mérlegeléséhez — határozott gazdasági elképzelés szükséges, elsősorban a termelőszövetkezeti vezetőségek és szakvezetők, de az egész termelőszövetkezeti tagság részéről is. Ennek hiányában nem tudnak megfelelő szintű jövedelmet biztosítani, sőt előfordulhat, hogy a normális üzemvitelhez szükséges hitelfedezetet is kapkodva kell előteremteni. Az új tervezési módszer alapvető követelménye a termelőszövetkezetekkel szemben, hogy a termelési szerkezet kialakításában, a szerződések megkötésében ne az ötletszerűség, hanem megfontolt gazdasági döntés érvényesüljön.

A vázoltak után több kérdés vetődik fel: a termelőszövetkezetekben az üzemi jövedelmezőség előtérbe kerülése milyen tényezővé válik a népgazdasági igények kielégítése vonatkozásában? Az üzemi jövedelmezőségről a termelőszövetkezeti számvitel és önköltségszámítás helyesen tájékoztatja-e a vezetőket és a tagságot? Új rendszer alakul-e ki az állami felvásárlásban? A mai árpolitika és árrendszer alkalmas-e arra, hogy a népgazdasági célokat feltétlenül megvalósítsuk?

A termelőszövetkezetekben az üzemi jövedelmezőség előtérbe kerülése — legalábbis a mostani átmeneti periódusban — véleményem szerint *a népgazdasági igények kielégítése szempontjából nem jelenthet hátrányt* a mai árpolitika és árrendszer mellett sem. A későbbiekben is elsősorban *a termelés területi elhelyezkedésében* jelentkezik a hatása. Az új tervezési módszer *első évében még a növények nagyobb területi átcsoportosulásával sem kell számolnunk,* mert *a korábbi években kialakult termelési gyakorlat, szokások mellett egyéb közgazdasági és társadalmi tényezők is állandósítják* a termelőszövetkezetek termelési szerkezetét.

Például a kenyérgabona-vetésterület nagyságának megkötése meghatározza a termelési szerkezet fő arányát. A folyó pénzügyi kötelezettségek rendezése, az üzemviteli hitel fedezetének biztosítása általában nem teszi lehetővé, hogy a termelési szerkezetet hirtelen gyökeresen megváltoztassák. A termelőszövetkezetek munkaszervezete a kialakult termelési szerkezethez idomult, s lényegében a korábbi termelési szerkezetet stabilizálja. Új termelési szerkezetben ugyanis új ösztönzők, új munkaszervezet, új vezetési módszerek is szükségesek, s ezeket egycsapásra általában nem lehet nagyon megváltoztatni. A rendelkezésre álló termelési eszközök (föld, épületek, gépek stb.) átmenetileg szintén a termelési szer-

kezet nagy változása ellen hatnak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a termelőszövetkezeti tagságnak a megszokotthoz való ragaszkodását, továbbá más demográfiai tényezőket, amelyek szintén stabilizálóan hatnak a termelési szerkezetre.

Nem problémátlan azonban *az üzemi jövedelmezőség megítélése* a számvitel szempontjából. Ezzel részletesen itt nem kívánok foglalkozni, csupán megjegyzem, hogy például az üzemekben használt elszámoló árakban a takarmány értéke és használati értéke nincsen összhangban. Az önköltség elméleti problémáiról a közgazdászok közt is vita folyik. *Az átmeneti stabilizáló tényezők ily módon nagyjában-egészében lehetőséget adnak a rendezendő problémák megoldására anélkül, hogy lezáratlanságuk zökkenőt okozna a népgazdaságban.*

A felvásárlási rendszer működésének problémái

Az új tervezés felvet bizonyos elméleti és gyakorlati problémákat az állami felvásárlási rendszer vonatkozásában is. Továbbra is el kell fogadnunk azt a meghatározást, hogy az állami felvásárlási politika az ország gazdaságpolitikájának az a része, amely rendszerével, alkalmazott módszerével és eszközeivel egyrészt befolyásolja a mezőgazdasági termelés szerkezetét és volumenét, másrészt lehetőséget biztosít a mezőgazdaság által termelt termékeknek az állami készletbe gyűjtésére, illetve a kereskedelemnek és az élelmiszeriparnak megfelelő mennyiségű termékkel való ellátására.

Az állami felvásárlási politika eszközei továbbra is: a mezőgazdasági termékek kereskedelmének és ipari feldolgozásának állami monopóliuma, a termelés és felvásárlás irányítása a tervezés segítségével, az árpolitika és árrendszer, különféle felvásárlási formák (biztosított, szerződéses, szabad), keveréktakarmány-csere, s — bizonyos vonatkozásaiban — a hitelpolitika is az állami felvásárlási politika eszköze.

A különféle felvásárláspolitikai eszközök közül nem mindig ugyanaz az uralkodó. Az állami szabadfelvásárlás rendszere a most bevezetett változások figyelembevételével tulajdonképpen három szakaszra tagolható. Az 1957—1961 közötti időben az irányítás fő eszköze az árrendszer és az árpolitika volt. A második ötéves terv éveiben egyre inkább kidomborodott a tervezés, illetve a központilag elkészített tervek felbontásának, mechanizmusának döntő szerepe a termelés és felvásárlás irányításában. 1966-tól kezdve ismét az árrendszer és árpolitika válik döntő tényezővé a felvásárlási politikában.

A tervezés mechanizmusának fő eszközzé válásában több tényező működött közre: a tömegesen megalakuló termelőszövetkezetekben nem voltak nagyüzemi tapasztalatokkal bíró vezetők, mégis ki kellett alakítani — a népgazdasági igényeket is figyelembevéve — a nagyüzemek termelési szerkezetét, biztosítani kellett az állam által juttatott termelési eszközök kihasználását stb. Az alkalmazott irányítási módszer helyességét az eredmények igazolják. Miután azonban a módszer gyakorlását kiváltó okok megszűntek, akadályozójává vált a továbbfejlődésnek.

Ilyen formán — a korábban feltett kérdésre válaszolva — *nincs szó új felvásárlási rendszer kialakulásáról.* A felvásárlási módszerek közül továbbra is a szerződéses termeltetés és értékesítés marad a döntő, tehát az árukapcsolatok továbbra is a szerződéses rendszerre épülnek, *de jobban kidomborodik az árukapcsolatokban a kereskedelmi jelleg.* A termelőszövetkezetek és a vállalatok az állam által megszabott feltételek mellett lépnek szerződéses viszonyba. Ez biztosítja, hogy a kereskedelmi jellegű kapcsolatokban a szocialista gazdaságban feltétlenül szükséges tervszerűség megvalósuljon.

A bevezetésre kerülő új módszerekkel — mint szó volt róla — az eddiginél nagyobb súlyt kap az árrendszer mint felvásárláspolitikai eszköz. Árrendszerünknek azonban e szerep

betöltése szempontjából vannak fogyatékosságai. A mai árrendszer kialakulására két körülmény hatott: a kisüzemi gazdálkodás döntő túlsúlya és a korábbi begyűjtési rendszer. Az 1957-ben bevezetett árak bár érték alatti árak voltak, mégis ösztönzően hatottak a termelésre és felvásárlásra, mert a legnagyobb keresletet képviselő állam az előző évekhez képest az árakat jelentősen növelte. Most újra az árrendszer lesz a termelés befolyásolásának egyik fő eszköze, de most már, a nagyüzemek túlsúlya idején, nem lehet egyszerűen a korábbi rendszert alkalmazni, hanem az időközben bekövetkezett változásokat is figyelembe kell venni.

A nagyüzemi gazdaságok létrejötte eltolódásokat eredményezett a társadalmilag szükséges munkában, az árustruktúrában és az értékarányokban. A nagyüzemi felárak bevezetése korábban — az egyéb állami kedvezmények mellett — az árak ösztönző hatását biztosította az újonnan alakult termelőszövetkezetek termelésére és áruértékesítésére. A nagyüzemi felárak kifizetése mintegy 6 százalékkal növelte a felvásárlási árszínvonalat. Ez a növekedés azonban a kedvezményekkel együtt arra sem volt elegendő, hogy kiegyenlítse a mezőgazdasági termelőeszközök árszínvonalának az ipari árrendezés folytán mintegy 30 százalékkal való emelkedését. Az értékarányok tehát tovább torzultak az ipar és a mezőgazdaság vonatkozásában. Ennek hatása évről évre erőteljesebb, s az utóbbi három évben az emiatt sűrűsödő ellentmondásokat a tervezés mechanizmusának segítségével igyekeztünk tompítani. Az önköltségváltozások az érték és értékarányok módosulásával jártak, amelyekhez az árrendszer az egyedi árkorrekciókkal nem alkalmazkodott. Az értéktől eltérő árak is okai annak, hogy az átlagosnál rosszabb földeken dolgozó termelőszövetkezetekben a gyenge gazdálkodási eredmények és mérleghiányok kiegyenlítésére *állami dotációt* kellett alkalmaznunk, miközben *a keletkező különbözeti földjáradék* egy részének *elszívására* nem hoztunk hatékony intézkedéseket.

Az árrendszer elméleti problémái és a gyakorlat

Az árrendszer és árpolitika fő eszközként való használata a mezőgazdasági termelés és felvásárlás irányítására — az előadottak szerint — *felveti az árrendszer és árpolitika elméleti és gyakorlati felülvizsgálatát.* Ennek hiányában megnő ugyanis a hibalehetőség — amire az idén mutatkoztak példák —, utat nyithatunk nem kívánatos spontán folyamatok érvényesüléséhez.

A közgazdászok foglalkoznak ezzel a kérdéssel, de vannak ennek olyan oldalai is, amelyekre eddig nem irányult kellő figyelem. Fontos kérdés, hogy termelési ár típusú vagy érték típusú ár alkalmazása helyes-e a mai viszonyok között? Ez azonban inkább az árfelépítésre ad választ.

Az árrendszer felülvizsgálata szempontjából — szerintem — nagyobb figyelemmel kell lenni a *fogyasztási szokásokra és igényekre.* A termékek mennyiségi és minőségi meghatározásai gyakorlatilag a kereskedelmi és ipari szabványokban vannak. A szabványok jórészt 1952-ből származnak. A fogyasztási igény azóta nagyon sokat változott. *Az árak így az elavult szabványok miatt nem tükrözik a keresleti arányokat, nem igazodnak a fogyasztói igényekhez.* A múlt évben és tavalyelőtt a zöldség és a gyümölcs áruforgalmában meg is nyilvánultak az ebből származó ellentmondások. Jellemző, hogy exportra olyan árut kell küldeni, amely az érvényes szabvány miatt belföldön csak osztályon aluli lehetne. De az ellentmondás egyértelműen kimutatható a belföldi szabadpiaci kereslet irányának és a szabványelőírásnak az összehasonlításában is.

Ehhez hasonló probléma jelentkezik a most meghirdetett új — a 120 kg-on felüli sertésre vonatkozó — árfeltételekben is az 1966. évi sertéshizlalási akció vonatkozásában. A szalámi fontos exportcikk és belföldön is keresett. Jó, ízletes minőségben való készítéséhez nagysúlyú, egyenletesen hizlalt sertés szükséges. Az új ár ez ellen hat. A szalámiexport növelése végett nemhogy gátolni, hanem ösztö-

nőzni kellene a nagysúlyú sertések hizlalását, hiszen alacsony vágósúly esetén a sertéshúsban a víz és a csont százaléka növekszik, s emiatt a szalámi minősége, íze és zamata romlik, az önköltség pedig nő. (Itt most eltekintünk attól, hogy ez az árszabályozás hogyan hat a tenyésztésre.) A sertéssel kapcsolatban még egy hasonló példa: a múlt év tavaszán a nagy súlyra való hizlaláshoz állami takarmánytámogatást kaptak a termelőszövetkezetek, később azonban, 1966-ra vonatkozóan, a nagysúlyú hizlalás ellen ható árakat állapítottak meg.

A termelőszövetkezetekben *a termelés mindig jól körülhatárolható cikkcsoport előállítására irányul, mégpedig meghatározott arányok szerint.* Különösen fontos ez ott, ahol a termőtájon belül néhány azonos jellegű termék előállítására specializálódnak a nagyüzemek. (Például a makói termőtájban a hagymafélékre, a szegedi termőtájban fűszerpaprikára.) *A szocialista mezőgazdasági nagyüzemekben* az előbbiek miatt — valamint *a csoporttulajdon következtében meglevő erősebb társadalmi-gazdasági elkülönültség folytán — az áruszerkezet nem volt mindig összhangban a népgazdasági igényekkel.* A termelőszövetkezetek árustruktúráját *úgy kell kialakítani, hogy megfeleljen a szocialista újratermelés kívánalmainak.* (Tulajdonképpen ez az értelme a bevezetőben említett 33. sz. utasításnak is.) Ezt eddig a tervekkel való befolyásolással, a tervezés mechanizmusával iparkodtunk többé-kevésbé biztosítani, ezután az árrendszeren és egyéb gazdaságpolitikai intézkedésekkel igyekszünk majd megvalósítani. Pusztán a tervezés mechanizmusával a gazdaságok objektíve meghatározott termelési szerkezetét kellően nem lehetett figyelembe venni, s ennek kedvezőtlen következményeit nem lehetett teljesen elkerülni. Ez mutatkozott meg a felszínen az áruminősítés körüli viták-ban, egyes cikkek értékesítési problémáiban.

Az áruszerkezet új gazdasági tartalma fölveti a kockázatvállalás problémáját, mégpedig úgy, hogy milyen arányban viselje a termelőszövetkezet, illetve a felvásárló kereskedelem egyrészt a többlettermés költségeit, másrészt a növényi betegségek kockázatát. Az évenkénti termelési előirányzatok kialakításakor az adott év nemzetközi piaci helyzetét is figyelembe vesszük. Mire a mezőgazdaság termését betakarítják, ez a piaci helyzet gyökeresen megváltozhat, amint erre számos példa van. A piacváltozás hatására a megtermelt termékek (főleg zöldségfélék) felvásárlása vontatottá válik és az áruminősítésben is fordulnak elő visszásságok. A termelés kockázatát így elég nagy részben a termelőüzemek viselik. A zöldségtermelésben ez elvileg elkerülhető, ha a termelőszövetkezet a teljes termés átadására leszerződik. A gyakorlatban azonban még ebben az esetben is tapasztalhatók ellentmondások. Még nagyobbak a problémák, ha a termelőszövetkezetek csak a termés meghatározott részére szerződnek le.

Az állami felvásárlásnak — nézetem szerint — *értékesítési biztonságot is kellene jelentenie* a termelőüzemek számára. Néhány cikk, pl. a kenyérgabona, a sertés stb. vonatkozásában ez gyakorlatilag meg is van, de nincs meg a zöldségfélék vonatkozásában. A termelőüzemek a többéves termésátlag figyelembevételével szerződnek meghatározott termékmennyiség átadására. Ha a termés ennél nagyobb, értékesítési nehézségek keletkeznek, különösen *a szakosodott termelőszövetkezetekben.* A makói termőtájban pl. a hagymafélék eladásából ered az üzemek árbevételének 60—80%-a. Ha ezt nem tudják mind realizálni, az egész termelőegységet éri megrázkódtatás. Egy-egy termelőszövetkezeti gazdaság nem vállalhat ilyen kockázatot. Itt kapcsolódik az árrendszer problémájának vizsgálatába a gazdaságok objektíve meghatározott termelési szerkezete. *Az árrendszernek szerintem ebben a vonatkozásban is figyelembe kell vennie az árustruktúrával a népgazdasági újratermelési folyamatba kapcsolódó termelőszövetkezetek érdekeit és ösztönzését.* Ha ezt nem teszi, a termelés visszaesik, s emiatt a következő évben esetleg föllendülő nemzetközi piaci konjunktúrát nem tudjuk

kihasználni, ami nagyobb veszteséget okoz a népgazdaságnak, mint az előző évi ármegtakarítás. Az árrendszer alakításakor meg kell határozni, hogy a termelési kockázatvállalás kinél meddig terjedjen.

A helyes mezőgazdasági termelési szerkezet biztosítása megkívánja, hogy *a mezőgazdasági árrendszer a társadalmi ráfordítások színvonalán vagy akörül mozogjon.* Az *áreltérítéseket* a termelési céloknak megfelelően továbbra is célszerű alkalmazni.

Az árszínvonalnak biztosítania kell a mezőgazdasági termékek előállításakor felmerült társadalmi ráfordítások megtérülését. Ma a mi viszonyaink között az árak megállapításához az átlagosnál rosszabb földterületen, a felszereltség és a gazdálkodás színvonalát illetően átlagos feltételek között felmerülő ráfordításokat helyes alapul venni. Az árarányokat a mezőgazdaságban nem önköltségarányosan, hanem — nézetem szerint — úgy kell kialakítani, hogy az 1 kh-ra kisebb hozamértéket adó munkaextenzív termékeknél a területegységre jutó viszonylag alacsony bruttó jövedelmet ellensúlyozza az egy munkanapra jutó magasabb bruttó jövedelem; viszont az 1 kh-ra nagy hozamértéket és bruttó jövedelmet biztosító termékeknél egy munkanapra számítva viszonylag alacsonyabb bruttó jövedelem jusson.

Amennyiben az árrendszer értékszínvonalon, vagy ahhoz közel eső szinten mozog, természetesen felveti az adózási rendszer felülvizsgálatának szükségességét is.

A szövetkezetek tervezésére vonatkozó utasítás — a felvetődő problémák ellenére — a gyakorlati tapasztalatok szerint a mezőgazdasági árutermelés és felvásárlás számára a további előrehaladáshoz nyitott utat, az új intézkedésekkel az említett problémák aránylag rövid idő alatt megoldhatók.

Korom Pál

Parányi György:

KORSZERŰ MUNKASZERVEZÉS

(Alapelvek és módszerek a gyártmányszerkesztésben, a technológiában és a termelésszervezésben)
(Utánnyomás)

A könyv a termelőtevékenység színhelyéről, a munkahely optimális kialakításának elméleti alapjairól és gyakorlati módszereiről szól.

Az elméleti részben ismerteti az emberi munkavégzés fiziológiai és pszichológiai sajátosságait, az egyén üzembe illeszkedésének kérdését, a termelékenységnövelés módszereinek, a gépesítés automatizálásának, a műveleti idő lefolyásának és a műveletlánc kialakításának törvényszerűségeit.

A gyakorlati részben a munkaeszközök (gépek, készülékek, szerszámok) konstrukciós kialakításával, a munkahely elrendezésével, a munkakörülmények (világítás, színezés stb.), továbbá a munkatevékenység és az anyagmozgatás megszervezésének módszereivel foglalkozik.

A könyv befejező része a munkaszervezés színvonala emelésének és a termelési tartalékok feltárásának eljárásait ismerteti.

Parányi György könyve elsősorban a gyártástechnológusok, az üzemvezetők és az üzemszervező, munkaszervező szakemberek igényeit elégíti ki, de hasznos kézikönyv a gazdasági mérnökhallgatók és az ipari üzemgazdasági tanfolyamok hallgatói számára is.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Maurice Dobb: Változások a szocialista országok gazdaságában

(Marxism Today, 1965. szeptember)

„Meglepő lenne, ha a szocialista országok mai gazdasági problémái és gazdasági mechanizmusa ugyanolyanok lennének, mint a Szovjetunióban 30 évvel ezelőtt." Így kezdi írását Maurice Dobb angol marxista közgazdász professzor az angol kommunista párt elméleti folyóiratának a hasábjain.

Dobb a mai gazdasági mechanizmus működési idejét két szakaszra osztja. Az első szakasz a gyors iparosítás periódusa, amely ezt a mechanizmust kikényszerítette. Ebben az időben a mechanizmus a fejlődés legfőbb mozgatórugója volt. A felmerült nagy nehézségek, a hősi erőfeszítések ellenére ezt a kort a gazdasági feladatok viszonylagos egyszerűsége jellemezte. Gyors növekedési ütem, bizonyos életszínvonal fenntartása (beleértve a termelés ösztönzésének követelményét) és a társadalmi fejlődés meggyorsítása volt a cél. E fő cél elérésére a gazdaságirányítást nagymértékben összpontosítani kellett. A centralizált termelés kialakításához minden szükséges feltétel megvolt. Közülük a legfontosabb volt a prioritás tisztázása, azaz a felmerülő gazdasági feladatok sorrendjének a megállapítása. A szóba jöhető döntések kis száma és viszonylagos egyszerűsége következtében ez nem okozott különösebb nehézséget. A beruházás néhány hatalmas építkezésre koncentrálódott, az ipari termékek egész sorát szabványosították, így a termelési feladatokat meg lehetett adni naturális formában. A prioritást a gazdaságpolitika meghatározta. Az eszközöket úgy osztották el, hogy az elsődleges fontosságú szektorok minden szükséges eszközt megkaptak, gazdaságosságot és egyéb tényezőket figyelmen kívül hagyva, a többi szektornak pedig a maradék jutott. Ha a gazdaság bármely területén nehézség mutatkozott, a központi szervek adminisztratív eszközökkel közbeléptek. Ez a gyakorlat a gazdaságirányítás fokozott centralizálásához vezetett.

Később azonban az ilyen gazdaságirányítás nem bizonyult hatékonynak. A Szovjetunióban például csupán 1963-ban ezernél több nagyipari üzem kezdte meg működését, ma pedig az állami vállalatok száma több mint 200 ezer. A vállalatok önálló tevékenysége nélkül a gazdaságpolitika már nem lehet hatékony. A gyors iparosítás idején elért hatalmas mennyiségi növekedést nem követte megfelelően a technika fejlődése. Felülről jövő utasításokkal ezt nem lehet kierőszakolni, ha a termelés helyén, a vállalatokban nincs meg az állandó belülről jövő kezdeményezés.

A szerző a termelési mutatók fejlődésén keresztül vezet el a mai mechanizmusreform lényegéhez. Ha a vállalati kollektívát a tervteljesítés szerint jutalmazzák, a vállalatok arra törekednek, hogy a tervet a lehető legkönnyebben, legegyszerűbben teljesítsék. Ezért a mennyiségi vagy bruttó formában megadott termelési mutatók a termelési eredmények számbavételét torzíthatják el és helytelen irányba ösztönöznek. A nettó mutatók alkalmazása még mindig nem szüntette meg teljesen ezt a negatív hatást. A fő hiba az volt, hogy az új termékek bevezetése, a választék bővítése és a már meglevő termékek minőségének javítása lassan haladt előre. További hátrány, hogy a központi tervező szervek objektíve a vállalati tervjelentések alapján keresztül terveznek, ami arra bujtatja a vállalatvezetést, hogy a kihasználható lehetőségek egy részét eltitkolja, rejtett tartalékként kezelje, s a terv túlteljesítéséhez csak kismértékben használja fel, nehogy később a központi szervek feszítettebb tervet írjanak elő számára.

A mechanizmusreform legfontosabb eleme a nyereségnek mint új mutatónak a bevezetése értékszintű árak mellett. (Ennek a csíráját rejtette magában már az előző mechanizmusban az igazgatói vagy vállalati alap létrehozása.) Ezt a nyereséget M. Dobb szocialista profitnak nevezi, amely mint a szocialista vállalatok nettó bevétele, alapjában különbözik a kapitalista profit kategóriájától, és a jelentősége is merőben más. Szerinte ez a profit — abban az esetben, ha az árak megfelelően tükrözik az iparági átlagköltségeket — a vállalat tevékenységének a mutatója, és a vállalat dolgozóinak a jövedelmét képezi.

séget — nem más, mint a társadalmi munka növekvő termelékenységének pénzformában kifejezett hatása. Ennek a vállalati nyereségnek a mértéke a vállalat működésének minőségi és mennyiségi eredményeit is tükrözi.

Az új mechanizmusok a különböző szocialista országokban sok hasonlóságot mutatnak, ami részben annak tulajdonítható, hogy a különböző országokban kialakult viták kölcsönösen hatottak egymásra. A megoldás hasonlósága azonban főképpen azzal magyarázható, hogy a szocialista országok a fejlődés egy új szakaszához jutottak el, amelyben többé-kevésbé azonos problémák merülnek fel.

(Ism.: *Bartha Ferenc*)

V. V. Novozsilov: A szocialista gazdaságirányítási rendszer fejlődésének törvényszerűségei

(Ekonomika i Matematicseszkije Metodi. 1965. 5. sz.)

A gazdaságirányítási rendszer fejlesztése törvényszerű folyamat. A fejlődéshez nem egyszerűen a korábban elkövetett hibák, helytelen utasítások kiigazítása szükséges, hanem az egész rendszert kell objektív törvényeknek megfelelően átalakítani. A szocialista gazdaság irányítási rendszere fejlődésének törvényszerűségei a felhalmozódott tapasztalatok alapján ma már tanulmányozhatók. Legfontosabb közülük a demokratikus centralizmus mindkét oldalának egyidejű fejlesztése.

A tőkés termelést az átlagprofit szabályozza. A vállalkozók döntései és az e döntések kiváltotta piaci reakciók (visszacsatolás) nagy időveszteségekkel járnak. Időközben más vállalkozók is hasonló döntéseket hozhatnak, s minél később értesülnek a döntések piaci következményeiről, annál nagyobb az aránytalanságok kialakulásának valószínűsége. Mivel a visszacsatolás ilyen késedelmessége az árutermelés velejáró hibája, a szocialista gazdaság irányítási szervezetében az állami és szövetkezeti vállalatokat nyilvánvalóan célszerűtlen lenne önálló árutermelőknek tekinteni. Így éppen a központi szabályozás előnyei nem érvényesülnének.

A szocialista gazdaság irányításának demokratikus centralizmusa a társadalmi termelés kettős szabályozottságát feltételezi: a központosított tervezést és az árupénz kapcsolatok önszabályozó eszközeit. Következésképp a gazdaságirányítás szervezete akkor optimális, ha biztosítja a terveknek és az értéktörvény működésének összhangját, azaz ha a tervek olyan feltételeket teremtenek, amelyek mellett a gazdasági törvények éppen a kitűzött feladatok megvalósítását segítik. Fő szabályozó a terv, kisegítő (alárendelt) az értéktörvény.

A háború utáni években a termelőerők fejlődésének feltételei a Szovjetunióban megváltoztak: bonyolultabbá vált a népgazdaság szerkezete, csökkentek az extenzív termelésnövekedés forrásai, megnőtt az intenzív termelésnövelés jelentősége. A gazdaságirányítás feladatai is rendkívül bonyolultakká váltak, fokozatosan megszűntek a szigorúan központi irányítás feltételei. Mindezek ellenére a gazdaságirányítás demokratizálására tett eddigi kísérletek nem vezettek eredményre. Az ipar és építőipar irányításának 1957. évi átszervezése csak területi decentralizálás volt, a vállalatok gazdálkodási jogköre változatlan maradt.

A központi gazdaságirányítási rendszerben az árpolitikának nem feladata a tervek és a jövedelmezőség, a népgazdasági hatékonyság és az önálló elszámolás követelményeinek az összehangolása. Az árak főként a termelési ráfordítások szerint orientáltak és nem tükrözték a források és a fogyasztás korlátait. Az ilyen árképzés megfelel a rendelkezésre álló források teljesen központi elosztásának, az egyének szabályozott fogyasztásának, de összeegyeztethetetlen a gazdasági irányítás demokratizálásával. A beruházások, termelési eszközök és természeti javak ingyenessége ugyancsak ellentmond a termelőerők mai fejlődési tendenciájának: az összes források intenzív felhasználásának. Ilyen körülmények között a vállalati hatékonysági mutatók különböznek a vállalati munka népgazdasági hatékonyságától. Lehetséges, hogy a vállalat eredményessége a népgazdaság szintjén veszteségként jelentkezik, és fordítva. A gazdaság ilyen irányítása mellett aránytalanságok lépnek fel a kereslet és a termelés között, felesleges anyagi ráfordításokat végeznek, baj van a termékek minőségével. Ha az áru- és pénzkapcsolatok önszabályozása és a szocialista gazdaság tervszabályozása nem kerül összhangba, szűkül az irányítás demokratikus alapelveinek fejlesztési lehetősége is.

Az előbbiekből következik, hogy a gazdasági irányítás tökéletesítésének alapvető feladata a kétféle szabályozás összhangjának megteremtése. Az optimális tervezés matematikai elvei bizonyítják a helyi és a társadalmi érdekek összeegyeztethetőségét. Az optimális tervrendszernek megfelelő önálló elszámolás, illetve

árak, jelentősen különböznek a mostanitól: a ráfordítások között az önköltségen kívül a termelési alapok és természeti javak díjai is szerepelnek. Az optimális árak egyensúlyba hozzák a keresletet és a kínálatot. Az árak és az önálló elszámolás optimális rendszerében a terv minden feladata egyenlő módon jövedelmező, a terv nem teljesítése viszont veszteséget okoz, a tervben előírottaknál jobb megoldások (a legújabb technika alkalmazása) annál jövedelmezőbbek, minél nagyobb a népgazdasági hatékonyságuk. Ezeken az alapokon már viszonylag nem nehéz felépíteni egy olyan ösztönzési rendszert, amelyben minden vállalat és minden dolgozó érdekei egybeesnek a társadalmi érdekekkel. Egyébként az anyagi érdekeltséget csak azoknál a mutatóknál célszerű erősíteni, amelyeknél a helyi érdekek a társadalmi érdekeket is tükrözik.

A szocialista gazdaságirányítás távlati fejlesztésének az az objektív útja, amely a tervutasítások rendszerétől a tervgazdasági törvényszerűségek érvényrejutásához vezet, a következő fő tendenciákat foglalja magába: 1. a tervezés optimalizálása, 2. az árképzés optimalizálása, 3. a gazdaságossági számítások optimalizálása, 4. a munka szerinti elosztás optimalizálása, 5. a gazdasági irányítás demokratizálása. E tendenciák bármelyikének fékezése egyszersmind gátolja az önszabályozás és a tervekkel történő szabályozás összhangjának létrejöttét is. A tendenciák olyan módon is kölcsönösen feltételezik egymást, hogy például a nem optimális árak nemcsak az optimális terv teljesítését, de még az összeállítását is kizárják. Viszont a legkiválóbb tervezési és árképzési rendszer mellett sem kapunk kielégítő eredményeket, ha az ösztönzők nemcsak a nettó termék növelésére ösztönöznek, hanem ugyanúgy az anyagi ráfordítások növelésére is. Végül a terv nem működhet gazdasági törvények hatóerejével, ha a helyi szervek jogai olyan módon korlátozottak, mint manapság.

Az ártervezésnek szoros kapcsolatban kell állnia a termelés minden szintű tervezésével. Az optimális árakat az optimális termelési tervek összeállítása után lehet megállapítani, ezzel a tervvel összefüggésben, a termelés optimalizálásától semmiképpen sem szabad elszakítani. Az áraknak kell ösztönözniük az optimális termelés arányainak és ráfordításainak az önálló elszámolás szervezeti keretei közötti kialakulását.

Ha a termelés társadalmi gazdaságosságát akarjuk az értéktörvény érvényesülése mellett megállapítani, akkor a keresleti árakat a termék előállítási költségeivel kell összevetni. A keresleti árak a társadalom értékelését olyan formában fejezik ki, amelyben tükröződik, hogy — a kínálat adott mértékét is figyelembe véve — a társadalom milyen termékegységre jutó munkamennyiséget ismer el szükségesnek. A tervezési árak meghatározásában a keresleti árak ilyen tulajdonságát feltétlenül hasznosítani kell. A fogyasztók rendszerint jobban megítélhetik a termék hasznos tulajdonságait, mint a tervező szervek. Ez a fogyasztói értékelés azokban a kiadásokban fejeződik ki, amelyekre a fogyasztó a termék megszerzése végett késznek mutatkozik. Ez az értékelés nemcsak a végső felhasználóknál alakul ki, hanem az önelszámoló vállalatoknál mint a termelési eszközök felhasználóinál is. Az ár, amelyet a vállalat egy helyettesíthető termékért kifizethet, nem lehet több, mint amennyi hasznos eredményt a vállalat az illető termék felhasználásából kap. Amennyire elengedhetetlen, hogy a helyettesítő termelési eszközök alkalmazásának hatékonysági számításait minden normális feltételek között dolgozó vállalat elvégezze, ugyanúgy szükséges, hogy a vállalat rendelkezzen azokkal az információkkal, amelyek a termelési eszközök felhasználói értékelésére vonatkoznak.

A termeléshez felhasznált termékek hatékonyságainak lényeges eltérése mellett az árakat nem az átlagos ráfordításokból kiindulva határozzák meg, hanem mindazoknak a költségeknek a határráfordításaiból, amelyek az adott termék keresletének kielégítéséhez szükségesek. Az optimális terv árainak a határráfordításokra való orientálása egyébként nem ösztönözhet a régi technika megőrzésére, mert az elavult berendezések határráfordításai az új, jobb üzemekben folyó termeléstől függenek.

Az optimális árak rendszere egyszersmind a gazdaságossági számítások tökéletesítésének alapja is. Ebből kiindulva határozhatjuk meg az alapvető termelési eszközök rentabilitási normatíváit. A forgóeszközök esetében ezeknek a normatíváknak közel kell esniük a beruházások hatékonysági normatíváihoz. Az állóeszközök hatékonysági normatíváinak vállalatonként, s ugyanúgy állóeszközfajtánként kell különbözniük. Az eltérő állóeszközfajták normatív jövedelmezősége alapul szolgál a jövőbeli átértékelésekhez. Az azonos termelő berendezésekre vonatkozó értékelések ágazatok, illetve vállalatok szerinti eltérései rámutatnak a berendezések hatékonyabb felhasználása végett szükséges — vállalatok és ágazatok közötti — átcsoportosítások útjára. Célszerű

az értékeléseket oly módon egységesíteni, hogy ugyanazon adott időben és helyen olyan értékelések történjenek, amelyeknek eredményei összehasonlíthatók.

(Ism.: *Torma Imre*)

W. Brus: A centralizálás—decentralizálás a szocialista gazdaság sajátos problémája

(Weg und Ziel, 1966. 1. sz.)

Brusnak, a varsói egyetem professzorának ez a cikke csupán rövid kivonata a Hamburger Jahrbuch für Wirtschaft- und Gesellschaftspolitik-ban (1965) megjelent munkájának, amelyben a szocialista gazdasági rendszer lengyelországi fejlődésével foglalkozott.

Brus a gazdasági döntéseket vizsgálja a szocialista tervgazdaságban, és 3 csoportba osztja őket. Az első csoportba az alapvető, *makroökonómiai döntések* tartoznak, amelyek a fejlődés általános irányát határozzák meg. Ebből adódóan hosszú távra, 5—10—15 évre szólnak. Ezek a döntések minden esetben központi szerv (például Tervhivatal) hatáskörébe tartoznak. Ezekhez a döntésekhez, makroökonómiai jellegű gazdasági megfontolások szükségesek, és kialakításukban nem játszanak szerepet a piac kritériumai. (Ilyen döntések például: a nemzeti jövedelem növekedési rátája, a nemzeti jövedelem felosztása felhalmozási és fogyasztási alapra, a beruházások globális elosztása gazdasági ágak szerint).

A gazdasági döntések második csoportjába sorolja Brus *a szektorális, az úgynevezett folyó döntéseket,* amelyek egy ágazat vagy egy vállalat teljesítményére, termelésére és ennek összetételére, vagy a bérezés módszereire, formáira vonatkoznak. A döntések ezen a szinten a rövid lejáratú, időszakos tervekben konkretizálják az általános fejlődési irányelveket. Bár a központi irányelvek alapján hozzák ezeket a döntéseket, mégis számos alternatíva és variáció között választhatnak a döntés meghozatalakor. Ezeknél a döntéseknél nem lehet előre megmondani, hogy makroökonómiai jellegűek-e, vagyis hogy kihatnak-e az egész népgazdaságra — tehát azt sem lehet mindig bizonyossággal megállapítani, hogy a döntés felső szintű vagy csupán vállalati értékű-e.

A harmadik csoportba az úgynevezett *egyéni döntések* tartoznak, például a munkahely változtatása vagy a családi jövedelem felosztása stb. Ezek az egyéni döntések természetüknél fogva decentralizáltak.

A centralizáció és decentralizáció szempontjából Brus szerint az a lényeges, hogy a második csoportba sorolt döntéseket ténylegesen melyik szinten hozzák, központilag vagy pedig decentralizáltan, vállalati szinten.

A centralizálás minimuma az, ha csak az első csoportba tartozó, tehát a makroökonómiai döntések tartoznak a központi tervező hatósághoz. A decentralizálás minimumán pedig azt érti Brus, ha csak a harmadik csoport döntései történnek decentralizált módon. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezeket az utóbbi döntéseket ne lehetne központi eszközökkel befolyásolni. Ennek alapján különbözteti meg Brus a szocialista tervgazdaság centralizált és decentralizált modelljét.

A *centralizált modellben* az egyéni döntések kivételével valamennyi döntést a központi hatóságok hozzák. A tervek erősen hierarchikus felépítésűek, túlsúlyban vannak a központi szervek és a vállalatok közötti vertikális kapcsolatok, a vállalatok közötti horizontális kapcsolatok jelentősége pedig elenyésző. Az irányítás formája: felülről közvetlen utasításokat adnak, alulról csak beszámolókat és információkat várnak. A monetáris kapcsolatok ebben az irányítási rendszerben természetesen csak passzív szerepet játszhatnak.

A gyakorlati életben persze így tisztán ez a modell nem található meg, hiszen a tárgyi és személyi feltételek minden esetben torzítják. Ez jellemezte 1949—1955 között a lengyel gazdaságirányítási rendszert is.

A *decentralizált modellben* a döntéseket már nem csupán egy szinten hozzák, hanem — egyszerűsítve a példát — a központban és vállalatoknál egyaránt. A terveket az alsóbb szinten önállóan készítik el, persze figyelembe véve a központi célokat és elképzeléseket. A különféle irányítási szintek tervei közötti összhangot gazdasági eszközökkel teremtik meg. A decentralizált modellben nagy jelentősége van a piaci mechanizmusnak. Kiépítése meglehetősen nehéz feladat. Lengyelországban a mezőgazdaságot (amelynek 85 százaléka magántulajdonban van) irányítják ilyen formában, az árpolitika, a felvásárlási rendszer stb. eszközeivel.

Felvetődik a kérdés, hogy a decentralizált vagy a centralizált modell hatékonyabb-e. Brus szerint erre nem lehet mindenkor érvényes választ adni, hiszen a modell megválasztása sok tényezőtől és a konkrét körülményektől függ. Bizonyos gazdasági, politikai körülmények között nagyobb a hajlandóság a centralizált modellre, máskor viszont a decentralizáltra.

A centralizált modell a szocialista országokban akkor került előtérbe, amikor az anyagi erőforrások szűkösek voltak az intenzív fejlesztéshez, vagy az ország gyors iparosodásának kezdeti szakaszaiban, vagy az alapvető népgazdasági arányok megteremtésekor. A decentralizált gazdasági irányítás legfőbb előnye nagy szelektálási képességében rejlik. Például így vált lehetővé, hogy egy iparágon belül is egy-egy speciális gyártmány termelését fokozzák, a kevésbé fontos gyártmányok termelésére pedig ne fordítsanak eszközöket az egyébként is szűkös keretekből.

A decentralizált gazdasági irányítási rendszerben is a központi célok a fontosak, és a decentralizálás tulajdonképpen csak eszköz, amellyel ezeket a célokat elérhetjük. Ha ez igaz, akkor mi szükség van erre a sokkal bonyolultabb és nehezebben kézben tartható gazdasági irányítási rendszerre? Brus válasza erre: „Olyan időszakban, amikor a gazdasági célok egyre komplexebbé válnak és a termékek széles skálája válik egyenértékűen fontossá, meggyengülnek azok a feltételek, amelyek az erősen centralizált tervgazdaságot egyrészt támogatják, másrészt szükségessé teszik." Ha az első és a második csoportba tartozó döntésekkel is a központi szerv foglalkozik, a sok feladat terhe alatt nem tud a makroökonómiai döntésekre koncentrálni. Ez váltja ki a decentralizált gazdasági irányítás követelményét, amely a fogyasztói igényekhez jobban alkalmazkodik és gyorsabban felhasználja a technikai újdonságokat.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a decentralizálás szociálpolitikai vetületét sem. Ebben az irányítási rendszerben nagyobb lehetőség van a demokrácia kibontakozására. A munkások aktívabban vehetnek részt az állami vállalatok irányításában, növekszik a köztulajdonért érzett felelősségük, és mindez hozzájárul az elidegenedés csökkenéséhez.

A decentralizálás előnyeit azonban a tervgazdaság alapjainak megsértése nélkül csak akkor lehet kihasználni, ha bizonyos előfeltételeket megteremtünk. A döntések második csoportjának decentralizálása például nem lehetséges túlfoglalkoztatott gazdaságban, amely képtelen fenntartani az általános piaci egyensúlyt. Ha azonban az eladási piacról tiszta kép alakul ki, a szabályozott piaci mechanizmus a tervgazdaság részévé válhat. A decentralizált modellben lényeges, hogy a vállalatoknak, tehát a második csoportba tartozó döntések hozóinak magatartását úgy befolyásolják, választási lehetőségeiket úgy alakítsák, hogy az egész népgazdaság érdekét szolgálják.

A szerző ezután felveti, hogy a modern információs technika, a programozás milyen hatással van a szocialista tervgazdaságban az irányítási rendszerre, és megállapítja, hogy a decentralizálás, centralizálás problémáit nem ez dönti el. Mindkét irányítási rendszerben egyaránt szükség van a technikai feltételek állandó fejlesztésére.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

G. Liszicskin: Hektárok, mázsák, rubelek

(Novij Mir, 1965. 9. sz.)

A népszerű szovjet irodalmi folyóiratban megjelent közgazdasági tárgyú tanulmány kiinduló problémája az a tény, hogy a szovjet mezőgazdaság termelése 1958 és 1964 között alig nőtt, noha termelési alapjai több mint 50 százalékkal gyarapodtak, a traktorok száma — traktoregységben — több mint 1 millióval nőtt, a műtrágyatermelés pedig több mint kétszeresére emelkedett. Emellett a szovhozokban több alkalommal emelték a dolgozók bérét is. Vajon ezek, a mezőgazdaság fejlesztéséhez objektíve szükséges intézkedések miért nem hozzák meg a várt eredményt?

Ha komolyan megvizsgálnánk, miért vallottak kudarcot a kukorica, a füves vetésforgó, a fejőgépek stb. elterjesztésére tett kísérletek, kiderülne: a baj gyökere ott volt, hogy a „legyen vagy ne legyen" kukorica, fejőgép stb. kérdést nem azok döntötték el, akiknek mindezt meg kellett volna valósítaniuk. Az élet követeli tehát, hogy a föld művesei a legközvetlenebbül vegyenek részt olyan fontos problémák eldöntésében, mint termelésük tervezése, termékeik értékesítése, ezek árainak szabályozása, a gépek beszerzése stb.

De milyen szervezeti formák tennék ezt lehetővé?

A mezőgazdasági szocialista nagyüzemek az ismert történelmi feltételek között két formában: szovhozok és kolhozok formájában jöttek létre. Valamivel később e nagyüzemek egyik típusát — a kolhozokét — a szocialista tulajdon „alsó", a szovhozokat pedig „felső" formájaként határozták meg. Vizsgáljuk meg e rangsorolás helyességét.

A társadalmasítás fokát illetően a szövetkezeti és kolhoztulajdon a szovhozformánál kétségkívül alsóbb fokú. Hiszen egyik szovhoz sem képez önálló vállalatot, hanem szinte egy óriási szuperszovhoz sejtjeként működik, a szovhozon belüli üzemrészhez vagy brigádhoz hasonlóan. De ez a szuperóriás sem egyéb, mint

valamely, az összes népgazdasági ágat magába foglaló szuperkombinát sajátos üzeme. Nem annyira gazdasági, mint inkább adminisztratív kötelékek fűzik őket egymáshoz, s ez egész gazdálkodásukra ráüti bélyegét. Az összes fontos kérdés eldöntése, a bővített s részben az egyszerű újratermelés lebonyolítása ilyen körülmények között nem az ennek az óriási szupergazdaságnak csupán ezrednyi részét alkotó egyes vállalatnak, hanem e szuperkombinátot irányító központi vezetésnek (Tervhivatalnak, minisztériumnak stb.) a dolga. Így egyik szovhoznak sincs joga „felső" jóváhagyás nélkül dönteni tehénistálló vagy gyermekóvoda felépítéséről, nem értékesítheti saját belátása szerint termékét, akkor sem, ha minden terv teljesítve van, s a termés egyszerűen odaveszhet. A szovhoz azt sem határozhatja el önállóan — felsőbb szerv beleegyezése nélkül —, hogy milyen gépet vegyen, milyen feleslegessé vált berendezést adjon el vagy adjon át más gazdaságnak, milyen beosztású dolgozókat alkalmazzon stb.

Más a helyzet a kolhozokkal. Itt minden gazdaság önálló vállalat. Adminisztratív tekintetben semmiféle más üzemtől nem függ. Összes külső kapcsolatait gazdasági csatornákon keresztül: a kereskedelem vagy az önkéntes termelési kooperáció útján tartja fenn. Az egyszerű és a bővített újratermelés kérdéseit minden gazdaság maga dönti el. E tekintetben a kolhoztulajdon valóban a társadalmasítás alacsonyabb fokán áll, mint mondjuk a szovhoztulajdon. De vajon olyan nagy baj ez?

A szerző szerint a szovhozok irányítási rendszere megakadályozza a helyi kezdeményezés, a vállalkozói szellem kibontakozását, fontos termelési kérdések operatív, rugalmas megoldását. Pedig az észszerű üzemméretet nem a gépek, berendezések, épületek elméletileg elképzelt optimális nagysága, hanem a hatékony irányítás lehetősége határozza meg. Az emberi képességek ugyanis korlátozottak valamely tevékenység irányításának technikai és pszichikai ellátásában. Ezért a termelés bővítése csak az irányítás decentralizálásával, az irányítási funkciók minél nagyobb számának alsóbb szintre való átadásával lehetséges.

A kolhozokat azonban nemcsak a társadalmasítás foka különbözteti meg a szovhozoktól. Az utóbbiak gazdasági tevékenységét ugyanis nem az áru- és pénzmechanizmus útján, hanem az anyag-, munkaerő-, pénzforrások elosztását előíró és a felsőbb szervek által összeállított tervek útján szabályozzák. A terv előírja, hogy a szovhoz miből és mennyit adjon át az államnak. E terv alapján igénylik a szovhozok a különféle termelési eszközöket is. A hosszadalmas tételenkénti jóváhagyás után a szovhoz az anyagi-műszaki ellátás keretében megkapja, amit kért. De számára szinte teljesen mindegy, milyen áron kapja az anyagokat és a berendezést, mint ahogy az is közömbös, milyen áron adja át saját termékét a begyűjtő szerveknek. Hiszen esetleges pénzhiányát a felsőbb szervek más gazdaságok számlájára úgyis kiegyenlítik. Ezért a szovhoz gyakorlatilag nem érez semmiféle gazdasági kényszert, hogy észszerűen, csak a szükségletnek megfelelően igényeljen gépeket és anyagokat.

A szovhoz nyereségérdekeltsége ugyanis formális. Egyrészt a nyereség terhére fizetett prémiumok súlya elenyésző a béralaphoz viszonyítva. Másrészt a visszamaradó nyereség termelésbővítési vagy szociális-kulturális célokra való felhasználása is erősen korlátozott: a nyereségből nem lehet új traktort vagy arató-cséplő gépet vásárolni, hiszen azt nem árulják, hanem kiosztják; s egyébként is mindenfajta nyereség elköltéséhez felsőbb jóváhagyás szükséges.

Ezzel szemben a kolhozok fejlődése teljes egészében az áru- és pénzviszonyok mechanizmusától függ. A kolhozok roppant érzékenyek az árszint, a kereslet-kínálat változásaira. Minden külső kapcsolatuk az adásvételre épül. Másik elvi különbözősége a szovhozoktól tehát abban áll, hogy gazdálkodásuk az értéktörvény, az áru- és pénzviszonyok felhasználásán alapul. Érthető, hogy az árutermelés felszámolásának szükségességét hirdető sztálini tételek fényében a szövetkezeti és kolhoztulajdonnak természetesen alsóbbrendűnek kellett tűnnie a szovhoz-gazdálkodáshoz képest.

Az „alsó" és „felső" tulajdonformáról való elmefuttatások azonban korántsem elvont jellegűek. Alapját képezik a gyakorlatban annak, hogy a kolhozok nemritkán hátrányos helyzetbe kerülnek az állami vállalatokkal szemben. Például hiába akarta a krími Népek Barátsága kolhoz megvenni az egyik gyár felesleges fémforgácsoló gépeit karbantartó műhelye számára, nem engedélyezték neki, s a gépeket inkább ócskavasként beolvasztották.

Vajon az ilyen és hasonló esetek mögött nem az a nézet lappang-e továbbra is, hogy az áruviszonyok a kommunizmushoz való előrehaladását akadályozzák? Elvileg a magas termelékenységű nem áru jellegű termelés vitathatatlanul magasabb fejlettségi fokot jelent, mint a társadalmi árutermelés. De elmondhat-

juk-e a szovhozokról, hogy elérték azt a szintet, ahol már az árukategóriák semmiféle hatással sem lehetnek termelésükre, s a kolhozokénál jóval nagyobb a termelékenységük?

Közgazdászok számításai szerint országos átlagban a szovhozokban — jobb műszaki ellátottságuk ellenére — alacsonyabb az 1 hektárra jutó bruttó termelési érték, kisebb a munkaerő- és az eszközbefektetésre számított termelési érték is, mint a kolhozokban. Kedvezőtlen az önköltségük is, ha összehasonlítható módon értékeljük a munkadíjazást. Mindez arról tanúskodik, hogy a szovhozok termelési viszonyai nem felelnek meg a termelőerők fejlettségi fokának, s a mai állapot akadályozza a szovhozokban összpontosított vagyon gazdaságos kihasználását.

A szerző véleménye szerint e jelenség objektív, közgazdasági magyarázata abban keresendő, hogy a kolhozokban a munkadíjazás közvetlenül függ a termelés végső eredményétől, a termék mennyiségétől és önköltségétől, tehát a bruttó jövedelem alakulásától. Ez utóbbi nagysága pedig az egyes gazdálkodási ágak jövedelmezőségétől, termelésük optimális kombinációjától függ. A kolhoztag ily módon nemcsak saját munkafeladata teljesítésében, hanem elsősorban az egész gazdaság sikerében érdekelt. Hiszen mit ér a sok munkaegység, ha keveset lehet kiosztani rájuk? Ezért a kolhoztagok nem a nyolcórás munkanap elteltére, hanem a mezei munkák időben való elvégzésére ügyelnek, s gazdaként bánnak a gépekkel is.

Ezzel szemben a szovhozokban a béralap a műveletenkénti normák teljesítésétől függően alakul, egyáltalán nem függ a bruttó jövedelem alakulásától, s ezzel eltűnik minden kapcsolat a kollektíva által előállított többlettermék és a kapott bér között.

A politikai gazdaságtan valami okból az állami vállalatnál kifejtett minden munkát társadalmilag szükségesnek tekinti, s ez az elméleti alapja annak, hogy minden ráfordított munkamennyiséget megtérítünk a vállalatnak. A társadalom így nemcsak a valóban hasznos munkát fizeti meg, hanem azt is, amelyet a szovhozokban megrohadt zöldségfélékre vagy a figyelmetlenség miatt elhullott állatokra fordítottak. A kolhozoknak nem bármiféle, hanem csak az árakban elismert ráfordításokat térítik meg. Ez a magyarázata a munkaerő és a gépek minél gazdaságosabb kihasználására irányuló törekvésnek, amely itt sokkal inkább tapasztalható, mint a szovhozokban, különösen akkor, ha az árszint reális feltételeket teremt a gazdálkodás számára.

Mindez azt mutatja, hogy az objektív gazdasági törvényszerűségek — adott esetben az áru- és pénzviszonyok — ugyanúgy hatnak a szovhozokban is, mint a kolhozokban és az egész népgazdaságban. Ha megkísérlik mellőzni őket a gazdasági gyakorlatban, kegyetlenül bosszút állnak, mivel a mostani termelési szint még nem engedi meg az óhajtott gazdálkodási sémára való áttérést. S ebben választási lehetőség sincs.

A szerző szerint nem helyes a két tulajdonforma szembeállítása aszerint sem, hogy az egyik csoporttulajdont, a másik pedig össznépi tulajdont jelent. Osztja Sztrumilin akadémikus véleményét, hogy a kolhozok oszthatatlan alapjai immár össznépi tulajdonnak tekintendők. Helyesebb lenne ezért a kolhoztulajdont olyan össznépi tulajdonnak tekinteni, ahol a termelés *közvetlen* irányítását nem az állam, hanem az emberek kollektívája végzi, akikre az állam átruházta ebbéli jogát. Az össznépi tulajdon szövetkezeti irányítási formája lényegében annak a társadalmi önigazgatási mechanizmusnak az eleme, amelyről az SZKP programja beszél. E formának sok pozitív vonása van. Közülük a legfontosabb az, hogy áthidalja azt a szakadékot, amely elválasztja a dolgozókat a termelési eszközöktől, s mint a szovhozok példáján látható, kedvezőtlenül befolyásolja e vállalatok életműködését.

Az önigazgatás, ha megfelelő anyagi bázissal rendelkezik s az áru- és pénzviszonyok felhasználására épül, már most is kimutatja előnyeit: a tömegek érdekeltségét, kezdeményezését. Sajnos a valóságban ma sokkal több példát lehetne felhozni e gondolat megcáfolására, mint igazolására. Még nem csekély az olyan kolhozok száma, ahol az alacsony munkadíjazás, a termelés pangása nyomasztóan hatott a tagok munkafegyelmére és aktivitására. A gyenge kolhozokhoz viszonyítva a szovhoz a maga stabil anyagi-műszaki ellátási rendszerével, bérezésével nemritkán kiváltja a kolhoztagok irigykedését, és alapul szolgál az olyan véleményeknek, hogy a nem árutermelő forma sokkal előnyösebb és biztonságosabb.

A szerző szerint helytelen lenne a kolhozok fejlődésének összes gyengéit e gazdálkodási forma szervi hibáival magyarázni, s a megoldást a kolhozok szovhozokká való átszervezésében látni. Az alaposabb vizsgálat világosan megmutatja, hogy nagyszámú kolhozban az elmaradást ugyanaz az ok szüli, mint a szovhozoknál: az áru- és pénzgazdaság objektív törvényeinek megsértése.

A legutóbbi időkig a termelés volumenét és választékát ugyanúgy, mint a szovhozoknak, felülről, adminisztratív úton írták elő, gyakran a gazdaság érdekeltségének mellőzésével.

Ugyancsak „felülről" szigorúan szabályozták az értékesítés csatornáit, aminek következtében a kolhoz nem ott adta el termékeit, ahol ez számára előnyös volt, hanem ott, ahol előírták, és gyakran olyan áron, amely még az önköltséget sem fedezte. Ismeretes a kolhozok belső életébe való állandó bavatkozás ténye is, amely kiterjedt mind az elnökök kijelölésére, mind a javadalmazás szabályozására, mind az agrotechnikai tevékenység irányítására. Ezért a kolhozok fejlődési hiányosságai nem árutermelésükkel vagy túlzott jogkörükkel, hanem éppen ellenkezőleg: árutermelő természetük gyakori mellőzésével és önigazgatásuk gazdasági és társadalmi alapjainak aláásásával magyarázhatók. Éppen azok a gazdaságok értek el nagy gazdasági sikert, amelyek meg tudták őrizni árutermelő lényegüket (helyesek voltak a számukra megállapított állami árak, előnyösen tudták a szövetkezeti és kolhozpiaci kereskedelmen keresztül értékesíteni termékeiket), amelyek betartották a termelésirányítás demokratikus elveit és kitértek a külső adminisztratív beavatkozás elől.

A szovjet mezőgazdaság eddigi története is bizonyítja, hogy a termelés akkor indult fejlődésnek, amikor fokozott figyelmet fordítottak az áruviszonyok felhasználására, és fordítva. Például az 1953 előtti helyzetet az jellemezte, hogy a gabona, burgonya, hús, tej begyűjtési árai 1928 óta lényegében nem változtak, míg az iparcikkek ára többszörösére nőtt. A cserearányok rendkívüli romlása aláásta sok kolhoz gazdaságát, fékezte a termelés bővítését. Miután 1953 szeptemberében az SZKP Központi Bizottsága határozatának megfelelően nagyban emelték a mezőgazdasági termékek árát, a termelés rohamosan nőtt: 1955—1959 között a mezőgazdaság bruttó termelési értéke évi átlagban 7,6 százalékkal emelkedett. Az 1959 végén és később életbeléptetett intézkedések azonban megismételték a régi hibákat és újból megsértették a szocialista termelés árujellegét. Az 1958-ban megállapított új felvásárlási árak sok termék előállítási költségét sem fedezték. 1959. január 1-én 90 százalékkal emelték a traktor- és egyéb gépalkatrészek árát, növelték a kolhozok jövedelemadóját. 1958 és 1961 között egymás után négy ízben szállították le a szemestermények, a cukorrépa és a napraforgó árát. 1960-ban csökkentették a kedvezményes cukoreladás normáit. A kolhozokat kényszerítették, hogy idő előtt törlesszék le a gépállomásoktól megvett gépek, műhelyek és egyéb létesítmények árát. A kolhozok kiadásai így nőttek, bevételeik pedig csökkentek. Az eredmény: a mezőgazdaság bruttó termelési értéke az utóbbi 5 év alatt csak évi 1,9 százalékkal nőtt. Az SZKP Központi Bizottságának 1965. évi márciusi plénuma kijavította ezeket a hibákat és ezzel megteremtette a gyorsabb fejlődés reális gazdasági alapját.

A szocializmusban az értéktörvényt a népgazdaság tervszerű arányos fejlődése érdekében kell felhasználni. Sok közgazdászban azonban túl mély gyökeret vert az a nézet, hogy nem lehet tervgazdálkodást folytatni az értéktörvény felhasználása alapján, hogy ez a két fogalom kizárja egymást. Pedig a szocializmusban a magántulajdon felszámolásának eredményeként elvileg új feltételek jöttek létre az értéktörvény érvényesülése számára, s ezek lehetővé teszik az e törvény felhasználásán alapuló tervgazdálkodást.

Csakhogy a tervgazdálkodás fogalmát két, merőben eltérő módon lehet értelmezni. Az egyiket már eléggé jól ismerjük: amikor a tervszerűségen azt értik, hogy a fogyasztót meg kell akadályozni a korlátozott mennyiségű termékek közti választásban. Ennek felel meg az a helyzet, hogy például a szovhozok lakó- és gazdasági épületeit — az Állami Építésügyi Bizottság előírásainak megfelelően — a köves Észtországban és az erdőborította Szibériában egyaránt vasbetonból építik. Építsen-e házat olcsó helyi anyagból vagy az előírtból? Állami vállalat ebben, mint sok minden másban sem, nem dönthet. Az, hogy a felhasználót megfosztják a megvásárolandó termék kiválasztási jogától, nagyon sokba kerül a társadalomnak. Létrejön, gyakorta mesterséges módon, a *hiánygazdálkodás* állapota. Ha nem tudjuk kielégíteni a keresletet, fő szabályozóvá a terv szerinti elosztás válik, amelynek sok formája és módja lehet ugyan, de lényege, mint ahogy az elhunyt Nyemcsinov akadémikus pontosan jellemezte: a jegyrendszerű adagolás.

Teljességgel helytelen a gazdaságszabályozás ilyen módjában valami tisztán szocialistát látni, s a kapitalizmussal szembeni előnynek tekinteni a népgazdaság tervezésében. Egyébként a tőkésországokban is háborúk, gazdasági nehézségek idején be szokták vezetni az áruk adagolását és tervszerű elosztását.

A népgazdaság tervezésének tényleges előnyei egészen másban rejlenek: csak az össznépi tulajdon teszi először lehetővé a spontán piaci viszonyok szabályozását a

terv segítségével — nem a piaci viszonyok felszámolását tehát, hanem felhasználásukat. A dolog lényege az, hogy a szocialista társadalomban az állam aktívan alakíthatja a népgazdaság *fő arányait.* A vas, a kőolaj, a villamos energia és más termékek távlati termelési előirányzatainak kitűzése már egymagában meghatározott keretekbe szorítja az értéktörvény érvényesülését. Az állam ily módon tudatosan irányítja az optimális népgazdasági struktúra kialakítását nemcsak a jelenben, hanem a jövőre nézve is. A fő arányok kialakításakor az állam a társadalmi érdek képviselőjeként nemritkán mellőzi a termelési ágak adott rentabilitását. Ha a fő népgazdasági arányok szabályozását az értéktörvényre bíznánk, ez meglassítaná a gazdasági fejlődés ütemét. Hány évtizedig kellett volna várnunk, amíg megszületnek a háború előtti időszak olyan óriásai, mint Magnitogorszk, Cseljabinszk, Dnyepropetrovszk kombinátjai, ha keletkezésük pusztán csak az értéktörvénytől függött volna!

De miután a népgazdasági arányok már kialakultak, az acél, a kőolaj, a szén stb. ágazatközi megoszlásának az értéktörvényhez kell igazodnia. Mit gyártsunk a vasból, acélból: traktort, arató-cséplőgépet, személy- vagy teherautót? A választ a *fizetőképes* kereslet és kínálat vizsgálata fogja megadni. De a kereslet-kínálatot az állam gazdasági eszközökkel — árral, hitellel — szintén szabályozhatja, s úgy terelheti a vállalatközi áruforgalmat, ahogyan ez a társadalomnak a legelőnyösebb, állandóan fenntartva emellett a kereslet és a kínálat egyensúlyát. E szabályozási, tervezési módszerek sajátossága, hogy nem az árugazdaság rendszerének leküzdésén, hanem felhasználásán alapulnak.

A NEP-korszakban a szovjet gazdaság a mezőgazdaság kivételével csaknem teljesen szocialista, állami vállalatokból állt. S Lenin ekkor fogalmazta meg az árukapcsolatok széles körű felhasználásán nyugvó alapelveket a szocialista vállalatok számára. A „Tanuljatok meg kereskedni!" jelszó azt jelentette, hogy a szocialista vállalatoknak nem adminisztratív, hanem gazdasági módszerekkel kell uralniuk a piacot. S természetesen hozzájuk, a szocialista vállalatokhoz, nem pedig a „batyuzókhoz" vagy a „maszekokhoz" intézte Lenin híres felhívását. Ekkor tért át a legtöbb szocialista vállalat a kereskedelmi elszámolásra, s ezután egész létük az értékesítési árbevételüktől függött.

Felhozható ez ellen, hogy mindez csak a szocializmus alapjai lerakásának időszakára érvényes, most azonban már a kommunizmus építéséhez kezdtünk hozzá. Így vélekedett Sztálin is, amikor a közvetlen termékcserére való áttérést tűzte napirendre. De az élet újból megmutatta, hogy ez az áttérés még mindig korai. Az SZKP programja hangsúlyozza, hogy az áru- és pénzviszonyok fejlesztése nem áll szemben a kommunizmus építésével, hanem éppen előmozdítja azt.

Mihelyt gazdaságunk árujellegéből indulunk ki, azonnal megtaláljuk az objektív kritériumokat a gazdasági problémák eldöntéséhez, elejét tudjuk venni a szubjektivizmusnak a népgazdaság irányításában.

A mezőgazdaságra nézve mindenekelőtt önmagától elesik a szocialista üzemek mesterkélt felosztása „felsőbb" és „alsóbb" fokúakra, és létrejön az értékkategóriákon alapuló egységes gazdaságirányítási rendszer. Ez gyökeresen megváltoztatja a termelés jellegét mind a kolhozokban, mind a szovhozokban.

Az összes termény felvásárlását előíró terv helyébe a valóban szabad szerződtetés lép. Átmeneti lépésként csak a szemesterményekre vonatkozó tervfeladatokat lehetne meghagyni ideiglenesen. Ez talán szinte szentségtörésnek tűnhet azok szemében, akik a mezőgazdasági szocialista tervezést általában a tervfeladatok felbontási rendszerével azonosítják.

Az utasításos tervezés sokkal kevésbé hatékony, mint a valóban közgazdasági tervezés. Hiába hangzottak el korábban felhívások a búza, a napraforgó, a kásafélék termelésének növelésére, vetésterületük továbbra is csökkent. De miután a márciusi plénum nyomán emelték e termények árát, a helyzet egyik napról a másikra megváltozott. A búza vetésterülete 2 millió, a napraforgóé 250 ezer, a hajdinakásáé 310 ezer hektárral nőtt, méghozzá minden nyomás, utasítás, rendelet nélkül! Elmondhatjuk, hogy a „spontaneitás" jobban működött, mint a terv? Semmiképpen sem! Itt pusztán a tervezés két elve: az adminisztratív és a közgazdasági tervezés elve csapott össze. Tehát itt nem a tervezés elvetéséről, hanem módszerének megváltozásáról van szó. A közgazdasági tervezésnél az ár, a jövedelmezőség komplex vizsgálata kerül a figyelem középpontjába.

A továbbiakban a szerző részletesen foglalkozik a rugalmas árképzés, a szabad terményértékesítés, a termelőeszköz-kereskedelem bevezetésének fontosságával. Javasolja a bruttójövedelmi érdekeltség bevezetését a szovhozokban is.

(Ism.: *Szamuely László*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A szocialista világpiaci ár

(Kossuth Könyvkiadó. 1965. 212 l.)

A Közgazdaságtudományi Intézet hasznos feladatra vállalkozott, amikor közzétette és általánosította a KGST keretében folyó közgazdasági munka egyik legérdekesebb területén szerzett tapasztalatokat. A kommunista- és munkáspártok 1958. évi májusi értekezletének határozata után rendszeres munka kezdődött azzal a céllal, hogy megvizsgálja a KGST-országok egymás közötti kereskedelmében a saját árbázisra való áttérés lehetséges útjait. E munka tapasztalatai eddig csupán a kérdés tisztázásával megbízott szakértők szűk köre előtt voltak ismeretesek. A tanulmánykötet megjelenése tette lehetővé azt, hogy a probléma felvetésével és a felmerült részletkérdések megoldására kialakított módszerekkel a közgazdász közvélemény széles körei is megismerkedhessenek.

A tanulmánykötetet széles körű szerzői kollektíva készítette. Az egyes fejezeteket Friss István akadémikus bevezetője tette kerek egésszé. A bevezető idézi a kommunista- és munkáspártok 1958. évi értekezletének határozatát, és megállapítja, hogy ez „nem tartotta közvetlenül napirenden levőnek, még csak nem is a közeljövőben megvalósítandónak azt a feladatot, hogy a szocialista országok helyezzék az egymással folytatott kereskedelmükben használatos árakat saját árbázisra", hanem csupán véleménycsere megszervezését és az ilyen irányú munka koordinálását tűzte ki célul.

A tanulmánykötet arról tanúskodik, hogy a vizsgálatok igen széles területen indultak meg. A vizsgálatok kiinduló feltételezése volt, hogy a KGST-országok közötti nemzetközi kereskedelem árait a résztvevő országok társadalmilag szükséges ráfordításai alapján célszerű kialakítani. Ezért azt vizsgálták, milyen módszerekkel lehet a ráfordításokat tükröző külkereskedelmi árakat kialakítani. A saját árbázisra való áttérés időszerűségét többen kezdettől fogva vitatták, és ma már feltételezhető, hogy ez az út a közeljövőben nem lesz járható. Ha a vizsgálatok a szocialista világpiaci árak napirenden levő problémáinak megoldásában nem is vezettek közvetlen eredményekhez, hasznosságuk kétségtelen. A vizsgálatok közelebb vittek a KGST-országok közötti nemzetközi kereskedelemben szükséges és célszerű árakkal szemben támasztható követelmények megértéséhez, a nemzetközi ár és érték fogalmának tisztázásához, ezenkívül sok más elméleti és gyakorlati kérdés alaposabb megismeréséhez vezettek. A munka „melléktermékei" között meg kell említeni az országok önköltség- és termelékenység-szintjének összehasonlításában elért eredményeket.

A tanulmánykötet nyolc fejezetben tárgyalja ezeket a kérdéseket. Közülük az első a tőkés és a szocialista világpiac jelenlegi árrendszeréről ad átfogó és igen világos képet (szerzők Schweitzer Iván és Gara Judit). A harmadik (szerző Jávorka Edit) és a hetedik fejezet (szerzők Schmidt Ádám és Gacs István) az önköltség, illetve a termelékenység nemzetközi összehasonlításának metodikájával foglalkozik. Ehhez hasonló jellegű a negyedik fejezet is, amely a mezőgazdasági önköltségszámítás és árképzés kérdéseit vizsgálja az önálló árbázis szempontjából (szerzők Burger Kálmánné és Őri János).

A többi fejezet a saját árbázis kialakításának gyakorlati problémáival foglalkozik. A második fejezet a saját árbázis kialakításának négy lehetséges útját ismerteti (szerző Nagy Tamás). Mielőtt rátér az ártípusok ismertetésére, általános követelményeket állít fel az árakkal kapcsolatban. Az áraknak az a feladatuk — írja —, hogy „mind a termelőket, mind a felhasználókat helyesen orientálják és olyan gazdasági döntésekre ösztönözzék, amelyek elősegítik az ésszerű nemzetközi munkamegosztás kibontakozását... E követelménynek a külkereskedelmi árak csak akkor tehetnek eleget, ha kölcsönös előnyöket biztosítanak az egyes országoknak, előmozdítva azt, hogy az egyes országok számára közvetlenül is előnyös legyen gazdasági erőforrásaik

olyan felhasználása, termelésük és külkereskedelmük struktúrájának olyan fejlesztése, amely a KGST-országoknak is előnyös." (51. l.)

Ezeknek az általános követelményeknek olyan árak felelnek meg, folytatja az okfejtés, amelyek az egyes termékek termeléséhez a különböző országokban társadalmilag szükséges ráfordítások értékbeli kifejezéséből, az úgynevezett nemzeti külkereskedelmi árakból származnak. A nemzeti külkereskedelmi árak valamilyen átlaga adja meg a szocialista világpiaci árak centrumát. Az árcentrum az árjelenségek objektíve szükségszerű általános tendenciáját juttatja kifejezésre. A tanulmány szerint a munka utolsó szakaszában az árcentrumoktól gyakran eltérő *konkrét* szocialista világpiaci árat kell megállapítani.

A szocialista világpiaci árak centrumának kialakítása a belföldi termelői árak alapján, vagy különböző kalkulált ártípusok alapján történhet. A tanulmány három kalkulált ártípust tárgyal: az értéktípust, a megtisztított önköltséget a lekötött állóeszközökkel arányosan pótlékoló ártípust, valamint azt az ártípust, amelyben a megtisztított önköltséghez a tiszta jövedelmet az eszközbővítés arányában differenciáltan adják hozzá.

Azok a közgazdák, akik a kísérleti ármodellre vonatkozó magyar álláspontot kidolgozták, azt az ártípust tartják célszerűnek a szocialista világpiaci árak centrumaként, amelyben a megtisztított önköltséget a lekötött eszközökkel arányosan pótlékolják. Az érték egyedüli forrásának a munkát tekintik, és így véleményük szerint az eszközlekötési pótlék tulajdonképpen a társadalom által létrehozott többlettermék része. Az eszközlekötési pótlékot olyan tisztajövedelem-résznek tekintik, amely a szocialista világpiaci árrendszerben költségként jelentkezik, és az árakban nem költségarányosan mutatkozik.

E koncepció közgazdasági indokoltsága a könyv szerint a „modern termelőerők (gépi termelés) két fontos sajátosságából indul ki:

a) A különböző fajtájú termékek (ágazatok) termelésében azonos nagyságú munkaráfordítás igen különböző mértékű eszközlekötéssel... párosul.

b) Az egy-egy termékfajta egységének előállításához szükséges munkaráfordítás nagysága... erősen függ az eszközlekötés mértékétől, az eszközigényesebb vagy munkaigényesebb technika alkalmazásától." (66. l.)

Az ésszerű nemzetközi munkamegosztás kibontakozása tehát a magyar közgazdák e csoportjának véleménye szerint megkívánja, hogy a kialakítandó árakban kellő mértékben érvényre jusson a különböző termékek eltérő eszközigényessége is.

A KGST Saját Árbázis Munkacsoportja a vitában kialakult négy koncepciónak megfelelően négy kísérleti ármodell kidolgozását határozta el. Az ármodellváltozatok 150 kiválasztott, a KGST-országok egymás közötti forgalmát „tűrhetően" reprezentáló termék szocialista világpiaci árcentrumait határozzák meg.

Az ötödik és hatodik fejezet (szerzők Rácz László—Révész Gábor; Esze Zsuzsa—Révész Gábor) a kísérleti ármodellváltozatok kidolgozásának kérdéseit, illetve a nemzetközi külkereskedelmi árak közös valutára való átszámításának kérdéseit és technikai apparátusát ismertetik.

A tanulmánykötet záró fejezete (szerző Csikós-Nagy Béla) a saját árbázisra való áttérés kérdéseit ismerteti. A szerző felhívja a figyelmet az egész tanulmánykötet alapfeltételezésére, mely szerint a szocialista országoknak szakítaniuk kell az árképzés jelenleg kialakult rendszerével, és a saját bázisú árak ajánlott négy módozata közül kell választania, „olyan hipotézis, amelyet még ellenőrizni és ismételten elemezni kell". (80. l.) Ezután kifejti álláspontját, mely szerint a szocialista országok forgalmában kialakuló áraknak egységeseknek kell lenniük, és az egyes termékek árát pedig műszaki paraméterekkel arányosan kell kialakítani. Végül az áttérés lehetőségeiről megállapítja, hogy csak olyan módszerek alkalmazása lehet helyes, amelyek segítségével az új árrendszer egyes országok számára kedvezőtlen következményei fokozatosan érvényesülnek.

Felvetődik a kérdés, hogy teljesen megfelel-e a különben igen értékes mondanivaló a címnek? Úgy gondolom, pontosabb lett volna, ha a szerzők inkább ezt a címet adták volna a műnek: „Problémák a szocialista világpiac saját árbázisának kialakításával kapcsolatban", vagy valami hasonlót.

Úgy gondolom, mindenki egyetérthet a KGST-országok kereskedelmében jelenleg érvényes szerződéses árrendszernek a tanulmánykötetben leírt bírálatával. Ez megállapítja, hogy a tőkés világpiac áraiból levezetett szerződéses árak szisztematikus aránytalanságokat tükröznek, mivel csak a nyersanyagárak nyugszanak objektív alapokon, ezzel szemben az ipari termékek, elsősorban a gépek árai — éppen mert e cikkek tőkés árai nehezen ismerhetők meg — kevésbé objektív alapon kerülnek meg-

állapításra. Nagy problémát okoz az is, hogy a szocialista szerződéses árakat hosszú időszakra rögzítik. Egyáltalán nem egyértelmű azonban az a feltevés — mely egyébként a tanulmánykötet egész szelleméből következik —, hogy tudniillik a saját árbázis centrumárainak valamelyi javasolt módon való kalkulatív kiszámítása, majd az eltérítés mértékének megállapítása helyes irányba vezetne. Először is világosan kell látnunk, hogy ez a rendszer önmagában még nem szünteti meg azokat a kedvezőtlen jelenségeket, amelyeket a jelenlegi szerződéses árak hosszú időszakra való rögzítése okoz. Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a termelési költségeken kívül még sok minden más is szükségszerűen befolyásolja a termékek árszintjét; így például az, hogy a termelő milyen bőségben rendelkezik a termékkel, a felhasználó számára mennyire fontos annak a megszerzése, tehát milyen a kereslet és a kínálat. Nem elhanyagolható az sem, hogy napjainkban a világkereskedelem jelentős részét a tőkésországok külkereskedelmi forgalma alkotja. A tőkés világpiacon lényegében valamennyi keresett termék beszerezhető, és a termékek nagy része értékesíthető is. Így, gondolom, nem lehet a KGST-országok tőkésországokkal való külkereskedelmi forgalmában kialakult áraktól sem elvonatkoztatni. Itt nem a jelenlegi gyakorlatnak megfelelően a tőkés főpiacon kialakult árak többéves átlagárának fiktív fuvarköltségekkel megnövelt értékére gondolok, hanem azokra az árakra, amelyeken a szocialista országok értékesíthetnek, illetve beszerezhetnek a tőkés piacon.

E fejtegetésekkel szemben fel lehetne vetni, hogy a tanulmányok szerzői egyebek között éppen erre gondoltak, amikor az árcentrumtól való eltérés szükségességéről írtak. Nem lenne azonban megnyugtató, ha a szocialista országok konkrét külkereskedelmi áraira csak a kalkulált centrumáraktól való eltérésen keresztül hatna a kereslet és kínálat alakulása és a tőkés világpiac létezése.

A saját árbázis javasolt rendszerének nem elhanyagolható problémája az sem — bár a tanulmánykötetben nem is érintik —, hogy a szuverén szocialista országok közötti kereskedelemben alkalmazandó konkrét, egységes árakat ki állapítaná meg; az árcentrumtól való eltérés meghatározása egy nemzetközi szerv — valamiféle KGST-árhivatal — feladata lenne-e, vagy a kalkulált centrumárak csak a felek tájékoztatását szolgálnák, és a szerződéses ár alku eredményeként jönne létre.

A tanulmánykötet bírálatával kapcsolatban végezetül még egy probléma vetődik fel. Azt ma már látjuk, hogy nem a közeljövő feladata a szocialista országok saját árbázisának a szerzők által javasolt módon — a KGST-országok társadalmilag szükséges ráfordításai alapján — történő megteremtése. A kötetben ismertetett munkálatok önmagukban is sok kérdést hagynak megoldatlanul. Napjaink egyik sürgető feladata, hogy a szocialista országok közti kereskedelmi forgalomban érvényes szerződéses áraknak a kötetben is bírált merev rendszerét mielőbb olyan árkialakítási rendszer váltsa fel, amelyben az országok gazdasági érdekei, a piaci kereslet és kínálat hatásai közvetlenül kifejezésre jutnak. A nemzetközi együttműködést, a külkereskedelmi forgalom fejlődését nagymértékben elősegítené, ha a közeljövőben erről születnének életképes javaslatok.

Tardos Márton

Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 352 l.

A cikkgyűjtemény a szovjet mechanizmusvita legfrissebb szakaszát fogja át. A válogatás a Pravdában 1962. szeptember 9-én megjelent — világszerte nagy jelentőségűnek elismert — Liberman-cikkel és a körülötte kibontakozott vitával kezdődik, Nyemcsinov, Malisev, Vaag, Trapeznyikov és mások — 1964-ben és 1965-ben megjelent, immár kiforrott reformkoncepciót tartalmazó — írásaival folytatódik és a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának 1965. évi szeptemberi plénumán elhangzott Koszigin-beszámolóval zárul, amely a hivatalos fórumokon elfogadott reformelveket körvonalazza.

A kötet nem könnyű olvasmány, de a mechanizmus és általában a szocialista gazdaságvezetés problémái iránt érdeklődő olvasók számára roppant tanulságos. Különösen érdekes a kötetből alkotható kép a nézeteknek arról a gyors fejlődéséről, amely 1962 és 1964 között a szovjet közgazdasági irodalomban és közvéleményben végbement. Követendő példa — és a szerkesztő, Szamuely László munkáját dicséri

— az a hasznos tájékoztatás, amelyet a tanulmányok szerzőinek életrajzi adatairól és tudományos munkásságáról kap az olvasó.

A Liberman-vita. Libermant — említett cikke alapján — sokan, különösen Nyugaton, a szocialista országokban kibontakozó gazdaságirányítási reformmozgalom elindítójának, szellemi atyjának tartják. Ez így aligha igaz. Liberman Pravda-cikkében egyetlen olyan közgazdasági gondolat sincs, amelyet más szocialista országok közgazdái — persze csak a legkezdeményezőbbek — már jóval korábban (Magyarországon például 1954—55-ben) ki ne fejtettek volna, többnyire még részletesebben és alaposabban is. A szovjet közgazdászok közül is bővebben meríthetünk a gazdaságirányítás korszerűsítéséhez Nyemcsinov, Malisev, Vaag írásaiból, különösen pedig Kantorovics és Novozsilov úttörő jelentőségű programozási és árelméleti műveiből, mint Libermantól. A Liberman-cikknek elsősorban abban van a jelentősége, hogy ez adta meg az indító lökést a *szovjetunióbeli* mechanizmusvita *általános* kibontakozásához. Ez kétségkívül nagyon fontos fejlemény volt az akkori helyzetben. 1962 és 1964 között a szovjet közgazdaságtudományban végbement fordulat kedvezően érezteti hatását csaknem mindegyik szocialista ország gazdasági intézkedéseiben is.

Liberman az 1962-es Pravda-cikkben — amint azt a cikkgyűjtemény előszavában Szamuely megállapítja — egy elnagyoltan körvonalazott nyereségérdekeltségi rendszer bevezetését javasolta. A javaslat mögött az a fő gondolat húzódik meg, hogy a termeléshez igénybevett erőforrások tételes, egyenkénti, résznormatívákra alapozott limitálása helyett elegendő, sőt célszerűbb *egyetlen összevont ráfordításlimitet* előírni a vállalatoknak, hogy így a vállalat manőverezhessen, megkereshesse az erőforrások optimális kombinációját, s így minimális társadalmi munkaráfordítással oldhassa meg termelési feladatait. Ez az összevont ráfordítási limit a termelők számára az *árbevétel.* Ebben a koncepcióban a *nyereséghez* fűzött érdekeltség azt célozza, hogy a tényleges ráfordítások minél kisebb mértékben merítsék ki ezt az összevont limitet. A ráfordítások között Libermannál még nem szerepel *az eszközlekötési járulék.* A lekötött eszközökkel (álló- és forgóalapokkal) való takarékosságra azáltal kíván ösztönözni, hogy a jutalmazást a vállalat által lekötött alapok százalékában kifejezett nyereséghányadtól teszi függővé.

A laza tervezés ellenszereként Liberman javasolja, hogy a terven *felül* elért nyereségtöbbletnek csak a felét vegyék figyelembe a jutalomalap megállapításakor, a tervbeállított nyereségnövekedést pedig egészen. Koncepciójának fontos eleme továbbá, hogy a jutalmazási kulcsokat több évre előre rögzíteni kell (a stabil normatíva elve).

Liberman ettől a nyereségérdekeltségi rendszertől azt várja, hogy a vállalatok törekedni fognak tartalékaik lehető teljes feltárására. Márpedig *a tartalékokat legjobban maguk a vállalatok ismerhetik és tárhatják fel.* A tartalékok kihasználására a korábbinál több lehetőségük is lesz, mert nem kötik meg őket a részelőírások. Például majd több bért fizethetnek, ha ezzel a bértöbbletet meghaladó értékű anyagot lehet megtakarítani, és fordítva.

Liberman csak a ráfordításokat korlátozó részelőírásoktól (a létszám-, bér-, anyag-, beruházási stb. keretektől) javasolja mentesíteni a vállalatokat. A termelés volumenét, választékát és a szállítási határidőket továbbra is központilag határoznák meg, s írnák elő a vállalatoknak. Igaz, ez utóbbi előírásokhoz nem fűződnének prémiumkonzekvenciák (legfeljebb úgynevezett kizáró feltételekként), hiszen a jutalmazási alap nagysága egyetlen mutatótól, a nyereség rátájától függne. Így a termékkibocsátási előírások — bár megmaradnának — óhatatlanul háttérbe szorulnának.

A reformjavaslat ellenzői közül kevesen tagadták azokat a fogyatékosságokat, amelyek megszüntetése céljából a javaslatok születtek. De igyekeztek bizonyítani, hogy a javasolt eszközök sem segítenek ezeken a bajokon, vagy hogy több kárt okoznak, mint amennyi hasznot.

Támadva a Liberman-javaslat alapvető gondolatát, csaknem valamennyien tagadták a különféle erőforrások konvertálhatóságának elvét. Különösen azt tartották veszedelmesnek, ha több bért lehetne kifizetni más típusú költségek egyidejű csökkentése esetén. Jellemző erre Szuharevszkij érvelése. Szerinte semmi biztosíték arra, hogy ha a vállalatnál elért megtakarítások többletnyereséget eredményeznek, s ebből a vállalat termelési eszközöket akar vásárolni, illetve emeli munkásainak és alkalmazottainak bérét, s azok e többletbérért fogyasztási cikkeket kívánnak vásárolni, minden vállalat megkaphatja a számára szükséges termelési eszközöket és minden dolgozó a keresett fogyasztási cikket. Például, a nehézipari vállalatok azzal, hogy több fémet, fűtőanyagot termelnek, több gépet gyártanak, nem állítják elő a munkabér

anyagi fedezetét képező fogyasztási cikkeket. A béralap és árufedezet mérlegét központilag meg kell határozni, s ehhez szükség van *a vállalati béralaptervre* is.

További főbb ellenérvek:

— A nyereséghez fűződő érdekeltség áremelkedéshez vezetne (Veszelkov, Szuharevszkij).

— Egyetlen mutatóval (a nyereséggel) nem lehet megvalósítani a szocialista termelés tervszerű irányítását, nélkülözhetetlen több mutató egyidejű előírása.

— A nyereség kapitalista kategória, idegen a szocialista gazdaságtól.

— A lekötött állóalapoktól is függő érdekeltség „műszaki egy helyben topogást" idézne elő (Kaszickij).

— Liberman javaslata a termelési ár elvének elfogadásához vezetne, amely ellentétes a munkaérték-elmélettel (Zverev).

Ezek az ellenérvek — ez ma már nyilvánvaló — jórészt nem voltak egyebek bizonyítatlan deklarációknál; képviselőik a Szovjetunióban akkor kétségtelenül széles körben előforduló áruhiányt abszolutizálva, elkerülhetetlenné minősítve, perspektívátlanul foglaltak állást Liberman javaslataihoz.

Másrészt kétségtelen, hogy Liberman javaslatai belső ellentmondásokat is tartalmaztak, amelyekre a javaslat ellenzői, de hívei közül is többen rátapintottak. A terven felül elért többletnyereség alacsonyabb szintű jutalmazása például valóban ösztönöz a maximális lehetőségek tervbeállítására, de egyúttal fékezi a terv összeállításakor még nem ismert lehetőségek hasznosítását, tartalékolásra késztet. Legfőképpen pedig a nyereségérdekeltségi koncepció belső logikájának ellentmond a termelési volumen és a gyártmányválaszték központi előírása. Mint Zverev írja: „... ha a Tervhivatal és a népgazdasági tanácsok rosszul ismerik a vállalatok termelési kapacitásait, hogyan tudják meghatározni a termelés volumenével és választékával kapcsolatos feladatokat?" (58. l.) Igaz, Libermannál a termelési feladatok központi előírása szemmelláthatóan a régi típusú gazdálkodás híveinek tett engedmény, hiszen a nyereséghez fűződő érdekeltség rendszerében amúgyis érdeke a vállalatnak a termelési volumen növelése, ha pedig a keresletet és a kínálatot tükröző rugalmas árképzés megvalósul, elveszti jelentőségét a választéki feladatok előírása is.

Termelőeszköz-kereskedelem. A következetes álláspontot ebben a kérdésben Nyemcsinov képviseli. Szerinte a termelési eszközök kiutalásos rendszerét termelőeszköz-kereskedelemmel kell felváltani. „Sok termékfajta mai hiánycikk-jellege jórészt onnan ered, hogy sem az anyagi-műszaki ellátás, sem az áruforgalom lebonyolítása nem kielégítő: az anyagi erőforrások a kerettulajdonosok hatalmas tömege és a számtalan naturális keret között forgácsolódnak szét. De ahelyett, hogy az áruhiány felszámolására megfelelő intézkedéseket hoznának, egyes tervezési szakemberek azt bizonygatják, hogy a hiánygazdálkodás gazdaságunk gyors növekedési ütemének szükségszerű következménye." (113. l.)

Az áruhiány Nyemcsinov szerint a tervezés és a gazdálkodás tökéletlen gyakorlatának a következménye: a termelők abban érdekeltek, hogy eltitkolják termelési lehetőségeiket (emiatt csökken a kínálat), a felhasználók abban, hogy minél nagyobb kereteket harcoljanak ki a maguk számára (emiatt a valóban szükséges fölé nő a kereslet). A termelők és a felhasználók közötti kapcsolat gyakran nem megfelelő, s emiatt, valamint a merev árrendszer következtében a termelés választéka eltér a szükségletektől. Az áruhiány miatt sok időt kell fordítani az anyagi eszközök megkeresésére és megszerzésére, s ez üzérkedéshez, sorbanálláshoz is vezethet.

Csatlakozva Nyemcsinov álláspontjához, Volkov foglalkozik a szocialista piaci módszerek kibontakoztatásának kérdéseivel. Kifejti, hogy a piac akkor segít a kibocsátott termékek választékának és minőségének ellenőrzésében, ha a vállalatok, az ellátó és kereskedelmi szervek maximális önállósággal kötik szállítási és értékesítési szerződéseiket, s bizonyos fokig önállóan állapítják meg az eladásra kerülő és a beszerzendő termékek árait is. Az állami tervező szervek hatáskörében a nyereségfeladatok kitűzése, a vállalatok termelési profiljának ellenőrzése és a gazdasági fejlesztés ágazatonkénti, valamint körzetenkénti tervezése maradna.

A volumenmutatók körüli vita. A válogatásba felvett cikkek és tanulmányok többsége kitér a termelési volumen mérésére és jellemzésére alkalmazott mutatószámok problematikájára. A volument súlyban mérő naturális mutatószámok („tonnaterv"), valamint a teljes termelési érték fogyatékosságait, dezorientáló hatását már az 1960 körüli vitákban eléggé tisztázták. Erről szólva, nem hallgathatunk arról, hogy a volumenmutatók vitája Magyarországon még 1954—1955-ben lezajlott, jórészt hasonló eredménnyel, mint a Szovjetunióban. Az olvasó jogosan kérdi: hogy lehet az, hogy a magyar vita és eredményei azóta is nyilvánvalóan teljességgel ismeretlenek

maradtak a szovjet közgazdászok előtt? Igaz, a volumenmutatók körüli vita tanulságainak levonása hazánkban is több mint egy évtizedet késett (1966 az első év, amikor a Minisztertanács nem ír elő teljes termelési érték-feladatot a minisztériumoknak).

Visszatérve a szovjet vitára, Nyemcsinov a következőképpen bírálja a jelenlegi tervmutatószám-rendszert: „A ma érvényes tervezési gyakorlat nem a végső gazdasági eredmények tervezésére irányul, hanem a bruttó forgalmat és a teljes termelést állítja központba... Az ilyen — vállalatokra felbontott — tervezés nem fejezi ki helyesen ezeknek az egységeknek a hozzájárulását az egyes termékek létrehozásához." (113—114. l.)

A teljes termelési érték, majd az annak helyébe javasolt normatív feldolgozási érték (és más konstruált mutatószámok) bírálata a szovjet vita során pozitív javaslatba: a nyereség mutatójának mint a vállalati munka jellemzésére alkalmas fő mutatónak, s egyúttal az anyagi érdekeltség alapjának az elismerésébe torkollott.

Nyereségérdekeltség — termelési ár. Mint láttuk, 1962-ben még „elvi" ellenvetésekkel fogadták azt a javaslatot, hogy meghatározott feltételek között, a nyereség legyen a vállalati munka kritériuma, a termelési alapok használatáért pedig díjat fizessenek. Ezek kapitalista kategóriák, amelyek elfogadhatatlanok a szocialista gazdaság számára, mondták akkor a javaslat ellenzői. 1964 óta már ritkán hallani ilyen hangokat. Világossá vált, hogy ezeknek a kategóriáknak a szocialista gazdaság körülményei között merőben más a társadalmi tartalmuk, s teljes mértékben felhasználhatók a népgazdaság irányításának fontos eszközeiként, éppen úgy, mint az ár, a bér és más, a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt létező kategóriák.

Liberman 1962-ben még tiltakozott az „egyetlen univerzális mutató" pártolásának vádja ellen, s e célból — javaslatának ellentmondásosságát is vállalva — a nyereségérdekeltség mellett a termékkibocsátási feladatok központi előírását is javasolta. 1964-ben Malisev, Vaag, Nyemcsinov, Trapeznyikov és még egy sor más közgazdász már teljes elméleti fegyverzetben állnak ki a nyereség mint általánosító, a gazdasági hatékonyság jelzésére *egyedül* használandó mutató mellett.

Igaz, sokan azt mondják, hogy a nyereség a választéktól függően és a kollektíva erőfeszítéseitől függetlenül erősen ingadozik. De milyen egyéb mutató nem ingadozik a választék módosulása nyomán? Mondják azt is: a vállalatok kizárólag jövedelmező termékek gyártásával foglalkoznak majd. De mihez kezdenek a vállalatok az olyan „jövedelmező" termékekkel, amelyekre nem kapnak megrendelést? Amit a vállalat nem tud eladni, raktáron marad, és nem növeli, hanem apasztja a jutalmazásra felhasználható összegeket. S hogy a veszteséges cikkeket senki sem akarja majd gyártani? Nyemcsinov erre így válaszol: nem igaz, hogy a szocializmussal összefér veszteséges ágazatok és vállalatok létezése. Ezek létezése azt bizonyítja, hogy az önálló elszámolás elveit a népgazdaságban még nem teljesen valósítottuk meg. Az olyan jelenségek, mint a veszteségesség, a hiánycikkek, az előnytelen választék, a tervgazdálkodás alacsony színvonalának a következményei. Létükbe beletörődni semmiképp sem szabad.

Malisev, ha lehet, még határozottabb: „A nyereség és a veszteség nem az áruk természetéből fakadó tulajdonság. Csak Osztrovityanov akadémikus védelmezi rettenthetetlenül mind a mai napig azt a »tudományos igazságot«, hogy a nehéziparnak viszonylag kevésbé kell rentabilisnak lennie, mint a könnyűiparnak. Ez a tétel Sztálin fejében fogant dogma. Sztálin, szokásához híven, minden bizonyíték nélkül kinyilatkoztatta: a nehéziparnak ráfizetéssel kell dolgoznia a könnyűipar nagyfokú jövedelmezőségével szemben." (182. l.)

Malisev, állást foglalva a termelési ár, az eszközlekötési járulék mellett, megállapítja: ma a vállalat semmiféle felelősséggel sem tartozik a társadalomnak azért, hogy miként hasznosítja az állóalapokat. Pedig a társadalom azt a többletterméket, amelyet valamely népgazdasági ágban beruházási célokra fordít, más ágazatokban is beruházhatná, vagy fogyasztási céljaira is felhasználhatná.

Azokkal szemben, akik a lekötött eszközök után fizetendő járuléktól a műszaki haladást féltik, Malisev kifejti: „A fejlett technika legfőbb ismérve, hogy mennyi munkát lehet vele megtakarítani. A megtakarított munka mennyiségének mindig nagyobbnak kell lennie, mint amennyi munkát az új technika létrehozására fordítottak... Amikor a tervnek nincs olyan fő mutatója, mint a jövedelmezőségi szint, lehetetlen állandóan szem előtt tartani a műszaki fejlődést és e téren idegen tapasztalatokra kell támaszkodni. Ezeket a tapasztalatokat azonban... majdnem minden esetben késve veszik át... (s) távolról sem minden esetben lehetnek hatékonyak, ha más körülmények között alkalmazzák őket." (207. l.)

Az eszközarányos jövedelemelvonás módja. Vaag felteszi a kérdést: minek alapján határozzák meg a lekötött eszközök normatív hatékonysági együtthatójának (a

kamatlábnak) a nagyságát, s ez termelési ágazatonként differenciált vagy egységes legyen-e? A gazdasági számításokban már alkalmaztak korábban differenciált normatív hatékonysági együtthatókat. Vaag megállapítása szerint ezek meghatározásakor nem kis szerepet játszott az egyes termelési ágazatok képviselőinek a hangereje. A hangosabbak és az erélyesebb fellépésűek „saját" termelési ágazataik részére kedvezményesebb (azaz kisebb) együtthatók megállapítását érték el. De hoz-e hasznot a népgazdaságnak a normatív hatékonysági együtthatók sokfélesége? A legegyszerűbb számítások is tagadóan válaszolnak erre a kérdésre. Differenciált normatív hatékonysági együtthatók alkalmazásának a gazdasági számításokban nincs semmiféle tudományos alapja: ez a népgazdaságnak csak kárt okozhat.

Miközben állást foglalnak az egységes hatékonysági normatíva elve mellett, Vaag, Atlasz, Liberman és más szerzők is beleütköznek ebbe a problémába: hogyan lehet kiegyenlíteni, hogy a műszakilag korszerű vagy kedvezőbb természeti feltételekkel rendelkező vállalatoknál a vállalati nyereség magasabb, mint az olyan vállalatoknál, amelyek nem dolgoznak rosszabbul, de kevésbé korszerű termelő apparátussal vagy kevésbé kedvező természeti feltételekkel rendelkeznek. Ez az árképzés és a jövedelemelvonás sarkalatos problémája, amelynek legcélszerűbb megoldását illetően hazánkban is eltérnek a vélemények.

Liberman e probléma megoldására a differenciált árakat tartja alkalmasnak, amelyekkel elérhető, hogy a termelők a jövedelmező munkához egyenlő feltételekkel rendelkezzenek. De hozzáteszi: „természetesen fel lehetne használni a bányajáradék vagy az alapok után fizetett járadék elvét is."

Vaag a vállalati kollektíván kívül álló okok miatti egyenlőtlenség megszüntetésére két módszer alkalmazását látja lehetségesnek. Az egyik: vállalatonként differenciálni lehet a termelési alapok használati díjának kulcsát, a tényleges hatékonyságtól függően. A másik: a használati díj kulcsa lehet egyenlő, de *az alapokat nem tényleges értékük, hanem hatékonyságuk szerint kell értékelni.*

Atlasz is, miután előbb az egységes járulékkulcsot minősítette közgazdaságilag indokoltnak, gyakorlati megfontolásokból lehetségesnek tartja, hogy eleinte differenciált járulékokat kelljen fizetni a különböző iparágak tervezett felhalmozási szintjétől függően. „A vállalat erőfeszítései révén elért eredmények helyes értékelése végett semlegesíteni kell a termelékenység növekedésének utolsó tényezőjét (a természeti viszonyok hatását. — B. S.), amely minden emberi tevékenységtől független. Ezt úgy érhetjük el, ha megfelelő járadék térítését vezetjük be, amely állami alapba folyna be, és csökkentené a vállalati nyereség összegét és rátáját." (324. l.) Gyjacsenko ugyancsak megemlíti a jövedelemszabályozási eszközök között a fölösleges pénzfelhalmozás „lefölözését" szolgáló járadékfizetések (természeti erőforrásokért fizetett díjak) rendszerét.

A vitában nem bontakozott ki, mi a különbség az eltérő gazdasági és természeti feltételek miatti egyenlőtlenségek megszüntetésére alkalmas kétféle módszer (differenciált árak, illetve járadékfizetés) között. Ezzel magyarázható, hogy a legtöbb szerző alternatív megoldási lehetőségként veti fel őket. Pedig a különbség könnyen belátható. A differenciált árképzés megszünteti a termelők érdekeltségét abban, hogy elsősorban a gazdaságosabb ágazatokat, illetve az ugyanazon terméket előnyösebb feltételek között termelő gyárakat (technológiákat) fejlesszék. Ezzel szemben a járadékszerű elvonás rendszere a termelés *növekményénél* meghagyja a nyereség eltérését, s ezáltal ösztönzést ad a leggazdaságosabb, legelőnyösebben üzemeltethető kapacitások fokozott kihasználására és bővítésére.

Az árreform szükségessége. Vaag szerint az egymást helyettesítő termékek árainak tükrözniük kell a használati-érték-arányokat: azonos terméknek azonos ára legyen, még ha több vállalatban, eltérő költséggel állítják is elő; az egymást helyettesítő termékek árai tükrözzék a helyettesítési arányokat; a minőségi szempontból eltérő választékok árai tükrözzék a minőségi és használhatósági arányokat stb. Az árakra hasson a kereslet és a kínálat: például, ha valamely termék hiánycikk, akkor árát a termelési árnál magasabban kell megállapítani.

Szemben azokkal, akik szerint egy ilyen árreformhoz jelenleg még nem értek meg a szükséges anyagi feltételek, tehát várni kell, amíg fel nem számolják a legfontosabb termékekben fennálló hiányokat, Vaag megállapítja: ahhoz, hogy az árakat egységes szintre hozzuk, nincs szükség semmilyen különleges anyagi feltételekre. „Ezek mind kiagyalt problémák és ellenvetések." (258. l.)

Liberman 1964. szeptember 20-i újabb Pravda-cikkében az árreform szükségességéről így ír: „... ma már egyre inkább tért hódít az a meggyőződés, hogy az árképzésben a stabilitást a rugalmassággal kell párosítani. Az egyes gyártmány-csoportok

árait felül kell vizsgálni... számolva a gyártmány újdonságával, minőségével, az új gyártmányok üzemeltetési vagy használati hatékonyságával." (296. l.)

A tervezés és a pénzügyi rendszer konzervatív vonásairól. Ismerős problémával találkozik a magyar olvasó, amikor Malisev a tervezés konzervativizmusát, a meglevő arányok szerinti, egyenlősdi fejlesztés politikáját bírálja: „a tervezéssel foglalkozó szerveink... évről évre fenntartották a kialakult ágazati arányokat és az egyes iparágak fejlődésének megállapított ütemét. Megengedhetetlennek és a népgazdaság fejlődése szempontjából veszélyesnek tartották a kialakult ágazati struktúra minden megváltoztatását. A tervezéssel foglalkozó dolgozók a régi, a megszokott kerékvágásban haladtak, ami — bármennyire egyenesnek tűnt is — ahhoz vezetett, hogy az ország gazdasági fejlődésének időszerű szükségleteit figyelmen kívül hagyták." (206. l.)

Az ágazati fejlesztés konzervatív irányításának pénzügyi megfelelője a vállalati jövedelmek nivellálása, olyan árak megállapítása útján, amelyekben nagyjából egyforma nyereséghez jut a gazdaságos és a gazdaságtalan ágazat, a jól és a rosszul dolgozó vállalat egyaránt. Ezt a pénzügyi gyakorlatot bírálja Vaag, amikor megállapítja: „Az árak megállapításakor nem a teljes társadalmi munkaráfordítások számbavételéről, hanem főleg arról gondoskodnak, nehogy a vállalatnak nagy nyereséget juttassanak..." (252. l.)

A termelői jövedelmek nivellálását szolgálta a többi között a forgalmi adó-rendszer is. Ezért Vaag azt ajánlja: „... a forgalmi adóról a lehetőség szerint minél gyorsabban mondjunk le és térjünk át arra, hogy a többletterméket közvetlenül előállítása helyén vegyük számba és vonjuk el. A forgalmi adót... csak az olyan termékek fogyasztói árában kellene fenntartani, mint a pálinka és a dohány, fogyasztásuk korlátozása céljából." (252. l.)

Trapeznyikov erről a kérdésről szólva megjegyzi: „... a pénzügyi szerveknek másként kellene felfogniuk az adók és bírságok rendszerét. Nem csupán költségvetési bevételekre kéne törekedniük, hanem elsősorban arra, hogy ösztönözzék a különféle szervezetek gazdaságilag célszerű tevékenységét. Csak ebben az esetben lesznek nagyobbak a költségvetési bevételek is." (273. l.)

Néhány tanulság. A kötetben szereplő tanulmányok olyan problémákat taglalnak, amelyek a magyar közgazdászokat is hosszabb ideje foglalkoztatják. Hazánkban már 1954 és 1957 között jórészt kialakultak azok a gondolatok, amelyeken a most előkészítés alatt álló gazdaságirányítási reform is nyugszik. Ebből a jövőt illetően az a tanulság adódik, hogy meg kell gyorsítanunk a közgazdaságtudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazását, a megérett közgazdasági gondolatok hasznosítását. A tudomány fejlődéséhez, az eredmények gyorsabb alkalmazásához pedig nagymértékben hozzájárulhat a szocialista országokban folyó közgazdasági viták kölcsönös ismerete.

Nincs mit szépítenünk rajta: nem kis mulasztást követtünk el azzal, hogy már korábban nem ismertettük megfelelően a többi szocialista országban lezajlott közgazdasági vitákat saját olvasóközönségünknek. De hibát követtünk el azzal is, hogy elmulasztottuk saját vitáink és a bennük kikristályosodott gondolatok megismertetését a külvilággal. Az egyik mulasztásból a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónak, a másikból a Corvina Könyvkiadónak kell legalább a jövőt illetően levonni a szükséges következtetéseket.

Végül, említésre érdemesnek látszik, hogy az ismertetett cikkgyűjtemény máris könyvkereskedői siker. A könyv gyorsan fogy, gyorsabban, mint kiadói és szerkesztői remélték. Ez azt bizonyítja: van érdeklődés nálunk a közgazdasági kérdések iránt, csak éppen időszerű kérdéseket, nyíltan és olvasmányosan kell megírni. A szovjet mechanizmusvitáról megjelent gyűjtemény érdekes, aktuális és nyílt írásokat tartalmaz, ezért fogadták nagy érdeklődéssel az olvasók.

Balázsy Sándor

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тамаш Морва

Планомерность и рыночный механизм при социализме

Ленин дал определение понятию планомерности как постоянно и сознательно поддерживаемой пропорциональности. Пианомерность подразумевает сознательное управление, сознательное управление же направлено на постоянное поддерживание пропорциональности.

В интересах постоянного поддержания пропорциональности требуется: 1) соблюдение макрсовых условий воспроизводства; 2) распределение имеющихся ресурсов в соответствии с общественными потребностями; 3) учет требований экономических законов (например, непрерывного роста производительности труда, распределения по труду) в планируемых пропорциях. Понятие пропорциональности на следует отождествлять с понятием рыночного равновесия, означающего временное равновесие спроса и предложения на рынке. Автор рассматривает исходные позиции и подход буржуазных теорий рыночного равновесия, а также их связь с теорией стоимости, противопоставляя им точку зрения марксистской экономии.

Значение категории планомерности можно вскрыть, прежде всего исходя из общего процесса воспроизводства. Анализ отношений товарного производства при социализме также показывает, что не исключается, а как раз предполагается осуществляемая в народнохозяйственных масштабах планомерность. Сохранение товарного производства при социализме объективно необходимо. Связанные с ним категории (цена, прибыль, рынок и т. п.) двойственны и в социалистическом хозяйстве, поэтому следует сознательно укреплять их положительные влияния и ограничивать их вредные тенденции.

Пал Силади

Торговля средствами производства при социализме

В статье рассматриваютсяосновные теоретические вопросы торговли средствами производства. Автор показывает специфику товарного характера средств производства при социализме, а именно их довольно жесткую определенность в техническом отношении, неэластичность их спроса, их роль с точки зрения экономической эффективности, их функцию посредника между научно-техническими достижениями и текущим производством. Он доказывает, что на место лимитирования снабжения средствами производства должны в широком кругу ступить торговые методы. Понятия материально-технического снабжения, поступления в обращение и торговли им обосабливаются друг от друга.

Автор строит три модели оборота: натурального распределения, детально регулируемого центральными органами товарного оборота и регулируемого рынка. Во всех трех моделях им рассматриваются функции осуществляющих оборот организаций в отношении натурального распределения, а также с экономической и ведомственной точки зрения. Он показывает, каким образом превращались по мере необходимости относящиеся к первой модели организации, заготовляющие и распределяющие средства производства, в соответствующие второй модели организаци и по снабжению и сбыту, и каким образом в наши дни под воздействием объективных обстоятельств превращаются последние в соответствующие третьей модели организации торговли средствами производства.

Наконец, в статье излагается перспективная тенденция изменений, происходящих в функциях этих организаций. Автор доказывает необходимость повышения оперативной самостоятельности организаций не только в отношении выполнения задач, но и их определения. Организации должны гибко приспосабливаться к изменениям рыночных условий, но в то же время должны и активно формировать их. Автором рассматриваются также вопросы эластичности цен и преобразования системы материальной заинтересованности организаций. Свои теоретические положения автор в каждом случае увязывает с направлением общих принципов разрабатываемых экономических реформ.

Дьердь Эрдеи

Фондоемкость личного потребления

В статье рассматривается влияние изменений структуры личного потребления на фондоемкость, в особенности на потребность в основных фондах. Ввиду того, что производственные отрасли, обеспечивающие различные области личного потребления, имеют различную фондоемкость, и поскольку они по-разному участвуют в обеспечении потребления, различные области потребления также имеют различную фондоемкость.

Таким образом, в случае изменения структуры потребления и роста удельного веса областей потребления с большей фондоемкостью, на единицу общего потребления будет приходиться больше используемых фондов. В статье отмечается, что в Венгрии структура потребления сдвинулась в направлении услуг. В то же время областями потребления с наибольшей фондоемкостью являются как раз услуги, в том числе особенно жилища, услуги, связанные с культурой, просвещением и здравоохранением, а также транспорт и связь. Вследствие изменения структуры потребления в этом направлении фондоемкость в расчете на единицу общего потребления повысилась в последние годы. Это обстоятельство играет важную роль в формировании нормы накопления, его распределения и темпов роста национального дохода.

Антал Матьяш

Место теории Кейнса в буржуазной экономии

В статье в связи с изданием книги Кейнса «Всеобщая теория занятости, процента и денег» на венгерском языке показывается место теории Кейнса в буржуазной экономии. Прежде всего автор излагает основные черты критикуемой Кейнсом ортодоксальной теории. Затем, ставя в центр внимания выступление Кейнса против догмы Сэя, он показывает, каким образом отвергает и как изменяет Кейнс основные положения ортодоксальной экономии. Он по иному изображает отношение сбережений и инвестиций, и на основании этого вводит понятие мультипликатора. Им подчеркивается возможность равновесия при неполной занятости. Чтобы изобразить это, он должен был отвергнуть основной постулат ортодоксальной экономии, согласно которому движение реальной заработной платы обеспечивает полную занятость. Критика догмы Сэя предполагает и то, что в деньгах Кейнс видит не только средство обращения. У него деньги имеют самостоятельное существование. Он старается увязать

теорию денег и стоимости, и объяснять уровень цен посредством спроса и предложения. Отвергая догму Сэя, Кейнс порывает с ортодоксальной трактовкой и в области теории процента. Процент у него является не реальным, а монетарным явлением, и как таковой способствует увязке не сбережений и инвестиций, а спроса на деньги и их предложения. В статье дается подробная критика кейнсианской теоретической системы.

Шандор Ауш

Развитие сотрудничества стран-членов СЭВ

Автор оспаривает некоторые положения, изложенные в статье Д. Таллоша, опубликованной в январском номере Кэзгаздашаги Семле за 1966 г. Автор затрагивает вопросы механизма социалистического мирового рынка, вопросы сырья и цен.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tamás Morva

Central planning and market mechanism under socialism

According to Lenin's definition the substance of planning is a continuously and deliberately established proportionality. It presupposes deliberate direction, and deliberate management is directed towards the objective requirement of continously maintained proportionality.

In order to keep up permanent proportionality it is necessary 1. to observe the Marxian conditions of reproduction, 2. to distribute resources according to social needs, 3. take into account the requirements of economic laws (e.g. ceaseless growth of productivity, distribution according to work) in accordance with planned proportions.

The concept of proportionality cannot be identified with the concept of market equilibrium which means temporary harmony of demand and supply on the market. The author investigates the starting points, views and theory of value background of bourgeois market equilibria theories and sets these against the standpoint of Marxian economics.

The importance of the category of planning can be revealed, in the first place, by starting from the over-all process of reproduction. An analysis on the relations of commodity production under socialism also shows that these relations do not exclude, moreover presuppose the assertion of plan principles on the scale of national economy. Under socialism it is necessary to keep commodity production going. The categories connected to commodity production (price, profit, market, etc) are two-faced in a socialist economy too, therefore, their positive effects should be deliberately enhanced and the harmful tendencies restricted.

Pál Szilágyi

Trade in means of production under socialism

The study discusses the theoretical fundamental questions of the commerce of means of production and expounds their specific features of commodity character under socialism e.g., their rather rigid technical determination, the rigidity of demand from the aspect of technique and time, their role in economic efficiency and their function of transmitting the achievements of science and technique to current production. The study points out that instead of an allocated trade of the instruments of production, comprehensive commercial methods should be applied. The concepts of material-technical supply, putting into circulation and trade are delimited.

The author sets up three models: the natural distribution model, the centrally, in every detail regulated commodity turnover model and the regulated market model. In each of the models the natural distribution, economic and official functions of the firms which transact the trade in instruments of production are investigated. He proves that the purchasing and distributive firms which pertain to the first model became inevitably transformed into stockpiling and sales firms according to the second model and how, today, the latter, owing to objective circumstances are transformed into commercial firms trading with instruments of production in accordance with the third model.

Finally, the study discusses the forthcoming long-range tendencies of changes in the functions of these firms. The author points out that it is necessary to increase the operative independence of firms not only in the execution of tasks but in the setting of objectives, too. The firms must adapt themselves to the changes of market conditions, moreover, they must take an active part in developing them. Then, the problems of the flexibility of prices and price-gaps as well as the transformation of the financial interest of firms is dealt with. The author reconciles his theoretical statements with the general principles of actual economic reform schemes.

György Erdei:

The fixed asset requirement of personal consumption

The study investigates the effect of pattern changes of personal consumption on resource-requirement, chiefly, on the fixed asset requirement.

Since the resource-requirements of the productive branches which satisfy the different fields of consumption deviate, moreover, these productive branches participate in the satisfaction of consumption in unequal proportions, consequently, the different fields of consumption also deviate as regards resource-requirement.

Therefore, if the pattern of consumption changes and the ratio of the more resource-requiring fields of consumption increases, then, per unit of total consumption a larger asset engagement is needed. The study reveals that in Hungary the pattern of consumption became shifted towards services and, just the latter are, generally, the highest resource-requiring branches of consumption and within the services housing, cultural, education and sanitary services as well as transport and telecommunication. In the last years, as a consequence of this change of trend of the pattern of consumption the fixed asset requirement per unit of total consumption increased. This tendency plays an important role in the formation of the rate and distribution of accumulation as well as of the rhythm of increase of the national income.

Antal Mátyás

Keynes's theory and bourgeois economics

On the occasion of the Hungarian publication of Keynes's work: "The General Theory of Employment, Interest and Money" the study outlines the place due to Keynes's theory in bourgeois economics. First, the author expounds the main features of the orthodox theory criticized by Keynes. By the attacks of the latter which centre round Say's tenet, the author shows how Keynes rejected and modified the main theses of orthodox economics. He represents the saving-investment relation otherwise and introduces on this basis the concept of multiplier. He emphasizes the possibility of equilibrium in case of underemployment. In order to demonstrate this, he had to repudiate the fundamental principle of orthodox economics according to which sliding of real wages ensures total employment. The criticism of Say's dogma involves that Keynes regards money not merely as a means of circulation. In his view money has an independent existence of its own. He tries to reconcile the money theory and value theory and to explain the price level through demand and supply. Keynes, for the sake of a refusal of Say's dogma, breaks with orthodox concepts in the field of the theory of interest, too. He regards interest not as a real but as a monetary phenomenon and as such he brings into harmony demand for money (and not savings or investment) with money supply. The study gives a detailed criticism of Keynes's theoretical system.

Sándor Ausch

The development of the cooperation of the CMEA countries

The author makes objections to some theorems contained in György Tallós's paper (Közgazdasági Szemle, 1966. No. 1.). He deals with the problem of the mechanism of the socialist world market, the shortage of raw materials and prices.

СОДЕРЖАНИЕ

Тамаш Морва — Планомерность и рыночный механизм при социализме 273
Пал Силади — Торговля средствами производства при социализме 288
Михай Дьери — Снабжение населения и производство мяса в Венгрии 302
Дьэрдь Эрдеи — Фондоемкость личного потребления 315
Антал Матьяш — Место теории Кейнса в буржуазной экономии 324

КОНСУЛЬТАЦИЯ

Ференц Рабар — Возможности и трудности применения линейного программирования на предприятиях 339

ДИСКУССИЯ

Шандор Ауш — Развитие сотрудничества стран-членов СЭВ 349
Габор Ревес — Регулировать не сумму, а уровень заработной платы 357
Иван Т. Беренд — К дискуссионной статье Иштвана Фришша 360
Иштван Фришш — О расхождениях в наших взглядах 363

ОБЗОР

Новые черты товарных связей в производственных кооперативах *(Пал Кором)* 367

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 373

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

„Цена мирового социалистического рынка" *(Мартон Тардош)* 382
„Дискуссия о системе экономического управления в Советском Союзе" *(Шандор Балажи)* 384
Резюме статей на русском и английском языках 390

CONTENTS

Tamás Morva: Plan principles and market mechanism under socialism 273
Pál Szilágyi: Trade in means of production under socialism 288
Mihály Győri: Meat supply of the population and Hungary's meat production 302
György Erdei: The fixed asset requirement of personal consumption 315
Antal Mátyás: Keynes's theory and bourgeois economics 324

CONSULTATION

Ferenc Rabár: Possibilities and difficulties of applying linear programming for firms 339

DISCUSSION

Sándor Ausch: The development of the cooperation of the CMEA countries 349
Gábor Révész: Wage-level regulation instead of wage-bulk regulation ... 357
Iván T. Berend: Contribution to István Friss's polemical article 360
István Friss: On the differences of our opinions 363

REVIEW

New features of commodity relations of farmers' cooperatives *(Pál Korom)* 367

RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 373

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

The socialist world-market price *(Márton Tardos)* 382
The system of economic management in the Soviet Union. A debate *(Sándor Balázsy)* 384
Summary of the Articles in Russian and English 390

Ára: 7,— Ft

Indexszám: 25452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Kornai János:
A GAZDASÁGI SZERKEZET MATEMATIKAI TERVEZÉSE
402 l., ára kötve 72,— Ft

Oskar Lange:
POLITIKAI GAZDASÁGTAN
360 l., ára kötve 48,— Ft

Sven R. Hed
ELEKTRONIKUS ADATFELDOLGOZÁS
286 l., ára kötve 51,— Ft

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE IV.
360 l., ára kötve 65,— Ft

KORUNK VILÁGGAZDASÁGA II.
630 l., ára 99,— Ft

KÖZGAZDASÁGI BIBLIOGRÁFIA
630 l., kötve ára 104,— Ft

A KORSZERŰ NYELVOKTATÁS KÉRDÉSEI
284 l., fűzve ára 32,— Ft

Főelárusítók:
KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT Budapest, V., Nádor u. 8.
EÖTVÖS LORÁND KÖNYVESBOLT Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleseté-re is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

4

A tartalomból

CSIKÓS-NAGY BÉLA:
A magyarországi árvita két szakasza

SIK GYÖRGY:
A tervezés tudományos színvonala

KOVÁCS JÁNOS:
A szakképzés és a nemzeti jövedelem

KOMLÓ LÁSZLÓ:
A vertikális integráció és az ipari mezőgazdaság

JÁNOSSY FERENC:
A nyugatnémet „gazdasági csoda"

Népgazdaságunk struktúrája

XIII. évfolyam

1966. április

TARTALOM

Csikós-Nagy Béla: A magyarországi árvita két szakasza 393
Sík György: A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata 405
Cságoly Ferenc: Energiafogyasztásunk néhány gazdasági problémája 417
Hevesi Gyula—Szaniszlói József: Folyamatos munkarendek hatása a beruházási költségekre új létesítményeknél 430
Kovács János: A szakképzés és a nemzeti jövedelem 443
Komló László: A vertikális integráció és az ipari mezőgazdaság ... 453
Jánossy Ferenc: A nyugatnémet „gazdasági csoda" 469
Ziermann Margit: A folyamatos termeléshez szükséges minimális forgóeszköz megállapításának új módszere 483

VITA

Máriás Antal: Népgazdaságunk struktúrája és gazdaságfejlesztési céljaink 491

SZEMLE

A nyugat-európai szakszervezetek és a gazdasági irányításban való részvétel követelése *(Ádám György)* 500

FOLYÓIRATSZEMLE 508

Boris Krajger: A jugoszláv gazdaságpolitika problémáiról — Giorgio Cei: Mi változott az olasz gazdaságban? (1950—1965) — Mit várunk el a diplomás közgazdasági szakemberektől? — Carl E. Sørensen: Külföldi tőkebehozatal — D. Beklesov, I. Ivanov: A reklám hatékonyságáról

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Szép Jenő: Analízis *(Kondor György)* 515
Vargha László: A mezőgazdasági szakember-szükséglet és távlati tervezése *(Csáki Csaba)* 516
Oskar Lange: Bevezetés a gazdasági kibernetikába *(Andorka Rudolf)* 517

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű kivonata 520

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Andorka Rudolf, a Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoportjának főmunkatársa; **Ádám György,** a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Cságoly Ferenc,** a NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Csáki Csaba,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Csikós-Nagy Béla,** az Országos Árhivatal elnöke; **Hevesi Gyula** akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoport igazgatója; **Jánossy Ferenc,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **dr. Komló László** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Kondor György** aspiráns, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Kovács János,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Máriás Antal** kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **dr. Sík György,** az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettese; **dr. Szaniszlói József,** a Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának munkatársa; **dr. Ziermann Margit,** a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutató Intézetének munkatársa.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8¼ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. március 11.
66.0662 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

A magyarországi árvita két szakasza

A magyarországi árvita, amely nálunk a mechanizmusvitának a legtöbb ösztönzést adta, érezhető változáson megy át. Ez a változás a mechanizmusvita visszahatása.

Az árrendszert korábban a ráfordítási elv nem következetes alkalmazása miatt érte bírálat. A vita abból indult ki, hogy a gazdasági tisztánlátást kell az árral szemben támasztható legfontosabb, ha nem az egyedüli követelménynek tekinteni. Azt pedig, hogy az adott árrendszer megfelel-e ennek a követelménynek, a termékárakban realizált társadalmi tiszta jövedelem termékek közötti elosztása alapján kell megítélni. Egy ideig uralkodó nézet volt, hogy az az árrendszer szolgálja a gazdasági tisztánlátást, amely pontosan meghatározott jövedelemrealizálási séma szerint fejezi ki a termékek társadalmi költségét. Az áraknak a lehető legnagyobb hűséggel kell tükrözniök a társadalmilag szükséges munkaráfordítást.

A vita az idő tájt a jövedelemrealizálási séma megválasztása, *az árcentrum pontos meghatározása* körül folyt. Az elképzelések tarkaságára jellemző, hogy az Országos Árhivatal 1962-ben harmincféle ármodell kidolgozására vállalkozott. Az ártípus-modellezés programját az árviták alapján a közgazdászok egy csoportja tárgyalta meg és hagyta jóvá. A program a vitákban felmerült elképzeléseket vette figyelembe, tehát a lehetségesnek tartott változatokat ölelte fel. Az ármodellezés középpontjában az értékár és a termelési ár számítása állott. A többi változat vegyes ártípust képviselt és vagy az értékárhoz, vagy a termelési árhoz állott közel.

Az értékár—termelési ár vita azzal az igénnyel folyt, hogy a gyakorlati árképzés számára adjon szempontokat és az árpolitikát az árrendszer tagoltságának megszüntetésére, az értékviszonyokat következetesen tükröző egységes árrendszer kialakítására ösztönözze. Az érvényben levő árrendszernek ilyen alapon történő bírálata során kevés szó esett arról, milyen gazdasági környezetben jött létre és fejlődött az árrendszer és melyek átalakításának gyakorlati lehetőségei és feltételei? Sőt, a vita szinte azt a benyomást élesztette, mintha a ráfordítási alapon végrehajtott árreform az adott termelési szerkezetben minden nehézség nélkül végrehajtható volna.

Vajon ma is ez jellemzi az árvitát? Távolról sem. Az árrendszert általában ma már nem azért éri bírálat, mert az árak „önkényesen" eltérnek az értéktől, a termelési ártól. Fel sem merül az önköltségi árrendszer nyereséghalmozódásának korábban annyira emlegetett fogyatékossága. *A bírálat főként az árak merevsége, az árrendszer hatósági jellege ellen irányul.* Az a fő kifogás, hogy *egy alapjában piaci kategóriát közigazgatási módon alkalmazunk.* A vita új szakaszában ezért az árnak azok a kérdései keltik fel az érdeklődést, amelyek a piaci folyamatokhoz kapcsolódnak. A

jelenlegi árvita a használati érték, a határérték, a szűkösség, a versenyár, az egyensúlyi ár, a piaci ár stb., tehát a piaci árugazdaság fogalmaival operál. A vitában már szinte fel sem merülnek a társadalmilag szükséges munkaráfordítás, az árcentrum, az árkétszintűség stb. fogalmak. Most olyan légkör uralkodik, mintha a ráfordítási elven alapuló árrendszer körüli vita kiinduló hipotézise már nem is lenne időszerű.

Ezt az árvitában végbemenő változást helyesen kell értelmezni. Vannak, akik már korábban is támadták a ráfordítási elvet, és az árproblémát kizárólag a termékek piaci értékelése alapján javasolták megoldani. De korábban a hatóságilag konstruált „piaci értéket" szegezték a hatóságilag konstruált társadalmi költségnek. Ma a „valóságos" piaci ár az a kategória, amelyből kiindulva mind többen törekszenek az árprobléma megközelítésére. A „ma" vitáiban a piaci árból való kiindulás azt is jelezni kívánja, hogy nincs a priori elkötelezettség, akár a világpiaci ár, akár a termelési költség mellett. Az árproblémát a gazdasági reform irányelveivel szerves összhangban, a magyar népgazdaság adottságainak figyelembevételével és úgy kell megoldani, hogy az ár a piaci folyamatokban gazdaságszabályozó legyen és a népgazdaság optimális hatékonyságát szolgálja.

Vannak, akik a dolgok ilyen átértékelését azzal magyarázzák, miszerint az árvita most a gazdasági mechanizmus vitájának keretében, a gazdasági mechanizmus vita pedig a gazdasági reformtörekvések jegyében folyik. A gazdasági mechanizmus olyan átalakítását készítjük elő, amelynek révén a szocialista gazdaság állami irányítása levetkőzi a naturálgazdasági szervezettség jegyeit és következetesen az árugazdaság követelményeihez igazodik.* Éppen ez teszi szerintük érthetővé a kétkedést az árvitákban „tegnap" levont következtetések helyességében.

Ezért úgy tűnik, hogy a vita jelenlegi szakaszában rendkívül időszerű a ráfordítási elv és az egyensúlyi elv ellentmondásos folyamatait kissé közelebbről szemügyre venni és ezen keresztül is az 1968. évi árreform előkészítésének tudományos vitáját úgy befolyásolni, hogy ebből a gyakorlat is a legtöbb előnyt merítsen.

Ártendencia és ármozgás

A közgazdaságtudomány két évszázados fejlődésén végigvonul az érték (költség) és az ár (piaci ár) objektív viszonyának hipotézise.

A polgári közgazdaságtan megalapítói a munkaérték-elméletet állították a közgazdaságtan középpontjába. Smith és Ricardo egyaránt az áruban megtestesült munkamennyiséget tekintették az érték szubsztanciájának. A termelés oldaláról vizsgálva a gazdasági élet összefüggéseit, feltárták az egyenlő munkamennyiségek cseréjének törvényszerűségét, amely a társadalmi termelést szabályozza és amelynek működése révén egyfelől a szükségletek hatnak a termelésre, másfelől a termelés a szükségletekhez igazodik. Ezt olyan tendenciának tekintették, amely a hosszabb időszakban tör magának utat az érvényesülésre. Smith megkülönbözteti a természetes árat

* A gazdasági mechanizmus reformját sokan úgy fogalmazzák, mint a centrális, utasításos modellről a decentralizált, piaci modellre való átmenetet. Azonban a szocialista országokban végbemenő változások jellegét a naturálgazdasági szemléletről az árugazdasági szemléletre való áttérés megjelöléssel jobban ki lehet fejezni. (Lásd Csikós-Nagy Béla: A szocialista gazdaság „két modell" elmélete. Közgazdasági Szemle, 1964. 9. szám.)

és piaci árat; *a természetes ár a költségtörvény, a piaci ár pedig a kereslet-kínálat törvénye szerint alakul.* A természetes ár a hosszú időre szóló ártendenciát, a piaci ár a rövid időközönként változó kereslet-kínálati egyensúlyt juttatja érvényre.

Marx érték- és értéktöbblet-elmélete az angol klasszikusok munkaérték-elméletén épül fel. Marx leszögezi: az áraknak értékükön való cseréje vagy eladása az ésszerű, ez természetes törvénye egyensúlyuknak, ebből kiindulva kell megmagyarázni az eltéréseket, nem pedig fordítva, az eltérésekből magát a törvényt.

Marx fellépése nyomán a polgári közgazdaságtan egy ideig szinte teljesen a határhaszonelmélet keretei között fejlődött. Ez az elmélet az áralakulást illetően a fogyasztó magatartását tekinti döntőnek. Mi ennek az elméletnek a racionális magja? Minden bizonnyal az, hogy a fogyasztók magatartása a fizetőképes szükségleteken át hat az árra. De ezt a kapcsolatot a végletekig viszi. Az árumennyiséget, annak egy-egy egységét, egyoldalúan a szükségletkielégítés szempontjából értékeli, a termékek jelentőségét az ún. határelemzés révén vizsgálja. A polgári közgazdászok figyelme ily módon a termelés szférájából átterelődött a fogyasztás szférájára, aminek megfelelően az értékről szóló tanítást is a termelésgazdaságtan köréből áthelyezik a fogyasztói magatartás talajára.

A szükségleteken alapuló közgazdasági elemzés jelentősen hozzájárult az árelmélet fejlődéséhez. A polgári árelmélet sokáig mégsem maradhatott meg a termeléstől elrugaszkodott egyoldalú fogyasztás-meghatározódás szűk keretei között. Végül is a modern polgári árelméletekben is megteremtődött a kapcsolat az angol klasszikus tanításokkal. Ezt a változást elsősorban Marshall közvetítette. Marshall bírálja a fogyasztásból való egyoldalú kiindulást. Mellette, vele egyenrangú tényezőként, bekapcsolja a termelést. Átveszi Smith-től a „természetes ár" kategóriáját, csupán a „hosszú időszak normája" kifejezéssel cseréli fel.

Végül is miben különbözik a modern polgári árelmélet a klasszikus árelmélettől? Először abban, hogy az áralakulást — legalábbis Marshall óta — mind a rövid, mind a hosszú időszakok vizsgálódásában az egyensúlyi ár koncepciójában, a termelés és a fogyasztás együttes hatásában magyarázza. Ez a vizsgálati mód annyiban jogosult, amennyiben az ár és az érték eltérése minden időszakra érvényesülő törvény. Másodszor pedig abban, hogy a *rövid időszakokra jellemző piaci folyamatok vizsgálata kerül előtérbe.* A polgári közgazdászok egy része tehát megkerüli az értékproblémát és úgy véli, az árelmélet értékelmélet nélkül is megalapozható, vagy, miként a határhaszon iskola hívei feltételezik, hogy az objektív munkaérték a szubjektív határhaszon fogalmával helyettesíthető.

A modern polgári árelméleteknek nemcsak azt a negatív oldalát kell szemügyre venni, amely végső soron az értékkategória tagadásából folyik, hanem azt a pozitív oldalát is, amely a piaci folyamatok sokirányú elemzéséből táplálkozik. Az angol klasszikusok idejében még megengedhető volt, hogy elhanyagolják a rövid időszakok gazdasági folyamatainak sokoldalú vizsgálatát. Marx pedig nem is tekintette feladatának, hogy felderítse a kapitalizmus piaci játékszabályait. Kifejezett célja a kapitalizmus fő mozgástörvényeinek, mindenekelőtt az értéktöbblettörvénynek feltárása volt. Később szükségszerűen be kellett vonni a figyelem körébe azokat a sajátosságokat, amelyek a termelőerők fejlődésével, a bonyolulttá

vált társadalmi termelőszervezettel, a meggyorsult műszaki haladással, az ezzel járó gyártmánykorszerűsítési és termékkicserélődési folyamatokkal, a termékhelyettesíthetőség bővülésével stb. váltak egyre inkább jellemzővé az áralakulási folyamatokban.

Így alakult, fejlődött a modern polgári árelmélet, amely most már nem a munkaértékből, hanem *az áru „paradox" oldaláról közelítette meg az árproblémát, hogy ti. az áru egyfelől hasznossága, másfelől szűkössége szerint értékelődik.* Az árelméleti stúdiumokban pedig abból indultak ki, hogy az árdeterminánsok a piaci formáktól függően más-más módon hozzák létre az egyensúlyi árat.*

Mindezt figyelembe véve, némileg közelebb juthatunk a magyarországi árvitában tapasztalt „átváltás" mögött meghúzódó problémák megértéséhez. *Az árelmélet a szocialista és a kapitalista országokban más alapon és irányban fejlődött.* Most közelebbről megjelölhetjük ennek egyik okát is. A marxista közgazdászok az árelméletet a szocialista tervgazdaság rendszerében fejlesztették; a távlati tervezés követelményeinek megfelelően olyan kategória irányában, amely a tervezők számára könnyíti meg az ésszerű gazdasági döntést. Ezért az árelmélet a hosszú időszakok ártendenciái alapján épült fel. A polgári közgazdászok az árelméletet a monopolkapitalizmus rendszerében fejtették ki; a piaci árugazdaság követelményeinek megfelelően az egyensúlyi ár piaci formák szerint differenciált törvényszerűségeit törekedtek feltárni. Ennek legteljesebb kifejtése Chamberlin monopolisztikus versenyelmélete és Robinson koncepciója a tökéletlen piacról. Mindez önmagában kielégítően megmagyarázza az orientálódás eltérő irányát, a problémafelvetés különböző módját.

A szocialista országokban megvalósításra kerülő gazdasági reform a marxista közgazdászok figyelmét érthetően a polgári közgazdászok kutatásainak eredményei felé tereli. A szocialista gazdaság megváltozó mechanizmusában megnő a tudatosan feltámasztott automatizmusok szerepe, ahol a rövid időszakok törvényszerűségei az uralkodók. Éppen ezért lehet hasznos számunkra a modern polgári árelmélet ismeretanyaga. De éppen ezzel kapcsolatban vetődik fel: miképpen ítélhetjük meg a szocialista árelmélet eddigi megállapításait, jövőbeli fejlődési irányát? Szocialista gazdaságunk fejlesztéséhez e kérdéseket mihamarabb tisztáznunk kell.

Az érték mint ártendencia szabályozó

Az érték az ár kulcskérdése! Ez a szocialista árelmélet kiinduló tétele. De nem szorul-e felülvizsgálatra ez a tétel? Nincs-e igazuk a határhaszoniskola képviselőinek, akik vagy elvetik az értékkategóriát, vagy a határhaszon fogalmával cserélik fel a munkaértéket? Nagyon gyakorlatias alapon lehet és kell a feltett kérdésre válaszolni. Ha az árjelenség minden eleme, annak minden oldala meghatározható a rövid időszakok piaci játékszabályaival, akkor az értékre való utalás valóban ideológiai szépségflastrom, amit el lehet vetni. De ha a gyakorlat arról győz meg bennünket, hogy az árjelenség lényeges kérdései a ráfordítási elv kikapcsolásával válaszolatlanul maradnak, akkor a szocialista árelmélet kiindulási pontját is igazoltnak tekinthetjük.

* Lásd *Csikós-Nagy Béla:* Árpolitika a mai kapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó 1964.

A gazdálkodás kritériumai: a növekedés, az egyensúly és stabilitás, valamint a jövedelemszabályozás. Az árat — mint a gazdálkodás kategóriáit általában — az ezekhez való viszonyban kell vizsgálnunk.

A marxista közgazdászok sokoldalúan vizsgálják az optimális gazdaságnövekedés és az ár közötti kapcsolatokat. Tudományos elemzések bizonyítják, hogy a társadalmilag szükséges munkaráfordításokhoz igazodó árakon adódik a racionális fogyasztásszerkezet. Ilyen árviszonyok esetén lehet a használati érték adott tömegét a legkisebb munkaráfordítással előállítani. Az a felismerés, hogy értékárak (termelési árak) mellett adódik a fogyasztási, termelési és beruházási szerkezet leggazdaságosabb változata, mind általánosabbá vált, és éppen ez gyakorolja ma a legnagyobb befolyást a szocialista árpolitikára.

Az optimális gazdasági változat mellett adódó termékár és az egyensúlyi ár két különböző dolog, bár az áreltérítés némelykor egyensúlyzavarra is vezethet. Ennek kapcsán utalni lehet az alacsony személyszállítási tarifára, amely a túlzsúfoltság okozója, vagy az alacsony lakbérre, ami miatt nem a lakbér, hanem hatósági kiutalás szabályozza a lakásforgalmat. Mégis, aki így közelítené meg a problémát, az elől rejtve maradna annak legfontosabb oldala. Az egyensúlyi árat létre lehet hozni és — általános szabályként — létre is jön az értéket nagymértékben meghaladó árak (pl. nálunk a magas trafik- és italárak, vagy éppen a pamutárak) és az értéknél lényegesen alacsonyabb árak (pl. nálunk a tüzelőanyagárak) esetében egyaránt. Következésképpen *az egyensúlyi ár önmagában még nem orientál* a költség (ráfordítás) szempontjából racionális termelési (fogyasztási) szerkezetre. Ez csak az árpolitika tudatos közreműködésével, az árnak az értékhez (ráfordításhoz) való közelítésével oldható meg.

Az érték (ráfordítás) és ár összefüggését érdemes a tőkésországokban is tanulmányozni. Gilbert és Kravis összehasonlították néhány tőkésország árait. Az árviszonyokat sokoldalúan elemezve feltárták az árarány-különbözőségek okait. A vizsgálat — egyebek mellett — azért is érdeklődésre tarthat számot, mert a kiválasztott országok iparilag fejlettek, közöttük mégis a termelőerők fejlettségi színvonala, és így a társadalom életszínvonala tekintetében jelentékeny különbségek mutatkoznak. Ez önmagában is kézenfekvővé tette annak a vizsgálatát, *milyen hatást gyakorol a termelőerők fejlettsége és az életszínvonal ehhez kapcsolódó különbsége az árviszonyokra,* miképpen változtatja meg az árarányokat. A vizsgálatok néhány megállapítását a következőkben lehet összegezni: 1. Az életszínvonal emelkedésével változik a tömegcikkek és a szolgáltatások áraránya: viszonylagosan drágul a szolgáltatás és olcsóbbá válik a tömegáru. Ez a tendencia abból folyik, hogy a szolgáltatások (legtöbbje) nem vagy csak kevésbé gépesíthető, viszont a szolgáltatásban tevékenykedők munkabére és az ott realizált profit az általános tendenciához igazodik. Ezért a termelőerők és az életszínvonal emelkedésével a kevésbé gépesíthető ágazatokban az árszínvonal emelkedik, míg a jobban gépesíthető szakmákban ezt részben-egészben ellensúlyozza a munkatermelékenység növekedése. 2. Minél fejlettebbek a termelőerők és minél inkább válik tömegméretűvé a gyártás, annál inkább változnak meg az árarányok az átlagosnál nagyobb és az átlagosnál kisebb tőkeigénnyel gyártott termékek között. Az átlagosnál nagyobb tőkeigénnyel gyártható termékek viszonylagos ára a többihez képest a termelőerők fejlődésével csökken.

Ezek a tendenciák az értékviszonyok eltérésében mutatkozó tendenciák és, bár különböző országokban egyidejűleg érvényesülnek, úgy is felfoghatók, mint egy országon belüli tendenciák, amelyek a termelőerők fejlődésével, az életszínvonal emelkedésével összhangban működnek. Az árarány-változásokat — mint láttuk — az hozza létre, hogy a munka termelékenysége a termelőerők fejlődésével egyenlőtlenül növekszik, ugyanakkor pedig az a tendencia, hogy az életszínvonal arányosan emelkedjék. Az iparilag fejlett társadalmakban objektív tendencia, hogy a különböző szakmákban a bérviszonyokat ne kizárólag az ott mutatkozó termelékenységnek megfelelően, hanem az általánosan érvényesülő bérviszonyokhoz igazítva alakítsák. Mindez az iparilag fejlett kapitalista országokban automatikusan, illetőleg az állam ellenőrző, korlátozó beleszólásával megy végbe.

A kereslet és kínálat törvényének alávetett piaci árviszonyok az értéktendenciát mindig a legszélesebb alapokon értelmezett nemzetközi áru- és pénzkapcsolatok alapján követik. De a nemzeti társadalmaknak adott esetben ahhoz fűződhet alapvető érdeke, hogy az ilyen értéktendenciával szembeállítsák a nemzeti értéktendencia elemeit. Ezt — általános szabályként — a külkereskedelem korlátozásával, illetőleg az árviszonyoknak ehhez kapcsolódó állami befolyásolásával érhetik el. A nyugat-európai mezőgazdaságban például az államok az árszabályozás (ártámogatás) legkülönbözőbb módszereivel jövedelemparitás elvén alapuló szabályozást valósítanak meg. Itt egészen nyilvánvaló: nem a kereslet-kínálat hozza létre az árakat, hanem meghatározott árakhoz igazítják a piaci viszonyokat. Ha ilyen módon jön létre az egyensúlyi ár, akkor az árat nem lehet magából az egyensúlyi árból megmagyarázni. Az ár itt is a piaci automatizmusban működik, de az automatizmust csak technikai eszközként használják fel a helyesnek tartott ártendencia érvényesítéséhez. Röviden: az árnak a piactól elvonatkoztatott normája van és a piacot alkalmassá teszik annak befogadására.

A kereslet-kínálat mint piaci árszabályozó

Az ár jellegére nézve piaci kategória, és mint ilyen szabályozó szerepet tölt be. *Piaci árról akkor beszélhetünk, ha* a valóságban is érvényesül az árnak ez a szerepe, vagyis ha *az ár gazdasági folyamatokat szabályoz.* Nem tekinthetjük például piaci árnak az ipari termelői árakat akkor, ha nem szabályozzák az ipari termelést. Az ár ilyenkor csak elszámoló árként működik; a gazdasági folyamatok számbavételének, ellenőrzésének eszköze.

A piaci árnak különböző típusait különböztetjük meg, attól függően, hogy milyen módon érvényesül ez az árfunkció. *Az ár szabályozó funkciója közvetlen és nyílt a piaci automatizmusok között.* Itt „tiszta" piaci árral van dolgunk, mert egyfelől szabadon alakul, másfelől szabályozza a keresletet és annak visszahatásaként terelő hatást gyakorol a termelésre. *Az árfunkció közvetlen, de már korlátozott akkor, ha vagy az áralakulást, vagy a kínálatot az állam határozza meg.* Amikor az ár meghatározott (hatósági ár), akkor az árfunkció arra korlátozódik, hogy az adott ár mellett hozza létre a kereslet-kínálat összhangját. Ha viszont a kínálat meghatározott (a termelés utasításos szabályozása), akkor az árfunkció arra korlátozódik, hogy az adott kínálat mellett hozza létre azt az árat, amely mellett a fizetőképes kereslet a kínálattal összhangba jut. Az árfunkció akkor is létezik, ha az állam szabályozza a termelést és megállapítja az ára-

kat. Ilyenkor az árukapcsolatok rendszerében, a kereslet oldalán mutatkozik az árfunkció hatása. Ha kereslet és kínálat összhangban van, ez annak a jele, hogy az állam a termelési szerkezetet és az árviszonyokat egymással összhangban szabályozza. Minden más esetben az árukapcsolatokban rendellenességek mutatkoznak.

Nem beszélhetünk — mint arra már utaltunk — piaci árakról, még ezeknek korlátozottan érvényesülő típusáról sem, ha az állam a termelést, az elosztást és az árakat egyaránt szabályozza. Ez azonban még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az árnak nincs funkciója. Az állam a centrális tervezésben is figyelembe veheti az összhanghiányban megnyilvánuló hatásokat. Ilyenkor azonban az árfunkció közvetett.

Mindebből nyilvánvalóan az következik, hogy a piaci ár létezése és ennek típusa nem az árképzési módszer megválasztásán, hanem *a terv és a piac kapcsolatának meghatározásán múlik.* A mechanizmusvitában is azért kerülhetett előtérbe a piaci ár kategóriája, mert a gazdasági reform során a terv és a piac viszonya a jelenlegitől eltérő módon vetődik fel.

A tervgazdaság jelenlegi konkrét rendszerének az a hipotézise, hogy *a terv minden részletet felölelő szabályozó, a tervszerűséget a központilag kiszámítható népgazdasági optimum és az erre épülő tervutasításos mechanizmus jelenti.* A terv fogalma belesűrűsödik a központi tervmutatók rendszerébe, s ezért a terven alapuló cselekvést is csak olyan mechanizmus szolgálhatja ki, amely következetesen biztosítja a tervmutatókon alapuló gazdálkodást. A tervszerűség ilyen koncepciója a piacot szükséges rossznak tekinti, amelyet ezért arra a szférára kell korlátozni, amelyről már valóban csak az árucsere felszámolásával lehetne kiszorítani. Éppen ezért tekinti e koncepció a kötött gazdálkodás módszereit a tervszerűség objektíve szükségszerű megnyilvánulási formájának. Ezzel lehet ugyanis a leghatékonyabb módon úgy megőrizni az árucsere formát, hogy ne érvényesüljön a piaci árszabályozás funkciója.

A tervszerűség ilyen koncepciója a tervgazdaság jelenlegi konkrét rendszerében *nem érvényesül következetesen.* Ehhez az lenne szükséges, hogy az árucserét közvetlen termékcserével helyettesítsük. És valóban: aki attól várja a tervszerűséget, hogy minden gazdasági folyamatot a központilag elképzelt útra terel, annak logikusan el kell jutnia az árucsere teljes kiküszöbölésének álláspontjáig. Csak ez garantálhatja központi tervezéssel a termelési és elosztási folyamatok tökéletes összhangját. De a szocialista gazdaságok történelmileg nem ilyen úton fejlődnek. Mindenütt fennmarad az árutermelés, viszont az árfunkció lényegében véve csak a fogyasztási cikkek és a mezőgazdaság szférájában, és itt is csak korlátozottan működhet. A lakossági fogyasztás körében azért létezik az árfunkció, mert a dolgozók a munkájuk után nem áruutalványt, hanem pénzt kapnak. De ez a funkció is lényegében csak a keresletet szabályozza. Az ár rögzítve van, a termelést pedig a terv szabályozza. A mezőgazdaságban azért létezik az árfunkció, mert a szövetkezeti tulajdonviszonyok uralkodóak és az állam így nem valósíthat meg olyan termelés- és jövedelemszabályozást, mint amilyent megtehet az állami tulajdon szférájában.

Mi lesz az ár funkciója, milyen lesz a terv és a piac viszonya az új gazdasági mechanizmusban? Teljesen érthető, hogy a mechanizmusvita éppen erre a kérdésre éleződik ki. A vita lényeges pontjainak megértéséhez érdemes szemügyre venni annak különböző szakaszait. *A vita kezdet-*

ben akörül folyt, megszüntethető-e a tervlebontási módszer. A vita e kezdeti szakaszában az az irányzat vált uralkodóvá, hogy a népgazdaság tervteljesítését alapvetően gazdasági eszközök igénybevételével kell biztosítani. Ott pedig, ahol utasításra van szükség, ez ne a tervidőszak periodikus rendszerében, tervutasítás formában, hanem az operatív utasítások formájában, a gazdasági élet ritmusához igazodva történjék. A gazdasági mechanizmus ilyen átalakítása már önmagában az árfunkció aktivizálódásával jár. Hiszen amikor a népgazdaságot közgazdasági módszerekkel irányítják, egyszerűen nem lehet kikerülni az ár szabályozó hatását (funkcióját). De az ár funkcionálhat szabad árak és hatósági árak rendszerében, továbbá a gazdasági folyamatokra gyakorolt hatása lehet kétirányú és egyirányú. Az ár szabályozó szerepének aktivizálódási módja attól függ, *miképpen értelmezzük a gazdasági szabályozó eszközök igénybevételén alapuló tervteljesítést.* Ez a kérdés a vita újabb szakaszában került előtérbe.

Ki lehet indulni abból a hipotézisből, hogy objektíve létezik egy központilag kiszámítható népgazdasági optimum és a vállalatoknak — a gazdasági szabályozó eszközök hatására — ennek megfelelően kell cselekedniük. Ez a koncepció a piacot lényegében a központi terv technikai lebonyolító mechanizmusának tekinti és ezért alapjaiban megmarad a terv és a piac viszonyának hagyományos értelmezésénél. Előre lehet látni, hogy ha a gazdasági reform e koncepció szerint valósul meg, rendszerré kell tenni az operatív állami beavatkozást. Teljesen bizonyos ugyanis, hogy a gazdasági szabályozó eszközök hatására a vállalatok nem cselekedhetnek teljesen úgy, ahogy azt a terv (különösen pedig annak számítási anyaga) központilag feltételezi. De nem is lenne jó, ha pontosan a tervmutatóknak megfelelően járnának el. Hiszen a népgazdasági optimum — és ebben különbözik a második koncepció az előbbitől — a központi terv szabályozása alapján, de a tényleges piaci folyamatok végeredményeként alakul ki objektíve. Teljes egészében lehetséges tehát, hogy amikor a vállalatok reagálnak a gazdasági szabályozó eszközökre, nem produkálják minden részletében a népgazdasági tervet. Ezt egyébként a tervutasításos mechanizmusban sem teszik. A tervet tehát a tervgazdaság mindkét konkrét rendszerében időről időre felül kell vizsgálni. A lényeges különbség azonban az, hogy az új gazdasági mechanizmusban feltételezhető, hogy amikor a piac a központi elképzelések irányában működve visszahat a tervre, ezzel lényegében a népgazdasági optimum felé tereli a gazdasági folyamatokat.

A szocialista tervgazdaság szabályozott piacát ezért nem szabad szembeállítani a tervszerűséggel. Nem arra van szükség, hogy a piacot a központi tervmutatókhoz való következetes ragaszkodás jegyében megzabolázzuk, hanem, hogy a tervszerűség jegyében szabályozzuk. A tervszerűségnek pedig a gazdaságpolitikai koncepción alapuló és tudatosan szabályozott gazdaságnövekedés, egyensúly és stabilitás, valamint jövedelemszabályozás a fő kritériumai.

Úgy tűnik, ez a nézet kerül a vitában előtérbe. Ilyen helyzetben viszont az ár szélesebb alapokon szabályoz gazdasági folyamatokat. Ezért válik számunkra különösen jelentőssé a különböző piaci formák tanulmányozása, az árképzés és az ármozgás ezzel összefüggő sajátosságainak vizsgálata.

Az árreform

A gazdasági reform fontos részeként 1968-ban árreformot hajtunk végre. Az árprobléma bemutatása alkalmas talán annak érzékeltetésére, mennyire bonyolult problémát jelent az árreform sikeres végrehajtása. Ezt az árreformot élesen meg kell különböztetni a korábbi árrendezésektől, amikor ugyanis az árakat a hatósági árrendszer keretei között időszakonként változtattuk. Az árrendezés kétségtelenül bonyolult munka, mert a társadalmi termelőszervezet organikus összefüggésében, az árak kölcsönös belső kapcsolatának figyelembevételével kell az árakat képezni. De az előttünk álló árreform igazi bonyolultsága nem ebben, hanem abban a szintetizálásban gyökeredzik, amit a *ráfordítás és az egyensúly, a helyes ártendencia és az operatív ármozgás, a tervszerűség és az árfunkció, a szabad ár és a stabilitás összefüggéseiben kell megoldanunk.* Az árrendezés árképzéstechnikai bonyolultsága itt tehát a gazdaságpolitikai koncepció sokirányú részletével tetéződik. Tudjuk azt is, hogy a gazdasági reform nyomán a gazdasági hatékonyság növekedése nagymértékben e feladatok sikeres megoldásán múlik. Talán nem is volt a szocialista építés egész időszakában ennél nehezebb közgazdasági feladat, amelynek megoldására vállalkozni kell. Ezért is üdvözölhető fokozott mértékben a közgazdászok széles tömegeinek aktivitása. Ezért is voltak szükségesek azok a viták, amelyekben előbb az árreform szükségessége igazolódott, később pedig kirajzolódtak annak irányelvei.

Olyan árrendszert kívánunk létrehozni, amely megfelelően orientál a gazdasági döntésekben, racionális áruszerkezetben hozza létre a termelés és fogyasztás egyensúlyát, íly módon összhangban áll a népgazdaság és a lakosság életszínvonala maximális növelésén alapuló gazdaságpolitikával.

Az árreform során abból indulunk ki, hogy *az árviszonyokban kifejeződnek a termelés társadalmi költségei, az eladók és vevők értékítéletei, végül a társadalmi preferenciák.* Az árreform révén e tényezők együttesen, egymásra hatva határozzák meg az árviszonyokat. Éppen ilymódon hozhatjuk szintézisbe a helyes ártendenciát a piaci ár követelményeivel. E szintézis bázisául négy alapelv szolgál: 1. A termelési ár típusának bevezetése; 2. A nyereség formájában realizált tiszta jövedelem súlyának megnövelése; 3. A vállalati nyereségérdekeltség bevezetése; 4. Az árnak a ráfordításhoz (társadalmi termelési költséghez) való közelítését megvalósító céltudatos árpolitika alkalmazása.

1. Az árviszonyokban (a piaci árakban) mindenekelőtt kifejeződnek *a termelés társadalmi költségei.* De a termelés társadalmi költségét értéktípusú és termelési ár típusú árrendszerekben is kî lehet fejezni. Az 1968. évi árreform egyik célja a termelési ár bevezetése. Többéves vitában lett uralkodó az a nézet, hogy fejlett ipari országban az árképzést csak a termelésben lekötött eszközök figyelembevételével lehet kielégítően megoldani. Ennek megfelelően határoztuk meg az állami jövedelemelvonás formáit, módszereit. Az iparban ennek formái az elmúlt évtizedben fokozatosan kialakultak. A gazdasági kalkulációban ez idő szerint a bérköltséget 10 százalékos SZTK-járulékkal és 15 százalékos illetményadóval, a termelésben lekötött eszközöket 5 százalékos járulékkal terheljük, valamint a néhány nagy járadékjövedelmet biztosító terméknél (például az olajnál) e járadék nagy részét termelési adóval vonjuk el. Az iparban ezek a

jövedelemelvonási formák változatlanok maradnak, amivel az ipari árakban realizált társadalmi tiszta jövedelemnek mintegy 70 százalékát a termelési költségek között elszámolt adók útján központosítjuk.

2. *A termelési folyamatokban keletkező tiszta jövedelem* $^1/_3$*-a* (kezdetben csak az iparban, de később a mezőgazdaságban is) *a termékárakban nyereségként realizálódik.* Ez alapvető eltérést jelent a hatósági árképzés hagyományos elvétől. A „feszített" tervezés egyik megnyilvánulási formája a szoros ár volt, amely az árak életbeléptetésének időszakában nem vagy alig tartalmaz nyereséget. Ekkor az volt a feltételezés, hogy a vállalatokat ez is az önköltség csökkentésére szorítja. Ugyanilyen „szoros" ár elgondolásától vezéreltetve kívánták sokan a termelési ár bevezetését 10 százalékos, vagy talán még ennél is magasabb eszközlekötési járulék alkalmazásával „garantálni". Éppen ebben látták volna annak a biztosítását, hogy a konkrét ár egybeesik az ártípus szerinti árral (árcentrummal), illetőleg attól csak kismértékben tér el. De egy ilyen beszabályozás az árjelenségnek csak az egyik oldalát ragadja meg, tudniillik a helyes ártendenciát. Viszont ez az ár nyilvánvalóan nem vagy alig tud működni piaci árként, amelynek tehát az áru- és pénzkapcsolatokban egyensúlyozó szerepet kell betöltenie. Az egyensúlyi (verseny-) árnak szükségszerű velejárója a nyereség erőteljes differenciálása, egy olyan adópolitika, amely ezt lehetővé teszi. Az ilyen árrendszerben az állam nyereségadóval centralizálja a termelési folyamatokban keletkezett tiszta jövedelem egy részét, vagyis az adót ott érvényesíti, ahol a piaci folyamatokban a nyereség realizálódik. Ilyen nyereséget tartalmazó árrendszer felel meg a rugalmas ármechanizmus követelményeinek és teszi működőképessé a piaci árakat. Ez a felismerés teremtett egyetértést abban, hogy a termelési költséget ne terheljük újabb közterhekkel, hanem a jelenlegin kívül csak a nyereségadót vezessük be.

3. *Ilyen körülmények között— a helyes ártendencia és az operatív ármozgás szintézise szempontjából — a nyereségszabályozás, az anyagi érdekeltség konkrét formái különös jelentőségűek.* Az anyagi érdekeltség szabályozza a vonzási pontot, ami körül a vállalatok rangsorolják a gyártható termékeket, befolyásolják ezek árképzését és megítélik a gazdaságos áruszerkezetet.

Az anyagi érdekeltségi rendszer két alaptípusát ismerjük: az egyik a nyereségérdekeltség, a másik a bruttó jövedelemben való érdekeltség. A termelési árnak a nyereségmaximálás, az értékárnak pedig a bruttójövedelem-maximálás elve felel meg. Mivel a termelési árra kívánunk áttérni, a nyereségérdekeltséget is be kell vezetnünk. A nyereségérdekeltség olyan konkrét formája van összhangban a termelési árral, amelyben megvalósul a termelékenységgel egybekapcsolt bérmozgás és az önfinanszírozás elve. Erre az iparban előreláthatóan sor is kerül.

Némileg más a helyzet a mezőgazdaságban. Itt az állami jövedelemelvonás nem eszköz- és béradón, hanem részben közvetlenül az áron, részben a föld- és jövedelemadón alapul. Ez a termelési ár ellen dolgozik. De a mezőgazdaságban igen fontos annak figyelembevétele, hogy a termelőszövetkezetek földterülete adott, és többé-kevésbé adott az eltartandó taglétszám, illetőleg népesség is. Ilyen körülmények között a szövetkezetek érdekeltsége közvetlenül az egy főre számított évi bruttó jövedelem maximálására irányul. Ezért feltétlenül számolni kell azzal, hogy a termelési

szerkezet megválasztását ennek a törekvésnek rendelik alá. Bizonyosra vehető azonban, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság ipari integrálódási folyamatában a termelési ár fokozatosan a mezőgazdaságban is érvényre jut.

4. Az ár szabályozó szerepe az egyensúlyi ár mechanizmusában valósul meg. A termelők és a vevők, valamint a különböző vevők egymástól eltérő értékítélete csak olyan mechanizmusban hozhat létre egyensúlyi árat, amely eléggé rugalmas ahhoz, hogy az ár a különböző időpontokban és gazdasági helyzetekben a legmegfelelőbb módon fejezze ki a gyakran ellentétes értékítéletek eredményét. Ezek az árrendszerben csak akkor tudnak megfelelően érvényre jutni, ha az árak a decentralizált, vállalati áru- és pénzkapcsolatok rendszerében alakulnak. Ilyen ármechanizmusban nyílik csak lehetőség arra, hogy az áralakulás folyamatában a mindenkori helyzetnek megfelelően tükröződjenek a termelés és a piaci egyensúly feltételei. Ezért jutottunk olyan következtetésre, hogy *meg kell szüntetni a hatósági árrendszert.*

A piaci áru- és pénzkapcsolatok rendszerében formálódó árakra (árarányokra) az állami árpolitika társadalmi preferenciák biztosításával fog leginkább befolyást gyakorolni. Ezt a termelési adó, a forgalmi adó, a külkereskedelemben még a vám és az exportszubvenció, illetve lefölözés differenciált alkalmazásával lehet megvalósítani. A termelési adót döntően a termelés szférájában, a felhasználásban egymást helyettesítő termékek körében az „árarányosítás" módszereként fogjuk alkalmazni. Ezzel ott mozdítjuk elő a termelők és a vevők érdekeinek összhangját, ahol az ellentétek, preferenciák nyújtása nélkül különösen kiéleződnének. A forgalmi adó a fogyasztási cikkek szférájában teremt olyan helyzetet, hogy az adott termelési (kínálati) áruszerkezetben kialakult piaci ár mellett a termelő árbevétele a költségekhez igazodjék. A külkereskedelemben nyújtott preferenciák a nemzeti termelőerőknek nyújt majd a nemzetközi versenyben védelmet. Ily módon tehát a fogyasztói árak, a mezőgazdasági árak és a külkereskedelmi árak körében az árpolitika az adott helyzetből indul ki. Ezeknek az áraknak következetes beillesztése az egységes árrendszerbe fokozatosan, a távlati tervvel szorosan koordinálva valósulhat majd meg.

Az állami jövedelemszabályozás általánosságban biztosítja, hogy az árak a piacon a társadalmi érdeknek megfelelően alakuljanak. Elvileg tehát nincs szükség arra, hogy az állam közvetlenül az árakat is szabályozza. Ez alól egyetlen elvi kivétel a mezőgazdasági felvásárlási ár, merthiszen éppen ezzel szabályozza az állam a munkás-paraszt jövedelmi arányt. A piaci vagy a „verseny-" (egyensúlyi) árnak megfelelő mechanizmus tehát a szocialista társadalom érdekeivel összhangban működhet. De csak bizonyos átmeneti fokozatossággal irányozható elő a hatósági árrendszernek széles körben szabad árakkal való felcserélése. Mindenesetre alapkövetelmény, hogy az állam közvetlen árszabályozása a szükséges minimumra korlátozódjék, nehogy az árstabilitási cél a hatósági árrendszer bürokratikus formáinak fenntartására, illetőleg visszaállítására vezessen.

★

Milyen következtetésekre juthatunk az eddigi fejtegetésekből? A legfontosabb következtetés talán az: semmi sem indokolja a szocialista árelmélet új alapokra helyezését. Csak az, aki az árvita első szakaszában

hajlamos volt a szocializmusbeli ár valóságos közgazdasági tartalmát a társadalmilag szükséges munkaráfordításnak vélt valamilyen mesterkélt formula oltárán feláldozni, követheti el az árvita második szakaszában a szocialista árelmélet „elpiacosításá"-nak hibáját. Mert nem a szocialista árelmélet alapjai rendültek meg, csak a sémaszerű gondolkodásmód, a dolgok tetszetős leegyszerűsítése, ami a munkaérték-elméletnek inkább ártott, mint használt.

A marxista közgazdászok gazdag ismeretanyaggal fejlesztették az árelméletet. Ezek az ismeretek a társadalmasodás általános történelmi folyamatában — egyre inkább — járulhatnak hozzá a gazdaságszervező munka hatásfokának a javításához. Ezért teljesen indokolt a világszerte megnyilvánuló érdeklődés a gazdasági optimalizálás, az árnyékár és az ármodellezés keretében végzett tudományos elemző munka iránt. Ebben a fejlődési irány tudatos felismerése fejeződik ki. És ezt éppen most kell hangsúlyoznunk, amikor az a másik feladat vár ránk, hogy a piaci formák elemzését bevonjuk a tudományos vizsgálódás körébe.

Dr. Fáth János:

NAGYVÁLLALATOK KORSZERŰ VEZETÉSE
(utánnyomás)

A szerző az 1962—63-ban végrehajtott ipari átszervezés nyomán előállott új helyzet és új lehetőségek nézőpontjából tárgyalja a nagyvállalat vezetésének módszereit, szervezeti formáit. Kiinduló tétele, hogy a szocialista ipari nagyvállalatot önállóságban, felelősségben és anyagi érdekeltségben erősödő centrumként kell kezelni. Ezzel a szerző értelmezésében a vállalat szociológiai tartalma is megfelelő súlyt kap.

Vizsgálja továbbá a szocialista vállalatvezető általános és részfunkcióit, valamint az ezeknek megfelelő szervezeti formákat és kapcsolatokat. Önálló fejezetben tárgyalja a szervezést és a távlati tervezést, mint a vállalatvezetés lényeges eszközeit. A vállalatvezetés és irányítástechnika új követelményének vizsgálatánál a vállalat kibernetikai értelmezését adja, s ezzel összefüggésben ismerteti a korszerű vállalati információs rendszer kialakításának útjait, a kibernetika és a vállalati gazdaságtan kapcsolatát. A nagyvállalatok irányításában különös jelentőségre tesz szert a vezetői munka megszervezése, a vezetői tevékenység pszichológiai és szociológiai vonatkozása, valamint a vezetői munka hatékonyságát növelő eszközök és módszerek alkalmazása.

A befejező fejezet az új nagyvállalatok termelőbázisának jellegzetességét tárgyalja, különös tekintettel a termelési specializáció és koncentráció új lehetőségére az új szervezeti feltételek között.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.
204 l. Ára kötve 28 Ft.

SÍK GYÖRGY:

A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata

A gazdasági mechanizmusról folyó vita során egyre inkább kialakul az a nézet, hogy gazdálkodásunk hatékonyságának a növelését szinte egyetlen úton, a vállalati önállóság fokozásával érhetjük el. Úgy tűnik, hogy a vállalati önállóság növelésének nem lebecsülhető feladata a reformnak mindinkább *céljává* válik, ahelyett hogy egyértelműen megmaradna a hatékonyság növelésének egyik *eszközeként*. A hatékonyság növelésének hasonló fontos eszköze természetesen — a többi között — a népgazdasági tervezés tudományos színvonalának emelése is. Bár a legtöbb szerző a vállalati önállóság fokozásának lehetőségét vizsgálva utal a népgazdasági tervezés fontosságára, színvonala emelésének szükségességére, anélkül azonban, hogy az ebből fakadó következtetéseket gondos elemzés alá vetették volna.

A központi és vállalati döntési hatáskörök elhatárolásának perspektívája

A gazdaságirányítás átfogó reformja azért vált elkerülhetetlenné, mert vezetésünk mai gyakorlata — amelyet tömören joggal nevezhetünk közvetlen utasításokon alapuló irányítási rendnek — gátolta a szocialista gazdaság lehetőségeinek teljesebb kihasználását. Nagyon sommás azonban ebből csak annak a következtetésnek a levonása, hogy a megoldás egyértelműen és következetesen a központilag hozott vállalati szintű döntések teljes megszüntetése.

Gazdaságunk nem kellő hatékonyságú működésében — úgy vélem — az alapvető hiba nem egyszerűen az utasításokon alapuló rendszerben, hanem elsősorban abban van, hogy

— az utasítások alapjául szolgáló terv céljai nem mindig voltak időtállóak,

— a figyelembe vett célok gazdasági kihatásainak meghatározása nagyrészt anyagilag érdektelen (sokszor ellenérdekeltségű) szervektől és vállalatoktól származtak és végül, de nem utolsósorban,

— a népgazdasági terv a lehetséges fejlesztési irányok közötti választásban korlátozott lehetőségekkel rendelkezett és az összeállított terv belső összefüggései, részletszámításai nem alkottak zárt rendszert.

A célok helyességének értékelését, annak alapvető fontosságát elismerve, a vizsgálódás köréből jelenleg célszerű kizárni.* mert annak kifej-

* A továbbiakban tehát abból indulok ki, hogy a fejlődés lehetséges változatai kialakultak és a „tervezés tudományos"-ságát csak arra a leszűkített körre értem, amely a lehetséges változatok közötti választás és a terv konzisztenciája hatásfokának a javítását szolgálja.

tése önálló feldolgozást kíván. Ettől függetlenül is megállapítható azonban, hogy az eddigi tervezőmunkánkban nem voltunk képesek konzisztens tervet kialakítani, s így a legpontosabb végrehajtás esetén sem volt biztosítható a terv fő céljainak az elérése.

Tervezésünk jelenleg tehát nem tekinthető tudományosan megalapozottnak azon egyszerű oknál fogva, mert nem állt gyakorlatilag rendelkezésre olyan módszer, amellyel a különböző fejlesztési javaslatok objektív összevetését, vagy pl. a termelés továbbgyűrűző kihatását, elegendő pontossággal képes lett volna felmérni. Nem volt és ma sincs olyan módszerünk, amely az egyes ágazatok összefüggését meghatározó technikai koeficiensek dinamizálását lehetővé tenné. Nincs egyértelmű módszerünk pl. a gazdaságosság mérésére sem. A teljességre való törekvés nélkül is megállapítható, hogy a tervezés egészére vonatkozó rendszerünk — nagyrészt rajtunk kívül álló okokból — nem volt kielégítő mértékben tudományosnak nevezhető. Már a célok kitűzése sem volt mindig helyes és a nem helyesen kitűzött célokat teljes következetességgel utasításként előírni önmagában is helytelen volt.

Mindaddig, amíg a tervezés az előbbiekben vázolt hiányosságokat nem képes kiküszöbölni, nem szabad — és azért nem szabad, mert hátrányos — az ilyen tervből származó feladatokat egyértelmű utasításként a végrehajtók számára feladatként előírni.

A tervezőmunka, illetve a szocialista gazdaság irányításának eddigi folyamatában sokáig abban a hitben éltünk, hogy a szocialista tulajdon léte, amely a tervezés objektív lehetőségét és szükségességét biztosítja, egyúttal kezünkbe adta azt az eszközt is, amellyel ezt meg tudjuk valósítani. A valóság — ezzel ellentétben — újabb bizonyítás nélkül is más. Ez vezet el annak felismeréséig, hogy miután az alkalmazott tudomány nem képes — és teljesen sohasem lesz képes — a zavartalan újratermelést biztosító egyedi vállalati cselekedetek központi meghatározására, ezért az ilyen cselekedetek kötelező előírása a jó végrehajtás esetén is bizonytalanul és csak véletlenül járhat optimális eredménnyel.

E gondolatmenet konzekvenciája a tervszámításokból fakadó utasítások számának radikális csökkentése, vagy teljes megszüntetése. Ez azonban a felismerésnek csak az egyik része. (E szempontból az eddigi munka következetes.) Ugyanilyen fontos felismerés azonban az is, hogy az irányítás tudományának a fejlődése abban az irányban halad, hogy a matematika és a számítástechnika felhasználásával, a ma még megoldatlan problémák tudományos egzakt megoldását egymás után sorra veszi és megoldja. Ebből az a következtetés származik, hogy egyre több lesz az olyan gazdasági tevékenység, amelyeknek az összes lehetséges változatát ismerve tudományos módszerekkel megállapítható a leghelyesebb — az optimalizált — cselekvések köre.

Természetesnek kell tekinteni azt a feltételezést, hogy a közös tulajdon leghatékonyabb kihasználása akkor lehetséges, ha a működtetés-fejlesztés lehetséges változatai egy központban kerülnek összevetésre és közülük a közgazdasági-politikai megfontolások alapján kitűzött célra optimálva, matematikailag bizonyíthatóan, a legjobbak kiválasztása megtörtént. A tudomány persze a teljes megismeréshez csak aszimptotikusan közeledik, teljes sohasem lesz. Jelenleg azonban a görbe meredek szakaszán tartózkodunk, a fejlődés viszonylag gyors lesz.

Mindez látszólag a központosítás szükségességét bizonyítaná és egyúttal ellentétes volna a mechanizmus átalakítására vonatkozó jelenlegi célokkal. Előrebocsátható, hogy nincs ilyen ellentmondás, de szükséges olyan további érvelés, amely talán további új konzekvenciák levonását jelenti a gazdasági mechanizmus *stratégiai célja* tekintetében.

A látszólagos ellentmondás abból fakad, hogy a közelmúltban dogmatikusan túlértékeltük a tervezőmunka objektív lehetőségeit. A végrehajtás számára olyan feladatokat is nagy számban előírtunk, amilyeneket a meglevő tudományos megalapozás nem tett lehetővé. Utasításaink tehát széles körben nélkülözték a kellő megalapozottságot.

Ezek szerint a teendő tehát világos, de kétirányú. Egyrészt csak olyan feladatokat szabad központilag előírni, amelyek tudományosan megalapozottak, és csak az ilyen tervszámokat tekintsük utasításnak. (Ilyen tervszámunk jelenleg kevés van, illetve csak sokkal nagyobb aggregátumban van, mint szükséges.) Ami csak kívánság, feltételezés vagy becslés, arra vonatkozóan utasítás nem adható; e feladatokra a szocialista építés általános törvényeinek az irányába ható gazdasági ösztönzőket kell alkalmazni. E látszólagos „visszalépés" természetesen azt a célt szolgálja, hogy *előrelépjünk* a gazdálkodásunk hatékonyságának a fokozásában.

A vitatott kérdést tehát — hogy milyen mértékű legyen az utasításokkal szabályozott kör és milyen mértékre terjedjen ki a decentralizált döntések területe, azaz a vállalatok hatásköre — annak az *objektív mércének* az alapján kell eldönteni, hogy a tervezéstudomány adott állapota szerint melyek azok a tényezők, amelyekről központilag lehet dönteni. Ahol tudományosan megalapozott döntés hozható, nem csak céltalan, hanem helytelen is volna gazdasági ösztönzők *esetleges* hatására bízni a döntést, mint ahogy annak ellenkezőjét is helyteleníteni kell. Természetesen csak magát a döntést javasolom az egyedi termelők anyagi ösztönzésétől függetleníteni. A javaslattételnél és a végrehajtásnál nélkülözhetetlen az érdekeltek anyagi felelőssége. A közgazdasági ösztönzőknek abban az irányban kell hatni, hogy a központi döntés legjobb megvalósítása egybeessen a végrehajtók egyéni és kollektív érdekeivel.

A teendők másik oldala — s ezt csak kevéssé és formálisan szokták elemezni a kérdés körül folyó vitában —, hogy a decentralizált döntések körének a kiterjesztésével egyidejűleg nagyon fontos a tervezés tudományosságának a minden lehetséges módon való növelése. A szakmai viták, a kialakított álláspontok — úgy tűnik — abba az irányba visznek, hogy perspektivikusan is a döntő kérdés a gazdasági ösztönzők helyes kialakítása (ez persze nagyon fontos), és a tervezés a jövőben „nagyvonalúbbá" válhat, kevésbé lesz a népgazdasági fejlődés meghatározójává.

A tervezés tudományos lehetőségei óriásak, eszközei már léteznek azokban a kialakított számítógépekben, amelyek rendkívül nagy, sokparaméteres feladatok megoldására, a változások érzékelésére és automatikus cselekvésekre — méghozzá optimális cselekvésekre — képesek. Semmilyen megalapozott kétség nem férhet ahhoz, hogy nemcsak egy vállalaton belül, hanem a vállalatok egy-egy szakmai csoportjára, majd szélesebb körben is lehetséges a programozás és irányítás automatizálása és ezzel optimálása.

Ebből fakad az a további megállapítás is, hogy a tervezés tudományosságának a növelése újabb és újabb területeket von be az objektív döntés

lehetőségének a hatókörébe, s ennek következtében jobban szolgálja a népgazdasági hatékonyságot, mint az elszigetelt egyedi termelők még oly kiváló döntése is. Nem volna szabad a vállalati önállóságot misztifikálni, mert annak fokozása *nem cél, hanem csak eszköz. Mértékét a gazdasági irányítás tudományának fejlődése szabja meg. Ennek perspektívája viszont a koncentrálás, az együttes döntés.*

Helyes tehát a *mai helyzetben* a vállalati önállóság jelentős bővítéséről beszélni, a múltbeli tévedésünket kell e téren helyrehoznunk. A decentralizált döntések mértékét és körét pedig mindaddig fenn kell tartanunk, amíg helyébe ennél vitathatatlanabbul hatékonyabb központi döntést nem tudunk tenni.

Világosan kell látni, hogy a szocialista gazdaság irányításában a jelenlegi cselekedet egy nélkülözhetetlen és látszólagos visszalépés, amely képes megalapozni a gyorsabb gazdasági fejlődést, de a tervezés — a döntések — tudományának a fejlődése a még hatékonyabb, *a centralizált döntések irányába mutat.*

A gazdasági mechanizmus átalakítására vonatkozó konkrét munka szempontjából — ha e fejtegetések helyesek — le kell vonni a következtetést: a reform során a vizsgálódásnak ne az legyen a kiinduló alapja és célja, hogyan lehet növelni a vállalatok önállóságát, hanem az, hogy azokat a tényezőket, amelyeket ma még központilag nem tudunk objektivan meghatározni, az ösztönzők hatására vállalati hatáskörbe kell utalni és ahol helyesen tudunk központilag dönteni, ott pedig fenn kell tartani a központi döntés szükségességét.

Végső következtetésként tehát azt lehet megállapítani, hogy a népgazdaság hatékonyságának gyorsabb növelése céljából a gazdaságirányításnak olyan rendszerére van szükség, amely összhangban van a tervezési-döntési tudomány fejlettségi fokával. A gazdaságirányítás stratégiai céljaként a leghatékonyabb döntés megalapozott lehetőségeivel összhangban a központi döntések terének a majdani bővítését kell célul kitűzni.

A központi döntések lehetősége a szocialista rendszer olyan előnye, amelyet azonos *tudományos színvonalon* semmilyen kapitalista gazdaság sem tud biztosítani.

Döntési szint az egyszerű újratermelés körében

Az előzőekben foglalt általános elvi fejtegetések alapján meg kell kísérelni konkretizálni, elsősorban a termelő ágazatok fejlesztésére vonatkozóan a tervezés tudományosságának elért, illetve a közeljövőben elérhető színvonala alapján azt a tevékenységet, ahol a decentralizált (vállalati), illetve ahol a centralizált döntések szolgálják jobban a népgazdasági érdeket.

Az egyszerű újratermelés körén belül a késztermék-kibocsátásra központilag bármit is előírni céltalan; vagy a választék széles, akkor központilag felmérhetetlen, vagy egynemű, akkor szükségtelen. A tudomány mai állása szerint egy vállalat választékának vagy ráfordításának optimálása megoldott feladat. Több azonos profilú vállalat közötti profilmegoszlás elvileg szintén programozható, ezt az érdekelt vállalatokra kell bízni, nem központilag megoldandó feladat. A ráfordítások pontos meghatározása a

termelési választék ismerete nélkül — különösen a ráfordítás egyes elemeinek (anyag, bér) a meghatározása — lehetetlen.

Ilyen körülmények között központilag nem lehet helyesen megszabni és *ezért nem célszerű* utasítást kiadni a termelés volumenére, annak összetételére, a ráfordítás egyes elemeire vonatkozóan. Ezek globális szabályozására és a népgazdasági érdekkel egyirányú mozgására a nyereségvolumen alapján való ösztönzés teljesen elegendő. Általában meg kell követelni a vállalatoktól a használatukba adott közös tulajdonú álló- és forgóeszközöknek legalább a meglevő színvonalon való fenntartását és kihasználását. Ez a kívánalom konkrétan a vállalati realizált nyereségvolumennek — az esetleg változó piaci feltételek ellenére is — tartós fenntartását és a perspektíva hasonló színvonalú biztosítását kívánja meg.

A vállalat vezetőitől csak akkor követelhető ez meg, ha ennek negatív és pozitív feltételeit egyaránt biztosítják. Negatív feltételnek — ha lehet ezt egyáltalán negatívnak nevezni — azt kell tekinteni, hogy a vállalati termelés volumenének és választékának, valamint a ráfordítások „választékának", vagyis az élő és holt munka konvertálásának egyedi szabályozását általában meg kell szüntetni. Pozitív feltételként elsősorban az állóeszközök dinamikus szinttartásához* szükséges összegeket automatikusan kell rendelkezésre bocsátani. Ezt a feltételt a legcélszerűbben az amortizáció arányában megállapított saját pénz és a beruházási eszközök biztosításával lehet elérni.

A vállalat hatáskörébe helyezett — s az egyszerűség kedvéért, beruházási saját forrásnak nevezett — összeg felhasználását központilag, belátható ideig, gyakorlatilag és általánosan optimálni nem lehet. Ezért a felhasználás jogát, a felhasználás célja tekintetében való minden megkötöttség nélkül kizárólag a vállalatra kell bízni. Minden olyan jellegű szabályozás, amely az állóeszközök javítása, karbantartása, felújítása, selejtezése, illetve cseréje közötti szabad választási lehetőséget korlátozná, átmenetileg lehet csak szükséges, de tudatában kell lenni, hogy a megkötés a gazdaságosság rovására mehet. A felsorolt tevékenységek közötti helyes választáshoz szükséges információk csak a vállalatnak állnak rendelkezésére, ennek következtében a döntés helye is csak a vállalat lehet. Így tehát az egyszerű újratermelés dinamikusan értelmezett feltételeinek és eszközeinek a birtokában, az állami gazdasági szabályozás általános érvényű normatíváinak figyelembevételével, a piaci hatások és információk ismeretében a vállalat saját maga hozhatja meg döntéseit. Önállósága teljes körű, egyedi utasítással nem szabályozott.

Kivételek természetesen lehetségesek. Valószínűleg — feltehetően csökkenő mértékben — szükség lesz helyenként, elsősorban sorolási-elosztási kérdésekben közvetlen utasításra is. Bár a „kivétel" azért kivétel, mert nem szabályozható, mégis egy szabályt alkalmazni kellene: a közvetlen utasítás végrehajtása nem járhat a vállalati gazdálkodás átlagos ered-

* A „dinamikus szinttartás"-nak — a Beruházási Munkacsoport fogalmazását figyelembe véve — fedeznie kell:

a) az állóeszközök *fizikai* szintentartását, beleértve a pótlást és cserét,

b) a *permanens korszerűsítés* feladatait, amelynek során lehetővé válik korszerűbb berendezések cseréje oly mértékben, hogy legalább a világszínvonaltól való távolság nem változik;

c) a piachoz való *rugalmas alkalmazkodást* előmozdító beruházásokat, amelynek révén a választékcserével, választékbővítéssel és a minőséggel kapcsolatos feladatok teljesíthetők. A dinamikus szinttartás célja ezek szerint *nem a termelés bővítése,* de természetesen járulékosan kisebb bővítést is eredményezhet. Értékkategóriában kifejezve: a dinamikus szinttartás feladata a realizált tiszta jövedelem színvonalának tartós fenntartása. (Az e célra szükségesnek látszó összeg az iparban mintegy kétszerese a jelenleg saját hatáskörben felhasznált eszközöknek).

ményének romlásával. Megengedhetetlennek kell tekinteni a jövőre nézve azt, hogy a tervszám-utasítás végrehajtása hátrányos legyen a vállalat számára. Politikailag káros az az állapot, hogy az állam vagy a párt döntései csak egyedileg is hátrányos helyzetet jelentsenek, ellenállást szüljenek. Az állami és a vállalati érdek nem kerülhet egymással szembe, illetve minden olyan esetben, amikor bármely okból közvetlen utasítás kiadása *előnyös az egész társadalom számára,* helyileg is előnyössé kell tenni a végrehajtók számára is. Ez nem megvalósíthatatlan feltétel. Ez tehát azt jelenti; ha egy közvetlen, anyagi kihatású termelési-elosztási-fejlesztési egyedi utasítás kiadása szükségessé válik, a kiadó szervnek (minisztériumnak) gondosan vizsgálni kell a végrehajtás kihatását a vállalat nyereségére. Amennyiben a vállalat átlagos jövedelmezőségét ez jelentősen érinti, a hátrányt kompenzálni kell a vállalattal történő előzetes megállapodás alapján.

Természetesen soha nincs kizárva az, hogy az államnak az össznépi érdek képviseletében „kényelmetlen" intézkedést kell hozni. Ezeknek az intézkedéseknek azonban célszerűen az általános szabályozási rendszer megváltoztatásán (adóemelés, szubvenciócsökkentés stb.) kellene a jövőben alapulniuk.

A bővített újratermelés irányításának két lehetséges koncepciója

Az egyszerű újratermelés feltételeinek vizsgálatánál arra a következtetésre jutottunk, hogy belátható időn belül a tudományos központi tervezés nem lesz képes (és kérdés, ha képes lesz, érdemes, illetve gazdaságos lesz-e) központi — vállalatok közötti — döntéseket hozni. Ezért az e körbe tartozó feladatok elvégzését (a hozzá tartozó feltételekkel való diszponálás jogával együtt) vállalati hatáskörbe kell adni. E kérdésben lényeges — elvi — vita nem ismert. Vitatott azonban a bővítésre, a felhalmozási alap elosztására vonatkozó „játékszabályok" mikéntje és elvi alapja.

Abban nincs vita, hogy a legfontosabb beruházásokat, a legnagyobb létesítményeket, a központi tervező szerv egyedileg határozza meg. Abban sincs vita, hogy az egyszerű újratermelés feltételeihez szükséges beruházási összegek felett a vállalat saját hatáskörben rendelkezzen.

A két kategória *közötti* sávban — amely az iparban a teljes beruházási összegnek kb. felét teszi ki —, a beruházások elosztása feletti döntés és finanszírozás kérdésében már lényegesen eltérő álláspontok alakultak ki. Ezek látszólag mennyiségi problémáknak tűnnek, holott igen lényeges elvi ellentéteket takarnak.

Az egyszerűség kedvéért „középső-sáv"-nak nevezett beruházási volumen résznek a felhasználására alapvetően kétféle elgondolás alakult ki: A nagyobb nyilvánosságot kapott vélemény szerint „. . . a vállalatok maguk hozzák meg az egyszerű és *bővített újratermeléshez* (kiemelés tőlem — S. Gy.) szükséges döntések jelentős részét".* Tartalmilag hasonló álláspontokat foglalnak el Gadó Ottó,** Wilcsek Jenő*** és mások is.

* Havas Péter: „A gazdaság irányítása és a gazdasági döntések decentralizálása". Társadalmi Szemle, 1965. 12. sz. 17. l.

** Dr. Gadó Ottó: Az állami iparvállalatok szerepe a tervgazdálkodásban. Társadalmi Szemle, 1965. 11. sz. 28. l.

*** Dr. Wilcsek Jenő: A nyereség szerepe a vállalatok irányításában. Társadalmi Szemle, Szemle, 1965. 3. sz. 26. l.

Ez az álláspont némi tartalmi egyszerűsítéssel, de a szükséges élezéssel is, a következőkben foglalható össze: a vállalatok nyereségüknek egy részéből — a dinamikus szinttartás szükségletein túlmenő — fejlesztési alapot képeznek a bővített újratermelésük céljára. A gondolatmenet indokolása az, hogy tartósan csak az a vállalat képes nagyobb fejlesztési alapot képezni, amely jobban dolgozik és ez egyrészt garancia arra is, hogy a jövőben is gazdaságosan fog fejlődni. A nyereséges vállalat tehát kerüljön előnybe, a veszteséges vállalat szenvedjen hátrányt a fejlesztési lehetőségek tekintetében. A saját nyereségből megszerzett fejlesztési alap, a „saját pénz" hovafordítását jobban megfontolják a vállalatok, gondosabban gazdálkodnak vele, mint a központi forrásból származó „állami" pénzzel. Végül is nem utolsósorban úgy vélik, a napi vállalati tevékenység ösztönzéséhez hozzátartozik a fejlesztésre való ösztönzés is, és a nyereség növelésére akkor hat igazán az anyagi ösztönzés, ha előre meghatározva annak egy részéből saját hatáskörben megalapozható a további fejlődés is.

A fejlesztés elhatározása — a folyamatot erősen egyszerűsítve — e koncepció szerint a következő: a piaci verseny az értéktörvény differenciáló hatása alapján kijelöli vagy legalábbis preferálja a fejlesztendő vállalatokat, a többletnyereségből visszamaradt alap nagysága szerint. Ha a vállalat nagyobb volumenű fejlesztést tervez, mint a rendelkezésre álló saját fejlesztési alap, akkor állami hitelt vegyen igénybe. A hitelnyújtásnál a saját pénzösszeg előnyt jelent, azonos cél eléréséhez kevesebb központi erőforrást kell igénybe venni, tehát a korábban már jól gazdálkodó vállalat előnyben részesül a központi hitelforrások elosztása során is. A népgazdasági tervben kitűzött célok felé a bankban tartott saját pénzforrások betéti politikája, a kamatpolitika és egyéb ösztönzés terelne. Ha azonos célra több vállalat kér hitelt, akkor a hitelelosztás elve alapján a rövidebb megtérülési időt, tehát rendszerint a több saját forrással rendelkező vállalatot kell előnyben részesíteni.

E koncepció elvi alapja tehát az, hogy a termelőerők jelentős területén az elosztást az értéktörvény szabályozza. Spontán működését — a piaci gazdálkodás szokásos eszközein kívül — az ágazatok (a vállalati profilok) közötti átcsoportosítás tilalma korlátozza egyedül.

A másik lehetséges álláspont a következő: az értéktörvény minden olyan hatását, amit a meglevő termelőberendezések legjobb üzemeltetésén keresztül szabályoz és a személyi jövedelmek terén differenciál, nemcsak tudomásul kell venni, hanem elő kell mozdítani, azon egyszerű ok miatt, hogy *nincs jobb módszerünk* az egyszerű újratermelés keretén belül a termelés ösztönzésére, szabályozására. Az értéktörvénynek a munkaerő és a felhalmozási javak bővítésére ható elosztó szerepét azért kell elvetni, mert rendelkezésünkre állnak azok az eszközök, amelyekkel ezt központilag — a piac utólagos értékítéletéből fakadó elkerülhetetlen veszteségeket kiküszöbölve — objektíven lehet szabályozni.

A gyakorlat nyelvére lefordítva ez azt jelenti: vajon helyes-e az az álláspont, amely szerint a múlt eredménye az összegyűjtött fejlesztési alap) kell hogy befolyásolja a jövő fejlesztését? Olyan gazdasági rendben, amelyben a tőkeátcsoportosítás vállalati hatáskörben nem lehetséges, elképzelhető-e, sőt törvényszerűnek tekinthető-e az, hogy az elért tiszta jövedelem valamilyen ágazatilag meghatározott aránya mértékül szolgáljon az ágazat — vállalat — fejlesztésének előirányzatához?

Ezekre a kérdésekre határozott nemmel kell válaszolni. Nincs és nem is lehet semmi garancia arra, hogy a közös tulajdonban levő termelőegységek közül, a technikailag gyorsan változó világban automatikusan előnyben részesüljön a fejlesztésben az a termelő egység, amely a *múltban ért el* nagyobb gazdasági eredményt. Alapkövetelménynek kell tekinteni, hogy a *jövő fejlesztésének reálisan várható eredményeit vetjük össze.* Ez az objektív döntés alapja, s nem szabad utat engedni annak, hogy ezt a döntést a ráfordítások összevetésénél deformáljuk a vállalatok saját összegyűjtött fejlesztési alapjainak összegeivel. Ez a követelmény azonban csak akkor állja meg a helyét, ha bizonyítható, hogy rendelkezésünkre állnak — vagy megszervezhetők — azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik az objektív, népgazdaságilag bizonyíthatóan előnyösebb központi döntést, és a központi döntést sikeresen tudják párosítani a vállalati kezdeményezés, az önálló anyagi és erkölcsi felelősségvállalás, a kockázatvállalás kritériumával. A döntéshez át kell tekinteni a tervezésnek mint döntési rendszernek jelenlegi helyzetét és fejlődésének kilátásait.

A tervezés tudományos eszközeinek fejlődéséből származó lehetőségek

A népgazdaság fejlődésének üteme, a nemzeti jövedelem felhasználásának megosztása fogyasztásra és felhalmozásra, a felhalmozásra szánt rész termelő és nem termelő ágazatok közötti elosztása gazdaságpolitikai, sőt inkább politikai döntést igényel. A döntést a „ma és a holnap" eltérő megítéléséből, az életszínvonal közeli időszakban való nagyobb növelése, vagy a távlati időszak gyorsabb növekedéséhez szükséges feltételek biztosításának a mérlegelése alapján lehet meghozni.

A tervező szervnek az a feladata, hogy a párt és a kormány számára olyan, önmagukban zárt, belsőleg arányos — tehát megvalósítható — önálló fejlesztési változatokat készítsen, amelyek lehetővé teszik a különböző döntések kihatásainak a mérlegelését és az ennek alapján történő felelős döntés meghozatalát.

Tervezésünk eddigi gyakorlatában nem sikerült — egyenlő minőségű, de különböző — több *teljes körű* koncepció kidolgozása, és úgy tűnik, hogy a tervezés jelenleg alkalmazott manuális módszerei mellett erre nincs is lehetőség. Egy valamelyest is koordináltnak tekinthető tervváltozat összeállításához a mai technikai felkészültségünk mellett több hónap szükséges. Újabb változat, újra több hónapot igényel. A gyakorlat szerint azonban, az újabb változat elkészítése után — sokszor már egy év időtávlatából — a két változat már nem összehasonlítható, mert az elsőnél figyelembe vett feltételek közül igen sok időközben megváltozott. Még ha feltételeznénk is, hogy legalább a termelő ágazatok szoros technikai kapcsolatát, az egyes ágazatok eltérő mértékű fejlődésének továbbgyűrűző hatását pontosan sikerült figyelembe venni, a terv mai módszereinkkel *statikus* marad, az elkészítés és végrehajtás közötti idő alatt a feltételek tömege változik meg. Az ilyen adottságok mellett készített terv valóban nem lehet „törvény", legfeljebb csak irányelv a végrehajtók számára.

Következésképpen, ha tervezési gyakorlatunkon nem tudunk változtatni, ha nem leszünk képesek *aktuálisan (a változásokat nyomon követő) optimált* terv készítésére berendezkedni, meg kell elégednünk a fő fejlesztési irányok több-kevesebb hatékonysággal történő előírásával és lényeges

kérdések eldöntését is az értéktörvény szabályozó szerepére kell bízni. Ennek azonban a jövőben már nem szükséges így lennie. A tudomány előrehaladása lehetővé teszi, hogy kellő előkészítés alapján objektív döntésre alkalmas, koordinált — azonos minőségi feltételeket figyelembe vevő — különböző változatok készüljenek, és az elfogadott változatot dinamikusan, a változó részfeltételek folyamatos figyelembevételével, *aktuálisan optimált állapotban* tartsuk. E változatok, egyedi (vállalati) szintű fejlesztési javaslatok műszaki gazdasági paramétereinek és a gazdasági élet korlátozó feltételeinek beiktatásával képesek a feltett kérdést az eddiginél sokkal nagyobb pontossággal és megközelítő módon optimálisnak tekinthető eredménnyel megválaszolni. A tervezésnek egyik tudományosan megalapozott és gyakorlatilag alkalmazható rendszerét Magyarországon Kornai János* vezetésével dolgozták ki. Az úgynevezett „kétszintű tervezés" ajánlott és kikísérletezett metodikája alapján a következő kérdésekben lehet állást foglalni (a kísérleti számítás az 1966—70-es időszakra vonatkozik):

1. A szektor (ágazat-termékcsoport S. Gy.) termékei közül melyikből mennyit termeljünk 1970-ben?

2. Milyen beruházásokat hajtsunk végre 1966—70-ben, az 1970. évi termelés biztosítása végett? Konkrétan:

2a.) Mi történjék az 1966. január 1-én meglevő „régi" üzemekkel? (Változatlan formában továbbműködjenek, hajtsuk-e végre rekonstrukciójukat vagy pedig állítsuk le őket?)

2b.) Milyen és mekkora új üzemeket építsünk? Milyen technológiával működjenek az új üzemek? (Az „A" és „B" technológia reprezentálhat pl. egy olcsóbb, de kevésbé termelékeny és egy beruházásigényesebb, de termelékenyebb technológiát.)

Ugyanebben a cikkében (l. 675.) Kornai megválaszolja azt a kérdést is, hogy mi az akadálya a konkrét számítások elvégzésének. Ezek a következők:

— nehéz a szükséges adatokat megszerezni,
— kevés a matematikai tervezéshez értő közgazdász,
— nincs megfelelő számítógépünk.

Az eddig végzett számítások, bár kísérleti jellegűek voltak, mégis igen figyelemre méltó eredménnyel jártak és megítélésem szerint a szerző véleménye, hogy — „A IV., illetve az V. ötéves terv előkészítéséhez azonban már valószínűleg biztosíthatók a kívánt adatok." — elég szerény cél.

Az alapkérdésre azonban a kidolgozott módszer és az elvégzett számítások egyértelmű választ adnak, az alkalmazás elsősorban azon múlik, milyen erőfeszítéseket teszünk a jelzett három feltétel mielőbbi biztosításához. A tennivaló nem kevés, a lemaradás behozásához, a módszer rendszeres „üzemszerű" alkalmazásához, több év előkészítési idő szükséges. A sajnálatos helyzet főoka, hogy a kutató kollektíva nélkülözi a szükséges határozott állami támogatást, a kísérleti programozás félig-meddig „társadalmi munkában" folyik.

Meg kell azt is állapítani, hogy a felsorolt problémák elsősorban az egész népgazdasági programozásnak a nehézségei. Egy-egy szűkebb csoport, iparág, egy-egy fejlesztési cél különböző lehetséges változatainak az összevetése előtt ma sem áll már leküzdhetetlen akadály.

* Kornai János: Kísérleti népgazdasági programozás a III. ötéves terv előkészítéséhez. Közgazdasági Szemle, 1965. évi 6. sz. 670. l.

Mindebből az a gyakorlati következtetés fakad, hogy ha a népgazdasági terv egészének programozását nem is sikerülne megoldani (ami igen nagy veszteséget jelenthet), *az adott körülmények között legjobb módszerrel elkészített és elfogadott* népgazdasági terv által kitűzött *fejlesztési célra* — akár egy-egy szűkebb ágazat vagy szélesebb termékcsoportra vonatkozó elhatározás megvalósítására — szóba jöhető változatok között *módunk van matematikai módszerek igénybevételével objektívnek és optimáltnak tekinthető döntést hozni.*

Az erre vonatkozó tudományos eredmények ismerete alapján fel kell vetni azt a kérdést: a gazdasági mechanizmus reformja a bővített újratermelés helyes irányítására milyen játékszabályokat alkalmazzon?

Az előzőekben ismertetett két koncepció közül — a helyzet és a lehetőségeink megítélése alapján — nem szabad választani az értéktörvényen alapuló viszonylag spontán fejlődés útját, mert rendelkezhetünk a népgazdaságilag hatékonyabb központi döntés lehetőségeivel. A közös tulajdonnak ezt a hatalmas erejét ma már nem csak lehetőségként értékelhetjük, megvalósításuk előtt nincs érdemi akadály.

A fejlesztésre vonatkozó központi döntés fenntartása — a végrehajtásra vonatkozó széles körű anyagi ösztönzés kialakítása mellett — természetesen „csökkenti" a vállalati önállóság elképzelhető mértékét. Ez semmi valóságos hátrányt nem jelent, ha egyúttal fokozza az egész gazdaság hatékonyságát. Az előzőekből legalábbis valószínűsítettnek tekinthető, hogy a fejlesztés folyamatai, illetve lehetséges változatai kipróbált módon matematikailag megfogalmazhatók, igen rövid időtartam alatt (megfelelő géppark megléte esetén) programozhatók és optimálhatók. Bizonyítottnak tekinthető tehát, hogy az elszigetelt egyedi termelők még oly helyesnek látszó döntései összességükben kevésbé lehetnek csak hatékonyak. Bizonyítottnak lehet tekinteni, hogy már a ma ismert matematikai módszerektől is jobb eredmény várható, mint amilyent a tervezés jelenlegi gyakorlata tud produkálni, még biztosabb, hogy a tudomány fejlődése egyre jobbá, gyorsabbá teszi az ilyen irányú objektív lehetőségeket.

A fejlődés — a tudomány fejlődése — egyértelműen ebben az irányban halad. A *fejlesztés* kérdéseiben a központi döntéstől való visszalépés „igazi" visszalépés lenne, amely nem szolgálná a népgazdaság érdekeit. Ezért a leghatározottabban ellent kell állni az ösztönösséget kibontakoztató, a vállalati döntések mindennél jobb voltát hangsúlyozó, a tervezés tudományosságának elért pozícióit és fejlődésének lehetőségét tagadó, még oly „népszerű" álláspontoknak, javaslatoknak.

Ugyanilyen fontossággal kell hangsúlyozni azt is, hogy azok a fejlesztési javaslatok, amelyek közül a *választást* „gépesítjük", elsősorban *a piaci információk birtokában levő, azok hatásával alapvetően számoló* vállalatoktól származnak.

A javaslattevők érdekeltek előnyös — és felelősek reális — javaslatok kidolgozásában. A társadalmi döntés alapján kiválasztott, legelőnyösebbnek talált javaslatok megvalósításáért, az ígért eredmény realizálásáért egyéni és kollektív anyagi felelősséget vállalnak. Ez a „vállalás" általában az igénybe vett álló- és forgóeszközök meghatározott időben kezdődő, meghatározott feltételű és összegű hitel-visszafizetési kötelezettségét jelenti.

A javaslatok ilyen jellegű forrása — amely érdemileg tér el a jelenlegi gazdálkodási módban fogant javaslattól — a társadalmi optimum felé

haladó tudományosan megalapozott döntési lehetőség felhasználása, a végrehajtásban való anyagi felelősség és kockázatvállalás lehetősége, *együttesen* képezhetik a fejlesztés új mechanizmusának stratégiai céljait.

Annak ellenére kell ezt javasolni, hogy a tudomány nem képes minden körülményt számszerűsíteni. Ezért a „gép" által produkált döntés gépies végrehajtása sem képzelhető el. De az így produkált eredmény alapja a döntésnek; azok a nem számszerűsíthető, szubjektívnak tűnő tényezők, mint pl. az egyes vállalati kollektívák személyi képességei, a vállalat anyagiakban nem mindig kifejezhető „bonitása", valóságban nagyon is objektív feltételek, amelyek a végső elhatározásnak nélkülözhetetlen „emberi" elemei. A gépi programozás a nélkülözhetetlen alapja — de csak alapja — az objektív gazdaságpolitikai döntésnek.

A vállalati kezdeményezés és a központi elhatározás egysége

Az új mechanizmus egyik fontos követelménye, hogy a vállalatok számára olyan gazdasági szabályozókat hozzunk létre, amelyek viszonylag hosszú időn keresztül, de legalább 5 évig változatlan feltételeket teremtenek.

Az új mechanizmus bevezetése előre nem látható mértékű és arányú erőket fog felszabadítani. Ez azt jelenti, hogy a vállalati nyereségek *rendkívüli mértékben differenciálódnak* néhány éves viszonylag zavartalan működés után. Az új mechanizmus hitelét veszélyeztetné, a felszabaduló erőforrásokat rendkívüli mértékben korlátozná, ha az igen differenciált nyereség volumenétől függő vállalati saját alapokat, hacsak kevés helyen is, de korlátozni kellene.

A józan előrelátás alapján nem szabad vállalni a későbbi korlátozás bizalomrontó veszélyét. Már induláskor úgy kell tehát megállapítani a vállalati nyereségrészesedés szabályait, hogy az ilyen problémákhoz ne vezessen. (Persze ez a „veszély" az értéktörvény differenciáló hatását támogatók számára éppen „előny" és bizonyíték is lehet egy új struktúra „automatikus" kialakulásához.) Ha sikerülne ezt a veszélyt kiküszöbölni, akkor is elkerülhetetlen az egyébként centralizálható tiszta jövedelem bizonyos mértékű *szétforgácsolt felhasználása* abban az esetben, ha a vállalati saját fejlesztési alap létrehozása mellett döntünk. Ha viszont a fejlesztést nem a vállalati nyereség befolyásolja, feltárulnak-e ilyen központosított elosztás mellett a vállalati kollektívák kezdeményezése, felelőssége, érdekeltsége révén a rejtett erőforrások? A javasolt eljárás alkalmazható-e tehát hatékonyan konkrét viszonyaink között?

A feltételezések szerint a népgazdasági terv mindig a szóba jöhető vállalatok által kidolgozott egyedi fejlesztési javaslatokból alakul ki. Minden vállalati vezető érdekelt a fejlesztésben, miután ez növeli a jövőben elsősorban a vállalati nyereség tömegét és ettől függ a közvetlen személyi-anyagi érdekeltség is. A javaslatok közül a népgazdasági terv elkészítése során valamilyen módszerrel döntenek. E döntés alapján a terv kijelöli azokat az egyedi nagylétesítményeket és célcsoportokat,* amelyek meg-

* Bár a programozás *egyedi* fejlesztési javaslatok alapján történne, az célszerűnek látszik, hogy az azonos célt szolgáló javaslatok végül a későbbi rugalmas megvalósítás miatt összevonásra kerüljenek. A több egyedi cél összevonása, a „célcsoport", és ennek figyelembevett ráfordítási összegei képeznék a pénzügyi szervek (bank) behatárolt lehetőségét. Ezen belül a konkrét megvalósításra jelentkező vállalatok közül kizárólag a várható gazdasági eredmény alapján sorol, dönt a finanszírozásról és megállapodik ennek feltételeiben.

valósításra kerülnek. A népgazdaság számára legelőnyösebb javaslatok kiválasztása után a hozzá szükséges teljes pénzösszeget mindig visszterhesen — a várható gazdasági eredmény arányában történő fizetési kötelezettséggel — folyósítja a bank, a gyors, olcsóbb megvalósítás, a hatékonyabb üzemeltetés, a megvalósítónak mindig elsőrendű érdeke. A kölcsönbe kapott, „idegen" pénz, a hitel felhasználása mindig nagyobb felelősséggel jár és nagyobb kockázatot jelent, mint a sajátpénz felhasználása.

A centralizált tiszta jövedelemnek egy matematikailag megközelítően optimált elosztása tehát a következő előnyökkel jár:

— a vállalati anyagi érdekeltséget a döntő területen, a személyi érdekeltségben fenntartja;

— kezdeményezőkészség kibontakoztatását teszi lehetővé, és ebben a vállalat anyagilag érdekeltté válik (minden javaslat a központi összevetés szigorú zsürije előtt vizsgázik);

— az önállóságot teljessé teszi (elvileg korlátlan összegű hitelt vehet fel a vállalat saját elhatározása alapján, vállalja a visszafizetéssel járó kockázatot, túlteljesítés esetén anyagi előnyt élvez, a vállalt feladatoktól való elmaradás hátrányait pedig viseli);

— a beruházási eszközök maximálisan gondos kezelése a vállalat közvetlen anyagi érdeke;

— a felhalmozásra rendelkezésre álló eszközök nem forgácsolódnak szét; fel sem merül a saját források felhasználási korlátozásának a veszélye; és végül mint legfontosabb:

a központi akarat megőrzi az optimális döntés lehetőségét, hogy képes legyen a népgazdaság leghatékonyabb fejlesztési módjait kiválasztani.

A bővített újratermelés konkrét céljainak a meghatározása, az ehhez szükséges eszközök elosztása a legfontosabb társadalmi feladatok egyike. A központosított döntésre vonatkozó javaslat nem a „régi" fenntartását jelenti, hanem az új, a tudomány által *már* gyakorlatilag alkalmazhatóvá tett módszerekre épülő hatékony eljárás bevezetését ajánlja. Ez az eljárás feltételezi az új módon gondolkodó, piaci hatásokat érzékelő, kockázat vállalására képes, tehát anyagilag érdekelt vállalatok javaslatait. *Ezek nélkül* nem volna célszerű a központosított döntési rendszert javasolni.

A beruházások középső sávjára javasolt központosított döntési rendszer *általános elvként* való elfogadása sem jelentené azonban azt, hogy bizonyos népgazdasági területeken más módszerek alkalmazása teljesen kizárt. Elvileg is helyeselhető, ha a vállalati nyereség arányában differenciáljuk a dolgozók munka- és életkörülményeinek (beleértve a lakásépítést is) az alakulását. Elképzelhető *kivétel* az iparban is, de különösképpen pl. a mezőgazdaság vagy a kereskedelem egy-egy földrajzilag körülhatárolt területén, hogy a központi döntés helyett célszerű az értéktörvény differenciáló hatásával szabályoztatni a termelést. Mindenképpen abból kell azonban kiindulni, hogy a gazdaságirányítás átfogó reformja rendkívül nagy politikai hatású esemény. A párt ebben a kérdésben csak *a perspektíva* világos ismeretében foglalhat helyesen állást.

A perspektíva a döntési tudományok olyan fejlődését jelzi, amely az anyagilag érdekelt és a végrehajtásért felelős vállalatok javaslataira építve egyre szélesebb körben tesz megalapozottá központi elhatározásokat.

CSÁGOLY FERENC:

Energiafogyasztásunk néhány gazdasági problémája

Az energia a termelés, valamint a fogyasztás minden fázisában, szektorában állandóan jelenlevő olyan általános szükségletté vált, amelynek esetleges hiánya vagy átmeneti ellátási zavarai nemcsak a gazdasági élet egyik vagy másik ágát érinthetik, hanem a társadalmi termelés egészét viszonylag nagyon rövid idő alatt megbéníthatják.

A nyersanyagok általában a társadalmi termelésnek csak meghatározott — szélesebb vagy szűkebb — körét érintik. Ezzel szemben minden gazdasági szektorban, a termelés, az elosztás és a fogyasztás minden területén *napi probléma* és alapvető feltétel, hogy az energia rendelkezésre álljon.

A *perspektivikus* energiahiányok viszont a pillanatnyi ellátási feladatok átmeneti megoldásától függetlenül, a távlati tervek, a népgazdaságfejlesztési koncepciók kialakítását súlyosan hátráltatják. Jelenleg — úgy tűnik — éppen itt nagyok a gondjaink.

Országunk a termelés fejlettségéhez és az energiafogyasztás színvonalához viszonyítva egyike a földkerekség legmostohábban ellátott területeinek, nemcsak az energiahordozók mennyisége, hanem azok átlagos minősége és az energiatermelés fajlagos költségei szempontjából is. Az energiahasznosítás hatásfoka a fejlett országokhoz képest alacsony; energiafogyasztó és -átalakító berendezéseink korszerűtlenek, gazdaságtalanok. A rendelkezésünkre álló energiaforrásokkal pazarló módon gazdálkodunk.

Az emberiség egyre fokozódó energiaszükségletét az elmúlt 100 év folyamán túlnyomórészt ásványi tüzelőanyagokból (kőszén, barnaszén, lignit, olajpala, kőolaj, földgáz) fedezte, ezeken kívül — mint energiahordozók — a vízi energia és a tűzifa szerepe említésre méltó.

Az energiatermelés és az egy főre jutó energiafelhasználás alakulása*

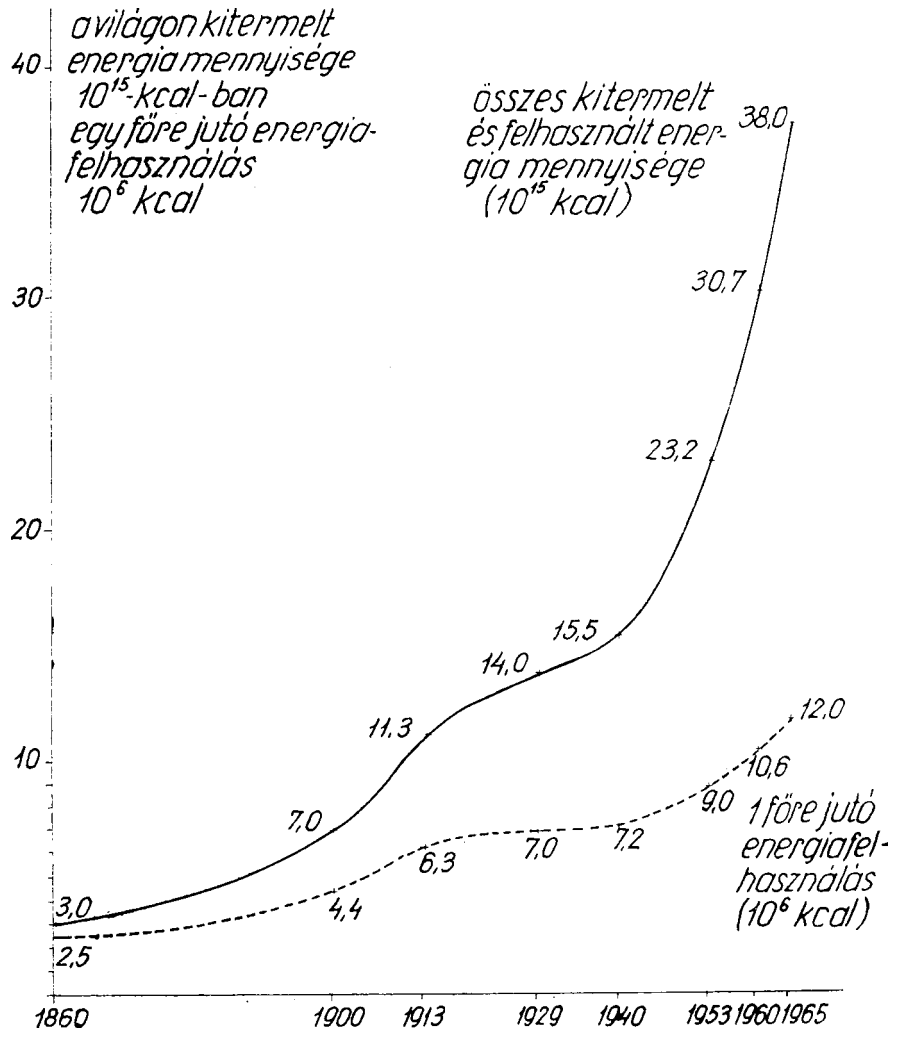
Évek	A világon kitermelt összes energia mennyisége 10^{15} kcal-ban	A Föld 1 lakosára jutó energiafelhasználás 10^{6} kcal-ban
1860	3,0	2,5
1900	7,0	4,4
1913	11,3	6,3
1929	14,0	7,0
1940	15,5	7,2
1953	23,2	9,0
1960	30,7	10,6
1965	38,0	12,0

* A kitermelt energiamennyiségre vonatkozó 1860–1953. évi adatokat Sz. Feld: „Ob energeticseszkom balansze narodnogo hozjajsztva" c. cikkéből vettem (Voproszi Ekonomiki, 1960. évi 3. sz.); az ott nem szereplő földgázt és vízienergia-termelést is beszámítottam. A lakosságszámra vonatkozó adatokat ENSZ-statisztikák, az 1960–1965-re közölt értékeket a szakirodalom adatai alapján állítottam be. (L.: 1. sz. ábra.)

A rendelkezésre álló energiahordozók egymáshoz viszonyított arányában száz év alatt jelentős változások következtek be. A fejlődésnek ez az irányzata ma is tart, világméretekben éppúgy, mint az egyes országhatárokon belül, különböző intenzitással.

1. sz. ábra.

A világ összenergia-felhasználása és az egy főre jutó energiafogyasztás alakulása

A különböző energiahordozók részesedése a Föld összes alap-energiahordozójának termelésében, %-ban

Évek	Szénfélék	Kőolaj	Földgáz	Fa és egyéb tüzelő	Vízi energia
1860	31,2	—	—	68,6	0,2
1900	69,7	2,6	0,9	26,6	0,2
1913	78,2	4,4	1,4	15,7	0,3
1929	71,3	14,2	3,9	9,8	0,8
1940	68,8	18,3	5,1	6,7	1,1
1945	61,8	22,8	8,4	5,5	1,5
1953	54,6	29,3	11,6	2,7	1,8
1960	48,0	34,0	14,0	2,0	2,0
1965	42,0	39,0	16,0	1,0	2,0

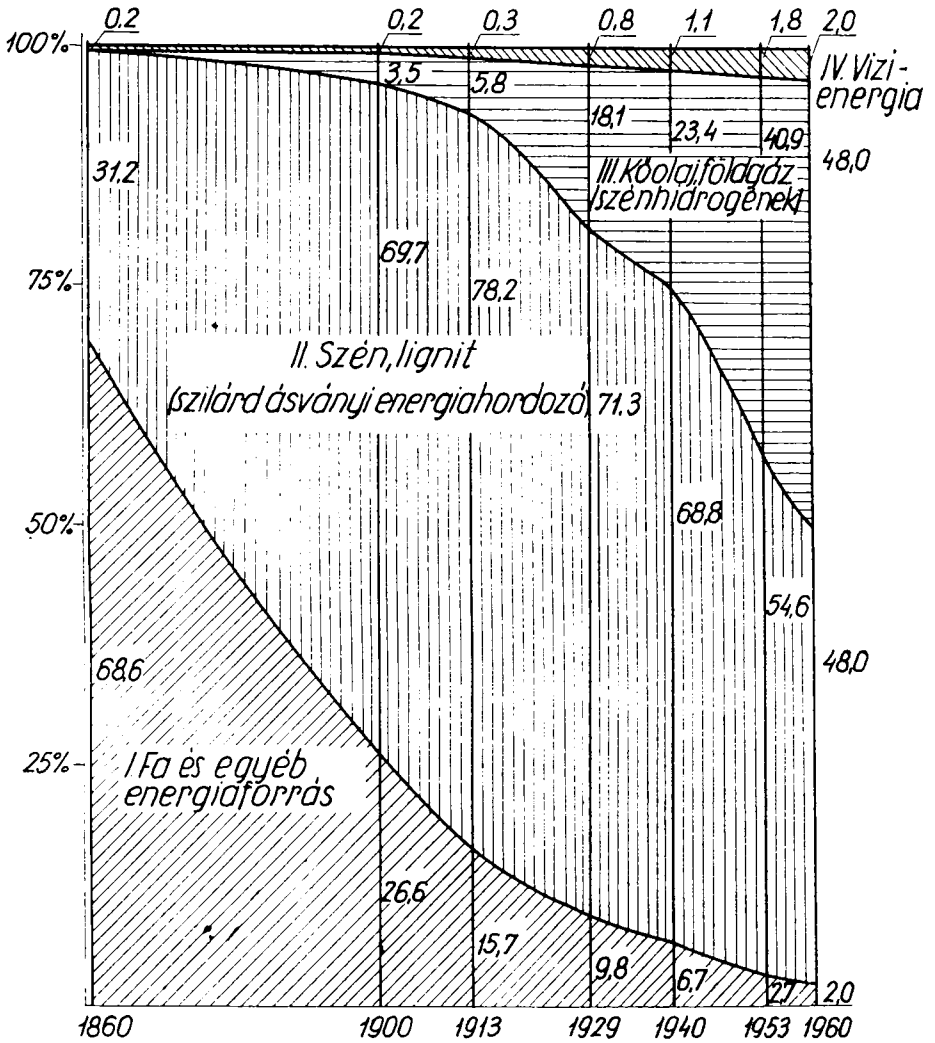
Az energiaszerkezet változásának *első periódusa* az az időszak, amikor a tűzifával és egyéb mezőgazdasági hulladékokkal szemben az ásványi tüzelőanyag (a szén) hódított. A *második fázisban* a szénhidrogének részarányának növekedése — a szén részarányának csak kisebb megváltoztatásával — lényegében még mindig a tűzifa (és egyéb, főleg mezőgazdasági eredetű tüzelőanyag) rovására történt. Ez a szakasz körülbelül a két világháború közötti időszaknak felelt meg világvonatkozásban.

Az energiaszerkezet átalakulásának jelen periódusa — *harmadik fázis* — azzal jellemezhető, hogy a fa és egyéb energiahordozók részaránya minimális lett, a kőolaj- és földgázfelhasználás töretlen ütemben fejlődve most már a szén részarányát szorítja vissza. (A részaránycsökkenés azonban nem mindig és nem mindenütt jelent mennyiségcsökkenést is!)

Az energiastruktúra változása napjainkban az ásványi energiahordozók között végbemenő folyamat. Ez a folyamat ma lényegében a kőolaj és a vele nemcsak kémiailag rokon, hanem az előállítás technológiájában, termelési kapcsolataiban, és ezért pénzügyi és gazdasági szempontból is szorosan egymáshoz fűzött földgáz (közös nevűkön szénhidrogének) és a szilárd ásványi tüzelőnyagok (feketeszén, barnaszén, lignit, tőzeg) között zajlik le.

2. sz. ábra.

A világ energiahordozó-struktúrájának alakulása

Ez a folyamat nemcsak a föld egyes területeire korlátozódik, hanem mindenütt észlelhető, természetesen a különböző gazdasági és politikai tényezők hatására eltérően. Nem egyes országok vagy földrészek területén végbemenő gazdasági jelenséggel állunk szemben, hanem olyan változással, amely az általános gazdasági fejlődésnek egyik tényezője, természeti adottságoktól, termelési színvonaltól és társadalmi berendezkedéstől szinte függetlenül.

Magyarországon az energiaszerkezet alakulásában szintén fel lehet ismerni ezt a tendenciát.

Magyarország alapenergiahordozó-fogyasztásának szerkezete*

Energiahordozó	1920	1928	1938	1940	1960
	évi alapenergiahordozó-fogyasztás %-ában				
Kőszén, barnaszén, lignit, tőzeg	68,5	74,7	82,4	78,0	73,7
Kőolaj, olajtermék	2,4	3,6	4,3	8,8	20,3
Földgáz	—	—	0,1	3,8	2,9
Tűzifa	29,1	21,6	13,2	9,4	3,1
Vízi energia	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Az összenergia-fogyasztás alakulása 1938-hoz viszonyítva %-ban	60,0	90,0	100,0	116,9	258,2

* A táblázat adatainak forrásai: 1920., 1928. évek energiaszerkezete dr. Klár J.: „A magyar energiagazdálkodás közgazdasági jelentősége". Bp. 1946 könyve alapján, az 1938. évi adatok: dr. Orosz L. „A hazai energiatermelés és -felhasználás struktúrája" (Stat. Szemle 1961. dec.) c. cikkében közölt adatok alapján: az 1949., 1960. évi adatok a KSH 1963. júniusi kiadványa („Népgazdasági energiamérleg 1960–1961") alapján. Az összenergia-fogyasztás növekedésére vonatkozó viszonyszámok az 1920. és 1928. évekre vonatkozóan az általam végzett számítások alapján becsült értékek, az 1938., 1949. és 1960. évi adatok forrása: Orosz L. i. m. 1207. l.

Nem érdektelen egymás mellé helyezni a világ átlagos energiastruktúrájának és Magyarország energiaszerkezetének egymáshoz viszonylag leginkább hasonló adatait. Ezeket három időpont-párban, fejlődési fázisban mutatjuk be.

„A" fázis: az energiafogyasztás mintegy 70 százalékában szénen, és még körülbelül 25 százalékban tűzifán alapszik. A szénhidrogén-fogyasztás teszi ki a néhány százalékos különbséget.

„B" fázis: a szén maximális arányának fázisa.

„C" fázis: a szén újból 70 százalék körüli szintje mellett a szénhidrogének aránya már meghaladja a 20 százalékot; a tűzifa szerepe már egészen kismértékű.

A világ és Magyarország energiaszerkezetének összehasonlítása

Megnevezés	„A"		„B"		„C"	
	világ-átlag	Magyar-ország	világ-átlag	Magyar-ország	világ-átlag	Magyar-ország
Időpont (év)	1900	1920—28*	1913	1938	1929—40*	1960
Szénfélék	69,7	71,5	78,2	82,4	70,1	73,7
Szénhidrogének	3,5	3,0	5,8	4,4	20,7	23,2
Fa és egyéb	26,8	25,5	16,0	13,2	9,2	3,1

* A Magyarországra vonatkozó 1920–1928. évi és a világátlagra vonatkozó 1929–1940. évi adatokat a közölt évekre vonatkozó adatok számtani átlagából állítottam össze.

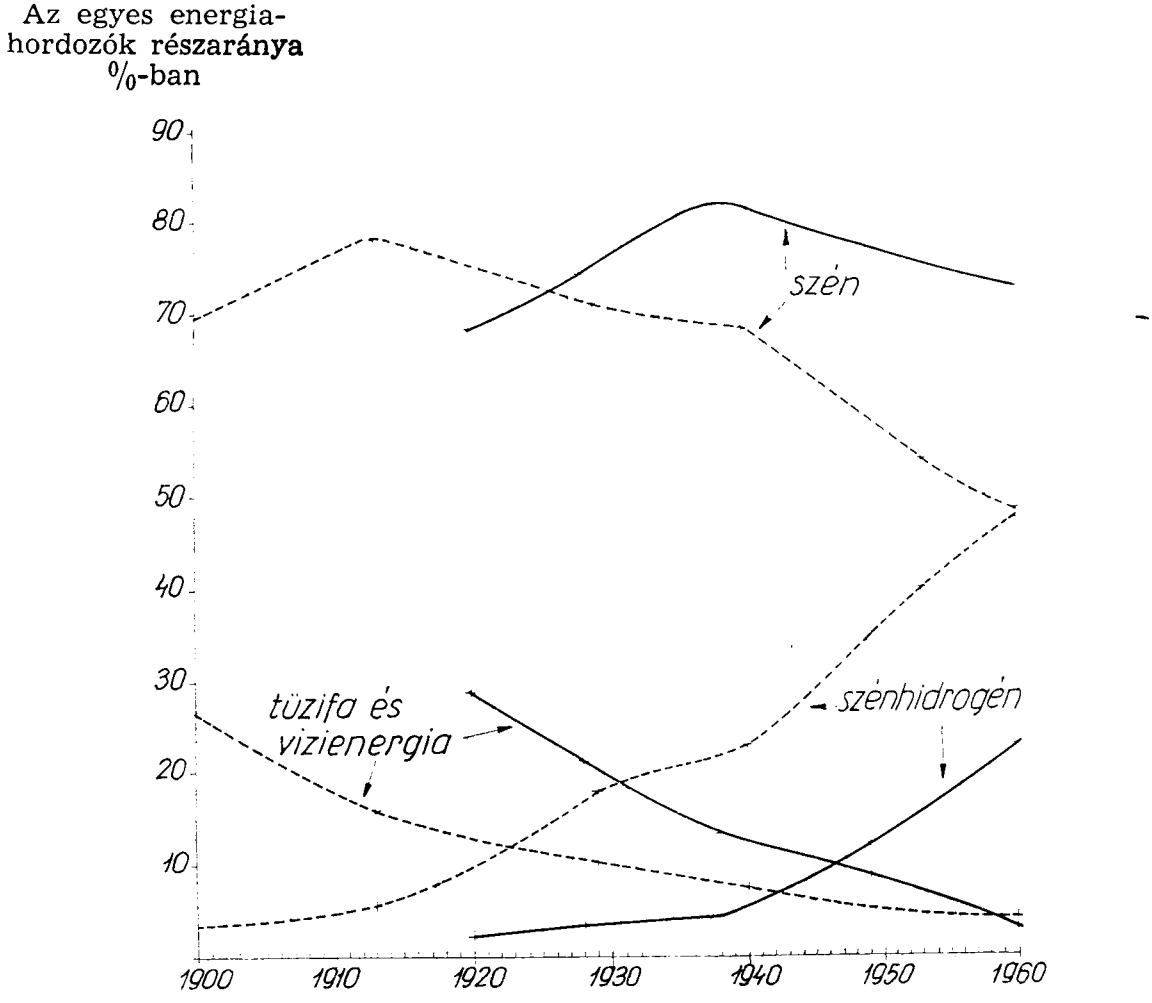
A táblázat adatai bizonyítják, hogy *Magyarország energiaszerkezetének fejlődése és alakulása követi a világátlag alakulását. A megközelítően azonos összetételű világátlagok és a magyar adatok között körülbelül 20—30 év különbség van.* Magyarország energiaszerkezete tehát az elmúlt 40 év alatt állandóan mintegy negyedszázaddal volt elmaradva a világátlagtól.

A 3. sz. ábrából látszik, hogy nálunk a szén százalékaránya szinte pontosan ugyanolyan ütemben nőtt a maximum elérése előtt, mint a világ átlagában. A szénfogyasztás maximális arányát kifejező csúcspont nem túl sokkal a világátlag felett helyezkedik el és a szénarány csökkenésének üteme is azzal teljesen párhuzamos.

3. sz. ábra.

A világ és Magyarország energiastruktúrájának alakulása

(primérenergiahordozó-fogyasztás %-ban)

Szaggatott vonal = világátlag. Folytonos vonal = Magyarország

Hasonló a szénhidrogének növekedésének aránya is az utóbbi 30 évben. Egyedül az „egyéb energiahordozók" diagramjai futnak diszkordánsan, elsősorban azért, mert Magyarországon a vízi energia szerepe rendkívül csekély. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy az elmúlt 60 év azonos adatainak feltűnő egyezése nem lehet véletlen, akkor érdekes extrapolációként vetíthető előre a magyar adatok jövőbeli alakulásának trendje az elkövetkező 20—30 évre.

Az alapenergia-hordozók *szerkezete* után lássuk a magyar adatokat az energiafogyasztás *abszolút értéke,* mennyisége szempontjából is. Mivel az egyes országok területe és a lakosság száma rendkívül különböző, természetes, hogy ezeket az adatokat is a lakosságszám, illetve a gazdasági élet fejlettségét kifejező fajlagos nemzeti jövedelem alapján vizsgáljuk.

1960-ban a föld egy lakosára jutó energiafelhasználás 10,6 millió kcal, Magyarországon pedig 13,8 millió kcal volt, tehát a világátlagnál mintegy 30 százalékkal magasabb.* *A felhasznált alapenergia-hordozóink árösszege a nemzeti jövedelem 10 százalékát teszi ki.*

Az energiafelhasználás mértéke és a nemzeti jövedelem között eléggé szoros összefüggés van. Jánossy Ferenc** 48 országra vonatkozóan kigyűjtötte a nemzeti jövedelem és az energiafogyasztás 1955. évi adatait, 26 országra vonatkozóan pedig korrelációszámítást is végzett annak megállapítására, hogy a függvényértékek „középvonala" hol helyezkedik el az egyes országokban. Ez (nála: „x_{ij} érték") jelenti azt az elméleti értéket, amelyet a *tényleges energiafogyasztás mellett* az egy főre jutó nemzeti jövedelemnek el *kellene* érnie a 26 ország adatainak átlaga alapján.

Kiderült, hogy Magyarország a vizsgált 26 országból a legkedvezőtlenebb energiafelhasználás mellett termeli meg nemzeti jövedelmét; 63 százalékkal alacsonyabb a tényleges — 320 $ — nemzeti jövedelme, mint amennyi az energiafogyasztás színvonala alapján a 26 ország átlaga szerint lehetne. (1955. évi adatok!)

A legnagyobb eltérések számításaim szerint a következő táblázatban szereplő országoknál mutatkoznak. A Magyarország után következő, legnagyobb deviációjú országok — Norvégia és Dél-Afrika — a fejlett gazdaságú országok között a legnagyobb pozitív eltérést mutatják, elsősorban nagy mennyiségű, olcsó energiát nyújtó gazdag természetes vízierőik folytán.

Az 1 lakosra jutó energiafelhasználás és a tényleges, valamint 26 ország átlaga alapján számított nemzeti jövedelem eltérése
(1955. év)

Ország	Energiafelhasználás kőszénegységben (t/fő)	Nemzeti jövedelem ($/fő)	Adott energiafelhasználás mellett számított nemzeti jövedelem ($/fő)	Tényleges és számított nemzeti jövedelem eltérése (%)
Magyarország	1,71	320	520	163
Dél-afrikai Unió	2,28	400	630	157
Norvégia	5,34	830	1190	143
Anglia	4,98	860	1120	130
Belgium	4,10	740	950	128
Mexikó	0,71	235	295	126
Spanyolország	0,80	270	320	118
Chile	0,99	315	365	116
Japán	0,98	325	365	112

Az adott nemzetijövedelem-szinthez viszonyítva az összes vizsgált ország közül Magyarország használja fel a legtöbb energiahordozót, *az ismertetett országok átlagának több mint kétszeresét.*

* Népgazdasági Energiamérleg 1960–1961. KSH 1962.
** Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963.

A tényleges nemzetijövedelem-szinthez viszonyított energiafogyasztás (néhány európai tőkésországhoz viszonyítva)

Ország	Tényleges nemzeti jövedelem ($/fő)	A nemzeti jöv. szintjén számított energiafogyasztás szintje (t/fő)	Tényleges energiafogyasztás (t/fő)	Eltérés többlet megtakarítás (%-ban) (+) (—)
Magyarország	320	0,80	1,71	+ 114
Norvégia	830	3,40	5,34	+ 57
Belgium	740	2,85	4,10	+ 44
Nagy-Britannia	860	3,53	4,98	+ 41
Spanyolország	270	0,61	0,80	+ 31
NSZK	720	2,75	3,35	+ 22
Ausztria	530	1,81	2,20	+ 21
Franciaország	640	2,32	2,35	+ 2
Olaszország	380	1,05	1,05	—
Svájc	800	3,20	2,87	— 10
Hollandia	670	2,49	2,22	— 11
Dánia	750	2,29	2,43	— 17
Finnország	630	2,28	1,85	— 19
Írország	520	1,71	1,38	— 19

A kapott adatok szerintem kiemelkedően fontos kérdésre mutatnak rá a magyar energiagazdálkodás szempontjából, ezért a 4. sz. ábrán azokat jobban szemléltethetővé is tettem. Feltüntettem a magyar nemzetijövedelem-szinthez közeli országok közül Kuba,* Japán és Olaszország helyét. Ezek — hozzávetőlegesen azonos fajlagos nemzetijövedelem-szint mellett — fajlagosan alig több mint feleannyi tüzelőanyagot használnak, mint mi. Ábrázoltam ezenkívül néhány nyugati ország elhelyezkedését, amelyek fejenkénti tüzelőanyag-fogyasztása alig valamivel több a miénknél, viszont fajlagos nemzeti jövedelmük ennek mintegy kétszerese.

Az adatok alapján valószínűsíthető, hogy vagy fejenként 0,8 t kőszénegyenértéknek megfelelő tüzelőanyag-mennyiséget kellett volna 1955-ben fogyasztanunk adott nemzeti jövedelmünk megtermeléséhez (a tényleges fogyasztás felét), vagy adott energiafogyasztás mellett kétszer akkora kellett volna hogy legyen nemzeti jövedelmünk a 26 ország adatai alapján.

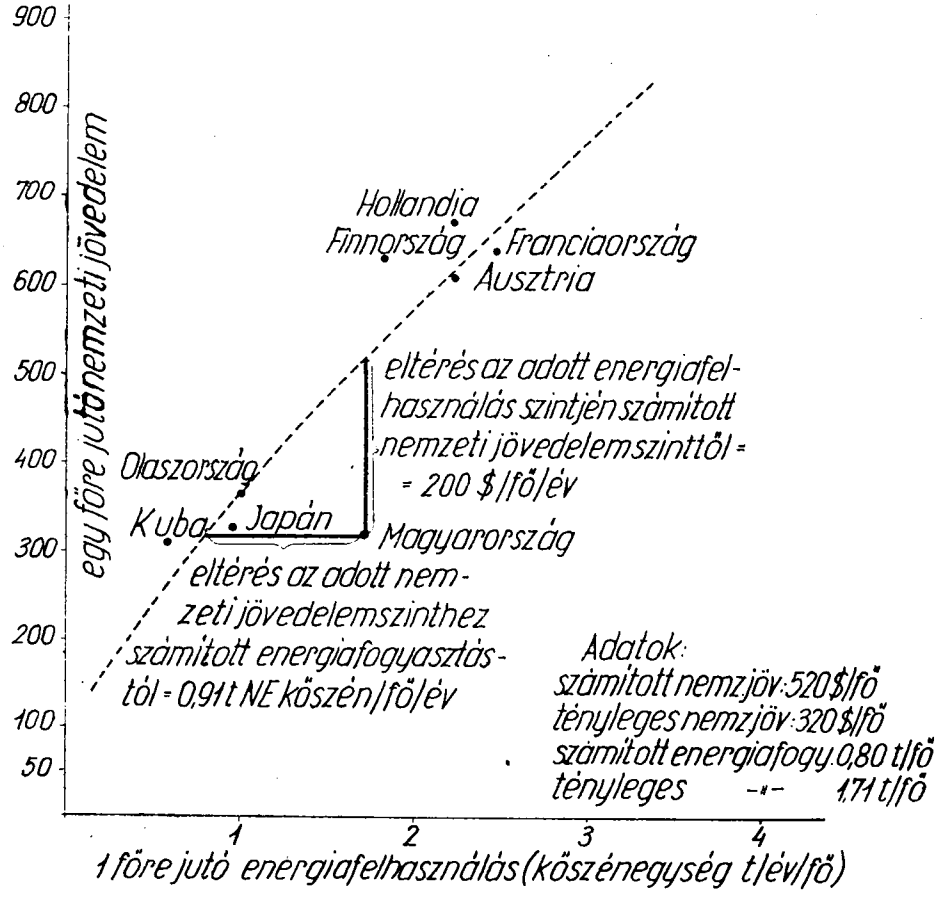
A KSH 1949—1955. évi statisztikai évkönyve szerint a számítás időpontjában (1955. évben) a forintban számított nemzeti jövedelem 93 145 millió Ft (39. l.), az év közepén nyilvántartott lakosságszám 9825 ezer fő volt. Tehát az egy főre jutó nemzeti jövedelem 9480 Ft. A Jánossy által más módon számított 320 $/fő érték alapján az átszámítási kulcs 29,70 Ft/$. Ennél kisebb értékkel számolni aligha lehet. Ha viszont ez az átszámítási kulcs ténylegesen nem 30 Ft, hanem több, akkor az energiafogyasztásra vonatkozóan adott helyzetkép még a bemutatottnál is rosszabb.

A Jánossy Ferenc módszerével végzett számításokat időközben mások is többféleképpen ellenőrizték és azt az országok közötti *tételes* termékmennyiség-számításokkal is összevetették, így például a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága keretében végzett hasonló irányú munka eredményeivel. Mivel általában megállapítható volt, hogy a módszer a szinteket

* Az előző két táblázat „sorbarendezett" adatokat tartalmaz. Ezek között Kuba nem szerepel, 1955. évi adatai: nemzeti jövedelem 310 $/fő, egy főre eső tüzelőanyagfogyasztás 0,64 t kőszénegység/fő.

4. sz. ábra.

Az egy főre jutó energiafelhasználáshoz viszonyított nemzeti jövedelem eltérése néhány országban (1955)

megközelítőleg helyes nagyságrendben jelöli meg, az abból levont következtetések megalapozottaknak tekinthetők.

Az elvégzett számítások szerint annyira kiugróan magas a nemzetijövedelem-szinthez viszonyított energiafelhasználás, hogy ha a módszer valamilyen vonatkozásban bizonyos hibalehetőségeket rejt is magában a nemzeti jövedelem szintjére vonatkozóan, akkor sem lehet vitatni, hogy *Magyarország kirívóan sok energiát használ fel* nemzetijövedelem-színtjéhez viszonyítva.

Energiagazdálkodásunk hibái

Ahelyett, hogy ilyen körülmények között minden eszközzel küzdöttünk volna a nemzetijövedelem-szinthez viszonyítva túl magas energiafelhasználás visszaszorításáért, az ésszerűbb energiagazdálkodás megvalósításáért és az energiapocsékolás megszüntetéséért, egy időben sokan önmagában az energiafogyasztás növekedésében keresték gazdasági fejlődésünk egyik mérőszámát.

Jánossy is megjegyzi, hogy az energiahordozók túlságosan magas fogyasztása részben ama hiányosság következménye, hogy az energiahordozók hasznosításának hatásfoka Magyarországon még nem kielégítő, ezért e mutató x_{ij} értéke fejlettségi szintünket nem tükrözi megfelelően.

Nem voltunk kellően tekintettel a termelés struktúrájának az energia-

felhasználás szempontjából célszerű vagy célszerűtlen voltának kérdésére sem. Pedig ez is belejátszik a nemzeti jövedelemhez viszonyított energiafelhasználás színvonalának megítélésébe.

Az energiahasznosítás hatásfokának nem kielégítő voltára vonatkozó véleményt pedig igen határozottan támasztják alá azok az energetikus szakemberek, akik az 1958. évi országos energiamérleg adatainak elemzése alapján következtetéseiket ezzel a mondattal zárják: „A mérleg alapján számított országos energetikai hatásfok 20,6%-nak adódott. Ez kedvezőbb, mint a megelőző mérlegeké, de még *messze van a reális optimumtól, a 34% energetikai hatásfoktól*".*

Lehet, hogy véletlenek találkozása a pontos egyezés, de mindenesetre feltűnő, hogy a Papp—Réczei által meghatározott optimum pontosan úgy aránylik a tényleges hatásfokhoz, ahogy a nemzeti jövedelem egységének előállításához szükséges tényleges energiamennyiség aránylik a középvonal alapján számított energiamennyiséghez (az adott fejlettségi fokon).

Anélkül, hogy ennek a szembetűnő egyezésnek az alapján most kb. 40 százalékban meg kívánnám jelölni azt az értéket, amennyivel a magyar energiafogyasztás fajlagosan kedvezőtlenebb a reális optimumnál (vagy ha úgy tetszik: az energiafogyasztás világátlagánál), most csak annyit szeretnék leszögezni, hogy az energiaszerkezet negyedszázados elmaradása mellett nálunk egészségtelenül magas az energiafogyasztás és nagyon alacsony a fajlagos energiafelhasználás hatásfoka. Ezt a körülményt látszik alátámasztani az az adat, amit Cukor György és Sági Márton ismertetnek tanulmányukban. Három- három európai kapitalista és szocialista országgal összehasonlítva, Magyarország az egyetlen, amelynél az 1950—1959. években *a nemzeti jövedelem növekedésénél nagyobb volt az energiafelhasználás növekedése.*

A nemzeti jövedelem 1 százalékos növekedésére jutó energiafelhasználás növekedése az 1950—1959. években, százalékban a következő volt: Magyarország 1,23, Ausztria 0,97, Szovjetunió 0,68, Csehszlovákia 0,65, NSZK 0,46, NDK 0,41, Anglia 0,30.**

Magyarországon a távlati tervek a következő 20 évre már átlagosan 0,64—0,68 százalékkal számolnak. De ez nem változtat azon az igazságon, hogy *Magyarország jelenlegi, nagyon magas energiafogyasztási szintjét az 1952—1958. években — a nemzeti jövedelem növeléséhez viszonyítva is — túlhajtott energiafelhasználással, energiapocsékolással érte el, és még a „legjobbnak" mutatkozó 1959—1962. évek fajlagos energiafogyasztása is (más országok adataihoz viszonyítva) túlzottan magas.*

Annak ellenére, hogy az egyes területeken mutatkoznak eredmények a fajlagos energiafogyasztás hatásfokának javításában (például 1 kWó villamos energia előállításához 1949-ben 5335 kcal tüzelőanyag volt szükséges, 1963-ban 3750 kcal***, energiafogyasztó berendezéseink jó része elavult****;

* Papp István–Réczey Gusztáv: Gazdaságosság az energiaellátásban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1960. 32. l.

** Cukor György–Sági Márton: Az energiafelhasználás alakulása és távlati tervezése (Kézirat), 13. l., 20. és 65. l. alapján. A második helyen álló Ausztriával kapcsolatban a szerzők szükségesnek tartották megjegyezni, hogy az energiafogyasztás magas volta az energiaigényes iparágak gyors kifejlesztése miatt állt elő. (Szerintem elsősorban azért, mert ebben az időben Ausztria fokozott ütemben építette ki dunai és egyéb vízierőműveit, s ez potenciális energiabőséget jelentett. Bécsben az ötvenes évek végéig közismert volt a villamostársaságok reklámjelszava: „Die billigste Ware in Österreich – Strom!")

*** Még ez is jóval alatta van annak a szintnek, amit ma „korszerűnek", „haladónak" mondhatunk.

**** A HŐTERV összeállítása szerint az ipari kazánok mintegy 60 százaléka már 40 évnél idősebb(!) és hatásfokuk csak mintegy kétharmada a korszerű kazánokénak.

az energiahasznosító berendezések (előmelegítők, hőcserélők, rekuperátorok) hiányoznak; a szigetelések, a műszerezettség általában alacsony színvonalú és hiányos; a fűtőanyagok tárolása, kezelése is sok kívánnivalót hagy maga után. A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság 1964-ben elkészült jelentése azt állapítja meg, hogy „valamivel több, mint 3 milliárd forint beruházással és átlagban *3 év körüli megtérülési idővel* összesen több mint 2,5 millió t 3350 kalóriás szenet lehetne évente megtakarítani".*

Más helyen a jelentés azt állapítja meg, hogy: „Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB), az Országos Energiagazdálkodási Hatóság (OEGH) és a Hőenergia Tervező Vállalat (HŐTERV) által végzett hozzávetőleges számítások szerint a jelenleginél valamelyest körültekintőbb energiagazdálkodással és olyan hulladékhő-hasznosítási és racionalizálási beruházásokkal, amelyeknek megtérülési ideje maximálisan 2,5—3 év volna, évente 1 milliárd Ft-ot meghaladó energiaköltség lenne megtakarítható".

Igen nagy jelentőségű kérdés ez, hiszen az energiahordozók halmozatlan összértéke 1962-ben a nemzeti jövedelem több mint 10 százalékát tette ki (18 mrd Ft-ot), és az energiahordozók termeléséhez, átalakításához és felhasználásához szükséges berendezések *évenkénti beruházási szükséglete meghaladja az összes népgazdasági beruházás 20 százalékát* (1962. évben 8 milliárd Ft-ot).

Közrejátszott az energetikai hatásfok alacsony voltában a tüzelőanyagok nem optimális elosztása, a *hosszú távra alapozott energiagazdálkodás* hiánya, valamint a felhasznált *tüzelőanyag kirívóan gyenge minősége.* Általában fajlagosan (a súlyegységre vetítve) minél kisebb fűtőértéket tartalmaznak az energiahordozó tüzelőanyagok, annál rosszabb a kalóriahasznosítás, az egységnyi fűtőértékre vonatkoztatott hasznosenergia-előállítás mutatója.

1 kg tüzelőanyag átlagos kalóriaértékének alakulása világátlagban [átlagos kalóriaérték kcal/kg]: 1860-ban 4050, 1900-ban 5300, 1913-ban 5800, 1929-ben 6300, 1940-ben 6500, 1945-ben 7100, 1953-ban 7500, 1960-ban 7700.**

Magyarországon 1949-ben számításaim szerint*** a termelt és a felhasznált tüzelőanyagok átlagos fűtőértéke *csak 4700 kcal/kg volt* és 1960-ra a belföldi termelésű tüzelőanyagok átlagos fűtőértéke (az olaj- és földgáztermelés lényeges növekedése ellenére) *visszaesett 4300 kcal/kg-ra (!),* és az import tüzelőanyagokat is figyelembe véve, a felhasznált energiahordozók átlagos fűtőértéke mintegy 5000—5100 kcal/kg között mozgott. Ugyanebben az évben a világátlag 7700 kcal/kg volt.

A Magyarországon felhasznált energiahordozók átlagos fűtőértéke mintegy 70—80 évvel maradt el a világátlag mögött. *Gyengébb minőségű energiahordozóval a legmagasabb színvonalú energiagazdálkodás sem tud kellő eredményeket elérni.*

Energiafogyasztásunk egészségtelenül magas szintjének és további gyors növekedésének legkevésbé oka a lakossági fogyasztás növekedése. Az

* A KNEB összefoglaló jelentése: „A rendelkezésre álló energiahordozók gazdaságos és takarékos felhasználása, valamint az üzemeltetett berendezések hatásfoka tárgyában végzett vizsgálat megállapításairól". Budapest. 1964.

** Adatok: Sz. Feld i. m. (Voproszi Ekonomiki 1960. évi 3. sz.) alapján, az 1960. évi adat saját számításom.

*** A KSH „Népgazdasági Energiamérleg 1960—61" adatai, valamint a belföldi széntermelés átlagos kalóriaértékének változására vonatkozó statisztikai adatok alapján.

OEGH adatai alapján a népgazdaság 1950. évi 80 109 mrd kcal energiafogyasztása 1962-re 163 822 mrd kcal-ra nőtt, azaz 205 százalékra, évi átlagban 6,15 százalékkal. Ezen belül azonban az energiafelhasználás az iparban 213 százalékra (évi átlagban 6,5 százalék), a közlekedésben 226 százalékra (évi átlagban 7,0 százalék), a mezőgazdaságban 484 százalékra (évi átlagban 14,0 százalék), egyéb szektorokban 211 százalékra (évi átlagban 6,4 százalék), a lakossági fogyasztás viszont csak 162 százalékra (évi átlagban 3,75 százalék) nőtt.

Az egyes szektorok közvetlen energiafogyasztásának részaránya

Megnevezés	1950	1962	± %
	évi összenergia-fogyasztás %-ában		
Ipar	52,0	54,0	+2,0
Közlekedés	11,9	13,1	+1,2
Lakosság	26,4	21,0	—5,4
Mezőgazdaság	1,5	3,6	+2,1
Egyéb	8,1	8,3	+0,1

Minden népgazdasági szektor a lakossági fogyasztás arányának csökkenése révén fokozta részarányát. Az 1950—1962. évek között az energiafogyasztás növekménye 83 713 milliárd kcal, ebből az ipar növekedése egyedül 46 854 mrd, az összes többi szektoré — beleértve a lakossági fogyasztást is — 36 859 mrd kcal. A közlekedés fogyasztásnövekedése (11 959 mrd kcal) egymaga annyi, mint az iparon kívüli összes más népgazdasági ágazat fogyasztásának növekedése.

A termelés volumen- és szerkezetváltozásának hatása

Az ipari termelésnövekedés és a termelési szerkezet alakulásának hatásait energiahelyzetünk szempontjából úgy tudjuk vizsgálni, ha az energiaigényes iparágak fogyasztásának súlyával vizsgáljuk a legnagyobb fogyasztó iparágak fejlődését. Ehhez fel kell használnunk az iparon belül a főbb iparcsoportok szerinti közvetlen energiafelhasználás százalékos arányát kifejező mutatókat, másrészt az adott iparág fejlődését reprezentáló adatokat.

Ezenkívül fel kell tételeznünk, hogy a 102,5 ezer mrd kcal népgazdasági közvetlen energiafogyasztás és a 152,7 ezer mrd kcal összes energiafogyasztás 1961. évi aránya, illetőleg az ipar 51,5 ezer mrd kcal közvetlen és 83 ezer mrd kcal összenergia-felhasználása közti arány többé-kevésbé azonos. Ez nem egészen így van, de jobb adatok híjával kénytelenek vagyunk ezzel megelégedni. (Nálunk nem foglalkoznak olyan adatok feldolgozásával és elemzésével, amelyekből a népgazdaság termelési szerkezete változásának az energiafogyasztásra gyakorolt hatása közvetlenül kimutatható lenne.)

A következő táblázatban lévő, nagyon sok feltételezést és közelítő adatot tartalmazó számításból úgy tűnik, hogy az abszolút értelemben legtöbb energiát fogyasztó iparágak energiafogyasztásának részaránya a nettó termelés 10 évi átlagának az ipar egészéhez viszonyított növekedési ütemé-

Az iparstruktúra változásának hatása az energiafogyasztásra, a főbb energiafogyasztó ágazatok szerint

Megnevezés	A nettó termelés átlagos növekedési üteme 1949—1959 között az állami ipar növekedése %-ában*	A közvetlen energiafogy. részaránya az ipar energiafelhasználásában** (1961-ben)	A fogyasztási részarány indexe a termelés növekedési indexével súlyozva
1. Vas, acél- és fémgyártás	74	42,9	31,8
2. Építőanyag-ipar	111	16,5	18,3
3. Élelmiszeripar	97	8,7	8,5
4. Vegyipar	145	8,2	11,9
5. Gépgyártás	119	5,5	6,6
6. Bányászat	59	5,0	3,0
7. Textilipar	52	3,7	1,9
8. Legnagyobb energiafogyasztó, kiemelt iparcsoportok összesen	—	90,5	82,0
9. Egyéb iparágak	—	9,5	18,0
10. Ipar összesen	100,0	100,0	100,0

* Az ipar termelése és szerkezete, (1949–1959) KSH 1960. 22. old.
** A népgazdasági energiamérleg, (1960–1961) KSH 1963. június 23.

vel súlyozva mintegy 9 százalékkal csökkent az iparszerkezet változása következtében (82,0 : 90,5). Ennek ellenére az ipar energiafogyasztásának növekedési üteme 8 százalékkal haladta meg összenergia-fogyasztás fejlődésének üteme 1962-ben 1950-hez viszonyítva, az OEGH adatai alapján. (Az ipar energiafogyasztása 213 százalékra, a népgazdaság összenergia-fogyasztása 205 százalékra nőtt.)

Az egyes népgazdasági szektorok részesedése a nemzeti jövedelemben és az energiafelhasználásban* (%-ban)

Népgazdasági ág	1959		1960		1961		1962	
	nemzeti jöv. %	energia-felh.	nemzeti jöv. %	energia-felh.	nemzeti jöv. %	energia-felh.	nemzeti jöv. %	energia-felh.
Ipar és ép. ipar	65,7	53,9	69,2	54,1	70,9	54,2	72,7	54,0
Mezőgazdaság	27,0	2,8	22,0	3,4	19,7	3,4	19,3	3,6
Közlekedés és hírközlés	3,7	13,3	4,2	13,2	4,3	12,9	4,3	13,1
Egyéb	3,6	7,5	4,6	8,0	5,1	8,8	3,7	8,3
Összesen	100,0	77,5	100,0	78,7	100,0	79,3	100,0	79,0
Lakosság	—	22,5	—	21,3	—	20,7	—	21,0
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A nemzetijövedelem-adatok forrása: „A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei 1962" KSH 1963. 8–9. l. (1959. I. 1-i árak alapján.)

Úgy tűnik, hogy az ipar fogyasztása az arányok változása szempontjából kedvező képet mutat. Az egyes ágazatokban realizált nemzeti jövedelem összegét a kilókalóriában mért energiafogyasztással osztva szintén az állapítható meg, hogy a 10^9 kcal-ra eső 10^6 Ft nemzeti jövedelem aránya az iparon belül javul, de a népgazdasági termelés egészére vonatkozóan a 4 év alatt a lakossági fogyasztás nélkül számítva is lényegében nem változott.

1000 kcal energiafelhasználásra jutó nemzeti jövedelem alakulása (Ft-ban)

	1959	1960	1961	1962
Ipar és építőipar	1,14	1,23	1,23	1,27
Mezőgazdaság	9,00	6,27	5,61	5,16
Közlekedés és hírközlés	0,26	0,30	0,32	0,31
Egyéb népgazdasági ágak	0,45	0,56	0,59	0,41
Anyagi termelés ágai összesen, lakossági energiafogyasztás nélkül	1,21	1,23	1,22	1,20
Egész népgazdaság összesen	0,94	0,97	0,97	0,95

Az adatok numerikus értékeinek elemzésekor feltűnő az ipar és építőipar, a mezőgazdaság, valamint a hírközlés és közlekedés fajlagosaiban mutatkozó nagymértékű eltérés. Árrendszerünk kétszintűségében, továbbá az ipari és mezőgazdasági árak színvonalának különbségében rejlő igen jelentős kihatások ismeretében ez a kép *még sokkal inkább eltorzul.*

Az adatok érdekesen illusztrálják például a mezőgazdasági termelés fejlesztésének az energiaprobléma megoldása szempontjából kedvező voltát, éppúgy mint a mezőgazdaság jelenlegi gépesítettségének alacsony színvonalát. Konzekvens árrendszerben az iparban realizált nemzeti jövedelem csökkenése miatt a fajlagos adatok numerikus értékei is megfelelően alacsonyabbak lennének.

★

Tanulmányom célja, hogy ráirányítsam a figyelmet az energiagazdálkodásra, gazdasági fejlődésünk egyik kulcskérdésére, amelynek megoldásától nagymértékben függ további haladásunk üteme, a termelés gazdaságossága. A gyorsan mozgósítható tartalékok feltárása képes csak gazdasági fejlődésünknek új lendületet adni. Ilyen tartalékok egész sora kínálja magát mozgósításra az energiagazdálkodás területén.

HEVESI GYULA—SZANISZLÓI JÓZSEF:

Folyamatos munkarendek hatása a beruházási költségekre új létesítményeknél

Gazdasági előrehaladásunk ütemének egyik fontos meghatározója a termelési állóeszközök kihasználási hatékonysága, amelynek viszont egyik lényeges tényezője a naptári időalap produktív kihasználásának a mértéke. A kihasználás adott intenzitása mellett az egy forint állóeszközre jutó megtermelt új érték egyenes arányban nőhet a naptári időalap kihasználásával, amelynek a keretét a dolgozók munkarendjében meghatározott üzemelési idő adja meg. Ez — eltekintve a technológiai vagy szolgáltatási okokból szükségképpen folyamatosan működő üzemektől — 8 órás munkanap és 48 órás munkahét mellett általában azonos a dolgozók munkaidejével, vagyis hat napi üzemelés után egy üzemszüneti nap következik.

Az átlag 7 órás munkanap és heti 42 órás munkaidő mellett elterjedtek a kettős hétvégi szabadnapokat lehetővé tevő munkarendek, megfelelően — rendszerint 8 órára — nyújtott műszakokkal és időnként a szükségeshez mérten pótműszakkal. De általában ezeknél is a heti üzemelési idő műszakonként azonos a dolgozók munkaidejével, még kirívóbban érzékeltetve — különösen alacsony műszakszám esetében — azt a pazarlást, amelyet az óriási értékeket képviselő állóeszközöknek műszakilag szükségtelen, sőt sok esetben egyenesen káros hétvégi leállítása és szüneteltetése okoz. Az üzemelési időnek műszakonként heti 56 órára való nyújtása a dolgozók 48 órás munkaideje mellett 17 százalékkal, 42 órás heti munkaidő esetén pedig a bázishoz képest kereken egyharmadával növelheti az adott állóeszközök kihasználását, változatlan műszakszám mellett is. Arra vonatkozóan, hogy a dolgozók törvényes munkaidejétől független folyamatos munkarend alkalmazása milyen szervezeti formákban oldható meg, bőséges tapasztalataink vannak, nemcsak az iparban — például egyes kémiai technológiáknál — hanem a közlekedésben, az egészségügy, a vendéglátóipar, az energiaszolgáltatás, a rendészet stb. területén is.

Az ilyen munkarendnek olyan termelési területekre való átvitele, ahol azt technológiai vagy szolgáltatási szükséglet parancsolólag elő nem írja, nemcsak az érintett dolgozók, hanem a közvélemény részéről is ellenérzéssel találkozik.

A Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutató Csoportja vetette fel még 1960-ban először azt az elképzelést, hogy a dolgozóknak a megszokott élet- és munkarendjük szakaszosságához való ragaszkodása leküzdhető, ha *az üzemelési idő műszakonkénti növelését egybekapcsoljuk a dolgozók munkaidejének számottevő csökkentésével,* mégpedig a szabadnapok számának növelése formájában. A műszakidőnek heti 56 órával való folyamatossá tétele ellenében a dolgozóknak hat napi munka után két teljes szabadnapot javasoltunk — pontosan átlag heti 42 órás munka-

időnek megfelelően —, változatlanul hagyva emellett a heti 48 órára jutó keresetet. Magától értetődő, hogy ilyen munkarend csak azokban az esetekben javasolható, ahol a többlettermelésre szükség van, és ahol a műszakszám növelésének a lehetősége már kimerült — tehát alapvetően a három műszakban működő üzemeknél. A szabályosan ismétlődő szabadnapok kettőzése, amely ezeknek évi számát 52-ről 90-re emeli, nézetünk szerint olyan jelentős szociális előnyökkel jár, amelyek messze felülmúlják a régi munkarend megváltozásából származó kisebb-nagyobb hátrányokat.

Az eddigi tapasztalatok alapján a Gazdasági Bizottság megállapította, hogy a megszakítatlan termelésre munkaidőcsökkentés mellett áttért vállalatoknál, illetve üzemeknél az áttérés

„*a)* jelentős eredményeket hozott elsősorban a szűk keresztmetszetek feloldásában és a kapcsolódó berendezések kapacitásának kihasználásában. Elősegítette az export növelését és hozzájárult az import, illetve a beruházási ráfordítások csökkentéséhez.

b) Az érintett dolgozók kezdeti idegenkedése a bevezetés után — a heti munkaidő csökkentése, illetve a szabadnapok számának változatlan munkabér melletti növekedése folytán — viszonylag rövid idő alatt megszűnt. A dolgozók egy részének cserélődése után ma már az áttért üzemekben dolgozók zöme ezzel a munkarenddel elégedett."

Egyidejűleg fogyatékosságként állapította meg a határozat, hogy az átszervezés a szükségesnél lényegesen nagyobb mérvű élőmunka-felhasználással járt, mivel „a munkaidő-csökkentés ösztönző hatását a vállalatok és más érdekelt szervek nem használták fel eléggé a belső munkaerő-tartalékok feltárására, a munka- és üzemszervezés megjavítására".

A leglényegesebb következtetés, amelyet különböző iparágakhoz tartozó mintegy 20 üzem eddigi pozitív tapasztalataiból le lehetett vonni, az, hogy *mindazokban az esetekben, amelyeknél az ilyen munkarend alkalmazásának kellő gazdasági indokoltsága fennáll, a munkarend a dolgozók számára szociális szempontból is előnyössé tehető.* Még jó ideig ez az egyedüli lehetősége annak, hogy a dolgozók bizonyos esetekben általános munkaidő-leszállításhoz jussanak. A kereset változatlansága mellett a munkaidő-csökkentést a vállalati gazdaságosság számottevő változása nélkül (átlag 0,1 százalék körül) lehetett megvalósítani, aminek a magyarázatára itt nem térünk ki, mivel ezt már több előbbi publikációban megvilágítottuk.*

Hogy mikor állhat fönn a munkaidő-csökkentéssel egybekötött folyamatos munkarend alkalmazásának népgazdasági indokoltsága, arra vonatkozóan a Gazdasági Bizottság elsősorban azokra az esetekre utalt, amelyeknél ezáltal számottevően bővíthető az átlagos vagy annál jobb devizahozamú exporttermékek, a részben importból származó és itthon gazdaságosan előállítható termékek, valamint a hiánycikkek és a nem készletre termelt korszerű termékek termelése.

Az ilyen munkarend segítheti a termelés gazdaságosságának a javítását. Szűk keresztmetszetek feloldásán keresztül lehetővé teszi a kapcsolódó állóeszközök kapacitáskihasználásának növelését. Korszerű, gazdaságosan termelő gépek és berendezések időalapjának bővítésével lehetővé teszi a korszerűtlen gépek és berendezések leállítását. Az állóeszközök ex-

* Például Hevesi Gyula: Munkarend és állóeszközkihasználás című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1962. 12. szám.).

tenzív kihasználására való törekvés mellett segíti a gépek és berendezések, illetve egyéb kapacitások intenzív kihasználását. Jelentős termelő beruházások megtakarítását teszi lehetővé.

Mindaddig, amíg a munkaidő-csökkentéssel egybekötött folyamatos munkarend csak kísérleti jelleggel és feltételesen volt alkalmazható, addig új létesítmények tervezésénél ez a lehetőség nem jöhetett számításba. Mivel azonban ez a korlátozás nemcsak a hazai, hanem a legutóbbi évek szovjetunióbeli és jugoszláviai tapasztalatai alapján is elveszítette jogosultságát, teljesen indokolt az új létesítmények tervezésénél is megvizsgálni az ilyen munkarend alkalmazásának elsősorban beruházási megtakarítás formájában kifejezésre jutó előnyösségét. Számításokat végeztünk a KGM Tervező Irodái néhány műszaki és gazdasági szakemberének segítségével részben már kivitelezett, részben még tervezés vagy kivitelezés alatt álló objektumokra vonatkozóan. Az összehasonlítás alapjául az új létesítmények tervezésénél a gépiparban jelenleg általában alkalmazott két műszakos, heti 48 órás munkarendhez kapcsolódó költségvetés szolgált. Ennek változását vizsgáltuk nagyobb számú objektumra vonatkozóan 56 órás heti üzemeltetési idő esetére. A továbbiakban még heti 63 órás műszakra is végeztünk számításokat, abból kiindulva, hogy napi 9 óráig emelhető nyújtott és folyamatos műszakokkal — a három műszakos kapacitáskihasználás csökkenése nélkül — kiküszöbölhetők lennének a termelésből a legnehezebb éjszakai órák. Kiszámítottunk egy 42 órás heti üzemelési időre vonatkozó bázis-variánst is, mert más országok tapasztalataiból láttuk, hogy 7 órás munkaidőre való áttérés esetén még erre a gazdaságilag és műszakilag különösen irracionális megoldásra is megvan a hajlandóság.

Az 1. számú táblázatban összefoglaljuk azokat a kihasználási szinteket és az ezeknek megfelelő munkarendeket, amelyeket vizsgálatunkban alkalmaztunk.

1. sz. táblázat **Munkarend-típusok***

Jelölés	Évi üzemóra	Alkalmazható munkaidőrendszer
A	4256	két hétórás műszak, szakaszos rendszerben (6+1)
B	4896	két nyolcórás műszak, szakaszos rendszerben (6+1)
C	5712	két nyolcórás műszak, folyamatos rendszerben (6+2)
D	6426	két kilencórás nyújtott műszak, folyamatos rendszerben (6+2)
E	7320	három nyolcórás műszak, szakaszos rendszerben (6+1)
F	8568	három nyolcórás műszak, folyamatos rendszerben (6+2)

* Megjegyezzük e táblázathoz, hogy a feltüntetett óraszámok csak a megfelelő munkarendek bruttó naptári időalapját jelentik, vagyis az üzem termelő működésének időkeretét évente 357 napra (8 fizetett ünnepnap leszámításával) vonatkoztatva. Nincsenek ebből levonva a karbantartási, technológiai vagy más gazdasági okokból szükséges állásidők, amelyeket azonban a tervezők a költségek és a gazdaságosság számításánál figyelembe vettek.

Az első számítások eredményei

Első számításainkat 1962-ben a műszeripar öt új létesítményére vonatkozóan végeztük el.* A már elkészített és jóváhagyott technológiai ki-

* Az adatokat részletesen publikáltuk az 1963. november 12–16. között „Az ipari állóeszközök jobb időbeli kihasználásáról" rendezett nemzetközi szimpoziumra beadott „Munkarend-változatok figyelembevétele az ipari beruházások egyedi tervezésénél" című, Szaniszlói József által készített előadásban. MTA IKCS kiadványa (sokszorosítás).

vitelezési tervek adataiból kiindulva — a termelőberendezések növekvő üzemóra-kihasználását figyelembe véve — számítottuk ki az elméletileg elérhető gépszám, valamint a termelő terület (építés) csökkentésével járó beruházási megtakarításokat.

Az így kimutatott megtakarításból levontuk azokat a pótlólagos ráfordításokat, amelyek a növekvő munkáslétszámnak megfelelő szociális ellátásához (öltöző, mosdó stb.) szükségesek voltak. Ezen műszeripari létesítmények eredeti kivitelezési tervei kétműszakos, műszakonként nyolcórás szakaszos üzemmenetet, tehát évi 4896 üzemórát vettek figyelembe („B" variáns). Változatlan termelést feltételezve ezt számítottuk át egy csökkentett munkaidőt tartalmazó — napi két hétórás műszakos — szakaszos munkarendre („A" variáns, 4256 üzemóra), valamint a napi két nyolcórás műszakkihasználás naptárilag folyamatos formájára („C" variáns, 5712 üzemóra). A kapacitáskihasználás ezen utóbbi foka („C" variáns) 25 százalékkal kedvezőbb a munkaidő-csökkentést figyelembe vevő „A" variánsnál (1—42/56=0,25), és 14 százalékkal kedvezőbb az eredeti tervekben figyelembe vett „B" variánsnál (1—48/56=0,14).

Ily módon — változatlan technológiai és termelékenységi, valamint termelési színvonalat feltételezve — a beruházásokban a következő megtakarításokat tudtuk számításainkban kimutatni.

2. sz. táblázat

Elérhető megtakarítások

Új beruházások megnevezése	Tervezett termelési érték (millió Ft)	Beruházási szükséglet (millió Ft-ban)			Elérhető megtakarítás %-ban	
		„A" variáns	„B" variáns	„C" variáns		
		4256 óra új bázis	4896 óra bázis	5712 óra folyamatos	„C" : „A" 5 : 3	„C" : „B" 5 : 4
„A" vállalat	121	85,1	76,7	68,6	19,4	10,6
„B" vállalat	144	105,5	99,3	93,0	17,9	6,4
„C" vállalat	120	69,8	68,1	63,7	8,8	6,5
„D" vállalat	110	77,1	70,5	57,6	25,3	18,4
„E" vállalat	270	151,0	147,5	134,4	11,0	7,6

A tervezett kétműszakos munkarend folyamatossá tételével a beruházási eszközök átlagosan 10 százaléka, a csökkentett munkaidőt feltételező munkarendhez viszonyítva azok 15,3 százaléka szabadítható fel, ami az időkihasználás növelésével arányos határértéknek körülbelül a fele. Lineáris arányosságot megközelítőleg legfeljebb csak a közvetlenül termelő munkahelyekre vonatkozóan érhetünk el, míg a különböző műszaki, szociális és egyéb szolgáltatások, a közművesítés és az építés jellegű beruházások nagy része is bizonyos minimális összegig független a kapacitás kihasználásától, ezen felül is csak többé-kevésbé közelíti meg a lineáris arányosságot.

Minél beruházásigényesebb egy létesítmény, és minél kevésbé munkaigényes, annál nagyobb lehet a kapacitás időbeli kihasználásának növe-

lése által elérhető megtakarítás. A műszeripar a gépipar kevésbé beruházásigényes és erősen munkaigényes ágazatai közé tartozik, így a számítások eredményeit nem tekinthettük a gépiparra jellemzőnek.

A beruházási megtakarítások számítási módszere

Olyan egyszerűsített számítási módszert kellett kidolgozni, amely a beruházás egyes hányadaira (építési, gép- és egyéb hányadra) vonatkozóan az alapterv adataiból néhány képlet segítségével lehetővé teszi a beruházási megtakarítások megközelítő meghatározását.

Ennek megfelelően alakítottuk ki a legfontosabb összefüggéseket, amelyek felhasználása révén, az érvényben levő tervezési normatívákkal lehetővé vált nagyobb számú beruházási terv átszámítása.* A legfontosabb összefüggések a következők.

Termelő alapgépek száma *(g)*

$$g = g_b - 0{,}9\left(\frac{G}{0{,}9\,M_b} = \frac{G}{e \cdot M}\right).$$

Termelő kézi munkahelyek száma *(z)*

$$z = z_b - 0{,}9\left(\frac{K}{O_b} - \frac{K}{e \cdot O}\right)$$

Fizikai létszám a legnagyobb műszakban *(m)*

$$m = m_b \cdot \frac{g + z}{g_b + z_b}$$

Termelőterület-szükséglet m^2-ben *(t)*

$$t = t_b - (g_b - g)\,A - (z_b - z)\,B$$

Gépi beruházási költségek eFt-ban *(M)*

$$M = M_b - d\,(g_b - g)$$

Építési beruházási költség eFt-ban *(E)*

$$E = E_b - (g_b - g)\,A \cdot a - (z_b - z)\,B \cdot c$$

Összes beruházási költség eFt-ban *(N)*

$$N = M + E + L$$

Beruházásban elérhető összes megtakarítás eFt-ban *(P)*

$$P = N_b - N$$

Az alkalmazott jelölések jelentése:

G = produktív gépi idő óra/év,
O = Munkaidőalap óra/év,

* A módszertan részletes leírása és elemzése a KGM Tervező Irodáinak szakértői által készített „A munkarendváltozatok gazdasági kihatásának meghatározására szolgáló számítási módszer" című tanulmányban, valamint Háklár László által készített szakértői véleményezésben található.

e = az egyes munkarendeknél figyelembe vett kieső idő miatt alkalmazott korrekciós tényező (TMK),
K = produktív kézi idő óra/év,
g = termelő alapgépek száma db,
z = termelő kézi munkahelyek száma db,
m = fizikai létszám a legnagyobb műszakban fő,
t = termelőterület-szükséglet m^2-ben,
A = egy gép területszükséglete m^2-ben,
B = egy kézi munkahely területszükséglete m^2-ben,
M = gépi beruházási költség eFt-ban,
d = egy gép átlagára Ft-ban,
E = építési beruházási költség eFt-ban,
a = gépi területigény fajlagos ára eFt/m^2,
c = kézi munkahely területigényének fajlagos ára eFt/m^2,
N = összes beruházási költség eFt-ban,
L = egyéb beruházási költség eFt-ban,
P = beruházásban elérhető összes megtakarítás eFt-ban,
b = index minden jelnél — az adott bázis értéket, míg az index nélküli jel az adott munkarendnek megfelelő értéket jelenti.

A fenti általánosított számítási módszer különbséget tesz az egyes iparágak között a gépi és kézi munkahely, valamint a raktárak területigényessége, a gépek és kézi munkahelyek átlagos ára és területigényessége, átlagos építési költségszükséglete, valamint a kapcsolódó és egyéb beruházási költségek tekintetében. A számítási módszer végső fokon tehát a beruházási igényeknek a munkarenddel kapcsolatos változását

— a gépek üzemidőalapjának a megváltozásától,
— szociális beruházások vonatkozásában a dolgozók heti munkaidőalapjának a megváltozásától,
— a műszakok terhelési arányainak a megváltozásától,
— ágazati és egyedi sajátosságoktól (terület és költségnormatívák) teszi függővé.

A tényezők közül az üzemidőalap változása alapvető jelentőségű, a többi tényező csupán motiválja a modell fő összefüggéseit.

A gépipar különféle ágazataira vonatkozó további számítások eredményei

A vázolt számítási módszer alkalmazásával lehetőség nyílt jelentős számú, a gépipar minden ágazatát átfogó beruházási objektumok fő adatainak átszámítására a kapacitás időbeli kihasználásának különböző foka szerint. A gépipar hét ágazatára — ágazatonként 4—5 objektumra — vonatkozóan végeztünk részletes számításokat.

A gépiparban 1963-ban és 1964-ben évenként mintegy 2—2,5 milliárd Ft értékű beruházást helyeztünk üzembe. A számításba bevont gépipari beruházások — tíz zöldmezős új létesítmény, 14 rekonstrukció és bővítés — értéke meghaladja az 5,3 milliárd Ft-ot. Így a számítások eredményei alapján levonható következtetések bizonyos fokig jellemzőek a gépipar egyes ágazataira.

A 24 gépipari beruházás különböző mértékű kapacitáskihasználásá-

ból adódó beruházási megtakarításait iparági összesítésben a következő táblázatok tartalmazzák:

A 8+8 órás folyamatos munkarend (évi 5712 üzemóra, „C" variáns) alkalmazásával elérhető beruházási megtakarítások a 8+8 órás szakaszos munkarendhez (évi 4896 üzemóra, „B" variáns) képest heti 48-ról 42 órára történő munkaidő-csökkentést figyelembe véve.

3. sz. táblázat

Beruházási megtakarítások I.

Iparág	Beruházási megtakarítás az alapberuházás százalékában és millió Ft-ban					
	Gép		Építés		Összes és átlagos	
	%	Millió Ft	%	Millió Ft	%	Millió Ft
Tömegcikkipar	6,5	16,7	8,9	18,6	6,9	35,3
Általános gépipar	4,2	13,9	2,5	9,8	2,9	23,7
Járműipar	5,1	55,7	16,5	89,1	8,1	144,8
Erősáramú berendezéseket gyártó ipar	4,1	22,5	2,2	15,4	2,8	37,9
Híradástechnikai ipar	9,0	8,5	1,0	3,1	2,6	11,6
Szerszámgépipar	8,5	9,4	10,5	3,3	6,2	12,7
Műszeripar	5,9	6,6	1,—	1,8	3,0	8,4
Átlagos megtakarítás	6,2	133,3	6,1	141,1	5,1	274,4

A 8+8 órás folyamatos munkarend (évi 5712 üzemóra, „C" variáns) alkalmazásával elérhető beruházási megtakarítások a 8+8 órás szakaszos munkarendhez (évi 4896 üzemóra, „B" variáns) képest változatlan 48 órás munkahét figyelembevételével.

4. sz. táblázat

Beruházási megtakarítások II.

Iparág	Beruházási megtakarítás az alapberuházás százalékában és millió Ft-ban					
	Gép		Építés		Összes és átlagos	
	%	Millió Ft	%	Millió Ft	%	Millió Ft
Tömegcikkipar	6,5	16,7	6,4	13,4	6,0	30,1
Általános gépipar	4,2	13,9	4,0	15,9	3,8	29,8
Járműipar	5,1	55,7	21,5	117,9	9,7	173,7
Erősáramú berendezéseket gyártó ipar	4,1	22,5	3,7	25,4	3,6	47,9
Híradástechnikai ipar	9,0	8,5	4,6	10,6	4,4	19,1
Szerszámgépipar	8,5	9,4	17,7	12,5	10,7	21,9
Műszeripar	5,9	6,6	5,1	6,5	4,7	13,1
Átlagos megtakarítás	6,2	133,3	9,0	202,2	6,1	335,5

A táblázatok adatait összehasonlítva megállapítható, hogy a gépipari beruházások tervezésére jellemző kétműszakos munkarend naptári folyamatosítása iparáganként eltérő mértékben a beruházási költségek számottevő csökkenését teszi lehetővé. A megtakarítások nagyobbak heti 48 órás változatlan munkaidőnél, mint 42 órásnál. A vizsgálatba bevont 24 ipari beruházásra vonatkozóan az első esetben 274,4 millió Ft (az összberuházás 5,1 százaléka), a második esetben 335,5 millió Ft (az összberuházás 6,1 százaléka) megtakarítást lehet elérni. Ennek alapvető oka a létszámszükséglethez kapcsolódó beruházási igény (mosdók, öltözők, étkezde, konyha stb. építése, mintegy 61,1 millió Ft).

Ha majd a beruházások tervezésénél az előírás a gépipar vonatkozásában általában két, műszakonként 7 órás szakaszos munkarend lesz (heti 42 órás üzemmenet), akkor az előbbinél lényegesen nagyobb mértékű beruházási megtakarítások érhetők el a továbbra is heti 42 órás csökkentett munkaidőt biztosító, 56 órás folyamatos üzemmenetre történő tervezéssel. Ebben az esetben átlagosan közel 10 százalék beruházási megtakarítás érhető el, a számításokba bevont létesítmények összberuházási összegére vetítve több mint félmilliárd Ft nagyságrendben.

A 8+8 órás folyamatos munkarend (évi 5712 üzemóra, „C" variáns) alkalmazásával elérhető beruházási megtakarítások a 7+7 órás szakaszos munkarendhez viszonyítva (évi 4256 üzemóra, „A" variáns), heti 48 óráról 42 órára történő munkaidő-csökkentést figyelembe véve.

5. sz. táblázat

Beruházási megtakarítások III.

Iparág	Beruházási megtakarítás az alapberuházás százalékában és millió Ft-ban					
	Gép		Építés		Összes és átlagos	
	%	Millió Ft	%	Millió Ft	%	Millió Ft
Tömegcikkipar	20,7	59,7	19,5	46,—	18,8	105,7
Általános gépipar	8,9	32,5	8,7	36,—	8,4	68,5
Járműipar	7,2	81,—	12,2	71,2	8,2	152,2
Erősáramú berendezéseket gyártó ipar	8,9	50,7	7,8	56,9	7,7	107,6
Híradástechnikai ipar	7,9	20,3	6,6	20,6	6,6	41,—
Szerszámgépipar	16,2	19,6	25,4	25,1	18,6	44,6
Műszeripar	6,9	8,2	4,6	8,3	5,1	16,5
Átlagos megtakarítás	9,6	272,—	10,3	264,1	9,2	536,—

Némely esetben számításba jöhet a folyamatos munkarend, változatlanul kétműszakos, azonban műszakonként 9 órára nyújtott üzemidejű variánsa.*

A következő táblázatban a nyújtott műszakos folyamatos üzemeltetésre történő tervezéssel elérhető beruházási megtakarításokat szemléltetjük, változatlan 48 órás heti munkaidő mellett.

* Részletesebben dr. Hevesi Gyula és dr. Petes György: „Folyamatos munkarendek egyes tapasztalatai és perspektívái" c. cikkben. Ipargazdaság 1965. 6. száma.

A 9+9 órás folyamatos munkarend (évi 6426 üzemóra, „D" variáns) alkalmazásával elérhető beruházási megtakarítások a 8+8 órás szakaszos munkarendhez (évi 4896 üzemóra, „B" variáns) képest, változatlan 48 órás munkahét figyelembevételével.

6. sz. táblázat

Beruházási megtakarítások IV.

Iparág	Beruházási megtakarítás az alapberuházás százalékában és millió Ft-ban					
	Gép		Építés		Összes és átlagos	
	%	Millió Ft	%	Millió Ft	%	Millió Ft
Tömegcikkipar	11,1	23,3	11,1	23,3	10,2	46,6
Általános gépipar	6,5	23,2	7,0	27,9	6,3	51,1
Járműipar	8,4	90,7	34,7	190,4	15,7	281,1
Erősáramú berendezéseket gyártó ipar	7,0	37,9	6,8	46,8	6,4	84,8
Híradástechnikai ipar	14,6	13,9	9,7	22,4	8,3	36,3
Szerszámgépipar	13,9	15,4	28,9	20,3	17,4	35,7
Műszeripar	10,0	11,4	9,2	11,6	8,3	23,0
Átlagos magtakarítás	10,2	215,8	15,3	342,7	10,9	558,5

Ez a számítás illusztratív jellegű, mivel ilyen variáns a gépiparban gyakorlatilag aligha jöhet számításba. A nyújtott műszakos folyamatos üzemeltetés lehetőségei inkább a textil- és az építőiparban nyílnak meg elsősorban az éjszakai műszakok megszüntethetősége, valamint a dolgozók utazási időveszteségeinek csökkentése miatt. Az építőiparban a hagyományos munkarend is nagymértékben alkalmaz nyújtott műszakos munkaidőt.

Az építőiparban a Budapesten üzembehelyezett Házépítő Kombinátra vonatkozóan végeztünk számításokat a Kombinát szakembereivel közösen. Megállapítottuk, hogy a folyamatos üzemmenet bevezetésével — amely a heti műszakok számát a tervezett 11-ről 14-re növeli — az évi 1800 lakás kapacitású Házépítő Kombinát lakástermelése mintegy 450 lakással növelhető. Ez négy házépítő kombinát esetében — változatlan termelési színvonalat feltételezve — egyértelmű egy teljes kombinát csaknem 200 millió Ft értékű beruházási megtakarításával, ha egy városban — például Budapesten — legalább három kombinátot kívánnak telepíteni. Az erre vonatkozó javaslatunkat az illetékes szervek elvileg elfogadhatónak tartják és a Budapesti Házépítő Kombinát technológiai kísérleti üzemeltetése után sor kerülhet a folyamatos üzemmenet kísérleti alkalmazására is a Kombinát egyes üzemrészeiben.

A bemutatott adatok alapján az állóeszközök fokozottabb kihasználását figyelembe vevő tervezéssel elérhető beruházási megtakarításokat iparáganként a következő eredmények szemléltetik abban az esetben, mikor az alaptervek készítésénél munkaidő-csökkentéssel nem számolnak.

Ha figyelembe vesszük a munkaidő-csökkentéseket, akkor a kapacitáskihasználás fokozásának előbbivel azonos szintje a beruházásokban a

7. sz. táblázat

Beruházási megtakarítások V.

Iparág	Beruházások a bázisnak vett 4896 üzemóra kihasználásnál (két 8-órás, szakaszos műszak)	Beruházási megtakarítás százalékban és millió Ft-ban			
		5712 üzemóra kihasználásnál (8+8 folyam.)		6426 üzemóra kihasználásnál (9+9 folyam.)	
	m Ft	%	m Ft	%	m Ft
Tömegcikkipar (3. létesítm.)	504,7	6,9	35,3	10,2	46,6
Általános gépipar (4. létesítm.)	794,3	2,9	23,7	6,3	51,1
Járműipar (4. létesítm.)	1792,1	8,1	144,8	15,7	281,1
Erősáramú berendezéseket gyártó ipar (4. létesítm.)	1332,3	2,8	37,9	6,4	84,8
Híradástechnikai ipar (3. létesítm.)	436,5	2,6	11,6	8,3	36,3
Szerszámgépipar (3. létesítm.)	204,7	6,2	12,7	17,4	35,7
Műszeripar (3. létesítm.)	278,7	3,0	8,4	8,3	23,0
Kohó- és gépipar átlagosan (24. létesítm.)	5343,2	5,1	274,4	10,9	558,5

hagyományos — azaz a dolgozók munkaidejével műszakonként azonos üzemelési idejű — munkarendhez viszonyítva még nagyobb mértékű megtakarítások elérését teszi lehetővé.

8. sz. táblázat

Beruházási megtakarítások VI.

Iparágak megnevezése	Beruházások a számított bázisnak vett 4256 üzemóra kihasználásnál (két 7-órás szakaszos műszak)	Beruházási megtakarítás %-ban és millió Ft-ban	
		5712 üzemóra kihasználásnál (8+8 folyam.)	
	m Ft	%	m Ft
Tömegcikkipar	538,7	18,8	105,7
Általános gépipar	831,1	8,4	68,5
Járműipar	1907,7	8,2	152,2
Erősáramú berendezéseket gyártó ipar	1402,2	7,7	107,6
Híradástechnikai ipar	446,5	6,6	41,0
Szerszámgépipar	212,1	18,6	44,6
Műszeripar	282,3	5,1	16,5
Kohó- és gépipar átlagosan	5620,6	9,2	536,0

Következtetések

A vizsgált beruházások kisebb része új — úgynevezett „zöldmezős" — és nagyobb része rekonstrukciós beruházás. A rekonstrukciós beruházásoknál adatok hiányában a már meglevő állóeszköz-állományt figyelmen kívül kellett hagyni, így a meglevő állóeszköz nagyságától függően a megtakarítások nagyobbak lehetnek, mint a számítottak. Hasonló a helyzet,

ha a már meglevő irodák és szociális létesítmények elegendők a többletlétszám ellátására is.

A rekonstrukciós beruházások számítási eredményeit az is befolyásolja, hogy az adott gyárban az épületek vagy a gépek állaga használódott-e el jobban a rekonstrukció megvalósításáig.

A közölt adatok két iparágban (a jármű- és a szerszámgépiparban) nagy eltéréseket mutatnak az építési költségeknél elérhető megtakarításban. Ezekben az iparágakban olyan létesítmények terveit vizsgáltuk, amelyeknél egy munkahely területigénye rendkívül magas. Például a járműipar mozdony- és vagongyári rekonstrukciós terveiben a tervezett kapacitások időbeli kihasználásának fokozásával elérhető munkahely-megtakarítás nagy műhelyterület-megtakarítást, ily módon nagyobb arányú építészeti költségcsökkenést is jelent. Különösen a járműiparban a gépesített munkahelyek száma alacsony a gépipari átlaghoz viszonyítva; a gépi berendezések beruházási értéke viszonylag alacsony, így az építészeti költségek jelentősebb megtakarításával egyidejűleg a gépészeti költségek kisebb mértékben váltak megtakaríthatóvá. Így ezekben az iparágakban a gépipar átlagát lényegesen meghaladó beruházási megtakarítások válnának elérhetővé.

A kapacitások időbeli kihasználásának fokozásával annál nagyobb mértékű beruházási megtakarítást lehet elérni, minél inkább univerzális jellegű szerszámgépekből tevődik össze a géppark. Ez ugyanis lehetővé teszi a termelési feladatok homogén gépcsoportokon belüli átcsoportosítását, ezáltal a géppark egyenletesebb terhelését, valamint a kiugró szűk keresztmetszetek megszüntetését. Így a gépszám csökkentésének lehetősége megnő.

Példaképpen említjük meg a Debreceni Gördülőcsapágy Művekre vonatkozó számítási eredményeket, ahol az eredeti termelési tervekhez viszonyítva az üzemelési idő 1212 órával való növelése nem vezetett számottevő beruházási megtakarításokhoz. A gyár túlnyomórészt speciális és célgépei az adott és változatlannak vett termékösszetétel termelési folyamatában egy-egy egységgel vesznek részt, és egymással nem konvertálhatók. Ilyen technológiai jellegű adottságok mellett az egyes technológiai sorok üzemóra-kihasználásának növelése nem vezet a gépi egységek és beruházások csökkenéséhez, és csupán a gépkihasználás romlását eredményezné. A konvertálhatóság foka nagymértékben befolyásolja az időbeli kihasználással elérhető megtakarítások mértékét.

Félreértések elkerülése végett ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a különböző időbeli kihasználásra számított variánsok valamennyien a bázis variáns technológiájára vonatkoznak. Ezen semmiféle változtatás nem történt, különösen nem a technológia műszaki színvonalának a rovására, hogy ezáltal — például célgépek helyett univerzális gépek alkalmazása révén — nagyobb megtakarítás legyen elérhető. Általában figyelembe kell venni, hogy csupán a beruházási költségek minimuma változatlan technológia mellett sem lehet egyedül döntő a létesítmény gazdasági optimumának a meghatározásában. A munkarend ugyanis és az ehhez fűződő technológiai folyamat hatással lehet a termelési költségekre; egyes költségtételek nőhetnek, mások csökkenhetnek.* Az egyedüli feltétlenül csök-

* Részletesebben a Közgazdasági Szemle 1962. 12. számában megjelent, idézett cikkben.

kenő költségtétel az amortizáció és az eszközlekötési járulék. Ha ez kiegyenlíti, illetve felülmúlja a költségszintet emelő tényezők hatását — beleértve a vasárnapi üzemeléssel kapcsolatos szociális körülményekhez fűződő kompenzációkat is —, akkor lehet az egyik vagy másik beruházási változatot kedvezőnek tekinteni.

A realizálható beruházási megtakarítások nagyságrendje és összetétele utal a nagyértékű gépeket alkalmazó egységek nagyobb időbeli kihasználásának jelentőségére. Jellemző példa erre a miskolci „December 4" Dróthúzómű huzalgyárának rekonstrukciós kivitelezési terve, amelyet háromműszakos, műszakonként nyolcórás szakaszos, évi 7320 üzemóra kihasználására készítettek el. Ennek a munkarendnek folyamatos variánsra történő átdolgozása — ami a vasárnapok kihasználásával 1244 üzemóra/év kihasználás-növekedést jelent — azt eredményezte, hogy az eredeti tervekben rögzített termelési feladatokhoz egy teljes, importból beszerzendő dróthúzó és kemencegépsor, valamint az ehhez kapcsolódó összes tartalék-, segéd- és kapcsolódó berendezések megtakaríthatóvá válnak, mintegy 10 millió devizaforint értékben. Az építészeti és egyéb beruházásokban elérhető csökkenéssel együtt az összes lehetséges megtakarítás meghaladja a 15 millió forintot, a teljes beruházás 6 százalékát. Az eredeti tervek kényszerűen laza gépkihasználási tényezői miatt lehetőség van a többgépes kiszolgálás bevezetésére is. Így a munkaidő-leszállítás következtében gépsorok kiszolgálásához mindössze 6 fő létszámtöbblet volna szükséges. A gördülőcsapágy-gyárral ellentétben itt a gépsorok és gépek egymással nagymértékben konvertálhatók, és éppen ez teszi lehetővé a különösen kedvező eredmény elérését.

Nincs eldöntve azonban még az a kérdés, hogy — tekintettel a gyár termékei iránt várható növekvő keresletre — nem lenne-e célszerűbb a folyamatos munkarend bevezetésével elérhető beruházási megtakarítás helyett ennek termelést növelő variánsát megvalósítani. Ebben az esetben a gyár termelése az eredeti tervhez képest 11 százalékkal, 400 tonna huzallal nőne, mintegy 52 millió Ft értékben. Az elérhető többlettermelés nem áll lineáris arányban az üzemelési időalap 17 százalékos növekedésével, a műszakon belül elvégzendő megnövekedő karbantartási feladatok miatt.*

Az időkihasználás fokozásával a gépi beruházásokban elérhető megtakarítás függ a termelő gépeknek az összes gépi beruházásokban való hányadától is. Főképpen ugyanis a termelő gépek száma csökkenthető, a nem termelő gépek és berendezések (például műszerek, laboratóriumi felszerelések, kísérleti berendezések stb.) száma kevésbé, mert ezekből általában egy-egy darab van.

A kapacitások időbeli kihasználásának fokozásával az építészeti beruházási megtakarítások alapvetően a termelő alapgépek számának és ezek területigényének változásával vannak összefüggésben. A rekonstrukciós beruházásnál az építészeti egységár lényegesen alacsonyabb, mint az új létesítményeknél. Ezért az utóbbiaknál nagyobb építészeti megtakarításokat lehet elérni.

Nagy lehetőségeket nyújt az építészeti költségek csökkentésére a szerelő műhelyek folyamatos üzemeltetése. A szerelő üzemek a gépiparban

* Megjegyezzük, hogy időközben a „December 4" Dróthúzómű termelési programja megváltozott, így az eredeti elképzeléseket is majd ennek megfelelően módosítanunk kell.

általában minimális gépészeti beruházást igényelnek, nagyobbrészt csak műhely-alapterület szükséges. Folyamatos üzemeltetés esetén lehetővé válik a szerelésre kerülő gyártmányok átfutási idejének megrövidítése, tehát kevesebb szerelési munkahelyre és kisebb alapterületre van szükség.

Az időbeli kihasználás fokozása bizonyos „ugrásokat" eredményez a realizálható beruházási megtakarításokban, ami azzal kapcsolatos, hogy ezekben az „ugrási" szakaszokban megváltozik a beruházási hányadok (gép, építés, egyéb) egymáshoz való aránya, és ezen keresztül kölcsönhatások lépnek fel a gépek méreteitől, valamint a technológiai kapcsolódásoktól függően. Néhány gép megtakarítása nem feltétlenül jelent terület- és építészeti megtakarítást, másutt azonban ugyanekkora gépmegtakarítás már jelentős építészeti megtakarítást is eredményezhet.

A beruházási objektumok nagyságával szintén kapcsolatban van az egyes beruházási hányadokban elérhető megtakarítások egymáshoz viszonyított aránya. A beruházási objektum nagyságának növekedésével általában csökken a gépi és technikai berendezésekben elérhető megtakarítások viszonylagos aránya — az építészeti beruházásokban elérhető megtakarítások növekvő részaránya mellett. Az elvégzett korrelációszámítások eredményei arra mutatnak, hogy a gépészeti beruházások vonatkozásában — tekintettel az új ipari nagylétesítmények jelentős vertikális tagozódására — a technológiai tartalékok jelentősebb mértékben „rejtve" vannak. Ezért a gépészeti beruházás viszonylag merevebben reagál az időbeli kihasználás változására, mint kisebb ipari létesítményeknél.

A számításokban kimutatott beruházási megtakarítások ma még a műszaki tervezés szubjektív hibái miatt is elmaradnak az elméleti lehetőségektől. Elég itt utalni a különböző terhelési határok miatti tervezési tartalékokra, az úgynevezett „tervezési biztonság" túlzott arányú érvényesülésére, a már elavult vagy túlságosan általánosított tervezési normatívák alkalmazására. A tervekben gyakran az állóeszközök időbeli kihasználásának növelésével arányosan növelik a TMK-szükségletet és csökkentik ennek megfelelően a gépkihasználási tényezőt. Ez a gyakorlat helyes a három műszakos kihasználás esetében, mivel a gépek megnőtt karbantartási igényét termelő műszakon belül kell elvégezni. Kétműszakos folyamatos munkarend esetében azonban ez a gyakorlat helytelen, mert a karbantartás céljára rendelkezésre áll egy szabad harmadik műszak.

KOVÁCS JÁNOS:

A szakképzés és a nemzeti jövedelem

Az oktatás mint az alkalmazott közgazdaságtan problémája az utóbbi húsz év folyamán mindinkább előtérbe kerül. A köztudatban azonban túlnyomórészt ma is úgy szerepel, mint pusztán kulturális tevékenység, amelynek a gazdasági életre csak közvetett befolyása van. Még a közgazdászok nagy része is, amikor az oktatást a közgazdasági kategóriák közé sorolja be, többnyire a fogyasztás egyik harmadrendű tényezőjeként veszi figyelembe.

Mi a magyarázata annak, hogy az utóbbi években vagy évtizedekben kezdenek előtérbe kerülni az oktatás, a szakképzés gazdasági vonatkozásai? Ennek okai feltehetően a következők:

a) A szakképzés, ezen belül elsősorban az oktatási intézményekben, iskolákban folyó oktatás egyre nagyobb összegeket emészt fel és egyúttal nagyértékű eszközöket köt le. (Példaképpen megemlítem, hogy egy 1960. évi felmérés szerint hazánkban az oktatási intézményekben lekötött eszközök értéke több mint 20 milliárd forint volt. A költségvetésből oktatásra fordított összeg pedig 1964-ben meghaladta a 7 milliárdot. A gazdasági fejlődés előrehaladott szakaszában levő országok általában a nemzeti jövedelmüknek 3—6 százalékát fordítják oktatásra.)

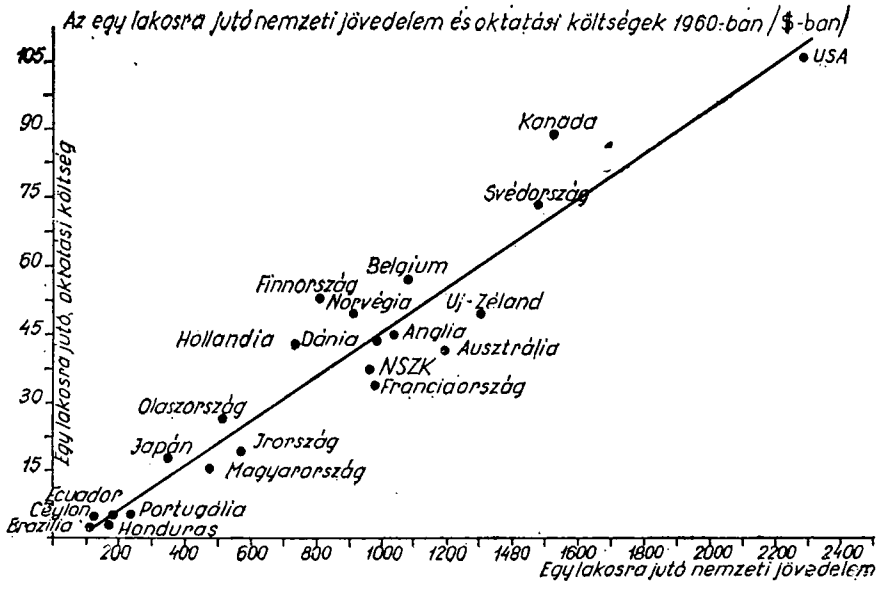
b) A gazdasági fejlődés előrehaladásával a szakember-utánpótlás biztosítása egyre inkább társadalmi feladattá válik. A társadalom az oktatási költségeknek mind nagyobb részét vállalja át a családtól, az egyéntől. (Durva becslés alapján arra a következtetésre jutottam, hogy ma hazánkban a szakember-utánpótlás összes költségei körülbelül fele-fele arányban oszlanak meg a család és a társadalmat képviselő állam között).

c) A gazdaságilag gyengén fejlett, volt gyarmati országok fejlesztési törekvéseit szembetűnően gátolja a szakemberhiány. (Mértékadó gazdasági szakemberek megállapították — például Indiával kapcsolatban —, hogy a rendelkezésre álló tőke hatékony, vagy hatékonyabb felhasználásának erős korlátja a nem kielégítő szakember-ellátottság).

d) A második világháború után a népi demokratikus országok oktatási politikáját alapvetően a kulturális forradalom szükségessége határozta meg. (A fő cél a volt uralkodó osztályok monopolhelyzetének a felszámolása, amellyel a dolgozó osztályok előtt lényegében elzárták a művelődéshez, és ezen belül a magasabb fokú szakképzettség eléréséhez vezető utat. E cél megvalósulásának mértékében egyre inkább előtérbe kerültek az oktatás gazdasági vonatkozásai.)

Mindez feljogosít annak megállapítására, hogy az oktatás *a gazdasági fejlődés* egyik nélkülözhetetlen *közvetlen tényezője*. Az oktatás és a gazdasági fejlődés közötti szoros összefüggést számos empirikus, statisztikai vizsgálat kimutatta. Ezek a vizsgálatok egyértelműen megmutatták, hogy amilyen mértékben nő az adott országban az egy főre jutó termelés, olyan

mértékben növekednek az egy főre jutó oktatási költségek is.* A különböző országok egy főre jutó nemzeti jövedelmének és egy főre jutó oktatási költségeinek grafikonjára illesztett regressziós egyenes (lásd a grafikont) szemléletesen is jól mutatja a termelés fejlődése és az oktatás fejlődése közötti szoros korrelációt.

A statisztikai vizsgálat eredményéből azonban még nem lehet következtetést levonni a két tényező közötti közvetlen oksági összefüggésről, hiszen a szoros kapcsolat számos áttételen keresztül is adódhat. Vajon arról van-e szó, hogy ahol nagyobb a nemzeti jövedelem, ott nagyobb mértékű „oktatási fogyasztást" engedhetnek meg? Vagy pedig éppen a szélesebb mértékű, magasabb szintű oktatás teszi lehetővé a termelés magasabb szintre emelését, a nemzeti jövedelem növekedését?

Adott technológiai színvonal és adott termelési szintek esetén — véleményem szerint — szabatosan meghatározható a termelés *különböző szakképzettségű munkaerő* iránti szükséglete. Ez annyit jelent, hogy amennyiben biztosítani akarjuk a népgazdaság arányos fejlődését, meghatározott (a termelés arányainak megfelelő) arányokat kell biztosítani a dolgozók szakképzésében is. A szakképzettség megszerzésének fő útja az oktatás. A távlati munkaerőmérlegek tervezése tehát nem történhet az oktatás tervezése nélkül.

Az oktatás és a termelés kapcsolatában azonban nem csak az igaz, hogy meghatározott mértékű és struktúrájú termelés meghatározott mértékű és struktúrájú munkaerőt tételez fel, valamint, hogy ez meghatározott terjedelmű és összetételű oktatást, illetve elérendő szakképzettségi szintet jelent. Megfordítva: az oktatás, a szakképzés meghatározott mértéke is nagymértékben (ha nem is teljesen) körülhatárolja a lehetséges termelési összetételt mind mennyiségben, mind szerkezetben. Lényegében ezt fejezi ki Timár János is „Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai" c. könyvében: „. . . egy adott ország népességének, illetve keresőinek műveltségét legjob-

* Lásd például Friedrich Edding: Expenditure on Education című dolgozatát (ICA Conference 1963), amely az erre vonatkozóan közölt számos statisztika egyik legjobb reprezentánsa.

ban kifejező iskolai végzettség színvonalának változása az ország társadalmi-gazdasági fejlettségi szintjét is megmutatja."*

Az utóbbi időben mind nyomatékosabban mutatnak rá a közgazdászok arra, hogy az oktatás — mint a szakemberképzés eszköze — a gazdasági fejlődés egyik *döntő* tényezője. Ha ugyanis igaz az, hogy a termelőerők két fő tényezője a termelőeszközök és a munkaerő, a megfelelő tudású ember, akkor a gazdasági fejlődés attól függ, milyen mértékben tudjuk e két tényezőt a termelés bővítéséhez rendelkezésre bocsátani. Bizonyos vizsgálatok — a többi között Bródy András növekedési modellje** — azt látszanak bizonyítani, hogy bizonyos körülmények között a munkaerő színvonala, képzettsége válik a fejlődés döntő, meghatározó tényezőjévé.

Az oktatás gazdasági jelentősége nem merül ki abban, hogy a termelés arányaival összhangban meg kell tervezni az oktatást is. Ez az oktatás, mégha az oktatásban részt vevők számára teljesen ingyenes is, a társadalomnak igen költséges. Szükségszerűen felmerül az a kérdés, hogy vajon megfelelően gazdálkodunk-e az oktatásra fordított összegekkel, az eredmény arányban áll-e a ráfordításokkal; nem lehetne-e a kívánt célt kevesebb költséggel elérni, illetve az adott ráfordítások elegendőek-e a célok eléréséhez. Egyszóval kényszerítően felmerül *az oktatás gazdaságosságának* kérdése is.

Az oktatás gazdasági hatékonyságának és tervezésének problémai

Mindenekelőtt tisztázni kell, mit értünk *oktatás fogalmán.* Első megközelítésben oktatás alatt azt a folyamatot értjük, amelynek során az ember alkalmassá válik meghatározott funkciók ellátására a termelésben; vagyis az a folyamat, amelynek során megszerzi e funkciók ellátásához szükséges szakképzettséget.

A szakképzettség megszerzése történhet: *a)* önképzés útján, *b)* szervezett oktatásban való részvétellel. Mivel az emberek túlnyomó többsége szervezett oktatásban szerzi meg szaktudását, ezért az önképzést jelen vizsgálatainkban elhanyagolhatjuk.

A szervezett oktatás is tovább osztható két csoportra:

a) iskolai oktatásra, és

b) tanfolyami oktatásra.

E tanulmányban kizárólag az iskolai oktatással foglalkozunk. Ennek oka nem abban rejlik, mintha lebecsülnénk a tanfolyami oktatás szerepét, de jelentősége mégis jóval kisebb az intézményi oktatásénál és csak az utóbbi tartozik a központi tervezés hatáskörébe.

Másodszor tisztáznunk kell, mit is értsünk az oktatás gazdaságosságán. Ez a fogalom már egyáltalán nem egyértelmű. Mindenesetre az összes gazdaságossági vizsgálat a gazdasági tevékenységek eredményeit vagy hozamait és ráfordításait, vagy költségeit vizsgálja.

Az oktatás eredménye valamilyen szakképzettség, azaz emberek alkalmassá tétele arra, hogy többé-kevésbé pontosan körülhatárolt funkciót láthassanak el a termelésben.

* Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1964. 57. l.

** Lásd Bródy András: A gazdasági növekedés üteme. (Közgazdasági Szemle, 1965. november.)

Ez a meghatározás persze nem túl pontos. Világos először is az, hogy az oktatás nemcsak a termelés számára képez ki szakembereket, hanem egyéb társadalmi funkciók ellátására (például az államigazgatás, szolgáltatások stb. számára) is. Másodszor nyilvánvaló, hogy a szakképzettségi kategóriák jelentős részében csak nagyon tágan határolható körül azoknak a a funkcióknak a köre, amelyet adott szakképzettséggel be lehet tölteni. Az egymáshoz közel eső funkciók közt mindig bizonyos helyettesíthetőség áll fenn az egyes számba jöhető szakképzettségi kategóriák tekintetében.

Mégis abból indulhatunk ki, hogy — legalábbis a termelés körén belül — a munkaszükségleti koefficiensek (a különböző szakképzettségi kategóriákra) elegendő pontossággal meghatározhatók. (Tehát nem lényegesen bizonytalanabbak, mint a technikai koefficiensek.)

Az oktatás eredményének fenti definíciója azonban nem teszi még gazdaságilag mérhetővé ezt az eredményt. Ha mérhetővé akarjuk tenni, mindenekelőtt megkülönböztetést kell tennünk az oktatás *egyéni hozama* és *társadalmi,* népgazdasági *hozama* között.

Az oktatás egyéni hozama az a többletjövedelem, amely az egyén számára származik abból, hogy tanulmányait nem fejezte be a szakképzetlen munkának megfelelő általános fokon, hanem tovább tanulva, valamilyen (kategóriánként eltérő fokú) szakképzettségre tett szert.

A szakképzetlen munka definícióját nem lehet egyszer s mindenkorra megadni. E fogalom relatív, azaz történelmileg, időben és országonként változó. Általában szakképzetlennek tekinthető az a dolgozó, aki csupán az állami törvényekben előírt kötelező oktatásban vett részt. A múlt században nálunk ez teljesen iskolázatlan, úgyszólván analfabéta munkást jelentett és néhány évi iskolázottságot tételezett fel.

Az oktatás társadalmi hozamának tekinthető az egész társadalom jövedelmének, vagyis a nemzeti jövedelemnek az a része, amely abból származik, hogy a termelésben részt vevők egy része nem szakképzettség nélküli („tanulatlan") munkát végez, hanem többé-kevésbé magas szakképzettségnek megfelelő iskolázottsággal rendelkezik.

Másképpen megfogalmazva, ez a két meghatározás egyenértékű a következőkkel:

a) Az oktatás egyéni hozamát az a többletjövedelem jelenti, amely az egyén számára abból származik, hogy munkája nem egyszerű, hanem meghatározott, magasabb bonyolultsági fokú munka.

b) Az oktatás társadalmi hozamát a nemzeti jövedelemnek az a része jelenti, amely abból származik, hogy a termelésben részt vevők egy része az egyszerű munkánál magasabb bonyolultságú munkát végez.

A kétfajta meghatározás egyenlőségi jelet tesz a munka bonyolultsága és az iskolázottság közé. Ezt csupán első megközelítésnek tekintjük és később ezt a meghatározást tovább finomítjuk.

A szakképzés ráfordításai mindazok a költségek, amelyekbe valamilyen meghatározott szakképzettség elnyerése kerül. Azokban az országokban, ahol kötelező oktatás van, a szakképzetlen, tanulatlan munkánál is vannak szakképzési költségek.

A szakképzési költségek mindenekelőtt két csoportba sorolhatók:

a) A szoros értelemben vett oktatási költségek, amelyek közvetlenül az oktatási intézményeknél mutatkoznak.

b) Azok a nevelési költségek, amelyek a szakképzés befejeztéig felmerülnek, bár nem közvetlenül oktatási költségként jelentkeznek.

Az első csoportba tartoznak az oktatási intézményekkel közvetlenül kapcsolatos kiadások: 1) az oktatási intézmények épületeinek építési és karbantartási költségei; 2) az oktatáshoz szükséges berendezések költségei; 3) a tanszerek, tankönyvek költségei; 4) az oktatószemélyzet és az oktatási segédszemélyzet bére; 5) a szociális juttatások, ösztöndíjak, jutalmak; 6) a tandíj.

A második csoportba tartoznak: 1) az egészségügyi kiadások a szakképzés ideje alatt; 2) a családi nevelési költségek; 3) az a jövedelem, amelytől a munkaképes korú fiatal annak következtében esik el, hogy nem áll be a termelésbe, hanem tovább tanul.

Az oktatás ráfordításai közé sorolt költségtényezők csoportosíthatók úgy is, hogy azok az egyént vagy a társadalmat terhelik-e. Ennek megfelelően:

Az oktatás egyéni költségei: 1) a tanszerek, tankönyvek költségei (abban a mértékben, amelyben ez az egyénre, illetve családjára hárul); 2) a tandíj (amennyiben létezik); 3) a családi nevelési költségek (ruházkodás, táplálkozás, lakbér megfelelő része stb.), 4) az a kieső egyéni jövedelem (munkabér), amit a tanuló annak következtében mulaszt el, hogy munkaképes korba kerülve nem lép a keresők közé, hanem tovább tanul.

Az oktatás *összes társadalmi költségei* közé tartoznak az oktatás közvetlen és közvetett költségei között feltüntetett összes tételek *a tandíj kivételével.* Társadalmi költségekről lévén szó, a közvetett költségek között felsorolt kieső jövedelem alatt itt most kieső társadalmi jövedelmet, azaz nemzeti jövedelmet kell érteni. Az oktatás egyéni, családra háruló költségei csupán egy részét jelentik az összes társadalmi költségeknek, a többi az állam, a társadalmi szervezetek stb. költségeiként jelentkezik.

Ily módon *a szakképzés összes társadalmi költségei:* 1) az oktatási intézmények összes dologi és személyi költségei, beleértve a tanulóknak nyújtott összes juttatásokat; 2) az egészségügyi költségeknek a tanulókra jutó része; 3) a taníttatásnak a tanulóra, illetve családjára háruló része; 4) a kieső nemzeti jövedelem.

Módszer a szakképzés eredményeinek és ráfordításainak kiszámítására

A nemzeti jövedelem és a szakképzés kapcsolatát jellemezni lehet egy olyan mutatóval, amelynek számlálójában a szakképzésből származó nemzeti jövedelem, nevezőjében pedig e szakképzés költségei állnak.

$$R_0 = \frac{E_0}{K_0}$$

Hogyan határozhatjuk azonban meg a nemzeti jövedelemnek azt a részét, amely abból származik, hogy a termelő dolgozók az oktatási folyamatban megfelelő szakképzettségre tettek szert és mit tekintsünk az ehhez szükséges ráfordításnak?

Induljunk ki a következőkből:

Adott Y volumenű nemzeti jövedelmet B_1 mennyiségű b_1 bonyolultságú, B_2 mennyiségű b_2 bonyolultságú stb. . . . B_m mennyiségű b_m bonyo-

lultságú munkával állítunk elő (ahol $b_1 = 1$ az egyszerű munka fokmérője, az egység).

$$Y = B_1 b_1 + B_2 b_2 + \ldots + B_m b_m$$

Jelöljük β-val a munka átlagos bonyolultságát.

Az Y nemzeti jövedelmet előállító munka átlagos bonyolultsága

$$\beta = \frac{B_1 b_1 + B_2 b_2 + \ldots + B_m b_m}{B}$$

ahol

$$B = B_1 + B_2 + \ldots B_m.$$

Tehát:

$Y = B\,\beta$ vagy, ha b_1-et egységnek vesszük,

$$Y = \frac{B\beta}{b_1} \tag{1}$$

Ha tehát ismerjük a B_i és a b_i-ket, a nemzeti jövedelmet ki tudjuk fejezni egyszerű munkában (munkaórával vagy munkanappal mérve).

A nemzeti jövedelem azonban a szokásos nemzetijövedelem-számítási módszerekkel pénzben és nem munkaórában számítva szerepel a gazdasági statisztikában. Jelöljük a pénzben kifejezett nemzeti jövedelmet Y^p-vel, a b_i bonyolultságú munka hozamát (az általa létrehozott nemzeti jövedelmet) $p\,(b_i)$-vel és folytassuk a gondolatmenetet:

Y^p mennyiségű nemzeti jövedelmet B mennyiségű átlagos bonyolultságú munka hozott létre.

$Y^p = Bp(\beta)$, ahol $p(\beta)$ az átlagos bonyolultságú munka hozama.

$$p(\beta) = \frac{Y^p}{B}, \tag{2}$$

azaz egységnyi mennyiségű átlagos bonyolultságú munkát $\frac{Y^p}{B}$ pénzmennyiség mér, pénzben ennyi képviseli.

Másrészt, minthogy b_1-et választottuk egységnek

$$\beta = \beta b_1 \quad \text{és} \quad p(\beta) = \beta p(b_1)$$

$$Y^p = B\beta p(b_1)$$

$$p(b_1) = \frac{Y^p}{B\beta}, \tag{3}$$

vagyis az egységnyi egyszerű munka pénzbeli kifejezését úgy kapjuk meg, hogy az átlagos bonyolultságú munka pénzegyenértéket osztjuk az átlagos bonyolultságú munka bonyolultsági fokszámával.

Mi az eredménye tehát annak, hogy az elszámolási időszakban B mennyiségű munkát nem egyszerű, szakképzetlen munkával végeztek, hanem átlagosan β bonyolultságú munkával? Ha B mennyiségű egyszerű munkát fordítottak volna a nemzeti jövedelem létrehozására, akkor ez $B\,p\,(b_1)$ nem-

zeti jövedelmet eredményezett volna. Ennek és a tényleges nemzeti jövedelemnek a különbsége éppen annak az eredménye, hogy a munka átlagos bonyolultsága az egyszerű munkánál nagyobb, β volt. Az eredményt E-vel jelölve

$$E_0 = B \cdot p(\beta) - Bp(b_1)$$

(2) és (3) behelyettesítésével

$$(4) \qquad E_0 = B\frac{Y^p}{B} - B\frac{Y^p}{B\beta} = Y^P - \frac{Y^p}{\beta} = \frac{\beta Y^p - Y^p}{\beta} = \frac{Y^p(\beta - 1)}{\beta}.$$

Az eredmény oldalt tehát a munka bonyolultságának problémájára vezettük vissza. Nézzük meg most a költségoldalt.

Ezt az eredményt kell összevetnünk azzal a ráfordítással, amely abból a célból vált szükségessé, hogy a nemzeti jövedelmet létrehozó munka átlagos bonyolultsági foka nem b_1, hanem β.

Tegyük fel, hogy ezt a költségráfordítást ismerjük. Jelöljük K_0-val. Akkor azt mondhatjuk, hogy K_0 oktatási ráfordítás E_0 szakképzettségi hozamot eredményezett a nemzeti jövedelemben.

De mekkora ez a K_0 ráfordítás? Az első válasz: az a társadalmi költség, amely ahhoz volt szükséges, hogy a munka bonyolultsága b_1-en túlmenő (β) legyen.

E ráfordítás meghatározása azonban nem egyszerű. Amikor ezzel próbálkozunk, a következő fő nehézségekkel találjuk magunkat szembe:

1. A b_1 alapfokú szakképzettségen túlmenő szaktudású lakosság számos, legalább 40 korosztályból tevődik össze. 2. Maga a b_1 alapfokú szakképzettség is időben változó oktatottsági szintnek felel meg.

A következőképpen láthatjuk be azt, hogy ezek tényleges nehézséget jelentenek.

ad 1. Ha hirtelenjében kellene arra a kérdésre válaszoljunk, hogy mekkora az a K_0 ráfordítás, amely a nemzeti jövedelem E_0 szakképzettségi hozamát eredményezi, hajlamosak lennénk azt válaszolni, hogy annak az évnek az oktatási ráfordításai, amelyben az E_0 eredmény létrejött. De mire ezt kimondanánk, már rá is jövünk, hogy ez nem igaz. Ennek az évnek az oktatási ráfordításai csak a következő évben (években) kezdenek hatni, amikor dolgozni kezdenek azok az iskolát végző korosztályok, amelyek e ráfordítások egy részét élvezik. Egy részét csupán; hiszen egy adott év oktatási kiadásai számos (kb. 15—18) korosztály (vagy ha jobban tetszik iskolai osztály) között oszlanak meg, és ezek nagy része még két, három stb. év múlva is tovább tanul. Az adott évben munkába lépő korosztályok viszont nemcsak az előző évi oktatási kiadások „költségviselői", hanem azt megelőző évek kiadásai egy részének is. A termelésben részt vevő lakosság különböző korosztályait tehát különböző időszakok ráfordításai „terhelik".

ad 2. A második probléma megértéséhez azt kell látnunk, hogy az egyszerű munka mint szakképzettségi kategória történelmileg változó oktatottsági szintnek felel meg. Egyszerű munkának azt a szakképzettségi, oktatottsági fokot kell tekintenünk, amely ahhoz szükséges, hogy a dolgozó a termelésben a legegyszerűbb funkciók (szakképzetlen munkakör) betöltésére alkalmas legyen. Ehhez azonban a nálunk ma munkába lépőnek általában

nyolc évi iskolai oktatásra van szüksége, míg húsz év előtt legfeljebb négyre.

Hagyjuk egyelőre figyelmen kívül a b_1 időbeli változását; azaz tételezzük fel, hogy b_1 a vizsgált időszakban változatlan marad.

Legyen a gazdaságilag aktív lakosságban képviselve n korosztály. Legyen a számítási évet megelőző évek összes oktatási költsége rendre: $K_1^0, K_2^0, \ldots, K_n^0$. Ezeknek azonban csak egy részét fordították a b_1-en felüli oktatottsági színvonal elérésére. A b_1 eléréséhez szükséges költséget nem vehetjük figyelembe, ez „kötelező", enélkül nem lehet szakképzetlen munkát sem végezni.

Legyen a b_1-en felüli szint elérésére fordított költség: $K_1^\beta, K_2^\beta, \ldots, K_n^\beta$.

Még mindig jelentkezik azonban egy probléma. Ugyanis a $t = -k$ időpontban jelentkező K_1^β költségből csak a $t = -k + 1$ évben kezd annak egy része gyümölcsözni. Ugyanakkor a $t = -n$ időpontban munkába lépőket az ezt megelőző években is terheli oktatási ráfordítás.

Ha ezt a problémát azzal az egyszerűsítő feltevéssel intézzük el, hogy adott kiképzési időtartam alatt az egyes korosztályok (iskolai osztályok) költségei nem változnak, akkor a jelenlegi termelő lakosságot az alapfokú kiképzésen túl terhelő költségek:

$$K_T^\beta = \sum_{t=-1}^{-n} K_t^\beta, \tag{5}$$

ahol K_t^β = a t időpontnak az alapfokú oktatáson túlmenő költsége.

Egy rögzített $t = k$ időpont oktatási költsége maga is összetett.

Ha m szakképzettségi (bonyolultsági) kategória van:

$$K_{t=k}^\beta = K_{t=k}^{b2} + K_{t=k}^{b3} + \ldots + K_{t=k}^{bm} = \sum_{bi=2}^{m} K_{t=k}^{i}.$$

Ily módon

$$K_T^\beta = \sum_{bi=2}^{m} \sum_{t=-1}^{-n} K_t^{bi}. \tag{6}$$

Jelentkezik azonban egy újabb probléma. A szakképzési költségeket az összes oktatásban részt vevőre fordították, nekünk pedig itt most csak azt a részt kell figyelembe venni, amely a termelésben dolgozókat terheli. Legyen N_D^{bi} az összes bi szakképzettségű dolgozó és

N_{Pr}^{bi} az összes bi szakképzettségű dolgozó közül azoknak a száma, akik a termelési szférán belül dolgoznak, akkor ezek aránya:

$$\delta^{bi} = \frac{N_{Pr}^{bi}}{N_D^{bi}}$$

és

$$K^* = \delta^{b2} \sum_{t=-n}^{-1} K_t^{b2} + \ldots + \delta^{bn} \sum_{t-n}^{-1} K_t^{bm} = \sum_{bi=2}^{m} \sum_{t=-1}^{-1} \delta^{bi} K_t^{bi}$$

Vagy ha feltételezzük, hogy $\delta^{bi} = \delta^{bj}$ bi és bj minden értékére $(bi = 1)$, akkor

$$K^* = \delta \sum_{bi=2}^{m} \sum_{t=-1}^{-1} K_t^{bi}. \tag{7}$$

alkalmaztunk minden korosztályra.

Itt újabb egyszerűsítést vittünk be a számításba, amikor egységes δ-t alkalmaztunk minden korosztályra.

Ez a K^* költség azonban nem csupán a bázisévben érezteti hatását a nemzeti jövedelemre. Ezért vagy összegezzük a különböző évi nemzeti jövedelmekből az ezzel a ráfordítással kapcsolatba hozható részeket, vagy leválasztjuk a K^*-ból a bázisévre jutó részt. Tegyük ez utóbbit oly módon, hogy vesszük az n évre terjedő időszak korrigált évi ráfordításainak számtani átlagát:

$$K_0 = \frac{K^*}{n}.$$

Ez a képlet, valamint a (4) és a (6) használható fel az „oktatásgazdaságossági" mutató kialakításához.

$$\frac{E_0}{K_0} = \frac{Y^p - \frac{Y^p}{\beta}}{\frac{K^*}{n}}. \tag{8}$$

E mutató számlálójában a nemzeti jövedelemből a magasabb bonyolultságú munkára eső rész, nevezőjében pedig a magasabb bonyolultságot előállító kiképzési költségeknek a bázisévre jutó része szerepel.

A törtben kijelölt műveletek elvégzése után kapjuk, hogy

$$R_0 = \frac{nY^p(\beta - 1)}{K^*}. \tag{9}$$

E mutatót — abban az esetben, ha a K_t^1—k-ra vonatkozóan nem áll rendelkezésre megfelelő statisztikai idősor — a következőképpen közelíthetjük meg. Feltesszük, hogy a bármely t időpontban felsőbb oktatásra fordított összeg annyi, amennyi a létszámdifferenciával korrigált mai felsőbb fokú oktatási ráfordítás.

Legyen a t időszak felsőbb fokú tanulólétszáma n_t. Jelölje $\frac{n_t (t \neq 0)}{n_0} = \gamma_t$ rendre a $t \neq o$ időpontban, i-ed fokon, (felsőbb, nem alapfokon) tanulóknak a bázisévben tanulókhoz viszonyított arányát. (Nevezzük ezt a létszámkorrekciós együtthatónak). Jelölje továbbá K_i^u a bázisév i-edik fokú oktatási költségeit. Ebben az esetben

$$K_0^u = \frac{1}{n}\delta \sum_{i=2}^{m} \sum_{t=-n}^{-1} K_i^u \gamma_t^i, \qquad K^*_0 = nK_0^u \tag{10}$$

és

$$R_0^u = \frac{Y^p(\beta - 1)}{\beta K_0^u}. \tag{11}$$

Ez az „oktatásgazdaságossági" mutató csupán abban különbözik az előzőtől (9), hogy nem a bázisévet megelőző évek tényleges oktatási költségráfordításait veti egybe a nemzeti jövedelemnek a magasabb szakképzettségű (bonyolult) munkára jutó részével, hanem a múltbeli költségeket a jelenlegi (bázisévi) költségszinten értékeli.

A (9) és (11) közötti eltérés analóg azzal az eltéréssel, amely a beruházás-gazdaságossági számításokból ismert két módszer között akkor jelentkezik, amikor a termelési eszközöket beszerzési áron, illetve újratermelési költségükön értékelik.

Tulajdonképpen itt is erről van szó: a (11) igazában nem a (9) közelítése, hanem a magasabb kvalifikációjú munkát végzők tényleges kiképzése költségeinek az „újratermelési" költséggel, azaz a „mai költséggel" való helyettesítése.

Abban az esetben, ha az egyes szakképzettségi kategóriák egy főre jutó kiképzési költsége áll rendelkezésünkre, a K_0^u-t a következőképpen kapjuk meg:

Legyen N_x^i az i-edik kategóriájú x korosztályhoz tartozó, termelésben dolgozók létszáma; k^i egy ilyen dolgozó összes társadalmi kiképzési költsége az alapfokú, egyszerű munkához szükséges kiképzési költség levonásával; l'_x a korrigált továbbélési rend (a munkábalépési életkorra vonatkoztatva); T^i az i szakképzettségi kategória gazdasági aktivitásának várható tartama.

$$K_0^u = \sum_i \sum_x \frac{N_x^i k^i \frac{1}{l'_x}}{T}. \tag{12}$$

E képlet tartalma: az adott korosztály és szakképzettségi kategória létszámának a fajlagos költségekkel való szorzatát meg kell szorozni az időközben elhaltak arányával (mert ezek költségeinek is amortizálódniuk kell) és az egész költséget osztjuk fel arra az időszakra, amit átlagosan munkában fognak tölteni.

Mind az R_0, mind pedig az R_0^u tulajdonképpen statikus mutató, annak ellenére, hogy egy hosszabb időszak adatait foglalják magukba. Azt mutatja, hogy a T „kiképzési időszak" magasabb fokú oktatási költségei milyen arányban állnak egyetlen év, a bázisév magasabb bonyolultságú munkájának betudható nemzetijövedelem-résszel. Ennek az aránynak az időbeli alakulásáról képet kaphatunk, ha összehasonlítjuk az egymást követő évek eredményességi rátáit.

E mutatók kiszámítása során mindvégig éltünk azzal a feltételezéssel: tudjuk, hogy a nemzeti jövedelmet milyen és mennyi különböző bonyolultságú munkával állítottuk elő, ismerjük a nemzeti jövedelmet létrehozó munka átlagos bonyolultsági fokát (β), és végül feltettük, hogy az egyszerű munka b_1 bonyolultsági foka (ha jobban tetszik, szakképzettsége) a számítási időszakban nem változik.

Eddig a felmerülő legfontosabb elvi és módszertani kérdésekkel foglalkoztunk. A gyakorlati számításokhoz szükséges további megfontolásokra és a Magyarországra vonatkozó első, megközelítő számszerű ismertetésére egy következő tanulmányban térünk ki.

KOMLÓ LÁSZLÓ:

A vertikális integráció és az ipari mezőgazdaság*

A gazdasági életben az integrációnak többféle változatáról beszélünk. Integráció lehetséges nemzetgazdaságok között, nemzetgazdaságon belül és gazdasági ágazatokon belül. Közülük itt csak ez utóbbiakkal foglalkozunk, mégpedig abban az értelemben, amikor az egymással összefüggő, az egymást követő vagy az azonos jellegű, de egymástól elkülönült gazdasági tevékenységeket egyazon szerv irányítja és hangolja össze. Ennek az integrációnak általában két válfaját különböztetjük meg: a vertikális és a horizontális integrációt. Vertikálison azt értjük, amikor az irányító szerv az egymásután következő, egymáshoz vertikálisan kapcsolódó, tehát vertikális láncolatot alkotó, horizontálison pedig azt, amikor azonos jellegű, de elkülönült gazdasági tevékenységeket hangol össze és irányít.

Míg a horizontális integráció megvalósítható egymagában is, addig a vertikális integráció szükségszerűen magában foglalja a horizontális integrációt is, mivel a vertikális láncolaton belül a horizontális irányban elhelyezkedő és azonos tevékenységet folytató egységek munkáját is egybe kell hangolni, mégpedig a vertikális láncolat igényeinek megfelelően.

Az integráció és a gyáripari termelés

Az integráció fogalmát a gazdasági életben a múlt század utolsó negyedében kezdték használni. A fejlett tőkésországokban az ipari forradalom kiteljesedése alapján a gyáripar ekkor indult hatalmas fejlődésnek, ami a munkamegosztás elmélyülésével, újabb iparágak, specializált gyáripari üzemek és vállalatok megjelenésével járt együtt. Az *evolucionisták*, akik ennek a szónak a használatát meghonosították, a darwinizmus hatása alatt a gazdasági fejlődést a szerves világ fejlődéséhez hasonlították és azt mondották, hogy az „magában foglalja a funkcióknak egyre fokozódó szétválását és megoszlását a szervezet különböző részei között, másfelől pedig az egyre szorosabbá váló kapcsolatot az utóbbiak között. Mindegyik rész egyre jobban elveszti önállóságát, hogyanléte egyre jobban függ a többiétől, olyannyira, hogy a magasfejlettségű szervezet valamely részében bekövetkezett rendellenesség kihatással van a többi részekre is."[1]

A gazdasági tevékenységek fokozódó differenciálódása a gyáriparban ekkortájt már könnyen felismerhető volt, és látható volt az is, hogy míg ezeket a funkciókat az ipar fejletlenebb fokán — a kézműiparban és a manufaktúrákban — általában ugyanazon a termelő egységen belül hangolták össze, addig most, miután szétváltak és mindegyikük önálló fejlődés-

* A cikkben foglalt gondolatok megvitatását, különösen hazai alkalmazásuk szempontjából, a szerkesztőség kívánatosnak tartja.

[1] A. Marshall: Principles of Economics. London, VIII. kiadás, 1927. 241. l.

nek indult, új módon kell őket egybehangolni, valami új, magasabbrendű egységbe kell őket foglalni, vagyis a *differenciálódással együtt kell járnia az integrálódásnak*, „az ipari organizmus különböző részei között kialakuló és egyre szorosabbá váló közvetlen kapcsolatok"[2] létrejöttének.

És ezek a „közvetlen kapcsolatok" kezdtek is megteremtődni. A fokozódó specializálódás keretei között egyre több gyár és vállalat került közös irányítás alá, vagyis — miként *Gide* mondta — „az ipar a differenciálódással egyidejűleg integrálódik is."[3] És *„a termelés integrációja* nem más, mint *a specializáció magasabb foka* (kiemelés tőlem — K. L.), a kooperálóvá vált specializáció."[4]

Az evolucionisták tulajdonképpen meg is elégedtek ennyinek a megállapításával, ami minden bizonnyal abból adódott, hogy a szerves világ fejlődési törvényszerűségeinek tetszetős alapul vételével nem is terjedt ki a figyelmük a gazdasági fejlődést valójában mozgató tényezőkre. A későbbi kutatások és magyarázatok aztán éppen ezekre irányultak, de az egyoldalúságtól ezek sem voltak mentesek, viszont összességükben már teljesebb képet nyújtanak az integrációról.

A *piac oldaláról* közelítette meg a kérdést *MacGregor*[5], *Robertson*[6] és *Burns*[7]. Már *A. Smith* is egy egész fejezetet szentelt annak, hogy mennyire összefügg a munkamegosztás fejlődése és a piac kiszélesedése. Ha az utóbbira csak korlátozott lehetőségek nyílnak, ez gátolja az egyébként lehetséges munkamegosztás fejlődését is. És igaz a fordítottja is: minél nagyobb a piac, annál inkább ösztönöz a tömeges gyártásra, ami viszont úgy érhető el, ha a munkamegosztás fejlődik, az üzemek, gyárak specializálódnak, s a termelés koncentrálódik.

Mivel ilyenkor egyre nagyobb sorozatok gyártásáról van szó és ezek termelési láncolatában olyan üzemek és vállalatok helyezkednek el, amelyek „egyikének végterméke nyersanyagul szolgál a másiknak"[8], meglehetősen fontos, hogy a piac igényei koordináltan és gyorsan fussanak végig az egész vertikális láncolaton. Mert míg „vertikális integráció nélkül a végső termék iránti keresletben bekövetkezett változás a termelési láncolat alsóbb fokozataihoz csupán azon keresztül jut el, hogy mindegyik cég megváltoztatja a piacon nyersanyagbevásárlását . . .", addig a vertikális integráció „olyan ellenőrzési rendszert teremt, amely a termelési láncolatban részt vevő összes fokozatokat közvetlenül idomítja hozzá a végső termék iránti keresletben bekövetkezett változáshoz".[9] Nyilvánvaló, hogy az ennyire fejlett és ilyen tömeggyártást folytató gyáripari termelésben a termelési láncolat különböző fokain elhelyezkedő vállalatokat nagy veszteségek érhetnék, ha az egész láncolat termelése nem volna közvetlenül és teljesen összehangolva.

Mások, mint például *Lavington*[10] és *Florence*[11] inkább a technika fejlődésének tulajdonítottak nagy szerepet, mint az egyéb tényezőknek. Szerintük, amíg valamely anyagból valamilyen használati cikk lesz, a technikai

[2] Uo.
[3] Ch. Gide: Principes d'Économie Politique. Paris, XXIV. kiadás, 1923. 212. l.
[4] Ch. Gide: I. m. 213. l.
[5] D. H. MacGregor: Industrial Combination, London, 1906.
[6] D. H. Robertson: The Control of Industry, London, 1923.
[7] A. R. Burns: The Decline of Competition, New York, 1936.
[8] A. R. Burns: I. m. 418. l.
[9] A. R. Burns: I. m. 434. l.
[10] F. Lavington: Technical Influences on Vertical Integration, Economics, 1927. márc.
[11] P. S. Florence: The Logic of British and American Industry, London, 1953.

folyamatoknak egész láncolatán kell átmennie. E folyamatok egyes fázisai a fejlődés folyamán önálló iparokká válnak. Ilyen körülmények között elengedhetetlen, hogy ezeket az elkülönült, de továbbra is egységes technikai folyamatot alkotó fázisokat ne hangolják egybe, ne hozzanak létre közöttük egy magasabb fokú kapcsolatokon nyugvó termelési egységet. Ezt a célt pedig az integráció, közelebbről a vertikális integráció szolgálja.

Kétségtelen, hogy tőkés körülmények között ezt az integrációt közvetlenül a tőkés profit mozgatja, hiszen így a termelés és az értékesítés ésszerűbben és gazdaságosabban szervezhető meg. És ha nem is értünk teljesen egyet *Florence*-szel, hogy ez a profit „jogosan tekinthető oknak is és hatásnak is",[12] annyi mégis igaznak látszik, hogy ha a gazdasági fejlődésnek ezen a fokán az integráció a termelés szervezésének nem a lehető leghatékonyabb formáját jelentené, nem is járhatna azzal az extraprofittal, mint amilyennel jár és ami miatt a tőkés termelésben annyi vertikális tröszt és vállalat létrejött.

Bennünket a továbbiak szempontjából pedig éppen az érdekel, hogy a vertikális integráció a termelés szervezésének és irányításának gazdaságilag hatékony módja, s mint ilyen, gazdasági szempontból előnyössé, sőt előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik, amikor valamely termelési ág a gyáripari fejlettség szakaszába lép és megindul benne az egyre nagyobb fokú differenciálódás és specializálódás.

Az integráció szükségessége az ipari mezőgazdaságban

Ma már eléggé világosan látható, hogy a kézművestermelést a mezőgazdaságban is felváltja a gyáripari. Az ezt előidéző legfontosabb tényezők egyike a nagyfokú urbanizálódás folytán az élelmiszer-kereskedelemben végbemenő változás. Ez rálépett a nagyfokú koncentrálódás útjára, megjelentek a nagy önkiszolgáló áruházak, amelyeknek folyamatosan szállított nagy tömegű árura van szükségük, és ennek az árunak egységes és változatlan minőségűnek, valamint önkiszolgálásra alkalmasnak kell lennie. Ez azt jelenti, hogy az élelmiszerpiac hatalmas mértékben kiszélesedik, s megváltozik ennek a piacnak minőségi igénye is, mégpedig olyan irányban, amilyet a hagyományos élelmiszer-termelés már nem tud kielégíteni.[13]

Ennek a változásnak az élelmiszertermelésre gyakorolt hatása annyira szembeötlő, hogy néhányan — mint például *Crouse*[14] — kimondottan ezt tekintik a mezőgazdasági integráció igazi mozgatóerejének. Ha ez a tényező önmagában nem is elég hozzá, annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy kiinduló pontja a vertikális integrációnak a mezőgazdaságban, mert egyébként — közvetlen kapcsolatok és egyezmények nélkül — „a nagy élelmiszeráruházak nem tudnák magukat kifogástalanul ellátni nagymennyiségű, standard és változatlan minőségű áruval".[15]

Ezt az árut elsősorban az élelmiszeriparnak kell szállítania, hiszen a

[12] P. S. Florence: Economics and Sociology of Industry, London, 1964. 136. l.

[13] Lásd részletesen Komló László: A mezőgazdaság iparosodásának tényezői. Közgazdasági Szemle, 1965. 7–8. sz.

[14] E. F. Crouse: Why Is Integration Developing in Agriculture? című és az 1958. évi Purdue-i konferencián tartott előadásából H. K. Leckie: Dynamics of the Integration of Agricultural Production and Marketing, Journal of Farm Economics, 1958. 5. által idézett rész alapján.

[15] L. Reboud: Existence d'un secteur agricole et unité de l'économie. Revue économique, 1962. 5.

fogyasztó igényei az iparilag fejlett társadalomban annyira megváltoznak, hogy az élelmezést szolgáló szinte minden mezőgazdasági terméket előbb fel kell dolgozni, fogyasztásra a lehető legnagyobb mértékben elő kell készíteni. Ezt tulajdonképpen még azokra a mezőgazdasági termékekre is elmondhatjuk, amelyeket eredeti állapotukban nyersen fogyasztunk, mert az önkiszolgálásra való tekintettel ezeknek is bizonyos kezelésen és előrecsomagoláson kell átesniök. Ezért a korszerű élelmiszer-termelésben és -kereskedelemben szinte minden élelmezési cikknek át kell mennie ezen a szakaszon, amely általában az élelmiszeriparral azonos. Kézenfekvő tehát, hogy az élelmiszer-kereskedelem közvetlenül innen kapja áruját, az élelmiszeriparral kell közvetlen kapcsolatot teremtenie, és vele szemben érvényesítenie igényeit.

Ez már önmaga is arra sarkallja az élelmiszeripart, hogy saját nyersanyagát is igyekezzék folyamatosan beszerezni, mégpedig megfelelő mennyiségben és a kívánatos minőségben. Ám ennél talán még jelentősebb az, hogy az élelmiszer-kereskedelem koncentrálódása szükségessé teszi az élelmiszeripar koncentrálódását is, mert nagy mennyiségű árut rendszeresen csak koncentrált élelmiszeripar tud szállítani. De ez a koncentráció technikai fejlődéssel is jár, minek folytán nagyteljesítményű, korszerűen gépesített, sőt a legtöbb esetben automatizált feldolgozó és kereskedelmi előkészítő üzemek jönnek létre. Ezekben a tőke szerves összetétele jóval magasabb, mint a hagyományos élelmiszeripari üzemekben, és ezért igen fontos számukra, hogy „elegendő mennyiségű és megfelelő minőségű nyersanyagot biztosítsanak termelőberendezéseik egész éven át történő hatékony kihasználásához".[16] Az élelmiszeriparnak viszont a nyersanyagszállítója a mezőgazdaság, tehát ezt az igényét vele szemben kell érvényesítenie, illetve vele kell létrehoznia az ilyen jellegű nyersanyagellátást biztosító kapcsolatot.[17]

De mi történik magában a mezőgazdaságban? Először is iparosodása folyamán ez is önálló ágazatokra bomlik. Azok az ágazatok, amelyek eddig ún. szerves üzemi egységet alkottak, kölcsönösen feltételezték vagy kiegészítették egymást, most sorjában önállósulnak, eddigi társaiktól elkülönülten kezdenek fejlődni. Ám nemcsak ez az ágazati elkülönülés következik be, hanem ugyanazon az ágazaton belül a különféle termelési szakaszok is elkülönülnek egymástól. Kitűnően megfigyelhetjük ezt az iparosodás terén legnagyobb fejlődést elért baromfitermelési ágazatban, ahol — amellett, hogy ez az ágazat teljesen önállósult — külön-külön üzemekben vagy vállalatokban van a nemesítés, külön üzemekben a tenyésztojás-termelés, megint külön üzemekben a hibrid előállításához szükséges tojás termelése, külön a keltetés, illetve a naposcsibe előállítása, a naposcsirke húscsirkévé való felnevelése, és végül a baromfi feldolgozása. Tehát az ágazaton belül olyan specializált üzemek alakulnak ki, amelyek egyikének végterméke nyersanyagul szolgál a másiknak, s ahhoz, hogy az adott ágazat előállítsa a kívánt fogyasztási cikket, a vertikum alsó fokán előállított terméknek, illetve származékainak végig kell mennie az egész vertikális láncolaton, ennek minden fázisán.

A hagyományos mezőgazdaságban a vertikális láncolatnak ezek a fá-

[16] H. K. Leckie: I. m.
[17] Lásd ezt is részletesen Komló László: I. m.

zisai — legalábbis a szaporítástól kezdve — a legtöbb esetben ugyanabban az üzemben, illetve gazdaságban találhatók. Itt tehát ugyanaz a gazdasági vezetés hangolja őket egybe. Viszont az ipari mezőgazdasági ágazatokban az egyes fázisok külön üzemekbe kerülnek, s hogy kifogástalan egybehangolásukra még inkább szükség van, mint a hagyományos mezőgazdaságban, az abból adódik, hogy ezek a specializált üzemek már gyárszerűen, tehát nagy mennyiségeket termelnek, s ha akárcsak egyikük nem kapná meg a megfelelő időpontban a neki szükséges mennyiségű és minőségű nyersanyagot a másiktól, ez termelési és gazdasági zavarokat okozna nála is, de a vertikális összefüggések révén a többi fázisban is.

Persze igaz, hogy ennek a vertikális láncolatnak minden fázisa olyan végterméket állít elő, amely áruként jelentkezhet, a piacon is megvásárolható lenne, könnyű azonban belátni, hogy a hagyományos piac nem tudja biztosítani azt a tervszerű nyersanyagellátást, amelyet ez a vertikum megkíván. Sőt mi több, a mi hagyományos (a horizontális összefüggések és teljesítmények elvére épülő) mezőgazdasági és élelmiszeripari tervezésünk is képtelen erre, amit iparosodóban levő baromfiágazatunk súlyosbodó vertikális koordinációs nehézségei kézzel foghatóan bizonyítanak.

Mindez arra vall, hogy az ipari élelmiszer-termelésben nemcsak az élelmiszer-kereskedelem és az élelmiszeripar, továbbá az utóbbi és a neki szállító mezőgazdasági üzemek között válik szükségessé a közvetlen kapcsolat és a vertikális (s ezen belül a horizontális) koordináció, hanem a láncolat lefelé menő további fázisai között is, mert enélkül az egész láncolat nem működhet olyan tervszerűséggel, amilyet nemcsak a fogyasztó (az élelmiszer-kereskedelem) kíván meg, hanem a láncolat egyéb fázisainak saját gazdasági és termelési érdeke is.

Nem véletlen tehát, hogy azokban a mezőgazdasági ágazatokban, amelyek megindultak az iparosodás útján, nyomban megjelent — hacsak valami erőszakosan nem állta útját — a vertikális integráció is. Mivel a mezőgazdasági ágazatok közül először a baromfitermelés vált igazi iparrá, a vertikális integráció is ebben jelent meg, mégpedig a leginkább modellnek tekinthető formájában. Először az Egyesült Államokban találkozunk vele, ahol a háború után indul fejlődésnek szinte elképzelhetetlen ütemben; ennek az országnak a csirkehústermelése 1940-ben kereken csupán 100 millió font (1 font = 0,4536 kg) volt, ez a mennyiség 1948-ra megháromszorozódott, majd két év alatt az utóbbi mennyiség megkétszereződött és 1955-re az egész termelés egymilliárd fontra emelkedett, vagyis az 1940. évihez képest megtízszereződött.[18] És ennek a termelésnek, illetve az utána következőnek is 1960-ban már 98%-a volt integrálva, tehát lényegében az egész ipari broilertermelés.[19]

Európában az ipari baromfitermelés, s ennek megfelelően a vertikális integráció az 1950-es évek közepén kezdett meghonosodni, és az évtized végén az egész baromfitermelésnek Hollandiában több mint 80%-át, Belgiumban 50%-át, Nyugat-Németországban 25%-át, Franciaországban 20%-át, Olaszországban pedig 10%-át fogta át. Érdemes még itt is megjegyezni, hogy például Franciaországban, ahol 1954-ben kezdődött meg az ipari baromfitermelés mintegy 100 000 darabbal, 1957-ben ez a meny-

[18] H. K. Leckie: I. m.
[19] J. Le Bihan: L'intégration verticale et la production du poulet de chair. Paysans, 1961. 31.

nyiség kereken 5 millióra,[20] 1960-ban 128 millióra és 1963-ban 180 millióra emelkedett.[21]

Magától értetődik, hogy a mezőgazdaság iparosodása és ezzel összefüggésben a vertikális integráció a baromfinál nem állt meg; más ágazatok is erre az útra léptek. Ilyeneknek tekinthetők a sertéshústermelés, a borjú- és a fiatal bikahizlalás (baby-beef), a zöldség- és gyümölcs, illetve a konzervipari növények termelése.[22]

Az integráció formái

Az integráció fogalmának a gazdasági életben való megjelenésekor legfeljebb még csak *horizontális* és *vertikális integráció* között tettek különbséget, s ezzel a megkülönböztetéssel is először *Willoughby*nál[23] találkozunk. *Gide* már *felfelé* és *lefelé* irányuló, továbbá *laterális integrációról* beszél.[24] A felfelé és lefelé irányuló integráció valójában a vertikális integráció két változata, s közülük az első azt jelenti, amikor a vertikális láncolat alsó fokán elhelyezkedő fázis (a legtöbb esetben a nyersanyagtermelés) integrálja a felsőbb fázisokat (a feldolgozást és néha az értékesítést is), a második pedig azt, amikor az integráció a vertikális láncolat valamelyik felső fázisából lefelé irányul. A laterális integráción Gide ugyanazt értette, amit általában ma horizontális integráción értünk, vagyis az azonos természetű tevékenységek közös szervezeti egységbe vonását.

Az integrációnak általában ma is ezeket a legfőbb formáit különböztetjük meg, viszont vannak, akik más elvek alapján, más osztályozáshoz jutnak. Ezek közé tartozik például Florence[25] aki pusztán a *technikai kapcsolatokból* kiindulva, helytelennek véli a horizontális integráció kifejezés használatát, mivel ez szerinte zavarokhoz vezethet. Így kellene neveznünk olyan azonos jellegű üzemek egységes szervezetbe vonását is, amelyek azonos termékeket állítanak ugyan elő, de ezek többféle cikket jelentenek (pl. a cipőgyárak, amelyek különféle cipőket, csizmákat és egyéb lábbeliket gyártanak), és azt is, amikor csak egyféle terméket gyártó üzemeket és vállalatokat vonunk egységes szervezetbe. Horizontális integrációnak szerinte helyesebb csak az utóbbit nevezni, az előbbit pedig *Robertson*[26] nyomán olyan *laterális integrációnak* tekinteni, amelynek két — *divergens* és *konvergens* — változata lehetséges. Az első változat az, amikor ugyanabból a folyamatból vagy forrásból többféle termék lép ki (például a marhavágóhídról hús, töltelékáru, enyv, szaru és bőr), a második pedig az, amikor ugyanabba a fázisba vagy folyamatba olyan többféle termék vagy tevékenység fut össze, melyek együttesen egyféle szükséglet kielégítésére alkalmasak (például a horgászüzletbe gyűlnek össze a horgászáshoz szükséges összes felszerelések).

[20] Uo.
[21] Communauté Économique Européenne: Organisation de la production et de la commercialisation du poulet de chair dans les pays de la C. E. E. Bruxelles, 1965. 22. l.
[22] Ezek Európában csak az utóbbi években indultak komolyabb fejlődésnek, ezért statisztikai adatokkal még nem rendelkezünk róluk, viszont néhány franciaországi példa céljából lásd Komló László: Ipari mezőgazdaság felé. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 322. l.
[23] W. F. Willoughby: The Integration of Industrie. Quarterly Journal of Economics, 1901. nov.
[24] Ch. Gide: I. m. 213. l.
[25] P. S. Florence: I. m. 44—45. l.
[26] D. H. Robertson: The Control of Industry. London, 1923.

A vertikális integráció általánosan elfogadott tartalmával *Florence* is egyetért, viszont megkülönböztet még egy újabb integrációt is, amelyet *diagonális*nak nevez. Ilyennek azt tekinti, amikor több üzem vagy vállalat ugyanabból a forrásból jut bizonyos szolgáltatáshoz (például egyazon gépszerkesztő iroda, energiatelep vagy karbantartó vállalat szolgálatát veszi igénybe). Azért nevezi ezt diagonálisnak, mert az ilyen szolgáltató üzemek egyszerre több laterális vagy vertikális kapcsolatban levő üzemet láthatnak el, s ha helyüket sematikusan felrajzoljuk, átlósan köthetjük őket össze az általuk kiszolgált üzemekkel.

Bár a különböző gazdasági tevékenységek technikai kapcsolatai valóban felrajzolhatók ilyen módon, s ennek alapján ilyen integrációs változatokat is megkülönböztethetünk, a gyakorlatban ezek a változatok önmagukban és önálló integrációs egységet alkotva általában nem léteznek, hanem sokkal inkább részegységei valamely teljes integrációs egységnek. Sőt egy jól kiépült vertikális egységben nemegyszer a *Florence* által felsorolt valamennyi integrációs formát megtaláljuk. A baromfival foglalkozó *vertikális integrációban* például ott találjuk a *divergens integrációt* akár a nemesítő, akár a keltető, akár a feldolgozó üzem képében, sőt ezek ugyanekkor *konvergens integrációs* egységek is; ott találjuk a *diagonális integrációt* akár a szállítást ellátó üzem, akár a beruházási vagy építő- és karbantartó iroda és szolgálat képében; továbbá a *horizontális integrációt* a nevelő- és tojótelepek horizontális egybefogása képében; és ott találjuk a vertikális integrációt ennek az egész nagy integrációs egységnek a képében. Az uralkodó és meghatározó pedig ebben az integrációban kétségtelenül a *vertikális integráció,* és a többi csak ennek *alárendelten* működik. Egyébként ez a példa is mutatja, hogy a vertikális integráció az a *szintetikus integrációs egység,* amely egyidejűleg az összes integrációs formákat magában foglalhatja.

Az integráció fenti formáit annak alapján különböztettük meg egymástól, hogy a termelési láncolatban milyen irányban elhelyezkedő és egyébként egymástól elkülönült tevékenységeket hangol össze az adott központi szerv. Ezek az integrációs formák azonban mindig meghatározott *tulajdonviszonyok* közé illeszkednek be, ezek adják nekik a működésükhöz szükséges kereteket, és ezért eléggé elterjedt, hogy ezen az alapon is osztályozzák őket, sőt néhányan egyenesen azonosítják a *tulajdonban végbemenő koncentrációval* és ennek a koncentrációnak az irányával.

Így a századfordulón *Willoughby*[27], *MacGregor*[28] és mások azonosították az integrációt a *vállalatok fúziójával,* valamint közvetlen beruházások útján történő vertikális és horizontális *expanziójával.* Kétségtelen, hogy az ilyen jellegű koncentráció és expanzió kézenfekvővé teszi az egységes irányítás és koordinálás meghonosítását, de a kettő mégsem azonos egymással. A legtöbben látják is ezt, *Heller Farkas* is különbséget tesz a kettő között, hangsúlyozván, hogy „az integráció célját szolgálhatja a konszern, az érdekközösség, az ellenőrző társaság és történhet az trust vagy éppen fúzió segítségével is".[29]

Az iparban ennek a két jelenségnek gyakori egybefonódása és az ennek alapján kialakult szóban forgó szemlélet éreztette hatását a mező-

[27] W. F. Willoughby: I. m.
[28] D. H. MacGregor: I. m.
[29] Heller Farkas: Közgazdasági Lexikon. Budapest, 1937.

gazdaságban megjelent integráció megítélésénél is. Így például *Roy*[30] megkülönböztet *quasi-integrációt, teljes* (complete) *integrációt, tulajdonosi* (proprietary) *integrációt* és *szövetkezeti integrációt.*

Quasi-integrációnak azt nevezi, amikor egy adott szerv olyan vállalatok meghatározott tevékenységét koordinálja vertikális vagy horizontális irányban, amelyek továbbra is megőrzik vállalati függetlenségüket, és csak időről időre (a legtöbb esetben évente) kötnek egymással tevékenységük kapcsolatának megfelelő gazdasági egyezményt, illetve szerződést. Ezek a szerződések pedig éppen azt szolgálják, hogy az egész termelési láncolat gazdasági egyesülés (fúzió) nélkül is úgy működjék, mintha valóságos integrációról lenne szó. Ebben a tekintetben hasonló álláspontot képvisel a francia *Houssiaux,*[31] *Le Bihan*[32] és *Reboud*[33] is.

Teljes integrációnak Roy és *Le Bihan* egyaránt azt tekinti, amikor akár beolvasztás, akár fúzió, akár új vállalatok közvetlen létesítése útján az integrációs egységben részt vevő összes vállalatok egy tulajdonba, s ennek folytán teljesen közös (központi) irányítás alá kerülnek. Így az integrációs kapcsolatok fenntartásához nincs szükség olyan szerződéses formákra, mint amilyenek a quasi-integrációban elkerülhetetlenek.

Roy tulajdonosi integrációnak, Reboud pedig *a szó szoros értelmében vett* vagy *tulajdonképpeni integrációnak* (intégration proprement dite) azt nevezi, amikor az integrált egységek a valóságban teljesen elvesztik „vállalkozói" önállóságukat, egyszerű végrehajtóivá válnak a központi utasításoknak, és munkájukért csak a bért kapják meg. Valójában tehát az integráló vállalat bérüzemeivé, illetve bérmunkásaivá válnak, tulajdonosi mivoltuk lényegében felszámolódik. Ehhez persze az szükséges, hogy az integrált rendszerben előállított termék megtermeléséhez szükséges eszközök az integráló vállalat tulajdonában legyenek, illetve azokat folyamatosan a termelő üzemek rendelkezésére bocsássa.

Szövetkezeti integrációról akkor beszélünk, ha az integrációs rendszer szövetkezeti alapon jön létre és a szövetkezeti elvek szerint működik. Magától értetődik, hogy ezen túlmenően a termelés irányításának és koordinálásának módszerei ebben az integrációban többfélék lehetnek aszerint, hogy mennyire koncentrált szövetkezeti tulajdonról van szó.

Az ily módon megkülönböztetett integrációs formákban bizonyos szempontból egységes vonások találhatók. Mindegyiküknek megvan a maga központi koordináló és irányító szerve, amelynek teljesen alárendelődik minden integrált termelési és gazdasági egység. Viszont különbség mutatkozik közöttük aszerint, hogy milyen módszerek segítségével érvényesíthető bennük ez a központi egybehangolás és irányítás. Ezt pedig az szabja meg, hogy az adott integrációban mennyire koncentrálódott a termelőeszközök tulajdona is.

Amikor olyan vállalatok és üzemek integrációs együttműködéséről van szó, amelyek különböző tulajdonba tartoznak (quasi-integráció), a központi koordinálás és irányítás csak kölcsönös szerződéses egyezmények alapján érvényesülhet, mégpedig annyi ideig és olyan mértékben, amennyi időre és amilyen mértékre ezek a szerződések szólnak, s nyomban meg-

[30] E. P. Roy: Alternative Way of Coordinating Production and Marketing. Journal of Farm Economics, 1958. 5.
[31] Houssiaux: Expériences récentes de quasi-intégration. Revue économique, 1959. nov.
[32] J. Le Bihan: Qu'est-ce que l'intégration? Paysans, 1961. 31.
[33] Le Reboud: I. m.

szűnik az integráció, amint ezeket a szerződéseket felbontják. Erre pedig viszonylag könnyebben kerülhet sor, mint a tulajdon nagyobb fokú koncentrációjára épülő integrációban, mert itt még gazdaságilag teljesen önálló vagy önállóságukat könnyebben megtartó egységek kerülnek egymással időről időre integrációs szerződéses viszonyba.

Némileg más a helyzet a *tulajdonosi integrációban,* ahol az integrált részegységek már tulajdonképpen csak a saját munkaerejükkel rendelkeznek, mert a termeléshez szükséges összes anyagokat és eszközöket az integráló vállalattól kapják. Bár a szerződésektől ilyenkor sem szokás eltekinteni, az ilyen szerződés tulajdonképpen csak bérmunkavállalási szerződés. Könnyen érthető, hogy ilyen körülmények között a központi irányítás és egybehangolás könnyebben érvényesülhet és az adott integrációs rendszer is stabilabb lehet, mint az előbbi esetben.

Teljes integráció esetén minden egy tulajdonban van, lényegében egy *vertikális* vagy *horizontális vállalat alakul ki,* amelyben a központi irányítás minden közvetett segédeszköz nélkül érvényesülhet, s így a leghatékonyabb is lehet.

A *szövetkezeti integrációban* a legelterjedtebbek a *quasi-integráció* és kevésbé a *tulajdonosi integráció módszerei* azzal a különbséggel, hogy a szövetkezeti nyereségelosztási elveknek megfelelően a benne részt vevő tagok a tiszta haszonból is részesednek. Persze szó lehet a teljes integráció módszereiről is, akkor, ha teljesen szövetkezeti közös tulajdonban levő vállalatok alkotnak valamilyen integrációs egységet.

A fentiekből talán eléggé világosan látható, hogy az egymástól elkülönült, de egymást követő, illetve egymáshoz kapcsolódó vagy azonos gazdasági tevékenységek vertikális, illetőleg horizontális egybehangolására és irányítására szolgáló gazdasági intézmény, vagyis *a gazdasági és termelési irányítás integrációja nem azonos a termelőeszközök tulajdonának koncentrációjával,* bár az utóbbinak általában természetes velejárója. Ezért jogosan választja ketté *Seagraves és Bishop*[34] *a gazdasági döntés és irányítás integrációját* (decision-integration) *a tulajdon integrációjától* (ownership integration). Viszont kétségtelen az is, hogy a kettő egymással a legtöbb esetben kölcsönös kapcsolatban van, mert az irányítás integrációja előmozdíthatja a tulajdon integrációját, illetve koncentrációját, és fordítva: a tulajdon koncentrációja az irányítás integrációját.

Az integrációs pólus helye

Az ipari élelmiszer-termelés velejárója tehát a vertikális integráció. Ennek pedig — irányát tekintve — két formája van: a lefelé és a felfelé menő. A lefelé menőnél az integrációs pólus, vagyis a központi irányító és koordináló szerv a vertikális láncolat valamelyik felső fokán, míg a felfelé menőnél alul helyezkedik el. Hogy valamely ipari ágazatban közülük melyik valósulhat meg, azt objektív törvényszerűségek határozzák meg.

Ha szemügyre vesszük bármelyik ipari élelmiszer-termelési ágazatot, akkor azt látjuk, hogy annak vertikális egységéhez a megrendelés az élelmiszer-kereskedelemtől érkezik, mégpedig közvetlenül az élelmiszeripari

[34] J. A. Seagraves and C. E. Bishop: Impacts of Vertical Integration on Output Price and Industry Structure. Journal of Farm Economics, 1958. 5.

üzemhez. Ennek egyik magyarázata az, hogy az ipari élelmiszer-termelésben szinte minden mezőgazdasági eredetű élelmiszercikknek előbb gyáripari feldolgozáson kell átesnie, amely egyúttal előkészíti az önkiszolgáló kereskedelemben való felhasználásra is. A másik meg ezzel összefüggően az, hogy éppen a feldolgozó üzem gyűjti be magához, illetve koncentrálja mindazt a mezőgazdasági eredetű nyersanyagot, amelyet feldolgoz és amelyet a legtöbb esetben nem egy vagy néhány, hanem sok mezőgazdasági üzem termel meg. Ennek folytán nyilvánvaló, hogy a közvetlen kapcsolat az élelmiszer-kereskedelem és a feldolgozó ipar között jön létre, nem pedig az élelmiszer-kereskedelem és a mezőgazdaság között.

Magának a feldolgozóipari üzemnek viszont már közvetlen kapcsolatban kell lennie a mezőgazdasági üzemekkel, hiszen ezek termelik neki a nyersanyagot. Viszont a mezőgazdasági üzemek még nem képezik a vertikum alsó fokát, mert nekik meg más üzemek termelik a nyersanyagot, vagyis azt a szaporított vagy szaporító anyagot, amelyből nyersanyag lesz az élelmiszeripar számára. Sőt még ezek az üzemek sem fejezik be a láncolatot, mert ők meg a szaporító vagy a nemesítő üzemekből kapják saját nyersanyagukat. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy a láncolat tevékenységébe sokszor más jellegű üzemek is bekapcsolódnak, mint például az állattenyésztés területén a takarmánygyárak, vagy számos növénytermelési integrációnál a növényvédelmi szolgálat, akkor belátjuk, hogy eléggé bonyolult vertikális láncolat termelésének egybehangolásával van dolgunk. Ezt pedig csak olyan helyről lehet jól ellátni, ahonnan mindezek a kapcsolatok jól áttekinthetők, állandóan nyomon követhetők.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a koordináló és irányító szervnek az élelmiszeripari üzem szintjén kell elhelyezkednie, mert ide fut be az egész alsó láncolat termelése, csakis innen lehet vertikálisan és horizontálisan egyaránt összehangolni az alsóbb fázisok tevékenységét úgy, hogy azok a feldolgozás megkívánta igények szerint szállítsanak egyrészt egymásnak, másrészt az élelmiszeripari üzemnek. Ennél alsóbb fokon egyetlen olyan üzemet sem találunk, amelynek ilyen központi jelentőségű helye lenne, amelynek ennyire érdeke lenne az egész vertikális láncolat egybehangolt működése és amely közvetlen kapcsolatban állhatna az élelmiszer-kereskedelemmel is.

Ennek az elméletileg indokolt modellnek látszólag ellentmond az a tény, hogy az Egyesült Államokban a baromfitermelés integrációja kezdetén nem a vágóhidak voltak az integráció kezdeményezői és szervezői, hanem a takarmánygyárak és a keltető, illetve a nemesítő és szaporító üzemek. Tehát nem lefelé, hanem felfelé menő integráció valósult meg. Ennek a jelenségnek azonban megvan a maga történelmi magyarázata. Ami a takarmánygyárakat illeti, azért vették kezükbe az integrációt, mert éppen a takarmányipar megjelenése volt az egyik alapvető feltétele a baromfitermelés iparosodásának. A takarmánygyáraknak alapvető érdekük fűződött ahhoz, hogy minél több takarmányt értékesítsenek. Ennek pedig az volt a feltétele, hogy minél több farmerrel neveltessenek húscsirkét és termeltessenek tojást, mégpedig szerződéses termelés keretében, mert ez biztos piacot jelentett takarmányuk számára.

Valójában hasonlókat mondhatunk a nemesítő és szaporító üzemekről is. Ezek teremtették meg az ipari baromfitermelés másik alapvető feltételét: az ipari baromfifajtákat, illetve hibrideket. Az ő hasznuk is csak

akkor növekedhetett, ha minél több farmer vállalkozik termékeik megvásárlására, tehát a szerződéses termelésre. Ezért is vették kezükbe a kezdeményezést és vállalkoztak a nagyarányú integrációra.

Mind a két esetben azonban csak időleges jelenségről volt szó, amit az tett lehetővé, hogy a piac eleinte egyáltalán nem volt telítve baromfival, minden megtermelt mennyiséget felvehetett. Viszont a későbbiek során, amint a termelés nagymértékben emelkedett és a piac telítődött, a takarmánygyárosoknak és a szaporító üzemeknek „ezért az egyre nagyobb eladásra való törekvéséért Amerika óriási húscsirke- és tojás-túltermeléssel fizetett . . ."[36]

Nyugat-Európában a fentiekkel szemben már kezdettől fogva sokkal inkább az elméletileg is indokolt modell valósult meg. Szinte mindenütt a feldolgozóipari üzem szintjén helyezkedik el a koordinációs és irányító pólus, még azoknál a tőkés cégeknél és szövetkezeti vertikumoknál is, amelyek egyúttal takarmánygyárral vagy nemesítő és szaporító üzemmel is rendelkeznek.[37] A valóságban ilyenkor is az a helyzet, hogy a feldolgozóipari üzemen keresztül menő nyersanyag termelését a nemesítéstől és szaporítástól kezdve a feldolgozó üzem szintjén elhelyezkedő gazdasági vezérkar irányítja és koordinálja, de ebben a vertikumban részt vesznek olyan fázisok is (pl. a takarmánygyár vagy a nemesítő és szaporító üzem), amelyek egyúttal más vertikumokat is ellátnak, vagyis — *Florence* osztályozásával élve — diagonálisan kapcsolódnak több vertikumhoz, s ilyenkor könnyen úgy tűnhet, hogy éppen ez a diagonális fázis a meghatározó. Pedig éppen az ellenkezője az igaz, mert az ilyen diagonális helyzetű üzem vagy vállalat nem is egy, hanem több vertikumnak van alárendelve, nem is egy, hanem több vertikum üzemeit szolgálja ki.[38]

Az ipari állattenyésztési ágazatokban az integrációs pólusnak ez az elhelyezkedése egészen nyilvánvaló, mert itt a termelés állandóan folyik, s ezért annak állandóan egybehangoltnak kell lennie, mégpedig arról a helyről, ahová az állattenyésztő üzemek végterméke érkezik. Bár nem ennyire szigorúan, de ami az integrációs pólus helyét illeti, hasonló a helyzet a hagyományos ipari növényeknél és a konzervipari zöldségféléknél is. Ha itt nincs is szó olyan jellegű mindennapi egybehangolásról és irányításról, mint az állattenyésztési ágazatoknál, annyi mégis szükséges, hogy a feldolgozó üzem gondoskodjék magának — a megfelelő szerződéses termeltetés útján — a szükséges nyersanyagról. Ami a *kenyérgabonát és szemestakarmányokat* illeti, ott, ahol a termelés ezekből a termékekből bőséges (pl. az USA-ban, vagy Franciaországban), szintén szükség van az egybehangolásra, erre pedig megint csak a feldolgozó ipar — a malom- és takarmányipar, valamint a hozzájuk kapcsolódó gabonatárházak — vállalkoznak.[39] Hangsúlyozzuk azonban, hogy mindkét esetben *nem egyszerűen a hagyományos szerződéses termelésről* van szó, hanem ennél sokkal fejlettebbről, amely előír minden felhasználható nyersanyagot, meghatározza a fontosabb technológiai teendőket, a betakarítás módját és idejét, valamint a minőségi feltételeket is, és az egész termelést folyamatosan ellenőrzi.

[36] G. Sykes: Learn from America's Errors. Poultry International, 1962. ápr.
[37] Az ipari baromfit illetően lásd ezt részletesebben és országonként Communauté Économique Européenne: I. m.
[38] Erre vonatkozó konkrét francia példákat lásd Komló László: Ipari mezőgazdaság felé. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 322. l.
[39] E. P. Roy: I. m.

Ezekkel az ágazatokkal szemben némi félreértésre adnak okot a *tartós ültetvények:* a gyümölcsösök és a szőlő. Mivel ezek évről évre teremnek és területük, illetve termésük nem szabályozható oly operatívan, mint az állattenyésztési ágazatoké, de még annyira sem, mint az ipari vagy a konzervipari növényeké, úgy tűnik, mintha *nekik kellene alárendelni a tárházakat és boripari üzemeket.* És ezt csak nyomatékosabbá teszi az, hogy a *szállítási távolság csökkentése* miatt az utóbbi üzemeket célszerű a lehető legközelebb helyezni az ültetvényekhez.

Annyi kétségtelen, hogy az ültetvények terméséhez kell szabni a tárházakat és a szőlőfeldolgozó üzemeket, s azokat az ültetvényekhez közel célszerű telepíteni. De az már legalábbis vitatható, hogy a termelés irányításának is ezen az alsó fokon kell elhelyezkednie. Abban az esetben, ha egy-egy tárház vagy szőlőfeldolgozó üzem több gazdaság termését gyűjti össze, nyilvánvaló, hogy számos olyan feladat akad (rekonstrukció, növényvédelem, szüretelési és szállítási ütemezés stb.), amely éppen — és csakis — a feldolgozás vagy tárolás szintjéről látható el, illetve koordinálható kifogástalanul. Sőt valójában ugyanez a helyzet még akkor is, ha olyan nagy ültetvénye van valamelyik mezőgazdasági üzemnek, hogy kizárólag a maga számára is építhet korszerű feldolgozó üzemet vagy tárolót és manipulálót, mert bár ugyanarról az üzemvezetésről van szó, az mégis erről a feldolgozási és tárolási-manipulálási pólusról, ennek a szempontjából irányítja és koordinálja a nyersanyagtermelési munkákat és egyéb tevékenységeket.

Tehát valójában még ebben az esetben is itt — a feldolgozásnál — helyezkedik el a koordinációs pólus annak ellenére, hogy nyíltan nem különül el. Mindez természetes is, mert éppen a feldolgozás (tárolás) az a „torkolati folyosó", amelynek meghatározott befogadó és átbocsátó képessége van, ahová csak bizonyos sorrendben és mennyiségben lehet érkezni, ha nem akarunk torlódást, s mindez meghatározza azt is, hogy mi történjék a nyersanyaggal, miként és milyen minőségben kerüljön ide. Ha pedig a termés történetesen több a befogadóképességnél, vagy más, mint amilyenre szüksége van, ennek a termésnek a sorsát is eldönti.

Bárhogy nézzük is tehát az integrációs vagy koordinációs pólus helyét, az szükségszerűen a feldolgozás vagy kereskedelmi előkészítés (osztályozás, csomagolás, tárolás a frissen fogyasztásra kerülő zöldég- és gyümölcsféléknél) szintjén helyezkedik el, mert innen tekinthető át mind vertikálisan, mind horizontálisan az egész termelési láncolat, és ugyanekkor ennek az igényeihez kell idomítani az egész láncolat termelését, vagyis a teljesen tervszerű termelés az egész vertikum vonatkozásában kifogástalanul csakis erről a pontról biztosítható.

Az integrációs pólus feladata és szerepe

Már az előzőkből is következik, hogy az integrációs vagy koordinációs pólus igen fontos feladatokat lát el minden integrálódott termelési szervezetben. Helyzeténél fogva mindenekelőtt az ő feladatkörébe tartoznak a stratégiai döntések.[40] Ehhez olyan gazdasági információs szolgálattal kell rendelkeznie, amely figyelemmel kíséri az adott termék iránti kereslet

[40] R. L. Kohls: Decision-Making in Integrated Production and Marketing Systems. Journal of Farm Economics, 1958. 5.

várható alakulását, a piac és a fogyasztó igényeinek módosulási lehetőségét, vagyis — a mi esetünkben — közvetlen kapcsolatot tart fenn az élelmiszer-kereskedelemmel, tájékozódik annak igényeiről. Általánosabban szólva: ellát minden olyan tevékenységet, amelynek alapján az integrációs egység számára gazdasági és termelési prognózist készíthet.

Könnyen azt gondolhatnánk, hogy az élelmiszeripari üzem szintjén elhelyezkedő koordinációs szervnek erre a tevékenységére nem sok szükség van, hiszen a megrendeléseket folyamatosan kapja az élelmiszer-kereskedelemtől. Csakhogy nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek a megrendelések csak rövidebb időközökre (legfeljebb egy évre) szólnak, márpedig az integrálódott termelési egységnek távlatokban is kell gondolkodnia, hiszen ettől a távlati felméréstől és ennek helyességétől függ a termelés távlati fejlesztésének vagy esetleg visszafejlesztésének módja és üteme is.

Ennek a megalapozott távlati prognózisnak rendkívül nagy a jelentősége az integrált mezőgazdasági üzemekkel szemben érvényesített termelési politika szempontjából, mert ennek alapján sem váratlan meglepetések (a szerződéskötések hirtelen elmaradása) nem érhetik őket, sem pedig megoldhatatlan feladatok elé nem kerülhetnek (a termelés hirtelen kiterjesztése, amihez sem a megfelelő szakértelem, sem a szükséges beruházások nem állhatnak rendelkezésre).

Az integrációs pólus feladatkörébe tartozik továbbá annak eldöntése, hogy milyen megrendelés teljesítésére vállalkozhat, vagyis az adott termékből mennyit gyárthat le, s milyen minőségi és egyéb követelményeket támaszt a termelőkkel szemben. Ugyancsak az ő feladata az is, hogy meghatározza a termelés ütemét, úgy ossza el és időzítse a termelési folyamatokat a vertikális láncolatban részt vevő üzemek között, hogy azok egymásnak egybehangoltan szállítsanak, és a feldolgozó üzemhez is a megkívánt ütemben érkezzék a mezőgazdasági nyersanyag.

Mivel azonban ennek a nyersanyagnak egységes minőségűnek kell lennie, ez a követelmény újabb feladatot ró az integrációs pólusra. Először is neki kell meghatároznia azt a növényi vagy állati fajtát, illetve hibridet, amelynek végig kell mennie a vertikális termelési folyamaton. Ennek két módon tehet eleget. Vagy az ő közvetlen irányítása alatt működik a nemesítő és szaporító üzem, azaz az adott vertikumnak saját nemesítő és szaporító üzeme van, vagy pedig ilyennel nem rendelkezik, de akkor ő választja ki és írja elő más üzemek fajtái és hibridjei közül azokat, amelyekre az irányítása alatt működő vertikumnak szüksége van.

Az első megoldással leginkább a növényi termékek, elsősorban a zöldség- és gyümölcsfélék, valamint a hagyományos ipari növények esetében találkozunk. A második megoldás inkább az állattenyésztésben honos. Az első esetben az integrációs pólus közvetlenül maga látja el a vertikális termelési láncolatot ezekkel a fajtákkal és hibridekkel, a másodikban pedig vagy maga köt szerződést az illető nemesítő és szaporító üzemmel, vagy pedig a láncolat megfelelő fokozatának írja elő ennek a szerződésnek a megkötését. Az utóbbi a ritkább, mert nehézkesebb és a koordinációs munkát is bonyolultabbá teszi.

Az egységes minőségű nyersanyag másik feltétele, hogy egységes legyen az adott termelési fokon levő üzemekben a termelési technológia is. Enélkül hiába menne végig a vertikális termelési láncolaton ugyanaz a

fajta vagy hibrid, a végtermék a legkülönbözőbb minőségű lenne. Ez pedig ellentmondana az ipari gyártás követelményeinek mind a mezőgazdasági üzemekben, mind a feldolgozó üzemben, és nem elégíthetné ki az élelmiszer-kereskedelem igényeit sem. Ezért az integrációs pólusnak ki kell dolgoznia a vertikális termelési láncolat minden fokán követendő termelési technológiát is, azt elő kell írnia az adott fokon levő üzemeknek és betartásukat rendszeresen ellenőriznie is kell.

Erre az egységes technológiára annál inkább nyílik lehetőség és annál inkább van szükség, minél iparibb jellegű termelésről van szó, és annál kevésbé, minél jobban ki van még téve a termelés a külső tényezők, elsősorban a természeti feltételek hatásának. Ilyenkor ugyanis a helyi körülményektől függően éppen más és más technológia alkalmazásával lehet elérni az egységes minőséget, s az egységes technológia ilyenkor éppen a minőségbeli különbségeket fokozná.[41] Ezért például a növénytermesztésben ma még korántsem lehet előírni olyan egységes technológiát, mint az állattenyésztésben, itt is különösen az ipari baromfiágazatban.

Az egységes technológia — ahol erre szükség van — csakis úgy biztosítható, ha egységesek a technológia tárgyi feltételei is. Ezért nem véletlen, hogy az integrációs pólus feladatai közé tartozik ezeknek a feltételeknek az egységesítése is. Ez dolgozza ki tehát és írja elő a szükséges termelési berendezések típusát, a termeléshez felhasználandó anyagokat, azok minőségét és mennyiségét. Ő határozza meg, hogy például az állattenyésztésben milyen rendszerű épületekben folyhat a termelés, milyen legyen a berendezés, milyen takarmányok használhatók fel és melyikből mennyi, milyen egészségügyi berendezésekre és ellátásra van szükség, a növénytermesztésben pedig milyen legyen a termelés technikai felszerelése, milyen növényvédelmi és egyéb vegyi anyagok használhatók fel, milyen körülmények között kezelendő vagy tárolandó a megtermelt termék stb.

Magától értetődik azonban, hogy nem elég ezeknek az egységes tárgyi termelési feltételeknek a kidolgozása és előírása, hanem gondoskodni kell a termelésnek velük való ellátásáról is. Nyilvánvaló, hogy kevésbé hatékony megoldás lenne, ha a vertikális láncolatban részt vevő minden üzem maga szerezné be ezeket a berendezéseket és anyagokat. Ezért nem véletlen, hogy az integrációs pólus általában magára vállalja ezt a feladatot és központilag látja el a szükséges termelési berendezésekkel és anyagokkal az egész vertikumot, vagy ha ezt nem teszi, akkor legalább rendszeresen ellenőrzi, hogy minden az előírásoknak megfelelően történik-e.

Ilyképpen az integrációs pólus egyfelől konkrét beruházási irányító tevékenységet is folytat, melynek során meghatározza, hol és milyen jellegű beruházásokra kerülhet sor, megkeresi a kivitelező vállalatot, amelynek igénybevételét általában előírja a közvetlen beruházó számára, vagy pedig maga bízza meg a beruházás kivitelezésével attól függően, hogy tulajdon szempontjából milyen jellegű integrációról van szó. Másfelől meg az ő feladatai közé tartozik a termelés forgóalapokkal történő ellátása is, aminek módja megintcsak attól függ, hogy tulajdon szempontjából milyen az integráció.

Végső fokon tehát az integrációs vagy koordinációs pólus valójában a legfelső vállalatvezetés és irányítás funkcióját tölti be. A vertikális integ-

[41] J. Le Bihan: L'intégration verticale. Le point de vue des producteurs agricoles. Économie rurale, 1960. 44.

rációs egység lényegében olyan vertikális vállalat, amelyben az egyes üzemek gazdasági kapcsolatainak jellegét konkrét tulajdonformáik határozzák meg. Ezen a vállalaton belül pedig a stratégiai döntések, azok megvalósítása, a termelés koordinálása mind vertikális, mind horizontális irányban, továbbá a termelés anyagi, műszaki és technológiai irányítása legfelső fokon a vállalatvezetés feladata. Az egyes integrált üzemek, műhelyek csak végrehajtják a szerződésben vállalat vagy közvetlenül kapott feladatot, vagyis nekik — ha már egyszer a vertikális termelési szervezetbe bekapcsolódtak — tulajdonképpen csak a termelési műveletek konkrét megszervezése marad.

A fentiek valójában nemcsak azt jelentik, hogy az integrációs pólus a vállalati koordinálást és legfelső szakmai irányítást látja el, hanem azt is, hogy a termelés modernizálásának, műszaki és technológiai fejlesztésének is a pólusa.[42] Ez pedig abból adódik, hogy ehhez az irányító pólushoz tartozik, illetve a vertikum csúcsán helyezkedik el egy olyan termelési egység is — a korszerű feldolgozó ipari üzem —, amely az egész vertikum fejlődésében a „motor", a mozgató, hajtó egység (unité motrice) szerepét tölti be.[43]

Közvetlenül ennek az egységnek a fejlettsége szabja meg, hogy a vele kapcsolatos és végső fokon neki termelő egységek az adott körülmények között milyen fejlettségi szintre emelkedhetnek. Minél fejlettebb, minél korszerűbb élelmiszeripari üzem áll valamely élelmiszer-termelési vertikum felső csúcsán, annál korszerűbb, annál iparibb nyersanyagtermelést honosít meg maga körül, szükségszerűen gondoskodván hozzá a megfelelő termelési és gazdasági szakemberekről, valamint a termelési berendezésekről és módszerekről.

Ha pedig ezt a törvényszerűséget az egész mezőgazdaságra kivetítjük, illetve Perroux[44] gazdaságfejlődési általános elméletét és a fejlődési, valamint a növekedési pólusok (pôle de développement et pôle de croissance) szerepéről vallott nézeteit a mezőgazdaságra alkalmazzuk, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy valamely ország mezőgazdaságának fejlettségét közvetlenül élelmiszeriparának fejlettsége szabja meg. Ha fejleszteni kívánjuk valamely ország mezőgazdaságát, és különösen ha azt ipari szintre akarjuk emelni, akkor elsősorban élelmiszeriparának fejlesztésével kell kezdenünk, és annak a továbbiakban is meg kell valamivel előznie a mezőgazdaság technikai és gazdasági fejlettségét.

Egyébként az élelmiszeripar és a mezőgazdaság fejlődésének eme összefüggésére már *Lenin* is utalt, amikor azt írta, hogy „a mezőgazdasági termékek technikai feldolgozásának fejlődése rendszerint elengedhetetlenül maga után vonja a mezőgazdaság technikai fejlődését: egyrészt már maga a feldolgozásra kerülő nyersanyag termelése is nem ritkán megköveteli a mezőgazdaság tökéletesítését . . ."[45]

Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy az élelmiszeripar, illetve az élelmiszeripari üzem — a mozgató és hajtó egység — gazdaságilag is uralja a vertikumot, különösen pedig azt, hogy kizárólag neki rendelődik alá a koordinációs pólus. Helyesen mondja *Perroux,* hogy a kettőt egymás-

[42] B. Gournay: Les administrations verticales. Revue économique, 1962. 6.
[43] F. Perroux: L'économie du XXième siècle. Paris. 1964. 168. l.
[44] F. Perroux: I. m.
[45] Lenin Művei. 3. kötet. Moszkva, 1946. 246. l. (oroszul).

tól meg kell különböztetnünk, mert más a fejlődést mozgató egység (unité motrice) és más a központi irányító szerv (centre de décision).[46] A feldolgozó üzem ugyanis — bár betölti a neki közvetlenül tulajdonított szerepet — csak egyetlen egysége a vertikális láncolatnak, ennek az üzemnek a vezetője (főmérnöke) csak egyik tagja az egész vertikum élén álló gazdasági és termelési vezérkarnak. Rajta kívül itt találjuk a mezőgazdasági nyersanyagtermelést irányító és ellenőrző mezőgazdasági főmérnököt, az egész vertikumnak szükséges termelési berendezések és anyagok beszerzését és elosztását irányító beszerzési főmérnököt, a termelés koordinálását és ütemezését irányító tervgazdasági főmérnököt, az értékesítést irányító kereskedelmi főmérnököt, végül pedig a pénzügyi főmérnököt, aki a vertikum pénzügyi kérdéseit irányítja.

Ilyképpen ami a mezőgazdasági termelést illeti, annak szakmai vezetése nem degradálódik, hanem éppen magasabb fokra emelkedik. Kilép az egyes mezőgazdasági üzem szűk keretei közül és nagyméretű, specializált üzemekből (műhelyekből) álló vertikális mezőgazdasági termelési láncolat irányítójává válik. Ebben a minőségben szakmai hozzáértését, kezdeményezőkészségét sokkal nagyobb méretekben és sokkal hatékonyabban érvényesítheti, mint a hagyományos mezőgazdasági üzemi formák között.

A nézeteltérések és a küzdelmek, amelyek a vertikális integráció körül a mezőgazdaságban szinte mindenütt kibontakoznak, valójában nem is innen adódnak, hanem onnan, hogy kinek a kezében van az integrációs és koordinációs pólus, mert döntően ez határozza meg az általa újratermelt termelési viszonyokat. Azonos tulajdon esetén, például szövetkezeti integrációban ekörül nézeteltérések és küzdelmek fel sem merülnek, viszont annál több akkor, ha más tulajdont képvisel a pólus és megint mást, illetve másokat a vertikális láncolat többi üzemei. Ezek a dolgok azonban a termelési viszonyokhoz tartoznak, s az esetleg bennük jelentkező ellentmondásokat is ott kell megoldani.

Befejezésül talán helytálló lehet az a következtetésünk, hogy a vertikális integráció az ipari (gyáripari) termelés szervezési és irányítási formája, s olyan termelési viszonyokat tartalmaz és termel újjá, amilyenek között megvalósul. Tőkés körülmények között tehát tőkéseket vagy tőkés gazdaságban működő szövetkezetieket, szocialista körülmények között szocialistákat, s ezeken belül is olyanokat, amilyenek az adott vertikumokat ebből a szempontból közelebbről jellemzik. Persze, miként a tőkés gazdaságban is a vertikális integrációnak a legkülönfélébb mértékű és módozatú változataival találkozhatunk, hasonlóan számíthatunk arra, hogy a *szocialista gazdaságban is meglehetősen eltérő változatai jöhetnek létre, amelyek nemcsak az egyes élelmiszertermelési ágazatok iparosodási fokától függnek majd, hanem azoktól a konkrét termelési viszonyoktól is,* amelyek között létrejönnek és működnek, valamint attól, hogy a szocialista társadalom tudatosan *milyen termelési viszonyok bővített újratermelését* kívánja velük előmozdítani.

[46] F. Perroux: I. m. 168. l.

JÁNOSSY FERENC:

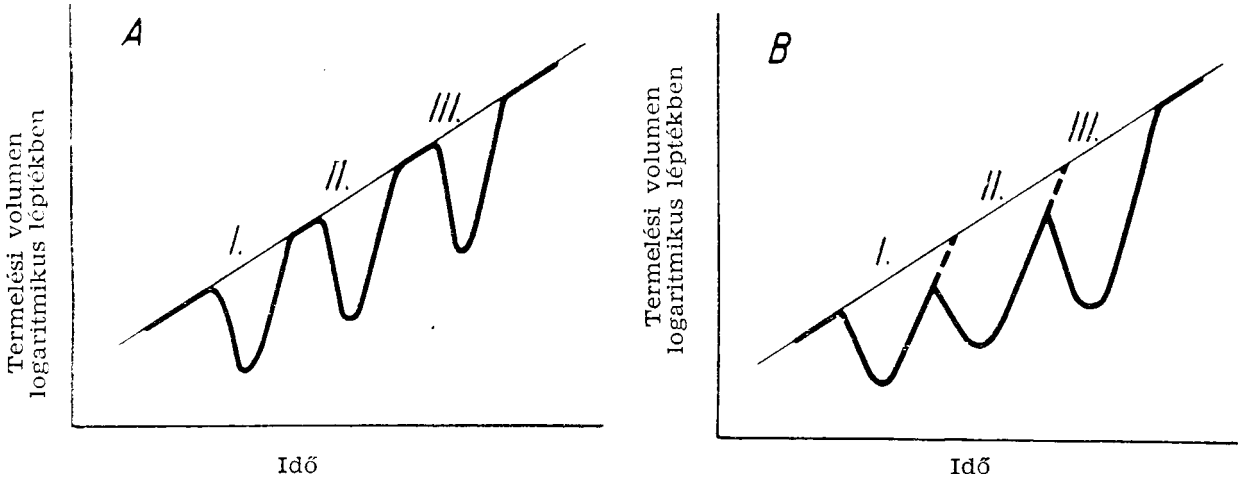
A nyugatnémet „gazdasági csoda"

A trendvonal meghatározhatósága

A gazdasági helyreállítási periódus végpontja — mint ezt *A háborúk utáni helyreállítási periódusok jellegzetességei és a japán „gazdasági csoda" vége* című cikkben* már kifejtettük — a zavartalan gazdasági fejlődésre jellemző trendvonal segítségével határozható meg. Ha a fejlődési folyamatban a háború az egyetlen jelentékeny zavar, akkor a trendvonal iránya — amint ezt Japán példáján is láttuk — a háborút megelőző időszak alapján tisztán felismerhető. Ha azonban a fejlődést több egymást követő zavar szakítja meg, már nem ennyire könnyű a trendvonalat meghúzni; annál nehezebben tudjuk felismerni irányát, minél rövidebb idő telik el az egyes megzavarások között. Ha pl. három ilyen megzavarás olyan hosszú időközökben követi egymást, hogy a termelés minden egyes visszaesés után ismét eléri a trendvonalat, akkor a trendvonal e megszakítások ellenére világosan felismerhető (lásd az 1. ábrán az *A* rajzot). Ha azonban az egyik za-

1. ábra.

A termelési görbe és a trendvonal sematikus ábrája három egymást követő elkülönült (A) és átlapolódó (B) helyreállítási periódus esetében

var oly gyorsan követi a másikat, hogy kihatásaik részben kereszteződnek (lásd az 1. ábrán a B rajzot), akkor az első és az utolsó megzavarás közötti időszakban egyetlen közvetlen támpontunk sem marad a trendvonal fekvésére vonatkozóan.

* Közgazdasági Szemle, 1965. 10. sz. 1197–1212. l.

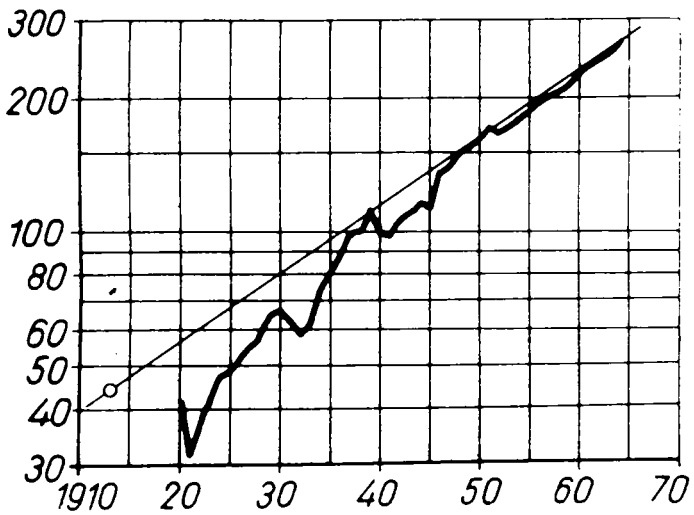
A termelési görbék valóban csaknem mindegyik európai ország ipari fejlődésében három ilyen zavaró bemetszés kereszteződésére utalnak. E zavaró megszakításokat Európában az első világháború, az 1929—33. évi világválság és a második világháború okozták.

A trendvonalak első világháború utáni szakaszának meghatározását a fenti okokon kívül az is megnehezíti, hogy az ipari termelés trendje a termelési görbék első világháború előtti irányából Európa esetében — a későbbi időszakhoz képest viszonylag zavartalan fejlődés ellenére — nem extrapolálható, vagy legalábbis nem közvetlenül a két világháború közötti fejlődési periódusra; mégpedig a következő sajátos körülmény folytán. Az iparosodás extenzív szakasza ugyanis, Nagy-Britannia kivételével, Európa összes fejlett országaiban csak közvetlenül az első világháború előtt fejeződött be. Az ipar ezekben az országokban egészen az első világháborúig az összes munkaerőnek egyre növekvő hányadát foglalkoztatta, az első világháború után viszont ez a hányad lényegében állandósult, vagyis az iparban foglalkoztatott munkaerő száma e fordulópont óta már csak a népszaporulattal arányosan növekszik. Ez az átváltás az ipari fejlődés extenzív szakaszából az intenzív iparosodás periódusába természetesen a termelési görbékre is kihatott: e mutatószámok trendvonala ugyancsak megtörik. A trendvonalak törése pedig meghiúsítja a közvetlen extrapolálást. E szempontból kivételt képeznek egyrészt azok az országok, amelyek — mint például Olaszország (és Európán kívül Japán), fejlődésük későbbi megindulása folytán — ma még az iparosodás extenzív szakaszában vannak, másrészt pedig Nagy-Britannia mint egyetlen olyan ország, ahol a trendvonal törése már jóval korábban, feltehetően már a múlt század második felében bekövetkezett.

A legtöbb európai országban tehát a trendvonal meghatározását egyrészt az első világháborút megelőző törés nehezíti meg, másrészt a termelés zavartalan alakulását megszakító, egymást követő három bemetszés. Németország esetében a két világháború és a 30-as évek világválsága okozta megzavarás különösen súlyos volt, és ezáltal a termelési görbe bemetszései annyira mélyek, hogy a trendvonalból szinte semmi sem marad. Ezért —

2. ábra.

Svédország ipari termelésének volumenindexe és trendvonala (1938 = 100)

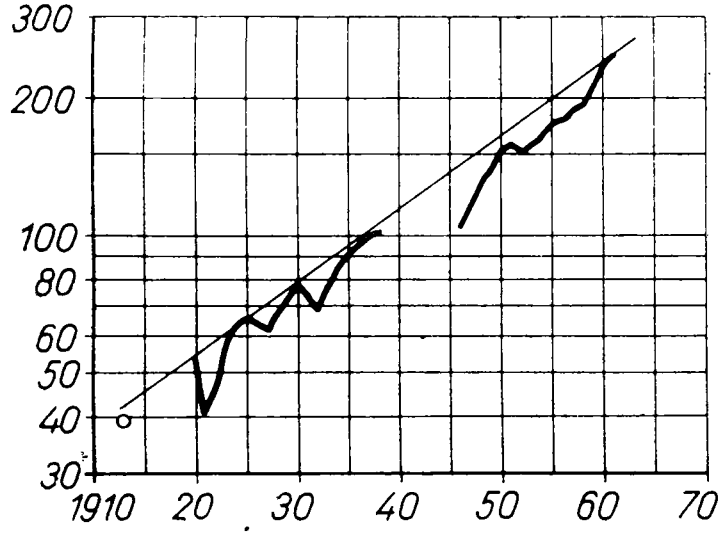

bár vizsgálatunk tárgya csupán a Német Szövetségi Köztársaság helyreállítási periódusa — kénytelenek vagyunk előzetesen más európai országok példáján megmutatni a trendvonal meghatározhatóságát. Célszerű ezt olyan országgal kezdeni, amelynél a trendvonal viszonylag világosan felismerhető.

Svédország iparának termelési diagramján* (2. sz. ábra) a trendvonal a zavarok ellenére — főként az utóbbi másfél évtizedben — félreérthetetlenül felismerhető. Az 1946—1963-as évek alapján megállapított trendvonal visszamenőleges meghosszabbítása igazolja, hogy irányát helyesen ismertük fel, hiszen az így lefektetett egyenes bámulatos pontossággal érinti a két korábbi csúcspontot: 1913-ban és 1939-ben. Vagy fordítva: ha a két háborút megelőző utolsó békeévek, vagyis 1913 és 1939 termelése alapján határozzuk meg a trendvonalat, ez utólagos igazolást nyer azáltal, hogy a második világháborút követően a termelési görbe újból ezt a trendvonalat követi. Ebből a diagramból továbbá az is világossá válik, hogy az első világháborút követő fellendülést derékba törte a világválság, mielőtt még a termelés a trendvonalat elérhette volna. A második csapás oly gyorsan követte az elsőt, hogy nem maradt elegendő idő az első csapás utóhatásainak teljes kiküszöbölésére. A második csapást pedig Svédország gazdasága teljes mértékben csak 1937-ben heverte ki. Svédország fejlődésében tehát az első két zavaró hatás átfedését figyelhetjük meg, a harmadik bemetszés ezektől láthatóan elkülönül.

3. ábra.

Dánia ipari termelésének volumenindexe és trendvonala (1938 = 100)

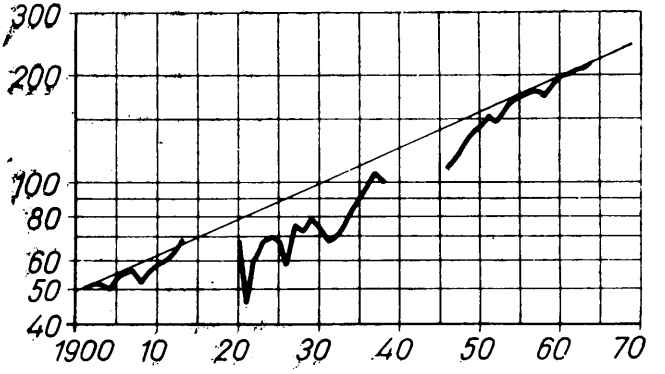
Dánia iparának termelési diagramján (lásd a 3. sz. ábrát) tisztán felismerhető a trendvonal, annak ellenére, hogy a termelési görbe emelkedését — az Európára jellemző három visszaesésen kívül — még további két

* Az itt és a továbbiakban közölt, illetve felhasznált adatok forrása a következő kiadványok: Industrial Statistics. 1900—1962. OEEC, Paris, 1963.; U. N. Monthly Bulletin of Statistics; U. N. Statistical Yearbook 1960, New York; Migrations professionelles (1900—1955). Presses Universitaires de France 1957.; Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1957. Washington, D. C. 1960.; World Economic Crises 1848—1935. Ed. by E. Varga, OGIS State Social and Economic Press, Moscow. 1937.; Long-term trends and problems of the European Steel industry. U. N. Geneve. 1959.

bemetszés zavarja meg, mégpedig 1925 és 1930 között, majd az 1951 és 1960 közötti időszakban. Ez a jellegzetesség feltehetően Dánia sajátos gazdasági struktúrájából adódik, vagyis az élelmiszeripar szokatlanul nagy szerepére vezethető vissza. A két világháború után fellépő nagyfokú élelmiszerhiány ugyanis mindkétszer rövid időre erősen fellendíti Dánia élelmiszeriparát; amint azonban Európának sikerül a szűkösség mélypontján túljutnia, a kereslet csökkenése Dániában a termelés újbóli visszaesését idézi elő. Dánia ipari görbéjének alakulásában tehát összesen öt bemetszést figyelhetünk meg, amelyek azonban alig kereszteződnek, vagyis a termelés e megzavart szakaszok között újból és újból eléri a trendvonalat.

4. ábra.

Nagy-Britannia ipari termelésének volumenindexe és trendvonala (1938 = 100)

Mint már említettük, *Nagy-Britannia* az egyetlen ország, ahol az iparosodás extenzív szakasza oly korán befejeződött (gyarmati birodalomként való extenzív expanziója ebből a szempontból elhanyagolható), hogy az első világháborút közvetlenül megelőző két évtized ipari termelése bevonható a trendvonal meghatározásába. Nagy-Britannia ipari termelésének az intenzív szakaszra jellemző trendvonala (lásd a 4. ábrát) négy évtizedet hidal át, teljesen töretlenül, mégpedig oly módon, hogy a termelési görbe 1951 után pontosan az első világháborút megelőző időszak által meghatározott irányban folytatódik. Ennek a körülménynek köszönhető, hogy Nagy-Britannia ipari fejlődésének trendvonala oly kétségtelen egyértelműséggel rajzolódik ki, annak ellenére, hogy a két világháború közötti időben az ország objektíve adott termelőerői egyetlen évben sem tudtak maradéktalanul kibontakozni. Alig emelkedett ugyanis a húszas években a termelés valamivel az 1913. évi szint fölé, a világválság újból visszavetette, és a válságot követő fellendülés hasonló módon megszakadt már 1937-ben, mielőtt még a termelés a trendvonalat elérhette volna. Nagy-Britannia esete különösen figyelemre méltó, mert világosan érzékelteti, mennyire stabilak azok az alapvető tényezők, amelyektől valamely ország termelőerőinek kibontakozása függ. Még a termelőerők négy évtizeden át tartó gúzsbakötése sem tudta potenciális létezésüket elfojtani, sőt még — a realizálódásban tartósan megakadályozott — fejlődési ütemet sem tudta lefékezni.

Svédország, Dánia és Nagy-Britannia gazdasági fejlődésének e rövid felvázolása nézetünk szerint elegendő ahhoz, hogy e háromszori megszakításnak az európai fejlődésre gyakorolt hatását érzékeltessük. A trendvonal meghatározhatóságának bemutatásához pedig további példák felsorakoztatása valóban feleslegesnek tűnik.

A „gazdasági csoda" előtörténete és végpontja

A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődésének helyes megítélését a következő körülmények nehezítik meg: egyrészt az NSZK — tisztán gazdasági szempontból — újonnan létrejött gazdasági egységet képez, másrészt pedig elődjének gazdasági fejlődése az utolsó évtizedekben bukdácsolva és nagy zökkenőkkel ment végbe. A két világháború közötti időszakra vonatkozóan Németország gazdasági potenciálját majdnem oly nehéz felbecsülni, mint egy először sántikáló, majd meghajszolt ló teljesítőképességét megítélni. Az említett két nehézség közül az előző — vagyis a gazdasági egység megváltozásából adódó — hidalható át könnyebben. Bár a rendelkezésre álló és a háború előtti időszak adatai alapján az NSZK-ra vonatkoztatott gazdasági mutatószámok értékeinek kiszámításakor természetesen csak a területváltozást vehették figyelembe, annak különféle másodlagos hatásait pedig nem; az ebből adódó pontatlanságok nézetünk szerint mégis elhanyagolhatók.

Jóval nagyobb nehézségek adódnak viszont abból a tényből — melynek részletezésére még visszatérünk —, hogy a két világháború közötti időszakban Németország termelőerői gyakorlatilag egyszer sem tudtak teljesen kibontakozni. Ezért Németország gazdasági fejlődésének trendvonala — ellentétben Svédország és Dánia bemutatott példáival — a második világháborút megelőző időszakra nézve nem ismerhető fel közvetlenül a termelési diagramok alapján és nem adódik olyan belátható egyértelműséggel sem, mint ahogy Nagy-Britannia trendvonala sajátságos fejlődése folytán a múltból extrapolálható volt.

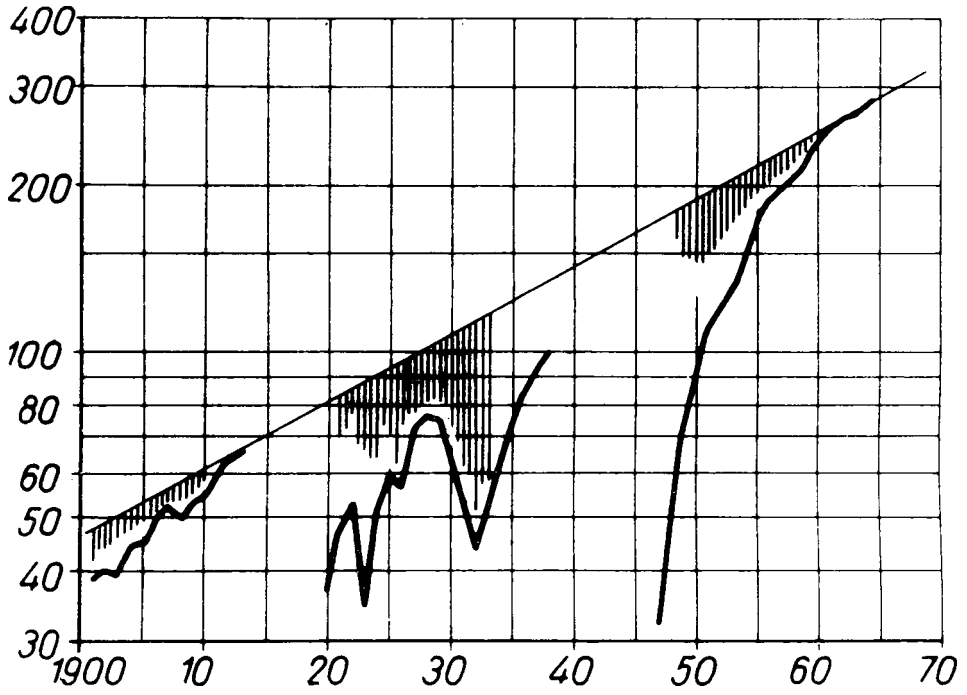
Tévedések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy a gazdasági fejlődés trendvonala olyan objektíve adott gazdasági potenciált fejez ki, amely — bár csak nem realizált lehetőségként — akkor is fennáll, ha évtizedeken keresztül egyszer sem tudott megvalósulni. Az tehát egy pillanatig sem vált kérdésessé, hogy a trendvonal mint realizálandó lehetőség objektíve olyan időszakban is létezik, amikor a termelés tényleges alakulásában egyszer sem tud megnyilvánulni; mindössze az a kérdés, hogy a trendvonal ilyen időszakokra vonatkozóan felismerhető-e és mily módon. A helyreállítási periódus az NSZK-ban is akkor fejeződött be, amikor a termelés elérte a gazdasági fejlődés — bár előttünk még nem ismeretes, de objektíven adott — trendvonalát. Az a körülmény pedig, hogy ismereteink nem elegendőek ahhoz, hogy a majdnem öt évtizeden át csupán potenciális lehetőségként létező trendvonal irányát felismerjük, nyilvánvalóan mit sem változtat azokon a törvényszerűségeken, amelyek a helyreállítási periódus menetét meghatározzák. Bennünket viszont éppen ez a körülmény kényszerít arra, hogy vizsgálatunk irányát megfordítsuk. Szándékunk ugyanis az, hogy egy sorozat olyan tény alapján, amelyek mind azt látszanak igazolni, hogy a gazdasági csoda, vagyis a helyreállítási periódus már

véget ért, feltételezzük, hogy a termelési görbe az utóbbi években valóban már a trendvonalat követi. Ez a hipotézis azonban csak kiindulási alapja alábbi elemzésünknek, amelynek célja viszont éppen e hipotézis igazolása.

Ha az NSZK iparának fejlődését jellemző termelési diagramba (az 1945 előtti évek összes adatai itt és a további ábrákon is az NSZK területére vonatkoznak) az 1913. és 1963. éveknek megfelelő pontokon keresztül egy egyenest fektetünk (lásd az 5. ábrát), akkor — előbbi hipotézisünk értelmében — ez az egyenes megfelel a trendvonalnak.

5. ábra.

Az NSZK ipari termelésének volumenindexe és trendvonala (1938 = 100)

Ez a félévszázadot áthidaló egyenes jóval a termelési görbe 1928-ban és 1938-ban elért két maximuma fölött fekszik. (Az 1913 és 1920, valamint 1938 és 1947 közötti időszakokra vonatkozó adatok és ezeken belül a háborús termelés maximumai is hiányoznak ugyan, de ezek az időszakok a trendvonal meghatározásában amúgy sem vehetők alapul.) Abból a feltételezésből tehát, hogy ez az egyenes megfelel a trendvonalnak, az következik, hogy Németország termelőerői sem 1928-ban, sem pedig 1938-ban nem voltak teljes mértékben kihasználva.

Az első, viszonylag alacsony maximum 1928-ban nem meglepő, de nem is példátlan, hiszen a termelési görbe ebben az időpontban Svédországban és Nagy-Britanniában is majdnem ugyanennyivel a trendvonal alatt maradt. Ennek oka, mint már említettük, hogy az Egyesült Államokban kirobbant világválság eléri Európát, mielőtt az még az első világháború következményeit kiheverte volna. Ezt a körülményt igazolja az 1928-ban, vagyis a válság kitörése előtt létrejött nagyarányú munkanélküliség is. E bizonyíték szemléltetésére tüntettük fel a diagramon a munkanélküliséget, mégpedig a trendvonalból kiinduló függőleges vonalkákkal, amelyek a

trendvonalra mint kötélre felfüggesztett pálcikákként lógnak lefelé, a mindenkori munkanélküliség kihatásának megfelelő hosszúságban.* Ebből az ábrából kitűnik, hogy abban a két időpontban, amikor a termelés elérte a trendvonalat, vagyis mind 1913-ban, mind 1963-ban a munkanélküliség szinte teljes mértékben megszűnt. A munkanélküliség a két világháborút közvetlenül követő években — vagyis a legsürgősebb helyreállítási munkák idején — még csekély volt. A rákövetkező években azonban rohamosan növekedett egy maximumig, és csak lassan, fokozatosan esett vissza, mindig csak abban az ütemben, ahogyan a gazdaság egésze újból közeledni kezdett a teljes kibontakozáshoz. Ezt a folyamatot azonban az első világháború után a világválság csakhamar félbeszakította: a munkanélküliség 1928-ban még mindig 13%-ot tett ki.

Ilyen ellenőrzés az 1933. évet követő időszakra nem végezhető el, minthogy Hitler koncentrációs táborok, kényszermunka és háborús mozgósítás segítségével eltüntette a munkanélküliséget. Ha azonban az 1928-ra vonatkozó pontot — amelynek nagy lemaradását a trendvonaltól már bebizonyítottuk — összekötjük az 1938-nak megfelelő ponttal, akkor a feltételezett trendvonallal párhuzamos egyenest kapunk. Ez pedig azt jelenti, hogy a válságot követő első hat évben, vagyis 1932-től 1938-ig, csak a világválság következményeit számolták fel, a már 1928-ban is meglevő lemaradást viszont még nem sikerült behozni.

Az a körülmény tehát, hogy a trendvonal egy félévszázadot hidal át — anélkül, hogy a tényleges termelés azt eközben akárcsak egyszer is elérte volna —, a feltételezett trendvonal hitelességét, illetve realitását csak első látásra teszi kérdésessé. A gazdasági fejlődés történeti alakulásának behatóbb vizsgálata viszont éppen azt igazolja — és minél mélyebben hatolunk be a részletekbe, annál meggyőzőbb módon —, hogy ez a tény nem ingatja meg, sőt inkább alátámasztja a feltételezett trendvonal realitását.

A továbbiakban a trendvonal meghatározását még a következő gondolatmenettel is ellenőrizzük. Sok ország gazdasági fejlődésének elemzése egybehangzóan igazolja, hogy a munka termelékenysége (az ipar egészének átlagára vonatkoztatva) — bár válságok és fellendülési szakaszok ciklusos változása folytán heves ingadozásokon esik át — hosszú távra nemcsak hihetetlen állandósággal nő, hanem az iparilag fejlett országok majdnem mindegyikében szinte azonos ütemben. Ha a termelékenység átlagos növekedését olyan időszakra számítjuk ki, amelynek kezdetén és végén a termelés eléri a trendvonalat, csaknem kivétel nélkül egy viszonylag szűk határon belül, mégpedig évi 1,7% és 2% között ingadozó átlagos növekedési ütemet kapunk. Így a termelékenység évenkénti növekedése az 1913 és 1963 közötti időszakban Nagy-Britanniában 1,7%, Svédországban és Belgiumban 1,8%, Franciaországban és Norvégiában 1,9%, Japánban és az

* A termelési volumen a gazdasági válság folyamán általában sokkal erősebben visszaesik, mint a foglalkoztatottság, különösen abban az esetben, ha a foglalkoztatottság meghatározására csupán a statisztikailag megfogható munkanélküliséget vesszük figyelembe. A termelés visszaesése és a munkanélküliség között tapasztalt korrelációnak megfelelően, a munkanélküliséget az 5. ábrán az alábbi képlet segítségével átszámítva tüntettük fel:

$$y = \left(1 - \frac{x}{100}\right)^2$$

ahol x = a munkanélküliség az összes munkaerő százalékában, és
y = a logaritmikus léptékben berajzolt függőleges vonalkák hosszúsága.

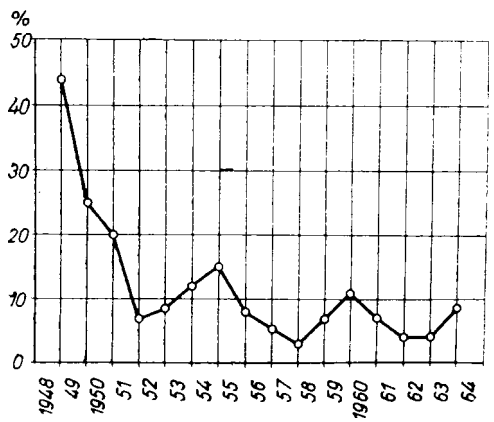
USA-ban pedig 2%. A Német Szövetségi Köztársaság iparára vonatkozólag feltételezett trendvonal emelkedéséből (évi 2,9%) és az iparban foglalkoztatott munkaerő számának átlagos növekedéséből (kereken évi 1%) az 1913 és 1963 közti időszakra évi 1,9%-os átlagos termelékenységnövekedés adódik, vagyis egy olyan érték, amely jó egyezést mutat a többi európai ország fejlődési ütemével.

Hogy ez az egyezés milyen mértékben támasztja alá a feltételezett trendvonal realitását, legegyszerűbben a következő példával érzékelhető. Ha valaki 1952-ben — amikor az NSZK-ban a termelés már meghaladta a háború előtti szintet és a termelés növekedése éppen nagymértékben lelassult — azt feltételezte volna, hogy a helyreállítási periódus már véget ért, akkor (e feltételezésének megfelelően) a trendvonalat az 1913., 1928., 1938. és 1952. éveknek megfelelő pontokon keresztül kellett volna meghúznia. Ekkor még valóban nehéz lett volna ellenállni annak a kísértésnek, hogy a termelési görbének e négy, megközelítőleg egyetlen egyenes mentén fekvő maximumát egymással összekössük, abban a meggyőződésben, hogy ezzel a trendvonalat határoztuk meg. E feltételezés helytelensége azonban egyhamar kiderült volna, mielőtt még a következő évek fejlődése amúgyis nyilvánvalóvá teszi, hogy tévedtünk. Az önkényesen meghúzott trendvonal túlságosan lapos emelkedése — vagyis az évenkénti mindössze 1,7%-os növekedés és ebből adódóan az évi 1%-nál is kisebb termelékenységnövekedés — félreérthetetlenül bizonyította volna, hogy ez az egyenes nem lehet a gazdasági fejlődés tényleges trendvonala.

Az általunk feltételezett trendvonal emelkedése az ipari termelés évi kb. 3%-os növekedési ütemének felel meg. Ez a növekedési ütem kiállja azt a próbát is, hogy olyan határértékként állítsuk be, amelyhez a második világháborút követő helyreállítási periódus folyamán az egyre csökkenő növekedési ütem fokozatosan közeledik. A növekedés évenkénti hányadának (vagyis a termelési görbe első differenciálhányadosának) grafikus ábrázolása ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy a növekedés üteme — a jelentős ingadozások ellenére — fokozatosan visszaesik a trendvonal emelkedési szögének megfelelő értékre (lásd a 6. ábrát). Az okfejtés irányát azonban meg is fordíthatjuk. Hiszen az a tény, hogy a növekedés üteme asszimptotikusan közeledik a trendvonalnak megfelelő értékhez, a helyreállítási periódus befejeződését mutatja.

6. ábra.

Az ipari termelés évi növekedése az NSZK-ban

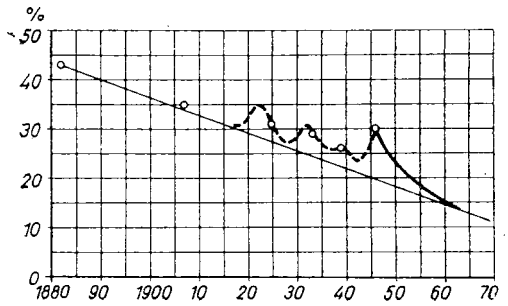

A Német Szövetségi Köztársaság esetében e két kérdés — vagyis a trendvonal meghatározása egyrészről, a helyreállítási periódus végpontjának felismerése másrészről — szinte elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz. Éppen ezért bármely további felemlíthető tény egyaránt alkalmas lehetne akár az egyik, akár a másik kérdés behatóbb tisztázására. Mégis, a további fejtegetés leegyszerűsítése végett, eltekintünk a trendvonal realitásának további bizonyításától, és figyelmünket a következőkben elsősorban a helyreállítási periódus végpontjának meghatározására fordítjuk.

Japán gazdasági fejlődésével kapcsolatosan — lásd az idézett cikkben a 7. ábrát — már rámutattunk, hogy a munkaerő mezőgazdaságban foglalkoztatott hányadának megdöbbentő állandósággal végbemenő csökkenése — éppen sajátos állandósága folytán — a gazdasági fejlődés folyamatának egyik legkiválóbb mutatószáma. Különösen gazdaságilag fejlett országokban, ahol a mezőgazdaságból elvándorló munkaerőt már nem az ipar (vagy legalábbis nem főként az ipar), hanem a legkülönbözőbb más gazdasági ágazatok szívják fel, az ipar további fejlődése szempontjából a mezőgazdasági népesség relatív csökkenése gyakran még jellemzőbb, mint magában az iparban foglalkoztatott munkaerő számának a változása.

7. ábra.

A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottak százalékában az NSZK-ban

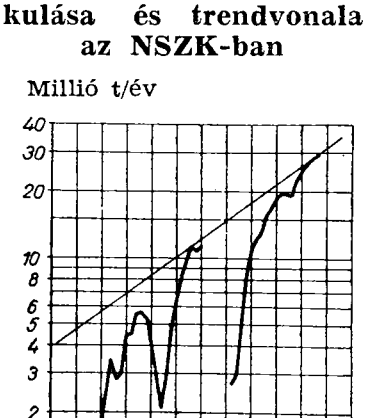
Németország esetében a gazdasági fejlődés e mutatószámát is csak akkor ítélhetjük meg helyesen, ha — a két világháború közötti időszak adatain kívül — a megelőző évtizedek arányait is figyelembe vesszük (lásd a 7. ábrát). E diagramról ugyanis az olvasható le, hogy a két világháború között, az összes népgazdasági ágazatok tökéletlen kibontakozása folytán, nagyobb számú munkaerő maradt a mezőgazdaságban, mint amennyi a termelőerők lehetőségként adott — de nem realizálódott — fejlettségi szintjének megfelelt volna. Ha e mutatószám trendvonalát az 1882., 1907. és 1963. évek (megközelítőleg egyetlen egyenesre eső) pontjai alapján határozzuk meg, világosan kirajzolódik a két világháború között a mezőgazdaságban visszatartott munkaerőtartalék. (Megjegyzendő még, hogy a szaggatottan berajzolt vonalnak megfelelő időszakra csak három statisztikailag alátámasztható pontot sikerült találni, és ezért ezt a vonalat a pontosság minden igénye nélkül, de a fejlődés jellegének megfelelően rajzoltuk be.) A második világháború után a munkaerő először nagy számban özönlött az éhező városokból ki a falvakba, a népességnek ez a része azonban a helyreállítási periódus folyamán vissza is tért a városokba. A kezdetben hevesen

induló, később azonban fokozatosan lelassuló visszaáramlás a helyreállítási periódus végén normális mértékűre csökkent, olyannyira, hogy ez a mutatószám befutott már saját trendvonalába. A helyreállítási periódus végpontja a diagram alapján is a hatvanas évek kezdetére tehető.

Végezetül még egészítsük ki az összképet néhány jellegzetes termelési diagrammal (lásd a 8., 9., és 10. ábrát).

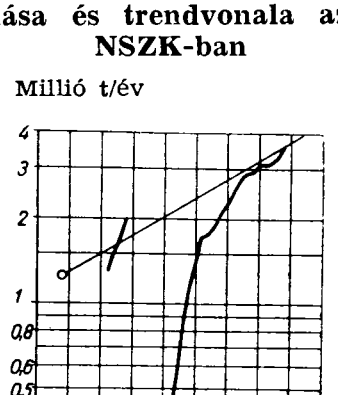
8. ábra.

A cementtermelés alakulása és trendvonala az NSZK-ban

9. ábra.

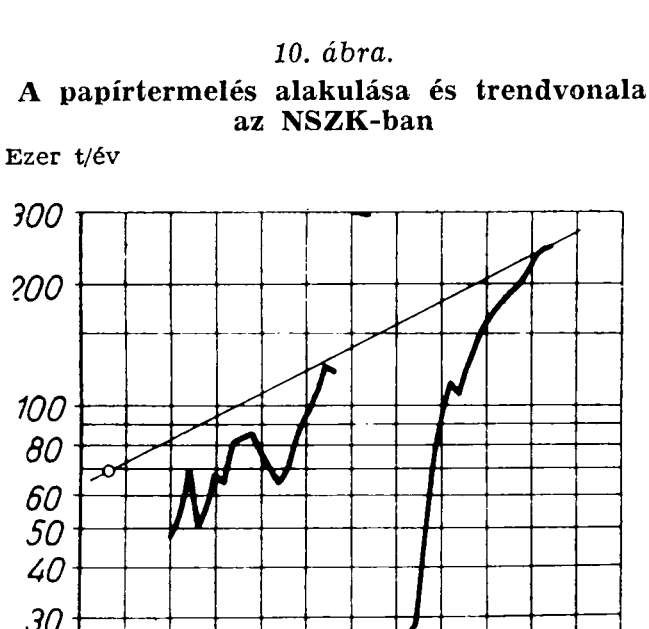
A kénsavtermelés alakulása és trendvonala az NSZK-ban

A cementtermelés diagramjával kapcsolatosan (8. ábra) mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy 1932 és 1938 között — a háborús készülődés (pl. a Siegfried-vonal kiépítése) következtében — a cementtermelés növekedése messze felülmúlta az általános gazdasági fejlődés ütemét. Feltehető tehát, hogy a cementtermelés — az ipar egészét maga mögött hagyva — 1938-ban valóban elérte saját trendvonalát. E feltételezésünket még az a

10. ábra.

A papírtermelés alakulása és trendvonala az NSZK-ban

körülmény is alátámasztja, hogy az 1938. és 1961. évi pontokon keresztül ennek alapján meghúzott trendvonal ugyanakkora távolságban fekszik az 1928. évnek megfelelő szint felett, mint az ipar egészének trendvonala. Az utolsó két évben, vagyis 1961-től 1963-ig végbement növekedés híven követi e trendvonal emelkedését. Ha az 1956 és 1958 közötti rövid stagnálást áthidaljuk, olyan termelési görbéhez jutunk, amely annyira szabályosan fut be a trendvonalba, hogy kívánni sem lehet szebbet.

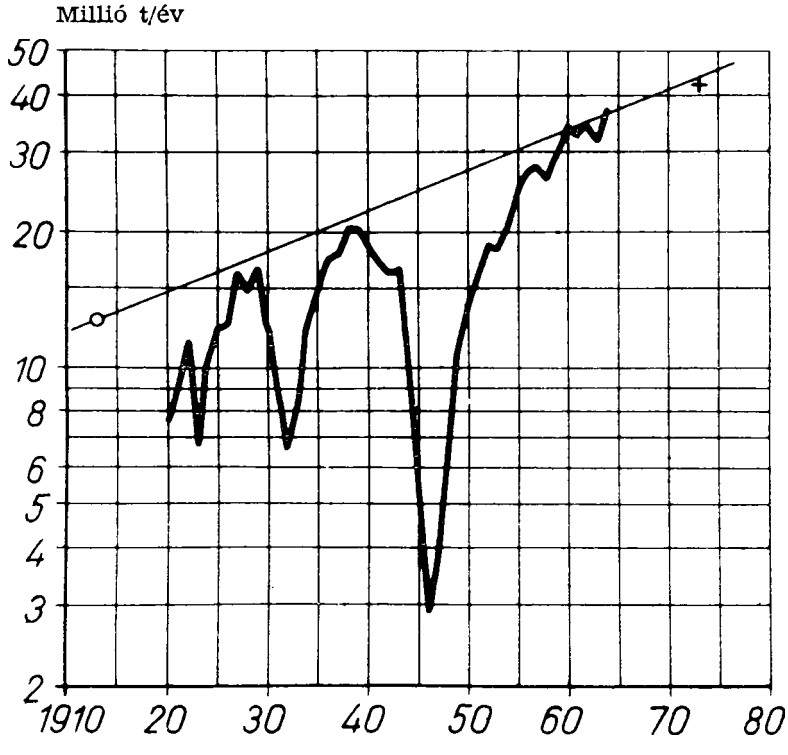
Hasonló kép adódik a kénsavtermelés (9. ábra) és a papírtermelés (10. ábra) diagramjaiból is. A kénsav termelésének növekedése már 1958-ban megtörik; ennek következtében ma — kb. hét évvel a törés után — már világosan kirajzolódik a normális fejlődési ütem. Sajnos a háború előtti időszakra vonatkozólag csak kevés adat áll rendelkezésünkre, és így a trendvonal csak sejthető. A papírtermelés diagramja minden szempontból a már ismert képet mutatja, de a papírtermelés 1937. évi viszonylag magas szintje nem egykönnyen magyarázható meg.

Az acéltermelés trendvonalának sajátos alakulása

A legjobb falatot a lakoma végére hagytuk. Az acéltermelés volumene egyike a legelismertebb és az ipari fejlődés menetét legjobban jellemző mutatóknak, amely már Japán helyreállítási periódusának elemzése során is jól bevált. Ez a mutató az NSZK esetében mégis kis híján csúnyán elbánt velünk; sőt nemcsak bennünket vezetett félre.

11. ábra.

Az acéltermelés alakulása és egyenesnek feltételezett trendvonala az NSZK-ban

\+ Az ECE Acélbizottság előrebecslése 1972–75-re.

Az acéltermelés trendvonala az NSZK-ra vonatkozólag látszólag kifogástalanul meghatározható (lásd a 11. ábrát), minthogy a termelési görbe négy maximuma, mégpedig 1913-ban, 1927—1929-ben, 1938—1939-ben, valamint az 1960 és 1963 közötti években bámulatos pontossággal egyetlen egyenesre esik. Ha e négy maximumon keresztül egyenest húzunk, akkor meghosszabbítása csaknem pontosan keresztülfut az évi 41 millió tonnának megfelelő ponton, amelyet az ECE Acélbizottság 1975-ig terjedő becslésének megfelelően rajzoltunk be. (Az összes adatok az NSZK mai területére vonatkoznak, a Saar-vidéket is beleértve.)

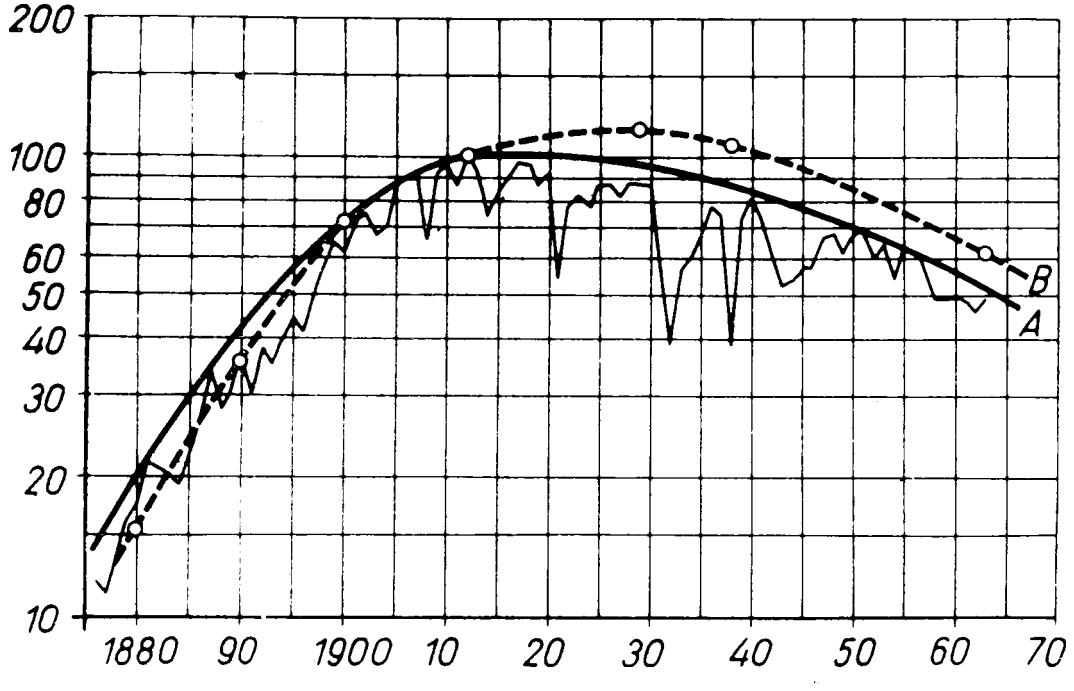
Mint szerző, be kell hogy valljam, hogy ez a megtévesztő látszat, amely részben a véletlen játéka, engem is félrevezetett, és jó ideig magam is azt hittem, hogy az Acélbizottság — mai meggyőződésem szerint hamis — becslése a 11. ábrának megfelelően berajzolt trendvonal további bizonyítékának tekintendő.

A tények valódi felismerésének nyitját egy ellentmondásban találjuk, amely abból adódik, hogy az acéltermelés a két világháború között látszólag elérte a trendvonalat, míg az ipar egészének termelési görbéje mélyen a trendvonal alatt maradt. 1938-ra vonatkozólag még feltételezhetnénk ugyan, hogy az acéltermelés a háborús előkészületek miatt — hasonlóan a cementtermeléshez — túlhaladta az ipar általános fejlődését. Ez az esetleges magyarázat sem lenne azonban elegendő az említett ellentmondás feloldására, hiszen semmiképpen sem vonatkoztatható a világválságot megelőző évekre.

A valóság e figyelmeztető jelét nem szabad érvekkel elfojtanunk; helyesebb, ha Darwin módszerét követjük: ő feljegyzéseiben ugyanis piros

12. ábra.

Az acéltermelés és az ipari termelés volumenindexének viszonyszáma (1913 = 100)

Az USÁ-ra: a folyamatosan felvett adatok és *A* burkoló görbe
Az NSZK-ra: a hét pont által meghatározott (szaggatottan berajzolt) *B* burkoló görbe

ceruzával húzta alá az elméletének látszólag ellentmondó összes tényeket. A valódi megoldás felkutatásához elemzésünkben az előzőeknél mélyebbről kell elindulnunk.

Ha az acélfogyasztás mindenkori szintjét rendre elosztjuk az ipari termelés volumenindexével, olyan mutatószámhoz jutunk, amely világosan jelzi, hogy az ipari fejlődés kezdetén az acélfogyasztás növekedési üteme jóval nagyobb, mint az ipari termelésé, később azonban fokozatosan az utóbbié alá csökken. (Az acélfogyasztás és az acéltermelés közötti különbséget itt elhanyagoljuk.)

Kövessük először nyomon ennek az új mutatószámnak az alakulását az Egyesült Államokban (lásd a 12. ábrát). E mutatószám cikcakkos vonala főképp abból adódik, hogy az acéltermelés minden gazdasági válság vagy depresszió alkalmával erőteljesebben esik vissza, mint az ipari termelés egésze. E fogazottság ellenére, a burkoló görbe alapján (*A* vonal) tisztán felismerhető az a törvényszerűség, amelyet e mutatószám alakulása követ. A burkoló görbe már az első világháború előtt eléri a maximumát. Ez azt jelenti, hogy az acélfogyasztásnak az ipari termelés egységnyi mennyiségére vonatkoztatott hányada egészen eddig az időpontig növekedett, és csak ezt követően kezdett csökkenni, mégpedig — mint ez a burkoló görbéből látható — lassan fokozódó ütemben.

Ha ugyanebbe a diagramba e mutatószámnak az NSZK-ra vonatkozó (illetve a korábbi időpontokra az NSZK-nak megfelelő területre átszámított) adatait berajzoljuk, mégpedig sorra az 1880., 1890., 1900., 1913., 1929., 1938. és 1963. évekre, akkor e pontokon keresztül kellő biztonsággal berajzolható az NSZK-ra vonatkozó *B* görbe. Az *A* és *B* görbék alakulásából (amelyeknél a léptéket úgy választottuk meg, hogy az 1913-ra vonatkozó bázisérték az NSZK és az USA esetében egyaránt 100-nak adódjék) közvetlenül világossá válik, hogy e mutatószám időbeli alakulása Németország és az Egyesült Államok gazdaságának strukturális fejlődését illetően csaknem azonos törvényszerűséget követ.

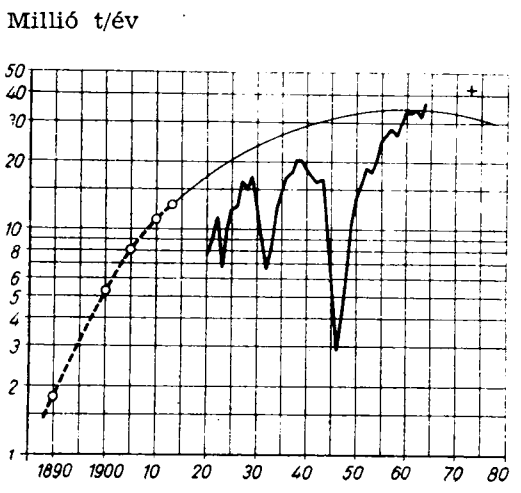
Ezzel tehát olyan új mutatószámhoz jutottunk, amelynek segítségével kiszámíthatjuk az acélfogyasztás, illetve (ha a külkereskedelemben végbemenő ingadozások hatása elhanyagolható) az acéltermelés trendvonalát, mégpedig az ipari termelés trendvonala alapján oly módon, hogy az utóbbi trendvonal értékeit rendre beszorozzuk az új mutatószám azonos időpontra vonatkozó értékeivel. Az acéltermelés ily módon képzett trendvonala (lásd a 13. ábrát) természetszerűleg mindazokban az időpontokban, amikor az ipari termelés saját trendvonalát elérte — tehát 1913-ben éppúgy, mint 1963-ban — egybeesik az acéltermelés tényleges volumenével. Azokban az időpontokban viszont, amikor az ipari termelés saját trendvonala alatt maradt — tehát 1927—1929-ben és 1938-ban is —, az acéltermelés trendvonala magasan a termelési görbe maximumai fölött fekszik. Az ily módon kapott új trendvonal realitásának érdekes, bár ma még óvatosan kezelendő igazolása ezen túlmenően az is, hogy az NSZK acéltermelése — a továbbra is fennálló konjunktúra ellenére — az 1964. évi kivételes rekordtermeléstől eltekintve, 1960 óta csökkenő tendenciát mutat.

Az újonnan képzett trendvonal értelemszerű folytatása az 1972—1975. évekre kereken évi 30 millió tonna acél termelését helyezi kilátásba, vagyis körülbelül 10 millió tonnával kevesebbet, mint az ECE Acélbizottság becslése. Ezzel kapcsolatosan még hangsúlyoznunk kell, hogy elemzé-

sünk szigorúan véve nem az acéltermelésre, hanem az acélfogyasztásra vonatkozik. Továbbra is nyitva marad tehát a kérdés, hogy nincs-e mégis lehetőség az acélexportnak kereken mintegy évi 10 millió tonnával való növelése útján — amellyel az ECE becslése nem számol — az NSZK évi

13. ábra.

Az acéltermelés alakulása az NSZK-ban, de helyesen meghatározott, görbült trendvonallal

+ Az ECE Acélbizottság előrebecslése 1972–75-re.

acéltermelését a következő évtizedben mégis a 40 millió tonnás szintre emelni.

A figyelmes olvasónak bizonyára feltűnik, hogy látszólag ellentmondásba keveredtünk. Hiszen az acéltermelés (acélfogyasztás) trendvonalát Japán esetében — az acélfogyasztás tényleges felfejlődésével egyezően — fenntartás nélkül egyenesként rajzoltuk be, most pedig ugyanerre a mutatószámra az NSZK-ban erősen görbült trendvonalat képeztünk. Ez az ellentmondás azonban könnyen feloldható: az acélfogyasztás ugyanis az iparosodás extenzív szakaszában ténylegesen mértani haladványt megközelítő ütemben növekszik, és növekedési üteme csak az intenzív szakaszban kezd fokozatosan visszaesni. Hangsúlyoznunk kell még, hogy a gazdasági fejlődés mutatószámai nem mind növekednek a geometriai sornak megfelelően, vagyis távolról sem mindegyiknél adódik a trendvonal egyenesnek. Elemzésünkhöz mégis kizárólag ilyen jellegű mutatószámokat kellett választanunk, minthogy másfajta, tehát görbült trendvonalak iránya — főként a helyreállítási periódus áthidalásának időszakára — csak igen körülményesen és bizonytalanul lett volna meghatározható.

Az eddig felsorolt összes tényt figyelembe véve, meglehetősen egységes és a helyreállítási periódus klasszikus esetével jól összhangba hozható kép alakult ki. Olyannyira, hogy nézetünk szerint a Német Szövetségi Köztársaság trendvonalának irányával és helyreállítási periódusának végpontjával kapcsolatosan kezdetben felállított hipotézisünket minden további kiegészítés nélkül is bizonyítottnak tekinthetjük.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy az NSZK-ban a helyreállítási periódus főként azért kelti a gazdasági csoda látszatát, mert az NSZK nemcsak a háború utóhatásait heverte ki, hanem egyidejűleg végéhez vitte a két világháború között szinte állandósult gazdasági lemaradásának felszámolását is.

ZIERMANN MARGIT:

A folyamatos termeléshez szükséges minimális forgóeszköz megállapításának új módszere

(A sztochasztikus folyamatok elméletének alkalmazása finanszírozási kérdések tárgyalására)

Az árutermeléshez pénzre van szüksége a vállalatoknak. Folyamatos termelés és kibocsátás (értékesítés) esetén nyilvánvalóan nincs szükségük — a termelés beindulását nem tekintve — hitelre, hiszen a termeléshez szükséges anyagok, cikkek raktárbaérkezését (amit röviden árubeáramlásnak fogunk nevezni) és a termelt cikkek eladását (kiáramlását) csaknem egyidejűleg, vagy akár valamely időeltolódással követő pénzkiadás és pénzbevétel (pénz ki- és beáramlás) kiegyenlíti egymást, sőt a pénzbevétel többnyire meg is haladja a szükséges kiadásokat.

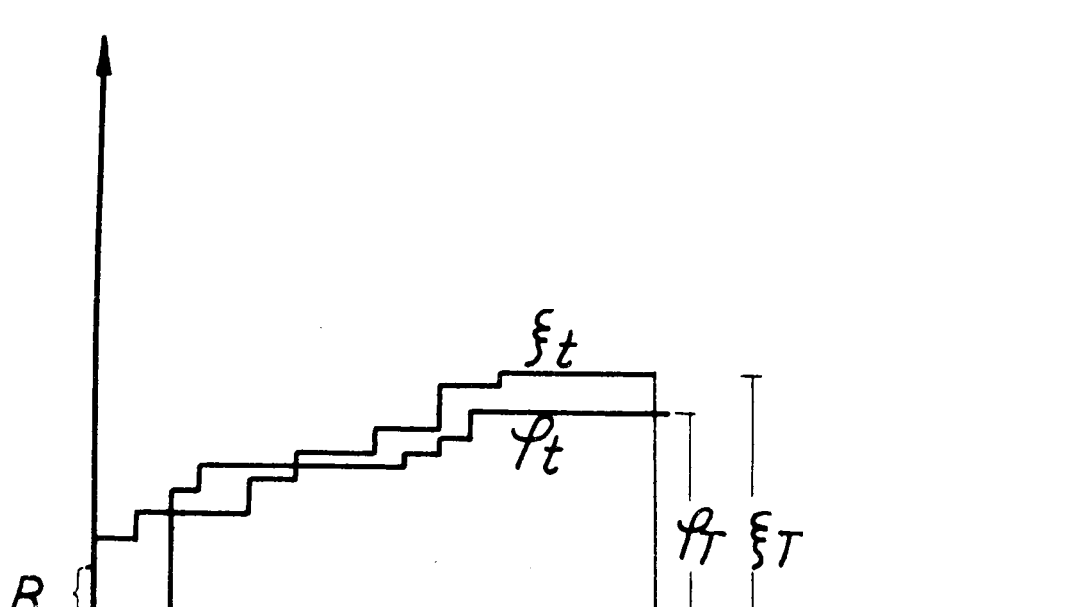
Célunk annak a minimális pénzösszegnek a meghatározása, amellyel valamely termelési időszak kezdőpontjában a vállalatnak okvetlenül rendelkeznie kell ahhoz, hogy fizetési kötelezettségeinek eleget tudjon tenni. Ezt a minimálisan szükséges pénzösszeget a továbbiakban B-vel jelöljük. Egy részéért, amelyet a vállalat saját forrásaiból fedezni nem tud, s amelyet ezért hitelként a vállalat rendelkezésére bocsátunk, természetesen kamatot kell fizetnie.

Ennek a B összegnek a meghatározása nyilvánvalóan semmi különösebb problémát nem okoz abban az esetben, ha a termelés és az értékesítés előre meghatározott menetrend szerint folyik, s a termeléshez szükséges anyagok, cikkek is előre meghatározott időpontokban érkeznek a raktárba. Úgy mondjuk, hogy ekkor mind a raktárba áramlás, mind pedig az árukiáramlás folyamata determinisztikus, s ez esetben a vizsgált időszakasz (például negyedév, félév stb.) alatti bevételek és kiadások bármely t időpontbeli különbségének (egyenlegének) az alakulása, mint t függvénye, előre megadható.

A valóság azonban sokkal bonyolultabb. Rendszerint az a helyzet, hogy mind a felhasználandó árucikkeknek a raktárbaáramlása (tehát az ezzel kapcsolatos pénzkiáramlás), mind pedig a termelt cikkek kibocsátása (tehát az ezzel kapcsolatos pénzbeáramlás) sok, előre pontosan nem látható, meg nem határozható ok hatására alakul, mint mondjuk: a véletlentől függ. Akár a beáramlás, akár a kiáramlás (vagy mindkettő) folyamatában ilyen ún. véletlen tényezők* lépnek fel, a két folyamat min-

* Az a megállapítás, hogy valamely megfigyelés eredménye (például a fenti esetben bármely t időpontban megfigyelt pénzbevétel és pénzkiadás egyenlege) a „véletlentől függ", nem arra utal, hogy létrejöttének nincsenek jól meghatározott okai. De ezeket az okokat vagy nem tudjuk, vagy nem is akarjuk mind számba venni, a számba vett okok, körülmények pedig még nem határozzák meg egyértelműen a jelenséget. Azokat a véletlentől függő mennyiségeket, amelyek értéke esetről esetre más és más lehet, de meghatározható, hogy értékük mekkora valószínűséggel esik megadott határok közé, valószínűségi változóknak nevezzük. (Az alapfogalmakra nézve lásd a cikk végén hivatkozott irodalomban például [4], [5].)

den időpontbeli különbsége (a bevétel és a kiadás egyenlege) maga is a véletlentől függ, tehát ún. sztochasztikus folyamatot alkot.*

1. sz. ábra

Egész általánosságban tegyük fel, hogy a vizsgált időszakaszban, amelyet a továbbiakban *[0, T]*-vel jelölünk, mind a pénzbeáramlás, mind pedig a pénzkiáramlás sztochasztikus folyamatot alkot. Jelölje ξ_t a vállalat t időpontig ($0 \leqq t \leqq T$) összegezett valamennyi bevételét, φ_t pedig az ugyanezen időpontig összegezett valamennyi kiadását. Az *1.* ábrán látható ξ_t, illetve φ_t görbe ily módon a ξ_t, illetve φ_t sztochasztikus folyamatnak egy-egy lehetséges megvalósulását (realizációját) írja le. Az ábrán a vízszintes tengelyen az idő, a függőleges tengelyen a pénzösszeg (forint) szerepel. ξ_t, illetve φ_t definíciójukból következően lépcsős függvények, s ugráshelyeik egy része előre adott, más részük azonban a véletlentől függ. Az ugráshelyeken a növekmény nagysága maga is sok esetben a véletlentől függ.

A $\xi_t - \varphi_t$ különbség, amely minden t időpontban a vállalat eddigi összes pénzbevételeinek és pénzkiadásainak *különbségét* (egyenlegét) adja meg, maga is egy sztochasztikus folyamat, mely a vállalat összes pénzmozgását jellemzi. Meghatározandó mármost *az a legkisebb pénzösszeg, B, amellyel a vállalatnak már a vizsgált időszak kezdőpontjában rendelkeznie kell ahhoz, hogy előre adott nagy valószínűséggel az egész időszakasz alatti fizetési kötelezettségeinek mindig eleget tudjon tenni.*

E mögött az elképzelés mögött nemcsak az a gondolat húzódik meg, hogy ily módon nagyobb gazdálkodási önállósághoz juttatjuk a vállalatokat. Ez a szemléletmód sokkal inkább lehetővé teszi a statisztikai törvényszerűségek feltárását — és mert törvényszerűségekről van szó, a tudományosan megalapozott intézkedéseket is —, mint az eddigi szemlélet, amely

* Sztochasztikus folyamaton a t paramétertől (rendszerint időparamétertől) függő valószínűségi változók sokaságát értjük, ahol a t paraméter valamely T halmazon fut keresztül ([4], [5]).

a vállalat pénzforgalmát úgy kezeli, mint sok *egyedi* (s ezért külön-külön meghatározandó) címlettel kapcsolatos pénzkiáramlás és -beáramlás egyszerű összegeződését.

A matematikai feladat, mint az ábráról könnyen beláthatjuk, megkeresni a B-t, amely az

$$\inf_{0 \leqq t \leqq T} (\xi_t + B) \geqq \varphi_t \tag{1}$$

egyenlőtlenséget* az adott valószínűséggel kielégíti. Pontosabban, ha $(1-\varepsilon)$-nal jelöljük az előre adott valószínűséget**, akkor az alábbi, ún. sztochasztikus egyenlőtlenséget kell B-re megoldanunk:

$$P\{\inf_{0 \leqq t \leqq T} (\xi_t + B) \geqq \varphi_t\} \geqq 1 - \varepsilon. \tag{2}$$

(Olvasva: annak a valószínűsége, hogy a ξ_t „bevételi görbe" B-vel növelt pontjai az egész $[0, T]$ intervallumban mindig a φ_t „kiadási görbe" felett, illetve rajta helyezkednek el, legalább $1-\varepsilon$.)

A (2) egyenlőtlenséggel ekvivalens a következő egyenlőtlenség, amelyet egyszerű átalakítások után kapunk:***

$$P\{\sup_{0 \leqq t \leqq T} (\varphi_t - \xi_t) \leqq B\} \geqq 1 - \varepsilon. \tag{3}$$

A (3) összefüggésben szereplő $\varphi_t - \xi_t$ függvény — mint mondottuk — egy sztochasztikus folyamatot ír le. A φ_t és a ξ_t sztochasztikus folyamatokra vonatkozó esetleges elméleti feltevéseink, valamint ezek huzamosabb ideig tartó megfigyelése alapján — a sztochasztikus folyamatok elmélete segítségével — megismerhetők a $\varphi_t - \xi_t$ folyamat tulajdonságai, paraméterei, s ez esetben a fenti egyenlet B-re megoldható.

A B összeg ismeretében a népgazdaság képviselője, pl. a bank, amely a hitelt nyújtja, nem kényszerül arra, hogy anyagonkénti (cikkenkénti) vitába bocsátkozzék a vállalattal. Tudományosan megalapozott vizsgálat alapján *globálisan* dönthet arról az összegről, amelyre a vállalatnak feltétlenül szüksége van termelési feladatainak megvalósításához, s az ezen felüli összeget már csak magasabb kamattétellel adhatja meg. A vállalat pénzkiáramlásának és -beáramlásának mint sztochasztikus folyamatnak a megfigyelése azt is lehetővé teszi, hogy *időben* felfigyeljünk olyan kedvezőtlen pénzügyi jelenségekre, amelyek mélyebben fekvő gyökere nyilvánvalóan a vállalat termelésében van.

A készletek finanszírozásának sztochasztikus modellje

Az előző pontban a vállalat *összes pénzbeáramlását és -kiáramlását* vizsgáltuk, mint sztochasztikus folyamatot. Leszűkíthetjük azonban vizsgálódásainkat csak a készletek finanszírozásának a problémájára is.

Eddig a vállalatok eszközellátottságát rendszerint csak felülről, egyedileg vagy csoportosan megállapított anyagkészletnormák alapján ellenőriz-

* „inf" az infimum szó rövidítése, amely mindig egy számhalmaz legnagyobb alsó korlátját jelenti.

** Erről bővebben később lesz szó.

*** A (3) egyenlőtlenségben szereplő sup szó a szupremum kifejezés rövidítése, amely egy számhalmaz legkisebb felső korlátját jelenti.

ték. Tekintsük most a vállalat teljes anyag- és áruforgalmával kapcsolatos összes pénzkiáramlás és -beáramlás időbeli alakulását mint sztochasztikus folyamatot vizsgálódásaink kiindulásául. Mégpedig elvként kimondjuk, hogy *egy adott időszak kezdetén a vállalatnak a termeléshez szükséges anyagok beszerzésére legfeljebb olyan összegű hitelt bocsátunk a rendelkezésére, amely előre adott biztonsággal (valószínűséggel) fedezi az időszakon belül bármely* t *időpontig beérkezett szállítmányokért fizetett összegnek és az ezen* t *időpontig terv szerint kibocsátott (értékesített) termékekben fekvő (tehát felhasznált) anyagok, cikkek értékének a különbségét.**

Tekintsünk már most egy vállalatot, amely a vizsgált *[0, T]* időszakasz (negyedév, félév, év) alatt sok árucikket termel és termeléséhez többféle anyagot, cikket használ fel. A vállalat a termeléséhez szükséges anyagokat — a különböző szakmai előírásoknak megfelelően — megrendelte, egy részük esetleg már a *0* időpont előtt megérkezett, más részük csak ezután érkezik be. A *[0, T]* időszakaszban beérkező anyagok, cikkek jelentős részét azonban többnyire csak a következő *[T, 2T]* időszakasz termeléséhez szükséges, s a T időpontig előszállítások formájában beérkező anyagok, cikkek képezik. Mindezek együttesen kialakítják a vállalat *[0, T]* időszakasz alatti árubeáramlását, illetve az ezzel kapcsolatos pénzkiadásait. Jelöljük φ_t-vel a t időpontig ($0 \leqq t \leqq T$) *összesen* beérkezett anyagok, cikkek értékét (forintban).

A vállalat a *[0, T]* időszakasz alatt termelt anyagokat, cikkeket értékesíti. Az értékesítés, tehát az árukibocsátás időpontjainak a *[0, T]* időszakaszon belüli alakulását, valamint az értékesített árumennyiségek nagyságát természetesen sok tényező befolyásolja (kereslet, maga a termelés stb.). Jelöljük ξ_t-vel a t időpontig ($0 \leqq t \leqq T$) *összesen* értékesített, kibocsátott termékek előállítására fordított *valamennyi* anyag, cikk stb. pénzben kifejezett értékét.

Tegyük fel most is egész általánosságban, hogy mind φ_t mind ξ_t időbeli alakulása a véletlentől függ. A kimondott finanszírozási elv alapján most φ_t a vállalat pénzkiáramlási és ξ_t a pénzbevételi folyamata. A feladat ugyanaz, mint az előbb: azt a legkisebb B pénzösszeget kell meghatároznunk, amely előre adott nagy valószínűséggel (biztonsággal) *[0, T]* időszakaszon belül mindig fedezni fogja a vállalatnak az *árubeérkezésekkel kapcsolatos* fizetési kötelezettségeit. A feladat matematikai tárgyalása is az előző pontban mondottak szerint megy végbe.

A folyamatos termeléshez szükséges készletek finanszírozásának sztochasztikus modellje

A vállalatok termeléséhez szükséges minimális forgóeszköz megállapításakor nem kell feltétlenül irányadónak elfogadnunk azt a bevételi és kiadási görbét, amely egy-egy vállalatnál kialakult. Előfordulhat ugyanis, hogy a kiadási görbe kialakulásában döntő szerepet játszik egy át nem gondolt megrendelési politika, esetleg túl sok készletet halmoztak fel stb., a bevételi görbe alakulása pedig azért kedvezőtlen, mert pl. eladhatatlan

* Nem szükséges okvetlenül ehhez a „finanszírozási elvhez" ragaszkodnunk. A vállalat tényleges bevétele nyilvánvalóan nagyobb, mint az értékesített cikkekhez, termékekhez felhasznált anyagok stb. értéke, de kiadásai is nagyobbak ez utóbbinál. A „finanszírozási elv" nem változtatja meg a vizsgált jelenségekkel kapcsolatos véletlen törvényszerűségeket.

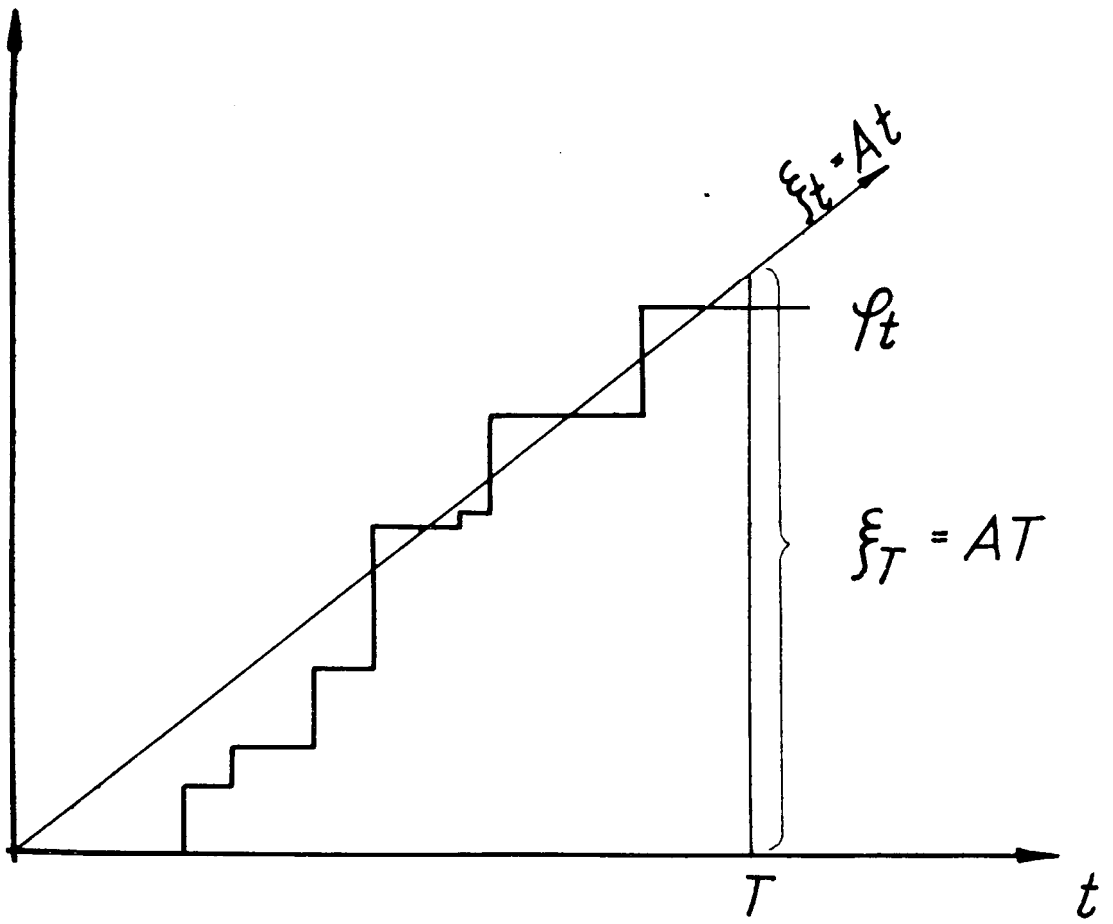
cikkeket is termelnek, vagy mert egyáltalában rendszertelen mind a termelés, mind a kibocsátás.

Ahhoz, hogy egy vállalat üzemviteli hitelhez (minimális kamatlábra nyújtott hitelhez) jusson, a hitelt adó fél feltételeket is szabhat. Egy ilyen feltétel lehet pl. az ütemes termelés és az ütemes kibocsátás. Ez esetben a B összeg megállapításakor nem abból indulunk ki, hogy ξ_t *ténylegesen* milyen görbe, hanem abból, hogy milyennek *kellene* lennie akkor, ha a vállalat ütemesen, tervszerűen termelne és ennek megfelelően ütemesen is értékesítene.

A folyamatos termelés finanszírozásának sztochasztikus modelljében azt tesszük fel, hogy a vállalat tervszerű termelését tervszerű kibocsátás követi. Ez esetben egy $[0, T]$ időszakaszon belül, minthogy tervszerinti termelés folyik, megállapítható az az időegységre jutó átlagos A forint érték, amelybe a vállalatnak a termeléséhez ténylegesen felhasznált anyagok, cikkek stb. kerülnek, s minthogy a kibocsátás is ütemes, egyúttal A az a forint érték, amelyre, mint (általunk tekintetbevett) bevételre a vállalat időegységenként átlagosan számíthat. Most tehát

$$\xi_t = At \qquad 0 \leqq t \leqq T$$

a vállalat tervezett (elméleti) bevételi görbéje (amely jelen esetben egy A iránytangensű egyenes). A t időpontig a megrendelésre beérkezett anyagokért, cikkekért fizetendő összeget jelölje ismét φ_t, s tegyük fel, hogy φ valamely sztochasztikus folyamatot ír le. Míg — feltételezésünk értelmé-

2. sz. ábra

ben — a bevételt egy egyenes reprezentálja, addig φ_t egy lépcsős függvény, amelynek értéke állandó két-két olyan időpont között, amikor nem érkezett be semmi, tehát kifizetésre nincs szükség, s minden olyan t időpontban, amelyben kifizetésre kerül sor, értéke megnő a kifizetendő összeggel.

Célunk most is annak a minimális forgóeszköznek, B-nek a megállapítása, amelyre a vállalatnak a vizsgált időszak kezdetén, tehát a 0 időpontban feltétlenül szüksége van ahhoz, hogy előre adott biztonsággal az egész T időszak alatti árubeérkezésekkel kapcsolatos fizetési kötelezettségeinek eleget tudjon tenni. Ekkor, mint az a (3) összefüggésből is következik, az alábbi

$$P\{\sup_{0 \leqq t \leqq T} (\varphi_t - At) \leqq B\} \geqq 1 - \varepsilon \tag{4}$$

sztochasztikus egyenlőtlenséget kell B-re megoldanunk. A φ_t sztochasztikus folyamat ismeretében ez a feladat elvégezhető.

A „véletlen ütemezésű és véletlen nagyságú részszállítmányok" finanszírozási modellje

A (4) egyenlőtlenség megoldása B-re adott, és az eredménytáblázatok segítségével egyszerűen nyerhető abban az esetben, midőn a vállalat folyamatosan termel, s az árubeérkezések rendszere követi a „véletlen ütemezésű és véletlen nagyságú részszállítmányok" készletmodelljében tett feltevéseket (Erre vonatkozóan lásd az [1], [2], [3] cikkeket). Ekkor ugyanis a vállalat készletekkel kapcsolatos pénzkiáramlási és -beáramlási folyamatára a következő feltevések érvényesek:

1. A vállalat „bevételi" görbéje $\xi_t = At$, $\xi_T = AT$.

2. A *[0, T]* időszakaszon belül n véletlen kifizetési időpont van, s ezen n időpont bármely lehetséges elhelyezkedése a T időszakaszon *egyenlően valószínű.*

3. A véletlen időpontokban véletlen nagyságú kifizetések történnek, amelyek végösszege adott, tehát $\varphi_T = AT$. Mégpedig ha β az a legkisebb összeg, amely egy-egy alkalommal legalább kifizetésre kerül, akkor tegyük fel, hogy a fennmaradó $AT—n\beta$ összeg bármely n részre történő véletlen felosztása *egyenlően valószínű.* Szélső esetben a β bármely kis értéket felvehet, illetve speciálisan $\beta = \frac{AT}{n}$ lehet.

4. A véletlen időpontoknak a *[0, T]* időszakaszon belüli bármely lehetséges realizációjához az $AT—n\beta$ összeg bármely lehetséges felosztása *egyenlően valószínűen tartozhat.*

A (4) összefüggésben szereplő $\varphi_t - At \leqq B$ egyenlőtlenség mindkét oldalát osszuk el AT-vel, amikor is AT a ξ_t bevételi görbe T időpontban felvett értéke (azaz a tervezett összes anyagi ráfordítás forint értéke). Vezessük be a következő új jelöléseket: $\frac{t}{T} = x$, $\frac{\varphi_t}{AT} = u_x$, ekkor ismét $(1 - \varepsilon)$-

nal jelölve az adott biztonsági szintet, a (4) sztochasztikus egyenlőtlenség helyett az alábbi

$$(5) \qquad P\left\{\sup_{0 \leqq x \leqq 1} (u_x - x) \leqq \frac{B}{AT}\right\} \geqq 1 - \varepsilon$$

összefüggést kell B-re megoldanunk. Az (5) egyenlőtlenségben szereplő $u_x - x$ kifejezés egy olyan sztochasztikus folyamatot alkot, amelynek kiszámítható a korrelációs függvénye, s amelyről bebizonyítható, hogy — hacsak a 2. feltételben szereplő n elég nagy — Gauss-folyamattal jól közelíthető. Az ilyen típusú sztochasztikus folyamatok szuprémumának eloszlását* Doob [6] határozta meg. E valószínűségeloszlás ismeretében B egyszerűen meghatározható.

A $\frac{B}{AT}$ értékek bármely n, ε, β értékhez leolvashatóak. A „véletlen ütemezésű és véletlen nagyságú részszállítmányok" modelljéhez készült táblázatok e célra felhasználhatóak. (Lásd pl. [3]-at.)

Az ismertetett új finanszírozási eljárásban jelentős szerepet játszik az eddig adottnak feltételezett ε, a *kockázat* mértéke, illetve az azt 1-re kiegészítő $1 - \varepsilon$ *biztonság*. Ezzel a fogalommal minden olyan készletmodellnél találkozunk, amelyben véletlentől függő tényezők lépnek fel (pl. a kereslet alakulása, késések a megrendelés teljesítésében stb.).

Az a megállapítás, hogy valamely előre adott ε kockázathoz a vizsgált esetben B a minimálisan szükséges pénzösszeg, a tárgyalt matematikai modelleknél azt jelenti, hogy sok ugyanolyan körülmények között lejátszódó $[0, T]$ időszakaszt tekintve, azoknak *átlag* $100\ (1-\varepsilon)$ %-ában ez a B összeg a vizsgált időszakasz (negyedév, félév, év) *minden* időpontjában valóban fedezetet nyújt az esedékes kifizetésekre.

Külön matematikai vizsgálat hivatott megállapítani azt, hogy abban az átlag $100\,\varepsilon$ % esetben, amikor a vállalat a rendelkezésére álló B összeg ellenére pénzzavarba jut, a túllépés (illetve hiány) átlagosan *legfeljebb mekkora összeg lehet,* s hogy átlag legfeljebb *milyen hosszú időtartamra* szólhat az igényelt újabb hitel. Ennek a „póthitelnek" akár időbeli, akár összeg szerinti gyakori túllépése okvetlenül arra mutat, hogy a vizsgált, illetve feltételezett sztochasztikus folyamat nem jellemzi jól a vállalatnál végbemenő pénzkiáramlást és -beáramlást, mégpedig vagy azért, mert valami nincs rendjén a termeléssel (túl sok árut rendelt, baj van az értékesítéssel stb.), vagy pedig valami olyan új tényező lépett közbe, amelyet a matematikai modellnél a vizsgált időszakasz elején figyelmen kívül hagytunk.

Ezek a kérdések matematikai szempontból összefüggnek azzal a problémával, hogy bizonyos típusú sztochasztikus folyamatok görbéi egy adott intervallumon belül átlag hányszor metszenek egy adott egyenest, vagy valamely más görbét, átlag mennyi ideig tartózkodnak az egyenes (görbe) alatt, illetve felett (gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy mennyi ideig tart a felesleg, illetve a hiány) é. i. t.

* Egy ξ valószínűségi változó eloszlásán, pontosan valószínűség-eloszlásán azt a valós x tengelyen értelmezett $F(x)$ függvényt értjük, amely minden x értékhez annak a valószínűségét adja meg, hogy a ξ valószínűségi változó x-nél kisebb (egyenlő). Definíció szerint tehát a valószínűségi változó eloszlásfüggvénye $F(x) = P\ (\xi \leqq x)$. Az e bekezdésben található többi valószínűségszámítási fogalomra nézve lásd a [4] vagy az [5] könyvet.

Míg a *B* összeg egészét (vagy egy részét, ugyanis lehet, sőt szükséges is, hogy a vállalat saját eszközzel is rendelkezzék) üzemviteli hitelként bocsátanánk a vállalat rendelkezésére, addig az előbb említett „póthitelt" már csak magasabb kamattétellel. Az előre adott kockázat mértékének a megállapítása tehát elválaszthatatlan a kamattételek meghatározására vonatkozó közgazdasági meggondolásoktól is.

A cikkben felvetett új finanszírozási módszer még sok nyitott matematikai és közgazdasági kérdést tartalmaz. Egy azonban bizonyos: ha kidolgoztuk, a gyakorlat számára az eddigieknél modernebb és egyszerűbben kezelhető eljárást kapunk.

Végezetül annyi megjegyzést szeretnék tenni, hogy a sztohasztikus folyamatok elméletének alkalmazása nemcsak a vállalati pénzáramlás vizsgálatában, annak törvényszerűségei feltárásában hasznos, hanem általában népgazdasági szinten is alkalmas a pénzfluktuációk vizsgálatára. Ahogy nyilvánvalóan még egy-egy vállalatra se mondhatjuk, hogy a vállalat életében végbemenő pénzmozgás egyes, egyedileg elhatárolt, előre meghatározott és majdan végbemenő bevételek és kiadások puszta összegeződése, hanem nagyon is nagy jelentősége van a véletlen kiegyenlítődéseknek, ugyanúgy a népgazdaságban időben lejátszódó pénzáramlás sem az egyes vállalatokban végbemenő pénzáramlások egyszerű összegeződése.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

[1] Ziermann Margit: A Szmirnov-tétel alkalmazása egy raktározási problémára; MTA Mat. Kut. Int. Közl. VIII. évf. B sorozat, 4. füzet (1963) 509–518.
[2] Prékopa, A.: Reliability equation for an inventory problem and its asymptotic solutions; Colloquium on Applications of Mathematics to Economics, Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó, 1965. 317–327.
[3] Balássy Ágnes–Sári József: A vállalati készletvolumen szabályozásának néhány kérdéséről; Közgazdasági Szemle, XI. évf. (1964) No. 12. 1449–1463.
[4] Rényi Alfréd: Valószínűségszámítás, Tankönyvkiadó, Budapest, 1954.
[5] Prékopa András: Valószínűségelmélet, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1962.
[6] Doob, J. L.: Stochastic processes, New York, Wiley, 1953.

Dr. Riesz Miklós:

A SZOCIALISTA GAZDASÁG HITELPÉNZFORGALMÁNAK KÉRDÉSEI

A könyv a szocialista gazdaság hitelpénzforgalmának néhány eddig tisztázatlan vagy sarkigazságként elfogadott tételét veszi bonckés alá. Aktuális és érdekes problémákat vizsgál és elméleti általánosítások után a gyakorlatban hasznosítható javaslatokat ad a pénzügyi szakemberek számára.

A szerző állást foglal abban a vitatható kérdésben, hogy a költségvetés pénztartalékokkal gazdálkodjék-e, lehetséges-e a költségvetés átmeneti szükségleteit rövid lejáratú bankhitelből finanszírozni.

A vállalati eszközök finanszírozását vizsgálva igyekszik kimutatni, hogy a vállalati saját eszközök léte nem szükségszerű, és lehetségesnek tartja, hogy a forgóeszközök finanszírozási forrása a hitel legyen.

Foglalkozik továbbá a népgazdasági pénzfelesleg és pénzhiány problémájával. Vizsgálódás alá veti a hitelezési alapelveket.

A mű értékes hozzájárulás a magyar hitelelméleti irodalomhoz és méltán tarthat igényt a pénzügyi szakemberek érdeklődésére.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása.
158 l. Ára fűzve 18,— Ft

MÁRIÁS ANTAL:

Népgazdaságunk struktúrája és gazdaságfejlesztési céljaink

A távlati tervezés kérdéseiről kibontakozó vita — annak következtében, hogy a vitaindító tanulmány* szerzője, Csapó László a magyar népgazdaság néhány sajátos vonásából kiindulva kísérli meg levezetni a népgazdaság fejlesztésének elveit — nemcsak módszertani vita, hanem érinti a gazdasági politika legfontosabb kérdéseit is.

Csapó a fejlesztési elvek felvázolásakor gazdaságunk beépített stabilizátorait keresi a hosszú távú egyensúly fenntartására. A magyar gazdaság lehetséges „beépített stabilizátorai" szerinte a következők: 1. a vezető iparágakra koncentrált fejlesztés, 2. a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés, 3. a mezőgazdaság, 4. a belső piac és 5. a tartalékok megfelelő felhasználása, továbbá 6. a gazdasági mechanizmusban rejlő lehetőségek.

Cukor György** áttekintve a gazdasági fejlettség különböző fokain álló országokban az ipar és a mezőgazdaság fejlődésének alapvető tendenciáit, vitatja Csapó némely „stabilizátorát". Vitatja a többi között a vezető iparágakra koncentrált fejlesztés elvét, a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés elvét, továbbá azt, hogy a mezőgazdaság a potenciálisan legfontosabb „beépített stabilizátor".

A vitatott kérdések közül a mezőgazdaság szerepével és jelentőségével, valamint az ipar és a mezőgazdaság közötti kapcsolattal foglalkozom az alábbiakban. Ezzel összefüggésben — megítélésem szerint — nem haszontalan, ha szembeállítom Csapó erre vonatkozó állításait és Cukor ellenérveit. Csapó tételei: a mezőgazdaság egyrészt az ipar legnagyobb természetes belső piaca, másrészt természetes bázisa. Ezekkel az állításokkal szemben Cukor felsorakoztatja az alábbi tényeket: az 1961. évi ÁKM szerint a szocialista ipar összes kibocsátásának csak 2,15 százaléka került a mezőgazdaságba, s ha ehhez a megfelelő beruházásokat is hozzászámítjuk, a mezőgazdaság részesedése további 1 százalékkal növekedhet. Emellett a hazai mezőgazdaságból származó anyagráfordítás az egész ipar teljes termelési értékének 7,5 százaléka, az élelmiszeriparénak 36,6 százaléka, a faiparénak 11,05 százaléka.

Csapó azt állítja, hogy a mezőgazdaság mint a legnagyobb potenciális erőforrás, meghatározza a vezető iparágak kiválasztását. Ezzel az állítással szemben Cukor úgy érvel, hogy az 1961. évi ÁKM előbb hivatkozott adatai szerint a mezőgazdaság fejlődése nem határozhatja meg sem az ipari fejlődés ütemét, sem az ipari termelés szerkezetét. Éppen ellenkezőleg — írja — az ipar hatása a mezőgazdaságra sokkal fontosabb, mert a mezőgazdaság termékeinek 26 százalékát az iparban értékesíti, mert a mezőgazdasági beruházások jelentős része az iparból származik, és a mezőgazdaság ágazaton kívüli anyagellátása, túlnyomóan az iparból ered.

* Csapó László: Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban. Közgazdasági Szemle. 1965. 11. sz. 1368–1381. l.

** Cukor György: A távlati tervezés néhány kérdése. Közgazdasági Szemle. 1966. 1. sz. 78–82. l.

Csapó azt is állítja, hogy a jelenleg fennálló strukturális aránytalanságok radikális felszámolása végett a mezőgazdaság fejlesztését még azon az áron is meg kell gyorsítani, ha emiatt az iparfejlesztés üteme esetleg csökken.

A mezőgazdaság szerepének, az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának megítélésében, valamint a kialakítható koncepciókban tehát nagyok az ellentétek. Az iparfejlesztés nagy horderejű problémáinak megoldásához csak az ipar és a mezőgazdaság szerepének, kapcsolatainak többoldalú elemzésével lehet eljutni. A magam részéről egy lehetséges megközelítési mód alapján végezhető elemzéssel kívánok e kérdések tisztázásához hozzájárulni.

Népgazdaságunk struktúrájának néhány jellemző vonása

Az ágazati kapcsolatok 1959. és 1961. évi ténymérlege, valamint az 1965-re vonatkozó tervmérleg alapján az Országos Tervhivatalban az elmúlt években sokrétű kutatómunka folyt. E kutatások eredményeinek jelentőségét úgy vélem nehéz lenne túlbecsülni. Hasonló kutatások folytak a Központi Statisztikai Hivatalban is. A különféle számítások és elemzések világossá tették, hogy a mezőgazdaság szerepe és súlya népgazdaságunkban merőben más, mint azt a hagyományos statisztika mutatja, kiderült továbbá, hogy a mezőgazdaság és az ipar termelési kapcsolatai nem úgy alakultak, mint azt az ország szocialista iparosításának megkezdésekor, az első ötéves terv idején elképzeltük és célul tűztük ki.

Ganczer Sándor a Közgazdasági Szemlében,* majd a Magyar Közgazdasági Társaság 1965. évi közgyűlése alkalmából rendezett tudományos ülésszakon tartott előadásában** ismertette számításai eredményét, amelyeket különböző ártípusokkal a magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak 1961. évi mérlege alapján végzett.

E számítási eredmények szerint érték vagy termelési ár típusú árakon számítva az ipar és a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez csaknem azonos, ellentétben az érvényes árakon számított arányokkal, amely szerint 1961-ben az ipar részesedése 58,1 százalék, a mezőgazdaságé pedig 20,4 százalék volt.

E kutatásokkal párhuzamosan magam is kísérletet tettem a mezőgazdaság népgazdasági szerepének, jelentőségének elemzésére, megítélésére, az ágazati kapcsolatok 1959. évi mérlegének erre alkalmas aggregálásából kiindulva. A táblázatot az ágazatok termelési kapcsolatai (a mérleg úgynevezett belső négyzete) alapján alakítottam ki. Az elemzés céljának nyilvánvalóan olyan táblázat felel meg, amelynek szektorai kimutatják egyrészt azt, hogy mely ágazatok játszanak jelentős szerepet a mezőgazdaság anyagfelhasználásában, másrészt azt is, hogy a mezőgazdaság mely ágazatok anyagfelhasználásában játszik jelentős szerepet. E mérlegelések alapján*** alakítottam ki az alábbi hat szektoros táblázatot, a következő ágazatokkal: 1. élelmiszeripar, 2. mezőgazdaság, 3. építőipar, 4. ipar (itt és a továbbiakban az ipar az élelmiszeripar nélküli ipart jelenti), 5. közlekedés és végül a 6. egyéb szektor, amely a bel- és külkereskedelmet, valamint az egyéb termelőtevékenységet tartalmazza.

* Ganczer Sándor: Árszámítások, népgazdasági arányok. Közgazdasági Szemle. 1965. 11. sz. 1289–1307. l.

** Az előadásról és az azt követő vitáról ad ismertetést Bors László a Közgazdasági Szemle. 1966. évi 2. számában a 250–255. lapon.

*** Az input-output tábla szerkesztésének ez a módja nem példa nélküli a hazai közgazdasági kutatásban. A hazai input-output kutatások úttörőjét, Bródy Andrást hasonló megfontolások vezették, amikor a magyar iparra vonatkozó első mérlegeket összeállította. Az 1952–54. évek tényszámai alapján összeállított mérlegekben a nehézipar termelési kapcsolatait írja le, kimutatva az ágazatonkénti extern termelést, valamint a foglalkoztatottak létszámát is. (Bródy András: A nehézipar néhány fajlagos mutatójának alakulása. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének I. Évkönyve. 1958. 134–155. l.)

A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege, 1959
(adatok millió Ft ban)

Megnevezés	Élelm.	Mező-gazd.	Ép. ip.	Ipar	Közl.	Egyéb	Összesen	Végterm.	Összesen
Élelmiszeripar	5 447,5	763,2	28,2	1 098,8	43,4	42,4	7 450,5	27 196,4	34 646,9
Mezőgazdaság	14 475,2	25 457,3	112,1	1 546,7	227,0	700,6	42 518,9	26 614,9	69 133,8
Építőipar.....	37,0	139,4	2 383,8	549,0	29,7	197,2	3 336,1	21 097,8	24 433,9
Ipar	2 093,1	3 596,0	8 364,3	59 649,7	4168,7	2116,8	79 988,6	76 410,0	156 398,6
Közlekedés ...	741,5	49,4	2 412,2	3 007,4	311,4	3225,7	9 747,6	6 409,0	16 156,6
Egyéb	1 104,5	1 677,8	127,9	5 399,9	101,9	519,7	8 931,7	12 860,5	21 792,2
Össz. hazai anyagfelhasználás	23 925,8	31 683,1	13 428,5	71 251,5	4882,1	6802,4	151 973,4	170 588,6	322 562,0
Import.....	1 659,7	613,4	552,7	16 030,4	507,4	51,7	19 415,3	10 658,4	30 073,7

A táblázat adatai alapján végzett további számításaim lehetővé és indokolttá tették, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar együttes hazai termelésű kibocsátását összevessem az élelmiszeripar nélküli ipar és az építőipar együttes kibocsátásával.*

Az ágazatok hazai termelésű végterméke
(millió forintban)

Megnevezés	Hazai kibocsátású végtermék	Termelői import	Hazai termelésű végtermék
Élelmiszeripar	27 196,4	1 659,7	25 536,7
Mezőgazdaság	26 615,9	613,4	26 001,5
A kettő együtt	53 811,3	2 273,1	51 538,2
Építőipar.....	21 097,8	552,7	20 545,1
Ipar	76 410,0	16 030,4	60 379,6
A kettő együtt	97 507,8	16 583,1	80 924,7

Az élelmiszeripari-mezőgazdasági blokk hazai végső felhasználási célokra rendelkezésre álló végterméke úgy aránylik az építőipar és az ipar végtermékéhez, mint

51538,2 : 80924,7, azaz mint 1 : 1,57.

Ez az eredmény az élelmiszeripari-mezőgazdasági blokk magas arányát, nagy szerepét mutatja népgazdaságunkban és sokkal inkább a Ganczer Sándor által kimutatott struktúrához áll közel, mint az eddig ismert, hangoztatott képhez.

Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy ezek a számítások *az érvényben volt árakon készültek,* érték vagy termelési ár típusú árakon történő számítás nyilván még kisebb különbséget eredményezne.

Ezzel a számítással kapcsolatban jogosan merül fel a kérdés: helyes-e a népgazdaság fő arányait a hazai felhasználási célra rendelkezésre álló *végtermék* alapján számítani? Nem egyoldalú-e a számítás azért, mert a végső fogyasztás oldaláról közelíti meg a problémát, és így elhanyagolja azokat az ága-

* E számításban az ágazatok végtermékéből kivontam a termelői importot. Ezt azért tehettem meg, mert – mint erről a továbbiakban szó lesz – az élelmiszeripar és a mezőgazdaság nagymértékben elkülönült a többi ágazattól, így az import tovagyűrűző hatása elhanyagolható.

zatokat, amelyeknek termékei a folyó termelésben kerülnek felhasználásra? Megítélésem szerint ezt a kérdést *általában* nem lehet feltenni, hanem mindig csak az *adott mérleggel kapcsolatban.* Az általam közölt mérleggel, valamint az annak alapján végzett számítással kapcsolatban ez az ellenvetés nem jogos, mert a szektorokat úgy vontam össze, a számításokat olyan csoportosításban végeztem, hogy a végterméket kibocsátó ágazatok és az azokhoz kapcsolódó anyagszállító ágazatok együtt szerepelnek.

Világítsunk meg a mérleg alapján még egy összefüggést, mégpedig az ágazatok külkereskedelmi egyenlegét. A táblázat adataival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy folyó forintban szerepelnek, következtésképpen némileg torzítanak. Véleményem szerint azonban e torzítás ellenére is alkalmasak az alapvető arányok felderítésére.

Az ágazatok külkereskedelmi egyenlege (millió forintban)

Megnevezés	Kivitel	Termelői import	Egyenleg
Élelmiszeripar	4 909,7	1 659,7	3250,0
Mezőgazdaság	3 980,1	613,4	3366,7
A kettő együtt	8 889,8	2 273,1	6616,7
Építőipar	—	552,7	-552,7
Ipar	25 891,0	16 030,4	9860,6
A kettő együtt	25 891,0	16 583,1	9307,9

A külkereskedelmi nettó produktum tekintetében az élelmiszeripari — mezőgazdasági blokk úgy aránylik az építőiparhoz és az iparhoz, mint

6616,7 : 9307,9, azaz mint 1 : 1,40.

Ez is merőben más arány, mint amihez a különböző publikációk alapján hozzászoktunk.

A mezőgazdaság és élelmiszeripar együttes vizsgálata indokoltságának és szükségességének felismeréséhez az 1. sz. táblázatban szereplő ágazatok termelési kapcsolatainak elemzése vezetett. Az 1. sz. táblázat adataiból először anyagráfordítási együtthatókat képeztem, vagyis az egyes ágazatok ráfordításait az összes hazai anyagfelhasználáshoz viszonyítottam.

Az ágazatok anyagráfordítási együtthatói (1959)*

Megnevezés	Élelm.	Mezőgazd.	Ép. ip.	Ipar	Közl.	Egyéb
Élelmiszeripar	22,881	2,409	0,210	1,542	0,889	0,623
Mezőgazdaság	60,501	80,343	0,835	2,170	4,649	10,299
Építőipar	0,155	0,439	17,752	0,770	0,596	2,898
Ipar	8,748	11,350	62,289	83,689	85,387	31,118
Közlekedés	3,099	0,156	17,964	4,219	6,377	47,418
Egyéb	4,616	5,295	0,952	7,576	2,087	7,640

* A táblázat oszlopok szerinti összege kis eltéréssel 100, egy-egy eleme pedig azt jelenti, hogy az oszlopban jelölt szektor összes anyagfelhasználásában hány százalékot tesz ki az oldalrovatban megjelölt szektor szállítása.

A táblázat adatai szemléltetően bizonyítják az alábbi megállapítások helyességét:

1. *Az élelmiszeripar és a mezőgazdaság népgazdaságunk meglehetősen különálló termelési blokkja.* Az élelmiszeripar és a mezőgazdaság anyagráfordításainak egyaránt mintegy 83 százaléka az élelmiszeriparból és a mezőgazdaságból származik.

2. Az elkülönültséget főként az okozza, hogy az ipar által szállított termékmennyiség az élelmiszeripar összes hazai felhasználásában csak 8,8 százalékot, a mezőgazdaságéban pedig csak 11,4 százalékot tesz ki.

3. Az ipar által szállított termékek a közlekedés és az építőipar anyagfelhasználásában döntő szerepet játszanak. Figyelemre méltó az ipar részesedése az egyéb szektor anyagfelhasználásában is.

4. A mezőgazdaságban és az iparban nagymértékű az *ágazaton belüli* kooperáció, ezek az ágazatok maguk állítják elő a felhasznált hazai termelésű anyagok több mint 80 százalékát.

Az anyagráfordítási együtthatók alapján képet alkothatunk magunknak az ágazatok közötti termelési kapcsolatok egyik oldaláról, nevezetesen arról, hogy a különböző ágazatoknak mely ágazatok a legfontosabb szállítói, anyagfelhasználásuk hogyan oszlik meg a többi ágazatok termékei között.

Ezek az összefüggések rendkívül fontosak, de az így kialakult kép nem teljes. Vizsgálnunk kell azt is, hogy a különböző ágazatoknak mely ágazatok a fő piacai, termelési célú értékesítésük hogyan oszlik meg a többi ágazatok között. Az ágazatok kapcsolatában a fő szállító és a fő piac ugyanis nem szükségszerűen esik egybe. Csak abban az esetben azonos a fő szállító a fő piaccal, ha az maga a vizsgált ágazat. Lehetséges például, hogy egy adott ágazat egyetlen más ágazatnak sem fő szállítója, mert az általa szállított termékmennyiség egyetlen ágazat összes felhasználásában sem játszik jelentős szerepet. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ennek az ágazatnak ne legyenek fő piacai, ne legyenek olyan ágazatok, amelyeknek összes értékesítései jelentős hányadát szállítja. (Természetesen az ellenkező arányú eltérés is előfordulhat.)

Annak megállapítása végett, hogy egy adott ágazat termelési célú értékesítésében milyen mértékben részesedik a többi ágazat, értékesítési együtthatókat képezhetünk, mégpedig úgy, hogy az egyes ágazatokba irányuló szállításaikat viszonyítjuk az összes termelési célú értékesítéshez.

Az ágazatok termelési célú értékesítési együtthatói (1959)*

Megnevezés	Élelm.	Mezőgazd.	Ép. ip.	Ipar	Közl.	Egyéb
Élelmiszeripar	73,478	10,244	0,378	14,746	0,583	0,569
Mezőgazdaság	34,044	59,873	0,264	3,638	0,534	1,648
Építőipar	1,108	4,179	71,442	16,454	0,890	5,910
Ipar	2,616	4,495	10,455	74,562	5,211	2,646
Közlekedés	7,607	0,507	24,749	30,856	3,195	33,092
Egyéb	12,366	18,785	1,432	60,479	1,141	5,818

* A táblázat sorösszege kis eltéréssel 100, egy-egy eleme pedig azt jelenti, hogy az oldalrovatban megnevezett szektor összes termelési célú értékesítésének hány százaléka a fejrovatban megjelölt szektornak szállított termékmennyiség.

A táblázat alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. Az élelmiszeripar, a mezőgazdaság, az építőipar és az ipar egyaránt az *ágazaton belül értékesíti termékének döntő többségét.* Az élelmiszeripar termelési célú értékesítésének csaknem 84 százaléka a szektoron belüli forgalom és a mezőgazdaságba irányuló szállítás együttesen. A mezőgazdaság szállításainak pedig mintegy 94 százaléka az élelmiszeriparba irányul, vagy szektoron belül marad. Ez is az *élelmiszeripari-mezőgazdasági blokk nagyfokú különállásáról* tanúskodik.

2. *Az iparnak a saját szektoron belüli felhasználáson kívül nincs is más fő piaca.* Bár a 4. sz. táblázatban azt láttuk, hogy az egyéb ipar által szállított termékmennyiség az építőipar összes hazai anyagfelhasználásának 62,3 százalékát, a közlekedés összes hazai anyagfelhasználásának pedig 85,4 százalékát teszi ki, az ipar összes termelési célú értékesítéséből az építőipar részesedése mindössze 10,5 százalék, a közlekedésé pedig 5,2 százalék.

3. Az ipar termelési célú értékesítésében tehát egyetlen más ágazatnak sincsen domináló szerepe, de ő maga fő piacát képezi az egyéb szektornak, a közlekedésnek és — kisebb részesedéssel — az építőiparnak, valamint az élelmiszeriparnak is.

4. Az ipar termelési célú értékesítéséből a mezőgazdaság mindössze 4,5 százalékkal, az élelmiszeripar pedig 2,6 százalékkal részesedik.

Mindez alátámasztja Cukor György ténymegállapításának helyességét: a vizsgált esztendőben a mezőgazdaság nem volt sem jelentős anyagszállítója, sem jelentős piaca az iparnak. Eltérnek azonban nézeteink e struktúra értékelésében. Véleményem szerint a helyes ítélet kialakításához nem elegendő a fenti tények megállapítása és tudomásulvétele. Meg kell vizsgálni azt is, milyen fejlődés eredményeként alakult ki, továbbá, hogy szükségszerű-e és helyes-e ez a struktúra.

Népgazdaságunk fejlesztése a kialakult struktúra figyelembevételével

Eddig népgazdaságunk 1959. évi struktúrájának néhány jellegzetes vonását taglaltuk. Ez a struktúra a mintegy tíz esztendős iparosítási folyamatban alakult ki. Az iparosítás e folyamatának egyik fő jellemzője volt, hogy elsősorban az ipari termelés fejlesztését szolgálta. A szocialista iparosítás 1959-ig terjedő időszakára az volt a jellemző, hogy a beruházási eszközök döntő többségét az iparba koncentráltuk. Erről tanúskodik a 6. sz. táblázat, amely a beruházások alakulását mutatja az első hároméves terv kezdetétől a második hároméves terv végéig.

A beruházások alakulása (millió Ft-ban)*

Év	Ipar	Mezőgazdaság	Élelmiszer
1947. aug. 1-től 1949. dec. 31-ig	3 247,9	1 775,0	160,5
1950—54.	28 632,3	9 278,9	1098,8
1955—57.	13 647,8	5 733,9	505,0
1958—60.	35 606,5	16 260,6	1787,4

* Az időszakban bekövetkezett árváltozások a beruházásoknak az egyes szektorok közötti megoszlását nem érintik.

Az első hároméves terv kivételével a táblázatban szereplő valamennyi időszakban az iparba eszközölt beruházás több mint kétszerese a mezőgazdasági beruházásoknak.

Ennek ellenére a második ötéves tervig végbement iparosítási folyamat nem teremtette meg a feltételét sem annak, hogy az ipar magasabb színvonalon lássa el a folyó termelésben az élelmiszeripari-mezőgazdasági blokkot. Az élelmiszeripari-mezőgazdasági blokk e nagyfokú különállása nem természetes, még kevésbé elfogadható. Részben kifejezi mezőgazdaságunk termelés-technikai feltételeinek elmaradottságát és részben oka a hozamok, illetve a termelékenység alacsony színvonalának. Annak ellenére, hogy ezt az elmaradottságot már évtizedekkel ezelőtt felismertük és megszüntetésének szükségességét több

alkalommal ki is fejeztük, megállapítható, hogy az elmúlt tizenöt év iparosítási folyamatával nem voltunk képesek e helyzeten lényegesen változtatni.

Az iparosítási periódus emellett nem volt zökkenőktől mentes, nehézségek támadtak az elmúlt 15 esztendőben a beruházásokban, az életszínvonal alakulásában, valamint a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának biztosításában.

A beruházások volumene összehasonlítható áron számítva két alkalommal is csökkent, a növekedés üteme erősen ingadozott. Az első ötéves terv idején és azt követően az 1953. évi 16,8 milliárd forintról 1954-ben 11,8 milliárd forintra, 1955-ben pedig 11,2 milliárd forintra csökkent a beruházások értéke.*

Nem megnyugtató a beruházások alakulása 1960 óta sem. A beruházások volumene 1961-ben a második ötéves terv első esztendejében 6 százalékkal alacsonyabb volt, mint a második hároméves terv utolsó évében, 1960-ban. A növekedés üteme 1964-ben lényegesen csökkent: 1963-ban a beruházások volumene az 1962. évit 13 százalékkal haladta meg, 1964-ben 1963-hoz képest viszont csak 5 százalék volt a növekedés.**

A munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reálbére 1949 és 1964 között 70 százalékkal emelkedett. Ez az emelkedés azonban *nem volt egyenletes*, sőt volt egy időszak, az első ötéves terv első három esztendeje, amikor csökkent. A második ötéves terv első két esztendejében a reálbér stagnált, s azt követően emelkedett. Az 1960. évi reálbérszinthez képest az 1961. évi 100,2, az 1962. évi 101,7 és az 1963. évi 106,2, az 1964. évi pedig 109,0 százalék.***

A külkereskedelmi mérleg 1949. és 1964. év között 6,3 milliárd devizaforint passzívummal zárult. Mind az 1960. évi, mind az 1963. évi behozatali többlet megközelítette az 1,2 milliárd devizaforintot, az 1964. évi pedig az 1,7 milliárdot.****

Ezek a tények arra világítanak rá, hogy az iparosítás eredményeképpen kialakult termelési struktúra *nem garantálja az ország nemzetközi gazdasági stabilitását* és arra is, hogy a *végső kibocsátás* (beruházás, lakossági fogyasztás, export) *eléggé ingadozik*. Az elmondottakból következik, hogy meg kell találnunk a népgazdaság fejlesztésének olyan módját, amely biztosítja a dinamikus egyensúlyt. Felmerülhet megoldásként a mezőgazdaság *közvetlen* fejlesztése.

A tőkésországokkal — és főképpen a fejlett tőkésországokkal — folytatott külkereskedelmünkben a mezőgazdasági és élelmiszeripari *termékek döntő szerepet játszanak*. A nem szocialista országokba irányuló exportunkban 1964-ben 6 százalékkal részesedtek a gépek és gépi berendezések és 48,5 százalékkal az élelmiszerek és élelmiszeripari anyagok.***** Több iparágunk termékei a legkülönbözőbb oknál fogva értékesítési nehézségekbe ütköznek, de nem tudunk arról, hogy alapvető mezőgazdasági termékek és élelmiszerek világpiaci áron történő értékesítése bármely relációban különösebb nehézséget okozott volna. Iparunkban általában — és így az iparpolitika által az elmúlt esztendőkben kiemeltnek minősített iparágakban is — elég sok gond van a gyártmányok és a gyártás műszaki színvonalával.

Jelentős számú szellemi erőt és anyagi eszközt igényel a korszerűségért folyó verseny minden iparágban, de főképpen azokban, amelyekben a technikai haladás következtében gyors a termékválaszték cserélődése. Merőben más problémák vannak a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek és termelés korszerűségét illetően. Minden illúziótól mentesen lerögzíthetjük: jó néhány mezőgazdasági és élelmiszeripari termékünk — hogy a néhány esztendeje divatos kifejezést használjam — „világszínvonalú". Természetesen a mezőgazdasági termékek értékesíthetősége még nem jelenti azt, hogy exportjuk fokozása az or-

* Adatok forrása: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1956. 44. l.
** Statisztikai Évkönyv, 1964. 41. l.
*** Statisztikai Évkönyv, 1964. 279. l.
**** Statisztikai Évkönyv, 1964. 223. l.
***** Statisztikai Évkönyv, 1964. 226. l.

ság számára feltétlenül kedvező. Ez csak akkor van így, ha termelésük és exportjuk egyben gazdaságos is. A mezőgazdasági termelés gazdaságosságának fokozását részben el lehet érni a mezőgazdaság közvetlen fejlesztésével. Vitathatatlan azonban az ipari háttér döntő szerepe, nemcsak a mezőgazdasági beruházások anyagi feltételeinek megteremtésében, hanem a folyó termelés anyagellátásában is.

Szilárd meggyőződésem, hogy gazdasági fejlődésünk, ezen belül mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk fejlődése is elsősorban az ipar fejlődésétől függ, következésképpen a gazdaságpolitika homlokterében változatlanul az ipar fejlesztése kell hogy álljon.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlesztése nem alternatív, hanem egymást kölcsönösen feltételező folyamat. Ezért, Csapóval ellentétben, elfogadhatatlannak tartanék egy olyan mezőgazdaságfejlesztési koncepciót, amely akár csak átmenetileg is az iparfejlesztés rovására valósulna meg.

Népgazdaságunk kialakult struktúrája, az élelmiszeripari-mezőgazdasági blokk jelentősége és helyzete az iparosítás eddigi nehézségei egyaránt indokolják a továbbiakban *az ipar olyan irányú fejlesztését, amely megteremti a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés növelésének, valamint korszerűsítésének tárgyi feltételeit.* Ez az iparfejlesztési program egy grandiózus iparfejlesztési program lenne, amely a gépipartól kezdve a vegyiparon keresztül a faiparig az iparágak egész sorát érintené és egyben meghatározott célt adna fejlesztésüknek.

Ismeretes az a tendencia, hogy a gazdasági fejlődéssel egyre csökken a mezőgazdasági népesség részaránya. Lehet-e ennek ismeretében azt állítani, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztése egyben grandiózus iparfejlesztési program is? Hasonló kételyek legalábbis a mezőgazdaság szerepét illetően, más módon ugyan, de felmerültek az Egyesült Államokban is.

Az Egyesült Államokban ugyanis az aktív keresők 7,3 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban.* Ebből a fantasztikusan alacsony arányszámból — főleg akkor fantasztikusan alacsony, ha figyelembe vesszük a mezőgazdasági termelés színvonalát — le lehet vonni azt a következtetést is, hogy a mezőgazdaság nem lehet nagy hatással az amerikai népgazdaság más ágazataira. Ez a következtetés azonban téves. Fekete Ferenc a tíz hónapos amerikai tanulmányútja alapján készült első dolgozatában írja, hogy az USA Mezőgazdasági Minisztériuma összegyűjtötte a mezőgazdasággal összefüggő 12 legkényesebb kérdést és meg is válaszolta azokat.

A 6. sz. kérdés így hangzott: „Miért részesítik a mezőgazdaságot olyan nagy figyelemben, amikor az egy hanyatló vállalkozás." A kérdésre adott válasz hangsúlyozza, hogy a foglalkoztatottak számának csökkenése nem jelenti a mezőgazdaság szerepének csökkenését. „A mezőgazdaság egyszersmind az a gazdasági szektor, amely a legtöbb munkahelyet és foglalkoztatási lehetőséget fenntartja. A magánvállalatokban foglalkoztatottak 40 százaléka a mezőgazdasággal kapcsolatos tevékenységet végez. 10 millió ember dolgozik a mezőgazdasági termékek raktározása, szállítása, feldolgozása és értékesítése területén. 6 millió ember vesz részt a mezőgazdaságban felhasznált termelőeszközök előállításában."**

Összehasonlításul jegyzem meg, hogy Fekete Ferenc dolgozatában a Mezőgazdasági Minisztériumra hivatkozva közli, hogy az amerikai mezőgazdaságban 7 millió munkás dolgozik.

Mindezek alapján meggyőződésem, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés növelését és korszerűsítését Magyarországon az iparfejlesztés egyik vezérelvévé kell tenni. Távol áll tőlem azonban az a gondolat, hogy ez legyen az iparfejlesztés kizárólagos vezérelve. Véleményem szerint a vezető ipar-

* Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1965.

** Fekete Ferenc: A közgazdasági kutatás és a mezőgazdasági politika közös problémái az Amerikai Egyesült Államokban. Kézirat. 79–82. l.

ágak kiválasztásánál nem lenne helyes csak a mezőgazdaság fejlesztési igényeiből kiindulni.

Az iparfejlesztési irányok kialakítása során más ágazatok jelentőségét, szerepét is vizsgálni kell. Amikor például elkészítettem a magyar népgazdaság 1959. évi ágazati kapcsolati mérlegét olyan bontásban is, hogy önállóan szerepeltettem a könnyűipart, a mérlegből — melynek elemzése meghaladja a cikk kereteit — számos, a könnyűiparra vonatkozó fontos összefüggés derült ki. Az ipar fejlesztési irányainak kijelölésében ezeknek a következtetéseknek is meghatározó szerepük lehet.

Tisztában vagyok azzal is, hogy az iparfejlesztés problémáit nem csak így a különböző termelési ágak végső kibocsátásának oldaláról és a termelési ágak közötti kooperáció alapján lehet és kell megközelíteni. Ebben az esetben ugyanis elsikkadhatnak olyan lényeges kérdések, amelyek a végső kibocsátásban és az ágazati kapcsolatokban nem súlyuknak megfelelően szerepelnek. Csupán az energiagazdálkodás példáját említem. Köztudott, milyen erőfeszítést igényel a termelés, a szállítás és a fogyasztás energiaigényének kielégítése. Köztudott az is, hogy az energiahordozók kitermelése és főképp átalakítása, valamint az energiafelhasználásunk (beleértve természetesen a lakosság fogyasztását is), sok kívánnivalót hagy maga után. Nem vitatható, hogy az iparfejlesztés céljává lehet tenni az ésszerű energiagazdálkodás tárgyi feltételeinek megteremtését is.

Összegezve az elmondottakat: hozzászólásomban azt kívántam megvilágítani, hogy iparfejlesztésünket *célirányosabbá* kell tenni. A célok kimunkálásának egyik fontos feltétele az, hogy strukturális adottságainkat és a különböző ágazatok súlyát, jelentőségét, termelési kapcsolatait sokoldalúan elemezzük. Vizsgálataim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy helyes lenne az iparfejlesztés egyik fő céljává tenni azoknak az iparágaknak a fejlesztését, amelyek a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés növelésének és korszerűsítésének tárgyi feltételeit megteremtik. Az élelmiszeripar és a mezőgazdaság e középpontba állításából adódó fejlesztés módszertani kimunkálása azonban még hátra van: meg kell állapítani a célok megvalósításának minden feltételét a termelés különböző ágaiban, azaz nyomon kell követni az adott elhatározás továgyűrűző hatását.

A nyugat-európai szakszervezetek és a gazdasági irányításban való részvétel követelése

Mint előző tanulmányunkban[1] láttuk, az amerikai szakszervezeti mozgalom, az AFL-CIO stagnálásának egyik fontos tényezője egy önálló és átfogó gazdaságpolitikai koncepció kidolgozásának, valamint az ebből eredő politikai következmények vállalásának hiánya.

Ezzel szemben *a gazdaság irányításában üzemi, vállalati, illetve nemzetgazdasági szinten való részvétel követelése* a fejlettebb nyugat-európai tőkésországokban a szakszervezetek, a munkásmozgalom programjában mind nagyobb jelentőségre tesz szert. Ez egyben a legfontosabb eltérések egyike is az amerikai és a nyugat-európai fejlődés iránya között.

A kérdéskomplexum nem problémamentes: új útról, a megváltozott viszonyok között kialakuló új harci formáról, teljesen még nem tisztázott kérdésekről van szó, amelyekről a nyugat-európai munkásmozgalomban élénk eszmecsere folyik.

Az olasz munkásmozgalom egyike azoknak, amely e téren úttörő munkát végzett. Bruno Trentin, a CGIL (Általános Olasz Munkásszövetség), a legnagyobb olasz szakszervezeti központ egyik vezetője például a demokrácia és a munkásosztály által gyakorolt ellenőrzés új eszközeinek jellegéről szólva[2] hangsúlyozza: ezeknek semmi köze ahhoz a koncepcióhoz, amely szerint a szakszervezetek és a munkásosztály által gyakorolt ellenőrzés az üzemvezetésért való „közös felelősségvállalássá" alakul át.

A dán I. Nørlund és a szovjet A. Veber egy erről szóló tanulmányukban[3] megállapítják: sok ország munkás- és demokratikus mozgalmában mind erőteljesebben nyilvánul meg a törekvés arra, hogy a dolgozók a szakszervezetek és az üzemi választott szervek révén ténylegesen részt vegyenek a gazdasági vezetésben és a vállalatok irányításában. Mind nagyobb szerepet játszanak a foglalkoztatottság biztosítására, a munka rendjére, ütemére és tartalmára stb. vonatkozó követelések. Ezek teljesítésének reális biztosítékaként szükséges annak a jognak a kivívása, hogy a munkások és alkalmazottak közreműködhessenek a termelés irányításában, éspedig nemcsak a felvételek és elbocsátások, hanem a termelés tervezésének, a beruházások elosztásának stb. eldöntésében is.

Ausztriát illetően A. Margulies leszögezi:[4] a jobb élet- és munkafeltételekért vívott hagyományos szakszervezeti harc és a gazdaság irányításában való részvételért folytatott küzdelem között *minőségi* különbség van: eme új cél kitűzésének feltételei csupán a háború utáni időszakban bekövetkezett számos elvi, politikai és gazdasági változás eredményeképpen értek meg. Az Osztrák Szakszervezeti Szövetség 1963 őszén megtartott ötödik kongresszusának egyik fő jelszava ez volt: „Nagyobb mérvű részvételt az irányításban!"

A jelek mindenesetre arra mutatnak, hogy *a dolgozóknak a gazdaság irányításában való részvétele a tudományos-technikai forradalom korszakának a termelőerők társadalmasodá-*

[1] Ádám György: Új technika, struktúraváltozások és foglalkoztatottság a fejlett tőkésországokban. Közgazdasági Szemle. 1966. január. 46–58. l.

[2] Az olasz kapitalizmus tendenciái. A Gramsci Intézet 1962. március 23–25-i római közgazdasági értekezletének anyagából. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1964. 121–122. l.

[3] I. Nørlund, A. Veber: A tőkésországokban folyó osztályharc néhány kérdése. Béke és Szocializmus, 1965. július, 49. l.

[4] Alfred Margulies: Harc a gazdaság irányításában való részvételért. Béke és Szocializmus, 1966. január, 159–165. l.

sából származó egyik legfontosabb követelésévé válhat.

Mivel azonban — miként előző tanulmányunkban is jeleztük — az Egyesült Államokon kívül elsősorban a három legfejlettebb nyugat-európai ország: Nagy-Britannia, a Német Szövetségi Köztársaság és Franciaország vonatkozásában foglalkozunk a tudományos-technikai forradalom kihatásaival, a továbbiakban e három országban vizsgáljuk meg a gazdaság irányításában való részvételért folyó harc kibontakozásának körülményeit.

Harc a „beleszólási jogért" az NSZK-ban

Bizonyos fokig meglepő, hogy éppen az NSZK-ban, ahol a második világháború után a sztrájkok folytán kieső munkanapok száma kevesebb volt, mint akár Franciaországban, Olaszországban, Nagy-Britanniában vagy Japánban,[5] s amelyet az „ipari béke" mintájaként emlegettek, vált a gazdasági irányításban való részvétel kérdése a „beleszólási jogért" („Mitbestimmungsrecht") folyó harc formájában a szakszervezetek egyik fő követelésévé. S ráadásul olyan körülmények között, hogy e harc élén éppen a legnagyobb és legbefolyásosabb szakszervezetek, az IG Metall, a fémmunkások 1,9 milliós, és az IG Chemie, a vegy-, papír- és kerámiaipari dolgozók több mint félmilliós taglétszámú szakszervezete állnak, sőt programjukat a nyugatnémet szakszervezeti központ, a DGB (Deutscher Gewerkschaftsbund) is magáévá tette.

A beleszólási jogért folytatott küzdelem előzményeinek megvilágításához a történeti háttér ismerete is szükséges.

Már a Hohenzollernek Németországának összeomlása, az első világháború után megalakult üzemi tanácsok is gyakoroltak ellenőrzési-beleszólási jogokat, és követeléseik közé tartozott, hogy egyenrangú félként vehessenek részt a vállalati igazgatás legfontosabb kérdéseinek intézésében. A forradalmi hullám elmúltával azonban hatáskörüket erősen korlátozták és a vállalatvezetés jogát újra teljes mértékben a munkáltatókra ruházták.

A német nagytőkével szoros szövetségben álló nácizmus katonai leverése után a beleszólási jog kérdése ismét szerepet kapott a politikai és gazdasági életben. A Rajna- és Ruhr-vidék, a német nehézipar egyik fő bázisa a brit megszállási övezetbe esett. A brit hatóságok hívei voltak a beleszólási jog megvalósításának — amelynek a német hadiipar ellenőrző mechanizmusának szerepét szánták —, és segítségükkel sikerült is azt életbe léptetni. Ez eleinte nem is ütközött nagyobb ellenállásba: a német nagyipar — melynek vezetői közül többen háborús bűnösként kerültek a vádlottak padjára — a teljes államosítástól félt, és ehhez képest a beleszólási jog „kisebbik rossznak" tűnt: olyan átmeneti szükségmegoldásnak, amellyel a nehéz időket át lehet vészelni. Ezenkívül a szakszervezetek aktív közreműködésének jó hasznát vették annyiban is, hogy azok fellépése az üzemi berendezések leszerelése és a termelés korlátozása ellen akkor még inkább talált meghallgatásra, mint a konszernek politikailag kompromittált vezetőinek tiltakozása. A nagyipar vezérkarának számítása az volt, hogy a beleszólási jogot a politikai helyzet megváltozásával teljesen vagy részben újra meg lehet szüntetni.

Ez a számítás nem is bizonyult teljesen hibásnak: az amerikai külpolitika irányváltozása, a hidegháború kialakulása lehetővé tette a nyugatnémet nagytőke feléledését, hatalmi pozícióinak megszilárdulását. 1951-ben a nyugati megszállási övezetek egyesítése, az NSZK létrejötte után a szakszervezetek már csak általános sztrájk fenyegetésével tudták elérni, hogy az úgynevezett montániparban: a szénbányászat, vas- és acélipar ezernél több munkaerőt foglalkoztató vállalataiban ténylegesen gyakorolt beleszólási jogot törvénybe is iktassák. Ez abban állt, hogy a montániparban a munkások a vállalatok felügyelő bizottságaiban paritásos képviselethez jutottak és (felügyelő bizottsági küldötteik révén) egy munkásigazgatót is választhattak, aki a vállalatvezetés tagja lett.

A nyugatnémet vállalatok fenti ágazatokon kívüli, száznál több munkaerőt foglalkoztató — tehát túlnyomó — többségében azonban a munkások a felügyelő bizottságokba a tagoknak már csak egyhar-

[5] 1955–1961 között a sztrájkok folytán kieső munkanapok száma az NSZK-ban 637 000, Franciaországban 2 196 000, Nagy-Britanniában 4 154 000, Japánban 5 102 000, Olaszországban 6 202 000 volt. L. Ralf Dahrendorf: Der soziale Konflikt – Wege der industriellen Utopie. Die Zeit, 1965. október 29, 43. l.

madát küldhették, munkásigazgatót nem választhattak, s paritásos alapon csupán az úgynevezett gazdasági bizottságokban (Wirtschaftsausschüsse) vehettek részt. Ezeket a munkáltatók elvben kötelesek voltak a munkamódszerekről, gyártási eljárásokról, termelési programról és általában a vállalat gazdasági helyzetéről tájékoztatni.

1965-ben a nyugatnémet szakszervezetek a beleszólási jog kiterjesztése mellett szálltak síkra, mégpedig többféle értelemben is: 1. ne csak a montánipart ölelje fel, hanem az összes többi iparágat is; 2. némely vállalattípusok esetében legyen szélesebb körű, mint a montániparban; 3. legyen országos szintű („überbetrieblich" = „üzemek feletti").

Üzemi, illetve vállalati szinten a beleszólási jog érvényesítését a vállalatok méreteitől tennék függővé. A vegyiparban például — amelynek súlya az iparban különösen nagy — ott kívánnák a paritásos képviseletet a felügyelő bizottságokban és munkásigazgató kinevezését, ahol a foglalkoztatottak száma meghaladja a háromezret, és vagy a mérlegvagyon a 75 millió márkát, vagy az évi forgalom a 150 millió márkát. Ez a vegyiparban hozzávetőleg ötven vállalatot jelent. Gefeller, a vegyipari munkások szakszervezetének vezetője ezt a következőképpen indokolja: „Az IG Farben utódvállalatai: a Bayer Leverkusen, a Badische Anilin & Sodafabrik, a Farbwerke Hoechst, amelyeket ennek előtte a teljes szétverés fenyegetett, ma egyenként nagyobb forgalmat bonyolítanak le, mint annak idején az egész konszern. Ebben önként vállalt felelősségüknél fogva a munkások is erőteljesen közreműködtek, innen származtatják igényüket a beleszólási jogra."[6]

A legnagyobb vállalatoknál (ahol a foglalkoztatottak száma meghaladja a húszezret és vagy a mérlegvagyon éri el az 500 millió márkát, vagy az évi forgalom az 1 milliárd márkát), mint a Bayer, a Hoechst, a Badische Anilin & Soda, a Degussa, a Hülsi Vegyi Művek, tehát mindazoknál, amelyeknek tevékenysége az egész világra kiterjed, a montániparnál is tovább akarnak menni: a közgyűléseken is paritásos képviseletet követelnek a munkavállalók számára.

A vállalatigazgatás demokratizálásán továbbá azt értik, hogy a munkavállalók felügyelő bizottsági képviselőinek egyik fele a szóban forgó üzemek munkásaiból, másik fele a beleszólási jogot helyeslő közéleti személyiségekből, a tudományos világ köréből, valamint a fogyasztók képviselőiből kerüljön ki.

Ez számokban kifejezve annyit jelent, hogy az eddigi 10 000-rel szemben ezentúl a munkavállalók 33 000 megbízottja ülne a vállalatok felügyelő bizottságaiban.

Az országos szintű beleszólási joggal kapcsolatos elképzelések pedig a következők: a szakszervezetek egy gazdasági tanács szervezését javasolják a munkások és munkavállalók paritásos részvételével, amely *a beruházásoknak az üzemek, illetve iparágak közötti megoszlását is meghatározná*, továbbá, hogy az üzemi beruházások megvalósításához a felügyelő bizottsági tagok kétharmadának jóváhagyása legyen szükséges (vagyis a munkások megbízottainak szavazatai nélkül nem volnának végrehajthatók).

A szakszervezetek ezenfelül paritásos képviseletet követelnek az ipar- és kereskedelmi kamarákban, csakúgy mint az Európai Szén- és Acélközösség tanácsában, sőt az Európai Gazdasági Közösség és az EURATOM gazdasági és szociális ügyeket intéző szerveiben is.

A beleszólási jog kiterjesztése ezek szerint az NSZK-n belül a gazdasági struktúra kialakításában, makroökonómiai szintű irányításában való részvételt jelenti, nemkülönben igényt ugyanennek az elgondolásnak mindama nyugat-európai nemzetközi gazdasági szervekben való érvényesítésére is, amelyek tevékenységében az NSZK részt vesz.

Ezekből nyilvánvaló, hogy itt nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változásokról van szó.

[6] Der Spiegel, 1965. október 13., 52. l.

A kiterjesztés követelésének indítékai: a beleszólási jog és a tudományos-technikai forradalom összefüggése

Minek tulajdonítható mármost, hogy a nyugatnémet szakszervezetek ily egységesen[7] és az eddiginél sokkal energikusabban foglalnak állást a beleszólási jog kiszélesítése mellett? A szakszervezeti vezetők gondolatmenete — mint az Otto Brenner, a fémmunkások, és Gefeller, a vegyipari munkások szakszervezete vezetőinek nyilatkozataiból kitűnik — a következő:

— A nyugatnémet konszernek gazdasági hatalma nagyobb, mint valaha, a tudományos-technikai forradalom pedig a koncentrációt minden eddigi méretet felülmúlóan szükségszerűen fokozza.

— Ez még inkább növeli a konszernek politikai hatalmát és az eddigi tapasztalatok alapján annak lehetőségét, hogy azt ugyanolyan célokra használják fel, mint az első és a második világháború előtt. Ez napjainkban revansista külpolitikát, atomfegyverkezést, belpolitikailag a szükségállapot-törvény életbeléptetését stb. jelenti.

— A tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos feladatok megoldása óriási tőkeberuházást követel, és ez — más fejlett tőkésországokhoz hasonlóan — az NSZK-ban is előrevetíti egyfajta állami tervezés bevezetését. A szakszervezetek a beleszólási jog kiterjesztésével elébe akarnak vágni annak, hogy az Erhard kancellár által meghirdetett „irányított társadalom" („formierte Gesellschaft") kialakítása nyomán a tudományos-technikai forradalom minden kockázatát a dolgozókra hárítsák, a szociális juttatásokat leépítsék vagy befagyasszák, a gazdaságfejlesztést az eddiginél sokkal inkább a monopolista nagytőke érdekeinek rendeljék alá.

A szakszervezetek követeléseinek bevallott célja tehát, hogy a felsorolt eshetőségek elhárítására a beleszólási jog kiépítésével hatékonyan ellenőrizhessék a gazdasági és politikai hatalom gyakorlását. Itt tehát szerepet játszanak a speciális német viszonyok: a német nagytőke különlegesen nagy agresszivitása, amit a múltban bőven bebizonyított és aminek jelenleg is sok tanújelét adja, és a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának körülményei a fejlett tőkésországokban, az tudniillik, hogy mindenütt elősegíti nagy átütőerejű, minden eddiginél koncentráltabb gazdasági-politikai hatalommal rendelkező tömbök országos és nemzetközi méretekben való létrejöttét.

Otto Brenner szavaival élve:

„... Mi egyszer már megégettük a kezünket, ezért nem tágítunk attól, hogy különleges nyomatékkal követeljük a gazdasági élet demokratizálását... A beleszólási jog, a munkásmozgalom e régi követelésének megvalósítása a műszaki fejlettség magas fokán álló és részben már automatizált világban sürgősebb, mint valaha...

... Az az értelmezés azonban, amely szerint ez a követelés a különleges német viszonyoknak tudható be, nem egészen helytálló. Kétségtelen, hogy ezek is késztettek bennünket e követelés nyomatékos támasztására. Ezzel kapcsolatos elgondolásaink azonban főképp az olyan gazdaság adottságain alapulnak, amelyet az iparosodás magas foka jellemez. Ezért *a »beleszólás« problémája ilyen vagy olyan formában előbb-utóbb valószínűleg más országokban is felvetődik...*"[8]

A beleszólási jog ellenzői és támogatói

A beleszólási jog ellenzőinek és támogatóinak felsorakozása az NSZK-ban rendkívül tanulságos és egyáltalán nem sablonos. Így szó sincs valamiféle olyan megoszlásról, hogy az egyik oldalon a szociáldemokrata párt

[7] A beleszólási jog kiterjesztésével kapcsolatos követeléseket a DGB-nek mind a 16 szakszervezete (építő-, kő-, és agyagipar, bányászat és energiagazdálkodás, vegyipar-papíripar-kerámia, nyomdaipar, vasutasok, pedagógusok és tudományos dolgozók, kertészet-mezőgazdaság-erdőgazdálkodás, kereskedelem-bankok-biztosítótársaságok, faipar, művészek, bőripar, fémipar, élelmezés- és vendéglátóipar, közszolgáltatások-szállítás-közlekedés, postások, textilipar) magáévá tette.

[8] Otto Brenner: Mitbestimmung und technischer Fortschritt. Atuomation – Risiko und Chance. 2. Internationale Arbeitstagung der IG Metall. Oberhausen. 1965. március 16–19.

és ennek egyik fő választási bázisa, a szakszervezetek állnak, a másik oldalon pedig többé-kevésbé zárt egységben a kormányzópártok és a nagyipar. Ehelyett újfajta és bizonyos fokig meglepő erővonalak alakulnak ki, s ezek nagyjából így jellemezhetők: a koalíciós pártok, tehát a CDU/CSU és az FDP zöme a munkáltatókkal egységfrontban és a szociáldemokrata párt jobboldalával hallgatólagos szövetségben ellenzi a beleszólási jog kiterjesztését.

„A szövetségi kormány elvi, jogi, nemzetgazdasági és politikai meggondolásokból ellene van annak, hogy a beleszólási jogot a montániparon kívül is kiterjesszék" — jelentette ki Erhard kancellár. Az FDP parlamenti frakciójának vezetője, von Kühlmann-Stumm szerint „a beleszólási jog kiterjesztése a valóságban nem egyéb, mint a szocializálásnak egy új formája". Az 1965. évi választási hadjárat alatt Erhard a szakszervezeteket élesebben támadta, mint a szociáldemokrata pártot. Az „irányított társadalom" kialakításának egyik célja éppen a mind kényelmetlenebbé váló szakszervezetek megrendszabályozása.

A munkáltatók külön szervet („Arbeitskreis Mitbestimmung") hoztak létre a beleszólási jog elleni harcra, amelyhez az NSZK minden munkáltató szövetsége csatlakozott, és élére Hans Martin Schleyert, a stuttgarti Daimler—Benz AG egyik vezetőjét állították. (Ő volt az, aki 1963-ban mint Baden-Württemberg fémipari munkáltatói szövetségének elnöke, a sztrájkoló fémmunkásokat kizárta.) Álláspontja kategorikus: gazdasági kérdésekben szó sem lehet a szakszervezetek befolyásának érvényesítéséről, feltétlenül fenn kell tartani a munkáltatók kizárólagos döntési jogát.[9]

A szociáldemokrata párt jobboldala Wehner és Schiller professzor vezetésével nem helyezkedik ugyan nyíltan szembe a beleszólási jog kiszélesítésével (a választási vereség után a szociáldemokrata párt a szakszervezetek elidegenítését nem engedheti meg magának), csak éppen olyan megoldást javasol (egy szakértőkből álló bizottság létesítését, amely a kérdést hosszan és behatóan tanulmányozná), hogy az „gyakorlatilag elutasítással", „óvatos helytelenítéssel" egyértelmű,[10] hiszen a szakszervezetek követeléseinek konkrét megtárgyalását vég nélkül elodázná.

A beleszólási jog kiterjesztésének támogatói közé sorolható a szociáldemokrata párt egy részén kívül a Keresztény-Demokrata Unió baloldala, elsősorban a szövetségi gyűlésnek az új munkaügyi miniszter, Hans Katzer köré csoportosuló, munkavállalókból álló 55 tagú képviselőcsoportja (maga a miniszter is a DGB-hez tartozó közszolgáltatási-közlekedési-szállítási dolgozók szakszervezetének tagja), a katolikus munkásmozgalom (KAB = Katholische Arbeiterbewegung), sőt az egyházi hierarchia néhány képviselője is.[11]

A vitában a szerepek egyébként bizonyos mértékben felcserélődtek. A népi kapitalizmus eddig hirdetői most hallani sem akarnak a munkáltatók és a munkavállalók közötti határvonal elmosásáról, a köztük fennálló elkerülhetetlen érdekellentéteket hangsúlyozzák, az „ipari harmóniát" utópiának minősítik.[12] Ám állítsák némely szakszervezeti vezetők, hogy itt gazdasági demokráciáról, a munkáltatók és munkavállalók egyenrangúságáról, nem pedig a magántulajdon elleni támadásról van szó,[13] érveljenek bár a katolikus egyház támogatására hivatkozva a *Mater et Magistra* enciklikával[14], vagy mint a baloldali katoliku-

[9] Der Spiegel. 1965. november 10. 58. l.

[10] Frankfurter Rundschau 1965. október 19. illetve Industriekurier 1965. október 18.

[11] A. Margulies idézett tanulmányában arra az ellenvetésre, hogy a gazdaság irányításában való részvétel követelését egyebek közt katolikus egyházi körök, sőt a nyugatnémet munkáltatók egy része is támogatja, ami már önmagában is kétessé teszi a követelés helyességét, így válaszol: „. . . egy harci jelszó értékét nem csökkentheti az, ha — becsületes vagy becstelen szándékkal — más társadalmi csoportok is támogatják. Vajon gyanússá válik a békeharc csak azért, mert amerikai vállalkozók vagy katolikus papok is részt vesznek benne, sőt olykor az élén állnak?"

[12] Die Zeit, 1965. október 29. 43. l.

[13] Gefeller, a vegyipari munkások szakszervezete vezetőjének kijelentése. Der Spiegel, 1965. október 13. 54. l.

[14] Mint a Der Gewerkschafter, a fémipari munkások havi folyóirata 1965. novemberi számában.

sok egyik orgánuma a második vatikáni zsinat bizonyos, a beleszólási jog melletti kiállásként értelmezett határozataival,[15] nyilvánvalónak tűnik, hogy „a beleszólási jog kiterjesztésének alkalmazása a munkáltatókat kétségtelenül megfosztja hatalmuk egy részétől".[16]

A szakszervezetek szándéka egyébként, hogy a beleszólási jog kibővítésével kapcsolatos elgondolásaikat 1966-ban a szövetségi gyűlés elé terjesztik, törvénybeiktatás végett.

A beleszólási jog kiszélesítésének felvetése mindenesetre példája annak, hogy vannak olyan korszerű, egyebek közt a tudományos-technikai forradalom körülményei által is indokolt követelések, amelyek alkalmasak arra, hogy a fejlett tőkésországokban az eddigi politikai kereteket fellazító és áttörő, újfajta, széles bázisú antimonopolista tömörüléseket hozzanak létre, vagy legalábbis azok megteremtésének feltételeként komoly erjedést indítsanak el.

A vállalatvezetésben való részvétel követelése Franciaországban

A beleszólási jog intézményesítésének ellenzői az NSZK-ban egyebek közt azzal érvelnek, hogy megvalósítása egyedülálló jelenség volna Nyugat-Európában, illetve, hogy például Franciaországban és Nagy-Britanniában a szakszervezetek éles határvonalat húznak meg a munkavállalók és munkáltatók között, üzemi-vállalati szinten nem támasztanak olyan igényeket, mint a nyugatnémet munkások, legfeljebb az országos jelentőségű gazdaságpolitikai döntések meghozatalában működnek intézményesen közre[17], de ezekben az esetekben sem paritásos alapon.

Ez az érvelés azonban szinte teljesen figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy Franciaországban éppen a műszaki fejlődésben élenjáró üzemek egész sorában bontakozott ki olyan mozgalom, amelynek egyik legfontosabb követelése a vállalatvezetésben való részvétel („cogestion", a „Mitbestimmung" francia változata).

A legkorszerűbb, magas műszaki felszereltségű üzemeknek, különösen automatizált részlegeikben, jól képzett munkaerő-állományra is szükségük van, s mert a nagyvállalatok termelési programjukat igyekeznek évekre előre megszabni, különösen a beruházási javakat előállító iparágakban, másrészt a szakképzett munkaerőkből minden fejlett tőkésországban hiány van, szeretnék elkerülni a munkaerő-fluktuációt. E végből az ilyen üzemekben a vállalatvezetés nemcsak arra törekszik, hogy többé-kevésbé specifikus gépi berendezésének működését biztosító, „testére szabott" munkaerő-állományt képezzen ki, hanem arra is, hogy dolgozóit „integrálja", vagyis a bérek és fizetések, a munkahely biztonsága stb. tekintetében a vállalathoz kösse, a vállalattal való érdekközösség szellemét alakítsa ki bennük.

Mármost nem egy, a dolgozók ilyenfajta integrációját szorgalmazó vagy megvalósító vállalatban figyelemre méltó jelenség, hogy a műszaki fejlődésben élenjáró üzemek dolgozóinak magas szakképzettsége, annak tudata, hogy nem cserélhetők ki oly könnyen, mint a régi típusú munkások, megkönnyíti a szakszervezeti tevékenységet. Az elektromechanikai és elektronikai ipar egyes üzemeiben például a szervezett dolgozók aránya Franciaországban 50—90 százalékos, szemben a kevésbé kvalifikált vagy szakképzetlen munkaerőket tömegesen alkalmazó üzemek 15—25 százalékos átlagával.

A vállalathoz való egzisztenciális kötődés és kötöttség tudata az erős szervezettséggel párosulva a dolgozókat egyrészt arra késztette, hogy egy-egy vállalatban — a különböző létesítmények földrajzi szétszórtsága ellenére — összüzemi szinten szervezkedjenek, másrészt, hogy — részben olasz mintára — a sztrájkharc új formáit teremtsék meg: a valósággal tudományosan megszervezett „gombnyomásos" sztrájkokat, korlátozott tartamú „szakaszos" munkabeszüntetésekkel,

[15] Blätter für Deutsche und Internationale Politik. 1966. január, 44. l.
[16] Le Monde 1965. december 27–28. 7. l.
[17] Die Zeit, 1965. október 22. 40. l.

kulcsrészlegek dolgozóinak leállásával, a termelés ideggócainak rendszeres megbénításával, mindenkor a legérzékenyebb pontokra mért, sokszor egészen váratlan csapásokkal. Az ilyen „zaklató" sztrájkokra már azelőtt is volt példa, itt az új vonás az, hogy nem „bemelegítő", egy-egy üzem vagy vállalat teljes leállását előkészítő jellegűek, hanem a harc fő formái.

Az ilyen típusú, különösen sok műszaki dolgozót, mérnököt és technikust tömörítő szakszervezeti tevékenység és az ilyen típusú harc a vállalat termelési struktúrájára épül; a piaci helyzet és a vállalat technológiájának, üzletpolitikájának, egész igazgatásának ismerete feltétlen és közvetlen szükségességgé válik. Ennek logikájából következik, hogy a szakszervezetek vállalatigazgatási problémákat is felvetnek, bírálják a vállalatvezetés tevékenységét, jogot követelnek ellenőrzésére, a benne való közreműködésre. 1959-ben például a francia Thomson-Houston vállalat mérnökeinek ez volt az egyik fő indítéka, amiért csatlakoztak a munkások és technikusok sztrájkmozgalmához.

Ily módon Franciaországban is a szakszervezeti harc egy új koncepciója bontakozott ki, amely nem éri be csupán bérkövetelésekkel, hanem a termelés ellenőrzésének követelésébe torkollik, annak ugyanakkora, sőt nemegyszer nagyobb jelentőséget tulajdonítva, mint a bérkérdéseknek.

Tekintettel a gazdasági és politikai problémák fokozódó egybefonódására, a vállalatvezetés döntő kérdései, mint például a további fejlesztés — amitől a munkahely biztonsága és az előmenetel is függ — többé nem oldhatók meg vállalati keretek között, hanem csak makroökonómiai szinten.

A beható foglalkozás egyes vállalatok, iparágak, sőt gazdasági ágazatok helyzetével a szakszervezeteket elkerülhetetlenül arra készteti, hogy *strukturális reformokkal kapcsolatos problémákat vessenek fel,* hogy a termelés és a foglalkoztatás stabilitását ne csupán egyes kiváltságos iparágak, hanem az egész nemzetgazdaság vonatkozásában igyekezzenek biztosítani, ami viszont a képviselőik bevonásával és más népi szervek megbizottainak közreműködésével végzendő tervezés követeléséhez vezet.

Ez a szakszervezeti mozgalom — és természetesen az egész munkásmozgalom — számára lehetőséget teremt, hogy a lakosság széles rétegeit sorakoztassa fel maga köré a hazai és külföldi monopóliumok, a finánctőke ellen, hogy olyan megmozdulások élére álljon, amelyekben a munkások létérdekei összefonódnak egy-egy város, terület, országrész gazdasági felemelkedésével vagy hanyatlásával. Példa erre Nantes és Saint-Nazaire munkásságának kezdeményezése is. E két város munkásainak zöme a helyi hajógyárakban dolgozott. Amikor ezek más közlekedési eszközök versenye folytán válságos helyzetbe kerültek, s a munkások tömeges elbocsátása, sőt egyes hajógyárak bezárása fenyegetett, a szakszervezetek kezdeményeztek és — a politikai pártok támogatásával — bontakoztattak ki egy olyan mozgalmat, amely Loire-Atlantique megye egész gazdasági struktúrájának átszervezését, állami szerszámgépgyárak létesítését (mint amelyekben a hajógyári munkások szakképzettsége legjobban hasznosítható) tűzte ki célul, s ezt összekapcsolták a munkásellenőrzés követelésével a létesítendő állami gyárakban. S mivel mindez a helyi kereteket meghaladta, olyan tervezés és olyan állami beruházási politika követeléséhez is vezetett, amely az eddiginél sokkal nagyobb mértékben szolgálna nemcsak magán-, hanem közérdekeket is.

A szakszervezetek ilyképpen valamely vállalat, iparág, gazdasági ágazat, egy-egy terület vagy vidék helyzetéből és szükségleteiből kiindulva, *a gazdasági rendszer egészének bírálatához* jutnak el, s ennek velejárója, hogy mind helyi (vállalati), mind országos (makroökonómiai) szinten a gazdasági irányításban való részvételt követeljenek. Ez különösen és főként a gépiparban, elektromechanikai és elektronikai iparban, azokban a vállalatokban, ahol a foglalkoztatottak között különösen sok a magas szakképzettségű dolgozó, a szakszervezetek programjának szerves részévé vált.

Munkásellenőrzés Nagy-Britanniában[18]

A munkásellenőrzés (workers' control) követelése Nagy-Britanniában is több évtizedre nyúlik vissza és az üzemi bizalmiak („shop stewards") mozgalmához kapcsolódik. Az első világháború után a munkáltatók úgynevezett vegyes konzultatív bizottságokat („joint consultation committees") állítottak fel, a harmincas évek tömeges munkanélkülisége azonban nem kedvezett a munkásellenőrzés kiépítésének.

A második világháború után erősen nőtt az olyan sztrájkok száma, amelyek nem béremelést tűztek ki céljukul, s a vállalatvezetés abszolút hatalmával való szembehelyezkedést jelentették. A munkásellenőrzés gondolata itt is utat tör a szakszervezetek és a munkáspárt baloldala soraiban. A munkáspárt és a szakszervezeti központ, a TUC (Trades Union Congress) 1963. évi kongresszusain több ilyen értelmű határozati javaslatot terjesztettek be és szavaztak meg. 1964 tavaszán egy szakszervezeti lap, a *Voice of the Unions* megszervezte Nottinghamben az első, munkásellenőrzési kérdésekkel foglalkozó konferenciát, amely a legnagyobb ilyen jellegű megmozdulás volt a húszas évek kezdete óta. A második konferenciát ugyancsak ez a lap rendezte meg 1965-ben Londonban, a harmadikra pedig ugyanebben az évben Manchesterben került sor. A két utóbbi konferenciát már az eredetileg értelmiségi körökből kiinduló kezdeményezés munkásbázisának kiszélesítése jellemezte.

A munkásellenőrzés híveinek még nincs átfogó és összeegyeztetett programjuk; különösen a további államosítások megvalósítását kívánják mindinkább a gazdaság irányításában való részvétellel összekapcsolni, így az acél- és repülőgépiparban, illetve valóban demokratikus igazgatási formákat létesíteni a már államosított iparágakban. Ezen belül bizonyos ügyköröket (egészségügy, társadalombiztosítás, munkások felvétele és elbocsátása) teljesen a szakszervezetek hatáskörébe kívánnak utalni. A mozgalom még csak az erők számbavételénél és felsorakoztatásánál tart, de ugyanazon az úton jár, mint a hasonló követeléseket kitűző nyugatnémet és francia szakszervezetek.

[18] Tony Topham: Lutte pour le controle ouvrier. Revue Internationale du Socialisme. 1965. július–augusztus. 481–495. l.

★

A beleszólási jog (Mitbestimmungsrecht), a vállalat igazgatásában való közreműködés (cogestion), a munkásellenőrzés (workers' control), azaz a dolgozóknak a gazdaság irányításában való részvétele ilyen vagy olyan mértékben mindhárom említett nyugateurópai országban felvetődött. Eddig az NSZK az egyedüli ország, ahol a szervezett dolgozók túlnyomó többségét (mintegy négyötödét) tömörítő nyugatnémet szakszervezeti központ, a DGB fő követelései közé iktatta, de Franciaországban (elsősorban a műszakilag élenjáró iparágak üzemeiben) és Nagy-Britanniában is kezd gyökeret verni.

A vállalatvezetés kizárólagos döntési jogának korlátozását célzó követeléseket a nyugatnémet üzemi tanácsok, a brit üzemi bizalmiak stb. már az első világháború alatt és azt követően is támasztottak. A gazdaság irányításában való részvétel igényét tehát nem a tudományos-technikai forradalom váltotta ki, de azt erősen aktualizálta és nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy szükségességét egyes országokban széles dolgozó rétegek mind fokozottabban ismerik fel.

Ádám György

FOLYÓIRATSZEMLE

Boris Krajger: A jugoszláv gazdaságpolitika problémáiról

(Review of International Affairs, 1966. február 5.)

A jugoszláv gazdasági reform életbelépése és a reform fő intézkedéseinek kezdeti kibontakozó hatása az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének új szakaszát nyitotta meg. A legfontosabb intézkedések azonnal változtattak a pillanatnyi gazdasági helyzeten, de a társadalmi és gazdasági viszonyok nagy részét csak egy hosszabb folyamat során képesek átalakítani, ezért a reform erőteljes hatása csak az elkövetkezendő években bontakozik ki.

A reform életbelépése óta eltelt időszak rövid arra, hogy az intézkedések hatását érdemben tárgyalni lehessen, mégis már 1965-ben megmutatkoztak a reformok és a gazdasági stabilizációt célzó intézkedések pozitív eredményei. Ezek az eredmények a következőkben összegezhetők: a gazdasági trendek általában megszilárdultak, ami a belföldi kereslet és fogyasztás kiegyenlítődésében, a termelés és foglalkoztatottság egyenletes növekedésében és az export nagymértékű felfutásában mutatkozott meg. Nem kevésbé fontos az a tény, hogy a termelés növekedési üteme tovább nőtt, mégpedig teljes mértékben a termelékenység növekedésének következtében.

Az eredmények már eddig is nagy erőfeszítéseket követeltek, de a gazdasági reform legnagyobb nehézségei várhatóan az 1966-os évben fognak felmerülni. Ennek kapcsán felvetődött a kérdés, hogy az életbeléptetett intézkedések nem voltak-e túl radikálisak, és vajon a jugoszláv gazdaság meg tud-e felelni a jövőben ilyen dinamikus és új gazdasági viszonyoknak. Az 1965-ben elért eredmények — figyelembe véve az erőfeszítéseket is —, valamint az 1966-ra vonatkozó becslések arra engednek következtetni, hogy a jugoszláv gazdaság életképessége és a rendelkezésre álló, alapvetően fontos potenciális tartalékok még jobb eredmények elérését is lehetővé teszik.

A gazdasági reform lényegében egy középlejáratú terv, amelynek célja, hogy bizonyos beépített gazdasági eszközökkel szabályozza a fejlődés trendjeit. Ezek az eszközök hivatottak arra, hogy szavatolják a gazdaság szükséges stabilitását. Ez nem vonatkozik az átmenet specifikus gazdasági eszközeire, amelyeket a reform megvalósítása során állandó jellegűvé alakítanak át (árak, valutaárfolyam stb.).

A jugoszláv gazdaságnak a konszolidáció végett a következő nehézségekkel kell megküzdenie, elsősorban 1966-ban, amely még sok tekintetben átmeneti év lesz.

A beruházási politikát — a beruházások volumenét és szerkezetét tekintve — radikálisan megváltoztatják. A múltban a beruházó vállalatok egytől egyig túllépték a rendelkezésükre álló eszközöket. Az elmúlt hónapokban ellenőrizték és csökkentették a beruházásokat, de lényeges változást ilyen rövid idő alatt nem lehetett végrehajtani. A legkevésbé megoldott probléma továbbra is a beruházásoknak és a reform kitűzött céljainak az összehangolása marad. A reform egyik fő feladata a gazdaság döntően extenzív fejlesztéséről a gazdaság intenzív fejlesztésére való áttérés, s ennek megoldása a helyes beruházáspolitikán áll vagy bukik. 1970-re 1 dinár új társadalmi termék megtermelésére 2,45 dinár beruházást terveznek; 1953-tól 1964-ig 5 dinár értékű új beruházás termelt 1 dinár értékű társadalmi terméket. A középlejáratú terv szerint a termelés évi növekedési rátája 7 és 9 százalék között marad, a munka termelékenységének növekedési rátája azonban az eddigi évi 4 százalékról 6—7 százalékra nő. Az 1970-ig elért termelésnövekedés 70 százaléka a termelékenység emelkedéséből fog származni. A beruházások csökkentése mellett tartani kell a termelés növekedési ütemét. Az erőltetett beruházásoknak a termelékenységre gyakorolt negatív hatását súlyosbította az a tény, hogy a jugoszláv ipari kapacitások kihasználása csak 60—70 százalékos. Majdnem minden iparág jelentős fel nem tárt kapacitásokat rejt, így a reform feladatul tűzte ki e kapacitások termelésbevonását.

Az életszínvonal egyenletesen, de nem a termelékenység függvényében nőtt az elmúlt években — leszámítva a reformot megelőző néhány hónapot, amikor ideiglenes megtorpanás állott be. Az inflációs nyomás kedvezőtlenül hatott a reálbérekre, megakadályozta az életszínvonal

kívánatos és a reform által kitűzött emelkedését.

A beruházások volumenének a csökkentése és a fogyasztás megnövelése, az életszínvonal emelése — a nemzeti jövedelem elosztásának szerkezeti változását igényli. A szerkezeti változtatást döntően a nemzeti jövedelem növekményéből kívánják megvalósítani, így a helyes arány kialakulásának időpontja a termelés növekedési ütemétől függ. A jövedelem elosztását meghatározó rendelkezések és jogszabályok a különböző vállalatokban még mindig torzító hatásúak, az állótőke irreális értékelése és az érvényben levő alacsony amortizációs kulcsok következtében.

Csökkentették az állami költségvetés adminisztratív és katonai kiadásait, így Jugoszlávia az európai országokat tekintve azok közé tartozik, amelyeknek a honvédelmi kiadásai a legalacsonyabb százalékban részesednek a nemzeti jövedelemből.

A fizetési mérleg deficitjének enyhítése mellett a stabilizáció legfontosabb kritériuma a megfelelő nagyságú devizatartalékok felhalmozása. 1965-ben a devizatartalék 140 millió dollár volt, ezt 1970-re 500 millió dollárra akarják emelni. A devizatartalék képzésével párhuzamosan a deviza- és importkorlátozások liberalizálásával a dinár nemzetközi konvertibilitását kívánják megteremteni. Jugoszláviának ez nemcsak a nemzetközi munkamegosztásba való tökéletesebb bekapcsolódását jelentené, hanem a konvertibilis dinár a belső munkatermelékenységnek is megbízható mércéje lenne, s megkönnyítené egy reális elosztási rendszer kialakítását.

(Ism.: *Bartha Ferenc*)

Giorgio Cei: Mi változott az olasz gazdaságban? (1950—1965)

(Rinascita-Osservatorio Economico, 1966. február)

Az elmúlt másfél évtizedben az olasz gazdaság megközelítette a modern ipari gazdaságok színvonalát. Jellemző tényezői: a feldolgozóipari termelés és az ipari export nagy súlya, a mezőgazdaság viszonylagos háttérbeszorulása, a foglalkoztatottság jobb összetétele, a tömegfogyasztás jelentős fejlődése. Mégis, továbbra is fennmaradtak jelentős aránytalanságok, így a termelékenység különböző színvonala egyes szektorok (főleg az ipar és a mezőgazdaság) között, valamint az egyes szektorokon belül; s általában az ország északi és déli része között.

Természetesen ezek az aránytalanságok most más formában jelentkeznek, mint közvetlenül a háború után, de a természetük ugyanaz. Ma az olasz gazdaságnak jelentős pozíciói vannak a világpiacon, dinamikusabb, korszerűbb és kibővült erőforrásait (földgáz, olaj) ésszerűbben képes kihasználni. A régi nagytőkés csoportok mellett új, dinamikus cégek törtek előre (tartós fogyasztási cikkek termelői). Erős az állami szektor. A mezőgazdaságban viszont fennmaradtak azok a tulajdon- és munkaviszonyok, amelyek akadályozzák a nagyobbméretű és hatékonyabb beruházásokat, s így a termelékenység gyorsabb emelkedését. Ez pedig szükséges lenne ahhoz, hogy fogyasztási cikkekkel lássák el a megnövekedett városi lakosságot. Ez a lemaradása nyilvánvalóvá vált 1960—1961-ben, a jelenlegi válság kezdetén, amikor jelentősen megnőtt a mezőgazdaságból más gazdasági ágakba való munkaerő-áramlás. Mivel hiányzott a mezőgazdaság megfelelő gépesítése és technikai színvonala, a tőkés szervezés, az agrármunkaerő csökkenése miatt nem volt kielégítő a mezőgazdasági termelés fejlődése. Ezért egyrészt erősödött és terjedt az infláció, másrészt az ország jelentős agrárbehozatalra kényszerült, amely súlyosan megterhelte kereskedelmi (és fizetési) mérlegét.

Hasonló jellegű az ipar és a hozzá szorosabban kapcsolódó szolgáltatások és az elosztóhálózat (harmadik szektor) közötti aránytalanság. Ez utóbbi szektor termelékenysége sem nőtt az iparhoz képest megfelelő mértékben, s közben a mezőgazdasághoz hasonlóan jelentős elégtelenül foglalkoztatott munkaerő-tartalékkal rendelkezett, főleg Délen.

1960—1961-ig az olasz nemzeti jövedelem emelkedése jelentős részben (főleg Észak- és Közép-Olaszországban) a már meglevő termelőberendezések modernizálásán nyugodott, s viszonylag kisebb arányú volt az új munkahelyek teremtése. Ezután azonban a termelőkapacitások több új, nagyméretű egységgel bővültek, az ország déli részén egyes fejlesztési központokban előrehaladt az iparosítás, gyorsan nő a foglalkoztatottság, s ezért — valamint az emigrációs kiáramlás következtében — feszültség mutatkozik a munkapiacon, főleg a képzett káderek iránt nagy a kereslet. A harmadik szektorban és a mezőgazdaságban viszont — tevékenységük lemaradása mellett — az alacsony fokú termelékenység és technikai színvonal miatt továbbra is elégtelen a foglalkoztatottság.

1950—1964 között a magánszektor egyes ágaiban megtermelt nemzeti jövedelem (value added) volumenben évente átlagosan a mezőgazdaság, erdészet, halászat területén 2,49 százalékkal, az iparban 8,84, a harmadik szektorban 4,95 százalékkal, összesen 6,13 százalékkal nőtt.

A nagyszámú kis és közepes cég felhalmozási lehetőségeinek korlátozottsága kihat azoknak az ágaknak a korszerűsítésére, ahol még jelentős súlyuk van.

Az említett — legfőbb — tényezők mellett további aránytalanságok, torzulások is befolyásolták a legutóbbi visszaesést és lelassulást:

a) Változások a belföldi és a világkereslet szerkezetében, ami olyan jelentős iparágakat érint kedvezőtlenül, mint a hajóépítés, textilipar, villamosgép-gyártás stb.

b) A hagyományos (északi) iparvidékek gyors fejlesztése zsúfoltságot okozott a szállításokban és a közlekedésben, s a lakosság is állandóan növekszik. Ez a körülmény ezután is egyre több infrastruktúra-beruházást kíván (utak, kikötők, városi lakások és közművek, iskolák, közszolgáltatások, oktatás, szakképzés stb. területén).

c) Az állam nem rendelkezik megfelelő adminisztratív szerkezettel és eszközökkel hatékony konjunktúra, illetve ha kell, deflációs politika folytatásához, az árak kézbentartásához, mivel a bürokrácia óriási méreteket ölt.

Mindezek a tényezők az olasz gazdaság dinamikus szakaszának olyan gyors kifulladásához vezettek, amely egészségesebb struktúra mellett indokolatlan lett volna. Napjainkban új szakasz, a magánmonopóliumok által meghatározott újjászervezés kezdi élénkíteni a gazdaságot. Ez azonban a bérszínvonal és a foglalkoztatottság rovására következik be.

Az elmúlt 15 év legfőbb dinamikus arányait (az 1964. évi törésig) az alábbi növekedési számok szemléltetik (1954-es áron, százalékban):

Bruttó társadalmi termék	5,88
Magánfogyasztás	5,16
Közfogyasztás	6,68
Állótőke-beruházások	7,65
Import	11,31
Export	12,32

Mint látjuk, a fogyasztás és a beruházás közti kapcsolat kiegyensúlyozott, s ez a beruházások további növelésére ösztönzött. A nemzetközi kereskedelem (munkamegosztás) fontos szerepet játszott a fellendülésben, mivel az export növekedése meghaladta az importét.

A külkereskedelem különleges jelentőségét szemlélteti az is, hogy az export részaránya az összes kiadásokban (fogyasztás+beruházás+export) az 1951. évi 9,47 százalékról 1964-ben 18,92 százalékra, az import részaránya az összes forrásokból (bruttó nemzeti termék+import) 10,22 százalékról 18,22 százalékra emelkedett.

A magánszektorban létrehozott nemzeti jövedelem szerkezetében bekövetkezett legfontosabb változások: az ipar súlya 40,83 százalékról (1951) 54,73 százalékra nőtt (1964); a mezőgazdaságé 29,14 százalékról 18,58 százalékra, a harmadik szektoré 30,03 százalékról 26,69 százalékra csökkent.

Az iparon belül előretört az építőipar: az ipar nemzeti jövedelmének 1951. évi 10,07 százalékáról 1964-ben 13,70 százalékára nőtt, a feldolgozó ipar pedig 79,92 százalékról 76,76 százalékra csökkent.

A feldolgozó ipar nemzeti jövedelmén belül csökkent az élelmiszeripar, az italés dohánygyártás súlya 18,66%-ról 13,31 százalékra; a textiliparé 16,7 százalékról 9,02 százalékra. A gépiparhoz tartozó ágak aránya 22,35 százalékról 31,65 százalékra, a vegyi petrokémiai és szénkémiai iparé 12,84 százalékról 17,09 százalékra nőtt.

Mindez a beruházások részben már említett sajátosságával magyarázható. A bruttó beruházásokon belül 1951 és 1964 között különösen megnőtt a lakásépítések és a közlekedés, a szállítással kapcsolatos kiadások súlya, s részarányuk még az ipar rovására is fokozódott.

A bruttó állótőke-beruházások szerkezete (%)

	1951	1964
Mezőgazdaság	14,66	8,78
Ipar	37,09	26,87
Szállítás-közlekedés	13,97	18,31
Lakásépítés	17,09	29,95
Közmunkák	10,26	8,03
Egyéb	6,93	8,06

A mezőgazdaság egyre nagyobb lemaradását mutatja, hogy míg az itt eszközölt beruházások 1951—1954 között átlagosan évi 13,67 százalékkal növekedtek, 1955—1959 között az évi növekedési ütem 4,33 százalékra csökkent, s 1960—1964 között már gyakorlatilag stagnált (évi 1,2 százalékos növekedés). A beruházások tehát erősen a közlekedés motorizálására, a lakásépítésre és az ipar egyes ágaira koncentrálódtak, a mezőgazdaság a perifériára szorult.

A szerző végül Észak- és Közép-Olaszország, illetve a Dél fejlődését hasonlítja össze részletesen. A Dél is jelentős fejlődésen ment át, az 1 főre jutó bruttó termék 67 százalékkal nőtt 1951 és 1964 kö-

zött. Míg azonban ez a viszonyszám 1951-ben az országos átlag 67,3 százaléka volt, 1964-ben — Észak gyorsabb fejlődése miatt — csak 56,6 százalék. Így a két országrész közötti különbség tovább nőtt.

(Ism.: *Becsky György*)

Mit várunk el a diplomás közgazdasági szakemberektől?

(Betriebspolitische Blätter, 1965. 3—4. sz.)

Ezzel a címmel indított vitát az idézett osztrák folyóirat a gazdasági szakemberek képzéséről, helyéről és szerepéről a gazdasági és társadalmi életben.

A gazdasági és társadalmi életben egyre nagyobb a szerepük a közgazdászoknak, nemzetgazdászoknak, üzemgazdászoknak. Az üzemek, nagyvállalatok, állami szervek, bankok sokféle vonatkozásban érzik ezeknek a szakembereknek a hiányát. Ezenkívül Ausztriában még nincs olyan főiskola, amely „vezetőt" (amerikai értelemben vett managert) képezne. Nem használják ki megfelelően a szociológusokat sem, holott lenne feladat számukra elég, például a piackutatásban. Ausztriában az államigazgatásban „jogász"-monopólium van (bár a jogászképzés erősen közgazdasági jellegű), ám hiányoznak a nemzetgazdászok, akik a nemzetközi konferenciákon megfelelően képviselhetnék az országot. A közgazdasági szakirodalom sem kielégítő. Hiányzanak a közgazdasági kutatással foglalkozó intézetek, a hitel- és bankszakmában az úgynevezett népgazdasági távlatokkal foglalkozó osztályok. Ma már a kis- és középüzemek vezetői is olyan szakembereket keresnek, akik helyettesíthetik őket, akár az üzemben, akár a kereskedelmi tárgyalásokon.

Az igények tehát sokrétűek, s valamennyi a közgazdasági képzés körül mozog. Hogy az igényeket kielégíthessék, az oktatást kell fejleszteni. Éppen ezért került előtérbe a vitában is a képzési rendszer. Valamennyi hozzászóló foglalkozott azzal, hogy mi módon lehetne a gyorsan fejlődő gazdaság szakember-szükségletét a jövőben kielégíteni, gondolva arra, hogy akik most kerülnek a főiskolákra, 2000-ben még dolgozni fognak. Vita folyt arról, vajon ismereteket kell-e adni a tanulóknak, vagy pedig inkább képességeiket kell fejleszteni, hogy az új gazdasági és tudományos eredményeket könnyen és gyorsan elsajátíthassák. Ma az osztrák egyetemeken rendkívül erősek az oktatási hagyományok, s főleg lexikális ismereteket adnak (köztük olyanokat, amelyekre semmi szükség nincs; például a tudománytörténetet a hallgatók a gyakorlatban nem tudják hasznosítani, s igyekszenek is gyorsan elfelejteni, pedig tanulásukkal sok idő megy veszendőbe). A hozzászólások mindegyike a gazdasági igényeknek megfelelően azt javasolta, hogy az oktatást vigyék közel a gyakorlathoz. A vitaindító cikk ezt úgy fogalmazta meg, hogy „alkalmazott közgazdaságtudományt" kell az egyetemen tanítani. Az egyik hozzászóló javasolta az egyetemi oktatás olyan megszervezését, hogy a hallgatók például a diploma megszerzése előtt körülbelül 2 évig naponta néhány órát egy-egy vállalatnál töltsenek.

A másik lehetőség a vezetőképzésre, amelyet egyébként az amerikai Harvard Egyetem is alkalmaz, hogy az oktatási módszerekkel teszik gyakorlatiassá a képzést. Ilyen módszer például az „eset-tanulmányok" készítése, amelyek konkrét vállalati témákat dolgoznak fel, s megoldásukkal a hallgatók megtanulják kiválasztani a mindenkori adott helyzetben az optimális döntést.

A gyakorlat igényeit kielégítő speciális képzést az egyetemeken szakstúdiumokkal kell előmozdítani. Ausztriában ma általában az a gyakorlat, hogy az illető közgazdasági ág szakprofesszora tartja az általánosabb előadásokat, és a tanársegédekre, docensekre bízza a speciális kollégiumok vezetését; pedig ez éppen fordítva lenne jó.

Az osztrák főiskolai rendszer is változtatásra szorul. A mostani két lépcsős képzési rendszer helyett célszerűnek látják a 3 lépcsős angol rendszer bevezetését. Változtatásra szorul a vizsgák mai módszere is: a lexikális anyag visszaadása helyett, inkább a gondolkodási képesség fejlődését kellene a vizsgákon figyelemmel kísérni.

A vitában sűrűn visszatérő momentum volt a vezetőképzés gondja; a vezetéshez számos sajátos képesség kell, szükség van például az emberekkel való gyors kontaktusteremtés képességére, a gyors döntés képességére stb. A vezetőnek nem kell specialistának lennie, de mindenhez értenie kell legalább annyira, hogy mindenkor tárgyalóképes legyen saját portáján, s ha kell, könnyen utána tudjon nézni a felmerült témának. A közép- és kisvállalatok még ennél is többet követelnek a vezetőtől: műszaki és üzemgazdasági tudást egyszerre (például szervezőkészséget, üzemgazdaságtani tudást és gyakorlatot, a műszaki alapelvek ismeretét, tervezési

és ellenőrzési készséget, a munkásproblémák ismeretét stb.).

Gondot okoz a közgazdasági kutatók képzése — mint ezt több hozzászóló kifejtette. Az amerikai Ford Intézethez hasonló intézményt kellene létrehozni, ahol az egyetemet végzett közgazdászok elméleti és gyakorlati tanulmányaikat folytathatnák. Ezt jelenleg részben külföldi tanulmányutakkal próbálják megoldani.

A vita azt mutatja, hogy a közgazdászképzés és a vezetőképzés az osztrák gazdaságnak általános problémájává vált, hiszen bizonyos mértékben lemaradtak a nagyobb nyugati országok mögött ebben a tekintetben. A reformmunkának csak kezdeti szakasza ez a vita, csupán felméri az „igényeket", és első lépésként igyekszik valami megoldást javasolni a gyorsabb haladásra.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa)*

Carl E. Sørensen: Külföldi tőkebehozatal

(Nationaløkonomisk Tidsskrift 1965. 3—4. sz., Koppenhága)

A nemzetközi pénz- és tőkepiac az utóbbi időben szerfölött megélénkült. Ez egyrészt a kereskedelmi forgalom szabaddá tételének köszönhető, s ez az Európai Fizetési Unió 1950-ben történt felállítása és az európai valuták konvertibilitásának 1958-ban történt megvalósítása után a nemzetközi fizetések és hitelek messzemenő liberalizálódásához vezetett. Másrészt az Egyesült Államok tőkeexportja játszott közre az európai országok valutahelyzetének megszilárdításában. A gazdasági integrációs törekvések, valamint a nemzetközi gazdasági szervezetek — elsősorban az OECD-tagállamok együttműködése — szintén elősegítették a tőkemozgás liberalizálódását.

A gazdaságilag elmaradott országoknak nyújtott kölcsönöket és segélyeket nem számítva, 1951—1961 között a tőkeexportáló országokból külföldre irányuló hosszú lejáratú magántőkék évi nettó kivitele átlagosan 2,8 milliárd dollár volt, ebből az USA egyedül 2,2 milliárd dollárral részesedett.

A dán gazdaságpolitikának is ez a liberalizálási irányzat szabta meg a tőkemozgás szabaddá tételére vonatkozó intézkedéseit. Az 1961-ben hozott határozatok jelentősen megkönnyítették és kiterjesztették a kereskedelmi vállalatok számára a külföldi hitelek igénybevételét. A vállalatok külkereskedelmi tevékenységük finanszírozására, általában 1 évi időtartamra, különösebb engedély nélkül vehettek fel külföldi kölcsönt.

Dánia tőkeimportjáról a következő adatok tájékoztatnak:

Megnevezés	1954—1958	1959—1964
	milliárd dán korona	
Közvetlen beruházások Dániában	0,35	1,72
Közvetlen beruházások külföldön	—0,08	—0,32
Külföldi beruházások Dániában, nettó	0,27	1,40
Közületi kölcsönök, nettó	—0,74	2,40
Tárcaberuházások, nettó	—0,07	0,26
Különféle magántőkemozgások, nettó	0,04	1,44
Összes nettó tőkeimport	—0,50	5,50
Áruk és szolgáltatások mérlege	1,36	—3,30
A valutatartalék változása	0,86	2,20

A tőkebehozatal — elsősorban a közületeké — az 1959 és 1964 közötti időszakban jelentősen megnövekedett; nagyobb részét — 3,3 milliárd koronát — a kereskedelmi mérleg deficitjének finanszírozására használták fel, s így a valutatartalék erősen megcsappant. A gazdaságpolitikai intézkedések biztonsági támaszaként szolgáló valutatartaléknak megfelelő szinten tartása további tőkebehozatalt igényel.

A tőkebehozatal a háború után és különösen az utóbbi években a gyors gazdasági növekedésnek, valamint a stabilitás biztosításának szolgálatában állt. Dánia bruttó nemzeti jövedelme 1958 és 1964 között évente átlagosan 5—6%-kal növekedett, s majdnem kétszerese volt az 1952—1958 közötti növekedésnek. Emelkedett a foglalkoztatottság mértéke, a munkaerőnek a mezőgazdaságból való elvándorlása, s ezzel együtt a termelékenység. Az előrejelzések szerint a stabil növekedés a következő 10 évben jelentős eltolódást okoz majd a kereső és az eltartott népesség arányában: az előbbi csoport mindössze 150 000, az utóbbi pedig 250 000 fővel nő.

A termelés ütemének a munkaerő-kínálat alakulása miatt várható csökkenésével szemben fokozódik majd a fogyasztási javak és a beruházások iránti kereslet. A műszaki fejlesztés, az építkezések, a szer-

vezés megjavítása jelentős tőkeapparátust igényelnek, amelynek kiépítése a belföldi megtakarításokból nem fedezhető, tehát fokozottabb tőkebehozatalra lesz szükség.

A munkaerő iránti erős kereslet béreltolódást idézhet elő a külföldi konkurrenciától védett termelési ágakban, különösen az építőiparban és egyes szolgáltatásokban; itt szintén tőkebehozatallal lehet befolyásolni a bér- és árszerkezetet.

A mezőgazdasági kivitelben mutatkozó elhelyezési nehézségek az ipari kivitel fokozására késztetnek. Az elmúlt tíz év folyamán az ipari termelés, folyó árakon számítva, több mint 100%-kal emelkedett; csupán az utóbbi öt évben 60%-os volt a növekedés, amelyből mintegy 10% jutott áremelkedésekre.

Az 1953 és 1962 közötti időszakban összesen kb. 14 milliárd koronát fektettek be az iparba — ebből 10 milliárdot az 1958—1962 közötti években —, ennek kb. 45%-a volt idegen tőke. A részvénytőke növelésével gyarapított saját tőke az említett időszakban történt befektetéseknek csak évi 7%-át tette ki. Az idegen tőke túlnyomó része bankkölcsön volt.

Az iparvállalatoknak a jövőben az eddiginél jobban igénybe kell venniük a tőkepiacot, erre kényszeríti őket az egyre éleződő verseny és az a tény, hogy az új, valamint a kisebb vállalatok saját erőforrásokból nem tudnak kellő tőkealapot teremteni. A fokozódó beruházási tevékenység egyre növeli az idegen tőke iránti szükségletet, ennek kielégítése a Nemzeti Bank feladata.

A nemzetközi tőkemozgás szabaddá tételének ma még az OECD-tagállamokra vonatkozó határozatok szabnak bizonyos korlátokat. A leglényegesebb fenntartások az önálló pénz- és valutapolitika lehetőségeit kívánják megőrizni.

A szerző a tőkeformák szabaddá tételének lehetőségeit vizsgálva fejezi be tanulmányát, s az a végső megállapítása, hogy a tőkebehozatalnak és formáinak kérdését nem szabad elszigetelten megoldani, hanem a gazdasági növekedés politikájának teljes témakörével való összefüggésében kell vizsgálni.

(Ism.: *Szalay Sándor*)

D. Beklesov, I. Ivanov: A reklám hatékonyságáról

(Vnyesnyaja Torgovlja, 1966. 1. sz.)

A reklámeszközök hatékony felhasználásának előfeltétele az árupropaganda gazdasági oldalának tanulmányozása. Így a reklámmal foglalkozó szakemberek számára nélkülözhetetlen a reklámeszközök ármozgásainak ismerete, a reklámpiacon mutatkozó tendenciák nyomonkövetése.

A külkereskedelmi reklámtevékenység előkészítésében rendszerint hasznos segítséget nyújthatnak maguk az exporttermékeket előállító vállalatok. Gyakorlati tanácsaikkal, a termékek legfontosabb adatainak közlésével egyszerűsítik és olcsóbbá teszik a reklámügynökségek feladatait. Ha az árueladásokban maguk a termelővállalatok is érdekeltek, külkereskedelmi és reklámosztályaikon keresztül a reklámkampányok előkészítésében maguk is közreműködnek. Az utóbbi években a szocialista országok külkereskedelmében is mutatkozik ilyen tendencia.

A külkereskedelmi reklám területén, meghatározott termék, meghatározott országba való kivitelével kapcsolatban, ismerni kell az importáló ország különféle termékekre vonatkozó szükségleteit, a kereslet várható szezonális ingadozását, tudni kell, hogy az exportra kerülő termékek széles körű fogyasztás tárgyai lesznek-e vagy pedig luxuscikkek. Ugyancsak fontos az illető országban alkalmazott reklámeszközöknek, a reklámtevékenység törvényes szabályozásának, a reklámköltségek hullámzásának ismerete.

Európa és Amerika legtöbb országában a reklámközleményekből származó bevételek adják az időszaki kiadványok összes jövedelmeinek felét-háromnegyedét. A lap- és folyóiratszerkesztőségek, rádió- és televíziótársaságok versenyeznek a reklámközleményekért. A különböző reklámfajták árai például Angliában: 20 soros reklámközlemény a Daily Mailben 360 font sterling, egy hasábnyi hirdetmény az Economist című folyóiratban 175 font sterling, egy perc adásidő a televízióban átlagosan (az árak a napszaktól függően erősen ingadoznak) 600 font, kétperces reklámfilm elkészítése 3000 fontba kerül, a film egyheti vetítése minden ezer néző után 2 font, a fényreklám költsége egy hétre 500 font. A reklámfajták árainak összehasonlítására szolgáló különféle számítások szerint az országok többségében a legolcsóbb reklámeszköz a rádióadás, a legdrágábbak a reklámfilmek. A reklám áringadozása tükrözi a reklámeszközök piaci keresletét. Így az Egyesült Államokban az utóbbi 10 év során — a rádióreklám kivételével — az összes reklámfajták ára emelkedett: a televízióadásoké 67 százalékkal, az utcai hirdetményeké 76, a folyóirat-közleményeké 77, az újságokban közzétett reklám költsége 32 százalékkal.

A külkereskedelmi reklám gazdasági

hatékonysága több tényező alakulásától függ, s általában csak bizonyos idő elteltével mutatható ki. Az áruk egy csoportjánál például az exportszállításokra az év elején kerül sor, viszont ezeknek az eladásoknak reklámmal való előkészítése már az előző év végén lezárul. Emiatt több szakember javasolja, hogy a reklám hatékonyságára vonatkozó számításoknál a folyó évi exportmozgást az előző év reklámkiadásaival vessék egybe.

A reklámhatékonyság meghatározásának nehéz problémája az adott exportvolumen-növekedést kiváltó reklámeszköz kikeresése. Az egyik lehetséges módszer szerint — néhány piacon — hozzávetőleg azonos feltételek mellett — piaconként eltérő árupropaganda-formákat kell alkalmazni. Az eltérő eredményekből következtetéseket lehet levonni a reklámfajták hatékonyságáról. Az úgynevezett „keresztmódszer" alkalmazásához egy megadott termék exportja szempontjából egyenlő feltételeket biztosító két országot kell kiválasztani. Az egyik országban csak a vizsgálandó reklámeszközt alkalmazzák, a másikban különféle eszközöket együttesen, de a vizsgálandót — például napisajtót — nem. A két országban egyenlő összegben ráfordított reklámköltségek és a segítségükkel elért exportnövekmények alapján hozzávetőlegesen meghatározható az illető reklámfajta gazdasági hatékonysága. Hasonlóan lehet megfigyelni a különböző reklámmódszerek egyedüli alkalmazásának, illetve kombinációinak hatását.

A reklám hatékonyságát vizsgáló módszerek kiegészítője az újsághirdetményekben és más reklámanyagokban elhelyezett kódok és egyéb jelölések rendszere. E jelekből — mivel a vásárlók a rendeléseikben hivatkoznak rájuk — megállapítható, hogy a kereskedelmi ügylet a reklámtevékenység eredményeként valósult-e meg, vagy nem. Ugyancsak alkalmazható az a megoldás, hogy a reklámok és a hatásukra beérkezett rendelések összefüggéséről például a postán kiküldött reklámok esetében a reklámról letéphető és rendeléskor visszaküldendő szelvényekből szereznek információkat.

Az árupropaganda hatásának vizsgálata során sok nehézség adódik a reklámtevékenység gazdasági hatékonysága két alapvető mérőszámának minőségi eltéréséből és mennyiségi összemérhetetlenségéből. E két mérőszám: a reklámtevékenység ráfordításainak összege és a teljesített árueladások eredménye. Gépies szembeállításukkal — mivel az áruforgalom eredményeiből csak egy meghatározott részt tulajdoníthatunk jogosan a reklámnak — nem adhatunk helyes képet a reklám gazdasági hatékonyságáról. A tényleges hatékonyság meghatározásához az áruforgalmat befolyásoló összes tényezőt figyelembe kell venni.

Az Egyesült Államokban és más fejlett tőkésországokban a reklámok hatásának és hatékonyságának ellenőrzésére számtalan módszert alkalmaznak. Ilyenek: a kampányban terjesztendő reklámok szűkebb körben való kipróbálása, a potenciális vásárlók kikérdezése stb. A szocialista országokban, mivel a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek keresletét rendszeresen tanulmányozzák, a termelés és a termékek elosztása összekapcsolódik, a hatékony reklámtevékenységnek is kiváló lehetőségei vannak. A reklámok hatásának mérésére használt az a módszer, hogy a reklámköltségeket közvetlenül az áruforgalom eredményeivel vetik egybe, már senkit sem elégít ki. Új utakat kell keresni, s ehhez a kereskedelmi partnerek gyakorlatában felgyülemlett tapasztalatok egy része is jól hasznosítható.

(Ism.: *Torma Imre*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Szép Jenő: Analízis

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 510 l.

A Közgazdasági Kiadó a „Matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára" című sorozat harmadik köteteként adta közzé Szép Jenő munkáját.

A szerző célja az volt, hogy a termelés tervezésében részt vevő közgazdászoknak és a Közgazdasági Egyetem terv-matematika szakos hallgatóinak összefüggő, jól áttekinthető formában mutassa be a matematikai analízis alapjait. Erre a célra eddig nem állt rendelkezésre a mai követelményeknek megfelelő könyv. Szász Pál,* illetőleg Bermant A. F. tankönyvei** ugyanis más célokat szolgálnak: matematikus, illetve mérnök hallgatóknak íródtak.

A matematikának ez a fejezete, a széles értelemben vett analízis, igen nagy területet ölel fel. Bele tartozik a többi között a valószínűség elmélete, a valós függvénytan és a variációszámítás. Ez a könyv részletesebben csupán a differenciál- és integrálszámítással foglalkozik, amit szűkebb értelmezésben nevezünk analízisnek. Ez a szűkebb értelemben vett analízis alapja a felsőbb matematikának.

A differenciál- és integrálszámítás mellett, bár kevésbé részletesen, a szerző kitér más problémakörökre is: foglalkozik a halmazelmélet alapfogalmaival, a differenciál- és differenciaegyenletek elméletével. Tudomásom szerint Magyarországon először kerül ismertetésre a Brouver-féle fixponttétel és annak Kakutanitól származó általánosítása, melyeknek a gazdasági növekedés elméletében van jelentőségük.

Közgazdászoknak szóló tankönyvbe Magyarországon először került be a Stieltjes-integrál, a Fourier-sorok, a matrixok halmazán és absztrakt halmazokon értelmezett függvények tárgyalása. A Kuhn—Tucker tétel is megkapta méltó helyét a tankönyvben.

A könyv végén rövid áttekintés olvasható a matematikai analízis történetéről. Újszerűen, érdekesen veti fel a szerző a modell és az objektív valóság kapcsolatának kérdését, miközben a mennyiség és a minőség fogalmára is rávilágít.

A szerző a gyakorló feladatokat a közgazdasági igényekhez szabta. Szándékának megvalósítását nehezítette e vállalkozás úttörő jellege.

A szerzőnek több vonatkozásban nagy gondot okozhatott, hogy a matematikai alapismereteket a közgazdászok igényeihez mérten, bonyolultabb matematikai apparátus nélkül és mégis pontosan, korrekt módon tárgyalja. Úgy vélem azonban, hogy ezt a törekvést nem lehetett minden vonatkozásban következetesen érvényesíteni. Például az implicit függvény és függvényrendszer behatóbb tárgyalása megítélésem szerint mégsem nélkülözhető egy ilyen munkában. Talán ennek tulajdonítható, hogy a Lagrange-féle multiplikátor-módszer tárgyalása nem teljesen pontos.

Szép professzor könyve az említett célra írt eddigi legteljesebb hazai munka, mégis meg kell jegyeznem, hogy érdemes lett volna néhány kisebb fejezettel kibővíteni: például a burkoló és az izogonális trajektoria tárgyalásával, amelyek ismerete a kereslet-kutatás elméletéhez, illetőleg a matematikai (optimális) programozás gradiens módszereinek jobb megértéséhez szükséges. A könyvben nem található meg a komplex számokra vonatkozó Moivre—Laplace tétel, a gradiens tárgyalásánál pedig az, hogy a gradiens vektor a magasabb skaláru nívófelület irányába mutat. Igaz, hogy ezeket a tételeket a sorozat előző kötetei már tárgyalták. Szerencsésebb lett volna azonban a tárgyalást zártabbá és az anyagot egységesebbé tenni.

A szerző a könyv végén felsorolja a legnevesebb külföldi és hazai matematikusok és közgazdász-matematikusok neveit. A felsorolást azonban hiányosnak tartom. Nem szerepel például Arrow, Dorfman, Hurwicz, Kantorovics, Kuhn, Mahalanobis, Samuelson, Solow, Tucker — hogy csak néhányat említsünk a kimaradottak közül. Kétséges Dantzig neve után a „közgazdász" jelző jogossága is.

Sajnálatos, hogy e szép és jó könyvbe több sajtóhiba csúszott be.

Az említett néhány kevésbé jelentős hiányosság ellenére elmondhatjuk, hogy egy jó szakkönyvvel lettünk gazdagabbak.

Kondor György

* Szász Pál: A differenciál- és integrálszámítás elemei I—II. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951.

** Bermant, A. F.: Matematikai analízis I—II. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951.

Vargha László: A mezőgazdasági szakemberszükséglet és távlati tervezése

Akadémiai Kiadó, 1965. 114 l.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével megnövekedett a mezőgazdasági szakemberek szerepe. A termelőszövetkezetek megszilárdításának egyebek mellett a jó szakember is fontos feltétele. A jövő céljai pedig: a korszerű mezőgazdasági termelés megvalósítása, a specializáció és a termelés koncentrációja egyenesen elképzelhetetlen a megfelelő számú és képzettségű szakembergárda nélkül. Vargha László tanulmányában — amely az Akadémiai Kiadó gondozásában a Közgazdasági Értekezések sorozat 6. köteteként jelent meg — a mezőgazdasági szakképzettségűek magasabb végzettségű csoportja (agrármérnökök, gépészmérnökök, kertészek, állatorvosok, mezőgazdasági technikusok) iránti társadalmi szükségleteket határozza meg.

A szerző először a mezőgazdasági szakember-ellátottság 1960-as helyzetét veszi bonckés alá. Rámutat szakember-ellátottságunk 1960-ban jelentkező, de ha jól megnézzük, még ma is aktuális legfontosabb problémáira. Kimutatja például, hogy a mezőgazdasági mérnököknek és technikusoknak csak kis hányada (1960-ban 46 százaléka) dolgozik a termelésben. Súlyosbítja a helyzetet, hogy e tekintetben is jelentős különbség van az állami gazdaságok és a tsz-ek szakember-ellátottsága között.

A technikus-ellátottság számaiból kiderül, hogy a technikumokban végzettek zöme (általában 18—20 éves fiatalok) még nem rendelkezik olyan tapasztalatokkal, amelyek alkalmassá tennék őket a technikus képzettséget kívánó munkakörök betöltésére. A gyakorlat megszerzéséhez szükséges fizikai munkát viszont általában nem szívesen vállalják. Ezért a végzetteknek több mint fele nem a mezőgazdaságban vállal állást. A szerző utal arra is, hogy más országokban a középfokú technikusképzéssel kapcsolatban felmerült hasonló problémákat a felvételi korhatár felemelése, illetve előzetes gyakorlat megkövetelése útján sikeresen megoldották.

A kiindulási alapot képező 1960-as helyzetfelmérés után a szerző a II. ötéves terv időszakában felmerülő igényeket és ezek kielégítésének lehetőségeit, illetve a mezőgazdaság számára 1965-ben szükséges szakemberlétszámot határozza meg. Ezen belül a termelőszövetkezetre vonatkozó számítások érdemelnek elsősorban figyelmet.

A termelőszövetkezetek 1965. évi szakember-szükségletének felmérése nagyon alapos és körültekintő munka. A mennyiségi fejlesztés meghatározásához kiindulópontként részletesen megvizsgálta 3 megye termelőszövetkezeti vezetőinek szakképzettségét 1959-ben. Eszerint a termelőszövetkezeti elnököknek csak 25 százaléka, az agronómusoknak 94 százaléka rendelkezett valamilyen mezőgazdasági szakképzettséggel, a termelőszövetkezetek 31 százalékában pedig nem volt agronómus. Úgy véli, hogy a II. ötéves terv időszakában nagyon szerényen lehet csak meghatározni a termelőszövetkezetek igényét, s reálisan csak azt a célt tűzhetjük ki, hogy 1965-re minden 1000 kh-nál nagyobb termelőszövetkezetben legalább 1 egyetemet végzett szakember legyen. Nehezebb a termelőszövetkezetek technikus-szükségletének megállapítása. A szövetkezetekben ugyanis elsősorban a brigádvezetőnek van szüksége technikusi képesítésre, a brigádvezetőket viszont a tagok választják. Ennek alapján a szerző — igen óvatosan — szükségletként 1965-re a technikusi képesítést megkívánó munkahelyek 30 százalékát vette figyelembe.

A tanulmány számításai 1960—1961-ben készültek. Így a szerző összehasonlíthatta az azóta végbement fejlődést és a II. ötéves tervre vonatkozó tervszámait. Az 1960—1963-as években a tervezettnél valamivel nagyobb mértékben nőtt a mérnökök és a technikusok száma. Lényegében a számításoknak megfelelően alakult az állami gazdaságok szakember-ellátottsága. Nagyon elgondolkoztató viszont, hogy a termelőszövetkezetekben még a nagyon mértéktartó tervszámokhoz képest is jelentős a lemaradás. A mérnök- és technikuslétszám jelentős növelése ellenére sem sikerült a mezőgazdaság legfontosabb termelő szektorának ezen időszakra minimálisan megállapított szakemberszükségletét kielégíteni. A végzett agrárszakemberek jelentős része ugyanis a népgazdaság egyéb ágazataiban helyezkedett el. Ennek fő okait a szerző — helyesen — a rossz munka- és életkörülményekben jelöli meg. E kérdéssel kapcsolatban röviden vázolja a szövetkezeti szakemberek társadalmi és szociális problémáit is.

Vargha László könyve bemutatja a mezőgazdasági mérnök- és technikusszükséglet meghatározásának komplex módszerét, és mint ilyen, első közgazdasági irodalmunkban. A tanulmány legértékesebb része a mezőgazdaság távlati szakemberszükségletének és -utánpótlásának meghatározása. A mezőgazdasági távlati tervek általános munkaerő-szükségletre vonatkozó számításai viszonylag pontos élőmunkaráfordítási vizsgálatokra támaszkodhatnak. A mérnök- és technikuslétszámra vonat-

kozóan azonban ilyen adatok nincsenek, és kiszámításuk sem könnyű. Más módszert kellett a szerzőnek keresnie, olyat, amely figyelembe veszi az általános haladás gyors ütemét, de nem rugaszkodik el népgazdaságunk fejlődésének realitásaitól sem.

Az 1966—1980 közötti időszak szükségleteire vonatkozó számításait gazdasági modell alapján végezte. Modellnek választotta az állami gazdaságok 1965. évre tervezett szakember-ellátottságát. Feltételezte, hogy 1980-ra a mezőgazdaság egész szocialista szektorában ezt a színvonalat kell elérni. Ennek értelmében — a mezőgazdaságon kívüli ágazatok igényét is számítva — 48 000 felső és középfokú képzettségű szakemberre lesz szükség. Ez a létszám az 1960. évinek mintegy háromszorosa. A fejlődés mostani üteme mellett nagyon nehéz feladat bármilyen vonatkozásban 20 éves tervszámok meghatározása. A szerző helyes módszert választott e konkrét tervezési probléma megoldására. Úgy vélem azonban, nem eléggé meggyőző a fejlesztési cél megválasztásának indokolása.

Vargha László könyve egészében véve jól sikerült munka. A szerző jól ismeri a mezőgazdasági szakoktatás problémáit. A középfokú technikusképzésre vonatkozó megjegyzései figyelmet érdemelnek az oktatás vezető fórumain is és tanulságosak lehetnek különösen azok számára, akik még ma is túlzott illúziókat táplálnak e formával kapcsolatban. Több vonatkozásban foglalkozik az agrár-felsőoktatás fejlesztésének problémáival is. A szaktechnikusképzéssel kissé mostohán bánik, talán azért, mert a tanulmány elkészítésének időpontjában még nem voltak kellő tapasztalatok.

A könyv a mezőgazdaság szakemberszükségletének két konkrét időpontra vonatkozó meghatározásával foglalkozik, és természetesen módszertani kérdéseket is tárgyal. Helyes lett volna a mezőgazdasági szakemberszükségletet meghatározó tényezők rendszerezése, valamint e tényezők és a szakemberszükséglet alakulása közötti összefüggések megvilágítása is. Alaposabb vizsgálatot érdemelt volna például a mezőgazdasági termelés fejlődésének a szakemberszükségletre gyakorolt hatása. Hasonlóképpen hiányolható a szakemberszükséglet tervezésére vonatkozó módszertani tapasztalatok rövid összegezése is.

A szerző csak a mezőgazdaság agrármérnök-, kertész-, erdőmérnök-, gépészmérnök- és állatorvos-, valamint technikus-szükségletével és -utánpótlásával foglalkozik, s nem tárgyalja a mezőgazdaság közgazdasági jellegű szakemberigényét. Még utalást sem találunk arra vonatkozóan, hogyan képzeli el a mezőgazdaság közgazdászok iránti szükségletének kielégítését. Szerintem a mezőgazdasági szakemberek köréből nem lehet kirekeszteni az agrárközgazdászokat, illetve a közgazdasági technikumok mezőgazdasági tagozatán végzőket, még akkor sem, ha ezeknek képzését nem az FM Szakoktatási Főigazgatósága irányítja. A mezőgazdaság közgazdasági jellegű problémáinak megoldása speciális mezőgazdasági szakembereket igényel, akiknek a szerepe a mezőgazdasági termelés fejlesztésében a vállalati önállóság növekedésével, a gazdasági ösztönzők szélesebb körű alkalmazásával még inkább növekedni fog. Ezt igazolják a fejlett nyugati országok, de néhány szocialista ország tapasztalatai is.

Vargha László tanulmánya 1960—1961-ben készült, de csak 1965-ben került kiadásra. Az azóta végbement fejlődés nem cáfolta meg a szerző megállapításait. A késedelmes kiadás azonban nem használt e munkának sem. A konkrét tervezési problémákat tárgyaló művek adatanyaga ugyanis idővel óhatatlanul sokat veszít aktualitásából. A tanulmány ennek ellenére ma is érdekes olvasmány, s tanulságos minden — a mezőgazdasággal valamilyen módon kapcsolatban álló — szakember számára. Néhány évvel korábban, amikor még minden adata előremutató volt, még érdekesebb lett volna.

Csáki Csaba

Oskar Lange: Bevezetés a gazdasági kibernetikába

(Wstęp do cybernetyki ekonomicznej)
Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó. 1965. 178 l.

Ez a Lange professzor egyetemi előadásai alapján készült munka a gazdasági rendszerek szabályozásának elméletével foglalkozik, s a szerzőnek második könyve a gazdasági kibernetika új tudományágának területén. Az első: „Az egész és fejlődés a kibernetika fényében" (Całość i rozwój w świetle cybernetyki. Varsó, 1962.), a gazdasági rendszerek fejlődési folyamatát vizsgálta a kibernetika fogalmaival és módszereivel.

A közgazdaságtudomány már régóta olyan kérdésekkel — a gazdasági rendszerek

és folyamatok működésével, illetve hatékony irányításával — foglalkozik, amelyeket a kibernetika fiatal tudománya a technika és a biológia területén különleges fogalmi apparátussal és módszerekkel vizsgál. Ezért a technikában az automatikus szabályozásra és vezérlésre felhasznált elméleti sémák bizonyos helyzetekben alkalmazhatók a gazdasági és társadalmi folyamatokban is. A kibernetikát a közgazdaságtudományban és a gazdálkodásban két síkon lehet hasznosítani: az elmélet síkján új fényt vethet a gazdasági rendszerek működésére, elemeinek kapcsolataira; a tervezésben és a gazdaságirányításban pedig segítheti a hatékony módszerek kiválasztását. Különösen nagy jelentősége van a kibernetikának az utóbbi szempontból a szocialista gazdaságban, mert a népgazdasági szintű tervezés olyan nagy elemszámú rendszerrel foglalkozik, amelynek működését a kibernetika eszközeivel jól meg lehet világítani.

A szabályozás alapsémája a következő. Van egy szabályozott **S** rendszerünk, amely az **x** bemeneti állapotokat (amelyek felfoghatók kívülről jövő hatásokként) átalakítja **y** kimeneti állapotokká (ezeket úgy tekinthetjük, mint a rendszer hatásait a külvilágra), vagyis $\mathbf{y} = \mathbf{Sx}$
(ahol az **y** és **x** vektorok). E szabályozott rendszer mellett van egy **R** szabályozó rendszerünk, amely a szabályozott rendszer **y** kimeneti állapotait bizonyos átalakítás után visszacsatolja a szabályozott rendszer bemenetére, vagyis az **y** állapotok befolyásolják az **x** állapotokat: $\Delta\mathbf{x} = \mathbf{Ry}$.

E visszacsatolás után az **y** értéke: $\mathbf{y} = \mathbf{S}(\mathbf{x} + \Delta\mathbf{x}) = \mathbf{S}(\mathbf{x} + \mathbf{Ry}) = \mathbf{Sx} + \mathbf{SRy}$.

Ebből végeredményben:

$$\mathbf{y} = \frac{\mathbf{S}}{1 - \mathbf{SR}}\,\mathbf{x}$$

Ez a szabályozás alapvető képlete. Erre támaszkodva fejti ki Oskar Lange a szabályozás elméletét a gazdasági rendszerekre alkalmazva.

Azonnal szembetűnik, hogy a fenti képlet mennyire hasonlít a Keynes-féle multiplikátor képlethez:

$$Y = \frac{1}{1 - c}\,A$$

ahol Y jelenti a nemzeti jövedelmet, A jelenti az autonóm beruházást (minden beruházást autonómnak tekint), c pedig a fogyasztási hajlandóságot. A keynesi elmélet ugyanis tartalmaz egy visszacsatolást, szabályozó rendszert: az elért Y jövedelemtől függ a c fogyasztási hajlandóságon keresztül a jövedelem egyik meghatározójának, a fogyasztási kiadásnak a nagysága.

A tudatos szabályozásnak az kell hogy legyen a célja, hogy a szabályozott rendszer kimenetei bizonyos kívánt értékeket vegyenek fel, ezért a szabályozás kiegyenlíti a kívánt értéktől való eltéréseket. Ha a kívánt érték állandó, akkor egyszerű szabályozásról beszélünk, ha viszont változó, vezérelt szabályozással van dolgunk. Ha a kívánt érték az idő függvénye, programvezérlésről, ha valamely más folyamat által meghatározott érték, „követő" vezérlésről, ha pedig valamely optimális szélsőérték, akkor extremális vezérlésről beszélünk.

Az alapfogalmak tisztázása után Lange a marxi újratermelési sémákat írja le kibernetikai fogalmakkal és képletekkel. A visszacsatolást ebben az esetben az X globális termelés termelőeszköz-ráfordítása adja meg:

$$X = a_c X + (v + m)$$

ahol $a_c = c/X$, vagyis az egységnyi globális termelésre jutó termelőeszköz felhasználás, a c, v és m pedig a szokásos marxi jelölések. Két szektorral és bővített újratermelés esetén természetesen jóval bonyolultabb képleteket ír le. Segítségükkel meg lehet határozni, hogy bizonyos fogyasztásicikk-termeléshez mekkora termelőeszköz-termelés szükséges. Mint régebbi munkáiban, Oskar Lange itt is a marxi újratermelési sémák sok szektorra való kiterjesztéseként értelmezi az ágazati kapcsolatok mérlegét, és így a marxi sémák mintájára írja fel azt kibernetikai eszközökkel.

A következő lépésben dinamizálja az eddig leírt modelleket, nemcsak a szabályozás végeredményét, hanem időbeli lefolyását is vizsgálja. Például, ha a marxi séma fenti leegyszerűsített képletében az X-et nem az ugyanazon évi, hanem az előző évi X_{t-1} globális termelésnek a termelőeszközökből álló részétől tesszük függővé, akkor:

$$X_t = a_c X_{t-1} + (v_t + m_t).$$

Ha egyszerűsítésképpen feltételezzük, hogy az évi $+m_t$ elevenmunka-ráfordítás nem változik, akkor ez a képlet a globális termelés következő növekedését adja az egymást követő években:

$$X_0 = v_0 + m_0$$
$$X_1 = a_c X_0 + (v_0 + m_0) = (v_0 + m_0) \cdot (1 + a_c)$$
$$X_2 = a_c X_1 + (v_0 + m_0) = (v_0 + m_0) \cdot (1 + a_c + a_c^2)$$
$$\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots$$

és általában $X_t = a_c X_{t-1} + (v_0 + m_0) = (v_0 + m_0) \cdot (1 + a_c + a_c^2 + \cdots + a_c^t)$

Amikor t tart a végtelen felé, akkor

$$\lim_{t \to \infty} X_t = (v_0 + m_0) \cdot \frac{1}{1 - a_c}$$

Így megkaptuk a marxi újratermelési folyamat időbeli lefolyását. A visszacsatolás $\frac{1}{1 - a_c}$ operátora a termék értékének és az elevenmunka-ráfordításnak az aránya.

A szabályozás jellegétől függően stabil vagy nem stabil a vizsgált rendszer, a jelen esetben a gazdasági rendszer. Ha ugyanis a szabályozás alapképletében az **SR** értéke — 1 és + 1 között van, akkor a rendszer stabil, ha — 1-nél kisebb, akkor nem stabil, éspedig váltakozva pozitív és negatív irányban egyre nagyobb mértékben eltér a stabil állapottól (pl. növekvő konjunktúrahullámzások), ha pedig + 1-nél nagyobb, akkor szintén nem stabil, de nincsenek ingadozások, hanem a stabil állapottól való eltérés ugyanazon irányban állandóan nő.

A gyakorlatban a stabilitás problémája általában úgy merül fel, hogy az **S** szabályozott rendszer adott, ezért az **R** szabályozót kell úgy beállítani, hogy az **S** stabil legyen és a kívánt érték felé tartson. Lange a következő gazdasági példát említi. A beruházási kiadásoknak a tervezett szinten való tartása nyilvánvalóan igen fontos cél, ezzel szemben Lengyelországban általános jelenség, hogy ezek a kiadások a megvalósítás során lényegesen túllépik a tervezett összeget. E tendencia ellen különböző szabályozókat lehet a rendszerbe beépíteni: az állóeszközök után fizetendő kamatot, a tervezett kiadások túllépéséért fizetett büntetés jellegű kamatot stb.

Lange ezután általánosítja a szabályozás elméletét, levezeti a rendszer reakcióegyenletét és annak megoldását, majd a Kalecki-féle konjunktúramodell példáján mutatja be a szabályozáselméletnek ezt az általános esetét.

Befejezésül a szabályozás hatékonyságának igen érdekes kérdésével foglalkozik. A szabályozástól megkívánjuk, hogy 1. gyors, 2. pontos, 3. biztos legyen. Különleges jelentősége van az utolsó követelménynek. Mint ahogyan például az automatikus gépek működésében valamelyik szabályozó elem meghibásodása üzemzavart okoz, ugyanúgy a szabályozott gazdasági rendszerek működésében is előfordulhatnak különböző zavarok. Minden elem üzemzavarának van bizonyos valószínűsége. Minél hosszabb a sorbakapcsolt elemek lánca, annál nagyobb a rendszer üzemzavarának valószínűsége. Felmerül a kérdés, hogyan lehet a szükségképpen igen bonyolult rendszerek biztos működését megfelelő konstrukcióval elősegíteni. Ennek a konstrukciónak az elvét Neumann János adta elő. Lényege, hogy a természethez hasonlóan párhuzamosan csatolt tartalékelemeket kell a rendszerbe építeni, amelyek közül egynek a jó működése is elég az egész rendszer zavarmentes működéséhez. Bizonyos esetekben a párhuzamosan csatolt elemek költségeinek és a rendszer működésében támadt zavar okozta veszteségnek az összehasonlításával pontosan ki lehet számítani az optimális üzembiztonságot nyújtó párhuzamosan csatolt tartalékelemek számát. A gazdasági irányításnál népgazdasági szinten a rendszer biztos működését előmozdító ilyen tartalékelemek a tartalékkészletek, az egymással párhuzamosan dolgozó vállalatok, a többfajta gazdaságpolitikai eszköz alkalmazása. Egy-egy időszakban — például a szocialista országok az iparosítás megindításakor, vagy a kapitalista országok háború idején — a sorba csatolt elemek láncának megrövidítésével, vagyis centralizálással próbálják a gazdasági rendszer működését biztosabbá tenni. Ez az eljárás azonban csak átmenetileg és csak bizonyos helyzetekben segíti a rendszer biztosabb működését, mert az egyéni kezdeményezés kikapcsolása következtében olyan jelenségek lépnek fel, amelyek éppen a rendszer működésének biztonságát csökkentik.

A kibernetika alkalmazása még kétségtelenül a kezdetnél tart. Lange munkájától sem várhatunk kész elméleti rendszert. A kibernetikának, különösen a szocialista gazdasági rendszerben, nagy felhasználási lehetőségei vannak. Lange két kibernetikai tárgyú műve rendkívül értékes ösztönzést adhat a szocialista országok közgazdászai számára és kifejtett gondolatai közül sok teljesen új az egész világ közgazdasági irodalmában is.

Andorka Rudolf

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Бела Чикош-Надь

Два этапа дискуссии о ценах в Венгрии

В статье представлен поворот, наблюдаемый в дискуссии о ценах в Венгрии. Система цен ранее критиковалась, в первую очередь, из-за непоследовательного применения принципа затрат, сегодня же — из-за ее жесткости. На новом этапе дискуссии интерес возбуждают те вопросы цен, которые связаны с рыночными процессами.

Развитие экономической науки уже два столетия сопровождается совместным существованием стоимости (как категории, регулирующей ценовые тенденции) и рыночной цены (как характерной для короткого периода категории, подверженной закону спроса и предложения). Экономисты-марксисты развивали теорию цен в системе планового хозяйства в соответствии с требованиями перспективного планирования в направлении категории, облегчающей плановым органам принятие рациональных экономических решений. В то же время буржуазные экономисты в системе монополистического капитализма развили теорию цен в соответствии с требованиями рыночного товарного хозяйства и пытались вскрыть закономерности цены равновесия, дифференцированные в соответствии с рыночными формами. Совершенно понятно, что при подготовке в социалистических странах экономических реформ, направленных на более основательный учет рыночного хозяйства, растет интерес к содержанию современной буржуазной *теории цен*.

Автор занимается постулатами, вытекающими для политики цен из объективного отношения стоимости и цены. В заключительной части статьи автор во связи с осуществляемой в Венгрии в 1968 году реформой цен излагает соображения о том, как предусматривается синтетизировать затраты и равновесие, правильную тенденцию цен и их оперативное колебание. Автор, в конце концов, приходит к такому выводу, что было бы ошибочным отвергнуть все то, что было достигнуто экономистами-марксистами в развитии социалистической теории цен. Это должно быть подчеркнуто именно потому, что сейчас перед экономистами стоит задача постепенного вовлечения в круг научных исследований анализа рыночных форм.

Дьердь Шик

Связь научности планирования с реформой экономического управления

Основным недостатком нынешнего порядка управления хозяйством является то, что народнохозяйственный план (разбиваемый полностью по предприятиям) не является консистентым и актуально оптимизированным. Реформа системы хозяйственного управления ставит задачу, не переоценивая и в дальнейшем возможности, ограничить круг центральных директив до пределов, в рамках которых уже и сегодня централизованное принятие решений является более эффективным, чем решения заинтересованных в прибыли и, таким образом, обособленных предприятий. В прочих областях производственной деятельности право принятия решений должно быть передано предприятиям; такое дифференцирование представляет собой объективный критерий сферы самостоятельности предприятий. Развитие науки — математики и вычислительной техники, а также социалистическая собственность открывает возможность для расширения круга центральных и, таким образом, более эффективных решений в перспективе.

При практическом осуществлении реформы предприятиям следует обеспечить полную самостоятельность в сфере простого воспроизводства (включая и воспроизводство основных средств). Оптимизация производства и издержек в последующий период может быть решена экономично лишь в масштабе отдельных предприятий или их ограниченного круга.

Обращаемые на накопление средства должны быть централизованы и могут быть наиболее эффективным образом распределяться на основании предложений материально заинтересованных в развитии и ответственных за него предприятий, с учетом результатов математического программирования. Этот метод, по мнению автора, является безусловно более эффективным, чем принятие решений отдельными производителями, основанное на желании увеличения собственной прибыли, на которое центральные органы могут оказывать лишь косвенное воздействие. Эксперименты по разработке требующегося математического метода закончены, необходимые условия могут быть созданы в скором будущем.

Ференц Чаголи

Некоторые экономические проблемы потребления энергии в Венгрии

В статье рассматриваются общие вопросы потребления энергии в Венгрии. Автор сравнивает отечественные и мировые данные о соотношении различных видов основных энергоносителей. Он доказывает, что отечественное развитие энергетической структуры в общей сложности совпадает с динамикой средней мировой структуры, однако, с опозданием на 20—30 лет.

Автор доказывает, что по сравнению с приходящимся на душу населения национальным доходом потребление энергии на душу населения исключительно велико, то есть по сравнению с удельным потреблением энергии национальный доход в расчете на душу населения исключительно низок. Автор указывает, что в Венгрии очень низка эффективность использования энергоносителей. Часть оборудования по потреблению энергии устарела; во многих местах отсутствуют оборудование по использованию энергии; на низком уровне находятся качество изоляции, оснащенность приборами. Автор отмечает, что в этой области капиталовложения по модернизации окупаются исключительно быстро.

В заключительной части статьи анализируется влияние изменения объема и структуры производства на потребление энергии, и характеризуются задачи по улучшению использования энергетических ресурсов.

Дьюла Хевеши—Йожеф Санислои

Влияние непрерывного режима работы на капитальные затраты при создании новых сооружений

В статье анализируется, какие сбережения капитальных средств могут быть достигнуты при создании или при реконструкции крупных сооружений в случае, если для них уже на стадии проектирования будет планироваться непрерывный режим работы. Непрерывный режим работы означает, что на предприятии работа ведется и по воскресеньям. По мнению авторов, непрерывный режим работы может вводиться одновременно с сокращением рабочего времени, как правило, таким образом, чтобы для каждого трудящегося за 6 рабочими днями следовало бы два выходных, а производство было бы непрерывным.

В статье публикуются методы и формулы исчисления сбережений капитальных средств. С их помощью были рассчитаны капитальные затраты по 24 объектам капитального строительства в области машиностроения

при условиях непрерывного режима работы, с предположением неизменных производственных задач. Возможные сбережения капитальных средств — в зависимости от вариантов — составили 5—10%.

Авторы анализируют специфику новых сооружений и реконструкций с точки зрения величины сбережений, связанных с непрерывным режимом работы. Кроме того, они отмечают, что степень взаимозаменяемости существующего оборудования, машин чувствительным образом влияет на возможную величину сбережений.

Янош Ковач **Подготовка кадров и национальный доход**

Автор предлагает для измерения экономической эффективности обучения применение показателя, сравнивающего общественный эффект подготовки кадров с ее издержками (рассматриваемыми как капиталовложение). Общественным эффектом подготовки кадров он считает часть национального дохода, получающуюся вследствие того, что часть работников в производстве выполняет не неквалифицированный (необученный), а высококвалифицированный труд. Этот эффект им определяется следующим образом:

$E_0 = \frac{Y(\beta - 1)}{\beta}$, где Y — национальный доход, β — средняя сложность труда, производящего национальный доход. При определении β степень сложности труда автором принимается пропорциональной издержкам по подготовке кадров. Издержками он считает затраты, необходимые, чтобы часть работников в производстве стала пригодной для выполнения производственных функций, требующих большей квалификации, чем в случае простого, не требующего обученности труда. При определении этих затрат им учитываются:

1) прошлые фактические затраты; 2) издержки с учетом сегодняшнего уровня затрат на повышение квалификации; 3) издержки с учетом настоящих удельных (приходящихся на одного обучающегося) затрат.

Из этих трех способов исчисления первый оценивает капиталовложения по фактическим издержкам, а два остальных — по ценам воспроизводства. Второй и третий способы означают определение той же величины на основании различных статистических данных.

Ласло Комло **Вертикальная интеграция и индустриальное сельское хозяйство**

Автор рассматривает вертикальную интеграцию как форму экономического управления и координирования, соответствующую индустриальной ступени производства. Он показывает, что в наши дни и сельское хозяйство ступило на путь индустриализации, а это сопровождается не только выделением отдельных сельскохозяйственных отраслей и их объединением с обрабатывающей промышленностью, создающим новые отрасли пищевой промышленности, но и обособлением внутри отраслей отдельных фаз производства в виде отдельных предприятий. Вследствие этого и в сельском хозяйстве необходимым образом появляется вертикальная интеграция.

В дальнейшем автор знакомит с различными формами интеграции, с одной стороны, с точки зрения организационной структуры, с другой стороны, в отношении концентрации собственности на средства производства.

После этого автор детально занимается местом полюса интеграции, выявляя, должна ли вертикальная интеграция в промышленном производстве пищевых продуктов направляться вверх или вниз. В конечном счете он приходит к выводу, что полюс интеграции в каждой отрасли должен размещаться на уровне предприятий пищевой промышленности.

Затем автор излагает задачи полюса интеграции в управлении и координировании производства, а также способы выполнения этих задач. Он подчеркивает, что в этом случае происходит не деградация специального и экономического управления сельским хозяйством, а как раз наоборот: его повышение на более высокий уровень. Наблюдаемые здесь расхождения взглядов и конфликты вытекают из возможных противоречий производственных отношений, и поэтому должны быть решены в этой же сфере.

В заключение автор указывает, что вертикальная интеграция связана не с единственной формой собственности, а с определенной степенью развития производительных сил. Как только и социалистическое сельское хозяйство достигнет промышленной степени развития, и здесь должна возникнуть вертикальная интеграция, приспосабливающаяся к социалистическим производственным отношениям и воспроизводящая их.

Ференц Яноши **Западногерманское «экономическое чудо»**

Статья излагает актуальный раздел книги автора «Тренд экономического развития и восстановительные периоды». Его заключения основываются на статье «Послевоенные восстановительные периоды и конец японского «экономического чуда» («Кэзгаздашаги Семле», № 10, 1965 г.). Анализ развития Западной Германии. в частности, затрудняется тем обстоятельством, что в течение приблизительно 50 лет экономический потенциал страны никогда не мог полностью развернуться. Развитие страны было прервано тремя последовавшими друг за другом глубокими спадами: прежде чем страна полностью пришла в себя от порясений, причиненных первой мировой войной, ее постиг мировой кризис; а после этого — прежде чем были преодолены его последствия — вторая мировая война. Несколько лет, отделявшие эти три события, таким образом, не были достаточны для того, чтобы производительные силы страны могли полностью развернуться. Поэтому при анализе ее развития, при определении направления тренда, отражающего ход беспрепятственного развития, следует исходить из Европы в целом. Три характерных спада подобным же образом наблюдаются в экономическом развитии Великобритании, Дании и Швеции; однако в этих странах спады не так глубоки и не перекрывают друг друга, то есть не устраняют возможности опознания тренда. Зная общую картину, характерную для развития Европы в XX веке, можно опознать и темпы экономического развития Западной Германии. Характерные для хозяйства в целом индексы, а также составленные на основании отдельных показателей диаграммы в логарифмическом масштабе убедительно доказывают, что западногерманское «экономическое чудо» является ни чем иным, как длительным восстановительным периодом, который начал оканчиваться около 1962—63 гг., когда кривые производства, как правило, достигают характерного для темпов развития тренда. Этот резко поднимающийся с глубокой точки отрезок рождает видимость чуда, потому что вследствие следовавших один за другим трех спадов производство страны впервые за 50 лет достигло собственного тренда развития. Восстановительный период, таким образом, в Западной Германии позволил не только возместить потери, причиненные второй мировой войной, но одновременно и ликвидировать устойчивое отставание, сложившееся в ходе замедленного развития в течение 50 лет.

Маргит Цирман **Новый метод определения минимума оборотных средств, требуемого непрерывным производством**

Автор делает попытку применения результатов наиболее современного раздела теории вероятности — теории стохастических процессов — при рассмотрении проблем финансирования. Она пытается определить, в какой минимальной денежной сумме нуждается предприятие в начале производственного периода для того, чтобы с определенно большой вероятностью оно могло в любой момент выполнить свои платежные обязательства, предполагая, что на распределение выручек и денежных расходов предприятия по времени влияют также и случайные факторы.

Обозначим через ξ_t общую сумму всех выручек предприятия до момента t ($o \leqslant t \leqslant T$), а через φ_t общую сумму всех расходов до этого же момента. В соответствии с нашим предположением ξ_t и φ_t представляют собой стохастические процессы. Обозначим через $(1 - \varepsilon)$ заданную вероятность (когда риск ε является любым числом

меньше 1) и через B искомую минимально потребную денежную сумму, тогда математическая задача будет заключаться в решении нижеследующего т. н. стохастического неравенства:

$$P\{\inf_{0 \leqslant t \leqslant T} (\xi_t + B) \geqq \varphi_t\} \geqq 1 - \varepsilon$$

где неизвестной является B.

Естественно, с излагаемым новым методом связан ряд — еще нерешенных — экономических и математических проблем. Однако в противоположность имеющемуся в настоящее время подходу к финансированию его преимуществом является не только предоставление предприятиям большей финансовой самостоятельности, а в первую очередь то обстоятельство, что при помощи этого метода становится гораздо более возможным вскрытие *статистических закономерностей*, чем до сих пор. Зная сумму B, представитель народного хозяйства, например, банк на основании научно обоснованного анализа может установить *общую* сумму, необходимую для обеспечения непрерывного производства на предприятии, и сверх этой суммы будет предоставлять кредит лишь по повышенным процентам.

Дьердь Адам

Западноевропейские профсоюзы и требование участия в управлении экономикой

Автор в опубликованной в январском номере журнала «Кэзгаздашаги Семле» за 1966 г. статье анализировал, каким образом воздействует научно-техническая революция на положение рабочего класса в Соединенных Штатах. В настоящей статье он отмечает, что в противоположность Соединенным Штатам в Западной Европе в программах профсоюзов рабочего движения все большее значение придают участию в управлении экономикой в масштабе цехов, предприятий, национального хозяйства. По всем признакам, в эпоху научно-технической революции в развитых капиталистических странах это может стать одним из наиболее важных требований, связанным с обобществлением производительных сил. Из трех ведущих западно-европейских стран Федеративная Республика Германии является первой, где это требование было поддержано профсоюзным центром в форме требования распространения права вмешательства (Mitbestimmungsrecht), частично уже осуществленного в угольной и сталелитейной промышленностях. Это же требование возникло во Франции, в первую очередь в технически передовых промышленных отраслях, а также и в Великобритании.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Béla Csikós Nagy:

The two phases of the price debate in Hungary

The study discusses the change of opinion in the Hungarian price debate. Formerly the price system was criticized because of the inconsistent application of the cost principle while today it is primarily criticized for its rigidity. In the new phase of the debate mainly those questions come into the fore which refer to market economy. The joint existence of value (as the category regulating price trends) and market price (as the characteristic category of the short period submitted to the law of demand and supply) follow in the wake of development of economics over two centuries. Marxist economists developed the price theory within the system of planned economy in accordance with the category which is in conformity with the requirements of long-range planning and which makes it easier for planners to establish reasonable economic decisions. On the other hand, bourgeois economists developed the price theory within the system of monopoly capitalism in accordance with the requirements of production for the market and tried to reveal the differentiated regularities of price equilibrium according to market patterns. It is easy to understand that interest towards the substance of knowledge of modern bourgeois price theories has increased in view of economic reforms initiated by socialist countries with the purpose to take into account to a greater degree the regularities of market economy.

The author deals with the postulates which originate for price policy from the objective relation of value and price.

In the final part of the study the author expounds the ideas designed to synthesize cost and equilibrium, correct price trend and operative price motions from the aspect of the relations of the Hungarian price reform of 1968.

The author reaches the conclusion that it could be an error to recant all that Marxist economists have attained in the development of socialist price theories. This has to be emphasized because just at present economists are expected to bring within the scope of scientific investigations analyses in accordance with market economy to a greater extent.

György Sik:

Relation between the scientific character of planning and the reform of economic management

The chief deficiency of the present system of economic management is that the plan of national economy (which is broken down in its entirety to firms) is not consistent and actually optimized. Purpose of the reform of the system of economic management is to liquidate the hitherto overestimation of our possibilities and to narrow down the sphere of central directives to the area where central decisions are more effective already at present than the decisions of individual producers who are interested in the profit of the employer firm. In other fields of production decisions must be brought within the competence of firms; this differentiation is the objective criterion for the range of independence of firms. The development of science i.e. of mathematics and computing technics as well as socialist property make it possible to broaden the scope of central i.e. more efficient decisions on a long range.

In the sphere of simple reproduction (including the reproduction of fixed assets) firms must obtain total independence in the course of practical realization. Within reasonable time the economically efficient optimizing of the elements of production and costs can only be brought about on the level of firms of within a small group of firms. Means serving accumulation must be centralized and can be distributed most efficiently by taking into account the sugges-

tions of responsible firms which are financially interested in development as well as in results of mathematical programming. This method will have, according to the author, a far better result than the decision of individual producers based on their own profit-increasing intentions which can only be influenced by central directives. The necessary mathematical method has been worked out experimentally and its conditions can be realized within reasonable time.

Ferenc Cságoly: **Some economic problems of Hungary's energy consumption**

The study is concerned with general questions of Hungary's power consumption. Comparisons are drawn between data on the proportional development of energy bearers in Hungary and elsewhere. The author proves that the development of Hungary's energy pattern is by and large identical with the average development on a world-scale, however, with a lag of 20 to 30 years.

The author expounds that in Hungary the energy consumption per capita is extremely high compared to the national income per inhabitant and/or that the national income per head is very low as compared to specific power consumption. The author points out that in Hungary the efficiency of the utilization of energy bearers is very low. A part of the power consuming machinery is obsolete, at many places there is no power utilizing equipment and insulation as well as the degree of instrumentation are on a low level. The author emphasizes that in this field the reimbursement time of modernizing investments is very short.

In the final part of the study the effect of volume and pattern changes of the production on the energy consumption are analysed and the tasks for the improvement of Hungary's power economy are dealt with.

Gyula Hevesi–József Szaniszlói:

The effect of continuous schedule work on investment costs in case of new establishments

The study is concerned with savings in investments of new, large-scale establishments and reconstructions in the case projectors draw up the technical plans from the outset on the basis of continuous work performance. Continuous schedule work involves operation of the plant on Sundays, too. According to the authors, continuous work performance can be introduced simultaneously with a cut in the basic working time in such a way that six working days of a labourer should, generally, be followed by two holidays, however, production should continue uninterrupted.

The study discloses calculation methods and formulae of savings in investments. Relying on these calculations the costs of 24 investment projects of the engineering industry were calculated on the basis of continuous work peformance, under unchanged production targets. In this way there is a possibility to save 5–10% in investments, dependent on the variants.

The authors analyse the specific features of new establishments and reconstructions from the aspect of the magnitude of savings due to continuous schedule work. They point to the fact that the degree of convertability of existing equipment and machinery greatly influences the possible degree of savings.

János Kovács: **Education and national income**

The author proposes to apply a coefficient for the measurement of the economicability of tuition which compares the social output of vocational training with the costs of the latter regarded as investment. He considers the social output of professional education as that part of the national income which issues from the fact that a part of the workers who participate in production do not perform unskilled labour but produce work which requires higher qualification. He defines this output in the following way:

$$E_o = \frac{Y(\beta - 1)}{\beta}$$

where Y is the national income and the average complexity of the work which brings about national income. For the determination of β the complexity degree of work is considered as being in proportion to the costs of vocational training. Expenditure is considered as costs which are necessary that a part of the workers should become able to perform productive functions which require higher qualification than is needed for unskilled labour. For the determination of these costs the author takes into account: 1) effective costs which have arisen in the past, 2) determination of expenditure by taking into account the actual costs of higher education, 3) measurement of expenditure on the basis of present specific costs (per one student).

From among the three calculation methods the first evaluates investments at effective expenditure prices. The second and the third methods are only an approach to the same amount, however, starting from different statistical data.

László Komló: **Vertical integration and industrial agriculture**

The author regards vertical integration as a form of economic management and coordination on the level of industrial production. He proves that in our days agriculture, too, has taken the path of industrialization and, as a consequence, the single agricultural branches become independent and establish, together with the processing industry, new food producing branches, moreover, within the branches themselves, the single phases of production become separated from one another and set up special plants. Consequently, vertical integration appears as a necessity in agriculture, too.

The author then familiarizes with different forms of integration partly from the aspect of the organizational structure of production and partly from that of the concentration of ownership of the instruments of production.

The study discusses in detail the place of the integration pole and deals with the question whether in the industrial foodstuff production an upward or downward tending vertical integration should be brought about. The author reaches the final conclusion that the integration pole must be placed in every branch on the level of the food industry plant.

Then, the tasks of the integration pole in the management and co-ordination of production as well as the way how these tasks should be performed are discussed. In this way, emphasizes the author, the professional and economic management of agriculture does not become degraded, on the contrary, it rises to a higher level. The differences of opinions and conflicts which can be met with here, are due to possible contradictions of production relations and must be solved in this field, too.

The final conclusion of the study is that vertical integration is not connected to a single form of proprietorship but to a determined degree of development of the forces of production. When the branches of socialist agriculture will reach the level of industrial development, here, too, vertical integration must take place which will adapt itself to and reproduce socialist relations of productions.

Ferenc Jánossy: **The West-German "economic miracle"**

The article deals with another topical chapter of the author's book: „The Trend Line of Economic Development and the Reconstruction Periods". His statements are based on a former article entitled „End of the Post-War Reconstruction Period and that of the Japanese „Economic Miracle" published in 1965, in the 10th issue of *Közgazdasági Szemle*. An analysis on the development of West-Germany is made particularly difficult by the fact, to mention no others, that the economic potential of the country could never quite enfold during fifty years. Germany's development was interrupted by three successive, far-reaching recessions: before the country was able to recover from the hardships of the first World War, it was hit by the world economic crisis; subsequently, even before it could eliminate the after-effects of the slump, followed World War II. The few years between these three disturbing events were not sufficient to enable the country to enfold its productive capacities wholly and completely. In order to analyse the evolution and to determine the trend-line which represents the course of uninterrupted development, one has to start from Europe taken as a whole. These three characteristic incisions can also be pointed out in the economic development of Great-Britain, Denmark and Sweden; however, in the case of these countries the incisions are not so deep and do not overlap i.e. they do not dim the discernment of the trend line. With full knowledge of the general effect which is characteristic for Europe's development in the 20th century it is possible to become aware of the rhythm of West-Germany's economic development. Various indices which characterize the economy as a whole as well as graphs plotted on a logarithmic scale on the basis of partial indices prove in good agreement that the German "Wirtschaftswunder" is but a long period of reconstruction which will come to an end in about 1962–63, when the production curves generally reach the trend-line characteristic for the rhythm of development. This upward tending sector which started from the depth, produces the illusion of a miracle because it reached, as a consequence of three successive recessions, now, for the first time since 50 years, its own trend-line. Thus, in the case of Germany, the reconstruction period not only made it possible to replace missed oportunities omitted because of the second World War, but it enabled, at the same time, the liquidation of permanent lag due to a delayed development of a period of 50 years.

Margit Ziermann:

A new method for determining the circulating asset requirement of continuous production

The authoress makes an attempt to apply the results of the most modern chapter of the theory of probability i.e. the theory of stochastic processes, for dealing with financing problems. She tries to determine the minimum amount of money a firm needs at the outset of the production period in order to be able to meet its pecuniary obligations at any time in predetermined probability and presuming that the chronological development of money receipts and expences is also influenced by fortuitous factors.

Let us represent the aggregate amount of all money receipts of the firm by ξ_t till timt t ($O \leq t \leq T$) and all expences till the same time by the symbol φ_t. In the sense of the supposition, ξ_t and φ_t define one stochastic process. Let us denote the beforehand given probability by $(1-\varepsilon)$ ' – where ε is the risk, any positive numben smaller than one – and the needed minimum amount of maney sought for by B, than the mathematical problem is the solution of term B of the so-called stochastic inequality of

$$P\{\inf_{0 \leq t \leq T} (\xi_t \pm B) \geqq \varphi_t\} \geqq 1 - \varepsilon$$

The discussed new method raises a number of yet unsolved economic and mathematical problems. However. it has the advantage, as compared to former financing methods, that it helps firms to obtain a greater independence in the field of money economy, moreover it much rather enables to reveal *statistical regularities* than hitherto. If the sum B is known the competent representative of the national economy can make, on the strength of the scientifically founded investigation of the Bank, a *global* decision of the sum which is absolutely needed by the firm for its production, so that credits surpassing this sum may only be granted at a higher interest rate.

Ferenc Jánossy: **West-Europe an Labour and the demand for worwers controll**

In a previous article (see: January issue 1966 of *Közgazdasági Szemle*) the author analysed the effects of the scientific-technical revolution on the conditions of the working class in the U. S. A. In his present study he expounds that in West-Europe, in contrast to the United States, the participation of Trade Unions in the economic management of plants, firms and in the national economy plays an ever increasing role. In the age of scientific-technical revolution this may become one of the most important demands originating from the socialization of the forces of production in developed capitalist countries. From among the three leading West-European countries the Federal German Republic is the first where the Federation of Trade Unions (DGB = Deutscher Gewerkschaftsbund) adopted the requirement for a wider application of the right of interference (Mitbestimmungsrecht) which was partly already carried into effect in the iron and steel industry. The same demand was voiced in France too, chiefly in technically advanced industrial branches, and in Great-Britain it also gains ground.

СОДЕРЖАНИЕ

Бела Чикош-Надь — Два этапа дискуссии о ценах в Венгрии 393
Дьердь Шик — Связь научности планирования с реформой экономического управления 405
Ференц Чаголи — Некоторые экономические проблемы потребления энергии в Венгрии 417
Дьюла Хевеши—Йожеф Санислои — Влияние непрерывного режима работы на капитальные затраты при создании новых сооружений 430
Янош Ковач — Подготовка кадров и национальный доход 443
Ласло Комло — Вертикальная интеграция и индустриальное сельское хозяйство 453
Ференц Яноши — Западногерманское «экономическое чудо» 469
Маргит Цирман — Новый метод определения минимума оборотных средств, требуемого непрерывным производством 483

ДИСКУССИЯ

Антал Мариаш — Структура венгерского народного хозяйства и цели экономического развития 491

ОБЗОР

Западноевропейские профсоюзы и требование участия в экономическом управлении *(Дьердь Адам)* 500

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 508

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Д-р Енэ Сеп «Анализ» *(Дьердь Кондор)* 515
Ласло Варга «Потребность в сельскохозяйственных специалистах и ее перспективное планирование» *(Чаба Чаки)* 516
Оскар Ланге «Введение в экономическую кибернетику» *(Рудольф Андорка)* ... 517
Резюме статей на русском и английском языках 520

CONTENTS

Béla Csikós Nagy: The two phases of the price debate in Hungary 393
György Sik: Relation between the scientific character of planning and the reform of economic management 405
Ferenc Cságoly: Some economic problems of Hungary's energy consumption 417
Gyula Hevesi—József Szaniszlói: The effect of continuous schedule work on investment costs in case of new establishments 430
János Kovács: Education and national income 443
László Komló: Vertical integration and industrial agriculture 453
Ferenc Jánossy: The West-German „economic miracle" 460
Margit Ziermann: A new method for determining the circulating asset requirement of continuous production 483

DISCUSSION

Antal Máriás: The pattern of Hungary's national economy and its targets of economic development 491

REVIEW

West-European Labour and the demand for workers' controll *(György Ádám)* 500
RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 508

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

Dr. Jenő Szép: Analysis *(György Kondor)* 515
László Varga: Demand and long-range planning of agricultural specialists *(Csaba Csáki)* 516
Oskar Lange: Introduction in economic cybernetics *(Rudolf Andorka)* ... 517
Summary of the Articles in Russian and English 520

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL:

BEVEZETÉS A DEMOGRÁFIÁBA
610 l., ára kötve 107,— Ft.

ÜZEMSZERVEZÉSI KÉZIKÖNYV I—II.
1178 l., ára kötve 176,— Ft.

VILÁGGAZDASÁGI IDŐSOROK 1860—1960
158 l., ára kötve 103,— Ft.

IPARVÁLLALATOK PÉNZGAZDÁLKODÁSA
308 l., ára fűzve 41,— Ft.

Dr. Sin István:
A GAZDÁLKODÁSI EREDMÉNY VIZSGÁLATA A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEKBEN
392 l., ára kötve 57,— Ft.

Dr. Fogaras István:
IPARVÁLLALATOK GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGÉNEK ELEMZÉSE
(3. kiadás)
520 l., ára kötve 74,— Ft.

Timár Mátyás:
KÖLTSÉGVETÉS, PÉNZÜGYEK, GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS
192 l., ára fűzve 27,— Ft.

Dr. Grétsy László:
SZAKNYELVI KALAUZ
376 l., ára kötve 34,— Ft.

Főelárusítók:

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Nádor u. 8.,

EÖTVÖS LÓRÁNT KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleesetére is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

5

A tartalomból

SZABÓ K. — MANDEL M.:
Az állóeszköz-gazdálkodás az új mechanizmusban

VÁGI FERENC:
Mezőgazdasági különbözeti jövedelem

MAJLÁT LÁSZLÓNÉ:
Az idő a gyártmányfejlesztésben

KÁDÁR BÉLA:
Gazdaságfejlesztés a fejlődő országokban

BURGER KÁLMÁNNÉ:
Abszolút földjáradék

A távlati tervezés vitájához

XIII. évfolyam

1966. május

TARTALOM

Szabó Kálmán—Mandel Miklós: Az állóeszköz-gazdálkodás helye az új mechanizmusban 525
Vági Ferenc: A termelés differenciáltságának okai és a különbözeti jövedelem a mezőgazdaságban 539
Majlát Lászlóné: Az idő szerepe a gyártmányfejlesztésben 553
Szmodics József: A termelés és a fogyasztás kapcsolatának szervezeti formái 570
Kádár Béla: Gazdaságfejlesztés és nemzetközi munkamegosztás a fejlődő országokban 580
Burger Kálmánné: Az abszolút földjáradék a tőkés mezőgazdaságban 595

VITA

Páldi András: Hozzászólás a távlati tervezés vitájához 610

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának problémái *(Szőnyi Péter)* 619

FOLYÓIRATSZEMLE 625

O. Bogomolov: A gazdasági reformok és a szocialista országok együttműködése — J. Goldmann—J. Flek: A gazdasági növekedés modellje a szocializmusban és a gazdaságirányítási rendszer hatékonysága — I. Laptyev: Az ipar és a mezőgazdaság fejlődési üteme és arányai a Szovjetunióban — Pierre Defert: A bazártól az ékszerüzletig. A harmadik szektor (szolgáltatás, kereskedelem) hierarchikus fejlődése — P. Lesley Cook: A kartelltörvény eredményei. Elemzés az áregyezmények megszüntetésének hatásairól

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Oskar Lange: Politikai gazdaságtan. I. Általános kérdések *(Radnóti Éva)* 633
A műszaki fejlődés társadalmi és gazdasági hatása *(Ferge Sándorné)* 638
Dr. Hagelmayer István: Pénz a szocializmusban *(Bertóti István)* 640
Bronislaw, Minc: A politikai gazdaságtan problémái és fejlődési irányai *(W. Sadzikowski)* 642
Jozef Kosnár: KGST. Eredmények és problémák *(Bohumil Jurco)* 644
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 645

E SZÁM SZERZŐI:

Bertóti István, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Burger Kálmánné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Ferge Sándorné,** a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető-helyettese; **Kádár Béla,** az MTA Afro-Ázsiai Kutató Csoportjának munkatársa; **Majlát Lászlóné,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Mandel Miklós,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Páldi András,** az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Radnóti Éva** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Szabó Kálmán** kandidátus, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **dr. Szmodics József,** a Belkereskedelmi Kutató Intézet munkatársa; **dr. Szőnyi Péter** aspiráns, a KGST Titkárságának munkatársa; **dr. Vági Ferenc** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető docense.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. – Telefon: 313–975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 7¾ ív. – Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. április 8.
66.0912 – Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

SZABÓ KÁLMÁN—MANDEL MIKLÓS:

Az állóeszköz-gazdálkodás helye az új mechanizmusban

A gazdaságirányítási rendszer reformjának egyik legfontosabb problémája az állóalap-gazdálkodás megfelelő formáinak a kialakítása. Ebben összpontosulnak a népgazdaság növekedési ütemét, struktúraváltozásait, a technikai fejlődést és — mindezeken keresztül — a hatékonyság fokozásának a távlatait eldöntő tényezők. A probléma jelentőségét kiemeli az a körülmény, hogy az elmúlt időszakban éppen az állóeszköz-gazdálkodásban (beruházások stb.) jártak a legkevesebb eredménnyel a veszteségforrások kiküszöbölésére és a gazdasági folyamat racionálisabbá tételére irányuló erőfeszítéseink. Nem közömbös tehát, hogy a reform keretében e folyamat tervszerű szabályozására milyen irányítási formákat kívánunk alkalmazni.

Érthető, hogy a reform előkészítésekor lezajlott vitákban éppen itt mutatkoztak lényeges nézeteltérések. E nézeteltérések végső soron két ellentétes szemléleti alapra vezethetők vissza.

A két szemlélet egyaránt a népgazdaság hatékonyabb működését, az eddiginél tervszerűbb, a helyes központi akaratot jobban érvényesítő fejlesztést tekinti a reform céljának.

Egyetértés van abban is, hogy a központi tervszámok vállalatokig történő lebontásának közvetlen szabályozási módszerét *az áru—pénz kategóriák aktívabb igénybevételén* alapuló *közvetettebb szabályozási módszerekkel* kell felváltani.

Két koncepció

A fő eltérés a két szemlélet között a közvetlen gazdasági célt szolgáló állóeszköz-bővítés *hatékonyabbá és tervszerűbbé tételének* módjában van. Az egyik álláspont szerint ezt a célt — nyíltan vagy burkoltan — a *közvetlen* szabályozási módszerekkel (volumenterv lebontása), a másik álláspont szerint alapvetően (kivételektől eltekintve) az *érték*kategóriák aktív alkalmazásával lehet csak elérni.

Az első álláspont képviselőinek érvei a következő elgondolásokból indulnak ki:*

A tervutasítások számát radikálisan csökkenteni kell, de nem azért, mert a központi szabályozásnak úgynevezett tervlebontásos módszere fej-

* Az említett álláspontnak a legkövetkezetesebb kifejezését megtaláljuk Sík György: „A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata" c. cikkében. Közgazdasági Szemle, 1966. 4. szám.

lődésünk mai szakaszán túlhaladottá vált, hanem azért, mert a tudományos módszerek még nem teszik lehetővé a központi tervezés számára ilyen nagyszámú lebontásra kerülő előirányzat kellő megalapozását. E felfogás szerint tehát a *központi akarat* megvalósításának hatékonyabb *formája* a közvetlen utasítás. Addig a határig hajlandó e módszertől elállni, ameddig a tervirányszámok ehhez szükséges pontosságát és tudományos megalapozottságát nem tudják biztosítani.*

E nézet szerint ahol a tudományos megalapozottság hiánya miatt kényszerből taktikai engedményt teszünk a vállalati önállóságnak, ott voltaképp a spontaneitásnak teszünk engedményt. Az árukategóriákkal történő központi befolyásolást ugyanis, ez a felfogás, alapjában véve nem a tervszerű irányítás eszközének, hanem azzal ellentétesnek tekinti. Ezért kell eszerint az állóeszköz-gazdálkodásban a pótlásra korlátozni a vállalatok döntési jogkörét és a bővített újratermelésnek nemcsak makroökonómiai, hanem *mikroökonómiai* kérdéseit is a központi tervezés szintjén eldönteni.**

Ebből következik, hogy a már működő termelővállalatok bővítését szolgáló felhalmozási alapok legnagyobb részét a népgazdasági tervben megtervezett fejlesztési célok szerint egy-egy ágazatra lényegében naturális volumen formában konkretizált ún. ágazati célcsoportonként kell lebontani, és e keretek betartását kötelezővé kell tenni. De hogy a közvetett szabályozás látszata megmaradjon, a célcsoportokat nem vállalatokra, nem trösztökre bontanák le, hanem — merev keretként — a beruházási hitelt folyosító bank számára tennék kötelezővé.

E felfogás a gazdaságirányítás reformjában végső soron a „tervszerűség" és a „spontaneitás" *egymás mellett* „élésének" kompromisszumos kombinációját látja. Ennek következtében — e nézet szerint — az állóeszközök egyszerű újratermelését a „spontán" piaci tényezőktől függő vállalati döntések determinálnák, a bővítés viszont tervszerű központi döntések alá tartozna.

A spontaneitás ellen való védekezés jegyében — e koncepció szerint — az árumechanizmusokat központilag annyira korlátoznánk, hogy viszonylagosan önálló mozgásukból semmi sem maradna, s ez egyszersmind a vállalati gazdálkodást lényegében mentesítené a saját jövője iránti, közvetlen anyagi konzekvenciókkal járó felelősség alól. Miután pedig a reformmal elérendő állapotot kényszerhelyzet diktálta visszalépésnek, kompromisszumos megoldásnak tartja, ezért távolabbi perspektívában a tervlebontásos szabályozási mód „magasabb fokon" történő visszatérését tekinti stratégiai célnak, amelynek a matematikai programozás a stratégiai eszköze.***

A másik szemlélet koncepciója — amelyhez e cikk szerzői is csatla-

* „A vitatott kérdést tehát – hogy milyen mértékű legyen az utasításokkal szabályozott kör, és milyen mértékre terjedjen ki a decentralizált döntések területe, azaz a vállalatok hatásköre – annak az *objektív mércének* az alapján kell eldönteni, hogy a tervezéstudomány adott állapota szerint melyek azok a tényezők, amelyekről központilag lehet dönteni. Ahol tudományosan megalapozott döntés hozható, nem csak céltalan, hanem helytelen is volna gazdasági ösztönzők *esetleges* hatására bízni a döntést, mint ahogy annak ellenkezőjét is helyteleníteni kell." (I. m. 407. l.)

** „A *fejlesztés* kérdéseiben a központi döntéstől való visszalépés „igazi" visszalépés lenne, amely nem szolgálná a népgazdaság érdekeit." (I. m. 414. l.)

*** „Világosan kell látni, hogy a szocialista gazdaság irányításában a jelenlegi cselekedet egy nélkülözhetetlen és látszólagos visszalépés, amely képes megalapozni a gyorsabb gazdasági fejlődést, de a tervezés – a döntések – tudományának a fejlődése a még hatékonyabb, a *centralizált döntések irányába mutat.*" (I. m. 408. l.)

koznak — annak a ténynek az elismerésére épül, hogy a szocializmus gazdasági problémáinak, természetük szerint, három tipikus válfaja van: az egyéni, a vállalati és a társadalmi (népgazdasági) szinten felmerülő problémák. Ezek a szocialista gazdasági érdekviszonyok jellegzetes csomópontjaihoz kapcsolódnak. A gazdasági érdekek bonyolult rendszerében e három csomópont meghatározó szerepe tükröződik a szocializmus elosztási viszonyaiban is, mivel a képződő jövedelmek csak az egyéneknél, vállalatoknál és a népgazdaság központi képviseleténél, az állami szerveknél öltenek önálló formát. A gazdasági problémáknak ez a három válfaja azt kívánja, hogy a népgazdaság működési mechanizmusa a jellegüknek megfelelő makro- és mikroökonómiai, valamint egyéni szintű döntési lehetőségeket biztosítsa.

Lehetséges természetesen, hogy az egyik vagy a másik síkon jelentkező problémában más szinten döntenek, mint amely szinten a végrehajtás közvetlen szervezését végzik. Lehetséges volt és előfordult például, hogy az egyének fogyasztói döntéseit kényszerhelyzetben jegyrendszer segítségével igyekeztek meghatározni. A valóságtól elvonatkoztatva elképzelhető az is, hogy egy ország gazdaságában a makroökonómiai problémák az elszigetelt vállalatoknak a piachoz való spontán alkalmazkodása útján oldódnak meg. Nyilvánvaló, hogy sem az egyik, sem a másik módszer nem lehet a szocialista tervgazdálkodás jellemző és általánosan megengedhető módszere.

Lehetséges az is — a ma működő mechanizmus története bizonyítja —, hogy tipikusan mikroökonómiai kérdésekben a döntéseket centralizálják. Ez azonban előbb-utóbb a népgazdaság működésének bizonyos zavaraihoz vezet, a hatékonyság fokozásával és növekedésével szemben a vállalatok részéről erős ellentendenciákat hoz létre. A központi irányításra (tervezésre, szabályozásra) hivatott intézmények szövetségesek helyett „ellenlábasra" lelnek a vállalatokban. E negatív hatásoknak az oka korántsem abban keresendő, hogy a mikroökonómiai kérdésekben központilag hozott határozatok nem megalapozottak.

E tervdöntések megalapozatlansága — éppen úgy, mint a kiváltott negatív tendenciák — végső soron a szocialista termelési viszonyok között szükségszerűen létező áruformák leszűkítésére, mechanizmusainak semlegesítésére irányuló gyakorlatra vezethetők vissza. Áruviszonyok között egy többé-kevésbé kiépült szocialista gazdaság működése nem lehet tartósan hatékony, ha a vállalatokban — ahol a népgazdaság anyagi és személyi termelőerői elhelyezkednek — *nincs lehetőség arra,* hogy a rendelkezésre álló termelési tényezők ésszerű kombinálásában anyagi felelősséggel dönthessenek, azaz *gazdálkodhassanak.*

A mechanizmus reformjában tehát *alapelvként kell biztosítani* a helyesen szervezett *vállalatok tényleges gazdálkodását,* ha úgy tetszik önállóságát. Ha központilag mégoly megalapozottan lehetne is dönteni bizonyos tipikusan mikroökonómiai kérdésekben, a döntés jogát akkor is a vállalatokra kell bízni. Ugyanis — mint arra még visszatérünk — a vállalatok helyett hozott minden gazdálkodási döntés akkor is lerontaná a vállalati, s ezáltal a népgazdasági hatékonyságot, ha azt egyébként a vállalati érdekkel is meg lehetne alapozni. Biztosítani kell tehát, hogy a vállalatok a velük szemben jelentkező tényleges igényeket — saját kockázatukra és felelősségükre, jövedelmezőségi szemponttól vezettetve — a termelési té-

nyezők racionális konvertálásával (készlet- és kapacitástartalékok képzésével, azok felhasználásával vagy anélkül; a kooperáció szűkítésével vagy bővítésével; új munkaerő beállításával vagy a lekötött eszközök bővítésével; az állóeszközök üzembentartásával vagy kicserélésével, horribile dictu! még pótlással egybekötött bővítésével is) elégíthessék ki.

Ezzel szemben *feltétlenül központilag* kell határozni *minden makroökonómiai* kérdésben. A döntéseknek itt akkor is centralizáltan kell történniük, ha az ehhez szükséges módszerek megalapozottsága pillanatnyilag hiányos. Ilyen esetben minden erőt biztosítani kell a szükséges módszerek kifejlesztésére és tökéletesítésére, amihez — mint később utalunk rá — a konzekvensen megreformált mechanizmus is hozzátartozik.

Központilag döntendők el tehát mindazok a kérdések, amelyek a népgazdaság fejlődésének ütemét, struktúrájának változásait, a foglalkoztatottságot, a termelékenység és az életszínvonal viszonyát, a felhalmozás és a fogyasztás arányait, az ország helyzetét a világgazdaságban (nemzetközi munkamegosztás és fizetési mérleg) meghatározzák.

Természetesen a makroökonómiai összefüggések nem a mikroökonómiai összefüggéseken kívül vagy felett léteznek. A makroösszefüggések a vállalati gazdálkodáson belüli folyamatoknak, ha nem is egyszerű összegeződései, de sajátos minőségi kritériumokkal telített aggregátumai. Rendkívül szoros és elválaszthatatlan a kapcsolat a problémák e két szintje között.

A szocialista gazdaság hatékony működésének tehát magában kell foglalnia a makro- és a mikro-döntési jogköröknek objektív kritériumok szerinti megosztását és a döntések két szintjének módszerbeli összehangoltságát.

Ha a mikroökonómiai kérdések eldöntése vállalati feladat, akkor a makroökonómiai összefüggésekre irányuló központi akarat — a népgazdasági terv — érvényre juttatásának módszere semmiképpen sem lehet a vállalatokra lebontott egyedi tervutasítás. Hiszen bármely makroökonómiai előirányzatnak vállalatokra történő lebontása nem egyéb, mint központilag hozott döntés mikroökonómiai kérdésekben. Ha viszont igaz az, hogy a makroökonómiai problémák a vállalati gazdálkodás körébe tartozó feladatok sajátos aggregátumai, akkor sem az egyszerű, sem a bővített újratermelés területén nem szabad a vállalatok gazdálkodását — és a vállalatok közötti áru—pénz kapcsolatokat — kívül engedni a központi szabályozás hatókörén.

Mindebből adódik, hogy a központi akarat és terv életbe való átültetésének hatékony formája — mind az egyszerű, mind a bővített újratermelés vonatkozásában — *csak a közvetett szabályozás* lehet. Ha az egyes vállalatoknak — akár feladataira, akár eszközeire vonatkozólag — csak egyetlen központilag megalapozott mutatót is utasításként rendszeresen előírnak,* ennek kétfajta következménye lehetséges: a feladat, amelyre utasították vagy egybeesik a vállalat közvetlen érdekével, vagy eltér attól. Az első esetben joggal feltehető a kérdés: ha a vállalat érdekelt, akkor minek ugyanerre utasítani? Miért kell a központnak veszélyeztetnie az előírt

* Természetesen csak *a gazdálkodást érintő* rendszeres utasításokról van szó, az érdekeltséget szabályozó általános jövedelemelvonási előírásokon kívül. A megállapítások nem vonatkoznak a különböző típusú *hatósági* (építésügyi, tűzrendészeti, biztonsági, honvédelmi, egészségügyi stb.) tilalmi jellegű előírásokra, engedélyekre sem. Ezek a rendszabályok ott indokoltak, ahol nem lehet a közérdek védelmét a vállalati gazdálkodás eredményeitől függővé tenni.

utasításnál hatékonyabb megoldást, amelyet a vállalat — saját érdekeitől vezettetve, szakmai és helyi ismerete birtokában — esetleg találna? Ha viszont a vállalati érdekkel ellentétes a „megalapozott" utasítás, akkor — az eddigi tapasztalataink szerint — kevés a garancia a központi akarat érvényesülésre. A vállalati érdeket sértő utasítások mindenáron való erőltetésével járó előny pedig soha sem lehet arányban azokkal a hátrányokkal, amelyeket vele a vállalati gazdálkodás, a társadalmi termelés hatékonyságának a lerontásában okozunk.

A közvetett módszerek alkalmazása nem csak azért a tervszerű szabályozás egyedül helyes útja, mert így a vállalati gazdálkodásban rejlő, eddig kevéssé kihasznált kombinatív lehetőségek megnyitásával energiákat szabadítunk fel a népgazdaság javára. A közvetett módszerekkel történő központi szabályozás rendszere nélkül nem lehet jelentős előrelépést tenni a makroökonómiai döntések és a népgazdasági tervezés annyira kívánatos tudományos megalapozásában sem.

Tegyük fel, hogy a vállalatok komolyabb bővítését a központi tervben döntik el, s e döntéseket (nyíltan vagy burkoltan, bankon vagy minisztériumon keresztül) trösztökre, vállalatokra előírják. Ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy kivonnánk a vállalatokat a gazdálkodásuktól elválaszthatatlan fejlesztési, a népgazdasági struktúrát befolyásoló feladatok* megvalósításában való felelősség és érdekeltség alól. A központi szabályozásnak ilyen rendszere sem elvileg, sem gyakorlatilag nem lenne életképes. Hogyan lehet például tartósan a megrendelők igényei szerint alakítani a termelt javak összetételét, ha az összetétel-változásból származó bővítések is kiesnek a vállalati hatókörből?

Az újratermelés elvileg egységes folyamatának mozgásmechanizmusát az ilyen rendszer kettészakítaná. Az egyszerű és bővített újratermelés folyamatai ugyanis se népgazdasági, se vállalati szinten nem választhatók el egymástól. Nem kevésbé vonatkozik ez az állóeszköz-gazdálkodásra. Közismert például, hogy ami egy vállalat számára bővítés, az a népgazdaság számára egy másik vállalatban vagy ágazatban kieső kapacitás pótlása lehet. A népgazdasági állóalapok bővítése a technikai fejlődés mai szakaszán gyakran együtt járhat bizonyos ágazati és vállalati kapacitások megszüntetésével. Az állóeszközök pótlási alapjából népgazdasági és vállalati szinten egyaránt mód nyílik arra, hogy átmenetileg bővítést szolgáló akkumulációs forrásokhoz jussunk, és fordítva, hogy állóeszközök elhalasztott pótlását felhalmozási források igénybevételével valósítsuk meg.

Már régen le kellett volna számolnunk azzal az illúzióval is, hogy a népgazdasági struktúra megváltoztatására szinte kizárólag az önálló nagy létesítmények alkalmasak. Tudomásul kell venni, hogy ipari fejlettségünk mai fokán ennek túl nem becsülhető módja a működő vállalatok állóeszközeinek bővítése és pótlása. Ha ez a pótlás konzerválja a technikai színvonalat és központi korlátozások miatt nem köthető össze korszerű bővítéssel — bár gazdaságos volna —, akkor ez nagymértékben ronthatja a népgazdasági struktúrát, csökkentheti vagy teljesen ellensúlyozhatja az

* Tehát az állóeszközök fejlesztése, bővítése sem csupán a népgazdasági tervek alapján szabályozandó, hanem elválaszthatatlan a vállalati gazdálkodástól is. A működő vállalatok állóeszköz-gazdálkodása – különösképpen, ha azt összességében vizsgáljuk – nem kis mértékben befolyásolja a népgazdasági struktúrát, s mint ilyen, a népgazdasági tervezés és szabályozás rendszeréből nem hagyható ki. Az állam központi szerveinek azonban módja van a struktúra alakulására vonatkozó elképzeléseit a vállalati gazdálkodás elveinek megsértése nélkül érvényesíteni.

egyébként önmagukban gazdaságos nagy létesítmények szerkezetjavító hatását. Ez vonatkozik egyébként az infrastrukturális létesítmények pótlására és bővítésére is.

Fejlesztésük anyagi konzekvenciái alól lényegében mentesített vállalatoktól kevéssé lehet a makroökonómiai programozáshoz szükséges objektív információkra számítani. Itt nem egyszerűen a vállalati vezetők tudatos beállítottságáról van szó. Ilyen esetben érdekeiknél fogva nem kényszerülnének arra, hogy legjobb tudásuk és helyzetismeretük alapján maguk mérlegeljék az érintett terület lehetséges fejlesztési variációit és a leggazdaságosabb megoldást választva dolgozzák ki terveiket és szolgáltassák jelzéseiket. Ez lényegében azt jelentené, hogy a központ olyan adatokkal lenne kénytelen dolgozni, amelyek nem mentek át a piaci hatások által befolyásolt vállalatok kontrollján, műszaki és gazdasági szűrőrendszerén.

A tervezés — és ezen belül a népgazdasági tervek — tudományos megalapozásának kétségtelenül nagyon fontos eszközei a tudományos kutatás szervezetei, a matematikai programozás apparátusai, a statisztikai adatszolgáltatás jól felépített rendszerei stb. De az is kétségtelen, hogy nem lehet szilárd bázisa a központi információnak akkor, ha a vállalatok — amelyeken a makroökonómiai elképzelések megvalósítása múlik — nem a reájuk ható piaci impulzusok hatására, nem a legjobb műszaki és gazdasági ismereteik latbavetésével készített információkat szolgáltatják.

A tervgazdaság olyan szabályozási rendszerére van tehát szükség, amely egységes mozgásformát ad az egyszerű és bővített újratermelés (objektíven) egymással összefonódó folyamatának és amely ennélfogva összhangot teremt a népgazdasági és vállalati struktúraváltozások irányai, arányai között. A központi szabályozás ilyen egységes rendszere teszi csak lehetővé a gazdasági folyamat megalapozottabb irányítását, a népgazdasági terv optimálását.

Az árumechanizmusokban rejlő lehetőségek az állóeszköz-gazdálkodás hatékonyabb szabályozására

Az állóeszköz-gazdálkodás tervszerű szabályozásának is az árumechanizmusok a hatékonyabb eszközei, nem pedig a közvetlen tervutasítás. Ahhoz, hogy az új gazdaságirányítási rendszer következetesen betölthesse alapvető funkcióit a szocialista népgazdaság tervszerű működésében és hatékony fejlesztésében, biztosítani kell alkotóelemeinek konzisztens rendszerét. A konzisztenciának vonatkozni kell a gazdasági élet szervezeti kereteire (a különböző egymással koordinatív és szubordinatív kapcsolatban levő szervezeti formák), szervezeti egységek között a döntési és tevékenységi körök megosztására, a központi és vállalati tervezés rendszerére, valamint a központi és vállalati irányítás szabályozóira, automatizmusaira és információs jelzőrendszerére egyaránt. Most csupán a központi szabályozás közvetett eszközeinek egymással való összhangját érintő olyan kérdésekre kívánunk kitérni, amelyeket az állóeszköz-gazdálkodás szempontjából fontosnak és a reform végleges megvalósításához szükségesnek tartunk.

A népgazdaság jövő fejlődését nagymértékben befolyásoló *állóeszköz-gazdálkodásban kell a legkövetkezetesebben törekedni közvetett módsze-*

rek, rugalmasabb szabályozási formák *alkalmazására.* Az árumechanizmusok hatásai és funkciói a tervutasítás szolgálatában szükségképpen leszűkítve és megbénítva érvényesültek. Most a központi szabályozás fő formáivá kell tenni őket a népgazdasági állóalapok működtetésében és fejlesztésében is. Ezt célozza a reform előkészítéseként született minden olyan koncepció, amely a költségvetési, finanszírozási és jövedelemelvonási politika aktívabb útját, a rugalmas ár-, bér- és személyes ösztönzési rendszer kialakítását, a helyes hitel- és devizapolitika alkalmazását, valamint a szállítási szerződések szükséges rendszerét javasolja. A közvetett szabályozás e formái között kiemelkedő szerepet kell játszania 1. az amortizációs és 2. a hitelpolitikának.

A központi szabályozás közvetett formáinak rendszere véleményünk szerint nem lenne teljes (és a tervlebontásos szabályozással szemben meglevő kétségtelen előnyei éppen az állóeszköz-gazdálkodás tervszerűbbé és hatékonyabbá tétele szempontjából nem volnának megfelelően realizálhatók), ha nem sikerülne az amortizáció és a hitel hatókörét és aktív szerepét — a bennük rejlő potenciális lehetőségek határáig — kiszélesíteni.

1. Az új irányítási rendszernek a vállalatok állóalapjainak *pótlására* szolgáló pénzügyi fedezetet automatikusan kell biztosítania. De ez az automatizmus nem működhet spontánul. A központilag megalapozott állóeszköz-értékeléssel egybekötött jól kidolgozott amortizációs rátával, a vállalatnál képződő pótlási alapok differenciálásával kell szabályozni. A differenciálás térben és időben értendő. Térben úgy, hogy a központilag tervezett struktúra alakulásának megfelelően kisebb legyen a pótlási alap a visszafejlesztésre, és nagyobb az átlagosnál gyorsabb fejlesztésre szánt profilú vállalatoknál. Az időbeli differenciálás pedig a lineáris, a lassított és gyorsított leírási kulcsok kombinálásával történhet, s mint ilyen — az előbbi differenciáláson túlmenően — a műszaki fejlesztés befolyásolására alkalmas. Hasonló célokból sor kerülhet adott esetben a vállalatnál felgyülemlett amortizáció költségvetési elvonására, kényszerhitel előírására és különösen az áttérés időszakában a vállalati pótlási alapok költségvetési kiegészítésére. A pénzügyi szerveknek szigorúan ellenőrizni kell, hogy a már egyszer leírt, de még működő állóalapok után a vállalatok ne képezhessenek amortizációt. Ez egyike azoknak az eseteknek, amikor jogosult tiltó és szankcionáló rendszabályt, ha tetszik „adminisztratív módszert" alkalmazni.

A pótlási alap automatikus képződését az amortizációs politika említett eszközeivel kell szabályozni. A pótlási alapok *felhasználását* viszont teljes mértékben a gazdálkodó vállalat mérlegelésére kell bízni. Tehát rendszeres direkt előírásokkal nem történne központi beavatkozás abba, hogy pótlási alapját gépcserére (belföldire vagy külföldire), épületre, bővítő beruházásának kiegészítésére használja-e, vagy átmeneti időre kamatos betétre bankba helyezi. A pótlási alap felhasználásában a vállalati gazdálkodás teljes biztosítása korántsem jelentené azt, hogy itt a spontaneitás érvényesül. Ellenkezőleg, nagy erővel determinálnák a vállalati döntéseket olyan központilag „vezérelt" szabályozók, mint például a beruházási javak (építkezés, gép stb.) árai, tarifái, a deviza- és vámpolitika, továbbá mind a termelő, mind a szállító vállalatnak a nyereségvolumen növelésében való érdekeltsége. (Itt vetődik fel az a reformmal érvényesítendő alapelv, hogy a vállalati vezetők ne csak a vállalati jövedelmezőség

növeléséért és fokozásáért legyenek érdekeltté és felelőssé téve, hanem a köztulajdont képező vagyon megőrzéséért és gyarapításáért is.)

2. Az állóeszköz-gazdálkodás tervszerű szabályozásának megvalósítása elképzelhetetlen a *hitelrendszer* kibontakoztatása, és ezzel összefüggésben a bankrendszer reformja nélkül. Azért kell ezt hangsúlyozni, mert az eddigi irányítási rendszerben a beruházási hitelek (elenyésző hányad kivételével) teljesen formálisak voltak. Ez nem is lehetett másképp, hiszen az egész finanszírozási rendszer szerepe arra redukálódott, hogy az éves terv központilag lebontott kereteit és előirányzatait mechanikusan biztosítsa. Pedig a hitel, éppen rugalmas természete miatt, a legkevésbé alkalmas az ilyen mechanikusságra. Ez a magyarázata annak, hogy az eddigi gyakorlat nem adott módot — még a bankszakma szűkebb köre számára sem — a beruházási hitelben rejlő szabályozási lehetőségek felismerésére és megfelelő tapasztalat szerzésére. Gazdasági közvéleményünk tájékozottságát e tekintetben nem segíthette az árvitához hasonló több éves szélesebb körű vita.

Melyek azok a funkciók, amelyek szocialista viszonyok között a hitelrendszert — az egyéb árumechanizmusokkal összhangban — a tervszerű központi szabályozás hatékonyabb eszközévé teszik, mint a finanszírozás egyéb módszereit?*

a) Elosztó és átcsoportosító funkció

Ellentétben a költségvetéssel, a gazdasági növekedés és struktúraváltozás makroökonómiai tervelőirányzatainak megvalósításához szükséges pénzeszközöket a már működő vállalatok között a hitel segítségével rugalmasabban, egyszersmind *hatékonyabban* lehet elosztani.

Ez két okból ered. Egyrészt abból, hogy hitelforma esetén a saját bővítésért felelős vállalatnak az anyagi konzekvenciákat vállalva kell kezdeményeznie, eszközigényét kialakítania. Ezért közvetlen központi beavatkozás híján nem éri zavaró hatás a vállalati gazdálkodást. A másik ok, hogy a hitelfolyósítás a bank útján objektívebb kritériumok (gazdaságosság) alapján történhet, a beruházás lebonyolításának eredményessége inkább nyomonkövethető. Ily módon leszűkíthető az eszközöket odaítélő központi döntésekben a — múltból annyira ismert — szubjektív tényezők (partikuláris ágazati, vagy helyi érdekek, véletlen meggondolások, személyes kapcsolatok stb.) szerepe. Kibővül a szocialista tulajdonban rejlő olyan előnyök realizálásának a lehetősége, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat — alapvetően a népgazdasági hatékonyság kritériumai szerint — profilok, ágazatok, területek között manőverezve hasznosítsuk. Éppen ezeknek a nagy előnyöknek a kiaknázását zavarja minden olyan törekvés, amely a működő vállalatok céljaira rendelkezésre álló hitelalapok legnagyobb részét az úgynevezett ágazati célcsoportokra megjelölt keretek formájában kívánja szétparcellázni.

A népgazdasági fejlődés és struktúra tervezett előirányzatainak megvalósításához szükséges források átcsoportosítása és allokációja a különböző hitelfeltételek központilag előírt differenciálásával ugyanis minden me-

* Itt szándékosan nem foglalkozunk a hitel szerepével a pénzforgalom szabályozásában, a gazdasági folyamatok ellenőrzésében és meggyorsításában.

rev parcellázáshoz képest jobban érvényesíthető. A hitelfeltételek e differenciálása összeegyeztethető azzal, hogy bizonyos fejlesztési célokhoz beruházási feladatokat volumenként határozzanak meg, s hogy az ehhez tervezett keretek összegét „tól"-„-ig" formában a terv meghatározza. A működő vállalatok rendelkezésére álló beruházási hitelkeretek elosztásának központi szabályozását azonban alapvetően nem volumenfeladatok kereteinek meghatározásával, hanem a hatékony fejlesztés irányait általában funkcionálisan (foglalkoztatottság, devizakitermelés, energiamegtakarítás stb.) preferáló hitelfeltételek szabásával kell biztosítani. Ily módon nem szabdalnánk szét a bankszerű módszerek alkalmazásának körét, s ezáltal mód nyílna arra, hogy a hitelek kihelyezésekor előre nem látott akadályok vagy kedvezőbb lehetőségek nyilvánvalóvá váljanak, s azokat a banki jelzéseken keresztül a központi tervekben figyelembe vehessék.

b) Egyensúlyt biztosító funkció

Az eddigi gazdasági mechanizmusban a költségvetési módszerek voltak hivatva arra, hogy a vállalatok pénzforrásainak és befizetéseinek direkt szabályozásával elősegítsék a népgazdaság egyensúlyát. A vállalatok „vásárlóerejét" a beruházási javak iránt központi keretlebontással szabták meg és a beruházás belépése utáni termelési növekmény tényleges vagy fiktív pénzügyi eredményét ugyancsak költségvetési módszerrel vonták el. Miután azonban tevékenységük a központilag megszabott volumenmutatókhoz igazodott, s e mutatók sokszor falként meredtek a tényleges igények és termelési érdekek közé, a vállalatok beruházási javak iránti „vásárlóerejének" a beruházás révén később produkált árualappal való egyensúlya csak újabb és újabb tervmutató-módosításokkal, a jövedelemelvonás évenkénti normaváltoztatásaival volt biztosítható. Ráadásul a dinamikájában így kialakult vállalati pénzügyi egyensúly általában nem szolgálta azt, hogy a vállalatoktól a beruházás révén kiáramló többlet-vásárlóerő összhangban legyen a vállalatok által a beruházások révén kibocsátott többlet árualap tényleges szükségleteket fedező tömegével.

A működő vállalatok bővítő beruházásaira kiterjesztett hitelrendszernek nagy előnye, hogy miután automatikus visszterhességet tételez fel (kamat, törlesztés), komoly garanciát nyújt arra, hogy a vállalatokhoz beruházási célokra kerülő többlet-vásárlóerő dinamikusan együtt járjon a beruházással nyert, realizálható árualap többletmennyiségével. A hitel-visszafizetés ugyanis általában az eszközölt beruházás által elért többleteredményből történhet, amely többleteredmény az értékesítésből származó nyereségnövekményben mutatkozik meg.

Ily módon a hitel — a nyereségtömegben való érdekeltséggel és a rugalmas árrendszerrel összhangban — a költségvetési finanszírozásnál hatékonyabban tudja szolgálni a népgazdasági egyensúly makroökonómiai követelményét. Az árumechanizmusok más rendszereivel (ár-, jövedelem-, érdekeltségi rendszer, amortizáció stb.) együtt a hitelforma e kiterjedt alkalmazása teszi lehetővé azt is, hogy egyensúlyi okokból ne kényszerüljünk folytonosan változtatni a vállalatok költségvetési befizetéseinek normatíváit. Így biztosítani lehet a gazdálkodó egységek fejlesztési terveinek, jövőre vonatkozó számításainak stabil alapját. Amennyiben menetközben

egyes területeken vagy általában túlkereslet vagy túlkínálat mutatkoznék, a távlatilag rögzített normatívák érintése nélkül lehet vásárlóerő-szabályozást végezni az újonnan kibocsátott hitelfeltételek szigorításával, enyhítésével, illetve a banki tartalékalapok rátájának változtatásával. A hitelrendszer így alkalmas eszközül szolgálhat a kormány kezében a felmerülő inflációs, illetve deflációs tendenciák ellensúlyozására.

c) Rangsoroló-szelektáló funkció

A hitelformának a költségvetési módszereknél nagyobb hatékonysága — akár a képződő alapok elosztásában, akár a gazdasági egyensúly érvényesítésében — elválaszthatatlan sajátos, rangsoroló-szelektáló funkciójától.

Az eddigi irányítási rendszerben is történt rangsorolás és szelektálás: lényegében központi tervdöntések formájában. Ez azt is magában foglalta, hogy a működő vállalatok mikroökonómiai fejlesztése is központi döntésektől, tervutasításoktól, és ennek megfelelő költségvetési juttatásoktól függött. Ebből következett az, hogy a beruházási igényeknek a vállalatoknál semmi sem szabott határt, és eredményezte a beruházók közömbösségét a beruházás költségei, hatékonysága iránt. A népgazdasági erőforrások adott korlátait messze meghaladó igények, már tömegüknél fogva is, lehetetlenné tették a viszonylag objektív alapon történő központi rangsorolást és szelektálást.

E tényen keveset változtatott a beruházásgazdaságossági számítások kötelezővé tétele. E számításoknak ugyanis sok esetben az lett a szerepük, hogy a megalapozatlan igények jogosultságát „egzakt módon" indokolják. Érthető tehát, hogy a beruházási keretek tervdöntéseiben tág tere nyílt a valóságos közérdekkel szemben álló parciális érdekek érvényesülésének, mégpedig gyakran oly módon, hogy az utóbbiak — hatósági döntésekről lévén szó — a népgazdasági érdek köntösét öltsék fel.

A beruházási hitel kiterjesztése, ellentétben a költségvetési módszerrel, a központi irányítás kezében olyan szabályozó, amely bizonyos automatizmussal jár együtt mind a vállalatok kezdeményezései, a megvalósításban való érdekeltség, mind pedig igényeik banki elbírálása, rangsorolása és szelektálása szempontjából. Ez az automatizmus — azáltal, hogy az eszközgazdálkodás szervesen beépül a nyereség tömegében való érdekeltség rendszerébe — a vállalatokat beruházási igényeik szigorú mérlegelésére, szelektálására, a kedvezőbb változat kiválasztására, valamint a költségekkel való takarékosságra készteti.

Lehetővé válik ugyanakkor a beruházási erőforrások központi, banki elosztásában a tervszabta preferenciákkal összhangban levő gazdaságossági elv következetes érvényesítése is. Lehetővé válik először is azért, mert a bankhoz már a vállalatok szelekcióján megszűrt hiteligények kerülnek. Másodszor, ezeket a hitelkérelmeket a vállalatok szükségszerűen legjobb műszaki, technológiai és gazdasági tudásuk latbavetésével, leendő főszállítóikkal előzetesen megegyezve, és gyártmányaik várható keresletének bizonyos garanciája alapján állítják össze. Ez pedig a hitelkérelmeket elbíráló szervek számára nyújt garanciát a kérelmek realitására, s egyúttal ar-

ra, hogy a hitellel folyósított vásárlóerő rendelkezik anyagi-műszaki árufedezettel, sőt a jövőben többlet árualapot teremt.

Ilyen körülmények között ugrásszerűen megnő a gazdaságossági számítások kényszere és lehetősége, miután a tervgazdálkodásnak mind a központi, mind a vállalati szféráiban egy vágányon mozognak a központilag szabályozott árumechanizmusok és a népgazdaságilag hatékony beruházásokban való vállalati érdekeltség.

A hatékonyabb szabályozás feltételeiről

Befejezésül utalni kívánunk néhány alapvető feltételre, amely szükséges ahhoz, hogy a működő vállalatok szférájában a beruházási hitelek rendszere valóban hatékony eszköze legyen a népgazdaság tervszerű irányításának.

a) A központi szabályozás és benne a hitelrendszer egységessége

Miután az egyszerű és bővített újratermelés objektíven egységes folyamatot alkot, elválaszthatatlan egymástól az álló- és forgóeszközök hitelezése, devizaellátása és az amortizációs alapok szabályozási rendszere is. Ugyszintén a szabályozási rendszer egysége követeli meg, hogy a költségvetésből finanszírozott új létesítmények esetében is érvényesíteni kell visszterhességet — például a hitelkamat és törlesztés mértékét magában foglaló költségvetési befizetések (eszközlekötés) formájában — és ezáltal a hitelrendszerrel való szerves kapcsolatát.

b) A hitelek megfelelő terjedelmének biztosítása

A nagyobb vállalati bővítéseket tehát döntően hitelből kell finanszírozni, amit a beruházással elért nyereségnövekményből képzett fejlesztési alap terhére fizetnek vissza. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi tiszta jövedelemben — a költségvetési hitelek mai aránya terhére — növelni kell a vállalati nyereségen belül a fejlesztési alap arányát. A költségvetési bevételek arányának csökkentése azért lehetséges, mert a vállalatoktól elvont tisztajövedelem elemei közül az illetmény-, kommunális-, nyereség-, forgalmi adó stb. együttes összege megállapítható úgy, hogy az elégséges legyen az állami kiadások és tartalékok (a szociális-kulturális, kommunális, igazgatási és védelmi költségek és beruházások; a termelői infrastruktúrát, illetve új iparágak kifejlesztését szolgáló beruházások) fedezésére. Ugyanakkor a már működő vállalatok termelőeszközeinek egyszerű újratermelését és bővítését szolgáló pénzügyi eszközök nem futnak át a költségvetés rendszerén, hanem a hitelkörön belül maradnának. A bankok hitelalapjait lényegében tehát a törlesztett hitel-visszafizetések, kamatok és a vállalatok szabad pénzeszközei képeznék. Nem lenne tehát okvetlenül szükséges a banki hitelalapnak a költségvetésből történő *rendszeres* és *nagyarányú* kiegészítése. A költségvetés és a hitel köreit természetesen nem választják el egymástól merev határok. Az állam az adott helyzetnek és a

gazdaságpolitikai szempontoknak megfelelően átcsoportosíthat eszközöket a költségvetésből a hitelalapba és fordítva.

A hitelalap bővítése a költségvetésből (vagy szűkítése, például költségvetési befizetés előírása révén a bank számára) elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a hitelformát — az egyensúly funkciónál tárgyalt módon — hatékonyan alkalmazhassuk az esetleges inflációs, illetve deflációs tendenciák elleni manőverezésre.

A hitelek megfelelő terjedelmét természetesen csak az anyagi eszközök fokozatos átrendezésével érhetjük el. Itt jegyeznénk meg azonban, hogy ezt az átrendezést elősegítené, ha a reform bevezetésekor az állami vállalatok részére hiteltartozást állapítanának meg.

A hiteltartozások mértékét, így az „idegen" és „saját" alapjainak arányait, a hitel törlesztésének idejét és a kamatok nagyságát több tényező figyelembevételével (a vállalatok állóalapjainak kora, erkölcsi kopása, a központi tervek preferenciái, az árak és költségek színvonala, és központi bevétel igényei) határoznák meg. Ez az utólag megállapított átmeneti elvonási forma — azonkívül, hogy biztosítja az eszközlekötési járulék esetleges megszüntetéséből származó központi bevételeket — több szempontból látszik előnyösnek. Mindenekelőtt az állami központ számára az alapok utáni egységes elvonásnál sokkal rugalmasabb eszközt biztosít. Ezáltal lehetőséget ad az átmeneti időszak különböző jövedelemelvonási szükségleteinek viszonylag zökkenésmentes megoldására. Másodszor, a meginduló bővítések hitelfinanszírozását és a már működő alapok kezelését közös dimenzióra hozná. Így el lehetne kerülni, hogy például a közelmúltban még visszterhesség nélkül létesült állóalapok miatt bizonyos vállalatok sokkal előnyösebb helyzetbe kerüljenek, mint az új hitelfinanszírozási rendszerből ellátott vállalatok.

c) Eszközlekötés helyett kamat

A kamat és az eszközlekötési járulék azonos jellegű kategóriák. (Mindkettő eszközök használatáért a társadalmi tiszta jövedelemből fizetett díj a szocialista vállalat által.)

A két kategória közötti lényeges különbség az, hogy az egyik esetben a díj állandó és a vállalatok az úgynevezett „saját" eszközei után is fizetik. A másik esetben a kamat fizetése csak a külső forrásból igénybevett eszközök után az igénybevétel tartamára szól. Amíg a központi (költségvetési) elvonás és elosztás a „tőkeáramlás" kizárólagos módja, addig jogosult lehet az eszközlekötési járulék (mint ahogy a költségvetésből finanszírozott beruházások esetében továbbra is jogosult formának tekintjük). Mihelyt a működő vállalatok „saját forrásuk" terhére vesznek igénybe eszközöket, a központi alapképzés és elosztás aránya szűkül. Így ez a kettősség értelmetlenné válik. A hitelek utáni kamatnak — mint a társadalmi tiszta jövedelem elvonási formájának — az egyedüli (egységnyi) használata a következők miatt látszik célszerűnek:

— Rugalmasabb eszköz, mint a hosszú időre meghatározott eszközlekötési járulék.

— Jobban ösztönöz arra, hogy a vállalatok minél kisebb és minél rövidebb időre vegyenek igénybe eszközöket.

— A hiteltörlesztés lejárta után megnövekedne a vállalati nyereség. Ebből a nyereségből az államnak két forrásból jutna többletbevétel: megnövekedne a nyereségadó és — a jövedelemképzés szabályainak betartásával — a személyi jövedelmeket terhelő adóbevétel is. Lehetővé válna ugyanakkor az is, hogy a vállalat e növekményből:

1. bővítse a vállalat fejlesztési alapját (amelyet vagy azonnal felhasználhat — hitellel kiegészítve vagy anélkül — újabb bővítésre, vagy későbbi bővítés céljaira bankba tett ideiglenesen szabad eszközként tartalékolhatna);

2. csökkentse gyármányainak árait, ha ezt a nyereségtömeg-szinten tartása, a piaci helyzet (vevőkör megtartása stb.) kívánatossá teszi. (Az eszközlekötés előre rögzített normái az említett megoldás ellen hatnak.)

d) A hitel kiterjesztésének figyelembevétele az árrendszerben

A hitel említett funkcióit lényegesen hatékonyabbá tenné, ha az árarányok kialakításánál — ami lehet központi ármegállapítás vagy befolyásolás — messzemenően érvényesítenék a távlatilag helyesen megtervezett szükségletváltozások várható tendenciáit. Eszerint kedvező árfekvést kellene biztosítani azoknak az árucsoportoknak, ahol a várható kereslethez képest tartósan szűk keresztmetszettel számolunk, és kedvezőtlen árfekvést azokon a területeken, ahol a várható távlati kereslet viszonylag korlátlanabbul biztosítható. E követelmény általában magában foglalja azt, hogy a magas szerves összetételű, lassan megtérülő ágazatok olyan árucsoportjainak árfekvése nagyobb mértékben legyen kedvezőbb, amelyekben tartósan nagyobb a kereslet, s ezért nagyobb a fejlesztési igény is. Ez a hitelek szempontjából azzal az előnnyel járna, hogy növekedne ezeknek az ágazatoknak a jövedelmezősége, ami lehetővé tenné a keresletet jobban figyelembe vevő vállalatok részére kisebb törlesztési időre történő beruházási hitelek igénybevételét.

★

Megvizsgáltuk az állóeszköz-gazdálkodás néhány vitás problémáját az új gazdasági mechanizmus rendszerében. *Következtetéseinket* az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A funkciók elhatárolásának nem lehet önkényességtől mentes kritériuma az, hogy miben tud a központ megalapozottan dönteni és miben nem. E más tekintetben igen fontos szempont helyett az *objektív* kritérium csak az lehet, hogy ami makroökonómiai kérdés, abban központilag, és ami mikroökonómiai kérdés, abban vállalatilag *kell* dönteni.

2. Helytelen az a felfogás, amely a vállalati állóalapok pótlásának ügyét szinte kizárólag makroökonómiai, bővítésének ügyét pedig alapjában makroökonómiai természetűnek tartja. Mivel az egyszerű és a bővített újratermelés objektíven egységes folyamatot alkot népgazdaságilag és vállalatilag egyaránt, a vállalatoknak *is kell* dönteniük állóalapjaik bővítése és a központnak *is kell* döntenie a népgazdasági állóalapok pótlása tekintetében, ha hatékonyan akarunk gazdálkodni.

3. Mivel a kérdések mikro- és makroökonómiai kettőssége a szocializmus termelőmódjának áruformájából következő szükségszerűség, *az állóeszköz-gazdálkodás* is csak a szocializmus termelőmódjának áruformájából következő szükségszerűség lehet.

eszköz-gazdálkodás központi tervszerű irányításának sem lehet célszerűbb módja más, mint az árumechanizmusok útján történő szabályozás. Elvileg csak az árumechanizmusok segítségével lehet a makroökonómiai törvényszerűségeket és gazdaságpolitikai előirányzatokat mikroökonómiailag úgy konkretizálni, hogy rendszeresen ne sértsük meg a vállalati gazdálkodás szocialista törvényszerűségeit. A feladat tehát korántsem az, hogy teret engedjünk a spontaneitásnak, a vállalati önállóság öncélú fokozásának, hanem az, hogy a szocialista államnak a társadalmi közérdeket kifejező akaratát minél következetesebben lehessen a gazdasági életben érvényre juttatni.

4. Miután éppen a beruházások tekintetében okoz gondot a központi és a vállalati funkciók elhatárolása, részletesebben kellett foglalkoznunk az árumechanizmusok egyikével, a hitelkategóriával. Kimutattuk: benne *objektíven adva van az a lehetőség,* hogy az új mechanizmusban a felhalmozás, ezen belül az állóalap-bővítés központi szabályozásának a költségvetési módszernél nagyobb tervszerűséget és hatékonyságot biztosító eszköze legyen a már működő vállalatok szférájában. De foglalkoznunk kellett néhány olyan feltétel megteremtésének célszerűségével is, melyek a hitelben rejlő szabályozási lehetőség kihasználásához szükségesek, illetve annak eredményességét elősegíthetik.

A TERVSZERZŐDÉSEK KÉRDÉSEI

258 l., ára kötve 32,— Ft.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének gondozásában közzétételre kerülő kötet a következő tanulmányokat tartalmazza:

Dr. Varga László: A kötbér szerepe a vállalatok gazdálkodásában;

Dr. Ujlaki László: Szállítási és külkereskedelmi szerződések kölcsönös kapcsolatai;

Dr. Schmidt Ádám: Tényleges kár és elmaradt haszon a népgazdaságban;

Dr. Korda Lajos: Az áruforgalom szabályozásának egyes kérdései a nagy- és kiskereskedelem között;

Dr. Katona Péter: Bizományi szerződés a külkereskedelemben, de lege ferenda;

Dr. György Ernő: Új szerződési formák a tervszerződések területén (A szerződési rendszer továbbfejlesztésének kérdései)

Dr. Boross István: A nagykereskedelem beszerzési és értékesítési kapcsolatának jogi formái.

VÁGI FERENC:

A termelés differenciáltságának okai és a különbözeti jövedelem a mezőgazdaságban

Mezőgazdaságunkban a termelés differenciáltságát előidéző okok feltárása, valamint a differenciáltság alapján keletkező jövedelemkülönbségek gazdasági tartalmának általánosítása az egyik legérdekesebb közgazdasági problémává lett. A termelés differenciáltságának okait a termelés természeti, továbbá anyagi és műszaki feltételeinek különbözőségében kell elsősorban keresni. Ezenkívül ma már a nagyüzemi termelésben az irányításnak, a vezetők szakmai felkészültségének, a termelés szervezésének és még egyéb más tényezőknek is nagyon jelentős a hatása a termelés és a jövedelem alakulására. Tapasztalati tények bizonyítják, hogy a rossz vezetés jó gazdaságot is tönkretehet, a jó vezetés pedig gyenge gazdaságot is viszonylag rövid idő alatt megszilárdíthat, ha egyébként a termelés anyagi feltételei nem kimondottan rosszak. Az utóbb említett tényezők vizsgálatától azonban el kell tekintenünk, mert egyelőre nincs rá mód, hogy számításba vegyük és mérlegeljük szerepüket a gazdálkodásban, a legfontosabb termelési és jövedelmi mutatók alakulásában.*

A termelési tényezők differenciáltsága a szövetkezeti szektorban

Vizsgáljuk meg először, hogy milyen összefüggés van a termelés alakulása és a termelés adott feltételei között a szövetkezeti szektorban?

Az 1. sz. táblában levő adatokat a megfelelő termelési és jövedelmi mutatókkal összefüggésben kell elemezni. Milyen következtetések adódnak ily módon?

Először: A táblázatba foglalt termelési tényezők hasonlóan differenciáltak, mint akár a termelési érték, akár a bruttó jövedelem mutatói. De ez utóbbiakkal való összevetésből az derül ki, hogy a termelés faktorainak a differenciáltsága kisebb mérvű. A jó gazdaságok álló- és forgóeszközei, élőmunka-ráfordítása kevésbé múlja felül a gyengékét, mint a termelésük. Ez abból következik — amit a kataszteri tiszta jövedelem bizonyít —, hogy a jó gazdaságok kedvezőbb természeti feltételek között, s nyilván nagyobb hozzáértéssel alkalmazzák jobb felszerelésüket, s ezért viszonylag is jobb eredménnyel hasznosítják termelőeszközeiket, mint a gyenge gazdaságok.

Másodszor: A gyenge termelőszövetkezetektől a jók felé haladva a területegységre jutó álló- és forgóeszköz-befektetés, valamint az élőmunka-

* A téma kidolgozásához a KSH „Az állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása 1961–1964" című kiadványának adatait használom. Adatforrásra ezért külön csak akkor hivatkozom, ha más adatokat is felhasználok.

1. sz. táblázat

A termelés és a termelési tényezők differenciáltsága a termelőszövetkezetekben 1964-ben

Megnevezés	Azokban a termelőszövetkezetekben, amelyekben az egy kat. termőterületre jutó halmozatlan termelési érték								
	1500—nál kevesebb	1501—2000	2001—2500	2501—3000	3001—3500	3501—4000	4001—4500	4501—5000	5000-nél több
	Ft, az országos szövetkezeti átlag százalékában								
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.*
1 kh termőterületre jutó:									
Bruttó jövedelem	44,0	59,9	75,1	92,4	110,5	129,1	147,6	167,3	224,0
Halmozatlan termelési érték	43,1	62,1	77,2	93,6	110,4	127,3	145,0	162,0	219,3
Álló- és forgóeszköz	62,5	79,1	89,9	97,1	105,5	113,8	124,5	134,1	169,9
Állóalap	63,8	80,5	91,2	97,1	105,0	112,4	121,8	130,0	169,3
Munkanap	69,9	82,9	89,4	95,8	104,2	110,2	122,2	132,9	163,9
Dolgozó tag	80,0	90,0	90,0	100,0	100,0	110,0	120,0	120,0	160,0
Kataszteri tiszta jövedelem	57,9	74,8	87,9	100,9	144,0	117,8	130,8	141,1	143,0
1 dolgozó tagra jutó:									
Bruttó jövedelem	56,2	67,0	81,2	97,3	108,6	118,6	125,8	139,3	147,3
Halmozatlan termelési érték	55,0	69,5	83,0	98,6	108,5	116,9	123,6	134,0	144,3
Álló- és forgóeszköz	79,8	88,5	97,2	102,3	103,7	104,5	106,1	111,7	111,8
Állóalap	89,5	93,3	97,1	101,4	102,9	101,4	104,8	111,0	108,1
Munkanap	81,4	90,2	98,7	102,3	103,2	103,3	103,8	108,3	111,4
Termőterület	126,5	111,2	107,1	105,1	98,0	91,8	84,7	82,7	65,3
Kataszteri tiszta jövedelem	74,0	84,6	95,2	106,7	112,5	108,7	111,5	117,3	94,2
Egy gazdaság átlagos földterülete:									
Az országos átlag százalékában	83,5	92,9	100,7	107,5	107,3	103,6	110,9	104,1	90,9

* A továbbiakban a termelési értékcsoportokat I—IX. római számokkal jelölöm.

ráfordítás növekszik, de ez utóbbi lassabban, mint az előbbi. A jó gazdaságokban tehát a területegységen alkalmazott nagyobb tőkebefektetésekkel teremtik meg annak a feltételeit, hogy egységnyi területen több élő munkát alkalmazhatnak. Így nagyobb tagsűrűségük ellenére is több munkaalkalmat teremtenek tagjaiknak, jobban használják ki a tagok személyében adott munkaerőt.

Harmadszor: Az álló- és forgóeszközök mennyiségének differenciáltságánál kisebb az élő munkáé, ezért ez utóbbi feltehetően kisebb szerepet játszik a termelés és a bruttó jövedelem differenciáltságában is.

Negyedszer: A gyenge gazdaságokban az egységnyi területre és az egy dolgozóra jutó munkateljesítmény is kisebb, mint a jókban. Úgy tűnik tehát, hogy a gyenge termelőszövetkezetekben az élőmunka-ráfordítás növelésére megvan a lehetőség és ezáltal csökkenthető a termelésben és a bruttó jövedelemben tapasztalható differenciáltság. Bizonyos, feltehetően nem is szűk határok között valóban elképzelhető az élőmunka-ráfordítás növelése a gyenge termelőszövetkezetekben, erőteljes fokozása azonban aligha valósítható meg a befektetések jelentősebb növelése nélkül. Egyelőre azonban a tagok jövedelmének alacsony színvonala fékezi a területegységre jutó élőmunka-ráfordításnak még kisebb arányú növelését is.

Ötödször: a termelésben lekötött álló- és forgóeszközök a termelés struktúrájához, a termésátlagok és a hozamok kialakult színvonalához kapcsolódnak, aszerint, hogy gyarapításukat milyen célból valósították meg.

Hatodszor: A termelés és a bruttó jövedelem differenciáltságára hatással van a termelőszövetkezetek területi mérete. A jó termelőszövetkezeteknek nagyobb az átlagos területe, mint a gyengéké. A jó termelőszövetkezetek tehát nagyobb összefüggő területeken termelhetik a termékeket még azonos termelési struktúra esetén is, s ezzel általában nagyobb termésátlag is párosul.

A gazdasági fejlettség eltérő fokán álló termelőszövetkezetekben, mint láttuk, leginkább differenciált az álló- és forgóeszköz-ellátottság. Ez gyakorlatilag az anyagi és műszaki ellátottság mindenegyes elemében jelentkezik. Erről nyújt némi áttekintést a következő táblázat.

2. sz. táblázat

Az anyagi műszaki ellátottság különbségeit jellemző néhány mutató arányai a szövetkezeti szektorban 1964-ben

Megnevezés	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.
	halmozatlan termelési értékkategóriához tartozó termelőszövetkezetekben, az országos átlag százalékában								
Műtrágya-felhasználás, q/kh ...	68,3	79,0	90,2	97,9	109,1	117,3	120,9	131,3	148,2
Szervestrágya-felhasználás, q/kh	71,6	84,1	95,0	102,1	104,2	114,2	114,1	133,3	124,0
Gépimunka, nh/kh	60,2	78,3	91,6	98,8	107,2	122,9	125,3	134,9	153,0
Öntözött terület aránya	31,6	57,9	86,8	97,4	105,3	128,9	136,8	184,2	192,1
Vegyszeres gyomirtás aránya									
Kalászosok	75,8	85,0	94,8	102,6	103,6	110,1	114,4	109,2	121,6
Kukorica	77,1	104,2	105,8	104,6	91,7	105,0	98,8	90,0	107,9
Állatsűrűség	73,2	86,6	95,8	100,0	107,0	109,2	116,9	126,1	120,4
100 tehénre jutó szaporulat.....	97,0	96,0	99,0	100,0	100,0	102,0	100,0	101,0	102,0
100 kocára jutó szaporulat	90,7	96,9	98,4	99,2	100,0	102,3	104,7	100,8	104,7
Állatelhullás az élősúlytermelés százalékában									
Szarvasmarha	136,4	109,1	121,2	87,9	90,9	90,9	97,0	81,8	78,8
Sertés.....	131,7	122,0	109,8	100,0	92,7	92,7	90,2	80,5	95,1
Baromfi	91,5	104,2	111,3	101,4	98,6	111,3	85,9	76,1	95,8

Ezek az adatok korántsem fogják át még csak a legfontosabb elemeit sem a termelés anyagi és műszaki ellátottságának. Mégis jól érzékeltetik azt a fontos körülményt, hogy minél nagyobb az egységnyi területre jutó termelési érték, annál inkább adottak az anyagi és műszaki feltételek. Nemcsak egyik vagy másik technikai feltétel jobb a magasabb színvonalon gazdálkodó termelőszövetkezetekben, hanem valójában mindegyik. A műtrágyától és a szerves trágyától kezdve, a gépi munkán keresztül a vegyszerek alkalmazásáig, magasabb színvonalú technikai felszereltség támasztja alá a kulturáltabb termelést a jó gazdaságokban. Ez végső soron nemcsak a nagyobb hozamoknak válik hatékony forrásává, hanem — amint a táblázatból látható — a termelésben is nagyobb biztonságot kölcsönöz, s csökkenti a termelési veszteségeket.

A termelés tényezőinek differenciáltsága az állami szektorban

A termelés tényezőinek differenciáltsága az állami szektorban is kisebb, mint a termelési és a bruttó jövedelmi mutatóké. De itt még az is

érdekes, hogy a termelés anyagi feltételei sokkal kiegyensúlyozottabbak, mint a termelési és a bruttó jövedelmi mutatók.

3. sz. táblázat

A termelés feltételeinek differenciáltsága az állami gazdaságokban 1964-ben

Egy kh termőterületre jutó halmozatlan termelési érték (Ft)	Egy kh-ra jutó								Egy gazdaságra jutó termőterület
	halmozatlan termelési érték	bruttó jövedelem		álló- és forgóeszköz	anyagköltség	kifizetett munkabér	munkaórák száma	munkáslétszám	
		„a"*	„b"*						
	az országos állami gazdasági átlag százalékában								
3000 alatt I.	44,3	33,4	28,9	60,2	53,7	57,5	58,3	57,1	130,2
3001—3500 II.	65,7	44,4	37,5	77,2	81,3	78,7	79,6	77,5	114,9
3501—4000 III.	76,4	65,3	59,6	80,8	93,1	87,1	88,0	86,0	88,1
4001—4500 IV.	85,0	76,2	81,1	84,5	94,3	89,2	89,3	88,2	129,6
4501—5000 V.	96,8	104,6	104,3	98,8	98,9	98,7	98,6	97,7	103,8
5001—6000 VI.	112,7	117,7	117,7	108,2	106,5	107,0	106,8	107,2	109,8
6001—7000 VII.	129,6	139,7	142,2	117,1	115,5	122,5	120,2	121,0	78,9
7001—8000 VIII.	150,1	170,4	167,8	146,3	110,1	144,2	149,8	149,4	71,9
8000 felett IV.	201,5	118,1	226,0	181,1	181,4	170,5	167,9	174,1	64,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* „a" a munkabérből + vállalati eredményből és a „b" pedig a munkabérből + vállalati nettó eredményből képzett mutató.

Kiegyensúlyozottabbak a termelési feltételek a termelőszövetkezetekben tapasztalt differenciáltságnál is. Ez persze azt is jelenti, hogy a jó állami gazdaságokban a termelés anyagi feltételeinek kihasználása viszonylagosan is jobb, mint a veszteséggel záró gazdaságokban. Emögött a veszteséges gazdaságok nem mindig jól megválasztott és nem gazdaságos befektetései is meghúzódhatnak. Érdekes továbbá, hogy a gyöngéktől a jó gazdaságok felé haladva az állami gazdaságokban is fokozódik az álló- és a forgóeszközökkel együtt az élőmunka-ráfordítás, méghozzá nem sokkal kisebb arányban, mint az álló- és forgóeszközök értéke. (Ebből arra is következtethetünk, hogy a jó és a gyenge termelőszövetkezetek élőmunka-ráfordításában ma meglévő különbségek még tovább növekedhetnek. Ebbe az irányba visz a termelőszövetkezeti tagok számának a gyenge termelőszövetkezetekben tapasztalható nagyobb arányú csökkenése is.) A jobb állami gazdaságok nagyobb élőmunka-ráfordítása egyenesen következik a területegységre jutó nagyobb munkaerőlétszámból. A területegységre jutó élőmunka-ráfordítás és munkaerőlétszám differenciáltsága szinte teljesen azonos. A különböző gazdálkodási színvonalon álló állami gazdaságokban tehát a munkások munkaidő-teljesítménye lényegében azonos. Az állami gazdaságokban általában kiegyenlítődött a munkások munkaidő-teljesítménye. Nyilvánvaló, hogy egyedi összehasonlításban ez nem minden gazdaságra vonatkozik, és továbbra sem oldódott meg a munkaerő kiegyenlített foglalkoztatása egy-egy gazdaságon belül, bár itt is történt előrehaladás, mert a mezőgazdasági munkák szezonális ingadozása némileg csökkent. (Ez tanulságos a termelőszövetkezetek számára, ahol ma még a gazdálkodás különböző színvonalán álló csoportok között a szövetkezeti tagok

munkateljesítményében igen jelentősek a különbségek. A termelőszövetkezeti tagoknak a gazdaságok közötti kiegyenlítetlen foglalkoztatása tehát nem a mezőgazdasági termelés természeti-technológiai sajátosságából fakad, ezért fokozatosan a kiegyenlítődés irányába lehet haladni.)

Az állami gazdaságokban a leginkább differenciált álló- és forgóalapok hatása már abban is tükröződik, hogy minél jobban felszerelt egy gazdaság, annál nagyobb a területegységre jutó anyagi természetű ráfordítás. Természetesen csak addig a határig ésszerű a ráfordításokat növelni, amíg azok megfelelő többletjövedelmet adnak.

4. sz. táblázat

Az anyagi-műszaki ellátottság különbségeit jellemző néhány mutató arányai az állami gazdaságokban 1964-ben

Megnevezés	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.
	halmozatlan termelési értékkategóriához tartozó állami gazdaságokban, az országos átlag százalékában								
Műtrágya-felhasználás, q/kh ...	63,3	83,5	107,0	102,8	96,7	111,7	125,3	109,3	123,9
Szervestrágya-felhasználás, q/kh	66,3	86,3	89,5	109,0	97,2	110,9	112,2	117,7	132,2
Traktormunka, nh/kh	61,6	90,4	99,1	98,9	99,6	111,2	130,5	135,9	126,0
Öntözött terület aránya	98,8	105,8	41,8	127,9	65,1	125,5	113,9	179,0	52,3
Vegyszeres gyomirtás aránya									
Kalászosok	95,1	88,5	90,6	115,3	99,5	80,4	111,4	126,1	117,6
Kukorica	97,2	116,7	114,4	193,0	103,8	94,8	90,5	104,7	90,9
Állatsűrűség	74,1	106,9	103,6	112,4	100,9	107,4	109,6	96,7	97,6
100 kocára jutó szaporulat	94,4	102,0	104,1	104,1	101,3	100,6	93,7	98,6	99,3
100 tehénre jutó szaporulat.....	103,1	103,1	96,8	103,1	97,8	97,8	98,9	92,6	97,7
Állatelhullás az élősúlytermelés százalékában									
Szarvasmarha	116,1	132,2	109,6	103,2	116,1	83,8	96,7	45,1	106,4
Sertés.....	88,2	135,2	158,8	102,9	88,2	91,1	85,2	120,5	76,4
Baromfi	77,0	102,0	152,0	112,5	68,7	75,0	141,6	50,0	135,4

Az anyagi és műszaki ellátottság elemeit tekintve a jó és a gyenge gazdaságok viszonylatában az állami szektorban is hasonló a helyzet, mint a szövetkezetiben. A különbség abban van, hogy az állami szektorban eleve magasabb összességében és elemei szerint is az anyagi műszaki ellátottság, mint a szövetkezetiben.

A föld minőségi különbségeinek szerepe a termelés differenciáltságában

A föld minősége is befolyásolja a termelési és bruttó jövedelmi mutatók differenciáltságát.

A gyengébb minőségű földektől a jobb minőségűek felé haladva növekszik az egy kh-ra jutó halmozatlan termelési érték. Ez a növekedés nem tulajdonítható önmagában csak a föld jobb minőségének. A földminőség javulásával együtt ugyanis növekszik az álló- és forgóalap-ellátottság és az élőmunka-ráfordítás is. Ezek a tényezők a föld jobb minőségével együtt hatnak.

5. sz. táblázat

A föld minősége, valamint a termelés és az alkalmazott termelőerők differenciáltsága

Megnevezés	Azokban a termelőszövetkezetekben, amelyekben a föld kataszteri tiszta jövedelme								
	4,0-nál kevesebb	4,1—6,0	6,1—8,0	8,1—10,0	10,1—12,0	12,1—14,0	14,1—16,0	16,1—18,0	18-nál több
	aranykorona, a termelőszövetkezeti átlag százalékában								
1 kh termőterületre:									
Halmozatlan term. ért.	62,9	69,6	78,6	88,7	97,3	101,7	118,3	122,0	150,4
Bruttó jövedelem	65,3	71,3	76,8	89,5	97,1	101,5	116,2	119,2	156,1
Kataszteri tiszta jöv.	57,9	74,8	87,9	100,9	114,0	117,8	130,8	141,1	143,0
Felhasznált munkanap	80,1	87,5	93,1	97,2	98,6	99,5	103,7	105,6	126,4
Álló- és forgóeszköz	73,2	77,6	88,0	93,8	100,8	102,3	111,3	109,4	127,5
Dolgozó tagok száma	92,2	93,2	95,1	99,0	99,0	99,0	99,0	99,0	121,4

Az álló- és forgóeszköz-ellátottság jobb minőségű földeken való nagyobb koncentrációja lehetővé teszi, hogy ezeken a területeken több termelőeszközt alkalmazzanak, s ezáltal kihasználják a föld jobb minőségét a termelés növelésére. A jobb minőségű földeken a termelés kultúrája magasabb fokú, mint a gyengébb minőségű földeken.

A jobb minőségű földeken gazdálkodó termelőszövetkezetekben nagyobb a tagsűrűség, s ebből következően az élőmunka-ráfordítás is nagyobb lehet. Jobb minőségű földeken abszolute és viszonylag is több népesség tartható el, mint a gyengébb minőségűeken.

Nagyon érdekes, hogy az egy kh-ra jutó halmozatlan termelés átlagos szintje nem az átlagos, hanem az annál sokkal jobb minőségű földön alakul ki. Azokon a földeken, ahol az álló- és forgóeszköz ellátottság, valamint az élőmunka-ráfordítás, s ezért végeredményben a termelési költségek is átlagos szintűnek felelnek meg. Tehát az átlagos földminőség és az átlagos ráfordítási szint a termelőszövetkezetekben nem esik egybe.

Érdemes ezt a körülményt a mezőgazdasági árakra vonatkozóan is mérlegelni. Érvényes árainkat az árképzési gyakorlatban több-kevesebb pontossággal az átlagos termelési ráfordítások szerint határozták meg a legtöbb mezőgazdasági termékre. Ez azonban a táblázat adatainak tanúsága szerint azt jelenti, hogy az árképzési gyakorlat — anélkül, hogy ennek tudatában lett volna — mégcsak nem is az átlagos, hanem az annál jobb minőségű földhöz igazodott. Itt megjegyzem, hogy ma már egyre több közgazda száll síkra azért, hogy a mezőgazdasági termékek árának képzésében, ha nem is a legrosszabb, de *az átlagosnál feltétlenül gyengébb* minőségű földön kialakuló átlagos ráfordításokat kell irányadónak tekinteni.

Más oldalról viszont úgy látszik, hogy az egységnyi területre jutó termelés szintjének kialakulásában az alkalmazott termelőerők mennyiségének, összetételének nagyobb a szerepe, mint a föld minőségének. Erre a következtetésre lehet jutni abból, hogy átlagos ráfordítással az átlagosnál jobb minőségű földeken lehet elérni az átlagos termelési szintet. De ebből az is megállapítható, hogy mezőgazdaságunkban a termelési költségek színvonala magas. Ez nyilván abból következik, hogy egyrészt az alkalmazott

ipari eredetű termelőeszközök ára a mezőgazdasági termelői árakhoz képest aránytalanul magas; másrészt abból is, hogy a termelőeszközök felhasználása nem elég hatékony, a gyarapodó modern termelőeszközöket nem elég célszerűen hasznosítják.

A föld minősége szerint csoportosított termelőszövetkezetekben a termelési tényezők közül magának a föld minőségének a differenciáltsága a legnagyobb. De mivel az átlagos termelési szint és az átlagos földminőség nem esik egybe, ez más oldalról mutatja meg azt, hogy a termelési színvonal szerint csoportosított termelőszövetkezetek összehasonlításánál első helyen az alkalmazott termelési eszközök, másodikon az élőmunka-ráfordítás és csak harmadikon áll a föld minőségének differenciáltsága. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a föld minőségének és az élőmunka-ráfordításának differenciáltsága többé-kevésbé azonosnak tekinthető.* A termelési tényezők tehát feltehetően eme rangsor szerint fokozzák a termelési érték színvonalában meglevő differenciáltságot. Ezek az összefüggések az állami szektorban is érvényesek, a jobb gazdaságokban nemcsak az álló- és forgóeszköz-ellátottság jobb, hanem a föld minősége is.

Noha a földek kataszteri tiszta jövedelmét mintegy 100 évvel ezelőtt állapították meg, ha a gazdaságok nagyobb csoportjait hasonlítjuk össze, az aranykorona-jövedelem ma is kifejezi a föld minőségében meglevő különbségeket. Egyedi esetekben persze nagy eltérés lehet a földnek az aranykorona szerinti értékelése és a tényleges minőség között. Ez mindannyiszor megmutatkozott, amikor a kataszteri tiszta jövedelemhez gazdasági konzekvenciát kapcsoltak, például korábban a beadási kötelezettséget, ma pedig a természetbeli földadót és a termelőszövetkezetek öregségi és nyugdíjjárulékkal kapcsolatos költségvetési befizetését. Ezek teljesítésével összefüggésben sok gazdaságban kiderült, hogy az elért jövedelem és a kataszteri tiszta jövedelem szerinti értékelés összhangja nemcsak egy-egy évben, hanem tartósan hiányzik, s ezért a terhelés a jövedelemhez viszonyítva helyenként aránytalanul magas. Ez viszonylag gyakori eset, s ha nem is általánosan, de tükrözi egy-egy gazdaság földminőségének túlértékelését. Persze ennek a fordítottjáról ugyancsak vannak tapasztalataink. A termelőszövetkezetek viszonylag nagyobb száma esetén a föld kataszteri tiszta jövedelmének a tényleges földminőségtől való eltérései kölcsönösen kiegyenlítik egymást. Ezért, ha nem egy-egy termelőszövetkezetet, hanem a termelőszövetkezetek egy-egy csoportját hasonlítjuk össze, akkor a kataszteri tiszta jövedelem mutatójának arányai már többé-kevésbé helyesen jellemzik a föld minőségében valóban meglevő különbségeket is.

A föld minősége általában úgy értelmezendő, hogy benne együtt fejeződik ki a talaj minősége, a domborzati, az éghajlati (hőmérsékleti, csapadék-elosztási stb.) viszonyok kölcsönhatása. A föld minőségével tulajdonképp azonos hatású — következményeiben — a föld piacokhoz viszonyított elhelyezkedése is. Ennek jelentősége a közlekedés fejlődésével kétségtelenül csökken. Hazai viszonylatban a termelőkre nézve — mivel a termékeket egyre általánosabban a termőhelyeken veszik át egységes árakon, vagy hosszabb szállítási távolság esetén fuvardíjat térítenek — gyakorlatilag alig van jelentősége. Az állam számára azonban a távolabb fel-

* Ez azért is állítható, mert a szórásra vonatkozó számítások szerint a viszonylagos négyzetes eltérés a földminőségre némileg nagyobb, mint az élőmunka-ráfordításra.

vásárolt termék többe kerül, ezért törekedni kell arra, hogy a termékek átlagos szállítási távolsága minél kisebb legyen. A termékeknek a termelők és feldolgozók közti, majd a fogyasztókhoz való szállításának ésszerű megszervezésével a mezőgazdasági termelés mai elhelyezkedése mellett is lényeges megtakarításokat lehet elérni. További megtakarítások lehetőségét rejti magában a termelőerők elhelyezésének javítása. A kérdésnek még nagyobb a jelentősége a külföldön értékesített nagy távolságra szállított mezőgazdasági termékek esetében, amikor a termékek szállítási költsége még a mai modern közlekedési viszonyok között is egyik legfőbb tényezője a termelés gazdaságosságának.

A jó föld a termelő üzemek számára kettős vonatkozásban jár gazdasági előnnyel. Egyrészt a maga természetes mivoltában egyébként azonos körülmények közt nagyobb termésátlagok eléréséhez vezet, másrészt a befektetések jobb földeken való elhelyezését teszi lehetővé. A jobb földön alkalmazott befektetés azonos technikai színvonalon is magasabb hozamokat eredményez, mint a gyengébb minőségű földeken elhelyezett befektetés.

A földek minőségében, s ezáltal a jó és a rossz földön termelt termékek termésátlagában nagyok lehetnek a különbségek. Népgazdasági és üzemi szempontból egyaránt nagy jelentősége van a föld minőségének és minőség szerinti összetételének. Egyetlen gazdaság sem rendelkezik egyöntetű minőségű földdel, minden gazdaságnak van jó és rossz földje. De a jó és a rossz föld fogalma viszonylagos, nemcsak országonként, hanem megyénként, sőt esetleg még járásonként is mást értenek rajta. Nem mondható, hogy hazánkban nagyon szélsőséges eltérések lennének a föld minőségében, de még a termelőszövetkezetek jelentős számát tartalmazó csoportok között is előfordul, hogy a kataszteri tiszta jövedelem mutatója az országos átlagtól ± 35—40 százalékkal is eltér. Ennél nagyobb arányú különbségek is vannak egyedi összehasonlításokban.

A természeti tényezőknek a termelés és a jövedelem alakulására gyakorolt hatását nem szabad lebecsülni. A termelőeszköz-ellátottság és a felhasznált élő munka a föld minőségével összefonódva érvényesíti hatását, s az említett tényezők és a termelési érték összefüggésében a föld minőségének hatása is tükröződik. Már említettük, hogy a termelőszövetkezetek ama csoportjaiban, amelyekben a földek kataszteri tiszta jövedelme nagyobb, vagyis a föld minősége jobb, ott a termelésben alkalmazott álló- és forgóeszközök mennyisége és az élőmunka-ráfordítás is több, mint ott, ahol a föld minősége rosszabb. Ezt nem lehet véletlennek tekinteni, ebben a mezőgazdaság fejlődésének története tükröződik. Egyrészt mindig a jobb földek vonzották elsősorban a tőkebefektetéseket, másrészt jobb földeken adódott kedvezőbb lehetőség a termelés továbbfejlesztésére. Mindenütt a világon, ahol mezőgazdasági termelés folyik, a jó földeken nagyobb termelésemelkedést értek el, mint a gyenge minőségűeken. A mezőgazdasági termelés ma még erősen hozzátapad a földhöz, s annak minőségéhez. S ha az összekötő szálak lazultak is valamelyest, a mezőgazdaság mai anyagi-műszaki bázisán nemcsak nálunk, de másutt sem lehet kikapcsolni a természeti tényezők hatását. Továbbra is érvényes, hogy a jobb minőségű földeken a fejlődés lehetőségei általában nagyobbak, s ezt lehetőleg ki is kell használni. Ha ezt bármely okból nem tennénk, akkor mint a mezőgazdasági termelés természeti-technológiai sajátosságán nyugvó gazdasági törvényszerűség érvényesülését, az élet kényszerítené ki. Ebből pedig az

következik, hogy nemcsak ma, hanem a jövőben is megmarad a mezőgazdasági termelés, s ebből fakadóan a jövedelmek differenciáltsága, sőt várhatóan a termelés differenciáltsága tovább fokozódik.

A termelőszövetkezeti különbözeti jövedelem gyakorlati megközelítése

A termelés alapvető feltételeiben benne rejlik az egységnyi termelés, s ebből következően a bruttó jövedelem elkerülhetetlen differenciáltsága. Minél nagyobb az egyes termelőszövetkezetek, valamint állami gazdaságok eszköz-ellátottságában, élőmunka-ráfordításában, földjeinek minőségében meglevő különbség, annál nagyobb lesz a területegységre jutó termelés, s következésképp a bruttó és a nettó jövedelem differenciáltsága is.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1965. március 29—31 között tartott Tudományos Ülésszakon a termelőszövetkezeti különbözeti jövedelem keletkezésével, tartalmával kapcsolatos elvi nézeteimet kifejtettem. A többi között igyekeztem bebizonyítani, hogy a termelőszövetkezetekben a különbözeti jövedelem a bruttó jövedelem különbségeiként értelmezhető, a különbözeti jövedelem nem fogható fel eleve tiszta jövedelemként, s a különbözeti jövedelem keletkezését a gyenge termelőszövetkezetek bruttó jövedelmi színvonalához viszonyítva kell szemlélni. A termelőszövetkezetekben az egy tagra jutó bruttó jövedelem alapján kimutatható különbözeti jövedelem a legfontosabb, és végső soron ennek alakulását kell államilag befolyásolni. Ezeket a kérdéseket most a gyakorlat oldaláról közelítem meg, amennyiben a közgazdasági irodalomban jelentkező különböző elvi felfogások szerint kiszámított különbözeti jövedelem mutatóit állítom egymással szembe.*

Az adatok ugyan csupán egyetlen évre vonatkoznak, elemzésük alapján mégis általános jellegű megállapításokat tehetünk, mert nagyságuk, arányaik az évek egész sorára jellemzőek. Gyakorlatilag érdektelen tehát, hogy az évek sorából melyik esztendőt emeljük ki, már csak azért is, mert itt a különbözeti jövedelem számszerű alakulásának pontos megállapítására nem is törekszünk.

Az adatokból *először* is megállapítható, hogy — bármelyik elvi alapon számított különbözeti jövedelmet vesszük is — a termelőszövetkezeti szektorban az átlagos termelési feltételeket nem lehet a termék értékének, s ezen keresztül árának szabályozójaként, s a különbözeti jövedelem kiszámítási bázisaként tekinteni. Igen nagyarányú ugyanis a különbség az átlagos és a gyenge adottságú gazdaságok realizált jövedelmének alakulásában, ami csak közvetett tükröződése annak, hogy nemcsak mennyiségi, hanem minőségi különbség is van a közepes és a gyenge termelőszövetkezetek termelési költségeinek színvonalában.** Ha ettől eltekintenénk, ez gyakorlatilag a gyenge termelőszövetkezetek tengődését idézné elő, vagy a gyenge termelőszövetkezetek örökös, méghozzá nagyarányú és fokozódó dotálását követelné meg.

* Az előadás rövidített anyaga rövidesen megjelenik a „Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem ünnepi ülésszaka" című könyvben a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadásában.

** Itt átlagos feltételek közt gazdálkodó üzemeknek tekinthetők a közepes termelőszövetkezetek, amelyek földminősége ugyan az átlagosnál jobb, de anyagi és műszaki felszereltségük, termelési ráfordításaik a szektoron belül hozzávetőleg átlagos színvonalúak.

6. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek eltérő elvi alapon számított különbözeti jövedelmének mutatói 1963-ban*

Megnevezés	Különbözeti jövedelem					
	a jó sz.-ben a közepesekhez viszonyítva	a jó termelőszövetkezetekben a gyengékhez viszonyítva	a közepes termelőszövetkezetekben a gyengékhez viszonyítva	a jó sz.-ben a közepesekhez viszonyítva	a jó termelőszövetkezetekben a gyengékhez viszonyítva	a közepes termelőszövetkezetekben a gyengékhez viszonyítva
	Ft	Ft	Ft	a bruttó jöv. százalékában		
	Bruttó jövedelem alapján					
Egy szántóegységre	1225	1 978	753	100,0	100,0	100,0
100 Ft álló- és forgóeszközre	12,0	22,3	10,3	100,0	100,0	100,0
Egy munkanapra	25	46	21	100,0	100,0	100,0
Egy dolgozó tagra	5821	11 966	6145	100,0	100,0	100,0
Egy feltételes tagra	5331	10 817	5482	100,0	100,0	100,0
	Tényleges nettó jövedelem alapján					
Egy szántóegységre	382	644	262	31,2	32,6	34,8
100 Ft álló- és forgóeszközre	2,9	6,0	3,1	24,2	26,9	30,1
Egy munkanapra	7	14	7	28,0	30,4	33,3
Egy dolgozó tagra	1575	3 686	2111	27,1	30,8	34,4
Egy feltételes tagra	1441	3 307	1866	27,0	30,6	34,0
	Állami gazdasági bér behelyettesítésével számított nettó jövedelem alapján					
Egy szántóegységre	893	1 432	539	72,9	72,4	71,6
100 Ft álló- és forgóeszközre	13,1	25,3	12,2	109,2	113,5	118,4
Egy munkanapra	25,0	46,0	21,0	100,0	100,0	100,0
Egy dolgozó tagra	5464	10 243	4779	93,9	85,6	77,8
Egy feltételes tagra	5022	9 337	4415	94,1	86,3	78,7
	Tényleges munkadíjat figyelembe vevő termelési árral számított nettó jövedelem alapján					
Egy szántóegységre	368	619	237	30,0	31,3	31,5
100 Ft álló- és forgóeszközre	2,6	5,2	2,3	21,7	23,3	22,3
Egy munkanapra	7,1	13,3	6,3	28,4	28,9	30,0
Egy dolgozó tagra	1460	3 468	1893	25,1	29,0	30,8
Egy feltételes tagra	1330	3 092	1651	24,9	28,6	30,1
	Állami gazdasági bért figyelembe vevő termelési árral számított nettó jövedelem alapján					
Egy szántóegységre	871	1 024	131	71,1	51,8	17,4
100 Ft álló- és forgóeszközre	12,7	12,7	—0,4	105,8	57,0	—3,9
Egy munkanapra	24,0	26,0	1,0	96,0	56,5	4,8
Egy dolgozó tagra	5276	6 386	922	90,6	53,4	15,0
Egy feltételes tagra	4841	5 786	764	90,7	53,5	13,9

[1] A bázisul vett szövetkezetek csoportjának nettó jövedelme a termelési költségek után a szektor átlagában mutatkozó 28,9 százalékos nettó jövedelemmel pótlékolva.
[2] Az állami gazdasági bérrel számított termelési költség 25,9 százalék átlagos jövedelem rátával pótlékolva.
* MÚKI „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1963. évi gazdálkodásának elemzése", Bp., 1964/13. sz. adatai alapján számolva.

Másodszor, ha elfogadjuk, hogy a rossz minőségű földön gazdálkodó üzemek átlagos költségalakulása a mezőgazdasági termékek értékének és árának szabályozója, akkor sem értelmezhető úgy a termelőszövetkezetek különbözeti jövedelme, mint az értéket szabályozó és a náluk jobb gazdaságokban termelt termékek egyéni termelési ára közti különbségek együttes összege, illetve ami ugyanezt jelenti, egységnyi területre vagy más ter-

melési tényezőre vetített nettó jövedelemének a különbsége. Az értékszabályozó üzemeknek akár a tényleges munkadíjjal, akár az állami gazdasági bérrel képzett termelői árak alapján számított nettó jövedelmét vesszük és hasonlítjuk össze a magasabb színvonalon gazdálkodó üzemek tényleges nettó jövedelmével, egészen más eredményeket kapunk különbözeti jövedelemként, mint amekkora különbség a nettó jövedelemben valóban megvan. Hogy ez az állami gazdasági bérekkel való számításban így van, az érthető. A tényleges munkadíjak alapján történő számításban pedig azért van így, mert egyrészt a mai mezőgazdasági árak nem felelnek meg a termelési ár típusú áraknak, másrészt pedig a nettó jövedelmek valódi különbségeit a gazdálkodás különböző színvonalán álló termelőszövetkezetekben az egységnyi munka eltérő díja is befolyásolja. Ez viszont a tényleges munkadíjjal számított termelői ár alkalmazása esetén sem fejeződhet ki. A kapott adatok mindkét esetben a nettó jövedelemnek csak fiktív különbségeit jelzik.

Harmadszor a táblázat bruttó és nettó jövedelmi adatainak összehasonlításából meggyőzően mutatkozik meg, hogy a nettó jövedelem különbségeiben, akármelyik elvi megfontolás alapján történjen is a számítás, a termelőszövetkezet különbözeti jövedelmének teljes összege nem fejeződhet ki. A különbözeti jövedelem szemszögéből ezek mindegyike elvonatkoztat attól, hogy a jó termelőszövetkezetekben egyrészt az élő munka nagyobb termelékenységéből, másrészt az egységnyi területre jutó nagyobb élőmunka-ráfordításból következően a teljesített munka után nyújtott személyi jövedelem is több lehet, mint a gyenge termelőszövetkezetekben, s nemcsak a nettó jövedelem. De ez az elvonatkoztatás nem engedhető meg.

1964-ben például az átlagosnál alacsonyabb színvonalon gazdálkodó termelőszövetkezetekben az egy munkaórára jutó személyi jövedelem 4,50, az átlagosakban 5,50, az átlagosaknál jobbakban pedig 6,80 Ft volt. Ennek megfelelően az egy dolgozó tagra járó személyi jövedelem 8811, 11 629 és 15 007 Ft volt. Az átlagos termelőszövetkezetekben a különbözeti jövedelemnek 65—67, a jókban pedig 70—72 százalékát fordították személyi jövedelemre, s csak a fentmaradó kisebb részt tartották meg üzemi nettó jövedelemként.

Ilyesmi a tőkésüzemekben is előfordul. Ez azonban mégis egészen más, mert a tőkés mezőgazdaságban a munkabér és a nettó jövedelem ellentétként áll egymással szemben. Ha egy tőkés ugyanazért a munkáért többet fizet társánál, akkor a fizetett többlet levonást jelent a profitjából, s az esetleges különbözeti jövedelméből is. A munkabért a tőkés a munkásoknak fizeti, ezért számára valóban nem az a döntő, hogy realizált bruttó jövedelmének színvonala mennyiben haladja meg a társüzemekét, hanem az, hogy a nettó jövedelmében milyen többletet tud elérni. Evégett ha teheti, a munkabéreket is leszorítja. Más a helyzet a termelőszövetkezetekben. Itt nem állítható ellentétes részként egymással szembe a kifizetett személyi és az üzemi nettó jövedelem, noha ezek legvégül egymástól elhatárolódnak. A termelőszövetkezetek jövedelmének állami megítélésében és befolyásolásában a személyi és a nettó jövedelemben meglevő különbség egyaránt fontos, s nem elég csupán az utóbbiról tudomást venni.

Negyedszer, a különbözeti jövedelem legerőteljesebben az egy tagra jutó bruttó jövedelem különbségében mutatkozik meg. Ismeretes, hogy a szövetkezeti tagok egy bizonyos, de még normális színvonalon való eltar-

tásához — az adott termelőszövetkezet tényleges gazdasági eredményétől, s a teljesített munkától függetlenül is — egy meghatározott összegű jövedelemre van szükség. Mivel a szövetkezetekben eltartandó népesség és az elért jövedelem kölcsönös viszonya az egy szövetkezeti tagra jutó bruttó jövedelemben együtt jelentkezik, ezért a szövetkezeti szektorban valóban az egy tagra jutó bruttó jövedelem különbségében kifejeződő különbözeti jövedelem a legfontosabb, s kíván mindenekelőtt állami befolyásolást. Ez azonban, ha a jövedelmek közvetlen elvonásától vagy kiegészítésétől eltekintünk, a termelőerőkkel való ellátottságra, a meglevő termelőeszközök, benne a föld kihasználására, valamint az élőmunka felhasználására való ráhatással lehetséges. Ennek módszereit, gazdaságos megoldását aligha lehet megtalálni, ha az élőmunka-ráfordításban, s a tagok munkateljesítményében meglevő különbségeknek a jövedelemre gyakorolt hatását figyelmen kívül hagyják.

A különbözeti jövedelem bruttó és nettó jellegű mutatói közt kisebb eltérés jelentkezik, ha az utóbbiakat az állami gazdasági bérek alkalmazásával számítjuk ki. A tényleges munkadíj helyébe állított állami gazdasági bér ugyanis a jó termelőszövetkezetekben csökkenti, a gyenge termelőszövetkezetekben pedig növeli a felhasznált élő munka költségeit, s ezzel mintegy kiküszöböli a jó és a gyenge termelőszövetkezetek egységnyi munkadíjában ma még igen jelentős különbségeket. Mindez természetesen a nettó jövedelemben fordított előjellel tükröződik, a gyenge termelőszövetkezetekben kisebb, a jókban pedig a valóságosnál nagyobb nettó jövedelem kimutatására vezet. Ez érthetően növeli a különbözeti nettó jövedelmi mutatókat is, s rendszerint közelebb viszi őket a bruttó különbözeti mutatókhoz. Ez azonban nem könnyíti meg a termelőszövetkezeti különbözeti jövedelmekben való tisztánlátást, sőt megnehezíti a termelőszövetkezetek valóságban is nagyon differenciált, ezért különösen bonyolult helyzetének a feltárását. Ezért nem célszerű bekapcsolni a különbözeti jövedelmek feltárásába az állami gazdasági béreket.

Különbözeti jövedelem az állami mezőgazdaságban

Hogyan értelmezendő a különbözeti jövedelem az állami szektorban?

7. sz. táblázat

Jövedelmek és jövedelemkülönbségek az állami gazdaságokban 1964-ben (Ft)

Megnevezés	Egy kh termőterületre jutó jövedelem			Az egy kh termőterületre jutó jövedelem különbsége		
	jó (1.)	közepes (2.)	gyenge (3.)	(1.—2.)	(1.—3.)	(2.—3.)
	gazdaságokban					
Vállalati eredmény	785,9	347,0	—208,8	438,9	994,7	555,8
Nettó vállalati eredmény	396,1	39,0	—450,0	357,1	801,1	444,0
Bruttó jövedelem						
a) Vállalati eredmény + munkabér	3516,7	2377,0	1318,0	1139,7	2198,7	1059,0
b) Vállalati nettó eredmény + munkabér	3126,1	2069,0	1122,0	1057,1	2004,1	947,0

A közgazdasági irodalomban vitatják, gyakorta kétségbe is vonják, hogy az állami szektorban különbözeti jövedelemről lehetne beszélni, mivel a föld, s a rajta alkalmazott termelőeszközök állami tulajdonban vannak. A táblázatban közölt adatok mást mondanak. A jövedelmi mutatók differenciáltságában megmutatkozik, hogy az állami gazdaságok egymástól való elkülönülése, különálló tevékenysége még az össznépi tulajdon talaján is elegendő ok lehet arra, hogy különbözeti jövedelem keletkezzék.

Az is igaz persze, hogy az állami és a szövetkezeti szektorban a különbözeti jövedelem keletkezésében, tartalmában, s egy-egy gazdaság mindenkori helyzetére és fejlődésének menetére való hatásában jellegzetesen elütő különbségek vannak. Melyek ezek? Talán legelőbb arról kell szólni, hogy az állami szektorban a termelés különböző fokán álló gazdaságok egymással szemben elért különbözeti jövedelmét a realizált nettó jövedelemben (nyereségben) mutatkozó különbségeken lehet értelmezni. Ez abból adódik, hogy az állami szektorban a realizált bruttó jövedelemmel nem mozog együtt a kifizetett munkabér. Az egységnyi munka bére a gazdaságok számára tőlük független külső tényező, formailag hasonlóan ahhoz, ahogy a tőkésüzemek számára a munkaerő ára a piacon jelentkezik. A legjobb állami gazdaságokban 6,49; a közepesekben 6,45; a gyengékben 6,40 Ft volt az órakereset 1964-ben. Alig van tehát különbség. Érthető tehát, ha a gazdaságok és a dolgozók számára nem érdekesek a bruttó jövedelemben meglevő különbségek. De nem érdekesek az állam számára sem, mert ha a gazdaságok eredménytervüket túlteljesítik, akkor ebben egyúttal az is tükröződik, hogy javul a gazdaságok realizált bruttó jövedelmének és a kifizetett munkabéreknek az aránya. Más lenne a helyzet, ha az állami gazdaságok kisebb-nagyobb összeget a realizált bruttó jövedelmükből munkabérre is fizetnének. Az ebben meglevő különbségek már a különbözeti jövedelmeket illetően is érdekesek lennének.

Különbözeti jövedelem az állami szektorban sem csak az egységnyi területre jutó nettó jövedelem különbségeiként mutatható ki, hanem a többi termelési tényezőre számított nettó jövedelem különbségeiként is. De közülük jelentőségében nem emelkedik ki az egy munkaerőre jutó különbözeti jövedelem, és pedig azért nem, mert a munkabér, s a gazdaságok belső felhalmozása alig vagy egyáltalán nem függ a realizált különbözeti jövedelem színvonalától. A gazdaságok különben is a területegységre jutó vállalati eredményben érdekeltek.

A mezőgazdaság állami szektorában — azonos okok folytán mint a szövetkezetiben — szintén a rosszabb földeken kialakult átlagos termelési feltételeket kell a termékek értékalakulására nézve irányadónak tekinteni. Ha a mezőgazdasági árak valóban az így termelt termékek költségeihez igazodnának, akkor az átlagos és a jó színvonalon álló gazdaságok különbözeti jövedelmet realizálnának a gyengékhez viszonyítva, a jobbak nyilván nagyobb arányban. De ez ma nincs így, az árak az átlagos üzemi feltételekkel rendelkező és az egységnyi területre jutó termelést illetően, a közepes színvonalon termelő gazdaságok számára is csak dotációval nyújtanak némi hasznot. A mai árszínvonal tehát az állami gazdaságokat korlátozza a különbözeti jövedelem realizálásában. Tulajdonképpen csak a kiemelkedően legjobb állami gazdaságok realizálnak különbözeti jövedelmet.

Az állami szektorban tehát egyrészt kevés a gazdaságokban realizálódó különbözeti jövedelem, másrészt azokban a gazdaságokban sincs gazdasági

következménye, ahol egyáltalában realizálnak különbözeti jövedelmet. Ebből ugyanis anyagi előnyt lényegében nem élveznek. A különbözeti jövedelem hovafordításáról valójában nem dönthetnek, abból tulajdonképp sem a munkások bérét, sem az üzemi felhalmozást nem növelhetik, bármi legyen is keletkezésének oka. Az állami gazdaságok a különbözeti jövedelem elérésében éppúgy érdektelenek, mint a rendszeresen veszteséges üzemek abban, hogy egyáltalában nyereségesek legyenek. A különbözeti jövedelmen keresztül üzemi ösztönzés nincs, s ez kisebb-nagyobb mértékben fékezi a termelőerők fejlődését.

A mezőgazdaság állami szektorában tehát a különbözeti jövedelmek keletkezésének és hovafordításának az üzemek számára tulajdonképpen nincs gazdasági jelentősége. Ezzel összefüggésben érdemes aláhúzni, hogy az állami szektor különbözeti jövedelmének jellemző, a szövetkezeti szektorétól elütő vonásai nem tapadnak elválaszthatatlanul az állami tulajdonhoz, nem következnek szükségszerűen az állami és a szövetkezeti tulajdon különbségéből sem. Az ok az állami szektor irányításának mai rendjében van, amely egyszersmind meghatározza az állami gazdaságokban a jövedelem felhasználásának módját, üzemi érdekeltségének feltételeit, s ebben nem ad módot a különbözeti jövedelem üzemi ösztönzőként való kihasználására. Az állami szektorban végeredményben a jövedelmi mutatók különbségeit, s benne a különbözeti jövedelem keletkezését feltáró és elemző kutatásoknak a termelőerők kihasználása, értékelése szempontjából van jelentősége.

★

Szövetkezeti szektorunkban a legjobb termelőszövetkezetek termelésének és bruttó jövedelmének színvonala 2,5—3-szorosa a gyenge termelőszövetkezetekének. Ez a helyzet a termelési tényezők hasonló differenciáltságán nyugszik. Ezért nem lehet sem puszta véletlennek, sem gyorsan múló jelenségnek felfogni a bruttó jövedelemnek a termelésnél is nagyobb mérvű szóródását, s a jó termelőszövetkezetek nagy összegű különbözeti jövedelmének a tényét. A termelőszövetkezetekben a különbözeti jövedelem a bruttó jövedelem különbségeiként értelmezhető, s a gyengéknél jobb gazdaságokban a kifizetett munkadíjban, valamint a szövetkezeti nettó jövedelemben egyaránt jelentkezik. Természetesen egészen más lenne a helyzet, ha a szövetkezeti szektorban is egységes munkadíj lenne. Ekkor ugyanis csak a nettó jövedelem különbségeként jelentkezne a különbözeti jövedelem. De ma még nagyon távol állunk a termelőszövetkezeti szektor egységes munkadíjának megvalósulásától. Ha ez egyszer bekövetkezik majd, akkor a mai termelőszövetkezeteknél magasabb fokú új társadalmi-gazdasági formával lesz dolgunk. Ezek a kérdések azonban messzire visznek, puszta felvázolásuk is több tanulmány kidolgozását követelné meg.

MAJLÁT LÁSZLÓNÉ:

Az idő szerepe a gyártmányfejlesztésben

A gyártmányok kutatásának, fejlesztésének, bevezetésének gazdasági hatékonyságát csak akkor tudjuk fokozni, ha a műszaki fejlesztés és a vele összefüggő valamennyi más tevékenység is dinamikusan, az idővel megvalósuló változásokkal együtt halad.

Gyártmányfejlesztési tevékenységünk hatékonysága némely területen elég kedvezőtlen. Ezt igazolja az a körülmény, hogy a közelmúlt években a gépiparban jóváhagyott prototípusoknak csupán 45—50 százaléka került sorozatgyártásba:

1. sz. tábla

Új gépipari termékek bevezetésének adatai:

Megnevezés	1962. tény (db)	A prototípus százalékában	1963. tény (db)	A prototípus százalékában	1964. tény (db)	A prototípus százalékában
Jóváhagyott prototípusok	710	100	755	100	773	100
Nullsorozat	425	60	474	63	547	71
Sorozatgyártás	332	47	337	45	387	50

A műszer- és híradástechnikai ipar területén — ahol a technikai fejlődés üteme rendkívül gyors — az 1955—1962-ig terjedő időszakban a kifejlesztett gyártmányok 49 százaléka került „0" sorozatgyártásba és csak a gyártmányok 36 százalékát vezették be.

Ezek az adatok nem tartalmazzák azokat a sikertelen alkalmazott-kutatási és fejlesztési témákat, amelyek a prototípus jóváhagyásáig el sem jutottak.

A műszeripar négy vállalatának gyártmányfejlesztési tevékenységét közelebbről is megvizsgáltuk: 222 gyártmányfejlesztési témából 65 került sorozatgyártásba, 32 egyedi gyártásba, 125 pedig meghiúsult.

A fejlesztések meghiúsulása általában több okra (kapacitáshiányra, rendeléshiányra, profilátadással járó időveszteségre* stb.) vezethető vissza.

Ilyen ok a megengedhető időtartamok figyelmen kívül hagyása is. Az esetek többségében a túl hosszú kutatási, fejlesztési és bevezetési átfutási idők folytán az üzemszerű gyártás időpontjára — vagy már előbb — az új gyártmány elavulttá vált, és így értékesítésére nem kerülhetett sor. A témák meg-

* Például az Irodagépipari Vállalat a vizsgált időszakban fejlesztett 46 új gyártmányból 16-ot más vállalatnak adott át.

hiúsulása viszonylag ritkán vezethető vissza más jellegű műszaki sikertelenségre.

A műszaki fejlesztés valamennyi területén előtérbe került az időcsökkentés mint az eredménynövelés eszköze.

A gyártmányok kutatásával, fejlesztésével és bevezetésével kapcsolatos részidőtartamok alaposabb ismerete lehetővé tenné az ezzel kapcsolatos tevékenységek reálisabb programozását. Hozzájárulna a gyártmányfejlesztések gazdaságossági számításaiban szereplő időtartamok, költségtényezők reálisabb tervezéséhez és szűkebb keretek közé szorítaná számításaink hibahatárait.

Az átfutási időket két részre: 1. főidőkre és 2. mellékidőkre oszthatjuk fel. *Főidők* alatt értjük azokat a tervezés során figyelembe vett időtartamokat, fázisokat, amelyek a hivatalos előírásokban, tervben, kiértékelésben egyaránt szerepelnek. Ezeknek az időtartamoknak a hossza szorosan függ a kutató-fejlesztő vállalat vagy intézet munkájától, szervezettségétől, szakember-ellátottságától. *Mellékidők* alatt értjük azokat az időtartamokat, amelyeket általában külön nem terveznek (például a fejlesztendő gyártmány világpiaci helyzetének felmérése, szabadalmi kérdések tisztázása; mintadarabok, alkatrészek beszerzése, prototípus hitelesítése stb.). Ezek a mellékidők a főidőkkel esetenként részben fedik egymást, „átlapolhatók", más esetekben pedig a főidők egyes fázisai közötti időtartamokat töltik ki. A mellékidők hosszát a népgazdaság különböző szerveinek összetett tevékenysége határozza meg, ezek az időtartamok általában mechanizmusunk működésével kapcsolatosak.

A főidők és mellékidők alakulásának jellegzetességeit a műszer- és híradástechnikai iparban 79 gyártmánykutatási és -fejlesztési témával kapcsolatosan vizsgáltuk meg. Ebből 9 témát kutatóintézetekben, 52 témát állami vállalatoknál és 18 témát szövetkezeteknél elemeztünk részleteiben. A legfontosabb főidők átlagait a 2. sz. táblázat tartalmazza.*

2. sz. tábla

A gyártmányok kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének főidői

A tevékenység megnevezése	Átlagos átfutási idő hónapokban			
	Állami vállalatok	Szövetkezetek	Kutató intézetek	Összesen (Súlyozott átlag)
Új gyártmány szerkesztési munkáinak elvégzése	4	4	15	6
Kísérleti példány, laborminta vagy működési minta elkészítése	2	5	12	4
Működési minta próbaüzemelése	2	2	14	5
Prototípus készítése	3	1	8	3
Prototípus elkészülte és jóváhagyása közötti időtartam	2	3	5	3
„0"-széria technologizálása	4	3	4	4
„0"-széria gyártása	3	1	3	3
	20	19	61	28

A táblázat szerint az állami vállalatoknál és szövetkezeteknél a felsorolt tevékenységek összes átlagos átfutási időtartama 20, illetve 19 hónap volt, a

* A tevékenységeket különböző előfordulási súlyokkal számítottuk.

kutatóintézetekben viszont 61 hónap.* Ez utóbbi sokkal hosszabb átfutási főidők okát nemcsak a gyártmányok bonyolultabb voltában kell keresnünk, hanem a kutatóintézetek munkamódszereiben is. Erről ad némi felvilágosítást az új gyártmányhoz készült írásos anyag terjedelme: az állami vállalatoknál és szövetkezeteknél az egy témához elkészült írásos anyag átlagos oldalszáma majdnem azonos: 102—103, kutatóintézeteknél viszont lényegesen több: átlagosan 394 oldal. Ez nyilvánvalóan részben abból ered, hogy a kutatóintézetekben nagyobb a súlya az alapkutatás, alkalmazott kutatás jellegű feladatoknak. De adódhat abból is, hogy az alapkutatás, alkalmazott kutatás és gyártmányfejlesztés munkáit lényegében azonos módon: tanulmány készítésével zárják le. A gyártmányfejlesztési feladatoknál a tanulmány készítése nyilvánvalóan többletidőt igényel. Jó lenne ennek a munkamódszernek helyességét revidiálni, s ha lehetséges, a tanulmánykészítés idejét (és terjedelmét) a minimumra csökkenteni.

A szerkesztési rajzok számára vonatkozó adatok is nagyon eltérőek. A legtöbb rajzot az állami vállalatoknál készítik (átlagosan 513-at), csaknem kétszer annyit, mint a szövetkezeteknél (átlagosan 255). Ennek fő oka, hogy az állami vállalatoknál a labormintához és prototípushoz legtöbbször külön-külön rajzokat készítenek. Az utóbbiaknál nagyobb a technologizálás mélysége is. A kutatóintézetekben a szerkesztési rajzok átlagos száma 331. Műszaki szakemberek tudnák eldönteni, hogy mely munkamódszerek helyesebbek, gyorsabbak és célravezetőbbek. (A „0"-széria technologizálása és gyártása a szövetkezeteknél rövidebb ideig tart.)

3. sz. tábla

A kutatás és fejlesztés mellékidői

A tevékenység megnevezése	Átlagos átfutási idő hónapokban			
	Állami vállalatok	Szövetkezetek	Kutató-intézetek	Összesen (Súlyozott átlag)
1. A prototípus bevizsgálása, hitelesítése	2	2	1	2
2. Belföldi anyagbeszerzés megrendeléstől beérkezésig	11	10	13	11
3. Importanyag-beszerzés megrendeléstől beérkezésig	10	5	20	12
4. Hazai alkatrészbeszerzés megrendeléstől beérkezésig	8	7	2	6
5. Importalkatrész-beszerzés megrendeléstől beérkezésig	15	2	15	10
6. Prototípus alapján árkalkuláció elkészítése	2	3	1	2
7. Árjóváhagyás	2	0	2	2
8. Új gyártmányról készült prospektus szerkesztési munkái	5	0	13	5
9. A prospektusnyomtatás elkészítése	5	0	10	2
10. Egyéb gyártó- és ellenőrzőeszközök beszerzése megrendeléstől beérkezésig	10	—	—	10
11. Külföldi mintaműszer beszerzése megrendeléstől beérkezésig	—	—	14	14

* Nagyon bonyolult gyártmány adatait az átlagosnál nem vettük figyelembe.

A 3. sz. táblázat szerint az első 9 tevékenység összes átlagos átfutási ideje állami vállalatnál 60 hónap, szövetkezeteknél 29 hónap, kutatóintézeteknél 77 hónap. Mint látható, az anyagok és alkatrészek *beszerzési idői rendkívül hosszúak.* Az importanyagok beszerzése átlagosan 12 hónapot vesz igénybe, a belföldi anyagoké 11 hónapot. Az alkatrészbeszerzések területén sem sokkal kedvezőbb a helyzet (átlagosan 10 és 6 hónap). Az importbeszerzéseknek feltűnően rövid az átfutási ideje a szövetkezetekben (megbízottuk szükség esetén közvetlenül külföldön vásárol). A prospektusok készítésében is példás gyorsasággal járnak el.*

A mellékidők hossza nagyrészt mechanizmusunktól függ. A szövetkezetek — ahol lehet — rugalmasan igyekeznek azokat lerövidíteni. Természetesen a hivatalos utak megkerülése nem enyhíti mechanizmusunk némely fogyatékosságát.

A KGM műszaki fejlesztésről szóló rendelkezései szerint** a kutató-fejlesztő kapacitások legalább 90 százalékát a tárgyévet megelőző évben (4—5 hónappal a tárgyév előtt) tételesen meg kell tervezni. Csak a visszamaradó, legfeljebb 10 százalékot kitevő kapacitást lehet év közben tervkiegészítés érvényesítésével kitölteni. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a témák jelentős részét $^1/_2$—1 évvel fejlesztésük megkezdése előtt tervbe kell állítani. Több műszaki szakember véleménye és a dokumentált tényadatok bizonysága szerint az új gyártmány bevezetéséről szóló rendelet betartása lehetetlenné teszi, hogy Magyarországon korszerű gyártmányt állítsanak elő, főként olyan iparágakban, ahol az avulási ütem igen gyors.

A tervezéssel kapcsolatos kötöttségek (például tervjóváhagyás, szerződéskötés, anyagrendelések), valamint a különböző éves tervek összehangolatlansága hátráltatja a műszaki fejlesztés ütemét és rugalmasságát.

Az átfutási időket hosszabbítja és ezáltal gyártmányfejlesztési tevékenységünk gazdasági hatékonyságát csökkenti az *információs utak hosszúsága,* gyakran *szervezetlensége is.*

A külföldről beérkező prospektusokról nincs hozzáférhető központi, viszonylag komplett prospektustár. De gyakran szervezetlenek a belföldi információs források is. Mint már az előbbiekben említettük, a belföldön készülő új gyártmányokról sok esetben csak lassan vagy egyáltalán nem készülnek prospektusok. Ez hátráltatja az exportmegrendelések realizálását, és megnehezíti a belföldi tájékozódást. Például nincs megfelelően biztosítva, hogy egy műszeripari gyár fejlesztője időben tudomást szerezzen a híradástechnikai alkatrészek fejlesztéséről, amit már a készülő új konstrukciójában is felhasználhatna. De a már kereskedelmi forgalomba került gyártmányokról, alkatrészekről sincs a belföldi felhasználók rendelkezésére álló „naprakész" katalógus.*** Ez lehetővé teszi — a profilgazda-rendelet ellenére is — a párhuzamos fejlesztéseket, főként különböző iparágak között. *Az információ gyorsaságának hiánya további elmaradást okoz a korszerűség tekintetében.*

* Például a Híradástechnikai KTSZ spirális, cserélhető lapokkal ellátott katalógust bocsátott ki, amelyet az új gyártmány kihozatalával egyidőben rendszeresen kiegészít.

** 63.240/1963. KGM sz. utasítás (1963. okt. 3.)

*** Az információ jó megszervezésére és gyorsaságára példaként mint érdekességet megemlítjük, hogy az Egyesült Államokban egy vállalat különleges prospektus-leolvasó készüléket hoz forgalomba. A készülékkel együtt mintegy 140 ezer gépipari adatlapot és méretrajzot szállítanak mikrofilmen. A filmet gyorsan le lehet forgatni, tetszés szerinti helyen meg lehet állítani és további gombnyomással 10 mp alatt felnagyított fénymásolat készíthető róla. Ily módon gyakorlatilag egy egész iparág gyártmányjegyzéke jól kezelhetően a szerkesztő rendelkezésére áll. A vállalat gondoskodik arról, hogy a gépet bérlők minden új műszaki adatlapot folyamatosan megkapjanak. Hasonló komplett és gyors műszaki információs megoldásra a KGST-országokon belül is szükség lenne!

Az idő potenciális értékének fokozott figyelembevétele

Az idő potenciális értékén értjük az időben rejlő potenciális előnyök kihasználásának mindazokat a lehetőségeit, amelyek közvetlenül vagy közvetve nettó hozamtöbbletet eredményezhetnek. A gyártmányok fejlesztésével és bevezetésével kapcsolatos valamennyi olyan intézkedés és tevékenység, amely előmozdítja az átfutási idők lerövidítését, nemcsak abszolút értelemben járul hozzá az időmegtakarításhoz, hanem legtöbbször az idő potenciális értékét is növeli. Minden olyan időfelhasználás, amely meghaladja a gyártmányfejlesztéshez elengedhetetlenül szükséges időt, veszteséget jelent az idő potenciális értékében. Az ilyen veszteség nemcsak az eszközök relatív befagyasztását, hanem az időtöbblet (az optimálisnál több gyártmányfejlesztési idő) alatti hozam kiesését is okozza.

A már említett 79 megvizsgált gyártmányfejlesztési témával kapcsolatban új gyártmányaink korszerűségével, világszínvonalával összefüggő néhány jellemző tevékenység átfutási idejét a 4. sz. táblázat szemlélteti.

4. sz. tábla

A tevékenység megnevezése	Állami vállalatok	Szövetkezetek	Kutató intézetek	Összesen
	„0" időponttól* számított átlagos hónapok száma			
Szabadalmi helyzet tisztázásának kezdete	36	—	53	41
befejezése	49	—	64	53
Az új gyártmány elvi munkáinak megkezdése	44	29	77	48
befejezése	46	35	82	51
A szükséges szabadalmi jogvédelem (szabadalmaztatás) kezdete	66	70	81	62
befejezése	83	—	97	86
Prototípus jóváhagyása	61	37	107	57
Az új gyártmány üzemszerű gyártásának kezdete	81	51	136	79

* Viszonyítási alap („0" időpont): a külföldi hasonló gyártmányok piacon való megjelenésének kezdete.

A táblázat adatai szerint *a külföldi hasonló gyártmányok piacon való megjelenési időpontjához viszonyítva új gyártmányaink üzemszerű gyártását átlagosan 79 hónappal később kezdtük el (6 év!).** A szövetkezetekhez, az állami vállalatokhoz képest a kutatóintézetekben fejlesztett termékek gyártását jóval később kezdték el.

Feltűnően hosszú a prototípus jóváhagyása és az üzemszerű gyártás között eltelő időtartam. A kutatóintézetekben kétszer annyi, mint a szövetkezeteknél és egyharmaddal több, mint az állami vállalatoknál.**

* Természetesen ezt az értékelést csak azokban az esetekben tudtuk elvégezni, amikor fejlesztőink a hasonló külföldi gyártmányok adatait ismerték.

** Egyrészt azért, mert a kutatóintézetben kifejlesztett új terméket a gyártó vállalat nehezebben vezeti be, mint saját fejlesztéseit, másrészt a kutatóintézetben készült prototípusnak a gyártó vállalat technológiájához való alkalmazása általában hosszabb időt vesz igénybe.

A kutatás-fejlesztés elvi munkáinak megkezdése és az üzemszerű gyártás megkezdése közötti időtartam átlagosan mintegy 3 év. A szabadalmi helyzet tisztázásával és az új gyártmány szabadalmaztatásával kapcsolatos átfutási idők is rendkívül hosszúak (1 és 2 év). Az idő potenciális értékét akkor sem tartjuk eléggé szem előtt, amikor a kifejlesztett, jóváhagyott korszerű prototípus elkészítésével, bevezetésével késlekedünk.

A baráti országokba exportált korszerű termékeink értékesítési folyamata is túl lassú. A legtöbb új műszeripari gyártmányunkra az ismertető anyag és az árajánlat kiküldését követően a megrendelések körülbelül 8 hónap múlva érkeznek vissza. Mi is hasonló lassú ütemben reagálunk a baráti országok műszerajánlataira. A hosszadalmas bonyolítás nálunk általában a következőképpen történik: a külkereskedelmi vállalat közli a lehetőségeket a belföldi készletező vállalattal, s az utóbbi ezt a gyártó vállalatoknak továbbítja, majd a vállalatoktól összegyűjtött igényeket negyedévenként összegezi és a külkereskedelmi vállalat ezt 90 nap alatt igazolja vissza. A szóban levő műszeripari gyártmányok gazdasági élettartama pedig viszonylag rövid, gyakran 4—5 év.

A gyors műszaki fejlődés következtében az erkölcsi avulás üteme is egyre gyorsul; az utóbbi években a gépipari termékek körében a fejlett tőkésországokban új formában is jelentkezik, s nálunk ezt a műszaki szakemberek „abnormális erkölcsi kopásnak" nevezik. Azt értik rajta, hogy a régi berendezést újjal cserélik fel, akkor is, ha az új berendezéssel ugyan legtöbbször semmiféle közvetlenül mérhető minőségi vagy pénzügyi eredményt nem érnek el, de *a)* az új berendezés modernebb kivitelű, esetleg a réginél tetszetősebb; *b)* a régi berendezés már amortizálódott, még jó állapotban van és még értékesíthető (ha az új árnál alacsonyabban is), de az új berendezés üzembeállításával megelőzhető a régi berendezés esetleges későbbi meghibásodása, vagy a termelésnek a későbbi meghibásodásból vagy a berendezés pontatlanná válásából fakadó mennyiségi vagy minőségi romlása.

A korszerűség követelményeinek eleget tenni egyre nehezebb. A gyártmányok korszerűsége gyorsan változik. A gyártmányok iránti szükséglet, kereslet az időben változó és véges, megszűnik a gyártmányok erkölcsi avulásával, értékesíthetőségének végével. A korszerűség az idő potenciális értékét növelő tényező, amelyet csak akkor tudunk kiaknázni, ha kellő időben értékesítjük a korszerű és keresett gyártmányt.

Vizsgáljuk meg ezután, *milyen akadályai vannak gyártmányfejlesztésünk gazdasági hatékonyságának.*

Nem használjuk ki az idő potenciális értékét

— ha találmányunk értékesítésével nem sietünk és megvárjuk, hogy a korszerű hazai megoldással azonos értékűt másutt is feltalálják;

— ha a szakmai erőket szétforgácsoljuk, túl sok feladat megoldására decentralizáljuk, ahelyett hogy a legfontosabb témákat koncentrált kutatással-fejlesztéssel próbálnánk megoldani;

— ha félkész vagy majdnem befejezett fejlesztési témák továbbfolytatását más vállalatnak, intézménynek adjuk át megfelelő szakemberek nélkül. Ilyenkor a témát már ismerő szakemberek tudását és tapasztalatát hagyjuk kárbaveszni.

Ezenkívül sok olyan lehetőséget nem használunk ki megfelelően, amelyek az idő potenciális értékét hivatottak emelni. Az eddiginél nagyobb gondot fordíthatnánk például a szabványosítás, tipizálás elterjesztésére, amelynek segítségével a tervezés, szerkesztés, technológizálás, gyártáselőkészítés idői megrö-

vidülnek. Szervezettebben élhetnénk az építőkocka elvének szélesebb körű alkalmazásával és propagálásával. Az építőkockák kombinációjából műszereket, számlálókat, szabályozókat, irányítókat, gépeket stb. rövidebb idő alatt lehet létrehozni.

A műszaki fejlesztés átfutási idejének lerövidítésére világszerte új megoldásokat keresnek.*

A PERT**-módszer alkalmazása a gyártmányfejlesztés tervezésében

A gyártásfejlesztési programok legrövidebb átfutási idejének hatékony tervezési módszere a PERT, amely hálózati modell formájában feltárja az előirányzott kutatás-fejlesztés minden részletét, bonyolultságát, belső összefüggéseit. *Célja* a leggyorsabb és leggazdaságosabb kivitelezés párosítása. Segítséget nyújt reális célok megvalósításában és irreális célok mellőzésében.

A PERT nagyon hasznos új gyártmányok kutatásánál, fejlesztésénél és bevezetésénél. Alkalmazása különösen előnyös, ha új tevékenységet szándékozunk megvalósítani, mert ekkor az események kritikus területeinek nincs kísérleti előzménye. A vezetésnek nagyon jó tervezési eszköze, segítséget nyújt a legrövidebb út, megoldás kiválasztásában, amelyen haladva a kockázat a legcsekélyebb. Lehetővé teszi, hogy *a potenciális költségek kockázatát összevethessük a késés kockázatával.*

Alkalmazását hazai példán a következőkben igyekszem bemutatni. A műszer- és híradástechnikai ipar területén részleteiben megvizsgált 79 gyártmány közül a látszólag legkedvezőbb átfutási időkkel elkészült gyártmányok kutatási-fejlesztési részfolyamatait — rávezetve egy időtengelyre — a hazailag legelterjedtebb vonalas vagy oszlopdiagramban ábrázoltuk. Az oszlopdiagramok között kiválasztottuk a legkedvezőbb átfutási időt szemléltető gyártmányét. Ennek a gyártmánynak az idődiagramja — a többiéhez viszonyítva — egyrészt sok átlapolást mutatott (tehát a részfolyamatok viszonylag párhuzamos lefolyásúak voltak), másrészt az abszolút átfutási idő is kedvezőnek látszott.

A részfolyamatok időbeli elrendezése az oszlopdiagramból is nagyjában rekonstruálható. A logikai lefolyás menete azonban ebből egyértelműen nem ismerhető fel. Mivel az egyes folyamatok, munkamenetek egymásba kapcsolódása a PERT-módszerrel jobban áttekinthető, jobban felismerhető, hogy a lefolyásban hol vannak a kritikus pontok; a legkedvezőbb oszlopdiagram-tervet átdolgoztuk PERT-módszerbe, hogy az utóbbi előnyeit szemléltessük és a gazdaságossági számításokhoz felhasználjuk.

A PERT-háló szerkesztése a tevékenységek és az események összeállításával kezdődik. A tevékenységek a feladat tényleges végrehajtását, a hálózatnak azokat az elemeit jelentik, amelyek időt vesznek igénybe. Az egyes tevé-

* A csehszlovák Tesla-gyárban például gyártmányfejlesztési (és kissorozatgyártási) célra is univerzális félautomata lemezlyukasztó szerszámgépet alkalmaztak. A gépen a lyukasztási műveleteket közvetlenül rajz alapján optikai bemérőeszközök segítségével végzik. Az első darab elkészülte után (a prototípushoz) a gyártási programot a PERT-módszerhez hasonlóan megtervezik és a gyártást félautomata másolási eljárással folytatják. A gép alkalmazásának jelentősége elsősorban nem a szerszámtervezési és -készítési költségek megtakarításában, hanem a műszaki fejlesztés átfutási idejének lerövidítésében – és ezzel potenciális értékének növelésében – van.

A Siemens-gyárban például igen rövid határidőn belül tudnak a megrendelő kívánságának megfelelő automatika-rendszereket összeállítani és szállítani. Ezt úgy biztosítják, hogy óriási félkész- és alkatrészraktárakkal rendelkeznek. A gyár belső szervezete, elhelyezése is olyan, hogy az alkatrész- és félkészraktárak után következik a befejező üzem és szerelde. Így a gyorsan elkészülő rendszertervezés alapján az elemeket csak összeszerelik és a megrendelő kívánságának megfelelő rendszert rövid terminusra szállítják.

** Program Evaluation and Review Technique.

kenységek, részfolyamatok kezdő- és végpontját eseménynek nevezzük. A modellben nyilak jelzik a folyamatok irányát, a tevékenységek sorrendjét, a számok (körök vagy négyzetek) pedig az eseményeket. A nyilak hosszának általában nincs jelentősége. A tevékenység tehát két egymásra következő eseményt kapcsol össze, s tartamát időegységben mérjük. A tevékenységek által összekötött események alkotják a PERT-hálózatot. Csupán a rendszer kezdő- és végpontjánál nincs megelőző, illetőleg követő tevékenység. A későbbi eseményt a korábbi következményének, a korábbi eseményt a későbbi előfeltételének nevezzük. Az esemény csak az összes előzmény bekövetkezése után teljesülhet. A PERT-hálózatban tehát az eseményeknek logikus sorrendben kell egymás után következniök. A tevékenységek időráfordítást jelentenek, és azt a munkát, amelynek elvégzésével az egyik eseménytől a másikig eljuthatunk.

Tekintsük át először — az említett PERT-példa alapján — a hálódiagram elkészültének menetét. Célszerűnek látszik a végső eseményből kiindulva visszamenőleg kidolgozni a hálót. Logikailag így lehet leginkább valamennyi tevékenységet rögzíteni. A hálózat vázlatos elkészülte után az eseményeket megszámozzuk, s ennek megfelelően jelöljük a tevékenységeket is. Az i és a j eseményt az i, j tevékenység köti össze. Az i és a j események bekövetkeztének időpontját t_i-vel és t_j-vel jelöljük, az i, j tevékenység tartamát pedig $y_{i,j}$-vel. A számítás mindig a 0 időpontból kiindulva kezdődik. A tevékenységek megkezdésének legkorábbi időpontját $t_i^{(0)}$-val és legkésőbbi időpontját $t_i^{(1)}$-gyel jelöljük.

A hálóterv elkészülte és a tevékenységek meghatározása után az időtartamokra vonatkozó becsléseket* kell elvégezni. A PERT-hálózat számítása tevékenységenként a következő három becsült átfutási időtartamból kiindulva történik:

a legvalószínűbb időtartam *(m)*,
a legkedvezőbb, „optimista" (legrövidebb) időtartam *(a)*,
a legkedvezőtlenebb, „pesszimista" (leghosszabb) időtartam *(b)*.

Ebből a három becsült időtartamból számítjuk ki a várható időt (t_e), az alábbi valószínűségi eloszlás (béta-eloszlás) alapján:

$$t_e = \frac{(a + 4m + b)}{6}$$

Az időtartamok meghatározásával kialakítható a *kritikus út,* amely a kezdeti eseményből kiindulva és innen továbbhaladva megadja a műszaki program végcéljának optimálisan elérhető legrövidebb útját, összidejét.

A továbbiakban még kiszámíthatjuk a $\sigma_{t_e}^2$-t, annak a szórásnak a mértékét is, amely valamely várt idő (t_e) bekövetkezését jellemzi.

$$\sigma_{t_e}^2 = \left(\frac{b - a}{6}\right)^2.$$

Az általunk vizsgált konkrét gyártmányfejlesztés (kezdő és befejező) tevékenységeinek időtartamait az 5. sz. táblázatban tüntetjük fel. Példánkban az m (legvalószínűbb) időtartamokat a tényleges időtartamok alapján állapítottuk meg. Az események számát, megnevezését, valamint legkorábbi és legkésőbbi várható időpontjait a 6. sz. táblázatban soroljuk fel.

* Előzetes programkészítés esetén a hálótervet valamennyi érdekelttel megbeszélik, akik az időtartamok becslésében is részt vesznek.

5. sz. tábla

A PERT-tevékenységek időtartamai (napokban)

Tevékenységek i—j	Időtartamok			Valószínűségi eloszlás	Szórásnégyzet
	a	m	b	t_e	δ^2_{te}
0— 1	10	12	15	12,2	0,69
1— 2	10	12	15	12,2	0,69
2— 3	25	35	40	34,2	6,25
3— 4	25	35	40	34,2	6,25
4— 5	4	6	7	5,8	0,25
4— 6	5	6	7	6,0	0,11
4— 7	5	6	7	6,0	0,11
4— 8	5	6	7	6,0	0,11
5—10	2	4	5	3,8	0,25
6— 9	4	5	6	5,0	0,11
7— 9	3	4	7	4,5	0,44
8— 9	5	6	6	5,8	0,03
9—10	4	6	8	6,0	0,44
10—11	45	70	90	69,2	56,25
11—12	4	6	7	5,8	0,25
.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.
47—48	1	1	1	1,0	∅
48—49	2	3	4	3,0	0,11
49—53	2	3	4	3,0	0,11
16—53	100	125	125	120,8	17,36
36—50	8	12	13	11,5	0,69
36—51	18	24	26	23,3	1,78
51—52	22	24	25	23,8	0,25
52—53	1	2	3	2,0	0,11
50—53	2	4	5	3,8	0,25
38—53	1	2	3	2,0	0,11
39—53	2	4	5	3,8	0,25
40—53	3	5	6	4,8	0,25
	737	1146	1312	1105,3	

Az események bekövetkezésének lehetséges legkorábbi időpontját (T_E) úgy számítjuk ki, hogy a kiindulástól a kérdéses eseményig vezető, az időben leghosszabb út időtartamait összeadjuk ($\sum t_e$). Ugyanezeknek az eseményeknek megengedhető legkésőbbi időpontját (T_L) pedig úgy kapjuk meg, hogy miután a terv végcéljáig, az utolsó eseményig összegeztük a leghosszabb út átfutási időit, a végcéltól visszafelé haladva egyenként levonjuk a soron következő tevékenység átfutási időit. (De most már nemcsak a leghosszabb út mentén.)

Az események bekövetkezési időinek közvetlenül nincs közük a tevékenységek kezdetéhez és befejezéséhez. (Például 3 tevékenység befejezése közül csak az egyik tevékenység legkorábbi befejezési ideje esik egybe az esemény legkorábban várható bekövetkezésével.)

Ahol a legkorábban várható időpont (T_E)és legkésőbbre várható időpont (T_L) egybeesik, vagyis különbségük zérus, ott találjuk *a kritikus pontokat, melyeket összekötve, megkapjuk a kritikus utat.*

A tevékenységek legkorábbi és legkésőbbi kezdési időpontjait — különösen ha bonyolult PERT-diagramot kell szerkesztenünk — matrix formájában szok-

Az események időpontjai *6. sz. tábla*

Az esemény száma	T_E a legkorábban várható időpont	T_L a legkésőbbre várható időpont	$T_L - T_E$	A bekövetkezett esemény megnevezése
0	0	0	0	Műszaki igény felmerülése
1	12,2	12,2	0	Előzetes specifikáció elkészülte
2	24,4	24,4	0	Előzetes rendszerterv elkészülte
3	58,6	58,6	0	Villamos minta számításának (Vm) befejezése
4	92,8	92,8	0	Villamos minta tervezésének befejezése
5	98,6	106,8	8,2	Villamos minta elektr. anyagok beszerzésének befejezése
6	98,8	99,6	0,8	Villamos minta készítése, mechanikus alkatrész befejezése
7	98,8	100,1	1,3	Villamos minta „ „ „ „
8	98,8	98,8	0	Villamos minta „ „ „ „
9	104,6	104,6	0	Villamos minta mechanikus szerelés befejezése
10	110,6	110,6	0	Villamos minta elektr. bekötés befejezése
11	179,8	179,8	0	Villamos minta elektr. bemérés befejezése
12	185,6	185,6	0	Tervcél bírálat elkészülte
13	210,6	248,3	37,7	Hitelesítés befejezése (villamos minta)
14	197,3	197,3	0	Elektromos dokumentáció elkészítése (villamos minta)
15	213,6	251,3	37,7	Laborellenőrzés (villamos minta)
16	199,3	199,3	0	Speciális importanyagok rendelése („0"-szériára is)
17	291,9	329,6	37,7	Kiviteli mintaszerkesztés, mechanikus dokumentáció befejezése (Km)
18	333,5	333,5	0	Anyagbeszerzés gyáron kívüli anyagok (kiviteli mintához)
19	205,1	331,5	126,4	Anyagbeszerzés gyáron belüli anyagok (kiviteli mintához)
20	303,4	341,1	37,7	Mechanikus alkatrészek készítése (kiviteli mintához)
21	299,6	341,1	41,5	Mechanikus alkatrészek készítése (kiviteli mintához)
22	301,7	341,1	39,4	Mechanikus alkatrészek készítése (kiviteli mintához)
23	305,4	343,1	37,7	Mechanikus szerelés (kiviteli mintához)
24	341,3	341,3	0	Elektromos szerelés (kiviteli mintához)
25	345,1	345,1	0	Teljes szerelés (23+24) (kiviteli mintához)
26	348,1	348,1	0	Bekötés (elektromos huzalozás)
27	456,4	456,4	0	Bemérés (hibakeresés, elhárítás, jellemző adatok beállítása)
28	467,9	467,9	0	Hitelesítés (jellemző adatok pontos ellenőrzése, ill. beállítása
29	470,9	470,9	0	Laborellenőrzés (hitelesítés ellenőrzése)
30	493,6	493,6	0	MEO-ellenőrzés
31	499,6	499,6	0	Mechanikus dokumentáció lezárása
32	496,6	505,4	8,8	Elektromos dokumentáció lezárása
33	511,4	511,4	0	Kiviteli minta prototípussá nyilvánítása
34	560,6	560,6	0	Prototípus ellenőrzése külső cég által
35	563,6	563,6	0	Prototípus bírálata
36	566,6	566,6	0	Dokumentáció-módosítás befejezése
37	573,6	631,4	57,8	Átvételi utasítás készítésének befejezése
38	585,1	642,9	57,8	Átvételi utasítás jóváhagyatása külkereskedelem által
39	614,9	614,9	0	Anyagbeszerzés gyáron kívüli (gyártási minta és „0"-széria)
40	570,6	615,7	45,1	Anyagbeszerzés gyáron belüli (gyártási minta és „0"-széria)
41	578,4	615,9	37,5	Gyártási minta mech. alkatrészeinek készítése
42	578,3	611,9	33,6	„ „ „ „ „
43	619,7	619,7	0	Gyártási minta szerelése
44	631,9	631,9	0	Gyártási minta bemérése
45	634,9	634,9	0	Gyártási minta hitelesítése
46	635,9	635,9	0	Gyártási minta laborellenőrzése
47	637,9	637,9	0	Gyártási minta MEO-ellenőrzése
48	638,9	638,9	0	Gyártási minta bírálata
49	641,9	641,9	0	Gyártási minta tapasztalatai alapján dokum. módosítása
50	678,1	641,1	63,0	Technologizálás „0" szériára
51	589,9	619,1	292	Szerszámszerkesztés „0" szériára
52	613,7	642,9	292	Szerszámkészítés „0" szériára
53	644,9	644,9	0	„0" szériagyártás kezdete

tuk felírni. Példánkban a tevékenységek matrix formában felírt összefüggéseit (összevontan) az 1. sz. ábra szemlélteti.*

1. sz. ábra

$t_i^{(0)}$	i \ j	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	...	45	46	47	48	49	50	51	52	53
0	0		12,2																			
12,2	1			12,2																		
24,4	2				34,2																	
58,6	3					34,2																
92,8	4						5,8	6,0	6.0	6,0												
98,6	5											3,8										
98,8	6										5,0											
98,8	7										4,5											
98,8	8										5,8											
104,6	9											6,0										
110,6	10																					
...	...																					
634,9	45														1,0							
635,9	46															2,0						
637,9	47																1,0					
638,9	48																	3,0				
641,9	49																					3,0
578,1	50																					3,8
589,9	51																				23,8	
613,7	52																					2,0
644,9	53																					
$t_j^{(1)}$		0	12,2	24,4	58,6	92,8	106,8	99,6	100,1	98,8	104,8	110,6	...	634,9	635,9	637,9	638,9	641,9	641,1	619,1	642,9	644,9
$t_j^{(1)} - t_i^{(0)}$		0	0	0	0	0	8,2	0,8	1,3	0	0	0	...	0	0	0	0	0	630	292	292	0

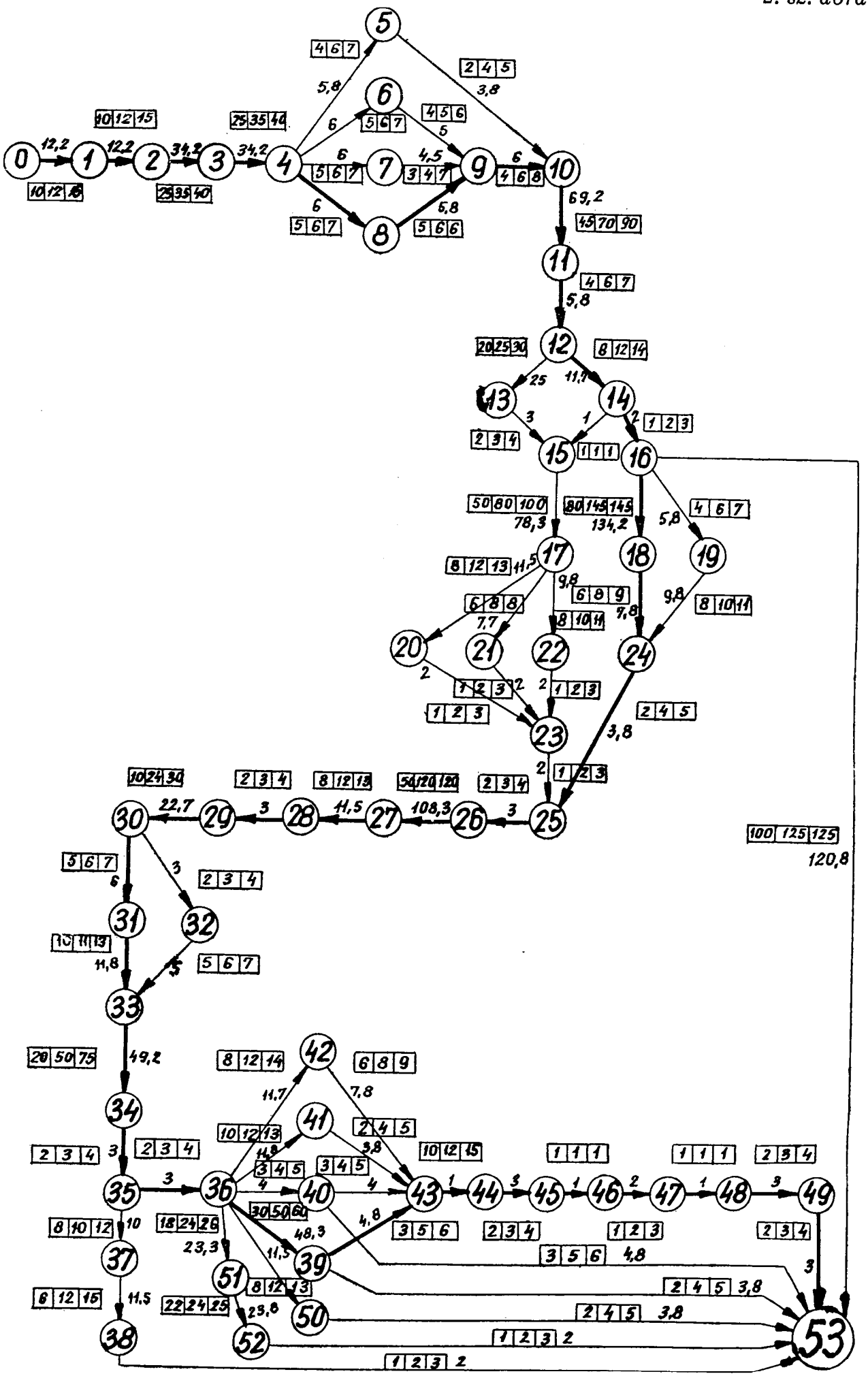
A megadott tevékenységi időkből kiszámítható valamennyi részfolyamat legkorábbi kezdési ideje.** Ugyancsak kiszámíthatók a tevékenységek legkésőbbi befejezési határidői is.*** Ezek kiszámítása után megkapjuk valamennyi eseményhez tartozó tevékenység legkésőbbi ($t_j^{(1)}$) és legkorábbi ($t_i^{(0)}$) időpontjainak különbözeteit, amelyeket a táblázat utolsó sorában tüntetünk fel. A táblázat ezen sorában szereplő 0 értékek a kritikus úton helyezkednek el, tehát a kritikus utat ezzel a módszerrel is meghatározhatjuk.

* Az ábrából könnyen leolvasható, hogy például a 4. eseményből négy tevékenység indul ki, amelyek az 5., 6., 7. és 8. eseményhez vezetnek. A 9. eseményből például csak egy tevékenység ($y_{9,10}$) vezet a 10. eseményhez, melynek időtartama 6 nap.

** A 2. eseményt az y_{12} előzi meg. Ehhez viszont az y_{01} tevékenység vezetett. Az indulást $t_0^{(0)}$-nak véve:

$t_1^{(0)} = 0 + 12{,}2 = 12{,}2$; $t_2^{(0)} = 12{,}2 + 12{,}2 = 24{,}4$; $t_3^{(0)} = 24{,}4 + 34{,}2 = 58{,}6$; $t_4^{(0)} = 58{,}6 + 34{,}2 = 92{,}8$; $t_5^{(0)} = 92{,}8 + 5{,}8 = 98{,}6$. Például a $t_9^{(0)}$kiszámításához már három összeadást kell elvégeznünk, mivel a 9. eseményhez három tevékenység vezet: $98{,}8 + 5 = 103{,}5$; $98{,}8 + 4{,}5 = 103{,}3$. A $t_9^{(0)}$ táblázati mezőbe a nagyobb értéket jegyezzük be. Ily módon minden tevékenységre vonatkozóan meghatározzuk a legkorábbi befejezési időpontot is.

*** Ezeket a táblázat utolsó előtti $t_j^{(1)}$ sorába írjuk. A számításnál a $t_n^{(1)}$ jelenti a kiinduló pontot. A jelen esetben $t_{53}^{(1)} = 644{,}9$ a teljes program végső határideje. Ebből folyamatosan levonhatjuk az előző tevékenységek időit, ily módon a $t_j^{(1)}$ sor többi értékét is kiszámíthatjuk. Így $t_{52}^{(1)} = 644{,}9 - 2 = 642{,}9$; $t_{51}^{(1)} = 642{,}9 - 23{,}8 = 619{,}1$ és így tovább.

0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
12,2
12,2
34,2
34,2
5,8
3,8
6
5
6
6
4,5
6
5,8
69,2
5,8
25
11,7
3
1
2
78,3
134,2
5,8
11,5
9,8
7,7
7,8
9,8
2
2
2
3,8
2
3
22,7
3
11,5
108,3
3
120,8
3
3
11,8
49,2
11,7
7,8
3,8
4,8
3
4
4
1
3
1
2
1
3
4
4,8
10
23,3
48,3
11,5
23,8
11,5
3,8
3,8
2
3
3,8

Az 5. sz. táblázat adatai alapján megszerkeszthetjük a PERT-hálózatot, a 6. sz. táblázat v. 1. sz. ábra alapján pedig a kritikus utat is kijelölhetjük.

Az *a, m, b* időtartamok a megfelelő (egymás melletti) négyzetekben találhatók, a t_e időtartam pedig a két eseményt összekötő tevékenységek mentén bekeretezetlenül. A kritikus utat vastagabb kihúzással jelöltük.

A gyártmányfejlesztési program tevékenységeinek lehetséges legkorábbi és legkésőbbi kezdési és befejezési időpontjai egymástól eltérnek. Ezekből az eltérésekből különböző tartalékidők, illetve „csúszási" lehetőségek adódnak. *A kritikus út mentén levő tevékenységek esetében tartalékidők nincsenek.* Ezen tevékenységek késedelme esetén a kiszámított végső határidőt nem lehet betartani. Ebben az esetben a kritikus út megváltozik és szükségessé válik a terv módosítása. Természetesen a kritikus út mentén bekövetkező „csúszást" megfelelő intézkedésekkel meg is lehet akadályozni (például túlórázás elrendelésével, több személy beállításával, egyéb szervezési megoldásokkal).

A tartalékidők, „biztonsági ráhagyások" különböző lehetséges változatait ki lehet számítani. Ezeknek az időknek az ismeretében ellenőrizhető, hogy a kritikus úton kívüli tevékenységeknél nem következik-e be késedelem, amely az egész terv megváltoztatását szükségessé teszi.

A PERT-hálózat szerkesztése, kidolgozása után — mielőtt rátérnénk a program költségelemzésére — tekintsük át, melyek a gyártmányfejlesztés tervezésénél a PERT-módszer főbb előnyei:

1. Az egész programozási módszer kezdeményező, részletekbemenő munkát kíván, minden lényeges tevékenység figyelembevételét.
2. A különböző tevékenységek közti kapcsolatot előre végig kell gondolni.
3. Miután minden tevékenység idejét előre megbecsüljük és valamennyi tevékenység egymással való kapcsolatát ismerjük, a teljesítési időpontot és költségtervet ésszerűen tudjuk megállapítani.
4. A különféle tevékenységek közül meghatározhatók azok, amelyek a végső teljesítési időpont előbbrehozatala végett több erőfeszítést kívánnak és amelyeket meg lehet gyorsítani.
5. A kutató-fejlesztő munka minden időpontjában a tényleges előrehaladás összehasonlítható a becsléssel és a végső teljesítési határidővel.

A hálózati program lehetővé teszi, hogy a végrehajtás során a különböző egyénektől függő feladatok közötti kapcsolatokat világosan meghatározzuk és a kutatás-fejlesztés előrehaladása során ellenőrizzük.

A PERT olyan kitervezett út, amelynek segítségével minden időpontban megállapíthatjuk a célok elérhetőségét. Ha szükséges, korrekciós tényezőket alkalmazhatunk, adott kulcstevékenységre több erőt fordíthatunk. A PERT-program a figyelmet a lappangó problémákra irányítja, elősegíti a határidők betartását.

Olyan gyártmánykutatási és -fejlesztési témák esetében, amelyeknél *sok kockázattal és bizonytalansággal járó műszaki feladatot kell megoldani* — sok az előre nem látható akadály —, *a PERT alkalmazása látszik a legbiztatóbb megoldásnak.* Ilyenkor a hálózat úgy készül, mintha a siker eleve biztosított lenne, de a hálózatot ki kell bővíteni a választási lehetőségekkel. Ha a kockázatos részteveékenységet sikeresen befejezzük, közelebb jutunk a végső célhoz. Viszont kudarc esetén megalapozottabban dönthetünk a cél tervezett programjának folytatásáról vagy feladásáról.

A hálódiagram a kutatási és fejlesztési munka előrehaladása folyamán az ellenőrzés operatív eszköze is. A modell nemcsak a határidők és teljesítmények

ellenőrzésére alkalmas, hanem az események bekövetkezését követően a költségek is összehasonlíthatók az előirányzattal. Ha lényegesebb módosításra kerül sor, könnyen áttekinthető, hogy a költségek az elfogadható kereteken belül maradnak-e. Tehát a modell költségellenőrzésre is felhasználható. A hálózati modellek a dinamikus ellenőrzés eszközei. A kutatás és fejlesztés előrehaladása folyamán a határidőktől való jelentősebb eltérések a hálózat kijavítását, felülvizsgálatát vonják maguk után.

Költségadatok elemzése

Az eddigiekben a PERT-program készítésénél úgy jártunk el, mintha a fejlesztést megelőzően készítenénk tervet. Az egyetlen eltérés volt, hogy a tevékenységek m (= valószínűsíthető) időtartamai a tényleges tartamokkal azonosak voltak.

A továbbiakban megvizsgáljuk az időtartamok legkedvezőbb és tényleges időtartamainak különbségeit és elemezzük, hogy az ily módon részletezett tevékenységek esetében volt-e potenciális lehetőség a teljes program lerövidítésére, illetve költségcsökkentésére. Részletes táblázatba foglaljuk, hogy az időtartamok rövidítésére mely tevékenységek esetében és milyen módon lett volna lehetőség. Ezután külön összegezzük a kritikus út mentén végrehajtott tevékenységek potenciális időtartalékait, s mivel a többi tevékenység az egész program rövidítését nem segítette volna elő, azok megtakarítható időszükségletétől és költségeitől eltekintünk.

A kritikus út mentén lehetséges megtakarítások *7. tábla*

Tevékenység i—j	Tevékenység megnevezése	(2-ből) Megtakarítható		Fejlesztő vállalattól függő megtakarítás	
		napok száma a_k	költség Ft	napok száma a_{kv}	költség Ft
1.	2.	3.	4.	5.	6.
2— 3	Tervezők egyéb adm. terv. csökkentése	5	500	5	500
3— 4	Tervezők egyéb adm. terv. csökkentése	5	500	5	500
10—11	Tervezők más típusokkal elfoglalts. csökkentése	15	1 500	15	1 500
11—12	Oszt. közötti együttműködés jav.	1	100	1	100
12—14	Rajzoló segítségével	2	200	2	200
16—18	Gyártó és felhaszn. közti szervek csökk.	50	200	—	—
26—27	Vill. minta tervezője készítse a kiviteli mintát is	70	7 000	70	7 000
27—28	Hitelesítő műszerek programozásával	3	300	3	300
29—30	MEO műszerezettség fokozásával	10	1 000	10	1 000
30—31	Rajzoló beiktatásával	1	100	1	100
33—34	Koop. és külső cég műszerezésének fejl.	30	6 000	—	—
36—39	Szervezettebb raktárkészlettel...	20	2 000		2 000
39—43	Megfelelőbb szerszámmal és technológiával	1	70	20 1	70
Σ		213	19 470	133	13 270

A 7. sz. táblázatban a 3. és 4. rovatok a kritikus úton megállapítható összes idő- és költségmegtakarítást tartalmazzák, az 5. és 6. rovatok csupán a fejlesztő vállalattól függő megtakarítási lehetőségeket. A kettő különbözete 80 nap átfutási idő- és 6200 Ft költségmegtakarítás.* Az utóbbi a különböző külső szervekkel való jobb kooperációval, közbenső szervek csökkentésével, tehát a mechanizmusunkból eredő hibák kijavításával lett volna elérhető.

Az elemzés során csak a fejlesztő vállalattól közvetlenül függő megtakarítások lehetőségével számolunk (5. és 6. rovat). Ez a potenciális megtakarítás 133 napot, költségben 13 270 Ft-ot jelent.

Az új gyártmány fejlesztése és bevezetése megtörtént. Az üzemszerű gyártás első évében 100 db-ot, a második és harmadik évben 600—600 db-ot értékesítenek. Piackutatási adatok alapján valószínűsíthető, hogy — amennyiben az üzem a fejlesztést 133 nappal (körülbelül egyharmad évvel) lerövidíti és a gyártást ennyi idővel korábban megkezdi — *az egyharmad év időnyereségnek megfelelően 200 db gyártmánnyal többet értékesíthetett volna.***

Az elmaradt többleteredményt kiszámíthatjuk: A gyártmány világpiaci ára (az értékesítés teljes tartama alatt, amely összesen 3 év) 176 $/db,

Ft-ra átszámítva (176 $ × 50)***	8 800 Ft
A gyártmány egységönköltsége	6 750 Ft
Hozam/egység	2 050 Ft
Műszaki fejlesztési alapképzés (hányad) 9,6%	648 Ft
Elmaradt nettó hozam/db	2 698 Ft

Elmaradt nettó hozam 200 db többletértékesítésnél összesen

a) elmaradt értékesítési árbevételből	539 600 Ft	97,3%
b) 133 nap költségmegtakarításából	13 270 Ft	2,4%
c) elmaradt kalkulatív kamatból	1 635 Ft	0,3%
	554 505 Ft	100,0%

azaz ∾ 554 ezer Ft nettó összhozamtöbbletet jelentett volna a tevékenységek lerövidítése.**** Nem vitás, hogy a *b)* és *c)* szerinti 14 905 Ft költségmegtakarítás túlórára, *célprémiumra* — ez esetben — indokoltan kifizethető. (Bérezési rendszerünknek ezt lehetővé kellene tennie.) De a megalapozott várható értékesítési többletnyereségből nagyobb fejlesztési költségráfordítás is bőven megtérült volna! Az időrövidítésből eredő többlethozam százalékában megállapított prémiumot az új gyártmány többletértékesítését követően is kifizethetővé kellene tennünk. Véleményünk szerint a fejlesztésben dolgozók anyagi érdekeltségi rendszerét ilyen módon felépített bérezési rendszerrel lehetne javítani.

Az idő lerövidítése kétféle költséggel mérhető: a megtakarított, bérjellegű költségek *(b)* és az alkalmazott kalkulatív kamat *(c)* formájában. Az utóbbival (c-vel) csupán az előbbi *(b)* eszközök lekötését érzékeltetjük. Gyakorlatunkban általában csak a *b)* és *c)* kategóriákba tartozó időmegtakarítások költségkihatását mérjük, holott gazdasági életünkben az *a)* kategóriának, az időben rejlő potenciális nettó hozamnak sokkal nagyobb jelentősége van.

* A becsülhető bérjellegű költségeket vettük figyelembe.
** Feltételezzük, hogy ezt a többlettermelést az üzemi kapacitás lehetővé teszi.
*** A 62.040/1962. KGM-rendelet 50 Ft/$ kalkulatív devizaárat ír elő.
**** Lengyelországban egy gépeket és készülékeket gyártó vállalat nagyberuházását elemezték utólag PERT-módszerrel. Az utólagos kiértékelésnél a pesszimista adatokat programozták és így is a 108 hónapos átfutási időből 22 hónap, az összes költségráfordításokból pedig 10 százalék lett volna PERT-módszerrel megtakarítható. (Staniszkis, W.: A termelési beruházások megszervezésének elemzése a PERT-módszerrel. Inwestycje i Budownictwo, 1964. 12. sz.)

Példánkban az *a)* időrövidítésből eredő elérhető nettó hozam az összes potenciális megtakarításnak 97,3 százaléka. Csupán 2,7 százaléka származik a *b)* és *c)* forrásokból.

A gyártmányok kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének gazdaságossági számításainál — de más (például technológia-fejlesztési, beruházási) gazdaságossági számításokban is — feltétlenül indokolt és szükséges az elmaradt társadalmi tiszta jövedelem fokozott figyelembevétele.

A PERT-módszer kitűnő eszköz arra, hogy figyelembe vehessük a hosszabb és rövidebb átfutási időből eredő variánsokat és segítségével kiválaszthassuk azokat a kutatási témákat, amelyek valószínűsíthetően rövidebb időn belül nagyobb és biztosabb eredményt hoznak. Különösen akkor lehetséges ez, ha az időben rejlő potenciális előnyöket piackutatással is megfelelő módon alá tudjuk támasztani. A piackutatás segítséget nyújt a gyártmányokkal kapcsolatos időadatok gyűjtésére, előkészíti azok statisztikai feldolgozását. Segítségével gyártmánycsaládonként, sőt típusonként figyelemmel kísérhetjük, hogy az új termékek milyen ütemben, milyen jellegű és mértékű változásokkal jelennek meg a piacon, s ebből az erkölcsi kopásra, gazdasági élettartamra vonatkozó következtetéseket vonhatunk le.*

Számításainkban még mindig nem érzékeljük eléggé „az idő pénz" sokoldalú fogalmát.

A jelen PERT példában a kritikus úton megtakarítható potenciális időnek csak a vállalaton belüli lehetőségeit vettük figyelembe (az összes rövidíthető idő 63 százalékát). A számításban szereplő időmegtakarítást a főidők kategóriájába sorolhatjuk. Nem vettük figyelembe (jelen példában 37 százalék) a vállalattól független, különböző mechanizmustól, külső szervek együttműködésétől függő tartalékidőket (mellékidőket), mivel ezek lerövidítése nem a vállalat hatáskörébe tartozik és összetett népgazdasági feladat. Meg kell azonban jegyezni, hogy az érintett vállalat a gyártmányfejlesztés anyagbeszerzési nehézségeinek áthidalására úgynevezett „minimum raktárkészletet" tart** és így a gyártmányfejlesztés átfutási idejét az anyag- és alkatrészbeszerzés hossza nem hátráltatja. Az olyan üzemekben, intézetekben, amelyekben a gyártmányok jellege vagy egyéb körülmények műszaki fejlesztési célra megfelelő készletezést nem tesznek lehetővé, a mellékidők a kritikus utat jóval nagyobb mértékben meghosszabbíthatják.

Több figyelmet kell szentelnünk *az időegységre jutó elmaradt nettó hozam* vizsgálatának. Mennyi többletráfordítással lehet időt rövidíteni, és ez mennyi lehetséges nettó hozam emelkedésével állítható szembe.

Nemcsak arról van szó, hogy népgazdasági szinten is elfogadott időtényező segítségével kiszámítjuk az „eszközlekötés miatt elmaradt nettó hozamot" (nem pusztán valamiféle kamatot számítunk), hanem arról, hogy konkrétan, az adott esetre számítjuk ki az időtartamra jutó ténylegesen elmaradó nettó hozamot.

A be nem következett időrövidülésből származó nemzeti jövedelem elmaradása hasonló kiesés, mint a késedelmes termelésből származó tervelmaradás. Csak az előbbi nem tervkötelezett, mai viszonyaink között nincsenek konzekvenciái, ezért nem foglalkozunk vele elég komolyan, mint nemzeti jövedelmünk emelésének lehetőségével.

* Az időben rejlő potenciális előnyök kihasználásának lehetőségeit a keresleti görbe alakulásának extrapolálásával, piackutatási módszerekkel tudjuk előmozdítani.
A piackutatás részanalíziseinek szervezeti kérdéseivel (l. Közgazdasági Szemle. 1965. 5. sz. 563. l. Ábra.) kapcsolatosan rámutattam arra, hogy lényeges eltérések vannak a mostani és az időben megfelelő információs utak között.

** A hosszú beszerzési, átfutási idők nagyban hozzájárultak a népgazdaságunkban 1965. évre felhalmozódott nagy elfekvő készletek létrejöttéhez.

Általában nem mérjük — különösen a gyártmányok kutatása, fejlesztése és bevezetése területén —, hogy az időtartamok lerövidítése esetleg az időegységre jutó többletráfordítással kombinálva mennyi többlethozamot eredményezhet. Pedig ezt minden résztevékenységre külön is mérnünk kellene.

Az időtartam és az időegységre jutó fajlagos költségfelhasználás többféleképpen csökkenthető:

a) Szervezési megoldásokkal az időegységre jutó költségráfordítás növelése nélkül rövidíthető az időtartam és növelhető az összhozam;

b) növeljük az adott időegységre (időszakaszra) jutó ráfordítást, és ezzel elérjük, hogy az időmegtakarítással a nettó hozam is nő;

c) nemcsak az adott időszakaszra jutó költségeket növeljük, hanem az egész tevékenységre jutó költségeket (túlóra, célprémium stb.), hogy rövidebbé tegyük a teljes átfutási időt és biztosítsuk az időelőnyből eredő hozamtöbbletet.

A munkaráfordítások arányai gyorsan változnak. Ezért ismernünk kell, hogy az időegységre jutó résztevékenység költsége melyik részfolyamatban mibe kerül. Ki kell választanunk a legnagyobb fajlagos költségű időtartamokat és elsősorban azokat kell lerövidítenünk.

A különböző síkokon folyó gazdasági tevékenységek szinkronizálása a gazdasági eredményesség kulcskérdése

Az időt mint gazdaságossági számításaink egyik legfontosabb tényezőjét három síkon és dimenzióban kell figyelembe vennünk:

1. A vállalaton, kutatóintézeten belüli átfutási idők vonatkozásában. Ezen az üzemi szinten mindent el kell követnünk, hogy az átfutási idők lerövidítésével, a tartalékidők feltárásával, a munkamenetek jobb megszervezésével, a feladatok optimális programozásával kihasználjuk az időben rejlő potenciális előnyöket.

2. A népgazdaságon belül a különböző összefüggő tevékenységek átfutási időinek lerövidítésével hozzájárulhatunk az üzemi szinten lezajló tevékenységek időnyeréséhez is. E két síkon lezajló események között szoros kapcsolat és kölcsönhatás van.

3. Gazdaságossági számításaink segítségével figyelembe kell vennünk az idő szerepét a világgazdasági szinten is. A követelmények különböző formákban jelentkeznek, például korszerűség, időszerűség, exportkereslet ismerete formáiban. Gazdasági életünk akkor tud a leggyorsabban fejlődni, ha a mindhárom síkon lezajló eseményeket az idő szempontjából szinkronizálni tudjuk.

Üzemi és népgazdasági síkon az átfutási idők lerövidítése, a tevékenységek szinkronizálása gazdasági eredményeink kulcskérdése. Elsősorban nekünk kell időben hozzáigazítanunk a hazai két síkon lezajló tevékenységeket a világgazdasági síkon lezajló eseményekhez, tevékenységekhez.

Igyekeznünk kell gazdasági életünkből kiiktatni mindazt, ami a fejlődés ütemét hátráltatja (az átfutási időket meghosszabbítja) és felesleges.

Gazdaságossági számításaink segítségével rámutathatunk az időben rejlő potenciális előnyök kihasználásának lehetőségeire, eredményességére. De a tényleges megoldás mechanizmusunktól is függ. A mechanizmus átszervezésénél figyelembe kell venni, hogy mely területeken mely tevékenységeknek legnagyobb az időegységre jutó költségmegtakarítása, potenciális értéknövelő hatása.

Azok a szervezeti megoldások jók, amelyek az időrövidítés és gazdaságosság elvét egyaránt szem előtt tartják.

SZMODICS JÓZSEF:

A termelés és a fogyasztás kapcsolatának szervezeti formái

A termelés és a fogyasztás kapcsolatának két alapvető szervezeti formájával foglalkozom. Egyik forma a nagy- és kiskereskedelmi funkciók szervezeti különállása, amelynél ugyanazon árucikkek termeltetését a nagykereskedelmi vállalat, a fogyasztók részére történő értékesítését pedig a kiskereskedelmi vállalat végzi. Ezt *kétláncszemű formának* nevezzük, mivel az áru két szervezetet érintve jut el a termelőtől a fogyasztóhoz. Országunkban ez a forma a legelterjedtebb. A másik alapvető forma, ahol a nagy- és kiskereskedelmi funkciók egy szervezethez tartoznak, vagyis az árucikkek termeltetését és értékesítését ugyanaz a vállalat végzi. Ezt a szervezeti formát *egyláncszemű formának* nevezzük, mivel az áru teljes útját egy szervezeten belül teszi meg. Hazánkban „tiszta" egyláncszemű forma nincs, csak a demigross vállalatokon* belül lelhető fel; e vállalatok saját bolthálózatán keresztül lebonyolított áruforgalma jelenti a termelés és a fogyasztás egyláncszemű kapcsolati formáját.

A nagy- és kiskereskedelmi funkciók szervezeti egysége, illetve különállása eltérő módon szabja meg a termelés és a fogyasztás közötti kapcsolatot. Az előző esetben az áruforgalom lebonyolításában egy, az utóbbi esetben pedig két — egymáshoz vertikálisan kapcsolódó — vállalat vesz részt. Ebből következően — egyebek között — eltérés mutatkozik olyan kérdésekben, mint a termeltetési és a kiskereskedelmi értékesítési tevékenység kapcsolata; az anyagi érdekeltségen alapuló ösztönzés iránya, célja és következménye; a lakosság áruellátásáért és a készletgazdálkodásért viselt felelősség.

Kétláncszemű formánál az áru *termeltetését* és *végső realizálását* végzők kapcsolata a különböző vállalati szervezethez való tartozás miatt mind a beszerzés, mind az értékesítés vonatkozásában problematikus. A beszerzésnél mutatkozó probléma abból adódik, hogy a fogyasztókkal közvetlen kapcsolatban a kiskereskedelem áll, a kereslet változásairól közvetlenül ő értesül, az áru termeltetését pedig a nagykereskedelem végzi, amely a fogyasztói kereslet változásairól a kiskereskedelem közlései alapján értesül. A rendszerint amúgy is pontatlanul felmért fogyasztói igény a közvetett továbbítás miatt torzul, s így az iparhoz, illetve a külkereskedelemhez eljuttatott igény még kevésbé egyezik meg a fogyasztói igénnyel. Az áttéte-

* A demigross vállalatok olyan kereskedelmi szervezetek, amelyek az ipartól (külkereskedelemtől) beszerzett árut részben saját bolthálózaton keresztül a lakosságnak adják el, részben pedig – viszonteladás céljából – kiskereskedelmi szervek rendelkezésére bocsátják.

leződés miatt a fogyasztói kereslet változásairól a nagykereskedelem — s még inkább az ipar — csak késve értesül.

Az értékesítési munkánál a problémát a raktárak és a boltok közötti kötött árumozgás okozza. A nagy- és kiskereskedelem kapcsolatára jellemző, hogy egymásra vannak utalva: a kiskereskedelem többnyire csak a nagykereskedelemtől tud vásárolni, a nagykereskedelem pedig csak a kiskereskedelemnek tudja áruját eladni. Függőségi viszonyban tartják egymást: a kiskereskedelem az egyszer már megvásárolt árut — ha az ellátási területén akár időlegesen, akár véglegesen eladhatatlanná vált — nem szállíthatja vissza a nagykereskedelemnek azzal, hogy az más területen próbálja azt értékesíteni. A nagykereskedelemnek pedig nincs lehetősége, hogy árukészletének azt a részét, melyet a kiskereskedelem nem rendel meg, közvetlenül a vásárlóközönség rendelkezésére bocsássa.

Egyláncszemű formánál a nagykereskedelmi beszerzést és a kiskereskedelmi értékesítést végzők közvetlen, vállalaton belüli kapcsolatban vannak, sőt gyakran a termeltetést és az értékesítést — egy-egy árucsoport vonatkozásában — ugyanaz a személy irányítja. Így egyláncszemű formánál — a kétláncszemű formához képest — a beszerzési munka problémamentesebb. A fogyasztói igény felmérését és az iparhoz való továbbítását ugyanaz a szerv végzi. Ez áll az értékesítési munkára is. A nagykereskedelmi raktárak és a bolthálózat közös irányítás alatt állnak, ezért közöttük szabad árumozgás van. Az árumozgást nem két, hanem egy szerv akarata dönti el.

A kereskedelmi vállalatok felelőssége a közvetlen feladatok ellátására terjed ki, továbbá *anyagi érdekeltségük* is a közvetlen feladatok teljesítéséhez kapcsolódik. Kétláncszemű formánál a nagy- és kiskereskedelmi vállalatok közvetlen feladatainak megvalósítása a szervezeti és érdekeltségi elkülönültség miatt ellentmondásos. A kiskereskedelmi vállalatok közvetlen feladata a jövedelmezőségi terv teljesítése. Ezt annál jobban és könnyebben tudják teljesíteni, minél inkább képesek a pillanatnyi kereslet szerkezetének megfelelő választékot tartani, s minél alacsonyabb készletszinten. A kiskereskedelmi vállalatok csak a gyorsan forgó cikkeket akarják átvenni a nagykereskedelmi vállalatoktól, és minél gyakoribb kiszállításra törekednek.

A nagykereskedelmi vállalatok közvetlen feladata ugyancsak az, hogy a jövedelmezőségi tervet teljesítsék. Ehhez elég, ha árujukat a kiskereskedelemnek átadják. Közvetlenül abban már nem érdekeltek, hogy a kiskereskedelem az árut továbbítani tudja-e a lakosságnak vagy sem. A nagykereskedelmi vállalatok is igyekeznek árukészletüket gyorsan forgatni, illetve valamennyi árujukat a kiskereskedelemnek átadni, az immobilia képződését megakadályozni. Vagyis a nagykereskedelem törekvése az, hogy az árut az általa beszerzett mennyiségben és összetételben adja át a kiskereskedelemnek, a kiskereskedelemé pedig az, hogy a piac pillanatnyi igénye szerint vegye azt át.

Egyláncszemű formánál a nagy- és kiskereskedelmi funkciók ellátása egyaránt közvetlen feladat. Mind a nagykereskedelmi beszerzéssel, mind a kiskereskedelmi értékesítéssel foglalkozók számára csak a fogyasztóknak eladott áru jelent realizálást, ezért a nagykereskedelmi részleg a kiskereskedelmi részleg által igényelt árut minél pontosabban és gyorsabban igyek-

szik beszerezni. A kiskereskedelmi részleg viszont a nagykereskedelmi részleg által beszerzett árut mindenképp igyekszik értékesíteni.

A termelés és a fogyasztás egyláncszemű kapcsolati formájánál az anyagi érdekeltség a nagy- és kiskereskedelmi funkciókat végzőket — észszerű belső szervezetet tételezve fel — *azonos célok megvalósítására ösztönzi.*

A közvetlen feladatok a vállalatok *felelősségét* is determinálják. Kétláncszemű formánál a termeltetés és a realizálás szervezeti különállása, a nagy- és kiskereskedelem közvetlen feladatainak eltérése — s ebből eredően anyagi érdekeltségük különböző iránya — azt eredményezi, hogy *sem a nagy-, sem a kiskereskedelmi vállalatoknak a lakosság áruellátásáért és a készletgazdálkodásért viselt felelőssége nem egyértelmű.* Az igény pontatlan felmérése és továbbítása, valamint a kereslet viszonylag gyors változása következtében előadódnak olyan esetek, hogy egy-egy cikk időszakosan hiányzik az üzletekből.* Ilyen esetekben a kis- és nagykereskedelem igyekszik a felelősséget a másikra hárítani, az áruhiányt a másik fél hibájául felróni. A kiskereskedelem rendszerint arra hivatkozik, hogy a nagykereskedelem nem szerezte be az árut; a nagykereskedelem pedig azt hozza fel, hogy a kiskereskedelem nem adta meg időben a pontos igényt.

Egyláncszemű forma esetén a termeltetési és értékesítési funkciók egy szervezethez való tartozása, a funkciókat végzők érdekazonossága eleve kizárja a felelősségnek az ilyen megosztását. Egyláncszemű kapcsolati formánál a vállalat az áru nagykereskedelmi beszerzésétől kiskereskedelmi értékesítéséig minden áruforgalmi kérdésben egymaga jogosult dönteni, ezért szocialista viszonyok között *a lakosság áruellátásáért és a készletgazdálkodásért egyértelműen felelőssé tehető.*

A szervezeti forma hatása az árufedezet tervezésére és biztosítására

A kereskedelemnek az árut a kereslet nagyságának és összetételének megfelelően kell a vásárlóközönség rendelkezésére bocsátani. E feladatának teljesítéséhez fel kell mérnie, milyen volumenű és összetételű árura lesz szüksége, továbbá az iparral közölnie kell áruigényét és a szállítandó árut szállítási szerződés formájában le kell kötnie.

A kereskedelem az áruszükséglet meghatározásakor elsősorban az elmúlt időszak forgalmi adatait, a fogyasztói igény várható alakulását és a kereskedelmi árukészletet veszi számításba. Ennek alapján az árufedezet tervezése és biztosítása a kereskedelem részéről három fő mozzanatból tevődik össze:

a) *A fogyasztói igény felmérése.* A piac változásainak, a kereslet várható alakulásának megfigyelését a vevőkkel közvetlen kapcsolatot tartó bolthálózat végzi.**

b) *Az árufedezeti igényterv elkészítése.* Évente egyszer a fogyasztói igény várható alakulásának és a kereskedelmi készlet figyelembevételével az iparral kapcsolatot tartó beszerző részleg cikkelemes bontásban összeállítja az árufedezeti igénytervet.

* Az alapanyaghiányból és az ipari kapacitáshiányból adódó – többnyire tartós – hiánycikkektől itt eltekintek.

** A keresletkutatás egyéb – főleg irányítószervi szinten végzett – formáira nem térek ki.

c) *Szállítási szerződéskötés.* A belkereskedelem áruszükséglete és az ipar termelési lehetősége szem előtt tartásával általában évente egyszer (néha fél- vagy negyedévenként) a kereskedelem szállítási szerződést köt az iparral, amelyben meghatározzák a szállítandó áru mennyiségét és összetételét. Az összetételt egyes esetekben nem rögzítik teljes részletességgel, hanem a kereskedelemnek joga van, hogy — meghatározott kereteken belül — a teljes specifikációt későbbi időpontokban (negyedévenként vagy havonként) közölje.

A fogyasztói igény felmérése

A fogyasztói kereslet változását közvetlenül a bolthálózat észleli, az iparral pedig a beszerző részleg áll kapcsolatban. A beszerző részleg a fogyasztói kereslet alakulásáról csak közvetve, a bolthálózat különböző formákban megadott közlései alapján értesül. Az információk pontosság, részletesség, közlési idő stb. szempontjából elsősorban a termelés és a fogyasztás kapcsolatának szervezeti formájától függnek. Elvileg az árufedezeti igényterv, a szállítási szerződésben megjelölt igény és egyes esetekben az iparral később közölt specifikáció realitása is különböző attól függően, hogy a fogyasztói keresletváltozást közvetlenül észlelő bolthálózat és az iparral kapcsolatban álló beszerző részleg különálló vagy egyazon vállalati szervezethez tartozik-e.

A nagy- és kiskereskedelmi funkciók szervezeti különállása esetén a nagykereskedelem beszerző részlege a kiskereskedelemtől a fogyasztói igény alakulásával kapcsolatosan az alábbi információkat kapja.

1. A boltok postán és személyes kiválasztással rendszeresen árut rendelnek a nagykereskedelmi raktáraktól. Az árumegrendelésekből azok nagysága és összetétele alapján a nagykereskedelem tájékoztatást kap a fogyasztói kereslet alakulásáról. Ez a tájékoztatás azonban csak megközelítőleg tekinthető reálisnak, mert a boltok megrendeléseiben feltüntetett igény eltér a tényleges fogyasztói igénytől még abban az esetben is, ha a bolt képes volt ennek a nála jelentkező részét helyesen felmérni. A bolti megrendelés és a fogyasztói igény eltérésének főbb okai:

— a rendelt cikkből a bolt a szükségesnél magasabb vagy alacsonyabb készlettel rendelkezik;

— egyes cikkekből készletét fel akarja tölteni, mert úgy véli, hogy később nehezebb lesz belőlük a beszerzés;

— hiánycikkekből a rendelt mennyiség általában lényegesen nagyobb a fogyasztói igénynél, részben azért, mert a boltok a hiánycikkeket minden megrendelésnél feltüntetik (így a nagykereskedelemnél az igény halmozottan mutatkozik), részben pedig azért, mert e cikkekből gyakran eleve többet rendelnek a szükségesnél (remélve, hogy így többet fognak kapni, mintha csak a szükséges mennyiséget rendelnék meg);

— a fogyasztók által ritkábban keresett cikkeket a boltok sok esetben egyáltalán nem rendelik meg, mert félnek, hogy nem tudják értékesíteni;

— a boltok megrendeléseit a kiskereskedelmi vállalat készletpolitikája korlátozza.

2. A nagykereskedelmi vállalat instruktorai rendszeresen látogatják a kiskereskedelmi bolthálózatot, ahol megrendeléseket vesznek fel. A rende-

lésfelvétel alkalmával információkat szereznek a fogyasztói kereslet alakulásáról. Az instruktorok részben a felvett megrendeléseken keresztül, részben pedig a boltokban szerzett információkról történő beszámolással — amelyekre általában hetenként egyszer kerül sor — tájékoztatják a beszerzőket a fogyasztói igényekről.

Az instruktorok által jelzett fogyasztói igény realitása szintén kétséges, mivel mind a felvett megrendeléseket, mind a boltban szerzett információkat több tényező torzítja. Például a bérezési rendszer az instruktorokat minél nagyobb rendelésfelvételre ösztönzi. Olyan cikkek értékesítéséért, amelyből viszonylag sok van és kevésbé keresik, egyes esetekben a nagykereskedelmi vállalat külön célprémiumot fizet az instruktoroknak. Ezenkívül ezek az információk többé-kevésbé szintén tükrözik azokat a szubjektív szempontokat, amelyek a postán feladott megrendeléseknél érvényre jutnak, hiszen nemcsak személyes megfigyeléseken, hanem jelentős részben a boltvezetők közlésein alapulnak, s így tartalmazzák a boltvezetők egyéni érdekének szempontjait is. Az információk csak egyes cikkek keresletének alakulására vonatkoznak; a kereslet komplex, választék szerinti összetételére és ezek mennyiségi ismérveire nem adnak választ.

3. Az árufedezeti igényterv készítésekor a kiskereskedelmi vállalat központja valamilyen formában (rendszerint személyes megbeszélésen) tájékoztatja a nagykereskedelmi vállalatot következő évi áruigényéről. E tájékoztatásra azonban a nagykereskedelmi vállalat csak igen kis mértékben támaszkodhat, mert a kiskereskedelemnek nem érdeke, hogy ebben az időszakban a teljes fogyasztói igényt pontosan felmérje és az eredményt a nagykereskedelemmel közölje. Semmi sem kötelezi arra, hogy az igényelt mennyiséget meg is rendelje. A nagykereskedelem és az ipar között viszont szerződéses viszony van, azaz az előbbi a szállítási szerződésben rögzített mennyiséget köteles átvenni, de többet nem kaphat, vagy legalábbis csak korlátozottan van lehetőség változtatásra.

A fentiek szerint *a nagykereskedelem a kiskereskedelemtől kapott információkra csak nagyon korlátozottan tud támaszkodni az árufedezet tervezésében és biztosításában.*

A nagy- és kiskereskedelmi funkciók szervezeti egysége esetén a beszerző részleg részben azonos, részben pedig eltérő módon és mértékben értesül a fogyasztói igény alakulásáról, mint ezen funkciók különállásának esetén. Egyláncszemű formánál a beszerző részleg az alábbiak szerint nyeri információit.

1. A boltok postán és személyes kiválasztással árut rendelnek a raktáraktól. A demigross vállalatok saját boltjainak árumegrendelései szintén csak megközelítőleg reprezentálják a fogyasztói igényt.

2. A kiskereskedelmi értékesítés alakulásáról rendszeres statisztikai jelentés készül. Így a beszerző részleg az áruforgalmi statisztikai jelentésekből folyamatosan tájékozódik a kiskereskedelmi értékesítés alakulásáról cikkcsoportos, egyes esetekben pedig cikkelemes megoszlás szerint.* Ezen túlmenően a beszerző részlegnek általában arra is lehetősége van, hogy megismerje a kiskereskedelmi forgalom alakulásának befolyásoló tényezőit. Ugyanis a kiskereskedelmi értékesítési forgalom alakulása — bár közelebb áll a fogyasztói kereslet alakulásához, mint a boltok megrendeléseiben sze-

* Megvan a lehetősége, hogy valamennyi cikkelem értékesítési forgalmának alakulásáról informálódjanak. Ehhez azonban az adminisztráció fokozottabb gépesítésére van szükség.

replő igény — szintén eltér attól. Az eltérés oka lehet az, hogy például a készlet és a beszerzési lehetőség kevesebb, mint a fogyasztói igény; a kínálat nem egyenletes; a szezoncikk későn, esetleg csak az idény lejárta után jelenik meg az üzletekben; a hiánycikkek helyetteseinek forgalma magasabb; komplementer cikkeinek forgalma alacsonyabb az egyébkéntinél; az áru minőségi szempontból nem felel meg a vásárlóközönség igényének stb.

3. A vevők által keresett és a boltban nem vagy ritkán található cikkekről feljegyzést vezetnek. E feljegyzések jelentős segítséget nyújthatnak a fogyasztói igény megismerésében.*

4. A beszerző részleg és a bolti dolgozók rendszeres kapcsolatot tartanak fenn boltvezetői értekezlet, boltlátogatás stb. formájában. Ez a kapcsolat lehetővé teszi, hogy a beszerző részleg folyamatosan informálódjék a boltvezetőknek a fogyasztói kereslet alakulására vonatkozó megfigyeléseiről, a kiskereskedelmi értékesítési forgalom tényezőiről, s ezek alapján következtetéseket vonjon le az egyes cikkek várható forgalmára.

Egyláncszemű formánál a beszerző részleg pontosabban és gyorsabban informálódhat a fogyasztói igény alakulásáról, mint kétláncszemű formánál a nagykereskedelmi vállalat beszerző részlege.

Az árufedezeti igénytery összeállítása

Kétláncszemű forma esetén az igénytervet készítő nagykereskedelmi vállalat nem tudja, hogy az egyes cikkekből az elmúlt időszakban mennyi volt a végső realizálás, azaz a fogyasztók részére történt eladás. Nem ismeri a kiskereskedelem készletének nagyságát és összetételét.

A nagykereskedelem árufedezeti igénytervének elkészítéséhez lényegében csak az elmúlt időszak nagykereskedelmi forgalmának alakulását és a nagykereskedelmi készletet tudja figyelembe venni. Felhasználhatja továbbá korlátozott mértékben a kiskereskedelemtől különböző módon nyert információkat is. Az ilyen lehetőségek és feltételek mellett végzett tervezőmunka könnyen azt eredményezheti, hogy az árufedezeti igénytervben és a szállítási szerződésben a kereskedelem áruszükséglete torzul, egyes cikkekből ellátási zavarok léphetnek fel, más cikkekből viszont immobilia keletkezhet.

Ezzel szemben a termelés és a fogyasztás egyláncszemű kapcsolatát megvalósító vállalat (a demigross vállalat a saját boltjai vonatkozásában) árufedezeti igénytervének elkészítésében és az árufedezet biztosításában figyelembe tudja venni közvetlenül a kiskereskedelmi értékesítést és a bolti készletet általában cikkcsoportonként, a főbb cikkeknél pedig cikkelemenként, a nagykereskedelmi értékesítést és raktári készletet cikkelemenként, valamint a bolthálózatnak a kereslet alakulásával kapcsolatos mindennemű megfigyelését.

A lakosság árualapjának biztosítását a belkereskedelem és az ipar (külkereskedelem) jelenlegi kapcsolata is mind az árualaptervezésben és szállítási szerződéskötésben, mind a szerződés teljesítésében nehezíti. Már az árualap tervezésénél megmutatkozik, hogy a lakosság árualapjának volumenét és részben választék szerinti összetételét elsődlegesen nem a fo-

* Demigross vállalataink a fogyasztói igény megismerésének e módszerét még elég szórványosan alkalmazzák.

gyasztói igény, hanem a termelési, illetve a behozatali lehetőségek határozzák meg. A termelést (behozatalt) csak a fennálló lehetőségek határain belül lehet a fogyasztói igényhez szabni.

A szállítási szerződések teljesítésénél általában kétféle probléma szokott felmerülni. Az egyik — s egyben a gyakoribb — probléma a szállítás ütemezésében mutatkozik. Itt érdekellentét áll fenn a kereskedelem és az ipar között. A kereskedelem számára előnyös, ha az árut széles választékban, minél gyakrabban kapja, az ipar számára viszont az, ha egy-egy cikkből egyszerre legyárthatja az egész évi mennyiséget, és azt egyszerre szállíthatja le. Kompromisszumos megoldásként általában negyedéves ütemezésben állapodnak meg. Időnként megtörténik, hogy a gyártók a szállítási szerződésben vállalt negyedévi ütemezést úgy tartják be — mivel a negyedéven belül bármikor szállíthatnak —, hogy az egyik negyedévi mennyiséget a negyedév végén, a következő negyedévi mennyiséget pedig a következő negyedév elején szállítják le. Így a kereskedelem egyszerre tulajdonképpen nem negyedévi, hanem félévi mennyiséget kap.

Az ipar szállításainál felmerülő másik probléma a részleges teljesítés, illetve a nemteljesítés. Némelykor az ipar számára előnyösebb, ha a belkereskedelemmel szembeni kötelezettségét nem teljesíti, helyette kötbért fizet, de egyéb (például export) vállalásainak eleget tesz.

A belkereskedelem és az ipar (külkereskedelem) jelenleg fennálló kapcsolata mellett — mivel az ipari termelést (külkereskedelmi behozatalt) elsődlegesen és alapvetően nem a belkereskedelem által megadott igény, hanem a lehetőségek, valamint a különböző népgazdasági és ipari érdekek határozzák meg — *az egyláncszemű formának a kétláncszemű formával szemben mutatkozó azon előnye, hogy a fogyasztói igényt pontosabban és gyorsabban tudja felmérni, bizonyos mértékig csak látszólagos, illetve csak részben realizálódhat.*

A szervezeti forma hatása a bolthálózat áruellátására

A nagy- és kiskereskedelmi funkciók szervezeti különállása esetén a bolthálózat áruellátása a kiskereskedelem megrendelései alapján történik, amelynek leggyakoribb formája a boltvezető által postán, személyes kiválasztással, vagy az instruktoron keresztül feladott megrendelés. A bolti megrendelések és az ezek alapján történő kiszállítások nem mindig egyeznek a lakosság igényeivel.

Ennek több oka van: a boltvezetők csak a saját megítélésük szerint kurrens cikkeket rendelik meg, a kevésbé keresetteket nem, mert ha nem tudják értékesíteni, nem szállíthatják vissza a nagykereskedelemnek, hanem a bolt készletét terhelik. Emiatt a bolthálózat áruválasztéka sokszor szűkebb a nagykereskedelmi raktár áruválasztékánál. A másik ok, hogy a nagykereskedelem árukiszállításai szállítási ütemterv szerint történnek. Ha a bolt nem jól méri fel, hogy a következő szállításig milyen mennyiségre van szükség a különféle cikkekből, hiány léphet fel.*

A nagykereskedelem raktárába beérkező új vagy korábban forgalom-

* Megjegyezzük, hogy a nagykereskedelem sok esetben nem tartja be a szállítási ütemtervet, és soron kívül is szállít.

ban levő, de időközben kifogyott árut nem lehet rögtön a hálózatba szállítani, hanem először értesíteni kell a kiskereskedelmet, és meg kell várni, amíg megrendeli. Hiánycikkekből egyes boltvezetők nem adnak fel megrendelést, mert tudják, hogy nincs, mások viszont a szükségesnél lényegesen nagyobb mennyiséget rendelnek. Ennek következtében előadódik, hogy az első kiszállítás alkalmával csak azokat az üzleteket látják el, a szükségesnél nagyobb mértékben, amelyek rendeltek. Így az árutérítés egyenetlen lesz.

A bolthálózat áruellátásának másik formája, hogy a nagykereskedelmi vállalat a kiskereskedelmi vállalat központjának diszpozíciója alapján szállít a boltoknak. Ez a rendszer az egyenletes áruterítést kívánja szolgálni.

Köthet a nagy- és kiskereskedelem olyan szerződést, hogy a nagykereskedelem az újonnan beérkező áruból meghatározott kereten belül a saját elképzelése szerinti összetételben megrendelés nélkül szállít az erre kijelölt boltokba. Ha a bolt az így kapott árut egy bizonyos időn belül nem tudja értékesíteni, 20—25 százalékát visszaszállíthatja a nagykereskedelemnek. Ilyen szerződést kötött az Óra és Ékszerkereskedelmi Vállalat néhány kiskereskedelmi vállalattal különféle divatcikkekre vonatkozóan.

Véleményem szerint ez az eljárás — bár bizonyos esetekben kedvezően befolyásolja az áruellátás színvonalát — a jelenlegi körülmények és feltételek között túlzottan nem szélesíthető ki, mert a fogyasztói kereslet alakulását elsődlegesen a bolthálózat észleli és nem a nagykereskedelem. Helytelen lenne a választék kialakításában a nagykereskedelemnek a jelenleginél nagyobb szerepet adni. Bár ilyen példák vannak. Csehszlovákia cipőkereskedelmében a hálózat ellátása nem a boltok megrendelései, hanem a nagykereskedelmi raktár elképzelései szerint történik. A raktárak azonban — mivel megfelelő az adatszolgáltatás — ismerik a boltok értékesítésének és készletének alakulását cikkelemenként. Minden cikkelemre vonatkozóan készletnormát állapítottak meg. A raktárak feladata, hogy a bolti készletet mechanikusan a norma szerinti szintre töltsék fel. Az áruellátásnak ez a módszere ott bevált, azonban egészen más körülmények és feltételek között, mint amilyenek nálunk az Óra és Ékszerkereskedelmi Vállalat és az általa kiszolgált kiskereskedelmi szervek esetében tapasztalhatók.

Egyláncszemű formánál (a demigross vállalatok saját boltjai esetében) a bolthálózat áruellátása részben a boltvezetők megrendelése, részben pedig a vállalat központjának utasítása alapján történik. A bolthálózat és a nagykereskedelmi raktár szervezeti egysége sok előnnyel jár. A boltokat kötelezni lehet, hogy a nagykereskedelmi részleg által beszerzett *valamennyi* cikk értékesítésével foglalkozzanak, azaz a lehető legszélesebb választékot tartsák. Olyan esetben, ha valamelyik boltban kifogy valamilyen áru, lehetőség van az azonnali pótlásra. A raktárba beérkező új cikkeket azonnal a hálózatba lehet szállítani. A beérkező hiánycikkeket nem a boltvezetők megrendelései, hanem a központ utasítása alapján a kereslet területi megoszlásához igazodva lehet a hálózatban teríteni. Az idény kezdete előtt az *együttes* nagy- és kiskereskedelmi készlet figyelembevételével tudják a hálózatot szezoncikkekkel ellátni. Lehetőség van arra is, hogy e cikkeket az idény lejárta után visszaszállítsák a raktárba.

Az elmondottakból az következik, hogy a lakosság áruellátása szempontjából az egyláncszemű forma előnyösebb a kétláncszemű formánál. Egyes nézetek szerint azonban a nagy- és kiskereskedelmi funkciók szerve-

zeti egysége kedvezőtlenül befolyásolja a lakosság áruellátásának színvonalát; kétláncszemű formánál a kiskereskedelem a fogyasztók érdekeit képviseli a nagykereskedelemmel szemben; csak a minőségi szempontból megfelelő és a vásárlóközönség által keresett cikkeket veszi át, s ezen keresztül ösztönzi a nagykereskedelmet, hogy az árut a fogyasztói kereslet szerkezetének megfelelő összetételben és kifogástalan minőségben gyártassa le. A nagy- és kiskereskedelmi funkciók szervezeti egysége esetén — mondják e nézet hívei — a bolthálózat kevésbé képviseli a fogyasztók érdekeit, mert alapvető érdekeltsége arra ösztönzi, hogy a nagykereskedelmi részleg által beszerzett árut mindenképpen értékesítse. Ezért a raktárakból kiszállított árut a boltok akkor is átveszik, ha ez minőségi és választéki szempontból nem kedvező.

Úgy vélem, hogy az egyláncszemű forma említett hátrányai csak látszólagosak. A nagy- és kiskereskedelmi funkciókat együtt ellátó vállalatnak a csak kiskereskedelmi funkciókat végző vállalathoz hasonlóan csak a fogyasztóknak való eladás jelent realizálást. A fogyasztói érdek képviseletében ugyanolyan mértékben érdekelt, mint a kiskereskedelmi vállalat. Ez határozza meg beszerzési tevékenységét is. A kiskereskedelmi vállalathoz hasonlóan csak a lakosságnak eladható, tehát a fogyasztói keresletnek megfelelő, minőségi szempontból kifogástalan cikkeket igyekszik beszerezni. Legalább olyan súllyal képes a piacra lépni, az iparral tárgyalni, mint a nagykereskedelmi vállalat.

Előadódhatnak persze olyan esetek egyláncszemű formánál, hogy a vállalat a vevővel szemben is „hatalmi" helyzetet ér el. Például az új árut addig nem szállítja ki a bolthálózatba, amíg a vele azonos vagy hasonló rendeltetési célt szolgáló régi áru el nem fogyott. Például az OFOTÉRT Vállalat a fényérzékeny anyagokat aszerint árusítja, hogy mikor jár le a felhasználási idejük. Az ilyen jelenség kedvezőtlenül befolyásolhatja az áruellátás színvonalát. Az érem másik oldala viszont az, hogy az ilyen törekvés az áru „leülepedését", illetve felhasználhatatlanná válását igyekszik megakadályozni. Ez pedig népgazdasági érdek is. A régebbi áru „leülepedését" akadályozó kereskedelmi politika e módja nemcsak az egyláncszemű formánál lelhető fel, hanem a nagykereskedelmi vállalatok is alkalmazzák a kiskereskedelemmel, ez utóbbiak pedig a fogyasztókkal szemben. Egyláncszemű formánál a nagy- és kiskereskedelmi szempontok együttes figyelembevételével lehet manipulálni. Kétláncszemű formánál azonban a nagykereskedelmi érdek csorbát szenvedhet; az árukészletnek egy része vagy egyáltalán nem, vagy csak körülményesebb módon (árukihelyezéssel, kamattérítéses akcióval, árukapcsolással stb.) jut el a bolthálózatba. Az egyszerűbb árukiszállítási lehetőség és az ebből fakadó nagyobb manipulációs lehetőség következtében az áru „leülepedésének" megakadályozásában az egyláncszemű forma előnyösebb.

A termelés és a fogyasztás kapcsolatának két alapvető szervezeti formáját összevetve megállapíthatjuk, hogy egyláncszemű formánál a bolthálózat és a nagykereskedelmi raktár szervezeti egysége és az ebből fakadó árukiszállítási lehetőségek egyrészről — a kétláncszemű formához képest — a bolthálózat jobb áruellátását (szélesebb választék tartását, egyes boltok áruhiányának gyorsabb megszüntetési lehetőségét, térben és időben folyamatosabb ellátását, az idényre való jobb felkészülést stb.), másrészről viszont bizonyos esetekben a választék szűkülését eredményezheti, mert na-

gyobb lehetőség van arra, hogy egyes cikkeket időlegesen ne bocsássanak a vásárlóközönség rendelkezésére.

A kétláncszemű forma hátrányait a jelenlegi készletfinanszírozási és kamatpolitika tovább növeli.

A kamat eredménybefolyásoló szerepe miatt a kiskereskedelem arra törekszik, hogy az áruforgalmat minél kisebb hitel igénybevételével bonyolítsa le. A felügyeleti szervek a kiskereskedelmi vállalatok részére az áruforgalmi tervutasításban előírják a forgási sebességet is, amelyet a vállalati központ „lebont" a bolthálózatra. Az egyszerűség kedvéért a boltok számára többnyire nem a negyedéves forgási sebességet, hanem a záró-, esetleg az átlagkészletet határozzák meg. A készletmutatók tartására vagy anyagilag (jutalékkiegészítésen keresztül) ösztönzik a boltvezetőt, vagy fegyelmi úton kényszerítik rá.

A kiskereskedelmi vállalatok ezen készletpolitikája — a finanszírozás jelenlegi rendszere mellett — a bolthálózat árumegrendelését korlátozza. Ugyanis a bolthálózat készletösszetétele forgási sebesség szempontjából igen eltérő, s ez az eltérés a kamat nagyságában nem jut kifejezésre. A jelenlegi készletpolitika — mivel a boltvezetők számára a globális készletmutatót írják elő — káros hatásokkal jár.

A kiskereskedelmi vállalatok boltvezetői az immobilia-képződéstől való félelemből csak a kurrens cikkek forgalmazásával akarnak foglalkozni. A záró, illetve átlagkészlet előírt nagyságának tartására való ösztönzés e törekvésüket megerősíti és tovább fokozza. A kurrens cikkek közül is csak a *gyorsan forgó* cikkeket rendelik meg a nagykereskedelemtől. Arra törekednek, hogy a nagykereskedelem mennél gyakrabban szállítson, ezért kis tételeket rendelnek, de sűrűbben, mint az ütemterv szerinti szállítás. Ennek következtében — ha a nagykereskedelem nem szállít soron kívül — egyes cikkekből ellátási zavar keletkezhet.

Ha a bolt készlete a negyedév utolsó szakában magas, rendelésfeladásra igen kevés lehetőség van. Ilyenkor megtörténik, hogy a nagykereskedelmi raktárban bőségesen levő cikkekhez a vevő nem tud hozzájutni.

A finanszírozás jelenlegi rendszere a raktárak és a bolthálózat szervezeti különállásából fakadó árukiszállítási nehézségeket tovább növeli, ezen keresztül károsan befolyásolja a boltok árukínálatát, s rontja a lakosság ellátásának színvonalát.

Egyláncszemű formánál a kamat a bolthálózat árumegrendeléseit nem korlátozza, arra semmilyen hatást nem fejt ki, mert a Magyar Nemzeti Bank kamatfizetés szempontjából nem tesz különbséget bolti és raktári készlet között.

Az elmondottakat összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy az egyláncszemű forma általában előnyösebb a kétláncszemű formánál. E megállapításhoz azonban szükségesnek tartjuk hozzáfűzni, hogy az egyláncszemű forma előnyei általában csak bizonyos szakmai sajátosságok és feltételek mellett (a forgalomba nem hozott cikkek nem napi szükségleteket elégítenek ki, hanem tartós fogyasztásra szolgálnak; az áru jellege olyan, hogy szakosított bolthálózaton keresztül lehet értékesíteni, s nincs szükség túl széles terítésre stb.) tudnak érvényre jutni.

KÁDÁR BÉLA:

Gazdaságfejlesztés és nemzetközi munkamegosztás a fejlődő országokban

Korábbi cikkemben* foglalkoztam az importhelyettesítő gazdaságfejlesztés gazdasági hatékonyságával. Előadott megállapításaim a fejlődő országok egy bizonyos — habár számottevő súlyú — csoportjának adott időszakban (1950—1964) való gazdasági fejlődésén alapultak. A cikk vizsgálati körén lényegében kívül eső, nyitott kérdés maradt, hogy az ismertetett hibák szükségszerűen fakadtak-e az importhelyettesítést célzó gazdaságfejlesztésből, vagy jó részük elkerülhető, s csak egyszerűen ismeretelméleti korlátokra, szubjektív tényezőkkel is összefüggő téves döntésekre vezethető vissza. A kérdést aktuálissá teszi az a körülmény, hogy az utóbbi években függetlenné vált nagyszámú fejlődő országnak hosszú távú döntést kell hoznia gazdaságfejlesztésének stratégiai irányvonalairól. A mostani úgynevezett fejlesztési évtizedben sok fejlődő ország néz szembe a döntéssel, vajon gazdasági fejlődését a külső piacok tágulására, a nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódásra vagy az importhelyettesítésnek valamely ésszerűbb, a múlt tapasztalatait is figyelembe vevő formájára alapozzák.

Az elmúlt három évtizedben a társadalmi-gazdasági fejlettség, termelési tényezőkkel való ellátottság szempontjából nagyon különböző országok léptek az importhelyettesítés útjára. Nem tűnik megalapozatlannak az a feltevés, hogy gazdasági problémáik kiéleződése összefüggésbe hozható a mindannyiukra nézve közös, erőteljes importhelyettesítés folyamatával. Sok jel utal arra, hogy az importhelyettesítő gazdaságfejlesztésnek a gazdasági fejlettség fokától, a belső piac nagyságától, a társadalmi termék és a beruházások importtartalmától is függő, kvantifikálható időbeli korlátai vannak. Érdemes ezt az összefüggést közelebbről is megvizsgálni.

Az importhelyettesítő gazdaságfejlesztés időbeli korlátai

Az importhelyettesítő gazdaságfejlesztési program időtartamát elsősorban a nemzeti szempontból gazdaságosan helyettesíthető import nagyságrendje határolja be. E helyettesíthető import volumene szolgál ugyanis a gazdaságfejlesztési programhoz szükséges előzetes beruházások, illetve a beruházási jószágimport devizafedezetéül. Tapasztalatok szerint az importhelyettesítési program megindításakor egy fejlődő ország importjának legfeljebb 30—40 százaléka áll gazdaságosan helyettesíthető, nem létfontos-

* Kádár Béla: A gazdasági növekedés és az importhelyettesítő gazdaságpolitika a fejlődő országokban. Közgazdasági Szemle. 1965. 6. szám.

ságú könnyűipari cikkekből, élelmiszerekből, gépipari tömegcikkekből, tartós fogyasztási cikkekből, luxusjavakból. Más, létfontosságú nyersanyagok, üzemanyagok, belföldön elő nem állítható cikkek vagy a meglevő beruházási import rovására természetesen értelmetlen volna a beruházási javak importjának fokozása. Egyéb feltételeket változatlannak tekintve tehát e 30—40 százalékos helyettesíthető import szabja meg egy importhelyettesítő program időtartamát.

Hogy a helyettesíthető import nagysága hány évi gazdaságfejlődés ösztönzésére elégséges, azt sokféle nemzetgazdasági tényező, így a gazdasági növekedés üteme, a termelés tőkeszükséglete, a beruházások importtartalma, az export és a tőkeimport együttes növekedési üteme (az importkapacitás) határolja be. Nézzük meg ezeknek az összefüggéseknek az érvényesülését egy számszerű példán. Tegyük fel, hogy adott ország nemzeti jövedelmét évi 5 százalékos ütemben kívánja növelni ($Nj_r = 5$ százalék). Egységnyi nemzetijövedelem-növekedés 4 egységnyi beruházásigényét ($B = 4$) és a beruházások 40 százalékos átlagos importtartalmát ($B_i = 0{,}4$) alapul véve a nemzeti jövedelem egységnyi bővítése az import 1,6-es bővítését követeli meg. A példában szereplő 5 százalékos növekedési ütem eléréséhez tehát elvileg az import évi 8 százalékos bővülése szükséges. Az importszükséglet:

$$I_{sz} = Nj_r \cdot B \cdot B_i$$

Tegyük fel továbbá, hogy az export (E_r) és a tőkeimport (T_r) együttes összege, azaz az importkapacitás (I_k) csak évi 3 százalékos ütemben bővül, ami természetesen korántsem elégséges az adott ütemű fejlődés importszükségleteinek finanszírozásához. Ha az export adott struktúra mellett nem bővíthető, új exportkapacitás létesítéséhez, vagy a növekedési előirányzat csökkentéséhez, vagy erőteljes importhelyettesítéshez kell folyamodni. Az utóbbi esetben annyit kell az importhelyettesítő ágakba beruházni, hogy az az import évi 5 százalékos megtakarítását biztosítsa. Az importhelyettesítési program méretét (I_h) elvileg az importszükségletek és az importkapacitás növekedési ütemének különbsége határozza meg.

$$I_h = I_{sz} - I_k$$

A helyettesíthető import 30 százalékos nagysága (V) tehát a példában csupán 6 évi importhelyettesítő gazdaságfejlesztést tesz lehetővé. Természetesen az elsődleges importhelyettesítési szakasz után is van lehetőség bizonyos importhelyettesítésre, hiszen a nemzeti jövedelem emelkedése, a belső piac szélesedése, a műszaki haladás további importok gazdaságos helyettesítését teheti lehetővé. Ezek nagyságrendje azonban már igen szerény az elmaradott országokban, s az importhelyettesítés a gazdasági fejlődésnek már nem motorja többé, hanem legfeljebb szerény kiegészítő ösztönzője. Az importhelyettesítésen alapuló gazdaságfejlesztés időtartamát tehát lényegében az alábbi összefüggés szerint lehet meghatározni:

$$T = \frac{V}{I_h}$$

Az egyszerűség kedvéért nem térünk ki itt olyan figyelembe veendő korrektív tényezőkre, mint a külkereskedelmi cserearányok hatása a tényleges importkapacitás alakulására, az importhelyettesítő beruházások átlagosnál nagyobb importtartalma, a szolgáltatási fizetések szerepe. Az említett, kvantifikálható összefüggések érvényesülését szemléltetik a múltban erőteljesebben befelé forduló országok fejlődési irányzatai.

Az importhelyettesítő programok időtartamának alakulása

Megnevezés	Argentína	Brazília	EAK	Indonézia
1. Az importhelyettesítés dinamikus időszaka	930—48	1952—62	1956—64	1951—59
2. A nemzeti jövedelem évi százalékos növekedése a dinamikus időszakban (Nj_r)[1]	5,0	5,6	4,9	3,6
3. A társadalmi termelés tőkekoefficiense (B)[2]	4,0	2,5	2,4	2,2
4. A beruházások átlagos importtartalma (százalékban)[3]	30,0	25,0	60,0	70,0
5. A nemzeti jövedelem egységnyi bővítése által megkövetelt évi összes importnövekedés	1,2	0,63	1,44	1,54
6. A nemzeti jövedelem növekedése által megkövetelt évi összes importbővítés százalékban	6,0	3,5	7,2	5,5
7. Az export átlagos évi növekedési üteme a dinamikus időszakban (E_r)[4]	3,2	—0,6	3,5	1,0
8. A tőkeimport átlagos növekedési üteme a dinamikus időszakban (T_r)[5]	—	4,7	13,1	20,0
9. Az importkapacitás évi növekedése	3,2	—0,02	4,8	2,2
10. A növekedési ütem fenntartásához és finanszírozásához szükséges importhelyettesítés évi rátája (I_h)	2,8	3,5	2,4	3,3
11. A helyettesíthető import az összes import százalékában (V)[6]	40,0	35—40	25—30	25—30
12. Az importhelyettesítő gazdaságfejlesztés dinamikus szakaszának időtartama években (T	14	10—12	10—12	8—9

[1] Growth of World Industry, 1938—63. P. Teichert: Industrialization and Economic Policy in Latin America. University of Mississippi. 1959.
[2] Számítás a társadalmi termék beruházási hányada és növekedési üteme alapján.
[3] Számítás a társadalmi termék beruházási hányadának és az importált beruházási javak viszonyítása alapján, a vizsgált időszak kezdete és befejezése előtti három év átlaga szerint.
[4] U. N. Yearbook of International Trade Statistics, 1963.; Világgazdasági idősorok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.
[5] International Flow of Long-term Capital, U. N. 1951—59, 1960—62.
[6] Számítások az importstruktúra alapján.

Az importhelyettesítő program dinamikus időtartamának elméleti levezetéséből kapott időtartamértékek tehát alig térnek el az importhelyettesítésnek a gyakorlatban dinamikusnak bizonyult időszakától.

Az eltéréseket részben a program végrehajtásának különböző hatékonysága és az egyes országokat különböző mértékben érintő — itt figyelembe nem vett — külső tényezők magyarázzák. (Például a vizsgált időszakban a cserearányok Argentína esetében növelték, Brazília, Indonézia esetében csökkentették az importkapacitást.) Ezen túlmenően számottevő, de természetesen nem kvantifikálható hatásuk volt a külső és belső politikai tényezőknek, amelyek országonként eltérő módon befolyásolták a gazdaságfejlesztési programok végrehajtását.

Az importhelyettesítés tehát csak bizonyos, többé-kevésbé előre meghatározható időszakig ösztönözheti a gazdasági növekedést. A tartalékok kimerülése után fizetésimérleg-zavarokkal, a fejlődés ütemének csökkenésével*, a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedés mind nehezebbé

* Például Argentínában 1948—1963 között a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedése alig haladta meg az 1 százalékot, Brazíliában 1963 óta a növekedés lényegében stagnál, Indonéziában 1959 óta pedig visszaesés következett be.

váló problémáival s nem utolsósorban számottevő politikai feszültségekkel kell számolni.

Szűk belső piaccal rendelkező kis vagy elmaradott országok tehát stratégiailag nem járhatják az importhelyettesítés, befeléfordulás útját. Az ilyen gazdaságfejlesztés elvileg is rövid dinamikus időtartama alatt — már beruházási okok miatt is — gyakorlatilag lehetetlen olyan exportkapacitások párhuzamos kifejlesztése, amelyek az importhelyettesítés tartalékainak kimerítése után kellő ösztönzést biztosítanának az iparosításnak. Nem vitatható, hogy a múlt században, sőt századunk első felében az európai országok gazdasági fejlődése sok példát szolgáltatott arra, hogy az importhelyettesítő iparágak hatékonyan fejleszthetők, sőt bizonyos idő múlva az exportképesség színvonalát is elérhetik. Nem feledkezhetünk meg azonban az európai és észak-amerikai gazdasági fejlődés eltérő feltételeiről, az esetek többségében eleve szélesebb belföldi piacról, a nagyobb termelési-szervezési tapasztalatokról, a nemzetközi munkamegosztás, a tudományok és a technika jóval lassúbb fejlődési üteméről ebben az időszakban. Napjainkban azonban a protekcionista gazdaságfejlesztés kis országokban a tapasztalatok szerint elkerülhetetlenül együtt jár — mint előző cikkemben említettem — nemcsak a fejlesztés relatíve magasabb társadalmi költségeivel, hanem a társadalmi-gazdasági légkör megváltozásával, a termelés hatékonyságának és minőségének romlásával. Bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a befelé forduló országok közül csupán India néhány importhelyettesítő terméke (textília, autógumi, varrógép, Diesel-motor) ért el exportképességi színvonalat. (Argentína ipari exportja csak az utóbbi három évben fejlődik, miután az ország gazdaságpolitikája exportorientációjú lett). Minden egyéb olyan eset, amikor korábbi importhelyettesítő ágak váltak exportképessé, az úgynevezett kifelé forduló, exportfejlesztést kiegészítő importhelyettesítést folytató fejlődő országokban (Mexikóban, Peruban, Venezuelában, Pakisztánban, Thaiföldön) fordult elő.

Az elmondottak azt kívánják szemléltetni, hogy kisebb, elmaradottabb országok importhelyettesítésre alapozott gazdaságfejlesztése — az objektíve kis helyettesítési tartalékok miatt — előbb-utóbb zsákutcába torkollik. Hosszabb távon nem lehet számítani a devizális helyzet javulására sem, mivel a protekcionizmus légkörében kifejlesztett gazdasági ágak nem tudják elérni a világpiacon megkövetelt exportképességet. Importhelyettesítésre optimalizált gazdaságfejlesztéssel kis, elmaradott ország is tud ugyan — a belső piac fejlettségétől függően — hosszabb-rövidebb időszakig dinamikus fejlődést elérni, esetleg korszerűbbnek tűnő, de a helyi adottságokkal s erőforrásokkal összhangban nem levő úgynevezett koravén gazdaságstruktúrát kiépíteni, de az elmúlt három évtized egy példát sem szolgáltatott arra, hogy az importhelyettesítés elégséges ösztönzést, lendületet adott volna az úgynevezett „önmagát tápláló kumulatív növekedési folyamat" megindulásához.

Mindez természetesen nem jelentheti az importhelyettesítés fejlődésösztönző szerepének figyelmen kívül hagyását. Olyan termelési tevékenységeknél, ahol a termelés, illetve az önköltség szériaérzékenysége, tőkeigényessége, importtartalma kisebb, a belső piac korlátaiból fakadó veszteségek mérve is természetszerűleg csökken. Így az erőteljes importhelyettesítést eddig sem folytató kisebb afrikai, ázsiai országokban a mezőgazdasági, élelmiszeripari, könnyűipari, faipari, gumiipari, építőanyagipari import

helyettesítése számottevő mértékben ösztönözheti a gazdasági fejlődést. Az importhelyettesítő iparosítás tartalékait lényegében kimerítő nagyobb fejlődő országok esetében ez idő szerint a mezőgazdasági, a vegyipari és az alkatrészimport kínál gazdaságos helyettesítési lehetőségeket. Ezen túlmenően a gazdaságfejlődéssel párhuzamos belső keresletnövekedés fokozatosan előidézheti, hogy bizonyos cikkek importja átlépheti a gazdaságosan helyettesíthető termelési széria küszöbét.

Mindkét országcsoport esetében azonban törekedni kell a főleg latin-amerikai országok által elkövetett importhelyettesítési hibák elkerülésére. Az importhelyettesítés igen előrelátó gazdaságpolitikát, gazdaságtervezést igényel. A programot minden esetben a jó exportkonjunktúra éveiben, devizális feszültségektől mentes időszakban kell elkezdeni, hiszen csak így lehet az importhelyettesítés komplex gazdaságosságát megoldani, szükségjellegét elkerülni. Az ágazati importhelyettesítést úgy kell időzíteni, hogy az import szerkezete fokozatosan hozzáigazodhasson a gazdasági struktúra fejlődése során bekövetkezett változásokhoz (nehogy ennek ellenkezőjére kerüljön sor, mint a latin-amerikai országokban).

Kellően időzített és szelektív, lépésben előrehaladó importhelyettesítés esetében a protekcionizmus az importnak csak viszonylag kis hányadát drágítja, s ezt a költségszínvonal-emelkedést a termelékenységnövekedés ellensúlyozhatja a nemzeti költségszint emelkedése nélkül. A vámprotekcionizmus mértét csak a termékben rejlő belföldi munka arányában célszerű megállapítani, a termék értékének egészére kiterjedő magas vámvédelem latin-amerikai tapasztalatok szerint csak a költségszintet emeli, s a kevésbé hatékony termelés egészségtelenül nagy profitjai fedezetéül szolgál. Ajánlatos a protekcionista védelmet csak bizonyos időszakig, például 5—8 évig biztosítani, utána részben vagy egészben megszüntetni az új iparágak hatékony termelésre való ösztönzése végett.

A műszaki haladás nemzetközi meggyorsulása következtében ugyanis ma már értelmetlen olyan iparágakat létesíteni, amelyek esetleg csak 10—20 év múlva tudnak gazdaságosan termelni. Az importhelyettesítő iparosítás csak olyan iparágak esetében célszerű, ahol a gazdaságos, hatékony termelés még a beruházás erkölcsi és fizikai „elkopása" előtt biztosítható. Ma a világpiacon forgalomban levő műszaki cikkeknek csaknem kétharmada 10 évnél rövidebb ideje van forgalomban, technikai újdonságnak számít, a gyors műszaki fejlődés következtében azonban árszínvonala 5—8 év alatt számottevően, sok esetben az eredeti töredékére csökken. Ilyen körülmények között előnyösebb tartósan importálni olyan cikkeket, amelyek gazdaságos belföldi gyártása csak jóval a nemzetközi erkölcsi kopás időszaka után érhető el.

Ésszerű importhelyettesítési politika esetében a fejlődő országok gazdaságosan helyettesíthető importjának értéke az elkövetkező 5 évben legfeljebb 4—5 milliárd dollárra, azaz az elkövetkező 5 év átlagos importjának mintegy 11—14 százalékára becsülhető. Ha az ENSZ Fejlesztési Évtizedének 5 százalékos növekedési előirányzatából — amely ugyan az évtized első felében nem realizálódott — indulunk ki, ez az importhelyettesítési tartalék önmagában legfeljebb két évi gazdasági fejlődést ösztönözne a fejlődő országok átlagában.

Az importhelyettesítés korlátainak fokozódó érvényesülése, illetve felismerése ihletett az utóbbi években sok javaslatot, amely a *regionális szintű*

importhelyettesítés, gazdasági fejlesztés szükségességét vetette fel. Ezeknek az elképzeléseknek az ésszerűsége kétségtelen, hiszen a belső piac korlátait látszatra így a legegyszerűbb áttörni. A regionális fejlődés tendenciában igen eredményes lehet, de ez a megoldás rengeteg rövid, sőt középtávon megoldhatatlan problémát vet fel. Nemcsak egyszerűen a gazdasági nacionalizmus légköre, a gyarmati korszaktól örökölt politikai problémák gördítenek akadályokat az ilyen típusú együttműködés elé. Ha a fejlődő országok piacproblémája megoldható volna preferenciális vámrendszerek, vámuniók vagy akár politikai föderációk keretében, akkor a regionális együttműködés csupán törvényhozási, kormányzati elhatározások kérdése lenne. A fejlődő országok azonban elmaradott, szegény, alacsony termelékenységű országok. Gazdaságtörténeti tapasztalatok igazolják, hogy a fejlődés alacsonyabb fokán álló országok nem természetes partnerek egymás számára. Gazdasági struktúrájuk kompetitív jellege, erőforrásaik szűkössége, alacsony szervezettségi színvonaluk csak igen szűk keretek közötti együttműködést tesznek lehetővé. Az egymás közti kereskedelem korlátainak lebontása bizonyos előnyökkel jár ugyan, hiszen a fejlődés keresleti tényezői elvileg előnyösebbek lesznek, mitsem változnak azonban a kínálati tényezők, amelyekre az elvileg bővült kereslet többnyire nem tart igényt. Még ha meg is valósulna a regionális protekcionizmus, amely adminisztratív és gazdasági kényszerrel erőltetné az egymás közti kapcsolatok fejlődését, kevés reményt lehetne ahhoz fűzni, hogy alacsony termelékenységű tevékenységek cseréje adhatna lökést a gazdasági fejlődésnek.

A regionális együttműködés objektív korlátait jól példázzák az utóbbi évek fejleményei. Politikai és gazdasági okokból az utóbbi években a fejlődő országok már nagy erőfeszítéseket tettek az egymás közti kereskedelem fejlesztésére. Ennek ellenére az egymás közti forgalom részaránya külkereskedelmi forgalmukban évről évre csökken. Különösen kedvezőtlen ez a tendencia az egyébként viszonylag dinamikus iparcikkexportban, mert világosan mutat rá az együttműködés korlátaira éppen ezen, fejlődésük szempontjából a legfontosabb területen. 1955—1962 között összes iparcikkexportjukon belül az egymás közti forgalom részaránya 31,9 százalékról 29,8 százalékra csökkent.

A dinamikában megmutatkozó irányzatok mellett utalni kell az egymás közti forgalom igen szerény nagyságára. 1963-ban az egymás közti forgalom a fejlődő országok társadalmi termékének alig több, mint 3 százalékát, egymás közti iparcikkforgalmuk ipari termelésüknek nem egészen 4 százalékát reprezentálja. A regionális együttműködés tehát a fejlődést nem indíthatja meg, legfeljebb kiegészítő gyorsulási tényezőnek bizonyulhat. A jövő érdekében az effajta együttműködést minden formában támogatni kell ugyan, azonban szerény nagysága, s az ésszerű munkamegosztás korlátozott lehetőségei miatt e formától nagyobb gazdaságfejlesztési impulzusok jó ideig nem várhatók.

A nemzetgazdasági keretek közötti importhelyettesítési lehetőségek, valamint az ésszerű együttműködés kereskedelemfejlesztési lehetőségei együttesen is csak a nemzeti jövedelem évi 1,5—2 százalékos növekedési ütemét tennék lehetővé.

Az importkapacitás járulékos tényezőjeként figyelembe kell vennünk a tőkeimportot is. A fejlődő országoknak nyújtott külső (tőkés- és szocialista országokból származó) finanszírozási eszközök 1962 óta lényegében mintegy

9 milliárd dolláros szinten mozognak. A mai nemzetközi politikai és gazdasági körülmények között e volumen további érdemi növekedése nem várható, elsősorban az angolszász hatalmak fizetésimérleg-problémái, illetve az intenzív gazdasági fejlődés szakaszába lépő szocialista országok megnövekedett beruházási szükségletei következtében. Ha nem számolunk egy esetleges leszerelés gazdasági kihatásaival, a fejlődő országokba áramló eszközök volumene 1970-re legfeljebb 10 vagy 11 milliárd dolláros nagyságot fog elérni. Ez önmagában az importkapacitás évi 0,4 vagy 0,8 százalékos növekedését eredményezhetné, valószínű azonban, hogy hatását a korábbi években felvett — korántsem megfelelő hatékonysággal kihasznált — hitelek növekvő adósságszolgálati terhei semlegesítik. Feltételezhetően tehát a következő években a tőkeimport útján sem remélhető az importkapacitás érdemi bővítése.

A nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódás: a gyors növekedés előfeltétele

A belső és a regionális munkamegosztás lehetőségeinek vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a fejlődő országok fejlődésének meggyorsítása elsősorban a nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódástól, az exportszektor fejlődésétől kaphat ösztönzést. Az évi 5 százalékos átlagos nemzetijövedelem-növekedés nem biztosítható az import 6—7 százalékos tartós növekedése nélkül. A vizsgált nemzeti és regionális importhelyettesítési, tőkeimport-lehetőségek mellett ez tehát az export 4—5 százalékos évi bővítését követeli meg. Az export említett ütemű növekedése azonban csupán a minimumként elfogadható nemzetijövedelem-emelkedés követelménye. Más fejlődési tényezők, körülmények is szükségessé teszik a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást a fejlődő országok számára. Ilyenek például:

— Korunkban a világgazdaság motorja, legdinamikusabb szektora a nemzetközi kereskedelem, ez egyszersmind a tudományos-műszaki haladás leghatékonyabb közvetítője. Minél jobban meghaladja az adott ország kereskedelmének növekedési üteme a termelés növekedési ütemét (különösen beruházási javak esetében), annál több lehetősége van magasabb műszaki színvonalat, termelékenységet megtestesítő termékek, tevékenységek beszerzésére, a nemzetgazdasági megtakarítások fokozására. Különösen fontos ez kis és elmaradottabb országok esetében. A fejlődő országok beruházásainak elmúlt években csökkenő hatékonysága részben azzal is összefüggött, hogy például 1954—1962 között gépipari termelésük 132 százalékkal, gépimportjuk pedig csak 75 százalékkal nőtt.

— A szűkebb belső piaccal rendelkező fejlődő országok gazdaságosan nem iparosodhatnak a nemzetközi felvevőpiacokra való támaszkodás nélkül. A belső piacra alapozott iparosítás csak szűk keretek között mozoghat, s még India és Brazília esetében is számottevő strukturális veszteségeket okozott. A fejlődő országok túlnyomó többségének gazdasági ereje nem elégséges ilyen veszteségek elviseléséhez, erre legfeljebb néhány politikai kulcsország — külföldi segélyek révén — képes. A korszerű gazdasági struktúra kis országok esetében a világpiac bekapcsolása nélkül nem érhető el.

— Kellő exportkapacitás hiányában egy szűk belső piaccal rendelkező

ország nem tud egészséges gazdasági mechanizmust kialakítani. Kis országokban a szűk belső piac adott iparágon belül egy vagy legfeljebb néhány vállalat létesítését teszi lehetővé, így szinte elkerülhetetlenek a monopolhelyzetek. Eddigi tapasztalatok szerint a monopolhelyzetek kedvezőtlen nemzetgazdasági kihatásait csak időnkénti kompetitív importtal lehet korlátozni, ami viszont megfelelő devizatartalékokat kíván. Nem véletlen, hogy az importhelyettesítés éppen az olyan exportorientációjú gazdaságokban volt gazdaságos, amelyek a monopolhelyzetekből fakadó áremeléseket, minőségrontást bármikor kompetitív importtal le tudták törni.

A nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódást tehát nemcsak egyszerűen a szűk importkeresztmetszetek áttörése, hanem a gazdaságfejlesztésre gyakorolt általános jótékony hatása indokolja. Ez magyarázza, hogy az 1954—1964. évtized tapasztalatai alapján az egységnyi beruházások — a korábbi várakozásokkal ellentétben — jóval hatékonyabbaknak bizonyultak az exportot fejlesztő gazdaságokban, mint az úgynevezett importhelyettesítésre optimalizált országokban, ami természetszerűleg hosszabb távon a fejlődés ütemében is kifejeződik. Ma a fejlődő országok gazdasági növekedése exportképességük fokozódásától függ.

A nemzetközi munkamegosztás előnyeinek optimális kihasználására, a fejlődés leghatékonyabb útjára sem a polgári, sem a szocialista közgazdaságtan ez idő szerint még nem tud bevált, kész recepteket adni a fejlődő országoknak. E cikk csupán a vitatott kérdésekhez kíván hozzászólni, az eddig általánosítható tapasztalatok alapján.

A fejlesztés kritériumai

A fejlesztés kiinduló pontját *a beruházások optimális elosztása* jelenti. Gazdaságtörténeti tapasztalatok szerint e kérdést három oldalról: a kulcsszektorok kiválasztásának, a szűk keresztmetszeteknek és a beruházások közvetlen gazdaságosságának oldaláról lehet megközelíteni.

— A kulcsszektorok (infrastruktúra vagy nehézipar, például acél-, gépipar) fejlesztésével ösztönzött gazdasági növekedés eltekint a rövid távú szempontoktól, a fejlődést hosszú távon lehetővé tevő ágak kiépítésére törekszik. Ez a módszer különösen népszerű volt a fejlődő országokban, hiszen az ilyen típusú beruházások a struktúramódosítás és ösztönzés mellett elsősorban a nemzeti presztizs fokozására törekvő politikát segítik. E megközelítés a prioritások helyes megválasztásán áll vagy bukik.

A fejlődő országok többnyire az iparosodott országok tapasztalatait, s főleg a keynesi gazdaságtan tanításait használták fel, s ennek következtében a kiválasztott kulcsprojektumok korántsem feleltek meg mindenkor a helyi adottságoknak. A kulcsprojektumok teljesen mások egy depresszióból vagy háborús pusztításokból kilábaló fejlett ipari országban, mint egy alig iparosított elmaradt országban. A módszer alkalmazását tehát egyrészt a tapasztalatlanság akadályozza, a gazdaságfejlesztési ismeretek ugyanis ma még nem jutottak el odáig, hogy egzakt módon ki tudják választani az egyes fejlődő országok adottságainak leginkább megfelelő kulcsszektort, növekedési pólust. Másrészt az ilyen típusú fejlesztés eredményei még helyes kiválasztás esetén is csak hosszabb idő múlva jelentkeznek, a gazdasági-politikai feszültségek miatt viszont ma a tömegek türelme, a kivárási idő nagymértékben csökkent, s a konszolidált légkör gyors és folyamatos eredményeket lehetővé tevő fejlesztése biztosítható.

— A szűk keresztmetszetekből kiinduló gazdaságfejlesztés valamely téves specializációból fakadó korlátok megszüntetésére törekszik. Beruházási politikáját úgy szabja meg, hogy a relatíve bőségesen levő tényezőkkel helyettesítse a szűkös tényezőket. Gyors kezdeti eredményeket biztosíthat, de megfelelő helyettesíthetőségi kritériumok hiányában az erőforrások elpazarlásához vezethet. (Például az importhelyettesítő országokban a devizamegtakarítás ürügyet szolgáltatott nagy tőkefelhasználásra, s így a munkaerő-potenciál hasznosítása lényegében elmaradt.)

— A befektetés közvetlen gazdaságossága lényegében csak a piaci mechanizmus működése esetén használható beruházási kritériumként. Ismeretes azonban, hogy a fejlődés megindítása az elmaradott országokban nem várható a piaci mechanizmustól. A döntések centralizáltságára, a gazdaság felülről való irányítására minden körülmény között szükség van. A felülről indukált gazdaságfejlesztés azonban elkerülhetetlenül korlátozza a belső piac működési törvényeit. Az így eltorzuló költségviszonyok között azonban a közvetlen gazdaságosság nem juthat kifejezésre.

Mivel a fejlődő országok hatékony gazdaságfejlesztése elválaszthatatlan a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódástól, beruházásaik elosztásakor a világpiac mozgási tendenciáiból kell kiindulniuk, méghozzá annál nagyobb mértékben, mennél inkább függ a nemzetgazdaság a külkereskedelemtől. A szükségszerűen „általános világgazdasági viszonyokból" kiinduló fejlesztés kritériuma, hogy világgazdaságilag rentábilis irányban történjék. A világgazdasági rentabilitás lényegében a keresleti struktúra általános fejlődésével függ össze. Ennek megfelelően olyan tendenciák figyelhetők meg, hogy a világpiacon realizálható profit:

a) a technikai újdonság arányában nő;

b) a termék feldolgozottsági fokával arányosan nő;

c) a nem gépesíthető tevékenységek esetében magasabb;

d) a nemzetközileg nem vagy kevésbé monopolizált termelési ágakban nagyobb.

Természetszerűleg a fejlődő országok elmaradottságuknál fogva nemigen tudnak műszakilag új termékeket előállítani. A *d)* lehetőség is csak bizonyos tartalékokat kínál, hiszen a mostani exportstruktúra jórészt monopolista tőkebefektetések eredményeként alakult ki, vagy legalábbis a piac a nemzetközi monopóliumok ellenőrzése alatt áll. Az exportstruktúra új nyersanyagokkal való szélesítése (kivételes természeti adottságoktól vagy hiánycikkektől eltekintve) többnyire már a monopolhatás miatt sem fokozná a nemzetgazdaság jövedelmezőségét. A világgazdasági rentabilitás oldaláról tehát az exporttermék feldolgozottsági fokának növelését célzó fejlesztés tekinthető optimálisnak.

A gazdaságszerkezet problémái

A fejlődő országok gazdasági fejlődésének mind kritikusabb problémája az úgynevezett *belső integráció hiánya,* a dualista gazdaságszerkezet. Egyes latin-amerikai országokban az importhelyettesítés időszakában a duális modell triálissá vált (naturálgazdálkodó vagy belső piacra termelő mezőgazdaság — magasabb termelékenységű, esetenként tőkeigényes exportgazdaság — tőkeigényes ipar). Az ipari vagy az export-, illetve a hagyományos szektor termelékenysége s életszínvonala közötti szakadék mind súlyosabb politikai problémákat vet fel, s a belső piac tágításának legfőbb

akadálya. A szektorális egyenlőtlenségek nagyrészt területileg is elhatárolhatók, például Brazíliában a São Paolo-Belo Horizonte-Rio de Janeiro ipari háromszögnek, ahol a lakosság mintegy ötöde él, az 1 főre jutó nemzeti jövedelem szintje csaknem tízszerese az északkeleti országrészekének. Majdnem hasonló regionális-strukturális aránytalanságok találhatók a legtöbb latin-amerikai országban, sőt az afrikai—ázsiai országokban is a modern városok, illetve az országok belső részei között. Helytelen volna a gazdaságfejlesztés irányait oly módon kijelölni, hogy az országon belüli szakadék lényegében változatlan maradjon, esetleg növekedjék. Az ebből fakadó politikai problémák gazdasági kihatásai súlyosabbak lehetnek a növekedés lassulásánál is. Követelmény tehát, hogy új exportkapacitásokat lehetőség szerint a fejlődő országon belüli elmaradott szektorban létesítsenek a hagyományos exportszektor, sőt az ipar vagy akár az exportra termelő ipar fejlesztési alternatívájával szemben is.

Az elmaradt szektor fejlesztése azonban elkerülhetetlenül felveti a fejlődés tőke- és műszaki igényességének, illetve a technikai dualizmusnak a kérdését is. A szektorális-regionális egyenlőtlenségek éleződése ugyanis nem kis részben azzal függ össze, hogy a fejlődő országok iparosodása, különösen a legutóbbi évtizedben, tőkeigényes módon ment végbe, ami nem tette lehetővé az elmaradott szektorok hatalmas munkaerő-tartalékainak felszívását. Csak példának említem meg, hogy 1950—1960 között a brazil iparban foglalkoztatottak száma 1,17 millióról 1,52 millióra, a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké 11 millióról 15,5 millióra emelkedett, azaz a két vezető szektorban foglalkoztatottak számának mintegy 6 milliós növekedéséből az ipar csak 0,45 millió főt, a szaporulat 8 százalékát szívta fel. A munka termelékenysége az importált korszerű technológia következtében ugyan nőtt, az alkalmazott termelési eszközök fejlettsége azonban nem állt összhangban a munkaerő képzettségi színvonalával, ami a beruházások hatékonyságának csökkenéséhez vezetett nemcsak Brazíliában, hanem a legtöbb fejlődő országban.

A tőkeigényes fejlődési szakaszra való túl korai — munkaerő-tartalékok ellenére való — rátérés nagy strukturális veszteségekhez vezet. Argentína például másfél évtizedes stagnálással fizette meg a fejlődési ütem túlfeszítésével elkövetett hibákat, fejlődési fokok átugrására irányuló törekvéseit. Mintegy két évtizedes, túl korainak bizonyult intenzív gazdaságfejlesztés után az utóbbi években már természetesen az extenzív fejlesztési módszerekre való kényszerű részleges visszatérés is rengeteg problémát vetett fel, amelyeket a korábbi szakaszban jóval egyszerűbben lehetett volna megoldani. Az argentin példa azt mutatja, hogy a nemzetgazdaság erőforrásait nem szabad intenzív fejlődésre összpontosítani, amíg jelentős, gazdaságosan kihasználható munkaerő-tartalékok vannak. Objektíve ma még egy fejlődő országban sem indokolt (legfeljebb egyes ágazatokban) a tőkeigényes fejlődésre való rátérés.

Az elmaradt szektor fejlesztése tehát kevésbé bonyolult, kevésbé munkaigényes technológia alkalmazását követeli meg, amely összhangban van az elmaradt terület foglalkoztatottsági követelményeivel, munkaerejének képzettségi színvonalával. A kézműipar, a kisüzemek fejlesztésére még hosszú ideig szükség lesz nemcsak a legelmaradottabb, hanem a viszonylag iparosodottabb országokban is. Figyelembe kell venni azt is, hogy a kisipari beruházások relatív termelésbővítő hatása az átlagosnál 2—3-szor na-

gyobb, tehát egyszersmind a nemzetgazdasági beruházások hatékonyságát is javítja.

Természetesen a több fejlődő országban már kifejlesztett műszakilag korszerű szektor nem várhatja meg az elmaradott szektor felzárkózását. Nemzetgazdasági érdekek, a beruházási javakat gyártó szektor és az exportszektor termelékenységének fokozása megköveteli, hogy legalább néhány ipari egység lépést tartson a nemzetközi műszaki fejlődéssel, közvetítse annak eredményeit és ezzel a maga színvonalára emeljen minél több ágat. A technikailag élenjáró szektor a kisebb elmaradott országokban azonban legfeljebb 1—2 vállalatból állhat, s csak a nagyobb országokban válhat integráltabb szektorrá. A technikai dualizmus, a „két lábon járás" a fejlődő országokban nem kerülhető el. Ahol a belső regionális aránytalanságok csökkentése ez idő szerint elsőrangú politikai és gazdaságpolitikai feladat, a korszerű szektor fejlesztésének ütemét átmenetileg kényszerűen korlátozni kell, de ezen belül erőteljes fejlesztési koncentrációt kell megvalósítani a nemzetközileg dinamikus, illetve az egyes országok szempontjából kulcsfontosságú iparágak javára.

Mezőgazdaság vagy ipar?

Végül szeretném megemlíteni a főbb nemzetgazdasági ágazatok, a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésének szempontjait. A legvitatottabb kérdés, hogy az elmaradott országokban mely ágazat fejlesztése biztosítja a viszonylag legnagyobb gazdasági előnyöket. Az elmúlt két évtizedben befelé forduló országok abból indultak ki (a skolasztika post hoc ergo propter hoc helytelen logikai sémája szerint), hogy a fejlett országok egyszersmind fejlett iparral s nehéziparral rendelkező országok, tehát az iparosítás és a fejlett országokéhoz hasonló iparstruktúra kialakítása egyszersmind automatikusan fejlettséget eredményez. Sok elterjedt nézet az iparosítást a mezőgazdaság fejlesztése szempontjából is előfeltételnek tekinti. Cukor György egyébként igen érdekes cikkében* kifejti az iparfejlesztés prioritásának védelmében, hogy az elmúlt évtizedben a mezőgazdaság fejlődése azokon a területeken volt a leggyorsabb, ahol aránylag fejlett iparra lehet támaszkodni. E tény azonban pusztán azt tükrözi, hogy az importhelyettesítő iparosítás politikáját folytató fejlődő országok egyszerűen elhanyagolták mezőgazdaságuk fejlesztését, aminek következményei éppen a legutóbbi években növekedési válsággal fenyegetnek.

A közgazdasági elmélet eddig nem dolgozott ki használható útmutatásokat arra az elmaradottabb országok szempontjából döntő problémára sem, hogy vajon a mezőgazdaság fejlesztésével célszerű iparosítani, vagy fordítva. Találkozhatunk leegyszerűsített válaszokkal, amelyek természetesnek veszik mindkét fő ágazat párhuzamos fejlesztését, de éppen az elmaradott országok erőforrásainak szűkössége követeli meg a gazdasági adottságoknak és szükségleteknek megfelelőbb ágazatra való fejlesztési koncentrációt.

Sok fejlődő országban ma már sajnos nem nehéz a vitát eldönteni. A mezőgazdaság elhanyagolása több kis és nagyobb országot a tömeges éhínség szélére sodort. Ezekben az országokban ma a mezőgazdaság fejlesztésével szemben más alternatíva nincs. A táplálkozás alapvető fiziológiai folyamat, s a gazdasági fejlődés alacsony fokán egyszerűen nem helyettesít-

* Cukor György: A fejlődő országok iparosítása. Közgazdasági Szemle. 1965. 11. sz.

hető más szükségletek nagyobb kielégítési lehetőségével. Az iparfejlesztésből eredő egyensúlyhiány gazdasági-politikai következményei sosem olyan súlyosak, mint a táplálkozás elégtelenségéből vagy romlásából fakadóak. A tömegméretű éhínséggel vagy az azt megközelítő élelmiszerhiánnyal küzdő országokban a mezőgazdaság fejlesztése nemcsak szükségszerű gazdasági, hanem — ha úgy tetszik — politikai, etikai követelmény.

A kérdés vitatható jellege ugyan fennáll a gazdasági fejlődés magasabb fokán álló, kielégítőbb táplálkozási színvonalat elérő országokban. Itt a mezőgazdaság fejlesztése valóban a nemzeti jövedelem és az ipar gyorsabb, hatékonyabb fejlesztésének az oldaláról vizsgálható. A 80 fejlődő ország közül azonban nem találhatunk egyet sem, ahol a táplálkozási helyzet javítása, a belső piac bővítése, az exportárualapok növelése vagy az import csökkentése nem indokolná a mezőgazdaság fejlesztését. Csupán az évi 2,5 százalékos népszaporulattal összhangban növekvő élelmiszer-kereslet kielégítése is óriási mezőgazdasági beruházásokat követel a legtöbb fejlődő országban, hogy az élelmiszer-termelés jelenleg évi 1,5 százalékos ütemben növekvő szintjét emeljék.

A kényszerítő helyzet mellett figyelembe kell vennünk a mezőgazdaságfejlesztés gazdaságosságával kapcsolatos tényezőket. A fejlett országokkal szemben a legelmaradottabb országokban a mezőgazdaság fejlesztése az iparénál jóval kevesebb beruházást követel. Példának említhető, hogy Indiában a negyedik ötéves terv időszakának beruházási előirányzatai a mezőgazdaságban 1,75, az iparban viszont 3,6 tőkekoefficienssel számolnak, a mezőgazdasági beruházások nemzetgazdasági hatékonysága tehát több mint kétszerese volt az iparénak. Hasonló a helyzet az afrikai országok zömében is. További előny, hogy a mezőgazdaságban a gépek, illetve a tőke viszonylag egyszerűen és gazdaságosan helyettesíthető munkával. Öntözési, útépítési, telepítési stb. programok lényegében élő munka igénybevételével végrehajthatók. Sokan érvelnek ugyan azzal, hogy a fejlődő országokban rendelkezésre álló, művelés alá vonható területek nem bővíthetők, tehát az úgynevezett extenzív, munkaigényes fejlesztés lehetőségei kimerültek. Csak utalni szeretnék arra, hogy a talajminőség szempontjából hátrányos helyzetben levő Latin-Amerikában ezt a nézetet már 30 évvel ezelőtt is hangoztatták, 1934—1938 és 1957—1958 között azonban a művelés alá vont terület 38 százalékkal növekedett. Latin-Amerikában a termelés extenzív bővítésének még ma is nagy tartalékai vannak, sok esetben a (korábban megművelt, de gazdaságossági okokból elhagyott) termőterület egyszerű megműveléssel bővíthető. Lényegében hasonló a helyzet a legtöbb afrikai országban, sőt, Indonézia, Pakisztán, Irán ritkán lakott részei is tartalékokat jelentenek az extenzív szakasz szempontjából.

Még számottevőbbek az intenzív fejlesztés lehetőségei. A fejlődő országokban a terméshozamok — nem egészen függetlenül a mezőgazdaság elhanyagolásától — csak lassú ütemben emelkednek vagy stagnálnak. Indiában például a terméshozamok a század eleji szinten mozognak, Latin-Amerikában 1934—1938 óta csupán évi 0,7 százalékkal emelkedtek (a fejlett országokban 2,8 százalékkal). Ma a fejlődő országok terméshozamai a fejlett országokénak alig 40 százalékát teszik ki. A komplex fejlesztés (vízgazdálkodás, műtrágya, nemesített magvak használata, a szállítás, raktározás, szakoktatás kiépítése stb.) esetén a mezőgazdasági termelés még évtizedekig gazdaságosan növelhető.

Meg kell említenünk a mezőgazdaság külkereskedelmi vonatkozásait. A mezőgazdaság fejlesztését elhanyagoló országokban 1955—1963 között nagyarányú élelmiszerimport vált szükségessé. Például a fenti időszakban Brazília évi 140 millióról 247 millióra, India 76 millióról 343 millióra, EAK 56 millióról 252 millió dollárra emelte importját, ami számottevően fokozta a devizális feszültségeket. Ha a fejlesztési célokat nem módosítják, e feszültségek további fokozódása várható. FAO-becslések szerint például az ázsiai és távol-keleti országok mai 200 millió dolláros nettó élelmiszerexportja a mostani trendek mellett 2—5,3 milliárd dolláros nettó importtá válik 1980-ig. Számításaim szerint a fejlődő országok helyettesíthető élelmiszerimportja jelenleg is mintegy 3 milliárd dollárra rúg. E volumen helyettesítése viszonylag kevés járulékos beruházási importot követel, az így felszabaduló devizamennyiség viszont hatalmas ösztönzést adhat a gazdasági fejlődésnek, iparosításnak.

A mezőgazdaság fejlesztése azonban egyszersmind export-árualapokat is biztosít. Az elmúlt évtizedben több iparosodó fejlődő ország nem tudta kimeríteni nyersanyag- és élelmiszerelhelyezési lehetőségeit sem, részesedésük a nyerstermékek világkereskedelmében is csökkent. A mezőgazdasági nyersanyagok és élelmiszerek iránti világkereslet hosszú távon évi átlagban 2—2,5 százalékkal nő. A nyerstermékpiac dinamikája is nagyobb fejlődésre sürgetné a fejlődő országok mezőgazdaságát. Sok országban az export csak élelmiszerekből vagy mezőgazdasági nyersanyagokból fokozható gazdaságosan. Nagyon szemléltető Kuba paradoxnak tűnő példája a cukortermelés és -export erőteljes fokozására, ami arról tanúskodik, hogy a monokultúra is sok esetben csak a monokulturális szektor fejlesztése útján kitermelt devizával számolható fel.

A mezőgazdasági fejlesztés célszerű prioritása természetesen nem jelentheti az iparosításról való lemondást, csupán az *iparosítás irányát* befolyásolja. Ezt bizonyítja az exportot fejlesztő fejlődő országok példája az elmúlt évtizedben. Ezekben az országokban — hosszabb időszak átlagában — az iparosodás üteme is gyorsabb volt, mint az úgynevezett befelé forduló országokban. Az exportágazatok fejlesztése tehát nem alternatív megoldás az iparosodással szemben. Az egészséges mezőgazdasági fejlesztés, a dinamikus export egyszersmind automatikusan biztosítja az iparosodás számára létfontosságú felvevőpiacot.

A gazdaságfejlesztés világgazdasági rentabilitási kritériumainak az alapján úgy látszik, hogy a fejlődő országok, különösen a kisebb fejlődő országok iparosodását elsősorban a *meglevő exporttermékek feldolgozására kell összpontosítani.* Más szóval az iparosítás leggazdaságosabb kulcsobjektumainak az exportálható belföldi nyersanyagokat, élelmiszereket, továbbfeldolgozó iparágakat tekinthetjük. Az ilyen termékekkel kapcsolatos belső ismeretek általában nagyobbak, a nyersanyagfelvevő piacok fokozatosan rávehetők a feldolgozott nyersanyagok átvételére, s eleve bizonyos elhelyezési biztonságot jelentenek. A fő exportcikket feldolgozó nagy létesítményekhez kapcsolódó iparágak, szolgáltatások kiépítése a fejlődő országokban sokkal gyorsabban elvezethet a korszerűbb, relatíve integráltabb gazdasághoz, mint például az egymással laza kapcsolatot tartó, elszigetelt fejlődési gócokat eredményező importhelyettesítő gazdaságfejlesztés, vagy akár a távlati beruházási szükségletek kielégítését célzó gazdaságfejlesztés.

Az exporttermékek feldolgozására irányuló iparosítás előnyei különösen szembetűnőek, ha figyelembe vesszük a világgazdaság ártrendjeit. Tudott dolog, hogy a nyerstermékek árának nagyarányú csökkenése az elmúlt évtizedben gyakorlatilag egyáltalán nem érintette a belőlük készített fogyasztási cikkek árszínvonalát, hiszen a fejlett országokban állandósult lassú költséginfláció a feldolgozás és a szolgáltatások fázisában érezteti hatását a munkabérigény arányával fokozódó mértékben. Az alacsony bérszintű országok tehát exportjuk feldolgozottsági fokának — különösen egyszerű technológia alkalmazásával biztosítható — növelésével számottevő komparatív előnyökhöz jutnak. Például a kávé és a kakaó áralakulásának vertikális elemzése azt mutatja, hogy a nyugat-európai országok kiskereskedelmében realizált árnak csak egyharmada jut az exportőr országnak, az ár kétharmadát a kereskedelem, az elemi feldolgozás (pörkölés), a kezelés, szortírozás, csomagolás, az adók és a profitok nyelik el. Az adott két cikk esetében a feldolgozási munkaráfordítás a termék jellege miatt még viszonylag szerény, a fejlődő országok exportcikkeinek zöménél azonban a nyers- és a feldolgozott termék exportára között — a termék feldolgozottsági fokától, illetve az alkalmazott technológiától függően — 3—8-szoros különbségek vannak.

Az ércek (nagyobb előfordulás esetén), a kőolaj, a rostok, a növényi olajok, a gyümölcsök, a bőr, a gumi, a fa stb. helyi feldolgozása nemcsak a belső termelés volumenét növeli, hanem az exportbevételek megsokszorozódását is jelentheti. Sőt, a nagyobb exportfejlesztő iparosítástól eltekintve is nagy tartalékok maradnak kihasználatlanul a fejlődő országok exportkapacitásának fejlesztése szempontjából. Több, korábban kizárólag nyersanyag-exportőr ország például a nyersanyagárak kedvezőtlen irányzata ellenére is gyors ütemben fokozhatta exportját termékei osztályozásának, standardizálásának, csomagolásának, kikészítésének javítása útján. Az ilyen jellegű tevékenységek — amelyek viszonylag kis beruházásokkal, egyszerűbben kifejleszthetők — az exporttermék egységárának 20—40 százalékos emelkedését eredményezhetik. Ezek a tevékenységek a fejlett országokban — az emelkedő bérköltségek miatt is — mind kevésbé gazdaságosak, viszont a kereslet mindinkább a feldolgozottabb, a tetszetősebben kikészített, a jobb minőségű élelmiszerek, nyersanyagok felé tolódik el. E tendenciák tükröződnek abban, hogy például 1955—1963 között a fejlett tőkésországok nyerstermék- és élelmiszerimportja csak évi 1,8 százalékkal, feldolgozott élelmiszer- és nyersanyagimportjuk viszont évi 5 százalékkal nőtt.

A fejlődő országok esetében tehát a nemzetgazdaság rentabilitása, az exportpiacok tágítása, a modernebb termelési struktúra elsősorban az exportbázisú iparfejlesztéssel, nem mennyiségi, hanem minőségi fejlesztéssel biztosítható leginkább.

A világgazdaság szerepe

Az eddig felvetettek lényegében ahhoz a gazdaságstratégiai irányvonalhoz fűződnek, amelyet a fejlődő országoknak követniük kell a tudományos-technikai haladás meggyorsulásával összefüggő világgazdasági feltételek közepette. A gazdasági fejlődés belső és nemzetközi vonatkozásai természetesen rengeteg új problémát vetnek fel, ezek megoldása e stratégia keretében is hatalmas erőfeszítéseket, új megközelítési módokat követel

nemcsak a fejlődő országoktól, hanem a világ többi részétől is. A fejlődő országoknak a nemzetközi munkamegosztásból való nagymérvű kirekesztése vagy a bekapcsolódás mai egészségtelen formájának fennmaradása egyrészt elszigetelt, az eddiginél is nagyobb mérvű befelé forduló fejlődésre kényszerítené ezeket az országokat, az ilyen típusú fejlődés távlatai pedig rendkívül korlátozottak és kedvezőtlenek. A fejlődő országok elszigetelődésének fokozódása világgazdasági szinten is strukturális veszteségekhez vezetne.

Úgy tűnik, hogy mind az ipari tőkés-, mind a szocialista országok gazdasági fejlődésében újabban több olyan elem jelentkezik, amely gazdasági oldalról is sürgeti az új nemzetközi munkamegosztás haladóbb formáinak kialakítását. A tőkésországokban ilyen jelenségnek tekinthetjük a munkaerő-tartalékok szűkösségével kapcsolatos gazdasági feszültségek éleződését, amely sok országban a gazdasági fejlődés lassulásával fenyeget. A közvetlen munkaerőimport (úgynevezett vendégmunkások alkalmazása) lehetőségeinek kimerülésével mindinkább fokozódik az egyszerűbb munkaigényes cikkek bevitele útján való közvetett munkaerőimport jelentősége. A keresletnek a szolgáltatások és a munkaigényes termékek felé való gyors eltolódása még jó ideig több munkaerőt szív fel, különösen az európai gazdaságokban, mint amennyi munkaerőt az automatizálás felszabadít. A fejlődő országokból jelenleg az ipari tőkésországok iparcikk-fogyasztásának nem egészen 1 százaléka származik, e részarány 5 százalékra való emelkedése önmagában 60 százalékkal növelné a fejlődő országok összes kivitelét s feldolgozó ipari termelésének értékét.

A szocialista országok fejlődésének mai szakasza is kedvezőbb előfeltételeket kínál a fejlődő országok nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódására. Több, a fejlődés intenzív szakaszába lépő szocialista országban is érezhető a munkaerőhiány. Emellett azonban a feldolgozó ipari termeléstől elmaradt báziságak fejlesztése nagy beruházásigénnyel jár, amelyet a nyersanyag- és félkésztermék-kapacitásokkal már rendelkező fejlődő országokkal való munkamegosztás fokozása számottevően csökkenthet. A gyarmatosítás egyik kihatásaként ma még a szocialista országok részesedése a fejlődő országok exportjában szerény, mintegy 6 százalékos. Figyelemre méltó azonban, hogy a fejlődő országok külkereskedelmi forgalmának 1953—1955 közötti növekményében a szocialista felvevőpiacok részaránya már mintegy 16 százalék volt, ami sejtetni enged a jövő dinamikájára is.

A fejlődő országok exportot bővítő gazdasági fejlődésének a világgazdaság felvevőképességének oldaláról kedvező távlatai vannak. E távlatok kihasználásához azonban nemcsak a fejlődő országok új fejlesztési stratégiájára, erőfeszítéseire, hanem a mai, polarizációs hatású, nagy monopóliumok által erősen ellenőrzött világkereskedelmi mechanizmus reformjára is szükség van. Az új világkereskedelmi mechanizmussal szembeni követelmények ismertetése további, bővebb fejtegetéseket igényelne. Itt csak utalhatunk olyan fontos elemeire, mint a nyersanyagexport fejlődésének áruegyezményekkel való biztosítása, ipari preferenciák nyújtása az elmaradottabb országoknak, a nemzetközi segélynyújtás formáinak, volumenének a gazdaságfejlesztési szükségletek szerinti kialakítása.

BURGER KÁLMÁNNÉ:

Az abszolút földjáradék a tőkés mezőgazdaságban

A közgazdaságtudomány már hosszabb idő óta szorgalmazza, hogy a földterület lekötését értékeljék az árakban és a mezőgazdasági gazdaságossági számításokban. Az értékelés szükségességét mind ez ideig inkább gyakorlati gazdaságpolitikai érvekkel támasztották alá, mint elméletiekkel; habár a gyakorlati érvek is helyeseknek bizonyultak. A föld gyakorlati értékelésének szükségessége és annak mindinkább általános elismerése azonban látszólag ellentétben van a politikai gazdaságtan földjáradék-elméletével. Ez a gyakorlati gazdasági követelmények és az elmélet közötti látszólagos ellentmondás késztetett arra, hogy a kérdés elméleti vonatkozásaival is foglalkozzam, és amennyire első kísérletként lehetséges, néhány ezzel kapcsolatos kérdést megpróbáljak tisztázni. A problémát a mezőgazdasági áralakulás, illetőleg áralkotás szemszögéből vizsgálom.

Ebből a nézőpontból az abszolút járadék elemzése érdemel figyelmet, mivel nagyjából egységes piaci árat feltételezve, a különbözeti járadék nem ártényező. A földjáradék-elmélet elemzését ebben a cikkben a modern tőkés viszonyokra vonatkozóan kísérlem meg elvégezni, s a levonható következtetéseket a szocialista viszonyokra vonatkozó elemzésben kívánom majd felhasználni.

Marx azon az álláspontón volt, hogy a legrosszabb tőkés módon művelt földön is létezik járadék, amelyet abszolút járadéknak nevezett. Ez az elmélet szemben állt Ricardo járadékelméletével, aki az abszolút járadék létezésének elismerését a munkaérték-elmélettel ellentmondónak találta. Ricardo szerint az árban csak a munka termelte érték tükröződhet, a földjáradék pedig nem tekinthető ilyennek, tehát létezése esetén annak az ár értéken felüli részeként kellene megjelennie. Elméletében ezért csak a különbözeti járadéknak volt helye, amely nem ártényező. Marx szerint viszont az abszolút járadék nem értéken felüli árrész, hanem az érték része. Ricardo nyomán feltételezte, hogy a mezőgazdaság árai a legrosszabb tőkés módon művelt föld ráfordításait tükrözik. Feltételezte továbbá, hogy a legrosszabb földön gazdálkodó tőkés haszonbérlőnek is meg kell kapnia befektetett tőkéje után az átlagprofitot. Ricardóval ellentétben azonban úgy tartotta, hogy ha a legrosszabb föld termékeinek ára csupán a termelésre fordított költségeket és az átlagprofitot tartalmazná, tehát ha határköltségeken felépülő termelési ár lenne és nem tartalmazna járadékot, akkor a jövedelemből nem lehetne bérleti díjat fizetni a tulajdonos számára. Tehát az árnak a termelési ár felett kell alakulnia. Marx ezt azzal magyarázta, hogy a mezőgazdasági termékek nem termelési áron, hanem értékáron kelnek el. Az értékárat a földtulajdon kényszeríti ki. A mezőgazdasági értékár magasabb — mondta—, mint az ipari termelési ár, mert a tőke szer-

ves összetétele a mezőgazdaságban alacsonyabb. Az alacsony szerves összetétel az adott tulajdonviszonyok között nem átmeneti, hanem állandó jelenség, mert a földtulajdon monopóliuma akadályozza a tőkék szabad áramlását, lehetetlenné téve a tőkeellátottság kiegyenlítődését. A földtulajdonosnak járó haszonbért a legrosszabb földön gazdálkodó mezőgazdasági tőkés a termelési ár és az értékár közötti különbözetből fizetheti. Ez a különbözet képviseli egyben a mezőgazdaság abszolút járadékát is. Az abszolút járadék tehát a földtulajdonosnak jut.

Az abszolút járadékot Marx haszonbérnek tekinti, a legrosszabb föld árát pedig tőkésített járadéknak. Az akkori legfejlettebb tőkésország, Anglia viszonyait tartva szem előtt, feltételezte, hogy az angol haszonbérleti rendszer a fejlett tőkés mezőgazdaság modellje és az a tőkés fejlődés során másutt is általánossá válik. Ennélfogva a haszonbért is általános tőkés jelenségnek tartotta.

Akik ellentmondásokat vélnek találni a marxi abszolútföldjáradék-elméletben, rendszerint két dologra hivatkoznak: Egyrészt Marxnak arra a megjegyzésére, hogy a gazdálkodó tőkés földtulajdonos a saját maga járadékosa. Eszerint — úgy vélik — Marx megengedte, hogy abszolút járadék a haszonbéren kívül is keletkezzék. Másrészt Marx a kisparaszti bérletről és földtulajdonról írva feltételezi, hogy a kisparaszt a földbérletet, illetőleg a föld árát az átlagprofitból, az átlagprofit alatti profitból, sőt a munkabérnek megfelelő jövedelemből is fizetheti. A bírálók szerint ez is ellentmond a marxi haszonbérjáradék-elméletnek.

Valójában sem az egyik, sem a másik esetben nincs ellentmondás, és egyik sem bontja meg az elmélet logikai egységét. Az első esetben Marx azt tételezi fel, hogy a tőkés haszonbérleti rendszer az általános, tehát az árakban általában realizálódnia kell a haszonbérnek. Természetes, hogy a kevés számú maga gazdálkodó tőkés tulajdonos is a normális piaci áron értékesíthet, tehát saját maga realizálhatja az egyébként az idegen földtulajdonosoknak járó bérleti díjat.

A kisparasztok esetében Marx két lehetőséget tételez fel. Az egyik, hogy az ország gazdasága elmaradott és nem a tőkés gazdálkodási rendszer általános a mezőgazdaságban, hanem a kisparaszti gazdálkodás. Ez esetben az áraknak általában nem kell tartalmazniuk a termelési ár feletti, haszonbérnek megfelelő többletet, sőt a termelési ár alakulásának törvényével sem lehet még számolni. Tőkés mezőgazdaságban viszont — bár a mezőgazdasági árak a legrosszabb földön gazdálkodó tőkés gazdaság értékárainak felelnek meg — a kisparaszt magasabb költségei, az eladósodás, az uzsorakamatok, a kisparcellák magas árai és a rossz értékesítési lehetőségek miatt nem tudja realizálni ebben az értékárban saját termelésének értékét, sőt még az átlagprofitot, esetleg az átlagmunkabért sem.

Az abszolút földjáradék marxi elméletében ezek szerint nincs ellentmondás, kifejtése mindvégig következetes. Marx az abszolút járadék fogalmán egyértelműen az árban a termelési ár felett realizált értéktöbbletet érti, amely a földtulajdonosnak jut haszonbérként. Vizsgáljuk meg, hogyan igazolódott később az abszolút járadék elmélete. Találkozhatunk-e a modern tőkés mezőgazdaságban olyan járadékkal, amely megfelelne az abszolút járadék marxi fogalmának?

A földbérleti viszonyok alakulása

Az angol mezőgazdaság, amelyet Marx a tőkés mezőgazdaság mintájaként kezelt, a későbbiek során nem bizonyult a tőkés fejlődés általános modelljének. Sem a mezőgazdaság fejlődésének Lenin által megrajzolt porosz és amerikai útja, sem a viszonylag következetes polgári forradalmak vagy polgári demokratikus változások alapján kialakult mezőgazdaság, ahol vegyesen találhatók a tőkés és a családi üzemek (mint pl. Franciaországban) nem mutatja a bérleti viszonyok általánossá válását.

A XIX. század végén a földbérleti viszonyok Kautsky[1] szerint a következőképpen alakultak: Angliában 88,3, Németországban 46,9, Franciaországban 27, az Amerikai Egyesült Államokban 28,4 százalék volt a bérelt föld aránya az összes mezőgazdasági földterülethez viszonyítva. Ez időtől kezdve a földbérlet részaránya a földművelésben általában csökken. Angliában — e rendszer klasszikus hazájában — 1908-ban a művelt földterületnek még csak 13,5 százaléka volt a gazdálkodók saját tulajdonában, 1927-ben már 35,8, 1950-ben pedig 37,5 százaléka. Becslések szerint 1955-ben a termelők több mint 50 százaléka gazdálkodott saját földjén.[2]

A haszonbérelt földterület az Egyesült Államokban 1935-ig az összes farmok területének 32 százalékára növekedett, ettől kezdve azonban fokozatosan csökkent.

1880-tól 1959-ig a következőképpen alakult az Egyesült Államokban a földbérlet aránya:

Év	A bérelt farmok száma az összes farm %-ában	A bérelt farmok földterülete az összes földterület %-ában	Év	A bérelt farmok száma az összes farm %-ában	A bérelt farmok földterülete az összes földterület %-ában
1880	25,6	—	1945	31,7	22,0
1900	35,3	23,3	1950*	26,8	18,3
1920	38,1	27,7	1954	24,0	16,4
1935	42,1	31,9	1959	19,8	14,5

* Alaska és Hawai benne.
Forrás: USDA Agricultural Statistics, 1963. 434. l.

Kanadában a haszonbérelt földterület aránya az 1941. évi 29,7 százalékról 1951-ig 25,3 százalékra csökkent.[3]

Az európai kontinensen a bérelt mezőgazdasági üzemek száma és kiterjedése általában vagy csökken, vagy lényegében változatlan (Ausztria, Belgium), csupán néhány európai országban (Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban, Hollandiában) bővül a haszonbérleti rendszer. Ez a növekedés azonban viszonylag lassú. Franciaországban a tulajdonosok művelésében álló földterület az 1929. évi 59,9 százalékról 1954-ig 54 százalékra csökkent. A Német Szövetségi Köztársaságban a bérelt földterület 1895-től 1949-ig 23,1 százalékkal növekedett (részben a határok megváltoztatásának következményeképpen). Hollandiában a haszonbérelt földterület az 1930. évi 49 százalékról 1950-ig 55,9 százalékra nőtt.[4]

[1] Kautsky, K.: Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie, Stuttgart, Verlag Dietz, 1899.
[2] Sturmey, E. G.: Owner-Farming in England and Wales 1900–1950, The Manchester School of Economics and Social Studies, 1955. 3. szám. Hasonló adatokat tüntet fel az Agrarpolitische Revue 1958. 4. sz. 146–153. l.
[3] Ninth Census of Canada 1951. Vol. VI. part 1. sz. 1. l.
[4] Az adatok forrása a „Szelszkoje hozjajsztvo kapitalisztics eszkih sztran" c. statisztikai gyűjtemény, Moszkva, 1959.

Az adatok szerint tehát a fejlett tőkésországok egy részében a bérelt földterület csökken, más részében stagnál, harmadik részében lassan nő. A mezőgazdaság tőkés földbérleti modellje tehát korántsem vált általánossá, és a fejlődés sem tart afelé. Mi ennek az oka?

Első okként említhető, hogy a történelmi fejlődés során a különböző országokban másképpen alakultak a termelési viszonyok és a tulajdonviszonyok, mint Angliában. Franciaországban például a polgári forradalom következetesebben számolta fel a feudális földtulajdont. A tőkés mezőgazdaságnak nem kellett feltétlenül a feudális földtulajdonra épülnie, a gazdálkodás lehetőségének nem lett általános feltétele a bérlet. Másutt a szabad földtulajdonból fejlődött ki a tőkés gazdálkodás, illetőleg tulajdon (amerikai út). Megint másutt maguk a földtulajdonosok váltak tekintélyes számban gazdálkodó tőkésekké (porosz út).

A tőkés bérleti rendszer csekély fejlődésének, illetőleg hanyatlásának másik oka az, hogy az utóbbi évtizedekben megszűnt a nagyarányú tőkeáramlás a mezőgazdaságba.

A mezőgazdaság ma már sokkal kevésbé jövedelmező üzletág, mint a múlt században volt. A múlt században és századunk első évtizedeiben a kínálathoz viszonyítva nagy kereslet nyilvánult meg az élelmiszerek iránt, s ez ösztönözte a tőkék áramlását a mezőgazdaságba. Az utóbbi évtizedekben azonban a mezőgazdaság jövedelmezősége általában sokkal kisebb, mint más termelési ágaké. Ezt mutatja a többi között a szétnyíló agrárolló.

Az Egyesült Államok farmereinek termelői árai és az általuk fizetett árak az utóbbi időszakban így alakultak:

Év	A farmerek által fizetett árak		A farmerek által kapott árak	Árparitás*
	Összes kamattal, adóval és béradóval	Csak árukért	Index 1957—59 = = 100	
	Index 1957—59 = = 100	Index 1957—59 = = 100		
1949	86	88	103	100
1950	88	90	107	101
1952	98	100	119	100
1955	94	95	96	84
1959	102	101	99	81
1960	102	101	98	80
1961	103	101	99	79
1962	105	103	100	80

* A kapott árak aránya az 1910—14 = 100 bázisú fizetett (összes) árakhoz viszonyítva.
Forrás: USDA Agricultural Statistics, 1963. 432. l.

A táblázatból látható, hogy a farmerek által az iparcikkekért fizetett árak kisebb-nagyobb hullámvölgyekkel lassan növekednek, a termelői árak pedig egy-egy kiemelkedő év kivételével csökkennek vagy stagnálnak. Az iparcikkek és a mezőgazdasági termékek árarányainak alakulását hosszú időszakra vonatkozóan mutatja az árparitás, amely az 1910—1914. évi 100-ról 1962-ben 80-ra csökkent. A mezőgazdasági árak tehát kedvezőtlenül alakultak az ipari árakkal szemben.

Kanadában a mezőgazdasági árindex 1949-es bázishoz viszonyítva

1957-ben 91-re esett, az összes áruk nagykereskedelmi árindexe pedig 114-re emelkedett.[5]

A statisztika szerint az utóbbi években néhány vezető tőkésországban a mezőgazdasági termelői árindex általában csökken a farmerek által fizetett árakhoz viszonyítva. A mezőgazdasági termelői árak és a gazdák által fizetett árak paritása a következőképpen alakult:

A gazdálkodók által kapott és fizetett árak paritásának indexei

Év	Ausztria[1] 1958= = 100	Belgium 1951— 52 = 100	Kanada 1935— 39 = 100	Dánia 1950. VII. —1955. VI. = 100	NSZK[2] 1958 = = 100	Hollandia[3] 1949/50— 1952/53 = = 100	Svájc 1948 = = 100	Egyesült Királyság 1954/55— 1956/57 = = 100
1950	...	98	132	—	97	105	99	—
1955	101	83	104	103	102	89	92	102
1957	103	80	98	95	103	79	91	102
1959	103	79	99	103	101	76	89	96
1960	99	75	98	99	94	69	85	94
1961	95	74	101	93	96	67	85	97
1962	92	72	102	103	95	62	85	97
1963	92	76	95	108	94	68	83	97

[1] 1958-ból származó átszámított index.
[2] A FAO által számított adatok.
Forrás: FAO Production Yearbook, 1964. 18. sz. 415—417. l.

A tőkésállamok a mezőgazdasági jövedelmezőséget ugyan különböző szubvenciókkal, ártámogatásokkal, termőterület-korlátozással, piaci intervenciókkal, minimális árgaranciával stb. igyekeznek javítani, de nem tudják megakadályozni az árolló szétnyílását, a mezőgazdaság jövedelmezőségének kedvezőtlenebb alakulását az iparral szemben. Igaz ugyan, hogy az intézkedések nem maradnak hatástalanok, és részben ezek következtében, részben a mezőgazdasági termelés gyors emelkedése, részben pedig a mezőgazdasági tőkekoncentráció meggyorsulása és ezzel egyidejűleg a mezőgazdasági népesség és foglalkoztatottság csökkenése folytán a mezőgazdasági lakosság jövedelme abszolút mértékben növekszik. A növekedés üteme egy-egy országban túl is haladhatja a nem mezőgazdasági lakosság jövedelemnövekedésének ütemét. Emellett azonban a mezőgazdasági jövedelmek ma is — mint az utóbbi évtizedekben általában — nagyon elmaradnak más népgazdasági ágazatok jövedelmeitől. Ezt mutatja például az egy személyre számított jövedelmek alakulása az Egyesült Államokban:

Egy főre jutó személyi jövedelem az Egyesült Államokban, dollárban*

Év	Mezőgazdasági lakosság			Nem mezőgazdasági lakosság
	mezőgazdasági forrásból	nem mezőgazdasági forrásból	összes forrásból	
1949	556	231	787	1514
1954	691	308	999	1889
1958	805	392	1197	2165
1961	899	474	1373	2345

* A személyi jövedelem a termelési költségek levonása után fennmaradó jövedelmeket és a munkabéreket foglalja magában.
Forrás: USDA Agricultural Statistics, 1963. 486. l.
[5] Forrás: Yearbook of Food and Agricultural Statistics, 1952–1958.

Bár a mezőgazdasági lakosság egy főre jutó összes személyi jövedelme 1949-től 1961-ig 75 százalékkal, a nem mezőgazdasági lakosságé pedig 53 százalékkal növekedett, a mezőgazdasági jövedelem mindvégig alacsonyabb maradt, és 1961-ben is csupán 58 százaléka volt az egyéb lakosság egy főre jutó jövedelmének. Figyelemre méltó, hogy a mezőgazdasági forrásból eredő jövedelem csupán 60 százalékkal, az összes forrásból eredő pedig 75 százalékkal nőtt.

Ilyen kedvezőtlen jövedelmezőségi viszonyok között a földbérleten még kevésbé előnyös a gazdálkodás, mint a saját földtulajdonon. A haszonbérlet növeli a mezőgazdasági termelés költségeit. Ez az egyik oka a haszonbérlet nagyarányú csökkenésének is. A bérlet azonban nem csupán az effektív költségeket növeli a bérleti díjjal, hanem csökkentve a beruházások (a talajjavítás, építkezések) lehetőségeit, a költségcsökkentés egyéb területén is kedvezőtlenebb helyzetbe hozza a bérlőket a tulajdonosokhoz viszonyítva. A bérlőnek nem érdemes olyan nagyobb beruházásokat eszközölnie, amelyeket a bérlet lejárta után nem tud kivonni a gazdálkodásból. Ez okvetlenül gátolja a termelés korszerűsítését, a hozam növelését és az önköltség csökkentését a bérelt földeken. Ezáltal a bérlő hátrányba kerül a tulajdonos gazdálkodókkal szemben. (Az Egyesült Államokban ezen kíván segíteni az állam bizonyos bérlőkategóriák kedvezményes adóztatásával. A bérletek előnyösebbé tétele végett olyan bérleti formák is kialakultak, amelyekben a bérlők és a tulajdonosok különböző arányokban megosztva viselik a beruházási és termelési költségeket. Mindez azonban, mint a földbérlet arányának csökkenéséből látható, kevés eredménnyel járt.)

A földbérleti rendszer klasszikus formájában nem előmozdítója, hanem inkább gátlója a tőkés termelésnek, azáltal, hogy növeli az üzemi költségeket és akadályozza a termelés korszerűsítését, az agrotechnika fejlődését. Létezése egyrészt régebbi (kapitalizmus előtti) tulajdonviszonyok maradványainak, másrészt a későbbiekben a tőketulajdon és a tőkefunkció szétválásának tulajdonítható (a kapitalizmus fejlődése során a földvásárlás bérbeadás céljából, a részvényvásárláshoz hasonlóan, a tőkeelhelyezés egyik módja). Így érthető, hogy sem az Egyesült Államokban, sem sok más tőkésországban nem vált általánossá a tőkés bérleti rendszer, sőt Angliában is megszűnt e rendszer egyeduralma.

A mezőgazdasági és az ipari tőkék szerves összetételének kiegyenlítődése

Az abszolút járadék realizálásának másik alapvető feltétele az ipari és a mezőgazdasági tőkék szerves összetétele közötti különbség. Ennek az előfeltételnek a hiánya korunkban nem szorul különösebb bizonyításra. Közismert, hogy a legfejlettebb tőkés mezőgazdaságban, az Egyesült Államokban egy dolgozóra kétszer annyi állóeszközérték jut (30 ezer dollár 15 ezerrel szemben), mint az iparban.[6]

Ugyancsak nagyobb a mezőgazdasági tőke szerves összetétele az iparinál Kanadában, Új-Zélandban, Nagy-Britanniában és Hollandiában is. Nyugat-Európa más tőkésországainak mezőgazdaságában a tőkeellátottság

[6] US News and World Report, 1962. IV. 2.

ugyan nem haladja meg az iparét, de növekedési üteme gyorsabb, és valószínűleg hamarosan utol fogja érni az ipari ellátottságot.[7]

Az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetételének különbsége azonban önmagában nem vezethet a járadék képződésére, csupán a lehetőséget adja meg létrejöttére. Magának a járadéknak a piaci mechanizmus működésén keresztül, az áralakulásban kell realizálódnia. Az alacsony mezőgazdasági szerves összetétellel a múlt században együtt járt a mezőgazdasági termelőerők csekély fejlettsége, az agrotechnika alacsony színvonala és az alacsony terméseredmény. A mezőgazdasági termékek kereslete általában meghaladta a kínálatot. A kereslet és a kínálat közti egyensúly tartós hiánya természetesen kikényszerítette a mezőgazdasági termékek magas árát. A napóleoni háborúk után a történelmi viszonyok is a mezőgazdasági áraknak kedveztek a kontinensen. A magas ár a csökkenő ipari árakkal szemben monopolisztikus jellegűnek hatott és a földtulajdonmonopólium következményének tűnt (a feltételezések szerint a tulajdoni monopólium az abszolút járadék, a gazdálkodási monopólium pedig a határköltségeken felépülő ár kikényszerítésével hatott az áremelés irányába).

A marxi értelmezés szerint a földmonopólium a tőkék szabad áramlásának akadályozásával tette lehetetlenné a szerves összetételbeli különbségek kiegyenlítődését, ily módon biztosítva a járadékot realizáló árakat. Marx logikai indokolása az akkori történelmi és gazdasági viszonyok valóságára támaszkodott. Az ipari fejlődéssel szemben ijesztően elmaradt a mezőgazdasági fejlődés. A gyorsan fejlődő ipar növekvő ipari munkásságát az alacsony hozamú mezőgazdaság képtelen volt megfelelően ellátni élelmiszerrel. Ez az állapot ihlette abban a korban a csökkenő hozadék elméletét és a járadék törvényszerű növekedésének elméletét is. Bár Marx nem fogadta el a ricardói csökkenő hozadék elméletét, a mezőgazdasági termékkínálat viszonylagos szűkösségét azonban maga is törvényszerűnek tartotta. E törvényszerűséget ő nem természeti tényezőkkel indokolta, mint Ricardo, hanem a társadalmi viszonyokkal, illetőleg a tulajdonviszonyokkal, közelebbről a földtulajdonnal.

Valójában azonban a múlt század óta a tőkebefektetések hatalmas áramlása indult meg a mezőgazdaság felé. Ennek eredménye volt a mezőgazdasági termelés mai magas színvonalra emelkedése a szerves összetétel növekedésével egyidejűleg és a múlt századi termékszűkösséggel szemben a fejlett tőkésországok mai bőséges mezőgazdasági termékellátottsága, sőt túltermelése. Közismert, hogy a fejlett tőkésországokban, annak ellenére, hogy a foglalkoztatott munkaerőnek csupán csekély hányada (Franciaországban 19,8, NSZK-ban 16,5, Egyesült Királyságban 3,7, Svédországban 13,8, Ausztriában 22,8, Hollandiában 10,7, Kanadában 10,6, az Egyesült Államokban 7,3 százalék[8]) dolgozik a mezőgazdaságban, a mezőgazdasági termelés igen fejlett. Sok tőkésországban a kínálat állandóan és nagymértékben meghaladja a keresletet. Túlkínálat azokban az országokban is van, amelyeknek saját mezőgazdasági termelése nem nagy (pl. az NSZK-ban), mivel az állami külkereskedelmi protekcionizmus ellenére is nagyarányú a mezőgazdasági termékek importja. A túltermelés akut és nehezen megoldható probléma a fejlett országokban, mivel a jövedelmek növekedésével

[7] Mieszczankowski M.: A földjáradék és a mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmusban című cikke nyomán (Ekonomista, 1963/1. 95–120. l.)

[8] KSH. Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1965. 33. l.

— az élelmiszer-fogyasztás rugalmatlansága miatt — nem vagy alig nő a kereslet. A magas termelési színvonal és túlkínálat következtében — mint már előzőleg rámutattunk — a mezőgazdaság számára sem az árak, sem a jövedelmezőség nem alakul kedvezően.

A földmonopólium hatása így, ha nem is szűnt meg teljesen a mezőgazdasági termékárak alakulásában, legalábbis nagyon korlátozottá vált. Érvényesülésének előfeltétele legfőképpen, mint mondottuk, a termékek kínálati szűkössége volt. *A földkínálat szűkössége csak akkor érvényesítheti hatását a termékek áralakulására, ha a termékek kínálata is szűkös.* Ha a termékkínálat bőséges, illetőleg túlkínálat van, akkor a földmonopólium léte nem elegendő hatóerejű ahhoz, hogy magas monopolisztikus termékárakat kényszerítsen ki.

Láttuk tehát, hogy a termelési áron felüli bérleti díjnak megfelelő abszolút járadék realizálásának nem kedvez sem a tőke szerves összetételének kiegyenlítődése, sem a földmonopólium hatásának korlátolt érvényesülése, sem pedig a mezőgazdasági túlkínálat és az áralakulás.

A földjáradék és a földár alakulása

A földterület korlátozott voltával összefüggő földtulajdonosi monopólium érvényesülésének csökkenése nemcsak a termékárak alakulásában nyilvánul meg, hanem a földárak és a földek bérleti díjának alakulásában is. A földkínálat az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt.

A jövedelmezőség kedvezőtlen alakulása miatt napjainkban igen sok termelő hagy fel a gazdálkodással. Látható ez pl. az Egyesült Államokra vonatkozó adatokból.

A farmok számának csökkenése az Egyesült Államokban 1920—1959 között

Év	A farmok száma	A farmok számának csökkenése az előző időszakhoz viszonyítva	
		abszolút számokban	százalékban
1920	6 448 343	—	—
1930	6 288 648	159 695	2,5
1940	6 096 799	191 849	2,9
1945	5 859 169	237 630	3,9
1950	5 382 162	477 107	8,1
1954	4 782 412	599 746	11,1
1959	3 703 894	1 078 518	22,5

Forrás: USDA Agricultural Statistics, 1963. 433. l. adatai alapján számítva.

(Megjegyzendő, hogy a gazdaságok számának csökkenése mellett a művelt földterület nem vagy alig csökken. Az Egyesült Államokban a vetésterület — a korlátozási intézkedések ellenére — az 1920. évi 956 millió acre-ról 1954-ig 1158 millió acre-ra nőtt, 1959-ig pedig csak 1120 millió acre-ra csökkent. Ez két dologra mutat. Először is növekszik a nagygazdaságok száma a kisebb gazdaságokéhoz képest. Ezek a gazdaságok jobban bírják a versenyt a mezőgazdaság számára kedvezőtlenül alakuló árviszonyok között is. Másodszor, a gazdaságok számának csökkenésével egyidejűleg nem csökken a termékkínálat, mivel egyrészt a vetésterület nem vagy alig csökken, másrészt a nagygazdaságok fejlettebb termelési technikájukkal több termék előállítására képesek, mint a kisebb gazdaságok.)

A gazdaságok száma az európai országokban is csökken, de itt a csökkenés mértékét tompítja az, hogy igen sok kistermelő kétlaki életmódot folytat. A családfő iparban dolgozik, a gazdaság pedig csak jövedelemkiegészítő jellegű (ez a rendszer igen kiterjedt pl. az NSZK-ban). Azokban az országokban viszont, amelyekben nagyobb arányú a kisbirtokos gazdálkodás és ahol egyben az ipar munkaerő-átvevő képessége is viszonylag lassan növekszik (pl. Olaszországban, Franciaországban), a kisbirtokosokkal szemben nagyobb erővel megnyilvánulhat a földmonopólium ereje. A kisbirtokos számára a földvásárlás itt nem egyik, hanem egyetlen lehetséges tőkeelhelyezés, akár megélhetésének biztosításához szükséges az, akár termelésének bővítéséhez.

A mezőgazdasági termeléssel felhagyó és a városokba áramló lakosság megnöveli a földkínálatot. Láttuk egy előbbi táblázatból, hogy nem csupán a saját gazdaságok, hanem a bérletek számának csökkenése is jelentős. De mivel a termőterület nem vagy alig csökken, arra is következtethetünk, hogy a kínálat növekedésével egyidejűleg a föld iránti kereslet is elég jelentős marad. Bár — mint említettük — a más népgazdasági ágakból a mezőgazdaságba történő áramlás erősen lecsökkent, jelentős maradt, sőt állandóan növekszik a mezőgazdaságon belüli tőkeáramlás, s ez a tőkekoncentráció növekedésének irányába hat. Az eladásra felkínált földeket leginkább az erős, jól felszerelt gazdaságok veszik meg, amelyek már az újonnan vásárolt földterületek megműveléséhez is elegendő géppel rendelkeznek. Így a földvásárlás előnyös számukra, mivel jórészt csak a földre kell újabb tőkét fordítaniuk, viszont állandó tőkéjüket jobban kihasználhatják és ezáltal termelési költségeiket csökkenthetik az általános költségek viszonylagos súlyának csökkentésével. (Az Egyesült Államokban az is növeli a föld iránti keresletet, hogy az állami szubvenciókat a földterület alapján fizetik. Így a föld már önmagában jövedelemszerzési alap.)

Míg tehát a nagy mezőgazdasági termékkínálat, a szétnyíló árolló, a főleg a kisgazdaságok számára kedvezőtlenül alakuló jövedelmezőség és a más népgazdasági ágakban nagyobb jövedelemszerzési lehetőségek a földkínálat növekedése irányában hatnak, más tényezők ezt ellensúlyozzák a kereslet egyidejű növekedésével. Így, bár a földkínálat rugalmatlansága csökken, teljes megszűnéséről nem beszélhetünk.

A földárak és a földbérleti díjak alakulásának bemutatása meglehetősen nehéz feladat. Főként azért, mert nincsenek erre vonatkozó árindexek. Maguk a földárak és a bérleti díjak több országban növekedtek az utóbbi évtizedekben. Kétségtelen viszont az is, hogy az áremelkedés lassúbb vagy gyorsabb általános inflációs áralakulás mellett megy végbe. Így nehéz megállapítani, hogy az emelkedésből mennyi tudható be az általános inflációs áremelkedésnek és mennyi a föld iránti kereslet növekedésének. A bizonytalanságok miatt a különböző szerzők erre vonatkozó becslései és a statisztikák is eltérőek. Az Egyesült Államok hivatalos statisztikája, amely a földértékbe a hektárra számított ingatlanok értékét is beleszámítja, a következő táblázat szerinti földérték- és földjáradék-alakulást mutatja.

Az adatok tehát növekedést mutatnak, tartalmuk miatt azonban sem a földárak (1 ha-ra számított felbecsült ingatlanérték), sem a járadékok (nagyságuk az állami szubvencióktól is függ) alakulására nézve nem egyértelműek. Az 1 ha-ra számított ingatlan vagyon és a járadékok feltünte-

Az egy hektárra számított reálvagyon értéke[1] a farmokon és a földtulajdonosoknak jutó nettó földjáradék[2] alakulása

Év	1 ha mezőgazdasági földterület értéke[3] 1957—59 = 100	Összes nettó járadék millió dollárban[4] (1957 = 100)	Összes nettó járadék[4] Index 1957 = 100
1959	106	1584	99
1960	111	1625	101
1961	112	1766	110
1962	118	1903	118
1963	123	—	—

Forrás: USDA Agricultural Statistics 1963. 434., 487. l.
[1] Államilag felbecsült vagyonérték és nem piaci ár.
[2] A földjáradék csak a gazdálkodással nem foglalkozó tulajdonosok járadéka.
[3] Az adatok nem foglalják magukban Alaska és Hawai adatait.
[4] A földtulajdonosoknak jutó állami szubvenciókkal együtt.

tett emelkedésével egyidejűleg, 1957—1959-et 100-nak számítva 1962-ig a farmerek által vásárolt iparcikkek árindexe 103 százalékra, a nagykereskedelmi árindex 100,6 százalékra, a fogyasztói árindex pedig 105,4 százalékra emelkedett.

Tisztán a földárak alakulását — az ilyen statisztikák hiánya miatt — az Egyesült Államokban nem tudjuk nyomon követni. Vizsgálatunk csupán az 1 ha mezőgazdasági föld ingatlanértékének alakulására irányulhat, amely a mezőgazdasági beruházások növekedésével természetszerűen növekszik. Érdekes azonban megfigyelni, hogy az összes nemzeti vagyonhoz viszonyítva ez az érték is erősen csökken.

A föld értéke a nemzeti vagyon értékének százalékában az USA-ban

Év	Százalék	Év	Százalék
1870	50	1930	31
1890	41	1938	30
1912	37	1956	23
1922	34		

Források: Kuznets, S. National Product Since 1869. (New York, 1946.), Doane, R. R. The Anatomy of American Wealth (New York, 1940.) és Keiper, J. S.–Kurnow, E.—Segal, H. H. The Theory and Measurement of Rent, (New York, 1961. 102. l.)

A mezőgazdasági járadék aránya szintén csökkent. A mezőgazdasági járadék az Egyesült Államokban 1850-ben a nemzeti jövedelemnek 4,2 százaléka, 1880-ban 4,1, 1910-ben 3,8 és 1956-ban 2,2 százaléka.[9]

Angliában és Walesban a haszonbérelt földek árak 1937/38-tól 1951-ig 101 százalékkal, a gabona ára pedig 300 százalékkal emelkedett. 1951-től 1956-ig egy acre föld ára folyó font sterlingben 46,4 fontról 40,3-ra csökkent.[10]

Franciaországban 1950—1955 között a szántóföldek ára mintegy 18 százalékkal emelkedett, a mezőgazdasági termékek termelői árai azonban sokkal nagyobb mértékben növekedtek.[11]

Kanadában a pénzbeli bérleti díjak így alakultak: 1901-ben 1,25, 1911-ben 1,23, 1921-ben 2,47, 1931-ben 0,29, 1941-ben 0,76, 1951-ben 1,67 $/acre. (Forrás: Ninth Census of Canada, 1951. vol. VI. 1. 1. Ottawa. 1953.)

[9] King, W. I.: The Wealth and Income of the People of the United States (New York, 1922) és Keiper–Kurnow–Segal táblázatban idézett műve.
[10] Cheveley, V.–Price, O.: Capital in United Kingdom Agriculture, London. 1955. 13. l. és The Farm Economist 1956. 8. sz. 440. l.
[11] Szelszkoje hozjajsztvo kapitaliszticseszkih sztran, 778–783. l.

A földbérleti díj 1951-ben sokkal alacsonyabb volt, mint 1921-ben, viszont a fogyasztási cikkek árai 1913 és 1951 között mintegy 130 százalékkal emelkedtek. Hollandiában annak ellenére, hogy a haszonbérelt földterület nem csökkent, sőt emelkedett, a haszonbér jellegű bruttó földjáradék a mezőgazdasági jövedelmekben 1923/26-ban 45%-ot, 1927/29-ben 48%-ot, 1936/39-ben 39%-ot, 1948/49-ben 17%-ot tett ki.[12] Számításba véve a haszonbérelt terület növekedését, a hektáronkénti haszonbérnek is csökkennie kellett.

Colin Clark idézett műve szerint Nagy-Britanniában a haszonbér jellegű nettó járadék az 1904—1913. évi 51 millió font sterlingről 1924—29 időszakában 42 millió font sterlingre, 1936—38-ban 30,7 millióra, majd 1954—55-ben 17,7 millióra csökkent. Mint már rámutattunk, a járadék reálértéke is folyamatosan csökkent. A járadék hányada a mezőgazdasági összes jövedelmekben Colin Clark szerint az említett időszakokban így alakult: 37%, 28,5%, 18,9%, 3,2%, 4,1%.

Franciaországban a földjáradék részesedése a mezőgazdasági jövedelmekben az 1880. évi kb. 20%-ról 1938-ig 15%-ra csökkent.[13]

A földárak és a bérleti díjak, általában a földjáradék alakulása arra mutat, hogy a földkínálat rugalmatlansága és a földtulajdon monopóliuma nem szűnik meg ugyan, de veszít a jelentőségéből a földárak és bérleti díjak meghatározásában is.

A marginális föld járadékának problémája

Felvetődik a kérdés, hogy a mezőgazdaság egy részében — bár csökkenő mértékben —, továbbra is érvényesülő bérleti rendszerben miből fizetik a bérlők a tulajdonosnak járó járadékot. A bérletek egy része tőkés bérlet, amelynek realizálnia kell az átlagprofitot. Miből fizethető a legrosszabb földön az átlagprofiton felüli járadék?

A tőkés mezőgazdaság költség- és árviszonyait vizsgálva, erre a kérdésre sem könnyű válaszolni. Már említettük, hogy a tőkésországok mezőgazdaságait bonyolult szubvenciós rendszerek, költség- és ártámogatási viszonyok szövik át. Ezenkívül a nemzetközi kereskedelem fokozódása és kiszélesedése ellenére az exporttámogatási és importlefölözési rendszerek élesen elkülönítik és függetlenítik a legtöbb tőkésország belső mezőgazdasági árviszonyait a világpiacon kialakuló árviszonyoktól. A szubvenciók szükségessége is mutatja, hogy a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége általában nem kielégítő. Ennek számos oka van, amelynek vizsgálata nem feladata ennek a tanulmánynak. Elsőrendű okként a nagy mezőgazdasági termékfelesleg említhető meg. Lényeges ok még az is, hogy a mezőgazdasági termelés szétaprózódott és a termelők gazdasági szervezettsége jóval alatta marad a velük szembenálló ipari és kereskedelmi monopóliumokénak. A mezőgazdaságban nem jöhettek létre a többi gazdasági ágéhoz hasonló nagy monopóliumok és az erősebb felvásárló monopóliumok még a nagy tőkésgazdaságoknak is diktálhatják az eladási és a beszerzési feltételeket, alacsonyan szabva meg az árakat.

Mi a helyzet ilyen túlkínálati viszonyok között a marginális termelési árral és a járadékkal? Nagyon valószínű, hogy az ár nem a kistermelők és a családi gazdaságok költségviszonyaihoz, hanem a (szubvenciókkal együtt

[12] Clark C.: The Conditions of Economic Progress, London, 1957. 647. l.
[13] Uo. 643. l.

számítva) viszonylag olcsón termelő tőkés gazdaságok költségviszonyaihoz igazodik. A tőkésgazdaságok pedig általában nem a legrosszabb földeken, hanem a termékenyeken helyezkednek el.[14] A rosszabb földeken és nagyobb költségekkel termelő családi és kisgazdaságok jövedelmezősége pedig a tőkésgazdaságokénál alacsonyabb. (Nem csupán az átlagprofitnál, hanem sok esetben még az ipari munkabérnél is kisebb a jövedelmük. Az Egyesült Államokban pl. a szubvenciós rendszer elsősorban a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági keresetek, illetve az egy főre jutó nettó jövedelmek közötti különbségeknek a kiegyenlítésére irányul.)

A tőkés bérletek ugyanúgy, mint a gazdálkodó földtulajdonosok a jó földeken és nem a legrosszabbakon találhatók. Esetükben tehát elesik az a kérdés, hogy miből fizethető a legrosszabb földön a bérleti díj. Persze ezzel a kérdés nincs megoldva. Egyszerű lenne a válasz, ha azt mondhatnánk, hogy a jó földeken gazdálkodó tőkés bérlők a különbözeti járadékukból fizetik a bérleti díjat. Ha azonban az ár a jó földeken gazdálkodó tőkés üzemek költségeihez igazodik és nem a marginális költségeken épül fel, akkor az ármeghatározó jó földű gazdaságok nem jutnak különbözeti járadékhoz, legfeljebb az ezeknél is jobb földeken gazdálkodók. Ez utóbbiak bérleti díját képezheti részben a különbözeti járadék, sőt az ármeghatározó kategóriába tartozó gazdaságok egy része is fizethet bérleti díjat az átlagosnál jobb gazdálkodásból eredő különbözeti járadékából stb., tehát a bérleti díj több forrásból is eredhet. Mindezzel azonban nincs megmagyarázva a feltételezésünk szerint a marginálisnál alacsonyabb költségekkel termelő ármeghatározó gazdaságok bérleti díjának eredete. Hiszen ezek a gazdaságok is — tőkésgazdaságok lévén — realizálják a tőkéjük után járó átlagprofitot és még ezenkívül fizetik a bérleti díjat. A magyarázatot a későbbiekben kísérlem megadni.

„Az abszolút járadék" az átlagprofit része

A modern tőkés mezőgazdaság viszonyainak elemzése után eljutottunk eredeti kérdésünk megválaszolásához: mi a helyzet az abszolút földjáradék létével a mai mezőgazdaságban?

Rámutattunk arra, hogy a bérleti viszonyok nem általánosak a mezőgazdaságban. Általános viszont az a tény, hogy a föld megszerzésére akár bérlet formájában, akár vétel formájában tőkét kell fordítani. A földnek, ha más tulajdonában van, akkor bérleti díja, ha pedig saját tulajdonba veszik, akkor ára van. A föld vételére vagy bérletére fordított tőkének meg kell térülnie. Marx a tőkésgazdaságok esetében úgyszólván kizárta a földvásárlás lehetőségét, a kisparaszti gazdaságok esetében megengedte, de úgy tartotta, hogy ezek magas költségviszonyaik, rossz eladási lehetőségeik stb. következtében, nem realizálnak abszolút járadékot, tehát a vételárat (esetleg hitelből kamatokkal megterhelve) az átlagprofit rovására, sőt esetleg „bérük" rovására fizetik. A kisparaszt számára a földvétel (ugyanúgy a földbérlet) levonást jelent — mint mondja — az átlagprofitból, rosszabb esetben még a munkabérből is. Marx — minthogy feltételezte a bérleti viszonyok kizárólagosságát, valamint azt, hogy ha nem lennének feudális maradványként földbirtokosok, akkor a föld szabadon állna rendelkezésre — figyelmen kívül hagyta a földvásárlásra, illetőleg a föld megszerzésére

[14] Ezt bizonyítja K. L. Bachman–R. W. Jones: Sizes of Farm in the United States, 1950. c. könyve.

fordított tőke megtérülésének szükségességét. Ezzel azonban figyelmen kívül hagyta azt a tényt is, hogy a tőkés magántulajdoni viszonyok szükségszerűen megkövetelik a magánföldtulajdon létezését és lehetetlenné teszik a szabad földtulajdon általánossá válását.

A föld köztulajdonba vételének, államosításának gondolata nemcsak marxista, de régi polgári gondolat is. Ez a gondolat a feudális földtulajdon, a tőkésgazdaságra rátelepülő tehertétel felszámolásának szándékából eredt. Tőkés viszonyok között azonban ez az államosítás — még ha végre is hajtanák — valószínűleg hamarosan illuzórikussá válna. Tudniillik, ha nem is a régi, hanem a modern tőkés viszonyokat tekintjük (ahol pl. bizonyos üzemek, bányák állami kézbe vétele lehetséges), akkor is valószínűtlen, hogy az egész mezőgazdaságban kizárólag állami birtokok jöjjenek létre, ha néhány állami gazdaság létre is jön. Az az elképzelés is illuzórikus, hogy az állam szabadon adja kölcsön gazdálkodásra a földeket. Tőkés tulajdonviszonyokat feltételezve a földek előbb-utóbb vagy magántulajdonba, vagy bérletbe kerülnek. Az államosított föld nagyobb részét bérbe kell adnia az államnak vagy szét kell osztania (szintén magántulajdonba), illetőleg eladnia magántulajdonba. Ugyancsak magántulajdonba jut végső soron a földbirtokosoktól elvett és ingyenesen felosztott föld. Bármilyen változások is történjenek tehát a birtokviszonyok területén magántulajdonosi rendben, maguk a tulajdonviszonyok fennmaradnak. Fennmarad a föld tulajdona, adásvétele, bérlete is.

Marx úgy vélte (a kisparaszti gazdálkodással kapcsolatban írja A tőke II. kötetében „A részes gazdálkodás és a parcellatulajdon" című fejezetben), hogy a föld vásárlására fordított tőke a termelésből kivont tőke. Abból a feltételezésből indul ki, hogyha a föld szabadon állna rendelkezésre, akkor nem kellene megvásárlására tőkét fordítani. Csakhogy éppen a tőkés termelési viszonyok következtében nem állhat szabadon rendelkezésre a föld, mivel a tőkés termelési viszonyoknak alapvető sajátossága a magántulajdoni rend, ahol a föld is, mint minden más termelőeszköz magántulajdont képvisel. Ilyen viszonyok között a föld vásárlása — bármennyire is természeti jószág az — az egyik alapvető termelőeszköz megszerzését jelenti és nem tőkekivonást a termelésből. A föld a mezőgazdaság legfontosabb termelőeszköze. Ennek a termelőeszköznek a megvétele a mezőgazdasági termelés számára — úgy vélem — épp úgy nem tekinthető a termelésből történő tőkekivonásnak, mint a többi termelőeszközre való tőkeráfordítás.

A mezőgazdasági tőkés számára a földvásárlás effektív tőkeráfordítás. Ezután a tőke után épp úgy átlagprofitot vár, mint egyéb tőkéje után. Meg is kell kapnia, különben nem folytatna mezőgazdasági termelést. Ha tehát a tőkés mezőgazdasági földtulajdonos szempontjából nézzük a kérdést, akkor az átlagprofitnak az összes tőkére kell vonatkoznia, amibe a föld megszerzésére (vásárlására vagy bérletére) fordított tőke is beleszámít. Így a földre fordított tőke után járó profitnak az átlagprofit részét kell képeznie és nem az átlagprofiton felül kell jelentkeznie.

Ha viszont a föld megszerzésére fordított tőkét ugyanolyan tőkebefektetésnek tekintjük, mint a többi tőkét és az utána járó profitot az átlagprofit részének, akkor a föld bérleti díját sem kell az átlagprofiton felülinek tekinteni. A föld bérleti díja eszerint részben az idegen tulajdonos földbe fektetett (földért fizetett) tőkéjének részletekben történő megtérí-

tése a bérleti díjjal általában járó felárral, részben az átlagprofitnak az a része, amely a kölcsönvett idegen tőke (termelőeszköz) után az idegen tulajdonosnak kijáró profitrész (tőkekamat). (Pl. ha cséplőgépet vagy traktort vesz bérbe a termelő, akkor nemcsak a gép árának a használat idejére ráeső részét téríti meg, hanem profitjának azt a részét is átadja, amely az idegen termelőtőke után jár.) Az idegen tőke után fizetett profitrész (a bérleti díj) általában valamivel magasabb, mint amekkora profit egyébként a saját tulajdonban lévő földtőkére jutna, mint ahogyan minden bérleti díj magasabb végső összegében a vásárlásra fordított pénzösszegnél. (Hasonló a helyzet a hitelbe történő földvétel esetében. Ilyenkor a hitelezőnek fizeti ki a tőkés — vagy a parasztgazda — a földtőke árban megtérült esedékes részletét és a kamatokat.) Ennyiben — tehát amennyiben a gazdálkodó tőkés magasabb — kamattal terhelt — profitot ad át az idegen tőkésnek, mint amennyi a megfelelő tőkerészre jutna, ha az saját tulajdonában lenne — a bérleti díj részben levonás a bérlő saját átlagprofitjából. Ily módon a földre fordított tőkének, a föld vételárának mindenképpen meg kell térülnie az árakban, akár a gazdálkodó saját tulajdonában van a föld, akár idegen tulajdonban. Ugyancsak meg kell térülnie a földtőkére jutó megfelelő átlagprofitrésznek is. A tőkemegtérülés természetesen a föld minőségének és az azzal összefüggő földértéknek megfelelően különböző. A magasabb értéket képviselő jobb föld — vagy jobb fekvésű föld — tőkére jutó átlagprofitrésze (tőkekamata) magasabb, mint az alacsonyabb értékű rosszabb minőségűé, illetőleg fekvésűé. Ez az átlagprofit jellegéből következik, amelynek mértéke az ipari tőkében is a befektetett tőkeérték szerint változik. *Így az a jövedelem, amely a mezőgazdaságban a földtőkére jutóan képezi az árak részét (és amit abszolút — de részben amit a föld különböző természeti tulajdonságaiból eredő — járadéknak neveznek) véleményem szerint nem más, mint az átlagprofitnak egy része.*

A föld ára

Mi ezek szerint a föld ára? A legrosszabb földé semmi esetre sem lehet tőkésített abszolút járadék, hiszen ehhez a járadéknak önálló léttel kellene bírnia. A tőkésített járadék fogalma egyaránt szerepel a marxista és a polgári gazdaságtanban, csak más és más értelemben. A polgári gazdaságtan általában a föld hozadékának tőkésítéséből vezeti le a föld árát, a marxi elmélet pedig az átlagprofiton felüli értékrésznek, az abszolút járadéknak és ezen felül a különbözeti járadéknak a tőkésítéséből. Mind a marxista, mind a polgári gazdaságtanban találkozhatunk tiltakozással az ellen, hogy a földárból vezessük le a járadékot és nem megfordítva.

Az árkérdés ebben a témakörben a legnehezebb kérdés. Nem is vállalkozom rá, hogy ezt a problémát megoldjam, csupán feltételezéseimet közlöm.

A föld árát valószínűleg több tényező, illetőleg körülmény határozza meg. Az első a föld művelésére felhasznált munkaráfordítás. Köztudomású, hogy csak a szűzföldekre nem fordított az emberiség munkát. A művelt földekben évszázadok, évezredek emberi munkája rejlik. (Természetesen az árban nem az évszázadok munkája, hanem a még nem amortizálódott tárgyiasult munka — meliorációs tőke — térülhet meg.) A földterületet eredeti formájában ugyan a természet hozza létre, termékenységének évenkénti újratermeléséhez azonban az ember hozzájárul munkájával, sőt fo-

kozza az eredeti termékenységet. Mindennek alapján úgy vélem, hogy a föld árának egyik meghatározója feltétlenül a munkaráfordítás lehet.

A föld árát azonban nem kizárólag a munkaráfordítás határozza meg, hanem éppen természeti sajátosságaiból következően, természetes minősége is befolyásolja. Előfordulhat (inkább ugyan a nem tőkés gazdálkodásban, mert a tőkés általában csak annyi tőkét fordít a földművelésre, amennyi után a szokásos megtérülést várhatja), hogy a rosszabb föld művelésére, javítására stb. több munkát fordítanak, mint a jobbéra. A jobb föld ára jobb minőségénél fogva mégis magasabb lesz. A természeti jószágok — pl. a gazdasági állatok — esetében általában azt tapasztaljuk, hogy áraranyaik elsősorban nem munkaráfordításaik, hanem természetes minőségeik szerint alakulnak. A minőséget (testalkatot, hízékonyságot, teherbírást, tejelőképességet stb.) az ember a tenyésztéssel ugyan befolyásolhatja, de a biológiai sajátosságok javarészt természeti eredetűek. A földnek, mint természeti jószágnak az árát szintén alakítják természetes tulajdonságai (minősége, fekvése) is.

A harmadik tényező, amely a földárra hat, a tulajdonviszonyok. Marx a földtulajdoni monopóliumot tekintette a földár kizárólagos okának. De sok polgári közgazdász is a tulajdonviszonyokkal vagy pedig a földterület szűkösségével, korlátozott voltával magyarázza a földár kialakulását.

Igaz, hogyha nem lennének magántulajdoni viszonyok, nem lenne ár. A föld magántulajdona azonban nem ad kizárólagos magyarázatot árának létrejöttére. Az árukapcsolatok és azokon belül az árak kialakulásának végső, eredendő okai általában a társadalmi és a tulajdonviszonyok. Ilyen értelemben a földárak kialakulásának okai is azok.

A földtulajdon esetében azonban nem pusztán tulajdonról, hanem monopoltulajdonról van szó a földterület nem szaporítható volta következtében. Így a földtulajdonosnak elvileg — mint minden monopoltulajdonosnak — lehetősége van monopolár megszabására. Létrejöhet olyan monopolár, amelyet a polgári közgazdászok a földterület szűkösségéből, korlátozott voltából, a marxizmus pedig ennek a korlátozott területnek monopolista tulajdonbavételéből vezet le. A múlt században ez a monopólium virágkorát élte. Tudott azonban, hogy minden monopólium veszít ármeghatározó jelentőségéből termékbőség esetén. A mezőgazdasági termelés mai színvonalán a föld korlátozott voltának jelentőségét erősen csökkenti termékeinek úgyszólván korlátlanul előállítható mennyisége.

Összegezve tehát a cikkben mondottakat, úgy vélem, hogy az a jövedelem, amelyet a mezőgazdaságban abszolút járadéknak neveznek, nem más, mint az ármeghatározó (nem feltétlenül marginális) gazdaságok földvásárlásra fordított tőkéjére jutó átlagprofit. A föld ára nem vezethető le a járadékból, hanem az ún. járadék, azaz profitrész alakul a földvásárlásra (vagy bérletre) fordított tőke, tehát földár függvényében. A föld árát, feltételezésem szerint, több tényező határozhatja meg; a földművelésre fordított munka, a föld minősége és fekvése, továbbá a monopoltulajdon léte. A mezőgazdasági árakban egyrészt meg kell térülnie a földvásárlásra fordított tőkének, másrészt az erre jutó átlagprofitnak. A járadék különböző formái — a bérleti díj, a földvásárlásra felvett hitelek térítése és kamata, valamint a saját birtokukon gazdálkodó tőkések földtőkéjének megtérülése és kamata — azonos forrásból: az árakban amortizáció formájában megtérülő földtőkéből és a földtőkére jutó átlagprofitból erednek.

VITA

PÁLDI ANDRÁS:

Hozzászólás a távlati tervezés vitájához

A mezőgazdaság népgazdasági szerepéről, jelentőségéről, az ipar és a mezőgazdaság arányáról, kapcsolatáról, valamint a népgazdaság e két legfontosabb ágazatának fejlesztési üteméről és lehetőségeiről az elmúlt másfél évtized alatt sokféle nézet alakult ki. A különféle álláspontok lényegében véve két egymással szembenálló csomópont körül sűrűsödtek és ma már csak e két ellentétes koncepció különböző változatait jelentik. E két koncepció „harca" a gyakorlati munkában és a közgazdasági vitákban nem közelítette, hanem inkább eltávolította és megmerevítette az álláspontokat. A megoldandó népgazdasági kérdéseket is ma már nagyon sokan vagy az ipar „érdekeiből", vagy a mezőgazdaság „érdekeiből" kiindulva vizsgálják. Ez a magatartás természetesen elfogultságot szül, az elfogult, egyoldalú szemléletmód pedig nagyon megnehezíti a közgazdasági viszonyok reális értékelését és helyes megoldási javaslatok kidolgozását.

Az ipar vagy a mezőgazdaság érdekeinek egyoldalú védelmezése nem más, mint az annyiszor elítélt vállalati és iparági érdekeket kifejező magatartás magasabb szintű megismétlése. Egy dologban azonban jelentős a különbség, mégpedig abban, hogy sokkal nagyobb veszélyeket rejt magában, mert ha elhatalmasodik, népgazdasági szinten is egyoldalú döntésekhez vezethet és nagy károkat okozhat.

Remélem, hogy a hosszú távú növekedéstervezésről a Közgazdasági Szemlében folyó vita elősegíti majd e kérdésben is az álláspontok közeledését és hozzájárul egy reális, az egész népgazdaság szempontjából helyes távlati koncepció kialakulásához.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlesztése körüli vita történelmi gyökere

A felszabadulás előtt és egy ideig még a háború után is a magyar mezőgazdaságot és a ráépült, de korszerűnek egyáltalán nem mondható élelmezési ipart a magyar népgazdaság legfontosabb ágazatának, alapjának tartották. A mezőgazdaság és az élelmezési ipar — igaz, hogy a Horthy-rendszer népellenes politikája következtében alacsony színvonalon — „kielégítette" a lakosság élelmiszerszükségletét, sőt termékeinek igen nagy részét — éppen az alacsony fogyasztás következtében — külföldre szállította.

Az ötvenes évek elején, a „vas és acél országának" jelszavát követő gazdaságpolitika egyik fő feladatának éppen azt tartotta, hogy a magyar népgazdaság szerkezetét az ipar javára megváltoztassa. Ez a gazdaságpolitika azonban nem számolt eléggé hazánk adottságaival és lehetőségeivel, s ezért az egyébként feltétlenül helyes és szükségszerű iparfejlesztési politikából túlhajtott, a realitásokat figyelmen kívül hagyó iparosítás lett. Mivel ez a politika gyorsan akart nagy eredményeket elérni az iparosításban, túl nagy erőforrásokat koncentrált ide, s ennek következtében természetesen a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztése háttérbe szorult. A mezőgazdaságban a begyűjtési rendszer és az agrárolló, a falvakban a parasztságot állandóan bizonytalanságban tartó, az osztályharcot mesterségesen élező politikai módszerek érvényesültek. Az agrárpolitika fő kérdése a mezőgazdaság minél gyorsabb kollektivizálása volt, s ezért a termelés fokozásának és a parasztság életszínvonala emelésének ügye másodlagossá vált.

Az ellenforradalom után — tanulva tapasztalatainkból — sok 1956 előtti hibát kijavítottunk. Az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai következtetés az volt, hogy a mezőgazdaság fejlesztését meg kell gyorsítani, egyrészt az agrárpolitikai hibák kijavítása, másrészt a mezőgazdaságnak nyújtott beruházások növe-

lése útján. Ezért megszüntettük a begyűjtési rendszert, javítottunk az árarányokon, s pártunk körültekintő agrárpolitikája eredményeként az ellenforradalom után néhány évvel a mezőgazdaság szocialista átalakítását is sikeresen megoldottuk. A kisparaszti termelőeszközök és a mezőgazdaságból eltávozott munkaerő pótlása, valamint a szocialista üzemek állóeszközeinek bővítése céljából jelentősen növeltük a mezőgazdaság beruházásait.

Amikor 1959 és 1961 között, a II. ötéves terv készítésének idején, az egyénileg dolgozó parasztok kis gazdaságait szocialista nagyüzemekbe tömörítettük, azt hittük, most már semmi sem akadályozhatja a mezőgazdasági termelés gyors ütemű növekedését. E nagy jelentőségű folyamat hatásának értékelése, politikai és gazdasági következményeinek felmérése és terveinkben való figyelembevétele sok gondot okozott a terv összeállításánál. Úgy hiszem, a kollektivizálás várakozáson felüli sikere is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a tervben túl nagy feladatokat tűztünk a mezőgazdaság elé. Igaz, az időjárás az átlagosnál kedvezőtlenebb volt ezekben az években, s ez bizonyos mértékig magyarázhatja a gyengébb eredményeket, a tervtől való jelentős elmaradást, a valóság azonban az, hogy a mezőgazdaság II. ötéves tervének előirányzatai irreálisak, néhány fontos területen erősen túlméretezettek voltak.

Ez a helyzet fontos kiindulópontja az ipar és a mezőgazdaság arányáról és a két ágazat kapcsolatáról, illetve a fejlesztésük perspektíváiról folyó jelenlegi vitáknak. Vannak, akik azt a tanulságot vonják le, hogy a mezőgazdaság nem képes visszaadni a népgazdaságnak a II. ötéves terv idején befektetett összegeket, a mezőgazdasági beruházások növelése tehát nem célszerű. Mások viszont arra a következtetésre jutnak, hogy a mezőgazdaság azért nem fejlődött kielégítően, mert nem teremtettük meg az ehhez szükséges feltételeket, nem kapott a mezőgazdaság elég beruházást.

Az ellenforradalom után az iparban is megkezdtük a korábbi évek torzításainak helyreigazítását és hazánk adottságainak a korábbinál jobban megfelelő iparfejlesztési feladatokat tűztünk ki. Nyersanyag-szegénységünkből kiindulva elsősorban a munkaigényes termékek gyártására törekedtünk és néhány kiemelt iparág (műszeripar, híradástechnika, vegyipar) fejlesztésére koncentráltunk. Fontos feladatnak tartottuk a műszaki fejlesztés gyorsítását, a világszínvonal megközelítését és minél több területen annak elérését. Jelentős programok végrehajtását vettük tervbe (pl. diesel-program), amelyek az ipar exportlehetőségeinek bővítését célozták.

Bár az ipari termelés gyors ütemben emelkedett, a műszaki fejlesztés meggyorsítására, a hatékonyság megjavítására, a termékek minőségének növelésére irányuló terveink nem valósultak meg teljesen. Ebben a helyzetben, a tények elemzése és a jövő feladatainak formálása közben, az e kérdésekről folyó viták-ban az álláspontok szintén két pólus körül csoportosulnak. Vannak, akik szerint a nehézségek forrása az, hogy nem koncentráltuk eléggé anyagi és szellemi erőinket — elsősorban elegendő beruházás hiányában — az ipar legfontosabb területeire. Szerintük az ipari beruházások növelése a gyorsabb fejlődés első feltétele. Mások viszont úgy látják, hogy hiába tettünk meg mindent az ipar fejlesztéséért, az eredményekkel nem lehetünk megelégedve, a mezőgazdaságban kell tehát növelni a beruházásokat, mert itt adottságaink jobbak, és ezért a befektetések hatékonysága is kedvezőbb lesz.

Az összefüggések természetesen sokkal bonyolultabbak, mint ahogy a fenti vázlat mutatja. E kérdések részletesebb elemzése helyett csak arra akartam rámutatni, hogy jelenleg, a 60-as évtized közepén, a szocializmus teljes felépítéséhez vezető utak és módok keresése közben, amikor népgazdaságunk fejlődésének extenzív szakaszáról a magasabb szintű, bonyolultabb szakaszra való áttérés időszakában vagyunk, vagyis amikor józan megfontoltságra a legnagyobb szükség lenne, *a távlati tervezésben a kelleténél nagyobb szerepet kapnak a történelmileg ugyan érthető, de nem helyeselhető, túlzott ágazati szempontok.*

Ez az egyoldalú szemlélet csak a népgazdaság valóságos összefüggéseinek feltárása, „a konkrét helyzet konkrét elemzése" útján változtatható meg. Arra kell törekednünk, hogy elfogultság nélkül tanulmányozzuk az ipar és a mezőgazdaság szerepét, kapcsolatát, ne ágazati, hanem népgazdasági nézőpontból ítéljük meg a jelenségeket és ilyen alapon kutassuk a jövő tennivalóit is.

Az ipar és a mezőgazdaság arányának és kapcsolatának értelmezése

A köztudatban még ma is vannak és terjednek olyan nézetek, amelyeket valamelyik említett egyoldalú álláspont igazolására használnak fel, annak ellenére, hogy arra alkalmatlanok és csak a tényleges összefüggések feltárását nehezítik. E nézetek jórészt az ipar és a mezőgazdaság szerepének és kapcsolatának eltérő értelmezéséből indulnak ki.

A kérdés tisztázását zavarja az a körülmény, hogy az ipar és a mezőgazdaság arányos, illetve aránytalan fejlesztésének fogalmát úgy használjuk, mintha az teljesen egyértelmű és világos lenne. Pedig ez is azok közé a régóta, szinte gondolkodás nélkül használt fogalmaink közé tartozik, amelyek mögött többféle egyéni értelmezés húzódik meg. Mit is értenek nálunk leggyakrabban az ipar és a mezőgazdaság arányos, illetve aránytalan fejlesztésén?

Általánosnak tekinthető agrárközgazdászaink körében az a felfogás, hogy hazánkban az ipar és a mezőgazdaság az elmúlt két évtizedben aránytalanul fejlődött; a mezőgazdaság fejlesztését elhanyagoltuk, termelése nem emelkedett kielégítő mértékben, így elszakadt, elmaradt az ipar fejlődésétől, s ez a népgazdaság egyensúlyának megbontásához vezetett.

Jobban megközelítve a kérdést, igen sok közgazdász az ipar és a mezőgazdaság aránytalanságán a mezőgazdaság — iparhoz viszonyított — elmaradottságát érti, s állítását a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás mutatójával igazolja. A statisztika adatai szerint ugyanis a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása, arányait tekintve, állandóan csökkent, az iparé pedig gyors ütemben emelkedett.

Ebből a tényből mindkét álláspont hívei más-más következtetést vontak le. Mindkét fél megtalálta önmaga igazolására a megfelelő érveket.

Az egyik nézőpontból a fenti tendencia azt mutatja, hogy a mezőgazdaság népgazdasági szerepe, jelentősége csökken, a népgazdaság fejlődésére gyakorolt befolyása egyre kisebb lesz, a népgazdaság egyensúlya és gyors fejlődése tehát lényegében véve az ipari termelés alakulásától függ. Ez az álláspont sokáig általánosnak mondható felfogást fejezett ki, s a népgazdasági tervekben — egyebek között — úgy mutatkozott meg, hogy az ipar fejlesztését tekintettük főfeladatnak, s így a népgazdaság fejlesztését célzó beruházásokból csak kis hányad jutott a mezőgazdaságnak.

A másik nézet hívei, pontosan ellenkezőleg, arra a következtetésre jutottak, hogy éppen a fenti tény bizonyítja a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolását, az ipar és a mezőgazdaság aránytalanságának növekedését. Ez az aránytalanság a bajok forrása, fel kell tehát számolni, mégpedig úgy, hogy a mezőgazdaság fejlesztését meg kell gyorsítani, természetesen a beruházások növelése útján.

Mindkét koncepció híveinek hibás volt a kiindulópontja, mert eltekintettek az érvényben levő, de nem értékszintű árak torzításaitól és úgy használták azokat, mintha helyesen fejeznék ki a társadalmi ráfordításokat. Az évek óta folyó árvitára volt szükség ahhoz, hogy a mezőgazdaságot tényleges szerepének megfelelően értékelhessük. Kiderült, hogy az ipar és a mezőgazdaság a nemzeti jövedelem termelésében nem 60 és 25 százalékos arányban vesz részt* a helyes

* Részletesebben lásd Ganczer Sándornak a Közgazdasági Társaság ülésén tartott előadását (Közgazdasági Szemle, 1966. 1. sz.) és a KSH „A főbb népgazdasági arányok alakulása a társadalmi ráfordításokat tükröző árrendszerben" 1965. c. kiadványát.

arány a számításban használt árrendszertől függő lényegtelen eltéréssel körülbelül 40, illetve 35 százalék.

A mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelem termelésében való részesedése, számolhatják azt bármilyen áron, hosszabb időszakot tekintve csökkenni fog. Ez a termelőerők fejlődésének és a munkamegosztás szélesedésének természetes következménye, és a konkrét helyi adottságoktól függetlenül minden országban végbemegy. Semmiképpen sem helyes tehát a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás mutatója alapján az ipar és a mezőgazdaság arányos vagy aránytalan fejlődésére következtetni, hiszen a helyes vagy a helytelen arányok az ipar és a mezőgazdaság fejlettségének különböző színvonala és aránya esetén alakulhatnak ki.

Vannak, akik az ipar és a mezőgazdaság arányos vagy aránytalan fejlődését az ipari és a mezőgazdasági termelés növekedésének eltérő ütemeként fogják fel. Ismeretes, hogy 6—8%, sőt gyakran ennél gyorsabb ütemű évenkénti ipari termelésnövekedéssel szemben a mezőgazdasági termelés csak 1—2%-os vagy még ennél is kisebb átlagos évi emelkedést mutat.

Sokan ebből a tényből azt a következtetést vonják le, hogy ez az arány helytelen, ez az oka a népgazdaság arányos fejlődésében mutatkozó zavaroknak. A baj tehát az, hogy a mezőgazdaság — iparhoz viszonyított — növekedési üteme lassúbb, s ez minden nehézség forrása. Ilyenkor előkerülnek a nemzetközi adatok, más országok példáján bizonyítják, hogy a két fő ágazat fejlődési üteme kisebb eltérést mutat, s ezért ott a fejlődés harmonikusabb. A helyes népgazdasági arányok kialakítására, s ezáltal a fejlődés meggyorsítására rendszerint javaslatokat is tesznek. Az ipar 8%-os fejlődése túlságosan magas, a mezőgazdaság 1%-os növekedése a szükségesnél alacsonyabb. A megoldás tehát az, hogy a két indexszámot közelíteni kell egymáshoz: az ipart lassabban, a mezőgazdaságot pedig valamivel gyorsabban kell fejleszteni, pl. az ipart 6%-kal, a mezőgazdaságot 3%-kal, s ezáltal csökken a szakadék, illetve közeledik egymáshoz a két ágazat fejlődési üteme, megszűnik a népgazdaság aránytalansága.

Az ipar és a mezőgazdaság arányos fejlesztésének ilyen felfogása nélkülözi a termelés összetételének vizsgálatát és a mélyebb összefüggések helyett a legáltalánosabb indexek ismeretével is megelégszik. Azt nem kell indokolni, mert természetes, hogy az ipari termelés fejlődési üteme gyorsabb és megelőzi a mezőgazdaságét. Semmiképpen sem állítható azonban, mint ahogy a fenti felfogás ezt feltételezi, hogy van az ipar és a mezőgazdaság fejlődési ütemének egy örökérvényű, egészséges és arányos fejlődést biztosító növekedési indexe és a népgazdasági tervezésnek nincs más feladata, mint ennek a helyes arányt kifejező számnak a megtalálása és megtervezése.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlődési ütemét kifejező indexek és a két ágazat eltérő fejlődési ütemének egymáshoz viszonyított arányszámai önmagukban nem alkalmasak az ipar és a mezőgazdaság arányos vagy aránytalan fejlődésének a megítélésére.

A mutatószámok csak következményei a két ágazaton belüli és a közöttük levő bonyolult összefüggések eredményeként létrejövő termelésemelkedésnek. E számok érzéketlenek a mezőgazdasági és az ipari termelés szerkezetére, belőlük nem ítélhető meg e két ágazat kapcsolatának intenzitása, s a kapcsolatok arányos vagy aránytalan volta. *Hiszen ugyanaz a mutató egyaránt lehet az ipar és a mezőgazdaság közötti arányos és aránytalan fejlődés kifejezője is.* Másképpen fogalmazva, bármilyen ipari és mezőgazdasági növekedési ütem és arány esetén létrejöhet népgazdasági egyensúly, és kialakulhat jelentős zavarokat kiváltó aránytalanság is.

A nemzeti jövedelem termeléséhez való hozzájárulás, vagy a növekedési ütem mutatója csak bizonyos arányt fejez ki. Azt azonban nem mutatja és nem is mutathatja meg, hogy ez az arány helyes vagy helytelen, elősegíti vagy éppen megbontja a népgazdasági egyensúlyt. Ezt csak akkor ismerhetjük fel, ha ezen

az általános mutatón túlmegyünk és konkrétabb összefüggéseket is megvizsgálunk. Az ipar és a mezőgazdaság arányos fejlesztéséről és egyensúlyáról csak akkor beszélhetünk, ha a két ágazat olyan ütemben növeli termelését, ha a legfontosabb termékek és termékcsoportok termelésének összetétele olyan mértékben változik, amilyen mértékben a másik ágazat, illetve az egész népgazdaság szükségleteinek zavartalan kielégítéséhez szükséges. *Nem az a fontos tehát, hogy az ipar és a mezőgazdaság növekedési indexe megfeleljen valamilyen kigondolt aránynak, hanem az, hogy az ágazatok termelése és felhasználása között úgy teremtsünk összhangot, hogy a népgazdaság különböző területeinek szükségletei kielégíthetők legyenek.* Legyen például harmónia a takarmánytermelés, az erre épülő állattenyésztés, a belföldi húsfogyasztás és az export között. A mezőgazdaságtól nem követelhetjük, hogy gyors ütemben emelje termelését, ha az ipar nem szállít számára elegendő mezőgazdasági gépet, műtrágyát, növényvédőszert stb.-t.

Minden termék termelésének és felhasználásának teljes összhangja természetesen nem feltétele az arányos fejlődésnek, s erre törekedni nem is szükséges, mert ha kisebb volumenű és jelentőségű termékek termelése és felhasználása között kisebb-nagyobb aránytalanság lép fel, az nem zavarja meg a népgazdaság egyensúlyát és a két ágazat fejlődésének és kapcsolatának fő arányait.

Az ipar és a mezőgazdaság egymás szükségleteinek kielégítésében betöltött szerepét helytelen lenne leszűkíteni a termékek közvetlen cseréjére, hiszen nálunk a külkereskedelem a népgazdaságban nagy szerepet játszik, s így az ipar és a mezőgazdaság arányos fejlesztésének is fontos tényezője. Erről feledkezik meg Balassa Ákos, amikor a következőket írja: „Anélkül, hogy az ipar és a mezőgazdaság kölcsönös kapcsolatainak jelentőségét lebecsülném, rá kell mutatni arra, hogy az ipar anyagfelhasználásának és értékesítésének csak viszonylag kis része kapcsolatos a mezőgazdasággal."*

A szerző, bár hangsúlyozza, hogy nem kívánja lebecsülni az ipar és mezőgazdaság kölcsönös kapcsolatának jelentőségét, valójában mégis ezt teszi. Az ipari feldolgozásra kerülő mezőgazdasági nyersanyagok volumenét az ipar teljes anyagfelhasználásához hasonlítani nem valami szerencsés dolog, hiszen tudjuk, hogy az egyik iparág terméke a másik számára nyersanyag. Az ilyen összehasonlítás tehát semmiféle következtetés levonására nem alkalmas. Az az állítás pedig, hogy „az ipar anyagfelhasználásának csak kis része *kapcsolatos* a mezőgazdasággal"** helytelen is, hiszen ismeretes, hogy mezőgazdaságunk a lakosság élelmiszer-szükségletét egyre bővülő mértékben kielégíti, a hazai élelmiszeripart ellátja nyersanyaggal, mezőgazdasági termékeink exportja pedig olyan nagymértékű, hogy devizabevételéből fedezni tudjuk az ipar nyersanyagimportjának legalább a felét. A valóság tehát az, hogy az ipar nyersnyag-felhasználásának nem viszonylag kis része, hanem — a külkereskedelem útján — igen tekintélyes hányada „kapcsolatos" a mezőgazdasággal.

A két ágazat kapcsolatának tartalmát tehát nem értelmezhetjük helyesen, fejlesztésük arányait, összhangjukat és ezen keresztül a népgazdaság arányos fejlesztését nem tervezhetjük reálisan, ha kapcsolatukat ilyen szűken és egyoldalúan fogjuk fel. A népgazdaság távlati tervezésénél hibát követnénk el, ha az ipar és a mezőgazdaság sokrétű kapcsolatát csak a nyersanyagok közvetlen cseréjére szűkítenénk le és nem vennénk figyelembe az ágazatok külkereskedelmi szerepét. Ez a szemlélet is hozzájárult ahhoz, hogy kialakulhatott nálunk az ipar mezőgazdaságtól független fejlesztésének irányzata; mert hiszen ha a mezőgazdaság csak kis szerepet játszik a nemzeti jövedelem termelésében, ha az iparnak szállított mezőgazdasági nyersanyag elenyésző az ipar teljes nyersanyagfelhasználásában, akkor az ipar és a mezőgazdaság kapcsolata a népgazdaság egyensúlya szempontjából sem lényeges, a fejlődés bázisa csakis az ipar lehet.

* Balassa Ákos: A távlati tervezés problémáinak vitájához. Közgazdasági Szemle, 1966. 2. sz. 226. l.

** Uo.

Ez a felfogás nemcsak a mezőgazdaságnak az ipari fejlődés számára nélkülözhetetlen aktív külkereskedelmi egyenlegét becsüli le, hanem azt a kedvező lehetőséget is, amit a mezőgazdaságból távozó és ipari munkássá lett több mint félmillió ember az ipar fejlődése számára jelentett. E nélkül a nagyarányú munkaerő-átcsoportosítás és az aktív mezőgazdasági külkereskedelmi mérleg nélkül iparunk a jelenlegi szintre nem fejlődhetett volna.

Úgy gondolom, hogy Balassa azért csúszott szélsőséges álláspontra (bár nem áll egyedül), mert egy másik szélsőséges felfogással — Csapó László nézeteivel — vitatkozott. Amíg ugyanis Balassa lebecsüli a mezőgazdaságnak az ipar fejlesztésében játszott szerepét, addig Csapó túlértékeli, csaknem kizárólagossá teszi. A következőket írja: „A hosszú távú iparfejesztési koncepció *csak* olyan iparfejlesztési irányzatokat alakíthat ki, amelyek egyrészt a mezőgazdaságon mint a legnagyobb hazai erőforráson alapulnak, másrészt a mezőgazdaságot mint a belső piac legdöntőbb tényezőjét szolgálják ki."*

Nem lehet elfogadni ezt az álláspontot, mert ez a mezőgazdaság népgazdasági szerepét és jelentőségét túlértékeli. Helyes viszont Csapó László kiindulópontja, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy nem lehet életképes olyan távlati iparfejlesztési koncepció Magyarországon, amelyik parlagon hagyja a mezőgazdaság adottságait és nem használja ki azokat az adott körülmények között a legteljesebb mértékben. A mezőgazdaság munkaerő-tartalékait és a hozamok növekedésének további lehetőségeit csak akkor mozgósíthatjuk, ha az ipar termelési szerkezete olyan lesz, hogy — a mezőgazdaságtól független feladatai mellett — a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátásához szükséges legfontosabb eszközöket a mezőgazdaság termelési szerkezete által megkívánt összetételben a mezőgazdaság rendelkezésére tudja bocsátani. Ezen a területen — mint közismert — jelenleg nagyon sok nehézség van. Igaz az, hogy gépiparunk gyors ütemben növelte termelését, fokozta az exportot, nem tekintette azonban ugyanilyen fontos feladatának a mezőgazdasági üzemek gépszükségletének kielégítését. Sok kifogás merült fel különösen a munkagépekkel szemben a konstrukció és a minőség tekintetében. Az állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben állandóan emelkedik a traktorok száma, célszerű felhasználása azonban egyre nagyobb akadályokba ütközik, mert szinte állandósult az alkatrészhiány. Az alkatrészellátás zavarai miatt évente átlagban 5—6000 traktor áll kihasználatlanul.

Mindezek alapján a két ágazat kapcsolatának perspektíváját — Csapó szavainak felhasználásával és módosításával — a következőképpen tudnám megfogalmazni: *Csak olyan hosszú távú iparfejlesztési koncepció lehet a népgazdaság számára a leghasznosabb hazánkban, amelyik egyrészt a mainál jobban támaszkodik a mezőgazdaságra mint a legnagyobb hazai természeti erőforrásra, másrészt — ennek kihasználása céljából — kielégíti a mezőgazdaságnak mint az ipari termékek felhasználójának gyors ütemben növekvő szükségleteit.*

Amennyire helytelen tehát az iparnak a mezőgazdaságtól független fejlesztése, ugyanúgy hibás lenne a csak a mezőgazdaságra alapozott fejlesztés is.

A tényekhez való szigorú ragaszkodás teszi csak lehetővé, hogy elfogulatlanul, ne ágazati nézőpontból közelítsük meg és értékeljük az ágazatok kapcsolatát és e kapcsolatok perspektíváit. Vitatkozni nem is ezeken a tényeken, hanem azon kellene, hogy távlatban az arányoknak milyen mértékű változtatása lehetséges és célszerű az egyensúly fenntartása és a népgazdaság fejlődésének meggyorsítása végett.

A mezőgazdaság fejlesztése — illúziók nélkül

Csapó László értékes vitaindító cikkében sok érdekes gondolatot vet fel és rendszerez a magyar népgazdaság leglényegesebb problémái közül. Kifejti,

* Csapó László: Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1965. 11. sz. 1376. l. (Kiemelés tőlem. — P. A.)

hogy gazdaságunk nyitott jellegéből egyebek között az következik, hogy a magyar népgazdaságnak erős az egyensúly-érzékenysége. Ilyen körülmények között az egyensúly fenntartása céljából olyan stabilizátorokra van szükség, amelyek kivédik az egyensúlyérzékenységet és a zavarok automatikus ellensúlyozására képesek. A stabilizátorok sorában a legnagyobb szerepet a mezőgazdaság játssza: „... a gyors ütemben fejlesztett magas színvonalú mezőgazdaságot a legfontosabb »beépített stabilizátornak« kell tekinteni, amely hosszú távon a gazdaság egyensúly-érzékenységét strukturálisan ellensúlyozni képes."*

Az elmúlt évtizedekben az ipar fejlesztése volt a közfigyelem homlokterében, és ez a mezőgazdaság bizonyos mértékű lebecsülésével járt együtt. Részben tudatos felismerések eredményeként, részben azonban a régi nézetek reakciójaként most egyre többen a mezőgazdaság gyorsabb fejlesztésében látják gazdasági problémáink megoldásának legfőbb feltételét. E nézetnek van reális magja, mert a mezőgazdaságban — különösen ma már, a szocialista átszervezés után — sok olyan lehetőség és ki nem használt tartalék rejlik, amely jól átgondolt fejlesztési koncepció és intézkedések útján felszínre volna hozható.

Amit Csapó László álláspontjában mégis kifogásolni kell, az az, hogy a szerző — mint a fenti idézet is mutatja — a szélsőségekig túloz. Csak azért szólok ellene, mert attól tartok, hogy *ez az álláspont túlzott reményeket támaszt a mezőgazdasággal szemben és alaptalan illúziók forrása lehet.* Túlzottak azok a remények, amelyeket mezőgazdaságunk természeti adottságait és fejlesztési lehetőségeit illetően Csapó László kifejt, s ezért megalapozatlan az a cél, hogy a mezőgazdaság stabilizátorként működjék.

Ha visszagondolunk népgazdasági tervezésünk történetére, megállapíthatjuk, hogy *a mezőgazdaság népgazdasági szintű tervezésének mindig az volt a baja, hogy elszakadt a mezőgazdaság fejlesztésének lehetőségeitől, s vágyainkat, reményeinket terveztük meg a realitások helyett.* Ez a hiba különösen szembetűnő az ötéves tervekben. Bizonyíték és szemléltetés kedvéért csak a búza termésátlagára vonatkozó terveket és tényszámokat közlöm a következő grafikon segítségével. A termésátlagok vizsgálata és reális tervezése ugyanis alapkérdése a mezőgazdasági tervezésnek, mert a termelésnövekedés hazánkban csak ezen a módon lehetséges, hiszen szántóterületeink állandóan csökkennek és a jövőben is csökkenni fognak. (1. sz. grafikon)

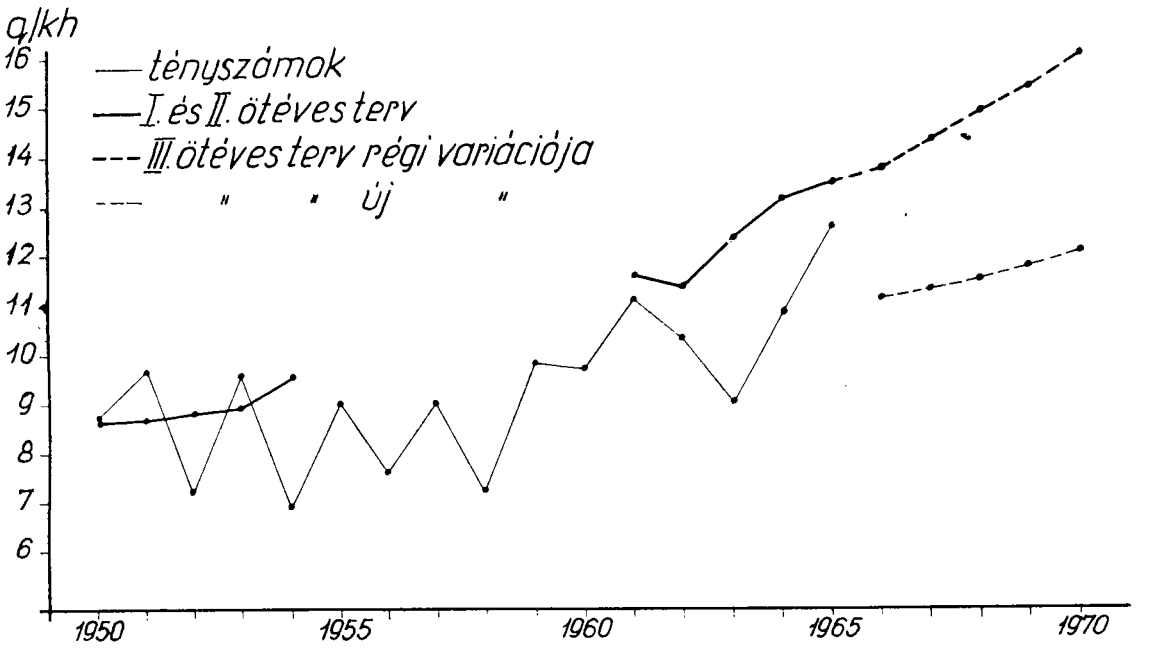
Világosan látható, hogy mind a két ötéves tervben többet vártunk a búzatermesztéstől, mint amit teljesíteni tudott. A harmadik ötéves terv két ezelőtti közbeeső variációjának előirányzatát azért tüntettem fel, hogy rámutathassak arra a kijózanítást jelentő fordulatra, amely a tények és az elmúlt két év elemző, kutató munkájának eredményeként következett be és amely a harmadik ötéves terv reális előirányzataihoz vezetett.

A mezőgazdaság termelési lehetőségeinek túlbecsülése jelentős nehézségek kiindulópontjává lehet. A második ötéves tervben például a búza termésátlagának gyors növelésére alapozva búzaexporttal számoltunk. A valóságban pedig — igaz, hogy aszályos évek is voltak, de ezzel Magyarországon mindig számolni kell — nem exportra, hanem búzaimportra került sor. Ennek kedvezőtlen és egyensúlyzavaró hatását nem kell külön hangsúlyozni.

Mint a búza termésátlagának grafikonja is mutatja, az elmúlt évek tapasztalatait levonva a mezőgazdaságban az előző ötéves tervekhez és a harmadik ötéves terv első változataihoz képest mérsékeltebb előirányzatokat dolgoztunk ki. Mindez annak ellenére történt így, hogy közben a mezőgazdaság anyagi-technikai ellátása jelentős javulását tervezzük (pl. a műtrágyaellátás 1965-höz képest a III. ötéves terv végére megkétszereződik). Be kell azonban látnunk, hogy a magyar mezőgazdaság terméseredményeit ma még nagymértékben befolyásolja hazánk kontinentális, igen sokszor szélsőséges időjárása. Az időjárás kedvezőtlen hatásának mérséklése pedig csak lassan, nagy beruházások és modern esz-

* Csapó László: I. m. 1377. l.

A búza termésátlagának alakulása *1. sz. ábra*

közök alkalmazása útján érhető el. Azt is számításba kell vennünk, hogy a mezőgazdaság ma és még jó ideig nem lesz képes arra, hogy a rendelkezésre álló új technikát a benne levő adottságok teljes kihasználása útján, kellő hatékonysággal hasznosítani tudja. Megjegyzem, hogy egyetértek mindazzal, amit ezzel kapcsolatban Cukor György, a Közgazdasági Szemle 1966. 1. szám 87—88. oldalán kifejtett.

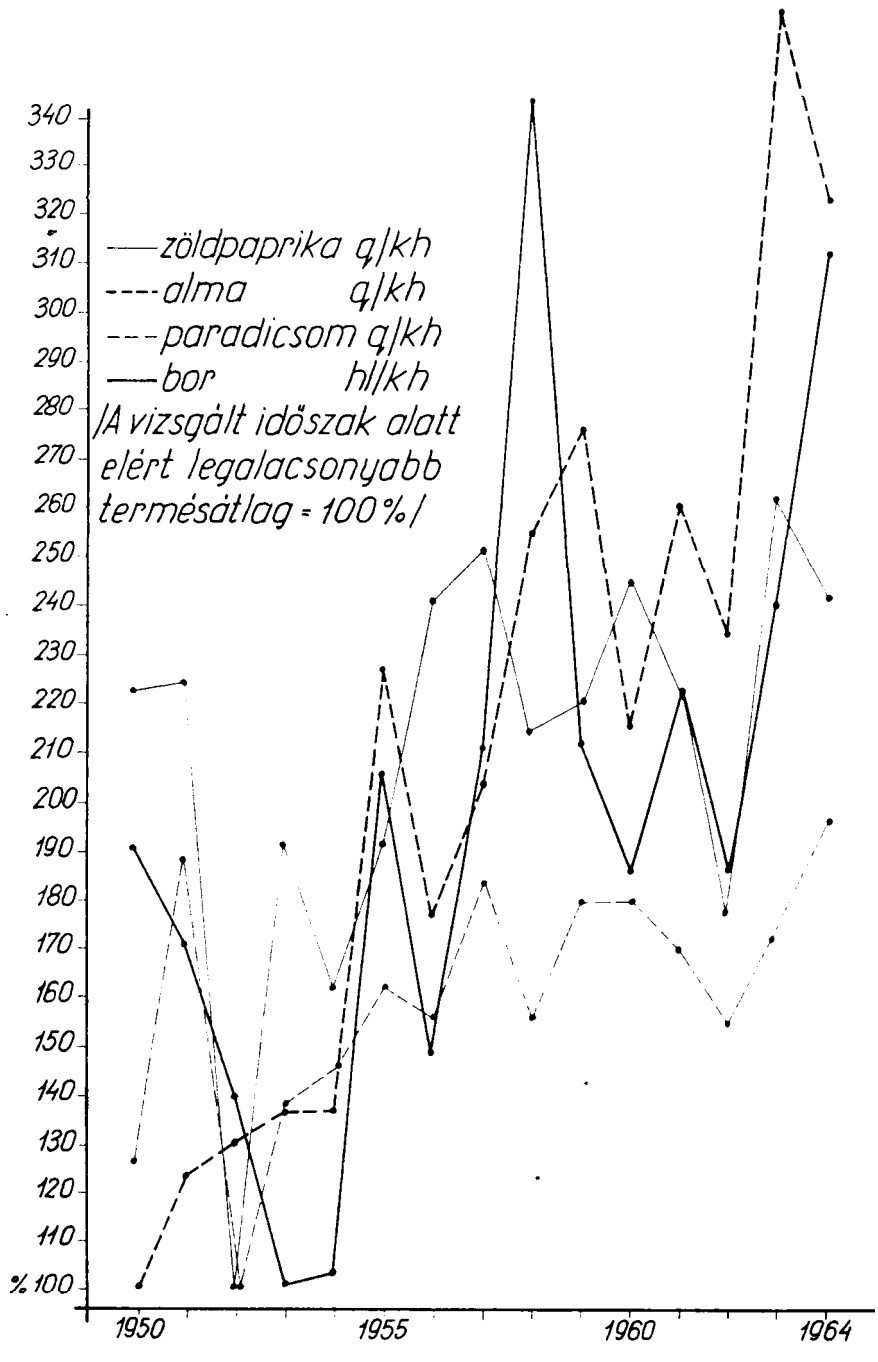
A mezőgazdaság tehát nem tekinthető megbízható stabilizátornak, mert termelését erősen ingadoztatja az időjárás. Az időjárás hatása azonban nem minden mezőgazdasági ágazatban jár egyenlő mértékű következményekkel. A különféle növények érzékenysége különböző, de növényenként eltérő az ember lehetősége is a növények védelmében és az időjárás kellemetlen hatásának elhárításában. Hazai viszonyaink között az ingadozás a legnagyobb a zöldség-, gyümölcs-, szőlő- és a bortermelésben. Jól megmutatja ezt a 2. sz. grafikon.

Ez a nagyarányú ingadozás azzal jár, hogy rossz termés esetén ezekből a termékekből hiány keletkezik, bőséges termés esetén pedig képtelenek vagyunk a veszteségmentes betakarítást megoldani. A felsorolt növények a mezőgazdasági termelés egyre nagyobb hányadát teszik ki, s ezzel *a bennük rejlő bizonytalanság növeli az egész mezőgazdaságnak az időjárástól való függőségét.* Ezért nyugtalanító a termelés jelenlegi szerkezete és a változás tendenciája.

Mivel a zöldség-, gyümölcs- és a borexport a mezőgazdasági termékek exportjában szintén növekvő szerepet játszik, félő, hogy — e szerkezeti változás következtében — a mezőgazdasági export megbízhatósága is csökkenni fog. Vagy

Megnevezés	1960.	1965.	1970. (terv)
Állattenyésztés	40,9	43,1	41,3
Növénytermesztés	59,1	56,9	58,7
ebből: zöldség, gyümölcs, szőlő	12,6	14,6	18,9
Együtt	100	100	100

2. sz. ábra

pedig — mint néhány évben már előfordult — csak a belföldi fogyasztás csökkentése útján lehet az exportot teljesíteni, ami viszont a belföldi árak emelkedéséhez vezetne.

Nem lehet tehát az egész népgazdaság stabilizátora a mezőgazdaság, vagyis az az ágazat, amelynek egyik legfontosabb sajátossága éppen a labilitás, a terméseredményeknek a felhasznált élő és holt munkától való ma még elég jelentős függetlensége. Természetesen a tudomány fejlődése és anyagi eszközeink szaporodása lehetővé teszi, hogy fokozatosan kiterjesszük uralmunkat a mezőgazdasági termelést hátrányosan befolyásoló természeti jelenségekre.

Igaza van Csapó Lászlónak, amikor a mezőgazdaság gyorsabb fejlesztését és a beruházások növelését sürgeti. Arra szerettem volna azonban felhívni a figyelmet, hogy a tényeknek megfelelően, túlzások nélkül értékeljük az egyes ágazatok népgazdasági szerepét, jelentőségét és ne illúzióink alapján, hanem tapasztalataink megfontolt elemzése útján igyekezzünk kijelölni a távlati tennivalókat.

A termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának problémái

A KGST XIX. tanácsülése 1965 februárjában — az előző ülésekhez hasonlóan — ismét foglalkozott a termelés nemzetközi szakosításának eredményeivel és hiányosságaival, s megbízta a Végrehajtó Bizottságot, hogy elsősorban a gépipari szakosítás helyzetéről folytasson vizsgálatokat, valamint tegyen megfelelő javaslatokat a munka megjavítására. A Végrehajtó Bizottság — magyar kezdeményezésre — megbízta a Tanács Titkárságát, hogy szervezzen sokoldalú eszmecserét a gépipari termelés szakosításának és kooperációjának kérdéséről.

A KGST-országok és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szakértőinek konferenciája 1966 február végén Moszkvában zajlott le, a Titkárság munkatársainak részvételével.

A plenáris ülés elé terjesztett 31 és elhangzott 24 előadás között két magyar felszólalás szerepelt. A konferencia első felszólalója, a kezdeményező ország részéről Erdős Imre volt (Kohó- és Gépipari Minisztérium). Balassa Ákos (Országos Tervhivatal) a konferencia második felében kapott lehetőséget a felszólalásra, így módjában volt foglalkozni az előtte felszólalók nézeteivel is.*

A nemzetközi gyártásszakosítás tárgya

Évek óta vita folyik a szakosítás tárgyának és formáinak kérdéseiről. Az eddigi — különösen magyar részről bírált — gyakorlat ugyanis a gépek típusai vagy típusméretei szerinti szakosítás, valamint a tagországokban nem, vagy nem elégséges mennyiségben gyártott gépipari termékek szakosítása. A szakosítási ajánlások azonban a gépipar igen kis körét érintették és — kevés kivételtől eltekintve — nem eredményezték a termelés, a tudományos kutatás, a tervezői-konstruktőri munkák koncentrációját, sem pedig az országok piaci lehetőségeinek növekedését. A típusméretek szerinti szakosítás jórészt csupán rögzítette az egyes országokban kialakult termelési profilok nagyságrendjét, és egyes eddig nem gyártott, vagy nem kielégítő mértékben gyártott termékek gyártásbavételének előkészítő programját adta.

A konferencián több ország szakértőjének az volt a véleménye, hogy a szakosítást az alkatrészek, főegységek, késztermékek, technológiai vonalak és aggregátok technológiai, konstrukciós és felhasználási szempontból egynemű csoportjai és fajtái szerint kell végezni. Csak ez biztosítja az adott körben a termelés koncentrációját és csak ez teszi lehetővé a tudományos-műszaki kutató- és tervezőmunkák gazdaságosabb felhasználását.

A szakosítás e formája — a termékcsoportok szerinti szakosítás — hosszabb időszakra biztosabban is tervezhető. Típusméretek szerint ugyanis szinte lehetetlen több évre előre megadni az igényeket, beruházási programok és pontos műszaki kivitelezési tervek hiányában.

A szakértők többsége kiemelte a főegységek, alkatrészek és aggregátok szerinti szakosítás gyakorlati megvalósításának fontosságát. Hangsúlyozták a nemzetközi szabványosítási munkák kiszélesítésének szükségességét is.

Volt olyan javaslat is, hogy célszerű lenne, ha a KGST szervei időnként — évente mondjuk két alkalommal — széles nomenklatúra alapján összegyűjtve a különböző termékekre vonatkozó javaslatokat — tennének ajánlásokat a különböző gyártmányok

* A magyar szakértők álláspontját tömören tartalmazza Balassa Ákos „Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban" című cikke a Közgazdasági Szemle 1965. 9. számában.

szakosítására. Így az egyes országok nagyobb választék szerint dönthetnének arról, hogy eltekintenek-e bizonyos termékek gyártásától — azokat kompenzálva más termékek gyártási és értékesítési lehetőségének növekedésével. A nemzetközi szakosítást szélesebben értelmező szakértők ezt eszköznek tekintik az ország gépipari szerkezetének javításához, a fejlesztés koncentrációjához, a termelés és a fejlesztési tevékenység hatékonyságának növeléséhez. Más vélemények szerint a közeli években csupán a tervkoordinációk során felmerült néhány arányossági problémára kellene koncentrálni: mindenekelőtt a KGST-országokban eddig nem gyártott alapvető gépek és berendezések gyártásának elsajátítására; a nem megfelelő volumenű termelési kapacitások kiszélesítésére; végül a meglevő termelőkapacitások teljesebb kihasználására. Voltak, akik hangoztatták: a népgazdaság komplex fejlesztése megköveteli, hogy bármely ország bármely termék termelését bevezethesse, exportálhassa. Emellett azonban figyelembe kell vennie a kétoldalú kereskedelmi szerződésben rögzített szállítási kötelezettségeket.

Többen hangoztatták, hogy szoros kooperációs kapcsolatokat kell kiépíteni a termelő és felhasználó vállalatok, valamint a tudományos-kutató, tervező-konstruktőri intézetek között.

•

A kölcsönös előnyök és a nemzetközi szakosítás gazdasági hatékonysága

A hatékony és kölcsönösen előnyös nemzetközi szakosítás felé vezető úton a konferencián résztvevők többségének véleménye szerint a magyar álláspont képezte a leginkább előremutató javaslatot. E szerint:

— az egyes termékek termelésének nemzetközi szakosításában csak azok az országok vegyenek részt, akik *bejelentik* érdekeltségüket (a KGST alapszabályzatának megfelelően ugyanis jelenleg csak az összes tagország együttes részvételével lehet határozni);

— a termelés szakosítására vonatkozó kötelezettségeket szakosítási szerződésekben kell rögzíteni és ezeken keresztül kell biztosítani a szakosításban résztvevő felek kölcsönös előnyeit;

— a termelés szakosításának együtt kell járnia a tudományos-kutató, tervező-szerkesztő munkák, valamint a termelés és külkereskedelem terén megvalósítandó közvetlen együttműködéssel.

Az érdekelt országoknak alkalmazniuk kell az együttműködés legkülönbözőbb formáit: a termelés szakosítását, az alkatrészek és főegységek gyártásában való kooperációt, a tudományos-kutató, tervező-szerkesztő munkák koordinációját vagy közös megvalósítását, a külkereskedelmi tevékenységben való szoros együttműködést, a termelő vállalatok közvetlen, állandó kapcsolatát, az érdekelt országok részvételével létrehozott közös szervezetek kialakítását stb.

A kölcsönös előnyösség — egyes szakértők véleménye szerint — a termelő ország számára a szakosítás után hosszú távra garantált piacot és így a ráfordítások biztos megtérülését jelenti, a szakosított termékek felhasználói számára pedig gépi szükségleteik kielégítését a haladó világszínvonal műszaki-technikai követelményeinek megfelelően és a kellő időben, ami által lehetővé válik eszközeik koncentrálása más termékek gyártására. Több ország szakértője állást foglalt amellett, hogy az árakat az eddiginél jobban használják fel a szakosításból eredő kölcsönös előnyök biztosítására.

Egyes országok szakértői a kölcsönös előnyök és bizonyos objektív tényezők összeegyeztetésének nehézségeiről szóltak. Ilyen tényezők: az egyes országok fejlődésbeli különbségei, a külkereskedelmi árak jelenlegi rendszere (amely szerintük nem fejezi ki a valóságos értékviszonyokat), a munkaerő-tartalékok kihasználása, a belső piac mérete, a nyersanyagellátás és a fizetési mérleg problémája. Ezért szerintük csak sokoldalúan, az összes tagország egyenlő gazdasági előnyei alapján válik megvalósíthatóvá a nemzetközi szakosításban való kölcsönös érdekeltség. Többen kifejtették azt a felfogásukat, hogy minden egyes szakosítási ajánlásban minden ország érdekelt, akár mint vevő, akár mint termelő. Ha még az ajánlás kidolgozásának pillanatában egy ország érdekeltsége nem is mutatkozik meg, a gazdasági színvonal kiegyenlítődésének folyamata során ugyanabban a termékben később szakosítási érdekeltsége jelentkezhet. A szakértők e körének véleménye az, hogy meg kell hagyni a KGST kereteiben folyó szakosítási tevékenység jelenlegi rendszerét. Szerintük, ha a szakosítási ajánlásokat csak az érdekeltségüket bejelentett országok részvételével dolgozzák ki, akkor jelentősen szűkül a KGST-országok közötti szakosítás bázisa és további nehézségekbe ütközik a nemzetközi szocialista munkamegosztás megvalósítása.

Mások véleménye az volt, hogy a nemzetközi szakosításban való részvétel legdöntőbb faktora az országok párt- és kormányszerveinek direktivája az adott országok népgazdaságának komplex fejlesztésére. Így csak kétoldalú konzultációk útján határozható meg a külkereskedelmi gépcsere iránya. Ez eredményezheti az országok közötti valóságos szakosítás létrejöttét. A szakosítás ilyen értelmezése alapján állítják, hogy a szakosítási ajánlásokat az országok által kidolgozott népgazdasági tervek és egymás közötti tervkoordinációk meghatározott időhatárai között (általában 5 év) lehet csak érvényesnek tekinteni.

Általános véleményként hangzott el a konferencián, hogy jelenleg nincs lehetőség a nemzetközi szakosítás gazdasági hatékonyságának KGST-szintű számítására. A szakosításból eredő gazdasági eredmények megállapítása az országok belső ügye és egyben állásfoglalásuk megalapozásának egyik eszköze.

A szakosított termékek árproblémái

A KGST-tagországok közötti külkereskedelmi árak problémája évek óta egyik fontos témája a különböző állandó bizottságokban, különösen a Közgazdasági Állandó Bizottságban folyó munkának. A szakosítási konferencián is jelentőségének megfelelő helyet kapott e probléma megvitatása, de nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a bonyolult közgazdasági kérdést a nemzetközi szakosítás problematikájának megvitatása keretében megoldani nem lehet.

A magyar szakértők konkrét javaslatot tettek: a szakosítási munka kölcsönös érdekeltségének fokozása végett be kell vezetni az ösztönzés szükséges irányától függően az árengedmények, illetve egyes esetekben a felárak rendszerét. Ez nem befolyásolná az alapárak jelenleg alkalmazott vagy bármilyen formában módosuló általános rendszerének érvényesülését. Szovjet szakértők a szakosított termékek általános árcsökkentését javasolták. Egyes szakértők szerint az árengedmények és a felárak kiegészítő rendszerét — amennyiben bevezetésre kerül — nem lehet specifikusan csak a szakosított termékre érvényesíteni. A konferencia felszólalói mind elismerték a külkereskedelmi árrendszer fontos szerepét a szakosítási érdekeltség (vagy ellenérdekeltség) kialakításában. Ellentétesek voltak azonban az álláspontok — véleményem szerint az egyes országok eltérő gazdasági fejlettségének és egyéb objektív tényezők hatásának megnyilvánulásaként — a jelenlegi árrendszer szerepének, illetve módosításának értékelésében.

Elsősorban a bolgár szakértők hangoztatták, hogy a jelenlegi, tőkés világpiaci árra alapozott árrendszert mielőbb módosítani kell, mert az a tőkés, gyarmati kizsákmányoló viszonyokat fejezi ki. Az ebből adódó magas gépárak és alacsony nyersanyag-, mezőgazdasági és élelmiszeripari árak szerintük akadályozzák a szocialista nemzetközi szakosítás fejlődését. Ezért a KGST-országok közötti megfelelőbb árrendszer kidolgozását igen aktuális kérdésnek tartják. Nem értenek azonban egyet a szakosított termékekre vonatkozó speciális árrendszer kialakításával. Szerintük kölcsönösen előnyös nemzetközi szakosítás akkor jön létre, ha a felek érdekeinek megfelelően történik a termékek gyártásának tényleges felosztása az országok között. Ezzel az állásponttal szemben több ország szakértője kitartott a világpiaci árak alkalmazása mellett, mert ez a világpiaci versenyben alakul ki és így objektíven jelzi a legfejlettebb technika, termelés és szervezés árban kifejezhető követelményeit.

A konferencián ugyan kevés szó esett a KGST-országok gazdasági irányítási és tervezési rendszerében beálló változásokról, de az előkészítő anyagok egy része aláhúzta e folyamat döntő hatását a nemzetközi szakosítás fejlődésére is. Az országok árrendszerének módosítása, a világpiaci árviszonyokhoz való fokozott közeledés és a majd ezek alapján kialakítható sokoldalú külkereskedelmi árstruktúra — a konvertibilis valuta létrehozásával párhuzamosan — fog adni nagyobb ösztönzést a nemzetközi szakosítás kölcsönösen előnyös és gazdaságos megvalósítására.

A konferencián csehszlovák szakértő részéről külön előadás hangzott el az áru—pénz viszonyok kiszélesítéséről a nemzetközi szakosítás elmélyítése céljából. Különösen a csehszlovák, de a magyar előkészítő anyag is nagy súlyt helyezett e probléma kifejtésére. A kérdés meglehetősen mélyreható taglalása rávilágított arra, hogy a szocialista országok népgazdaságán belül a gazdasági mechanizmus gyökeres reformja, az áru—pénz kapcsolatok helyreállítása és a szocialista gazdaság fellendítésének szolgálatába állítása sürgeti a szocialista országok közötti gazdasági mechanizmus reformjának megvalósítását is. Nagy súlyt kapott az a követelmény, hogy a vállalatokat nemcsak jogi szempontból kell bekapcsolni a nemzetközi szocialista munkamegosztás folya-

matába — vagyis nem csupán a szakosítási szerződések megkötésébe kell bevonni őket —, hanem az anyagi érdekeltség, az ösztönzők és a gazdasági eszközök céltudatos felhasználásával, a vállalatok közvetlen kapcsolatain keresztül lehetővé kell tenni a nemzetközi szocialista piaci viszonyok pozitív hatásának érvényesülését a termelés szakosítására. E kérdésben került előtérbe a konvertibilis valuta hiányának problematikája is. A konvertibilitás megvalósítása fokozatosan bővítheti az árualapot, megszüntetve azokat a korlátokat, amelyek ma a KGST-tagországok között nagymértékben naturális jellegű árukapcsolatokhoz vezetnek.

A jugoszláv szakértők e gondolatokat kiegészítették azzal, hogy a nemzetközi szakosítás optimális fejlesztésének lényeges feltétele a mind szélesebb világpiaci kapcsolatok szabad érvényesítése, ami a legmagasabb technikai színvonal, a termékek minőségének javítása és a termelési ráfordítások jelentős csökkentésének irányában hat.

A nemzetközi szakosítás kapcsolata a népgazdasági tervek koordinációjával

A nemzetközi gyártásszakosítás és a népgazdasági tervek koordinációja kölcsönös kapcsolatban van egymással. A népgazdasági tervek összeállítása és nemzetközi koordinációja során az egyes országok figyelembe veszik a már megvalósított nemzetközi szakosítást, de a távlati tervek koordinációja egy sor információt is ad az egyes országok gépipari fejlesztésének fő irányairól. Ez megfelelő alap újabb szakosítási témák kiválasztásához. A kétoldalú hosszú lejáratú külkereskedelmi szerződések keretében rögzített kölcsönös, árucsoportonkénti szállítási értékek pedig megkönnyítik a szakosítási mérlegek összeállítását és esetleg szükséges módosítását.

Az 1966—1970. évi tervkoordinációk lezajlottak és az országok megkötötték egymással hosszú lejáratú kereskedelmi szerződéseiket. A szakosítás a következő öt évben egyrészt az országok éves terveinek összeállítása során realizálódik, másrészt pedig a kereskedelmi szerződések keretein belül maradva vagy azok komplex bővítése útján újabb, optimálisabb variánsokkal gazdagodhat.

Az országok szakértőinek többsége — néhány szakértővel folytatott vita után is — kitartott azon álláspont mellett, hogy az 1970 utáni népgazdasági tervek koordinációját és ezen belül a szakosítási munkák kiterjesztését — a következő években összeállítandó — sokoldalú műszaki-gazdasági tanulmányokkal kell alátámasztani. Ezeket az analíziseket a gépipar legfontosabb gyártmánycsoportjaira kell elvégezni, legalább 10—15 éves prognózisok formájában. A tanulmányokban elemezni kell a világ technikai fejlődésének fő tendenciáit, a szükségletek növekedésének várható mértékét és kielégítésük, a termelés koncentrációjának irányát, a termelési szakosítás és kooperáció formáinak fejlődését és meghatározott gépipari termékek különböző szakosítási variánsainak gazdasági hatékonyságát.

Főként csehszlovák szakértők emelték ki a konferencián e távlati tanulmányok összeállításának szükségességét és kölcsönös kapcsolatát a tervkoordinációs és szakosítási munkákkal. Egyben javaslatot tettek önálló nemzetközi tudományos munkakollektívák létrehozására is, amelyek a KGST Titkárságának apparátusával közösen dolgozhatnák ki e tanulmányokat. Ezeknek az objektív, feltáró jellegű kutatómunkáknak semmilyen ajánlást sem kell tartalmazniuk.

A műszaki-gazdasági tanulmányok és más vizsgálatok alapján az érdekelt országok bevonásával készülhetnek el a jövőben a szakosítási javaslatok.

A szakosítás előkészítése

A szakosítás előkészítésének kérdésében többféle vélemény hangzott el.

Néhány ország szakértői szerint a szakosítási ajánlásokat a jövőben is ugyanolyan tartalommal és rendben kell kidolgozni, mint eddig. Volt olyan vélemény is, hogy a szakosítási ajánlásokat a jövőben csak a Végrehajtó Bizottság hagyhatja jóvá.

Más országok szakértői szükségtelennek tartják, hogy a KGST szervei szakosítási ajánlásokat dolgozzanak ki. Ezek javaslata szerint a kidolgozott szakosítási tanulmányok alapján az egyes országok termelő vállalatai vagy illetékes irányító szervei lépnek két- vagy többoldalú kooperációs kapcsolatba egymással, majd megállapodásukról szakosítási szerződéseket kötnek. Ezeket nem kell jóváhagyni sem az állandó bizottságoknak, sem pedig a Végrehajtó Bizottságnak. A KGST szervei csupán információt kapnak ezekről a szerződésekről, és az információk alapján általánosító elemzést

készítenek az országok számára új szakosítási iniciatívák kidolgozásának ösztönzése végett.

Egyes szakértők álláspontja az volt, hogy az adott termékek (termékcsoportok) szakosítási javaslatainak kidolgozására ideiglenes nemzetközi munkacsoportokat kell alakítani a termelő és a felhasználó vállalatok, valamint a külkereskedelmi szervek képviselőiből. E munkacsoportok javaslatait az illetékes állandó bizottság vagy a Végrehajtó Bizottság hagyja jóvá, és a jóváhagyást azonnal kétoldalú szakosítási szerződéseknek kell követni. A szakosítás e szerződésekkel lép életbe. Ez a javaslat több szakértő felszólalásában elhangzott. Kiegészítésként merült fel, hogy az ideiglenes munkacsoportok javaslatait a szekciók és állandó bizottságok keretein belül is tárgyalják.

A magyar szakértők véleménye szerint az együttműködés sokoldalúsága és megfelelő hatékonysága érdekében célszerű, hogy a KGST szervei a jövőben is dolgozzanak ki szakosítási javaslatokat és fogadjanak el ajánlásokat, ez utóbbiak tartalmát azonban alapvetően módosítani kell. Az állandó bizottságok dolgozzanak ki kölcsönösen előnyös sokoldalú szakosítási javaslatokat és ezek alapján ajánlják az érdekelt országok vezető szerveinek: adjanak utasítást illetékes vállalataiknak vagy állami szerveiknek, hogy kezdjenek tárgyalásokat a szakosítási szerződések megkötéséről.

A szakértők többsége — a szakosítási munkák előkészítése és kidolgozása kérdésében mutatkozó véleményeltérés ellenére — egyetértett azzal, hogy végül is szakosítási szerződések megkötésével kell rögzíteni a kötelezettségeket.

A szakosítási szerződések tartalma

A konferencia egyik fő eredménye: az országok többségének szakértői egyetértettek azzal, hogy a szakosítást szerződésekkel kell megerősíteni. A szakértők többsége speciális szakosítási szerződések kialakításának szükségességét hangsúlyozta. E szerződéseknek lényege elsősorban az ipari-termelői, kereskedelmi, kutatói és konstrukciós stb. tevékenységek szerves összehangolásában van. A szakosítási szerződések nem helyettesítik a rendszeres kereskedelmi, magánjogi megállapodásokat. Ez utóbbiak — főként az éves szerződések — végső formában konkretizálják a szakosítási szerződésekben rögzített általános kötelezettségekből is adódó kereskedelem lebonyolításának rendjét.

Itt is megmutatkozott azonban a gazdaságirányítási mechanizmus eltérése. A csehszlovák, német és magyar, valamint lengyel szakértők álláspontja közel állt egymáshoz a tekintetben, hogy a szerződések leghatásosabb formája, ha azokat a konkrét végrehajtásért felelős termelő, felhasználó és külkereskedelmi vállalatok kötik. Egyes országok szakértői viszont ragaszkodtak a vezető állami szervek egyedüli szerződéskötési jogához. Így az a kompromisszumos vélemény vált általánossá, hogy minden ország saját gazdaságirányítási rendszerének megfelelően jelöli ki azt a gazdasági egységet vagy állami szervet, amely a szerződéskötésre jogosult.

Az eddig elmondottak alapján javaslat született arról, hogy a két- vagy többoldalú szerződések tartalmazzák:

— a szerződő felek megjelölését, az egyes országok belső irányítási rendszerének megfelelően;
— a szakosított termék és szakosodó fél meghatározását;
— a szállítási kötelezettségek nagyságrendjét;
— a választékot és műszaki paramétereket;
— a műszaki-tudományos együttműködést;
— az árak, illetve árengedmények és felárak kölcsönösen előnyös rögzítését;
— a külkereskedelmi együttműködést;
— a garanciákat és szankciókat a vállalt kötelezettségek nemteljesítése esetére;
— a szakosítás érvényességének határidejét;
— a szabványosítás és a tipizálás speciális kérdéseit;
— döntőbírósági kérdéseket stb., stb.

Egyes szakértők véleménye azonban gyökeresen eltért a fenti javaslattól. Szerintük szakosítási szerződésre nincs szükség, hanem csak a szokásos kereskedelmi szerződésre, s ebben kell a szakosított termékekre vonatkozó — csak szállítási — kötelezettségeket rögzíteni. A szakosítási ajánlások is csupán orientációul szolgálnak a kereskedelmi szerződések megkötéséhez, a termékek felsorolásán kívül csupán a várható exportőr, illetve importőr megjelölésével.

A konferencián több ország szakértője részéről elhangzott, hogy szükség van a KGST keretein belüli nemzetközi döntőbíróság felállítására. Ez a szerv lenne hivatott segítséget nyújtani a szerződések megkötésével és végrehajtásával kapcsolatos vitás kérdések eldöntésében.

★

A fentiek alapján úgy vélem megállapítható, hogy a KGST Titkárság által rendezett nemzetközi szakosítási konferencia igen hasznos volt, jelentős lépéssel vitte előbbre a szakosítási tevékenység fejlesztésének ügyét. A KGST-tagországok vezető szakértői felszólalásaikban, az illetékes állami vezető szervek pedig az előkészítő anyagok kidolgozásakor behatóan elemezték a nemzetközi szakosítás folyamatának elért eredményeit és a szakosítási munkák hiányosságait. A véleménykülönbségek döntő többsége az országok objektív gazdasági helyzetének eltéréséből adódik. A nézetek nyílt és őszinte feltárása megnyitotta az utat a legnehezebb problémának megoldásához is. Ezzel — véleményem szerint — a konferencia példát mutatott más bonyolult problémák hasonló módon való megvitatására is.

Sok kérdésben közeledés mutatkozott a különböző országok szakértőinek álláspontjában, és ez lehetővé teszi két- vagy többoldalú alapon az új elvek és módszerek mielőbbi gyakorlati megvalósulását.

Természetesnek tartom, hogy a legoptimálisabb szakosítást általában valamennyi tagország részvételével lehet elérni, hiszen, különösen a kis belső piaccal rendelkező országok esetén, a szakosított termékek zömének gazdaságos termelési sorozatnagyságához a tagországok teljes piacának koordinálása szükséges. A nemzetközi gyártásszakosítás két- és többoldalú fejlődésének sikerei azonban nem állnak szemben a sokoldalú együttműködés igényeivel, hanem elősegítik ezek érvényesülését.

Szőnyi Péter

Wilcsek Jenő és munkaközössége:

IPARGAZDASÁGTAN II.

A már megjelent Ipargazdaságtan I. anyagát kiegészítve, teljessé teszi az ipar gazdaságtanára vonatkozó ismereteket. Az ipar munkaügyeit, anyagellátását, önálló elszámolását és költséggazdálkodását tárgyalja.

Különösen említésre méltóak a nyersanyagbázis kedvezőbb kihasználására irányuló számítások, amelyekhez a szerzők igénybe veszik a legújabb matematikai módszereket is. Az anyagellátásra vonatkozó fejezetekben kirajzolódnak egy fejlettebb anyaggazdálkodási rendszer feltételei és célszerűen alkalmazható módszerei is.

Az első kötethez hasonlóan nemcsak gyakorlati szakemberek, hanem az elméleti kérdések iránt érdeklődő ipargazdászok ismereteinek bővítésére is alkalmas.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

388 l., ára kötve 78,— Ft

O. Bogomolov: A gazdasági reformok és a szocialista országok együttműködése

(Voproszi Ekonomiki. 1966. 2. sz.)

A Szovjetunióban és a többi szocialista országokban megvalósított és tervbe vett gazdasági reformokat a formák sokfélesége jellemzi. A reformok bevezetését az egyes országokban hasonló okok tették szükségessé, de a bajok különböző, az adott ország viszonyaihoz és fejlettségi fokához alkalmazkodó orvoslást nyernek. A gazdaság intenzív irányú fejlesztése és a műszaki haladás meggyorsítása képezik a fő gazdasági feladatokat, amelyeknek megoldása a szocialista országok mai fejlettségi fokán elengedhetetlenül szükséges a további gyors ütemű gazdasági fejlődés biztosításához. A megoldások közös vonásai, hogy megteremtik a termelési és a realizálási folyamat szorosabb és közvetlenebb kapcsolatának előfeltételeit mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban. Csökkentik a kötelező tervmutatók számát, amely tervmutatók elzárták a termelőt a felhasználótól, és azok funkcióit áru-, pénz- és hitelkapcsolatok veszik át. Csehszlovákiában 1120 kötelező mutató helyett már csak 50 kötelező és mintegy 350 tájékoztató jellegű mutatót adnak meg. Jobban felhasználják az árak ösztönző és orientáló funkcióit. A tervezést így más alapokra helyezik, s különösen a közép- és hosszú lejáratú tervek kapnak nagy szerepet.

A szocialista országok megváltozott belső gazdasági viszonyai jelentősen kihatnak a nemzetközi munkamegosztásra és a külkereskedelmi kapcsolatokra. A termelő és a külkereskedelmi vállalatok szorosabb együttműködése megteremti a felhasználó és a termelő vállalat közötti egymásrahatás lehetőségét. Az együttműködés különböző formákat ölthet a termelő vállalat és az exportőr vagy importőr konzultációs viszonyától kezdve egészen a leányvállalati formákig, amelyben a külkereskedelmi részleg az iparvállalat vagy tröszt egyik osztálya.

Ezek a leányvállalatok kettős igazgatás alá tartoznak, részben a megfelelő iparvállalat főhatósága, részben a külkereskedelmi minisztérium gyakorol felettük ellenőrzést.

Ilyen vállalatok például az NDK-ban a Chemianlagen és a Zeiss művek, Csehszlovákiában a Kovo és a Tesla, Bulgáriában a Rodope és a Bolgarplod; Lengyelországban és Magyarországon jó néhány iparvállalat kapott jogot önálló külkereskedelmi tevékenység folytatására. Ez nem jelenti, hogy a külkereskedelem monopóliuma csorbát szenved, csupán a szervezeti formák változnak meg elősegítve, hogy a piaci igények érvényre jussanak a konkrét vállalati profil kialakításában, ami egyik feltétele a gyors technikai fejlődésnek. A világpiacon elért áraknak nemcsak a külkereskedelmi vállalatra, hanem a termelésre is hatást kell gyakorolniuk, tehát a nemzetközi kapcsolatokban is alkalmazni kell az ország gazdasági helyzetétől függően az áru- és pénzviszonyokat.

Nincs egységes közgazdaságilag indokolt devizaárfolyam-rendszer, és így nincs mód a hazai valutában és a devizában felmerülő ráfordítások és megtakarítások összemérésére. Különféle célokra különféle árfolyamot használnak, s ez a tisztánlátást erősen zavarja.

A gazdasági intézkedések nemzetközi síkon a szocialista országok közötti szakosítás és kooperáció meggyorsítását célozzák. A szakosítást nagymértékben akadályozza, hogy a munkamegosztásból fakadó előnyökből a szocialista országok nagyon eltérő mértékben részesednek. Kölcsönös előnyök biztosítása az előfeltétele annak, hogy a szakosítás és a kooperáció KGST-szinten a nekik megfelelő helyet foglalják el a további fejlődésben.

Meg kell szüntetni a licencek, találmányok és élenjáró technológiák térítésmentes rendelkezésre bocsátását, mert ez éppen az eredeti céllal ellentétes autarkiás törekvések előtt nyit kaput. Sok érvet lehet felhozni a licencekkel és találmányokkal való kereskedelem mellett, s ennek megteremtése szocialista keretek között a munkamegosztás fejlődésének újabb lökést adna.

(Ism.: *Bartha Ferenc*)

J. Goldmann—J. Flek: A gazdasági növekedés modellje a szocializmusban és a gazdaságirányítási rendszer hatékonysága

(Plánované Hospodářství. 1966. 3. sz.)

A gazdasági növekedési modell paraméterei és a folytonosan változó feltételek között működő gazdaság hatékonysága közötti összefüggések problémája a csehszlovák közgazdászok számára nem elvont elméleti kérdés. Ha figyelembe vesszük a gazdaság mai problémáit, amelyek főként az adminisztratív rendszer hagyatékából valók, érthető, hogy a tervezés gyakorlata számára halaszthatatlan a népgazdaság objektív növekedési tényezőinek a feltárása. Ehhez a többi között az alábbi kérdéseket kell megválaszolni: A perspektivikus és középlejáratú tervek megalkotásakor miképp lehet figyelembe venni azokat a gazdasági növekedési folyamatról empirikus úton szerzett tapasztalatokat, amelyek arra az időszakra vonatkoznak, amelyet az adminisztratív-utasításos irányítási rendszer feltételei negatívan befolyásoltak? Hogyan szemléljük azokat a pozitív hatásokat, amelyek a tervirányítás decentralizált rendszerére való áttérésből folynak, egy olyan szükségszerű átmeneti korszakban, amikor néha fájdalmas átalakítások történnek?

Az ötvenes években, de később is, a középtávú tervek készítői tervezési módszerként főképp a tervezés időszakában érvényes trendek extrapolációját alkalmazták. Ez a módszer nem megbízható, mivel hosszabb időszakokban a gazdasági növekedés változó feltételek között megy végbe, az extrapolációs módszerek pedig ezt nem érzékelik. Emellett a tervek abból a hibás koncepcióból indultak ki, hogy a szocialista gazdaság terveiben a növekedés maximális ütemét kell rögzíteni.

Annak bizonyságául, hogy a tervezésben ezen a korszakon már túljutottunk, s mind alaposabb elemzésre törekszünk, megemlítünk egy, a tervzsargonban újabban meghonosodott kifejezést: a „koefficiens ignorációt". Azokról a fajlagosokról van szó, amelyekkel a tervparamétereinket kell beszorozni, hogy a számunkra még ismeretlen jövőbeli gazdasági feltételeket körvonalazhassuk. Ha megtaláljuk ismereteink határát, a tudományban ez már előrelépésnek számít.

A tervirányítási rendszer és a növekedési modell fő paraméterei közötti kapcsolatokat a csehszlovák gazdaságban Kalecki szocialista gazdasági növekedési modellje alapján elemeztük. A modell a valóság leegyszerűsített képe, s csak meghatározott nagyságokat és kapcsolatokat ábrázol, másoktól elvonatkoztat. Ha a számítási munkánkban ezt következetesen figyelembe vesszük, a modell alkalmazásakor megszerzett empirikus tapasztalatok a gazdasági növekedés tervezésének magasabb elméleti fokát teszik elérhetővé. A komponensek mindinkább elvesznek, az alapvető vonások egyre élesebben kirajzolódnak. A növekedési modell egyszersmind az adott tervirányítási rendszer hatékonyságának kritériumául is szolgál a gazdasági fejlődés különböző fokain.

Az empirikus elemzések fázisában Kalecki modelljének elsősorban demonstratív modellként kell szolgálnia. Segítségével — a csehszlovák gazdaság példáján — illusztrálhatjuk és kvantifikálhatjuk azokat az elméleti következtetéseket, amelyek az adminisztratív-utasításos tervirányítási rendszer működésének hatásával kapcsolatosak. A modell alkalmazásával arról is képet kaphatunk, hogy mi történt volna a későbbiekben, ha a csehszlovák gazdaságban a régi és az új irányítási rendszer közötti átmenet sokkal inkább elhúzódik.

A modell statisztikai alkalmazásakor a növekedés ütemében megfigyelt változásokat két csoportra bontjuk: egyfelől arra, amelyhez a beruházáson kívüli növekedési tényezők hatása tartozik, másfelől a termelés beruházási hatásaira. Feltételezzük, hogy a tiszta tőkekoefficiens (növekménykoefficiens) — m — a vizsgált időszakban átlagos szinten konstans.

A beruházásokon kívüli növekedési hatás Kalecki modelljében szereplő u faktorának felbontásakor a következő módon járunk el: u_1-gyel jelöljük a műszaki-szervezeti változások eredményeit, a vele szembeni negatív komponens a hagyományos rendszer hátrahúzó hatását reprezentálja. Erről (u_2) feltételezzük, hogy lineárisan csökkenő rész; további komponensként jelöljük a rendkívüli forgóalap-felhalmozást, azaz a befejezetlen beruházások állományát (u_3), s végül u_4 a ciklikus és spontán fluktuációt jelöli.

Az előbbiek szerint a növekedési modell statisztikai alkalmazásakor Kalecki alapképlete helyett, melyben

$$r = \frac{1}{m} \cdot \frac{I}{D} + u - a,$$

s a szimbólumok jelentése:

r = a bruttó nemzeti jövedelem keresett növekedési üteme;

m = tiszta tőkekoefficiens (növekménykoefficiens);
I = a folyó évben üzembehelyezett termelő kapacitások volumene;
D = a bruttó nemzeti jövedelem (a leírás figyelembevétele nélkül);
u = a növekedés beruházásokon kívüli faktora;
a = amortizációs faktor;
a képlet módosított változatát alkalmazzuk:

$$r = \frac{1}{m} \cdot \frac{I}{D} + (u_1 + u_2 - a) + (u_3 + u_4)$$

A modell szerint végzett számítások a csehszlovák gazdaság bruttó nemzeti jövedelmének növekedési üteméről az alábbiak szerint tájékoztatnak:

	r	$\frac{I}{D}$
1950	9,7	12,0
1951	9,2	11,8
1952	10,3	11,0
1953	6,3	10,9
1954	3,7	12,8
1955	10,0	12,3
1956	5,3	11,7
1957	7,2	13,9
1958	8,3	13,9
1959	6,4	18,0
1960	8,2	16,7
1961	7,0	16,5
1962	1,8	16,1
1963	— 1,6	16,3
1964	1,2	19,1
1965	2,8	20,7

A modellel végzett számításokból és a megrajzolt diagramokból kitűnt, hogy a népgazdaság növekedési ütemét befolyásoló tényezők közül az 1961—1965-ös időszakban a veszteségcsatornák hatása ellensúlyozta vagy felülmúlta a beruházások hatását. Lényegében itt azokra a beruházásokra kell gondolni, amelyek mind a mai napig nem hoztak mérhető gazdasági eredményt. Ha ezt potenciális hatásnak tekintjük a nemzeti jövedelem növekedési ütemére vonatkozóan, akkor 1962—1965 között olyan potenciált teremtettünk, amely 35%-os növekedést biztosíthatott volna. A valóságos növekedés csak 4% volt. Következésképp, ha gondoskodunk e potenciális hatások érvényesüléséről, ha az új gazdaságirányítási rendszernek sikerül olyan feltételeket teremtenie, amelyek között a veszteségcsatornák pótlólagos növekedési csatornákká alakulnának át, akkor elméletileg egyharmadával növelhetnénk a nemzeti jövedelmet és az életszínvonalat, gyakorlatilag pótlólagos termelési kapacitások nélkül.

Mivel a veszteségcsatornák kumulatív hatásúak, megszüntetésükkel a csehszlovák gazdaság növekedési potenciálja az előbbi adatnál nagyobb mértékben is emelkedhet.

Mai ismereteink szerint lehetetlennek látszik a növekedési tényezők egy másik csoportjának kvantifikálása. Azoké a tényezőké, amelyeknek pozitív hatását a tervirányítás új rendszerének érvényesülésétől várjuk. A gazdaságon kívüli veszteségcsatornák, mint a hierarchikus szervezeti felépítés bürokratikus elemei és egyebek, nem kvantifikált tényezők, de fékező hatásuk a növekedés ütemére kétségtelen.

Az elemzés során a modell a szocialista építés kétféle növekedési stratégiatípusa közötti átmenetet is meghatározza: az extenzív típusról, amely a dolgozók és a kapacitás növekedésére épül, az intenzív típushoz, amelyben a növekedés a teljes foglalkoztatottság és a termelési állóalapok teljes kihasználásának feltételei között megy végbe.

A megfelelő tervezési modell kiválasztásakor, amíg matematikai modelleket közgazdászok statisztikai adatokra alkalmaznak, véleményünk szerint, mindig lesznek nézetkülönbségek. A vitákból végül is kikerekedik az igazság. Így hát vitatkozni kell. A modell nemcsak a gazdaság növekedési potenciáljának tudományos megismerése szempontjából fontos, de magának a közgazdaságtudománynak a gyarapodása szempontjából is.

Kalecki szocialista gazdaságnövekedési modelljének empirikus alkalmazására hivatkozva megállapíthatjuk, hogy a csehszlovák gazdaság növekedési potenciálja a szocialista országok körében az egyik legnagyobb. Az ilyen felismerés rendkívül fontos akkor, amikor közgazdászaink egy részénél egyfelől határtalan pesszimizmus, másfelől indokolatlan méretű optimizmus terjedt el. Mindkettő káros és negatív hatásokat idézhet elő. Helytelen lenne az utóbbi két évben mutatkozó gazdasági megélénkülést túlértékelni, hasonlóképp veszélyes lenne a növekedés megismert korlátait abszolutizálni. A kettő között kell azt az utat megtalálni, amelyen a közgazdasági elmélet, az elmúlt két évben tapasztaltnál is inkább, termelőerővé válik.

(Ism.: *Torma Imre*)

I. Laptyev: Az ipar és a mezőgazdaság fejlődési üteme és arányai a Szovjetunióban

(Voproszi Ekonomiki. 1965. 12. sz.)

A népgazdaság fejlődésének egyik kulcskérdése az ipar és mezőgazdaság fejlődési ütemének aránya. A Szovjetunióban a két népgazdasági ág fejlődésére vonatkozó adatokat — 1940. évi bázison — a következő táblázat mutatja:

Év	Ipar			Mezőgazdaság
	Összesen	„A" csoport	„B" csoport	
1945	92	112	59	60
1950	173	205	123	99
1958	430	536	277	156
1959	479	602	304	157
1960	524	666	326	160
1961	572	735	348	165
1962	627	814	374	167
1963	678	891	393	155
1964	726	967	409	173

Látható, hogy 1945-ben a mezőgazdaság mintegy 40 százalékkal, az ipar egésze pedig 8 százalékkal termelt kevesebbet a háború előttinél, és csupán a hadiipart is magában foglaló „A" csoport termelése haladta meg 12 százalékkal az 1940. évi színvonalat. Bár az ipari termelés 1950-ben már 73 százalékkal meghaladta a háború előttit, a mezőgazdasági termelés csupán 1953-ban érte el azt. (A növénytermelés még ekkor is 96 százaléka volt az 1940. évinek.) Ha 1940-es bázison nézzük az ipar és a mezőgazdaság fejlődési ütemének arányát, akkor 1950-ben 1,8 : 1, 1958-ban 2,8 : 1, 1964-ben pedig 4,2 : 1 volt. A mezőgazdaság fejlődése fokozatosan elmaradt az iparétól, 1958 után ez a tendencia tovább fokozódott, mivel az 1959—1964 közötti körülbelül 70 százalékos iparfejlődéssel szemben a mezőgazdaság csupán 10 százalékos fejlődést ért el. Helytelen lenne az ipar vezető szerepének revíziójába bocsátkozni, hiszen ennek szükségszerűsége minden népgazdasági ág, így a mezőgazdaság szempontjából is nyilvánvaló. Mégis ez az indokolatlan ütemkülönbség a szovjet népgazdaság nagy aránytalanságát hozta létre, és felszámolása a népgazdaság fejlődésének meggyorsítása végett szerfelett kívánatos.

Közismert a mezőgazdasági termelés fejlődésének az élelmiszeripar és a könnyűipar bizonyos ágai termelését determináló volta. Ha a mezőgazdasági fejlődést az ipari „B" csoport egészével állítjuk szembe, a következő arányszámokat kapjuk: 1940 = 1 : 1; 1950 = 1 : 1,2; 1958 = 1 : 1,8; 1964 = 1 : 2,4. Kétségkívül ebben a relációban is jelentős a mezőgazdaság szerepe, de a szintetikus szálak, a különféle műanyagok és más, tisztán ipari termékek termelésének gyors fejlődése következtében lehetővé válik az ipari „B" csoport növekedésének a mezőgazdaságét tartósan felülmúló üteme.

Ha a mezőgazdasági termelés és az ipari „A" csoport viszonyát nézzük, a növekedési ütemre vonatkozóan nem lehet konkrét optimális arányt meghatározni, mivel az utóbbi termelése közvetlenül minden egyes népgazdasági ág termelő fogyasztásával áll összefüggésben. Egészen más a helyzet azonban, ha az ipar és mezőgazdaság kölcsönös kapcsolatát az ipar oldaláról vizsgáljuk. Ekkor már azt kell mondanunk, hogy az „A" csoport mezőgazdasági rendeltetésű termelése döntően meghatározza a mezőgazdasági fejlődés ütemét. Történetileg nézve 1940—1964 között a mezőgazdasági rendeltetésű ipari termelési eszközök termelése gyors ütemben emelkedett. A traktortermelés megtízszereződött, a gabonabetakarító kombájnpark 6,5-szeresére, a traktoros kultivátorok száma 6-szorosára, a műtrágyatermelés pedig mintegy 8-szorosára emelkedett. E valóban hatalmas méretű fejlődés ellenére — nem kis részben a rendkívül alacsony háború előtti színvonal következtében — a mezőgazdaságban még közelről sem valósult meg a termelés komplex gépesítése. A kolhozok és szovhozok állattenyésztésében még mindig a kézi munka játssza a fő szerepet. A tehénállomány csupán 26 százalékának a fejése történik géppel. A mezőgazdaságnak villamos energiából való részesedése mindössze 4 százalékos. A kolhozgazdaságok mintegy 12 százalékában egyáltalán nincs elektromos áram.

A mezőgazdaság fejlődésének meggyorsításában a legfontosabb szerepet a beruházásoknak kell betölteniük. A mezőgazdasági befektetések 1953—1958 között mintegy 24,9 milliárd rubelt tettek ki, a 7 éves tervben pedig az előirányzott 50 milliárd rubel beruházás túlteljesítése várható. Az elmúlt években azonban növekedett a mezőgazdasági termelés eszközigényessége.

Milyen tényezőkkel magyarázható ez a technikai haladás közepette keletkezett kedvezőtlen jelenség? Vegyük szemügyre azokat a tényezőket, amelyek nagy hatással vannak a bruttó termelés változására.

1. 1958 és 1964 között a szovhozok száma mintegy 4000 új gazdasággal növekedett. Ezeknek a szovhozoknak egy része a volt gyenge kolhozok területén alakult. A termelési feltételek megjavítása nagy állami beruházásokat igényelt.

2. A mezőgazdaság erő- és munkagépkapacitása 1958—1963 között körülbelül 50 százalékkal növekedett, de még mindig nincs biztosítva a munkáknak agrotechnikailag megfelelő időben való elvégzése. 1 traktorra például 143 hektár szántóterület jut a 78 ha optimálissal szemben. 1 gabonabetakarító kombájnra 235 hektár jut, az optimális 151 hektár lenne stb. Mindezek csökkentőleg hatnak a termeléseredményekre. Kedvezőtlen az is, hogy bizonyos munkaszakaszok teljesen gépesítve vannak, más munkaszakaszok viszont szinte egyáltalán nincsenek.

3. Az utóbbi időben a beruházások főleg gazdasági épületek létrehozására irányultak, és a gépi állóeszközöknek az összes állóeszközökhöz viszonyított aránya 1958—1964 között a kolhozokban 31 százalékról 24,7 százalékra csökkent. (A szovhozokban lényegében változatlan maradt, 1958 = 34,4 százalék, 1964 = 34,8 százalék.)

4. A gépállomások átszervezése után csökkent a géppark kihasználása. Ennek fő oka, hogy a gépek eladásával nem járt együtt a javítóbázis szükséges mértékű kiépítése.

5. Az állóeszközök hatékonyságát mind a kolhozokban, mind a szovhozokban nagymértékben fokozná a termelési struktúrának a gazdasági és természeti feltételeknek megfelelő racionalizálása. A tervezési szubjektivizmus, a kukorica, cukorrépa, borsó és más termékek termelésének erőltetése a talaj- és éghajlati viszonyoktól elvonatkoztatva súlyos károkat okozott a szovjet mezőgazdaságnak.

Mindezek ellenére a mezőgazdaságot jellemző több fontos mutató kedvező alakulását is megállapíthatjuk. Például az 1 ledolgozott munkanapra jutó bruttó termelési érték 1964-ben 62,4 százalékkal haladta meg az 1959. évit, az 1 munkanapra jutó tiszta jövedelem pedig ugyanebben az időszakban körülbelül 80 százalékkal növekedett stb., de mégis a fő tendencia kedvezőtlen, mert a termelés eszközigényessége fokozódott.

A nemzeti jövedelem 20 százalékát adó mezőgazdaság fejlődésének meggyorsítása az anyagi-technikai feltételek további javítását követeli meg. Ezt a fő feladatot szem előtt tartva tűzte ki célul az SZKP Központi Bizottságának 1965. évi márciusi plénuma a traktorállomány megduplázását, a kombájnpark 50 százalékos növelését, a tehergépkocsik számának csaknem 3-szorosára való emelését.

Mivel a mezőgazdaságban termelt új érték jelentős részét az árak és adók útján elvonják, ezért a mezőgazdaság előtt álló feladatok sikeres teljesítéséhez szükséges a nemzeti jövedelemnek a mezőgazdaság szempontjából kedvező újraelosztása.

(Ism.: *Benet Iván*)

Pierre Defert: A bazártól az ékszerüzletig. A harmadik szektor (szolgáltatás, kereskedelem) hierarchikus fejlődése

(Recherche Sociale, 1966. január—február)

A cikk önálló részlet a szerző hosszabb, az idegenforgalom fontosabb kérdéseivel foglalkozó tanulmányából. Tárgya az üdülő- és turistaélet által kiváltott szükségletek vizsgálata. Ezek részben szokásos hétköznapi igények (lakás, táplálkozás), rendkívüli igények (egészségügyi szolgáltatás), s végül specifikus vakációs igények (szórakozás, játékok, sport). A nagyrészt városból jött turisták, üdülők otthon mindezekhez hozzájutnak a fejlett, differenciált szolgáltató szektor révén. Üdüléskor ezt a megszokott igénystruktúrát magukkal hozzák a kiválasztott üdülőhelyre. (Bár bizonyos egyszerűsítéseket természetesen elfogadnak.)

Ha a turisták állandó vagy időszakos jelenléte egy adott helységben, területen elég jelentős, az igényeikhez igazodva kifejlődnek a megfelelő kereskedő, szolgáltató ágak. (A strand vonzza a mozgó italárust, a camping a csemegeüzletet, a műemlék a levelezőlap-árust stb.)

Kezdetben a turista a helyi lakosságot ellátó kereskedelemhez és kisiparhoz fordul, mivel némely szükségletei (élelem, lakás) kielégítésére ezek megfelelőek lehetnek. Ahogy összetettebbé válik a turistabeáramlás, az igények differenciálódnak: egy fürdőhelyen lakó halásznak nincs szüksége vízisívontatóra, amelyet a nyaralók viszont megkívánnak. Mivel a turistaigények igen változatosak és összetettek, ezek a pótlólagos, szezonális hasznot kereső vállalkozások is igen sokféle változatban jelennek meg.

A nyaralóközpontokban fejlődik a szolgáltatóipar. A hanyatló helységek elvesztik kereskedelmüket. Ezért nem elég a

szektor színvonalát csak önmagában szemlélni. A Jura-ban például a szolgáltatások még nem eléggé fejlettek, a terület mégis a „fiatal" üdülőkörzetekhez tartozik; a hatóság ilyenkor segítse elő a „harmadik szektor" fejlesztését.

A turisztika növekedésével párhuzamosan differenciálódnak a harmadik szektor szolgáltatásai:

a) *Az alapvető fogyasztás kielégítése.* Az alapvető élelmiszer-szükségleteket öleli fel. Pékek, mészárosok, fűszer- és sajtüzletek, gyümölcs- és primőrkereskedések látják el. Vidéki kis falvakban táborozó vagy bútorozott szobát elfoglaló nyaralók szükségleteit elégítik ki. Ezek a kereskedők augusztusban realizálják az év legnagyobb üzleti forgalmát, amely általában adómentes.

b) *Javító-felújító szolgálat.* Fő fogyasztói nem maguk a nyaralók, hanem a szezonon kívüli felújító munkák: szállodák és vendéglők, campingterületek felszerelése, házak felújítása. Továbbá útépítés, sport- és egészségügyi létesítmények építése és felújítása stb. A turisztika éppúgy ösztönzi, mint az előző szektort.

c) *Kényelmi szolgáltatások.* Megjelenésük azt jelzi, hogy a helység üdülőfunkciója megszilárdult. Ezek már drágább szolgáltatások; finom csemegeáru, virág, divat- és sportcikk, illatszer-üzletek, cukrászdák, teaszalonok, autóüzletek és -töltőállomások, könyvüzletek tartoznak ide.

d) Ezzel párhuzamosan jönnek létre bizonyos *biztonsági szolgáltatások* is. Orvosi-egészségügyi, rendőri, biztosítás- és banktevékenység a jelentősebbek.

e) A piramis csúcsán, nagyon fontos üdülőhelyeken megjelennek a *luxusszolgáltatások.* Gyakran ráfizetésesek, presztizsokokból maradnak fenn. (Például a nagy ékszerész- és szőrmecégek cannes-i és deauville-i szezonális fiókjai.) Ez a szektor gyakran a casino körül kristályosodik ki; általában különféle minőségi, luxusszínvonalú üzletek. Ide sorolhatók a légitársaságok és utazási irodák fiókjai, ingatlan és építkezési irodák, oktatók, tolmácsok, bérautók; night-clubok, golf, lóverseny stb. Ezek a szolgáltatások egyre inkább elszakadnak a helyi földrajzi adottságoktól, s az év többi részében kialakult (luxus) igényekhez alkalmazkodnak.

Így felállítható az a szabály, amelyet a szerző a „bazártól az ékszerüzletig" névvel jelöl. A meglevő szolgáltatások szerkezetéből kiolvasható a turisztikai fejlődés elért foka; illetve megállapítható, milyen szolgáltatások szükségesek valamilyen telep megfelelő színvonalra történő fejlesztéséhez.

Az a) és b) kategóriák esetében a növekvő motorizáltság (mind a nyaralók, mind a szolgáltatók — mozgóárusok, javítók — részéről) lehetővé teszi, hogy az üzletek és vállalatok ne helységenként, hanem 9—15 km-es regionális egységenként (járásonként) létesüljenek. A c), d) és e) kategóriák általában kevésbé mobilak, ezért helységenként létesítendők, főleg, ha a helység már elért bizonyos nagyságú turisztikai kapacitást (legalább 500 szállodaágy).

A turisztika végül befolyásolja némely másodlagos iparágak (hajó, jacht, sí, fürdőruha, strandcikkek stb. készítése) fejlődését is, de telephelyük általában nem a turistaközpontokban található, s azok fejlődésére nincs direkt befolyásuk.

A turisztika ösztönzőleg hat a gyorsan romló helyi élelmiszerek piacára és termelésére is, de nem ez jelzi legjobban fejlődését egy adott területen. Erre a harmadik szektor megfigyelt fejlődési törvényszerűségei alkalmasak a legjobban.

(Ism.: *Becsky György*)

P. Lesley Cook: A kartelltörvény eredményei. Elemzés az áregyezmények megszüntetésének hatásairól*

(Oxford Economic Papers, 1965. november)

A szerző bevezetőjében utal rá, hogy a törvény létrejötte óta sok kartellegyezmény megszűnt; részben a kartellbíróság ítélete, részben — a lajstromozás előtt — a felek önkéntes elhatározása alapján. Nagyon kevés egyezményt nyilvánítottak olyannak, amely a közérdekkel nem ütközik.

Sok nehézség fakad azonban a törvény alapgondolatából, abból, hogy a verseny „jó dolog". Ez az elképzelés a klasszikus, sok cégre atomizálódó ipart tartja szem előtt, olyan feltételekkel, hogy a kereslet változik, de nem ingadozik, s a kockázat

* Megjegyzés: A brit kartelltörvényt 1956-ban hozták. Előírja a meglevő vállalatközi ár- és egyéb megállapodások lajstromoztatását; létrehozta a „kartellbíróságot" (Restrictive Practices Court), amely eldönti, hogy a lajstromozott egyezmények sértik-e a közérdeket vagy sem. Ha a kartellbíróság az egyezményt a közérdekre károsnak ítéli, kötelező megszüntetni. 1964. szeptember 1-ig a bíróság 29 döntést hozott. A bejelentett egyezmények száma 2430. 2000 egyezménnyel kapcsolatban ma is folyik az eljárás. A bíróságnak közgazdász tagja ez idő szerint nincs. (B. Gy.)

nem jelentős. A keresletingadozás, az oligopólium és a kockázat viszont kérdésessé teszi a verseny hatékonyságát. A szerző szerint éppen ezért a törvényt vezérlő fenti gondolat túlzottan leegyszerűsített.

Az áregyezmények megszüntetésének hatását három szempontból tartja fontosnak megvizsgálni: *a)* hogyan hatott az ipar szerkezetére, *b)* vajon az ipar szerkezetében létrejött változások bekövetkeztek volna-e az egyezmények megszüntetése nélkül is ; *c)* a szerkezeti alternatívák hogyan befolyásolják a hatékonyságot (össztársadalmi szinten).

A növekvő hatékonyság származhat újításokból, vagy azoknak a cégeknek az elhullásából, amelyek képtelenek a vezető cégek diktálta fejlődés ütemével lépést tartani. Könnyű az összehasonlítás, ha a hatékonyság növelésének ez a két feltétele egybeesik. Ha azonban a (technikai) fejlődés követelményei nem gyakorolnak a lemaradókra maximális nyomást, ez a munka nehezebb.

Mennyiben mozdítja elő az élénk verseny a hatékonyságot?A szerző szerint ez attól függ, hogy a nem hatékony ágak milyen gyorsan szorulnak ki; az újítások mennyiben gyakorolnak azonnali nyomást; s a keresletingadozások kifizetődővé teszik-e őket.

A verseny legfontosabb eredménye, hogy ösztönöz az újításra, különösen a technikai újításra, új és jobb termékek termelésére. Ha az újítások elmaradása miatt a jövedelmezőség romlik, az igazgatóság figyelme a fejlesztésre irányul. Az áregyezmények legrosszabb hatása, hogy a meglevő módszerek jövedelmezőségére összpontosítja a figyelmet, s nem az újakéra. Mégis, ha újításokra kevés a lehetőség, a termék standardizált, továbbá, ha a cégeknek jövedelmező a költséges kínálati rugalmasság eszközeivel folytatni a versenyt, nagyon is lehetséges, hogy az ipar hatékonysága nagyobb lesz megfelelő egyezmény mellett. Bár a verseny nyomása így mérsékeltebb, hosszú lejáratú nyomás lesz, mégis valóságosabb, mint a pazarló, védekező verseny intenzív nyomása.

Azok a módszerek, amelyekkel az árak szilárdan tarthatók a keresletingadozásokkal szemben, nemcsak az iparágak közt, hanem azokon belül is változnak; ezenkívül a stabilitás fenntartásának mértéke is eltérő a piacok és termékek szerint.

Legegyszerűbb eljárás az árinformációs egyezmény. A cégek megállapodnak abban, hogy bevezetendő áraikról kölcsönösen tájékoztatják egymást; hallgatólagos megállapodás alapján nem változtatnak rajtuk külön bejelentés nélkül. Így elkerülhetik az árlemorzsolódást, s tájékozottak egymás árairól, a rabatok és egyéb árcsökkenési hullámot előidéző lépések lehetősége keresletcsökkenés idején kisebb lesz.

Árinformációs egyezményeket gyakran kötnek olyan iparágakban, ahol egy vagy több vezető cég (ún. price leader) található. Ha ez a cég nagyon erős, egyezményre nincs is szükség, de ha nem, hasznosnak ítélheti pozíciója megerősítésére. A szerző különbséget tesz a „price leader" és „price setter" között; az előbbi képes diktálni az iparág árait, az utóbbi árait különböző okoknál fogva a többiek követik. Követhetik például azért, mert hatékonyan, alacsony árakkal dolgozik, s árdiszkriminációval sújtaná azt a céget, amelyik a maga részéről csökkenteni kezdi az árakat. Néha a „price setter" részaránya olyan nagy a piacon, hogy árait akkor is kifizetődő szilárdan tartani, ha gyengülő kereslet idején ezért vevőket veszít a kisebb cégek javára.

Az árinformációs egyezmények szilárdsága iparáganként változik; minél kevesebb alkalom van az árharcra, minél kevesebb a piaci „tökéletlenség" (imperfection), például a márka által biztosított diszkrimináció a többi rovására, annál szilárdabbak.

A stabil árrendszer ellen számos tényező hat, mindenekelőtt a keresletben vagy technikai színvonalban bekövetkező változások. Legfontosabb a kereslet csökkenése. Ha ez a csökkenés ideiglenes, az árrendszer szilárdsága attól függ, milyen gyorsan várható a korábbi színvonal megközelítése.

A technikai változások mind a gyártási módszerekben, mind magában a termékekben, a versenyt élénkítik. Először is: minél inkább nőnek a gazdaságos sorozatok, annál inkább képes egy cég növelni piaci részarányát a többiek rovására. Másodszor: a termékek fejlesztésével a konkurrens háttérbe szorítható azonnali nyílt árcsökkentés nélkül — bár a kárvallott fél rögtön érzékeli, hogy helyzete megrendült. Harmadszor, a technikai változások (mind a termelésben, mind a forgalmazásban) kapacitástartalékok képződéséhez vezetnek.

Végül a kereslet növekedése is kiválthat élénk versengést. Az ilyen harc célja: a most felfejlődő piacokból jelentős állandó részarányt szerezni. Az ilyen harc eszközei lehetnek az olyan árak, amelyek ma még nem jövedelmezők, amelyek mintegy megelőzik a várható keresletnövekedést vagy a bevezetendő technikai újítást —

ugyanis csak ilyen feltételek mellett biztosítanak majd a cég számára profitot.

Ha van is a cégek közt áregyezmény, nagy ösztönzés esetén természetesen bármelyik kész azt megszegni. Mégis, erős érvek szólnak az egyezmény betartása mellett. Ilyen például az a körülmény, hogy az egyezmény résztvevőit társadalmi, klubszerű kapcsolatok is fűzik egymáshoz; a nem gazdasági jellegű rábeszélés, meggyőzés is visszatartó erő lehet. A bonyolult, standardizált árlisták munkaigényessége önmagában is a status quo fenntartása irányában hathat. Piaci előnyök egyébként elérhetők a rendszer keretei között a konkrét üzleti tárgyalások során is. A közérdek szempontjából legkárosabb ilyenkor, ha korszerűsödött termékek indokolatlanul magas áron kerülnek forgalomba, pusztán a piaci status quo fenntartása végett.

Egyezmény hiánya esetén cégenként változik, hogy az újítók milyen mértékben csökkentik áraikat, ahelyett, hogy termékegységenként abnormálisan magas profitot érjenek el. Általában az árak ilyenkor rugalmasabbak; hiányzik az egyezmény klubszerű fegyelme.

A tényleges rugalmas áralakulás és az éles árharc között a különbség gyakran nagyon csekély. Ezért a vállalatok inkább fenntartják egyezményeiket, a működő klubot.

A szerző ezután összefoglalja, mennyiben előnyös az árcsökkentéssel vívott harc, mennyiben nem: minél jobban változik egy iparág, annál nagyobbak a rugalmas áralakulás előnyei az esetleges hátrányokkal szemben. Viszont statikus iparágakban, ahol a keresletingadozás nagy, jelentős hátrányai lehetnek, mivel megfelelő egyezmény híján a vállalatok az árharcban szervezeti és szerkezeti manőverekkel próbálnak védekezni és piacaikat megtartani; ezek a manőverek költségesek, s általában nem szolgálják a haladást. Ellenkezőleg: az eszközök fecsérléséhez vezethetnek.

Az áregyezmények megszüntetése növeli a cégek beruházási kockázatát is.

A versenyből fakadó kockázat származhat az árszínvonal vagy a kapacitáskihasználás bizonytalanságából, illetve abból, hogy az árak milyen gyorsan tükrözik az újításokat. Az előbbi két tényező általában egymással összefonódva kihat a várható profit nagyságára; s ilyenkor a bizonytalan kilátások növelik azt a várható profitmennyiséget, amely mellett érdemes beruházni. Ez különösen a bővítő jellegű beruházásokra igaz, ahol az új kapacitások körülbelül hasonlóak a meglevőkhöz, illetve ahol az újítások nem döntő jelentőségűek. Az ilyen újításokat nem túl kedvező kilátások esetén elhalasztják.

A nagyobb jelentőségű korszerűsítő beruházásokat elsősorban a jelenlegi és a lehetséges költségek alapján ítélik meg; ezért az alacsony árak önmagukban nem fékezik őket. De ha fennáll a veszély, hogy az új kapacitások kihasználatlanok lesznek, a beruházás nem következik be. Hasonló a helyzet, ha a cég jövőbeli „fizikai" létét fenyegeti veszély.

Másrészt a várható árverseny, a változó piacfeltételek serkentenek is újító beruházásra. Sokszor nem a közvetlen profitszempontok, hanem stratégiai meggondolások vezetik a beruházókat. Ilyen meggondolás lehet a vertikalitás növelése vagy az uralkodó helyzet fenntartása, illetve elnyerése a piacon.

Az áregyezményeknek a beruházásokra gyakorolt kockázatcsökkentő hatása attól függ, hogyan rögzítették az árakat. Ha az árakat az összes termelő költségeinek átlaga alapján kalkulálták, az újításoknak az árakra gyakorolt hatása mindaddig csekély, míg sok cég nem követte az újító példáját.

Ha az árakat a korszerű cégek ráfordításai alapján kalkulálták, az újítás hatása azonnal jelentkezik. Az egyezmény megszüntetésének hatása szintén azon múlik, hogy az egyezmény hiánya esetén az újítások milyen gyorsan csökkentették volna az árakat. Ez a piactól, a termékektől, az újító agresszivitásától függ. Általában érdeke a közösségnek, hogy az árak olyan gyorsan essenek, amennyire csak lehetséges. Esetenként azonban az újítások a korábban termelt cikkeket teljesen elavulttá teszik, s ilyenkor az iparág cégei monopólium létrehozásával védekeznek az elviselhetetlen kockázat ellen. Mesterséges versenykorlátozás vagy monopólium — ez lehet a választás ilyen esetben. A repülőgépiparban például ez a tendencia uralkodik. Hasonló ez a szabadalmi törvényhozáshoz, ahol a védelem ösztönzi a kutatást és elősegíti a fejlődést.

A szerző befejezésül ismét hangoztatja, hogy a kartelltörvény kedvező és kedvezőtlen hatásait a fenti tényezők figyelembevételével kell megítélni. Legfontosabbnak azt tartja, hogy általában inkább ösztönöz az újításokra; csökkenti a cégek klub-szellemét, s növeli vállalkozó kezdeményezésüket.

(Ism.: *Becsky György*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Oskar Lange: Politikai gazdaságtan. I. Általános kérdések

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1965. 360 l.

A könyv egy háromkötetes, a politikai gazdaságtan valamennyi fontos kérdését magában foglaló mű első része, amely így önmagában a politikai gazdaságtan tárgya és módszere címet viselhetné, mivel alapjában az e problémakörbe tartozó kérdéseknek nyújtja magas színvonalú és alkotó szellemű elemzését.

Az első fejezet a politikai gazdaságtant a gazdálkodás társadalmi törvényeinek tudományaként határozza meg. Az alapvető kategóriák ismertetése után az első fejezethez csatlakozó „Megjegyzés"-ben Lange a „politikai gazdaságtan" elnevezés és a rokon elnevezések történetét ismerteti. Rámutat arra, hogy a XIX. században — kiváltképp Franciaországban és Angliában — általános „politikai gazdaságtan" elnevezés a XX. században mindinkább háttérbe szorult, s jelenleg az angolszász országokban szinte kizárólag a marxista irodalomban használják, „amely tudatosan helyezi szembe az ún. klasszikus iskola, valamint Marx és Engels »politikai gazdaságtanát« a jelenlegi egyetemi »gazdaságtannal«". (30. l.)

Kiviláglik ebből a megjegyzésből, hogy Lange már könyve címének megválasztásában is állást kívánt foglalni a politikai gazdaságtan harcos politikai jellege mellett.

A második fejezetben a történelem materialista felfogását ismerteti. Nemcsak általában mutatja meg a társadalmi fejlődés mozgató rugóit, hanem külön az antagonisztikus és a nem antagonisztikus formációkban. Antagonisztikus társadalomban az új termelőerők és a régi termelési viszonyok közötti ellentmondás, valamint az új termelőerőknek megfelelő termelési viszonyok igénye és a régi felépítmény közötti ellentmondás megszüntetése csak *szociális forradalom* útján mehet végbe. Az uralkodó osztályokon kívül társadalmi rétegek is vannak, amelyeknek érdeke a régi rend fenntartása. *Társadalmi rétegen* Lange a társadalom tagjainak olyan csoportját érti, amelynek gazdasági és társadalmi pozíciója nem a termelési eszközök tulajdonviszonyaiból fakad, mint a társadalmi osztályoké, hanem egy meghatározott felépítmény sajátos vonásaiból. „Konzervatív társadalmi rétegek, amelyek társadalmi pozíciójukat a felépítmény fennálló formájából merítik — mondja —, létezhetnek nem antagonisztikus társadalmi alakulatokban, például a szocializmusban is. Ennek következménye lehet a társadalmi fejlődés bizonyos »viharossága«, még nem antagonisztikus termelési viszonyokon alapuló társadalmi alakulatban is, amelyben nincs osztályharc. De az akadályokat, amelyek ebből eredően a társadalmi fejlődés elé tornyosulnak, ugyan nem harc nélkül, de társadalmi forradalom nélkül távolítják el. Ezeknek az akadályoknak az elhárítása ugyanis csak azt követeli meg, hogy a felépítmény alkalmazkodjék az alap igényeihez, de nem követeli meg a termelési viszonyok jellegének megváltoztatását." (58. l.)

A fejezethez csatlakozó „Megjegyzés"-ben Lange a marxi történetfelfogás és a filozófiai materializmus szétválaszthatatlan kapcsolatára mutat rá.

A harmadik, „A gazdasági törvények" című fejezetben törvényfelfogását ismerteti, s következetes materializmusának megfelelően aláhúzza a törvények objektív jellegét. A természet és a társadalom törvényeinek három csoportját különbözteti meg. Ezek: 1. az okozati törvények; 2. a koegzisztencia törvényei; 3. a funkcionális törvények.

A háromféle törvény definiálásánál az oksági összefüggést némiképp leegyszerűsítve mint időbeli egymásra következést jellemzi. A koegzisztencia törvényeit más néven strukturális törvényeknek is nevezi. Ezek olyan összefüggések, amelyek szerint két vagy több jelenség mindig együtt lép fel. Funkcionális törvényeknek viszont azokat a törvényeket tekinti, amelyek matematikai függvény segítségével ábrázolható mennyiségi összefüggéseket fejeznek ki.

Helyesen mutat rá, hogy „a törvények említett három válfaja közül alapvető je-

lentőségűek az okozati törvények, mert a koegzisztencia törvényeit és a funkcionális törvényeket vissza lehet vezetni okozati törvényekre. Ha bizonyos események állandóan együtt, az események bizonyos struktúrájaként fordulnak elő, akkor ez a struktúra bizonyos régebbi események együttes következménye, s ezek a régebbi események pedig a struktúra okai. A koegzisztencia törvényei egyszerűen bizonyos (ismert vagy ismeretlen) okok okozatainak leírásai. A funkcionális törvények viszont... vagy okozati törvényeknek, vagy a koegzisztencia törvényeinek speciális esetei, amelyek akkor fordulnak elő, ha az események mennyiségileg mérhetők." (63. l.)

Nyilvánvaló itt az oksági törvények és a koegzisztencia törvényeinek pusztán csak időbeliség alapján való elhatárolásának elégtelensége, hiszen valamely ok az okozatok egymás után következő láncolatát is elindíthatja, mely láncolatban a megelőző nem oka az utána következőnek, hanem valamennyien egy közös ok okozatai. A közös ok okozatainak kapcsolatát kifejező törvény pedig strukturális törvény. Az elhatárolás pontatlanságától eltekintve Lange csoportosítása véleményem szerint azért helyes, mert rámutat arra, hogy az oksági összefüggés nem a teljes egész, s hogy bár a tudománynak elsőrendű feladata az oksági összefüggések feltárása, de emellett az ehhez képest felszíni összefüggéseket, megjelenési formákat és kölcsönös kapcsolatokat is vizsgálnia kell. Nem lenne azonban helyes ez a csoportosítás, ha elhagynánk mellőle azt a magyarázatot, amit Lange hozzáfűz és hangsúlyoz, s ami valóban a dolog lényege: a koegzisztencia törvényei és a funkcionális törvények is visszavezethetők az okozati törvényekre. Ha ezt a visszavezetést elmulasztjuk, azzal magát a tudományt szüntetjük meg. „Ha megállunk annál, hogy az adott tartalmat csupán a kölcsönhatás szempontjából vizsgáljuk, ezzel valójában teljesen mellőzzük a fogalmat, ebben az esetben pusztán száraz ténnyel van dolgunk, és a közvetítés követelménye, amelyről elsősorban van szó az oksági viszony alkalmazásánál, ismét kielégítetlen marad. Közelebbről tekintve, a kölcsönhatás viszonyának alkalmazása azért elégtelen, mert e viszony nemcsak hogy nem egyenértéke a fogalomnak, hanem előbb őt magát kell megértenünk; ez pedig úgy történik, hogy két oldalát nem hagyjuk meg közvetlenül adottnak, hanem egy harmadiknak, magasabbrendűnek mozzanataiként fogjuk fel, amely éppen a fogalom" — mondja Hegel A logika tudományában, s Lenin a Filozófiai füzetekben ehhez azt a megjegyzést fűzi: „csupán »kölcsönhatás« = üresség". (Filozófiai füzetek, Szikra, 1954. 139—140. l.)

A törvények általában való csoportosítása után a gazdasági törvények csoportosítására tér rá. Sajnos fejtegetése itt nem olyan világos, mint az eddigiekben. A 74. lapon ezt mondja: „A termelőerők állapotából és az emberek közötti gazdasági viszonyokból eredő meghatározottság szempontjából tehát háromféle gazdasági törvényt különböztetünk meg. Ezek a *termelés technikai mérlegtörvényei, az emberek viselkedésének törvényei* és *az emberi tevékenységek összefonódásának törvényei.*" A 80. lapon viszont azt olvassuk: „A törvények harmadik válfaja végül azok a gazdasági törvények, amelyek a felépítménynek az adott társadalmi alakulat gazdasági viszonyaira visszahatásából erednek, vagyis *a felépítmény hatásából eredő törvények.*"

A megfogalmazás pontatlanságától eltekintve nyilván a törvények négy nem teljesen elkülöníthető csoportját különbözteti meg:

1. *A termelés technikai mérlegtörvényei.* Ezek bizonyos relációkat fejeznek ki a különböző termékek előállítása közt, *amelyeket a technika adott fejlettségi színvonala határoz meg.*

2. *Az emberi viselkedés törvényei.* Ezek *a termelési viszonyok által meghatározott* gazdasági ösztönzőket, valamint a rájuk való reagálás módját fejezik ki.

3. *Az emberi tevékenységek összefonódásának törvényei.* Ezeknek *egy részét* a termelési viszonyok közvetlenül határozzák meg, másik részüket a felépítmény.

4. *A felépítmény hatásából eredő törvények.* Ezek egyben az emberi tevékenységek összefonódása törvényeinek is tekinthetők.

Bár a csoportosítás kidomborítja az összefüggések egy-egy lényeges oldalát, mégis már a csoportok elhatárolásának nehézkessége (a 3. és a 4. csoport keveredése) is arra mutat, hogy a valóság, még bizonyos mértékig leegyszerűsített törvények formájában való tükröződése is, bonyolultabb annál, semhogy szűk törvényskatulyákba beleférne. A törvények jelentős része nem fér el ezekben a csoportokban, hanem részben az egyikbe, részben a másikba lenne sorolható. Ezért véleményem szerint ezt a csoportosítást nem is szabad a szó szoros értelmében csoportosításnak tekinteni, vagyis nem skatulyáknak, amelyekbe a gazdasági törvények gondosan elraktározhatók, hanem a gazdasági törvények sajátosságai megvilágításának. Az ismertetett csoportosításon kívül még a szokásos módon, történelmi érvényességi körük szerint is csoportosítja Lange a gazdasági törvényeket, és a specifikus törvények közül mint

legjelentősebbet kiemeli a társadalmi alakulat gazdasági alaptörvényét. Külön tárgyalja a *társadalmi alakulat „gazdasági mozgástörvényét"* „A »gazdasági mozgástörvény« az alakulat gazdasági alaptörvényének működéséből ered, amely — az egyes gazdasági törvények működésének ellentmondásain keresztül — nem engedi, hogy az alakulat megállva tespedjen, hanem állandó változásokat okoz, éspedig meghatározott irányban. A »gazdasági mozgástörvény« határozza meg a társadalmi alakulat fejlődését és ennek a fejlődésnek az irányát." (88. l.) Sajnos ezt a gondolatot Lange nem fejti ki részletesebben, s így nem válik világossá a különbség a „gazdasági mozgástörvény" és a társadalmi struktúra és fejlődés sémájánál bemutatott törvények (a termelőerők fokozatos fejlődésének törvénye, a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint a gazdasági alap és a felépítmény szükségszerű összhangjának törvényei) között.

Befejezésül Lange még egyszer hangsúlyozza a gazdasági törvények objektív jellegét, rámutat az objektív és a spontán jelleg különbségére és arra, hogy a szocializmusban, bár az ellentmondások ugyancsak objektív jellegűek, de megszüntethetők, még mielőtt spontán folyamatokat idéznének elő. A gazdasági törvények helyes felismerése azonban előfeltétele spontán jellegük leküzdésének. „Innen ered a politikai gazdaságtan tudományának gyakorlati jelentősége." (101. l.)

A negyedik fejezetben kezdi meg a politikai gazdaságtan módszerének ismertetését. Ez a módszer nem más, mint a megismerés dialektikus folyamata. Ennek három szakaszát különbözteti meg: az absztrakciót, a fokozatos konkretizálást (ennek fontos eszköze az ökonometria, amely a politikai gazdaságtan által megállapított törvények számszerű konkretizálásával foglalkozik, s ehhez a matematikai statisztika tudományos apparátusát használja fel), a törvények és elméletek verifikálását.

Ezután a megismerési folyamatot mint a logikai következtetések folyamatát veszi szemügyre.

A logikai következtetés három alaptípusát különbözteti meg: 1. *Az indukciót,* vagyis általános következtetések levonását olyan premisszákból, amelyek a következtetésnek különleges esetei. Ez tehát a konkréttól az általános felé haladás. Ennek felel meg az *absztrakció* folyamata. 2. A *dedukciót,* vagyis következtetések levonását a premisszákból. Dedukció útján konkretizáljuk a gazdasági kategóriákat, vezetjük le az egyre konkrétabb törvényeket és elméleteket az absztrahált törvényekből és elméletekből, amelyek most a premisszák szerepét játsszák. 3. A *redukciót,* vagyis a premisszák bizonyítását a belőlük levont következtetések alapján. Ezen alapul a verifikálás.

Ez a fejtegetés különösen figyelemre méltó, mert a megismerést nemcsak mint az indukció és dedukció, hanem mint az indukció, dedukció és redukció hármas egységét fogja fel. Materialistához illő felfogás ez, mivel kitűnően kidomborítja azt, amit a marxizmus klasszikusai mindig hangsúlyoztak, hogy nem teljes a megismerés, ha nem ellenőrzi magát a gyakorlaton.

A logikai következtetés akkor helyes, ha igaz premisszákból indul ki és logikailag hibátlan. A logikai hibátlanság biztosítására fontos eszköznek tekinti Lange a premisszák és a következtetés *formalizálását,* az előbbit az axiomatizálás, az utóbbit a matematika segítségével.

Végezetül rámutat, hogy a gazdasági törvények megismerése gyakorlati célokat szolgál. A gyakorlati felhasználás a *gazdaságpolitika* feladata. A gazdaságpolitika hatóköre csak a szocializmusban szélesedik ki annyira, hogy a politikai gazdaságtan a maga egészében a valóság gyakorlati alakítását szolgálhatja, s ezáltal „a társadalom egész fejlődését tudatosan alakító gazdaságpolitika eszközévé válik". (156. l.)

„A racionális gazdálkodás elve. A közgazdaságtan és a praxeológia" című ötödik fejezetben Lange rámutat, hogy nem minden gazdálkodás racionális gazdálkodás. Naturális gazdaságban, ahol a gazdasági tevékenységet meghatározó ösztönzők a konkrét szükségletek, a szükségletek sokrétűségének a gazdasági tevékenység céljainak sokfélesége felel meg. Ezeket a célokat és megvalósításuk módját a szokás és a hagyomány határozza meg. Az ilyen gazdasági tevékenység *szokásszerű, hagyományos tevékenység.* Áru- és pénzgazdaságban viszont a háztartásban végzett tevékenységtől elkülönül a *kereső tevékenység,* amelynek egyetlen célja pénzjövedelem szerzése. Minthogy csak egy cél van, mindent e célnak rendelnek alá, vagyis bekövetkezik az eszközöknek a közös cél általi integrálása. Az eszközöket folytonosan a cél szempontjából bírálják el, s ezzel kiragadják a hagyomány és a szokás medréből. A hagyományos gazdasági tevékenységről a racionális kereső tevékenységre való áttérésben a főszerepet a tőkésvállalat játssza. A tőkésvállalatban a kalkuláció és a könyvvitel

mennyiségileg méri össze a célt és az eszközt, a jövedelmet és a ráfordítást. A nyereség a tőkésvállalat egyöntetű, mennyiségileg mérhető célja, amelynek minden tevékenységet szigorúan alárendelnek. A pénzjövedelem maximálására irányuló törekvés logikai következménye a kereső tevékenység ésszerűségének, mert „a csak egy, kvantifikált célra irányuló racionális tevékenységnek szükségképpen arra kell törekednie, hogy ezt a célt az adott körülmények közt lehetőleg mennyiségileg maximálisan valósítsa meg. A célnak maximális mértékben történő megvalósításáról való lemondás azt jelentené, hogy a jelzett célon kívül léteznek egyéb célok, hogy ez a cél nem az egyedüli." (174. l.)

A gazdasági tevékenység racionalizálódása a tőkésvállalatban történelmi jelentőségű vívmány, de a racionális gazdálkodás a kapitalizmusban csak korlátozottan és antagonisztikus módon valósul meg, mert a tőkésvállalaton belül ugyan fennáll az összes eszközöknek a vállalati cél által történő integrálása, de a termelési eszközök magántulajdonának feltételei közt nem valósulhat meg a különféle vállalatok céljainak egy közös, a társadalom gazdasági tevékenységét irányító célba való integrálása. Ez csak a szocializmusban jön létre, ahol a társadalmi gazdaság tervezése koordinálja a vállalatok tevékenységét, oly módon, hogy céljaikat alárendeli az össztársadalmi célnak, vagyis integrálja őket egy közös cél által. A terv a célt kvantifikált formában határozza meg, rendszerint meghatározott nemzeti jövedelem alakjában, s meghatározza a cél megvalósítását szolgáló fontosabb eszközöket is (pl. a beruházást, a létszámot stb.). A szocialista vállalatban megmarad a nyereség kategóriája, de nem mint a tevékenység végső célja, hanem mint a tervfeladatok teljesítésének ösztönzője és annak ellenőrző mércéje, hogy a gazdaságosság elve szerint jártak-e el. A célok egy össztársadalmi cél általi integrálása a *célok hierarchikus struktúráját hozza létre,* melyben egyes célok közvetlenül, mások pedig az előbbiek közvetítésével másod- vagy harmadfokon vannak alárendelve az össztársadalmi célnak. A céloknak ez a hierarchikus struktúrája a szocialista tervezés ismérve.

Ahogy a vállalati tevékenység racionalitása életre hívta a kalkulációt és a könyvelést, úgy a társadalmi szintű racionalitás a *társadalmi-gazdasági mérlegek módszerét* hívta létre. Tőkésországokban is alkalmazzák a *társadalmi könyvvitelt* (social accounting és comptabilité nationale) és a mérlegmódszernek megfelelő, *termelési ráfordítások és kibocsátások elemzését* (input-output analysis).

A társadalmi könyvvitel gyakorlati jelentősége a tőkésországokban erősen korlátozott, elméletileg azonban megmutatja, hogy „tudatára ébrednek: feltétlenül túl kell lépni az egyes vállalatok magángazdasági racionalitásán, és elengedhetetlenül biztosítani kell a termelési és elosztási folyamat társadalmi-gazdasági racionalitását". (192. l.) Hogy ehhez a felismeréshez eljutottak, abban nagy szerepe volt a Szovjetunió népgazdasága sikereinek. A társadalmi könyvvitel és a termelési ráfordítások és kibocsátások módszerét maradéktalanul csak a szocialista termelési mód keretében lehet felhasználni.

A gazdaságosság elvét nemcsak a gazdasági tevékenységben, hanem az emberi tevékenység más területein is (pl. a hadászatban, az oktatásban, a sportban stb.) alkalmazzák. „Mindenütt a gazdaságosság elvével találkozunk, ahol a tevékenység ésszerű és a cél mennyiségileg mérhető vagy legalábbis kifejezhető a megvalósítás nagyobb vagy kisebb fokának alakjában." (194. l.) A racionális cselekvés általános tudománya a *praxeológia,* vagy más szóval „a racionális cselekvés logikája". A praxeológia a racionális cselekvésnél előforduló következtetési módszerekkel foglalkozik, megállapítja a *viselkedés praxeológiai elveit,* amelyek a racionális emberi tevékenység minden területén előfordulnak. Ilyen praxeológiai eljárási elv a gazdaságosság elve is.

A praxeológiához tartozó tudományos kutatási ágazatok az operációkutatás és a programozás tudománya. A kibernetika pedig és ezen belül kiváltképp az információelmélet a praxeológia segédtudománya. Maga a praxeológia viszont a politikai gazdaságtan segédtudománya. Lange különösen a programozás tudományát tartja a politikai gazdaságtan számára alapvető fontosságú segédtudománynak.

Ezután tér rá annak megmagyarázására, hogy voltaképpen miért tartja szükségesnek a racionális gazdálkodás elve és a praxeológia problémáinak megtárgyalását a politikai gazdaságtan módszerének ismertetésekor. „A praxeológia a politikai gazdaságtan szempontjából módszertani jelentőségű. Nevezetesen ott, ahol a gazdasági tevékenység racionális tevékenység, a praxeológiai eljárási elvek a gazdasági törvények részei... Ismerve azokat a feltételeket, amelyek között a gazdasági tevékenység végbemegy, a gazdaságosság elvéből *deduktív módon következtetni* lehet arra, hogy az emberi cselekvés milyen gazdasági törvényei érvényesülnek e feltételek kö-

zött. Ismerve viszont azokat a feltételeket, amelyek közt a különféle személyek cselekvései egybekapcsolódnak és kereszteződnek, ugyancsak dedukció útján következtetni lehet arra, hogy milyenek az emberi cselekvések összeszövődésének gazdasági törvényei." (206—207. l.) A praxeológiai eljárási elvekből levont deduktív következtetés alkalmazása előtt azonban minden esetben meg kell vizsgálni, hogy 1. a gazdasági tevékenység racionális-e; 2. kielégítő-e a gazdaságossági elv szerint cselekvők rendelkezésére álló információk köre az eszközök megválasztása szempontjából.

A programozás fontosságát a politikai gazdaságtan számára Lange azzal is hangsúlyozza, hogy a fejezethez egy 20 oldalas függeléket csatol, amely a programozás matematikai alapjaival foglalkozik. Ez a függelék önmagában egy kis remekmű. Tömör, világos, közgazdasági gondolatokban gazdag, iskolapéldája lehetne a matematika közgazdasági alkalmazásának.

Először általánosan fogalmazza meg a programozási feladatot. Célfüggvénynek nevezi a maximalizálandó függvényt, s a mérlegösszefüggések fejezik ki a korlátozó feltételeket. A mérlegösszefüggéseket kielégítő programok alkotják a *belső összhangban levő programok halmazát,* vagyis a megengedett megoldások tartományát. Ezek közül kell kiválasztani az *optimális* programot. Az optimális program tehát olyan program, amely a célfüggvény értékét a megengedett megoldások tartományán belül maximálja. Ezután megvizsgálja azokat a feltételeket, amelyeknek teljesülése esetén a programozási feladat mint egy többváltozós feltételes szélsőérték-feladat fogható fel. Kimutatja, hogy a programozási feladatot matematikailag két azonos eredményt nyújtó változatban fogalmazhatjuk meg. Az egyik változat a célfüggvényt maximálja adott mérlegösszefüggések mellett, a második a mérlegösszefüggések alakja által meghatározott eszközráfordítási függvényt minimálja a célfüggvény adott értéke mellett. A két változat egymás duális megfelelői.

A programozás két duális megfogalmazásának felel meg Langénál a gazdaságosság elvének kétféle megfogalmazása. 1. A *legnagyobb termelékenység elve:* adott eszközráfordítás mellett a cél maximális megvalósítása; 2. *a legkisebb eszközráfordítás* (eszköztakarékosság) *elve* a cél megvalósításának adott foka melletti minimális eszközráfordítás.

Lange mint logikátlant bírálja a gazdaságosság elvének azt a szokásos megfogalmazását, hogy maximális eredményt minimális ráfordítással. Valóban a programozás szemszögéből nézve Lange megfogalmazása jobb és precízebb, de véleményem szerint a bírált megfogalmazásnak is megvan a maga előnye. Tömören fejezi ki azt, hogy a vállalati tevékenységben a vállalat a gazdaságosság növelését két *egyidejűleg* alkalmazott módszerrel érheti el, a termelékenység növelésével és a takarékossággal. Ennek a megfogalmazásnak a maga tömörségében még bizonyos agitatív ereje is van.

Igen érdekes Lange felfogása a lineáris programozásról. Míg általában a lineáris programozásra úgy szoktak tekinteni, mint a dolgok szimplifikálására a nem lineáris programozáshoz képest, addig Lange a lineáris programozást úgy tekinti, mint fontos módszert abban az esetben, amikor a marginális számítás nem alkalmazható. Lange szerint a valóságban az összefüggések nagyon gyakran lineárisak, s ilyenkor a lineáris programozás nyújtja a megoldás egyetlen módszerét. Befejezésül arra mutat rá, hogy a marginális számítás érdemi alkalmazásának feltétele a célfüggvény létezése. A *pszeudomarginális számítás* a marginális számítás pusztán formai alkalmazása olyan esetben, amikor a célfüggvény nem is létezik. „Itt a marginális számítás szimbólumait alkalmazzák anélkül, hogy tárgyuk tartalmuk lenne." (233. l.)

„A szubjektivista és a történeti irányzat a politikai gazdaságtanban" című hatodik fejezet színvonalas elmélettörténeti áttekintést nyújt a politikai gazdaságtan tárgyának felfogásáról a különféle politikai gazdaságtani irányzatokban. Bírálatának fő súlyát a szubjektív irányzat ellen fordítja.

Ebben az irányzatban „a politikai gazdaságtan megszűnik a termelés és elosztás folyamatában keletkező társadalmi viszonyokról szóló, vagyis az emberek közötti gazdasági viszonyokról szóló tudomány lenni, amilyen a klasszikus közgazdaságtan volt; sőt megszűnik a piaci cserefolyamatokról szóló tudomány lenni, amilyen a vulgáris közgazdaságtan volt. Ezzel szemben a politikai gazdaságtan az embernek a szükségletei kielégítését szolgáló tárgyakhoz valo viszonyáról szóló tudománnyá válik, amely tárgyak bírása élvezetet szerez vagy a gazdagságot jelenti. Feltételezik, hogy az ember a javak tekintetében a gazdaságosság elve szerint jár el: maximál bizonyos mennyiséget, amelyet legtöbbször hasznosságnak neveznek. A hasznosság maximálása a marginális számítás segítségével történik, amely itt a *határhaszon*-számítás alakját ölti. Ezért a szubjektivista irányzat a *marginalista irányzat,* vagy pontosabban *határhaszon-elmélet* nevet kapta." (244. l.) A szubjektivista irányzat — mutat rá

másutt — elszakad a társadalmi viszonyok problémájától, s ezzel formális tudománnyá, egyszerűen a praxeológia ágává válik. „A szubjektivista közgazdaságtannak a praxeológia ágazatává való átalakítása a végső lépés a politikai gazdaságtan felszámolásában." (257. l.)

Bár más oldalról, de a politikai gazdaságtan felszámolásához jut el a polgári közgazdaságtan történeti irányzata is. „Mindkét irányzat a politikai gazdaságtan felszámolásához vezet: a szubjektivista irányzat azt mint társadalomtudományt, a történeti irányzat pedig mint elméleti tudományt számolja fel." (285. l.)

Az utolsó fejezetben Lange a politikai gazdaságtan pártossága mellett foglal állást. Bírálja a modern polgári közgazdaságtan apologetikáját és rámutat, hogy egyedül a munkásosztály maradéktalanul érdekelt a gazdasági törvények tudományos megismerésében, ezért a politikai gazdaságtan tudományának teljes kifejlődése csak a munkásmozgalommal kapcsolatban lehetséges.

Radnóti Éva

A műszaki fejlődés társadalmi és gazdasági hatása

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 298 l.

Hasznos és izgalmas vállalkozásba fogott a Közgazdasági Kiadó, amikor ezt a tanulmány-gyűjteményt Ádám György válogatásában megjelentette. A tanulmányok sokoldalú, mégis egységbe illeszkedő képet adnak a technikai fejlődés társadalmi-gazdasági hatásairól. Ez a kép persze nem „teljes": jó néhány fontos társadalmi és gazdasági jelenséget nem, vagy csak mellékesen érintenek a közölt tanulmányok. Ez azonban a válogatásnak inkább érdeme, mint hibája. Így érte el ugyanis e munka azt a célt, hogy többé-kevésbé áttekinthetetlen és nagy valószínűséggel felületes gondolatmozaikok helyett néhány kulcsproblémát sokoldalúan, több szerző nézőpontjából megvilágítva ismertessen meg a magyar olvasóval.

A kötetben foglalt tanulmányok mondanivalója lényegében két góc köré csoportosul. Az egyik fő téma az emberi munka jelenével és jövőjével kapcsolatos: milyen hatással volt eddig a műszaki fejlődés legújabb szakasza, a kibernetizálás a munkaerőre, a munkaerő struktúrájára és a munkához való viszonyra, és milyen hatások várhatók a jövőben. A másik főbb gondolatkör a termelt javak elosztásához kapcsolódik: hogyan történik ez ma, és hogyan alakulhat egy, technikailag a mainál fejlettebb társadalomban, amelyben a kapitalista elosztás mai elveinek létjogosultsága számos oknál fogva kétségessé válik.

Mindkét probléma felvetődése egy-egy, ma már legalábbis Amerikában nyilvánvaló társadalmi *ellentmondás*hoz kapcsolódik. Az egyik ellentmondás, hogy — a kapitalizmus történetében először — tartós gazdasági fellendülés tartós, sőt növekvő munkanélküliséggel párosul, és hogy miközben általában objektíve javulnak a munkafeltételek, a munkától való elidegenedésnek egyre több jele mutatkozik. A másik, még szembeszökőbb és a társadalomkutatók társadalmi közérzetét jelentősen befolyásoló ellentmondás (és ez is Amerikában a legnyilvánvalóbb), hogy miközben egyik oldalon nő (és potenciálisan még jobban nőhetne) a társadalmi gazdagság, sőt, a többség számára megvalósult a viszonylagos jólét, addig egy nem elhanyagolható kisebbség — a népesség 20—30%-a — kívülrekedt a bőség kapuin és teljes létbizonytalanságban, igen gyakran szegénységben, vagy éppen nyomorban él.

Azt mondottuk, hogy izgalmas a kiadó vállalkozása. Valóban az, mert olyanok tollából tudósít bennünket ezekről a próblémákról, a körülöttük kavargó nyugtalanító gondokról és sokszor még nyugtalanítóbb kiútkereső javaslatokról, akik a kapitalista rendszert nemcsak belülről nézik és belülről élik át, hanem sokszor sajátjukként féltik és próbálják védelmezni. Tisztán látják és rendkívül élesen bírálják a tőkés rend sok vonatkozását. Támadják az oktatási, az átképzési rendszert; a szűkmarkú és korlátozottan érvényesülő társadalombiztosítási intézkedéseket, a „zavaros, kusza és elégtelen" jóléti politikát. Észreveszik, hogy „az Egyesült Államok lakosságának több mint 20 százalékát kirekesztjük a bőség társadalmából, s ez az arányszám az elkövetkező években nem csökkenni, hanem még növekedni fog" (R. Theobald tanulmánya, 208. l.). S mindezek az észrevételek így summázódnak: „Úgy véljük, hogy a társadalmi rendszer egyes részei között nagy a fáziseltolódás, s egészében véve társa-

dalmi rendünk egyre kevésbé képes megbirkózni a saját maga által létrehozott problémákkal." (D. N. Michael tanulmánya, 61—62. l.)

Ugyanakkor meghökkentő — és ez már nem is a társadalom, hanem a szociológusok szociológiájához adalék —, hogy ezeknél a sokszor éles szemű és bátor bírálóknál mennyire hiányzik bizonyos mélyebb társadalmi összefüggések érzékelésének a képessége. Ezért közelítenek sok problémát jóindulatúan, de felületesen. Pl. ez a helyzet a növekvő szabadidő ésszerű felhasználásának problémájával: nagy jelentőséget tulajdonítanak külső behatásoknak, pl. „az érdeklődés felcsigázásának" és kevés figyelmet szentelnek a mélyben ható társadalmi determinizmusoknak, ezek kiküszöbölési lehetőségeinek. Hasonlóképpen meglepő, hogy mennyire eleve elrendeltnek, megváltoztathatatlannak fognak fel bizonyos adott helyzeteket. Így jellemző Theobald megváltó javaslata a „szavatolt jövedelemről". Ő mindenki számára, akinek bármilyen oknál fogva nincs munkája, olyan állami jövedelem juttatását követeli, amely biztosítja, hogy „minden egyén az emberi méltósággal összeegyeztethető életmódot folytasson". Az összeg egy családnál (az amerikai viszonylatban meglehetősen alacsony) 3200 dollár. Ám ez az összeg éppen háromszor ennyi, 9600 dollár kellene hogy legyen azoknál, akik korábban (mielőtt munkájukat elvesztették volna) a középrétegekhez tartoztak. (Theobald, 250—253. l.)

Ugyanezt a magatartást — bizonyos kérdések nem kérdésessé tevését — más oldalról világítja meg az, ahogyan a női munka problémájához nyúlnak. „Eltűnődhetünk azon is, hogy az egyre növekvő számú dolgozó nő, aki részben az unalom elűzésére, részben a kereset kedvéért vállalt munkát, mit tesz majd, amikor ... a kibernetizálás következtében megszűnnek az alantasabb szellemi munkák." (49. l.) Ebben az idézetben nemcsak az a figyelemre méltó, hogy a szerző az „alantasabb szellemi munkákat" a nők változtathatatlan monopóliumának tekinti s nem nagyon lát más női munkalehetőséget, hanem a „tertium non datur" is: a nő *vagy* unaloműzésből, *vagy* a kereset kedvéért dolgozik. A munka egyéb vonatkozásainak (az alkotó tevékenység öröme, a munka belső érdekessége, társadalmi-egyéni hasznossága, az emberi kapcsolatok bővülése stb.) tagadása vagy nem megfelelő felismerése azonban nem korlátozódik csupán a nőkre. Valójában ez a felfogás az alapja a már említett „szavatolt jövedelem" tervezetnek, pontosabban annak a riasztó utópiának, amit többen (pl. az ún. Ad Hoc Bizottság és különösen Theobald) egyedüli kiútként lefestenek. Ebben a megreformált, de továbbra is a tőkés magántulajdonon nyugvó társadalomban egy tehetséges, igen szűk réteg dolgozna, a tőkések profitjaikból, a többiek pedig államsegélyből (a tőkések által önként átadott profitból fizetett „szavatolt jövedelemből") élnének, kötelezettségek, egyéni és társadalmi eszmények és célok nélkül. Ennek az elméletnek ugyancsak amerikai szerzőtől származó marxista bírálatát is tartalmazza a kötet.

A válogatásban közölt tanulmányokat tehát nemcsak az teszi érdekessé, amit szándékkal mondanak el a szerzők, hanem az is, amit nem is tudatosan árulnak el önmagukról és társadalmukról. E talán inkább elvont és elvi érdekesség mellett a könyvnek a mi gyakorlatunk számára is van mondanivalója. Gyakorlati haszna elsősorban abban van, hogy viszonylag nagy teret szentel a munkához való viszony konkrét szociológiai kutatásának.

Ezek a tanulmányok zömmel az irodai alkalmazottakra vagy értelmiségiekre vonatkoznak. Akár C. Marenco tanulmányát nézzük is az irodai munka korszerűsítésének alkalmazottakra gyakorolt hatásáról, akár az E. Raudsepp kitűnő könyvéből átvett fejezeteket az alkotó munka lehetőségeiről és feltételeiről, mindkettő sok olyan jelenséget érint, amelyek a mi körülményeink között is megtalálhatók és számunkra is megoldatlan problémát jelentenek. Az irodai munka elgépiesedése és ezzel az alkalmazottak elfásulása, az „alkotó nonkonformizmus" olykori visszaszorítása vagy legalábbis nem kellő mértékű ösztönzése nálunk sem idegen tények. További, általánosabb, de ugyancsak nálunk is megoldatlan munkaszociológiai problémákat is érintenek a tanulmányok. Pl. több helyen megtalálhatók a jövő szükségleteinek legjobban megfelelő szakmai és általános *képzésre* vonatkozó elképzelések, a hagyományos és sokszor elavult vagy egyoldalú szakemberképzés kritikája. A komplex ösztönzési módszerekre vonatkozó elképzelések, a főként az anyagi ösztönzésre épülő teljesítményfokozás egy bizonyos ponton túl fellépő hatástalansága és ennek kapcsán a „piackritériumokon alapuló társadalmi értékrendszer" az emberi életet szegényítő hatásainak leírása akkor is gondolatébresztő a számunkra, ha még nem is tartunk annál a „bizonyos pontnál".

Végeredményben: minthogy a külföldi társadalomtudományi irodalom ma már szinte áttekinthetetlen és sokszor hozzáférhetetlen, és minthogy a fordítói—kiadói ka-

pacitás (és talán az ilyen irányú szükséglet is) korlátozott, az ilyesfajta válogatásoknak igen nagy a létjogosultságuk. Segítenek a társadalomtudományi provincializmus leküzdésében, informálnak és egyben gondolatot ébresztenek. Ezért remélhető, hogy ezt az első kísérletet lényegében hasonló szerkesztési elveken nyugvó válogatások követik majd.

Ferge Sándorné

Dr. Hagelmayer István: Pénz a szocializmusban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 158 l.

A viszonylag nem nagy terjedelmű munkában a szerző jó elemző készséggel, meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy az arany nem lehet a szocialista gazdaság pénze. Vitába száll azokkal a dogmákká merevedett nézetekkel, amelyek szerint az árutermelés viszonyai minden körülmények között szükségessé teszik a saját értékkel bíró pénz létezését. Nem elégszik meg azzal, hogy kimutatja e nézetek ellentmondásos és tarthatatlan voltát, hanem a mai gyakorlatnak az elemzése alapján bebizonyítja, hogy a kényszerforgalommal felruházott papír igenis pénzként funkcionál, tehát maga a *pénz* és nem csupán *pénzhelyettesítő*. Ha a tervszerű árképzésben komolyan vennénk azt a tételt, hogy a szocializmusban is az arany a pénz, a kényszerforgalmú papír pedig csak helyettesíti azt, akkor igen ésszerűtlen módon az árszínvonalban az áru és az arany eltérő értékváltozását is érvényesítenünk kellene.

De ezen túlmenően, ha a szocializmusban nagy mennyiségű aranyat azért termelnének vagy szereznének be áruexport útján, hogy a belforgalomban betöltse a pénz szerepét, akkor ez csupán a társadalmi munka nagy hányadának puszta elfecsérlését jelentené. A szocialista árutermelés természetéből nem következik ennek a szükségessége. De mert arannyal a világpiacon bármikor lehet fizetni, ezért megmarad *világpénznek*. Ám az aranynak ez a szerepe nem a szocialista gazdaságból, hanem a kapitalista rendszer létezéséből vezethető le.

Ehhez a következtetéshez a könyv utolsó fejezetében jut el a szerző. Ez a fejezet egyébként meglehetősen elnagyolt. Több, napirenden levő problémát, az arany árát, szerepét a fizetési mérlegek kiegyensúlyozásában, a külkereskedelmi árakat, a rubel aranyparitásának és konvertibilitássá tételének kérdését stb. csak vázlatosan érinti. Ebben a fejezetben inkább csak a problémák felvetésével találkozunk. E rész olvasása közben felmerül a kérdés: nem lesz-e az aranynak a jövőben nagyobb szerepe a nemzetközi áru- és pénzkapcsolatokban, mint amekkorát a szerző a mai gyakorlat alapján neki tulajdonít?

A könyv legsikerültebb része az I—VI. fejezet. A szerző itt a szocialista gazdaság pénzének funkcióit tárgyalja és egyben kifejti a szocialista hitelpénz lényegét: „... a pénzt akkor tekinthetjük hitelpénznek, ha *hitelként* kerül ugyan forgalomba, de ez nem párosul *termékek végleges elvonásával*, s így automatikus *kivonása a forgalomból biztosított*". (110. l.) Ebből a meghatározásból és a szerző erre vonatkozó fejtegetéséből az következik, hogy a szocializmusban a pénz oly módon keletkezik és szűnik meg, hogy ez a mód automatikus biztosíték a fölös pénz forgalomba kerülésével szemben. De mi van akkor, ha a vállalat olyan árut termel, amelyből felesleges készlet képződik? Akkor talán a vállalat nem véglegesen vont el terméket a kapott hitel révén? Papírpénz avagy hitelpénz került ilyenkor a forgalomba? Ide illett volna ennek a kérdésnek a felvetése is. Itt, a harmadik részben fejti ki a szerző, nézeteit a „hitelforrásteóriával" szemben. Nem a hosszú lejáratú hitelekkel, hanem a pénzteremtő hitellel foglalkozik.

Egy fontosabb kérdés, amelyben némileg eltér az álláspontom a szerzőétől, a pénz értékmérő funkciójával kapcsolatos. Az a tétel, hogy a pénz mint általános egyenértékes az értékmérő és a forgalmi eszköz funkciók egysége, szerintem túlságosan megmerevedett. Innen az a törekvés, hogy ha az aranytól elszakított, kényszerforgalmú papiros pénzvoltát akarják bizonyítani, akkor mindenekelőtt az értékmérő szerepét magyarázzák. Ezt teszi a szerző is.

Az előbbi tétel azonban kitűnően értelmezhető az aranyra, annál nehezebben azonban a kényszerforgalmú papírra. Nem látom be, hogy miért kell mindenáron ezt a papírt értékmérővé tenni ahhoz, hogy pénzrangra emeljük. Marx elemzésében a

pénz lényege, hogy *az áru értékoldalának önállósodása.* Az áru — pénz viszonyban a használati érték — érték ellentét jelenik meg. És a pénz *érték*volta annyit jelent, hogy benne eltűnik az áruk használati értéke. Csak *mint értékek* azonos minőségűek az áruk. Ezért rendelkezik a *közvetlen kicserélhetőség* tulajdonságával az önállósodott érték, a pénz.

Az az egyszerű tétel, hogy *érte minden kapható, ami áru* (a mennyiségi korlátokon belül) jobban kifejezi a pénz lényegét, mint az, hogy az értékmérő és a forgalmi eszköz funkciók egysége. Az teszi tehát mindenekelőtt pénzzé a papirost, hogy a közvetlen kicserélhetőség tulajdonságával rendelkezik, s mint ilyen az áru értékoldalának megjelenítője. *Pénzzé tehát az avatja, ami közvetlen átválthatóvá teszi.* Pénzzéválásához ezért éppúgy szükséges az a mechanizmus, amely mennyiségét a forgalom szükségleteihez igazítja, mint kényszerforgalma. Az értékmérés műveletéről pedig miért ne gondolkodhatnánk ilyen egyszerűen: kezdetben az áruk egymáshoz mérték értékeiket és egymásban fejezték ki (még nem is voltak igazán áruk); majd aranyban (vagy valamely más pénzként funkcionáló értékes áruban) mérték és abban is fejezték ki; végül ismét egymáshoz mérik, de az eredményt nem egymás meghatározott mennyiségeiben, hanem a papiros anyagú pénzben közlik. Nem akarok itt visszaélni a tézis-antitézis-szintézis tétellel, de a következőket látom:

Az érték*arányok* kifejezése szempontjából sohasem volt jelentősége a pénz saját értékének. Bármennyire aláértékelve is szívta be az áru a forgalomba az aranyat, ha az már pénzként forgott tovább, így alulértékelve fejezte ki az értékarányokat. Egyik árutulajdonos sem nyert az arany alulértékelésén, mert ugyanígy cserélte tovább (hacsak nem őrizte meg addig, amíg az értékarány helyreállt). A közönséges árutulajdonos nem nyert tehát, de ráfizetett az aranytermelő, az egyetlen az árutermelők között, aki nem munkája arányában jutott jövedelemhez. De ő *nem is pénzként cserélte* aranyát. Csak mert hosszabb idő alatt az áru és a pénz cseréjében is érvényesülnie kellett az értéktörvénynek, *azért* játszott szerepet az áru-értéknagyságok egymáshoz viszonyítása mellett az értékmérésben az a másik mozzanat is, hogy az áruk mint értéknagyságok az aranyhoz mint értéknagysághoz viszonyították magukat.*

Az értékkel bíró pénz értékmérő szerepéhez ez a mozzanat szerintem feltétlen hozzátartozik. Ilyesmit azonban nem találhatunk a papirosanyagú pénznél. Miért nem volna akkor sokkal tisztább és egyszerűbb kifejezés az, hogy a papirosanyagú pénz *a viszonylagos értéknagyságok kifejezésének eszköze?* Ezt a szerepét nem lehet elvitatni, de felesleges *értékmérőnek* mondani, vagyis ugyanazzal a kategóriával illetni, amelyet a saját értékű pénz esetében használunk. Annak tehát, aki azon az alapon tagadja az aranytól elszakított kényszerforgalmú papír pénzvoltát a belforgalomban, mert ez saját érték hiányában *nem lehet értékmérő,* én inkább csak egyszerűen azt válaszolnám: félreérti a pénz lényegét. A *pénz az a valami az áruvilágon belül, ami állandóan a közvetlen kicserélhetőség állapotában van,* s elég, ha az értékarányok kifejezésének eszköze. Nem fontos a pénz szerepéhez, hogy az értéknagyság mérője is legyen.

Még egy dolgot nem tudok megjegyzés nélkül hagyni, ez pedig az értéktörvény lényegének a 73—74. lapon adott magyarázata. Azzal az értelmezéssel, amelyet Marx a társadalmilag szükséges munkáról A tőke III. kötetében ad, a marxista teoretikusok egy része szerintem visszaél. Azért, mert valamely árufajta egészét „... csak annyiért sikerül eladni, amennyit akkor érne, ha a szükséges arányban termelték volna" (Marx A tőke III. köt. 619. l. Kossuth, 1961.), még nem változik meg az értéknagyság meghatározása. Ha a szocializmusban bármely árut akár ideiglenesen, akár tartósan, sőt véglegesen nagyobb vagy kisebb arányban termelnek, mint amennyit az értéknek (vagy módosult formájának) megfelelő áron lehetne értékesíteni, akkor *az ár tér el* tartósan vagy véglegesen az értéktől (módosult formájától), és *nem az értékmeghatározása változik meg.* Nem értek tehát egyet Szabó Kálmán e kérdésben kifejtett álláspontjával sem. (Lásd „A szocialista termelés alapvonásai" c. könyvét.) Szerintem *az érték módosult formáiként* csak az árcentrumok olyan munkaráfordításoktól való eltéréseit lehet tekinteni, amelyek meghatározott törvényszerűségek alapján mennyiségileg oly pontosan definiálhatók, mint pl. a termelési ár vagy a mezőgazdasági hamis társadalmi érték. Minden más esetben — a tartós eltérések esetében is — *áreltérésről* van szó, legyen az közgazdaságilag bármennyire is indokolt. Ha értékké avatom a közgazdasági törvények által mennyiségileg meg nem határozott munkaráfordításoktól eltérő

* Ezt részletesen kifejti Erdős Péter „A pénz értékmérő funkciójáról a mai kapitalizmusban" c. cikkében. (Közgazdasági Szemle 1963. 7. sz.) De ő is azon az álláspontón van, hogy be kell bizonyítani a papirosanyagú pénzről *értékmérő* voltát.

árcentrumokat, akkor csak a tisztánlátást zavarom. Idevonatkozó nézeteim részletes kifejtésére e helyütt nincs módom, ezért csak leszögezem Hagelmayer Istvánnal szemben: az ár eltérése az értéktől (annak módosult formájától) valóban hozzátartozik az áru természetéhez, és hozzátartozik az értéktörvény működési mechanizmusához is. De *törvény*, hogy az árak tendenciálisan *feleljenek meg* az értéknek (vagy módosult formájának), tehát hogy *tartsanak efelé*. A spontán gazdaságban tapasztalható állandó eltérésekről tehát azt mondom: az értéktörvény a maga állandó *megsértésén* keresztül érvényesül, a szocializmusbeli eltéréseikről pedig a szerző által bíráltakkal együtt azt, hogy *korlátozzuk* az értéktörvény működését.

Bertóti László

Bronisław, Minc: A politikai gazdaságtan problémái és fejlődési irányai

(Problemy i kierunki rozwoju ekonomii politycznej)
Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó. 1965. 402 l.

Bronisław Minc kilenc fejezetből álló új könyve a gazdaságelmélet fő kérdéseivel foglalkozó független tanulmányok gyűjteménye.

„A politikai gazdaságtan fejlődési irányai" című első fejezetben a szerző foglalkozik a közgazdaságtudomány és az ideológia viszonyával; a közgazdaságtudomány társadalmi jellegével; vizsgálja a termelés optimalizálásának értelmezése és a célfüggvény közötti összefüggést; valamint a matematikai módszerek és elektronikus számítógépek alkalmazásának lehetőségeit a gazdasági kritériumok megállapításában.

A szerző véleménye szerint a politikai gazdaságtan tudományos vagy tudománytalan jellege az alapjául szolgáló ideológiának a jellegétől függ. Helytelennek tartja Marx és Engels nézeteinek olyan tolmácsolását, amely szerint minden ideológia szükségszerűen mindig misztifikálja a társadalmi valóságot. Ez nem jelenti azt — hangsúlyozza —, hogy „a marxista pártok ideológiái mindig teljes mértékben tudományosak voltak". (9. l.)

Az első fejezetnek az optimális tervezéssel és a célfüggvénnyel foglalkozó részében a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az optimális tervezés elméleti alapjainak létrehozásánál a politikai gazdaságtan természetesen nem szorítkozhatik csak a gazdasági növekedés sematikus képleteire, hanem vizsgálnia kell az optimális tervezés társadalmi premisszáit is. E társadalmi premisszák meghatározzák (kijelölik) a szocialista termelés célját. B. Minc véleménye szerint a fogyasztási alapnak (az adott időtávlatban való) maximalizálását kell e célnak tekinteni. Nem ért egyet azzal — s ellenvetéseit részletesen indokolja —, hogy a nemzeti jövedelem maximalizálását tekintsék célfüggvénynek. Kimutatja, hogy a nemzeti jövedelem maximalizálása nem vezet feltétlenül a fogyasztás maximalizálására.

A második fejezet címe „Láthatatlan kéz vagy tudatos társadalmi döntések". A szerző ebben a fejezetben a széles értelemben vett gazdasági számítások fő problémáira koncentrál. A következő kérdéseket tárgyalja: 1. az erőforrások allokációjának fő tendenciái, 2. a gazdasági számítások szerepének értelmezése, 3. az árak szerepe a szocialista gazdaságban. Állást foglal az e témákról folyó jugoszláv vitában is.

A második fejezet elején B. Minc vitázik azzal a koncepcióval, amely szerint növekszik a piac szerepe a termelési erőforrásoknak a különböző ágak közötti elosztásában. Rámutat a tőkés gazdaságban végbemenő változásokra, amelyek arra vallanak, hogy a nagy monopóliumok korlátozzák a piac szerepét. A továbbiakban foglalkozik azzal a vitával, amelyik a terv optimalizálási kritériumaival kapcsolatban az árrendszerről folyik, s következtetéseiben megállapítja: „úgy látszik, hogy a vita elősegítette sok kérdés tisztázását, de az alapvető metodológiai hibája talán az, hogy résztvevői úgy tekintik a szocialista gazdaság árait, mintha nem rejlenének bennük a gazdasági viszonyok jellegéből következő immanens ellentmondások, hanem csak olyan hibák, amelyek megfelelő formula megszerkesztésével kiküszöbölhetők." (107. l.) B. Minc szerint „a szocialista gazdaság árrendszerének megreformálására vonatkozó minden olyan javaslat, amely ugyanazoknak az áraknak a segítségével akarja megoldani a rövid távú realizálás problémáját és megtalálni a hosszú távú gazdasági számítások pontos mércéjét is, eleve sikertelenségre van ítélve". (111. l.)

A harmadik fejezet címe „Az újratermelési elmélet problémái". A szerző itt a következő kérdéseket vizsgálja: 1. A gazdasági növekedés tényezői; 2. a gazdasági

dinamika elméletei; 3. beruházások és fogyasztás; 4. beruházások és foglalkoztatottság; 5. a munkatermelékenység növekedése és az arányosság feltételei; 6. aránytalanságok és az arányosság feltételei; 7 a beruházási együttható a gazdasági növekedésben.

A szerző a gazdasági növekedéssel foglalkozva kidomborítja a szekuláris növekedési trendre ható tényezők szerepét. Vizsgálja a termelési viszonyokban végbemenő változások (a formáció megváltozása és az adott formáción belül végbemenő változások) szerepét, valamint az egy főre jutó termelés színvonala és a termelés növekedési üteme közötti összefüggést. A beruházások és a fogyasztásnövekedés közötti összefüggés kérdését vizsgálva a szerző tovább fejleszti a beruházások fogyasztási hatásának fogalmát, figyelembe véve a beruházási ciklus hosszát. A szerző a fejezet további részében vitába száll L. Leontyevnek azzal a nézetével, hogy a műszaki haladással együtt óhatatlanul növekszik az anyagi költségek részaránya a termelési értékben. Az arányok problematikáját tárgyaló részben B. Minc felépíti az ágazati kapcsolati mérlegének egy olyan eredeti modelljét, amely a társadalmi terméket $c+v+m$ elemekre bontja.

A negyedik fejezet a pénzelmélet problémáival foglalkozik. A szerző itt a következő kérdéseket vizsgálja: 1. a pénz vásárlóerejének változásai a szocialista gazdaságban; 2. a kínálat választékstruktúrája és az árszínvonal; 3. a pénzelmélet helye és szerepe a szocializmus politikai gazdaságtanában. A szerző ebben a fejezetben különös figyelmet szentel az infláció lehetőségének a szocialista gazdaságban, s ennek során az I. és a II. osztály foglalkoztatottságának dinamikája között fellépő aránytalanság kérdésével is foglalkozik.

Az ötödik fejezetben a szocializmus társadalmi struktúrájának kérdéseit vizsgálja. A szerző itt ismerteti a szocialista társadalom osztályokra és rétegekre való tagozódására vonatkozó saját koncepcióját.

A hatodik fejezet címe „A kollektív monopolkapitalizmus". A szerző elemzi a tőkés magántulajdon formáinak a XX. századi változásait, megállapítja, hogy a jelenkori tőkés tulajdont, ellentétben a XIX. századbeli individualizált tulajdonnal, a kollektív jelleg jellemzi, ami kivetődik a jelenkori kapitalizmus fejlődésének módjára, irányára és ütemére is.

A szerző a hetedik fejezetben a társadalmi rendszerek szintézisének koncepciójával vitázik. A vita befejezéseként azonban megállapítja: sok álmarxista megfeledkezik „Engels állításáról, hogy minden társadalom gazdasági viszonyai elsősorban mint érdekek nyilvánulnak meg, s hogy ez az állítás a jelenkori szocialista társadalomra is vonatkozik. A szintézis elméletének hívei annyiban vannak fölényben ezek fölött az álmarxisták fölött, hogy a szocializmusban különböző érdekeket látnak. A szintézis elméletének hívei azonban egyoldalúan, leegyszerűsítve látják ezeket az érdekeket". (326. l.)

A nyolcadik, „A marxizmus és a polgári politikai gazdaságtan" című fejezetben a szerző tárgyalja a polgári gazdaságtanban végbemenő változásokat, vitázik P. Wiles „Political Economy of Communism" című könyvével s polemizáló megjegyzéseket fűz Joan Robinson „An Essay on Marxian Economics" című könyvéhez.

Az utolsó (kilencedik) fejezet rövid megjegyzéseket tartalmaz az automatizálás gazdasági perspektíváinak témájához mind a tőkés, mind a szocialista gazdaságra vonatkozóan.

Sadzikowski, W.

Megnyílt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Idegennyelvű könyvesboltja

Budapest, V., Nádor u. 8. sz. alatt.

Árusítja a népi demokratikus országokban megjelent közgazdasági, gazdasági matematikai, üzemszervezési, számviteli, statisztikai és jogi tárgyú műveket.

Nyitva: hétfőtől péntekig du. $^1/_2$1-től $^1/_2$5-ig.

Jozef Kosnár: KGST. Eredmények és problémák

Rada vzájomnej hospodárskej pomoci. Vysledky a problémy Bratislava, Vydavatelstvo politickej literatury. 1964. 311 l.

A KGST 15 esztendős működése elég anyagot nyújt az elmélkedéshez. J. Kosnár ezt olyan publikáció megírására használja fel, amelyben meg akarja ismertetni a közönséget a szocialista rendszer legfontosabb gazdasági világszervezetének problémáival és eredményeivel. Szeretné megszüntetni a tájékozatlanságot ebben a fontos kérdésben és ezzel közvetve felszámolni a tájékozatlanságból eredő téves nézeteket, amelyek a szocialista országok gazdasági együttműködésével kapcsolatosak.

A könyv két részből áll: a következtetésekből és a mellékletekből. Az olvasó megismeri belőle a KGST megalakulásának okait. Tájékozódik a szocialista országoknak ebben a szervezetben való részvételéről, illetve távolmaradásáról, e szervezet feladatairól, tevékenységéről, a KGST alapelveiről és összetételéről. A szerző a Tanács munkáját több időszakra osztja, és az egyes időszakokat részletesen jellemzi. Elemzi a koordináció kérdéseit, a szocialista országok gazdasági tevékenységét; vázolja a közös tervezésre való átmenet időszakával kapcsolatos problémákat, s leszögezi a saját álláspontját a KGST keretében való munkaerő-hasznosítás kérdésében és egy sor egyéb olyan problémában, amelyek eddig a szocialista irodalomban nem tisztázódtak.

A második részben a szerző gazdag tényanyaggal dokumentálja a KGST működése alapján elért sikereket, és foglalkozik a szocialista nemzetközi munkamegosztás alapvető problémáival. Elemzi a KGST gazdasági viszonyait, meghatározza az alapvető fogalmakat, hangsúlyozza a szocialista nemzetközi munkamegosztás fontosságát és jelentőségét, valamint ennek a KGST-ben részt vevő országok kölcsönös kereskedelmi kapcsolataiban való tükröződését. Külön foglalkozik a nyersanyagok és tüzelőanyagok problematikájával, a KGST keretében való gépgyártás nemzetközi specializációjával és kooperációjával, valamint a többi ipari ágazattal és azzal, hogy miként kell a KGST keretében a munkamegosztás feltételeit tökéletesíteni.

A szerző összegezi egyfelől a szocialista rendszer problémáit, más felől azokat a tendenciákat, amelyek a kapitalista világ legfejlettebb országaiban érvényesülnek. Külön foglalkozik Csehszlovákia helyzetével; összehasonlítja a Szovjetunió és a többi szocialista ország helyzetét a KGST-ben, felvázolja a fejlődési tendenciákat és következtetéseket von le. Sok példát és számadatot ismertet.

A melléklet a KGST szerveinek működését foglalja össze, áttekintést ad az ülésszakokról, a KGST Végrehajtó Bizottságának és a Tanácsnak a tanácskozásairól.

Bohumil Jurco

VÁLLALATGAZDASÁGI LEXIKON I—II.

Átfogó jellegű, a vállalati dolgozók minden rétegének munkakörét érintő ismereteket mintegy 8000 címszóban feldolgozó munka. Politikai gazdaságtani, jogi, igazgatási, gazdaságmatematikai, ellenőrzési, ügyvitelszervezési, ügyvitelgépesítési, tervezési, pénzgazdálkodási, számviteli, elemzési, árképzési, statisztikai, munkagazdaságtani és ipargazdaságtani ismereteket ad korszerű színvonalon a vállalatok dolgozóinak. A korszerű üzemgazdasági ismeretek technikai alátámasztására műszaki alapfogalmakat is tárgyal, valamint átfogó értékelést ad a különböző iparágak jelenlegi műszaki és gazdasági színvonaláról, fejlesztésének távlatairól.

A vállalati vezetőkön, az érdekelt reszortok vezetőin és beosztottain kívül az egyetemi, főiskolai és technikumi pedagógusok számára ajánlatos a könyv beszerzése.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

900 l., ára kötve 265,— Ft

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Кальман Сабо—Миклош Мандел

Основные фонды в новой системе хозяйственного управления

Одним из наиболее дискутируемых кругов вопросов, связанных с совершенствованием системы хозяйственного управления, является проблематика основных фондов. Вопрос заключается в том, можно ли вообще, и если да, то какими методами более активно использовать товарно-денежные категории в области расширения и развития основных фондов.

В статье авторы, противопоставляя друг другу две концепции, приходят к заключению, что расширение хозяйственной деятельности предприятий является не только важным условием эффективного функционирования народного хозяйства, но и предпосылкой централизованного регулирования складывающихся таким образом товарно-денежных отношений. Орудиями централизованного регулирования — при активном использовании товарных категорий — могут быть лишь косвенные экономические регуляторы.

Во второй части статьи — посредством иллюстрации двух способов воздействия на использование основных фондов, возможностей амортизационной и кредитной политики — авторы желают доказать, что централизованное регулирование расширения основных фондов является более эффективным средством выполнения общественной воли.

Наконец, авторы указывают основные условия, необходимые для эффективного использования вышеупомянутых косвенных мер регулирования. В частности, ими отмечаются единые принципы системы кредитования, доля кредитов и бюджетных средств, некоторые проблемы применения платы за фонды и ценообразования. Кроме того ими излагается также один из возможных вариантов перехода к системе кредитования.

Ференц Ваги

Причины дифференциации продукции и дифференциальный доход в сельском хозяйстве

В статье дается сравнение дифференциации продукции и валового дохода, с одной стороны' фондовооруженности, затрат живого труда и качества земель, с другой стороны, по различным группам производственных кооперативов и государственных хозяйств. За основу группировки была принята валовая продукция в расчете на кадастровый хольд сельскохозяйственных угодий. Автор отмечает, что из числа производственных факторов дифференциация качества земель и затрат живого труда является приблизительно одинаковой, дифференциация же фондовооруженности гораздо значительнее. Интересно, что средний уровень затрат и продукции складывается на землях, качество которых выше среднего.

В производственных кооперативах дифференциальный доход может быть определен на основании разниц между показателями валового дохода или же может быть выражен разницей между выплачиваемой заработной платой и чистым доходом отдельных хозяйств. Важнейшей является разница показателей валового дохода в расчете на одного члена, поэтому государству следует воздействовать, в первую очередь, на ее формирование.

В государственных хозяйствах дифференциальный доход выражается различием прибыли, приходящейся на единицу площади. Возникновение дифференциального дохода ограничивается ценами, установленными ниже стоимости. Лишь наилучшие государственные хозяйства получают дифференциальный доход, однако и он в этих случаях не имеет никакого значения, так как с ним не связана экономическая выгода.

Ласлоне Майлат

Роль времени в освоении и совершенствовании продукции

Отсутствие ожидаемых результатов деятельности в области освоения и совершенствования продукции часто связано с игнорированием допустимой продолжительности периода. В статье на основании выборочного исследования анализируются продолжительность исследования, совершенствования и освоения изделий, ее основная и дополнительная часть. Под основной продолжительностью подразумеваются учтенные при планировании — фигурирующие в планах — сроки продолжительности, фазы осуществления; под дополнительной продолжительностью — как правило, отдельно не планируемые сроки, зависящие от совокупной деятельности различных органов народного хозяйства. Основная и дополнительная продолжительность отдельных видов деятельности различна в научно-исследовательских институтах, государственных предприятиях и кооперативах.

Автор в дальнейшем анализирует некоторые препятствия, возможности сокращения продолжительности освоения и совершенствования продукции, некоторые ограничения, содержащиеся в инструкциях по планированию. Он указывает на необходимость более основательного учета потенциального значения времени.

При помощи метода ПЕРТ автор анализирует — на определенном примере — возможности дальнейшего сокращения срока продолжительности освоения новой продукции, осуществленного в действительности в течение относительно благоприятного отрезка времени. Потенциальная экономия может быть выражена и в издержках. Всего лишь 3% нереализованной чистой выручки имеет характер экономии затрат, 97% же происходят из отсутствия выручки. Кроющаяся во времени потенциальная чистая выручка, таким образом, имеет существенно больший удельный вес, чем приходящиеся на это же время издержки. Приходящуюся на определенный отрезок времени нереализованную чистую выручку следует учитывать более основательно; это должно сказаться и в нашей системе материального поощрения и оплаты труда.

Роль времени должна учитываться в различных отношениях, и путем синхронизирования сроков следует стремиться к использованию кроющихся во времени потенциальных преимуществ.

Йожеф Смодич

Организационные формы связи между производством и потреблением

В статье анализируются и сопоставляются две основные формы связи между производством и потреблением: одно- и двухзвенная организация обращения. Под однозвенной формой подразумевается организационное единство функций оптовой и розничной торговли, под двухзвенной — их организационная обособленность.

Автор приходит к выводу, что однозвенная форма более благоприятна, потому что между функциями производства и реализации в этом случае имеется прямая связь, совпадает направление материального стимулирования, также ясно разграничивается ответственность за снабжение населения и использование запасов. В зависимости от организационной формы осуществления связи производства и потребления меняется и осуществление функций товарооборота Однозвенная форма — по сравнению с двухзвенной — в принципе лучше обеспечивает товарное покрытие, соответствующее потребностям потребителей и требованиям экономичности, так как организационная связь между оптовой и розничной торговлей позволяет получать более точную, быструю и подробную информацию об изменениях спроса.

Стимулирующее влияние материальной заинтересованности при двухзвенной форме заключается в том, что оптовая торговля стремится передать товары розничной торговле в приобретенном ею количестве и составе, а розничная торговля старается принять их в соответствии с потребностями рынка в данный момент. Заказы сети магазинов на товары ограничиваются со стороны организаций розничной торговли политикой сокращения запасов, проводимой в интересах экономии уплачиваемых процентов. При однозвенной форме стремления оптовой и розничной торговли совпадают, так как для обеих реализацию означает только продажа потребителям.

Бела Кадар

Развитие экономики и международное разделение труда в развивающихся странах

В последние три десятилетия экономическое развитие политически независимых развивающихся стран происходило, главным образом, в рамках программ, направленных на замену импорта. В последние годы все более общим явлением стало замедление экономического развития стран, проводящих такую политику. Замедление процесса роста объясняется не только допущенными в экономической политике ошибками, но и объективными границами по времени программ, направленных на замену импорта. Эти квантифицируемые границы зависят по существу от степени экономического развития, от величины внутреннего рынка, от содержания импорта в общественном продукте и капиталовложениях. Сегодня существенные возможности замены импорта имеются лишь в наиболее отсталых странах. Что касается совокупности развивающихся стран, резервы замены импорта достаточны лишь для стимулирования экономического развития, темп которого может составить, в крайнем случае, 1—1,5% в год. Резервы развития, кроющиеся в региональном сотрудничестве, в настоящее время исключительно скромны, ускорения развития нельзя ожидать также и от импорта капитала.

В данных условиях ускорение развития развивающихся стран может быть стимулировано, в первую очередь, усиливающимся включением в международное разделение труда, развитием экспортного сектора. На основании учета критериев развития развивающиеся страны должны стремиться к повышению степени обработанности своих экспортных продуктов. Ориентируемое на экспорт развитие должно сопровождаться ускорением внутренней интеграции; развитие отдельных отраслей, областей внутри стран в направлении увеличения трудоемкости является первостепенной экономической и политической задачей.

Во взаимосвязи со сказанным ранее развитие сельского хозяйства является первоочередной задачей экономической политики в развивающихся странах; дальнейшее его запущение может привести к массовому голоду, к углублению кризисов роста и к усилению политической зависимости. Индустриализацию следует сосредоточить, в первую очередь, на обработку имеющихся экспортных продуктов, на ускорение развития сельского хозяйства. Тенденции мировой экономики сегодня не исключают возможности более широкого и здорового включения развивающихся стран в международное разделение труда. Преимущества этого, однако, могут быть существенно увеличены в случае постепенных реформ настоящего механизма мировой экономики.

Кальманне Бургер

Абсолютная земельная рента в капиталистическом сельском хозяйстве

Автор в статье рассматривает вопрос о существовании в современных условиях капиталистического сельского хозяйства абсолютной земельной ренты, порождаемой монополией земельной собственности. Она приходит к выводу, что такой земельной ренты нет. Основная причина этого заключается в том, что значительный рост предложения сельскохозяйственных продуктов нейтрализует влияние на динамику цен ограниченного предложения земель, связанного с монополией земельной собственности, Разница в органическом строении промышленного и сельскохозяйственного капитала исчезла или исчезает. Вследствие большой капиталовооруженности сельского хозяйства увеличились продуктивность производства и предложение сельскохозяйственных продуктов. Дальнейшей причиной сокращения роли монополии земельной собственности является уменьшающееся значение арендной системы в развитых капиталистических странах. Небольшое число капиталистических арендаторских хозяйств, как правило, располагается на лучших землях, таким образом, и арендная система не требует реализации в ценах на продукты наихудших земель абсолютной ренты.

По мнению автора, вознаграждение за земельную собственность, независимо от того, принимает ли она форму арендной платы или ее получает ведущий хозяйство собственник, представляет не что иное как часть средней прибыли. Капитал, вложенный в покупку или в аренду земли, может считаться таким же капиталовложением, как обращенный на приобретение прочих средств производства капитал, за который причитается пропорциональная ему средняя прибыль.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Kálmán Szabó–Miklós Mandel:

Fixed asset economy and the new economic mechanism

A widely discussed problem of the reform of the Hungarian system of economic management is the question of the means for directing our economy of fixed assets. The problem is whether it is possible to employ in a more active manner the categories commodity and money in the field of fixed asset development.

By setting two concepts against each other, the study states that the expansion of the management of firms is a precondition for an efficient functioning of the national economy and that a central direction of commodity and money relations is possible. In case a more active commodity category is employed, only indirect economic regulators can serve as means of central regulation.

The second part of the study wishes to prove that a central regulation of the fixed asset development is a more efficient expedient to realize the social will; this is illustrated by two methods of the economy of fixed assets i.e. the possibilities due to amortization and credit policy.

The article finally points to the chief conditions which are necessary that the mentioned indirect means of regulation should be employed efficiently. From among these the uniformity of the credit system, the ratio of credit and budgetary means, the application of the asset engagement charge and some problems of price formation are mentioned. A possible variant for a change over the credit form is also given.

Ferenc Vági:

The differentiation of production and differential incomes in agriculture

The study compares on the one hand differentiation of production and gross income, on the other hand, differentiation of the basic degree of supply, live work expenditure and quality of soil in the different groups of farmers' co-operatives and state farms. The principle that underlies this grouping is the non-accumulated production value per one cadastral "hold" of arable land. The author states that from among the production factors the differentiation of the quality of soil and live work expenditure is of about the same degree, while the differentiation of the basic degree of supply is somewhat greater. It is interesting that the average expenditure and production level developes on better than average quality soil.

In the case of farmers' co-operatives the differential income can be interpreted on the basis of differences between gross income indices and manifests itself in the differences of paid labour remuneration and in the net income of farms, too. The most important feature is the difference represented by the index of gross incomes per member, and state management must try to influence it.

In state farms, differential incomes are expressed by the difference of incomes per unit of area. Prices of substandard value put a check on the development of differential incomes. Only the best state farms obtain differential incomes. however, even in this case differential incomes are of no importance because they do not mean any economic advantage.

Mrs. László Majlát:

The role of time in product development

The failure to bring about anticipated results in the field of product development is mostly due to the fact that feasible periods of time were left out of consideration. The article analyses on the basis of representative investigations the period i.e. the main and secondary times needed for research, development and introduction of products. The term main time refers to periods and phases taken into account in the course of planning and built in the plan while under secondary time the usually not planned periods are to be understood whose length is determined by complex activities of different organs of the national economy. The length of different main and secondary times shows interesting deviations in the case of research institutes, state enterprises and co-operatives.

The author then analyses the period of product development and discusses certain regulations which hinder planning. The necessity of taking into account to a higher degree the potential value of time is pointed out.

By way of illustration further possibilities to shorten the transit time of a realized development of already favourable transit time is analysed by dint of the PERT method. Potential savings can also be expressed in costs. Not more than 3% of the net output missed is of cost saving character while 97% issues of unrealized price incomes. Thus, the potential net output inherent in time weighs far more heavilly than the expences of cost character due to time. The effectively lost net output due to time must be taken into account to a greater extent and it is necessary that this should be expressed in both the wage system and the system of financial incentives.

The role of time has to be taken into account on different levels and it is necessary to strive after increased utilization of potential advantages inherent in time by the synchronization of time periods.

József Szmodics:

Organizational forms of production and consumption relations

The study analyses and compares the relations of the two fundamental forms of production and consumption i.e. the one-link and the two-link trade organizations. Organizational unity of wholesale and retail trade is the one link form while under two-link form the organizational independence of wholesale and retail trade functions is to be understood.

In the author's view the one-link form is more advantageous because there is a direct relationship between production and realization functions, the trend of financial incentives is identical, furthermore, there is an unequivocal responsibility for the supply of the population and stock management. The realization of commodity turnover functions have divergent features dependent upon the organizational form of the relation between production and consumption. The one-link form, as compared to the two-link form, is theoretically rather able to provide for consumer needs and to ensure commodity reserves which meet the requirements of economically efficient functioning of trade since the direct connections between wholesale and retail trade departments make it possible that more precise, detailed and quicker information should be obtained on changes of demand.

In the case of a two-link form the incentive effect of financial interest manifests itself in that, that the wholesale trade tries to deliver commodities to the retail trade in the same quantity and assortment as they were purchased by the wholesale trade, while the retail trade tries to obtain commodities in accordance with momentary market requirements. The orders of the retail network are hindered by the stockpiling policy of the retail trade in order to save interests. In case of a one-link form the endeavours of the wholesale and the retail trade coincide because for both of them realization solely means the sale of commodities to the consumer.

Béla Kádár:

Economic development and international division of labour in developing countries

In the last three decades the economic development of politically independent developing countries made headway based on import substituting programmes. However, the slowing down of the economic development of even those countries who played a leading role in import substitution became a general phenomenon over recent years. The slackening of the process of growth is not only due to errors made in economic policy but to objective time limits of import substituting programmes. These quantifiable limits essentially depend on the degree of economic development, magnitude of the inner market and the import content of the social product as well as of investments. Today, there are greater import substituting possibilities in the most backward countries only. From the aspect of all developing countries the reserves of import substitution are sufficient for the stimulation of economic development for not more than 1–1,5% per annum. For the time being the development reserves contained in regional cooperation are very moderate indeed, nor can the acceleration of development be expected from an increase of capital import.

Under the given circumstances the speeding-up of the development of developing countries may obtain impetus, first of all, from an increased joining in the international division of labour as well as from the development of the export sector. In view of the development criteria it seems expedient that he developing countries should increase the degree of processing of their export products. An export orientated development should go hand in hand with the speeding-up of inner integration, because the labour requiring development of backward branches and regions inside single countries is a highly important economic and political task.

In connection to the aforesaid it can be stated that the further omission of giving priority to an economic policy aiming at the development of agriculture would lead to extreme starvation, intensification of crises of growth and to the increase of political dependence. Industrialization must be primarily concentrated on the processing of export products and speeding up of agricultural development. At present, world economic tendencies do not prevent intensive joining in the international division of labour on a larger scale, moreover, its advantages can be considerably increased in case of a gradual reform of the present pattern of world economy.

Mrs. Kálmán Burger:

Absolute land-rent in capitalist agriculture

The article is concerned with the question whether there exists in agriculture, under modern capitalist economy, absolute land-rent issuing out of the monopoly of landed property. The authoress reaches the conclusion that there is no such land-rent. The main reason for this is that the considerable increase of supply of agricultural produce neutralizes the scantiness effect of land-offer connected to the monopoly of landed property on the price formation of produce. The difference in the organic composition of industrial and agricultural capital has ceased or is falling into desuetude. Agriculture's high provision of capital has increased both productivity and the supply of agricultural produce. A further reason for the decreasing role of the monopoly of landed property is the decreasing importance of the leasehold system in developed capitalist countries. The existing not many capitalist leaseholds are generally situated on better quality soil, thus, the lease system does also not require that in the price of produce grown on the worst quality soil absolute land-rent should be realized.

In the author's view the profit due to land-rent expressed either by farm rent or paid to the husbanding proprietor is but a part of the mean profit. The capital invested in the purchase of land or in its lease can be considered as the same kind of capital investment as that devoted to the purchase of other instruments of production after which proportionate profit is due.

СОДЕРЖАНИЕ

Кальман Сабо—Миклош Мандел — Основные фонды в новой системе хозяйственного управления 525
Ференц Ваги — Причины дифференциации продукции и дифференциальный доход в сельском хозяйстве 539
Ласлоне Майлат — Роль времени в освоении и совершенствовании продукции 553
Йожеф Смодич — Организационные формы связи между производством и потреблением 570
Бела Кадар — Развитие экономики и международное разделение труда в развивающихся странах 580
Кальманне Бургер — Абсолютная земельная рента в капиталистическом сельском хозяйстве 595

ДИСКУССИЯ

Андраш Палди — Замечания к дискуссии о перспективном планировании 610

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Проблемы международной специализации и кооперации производства *(Петер Сэни)* 619

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 625

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Оскар Ланге «Политическая экономия. I. Общие вопросы» *(Ева Радноти)*..... 633
«Общественный и экономический эффект технического прогресса» *(Шандорне Ферге)*..... 638
Д-р Иштван Хагелмайер «Деньги при социализме» *(Иштван Бертоти)* 640
Бронислав Минц «Проблемы и направления развития политической экономии» *(В. Садзиковски)* 642
Йозеф Коснар «СЭВ. Результаты и проблемы» *(Богумил Юрцо)* 644
Резюме статей на русском и английском языках 645

CONTENTS

Kálmán Szabó—Miklós Mandel: Fixed asset economy and the new economic mechanism 525
Ferenc Vági: The differentiation of production and differential incomes in agriculture 539
Mrs. László Majlát: The role of time in product development 553
József Szmodics: Organizational forms of production and consumption relations 570
Béla Kádár: Economic development and international division of labour in developing countries 580
Mrs. Kálmán Burger: Absolute land-rent in capitalist agriculture 595

DISCUSSION

András Páldi: Contribution to the debate on long-range planning 610

SCIENTIFIC INFORMATION

Problems of the international specialization and co-operation of production *(Péter Szőnyi)* 619

RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 625

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

Oskar Lange: Political economy I. General Questions *(Éva Radnóti)* 633
The social and economic effect of technical development *(Mrs. Sándor Ferge)* 638
Dr. István Hagelmayer: Money under socialism *(István Bertóti)* 640
Bronislaw Minc: Problems and development trends of political economy *(W. Sadzikowski)* 642
Jozef Kosnár: CMEA. Results and problems *(Bohumil Jurco)* 644
Summary of the articles in Russian and English 645

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Bérci Béla—Dr. Feszler Lajos:
A KÖLTSÉGSZÁMÍTÁS ÉS ÁRTERVEZÉS NORMATÍVÁI
276 l., ára kötve 31,— Ft.

VÁLLALATGAZDASÁGI LEXIKON I—II.
900 l., ára kötve 265,— Ft.

Wilcsek Jenő és munkaközössége:
IPARGAZDASÁGTAN II.
388 l., ára kötve 78,— Ft.

Megyeri Endre:
AZ ERKÖLCSI KOPÁS ÉS A KAPACITÁSOK GAZDASÁGOS KIHASZNÁLÁSA A SZOCIALISTA IPARBAN
116 l., ára fűzve 13,— Ft.

Dr. Klár János:
A KUTATÁSGAZDASÁGOSSÁG ÉS MÉRÉSI MÓDSZEREI
128 l., ára kötve 16,50 Ft.

dr. Mádl Ferenc:
KÜLKERESKEDELMI MONOPÓLIUM, NEMZETKÖZI MAGÁNJOG
308 l., ára kötve 36,— Ft.

VESZTESÉGFORRÁSOK I.
(Vállalati Kiskönyvtár sorozat)
244 l., ára fűzve 12,— Ft.

Főelárusítók:
KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT
Budapest, V., Nádor u. 8.

EÖTVÖS LORÁND KÖNYVESBOLT
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleseteire is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

6

A tartalomból

VAJDA IMRE:
A világkereskedelem fejlődésének legújabb jelenségei

SZABÓ KÁLMÁN:
Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje

TIMÁR JÁNOS:
Szakmunkaerő-szükséglet és oktatástervezés

ERDŐS TIBOR:
A termelési visszaesések jellege Nyugat-Európában

SZAKOLCZAI GYÖRGY:
Beruházás és gazdasági növekedés

XIII. évfolyam

1966. június

TARTALOM

Garamvölgyi István: A szovjet népgazdaság új ötéves terve 649
Vajda Imre: A világkereskedelem fejlődésének legújabb jelenségei és hatásuk a magyar gazdaságszerkezeti modellre 659
Szabó Kálmán: Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje 672
Timár János: A szakmunkaerő-szükséglet és az oktatás tervezésének kapcsolatai 687
László János: A szövetkezeti gazdaságok tagsűrűsége és az anyagi érdekeltség 701
Erdős Tibor: A termelési visszaesések jellege Nyugat-Európában 717
Szakolczai György: Beruházás és gazdasági növekedés 728
Lukács Béla: Fizessenek-e földhasználati díjat az ipari vállalatok? 746

VITA

Mandel Miklós: Hosszú távú tervezés és gazdasági valóság 750
Simon Dezső: Ösztönző-e a progresszív nyereségadó? 757

FOLYÓIRATSZEMLE 763

Közeledik-e egymáshoz Kelet és Nyugat gazdasági rendszere? Interjú Ota Šik professzorral — A. N. Nyikolszkaja: Az alapigényesség tendenciájának vizsgálata a szovjet népgazdaság fő ágaiban — A jugoszláv munkaerő-vándorlás — Sz. Menysikov: A jelenkori ciklus mechanizmusáról — B. Danzig és P. Moiszejev: Törökország gazdasági fejlődésének sajátosságai — Keith B. Griffin: Gondolatok Latin-Amerika fejlődéséről.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése *(Kovács János)* 773
Dr. Kövér Károly—Dr. Wiesel Iván: Nemzetközi pénzügyek *(Murányi Zoltán)* 775
A szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonysága *(Miklós Ágnes)* 777
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 781

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Erdős Tibor kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Garamvölgyi István,** a Figyelő munkatársa; **Kovács János,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. László János** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Lukács Béla,** a Textilhulladék és Fonalosztályozó Vállalat igazgatója; **Mandel Miklós,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Miklós Ágnes,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Murányi Zoltán** aspiráns, az Országos Tervhivatal munkatársa; **Simon Dezső,** a Zalaegerszegi Építőipari Ktsz főkönyvelője; **dr. Szabó Kálmán** kandidátus, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **dr. Szakolczai György,** a Központi Statisztikai Hivatal Információfeldolgozási Laboratóriumának osztályvezetője; **dr. Timár János** kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Vajda Imre,** a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313–975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 8½ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. május 11.
66.1084 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

GARAMVÖLGYI ISTVÁN:

A szovjet népgazdaság új ötéves terve

Tervidőszakok fordulóján — a már lezárult hétéves és az idei esztendővel kezdődő új ötéves terv egymáshoz kapcsolódásának időpontjában — tanácskozott a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXIII. kongresszusa. A kongresszus által elfogadott gazdaságpolitikai koncepciót a szocialista gazdaság eredményeinek józan elemzése, a lehetőségek tudományos alapon történő vizsgálata, a nehézségek feltárása és az áthidalásukra kidolgozott ésszerű program jellemezte.

Az 1959—1965-ös hétéves népgazdaságfejlesztési terv jellegében abban különbözött a korábbi ötéves tervektől, hogy már a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának építését célozta. S bár a szovjet gazdaság fejlődésének az elmúlt hét évben voltak kirívó hiányosságai is — amelyeket a kongresszus s ezt megelőzően 1965-ben a Központi Bizottság két plénuma ok-okozati összefüggéseiben is feltárt —, a lezárult tervidőszakot a szovjet gazdaság további — a tudományos-technikai fejlődés jegyében történő — erősödése, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának eredményes építése jellemezte.

Csupán a fejlődés kontúrjainak felvázolásaképpen utalunk a hétéves terv időszakának néhány átfogó eredményére. 1959—1965 között a Szovjetunió nemzeti jövedelme 53 százalékkal, ipari termelése 84 százalékkal, a mezőgazdaság termelése viszont csak 14 százalékkal, a kiskereskedelmi forgalom pedig 60 százalékkal emelkedett. Az elmúlt hét esztendőben a szovjet népgazdaság termelési állóalapjai 92 százalékkal nőttek; az iparban a munka villamosenergia-ellátottsága hét év alatt 1,6-szorosára, a munka termelékenysége pedig 38 százalékkal emelkedett.

A lezárult tervidőszak egyik jelentős eredménye a Szovjetunió ipari potenciáljának további dinamikus növekedése. A Központi Bizottság beszámolója szerint 1961—1965 között a szocialista világrendszer ipari termelése 43 százalékkal növekedett, míg a kapitalista világrendszer országaiban 34 százalékos volt az ipari termelés fejlődése. A Szovjetunió 1961—1965 között ipari termelését 51 százalékkal, a teljes tervidőszakban pedig a tervezett 80 százaléknál nagyobb mértékben fejlesztette.

Az ipari termelés változatlanul erőteljes dinamikája két szempontból érdemel figyelmet. Egyrészt, mert a tervidőszakban különféle tényezők — egyebek között tervezési hibák, népgazdasági ágazatok közötti és iparon belüli aránytalanságok, a beruházások elhúzódása és nem kielégítő műszaki színvonala stb. — hátrányosan hatottak az ipari fejlődésre. A szovjet ipar ilyen körülmények között is lényegében megőrizte, fenntartotta előrehaladásának dinamikus ütemét: a hét esztendő átlagában az ipari termelés

évente 9,3 százalékkal bővült. (A hétéves tervidőszakot megelőző hét esztendőben, tehát 1952—1958 között a legmagasabb évi fejlődési ütem, 1954-ben 13 százalék volt, az átlag pedig körülbelül 11 százalék.)

Mivel az 1965. évi adatok a tőkésországokra vonatkozóan még nem állnak rendelkezésre, a szovjet ipari fejlődés 1959—1965. évi eredményeit a kapitalista országok 1958—1964. évi adataival állítjuk párhuzamba:

Megnevezés	Az 1959—1965 közötti növekedés a Szovjetunióban	Az 1958—1964 közötti növekedés a kapitalista világban
Ipari termelés	84	47
Villamosenergia-termelés	120	64
Gépipari termelés	140	56
Vegyipari termelés	150	71

Forrás: Ekonomicseszkoje polozsenyije kapitaliszticseszkih i razvivajuscsihszja sztran. A Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnié Otnosenyija c. folyóirat 1965 novemberi melléklete.

A szovjet ipar fejlődésének üteme nemcsak a kapitalista világ átlagát, hanem a legfejlettebb tőkésországokét is meghaladta a hétéves terv időszakában. Amíg a szovjet ipar termelése hét év alatt 84 százalékkal nőtt, az Egyesült Államoké 41 százalékkal, a Közös Piac országainak — Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Olaszország, Benelux-államok — együttes ipari termelése 47 százalékkal emelkedett. Még élesebb és nagyobb mértékű az ütembeli különbség a gazdasági fejlődés egész folyamatára ható progresszív iparágakban. Amíg például a szovjet gépipar termelése hét év alatt 140 százalékkal emelkedett, ugyanez az iparág hasonló időszakban az Egyesült Államokban 41 százalékos fejlődést ért el. A vegyiparban a szovjet fejlődés 150, az amerikai 59 százalékos.

Bár a szovjet ipar fejlődési ütemének fölénye nem vonható kétségbe, indokolt, hogy az ütemről más megvilágításban is beszéljünk. Az ipari termelés 1966—1970 között 50 százalékkal növekszik, lényegében az 1961—1965-ös fejlődési ütemnek megfelelő mértékben. Ez annyit jelent, hogy az iparban a bővített újratermelés, a fejlődés üteme relatíve — nem abszolút mértékben és nem mennyiségben — a múlthoz képest csökken. (Nem a honvédő háború utáni újjáépítés időszakához viszonyítunk, amikor az ipar 20 százalék körüli mértékben bővítette a termelést, hanem az 50-es évek elejéhez és közepéhez, amelyekre a 12—13 százalék volt a jellemző.)

Az okok és kényszerítő körülmények elemzése nélkül utalunk arra, hogy a népgazdaság két alapvető ágazatának fejlesztése a múltban nem állt összhangban egymással, a felhalmozásra rendelkezésre álló pénzügyi és anyagi eszközöket gyakran egyéb szükségletek — például a lakásépítés, kommunális intézmények stb. — rovására is elsősorban az ipar fejlesztésére fordították. A hétéves terv időszakában a beruházások struktúrája már módosult, előtérbe kerültek olyan népgazdasági szükségletek is, amelyek kielégítésére korábban a népgazdasági tervek kisebb figyelmet és kevesebb anyagi eszközt fordítottak. Elegendő ebben a vonatkozásban a valóban óriási méretű lakásépítkezésekre utalni: 1959—1965 között 17 millió lakás épült. (Hét év alatt csaknem annyi lakás, illetve lakóterület épült, mint 1917—1958 között összesen.)

A mostani ötéves tervben tovább módosul a beruházások struktúrája. A 310 milliárd rubel összegű összes beruházásból az ipar és a közlekedés 152 milliárddal, a mezőgazdaság pedig 71 milliárddal részesedik, lakásépítésre és kommunális beruházásokra pedig 75 milliárd rubelt fordítanak.

A változás leglényegesebb vonása: a mezőgazdaság, a kommunális ellátás és a lakásépítés együttes beruházása csaknem azonos értékű az ipar és a közlekedés fejlesztésére rendelkezésre álló beruházási előirányzattal. (Magyarországon 1961—1964 között az ipar és a közlekedés részesedése a beruházásokban 55,6 százalék volt, a mezőgazdasági és kommunális beruházásoké pedig 41,1 százalék.) A korábbi tervidőszakok beruházási struktúrájában az ipar százalékos részesedése sokkal magasabb volt. Végső soron az állapítható meg, hogy a szovjet ipar korábbi és jelenlegi fejlődési ütemének kisebb fokú eltérése főként a felhalmozás ágazati arányainak, valamint a népgazdaság fejlesztését meghatározó gazdaságpolitika változásainak következménye.

Bár a középlejáratú népgazdaságfejlesztési tervek nem határolódnak el egymástól mereven — jelen esetben például mind a két terv célja a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának építése —, a kijelölt cél megközelítésének módjában, a tervek alapjául szolgáló gazdaságpolitikában lényegbe vágóak a különbségek.

Mindenekelőtt vázoljuk fel — 1961—1965 tényadataival összevetve — az új ötéves terv időszakában a szovjet népgazdaság fejlődését általánosságban meghatározó feladatokat.

Megnevezés	Az 1961—1965 közötti növekedés	Az 1966—1970 közötti (tervezett) növekedés
	százalékban	
Nemzeti jövedelem	35	38—41
Ipari termelés	50	50
Mezőgazdasági termelés	12	25
Munkatermelékenység	25	33—35
Reáljövedelem, egy lakosra számítva	20	kb. 30
Kiskereskedelmi forgalom	34	43,5

Az új ötéves terv az ipari termelés 1961—1965 közötti fejlődési ütemének fenntartása mellett a társadalmi termelés és a nemzeti jövedelem gyorsabb ütemű növekedését irányozza elő. Az anyagi termelés valamennyi ágának összterméke, vagyis a társadalmi termelés évi átlagos növekedése meghaladja a 7 százalékot, a fejlődési ütem kb. 1 százalékkal magasabb az 1961—1965-ös időszak évi átlagánál. A népgazdaság eredményesebb, gyorsabb ütemű fejlesztésének az az alapkoncepciója, hogy a különböző ágazatok fejlesztésének és arányának — az adott időszakon belül elérhető legésszerűbb — összhangja biztosítja a társadalmi termelés optimumát. Éppen ezért az új ötéves terv sajátos jellegét azok a feladatok szabják meg, amelyek a társadalmi termelés hatékonyságának — a különböző gazdasági ágak arányos fejlesztése útján történő — emelését biztosítják.

Az új ötéves terv időszakában jelentős erőfeszítések történnek az iparon belüli — az „A" és a „B" szektor közötti —, valamint az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésében hosszú időn át megnyilvánuló aránytalanság csökkentésére.

A Szovjetunió fennállásának első évtizedeiben a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer egyedüli képviselője, hordozója volt, s ebben az időszakban a nehézipar gyors fejlesztése végett tudatosan korlátozták a fogyasztási cikkek termelésének növelését. Így az ipari fogyasztási cikkek termelése elmaradt a termelőeszközökétől. A szocialista iparosítás kezdetétől, 1928-tól 1958-ig a termelőeszközök gyártása csaknem 54-szeresére, a fogyasztási cikkek termelése pedig csak 11,5-szörösére bővült.

A hétéves terv iparfejlesztési előirányzataiban már kifejezésre jutott az a felismerés, hogy az „A" és a „B" csoport bővítésének, fejlesztésének ütemét közelebb kell hozni egymáshoz. Ennek megfelelően a hétéves terv téziseiben — amelyet „A Szovjetunió 1959—1965. évi népgazdaságfejlesztési ellenőrző számai" címen tettek közzé — az „A" szektor előirányzata 85—88 százalék volt, a „B" szektoré pedig 62—65 százalék. Eszerint az ipar egészének 1959—1965 között évi átlagban 8,6 százalékkal, ezen belül az „A" szektor termelésének 9,3, a fogyasztási cikkek termelésének pedig 7,3 százalékkal kellett volna fejlődnie.

A XXIII. kongresszuson elhangzott referátumok utaltak a hétéves terv összeállításában elkövetett számítási-tervezési hibákra, a bonyolult gazdasági problémák átgondolatlan, voluntarista kezelési módjára, amelyek a különböző népgazdasági ágak közötti és az ágazatokon belüli szükséges arányok megsértését idézték elő. A termelési eszközök gyártása ugyanis a tervezettnél nagyobb mértékben nőtt, míg a fogyasztási cikkek termelésének növekedése a hét év folyamán mindössze 53—54 százalékos volt. (Az 1961—1965-re vonatkozó adatok: az „A" szektor termelése 58, a „B" csoporté 36 százalékkal nőtt.)

A „B" csoport termelésének lemaradását az ipar és a mezőgazdaság közötti — s a tervidőszakban kiéleződött — aránytalanság csak részben magyarázza. A fogyasztási cikkek termelésének fejlesztése anyagi-műszaki vonatkozásban sem volt megalapozva. Miközben a terv célul tűzte ki az „A" és a „B" szektor fejlesztési ütemének közelítését, a termelőeszközök gyártásában a fogyasztási javak előállításához szükséges technológiai berendezések aránya jelentősen csökkent; a „B" szektor beruházásainak egy része nem készült el, s a feldolgozandó — mezőgazdasági eredetű — nyers- és alapanyagok sem álltak kellő mennyiségben rendelkezésre. Mindennek elkerülhetetlen következményeképpen a két ipari szektor fejlődési ütemének és az ipari termelés egészében való részesedésének különbsége a hétéves terv időszakában fokozódott.

A „B" szektor helyes és szükséges aránya a teljes ipari termelésben elvontan — az adott tervidőszak alapvető összefüggéseinek, a felhalmozás és a fogyasztás tervezett arányának figyelembevétele nélkül — nem ítélhető meg. Bár a szovjet ipar termelésében — a nehézipar céltudatos fejlesztése következtében — a „B" szektor aránya mindeddig folyamatosan csökkent, amit a táblázat mutat be, a két szektor fejlesztésének és arányának összhangja a szovjet népgazdaság jelenlegi fejlettségi színvonalán és a különböző konkrét célokkal — reáljövedelem növelése, anyagi ösztönzés stb. — összefüggésben vált problematikussá.

A szovjet népgazdaság fejlettsége szükségessé, de lehetővé is teszi, hogy az iparon belül a fogyasztási cikkek termelési üteme megközelítse a termelőeszközök gyártásának fejlesztési ütemét. Az arányosítási törekvés

Év	„A" szektor	„B" szektor
	termelésének növekedése (1950 = 100)	
1955	191	176
1956	212	193
1957	236	209
1958	263	225
1963	438	320

Év	„A" szektor	„B" szektor
	százalékos részesedése az ipari termelésben	
1950	68,8	31,2
1955	70,5	29,5
1958	71,6	28,4
1959	72,0	28,0
1960	72,5	27,5
1961	73,1	26,9
1962	73,7	26,3
1963	74,5	25,5

Forrás: Promislennoszty SZSZSZR. Sztatiszticseszkij Szbornyik. Moszkva. 1964.

rendkívül határozott, az előirányzott ütemkülönbség minimális („A" csoport 49—52 százalék, „B" csoport 43—46 százalék).

A hibákból is okulva, az új ötéves terv az egészségesebb ágazati arányok kialakítását objektív feltételek biztosításával alapozza meg. A terv irányelvei szerint meg kell kétszerezni a termelőeszközök gyártását mindazokban az „A" szektorbeli ágazatokban, amelyektől közvetlenül függ a fogyasztási javak termelésének bővítése. A könnyűiparban mintegy 300 új vállalat építésére s több mint száz meglévő üzem rekonstrukciójára kerül sor. A fogyasztási cikkeket előállító iparágak beruházásaihoz a gépiparnak 1966—1970 között mintegy 3000 új géptípus — nagy teljesítményű fonó-, szövő- és kötszövő gépek, cipőipari, élelmiszeripari, tej- és húsipari gépek, gépsorok — sorozatgyártását kell biztosítania. A fogyasztási cikkek termelésében a nehézipari ágazatoknak — elsősorban a gépiparnak és a vegyiparnak — is nagyobb részt kell vállalniuk, több és jobb minőségű közszükségleti cikket kell gyártaniuk. Említésre méltó, hogy 1966—1970 között a magyar gépexport is jelentős részben a fogyasztási cikkeket előállító iparágak fejlesztéséhez kapcsolódik: 1970-ig a magyar gépgyárak 90 sajtgyár, 100 baromfifeldolgozó üzem komplett berendezését és mintegy 200 konzervgyári feldolgozó gépsort szállítanak a Szovjetuniónak.

A „B" szektor gyorsabb ütemű fejlesztésének főként az a célja, hogy a fogyasztási javakat előállító iparágak megfelelő árualapot és választékot biztosítsanak a szovjet nép jólétének növeléséhez. Nem lényegtelen azonban ennek nemzetközi és politikai vetülete sem. A szovjet ipar fejlettségét, színvonalát eddig elsősorban az „A" szektor teljesítményei reprezentálták — az űrhajózás berendezései, a kohászat, a villamosenergetika mind nagyobb teljesítményekre képes technológiai berendezései stb. A termelőeszközök gyártásának igen sok területén — például különféle szerszámgépek, villany- és dieselmozdonyok, turbinák, generátorok, kőolajipari berendezések előállításában — a gyártmányok korszerűségét, a termelés méretét illetően a szovjet ipar az élvonalban halad. A „B" szektor egészének műszaki színvonala — eltekintve az olyan gyártási ágazatoktól, üzemektől, amelyek egyidejűleg állítanak elő termelőeszközöket és fogyasztási javakat (például az elektrotechnika, a híradástechnika, a finommechanika) — alacsony, a szovjet ipar fogyasztási cikkeinek minősége, jótulajdonságai csak kivételes esetekben érik el az átlagos nemzetközi színvonalat. Az egészségesebb arányok kialakítására törekvő iparfejlesztés a fogyasztási javakat

előállító iparágak műszaki-technikai bázisát is megújítja s ez hosszabb távon az „A" és „B" szektor műszaki színvonalának közeledését, a fogyasztási javakat előállító szovjet iparágak teljesítőképességének, színvonalának megfelelő emelkedését eredményezi.

A mezőgazdaság — egyes esztendőktől, időszakoktól eltekintve — mindmáig a szovjet népgazdaság sebezhető pontjának bizonyult; ez az alapvető népgazdasági ágazat a termelőerők fejlesztése terén messze az ipar mögött maradt. Ma már ismeretes, hogy a szovjet mezőgazdaság bruttó termelésének értéke — összehasonlító árakon számítva — az 1924—1928-as időszak 22 milliárd rubeles évi átlagáról az 1961—1965-ös periódus évi átlagában mindössze 52,3 milliárd rubelre nőtt. A mezőgazdaság teljes termelésének eddigi csúcsértéke — az 1965. évi 55,3 milliárd rubel — is alig két és félszerese a negyven év előttinek. Ugyanezen idő alatt a szovjet ipar teljes termelése mintegy 45-szörösére nőtt.

A szovjet mezőgazdaság igen szerény — a vele szemben felmerülő követelményeket nem kielégítő — fejlődése is túlnyomórészt a legutóbbi egymásfél évtized eredménye. Az SZKP Központi Bizottsága 1953 szeptemberében különféle intézkedéseket — egyebek között a szűz- és parlagföldek megművelésére vonatkozó tervet — dolgozott ki a mezőgazdasági termelés növelésére. 1954—1958 között a szemestermények, az ipari növények, a zöldség és burgonya, a hús, tej és tojás termelése évről évre jelentősen nőtt (a szemestermányeké például évi átlagban 6,5 százalékkal, a hústermelés 6,8, a tejtermelés 8,6 százalékkal). Az 1956—1960-as időszak évi átlagos mezőgazdasági bruttó termelése csaknem 70 százalékkal múlta felül az 1956-ot megelőző esztendők átlagát.

A mezőgazdaság fejlődése az utóbbi öt évben lelassult; a legfontosabb termékek termelésének évi átlagos növekedési üteme jelentősen visszaesett. (A szemestermányeké 6,5 százalékról 1,4-re, a cukorrépáé 13,7-ről 5,2-re, a zöldségféléké 6,1-ről 2,2-re, a hústermelésé 6,8-ról 3,4-re, a gyapjúé 7,0-ról 2,7-re. A burgonyatermés abszolút mennyiségben is csökkent.)

A szovjet mezőgazdaság termelése a hétéves terv időszakában a tervezett 70 százalék helyett mindössze 14 százalékkal emelkedett. A fejlődés lelassulása, egyes esztendők rendkívül alacsony terméseredménye a népgazdaság egészére kihatott, nemcsak a reáljövedelem és a nemzeti jövedelem növekedését fékezte, hanem olyan ellátási nehézségeket is okozott, amelyeket csak hatalmas értékű behozatallal lehetett áthidalni.

A mezőgazdaság termelőerőinek megfelelő ütemű fejlesztése, e folyamat stabilizálása a gazdaságépítés jelenlegi szakaszában olyan feladat, amelynek megoldásától már nemcsak az életszínvonal állandó emelkedése, hanem az egész társadalmi termelés gyorsabb növekedése függ. Az új ötéves terv az 1965. évi márciusi plénum határozatait szigorú következetességgel építette be a következő öt esztendő gazdaságépítő munkájának programjába.

A népgazdaság két alapvető ágazata között a tervezett fejlesztési ütem aránya 2 : 1; az ipari termelésnek öt év alatt körülbelül 50, a mezőgazdasági termelésnek pedig 25 százalékkal kell növekednie. A fejlesztési ütemek közeledése a mezőgazdaság szempontjából az ütem fokozását jelenti, az 1961—1965. években elért 12 százalékos fejlődést 1966—1970 között kétszerte gyorsabb haladásnak kell követnie.

A mezőgazdaság gyorsabb fejlesztésére hivatott intézkedések egyrészt közgazdasági, másrészt anyagi-műszaki jellegűek.

Az első csoportba tartozó intézkedések már túlnyomórészt életbeléptek. Módosították a felvásárlási rendszert. Korábban a mezőgazdasági üzemek csak 1 évre szóló felvásárlási tervet kaptak, s azt gyakran változtatták, ami bizonytalanná, kapkodóvá tette a kolhozok és szovhozok munkáját. A felvásárlási rendszer másik alapvető hibája az volt, hogy a felvásárlási tervek nem voltak összhangban a termelési terv előirányzataival, általában felülmúlták azokat. Az új felvásárlási rendszerben a mezőgazdasági üzemek öt évre szóló — az egész tervidőszakra érvényes — stabil felvásárlási tervet kaptak. Ez egyszersmind a kolhozok önállóságát növeli: ha teljesítik árutermelési tervüket, senkinek sincs joga beleszólni, utasítani a kolhozok vezetőségét, hogy mit és hogyan termeljenek. A gazdaságok vezetőinek felelőssége viszont növekedett; a múltban ugyanis a sok helyi szerv adminisztratív beavatkozása akarva-akaratlanul mentesített a felelősség alól mind a tagsággal, mind pedig az irányító szervekkel szemben.

A felvásárlási rendszer módosításával egyidejűleg a kolhozokat anyagilag is érdekeltté tették a termelés fejlesztésében. Differenciáltan — az egyes mezőgazdasági övezetek és körzetek adottságait figyelembe véve — felemelték számos szemestermény felvásárlási árát, a terven felüli értékesítést jelentős — a búzánál és a rozsnál 50 százalékos — felárral ösztönzik. Felemelték egyes állati termékek felvásárlási árait is. Az árintézkedések más irányból is a bővített újratermelést ösztönzik: sok termelőeszköz — például a termelési célokra felhasznált villamos energia — árát csökkentették. Mindezeknek az intézkedéseknek közös a célja: a gazdálkodás jövedelmezőségének és beruházási alapok képzésének előmozdítása. A korábbi felvásárlási árak ugyanis egyes övezetekben és művelési ágakban a termesztési költségeket sem fedezték; az árbevétel nem biztosított megfelelő anyagi bázist a tagság ösztönzésére, még kevésbé beruházásra. (A kolhozok beruházásaik nagy részét állami hitelből végezték, a hitelt azonban többnyire nem tudták visszafizetni. A kolhozok adósságait most törölték.)

A mezőgazdaság lassú fejlődésének, az iparral szemben jelentkező nagymértékű, hosszabb és rövidebb időszakra egyaránt kimutatható lemaradásának egyik alapvető oka a hiányos műszaki-technikai bázis, az állóalapok bővítésének elhanyagolása. Ismeretes, hogy a belterjes, nagy hozamú mezőgazdaság állóeszközigénye igen magas, meghaladja az ipar átlagát. A szovjet ipar állóalapjai a szocialista iparosítás kezdete óta a termelés fejlődésének ütemét meghaladó mértékben bővültek; 1929—1962 között például 45-szörösére nőttek az ipari állóalapok, míg a mezőgazdaságban a növekedés mindössze 3,2-szeres. A hiányos technikai ellátottságra és az alacsony műszaki színvonalra utal, hogy a mezőgazdaság részesedése a villamosenergia-fogyasztásban mindössze 4 százalék, s ennek is csak a felét használják termelési célokra. Egyébként a hétéves terv időszakában a mezőgazdasági termelés bővítésének lassuló üteme szükségszerű és elkerülhetetlen következménye volt annak, hogy a mezőgazdaság részesedése a beruházásokban az 1954—1958 közötti 11,3 százalékról — amely korántsem magas — 7,5 százalékra csökkent. (Magyarországon a mezőgazdaság részesedése az összes beruházásokban: 1950—1954 között 13,8, 1955—1957 között 16,9, 1958—1960 között 17,8, 1961—1965 közötti időszakban pedig 19,4 százalék volt.)

Az új ötéves terv a mezőgazdasági termelés 25 százalékos növelését az anyagi-műszaki ellátás és az állóalap-fejlesztés szempontjából is alátámasztja. A mezőgazdasági beruházások előirányzata 71 milliárd rubel, s ez az összeg a népgazdaság összes beruházásának 22,3 százaléka. A mezőgazdaság műszaki-technikai bázisának és színvonalának jelentős mértékű fejlődésére utal az a tény, hogy 1966—1970 között megközelítően annyi beruházást kap a mezőgazdaság, mint a megelőző két évtizedben. A mezőgazdaság ellátására hivatott iparágak feladatait már a tézisek is konkretizálják: a műtrágyagyártást 31,3 millió tonnáról 62—65 millió tonnára kell növelni, a tehergépkocsi-, a traktorgyártás 1,6—1,7-szeresére, a tehergépkocsiké 376 600 darabról 600 000—650 000, a traktoroké pedig 355 000-ről 600 000—625 000 darabra emelkedik. Öt év alatt mintegy 80 mezőgépgyártó és többszáz karbantartó-javító üzemet létesítenek. A mezőgazdaság gépparkjának bővítésére és felújítására 1 790 000 traktort, 1 100 000 tehergépkocsit, 550 000 gabonakombájnt gyárt az ipar. 1970-ig a mezőgazdaság villamosenergia-fogyasztása — átfogó villamosítási terv megvalósításával — 60—65 milliárd kWó-ra nő, a tervidőszak végén a falu részesedése a villamosenergia-fogyasztásban körülbelül 7 százalék lesz.

A mezőgazdaság fejlesztésének módszerei és eszközei más szempontból is változnak. Korábban a legfontosabb növények — elsősorban a szemestermények — termelését a vetésterületek bővítésével igyekeztek megoldani. A vetésterület kisebb mértékű növelésének lehetőségét — főként a művelhető területek ésszerűbb hasznosításával összekapcsolva — továbbra sem vetik el, a fejlesztés fő iránya azonban — mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztési ágazatban — a hozamok és a produktivitás emelése, a belterjes gazdálkodásra való áttérés.

Az új ötéves terv nemcsak a beruházások, az anyagi-műszaki ellátás vonatkozásában, hanem a terv minden fejezetében — teljes keresztmetszetében — egyezteti a mezőgazdaság gyorsabb fejlesztésének feltételeit és következményeit. Ennek legfontosabb megnyilvánulása a városi és a falusi lakosság életszínvonalában fennálló különbség csökkentése. A munkások és az alkalmazottak keresete 1966—1970 között legalább 20 százalékkal, a kolhozparasztok közös gazdálkodásból eredő pénz- és természetbeli jövedelme pedig átlag 35—40 százalékkal növekszik. Az életszínvonalbeli különbség csökkentését más területeken — nyugdíjellátás, egészségügy, kommunális szolgáltatások stb. — is előmozdítják.

A népgazdaság legfontosabb arányainak javítása azt eredményezi, hogy a lakosság fogyasztási alapja javára módosul a társadalmi össztermék összetétele s meggyorsul a szovjet nép jólétének növekedési üteme. A fogyasztásra felhasználandó anyagi javak volumenének növekedése 1966—1970 között 1,7-szeresen felülmúlja az előző öt évben elért emelkedést. A népjólét növelésének tervezett üteme lényegesen felülmúlja az elmúlt öt esztendőben elért eredményeket (például reáljövedelem növekedése 1961—1965 között 20, 1966—1970 folyamán kb. 30 százalék, kiskereskedelmi áruforgalom bővülése 34, illetve 43,5 százalék, a lakosságnak nyújtott szolgáltatások volumene 1961—1965 között 90 százalékkal, az új tervidőszakban körülbelül két és félszeresére nő).

Miként korábban is, az életszínvonal emelésének fő tényezői: a munkások és az alkalmazottak bérének, a kolhozparasztok közös gazdaságból származó jövedelmének, a béren felüli juttatásoknak az emelése, a nyug-

díjellátás javítása, egyes kategóriáknál a kereseti adó további csökkentése vagy megszüntetése, a bérminimum emelése. Új elemként érvényesül és hat majd a tervidőszakban az egyéni és a kollektív anyagi érdekeltség: a munkások és az alkalmazottak munkabérének emelkedése ugyanis jelentős mértékben függ majd az egyes vállalatok gazdálkodásának hatékonyságától, a jövedelemnek attól a részétől, amely anyagi ösztönzési alap formájában a vállalatoknál marad.

A népjólét emelését célzó intézkedések közül nagy jelentőségű az ötnapos munkahét bevezetése, az iskolaköteles fiatalok általános középfokú oktatásának megvalósítása, s az utóbbi években már hatalmas méreteket öltő lakásépítkezés fokozása (1966—1970 között 14 millió új lakás épül).

Az életszínvonal emelésének fontos tartozéka a szolgáltatás. A különféle szolgáltató ágazatok — egyebek között a közszolgáltatás, a javítás — színvonala mindeddig rendkívül elmaradott volt, s ennek részbeni felszámolását, a lakosságnak nyújtott szolgáltatások munkavolumenének nagyarányú növelését tervezik. (Az ezzel kapcsolatos szükségletek növekedésének méreteire utal: az új tervidőszakban csak villamos háztartási gépekből, rádióból és televízióból mintegy 100 millió db kerül forgalomba, amelyek szervizelése, javítása nagy és műszakilag korszerűen felszerelt szolgáltató-javító vállalatokat igényel.)

Az új ötéves terv és a gazdasági reform szervesen összefügg egymással: az ötéves tervet az 1965. márciusi és szeptemberi plénumokon kidolgozott gazdaságpolitika és gazdasági reform szellemében fogalmazták meg. Ez a terv és a reform kapcsolatának egyik oldala. A másik: az ötéves terv végrehajtásának döntő feltétele a gazdasági tervezés és irányítás új módszereinek alkalmazása, a gazdasági reform megvalósítása.

Az ötéves terv feladatait — az ipari és a mezőgazdasági termelés, a munkatermelékenység növelését, a felhalmozás és a fogyasztás egyidejű bővítését — csak a társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának fokozásával lehet megoldani. A társadalmi termelés hatékonyságának növelésére dolgozták ki a gazdasági reformintézkedéseket, amelyek lényege: a népgazdaság irányításában fokozott szerephez jutnak a gazdasági módszerek és ösztönzők, növekszik a gazdasági egységek — a vállalatok, a kolhozok és szovhozok — önállósága, felelőssége és anyagi érdekeltsége a termelő tevékenység eredményeiért, jövedelmezőségéért. A gazdasági reformintézkedések az irányítás és gazdálkodás tudományosságának fokozásában is nagy lépést jelentenek előre.

Az ötéves terv nemcsak általánosságban számol az új szovjet gazdasági mechanizmus cselekvő erejével, a társadalmi termelés gazdasági hatékonyságát javító szerepével. A Szovjetunió ipari teljes termelésének értéke már csaknem 250 milliárd rubel, s az anyagi ráfordítások csökkentésének 1 százaléka több mint másfél milliárd rubellel növeli a nemzeti jövedelmet. A társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának ilyesfajta javításában az iparvállalatok a múltban nem voltak érdekeltek, mert a nyereségelvonás méretei nem függtek a vállalatok termelési alapjaitól, a beruházásokat az állam térítésmentesen finanszírozta s az önálló gazdasági elszámolás hiányosságai nem biztosították a forgóeszközök gazdaságos felhasználását. Az új tervezési és ösztönzési rendszerben az iparvállalatok kötelező tervmutatói, a nyereségnek az állóalapok és a forgóeszközök összegéhez való viszonyítása egyértelműen arra ösztönöz, hogy az adott üzemi

alapokkal maximális értékesítési és jövedelmezőségi eredményt érjenek el. A vállalatok fokozott anyagi ösztönzését kiegészíti a dolgozók anyagi érdekeltségének növelése. Az új tervezési és ösztönzési rendszer kísérleti alkalmazása számos könnyűipari és közlekedési vállalatnál a gyakorlatban is igazolta a rendszernek a gazdálkodás hatékonyságát növelő erejét. Az új tervidőszakban az új tervezési és anyagi ösztönzési módszerek következetes alkalmazásával az egységnyi termékre jutó költségek jelentős csökkentését irányozza elő a terv. (A gép- és a fémfeldolgozó iparban például a hengerelt áruk fajlagos felhasználását 20—25 százalékkal kell csökkenteni. Az egész iparban a hatékonyabb gazdálkodásból eredő anyagmegtakarítás 1970-re: 8 millió tonna hengerelt áru, 85 millió tonna egyezményes fűtőanyag és 41—50 milliárd kWó villamos energia.)

A gazdálkodás hatékonyságának társadalmi méretű növelésében a másik alapvető terület a beruházási tevékenység. A gazdasági reform ebben a vonatkozásban is több fontos elemet tartalmaz. Egyrészt növekszik a saját eszközökből finanszírozott beruházások aránya. A vállalati önállóság közgazdasági tartalmát az is gazdagítja, hogy a vállalatok saját alapot képezhetnek a nyereségből állóeszközeik pótlására és korlátozott méretű bővítésére. Az iparban eddig a vállalati alapból fejlesztési célokra fordított kiadások összege alig haladta meg az évi 100 millió rubelt, az igénybe vett beruházási hitelek összege pedig 600—900 millió rubel között váltakozott. Az iparban a saját alapok értékvolumene 1967-ben már körülbelül 4 milliárd rubel lesz. A térítésmentes és a saját eszközökből megvalósított beruházások aránya a mezőgazdaságban igen jelentősen változik: a kolhozok a tervidőszakban a nagyobb árbevételből saját felhalmozási alapokat képeznek, s előreláthatóan mintegy 30 milliárd rubel értékű beruházást valósíthatnak meg. (A mezőgazdaság állami beruházásának előirányzata 41 milliárd rubel.)

A beruházási eszközök hatékonyabb felhasználását nemcsak az szolgálja, hogy szélesebb körben érvényesül a beruházók anyagi érdekeltsége. A beruházási tevékenység egymáshoz kapcsolódó folyamatait — a beruházástervezést, a műszaki tervezést, a kivitelezést — is korszerűsítik. A beruházások népgazdasági szintű tervezésében az ágazati kapcsolódások felmérése, a kapacitások üzembehelyezési határidőinek összehangolása a legfontosabb feladat. A beruházások műszaki-gazdasági megalapozottságát a beruházáspolitika általánosságban azzal is előmozdítja, hogy az eszközöket a műszaki rekonstrukciós jellegű beruházásokra koncentrálja. Az építő-kivitelező vállalatok munkájának tervezése és finanszírozása, valamint anyagi ösztönzése alapvető követelményként a beruházások határidőre történő befejezését, az üzembehelyezést állítja előtérbe.

★

A Szovjetunió új ötéves terve — a feladatok és a megoldási módszerek kijelölésében egyaránt — híven tükrözi a marxi—lenini közgazdaságtudománynak az elmúlt esztendőkben végbement fejlődését. Miként a terv téziseiről szóló beszámoló is hangsúlyozta a terv kidolgozásakor tekintetbe vették a szocializmus és a kommunizmus szovjetunióbeli építésének tapasztalatait, nemkülönben a többi szocialista ország tapasztalatait. Az objektív tényeket, a gazdasági törvényszerűségeket tisztelő tudományos szemlélet abban is kifejezésre jut, hogy a beszámoló a jövőt illetően is igényelte a közgazdászok aktív segítségét.

VAJDA IMRE:

A világkereskedelem fejlődésének legújabb jelenségei és hatásuk a magyar gazdaságszerkezeti modellre*

A világkereskedelem fejlődésének legszembetűnőbb vonása a növekedés üteme. Bár számos olyan tényezőt lehet felsorolni, amelyeket önmagukban a növekedés fékjének kell tekintenünk — és amelyek kétségtelenül fékezik is azt —, a kölcsönös csere terjedelme évről évre nő. Nem kedvezhet a világkereskedelem fejlődésének az a tény, hogy Délkelet-Ázsiában az Egyesült Államok agresszív imperialista politikájának következményeként évek óta véres háború folyik és ez — morális elviselhetetlensége mellett — mind fokozódó mértékben veszi igénybe az Egyesült Államok gazdaságát, persze más országokét is; nem kedvezhetnek azok a tragikus, egy új világ vívódását jelző, a közelmúltban lejátszódott megrázkódtatások sem, amelyek Ázsia és Afrika önálló létükben fiatal országait érték; nem kedveznek egyes országok gazdasági fejlődésében bekövetkezett megtorpanások, növekedési ütemük lassúbbodása (itt Olaszországra, Japánra, Nyugat-Németországra gondolok, de a szocialista országok fejlődési görbéje sem emelkedett az utóbbi években a korábbi mértékben).

Több más olyan fejlődési elemre is gondolni kell, amelyek a világkereskedelem növekedésének látszólag ugyancsak nem kedveznek. A XX. században az iparosodás rendkívül gyors ütemben terjed ki a világ olyan országaira, amelyek a XIX. században, sőt századunk első évtizedeiben még erősen agrárjellegűek voltak; a változás általában nem azt jelentette, hogy az iparosodó országokban a korábbi iparitermék-behozatal helyébe most agrárbehozatal szüksége lépett, hanem azt, hogy az élelmezési önellátás korábbi mértékének fenntartása mellett (az e tételt korlátozó tényezőkre még visszatérek), az ipari termékek importjának helyettesítése hazai előállítású termékekkel nemcsak lehetséges lett, hanem nyilván be is következett. Az ipari fejlődés *textilútja* (Jürgen Kuczynski kifejezése) e tekintetben igen tanulságos; saját, magyar példánk mellett, amely e körben közismert, hadd utaljak Indiáéra. Marx tárta fel közel egy évszázada, hogyan tette az angol textilipar a maga olcsó tömegtermékeivel az ősi indiai kézműipart tönkre; az idősebbek számára nyilván emlékezetes, hogy Mahatma Gandhi a húszas-harmincas évek függetlenségi harcai során a házi fonás-szövés propagálásával igyekezett az angol textilipar indiai piaci uralma ellen mozgósítani. És most? Az utóbbi évtizedek során egyedül az indiai pamutipar termelési volumene negyvenszeresére, a szintetikus szá-

* A Magyar Tudományos Akadémia 1966. április 6-i felolvasó ülésén tartott előadás kissé rövidített szövege. Az előadást teljes terjedelmében a Magyar Tudomány két részben közli.

laké 1951 és 1963 között a négyszeresére nőtt. India importjában a jelentős cikkek között textilipari termékek egyáltalán nem szerepelnek többé, exportjának azonban ezek a termékek több mint 15 százalékát teszik ki — vásárlójuk nagyrészt Anglia. Ez egyben annyit is jelent, hogy az indiai szubkontinens a maga 500 millió felé közeledő lakosságával a textiltermékek terén önellátó lett.

Az importszubsztitúció jelentőségét semmiképpen sem szabad lebecsülni. Noha hosszabb idősorok statisztikai szembeállítása tömérdek bizonytalansági tényezőt tartalmaz, az Alfred Maizels által bemutatott 1. sz.

1. sz. táblázat

Exportált ipari termékek részaránya a termelésben 1899—1959 (százalékban)

Ország	1899	1913	1929	1937	1950	1955	1957	1959
Franciaország	33	26	25	12	23	18	15	18
Németország	31	31	27	15	.	.	.	.
Nyugat-Németország	.	.	.	17	13	19	23	23
Egyesült Királyság	42	45	37	21	23	19	21	19
Többi Nyugat-Európa	17	18	23	21	17	18	19	21
Kanada	4	4	17	21	13	15	15	14
Egyesült Államok	5	5	6	5	5	4	5	4
Japán	25	40	29	40	29	26	24	23
Összesen	19	18	15	12	10	10	11	11

Megjegyzések: Ipari termékek, kivéve élelmiszereket, italokat és dohányt. A számítás alapja az 1955. évi dollárárak. Többi Nyugat-Európa: Olaszország, Hollandia, Belgium-Luxemburg és Svédország.

Forrás: A. Maizels: Industrial Growth and World Trade, Cambridge University Press, 1963. p. 223 Table 8, 11.

táblázat és annak Jürgen Kuczynski nyújtotta kiegészítése meglepő tényeket tár fel.

Maizels szerint a fő ipari országok 1899-ben ipari termelésüknek 19 százalékát, 1913-ban 18 százalékát exportálták; 1959-ben ez az arány 11 százalékra süllyedt. Kuczynski szerint az ipari termékek világtermelését 1913-ban 100-nak, az akkori exportkvótát is 100-nak véve, a termelés indexe 1963-ban 450 pontot, a világkivitelé 351-et ért el, vagyis a nemzetközi munkamegosztás indexe (a kettő hányadosa) az ipari termékek terén, 1913-hoz viszonyítva, 1963-ban 78 pontot ért csupán el.

Egy másik fejlődési vonal, amely ugyancsak figyelemre méltó elemét képezi a világkereskedelem spektrumának, a szintetikus anyagok rohamos elterjedéséből, valamint abból a kísérő körülményből adódik, hogy az új anyagok termelése zömében a feldolgozás színhelyével, országával esik egybe, s így inkább a belső munkamegosztás, a belső vertikalitás körébe tartozik, semmint a nemzetközi munkamegosztásába. Azok a nyersanyagok azonban, amelyeket az új anyagteremtő ipar termékei ki- vagy visszaszorítottak, általában a nemzetközi kereskedelem közvetítésével jutottak el termelési helyükről a feldolgozókhoz. Szemléletes példája ennek a természetes kaucsuk—szintetikus kaucsuk. A természetes kaucsukot Malajában, Indonéziában, néhány latin-amerikai államban termelik, de nem dolgozzák fel; szintetikus versenytársát kizárólag a legfejlettebb ipari országok állítják elő. 1962 óta a szintetikus kaucsuk termelése már meghaladja a ter-

2. sz. táblázat

Nemzetközi munkamegosztás 1876—1963*

Évek	Világkivitel		Világtermelés		A nemzetközi munkamegosztás mértéke	
	milliárd $					
	1913-as árak	index 1913 = 100	1913-as árak	index 1913 = 100	százalékban	index 1913=100
	I. Nyersanyagok					
1876—1880	3,7	31	20,6	46	19	67
1881—1885	4,6	38	23,3	52	20	73
1886—90	5,3	45	25,4	57	21	79
1891—95	6,2	51	28,1	62	22	82
1896—1900	7,2	60	32,3	72	22	83
1901—05	8,5	71	35,9	80	24	89
1906—10	10,0	83	40,2	89	25	93
1911—13	11,6	97	44,2	98	26	98
1913	12,0	100	45,0	100	27	100
1921—24	10,3	86	50,8	113	20	76
1926—29	13,5	113	60,6	133	23	85
1930	14,4	120	61,7	137	23	80
1931—35	12,9	107	60,6	134	22	80
1936—38	14,0	117	65,6	146	21	80
1948—50	13,9	116	71,3	158	19	73
1951—53	16,0	133	75,0	167	21	80
1954—56	18,7	156	81,1	180	23	87
1957—59	21,8	182	87,2	194	25	94
1960—62	25,5	213	94,6	210	27	101
1963	29,6	248	98,5	219	30	113
	II. Ipari késztermék					
1876—80	2,4	32	8,6	25	28	129
1881—85	3,0	40	10,6	30	28	133
1886—90	3,4	45	12,8	37	27	123
1891—95	3,4	46	14,9	43	23	107
1896—1900	3,6	48	18,8	54	19	89
1901—05	4,7	63	23,5	67	20	94
1906—10	5,8	78	27,9	80	21	97
1911—13	7,2	96	33,0	94	22	102
1913	7,5	100	35,0	100	21	100
1921—25	5,7	77	35,6	102	16	75
1926—29	7,8	104	46,7	134	17	78
1930	7,5	100	44,8	128	17	78
1931—35	5,7	76	39,6	113	14	67
1936—38	6,9	92	54,0	154	13	59
1948—50	9,9	132	74,2	212	13	63
1951—53	13,4	178	91,8	262	15	68
1954—56	16,2	216	106,4	304	15	70
1957—59	18,8	251	119,8	342	16	73
1960—62	23,1	308	142,5	407	16	76
1963	26,3	352	157,5	450	17	78

* Jürgen Kuczynski számítása

mészetes kaucsukét, 1959 és 1965 között a nyugati világban a természetes kaucsuk fogyasztása egy helyben topog, a szintetikusé közel kétszeresére, az összfogyasztásban 48 százalékról több mint 60 százalékra emelkedett. A világkereskedelembe a termelt szintetikus kaucsuknak elenyészően csekély része kerül.

Talán itt kellene megemlítenem azt a tényt is, hogy a műszaki fejlődés következtében *általában,* sajnos nem mindenütt, csökkent az egységnyi termékre eső anyagfelhasználás hányada; azonban ezt a tényezőt, amely a nyersanyagforgalom korlátozásának irányában hat, nyilvánvalóan ellensúlyozza, sőt túlkompenzálja az ipari termelés növekedésének meggyorsult üteme.

Persze, helytelen lenne, ha mellőznénk azokat a tényezőket, amelyek még az eddig kifejtett gondolatmenetbe tartoznak és a világkereskedelem képéhez az élelmezési termékek és ipari nyersanyagok terén eltérő színekkel járulnak hozzá; azt a szélesedés irányába terelik. E tényezők közül kettő szembetűnően pozitív jellegű. Az egyik: igaz, hogy alapvető élelmiszerekben az ipari országok önellátása gyorsan fokozódott, a malthusi dilemma a mezőgazdasági termelés gépesítésével, iparosításával eredeti terepén túlhaladottá vált, de a növekvő fogyasztási igények a különböző trópusi termékek, élvezeti cikkek és gyümölcsök forgalmának hatalmas növekedéséhez vezettek. E növekedés alighanem ellensúlyozza az alapélelmiszerek tengerentúli importjában bekövetkezett visszaesést. A másik: a nyersolaj páratlan ütemű diadalútja. A világ nyersolajtermelése 1955 és 1965 között kétszeresére, 770 millió tonnáról 1500 millióra emelkedett, de ezen belül azon országoké, amelyek termelésük zömét exportálják, az 1955. évi 42 százalékról közel 55 százalékra, az exportált mennyiség 240 millió tonnáról több mint 600 millió tonnára nőtt. A legnagyobb termelők közül egyedül az Egyesült Államok és a Szovjetunió nagy fogyasztó is. Az olajáradat önmagában nyilván nagyobb mértékben növelte a világkereskedelem értékvolumenét, mint az egyéb nyersanyagok helyettesítése következtében jelentkező veszteség. Emellett fel lehetne sorolni még más ipari nyersanyagok növekvő világkereskedelmi forgalmát, közöttük olyan jelentősekét, mint a vasérc, bauxit, uránérc, fa stb. A nyersanyag-kereskedelemben jelentkező ellentétes irányzatok kiegyenlítődését, legalábbis a világtermelés és a világkivitel arányában, Jürgen Kuczynski számításai igazolják. Adatai szerint 1913-at 100-nak véve és 1913-as árakon a kivitelnek a termeléshez viszonyított aránya 1930-ban 80-ra, 1948—50 átlagában 73-ra esett vissza, 1960—62-ben azonban 101-re, 1963-ban 113-ra nőtt. Emellett részesedésük a világkereskedelemben mégis jelentősen csökkent. Az ipari termékek részesedése egyedül 1955 és 1964 között 41 százalékról 48 százalékra emelkedett, a nyersanyagoké és élelmiszereké 59 százalékról 52 százalékra esett vissza.

Ámde sok korlátozó tényező ellenére a világkereskedelem gyors növekedése tény és valóság; a növekedést indukáló erők hatalmasabbak. 1958 és 1964 között a világkereskedelem közel 50 százalékkal nőtt; az 1965-ös, eddig nem végleges adatokból újabb, mintegy 10 százalékos növekedésre lehet következtetni. Nagyjában változatlan ütemet feltételezve, 1970-ben az egy évtized előttinek kétszeres volumenét érheti el. Ez jelentősen meghaladja a világtermelés növekedését. Ezen belül eltérően alakult az egyes országcsoportok részesedése; a szocialista országoké 1961-ig növekedett, azóta csekély mértékben visszaesett (a KGST-országok exportja 1962—64 közötti évi átlagban 8,4 százalékkal, az OECD-országoké 11,0 százalékkal nőtt), a fejlett tőkésországoké előreugrott, a kevésbé fejlett országoké, akárcsak a megelőző évtizedben, tovább hanyatlott. 1958 és 1964 között a fejlett ipari országok exportjának értéke kerek kétharmaddal, 66 százalék-

kal emelkedett, ami mögött mintegy 7—8 százalékos áremelkedés és 55—57 százalékos volumenszaporulat rejtőzik.

Ha a világkereskedelem és a világtermelés fejlődési ütemének eltérő alakulásából a nemzetközi munkamegosztás növekedésének tendenciáját olvassuk ki, amire kiváltképpen azért kell utalnunk, mert ez élesen különbözik a két világháború közötti, akkor a kapitalizmusra általában jellemzőnek tekintett képtől, úgy az ipari országoknak ezen belül emelkedő részaránya feltárja azt is, hogy a világpiac melyik szférájában realizálódik elsősorban e tendencia. Minden más irányba mutató jelenség ellenére a nemzetközi munkamegosztás súlypontja a termelőerőknek a második világháború óta bekövetkezett fejlődése során immár egyértelműen az *ipari termelésen belül* helyezkedik el. Ezt azért is kell hangsúlyozni, mert nem ritka nálunk az a provinciális felfogás, amely a nemzetközi munkamegosztás lényegét a hiányzó nyersanyagok megszerzésében látja!

Ha pedig a tények erről tanúskodnak, akkor felül kell vizsgálnunk a monopóliumoknak a nemzetközi munkamegosztásban játszott szerepéről alkotott felfogásunkat, merthiszen nyilvánvaló, hogy e fejlődés nem az ipari monopóliumok háta mögött, azoktól függetlenül megy végbe. Nem egyedül terminológiai jelentőségű változás, hogy a monopólium fogalma mellett megjelent az oligopóliumé, ami a monopóliumnak és a versenynek összeolvasztását jelenti, a monopóliumra rákényszerített és jellegét ennélfogva sok tekintetben módosító versenyt testesíti meg.

A monopólium — vagy oligopólium — ma, ex definicione, kétségtelenül nem akadályozója többé az újításoknak, a technikai haladásnak, hanem többnyire annak előrevivő eleme; megállapítható, hogy a legnagyobb jelentőségű új találmányok kidolgozása és alkalmazása nem is lehetséges ama nagy tőke- és kapacitáskoncentráció nélkül, amelyet ma jórészt a monopóliumok képviselnek. A szintetikus anyagok létrehozása, a modern vegyipar, a petrokémia ennek szemléletes példája. Az elektronika ugyancsak az, de ott döntő szerepe volt a hadiiparnak és a katonai jellegű kutatásoknak, aminthogy a monopóliumok megerősödésében és elért műszaki fölényében óriási szerepe volt és van a fegyverkezésnek és azoknak a hatalmas profitoknak, amelyekhez a monopoltőkés állam a monopóliumokat juttatja. Mindamellett a korunkra oly nagy hatást gyakorló számítógépek továbbfejlesztése és *gazdasági célokra* történő alkalmazása nagy és legnagyobb vállalatok keretében valósult meg; ott is kerültek először felhasználásra, onnan terjedtek tovább a gazdaság egyéb szektoraiba.

Az oligopóliumok szerepének újraértékelése és beható elemzése során olyan jelenségekre is bukkanunk, amelyek specifikus kapitalista, az abszolút osztályellentétek összeütközéséből adódó jellege szembeszökő. A legjelentősebb oligopóliumok, az amerikai—angol—holland olajtársaságok, az amerikai—angol—francia—nyugatnémet—olasz vegyitrösztök, az autóipar és alumíniumipar mammutjai, az IBM, Philips, General Electric stb. állam az államban, nemzetközi társaságok, amelyek önmagukról vallják, hogy „történetesen központjuk az Egyesült Államokban (vagy más nagy tőkésországban) van", amivel függetlenségüket kívánják hangsúlyozni; de valójában hatalmuk oly nagy, hogy joggal tekinthetik magukat valamilyen politikai senkiföldjén levőknek. Nemzetközi voltuknál fogva nincsenek egyetlen ország kormányának sem teljességgel alávetve, mindig kitérhetnek számukra kedvezőtlennek tűnő döntéseik elől, egyes jelentős esetekben, mint

például a Ford Művek angliai részvényvásárlásánál, nem is vették azokat figyelembe. Ez az „escape clause", a kitérési lehetőség, amelyet egyébként az amerikai kormány tart magának fenn kereskedelmi szerződéseiben, egyszersmind — itt ugyanúgy, mint ott — zsarolási eszköz az oligopóliumok kezében, s befolyásolhatja a kormányokat, mielőtt még döntenének.

Nyilvánvaló, hogy a nagy amerikai társaságok tőkeexportjában, amely külföldi fiókvállalatok létrehozásában nyilvánul meg, a műszaki fölény, a világpiaci uralom, az így elért nagyobb nyereség mellett szerepet játszott az osztályharc is, hiszen ily módon, munkaalkalmak megvonásával, az áruexport visszaszorításával, külföldön található olcsóbb munkabérszférákra való kitéréssel nyomást gyakoroltak az amerikai munkaerő árára, a munkabérekre. Ez a felismerés ma már utat tör magának az amerikai szakszervezeti életben is. Az is nyilvánvaló, hogy ezt az eszközt kíméletlenül alkalmazzák más országokban is; az olasz munkásság bőséges tapasztalatokkal rendelkezik e téren.

A monopoltőke internacionalizálódásának ez azonban csak egyik vetülete. Egy másik se maradjon említés nélkül, noha jelentőségét nem lenne célszerű túlbecsülni. Az integrációk irányába vivő fejlődés a szabadkereskedelem és protekcionizmus szekuláris harcának modern megjelenési formája: szabadkereskedelmet jelent, többé-kevésbé következetesen, az integrációs terepen belül, a protekcionizmus tüskésdrótját a kívülállók felé. Ennek az akadálynak, a magas külső vámoknak megkerülését célozta amerikai gyárak számos alapítása Angliában és a Közös Piac országaiban. Amikor azonban óvtam e jelenség túlértékelésétől, nemcsak az a szempont vezetett, hogy itt is egy sajátosan kapitalista szellemű folyamatról van szó, amely felé részünkről tisztán akadémikus érdeklődés fordulhat, hanem egyben az is, hogy ezek az alapítások mindinkább elveszítik eredeti, vámkibúvó jellegüket és a nemzetközi munkamegosztás jelentős, pozitív tényezőivé válnak. Az éremnek *erre* az oldalára kívánom a figyelmet felhívni, mivel a dogmatikus korlátoltság, a sémák tudománytalan ismételgetésének egyik legátkosabb hatását az oligopóliumok gazdasági-szervezési racionalitásának szinte teljes elködösítésében látom. E téren olyan tendenciákat vélek felismerni, amelyek, jóllehet a kapitalista piac termékei, mind a magyar gazdaságszerkezeti modell, mind a szocialista országok kooperációja és általános orientációja szempontjából igen nagy jelentőségűek.

A tőkés oligopóliumok ma túlnyomórészt óriási kiterjedésű, nemzetközi jellegű vertikális trösztök; formálódásukban, alakjuk változatossága ellenére is, néhány fő vonás, fő tapasztalat látszik kikristályosodni. E tapasztalatok legfontosabbjait a következőkben látom:

1. *Az alapkutatás és a fejlesztés eltérő jellege és tőkeigénye:* míg az alapkutatásban elért legnagyobb eredmények egyes zseniális kutatók, addig a fejlesztés egyes nagyvállalatok, azok laboratóriumai nevéhez fűződnek. A tőkeigény aránya alapkutatás és fejlesztés között, legújabb becslések szerint egy a százhoz. Az alapkutatás lehet egyetemi, intézeti feladat, a fejlesztés nem, arra csak nagyvállalatok képesek.

2 A gyártmány- és gyártásfejlesztés nem korlátozódik a végtermék konstrukciójára, hanem azonos jelentőségű a termelés minden egyes vertikális fázisában. Minden fázist külön kell arra a szintre fejleszteni, amely a végtermék rendeltetésének megfelel. Ezt úgyis fejezhetjük ki, mint *a termelés abszolút vertikális interdependenciáját.* Ez nem új törvény; hatása

az ipari fejlődés minden történelmi szintjén megfigyelhető. Mégis úgy tűnik, hogy korunkban különleges jelentőséget nyert. *A vertikális interdependencia szervezeti kötődést, a részfeladatok nem hierarchikus, hanem egyenrangú tagozódása specializálódást igényel.*

3. *Az optimális termelési kapacitás a termelés különböző vertikumaiban különböző nagyságrendű;* ezért az együzemű, zárt vertikális lánc az esetek többségében nem nyújt optimális eredményeket. A technológiai különbségek mellett a végterméknél, vagy annak egyes lényeges, műszakilag önálló elemeinél ésszerű követelmény variációs lehetőségekkel, rugalmas típusváltoztatással számolni, alapanyagoknál, alapalkatrészekből viszont az optimális sorozatnagyság és választékszélesség hosszabb időre programozható.

4. *Szervezeti téren a modern monopólium szükségszerűen és elkerülhetetlenül vertikális felépítésű;* de ezen belül rendkívül változatos formák és eszközök kerülnek alkalmazásra, egységes, trösztszerű vezetés, korlátozott autonómia, vagy szerződéses viszony kooperáló üzemek között. A horizontális, nagyobbára azonos vagy hasonló profilú üzemek monopolszervezete a tapasztalatok szerint jelentős eredményeket biztosíthat a számítógéptechnika (lineáris programozás) segítségével; de a programozás csak ott mutatkozik hatásosnak, ahol a vertikális kooperáció ugyanúgy beépíthető a programba, mint a párhuzamos kapacitások.

A vertikális tőkésvállalati összefonódás két síkon megy végbe; az egyiket a vezető tőkésállamok, elsősorban az Egyesült Államok belső gazdasága, a másikat a nemzetközi gazdaság képezi. Az Egyesült Államokon belüli mozgásról némi képet kaphatunk a vállalati fúziókról közzétett adatokból. 1960 és 1964 között, tehát öt év alatt 7160 fúzióból termelési vertikális jellegű volt 5166 (ezek közül körülbelül 300 kitermelő és több mint 4800 feldolgozó ipari jellegű), a kereskedelmi és szolgáltatási szférára kerek 2000 fúzió esett. A vertikális termelési jellegű fúziók képezték az összes „merger"-ek több mint 70 százalékát.

A nemzetközi síkon végbemenő vertikális fúziókról ilyen pontosságú számszerű adataink nincsenek; de az a tény, hogy az amerikai cégek közvetlen beruházásaiból 1950-ben Európára, Kanadára és Óceániára, tehát az iparilag fejlett területekre, 48 százalék, ezen belül Európára 15 százalék jutott, 1963-ban 64 százalék, ezen belül Európára több mint 25 százalék, mintegy 12 milliárd dollár jutott, egyedül a Közös Piacon eszközölt közvetlen vállalati beruházások pedig a tizenhárom év alatt hatszoros mértékre növekedtek, az irányzat erejéről és az amerikai tőkekivitel változott súlypontjairól tanúskodik. Emellett ismerjük a nagy angol, francia, holland, nyugatnémet, olasz, svéd és svájci cégek hasonló jellegű tevékenységét, bár arra nem az amerikai méretű közvetlen tőkekivitel, mint inkább a *vertikális jellegű nemzetközi kooperáció* jellemző.

E kooperáció részletei, a megállapodások formái, tartalma persze a legtöbb esetben a tőkés csoportok és managerek legszűkebb körére korlátozott, féltve őrzött titkok, de az üzleti gyakorlat néha kénytelen-kelletlen fellebbenti fátylát; ezt a ritka alkalmat ragadta meg a Konjunktúra- és Piackutató Intézet egyik tanulmánya. A svéd NOHAB cégtől a MÁV számára vásárolt 2000 lóerős Diesel-mozdonyok a következőképpen épültek fel:

Diesel-motor	— General Motors, USA
Trakciós villanymotor	— Thrigs, Dánia, General Motors licenc alapján
Vasúti kerékpár	— Steel Peach and Co. Ltd., Anglia
Fék	— Knorr, NSZK
Olajkazán	— Vapor Intern. Corp. USA
Szerelvények	— General Motors, USA
Sebességváltó	— Svájc
Feszmérő	— NSZK
Fogaskerékrendszer	— General Motors, USA

A fenti külföldi szállítókon kívül számos svéd bedolgozó cég szolgáltat alkatrészeket.

A példából adódó kép világos. A svéd cég konstrukcióját azokra az alkatrészekre, berendezésekre, aggregátokra építette fel, amelyeket más vállalatok fejlesztettek ki és amelyek értékesítési jogát a Diesel-mozdonyon belül harmadik piacon, feltehetően magán a svéd piacon is, szerződésben biztosította magának. Nem tudjuk, hogy tőkekapcsolatok állnak-e fenn az e kooperációban részt vevő vállalatok között, de ez számunkra nem is lényeges. *Döntő a sokoldalú, vertikális kooperáció ténye, annak versenyképessége, döntő az egyes részegységek szakosított vállalatokban (vállalatrészekben) történt fejlesztése, döntő a nemzetközi terep, amely nem is korlátozódik egyetlen integrációs tömbre, hanem átterjed az EFTA-n és a Közös Piacon át az egyikhez sem tartozó Egyesült Államokra.* Itt és számos más esetben nyilvánvalóan *állandó jellegű vállalati* kapcsolatokkal állunk szemben, nem ad hoc piaci műveletekkel, jóllehet ezek a tartós kapcsolatok is a piacon, de az oligopolisztikus verseny által uralt piacon jönnek létre.

Általánosíthatunk. Kiindulópontként azt a statisztikailag nehezen megragadható, de a világgazdaságban járatos ember előtt jól ismert tényt fogadhatjuk el, hogy a világkereskedelem jelentős része a nagy nemzetközi vállalatok kezében van és ennek tetemes porciója nem is kereskedelem többé a szó eredeti értelmében, amely egymástól független eladót és vevőt tételez fel. *Itt anyagok, gyártmányok, különleges műszaki ismereteket megtestesítő alkatrészek vagy tartozékok szállítása, illetve ezen ismeretek átengedése folyik az anyavállalat részéről más országokban működő fiókvállalatai felé, vagy fordított irányú, illetve a fiókvállalatok közötti árumozgás, s mindez a statisztikában „kereskedelem"-ként jelentkezik.* Emellett szerepel, mint láttuk, az országhatárokon túllépő ipari, vertikális jellegű kooperáció, egymástól a tulajdonviszonyok tekintetében független, a kapcsolataik tartós volta folytán már interdependens vállalatok „bedolgozása" egymás konstrukciójába, vállalkozásába. Számos jel tanúskodik arról, hogy ez a modern gyártmányszakosítás és sorozatgyártás egyik legelterjedtebb és legsikeresebb alapformája.

Az ipari vertikális integrációt a modern termelési formák leghaladóbb jelenségének tartom, amelynek fejlődése nyilván még nagy utat fog megtenni. Korlátozott terjedelmű piacon, korlátozott beruházási eszközök és felhalmozási lehetőségek mellett az ipari vertikális integráció jelentős mértékben és szükségszerűen a nemzetközi kooperáció terepére terjed át; láttuk, hogy ott is ez a folyamat megy végbe, ahol a fenti korlátok távolról sem szorítanak annyira, mint azok, amelyekkel nekünk kell számolnunk. Így valósíthatók meg a gyártás egyes ágaiban, növekvő rentabilitás és növekvő reáljövedelmek mellett reális komparatív előnyök. A nemzetközi oligopóliumokban és a hasonló jellegű vállalati kapcsolatokban ez a tapasz-

talat öltött testet; igaz, kapitalista formák között, de a gazdasági racionalitás és a társadalmi realitás e formákon át is érvényesül.

Az a tény, hogy sem a hazai ipar felépítésében és szervezetében, még kevésbé a KGST keretében eddig megvalósult ipari együttműködésben e tapasztalatoknak alig találunk nyomára, hogy *a vertikális interdependencia* jelentőségének tudata annyira hiányos, feltétlenül szerepet játszik beruházásaink alacsony hatásfokában, valamint az ehhez kapcsolódó nemzetközi jelenségekben is.

A világpiac újabb jelenségei alapján feltételezhető, hogy a magyar gazdaságszerkezeti modell eredményes továbbfejlesztésének egyik előfeltétele *a nemzetközi vertikális integráció megvalósítása, mindenekelőtt azokban az iparágakban, amelyekre az oligopóliumokkal kapcsolatban leírt tapasztalatok alkalmazhatók.* Dinamikus, magas műszaki színvonalat képviselő, szerteágazó fejlesztési követelményeket támasztó iparágakat általában nem célszerű zárt belső vertikális alapon tervezni. Nem célszerű az egyébként szükséges szakosítást úgy értelmezni, hogy az teljes iparágak vagy gyártmánycsoportok egész termelési ciklusát a hazai iparon *belül* foglalja magába. Ez feltehetően akadályozza az optimális kapacitások és sorozatnagyságok kialakítását az egyes vertikumokban, továbbá nem nyújt lehetőséget az egyes részfeladatok (alapanyagok, alkatrészek, végkonstrukciók) alapos műszaki fejlesztésére és ezáltal megsérti a termelés abszolút vertikális interdependenciájának törvényét.

Nem a zárt belső vertikális ciklusé az elsőbbség; ez eddig nem is bizonyult megvalósíthatónak. Fel kell adnunk ezt a koncepciót, minél előbb, ha lehet, már a harmadik ötéves terv keretében. *A vertikális kooperáció nemzetközi útját a magyar gazdaságpolitikának és gazdasági tervezésnek elsősorban a szocialista országok, pontosabban azok vállalatainak két- vagy többoldalú együttműködésében kell keresni. Erőteljes kezdeményezés szükséges és a kölcsönös gazdasági, anyagi érdekeltség biztosítása, széles körű konkrét egyezmények, amelyek az árutermelés és értékesítés minden törvényszerűségére és aspektusára kiterjednek, s amelyek árunak és értéknek tekintenek minden szolgáltatást. De vertikális megállapodásokat az eddigi ütemnél sokkal energikusabban kell létesíteni tőkésvállalatokkal is.* A vállalati formákat egyedül a célszerűség diktálhatja; e téren is mozgékonyság és határozott célratörés szükséges; a bátor kezdeményezést kell ösztönözni.

★

Gazdaságszerkezeti modellünk egy másik kiemelkedő fontosságú problémája a gépipar szerepe. Kutatásom szempontjából elsőrangú jelentőségű azért is, mert a gépipari termékek csoportja jár kivitelünk élén; részesedése maga mögött hagyja minden más árucsoportét, másfélszerese, egyes években kétszerese a mezőgazdasági termékekének. (Ez az arány a szocialista piacok döntő súlya révén adódik; nyugati kivitelünkben az első helyet vitathatatlanul a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek foglalják el.) A gépiparnak mint ágazatnak részesedése az ipari termelés egészében hazánkban 1964-ben 32 százalékot tett ki, kiviteli kvótája pedig közel 36 százalékot; ezek nemcsak hazai vonatkozásban biztosítanak igen előkelő helyet a gépiparnak, hanem nemzetközi összehasonlításban is. Ezt mutatom be a 3. és 4. számú táblázatban.

3. sz. táblázat

A gépek és szállítóberendezések részesedése egyes ipari országok kivitelében 1964-ben*

Ország	Százalék	Ország	Százalék
Franciaország	25,6	Ausztria	20,4
Belgium-Luxemburg	18,7	Nyugat-Németország[b]	46,7
Hollandia	23,1	Japán	29,4
Svájc[a]	30,2	Egyesült Államok[c]	35,8
Nagy-Britannia	42,1	Magyarország	35,7
Svédország	34,2		

* Az ENSZ statisztikában használt SITC 7. csoport szerint.
a Órakivitel nem szerepel a SITC 7. csoportjában.
b 1963-as adat.
c Fegyverszállítások mint nem részletezett tétel nem szerepelnek a SITC 7. csoportban.

Forrás: Commodity Trade Statistics 1964. évi kötetei, KSH. Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1964.

4. sz. táblázat

A gépipar részesedése 14 tőkésország, Jugoszlávia és Magyarország iparában, 1964-ben.

Egyesült Királyság	36,9	Ausztria	23,6
Egyesült Államok	33,0	Magyarország	32,1
NSZK	34,5	Dánia	31,7
Olaszország	28,5	Finnország	21,0
Japán	37,7	Spanyolország	20,9
Belgium	22,1	Jugoszlávia	27,4
Svédország	36,0	Görögország	14,3
Norvégia	26,6	Írország	15,5

Forrás: Az ipar ágazati szerkezete, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1966. február.

Az anyagmentes termelési érték nemzeti árakon számba vett adatai alapján.

Az itt szereplő gépipari termékek kiviteli részesedése a táblázatban feltüntetett országokban, Nagy-Britannia és a Német Szövetségi Köztársaság, valamint Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság kivételével mindenütt vagy alacsonyabb volt a magyarénál, vagy azzal megközelítőleg azonos szinten mozgott — noha tapasztalataink és ismereteink szerint gépipari termelésük műszaki színvonalát általában fejlettebbnek tekintjük a hazainál. A számunkra hátrányos különbségre abból is következtethetünk, hogy gépkivitelünknek szinte elenyészően csekély részét, 3—4 százalékát helyeztük eddig el a fejlett tőkésországok piacain, jóllehet ezek a piacok az utolsó évtizedben gyorsan bővültek. Maga a tény, a műszaki szintkülönbség, aligha szorul bővebb bizonyításra.

A nemzetközi adatok összehasonlítása azonban egy további jelenségre hívja fel a figyelmet — erre az MTA múlt év novemberében tartott ülésén már utaltam, a teljesség kedvéért azonban meg kell ismételnem az akkor elmondottak néhány elemét.* A legtöbb ipari ország kivitelében nő a gépek és szállítóberendezések részesedése; kivitelük növekedésének üteme majd mindenütt gyorsabb, egyes országokban lényegesen gyorsabb, mint a teljes kivitelé. A mi kivitelünkben a gépszektor részesedése az utóbbi években csökkent.

* Lásd bővebben: „Külkereskedelem", 1966. januári szám.

A gépkivitel növekedése a vizsgált országokban egybeesik gazdaságuk bár eltérő ütemű, de összességében viszonylag gyors növekedésével, az utóbbi évek tartósan kedvező konjunktúrájával. *Fejlett ipari háttér mellett a kiegyensúlyozott növekedés, az export folyamatos fokozása és ezen belül a gép- és mechanikai szektornak az átlagot meghaladó előretörése egymással szoros összefüggésben álló, egymást erősítő tendenciáknak tűnnek, sőt igen sok tapasztalat szól amellett, hogy csakis e hármas kapcsolódás tekinthető ez idő szerint reális perspektívának.* Gyors növekedés exportfokozódás nélkül, exportnövelés a gépszektor állandó további térnyerése nélkül tartósan nem valósulhat meg. A növekedésnek és az exportfokozódásnak is leghathatósabb, legdöntőbb forrása a műszaki haladás. Vizsgálatok, amelyeket az Európai Gazdasági Bizottság keretében a gazdasági növekedés forrásainak: munkaerő-, állóalap- (tőke-) növekedés és műszaki haladás nagyságrendi megoszlása terén folytattak, igen figyelemre méltó eredményekre vezettek. Az 5. sz. táblázatban mutatom be mindazokat az adatokat, amelyekkel a bruttó nemzeti termék növekedéséről, annak forrásairól, a teljes kivitel és ezen belül a gépek és szállítóeszközök kivitelének alakulásáról rendelkezünk. Az utóbbi két számsort az 1961—64-es évek forgalmára korlátoztam, miután célom az ugyanez időszak magyar fejlődésével történő összehasonlítás és a további teendőkre való felkészülés.

5. sz. táblázat

Egyes országok bruttó nemzeti termékének alakulása, a növekedés forrásainak részesedése, a kivitel és a gépkivitel aránya

Ország	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
	Bruttó nemzeti termék alakulása (átlagos évi növekedés)		A növekedés forrásai 1949—59-ben (%-ban)			Teljes kivitel	Gépek és szállító berendezések kivitele	Gépkivitel (index a teljes kivitel arányában)
	1950—63	1958—63	Munkaerő	Tőke	Műszaki haladás	1964, az 1960. évi %-ában		
Ausztria	5,1	4,4	na.	na.	na.	120	138	115
Belgium	3,3	3,9	0,2	0,8	2,0	145	175	121
Franciaország	4,8	5,2	0,1	1,0	3,4	125	129	103
Hollandia	4,5	4,7	0,8	1,4	2,6	135	157	116
NSZK	7,0	6,0	1,1	1,8	4,5	128	136	106
Olaszország	6,0	6,6	0,8	1,0	4,1	142	155	109
Svédország	3,5	4,4	0,3	0,6	2,5	134	142	106
Japán	...	12,7	na.	na.	na.	157	172	109
Egyesült Államok	3,4	4,2	na.	na.	na.	126	129	102
Nagy-Britannia	2,6	3,4	0,4	0,9	1,1	115	112	97
Magyarország						131	117	89

Források: az 1. sz. és 2. sz. rovatnál: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, KSH. Budapest, 1965. 41. l;
a 3. sz., 4. sz. és 5. sz. rovatnál: ECE. Some Factors of Economic Growth in Europe During the 1950-s. Economic Survey of Europe, Geneva 1964;
a 6. sz. és 7. sz. rovatnál: Commodity Trade Statistics, New York, 1965. különböző kötetei.
Magyar külkereskedelmi adatok: Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1964. KSH. Budapest, 1965.

E számítási anyagokból, amelyek különböző, egymástól függetlenül végzett vizsgálatok eredményeit mutatják be, általában egyöntetű kép bontakozik ki: a bruttó nemzeti termék meggyorsult növekedésével párhuzamosan, néhol azt meghaladóan, növekszik az export; a növekedés forrásai között Belgiumban, Franciaországban, Hollandiában, az NSZK-ban, Olasz-

országban, Svédországban a műszaki haladásnak nagyobb volt a szerepe, mint a munkaerő növekedésének vagy a beruházott tőkének; ebben fejeződik ki a növekvő munkatermelékenység és az intenzív eszközkihasználás; a gépkivitel indexe 1961—1964-ben, Anglia kivételével mindenütt, egyes esetekben nagyon jelentős mértékben előzi a teljes kivitel indexét. Legmarkánsabban bizonyítja a mondottakat, negatív példájával, Anglia: ott a legalacsonyabb a növekedési ráta, legkisebb a műszaki haladás szerepe, legalacsonyabb az egy munkaórára jutó termelésnövekedés indexe és ugyancsak a rangsor utolsó helyét foglalja el a kivitel alakulásában. Gépkivitelének növekedése pedig negatív (100 alatti) indexű a teljes kivitelhez viszonyítva. Az összefüggés az említett tényezők között, legalábbis az utolsó évek és a fejlett ipari országok keretében, tehát mind pozitív, mind negatív irányban bizonyítható.

De 100 alatti index szerepel a magyar sorban is. Ezt az irányzatot látva nem elégedhetünk meg az e fejezet elején tett megállapítással, hogy gépkivitelünk részesedése a teljes kivitelben nemzetközi összehasonlításban is igen magasnak tekinthető. A csökkenő tendencián ez mit sem változtat; annak okát egyedül a műszaki haladás vagy műszaki lemaradás területén kell keresnünk. A magas részesedést az extenzív gazdaságfejlesztés körülményei és igényei közepette értük el, a nálunk és fő piacainkon, fő vásárlóinknál uralkodó mennyiségi szemléletre támaszkodva. A korlátozott világpiaci orientáció e hatásokat fokozottan juttatta érvényre; így a volumenek ugyan felduzzadtak, de a műszaki haladást a piaci igények nem kényszerítették ki.

Ez az időszak azonban elmúlóban, a mennyiségi szemlélet végérvényesen, visszahozhatatlanul hanyatlóban van. A szocialista országok mindegyikében előtérbe kerül az intenzív gazdaságfejlesztés követelménye, s ez csak korszerű gépekkel, korszerű anyagokból, korszerű technológiával épült, korszerű teljesítményeket nagy precizitással biztosító gépekkel érhető el.

Itt kapcsolódik e gondolatmenet az előadásom első részében kifejtettekhez: *a nemzetközi vertikális integráció és kooperáció jelentőségéhez. A műszaki haladásnak életbevágóan fontos útja azon keresztül vezet.*

A magyar gazdaságszerkezeti modellnek és ezzel együtt kivitelünk szerkezetének nem gyengesége a gépipar igen jelentős súlya, hanem annak progresszív eleme; erről tanúskodik a világkereskedelem szerkezetének alakulása. Lehet, sőt valószínű, hogy túl széles keretben történt gyors fejlesztése nem volt kellőképpen megalapozott, de azt a gyakran elhangzó kijelentést, hogy „ehhez nem volt elegendő erőnk", a sok pozitívum mellett elkövetett hibák és mulasztások apológiájának tartom. Nem tekintem elfogadhatónak azt az érvet sem, amely a gépipar relatív súlyát az „arányosság" sokat zaklatott elve alapján kérdőjelezné meg. Abszolút arányosság az egyes népgazdasági ágak között a zárt modell, az autarkia követelménye; ez a szemlélet a nemzetközi munkamegosztást figyelmen kívül hagyja. Arányosságot a ráfordítások és az eredmények, az input és az output között kívánhatunk; de ennek mércéje végső soron a fogyasztói igények kielégítése, a reális gazdasági növekedés és a világpiac. Aránytalanságról beszélhetünk ebben a vonatkozásban, ha tartós egyensúlyhiány mutatkozik fizetési mérlegünkben; aránytalanságot kell megállapítanunk az utóbbi évek során a nemzeti jövedelem felhalmozásra elvont része és a gazdasági növekedés üteme között. Aránytalanságnak tekintem a gépipar nemzetközi je-

lentősége, kivitelünkben elfoglalt szerepe és az utóbbi évek beruházásai közti viszonyt, azt a tényt, hogy a kivitelünknek mintegy 35 százalékát szolgáltató gépiparban az 1961—1964. évek összes beruházásainak 6,5 százaléka, az ipari beruházások 14,9 százaléka valósult meg.

A gépipar némi lebecsülése hallható ki egyes kritikus állásfoglalásokból, amelyek egyrészt abból indulnak ki, hogy a gépek a KGST-közi forgalomban „puha" cikknek számítanak, s ezeket a „kemény" cikkek — nyers- és fűtőanyagok, alapélelmiszerek — ellenében nem óhajtják cserélni; másrészt abból, hogy a gépipart kevésbé beruházásigényesnek tartják mint a kitermelőiparokat vagy a mezőgazdaságot. A gépek „puhasága" azonban nem természeti tulajdonságuk, hanem minőségük és teljesítőképességük függvénye. *Modern gépek nem „puhák"*. A beruházásigényesség és termékkibocsátás közötti kedvezőnek tűnő arány is mindaddig félrevezető és tévesen orientál, amíg a gépek „puhasága" objektív kritériumokra, azok korszerűtlenségére támaszkodik és amíg eltekintünk a vertikalitás jelentős részének, a szakoktatásnak, kutatásnak, fejlesztésnek, alapanyagtermelésnek költségeitől, amíg szemet hunyunk a felújításokkal távolról sem fedezett erkölcsi kopás felett és végül figyelmen kívül hagyjuk az alacsony bérszínvonalat is, amely nemcsak ellene hat a műveletgépesítésnek, hanem egyben a műszaki fegyelemnek is. Ha arra gondolunk, hogy szakértők állítása szerint a magyar gépiparban foglalkoztatottak egyharmada az anyagmozgatásra esik, úgy némi magyarázatát kapjuk a gépipar alacsony beruházásigényességének, de egyben betekintést is nyerünk műszaki igénytelenségébe.

François Perroux professzoré az érdem, hogy felhívta a figyelmet a lendületet kölcsönző (entrainant) és a magukkal ragadott (entrainé) iparágakra. Nos, a gépipar, a modern vegyipar mellett, jelentős részében a mi körülményeink között *a lendületet kölcsönző*, a fejlődést indukáló iparág! Részletes tanulmányok szükségesek a gépiparon belüli megoszlás feltérképezésére, a lendületet adó és az átvevő termelési folyamatok meghatározására; azonban ez meghaladná e munka keretét. Hasonlóképpen további vizsgálatok tárgya lesz más gazdasági ágak perspektívájának feltárása a világkereskedelem legújabb jelenségeinek tükrében.

★

A szocialista gazdaságban a termelési viszonyok szükségszerűen nem korlátai a termelőerők fejlődésének — a tudományénak sem —, bár a mereven értelmezett nemzeti tulajdon azzá válhat. A termelőerők jelenlegi fejlődési fokának és előrelátható továbblépésének a nemzetközi munkamegosztás speciális, minden korábbitól eltérő formája és mélysége felel meg. E formákat a szocialista gazdaság kialakíthatja; erre hivatott, ez az internacionalizmus gazdasági és egyben társadalmi tartalma, az utóbbinak egyik legjelentősebb eleme. A korszerű munkamegosztás számára az ember világa nem kicsiny, de ma már nem is mondható túl nagynak. A munkamegosztás nemzetközi jellege a termelés vezető ágaiban, az alkalmazott tudomány hatására, mind erősebben domborodik ki. Az új tapasztalat a nemzetközi terep, a műszaki haladás és a vertikális kooperáció jelentőségét állítja előtérbe; e felismerésnek kell hitem szerint érvényesülnie a szocialista országok gazdaságpolitikájában, annak minden síkján: a nemzeti gazdaságban, a szocialista nemzetközi együttműködésben és a világgazdaságban.

SZABÓ KÁLMÁN:

Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje

A gazdaságirányítási rendszer soronlevő reformja, meggyőződéssel állíthatjuk, történelmileg megérlelt szükségleteket fejez ki. Sűrített megnyilvánulása egy a szocializmus termelőmódjában rejlő objektív szükségszerűségnek, amely szerint a népgazdaság működési mechanizmusának kezdeti struktúráját a mai feltételeknek és az eddigi tapasztalatoknak inkább megfelelő, magasabb fokú struktúrával kell felváltani.

. Minthogy nem véletlen és nem részleges változások küszöbén állunk, elkerülhetetlennek látszik a szocializmus bizonyos közgazdasági kategóriáinak megvizsgálása, azoknak a gyakorlat tendenciáival történő szembesítése. Nem azért, hogy mindenáron — a tudományosság sérelme árán is — „igazoljuk" a gyakorlati intézkedéseket, hanem azért, mert a tudomány — ha teljesíteni akarja a gyakorlatot szolgáló sajátos funkcióját — nem hunyhat szemet az életben jelentkező új jelenségek, a mögöttük mozduló objektív szükségszerűségek előtt.

Ettől a szándéktól vezettetve szeretném e cikkben a politikai gazdaságtannak a munka szerinti elosztásra vonatkozó tételét bizonyos szemszögből elemezni. E tétel tudományos jelentősége és alkalmazásának fontossága — úgy vélem — nem szorul részletes bizonyításra. A szocializmusban rejlő objektív lehetőségek valóra váltásának, s különösen a mechanizmusreform alapeszméje — ami a társadalom érdeke, az legyen érdeke a vállalatnak is és az egyes dolgozóknak is — realizálásának szükségessége ezt nyilvánvalóvá teszi.

A továbbiakban bizonyítani kívánom, hogy:

1. a munka szerinti elosztás marxi alapelve elméleti konkretizálásra szorul;
2. a végzett munka arányában való részesedés mércéjén — illetve e kritérium eddigi értelmezésén — változtatni kell.

A szocialista elosztás érvényes marxi alaptételei

A marxista elmélet — tudományos elmélet. Ezért állandó fejlesztése: az eddigi tudásanyagnak a valóságról szerzett újabb és újabb ismeretekkel való folytonos gazdagítása elkerülhetetlenül szükséges. E gazdagodás egyik alapvető forrása a már megállapított igazságoknak tapasztalati ellenőrzése. Úgy tűnik, hogy a szocialista elosztás elve tekintetében ezt a kötelezettséget meglehetősen elhanyagoltuk.

Magyarázatot erre két körülményben kereshetünk. Először is abban, hogy Marx a szocialista-kommunista termelőmódra a kapitalizmus elemzése alapján levont tudományos következtetései közül talán éppen az elosztás kritériumait dolgozta ki a legrészletesebben „A gothai program kritikája" című művében. Minthogy pedig a szocialista elosztási mód *legfőbb* marxi kritériumai — amelyekről később lesz szó — érvényesíthetőeknek bizonyultak, a jövedelemelosztás síkján ismétlődően mutatkozó problémákat egyoldalúan vagy a gyakorlati alkalmazás módszertani fogyatékosságainak, vagy az elosztáson kívüli szférák (termelés, forgalom) kihatásainak tulajdonították.

A másik körülmény az átmeneti korszakban kialakult utasítás jellegű gazdaságirányítási rendszer volt. Miután ugyanis ebben a mechanizmusban — hasonlóan a termelés és a forgalom szabályozásához — a jövedelmek szabályozása is lényegében közvetlen központi részelőírások formájában történt, hajlamossá tett arra, hogy az e területen jelentkező negatív tendenciák okait mindannyiszor *az intézkedések kidolgozásának vagy végrehajtásának fogyatékosságaiban* keressük. Így csak most, az új mechanizmus kidolgozása közben kerülnek javaslatba olyan megoldási formák, amelyek az elosztásra vonatkozó *elvi* kritériumok és *gyakorlati* meggondolások szembesítésére késztetnek.

Mindjárt meg kell mondani, a szembesítést bármilyen oldalról végezzük is el, sehogy sem vezet olyan következtetésre, amely a Marx által zseniális előrelátással kidolgozott alapelv feladásával járna. Ellenkezőleg, *minden következtetés a szocializmus elosztási viszonyaira vonatkozó marxi alaptételek igazságát erősíti,* s ezáltal *azok fokozottabb gyakorlati alkalmazhatóságának útját egyengeti.* De a klasszikus alapelv és a rávonatkoztatott alaptételek érvényét erősítik azok a következtetések is, amelyek a munka szerinti részesedés realizálásánál alkalmazandó mérce eredendő marxi megfogalmazásának és eddig szokásos értelmezésének a módosítása irányába mutatnak.

Melyek tehát azok a marxi alaptételek, amelyeket eredeti megfogalmazásuk szerint helytállóaknak tekinthetünk, amelyek tehát elméleti továbbfejlesztésre nem szorulnak?

1. *A szocializmus lényege nem elosztásának, hanem termelésének módjában* van. „Ha a termelés dologi feltételei maguknak a munkásoknak kollektív tulajdona, akkor önként következik ebből a fogyasztási cikkek maitól eltérő elosztása is."*

Ezért oktalan a félelem, amely — akár objektív szükségszerűségként is — visszalépést lát abban, ha a népgazdasági tervek alapján történő központi szabályozás fő módszere nem a kötelező tervlebontás lesz, hanem az árumechanizmusok (köztük a jövedelemkategóriák) ilyen irányú alkalmazása. De ezért nevetségesek a nyugati sajtókommentárok is, amikor ugyanerre hivatkozva a tőkés gazdálkodás felé közelítő lépésnek állítják be a szocialista országok mechanizmusreformjait. A dolog lényege az, hogy az új mechanizmussal nem gyengül, hanem erősödik a szocializmus termelőmódja, következetesebbé válik a társadalmi elsajátítás, amihez a jövedelmi formák és viszonyok bizonyos módosítása is hozzásegít.

2. Változatlanul érvényes továbbá az a marxi alaptétel, miszerint *sem*

* Marx–Engels: Válogatott művek. II. Szikra, 1949. 18. l.

a társadalmi termék, sem a nemzeti jövedelem egészét nem lehet az egyének közt szétosztani.

3. Miután a szocializmus termelőmódja kizárja a kizsákmányoló osztályok létezését („mindenki csakúgy munkás, mint a másik"), *elosztási módja is alapvetően és tiszta formában csak a munkával szerzett jövedelmeknek, s csupán a fogyasztási cikkek egyéni elsajátításának adhat helyt.*

Innen ered a termelőeszközök bővítésére is fordítható állami, vállalati jövedelmek és a csak fogyasztási cikkek (szolgáltatások) megszerzésére jogosító személyi jövedelmek elhatárolásának szükségszerűsége. De innen ered az a törekvés is, hogy az új mechanizmusban a legkisebb mértékben se legyen közömbös egy vállalat vagy intézmény számára a munka szervezettsége, valamint az, hogy az optimálisnál több vagy kevesebb munkaerőt s lekötött anyagokat működtet-e.

4. A szocializmusban *fennáll az egyének külön anyagi érdeke, amelyet össze kell kapcsolni* a ténylegesen létező közös *társadalmi érdekkel,* hogy a termelőmód előnyei, az egyéniség kifejlesztésének feltételei realizálódhassanak. Az összekapcsolás kulcsa pedig annak szigorú érvényesítése, hogy az egyes dolgozók *olyan arányban* kapjanak a társadalomtól munkaterméket, *amilyen arányban munkájukkal részt vettek* a társadalmi termelésben, az összes hasznos tevékenység végzésében.

Mindez nem zárja ki, hogy továbbra is nagy figyelmet szenteljünk a szociális, kulturális és egyéb — nem kimondottan a munkateljesítmény arányában nyújtott — juttatásoknak, jövedelemformáknak. De feltételezi, hogy a munka szerinti jövedelemszerzés követelményét nem korlátozni kell (például a szükséglet szerinti elosztás idő előtti kiterjesztésével), hanem intenzívebben és szélesebb körben kell törekedni annak érvényesítésére.

5. Végül, változatlanul érvényben marad az a marxi alaptétel, hogy a *szocialista egyenlő jog az elosztásban — még egyenlőtlen jog,* mert az emberek társadalomnak nyújtott, szükségképpen egyenlőtlen munkateljesítményeihez kell egyenlően szabni a jövedelmeket.

Ez ugyan „visszásság", de a kommunizmus alsó fokán elkerülhetetlen, s egyben olyan ellentmondás kifejeződése, amely ha megfelelő mozgásformát kap, fejlődést sarkalló erőt képvisel. Az új mechanizmustól ezt a megfelelőbb mozgásformát várhatjuk, s azt, hogy általában következetesebben érvényesülhet a szocialista elosztás egyenlőségi mércéje, s egyszersmind a velejáró „elkerülhetetlen visszásságokban" rejlő feszítőerők pozitív hatása.

A teljesítménymérés elve és gyakorlata

Ezek után vizsgáljuk meg azt a tételt, amelynek a Marx által eredetileg adott — és nyomában ez idáig általánosan vallott — konkrét értelmén a szocialista valóság gyakorlati tényeivel és igényeivel való szembesítés változtatni kényszerít.

Ez a tétel azt mondja ki: a fogyasztási alapból történő részesedés mércéje kinek-kinek az *egyéni* munkateljesítménye. Marx erről így írt: „. . . az egyes termelő — a levonások után — pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit ad a társadalomnak. Amit adott neki, az az ő *egyéni* munkamennyisége. Például a társadalmi munkanap az *egyéni* munkaórák ösz-

szege; az *egyéni* munkaidő a társadalmi munkanapnak az a része, amit az egyes termelő szolgáltatott, az ő része benne. A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát végzett (a közös alapok számára teljesített munkáját levonva) és ennek az elismervénynek alapján a fogyasztási cikkek társadalmi készletéből annyit kap, amennyi ugyanennyi munkába került. Amennyi munkát adott a társadalomnak valamely formában, annyit kap vissza más formában." (I. m. 16. l. Kiemelés tőlem. — Sz. K.)

Noha az idézet első két mondatát — mint majd utalunk rá — lehet másként is értelmezni, mindenesetre a *példaként* leírt megoldás egyértelmű, s a politikai gazdaságtanban is ez az értelmezés nyert polgárjogot. Eszerint ha két dolgozó egyforma ideig azonos fizikai és szellemi erőkifejtést végzett, akkor azonos mértékben részesednek a javakból, függetlenül munkájuk — rajtuk kívül álló — társadalmi hatáskülönbségeitől (termelékenységétől, haszonhatásától).

De ami minden értelmezésnél fontosabb, a szocialista építésben határozott törekvés irányult arra, hogy a munkával szerzett jövedelmek arányainak gyakorlati mércéjévé csakugyan az egyéni munkateljesítményeket tegye.

Ha azonban tüzetesen megvizsgáljuk e törekvések eredményeit, azt találjuk: *egyáltalán ellenőrizhetetlen, hogy az elvnek megfelelnek-e, s ha igen, milyen tűrési határok közt a gyakorlati tények.* Persze, megfelelnek az elvnek annyiban — s ez igen lényeges —, hogy viszonyaink közt nincsenek vagyonukból, mások munkájából élő osztályok, s hogy — bizonyos kivételektől eltekintve — általában a végzett munka ad jogcímet a javakból való részesedésre.

Az igaz, hogy bizonyos homogén ágazatokban (bányászat, építőipar, építőanyagipar, textilipar), egyes munkakörökön belül vagy kapcsolódó munkakörök között (segédmunkás, szakmunkás) van lehetőség az egyéni teljesítmények megközelítő összemérésére, s így van némi korreláció is a béarányok és az egyéni teljesítményarányok között. Tudnunk kell azonban, hogy először is hazánkban az ipari munkásoknak csak a fele dolgozik teljesítménybérben (s ennek is a fele darabbérben). Továbbá, egy-egy ilyen homogén ágazat homogén munkaköreiben foglalkoztatottak tényleges egyéni teljesítményei és bérei között is csak egy-egy *vállalaton belül* lehet viszonylag szorosabb korrelációt megállapítani. Ez abból is kitűnik, hogy bár a munka megszervezésének fokában jelentős különbségek állnak fenn a gyárak között (ami valamiképpen hatással van az egyéni teljesítményekre), de a különböző üzemek azonos munkakörben dolgozóinak béraránya-iban ez a különbség alig észlelhető.

Végül, hasonlóképpen igazság az is, hogy a munkakörök ama széles skálájában, ahol nem lehet a teljesítményt normában mérni, tehát ahol az időbér alkalmazása az ésszerűbb, ott még inkább csak a vállalat, a gyár az, amelyen belül az egyéni teljesítmények arányainak valamiféle becslésére mód lehet.

De fogadjuk el, hogy a teljesítménybér-rendszer általános kiterjesztését csak „technikai" tényezők akadályozzák, s azt is, hogy a vállalatok közötti munkaszervezettségbeli különbségek teljesítménykihatásai a mai mechanizmus gyengeségei folytán nem mutatkoznak az egyik vagy a másik gyár munkásbéreiben. Akkor sem állíthatjuk, hogy e feltételek esetén a

népgazdaság különböző ágaiban, profiljaiban, egy-egy üzem egymástól szakmailag, technológiailag eltérő munkaköreiben dolgozók alapbérei, s még inkább munkájuk alapján szerzett nomináljövedelmei (a jövedelmek reálértékéről nem is szólva) nagyjában-egészében tényleges egyéni teljesítményeik mennyisége és különbsége szerint aránylanának egymáshoz. Ha ez így volna, véletlen művének tarthatnók, s hogy nem lenne és nincs is így, az teljesen valószínű.

Be kell vallanunk mindennek közvetlen okát is: sok és kitartó ilyen irányú próbálkozás, energiabefektetés dacára *sem sikerült mindeddig megtalálni az egyéni munkateljesítmények megközelítőleg helyes összehasonlításának közös makroökonómiai mértékét.*

A munkával szerzett személyi jövedelmek fő arányait valójában nem a tényleges teljesítmények megközelítő összemérésével alakítjuk. Általános gyakorlat szerint az egyes munkafajták bértételei az állami szektorban főként a *szakképzettségtől, a beosztástól* és a munkában *eltöltött időtől függnek.* Ezek a tényezők azonban *nem a megvalósított, hanem a megvalósítható* teljesítmény komponensei, vagyis az egyének *teljesítőképességeinek* komponensei. Igaz, e komponensek alapján a központilag kialakított bérrendszerek viszonylag széles alsó és felső határokat szabnak meg, azzal az intencióval, hogy helyileg — egyéb pontenciális tényezők és az egyéni teljesítményektől függően — differenciálhassák a jövedelmeket. Ám statisztikailag igazolható, hogy az egyes kategóriákba tartozók keresetei országosan az átlag körül nivellálódnak. Ennek egyik oka kétségtelenül a fennálló mechanizmus, amely nem kényszerít a tényleges teljesítmények szerinti differenciálásra. [Ez táplálja azt a szellemet is, amely megtűri, hogy a közös alapokból jól és rosszul dolgozókat szinte válogatás nélkül részesítenek kedvezményben (üdülés, üzemi étkezés stb.), fizetési kiegészítésnek használják a prémiumkeretet, túlzott progresszivitással sújtják a jobban keresőket; miközben félnek a jogos újítási díjak kifizetésétől, a jó munkás magasabb bérkategóriába sorolásától, nem félnek vezető beosztásba helyezni munkájukban meg nem felelt embereket.] De van ennek a nivellálásnak egy másik — talán rejtettebb, mélyebb — oka is: még egy-egy vállalaton belül sem lehet az *egyéni* teljesítmények egységes mértékét meglelni. Ezért redukálódnak végül is a keresetek a teljesítmények arányai helyett többnyire a teljesítő*képességek komponensei* által központilag megszabott arányaira.

Megint tegyük fel az ideális esetet. Gondoljuk el, hogy ezek a komponensek — valamint még a besorolást végzők által figyelembe vett egyéb hasonló tényezők — megközelítő pontossággal tudják kifejezni kinek-kinek egyéni teljesítőképességét. Akkor is csak *kerülőútról* van szó, a tényleges egyéni teljesítmények összemérésének valami mással való helyettesítéséről! Hogy a nevezetes marxi hasonlattal éljünk, a tényleges egyéni teljesítmény és a tényleges teljesítőképesség éppoly kevéssé azonos terjedelmű fogalmak, mint a gyomor emésztőképessége, és amit az emészt. Annyi csupán az igazság, hogy teljesen azonos viszonyok között, az egyén teljesítőképessége szabja meg teljesítményének felső határát. És ennyiben, de csak ennyiben lehet és van is korreláció egyfelől az egyéni teljesítmény, másfelől például a végzettség és a gyakorlati időtartam között. De mindenki tudja: *azonos szorgalom esetén is a tényleges teljesítmény elmaradhat a kapacitástól, ha nem megfelelő a munka technikai felszereltsége, társadal-*

mi szervezettsége és ösztönzöttsége az egyes egyének konkrét körülményeire vonatkoztatva.

Itt kívánkozik feltenni azt a kérdést: vajon mindama tényezők, amelyeket a besorolásnál mégoly gondosan figyelembe vesznek is, ki tudják-e fejezni a különböző szakmájú, foglalkozású dolgozók valóságos teljesítőképességeinek arányait? Megállapítható-e, hogy mikor eltérő, s mikor egyforma két azonos végzettségű, azonos gyakorlati jártassággal és azonos beosztásban dolgozó ember teljesítőképessége? Hiszen az egyének munkakapacitását még annyi minden személyi adottság (kondíció, morális, lélektani, tudati, magatartásbeli stb. mozzanat) determinálja a számba vehető tényezőkön kívül!

S mindehhez vegyük hozzá, hogy *a munkával szerzett személyi jövedelmek fő arányait is mennyiszer kell tartósan és lényegesen eltérítenünk a politikai gazdaságtan szigorúan értelmezett elve szerint követendő szabályoktól!* Gondoljunk csak a nyereségrészesedésből, a prémiumalapokból származó kiegészítő jövedelmekre, vagy bizonyos kiemelt bérkategóriájú ágak (bányák), illetve területek (nagy építkezések) esetére, amikor is ki-ki — legalábbis részben — attól függően tesz szert annál több jövedelemre, mint a hasonló teljesítőképességűek, mert abban a szerencsés vagy kényszerhelyzetben van, hogy éppen annál a vállalatnál, abban a tevékenységi körben, azon a munkahelyen dolgozott és nem másutt.

Úgy látszik tehát, a tények nem teszik verifikálhatóvá azt az elvet, hogy a munka szerinti elosztást az egyéni teljesítmények összemérése alapján kell megvalósítani. Az élet oly nagyságrendben tér el itt az elvi mércétől, amely jóval meghaladja a közgazdasági törvények szocializmusbeli tendenciajellegével még összeegyeztethető legtágabb tűrési határokat. Miután pedig a tények makacs dolgok, önkéntelenül is felmerül az elvi mérce megvizsgálásának szükségessége. Különösképp kötelességünk ezt tenni, mint a jelen esetben is, amikor tömeges és tartós tényekről van szó, s amikor belátható távlatban nem kecsegtet már gyökeres megoldással az, ha régi módszereink újabb további tökéletesítésével próbálunk kiutat találni.

A marxi előfeltevések és a konkrét valóság feltételei

Mielőtt válaszolhatnánk arra a kérdésre: helyes-e ragaszkodnunk a mostani konkrét viszonyaink közt *az elvi mérce konkrét értelméhez,* előbb azt kell látnunk: *milyen előfeltevésekkel gondolta Marx — az idézett példa szerint — az egyéni teljesítményeket megtenni a munka szerinti elosztás kritériumául?*

1. Mindenekelőtt, *alapfeltevése* volt, hogy *a szocialista társadalomban nem lesz árutermelés.* Ezért írta: „a termelők nem cserélik ki termékeiket", „az egyéni munka nem kerülő úton válik az összmunka részévé". (I. m. 16. l.)

2. Ezzel szorosan összefügg az a feltevése, hogy *nem lesz többé gazdasági elkülönültség.* Vagyis a termelési egységek működése *nem ölti fel a vállalati gazdálkodás formáját* és így a társadalmi közérdek mellett *nem lesz vállalati különérdek,* hanem csupán egyéni különérdek létezik. Tehát a gazdálkodásnak csak az egyéni érdek és a közérdek kettős pillérére kell hidat építenie.

3. Az előbbiek magukba foglalták azt a feltevést, hogy a szocializmusban majd lehetővé válik a foglalkoztatás oly magas fokú megszervezése, amelynél ki-ki nemcsak hogy képességeinek megfelelően vehet részt a társadalomnak végzett hasznos össztevékenységben, hanem az is *biztosítható, hogy teljesen azonos képességű emberek társadalomnak nyújtott egyéni teljesítményei nagyjából azonosak, ha egyébként egyforma ideig és egyforma intenzitással dolgoztak.* Másképpen szólva: az egyes dolgozók társadalmilag szükségesnek elismert teljesítményei között a különbség akkora, amekkora a munkaórákban mért egyéni munkateljesítmények közötti különbség.*

Ilyen feltételezések esetén csakugyan igaz lenne, hogy:

a) az egyes termelő — a levonások után — pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyi egyéni munkamennyiséget ad a társadalomnak;

b) az emberek reáljövedelmei — eltekintve szociális juttatásoktól, nyugdíjaktól stb. — csak amiatt különbözhetnének egymástól, mert:

— „... az egyik ember testben vagy szellemileg különb a másiknál, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát teljesít, vagy hosszabb ideig tud dolgozni". (I. m. 17. l.)

— két hasonló képességű ember közül az egyik kevésbé szorgalmas, tehát ugyanannyi idő alatt kevesebbet teljesít vagy rövidebb ideig dolgozik;

— „Továbbá: az egyik munkás nős, a másik nem; az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak", azaz, a családi viszonyok, az eltartottak számának különbségei miatt.

Végigtekintve a felsorolt marxi feltevéseket, nem könnyű megállapítani: közülük egyik sem vált a valóságos szocializmus konkrét feltételévé. (Azt hiszem, nem szorul rá Marx arra, hogy mentegetnünk kellene, amiért a kapitalizmus analíziséből levont következtetései közül az egész zseniális életmű szempontjából mellékes következtetések egyike-másika nem — vagy nem pontosan úgy — valósult meg!)

1. Tény az, hogy a termelőerők mai fejlettségi fokán a szocialista tulajdonviszonyok sajátos áruformát öltenek: a termelési viszonyok általában árutermelői, árucsere- és pénzjövedelmi viszonyok. *Az egyéni munka tehát* — eltérően Marx feltevésétől — *nem teljes közvetlenséggel része az összmunkának, hanem kerülő úton, a termékek dologi alakjában, a megvalósult árucsere által válik azzá.* (Ebből a szempontból a tényen semmit sem változtat az, hogy a szocialista árutermelést, forgalmat és a jövedelemelosztást tervszerűen szabályozzuk. Hiszen maga a szabályozás is ennek a „kerülő útnak" a szabályozása!)

2. A szocialista vállalatok nem csupán technikai-gazdasági alapegységek, hanem társadalmi-gazdasági csomópontok is, a közérdektől és az egyéni érdektől egyaránt különböző közvetlen anyagi érdek hordozói. Ma már tudományosan is bizonyítva van, hogy éppen a társadalmi elsajátítás (a szocialista tulajdonviszonyok) szükségszerű egyenlőtlenségeiből következő vállalati elkülönültség ténye okozza az árutermelés szocializmusbeli fennmaradását. Ebből következik, hogy a szocialista állami és szövetkezeti

* Közismert, hogy Marx és Engels feltevései között szerepelt az is, hogy a kiképzési költségeket a szocialista társadalom vállalja magára. Ez ugyancsak részben van így. Elemzésünkben azonban a többi közt ettől a feltételezéstől és a gyakorlattal való szembesítéstől itt eltekintünk, mert tárgyalásunk fő témájához nem szorosan kapcsolódó problémákra is választ kellene keresnünk.

vállalatok hatékonyan csak sajátos árugazdálkodást űzve működhetnek, azaz ha önálló elszámolás formájában tényleges gazdálkodást folytatnak. Ez azonban azt jelenti, hogy az egyének által teljesített munka mint a vállalati össztevékenység kollektív eredményében megtestesülő hányad alkotja részét, s válik részévé a társadalmi munkaalapnak. Az tehát, hogy *kinek-kinek az egyéni teljesítménye mennyit jelent valóságosan a népgazdaság számára, az árutermékek vállalati értékesítésével, a szervezett piacon keresztül dől el.*

3. Az a tény, hogy a kapitalizmusból „kibújt" termelőerői folytán a szocializmus „minden tekintetben ... még magán viseli ennek a régi társadalomnak az anyajegyét" (i. m. 16. l.) és itt az egyének még „szolgaian" vannak „alárendelve a munkamegosztásnak" (i. m. 18. l.), nemcsak azokat a jövedelemegyenlőtlenségeket foglalja magában, melyek az emberek egyéni teljesítőképességeinek, kvalitásainak, valamint családi viszonyainak eltéréseiből adódnak. *Szükségszerűen együtt jár bizonyos fokú egyenlőtlen részesedéssel amiatt is, mert objektív helyzetkülönbségek állnak fenn közöttük aszerint, hogy a munkamegosztás mely ágához, s azon belül annak mely láncszeméhez, azaz mely vállalathoz kötődnek.* Ebből következik az a tapasztalati tény, hogy bármennyire törekszünk is a javakból való részesedés egyenlő jogát — a termelőágaktól és a vállalatoktól absztraháltan — csupán a teljesítmények individuális mércéivel mérve érvényesíteni, ez nem járhat kielégítő eredménnyel, s még kevésbé jelenthet hatékony megoldást.

Összevetve a marxi feltételezéseket és a szocialista gazdaság tényleges feltételeit, néhány következtetésre kell jutnunk:

1. *A munka szerinti elosztás szokásosan értelmezett mércéje elméleti módosításra, a szocialista valóságra konkretizált továbbfejlesztésre szorul.* (Ez a következtetés egyébként összhangban van a premizálás immár kétévtizedes és a nyereségrészesedés közel évtizedes gyakorlatának *elvi* intenciójával, amely azt célozta, hogy a jövedelemben kifejezésre jusson a munka társadalmi elismertsége is. Hogy gyakran tátong szakadék az elvi intenció és a valóság között, ez főként a mechanizmus típusának terhére írandó.)

2. Az elméleti módosítás abban az irányban történhet, hogy az egyéni teljesítmények makroökonómiailag amúgy is irreális összemérése helyett *mindinkább az egyének valóságos társadalmi teljesítményeinek mércéjét kell megtenni a munka szerinti elosztás marxista alapelvének kritériumául.* (Ez nem zárja ki sem azt, hogy legyenek központilag megállapított bérpolitikai elvek és szabályok, sem azt, hogy vállalatokon belül a teljesítmények egyéni kritériumait, ezek szerint helyileg kialakított normáit *is eszközül* használják a társadalmilag szükséges munkamennyiségek arányában történő jövedelmek képzésében.)

3. Ez a mérce, amely adva van a szocializmusbeli áruviszonyok által, e viszonyok nyelvén kifejezve nem lehet egyéb, mint a *társadalmilag szükséges munkamennyiség.*

Ahogyan tehát Marx feltételezett premisszáiból következett logikusan, hogy az *egyéni* teljesítmények mércéje legyen a szocialista elosztás egyenlő jogát érvényesítő kritérium, úgy következik a szocialista árutermelés valóságos feltételeiből a *társadalmilag szükséges* munkateljesítmények alapján történő egyenlő részesedés követendő mércéje.

Két ellenvetés

a) Ellenvethetik: vajon itt nem történne-e egyszerű quid pro quo? Egyik kerülőút helyett egy másik kerülőút választása? Hiszen ha eddig, főként az állami szektorban, az egyének teljesítményeit és részesedését makroökonómiailag a munka*képességek* megközelítésével igyekeztünk mérni, most a munka*termékek* — társadalmilag elismert — értékeivel törekednének mérni! Miért hagyjuk el a járt utat a járatlanért?

Csakhogy itt éppen arról van szó, hogy egy eddig sem jól járható, és a termelési viszonyok mai fejlettségi fokán, pláne az új mechanizmus körülményei között még kevésbé járható út helyett egy mindenesetre jobban járható irányban törjünk utat! Mire alapozhatjuk e megállapítást?

Először is arra, hogy az eddigiekkel ellentétben *azt* vennénk célba, ami elv szerint szándékunk! Eddig ugyanis — széles területeken és sok kivétellel — a tényleges egyéni teljesítmények mérni szánt arányai helyett a munkaerő-kapacitás tényezőit próbáltuk összemérni. Most pedig *azt* mérnénk, amit szándékunkban áll mérni: az egyének *társadalomnak nyújtott,* népgazdaságilag szükségesnek elismert teljesítményeit!

Továbbá, eddig az elmélet szigorúan, a gyakorlat pedig igen következetlenül, de ragaszkodott a marxi megfogalmazások betűjéhez, de ellentétben állott a munka szerinti elosztás realista marxi alapeszméjével.* Kettős vonatkozásban is. Részint abban az értelemben, hogy az egyes dolgozók nem abban az arányban kaptak a társadalomtól részesedést, amilyen arányban a közgazdasági értékekhez valóban hozzájárultak. Hiszen áruviszonyok között az egyéni teljesítmény és annak társadalmilag elismert nagysága csak véletlenül eshet egybe. Másrészt abban az értelemben, hogy a munka szerinti elosztás elvi mércéjét absztraháltuk a konkrét valóságtól, ami ab ovo ellentmond a marxizmus konkrétsági követelményének.

Az első számú kerülőút lényege az volt, hogy *a szocializmus valóságos áruviszonyait megkerülve* akartunk az egyenlő elosztás jogának érvényt szerezni. Most pedig az volna a törekvés, hogy az egyes dolgozó alapelvként a népgazdasági eredményhez való *társadalmi* hozzájárulása mértékében részesedjék a javakból. A kerülőút itt abban állna, hogy *ennek* a kritériumnak az érvényesítésére az értékkategóriát használnók fel, nem törekedve a lehetetlenre, tudniillik az egyének *társadalmi* teljesítményeinek közvetlen munkaórákkal való — az intenzitást, bonyolultságot, hatékonyságot egyszerű munkára visszavezető — összemérésére.

Végül pedig olyan út választásáról van szó, amelyre lépve nemcsak az elosztás marxista alapelve és a valóság közti ellentmondást oldhatnánk fel, hanem azt az ellentmondást is, amely az *előbbi ok miatt* az eddigi jövedelemelosztási gyakorlatunkat nagymértékben jellemezte.

* „Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek kicserélése. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott viszonyok következtében senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől az egyéni fogyasztási cikkeken kívül semmi sem lehet egyesek magántulajdonává. Ami azonban a fogyasztási cikkek elosztását illeti az egyes termelők között, ugyanaz az elv uralkodik, mint az áruegyenértékek kicserélésénél; bizonyos formájú, meghatározott mennyiségű munka cserélődik ki ugyanolyan mennyiségű, más formájú munkával." (I. m. 16. l.) Marx tehát a forma és a tartalom megváltozását arra értette, hogy: *a)* ki-ki csak munkáját adhatja (tőkéjét nem), *b)* a termelési eszközök nem kerülhetnek egyéni elsajátításra. De nem értette arra, hogy az egyének más arányban kapjanak a társadalmi alapból, mint amilyen arányban ahhoz egyénileg hozzájárultak! S itt utalnék vissza a már idézett szöveg első mondatainak ilyetén értelmezésének lehetőségére: „az egyes termelő . . . annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit ad a társadalomnak. Amit adott neki, az az ő egyéni (társadalmilag szükségesnek elismert! — Sz. K.) munkateljesítménye."

A részterületeken (szakmákon, egy-egy vállalaton vagy ágon) *belül* központi normatívák (kategóriák) szükségképpen sematikus alkalmazásával az egyéni teljesítmények szerint törekedtünk a munka szerinti jövedelemszerzés szabályozására. Eközben annyi kivételt tettünk (s kellett tenni) a felállított szabály alól, amelyektől gyakran már a szabály se látszott.

Kivételek természetesen mindig vannak és lesznek. De ha a kivételek egyre sokasodnak és rendszerré válnak, akkor azt is elfedik, amitől eltérni kényszerülnek. Ebben az esetben már a főszabályként megfogalmazott elvi mércét, illetve annak fogyatékos konkretizáltságát is hibáztatnunk kell. Az egyéni teljesítmények megközelítő felmérésének technikai lehetetlensége először sematizmusra vezet, másodszor tág teret nyit a szubjektivizmusnak, a dolgozók többségének igazságérzetét sértő helyi kivételezéseknek és egyenlősdinek. De a tárgyalt szempontból a legnagyobb súllyal a központilag szükségszerűnek tartott intézményes kivételek esnek latba. Ezeket a „kivételeket" — mint utaltunk rá — rendszerint az a kényszerűség szüli, hogy az egyéni teljesítmények kritériumán mért jövedelemarányok és formák egyáltalán nem vagy elégtelenül ösztönöznek valamely népgazdaságilag nagyon fontos — tehát társadalmilag szükségesnek ítélt — feladatra, sőt sokszor ellene hatnak. (Ilyen „kivételek" szükségesek például a munkaerő kívánatos ágazati vagy területi elosztása, a fizetési mérleg javítása, a beruházások gazdaságos tervezése és kivitelezése, a megrendelők igényeit, a műszaki fejlődés követelményeit érvényesítő gazdálkodás alátámasztása céljából stb.)

Amint láttuk tehát, tartós bérkülönbségek állnak fenn az olyan szakmák, termelési ágak, területek között is, amelyek nagyjából azonos teljesítőképességeket tételeznek fel. Az alapbéren felüli jövedelmek (prémiumok, célprémiumok, nyereségrészesedés, jutalom) állandó, s egyre kiterjedtebb alkalmazása szintén részesedésbeli eltérésekhez vezet. *E különbségeket és eltéréseket* jellegüket tekintve *a társadalmilag szükséges munka arányában történő elosztás hatóerejének gyakorlati megnyilvánulásaként kell értékelni.*

Természetesen ez a szükségszerűség csak következetlenül és állandóan eltorzulva jelentkezhet a gazdaságirányítás ama rendszerében, ahol nem az árumechanizmusok, hanem a tervutasítás az újratermelés központi szabályozásának a fő módszere. Ám, ha a régi mechanizmus ellenére is utat törtek ezek a tendenciák, annál nyomósabb a gyakorlati bizonyítóerejük elméleti álláspontunk realitása mellett!

b) Választ kell adnunk egy másik várható ellenvetésre is: miért nem tekinthetnénk mégis ezeket a tendenciákat olyan kivételeknek, amelyek erősítik az egyéni képességeken keresztül mért munka szerinti elosztás szabályát?

Kétségtelen, ez kényelmes álláspont. Nem bolygatja az elvet, s hagyja a gyakorlatot. Csakhogy eközben az elmélet és a valóság szakadékát erősíti, s ezzel gyengíti azt a követelményt, amely szerint a tudomány tételei gyakorlati útmutatásul, az irányított tevékenység kritériumául szolgáljanak!

Érdemben pedig a következők miatt helytelen az ellenvetés:

1. A közgazdasági kategóriák természetének teljes félreértésén alapszik minden olyan felfogás, amely törvénynek, szükségszerű kritériumnak

mond ki valamit — esetünkben az egyéni teljesítményekkel mért munka szerinti elosztást —, ami hosszú perióduson és számos országban ellenőrizhetően ellene mond a valóság tömeges tényeinek. Különösen így áll a helyzet a szocializmusban, ahol az antagonizmusok hiánya miatt a törvényekkel szemben ható ellentendenciák nem lépnek fel maguk is ellentörvényekként, s nem teszik érvényesülésük immanens sajátosságává önmaguk állandó megsértését.

2. Fölöttébb különös törvényszerű szabályoktól való eltérésnek minősíteni olyan tendenciákat, amelyek nem a gazdasági működés megzavarásával járnak, hanem inkább kisebb-nagyobb ismétlődő zavarait korlátozzák, tehát a jobb működés végett tett céltudatos intézkedések következményei.

3. Az ellenvetés jogosultsága igazolható volna annak megválaszolásával: a kivételnek számító említett esetekben milyen más *elosztási* elv irányában történik eltérítés? Evidens, hogy sem a vagyon alapján, sem a *személyes* szükségletek arányában való részesedés felé. Talán a munkaerő „értéke" alapján való elosztás felé? De hiszen tapasztalati tény, hogy a szocialista országokban a munkaerő reprodukciós költségei a termelés eredményességétől nem független változók, hanem annak függvényében változnak. A többi között ezért sem beszélhetünk a szocializmusbeli munkaerő közgazdasági értelemben vett értékéről. (A munkaerőérték létét emiatt általában azok is tagadják, akik — szerintem helytelenül — a szocializmusbeli munkaerőt lényegileg árunak tekintik!)

A válasz rendszerint ez: az arányos munkaerő-elosztás és a népgazdasági érdek (gazdaságosság) késztet a végzett munka szerinti részesedés alól tett kivételezésre. Node, ez semmi más, mint kitérés a válasz elől. Arra nem felel: miféle részesedési elv érvényesül itt a fogyasztási javak elosztásán belül?

Így tehát alaptalannak tarthatjuk az ellenvetést, és kimondhatjuk: az említett esetekben *a társadalmilag szükséges munkamennyiség arányában történő jövedelemelosztás szükségszerűségének gyakorlati jelentkezése* az a kritérium, amely közös elméleti alapra helyezi a szocialista áruviszonyok értéktörvényét és a szocialista jövedelmi viszonyok elosztási törvényét; a termelés és a forgalom arányossági követelményeit és a jövedelmi szféra arányossági követelményeit.

A jövedelemelosztás és az új mechanizmus

Könnyen belátható, hogy a társadalmilag szükséges munkateljesítmények arányában való részesedés mint mérce inkább megfelel a szocialista tervgazdálkodás előtérben levő hatékonysági követelményeinek, amelyekkel viszont az egyéni teljesítmények arányában mért elosztás többnyire ellentétben állott. E kritérium összhangban van azzal a követelménnyel, hogy a tervszerű központi szabályozás fő módszerei az árumechanizmusok legyenek, hogy fokozzuk az egyének érdekeltségét a társadalmilag valóban hasznos, illetve hasznosabb munka végzésében, hogy növeljük a vállalati vezetés és kollektíva közvetlen érdekeltségét a népgazdaságilag eredményesebb gazdálkodásban, hogy biztosítsuk a munkaerő ésszerűbb vállalati felhasználását — az élő munkának a holt munkával való optimális kombinációját —, valamint optimális ágazati és területi elosztását stb.

A régi mechanizmusban is volt mód persze arra, hogy ez a kritérium jobban érvényre jusson (tehát lehetett volna azt tudatosabban és következetesebben is alkalmazni). Nem nehéz belátni azonban azt sem, hogy a gazdaságirányítás reformra szoruló konstrukciója kedvezett a jövedelemelosztás sematizálhatóbb rendszere számára és minden elméleti belátás ellenére sem tette volna lehetővé azt, hogy a munkával szerzett jövedelmek arányait általánosan az egyének társadalmi teljesítményein mért aránya szabályozza. Az utóbbi, még szélesebb körű alkalmazása esetén is csak *kiegészítő,* korrekciós eszköz lehetett volna, olyan viszonyok között, amikor a tervszámoknak vállalatokra történő közvetlen adaptálása a sarkalatos módszer, s az árumechanizmusok e módszernek mereven alárendelt szerepet töltenek be. *Az új gazdaságirányítási rendszer* — reform által javasolt — *struktúrája* viszont már a bevezetéskor kitágítja, s később pedig fokozatosan tovább szélesíti *az áruviszonyokra konkretizált reális elosztási mérce gyakorlati alkalmazásának a lehetőségét és szükségességét.*

A társadalmi újratermelés alapvető szféráinak központi tervszerű szabályozása ugyanis az árumechanizmusokkal történik. Életbe lép egy rugalmas, a kereslet-kínálat tartós erőviszonyait inkább tükröző árrendszer. Az áruértékesítésből eredő vállalati jövedelem nagysága válik a gazdálkodó kollektívák tevékenységének minősítőjévé, közvetlen érdekévé. Ettől kezdve fokozatosan olyan feltételek alakulnak ki, amelyek közt gyakorlatilag megmutatkozik, hogy egy-egy vállalat, illetőleg a vállalatok egy-egy ágazati csoportja mennyi társadalmilag szükségesnek elismert munkamennyiséggel járult hozzá a népgazdaság hasznosítható össztermékéhez, nemzeti jövedelméhez. Igaz, kerülőúton — értékesített termékeinek árószszegein, adóbefizetésein, nyereségén keresztül és tendenciálisan — mutatkozik meg, de megmutatkozik. Ez a lényeg, mert így nyílik *reális lehetőség* — egyebeken kívül — arra, hogy a személyi jövedelmek arányainak általános mércéjévé a társadalmilag szükséges munkateljesítmény váljék.

E lehetőség realizálódásának viszont feltétele az új mechanizmusnak az a rendkívül jellemző konstrukciós eleme, amely a személyi jövedelmek nagyságát *érzékenyen* kapcsolja hozzá az elért vállalati jövedelem volumenéhez. A tárgyalt kérdés szempontjából ez a konstrukció azért oly fontos, mert áttételi szerkezetet jelent egyfelől az *egyéni* teljesítmények, másfelől ezek *társadalmi* hasznossága között.

Ahhoz persze, hogy az egyéni munka visszavezetése társadalmilag szükségesnek elismert munkamennyiségre megfelelően működhessen, a konkrét *feltételek bizonyos rendszerére* van szükség. A többi között arra, hogy:

a) az árarányok nagyjában-egészében a valóságos értékviszonyok mozgását, közelebbről a termelési tényezők és a tényleges szükségletek tartós strukturális változásait kövessék. Így valósulhat meg csupán az egyes árufajtákba fektetett sokféle egyéni ráfordítás piac útján történő áttétele társadalmilag szükséges munkamennyiségekké, s így felelhet meg a vállalatoknál realizált társadalmi tiszta jövedelem a bérjellegű költségeket meghaladó új érték nagyságának.

b) A vállalatoktól elvont költségvetési adójellegű befizetések, a náluk maradó jövedelem, valamint az ebből képzendő vállalatfejlesztési (és kockázati) alap viszonyának olyan szabályozása, amelynél *a személyi jövedelmekre fordítható rész nagysága közel arányosan kövesse* a bérjellegű költ-

ségeket meghaladó realizált új érték, *a társadalmi tiszta jövedelem összegének mozgását.* (Az arányosság elvben linearitást kíván, *ha* a nemzeti jövedelemben adott a felhalmozás rátája, a nemzetközi fizetési mérleg egyenlege, valamint a nem termelői szférára fordított állami kiadások összege; degresszív, *ha* növekszik, és progresszív, *ha* csökken az említett tényezők súlya a nemzeti jövedelem felhasználásában.) Csak ily módon válhat a személyi jövedelmekre fordítható alap annak eszközévé, hogy *a gazdálkodó vállalat által kollektívan produkált* és a különböző árufajták realizálásával társadalmilag szükségesnek elismert *népgazdasági eredménytől lehessen függővé tenni az egyes dolgozók kereseteit.* (Magától értetődik, hogy a személyi jövedelem összegének a társadalmi tiszta jövedelemmel való arányosítása az új mechanizmus teljes kibontakozása után is csak tendencia lehet, s hogy addig hosszú átmeneti út vezet. Néhány év lefolyása alatt ugyanis nem lesznek kiküszöbölhetők azok a jelentős különbségek, amelyek az egyes ágazatok és vállalatok nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása között az eddigi fejlődés során létrejött körülmények miatt kialakultak. E különbségeket pénzügyileg kell áthidalni, ami erre az időre nézve a szóban forgó jövedelemarányosságtól való lényeges korrekciós eltéréseket tesz szükségessé.)

c) A munkával szerzett személyi jövedelmeken belül átlagosan *ne legyen elhanyagolható* — azaz csak kiegészítésül szolgáló — *hányad a vállalati nyereségből képzett jövedelem.* (Ennek feltételei természetesen szintén csak fokozatosan alakulhatnak ki, mert a reform bevezetésekor a dolgozók már elért kereseti színvonalát általában kiinduló adottságnak veszik.) Továbbá szükség van arra, hogy — főleg az egyes dolgozókon kívül álló okok negatív hatásainak ellensúlyozását szolgáló bizonyos garanciális bérminimum-korlátok között — *a központi szabályozás* lehetőséget adjon rugalmas helyi bérmegállapításra. *A vállalati vezetést például közvetlenül érdekeltté kell tenni abban, hogy az egyéni béreket a vállalati eredményhez való hozzájárulás figyelembevételével alakítsák ki!* (Kétségkívül ezt erősíti, ha a vállalati vezetők személyi jövedelmében a garantált minimum lényegesen az átlag alatt lesz.)

E feltétel teljesülésével az *alapjövedelem* is összhangba kerül a munka népgazdasági hasznosságával, s az egyéb bérjellegű jövedelmek nem alkalmi és esetleges doppingolásra, hanem — a bérekkel együtt — az egyének társadalmilag szükséges munkateljesítményeinek rendszeresített díjazására szolgálnak. A bérgazdálkodás és a jövedelemelosztás rendszere, amely korábban nagy mértékben elszakította a társadalmi alapból való részesedést a teljesítménybeli hozzájárulás mértékétől, most mindinkább összekapcsolná a kettőt. A bérforma átvenné a prémiumnak *a konkrét cél teljesítésére összpontosító vonását;* a kiegészítő jövedelmi formák viszont átvennék a bérek fontos vonását: jó gazdálkodással *rendszeressé* válnának.

Felszámolódna tehát az a káros helyzet, amelyben kettévált az egyéni kereset: olyan részre, amely a munka szerinti elosztás „elve" szerint járt, és egy másik részre, amely ettől az elvtől való „tudatos eltérítés" folytán keletkezett. Megszűnnének az olyan visszásságok, amelyek ebből a kettősségből származtak. A mai bérrendszer közömbösségre szoktat a teljesítmény társadalmi hasznossága, a vállalati kollektív erőfeszítés népgazdasági eredményessége iránt. Az alapbért gyakran „a munkahelyen való tar-

tózkodás" díjává változtatja. A fizikai és szellemi képességek maximális latbavetésének fő húzóerejét *a béren felüli* jövedelemformák jelentik.

Az új rendszerben az egyes dolgozók személyi jövedelmeik *együttes* nagyságának — s ezáltal valamennyi tevékenységük vállalati (és népgazdasági) eredményességének — maximálására törekednének. A tőkés gazdálkodás sikerei iránt tanúsított — a kapitalizmusban megszokott — passzív bérmunkás magatartást gyorsabban válthatja fel a vállalati gazdálkodásért és az egész népgazdaság működéséért gazda módjára felelősséget érző szocialista munkás tulajdonosi magatartása.

Másfelől a vállalati vezetés részéről mindinkább az a gyakorlat érvényesül majd, hogy az egy dolgozóra jutó *összes* személyi jövedelem (vagyis a béralap és a nyereségből képzett személyi alap) *együttes* összegét maximáló vállalati gazdálkodást folytasson. Ez egyben mind a vállalat jövőbeli működését szolgáló saját fejlesztési alap, mind pedig a társadalmi közös alapokhoz való hozzájárulás maximálását is jelenti. Ezzel pedig végleg kihúzhatjuk a talajt minden olyan vezetői szemlélet alól, amely a munkást a tőkébe befektetett költségtényezőnek tekinti. Helyette az üzemi demokrácia feltételeit erősíthetjük, s vele azt a helyzetet, amelyben a munkásember nemcsak az anyagi lét fenntartója és gyarapítója, hanem egyszersmind a köztulajdon személyi hordozója, a népvagyonnal való sáfárkodásnak, a tervszerű gazdálkodásnak aktív tényezője is.

Ellenérvek egy „morális" ellenvetésre

Feltehetik a kérdést: nem érzi-e majd igazságtalannak a dolgozó, aki másik társához viszonyítva egyforma képességek birtokában azonos egyéni munkatömeget fejt ki, de mégis kevesebb jövedelemhez jut nem tőle (vagy elsősorban nem tőle) függő okok miatt?

Könnyű volna a választ azzal elintézni: a jövedelemelosztás nem morális, hanem gazdasági kérdés! Vagy egy másik kérdést szembeszegezni: vajon nem éri-e nagyobb igazságtalanság a *társadalmat* akkor, ha a két dolgozót ugyanolyan mérvben részesíti jövedelemben, amikor egyikük többel, jobbal járult hozzá az elosztandó nemzeti jövedelemhez?

Nehezebb viszont — az elosztási elv *egyéni* kritériumára épített elméleti beidegződöttség miatt — tudomásul venni azt, hogy a szocialista valóság, akaratunktól függetlenül, nemcsak az egyéni képességek különbségeit ismeri el „természetes kiváltságnak" (Marx), hanem objektívnak ismer el olyan különbségeket is, amelyek a gazdasági elkülönültség, az áruviszonyok tényéből következnek. E tényeken megpróbáltuk már túltenni magunkat, s a próbálkozás nem hozta és nem is hozhatta meg a várt sikert. Most nem marad más hátra, mint materialista módon számolni a tényekkel, s dialektikusan kihasználni javunkra a belőlük következő törvényszerűségeket! (Természetesen a szocialista állam ésszerű határokat szabhat és szab is az ilyen helyzetekből adódó jövedelemkülönbségek számára.)

Egyébként pedig hadd mondjuk ki: a kérdésfeltevést is bizonyos szemléleti doktrinérség szüli! Az a szemlélet, amely az elvet — esetünkben az elosztás *egyéni* teljesítményekre alapozott mércéjét — valóságnak veszi, illetve minden tapasztalat ellenére általánosan alkalmazhatónak tartja. De rögtön elesik a kérdésfeltevés, ha tudomásul vesszük: a személyi jövedel-

mek ama nagyszámú és igen lényeges eltéréseit a tényleges *egyéni* teljesítményektől, amit az okoz, hogy e teljesítmények helyett a potenciális teljesítőképességek néhány fontos tényezőjét mérjük össze, és hogy ez alól is állandó szükséges kivételekre kényszerülünk! (S ezen az új mechanizmus sem változtathatna lényegesen, ha különben a személyi jövedelmek nagy százalékában fenntartanánk az eddigi gyakorlatot.) Így ugyanis könnyen beláthatjuk: ha a társadalmilag szükséges munkateljesítmények objektív mércéjét sikerül többé-kevésbé következetesen a szocialista elosztás egyenlő jogának gyakorlati kritériumává tenni, *akkor sem lesznek tartósan a mainál nagyobbak a tényleges egyéni teljesítményektől (de teljesítőképességektől sem) a jövedelemeltérések; sőt, lehet, hogy kevésbé lesznek akkorák.*

Ebből következik az egyes dolgozók igazságérzetét illető következtetés is. Nem könnyebb-e elviselni a szocialista elosztás „egyenlőtlenségét", ha az annak tűnik, ami: az objektív helyzetkülönbségek következményének, és nem tűnik hibás vagy annak látszó szubjektív megítélések sérelmezett következményének. Vajon nem enyhít-e az egyenlőtlenség terhén az a tudat, hogy az egyenlőtlenség okát tisztábban látva: a dolgozó maga is *helyes úton keresheti* (és az új mechanizmusban remélhetőleg még inkább meg is találhatja) az útját *egyéni képességei társadalmilag gyümölcsözőbb hasznosításának?*

Nos, éppen ez a dolog lényege! Mert végül is mi más volna a mechanizmusreform célja, ha nem az, hogy a társadalmi-gazdasági mozgás hatékonyabbá tétele, s így felemelkedésünk meggyorsítása érdekében felszínre hozzuk mindazt a szunnyadó teremtő energiát, amely az egyes emberek egyéni képességében, s az általuk alkotott vállalatok kollektív erejében rejlik; hogy a köz javára hasznosítsunk lehetőleg minden olyan egyéni erőfeszítést, melyeket eddig — társadalmilag haszontalan kiskapuk, alig észszerű mellékutak keresésére vesztegetvén — közgazdasági selejtként kellett elkönyvelnünk.

Ha biztosítva van, hogy az a vállalat tud több személyi jövedelmet fizetni, amely (múltból örökölt egyenlőtlen indulófeltételek kiküszöbölése után) több realizálható használati értékkel járult hozzá a népgazdasági össztermékhez, akkor nem lesz baj az, ha a dolgozók ott igyekeznek munkát kifejteni, ahol jobban járnak. És ott úgy igyekeznek tevékenykedni (illetve mielőtt munkahelyet változtatnának, abban az irányban gyakorolnak „nyomást"), hogy vállalatuk minél eredményesebben fejlődjék. Ez az emberi termelőerő népgazdaságilag hatékonyabb elhelyezkedését, hatékonyabb felhasználását, s ezáltal az anyagi termelőerők, az életszínvonal fokozott előrehaladását, az egyéniség legjobb képességeinek kibontakozását szolgálja. Végeredményben pedig ez vezet az egyes vállalatok objektív helyzetkülönbségeiből eredő jövedelemeltérések kiegyenlítődéséhez. Olyan állapotot hoz tehát létre, amelyben a munkával szerzett jövedelmek különbségei mindinkább az egyének kifejlesztett képességei közti egyenlőtlenségeket fejezik ki.

TIMÁR JÁNOS:

A szakmunkaerő-szükséglet és az oktatás tervezésének kapcsolatai*

Az oktatás** tervezésével és fejlesztésével foglalkozó szakértők körében ma már általánosan elfogadott nézet, hogy *a gazdasági fejlődés és az oktatás, pontosabban: a népgazdaság szakmunkaerő-szükséglete és az oktatás rendszere között szoros, törvényszerű kapcsolat áll fenn.* Az utóbbi években egyre több szakember foglalkozott ezeknek az összefüggéseknek és kölcsönhatásoknak feltárásával, az ezekre alapozható tervezési módszerek kidolgozásával. A javasolt tervezési módszerek között többnyire jelentős a különbség. *A látszólag csupán módszertani, technikai jellegű eltérések mögött tulajdonképpen elvi, koncepcionális különbségek húzódnak meg,* amelyek végső soron visszavezethetők az oktatás és a gazdaság közötti kapcsolatok jellegének és természetének megítélésére.

Igen jelentősek ma még az eltérések a szakmunkaerő-szükséglet és oktatás tervezésére vonatkozó elméleti tételek és tervezési módszerek, valamint ezek gyakorlati alkalmazása között is. Ennek egyik, természetes oka, hogy egy tervezési rendszer gyakorlati bevezetéséhez, és az ebből adódó következtetések elfogadtatásához megfelelő feltételek és hosszabb idő szükséges. Az elmélet és a gyakorlat közti ellentmondások másik oka, hogy az elméletileg kidolgozott és esetenként igen megalapozottnak látszó tervezési módszerek sem mindig alkalmazhatók a gyakorlatban.

Az oktatás és a gazdaság*** közötti kapcsolatok természete és jellege

Az iskolai oktatás fejlődését lényegében az elmúlt évszázadok során is a társadalmi termelés követelményei határozták meg. Ez a kapcsolat szembetűnően jelentkezik a modern, gépi, nagyüzemi termelés kialakulásával. A mai fejlett országokban ebben az időszakban alakult ki a XIX. század végéig a népoktatás, a modern iskolarendszer. Ugyanezt a folya-

* Az UNESCO Nemzetközi Oktatástervezési Intézete által ez év májusában tartott nemzetközi szimpoziumra, az UNESCO felkérésére készült referátum kissé rövidített szövege.

** E tanulmány az iskolai oktatás problémáival foglalkozik; „oktatáson" tehát mindig iskolai oktatás értendő. Tárgyunk szempontjából – *első megközelítésként* – közömbös, hogy az iskolai oktatásnak mi a módszere és formája, beleértve azt is, hogy az azonos célú oktatás a „rendes", nappali tagozatokon, vagy másféle, például esti vagy levelező tagozatokon történik-e. A nem iskolai jellegű gyakorlati betanulás, a munka közbeni képzés, valamint az iskolai oktatás utáni továbbképzés (átképzés) tárgyalása kívül esik e tanulmány célján. Elegendő, ha ez alkalommal csupán abból indulunk ki, hogy korunkban a munka közbeni képzés, begyakorlás is meghatározott színvonalú és jellegű előzetes iskolai képzést tételez fel.

*** „Gazdaság"-on mindenkor a népgazdaság, a társadalmi termelés egész komplexumát értjük, amely tehát nemcsak a „termelő" ágazatot foglalja magában, hanem az oktatást, az egészségügyet stb., vagyis *a társadalmi tevékenység teljes körét.*

matot napjainkban is megfigyelhetjük a fejlődés útján levő országokban. A gyors technikai fejlődés állandóan emeli az általános műveltséggel szembeni követelményeket és egyúttal gyorsuló ütemben növeli a szakképzéssel szembeni minőségi és mennyiségi igényeket. *A „gazdaság" követelményei az oktatás szempontjából a népgazdaság minőségileg részletezett munkaerő-szükségletében testesülnek meg.* A gazdasági fejlettség, a nemzetgazdaság munkaerő-szükséglete és az oktatás rendszere, fejlesztésének mértéke és üteme közötti kapcsolat ma már nemcsak kvalitatíve, logikai úton bizonyítható, hanem — bár még sok esetben bizonytalanul és pontatlanul — kvantitatíve, számszerűen is levezethető. A szakemberszükséglet és oktatás tervezése közötti kapcsolatok elvi tisztázásának és az ennek megfelelő tervezési módszerek kidolgozásának éppen a kvantifikálás a közvetlen célja és feladata.

A gazdasági fejlettség, a nemzetgazdaság munkaerő-szükséglete és az oktatás közötti kapcsolat ilyen „rideg" megfogalmazása nem mond ellent és nem is csökkenti az oktatás szerepét és jelentőségét a népesség általános nevelésében, művelődésében. Ellenkezőleg, az oktatás csak akkor mozdíthatja elő hatásosan a népesség közművelődését, általános nevelését, ha egyúttal segíti az emberek beilleszkedését a társadalomba, megkönnyíti a munkába állásukat, növeli munkájuk hatékonyságát.

A közkeletű felfogás szerint az oktatás szerepe kettős: egyrészt olyan erkölcsi, jellembeli nevelést és általános műveltséget nyújt az embereknek, amely segíti a társadalmi haladást, előmozdítja egyéniségük kifejlődését, az emberi élet társadalmilag is hasznos élvezetét. Másrészt az oktatás olyan hasznos ismeretekkel, készségekkel, jártassággal látja el a felnövő nemzedékeket, amelyek alkalmassá teszik az embereket meghatározott munkák hatékony elvégzésére, és a társadalmi munkamegosztásban való részvételük révén maguk és családjuk eltartására. Azt szokták mondani, hogy az első az „általános oktatás", a második a „szakmai képzés" feladata. Ebből a gondolatmenetből fakad az oktatás kettős szerepének az a másik megfogalmazása is, hogy az oktatás egyrészt „fogyasztás": az életszínvonal jellegzetes, lényeges alkotórésze; másrészt „beruházás": a munkaerőnek mint a termelés legfőbb elemének előállítására.

Ezek a meghatározások pontatlanok, ami a tervezés technikainak tűnő módszereinek kidolgozásánál komoly hibákra vezethet. A tervezés során ugyanis gyakran úgy kezelik az „általános oktatást" és a „szakmai képzést", mint két különálló dolgot, noha ezek valójában az oktatásnak, mint folyamatnak és rendszertani egységnek két oldalát jelentik. Az oktatás mint „fogyasztás" és az oktatás, mint „beruházás" nem két külön dolog, hanem az oktatás egészének kettős hatása, az oktatás eredményeinek különböző nézőpontból való megítélése. Csak ezeknek az összefüggéseknek félreértéséből vagy meg nem értéséből eredhetnek a polgári szakirodalomban található olyan megállapítások, amelyek szerint az elemi iskolai és általános középiskolai oktatás a népesség életszínvonalához tartozó „fogyasztás", míg a szakoktatás a munkaerő újratermelését szolgáló „beruházás".

Az „általános" és a szakmai oktatás a valóságban szorosan összefügg. *A szakoktatási intézmények mindegyike megfelelő általános oktatási intézményre épül rá.* A szakmunkásképzés vagy a középiskolai szakoktatás

például feltételezi az általános iskola elvégzését; az egyetemi oktatáshoz szükséges általános műveltségi alapokat az általános középiskola adja. Az elemi iskolai és általános középiskolai oktatás lényegében olyan feladatot *is* ellát, mint a specifikus szakoktatás. A foglalkoztatottak nagy része ugyanis olyan munkát végez, amelyhez nincs szükség hosszabb időtartamú iskolázás útján megszerezhető speciális szakismeretre, hanem csak meghatározott színvonalú általános műveltségre. (Segédmunkások, betanított munkások munkakörei, az egyszerűbb ügyviteli munkák stb.) Ezért a tervezés gyakorlatában nemcsak az általános és a szakmai oktatás közötti mennyiségi összefüggéseket kell figyelembe venni, hanem *az általános műveltséget adó oktatási intézményeket is úgy lehet kezelni mint sajátos „szakoktatást"*, amely a különösebb szakképzettséget nem igénylő munkakörök ellátására alkalmas munkaerőt képezi ki.

Az iskolarendszernek képzettségi szintek és az oktatás tartalma szerint differenciált struktúrája végső soron azt fejezi ki, hogy az embereknek, a munkaerőnek különböző szintű és tartalmú ismeretekkel kell rendelkezniök a társadalmi munkamegosztásban való részvételüknek megfelelően. A társadalmi munkamegosztás és a munkák bonyolultsága viszont a gazdasági-technikai színvonal függvénye. Az itt levő különbségek és a társadalmi-gazdasági rend jellege az alapvető okai annak, hogy az egyes országokban eltérő a kötelező iskoláztatás időtartama, az oktatás rendszere, az iskolai intézmények típusai és — végső soron — a népesség iskolázottságának színvonala. Az előbbihez képest másodlagos, bár nem elhanyagolható az országok történelmi, vallási hagyományaiból, szokásaiból és az egyéb okokból adódó sajátos körülmények módosító hatása.

Gazdaság és oktatás közötti kapcsolat azonban igen bonyolult. Ennek egyik oka, hogy a technikai fejlettség és a társadalmi munkamegosztás, illetve ezek változása gyakran csak közvetve, áttételeken keresztül tükröződhet vissza az oktatásban. Például a termelőerők fejlődésével szélesedik a társadalmi munkamegosztás, differenciálódnak, specializálódnak a foglalkozások; számuk gyorsan nő. Az oktatásban azonban ezzel ellentétes, integráló irányzat is érvényesül. A tudomány és technika gyors fejlődése következtében a túlzottan specializált ismeretek gyorsan avulnak a munkában eltöltött életpálya alatt. Ezért a korszerű oktatás a foglalkozások, rokonszakmák szélesebb körében egyaránt felhasználható általánosabb, maradandóbb, alapozó jellegű ismeretek tanítására törekszik. Ez növeli az egyének alkalmazkodóképességét a tudomány és technika adta gyorsan változó feltételekhez és követelményekhez.

A gazdasági-technikai fejlődés állandóan új követelményeket támaszt az oktatással szemben, amelyek nemcsak a tananyagok tartalmi változtatását igénylik, hanem az oktatás szerkezetének szintek és intézménytípusok szerinti módosítását is. Felismerésüket főként az teszi nehézzé, hogy az oktatás fejlesztését nem a nemzetgazdaság jelenlegi vagy a közeljövőben várható követelményei határozzák meg. Mivel az oktatás egymást követő fokai között szoros és szerves kapcsolatok állanak fenn, így az oktatási folyamat teljes időtartamát figyelembe véve *15—20 év távlatának követelményeit kell felmérni ahhoz, hogy az oktatási rendszer egészének fejlesztésében megalapozottan dönthessünk.* Ez az időszak az oktatás szempontjából tulajdonképpen nem tekinthető „távlati" tervezés-

nek, hanem csak a tervezés „rendes", „normális" időszakának.* 15—20 év mégis nagy távlat, amelynek várható változásai a múltban nem mindig mutatkoztak meg társadalmi tömegméretekben és a jelenben is csak a jövőbe mutató mikrokörnyezetben figyelhetők meg. Ezért a gazdaság és oktatás közötti kapcsolatokat nem elegendő csupán makroökonomiai síkon vizsgálni, hanem ezeket megfelelő mikroökonomiai elemzésekkel is ki kell egészíteni.

Ha rendelkezünk azokkal az eszközökkel és módszerekkel, amelyekkel 15—20 éves távlatban a nemzetgazdaság szakmunkaerő-szükségletét felmérhetjük és ezt megfelelően összefüggésbe hozhatjuk az oktatás fejlesztésével (későbbiekben éppen erről lesz majd szó), úgy megteremthetjük a gazdaság és az oktatás közötti összhangot. Ennek jelentősége igen nagy. Közismert, milyen hátrányosan befolyásolja egy ország fejlődését, ha a szükséges képzettségű munkaerő nem áll rendelkezésre. A „szakemberhiány" mellett kevesebb figyelmet fordítanak azonban arra, milyen ellentmondásra vezet, ha az iskolai oktatás szintje, a képzés foka *társadalmi méretekben jelentősen meghaladja* a gazdasági-technikai fejlettség által megkövetelt, a munkák elvégzéséhez szükséges színvonalat. Az ilyen értelemben vett „túlképzés" egyik formája, hogy az általános műveltséget adó iskolatípusok jóval nagyobb számban és magasabb fokon képezik ki az embereket, mint ahogyan ezt a tovább nem tanulókra váró munkahelyek megkövetelnék vagy a következő fokozatú oktatási intézmények beiskolázása igényelné. Ilyen jelenségekkel több fejlett országban találkozhatunk a klasszikus, gimnázium-típusú, általános középiskola túlzott mértékű fejlesztése következtében. A gazdasági fejlődés útján álló országokban ez a probléma inkább a magyar általános iskolai felső tagozatnak megfelelő képzés fejlesztésében jelentkezik. A következmény mindegyik esetben az, hogy *a fiatalok egyrésze nem találja meg a helyét az adott gazdasági-társadalmi struktúrában, ami komoly társadalmi-politikai problémákat is okozhat.*

Hasonló ellentmondásra vezethet, ha az oktatás valamelyik fokán képzett szakemberek összlétszáma ugyan megegyezik a társadalmi szükségletekkel, de minőségi összetételében jelentősen eltér attól. Nem egy fejlett és fejlődő országban például számottevő hiány mutatkozik mérnökökben, ugyanakkor nehézséget okoz a végző jogászok elhelyezkedése. *A gazdaság követelményei és az oktatás fejlesztése között tehát nem elegendő csupán a képzettség szintje tekintetében „globálisan" összhangot teremteni, hanem részleteiben, minőségi szerkezetében is össze kell azokat hangolni.*

A „túlképzés", a bizonyos minőségű munkaerőben mutatkozó felesleg éppolyan zavarokat okozhat, mint a „szakemberhiány". Emellett mindkét esetben maga az oktatás idézi elő vagy súlyosbítja a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat közötti egyensúlyhiányt. Ezek a jelenségek arra figyelmeztetnek, hogy *az oktatásnak komoly szerepe van a foglalkoztatási egyensúly kialakításában.* Hosszú távlatban éppen az oktatás terv-

* E tanulmányban nem térek ki a közép- és rövid távú tervezés kérdéseire. Megemlítem azonban, hogy a rövidebb távú tervezés feladata elsősorban a 15—20 évre szóló tervek gyakorlati végrehajtásához szükséges konkrét tennivalók meghatározása. A rövidebb távú tervek egyrészt részletezik a távlati tervek összevont mutatóit, másrészt az új szükségleteknek, felismeréseknek megfelelően módosíthatják is azokat. A rövidebb távú tervezés ily módon *a távlati tervek folyamatos ellenőrzését is szolgálja.*

szerű fejlesztése révén alakítjuk ki a jövőbeli munkaerő-kínálat műveltség, képzettség szerinti minőségi összetételét, és jelentősen befolyásolhatjuk a munkaerő-kínálat mennyiségét is.

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a népgazdaság szakmunkaerő-szükséglete az oktatás tervezésének alapja és kiindulópontja. Ez az az eszköz és módszer, amellyel — 15—20 éves időszakot felölelő tervezés keretében, makro- és mikroökonomiai vizsgálatok alapján — kvantifikálhatjuk a gazdasági-technikai fejlődés és az oktatás közötti minőségi összefüggéseket. Ennek során nemcsak összességében, hanem belső szerkezetében is összhangot kell teremteni a népgazdaság követelményei és az oktatás fejlesztése között.

Szakmunkaerő-szükséglet mint az oktatás tervezésének alapja

A szakmunkaerő-szükséglet tervezése az általános munkaerő-tervezés sajátos része. Közvetlen célja éppen az, hogy alapot szolgáltasson az oktatás tervszerű fejlesztéséhez. Ezért a szakmunkaerő tervezését nem helyes úgy felfogni, mint amely az oktatás tervezésétől elkülönülve, attól függetlenül folyik és amelynek legfeljebb eredményeit „használják" fel az oktatás tervezéséhez. Ellenkezőleg! Mivel felfogásunk szerint a szakmunkaerő-szükséglet az oktatás tervezésének alapja és kiindulópontja, ezért a szakmunkaerő-szükséglet tervezésével kapcsolatos követelményeket az oktatás fejlesztése szempontjából kell meghatározni; *a szakmunkaerő-szükségleti terveket az oktatás tervezésével összefüggésben, annak szerves részeként kell kidolgozni.* Ebből a nézőpontból a szakmunkaerő-szükséglet tervezésének három sajátosságát tartjuk szükségesnek kiemelni. Ezek: *a tervezés teljeskörűsége, a tervezés részletezettsége, valamint a szakmunkaerő és az oktatás tervezése közötti direkt kapcsolat.*

A szakemberszükséglet és oktatás tervezését számos országban bizonyos típusú szakmunkaerőben, főként az egyetemi végzettségű műszaki szakemberekben mutatkozó nyomasztó hiány hívta életre. Ezért foglalkozni kezdtek a műszaki szakemberszükséglet és a műszaki egyetemi képzés fejlesztésének tervezésével. (Pl. NSZK, Anglia.) A tervezés körének ilyen leszűkítése esetén azonban nehéz elkerülni, hogy már a kiindulásnál ne csússzon súlyosabb hiba a tervezésbe. „Különálló" oklevelesmérnök-szükséglet ugyanis a gyakorlatban nem létezik. Egy-egy műszaki munkafeladatot együtt végeznek el a különböző fokon képzett műszaki szakemberek. Hatékony munkájuk kölcsönösen feltételezi egymást. Egymáshoz viszonyított arányuk főleg attól függ, hogy az elvégzendő műszaki munka milyen mértékben igényel új szellemi produktumot, már ismert szellemi termék reprodukcióját vagy adaptálását, illetve rutinjellegű végrehajtó munkát. A műszaki szakemberek képzettségi fok szerinti összetétele ezért különbözik jellegzetesen ágazatonként, szakmánként és tevékenységi körönként. *A szakemberállomány képzettségi fok szerinti összetétele akkor tekinthető optimálisnak, ha lényegében megfelel a munkák bonyolultság szerinti differenciálódása követelményeinek.* Ha a szakemberállomány összetétele ettől lényegesen eltér, úgy a „szakemberhiány" vagy „túlképzés" a gazdaságosság és hatékonyság ugyanolyan negatív je-

lenségeit okozza a mikroklímában, mint amit makroökonomiai vonatkozásban vázoltam.

Ha azonban a szakemberek valamelyik típusát összefüggéseiből kiragadva, „önállóan" vizsgálják, tervezik, ez eleve akadályozza, hogy megközelíthessék az oktatás gazdaságossága és a végző szakemberek munkájának hatékonysága szempontjából számításba vehető optimumot. Valószínűleg ez a hiba is hozzájárult ahhoz, hogy például Nagy-Britanniában és a Német Szövetségi Köztársaságban fokozott erőfeszítések történtek az utóbbi években az egyetemi képzés fejlesztésére, de ehhez képest kevés figyelmet fordítottak a technikusképzés fejlesztésére. Az ilyen eljárás végső soron csökkenti a magas képzettségű munkaerő hatékonyságát és túlzott mennyiségi követelményeket támaszt az egyetemi képzéssel szemben, indokolatlanul növelve az oktatás költségeit.

A teljeskörű tervezés követelményeinek figyelmen kívül hagyását jelenti az is, ha valahol csupán egyik-másik „élenjáró" gazdasági ág szakemberszükségletére fordítanak gondot. A fejlődés útján álló országok például nagy erőfeszítéseket tesznek korszerű nagyipar kifejlesztésére. E törekvésüket nagymértékben nehezíti a műszaki szakemberek hiánya. Érthető tehát, hogy ezekben az országokban megkülönböztetett figyelmet fordítanak az ipar műszaki szakemberszükségletének tervezésére, az ilyen szakemberek képzését szolgáló intézmények létrehozására. A fejlődés útján álló országokban azonban ma és még hosszú ideig döntő a mezőgazdaság szerepe. Ezért a fejlődésben levő országoknak nagy figyelmet kell fordítaniok a mezőgazdaság fejlesztésére is. Külön, beható vizsgálatot kíván, hogy ezekben az országokban a parasztság tömegeinek milyen általános és műszaki képzésre van szüksége, milyen és mennyi mezőgazdasági szakember szükséges a termelés szakmai irányításához, fejlesztéséhez. Csak ez esetben lehet az oktatási rendszert úgy kifejleszteni, hogy az ne csak az ipar vagy a közigazgatás munkaerő-ellátását segítse, hanem a mezőgazdaság számára is megfelelő számban és összetételben képezze, nevelje a fiatalok nemzedékét. Sok tekintetben hasonló követelmények merülnek fel a fejlődés útján álló országokban nagy szerepet játszó kézműipar vonatkozásában is. Ez egyik feltétele annak, hogy az évszázados múltból fennmaradt „tradicionális" termelési ágak ne hátráltassák, hanem segítsék ezen országok fejlődését, és *ami ma „tradicionális", az holnap modern termelési ággá változzék.*

A szakemberszükséglet tervezésének teljeskörűségére vonatkozó követelmény felveti *a tervek részletezésének* problémáját. Egy közepes fejlettségű és nagyságú országban az egyéni foglalkozások, szakmák száma már ma többezerre rúg. Ez a differenciálódás a technikai fejlődéssel tovább mélyül. Igaz, az oktatás nagymértékben integrálja az egyéni foglalkozások differenciáit. Azonban még az iskolai oktatás is — a szakmunkásképzést beleértve — többszáz különféle jellegű és szintű képzésre tagozódik. Ilyen részletezettséggel azonban 15—20 éves távlatban nem lehet, de nem is szükséges a szakemberszükségletet megtervezni. A tervezés túlzott részletezettsége nemcsak a tervezési munka volumenét, hanem a tervek hibalehetőségeit is megsokszorozza.

A nemzetgazdaság távlati szakemberszükségletét ezért csak összevont szakmai csoportokra célszerű kidolgozni. Az összevonás mértékét a szakmák konvertábilitása szabja meg. Konvertábilisnak azokat a szakmákat tekintjük, amelyek szakmai tartalmukat illetően igen közel állnak egymás-

hoz, vagy amelyekben a szakosítás — azonos alapképzés után — csak a képzési idő befejező szakaszában történik. Ezekben az esetekben az iskolából kilépő fiatalok az egymáshoz közeleső szakmák bármelyikébe begyakorolhatják magukat, anélkül, hogy lényeges átképzésükre szükség lenne. Így például a magyar műszaki egyetemek szakosítási rendszere lehetővé teszi, hogy a különböző gépészeti szakokat, mint konvertábilis szakmákat a „gépészmérnök" szakmai csoportba összevonjuk. Ugyanilyen megfontolásból a gépészmérnöktől elkülönítve kell azonban megtervezni például a vegyészmérnökök vagy az építészmérnökök iránti szükségletet. Példaként említjük meg, hogy a magyar műszaki egyetemek jelenleg 40 különböző szakmára adnak ki mérnöki oklevelet. A „konvertábilitás" elve alapján az ország távlati mérnökszükségleti tervében 10 szakmai csoportra lehetett összevonni e szakmát. *A konvertábilitás elvének körültekintő alkalmazása lehetővé teszi, hogy eleget tegyünk a tervezés teljeskörűségéből eredő követelményeknek, anélkül, hogy a tervek túlzott részletezésének hibájába belebonyolódnánk.*

A szakemberszükséglet tervezésének harmadik, kiemelendő sajátosságának tartjuk a szakmunkaerő-tervezés és az oktatás tervezése közötti *direkt* kapcsolatot. *A szakemberszükséglet és az oktatás közötti direkt kapcsolat kialakítása azon a feltételezésen alapszik, hogy a munka termelékenységét (hatékonyságát) nagymértékben előmozdítja, ha a munkaerő iskolai oktatása, képzése megfelel a majdani munkakövetelményeknek.*

Ez nem jelentheti azt, hogy minden foglalkozásban olyan szorosra fűzzük a foglalkozások és a képzés közötti kapcsolatokat, mint amilyen például az orvosoknál létezik és amit a legtöbb országban még jogszabályok is előírnak. Gondosan elemeznünk kell azonban a foglalkozások és képzettség közötti összefüggések természetét, jellegét, módosításuk feltételeit, indokoltságát, szükségességét. *Konkrét munkaelemzések alapján kell vizsgálnunk, hogy a szakmai tartalom szempontjából nagyjából homogén munkakörök, foglalkozások jelenlegi és távlatban várható követelményei melyek, és ezek hatékony ellátásához milyen szintű és tartalmú iskolai képzést szükséges és lehetséges biztosítani.* E mikroökonómiai jellegű elemzések alapján állapítható meg, hogy a szakemberszükséglet tervezése milyen — egymással nem konvertábilis — szakmai csoportokban történjék és ezeknek egyik oldalról az egyéni foglalkozások és szakmák milyen köre felel meg, másik oldalról pedig milyen fokozatú és típusú oktatási intézmények révén elégíthetők ki a leghatékonyabban e munkakörök követelményei.

A szakmunkaerő-szükséglet tervezésének módszerei

Az előzőekben néhányszor a „tervezés technikainak *tűnő* módszereiről" beszéltem. E szóhasználattal utalni akartam már arra, hogy a tervezési módszer nem valamiféle számítástechnikai eljárás. *A tervmetodika technikainak tűnő megjelenési formáiban mindig elvi megfontolásoknak és a közgazdasági folyamatok valóságos összefüggéseinek és kölcsönhatásainak kell kifejeződniök.* A tervezési módszertan csak akkor töltheti be feladatát, ha híven tükrözi, „szimulálja" a tőle független objektív valóság lényeges összefüggéseit, törvényszerűségeit.

Az elmúlt években kialakult módszertani felfogások és tervezési mód-

szerek sokféleségéről az Unesco nemrég publikált gyűjteményes kiadványa alapján is némi áttekintést nyerhetünk.* A könyvben közölt tanulmányok egyike** azzal is kitűnik, hogy határozott kritikai hangot üt meg néhány ismertebb tervezési módszerrel szemben. A közismert Tinbergen—Correa féle tervezési modellről*** Harbison megállapítja például, hogy ...„ez a modell rendkívül szellemes... és ha e modell matematikai kifejezéseit vizsgáljuk, úgy nem is lehet ellene semmit sem felhozni; de..." — egyikmásik kiinduló feltételezés — „nem nyugszik semmi más biztos alapon, mint a szerzők személyes véleményén".**** Sajnos e feltételezések közé kell sorolnom a modell alapvető hipotézisét is. Tinbergen és Correa ugyanis abból indulnak ki, hogy a termelési volumen és a népesség iskolázottsága között lineáris függvényszerű kapcsolat áll fenn. Minden eddigi tapasztalat arra mutat, hogy *e két tényező között nincsen lineáris összefüggés.* További vizsgálatot igényel annak bizonyítása, hogy egyáltalában van-e ezek között szoros, függvényszerű kapcsolat, és ha igen, úgy ez milyen természetű.

A modell gyakorlati alkalmazásának további, belső természetéből eredő problémája, hogy gyakorlatilag csak akkor használható, ha a kiinduló időpontban egyensúly van a munkaerő-szükséglet és annak az oktatás által történő kielégítése között, valamint, ha az oktatási rendszer egyes fokozatainak egymást követő időtartamai azonosak. Valószínűleg kevés ország van azonban olyan kedvező helyzetben, hogy az első feltételezést kiindulási pontként elfogadhassa. A második feltételnek viszont — tudomásom szerint — egyetlen ország oktatási rendszere sem felel meg.

E problémákat részben a szerzők is jelezték a modellhez fűzött megjegyzéseikben és bizonyos, hogy nem jelentene számukra komoly nehézséget olyan újabb matematikai modellek kidolgozása, amelyek e problémákat is megoldanák. Még ebben az esetben is felmerül azonban a modell gyakorlati használhatósága szempontjából Harbisonnak az a lényeges megállapítása, hogy „... ez a modell jelenlegi formájában semmiféle különbséget nem tesz az oktatás különböző típusai között és nem számol az oktatási programok minőségei különbségeivel sem".***** Így a számítások eredményei *nem adnának alapot az oktatás tényleges fejlesztéséhez.* Ennek alapján nem lehetne megtudni, milyen legyen a közép- és felsőoktatás szerkezete, milyen és mennyi szakembert kell kiképezni annak érdekében, hogy összhangot teremtsünk a gazdaság és az oktatás között. E tervezési módszer tehát épp azokat a tervezési, elvi-módszertani alapelveket és követelményeket hagyja figyelmen kívül, amelyeket az előző fejezetek vázoltak. A hiányosságon mit sem változtat a szerzőknek az a megjegyzése, hogy modelljük bármilyen részletezett számítás elvégzésére is alkalmas. Ez ugyanis csak a matematikai formula szempontjából igaz, de nem állja meg a helyét a modell technikai koefficienseiben kifejeződő tartalmi összefüggések szempontjából. *Ezért ez a tervezési metodika csak az oktatási tervek más*

* Les aspects économiques et sociaux de la planification de l'éducation. (Az oktatás tervezésének gazdasági és társadalmi szempontjai) Unesco, 1965. Paris, 331. l.

** F. Harbison: L'évaluation des ressources humaines (Az emberi erőforrások becslése). I. m. 137–161. l.

*** H. Correa and J. Tinbergen, „Quantitive Adaptation of Education to Accelrated Growth", (Az oktatás mennyiségi fejlesztése és a gazdasági növekedés összefüggései) Kyklos Vol. XV. (1962), p. 776.

**** Harbison I. m. 150–151. l.

***** Harbison I. m. 151. l.

módszerrel kiszámított végeredményeinek nagyságrendi ellenőrzésére látszik alkalmazhatónak — megbízható koefficiensek kidolgozása esetén.

Tingergen módszerétől lényegesen különbözik az a módszertan, amelyet az OCDE Földközi-tengeri Regionális Tervének kidolgozásánál alkalmaztak és amelynek fő alapelveit *Parnes* fogalmazta meg.* E módszer a termelésre és a munkatermelékenységére vonatkozó távlati előirányzatokból indul ki. Ebből vezeti le a foglalkoztatottak számát gazdasági áganként, szektoronként, majd főként a foglalkozási-statisztikai adatok elemzése alapján jut el a foglalkozási struktúrához. Mivel azonban a foglalkozásstatisztikai osztályozás lényegesen eltér az oktatási rendszer szakmai csoportosításától, ezért az aktív népesség foglalkozások szerinti megoszlását „lefordítja az oktatás nyelvére". E módszer egyik gyengeségét sokan — például Harbison is — abban látják, hogy nem áll rendelkezésre elég tapasztalati adat a termelés, a termelékenység és a munkaerő-szükséglet összefüggéseire. Ez a hiányosság azonban még pótolható lenne. Kevésbé látom azonban elérhetőnek, hogy akár most, akár a jövőben az egyes országokban olyan gazdasági tervek álljanak rendelkezésre, amelyek 15—20 éves távlatra megfelelő tervszámokat tartalmazzanak a termelésre, a termelékenységre és ezek függvényében a munkaerő-szükségletre. (Ez márcsak azért sem látszik reális igénynek, mert — jelenlegi ismereteink szerint — *ilyen hosszú távlatra a termelés vagy termelékenység előirányzatai nem tervezhetők (és erre egyéb vonatkozásban szükség sincsen) olyan részletezettséggel, mint ami a szakemberszükséglet fokozatok és szakmák szerinti tervezéséhez szükséges volna.*

Az OCDE tervezési módszerének másik gyenge pontja, hogy a foglalkozás-statisztikai adatok makroökonomiai elemzésre alapozott bármely metodika többé-kevésbé elkerülhetetlenül csak a már meglevő, múltban kialakult foglalkozási és oktatási szerkezetet vetíti ki hosszabb távlatra is, noha éppen e tekintetben várhatók olyan strukturális változások, amelyeket *az előző időszakok makroadatai még nem tükröznek vissza.* További probléma, hogy ez a módszer oly sok áttételen keresztül jut el az oktatás fejlesztésének tervszámaihoz, ami *nagymértékben fokozza a kapott eredmények bizonytalanságát, anélkül, hogy azok ellenőrzésére lehetőséget adna.* Különösen problematikus a foglalkozás-statisztikai adatok, különösen a népszámlálási adatok „lefordítása az oktatás nyelvére", mivel még a foglalkozás-statisztika nemzetközi osztályozási rendszere (ISCO) is megfelelő következetesség nélkül alkalmazza — és keveri össze — a foglalkozásokat, szakmákat, munkaköröket és beosztásokat.

A szakemberszükséglet és oktatás tervezésének Magyarországon kidolgozott, részben már a gyakorlatban is alkalmazott módszere és az előzőekben említett, vagy más hasonló tervezési módszerek közötti legalapvetőbb, koncepcionális különbség, hogy Magyarországon a tervezés nem egyféle, az egész nemzetgazdaságot és minden szakmát, foglalkozást átölelő „egyetemes" módszerrel történik, hanem szakmai főcsoportok és ezen belül ágazatok szerint is különböző módszerekkel, mégpedig minden egyes szakmai főcsoport esetében többféle, egymástól független és így egymást is ellenőrző módszerrel. A módszertan további sajátossága, hogy abban egymás-

* H. S. Parnes: Besoins scolaires et développement économique et social. (Az oktatás fejlesztése és a gazdasági és társadalmi haladás). OCDE, Projet Régional Méditerranéen. (Földközi-tengeri Regionális Terv), Paris, octobre, 1962.

sal összefüggő és egyaránt fontos szerepük van a makroökonómiai módszerek mellett a mikroökonómiai metodikáknak.

Ez a tervezési koncepció természetesen nem valami egyedülálló magyar sajátosság. Igen sok azonosságot és rokonvonást mutat fel a mienkével a lengyel tervezési módszer. A mikroökonómiai vizsgálatokban nagy előrehaladást értek el Csehszlovákiában. A magyar tervezési módszertan számos eleme megtalálható a Földközi-tengeri Regionális Terv egyes ország-terveiben (például az olasz és a jugoszláv tervben), a francia Tervbizottság tervező munkájában stb.

Magyarországon a szakemberszükséglet tervezését egymástól elkülönítve, külön-külön munkaszakaszokban végezzük a következő szakmai főcsoportokra: műszaki és természettudományos szakemberek; mezőgazdasági szakemberek; pedagógusok; egészségügyi szakemberek; gazdasági és ügyviteli szakemberek; jogászok; ipari és építőipari szakmunkások; mezőgazdasági szakmunkások; kereskedelmi és vendéglátóipari szakmunkások. A munkának ezt a felbontását az indokolja, hogy a szakemberszükségletet meghatározó tényezők, ezeknek a tervezés szempontjából lehetséges vizsgálata, számítása, az ezekhez szükséges konkrét ismeretek és mindezekből eredően — bizonyos fokig — az alkalmazott tervezési módszerek is szakmai főcsoportok szerint jelentősebben eltérnek egymástól.

A tervezés során mindegyik szakmai főcsoportot felbontottuk a „nem konvertábilis" szakmák csoportjaira, és ezeket tovább részleteztük a szakemberekre váró munka bonyolultsági foka által determinált képzettségi fokokra. *A várható szakemberszükségletet ágazatonként vizsgáltuk meg.* Ennek során külön terveztük azokat az ágazatokat, amelyek szakemberszükséglete viszonylag jelentős, illetve amelyekben a szükségletet befolyásoló tényezők jelentősebben eltérnek más ágazatokétól. Végül a tervezési munka részben bizonyos fokig megkívánja és azt egyben meg is könnyíti, *ha a szakemberszükségletet főbb tevékenységi körönként is részletezzük.* Ily elvek alapján például a műszaki szakemberek főcsoportjának tervezését négy dimenzióban (ágazat, tevékenységi kör, szakmai csoport és képzettségi fok) végeztük és összesen 11 664 pozícióra kaptunk eredményt. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy ezek mindegyike valamiféle „tervszám" vagy „irányszám" lenne. Ez a részletezés csupán a tervezés „számítási anyaga", amelyben az ágazat és tevékenységi kör szerinti részletezést a tervezés módszertana követeli meg. *A tervezés célja, az oktatás tervszerű fejlesztése szempontjából csupán a szakmai csoportok és képzettségi fokok szerint összesített létszámnak van jelentősége.* Ez az adott példa esetében 51 pozíció (17 szakmai csoport $\times$ 3 képzettségi fok).

A magyar tervezési módszertan egyik fő sajátossága, hogy *nemcsak makroökonómiai módszereket alkalmazunk.* Az egyes foglalkozási, szakmai csoportok munkájának mikroökonómiai elemzése felderítheti azokat a jelentősebb változásokat, amelyek ma még csak a legfejlettebb technikával, illetve munkaszervezéssel dolgozó vállalatokban, munkahelyeken jelentkeznek, de 10—20 év távlatában már társadalmi méretekben módosítják a szükségletet. E vizsgálatok során nem a jelenlegi feltételeket, illetve azok munkakövetelményeit kell vizsgálni, hanem azokat, amelyek 10—20 éves távlatban meghatározók lesznek. Az ilyen vizsgálatok ismertebb módszere a munkaelemzés. Kevésbé ismert, igen eredményes módszer *a speciális „pályatükrök" kidolgozása.* Ezek a tevékenység és követelmények részle-

tes leírását tartalmazzák, továbbá azoknak az ismereteknek, jártasságoknak és készségeknek a megjelölését, amelyek a vizsgált foglalkozásokban, szakmákban hosszabb távlatban előreláthatólag szükségesek. (E speciális pályatükrök kidolgozása Magyarországon eddig még nem kezdődhetett meg — a szervezett oktatásgazdaságtani kutatás teljes hiánya miatt. E vonatkozásban csak az NDK intézeteinek példamutató kezdeményezésére támaszkodhatunk. A munkaelemzéseken alapuló ismert módszer hazai alkalmazása során is sok engedményt kellett tenni — a megfelelő kutatóapparátus fejletlensége és részben hiánya miatt — a tudományos szempontból megkövetelhető egzaktság rovására.)

E mikroanalízisekre alapozott tervezési módszerek három fő csoportba sorolhatók. Ezek: a *„modell-módszer"* a *„normatív módszer"* és a *„fajlagos ellátottság"*, vagy más néven a *„telítettségi együtthatók" módszere.* A normatív módszer azon alapul, hogy egyes homogén munkák esetén megállapítható a szükséges munkaerő száma és képzettsége. (Ilyen normatívák például: a 100 kórházi ágy ellátásához szükséges orvosok száma, a 100 bölcsődei férőhelyre jutó gondozónők száma stb.) Ugyancsak ismert a fajlagos ellátottsági együtthatók módszere. (Ilyen együtthatók például: az 1000 ipari foglalkoztatottra jutó mérnökök és technikusok száma, az 1000 mezőgazdasági fizikai dolgozóra jutó mezőgazdasági szakmunkások száma stb.)

Kevésbé ismert a modell-módszer, amely az előzőeknél szorosabban kapcsolódik a munkaanalízisek eredményeihez. A „modellek" itt nem matematikai modellek, hanem olyan vállalati, termelési vagy igazgatási organogramok, amelyek megmutatják, hogy az adott ágazatban, meghatározott munkavolumen elvégzéséhez mennyi és milyen képzettségű szakember szükséges.

A mikroanalízisek lehetővé teszik a szakemberszükségletben várható jelentősebb minőségi változások felderítését. Több hibát követhetünk el azoknak a „normatíváknak", „fajlagos ellátottsági együtthatóknak" vagy „modelleknek" kidolgozásában, amelyek e minőségi változásokat számszerűsítik. E hibák jelentősen nőnek és messze túlléphetik a megengedhető határokat, amikor a mikro-módszerek alapján kiszámításra kerül egy-egy ágazat és ezek összesítéseként az egész népgazdaság szakemberszükséglete. Ez esetben ugyanis az összes szükséglet a „modell", a „normatíva" stb. és a megfelelő viszonyítási alap (népesség, foglalkoztatottak, termelés, kórházi ágyszám stb.) többszörözése, illetve szorzása alapján kerül megállapításra. Így az egyes részletekben, *a kiindulásnál meglévő kisebb hibák nem összegeződnek, hanem sokszorozódnak.* A tapasztalatok szerint ezek a hibák általában egyirányúak: az indokoltnál nagyobb szakmunkaerő-szükségletet eredményeznek. Ezért a mikroökonómiai módszerek elengedhetetlenek a szakemberszükséglet strukturális változásainak megállapítására, de önmagukban nem alkalmasak a létszámok, tehát az összvolumen meghatározására.

A mikroökonómiai módszerekkel kapott szakemberszükséglet eredményeinek ellenőrzésére és a távlati szakemberszükséglet összlétszámának nagyságrendileg megbízható tervezésére makroökonómiai módszereket kell alkalmazni.

E makroökonómiai módszerek egyik csoportjára tartozik a trend- és korrelációszámítás és a regresszioanalízis. Ezek segítségével a tapasztalati, statisztikai adatokkal megfigyelhető változások (a szakemberek létszám-

növekedésének üteme, az összes foglalkoztatottakhoz viszonyított létszámarányuk, a termeléssel, termelékenységgel, az állóalapokkal, a nemzeti jövedelemmel stb. való összefüggésük) a jövőre kivetíthetők.

Már e vizsgálatok keretében is nélkülözhetetlen a nemzetközi összehasonlítás. *A nemzetközi összehasonlító elemzés önálló tervezési módszerként is alkalmazható,* feltéve, hogy kellő számú és megfelelően értelmezhető adat áll rendelkezésre. Ezt a módszert különösen fontosnak tartom a hazai adatokból adódó eredmények ellenőrzésére. A nemzetközi tapasztalatok felhívják a figyelmet a hazai fejlődés olyan sajátosságaira, amelyekben nagyobb szerepet játszhatnak a múltban kialakult intézmények, szokások, hagyományok rendkívül erős konzerváló ereje, mint a gazdasági-technikai haladás objektív követelményei.

Szakértői körökben azonban jól ismert, hogy ezen módszerek bármelyikének hibahatárai elég nagyok lehetnek, még azok leggondosabb alkalmazása esetén is. Ezért a számítási eredmények megbízhatóságának növelése céljából *ugyanazt a szakemberszükségletet legalább kétféle, egymástól független, egymást ellenőrző makroökonómiai módszerrel is ki kell számítani és e módszerek egyike lehetőleg a nemzetközi összehasonlító elemzés legyen.*

Az eddigi vizsgálatok és tapasztalatok szerint *makroszinten a népesség foglalkoztatottságának mutatói használhatók a legjobban a szakemberszükségleti tervezés alapjaként.* A szakemberek összlétszáma és struktúrája a tudomány és technika színvonalával van a legközvetlenebb összefüggésben. Ez a minőségi kapcsolat azonban — az eddigi ismeretek szerint — csak mikroklímában kvantifikálható. Népgazdasági szinten ez az összefüggés már csak azért sem fejezhető ki mennyiségileg, mivel a tudományos és technikai fejlettségnek nincs — legalábbis egyelőre — egységes, megfelelő mércéje. A tudományos és technikai fejlettség kifejeződik azonban a népgazdaság állóalapjainak volumenében és összetételében, a termelékenységben, a foglalkoztatottak összlétszámában és struktúrájában, végül mindezek eredőjeként az össztermelés volumenének és szerkezetének mérőszámaiban. Ezek közül a termelés, a termelékenység és az állóalapok nem tervezhetők olyan részletességgel, mégkevésbé olyan pontossággal, mint amit a szakemberszükséglet tervezése igényelne. A foglalkoztatottsági mutatók viszont ezeknél jóval megbízhatóbb alapot szolgáltatnak. Az általános munkaerő-tervezéssel kapcsolatos munkámban* arra a következtetésre jutottam, hogy a foglalkoztatottak száma és ágazati megoszlása eléggé megbízhatóan tervezhető demográfiai módszerek és a nemzetközi, valamint hazai fejlődési trendek extrapolálása útján, illetve *e mutatószámok lehetséges jelentősebb változása is viszonylag kevéssé módosítja a szakemberszükséglet teljes létszámát és szakmai megoszlását,* tekintettel a kölcsönös konvertábilitás által lehetséges társadalmi mobilitásra is. Ezt bizonyította be a műszaki szakemberszükséglet távlati tervező munkája során végzett „érzékenységi" elemzés.

Az előző pontokban vázolt mikro- és makroökonómiai módszerek együttes alkalmazásával külön-külön készülnek el a szakemberek fő csoportjaira vonatkozó távlati, szükségleti tervek. Ezt követi a tervezés két jelentős további lépése. Az első lépés az *elkülönülve folyó szakemberszük-*

* Timár János: Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.

ségleti tervező munkát összekapcsolja a népesség foglalkoztatottságának általános tervezésével. Ez utóbbi keretében kidolgozzuk a foglalkoztatottak összlétszámát, ágazatok, nemek, fizikai és nem fizikai, illetve szakképzettség nélküli és szakképzett munkaerő szerinti megoszlását. Ha a szakmai főcsoportonként megtervezett szakemberszükséglet tervét mint „építőelemeket" összerakjuk, úgy *a szakképzett munkaerő összlétszámának „bele kell férnie" a foglalkoztatottak külön tervezett összlétszámába.* Ez az egyeztetési eljárás egyben *a részleteiben végzett szakemberszükségleti tervező munka egyik végső, szintetikus ellenőrzési módszere.* A több éves tervezési folyamatnak ehhez a zárószakaszához előreláthatólag 1967 elején jutunk el.

A szakemberszükséglet és az oktatás tervezésének összekapcsolása

A „szakemberszükséglet tervén" eddig azt értettük, hogy megtervezzük a népgazdaság távlati időpontjában (1980-ban) feltételezhetően szükséges szakemberállományt. Ezt tekintem a tervező munka lényegének, elvi-módszertani problémájának. Ehhez képest viszonylag egyszerűen és kis hibahatárok között tervezhető meg a „teljes utánpótlási szükséglet", ami a tervidőszak nyitó- és záróállománya közötti létszámkülönbségből és a természetes fogyás (nyugdíjazás, rokkantság, halálozás), valamint a társadalmi mobilitás (szakmát elhagyók száma) miatti veszteség pótlási szükséglete. *A „teljes utánpótlási szükséglet" lényegében azonos az oktatási rendszernek a társadalmi-gazdasági szempontból indokolt, tervezendő „output"-jával. Az oktatási rendszer „input"-ja demográfiai adottság:* az iskolázási életkort elérő nemzedék létszáma. Az adott „input" és a tervezett „output" közötti oktatási folyamat (rendszer) struktúráját illetően annak mennyiségi viszonyait a „lemorzsolódási" és a „merítési" koefficiensek határozzák meg.* *Ez az „input" és „output", valamint a koefficiensek együttesen egy olyan egyenletrendszert képeznek, amellyel a szakemberszükséglet tervéből közvetlenül levezethetjük az egész iskolai oktatás képzettségi fokok és főbb iskolatípusok szerinti szerkezetét és volumenét.* Ezeknek az összefüggéseknek a modelljét egy Schenkey-diagramon már korábban bemutattam.**

A „lemorzsolódási" és „merítési" arányok iskolatípusok, nemek és egyéb ismérvek szerint differenciálódnak. Ezek közül a tervezés szempontjából az iskolatípusok szerinti eltérés a legfontosabb, mivel a modell kidolgozásához *ki kell alakítani az iskoláztatási folyamat fő „útvonalait" is.* Ezt a célt szolgálja a „beiskolázási bázis" megállapítása. Ha az egymást követő oktatási szintek különböző intézménytípusai között szerves és tervszerű tartalmi — minőségi — kapcsolat áll fenn, akkor számítani lehet arra, hogy ezek között a továbbtanulás szempontjából szoros mennyiségi összefüggés is kialakul: *a magasabb fokú intézmények hallgatóinak többsége meghatá-*

* A *lemorzsolódási arány* ismert mutatója: az egyes iskolatípusokból az oktatás időtartama alatt kimaradók számarányát adja meg. A *„merítési arány"* azt jelzi, hogy valamely iskolatípusban eredményesen végzettek közül mennyi azoknak a számaránya, akik megfelelő képzettséggel és képességekkel rendelkeznek ahhoz, hogy a következő, magasabb fokú intézmény felvételi és tanulmányi követelményeinek megfeleljenek és akiknek továbbtanulási szándéka is feltételezhető.

** A magyar oktatási rendszerre vonatkozó első hipotétikus modellt a „Szakemberszükséglet, szakemberképzés" című cikk tartalmazza. (Lásd: Közgazdasági Szemle, 1962. 11. sz.)

rozott típusú, alsóbb fokú intézményből kerül ki. Például a gimnáziumokban érettségizettek többsége egyetemen tanul tovább, míg a szakközépiskolákban végzettek főként a felsőfokú technikumokban folytatják tanulmányaikat. Megfelelő vizsgálatok alapján minden főbb iskolai intézménytípusra megállapítható a szignifikáns lemorzsolódási és merítési arány, valamint ezek időbeli változása. Így megvan a reális lehetősége annak, hogy a diagramban bemutatott elvi modellt teljes egészében kvantifikáljuk.

Ez a kvantifikáció lehetőséget ad a modell beillesztésére a népgazdasági tervezés mérlegrendszerébe. Abban az esetben, ha a kötelező iskolai oktatás az iskoláztatási életkort elérő korosztályt — legalább az iskoláztatás kezdetekor — teljes egészében átfogja, *a modell inputja demográfiailag adott, nem változtatható.* A lemorzsolódási és merítési koefficienseket sokféle módon lehet kedvező irányba befolyásolni. Ennek fő módszerei összefüggnek *a közoktatás demokratizálásával.* Adott időszakban azonban *e koefficiensek változásának is van optimuma.* A tervezés kezdetén még teljesen nyitott kérdés, hogy az adott „input" és az optimális koefficiensek milyen „output"-ot eredményeznek, illetve ez hogyan viszonyul a népgazdaság szakemberszükségletéhez; azzal megegyezhet, de lehet több vagy kevesebb. Ha az oktatási modellből adódó output nagyobb, mint a tervezett szükséglet, vagyis a „mérleg" felesleget mutat, vagy jelentősebb különbség esetén — a „túlképzés" elkerülésére — el kell térni a koefficiensek optimális értékeitől. Ha az oktatás „output"-ja lényegesen kisebb, úgy ez azt mutatja, hogy a tervezett szakemberszükséglet az oktatás korlátai miatt nem reális, kielégítése nem lehetséges. Így *az szakemberszükséglet és oktatás összekapcsolása egyben a szakemberszükségleti tervek másik, végső, szintetikus ellenőrzési módszerét is jelenti.* Amennyiben a mutatkozó ellentmondás feloldása nem lehetséges, meg kell változtatni a szakemberszükségleti tervet, figyelembe véve ezt a gazdasági-fejlesztési célok kitűzésénél is.*

A gazdasági fejlődésből, a népgazdaság szakemberszükségletéből kiinduló tervező munka a kiegyensúlyozott modell segítségével azzal fejeződik be, hogy megállapításra kerülnek évenként és iskolatípusonként a felvételi létszámok; a tervezés kialakítja a társadalmi-gazdasági fejlődés és az oktatás közötti összhangot, ezzel segíti az oktató-nevelő munka általános, humánus feladatainak megvalósulását is.

* Ennek a módszernek első, sikeres alkalmazásáról számoltam be az előzőleg említett cikkben (Szakemberszükséglet, szakemberképzés . . .).

LÁSZLÓ JÁNOS:

A szövetkezeti gazdaságok tagsűrűsége és az anyagi érdekeltség

A szövetkezeti gazdaságok tagsűrűségük, gazdasági felszereltségük, természeti adottságaik tekintetében egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböznek. Anyagi érdekeltségük konkrét megnyilvánulása ezért az általánosan jellemző fő azonosság mellett számottevő eltérést mutat. Bár az anyagi érdekeltség szempontjából is az elsőbbség nyilvánvalóan az azonos vonásokat illeti meg, nem szabad lebecsülni a különálló, saját helyzet által megkövetelt törekvések megnyilvánulását sem.

Az agrárközgazdászok szinte minden alkalommal hangsúlyozzák az eltérő adottságok figyelembevételének fontosságát. Álláspontjukat az indokolja, hogy a szövetkezeteknek — ha eredményesen akarnak gazdálkodni — messzemenően számolni kell mind természeti, mind gazdasági adottságaikkal. Termelésük szerkezetének megválasztásában éppúgy igazodniuk kell a talaj-, a domborzati, a felszereltségbeli stb. adottságokhoz, mint ahogy számolniuk kell tagsűrűségükkel is.

A szövetkezeti gazdaságok helyzetükből következően a minél nagyobb évi bruttó jövedelem elérésére törekednek. A társadalmi újratermelés folyamatába való bekapcsolódásukra ez a törekvésük meghatározó. Az évi bruttó jövedelem elérésére irányuló szövetkezeti anyagi érdekeltség azonban az eltérő adottságoktól és főként az eltérő tagsűrűségtől függően különbséget idéz elő a különféle termékek termelésében, termelésük arányában, egyszóval a termelés szerkezetében. Ez egyébként fennáll akkor is, ha például a természeti adottságok azonosak, ha tehát a különféle termékek termelésével mind az egységnyi munkára, mind pedig az egységnyi területre azonos nagyságú jövedelmet érhetnek el.

A tanulmány fő mondanivalójának jobb megértéséhez elöljáróban röviden foglalkozni kell a szövetkezeti anyagi érdekeltség néhány főbb vonásával.

A szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltségének főbb vonásai

A szövetkezeti gazdaság mint gazdálkodó szervezet az árukapcsolatok alakításában tagjainak személyes és közös érdekeit képviseli. Minden szövetkezetnek alapvető feladata a tagok megélhetéséhez és a gazdaság fejlesztéséhez szükséges jövedelemről gondoskodni. Termelésük szerkezetét ezért úgy kell megválasztani, hogy ennek a kettős feladatnak egyaránt megfeleljen.

A szövetkezet tagjai jól tudják, hogy a személyes jövedelmet tartósan csak a közös jövedelem révén lehet növelni. A felhalmozás rovására csak átmenetileg lehet növelni a személyes jövedelmet. A felhalmozás csökkentése általában kedvezőtlenül érinti a termelés alakulását, akadályozza a szövetkezeti gazdaság fejlődését. A személyes jövedelem növelésének közös érdeket sértő módja végső soron az egyéni érdek megsértésével jár.

A közös és a személyes érdek összefonódása a termelési, illetve árutermelési feladatok kialakításában nemcsak a gazdálkodás egészére, hanem minden egyes termelési ágazatra vonatkozik. Azonos vonása minden szövetkezetnek, hogy a különböző termékek termelésével elérhető jövedelmet nem ítélhetik meg másként, csak az árban foglalt bruttó jövedelem alapján. Sőt ehhez hozzá kell tennünk még azt is, hogy érdekeltségük közvetlenül még ehhez sem kapcsolódhat, hanem csak közvetve, mégpedig az egy főre számított bruttó jövedelem alapján. A szövetkezeti gazdaságok ugyanis meghatározott földterülettel rendelkeznek és tagjaik száma is adott. Korlátozottan rendelkezésre álló földterületen adott felszereltség mellett kell tehát tagjaik számára megfelelő munkaalkalmat és elfogadható jövedelmet biztosítaniuk. Természetesen nem tekinthetnek el attól, hogy a különböző termékek termelésével a lekötött eszközeikhez viszonyítva élő- és holtmunkaráfordításaik után, vagy az egységnyi területre számítva mekkora nagyságú jövedelem érhető el, de közvetlenül nem is igazodhatnak ezekhez a mutatókhoz. Ez ugyanis végső soron azt követelné tőlük, hogy a tagjaik számát vagy a földterületüket igazítsák hozzá a termelendő termékekhez.* Nyilvánvaló, hogy ez helytelen eredményre vezetne. És mivel sem a tagjaik számát, sem a földterületet nem rendelhetik alá a termelés szerkezetének — hátrányos következmények veszélye nélkül —, *a termelés szerkezetét kell a tagjaik és a földterületük viszonyának — tagsűrűségüknek — a figyelembevételével megváltoztatni.* Ez a követelmény is általános érvényű, és minden szövetkezetre egyaránt vonatkozik.

A szövetkezeteknek a termelési szerkezet megválasztásakor abból kell kiindulni és azt kell gondosan mérlegelni, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló földterületen a különféle termékek termelésének milyen társításával érhető el egy főre a legnagyobb jövedelem. A szövetkezeti tulajdonforma mellett ennek a követelménynek a fennállásában nem kis szerepet játszik egyrészt az a tény, hogy a különféle termékek megtermelése egységnyi területre számítva eltérő munkaráfordítást (élő munkát) igényel, és másrészt az, hogy a legtöbb termékfajta munkavégzésének ideje szakaszos.

A területegységre eltérő nagyságú munkaigény szükségszerűen eltérő jövedelemmel párosul, ezért a különféle termékek termelésével eltérő nagyságú jövedelem érhető el, és így termelésük arányától az összes jövedelem sem független; ellenkezőleg, a területegységre nagyobb jövedelmet adó termékek termelési arányának növelésével — amennyiben ennek feltételei adottak — egységnyi területre átlagosan nagyobb jövedelem érhető el. És fordítva: a területegységre kisebb jövedelmet adó termékek növelése esetén — ha azt nem agrotechnikai szabályok indokolják — csökkenés következik be az egységnyi területre számított átlagos jövedelemben.

Az egységnyi területre számított átlagos jövedelem mutatójának válto-

* A félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy a holtmunka-ráfordítás idetartozó szerepének vizsgálatától itt is és a továbbiakban is az egyszerűség kedvéért eltekintek. Ennek vizsgálata szerintem külön tanulmányt igényel.

zási iránya — ha adottnak vesszük a szövetkezeti tagok számát — azonos az egy főre számított jövedelem változásával. Igen ám, de a most érvényes áraink* mellett az egységnyi területre számított átlagos jövedelem rendszerint úgy növelhető, hogy csökken a kisebb munkaigényű és ezzel egységnyi területre kisebb jövedelmet adó termékek termelésének aránya, ezáltal pedig az egységnyi munkára számítva átlagosan kisebb jövedelem érhető el. Ez ma a mezőgazdasági árpolitikának velejárója. Természetesen ez az ellentmondás nemcsak egy adott termelési szerkezet megváltoztatásával lehet kapcsolatos. Bekövetkezhet ez akkor is, ha a termelési arányok egyáltalán nem változnak, de a többletráfordítások a korábbiakhoz képest csökkenő hozammal párosulnak. Az összességében nagyobb jövedelemnek ezért mindegyik esetben az egységnyi munka utáni jövedelem csökkenése az „ára".

A szövetkezeti gazdaságoknak a termelési ráfordításaikkal elérhető jövedelmet mérlegelniük kell. Nem tekinthetnek el attól, hogy az adott földterületet, a rendelkezésre álló berendezéseket, eszközeiket milyen termelési struktúra mellett használhatják fel a legkedvezőbben, és nem tekinthetnek el attól sem, hogy a munkaráfordításaik után milyen jövedelem érhető el. Nyilvánvaló, hogy a termelés szerkezetén egyértelműen érdemes változtatni minden olyan esetben, amikor az egységnyi területre és egységnyi munkára átlagosan nagyobb jövedelem érhető el, vagy akkor is, ha két mutató közül bármelyik is kedvezőbbé válna a másik rosszabbodása nélkül. Idáig a dolog egyszerű. A döntés akkor okoz gondot, ha az egységnyi területre elérhető átlagos jövedelem növekedése az egységnyi munkára számított átlagos jövedelem csökkenésével jár együtt. (Ezzel ellentétes esetet, vagyis az egységnyi munkára jutó átlagos jövedelem növekedését azon az áron, hogy csökken az egységnyi területre és ezáltal az egy főre jutó jövedelem, mint ésszerűtlent kizárjuk vizsgálódásunkból.) Ebben az esetben ugyanis el kell dönteni, érdemes-e a termelés szerkezetét változtatni, és ha igen, milyen mértékben. Ez a kérdés úgy is feltehető, hogy mekkora nagyságú az az összjövedelem-növekedés, amelyik ellensúlyozza az egységnyi munkára jutó jövedelem csökkenését. Mindenesetre az egyértelműen leszögezhető, hogy elvileg nincs semmiféle kizáró ok a termelési szerkezet olyan megváltoztatásával szemben, amikor is az egységnyi területre számított átlagos jövedelemnövelést az egységnyi munkára jutó jövedelem csökkenésével kell megfizetni.

A különféle termékek termelésével egységnyi munkára és egységnyi területre elérhető jövedelmek, valamint az egységnyi munkára és egységnyi területre átlagosan elérhető jövedelmek mutatóinak az egy főre számított évi bruttó jövedelemhez, mint a szövetkezeti anyagi érdekeltség legfőbb mutatójához való (alárendeltségi) viszonyáról elmondottak általános érvényűek és ezért minden szövetkezetre egyaránt vonatkoznak.

Ezeknek a mutatóknak az egymáshoz való viszonyán nem változtatnak a szövetkezetek eltérő adottságai. A termelési szerkezet megválasztására irányuló általános anyagi érdekeltség minden szövetkezetben azonos módon nyilvánul meg. Ez azonban nem jelenti azt — amint arra a bevezetésben utalás történt —, hogy a természeti és gazdasági, valamint tagsűrűségbeli

* Megjegyzés: Az érvényes mezőgazdasági árak kialakításával kapcsolatos kérdésekkel „A mezőgazdasági árpolitika és a termelés tervszerű irányítása" című könyvemben foglalkoztam. Ott idevonatkozóan részletes elemzés található.

adottságok szövetkezeti eltérése figyelmen kívül hagyható. A következőkben ezért a tagsűrűségbeli különbség és az anyagi érdekeltség, valamint a termelési szerkezet viszonyára ebben a vonatkozásban igyekszünk választ adni.

Az egy főre számított évi bruttó jövedelem és a tagsűrűség

Az egy főre számított évi bruttó jövedelem és a termelési szerkezet viszonyáról elmondottakból már következtetni lehet arra, hogy a különféle termékek termelésével elérhető jövedelmek szövetkezeti megítélése és ennek alapján a termelés szerkezetének megválasztására irányuló törekvés a tagsűrűségtől függően szövetkezetenként eltérő. Az egy főre számított évi bruttó jövedelem maximalizálására irányuló — minden szövetkezetre egyaránt jellemző — törekvés ugyanis maga után vonja azt, hogy azonos vagy megfelelő nagyságú jövedelem csak a tagsűrűséggel számoló termelési szerkezettel érhető el.

A szövetkezetek között nyilvánvalóan nemcsak a tagsűrűséget tekintve találhatunk különbségeket. Utaltunk már arra, hogy jelentős különbségek találhatók a talaj, a domborzat, a felszereltség stb. vonatkozásában is. Ez utóbbiak miatt azonos ráfordítás mellett eltérő termelési eredményeket érnek el, és ezáltal a különféle termékek termelésével mind az egységnyi munkára, mind az egységnyi területre eltérő nagyságú jövedelem adódhat. Már emiatt is bizonyos, hogy a különféle termék termelésének megítélése az esetek nagy részében nem lehet azonos. Ettől a körülménytől azonban elemzésünk egyszerűbbé tétele végett eltekintünk, bár tudjuk, hogy az egy szövetkezeti tagra számított évi bruttó jövedelem kedvező alakítása feltételezi minden adottság gondos mérlegelését. Itt azonban arra akarunk választ adni, hogy adott termékenkénti jövedelmek mellett a szövetkezeti tagsűrűség és a tagsűrűségbeli eltérések milyen követelményt támasztanak a termelési szerkezet megválasztásával szemben. A szövetkezetek érdekeltsége közvetlenül nem kapcsolódik sem az egységnyi munkára, sem az egységnyi területre elérhető jövedelemhez. Ezeknek a jövedelmi mutatóknak önálló megítélése a mi viszonyaink között lehetetlen, megítélésüket az egy főre számított évi bruttó jövedelem maximalizálására irányuló törekvés, pontosabban ennek megfelelően az egy főre számított évi bruttó jövedelem alakításában betölthető szerepük határozza meg.

A természeti és gazdasági adottságok azonosságának feltételezése mellett további egyszerűsítésekkel élünk. *Először:* három egyaránt 2000 kh területtel rendelkező szövetkezetet tételezünk fel mégpedig 200, 400 és 600 taggal. *Másodszor:* a munkaerő ésszerű foglalkoztatására egy tagra számítva évi 249 munkanapot veszünk alapul. A teljesíthető munkanap ily módon a 200 taggal rendelkező szövetkezetben egy év alatt 49 800, a 400-zal rendelkezőben 99 600, a 600 taggal rendelkezőben pedig 149 400 lesz. *Harmadszor:* öt cikkcsoportot szerepeltetünk és területegységre átlagosan és mindegyik szövetkezetben azonosan az alábbi munkanapigénnyel számolunk: Az I. cikkcsoportban 10, a II.-ban 25, a III.-ban 50, a IV.-ben 100 és az V.-ben 200 munkanapot számítunk kat. holdanként. *Negyedszer:* feltételezzük, hogy a szövetkezetek a termelésük szerkezetét szabadon — a jövedelmezőség alapján — választhatják meg. *Ötödször:* a termelést egé-

szében árutermelésnek fogjuk fel, tehát eltekintünk attól, hogy a termékek egy része a tagok között kiosztásra kerül. *Hatodszor:* az ágazati jövedelemszámításhoz egy munkanapra egységesen 100 forintot veszünk figyelembe és ennek alapján kat. holdanként az I. csoportban 1000, a II.-ban 2500, a III.-ban 5000, a IV.-ben 10 000 és az V.-ben 20 000 Ft jövedelemmel számolunk.

Elemzésünkhöz kiindulásként fogadjuk el az átlagos tagsűrűségű szövetkezetünket, mégpedig az alábbi termelési szerkezettel:

1. sz. táblázat

Termék-csoport	Terület kh-ban	1 kh-ra jutó munkaigény	Összes munkaigény
I.	360	10	3 600
II.	800	25	20 000
III.	400	50	20 000
IV.	320	100	32 000
V.	120	220	24 000
	2 000		99 600

A fentiek alapján szövetkezetünk 99 600 munkanap teljesítésének megfelelő termelési szerkezettel rendelkezik, így az egy napra feltételezett 100 Ft mellett összesen 9 960 000 Ft jövedelmet ér el, és ebből egy tagra 24 900 Ft jut. Szövetkezetünk feltételezéseink alapján más termelési szerkezet kialakításában nem lehet érdekelt, mert az ettől eltérő termelési szerkezet kevesebb jövedelmet hozna.

A másik két szövetkezet esetében azonban már más a helyzet. A nagyobb tagsűrűségű szövetkezet ugyanis az átlagos tagsűrűségű szövetkezetével azonos termelési szerkezet mellett nem tudna tagjainak elegendő munkaalkalmat és megfelelő jövedelmet biztosítani, a kisebb tagsűrűségű szövetkezet viszont nem lenne képes a termelési szerkezet által megkövetelt munkamennyiséget elvégezni. Ez utóbbi szövetkezet — feltételezéseink mellett — csak abban az esetben alakíthatna ki ilyen termelési szerkezetet, ha tagjainak számát 200 fővel megnövelhetné, vagy ha földterületének felét műveletlenül hagyná. Ezzel szemben a nagyobb tagsűrűségű szövetkezet akkor fogadhatná el az átlagos tagsűrűségű szövetkezet részére feltételezett termelési szerkezetet, ha földterületét 1000 kh-dal megnövelhetné, vagy ha tagjai számát csökkenthetné 200 fővel. Szövetkezeteink — mint ismeretes — ilyen megoldási módokat nemigen választhatnak, következésképpen a termelés szerkezetét kell saját tagsűrűségükhöz igazítani. A nagyobb tagsűrűségű szövetkezetben ez a követelmény azt jelenti, hogy a területegységre (kh-ra) nagyobb munkaráfordítást igénylő termékeket nagyobb arányban kell termelni, míg a kisebb tagsűrűségűben ez utóbbi termékek csak kisebb arányban termelhetők.

A fentieknek megfelelően tételezzük fel, hogy mindhárom szövetkezet kialakíthat olyan termelési szerkezetet, amely mellett a tagok teljes foglalkoztatása és egy szövetkezeti tagra azonos jövedelem biztosítható. Ezért fogadjuk el, hogy a kisebb és a nagyobb tagsűrűségű szövetkezeteknek a különböző termékeket az alábbi arányban kell termelni:

2. sz. táblázat

Termék-csoport	Terület kh-ban		Összes munkaigény	
	a kisebb tagsűrűségű tsz-ben	a nagyobb tagsűrűségű tsz-ben	a kisebb tagsűrűségű tsz-ben	a nagyobb tagsűrűségű tsz-ben
I.	780	140	7 800	1 400
II.	1000	520	25 000	13 000
III.	140	480	7 000	24 000
IV.	60	610	6 000	61 000
V.	20	250	4 000	50 000
Összesen:	2000	2000	49 800	149 400

Mint látható, a szövetkezetek termelési szerkezetének egymással ellentétes irányú eltérése szükségszerű, hisz egyébként lehetetlen lenne a szövetkezeti tagok azonos foglalkoztatása és ami a szövetkezetek számára a legfontosabb — megfelelő jövedelem elérése.

A feltételezett termelési szerkezetek fő jellemzője a teljesíthető munkanapok számához való igazodás. Az előbb már utaltunk arra, hogy ha a termékenkénti jövedelmek az élőmunka-ráfordítással arányosak, akkor a szövetkezetek egyértelműen abban érdekeltek, hogy a maximálisan teljesíthető munkanapok száma alapján válasszanak termelési struktúrát. Az eltérő tagsűrűségű szövetkezetekben az erre irányuló törekvés szükségszerűen különböző termelési szerkezetet követel.

A különféle termékek előzőekben feltételezett arányainak kialakításához nagyfokú absztrakcióval éltünk és eltekintettünk sok egyéb tényezőtől, ami a szövetkezetek viszonyainak konkrét és mélyebb vizsgálata és elemzése esetén már nem engedhető meg. Nem vitatható — amint arra a bevezetőben is utaltunk —, hogy adott szövetkezetben a tagság által teljesíthető munkanapok száma a különféle termékek területegységre számított eltérő munkaigénye mellett, a munkaigény időbeli felmerülésétől is függ. Ez utóbbitól itt elvonatkoztattunk, illetve feltételeztük, hogy ebből a szempontból sincs akadálya az említett termelési szerkezetek megválasztásának. A valóságban természetesen irreális lenne eltérő tagsűrűség esetén — azonosnak véve az egyéb feltételeket — a termelési szerkezet olyan kialakítására törekedni, amely mellett egy szövetkezeti tagra számítva azonos évi munkanap teljesíthető. Ennek ellenére ettől mondanivalónk lényegének szempontjából eltekinthettünk, hiszen az eltérő tagsűrűségből következő és különböző termelési szerkezet kialakítására irányuló törekvés nem módosul akkor sem, ha egy tagra számítva azonos munkanapteljesítést biztosító termelési szerkezet elképzelhetetlen. Ha történetesen a példánkban az átlagos tagsűrűségű szövetkezet termelési szerkezetéhez képest a másik két szövetkezetben csak olyan termelési szerkezet alakítható ki, amely mellett egy tagra számítva — mondjuk — 220 munkanap teljesíthető, nyilvánvaló, hogy a kisebb tagsűrűségű szövetkezetben a több munkát igénylő termékeket az átlagoshoz képest kisebb, és a kevesebb munkát igénylőket nagyobb arányban kell termelni.

A termelési szerkezet tagsűrűségtől függő megválasztása tehát ebben az esetben is velejárója a szövetkezeti anyagi érdekeltségnek és egyértelműen leszögezhető, hogy a szövetkezeti anyagi érdekeltség a különféle termékek termelését — azok arányát — különböző módon befolyásolja.

A területegységre és az egységnyi munkára számított jövedelem megítélése az eltérő tagsűrűségű szövetkezetekben

Az egységnyi munkára jutó azonos termékenkénti jövedelem mellett a termelési szerkezet megválasztásában megnyilvánuló különbségek egyértelműen a szövetkezetek által teljesíthető munkanapok számának eltérésére vezethetők vissza, vagyis a termelési szerkezet kialakítására irányuló törekvések eltérését a tagsűrűség határozza meg. Ez más oldalról nézve azt jelenti, hogy a nagyobb tagsűrűségű szövetkezetnek a kisebbhez képest — amennyiben egy főre számítva azonos nagyságú jövedelmet tételezünk fel — egységnyi területen átlagosan annyival nagyobb jövedelmet kell elérnie, amennyivel nagyobb a tagsűrűsége. Feltételezésünk szerint a legnagyobb tagsűrűségű szövetkezet tagjainak száma a legkisebb tagsűrűségű szövetkezetének háromszorosa, az átlagosét pedig 50 százalékkal haladja meg. Következésképpen ennek a szövetkezetnek egységnyi területén háromszor akkora jövedelmet kell elérni, mint a legkisebb tagsűrűségűnek, és 50 százalékkal többet, mint az átlagos tagsűrűségű szövetkezetnek. Az egységnyi munkára azonos nagyságú termékenkénti jövedelem esetén ez természetesen együttjár azzal, hogy a nagyobb tagsűrűségű szövetkezetnek a kisebb tagsűrűségűhöz képest háromszorannyi, az átlagoshoz képest pedig 50 százalékkal több munkanapot kell teljesítenie. A ráfordítás- és a jövedelemeltérés tehát nem több annál, mint amit a tagsűrűségbeli különbség indokol. A tagsűrűségbeli különbség ellenére ezért a szövetkezeteknek ebben az esetben közös vonása, hogy olyan termelési szerkezetet igyekszenek választani, amely a tagok által maximálisan teljesíthető munkanapoknak felel meg. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon ez a követelmény fennáll-e akkor is, ha a különféle termékek termelésével egységnyi munkára eltérő nagyságú jövedelem érhető el. Ez a kérdés nem kerülhető meg, annál kevésbé, mivel a valóságban mind a területegységre azonos, mind pedig az egymástól jelentősen eltérő munkaráfordítást igénylő cikkek termelésével általában is és szövetkezetenként is egységnyi munkára számítva eltérő nagyságú jövedelmek adódnak. Ennek — mint említettem — oka lehet az árakban foglalt jövedelem különböző aránya, valamint a természeti és gazdasági adottságok szövetkezetenkénti eltérése. Választ kell ezért adni arra is, hogy vajon az eltérő tagsűrűségű szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltsége ebben az esetben az egységnyi területre és az egységnyi munkára átlagosan elérhető jövedelmeket hogyan ítéli meg.

Minden különösebb vizsgálódás nélkül leszögezhető, hogy a szövetkezetek eltérő tagsűrűsége a termékenkénti jövedelmek ilyen alakulása mellett is szükségszerűen eltérő termelési szerkezet megválasztását követeli. A szövetkezetek a termelésük szerkezetének megválasztásában — mint már említettük — nem tekinthetnek el attól, hogy földterületük és taglétszámuk adott. Ennek figyelmen kívül hagyása esetén ugyanis a szövetkezeti gazdaságok szembe kerülnének anyagi érdekeltségük legfőbb és legáltalánosabb jellemzőjével, az egy főre számított évi bruttó jövedelem minél kedvezőbb alakulásával. A szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltségéből következik tehát, hogy a tagsűrűségük, illetve a tagjaik által teljesíthető vagy ahhoz közelálló munkanapok száma alapján döntsenek a különféle termékek társításáról.

Az elmondottakkal természetesen nem volt szándékom tagadni az egy

főre számított azonos munkanap teljesítésére irányuló törekvést olyan esetekben, amikor az egységnyi munkára termékenként eltérő nagyságú jövedelem érhető el. A szövetkezetek adott helyzetéből és a mezőgazdasági termelés sajátosságaiból következik, hogy a teljesíthető munkanapok száma ebben az esetben is alapvető fontosságú. A szövetkezeteknek mindig mérlegelni kell, hogy valamely termelési szerkezet milyen nagyságú ráfordítást igényel és milyen nagyságú jövedelem elérését teszi lehetővé. De amíg a különféle termékeknél egységnyi munkára jutó azonos jövedelem elérése esetén a fő cél az olyan termelési szerkezet kialakítása, amely a maximálisan teljesíthető munkanapok számának felel meg (ti. ebben az esetben érhető el a legnagyobb jövedelem), addig más, ettől eltérő jövedelmi viszonyok mellett már mérlegelés tárgyát képezi az egységnyi munkára eső jövedelem termékenkénti eltérése is, illetve fontos az egységnyi munkára és az egységnyi területre jutó termékenkénti jövedelmek viszonya is. Sőt a területegységen és az egységnyi munkával elérhető termékenkénti jövedelmek adott viszonya előidézheti — éppen az egy főre számított évi bruttó jövedelem meghatározó volta miatt —, hogy a szövetkezetek a teljesíthető munkanapoknál kisebb munkaalkalmat adó termelési szerkezet megválasztásában lesznek érdekeltek.

A szövetkezeteknek ugyanis anyagi érdekeltségük csak meghatározott körülmények között fűződik adottságaik maximális felhasználásához, és ez vonatkozik tagjaik maximális foglalkoztatására is. A maximális foglalkoztatásban való érdekeltség megteremtése ennek megfelelő jövedelmi ösztönzést követel, különben csak az adottságok optimális felhasználása lehet a cél.

A szövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltségéből következően a teljesíthető — vagy azt megközelítő — munkanapok számának megfelelő termelési szerkezet elfogadható akkor is, ha a munkanapok számának növelésével kevesebb jövedelem érhető el. Ennek azonban — amint már említettük — az a feltétele, hogy egyidejűleg az egységnyi területre jutó jövedelem legyen nagyobb. Ha az egységnyi munkára jutó jövedelem emiatt bekövetkező csökkenését a területegységre nagyobb jövedelmet adó termékek kiterjesztése és ezáltal az egy főre számított évi bruttó jövedelem növekedése ellensúlyozza, akkor a szövetkezeteknek érdekük fűződhet a termelési szerkezet ilyen alakításához.

Látni kell természetesen azt is, hogy a szövetkezeti anyagi érdekeltség ebben a vonatkozásban sem korlátlan. Az egy főre számított évi bruttó jövedelem maximálására irányuló érdekeltség nem jelenti azt, hogy a szövetkezetek nem mérlegelik a jövedelem és a ráfordítás viszonyát. Azt hiszem, ezt nem is kell különösebben bizonygatni. Az egy főre számított évi bruttó jövedelem növelése is csak addig áll érdekükben, amíg az részükről elfogadható ráfordítással jár együtt.

A mezőgazdasági termelés sajátos adottságaiból következően természetesen nemcsak az élő- és holtmunka-ráfordítás, valamint az élő- és holtmunka-ráfordítás viszonya érdemelnek figyelmet, hanem a földterület felhasználásának eltérő lehetőségei is. Ez utóbbiak igen fontos szerepet játszanak a szövetkezetek döntéseiben. A földterület korlátozott, s így az adott földterület és munkaerő viszonya alapvető fontosságú tényezője a termékenkénti jövedelmek megítélésének.

A különböző tagsűrűségű szövetkezetek egy főre számítva csak akkor

érhetnek el azonos nagyságú jövedelmet, ha az egységnyi területen elért átlagos jövedelmük kiegyenlíti tagsűrűségbeli eltéréseiket. Említettük, hogy az élő- és holtmunka-ráfordítások növelésével azonos termelési szerkezet mellett is elérhető magasabb terméshozam és nagyobb jövedelem. Nem lehet ezért azt sem kizártnak tekinteni, hogy a nagyobb tagsűrűségű szövetkezetek a kisebb tagsűrűségűekkel azonos, vagy csaknem azonos termelési arányok mellett érnek el egységnyi területen átlagosan nagyobb jövedelmet azáltal, hogy minden terméknél vagy a termékek jelentős hányadánál nagyobb ráfordítást eszközölnek. Ebben az esetben is lényegében a korlátozottan rendelkezésre álló földterület olyan felhasználásáról van szó, amelyet a tagsűrűségbeli helyzetük követel meg. A nagyobb tagsűrűségű szövetkezeteknek tehát a kisebb tagsűrűségűekhez képest területegységre számítva nagyobb jövedelmű termékeket kell nagyobb arányban termelni, vagy azonos termelési szerkezet mellett nagyobb ráfordítással kell egységnyi területről több jövedelmet elérni. Ettől még akkor sem tekinthetnek el, ha a területegységre számított nagyobb jövedelem elérése miatt egységnyi munka után a kisebb tagsűrűségű szövetkezetekhez viszonyítva átlagosan kisebb jövedelmet érhetnek el.

A szövetkezetek tagsűrűségbeli különbségének, illetve az abból adódó követelményeknek előző elemzéséből ez nem derülhetett ki, mivel egységnyi munkára minden terméknél azonos nagyságú jövedelem elérését tételeztük fel. Az egységnyi munkára ezért átlagosan is azonos nagyságú jövedelem adódott, eltérés csak az összesen elért jövedelem területegységre számított mutatójában van. A valóságban azonban még ugyanazon termék jövedelme is szövetkezetenként eltérő mind az egységnyi munkára, mind pedig az egységnyi területre számítva. De még ha fel is tételeznénk az azonos jövedelem előfordulásának gyakoriságát, akkor sem mondhatjuk azt, hogy a különböző tagsűrűségű szövetkezetekben az anyagi érdekeltség az egységnyi munkára számított átlagos jövedelem azonos nagyságához fűződik. Ha ugyanis igaz az, hogy a szövetkezetek taglétszámuk és földterületük viszonyából adódó követelményeknek megfelelően ítélik meg az egységnyi területre számított átlagos jövedelmet, akkor igaz az is, hogy az egységnyi munkával átlagosan elérhető jövedelmi érdekeltségük sem független ettől. *Az egységnyi területre számított átlagos jövedelemhez fűződő érdekeltség szövetkezetenkénti eltérése egyben az egységnyi munkára számított átlagos jövedelemben való eltérő érdekeltséggel jár együtt.*

Nézzük meg ezt számok alapján is. Vizsgálódásunkhoz természetesen módosítanunk kell az egységnyi munkára jutó feltételezett termékenkénti jövedelem adatait, illetve legalábbis egy termékcsoportnál a többitől eltérő nagyságú jövedelem elérését kell alapul vennünk. Az egyszerűség kedvéért ez a termékcsoport legyen az I. Fogadjuk el, hogy ennek a termékcsoportnak az egységnyi munkával elérhető jövedelme 150 Ft, és azt is, hogy ez nem követeli meg egyetlen más termékcsoport termelésének elhagyását, sőt területének csökkentését sem.

Feltételezésünk alapján az adott termelési szerkezet mellett a kisebb tagsűrűségű szövetkezetekben 390 000 Ft-tal (7800×50), az átlagos tagsűrűségűben 180 000 Ft-tal (3600×50), a nagyobb tagsűrűségűben pedig 70 000 Ft-tal nagyobb a jövedelem. Számaink alapján a főbb jövedelmi adatok forintban a következők:

3. sz. táblázat

Megnevezés	Az összesen elért jövedelem	Egy főre jutó évi jövedelem	Egységnyi területre jutó átlagos jövedelem	Egységnyi munkára jutó átlagos jövedelem
A kis tagsűrűségű szövetkezet	5 370 000	26 850	2 685	107,83
Az átlagos tagsűrűségű szövetkezet	10 140 000	25 350	5 070	101,45
A nagy tagsűrűségű szövetkezet	15 010 000	25 017	7 505	100,47

Szövetkezeteink a táblázat adatai szerint minden vonatkozásban eltérnek egymástól, szemben a korábbiakkal, amikor is csak az összes jövedelem és az egységnyi területre jutó átlagos jövedelem tekintetében különböztek. Az eltérésnek vizsgálódásunk szempontjából fontos jellemzője, hogy az egységnyi munkára számított jövedelem eltérő mértékben emelkedett, mégpedig a kisebb tagsűrűségű szövetkezet esetében a legnagyobb, a nagyobb tagsűrűségűben pedig a legkisebb mértékben. Természetesen felvetődhet, hogy az átlagos és a nagyobb tagsűrűségű szövetkezeteknek nem lenne-e célszerű termelésük szerkezetén változtatni, hisz az egységnyi munkaráfordítás náluk kisebb jövedelemmel párosul, mint kisebb tagsűrűség esetében. Kérdés azonban, hogy mibe kerülne ez a változtatás a szövetkezeteknek? (Ez természetesen vonatkozik a kisebb tagsűrűségű szövetkezetekre is.) Hogyan alakulna az egységnyi területre jutó átlagos jövedelem és az egy főre számított jövedelem? Ezeknek a mérlegelése nélkül nem lehet helyesen dönteni a különféle termékek termelésének társításánál. Az adatok arra utalnak, hogy ilyen változtatással mind az egységnyi területre, mind az egy főre számított évi bruttó jövedelem csökkenne. Az a termelési szerkezet, amelyet például a kisebb tagsűrűségű szövetkezetre tételeztünk fel, az átlagos tagsűrűségű szövetkezetekben teljesen elfogadhatatlan, és méginkább az a nagyobb tagsűrűség esetében. Termelésük szerkezetének megváltoztatása ezért az egységnyi munkára számított jövedelem növekedése ellenére kedvezőtlen eredménnyel járna.

Főbb vonásaiban a fentiekhez hasonló eredményre jutottunk volna akkor is, ha nemcsak az I. termékcsoportra vonatkozóan változtatunk az egységnyi munkára korábban elfogadott jövedelmi adatunkon. Az egységnyi munkára jutó eltérő jövedelem fentiekben elfogadott eltérésének ugyanis elválaszthatatlan velejárója az, hogy az egy főre számított azonos munkanapteljesítés a különböző tagsűrűségű szövetkezetekben eltérő nagyságú jövedelemmel párosul — adott esetben egy főre számítva a kisebb tagsűrűségű szövetkezetek javára.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy az elemzésben felhasznált adatok csupán a tendenciák jelzésére alkalmasak. Eltekintettem ugyanis sok olyan körülménytől, amelyek a szövetkezetek konkrét viszonyai mellett lényegesek lehetnek, és bizonyos eltérést jelenthetnek a cikkben foglaltakkal szemben. Az eltérések azonban az általános törvényszerűségeket nem módosítják. Az elemzés módja ezért — úgy vélem — alkalmas arra, hogy bemutassa a szövetkezeti tagsűrűség és az anyagi érdekeltség viszonyát, és talán arra is, hogy gondolatokat ébresszen és ösztönözzön a szövetkezetek differenciált megítélésére.

ERDŐS TIBOR:

A termelési visszaesések jellege Nyugat-Európában

A nyugat-európai tőkésországok II. világháború utáni gazdasági fejlődését mindeddig négy ízben szakították meg többnyire kisebb méretű termelési visszaesések, illetve rövidebb ideig tartó megtorpanások. 1948—49-ben, 1951—52-ben, 1957—58-ban és utoljára az 1960-as évek elejétől kezdve napjainkig, az egyes országokban nem éppen egy időben, hanem inkább elszórva, különböző években.

Ezek közül az első, az 1948—49-es még a többi II. világháború utáni visszaeséshez képest is szokatlanul erőtlen volt, a nyugat-európai országok java részére egyáltalán nem terjedt ki. Az ipari termelés csökkenése ekkor — Belgium kivételével — legfeljebb csak 1—1,5 százalékos volt, és csak maximum 3 hónapig tartott. Az 1948—49. évi európai recessziós jelenségek rendkívüli enyheséget nagyon jól jellemzi, hogy az ipari termelés Nyugat-Európában 1948—1949-ben 11 százalékkal nőtt, vagyis a néhány, főként kisebb országban nagyon rövid ideig fellépő recesszió gyakorlatilag nem érezztette hatását az egész Nyugat-Európa *évi* ipari termelésében. Éppen ezért az 1948—49. évi recesszió kiváltó okaival a továbbiakban nem is foglalkozunk részletesen.

Az 1951—52. évi, az 1957—58. évi és az 1960-as évek első felében létrejött visszaesések már jóval nagyobb méretűek voltak. Az ipari termelés csökkenése — csúcsponttól mélypontig — gyakran elérte az 5—6 százalékot is, némely esetben még ennél is nagyobb méreteket, a visszaesések időtartama is jóval hosszabb volt, mint 1948—1949-ben.

A recessziók mindeddig az NSZK-ban voltak a legenyhébbek. Feltűnő, hogy az 1951—52. évi visszaesés volt a legnagyobb méretű, nem pedig az 1957—1958. évi, mint sokan gondolják.

Vajon mire vezethetők vissza az ipari termelésnek a táblázatban feltüntetett némelykor nem is csekély mértékű csökkenései, tekinthetjük-e őket periodikus túltermelési válságoknak, a visszaesések alapján ciklikusnak minősíthető-e a nyugat-európai országok II. világháborút követő újratermelése?

Az 1951—1952. évi visszaesés

Az 1951—52. évi recessziót csak akkor érthetjük meg, ha először megismerkedünk a megelőző fellendülést kiváltó speciális tényezőkkel. A nyugat-európai országok termelése a háborút követően általában is igen gyorsan fejlődött, jórészt azért, mert a világháború gazdasági utóhatásai miatt rendkívül kedvező volt a „klíma" a gyors gazdasági fejlődés számára. Ezen-

Az ipari termelés csökkenései néhány nyugat-európai országban

1. A termelés csúcspontjának évnegyede; 2. A visszaesés utolsó évnegyede; 3. A visszaesés időtartama negyedévekben; 4. A visszaesés mértéke csúcsponttól mélypontig, százalékban.

Ország	1951—1952				1957—1958				1960-as évek eleje[a]			
	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
Ausztria	1951. III.	1953. I.	6	5,0	1958. I.	1958. IV.	3	2,0	1961. II.	1962. II.	2*	0,8
Belgium	1951. II.	1952. III.	5	8,3	1957. II.	1958. II.	4	10,3	1960. III.	1965. II.	10*	1,7
Franciaország	1952. I.	1953. I.	4	5,0	1958. I.	1959. I.	4	2,6	1961. IV.	1965. II.	9*	3,3
NSZK	1951. II.	1951. III.	1	1,2	1958. I.	1958. II.	1	0,7	1961. I.	1963. I.	3*	1,8
Olaszország	1951. II.	1951. IV.	2	4,0	1958. I.	1958. II.	1	1,4	1964. I.	1965. II.	5	6,0
Svédország	1951. III.	1952. III.	4	6,0	1957. II.	1958. III.	5	3,3	1961. I.	1963. I.	3*	2,4
Anglia	1951. III.	1952. III.	4	7,8	1955. IV.	1958. III.	11*	1,7	1960. IV.	1963. I.	6*	2,1
Norvégia	1951. III.	1952. III.	4	4,1	1957. II.	1958. I.	3	5,4	nem volt visszaesés			
Hollandia	1951. I.	1951. IV.	3	6,7	1957. I.	1957. IV.	3	4,7	1960. II.	1961. III.	3*	4,2

[a] Nem teljesen lezárt adatok.

A *-gal jelölt esetekben a jelzett időközben *több* visszaesés is volt, ezért az időtartam *csak* a recessziós évnegyedek számát jelöli, a visszaesések mértékének pedig a több visszaesés *átlagos* mélységét adjuk meg.

kívül azonban még néhány speciális tényező ösztönözte a nyugat-európai tőkésországok gazdasági növekedését.

Az egyik ilyen speciális tényező a nyugat-európai valuták 1949-ben történt *leértékelése* volt az amerikai dollárral szemben. Csak néhány valuta maradt ki a leértékelésből, így a svájci frank és a svéd korona. A leértékelés jó ösztönzést adott az európai tőkésországok exportjának, amely 1950-ben egyetlen év alatt 30 százalékkal növekedett, 1951-ben pedig már volumenét tekintve messze, több mint 50 százalékkal meghaladta az 1938. évi színvonalat. A gyorsan növekvő export mint felvevőpiac az európai ipar ugrásszerű növekedésének ekkor különösen fontos tényezője volt.

1950-től kezdve egy új keresletbővítő tényező lépett színre, a koreai háború kirobbanása, amely Nyugat-Európában is éreztette gazdasági hatását. Ez egyrészt a *hadikiadások növekedésében* nyilvánult meg. A nyugat-európai országok fegyverkezési kiadása 1949-ben (1954. évi dollárértékben számolva) 8,1 md, 1952-ben pedig már 12,7 md dollárt tett ki.

A hadikiadások növelése önmagában azonban még nem is volt a legfontosabb tényező. A háború kitörésekor a lakosság zöme és közöttük a tőkés vállalkozók is a III. világháború közvetlen kirobbanásától tartottak. Ezért 1950-től kezdve bizonyos fogyasztási cikkek és termelési eszközök, főként nyersanyagok *akkora méretű készletezése indult meg, amelyhez foghatót azóta még egyszer sem tapasztalhattunk.* A vállalatok készleteiket Nyugat-Európában 1950—1951-ben 5,3 md $ értékben *növelték* (a dollár 1954. évi értékében számolva). Ekkor a készletek nagyobb értékben nőttek, mint a magánfogyasztás vagy mint az állótőke-beruházások, pedig a megszokott, átlagos körülmények között a készletképzés messze elmarad az utóbbi tételek növekedése mögött.

A nagyarányú készletezés és még más tényezők hatására *erőteljes áremelkedés* indult meg. Nyugat-Európában a beruházási cikkek ára két év alatt 16,7 százalékkal, a fogyasztási cikkeké pedig 13,2 százalékkal nőtt, ami — mint ilyenkor történni szokott — újból ösztönözte a készletek növelését. A tőkések azért is vásároltak nyersanyagokat, mert azok árának további növekedésére számítottak. Az egész fejlődésre erősen rányomta a bélyegét a spekuláció, ezért az 1949-et követő fejlődést gyakran „spekulációs boom"-nak, és mert a spekulációs célzatú készletezés jórészt a koreai háború okozta világháborús pszichózisra volt visszavezethető, sokszor „koreai boom"-nak nevezték.

Az 1949-től új erővel kibontakozó fellendülés a nyugat-európai országok többségében csak 1951 közepéig tartott. A készletek gyors felhalmozásának szükségképpen le kellett lassulnia, ami a gazdaság átmeneti megtorpanásához, több országban az ipari termelés eséséhez vezetett. 1952-ben a nyugat-európai országokban a készletnövelés 5,3 md dollárról 2 md dollárra esett, és ez különösen Ausztriában, Belgiumban, Olaszországban, Hollandiában, Norvégiában és Angliában járult hozzá nagyon jelentős mértékben a termelés átmeneti megtorpanásához, illetve az ipari termelés kisebb-nagyobb mértékű eséséhez.

Az 1951—1952. évi recesszió további fontos tényezőjét fedhetjük fel az egyes tőkésországok belföldi ármozgásának és a fizetési mérleg-egyenlegek alakulásának vizsgálata alapján. A valuták 1949. évi sorozatos leértékelése, majd a koreai háború kirobbanását követő spekulációs boom a legtöbb nyugat-európai országban gyors áremelkedést váltott ki. Ez az ár-

emelkedés általában erőteljesebb volt, mint az Egyesült Államokban, ami hamarosan nagyrészt kiegyenlítette a korábbi valutaleértékelésnek a külkereskedelmi és fizetési mérlegre gyakorolt előnyös hatását. Különösen kritikus volt az 1951. esztendő, ekkor volt az árnövekedés a legnagyobb mértékű — egész Nyugat-Európában körülbelül 11 százalékot ért el. A gyorsan növekvő nyugat-európai belföldi árak az adott valutaárfolyam mellett mind gazdaságtalanabbá tették az exportot, ugyanekkor az import egyre gazdaságosabbá vált, és ennek eredményeképpen több ország fizetési mérlege erősen *passzív egyenlegűvé* vált. Ebben az időben az Egyesült Államok egyoldalú fizetései — a gazdasági segélynyújtás — már erősen süllyedő irányzatúak voltak, így az importtöbbletet inkább csak kölcsönfelvétellel vagy a valutatartalékok csökkentésével lehetett fedezni.

A fizetési mérlegek javítása céljából a nyugat-európai országok 1950 második felétől, de főként 1951-től kezdve a belföldi árszínvonal növekedését korlátozó politikára tértek át, ami megnyilvánult a pénzforgalom növekedésének korlátozásában, a jegykibocsátó bankok diszkontlábának jelentős emelésében. A rediszkontlábat többnyire olyan országokban is emelték, ahol az adott időben a fizetési mérleg nem állt különösebben roszszul, amiből kiderül, hogy mindenütt gondosan ügyeltek a hazai áruk világpiaci versenyképességére. A pénzforgalom és a belső árszínvonal korlátozásához tartozott az is, hogy az európai tőkésországok ekkor rendszerint *sufficites költségvetési politikát* folytattak, és a sufficitet a depressziós jelenségek idején is fenntartották. Az állam deflációs politikája azokban az országokban volt a legerőteljesebb, ahol 1950—1951-ben a fizetési mérleg kimondottan kedvezőtlenül alakult, ahol a belföldi árak gyorsan emelkedtek és ahol a külső piacoknak az ország gazdasági fejlődésére az átlagosnál is nagyobb volt a jelentősége. Ilyen országok voltak mindenekelőtt Hollandia, azután Dánia, Anglia, Ausztria.

A tőkésországok deflációs pénzügyi politikája azonban nem maradt hatás nélkül a belső gazdasági fejlődés további menetére. A hitelfeltételek több helyütt jelentős szigorítása, a költségvetési sufficit kialakítása, a pénzforgalom visszatartása az országon belüli üzleti élet visszafogására vezetett. Az ipari termelés csökkenése, a beruházások mérséklődése rendszerint akkor vagy nem sokkal — néhány hónappal — azután következett be, miután a deflációs pénzügyi intézkedéseket bevezették. Joggal feltételezhető tehát, hogy az állami restriktív ár-, hitel- és pénzforgalmi politika *legalábbis hozzájárult* a gazdasági élet átmeneti hanyatlásához, tehát hogy az 1951—1952. évi recessziót nemcsak a spekulációs készletezés megszűnése, a világháborús pszichózis visszaszorulása, hanem a deflációs állami gazdaságpolitika is okozta. A fizetési mérleg kiegyensúlyozásáért tehát a tőkésországok — ha nem folyamodnak a nemzeti valuta más valutákkal szembeni leértékeléséhez — nem kis árat fizetnek, kénytelenek belenyugodni abba, hogy gazdasági fejlődésük átmenetileg lelassul, vagy esetleg a gazdasági növekedést a termelés átmeneti esése váltja fel. Ebből máris levonhatjuk azt a következtetést, hogy *a fizetési mérleg a tőkésországok gazdasági fejlődésének időszakonként egyik fontos meghatározó tényezője lehet.*

Végül az 1951—52. évi recessziós jelenségekben a *nyugat-európai textilipar válsága játszott fontos szerepet!* A II. világháború folyamán az európai textilipari kapacitás aránylag csekély károkat szenvedett, sőt a textilipar természetes nyersanyagforrásainak elzárása miatt Nyugat-Európában

jelentős beruházásokat hajtottak végre a műszáltermelés területén. A háború után ezért a jobb nyersanyagellátás és a hadiiparba átcsoportosított munkaerők visszaszerzése alapján a textilipari termelés gyors fejlődésnek indulhatott, sőt hamarosan túlszárnyalhatta a háború előtti, 1938. évi színvonalat. A termelésnek egy ideig teret nyitott a háború idején kielégítetlenül maradt elhalasztott kereslet, 1951-ben azonban a textilipar termelése válságba torkollott. Ezt több tényező segítette elő. A II. világháború a hagyományos importpiacok elvágásával több európai, azelőtt textiltermékeket nagyrészt importáló országot az önellátás felé szorított, és ez a nagy textiltermelő országok — Anglia, Olaszország stb. — számára viszonylag szűkítette a külső piacokat. A világháború előtt a nyugat-európai textiliparnak fontos piacai voltak a tengerentúli országok, köztük Latin-Amerika, a háború után a latin-amerikai piac jelentősége visszaesett az oda irányuló USA-export következtében. Végül a textilipar válságát elősegítette a spekulációs boom: a készletek növelése a textilipar termelését először ösztönözte, majd a fogyasztói kiadásoknak a textiláruknál is megfigyelhető esése és a hagyományos textil nyersanyagok árának gyors emelkedése elkerülhetetlenné tette a termelés nagymértékű, nemritkán 30%-os csökkenését.

A fentiekből kiderül, hogy az ipari termelés 1951—52-ben észlelt visszaesése *nem minősíthető periodikus túltermelési válságnak.* A recesszió nem a tőkés újratermelés ciklikus önmozgása, hanem speciális tényezők hatása miatt következett be. A koreai háború hatására létrejött spekulációs keresletnövekedés és annak kiesése nem tekinthető szabályszerűen ismétlődő ciklikus jelenségnek, ugyanígy a fizetési mérleg zavaraiból eredő termelési visszaesés sem. A textilipar válsága sem indokolja, hogy az 1951—52. évi recessziót periodikus túltermelési válságnak nevezzük, részleges válságok ugyanis a periodikus túltermelési válságtól függetlenül jönnek létre, előfordulnak még a fellendülés időszakában is. Az 1951—1952. évi visszaesést a leghelyesebb a tőkés újratermelés *szabálytalan ingadozásának* (visszaesésének) tekinteni, amely a tőkés termelés talaján szükségképpen létrejön, de nem nagyjából szabályos időközökben, nem a termelés és fogyasztás ellentmondásának önmozgása nyomán, hanem teljesen szabálytalanul, aszerint, hogy a visszaesést létrehozó konkrét, speciális tényezők hogyan, mikor jelentkeznek.

Az 1957—1958. évi recesszió

Az 1953-tól kezdve újból gyorsan növekvő termelés a nyugat-európai országokban 1957—58-ban ismét akadozni kezdett, sőt, több országban, elsősorban a kisebbekben, az ipari termelés átmeneti esése következett be. Ugyanebben az időben az Amerikai Egyesült Államokban periodikus túltermelési válság jött létre, ezért okunk van feltételezni, hogy a nyugat-európai recesszió legalábbis részben az 1957—58. évi amerikai túltermelési válság tovagyűrűződésének tekinthető.

Ezt a feltevést azonban csak részben támasztja alá a külkereskedelmi forgalom alakulása. Az észak-amerikai kontinensre irányuló nyugat-európai export értéke 240 millió dollárral *növekedett,* de jóval *lassabban* nőtt, mint a korábbi években, s ennek az *ütemcsökkenésnek* valószínűleg volt dekonjunkturális hatása a nyugat-európai gazdasági fejlődésre. *Ugyanekkor a*

nyugat-európai országok Nyugat-Európába irányuló exportja csökkent, 610 millió $ értékben! Ez az exportcsökkenés nyilvánvalóan szorosan összefügg a Nyugat-Európán *belüli* recesszióval. A külkereskedelmi forgalom regionális alakulása arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1957—58. évi recesszió *inkább a nyugat-európai gazdasági zavarokra vezethető vissza,* mint az 1957—1958-as amerikai túltermelési válságnak a külkereskedelmen keresztül tovagyűrűző hatására.

Vajon tekinthető-e az 1957—58. évi recesszió a termelés és fogyasztás közti ellentmondás következményének? Ennek a feltevésnek sok minden ellentmond. Először is, nem mutatható ki, hogy a kérdéses időszakban a termelés jelentősebb mértékben túlhaladta a fogyasztás növekedését, sőt néhány országban a fogyasztás növekedése valamivel nagyobb volt, mint a bruttó nemzeti termék növekedése. Ez utóbbiak közé tartozik Belgium, Hollandia és Anglia, éppen azok az országok, ahol a termelés visszaesése nagyobb méretű volt az európai átlaghoz képest. Egész Nyugat-Európában a termelés 1957-ig 21,9 százalékkal, a fogyasztói kiadások volumene pedig 20,1 százalékkal növekedett 1953-hoz képest, vagyis ez utóbbi alig maradt el a termelés növekedése mögött.

Természetesen a fogyasztói kiadások gyors növekedése még nem bizonyít mindent. A termelés és fogyasztás ellentmondásának kiéleződéséhez elegendő a személyes fogyasztás *növekedésének ütemcsökkenése,* amely akkor támaszthat realizálási nehézséget, ha a fogyasztási cikkek termelésének növekedési üteme is csökken. Ez ti. komoly zavarokat idézhet elő az I. osztály újratermelésében, különösen az állótőke elemeinek termelésében. Az új állótőkék iránti kereslet ugyanis nem egyszerűen a fogyasztási cikkek termelésének abszolút növekedésétől vagy csökkenésétől, hanem már az utóbbi területen bekövetkezett ütemingadozásoktól is függ. Lehetséges tehát, hogy a fogyasztási cikkek kereslete tovább nő, mégis éleződik a termelés és fogyasztás ellentéte, és az is lehetséges, hogy ez az ellentét nem is a II. osztály, hanem az I. osztály területén kezdi éreztetni hatását. Vagy, ha a fogyasztói kiadások emelkedése meg is egyezik a termelés növekedésével, akkor sem biztos, hogy a bruttó nemzeti termék többi, volumenében gyorsan növekvő részét például a beruházások növelése útján realizálni tudják. Ilyenkor, ha az állami fogyasztás nem növekszik nagyon gyorsan, ugrásszerűen növekednek a készletek, főként eladatlan áruk formájában. Ilyen eset következett be az Amerikai Egyesült Államokban 1937-ben, amikor a készletképzés a bruttó nemzeti termék értékéhez viszonyítva hirtelen a kétszeresére emelkedett. Ekkora méretű készletnövelés Nyugat-Európában 1957-ben *sehol sem fordult elő,* sőt a készleteket több országban lényegesen *csökkentették.* Ez utóbbi csoporthoz tartozik Franciaország, Olaszország és Norvégia. Az egész Nyugat-Európában a készletképzés a bruttó nemzeti termék százalékában az 1956. évi 2,4%-ról csak 2,5 %-ra nőtt.

Az 1957—58. évi recesszió jellegének megítéléséhez értékes és nélkülözhetetlen útmutatást ad az *áralakulás* vizsgálata. Az árak — akár a fogyasztási cikkek, akár a beruházási javak árait nézzük — 1953-tól kezdve viszonylag gyorsan nőttek. Nagy áremelkedés volt 1957-ben is, és az árnövekedés üteme csak 1958-ban mérséklődött jelentősebb mértékben. Ez még valószínűbbé teszi — de természetesen nem biztossá —, hogy a kereslet végig gyors ütemben nőtt, s 1957-ben nem a termelés és fogyasztás közti

ellentét éleződése váltotta ki a termelés megtorpanását, illetve esését. Igaz ugyan, hogy a II. világháború után az ármozgásnak eltérő sajátosságai vannak a korábbi időkhöz képest. Például az áremelkedés felléphet akkor is, amikor éppen gazdasági válság van. Így történt ez az 1957—58. évi amerikai túltermelési válságban, amikor a fogyasztói árak körülbelül 3 százalékkal emelkedtek. Az Egyesült Államok pénzügyi szervei azonban ekkor *expanzív* pénzügyi és hitelpolitikát folytattak. Deficites volt a költségvetés, csökkentették a kötelező tartalékrátát, vagyis a bankok nagyobb mértékben nyújthattak hitelt, a jegykibocsátó bankok kamatlábát jelentős mértékben csökkentették, az állam új bankjegytömeget pumpált a forgalomba. A nagyon erőteljes expanzív pénzügyi politika hatására az 1957—58. évi enyhe lefolyású túltermelési válságban az árak emelkedhettek. Ezzel szemben az európai tőkésországokban az 1957—58. évi recessziót közvetlenül *megelőző* időszakban már nem expanzív, hanem *restriktív* politikát folytattak, és az árak egy ideig *ennek ellenére* emelkedtek, mégpedig néhány országban nem is lassú ütemben. *A restriktív pénzügyi politika ellenére* bekövetkezett áremelkedés pedig sehogy sem egyeztethető össze a túltermeléssel.

Vajon mi késztette a nyugat-európai országokat az áremelkedés korlátozására?

A dolog nyitját hamarosan megtaláljuk, ha megnézzük, hogyan alakult a visszaesést megelőző egy-két évben az európai tőkésországok fizetési mérlege. Kiderül, hogy sok országban 1955-ben és 1956-ban, sőt még 1957-ben is passzív volt az áruk és szolgáltatások mérlegének egyenlege. Ez még nem jelent azonnal bajt akkor, ha külföldről tőkék áramlanak be az országba, és ha nagyok az arany-, illetve a valutatartalékok. Némely tőkésországok azonban jelentős *tőkeexportot* bonyolítottak le, elsősorban az NSZK és Anglia. A fizetési mérleg az európai országok többségében kedvezőtlenül alakult — ez nagyrészt a gyors belföldi áremelkedésre vezethető vissza —, ami többnyire az arany- és a valutatartalékok legalábbis viszonylagos — az import értékéhez viszonyított — csökkenésére vezetett. Ez alól jelentős kivételt csak Nyugat-Németország képez, míg néhány országban, például Franciaországban, Görögországban, Hollandiában a tartalékok csökkenése nagyon veszélyes méreteket öltött. Elkerülhetetlenné vált, hogy gátat vessenek a tartalékok további csökkenésének és erőfeszítéseket tegyenek a külkereskedelmi és a fizetési mérleg javítására.

A hazai áruk külföldi versenyképességének fokozása végett mind több áremelkedést korlátozó intézkedést tettek, ennek azonban elkerülhetetlen rossz hatása volt a *belső* gazdasági fejlődésre. A kérdés így állt: vagy belenyugodni a valutatartalékoknak az import értékéhez viszonyítva jelentős méretű további esésébe, és akkor még *átmeneti ideig* fennmaradhat a gyors belső gazdasági fejlődés, vagy pedig a további fejlődés biztosítása végett korlátozni kell a hitelek, a pénzforgalom és *ezekkel együtt a belföldi kereslet növekedését*, ami átmenetileg a gazdasági fejlődés megtorpanásával vagy esetleg visszaesésével jár. Természetes, hogy a tőkésországok kormányai az utóbbi megoldást választották.

Valójában nem is létezett két alternatíva, a valutatartalékok tendenciális csökkenése miatt előbb-utóbb úgyis restriktív pénzügyi és hitelügyi intézkedésekhez kellett volna folyamodni. Ha pedig néhány tőkésország a külföldi versenyképesség fokozása végett megteszi a korlátozó intézkedéseket, a többi — hogy a nemzetközi konkurrenciában háttérbe ne szoruljon

— hasonló útra lép. A restriktív intézkedések tehát láncreakciószerűen terjedhetnek tovább. Nagyjából ez történt az 1957—58. évi recesszió idején, ezt a megtorpanást alapjában a nyugat-európai országok többségében foganatosított restriktív gazdaságpolitikai intézkedések váltották ki.

A restriktív intézkedések egyrészt megnyilvánultak az állami jegykibocsátó bankok kamatláb-politikájában. Az 1951—52. évi recesszió után a rediszkontlábat minden európai tőkésországban erősen mérsékelték, 1955-től, de leginkább 1956-tól kezdve több fokozatban mindegyik országban emelték. A diszkontláb fokozatos emelése mindenütt az 1957—58. évi recesszió *előtt* történt. Ez az időbeli egymásutániság máris arra hívja fel a figyelmet, hogy esetleg okozati összefüggés van a restriktív gazdaságpolitikai intézkedések és az 1957—1958. évi megtorpanás között. A rediszkontláb felemelése azonban egymaga aligha válthatja ki a gazdasági fejlődés megtorpanását, hiszen a tőkésvállalatok költségeinek alakulását nagyon kismértékben befolyásolja. Inkább a tőkések „várakozásainak" befolyásolásán keresztül ösztönözheti vagy korlátozhatja a gazdasági fejlődést, a mai kapitalizmusban ugyanis a tőkések sokkal komolyabban számolnak az állam gazdasági intézkedéseivel, mint korábban, a II. világháború előtt. A rediszkontláb felemelése a tőkéseknek jelzi, hogy a gazdasági életben valami baj van, s ez sok vállalatot óvatosabb üzleti tevékenységre késztethet. Ez már magában hordja a megtorpanás lehetőségét.

A tőkésországok kormányai azonban még sok egyéb korlátozó eszközt is alkalmaztak. Csökkentették a jegybankok által viszontleszámítolás útján nyújtható hiteleket és korlátozták a magánbankok által nyújtott hiteleket is elsősorban Angliában, Svédországban, Ausztriában és Norvégiában. Nyugat-Németországban a nyílt piaci műveletek keretében visszafogták a pénzforgalom növekedését. Elég általánosan megszigorították a fogyasztói hiteleket úgy, hogy lényegesen megemelték a fogyasztói hitel igénybevételéhez szükséges kezdő befizetés összegét. Angliában és a skandináv országokban a helyi kormányzati szervek csökkentették a lakásépítkezésekre fordított kiadásaikat. Több országban felemeltek bizonyos fajta kiadásokat korlátozó hatású adókat. Norvégiában 1955-ben 10 százalékos adót vetettek ki az építkezésekre, Ausztriában ugyancsak 1955-ben megszüntették a beruházási adókedvezményeket, Hollandiában 1956-ban új profitadót vezettek be. Ezenkívül 1956-ban a skandináv országokban és Angliában növelték a közvetett adókat abból a célból, hogy ezzel fölös vásárlóerőt szívjanak fel. Mindezek az intézkedések korlátozták az összes vásárlóerő növekedését, lefékezték az áremelkedést, hozzájárultak a nyugat-európai országok külkereskedelmi és fizetési mérlegének megjavításához, lényegesen enyhítették az addig egyre nagyobb gondot okozó dollárhiányt, de egyúttal elkerülhetetlenül az egész belső gazdasági fejlődés átmeneti megtorpanására, több helyütt visszaesésére vezettek.

Az 1951—52. évihez hasonlóan az 1957—58. évi recesszió sem tekinthető periodikus túltermelési válságnak. Csak néhány ország gazdaságát érintette viszonylag nagyobb mértékben, *de egyikét sem nagymértékben.* Az 1957—58. évi recesszió előtt nem mutatható ki a termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiéleződése, enélkül pedig a periodikus túltermelési válság nem jöhet létre. A recesszió, illetve *a restriktív intézkedések bevezetése* előtt inkább a kívánatosnál gyorsabb áremelkedés okozott problémát, nem pedig a kereslethiány.

Az 1960-as évek első felében kibontakozó recesszió

A legutóbbi, a 60-as évek első felében kibontakozó recesszió sajátossága a korábbiakkal szemben az, hogy jobban érintette a nagy nyugat-európai tőkésországok — különösen Olaszország és Franciaország — gazdaságát, mint a korábbiak. Mivel Nyugat-Európa ipari termelésének nagyobb részét a négy nagy ország — Anglia, Olaszország, Franciaország és Nyugat-Németország — adja, az itt fellelhető recessziós jelenségek — noha a visszaesések nem voltak nagymértékűek — rányomták bélyegüket az egész nyugat-európai ipari fejlődésre. Az említett országokban az ipari termelés megtorpanásai, visszaesései nagyrészt 1962 végén és 1963 elején, valamint 1964-ben léptek fel. Ennek megfelelően az egész nyugat-európai ipari termelésben is megtorpanás észlelhető 1962 második felében és 1964-ben. Feltűnő, hogy a kis európai tőkésországok ipari termelése egyenletesebben növekedett, mint a megelőző recessziók alkalmával. Éppen azért, mert a recesszió a nagy országokban volt erősebb, a nagy országok száma viszont csekély, a legutóbbi megtorpanás vagy visszaesés okait mind a négy nagy országban külön-külön vizsgáljuk meg.

Az 1962—63. évi megtorpanásnak részben a konjunkturális tényezőkön teljesen kívül álló oka volt. Az 1962—63. évi rendkívül zord tél sok helyütt a termelés csökkenésére vagy stagnálására vezetett. A kemény tél legjobban az építőiparban, a bányászatban és az állami beruházásokból eredő közmunkákban éreztette a hatását, de még sok területen gátolta a termelés növelését a közlekedési zavarok előidézésével, a munkaerő-ellátás akadályozásával. Elsősorban az NSZK és Franciaország ipari termelésében okozott zavarokat.

Az 1962—63. évi recesszióban azonban fontos szerepük volt a nem természeti eredetű, hanem tisztán gazdasági tényezőknek is. Franciaországban a termelés megtorpanásához jelentősen hozzájárult a szénbányászok és az állami vállalatok dolgozói egy részének sztrájkja is. Ezzel szemben Angliában a recessziónak elsősorban gazdasági természetű okai voltak.

Az angliai recesszió már jóval korábban, 1960 közepén kezdődött el, és alig észrevehető kisebb megszakításokkal egészen 1963 első feléig tartott. 1960-ban Angliában, mint már azelőtt annyiszor, nagyon gyorsan romlott a külkereskedelmi mérleg, ami az angol kormányt a belföldi kereslet növekedésének és ezzel az árak emelkedésének korlátozására késztette. A restriktív intézkedések hatására a személyes fogyasztás növekedése 1960 II. és III. harmadában megakadt, ami elkerülhetetlenül maga után vonta az ipari termelés megtorpanását is. A recessziót rövid ideig a termelés alig észrevehető emelkedése váltotta fel, majd az újabb fizetésimérleg-zavarok miatt az angol kormány 1961 második felétől kezdve megint több, a megelőzőnél drasztikusabb restriktív intézkedésre kényszerült: 10 százalékkal növelték a forgalmi adót, egyéb adóemelésekre is sor került, befagyasztották a béreket, megszigorították a hitelnyújtás feltételeit, a jegykibocsátó bank kamatlábát pedig 1961 júliusában 5 százalékról 7 százalékra növelték. A szigorú restriktív intézkedések újabb visszaesést idéztek elő az angol gazdaságban, s ennek következtében az angol ipari termelés még 1963 elején is csupán az 1960. évi színvonalon mozgott.

1964-ben az európai nagy tőkésországok közül Franciaországban és Olaszországban újabb recesszió lépett fel. A legtöbbet emlegetett és a leg-

nagyobb figyelmet érdemlő az olaszországi visszaesés, vagy ahogyan gyakran olvashatjuk, az olaszországi gazdasági válság. Ez a fogalomhasználat teljesen jogosnak tekinthető, mert itt a termelés megtorpanása, sőt több területen *esése,* az előző nagyon gyors fejlődést váltotta fel, az 1964. év és a megelőző évek gazdasági helyzete között éles kontraszt mutatkozik. 1963-ban 8,2 százalékkal, 1964-ben viszont csak 0,8 százalékkal nőtt az ipari termelés, esett a fémtermelő, de különösen a személygépkocsi-ipar termelése — az utóbbié 1964-ben 7,7 százalékkal. A személyes fogyasztás változatlan áron számítva 1964-ben csak 2,4 százalékkal nőtt, míg 1963-ban 9,2 százalékkal, a tartós fogyasztási cikkek vásárlása pedig erősen *csökkent* — ezen belül a személygépkocsiké 12,8 százalékkal. A gazdasági válság különös erővel jelentkezett *a beruházások területén.* A bruttó beruházások 1964-ben az előző évhez képest — változatlan áron számítva — 9,2 százalékkal estek. Ennél sokkal nagyobb mértékben zuhantak a gépi felszerelésekre fordított magántőkés beruházások: az ipar egészében 20,2 százalékkal, a gépiparban 27,4 százalékkal, a gépkocsiiparban 26,2 százalékkal. A magántőkés szektorban a beruházások esése olyan erőteljes volt, hogy hatását nem tudta ellensúlyozni az állami útépítő és szociális rendeltetésű beruházások jelentős növekedése sem.

Az 1964. évi olaszországi válság azonban nem terjedt ki minden iparágra. Sőt egyes területek fejlődése ebben az évben is különösen gyors volt: például a vegyiparé 9 százalékos, az ásványolaj-feldolgozó iparé 17,7 százalékos. Növekedett a textilipar termelése is 2,7 százalékkal, továbbá az élelmiszeripar termelése 2,9 százalékkal. A mezőgazdasági árutermelés pedig nagyon jelentősen, 6,4 százalékkal emelkedett. Az 1964. évi olasz válság tehát *semmiképpen sem tekinthető általánosnak,* hanem csak *részleges gazdasági válságnak* nevezhető.

Vajon ez a részleges válság a túltermelésből vezethető-e le, vagyis tekithetjük-e az 1964. évi olasz válságot *részleges túltermelési válságnak?* Az adatok tüzetesebb vizsgálata alapján kiderül, hogy ez a válság minden valószínűség szerint *legfeljebb csak részben lehet a túltermelés következménye.*

1963-ban az olasz gazdaságban nem volt semmiféle realizálási nehézség, és ami a legfontosabb, ekkor *nem is éleződött a termelés és a fogyasztás ellentéte.* 1963-ban a munkások és alkalmazottak összes pénzjövedelme 21,5 százalékkal növekedett, ami nagyobbrészt az egy keresőre jutó bérek és fizetések körülbelül 10 százalékos emelkedéséből és a foglalkoztatottság bővüléséből, továbbá az állami transzfer kifizetések megnövekedéséből származott. *Ennél* az árak jóval lassabban, „csak" 7 százalékkal növekedtek. Innen az, hogy a személyes fogyasztás növekedése gyorsabb volt, mint az összes termelésé, s a fogyasztás hányada nőtt a bruttó nemzeti termék értékén belül. Emellett az állam még deficites költségvetési politikát is folytatott, ami tovább ösztönözte az összes kereslet növekedését. A kereslet növekedése annyira erőteljes volt, hogy bizonyos cikkekből ellátási zavarok voltak, például hiány volt élelmiszerekben, amit a kormány fokozott importtal próbált megszüntetni.

Természetesen az összes kereslet növekedése idején is lehetséges a *részleges túltermelési* válság kibontakozása, és nem is kizárt dolog, hogy az 1964. évi olasz válságban szerepet játszott a *részleges* túltermelés. Valószínűtlennek tartom azonban, hogy az 1964. évi válság nagyobb részben erre lenne visszavezethető. Nemcsak azért, mert az összes kereslet gyors

emelkedése idején a részleges túltermelés rejtve maradhat, hanem azért is, mert egészen nyilvánvaló összefüggés mutatható ki egyes iparágak termelésének esése és bizonyos, keresletet korlátozó állami intézkedések között. *Előbb jött a keresletet korlátozó állami intervenció és csak azután a viszonylag jelentős recesszió.*

A keresletet korlátozó deflációs intézkedéseket a fizetési mérlegben komoly zavarokat előidéző nagyarányú belföldi áremelkedés tette szükségessé. A külkereskedelmi mérleg deficitje 1560 milliárd lírát tett ki 1963-ban, és ezt közel sem egyenlítette ki a szállításokból, turistaforgalomból stb. elért bevételi többlet. Az arany- és valutatartalékok rohamosan estek. Teljes kimerülésük megakadályozása végett gátat kellett vetni a belföldi árak további gyors emelkedésének, amit az olasz kormány a belföldi kereslet korlátozása útján akart megvalósítani.

Evégett 1963 őszén csökkentették az állami költségvetés deficitjét, felemelték némely luxuscikkek forgalmi adóját. Az intézkedések ekkor még túlságosan óvatosak voltak, az árak tovább emelkedtek, a kívánt eredményt nem hozták meg. Ezért 1964 elején tovább erősítették a restriktív gazdaságpolitikát. Szigorították a fogyasztási hitelnyújtás feltételeit: jelentősen csökkentették a hitelezés idejét, felemelték a kezdő befizetések összegét. A legjobban a gépkocsivásárlásokat korlátozták — a fogyasztói hitelek korlátozásán túl — gépkocsivásárlási adó bevezetésével és az amúgy is magas benzinárak újabb emelésével. Az élelmiszerárak további növekedésének megakadályozására közvetlen árkorlátozó intézkedéseket vezettek be, és 1964 februárjában elrendelték — az ellátás megjavítása céljából — az élelmiszerek fokozott importját. Emellett a külkereskedelmi és fizetési mérleg javítása végett több áruexport-támogató intézkedést léptettek életbe adókedvezmények, exporthitelek stb. formájában.

Az intézkedések hatásosaknak bizonyultak a külkereskedelmi és a fizetési mérleg vonatkozásában. A fizetési mérleg 1964 közepétől kezdve újból aktív egyenleget mutatott, és ennek megfelelően újból jelentősen növekedtek az arany- és devizatartalékok. Lelassult az árak emelkedése is, sőt a nagykereskedelmi árak, a beruházási cikkek, valamint az agrártermékek árai 1963 vége, illetve 1964 eleje óta stabilizálódtak.

A restriktív intézkedések azonban egyúttal visszaesést váltottak ki. Ez a gépkocsiiparban figyelhető meg a legjobban, ahol a termelés egészen nyilvánvalóan a korlátozások bevezetése *után* csökkent. Az autóipar visszaesése tehát legalábbis nagyrészben *az állami korlátozó intézkedések következménye*. A keresletet korlátozó állami intézkedések valószínűleg hozzájárultak a magánberuházások csökkenéséhez is, hozzá kell tennünk azonban, hogy ezt az olasz állami szervek szerették volna elkerülni. Erre utal például az, hogy a jegykibocsátó bank diszkontlábát nem emelték, és nyíltan hangoztatott célkitűzés volt, hogy a kereslet korlátozásával felszabadult anyagi eszközöket a beruházások felé tereljék, vagyis egyszerre akarták a fogyasztási cikkek keresletét korlátozni és a beruházásokat növelni.

Az utóbbi feladatot egyáltalán nem sikerült megoldani, a fogyasztási cikkek keresletének korlátozása sokkal nagyobb hatást gyakorolt a beruházásokra, mint a diszkontláb változatlan színvonalon tartása. Egy kis iróniával azt is mondhatjuk, hogy a keresletet jobban „sikerült" korlátozni, mint ahogy azt az olasz monopoltőkés kormánykörök várták. Ezért hamarosan az okozott gondot, hogyan lehetne az olasz gazdaságot újra a kon-

junktúra vágányára terelni. Időközben kiderült, hogy ez sokkal nehezebb feladat, mint korábban a gyorsan növekvő kereslet és az árnövekedés visszatartása. Annak ellenére, hogy az export újból gyors ütemben nőtt, s az olasz kormány ismét deficites költségvetési politikát folytatott és nagy állami beruházásokat hajtott végre, az olasz gazdaság még 1965 elején sem jutott ki teljesen a kátyúból.

Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1964. évi olasz recessziót nem csupán a fizetési mérleg zavarai hívták életre, hanem kibontakozásában szerepet játszhattak a belső szerkezeti aránytalanságok is. Egy bizonyos: nem tekinthető periodikus túltermelési válságnak, a termelés 1964-ben *évi szinten* nem csökkent, nem mutatható ki előtte a termelés és fogyasztás ellentmondásának éleződése, ekkor éppen a fogyasztás túl gyors emelkedése okozott gondot. *Az 1964. évi olasz recesszió elsősorban a gyors belső áremelkedésből és a fizetési mérleg zavaraiból fakadó válság volt, amelynek elhúzódásához esetleg hozzájárultak az olasz gazdaság belső szerkezeti aránytalanságai is.*

1964 áprilisában Franciaországban újabb gazdasági megtorpanás jött létre. Az ipari termelés növekedése évi szinten mérve megakadt, néhány iparág, például a gépkocsi-, a textil-, a papíripar termelése nagymértékben csökkent. De az 1964. évi francia recessziónak sem a túltermelés volt az oka. Az órabérek növekedési üteme 1961—1963 között — évi 9 százalék — jóval maga mögött hagyta a munka termelékenységének növekedését, nőttek az egy árura eső bérköltségek, ami különböző áttételeken keresztül hozzájárult a pénzforgalom és az árak emelkedéséhez. Az árak növekedése nem volt olyan gyors, hogy a fizetőképes kereslet volumene nem növekedhetett volna gyorsan — az *összes* bérkifizetések évente 12—13 százalékkal nőttek —, de elég gyors volt ahhoz, hogy az állami költségvetéssel együtt a francia fizetési mérleg egyensúlyát veszélyeztető áremelkedést okozzon. A fizetési mérleg egyensúlya a viszonylag önálló külpolitikát folytató Franciaország számára még fontosabb, mint más tőkésországoknak. A nagyobb összegű külföldi, különösen amerikai hitelek felvétele nagyon veszélyeztetné Franciaország önállósági törekvéseit. Ezért a fizetési mérleg nagyobb zavarait elhárítandó, a francia kormány 1963 második felétől kezdve erélyes restriktív gazdaságpolitikai lépésekre szánta el magát, amelyek az árak stabilizálására irányuló erőfeszítésekben, a sufficites költségvetési politikában, a magánbankok hitelnyújtásának korlátozásában és a jegykibocsátó bank diszkontlábának emelésében nyilvánultak meg.

Az áremelkedés megakadályozására a francia kormány 1963 szeptemberétől kezdve törekedett. Nem tűzték ki célul minden áru és szolgáltatás árának rögzítését, például szabad maradt a lakbérek, a mezőgazdasági termékek és azon iparcikkek árainak az alakulása, amelyeknek gyártásában külföldi eredetű és növekvő importárú nyersanyagokat dolgoznak fel. Ilyen körülmények között az árszínvonal általános növekedése nem szűnhetett meg teljesen. De hogy az állami árstop-politikának volt foganatja, azt nagyon valószínűvé teszi mind a nagykereskedelmi, mind a fogyasztói árak emelkedésének nagyfokú lelassulása.

Az áremelkedés lelassulásához a sufficitessé vált költségvetés és a restriktív hitelpolitikai lépések is hozzájárultak. Csökkentettek némely, költségvetésből finanszírozott beruházásokat, így a költségvetési kiadások 1963 közepétől 1964 végéig változatlanok maradhattak, miközben a bevé-

telek kismértékben növekedtek. Míg 1963 első három negyedében a költségvetés jelentősen deficites volt, 1964 végére bevételi többlet volt kimutatható, vagyis a költségvetési politika fokozatosan *deflációs* jellegűvé vált. A magánbankokat arra utasították, hogy az általuk nyújtott hitelek összegét évente csak maximálisan 10 százalékkal növelhetik. Tekintettel arra, hogy a bruttó nemzeti termék évi növekedése eleve nem lehetett több 5—6 százaléknál, ez a hitelkorlátozó intézkedés elég nagyvonalúnak látszik, hiszen továbbra is teret enged a pénzforgalomnak a termelést meghaladó ütemű növekedése számára, ami az árnövekedés újabb alapjául szolgálhat. Tudni kell azonban, hogy 1949-től 1963-ig a bankhitelek évi növekedése átlagban 16 százalékos volt, vagyis a hitelnyújtás korlátozását mégiscsak jelentősnek tekinthetjük. A gazdaságpolitikai intézkedések az áremelkedés lefékezésén, a fizetési mérleg egyensúlyának biztosításán kívül a gazdasági fejlődés megtorpanását is kiváltották, ez a recesszió is a fizetési mérleg alakulásával volt kapcsolatban, közvetlenül a deflációs állami gazdaságpolitika hozta létre.

Ciklikus volt-e az újratermelés Nyugat-Európában a II. világháború után?

A felvetett probléma úgy oldható meg, ha első lépésként a tőkés újratermelési ciklus klasszikus meghatározásából indulunk ki, olyan felfogásából, ahogyan azt a marxizmus klasszikusai értelmezték, és ahogyan az a marxista közgazdászok között széles körben elterjedt. Eszerint az újratermelési ciklus a legszorosabb összefüggésben van a periodikus túltermelési válságokkal, olyannyira, hogy a klasszikus felfogás szerint a tőkés újratermelés *a periodikus túltermelési válságok miatt ciklikus lefolyású.* A túltermelési válságok miatt a termelés növekedését szükségképpen annak csökkenése váltja fel, és mivel a túltermelési válság *nem permanens, hanem periodikus,* a termelés esését előbb-utóbb újból a termelés növekedése követi. Ezért a ciklikusan alakuló tőkés termelés még csak megközelítően sem nő évről évre egyenletesen, de nem is stagnál sokáig egy alacsony termelési szinten, hanem *hol növekszik, hol süllyed, miközben a termelés hosszabb időszakban növekvő irányzatú.* A ciklus klasszikus felfogása szerint tehát *a tőkés termelés a periodikus túltermelési válságok miatt átmeneti visszaesésektől, válságoktól megszakítva* növekedik, vagyis a ciklus kategóriájához hozzá kapcsolódik a gazdasági növekedés és a periodikus túltermelési válságok problematikája egyaránt.

Nézetem szerint az újratermelési ciklushoz — annak klasszikus értelmezéséhez is — hozzátartozik még *bizonyos időbeli szabályszerűség.* Ez az utóbbi szempont korábban általánosan elfogadott volt, ami megnyilvánult abban, hogy a politikai gazdaságtan tanfolyamok keretében rendszerint a ciklusok általánosan 10 éves időtartamáról tanítottak. Természetesen nem az a lényeges, hogy a szóban forgó időtartam nagyjából hány — három, öt vagy tíz — éves, a fontos csupán az, hogy létezzen bizonyos fokú időbeli szabályszerűség. Ha mondjuk az egyik visszaesést három év múlva újabb követi, majd 10 vagy 20 éven át nem történik semmi, bajosan lehet az újratermelés ciklikus alakulásáról beszélni. Gondolni kell arra is, hogy a ciklus kategóriáját más tudományágak is használják, és mindig olyankor, amikor bizonyos, az adott tudományág által vizsgált sajátos jelenségek meghatározott szabályszerűséggel ismétlődnek.

A nyugat-európai tőkésországoknak a II. világháború óta eddig végbement gazdasági fejlődése nem fér össze az újratermelési ciklus klasszikus értelmezésével. Először is, mert — mint láttuk — egyetlen nyugat-európai országban (és hozzátehetjük: a Távol-Keleten Japánban) sem jött létre periodikus túltermelési válság. Másrészt, végképp nem beszélhetünk az ilyen válságok időben nagyjából szabályszerű ismétlődéséről. Nem mondom, hogy Nyugat-Európa és Japán gazdaságában az elmúlt 20 év alatt *egyáltalán* nem működtek a periodikus túltermelési válságok kirobbanását előidéző gazdasági tényezők, ezek azonban nem jelentkeztek az ilyen válságok kibontakozásában. Azt sem mondom, hogy a jövőben Nyugat-Európában nem jöhetnek létre periodikus túltermelési válságok, csak azt állítom: ezeknek az elmúlt 20 évben való elmaradásával a nyugat-európai tőkésországok gazdasági fejlődése nem alakult aklikusan a szó *klasszikus* értelmében.

Az újratermelési ciklusnak azonban lehet más, a klasszikustól eltérő értelmezése is. Az újratermelési ciklus fogalmához feltétlenül hozzátartozik, hogy a termelés növekedését *időnként* annak esése, vagy legalábbis megtorpanása szakítsa félbe, hogy a termelés növekedésére *szabályszerű, ritmikus, hullámszerű* mozgás legyen jellemző. A termelés esését nem feltétlenül a periodikus túltermelési válság váltja ki, ilyen eredménnyel például az állam restriktív gazdaságpolitikai intézkedései is járhatnak, s ha a termelés megtorpanásai, visszaesései *szabályszerűen* bekövetkeznek, nézetem szerint ebben az esetben is indokolt a tőkés újratermelést *ciklikusnak* tekinteni. Ez a ciklus azonban egészen más természetű, mint ami a periodikus túltermelési válságok ismételt kifejlődésére vezethető vissza. Még akkor is, ha be tudnánk bizonyítani, hogy a termelésnek a periodikus túltermelési válságoktól eltérő természetű megtorpanásai, visszaesései szabályszerűen visszatérő jelenségek, nem beszélhetnénk tőkés újratermelési ciklusról a *régi értelemben,* nem mondhatnánk, hogy a klasszikus újratermelési ciklus *továbbra is* érvényre jut, nem intézhetnénk el a problémát azzal, hogy lám „a tőkés újratermelés továbbra is ciklikus marad", mert *nem ugyanarról az összefüggésről volna szó.* Mondhatnánk, hogy az újratermelés ciklikus, de feltétlenül hozzá kellene tennünk: *más, a klasszikus értelmezéstől eltérő konkrét tényezők váltják ki;* ha az utóbbit ciklus I-nek nevezzük, akkor megkülönböztetésül a most felfedezettet ciklus II-nek kell tekintenünk stb. Ellenkező esetben a valóság megengedhetetlen mértékű leegyszerűsítésének, a sematizmusnak a hibájába esnénk.

Vajon lehet-e a nyugat-európai országok II. világháború utáni fejlődését ebben az új értelmezésben ciklikusnak nevezni? Első látásra úgy tűnik, hogy igen. Ha nem számítjuk az 1948—49. évi megtorpanást, amely Európában amúgy is jelentéktelen volt, akkor azt látjuk, hogy 1951—52-től kezdve egészen 1962—64-ig a kontinentális Nyugat-Európában körülbelül 5—6 évenként ismétlődnek meg a gazdasági visszaesések, megtorpanások. Bizonyos „szabályszerű" ismétlődés tehát föllelhető. Egy ilyen tétel felállításánál azonban nem elegendő a tényleg megfigyelhető, megközelítőleg azonos időközre hivatkozni, azt is meg kell mutatni, *szükségszerű-e* a szóban forgó visszaesések szabályszerű ismétlődése. A ciklus klasszikus értelmezésekor sem csupán a korábban tapasztalt, nagyjából azonos időközre hivatkozunk, hanem azt mondjuk: egy válság után a termelésnek növekedni kell, de ez a növekedés nem tarthat túl sokáig, mert a beruházások adott szerkezete mellett, a tőkés gazdaság talaján, ha rendkívüli körülmények

vagy esetleg az állam fokozott gazdasági tevékenysége nem jön közbe, a termelésnek *viszonylag hamar,* elég szabályos ritmusban újabb válságba *kell* torkollnia. Ebben az esetben a válság *szabályszerű ismétlődését* előidéző gazdasági törvénnyel van dolgunk. De felismerhető-e ilyen szabályszerűség a Nyugat-Európa II. világháború utáni fejlődésében?

Anglia gazdaságával kapcsolatban ezt valószínűleg joggal mondhatjuk. Itt a fellendülés az elmúlt másfél évtizedben egy esetben sem tartott két, legfeljebb három évnél tovább, több visszaesés volt, mint a Nyugat-Európa többi országában — recesszió volt 1955-ben is. Ami azonban a legfontosabb, ezeknek az ugyancsak a fizetési mérleg zavaraiból származó visszaeséseknek két-három évenkénti ismétlődése Anglia II. világháború utáni megváltozott és most adott belső és világgazdasági helyzetében *szükségszerűnek tekinthető.* Az angol gazdaság ma olyan helyzetben van, hogy a fizetési mérleg egyensúlya fellendülés esetén 2—3 évnél tovább rendszerint nem tartható. Ilyenkor elkerülhetetlenné válnak az állami „Stop" intézkedések, bekövetkezik a gazdaság megtorpanása, majd ezután újból felléphet a sajátos angol ciklus „Go" szakasza. Ezért véleményem szerint helyes az angol „Stop-Go" *ciklusokról* beszélni, de természetesen ezeknek a ciklusoknak *semmi közük sincs a klasszikus újratermelési ciklushoz.* A „Stop-Go" ciklusok például szolgálhatnak a ciklusnak a klasszikustól különböző, a periodikus túltermelési válságokkal összefüggésben *nem levő* fajtájára, a *ciklus II-re.**

A kontinentális Nyugat-Európával viszont már sokkal nehezebb dolgunk van. Arról tudunk, hogy itt a megtorpanások, visszaesések többségükben a fizetésimérleg-zavarokra és a belső inflációs áremelkedésre vezethetők vissza. A fizetési mérleg zavarai ugyanis a tőkésországokban időnként *szükségképpen* bekövetkeznek. Ez a tőkés újratermelés sajátosságaival függ össze. Egyik legfontosabb sajátossága még az állami monopolkapitalizmus időszakában is jelentős mértékben meglevő *szabályozatlanság.* A szabályozottság, a zavartalan fejlődéshez szükséges arányok állandó biztosítása nemcsak a belső, hazai termelésben, hanem a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is hiányzik, ami nemegyszer a fizetési mérleg nagyfokú kiegyensúlyozatlanságára, jelentős deficitjére vezet. A tőkésországokban gyakran nem képesek az árak alakulását a kívánt keretek között tartani, fellendülés esetén erőteljes árnövekedés következhet be, ami adott valutakulcsok mellett a fizetési mérleg gyors romlását idézheti elő. A termelékenység és a bérek többnyire nem előre eltervezett mértékben, és egymáshoz viszonyítva előre nem látott, a külkereskedelem szempontjából gyakran nem kívánt arányban változnak, ez folytonosan befolyásolja az egyes tőkésországok komparatív előnyét, illetve hátrányát a világpiacon, állandó eltolódásokat idézve elő az országok fizetési mérlegében. A mai kapitalizmusban az árak szeszélyesebben alakulnak, mint amikor a pénz szerepét a belföldi pénzforgalomban az arany töltötte be. Az áralakulásnak, az árak más országokhoz képest gyorsabb vagy lassúbb növekedésének azonban közvetlen befolyása van a fizetési mérleg állapotára. Ismeretes, hogy ma már elkerülhetetlen az állam nagyméretű gazdasági beavatkozása. Az állami beavatkozás azonban többnyire hatást gyakorol a fizetési mérleg alakulására, például a belső gazdasági fejlődést ösztönző állami intézkedések

* Az angol „Stop-Go" ciklusok szükségszerűségéről, gazdasági alapjáról. Becsky György cikkét: Nagy-Britannia helyzete és az új gazdasági terv, Közgazdasági Szemle, 1966. 2. sz.

az áremelkedés gyorsításával vagy a kamatláb leszorításával zavarokat, nagy deficitet idézhetnek elő a fizetési mérlegben. A tőkés újratermelés és a fizetési mérleg zavarai közti összefüggés bemutatása külön cikket igényelne, az eddig elmondottak mégis elegendőek annak a tételnek az alátámasztására, hogy a fizetési mérleg zavarainak létrejötte a tőkés újratermelés talaján *törvényszerű.*

Egyes, különleges esetektől eltekintve azonban — lásd Anglia példáját — nem törvényszerű az ilyen természetű zavarok, az ebből származó gazdasági megtorpanások, visszaesések *időben szabályszerű ismétlődése,* legalábbis én ilyen értelmű törvényszerűséget nem tudtam mindeddig felismerni. Megjelenésük az idő lefolyását tekintve *esetleges,* lehet, hogy egy időszakban ezek a megtorpanások gyorsan követik egymást, majd hosszabb időn át elmaradnak. Azért minősítettem ezeket korábban a tőkés újratermelés szabálytalan ingadozásainak, visszaeséseinek, mert *egymás utáni előfordulásaikban* nem látok szabályszerűséget.

Egyébként a II. világháború óta az európai tőkésországokban eddig bekövetkezett visszaesések nem is biztosítanak elegendő tapasztalatot arra, hogy a ciklus módosított értelmezéséhez is szükséges időbeli szabályszerűséget megállapítsuk. Komolyabb recessziós időszak csak háromszor: 1951—52-ben, 1957—58-ban és 1962-től kezdve fordult el. Az 1951—52. évi recesszió azonban nagyrészt a koreai háborúra vezethető vissza, amelynek létrejötte a jelen összefüggés vizsgálata szempontjából esetleges, támpontul tehát csak két recessziós időszak marad! Ahhoz a megállapításhoz pedig, hogy a gazdasági zavarok előfordulásában érvényesül-e időbeli szabályszerűség, *legalább három* recessziós időszak szükséges, de még ekkor sincs teljesen kizárva, hogy a véletlenek csalfa játékának áldozatai vagyunk. Mivel a kontinentális Nyugat-Európa és, hozzátehetem, Japán gazdaságában az inflációs áremelkedésből, a fizetési mérleg válságából eredő zavarok szabályszerű ismétlődésére vonatkozó törvényszerűséget nem látom, és az eddig tényleges tapasztalat sem elegendő az ilyen szabályszerűség *valószínűsítésére,* a kontinentális Nyugat-Európa és Japán II. világháborút követő *eddigi* gazdasági fejlődését, a módosított, nem klasszikus értelemben sem tudom ciklikusnak nevezni.

Ha Nyugat-Európa II. világháború utáni fejlődése eddig nem volt ciklikus, helyes-e azt mondani, hogy ez a gazdasági fejlődés válságmentes volt? Az a meggyőződésem, hogy *Nyugat-Európa „válságmentes" fejlődéséről nem helyes beszélni.* Nyugat-Európa csak a periodikus túltermelési válságtól volt eddig mentes, de *nem általában a válságoktól.* Sokfajta gazdasági válság jöhet létre a tőkésországokban, és ezeknek csak *egyik,* bár kétségtelenül legfontosabb fajtája a periodikus túltermelési válság. De ezenkívül a gazdasági válságok kategóriájába tartozik a közbeeső, a részleges, a pénzügyi válság, az inflációs válság, a fizetési mérleg válsága. Mindezek ugyancsak súlyos problémákat okoznak a tőkésországoknak. A gazdasági válság fogalmát nem szabad tehát a periodikus túltermelési válsággal azonosítani. Mindebből kiderül, hogy a ciklus és a *gazdasági válság* nincsenek feltétlenül összefüggésben egymással, mivel gazdasági válságok létezhetnek anélkül, hogy egy adott, akár viszonylag hosszabb időszakban a tőkés újratermelés ciklikus lenne. *A gazdasági válságok nagyobb része nem feltétlenül ciklikus jellegű.*

A nyugat-európai országokban a nem ciklikus természetű gazdasági

válságok a II. világháború után a megelőző időkhöz képest gyakoribbá váltak. Ez a jelenség az állami monopolkapitalizmus kifejlődésével függ össze. Az ilyen jellegű gazdasági válságok létrejötte mindig összefüggésben van az állam gazdasági tevékenységével, sőt *közvetlen* kiváltó okuk rendszerint az állam restriktív gazdaságpolitikai intézkedései. Bár nem a termelés és fogyasztás ellentmondásának megnyilvánulásai, *erre az ellentmondásra hatást gyakorolnak.* Az ellentmondás kiéleződése szempontjából ugyanis egyáltalán nem közömbös, hogy időközben létrejönnek-e egyéb, kisebb-nagyobb méretű és tartamú visszaesések, megtorpanások. A termelés visszaesései, megtorpanásai, bármilyen konkrét okból is jönnek létre, alapjában mérséklik a termelés és a felvevőpiac ellentmondását, vagy késleltetik az említett ellentmondás kiéleződését. Tehát egy nem elhanyagolható mértékű *feszültségoldó hatásuk* van a termelés és fogyasztás ellentmondásának viszonylatában. Minél gyakoribbak a nem ciklikus természetű megtorpanások, visszaesések, ez a feszültségoldó hatás annál nagyobb, és ezért a visszaeséseknek *a termelés ciklikus mozgását háttérbe szorító hatása annál jelentősebb.*

A nem ciklikus természetű gazdasági válságok tehát *bizonyos fokig helyettesíthetik* a periodikus túltermelési válságokat. Nem szüntetik meg a periodikus túltermelési válságot kirobbantó tényezőket, de ez utóbbiak által keltett feszültséget, legalábbis egy darabig és bizonyos fokig más, sajátos formában levezethetik. Amikor az állam restriktív gazdaságpolitikai intézkedéseket hajt végre, az rendszerint nem a periodikus túltermelési válság elhárításának célját szolgálja, de az állam ilyen intézkedéseinek *lehet* ilyen objektív eredménye.

A periodikus túltermelési válságok eddigi elmaradásában természetesen nemcsak a nem ciklikus természetű válságoknak van szerepük. Ilyen hatása volt mindenekelőtt az *egész* állami monopolkapitalizmusnak, az állami költségvetés piacbővítő tevékenységének, annak, hogy az állami monopolkapitalizmus hatására a piac rugalmasabban alkalmazkodik a termelés növekedéséhez. Valószínű, hogy a periodikus túltermelési válságok elmaradásához némely tőkésországokban — például Franciaországban — hozzájárultak az állam tervszerűségi törekvései is. A nem ciklikus jellegű gazdasági válságok ugyanis lényegében spontán módon hatottak a tőkés termelés klasszikus értelemben vett ciklikus mozgásával szemben, az állami gazdaságpolitika egésze azonban már *tudatosan* is e ciklikus mozgás ellen irányult.

A periodikus túltermelési válságok elmaradásához mindezen felül még államilag nem irányított az állami tevékenységtől nem függő spontán gazdasági folyamatok is hozzájárultak. Itt kell hivatkoznunk a II. világháború után Nyugat-Európában és Japánban a sajátos körülmények között megindúló és hosszú ideig tartó lendületes és növekvő arányú beruházásokra, arra a spontán önmozgásra és kölcsönhatásra, amely a beruházások, valamint a bérek és fizetések növekedése között megnyilvánult, a termelés I. osztályának az adott körülmények között szükségszerűen gyorsabb ütemű fejlődésére és azokra a spontán hatású tényezőkre, amelyek mind a termelés, mind a piac gyors ütemű *bővülését* tették lehetővé a II. világháborút követő időszakban. Úgy tűnik, hogy meghatározott körülmények között, különösen abban a periódusban, amikor az állami monopolkapitalizmus *éppen rendszerré vált,* a periodikus túltermelési válságok kibontakozása elle-

nében ható spontán önmozgás jóval tovább tarthat, mint korábban gondoltuk.

Valószínű, hogy a nem ciklikus természetű gazdasági válságok továbbra is elég gyakoriak lesznek, az pedig biztosra vehető, hogy az állami monopolkapitalizmus továbbra is nagyon fontos gazdasági tényező marad. Ebből azonban nem következik, hogy a jövőben Nyugat-Európában és Japánban periodikus túltermelési válságok nem jönnek létre, *ilyen válságok kibontakozásával és ezzel együtt a tőkés újratermelés klasszikus értelemben vett ciklikus mozgásával is számolnunk kell.*

Nincs meg az alapunk egy olyan tétel felállítására, hogy a II. világháború után a tőkés újratermelésnek Nyugat-Európában nem kell ciklikusan alakulnia, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a tőkés termelés az új körülmények között nem ciklikus *feltétlenül, mindig és mindenütt.** Itt elsősorban a piacot spontán módon bővítő tényezők hatására utalunk, és arra, hogy e tényezők *átmenetileg* eredményezik a piac gyors bővülését, kimerülésük a periodikus túltermelési válságok kibontakozását sokkal valószínűbbé teszi. Bizonyos előre nem látható események, például egy nemzetközi pénzügyi válság, a bizalom megrendülése a tartalékvalutákkal — a dollárral és a fonttal — szemben, e két valuta, különösen a dollár esetleges leértékelése stb. — mindezeknek a jövőben fennáll a lehetőségük — a nemzetközi kereskedelemben rendkívül súlyos problémákat idézhetnek elő. Ezen a talajon pedig — különös tekintettel a külkereskedelem nagyon fontos konjunkturális szerepére — egy esetleges periodikus túltermelési válság *viszonylag nagyobb méreteket is elérhet.*

Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy ugyanúgy, mint ahogy a II. világháborút megelőző, állami monopolkapitalizmussá még át nem alakult, alapjában még a magánmonopolisztikus kapitalizmus talaján végbemenő tőkés újratermelésre érvényes tételeket nem lehet mechanikusan alkalmazni a II. világháborút követő, az állami monopolkapitalizmus viszonyai közt végbemenő újratermelés jellemzésére, *az eddig eltelt 20 évre érvényes tételeket sem helyes egyszerűen, maradék nélkül kivetíteni a tőkés gazdaság ezután várható fejlődésére.* Az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása „kifutási" lehetőséget ad a tőkés újratemelésnek, legalábbis ezt tapasztalhattuk sok fejlett tőkésország esetében. Nem biztos, hogy az erre az időszakra érvényes sajátosságok jellemzőek maradnak akkor is, amikor az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása már régen befejeződött, amikor az már nem képez változást a tőkés termelési viszonyokban egy előző időszakkal szemben.

A CIKKBEN FELHASZNÁLT ADATOK FORRÁSA:

Economic Survey of Europe since the War. Geneva, 1953. U. N.
Statistics of National Product and Expenditure 1938 and 1947 to 1953. OEEC Paris, 1957.
Statistics of Sources and Uses of Finance 1948–58. OEEC Paris 1960.
Economic Survey of Europe 1957. U. N. Geneva 1958.
Statistics of National Accounts 1950–1961. OECD Paris 1964.
Economic Survey of Europe 1958. U. N. Geneva 1959.
Die Weltwirtschaft 1963. 1., 2., 1964. 1., 2., 1965. 1., 2. Tübingen.
World Economic Survey 1961.
Monthly Bulletin of Statistics 1965. augusztus.
Economic Survey of Europe, 1961–1962–1963.
Angus Maddison: The Postwar Business Cycle in Western Europe and the Role of Government Policy. Banca Nazionale del Lavoro. Quarterly Review. Roma, 1960. június.

* Lásd ezzel kapcsolatban Molnár Ferenc cikkét: A mai tőkés gazdaság néhány elvi kérdése. Közgazdasági Szemle, 1965. december.

SZAKOLCZAI GYÖRGY:

Beruházás és gazdasági növekedés*

Az utóbbi két évtizedben a gazdasági növekedés állt a polgári közgazdaságtan kutatásainak központjában. Ezen belül azonban határozott hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Korábban az a felfogás volt általános, hogy a beruházás a gazdasági fejlődés kulcsa. Újabban azonban a beruházás szerepével kapcsolatban határozott szkepticizmus alakult ki, amely szerint a beruházás a gazdasági fejlődés előmozdításának csak egyik — és sokszor nem is a legfontosabb — eleme. E fejleményekhez vezető néhány jellemző tény áttekintése után vizsgáljuk meg, hogy milyen szerepet tulajdonít a beruházásnak a modern nyugati növekedési elmélet két fő irányzata: a keynesi szellemű Harrod-Domar modell, és az ún. „neoklasszikus" elmélet. Az optimális beruházási hányad meghatározására irányuló kísérletek ismertetéséhez kapcsolódva kísérletet teszünk a magyar gazdasági fejlődés szempontjából levonható következtetések összefoglalására. E gondolatok kifejtése során nem célunk az ismertetett közgazdasági nézetek részletes elemzése és bírálata, csupán bizonyos eredményeinek a felhasználási lehetőségeit keressük.

A „klasszikus" felfogás lényegét szellemesen foglalja össze Kindleberger ([25], 35. l.)** „Sok közgazda nézete szerint a tőke központi helyet foglal el a gazdasági fejlődés elméletében. A fejlődés a népesség és a munkaerő-állomány növekedését hozza magával. Minthogy a föld mennyisége adott, nem lehet belőle újat felfedezni vagy határait kiterjeszteni, a föld—munka aránynak csökkenni kell. Úgy tűnik tehát, hogy az egy munkásra jutó termelés növekedése a tőke—munka arány növekedését igényli. E nézet szerint a gazdasági fejlődés folyamata ásónak traktorral, kaszának aratógéppel, munkásonként három lóerőt képviselő gépnek tíz lóerővel való helyettesítése . . ."

„A tőkét — folytatja — nem csupán a gazdasági fejlődés folyamatának központi, hanem stratégiai fontosságú elemének tekintik. A tőkeképződés folyamata önmagát erősítő és kumulatív: a tőkeképződés növeli a nemzeti jövedelmet, ami ismét több tőkeképződést tesz lehetővé. A fejlődés alacsony fokán a szegénység lehetetlenné teszi a tőkeképződéshez szükséges megtakarítást. Ha azonban a folyamat már megindult, erősíti önmagát. »A gazdagok még gazdagabbak lesznek, s a szegényeknek gyerekük születik«."

Ez a felfogás végső soron az ún. „neoklasszikus", statikus termelési elméleten, a csökkenő határhozadék elméletén alapul. Eszerint, ha két

* A cikk a Magyar Közgazdasági Társaság Oskar Lange emlékülésen, 1965. dec. 16-án tartott előadás átdolgozott változata.

** Az idézett művek a cikk végén közölt irodalomjegyzék sorszáma szerint találhatók meg.

olyan helyzetet hasonlítunk össze, ahol az egy főre jutó természeti erőforrások mennyisége és a műszaki ismeretek színvonala azonos, akkor ott, ahol nagyobb az egy főre jutó termelés, még inkább nagyobbnak kell lennie az egy főre jutó tőkeállománynak, és ennek megfelelően kisebbnek kell lennie az egységnyi tőkére jutó termelésnek. Ennek alapján — elméletileg ugyan tulajdonképpen távolról sem kielégítő módon — egy olyan időbeli fejlődési vonalra lehet következtetni, amelynek mentén az egy főre jutó tőkeállomány gyorsabban, az egy főre jutó termelés lassabban nő, az egységnyi tőkeállományra jutó termelés pedig csökken, és ez a folyamat addig tartható fenn, amíg lehetőség van a kamatláb leszállítására.

A tőkeállomány és a termelés fejlődése a tőkésországokban

A valóságos helyzet alakulása távolról sem felelt meg ezeknek az elméleti feltevéseknek. Az Egyesült Államok történeti idősorait ebből a szempontból először Kendrick [23] [24], Abramovitz [1] és Fabricant [13] elemezte. Abramovitz alapvető eredményeit a következő táblában foglalta össze.

Az Egyesült Államok gazdasági növekedésének mérőszámai 1944/53
(1869/78 = 100)

Nettó nemzeti termék	1325	
Népesség	334	
Egy főre jutó nettó nemzeti termék	397	
Munkaerő	423	(393)
A munkaerő és a népesség aránya	127	(118)
Foglalkoztatás	427	(396)
A foglalkoztatás és a népesség aránya	128	(119)
Egy foglalkoztatottra jutó heti munkaóra	73	
Teljesített munkaóra	312	(290)
Egy lakosra jutó munkaóra	94	(87)
Tőke	993	
Egy lakosra jutó tőke	297	
Az erőforrások teljes felhasználásának indexe	381	(361)
Az egy főre jutó erőforrás-felhasználás indexe	114	(108)
Az egy foglalkoztatottra jutó nettó nemzeti termék	310	(334)
Az egy munkaórára jutó nettó nemzeti termék	426	(458)
Az egységnyi tőkére jutó nettó nemzeti termék	134	
Az egységnyi teljes erőforrás-felhasználásra jutó nettó nemzeti termék	348	(367)

Forrás: [1] 8. l.

() Fegyveres erők nélkül.

A mi szempontunkból a legfigyelemreméltóbb eredmény, hogy a tőkeállomány gyarapodása sokkal kisebb mértékű, mint a nettó nemzeti terméké. Az egy lakosra jutó tőke csak háromszorosára, az egy lakosra jutó nettó nemzeti termék pedig négyszeresére nőtt. A nettó nemzeti termék nagyarányú növekedése tehát nem csupán az egységnyi nemzeti termékre jutó fajlagos munkafelhasználás, hanem az egységnyi termékre jutó fajlagos tőkefelhasználás csökkenése mellett volt fenntartható. Abramovitz a két alapvető erőforrás, a munka és a tőke felhasználásának változását a nemzeti jövedelmen belüli részesedésükkel súlyozta, és így számította ki

az egy főre jutó erőforrás-felhasználás indexét. Az átlagos munkaidő-csökkenés és az egy főre jutó tőkeállomány-növekedés eredőjeképpen az egy főre jutó erőforrás-felhasználás ebben az időszakban alig 14 százalékkal növekedett. Az egy főre jutó termelés növekedése ennek megfelelően elsősorban a termelékenység növekedésének a következménye.

A táblázatban ismertetett eredmények arra utalnak, hogy a tőke—termelés aránynak folyamatosan csökkennie kellett. E mutatószám alakulásával sok kutató foglalkozott, ezek közül itt La Tourette [30] eredményeit közöljük.

A tőke-termelés arány* az Egyesült Államok belföldi magángazdasági szektorában

1909	2,203	1918	2,453	1927	2,347	1936	2,091	1949	1,767
1910	2,185	1919	2,392	1928	2,310	1937	2,049	1950	1,775
1911	2,235	1920	2,373	1929	2,413	1938	2,009	1951	1,799
1912	2,237	1921	2,453	1930	2,276	1939	1,960	1952	1,797
1913	2,290	1922	2,453	1931	2,254	1940	1,930	1953	1,780
1914	2,322	1923	2,444	1932	2,221	1941	1,944	1954	1,749
1915	2,359	1924	2,429	1933	2,175	1946	1,719	1955	1,719
1916	2,340	1925	2,386	1934	2,148	1947	1,712	1956	1,693
1917	2,263	1926	2,361	1935	2,098	1948	1,757	1957	1,668
								1958	1,654
								1959	1,620

* A bruttó magángazdasági belföldi tőkeállomány és a potenciális bruttó belföldi magángazdasági termék aránya.

La Tourette a bruttó tőkeállomány és a potenciális termelés hányadosait közli. A bruttó tőkeállományt a beruházásokból számítja oly módon, hogy az évenként beruházott különböző típusú tőkejavakból évenként levonja ezek feltételezhető pusztulását. A nevezőben nem a tényleges, hanem a potenciális — vagyis a konjunkturális és egyéb okok miatt bekövetkező kapacitás-kihasználatlansággal korrigált — termelési adatok szerepelnek. A mutatószám az első világháborút közvetlenül követő évekig kissé emelkedett, azután — az 1929-es kiugró értéktől eltekintve — folyamatosan csökkent.

La Tourette kiszámította a mutatószám változásának trendjét is. A csökkenés üteme 1909 és 1941, majd ismét 1946 és 1959 között közel évi $^1/_2$ százalék volt. Az egész időszakra vonatkoztatva a csökkenés évi 0,8 százalék, ami a második világháború alatti gyors változás következménye. A szerző szerint [31] az arányszám csökkenésének három fő oka van: a berendezések élettartamának csökkenése, a gépek részarányának növekedése és az, hogy a műszaki fejlődés tőkemegtakarító jellegű.

Hasonló eredményekre jutottak más kutatók, más országok adatai alapján. A legkorábbiak és a legismertebbek Aukrust és Bjerke [3] [4] számításai norvég adatok alapján. Ezek megmutatták, hogy Norvégiában a tőke—termelés határarány értéke 1900 és 1950 között mindvégig megközelítőleg 3,0 volt, ezután pedig — a nagyarányú beruházások folytán — ugrásszerűen csaknem kétszeresére nőtt. Ezt a beruházást azonban nem követte a termelés hasonló mértékű megnövekedése. Az adatokhoz illesztett termelési függvényükből (erre a fogalomra a későbbiekben még visszatérünk) az tűnik ki, hogy 1948 után a foglalkoztatás évi 0,6 százalékos növekedése évi 0,46 százalékkal, a tőkeállomány évi 5,6 százalékos növekedése évi 1,12 százalékkal növelte a termelést, a műszaki fejlődés viszont évi

1,81 százalékos termelésnövekedést eredményezett. A tőkeállomány 1 százalékos növekedéséhez a termelésnek csak mintegy 0,2 százalékos növekedése tartozik. Hasonló eredményekre jutott Niitamo [34] finn, Gehrig és Kuhlo [14] [27] pedig nyugatnémet adatok alapján, valamint más kutatók is.

Elgondolkoztatóak a nemzetközi összehasonlítások is. Kuznets [28] néhány kiemelt országra és hosszú időszakra közli a tőke és a termelés növekményeinek arányát. Itt a rövidség kedvéért minden országra vonatkozóan csak a legutolsó két sort közöljük.

A tőke és a termelés növekményének aránya

Ország A termelés definíciója és növekedésének időszaka	A termelés		BBTK/ BBT	BNTK/ BNT	NBTK/ NBT	NNTK/ NNT
	időtartama években	évi növekedési üteme				
Egyesült Királyság NNT						
1921/29—1930/38	9	2,03	4,3	4,5	1,6	1,9
1952—1958	6	2,50B	6,2	6,6	3,2	3,6
Németország NNT						
1928—1934/38[a]	8	1,66	8,1	8,7	3,5	4,2
1952—1958[b]	6	7,11	3,4	3,9	2,3	2,9
Olaszország BBT, NBT						
1920/22—1938/40	18	2,42B 2,24N	7,5	6,8	4,3	3,6
1946—1956	10	6,58B 6,32N	3,2	2,8	2,1	1,6
Dánia BBT, NBT						
1921—1939	18	3,17B 3,15N	3,9	4,3	2,3	2,7
1952—1958	6	2,88B 2,79N	6,4	6,7	4,6	4,9
Norvégia BBT, NBT						
1915/24—1939	19,5	3,21B 3,21N	5,4	4,9	3,5	2,9
1949—1956	7	3,53B 3,39N	8,5	7,8	6,5	5,8
Svédország BBT						
1926/35—1948/52	19,5	4,22	4,6	4,6	3,0	3,0
1952—58	6	3,52	6,1	6,1	4,0	3,9
Egyesült Áll. BNT, NNT						
1914/23—1934/43	20	1,96B 1,98N	9,0	9,5	3,0	3,6
1939/48—1948/57	9	4,25B 4,27N	5,1	5,2	2,0	2,1
Kanada BNT						
1916/25—1936/45	20	3,15	4,9	5,2	1,4	1,7
1946—1955	9	3,89	6,0	5,9	3,5	3,3
Ausztrália BBT						
1915/16/24/25—1938/39	18,5	5,13B 5,08N	3,3	3,2	2,3	2,1
1952/53—1958/59	6	6,76B 6,01N	4,2	4,3	3,6	3,7
Argentína BBT, NBT						
1915/24—1935/44	20	3,31B 3,13N	8,3	7,3	4,2	2,8
1930/39—1955	20,5	3,10B 3,35N	7,6	7,2	2,7	2,3
Dél-afrikai Unió BNT, NNT						
1918/20—1934/43	19,5	4,59B 4,62N	4,0	3,7	2,7	2,4
1944/48—1954/58	10	5,01B 4,91N	5,3	4,3	4,5	3,3

[a] 1935-ös terület.
[b] Német Szövetségi Köztársaság.
BBTK = Bruttó belföldi tőkeképződés.
BNTK = Bruttó nemzeti tőkeképződés.
NBTK = Nettó belföldi tőkeképződés.
NNTK = Nettó nemzeti tőkeképződés.
BBT = Bruttó belföldi termék.
BNT = Bruttó nemzeti termék.
NBT = Nettó belföldi termék.
NNT = Nettó nemzeti termék.

Az adatok azt mutatják, hogy ott, ahol a növekedési ütem nagymértékben megnőtt, a tőke és a termelés növekményeinek aránya nagymértékben csökkent. Ahol viszont a növekedés nem, vagy csak csekély mértékben gyorsult meg, a tőke és a termelés növekményeinek aránya megnőtt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a növekedési ütem nagymértékben független a beruházástól.

A második világháború utáni adatok alapján vizsgálja ugyanezt a kérdést Hill [18], valamint Johnson és Chiu [22]. Ez utóbbi szerzők által összeállított pontdiagramból, amelyben 44 országra adják meg a növekedési ütem és a beruházási hányad összetartozó értékeit, szemléletesen kitűnik, hogy a két változó közt nincs korrelációs kapcsolat. Az összehasonlítás arra utal, hogy csekély beruházási hányaddal nem lehet nagy növekedési ütemet elérni, a nagy beruházási hányad viszont még semmiképpen sem biztosítéka a gyors növekedési ütemnek. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a beruházás szükséges feltétele lehet, de semmiképpen sem elégséges feltétele a gyors növekedési ütemnek.

A nemzetközi összehasonlítás szempontjából talán a legérdekesebbek Shinohara [41] eredményei. Ő nem a beruházási hányad és a növekedési ütem, hanem a tőkekoefficiens — vagyis az egységnyi bruttó termelésnövekményre jutó bruttó állótőke-növekmény — és a növekedési ütem kapcsolatát vizsgálja.

A tőkekoefficiens és a növekedési ráták kapcsolata (1951—57)

Ország	Marginális bruttó állótőke-koefficiens	A bruttó belföldi termék évi növekedési üteme, %	Ország	Marginális bruttó állótőke-koefficiens	A bruttó belföldi termék évi növekedési üteme, %
Argentína	14,3	1,5	Izland	3,2	9,4
Ausztrália	16,9	1,5	Irak	1,7	11,6
Ausztria	3,5	5,9	Írország	9,7	1,5
Belga-Kongó	7,1	4,3	Izrael	2,7	8,5
Belgium	5,0	2,9	Olaszország	3,7	5,4
Brazília	8,9	1,7	Jamaica	1,1	9,4
Burma	3,9	4,7	Japán	2,5	7,8
Kanada	5,2	4,2	Luxemburg	6,9	3,0
Ceylon	3,2	3,4	Mexikó	2,4	5,9
Chile	3,9	2,7	Marokkó	7,9	2,7
Taiwan	1,3	9,4	Hollandia	4,2	5,3
Kolumbia	2,3	4,5	Új Zéland	7,6	2,8
Costa-Rica	2,9	6,8	Norvégia	7,7	3,8
Dánia	2,3	6,0	Peru	5,0	3,8
Dominikai Köztársaság	2,0	8,9	Fülöp-szigetek	1,1	6,8
Ecuador	1,5	6,5	Portugália	3,5	4,1
Finnország	9,0	2,9	Puerto-Rico	4,5	4,1
Franciaország	3,6	4,6	Svédország	5,2	3,8
NSZK	2,8	7,5	Svájc	4,0	2,7
Ghana	5,4	2,1	Dél-afrikai Unió	4,5	5,4
Görögország	2,0	6,8	Egyesült Kir.	5,6	2,5
Guatemala	1,6	5,8	Egyesült Áll.	5,7	2,9
Honduras	3,7	4,3	Venezuela	1,7	11,3

Forrás: [41] 127 l.

A tőkekoefficiens és a növekedési ütem adatpárjai, grafikusan ábrázolva, egyértelműen egy hiperbola mentén helyezkednek el, vagyis nagy

tőkekoefficienshez alacsony növekedési ütem tartozik, és fordítva. Ez a jelenség részben ugyan abból következik, hogy a tőkekoefficiens a felújítást is magában foglalja. Az eredmények azonban még ennek figyelembevétele mellett is arra utalnak, hogy a növekedési ütem jórészt más tényezőktől, nem pedig a beruházástól függ.

E számítások ismertetése után vizsgáljuk meg, hogy mennyire áll összhangban ezekkel a tényekkel a modern polgári növekedési elmélet két fő iránya: a Harrod—Domar modell és az ún. „neoklasszikus" iskola.

A beruházás szerepe a modern polgári növekedési elméletben

A Harrod—Domar modellt egymástól függetlenül írta fel Harrod [15] [16], majd Domar [8] [9] és később Mahalanobis [32]. A három megfogalmazás közül az utóbbi a legegyszerűbb, a növekedési ütem azonban mindhármuknál a beruházási hányad és az egységnyi beruházásra jutó termelésnövekmény szorzata. (A definícióik közötti különbségek nem alapvetőek.) Ebből az alapegyenletből arra a következtetésre lehet jutni — és ez a nézet elég gyakori —, hogy a nagyobb beruházási hányad azonos arányban vezet nagyobb növekedési ütemre. Ha ugyanis az egységnyi beruházásra jutó termelésnövekmény mutatójáról feltételezzük, hogy állandó, a növekedési ütem a beruházási hányaddal arányos. Kissé alaposabb vizsgálat megmutatja azonban, hogy ez a nézet ellentétben van az elmélet kezdeményezőinek felfogásával. Talán Mahalanobis felfogása áll a legközelebb ahhoz a nézethez, hogy a beruházási hányad megnövelése azonos mértékben emeli meg a növekedési ütemet. Ezt a felfogást teljes mértékben érthetővé is teszik az indiai viszonyok. Ő is hangsúlyozza azonban, hogy a fejlődés meggyorsításának társadalmi és kulturális előfeltételei vannak, és mindjárt az alapegyenlet tárgyalása után mutatja meg a beruházás megfelelő ágazati szerkezetének fontosságát. Domar elemzésének központjában a teljes foglalkoztatás biztosításának szempontja áll. A három szerző közül Harrod elemzése veti fel a legtöbb szempontot.

Harrod elemzése a tényleges, a garantált és a természetes növekedési ütem megkülönböztetésén alapul. A gazdaság fejlődését e három növekedési ütem kölcsönhatásának formájában írja le. A tényleges növekedési ütem a statisztikailag megfigyelt, valóságos növekedési ütem. A garantált növekedési ütem az, amely mellett a tervezett (ex ante) beruházás egyenlő a tervezett (ex ante) megtakarítással, és így a vállalkozók éppen annyit akarnak beruházni, amennyi megtakarítás rendelkezésükre áll. A természetes növekedési ütem, Harrod szerint, a népesség növekedésének és az egy főre jutó termelés növekedésének a szorzata. Ez lényegében véve független változó, amely adottságnak tekinthető. A természetes növekedési ütemnek és a termelékenység növekedésének a beruházással és a kamatlábbal való összefüggését nem tagadta ugyan, de nem tartotta igazán lényegesnek még az 1960-ban megjelent tanulmányában [17] sem. (Ez a felfogás döntő jelentőségű lesz az ún. „neoklasszikus" modellekben.)

Távlati szempontból — és most elsősorban ezzel foglalkozunk — a garantált és a természetes növekedési ütem viszonylagos nagyságának van elsősorban fontossága. Harrod elemzése szerint, ha a garantált növekedési ütem kisebb, mint a természetes, akkor általában a tényleges növekedési

ütem is elmarad a természetes mögött. A gazdaságnak nem állnak rendelkezésére azok a megtakarítások, amelyekkel biztosítani lehetne a kapacitások kellő ütemű kiterjesztését. Ebben az esetben a tényleges növekedési ütem csak átmenetileg emelkedhet a természetes növekedési ütem szintjére. Ekkor azonban a kapacitások elégtelensége miatt előbb-utóbb inflációs feszültségek mutatkoznak, és az ilyen ütemű növekedés tarthatatlannak bizonyul. Ebben az esetben tehát a gazdaság rendelkezésére álló megtakarítás — a megtakarítási és beruházási hányad — fokozásával lehet a tényleges növekedési ütem tartós növekedését és a természetes növekedési ütem elérését biztosítani.

Ha viszont a garantált növekedési ütem meghaladja a természetes növekedési ütemet, ennek ellenkezője igaz. Ilyenkor a tényleges növekedési ütem csak átmenetileg emelkedhet a garantált növekedési ütem szintjére, mert a tényleges ütem nem haladhatja meg tartósan a természetest. Ha a gazdaság ténylegesen a garantált növekedési ütem vonalán fejlődik, akkor kihasználatlan kapacitások jönnek létre, a vállalkozók nem találják meg számításaikat, veszteséget szenvednek, ami tőkés viszonyok között válságra és kumulatív zsugorodási folyamatra vezet. Ilyenkor azután a tényleges növekedési ütem mind a garantált, mind a természetes ütemnél kisebb lesz. Így a megtakarítás és beruházás további fokozása (változatlan kamatláb feltételezése esetén) végső soron csak a kihasználatlan kapacitásokat növelheti, de a termelést nem, ami viszont mélyíti a válságot. A természetes növekedési ütemnek megfelelő fejlődést ebben az esetben tartósan csak a tervezett megtakarítás leszállításával, vagy akár a tervezett megtakarítás és beruházás együttes leszállításával lehet biztosítani.

Az ismertetett elméleteket tőkés viszonyok alapján dolgozták ki, s ezek szocialista viszonyokra közvetlenül nem vonatkoztathatók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen jellegű problémák számunkra teljesen idegenek. Szocialista viszonyok között is előadódhat, hogy bizonyos beruházás kapacitáskihasználatlanságot teremt, akár azért, mert a segítségével előállítható termékekre nincs ilyen volumenben szükség, akár azért, mert hiányzik a megfelelő munkaerő, akár egyéb okok folytán. Ezekkel a lehetőségekkel — amelyekre még visszatérünk — Branko Horvat jugoszláv közgazda foglalkozik részletesebben.

Ugyanezekkel a kérdésekkel más szempontból foglalkozik az ún. „neoklasszikus" növekedési elmélet, amelynek központjában a termelési függvény áll. Ez a függvény elkülöníti és matematikai formában ábrázolja a termelést növelő egyes tényezők (létszámváltozás, beruházás, műszaki fejlődés stb.) hatását. Segítségével meg lehet állapítani, hogy az egyes ráfordítások mennyiségének változása esetén mennyivel változik meg a termelés. A termelési függvény legelső és mindmáig legáltalánosabban elterjedt alakját Cobb és Douglas [6] [10] [11] tulajdonképpen nem is a termelés, hanem a jövedelemeloszlás elemzésére alakította ki, ma azonban ez az értelmezés már teljesen háttérbe szorult, és a termelés elemzése áll a központban.

Ezt a hangsúlyeltolódást egyértelműen tükrözik Solow fejtegetései: „A XIX. századbeli tőkeelmélet egyik örökös kérdése az volt: »Miért pozitív a kamatláb?« . . . A munkásokat a munkáért fizetik, miért fizetik a tőkéseket? Azért, mert »várakoznak«, amíg a termelési körutak kialakulnak, vagy mert »tartózkodnak« valamilyen folyó fogyasztástól, hogy felújítsák vagy

növeljék a tőkeállományt és fenntartsák vagy növeljék a jövőbeli fogyasztást? Minthogy azonban a »várakozás« oly jelentős része költséges gépkocsikban és luxusüdülőhelyeken folyik, . . . az egész apparátus áttetsző verbális trükknek kezd látszani. . . . Arra van tehát szükség a tőkeelméletben, hogy fogalmi megkülönböztetést vezessünk be a tőkének betudható hozadék és a tőkések jövedelme között" ([46], 10—11. l.).

A Cobb—Douglas termelési függvény első alakjában két független változó szerepel: a munka és a tőke. Tinbergen [48] már 1942-ben felvett egy harmadik változót: a műszaki fejlődést. Lényegében ugyanilyen modellt használ fel Solow [42] első ilyen természetű vizsgálatában, amikor a termelés változását három független változó: a munka, a tőke és a műszaki fejlődés függvényében írja fel. Arra az eredményre jut, hogy a termelés 1909 és 1929 között a termelési tényezők mennyiségi növekedésétől függetlenül évente mintegy 1 százalékkal, 1929 és 1949 között pedig évente mintegy 2 százalékkal nőtt. Az egy főre jutó termelés ebben az időben mintegy megkétszereződött, ennek a növekedésnek azonban csak mintegy 12,5 százaléka tudható be az egy főre jutó tőkeállomány növekedésének, 87,5 százaléka pedig a műszaki fejlődésnek. A műszaki fejlődésnek ezt a fajtáját később „meg nem testesült" műszaki fejlődésnek nevezte el.

Az eljárás legnagyobb gyengéje, hogy voltaképpen semmit sem mond a műszaki fejlődés okáról, hanem ez a tényező tulajdonképpen csak az egyéb tényezők változása által meg nem magyarázott reziduum nagyságát állapítja meg. További nehézség a beruházás és a műszaki fejlődés közti kapcsolat teljes hiányára vonatkozó feltevés. A további kutatások arra irányulnak, hogy feloldják ezt a feltevést, és hogy meghatározzák: minek a következménye a műszaki fejlődés.

Ezt a lépést Solow tette meg második modelljében [43]. Feltételezte egyrészt, hogy a műszaki fejlődésnek teljes egészében új állóeszközökben kell megtestesülnie (tehát, hogy a műszaki fejlődés csak azt jelenti, hogy évről évre termelékenyebb állóeszközöket állítanak elő), másrészt, hogy a létrehozott állóeszközöket üzemeltetésük teljes idejében csak az eredeti módon lehet felhasználni. Ezt a műszaki fejlődést Solow (az állóeszközökben) „megtestesült" műszaki fejlődésnek nevezte el. Az amerikai gazdaság fejlődését azzal a feltételezéssel vizsgálta [43] [44], hogy az egész műszaki fejlődés megtestesült, illetve meg nem testesült típusú. E feltételezés alapján vont le következtetéseket arra vonatkozóan, hogy mennyi beruházásra van szükség az amerikai gazdaság növekedési ütemének egy százalékos meggyorsításához. A beruházásnak a növekedésre gyakorolt hatása szempontjából kedvezőbb eredmény adódott a „megtestesült" műszaki fejlődés feltételezésével.

A valóságban természetesen egyidejűleg van megtestesült és meg nem testesült műszaki fejlődés. Viszonylagos szerepüket olyan modell segítségével lehet megállapítani, amelyben mindkettő szerepel. Ilyen vizsgálatot végzett Intriligator [21]. Megállapította, hogy az amerikai gazdaságban a megtestesült műszaki fejlődés legvalószínűbb üteme 4 százalék, vagyis évente 4 százalékkal termelékenyebb állóeszközöket állítanak elő, a meg nem testesült műszaki fejlődés pedig valószínűleg a termelés évi 1,67 százalékos növelését teszi lehetővé a ráfordítások növelése nélkül. A termelés — Intriligator számításai szerint is — csak csekély mértékben fokozható a beruházás növelésével. Számításai szerint az állóeszköz-állomány egy szá-

zalékos növeléséhez tartozó legvalószínűbb termelésnövekedés mintegy 0,14 százalék. A „neoklasszikus" növekedési elmélet legnagyobb eredményének a „megtestesült" és a „meg nem testesült" műszaki fejlődés megkülönböztetését tekinthetjük, amely fontos szerepet tölt be a gazdasági fejlődés elemzésében.

A „megtestesült" műszaki fejlődés hatásának számításbavételével valamelyest csökkent a reziduális elem — a „meg nem testesült" műszaki fejlődés — hatása. Ez a reziduális elem azonban bizonyára több más tényező hatásának a következménye, a további kutatások célja éppen ennek az elemnek a további felbontása. Mindenekelőtt valószínű, hogy csupán a munkamegosztás fokozódásának és a tömeggyártás gazdasági előnyeinek hatására a termelés nagyobb ütemben nő, mint a ráfordítások. Bizonyosra vehető, hogy ez a tényező — amelyet általában „a volumen hozadékának" neveznek — magyarázza meg a termelés növekedésének egy részét, hatásának számszerűsítésében azonban még nincs egyértelmű eredmény.

Kellőképpen megalapozott az a feltevés is, hogy a tudományos kutatásra fordított kiadások éppúgy növelik a nemzeti jövedelmet, mint az állóeszközökre fordított kiadások, e tényező hatásának számszerű elkülönítése azonban szintén nehézségbe ütközik. Sok ilyen irányú vizsgálat folyik, makroökonómiai szempontból kellő megbízhatósággal értékelhető eredmények azonban még nincsenek.

Hasonló a helyzet az ún. „emberi tőke", „emberi beruházás" (szakképzés stb.) gazdasági növekedésre gyakorolt hatásainak elemzésében. Ez az irányzat, amelynek legnevesebb képviselője Schultz [40], abból a nyilvánvaló igazságból indul ki, hogy a műveltebb, az egészségesebb, a jobban táplált, sőt a kipihentebb ember több termelésre képes. Így mindazok a kiadások, amelyeket a műveltség emelésére, a közegészségügyi viszonyok és az élelmezési helyzet javítására, sőt pihenésre és szórakozásra fordítanak, mindaddig beruházásnak tekinthetők, amíg a termelőképességet emelik. E kiadások csak akkor válnak tisztán fogyasztási jellegű kiadássá, ha már nem növelik a termelést.

E meggondolásokkal kapcsolatban meg kell jegyezni a következőket. Egyrészt, nem a kiinduló meggondolások alapigazsága vonható kétségbe, hanem csak az, hogy ezek az összefüggések számszerűsíthetők. A természet- és társadalomtudományok története azonban azt mutatja, hogy egyre több olyan összefüggés bizonyul számszerűsíthetőnek, amelyeknek az egzakt mérhetősége korábban lehetetlennek látszott. Másrészt: nem jelenti az alapvető emberi értékek degradálását — Schultz is a leghatározottabban tiltakozik az ilyen állítás ellen —, ha ezeket egyben a termelésnövelés eszközének is tekintjük. Szerinte nem von le semmit a kulturális fejlődés jelentőségéből az, ha számolunk azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy a kulturális fejlődés egy gazdaság termelőképességét és nemzeti jövedelmét is növeli. Végül: a számszerűsítési kísérletek már eddig is biztató eredményeket hoztak.

A növekedési elmélet „neoklasszikus" iránya tehát a gazdasági fejlődést előmozdító összes tényező explicit figyelembevételére és számszerűsítésére törekszik. A kutatás és fejlesztés, valamint az „emberi beruházás" hatásainak népgazdasági szintű meghatározása ma még a kísérletezés kezdeti szakaszában van. Könnyebb feladatnak látszik a „megtestesült" és a „meg nem testesült" műszaki fejlődés hatásának, sőt valószínűleg a „volu-

men hozadékának" az elkülönítése, ahol már eddig is konkrétebb eredmények születtek. Ha e tényezők számszerű meghatározása lehetővé teszi a beruházás hozadékának egzaktabb meghatározását, akkor ennek alapján következtetéseket lehet levonni a beruházás optimális hozadékára vonatkozóan is.

Az optimális beruházási hányad

Az optimális beruházási hányad meghatározására irányuló kísérletek közül — az előbb kifejtett elméletekkel összefüggésben — vizsgáljuk meg a polgári közgazdaságtan fejlődésének belső logikája szerint „klasszikusnak" nevezhető megoldást, Lange, Horvat és Eltis javaslatait, és végül a legutóbbi években kialakult ún. „neoklasszikus" megoldást.

Az ún. „klasszikus" megoldás a szubjektív értékelmélet legalapvetőbb tételein alapul. Ilyen jellegű eredményeket először Ramsey [37] írt fel. Nézeteit egyszerűbben és rövidebben adja elő, és bizonyos mértékig továbbfejleszti Black [5]. Ilyen szellemű megoldást írt fel Tinbergen [49] [50] és Harrod [17] is. Az elgondolás középpontjában a megtakarítással járó jelenlegi áldozatok és a beruházás következtében várható jövőbeli hasznok összehasonlítása áll. A beruházást e szerint a felfogás szerint addig érdemes kiterjeszteni, amíg a jelenlegi áldozatok kisebbek a jövőbeli hasznoknál. Az eredmények számszerűsítése szükségessé tenné a hasznok időbeli és személyek közötti összehasonlítását és a növekvő jövedelem által biztosított hasszon csökkenésének mérését. Ez — a fogalmi nehézségektől eltekintve is — gyakorlatilag megoldhatatlan feladat. Ez a megközelítési mód ennek megfelelően az utóbbi időben teljesen háttérbe szorult.

Oskar Lange [29] nem elméleti szempontból optimális eredményt adó, hanem gyakorlati célokra felhasználható eszközt keresett. Nem az optimális beruházási hányad és az optimális növekedési ütem meghatározására törekedett, hanem egy olyan modell felállítására, amely valamely adott helyzetben és adott korlátozó feltételek mellett elérhető *maximális* növekedési ütem meghatározására szolgál. Az input-output elemzést ezért egy beruházási mátrix-szal egészítette ki. A fix folyó ráfordítási együtthatókhoz hasonlóan iparáganként különböző fix beruházási együtthatókat tételezett fel. A maximális ütem ebben az esetben a beruházásnak olyan ágazati elosztásával biztosítható, amely a beruházást — az egyes ágazatok végső kibocsátására vonatkozó korlátozó feltételek figyelembevételével — elsősorban azoknak az ágazatoknak juttatja, ahol az egységnyi beruházásra jutó nemzeti jövedelem növekmény a legnagyobb. Lange tehát az optimális lehetőségét az ágazati elosztás módosításában látja.

Branko Horvat jugoszláv közgazda [19] [20] ugyancsak a termelés—beruházás arányból indul ki, de feloldja az arányszám stabilitására vonatkozó feltevést. Az egységnyi termelésnövekményre jutó beruházást tőkekoefficiensként definiálja, és ennek szerinte a beruházási hányad növekedésével emelkednie kell. Érvelése a következő: Egy gazdaságban általában akkor is nő a termelés, ha nincs nettó beruházás. Ilyenkor is vannak olyan újítások, amelyeknek a megvalósításához nem kell beruházás, ilyenkor is fejlődik valamit a közműveltség, a dolgozók szakismerete és a tudomány, végül pedig, ilyenkor is van felújítás, amely lehetővé teszi, hogy az állóeszköz-állomány — ha értékben nem is nő — termelékenyebb legyen. Ilyen esetben tehát a termelés tőkeigényessége csökken.

A beruházás növelése egy ilyen helyzetben növeli a termelést, de — legalábbis egy bizonyos beruházási volumen elérése után — a termelés növekedése kisebb lesz, mint a beruházásé. A termelés növekedése nemcsak a beruházástól, hanem sok más tényezőtől, a munkaerő mennyiségétől, a műszaki ismeretek állapotától és fejlődésétől, a társadalmi és politikai berendezkedés formáitól és számos más hasonló tényezőtől függ. Semmiképpen sem lehet feltételezni, hogy e tényezők hatása párhuzamos a beruházásával. Ellenkezőleg, még az is lehetséges, hogy az erőforrások beruházási célokra való mozgósítása kedvezőtlen hatásokat vált ki ezeken a területeken. A beruházási hányad növelése esetén tehát az egységnyi beruházáshoz tartozó termelésnövekménynek (egy bizonyos határ után) folyamatosan csökkennie kell, és végül elkerülhetetlenül bekövetkezne egy olyan pont, ahol a tőkekoefficiens már ugyanabban az ütemben nő, mint a beruházási hányad. Ekkor a beruházás növekménye már nem a termelést, hanem csupán a tőkekoefficienst növeli. A beruházás fokozása e mértéken túl pedig már kifejezetten csökkenti a termelést. Ez azért van így, mert a gazdaság beruházás-felszívási (abszorpciós) képessége korlátozott. Létezik egy olyan beruházási szint, amelynél nagyobb beruházás hasznosítására a gazdaság a termelőerők adott szintjén már képtelen. Horvat szerint eddig a pontig kell kiterjeszteni a beruházást, és az ilyen mértékű beruházás biztosítja a népgazdaság maximális növekedési ütemét.

Elméletét Horvat egy szellemes hasonlattal világítja meg. A népgazdaságot egy edényhez hasonlítja, amelybe folyadékot töltünk: a beruházást. Ez a folyadék tágítja az edényt, az edény tágulásának azonban van egy felső határa, amelyet az abszorpciós képesség határoz meg. Ha a folyadékot e kritikus értéknél nagyobb sebességgel öntjük az edénybe, a többlet haszontalanul elfolyik.

Horvat hangsúlyozza: ebből az általános összefüggésből nem következik, hogy a túlméretezett beruházási hányad esetén az egyes beruházási létesítmények önmagukban véve gazdaságtalanok. Lehetséges, hogy az egyes beruházások önmagukban véve nagyon is gazdaságosak, a népgazdaság egészét tekintve mégsem azok, mert a gazdaság egészére vonatkozó korlátozó feltételekbe ütköznek: más hasznos létesítményektől vonják el a munkaerőt, már meglévő kapacitások kihasználását teszik lehetetlenné, a gazdaság egyéb szektorai nem készültek fel az új termékek kellő mértékű hasznosítására stb. Horvat azt is hangsúlyozza, hogy a beruházásnak ez a felső határa nem az irreálisan magas beruházási hányadok tartományában helyezkedik el, hanem a határ átlépésének lehetősége nagyon is reális, sőt a történelem folyamán — így például a jugoszláv tervgazdálkodás korábbi éveiben — valószínűleg ismétlődött. Ezt a többi között a következő meggondolással támasztja alá. Ha a tőkekoefficiens átlagos értéke 3 (amely reális nagyságrendű érték), akkor 30 százalékos beruházási hányaddal 10 százalékos növekedési ütemet lehet biztosítani. Ekkora növekedési ütem azonban azt jelenti, hogy a társadalmi termék egy generáció életében megtízszereződik: „Gyermekeinknek a mai termelés százszorosát, unokáinknak pedig a mai termelés ezerszeresét kellene igazgatniuk" ([19], 761. l.). A társadalomnak az ilyen mértékű változásokhoz való alkalmazkodási képessége nyilvánvalóan korlátozott, és ennek folytán a hasznosítható beruházási hányad felső határának átlépése reális lehetőség.

Horvat szerint a társadalom beruházás-felszívási képességének hatá-

rait a fogyasztás színvonala, az egészségügyi helyzet, az ismeretek, a társadalmi-gazdasági szervezet, és az egyéb külső tényezők határozzák meg. Ha a beruházás további fokozásával már nem lehet fokozni a növekedési ütemet, az erőforrások e tényezők fejlesztésére való átcsoportosításával lehet meglendíteni a fejlődést.

Horvat azt vizsgálja, meddig érdemes növelni a beruházási hányadot a növekedés meggyorsítása céljából, a felmerülő problémák jó részét azonban nem vizsgálja explicit módon. Eltis [12] azt az idetartozó kérdést tárgyalja: hogyan függ össze a tőkekoefficiens a berendezések élettartamával, és ez a szempont mennyiben korlátozza a növekedés ütemét. Bebizonyítja, hogy teljes foglalkoztatás esetén a beruházás fokozása a tőke átlagos élettartamának csökkenését vonja maga után. Ez azért van így, mert a nagyobb ütemben előállított új berendezések mellé csak a legkevésbé termelékeny régi berendezések leállításával lehet munkaerőt állítani. A berendezéseknek ez a cseréje annál nagyobb nyereséggel jár, minél gyorsabb a műszaki fejlődés, minél hosszabb a berendezések élettartama, és minél kisebb a tőke—termelés hányados. Egyértelműen meghatározható azonban a műszaki fejlődés minden adott üteme mellett az a minimális élettartam, amelyen túl az élettartam további csökkentése már csökkenti a fogyasztást, mert a berendezések cseréjének költsége meghaladja a lecseréléssel elérhető nemzetijövedelem-növekményt. Eltis különböző feltevésekre vonatkozó számpéldák segítségével pontosan meghatározza ezt a küszöbértéket.

Lange, Horvat és Eltis nem az optimális, hanem a maximális növekedési ütem, illetve beruházási hányad meghatározására törekedtek. Horvat úgy érvel ugyan, hogy eredményei jóléti közgazdasági értelemben véve optimális megoldást adnak, ez az érvelése azonban nem kielégítő.

Az optimális megoldás meghatározásának kísérletei a termelési függvények alapján születtek meg. Ez érthető is, mert a termelési függvényben explicit módon szerepel a beruházás hozadéka, amelynek pedig — reális megfogalmazás esetén — nyilvánvalóan össze kell függnie a beruházásra optimális módon fordítható összegekkel. A megoldást egymástól függetlenül és szinte teljesen egyidőben fogalmazta meg Allais [2], Desrousseaux [7], Phelps [35], Mrs. Robinson [39], Swan [47] és von Weizsäcker [51], [52]. Itt Phelps érvelését és terminológiáját ismertetjük.

Az optimális beruházási hányadnak ez az elmélete olyan növekedési utakat hasonlít össze, amelyek mentén a növekedési ütem azonos és a tőkekoefficiens különbözik. Ezeket az utakat Mrs. Robinson [38] nyomán „aranykori növekedési utaknak" nevezik. Minél nagyobb egy ilyen aranykori növekedési úthoz tartozó tőkekoefficiens, annál nagyobb a termelés színvonala, de annál nagyobb a beruházási hányad is. Az aranykori növekedési utak közül az optimálisat az „aranyszabály" határozza meg. Eszerint a termelés és a tőkeállomány növekedési ütemének a tőke hozadékával kell egyenlőnek lennie, és a nemzeti jövedelemből a termelési függvény értelmében a tőkének betudható hányadot kell beruházásra fordítani.

Ennek az eredménynek legvilágosabb magyarázatát Solow [45] a következőképpen adja meg: „Laza és egyszerű megfogalmazás szerint a következő történik. A fogyasztás, a termelés, a tőkeállomány és minden más ugyanolyan exponenciális függvény szerint nő, a tőkefelhalmozás termelésen belüli hányadától független ütemben. Ez mindig is így volt. Vizsgáljuk meg ezeket a (logaritmikus skálán) párhuzamos utakat, amint egy adott

ponton, pl. a zérus időponton haladnak át. Ha a tőkefelhalmozás hányada mindvégig nagyobb lett volna, nagyobb lenne a termelés színvonala is. Mennyivel nagyobb? Ez a tőke határtermékétől függ. Tegyük fel, hogy a tőke határterméke r, ekkor, ha egy kis $\triangle K$ mennyiséggel több tőke lenne ebben az időpontban, ez $r \triangle K$ többlettermelést eredményezne — vagy pontosabban $r \triangle K$ többlettőke termelését. Ez a teljes mennyiség azonban nem használható fel fogyasztásra. Ha a gazdaságnak most valamivel több tőkéje van, akkor (a konstans növekedési ütemre vonatkozó játékszabályok értelmében) többet is kell beruháznia most és a jövőben, hogy a kissé nagyobb tőkeállomány *továbbra is* az adott g ütemben nőjön."

„... Ha most egy járulékos $\triangle K$ tőkemennyiség $g \triangle K$ mennyiségű tőkejószág megtermelését eredményezi, akkor éppen ennyire van szükség ahhoz, hogy ez az új csekély tőkemennyiség továbbra is g ütemben nőjön. Világos viszont, hogy ha $r \triangle K > g \triangle K$, vagyis ha $r > g$, akkor egy csekély járulékos tőkemennyiség valamelyes járulékos fogyasztást tesz lehetővé most és mindörökre. Ha viszont $r < g$, akkor ha most kicsit több tőkénk van, ez valójában termelési kapacitást irányít át a beruházási szektorba, és csökkenti a fogyasztást. A fogyasztás akkor maximális, ha $r = g$, vagyis ha a tőke határterméke egyenlő a növekedési ütemmel. A profitnak mint egy bizonyos fajta jövedelemforrásnak ehhez semmi köze sincs; az sem számít, hogy ki mit takarít meg. A profitráta csak akkor lép be a képbe, ha ezzel mérjük egy dollár értékű tőkejószág határtermékének értékét."

Solow fejtegetései egyértelműen tükrözik a beruházások hozadéka és a beruházásra hasznosan fordítható nemzeti jövedelem hányada közötti összefüggést. Egyértelműen tükrözik azt is, hogy ennek az összefüggésnek semmi köze sincs a tulajdonosi jövedelmek kérdéséhez.

Az elméletet Phelps második tanulmánya [36] fejlesztette tovább. Először bebizonyítja, hogy ezek az eredmények nem csupán a „neoklaszszikus" növekedési modell mellett érvényesek, hanem a Harrod—Domar modell esetén is. Ez azért nagy jelentőségű, mert így az optimális beruházási hányadra vonatkozó eredmények a termelési függvényre és a beruházások termelékenységére vonatkozó feltevések nélkül is megállják a helyüket. Ebben az esetben elegendő annak feltételezése, hogy bizonyos termelési színvonal biztosításához adott létszám mellett meghatározott mennyiségű állóeszközre is szükség van, tehát, hogy az állóeszközök léte valamely termelési színvonal szükséges feltétele. Amint ezt Lange [29] meggyőzően kifejti, ez a feltevés semmiképpen sem jelenti a tőke termelékenységére vonatkozó feltevés bevezetését.

Phelps ezután megmutatja, hogy ezek az eredmények kiterjeszthetők arra az esetre is, amikor van műszaki fejlődés, mégpedig teljesen változatlan formában akkor, ha a műszaki fejlődés a munka mennyiségét növeli, és kissé módosított formában, ha a műszaki fejlődés a tőkemennyiség növeléseként fogható fel. Ennél is nagyobb jelentőségű, hogy Koopmans [26] nyomán — Koopmans ezeket az eredményeit Budapesten, a Magyar Közgazdasági Társaság vitáján is ismertette — bizonyítani tudja: minden olyan növekedési út, amely különbözik az „aranyszabály" útjától, dinamikusan inefficiens, mert mindig létezik egy olyan másik út, amely ezzel az úttal szemben domináns helyzetben van abban az értelemben, hogy több fo-

gyasztást tesz lehetővé (legalábbis a vizsgált időszak egy részében), és sohasem biztosít kevesebb fogyasztást.

E tételek bizonyításának ismertetésére ehelyütt nincs lehetőség. Az eredmények értékelésében, s főként gyakorlati alkalmazásában azonban mindenképpen óvatosságra van szükség. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy olyan hosszú ideig tartó „aranykori" utakat hasonlítanak össze, amilyenek a valóságban nincsenek. Ennek folytán szó sincs arról, hogy ezek az eredmények a valóságra közvetlenül alkalmazhatók. Az átmeneti időszakokra ezek a törvényszerűségek az elmélet szerint sem érvényesek, a valóságban viszont mindig valamilyen átmeneti időszakban élünk. Ezen túlmenően semmi sem bizonyítja azt, hogy egy „aranykornak" megfelelő fejlődés valóban minden szempontból a legjobb: lehetnek olyan szempontok, amelyek — főként egy viszonylag elmaradt ország esetében — a gazdasági potenciál gyors kiépítését annyira elsőrendű feladattá teszik, hogy emellett a „jóléti" meggondolások átmenetileg háttérbe szorulhatnak. Ezeknek az összefüggéseknek az egzakt elemzése azonban ilyen esetben is szükséges.

Fenti meggondolások azonban nem vonatkoznak Lange, Horvat és Eltis eredményeire. Egyértelműen bizonyítottnak tekinthető, hogy a beruházás ágazati struktúrájának módosításával meg lehet gyorsítani a növekedést, továbbá, hogy a beruházási hányadnak van egy olyan küszöbértéke, amelynek túllépése esetén a beruházás fokozása már nemcsak hogy nem pozitív, hanem kifejezetten negatív hatású. Úgy tűnik tehát, hogy valóságos helyzetek elemzése esetén a struktúra és a küszöbérték meghatározásának kell — legalábbis egyelőre — nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mint az optimum meghatározására irányuló kísérleteknek.

A magyar népgazdaság szempontjából levonható következtetések

A fentiek értelmében mindenekelőtt annak a kérdésnek az eldöntése látszik szükségesnek, hogy a beruházási hányad nálunk nem lépte-e túl az előbbiekben tárgyalt küszöbértéket. A kérdés felvetése indokolt, mert az elmúlt években az egységnyi termelésnövekményre jutó állóeszközállomány a népgazdaság legtöbb ágazatában, és a népgazdaság egészében is növekedett. A kérdés előzetes elemzése alapján biztosra vehető, hogy a mutatószám értéke a kritikus érték közelében van, és könnyen lehetséges, hogy ezt az értéket — legalábbis néhány évben — túlléptük. Ezek szerint lehetséges, hogy beruházási hányadunk meghaladja népgazdaságunk jelenlegi beruházás-felszívási képességét.

Ez az eredmény összhangban van a természetes növekedési ütemre vonatkozó fenti fejtegetésekkel és a népgazdaság helyzetére vonatkozó általános ismereteinkkel. A természetes növekedési ütemmel kapcsolatos meggondolások szerint a növekedési ütem csak átmenetileg haladhatja meg a népszaporodás — pontosabban a munkaerőállomány kiterjesztése — és a műszaki fejlődés által meghatározott szintet. Köztudomású, hogy mozgósítható munkaerő-tartalékaink nemigen vannak, műszaki fejlődésünk nem kielégítő üteme pedig olyan probléma, amelyet nap mint nap hangoztatunk. A beruházási hányad kritikus értéke tulajdonképpen csak más szavakkal és más oldalról fejezi ki ugyanezt az összefüggést. Ez a meggon-

dolás összhangban van azzal a gyakran elhangzó követeléssel is, hogy a gazdasági növekedés extenzív szakaszáról az intenzív szakaszra kell áttérnünk. Az extenzív szakaszban, amíg még van munkaerő-fölösleg, gyorsan növeli a nemzeti jövedelmet a foglalkoztatás kiterjesztése és a létszámnövekménynek változatlan műszaki színvonalú állóeszközökkel való ellátása is. Az extenzív szakasz befejeztével az ilyen állóeszközigény megszűnik, és így — ha nincs kellő műszaki fejlődés — nem lehetetlen, hogy a korábbi beruházási hányad egy része nem lesz hasznosítható mindaddig, amíg a műszaki fejlődést nem lehet meggyorsítani.

A fentiekkel szemben egyetlen reális meggondolás hozható fel: az, hogy a műszaki fejlődés és a beruházás nem függetlenek egymástól, mert van „megtestesült" műszaki fejlődés, és így a beruházás bizonyos mértékig a műszaki fejlődés hordozója. Ez a meggondolás reális és vitathatatlan. Solow és Intriligator számításai azonban azt mutatják, hogy még viszonylag gyors ütemű „megtestesült" műszaki fejlődésnek is csak viszonylag csekély hatása van a hasznosítható beruházás hányadára. Eltis eredményei alapján számszerűleg is meg lehet határozni, hogy a „megtestesült" műszaki fejlődés mindenegyes értékéhez maximálisan milyen ütemű beruházás tartozhat. Nem elég tehát csupán általánosságban hangoztatni azt, hogy a beruházás előmozdítja a műszaki fejlődést, hanem ennek az összefüggésnek a számszerűsítésére kell törekedni. Erre ma már meg is van a lehetőség.

Köztudomású az a tény, hogy a fejlődés meggyorsításának kulcsa a műszaki fejlődés meggyorsítása. Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy egészen más következtetésekre vezet és egészen más eljárást tesz szükségessé az, ha a „megtestesült", és ismét más eljárást, ha a „meg nem testesült" műszaki fejlődés üteme bizonyul nem kielégítőnek.

Ha a „megtestesült" műszaki fejlődés üteme lassú, akkor ez azt jelenti, hogy az új gépek és berendezések nem sokkal jobbak a régebbieknél, vagyis, hogy a termelőberendezéseket előállító ágazatok fejlődése nem kielégítő. Ebben az esetben a műszaki fejlesztésre felhasználható anyagi és szellemi erőforrásokat elsősorban a termelő berendezéseket előállító iparágakba kell összpontosítani. Ekkor fel kell vetni azt a kérdést, hogy a beruházások nagyságát nem lenne-e szükséges viszonylagosan — helyenként és átmenetileg esetleg abszolút értelemben is — mérsékelni mindaddig, amíg a műszaki fejlesztés meggyorsítására hozott intézkedések sikerrel járnak. Ilyen esetben a termelőberendezések viszonylag hosszú élettartama a gazdaságosabb.

Teljesen ellentétes következtetésekre vezet az, ha a „meg nem testesült" műszaki fejlődés üteme lassú. Ez azt jelenti, hogy az új berendezések jobbak ugyan a régieknél, de a felhasználó ágazatok nem tudják ezeket megfelelőképpen hasznosítani. Akár azért, mert termelésszervezési és hasonló jellegű hiányosságok vannak, akár pedig azért, mert a termelés felfutását olyan általános gazdasági jellegű problémák akadályozzák, mint a termelés és fogyasztás struktúrája közötti összhang hiánya. Ebben az esetben a rendelkezésre álló erőforrásokat a termelés műszaki és gazdasági megszervezésének a reformjára kell összpontosítani. Ilyen körülmények között a termelőberendezések viszonylag rövid élettartama a gazdaságosabb, így nem a beruházás csökkentése, hanem a selejtezés meggyorsítása válhat szükségessé.

A műszaki fejlődés ütemének vagy jellegének fel nem ismerése vagy

helytelen értelmezése nagy veszteségekre vezethet. Így például nagy veszteségekre vezetne a gyorsított selejtezés akkor, ha a „megtestesült" műszaki fejlődés üteme nem kielégítő, mert ebben az esetben a régi és az új berendezés termelékenységének csekély különbsége miatt nem térülhet meg a berendezések cseréjének költsége. Hasonló veszteségek keletkezhetnek az ellenkező esetben is.

Ezek a meggondolások mindkét ágon a gazdasági mechanizmus problémájához vezetnek. Ha az tűnnék ki, hogy a „megtestesült" műszaki fejlődés üteme lassú, akkor a mechanizmusnak elsősorban azokat az elemeit kellene felülvizsgálni, amelyekről feltételezhető, hogy gátolják az új műszaki megoldások gyors kialakítását és bevezetését. Ha viszont ezzel ellentétben a további kutatások olyan eredményt hoznak, hogy az állóeszközökben „meg nem testesült" műszaki fejlődés üteme lassú, akkor ez azt jelentené, hogy jelenlegi mechanizmusunk elsősorban a termelés megszervezésével kapcsolatos újítások bevezetését és a termelési struktúra állandóan szükséges folyamatos módosítását lassítja. Így a mechanizmus ezzel kapcsolatos elemeinek módosításától lehet a növekedési ütem meggyorsításában a legtöbbet várni.

Ugyancsak a gazdasági mechanizmus kérdéséhez vezet az a felismerés, hogy szoros kapcsolat van a műszaki fejlődés üteme és jellege, valamint a beruházási és selejtezési politika között. Ha kitűnne, hogy e téren különbségek vannak az egyes ágazatok, sőt, vállalatok között, akkor ebből az következnek, hogy ágazatonként és vállalatonként a berendezések más és más élettartama optimális. Ebben az esetben az a kérdés vetődik fel, hogy a vállalatok számára az értékcsökkenési, leírási és selejtezési politika kialakításában is az eddiginél nagyobb önállóságot kell biztosítani. A felsorolt néhány szempont illusztrálja a műszaki fejlődés jellegére és sebességére vonatkozó ismeretek fontosságát. E mutatószámok egyéb felhasználására is van lehetőség. Ehhez feltétlenül szükséges a mutatószámok statisztikai úton való ágazatonkénti meghatározása, ami a próbaszámítások alapján megoldható feladat.

Irodalom

1. Moses *Abramovitz:* Resource and Output Trends in the U.S. since 1870, American Economic Review, 46, (1956), 5–23. l.
2. Maurice *Allais:* The Influence of the Capital-Output Ratio on Real National Income, Ečonometrica, 30, (1962. október), 700–728.
3. Odd *Aukrust:* Investment et Expansion Économique, Revue de la Measure de la Productivité (1959. február).
4. Odd *Aukrust*–Juul *Bjerke:* Real Capital and Economic Growth in Norway 1900–56, a The Measurement of National Wealth (szerk. R. Goldsmith és C. Saunders. London, Bowes and Bowes, 1959) c. kötetben.
5. J. *Black:* Optimum Savings Reconsidered, or Ramsey without Tears, The Economic Journal, LXXII, (1962. június), 360–366. l.
6. Charles W. *Cobb*–Paul H. *Douglas:* A Theory of Production, American Economic Review, (1928).
7. I. *Desrousseaux:* Expension stable et taux d'intérêt optimal, Annales des Mines, (1961. november), 31–46. l.
8. Evsey D. *Domar:* Expansion and Employment, a szerző Essays in the Theory of Economic Growth c. tanulmánygyűjteményében, New York, Oxford University Press, 1957, 83–108. l.
9. Evsey D. *Domar:* The Problem of Capital Accumulation, a szerző Essays in the Theory of Economic Growth c. tanulmánygyűjteményében, New York, Oxford University Press, 1957, 109—128. l.
10. Paul H. *Douglas:* The Theory of Wages, New York, 1934.
11. Paul H. *Douglas:* Are there Laws of Production? American Economic Review. (1948).
12. W. A. *Eltis:* Investment, Technical Progress, and Economic Growth. Oxford Economic Papers, 1963. március, 32–52. l.
13. Solomon *Fabricant:* Basic Facts on Productivity Change, National Bureau of Economic Research, Inc., 1959.

14. Gerhard *Gehrig*—Carl Christian *Kuhlo:* Ökonometrische Analyse des Produktionsprocesses, IFO—Studien 7 Jg. Heft ½, (1961), 175—273. l.
15. Sir Roy *Harrod:* An Essay id Dynamic Theory, Economic Journal. (1939. március).
16. Sir Roy *Harrod:* Towards a Dynamic Economics, Some Recent Developments of Economic Theory and their Application to Policy, London, Macmillan 1948.
17. Sir Roy *Harrod:* Second Essay in Dynamic Theory, Economic Journal, (1960. június). 277—293. l.
18. T. P. *Hill:* Growth and Investment According to International Comparisons, Economic Journal, LXXIV. (1964. június), 287—304. l.
19. Branko *Horvat:* The Optimum Rate of Investment. Economic Journal, LXVIII, (1958. december), 747—767. l.
20. Branko *Horvat:* The Optimum Rate of Investment Reconsidered, Economic Journal, 75, (1965. szeptember), 572—577. l.
21. Michael D. *Intriligator:* Embodied Technical Change and Productivity in the United States 1929—58, Review of Economics and Statistics, XLVII/1, (1965. február), 65—70. l.
22. Dudley W. *Johnson*—John S. *Chiu:* Growth and Investment According to International Comparisons: A Comment, Economic Journal, LXIV, (1965. szeptember), 626—630. l.
23. John W. *Kendrick:* Productivity Trends: Capital and Labor, Review of Economics and Statistics, 39 (1956), 248—57. l.
24. John W. *Kendrick:* Productivity Trends in the U.S., Princeton University Press, 1961.
25. Charles P. *Kindleberger:* Economic Development, Economics Handbook Series, McGraw-Hill, New York, 1958.
26. Tjalling C. *Koopmans:* On the Concept of Optimal Economic Growth, Cowles Foundation Discussion Paper 163. 1963. december.
27. Karl Christian *Kuhlo:* Die Wachstumsprognose, insbesondere auch die Prognose der Produktivitätsentwicklung. A Diagnose und Prognose als wirtschaftswissenschaftliche Methodenprobleme, szerk. H. Giersch és K. Borchardt, Berlin, Duncker és Humblot, 1962 c. kötetben.
28. Simon *Kuznets:* Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations VI.: Long-Tern Trends in Capital Formation Proportions. Economic Development and Cultural Change, IX 4, II. rész, (1961. július).
29. Oskar *Lange:* The Output-Investment Ratio and Input-Output Analysis, Econometrica, 28/2, (1960. április), 310—324. l.
30. John E. *La Tourette:* Potential Output and the Capital-Output Ratio in the U.S. Private Business Sector, 1909—1959, Kyklos, XVIII/2, (1965), 316—332. l.
31. John E. *La Tourette:* Sources of Variation in the Capital-Output Ratio in the U. S. Private Business Sector, 1909—1959, Kyklos, XVIII/4, (1965), 635—651. l.
32. P. C. *Mahalanobis:* National Income, Investment, and National Development, a szerző Talks on Planning c. kötetében, Indian Statistical Series No. 14, Indian Statistical Institute, Asia Publishing House, New York – Statistical Publishing Society, Calcutta, 1961.
33. James Edward *Meade:* The Rate of Profit in a Growing Economy, Economic Journal, (1963. december), 665—674. l.
34. O. *Niitamo:* Development of Productivity in Finnish Industry 1925—1952, Productivity Measurement Review, 15 (1958), 30—41. l.
35. Edmund E. *Phelps:* The Golden Rule of Accumulation: A Fable for Growthmen, American Economic Review, LI, (1961. szeptember), 638—643. l.
36. Edmund E. *Phelps:* Second Essay on the Golden Rule of Accumulation, American Economic Review, LV/4, (1965. szeptember), 793—814. l.
37. F. P. *Ramsey:* A Mathematical Theory of Saving, Economic Journal, XXXVIII, (1928).
38. Joan *Robinson:* The Accumulation of Capital, London, 1956.
39. Joan *Robinson:* A Neoclassical Theorem, Review of Economic Studies, 29, (1962. június), 219—26. l.
40. Theodore W. *Schultz:* Investment in Human Capital, American Economic Review, LI/1, (1961. március), 1—17. l.
41. Miyohei *Shinohara:* Growth and Cycles in the Japanese Economy, Tokyo, 1962.
42. Robert M. *Solow:* Technical Change and the Aggregate Production Function, Review of Economics and Statistics, XXXIX, (1957).
43. Robert M. *Solow:* Investment and Technical Progress, a Mathematical Methods in the Social Sciences 1959 c. kötetben, szerk. K. J. Arrow, S. Karlin és P. Suppes, Stanford University Press, Stanford, California, 1960.
44. Robert M. *Solow:* Technical Progress, Capital Formation, and Economic Growth, American Economic Review, (1962. május).
45. Robert M. *Solow:* Comment, Review of Economic Studies, XXXIX/3, (1962. június), 255—257. l.
46. Robert M. *Solow:* Capital Theory and the Rate of Return, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1963.
47. T. W. *Swan:* On Golden Ages and Production Functions, az Economic Development, with Special Reference to East Asia c. kötetben, szerk. K. Berrill, New York, 1964, 3—16. l.
48. Jan *Tinbergen:* Zur Theorie der langfristigen Wirtschaftsentwicklung, Weltwirtschaftliches Archiv, 1942—3.
49. Jan *Tinbergen:* The Optimum Rate of Saving, Economic Journal, (1956. december).
50. Jan *Tinbergen:* Optimum Savings, and Utility Maximization over Time, Econometrica, (1960. április), 481—489. l.
51. Carl Christian von *Weizsäcker:* Wachstum, Zins und Optimale Investitionsquote, Basel, 1962.
52. Carl Christian von *Weizsäcker:* Das Investitionsoptimum in einer wachsenden Wirtschaft, az Optimales Wachstum und Optimale Standortverteilung c. kötetben, Duncker und Humblot, Berlin, 1962, 60—76. l.

LUKÁCS BÉLA:

Fizessenek-e földhasználati díjat az ipari vállalatok?

Az árvita alkalmával többféle vélemény hangzott el arról, hogy milyen módon vegyük figyelembe a felhasznált eszközöket az árak kialakításakor. A vita eldöntése után azt kellett megtárgyalni, hogy az eszközlekötést hogyan érvényesítsék, milyen összegben számolják el az árakban. Olyan álláspont alakult ki — helyesen —, hogy a lekötött eszközök értékének mintegy öt százalékát kell az ármegállapításnál beszámítani. Hogy ennek az elvnek a megvalósítása milyen számviteli és elszámolási módszerekkel történjék, ez a különféle iparágak, ágazatok kalkulációs rendszerének kialakítása alkalmával fog eldőlni.

A vitában mindenki csak a lekötött álló- és forgóeszközöket vette tekintetbe árképző tényezőként. Sem a korábbi árrendszerben, sem az árvitában nem vették figyelembe az úgynevezett területlekötést, azt a területet, ahol az adott ipari vállalat működik.

A marxi közgazdaságtan nem ismeri el a föld értékét, s ennek megfelelően mi sem szerepeltettük vagyonként a földet eddigi gyakorlatunkban. Ha valamely ipari vállalat állami területre települt, akkor a telket a beruházó vállalat nevére írták: tartós használatra kapta meg, térítés nélkül, s könyveiben értékként a földterület nem szerepelt. Ha az új vállalat olyan területre települt, ahol a telek eredetileg szövetkezeti vagy magántulajdon volt, akkor azt ki kellett sajátítani (meg kellett vásárolni). A vételár elszámolásának egyik módja az volt, hogy a telken épült objektum beruházási költségéhez hozzáadták a kisajátításért befizetett összeget. A kisajátítás fejében kifizetett összeg az épülettel arányosan amortizálódott. Más esetekben a kisajátításért kifizetett összeget — amelyre a beruházási költség nyújtott pénzügyi fedezetet —a beruházás aktiválásakor le kellett írni. Ily módon a föld értéke mint vállalati alap a továbbiakban nem szerepelt a mérlegben, s a használt területet később sem terhelte semmiféle kötöttség.

Hogyan érvényesült gyakorlatunkban az a megállapítás, hogy a földnek értéke nincs, de ára van? Ha az állami vállalat állami földet vett igénybe, egyszerűen nevére írták. Magántulajdonban levő földet a kisajátítási eljárással vett birtokba. A jogi forma tehát a kisajátítás volt, s a gazdasági mozgás, amelyen keresztül ez a jogi aktus érvényesült: államosítás térítés ellenében. A térítést mindenkor az állam fizette, nem pedig az önelszámolás alapján működő vállalat. Az igénybe vevő számára közömbös volt a terület nagysága, helye, hiszen a föld átvétele után a vállalatot semmiféle költség nem terhelte.

Milyen következményekkel járt ez a gyakorlat? — A föld ingyen van — mondták az illetékesek —, harcoljunk tehát minél nagyobb terület kisa-

játításáért. (Hasonlóan az „ingyen" igénybe vehető, minél nagyobb beruházási összeg „kiharcolásához".) A földért nem is kellett különösebben harcolni, hiszen csak a legritkább esetben vizsgálták meg: vajon a tervezett objektumhoz akkora területet vesznek-e igénybe, amekkora feltétlenül szükséges hozzá.

Mindez káros következményekkel járt. Az igénylők rendszerint a szükségesnél nagyobb területet igyekeztek kisajátítani — a legtöbbször sikerrel —, s ezáltal a mezőgazdaságilag művelhető terület jelentősen csökkent. Közismert, hogy a városokban is egyre súlyosabb gond a telekhiány, ami részint az említett okokra vezethető vissza.

A mezőgazdasági művelés alá eső földterületek további csökkentésének megakadályozása céljából meg kellett alkotni a mezőgazdaságilag művelhető területek védelméről szóló úgynevezett földvédelmi törvényt. Ez a törvény egy káros gazdasági tendenciának kíván gátat vetni. De nem lehet elég hatásos, ha a földet igénybe vevő vállalatok és intézmények anyagi érdekeltsége nem segíti a végrehajtását.

Az igénybe vehető területek csökkentését célozzák — ha nem is közvetlenül — az új létesítmények központi telepítését szolgáló rendelkezések is. Eszerint az adott város területén ki kell jelölni az ipari telepítések helyét, és több vállalat részére közös energiatelepet, utat, kommunális létesítményeket kell létrehozni. A beruházók ebben az esetben anyagilag érdekeltek abban, hogy a tényleges beruházás költségét — amit eddig ingyen kaptak az államtól — csökkentsék.

Az igénybe vehető területek nagyságát — különösen az iparteleknél — más előírások is szabályozzák. Ilyen előírás például az üzemek beépítettségi fokának a meghatározása. Az érvényben levő telepítési szabályzat szerint új üzemeket 33 százalékos beépítettségi fokkal szabad tervezni. Némely előírás — tűzrendészeti vagy egyéb okokra hivatkozva — az indokoltnál bőkezűbben határozza meg az üzemépületek egymás közötti távolságát stb.

Eddigi gyakorlatunkban tehát a marxi tételnek csak azt a felét vettük figyelembe, hogy a földnek nincs értéke. A másik felét azonban — amely szerint a földnek ára van — az iparteleptés gyakorlatában nem vettük tekintetbe. Közismert, hogy a termelőszövetkezet a bevitt föld arányában földjáradékot fizet — tehát a mezőgazdaságban figyelembe veszik a föld árát.

Ez a gyakorlat, hogy a felhasznált területért nem kell használati díjat fizetni, s a föld a vállalat könyvelésében mint eszköz nem szerepel, más vonatkozásban is tévesen orientál. Ha például arról kell dönteni, hogy egy üzemet vagy raktárt többszintesre vagy földszintesre építsenek, sohasem veszik számításba az igényelt területet terhelő költséget — hiszen ilyen nincs. Pedig a döntéskor nem volna szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ipari építkezésre fölöslegesen igénybe vett területen mezőgazdasági vagy egyéb termelést lehetne folytatni.

A területhiány már eddig is bizonyos intézkedésekre késztette az illetékeseket. Így például előnyben részesül a társasházépítési akció a családiház-építkezéssel szemben. Itt aránylag könnyű volt eredményt elérni: az állam érdekei egybeesnek az építtetők érdekeivel, hiszen a telekért fizetni kell. Társasház építése esetén az egy lakásra jutó telekköltség jelentősen csökken.

Minthogy az iparvállalatok a földterületért nem fizetnek használati díjat, amortizációt, illetve kamatot, az adott területen előállított termékek árában az igénybe vett terület nem költségtényező. Az új árrendszerben — az eddigi ismereteink szerint — a költségek egy részét eszközarányosan veszik majd számításba. Helyes az a törekvés, hogy az árakban minden olyan kalkulációs tényező szerepeljen, amellyel a nemzetközi piacokon is számolnak. Ezáltal termelési költségeink — így áraink is — ilyen vonatkozásban összehasonlíthatókká válnak. A tőkésvállalatoknál viszont az eszközök között jelentős hányadot képvisel a telek „értéke" is, és kalkulációjukban a telekbe fektetett tőke kamatát is számítják. Ha tehát azt akarjuk, hogy áraink jól orientáljanak a nemzetközi piacokon, akkor a költségek között be kell számítani a földeszközökért fizetendő használati díjat is.

Ebbe a kérdéscsoportba tartoznak — de részletesen most nem foglalkozom velük — azok a földterületek is, amelyeknek nem a felszínét, hanem a belsejét hasznosítják. A bányaművelés, olajtermelés céljából igénybe vett területekre gondolok. A föld méhének kincsei az állam, az egész nép elidegeníthetetlen tulajdonát képezik. Közismert, hogy az ásványkincseknek addig nincs értékük, amíg kitermelésre nem kerülnek. Tőkés viszonyok között az ilyen föld tulajdonosai földjeik árát alaposan fölverik, és ennek megfelelően a földben levő „tőke" kamatait a magasabb földár segítségével fölözik le. Ezeknek a földeknek az értékelését természetesen befolyásolják az ásványkincsek kitermeléséhez szükséges költségek, az ásványok minősége, például a szén kalóriatartalma stb.

Nálunk a geológiai viszonyok az átlagosnál rosszabbak, így a bányaművelés alá eső területekért csak az általános, tehát a felszíni hasznosításnak megfelelő használati díjat kell felszámítani. A különböző művelési körülményekből származó költségkülönbségeket az ágazat átlagos geológiai viszonyainak megfelelően kell az egyes üzemegységekre terhelni.

Véleményem szerint feltétlenül indokolt, hogy a nem mezőgazdasági célra igénybe vett földekért is térítést fizessenek a terület használói, hiszen az állam azért bocsátotta a vállalatok rendelkezésére ezeket a területeket, hogy az ott létesített objektumok termelő munkát vagy egyéb hasznos tevékenységet folytassanak. Ezt a költséget véleményem szerint használati díjként kell elszámolni az eszközhasználati díj elveinek megfelelően.

További kérdés, milyen alapon kell megszabni a területhasználati díj összegét: elég-e csak a földterület nagyságát figyelembe venni vagy számolni kell a föld fekvésével, minőségével is? Ipartelepítési szempontból közömbös, hogy az igényelt terület alkalmas-e mezőgazdasági művelésre vagy sem. Az sem érdekes, hogy mekkora a föld aranykorona értéke. A népgazdaságnak viszont érdeke, hogy a mezőgazdaság szempontjából legértékesebb területek mezőgazdasági művelés alatt maradjanak. Ezért szerintem helyes, ha a területhasználati díj megállapításánál a korábban mezőgazdasági művelésű föld aranykorona értékéből indulunk ki.

A területhasználati díj összegét célszerű differenciálni a föld fekvése szempontjából is. A különbségtétel ugyanis arra ösztönzi a beruházókat, hogy az ipartelepítési céloknak megfelelő helyen építsék fel az objektumot, oly módon, hogy az gazdaságos is legyen számukra. A területhasználati díj legyen magasabb a fővárosban vagy az ország egyéb iparosított területein, viszont legyen alacsonyabb azokon a területeken, ahol még szabad munkaerő-kapacitás van és az ipar telepítése hasznos.

Rendkívül fontos a regionális tervben meghatározott célokat a települő vállalatok anyagi érdekeltségével alátámasztani. Nem lenne célszerű például magasabb területhasználati díjat megállapítani az olyan vállalatok számára, amelyek kedvezőbb kommunális ellátottságot élveznek vagy jobb közlekedési utakat használnak. Ezek a kedvező adottságok ugyanis lehetővé teszik az ilyen kapacitások jobb kihasználását és csökkentik az épülő vállalatok beruházási költségeit — ami egyaránt érdeke a vállalatoknak és az egész népgazdaságnak.

Összefoglalva: a területhasználati díj bevezetése helyes és szükséges, mert a földterület korlátozott és a területtel való takarékosságra ösztönöz. A díj differenciált megállapítása az ipartelepítés-politikai céloknak megfelelően orientál. A területhasználati díjnak az árakban (költségekben) való elszámolása termékeink gazdaságosságát összehasonlíthatóvá teszi a világpiaci árral.

Dr. Kovács Dénes:

AZ ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS FEJLŐDÉSÉNEK TÁVLATAI MAGYARORSZÁGON

A szerző — sokéves kutatásaira támaszkodva — részletesen tárgyalja az élelmiszer-fogyasztás következő 15—20 évben várható változásainak irányát. A kötet időszerűségét bizonyítja, hogy a gazdasági irányítás tökéletesítésével egyidőben napirendre kerül az életszínvonal és a fogyasztás belső összefüggéseinek kutatása éppenúgy, mint a hosszabb távlatokra érvényes gazdasági célok meghatározása.

Nagy ismeretanyag felhasználásával foglalkozik a könyv az élelmezés-egészségügyi irányelvek fokozottabb érvényesítésének lehetőségeivel. Újszerűen tárja fel a fogyasztás néhány fontos belső kapcsolatát, az élelmiszerek közötti helyettesíthetőségi és komplementer viszonyokat, a szubjektív tényezők, a fogyasztási szokások szerepét és befolyását, a mennyiségi telítettségre való törekvést a táplálkozásban. Mélyrehatóan elemzi a fogyasztás összetételének változásait és legfontosabb jellemzőit, a jövedelmek, árak és árarányok fogyasztásra gyakorolt hatását.

282 l., fűzve: 23,50 Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

VITA

MANDEL MIKLÓS:

Hosszú távú tervezés és gazdasági valóság

Csapó Lászlónak a Közgazdasági Szemle 1965. évi 11. számában megjelent cikke élénk vitát eredményezett. A vitaindító cikk — mint arra szerzője is utal — nem tudományos kutatás publikációja, hanem csak a kutatás igényére kívánta a közvélemény figyelmét felhívni és azokat a munkahipotéziseket tartalmazza, amelyeket a szerző a részletes elemzésekhez kiindulásul szükségesnek tart.

A közgazdasági kutatásnak valóban van olyan funkciója is, hogy a gazdaságpolitika fejlődését segítse, tudományos bírálatát és megalapozását adja. A kutatótevékenység, ha nem általánosságban vagy akadémikus kívülállással nyúl ehhez a problémakomplexumhoz, akkor a gazdaságpolitikát szükségszerűen nyersanyaggal látja el, és a társadalom „gazdasági akaratát" kifejező távlati tervek tudományosabb megalapozásához vezet.

A vita — bizonyos „terminológiai" nézeteltérések mellett — főként szemléleti problémák körül bontakozott ki. A „terminológiai" vitába nem kívánok belebonyolódni. Nem akarok foglalkozni azzal, hogy a „nyitott gazdaság" helyett helyesebb-e a *„különösen nagymértékben* nyitott gazdaságról" beszélni; mit értünk iparág alatt; lehet-e axiómát megvalósítani, vagy sem.

Napjainkban kibontakozóban van a közgazdaságtudománynak az a szerepe, hogy segítséget nyújtson a gyakorlati szakembereknek a jelentős gazdasági problémák megoldásához.

De az eddig sokszor magukra hagyott gyakorlati szakemberek közül sokban kialakult — nem teljesen indokolatlanul — az a vélemény, hogy a tudományos apparátus pusztán tevékenységük „tudományos" igazolására való. Akadnak olyanok is, akik jó néven veszik, ha a tudomány továbbra is távol tartja magát a gyakorlattól, és így a gyakorlati alkalmazás lehetőségei erősen vitathatók.

Ez a szemlélet elveti az elvi, elméleti alapproblémák kutatási eredményeit, mert ezek „nem alkalmasak a gyakorlat által felvetett bonyolult kérdések megválaszolására". Így már a kérdések is leegyszerűsítve jelennek meg. Ilyen leegyszerűsítés, ha a gazdaságpolitikai irányelveink kialakításában a legelső megválaszolandó kérdésnek azt tekintik, hogy a népgazdaság fejlesztése során melyik ágazatot, milyen mértékben kell fejleszteni. Úgy gondolom, hogy a vitaindító cikkben kifejtett gazdasági hipotézisektől nem arra kell választ várni, hogy a gyógyszeripar kapacitását milyen mértékben kell fejleszteni, vagy hogy 8—10 000 traktor, illetve mintegy 1500 db arató-cséplőgép gyártását kell-e, vagy nem kell-e előirányozni.

Csapó László tanulmányának fő mondanivalóját abban jelölném meg, hogy a népgazdaság leglényegesebb adottságaira — az országnak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyzetét meghatározó adottságokra — hívja fel a figyelmet. Kifejti, hogy a többszektorú, egységes átmeneti világgazdaság elemzése elengedhetetlen a távlati fejlesztési célok megalapozásához. A tennivalókat — amelyeket a beépített stabilizátorok kifejlesztéseként fogalmaz meg — ilyen elemzések alapján jelöli ki.

Mielőtt ezek felett a beépített stabilizátorok felett vitatkoznánk, azt kell megvizsgálnunk, hogy a tervezés gyakorlata a közgazdaságtudomány milyen eszközeit alkalmazta a távlati fejlesztési koncepciók megalapozásához.

A vitából úgy tűnhet, hogy a vitaindító nem vett figyelembe olyan gazdaságossági megfontolásokat, melyeket a népgazdasági tervezésnél általában figyelembe vesznek.

Balassa Ákos például a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés lehetőségeivel foglalkozva megemlíti, hogy „... a legfejlettebb technikát képviselő gépi berendezések árai és a munkabérek közötti arány nálunk eltér a legfejlettebb

technikát gazdaságosan alkalmazó országokban érvényesülő arányoktól[1]", s ezzel kívánja indokolni, hogy a „legfejlettebb technika alkalmazása nálunk nem minden esetben gazdaságos". Állítását a következő, senki által nem tagadható szentenciával zárja le: „A kérdést nem általános jelszavakkal, hanem minden esetben konkrét számítások alapján kell eldönteni."[2]

A szerző idézett érvelésének bizonyító ereje is vitatható, hiszen nagyon is kérdéses, hogy a gépi berendezések ára és a munkabérek nálunk mennyiben fejeznek ki társadalmi ráfordításokat. Emellett a korszerű technológia alkalmazása a feldolgozó iparok egy részében nem kizárólag az eleven és a felszerszámozott munka közti választás, hanem sok esetben a világpiaci realizálás lehetőségét jelenti.

A korszerű technika elve szerinti fejlesztés ellen Balassa Ákos azt is megemlíti, hogy nem mindig célszerű a legfejlettebb technikát képviselő (amin valójában a technikailag összetett termékeket érti) termékek gyártását fejleszteni, mert a világpiacon ma könnyebb viszonylag egyszerűbb termékeinket (izzólámpa, kerékpár, tömegcikk stb.) eladni. Ezek az ún. egyszerű cikkek azonban általában tömeggyártást feltételeznek, s gazdaságosan csak a legfejlettebb technika alkalmazásával termelhetők és értékesíthetők. E fejlett technika alkalmazására azonban — ha Balassa állítása igaz — itt sincs mindig lehetőség. Ha a hosszú távú tervezésben pusztán az egyszerűbb termék realizálásának könnyebb voltából indulunk ki a legfejlettebb technika alkalmazása nélkül, akkor feláldozzuk a gazdaságosság szempontjait. Még ezeknél az ún. egyszerűbb termékeknél is könnyebb fűtőolajat, hengerelt árut, timföldet értékesíteni. Ebből viszont nem következhet olyan fejlesztés, hogy Magyarország külkereskedelmének az alapanyagexport fejlesztése irányába kell eltolódnia.

Balassa gondolatmenetéből — abból, hogy bizonyos konkrét gazdaságossági számításokra hivatkozik, amelyek a legfejlettebb technika elvének „kizárólagos" alkalmazása ellen szólnak — az a látszat keletkezhet, mintha a korábbi hosszú távú fejlesztési irányok elhatározásánál a gazdaságossági megfontolásoknak primér szerepük lett volna, amit Csapó László nem vesz figyelembe.

Szabad legyen kifejezni azt a véleményemet, hogy mindez ideig a struktúrára vonatkozó fejlesztési koncepciók kialakításánál a gazdaságossági megfontolások nem játszottak — mert nem is játszhattak — jelentős szerepet.

A fejlesztési koncepciók kialakításánál a gyakorlati tervezésben ma az úgynevezett szükségletekből indulnak ki. Ezek a szükségletek különböző nemzetközi megállapodásokban is konkretizálódnak. Ezekkel vetik össze a Balassa által is említett lehetőségeket, amelyeket például a relatív tőkehiány stb. korlátoz.

A gyakorlatban tehát az iparfejlesztés többnyire a szükségletek alakulásához igazodik. Ezek a szükségletek azonban nem mindig objektívek. Az export szükségletei — a ráfordításoktól általában függetlenül — az eladható termékek becsült volumenével jelentkeznek.

A belföldi szükségletek felmérése gyakran bizonyos fajlagos tervezési normatívák (például 1 holdon felhasznált műtrágya, öntözött terület stb.) és elhatározott fejlesztésük alapján történik. A fejlesztés tovagyűrűző hatásai határozzák meg aztán a kapcsolódó iparágak, szektorok termelési feladatait és ezen keresztül termelésieszköz-szükségleteit.

A lakosság és ezen keresztül a belkereskedelem szükségleteit az érvényben levő fogyasztói struktúra alapján kialakult fogyasztás, valamint a fogyasztás bizonyos százalékú növelése határozza meg.

A gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálata és reformjának kidolgozása során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy elszigetelt volumencélok alapján nem lehet meghatározni a népgazdaság tényleges szükségleteit, mert így a szükségletek gyakran önkényes elhatározások függvényeivé válnak. Nem mindig cél-

[1] Balassa Ákos: A távlati tervezés problémáinak vitájához. Közgazdasági Szemle, 1966. 2. sz. 225. l.

[2] I. m. 226. l.

szerű például a külföldi piacon eladhatónak becsült volument exportszükségletként feltüntetni, mint ahogy nehéz az atomizált tervezési normatívák alapján meghatározott volumenszükségletek objektivitásában hinni.

A volumencélok alapján meghatározott tervcéloknak egyik legnagyobb problémája volt, hogy a társadalom szükségleteit fiktív volumen szükségletekkel azonosította és ezek kialakításánál az árak és a piac hatását nem vette figyelembe.

A gyakorlatból való kiindulás és a valóság

Ezt a szemléletet tükrözi Balassa Ákos egyik korábbi cikke is.[3] Mi ennek a — „gyakorlat-közeli" — álláspontnak a lényege?

Balassa az adott gépipari struktúrából indul ki. Ezt a struktúrát — mint írja — igyekeztünk úgy változtatni:

— hogy a gépipar egyes ágaira, illetve gyártmánycsoportjaira koncentráljunk;

— a gyártmányválasztékot csökkentsük;

— a fejlesztést azon a területen folytassuk, ahol a nemzetközi színvonalhoz való elmaradás a legkisebb stb.

De a KGST-szakosítás eredményeit és hiányosságait összevetve — folytatja a gondolatmenetet — ezt a helyes elképzelést „egyelőre" nem lehet megvalósítani. Ezért a gyakorlatban 1970-ig a következő lehetőségeink vannak: a gépiparban a meglevő gyártást fenn kell tartanunk, biztosítva kapacitásokat a hazai szükségletek kielégítésére, az export fenntartására és fejlesztésére, a nemzetközi együttműködést figyelembe vevő teljes vertikalitás fejlesztésére (alkatrész, féltermék stb.).

Más szóval tehát: nem lehet egyes ágak termelését csökkenteni, hiszen hazai szükségletek vagy exportlehetőségek vannak. Nincs mód egyes iparágak kiemelésére sem, mivel a beruházásra fordítható eszközeink elég korlátozottak, és így a kiemelés a nem kiemelt ágazatok olyan műszaki elmaradását jelentené, mely az adott körülmények között nem volna megengedhető.

Balassa e cikke 1964-ben íródott, így a mechanizmus-vita tanulságainak figyelembevételét még nem lehet tőle megkövetelni. De mivel ez a cikk elvi alapja 1966. februári vitacikkének is, jogosnak tűnik néhány megjegyzés.

A szerző e korábbi cikkében a következőket írta: „... a gépipari szerkezet átalakítására vonatkozó elképzelések sem tetszőlegesen, bizonyos »optimális« elgondolás alapján állíthatók össze, hanem a népgazdasági szükségletek biztosításának szükségességéből és a nemzetközi együttműködés terén az adott időpontban elérhető megállapodásokból kiindulva."[4]

Röviden: a körülmények — a gyakorlat — nem teszik lehetővé, hogy a gépiparban az optimálisnak tartható szerkezet kialakításához igazítsuk tennivalóinkat. Ehelyett a szerző a gépipar gazdaságos belső feltételének megjavítását

— a félkésztermék- és késztermék-kapacitás összhangjának biztosítását;

— a központosított alkatrészgyártás fejlesztését;

— a termelő- és kisegítő üzemek összhangját;

— a munkatermelékenység tartalékainak feltárását;

— a kutató és fejlesztő tevékenység fejlesztését;

— a termékek minőségének megjavítását

tűzi ki feladatul.

Balassa Ákos itt — teljes joggal — nagy szerepet tulajdonít a gépiparon belüli összhang javításának. Ezzel kapcsolatban megemlítem, hogy a kiemelt

[3] Balassa Ákos: A gépipar szerkezete és a nemzetközi együttműködés. Közgazdasági Szemle, 1964. 11. sz. 1272–1288. l.

[4] I. m. 1280. l.

beruházások megvalósításának hatásával foglalkozó szakemberek már folytattak vizsgálatokat annak feltárására, hogy a különböző korszerű végterméket előállító vállalatok fejlesztésének alkatrészekkel és alapanyaggal való ellátásában a kapcsolódásokat hogyan veszik figyelembe. A vizsgálatok eredménye Balassa problémafelvetésének jogosságát támasztja alá. Például az egyik jelentős híradástechnikai fejlesztés a beruházás programjában a tervezett folyó termelés több mint 200 milliós anyagköltségeinek csaknem 80 százaléka „elektromos és félkészanyagok" elnevezés alatt, minden részletezés — vagyis megalapozottság — nélkül szerepel.

A vizsgálódások tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a végterméket kibocsátó vállalatok fejlesztése az alkatrész- és alapanyag-ellátás szempontjából sok esetben nem nyugszik elég szilárd alapokon. Véleményem szerint ennek egyik legfontosabb oka, hogy az egyedi beruházások engedélyezési rendszere is mind ez ideig létesítmény szemléletű; létesítményenként adagolják jóváhagyásra a beruházásokat. Ez a módszer a beruházók számára „előnyös", a népgazdaság számára azonban nagyon káros lehet. Egy előre elhatározott végtermékgyártó létesítmény vagy egy nem arányosan fejlesztett létesítménylánc, a későbbiekben mint parancsoló szükségesség „úgyis" megköveteli az elhanyagolt kiegészítő létesítmények „szintrehozását". A beruházási „szükségleteink" egy része gyakran ilyen előzményekkel jön létre.

A kiemelt beruházások engedélyezését 1960 óta tudjuk nyomon követni és az ezzel foglalkozó szakemberek szerint az elhatározásra kerülő programok jelentősen eltérnek a távlati tervekben elképzelt létesítményektől mind számukat, mind költségüket illetően.

Ha a beruházási tervek stabilitásának hiányát vizsgáljuk, általában a következő okokkal találjuk magunkat szemben:

A végtermékre alapozott fejlesztési koncepciók sok esetben hiányos termelésieszköz-, kutatási, infrastruktúra-bázison nyugszanak. Így, ha az új kapacitások megfelelő hatékony üzemeltetését, a termékek nemzetközi piacokon történő realizálását kívánjuk biztosítani, ez újabb és újabb beruházásokat, magasabb beruházási költségeket hoz magával.

Ezek az újabb és újabb igények a beruházási eszközök fokozott keresletét okozzák, tehát a relatív eszközhiányt még tovább növelik.

Az eszközöknek ez a magunk által előidézett hiánya sok esetben nem teszi lehetővé, hogy például a feldolgozó ipari, gépipari termékeket a világpiac által megkövetelt színvonalon gyártsuk. És ez nyilván nem azért van, mert természeti adottságainknak a gépipar nem felel meg, hanem valószínűleg azért, mert az iparfejlesztés végtermék irányú és a fejlesztésnél a lehetőségeket mindig túlbecsüljük. Mindez azt eredményezi, hogy a fejlett tőkésországokba irányuló exportunkban jelentős tételt tesznek ki az élelmiszeripar, a mezőgazdaság termékei és az anyagok, de jóval kisebb a feldolgozó iparok és különösen jelentéktelen a gépipar különböző ágainak hányada.[5]

A végtermékből való kiindulás e mechanizmusának okai között szerepelt az az illúzió is, hogy a híradástechnika, a műszeripar viszonylag kevésbé eszközigényes ágazat. Ez igaz, ha eltekintünk az alapanyag- és félkésztermék-ellátás, valamint a kutatás igényeitől. Bizonyos, ha egy szerelde beruházási költségeit viszonylag magas termelési értékével vetjük össze, akkor viszonylag alacsony fajlagos eszközigény-mutatókat kapunk. Mindez olyan irányban hatott, hogy sok esetben előnyben részesítették a végtermék fejlesztését (nemcsak nálunk, hanem a többi baráti országban is), de az előző folyamatok — az alkatrész-, alapanyag-ellátás és a kutatás fejlesztése — nem tartott ezzel lépést. A fejlesztés irányai tehát általában a széles körű horizontális végtermék-fejlesztés irányába tolódtak el. A feldolgozó iparok végtermékfázisainak fejlesztése bizonyos

[5] Számszerű adatokat lásd Hedri Gabriella: Külkereskedelmünk a fejlett tőkésországokkal című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1966. 1. sz. 106–111. l.

határokon túl nem bővíthető. Ha ehhez hozzávesszük a nemzetközi szakosítás Balassa által kifejtett negatív tapasztalatait, akkor világos, hogy a korszerű végtermékfejlesztés csak jelentős kutatási tevékenységre és korszerű alkatrész- és anyagbázisra épülhet. Ebből következik azonban, hogy az idézett okfejtésnek két vitatható pontja van:

a) Hogyan lehet viszonylag korlátozott eszközök mellett — a szerző szerint nem szűkíthető — széles területen a végtermékválasztékot fenntartani, és ugyanakkor a szükséges kiegészítő kapacitást is biztosítani?

b) Ha az elmaradt anyag- és alkatrészbázist csak a mai végtermék termelés által megkívánt szintre is kívánjuk hozni, hogyan lehet ezt végrehajtani jelentős struktúraváltoztatás nélkül? Hiszen feltehető, hogy amikor a szerző például a félkésztermék- és késztermék-kapacitás összhangjáról beszél, nem leegyszerűsítve a gépiparon belüli összhangra gondol (előgyártmány-, forgácsoló- és szerelőkapacitások), hanem szélesebb értelemben (például a híradástechnika esetében színesfémkohászatra, műanyagiparra és kristálygyártásra stb.) is érti.

Így számomra nem világos, hogy hogyan lehet végtermékprofil megtartásával horizontálisan és vertikálisan egyidőben iparfejlesztést hatékonyan végrehajtani.

A „belső feltételek" — struktúraátalakítás helyett ajánlott — megjavításának többi eleménél (különösen a kutató-fejlesztő tevékenységgel kapcsolatban) is elmondható, hogy nehezen képzelhető el a viszonylag korlátozott eszközökből a javasolt széles területen a hatékony fejlesztés.

Ha tehát csak a gépiparon belül nézzük ezeknek a belső körülményeknek a megjavítási lehetőségeit, már itt is látható, hogy a szerző által felvetett javaslatok inkább jókívánságok, mintsem a megoldás járható útjai.

A szerző fejlesztési javaslatának alátámasztására — a szükségletekre való hivatkozás mellett — csak a KGST gépipari szakosítás gyakorlatának hiányosságait említi. Elgondolkoztatónak tartom, hogy lehet-e a szakosítás jelenlegi gyakorlatát objektív oknak felfogni. Az elmúlt hónapban néhány cikk már kereste az okokat és megoldási módokat, hogy a szocialista nemzetközi integrációban, így a szakosításban is meglevő hibák felszámolását elősegítse.[6]

Ezek a cikkek a hibák okát, felszámolásuk lehetőségét — vitathatalanul helyesen — nagyrészt mechanizmus kérdésekre vezetik vissza. De a szakosítás előrehaladását a belső gazdasági mechanizmus az adott struktúrán, annak megmerevítésén keresztül akadályozza. A gazdasági (ipari) struktúra fejlesztése és a szakosítás előrehaladása között szoros *kölcsönhatás* van. Ha a szakosítás egyes gyengéit fejlesztési elképzeléseink kiinduló pontjának tekintjük és ezeket a struktúraátalakítási lehetőségeink egyik kritériumának tesszük, akkor azt a látszatot keltjük, hogy a kölcsönhatás egyik eleme kizárólagos meghatározója a másiknak, és magunk reteszeljük el a kibontakozás útját.

Balassa részletesen foglalkozott a szocialista integrációban és szakosításban fennálló nehézségekkel, de különösmódon e problémák megoldásában a struktúrafejlesztés irányainak megválasztását nem kívánja felhasználni.

Az elmondottak alapján nem látszik megnyugtatónak ez az álláspont, mely a struktúra lényegében változatlanul tartását az integráció problémáira és a „szükségletek"-re hivatkozva kívánja indokolni. Ez az álláspont ugyanis nem teszi lehetővé, hogy a fejlesztési céljaink kitűzésénél a népgazdaság valóságos helyzetéből induljunk ki. Balassa nem a jelenségek okát keresi, hanem egyoldalúan a múlt gazdaságpolitika következményeiből, e gazdaságpolitika következtében létrejött körülményekből próbálja levezetni a tennivalókat.

Véleményem szerint, ha a *jelenségek okát* összetévesztjük az előző időszak gazdaságpolitikájának *következményével,* akkor — a realitás, a gyakorlatiasság

[6] Lásd Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus (Közgazdasági Szemle, 1965. 7—8. sz. 800—808. l.); Balassa Ákos: Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban (1965. 9. sz. 1013—1928. l.); Balassa Ákos: Szabályozott piaci verseny a KGST-országok vállalatai között (1965. 11. sz. 1277—1288. l.).

téves felfogása miatt — a voluntarizmus ellentétébe esünk és egyszer és mindenkorra megfosztjuk magunkat a struktúra változtatásának — egyébként szükségesnek hangoztatott — lehetőségétől.

A vitaindító tanulmány egyik fő megállapítása, hogy a világgazdaság elemzéséből kell kiindulni távlati fejlesztési célkitűzéseink meghatározásakor. Felmerül a kérdés: a világgazdaság különböző szektorainak várható fejlődési irányait és az ebből a távlati fejlesztési koncepciók szempontjából levonható következtetéseket hogyan építettük be eddig a gazdasági tervezésbe?

Úgy gondolom, ezen a területen is sok a javítani való. Igaz ugyan, hogy nemzetközi kapcsolataink szempontjából legjelentősebb szektor, a szocialista szektor igényeit a tervezésnél meghatározott módon figyelembe veszik, de ezek a tervegyeztetések nem pótolják a szovjet és egyéb szocialista piac igényeinek konkrét kutatását, hanem kissé formálisan, kontingensek, elnagyolt keretszámok formájában történnek. Ezért nem véletlen, hogy ezek az „igények" a realizálás során gyakran változnak és a megváltozott igényekhez való alkalmazkodás nem kis problémát jelent a népgazdaság fejlesztése szempontjából.

A nem szocialista szektorok fejlődésének elemzése, az elemzésekből a fejlesztésre vonatkozó következtetések kialakítása és figyelembevétele még több kívánni valót hagy maga után.

A gazdasági elemzés módszerei

A vitában többen — számos vonatkozásban — alkalmazzák a statisztikai adatokkal, adatsorokkal való érvelés módszerét. Úgy vélem, nem képviselem egyedül azt a szemléletet, hogy a különböző statisztikai adatok és adatsorok, bár sok érdekes összefüggésre irányítják rá a figyelmet, további tudományos elemzés nélkül nem alkalmasak a különböző fejlesztési koncepciók megalapozására, de cáfolására sem.

Cukor György[7] a vitaindító tanulmány megállapításait számos statisztikai adat felvonultatásával vitatja. Cikkében az első táblázat az ipari termelés évi átlagos növekedését tartalmazza (világ összesen, szocialista-, fejlett tőkés-, fejlődő országok bontásban), a következőkben pedig a világ ipari termelésének ágazati struktúráját, az ipari termelés országok szerinti összetételét, a világ ipari exportjának százalékos megoszlását és különböző országoknak a világ ipari termelésében való részesedését ismerteti.

Felmerül az olvasóban a kétely: helyes-e ezeket a statisztikai adatokat egy távlati fejlesztési koncepció alátámasztására, vagy egy másik elvetésére felhasználni?

Nem hiszem például, hogy a cikk 3. sz. táblázata, amely 4 ország 26 termékcsoportra bontott behozatalát és kivitelét közli, különösebb bizonyító erővel alátámasztaná azt a tételt, hogy „a fejlesztést ún. vezető *iparágakra* koncentrálni és közben más iparágakat tudatosan *visszafejleszteni* többnyire nem célszerű és kivételes esetektől eltekintve nem is lehetséges".[8]

Ez a cikkben szereplő több más állítás és statisztikai adat összefüggésére — például a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés nemzetközi összevetésének és a magyar mezőgazdaság fejlesztésére vonatkozó megállapításoknak a kapcsolatára — is elmondható.

A szerző az idézett cikkben a következőket írja: „Lehet, hogy a mezőgazdaság fejlesztését még a beruházásoknak az utóbbi években már magasabb részaránya mellett is »elhanyagoljuk«, pontosabban, hogy népgazdasági szempontból a mezőgazdaságnak még nagyobb részesedése is indokolt lenne. Ezt nyilvánvalóan csak gazdaságossági számításokkal és elemzésekkel lehetne eldönteni, amelyekben figyelembe kell venni az ipar és a mezőgazdaság tőke- és importigényét, exportlehetőségeit stb."

[7] Cukor György: A távlati fejlesztés néhány kérdése. Közgazd. Szemle, 1966. 1. sz. 78–92. l.
[8] I. m. 80. l.

A magam részéről ezzel egyetértek, csak arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy ha itt az elemzés alatt az utóbbi időben meglehetősen elharapózott és az idézett cikkben is felbukkanó módszereket értjük, akkor igen különös megállapításra is juthatunk.

A KSH feldolgozta 20 európai ország, valamint az Egyesült Államok és Kanada fontosabb népgazdasági ágainak (ipar, mezőgazdaság, közlekedés) részesedését a beruházásokból[9] (1959—1962. évek átlagában és 1963-ban). Az összeállítás szerint Magyarországon a mezőgazdaság részesedése a beruházásokból az 1959—1962. évek átlagában harmadik, 1963-ban a második helyen van — 18,8, illetve 20,3 százalékkal.

Az 1959—1962. évek átlagos arányszámában csak Bulgária (31,9 százalék) és Románia (20,3 százalék) jár előttünk, míg Dánia (erdőgazdaság és halászat nélkül) 9,7 százalékos, Franciaország (halászat nélkül) 6,1 százalékos, Olaszország 11 százalékos, Hollandia 4,1 százalékos, Görögország 12,8 százalékos mezőgazdasági részesedéssel mögöttünk foglal helyet.

1963-ban Magyarországot a mezőgazdaság beruházási részesedésében csak Bulgária előzte meg 24,4 százalékos részesedéssel, Románia részesedése 20,3 százalékkal azonos szinten van, míg Franciaország 5,7, Olaszország 9,4 százalékos részesedéssel követi (Dánia, Hollandia, Görögország részesedésére 1963-ban nincs adat).

E statisztikai adatok alapján azonban ma senkiben sem merülhet fel az a gondolat, hogy Magyarországon a mezőgazdaságot „túlfejlesztettük" volna. De ha valaki ezt a tételt kívánná alátámasztani, ilyen és hasonló „érveket" könnyen talál.

★

Szándékosan nem kívántam állást foglalni a népgazdaság távlati fejlesztésének konkrét kérdéseiben. Úgy gondolom, hogy e kérdések megválaszolását, a fejlesztés irányainak meghatározását nem szakirodalmi vita, hanem a mainál mélyrehatóbb közgazdasági kutatómunka alapján lehet csak eldönteni. Ezért elsősorban a vitaindító cikk szemléletét kívánom támogatni, amely bizonyos mértékig szakít a mai gyakorlat ágazati, atomizált végtermék kiindulási szemléletével és a fejlesztés irányait a népgazdasági *összefüggések* elemzésével kívánja alátámasztani.

A vitában mindenki egyetért azzal, hogy a népgazdaság távlati fejlesztési céljainak meghatározásánál a népgazdaság valóságos helyzetéből kell kiindulni. Ez azt is jelenti, hogy az elmúlt — például az 50-es — évek fejlesztésének eredményeként létrejött strukturális adottságokkal ugyanúgy számolni kell, mint a népgazdaság egyéb forrásaival és lehetőségeivel. Ez természetesen bizonyos mértékig lassíthatja, de nem fékezheti le teljesen a népgazdaságilag hatékonynak vélt struktúra kialakítását célzó törekvéseket.

Az elmúlt évek gazdaságirányítási rendszerének — az atomizált volumenfeladatok teljesítésére törekvő szervezeti egységek gazdálkodásának — szemléleti visszatükröződése az is, ha a fejlesztési célok ágazatilag elszigetelten és nem népgazdasági összefüggéseikben jelennek meg. Így egymástól elszigetelt — legfeljebb menetközben „koordinálandó" — problémának tűnik például a műtrágyagyártás, az öntözés és a növénytermelés fejlesztése. Ilyen „ágazati szemléletű" fejlesztésnél a népgazdaság összhatékonysága a tényleges, társadalmi szükséglet nem érvényesülhet megfelelően. Mindezek alapján nem tartok a „gyakorlattól elvonatkoztatottnak" egy olyan álláspontot, mely az elmúlt időszak gazdaságpolitikai konzekvenciáit nem objektív és megváltoztathatatlan körülménynek fogja fel, és a népgazdaság fejlesztési céljait nem a népgazdaság ágazati szervezetének függvényeként tárgyalja, hanem a tényleges adottságok és népgazdasági összefüggések tudományos elemzésére kívánja alapozni a fejlesztés irányainak kialakítását.

[9] Lásd: KSH Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1963. 45. l.

SIMON DEZSŐ:

Ösztönző-e a progresszív nyereségadó?

Az új gazdaságirányítási rendszerben az eddiginél jobban kívánunk építeni az értéktörvényre, az értékkategóriákra. Azt szeretnénk, ha az árak ösztönzőek lennének, a vállalatok szocialista vállalkozásokká fejlődnének, és megtalálnánk a termelési eszközök társadalmi tulajdona, valamint az alkotó, kockáztató egyéni kezdeményezés egészséges szintézisét.

Ezen elvek megvalósításának számos feltétele van, de közöttük talán legfontosabb a vállalati jövedelemelvonás rendszere. Ennek a rendszernek olyannak kell lennie, hogy általa az áraknak az árarányokban rejlő ösztönző ereje minél nagyobb erővel hasson a vállalati gazdálkodásra. A vállalati érdekeltségen keresztül juthat csupán érvényre az árak ösztönző szerepe. A vállalatok vezetőiben a vállalkozói hajlam is csak akkor fog kialakulni, ha *érdemes* lesz a gyártmányokat, a termelési feltételeket variálni, eddiginél hatékonyabb gazdálkodást megvalósítani. Az egyéni és a vállalati kezdeményezésnek anyagi érdekeltséghez kell fűződnie.

Csak az olyan vállalati jövedelemelvonási módszer lehet életképes, amelyik segíti ezeknek a követelményeknek a valóraváltását. E folyóirat januári számában figyelemre méltó cikk jelent meg *Kántor Erzsébet* tollából a progresszív nyereségadóról.* A tanulmány a többi között foglalkozott a kisipari szövetkezetek jelenlegi nyereségelvonási rendszerével, s ezzel is igyekezett bizonyítani, hogy a progresszív nyereségadó az új gazdaságirányítási rendszerben nem lenne megfelelő.

Örömmel fogadtuk mi — kisipari szövetkezeti vezetők —, hogy a Közgazdasági Szemle hasábjain foglalkoznak a nálunk alkalmazott nyereségelvonási rendszerrel. Különösen lényegesnek tartjuk, hogy az ilyen kérdéseket nem csak elvont elméleti modelleken vizsgálják, hanem a jelenlegi gyakorlat részletes elemzésével. Nem kizárólag a központi gazdaságvezetés oldaláról végzik az elemzéseket, hanem — mint például *Pirityi Ottó* részben hasonló tárgyú cikke** — a gyakorlati közgazdász, a vállalati gazdasági vezető nézőpontjából is. Az ártípus, az ármechanizmus kérdése valóban elválaszthatatlan a vállalati nyereségelvonás s az ezzel kapcsolatos vállalati magatartásrendszer témájától. Hiába jó az ártípus, ha ennek nem felel meg a vállalati nyereségérdekeltség.

Mindkét szerző nyíltan beszél a progresszív nyereségadó jelenlegi és a jövőben esetleg várható következményeiről, a vállalatok reagálási mechanizmusáról. Talán kicsit túlzás és nem általánosítható Pirityi Ottónak az a tétele, amelyben a vállalati vezetőket így jellemzi: Manőverezéshez szokott garnitúra ez, amelyik szinte mindig megtalálta — sokszor nem a népgazdasági érdekkel egyezően — a jogszabályok, a tervutasítások, megkötöttségek, az ad hoc „belenyúlások", prémiumelőírások jéghegyei között az anyagi és erkölcsi elismeréshez vezető utat. Mindenesetre sok ebben az igazság. Véleményem szerint helyes volna tudományos vizsgálat tárgyává tenni az irányítási mechanizmus és a vállalati reagálási mechanizmus kölcsönös viszonyát, nemcsak tisztán közgazdasági, hanem *lélektani* és *etikai* vonatkozásokban is.

Korábbi gyakorlatomból is jól ismerem ennek a két mechanizmusnak a tervtárgyalásokon való sajátos, furcsa ütközését. Raffinált, kifinomult módszerek alakultak ki irányító szervekben és vállalatokban egyaránt arra, hogy ebben az érdekütközésben a másikkal szemben győztesként kerüljenek ki. Ismertünk vállalatokat, amelyek hosszú éveken keresztül — minden tervfeszítés ellenére — viszonylag könnyen érték el a prémiumot és a nyereségrésze-

* Kántor Erzsébet: Mire jó a progresszív nyereségadó? Közgazdasági Szemle, 1966. 1. szám.
** Pirityi Ottó: Az ármechanizmusról. Közgazdasági Szemle, 1965. 10. sz.

sedést. S láttunk olyanokat, amelyeket a bázisszemléleten alapuló tervfeszítés prése oda juttatott, hogy már a tervév kezdetekor le kellett mondaniuk minden anyagi és erkölcsi elismerésről.

Ezek a tapasztalatok élnek és hatnak. Figyelmeztetnek arra, hogy a vállalati termelékenység és a vállalati nyereség növelésére irányuló utasítás és ösztönzés könnyen válhat olyanná a jövőben is, hogy az egyik vállalatot lazán hagyja, a másikat irreális feladatok elé állítja. Az előbbi nem érdekelt a többleteredmény elérésében, az utóbbi pedig szinte semmiben. Ott gondtalan élet, itt reménytelen küzdelem. Hasonló a helyzet akkor, ha az újonnan elért többletjövedelem nagy részét az állam lefölözi. Miért törje magát a vállalat, ha a többleteredményből alig marad neki egyéni ösztönzésre?

Helyesen csendült ki mindkét cikkből, hogy *a progresszív nyereségadó* — bizonyos vállalati eredmény elérése után — *nem ösztönöz takarékosságra, önköltségcsökkentésre, műszaki fejlesztésre,* mert az újonnan keletkező többletnyereség túlnyomó részét lefölözik.

Kántor Erzsébet ezt a tételt a kisipari szövetkezetek példájával is bizonyította. A szerző megállapításainak nagy részével egyetértek, de szeretném az általa elmondottakat részben helyesbíteni, részben kiegészíteni.

A kisipari szövetkezetek bruttó nyereségük után szövetkezeti jövedelemadót kötelesek fizetni. Ezt úgy számítjuk ki, hogy a mérleg szerinti nyereséghez hozzáadjuk a külön rendeletben szabályozott tételeket, például a községfejlesztési hozzájárulást, büntetéseket, bírságokat, általában mindazokat az improduktív költségeket, amelyeket a szövetkezet gondosabb gazdálkodás mellett el tudott volna kerülni.

A szövetkezeti jövedelemadó levonása után kapjuk meg a nettó nyereséget, a nyereségfelosztás alapját. Az érvényben levő rendelkezések szerint a nettó nyereség 40 százalékát a tartalékalapra, 10 százalékát a hosszú lejáratú kölcsönalapra (a helyiiparpolitikai tervek túlteljesítése esetén ennek 50 százaléka, tehát 5 százalék erejéig többletnyereséget tarthat vissza a szövetkezet), 10 százalékát a különleges alapokra (kulturális, sport-, jutalmazási és segélyalapra) kell helyezni; s legfeljebb 40 százalékát nyereségrészesedésre fordíthatja a szövetkezet.

A tartalékalapra helyezett összeget nem kell befizetnie a szövetkezetnek. Ebből finanszírozza saját erőből végzett beruházásait, törleszti a beruházási hitelek előírt törlesztő részleteit, valamint többleteredmény esetén az előírt póttörlesztést. A saját erő növekedésének arányában csökken a gazdálkodási tervekben kimunkált forgóeszköz-hiteligénye, ami egyben a kamatköltségek csökkentését is jelenti.

A kisipari szövetkezetek csak a felügyeleti szervek által előzetesen engedélyezett beruházásokat valósíthatják meg. Ezekre a hosszú lejáratú kölcsönalapból kapnak hitelt. Ezenkívül eszközölhetnek saját erőből történő kisberuházásokat; ennek felső határa 100 000 Ft. A sajáterős kisberuházások értékének megfelelő összeget is az éves eredményfelosztás során a tartalékalapra kell helyezni még abban az esetben is, ha a kötelező 40 százalékos tartalékolás nem fedezi ennek összegét. Ebben az esetben a többlet a felosztható nyereségrészesedést terheli. A népgazdasági beruházásnak, a kiegészítő beruházásnak minősülő tételekre a hitelt a hosszú lejáratú kölcsönalapból kapja a szövetkezet. *Az esedékes törlesztőrészleteket nem számolhatja el a szövetkezet sem termelési költségként, sem az eredmény terhére.*

A szövetkezetek tehát nincsenek olyan kiváltságos helyzetben, amint azt a cikk érezteti, mert *a beruházással elért többletnyereséget először meg kell adózni progresszív módon.* Mivel az esedékes hiteltörlesztéseket sem lehet az eredmény terhére elszámolni, a szövetkezetek valóságban csak a szükséges és fontos beruházásokat valósítják meg.

Az önköltségcsökkentő hitelből megvalósított beruházásokra a Magyar Nemzeti Bank adja a hitelt a szövetkezet felügyeleti szervének javaslata alap-

ján, de az érvényben levő rendelkezések szerint az önköltségcsökkentő hitel esedékes törlesztőrészletét sem lehet elszámolni az eredmény terhére, így a beruházással elért többleteredmény először teljes összegében jelentkezik a szövetkezet nyereségében. Itt még az a hátrány is fennáll, hogy a nettó nyereségből először le kell vonni az önköltségcsökkentési hitel éves törlesztőrészletének kétharmad részét és csak a megmaradó összeg képezheti az éves eredményfelosztás alapját. Egyharmad részét a tartalékalapból kell finanszírozni.

Végeredményben a tárgyévben esedékes önköltségcsökkentési hiteltörlesztés kétharmad része érinti az eredményfelosztást, így a nyereségrészesedést is. Tehát a kisipari szövetkezetek nem valósíthatják meg kedvük szerint beruházásaikat és nem a költségvetés, az állam részére befizetendő többletnyereség terhére.

Hasonló a helyzet a *műszaki fejlesztésnél* is. Az 1965. január 1-ével életbe lépett részleges termelői árrendezés miatt a kisipari szövetkezetek csak a gépipari (vasipari) termékeik után számolhatnak el és képezhetnek műszaki fejlesztési alapot, továbbá egyes árrendezésre került textilruházati termék és sportszerek után. Az így képzett műszaki fejlesztési alapnak csak 10 százalékát tarthatják meg, a többit be kell fizetni.

A szövetkezeti jövedelemadó lefölözés jellege

A szövetkezeti nyereséget a béralap százalékában kifejezve, progresszíven adóztatják. A progresszivitás mértéke és az adó lefölözés jellege 1964-től kezdve még nőtt. Ha a nyereség eléri a munkabér 30 százalékát, akkor 30 és 50 százalék között már 80 százalékos adó sújtja, 50 százalék felett pedig 88 százalékos adó. 1962 és 1965 között szövetkezetünk* teljes termelési értéke körülbelül kétszeresére, a nyereség körülbelül négyszeresére nőtt, a befizetett jövedelemadó pedig 15-szörösére emelkedett. 1965-ben az elért 1 914 000 Ft szövetkezeti nyereségből a bruttó jövedelemadó 1 118 000 Ft, a nettó (adókedvezménnyel csökkentett) jövedelemadó 815 000 Ft volt. Ezek a számok az 1964 előtti adókulcsok szerint 860 000, illetve 627 000 Ft-ot tettek volna ki.

El kell azonban ismernünk, hogy a nagyfokú lefölözés ellenére közel hatheti munkabérnek megfelelő nyereségrészesedést fizettünk, és több évi eredményünk alapján elnyertük a Kiváló Kisipari Szövetkezet címet. Ilyen vonatkozásban tehát nem érintett túl érzékenyen bennünket a progresszivitás fokozása. Más vonatkozásban azonban káros hatásai is lehettek volna. A szövetkezeti jövedelemadó jelenlegi rendszere nem ösztönöz további beruházásokra, sem takarékosságra, sem önköltségcsökkentésre. *Az elmúlt négy év eredményeit tehát nem a jövedelem-elvonási rendszer ösztönző hatására, hanem annak ellenére értük el.*

Számos bérezési, műszaki fejlesztési, szervezési intézkedést hajtottunk végre, termelékenységnövelő beruházásokat eszközöltünk, takarékossági intézkedéseket hoztunk. Nem tekintettük fő szempontnak azt, hogy az így elért többletnyereségből milyen sokat kell befizetnünk. A progresszivitás mértéke nem fékezte a többletnyereség elérésére irányuló törekvésünket, bár jobb lett volna számunkra is olyan jövedelemelvonási rendszer, amelyben az újólag elért nyereségből több marad számunkra vissza, mint a korábban elértből. *Az olyan megoldás, amelyben minden további nyereségrész az előzőnél erősebben le van fölözve, nem ösztönöz kellően a nyereség növelésére.* Az új gazdaságirányítási rendszerben a jövedelemelvonás módja nem épülhet arra a meggondolásra, hogy *minden* vállalat a progresszivitás *ellenére,* pusztán hivatástudatból, munkaszeretetből, öntudatból igyekezni fog nyereségét növelni, akkor is, ha a többletnyereség zömét elvonják. *Az érdekeltség nem állhat tartósan és általánosan*

* Zalaegerszegi Építőipari KTSZ.

szemben a vállalati vezetők és kollektívák gazdaságosságra irányuló egészséges törekvésével, de nem lehet közömbös sem ezzel szemben. Segítenie, fokoznia kell ezt a törekvést.

Kerülni kell tehát az új gazdaságirányítási rendszerben az olyan megoldásokat, amelyek fékezik a gazdaságosabb tevékenységre irányuló intézkedéseket, vagy közömbösek azokkal szemben. Óvakodni kell olyan megoldásoktól, hogy a vállalatok a befizetendő adó terhére beruházásokat végezhessenek, s így szabályozhatatlanná váljék a beruházási javak iránti fizetőképes kereslet. Ha nem is helyes Kántor Erzsébetnek a szövetkezeti beruházási finanszírozásra vonatkozó fejtegetése, az teljesen helytálló, hogy a progresszív nyereségadó és a szabad beruházás együtt egy új irányítási rendszerben komoly bajokat, feszültségeket jelenthet a beruházási javak piacán, szervezetlenséget vihet a műszaki fejlesztési tevékenységbe, s túlzott előnyöket nyújthat a magas nyereséggel dolgozó vállalatoknak.

Jelenleg számos adminisztratív intézkedés, jogszabályi megkötés akadályozza a lazább gazdálkodás kialakulását. Amennyiben megszűnnek vagy lazulnak ezek a megkötöttségek, helyükbe azonnal más szabályozó mechanizmusokat kell állítani, különben szükségképpen lazaságokhoz, társadalmi veszteségekhez vezetnek.

Az adminisztratív megkötöttségek jelenlegi szerepére jó példa a szövetkezeti béralap szigorú szabályozásának rendszere. Helyesen írja Kántor Erzsébet, hogy „a progresszív nyereségadó rendkívüli erővel hat a béralap emelésére. Ha ugyanis a progresszivitás foka a nyereség százalékától függ, akkor — akarva, nem akarva — vállalati céllá válik a vetítési alap növelése."* Nálunk is hatna az adórendszernek a béralap növelésére irányuló ereje, ha a felügyeleti szervek szigorú bérkorlátozó intézkedései nem állnák útját. Ha például a szövetkezet túllépi az engedélyezett napi átlagkereset és a létszám által meghatározott béralapot, a túllépés nem számít bele a jövedelemadó vetítési alapjába, sőt: a túllépést a mérlegen kimunkált nyereséghez hozzá kell adni, s az így korrigált összeg alapján kell adóztatni.

Az átlagbér- és a béralap-előírások merevségét, azoknak a vállalati gazdálkodást fékező hatását erősítette az, hogy az előírt mutatók kimunkálásához az irányító szervnek nincsenek részletes adatai. Így gyakran a bérszintet és a bérvolument meghatározó mutatók a vállalati gazdálkodás rugalmasságát csökkentik. A kötelező vállalati mutatók a bázisszámok és bizonyos feszítési elvek alapján készülnek, s így nem is alkalmazkodhatnak az egyes szövetkezetek speciális adottságaihoz, körülményei változásához. A különböző munka- és bérigényű gyártmányok részarányának változása az egyik szövetkezetet kedvező, a másikat nehéz helyzetbe hozza.

Az egyik zalai faipari szövetkezetben például gyártmányösszetétel-változás folytán az 1 főre jutó termelési érték az előző évi 149 000 Ft-ról 120 000 Ft-ra csökkent, ami persze a mutatók zömét összehasonlíthatatlanná tette.

Érdemes megvizsgálni a kisipari szövetkezeteken belül a termelési értékhez viszonyított munkabérhányad alakulását iparágak szerint. Zala megyében ezek az adatok 1965. évben az 1. sz. tábla szerint alakultak.

A tábla adatai azt igazolják, hogy a különböző iparágba tartozó vagy tevékenységet folytató szövetkezeteknél is igen váltakozó a termelési érték százalékában vizsgált bérhányad, így a jövedelemadó hatása is különbözőképpen érvényesül.

A béralap vetítési alapként való használata tehát nemcsak azzal a következménnyel jár, hogy a bér növelésére ösztönöz, hanem azzal is, hogy *a vállalati munkaigényesség változása automatikusan kihat* — változatlan nyereségvolumen esetén is — *a fizetendő adó nagyságára.* A munkaigényesség változása rendszerint együtt jár az anyagigényesség ellenkező irányú változásával. A mun-

* I. m. 63. l.

1. sz. táblázat

Iparág megnevezése	Termelői munkabér	Összes munkabér
	a termelési érték százalékában	
Vasipar	15,7	20,4
Textilruházat	12,8	15,8
Bőr- és cipőipar	34,3	42,0
Fafeldolgozó ipar	14,9	18,1
Szolgáltató ipar	44,1	50,2
Építőipar	21,0	25,8
Zala megye összesen	19,9	24,1

kaigény csökkenése nem jelenti egyúttal a költségszint csökkenését, s a nyereség növekedését, de jelenti általában a befizetendő adó emelkedését. Az új gazdaságirányítási rendszerben ezen feltétlenül változtatni kell, hogy az adórendszer ne váljék a gyártmányösszetétel rugalmas változásának fékjévé. Ez annál is inkább fontos, mivel *a műszaki fejlesztési intézkedések zöme csökkenti a bérhányadot, s automatikusan növeli az adót.* Így a progresszív nyereségadó ebben a konstrukcióban a műszaki fejlesztést bünteti.

Néhány javaslat

A kisipari szövetkezetek gazdálkodási rendszerében tehát nem áll fenn olyan helyzet, mint amilyennek a veszélyét Kántor Erzsébet a cikkében felvázolta. Nincs mód az adó terhére való beruházásra, de a bérnek mint vetítési alapnak a növelésére sem. Mindkét vonatkozásban szigorú adminisztratív intézkedések állják útját a jövedelemadó progresszivitásából egyébként szükségképpen adódó tendenciáknak.

A tanulság mégis az, hogy helyesebb az olyan megoldás, amelyben nem hozunk létre adminisztratíve korlátozandó tendenciákat. Csak az irányítás bonyolultságát fokozza, ha magunk teremtünk ösztönzést olyan magatartásokra, amelyeket azután jogszabályokkal, utasításokkal kell elhárítanunk, kivédenünk.

A kisipari szövetkezetek vonatkozásában is érvényesül a központi irányítás. Nincs korlátlan lehetőség sem a nyereség növelésére, sem az állam pénzéből történő ingyenes vagy majdnem ingyenes beruházásokra, a vetítési alap növelésére stb. Évről-évre nő a termelékenység a szövetkezetek nagy részében, s így csökken a bérhányad. A bérhányad csökkenése automatikusan növeli az adóterheket. Az ilyen adórendszernek nincs ösztönző hatása, mert nem képes különválasztani az önköltségcsökkentéssel, műszaki fejlesztéssel, takarékossággal elért többleteredményt a formális — nem termelékenységnövelő — módszerekkel elért többleteredménytől. *Az adórendszer az egész többleteredményt úgy tekinti, mint meg nem engedett módon elért eredményt, s ennek megfelelően — mintegy igazságot szolgáltatva, büntetve — progresszíve lefölözi.* Helyesen mondja Kántor Erzsébet: ha a szövetkezet normarendezéssel, bérhányadcsökkentő műszaki fejlesztéssel tud csak többleteredményt elérni, akkor azt a legtöbb esetben nem fogja végrehajtani, mert az intézkedés révén legalább annyit veszít adó formájában, mint amennyit nyer bérmegtakarítás formájában.

Éppen ezért javaslom, hogy a jövőben a kisipari szövetkezetekben módosítsák a jelenlegi adórendszert. A progresszivitást csak bizonyos fokig látom helyesnek fenntartani, például úgy, hogy a jövedelemadó 50 százalék fölé ne emelkedjék. Meg kell szüntetni azt a helyzetet, hogy az újonnan elért többletjövedelmet erősebben adóztassák, mint a már előbb elért jövedelmet.

Ha megmarad a vetítési alap szerint számolt jövedelemszázalék mint az adókulcs meghatározója, akkor szükséges az adókulcsok szövetkezetenként, de legalább profilonként való *differenciálása.* Valószínű, hogy a jövőben nem a jövedelemnek valamilyen vetítési alap szerinti százaléka lesz az adókulcs meghatározója, hanem magát a nyereségtömeget fogják adóztatni.

Esetleg alkalmazható olyan adórendszer, amelyik *termékenkénti adóztatást* jelent (forgalmiadó-szerűt), de a termelő vállalat fizeti. Az ilyen adóztatással ösztönözni lehetne bizonyos termékek gyártásának növelésére, új termékek bevezetésére, mások termelésének szűkítésére. Nem kellene minden esetben a termelői árakhoz nyúlni, amennyiben az ösztönzés irányát változtatni akarjuk. Az adórendszert a termékkombináció eszközévé lehetne tenni. A szövetkezet a termékenkénti adóval mint gyártmányköltséggel számolhatna, s olyan termékek előállítását szorgalmazná, amelyek árában az adó levonása után a legmagasabb fajlagos nyereség van.

Javaslom, hogy a nyereségelvonási rendszert *több évre előre* állapítsák meg, hogy a szövetkezetek gazdálkodási biztonsága meglegyen, s képes legyen perspektivikusan kombinálni. Az erdőgazdaságokban már jelenleg is ilyen rendszert alkalmaznak.

Továbbra is szükségesnek tartom a bérszínvonal szabályozását, mivel ehhez mint kiáramló vásárlóerőhöz komoly konzekvenciák fűződnek. A decentralizált beruházások finanszírozási rendszerét úgy kell kialakítani, hogy miközben ez a vállalatoknak a műszaki fejlesztésben széles lehetőséget és hatáskört ad, egyszersmind megteremtse a beruházási javak iránti vásárlóerő népgazdasági szintű korlátozását, *a termelőeszköz-piac tartós egyensúlyát.* Arra kell törekedni, hogy minél kevesebb adminisztratív eszköz, s minél hatékonyabb és több közgazdasági eszköz orientálja a vállalatokat a népgazdaságilag is hatékony beruházásokra.

A jelenlegi gazdasági mechanizmus súlyos ellentmondásoktól terhes. Ezt a kisipari szövetkezetek is érzik. Nem képesek mindig rugalmasan alkalmazkodni a piac követelményeihez; merev korlátai vannak a saját elhatározásból és saját eszközökből végzett műszaki fejlesztésnek. Nem képes a szövetkezet vállalkozássá válni, s az egyéni és a vállalati kezdeményezésben rejlő energiákat teljes mértékben hasznosítani

A Közgazdasági Szemlében a gazdasági mechanizmus megjavításával foglalkozó tanulmányok számunkra — gyakorlati közgazdák számára — is nagy segítséget nyújtanak az új elgondolások megismerésében. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy az áttérést célzó konkrét intézkedések kidolgozásában minél nagyobb lehetőséget kapjanak a gyakorlati emberek véleményük kifejtésére, mert az új mechanizmus életképességének valóban feltétele, hogy *az irányítási mechanizmus összhangban legyen a vállalatok reagálási, viselkedési mechanizmusával.* Ha ugyanis ez az összhang nem teljes, akkor szükségképpen újra adminisztratív megkötések válnak szükségessé, ami megnehezíti az új irányítási rendszer kibontakozását, s fékezi a szövetkezetekben, vállalatokban levő energiák mozgósítását, kihasználását.

Közeledik-e egymáshoz Kelet és Nyugat gazdasági rendszere? Interjú Ota Šik professzorral

(Wirtschaftsdienst, 1966. március.)

A nyugatnémet lap interjúja O. Šik professzorral, a prágai Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójával, a csehszlovák mechanizmusreform „atyjával" 3 egymáshoz szorosan kapcsolódó kérdés köré csoportosul. Az első ilyen kérdés, vajon a szocialista országok gazdasági reformjai és a tőkésországokban kialakulóban levő népgazdasági tervezés valóban a két gazdasági rendszer közeledését bizonyítja-e, ahogy ezt a nyugati lapok gyakran hangoztatják. Továbbá, hogy a szocialista országok eddigi gazdaságirányításában milyen hibák voltak azok, amelyek szükségessé teszik a gazdasági reformokat, míg a harmadik kérdéscsoport a csehszlovák új gazdaságirányítási rendszer lényegére vonatkozik.

A következőkben röviden ismertetjük Šik professzor válaszait ezekre a kérdésekre.

A tőkésországokban az utóbbi esztendőkben valóban egyre inkább felismerik az állami tervezés szükségességét és értékét, és elismerik a fejlődés központi befolyásolásának igényét. Ez tehát valóban a nyugati kapitalista államok közeledését jelenti a szocialista országok gazdasági rendszeréhez, hiszen a központi tervezés eddig csak a szocialista országokra volt jellemző. A szocialista országok gazdaságirányítási reformjai azonban nem jelentenek visszatérést a kapitalizmushoz, sem pedig a hajdani NEP-korszakhoz, ahogy ezt a nyugati újságok felvetik. Egyetlen szocialista ország sem akarja visszaállítani a magántulajdont. A szocialista országok gazdasági reformjainak egyik alapja a piac fontos szerepének felismerése, tehát hogy a termelési eszközök legnagyobb részének társadalmi tulajdona mellett is hatnak és számottevő szerepet játszanak bizonyos piaci tényezők. Ebből pedig az következik, hogy a szocialista társadalmi rendszerről alkotott korszerű elképzeléseink a korábbi leegyszerűsített elképzelésekhez képest fejlődtek, átalakultak.

A sztálini időszakban a piaci viszonyokat szükséges rossznak tekintették, és a tervezést is leegyszerűsítve fogták fel. Azt hitték, hogy az egész gazdaságot lehet „felülről" irányítani központi utasításokkal, diktált mennyiségi mutatókkal. Ezt az időszakot majd minden szocialista országban az ipar gyors ütemű, de extenzív fejlesztése jellemezte. Ne feledjük el, hogy ennek az eredménye volt a Szovjetunió hatalmas és ütőképes iparának létrejötte. Emellett azonban — a mennyiségi fejlesztés mögött — kétségtelenül elmaradt, háttérbe szorult a termelés minőségi oldala.

A termelés struktúrájában is keletkeztek aránytalanságok, ezek azonban kezdetben még szinte észrevétlenül csekély mértékben mutatkoztak, és csak a későbbi fejlődés folyamán erősödtek meg és váltak gátló tényezőkké. Azt hitték például, hogy csupán a vas-, az acél-, a széntermelés növelése a döntő, s ha ebben elérjük a kapitalista országokat, akkor másban sem lesz nehéz elérni magasabb fejlettségi szintet. Az aránytalanságok viszont annál erőteljesebbek, minél magasabb ipari fejlettséget ér el valamely ország. Az ipari fejlettség ugyanis meghatároz bizonyos életszínvonalat, „nívót" is, s ekkor pedig már nem elég a mennyiség fokozása, hanem már gondolni kell a minőségre és a választékra is. Ez érvényes természetesen a termelési eszközök gyártására, a termelő fogyasztásra is. Vagyis a fejlettség bizonyos fokán már nem elég csak sok gépet és „sok" acélt gyártani — hanem sürgetően jelentkezik az igény: a gépek készüljenek magas műszaki színvonalon, s legyen bőven kiváló minőségű nemesacél-áru is.

A központosított tervezés, amely éppen az aránytalanságokat akarta elkerülni, a valóságban nagy aránytalanságokat teremtett. Ma azonban nem a tervezésről való lemondásról van szó — hangsúlyozta Šik professzor —, csupán a terv és a tervezés új formájáról. Az eddigi központi terv a mutatók egész skáláját írta elő a vállalatoknak. Az új központi terv alapvetően makroökonómiai jellegű, amelyben a beruházások fő irányát, a nem-

zeti jövedelem felosztásának alapvető arányait tervezik csak meg, nem pedig azt, hogy az egyes iparágak ebből ennyit, másból meg annyit termeljenek. Az új központi terv 5 évre, sőt 10—15 évre készül, az éves terveket pedig a vállalatok készítik, s ezeket természetesen egyeztetik a központi terv irányelveivel. Az új központi terv másik fontos sajátossága, hogy rugalmas, korrigálható, s mindig figyelembe veheti a változékony hazai és külföldi piaci igényeket. A központi terv kiindulópontja a lehetséges növekedés elképzelése, az anyag- és munkaerőhelyzet figyelembevételével. Ezt az első elképzelést követi a beruházások nagyságának megtervezése és azok hatékonyságának elemzése, amelyet azonban már a termelőegységek végeznek, ők állítják fel az alternatívákat és választhatják ki a legjobb variációt. A hatékonyság elemzésének lényege, hogy milyen ráfordítással milyen eredményt lehet elérni.

Az üzemeknek nem adják meg a termelés mennyiségének mutatóját, a vállalat egyedül, az értékesítési lehetőségeket értékelve dönti el tehát például azt is, hogy mennyire érdemes kihasználni a kapacitást. Az átmeneti időszakban azonban természetesen még szükség van arra, hogy központi eszközökkel biztosítsák némely termékek gyártását.

Az új gazdasági rendszerben Csehszlovákiában a vállalat, az anyagköltség és az amortizáció levonása után, a tiszta jövedelemből kétféle adót (illetéket) fizet, az első a tiszta jövedelemnek bizonyos százaléka, amit egységesen kívánnak megállapítani valamennyi vállalatra, a másikat a lekötött alapok arányában számolják el és vonják le a tiszta jövedelemből. Ez utóbbival a termelési eszközök hatékony kihasználását kívánják elősegíteni. Természetesen a tiszta jövedelemből fizeti a vállalat a hiteleket és a kamatokat is. Az ezután visszamaradt összegeket a vállalat, mondhatnám, úgy használja fel, mint egy kapitalista vállalat — folytatta válaszát Šik professzor —, vagyis különválaszt egy tartalékalapot, bizonyos összeget a műszaki fejlesztésre, míg a többit bérezésre fordíthatja. A bér két részből tevődik össze: az alapbérből és a prémiumból; az alapbéreket a szakszervezet és az állami szervek közösen összeállított bérkatalógusa alapján állapítják meg, a prémiumok szétosztásában a vállalati vezetőknek szabad kezük van.

Az árrendszer is jelentősen átalakul; „valódi piaci árakra" van szükség, ezeknek kialakítása ma még nagy gond — és nem is csak a szocialista rendszerben. Ezt egyelőre háromféle árakkal oldjuk meg. Fix ára lesz a legfontosabb élelmiszereknek, az energiának, a fontos nyersanyagoknak, ezeket központilag állapítják meg és ellenőrzik is. A másik alkalmazott ártípus az úgynevezett limitált ár lesz, amely bizonyos mozgási szabadságot ad majd a termelőknek, és végül lesznek szabad árak is, az ezzel kapcsolatban esetleg fellépő inflációt azonban meg kell akadályozni.

Végezetül Šik elmondta, hogy ha az új gazdasági rendszerben a vállalat rosszul gazdálkodik, akkor először is nem tud tartalékalapot képezni, azután pedig nem tud prémiumot fizetni. Elméletileg az állam az alapbérek 92 százalékát garantálja, ilyen messze azonban nem lehet elmenni, már a prémium eltűnésekor a központi szervnek meg kell vizsgálni a helyzetet; kicserélheti a vezetőket és más egyéb intézkedéseket is tehet. A vállalat szanálása azonban már politikai döntés: ha az üzemre szüksége van a népgazdaságnak, akkor hitelekkel — de csakis hitelekkel — szanálni kell.

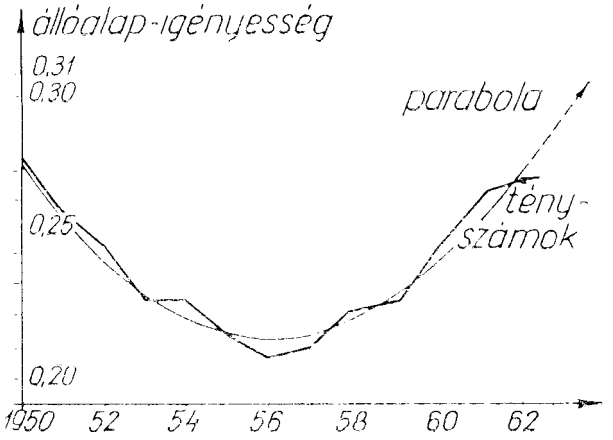
(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

A. N. Nyikolszkaja: Az alapigényesség tendenciájának vizsgálata a szovjet népgazdaság fő ágaiban

(Ekonomika i Matyematyicseszkije Metodi, 1966. 2. sz.)

Az eddigi tervezési gyakorlattal szemben célszerűbbnek látszik az állóalapigényességi koefficiensek (egységnyi termelésre jutó lekötött alapok értéke) megalapozottabb előrejelzésére az extrapolációs módszer alkalmazása.

A szovjet népgazdaság mintegy 17 ágazatában az 1950-től 1962-ig terjedő időtartamra vonatkozóan a koefficiensek idősorából — 4 kivételével — mindegyik ágazatban meghatározott irányú fejlődési tendencia volt kiolvasható. A tendenciák minél jobb megközelítésére az extrapoláció végett három egyenlet-típus (lineáris, parabola, hiperbola) „behelyettesítésére" került sor. Az elvégzett számítások azt mutatják, hogy az ágazatok túlnyomó többségében — szám szerint 10-ben — a fejlődés tendenciáját legkisebb hibaszázalékkal a parabola fejezi ki. Ezt a népgazdaságra általánosan jellemző összefüggést az élelmiszeripar példáján szemléltetve, láthatjuk, hogy az állóalap-igényesség az 1950-es évek közepe óta növekedik.

Vegyük sorra a termelés és az állóalapok arányát befolyásoló közgazdasági okok két legfontosabb csoportját.

Egy részük a népgazdasági fejlődés jellegével kapcsolatos: A szovjet népgazdaságban 1954—56-ra az állóalapok már nagyon elhasználódtak, mivel kicserélésük sem a háborús évek, sem az újjáépítési periódus alatt nem történt meg. A termelés nem jelentéktelen hányadát régi technikával felszerelt, kis kapacitású, elaprózott vállalatok adták. Nyilvánvalóan célszerűtlen lett volna ezek modernizálására eszközöket fordítani, így a beruházások szükségképpen új modern nagyvállalatok létrehozására irányultak. Ennek eredményeképpen azután az összes állóalapokon belül nem növekedett a termelést közvetlenül növelő alapok aránya, másrészt az új beruházások egy része csupán a termelésből kieső kapacitást pótolta. A népgazdaság struktúrájának változása, a dinamikus iparágak átlagot meghaladó ütemű fejlődése is kedvezőtlenül befolyásolta a népgazdaság egésze alapigényességének változását, mivel az új termékek termeléséhez nagyon drága, bonyolult berendezésekre van szükség. Bár a feldolgozó ipar egyes ágainak modernizálásával, automatizálásával jelentősen nőtt a munkatermelékenység, egyúttal azonban a vizsgált időszakban fokozódott az alapigényesség is. A kitermelő iparban kedvezőtlenül hatott a gazdag lelőhelyek kimerülése. A vaskohászat egyre szegényebb tartalmú vasérc felhasználására kényszerült, s jelentős eszközöket kellett ércdúsító kombinátok létesítésére fordítani. A szénbányászatban is a lelőhelyek kimerülésével növekedett az alapigényesség, mivel új kitermelőhelyekre kellett áttérni, ami végső soron a vizsgált időszakban növelte a termelés egyszerű fenntartásához szükséges beruházások részarányát.

A tényezők másik nagy csoportja a népgazdaság különböző ágaiban a szervezéssel és egyéb tevékenységgel kapcsolatos hibákra vezethető vissza. Itt említendő meg az építkezések elhúzódása, a beruházások tervezett értékeinek túllépése, a nagy munkaerő-fluktuáció, az ipari javítóbázis szűk kapacitása stb.

Az iparban az automatizálás, a mezőgazdaságban a komplex gépesítés, a közlekedésben az új műutak építésének, a vasúti közlekedés villamosításának a szükségessége — mivel ezek átmenetileg növelik az állóalap-igényességet — azt támasztja alá, hogy a közeljövőben az állóalap-igényességnek az 1950-es évek közepétől megindult növekedési tendenciája nem fog megtörni, hanem továbbra is folytatódik. Ez adja a közgazdasági alapot az állóalap-igényességi koefficienseknek — a közeli évekre vonatkozóan — extrapolációval való meghatározására.

Az állóalap-igényességi koefficiensek várható értékei

Népgazdasági ágazat	1965	1966	1967	1968
Ipar	0,6885	0,7299	0,7752	0,8245
Gépgyártás és fémfeldolgozás	0,3859	0,3711	0,3572	0,3510
Vegyipar	0,7888	0,8571	0,9325	1,0153
Vaskohászat...	1,1227	1,1704	1,2215	1,2750
Papír-fafeldolgozás	0,6085	0,6527	0,7015	0,7549
Energiaipar ...	3,2921	3,4007	3,5143	3,6329
Könnyűipar...	0,1527	0,1637	0,1771	0,1919
Élelmiszeripar	0,3428	0,3750	0,4106	0,4496
Mezőgazdaság	1,1796	1,2562	1,3382	1,4256
Közlekedés	18,75	19,34	20,05	20,83
Kereskedelem és egyéb	0,7141	0,7756	0,8417	0,9124

Végezetül mint egyedi esetről külön szót kell ejtenünk a gépgyártásról. Szemben a népgazdaság többi ágazatával, itt ugyanis 1950 óta az állóalap-igényesség csökkenését figyelhetjük meg. Ezt lényegében az idézte elő, hogy az új beruházások elsősorban a működő vállalatok modernizálására, rekonstrukciójára irányultak, valamint az egyes termelőegységek közötti munkamegosztás elmélyült, nagyobb fokú lett a specializáció.

Ahhoz azonban, hogy a gépgyártásban mutatkozó kedvező tendencia a népgazdaság egészében uralkodóvá váljon, szükséges, hogy minden egyes fontos népgazdasági ág modern technikával rendelkezzen.

(Ism.: *Benet Iván*)

A jugoszláv munkaerő-vándorlás

(Yugoslavia Export, 1966. április 1.)

„A munkaerő elvándorlása nem szokatlan jelenség, minden társadalmi és politikai rendszerben végbemegy, vagy az országon belül, vagy az országok között. A munkaerő áramlása kétségkívül egyik kifejező mutatója a gazdasági fejlődés trendjének."

Ennek előrebocsátásával kezdi tárgyalni a lap a jugoszláv munkások elvándorlásának problémáját. Ez abban áll, hogy 1961—62 óta mintegy 200 000 munkás — 80 százaléka szakképzetlen — külföldre ment munkát vállalni. Többnyire Nyugat-Európába és Észak-Amerikába mentek. Petar Sztambolics egy televíziós adásban kifejtette, hogy ezek a munkások gazdasági meggondolások miatt hagyták ott, ha csak időlegesen is, hazájukat, mert a nyugat-európai termelékenyebb munkába való bekapcsolódás számukra az életkörülmények megjavítását jelentette.

Jugoszláviának a második világháború után nehéz gazdasági feladatokkal kellett megbirkóznia, ezek közül a gazdaság szerkezetének az átalakítása és az állandóan növekvő anyagi szükségletek kielégítése voltak a legnagyobbak. A gazdasági szerkezet átalakítása folytán a mezőgazdasági keresők aránya a háború befejezése óta 75 százalékról a jelen időszakra 48 százalékra csökkent le. 1952-től 1963-ig a bérből élők száma ugyanis 1 700 000-ről 3 600 000-re emelkedett. Ebben az időszakban a népesség természetes szaporulata nem tudta kielégíteni a megnövekedett munkaerő-keresletet, így a paraszti lakosság ipari foglalkoztatása nagy méreteket öltött.

Ebben az időszakban a gazdaságfejlesztésnek főképp extenzív útja, valamint a nemzeti jövedelemnek az életszínvonalnál gyorsabb növekedése tette lehetővé, sőt igényelte a felszabadult mezőgazdasági népesség alkalmazását az iparban.

A gazdasági reform bevezetése az intenzív fejlesztési módszereket állította előtérbe, ami azt eredményezte, hogy az újonnan jelentkező munkaerőnek csak egy részét, főként a szakképzett munkásokat alkalmazták. Ennek eredményeként indult meg újra a migráció, amely a háború előtti Jugoszláviában hatalmas méreteket öltött, de a háború után mintegy 15 évig teljesen szünetelt.

A jugoszláv kormány nem tervezi adminisztratív úton meggátolni a munkaerő elvándorlását, sőt államközi megállapodásokkal akarja biztosítani, hogy a külföldön dolgozó jugoszláv munkások az illető ország hazai munkásaival egyenlő mértékben részesedjenek a szociális juttatásokból.

Nehéz megjósolni a migráció további alakulását, de figyelembe véve a foglalkoztatottság tervezett évi 3 százalékos növekedését, valamint a fellendülő turistaforgalmat, s nem utolsósorban az életszínvonal gyorsabb emelkedését, az elvándorlás csökkenését és perspektivikusan teljes megszűnését várhatjuk.

(Ism.: *Bartha Ferenc*)

Sz. Menysikov: A jelenkori ciklus mechanizmusáról

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1966. 4. sz.)

A szovjet folyóirat vitaindító cikke a tőkés újratermelési ciklus sok aktuális problémáját érinti. A marxista közgazdászok — utal rá bevezetőjében a cikk szerzője — többször elemezték már a jelenkori ciklus különös vonásait. Közülük némelyek, amikor a jelenségek dogmatikus értelmezése, az 1929—1933-as méretű válság szükségszerű megismétlődésének jóslata nem igazolódott, az ellenkező végletbe estek. Cáfolják, hogy Nyugat-Európa és Japán újratermelési folyamata beletartozik a világciklusba, tagadják a háború utáni válságok világválság jellegét.

A marxizmus nem ismer ilyen vagy olyan, a kapitalizmus termelőerőinek és termelési viszonyainak színvonalától független, egyszer s mindenkorra adott ciklusformákat. A marxizmus a tőkés újratermelést nem elszigetelt folyamatok összegeként vizsgálja, hanem mint a tőkés rendszer egészének általános folyamatát.

A második világháború utáni első túltermelési válság az Egyesült Államokban következett be 1948 őszétől 1949 őszéig. Már kiindulási helyén sem terjedt ki minden ágazatra, Nyugat-Európában és Japánban pedig csak évekkel később éreztette hatását. Nyugat-Európában ez időben még nem fejeződött be az újjáépítés, az általános túltermelési válság feltételei még nem értek meg. A belső piacokon, főleg nyersanyagokból és élelmiszerekből, abszolút áruhiány volt, az árak inflálódtak. Az 1948—1949-es válság

sok közös vonást tartalmazott az 1920—1921. évek válságával, amely Lenin és a Komintern értékelése szerint az egyes országokban túltermelésként, másoknál termeléselégtelenségként megmutatkozó világválság volt. 1948—1949-ben, mint az említett korábbi periódusban is, a válság betört a világpiacra, ahol már első hullámával áreséseket és árueladási nehézségeket okozott. A világválság e hullámának következményei a tőkésországok többségét sújtották. Nyugat-Európában és Japánban a túltermelés feltételei az 1951—1953-as évekre alakultak ki. A válság ekkor már a gyengén fejlett országokat is érintette. Ez utóbbi válság folytatása és betetőzése volt az 1948—1949-es világválságnak.

A háború utáni második világválság az USA-ban, Angliában, Kanadában, Belgiumban, Japánban 1957 közepétől az ipari termelés általános csökkenését okozta, az NSZK-ban, Hollandiában és — 1958-tól — Franciaországban pedig részleges válság volt. Mivel a világkereskedelem volumene egész évben csökkent, a fejlődő országok is tapasztalhatták a nyersanyageladások nehézségeit, a külkereskedelmi és valutaválság következményeit. A világválság, mely 1957-ben kezdődött, még jóval később is éreztette hatását: 1960—1961-ben USA-ban, Angliában (ipari válság), 1961—1962-ben az USA-ban, az NSZK-ban, Olaszországban és Japánban (tőzsdeválság) tapasztalhatták utórezgéseit.

A következő elnyúló ciklikus fellendülés — a különböző országokban eltérő válságjelenségekkel és pangásokkal — csak 1964—1965-ben szakadt meg. Az „élgárdához" ezúttal Olaszország, Franciaország, Japán és Anglia tartozott, de a megfigyelhető válságjelek világválsághoz még nem vezettek.

Mindezekből az adatokból, a szerző nézete szerint, csak akkor következtethetnénk a tőkésvilág egészében érvényesülő ciklus felbomlására, az egyes országok ciklusai közötti teljes aszinkronitásra, ha minden válságot mint valami zsinórmértékhez, az 1929—1933. évi világválsághoz mérnénk. A marxisták, szerinte, elvetik az ilyen nézeteket.

Megállapításának igazolására Sz. Menysikov a válságok történetére hivatkozik, melyben kevés olyat találunk, amely minden országban egyszerre következett be. Marx a XIX. századi 70-es évek válságát elemezve megállapította, hogy a krízis 1873-ban az USA-ban kezdődött és a kapitalizmusnak akkor legfőbb országát, Angliát, csak 1878-ban sújtotta. Mégis — a látható aszinkronitásra, az ötéves időközre való tekintet nélkül — mindkettőt egyazon világválság jelenségeinek tekintette. Hasonló példa Anglia 1900—1901. évi válsága, mely az USA-t gyengén érintette, s ahol csak 1904-ben mutatkoztak a túltermelés jelei.

Az előbbiek után a szerző megállapítja, hogy bár a tőkés gazdaság válságai az iparban kevésbé elhúzódók, a termelés sem csökken olyan arányokban, mint a század első harmadában, a különböző vezető tőkésországokban a válság eltérő időközönként jelentkezik, a tőkés világgazdaság ciklikus mozgása mégis a korábbi időkhöz hasonlóan világosan megfigyelhető. A világválságok ipari, valuta-, tőzsde- és világkereskedelmi módozatai többé-kevésbé egyidejűleg, periodikusan ismétlődnek. A ciklikus mozgás mechanizmusa, arculata megváltozott, de a ciklikus fejlődés törvénye ugyanúgy működik, mint azelőtt.

Sz. Menysikov cikkében ezután azokról a tényezőkről olvashatunk, amelyek a jelenkori ciklus sajátosságainak kialakulásában igen nagy szerepet játszottak. Így utal a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmussá való átalakulására és a hidegháború szellemében militarizált tőkés gazdaságok fejlődésének a ciklus menetét befolyásoló hatására. Tárgyalja a szocialista világrendszer növekedésének a ciklus folyamatában való tükröződését, a két rendszer gazdasági versenyén és a nemzetközi imperializmusban életrekelt osztályszolidaritáson keresztül. Ez utóbbiról megállapítja, hogy bár sem a tőkés fejlődés egyenlőtlenségeit, sem az imperializmuson belüli ellentmondásokat nem tudta kiküszöbölni, lehetővé tette a ciklus menetének módosítását.

Ugyancsak új vonásokat hozott a tőkés újratermelési ciklusba a nagyszámú új fejlődő ország létezése. S bár ezeknek az államoknak a fejlett tőkésországokhoz fűződő gazdasági kapcsolataikban az utóbbi országok újratermelésének menete az elsődleges meghatározó, mégis az agrár- és nyersanyagtermelő országok az utóbbi tíz év folyamán jelentősen befolyásolták a hajdani anyaországok ciklusát. Az ötvenes években az imperialista országok által exportált ipari berendezések mintegy 40%-a ugyanis a korábbi gyarmati területekre irányult. Az elmaradott országok iparosítási politikája pótlólagos keresletet támaszt a nehézipar termékeire, s ez számottevő mértékben támogatja a fejlett tőkésországok gazdaságát. Ilyen tényező korábban nem hatott a ciklus alakulására.

A második világháború után a ciklikus

fejlődés egyenlőtlensége a fejlett tőkésországok egy csoportjában a finánctőke szervezett, a maga módján tervszerű tevékenysége következtében tovább fokozódott. A termelés gyors felfuttatása Nyugat-Európa és Japán nemzeti imperializmusai számára a háború után hamarosan élet-halál kérdése lett — mind az amerikai imperializmussal, mind a szocialista világgal szemben. A szerző ebben látja magyarázatát, hogy ezekben az országokban miért fogadták el a gazdasági irányítás állami-monopolkapitalista, néhány országban az állami gazdasági tervezésig (programozásig) is elvezető centralizációját. Az első világháború után ilyesmire még nem került sor.

Mint a cikk is megállapítja, természetesen más objektív körülmények (a tudományos-technikai forradalom, a kedvező külkereskedelmi lehetőségek, némely országokban a tetemes hadikiadások megtakarítása) is elősegítették a nyugat-európai termelés gyors növekedését, de különleges állammonopolista intézkedések nélkül mindezek aligha realizálódhattak volna.

A nyugat-európai és japán ciklusban bekövetkezett módosulások egyszersmind kihatottak a világciklus egészére is: a válságok érlelődésének jelentős időbeli eltolódását és intenzitásuk különbözőségét eredményezték a tőkésvilág különböző körzeteiben. Mindezek a valóban jelentékeny korrekciók nem szüntették meg a tőkésvilág újratermelési folyamatának egységességét. Ellenkezőleg, a kölcsönös áruforgalom növekvő jelentőségében, az iparilag fejlett tőkésországok közötti tőkekapcsolatok kibővülésében, a termelés nemzetközi specializációjának és kooperációjának elmélyülésében az egységesség még határozottabb jeleit látja.

Két — a ciklusra nagyjában ellentétesen ható — jelenség tárgyalásakor Sz. Menysikov megállapítja, hogy a tőkés világpiac vámgazdasági blokkjai, melyek voltaképpen államközi monopolista egyesülések, az egyenlőtlenséget erősítik, míg a technikai haladás folyamata a viszonylagos kiegyenlítődés felé hat, tehát a világciklus szinkronitását támogatja. De a kiegyenlítődés a technikai haladásból korántsem egyértelműen következik, ugyanis a műszaki fejlődéssel az új termékeket bevezető, illetve új berendezéseket alkalmazó monopóliumok számára együtt jár az ugrásszerű növekedés lehetősége is.

A tőkés újratermelés perspektívája szempontjából a cikk szerzője figyelemre méltónak tartja az USA és a nyugat-európai országok fejlődési ütemeinek a 60-as évek közepén tapasztalható kiegyenlítődését. Az ütem gyorsítására az USA-ban elfogadott különleges állammonopolista intézkedések és Angliában az állami tervezésre (programozásra) való áttérés a műszaki fejlődés nagymértékű kiegyenlítődését alapozzák meg, s ez kétségkívül erősíti a világciklus szinkronitását.

A világciklust befolyásoló külgazdasági tényezők tárgyalása után a cikkben hosszabb gondolatkifejtést találunk azokról a tőkés termelésben és termelésirányításban megérlelődött új feltételekről, amelyek a jelenkori ciklusra ugyancsak hatnak. Az elektronikus számítótechnika bevezetésével különösen az 50-es évek közepétől a monopóliumok forradalmasították a belső gazdasági irányítást. Lehetővé vált a cégen belüli hosszú távú tervezés. A piacra vonatkozó számítások pedig olyannyira tökéletesedtek, hogy a termelésnek a kereslet ingadozásához való operatív hozzáigazítása a monopoltőke számára most első ízben realitássá vált. Csökkent, alkalmasint megszűnt a rejtett túltermelés, a válságok kifejlődése során jelentékenyen meggyengült a meglepetésszerűség faktora.

Az anticiklikus szabályozásról szólva Sz. Menysikov megállapítja, hogy annak hatásos eszközei a tőkés gazdaság beépített stabilizátorai, melyek a válságévekben biztosítják a magánszektor állami támogatásának automatikus, néha jelentős növekedését, normális években viszont ellentétesen hatnak: bizonyos mértékig visszafogják a ciklikus fellendülést. Végül utalás történik a céltudatos állami politikát feltételező, a gyors ütemű gazdasági növekedést támogató állami programozásnak és a ciklust korlátozó intézkedéseknek a helyenkénti összefonódására. A kettő szerves összekapcsolódása azonban nem teljesülhet, mivel a fellendülés szakaszában a növekedési ütem korlátozása ellentétes a programozás általános céljaival.

(Ism.: *Torma Imre*)

B. Danzig és P. Moiszejev: Törökország gazdasági fejlődésének sajátosságai

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1966. 2. sz.)

Törökország gazdaságilag gyengén fejlett tőkésország, ahol még erősek a feudális maradványok. Félgyarmati helyzetét felszabadító harccal, a szovjet nép támogatása mellett, 1923-ban szüntette meg (ekkor alakult polgári köztársasággá).

Törökországban a nemzeti jövedelem színvonala ma is alacsony, bár az elmúlt félévszázad fejlődése mind a nemzeti jövedelem szintjében, mind a gazdaság szerkezetében jelentős változásokat hozott. A gazdaság szerkezetében — a mezőgazdaság rovására, a többi népgazdasági ágazat, köztük az ipar javára — arányeltolódás következett be. 1927-ben a nemzeti jövedelemnek 67 százaléka származott a mezőgazdaságból, 10 százaléka az iparból és 23 százaléka egyéb ágakból. 1964-ben viszont már csak 40 százalék származott a mezőgazdaságból, 24 százalék az iparból, 7 százalék a közlekedésből és 29 százalék egyéb ágazatokból.

A mezőgazdaság és az ipar termelési értékének egymáshoz való aránya 1927-ben 6,7 : 1, 1963-ban pedig 1,8 : 1 volt. A szerkezeti változások arra mutatnak, hogy Törökország elmaradott agrárországból agráripari országgá válik.

A nemzeti jövedelem összvolumene az 1921—1963 közötti időszakban ötszörösére nőtt, egy lakosra számítva megkétszereződött.

Az 1938-as bázissal számolva 1963-ig az összvolumen két és félszeresére, az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagysága pedig 32 százalékkal nőtt, ami átlagosan évi 4, illetve majdnem 1 százalékos növekedési ütemnek felel meg.

Az elért gazdasági fejlődés döntő tényezője a törökországi államkapitalizmus volt, amelynek kialakulását az általános gazdasági elmaradottság, a magántőke alacsony felhalmozási üteme és a katonai koncepciók tették szükségessé. Az állam a gazdasági élet fejlődését részben közvetlenül az állami szektoron keresztül, részben a magántőke megfelelő irányú befolyásolásával, ösztönzésével segítette elő. Az állami szektor magja a külföldi tőke kezében levő vasutak, bányák és más népgazdasági fontosságú vállalatok államosításával jött létre, a függetlenség kivívása után. Az 1930-as években az állami szektor gyors fejlődésnek indult: az állam egyre több korszerű üzemet, bányát hozott létre, utakat és vasútvonalakat épített, bankokat és pénzügyi intézeteket alapított, fokozta a mezőgazdaságra gyakorolt befolyását. A népgazdaság minden ágazatában megjelent az állami szektor, az iparban, a közlekedésben és a bankéletben vezető helyre is szert tett. A rendelkezésre álló adatok szerint az állami ipar állóalapjai 1932—1949 között 25-szörösre nőttek, szemben a magántőke állóeszközeinek 3-szoros növekedésével.

A II. világháború alatt és az azt követő években változások következtek be a belső politikai és gazdasági életben. A nemzeti ipari, kereskedelmi és bankburzsoázia a háborús jó konjunktúra és az idegen kereskedelmi burzsoázia kiszorítása következtében meggazdagodott, megerősödött, és követelte az állam hatókörének szűkítését, a magánkezdeményezés vezető szerepét és az állami vállalatok magánkézre adását. Az 1950-ben kormányra kerülő Demokrata Párt meg is hirdette a gazdasági élet nagymértékű „liberalizálását". Mindezen törekvések ellenére azonban az állam gazdasági szerepe egyáltalán nem csökkent az 1950—1960-as években. Az állami beruházások ebben az időszakban az összes beruházásoknak több mint a felét (53 százalékát) tették ki. Az állami beruházások irányában azonban bizonyos módosulás következett be: az állam döntő, az 50 százalékot jóval meghaladó részt vállalt az infrastruktúra, az öntözés, a talajjavítás fejlesztésében, vízi és hőerőművek építésében, az ásványkincs-kitermelés növelésében stb. tehát azokban az ágazatokban, amelyek kezdetben nem ígérnek nagy nyereséget, és ahol a befektetések lassan térülnek meg. Ezzel szemben nagyobb részt engedett az állam a magántőkének a feldolgozó iparban, kedvező hitelekkel és más jellegű intézkedésekkel támogatta a magánkezdeményezést. Az állami támogatást kihasználva a magántőke meg is erősítette pozícióit a feldolgozó iparban az állami szektorral szemben: az 1950—1958-as időszakban a feldolgozóipari beruházások 60,6 százalékát a magántőke szolgáltatta.

Néhány kivételtől eltekintve azonban nincs Törökországban olyan jelentősebb gyár, üzem (még a feldolgozó ipar területén sem), erőmű, duzzasztógát stb., amely állami részvétel nélkül épült volna. Tehát az állami szektor továbbra is igen fontos szerepet játszik az ország gazdasági életében. Az állam vagyonát a magán-részvénytársaságokba fektetett eszközeivel együtt 50 milliárd lírára értékelik, ami Törökország 1963. évi nemzeti

jövedelmével egyenlő. Az állami vállalatok átszervezéséről 1964-ben hozott törvény azt mutatja, hogy az állam ezt a helyzetet stabilizálni is akarja.*

Az állam a mezőgazdaság fejlesztésében is jelentős szerepet játszik, de ezt nem olyan kiterjedt állami szektor útján valósítja meg, mint az iparban,** hanem a közvetett befolyásolás eszközeivel (például a hitelrendszerrel, az árak szabályozásával, a felvásárlással, az export és az import állami szervek útján való lebonyolításával stb.) Az állam résztvesz a mezőgazdasági gépeket, berendezéseket, növényvédőszereket előállító üzemek létesítésében, nagy beruházásokat hajt végre az öntözés és a talajjavítás területén.

Az állam nem támadt a feudális nagybirtok ellen, hanem különféle hitel-, ár- és importintézkedésekkel előmozdította tőkés gazdasággá való alakulását. Ezeknek az intézkedéseknek köszönhető, hogy a mezőgazdaság kapitalizálódása tekintetében Törökország ma az ázsiai gyengén fejlett országok között (kivéve az ültetvényes gazdálkodású országokat) első helyen áll. Most, két évtizeddel a földreform után (amelyet 1945-ben hajtottak végre) a földbirtokosok kezében (a mezőgazdasági lakosság 2,6 százaléka) van a megművelt földterület 44 százaléka, a kulákok (a mezőgazdasági lakosság 11,2 százaléka) kezében pedig a megművelt földterület 28 százaléka. A megművelt földterület maradék része a közép- és kisparasztok (a mezőgazdasági lakosság 69,5 százaléka) között oszlik meg. A mezőgazdasági lakosság mintegy 16,7 százaléka teljesen föld nélküli. A feudális maradványok ilyen mértékű fennmaradása mellett a kapitalista fejlődés nem tette lehetővé az élelmezési probléma megoldását (az ország évente 500—600 ezer tonna gabonát importál), a mezőgazdasági túlnépesedés mértékének csökkentését (az állami tervezési szerv információi szerint a kereső mezőgazdasági lakosságnak mintegy egyharmada „rejtett" munkanélküli).

Az állami szektor jelentős a kereskedelemben is, az országban sok állami szervezet működik különféle nyersanyagok felvásárlására, az állami vállalatok által előállított termékek értékesítésére. Az állam kezében van a mezőgazdasági gépek, a dohány, az alkohol, a cukor és a tea kereskedelme is. A külkereskedelmi ügyletek mintegy 25 százalékát állami szervezetek bonyolítják le.

Egy ország gazdasági helyzetének jellemzéséhez fontosak a tőke koncentrációjára és centralizációjára vonatkozó adatok is. A jelenlegi török iparstatisztika nem ad erre vonatkozó felvilágosítást. Annyi megállapítható volt, hogy a feldolgozó iparban a 65 000 vállalat közül 5420 termeli a feldolgozó ipar termékének 85 százalékát, valamint az, hogy a magántőke meglehetősen szétaprózott. Az állami vállalatokban átlagosan 575 a munkáslétszám, a nagy magánvállalatokban viszont csak 67.

Az 1964 végére vonatkozó adatok szerint Törökországban a Központi Bankon kívül még 50 bank működik (ebből 5 külföldi és 3 vegyes bank). Vezető szerepük van az állami és félállami bankoknak: a 13 állami és félállami bank tőke- és tartalékállománya ötször múlja felül a többi 37 bank tőke- és tartalékállományát.

A II. világháború utáni időszakban a külföldi tőke egyre nagyobb szerephez jut Törökország fejlődésében.

Az 1923—1938 közötti időszakban az állam a külföldi tőke helyzetének gyengítésére, tevékenységének csökkentésére hozott intézkedéseket, Kemál halála után azonban, 1939-től a helyzet megváltozott. A háború alatt Törökország angol, német és amerikai kölcsönöket vett fel. 1947-től a segélyprogram keretében megindult az USA-kölcsönök sorozata: 1947—1963 között az Egyesült Államok kölcsön, hitel és ajándék formájában 4352 millió $-t adott Törökországnak. Az összegnek több mint 57 százaléka hadijuttatás volt fegyver, muníció és felszerelés formájában.

A kölcsönök, hitelek útján az Egyesült Államok arra törekszik, hogy ellenőrzése alá vegye az ország politikai és gazdasági életét.

Külföldi, elsősorban amerikai monopóliumok nyomására a török kormány 1951—1954 között olyan törvényeket hozott, amelyek a külföldi monopóliumok tevékenységének megkönnyítésére irányultak; 1954-ben megszüntette a kőolajlelőhelyek feltárásának és kiaknázásának állami monopóliumát és beengedte erre a területre az idegen tőkét.

A külföldi tőke ipari beruházásai a beruházások összvolumenéhez viszonyítva nem jelentősek, mindössze 2 százalékot tesznek ki; de azokra a területekre hatolnak be, ahol a nyereség a legmagasabb és

* A törvény az állami vállalatok nyereségességének, rentábilitásának biztosítását szolgálja. Az intézkedések nagyrészt a dolgozók anyagi érdekeltségének növelésére, a pénzügyi és tervezési szervek részéről gyakorolt ellenőrzés fokozására irányulnak.

** 1963-ban a mezőgazdasági állami szektor 23 gazdaságból állt (ezek az ország vetésterületének körülbelül 2 százalékára terjednek ki), valamint faiskolákból, növénynemesítő és fajtenyésztő állomásokból. Az állami szektor termelése az ország mezőgazdasági termelésének mindössze 1 százalékát teszi ki.

a legbiztosabb. Így például a kőolaj feldolgozása, exportja, importja, tárolása a legnagyobb monopóliumok (a British Petroleum Co., a Shell stb.) ellenőrzése alatt van.

A külföldi tőkebehatolás és a háborús kiadások növekedése következtében éleződnek az ország pénzügyi nehézségei: a költségvetés, a kereskedelmi és a fizetési mérleg krónikus deficitben van, csökken az aranytartalék, gyorsan halad előre az infláció, az áremelkedés, nő a munkanélküliség.

(Ism.: *Miklós Ágnes*)

Keith B. Griffin: Gondolatok Latin-Amerika fejlődéséről

(Oxford Economic Papers, 1966. 1. sz.)

Latin-Amerika gazdasága általában két fő szektorra osztható: a falusi, mezőgazdasági szektorra, ahol a lakosság 70 százaléka él, s a jóval kisebb városi szektorra. Az előbbi kisgazdaságokra, latifundiumokra és ültetvényekre oszlik. A városi szektorban összpontosul a nagy- és a kisipar (kitermelő és feldolgozó), s a különböző szolgáltatási ágak. A külföldi tőke súlya nagy, bár az iparosodottabb országokban van néhány autonóm állami társaság is.

Latin-Amerika gazdaságának látszólag jelentős növekedése nagyrészt illuzórikus. A bruttó nemzeti termék egész Latin-Amerikában évi átlagban 4 százalékkal nő. Fontos tényezője ennek a szolgáltatási szektor gyors növekedése. E szektor fejlődése azonban — amellett, hogy látszólag magába szívja a falusi túlnépességet (ténylegesen nem tudja kihasználni; így alakul ki a növekvő városi munkanélküli és lumpenproletár réteg) — nem jelenti a gazdasági jólét tényleges növekedését. A szerző — bár nem fogadja el teljesen — hivatkozik a marxista nemzetijövedelem-számítási módszerre, s Latin-Amerika esetében lényegében elfogadhatónak tartja. Sokkal reálisabb lenne — mondja — a szolgáltatási szektor „termelésnövekedését" zéróval számolni. Ez abból következik, hogy az itt kimutatott „jövedelmek" nagy része más, produktív gazdasági ágakban keletkezett, csupán szolgáltatásokra költik el, s ily módon ugyanaz a jövedelem halmozottan kerül elszámolásra. Ez a halmozódás természetesen torzítja a kimutatott növekedési rátákat is. A terület növekedése a valóságban jóval kisebb, mint amilyet a nemzetközi statisztikai források feltüntetnek. A fejlődés legfőbb kerékkötője a stagnáló mezőgazdasági szektor.

Az egységes kapitalista világgazdasági rendszer fontos jellemvonása, hogy különböző alkotóelemeinek (nemzetek a világgazdaságban, régiók a nemzetgazdaságban) viszonya az egyenlőtlenségen alapul, s így a rendszer működésének előnyei is egyenlőtlenül oszlanak meg. Ez Latin-Amerika országaira is érvényes. Mindenekelőtt az egyes országrészek egyenlőtlen fejlődésében mutatkozik meg. (Északkelet-Brazília és Saô Paulo, a perui hegyvidék és partvidék stb. közti színvonalkülönbség). A fejlettebb területek a belső kereskedelem révén többet „importálnak" a többi országrészből, mint amennyit oda „exportálnak"; a kialakult áruforgalmi egyenleg azonban (a tulajdonviszonyok következtében) nem a szegény, hanem a gazdag (városi) területeken kerül beruházásra vagy személyes (luxus) fogyasztásra. Az egész interregionális kereskedelem szerkezete a gyarmatok és az anyaország közti viszonyra emlékeztet; egyfajta „belső" gyarmatosítást jelent.

Ami a külső gyarmatosítást illeti: a spanyol hódítók annak idején lerombolták a hagyományos társadalmi-gazdasági rendet, az őslakosságot bekapcsolták egy olyan kapitalista-gyarmati gazdasági rendszerbe, amely a függetlenség 150 éve után is fennáll, s egy világméretű merkantilista rendszer része. Brazília gazdasága például a XVI. századtól kezdve — a szerző szóhasználata szerint — lényegében tőkés gazdaság, amely specializáción és munkamegosztáson alapul (cukor), külföldi piacokra és rabszolgamunkára támaszkodott. Ezért a legnagyobb létszámú és legelnyomottabb társadalmi csoport a falusi dolgozóké, akiknek fogyasztási színvonala a nagy népszaporulat, a termelés, de különösen az élelmiszer-termelés lassú növekedése s az agrárvidékek csökkenő jövedelemrészesedése miatt feltehetőleg süllyed. Tőkével és földdel nem vagy alig rendelkeznek. Minden dél-amerikai országra jellemző, hogy a parasztcsaládok 60—70 százaléka (Venezuelában 91 százaléka) 5 hektárnál kevesebb földdel rendelkezik vagy teljesen földnélküli. A legtöbb országban a földterület 50—70 százalékát 1000 ha-n felüli latifundiumok foglalják el, s ezek a birtokok az aktív mezőgazdasági keresők körülbelül 1 százalékának tulajdonában vannak. A nagybirtokosoknak ez a fantasztikus monopolhelyzete és „tárgyalóké-

pessége" természetesen érvényesül a falusi munkapiacon. A föld (és víz) elosztási arányai egyenlőtlen művelődési, szakképzési lehetőségekhez vezetnek. Így alakul ki a hatalmas szakképzetlen, nagyrészt munkanélküli, s csaknem alkalmazhatatlan agrár-munkaerőtömeg. Ráadásul az erőforrások tulajdonának koncentrációja a latifundiumok földjeinek kihasználatlanságára vezet, s csökkenti a munkaerő iránti keresletet. Az argentin pampákon, amelyek egész Latin-Amerikában még a legjobban kihasznált és megművelt földek közé tartoznak, a földnek csupán 48 százalékát művelik meg, 41 százaléka természetes legelő, a többi erdő, cserje stb.

A nagybirtokos számára mindez nagymértékben kifizetődő. Az ecuadori hegyvidéken például az átlagos „hacienda" 33 százalékos bruttó profitot kap (az amortizáció levonása nélkül) üzleti forgalma után, de van ahol a profit aránya 66 százalék fölött van, mivel a ráfordított termelési tényezők teljesen vagy csaknem ingyenesek. Mindenekelőtt — a különböző ledolgozási rendszerek folytán — a bérköltségek.

Ezért az agrárintézmények alapvető megváltoztatása elengedhetetlen feltétele mindenfajta fejlesztési és társadalomátalakítási programnak. A földek kisajátítására és újrafelosztására, termelőszövetkezetekből, családi farmokból és állami gazdaságokból álló vegyes rendszerre kell alapozni minden további fejlődést. A földekért csak mérsékelt kártérítést kellene fizetni, s figyelmen kívül kell hagyni a mai monopolisztikus, fiktív és magas földárakat.

A földreformot további intézkedésekkel kell kiegészíteni: mezőgazdasági munkásszakszervezetek létrehozásával, minimális mezőgazdasági bér biztosításával, s az új helyzet szilárd törvényes megerősítésével. Az áruforgalmat, raktározást és a szállítási feltételeket is biztosítani kell. Legmegfelelőbb egy nemzeti értékesítő szövetkezeti hálózat létrehozása lenne, amely versenyezne a ma is meglevő közvetítőkkel, s amely garantálna bizonyos minimális árakat. Hasonló jellegű intézményekre kellene bízni a hitelnyújtást, s fontos iparcikkeket, például a műtrágyát ugyanezen az úton kellene beszerezni. Az agrároktatást is az új feltételekhez kell igazítani.

A földreform biztosítaná, hogy a ténylegesen dolgozók hozzájussanak munkájuk gyümölcséhez, a munkanélkülieket viszont falusi közmunkaprogramokra kellene mozgósítani. Ilyen programmal lehetne leggyorsabban biztosítani a teljes foglalkoztatottságot, növelni a beruházásokat, s átalakítani az ország képét.

A szerző végül ismerteti, hogy a mostani reformtervek, például a chilei Frei-kormány „promócion popular", vagy a perui „cooperacion popular" tervek teljesen eltérő utakon járnak: a szegénysorú *városi* tömegek számára terveznek bizonyos jóléti jellegű és fogyasztásnövelő programokat. Ezek rövid távon hozhatnak javulást ezeknek a rétegeknek az életében; de nem növelik nagyon a foglalkoztatottságot, s nem fejlesztik az ország termelőkapacitását. Peruban a vidéki infrastruktúra és szakképzés fejlesztése is szerepel a tervek között, de közvetlenül ezek sem növelik a termelékenységet, viszont fokozzák a munkaerő mobilitását (s ösztönzik az egyébként is jelentős mértékű elvándorlást). Mindez a közvetlen, munkaigényes falusi termelő beruházások (s a szükséges társadalomátalakítás) helyett. Ez a latin-amerikai középrétegek jellegzetes magatartásából fakad: osztozni akarnak a hatalomban a privilegizált csoportokkal, s e célból szociális és politikai reformok ígéretével a (városi) szegények egy részére támaszkodnak. Mindez alkalmas volt a forradalom elkerülésére, s ha meg is valósultak bizonyos reformok, haszonélvezőik ezek a városi középrétegek, s a szervezett dolgozók voltak, de nem a gazdagok, hanem a falusi tömegek, a lumpenproletariátus és a szervezetlen dolgozók rovására. A megnövelt jóléti szolgáltatásokat nem a hatékonyabb és erőteljesebb közvetlen vagyonadók, hanem ellenkezőleg, az infláció s a pótlólagos közvetett adók kombinációja „fedezi". A városi középrétegekre alapozott haladó pártok az agrártömegekről nem vesznek nagyon tudomást, s ezért kérdéses, vajon a szerző által felvázolt reformkoncepció megvalósítása elvárható-e tőlük.

(Ism.: *Becsky György*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 404 l.

Néhány hónappal ezelőtt olyan könyv jelent meg a magyar gazdasági szakkönyvek piacán, amely párját ritkítja, sőt minden bizonnyal egyedülálló nemcsak a hazai, de a nemzetközi szakirodalomban is. Ismeretes számos olyan könyv, amely a gazdasági munkában, elsősorban a gazdaságossági számításokban alkalmazott matematikai módszerekkel foglalkozik és mintegy illusztrációképpen bemutatja konkrét gazdasági problémáknak e módszerek segítségével történő megoldását. Olvashattunk olyan műveket is, amelyek felépítésében a hangsúly a gazdasági munkában felmerülő problémákon van és tárgyalja e problémák matematikai úton való megoldásának lehetőségeit. Nincs azonban tudomásunk egyetlen olyan munkáról sem, amely átfogóan vizsgálná, hogy egy ország, egy egész népgazdaság tervezésének, gazdasági struktúrájának kialakításában felvetődő problémák megoldásához hogyan nyújthat segítséget a matematikai apparátus, elsősorban a matematikai programozási módszerek.

Nem véletlen, hogy ilyen könyv szocialista országban jelent meg. A kapitalista országokban igazi országos méretű tervezésről nem lehet szó. Valódi tervezés csak szocialista országban folyik és folyhat. Ezért ösztönzés is csak ezeknek az országoknak a közgazdászai és közgazdász-matematikusai számára van arra, hogy átfogóan és összefüggően vizsgálják a népgazdasági tervezés bonyolult elvi és gyakorlati problémáit, keressék megoldásuknak hatékony, korszerű módszereit. Kornai János könyvében ezt teszi. És nemcsak általánosságban, valami elvont, elvi síkon vizsgálja a népgazdasági tervezés során felmerülő kérdéseket, hanem konkrétan, úgy, ahogy azok a szocialista gazdaság tervezésében, sőt még közelebbről a magyar tervezési gyakorlatban felvetődnek. Erről a műről valóban azt lehet mondani, hogy a magyar tervezési munka „testére szabott". A vizsgálatok kiindulópontja a magyar tervgazdaság adottságai, és végig az egész tárgyalás is erre az alapra épül.

A szerző az előszóban azt ígéri, hogy az olvasót az egyszerűbb problémáktól, azok megoldási módjától fokozatosan vezeti a bonyolultabb kérdések felé. Ennek az ígéretnek a betartása egyrészt azt eredményezi, hogy az olvasó könnyebben jut el a nehezebb, összetettebb feladatoknak és azok matematikai kezelésének megértéséig. De eredményezi ez azt is, hogy miközben megismerkedik a népgazdasági méretű feladatok megoldásának matematikai lehetőségeivel, megtanulja az ágazati és vállalati szinten jelentkező tervezési-fejlesztési, gazdaságossági problémák megoldásának korszerű módszereit is.

A népgazdasági érdeket az ágazati érdekkel összhangba hozó, két szinten folyó (sőt a vállalatot is bekapcsoló „többszintű") tervezésig az ágazati tervezésen keresztül jutunk el. Az ágazati tervezés során szerzett tapasztalatok pedig jól használhatók fel a vállalatoknál végzett gazdaságossági számításokban is. Hasonlóképpen a tervezés matematikai programozásához vezető út a hagyományos mérlegmódszertől elindulva az ágazati kapcsolatok mérlegén, az input-output módszerén keresztül vezet.

A hagyományos tervezési módszerekkel, illetve az ágazati programozási módszerekkel foglalkozó I. és II. rész tulajdonképpen a szerző „Beruházások matematikai tervezése" című előző könyvének tömörebb összefoglalása, amelyet a gazdaságossági számításokban érdekelt közgazdászok már évek óta kézikönyvként használnak. Ennek az új könyvbe szervesen beilleszkedő résznek az átdolgozásánál azonban a szerző figyelembe vette az azóta eltelt időben, a kétszintű tervezési módszer kidolgozása során szerzett tapasztalatait is.

A közgazdászok és különösen a matematikai módszerek alkalmazásával kísérletező közgazdászok körében sok nehézség forrása az adatok, becslések bizonytalan volta, és a rájuk épített számítások alkalmazásában rejlő kockázat. Ebben a témakörben nyújt segítséget számukra a III. rész. Külön ki kell emelni a biztonsági (sztochasztikus) programozás lényegének rendkívül világos, didaktikailag kitűnő ismertetését, amely a matematikailag nem túlságosan képzett közgazdász számára is lehetővé teszi ennek az egyébként igen bonyolult eljárásnak a megértését. A szerző eredményei megcáfolják azt az eddigi (nem alaptalan) nézetet, hogy a sztochasztikus programozás gyakorlati gazdasági alkalmazásának lehetőségei még a távoli jövőben szunnyadnak. E könyvet olvasva úgy látszik, az ilyen módszerek alkalmazása valóságközelbe került. Kornai gondosan ügyel arra is, nehogy hamis illúziókat keltsen, rámutatva a nehézségekre és főként arra, hogy „... nem mondhatunk abszolút biztó-

sat ott, ahol a kiinduló adatok bizonytalanok. Semmilyen matematika nem képes a bizonytalanból biztosat varázsolni."

Az az egész könyvön végighúzódó törekvés, hogy egyrészt a problémákat sokoldalúan közelítse meg, és másrészt semmi olyat ne mondjon, amit tudományos igényességgel bizonyítani nem tud, legélesebben talán a IV. részben mutatkozik meg. Ez a rész a gazdaságossági számításoknak azokkal a tényezőivel foglalkozik, amelyeknek a jelenlegi gyakorlatban alkalmazott értékei közgazdasági jogosultságuk tekintetében a legbizonytalanabbak, amely értékek meghatározása vagy megközelítése ma is éles viták középpontjában áll, és bizonytalanságuk jelentős számítási torzításokat okozhat. Ilyen tényezők az árak, a devizaárfolyamok, az eszközlekötési tényező, a kamat, a bértényező és ide sorolható az árakkal kapcsolatban — az V. részben tárgyalt — árnyékárak problémája is (ez utóbbi kérdésben ugyancsak figyelemre méltóan reális álláspontot fejt ki). Az eszközlekötési tényező és a bértényező meghatározásának hatféle kísérletét írja le, és jóllehet nem sikerült egyértelműen igazolható számszerű eredményekre jutnia (a szerző maga mutatja ki, hogy miért nem), az olvasó azzal az érzéssel jut e rész végére, hogy ez nemcsak érdekes, de nagyon tanulságos is volt.

Az V. rész az előző részeknek mintegy a betetőzése. Ez a rész tartalmazza a szerző által kidolgozott népgazdasági tervezési modellt, amely összhangba hozza az ágazati érdekeknek megfelelő optimumokat a népgazdasági érdekkel. A modell bizonyos mértékben lejátssza azt a folyamatot, amely az eddig uralkodó tervezési gyakorlatban végbement. A központ (ami a Tervhivatalnak felel meg) kiadja az ágazatoknak a gazdasági feladatokat és felosztja köztük a rendelkezésre álló erőforrásokat, beruházási kereteket, munkaerőt, nyersanyagokat stb. Az ágazatok a rendelkezésükre álló keretek között optimális hatékonysággal állapítják meg a rájuk kiszabott feladat teljesítéséhez szükséges előirányzatokat. Ezt visszajelentik a központnak. A központ most összehasonlítja az ágazatok eredményeit, a rendelkezésükre bocsátott erőforrások hatékonyságát. A központ, a különböző hatékonyságoknak megfelelően, átcsoportosításokat végez és ennek megfelelően új tervezésre utasítja az ágazatokat. Majd az egész körfolyamat megismétlődik, mindaddig, amíg az ágazati tervek hatékonysága népgazdasági szinten is az optimálishoz megfelelően közel nem lesz.

E műben nemcsak maga a kétszintű tervezési modell új, de végig, szinte minden részében tele van írójának és matematikus szerzőtársainak (Lipták Tamás és Wellisch Péter) saját eredményeivel. Emellett igen széleskörűen kritikailag ismerteti és összefoglalja a vizsgált problémákra vonatkozó irodalmat is.

A könyv megírásakor a kétszintű tervezési modell még csak modell volt. Mire megjelent, az OT megbízásából már megindult és jelentősen előrehaladt az első számítási kísérletek előkészítése. Ezek jelentősége népgazdasági szempontból feltétlenül igen nagy, bár pontosan csak befejeződésük után mérhető fel.

A könyvet közgazdász írta, hangsúlyozottan közgazdászok számára. Ennek megfelelően sikeresen törekszik arra, hogy széles közgazdász rétegek — a matematikailag nem különösebben képzettek is — nagyobb nehézségek nélkül megértsék, anélkül, hogy a tárgyalásmód precizitása csorbát szenvedne. Nagyon szerencsés, hogy a kifejezetten matematikai jellegű részek, a felhasznált tételek bizonyításai, külön függelékben kaptak helyet, és így a közgazdász számára semmi sem zavarja meg a gazdasági fejtegetések folyamatosságát.

Az egyik utolsó fejezet ezt a címet viseli: „A többszintű tervezés jövője". Ez a fejezet a kétszintű tervezés többszintűvé való átalakításának reális lehetőségeit vizsgálja. A cím olvasásakor azonban más értelemben is felvetődik bennünk a kérdés: Új gazdasági mechanizmus életbelépésének küszöbén állunk. Az új mechanizmus az eddigi tervezési gyakorlat megváltozását is fogja eredményezni. Amennyire most előre látható, az eddigi, túlnyomórészben utasításokon alapuló rendszer helyébe valószínűleg nagymértékben gazdasági ösztönzőkön, emeltyűkön alapuló gazdasági irányítási rendszer lép, a közvetlen irányítás szerepét széles körben a befolyásolás veszi át. Lesz-e ebben az új helyzetben szerepe a kétszintű vagy többszintű tervezési módszernek, egyáltalán a népgazdasági struktúra matematikai tervezésének? Sokunk meggyőződése, hogy igen. Bármilyen legyen is a gazdasági mechanizmus, az elérni kívánt gazdasági célokat és a megvalósításukhoz kívánatos gazdasági szerkezetet tervezni kell. Ahhoz, hogy befolyásolni tudjunk, mindenekelőtt tudnunk kell, hogy milyen irányban, milyen célok felé befolyásoljunk. Ezek meghatározásához pedig hiba lenne nem igénybe venni a matematikai módszerek által kínált lehetőségeket.

Kovács János

Dr. Kövér Károly—Dr. Wiesel Iván: Nemzetközi pénzügyek

Tankönyvkiadó, 1965. 443 l.

A tőkés valutarendszer struktúrájának belső ellentmondásai, feszültségei, a szocialista világgazdasági rendszer fejlődésének problémái az érdeklődés homlokterébe helyezik ezt a színvonalas egyetemi tankönyvet. A könyv két részben a nemzetközi elszámolások alapjaival és a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok rendszerével ismerteti meg az olvasót.

A könyv első részében a szerző *(Wiesel Iván)* kifejti a nemzetközi valutáris elszámolások, a nemzetközi pénzügyi mérlegek, a valutaárfolyam, a banktechnikai ismeretek, a külkereskedelem pénzügyi elszámolásai, a devizaügyletek és a devizagazdálkodás alapfogalmait és legfontosabb összefüggéseit.

Igen helyes e részben az a törekvés, hogy ahol lehetséges és szükséges, az egyes fogalmakat nemcsak a tőkés, hanem a szocialista viszonyokra is értelmezi. Nagy lépést tesz ezzel előre, mivel hasonló tárgyú korábbi szakkönyvekben e rendkívül fontos fogalmakat a szerzők úgyszólván csak tőkés viszonyok között tárgyalták.

A könyv második része (írója: *Kövér Károly)* sikeresen épül az első fejezetben kifejtett alapfogalmakra és összefüggésekre. A nemzetközi pénzügyi gazdaság érdekes és bonyolult mechanizmusában mutatja be őket. Ez a rész jellegénél fogva is komplexebb, és széles körű áttekintést nyújt a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok kiterjedt rendszeréről a fejlett tőkés-, a fejlődő és a szocialista országok viszonylatában.

Színvonalas marxista elemzését adja a nemzetközi fizetési forgalomra ható gazdasági tényezőknek és a modern polgári valutaárfolyam-elméleteknek. A téma iránt érdeklődőknek sok segítséget nyújtanak azok a fejezetek, amelyekben a szerző részletesen és alaposan bemutatja a tőkésországok valutáris együttműködési kísérleteit, központjait, a nemzetközi likviditás problémáit.

A könyv számos erényének elismerése és hangsúlyozása mellett a teljességre való törekvés igénye nélkül szükséges felhívni a figyelmet néhány olyan hiányosságra, amelyet a következő kiadásban jó lenne kiküszöbölni.

A pénz a szocializmusban című pontban a szocialista világpénz problémájával kapcsolatosan a mostani vitákra is hivatkozva csak felveti, de nem magyarázza meg a transzferábilis rubel fogalmát. Hivatkozik ugyan később leírt részekre, de a hivatkozott 399. lap is csak formálisan mondja meg, hogy miről van szó. A transzferábilis rubel nemcsak egy ország, hanem a sokoldalú elszámolásban részt vevő országok valutája. Gazdasági tartalmát, vásárlóerejét tekintve, nemcsak a Szovjetunió, hanem a többi KGST-ország külkereskedelmi árszintjének viszonyát is ki kellene hogy fejezze a tőkés külkereskedelmi árszinthez képest. Sajnálatos módon a transzferábilis rubel vásárlóerejét általában adottnak veszik és nem elemzik, nem vizsgálják. Itt ugyanis több olyan elvi kérdés vetődik fel, amelyeket ha nem tisztázunk időben (és enélkül természetesen megoldani sem lehet), nem kívánatos módon visszahathat a szocialista nemzetközi munkamegosztásra. A szocialista országokban napirenden levő mechanizmusreformok még sürgetőbbé teszik, hogy e problémára felkészítsük az egyetemi hallgatókat és tájékoztatást nyújtsunk más olvasók, érdeklődők számára is.

A valutaárfolyam közgazdasági alapkérdései című részben is az a furcsa helyzet áll elő, hogy úgyszólván kimarad a szocialista viszonyok közötti helyzet ismertetése és csupán hivatkozás van ennek később történő kifejtésére.

A KGST-országok közötti áruforgalom nemzetközi elszámolása című fejezetben az azonnali elszámolások rendszerét kissé egyoldalúan, leegyszerűsítve, csupán az Általános Szállítási Feltételek (ÁSZF)-re hivatkozva mutatja be a szerző. Az, hogy „a szocialista országok közötti nemzetközi fizetéseknél... nem lehet semmiféle hanyagságnak (?) helye" (146. l.), valamint az, hogy „az azonnali fizetések rendszerének alapkövét a kölcsönös osztatlan bizalom képezi" napjaink szocialista nemzetközi gazdasági gyakorlatában más megvilágítást is kap, ami teljesen érthető. Egyre gyakrabban esik szó ugyanis a szocialista országok közötti kereskedelmi hitel szükségességéről, a mai restriktív hitelpolitika negatív vonásairól. Ennek a problémának még a felvetése is hiányzik a szocialista nemzetközi hitelek kritériumainak ismertetésekor. (150—151. l.)

A könyv második részében két problémát nem eléggé sikerült fejlődésében, összefüggéseiben és ellentmondásaiban is kifejteni: 1. a tőkésországok mai valutarendszerének kialakulása és a konvertibilitás; 2. a szocialista országok nemzetközi valutáris és hitelkapcsolatai.

A tőkésországok valutáris együttműködési kísérleteit és a tőkés világgazdaság va-

lutáris központjait kifejtve (XV. és XVI. fejezetek) a szerző nem fejti ki alaposan, részletesen és összefüggően, hogy a tőkés valutarendszer, a tőkés valutáris együttműködés hogyan jutott el fokozatosan a konvertibilitásig.

A regionális multilateralizmussal, az Európai Fizetési Unióval és a nyugat-európai valuták részleges konvertibilitásának bevezetésével foglalkozó részek elolvasása után sincs az olvasó előtt egy egységes, összefüggő kép a konvertibilitás létrejöttéről, fejlődéséről, formáiról. Ez a hiányosság annál is inkább szembetűnő és sajnálatos, mert az utóbbi években szakmai körökben is egyre gyakrabban vetik fel a tőkés valutáris mechanizmus, a tőkés konvertibilitás kialakulása tanulmányozásának, elemzésének szükségességét minden olyan alkalommal, amikor a szocialista valuták valamilyen szintű konvertibilitásának megteremtését vitatják.

A tőkésországok valutáris rendszerének kialakulása az áruszállítással rendezhető kétoldalú kliringtől a konvertibilitás legfejlettebb fokáig egy hosszú, fokozatos fejlődési folyamat eredménye. Helyes lett volna, ha a szerző először bemutatja a különböző kliringegyezményeket, majd a konvertibilitás egymásba kapcsolódó fokozatait, mint pl. jegybanki szintű konvertibilitás: piaci konvertibilitás; transzferábilis számlák rendszere; külső konvertibilitás; belső konvertibilitás; szabad konvertibilitás (USA-dollár és kanadai dollár). A különböző fokozatok között minőségi különbségek vannak, amelyeknek elemzése igen tanulságos, főként ha ezeket a tanulságokat a szocialista világgazdaság egyre jobban előtérbe kerülő nemzetközi pénzügyi problémáival, illetve feladataival hozzuk összefüggésbe. A könyvben egyébként szerepel mindaz a gazdag tény- és történeti anyag, amelynek alapján ezt a kérdést egymás utáni és egymásba kapcsolódó fokozataiban logikai törések nélkül ki lehetett volna fejteni.

A szocialista országok nemzetközi valutáris és hitelkapcsolatairól szóló fejezet bővebb, alaposabb kifejtést érdemelt volna. A fejezet hiányosságainak illusztrálására néhány példa:

Nem mutatja be kielégítően a mai szocialista nemzetközi pénzügyi mechanizmus kialakulásának történeti folyamatát. Nem elemzi ennek a rendszernek előnyeit, hátrányait és nem világít rá azokra az (objektív és szubjektív) okokra, amelyek nem kevéssé játszottak közre a mai helyzet kialakulásában. Enélkül ugyanis nem lehet helyesen és reálisan elemezni a szocialista világgazdaság valutáris helyzetét.

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankról szóló rész lényegében csak a Bank Alapszabályának ismertetésére szorítkozik. A kifejtés alapján az olvasó könnyen azt hiheti, hogy az alapszabályban foglaltak ma már hiánytalanul érvényesülnek a Bank életében. Például: „a Bank a tagállamok közös beruházásainak finanszírozásával és azok fenntartásának, felújításának pénzügyi vetületével kapcsolatos elszámolásokkal is foglalkozik" (403. l.).

A KGST-országok közötti sokoldalú kliring fontos sajátosságaként említi a szerző azt a körülményt, hogy a követelések sem részben, sem egészben nem válthatók át más valutára. Hogy ez a körülmény sajátos, az kétségtelen, de a mai helyzetben nem célszerű azt mondani, hogy „ez a körülmény a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás elmélyítését szolgálja" (399. l.). Több, viszonylag széles körben is ismert tényező éppen azt bizonyítja, hogy ez a minősítés nem helyes. Szaksajtónk is már több éve felveti a szocialista valuta valamilyen szintű konvertibilitásának szükségességét. A gazdaságirányítás rendszerének reformjával kapcsolatos országonkénti viták-ban is nem kis helyet kap ez a probléma.

Helyes lett volna, ha a szerző a tőkés nemzetközi valutamechanizmus némely, a szocializmus viszonyai között is felhasználható formáinak szocialista tartalmát, illetve szükségszerűségeit felveti, és az elméleti tisztázottság mai fokán bemutatja (pl. multilateralizmus — konvertibilitás). Ezzel kapcsolatban is igen időszerű Leninnek az a megállapítása, hogy a tőkés pénzügyi és bankrendszert át lehet ültetni a szocializmus viszonyaira is, csak le kell róla faragni azt, ami tőkés módon elcsúfítja.

A hiányosságokat is figyelembe véve, mind szerkezeti, mind az elvi kérdések kifejtését és gyakorlatias bemutatását tekintve, jó és színvonalas ez a könyv. Nagymértékben előre viszi az egyetemi oktatómunkát és széles körű tájékoztatást nyújt a nemzetközi pénzügyek iránt érdeklődőknek is.

Múrányi Zoltán

A szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonysága

Izdatyelsztvo Ekonomika, Moszkva, 1965. 299. l.

A tanulmánykötet a Szovjetunió Tervhivatala mellett működő Közgazdaságtudományi Intézet „A szocialista országok gazdasági együttműködése" munkacsoportjában készült 1965-ben, O. T. Bogomolov irányításával.*

A kötet első részében a szerzők tárgyalják a gazdasági hatékonyság fogalmát, kritériumait, szerepét a nemzetközi munkamegosztásban, és bemutatják számbavételének gyakorlati útjait. A második részben ismertetik a kialakított hatékonysági mutató egyes elemeinek (ipari, mezőgazdasági önköltség, beruházások stb.) nemzetközi összehasonlítási metodikáját. A szerzők foglalkoznak a KGST keretében végzett nemzetközi összehasonlítások eredményeivel és kitérnek más szocialista országok közgazdászainak nézeteire is.

Szélesebb közgazdasági érdeklődésre a könyv első része, különösen a Bogomolov által írt átfogó jellegű bevezető fejezetek tarthatnak igényt.

Bogomolov abból indul ki, hogy a KGST-országok a fejlődés magasabb szintjére jutottak, ami új követelményeket állít népgazdaságuk és a közöttük levő kapcsolatok, a nemzetközi munkamegosztás elé. Az extenzív gazdaságfejlesztés feltételei ugyanis kimerülőben vannak az egyes népgazdaságokon belül, a további előrehaladás mind döntőbb feltételévé a termelés hatékonyságának emelése válik. Mivel a nemzetközi munkamegosztás a jelenlegi körülmények között a KGST-országok gazdasági fejlődésének egyik létfeltétele, a hatékonysági szempontok itt is mindjobban előtérbe kerülnek.

A munkamegosztásból származó előnyöket vizsgálva Bogomolov a klasszikusokhoz nyúl vissza. Marx műveiben nem foglalkozik részletesen a szocialista munkamegosztás jellemzőivel, de munkájának egész logikájából az következik, hogy a szocializmusban is a munkamegtakarítás lesz a termelés specializációjának és kooperációjának ösztönző ereje: a munkamegtakarítás közvetlenül, nem pedig közvetve, mint pótlólagos nyereség forrása.

Az országok közötti kereskedelemből származó munkamegtakarítások realizálódásának módjára vonatkozóan Ricardo elgondolásai adnak útmutatást. Eszerint előnyösen cserélhetők olyan országok között is áruk, ahol az egyik ország a munkatermelékenység abszolút színvonalát tekintve elmarad a másik ország mögött; az országok ugyanis oly módon jutnak anyagi előnyökhöz, hogy egyes árukat jobban és olcsóbban tudnak hazailag előállítani, más árukat viszont külföldről olcsóbban kaphatnak, mint amennyibe a hazai termelés kerülne. Ebben az absztrakt formában — állapítja meg Bogomolov — ezek az elgondolások elfogadhatók a szocialista országok közötti kapcsolatokra is.

A termelés nemzetközi kooperációjának és specializációjának gazdasági hatékonysága a társadalmi munka termelékenységének emelkedésében mutatkozik meg, az egyes országokban is, a közösség egészében is. Így a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának értékelésénél figyelembe kell venni az eleven és a holt munka termelékenységnövekedésből származó megtakarítását, mind az egyes országok népgazdaságában — nemzeti valutában számítva —, mind az egész szocialista közösségre (vagy az érdekelt országok csoportjára) vonatkozóan — egységes mérték szerint. Egyik hatékonysági értékelésnek sem szabad elsőbbséget adni.

A közösség által nyert összelőny különböző mértékben realizálódhat az egyes országok között. Az összes előny megoszlása sok vonatkozásban a külkereskedelmi áraktól függ. Mivel a szocialista országok közötti külkereskedelmi árak jelenleg nem a szocialista országok termelési költségeivel közvetlen kapcsolatban alakulnak, az érintett országok ezeken az árakon nem mindig tudják biztosítani a csere egyenértékűségét — állapítja meg Bogomolov. Az egyenértékűség a nemzetközi cserében azt jelenti, hogy a termékek az előállításukhoz társadalmilag szükséges munkaráfordítások arányában cserélődnek, a társadalmilag szükséges ráfordításokat nem egy országra, hanem a kereskedő országok összességére értve. Ha a társadalmi munkatermelékenység színvonala nem azonos a kapcsolatban álló országokban, a nemzetközi érték nagysága nem esik egybe a nemzeti értékek nagyságával. A fejlettebb ország kevesebb munkamennyiséget cserél más nemzetek több munkamennyiségére, azaz Marx meg-

* A szerzői kollektíva tagjai: B. D. Zotov, G. L. Sagalov, B. N. Ladigin, V. F. Tyerehov, V. A. Szavin, J. F. Kormnov, I. F. Motorin, V. T. Iszupov.

állapítása szerint extraprofitot realizál. Ez a jelenség nem jelenti az egyenértékűség feltételeinek a megsértését.

Ilyen átmeneti többletnyereség a szocialista országok közötti árukapcsolatokban is lehetséges. Néhány szerző Marx megállapítását egyeoldalúan értelmezi és ezzel az egyenértékűség hiányának szükségszerűségét kívánja bizonyítani a különböző fejlettségi szintű országok közötti cserében. Ezek a szerzők azonban nem veszik figyelembe Marxnak azt a megállapítását — írja Bogomolov —, hogy a munkamegosztás következtében gazdasági előnyhöz jutnak az iparilag fejlett és a kevésbé fejlett országok egyaránt, csak „amennyiben a fejlettebb ország munkáját itt mint magasabb fajsúlyú munkát értékesítik, emelkedik a profitráta, mert a munkát ugyan nem mint magasabb minőségű munkát fizetik, de úgy adják el".* Helytelen tehát tagadni — állapítja meg Bogomolov — a különböző munkatermelékenységű szocialista országok közötti csere egyenértékűségének és kölcsönös előnyösségének lehetőségét. A felek egyenlősége és a kölcsönös előny ebben a cserében nem attól függ, hogy egyenlő mennyiségű munka van-e a cserélendő áruban vagy sem. A gazdasági előnyt, azaz a csere népgazdasági hatékonyságát az importtermékek hazai előállításához szükséges ráfordítások és az importtermékekért cserébe adott exporttermékek ráfordításainak különbsége határozza meg.

A munkamegosztást és a belőle eredő áruforgalmat minden valószínűség szerint akkor lehet kölcsönösen előnyösnek tekinteni a szocialista országok között, ha népgazdasági hatékonysága nem alacsonyabb a nemzeti ráfordítások (egyszeri és folyamatos ráfordítások) átlagos hatékonyságánál.

Ha bizonyos munkamegosztási variáns a közösség egésze részére jelentős gazdasági előnyt eredményezne, de egyes résztvevő országok nem eléggé érdekeltek ilyen intézkedés megvalósításában, az érdekeltséget anyagi ösztönzéssel kell megteremteni. A szocialista országok kölcsönös kapcsolataiban azonban még nem működnek kellőképpen azok a gazdasági emelők, amelyek képesek lennének aktívan befolyásolni a nemzetközi kooperáció és specializáció alakulását. Ezen a területen fontos feladataink vannak: például a jelenlegi szerződéses árak tökéletesítése a saját árbázisra vonatkozó kutatások alapján, átgondolt hatékonyságszámítási rendszer bevezetése, az egyes országok anyagi felelősségének növelése nemzetközi specializációs és kooperációs kötelezettségeik teljesítéséért, rugalmas és változatos formák kialakítása a specializációs és a külkereskedelmi tevékenységben az érdekek összeegyeztetésére, figyelemmel arra, hogy végső soron nem minden a világpiaci árak tökéletesítésétől függ.

Ezután Bogomolov rátér a nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonyságának méréséhez szükséges értékmutatók kialakításának problémájára. Olyan értékmutatókra van szükség — fejti ki —, amelyek valósághűen tükrözik a termék előállítására jutó élő- és holtmunka-ráfordítást, s amelyek kiszámítási módja a különböző országokban többé-kevésbé azonos. A szerző megvizsgálja a különböző népgazdasági mutatókat, elemzi ezek hiányosságait és végül egy olyan elszámoló ár alkalmazását javasolja, amely a termék megtisztított önköltségét és a teljes beruházásigény arányában realizált tiszta jövedelmet tartalmazza. Ez az elszámoló ár a következő:

$$R = Ök + g_0 B$$

R = egységnyi termék bővített újratermelésének teljes munkaráfordításai;
$Ö$ = az anyagi ráfordításokban levő tiszta jövedelemtől megtisztított önköltség;
k = az önköltséget a társadalmi fogyasztási alapok összegével növelő koefficiens;
g_0 = az adott ország normatív beruházásgazdaságossági koefficiense;
B = egységnyi termékre jutó fajlagos beruházás.

Ezt a mutatót jelenleg a KGST-országok közgazdászainak többsége elismeri mint a nemzetközi munkamegosztás hatásának mérésére legjobban elfogadható pénzbeli mutatót.

Az ilyen módon nemzeti valutában kiszámított elszámolási árakat összehasonlítható szintre kell hozni. Ehhez az összehasonlításhoz — és általában a hatékonysági mutatók nemzetközi összehasonlításához — olyan koefficiens kell, amelyik nemcsak a volumenek arányainak meghatározására alkalmas — ez bármely nemzeti árrendszer alkalmazásával elérhető lenne. A koefficiens feladata egyúttal a munka technikai felszereltségében, a termelékenységben, az intenzitásban, a bonyolultságban meglevő lényeges különbségek kifejezésre juttatása is. E követelményeknek a külkeres-

* Marx. A tőke III. köt. 245. l. 1961. Kossuth.

kedelmi árszintnek mint összehasonlító árszintnek az alkalmazása tesz csak eleget. Az említett különbségek ugyanis reálisan csak akkor mutatkoznak meg, amikor a termékek a világpiacra kerülnek és a nemzeti munkák nem a nemzeti, hanem a nemzetközi mérték szerint kerülnek értékelésre. A tőkés világpiaci áralakulás minden ellentmondásossága ellenére ez a különféle nemzeti munkák redukálásának reális mechanizmusa és egyelőre más mechanizmus nincs.

Ehhez a nézethez csatlakozik a közös beruházások problematikájából kiindulva B. N. Ladigin is. A KGST Pénzügyi és Valuta Állandó Bizottságában folytatott munka eredményeire utalva megállapítja, hogy a szükséges beruházási költségeknek a külkereskedelmi árakra való átszámításával határozható csak meg a résztvevő országok által nyújtott célhitel összege, mivel „a többi ország számára — idézi K. Larionov professzort — csak az objektum nemzetközi értéke érvényes". Ez az átszámítás arra a kérdésre ad választ, mennyi devizarubelbe kerülne az építő országnak az adott objektum létrehozása, ha az ehhez szükséges anyagi erőforrásokat importálná; vagy mennyi devizarubelt kapna az építő ország, ha a világpiacon realizálhatná a létrehozott termelési alapokat.

A nemzetközi valutára való átszámítás módszerét szélesebb körben is lehet alkalmazni — teszi hozzá Ladigin. Ezt a módszert úgy tekinthetjük, mint az értékmutatók nemzetközi összehasonlításának egyik útját, amelyet eddig nem tanulmányoztak kielégítő mértékben. A nemzetközi valutára való átszámításnak más nemzeti valutára való átszámítással szemben a következő előnyei vannak:

— a nemzeti munkaráfordításokat nemzetközi szinten társadalmilag szükséges normákra vezeti vissza;

— a kapott eredmények egyértelműek, míg a másik módszernél egyértelmű megoldást csak az eredmények geometriai átlagolásával kapunk;

— nem kell a súlyozáshoz használt árrendszer torzító hatását kiküszöbölni, mivel a világpiaci árak azt a nemzetközi mércét jelentik, amelynek alapján az érdekelt országok az összes elszámolásokat egymás között lebonyolítják.

E módszer alkalmazásában is adódnak átszámítási nehézségek, egyebek közt a munkabérnél, egyes anyagfajtáknál, amelyekre nagyon nehéz általánosan elfogadott nemzetközi értékelést találni. Ezek a nehézségek azonban nem leküzdhetetlenek.

A gazdasági mutatók nemzetközi összehasonlításával foglalkozó tanulmányok szerzői közül ebben a kérdésben csak J. F. Kormnov és I. F. Motorin foglal állást. Kormnov az ipari megtisztított önköltség nemzetközi összehasonlításának közgazdasági tartalmát az adott termék népgazdasági munkaigényességi mutatóiban levő különbségek meghatározásában látja. Erre a célra valamely ország nemzeti árrendszerét tartja alkalmasnak. Megemlíti, hogy a világpiaci árakra való átszámítás más közgazdasági tartalmú eredményekhez vezetne. Motorin a mezőgazdasági termékek önköltségének egybevetésére jelenleg az összehasonlításban részt vevő valamelyik ország valutáját tartja célszerűnek, mivel egy sor termékre és félkésztermékre nincs világpiaci ár. Hasonlóképp a segédtevékenységek szolgáltatásainak, a közvetett ráfordításoknak és más anyagi ráfordításoknak sem határozható meg pontosan a világpiaci ára.

A termelőtevékenységek eredményeit az országok közötti kereskedelemben cserélik ki. Ezért a nemzetközi specializáció és kooperáció résztvevői által elért eredmény is elsősorban külkereskedelmi hatásként jelentkezik. A külkereskedelem hatékonyságának kérdéseivel B. D. Zotov és G. L. Sagalov közös tanulmánya foglalkozik.

A külkereskedelem szélesebb értelemben vett gazdasági hatékonysága a népgazdaság egészének fejlődésére gyakorolt hatásban, az ipar és a mezőgazdaság termelési szerkezetének tökéletesedésében, az egyes ágazatok legújabb technikával való felszerelésében, a nyersanyagforrások racionálisabb kihasználásában stb. mutatkozik meg. Ezt közvetett hatásnak is lehet nevezni, s egy időszakra vonatkozóan komplex politikai-gazdasági elemzéssel lehet meghatározni. Ez a hatás egyszerű mennyiségi mutatókkal nem mérhető — állapítják meg a tanulmány szerzői.

Mérhető azonban a közvetlen hatás: az a munkamegtakarítás, amelyet az ország úgy ér el, hogy az exporttermékek előállítása olcsóbb, mint az importtermékek lehetséges hazai termelése. A mérésre alkalmazható mutatók: *a)* a tényleges exportráfordítások és az import lehetséges hazai termelési ráfordításainak hányadosa; *b)* az import- és az export-valutahatékonysági mutatóinak a hányadosa. Valutahatékonysági mutató az exportnál az egységnyi valutabevétel megtermeléséhez szükséges belföldi ráfordítás, az importnál pedig az egységnyi importtal elérhető hazai megtakarítás értéke. A szerzők felhívják a figyelmet a szállítási költségek megfelelő számításba vételére a kül-

kereskedelmi hatékonyság meghatározásánál. Kifejtik, hogy a kitermelő ágazatokban és a mezőgazdaságban — a feldolgozó ágazatokkal szemben — a nemzeti érték alapját nem az átlagos munkaráfordítások, hanem a viszonylag rosszabb feltételek között dolgozó vállalatok ráfordításai képezik. Legtöbbször nem az ország egészére, hanem az adott lelőhelyre jellemző mutatókat kell figyelembe venni.

Ladigin és Tyerehov közös tanulmánya a nemzetközi termelésspecializáció hatékonyságának meghatározásával foglalkozik.

Az érdekelt KGST-országok összessége szempontjából azt a variánst kell a leghatékonyabbnak tekinteni — írják —, amelynek a megvalósítása a legkevesebb összráfordítást igényli. Annak meghatározása, hogy az összesség szempontjából optimális megoldás előnyös-e az egyes résztvevők szempontjából, a szerzők szerint a nemzeti valutában kifejezett munkamegtakarítások alapján történhet, a következő képlet alkalmazásával:

$$E_{sz} = E_k + (R_i - R_e) \pm Vk_i$$

E_{sz} = a termelési szakosításból eredő összes előnye az országoknak;
E_k = az országon belül realizált termékmennyiség szakosított termelésének koncentrációjából eredő előny;
R_i = a szakosítás alapján importált termékek hazai ráfordításai, ha azokat belföldön állítanák elő;
R_e = a szakosítás alapján exportált termék teljes hazai ráfordítása;
V = a szakosított termék cseréjéből keletkező valutáris vesztesége vagy nyeresége az országnak;
k_i = átszámítási koefficiens, amely valutanyereség esetén az import valutahatékonyságával, valutaveszteség esetén az export valutahatékonyságával számítandó.

Gyakorlatilag nagyon nehéz vagy alig lehetséges, hogy a specializáció minden variánsa valamennyi résztvevő országnak magas hatékonyságot biztosítson. Egyes variánsok alacsony hatékonyságát azonban a más variánsokkal elért nyereség kompenzálhatja, ezért a nemzetközi specializációban való részvétel hatékonyságát összességében célszerű meghatározni, a népgazdasági eredmények összegezésével.

A külkereskedelem és a specializáció hatékonysága mérésének igen fontos eleme a beruházáshatékonyság mérése. Ezzel a problémával Tyerehov önálló tanulmánya foglalkozik. Több országban a beruházások jelentékeny része a nemzetközi munkamegosztással kapcsolatos. Érdekek fűződnek ahhoz, hogy beruházásaik bizonyos részét összehangolják egymás között, különösen a kitermelő ágakban, amelyek egyidőben nagy összegű beruházásokat követelnek hosszú megtérülési idővel, valamint az energiaiparban, a kohászatban, vegyiparban és a gépiparban.

A szerző alkalmas beruházáshatékonysági mutatónak az $R + gB$ összefüggést tartja, ahol g az egyes népgazdaságokra jellemző átlagnormatíva, amely a bővített újratermelési folyamat nemzeti sajátosságait fejezi ki. Elvileg nem ért egyet az „Ideiglenes Metodikában" javasolt KGST-szintű hatékonysági normatívák alkalmazásával, mert ezek ágazati csoportok szerint differenciáltak, de átmenetileg elfogadhatónak tartja felhasználásukat, minthogy az átlagos (népgazdasági) beruházáshatékonysági normatívákat a különböző országokban ma még nagyon eltérő módszerekkel alakítják ki.

A kötet második része — amelynek tanulmányaiból csak az elvi fejezetekhez kapcsolódó néhány gondolatot emeltem ki — nemzetközi összehasonlítási metodikai kérdésekkel foglalkozik, többnyire részkérdéseket tárgyal, amelyek iránt az ezekkel foglalkozó szakemberek részéről várható behatóbb érdeklődés.

Miklós Ágnes

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Имре Вайда

Новейшие явления развития мировой торговли и их влияние на структурную модель венгерской экономики

Из изменений, происшедших в последние десятилетия в структуре мировой торговли, общеизвестным явлением является рост доли промышленных товаров и удельного веса развитых стран. Менее известным является тот факт, что индекс, представляющий собой отношение мировой промышленной продукции к обороту мировой торговли (показатель международного разделения труда), даже вопреки происшедшему со времени второй мировой войны развитию в настоящее время существенно ниже, чем был полстолетия назад. В статье автор анализирует факторы этого явления, подчеркивая значение и положительные черты замещения импорта. Центральное место в статье занимает изучение роли олигополий в мировой торговле, международной вертикальной взаимозависимости производства и заключение соответствующих выводов. Структурная модель венгерской экономики должна ориентироваться на это прогрессивное явление: наиболее верный залог нашей международной роли мы можем найти в вертикальном производственном разделении труда. По мнению автора, следует стремиться, в первую очередь, к заключению конкретных кооперационных договоров с производственными предприятиями социалистических стран, но наряду с этим также и к заключение соглашений подобного рода с западными предприятиями.

Во второй части статьи автор занимается ролью машиностроения и внешней торговли машинами и оборудованием в венгерском хозяйстве, а также сокращением доли экспорта последних. В качестве единственной причины им указывается неудовлетворительная динамика технического прогресса; им упоминается своеобразное явление импортируемой экстенсивности; опровергаются взгляды, недооценивающие машиностроение, подчеркивается роль последнего в ускорении темпов всего экономического развития. В итоге автор подчеркивает значение дальнейшего развития международного разделения труда. Статью дополняет ряд таблиц, показывающих соотношения мирового экспорта, масштабы международного разделения труда, долю машин и оборудования в экспорте, соотношение роста валового национального продукта, всего экспорта и экспорта машин, индексы продукции в расчете на человеко-час.

Кальман Сабо

Новая система хозяйственного управления и мера распределения по труду

При переходе к новой системе хозяйственного управления станет необходимым пересмотреть и в большей мере конкретизировать некоторые экономические категории. Такой автору представляется критерий распределения по труду, при анализе которого он желает доказать, что: 1. марксовый принцип распределения по труду требует теоретической конкретизации; 2. следует изменить применяемый в настоящее время критерий распределения пропорционально выполненному труду.

Все выводы, вытекающие из практического анализа, подтверждают правильность марксистских принципов, касающихся отношений распределения при социализме. Маркс, выдвигая в качестве критерия распределения по труду индивидуальную выработку, исходил из предположения, что при социализме не будет товарного производства, экономической обособленности предприятий, и, таким образом, можно будет обеспечить, приблизительное равенство трудового вклада лиц с одинаковыми способностями. При социалистических товарных отношениях, однако, требованиям эффективности социалистического планового хозяйства соответствует не соизмерение индивидуальных выработок (или тем более индивидуальных способностей), а распределение пропорционально общественно-необходимым затратам труда. Сегодняшний механизм не только скрывает необходимость применения этого критерия, но и устраняет возможность того, чтобы пропорции трудовых доходов регулировались общественным трудовым вкладом отдельных лиц. В заключение автор рассматривает, как в результате новой системы планового хозяйства, строящейся на использовании товарных механизмов, становится возможным и вместе с тем необходимым осуществление этого требования.

Янош Тимар

Связь между планированием потребности в квалифицированной рабочей силе и планированием ее обучения

Статья представляет собой несколько сокращенный текст реферата, подготовленного к симпозиуму, организованному в мае Международным институтом планирования обучения ЮНЕСКО. В вводной части показываются природа и характер зависимости между обучением и экономикой. Автор отмечает, что требования, предъявляемые обучению «экономикой» воплощаются в перспективных потребностях народного хозяйства в квалифицированной рабочей силе.

В связи с потребностью в квалифицированной рабочей силе как основой для планирования обучения автор подчеркивает «всеобщность» планирования, его «детализацию», а также специфику «прямой связи» между квалифицированной рабочей силой и планированием обучения.

В разделе, занимающемся методами планирования потребности в квалифицированной рабочей силе, кратко анализируются такие характерные методы планирования обучения, как модель Тинбергена-Корреа и методика планирования Организации экономического сотрудничества и развития. В отличие от них в Венгрии планирование производится не каким-либо одним «всеобщим» методом, охватывающим все народное хозяйство и все профессии. В венгерской практике планирования комплексным образом применяются методы, различные по группам профессий, а также по народнохозяйственным отраслям, причем по отдельным группам профессий — даже несколько различных, независимых друг от друга, служащих контролем друг другу методов. Кроме того, наряду с макроэкономическими методами важную роль играют и микроэкономические методы. Основной задачей микроэкономического планирования является установление структурного изменения потребности в квалифицированных работниках. Для надежного планирования общей суммы перспективной потребности в квалифицированной рабочей силе пригодны макроэкономические методы.

В заключительном разделе статьи показано, какая взаимосвязь имеется между планированием потребности в квалифицированной рабочей силе и общим планированием занятости населения, с одной стороны, и планированием обучения, с другой стороны, и как могут быть использованы эти взаимозависимости при конечном синтетическом контроле планирования квалифицированной рабочей силы. Демографически определенный «выпуск» системы обучения и квалифицированная рабочая сила как обоснованное с общественно-экономической точки зрения, планируемое «потребление» системы обучения вместе с коэффициентами «отсеивания» и «охвата» составляют систему уравнений. При ее помощи взаимосвязи между экономикой и обучением могут быть полностью квантифицированы.

Янош Ласло

Численность членов кооперативных хозяйств и материальная заинтересованность

Кооперативные хозяйства обычно стремятся к получению возможно большего валового дохода, это характерно и для их участия в процессе общественного воспроизводства. Однако из-за материальной заинтересованности в максимизации годового валового дохода, возникают различия в производстве различных продуктов, в их пропорциях - в зависимости от различных условий и, главным образом, от различной удельной численности членов. Заинтересованность кооперативов не связана непосредственно с доходом, получаемым по различным продуктам в расчете на единицу труда или на единицу площади. В данных условиях кооперативов невозможно обособленно оценить эти показатели, их оценка определяется заинтересованностью в максимизации годового валового дохода в расчете на одного работника. Кооперативы с различной численностью членов могут получать одинаковый доход в расчете на одного человека лишь в случае, если получаемый с единицы площади средний доход уравновешивает различия в удельной численности. Кооперативы с более высокой удельной численностью должны поэтому, по сравнению с кооперативами с меньшей удельной численностью, производить в бóльшей доле продукты, приносящие бóльший доход в расчете на единицу площади, или же при той же производственной структуре — получать с единицы площади больше дохода посредством бóльших затрат. Этим они не могут поступиться даже в случае, если из-за достижения большего дохода с единицы площади, по сравнению с кооперативами с меньшей удельной численностью, ими будет достигнут в среднем на единицу труда меньший доход.

Тибор Эрдеш

Характер производственных спадов в Западной Европе

В первой части статьи автор рассматривает наблюдавшиеся после второй мировой войны спады в западноевропейском промышленном производстве и отмечает, что ни в одном случае они не были вызваны противоречиями производства и потребления и не могут считаться периодическими кризисами перепроизводства. Бóльшая часть их была связана с усиленным ростом внутренних цен и в связи с этим с расстройствами платежного баланса, а спад 1951—1952 годов — в значительной мере с иссяканием спекуляционного бума, вызванного корейской войной.

Во второй части статьи автор делает вывод, что со времени второй мировой войны западно-европейское воспроизводство до сих пор не было цикличным в классическом смысле слова, так как периодических кризисов перепроизводства не наблюдалось. Автор считает приемлемым понятие цикла и в *измененном* смысле, в случае, если спады, которые не могут считаться периодическими кризисами перепроизводства, *закономерно наступают в приблизительно регулярные промежутки времени.* Однако наблюдавшиеся после второй мировой войны спады в Западной Европе и в этом смысле не были закономерными, поэтому автор западно-европейское воспроизводство в последние 20 лет ни в коем случае не считает цикличным. Лишь только в связи с английскими циклами «Stop-Go» считает он мотивированным употребление в *измененном* смысле понятия цикла.

Автор считает возможным, что в случае иссякания западно-европейских конъюнктурных факторов снова наступят периодические кризисы перепроизводства, поэтому воспроизводство может опять стать цикличным *и в классическом смысле* этого понятия.

Дьэрдь Саколцаи

Капитальные вложения и экономический рост

В течение последнего десятилетия наблюдается определенный сдвиг в буржуазной литературе, занимающейся вопросами экономического роста. Раньше общепринятой была точка зрения, согласно которой ключем экономического роста являются капитальные вложения. По распространяющимся же в последнее время взглядам, капитальные вложения являются лишь одним из элементов экономического роста, причем во многих случаях даже не самым важным. В первой части статьи автор приводит некоторые характерные расчеты из статистических исследований, приведших к переоценке роли капитальных вложений. Из них следует, что соответствующие классическим определениям затраты растут гораздо медленнее объема производства. Таким образом, важнейшим элементом, объясняющим рост продукции, является рост производительности труда, который может быть следствием технического прогресса, качественного усовершенствования рабочей силы или прочих подобных факторов. Сопоставление развития различных стран также указывает на то, что наблюдаемые в темпах роста различия не могут быть объяснены различием темпов накопления.

Во второй части автор рассматривает, каким образом толкуются эти результаты на основании двух основных направлений современной буржуазной теории роста: модели Харрода-Домара и неоклассической теории. Лишь при поверхностном толковании модели Харрода-Домара имеется пропорциональность между темпами роста и долей капитальных вложений; такое толкование, однако, не соответствует взглядам основоположников этой теории; фигурирующие здесь взаимозависимости и содействующие экономическому росту факторы, однако, во многих отношениях могут быть более наглядно изображены в неоклассической модели, где не возникают подобные проблемы толкования. Автор обобщает результаты исследований по установлению оптимальной доли капиталовложений и подчеркивает, что согласно новейшим исследованиям, имеется такой предельный уровень капиталовложений, за которым увеличение вложений уже совсем не увеличивает потребления. В соответствии с этим очевидно имеется возможность и для определения оптимальной доли капиталовложений внутри этого предела.

В четвертой части автор рассматривает возможность использования этих выводов с точки зрения венгерского народного хозяйства. Можно обоснованно полагать, что доля капиталовложений в Венгрии располагается поблизости критического предела и, возможно, в некоторых случаях даже превзошла его. Такое положение является следствием неудовлетворительных темпов технического прогресса. К совершенно различным выводам с точки зрения экономической политики должно привести то обстоятельство, если неудовлетворительными окажутся темпы воплощенного или невоплощенного технического прогресса, поэтому эти показатели должны быть обязательно определены статистическим путем по отдельным отраслям.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Imre Vajda:

Recent phenomena of world trade development and their influence on the Hungarian economic model

The increase of the share of industrial products and of developed industrial countries is a well-known phenomenon among the many changes which took place in the pattern of world trade in the last decades. However, it is a rather less known fact that the index as the quotient of industrial world production and world trade (index of international distribution of labour) is considerably lower than it was half a century ago despite the development which took place since the second World War. The study analyses the factors of this phenomenon by emphasizing the importance of import substitution and its positive features. The article concentrates on the role of oligopolies in world trade as well as on the international vertical interdependency of production and draws conclusions which follow from this. The Hungarian model of economic pattern must take these progressive phenomena as its aim because the vertical division of production provides the firmest safeguard for Hungary's international role. In the author's view, Hungary must, first of all, strive after concrete co-production agreements between productive firms of socialist states but it must try to reach similar agreements with western enterprises too.

The second part of the article is concerned with the role of the engineering industry and machine exports in Hungary's economy and with the decrease of the share of machine exports. The exclusive cause for the latter is the unsatisfactory development of technical improvement. The author refutes all views which underrate the engineering industry and underlines the stimulating effect it has on the entire economic development. He sums up the final conclusions by emphasizing the importance of a further development of the international division of labour. The study carries several tables which show the ratios of world exports, the degree of international division of labour, the share of machine exports, the proportion of the increase of gross national product, exports and machine exports as well as indices of production per working hour.

Kálmán Szabó:

The new economic mechanism and the standard of distribution according to work

The establishment of the new system of economic management makes it necessary that certain economic categories should be re-examined and concretized more thoroughly than hitherto. A case in point is the criterion of distribution according to work; in this context the author wishes to prove that: 1. the fundamental Marxian principle of distribution according to work needs theoretical concretizing; 2. the criterion of participation in ratio to work done as it is applied at present, must be changed.

Every conclusion reached by practical analysis corroborates the soundness of Marx's fundamental theses on socialist distribution relations. Marx, by pointing out individual achievements as criterion of distribution according to work, started from the supposition that under socialism there will be neither production for the market nor economic differentiation of firms, so that it will be warrantable that work performances rendered for society by people of about identical capacity will be by and large identical. However, under socialist commodity relations, not a comparison of individual achievements (or more precisely, of individual capacities) but a participation in proportion to socially necessary work performance meets most efficiently the requirements of socialist planned economy. Today's mechanism not only concealed the necessity of applying this criterion, moreover, it made it impossible that the ratio of income earned by work should be regulated by social performances of individuals. Finally, the author investigates the question how the new system of planned economy built on the utilization of commodity mechanisms makes the realization of this requirement possible and necessary.

János Timár:

Relationship between skilled labour demand and the planning of education

The article is the somewhat abridged text of the report of UNESCO's Institute for Educational Planning prepared for this year's international symposium in May and discusses by way of introduction nature and character of the connection between education and economy. It states that, from the aspect of education, the requirements of "economy" are embodied by the long-range skilled labour demand of the national economy.

Regarding skilled labour as the basis of educational planning the author emphasizes the "all embracing completeness" and "elaborateness" of planning as well as the specific features of "direct links" between skilled labour demand and planning of education.

The chapter dealing with the methods of how to plan skilled labour demand shortly analyses some characteristic methods of educational planning, as for instance, the Tinbergen-Correa model and the OCDE planning methodology. In Hungary a deviating method is applied and planning is not carried out by a universal method which covers both the entire national economy and each particular branch. The methodology applied by Hungarian planning practice consist of the complex application of different, and from one another independent, yet one another mutually controlling methods according to main divisions of activity, and within the latter, according to branches of economy; in addition to macroeconomic methods microeconomic methods also play an important role. The chief task of microeconomic planning is to establish the structural changes of skilled labour demand. For the reliable planning of the order of magnitude of the total strength of long-range skilled labour demand macroeconomic methods are suitable.

The final part of the article expounds how the planning of skilled labour demand is linked to the general planning of the population's employment on the one hand, and to the planning of education on the other hand, an how these interconnections can be used for the final synthetic control of the planning of skilled labour demand. The demographical "input" of the educational system, and the skilled labour demand as the planned "output" of the socially

and economically justified educational system form simultaneous equations together with "falling off" and "immersion" coefficients, and by dint of these the entire relationship between economy and education is quantifiable.

János László:

The density of membership of co-operative farms and financial interest

It is the endeavour of co-operative farms to achieve a possibly high annual gross income; this is characteristic for their joining in the process of social reproduction. However, the financial interest with the purpose to bring about yearly maximum gross incomes causes differences regarding the production as well as the ratio of production of different produce dependent upon deviating natural endowments and, chiefly, dependent upon the deviating density of membership. The financial interest of co-operatives is not directly linked to income per produce issuing either from work units or unit per area. Under the given conditions of co-operatives it is impossible to estimate these indices independently; they are determined by the interest to reach maximum gross income per capita. Co-operatives of different membership density can only reach identical magnitude of income per capita if their average income per unit of area compensates the deviations of their density of membership. Therefore, the co-operatives of greater membership density must raise a larger ratio of produce of higher income per unit of area as compared to co-operatives of smaller membership density or in case of an identical pattern of production, a higher income per unit of area must be achieved at a higher input. This they cannot disregard even if in order to achieve a higher income per unit of area, they can only reach a smaller average income per work unit as compared to co-operatives of smaller membership density.

Tibor Erdős:

Characteristic features of production recessions in Western Europe

In the first part of his article the author deals with the recessions of industrial production in Western Europe after World War II and states that they are not attributable to contradictions of production and consumption nor can they be considered as periodical crises of overproduction. For the most part they are related to vigorous international price rises, and due to this, to disorders of the balance of payments, while the recession of 1951—1952 can be chiefly attributed to the exhaustion of the speculative boom caused by the Korean war.

In the second part of the article the author draws the conclusion that, after the second World War, the West European reproduction was not cyclical in the classical sense of the word because periodical crises of overproduction did not take place. In the author's view the concept of cycle is justified even in a *modified* sense if *other* recessions which cannot be considered as periodical crises of overproduction *ensue by and large at regular intervals.* However, the recessions which took place in Western Europe after the second World War were not regular recessions in this sense, hence, the author does not consider the reproduction of Western Europe in the last twenty years as a cyclic one. Only the English "stop-go" cycles can be rightly regarded as cycles in a *modified* sense.

The author thinks that due to the exhaustion of specific West-European prosperity factors periodical crises of overproduction can ensue anew, thus, reproduction can again develop cyclically *even in a classical sense.*

György Szakolczai:

Investments and economic growth

In the last decades a definite shifting of stress can be observed in bourgeois literature dealing with questions of economic growth. Earlier it was a generally accepted view that investments are the clue to economic development, however, according to recent, widely held views investments are only one of the elements of economic growth, moreover, not even the most important ones.

In the first part of the article the author sets forth some characteristic calculations deriving from statistical research which led to the revaluation of the role of investments. From these it follows that the rate of increase of inputs determined in accordance with classical definitions is much slower than that of production. Thus, the chief explanatory element of the growth of production is the increase of productivity which may be the consequence of technical development, qualitative development of manpower or other similar factors. A comparison of the development of different countries also points to the fact that differences in the rate of growth cannot be explained by a deviating rate of accumulation.

In the second part of his article the author investigates how these results can be interpreted on the basis of the two main trends of modern bourgeois theory of growth i.e. the Harrod-Domar model and the neoclassical theory. Between rate of growth and investment quota there is a proportionateness only in case of a superficial interpretation of the Harrod-Domar model, this interpretation, however, does not agree with the conception of the initiators of the theory. The interconnections and factors promoting economic growth which can be met with here, are far more clearly represented by the neoclassical model where similar problems of interpretation cannot even arise. Summing up the results of research on the optimum proportion of investments the author expounds that, according to newer research, investments which exceed a certain threshold value do not increase consumption anymore. Accordingly, there is certainly a possibility to determine the optimum proportion of investments within this threshold value.

In the fourth part of his study the author deals with conclusions which may be drawn on the development of Hungary's national economy. The Hungarian investment quota is certainly near the critical threshold value and it is even possible that it has exceeded the latter from time to time. This is the consequence of an unsatisfactory rate of technical development. Since it leads to entirely deviating economic policy conclusions if the rate of the embodied or non-embodied technical development proves to be unsatisfactory, it is, therefore, necessary to calculate these indices for each branch by statistical means.

СОДЕРЖАНИЕ

Иштван Гарамвэльди — Новая пятилетка советского народного хозяйства ... 649
Имре Вайда — Новейшие явления развития мировой торговли и их влияние на структурную модель венгерской экономики ... 659
Кальман Сабо — Новая система хозяйственного управления и мера распределения по труду ... 672
Янош Тимар — Связь между планированием потребности в квалифицированной рабочей силе и планированием ее обучения ... 687
Янош Ласло — Численность членов кооперативных хозяйств и материальная заинтересованность ... 701
Тибор Эрдеш — Характер производственных спадов в Западной Европе ... 711
Дьердь Саколцаи — Капитальные вложения и экономический рост ... 729
Бела Лукач — Должны ли промышленные предприятия платить земельную ренту? ... 746

ДИСКУССИЯ

Миклош Мандел — Перспективное планирование и хозяйственная действительность ... 750
Дежэ Шимон — Стимулирует ли прогрессивное налогообложение? ... 757

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ ... 763

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Янош Корнаи «Математическое планирование экономической структуры» *(Янош Ковач)* ... 773
Д-р Карой Кэвер—д-р Иван Визел «Международные финансы» *(Золтан Мурани)* ... 775
«Эффективность международного социалистического разделения труда» *(Агнеш Миклош)* ... 777
Резюме статей на русском и английском языках ... 781

CONTENTS

István Garamvölgyi: The new Five Year Plan of the Soviet national economy ... 649
Imre Vajda: Recent phenomena of world trade development and their influence on the Hungarian economic model ... 659
Kálmán Szabó: The new economic mechanism and the standard of distribution according to work ... 672
János Timár: Relationship between skilled labour demand and the planning of education ... 687
János László: The density of membership of co-operative farms and financial interest ... 701
Tibor Erdős: Characteristic features of production recessions in Western Europe ... 711
György Szakolczai: Investments and economic growth ... 729
Béla Lukács: Should industrial firms pay leasehold rent? ... 746

DISCUSSION

Miklós Mandel: Long-range planning and economic reality ... 750
Dezső Simon: On the incentive effect of the progressive profit tax ... 757

RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES ... 763

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

János Kornai: Mathematical planning of the economic structure *(János Kovács)* ... 773
Dr. Károly Kövér—Dr. Iván Wiesel: International finance *(Zoltán Murányi)* ... 775
The efficiency of the socialist international division of labour *(Ágnes Miklós)* ... 777
Summary of the Articles in Russian and English ... 781

Ára: 7,— Ft

Indexszám: 25452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL:

Megyeri Endre: **AZ ERKÖLCSI KOPÁS ÉS A KAPACITÁSOK GAZDASÁGOS KIHASZNÁLÁSA A SZOCIALISTA IPARBAN**
116 l., ára fűzve: 13,— Ft.

Dr. Kovács Dénes: **ÉLELMISZER-FOGYASZTÁSUNK TÁVLATAI**
282 l., ára fűzve: 23,50 Ft.

Dr. Fáth János: **NAGYVÁLLALATOK KORSZERŰ VEZETÉSE**
204 l., ára kötve: 28,— Ft.

VÁLLALATGAZDASÁGI LEXIKON I—II.
900 l., ára kötve: 265,— Ft.

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM 1965. ÉVI ÜNNEPI ÜLÉSSZAKA
344 l., ára fűzve: 41,— Ft.

MAGYAR STATISZTIKAI ZSEBKÖNYV 1966.
256 l., ára kötve: 20,— Ft.

Krekó Béla: **MATRIXSZÁMÍTÁS**
376 l., ára kötve 51,— Ft.

Főelárusítók:

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Nádor u. 8.,

EÖTVÖS LÓRÁND KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleseteire is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

284

7-8

A tartalomból

VARGA GYÖRGY:
A gazdasági mechanizmus reformja

HAVAS PÉTER:
A piac megszervezése

O. BOGOMOLOV:
A szocialista országok gazdasági együttműködésének időszerű kérdései

HUSZÁR I.—MEIXNER L.:
A gazdasági mechanizmus reformja és az információs rendszer

SZIRA TAMÁS:
Az ipari ágazati koncentráció kérdéséhez

XIII. évfolyam

1966. július–augusztus

TARTALOM

Varga György: A gazdasági mechanizmus reformja 785
Havas Péter: A piac megszervezése 798
O. Bogomolov: A szocialista országok gazdasági együttműködésének időszerű kérdései 811
Huszár István—Meixner László: A gazdasági mechanizmus reformja és az információs rendszer 824
Vági Ferenc: A termelőszövetkezeti jövedelemkülönbségek kiegyenlítődésének lehetőségei és korlátai 835
Hegedüs András: Gazdasági irányítás és társadalmi függőség 850
Szilágyi Pál: A szocialista nagyvállalat gazdaságpolitikája 862
Szira Tamás: Az ipari ágazati koncentráció kérdéséhez 877
Berend T. Iván: Az 1946. évi stabilizáció 890
Kovács János: Szakképzés és beruházás 899
Sipos Aladár: A földjáradék néhány problémája a modern kapitalizmusban 915
Groó István: A kúszó infláció és a gazdasági növekedés 933

KONZULTÁCIÓ

Stáhl János: A szállítási feladatokról 948

SZEMLE

A helyiipar szerepe a magyar népgazdaságban *(Stark Antal)* 958
A népgazdaság irányításának új rendszere Bulgáriában *(Milutinovits László)* 964

SZÁMOK ÉS TÉNYEK

A második ötéves tervidőszak gazdasági növekedésének statisztikai elemzése *(Nyilas András)* 970

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Magyar—francia közgazdász-találkozó Párizsban *(Vajda Imre)* 980
Új közgazdasági folyóiratunk: Acta Oeconomica *(Földi Tamás)* 982

FOLYÓIRATSZEMLE 985

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Vajda Imre: Magyarország és a világ kereskedelme *(Rába András)* 995
Dr. Ács Lajos: Gazdasági növekedés és nemzetközi fizetési rendszer *(Kövér Károly)* 998
Dr. Szanyi Jenő: Nyugat-Németország gazdasága *(Benedeczki János)* ... 1002
Dr. Stark Antal: A magyar ipar *(Pirityi Ottó)* 1004
Cholaj Henryk: Mezőgazdasági termékek szerződéses termelése *(Makaruk Ludwik)* 1005
Drago Fiser: A tervezési csúcsszervek kialakításának elméleti kérdései *(Jan Trubac)* 1007

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Megjegyzések Buda István és Pongrácz László cikkéhez *(Dömsödy László)* 1008
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1011

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Benedeczki János, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Berend T. Iván,** a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **Bogomolov, Oleg Tyimofejevics** kandidátus, Szovjetunió; **dr. Földi Tamás,** a Közgazdaságtudományi Intézet könyvtárának vezetője, az Acta Oeconomica felelős szerkesztője; **dr. Groó István,** a Közgazdaságtudományi Intézet külső munkatársa; **Havas Péter,** a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezető-helyettese; **Hegedüs András** kandidátus, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának igazgatója; **Huszár István,** a Központi Statisztikai Hivatal első elnökhelyettese; **Kovács János,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Kövér Károly** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Makaruk Ludwik** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Meixner László,** a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **Milutinovits László,** a Magyar Beruházási Bank osztályvezetője; **Nyilas András,** a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Pirityi Ottó,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Rába András,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezetője; **dr. Sipos Aladár** kandidátus, a Pártfőiskola tanszékvezető tanára; **Stáhl János,** a Központi Statisztikai Hivatal Információfeldolgozó Laboratóriumának munkatársa; **dr. Stark Antal,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Szilágyi Pál,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Szira Tamás** kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Vági Ferenc** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető docense; **dr. Vajda Imre,** a közgazdaságtudományok doktora, ny. egyetemi tanár; **dr. Varga György,** a Figyelő munkatársa.

VARGA GYÖRGY:

A gazdasági mechanizmus reformja

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1966. májusi ülésén elhatározta a gazdasági mechanizmus átfogó reformját, meghatározta ennek fő vonásait és a további gyakorlati teendők irányvonalát. A határozat szorosan összefügg a párt gazdaságpolitikájával és annak továbbfejlesztésére irányul. A reform előkészítésében és különösen a Kiinduló Irányelvek vitáiban kiemelkedő helyet kapott a jelenlegi gazdasági mechanizmus értékelése és a reform jellegének megítélése.

A tervutasításos irányítási rendszer

Magyarországon és az európai népi demokratikus országokban az 1950-es évek elején a gazdaságirányításnak lényegében azonos formái és intézményei alakultak ki. Ezeket a formákat és intézményeket — a termelési viszonyok konkrét megjelenési formáit — bizonyos *objektív:* történelmileg, gazdaságilag és politikailag meghatározott körülmények között alakították ki. Melyek ezek az objektív körülmények?

— A gazdaságirányításnak az 1950-es évek elején kialakult rendszere igen alkalmas volt a rövid időn belül mozgósítható extenzív tartalékok bevonására a gazdaság vérkeringésébe.

— Hiány volt vezető szakemberekben; a munkásosztálynak még nem voltak gyakorlati tapasztalatai a gazdasági vezetésben és az irányításban.

— A jelentős háborús veszteségek az erőforrások nagyarányú összefogását, összpontosítását tették szükségessé, az újjáépítés befejezése és bizonyos primér szükségletek kielégítése céljából; az erőforrások nagyfokú összpontosítását indokolta a feszült nemzetközi helyzet és a tőkésországok diszkriminációs kereskedelempolitikája.

— Saját tapasztalatból még nem ismertük a termelési eszközök szocialista állami tulajdonán alapuló társadalom működési elvét, módját, a gazdasági folyamatok tervszerű szabályozásának módszerét; az egyetlen történelmi példa a gyakorlati eredményeket, méghozzá világraszóló eredményeket produkáló szovjet gazdaságirányítási modell volt.

A felsorolt területeken vagy azok nagy részében a gazdasági mechanizmusnak az 1950-es évek elején kialakított rendszere jelentős eredmények elérését tette lehetővé: sikerült lerakni a korszerű nagyipar alapjait, megszüntetni a munkanélküliséget, megkezdődött az elavult, a helyenként feudálkapitalista viszonyokat tükröző társadalmi szervezet átalakítása, megkezdtük a tervgazdálkodás kiépítését stb.

A gazdasági mechanizmusnak még a rendkívül nagyfokú centralizáción

és részletes, főleg mennyiségi termelési tervutasításokon alapuló rendszere is lényegében megfelelt az adott feltételeknek és elősegítette az ország előtt álló feladatok megvalósítását. A nagy társadalmi és gazdasági fordulatokat, jelentős gazdaságfejlesztési célokat végrehajtó országokban általánosak a központosítási törekvések. A rendkívüli gazdasági feladatokon kívül arról sem szabad megfeledkezni, hogy kiépítésének első éveiben a tervgazdálkodási rendszer bevezetése — nagy népszerűsége miatt is — hasznosan járult hozzá *a hatalom megszilárdításához* is.

Az a tény, hogy gazdasági fejlődésünknek ezt a periódusát nagyrészt objektív körülményektől determinált szakasznak ismerjük el, még nem jelenti azt, hogy egyértelműen és kritika nélkül elfogadhatjuk ennek az irányítási rendszernek *valamennyi* elemét. Tény, hogy az irányítási formák, módszerek, intézmények — különösen a hatalom megszilárdulása után — nem alkalmazkodtak eléggé az ország adottságaihoz, az objektív és szubjektív feltételekhez. Ebben jelentős szerepe volt az erőforrásokat túlértékelő és az ország sajátos adottságait gyakran figyelmen kívül hagyó fejlesztési politikának. A módszerek tekintetében a Szovjetunió értékes tapasztalatainak alkotó alkalmazását gyakran a mechanikus másolás helyettesítette. Hiba volt messze az ésszerű határokon túlhajtani a közvetlen, címzett tervutasításokon alapuló irányítást (például a központi havi tervjóváhagyást, az igen részletes naturális tervezést stb.).

A tervgazdálkodás rendszeréről vallott felfogás elméleti gyökere az áru- és pénzviszonyoknak, a piacnak, szükségszerű rosszként, még ki nem küszöbölt *maradványként* való felfogása volt. Az volt az elméleti feltételezés, hogy a központi tervezés naturális formában teljesen és részleteiben is feltárhatja a társadalmi szükségleteket és mozgósíthatja a népgazdaság erőforrásait és tartalékait, s így a terv végrehajtása egymagában is megteremti a társadalmi munka minden részének legésszerűbb elosztását. Úgy vélték, hogy a szocialista gazdaságban a központilag előírt tervmutatók részleteiben és közvetlenül meghatározhatják a társadalom fizetőképes szükségleteit. Ebből fakadt az a felfogás, amely szerint a közvetlen, címzett tervutasításokon alapuló irányítási rendszer a népgazdaság központi tervszerű irányításának *egyetlen lehetséges* rendszere. A piaci viszonyok korlátozása és kiiktatása céljából elkerülhetetlen volt a gazdasági kapcsolatok sokrétű rendszerét erőteljesen szűkíteni, és a gazdasági egységek áru- és pénzkapcsolatait csak mint a tervutasítás vetületeit, mint technikai jellegű kapcsolatokat megengedni. Így a gazdasági döntések minden területén és szintjén kialakul és megerősödik a felülről lefelé kialakított hierarchikusan kiépített *adminisztratív* kapcsolatok rendszere.

Ennek az irányítási rendszernek a jellemző vonásait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A vállalatok a minisztériumoktól vagy más középirányító szervtől (hatóságtól) kötelező tervutasításokat kapnak, amelyek a konkrét feladatok mellett a felhasználható erőforrások (létszám, bér, anyag, deviza stb.) felső határát (keretét) is előírják.

2. Ilyen rendszerben a vállalatokat nem lehet eléggé érdekeltté tenni az erőforrások ésszerű kombinálásában, helyettesítésében, sőt: érdekeltségük a „keretek" kimerítéséhez fűződik. A vállalati önállóság erőteljes korlátozása rendszerint önmagában rejti az ésszerű érdekeltségi formák és rendszerek kialakításának korlátait is.

3. A gazdasági cselekvés részleteire vonatkozó részmutatók gyakran ellentétbe kerülnek egymással és a folyamatosan változó viszonyokkal. A „menet"-közbeni „operatív" utasítások gyakran ellentétbe kerülnek a jóváhagyott tervvel. Az egyik részutasítás akadályozhatja a másik részutasítás megvalósítását, és ezért az adminisztratív beavatkozás gyakorisága láncreakciószerűen növekszik.

4. Az értékkategóriák (például az árak) elsősorban a naturális alapokon felépülő terv mérésére, a mennyiségi dinamika, az egyes részutasítások figyelemmel kísérésére szolgál. Ezért ez az irányítási rendszer érzéketlen vagy hamisan érzékeli, hogy a kínálat milyen változására van szükség. Ez a mechanizmus tehát konzerváló hatású abban az értelemben, hogy megnehezíti a kínálat rugalmas alkalmazkodását a kereslethez.

5. Az éves tervezési rendszer az elért eredményekből, azok „tervesítéséből" indul ki, ezért akadályozza a megalapozott, előremutató ésszerű gazdálkodást. Idővel kialakult a „tervalkunak" ismert gyakorlat, ami nem más, mint a tartalékok eltagadása, a „visszatartásban" való érdekeltség.

6. Az elmondottakból következik az a furcsa, ellentmondásos körülmény, hogy a tervutasításos irányítási rendszerben, melyben úgyszólván mindent aprólékosan előírnak, és amikor a vállalatok önállósága erősen korlátozott, egy jelentős területen mégiscsak érvényesül a vállalati önállóság: ti. abban, hogy a sok részfeladat közül melyiket hajtsa végre. Nincs objektív mércénk a naturális mutatók népgazdasági szempontból történő rangsorolására, mert objektíve nincs ilyen rangsor. A részfeladatok sorolásában tehát nagy szerep jut a szubjektív értékelésnek. Ezt a szubjektív értékítéletet táplálta az a körülmény, hogy a merev árak gyakran önkényes rangsorát adták a feladatoknak.

A Kiinduló Irányelvek vitájában volt olyan vélemény, hogy a tervutasításos rendszerből hiányzik az „önmozgás", az „önszabályozásra" való képesség. Pedig bizonyos önmozgás itt is érvényesül, de ez sokszor a központi akarattal szemben hat. Például maguk a tervelőírások is és a merev, hosszú időre rögzített árak, valamint a népgazdasági célokkal szemben ható anyagi érdekeltség sokszor okoznak készletfelhalmozódást és ugyanakkor forrásai lehetnek a „hiánycikkek" keletkezésének. A régi és éppen ezért alacsonyabb önköltséggel, de változatlanul magas áron, tehát nagy nyereséggel előállított termék gyártása akkor is kedvező a vállalatoknak, ha iránta a kereslet megcsappan; ellenben hiába van kereslet új választék iránt, ha a terv nem írja elő, ha az ár nem tartalmaz még nagyobb nyereséget stb., a bevezetés, a gyártás késlekedik vagy elmarad. Ez a leegyszerűsített példa is bizonyítja, hogy a jelenlegi gazdasági mechanizmus is *a maga oksági összefüggéseit követi* (például a teljes termelési értékkel operáló terv nem írja elő az anyagigényesség növelését, de az érdekeltség mégis ebbe az irányba tereli a vállalatokat); pontosabban követné, ha következetesen hagynánk érvényesülni. A központi szervek gyakori beavatkozását a gazdasági élet részfolyamataiba éppen az váltja ki, hogy a részfolyamatokban az anyagi érdekeltség gyakran nem a népgazdaság alapvető érdekei irányában hat, és ez káros cselekvésre ösztönöz, téves információkat közvetít és ezért helytelen irányban orieintál. Az így kialakuló torzulásokat, aránytalanságokat csak az ismételt központi beavatkozás szüntetheti meg vagy korlátozhatja. Mivel azonban a központ csak bizonyos korlátozott számban

és bizonyos idő múlva képes beavatkozni, szabályozni, ezért a gazdasági élet körforgása lelassul.

A népgazdasági terveknek vállalatokra történő felbontásán alapuló gazdaságirányítási rendszer a gazdasági fejlettség mai fokán már nem mozdítja elő hatékonyan a népgazdaság kiegyensúlyozott és viszonylag gyors ütemű növekedését. Ez természetes is, mert jelentősen megváltoztak azok a *feltételek* és *feladatok,* amelyek között és amelyeknek érdekében ez az irányítási rendszer létrejött.

Részleges módosításoktól a reformig

Milyen tényezők teszik szükségessé a reformot? Mindenekelőtt a *termelőerőkben* végbemenő nagyarányú mennyiségi és minőségi változások. Átalakult a népgazdaság egész szerkezete, viszonylag korszerű ipart teremtettünk, jelentős változások történtek a mezőgazdaság termelőerőinek összetételében; nőtt a specializáció, elmélyült a munkamegosztás.

A termelőerők fejlődésével egyidejűleg nagy változás ment végbe termelési viszonyainkban is: a mezőgazdaság szocialista átszervezése eredményeként megteremtettük népgazdaságunk *egységes szocialista alapját.* Lényegében megszűnt a népgazdaság kétszektorúsága.

A gazdasági növekedés korábbi fontos forrásai, *extenzív* tartalékai kimerülőben vannak. A jövőbeli gyors növekedés csakis a gazdaság belső tartalékainak *intenzívebb* feltárása, mindenekelőtt a *műszaki haladás* meggyorsítása, a termelékenység gyorsabb növekedése révén lehetséges.

A termelőerők fejlődése minőségileg új követelményeket támaszt a széles körű *nemzetközi munkamegosztás,* a nemzetközi kooperáció kifejlesztésével szemben.

Arról van tehát szó, hogy a gazdasági mechanizmus adott rendszere és az objektív feltételek között ellentmondás keletkezett. Ez az ellentmondás lassítja a gazdasági növekedés ütemét és az életszínvonal emelését. Ezért elsőrendű gazdasági és politikai érdek fűződik ahhoz, hogy a gazdaság mechanizmusát összhangba hozzuk az új feltételekkel és az előtérbe kerülő új feladatokkal.

Úgy vélem, mindebből nem szabad arra következtetni, hogy a gazdaságirányítás reformja csak a „hibák" kijavítására irányul, hogy itt nincs másról szó, mint a negatív tendenciák leküzdéséről. Nagyon szűken értelmeznénk a reformot, ha ebben csak a fejlődés hibás vonásainak leküzdését látnánk. Hiszen így azt mondhatnánk: elégséges addig elmenni az irányítási rendszer tökéletesítésében, ameddig azt a hibák leküzdése okvetlenül szükségessé teszi. *Hosszú távon* azonban a gyorsabb és kiegyensúlyozottabb fejlődés feltétele a *reform,* a mai rendszer *átfogó* fejlesztése, amely természetesen magában foglalja a mostani hibák forrásainak megszüntetését is, de ennél lényegesen tovább megy.

A reformot elsősorban a gazdasági és társadalmi fejlődés által megérlelt új szükségletek, a merőben (minőségileg) *új feladatok teszik szükségessé.* Olyan irányítási rendszer kialakítására van szükség, amely jobban kihasználja a szocializmus lehetőségeit, amely fokozza a népgazdaság hatékonyságát.

Itt tehát nem kisebb feladatról van szó, mint arról, hogy a termelőerők további, viszonylag gyors ütemű növelése végett tökéletesíteni kell

az irányítás rendszerét és termelési viszonyainkat. A reform célja összhangba hozni a tervszerű irányítás rendszerét és a gazdálkodási módszereket a szocializmus építésének mai és jövőbeli feladataival. A történelmi nézőpont, a fejlődés elismerése fontos feltétele a jelenlegi helyzet megértésének és megítélésének. A gazdasági mechanizmus fejlesztésének szükségességét és reformját a politikai, társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett változások és a tudomány haladása érlelték meg. A termelőerők fejlődése objektíve szükségszerűvé tette — egy idő után — a termelési viszonyok új formáinak kialakítását. Ennek lehetőségét azonban az teremtette meg, hogy a szocializmus építésében tapasztalatokra tettünk szert, hogy a közgazdaságtudományban az 1950-es évek második fele óta nagy lépéseket tettünk előre a dogmatizmus leküzdésében és ezzel egyidejűleg sikerült felszámolni a tudomány személyi monopóliumát. A közgazdaságtudomány már nem egyszerűen a voluntarista gyakorlat igazolója; a tudomány művelői tárgyilagosabban, marxista módon közelíthetnek a szocialista társadalom törvényszerűségeinek feltárásához. Nem kevésbé volt jelentős ebből a szempontból a revizionizmus, a szocializmus alapjait támadó nézetek tudományos bírálata.

A hallatlanul bonyolult kérdések megismerése és feltárása nem is történhetett egyik napról a másikra. A megismerés: *folyamat*, amelynek fokozatai vannak, és ma méltán gondolhatunk elismeréssel azokra a hazai és külföldi marxista közgazdászokra, akik jelentősen hozzájárultak a marxista közgazdaságtudomány fellendítéséhez.

Az 1950-es évek második felében elkezdődött és egyre nagyobb méreteket öltő tudományos vita központjában a szocialista termelési viszonyok jellegének tisztázása állt. A vita a felszíni jelenségek elemző leírásától haladt a jelenségek belső összefüggéseinek feltárásához. Így jutottak el a közgazdászok annak felismeréséhez, hogy a szocialista termelés: árutermelés, amely feltételezi az értékkategóriák létezését, hatását és felhasználását. Vizsgálat alá vették az értékről, az értéktörvényről, a különböző értékformákról alkotott felfogásokat. A bonyolult problémák elméleti tisztázásához a maga módján, közvetve hozzájárult az ugyancsak ekkor elkezdődött matematikai programozás. A korszerű matematikai eljárások azért voltak fontosak (ti. ebből a szempontból), mert olyan szemléletalakító fogalmak és módszerek meghonosodását segítették elő, amelyek a gazdasági folyamatok hatékonyságának növelése irányába terelték a közgazdászok figyelmét. A hatékonyság (az optimum)-keresés pedig óhatatlanul egybefonódik olyan formák, rendszerek keresésével, amelyek alkalmasak is — legalábbis megközelítően — az optimum megvalósulására. A korszerű számítástechnika tehát ilyen formán hozzásegítette a közgazdasági elméletet a szubjektivizmus leküzdéséhez, a szocialista gazdaság olyan modelljének kidolgozásához, amely objektívebb alapokon nyugszik és a korábbinál jobban biztosítja a szocialista társadalom előnyeinek kihasználását.

A szocialista árutermelésről, az értékkategóriák szerepéről (ezen belül különösen az árakról) folyó vita elvezetett a *piac* szerepének tisztázásához.

A jelentős elméleti munka mellett, vele kölcsönhatásban fontos *gyakorlati* lépések is történtek az irányítási rendszer fejlesztésében. Magyarországon 1957-ben fordulat történt a gazdaságirányítás rendszerében. Mai szemmel olvasva is figyelemre méltó dokumentum a forradalmi munkás-paraszt kormány 1957. január 6-i nyilatkozata, amelyben — a többi között

— a következőket olvashatjuk: „A központi irányításnak a legfontosabb kérdésekben kell érvényesülni. Ugyanakkor azonban nagyobb önállóságot kell biztosítani az üzemeknek egyrészről, másrészről a helyi államigazgatási (tanácsi) szerveknek, a helyi jellegű ipar irányításában ... A mezőgazdaság tervszerű irányítását ... a kormány a jövőben elsősorban a termelők anyagi érdekeltségén alapuló gazdaságpolitikai intézkedésekkel, a helyes árpolitikával ... kívánja elérni."

A gazdaságirányítási rendszer fejlesztésében jelentős lépés volt a kötelező terménybeszolgáltatás megszüntetése a mezőgazdaságban, amit a szabad árufelvásárlás váltott fel. Ennek alapján az 1957—59-es években bevezettük az új, egységes mezőgazdasági árrendszert, amely érdekeltté tette a termelőket az árutermelés növelésében. A mezőgazdaság irányítási rendszerében végrehajtott módosítások növelték az árukapcsolatok terjedelmét, fokozták a belső piac szerepét a termelés irányításában.

Az iparban is nagyobb teret kaptak az irányítás gazdasági eszközei. 1957-ben változás történt a tervezés rendszerében, csökkentették a kötelező tervmutatók számát. A kormány határozata értelmében a miniszterek eltérhettek a népgazdasági terv rájuk kötelező mutatószám rendszerétől és a tervfeladatokat az egyes iparágak szakmai sajátosságainak megfelelő mutatószámokban írhatták elő.

A tervezési rendszer fejlesztése 1957-ben gyakorlati lépést jelentett a tervfétis felszámolása, a termelés és a szükségletek jobb összhangjának megteremtése irányában. Ténylegesen ekkor terelődött a termelők figyelme a piacra, a szükségletek kielégítésére. Az iparban bizonyos mértékig háttérbe szorult a teljes termelési érték mutatója. Bevezettük az értékesítési irányok — egyelőre csak a bel- és külkereskedelmi értékesítés — szerinti tervezést, ami a figyelmet a világpiac és a belföldi fogyasztói piac igényeinek fokozott kielégítésére irányította. A tervezési rendszer tökéletesítésének is szerepe van abban, hogy előtérbe került a gazdaságosság, a hatékonyság, a ráfordítások és az eredmények mérlegelése. A tervezésben ekkor kezdik alkalmazni a különböző beruházás-gazdaságossági és külkereskedelem-gazdaságossági számításokat.

A gazdaságossági, a jövedelmezőségi szemlélet megerősítésében vitathatatlanul nagy szerepe volt a nyereségrészesedési rendszer bevezetésének. Ez elméleti szempontból is jelentős lépés volt: igazolta, hogy a kiemelkedő helyre állított nyereségkategória összeegyeztethető a tervgazdálkodás rendszerével. Gyakorlati eredményként pedig a vállalatoknál javult a kalkulációs munka, a költségszintcsökkentés jelentős tartalékai tárultak fel stb.

A már korábban is folyó árvitában felvetődött annak igénye, hogy meg kell szüntetni az önköltségnél alacsonyabb, szubvencionált árak rendszerét, mert ez a feltétele annak, hogy az árak helyesen orientálják a termelőket és a felhasználókat. Az 1959. évi árrendezésnél figyelemmel voltak arra, hogy az árak ösztönözzenek a jobb minőségű, értékesebb termékek előállítására. Ezért a jobb és a rosszabb minőségű termékek közötti árkülönbségeket növelték. Az árakba műszaki fejlesztési alapot építettek be, amely fedezetet ad a vállalatoknak az új gyártmányok kísérletezési, kutatási költségeire és részben gyártási többletköltségeire is.

1957 — a bér- és munkaügyi gazdálkodás fejlődése szempontjából is fontos dátum. Ekkor vezettük be az átlagbér-ellenőrzési rendszert. Ezzel egyidejűleg nagyrészt vállalati hatókörbe került és egyben lehetővé vált a

bérformák szélesebb skálájának alkalmazása. A korábban mereven alkalmazott darabbérrendszerrel szemben létjogosultságot nyertek a degreszszív teljesítménybér, a személyi besoroláson alapuló teljesítménybér formái stb. A differenciált bérformák alkalmazásával valamelyest csökkent a kizárólag mennyiségnövelésre irányuló ösztönzés, ennek nyomán javult az ipari termékek minősége.

A legutóbbi években — részben a reformgondolatok érlelődésével összefüggésben — számos módosítást hajtottunk végre gazdaságirányítási rendszerünkben. A tervezésben bevezettük a közös („együtemű") tervezést, amely fokozza a tervezőszervek önállóságát és felelősségét. 1966-ban általában megszüntettük a teljes termelési érték kötelező előírását, számottevően csökkentettük a népgazdasági tervben jóváhagyott kötelező mutatók számát. A prémiumrendszert jelentősen decentralizáltuk. A prémiumok egyre nagyobb mértékben váltak függetlenné a vállalati tervteljesítéstől, és az igazgatók saját hatáskörükben dönthetik el, hogy milyen prémiumfeladatokat határoznak meg. Az árrendszer fejlesztéséhez járult hozzá az eszközlekötési járulék bevezetése. A gyártmányfejlesztés és a régi, elavult gyártmányok gyártása megszüntetésének ösztönzésére árkiegészítési és árkiegyenlítési forgalmi adót vezettünk be. Néhány olyan iparágban, amelyben különösen gyors ütemű a technika fejlődése (például a gyógyszeriparban és a műszeriparban) rugalmas ármegállapítás vált lehetővé. Egyszerűsödött és vállalati hatáskörbe került az állóeszköz-fenntartás. Az irányítás szervezetét is fejlesztettük az iparban, az építőiparban, továbbá a bel- és a külkereskedelemben. Néhány nagyvállalatnál az exportérdekeltség új formáit hoztuk létre stb.

Az elmondottak bizonyítják: a gazdasági mechanizmus és ezen belül a gazdaságirányítás rendszere nem merevedett meg, hanem — különösen az utóbbi 8—10 esztendőben — dinamikusan fejlődött. Számos olyan intézményt vetettünk el, korlátoztunk vagy módosítottunk, amelyek a fejlődés nyilvánvaló akadályaivá váltak. Ezzel szemben számos, a termelőerők fejlődését előrelendítő módszert alakítottunk ki és kezdtünk alkalmazni. Ezek az intézkedések azonban *részleges* módosítások voltak. Ebben feltehetően annak is szerepe volt, hogy akkori ismereteink az összefüggések és kölcsönhatások tágabb körének felismeréséhez még nem voltak elegendőek. Ezeket az összefüggéseket a gazdasági élet jelenségeinek beható elemzése alapján idővel ismertük csak fel (ennek jellegzetes példája a hazai árkoncepció fejlődése), ahogy tapasztalataink és ismereteink gazdagodtak — és nem utolsósorban —, ahogyan a rendelkezésünkre álló technikai apparátusok fejlődtek.

A gazdaságirányítási rendszer különböző elemeinek a tökéletesítése azért nem járhatott nagyobb eredménnyel, és azért nem elégítheti ki a vele szemben támasztott új követelményeket, mert nem volt — és bizonyos időszakban nem is lehetett — tekintettel az *egészre*, az összefüggések bonyolult láncolatára. Ennek a következménye — a többi között —, hogy a mechanizmus egyes új elemei az általános törekvésekkel ellentétes irányban is hatnak. (Például a hányadérdekeltségi rendszer tartalékolásra ösztönzi a vállalatokat.)

A gazdaságirányítás rendszerének vannak olyan elemei, amelyek a mai mechanizmusban ugyan *alapelvüket* tekintve jók voltak (például a nyereségrészesedési rendszer vagy a gyártmányfejlesztési árkiegészítés), de nem

tudtak kibontakozni (például a nyereségérdekeltségi rendszert a korrekciós rendszer nagyrészt hatástalanította). Vannak olyanok is, amelyek a *maguk idejében* tökéletesebbek voltak a korábbinál (például az átlagbér-ellenőrzési rendszer) és a kívánatos irányban hatottak, időközben azonban — a gazdasági és a társadalmi fejlettség magasabb fokán — gátjává váltak az előrehaladásnak.

A gazdasági mechanizmus összefüggő, komplex rendszer, amelynek jellegét az irányítási rendszer *lényeges elemeinek* (vagyis a szocialista termelési viszonyok lényegi összefüggéseit kifejező formák, módszerek, intézmények) vonásai, jellemzői határozzák meg. Ilyen lényeges elemek: a tervezési, az ár- és az érdekeltségi rendszer. A mindenkori mechanizmusnak ezek a fundamentumai rányomják bélyegüket az irányítási rendszer egészére. Ezért érthető, hogy az alapvetően régi (ez esetben a közvetlen tervutasításokon, az áruviszonyok kirekesztésén, a merev ár- és bérrendszeren nyugvó) irányítási rendszerben miért nem fejthették ki hatásukat az immár tökéletesített elemek.* Ezért a gazdasági mechanizmus egyes elemeinek a tökéletesítése csak abban az esetben lehet eredményes, hatékony, ha ezek az intézkedések megfelelnek a gazdasági mechanizmus-rendszer természetének, a mechanizmus-rendszer fundamentális alapjait képező elemek jellegének. A mechanizmus-rendszer folyamatosan tökéletesíthető — a gazdasági feltételeknek megfelelően — olyan elemekkel, melyek beleilleszthetők az adott rendszer logikájába. A közgazdászok a mechanizmus egyes elemei nem megfelelő működésének vizsgálatakor egyre gyakrabban ütköztek bele — természetesen — az *egész* mechanizmus problémájába. Egyre világosabbá vált, hogy az új feltételeknek megfelelő irányítási rendszer *nem az egyes elemek tökéletesítésével, hanem az egész rendszer gyökeres és komplex reformjával* oldható meg. E felismerés alapján a párt az élére állt az irányítási rendszer fejlesztésére irányuló munkának. A szocialista társadalom abban különbözik történelmi előzményeitől, egyszersmind ebben rejlik nagy előnye, hogy a tudatosság magas fokán álló szervezett erő: a párt tervszerűen képes a gazdasági-társadalmi viszonyokat a történelmileg mérlegelt követelmények szintjére emelni. s az egész nép érdekében ezt meg is valósítja.

A vállalati kísérletek is azt bizonyítják, hogy gazdasági problémáink nem oldhatók meg az irányítási rendszer részleges módosításával, hanem csak gyökeres reformmal. Mint ismeretes, a kísérlet a természettudományokban a tudományos megismerés egyik módszere, a feltételek, okok tervszerű előkészítése, valamely jelenség, okozat tanulmányozása céljából. A kísérletezés elősegíti az elméleti következtetések, a kísérleti hipotézisek ellenőrzését és gyakorlati alkalmazhatóságuk vizsgálatát. A természettudósok nélkülözhetetlen munkamódszere a kísérletezés. Enélkül nincs tudományos eredmény sem. Egy-egy természeti jelenséget — mechanikai mozgást, kémiai folyamatot stb. — laboratóriumi körülmények között is előállíthatunk vagy reprodukálhatunk. Innen a gondolat: miért ne lehetne kísérletezni a közgazdaságtudományban is? Miért ne próbálnánk ki „laboratóriumi" mé-

* Természetesen figyelembe kell venni a mindenkori gazdasági viszonyokat (piaci egyensúlyt stb.) és gazdaságpolitikai döntéseket, elhatározásokat is, melyek maguk is hatnak a mechanizmus-rendszer működésére. Feltehető például, hogy 1960 után a kötelező tervmutatók száma nemcsak azért nőtt, a vállalati alapok szűkítése nemcsak azért következett be, mert ez az egész irányítási rendszerből következő szükségszerűség volt, hanem az ambiciózusabb beruházási előirányzatokból fakadó egyensúlyhiányok miatt is.

retekben azokat az elgondolásokat, módszereket, amelyeket az elméleti szakemberek kidolgoztak. Hátha így kisebb kockázattal járna valamely gazdálkodási módszer bevezetése; hátha „lemérhetnénk" azokat a hatásokat, reakciókat, amelyeket egy új ár- vagy tervezési rendszer kivált.

A közgazdász azonban nem zárhatja a gazdasági életet laboratóriumba. A gazdasági jelenségeknek éppen az a tulajdonságuk, hogy csak a legritkább esetben úgynevezett „tiszta" esetek.

Magyarországon az utóbbi években fellendült kísérletek célja általában — nézetem szerint helyesen — nem a mechanizmus új rendszerének kialakítása volt. A kísérletek ugyanis a gazdasági élet, a gazdasági szervezet egy-egy láncszemében folytak és folynak. Így a *vállalati* kísérletek nem az új mechanizmus komplex rendszerét tették „mikroszkóp" alá, nem is tehették. Csupán arról adhattak és adnak is hasznos információkat, hogy bizonyos érdekeltségi formák, szervezeti megoldások milyen reagálásokat váltanak ki a vállalati gazdálkodásban. Az új mechanizmus szempontjából például feltétlenül hasznos információkat jelent, hogy a kísérleti vállalatoknál az új érdekeltségi rendszer szervezeti változásokat követel, hogy bizonyos funkciók háttérbe, más funkciók előtérbe kerülnek, hogy viszonylag rövid idő alatt képesek voltak javítani a termelés választékát és színvonalát. Ezek a kísérletek tehát az új gazdasági mechanizmus bizonyos elemeihez feltétlenül felhasználható információkat nyújtottak. A kísérleteknek azonban mégis szűk körű határai vannak, és ezért nem ültethetők át mechanikusan népgazdasági méretekre. Az a *közeg* ugyanis, amelyben a kísérletek folynak, még a régi. A tapasztalatok arra is utaltak, hogy a vállalat ebben a régi közegben nem képes teljesen kibontakoztatni azokat a lehetőségeit, amelyekkel az új érdekeltségi viszonytól ösztönözve egyébként élne. Ez ugyanis az anyagellátás, a kooperáló vállalatok stb. ugyancsak hasonló rendszerű rugalmasabb működését igényelné. A kísérlet tehát nem felel meg a meglevő gazdasági viszonyok természetének, hanem vele állandóan *összeütközésbe* kerül. Ezért nyugodtan állíthatjuk, hogy a gazdasági kísérletek pozitív és negatív hatásai egyaránt a gyökeres reform mellett szólnak.

A szocialista piac aktív szerepe

A gazdasági mechanizmus reformjának alapvető vonása a *népgazdaság tervszerű, központi irányításának és az áruviszonyok, a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján.*

Gazdasági fejlődésünk nemkívánatos jelenségei (például a készletek felhalmozódása, a kielégítetlen kereslet, a pazarlás stb.) arra utalnak, hogy fejlett gazdaságban a népgazdasági terv nem lehet képes arra, hogy részleteiben előírja a vállalatok feladatait és az erőforrások lehető legracionálisabb felhasználását, kombinálását, az erőforrások beszerzésének és felhasználásának időpontját stb. A termelők és a felhasználók kapcsolatai sem határozhatók meg központilag és részleteiben; tehát, hogy hol, mikor (melyik vállalatnak) mire van szüksége, milyen mennyiségben és választékban stb. Ez valójában csak a termelők és a felhasználók közvetlen árukapcsolatában — a piacon — formálódik, alakul ki, és e kapcsolatokban a gazdasági

életnek nagyfokú rugalmasságra, a vállalatoknak pedig ennek megfelelő önállóságra van szükségük.

A szocializmus jelenlegi fejlettségi fokán *a munka még nem lehet teljesen közvetlenül társadalmi munka, a tevékenységek cseréjét nem lehet közvetlenül, áruforma nélkül lebonyolítani.* A tevékenységek cseréje a szocialista tulajdon alapján, a népgazdaság központi, tervszerű irányításának keretében, de csak *az objektíve elkülönülő vállalatok áru- és pénzkapcsolatainak közbeiktatásával mehet végbe.*

Ezért a tervfelbontás rendszerét meg kell szüntetnünk, és egyúttal ki kell bontakoztatni az áruviszonyokon, a piac aktív szerepén alapuló, főként gazdasági eszközökre támaszkodó irányítás rendszerét. A tervszerű, központi irányítás és a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása azt jelenti, hogy továbbra is központilag, a népgazdasági tervekben döntjük el a gazdaságfejlesztés *fő céljait és fő irányait, s a megfelelő eszközök kombinációjával* az eddiginél hatékonyabban biztosítjuk ezek megvalósulását; e célok megvalósítására *tág teret engedünk a piac működésének,* vagyis az eladók és a vevők valóságos árukapcsolatának. A piaci mechanizmus felhasználása azt jelenti, hogy a termelőknek áruikat általában alá kell vetniük a piac (a felhasználók, a fogyasztók) értékítéletének, és ezen értékítéletektől jelentékenyen függ a vállalatok és az egyes dolgozók anyagi helyzete.

Az áruviszonyok, az értékkategóriák felhasználása, a piac aktív szerepének érvényesítése nem szükséges rossz, hanem objektív szükségszerűség, amely nem gátja, hanem a szocialista tervgazdálkodás eszközeivel szabályozva feltétele a szocialista gazdaság tervszerű fejlődésének. A szocialista árutermelés és az árutermelésből fakadó viszonyok nem a tervgazdálkodáson kívül vagy „mellett" léteznek, hanem a szocialista tervgazdálkodási rendszer szerves részei, amelyeket a szocialista állam a tervgazdálkodás szolgálatába állíthat. Így tehát nem egyazon gazdasági rendszer két ellentétes pólusáról, hanem *szerves egységéről,* illetve e szerves egység megteremtéséről van szó. Kétségtelen, hogy a feladatok és az erőforrások közvetlen utasítás keretében történő meghatározásával, illetve elosztásával szemben *bonyolultabb* a piacmechanizmus előre kitűzött, társadalmi céloknak történő alárendelése és felhasználása. A közvetlen vállalati tervutasítások rendszerének megszüntetésével és a népgazdasági tervekben megfogalmazott céloknak és tervhipotéziseknek megfelelően *közgazdasági eszközökkel* olyan *kényszerpályára kell terelni* a gazdasági egységeket, amely biztosítja, hogy a vállalatok tevékenysége — saját érdekeik szem előtt tartásával — *tendenciaszerűen* egybeessék a népgazdasági terv célkitűzéseivel.

A szocialista piac: *szervezett piac.* Ez azt jelenti, hogy:

1. szocialista állami, illetve szocialista szövetkezeti tulajdonban vannak a termelési eszközök (legalábbis az összes fontos termelési eszköz);

2. az állam kezében összpontosulnak a bővített újratermelést biztosító erőforrások, a tiszta jövedelem (vagy annak egy része), elsősorban a struktúrára ható nagy beruházások, valamint a munkaerő-kiképzés, továbbá

3. mindazok az eszközök, amelyekkel az állam a piacra és a vállalati gazdálkodásra tudatos hatást gyakorolhat a népgazdasági tervcélok megvalósítása végett (ezek az eszközök az árak, a bérek, illetve a jövedelmek, a hitelek, a kamatok, az adók stb., ezek szabályozása). Ebből a szempontból lényeges helyet tölt majd be a hitelpolitika, amelyen keresztül köz-

vetlenül is érvényre jut a központi akarat (funkcionális csoportok, ágazati megosztás stb.).

A szervezett piac azonban nem passzív kiszolgálója a központi tervcéloknak, hanem *vissza is hat* azokra. A közgazdasági eszközök jelzései (például a rugalmas ármechanizmus) részben a központi irányítás intézményein, például a központi bankon keresztül befolyásolják, a szükségleteknek megfelelően korrigálják a népgazdasági terv vagy bizonyos ágazat fejlesztésének célkitűzéseit. Például megfelelő kamat-, törlesztési idő- stb. feltételek mellett bizonyos ágazatokban és bizonyos időszakban a beruházási eszközök iránt nagyobb vagy kisebb lehet a kereslet, mint a népgazdasági terv által kialakított kínálat. Ilyen körülmények között a központi bank esetleg a beruházási eszközök átcsoportosítására, meghatározott beruházási hitelfeltételekre tehet javaslatot a kormánynak.

A piaci mechanizmus tervszerű felhasználásának előnye a részletes tervutasításokkal szemben, hogy a *piac közvetlenebbül, gyorsabban és pontosabban informálja* a vállalatokat a fizetőképes szükséglet alakulásáról (a helyes anyagi érdekeltségi rendszer — egyben — helyesebb, reálisabb szükségleteket teremt). És mivel a szükséglet hatékony kielégítéséhez — jól kialakított irányítási rendszerben — gazdasági érdek fűződik, a kínálat rugalmasabban alkalmazkodik a szükségletekhez. A piaci mechanizmus és a piacot szabályozó közgazdasági eszközök az irányítás hatásfoka szempontjából korántsem enyhébbek, „lazábbak" az adminisztratív tervutasításoknál. Ellenkezőleg: sokkal kérlelhetetlenebbek, mert a közvetett szabályozásnak ezek az eszközei egyformán érvényesek valamennyi vállalat számára és objektívebb mércéül szolgálnak a vállalati munka komplex megítélésében. (Ezzel szemben a tervmutatók alku tárgyai voltak, gyakran módosították őket stb.) A közgazdasági szabályozás eszközei azért is hatékonyabb „utasítások", mert hatásuk közvetlenül ott csapódik le, ahol a döntés született. Tehát *a reagálás is közvetlenebb és gyorsabb.* Ezt lehetővé teszi a döntési szférák ésszerűbb elhatárolása. A piac által közvetített információk általában lehetővé teszik *a folyó* termeléssel és a piachoz való rugalmas alkalmazkodásra szolgáló kisebb fejlesztéssel kapcsolatos döntések vállalati hatáskörbe való „telepítését". (Például a termelési profil, a választék, a termelés ütemezése, a felhasznált erőforrások, az elhasznált termelési eszközök pótlása és szinten tartása stb.)

A szabályozott piaci mechanizmus viszonyai között kialakított érdekeltség — a nyereségtömeg növelése — kedvezően befolyásolja a népgazdaság egyensúlyi helyzetét: a ráfordítások mérlegelése ugyanis gazdasági korlátot szab a munkaerő és az eszközök felhasználásának, érdekeltté tesz a beruházások hatékonyabb megvalósításában és a gazdaságosabb áruszerkezet kialakításában.

A szervezett szocialista piac hatékony működésének feltétele, hogy a vállalatok központi irányítása nem részletes tervutasítások útján történik, hanem úgy, hogy a központi szervek a népgazdasági tervcélok megvalósítása végett meghatározzák (kialakítják) a vállalati döntéseket befolyásoló (esetenként meghatározó) *közgazdasági feltételeket.* Ebből adódik az új gazdasági mechanizmusnak az az elengedhetetlen követelménye, hogy a közgazdasági feltételeket *rugalmasan* alakítsák a népgazdasági terv céljainak megfelelően. Erre annál is inkább szükség van, mert a piaci mechanizmus érzékenyebben reagál a hibás, az objektív gazdasági viszonyoknak nem

megfelelő közgazdasági feltételekre. Ezért a piac jelzéseit állandóan és behatóan tanulmányozni kell, és ha a gazdasági folyamatok tendenciája kedvezőtlen irányban tér el a népgazdasági terv céljaitól, akkor a közgazdasági feltételeket ismét „rendezni" kell.

Ilyen viszonyok között az új mechanizmus-rendszer működése tendenciaszerűen a népgazdasági tervcélok irányában hat. Megalapozottan várható, hogy a vállalatok önálló tevékenysége, amely a piaci viszonyokhoz igazodik és melyet a központi szabályozás befolyásol, tendenciájában a népgazdasági terv megvalósulását szolgálja. Ez azt jelenti, hogy a tervgazdálkodás rendszerének ebben a másik mechanizmusában megvan a képesség arra, hogy a gazdasági folyamatok *bizonyos körében* önmaga teremtse meg a rövid időszakokban előforduló részaránytalanságok megszüntetésének a feltételeit. Például az áringadozás közvetlenül és rövid időn belül jelzi és egyben kiegyenlítheti a kereslet és a kínálat viszonyában bekövetkezett kisebb változásokat. A nyomott kereslet az áresésen keresztül a kínálat összetételének szükséges változtatására figyelmeztet, az áremelkedés a kínálat növelésére ösztönöz stb. Mindez tehát általában nem igényel központi, adminisztratív beavatkozást, a rendszer a vállalatok szintjén önmagát szabályozhatja, feltéve, hogy az irányítási rendszer intézményei, eszközei valóban összehangoltan és a népgazdasági terv fő célkitűzéseinek megfelelően működnek. A rendszer önszabályozó képességének feltétele, hogy a gazdasági cselekvések és döntések tényleges gazdasági hatása — haszna vagy kára — (általában) ott jelentkezzék, ahol a döntés született. A piaci mechanizmus működése tehát csökkenti, korlátozza a szubjektív beavatkozás lehetőségét és körét, mivel csökkenti és feleslegessé teszi a mai értelemben vett „operatív" beavatkozást; az intézkedéseket pedig objektívebb alapokon nyugvó mérlegelés előzi meg

Az elmondottak nem jelentik azt, hogy idealizáljuk, fetisizáljuk a piacot. A piac ugyanis utólag, ingadozásokkal, tehát veszteségekkel szabályoz. Igaz, hogy a gazdasági élet részfolyamataiban ezek a veszteségek általában kisebbek a jelenlegi tervutasításos rendszer által okozott veszteségeknél.

A piaci mechanizmus jelentőségének reális megítélése azért fontos, nehogy a piactól várjuk olyan gazdasági folyamatok szabályozását, vagy gazdasági problémák megoldását, amelyeket a piac nem is szabályozhat, vagy önmagában nem oldhat meg. *A piac alkalmatlan a szocialista népgazdaság nagy növekedési és fejlesztési problémáinak megoldására, mindenekelőtt a fejlődés távlatainak kitűzésére.* A fejlődés távlatait egyre inkább azok a tudományos eredmények, készülő beruházások, munkaerő-lehetőségek stb. szabják meg, amelyek még egyáltalában nincsenek jelen a piacon (ti. a tervezés időszakában).

A piaci mechanizmus elsősorban a folyó termelés szabályozására alkalmas. A távlati döntések nagy része nem alakítható ki a kereslet-kínálat viszonyainak adott helyzetben történő megítélése alapján.

Úgy gondolom, vitatkozni kell azokkal az álláspontokkal, amelyek a gazdasági reformot, a piac aktív szerepének felhasználását technikai problémának tekintik. E felfogások lényege az, hogy mereven elválasztják a bővített és az egyszerű újratermelés szféráját, és az előbbire vonatkozó döntéseket kizárólag a központi, lényegében naturális alapokon nyugvó módszerekkel kívánják meghozni, a matematikai programozás felhasználásával.

Az irányítási technika legkorszerűbb eszközeivel sem lehet úgy irá-

nyítani a népgazdaságot, mintha egyetlen hatalmas vállalat volna, amelyben csekély önállóságú vállalati egységek működnek. Nemcsak az egyszerű újratermelés, hanem a bővített újratermelés szférájában is a gazdasági viszonyok sokoldalú mérlegelése és részben a piac által közvetített információk alapján kell dönteni. Az arányok alakítása makroökonómiai szinten nem jelenthet naturális arányosságot, hanem olyat, amely megfelel az értéktörvény követelményeinek.

Ezért jelenlegi problémáink gyökere ma sem a programozás fogyatékosságaiban van, hiszen a helyes programozás feltételeit nagyrészt a jelenlegi gazdasági mechanizmus korlátozta. A matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának eredményessége is — végső soron — a gazdasági mechanizmus-rendszer függvénye. A tervezés jelenlegi, részutasításokat tartalmazó rendszerében vagy egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan lehet megbízhatóan számszerűsíteni a legfontosabb népgazdasági összefüggéseket. Nem kevésbé korlátozza e módszerek alkalmazását, hogy az információhordozók (például az árak, a vállalatok érdekeltsége) sok esetben torzítva tükrözik az objektív gazdasági folyamatokat. És végül: számolnunk kell az információ-áramoltatás, feldolgozás és visszacsatolás költségeivel is. Az információ áramlásának is van optimuma, amelynél nagyobb központosítás már nem fizetődik ki, még ha technikailag lehetséges is volna.

A gazdasági irányítás hatékonysága szempontjából lényeges, hogy a matematikai módszereknek mégoly kiterjedt alkalmazása sem helyettesítheti a közgazdasági módszereknek, az áru- és pénzviszonyoknak kiterjedt alkalmazását. A matematikai módszerek a gazdasági élet mennyiségi (kvantifikálható) összefüggéseit regisztrálják vagy vetítik ki. Igaz, hogy bizonyos extrapoláció és dinamizálás megmutathatja a termelőerők fejlődésének tendenciáját, új összefüggéseket mutathat ki és ezzel a gazdasági viszonyok alakításában is segítséget nyújthat. A matematika azonban *formális* jellegénél fogva nem tükrözheti az ellentmondásokat, érzéketlen a termelési viszonyoknak, a társadalom érdekszféráinak mozgásával, fejlődésével szemben. Elektronikus gépen le lehet játszani bizonyos reagálásokat, de a reagálást nem a matematikai program, hanem végső fokon a konkrétan érvényesülő *gazdasági viszonyok* idézik elő. Érdekeltség, gazdasági motiváció nélkül nincs kezdeményezés, nincs küzdelem az újért, legalábbis általában és tömegméretekben nincsen. Az újat, vagy ismeretlent pedig nem lehet programozni. A matematikai módszerek önmagukban tehát nem oldják meg a gazdasági folyamatok szabályozásának a problémáit. Hatékony alkalmazásukra is csak olyan gazdasági viszonyok között kerülhet sor, amikor a gazdasági motivációk és az információhordozók megközelítően hű kifejezői az objektív gazdasági viszonyoknak. A gazdasági mechanizmus reformja tehát nem egyszerűen technikai követelmény, hanem olyan szükségszerűség, amely a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődéséből, továbbá az ország gazdasági feladatainak jellegében bekövetkezett változásokból fakad. Úgy vélem, hogy a részletektől megszabadított és az értékviszonyokon nyugvó döntések a jövőben *fokozottan megkívánják a korszerű matematikai módszerek alkalmazását* abban a körben is, amelyben jelenleg különösen szűk körű a felhasználás, ti. a mikroökonómia szintjén.

HAVAS PÉTER:

A piac megszervezése

Az MSZMP Központi Bizottságának a gazdasági mechanizmus reformjáról nyilvánosságra hozott határozata világosan rögzíti a reform alapelveit és a megvalósítás legfontosabb módszereit is. A reform szellemi előkészítése régebben kezdődött meg, s bele tartozik nem csupán a mechanizmus reformjával foglalkozó bizottság és munkacsoportok tevékenysége, hanem a szocialista közgazdaságtudomány hosszú ideje folyó alkotó vitái, melyek szintén szélesebb bázisra, a szocialista építés sok éves tapasztalatára, egész gazdasági közvéleményünkre támaszkodtak.

A Központi Bizottság határozata tehát mintegy összefoglalója tapasztalatainknak, kifejezője szándékainknak. A határozat százezrek véleményének, vitáinak, javaslatainak szintézise. Ugyanakkor szintézise az elméleti következtetéseknek és a társadalmi, gazdasági realitásoknak is.

Helytelen lenne azonban azt gondolni, hogy a hosszú érlelődési idő, a széles közvélemény tapasztalatára való támaszkodás egyben azt is jelenti, hogy a határozatban kifejezésre jutott gondolatok már át is hatják közgazdasági életünket.

Rengeteg még a megoldandó elvi és gyakorlati probléma és ami a legfőbb, tíz- és százezreknek kell nem csupán egy-egy részét megérteni a reformnak, hanem annak egészét is. Szükségképpen van úgy, hogy gondolkodásunkban ezer szállal kötődünk a jelenlegi tapasztalatokhoz, módszerekhez és csak fokozatosan tudjuk átvenni a reform koncepciójának azokat a részeit, amelyek nem saját magunk régebbi gondolataiból kerültek abba bele, hanem másokéból. Pedig csak ha az egészet mint egységet tekintjük át, s megértjük a különféle elemeket összefüggő rendszerré formáló kohéziós erőt, akkor mondhatjuk el, hogy gondolkodásmódunk már ráhangolódott az újra.

A közgazdasági gondolkodásmód megváltozásának szükségességéről sokszor úgy esik szó, mintha az elsősorban az új gazdasági mechanizmus működésének lenne előfeltétele, holott ez már most az életbeléptetés előkészítése során is elengedhetetlenül szükséges.

A reform történelmi jelentőségű változás, s csak hosszú ideig tartó folyamatnak fogható fel. Elképzelhetetlen, hogy e folyamatban teljes összhang legyen a gondolkodás és a gazdasági feltételek között, számítani kell tehát ezek konfliktusaira is.

E folyamatból csak kicsiny időrészecskét ragadunk ki, azt, amelyik most következik és a reform életbeléptetéséig tart. S e rövid időszak problémái közül is csak néhányat emelünk ki a megoldandó gazdasági feladatok jellegének illusztrálására.

Az áruforgalom csatornáinak kialakítása

A reform bevezetésének előkészítésében talán az egyik legfontosabb feladat a kereskedelmi kapcsolatok — és ezen belül is elsősorban a termelőeszközök kereskedelme — szervezeti kereteinek, csatornáinak létrehozása.

A határozat megállapítja „A piac aktív szerepének a kibontakoztatása megkívánja, hogy a központosított anyag- és termékgazdálkodás nehézkes, bürokratikus rendszerét, e termékek hatósági elosztását felváltsuk kereskedelemmel . . .". S további magyarázatként kifejti a kereskedelmi kapcsolatok létesítésének, a választás lehetőségének legfontosabb módozatait. A többi között lerögzíti, hogy „— a termelő és felhasználó vállalatok szabadon létesíthessenek egymással kereskedelmi, illetve kooperációs kapcsolatot; külön speciális kereskedelmi vállalatok közbeiktatódása a gazdasági célszerűség alapján történjék, s ezek a náluk jelentkező kereslet túlnyomó részét raktárról elégítsék ki, az eladók és vevők szabadon állapodjanak meg a szállítás feltételeiben, s az állami árszabályozás keretei között az árakban is".

Nem csupán e világos megfogalmazásból, hanem a reform egész koncepciójából következik, hogy a kereskedelmi kapcsolatok létesítésénél — mind a vevő, mind az eladó oldaláról nézve — a döntést motiváló legfontosabb tényező a saját gazdasági érdek. Túlzott egyszerűsítés volna azt állítani, hogy a gazdasági érdek egyenlő az elérhető maximális nyereséggel. Végső soron ez igaz, de például egy vevői elhatározásnál, hogy a termelőtől vagy a kereskedelemtől szerzi-e be a szükséges anyagot, nem egyszerűen a nyereség maximumának kiszámításáról van szó. Erről is, de ennél többről is. Számításokkal alig alátámasztható mérlegelés kell például a termelőtől való rendelésnél fennálló hosszabb szállítási határidő és az alacsonyabb ár, valamint a kereskedelem azonnali kiszolgálása és a hozzá tartozó magasabb ár egybevetésénél. A mérlegelésnél számításba kell venni a saját rendelők igényéhez való rugalmasabb és gyorsabb idomulásból keletkező előnyöket, illetve a készlettartással járó kockázatot és még sok más — pontosan nem kiszámítható — tényezőt is. Hasonló a helyzet a termelőnél is, csupán mások a mérlegelendő tényezők.

Bízvást állíthatjuk, hogy az efféle döntésekhez szükséges mérlegelési képesség az új viszonyok általánossá válásával kialakul a vállalati vezetőkben és a döntéssel felruházott beosztottak széles körében is. Jelenleg azonban nem csak a gyakorlat hiányzik az ilyen mérlegeléshez, de a mércék sem állnak rendelkezésre. Az állami szerveknek mégis már jóval a reform életbeléptetése előtt nagyjából ismerniük kell e későbbi vállalati döntések eredményét. Vagyis már a bevezetés előtt ki kell alakítaniuk azokat a kereskedelmi szervezeteket, amelyek akcióképesen bonyolítják le a rájuk háruló forgalmat.

Jelenlegi gyakorlatunknak, illetve az ennek megfelelő gondolkodásmódnak egyenes folyamánya lenne, ha úgy alakítanánk ki e kereskedelmi csatornákat, hogy áruféleségenként rögzítenénk, milyen esetekben lehet a termelőtől és mikor a kereskedelemtől rendelni. Ez a megoldás azonban szöges ellentétben állna az új gazdasági mechanizmus egész koncepciójával. Megszüntetné a vevő és az eladó szabad választási jogát; a kereskedelmi szervezeteknek nem kellene bebizonyítaniuk létjogosultságukat, mert

vevőkörük biztosítva lenne; a vevő ki volna szolgáltatva az egyetlen lehetséges szállítónak stb.

Nem jutnánk sokkal közelebb a helyes megoldáshoz akkor sem, ha valamiféle közvéleménykutatással megismernénk a vevők és az eladók véleményét arról, hogy ők miként fognak dönteni és ezt figyelembe véve alakítanánk ki a megfelelő hálózatot. Kudarcunkat ez esetben is az okozná, hogy a jelenlegi gazdasági mechanizmus hatására kialakult gondolkodásmód nem transzponálható az új viszonyokra. Ez még akkor is zavarokat okoz, ha az új mechanizmus *néhány* motívumát már figyelembe vesszük.

Jelenlegi viszonyaink között a vállalatoknál szinte tudat alatti idegenkedés alakult ki a munkamegosztással szemben. Tapasztalatok tömege alakította ezt ki. A termelési kooperáció nehézkessége, kiszolgáltatottság az anyagellátásban, az értékesítő szerveken keresztül lebonyolódó eladás bürokratikus vonásai játszottak közre a gondolkodás formálásában. Ha ehhez hozzáadjuk azt a már kialakuló felismerést, hogy az új mechanizmusban mindezeknek a fátumoknak a vállalat nem lesz kiszolgáltatva, hanem maga dönthet gazdasági érdekei szerint, akkor érthetővé válik, hogy miért hallani mind gyakrabban a munkamegosztás elleni állásfoglalásokat. Különösen a nagy iparvállalatok találják kézenfekvőnek, hogy szinte minden tevékenységet a kutatástól a végső realizálásig maguk csináljanak és abból minden „felesleges" szervezetet kiiktassanak. Ha valaki ilyen felfogás mellett megkérdezné tőlük, hogy termékeik értékesítésénél szükségesnek látják-e kereskedelmi vállalat bekapcsolódását, a termelő vállalatok igen nagy része nemleges választ adna. E nemleges választ erősítené a nyereség növelési módjairól alkotott előzetes elképzelés is. Nevezetesen az, hogy a felhasználó közvetlen kiszolgálása esetén az ipari vállalatnál marad a kereskedelmi árrés is, ami bizonyára több, mint amennyi a forgalmi költségek színvonala, tehát többletnyereséget biztosít a vállalatoknak. S ebben van némi igazság, különösen ha elhanyagoljuk a készlettartással járó többletköltséget, a kereskedelmi kockázatot, és nem vesszük figyelembe a kereskedelmi vállalatoknak azt az előnyét, amit vevői számára nyújthat a több vállalattól sőt részben importból származó széles választékkal.

Az állami szervek, amelyeknek dönteniük kell a hálózat alakításában, csakúgy mint a vállalatok, amelyeknek ki kell alakítaniuk saját elképzelésüket, és azután valóságos üzletpolitikájukat, döntéseik időpontjában nem ismerik még a kialakítandó és különösen nem a később kialakuló árviszonyokat, s a kereslet-kínálat alakulásáról is csak nagyvonalú számításokkal rendelkeznek.

Látható tehát, hogy a kereskedelmi csatornák kialakításáról való állami döntéseket nem kevés ismereti hiány és gondolkodásmódbeli zavar nehezíti. Dönteni mégis kell és ezt a döntést — mivel a vállalatok létrehozásáról vagy jelentős átalakításáról van szó — csak az állami szervek hozhatják meg.

Ilyen körülmények között aligha lehet fontosabb szempont, mint az, hogy aki a döntést hozza, világosan lássa a bizonytalansági tényezőket is. A döntésnek olyannak kell lennie, hogy tág teret adjon a később kialakuló tényleges gazdasági megfontolások formáló erejének anélkül, hogy az esetleges későbbi átalakulás számottevő anyagi kárt okozzon. A meglevő kereskedelmi szervezetet tehát úgy kell átalakítani vagy a termelőeszköz-

kereskedelem számára olyan vállalatokat kell létrehozni, amelyek viszonylag széles, lazán meghatározott áruprofilban készülnek fel a forgalom — nagyrészt raktárról történő — lebonyolítására. A viszonylag széles profilú vállalatok létrehozása azért látszik célszerűnek, mert ezeknél nagyobb a valószínűsége annak, hogy az árufélénkénti méretezésnél szükségképpen elkövetett különböző irányú hibák kiegyenlítődnek. A forgalom nagyságrendjének méretezésénél, a lehetőségek határáig, számításba kell venni a meglevő raktári és üzlethálózati átbocsátóképességet, és esetleg vállalatok közötti átcsoportosítással kell kialakítani a legszükségesebb kereskedelmi kapacitást. Emellett természetesen új raktárak és üzletek létesítése is szükséges. Itt azonban már figyelembe kell venni a bizonytalansági tényező nagyságát. Ezért nem látszik célszerűnek csak egysíkú tevékenység folytatására alkalmas létesítmények felépítése, hanem még minimális többletköltség révén is olyanokat kell létrehozni, amelyeket később esetleg más célra is fel lehet használni.

Az elővigyázatos takarékosság az új hálózat kiépítésénél véletlenül ugyanabba az irányba hat, mint az iparvállalatok már említett specializáció ellenes törekvései. Arról van ugyanis szó, hogy a nagy iparvállalatok közötti közvetlen kereskedelmi kapcsolatok az első időszakban még akkor is kedvezőek, ha később a gazdasági racionalitás nem igazolja e kapcsolatok célszerűségét. Különösen akkor kell engedni, sőt támogatni a termelők és felhasználók közti közvetlen kapcsolatok kiszélesítését, ha ezek az iparvállalatnál nem, vagy csak kismértékben tesznek szükségessé pótlólagos beruházásokat és ha nem erősítik feleslegesen a vállalat monopolhelyzetét (vagyis ha a termelés meglevő specializáltságából fakadó termelési monopolhelyzetet ezzel nem egészítjük ki értékesítési monopóliummal is). Ez utóbbi veszélyt nem könnyű elkerülni. De enyhíteni lehet legalább azzal, ha az amúgy is létrehozandó kereskedelmi vállalatok egyikének lehetővé tesszük a monopóliumra törekvő iparvállalatéval azonos árufajtákkal való kereskedést. Esetenként ilyen potenciális versenypartner külkereskedelmi vállalat is lehet.

A termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok létrehozásánál sok más megoldandó probléma mellett felmerül a közöttük megvalósítandó specializáció kérdése is. Túl merev „rendszer" létrehozása e tekintetben sem látszik célszerűnek. Tapasztalatilag igazolt követelménynek lehet tekinteni, hogy e vállalatoknak legalább két alaptípusát célszerű kialakítani. Az egyik típus többé-kevésbé rokonjellegű árukat értékesít széles vevőkör számára. A másik egymástól eltérő fajtájú árukat értékesít, amelyek azonban egy vagy néhány ágazatban szükségesek s ezért vevőkörük e szakmákra, ágazatokra korlátozódik. Így például mindenfajta szerszámmal kereskedhet az egyik vállalat és vevőköre kiterjed szinte az egész gazdaságra. Emellett létesülhet olyan vállalat is, amelyik építőiparban használatos árukat, köztük szerszámokat értékesít. Ez utóbbinak nyilvánvalóan elsősorban az építéssel foglalkozó vállalatok alkotják majd a vevőkörét. Hiba volna azonban állami szabályozással rögzíteni e természetes folyamatként kialakuló vevőkört. Helytelen lenne például jogi kizárólagosságot biztosítani egy vállalatnak az építőipari vállalatok kiszolgálására, illetve megtiltani számára, hogy nem építőipari vállalatokat is kiszolgáljon.

A termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok e két szükséges alaptípusa is jelzi, hogy nem célszerű mesterségesen túl nagy „rendet" csinálni e válla-

latok specializálódásánál. De elképzelhető a kereskedelmi profilok még ennél jóval nagyobb tarkasága is. Így például lehetséges, sót szükségesnek látszik, hogy az említett két vállalat berendezkedjék kiskereskedelmi forgalomra is, vagyis létesítsen legalább néhány szakboltot. Ezek a boltok nyilvánvaló „párhuzamosságot", s bizonyos értelemben versenyt jelentenek a már meglevő fogyasztási cikkekkel kereskedő vállalatoknak. Továbbá az is célszerűvé válhat, hogy valamelyik országos hálózattal rendelkező kereskedelmi vállalat egyik vagy másik városban levő üzlete kiegészítse saját „törzsprofilját" olyan rokon árufajtákkal, amelyek az adott helyen szükségesek, de nem olyan mennyiségben, hogy az arra specializálódott vállalatnak érdemes lenne külön kereskedelmi egységet létesíteni.

Mindezt a tarka kereskedelmi hálózatot bővíthetik a termelő vállalatok kereskedelmi — esetleg kiskereskedelmi — egységei is.

A kereskedelmi (főként termelőeszköz-kereskedelmi) hálózat létrehozásának, illetve átalakításának problémái közül csupán néhányat ragadtam ki. Ezek közül már a következő évben feladat lesz a várható forgalom méreteinek és módszereinek nagyjában-egészében megfelelő kereskedelmi kapacitás létrehozása. Ezt nem lehet a reform bevezetése utánra halasztani, mert enélkül éppen az átállás legkritikusabb időszakában bizonyosan fellépnének olyan zavaró jelenségek, amelyek az új gazdasági mechanizmus kibontakozását gátolnák. Ezekben az alapvető kérdésekben állami döntés szükséges. A központi szerveknek vállalniuk kell azt a kockázatot is, amely a későbbi forgalom „előrelátásának" jelenlegi bizonytalanságából fakad. Ezeknél a döntéseknél meg kell küzdeni a jelenlegi mechanizmushoz kötődő gondolkodásmóddal és a jövőről alkotott, egymással ellentétes elképzelésekkel is. Vállalni kell a vitákat, sokszor egyes vállalatok vélt vagy tényleges érdekének megsértését ha a népgazdasági érdek csak így érvényesíthető.

A kereskedelmi hálózat „hajszálérrendszere", a profilok és vevőkörök, sőt az előzetesen központi elhatározással létre hozott „gerinchálózat" is, csak az új gazdasági mechanizmus bevezetése után alakul ki véglegesen. Ehhez néhány év szükséges, s formálódásánál már az értéktörvénynek, a piaci viszonyoknak, vagyis a vállalati döntéseknek kell juttatni a fő szerepet az állam közgazdasági, tehát csak közvetett szabályozása mellett.

A most soronkövetkező állami döntéseknél felhasználhatók a termelő vállalatok s méginkább az értékesítő és készletező vállalatok eddigi *kereskedelmi* tevékenységének a pozitív tapasztalatai. Sajnos ezek elég szűkkörűek még ott is, ahol nem keretgazdálkodás folyt. Még e „szabadforgalmú" cikkeknél sem építhetünk fenntartások nélkül a jelenlegi módszerekre, mert a forgalom csatornáit és módszereit számos olyan körülmény formálta, mely a jelenlegi mechanizmus sajátossága és a jövőben lényegbevágóan megváltozik. E fenntartások miatt beszéltünk a termelőeszköz-kereskedelmi hálózat kialakításáról és nem a készletező-értékesítő vállalatok átalakításáról. Magától értetődik azonban, hogy az új vállalatoknak a magvát csak a jelenlegi készletező-értékesítő vállalatok személyi és anyagi bázisa képezheti.

Az áttérés időszakának néhány problémája

Az új gazdasági mechanizmus alapvető elemei 1968. január 1-én, tehát egyidejűleg lépnek életbe. Ez az egyidejűség feltétlenül szükséges márcsak azért is, mert az egyes elemek (árrendszer, jövedelemelvonási és szabályozási rendszer, beruházási rendszer, a külkereskedelem mechanizmusa stb.) önmagukban nem életképesek. A nagyarányú változás azonban speciális problémákat vet fel, amelyeknek megoldására fel kell készülni. A várhatóan fellépő problémák jellege nagyrészt ismét csak olyan, hogy még nem számíthatunk az új mechanizmus szabályozó hatásának teljes érvényesülésére és még fellépnek a jelenlegi helyzetből fakadó szemléletnek az újjal való sajátos gondolati keverékei.

A piac megszervezésének témájánál maradva, különös élességgel ötlik fel az a „pillanat", amikor az első rendeléseket már az új feltételek szerint kell feladni. Ez az időpont feltételezhetően valamivel 1968. január 1-e előtt lesz.

Az új árakat néhány hónappal bevezetésük előtt már megismerik a vállalatok, s a szállítási szerződések megkötésénél szerepet játszó egyéb feltételek is ismeretessé válnak 1967 őszén. Célszerűtlennek látszik, hogy a vállalatok 1967 utolsó hónapjaiban 1968-as szállításra szerződést kössenek egymással a régi feltételek szerint. Hiszen akkor már tudják, hogy az abban foglalt egyes elemeket módosítani kellene (például az árat feltétlenül) és az új feltételek jó része már ismeretes is. Ilyen esetben az új mechanizmus szabályai szerint kell a szerződést megkötni. Az új feltételek leglényegesebb vonása az, hogy a vállalatok, ritka kivételtől eltekintve, rendeléseiket már nem keretek által szabályozott mennyiségben adhatják majd fel, hanem saját belátásuk szerint, szükségleteiktől, fizetőképességüktől és anyagi érdekeiktől vezérelve (s nem utolsó sorban ez utóbbiak által korlátozva). 1967 folyamán tehát minden szakmában fokozatosan elérkezik az az időpont, amikor a jelenlegi rendszer és szokások szerint már feladták a vevők rendeléseiket az év végéig és a további rendelések már 1968-as szállításra vonatkoznak. Ez után a kritikus „pillanat" után bekövetkezik az a helyzet, hogy minden további kereskedelmi lépés már az új szerint realizálódik. A kérdések egész légiója merül fel: hogyan tovább?

Itt csak az egyik alapkérdést, a kereslet és kínálat egyensúlyával való kapcsolat problémáját emelem ki.

A kérdés ez: ha a vállalatok anyagrendeléseiket keretek szerinti korlátozás nélkül adják fel, s a szállítók sem kapnak utasítást a gyártásra és az elosztásra, akkor kielégíthető lesz-e a fizetőképes szükséglet?

Az átmenet megfelelő előkészítésével az egyensúlyt meg lehet és meg is kell valósítani. A közvetlen állami beavatkozást már az átálláskor is ritka kivétellé lehet tenni.

Az új gazdasági mechanizmus önmaga is elősegíti az egyensúly létrehozását, de ez normális működésének egyik alapfeltétele is. A reform megvalósítása feltételének kell tekinteni a vásárlóerő olyan átfogó szabályozottságát, hogy arányban álljon a kínálattal, sőt a bevezetés sajátos problémáira való tekintettel az első időszakban némi kínálati többletet is biztosítson. Ez az átfogó szabályozás azonban nem a jelenlegi anyag- és árugazdálkodási rendszert hivatott pótolni, vagyis nem hoz létre pontos

egyensúlyt az árak sokszázféle csoportjában. Ezt a feladatot a piacnak kell betöltenie.

A legtöbb aggodalom — s részben nem alaptalanul — arra épül, hogy a keretgazdálkodás megszüntetése úgy fog hatni, mint a jegyrendszer megszüntetése utáni szokásos reakció. Vagyis, hogy az első időszakban a szokásos és szükséges mennyiségnél többet fognak rendelni. Annak ellenére, hogy ez a jelenség csak szűk körben fordulhat elő, mégis számításba kell venni, mint lehetőséget. Gyakran elfelejtkezünk arról, hogy jelenlegi anyag- és árugazdálkodási rendszerünk feloldása jelentős tartalékokat is nyújt éppen abban az időpontban, amikor az átállás megtörténik. Már magának a keretgazdálkodás merevségének a megszüntetése is csökkenti a feszültségeket.

Jelenleg az anyagkeretek és árukontingensek meghatározott naptári időszakra szólnak. Általában a rendelőnek nincs lehetősége ezen az időszakon belül kikötni a szállítás végső terminusát. Arra kell tehát számítania, hogy amit ebbe a keretbe bele tud illeszteni, annak elégnek kell lennie a következő keretből történő szállításig. Ez a rendszer tehát a biztonságos utánpótlási időt elég hosszúra nyújtja. Az új rendszerrel megszűnnek az anyagkeretek és ezzel együtt az időszakosság is. Ha tehát előfordul, hogy például 1968. I. negyedévére valamilyen anyagból több szállítást kérnek a rendelők, mint amennyit a kapacitások lehetővé tesznek, abból még nem következik az egyensúly megbomlása. Arról van ugyanis szó, hogy a rendelők egy részével a szállító vállalat meg tud egyezni, hogy némileg később — mondjuk csak áprilisban — szállít (de akkor biztosan). Ez a kissé későbbi szállítás általában nem okoz zavart a rendelőnél, mert még így is előbb kapja meg az árut mint ahogyan arra az eddigi módszerek szerint biztosan számíthatott volna. Az esetek nagyobb részében azonban már maguk a vevők eleve változtatni fognak rendelési politikájukon. Ennek jellemző vonása lesz, hogy készleteik színvonalát csökkenteni igyekeznek majd, hogy optimális (és nem minél korábbi) szállítási határidőt igyekeznek kikötni (és erre szorítani fogja őket forgóalapjuk korlátozottsága, valamint az alkalmazásra kerülő hitelpolitika is). Ezt a rendelési óvatosságot a forgóeszközökkel való takarékos gazdálkodáson kívül „elősegíti" majd, hogy a végtermék megrendelők is bizonyos tartózkodással fogják feladni rendeléseiket, illetve a szállítási határidőt a szükséges végső időpontra kérik majd. A rendelők e várható magatartásának az lesz a következménye, hogy 1968 elejére sok vállalatnak nem lesz elég rendelése.

A termelővállalatok rendeléseiben beálló vakuumot esetenként növelni fogja az is, hogy a vevők egy része már eleve nem akar szállítási szerződést kötni, mert arra számít, hogy szükségletét a kereskedelemtől, azonnali szállítással, azok raktárkészletéből szerzi be. Ez természetesen csak azokban az ágazatokban fog jelentkezni, ahol a kereskedelmi ellátás ma fejletlen, és még a kisfogyasztók is kénytelenek előre feladni rendeléseiket. Mindezek a tényezők együttesen az árufeléségek jelentős részénél várhatóan azt eredményezik majd, hogy a termelők kapacitásuk kihasználatlanságától fognak tartani. Ezt az átmenet „pillanatában" sok területen várható látszólagos keresleti hiányt is ki kell használniuk a termelőeszköz-kereskedelmi vállalatoknak arra, hogy kedvező feltételek között feltöltsék raktárkészleteiket.

A készletek ilyen átcsoportosítására elengedhetetlenül szükség van.

Csak akkor tudjuk viszonylag gyorsan gyümölcsöztetni az új mechanizmusnak azt a várt hatását, hogy az utánpótlási idők rövidüljenek, és meggyorsuljon az eszközök forgási sebessége, ha mesterségesen is meggyorsítjuk a készletek átcsoportosítását. A készlet-átcsoportosulást elősegíti, ha a vállalati forgóeszközök egyszeri rendezésekor, 1967-ben már figyelembe vesszük a termelőeszköz-kereskedelem létrehozásával előálló helyzetet és ennek megfelelően viszonylag kisebb anyagkészlet szükségességével számolunk az iparvállalatoknál és megfelelően többel a kereskedelemnél. Ugyancsak elősegíti a nélkülözhető rendeléstől való tartózkodást a szigorú és következetes hitelpolitika és pénzügyi fegyelem. Ez utóbbi megsértésének kellemetlen következményeit már előre tudatosítani kell, nehogy néhány vállalat a rendelések feladásakor megfeledkezzék fizetőképességének korlátozottságáról és úgy gondolja, hogy ha a szállítások befutnak, majd csak kap valahogy hitelt fizetési kötelezettségeinek teljesítésére.

A forgóalapok rendezésénél, a hitel- és pénzügyi fegyelem betartásánál a központi szerveknek szigorú céltudatossággal kell eljárni, még akkor is, ha ez sok vitára ad alkalmat, mert ez egyik alapját képezi a későbbi kiegyensúlyozott gazdálkodásnak.

Mint láttuk, a kereslet és kínálat létrehozásának már az átállás időszakában is a megfelelő állami szabályozás az alapvető feltétele. Ez képes olyan objektív viszonyokat teremteni egyfelől a jövedelemszabályozás, az anyagi érdekeltség rendszerével, mely a kínálat fokozódását eredményezi, másfelől a fizetőképesség ésszerű mértékű korlátozásával, amely a keresletet szűkíti a szükséges mértékre. Az átállás időszakában azonban ezeket az objektív viszonyokat nagyon erősen módosítják a tudati viszonyok. Ezért nagy fontosságuk van azoknak a látszólag jelentéktelen mellékmotívumoknak is, amelyek a gondolkodást formálják és közelítik az objektív viszonyokhoz. E módszerek között is elsőrendű fontosságúak azok, amelyek a vevők biztonságérzetét növelik. Említettük már, hogy a rendelésfeladástól való tartózkodásra azért is számítani kell, mert a vevők egy része az azonnali kiszolgálást akarja majd igénybe venni. Ez kedvező folyamat, de gyors kiterjedését nehezíti, hogy biztonságérzetet nyújtó tapasztalat híján (illetve a jelenlegi tapasztalatokra építve) eleinte csak kevesen mernek majd e forrásra hagyatkozni. Nem bíznak majd abban, hogy azonnali szállítással valóban hozzájutnak a kereskedelmi jellegű árukhoz. A biztonságérzetet némileg fokozni lehet, ha az új kereskedelmi vállalatok eleinte szerény kereteik között is prospektusokban, árukatalógusokban s egyéb módon közlik lehetséges vevőkörükkel kínálatuk feltételeit, s ahogy bővülnek materiális alapjaik és piaci tapasztalataik, úgy szélesítik e kínálatot. Az iparvállalatoknak is hasonló módszereket kell alkalmazniuk. Már idejében hozzá kell látni az annyira hiányzó vállalati árukatalógusok kiadásának előkészítéséhez. E mulasztás persze nem pótolható a reform bevezetéséig (még papírunk és nyomdai kapacitásunk sem lenne hozzá), de egyszerűbb prospektusok vagy akárcsak kereskedelmi ajánlat formájában is folyamatosan közölni kell a vevőkkel a szállítási feltételeket, köztük a minimális szállítási időt is vagy az esetleges azonnali szállítást. Ezt az igazán kereskedelmi tevékenységet már 1967-ben el kell kezdeniük a vállalatoknak.

Alig hihető, hogy ebben az időben ne találjuk szembe magunkat egyes vállalatok enyhén szólva túlzott biztonsági törekvésével is. Valószínűleg

udvarias levélben fogják kérni a termelő vállalatok vevőiket a minél előbbi rendelés feladására, azzal, hogy ellenkező esetben nem tudják garantálni az idejében történő szállítást. Ebben nem lenne semmi baj, ha az udvarias forma ellenére a vevők amúgy is gyenge biztonságérzete nem inogna meg az ilyen figyelmeztetésre. Nem lesz tehát semmi kivetni való abban, ha az akkor kialakuló kereskedelmi vállalatok kedvezőbb szállítási határidő ajánlatukkal is megerősítik pozícióikat, s versenyük révén letörik az addig monopolhelyzetben levő vállalatoknak túlzott biztonságra való törekvését. Annyira fontos ez, hogy néhány esetben állami segítséggel importot is érdemes lesz ehhez igénybe venni.

Bizonyára sokan úgy vélik, felesleges ilyen esetekben a verseny eszközeihez nyúlni, különösképpen pedig az amúgy is szűkös importot emlegetni. Úgy hihetik, ez valamiféle fölös tartózkodást jelent az állami beavatkozástól. Úgy gondolják egyszerűbb kiadni egy olyan utasítást, amely a nem kívánatos magatartást megtiltja, illetve a kívánt cselekvésre kötelezi a vállalatokat. Ezzel nem érnénk célt, különösen pedig azt nem érnénk el, hogy a biztonságérzet fokozódjék és a vevők pozíciója erősödjék. Eddigi, utasításokkal alátámasztott legjobb szándékaink legalábbis nem sokat javítottak a felhasználók helyzetén.

Az utasításokról és kontingensekről általában

A Központi Bizottság határozata több esetben említést tesz arról, hogy kivételként sor kerülhet utasítás kiadására is. Figyelemre méltó, hogy a határozat és Nyers Rezső referátuma is többször utal a „biztonsági fékek", az adminisztratív módszerek alkalmazásánál követendő óvatosságra még az átmenet időszakában is, nehogy ezeknek túlzott alkalmazása gátolja a reform kibontakozását. Szükségesnek tűnik néhány megjegyzést hozzáfűzni e sokat vitatott kérdéshez is. Mindenekelőtt azt, hogy az állami utasításoktól, az adminisztratív módszerektől nem azért célszerű tartózkodni és azokat csak körültekintően és a legszükségesebb esetben alkalmazni, mert azok valami eszmei meggondolásból kiindulva rosszaknak minősítendők. Voltak és lehetnek is olyan esetek amikor azok nagyon is szükséges és nélkülözhetetlen módszerek. Az óvatosságot mindenekelőtt az teszi indokolttá, hogy az új gazdasági mechanizmus *teljes rendszere* nem ezekre, hanem a közgazdasági módszerekre épül. Az utasítások, adminisztratív módszerek minden szükségességük, olykor nélkülözhetetlenségük mellett is *idegen elemek* lesznek az új mechanizmus rendszerében.

Joggal felvetődhet a kérdés: a jelenlegi irányítási rendszerünk alapját képező állami utasítások (többnyire „tervutasítások") miért válnak egyszerre idegenné még kivételes esetként is az új mechanizmusban? A válasz erre a kérdésre viszonylag egyszerű. Egyetlen utasítás a vállalat gazdálkodásában elgondolásainak, önálló döntéseinek egész rendszerét keresztezheti. Az új gazdasági mechanizmus által létrehozott anyagi érdekeltség viszonyai között hivatkozni lehet egyetlen utasítás hatására is, mint amelyik a vállalatot és az egész kollektívát is hátrányos helyzetbe hozta. Jelenleg ez nem így van. A vállalatok különböző utasításokat kapnak és ezek teljesítésében érdekeltek. A rendszer jellemző vonása tehát az, hogy az utasítás és az anyagi érdekeltség egymással összefügg. (A jelenlegi rend-

szerben is van ettől eltérő elem. Ilyen például a nyereségrészesedés rendszere. Ennek a jellemzőtől való elütését mi sem bizonyítja jobban, mint a kialakított korrekciós rendszer. Csak ennek „védelme" alatt lehet működtetni.) Az új rendszerben éppen fordítva, akkor lesz szükség utasításra, ha a vállalat és a kollektíva anyagi érdekeltsége szemben áll az utasítás céljával. Ha ugyanis a vállalatnak is anyagi érdeke lenne azt cselekedni (vagy nem cselekedni), amit az utasítás célul tűz ki (vagy tilt), akkor nincs szükség utasításra. Ilyen esetekben — ha netán a vállalat még nem ismerte fel saját anyagi érdekét — elegendő a vállalattal való tárgyalás és megegyezés. S erre nemegyszer szükség is lesz anélkül, hogy utasításra kerülne sor.

Az utasítás csak olyankor válik szükségessé, amikor az ár-, értékviszonyokat, piaci helyzetet, a gazdálkodás általános szabályait nem tudjuk úgy alakítani, hogy azok az állam számára nagy fontosságú célokra orientálják a vállalatot. Ez pedig csak ritka kivétel lehet. Ha mégis gyakrabban szükségessé válnék, akkor ez azt jelezné, hogy a gazdasági szabályozás rendszerében vannak jelentős bajok, s ez jobban megoldható a rendszer jellegének megfelelő gazdasági szabályozás megjavításával, mint utasításokkal.

Az átállás időszakában és még később is egy ideig olyan körülmények között folyik a vállalati gazdálkodás és a gazdaság irányítása is, hogy sem az érték-viszonyok nem lesznek tökéletesek, sem az új módszerek alkalmazásában nem lesznek még elégségesek a tapasztalataink. Ilyen körülmények között tehát elkerülhetetlen néhány esetben utasítást vagy tiltást alkalmazni. Fontos azonban, hogy az adminisztratív eszközök alkalmazása esetén is megtaláljuk a megfelelő módszert. Az utasítás és adminisztratív korlátozás kivételes jellegéből is következik, hogy a „tervutasítás" nem alkalmas forma még az utasításra sem. Az a cél, amit az utasítással el akarunk érni, általában konkrétebb követelmény, mintsem, hogy egy vagy néhány mutatószámban sűríteni lehetne. Az utasítások kivételes jellege másrészt azt jelenti, hogy nem meghatározott naptári időszakra szólnak, hanem addig, amíg szükség van rájuk, vagy amíg a konkrét cselekvést nem teljesítették. Ezek pedig ritkán esnek egybe a tervidőszak végével. Végezetül pedig az is egyik fogyatékossága a tervutasításoknak, hogy egyidejűleg születő döntések, holott a rendkívüli szükségesség többnyire folyamatosan merül fel, s dönteni is akkor kell, amikor a döntés feltételei éppen megérettek. A tervutasítás tehát nem jó forma, de ez nem azt jelenti, hogy a kivételként szükségessé váló utasításoknak vagy tiltásoknak semmi közük nincs a népgazdasági tervhez. Többnyire azzal összhangban és annak kedvező megvalósítása céljából válnak szükségessé. Az állami szervek közvetlen beavatkozásának szükséges eseteit ma még nem lehet áttekinteni. Két, sajátosan az átálláskor felmerülő problémával azonban érdemes már előre számolni.

Az egyensúly megteremtésének lényeges feltétele, hogy a reform bevezetésekor a gazdasági folyamatok, a tartós gazdasági kapcsolatok, kiépült kooperációk hirtelen, széles körben ne szakadjanak meg. Pontosabban szólva nem engedhető meg, hogy régebben megkötött szállítási szerződéseket tömegesen felbontsanak, kiépült szállítói kapcsolatokat hirtelen megszakítsanak. Nem szabad eltűrni, hogy anyagi érdekeire hivatkozva valamelyik vállalat kooperációs partnerének kijelentse, hogy tovább nem fogad el megrendelést. Ha ezt korlát nélkül lehetővé tennénk, az áttérés kritikus időszakában olyan mérvű lenne a szakadás a gazdasági folyamatokban,

amelyet a legkiegyensúlyozottabb, nagy tartalékokkal rendelkező gazdaság sem tudna megrázkódtatás nélkül elviselni. Ezért a reform bevezetésekor az állami szerveknek döntőbírói szerepet kell betölteniük, ha a vállalatok között ilyen fajta vita támad. S szükség lesz arra, hogy még olyan esetekben is elhalasszák a szállítási kapcsolat megszakítását, ha az egyébként perspektívában a népgazdaság szempontjából is indokolt, de a kedvezőtlenül érintett vállalat még nem tudott ehhez alkalmazkodni. A későbbiek folyamán számítani lehet arra, hogy a vállalatok egymás közötti kapcsolataiban kialakul egy új, szocialista kereskedelmi morál, amely általában feleslegessé teszi az állam adminisztratív beavatkozását az ilyen ügyekben.

Az átállás kezdeti bizonytalansága, a kereskedelmi csatornák kialakulatlansága miatt az állami szerveknek fel kell készülniük egy olyan feladat ellátására is, amit leginkább a katalizátor szerepéhez lehet hasonlítani. Az átálláskor mind a termelővállalatok, mind a velük párhuzamosan működő kereskedelmi vállalatok felkészülnek a szükségletek egy részének kielégítésére. Egyáltalán nincs kizárva, hogy megítélésük eltérő lesz az általuk lebonyolítandó forgalom mértékéről és összetételéről. Lehetséges, hogy a kereskedelmi vállalat olyan szükségletek kielégítésére kíván felkészülni, amelyik nem fog létrejönni, mert az iparvállalatoktól közvetlenül fogják teljesíteni. Vagy fordítva, arra számítva, hogy a vevők nagyobb arányban fordulnak közvetlenül az iparhoz, kisebb forgalomra készülnek fel, mint amekkora jelentkezni fog. Az efféle problémák később, amikor már a kereskedelmi kapcsolatok, a vevőkörök kialakulnak, elvétve fordulnak elő. Lehetségessé válik a várható szükségletek jó előrebecslése s az ebben elkövetett kisebb-nagyobb hibák a normálisnak tekinthető készletváltozással kiegyenlíthetők lesznek. Az átálláskor azonban még egyeztetni kell az elképzeléseket. S mivel ezeket sokszor nem két vállalat között, hanem a vállalatok bonyolult szövevényében kell rendezni, az állami szervek segítségére is szükség van. Nem arra lesz elsősorban szükség, hogy a vitás kérdéseket utasítással eldöntsék, hanem arra, hogy a kapcsolatokat létrehozzák, a várható összes szükséglet nagyságáról tájékoztatást nyújtsanak. Szükség lesz arra is, hogy ebben az időszakban az állami szervek különleges gyorsaságával kapjanak tájékoztatást a rendelésállomány és a forgalom alakulásáról és ha rendellenességet tapasztalnak, gyorsan tudjanak intézkedni vagy konzultálni az érintett vállalatokkal a szükséges teendőkről.

A vállalatok közötti egyeztetést, mint az állami funkciók egyikét azért is kiemeljük, hogy szembeforduljunk az olyan leegyszerűsítésekkel, mintha az állami gazdaságirányítás módszere a közgazdasági szabályozásra és az adminisztratív intézkedésre volna leszűkíthető. Kétségtelen azonban, hogy az egyeztető tárgyalások során a közgazdasági szabályozás elemeinek a módosítása is szükségessé válik és esetenként az adminisztratív beavatkozás is elkerülhetetlen lesz.

Az import szerepe a reform bevezetésének időszakában

Előre látható, hogy az átállás időszakában a külkereskedelemre különleges szerep vár. Már ebben az időszakban sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a reform egyik alapelve a belföldi és a külföldi piacok szerves

összekapcsolása. Ennek kifejtése meghaladja témánk körét. Úgy gondoljuk azonban, hogy ez a problémakör mégsem hanyagolható el teljesen.

Amikor a belföldi piac megszervezéséről, az egyensúly létrehozásáról beszélünk, már szemléletileg is helytelen volna a belföldi piacot és a külkereskedelmet különválasztani. A belföldi piac szabályozása kihat külkereskedelmünkre is, hiszen az exporttal és az importtal szemben álló kínálat és kereslet ennek hatására változik. Témánk szempontjából azonban fontosabb az, hogy a külkereskedelem állami szabályozásának csak másodlagosan feladata az export és az import kívánatos áru- és relációs összetételének befolyásolása. Elsődleges feladata éppen annak a kedvező befolyásnak a szabályozása, amit a külkereskedelem a belföldi piacra, a hazai szükségletek kielégítésére közvetlenül és *közvetve* gyakorol. Közvetett hatáson itt elsősorban az exportnak és az importnak a hazai vállalatok (termelők és felhasználók) magatartására gyakorolt hatását értjük.

Eddigi gondolkodásmódunkban „természetes" volt, hogy valamely intézkedést vagy utasítást, amely az exportot vagy importot érintette, elszigetelten, csak külkereskedelmi hatásúnak tekintsünk. E tekintetben a gondolkodásmód alapvető változására van szükség. A külkereskedelmet nemcsak szabályozandó területként kell kezelnünk, hanem mint a belföldi piacot szabályozó elsőrendű eszközt. Vagyis gyakran kell a külkereskedelem befolyásolásához (fékezéséhez, ösztönzéséhez) nyúlnunk csupán azért, hogy megváltoztassuk vállalataink döntéseinek irányát, piaci magatartását. Az importnak az átmenet időszakában olyan szerepe is lesz, hogy segítséget nyújtson a belföldi piacon a strukturális egyensúly megteremtésében. Ezt a szerepet az import jelenleg is betölti. A többletfeladat csak arra terjedhet ki, hogy a még meg nem szilárdult biztonságérzetnek a túlzott kötöttségektől való szabadulás reakciójaként fellépő esetleges zavarait átmenetileg levezesse. Ez azonban fontos szerep, mert ha ezt nem hidaljuk át, óhatatlanul rászorulunk az általános adminisztratív korlátozásra és megingatjuk a felhasználók még gyenge biztonság érzetét. Ez pedig láthatóan negatív irányba haladó spirál, mert a bizonytalansági érzet a felesleges igények legfőbb szülője.

A külkereskedelemre azonban nem csupán néhány árufélénél fellépő hiány kiegyenlítése ró különleges feladatot, hanem az is, hogy már a bevezetéskor is élni kell az importáruk potenciális és tényleges versenyével a belföldi piacon. Gyakran hallani e kényes problémának olyan fajta értelmezéséről, hogy ez a verseny csak mint végső kiút jön számításba. Leggyakrabban ez abban az összefüggésben hallható, hogy ha a termelő vállalat monopol helyzetben van és félő, hogy e helyzetével visszaél, akkor igénybe vehető az importáruk versenye. Annak ellenére, hogy sokan még ezt az értelmezést is bizonyos szkepticizmussal fogadják, mégis úgy véljük, az iménti felfogás túl szűk. Alig képzelhető el, hogy az import versenyének ne általánosan legyen kitéve minden belföldi áru. S csupán arról lehet szó, hogy ez alól az általános elv alól lehetnek kivételek. Valamint arról, hogy a hazai termékek mai, majdnem abszolút protekcionáltságát a meghatározott, eleinte széles körű és viszonylag magasabb mértékű protekcionálás váltsa fel, és ez fokozatosan szűküljön, illetve csökkenjen, ahogy a hazai termelés — éppen a külföldi áruk versenyének hatására is — erősödik, struktúrájában javul. Ez az elv azt is jelenti, hogy olyan áruknál is szükség van az import versenyére, ahol több hazai termelő van s köztük verseny

folyik. Ez ugyanis még nem jelenti azt, hogy a hazai termelők közül a legjobb is nem szorul a világpiaci követelmények serkentő hatására. Nagyon elképzelhető, hogy technikai lemaradásunk sokkal nagyobb az olyan termékeknél, ahol a hazai specializálódás alacsony fokú, mint olyanoknál, ahol termelési monopolhelyzet áll fenn.

Az importnak mint a belföldi piac strukturális hiányai esetében belépő pótlásának, mint szélesen értelmezett versenyt támasztó eszköznek és végső soron mint a nemzetközi munkamegosztás megvalósulásának jelentős szerepet kell szánni gazdaságunk fellendítésében. Mindez természetesen nem jelentheti az összes import ugrásszerű növekedését.

Az új gazdasági mechanizmusnak s gazdaságpolitikánknak egyebek között azt kell eredményeznie, hogy az ország exportképessége gyors ütemben fokozódjék. Ennek valóraválásával arányosan magától értetődően fokozódni fog importunk is.

Ez az eredmény azonban csak fokozatosan érhető el. Számítani kell tehát arra, hogy az importot elsősorban gazdasági módszerekkel még hosszú ideig korlátozni kell. Azért szükséges előnyben részesíteni a gazdasági módszereket (a magas devizaszorzót, a vámot stb.) az adminisztratívakkal szemben, mert azok a színvonal hatékony korlátozása mellett sem jelentenek abszolút korlátot és ezért nem zárják ki a racionálisan szükséges behozatalt, lehetővé teszik a vállalatok szabad döntését és ösztönöznek a gazdaságos importhelyettesítésre.

★

E cikkben csak néhány problémát emeltem ki — és azokat is csak érintettem — az egyeséges hazai piac megszervezésének óriási feladatköréből. Célom annak bemutatása volt, mennyire túl nyúlik a gazdasági mechanizmus reformja a pusztán gazdasági mérlegelésen, mennyire elengedhetetlenül szükség van a közgazdasági gondolkodásmód átformálódására és mennyire fontos számításba venni már a megvalósítás előkészítése során is a szubjektív tényezőket.

Nyerges János:

ÚJ IRÁNYZATOK A VILÁGKERESKEDELEMBEN
(Világgazdasági Kérdések sorozat)

Átfogó képet kapunk ebben a műben a világkereskedelem új útjairól. A könyv részletesen foglalkozik a nyersanyagkereskedelem és az ipari fejlődés problémáival, a nemzetközi pénzügyi kérdésekkel, az integrációs folyamatokkal, a különböző társadalmi és gazdasági berendezkedésű országok közötti kereskedelemmel. Rendkívül érdekes az az áttekintés, amely a nemzetközi kereskedelem politikai átalakulásával foglalkozik az 1947. évi havannai konferenciától az 1965. évi genfi konferenciáig.

220 l., ára kötve 26,50 Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

O. BOGOMOLOV:

A szocialista országok gazdasági együttműködésének időszerű kérdései*

A szocialista országok nagy részében a gazdasági előrehaladás perspektíváit ma a nemzetközi munkamegosztás elmélyülésével kapcsolják össze. Ezt követelik sürgetően a nagy és a kicsi, az iparilag fejlett és az iparosodó szocialista országok létszükségletei egyaránt.

Annak a célnak a megvalósítása során, hogy a szocialista világrendszer a lehető legnagyobb mértékben megerősödjék, a KGST-tagországok a gazdasági együttműködésben új utakat törnek. Figyelemre méltó, hogy az utóbbi években az együttműködésnek milyen sokféle formája és módszere alakult ki, mennyire megerősödött benne a gazdasági ösztönzők és emeltyűk szerepe.

A KGST-országok közös erőfeszítéseinek gyümölcsöző voltát sok tény bizonyítja az elmúlt néhány évben. Elsősorban érdemel említést a világ legnagyobb kőolajvezetékének megépítése, amely az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország gyorsan fejlődő iparát szovjet kőolajjal látja el. A KGST-országok közös gazdasági felemelkedését szolgálja a „Béke" egyesített villamosenergia-rendszer létrehozása is, prágai diszpécserközponttal. Ez a rendszer lehetővé teszi a KGST-országok energiaellátásának megjavítását, és jelentős megtakarításokat eredményez. A KGST keretében megvalósuló nemzetközi együttműködés segíti az európai szocialista országokat abban, hogy hozzájussanak a hiányzó nyers- és alapanyagokhoz. Nő az olyan vállalatok száma, amelyek a hiányjellegű nyers- és fűtőanyag-féleségeket termelik ki, és amelyek létrehozását a szocialista országok közösen finanszírozzák.

Új távlatok nyíltak a termelés szakosítása és kooperációja előtt. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa által elfogadott ajánlások a gépek és berendezések széles nómenklatúráját fogják át. 1958 óta 37 gép- és műszeripari termékcsoportra vonatkozólag fogadtak el gyártásszakosítási ajánlást, s ezek 1700 különféle típusméretre és technológiai sorra terjednek ki. Az ajánlások legnagyobb részét 1962 óta fogadták el. Bár a szakosítási ajánlások egy része csupán a termelés már kialakult megoszlását rögzítette, néhány ajánlás megvalósításához pedig még 4—5 évre van szükség, az elvégzett munka mégis tapasztalatokkal gazdagította a KGST-országokat, lehetővé tette, hogy tökéletesebb együttműködési formákat találjanak és pontosabban határozzák meg a résztvevő országok nemzetközi termelésszakosítási profilját.

* A Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija 1966. évi 5. számában megjelent cikk kissé rövidített szövege.

Nagyon jellemző, hogy az utóbbi időben a szocialista országok együttműködésében új progresszív formák jöttek létre. Ide kell sorolni például a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankot, amely sokoldalú elszámolásokat bonyolít le. Ide tartozik a teherszállítás ésszerűsítésére szolgáló közös vasúti vagonpark megteremtése is, valamint a csapágygyártás és a hengereltáru-termelés területén 1964-ben megalakult együttműködési szervezetek. Ezek a szervezetek a termelők nemzetközi egyesülései, amelyeket az érdekelt országok önkéntesen a közös gazdálkodás céljából hoztak létre. E szervezetek elő fogják segíteni az azonos termékeket kibocsátó nagyvállalatok közötti közvetlen együttműködés kialakulását. Hasonló szervezetek létrehozását tervezik a vegyiparban („Interkémia") és egy sor gépipari ágazatban is.

Néhány európai szocialista ország közös vállalatok, tervező irodák, egyesített termelési kooperációk kialakítása útján indult el (eddig még főleg kétoldalú alapon). Néhány éve már például sikeresen működik a közösen irányított lengyel—magyar társaság, a meddőhányók feldolgozásával foglalkozó Haldex, 1965-ben alakult meg az Intranszmas nevű magyar—bolgár vállalat, amelynek mindkét fővárosban van irodája. Ez a vállalat az üzemenbelüli szállításhoz, külszíni fejtéshez stb. szükséges berendezések általános tervezőközpontjaként és szállítójaként fog tevékenykedni. Az Agromas nevű közös magyar—bolgár társaság a kertészeti gépek szakosításával foglalkozik. Magyarország és Lengyelország 1965-ben megállapodást kötött autó- és traktoripari termékek kölcsönös kooperált szállítására az 1966—1970. időszakban. A megállapodás előirányozza különféle alkatrészek és szerkezeti részegységek megosztott gyártását és kölcsönös szállítását, amelyek kész autóbuszoknak és teherautóknak Magyarországon és Lengyelországban való kibocsátásához szükségesek. A megállapodás végrehajtására közös bizottságot hoztak létre. Ilyen kooperált termelés más KGST-országok között is kialakul.

A KGST-országok gazdasági együttműködésének mutatója mindenekelőtt egymás közötti kereskedelmük növekedése. Jelenleg ez összes külkereskedelmi forgalmuknak körülbelül 65 százalékát teszi ki. A KGST-országok között cserélt áruk összes értéke 1951 és 1964 között 4,5-szeresére nőtt, és meghaladja a 11 milliárd rubelt.

A szocialista közösségben kialakult világpiac a baráti országok gazdasági fejlődéséhez szükséges legtöbb áru fő beszerzési forrását képezi. Emellett lehetővé teszi saját termékeik, s ezen belül olyan új gyártmányaik eladását, amelyek az első időben még nem versenyképesek a kapitalista piacokon. A szocialista világpiac, az itt létező áru- és pénzviszonyok az utóbbi időben a korábbinál sokkal aktívabban kezdenek hatni a szocialista nemzetközi munkamegosztás alakulására.

Nagy gazdasági előnnyel jár a szocialista országok számára a tudományos-műszaki együttműködés. Elősegíti az egész közösségben az élenjáró műszaki tapasztalat, a mérnökök és a tervezők alkotó eredményeinek elterjedését és hasznosítását, és ezzel hozzájárul az ipari fejlettségi szintek kiegyenlítődéséhez. Az utóbbi időben a tudományos-műszaki együttműködés újabb fontos feladatot is kezd megoldani: meggyorsítja és olcsóbbá teszi a legfontosabb tudományos és műszaki problémák kidolgozását azzal, hogy egyesíti és összehangolja a különféle országbeli szakemberek erőfeszítéseit.

A KGST-országoknak ma már jó néhány fontos tudományos és műszaki területen összehangolt távlati kutatási tervük van.

A népgazdasági tervek egyeztetésének, a termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának bonyolult mechanizmusa már beindult. Működni kezdett, és ez történelmileg nagy jelentőségű, mivel először alakulnak ki ilyen jellegű nemzetközi gazdasági kapcsolatok. De természetesen ez a mechanizmus nem válhat egyszerre tökéletessé. A tapasztalat azt mutatja, hogy nem szabad illúziókat táplálnunk a nemzetközi méretű szocialista gazdálkodási módszerek és formák könnyű elsajátíthatóságát illetően. Hogy megteremthessük az új típusú gazdasági kapcsolatokat, meg kell tanulnunk az országok egybe nem eső álláspontjait összehangolni, el kell sajátítanunk, miként kell a szocialista építés, az ipari fejlettség és az életszínvonal konkrét sajátosságait tükröző nemzeti érdekeket helyesen összekapcsolni a közösség közös internacionalista érdekeivel.

A szocializmusnak világrendszerré válása, az ebből eredő lehetőségek kihasználása különleges módszereket kíván, teljesen új tapasztalatokkal kapcsolatos, olyan tapasztalatokkal, amelyek különböznek az ilyen vagy olyan országon belüli szocialista építés tapasztalataitól. A jelenkori feltételek között a szocializmusnak mint világrendszernek a fejlődési problémái különösen időszerűvé válnak. A szocialista nemzetközi munkamegosztás területén sok fontos együttműködési probléma vár megoldásra.

A nyersanyagprobléma

A KGST-országok közötti munkamegosztás egyik döntő fontosságú kérdése annak a kiegyensúlyozatlanságnak a megszüntetése, amely az alapvető nyers- és fűtőanyagok iránti gyorsan növekvő szükségletek és e szükségletek kielégítésének lehetőségei között áll fenn. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének számítási adatai szerint az NDK és Csehszlovákia hazai nyers- és fűtőanyag-termelésének 10—15 százalékát exportálja, míg nyers- és fűtőanyagimportja a belső szükségleteknek körülbelül 40 százalékát fedezi. Lengyelország esetében a megfelelő számok 8 és 11 százalékot, Romániánál 15 és 10 százalékot, Magyarországnál 20 és 27 százalékot, Bulgáriánál 34 és 15 százalékot, a Szovjetuniónál 7 és 5 százalékot tesznek ki.

Jellemző, hogy az NDK-ban, Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában a hazai termelési részarány állandó csökkenésének tendenciája figyelhető meg a népgazdaság nyersanyag-szükségletének kielégítésében. A KGST-n belüli kereskedelemben ma már csak a Szovjetunió és Mongólia nettó nyers- és fűtőanyag-exportőr (exportjuk meghaladja az importot).

A nyersanyagprobléma élességét nemcsak a sokféle nyersanyag és fűtőanyag saját előfordulásainak hiánya vagy elégtelensége és nemcsak a viszonylag magas anyagfelhasználási normák okozzák egy sor európai szocialista országban. Ezt kedvezőtlen gazdasági tényezők hatása is magyarázza, nevezetesen a nyers- és fűtőanyagipari ágazatok nagy beruházásigényessége, a fejlesztésüket célzó tervezési és ösztönzési módszerek tökéletlensége, sok nyersanyagfajta exportjának (a mai külkereskedelmi árak mellett) nem előnyös volta.

A szocialista országokban nincs olyan szabad beruházási eszköz, amelyet ne használnának fel. A beruházások iránti kereslet rendszerint meghaladja a rendelkezésre álló pénzügyi és anyagi forrásokat, ami arra kényszeríti az államot, hogy a létesítmények népgazdasági fontosságán alapuló beruházástervezés és eszközelosztás szigorú rendszerét alkalmazza. Ilyen körülmények között a beruházásigényes exportágazatok bővítése gyakran más népgazdasági szükségletek rovására megy végbe.

A nyersanyagok iránti kereslet változatlanul emelkedik, a szocialista piac nyersanyag-szállítóinak köre pedig szűkül. A következő adatok meggyőzően bizonyítják a szovjet nyers- és fűtőanyag-szállitás túlsúlyát a KGST-országok piacán.

Az egyes KGST-országok részaránya a kölcsönös nyersanyag-, alapanyag- és fűtőanyagszállítások összes értékében (százalék)

Év	KGST	Bulgária	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	Mongólia	NDK	Románia	Szovjetunió
1955	100,0	5	13	15	4	1	10	11	41
1964	100,0	2	10	9	4	1	11	7	56

Az 1966—70. évekre szóló tervek egyeztetésekor a KGST-országok nyers- és fűtőanyagigényeit főképp a szovjet szállításokkal elégítették ki. A Szovjetunió eleget tett a testvéri szocialista országok igényeinek, néha még saját érdekeit is háttérbe szorítva.

Az európai szocialista országoknak 1970 után is növelniük kell majd a nyers- és fűtőanyag-behozatalukat. Ennek a keresletnek a kielégítése bonyolult problémát jelent, mivel a szükséges nyersanyagfajták exportforrásaival rendelkező szocialista országoktól hatalmas pótlólagos beruházásokat követel, hosszú megtérülési idővel, ami ennek megfelelően korlátozza ezeknek az országoknak a más irányú, hatékonyabb beruházási lehetőségeit.

Hogy képet kapjunk a pénzügyi teher súlyáról, amely olyan termékek, mint a kőolaj, a fémek, a gyapot exportra való termelésével kapcsolatos, elegendő a beruházásgazdaságossági számításokat megnézni. Ezek azt mutatják, hogy a termelés egységnyi növekménye a fűtőanyag-, energetikai és kitermelő iparágakban, a közlekedésben és a mezőgazdaságban jóval nagyobb eszközlekötést igényel, mint a gépiparban. Például megközelítő pontosságú számítások szerint az alapvető nyers- és fűtőanyagok KGST-országokba irányuló szovjet exportjának eszközigényessége 3—3,5-szerese annak, amit a nyers- és fűtőanyagokért kapott gépek szovjetunióbeli előállítása igényelne. Némely számítások szerint 1 devizarubel kitermeléséhez a vasérc, a műtrágya előállításához szükséges nyersanyagok, a szén, a villamos energia exportja útján 5—8-szor annyi eszközt kell a népgazdaságba beruházni, mint gépipari export esetén. Ami pedig a kőolaj, a gyapot, egy sor színes fém exportját illeti, ennek eszközigényessége még nagyobb. Lengyelországban az 1 devizarubel kitermeléséhez szükséges beruházások a szén exportjánál 187, a réz exportjánál 522, a gépek exportjánál pedig 56 zlotyt tesznek ki.

Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a munkaigényesség — azaz az egységnyi termékre vagy a megtermelt nemzeti jövedelem egységére jutó élőmunka-ráfordítások — szempontjából is a nyersanyagtermelő ágazatok rendszerint a többi népgazdasági ágnál kedvezőtlenebb helyzetben vannak. Ez különösen a mezőgazdaságra vonatkozik, mivel termelékenysége sok szocialista országban még alacsony.

Így az exportőr-országok számára egyre nehezebbé fog válni sok KGST-ország jövőbeni növekvő nyersanyag-importigényeinek a kielégítése. Emellett figyelembe kell venni, hogy nem valami jelentéktelen volumenű szállításokról van szó, hanem olyan országok ellátásáról, amelyeknek összesített ipari potenciálja a Szovjetunió potenciáljának mintegy 40 százalékát teszi ki. Elég csak azt megemlíteni, hogy 1964-ben a KGST-hez tartozó európai szocialista országok (a Szovjetunió nélkül) körülbelül 21 millió t kőszenet, 22 millió t vasércet, 14 millió t kőolajat, 2,3 millió m^3 fűrészárut és sok más nyersanyagot importáltak.

Ha figyelembe vesszük a szállítások hatalmas méreteit, akkor világossá válik, hogy a nyersanyagprobléma közös együttműködés útján való megoldásához a szokásos kereskedelmi módszerek nem elegendőek, hanem a gazdaságfejlesztés olyan mély koordinációja szükséges, amely minden együttműködő országnak biztosít gazdasági előnyt. A KGST-országok egyöntetű véleménye szerint e sokoldalú probléma megoldásának kulcsát mindenekelőtt a nemzeti gazdasági érdekeknek az egész közösség érdekeivel való helyes összeegyeztetésében kell keresni.

Éppen ilyen szempontból vizsgálták a nyersanyagproblémát a KGST keretében 1965 júniusában Budapesten megrendezett nemzetközi tudományos konferencián. A konferencia megvitatta a nyersanyagbázis kölcsönösen előnyös fejlesztésének több elméleti és gyakorlati vonatkozását. A konferencián világossá vált a feladatoknak egész sora, amely a közgazdasági elmélet előtt a nyersanyagprobléma megoldásával kapcsolatosan áll. Ezek a feladatok — vázlatosan — úgy foglalhatók össze, hogy meg kell találni a szocialista nemzetközi munkamegosztásba beilleszkedő nemzetgazdaság optimális struktúráját, valamint meg kell alapozni az együttműködésből származó kölcsönös előnyök biztosításának és megosztásának az elveit.

Mint ismeretes, minden KGST-országban — gazdasági fejlettségi szintüktől függetlenül — a népgazdasági struktúra a termelőerők leghatékonyabb felhasználása követelményének megfelelően fejlődik. Ebből a követelményéből indul ki minden ország, amikor saját nyersanyagainak minél nagyobb fokú feldolgozását, félkésztermékké vagy késztermékké való maximális nemesítését tűzi ki feladatul. Ezt a feladatot a szocialista országok sikerrel oldják meg, s ez egyúttal iparosításuk bizonyítéka is.

A szocialista gazdaság ilyen jellegű progresszív szerkezeti változásai azonban bizonyos ellentmondásba kerülhetnek a nyersanyagexport bővítésének követelményével, amelyben sok szocialista ország életbevágóan érdekelt. A kiutat ebből a helyzetből nyilvánvalóan a szocialista nemzetközi munkamegosztás elméletének kell sugalmaznia. Ez hivatott választ adni arra a kérdésre, milyen legyen az optimális népgazdasági komplexum és az egyes szocialista országok profilja a nemzetközi szakosításban. Nagyon fontos elméletileg megállapítani egyebek között azt, milyen határok között vagy milyen feltételek mellett indokolt a nemzetgazdaságok nyersanyag-, fűtőanyag-, ipari vagy mezőgazdasági specializációja a szocialista nemzet-

közi munkamegosztás rendszerében. Nem nehéz megérteni, hogy megfelelő következtetések milyen nagy gyakorlati jelentőséggel bírnak.

A nyersanyagprobléma tanulmányozása nagy nyomatékkal mutatta meg, milyen rendkívül időszerű, hogy kidolgozzuk a szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonyságának elméleti kérdéseit és mérési metodikáját. Mi több: a nyersanyagprobléma megoldási módjainak keresése késztette a szocialista országokat arra, hogy a legnagyobb figyelmet fordítsák a szocialista világpiacon fennálló áruviszonyok mechanizmusának, ezen belül a külkereskedelmi áraknak a tökéletesítésére, a nemzetközi szférájú szocialista kölcsönös elszámolási elvek fejlesztésére. Ma élesebben, mint bármikor korábban, érződik annak szükségessége, hogy tudományosan dolgozzuk ki az értéktörvény szocialista világgazdaságban való érvényesülésének és a termelési szakosításban való felhasználásának kérdéseit.

A termelési szakosítás elmélyítése

A termelés szakosítása és kooperációja, mint ismeretes, a szocialista nemzetközi munkamegosztás leghaladóbb formája. Annak ellenére, hogy ezen a területen kétségtelen eredményeket értünk el, a KGST-országok közötti termelésszakosítás mai színvonala távolról sem felel meg a kibontakozóban levő tudományos-technikai forradalom és a munkatermelékenység maximális emelése követelményeinek. A szakosított termékek részaránya a KGST-országok összes termelési értékében 1964-ben körülbelül 6 százalékot, exportjukban pedig 14 százalékot tett ki.* Ez arról tanúskodik, hogy az ipari termelés kooperációjának előrehaladása a KGST kereteiben jelentősen elmarad az ilyen folyamatok előrehaladásától a Közös Piacon.

Az utóbbi időben beható elméleti elemzésnek vetették alá azokat az objektív akadályokat, amelyek a termelési szakosítás és kooperáció KGST-keretben való elmélyítésének útjában állnak. A szakosítás kérdéseivel foglalkozó nemzetközi konferencia, amely 1966 elején a KGST kezdeményezésére ült össze, sok olyan kérdést vizsgált meg, amelyek megoldásától függ e fontos ügynek a sikere.** A konferencián és a KGST-országok sajtójában folytatott vita azt mutatta, hogy már a termelés nemzetközi szakosításának mint a munkamegosztás leghaladóbb formájának a fogalma is némi korrekcióra szorul.

Egységes a vélemény arról, hogy a szakosítás tartósabb kölcsönös kapcsolatok létrehozását jelenti az egyes országok iparágai között, s ez a termelés struktúrájának és minőségi színvonalának változásával jár együtt. Különböznek a vélemények azonban abban a kérdésben, hogyan kell a termelés nemzetközi szakosítását a népgazdaság sokoldalú komplex fejlesztésével összekapcsolni. Ebben a kérdésban van például olyan nézet, amely szerint „teljes termelési ágazatokra vonatkozóan nem lehet nemzetközi szakosítást megvalósítani", és a gazdaság komplex fejlesztését csak olyan, ágazaton belüli szakosítás mellett lehet biztosítani, amely termékcsoportok, komplett termékek, valamint szerkezeti részegységeik és alkatrészeik szakosítására terjed ki.***

* Ipargazdaság, 1965. 12. szám.

** A konferenciáról szóló ismertetést lásd a Közgazdasági Szemle 1966. évi 5. számában. – A szerk.

*** Nová mysl. 1965. 5. szám.

Mások viszont a szakosítás olyan szélesebb értelmezését javasolják, amely szerint a népgazdasági tervek egyeztetése a termelésszakosítás első fázisa lenne. E szerint az álláspont szerint a tervegyeztetés által felölelt termékek szakosítottnak tekintendők, mivel az e termékekből történő szállítások tartósabb és szorosabb nemzetközi kapcsolatokon alapulnak, mint a tisztán kereskedelmi kapcsolatok.* A szakosítás ilyen értelmezésben nemcsak egy bizonyos ágazaton belüli kapcsolatokat foglal magában, hanem tartalmazza a terveiket koordináló országok különböző ágazatai között kialakuló szilárd és tartós kapcsolatokat is.

Nem kívánjuk a szocialista termelés nemzetközi szakosításának lényegéről folyó vita kimenetelét előre eldönteni, csak megjegyezzük, hogy ennek a kérdésnek az eldöntése sokban a szocialista nemzetközi munkamegosztásba beilleszkedő nemzetgazdaságok ágazati struktúrájára vonatkozó elméleti koncepció kidolgozásától függ.

Mélyreható tudományos elemzésre várnak azok az objektív tényezők is, amelyek a szocialista országoknak a nemzetközi termelés-szakosításban való eltérő érdekeltségét és e szakosítás megvalósításához való különböző hozzáállását okozzák. Ismeretes például, hogy nemcsak az iparilag élenjáró szocialista országok, hanem az alacsonyabb gazdasági fejlettségi szinttel rendelkező országok is érdekeltek a gépek és berendezések exportjának importjukat meghaladó fejlesztésében. Ez az iparosítás politikáját folytató országok természetes törekvése. Az új ágazatok termékeinek minősége és műszaki színvonala azonban rendszerint nem elégséges ahhoz, hogy az iparilag fejlett szocialista országok részéről élénkebb keresletet keltsen e termékek iránt. Az iparosodó szocialista országokban olyan tendencia is megfigyelhető, amely arra irányul, hogy a gépimportot korlátozzák és a szükségleteket mind teljesebben saját termelésből elégítsék ki. Ezt a tendenciát a fizetési mérleg egyensúlyban tartásának, a lakossági foglalkoztatottság növelésének szempontjai és sok más indíték is magyarázza.

A termelésnek különböző ipari szinten álló szocialista országok közötti szakosításakor azt is figyelembe kell venni, hogy az országoknak nem egyforma az anyagi bázisa, műszaki és szervezési szempontból nem egyformán felkészültek erre a nemzetközi együttműködési formára. A termelés szakosításában felmerülő ilyen jellegű objektív nehézségek szükségessé teszik, hogy megvalósítása fokozatosan történjék, különböző átmeneti szakaszokat és formákat alkalmazva.

A KGST-országok egymás közti kereskedelmében a gépek exportja csak Lengyelországban és Magyarországon áll többé-kevésbé azonos szinten a gépek importjával. Az NDK-ban és Csehszlovákiában az export túlsúlyban van az importtal szemben, Bulgáriában, Romániában és a Szovjetunióban pedig a gépimport jelentősen meghaladja a gépexportot.

A gépek és berendezések importja a KGST-országok egymás közötti kereskedelmében 1964-ben (export = 1)

NDK	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Bulgária	Románia	Szovjetunió
0,24	0,61	0,86	0,89	1,75	2,17	2,39

* Ipargazdaság, 1965. 12. szám.

A kölcsönös gépszállítások kiegyenlítetlensége egy sor gazdasági problémát okoz. Ezek nemcsak a nyersanyagexport más árukhoz viszonyított nagyobb eszközigényességéből erednek, hanem néhány más olyan előnyből is, amelyet a szakosított gépipari termékek exportőrjei a szakosított termékek nyersanyagra és fűtőanyagra való cseréjénél élveznek.

A kapitalista világkereskedelem gyakorlatától eltérően a gépek és berendezések szállítói a KGST-országok piacán a vásárlóknak rendszerint nem nyújtanak hitelt, nem adnak a szerződéses árakból engedményt nagyobb összegű rendelés vagy az exportáruk nagy sorozatú gyártása esetén. Azonkívül az alkalmazott árak nem eléggé veszik figyelembe az exportált gépek és berendezések minőségét, olyan körülményeket, hogy mennyire érik el a termékek a világszínvonalat, milyen a keresletük és kínálatuk viszonya, különösen pedig, hogy hiánycikket képeznek-e. Ismeretes, hogy némely berendezésfajta, amelyet a szocialista világpiacon teljes áron realizálnak, a tőkésországokban csak az árak erős csökkentése mellett talál vevőre, a berendezések nem kielégítő minősége miatt. Ennek következtében a szocialista országok közötti kereskedelemben a szakosított gépipari termékek szerződéses árai valójában túlzottan magasak. A gépek exporthatékonysága sokkal nagyobbnak bizonyul, mint más ágazatok termékeié. Ez a körülmény elkerülhetetlenül megnehezíti a nyers- és fűtőanyagok gépekre való cseréjét és következésképpen a termelés nemzetközi szakosításának előrehaladását.

A termelési szakosítás fejlesztése ilyen körülmények között feltétlenül szükségessé teszi azoknak a bonyolult módszertani problémáknak a kidolgozását, amelyek a szakosítás egyes országok szempontjából megmutatkozó gazdasági hatékonyságának meghatározásával kapcsolatosak, valamint azoknak az utaknak és módszereknek a feltárását, amelyekkel a szakosítás minden résztvevőjénél a szükséges anyagi érdekeltséget meg lehet teremteni. Itt különös figyelmet érdemel a helyes árképzési elvek kialakítása a szakosított termékekre vonatkozóan.

Amikor a KGST-országok az egyes gép- és berendezésfajták termelésének nemzetközi szakosítását és kooperációját határozzák meg, olyan nehézségekbe ütköznek, amelyek a hosszú távra érvényes általános szakosítási irányvonalak hiányából fakadnak. Ugyanis valamely termék gyártásáról való lemondás egy másik ország javára — ha előre nem ismeretes, mi fogja a lemondást kompenzálni, milyen szakosított termelést lehet a megszüntetett helyett sikerrel fejleszteni — minden körülmények között kockázattal jár. Amikor a KGST-országok fejlesztik a nemzetközi termelésszakosítást, természetesen igyekeznek a nemzetgazdasági feladataikkal a legteljesebben összeegyeztetni, nevezetesen az iparosítással és a gazdasági fejlettségi szint kiegyenlítésével, a lakosság foglalkoztatásának biztosításával, a fizetési mérleg egyensúlyával stb. Mindezt csak akkor lehet megvalósítani, ha van komplex program vagy rendelkezésre áll a különböző ágazatokra és termékfajtákra kiterjedő nemzetközi szakosítási terv.

Amikor a KGST-országok közgazdasági sajtójában egy ilyen terv összeállításának a szükségességét vetik fel, olyan tervet értenek ezen, amely fő vonalakban meghatározza a nemzetgazdasági rendszerek szakosítási profilját és azokat a fő irányokat, amelyekben ezek a rendszerek gazdaságilag kiegészítik egymást. Természetesen egy ilyen séma kidolgozása, az országok közötti összehangolása nem csekély módszertani nehézségekkel jár.

Mindenekelőtt a tervegyeztetés módszertanának tökéletesítéséről van szó, amelynek a termelésszakosítás távlati irányainak meghatározásához is el kell vezetnie.

A népgazdasági tervek egyeztetésének tökéletesítése

A KGST-országok közötti szoros gazdasági kooperáció létrehozása sokban feltételezi a távlati népgazdasági tervek két- és sokoldalú egyeztetésének tökéletesítését. Ez, mint ismeretes, még hosszú ideig az ésszerű munkamegosztás kialakításának hatékony eszköze marad. Könnyen megmagyarázható, miért játszik a tervegyeztetés vezető szerepet az együttműködés elmélyítésére szolgáló intézkedések rendszerében. Ez a szerep abból ered, hogy az állami terv ezekben az országokban a gazdálkodás irányításának, a beruházások és az alapvető anyagi erőforrások elosztásának fő szabályozó eszköze. A termelés ágazati szerkezetében vagy a megtermelt termékek elosztásában végrehajtandó nagy változások — a termelés nemzetközi szakosításának keretében — csak azután válhatnak megvalósíthatókká, miután a megfelelő országok tervébe bekerülnek. Ezért a munkamegosztás előrehaladása elképzelhetetlen a szocialista országok tervező szerveinek közös egyeztető tevékenysége nélkül.

A tervegyeztetés azonban még nem foglalta el a KGST-országok együttműködésében az őt megillető helyet. Eddig főleg a gazdasági fejlődésben jelentkező szűk keresztmetszetek leküzdésére irányult, míg a fő rendeltetése — a nemzetközi termelésszakosítás és -kooperáció távlati irányainak összehangolása — háttérbe szorult. A hatékony koordinációs mechanizmus létrehozása, mint most nyilvánvalóvá vált, jóval több erőfeszítést és időt követel, mint azt előre gondoltuk. Sok új elméleti kérdést kell megoldani, meg kell teremteni a szükséges módszertani és szervezeti előfeltételeket.

A szocializmus gazdasági törvényei a nemzetközi porondon másképpen jelentkeznek, mint nemzeti keretek között. Ez érthető is, mivel szuverén szocialista államok, nemzetgazdasági rendszerek és szerveik között másképpen alakulnak ki a kapcsolatok, mint egy nemzetgazdasági rendszeren belül. Ehhez járul még az is, hogy a szocializmusnak mint világgazdasági rendszernek vannak specifikus törvényei is. És ha a szocialista gazdaság belső fejlődését irányító objektív törvények helyes felhasználása a szocialista országok kommunista és munkáspártjaitól a vezetéshez való tudományos hozzáállást, a helyzet józan és sokoldalú elemzését követeli meg, akkor még inkább mélyen tudományosan kell megalapozni a nemzetközi gazdasági fejlődéssel, a szocializmus gazdasági törvényeinek nemzetközi hatásával és kölcsönhatásával összefüggő döntéseket.

A népgazdasági tervek KGST-országok közötti egyeztetésének tapasztalatai még általánosításra és elméleti átgondolásra várnak. A tapasztalatok fontos tudományos következtetésekhez nyújtanak gazdag anyagot. Nevezetesen belőlük az az elvi következtetés ered, hogy a tervegyeztetéstől idegen az utasításos jelleg, hogy a szocialista országokra semmilyen „közös tervet" sem lehet felülről, valamiféle nemzetek feletti szerv által rákényszeríteni. Az egyeztetés során hozott döntések megvalósításának garanciája a tagországok önkéntes beleegyezése, a közös tevékenységben való gazda-

sági és politikai érdekeltsége. Ezért minél megalapozottabbak a tagországok által összehangolt tervek, minél jobban számolnak a munkamegosztás objektív lehetőségeivel és az országok érdekeivel, annál nagyobb az esély a tervegyeztetés sikerére.

A tervegyeztetés hatásossága, gyakorlati haszna a legközvetlenebb módon kapcsolódik az új tervezési és gazdaságirányítási módszerekre való átmenethez, amely a KGST-országok többségében most van folyamatban. A gazdasági reformok minőségileg magasabb szintre emelik a gazdaság tervszerű irányítását, de ezzel együtt elősegítik az országok közötti szoros tervegyeztetést is. És megfordítva: a népgazdaságtervezési formák és módszerek tökéletlensége — mivel az adott ország gazdasági életét a tervszerűség és az ütemesség megbontásával fenyegeti — negatívan hat a tervek egyeztetésére és a többi szocialista országgal való kapcsolatokra is. Ilyen a munkamegosztáson alapuló tervgazdaság természete.

A tervszerű irányítás átszervezése, amely a vállalatok és a trösztök gazdasági önállóságának bővítésére, az önálló elszámolás következetes megvalósítására, olyan gazdasági ösztönzők, mint az ár, a hitel, a nyereség, a prémium, aktív felhasználására irányul, sok újat hoz a tervegyeztetési és a termelésszakosítási módszerekbe. A gazdasági tényezők és ösztönzők egyre jobban kezdenek hatni a KGST-országok közötti termelési kooperáció fejlődésére.

A kapcsolatok biztonságának kérdése

A szocialista munkamegosztás következtében a résztvevő országok között rendkívül fontos kölcsönös gazdasági függés alakul ki. Gazdasági fejlődésüket, mint ezt a tények bizonyítják, egyre jobban az együttműködésben való előrehaladás, a termelés nemzetközi szakosításában és kooperációjában kialakuló kapcsolatok szilárdsága és stabilitása határozza meg. Ezért a munkamegosztási mechanizmus működésének megbízhatósága és a résztvevő országok vele szemben táplált bizalmának a növelése nagy gazdasági és politikai fontossággal bír.

A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok tervszerű alapon jönnek létre, nincsenek kitéve a termelés és a piaci konjunktúra spontán ingadozásai hatásának. A gazdaság tervszerű irányítása mellett is számolni kell azonban bizonyos belső és külső eredetű kockázatokkal, és evégből tartalékokkal kell rendelkezni.

A nemzetközi együttműködésben a kockázat eredhet a szakosítási javaslatok nem kielégítő megalapozottságából, aminek következtében a javaslatok egy sor ország számára kedvezőtlenné válnak, a termelési tervek nem teljesítéséből és lényeges korrigálásából egyik vagy másik országban, a külkereskedelmi árak változásából stb. Ezekhez még néhány, a szocialista országok együttműködését befolyásoló gazdaságon kívüli tényezőt is hozzá lehetne tenni.

Magától értetődő, hogy a nemzetközi munkamegosztás annál mélyebb lesz, annál kedvezőbben fog a szocializmus építésére az egyes országokon belül hatni, minél jobban csökken a kockázat lehetősége. A KGST-országok ezért keresik azokat az utakat, amelyek a gazdasági kapcsolatok új rendszerének stabilitását és megbízhatóságát növelik. A tervegyeztetés módszerei-

nek tökéletesítése mellett a KGST-országok olyan intézkedésekről is tárgyalnak, amelyek biztosítanák az országok szigorúbb és felelősségteljesebb magatartását azokkal a kötelezettségekkel szemben, amelyeket a szakosításról, az áruforgalomról és a gazdasági objektumok építéséről szóló megállapodásokban magukra vállalnak. Egyszóval tanulmányozzák a gazdasági és jogi szabályozásnak olyan formáit, amelyek a kialakult nemzetközi kapcsolatok szilárdságát garantálnák.

Igy most már például mindenki célszerűnek tartja, hogy az országok a nemzetközi munkamegosztásból eredő kötelezettségek megsértéséért ne csak erkölcsileg, hanem anyagilag is feleljenek. Rámutatnak az anyagi és valutáris tartalékok felhalmozásának szükségességére, mint olyan eszközre, amely elhárítja vagy enyhíti a külkereskedelmi kötelezettségek teljesítésében fellépő átmeneti nehézségeket. Mindez természetesen nem zár ki olyan más gyakorlati lépéseket és intézkedéseket, amelyek a szocialista országok közös kezdeményezései iránti bizalmat növelnék a munkamegosztás területén, tehát jobb előfeltételeket teremtenének a munkamegosztás előrehaladásához.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonyságának növelése

A szocialista országok gazdasági együttműködésének időszerű kérdései közül alapvető jelentőségénél fogva kiemelkedik az a kérdés, hogyan fokozható az együttműködés hatékonysága az egyes országok számára. A gazdasági tevékenység hatásfokának növelése természetesen nemcsak a nemzetközi együttműködéssel szemben jelent követelményt. Ez a követelmény határozza meg lényegében a szocialista országok gazdaságpolitikájának alapvető tartalmát a mai szakaszban. Az ipari termelés extenzív növelésének olyan forrásai, mint a pótlólagos munkaerő bevonása, a külföldi kölcsönök felhasználása, a felhalmozási hányad növelése a felhasználható nemzeti jövedelemben stb., bár a szocializmus építésének bizonyos szakaszaiban nem csekély szerepet játszanak, idővel sokat veszítenek jelentőségükből. A szocialista országok további sikeres gazdasági fejlődése főleg a hatékonyság növekedésétől függ, mert csak ez tudja biztosítani mind a beruházások bővítéséhez, mind a lakosság életszínvonalának emeléséhez szükséges eszközöket.

A KGST-országok ma különösen érdekeltek abban, hogy a nemzetközi munkamegosztás a legnagyobb mértékben segítse elő a nemzeti munka termelékenységének fokozását és ezen keresztül az ipari és a mezőgazdasági termelés növekedését. Bármilyen nagy is a gazdasági együttműködés szerepe ezeknek az országoknak a politikai és ideológiai tömörüléseiben, számukra mindenekelőtt mint a munkatermelékenység emelésének tényezője, mint az ebből eredő anyagi előnyök és hasznok forrása fontos.

A legutóbbi időkig a szocialista országok gazdasági együttműködésében kevés figyelmet fordítottak a gazdaságossági számításokra. Bizonyos mértékig ennek is megvolt a magyarázata. Egy olyan áruforgalom mellett, amely a gazdaság ilyen vagy olyan aránytalanságainak megszüntetését célzó áruvásárlásokból és eladásokból tevődik össze, lényegében az egymás közti kapcsolatok fejlesztésére hozott minden döntés indokolt volt, mivel

ellenkező esetben nagy veszteségek keletkeztek volna. Más a helyzet akkor, amikor kialakulnak a nemzetközi munkamegosztás és az ebből eredő áruforgalom távlati tervezésének feltételei. Ebben az esetben lehetővé válik, hogy az országok megfelelő időben választhassanak a különböző együttműködési variánsok között. Ahhoz, hogy a legcélszerűbbet megtalálják, a gazdasági hatékonyság helyes kritériumaival kell rendelkezniük.

Kétségtelenül nem kevés olyan példát lehet felhozni, amikor a munkamegosztás ilyen vagy olyan variánsában való részvétel előnye minden ország számára kézenfekvő, és bizonyításához semmiféle bonyolult módszer sem kell. Mint a tapasztalat bizonyítja, elsősorban az ilyen variánsok realizálódnak. Emellett vannak olyan példák is, amikor az előnyök nem ennyire vitathatatlanok, nem a jelenségek felszínén hevernek, hanem a gazdaságossági számítások és számos, részben ellentmondó érv gondos mérlegelése eredményeképpen válnak világossá. De a gazdasági előny nem szembetűnő volta még egyáltalán nem jelenti ennek az előnynek a hiányát. Sajnos a gyakorlatban az, hogy nem tudjuk saját előnyünket kiszámítani, bizonytalanságot, sőt tartózkodó magatartást válthat ki a nemzetközi termelésszakosításban való részvétel iránt.

Helytelen volna természetesen a valóság leegyszerűsítése is, annak kizárása, hogy valamely termelési kooperációs irányzat némely ország számára nem eléggé előnyös vagy veszteséges is lehet. Ilyen esetek nem ritkák a gyakorlatban, és szükségessé teszik, hogy különös figyelemmel legyünk minden ország érdekei iránt, aprólékosan számoljuk össze az összes hasznot és veszteséget és szigorúan őrködjünk az önkéntességen és egyenjogúságon. Csak ilyen feltételek mellett találhatók meg az egybe nem eső érdekek összehangolásának útjai.

Az együttműködés gyakorlata nem hagy kétséget afelől, hogy a szocialista országok közötti munkamegosztás előrehaladásának egyre nagyobb mértékben kell az ésszerű gazdasági elszámolásra támaszkodnia. Az ésszerű gazdasági elszámolás a tervező és a gazdasági tevékenység hatékony eszköze, amely lehetővé teszi a nemzetközi termeléskooperáció új lehetőségeinek feltárását és felhasználását.

A szocialista országok egymás közti kapcsolataiban a gazdasági elszámolás megszervezésének fő feladata. hogy biztosítsa a munkamegosztásból, az együttműködő felek közötti termelésszakosításból és -kooperációból származó előnyök igazságos elosztását, hogy helyesen hangolja össze az egyes országok érdekeit és segítse elő általános gazdasági előrehaladásukat. Ehhez nyilvánvalóan tökéletesíteni kell a szocialista országok közötti kereskedelem árait, meg kell alapozni a saját árbázis létrehozásának elveit, növelni kell a hitel, a sokoldalú elszámolások szerepét a termelés tervszerű nemzetközi szakosításában.

A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok tervszerű jellege teljességgel kizárja a kapitalista világpiacra jellemző romboló konkurrenciát. A gazdasági tervek egyeztetése minden résztvevő országnak biztosíthatja árui szocialista piacon való garantált eladását, éppúgy, mint a szükséges termékek megvásárlását. Eddig azonban még nem nyújtott kellő biztonságot arra nézve, hogy a szakosított termékek meg fognak felelni a műszaki világszínvonalnak, és hogy műszaki és egyéb jellemzőik töretlenül javulni fognak. A jobb minőségű termékek iránti elsődleges kereslet elve nem tudott a szocialista világpiacon teljes mértékben érvényre jutni sok

áru állandósult hiánya miatt, mivel ezek lényegében nem a kereskedelem, hanem az elosztás tárgyát képezték.

Ennek következtében kezdett érezhetővé válni az olyan gazdasági és szervezeti feltételek megteremtésének szükségessége, amelyek meggátolnák, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás alapján szállított termékek minősége és műszaki színvonala eltérjen a világszínvonaltól, mi több: arra ösztönöznék az országokat, hogy szárnyalják túl a világszínvonalat. A szakosított termékek minőségének javítása a szocialista országok közötti munkamegosztás gazdaságosságának számottevő fokozásával egyenlő.

A nemzetközi gazdasági elszámolás tökéletesítése a gazdasági együttműködés tervszerűségét erősíti. Egyúttal a szocialista világközösség egyik fontos céljának, az egyes országok gazdasági fejlettségi színvonalának egymáshoz való közelítését is szolgálja. A gazdasági elszámolás hivatott elősegíteni — és éppen ez a fő értelme — az olyan nemzetközi munkamegosztást, amely maximális mértékben emelné a társadalmi munka termelékenységét a résztvevő országokban, ami elsősorban szükséges a fejlettségi szintek közeledéséhez is.

A szocialista gazdasági elszámolás elveinek helyes alkalmazása feltételezi, hogy az iparilag kevésbé fejlett országoknak a munkamegosztásból nem kisebb, hanem rendszerint nagyobb gazdasági előnye származik, mint a többi baráti országnak.

Ez a szocialista nemzetközi munkamegosztással foglalkozó — s az utóbbi években különös intenzitással kibontakozó — elméleti és módszertani kutatásoknak korántsem teljes problémaköre. A kommunista és munkáspártok, a tudósok, a gyakorlati szakemberek hosszú évek óta kitartóan fáradoznak e kérdések megoldásán, lépésről lépésre viszik előre országaik gazdasági közeledésének történelmi ügyét.

PÁLYÁZATI HIRDETMÉNY

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete (Budapest, V., Nádor u. 7.) pályázatot hirdet **tudományos munkatársi** állás betöltésére. Az állás betöltéséhez a következő szakmai követelmények teljesítése szükséges:

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem elvégzése után 3—6 éves tapasztalat, lehetőleg ipari területen; tájékozottság gazdaságstatisztikai adatok értékelésében; orosz és egy nyugati nyelv ismerete.

A pályázathoz csatolni kell:

1. egyetemi végzettséget igazoló oklevelet;
2. a pályázó eddigi működésének leírását;
3. eddigi publikációinak jegyzékét;
4. önéletrajzot.

A pályázatot az MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójához címezve kell benyújtani.

A kinevezett tudományos munkatárs illetményének megállapításánál a 127/1960/18. Mü. M. sz. és az ezt kiegészítő 3/1966. MTA (A. K. 5.) számú utasításban foglaltak az irányadók.

HUSZÁR ISTVÁN—MEIXNER LÁSZLÓ:

A gazdasági mechanizmus reformja és az információs rendszer*

A társadalmi élet alakulását tükröző hírek, adatok megszervezését, továbbítását, feldolgozását, rendszerezését (beleértve a gazdasági, a tudományos és a műszaki tájékoztatást) gyűjtőfogalommal a társadalmi információk rendszerének nevezzük. A termelőerők fejlődésével, a fokozódó hazai és nemzetközi munkamegosztással, a műszaki tudományok gyors fejlődésével az új termelési, technológiai eljárások, új iparágak, nagyvállalatok kialakulásával az információk jelentősége egyre nő. A jobb tájékozódás kétségtelenül lényegesen segítheti a gazdaságfejlesztési feladatok eredményes megoldását. Az információk iránti igények fokozódását siettette az a felismerés is, hogy a megfelelő információk hiánya gazdasági veszteségeket okozhat.

A gazdaságilag valamennyire is fejlett országokban egyre nő az információk száma, amelyek mindinkább átfogják a társadalmi-gazdasági folyamatok csaknem minden területét.

Az információk iránti igények növekedése mind módszertani, mind pedig technikai szempontból értelmezett minőségi követelményekben is jelentkezik. E követelmények fokozódása nem csupán az információk megbízhatóságát — vagyis, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés tényeit, a tudományos, műszaki haladás eredményeit a valóságnak megfelelően közvetítsék — érintik. Jelentősen megváltozik az információk szerepe is. Nyilvánvalóvá vált azonban az információk fontossága az események megvalósulásában, kialakításában, irányításában is. Olyan információk, információs rendszerek váltak szükségessé, amelyek a jövőbeli eseményekhez, a döntésekhez is kapcsolódnak. A gazdasági információkat alkalmasabbá kellett tenni mind makro-, mind pedig mikroökonómiai szintű elemzésekre, kölcsönös összefüggések feltárására is. Gazdasági és technikai szempontból is fontossá vált az információfeldolgozás, a közlés gyorsasága, vagyis az információk keletkezése és az általuk kiváltott reakciók közötti időköz szűkítése.

Az információkkal szemben világviszonylatban ma tapasztalható megnövekedett mennyiségi és minőségi igényeket a gazdasági és műszaki fejlődés támasztotta, s többé-kevésbé párhuzamosan, folyamatosan meg is teremtette a kielégítésükhöz szükséges anyagi-műszaki bázist. E kölcsön-

* Az MSZMP Gazdasági Mechanizmus Bizottsága ez év elején létrehozta a Statisztikai és Könyvviteli Munkacsoportot azzal a feladattal, hogy dolgozza ki a statisztikai és könyvviteli adatszolgáltatási rendszer fejlesztésének főbb irányelveit az új gazdasági mechanizmusban. A szerzők e cikk kidolgozása során támaszkodtak a Munkacsoport által elfogadott összefoglaló dokumentumra.

hatás eredménye tükröződik abban a nagy iramú fejlődésben, amely az információs rendszerrel kapcsolatos elméleti kutatásokban és a gyakorlati megvalósításban napjainkban is tapasztalható. (Csak példaszerűen utalunk itt a kibernetika, ezen belül az információelmélet fejlődésére, a korszerű matematikai módszerek és modellek, mint pl. az input-output számítások, optimumszámítások, programozási módszerek kialakulására, az adatfeldolgozó gépek, számítástechnikai berendezések, az elektronikus számológépek, a hírközlés, az adattárolás rohamos fejlődésére, az információk gyűjtésével, feldolgozásával, publikálásával foglalkozó szervezetek kifejlődésére.)

A megfelelően kialakított és alkalmazott információs rendszer különösen fontos szerepre hivatott a szocialista országokban. Egyértelműen következik ez a termelőeszközök társadalmi tulajdonából, a tervgazdálkodás rendszeréből, a népgazdaság központi irányításából.

Az a meggyőződésünk, hogy gazdasági információs rendszerünk kiállja a nemzetközi összehasonlítás próbáját. Általában megbízható tájékoztatást ad a gazdasági vezetés számára a gazdasági élet alakulásáról. Gazdasági információs rendszerünk azonban bizonyos mértékig egyoldalúan fejlődött, mert lényeges elemei a tervezés gyakorlatához idomultak. A fejlődést természetesen gátolta az is, hogy a szükséges anyagi eszközöket szűkösen biztosítottuk. Az új gazdasági mechanizmusban az a körülmény, hogy a „tervlebontásos", „tervutasításos", „keretgazdálkodásos" irányítás helyett közgazdasági eszközökkel kell a központi szándék érvényesülését, a népgazdaság kiegyensúlyozott fejlődését biztosítani, olyan információs rendszert tesz szükségessé, amely a gazdasági eseményekre érzékenyebb, a jelenleginél is sokoldalúbban jelzi a gazdasági élet változásait. A népgazdaság állami irányításának a korábbinál is lényegesebb feltétele lesz, hogy a tervező, irányító szervek a gazdasági-társadalmi folyamatok alakulásáról, a különféle közgazdasági szabályozó eszközök hatásáról rendszeres, átfogó és megbízható információkkal rendelkezzenek. Az a körülmény, hogy a vállalatok önállóan fognak gazdálkodni, döntéseiket nem az irányítószervek közvetlen utasításai alapján hozzák meg, nem szünteti meg a felső irányító- és tervezőszervek információs igényét. A népgazdasági tervezés, több tervvariáns kidolgozása, annak nyomonkísérése, hogy a közvetetten ható gazdasági szabályozók a kívánt hatást érik-e el és általában a felsőszintű gazdasági döntések megalapozása, mindenekelőtt a rendelkezésre álló információk mennyiségétől és minőségétől függ. De hasonló a helyzet a vállalatok szintjén is. A vállalati hatáskör növekedése következtében elsőrendű fontosságúvá válnak a vállalati méretű operatív, gazdasági döntések. Megalapozott vállalati döntések azonban szintén csak sokrétű és megbízható adatok alapján hozhatók. Nem szorul különösebben bizonyításra, hogy a kellő információk nélkül hozott döntések nem hozhatnak megfelelő eredményt, az ilyen irányítás szélesre tárja a kaput a szubjektív, véletlen tényezők nem kívánatos érvényesülése előtt. Megfelelő információk nélkül az elméletileg legjobbnak tűnő gazdasági mechanizmus sem funkcionálhat kielégítően.

Egy adott gazdasági információs rendszer elválaszthatatlan a döntési rendszertől. Az új gazdasági mechanizmus megvalósításának egyik alapgondolata az, hogy a gazdaságirányítás szervezetének azon a fokán szülessenek meg a különféle gazdasági döntések, amelyiken az adott kérdésben leginkább lehet helyesen dönteni. Ehhez az alapgondolathoz kell idomulnia

az új gazdaságirányítási rendszerben a gazdasági információs rendszernek, ennek figyelembevételével kell megvalósítani az információs rendszernek a gazdasági mechanizmussal való összhangját.

A vállalatok gazdasági információs igényének a megváltozása

Nem célunk e cikk keretében a vállalatok gazdasági információs rendszerével részletesen foglalkozni. Minthogy azonban a vállalatok gazdasági munkájának a szerepe az új gazdasági mechanizmusban lényegesen növekszik, ez elkerülhetetlenné teszi, hogy a kérdéssel kapcsolatban, ha csak érintve is, pár gondolatot felvessünk.

Az új típusú vállalati gazdálkodás lényeges jellemzője lesz, hogy a vállalat nem számszerűen meghatározott tervmutatók teljesítéséért „felelős", hanem a gazdasági környezet hatására úgy gazdálkodik eszközeivel, hogy hosszabb időre a legkedvezőbb eredményt érje el. Ebből az is következik, hogy a vállalatok döntéseinek köre nagymértékben bővül. Szabadon választhat alkalmazható gazdasági eszközei között, tehát a konkrét döntési lehetőségek száma is nagyobb lesz. E rendszernek alapfeltétele a korszerű, gyors, operatív adatszolgáltatás és az erre épülő gazdasági számítások. Minthogy az alapvető gazdálkodási kérdésekben a vállalatok önállóan döntenek és információik a döntéseket szolgálják, ezért messzemenő önállósággal kell rendelkezniök adatszolgáltatási rendszerük kiépítésében is. Szükségtelen és felesleges, sőt esetenként inkább káros lenne számukra kötelezően előírni, hogy milyen adatok felhasználásával, milyen gazdasági számításokat végezzenek. Emellett azonban gondoskodni lehet és kell arról, hogy a vállalati információs rendszer szervezete, működése, korszerű módszerei közismertté váljanak. Nem kötelező erejű szabályokat, hanem ismereteket, példákat kell elsősorban a vállalatok részére közvetíteni.

Amellett hogy a vállalatok önállóan alakítják ki adatszolgáltatásuk rendjét, természetesen biztosítják a központi információs igény kielégítését és azt kötelező jelleggel beépítik majd belső információs rendszerükbe. Felmerülhet ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy miként érvényesülhet a vállalati belső információs rendszer kialakításában az önállóság, ha a központi adatigényeket a jövőben is figyelembe kell venni: más szóval nem fogja-e eleve determinálni a vállalati adatrendszert a központi igény? E kérdésre válaszolva szükséges leszögezni azt, hogy *bizonyos határokon belül* a központi adatigény feltétlenül meghatározó jellegű lesz a vállalati adatszolgáltatási rendszerre. Ez nem lehet másként, mivel a gazdasági fejlődés nyomonkövetése, a felsőbb irányítás csak meghatározott rendszerben begyűjtött információk alapján valósítható meg (nincs az a gazdaságilag valamennyire is fejlett ország, ahol ne állna fenn valamilyen mértékű, törvényes és rendszeres adatszolgáltatási kötelezettség). Ezzel szemben az önálló vállalati gazdálkodás eleve olyan vállalati információkat, gazdasági számításokat kíván meg, amelyek ma esetleg rendelkezésre sem állnak — és így megvalósításuk a jövő feladata — vagy, ha jól-rosszul rendelkezésre is állnak, éppen a kisebb vállalati önállóság következtében hasznosításukra nem kerül sor. Elsősorban e területeken szükséges élni az információs rendszer kialakításában a vállalati önállóság lehetőségével. Mindemellett fontos a vállalatokkal szemben támasztott központi igényeket a lehetőséghez mér-

ten minél szűkebb körre korlátozni (és erre elsősorban a kötelező tervmutatók és azok mérésének megszűnése ad módot)*. Nyilvánvaló, hogy e központi adatigény csak lényegesen kisebb részét képezheti annak az információszükségletnek, amit az önálló vállalati irányítás feltétlenül megkíván. Gondoskodni kell továbbá arról is, hogy a központi adatigény — amennyire csak lehetséges — olyan adatokat öleljen fel, amelyek a vállalatvezetés céljaira is hasznosíthatók. Ha a különböző adatkérő szervek igényét megfelelően összekapcsolják, a párhuzamos, esetleg egy témára vonatkozó, de csoportosítás, időpont stb. tekintetében kismértékben mégis eltérő adatgyűjtések kiküszöbölhetők. Természetesen jelentkezhetnek olyan központi információs igények is, amelyeknek csak felsőbb szinten történő összesítése és elemzése után van „mondanivalójuk". Szolgáltatásukat — bár vállalati szinten feleslegesnek tűnhetnek — kötelezően elő kell írni.

Újszerű követelmény a vállalatok életében a gazdasági reform kapcsán az, hogy a vállalatok a jövőben egyre kevésbé elégedhetnek meg „belső" információikkal és fokozott mértékben kell „külső" információkra is támaszkodniok. Amíg a vállalatok döntési lehetőségei igen szűk körben, csak a központilag „kiosztott" feladatok, tervek teljesítésére korlátozódtak, általában csak kivételes esetben fordult elő, hogy döntéseiket szélesebb körű összefüggések, a vállalat „falain" kívül ható tényezők önálló mérlegelése alapján kellett meghozniok. A vállalati önállóság megnövekedése etekintetben jelentős változást kíván meg. Helyesen megalapozott vállalati döntések csak úgy születhetnek, ha a vállalatvezetés ismeri munkaterületét a kutatástól az értékesítésig, ha fel tudja mérni a helyzetét hazai és nemzetközi méretekben egyaránt. Ismerni kell a vállalatnál a hazai és nemzetközi piaci helyzetet, az árak (beleértve a világpiaci árak) alakulását, a konjunktúra várható alakulását, a más üzemekkel történő egybevetéshez szükséges adatokat, a műszaki kutatás, a műszaki fejlődés irányát stb., általában tehát a gazdasági összefüggések széles körű áttekintésével kell rendelkezniök. Bizonyosnak látszik, hogy a jelenleginél sokkal szervezettebben szükséges gondoskodni a vállalatok vezetéséhez nélkülözhetetlen külső információk kielégítéséről. (Amellett, hogy célszerűnek látszik az ilyen feladatokkal részben ma is foglalkozó szervek vállalati tájékoztató rendszerének felfejlesztése, meggondolandó az is, hogy a vállalatok — elsősorban az országos nagyvállalatok — saját szervezetükön belül alakítsanak ki e feladat ellátására saját részlegeket. Másrészt célszerű lehet olyan önálló dokumentációs-információs intézmény vagy intézmények létrehozása is, ahol megrendelésre, térítés ellenében a vállalatok gyors tájékoztatást kaphatnak az őket érdeklő kérdésekről.)

A nagyobb vállalati döntési önállóság az új gazdaságirányítási rendszerben nem gyengíti a központi akarat érvényesítését, sőt az új gazdasági mechanizmusban megnő a központi döntések szerepe azokban a nagy-horderejű gazdasági kérdésekben, amelyeknek az eldöntése csak felső társadalmi szinten lehetséges. A központi döntések körébe tartozik a rövid-, közép- és hosszú távú népgazdasági tervek kidolgozása, az utasításos irányítási módszerrel szemben előtérbe kerülő gazdasági szabályozó eszközök meg-

* Nagyon szemléletesek U. M. Gluskov akadémikusnak a Szovjetunióra vonatkozó adatai, amelyek szerint, ha fenntartanák a tervezés és gazdálkodás 1960-ban érvényes rendjét, akkor húsz év múlva a tervezésben és az információk feldolgozásában kellene foglalkoztatni az egész felnőtt lakosságot.

állapítása, alkalmazása. A központi információs rendszer keretében begyűjtött és összefüggéseikben elemzett adatoknak elsősorban a központi döntések kellő megalapozását kell biztosítaniok.

A központi (statisztikai) információs rendszer

Az információs rendszer rendkívül összetett és sokoldalú fogalom. Kiterjed az adott döntési rendszer bármely szintjén szükséges valamennyi adat rögzítésére, továbbítására és feldolgozására, beleértve a feldolgozáshoz szükséges matematikai modelleket, számítástechnikai eljárásokat, a műszaki, tudományos, gazdasági tájékoztatást stb. A gazdasági információs rendszer is bővebb, mint amit egy központilag megállapított statisztikai beszámolórendszer átfog. A továbbiakban azonban mondanivalónkat a központi statisztikai rendszerre korlátozzuk, értelemszerűen beleértve pl. a mérlegbeszámolókból nyert olyan információkat is, amelyek elsősorban a központi döntéseket szolgálják. Az egyszerűség kedvéért a „központi információs rendszer" elnevezést ilyen értelemben használjuk.

Mindenekelőtt világosan kell látni, hogy az új mechanizmus milyen követelményeket támaszt a központi információs rendszerrel szemben? A gazdálkodás alapja elsősorban a középtávú, bizonyos mértékben a hosszú távú tervezés lesz. Ennek következtében előtérbe kerülnek mindazok az információk, amelyek a gazdasági élet dinamizmusára, a gazdasági növekedésre, a szerkezet időbeli eltolódásaira stb. utalnak. Változást jelent a jövőben az, hogy a népgazdasági tervek teljesítésének számszerű mérése mellett nagyobb hangsúlyt kap a hosszú- és középtávú tervekben elhatározott, valamint az éves operatív döntésekben rögzített feladatok megvalósításának sokoldalú értékelése.

A központi információs rendszer keretében elsősorban azt kell elemezni, hogyan és milyen tényezők hatására fejlődött a gazdasági-társadalmi élet, a fejlődés megfelel-e a tervekben megfogalmazottnak, vagy milyen vonatkozásban tér el attól. Nem voltak-e tévesek, és ha igen, milyen okból, a tervekben kitűzött fejlesztési célok. A központi tervek elsősorban a fejlődés mértékét és irányát határozzák meg. Ennek érvényesüléséhez különböző gazdaságpolitikai szabályozó eszközök igénybevételére kerül sor. Nagyrészt újszerű feladat ezért az ilyen központi információs eszközök kidolgozása, amelyeknek segítségével azt vizsgáljuk, hogyan reagál a gazdasági élet a közvetett közgazdasági szabályozókra (pl. a devizaszorzó megállapítására, a hitel-, kamat-, vám-, árpolitikára). Általános tehát a központi információs rendszerrel szemben az a követelmény, hogy a gazdasági-társadalmi események valósághoz hű regisztrálásával és összefüggő elemzésével alkalmas legyen a gazdasági élet makroökonómiai áttekintésére és ezen keresztül megbízható alapot adjon a felsőbb döntésekhez.

Sokat vitatott kérdés, hogy szükséges-e módosítani a feladatoknak megfelelően a központi információs rendszerünket, s ha igen, milyen mértékben és irányban. Természetesen itt is óvakodni kell a végletektől. A mindenkori központi információs rendszer konkrét adatformái, pl., hogy milyen szervek, milyen meghatározott mutatók szerint szolgáltatnak adatot, csak bizonyos mértékig függnek az adott gazdaságirányítási rendszertől (de sok vonatkozásban még a társadalmi rendszertől is). Másképp megfogalmazva,

a központi információs rendszer konkrét adatformáinak jelentős része független az adott mechanizmustól. A szükséges információk egyrészének tartalma, minősége stb. ugyanis történelmileg alakult ki. Az sem vitatható azonban, hogy szoros kölcsönhatás van az információ és a társadalmi forma, illetve annak konkrét gazdasági rendszere, gazdasági mechanizmusa között. Egy adott információs rendszer segítheti a megfelelő gazdasági mechanizmus kialakulását, működését vagy javítását, de okozhat bizonyos torzulásokat is. Ezért a történelmileg kialakult központi információs rendszerünknek a mechanizmustól független részét — a szükséges fejlesztésekkel, kiegészítésekkel — megtartva, az információs rendszer bizonyos megváltoztatására, átalakítására is gondolnunk kell az új gazdasági mechanizmus követelményeinek megfelelően.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a statisztikában, jellegénél fogva, sokkal nagyobb a súlya a stabil elemeknek, mint például a tervezésben. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságirányítás változó rendszerében mindenkor szükség van egy sor jelenség változatlan megfigyelésére. (Ismernünk kell például az ipari, a mezőgazdasági termelés fejlődésének ütemét, a közlekedés teljesítményeit, a külkereskedelmi, a belkereskedelmi forgalom alakulását, a beruházások volumenét, a foglalkoztatottak számának alakulását, a népmozgalmi adatokat stb.) E statisztikai megfigyeléseknek csak úgy van értelme, ha összehasonlítható módon, hosszabb idősorok alapján, kellő részletezettséggel nyomon követhető a fejlődés mérve.

Megítélésünk szerint mai központi információs rendszerünk felöleli mindazt a lényeges információt, amely az ország gazdasági-társadalmi folyamatainak megítéléséhez a gazdaságirányítás konkrét módozataitól függetlenül szükséges. Ennek következtében nincs tehát arról szó, hogy az új gazdasági mechanizmussal összefüggésben most gyökeresen meg kellene változtatni központi információs rendszerünket. A feladat az, hogy a jelenlegi meglevőre építve kijelöljük és végrehajtsuk a szükséges módosításokat, fejlesztéseket.

Továbbfejlesztésre szorul érvényben levő központi információs rendszerünk elsősorban az elemzési, a feldolgozási módok tekintetében. A rendelkezésre álló alapadatokból gyakran nem lehetett helyes következtetésekre jutni. Bizonyos területeken fokozottabb mértékben kell igénybe venni azokat a statisztikai eszközöket, amelyek a népgazdaság újtípusú irányítását szolgálják, más területeken ki kell egészíteni az adatgyűjtések, feldolgozások és analízisek mai rendszerét, mert azok az új követelményeknek már nem felelnek meg. Egyidejűleg meg kell szüntetni az olyan típusú adatok számbavételét, amelyek korábban csak a részletes tervezés igényei következtében szerepeltek a központi információs rendszerben. Fel kell továbbá számolni mai központi információs rendszerünk számos olyan fogyatékosságát, amely a túl gyakori, a legtöbb esetben feleslegesen párhuzamos és a helyenként túl részletes adatgyűjtésekből következik.

A fejlettebb módszerek alkalmazása nem jelent minden tekintetben teljesen új feladatot. Több területen ennek az alapjai már rendelkezésre állnak, mivel már korábban is törekedtünk — a reform előkészítésétől függetlenül is — az idők során megérett feladatok megvalósítására. A statisztikai adatgyűjtésekben, elemzésekben, főleg 1958 óta egyre több olyan statisztikai eszköz, elemzési mód alkalmazására került sor, amely időálló és elsősorban az új típusú tervezés számára nyújt hasznosítható ismereteket. Ide so-

rolhatók példaszerűen a hosszú idősorok alapján végzett elemzések, az input-output számítások, a nemzetközi összehasonlítást célzó számítások stb.

Nézzünk most néhány példát — egyáltalán nem törekedve teljességre — az olyan megfigyelési területek közül, amelyeknél lényegesebb módosítást tartunk szükségesnek.

Az új irányítási rendszerben alapvetően megváltozik az ármechanizmus. A jelenlegi árstatisztikai módszerek segítségével az új ármechanizmus hatása, az árak alakulása nem követhető nyomon, szükséges tehát egy új árstatisztikai rendszer kidolgozása, amelynek segítségével vizsgálni kell a termelői, fogyasztói stb. árak (színvonal, struktúra stb.) változásának mértékét.

Felül kell vizsgálni a termelési volumen statisztikai megfigyelési módját. Statisztikai rendszerünkben népgazdasági és ágazati középirányító szinten a vállalati teljes termelési érték mutatója alapján történik a termelési volumen mérése, alakulásának a megfigyelése. Dinamikai elemzésnél, a rögzített árak rendszerében könnyen meghatározható árindexekkel történik a korrigálás. A rugalmasabb árrendszer viszont azt jelenti, hogy a termelési volumen dinamikai változását az újtípusú árindexek segítségével lehet célravezetően és megbízhatóan nyomon követni. A termelési volumen mutatójának az eddiginél feltehetően kisebb lesz a szerepe, így a tervekben foglalt célok elemzésénél sem lesz szükség „abszolút pontosságú" tervteljesítési viszonyszámok számítására.

Előrelátható, hogy az új gazdaságirányítási mechanizmusban rendszeresen vizsgálni kell (tőkés és szocialista viszonylatban egyaránt) a devizakitermelési költségek alakulását, a kitermelési költségeknek a gazdasági változását áganként, gondoskodni kell a világpiaci és a hazai árak folyamatos összehasonlításáról.

Az elmúlt öt-hat évben kapott helyet a központi információs rendszerben az értékesítésnek, a termelés realizálási folyamatának részletes megfigyelése. A termelés realizálásának módját, feltételeit vizsgáló adatgyűjtésekre a jövőben még nagyobb figyelmet kell fordítani, az új irányítási rendszer szükségleteinek megfelelően, esetleg új formákkal ki kell azt egészíteni.

Az iparstatisztikában — ugyancsak az elmúlt években — bevezetett rendelésállomány-statisztika jelentősége az új gazdasági mechanizmusban megnő. Minthogy megszűnik a vállalati mélységig kötelező tervlebontás rendszere, a központi irányítószervek a rendelésállomány-statisztikán keresztül kaphatnak tájékoztatást arról, hogy milyen mértékben van lekötve a vállalatok kapacitása, hogyan alakultak az exportáló szervek igényei és a hazai kereskedelem rendelései, a külföldi és hazai rendelések mekkora hányadát vállalták, illetve utasították vissza a vállalatok.

Az új gazdasági mechanizmus központi információs rendszerében a korábbinál lényegesen nagyobb teret kap a társadalmi tisztajövedelem-alakulás folyamatának részletesebb elemzése. Behatóbban kell vizsgálni az erre ható tényezőket. Ehhez a kérdéshez szervesen kapcsolódik a pénzügyi statisztika (adó, hitel, vám stb.) továbbfejlesztése. E sokrétű feladatkörből külön ki kell emelni a vállalati nyereségalakulás, nyereségfelosztás megfigyelésének megnövekedő szerepét, a vállalatok összehasonlítását a nyereség alakulására ható okok szempontjából (pl., hogy mennyiben járadékszerű az elért nyereség).

Feltehetően fokozottabb hangsúlyt kapnak a központi információs rendszerben a létszámra, a bérgazdálkodásra vonatkozó megfigyelések, a jövedelemszámítások és a jövedelmek kialakulására ható tényezők elemzése. Részletesebben és rendszeresebben kell például vizsgálni a különböző beosztású, képzettségű munkások kereseti arányait, annak szóródását, az egyes keresetek összetételét források szerint. Így az alapbérek, a prémiumok (nyereségrészesedés) alakulását a vezető állásúak és beosztottak stb. szerint. Tovább kell fejleszteni az eddigi rétegelemzéseket is. Felmerülhet olyan igény is, hogy esetenként központi tájékoztatás készüljön meghatározott szakmák iránt megnyilvánuló létszámigényekről, vagy az egyes szakmák közti bérfeszültségek mértékéről. Fokozottan figyelemmel kell kísérni, hogy a kiáramló pénzmennyiség alakulása megfelel-e a tervekben előirányzottnak. Megnő a jövőben a munkaerőmérlegek szerepe, az alakulásukra ható tényezők mélyebb elemzésének a szükségessége.

A gazdálkodás új módszerei jelentős változtatást hoznak a beruházások finanszírozásában és az eszközgazdálkodásban. A beruházások tervezésében és kivitelezésében a vállalatok érdekeltsége a korábbinál jóval nagyobb lesz és a beruházások kötöttsége is csökken. Ezért részben új alapokra kell helyezni a beruházások statisztikai megfigyelését. Különösen előtérbe kerül a beruházások finanszírozási források szerinti vizsgálata. A saját vállalati alapokból és elsősorban beruházási hitelekből megvalósított beruházások esetén vizsgálni kell, hogy a számításba vett többletnyereség realizálódik-e, vagy milyen okok következtében marad el. Fentiekkel összefüggésben a népgazdasági hatékonysági vizsgálatoknál nagyobb jelentőséget kap az állóeszköz-statisztika és különösen az állóeszközök kihasználásának vizsgálata. A jövőben célszerű lesz rendszeresen megfigyelni a különböző ágazatokban az állóeszközfelszereltség, a korszerű állóeszközökkel való ellátottság mértékét és azok kihasználásának alakulását. Célszerű folytatni az állóeszközök korösszetételének 4—5 évenkénti vizsgálatát, és ezt indokolt kiterjeszteni azokra a területekre is, ahol korábban ilyen vizsgálatokat központi szervek nem végeztek.

Nagyobb hangsúlyt kell, hogy kapjanak az új irányítási rendszerben azok a nemzetközi összehasonlítások, amelyek egyes népgazdasági ágak, ezen belül a fontosabb ágazatok helyzetét, fejlődését, szerepét, munkájának hatékonyságát vetik össze más országokéval. Az eddig végzett nemzetközi összehasonlítások tapasztalataiból arra lehet következtetni, hogy a rövid távú tervekhez a kevésbé kötött gazdaságirányítási módszerek mellett, valamint a hosszú- és középtávú tervek megalapozásához, reális összeállításához az ilyen típusú összehasonlítások komoly segítséget nyújthatnak. A nemzetközi összehasonlításokat célszerű a KGST-országok között és ezeken kívül fejlett tőkésországokkal is elvégezni.

Néhány módszertani kérdés

Mindazokat a témákat, amelyeket a statisztikai adatszolgáltatási rendszer eszközeivel elemzünk az eddig követett gyakorlathoz hasonlóan, de a jövőben is még inkább hosszú idősorok alapján célszerű elemezni. Ehhez a központi információs rendszernek a jövőben is biztosítania kell az adatok összehasonlíthatóságát. A hosszú idősorokban megnyilvánuló tartós ten-

denciák, az ún. trendek elemzése a feltétele annak is, hogy a közép és hosszú távú tervek kialakításakor helyes prognózisokat lehessen végezni. Ehhez szükséges, hogy a trendekre ható tényezőket a jövőben részletesebb vizsgálat tárgyává tegyük. A fejlődési tendenciákra ható tényezők túlnyomó többsége előrelátható és így számítások végezhetők arra vonatkozóan is, hogy bizonyos tényezők tudatos változtatása milyen mértékben hat ki más tényezők alakulására, illetve a hosszú idősorokat tartósan befolyásoló tendenciák alakulására.

Nagyobb szerepük lesz a jövőben mindazoknak a számításoknak, amelyek ágazati szinten vagy népgazdasági ágak szintjén vizsgálják az egyes mutatók alakulását. Az ilyen jellegű számításokat a magyar gyakorlatban részben már meghonosodott matematikai modellek segítségével (így a többi között az ágazati kapcsolatok mérlege felhasználásával) lehet legcélszerűbben végezni. Az ilyen típusú elemzésekre néhány év óta vannak példák a gyakorlatban, azonban ezek a népgazdaság helyzetének, belső struktúrájának, külső kapcsolatainak megítélésénél még nem kaptak jelentőségüknek megfelelő szerepet. A matematikai modellek alkalmazási területe a jövőben minden bizonnyal bővülni fog. Ezekhez esetenként külön becsléseket, számításokat stb. kell végezni, ami esetleg különleges megfigyeléseket, összeírásokat is indokolhat.

Az új gazdaságirányítási rendszerben jobban kell és lehet élni a matematikai módszerekkel, így elsősorban a trendszámítás, a korrelációs és regressziós analízis ismert, de korábban kevésbé alkalmazott módszereivel. Mind nagyobb szerepet kapnak a népgazdaság egészére vonatkozó hatékonysági vizsgálatok, annál jelentősebb a különböző elért eredmények (esetleg elkövetett hibák) kialakulását befolyásoló tényezők vizsgálata, s ez elképzelhetetlen matematikai apparátus nélkül.

A gazdaságirányítás rugalmasabb módszerei miatt a jövőben bizonyos feladatok megoldásához feltételezhetően több információra lesz szükség. Az információs szükséglet megnövekedése nem feltétlenül jelenti azt, hogy a vállalatoktól több adatot kell bekérni. Az információk mennyiségének és minőségének javítása elérhető a reprezentatív megfigyelések módszerének kiterjesztésével is. A jövedelemszámításoknál és elemzéseknél például korábban is alkalmaztuk a reprezentatív megfigyelés módszerét, ezt célszerű a jövőben bővíteni. Reprezentatív megfigyelést kell alkalmazni például az árváltozások nyomonkövetésénél is, ez ugyanis egy rugalmasabb ármechanizmusban teljes körű megfigyelésekkel nem képzelhető el. A reprezentatív megfigyelés alkalmazásának természetesen számos más lehetősége is van (pl. a munkakörülmények, a létszámstruktúra stb. vizsgálatoknál).

Különösen megnövekedhet a reprezentatív megfigyelési módszer szerepe bizonyos központi döntések (gazdasági szabályozó eszközök módosításainak) előkészítésével kapcsolatban. Feltételezhető ugyanis, hogy az ilyen központi döntések előkészítése több információt igényel, mint amennyi a rendszeresen begyűjtött adatok keretében rendelkezésre áll. Ezekhez az igényekhez az információs rendszernek az eddiginél rugalmasabban kell alkalmazkodnia. Ezért előfordulhat, hogy néhány témakörben, egy időpontra vagy meghatározott időszakra vonatkozóan, a szokásosnál részletesebb adatbegyűjtésre lesz szükség. Az ilyen jellegű feladatokat célszerű lesz a reprezentatív megfigyelés módszerével megoldani. Általában hasznos

lenne a jövőben a különféle adatszolgáltatások költségigényére vonatkozóan is számításokat, összehasonlításokat végezni (pl., hogy mennyibe kerülnek a különböző módon végrehajtható adatfelvételek, hogy arányban áll-e az adatgyűjtés költsége az elérendő céllal).

A központi információs rendszer végleges kialakítása során lényeges szempont az is, hogy a különböző adatok begyűjtésére milyen időközönként kerüljön sor. Valószínű, hogy több információ tekintetében megengedhető lesz a jövőben a jelenleginél ritkább időközönként történő begyűjtés, más adatszolgáltatások esetében azonban sor kerülhet a begyűjtési gyakoriság sűrítésére (pl. a rendelésállomány megfigyelése) is. A különböző ágazatok, különféle megfigyelési területeiről származó főbb információkat össze kell hangolni, hogy a fejlődés mértékéről, irányáról a gazdasági élet összefüggéseit feltáró komplex helyzetkép, elemzés készülhessen.

★

Csak a gazdaságirányítási rendszer körvonalainak végső meghatározása után lehet majd pontosan és részletesen meghatározni, hogy a mai információs rendszer milyen módosítására lesz szükség. De már most meg kell kezdeni, határozottabban körvonalazva helyenként próbafelvételek, kísérletezések, sokoldalú tapasztalatszerzések alapján, az alkalmas új módszerek kialakítását. A reformintézkedések egy részéhez hasonlóan a központi információs rendszer bizonyos módosításai is fokozatosan valósulhatnak meg.

A gazdaságirányítás megváltozott módja természetszerűleg módosíthatja majd a központi információs rendszerbe foglalt adatok feldolgozásának, összesítésének, továbbításának szervezeti rendjét is. Ennek miként jére talán még fokozottabban érvényes az a megállapítás, hogy az információs rendszer konkrét tartalmát, a fejlesztés részletkérdéseit csak a reformelképzelések részletes rögzítése, eldöntése után lehet meghatározni. Az azonban már jelenleg is biztonsággal megállapítható, hogy a népgazdasági tervezéshez szükséges — tehát mindenekelőtt a bővített újratermelés folyamatának minden lényeges momentumát felölelő — információknak központilag kell rendelkezésre állniuk. A tervgazdálkodás központi szerveinek ilyen információigényét a jövőben is elsősorban a központi információs rendszer keretében kell kielégíteni. Bonyolult és alapos vizsgálatok válnak szükségessé arról, hogy a különböző gazdasági szabályozó eszközökre a gazdasági élet hogyan reagál. Bizonyos, hogy igen sokféle statisztikai eszközzel kell — különösen kezdetben — elemezni a gazdaságpolitikai intézkedések hatását, és a felgyűlt tapasztalatok alapján lehet majd idővel megállapítani gazdaságunk reakciójának alakulását Valószínű, hogy a gazdaságpolitikai eszközök hatásának átfogó méréséhez, elemzéséhez szükséges információkat is zömükben a központi információs rendszer keretébe kell beágyazni.

A központi információs rendszer adatainak köre a jövőben sem fog kizárólagosan (hanem, mint jelenleg is, csak többségében) a központi statisztikai apparátuson keresztül begyűjtött adatokra korlátozódni. Az információáramlás új rendjének a kialakítása már csak ezért is körültekintő szervező munkát kíván meg, hogy kiküszöbölhető legyen a párhuzamos adatgyűjtés, az azonos alapadatok többszöri feldolgozása, de a központi információs rendszer ugyanakkor hézagmentes, zárt egészet alkosson. En-

nek alapvető feltétele, hogy a felső szintű irányító és funkcionális szervek adatigényeiket összehangolják és összehangoltan szervezzék meg az ilyen irányú igények kielégítésének a módját is.

Végezetül: a korszerű információs rendszer feltétele, hogy lényeges és gyors javulás következzék be az ügyvitel, elsősorban az adatfeldolgozás gépesítésében. Ha meglevő elmaradásunkat gyorsan nem is szüntethetjük meg, sürgős feladat, hogy legalább érezhetően csökkentsük azt. Ellenkező esetben súlyos károk származhatnak abból az ellentmondásból, hogy a termelés technikájában a korszerűbb eszközök hasznosítására törekszünk, a termelés „vezérlését" viszont korszerűtlen, nem egyszer primitív kézi módszerekkel igyekszünk megvalósítani. A megoldást a korszerű ügyvitelgépesítés, a korszerű számítástechnika nyújtja. E probléma nemcsak a központi információs rendszerre, hanem — és elsősorban — a vállalatok információs rendszerére is vonatkozik. A vállalati döntések számának megnövekedése, a nagyszámú lehetőség közötti választás következtében előtérbe kerül a vállalatoknál — elsősorban a nagyvállalatoknál — a matematikai módszerek alkalmazása, ami csak modern számítástechnikai gépek segítségével oldható meg. Ugyanígy a nagyvállalatok hatalmas adattömegének gyors operatív feldolgozását is csak megfelelő ügyviteli gépek (lyukkártya gépparkok, adatfeldolgozó elektronikus gépek) biztosíthatják. A központi információs rendszer adatigényének minél gyorsabb és hatékonyabb teljesítése is megkívánja, hogy a vállalatok adatszolgáltatása kielégítő módon gépesítve legyen. És végül, a gépesítés fejlesztése képezi a feltételét annak is, hogy a központi információs rendszer keretében időben és optimális eredményességgel elvégezhetők legyenek a szükséges összesítések, elemzések, értékelések.

Megyeri Endre:

AZ ERKÖLCSI KOPÁS ÉS A KAPACITÁSOK GAZDASÁGOS KIHASZNÁLÁSA A SZOCIALISTA IPARBAN

Az utóbbi években egyre nagyobb az érdeklődés az állóeszközök közgazdasági kérdései iránt. Ez teljesen indokolt, hiszen a nemzeti jövedelemnek évről évre jelentős hányadát fordítjuk az állóeszközök bővítésére; a nemzeti jövedelem további növekedésének üteme nem kis mértékben függ az állóeszközráfordítások, beruházások hatékonyságától.

A könyv ezt a jogos igényt igyekszik kielégíteni. Az első rész az erkölcsi kopás számszerűsítését tárgyalja. Ezen belül a szerző cáfolja az erkölcsi kopással kapcsolatos helytelen nézeteket, megismertet az erkölcsi kopás elleni védekezés fő problémáival. A második rész a gépcserék gazdaságosságára vonatkozó sok érdekes számítás formájában főként a beruházásoknak a kapacitáskihasználás tükrében történő vizsgálatával foglalkozik.

116 l., ára fűzve: 13,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

VÁGI FERENC:

A termelőszövetkezeti jövedelemkülönbségek kiegyenlítődésének lehetőségei és korlátai

A jó termelőszövetkezetekben elért többletjövedelem anyagi alapot nyújt arra, hogy tagjaiknak a teljesített munka után nagyobb jövedelmet biztosítsanak, s többet is halmozzanak fel, mint a gyenge vagy az átlagos szövetkezetek. A szövetkezeti tagok közös gazdaságából származó személyes jövedelem és üzemi nettó jövedelem nagy szóródása — amely a szövetkezeti bruttó jövedelem differenciáltságának a következménye — sok közgazdában váltja ki a gondolatot, hogy a különbségek kiegyenlítődése szükséges lenne. Meg kell azonban vizsgálni: lehetséges-e a szövetkezetek fejlődését egyensúlyba hozni, milyen feltételek mellett, s hogyan mehet végbe a jövedelemkiegyenlítődés? E kérdések tisztázása a mezőgazdasági szövetkezeti szektor fejlesztése, a termelési lehetőségek kihasználása szempontjából napjaink problémájává vált. Ahhoz, hogy e feltételek távlatait helyesen értékelhessük, ismernünk kell a jövedelmek differenciáltságának a természetét, okait és sajátosságait is.

A differenciáltság és a jövedelemfelhasználás

A különbözeti jövedelem hatása a bruttó jövedelem felhasználására jól követhető az 1. sz. táblázat adatai alapján. A bruttó jövedelemnek nagyobb hányada jut közös felhasználásra a gyenge termelőszövetkezetekben, mint a jókban. Reális képet azonban csak akkor kapunk, ha az arányokat és az abszolút szinteket együttesen vizsgáljuk. A jó szövetkezetekben nemcsak a személyes jövedelem szintje, hanem az üzemi nettó jövedelem összege is nagyobb, mint a gyengéknél. Az egy kataszteri holdra számított üzemi nettó jövedelem a legjobb termelőszövetkezetekben mintegy 104 százalékkal nagyobb, a leggyengébbekben pedig 40 százalékkal kisebb az országos átlagnál. Hasonló, bár némileg kisebb arányú eltérés mutatkozik az egy dolgozó tagra számított üzemi nettó jövedelemben is.

A felhasználható bruttó jövedelemben igen tekintélyes részt tesz ki a termelőszövetkezeteknek nyújtott állami támogatás. Ez a gazdálkodás színvonalával fordítottan arányos, vagyis a gyenge termelőszövetkezetektől a jók felé haladva az állami támogatás aránya és összege is csökken. De az országos átlaghoz viszonyítva a leggyengébb szövetkezetek körülbelül 14 százalékkal, a legjobbak pedig 35 százalékkal nagyobb támogatást kapnak. Ebből úgy tűnik, mintha a legjobb szövetkezetek különleges támogatásban részesülnének, annak ellenére, hogy a tömeges átszervezés óta a gyenge szövetkezetek állami támogatása fokozódott.

A gazdálkodás különböző fokán álló termelőszövetkezetek bruttó jövedelmének felhasználása *1. sz. táblázat*

Megnevezés	Ahol a halmozatlan termelési érték									
	1500 Ft alatt	1501—2000	2001—2500	2501—3000	3001—3500	3501—4000	4001—4501	4501—5000	5000— Ft-nál több	Országos átlag
Egy kh termőterületre jut										
Személyi jövedelem	588	765	932	1132	1375	1583	1855	2083	2749	1245
Alkalmazottak munkabére és közterhei	91	126	135	127	135	154	138	171	347	143
Nettó jövedelem ...	448	477	578	707	804	931	1010	1152	1490	729
Állami befizetés összesen	177	220	255	294	333	361	403	440	502	302
Felhalmozás összesen	153	238	323	412	471	570	607	712	988	427
Felhasználható bruttó jövedelem	1127*	1368**	1645	1966	2314	2668	3003	3406	4586	2117
	Százalékos megoszlás									
Személyi jövedelem	52,2	55,9	56,7	57,6	59,4	59,3	61,8	61,2	59,9	58,8
Alkalmazottak munkabére és közterhei.....	8,1	9,2	8,2	6,4	5,8	5,8	4,6	5,0	7,6	6,8
Nettó jövedelem...	39,7	34,9	35,1	36,0	34,8	34,9	33,6	33,8	32,5	34,4
Felhasználható bruttó jövedelem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből: állami befizetés	15,6	16,1	15,5	15,0	14,4	13,5	13,4	12,9	11,0	14,2
felhalmozás	13,6	17,4	19,6	21,0	20,4	21,4	20,2	20,9	21,5	20,2

„Állami Gazdaságok és termelőszövetkezetek gazdálkodása 1961—1964-ben." című KSH Kiadvány adatai alapján. (Budapest, 1966) A tanulmányban szereplő többi adat is ebből a forrásból származik.
* Nem tartalmaz 118,— Ft egyéb felhasználást.
** Nem tartalmaz 19,— Ft felhalmozást.

Több más sajátos vonást is felfedezhetünk a jövedelemfelhasználásban. Az állami támogatás és a felhalmozás részesedésének aránya például szektorátlagban teljesen azonos. (Ez nemcsak az 1964. év sajátossága, hanem többé-kevésbé fennállt a szocialista átszervezést követő minden évben.) Ebben az mutatkozik meg, hogy *a termelőszövetkezetek egészére nézve csak az állami támogatás teremti meg a bruttó jövedelemből való felhalmozásnak,* s benne a lejárt hitelek visszafizetésének a *fedezetét.*

A bruttó jövedelemből való felhalmozás lehetősége azonban az országos átlaghoz képest igen eltérően alakul. Az átlagosnál jobb termelőszövetkezetek 55—100, a legjobbak pedig 113 százalékkal halmoznak fel többet, mint amennyi állami támogatáshoz jutnak. Az átlagosnál alacsonyabb színvonalon gazdálkodó szövetkezetekben viszont a felhalmozás összege mindenütt *kisebb* — a leggyengébbekben mintegy 60 százalékkal, az átlagoshoz közelállókban pedig körülbelül 10 százalékkal — az állami támogatásnál. A gyenge termelőszövetkezetekben tehát nem beszélhetünk saját felhalmozásról, a felhalmozás az átlagosnál jobb termelőszövetkezetekben összpontosul.* Az átlagos termelőszövetkezetekben 30—35 százalékkal magasabb a felhalmozás összege, mint az állami támogatás.

* A gyakorlatban természetesen nem ilyen tisztán jelennek meg ezek az összefüggések. Az állami támogatás bizonyos hányadát a jó szövetkezetekben is szétosztják a tagok közt személyes jövedelemként. Állami támogatás címén számolnak el olyan tételeket is, amelyek elvileg nem oda tartoznának. (Ilyen például a nagyüzemi felár és az ipari termelőeszközök árkedvezménye.) Az alkalmazott absztrakció mégis megengedhető, mert az újratermelési feltételek megismeréséhez közelebb visz.

Az állami támogatás gyakorlatilag nem oldotta meg a kiépülő termelőszövetkezeti nagyüzemi gazdaságok felhalmozási igénye és tényleges lehetősége közti ellentmondást. Ennek feloldásához messzemenően be kellett kapcsolni az állami hiteleket is. Így azonban a termelőszövetkezeti hitelrendszer a tömeges átszervezés 1959. évi megkezdése után hibás körbe jutott. A tömeges átszervezés idején olyan befektetéseket is meghiteleztek, amelyeknek célja a kieső termelési eszközök pótlása. Ezek a hitelek nem járultak hozzá a termelés és a jövedelem növeléséhez, s így a visszafizetések anyagi fedezete sem jöhetett létre. A hiteltörlesztés az utóbbi években viszont már esedékessé vált. Ha nem kerül sor újból meghitelezésre — prolongáció vagy más egyéb formában —, akkor a termelőszövetkezetek többsége csak a személyi jövedelmek leszorítása árán képes az említett hitelösszegek bizonyos részét visszafizetni. Súlyosbítja a szövetkezetek helyzetét, hogy a termelés növeléséhez most már újabb befektetésekre, s ezekhez újabb hitelekre van szükség.

Az „átszervezés társadalmi költségeinek" a szövetkezeti szektorban nincs meg a gazdasági fedezete. Ezért a termelési eszközök cseréjével kapcsolatos hiteleket mielőbb le kellene írni. A hitelelengedést fel lehet használni a jó és gyenge termelőszövetkezetek gazdasági erejében meglevő különbségek mérséklésére. A hitelelengedést a gyenge termelőszövetkezetekre kell összpontosítani. Ez kedvezően hatna a felhasználható szövetkezeti bruttó jövedelemre, s benne a tagok személyes jövedelmének a növekedésére is.

A felhalmozás aránya a bruttó jövedelemben a jó termelőszövetkezeteknél számottevően nagyobb, mint a gyenge termelőszövetkezeteknél. A gyenge termelőszövetkezetektől a jók felé haladva e tekintetben nemcsak abszolút, hanem viszonylagos növekedés is megfigyelhető. Ez a jelenség — annak ellenére, hogy a jobb termelőszövetkezetek üzemi nettó jövedelmének a bruttó jövedelemből való aránya kisebb — azért lehetséges, mert a jó termelőszövetkezetek bruttó jövedelmét viszonylag kisebb állami befizetés terheli, viszonylag kisebb a földadó, a jövedelemadó, az illetékek összege, továbbá a fizetett biztosítás, a társadalmi biztosítási befizetés, s benne a nyugdíj-hozzájárulás is.

A jó termelőszövetkezetek a termelés továbbfejlődését illetően nemcsak azért vannak jobb helyzetben a gyenge termelőszövetkezetekhez viszonyítva, mert egységnyi területről többet halmoznak fel, hanem azért is, mert a jövedelmük felhasználását jobban tudják a termelés továbbfejlesztésének szolgálatába állítani. Ez főként abban mutatkozik meg, hogy a legjobb termelőszövetkezetek nettó jövedelmük kétharmadát, a leggyengébbek pedig csak egyharmadát fordítják felhalmozásra. A nettó jövedelem felhasználásában olyan előny mutatkozik a jó termelőszövetkezetek javára, amelyet a gyenge termelőszövetkezetek saját tevékenységükből nem tudnak ellensúlyozni.

A termelőszövetkezeti tagok jövedelmének arányai és aránytalanságai

A termelőszövetkezeti szektorban valamennyi jövedelmi mutató jelentősen differenciált a gazdálkodás különböző fokán álló termelőszövetkezetekben. A személyes jövedelmek és az üzemi nettó jövedelmek ke-

vésbé differenciáltak, mint a bruttó jövedelem, mert az állami támogatás e mutatók alakulását *némileg mérsékeli* (lásd a 2. sz. táblázatot).

2. sz. táblázat

Egy dolgozó tagra és egy munkanapra számított üzemi és személyes jövedelmek
(1964)

Egy dolgozó tagra jut	Ahol a halmozatlan termelési érték									
	1500— Ft alatt	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 3500	3501— 4000	4001— 4500	4501— 5000	5000- Ft-nál több	Országos átlag
Bruttó jövedelem	9152	10912	13228	15842	17676	19304	20479	22685	23989	16281
Személyi jövedelem	7322	8353	9835	11629	13177	14687	15422	16915	17644	12140
Nettó jövedelem...	5575	5209	6097	7264	7706	8343	8397	9355	9563	7110
Az országos átlag százalékában										
Bruttó jövedelem	56,2	67,0	81,2	97,3	108,6	118,6	125,8	139,3	147,3	100,0
Személyi jövedelem	60,3	68,8	81,0	95,8	108,5	116,9	127,0	139,3	145,3	100,0
Nettó jövedelem...	78,4	73,3	85,8	102,2	108,4	117,3	118,1	131,6	134,5	100,0
Egy munkanapra jut										
Bruttó jövedelem	59	56	65	75	82	91	93	97	106	77
Személyi jövedelem	39	43	48	55	61	67	70	73	78	58
Nettó jövedelem...	30	27	30	34	36	39	38	40	42	34
Az országos átlag százalékában										
Bruttó jövedelem	63,6	72,7	84,4	97,4	106,5	118,2	120,8	126,0	137,7	100,0
Személyi jövedelem	67,2	74,4	82,8	94,8	105,2	015,5	120,7	125,9	134,5	100,0
Nettó jövedelem...	88,2	79,1	88,2	100,0	105,9	114,7	111,8	117,6	123,5	100,0

A jövedelmi mutatók differenciáltságának több fontos sajátossága van. *Először:* A gyenge termelőszövetkezetektől a jók felé haladva az amortizáció és az anyagköltségek arányának a csökkenése növeli, a tagsűrűség fokozódása pedig csökkenti az egy tagra jutó bruttó jövedelem különbségeit. E két tényező együttes hatásában — több éves tapasztalat szerint — a tagsűrűség nagyobb mértékben befolyásolja az egy tagra jutó bruttó jövedelem differenciáltságát.

Másodszor: Az egy főre (tagra) jutó bruttó jövedelem határozza meg a gazdasági fejlettség minden fokán a kiosztott személyes jövedelmet és az üzemi nettó jövedelmet is, bár az utóbbiak az egységnyi területre jutó bruttó jövedelem színvonalát is tükrözik.

Harmadszor: Az egy dolgozó tagra jutó bruttó jövedelem különbségében együtt fejeződik ki az eltérő munkateljesítmény és termelékenység hatása. Az eltérő munkateljesítmény jelentős részben a munka idényszerűségének, a különböző termelékenység pedig a természeti tényezők differenciáltságának a következménye. A szövetkezeti tulajdonviszonyok között mindkét tényező hat az egy tagra és az egy munkanapra jutó személyes jövedelem, valamint az üzemi nettó jövedelem mutatójára is. A két tényező szerepében mégis jelentős különbség van. A mezőgazdasági munkák idényszerűségének a munkateljesítményekre gyakorolt hatásából fakadó különbségek viszonylag könnyebben változtathatók meg a tagsűrűség és a mezőgazdasági munkák összehangolt alakításával. A munkák idényszerűségének csökkentése révén munkaerő szabadítható fel. Ez lehe-

tővé teszi az egy szövetkezeti tagra jutó átlagos munkateljesítmény növelését és elősegíti a szövetkezetek között meglevő jövedelemkülönbségek fokozatos kiegyenlítődését. A természeti tényezők különbözősége azonban tartósan befolyásolja az egy napra, s ezen keresztül természetesen az egy tagra jutó bruttó jövedelmet.

Negyedszer: Az anyagi érdekeltség szempontjából feltétlenül hasznos, hogy a szövetkezeti tagok személyes jövedelmének évi és napi összegében egyaránt tükröződik a bruttó jövedelem megfelelő mutatóinak színvonala. Bár a gyengén gazdálkodó szövetkezetek tagjaira nézve — a jelenlegi alacsony jövedelmi szint mellett — ez hátrányos, mégis hasznos, mert fokozza a szövetkezeti tagok termelési aktivitását. A személyes jövedelemnek a realizált bruttó jövedelemtől való *közvetlen* függése a szövetkezeti gazdálkodásban fokozottabb termelési érdekeltséget biztosít, mint az állami szektorban érvényes mai rendszer.

A jövedelem differenciáltságának ténye önmagában nem zárja ki, sőt szükséges ahhoz, hogy a szövetkezeti parasztság széles körű egyéni termelési érdekeltségét megteremtsék. De hogy a valóságban ez mennyire sikerül, az már nagymértékben a személyes jövedelem differenciáltságának konkrét méreteitől függ. Vagyis elsősorban attól, hogy miként alakulnak ezek a jövedelmek ott, ahol a legkisebb a szövetkezeti tagok személyes jövedelme. A táblázatban közölt adatokból világosan látszik, hogy termelőszövetkezeteinkben a jövedelmi mutatók ma igen erősen differenciáltak. Ennek a differenciáltságnak azonban *alapvető sajátossága,* hogy *a jövedelmek a felső póluson,* a legjobb termelőszövetkezetekben *sem túlzottan magasak.* Az állami kiegészítéssel növelt évi személyes jövedelem a legmagasabb kategóriában 1 dolgozó tagra számítva 17 644 Ft, egy munkanapra 78 Ft, s az üzemi nettó jövedelem 9563, illetve 42 Ft. Joggal feltételezhető tehát, hogy még a legjobb szövetkezetek között is csak nagyon kevés azoknak a termelőszövetkezeteknek a száma, amelyek kiugróan magas jövedelmet mondhatnak magukénak.

A másik döntő sajátossága a jövedelem differenciáltságának, hogy *az alsó póluson,* a leggyengébb termelőszövetkezetekben viszont *nagyon alacsonyak a személyi jövedelmek.* Nem érik el azt a szintet, amely elegendő lehetőséget nyújtana a szövetkezeti tagok termelésben való személyi érdekeltségének kibontakoztatására. (Pedig a szövetkezetek és szövetkezeti tagok nagyobb része tartozik a gyengébb termelőszövetkezetekhez.) A jövedelmek hatékony állami befolyásolására van tehát szükség.*

A fejlődésben a jó termelőszövetkezetek tehát jelentős előnyökkel rendelkeznek a gyengékkel szemben. Az utóbbiak csak az állam segítségével voltak képesek ezt ellensúlyozni, oly módon, hogy sem a bruttó jövedelem, sem a közös gazdaságokból származó személyes jövedelem nem csökkent, hanem még nőtt is. S még fokozottabban kellene kiegészíteni a gyenge termelőszövetkezetek tagjainak személyes jövedelmét, mert az alacsony színvonal ma már nemcsak a munkaerő, hanem a meglevő termelőeszközök kihasználását is akadályozza.

* Ez a probléma más szocialista országokban is felvetődött. A Szovjetunió Kommunista Pártjának programja például nyomatékosan hangsúlyozza, hogy mindinkább egyenlő gazdasági lehetőségeket kell teremteni különböző övezetekben, valamint egyes övezeteken belül eltérő természeti és gazdasági körülményei között levő kolhozokban a jövedelem, s benne elsősorban a személyes jövedelem növeléséhez.

A termelési feltételek kiegyenlíthetetlensége

A termelés növelése és a gyenge termelőszövetkezetek termelési lemaradásának teljes megszüntetése végett néhányan az állami támogatásnak a gyenge termelőszövetkezetek javára történő átcsoportosítását követelik. Ehhez hasonló felfogás az is, amely a mezőgazdasági termelésnövelés egyik legfőbb tartalékát a gyenge termelőszövetkezeteknek a közepesek színvonalára való felemelésében látja. Eszerint az egységes munkadíjak bevezetése már most, vagy rövid idő múlva nemcsak megvalósítható, hanem szükséges is. Az ilyen nézetekben a mezőgazdasági termelés természeti-technológiai sajátosságainak nem megfelelő értékelése tükröződik.

A teljes jövedelemkiegyenlítődés eléréséhez végső fokon az kellene, hogy — a gazdálkodás színvonalától függetlenül — a tagok éves keresete kiegyensúlyozott, s az azonos munkák díjazása többé-kevésbé egyenlő legyen. Az éves keresetek kiegyensúlyozottsága természetesen feltételezi, hogy az egyéni munkateljesítmények is kigyenlítődjenek a különböző gazdálkodási színvonalon álló termelőszövetkezetek között. Olyasféleképpen, ahogy ma az állami gazdaságokban van. 1964-ben, a halmozatlan termelési érték nagysága szerint csoportosított állami gazdaságokban a 295 napos átlagos teljesítmény mellett a legtöbb 298, a legkisebb pedig 287 nap volt. A napi kereset országos átlagban 66,6 Ft, s a legnagyobb 68,6, a legkisebb pedig 64,9 Ft volt. Az egy dolgozóra jutó évi kereset átlagosan 21 177 Ft, a legmagasabb 21 478 Ft, a legkisebb pedig 20 438 Ft volt.

Ilyen minimális különbségek esetén beszélhetünk a jövedelmek teljes kiegyenlítődéséről. De a szövetkezeti szektorban belátható időn belül annak sincsen meg a reális feltételei, hogy *lényegesen* csökkenjenek a különbségek.

Már láttuk,* a termelőszövetkezetekben nagyon szoros összefüggés van egyrészt a termelés és a bruttó jövedelem, másrészt a bruttó jövedelem és a személyes jövedelem között.**

Ha mindenütt a legjobb termelőszövetkezetek színvonalára emelhetnénk a termelést, akkor jönne létre akkora bruttó jövedelem, amely lehetővé tenné az egységes munkadíjazást a legjobb termelőszövetkezetek szintjén. Így a napi és évi keresetek is kiegyensúlyozódnának, többé-kevésbé azonosak lennének. Ha minden egyéb korlátozó feltételtől — tehát az állami beavatkozástól is — eltekintünk, a teljes kiegyenlítődés akkor következne be, ha a termelőszövetkezetek termelőerőinek területegységre jutó színvonala (beleértve a termelőerőkkel való ellátottságot, valamint az üzemi vezetés és munkaszervezés színvonalát) is a legjobbakéval azonossá válna.

A legjobb termelőszövetkezetek színvonalán történő jövedelemkiegyenlítődéshez az egész szövetkezeti szektorban — számításaim szerint — 17,3 milliárd forinttal nagyobb bruttó jövedelemre lenne szükség, hogy ez a megfelelő személyi jövedelemre és nettó jövedelemre fedezetet nyújtson. Jóllehet a termelési színvonal ez esetben mintegy 130 százalékkal emel-

* E probléma kapcsán nemcsak e cikk elejére, hanem „A termelés differenciáltságának okai és a különbözeti jövedelem a mezőgazdaságban" című, a Közgazdasági Szemle 1966. 5. számában megjelent tanulmányomra is utalok.

** A halmozatlan termelés és bruttó jövedelem, továbbá a bruttó jövedelem, a személyes jövedelem, valamint az üzemi nettó jövedelem kapcsolatára vonatkozó korrelációs számítások igen szoros összefüggést, 0,9117-es mutatót eredményeztek.

kedne, de ehhez hatalmas összegű ráfordítás lenne szükséges. A szövetkezeti szektor álló- és forgóalapjainak értékét például — azonos természeti adottságokat véve — mintegy 31,4 milliárd Ft-tal kellene megnövelni. A mintegy 4,7 milliárd forintnyi nettójövedelem-többlet az álló- és forgóalapok megnövekedett értékét csak körülbelül 15,0 százalékban fedezné. Ilyen kiegyenlítődés nagyarányú állami támogatást követelne meg. Személyes jövedelemre is mintegy 13,4 milliárd Ft-tal nagyobb összegre lenne szükség, megnövekedne a tagok száma (tagsűrűsége) stb.

A termelőszövetkezeteknek tehát olyan fejlődést kellene megtennie, amelyben a mai legjobb termelőszövetkezetek termelési struktúrája, felszereltsége valósulna meg. De ilyen fejlődés nyilvánvalóan nem valósulhat meg, hiszen közben a legjobbaknak is fejlődni kell.

A termelés, a bruttó jövedelem teljes kiegyenlítődésének megvalósulását, de még az ehhez való közelítést is azért sem lehet feltételezni, mert a termelőszövetkezetek eltérő természeti feltételek közt, különböző talajtermelékenységű földeken gazdálkodnak. A föld minősége szerint más és más fokon jön létre az alkalmazott termelési eszközök optimális kombinációja. Az alacsonyobb talajtermelékenységű földeken adott technikai színvonalon eleve kisebb mennyiségű termelési eszközt lehet hatékonyan alkalmazni és kihasználni, mint a jobb termelékenységű földeken. Különösen érvényes ez a növénytermesztésben, ahol a természeti tényezők elsődlegesen éreztetik hatásukat. A gyengébb minőségű földeken kevésbé intenzív termelési struktúra, alacsonyabb szintű álló- és forgóalap-ellátottság, valamint élőmunka-felhasználás általában hatékonyabban érvényesíthető. Ennek ellenére elképzelhető, hogy a gyengébb minőségű földön is ugyanolyan nagyságú élő- és holtmunka-ráfordítást alkalmaznak, mint a jobb minőségű földön. Ezzel azonban a termelőerők kihasználásának hatékonysága csökken, ezért a termelőeszközökkel való ellátottságban a kiegyenlítésre való törekvés gazdaságilag is értelmetlen, az anyagi és élőmunkaforrások nagymértékű pazarlását okozhatja. *A gyenge termelőszövetkezetek mindenáron való fejlesztése, a befektetések erőltetése tehát a reális adottságoktól való elszakadásra vezet és felesleges kiadásokkal, komoly károkkal járhat.*

Mindez érzékelteti, hogy a termelés oldaláról csak igen erős korlátok közt lehet befolyást gyakorolni a szövetkezeti tagok személyes jövedelmére. A gyenge termelőszövetkezetekben a fejlesztést azokra a területekre kell összpontosítani, ahol az a helyi adottságok jobb kihasználásával jár, valamint ahol a továbbhaladás nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a gazdaságok által monopolizált természeti feltételekhez, a talaj termelékenységéhez (amelyben a gyenge gazdaságok hátrányban vannak a jó gazdaságokkal szemben). Erre több lehetőség kínálkozik. Különösen ilyen az állattenyésztés néhány ága és a saját termelésű termékek üzemen belüli feldolgozása. Mindkét terület olyan, ahol megfelelő állami segítséggel a gyenge termelőszövetkezetek vetekedhetnének a jókkal, sőt még nagyobb munkatermelékenységet is elérhetnek. Emellett ezek a területek alkalmat adnak arra is, hogy a tagok évi munkateljesítményét növeljék, s közelítsék a jó termelőszövetkezetekben elért munkateljesítményhez. Ha a gyenge termelőszövetkezetek ezeken a pontokon kapnak megkülönböztetett támogatást, s ennek megfelelő erőfeszítést tesznek, akkor egy részük közeledhet is a legjobb termelőszövetkezetek termelésének a színvonalához. S

mindezt anélkül, hogy a jó termelőszövetkezeteket a fejlődésben vissza kellene fogni, vagyis, hogy tőlük az anyagi erőforrásokat a gyenge termelőszövetkezetek lényegesen kevésbé hatékony fejlesztésére kellene átcsoportosítani.

Az említett területeken a gyenge termelőszövetkezeteknek azonban ma nemigen van lehetőségük megkülönböztetett fejlesztésre, sőt itt is hátrányban vannak a jókhoz képest. Külső forrásokhoz, takarmányokhoz nemigen juthatnak, s a sajáttermelésű termékek feldolgozására is erősen korlátozott lehetőségük van. Ha vállalkozna is egy-egy termék feldolgozására, s a termelést viszonylag kedvező költségfeltételek mellett szervezhetné meg, rendszerint akkor sem kap engedélyt erre. A gyenge termelőszövetkezeteket alacsony jövedelmük arra készteti, hogy az állami támogatást olyan termékek termelésének növelésére vegyék igénybe, amelynek kielégítő színvonalon való termeléséhez nincsenek még meg a szükséges adottságok. Az állami szervek pedig, bár tudják, hogy az ilyen befektetések megtérülése lassú és bizonytalan, hogy nem elég hatékony, mégis arra kényszerülnek, hogy az ilyen kérelmeket ne utasítsák el, mert a gyenge termelőszövetkezet helyzetén javítani akarnak.

A kimondottan földhöz kötődő beruházásoknál nem lehet azonban egyértelműen negatív álláspontra helyezkedni. Ugyanis a gyenge minőségű földek sem egyformán rosszak minden termék számára, sőt vannak olyan termékek, amelyeket ezeken a földeken is lehet olyan terméshozammal és befektetéssel termelni, mint a jó termelőszövetkezetekben. S mivel a rossz-minőségű földeket sem szabad a termelésből kikapcsolni, ezeken olyan termék termelése indokolt, amely *legalább* akkora *egy munkanapra jutó* bruttó jövedelmet biztosít, mint amekkora bruttó jövedelmet termelőszövetkezeti átlagban a terméknél általában elérnek. Emellett persze az is fontos, hogy e termékek termelése lehetővé tegye az egy szövetkezeti tagra jutó *évi munkateljesítmény fokozását.* (E két követelmény között esetenként ellentmondás is lehetséges, amennyiben változatlan tagsűrűség mellett egyidejűleg nem lehet megvalósítani a tagok évi munkateljesítményének fokozását. Ezt azonban fel lehet és kell oldani a munkaerő bizonyos részének más népgazdasági ágak számára történő felszabadításával.)

Tekintve, hogy a népgazdaság felhalmozási erőforrásai korlátozottak, minden esetben megvizsgálandó, hogy egy bizonyos célra felhasználható beruházási összeg hol fog nagyobb hatékonysággal, nagyobb eredménnyel megvalósulni, a gyenge, avagy a jó termelőszövetkezetekben. Ha általában érvényes az, hogy a jó földön és magasabb színvonalon gazdálkodó termelőszövetkezetekben a ráfordításoknak nagyobb a hatékonysága, nem biztos, hogy ez minden konkrét esetben is így van. Ha történetesen választani lehet a között, hogy egy beruházást jó vagy gyenge termelőszövetkezetben valósítsanak meg, akkor is mérlegelni kell, melyik a célszerűbb megoldás, a jó termelőszövetkezetben megvalósítani a befektetést, s ennek többletjövedelméből nyerhető állami (adó stb.) bevételből kiegészítést adni a gyenge termelőszövetkezetek *személyes* jövedelmére, vagy az előnyösebb, ha a befektetést a gyenge gazdaságokban valósítják meg. Ma még többnyire az első megoldás a gazdaságosabb. De előfordulhat az is, hogy egy bizonyos termék termelésének bővítésére a jobb termelőszövetkezetekben már megfelelő hatékonyság mellett nem lehet számítani, illetőleg csak kisebb hatékonyság érhető el, mint a gyenge termelőszövetkezetekben.

A gazdasági hatékonyság itt vázolt érvényesítése szinte automatikusan valósulhat meg olyan irányítási rendszerben, amelyben a hosszúlejáratú beruházási hitelek üzemi elhelyezését a gazdasági hatékonyság alapján ítélik meg. Ellenkező esetben csak rendkívül nagy többletkiadásokkal fejleszthető a mezőgazdasági szövetkezeti termelés. Az ebből eredő bizonyos árnyoldalak a szocialista átszervezés befejezése óta kisebb-nagyobb mértékben szinte állandóan megmutatkoztak. A hosszú lejáratú hitelezés érvényes rendszere is hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy *a gyenge termelőszövetkezetekben a termelés alapigényessége sokkal erőteljesebben fokozódott, mint a jobb termelőszövetkezetekben.* Gyakorlatilag a hitelezés nem szűrte meg a gyenge termelőszövetkezetek befektetéseit, s nem irányította azokba az ágazatokba, amelyek adottságaik közepette a jobb termelőszövetkezeteknél kedvezőbb alapigényességgel fejleszthetők.

Az ésszerű elbíráláshoz mindenekelőtt fel kell tárni, hogy a gyenge termelőszövetkezetek különféle ágazatai milyen alapigényességgel fejlődhetnek, s ez végső soron hogyan hat vissza az egy szövetkezeti tag által teljesíthető munkaidőre, a munka termelékenységére, valamint az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem színvonalára. Rendszeresen vizsgálni kell továbbá azt is, hogy ugyanaz a beruházás milyen eredménnyel térül meg a gazdálkodás különböző színvonalán álló termelőszövetkezetekben. Mindezek nélkül nem lehet megalapozottan kijelölni azokat a termelési ágazatokat, amelyeknek a fejlesztése a gyenge termelőszövetkezetekben éppúgy előnyös lehet, mint a jókban.

Mindezt egybevetve arra a következtetésre jutunk, hogy alapjában véve szerények azok a lehetőségek, amelyek a gyenge és a jó termelőszövetkezetek termelési feltételeinek kigyenlítésében kihasználhatók és ebből következően szerények a várható eredmények is. Miközben a gyenge termelőszövetezetek termelési színvonalát közelebb akarjuk vinni a jó termelőszövetkezetekéhez, tovább fejlődnek az utóbbiak is, hiszen ehhez nemcsak a természeti, hanem gazdasági feltételeik is kedvezőbbek, minthogy felhalmozásuk abszolút és viszonylagos összege is nagyobb, mint a gyenge termelőszövetkezeteké. Ebben nagyon is érzékelhetően fejeződik ki a természeti feltételek kiegyenlítődési lehetőségének szűk volta.

A gyenge termelőszövetkezeteket természetesen támogatni, segíteni kell. De a termelési adottságok különbségeinek kiegyenlítése megoldhatatlan feladat. Véglegesen *meg kell szabadulni tehát attól az illúziótól, hogy a gyenge termelőszövetkezetek a termelés fejlesztésének legjelentősebb és leginkább kiaknázható tartalékát képezik.* Sőt, arra is fel kell készülnünk, hogy a szövetkezeti szektorban a legkörültekintőbb gazdaságfejlesztés esetén is *tovább növekszik a termelés differenciáltsága,* éppen a termelési feltételekben meglevő különbségek fokozódása miatt.

Miután a termelés oldaláról a gyenge termelőszövetkezetek termelésének és bruttó jövedelmének növelésétől nem lehet a kiegyenlítés tekintetében nagyobb eredményeket várni, *a személyi jövedelemben tapasztalható nagy különbségek mérséklésére kell törekedni.* Ez természetesen lemondást is jelent arról, hogy a gazdaságok üzemi nettó jövedelmét egyáltalában kiegyensúlyozottá tegyük. De ez megengedhető és szükséges is. Megköveteli az egész társadalom és a gyenge termelőszövetkezetek érdeke is. A társadalom érdeke azért, mert a jobb termelőszövetkezetekben ugyanakkora felhalmozással általában nagyobb eredményekkel, takarékosabban

lehet előrehaladni. A gyenge termelőszövetkezetekben pedig egyidejűleg jövedelemkiegészítést kell kapniok a személyes jövedelem növeléséhez. Ennek forrása az a jövedelemtöbblet, amelyet a jobb termelőszövetkezetek érnek el azokból a fejlesztési eszközökből, amelyről a gyenge termelőszövetkezetek — kedvezőtlen természeti adottságaik miatt — lemondanak.

A fejlesztési igényekről való lemondásért azonban a gyenge termelőszövetkezeteket valóban kárpótolni kell, mert ha ezt nem tesszük, akkor a létezésük kerül veszélybe. A gyenge termelőszövetkezetek tagjai személyes jövedelmének kiegészítése viszont kedvezően hat vissza a termelőeszközök kihasználására és a termelés növelésére is.

Sokan nem értik meg a személyes jövedelem ilyenfajta kiegészítésének jelentőségét, szükségességét. Nem veszik figyelembe, hogy a termelőszövetkezetek termelési feltételeinek különbségeit gazdaságpolitikai intézkedésekkel megszüntetni nem lehet. A gazdaságpolitikát kell a kiegyensúlyozatlan termelési feltételekhez igazítani. Az egyszerű újratermelés feltételeinek stabilizálása, s bizonyos felhalmozási lehetőségek a gyenge termelőszövetkezetekben is szükségesek, a termelés növekedését itt is biztosítani kell. Nem szabad azonban a felhalmozást a társadalmi hatékonyság kárára az ilyen szövetkezetekben erőltetni, a termelési állami támogatások súlypontját ide átterelni.

Természetesen nem állítjuk, hogy az itt kifejtett és ma érvényes összefüggés egyszer s mindenkorra igaz. Ha ugyanis adott technikai színvonalon a termelőeszköz-ellátottság a jobb minőségű földeken telítődik, akkor viszonylag megjavulhat a befektetések hatékonysága a gyenge termelőszövetkezetekben a jobbakhoz képest. Ez azonban olyan új helyzetet jelentene, amikor a rosszminőségű földeken gazdálkodó, gyenge termelőszövetkezetekben a pótlólagos befektetések különbözeti jövedelmet eredményeznek. Ekkor valóban szükségszerű lenne a befektetéseket a gyenge termelőszövetkezetekre összpontosítani. A mezőgazdaság szocialista átszervezése utáni évek gyakorlati tapasztalatai szerint azonban ez legalábbis nagyon távoli lehetőség, s közben a technika is fejlődik.

A termelőszövetkezetek termelési feltételeiben meglevő különbségek kiegyenlíthetetlenségének meg nem értése miatt gyakran nem a természeti feltételekben, hanem egyéb tényezőkben keresik a „gyengeség" döntő okát. Ilyen az az álláspont is, amely elveti a személyes jövedelem kiegészítésének alkalmazhatóságát, mondván, hogy ez „parazitizmusra" vezet. A személyes jövedelmek kiegészítése eddig valóban nem hozott kielégítő eredményt a termelésben. Ennek okát azonban abban kell keresni, hogy a gyenge termelőszövetkezetekben korlátozottak a feltételek a termelés növelésére, a jövedelemkiegészítés kevés volt, továbbá, hogy a személyes jövedelem kiegészítésére szolgáló összeget mindig év végén, utólagosan nyújtották, igazi ösztönző hatása így nem is lehetett.

Teljes kiegyenlítés vagy a differenciáltság mérséklése?

A szövetkezeti szektorban, állami közvetítéssel megvalósított jövedelemátcsoportosítással, a közös gazdaságokból származó *személyes jövedelem* — elsősorban a munkadíj — differenciáltságát lehet eredményesen kiegyenlíteni. Ez lehet a jövedelmek különbségeinek mérséklése vagy teljes

kiegyenlítése útján. A különbségek mérséklése lehet viszonylagos is, de elérheti az eltérések abszolút összegének a csökkentését. A fokozatos mérséklés előkészíti a teljes kiegyenlítődést. E folyamat érvényesülése és hatása egyrészt attól függ, hogy a szövetkezeti szektorban milyen mérvű a termelési feltételek, ebből következően a személyes jövedelmek differenciáltsága. Függ azonban attól is, hogy az állam mekkora összeggel képes a gyenge termelőszövetkezetek tagjainak közösből származó személyes jövedelmét (nem utolsósorban a jó termelőszövetkezetektől elvont jövedelmekből) kiegészíteni.

A személyes jövedelmek teljes kiegyenlítésére törekedni nálunk most nem időszerű. Ez nem lehetséges, de nem is szükséges. Ha most mégis megvizsgáljuk e kérdést, csak azért tesszük, hogy érzékelhetővé tegyük a teljes kiegyenlítés tulajdonképpeni értelmét, anyagi konzekvenciáit, s megvalósításának irányába ható módszerek és ütem lehetőségeit.

A kiegyenlítéshez szükséges feltételek meghatározása céljából állítottam össze a következő táblázatot. A gazdálkodás különböző színvonalán álló

3. sz. táblázat

A személyes jövedelmek kiegyenlítődésének pénzügyi feltételei
(1964. évi adatok alapján)

Egy kh-ra jutó halmozatlan termelési érték	A személyes jövedelem:									
	Ténylegesen 1964-ben (Ezer Ft-ra kerekítve)	a szövetkezetek átlagos munkadíjával számolva			az állami gazdaságok munkabérével számolva			a legjobb termelőszövetkezetek átlagos munkadíjával számolva		
		Összesen (Ezer Ft-ra kerekítve)	Különbség*		Összesen (Ezer Ft-ra kerekítve)	Különbség*		Összesen (Ezer Ft-ra kerekítve)	Különbség*	
			(Ezer Ft-ra kerekítve)	Százalék		(Ezer Ft-ra kerekítve)	Százalék		(Ezer Ft-ra kerekítve)	Százalék
1500 Ft alatt	481	713	232	48,2	784	303	63,1	962	481	100,1
1500—2000	808	1093	285	35,1	1207	399	49,3	1480	672	82,9
2001—2500	1366	1633	267	19,5	1806	440	32,2	2210	844	61,7
2501—3000	1673	1767	94	5,5	1969	296	17,6	2386	713	42,5
3001—3500	1585	1496	— 89	— 5,5	1675	90	5,7	2026	441	27,8
3501—4000	1124	974	—150	—13,3	1088	— 36	— 3,1	1315	191	17,0
4001—4500	1052	864	—188	—17,8	984	— 68	— 6,4	1169	117	11,0
4501—5000	651	517	—134	—20,5	556	— 95	—14,5	700	49	7,5
5000 Ft felett	1226	909	—317	—25,8	1030	—196	—16,0	1226	—	—
Összesen	9966	9966	—	—	11099	1113	11,3	13474	3508	35,1

* A tényleges és a „kiegyenlített" személyes jövedelem között.

termelőszövetkezetekben a teljesített munkamennyiséget a kiegyenlítés alapjául választott gazdaság egységnyi munkadíjával értékeltem. A táblázat statikus képet ad, nem veszi figyelembe, hogy a felhasznált élő munka mennyisége is megváltozik. Célunknak azonban így is megfelel, mert fogalmat alkothatunk arról, milyen méretű pótlólagos kiadások szükségesek a kiválasztott kiegyenlítési színvonal eléréséhez.

A termelőszövetkezeti szektorban az egy dolgozó tagra jutó kereset ma még erősen elmarad az állami gazdasági dolgozók keresetétől. (Országos átlagban mintegy 70 százalékát teszi ki az utóbbinak, a leggyengébb

gazdaságokban pedig mintegy 42 százalékát.) Egyedül a legjobb termelőszövetkezetekben azonos a színvonal. Az évi kereset alakulását, a különböző színvonalon gazdálkodó termelőszövetkezetekben mutatkozó differenciáltságát a napi kereset és az évi munkateljesítmény eltérése határozza meg. A személyes jövedelem kiegyenlítése *csak a napi keresetkülönbségek kiegyenlítése szempontjából reális követelmény.* Az évi munkateljesítményben meglevő különbségeknek ugyanis a termelés fejlődésének eredményeként kell megszűnnie.

Ezt a kiegyenlítődést néhányan az úgynevezett társadalmilag szükséges munkadíj színvonalán tartják lehetségesnek. A szövetkezeti szektorban szerintük általánosan el kell ismerni a tagok jogát a társadalmilag szükséges munkadíjra. A társadalmilag szükséges munkadíj problémáját a hazai közgazdasági irodalomban legrészletesebben Fekete Ferenc elemezte. Lényegét a következőképpen határozta meg: „A termelőszövetkezeti parasztoknak a meghatározott munkaráfordításokat teljesítő munkaerejük újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközszükséglete nem az egyes termelőszövetkezeti gazdaság határain belül alakul ki és összegeződik, hanem az egész szocialista társadalomra vonatkozó átlagos szükségletnek minősíthető. A szükséges termék, a dolgozó saját részére közvetlenül szolgáló termék értéke tehát meghatározott (pontosabban: meghatározható), ami az egész társadalmi termeléssel összefüggésben alakul ki és a különböző termelőszövetkezeti gazdaságokban a minőségi szempontból egyenlő és meghatározott mennyiségű munkáért azonos nagyságú."*

Arra a kérdésre, hogy milyen összegű legyen az egységnyi munka díja, a következő feleletet kapjuk: „Nem jelöli-e több-kevesebb pontossággal ezt a színvonalat az iparban és a mezőgazdaság állami szektorában kialakult és társadalmilag szükséges munkabérként jelenleg leginkább elismert bérek a termelőszövetkezetek, a kolhozok számára? Mindenesetre kifejezett utalások történtek arra, hogy a kolhoztagok társadalmilag indokolt munkadíjszínvonalának felső határaként az ipari keresetek jelölhetők meg. Az SZKP 1959. évi decemberi plénumán pedig azt juttatták kifejezésre, hogy a kolhozok munkadíjazásának társadalmilag legelfogadhatóbb mértéke az adott övezet szovhozmunkásainak átlagos munkabérszínvonala."** Magyarázatként a szerző még hozzáteszi, hogy ezek az utalások a termelőszövetkezetek társadalmilag szükséges munkadíjának felső határára, maximális nagyságára vonatkoznak, hogy hazai vonatkozásban tekintettel kell lenni még az állami szektor magasabb gépesítettségére, munkatermelékenységére is. Figyelembe veendő továbbá, hogy a legtöbb termelőszövetkezetben a parasztok ingyen használják a termelőszövetkezet szállító eszközeit és egyéb szolgáltatásait, amelyhez az állami gazdasági dolgozók nem térítés nélkül jutnak. Végül figyelembe kell venni ezenkívül a termelőszövetkezeti háztáji gazdaságban teljesített munkát és jövedelmet is. A szerző ezekkel a kiegészítésekkel érzékeltetni kívánja, hogy a szövetkezeti szektorban a társadalmilag szükséges munkadíj színvonala némileg alacsonyabb, mint az állami gazdaságok munkásainak egységnyi munkabére.

Az egységnyi munkadíjra való egyenlő jog gyakorlati értelme — ha következetesek vagyunk — csak azt jelentheti, hogy *minden termelőszö-*

* Lásd: „Önköltség a szocialista mezőgazdaságban" c. kötet 112. l. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965.

** I. m. 115. l.

vetkezetben ezen a színvonalon kell a munka díjazását megvalósítani. Lehetetlen ezt az elvet egyoldalúan csupán a gyenge termelőszövetkezetekre értelmezni, s eltekinteni az átlagosnál magasabb színvonalon gazdálkodó termelőszövetkezetektől, amelyekben az egységnyi munkadíj nagyobb, mint az egységnyi munkabér az állami gazdaságban. Vagyis a társadalmilag szükséges munkadíj gyakorlatban való alkalmazása a gyenge termelőszövetkezetek személyi jövedelmét növeli, a jó termelőszövetkezetekét pedig csökkenti.

Az állami gazdaságok bérével történő egységes díjazás esetén az átszervezés utáni években évi mintegy 1,1—1,3 milliárd forint többletbevételhez jutott volna a szövetkezeti parasztság. Ennyivel nagyobb állami támogatásra lett volna szükség. Ez viszonylag nem nagy összeg, 10—12 százaléka a szövetkezeti szektorban fizetett személyes jövedelemnek és 6—7 százaléka a felhasznált bruttó jövedelemnek. A mezőgazdasági termelés növelésével tulajdonképpen viszonylag rövid idő alatt előteremthető.

De az állami gazdaságok bérszintjén való szövetkezeti díjazásnak nem is ez a legfőbb problémája. (Bár a mai gazdasági helyzetben ezt sem lehet lebecsülni, hiszen a reáljövedelmek évi 1—2 százalékos növelése is gondot okoz.) Igaz, hogy az átlagosnál gyengébb termelőszövetkezetekben — az 1964. évi adatok alapján számítva — mintegy 1,5 milliárd forinttal, 26 százalékkal megnövekedne a személyes jövedelem, de az átlagosnál jobb termelőszövetkezetekben közel 400 millió forinttal, kereken 10 százalékkal (a legjobb termelőszövetkezetekben pedig 16 százalékkal) csökkenteni kellene.

Milyen következményekkel járna ez? Az átlagosnál gyengébb termelőszövetkezetekben kétségtelenül fokozódna a tagok aktivitása. Az átlagosnál jobb termelőszövetkezetekben azonban nagyon is kedvezőtlen helyzet alakulna ki. Ezekben a termelőszövetkezetekben a munkaszervezettség szétbomlana és a munkaaktivitás csökkenne. A személyes jövedelmek ezekben a termelőszövetkezetekben nem annyira magasak, hogy 10 százalékos csökkenést megrázkódtatás nélkül elbírnának. Ezzel tehát szövetkezeti szektorunk legstabilabb bázisát ásnánk alá. Az átlagosnál jobb termelőszövetkezetek ugyanis a termőterületnek közel 40 százalékát, a halmozatlan termelési értéknek pedig 65,3 százalékát összpontosítják.

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy az állami gazdaságok egységnyi munkabérének szintjén a szövetkezeti személyes jövedelmet kiegyenlíteni nem lehet. Az úgynevezett társadalmilag szükséges munkadíj bevezetésének, e jog termelőszövetkezetekben való elismerésének nincs gyakorlati realitása, bármennyire jól hangzik is a gyenge termelőszövetkezetek számára. Más kérdés az, hogy a termelőszövetkezetekben valóban indokolt és szükséges a személyes jövedelmi szint jelentős javítása. Szükséges lenne az is, hogy mielőtt tartósan megközelítse az állami gazdaságok bérszínvonalát. De ebben az esetben nem a társadalmilag szükséges munkadíj jogának gyakorlati elismeréséről és bevezetéséről van szó, mert az ilyen intézkedés nem járhat együtt a személyes jövedelem színvonalának a jó gazaságokban való lényeges csökkentésével. Az említett intézkedés megvalósíthatósága attól függ, hogy megvan-e az anyagi fedezet, elsősorban az állami költségvetés nélkülözhetetlen hozzájárulása.

Hasonlóan irreális feladat volna az átlagosnál jobb, vagy a legjobb termelőszövetkezetek egységnyi munkadíja szerinti teljes kiegyenlítés megvalósítása. Ez utóbbi például a szövetkezeti szektor mai átlagos munka-

díjának mintegy 32—33 százalékos, a szövetkezeti szektor összes személyes jövedelmének pedig 40 százalékos megnövelésével, körülbelül 3,5 milliárd többletkiadással járna. Az ilyen kiegyenlítés továbbá hosszabb időre megállítaná a személyes jövedelem növekedését a legjobb, s a náluk valamivel gyengébb, de ugyancsak kiemelkedő termelőszövetkezetekben is. Ez értelmetlenné tenné számukra a termelés növelését és az egyéni kezdeményezés elsorvadását, s a közös munkák iránti közömbösséget okozná. Minthogy a jó és legjobb termelőszövetkezetekben sem túlzottan magas a személyes jövedelem, ennek a termelés fokozódása alapján itt is növekednie kell, még ha kisebb arányban is, mint a termelésnek.

A személyes jövedelmek teljes kiegyenlítődése a mai legjobb termelőszövetkezetek egységnyi munkadíjánál is csak lényegesen magasabb színvonalon mehet majd végbe. Ez a jövedelemkiegyenlítődést is távlati feladattá teszi. A teljes kiegyenlítés megkövetelné a munkateljesítési lehetőségek nagyon komoly szélesítését is a gyenge termelőszövetkezetekben, különben a feljavított napi (óra) díjazás ellenére is alacsony maradna az évi kereset. Evégett meglehetősen gyors ütemű *felhalmozásra* lenne szükség, amely azonban csak a jó termelőszövetkezetek felhalmozási lehetőségének megszorítása árán volna lehetséges. Ezzel ismét hibás körbe jutna a gazdaságpolitika, akadályozná az objektív fejlődési lehetőségek kihasználását, korlátozná a termelés növelését.

A fejlődés mai és közeli szakaszában tehát nem lehet a személyes jövedelmek differenciáltságát megszüntetni, sőt ez a termelésben való érdekeltség megszilárdításához szükséges is. Az érdekeltség a gyenge termelőszövetkezetekben a személyes jövedelem tűrhetetlenül alacsony színvonala miatt elégtelen. Az átszervezés éveiben és azután is lassabban nőtt, mint a közepes és a jó termelőszövetkezetekben. Nem a jövedelmek differenciáltságát kell tehát megszüntetni, hanem biztosítani kell, hogy a gyenge szövetkezetekben a személyes jövedelmek gyorsabban növekedjenek, mint a jobbakban. Ez feltétlenül csökkentené a gyenge és jó termelőszövetkezetek tagjai személyes jövedelmében meglevő különbségek *viszonylagos* nagyságát. Ennek megvalósításával történhet meg a különbségek abszolút összegének a csökkentése.

A személyes jövedelmek különbségeinek ilyen értelmű mérséklése reálisan elérhető. De ez nem oldható meg nehézségek nélkül. A személyes jövedelmekben annál nagyobb arányú növekedést kellene állami segítséggel megalapozni, minél alacsonyabb színvonalon áll a szövetkezetek adott csoportja. Miközben a jó, de főként a legjobb termelőszövetkezetekben fékezni kell a személyes jövedelem növekedését, a leggyengébb termelőszövetkezetekben időszakonként ugrásszerűen kell ennek növekednie.

A gyenge termelőszövetkezetekben a személyes jövedelem növelésére a lehetőségeket reálisan felmérve és megalapozva, fokozatosan elérendő szinteket lehet kitűzni. Ilyen fokok lehetnek az átlagosnál gyengébb termelőszövetkezetek egységnyi munka után fizetett átlagos díja, majd az egész szövetkezeti szektor, és később az átlagosnál jobb termelőszövetkezetek egységnyi munkájának mai szintje. Egyidejűleg növekedhetne a jó és a legjobb termelőszövetkezetekben is a személyes jövedelem, csak kisebb arányban, mint a náluk gyengébb gazdaságokban.

A személyi jövedelmek differenciáltságának puszta mérsékléséhez is a mainál átfogóbb jövedelemszabályozást kell megvalósítani. Mindenek-

előtt *magasabb termelői árszínvonal* szükséges ahhoz, hogy az egész szövetkezeti szektorban, a gyenge és a jó termelőszövetkezetekben egyaránt, kitáguljanak a személyes jövedelem fedezetének keretei, létrejöjjenek a nagyobb mérvű jövedelemszabályozás anyagi feltételei. A magasabb árszínvonal a jó gazdaságoktól való nagyobb jövedelemelvonást tesz lehetővé, amely együtt járhatna a gyenge gazdaságok javára végzett jelentős arányú jövedelemkiegészítéssel. A jövedelemelvonásnak és a támogatásnak — a mainál lényegesen rugalmasabb — olyan mechanizmusát kellene kialakítani, amely mintegy automatikusan biztosítja a nagyobb jövedelmek viszonylagosan magasabb terhelését, *anélkül azonban, hogy a teljes jövedelemnövekedést igénybe venné.* Erre a célra progresszív jövedelemelvonás lenne megfelelő.

A pénzügyi rendszer itt vázolt mechanizmusában a szövetkezeti tagok személyes jövedelmének differenciáltsága mérsékelhető, de nyilvánvalóan csak olyan ütemben, amelyet a mezőgazdasági termelés fejlődése valóban megalapoz. Ennek a folyamatnak ellentmond a társadalmilag szükséges munkadíj jogának elismerése, s a mai körülmények között való bevezetése. A szövetkezeti szektorban az egységnyi munka díjának, s a személyes jövedelemnek a differenciáltsága hosszabb időre megmarad. Történelmi szakaszokat átugrani a gyakorlatban nem lehet.

A társadalmilag szükséges munkadíj alkalmazásával és bevezetésével kapcsolatosan gyakorta hívják bizonyságul a kisipari termelőszövetkezeteket, mint olyanokat, amelyekben megvalósult a végzett munka társadalmilag szükséges színvonalon való díjazása. Ha úgymond a kisipari termelőszövetkezetekben ez már meg is van, akkor a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is lehetséges az egységes munkadíjazás. Nem veszik azonban figyelembe, hogy ott nem a föld a termelés alapvető termelőeszköze, s hogy a szövetkezeti kisiparban a természeti feltételek, elsősorban a talaj természetes termelékenysége, nem determinálják és differenciálják a keletkező jövedelmet. A kisipari termelőszövetkezetekben ezért nincsenek olyan objektív tényezők, amelyek kizárnák a termelési feltételekben meglevő különbségek kiegyenlítését. Ez a kiegyenlítés többnyire állami hitel segítségével meg is történik. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben azonban a személyes jövedelmek differenciáltsága, az egységes munkadíj hiánya a fejlődés mai szakaszában alapvető társadalmi gazdasági sajátosság, ami még hosszú ideig, továbbra is megmarad. Ahhoz, hogy ebben lényeges változás következzen be, a mai termelőszövetkezeti szektorban minőségi átalakulásnak kell végbemennie, a szövetkezetnek mint társadalmi gazdasági formának új, magasabb színvonalra kell felemelkednie.

HEGEDÜS ANDRÁS:

Gazdasági irányítás és társadalmi függőség

„Optimalizálás és humanizálás"* című tanulmányomban megkíséreltem bizonyítani, hogy a szocialista társadalomban egyszerre lép fel történelmi szükségszerűségként — azaz nem valamiféle önkényes meggondolások következtében, hanem objektív okokból — az irányítás hatékonyságának növelése és a társadalmi viszonyok sokoldalú visszaemberesítése, vagyis humanizálása iránti igény. E követelmények között — jóllehet ezek végső soron kiegészíteni és támogatni látszanak egymást — gyakori a konfliktus, és sokszor úgy tűnik, hogy csak egymás rovására érvényesülhetnek.

Szembekerülésük forrása az, hogy a szocialista országokban, amelyek még strukturált társadalmak — amelyekben még tovább élnek egymástól elkülönülő érdekcsoportok —, a különböző társadalmi rétegek nem azonos mértékben hordozói ezeknek a követelményeknek. Az igazgatási, illetve irányítási apparátusban dolgozókat például — már csak funkciójuk következtében is — elsősorban tevékenységük hatékonysága növelésének a kérdései foglalkoztatják. A humán értelmiségnek az a része viszont, amely az ilyen jellegű intézményeken kívül dolgozik (írók, újságírók, orvosok, társadalomtudományi kutatók stb.) már csak feladata sajátosságai miatt is elsősorban a társadalmi viszonyok humanizálása iránt mutat érzékenységet.

Az első kritérium — a hatékonyság növelése — magas képzettséggel rendelkező, hierarchikusan tagolt, tudományos módszerességgel szervezett, szabályozott működést kifejtő igazgatási és szakirányító apparátust követel. Ez viszont szükségszerűen olyan társadalmi erőket hoz létre, amelyek ellene szegülnek a második kritérium teljesítésének, mégpedig nemcsak a közvetlen termelők döntési folyamatokba való bevonásának — vagyis szorosabban vett társadalmi önigazgatásnak —, hanem a társadalmi függőség legkülönbözőbb típusai (az országgyűlés, a tanács, a párt stb.) révén megvalósított társadalmi ellenőrzésnek is.

A szocialista társadalomban talán éppen ebben a fogalompárban — a „kulturált" szakigazgatás és irányítás és az e funkciókat teljesítő apparátus „társadalmi függőségének" egymástól elkülönülő követelményében — jut a legpregnánsabban kifejezésre az optimalizálás és a humanizálás kritériumainak ellentmondásossága. Aligha lehet kérdéses, hogy napjaink szocialista fejlődésében — mely az európai szocialista országok történetébe minden bizonnyal mint a gazdasági reformok időszaka vonul majd be — e kettős követelmény teljesítése az egyik legégetőbb probléma. Természetesen nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy *időlegesen* az egyik vagy a másik követelménynek a teljesítése kerül előtérbe.

* Megjelent a „Valóság" 1965. márciusi számában.

E kérdéskör kifejtéséhez — bármennyire vázlatosnak is tervezzük azt — elkerülhetetlen, hogy röviden áttekintsük ebből a szempontból a Szovjetuniónak közel félévszázados és az európai szocialista országoknak is már több mint két évtizedes fejlődését. Hosszú idő ez, ha az emberek jelenlegi életkorához, s rövid, ha az emberiség történelméhez mérjük, de mindenképpen elégnek látszik ahhoz, hogy felismerhetők legyenek e társadalmi gazdasági alakulat fejlődésének legfőbb sajátosságai. Az európai szocialista országokban ma már elérkeztünk ahhoz az időszakhoz — s ez minden társadalmi rendszer fejlődésének fontos szakasza —, amihez a kapitalizmus Marx idejében ért csak el, amikor lehetővé vált saját viszonyainak a kritikai elemzése.

A szovjetállamban — a régi, burzsoá államhatalom szétzúzása után — történelmileg első követelményként hatékony, és ami az adott helyzetben ezzel azonos volt, a centralizált igazgatás szükségszerűsége fogalmazódott meg.

1920-ban Lenin — nagyon is reális okok miatt — fellépett a termelési demokrácia eszménye ellen. A szovjetállam megszilárdításának ebben a korszakában a lét s nemlét kérdése volt az egyszemélyi felelősség megerősítése, és a pártnak ezt az utat kellett választania még azon az áron is, ha ez a bürokratikus viszonyok kialakulását eredményezi. Mégis mi sem lenne nagyobb hiba és a lenini gondolkodásmóddal ellentétesebb, mintha ezt az álláspontot a szocializmus egész szakaszára érvényes törvényként tüntetnénk fel, amire egyébként nem egy kísérlettel találkozhattunk.

A proletárforradalmat közvetlenül követő években fel sem merülhetett a humanizálás követelménye, már csak azért sem, mert hiszen ez a proletárállamban mint megvalósított állapot tételeztetett fel.

Lenin az 1920-as évek elejétől kezdve már érzékelte ugyan ennek a feltételezésnek a megalapozatlanságát, de nem volt ideje arra, hogy kételyeit tételesen kifejtse. Gondolatai elsősorban olyan konkrét intézmények körüli vitákban jutottak kifejezésre, mint a szakszervezeti vita vagy a munkásparaszt felügyelet feladatainak és szervezeti kereteinek a kidolgozása.

A gazdaság irányításának funkcióját ellátó szakapparátus a Szovjetunióban erősen centralizált formában alakult ki, amit az elmaradott cári Oroszországban joggal tekinthetünk történelmi szükségszerűségnek. A centralizálás most is, mint a történelemben nemegyszer, progresszív szerepet töltött be.

Anélkül, hogy bárminő analógiát helyesnek is tartanék, megemlítem, hogy Marx az abszolút monarchia centralizmusában látta annak „civilizáló tevékenységét".

A szakigazgatás erősen centralizált formájának a kialakulása, bármennyire objektív történelmi körülmények eredménye is, mégis csak másodlagos. Az alapvető, minden szocialista országban egyformán érvényesülő szükségszerűség a munkamegosztás tekintetében elkülönülő specializált, hierarchizálódott igazgatási és irányítási apparátusnak a kiépítése.

Vagyis másképpen kifejezve ezt a gondolatot: a társadalom irányításának legfőbb vonatkozásaiban nem mutatkozott lehetségesnek az igazgatási, illetve az irányítási funkciók ellátása társadalmi alapon. Erre speciálisan kiképzett, és tevékenységükben messzemenően érdekeltté tett szakemberekre volt szükség, akik a társadalmi munkamegosztásban sajátos he-

lyet foglalnak el, következésképpen partikuláris érdekkel és céllal rendelkeznek.

Más kérdés az, hogy a dolgozók bevonása az igazgatási és irányítási funkciókba már ebben a korban is felfogható-e történelmi szükségszerűségként, s ha igen, melyek ennek a legcélszerűbb formái. A szocialista tulajdonviszonyok kialakulása — a termelőeszközök nagy része magántulajdonának megszüntetése, akár úgy, hogy ezek állami, akár úgy, hogy szövetkezeti tulajdonba kerültek — önmagában mindenfajta hatalomnak (beleértve azt is, ami a gazdasági tevékenység irányítását ellátó funkció betöltése révén jön létre) a társadalmasítását, vagy legalábbis a társadalmi ellenőrzés alá vonását követeli meg. E szükségszerűség érvényesülését azonban sok tényező akadályozza — nem utolsósorban éppen az igazgatási és az irányítási funkciókat végző szakapparátus szembeszegülése a társadalmi irányítás és ellenőrzés különböző formáival. Emellett e követelmények következetes megvalósításához szükséges társadalmi feltételek sem tekinthetők minden tekintetben megéretteknek (mindenekelőtt az érdekeltségi és a tudati viszonyok fejlettségi állapotára gondolok).

Mindezek az okok közrejátszottak abban, hogy a legtöbb európai szocialista országban, ahol hierarchikusan tagolt, centralisztikusan kiépített igazgatás és szakirányítás valósult meg, a társadalmi ellenőrzés leszűkült, és fő, sőt úgyszólván egyetlen formájává a kommunista munkáspártok különböző szervei által megvalósított politikai ellenőrzés vált, s mellette még a szakszervezetek tevékenysége is másodlagos jellegűvé lett.

A speciális szakismeretekkel és sajátos érdekekkel rendelkező gazdasági irányító apparátus, mert önállóságra — sőt bizonyos esetekben monopolhelyzetre — törekszik, ellenállást tanúsít mind a pártellenőrzéssel, mind a szakszervezet működésével szemben, amelyek társadalmi függőséget akarnak megteremteni. Ma még kevés módszeres vizsgálattal rendelkezünk ahhoz, hogy valamennyire is általánosítani tudnánk az egyéni tapasztalatokat. Mégis igazoltnak látszik az az álláspont, hogy minél inkább eluralkodnak valamilyen gazdaságirányítási rendszerben a szakigazgatásra jellemző vonások (specializáltság, hierarchizálódás, standardizálódás stb.), az annál inkább formálissá igyekszik változtatni a társadalmi ellenőrzés különböző formáit, s így a pártellenőrzést és a szakszervezet tevékenységét is. Szükségszerűen kialakul olyan törekvés, hogy ezek a szervek az eredményes szaktevékenységet minden fenntartás nélkül ismerjék el.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az ilyen gazdasági intézmények ne működhetnének szakmailag hatékonyan. Sőt, nemegyszer éppen az olyan szervekben mutatkozik a legnagyobb ellenállás a társadalmi ellenőrzéssel és függőséggel szemben, amelyek a saját funkciójuk teljesítésében jelentős sikereket könyvelhetnek el.

Érdemes itt emlékeztetni arra, hogy Max Weber a nálunk uralkodó közfelfogással ellentétben a bürokratikusan szervezett igazgatásnak a tradicionálissal szemben három előnyét emelte ki: mégpedig azt, hogy gyors, szakszerű és hatékony. Bár ezeket a tulajdonságokat nem fogadhatjuk el a bürokratikus igazgatási viszonyokat minden esetben jellemző kritériumként, de a lassúság, a szakszerűtlenség és a rossz hatékonyság nem szükségszerű tulajdonsága a munkamegosztás során a társadalomtól elkülönülő igazgatási és szakirányítási apparátusnak.

A mai problémák megérthetetlenek maradnának, ha nem alkotnánk a

valóságnak megfelelő képet e jelenség kialakulásának — a szakigazgatás és irányítás jelentősége és hatalma megnövekedésének — okairól és kifejlődésének sajátosságairól.

A mindennapi gondolkodás egyik legnagyobb hibája, hogy csak abban a hamis alternatívában tud mozogni, amely ebben a vonatkozásban a történelmi szükségszerűséget és a szubjektív — tehát a véletlenszerű — hibát állítja egymással szembe. A történelem különböző csoportok érdekeit kifejező társadalmi erők küzdelmeinek a végeredménye, s ebben az értelemben az emberek valóban „maguk csinálják történelmüket".

Az objektív szükségszerűség ebben a harcban az egyik vagy a másik oldalt segíti ugyan, legtöbbször azonban anélkül, hogy egyértelműen eldöntené a küzdelmet. A történelmi esemény a maga konkrét megjelenésében sohasem a történelmi szükségszerűség mechanikus megjelenése, s nem is valamiféle véletlennek (vagy szubjektív hibának) a következménye, hanem társadalmi konfliktusoknak, küzdelmeknek, ellentétes érdeket képviselő erők harcának az eredménye.

A gazdaság túlzottan központosított irányításának uralomrajutása is konkrét történelmi szituációnak a terméke, amelyben különböző társadalmi érdekek és célok ütköztek meg. Sztálin a hierarchikusan tagolt szakmai igazgatás, társadalmi ellenőrzés nélküli hatalmának megerősítéséhez teremtett kiválóan alkalmas ideológiai hátteret. Elméletében a túlzottan központosított igazgatás és irányítás adott formáját abszolutizálta, s úgy tüntette fel, mintha ez a társadalmi fejlődésnek valamiféle végső stádiuma lenne, amely minden tekintetben tökéletesen valósítja meg a szocialista társadalom céljait.

Hierarchizálódás és standardizálódás

Sztálin *elmélete* az egyszemélyi felelős vezetésről — amely a túlzottan központosított gazdaságvezetés legpregnánsabb *ideológiai kifejezése* — nem adott kielégítő reális választ arra a kérdésre, hogy kinek felelős az egyszemélyi vezető. Ideológiai síkon ugyan nagyon egyszerűnek tűnt a felelet: a „pártnak", a „társadalomnak". Nyitva maradt azonban az a kérdés, hogy ki vagy milyen szerv teremti meg a társadalmi függőséget.

Az egyes szinteken egymástól sok tekintetben különböző megoldás alakult ki.

a) A gazdasági vezetés alsóbb szintjein úgyszólván egyértelműen hierarchikus igazgatás érvényesült, a felsőbb igazgatási szerv akarata volt a döntő, és emellett a helyi párt- és társadalmi szervezetek teljesen alárendelt szerepet játszottak;

b) a felsőbb szervekben viszont az igazgatás hierarchikus függőségét formálissá tette a pártellenőrzés, amely a szakmai irányítás politikai, azaz nem közvetlenül társadalmi és nem szakmai függőségét teremtette meg.

A szocialista gazdaság irányítási rendszerének szakirányú kifejlődése, amely több formában is jelentkezik, mindenekelőtt azt jelenti, hogy különösen az alsóbb szintek között erős hierarchikus függőség alakul ki, amelyben sokszor a társadalmi ellenőrzésnek minden fajtája formálissá válik. Felelősségérzet ilyen esetekben csak a felsőbb szervekkel szemben alakul ki és létezik. Ebben a hierarchikus függőségi rendszerben és a vele össze-

függő pártellenőrzési intézményekben határozódnak el olyan fontos döntések, mint például a vezetői munkakörökben bekövetkezett változások, amelyekre a „külső" társadalom, néhány szélsőséges esetet kivéve, úgyszólván semminemű hatást sem gyakorolhat. A szocialista társadalmakban ez a hierarchizálódás nemcsak a szűkebben vett államigazgatás, illetve az állami vállalatok irányításának a szférájára terjedhet ki, hanem a szövetkezeti szektorra is. A termelőszövetkezetek tagsága a vezetőséget sok esetben csak formálisan választja szabadon, mert a valóságban ez a döntés teljesen beilleszkedik a mezőgazdasági igazgatás hierarchikus bürokratikus rendjébe, vagyis azt, hogy ki legyen az elnök, gyakran voltaképpen a járási, illetve a megyei mezőgazdasági szervek határozzák meg.

A társadalomtól elkülönült szakapparátusnak — amelyre a gazdaság irányításának funkciója hárul — a hierarchizálódás mellett az egyik jellemző sajátossága a gazdasági döntések és cselekvések nagyobb fokú standardizálása, előírttá válása.

Max Weber — amikor a bürokatikus gazdaságirányítás előnyeit elemzi a tradicionálissal szemben — következtetéseit nem utolsósorban ebből a szükségesnek tekintett tendenciából vezeti le. Ez a jelenség azonban — bár bizonyos határok között minden bizonnyal célszerű — az igazgatás társadalmi jellege megerősödésének, a társadalmi irányítás „visszaemberesítésének" egyik természetes akadálya. Az előírottság növekedése az igazgatási apparátusban elősegítheti a bürokratikus viszonyok megerősödését — e fogalomnak a marxista értelmében —, amelyek nem utolsósorban éppen a szakmai tudás monopóliumára épülnek. Kitermelődik ugyanis a rendeletekben eligazodni tudók nélkülözhetetlen rétege.

Természetesen sem az igazgatás hierarchizálódását, sem a benne lezajló döntési folyamatok standardizálódását nem tekinthetjük valamiféle abszolút értelemben felfogott rossznak. Mind az egyik, mind a másik szükségszerű jelenség és természetes velejárója a munkamegosztás során a társadalomtól többé vagy kevésbé elkülönülő igazgatási és szakirányítási szervezetek kifejlődésének. De mind a hierarchizálódás, mind a standardizálódás egészségtelen mértékűvé is válhat. Nemcsak azáltal alakulnak ki negatív következményeik, hogy háttérbe szorítják a társadalmi függőség megvalósítására szolgáló intézményeket, a párt- és a társadalmi ellenőrzés különböző formáit, hanem szűken az optimalizálás szemszögéből is.

A termelőerők fejlődésének a meggyorsulása az utóbbi időben, még tőkés viszonyok között is, felveti azt a gondolatot, hogy a gazdasági irányító szervezet hierarchizálódásának éppenúgy, mint standardizáltságának megtalálható az optimális mértéke. Ennek túllépése súlyos anyagi károkhoz és végső soron a hatékonyság csökkenéséhez vezet, mert elmerevíti a szervezetet és megnehezíti az alkalmazkodását a gyorsan változó körülményekhez.

Ha ebből a szempontból jellemezzük a szakirányítási rendszer fejlődését, akkor — egyszerűsítve a kérdést — három szakaszt, illetve fejlődési tendenciát különböztethetünk meg:

a) az ipar kialakulásának kezdeti szakaszában tradicionális vezetés alakult ki, a döntések nem voltak előírtak, és alacsony fokú volt a hierarchizálódás is;

b) a termelőerők nagyfokú koncentrációja következtében nagy termelőegységek létesültek, amelyekben a döntések mindinkább előírtakká

váltak, erős hierarchikus függőség alakult ki, és a közvetlen utasítások az irányítás legfontosabb eszközeként jelentek meg;

c) a termelőerők fejlődési ütemének a meggyorsulása nagyobb fokú rugalmasságot követel, az előírások és a hierarchikus függőség fokozatosan a fejlődés gátjává lesz, és az egyes részlegek önállóságának — most már nagyobb szervezeti rendszerekbe beépülve — újból meg kell nőnie.

Ezek a tendenciák természetesen nem történelmileg egymást váltó szakaszok, hanem egyidőben is érvényesülnek, már csak amiatt is, mert a gazdaság különböző ágaiban a termelőerők, illetve a termelőszervezet fejlettségének a foka igen eltérő.

Az államigazgatási jelleg — az etatizmus — eluralkodása a gazdasági irányításban

A gazdasági irányításra, a szocializmus kifejlődésének első korszakában, úgyszólván a művezető szintjéig etatista jelleg nyomta rá a bélyegét. A jogszabályok betartása nagyobb hangsúlyt kapott — beleértve a tervutasításokat is —, mint a társadalmi érdekek, vagy mint a gazdasági eredmény, s az így kialakult mutatók fetisizálásának — ma már jól felismert — jelensége. Legfőbb követelménnyé a központi akarat maradéktalan végrehajtása, s a nagyszámú rendelet és szabályozás betartása vált, ami viszont szükségszerűen háttérbe szorította nemcsak az egyéni kezdeményezést, hanem formálissá tette a társadalmi ellenőrzésre irányuló kísérleteket is.

Mintegy mindennek a kompenzációjaként megjelent a dogmává merevített, a kinyilatkoztatott, a megfellebbezhetetlen társadalmi érdek, és a gazdasági irányítás felsőbb szintjei úgy léptek fel, mint ennek egyedül hivatott kinyilatkoztatói és hordozói. Eleve kizáratott annak a feltételezése, hogy a döntések fő motívumává az általános érdek helyett bizonyos esetekben a „különös magáncél" válhat, s ez megnövelheti a vélt és a valódi társadalmi érdek közötti — a közgazdasági tudás korlátai miatt egyébként is gyakori — eltérést.

Ezekben az években az etatista jellegű gazdasági irányítás létjogosultságának sajátos ideológiája termelődött ki, amely a centralizált és hierarchikusan tagolt állami vezetés körébe vonta a gazdasági irányítás úgyszólván minden területét, s ezt a szocializmus megváltoztathatatlan sajátosságaként tüntette fel. Ha a marxista társadalomszemlélet ebben a korszakban kifejlődött dogmatikus torzításának társadalmi gyökerét keressük, azt aligha tekinthetjük másnak, mint a szocialista állam bürokratikus viszonyait megőrizni akaró s azt többé-kevésbé hűen tükröző ideológiának. Más kérdés az, hogy ez a történelmi fejlődés különböző etapjaiban mennyiben játszhatott pozitív szerepet és kialakulása milyen mértékben tekinthető történelmi szükségszerűségnek. E kérdés megítélésében is óvakodnunk kell olyan történelmietlen szemlélettől, amely a mai körülmények között már megérett szükségletek alapján ítéli meg a múltat.

A vállalati önállóságra törekvés

Az utóbbi években szinte minden szocialista országban megfigyelhetők olyan törekvések, amelyek a gazdasági irányítás alsóbb szintjeit — elsősorban a vállalati vezetést — megszabadítani igyekeznek a túlzott centraliz-

mus béklyóitól. A vállalati igazgatóról — az elméleti munkákban is — egyre ritkábban esik úgy szó, mint az állam első tisztviselőjéről a vállalatnál, hanem úgy kezelik, mint több-kevesebb önállósággal és felelősséggel rendelkező vállalkozás vezetőjét.

A szocialista vállalati irányítás különböző részlegei azonban, amelyeknek a funkciója a gazdasági reformok következtében jelentősen megváltozik, önállósulni akarnak mindenfajta függőségtől. Ezért — saját partikuláris érdekeiket követve — egyaránt harcolnak mind a központosítás különböző formái, mind a társadalom-függőség gondolata ellen.

A vállalati igazgatás függetlenedni akarása a felette álló igazgatási szervektől kettős jellegű. Részben mint sajátos funkciót betöltő, szakirányítást végző apparátus nagyobb önállóságot, tehát teljesebb és ellenőrizhetetlenebb hatalmat és intézkedési jogkört akar. Részben pedig, mint a tulajdonosként szereplő társadalom képviselője, nagyobb hatékonysággal kíván működni és így — legalábbis bizonyos határok között — össztársadalmi érdeknek megfelelően jár el; ezzel a vállalati szakigazgatás partikuláris érdeke a történelmi fejlődésnek e meghatározott szakaszában a különös szintjére emelkedett.

A vállalati igazgatás önállóságra törekvése, bármennyire pozitív jelenség legyen is, még semmiképpen sem irányul a társadalmi függőség megteremtésére és nem is szükségszerűen jelenti ennek a megerősödését. A vállalati jogkörök megnövelésével a gazdasági irányítás jellege megváltozik ugyan, de nem szűnik meg a bürokratikus jellege. Sőt, az igazgatás elkülönülése a társadalomtól még növekedhet is. Ez attól függ, hogy milyen mértékben lesz meg a lehetőség a gazdasági irányításon és a vállalati szakirányításon belül a hatalmi viszonyok kialakulására, önállósulására és függetlenedésére a „külső társadalomtól".

A társadalmi függőségbe került szakmai-vállalati irányítás már csak potenciális bürokrácia, tehát úgy jelenik meg, mint nem realizálható törekvés független helyzet megteremtésére, és így a bürokratikus viszonyok valóságos következményeinek az érvényesítésére.

A marxi értelemben felfogott bürokratikus viszony mint lényegi viszony érvényesülésének a lehetősége mindaddig szükségszerűen fennmarad, míg a társadalomtól elkülönülő szakigazgatásnak és irányításnak fennáll a szüksége, illetve ami ezzel egyet jelent, amíg el nem jön az az idő, amikor az egyének számára a „meghatározott" munka általában — és az igazgatási szervezeten belül végzett munka különösen — elveszti jelentőségét és véletlenszerűvé válik. Míg ehhez az állapothoz el nem érünk, mint objektív társadalmi alappal rendelkező tendenciával kell számolni azzal, hogy az igazgatási apparátusban „önállóságra", független helyzetre törekvés megnyilvánul még akkor is, ha ez ellen tudatos erők (pl. a párt) a maguk nevelő módszereivel rendszeresen fellépnek.

Érvek és elméletek a szakmai irányítás társadalmi függőségének gondolata ellen

A szakmai irányítás „önállóságának" védelmében, a társadalmi ellenőrzés gondolata ellen rendszerint azzal az érvvel találkozunk, hogy

a) a társadalmi függőség különböző típusai korlátozzák a szakmai irányítás hatékonyságát, s nem gazdaságos cselekedetekre ösztönöznek;

b) a társadalmi függőség szakszerűtlen, mert nem képes átlátni a szakmai vezetés bonyolult mechanizmusát.

Ezekre alapozva kitermelődni látszik a vállalati irányítás specifikus érdekét tükröző és függetlenedési vágyának megfelelő ideológia is, mégpedig egyszerre két irányban is.

Nagyon széles körben tapasztalhatjuk a tudományos tervezés, a programozott döntések jelentőségének az eltúlzását, és ezzel együtt olyan álláspont kialakulását, amely a dolgozók irányításba való bevonását gyakorlati szempontból tekinti keresztülvihetetlennek.

Ebben a problémakörben is megfigyelhető két egymásnak ellentmondani látszó követelmény együttes fellépése, s ez a helyes álláspont kialakítását igen megnehezíti. A gazdaságvezetésben ugyanis az irányításhoz szükséges szaktudás növelése valóban rendkívül fontos és az össztársadalmi érdeket nézve alig túlértékelhetőnek látszik, de a társadalom szocialista fejlődése ennek az egyre bonyolultabbá váló „igazgatástudománynak" a társadalmasítását követeli meg.

Állandóan újabb és újabb problémák merülnek fel, amelyek a vezetéshez szükséges ismeretanyag jelentős kiszélesedését eredményezik. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága csak nemrégiben mondotta ki: „... az irányító tevékenységben le kell győzni a szubjektivizmust, és az irányításnak a társadalomtudományok, elsősorban a szociológia és a lélektan eredményeire kell támaszkodnia."

De még e tekintetben is nagyon sok függ a társadalmi kényszertől. A szakirányítást a szocializmusban nem utolsósorban éppen a társadalmi ellenőrzés kényszerítheti rá arra, hogy szakismereteit állandóan bővítse és e tekintetben is a kor követelményeinek megfelelő szinten álljon.

A gazdasági irányítással foglalkozó szervek ilyen módon voltaképpen társadalmi ösztönzés eredményeként szerzik meg azt a szaktudást, ami a társadalomtól való elkülönülésüknek, önállósulásuknak egyik legfőbb forrása.

A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az igazgatási és szakirányítási apparátus szakmai monopóliumát rendkívül találékonyan és sokféle módszerrel építheti ki és őrizheti meg. Ehhez mindenekelőtt a nyilvánosság kizárására van szükség, és olyan közhangulat megteremtésére, amely illetéktelennek és eredményes munka elleni merényletnek tüntet fel minden „kívülről" jövő véleményalkotást, jöjjön az akár a sajtótól, akár a pártszervezetektől. A bürokratikus viszonyok igazolásának az egyik legtipikusabb módja mindig is a szaktudás fontosságának az abszolutizálása volt. S ez az említett szemlélet megváltozott viszonyaink között sem más, mint annak a misztériumnak a továbbélése, amelyről Marx a hegeli államjog kritikájában ír: „A bürokrácia általános szelleme a titok, a misztérium, melyet önmagán belül a hierarchia révén, kifelé mint zárt korporáció őriz meg."*

Ezt a szaktudásra épített monopolhelyzetet látszik megerősíteni az „igazgatás-tudomány" kifejlődése is, bár ebben az esetben sem szabad megengedni, hogy a látszat rabjai legyünk. Az igazgatási szakismeretek állandó növekedése, sőt még a programozott döntések is, nemcsak a speciális szaktudás iránti igényt növelik meg, hanem önmaguk ellentétébe csaphatnak át, és elősegíthetik szélesebb társadalmi rétegek tisztánlátását is. Az igaz-

* Marx és Engels Művei. I. kötet. Bp. 1957. 251. l.

gatás — véleményem szerint — azzal, hogy tovább specializálódik és szakosodik, voltaképpen olyan állapot felé tart, amely a társadalom átlagosan művelt embere számára (ez a műveltségi szint természetesen maga is mozgásban van) megkönnyíti az áttekintést. Ezt a folyamatot a szocialista fejlődés előmozdítására minden erővel érdemes támogatni. Ez a tendencia természetesen csak abban az esetben bontakozhat ki, ha a szaktudás nem válik monopóliummá, vagyis ha a szó igazi értelmében véve fejlődik ki a közéleti demokratizmus.

A szocialista irányítási rendszer korszerűsítésével foglalkozó elgondolásokban gyakran feltűnik a szocialista vállalkozó réteg kifejlesztése mint egyetlen megoldás, amely — e nézetek szerint — ha szabad kezet kap, a szocialista társadalom eddiginél dinamikusabb fejlődésének a kibontakozását teszi lehetővé. E „szocialista manageri" ideológia szerint a vállalati vezetésnek (a szocialista vállalkozónak, illetve vállalkozóknak) a törvények, illetve a rendeletek adta kereteken belül úgyszólván teljes szabadságot kellene adni, s a gazdasági életet arra a kapcsolatra kellene építeni, amely a szocialista vállalkozó, az össztársadalmi érdeket képviselő „bank" és a munkaerejével szabadon rendelkező munkás között fennáll.

Ez az elgondolás azért érdemel különös figyelmet, mert elméleti általánosítás keretében nyíltan kimondja azt, amit a szocialista igazgatás bürokratikus viszonyait megőrizni, sőt kifejleszteni akarók nagy része gyakorlatilag véd, de amit a legkülönbözőbb tetszetős érvekbe burkol (szaktudás védelme, az egyszemélyi felelős vezetés fontossága stb.). Ezeknek a gondolatoknak nyílt elméleti kifejtése könnyebbé teszi a vitát és annak a megmutatását, hogy az optimalizálás követelményének egyoldalú figyelembevétele és a humanizálás elhanyagolása milyen élesen szembekerülhet a szocialista fejlődés perspektíváival.

Minden ilyen fajta próbálkozásnak fontos érve annak a kijelentése, hogy a dolgozók tömegei nem mutatnak különösebb érdeklődést a gazdasági irányításban való részvétel iránt. Ezt az érvet bizonyos tapasztalati tények is alá látszanak támasztani. Egymás után jelennek meg lengyel, jugoszláv, csehszlovák szociológusok tanulmányai, amelyek igazolják, hogy a vállalatok dolgozóinak nemcsak alacsony az informáltsági szintje vállalatuk vezetési problémáiról, de csekély az érdeklődésük, aktivitásuk is. Ezeket a megállapításokat alátámasztják saját vizsgálataink is. Ezek a tények azonban csak a történelmi fejlődés meghatározott szintjére jellemzőek, s egyenes következményei a kapitalizmusban kialakult elidegenedett állapotnak s annak, hogy az ezt előidéző nagyon fontos társadalmi okokat (munkamegosztás) a szocialista fejlődés jelenlegi szintjén még nem lehet meghaladottakká tenni. Mindez nem cáfolja a marxizmusnak azt az alapvető tételét, amely szerint az ember lényegét tekintve univerzális lény és természetes törekvése az, hogy a társadalmi viszonyait és benne a munkájához s a társadalom irányításához való kapcsolatát is visszaemberesítse.

Az ember, nembeli tulajdonságai következtében — tehát olyan mértékben, ahogyan megőrzi és tovább fejleszti emberi tulajdonságait — nem törődhet bele abba, hogy „csavar" legyen valamiféle áttekinthetetlen társadalmi gépezetben, s hogy saját élete és munkája feletti kontrollt elvesztve, utasítások gondolkodás nélküli végrehajtójává, „előregyártott" magatartásmodellek puszta utánzójává váljék.

A párt és a szakszervezetek szerepe a gazdasági irányítás társadalmi függőségének megteremtésében

A gazdasági irányítás elkülönülésével szemben és így a bürokratikus viszonyok elhatalmasodása és megmerevülése ellen a szocializmusban mindenekelőtt két társadalmilag szervezett erő lép fel, a párt és a szakszervezet. Ezek a szakmai irányítást és igazgatást hatalmának megosztására kényszerítik. Ez a törekvésük természetesen csak abban az esetben válik realitássá, ha e szervezetekben a munkásosztály különös szintjén álló érdeke, illetve az össztársadalmi érdek jut kifejezésre. Ebben a tekintetben hosszú és tartós harc folyik, és bizonyos történelmi szakaszokban — pl. amikor a dogmatikus szemlélet kerül uralomra — ez csak mint nem realizált lehetőség merül fel. E szervezetek történelmi funkciójának a teljesítése sok társadalmi körülménytől függ, egyebek között attól, hogy a szükségszerűen kifejlődő sajátos párt- és szakszervezeti irányító apparátus milyen mértékben fonódik össze az állami és a gazdasági vezető szervekkel, és mennyiben tekinti feladatának az igazgatás társadalmi ellenőrzésének és függőségének a megteremtését, s nem korlátozódik-e a munkája az igazgatás szakmai feladatai teljesítésének a segítségére.

A szocializmus különböző fejlődési periódiusaiban a párt- és a társadalmi szervezetek funkciója is jelentős változáson megy át. Tevékenységük az első időszakban a szocialista állam megszilárdítása céljainak rendelődik alá — ami természetes is —, hiszen a társadalmi haladás legfontosabb problémája az új állam kiépítése és a proletárhatalom megvédése külső és belső ellenségeitől.

Ebben a szakaszban a pártszervezetek éppúgy, mint a szakszervezetek, szinte egyetlen feladatuknak a szocialista állam céljainak a támogatását tekintik, amelyekben általuk is elfogadottan az össztársadalmi érdekek jelennek meg. Így még annak a gondolatnak a felvetése is joggal a szocializmus elleni merényletnek tűnik, hogy az állam igazgatását és irányítását ellátó apparátus nem minden esetben tekinthető az össztársadalmi érdekek hordozójának, hanem bizonyos vonatkozásban saját érdekkel és céllal is rendelkezhet, jóllehet ez elméletileg egyetlen marxista számára sem lehet kétséges.

E kérdés megítélésénél nem szabad megfeledkeznünk azokról a konkrét körülményekről sem, amelyek között a szocialista államok — legalábbis az eddigiek — megszülettek.

A szocialista társadalom győzelme utáni években a Szovjetunióban szinte magától értetődő megoldásként vetődött fel az államhatalom és a szakszervezetek összeolvasztása, a „szakszervezetek államosítása", amit Lenin előbb mint pillanatnyilag időszerűtlen megoldást elutasított, később viszont már elméletileg is kidolgozta és megindokolta ennek a megoldásnak a helytelenségét.

A szocialista állam megszilárdulása után sok tekintetben új helyzet teremtődött. Törvényszerű volt az igazgatás humanizálásának előtérbe kerülése, jóllehet ennek a szükségszerűségnek az érvényesülését két erősen összefonódó tényező nagymértékben akadályozta és többé vagy kevésbé akadályozza ma is. Az egyik — az időlegesebb — a dogmatizmus uralkodóvá válása, s a másik — a hosszabban tartó — az agresszív politikát hordozó imperialista-kapitalista környezet.

A társadalmi függőség megteremtésének új formái

A párt- és a szakszervezetek bármennyire hatékonnyá és ezáltal fontosakká váljanak is a szakmai irányítás társadalmi függőségének megteremtésében — ha a szocialista társadalom fejlődési tendenciáiból indulunk ki —, mégsem jelentenek kielégítő megoldást. Emellett szükségesnek mutatkozik a gazdasági igazgatás és szakirányítás olyan társadalmi kontrolljának a kiépítése is, ahol az ellenőrzést a társadalom tagjai, mint tulajdonosok, illetve képviseleti szerveik gyakorolják. Eddig ilyen jellegű intézményként csak az országgyűlés és a helyi tanácsok működtek, hatáskörükből azonban a gazdasági élet nagy és fontos területei — így a minisztériumi ipar és az állami mezőgazdaság — kívül maradtak.

Ez a probléma különösen élesen vetődik fel a gazdasági reform után. Ezt megelőzően ugyanis az erős hierarchikus függőség, ami ezen a területen érvényesült, pótolni látszott a közvetlen társadalmi ellenőrzés hiányát.

A gazdasági igazgatás és irányítás társadalmi ellenőrzésének és közvetlen társadalmi függőségének a megoldása tulajdonképpen két egymástól bizonyos mértékig elkülöníthető problémakört foglal magában:

1. A társadalom tagjai tulajdonosi jogainak képviseletét. A társadalomnak mint az össznépi tulajdon letéteményesének joga van arra, hogy a gazdasági, s ezen belül a vállalatvezetés tevékenysége felett nemcsak a szakmai igazgatási intézmények útján, hanem közvetlenebbül, saját társadalmi szervei segítségével is ellenőrzést gyakoroljon és annak eredményességét megítélje.

2. A vállalati és a szövetkezeti kollektíváknak, mint a vállalati, illetve szövetkezeti eredményességben közvetlenül érdekelt dolgozóknak, joguk van ahhoz, hogy a vállalati vezetés tevékenysége felett ellenőrzést gyakoroljanak és véleményt formáljanak róla. A gazdasági reform után a vállalati kollektívának ezt a jogát csak még inkább megalapozza az a körülmény, hogy anyagilag sokkal nagyobb mértékben válnak érdekeltté a vállalati gazdálkodás eredményességében.

E funkciók teljesítésére jönnek létre — ha a párt Központi Bizottsága legutóbbi határozata értelmében nem is mindenütt — a felügyelő bizottságok, amelyeknek feladata a vállalati teljesítmény komplex értékelése alapján a szakmai vezetés munkájának hatékony társadalmi felügyelete lesz. Ezeknek az intézményeknek a létrehozását az a — gyakorlati tapasztalatok alapján is jól igazolható — elméleti megfontolás indokolja, hogy az állami vállalatoknál a szocialista társadalom fejlődésének mai szakaszában nem időszerű a társadalmi önigazgatás bevezetése, hanem ehelyett kulturált és a vállalati eredményességben messzemenően érdekelt szakirányítást kell létrehozni, amely azonban hatékony társadalmi ellenőrzés mellett működik, amelytől egzisztenciálisan függ. Társadalmunk jelenlegi helyzetében ez utóbbi követelménynek a megvalósítása reális és egyben nagyon hatékony lépés lehetne a szakirányítás társadalmasítása felé.

A vállalati felügyelő bizottságok feladatai még erősen vitatottak. Munkájukkal kapcsolatosan — véleményem szerint — mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy ezek állandó jellegű ellenőrzést gyakoroljanak, s ennek alapján rendszeres időközökben adjanak értékelést a vállalati vezetés munkájáról és megfelelőségéről, de ne hozzanak határozatokat a vállalat jövőbeli tevékenységéről.

Ez utóbbinak a kategorikus kimondására azért van szükség, mert egyébként a felügyelő bizottság korlátozná a vállalati vezetők jogkörét, és a felelősség egy részét átvenné. Ez részben olyan állapot kialakításához járulna hozzá, amikor a vállalat tevékenységéért voltaképpen senkit sem terhel felelősség, részben pedig maguknak a felügyelő bizottságoknak a tevékenységét is gátolná, mert szükségszerűen bizonyos fokú összeolvadás következhetne be a szakmai irányítás és a társadalmi felügyeletet gyakorló intézmények között. Ez az összefonódás ma jól megfigyelhető a minisztériumi és a vállalati vezetés között, és a többi között ez az akadálya annak, hogy a minisztériumok hatékony felügyeleti szervekként működjenek.

A felügyelő bizottság legfontosabb feladata az lenne, hogy legalább évente egyszer — az év folyamán nyert tapasztalatok, a mérlegbeszámoló és az igazgató jelentése alapján — a vállalat és ezen belül különösen a vállalatvezetés tevékenységét megítélje. Ennél a munkánál az utolsó három-öt év eredményéből, illetőleg fejlődési tendenciájából kellene kiindulni, és semmiképpen sem lenne szabad a vizsgált év adatát csak az előző évhez, és különösen nem a vállalat által készített tervekhez hasonlítani.

A vállalati felügyelő bizottságok társadalmi jellege természetesen nemcsak feladatkörük helyes meghatározásától, hanem összetételüktől is függ. Tagjaik egy részét az előzetes tervek szerint a szakszervezetek bevonásával a vállalati kollektíva választja — de a vállalat szakvezetői nem választhatók —, másik része viszont a szakirányítástól független szakértőkből kerül ki. Így a személyi összefonódás veszélye elkerülhető.

Nagyon figyelemre méltó mozzanat e tekintetben az, hogy a tervek szerint ebben a következetesen társadalmi — azaz nem bürokratikus — szakigazgatási szervben a szaktudás domináns szerepet kap. Ezzel elesik, vagy legalábbis nagymértékben csökkenthető a társadalmi ellenőrzéssel és függőséggel szemben a legfőbb aggodalom: a szakértelem hiánya.

Bármilyen sok biztosíték dolgoztassék is ki azonban a vállalati felügyelő bizottságok formálissá válása és a vállalati szakirányítás sajátos érdekei domináns szerephez jutása ellen, ez mégis reális veszély marad. A vállalati felügyelő bizottságok is csak az egymással sok tekintetben ellentétes érdekeket és célokat képviselő társadalmi erők harcában válhatnak hatékony társadalmi tényezővé. Ennek a küzdelemnek nagy a tétje.

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szocializmus nem egyszerűen azért jelent fejlettebb társadalmi állapotot a kapitalizmusnál, mert gazdasági tekintetben dinamikusabb rendszerré fejleszthető, hanem mert a termelőeszközök magántulajdonának a megszűnése megteremti a lehetőséget a társadalom irányításának és igazgatásának humanizálására.

Csak e kettős lehetőségnek — a dinamikus gazdasági fejlődésnek és a humanizált társadalmi viszonyok kialakításának — a realitássá változtatása képes arra, hogy a szocializmust minden tekintetben vonzóvá tegye a fejlettebb kapitalista országok dolgozói előtt, azokban a társadalmakban pedig, amelyek a fejlődés szocialista útjára léptek, megingathatatlanná tegye azt a meggyőződést, hogy ez a rendszer az emberiség fejlődésének minden eddiginél magasabb stádiuma és biztos út a „szabadság" birodalmához.

Ez a gondolat jutott kifejezésre az MSZMP Központi Bizottságának „A gazdasági mechanizmus reformjáról" hozott határozatában, amikor kimondotta, hogy ezt a két elvet „nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő elvként kell felfogni szocialista viszonyaink között."

SZILÁGYI PÁL:

A szocialista nagyvállalat gazdaságpolitikája

Gazdaságirányításunk új rendszerében a szocialista vállalatoknak szocialista vállalkozásokká kell alakulniuk. Jobban ki kell bontakozni a szocialista típusú egyéni kezdeményezésnek a vezetés és a végrehajtás valamennyi szintjén. Ez a társadalmi szervezettség keretében érvényesülő kezdeményezés a gazdálkodás hatalmas erőforrása.

Az egyéni kezdeményezések, döntések alapvető irány-beállását azonban központilag, a társadalmi tudatosság érvényesítésével szabályozni kell. A vállalatokat olyan piaci, gazdasági környezetbe kell helyezni, hogy vezetői — saját és a kollektív anyagi érdekétől irányítva — a népgazdasági arányosságot közelítő magatartást tanúsítsanak Ennek eszköze az állami gazdaságpolitika, amelyik a társadalom gazdasági céljait megfogalmazza, akarati, hatalmi és érdekmozzanatokhoz kapcsolja, és valamilyen mechanizmusrendszeren keresztül érvényre juttatja. A gazdaságpolitika azonban nemcsak a fő gazdasági célok rendszerét nyújtja, hanem ezek megvalósításának módozatait, eszközrendszerét is. Az aktív, szabályozó gazdasági környezet voltaképpen a szabályozott piac, amelyik képes a társadalom érdekeinek megfelelően minősíteni a vállalati magatartásokat. A vállalatoknak is kialakul így egy hosszabb távú, viszonylag stabil és elvi alapon álló célrendszere, amelyet az országos gazdaságpolitika mintájára vállalati gazdaságpolitikának nevezhetünk.

Országos és vállalati gazdaságpolitika

A gazdaságpolitika egyrészt az általános gazdasági célok politikai megfogalmazása, azoknak érdek-, hatalmi és akarati mozzanatokhoz való kapcsolása. A gazdaságpolitika a központi gazdaságvezetés által megfogalmazott és hatalmi eszközöket is igénylő *célok rendszere*. Másrészt a gazdaságpolitika *tevékenység,* amelyik a célok megfogalmazására és érvényesítésére irányul. Így a gazdaságpolitikának része a célmeghatározáson és célérvényesítésen kívül a gazdaságirányítási rendszer kialakítása is. Maga a gazdaságirányítási rendszer a gazdaságpolitika megvalósításának eszköze, de e rendszer létrehozása, kialakítása és módosítása alapvető gazdaságpolitikai feladat.

A szocialista állam gazdaságpolitikája: központilag hozott általános és átfogó döntések rendszere, amelyik az objektív gazdasági törvények és az objektív körülmények figyelembevételén, alkalmazásán alapul. Az országos gazdaságpolitika döntései elsősorban tartalmazzák a népgazdaság fejlesztési

ütemére, a gazdasági szerkezet távlati alakulására, a nemzeti jövedelem növelésére és elosztására, a szükségletek kielégítési színvonalára. a fogyasztás és a felhalmozás arányára, a műszaki fejlesztés fő irányaira, a külkereskedelem fejlesztésére stb. vonatkozó központi akaratot.

A gazdaságpolitika kialakításában figyelembe veszi a szocialista központi gazdaságvezetés az ország erőforrásait, a meglevő kapacitásokat, a munkaerőhelyzetet, a fejlesztési lehetőségeket, a külpolitikai helyzetet, a már elért eredményeket, az eddigi fejlődés ütemét, a feltárható tartalékokat mind tárgyi, mind személyi vonatkozásokban.

Ezenkívül számol alapvető társadalmi-politikai tényezőkkel és feltételekkel, a gazdaságpolitika általános politikai, életszínvonalbeli, hangulati, nemzetközi stb. következményeivel is, mérlegelve az egymást kölcsönösen meghatározó és feltételező célok politikai súlyát és összefüggéseit.

A *vállalati gazdaságpolitika* — szemben az országos gazdaságpolitikával — a vállalati vezetés által hozott átfogó és hosszabb távú döntések olyan rendszere, amelyik vállalati szinten kialakított, de a gazdasági mechanizmus révén az országos gazdaságpolitikának alárendelt elveken és szabályokon alapul. A vállalati gazdaságpolitika döntései elsősorban tartalmazzák a vállalati fejlesztés mértékére és irányára, a gyártmányösszetétel hosszabb távú kialakítására, a gyártmány- és gyártásfejlesztésre, az értékesítési irányokra, a beszerzési forrásokra, a kooperációra, a vállalati jövedelem felosztására, a bérfejlesztés nagyságára és irányára vonatkozó vállalati akaratot.

A vállalati gazdaságpolitika kialakításában a vállalati vezetés figyelembe veszi a vállalati meglevő erőforrásokat, kapacitásokat. a vállalati és az országos munkaerőhelyzetet, a gyártmány- és gyártásfejlesztés műszaki és pénzügyi lehetőségeit, a költségmentesen vagy költségekkel feltárható vállalati tartalékokat, a vállalati káderhelyzetet, a káderfejlesztés lehetőségeit, a piaci viszonyok távlati alakulását stb.

Ezenkívül számol a nagyvállalati vezetés az országos politikai-gazdasági tényezőkkel, a vállalat adott szervezettségi színvonalával, a dolgozó kollektíva szakmai és politikai felkészültségével, a belföldi és a külföldi konkurrenciával, az igénybe veendő erőforrások országos helyzetével és távlati alakulásával. Mindezt a párt által megfogalmazott és meghirdetett általános politikai és gazdasági irányelvekkel összhangban mérlegeli.

Az országos gazdaságpolitika nemcsak a célok, hanem az *eszközök átfogó rendszerét* is tartalmazza. Magában foglalja a gazdaságirányítás szerveit, ezek hatáskörét, tevékenységi kapcsolatrendszerét, a gazdasági egységek vállalati szervezetének alapvető formáit, az anyagi érdekeltség általános elveit, az ár-, a hitel-, bér- stb. rendszert, a nyereségelvonás módjait, a koordinálás általános módját, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás módját stb. Itt az országos gazdaságpolitika elemei és érvényesítői az általános politikai-hatalmi eszközök is, így elsősorban a politikai felvilágosítás, a termelés pártellenőrzése, a gazdálkodás és forgalmazás jogi szabályozása, valamint a gazdasági, jogi, erkölcsi szankciók rendszere.

A vállalati gazdaságpolitika is a célok rendszerén kívül tartalmazza a célok megvalósításának eszközrendszerét, elsősorban a *vállalati mechanizmust.* Az állam által meghatározott kereteken belül kialakítja a nagyvállalat a maga szervezetét, szabályozza az egyes szervek, vezetők hatás-

körét, kötelességeit és jogait, a vállalati irányítási funkciók kapcsolódásának módját, az információáramlás rendjét, a vállalaton belüli bérezési, anyagi érdekeltségi rendszer alapjait, a gyáregységek, üzemrészek tevékenységét koordináló funkciók rendjét, az általános alá- és fölérendeltséget, a hatalmi, az akarati és az érdekmozzanatok szerves egységét. Alkalmazza a politikai és gazdasági felvilágosítás eszközeit, megteremti a termelés pártellenőrzésének vállalati feltételeit, a tevékenységek ügyrendi szabályozását, a mulasztások és károkozások fegyelmi, jogi, gazdasági, erkölcsi szankcióinak rendszerét. Mindebben alkalmazkodik az országos politika és gazdaságpolitika elveihez és a jogrendhez (ezen belül elsősorban a Munka Törvénykönyvéhez, a kereskedelmi és iparjoghoz).

A szocialista nagyvállalat átfogó gazdasági céljai nem tekinthetők egyszerűen a népgazdasági célok „lebontásának". Áru- és pénzviszonyok között nem alakítható ki a konkrét gazdasági folyamatoknak valamilyen népgazdasági fő cél alá való szoros és egyértelmű rendezése. A vállalati gazdasági célok így nemcsak eszközei a gazdaságpolitika által megfogalmazott népgazdasági céloknak, hanem építőelemei is. Az országos, iparági nagyvállalatok gazdasági céljainak rendszere visszahat a népgazdasági célrendszerre; a nagyvállalatok eszköz- (mechanizmus-) rendszere pedig visszahat a népgazdasági mechanizmusra.

A nagyvállalatok perspektivikus célrendszere tehát bizonyos fokig az országos gazdaságpolitika *része,* eleme. Így maga is gazdaságpolitikai jellegű. A nagyvállalatok belső mechanizmusa is az országos mechanizmus *része,* s nem egyszerűen kiszolgálója.

A vállalati gazdálkodás nem gazdaságpolitika, hanem csak *gazdaságtechnika.* A nagyvállalati szervezett, ismétlődő és tömeges folyamatkapcsolódások (mechanizmuselemek) a vállalat fejlődése során kialakítják önmaguk *belső rendszerét.* Az ebből fakadó konkrét feladatokhoz alkalmazkodik minden időpontban a vállalati tevékenység, gazdálkodás. A belső célrendszer voltaképpen a nagyvállalati gazdaságpolitika. A nagyvállalati gazdaságpolitikai célok tehát nem függetlenek a nagyvállalat adottságaitól, fejlődésétől, belső mechanizmusától, hanem voltaképpen annak függvényei is. A gazdaságpolitikai célokat nemcsak a gyorsan változó piaci körülmények alakítják, hanem a viszonylag lassan módosuló vállalati körülmények is. Részben ez a feltétele annak, hogy a nagyvállalati célmeghatározásnak, gazdaságpolitikának bizonyos stabilitása legyen, s ne váljék a piachoz való kapkodó alkalmazkodássá. S éppen a vállalati gazdaságpolitika viszonylagos stabilitása képes — mint ezt később igyekszem bizonyítani — az országos gazdaságpolitikának is a feltétlenül szükséges stabilitást megadni egy piaci gazdálkodási rendszerben.

Vállalati gazdaságpolitika és az új gazdaságirányítás

Az új gazdaságirányítási rendszer kulcskérdése a *szabályozott piac.* Szabályozott piacnak nevezzük a központi gazdaságvezetés által tudatosan és hatalmi alapon alakított, a gazdasági és társadalmi törvényekre támaszkodó azon aktív, szabályozó gazdasági körülmények rendszerét, amelynek révén a vállalatok az egész nép érdekét szolgáló magatartásokra kényszerülnek, keresve saját anyagi hasznukat.

A szabályozott piac egyszerre és szerves egységben kívánja érvényesíteni a termelőeszközök társadalmi tulajdonából és az áruviszonyok létéből adódó objektív követelményeket. A szabályozott piacnak — mint piacnak — az objektív feltételei: az áru- és pénzviszonyok léte, az ebből adódó törvényszerűségek társadalmilag tudatos érvényesítése és a vállalatok anyagi érdekeltsége. A piac szabályozott voltának feltételei: a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a munkásosztály hatalma és tudományosan megalapozott politikája.

A szabályozott piac fogalma magában rejti a *piaci visszahatás* elvének érvényesülését. A piaci visszahatás elve azt jelenti, hogy a piaci körülmények alakulása, ezeknek az árarányokra gyakorolt hatása minősíti, értékeli a vállalati tevékenységet, azt többé vagy kevésbé gazdaságosnak, társadalmilag szükségesnek ismerve el. Itt az ár voltaképpen a piaci körülményekről szóló számtalan információ egy számban való tömörülése, s egyúttal a vállalati tevékenység minősítője.

A szocialista nagyvállalat ilyen körülmények között általában nem közvetlenül szükségletre, hanem szabályozott piacra termel. Nem szükségletet elégít ki közvetlenül, hanem fizetőképes keresletet. A piachoz való alkalmazkodása kezdeményezést, kockázatot jelent. A vállalat szocialista vállalkozássá alakul. Nincsenek előírt termelési és fejlesztési feladatai, előírt mutatói (a bérszabályozó és a jövedelemelvonást rendező mutatók kivételével). Kezdeményezéseiből eredő haszon nagy része az övé, de az ebből származó kár zömét is vállalnia kell. Nyereségének egy része „vállalkozói nyereség", amelyet a vállalat dolgozói kapnak személyi jövedelemként — vállalkozói voltuk foka szerint.

A szabályozott piac koncepciója, a piaci visszahatás elve és a szocialista „vállalkozói nyereség" önállósító ereje nem érvényesíthető szocialista nagyvállalatok elkülönült, de a piac által szervesen összehangolt gazdaságpolitikája nélkül. A vállalati gazdaságpolitikában foglalt gazdálkodási célrendszer a gazdasági mechanizmus stabilitásának és viszonylagos önmozgásának is feltétele.

A gazdasági mechanizmus viszonylagos önmozgása

A gazdasági mechanizmus alapvetően a gazdaságpolitikai célok megvalósításának eszköze. De nemcsak eszköz, hanem bizonyos gazdasági mozgástörvények felszíni rendszere. *Szerkezeti törvény,* amelyik a gazdasági folyamatokat szerves egészbe integrálja. A mechanizmuselemek (ár, hitel, jövedelem-elvonás stb.) egymással kölcsönhatásos összefüggésben, kölcsönös feltételezettségi viszonyban vannak. Közöttük állandóan fellépő és megoldódó feszültségek keletkeznek. Ezek a kölcsönhatásos feltételezettségi viszonyok a mechanizmusnak relatív önmozgást adnak a gazdaságpolitikával szemben. Nemcsak a gazdaságpolitika „transzmissziói", hanem annak gyakran korrigálói, fékezői, módosítói is. Ezek a vonások a mechanizmusnak nem feltétlenül hibái, de mindenképp szükségszerű vonásai. „A mechanizmusnak bizonyos *önmozgással* kell bírnia — írja *Pirityi Ottó.* Ez annyit jelent — folytatja —, hogy saját belső mozgástörvényeinél, ellentmondásainál fogva képesnek kell lennie megközelítően helyesen kapcsolódó magatartás- és cselekvéssorok megindítására. *Önszabályozó* erővel

is kell rendelkeznie, vagyis képességgel arra, hogy belső ellentmondásait azok túlzott kiélezése és nagyobb veszteségek nélkül fel legyen képes oldani. Önmaga teremtse meg a torzulások keletkezésével egyidőben azokat a tényezőket és körülményeket, amelyek révén a torzulások megszűnnek. *Önfejlődő* erejének kell lenni, vagyis képességének arra, hogy a változó körülményekhez alkalmazkodjék, miközben körülményeit maga is alakítja."*

Az új gazdaságirányítási rendszernek, illetve az ezáltal kidolgozott mozgásrendszernek *kell* ilyen vonásokkal bírnia. Ezek nélkül életképtelen. Ilyen vonások hiánya azt eredményezi, hogy számtalan ad hoc utasítás, adminisztratív lépés, feszültség, bizonytalanság, félresikerült cselekvéssor követi majd az átfogó gazdaságpolitikai intézkedéseket, s az ezeket realizálni hivatott felső impulzusokat.

A gazdasági mechanizmus nem lesz a gazdaságpolitika passzív kiszolgálója, hanem bizonyos feladatkitűző vállalati funkciókat életrekeltve, átvesz olyan feladatokat, amelyeket eddig a központi gazdaságvezetés a maga utasításos rendszerével végzett.

Különösen áll ez a nagyvállalatokra. Ha nem kap ezentúl közvetlen utasítást, akkor a rá vonatkozó országos feladatot magának kell saját maga számára kitűznie. Megteheti, hiszen félig-meddig monopolisztikus helyzetben van; társadalmi felelőssége nagy; népgazdasági áttekintése széles; kooperációs kapcsolatai sokrétűek és tartósak; hatalmas apparátusa van stb. *Önálló vállalati gazdaságpolitikát kell folytatnia,* hogy az országos gazdaságpolitikai célok ráváró része — utasítás nélkül is — teljesüljön.

A nagyvállalati gazdaságpolitika révén juthat egyedül érvényre a mechanizmus önmozgó, önkorrigáló és önfejlesztő ereje. Csak a vállalati gazdaságpolitika révén forrhat a népgazdasági össztevékenység szerves egységbe olyan körülmények között, amikor széles területeken az utasításos eligazítás hiányozni fog. Ha a nagyvállalatok gazdaságpolitikáját, perspektivikus gazdálkodását kikapcsoljuk, akkor a gazdasági mechanizmus ebben az elszegényített modellben a kapkodások, a rapszodikus magatartások, a piaci anarchia mechanizmusa lenne.

Ez a vállalati gazdaságpolitika — éppen a mechanizmus „piaci" jellege folytán — alapjában és elsődlegesen *„üzleti" politika.* A nagyvállalat piacot alakít, piachoz alkalmazkodik. De alkalmazkodása nem kapkodás, hanem hosszabb távú elgondolások konkrét érvényesítése. A nagyvállalat a termékeivel kereskedik majd. Kereskedői szellem fogja áthatni magát a megmunkáló tevékenységet, a termelésszervezést, az eszközgazdálkodást, a műszaki fejlesztést is. Minden termelő és szervező tevékenység annyit ér, amennyi jövedelmet hozni képes.

Népgazdasági és vállalati mechanizmus

A mechanizmus alapjában mozgástörvények rendszere. Szerkezeti törvény, amely a folyamatsorokat egységbe foglalja. A mechanizmus a központi gazdaságvezetés oldaláról nézve a gazdaságpolitika megvalósításának eszköze, a vállalatok oldaláról nézve pedig a gazdasági impulzusokra való reagálások rendszere.

* Pirityi Ottó: Egyéniség és mechanizmus. Figyelő, 1966. január 5.

A népgazdasági mechanizmus magában rejti fogalmilag a *vállalati mechanizmus* létét. A vállalati mechanizmus a vállalati tevékenységeket egységes rendbe foglaló rendszer. A vállalatvezetés részéről a vállalati gazdaságpolitika megvalósításának eszköze; átvezető transzmisszió a gazdaságtechnika felé. A gyáregységek, funkcionális osztályok oldaláról nézve ez a mechanizmus a vállalati központból jövő utasítások és elvek által kiváltott reagálások rendszere.

A vállalati mechanizmusban az utasításos forma és a „terelő" forma egyaránt megfér. A „terelő" forma nem nélkülözhető, mert a nagyvállalatok önállóságának növelése szükségképpen együtt jár a gyáregységek viszonylagos önállóságának növelésével.

A nagyvállalati belső mechanizmusnak nagyfokú stabilitással kell rendelkeznie ahhoz, hogy érvényesíthesse a vállalati gazdaságpolitika elveit, átfogó döntéseit. A vállalati mechanizmus viszonylagos stabilitása az országos mechanizmus stabilitásának feltétele. A termelőerők fejlettségi szintje magasfokú társadalmi szervezettséget kíván. Ennek pedig feltétele a nagyvállalaton belüli szervezettség. A szabályozott piac nem képzelhető el vállalaton belüli nagyfokú szervezettség nélkül. Ez az egyértelmű és kívánt reagálások elsőrendű vállalati feltétele.

A vállalati tevékenységek eddig inkább csak az állami gazdaságpolitika alárendelt eszközei voltak. Sok vállalat szinte hatósági jogkörrel látott el egyes központi gazdaságvezetési funkciókat. Például a készletező és értékesítő vállalatok hatóságként intézték a keretgazdálkodás alá vont termékek beszerzését, készletezését, elosztását. Hatóságként gyűjtöttek be elfekvő készleteket és osztották el újra ezeket. Az ún. „profilgazda" vállalatok országos adatgyűjtéseket végeztek a termelő kapacitásokra, termékekre, igényekre vonatkozóan, s hatósági jogkörrel bírtak a profil engedélyezésében, megvonásában, átcsoportosításában stb.

Az utasításos rendszer természetes talajától fosztja meg a vállalati gazdaságpolitikát. S ezzel együtt megfosztja a népgazdaságot az egyéni kezdeményezés, a kockázatvállalás, az alkotókészség, a kombinációs képesség jelentős részének mozgósításától is. De az utasításos rendszer rányomja bélyegét a vállalati mechanizmusra is, hiszen a vállalaton belüli tevékenységek általános irányát és kapcsolódásait a vállalati célok alakítják. Ha a vállalati cél valamilyen volumenmutató teljesítése, akkor a vállalati mechanizmuselemek (készletgazdálkodás, bérezés, rendelés, rendelés-visszaigazolás, programozás, állóeszköz-gazdálkodás, karbantartás, műszaki fejlesztés stb.) ennek a célnak a szolgálatában rendeződnek. A vállalati erők a kijelölt cél mágneses erővonalaira állnak rá. Globális volumenérdekeltségnél például tendencia keletkezik a készletek sokszor túlzott növelésére, a munkások egyoldalú mennyiségi ösztönzésére, a minőségi ellenőrzés lazulására, az átlagosnál munkaigényesebb termékekre történő rendelések visszautasítására, a nagyjavítások halasztgatására stb.

Amennyiben a vállalati célok és a vállalati érdekeltség iránya változik, a mechanizmuselemek átrendeződnek. A nyereségérdekeltség például már egészen más erő-elrendeződést hoz, mint a volumenérdekeltség. A népgazdasági mechanizmus tehát meghatározza a vállalati mechanizmus lényeges vonásait is. A meghatározó erő az új gazdaságirányítási rendszerben nem közvetlen, hanem a vállalat gazdaságpolitikája révén hat. Az országos mechanizmus a vállalatot irányba állítja, kialakítja gazdaság-

politikájának fő elveit, majd ez a gazdaságpolitika önmagához és saját feltételeihez igazítja a végrehajtó belső mechanizmust. Bár mindez objektív követelmények és összefüggések érvényesülése, mégis akarati, hatalmi alapon valósul meg.

A vállalati mechanizmusnak is rendelkeznie kell bizonyos relatív önmozgással a vállalati gazdaságpolitikával szemben. Ilyen önmozgó erő nélkül minden egyéni és csoportmagatartás csak közvetlen parancs alapján jöhetne létre, s nem lennének „félautomata" cselekvéssorok. „Fontos például — írja *Varga György* —, hogy az új nagyvállalatokban a hatásköröket és a felelősséget úgy határoljuk el, hogy a vezető ne avatkozzék be közvetlenül a több lépcsővel lejjebb levő termelő egység tevékenységébe. A főkönyvelő például ne »kézen fogva« vezesse a raktárvezetőket vagy az anyaggazdálkodókat. Inkább olyan ügyviteli és érdekeltségi rendszert kell kialakítania, amely szinte »automatizmus« módjára a vállalati érdekek képviseletére és érvényesítésére kényszeríti, illetve ösztönzi a raktárkezelőket és az anyaggazdálkodókat."*

Az önálló elszámolás fogalmának változása

Ha feltesszük azt a kérdést, miért kell vállalati gazdaságpolitikáról beszélnünk, figyelmünk elsősorban a vállalati gazdálkodás felé fordul. Az új gazdaságirányítási rendszerben a gazdálkodás kissé mást fog jelenteni, mint eddig. A vállalati önálló elszámolás fogalmának tartalma jelentősen kibővül.

E fogalom *fő* tartalmi eleme eddig az volt, hogy a vállalatnak a bevételeiből kell a kiadásait fedezni. A termelői árakban lényegében biztosítva volt a vállalat bevétele, s így kiadásainak fedezete. Az „alulról felfelé" képzett árak minden vállalati munkát elismertek általában társadalmilag szükségesnek, hiszen az árképzés úgy történt, hogy a közvetlen költségekhez hozzáadták az üzemi és a vállalati általános költségeket, majd erre „rászorozták" a társadalmi tiszta jövedelemnek azt a részét, amelyet azután az állam a vállalattól szinte teljesen elvont. Az ár szinte garantálta a kiadások megtérülését, sőt a nyereséget is.

Az új gazdaságirányítási rendszerben a vállalatnak nemcsak a folyó kiadásait kell a folyó bevételeiből fedeznie, hanem — néhány kivétellel — az ún. egyszeri ráfordításokat is. A beruházások zömét hitelre kapja, s ezt a hitelt vissza kell fizetni. Az önálló elszámolásnak ez a vonása eddig nem kapott kellő súlyt. Nyilvánvaló, hogy hézagos az olyan önálló elszámolás, amelyik éppen a beruházások vonatkozásában nem önálló. A vállalatok általában „kitermelték" a pótló beruházások forrását, de a mezőgazdasági termelőszövetkezetek a legutóbbi időkig még ezt sem tették (nem is tehették a felvásárlási árak alacsony szintje miatt). Nem lehet szó ilyen körülmények között igazi önállóságról. Amíg a gépet a vállalat vagy szövetkezet nem vásárolja, hanem kijárja, addig nincs egészséges vállalati gazdálkodás, de vállalati gazdaságpolitika sem.

Az önálló elszámolás fogalmába eddig beletartozott ugyan a nyereségre való törekvés, de nem hangsúlyoztuk eléggé azt a tételt, hogy a vállalatnak

* Varga György: A gazdasági vezetés színvonalának emeléséről. Közgazdasági Szemle, 1964. 1. sz. 5. l.

a bevételeiből nemcsak a folyó és az egyszeri ráfordításokat kell fedeznie, hanem az átlagosan elvárt nyereséget is. Ezt megint nem úgy kell majd tennie, hogy az árban eleve benne lesz a befizetendő nyereség, hanem úgy, hogy az árak nagy része a piacon alakul ki, az önköltség pedig a vállalatnál, s így a kettő különbözete a nyereség.

Az önálló elszámolás fogalma tehát magában rejti egyrészt azt, hogy a vállalat a termékek előállítására csak a társadalmilag szükséges munkamennyiséget fordítsa, másrészt hogy tevékenységével a „vállalatilag szükséges", a népgazdaság által elvárt nyereséget is hozza. A „vállalatilag szükséges jövedelem"-ből kell fedezni a kötelező befizetéseket, az évi bérfejlesztés többletköltségét, a termelésbővítés és a műszaki fejlesztés kiadásait. Elő kell teremtenie majd a vállalatnak a termelő és az üzleti tevékenység révén a belső tartalékok feltárásához szükséges, gyorsan térülő ráfordítások, valamint a kockázati veszteségek fedezetét.

A vállalati önállóság alapja a pénzügyi önállóság. Csak az olyan vállalat képes perspektivikus elgondolások kidolgozására és megvalósítására, amelyik ténylegesen rendelkezik ezekkel a pénzügyi eszközökkel. Nincs vállalati gazdaságpolitika az önálló elszámolás teljes körű érvényesülése nélkül.

A pénzügyi önállóság azonban nem elégséges feltétel. A vállalatnak jogilag is önállónak kell lennie. A jogszabályi keretek között szabadon dönthessen a rövidebb és hosszabb távú fejlesztésben, gyártmányösszetétel-változtatásban, üzleti politikában.

A döntési lehetőségek bővülése

Az utasításos, tervlebontásos mechanizmusban a vállalat döntési joga elsősorban technikai, munkaszervezési területekre terjed ki. A viszonylagos vállalati önállóság fő eleme itt az utasításokban foglalt feladatok végrehajtási módozatainak meghatározása. Amennyiben a tervutasítás nem részletes, akkor a vállalat a „keretszámok kitöltésében" is rendelkezik döntési joggal. Az új gazdaságirányítási rendszerben a vállalatok többségét meg fogja illetni a termelési feladatok kitűzésének joga is. Értelmét veszti a „profilgazda" fogalma, a „csak rendelésre" való termelés elve. A vállalatnak általában nem lesz megkötött profilja; szabadon dönt egyes termékek termelésének megindításában, bővítésében, szűkítésében és megszüntetésében. Termelhet rendelés nélkül is, de a saját kárára és kockázatára.

A termelési szabadsághoz forgalmazási szabadság járul. Csak az üzleti megállapodások fogják kötni a választékban, a szállítási határidőkben, az értékesítési irányokban, az eladási és beszerzési árakban. *Így* lesz képes önálló vállalkozásra, átfogó gazdaságpolitikai koncepció kialakítására.

A termelési és forgalmazási szabadság csupán a vállalati önállóság egy része. Erősen korlátozott jog lenne ez *fejlesztési szabadság* nélkül. Amíg a fejlesztés forrásait ingyen kapta, addig a beruházás révén semmire sem „vállalkozott", legfeljebb kötelezték, hogy vállalkozzon. A beruházási keretet nem kellett „kitermelnie" — legalábbis nem saját beruházásai arányában —; a keretet arra kellett használnia, amire kapta. Volt szűk döntési joga akkor, ha a keretet általános megjelöléssel kapta (például gépre, műszerre, építkezésre általában).

Az új gazdaságirányítási rendszerben a beruházási „keretet" a vállalatnak magának kell előteremtenie, a hitelt törlesztenie. Maga határozza meg, hogy a fejlesztési összegeket mire fordítja. Joga van a beszerzési forrást kiválasztani, megállapodásokat kötni bankkal, szállítóval. Képes lesz perspektivikus fejlesztési politikát folytatni, hiszen nemcsak az eszközök, hanem a döntési jog is megvan.

A gazdaságossági mérlegelés jellegváltozása

A vállalati gazdaságpolitika kialakulásának az önálló elszámoláson és a széles döntési jogon kívül feltétele még a vállalati gazdaságossági mérlegelés módjának változása. Amíg a vállalat részletes utasítások alapján dolgozik, és a prémium is az utasítások teljesítésének függvénye, addig az a gazdaságos vállalati szinten, amiért pénzt fizetnek. Amikor a vállalati nyereség a fő szempont, akkor az a tevékenység gazdaságos, amelyik révén a nyereség a legjobban nő. Ha a vállalati nyereség állami elvonásának módja a normatív jövedelemelvonás (eszközlekötési járulékkal, illetményadóval stb.), akkor az a magatartás a gazdaságos, amelyik révén a vállalatnál *visszamaradó,* egy főre jutó nyereség a legjobban nő.

Vállalati szinten tehát az a gazdaságos, ami a legtöbb pénzt hozza a vállalati kollektívának. Igaz ez a régi és az új mechanizmusban egyaránt. A gazdaságosság elvének érvényesítése, az ezt célzó megfontolások azonban szűk körben mozognak, ha sok a megkötöttség. Nem zárja ki a szabályozott piac a tévedések lehetőségét, de nyitva tartja a kapukat a tévedések öntevékeny korrekciójára. A vezetők megbecsülését jelenti az, ha hibáikat maguk javíthatják ki. A vállalati koncepciók kialakítása feltételezi a hibáknak a keletkezésük szintjén történő kijavítását. A távlati fejlesztési koncepció és üzleti politika kialakítása nagyrészben a kialakítók személyes gazdasági tapasztalatain alapuljon.

A gazdaságossági mérlegelés — a vállalati anyagi érdekeltségi rendszertől függően — különböző távlatot fog át. A merev naptári szemlélet semmiféle gazdaságpolitikát nem enged érvényesülni vállalati szinten. Ha a gazdaságossági mérlegelés rablógazdálkodási mérlegelés és perspektívátlan pénzhajsza, akkor eleve kizárt a távlati koncepció. *Távlati koncepció nélkül nincs vállalati stabilitás, ez utóbbi nélkül pedig nem életképes a szabályozott piac mechanizmusa.* Érzékenyek és gyorsak lennének a vállalati reagálások, de kapkodóak és perspektívátlanok.

A vállalati gazdaságpolitika szükségessége

Az új gazdasági mechanizmus életképességének feltétele, hogy a nagyvállalatok a számukra megállapított feltételek között önálló és átfogó gazdaságpolitikát folytassanak. Ennek lehetőségét meg kell teremteni az önálló elszámolás átalakításával, a vállalati pénzügyi önállóság, a széles körű döntési jog megadásával.

A vállalati gazdaságpolitika népgazdasági szükségessége és mechanizmus-adta feltételei önmagukban elégtelenek arra, hogy a vállalat valóban folytasson is gazdaságpolitikát a maga területén. Ehhez kellenek *objektív*

kényszerítő körülmények a vállalaton belül. Néhány fontosabbat megemlítek.

1. *A vállalat nagysága.* Amennyiben a vállalat több gyáregységből, sok üzemből és műhelyből áll, igen bonyolult a vállalaton belüli tevékenységek kapcsolódása. Az egységek között állandó tevékenységcsere folyik. Az egyes funkcionális szervek szorosan összefüggő és egységes elvek szerint koordinálandó tevékenységet folytatnak. Kialakul szükségképpen a nagyvállalat központi vezetése mint olyan szerv, amelyik csak az átfogó, az egész vállalatot érintő ügyekkel foglalkozik. Viszonylag kevés közvetlen operatív utasítást ad ki. Inkább általános elvekkel, ügyrendekkel szabályoz: belső vállalati mechanizmust teremt. Ez a mechanizmus úgy alkot szerves egységet, ha tartós és távlati célok szolgálatában áll. A nagyvállalati vezetés egészséges mechanizmusa feltételezi egy gazdálkodási koncepció létét. Ez a koncepció a vállalati gazdaságpolitika fő tartalma. Az üzemrészek, üzemek, gyáregységek közötti magasfokú munkamegosztás alapos szervezettséget kíván. Képtelenség az egyes egységeket közvetlen utasításokkal a központból irányítani. Ezért kell egyrészt vállalati belső mechanizmus, másrészt vállalati gazdaságpolitika.

2. *Profilszélesség.* Minél szélesebb a vállalat által termelt gyártmányok választéka, annál inkább szükséges a koordinált gyártmányfejlesztési és üzleti politika. A piac állandó figyelemmel kísérése és befolyásolása éppen úgy, mint a gyártmányválaszték folyamatos korszerűsítése, átgondolt, távlati koncepciót kíván. A gyártmányfejlesztésnek — mint a műszaki fejlesztésnek általában — nagy az időigénye, s nagy a fejlesztési tevékenység és ennek eredménye közötti *időeltolódás.* Elvi megfontolás nélkül könnyen kicsúszik a talaj a nagyvállalat alól, s azt veszi észre, hogy sorra szorulnak ki termékei a piacról. Átfogó koncepció nélkül hatalmas veszteségekkel járhat egy-egy új vállalkozás. Ha például a vállalat vezetése nem figyel fel arra, hogy éppen bevezetés alatt álló gyártmánya máris avulásnak indul, a felszerszámozás, a gépbeszerzés, a pótlólagos műszerezés és automatizálás olyan kiadásokat okozhat, amelyek soha meg nem térülnek.

3. *Vertikumok száma.* A vertikális felépítésű nagyvállalaton belül az egyes üzemrészek, üzemek, gyáregységek között éppen olyan szoros technikai kapcsolódások vannak, mint az ágazati kapcsolatok mérlegében az egymás termékét fogyasztó szektorok között. Sőt, nagyvállalaton belül a technikai kölcsönös meghatározottság még ennél sokkal merevebb. Minden egységnek megvan a maga „input"-ja és „output"-ja. Központilag kell megszervezni az egységek kapcsolódásainak mechanizmusát, mert a nagyvállalati központ képtelen közvetlen ad hoc utasításokkal elrendezni a számtalan konkrét kapcsolódást, s ezeknek a változó körülményekhez való igazítását. Mint ahogyan az országos mechanizmus kialakítása az országos gazdaságpolitika formálásának része, éppen úgy a vállalati mechanizmus megszervezése is lényegi része a vállalati gazdaságpolitikának.

4. *A piaci igényváltozások élénksége.* A vállalatnagyság, a profilszélesség és a vertikumszám elsősorban technikai, szervezési bonyolultságot jelent a vállalatvezetésben. Ezek önmagukban még nem indokolnák a vállalati gazdaságpolitika szükségességét, legfeljebb azt, hogy egységes elvek uralkodjanak a vállalati termelési tevékenységben. Az igazi — közgazdasági — bonyolultságot a piaci igényváltozások élénksége adja.

Amennyiben a vállalat által előállított termékek nem „fejlesztésigé-

nyesek", hanem hosszú ideig lényegében azonos technológiával, változatlan minőségben és nagyjából egyenletesen változó mennyiségben előállított tömegtermékek, akkor a vállalati gazdaságpolitika funkcióköre szűkebb. Sőt, ezeknek a termékeknek a vonatkozásában nem is szükségszerű a szocializmusban „piaci" mechanizmus. Ilyen termékek például a villamos energia, a szén, a gáz, a kenyér, számos méteráru, hentesáru stb. Ezek a tömegáruk nagyjából kiszámítható és lassan változó fizetőképes szükséglettel állnak szemben. Az irántuk való országos szükségletet a központi gazdaságvezetés fel tudja mérni és termelésüket szabályozni.

5. *Belső arányváltoztatási rugalmatlanság.* Általános gazdasági jelenség a tudományos-technikai forradalom korában, hogy állandóan új igények és új gyártmányok jelennek meg, s így feszültség van az előállítási és a felhasználási feltételek között. A felhasználási feltételek többnyire hamarabb jönnek létre és gyorsabban bővülnek, mint az előállítási feltételek.

Ahhoz, hogy a vállalat az új termékekkel időben jelenjen meg a piacon, távlati műszaki fejlesztési és üzleti koncepciókat kell kialakítania; gyakran a szükségletek elé kell mennie. Ez átfogó vállalati gazdaságpolitika nélkül megvalósíthatatlan. A gyártmányösszetétel változása a termelési erőforrások új kombinációját kívánja. A meglevő struktúra azonban eléggé nehezen és időigényesen módosítható. Vonatkozik ez nemcsak a műszaki fejlesztéssel, felszerszámozással, munkaerő-átcsoportosítással járó kombinációváltozásokra, hanem minden szervezési változásra is. Ha egy nagyvállalatnál — még az összevonásból eredően — magas az adminisztratív létszám, ennek lecsökkentése is lassú folyamat, hiszen magát a munkát kell előbb átszervezni, csak ezt követően a létszámot csökkenteni.

A belső arányváltoztatási rugalmatlanság az arányváltoztatásokat időigényessé teszi. Sokszor két-három évre előre kell kialakítani a létszámpolitikai, átszervezési, kombinációváltoztatási elképzeléseket. Egységes koncepció nélkül az intézkedések ellentmondásosak lesznek és egymás hatékonyságát fékezik. Minden átfogó intézkedést alapos elemzésnek kell megelőznie. Az elemzés, a kritikai helyzetfeltárás nyújtja az átfogó intézkedések természetes alapját.

Gazdaságpolitikai analízis

A nagyvállalatok a távlati gazdaságpolitika kialakításában nem nélkülözhetik a piaci és a vállalaton belüli körülmények állandó elemzését. A piaci mechanizmusban elsősorban a forgalmazással kapcsolatos elemzéseket kell elvégezniük.

1. *Gyártmányfejlesztési (áru-) analízis.* Tudnia kell a vállalatnak, hogy a hazai és a világpiacon milyen konkurrens gyártmányok vannak, melyek ezeknek a műszaki jellemzői, felhasználási feltételei. Észlelnie kell az új gyártmányok iránti szükségletet már akkor, amikor még csak alig körvonalazott igényként jelentkeznek. Mire ugyanis az általános igény konkrét, gyártmányhoz kapcsolt igénnyé változik, már a vállalatnak ott kell lennie a gyártmánnyal a piacon.

Az áruanalízist kapcsolni kell a vállalaton belüli gyártmányfejlesztési lehetőségek műszaki, pénzügyi és gazdaságossági elemzésével. Előzetes szá-

mításokat és ütemezést kell végezni a gyártmánykonstrukciós, a technológiai előkészítő, a felszerszámozási, az anyagbeszerzési munkák időigényére, kapcsolódásaira.

2. *Értékesítési és piacanalízis.* Az átfogó döntések előtt a nagyvállalatnak elemeznie kell a piacot, ezen belül elsősorban a konkurrencia helyzetét, erőforrásait és erőfeszítéseit a konkurrens termékek fejlesztése, minősége, ára, kínált tömege vonatkozásában, az áralakulás és a kínálatváltozás tendenciáját, a kereskedelmi szervek várható magatartását stb. Ezzel együtt elemeznie kell a beszerzési piacot, hogy a termékek előállításához szükséges gépek, anyagok, félkésztermékek, alkatrészek, műszerek stb. milyen tömegben, áron és biztonsággal szerezhetők be.

3. *Technológiai analízis.* A távlati döntésekhez szükséges a technológiaváltozási világtendenciák ismerete. A vállalat hiába tartja a lépést a gyártmányok fejlesztésében, ha nem képes azokat olcsón előállítani. A piacról a korszerű gyártmányokkal is kiszorul, ha azok ára nem hozza a szükséges nyereséget, s így a szükséges további műszaki fejlesztés forrásait. Elemezni kell egyidejűleg az új technológiákhoz szükséges berendezések beszerzési lehetőségeit, beállításuk várható gazdaságosságát az eladási ár és a gyártmányönköltség függvényében.

4. *Kapacitáselemzés.* A távlati döntések megalapozását szolgálja a meglevő kapacitások korszerűségi, pontossági, megbízhatósági és konvertálhatósági vizsgálata. Tudnia kell a vállalatnak, hogy mi gazdaságosabb: új gépek beállítása, vagy a régiek átállítása. Ismernie kell az átállítás várható költségeit, azok megtérülési sebességét. Elemeznie kell a meglevő kapacitásokat olyan vonatkozásban, hogy azok a várható gyártmányösszetételnek megfelelnek-e; hol várható szűk és bő keresztmetszet stb.

5. *Nyereséganalízis.* A vállalat, amelyik saját forrásból, illetve visszafizetendő hitelből végzi a fejlesztést, elemezni kénytelen a következő évek várható nyereségalakulását, a befizetési kötelezettségek változását, a tartós pénzügyi egyensúly feltételeit.

Az elemzéseknek részleteseknek, teljeskörűeknek és távlatiaknak kell lenni ahhoz, hogy távlati koncepciók megalapozására alkalmasak legyenek. A nagyvállalatok ezt a munkát képzett és jártas közgazdasági apparátus nélkül nem láthatják el.

A vállalati gazdaságpolitika és az általános politika

A szocialista nagyvállalat gazdaságpolitikája az országos politikai célok szolgálatában áll. A politikai elvek meghatározó ereje érvényesül egyrészt a termelési eszközök társadalmi tulajdonán, a vezetők politikai meggyőződésén keresztül, másrészt a társadalmilag tudatosan kialakított szabályozott piac révén.

A párt politikája a vállalatokban nemcsak mint gazdaságpolitika érvényesül, hanem mint az egyének és a csoportok átnevelésének politikája is. Nem alakítható ki szocialista rendszerben olyan piaci mechanizmus, amelyik — miközben bizonyos időleges gazdasági eredményeket hoz — a szocialista átnevelés fékjévé válik. A politika mindig a hatalom művészete. S a hatalom nemcsak tárgyi, vagyoni alapon áll, hanem lélektani, tudati alapon is. Olyan gazdasági mechanizmust kell kialakítani. amelyik a dol-

gozókat egyértelműen beállítja a szocializmus építésének a szolgálatába, s értékelésrendszerüket a szocialista humanizmus irányába.

Ennek persze gyakorlati feltétele az egyének és a csoportok már kialakult reagálási és értékelésrendszeréhez való igazodás. „A tudatos központi akarat és az egyéni vagy csoportos magatartás közötti egyik közvetítő a gazdasági mechanizmus. Így jellegében alkalmazkodnia kell az objektív társadalmi törvényekhez, a fő politikai célokhoz éppen úgy, mint az egyének és a csoportok reagálási, értékelési mechanizmusához. A tudatos központi akarat érvényesülési eszköze és területe az egyének magatartása, amelynek tökéletesítése, szocialistává tétele, társadalmi úton történő tartalmi alakítása hosszú történelmi folyamat" — írja *Pirityi Ottó.** Az átformálás egyik eszköze maga a gazdasági mechanizmus is. Az új gazdasági mechanizmus koncepciója magában rejt egy lélektani, sőt részben szociológiai felismerést. Ez a felismerés pedig az, hogy a tudatosan kialakított gazdasági környezet egyik legdöntőbb tényezője az egyének és a csoportok tipikus magatartásainak. Ezek a magatartások részben általános emberi magatartások, részben az adott társadalmi-gazdasági rendtől meghatározottak. Az olyan rendszernek, amelyik az emberiséget felszabadítja a kizsákmányolástól és a nyomortól, meg kell valósítania a legáltalánosabb emberi célokat, meg kell teremtenie a lehetőségeket az egyéniség teljes kibontakozásához. Az egyéniségnek pedig lényegi vonása az alkotó- és kezdeményezőkészség, a spekulatív, kombinatív hajlam, a cselekvési vágy.

Össze kell kötni az új gazdasági mechanizmusnak a termelési eszközök társadalmi tulajdonából és az egyéniség tipikus vonásaiból adódó követelmények érvényesítését. Meg kell ismernünk az egyének, csoportok, rétegek típusreagálásait, ezek meghatározó tényezőit és törvényszerűségeit. A gazdaságirányítási rendszert tehát nemcsak a szocializmus gazdasági törvényeire, hanem a szocialista társadalom *szociológiai törvényeire* is alapozni kell. A társadalom céljai emberek és csoportok magatartásain, cselekvésén keresztül valósulnak meg. Nem lehet kellően hatékony az olyan társadalmi mechanizmus, amelyik e tipikus magatartások egy vagy több fő vonását figyelmen kívül hagyja. A vállalatok önállóságának növelése egyben lépést jelent néhány, eddig kissé elhanyagolt szociológiai szempont érvényesítéséhez. Maga a vállalati gazdaságpolitika is át meg át van szőve az alapvető szociológiai törvényszerűségek érvényesülésével.

Fontos, halaszthatatlan feladat éppen ebben a vonatkozásban a szociológiai kutatások kiszélesítése annak felmérésére, hogy a vállalati kollektívák milyen törvényszerű magatartási és értékelési renddel bírnak, miközben egyidejűleg vannak kitéve anyagi-gazdasági, valamint tudati-ideológiai behatásoknak. „A szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában — írja *Hegedüs András* — a társadalmi élet egyre több területén válik objektív szükségszerűséggé bizonyos társadalmi jelenségek, társadalmi cselekvések tényezőinek a kutatása, olyan összefüggések feltárása, amelyek valamilyen formában az anyagi és a tudati-ideológiai viszonyok közötti kölcsönös kapcsolatot érintik, s amelyek éppen ezért joggal szociológiai jellegűeknek tekinthetők."**

Az országos gazdaságpolitikának olyan vállalati gazdaságpolitikát kell

* I. m.

** Hegedüs András: A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 234. l.

eredményeznie a gazdasági mechanizmus révén, amelyik az anyagi-gazdasági, valamint a tudati-ideológiai vonatkozásokat egyezteti, összehangolja, egymás erősítésére és segítésére rendeli. A vállalati gazdaságpolitika hivatott arra, hogy megteremtse a gazdasági élet területén, a konkrét gazdasági magatartásokban a gazdasági és a szociológiai meghatározottságok szintézisét, új erőforrásokat szabadítva fel a szocialista építés számára.

A vállalati reagálások *nem automatikusak* ugyan, de egyértelmű gazdasági és politikai környezetben általában *tipikusak*. Éppen a tipikus magatartások és reagálások adnak a vállalati tevékenységnek bizonyos stabilitást, és jelentik a gazdasági mechanizmus „másik oldalát".

Az áru- és pénzviszonyok létéből fakadó következtetéseket nemcsak az általános gazdasági törvények vonatkozásában kell levonni, hanem ezeknek a törvényeknek a tudatos érvényesítése területén is. Az a *mód*, ahogyan az objektív törvények érvényre jutnak, már nem kizárólag közgazdasági, hanem alapvetően lélektani, munkalélektani és szociológiai kérdés is.

Időben fel kell figyelnünk a mechanizmus-munkák egyoldalúságára. Nem szabad a jellegzetes közgazdasági összefüggések mellett figyelmen kívül hagyni az új gazdaságirányítási rendszer szociológiai, lélektani, etikai és jogi vonatkozásait. A *szociológiai* kutatások elhanyagolása a vállalati kollektívák helyzetelemzését, magatartás-elemzését és reagálás-vizsgálatát tenné félre. A *lélektani* elemzések nélkül nem kapnánk képet az új impulzusok pszichikai hatásairól, hangulati következményeiről. Az *etikai* vizsgálatok nélkül nem tudjuk előre „bemérni" a vállalati nyereségérdekeltség, a vállalkozói tevékenység erkölcsi nevelő vagy félrenevelő szerepét. A *jogi* előkészítés esetleges késedelme pedig azt eredményezné, hogy a gazdasági alapelvek készen állnak, csak éppen a kereskedelmi és az iparjog nincs hozzáigazítva, s a joghézagok jogbizonytalanságot teremtenek, rombolva ezzel a kialakuló új gazdálkodási formák tartópilléreit.

A szocializmus politikai gazdaságtana számos új tétellel fog gazdagodni az új mechanizmus bevezetésével és működési tapasztalataival. A fejlődés az általános gazdaságelmélet területén már megindult. Most az a fontos, hogy az üzem- és munkagazdaságtani kutatások is felzárkózzanak. A vállalati gazdaságpolitika alapvonásainak vázolásával éppen az volt e cikk célja, hogy felhívja a figyelmet a vállalatgazdaságtani kutatások szükségességére, a *vállalati mechanizmus vizsgálatára.*

A szocializmus politikai gazdaságtanának korszerűsítésére, az új gazdasági mechanizmus szociológiai, etikai és lélektani kérdéseinek vizsgálatára, valamint a vállalatgazdaságtan megújítására mozgósított erőket a központi politikai vezetésnek kell összefognia, éppen úgy, mint a vállalati mechanizmus kialakítására mozgósított erőket a vállalati politikai és gazdasági vezetésnek. Célul kell kitűzni minden nagyvállalati pártbizottságnak, gyári és üzemi pártszervnek, hogy segítsék elvi, morális és átfogó szakmai szinten a vállalati mechanizmus és a vállalati gazdaságpolitika kiforrását. A gazdasági és az ideológiai feladatok ebben a munkában szoros kapcsolatban vannak. *A tervszerű arányos fejlődés törvényének érvényesülési feltétele az új mechanizmusban a nagyvállalatok perspektivikus célrendszere, gazdaságpolitikája.*

Azáltal, hogy a nagyvállalat vállalkozássá alakul, nem lesz „politikamentes" intézmény. Éppen az a cél, hogy a vállalati anyagi érdek érvényesítése, a helyi körülményekhez való igazodás ne kerüljön összeütközésbe a

társadalom általános céljait megfogalmazó politikai célkitűzésekkel. A vállalkozás *szocialista* vállalkozás legyen. Úgy kell a nyereség növelésére törekednie, hogy ezáltal az általános politikai célokat is szolgálja a maga területén. A nagyvállalati kollektíva a dolgozó nép hatalmának letéteményese, gazdaságilag koncentrált csapata. Felelős a gazdasági feladatokon kívül a dolgozók szakmai és politikai fejlődéséért, a környék lakosságának kulturális, foglalkoztatási segítéséért, a társadalmi tulajdon védelméért, sőt egyes kiemelt országos feladatok rárótt részének teljesítéséért is. Megnő a vállalati pártszerveknek a felelőssége. Hiszen védeniük, erősíteniük kell az új gazdaságirányítási rendszert. Ha sikerül kialakítani a nagyvállalatok gazdaságpolitikájának szervezeti és személyi feltételeit, akkor nem kell félnünk attól, hogy a piaci mechanizmus piaci anarchiát, szervezetlenséget, gazdasági bizonytalanságot hoz.

A vállalati tevékenység stabilitása egészségesen fog kapcsolódni a tevékenység rugalmasságához. A nagyvállalatok megalapozott és hosszú távú gazdaságpolitikája a szervezettség új formáját nyújtja az egész népgazdaságnak, rávetítve ezt a szervezettséget a kisebb vállalatokra, szövetkezetekre is. A nagyvállalatok gazdasági belső mechanizmusa révén fog érvényre jutni az országos mechanizmus önmozgó, önszabályozó és önfejlesztő képessége, s ezen keresztül fog igazolódni az új irányítási forma életképessége, korszerűsége.

Hegedüs András—Márkus Mária:

EMBER — MUNKA — KÖZÖSSÉG

A kötet az MTA mellett működő Szociológiai Kutatócsoport irányításával, a magyar üzemekben és intézményekben végzett szociológiai kutatások tapasztalatait és eredményeit dolgozza fel önálló, de mégis szerves egészet képező tanulmányokban.

Bevezető része rövid áttekintést ad a munkaszociológia fejlődéséről, tárgyáról, fő kutatási irányairól, majd részletesebb elemezést nyújt a munka szociológiai funkciójáról.

A további tanulmányok: az ember—munka viszony alapvető problémájával; a munka humanizációs szerepével; a kollektíva társadalmi struktúrájával; az ember—intézmény viszonnyal; a munkahelyi kiscsoportok problematikájával; a különböző bérezési formák szociológiai hatásával; a munkahelyváltoztatások szociológiai típusaival foglalkoznak.

A könyv utolsó fejezete a különböző magyar munkaszociológiai vizsgálatok metodikai tanulságainak rövid rendszerező összefoglalását adja.

A kötet értékes segítséget nyújt a vállalatok vezetői, a munkaügyi, az üzemszervezési és személyzeti kérdésekkel foglalkozó szakemberek számára.

300 l., ára kötve 42 Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

SZIRA TAMÁS:

Az ipari ágazati koncentráció kérdéséhez

Az utóbbi évek ipargazdasági kutatásainak egyik súlypontja az ipari fejlődés törvényszerűségeinek vizsgálata. Világszerte sorra jelennek meg az e témával foglalkozó tanulmányok, amelyek más-más oldaláról közelítik meg a kérdést. Az ágazati kapcsolatok mérlegén alapuló vagy a lineáris programozás módszerét segítségül hívó vizsgálatok kibővítették és elmélyítették az ipar optimális szerkezetének kialakítására vonatkozó ismereteket.

Az ipar ágazati szerkezetének nemzetközi összehasonlítására irányuló vizsgálatoknál kitűnt, hogy az iparfejlesztés során bizonyos dekoncentrációs folyamat zajlik le az ágazatok* között; fejlett ipar egyúttal sokoldalú ipart is jelent.

Az ágazati szerkezet tekintetében a koncentráció nem az erőforrásoknak egy-egy ágazaton belüli koncentrációját jelenti, hanem a népgazdaság erőforrásainak *ágazatok közötti* átcsoportosulását. A termelés szerkezete nemcsak az ország belső szükségleteihez igazodik, hanem a meglevő termelési feltételekhez is. Így az olyan népgazdaság, amelyik sok szállal van bekapcsolva a nemzetközi munkamegosztásba, az egyik ágazatot a belső igényeket meghaladó, a másikat pedig ennél kisebb mértékben fejleszti. Minél jelentősebb a termelési feltételekhez való alkalmazkodás, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás, annál koncentráltabb az ágazati szerkezet.

Ebben az értelmezésben teljesen dekoncentrált az ipar akkor, ha az ágazati szerkezet kizárólag a belső igényekhez idomul. Koncentráltabb akkor, ha bizonyos ágazatokat olyan mértékűre fejlesztik, hogy termelésük egy része exportra kerül. Szélső esetben, akkor lenne teljes a koncentráció, ha az ipar egyetlen ágazatból állna. A koncentráltság foka tehát az ágazati szerkezet termelési és külkereskedelmi feltételekhez való igazodásának mértéke.

Azt, hogy valamely ország ipara szerkezetileg mennyire koncentrált, elsősorban a következő tényezők befolyásolják:

— az ország (belső piac) nagysága;
— az iparosodottság mértéke és az ipari potenciál terjedelme;
— a nemzetközi munkamegosztásba történt beilleszkedés;
— a rendelkezésre álló erőforrások (természeti kincsek, földrajzi elhelyezkedés, aktivizálható népesség, a munkaerők kvalifikáltságának színvonala stb.).

* Ágazaton a különböző gyártási ágak többé-kevésbé összevont (iparcsoport-iparág-ipari alcsoport) aggregátumát értjük, mely éppen összevontságának mértékénél fogva többé vagy kevésbé homogén. Az ágazatot egyaránt tekinthetjük termelőszervezetek vagy termékcsoportok összességének; nagyobb összevonásokban e kettő között az adatok nagyságrendjét illetően elhanyagolható a különbség.

A felsorolt tényezők együttesen, egyszerre, kölcsönhatásukban érvényesülnek. Rangsort közöttük felállítani értelmetlen lenne. Mégis, közülük legszembetűnőbb és leginkább szemléltethető a külkereskedelem, a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedés hatása. Az export hatására egész ágazatok termelési színvonala meghaladhatja a belső szükségleteket, s fordítva, valamely ágazat aránya az iparon belül igen csekély is lehet, ha az adott ágazat termékeit az ország importálja. Valamely ágazat termékeinek nagy volumenű és gazdaságos kivitele lehetővé teszi más ágazatok tehermentesítését; azt, hogy az ország számára a gazdaságosan elő nem állítható termékekből a szükségleteket részben vagy egészben a behozatal fedezze.

Az ágazati koncentráció fogalma rokon az ágazati specializációéval, de azzal nem azonos. Az előbbi esetben a tagoltság mértékét általánosságban vizsgáljuk, tekintet nélkül az előforduló ágazatok jellegére. Közömbös például itt az, hogy a legnagyobb vagy legkisebb részesedésű ágazat a textilipar vagy a kohászat. A koncentráció vizsgálatánál csak az ágazat által képviselt részesedés nagysága játszik szerepet. A specializáció vizsgálatánál éppen az a fő szempont, hogy milyen az ágazatonkénti munkamegosztás jellege az iparban, miként épülnek egymásra a különböző technológiákat képviselő, meghatározott rendeltetésű termékeket kibocsátó ágazatok, milyen közöttük a kapcsolat, az arány. A koncentrációnál tehát az ágazatok mennyiségi, a specializációnál pedig minőségi jellemzői képezik vizsgálat tárgyát.

Az ágazati koncentráció folyamatának vizsgálata a magyar ipar szempontjából aktuális. Iparpolitikai elgondolásaink között gyakran szerepelnek olyan irányelvek, amelyek egyik vagy másik ágazat „kiemelését", gyorsított ütemű fejlesztését tartják célszerűnek és sürgetik — nem egy esetben előírják — a fejlesztéshez szükséges eszközök összpontosítását. Az olyan jelenséget, amely a dekoncentrálódás irányába hat, az iparfejlesztés szempontjából általában károsnak, visszahúzónak tartják.

Ebben a tanulmányban — rövid nemzetközi áttekintés után — a magyar iparban 1958 és 1964 között végbement változást ebből a szempontból szeretném vizsgálni és néhány vonással hozzájárulni a nézetek tisztázásához. Az adatok forrása a Központi Statisztikai Hivatal szerkesztésében megjelent „Az ipar ágazati szerkezete" című kiadvány és más belső tanulmányok számanyaga.

A belföldi felhasználás szintje és az ipari termelés koncentrációja

Az Európai Gazdasági Közösségbe tömörült országok 1959., illetve 1960. évre vonatkozóan nyilvánosságra hozták — megközelítőleg azonos ágazati rendszerben — ágazati kapcsolati mérlegeiket. Ezek az országok eltérő nagyságúak (a Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország és Franciaország a nagyobb, Hollandia és Belgium — Luxemburggal együtt is — a kisebb országok közé tartozik) és az iparosodottság különböző fokán állnak. Az iparosodottság mértékét az iparban és mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők egymás közti arányával jellemezve* a sorrend: Bel-

* Az iparosodottság mértékét általában az iparnak a nemzeti jövedelemben képviselt arányával szokás jellemezni. Hazánk és a tőkésországok azonban eltérő metodika szerint számítják a nemzeti jövedelmet; e mutatószám így nem lenne összehasonlítható. Az ipari és mezőgazdasági aktív keresők aránya közelítőleg ugyancsak tájékoztat az iparosodottság mértékéről.

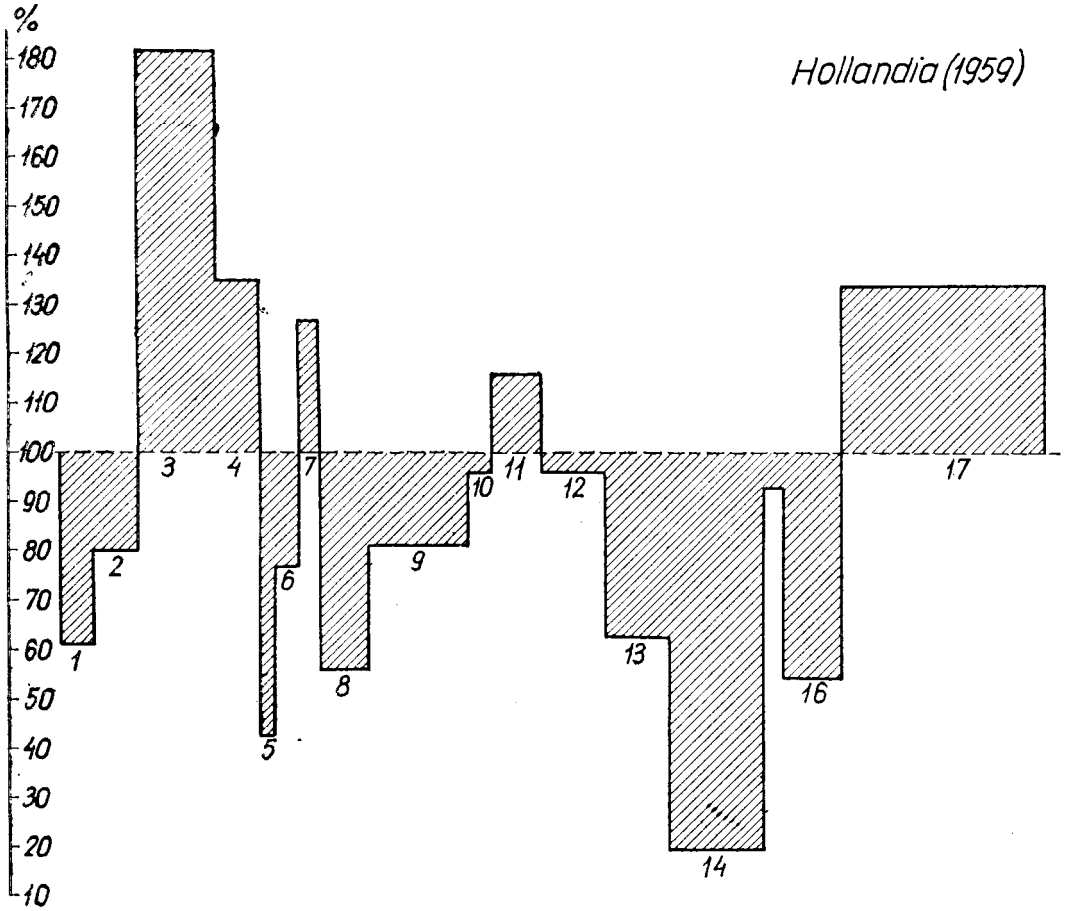
gium: 5,95; Német Szövetségi Köztársaság: 3,39; Hollandia: 3,03; Franciaország: 1,49; Olaszország: 1,14. (Magyarországon ez az arány: 0,96.)

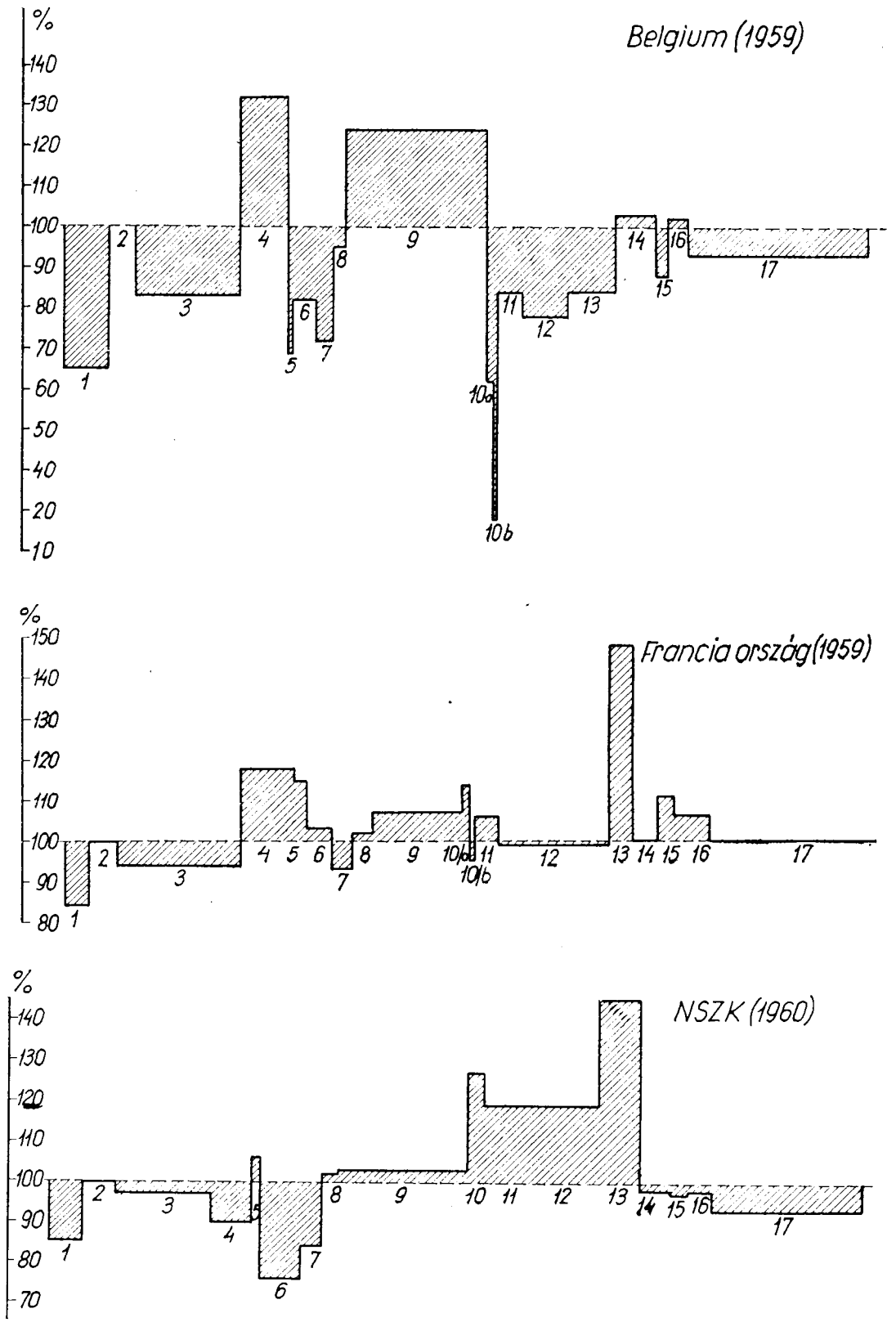
Az ágazati kapcsolatok mérlegéből — 17 nagyobb ipari agregátumra összevontan — vizsgáltam a belföldi felhasználás szintjét és a termelés attól való eltéréseit. A belföldi felhasználás szintjét úgy határoztam meg, hogy ágazatonként (termékfőcsoportonként) a termeléshez hozzáadtam a behozatalt, s e kettő összegéből levontam a kivitelt. Az összefüggéseket grafikusan ábrázoltam. A grafikonon az e szintet jelző vonalra ágazatonként felmértem a termelést; s az így kapott „felhőkarcoló-vonal" szemléltetően ábrázolja országonként a termelés és a belföldi felhasználás szintjé-

Jelmagyarázat

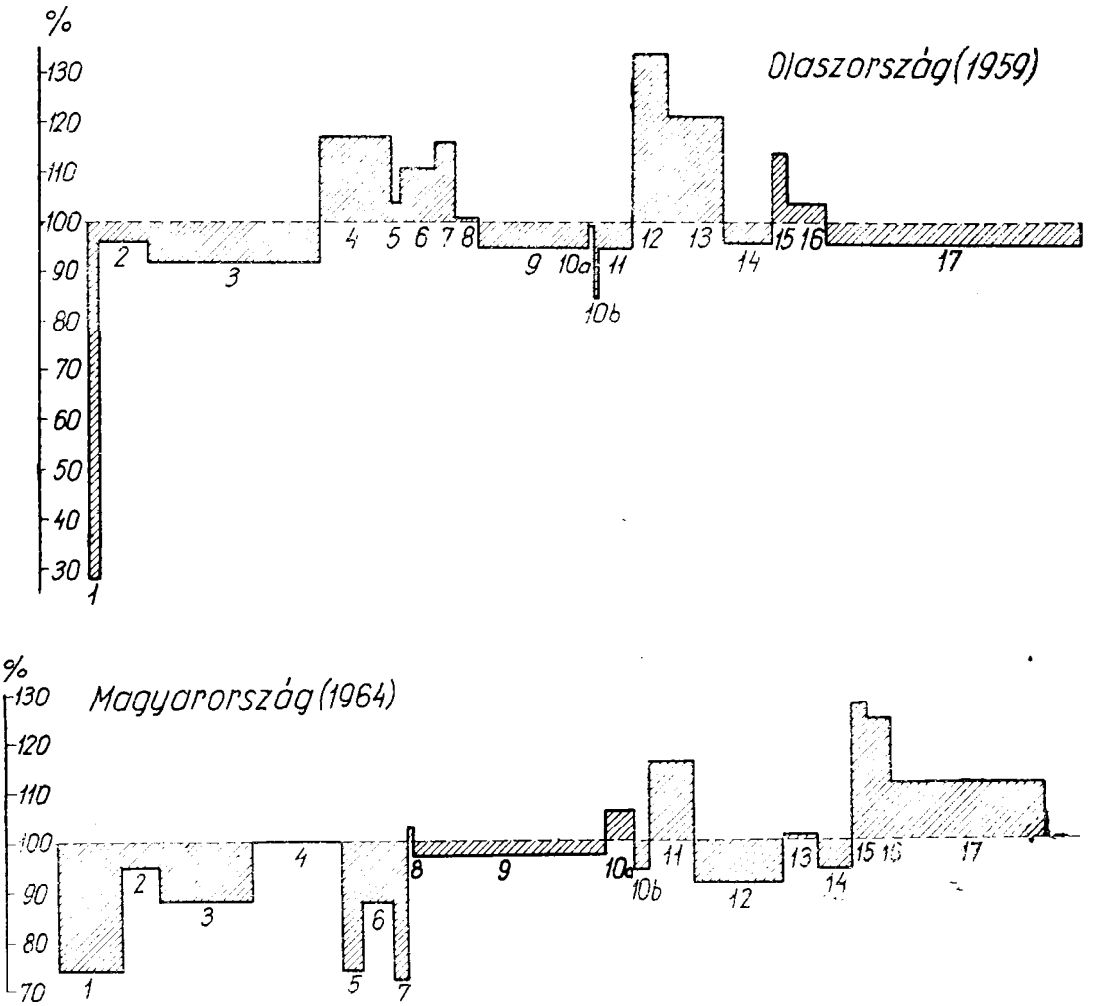
Ágazatok:
1. Bányászat (ásványbányászat nélkül)
2. Villamosenergiaipar, városi gáz gyártása
3. Vegyipar
4. Textilipar
5. Gumi- és műanyagfeldolgozóipar
6. Fafeldolgozó-ipar
7. Papíripar
8. Nyomdaipar
9. Kohászat
10/a. Fémtömegcikkipar
10/b. Műszeripar
11. Villamosgépipar
12. Gépgyártás; vasúti és légi közlekedési eszközök gyártásával együtt
13. Egyéb közlekedési eszközök gyártása
14. Ásványbányászat és építőanyagipar
15. Bőr-, szőrme- és cipőipar
16. Textilruházati ipar
17. Élelmiszeripar.

A diagramok oszlopainak szélessége egyben a belföldi felhasználás szintjéből (termelés + behozatal – kivitel) való részesedést is jelzi. Valamennyi oszlop együttes szélessége = 100%.

nek különbségeit. Az oszlopok szélessége a kérdéses ágazatnak az adott ország gazdaságában az összes belföldi felhasználás oldaláról képviselt súlyával arányos. Amennyiben a termelést jelölő (folyamatos) vonal a belföldi felhasználás szintjét jelölő (szaggatott) vonal felett helyezkedik el, a kérdéses ágazat termékeiből az ország exportőr (egyenlegében), ellenkező esetben importőr.

Szembetűnő, hogy az Európai Gazdasági Közösség két kisebb országának „felhőkarcoló-vonala" sokkal tagoltabb, mint a három „nagy" országé. Nemcsak hogy sokkal több ágazatnál mutatkozik eltérés a belföldi felhasználás és a termelés szintje között, hanem az e kettő viszonyát jelző vonal csúcs- és mélypontjai is szélsőségesebbek.

A grafikonokból egyúttal az is kitűnik, hogy az egyes országokban mely ágazatok fejlettek (felesleg hol mutatkozik), és melyek azok, amelyeknek termékeiből az országok behozatalra szorulnak, milyen tehát az ágazati specializáció.

Belgiumban például a kohászat és a textilipar termelése haladja meg lényegesen az ország szükségleteit, viszont valamennyi gép- és vegyipari ágazat termékeiből behozatal mutatkozik. Hollandiában a textiliparon kívül az élelmiszer- és a vegyipar a fő exportáló ágazatok. Elsősorban bányászati termékekből nagy a behozatal, de kohászati termékekből és a gépipari ágazatok túlnyomó részének termékeiből sem fedezi a hazai termelés a szükségleteket.

A Német Szövetségi Köztársaság „felhőkarcoló-vonala" kiegyensúlyozott, a legtöbb ágazat termékeinél közel húzódik a termelés vonala a belföldi felhasználás szintjét jelölőhöz. Többlettermelés itt elsősorban a gépipar termékeiben van. Eléggé egyenletes képet ad a Franciaországra vonatkozó grafikon is. Olaszországban az eltérések a belföldi felhasználás szintjétől valamivel nagyobbak. Az olasz ipar főként bányászati és vegyipari

termékekből nem fedezi az ország szükségleteit, kivitelre jutó többlet itt egy sor könnyűipari ágazat termékeiben van. A gépipar eléggé specializáltnak tűnik; gépekből, közlekedési eszközökből a kivitel, más gépipari ágazatok termékeiből a behozatal nagyobb.

A magyar iparról készült „felhőkarcoló"-grafikon jellegzetessége abban mutatkozik, hogy viszonylag kevés ágazat termelése haladja meg a belföldi felhasználás szintjét; legnagyobb mértékben a villamosgépipar, a fémtömegcikkipar, a könnyűipari ágazatok közül a ruházati cikkeket előállítók, és az élelmiszeripar. Számos ágazat termékeiből nem vagyunk önellátóak, főként bányászati és vegyipari termékekből; nem önellátó a gépgyártás és a műszeripar sem.

A magyar ipar szerkezete dekoncentráltabb, mint a hasonló nagyságrendű belga vagy holland ipar. (Az iparban foglalkoztatottak száma e három országban csak lényegtelenül tér el.) Országunk kevésbé támaszkodik a nemzetközi munkamegosztásra, mint az összehasonlítás körébe vont másik két „kis" ország. (Valószínűnek látszik emellett, hogy az Európai Gazdasági Közösség országaiban 1959—1960 óta további szakosodás következett be.)

Ugyanerre utalnak a 17 összevont ágazat termelésének megoszlása szerint kiszámított koncentrációs együtthatók* is.

Ezek értékei: Német Szövetségi Köztársaság: 36,68 százalék, Magyarország: 38,78, Franciaország: 39,99, Hollandia: 42,60, Olaszország: 42,82, Belgium: 46,23 százalék.

A kapott eredmények a nagymértékű aggregáció következtében meglehetősen durván tájékoztatnak az ipar ágazati koncentrációjáról, mert a többi között érzéketlenek az ágazatokon belüli termékkoncentrációra. Mégis, az a tény, hogy a hazai ipari termelés koncentráltsági színvonala a „nagy" ipari országokéhoz áll közelebb, azt a nézetet látszik igazolni, hogy a magyar ipar fejlesztésénél a szakosodás, a „kiemelt fejlesztés" indokolt. Az ilyen természetű fejlesztés nélkülözhetetlen velejárója persze a nemzetközi munkamegosztásba történő intenzívebb bekapcsolódás.

Valamely ország szükségletei a gazdasági fejlettség adott fokán eléggé meghatározottak. Ha ezek kielégítésére akár természeti adottságok, akár gazdaságossági okok következtében nincs hazai lehetőség, ez szükségszerűen szakosodást és árucserét követel meg.

* A koncentrációs együttható számítása a koncentrációs vizsgálatoknál alkalmazott Lorenz-görbe felhasználásán alapul. A Lorenz-görbével és a koordinátatengelyekkel körülhatárolt területet egyszerű számítással – jó megközelítéssel – megkapjuk, ha a növekvő sorrendben rendezett területeket (az első i tétel százalékos részesedését az összességből) összeadjuk. Így megkapjuk az F_2-vel jelölt területet. Ha ezt az összeget levonjuk az átfogó és a koordináta tengelyek által körülhatárolt derékszögű háromszögből $(F_1 + F_2)$, akkor megkapjuk az átfogóval és a Lorenz-görbével körülhatárolt területet (F_1). (Egyenletes megoszlás esetén a Lorenz-görbe egybeesik az átfogóval.) Ennek viszonya az egész háromszög területéhez adja *a koncentrációs* hányadost. Mennél nagyobb ez a terület, vagyis a Lorenz-görbe mennél inkább megközelíti a 100 százalékot jelölő pontokat metsző koordinátatengelyeket, annál nagyobb a koncentráció. Egyenlettel kifejezve:

$$K_k(\%) = \frac{F_1}{F_1 + F_2} = 1 - \frac{F_2}{F_1 + F_2} = \frac{\sum_{i=1}^{N} z_i}{\frac{N}{2} \cdot 100},$$

ahol N = a tételek száma

z_i = az első i tétel százalékos részesedése az összességből.

A kapott hányados számszerű értéke függ az alkalmazott nómenklatúra tételeinek *(N)* számosságától.

A koncentráció alakulása a magyar iparban

Tekintsük át a magyar ipar ágazati koncentrációjának alakulását 1958 és 1964 között. A vizsgálat módszere a következő.

Nem ágazati, hanem termékadatokból indultam ki. Termékeikkel az ágazatok pontosabban jellemezhetők, mint az ágazati termelési adatokkal, a jelentkező ún. „idegen profilú" termelés következtében. A külkereskedelmi adatok is eleve termékek szerint rendszerezve állnak rendelkezésre,

1. sz. táblázat

Ipari termékek termékfőcsoportonkénti megoszlása Magyarországon (%)

Termékfőcsoport	Termelés			Behozatal		Kivitel	
	1958	1961	1964	1961	1964	1961	1964
Bányászati termék	6,2	5,3	5,2	11,5	12,0	0,8	2,7
Energiaipari termék	3,1	3,0	3,3	0,7	1,0	0,0	0,0
Építőanyag	2,7	2,7	2,8	2,0	1,1	1,2	1,3
Szerves és szervetlen vegyi anyag	1,8	2,4	2,7	3,6	4,5	0,6	0,6
Szén és kőolajfeldolgozási termék	3,3	3,3	2,9	4,7	4,8	2,6	1,9
Gyógyszer, finomvegyszer	0,9	1,5	1,7	0,9	0,7	3,2	3,6
Háztartásvegyipari termék, ipari segédanyag, egyéb vegyi termék	1,1	1,4	1,6	2,0	2,1	1,0	0,9
Gumi- és műanyagipari termék	0,9	1,1	1,4	2,7	3,2	1,0	0,8
Vaskohászati termék	18,4	17,6	15,7	12,7	9,7	7,9	19,0
Színesfém-kohászati termék, nemesfém-termék	3,3	3,5	3,6	3,9	3,2	2,7	2,1
Fémszerkezet, fémtömegcikk	4,4	4,4	4,3	1,2	1,5	4,2	3,3
Általános gép, gépelem	2,3	2,9	2,8	5,6	3,5	4,9	3,6
Szerszámgép	0,4	0,5	0,4	0,9	1,1	1,5	1,3
Bányászati és nehézipari gép	0,5	0,9	1,0	3,2	4,0	2,7	2,8
Könnyű- és élelmiszeripari gép	0,4	0,7	0,5	1,8	2,5	3,5	2,0
Építő- és mezőgazdasági gép	0,6	0,9	0,5	1,6	3,1	2,9	0,5
Jármű	5,0	5,1	5,8	12,3	14,7	15,1	17,4
Erősáramú gép és berendezés	2,1	2,7	2,8	0,9	1,0	1,5	1,7
Híradás- és vákuumtechnikai termék	1,5	1,9	2,6	1,0	1,3	5,6	5,2
Műszer, finommechanikai termék	1,0	1,2	1,5	2,6	3,5	3,4	3,4
Textil- és kötszövőipari termék	11,2	10,0	9,3	8,6	7,6	7,9	8,3
Textilruházati termék	3,4	3,4	3,2	0,0	0,0	4,2	3,7
Bőrkikészítő és -feldolgozó, cipőipari termék	2,3	2,3	2,0	0,3	0,7	3,7	3,2
Papír- és nyomdaipari termék	1,6	1,6	1,6	2,4	2,4	0,4	0,4
Fafeldolgozó-ipari termék	2,2	2,4	2,6	4,0	3,3	0,8	1,3
Malom-, sütő-, cukor-, édes- és növényolajipari termék	7,2	6,4	6,7	1,7	1,8	2,7	2,8
Hús, baromfi és tejipari termék	7,7	7,0	7,0	3,9	3,2	7,2	7,3
Tartósítóipari termék	0,7	1,1	1,3	0,3	0,2	3,8	5,3
Ital, élvezeti cikk és egyéb élelmiszeripari termék	3,4	2,5	2,9	2,7	2,0	2,3	2,9
Hangszer, játék és egyéb ipari termék	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,7	0,7
Ipari termék összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Az ipar ágazati szerkezete, Központi Statisztikai Hivatal. 1966. február.

s a termeléssel történő összevetés így közös alapon történhetett. A külkereskedelem termék- (ágazati) koncentrációjának vizsgálata is szükségesnek látszott, mivel teljes kép csak ezekkel összefüggésben volt kialakítható.

A termékek csoportosítása az Egységes Termék és Árjegyzék alapján történt, 30 főcsoportra összevonva a kiinduló adatokat. (E csoportosítás eltér a korábbi nemzetközi összehasonlításnál alkalmazottól!) A termékfőcsoportok nagy vonalakban követik a Központi Statisztikai Hivatal által alkalmazott ágazati rendszer iparcsoportos tagolását; attól elsősorban abban térnek el, hogy a gép- és vegyipari termékekből több, az (ágazati) iparcsoportoknál kisebb csoportot alkottunk. A vizsgálatnál figyelmen kívül hagytam mindenfajta szolgáltatást, mivel ezek jellegére vonatkozóan a szükséges információk nem álltak rendelkezésre.

Kétségtelen, hogy a csoportok kialakítása nem lehetett mentes szubjektív elemektől — minőségi ismérvek alapján történő aggregálásnál ez aligha kerülhető el —; ezért a kapott eredmények bizonyos mértékig függnek a csoportosítástól. Az ellenőrző számítások azt mutatták, hogy a termékcsoportok alapján kapott arányváltozások, fejlődési mutatószámok megközelítőleg azonos tendenciákat tükröznek, mint az ágazati adatok. Így a kapott számszerű eredmények és az azokon alapuló következtetések az ágazatokat nézve is elfogadhatók. (1. sz. táblázat.)

A termék- (illetve ágazati) koncentrációt két oldalról közelítettem meg. Egyrészt a 30 termékfőcsoportból a legnagyobb hányadot képviselő 5—10—20 termékfőcsoport részesedését, másrészt a koncentrációs együtthatót számítottam ki. Az eredmények (lásd a 2. sz. táblázatot) alapján ki-

2. sz. táblázat

A termelés, a behozatal és a kivitel koncentrációjának néhány mutatószáma (%)

Mutató	Év	A legnagyobb hányadot képviselő termékfőcsoport együttes aránya az ipari termékek összegéhez képest			Koncentrációs hányados
		5	10	20	
Termelés	1958	50,7	70,2	93,1	47,85
	1961	46,3	66,0	90,4	42,38
	1964	38,7	60,9	88,2	40,93
Behozatal	1961	50,7	70,8	93,5	47,66
	1964	48,8	67,6	92,6	45,57
Kivitel	1961	43,7	64,5	92,0	41,42
	1964	47,3	66,8	92,2	44,44

tűnt, hogy a kivitel 1961 és 1964 között koncentráltabb lett; a behozatalban ugyanebben az időszakban, a termelésben pedig 1958 és 1964 között a koncentráció csökkent.

A termelésben a koncentráció csökkenését az eredményezte, hogy az ipari termékek összességéből kisebb arányban részesülő termékfőcsoportok termelése az átlagot általában meghaladó mértékben növekedett. Ezt a folyamatot — 1958 és 1964 között — a 3. sz. tábla szemlélteti. E táblázat

3. sz. táblázat

A termelésből képviselt részesedés és a szerkezetváltozási együtthatók

Részarány a termelésből 1964-ben \ Szerkezetváltozási együttható (1958—64)	0,85 alatt	0,86—1,00	1,01—1,20	1,21— 1,50	1,51 felett
1,0 alatt	Építő-, mezőgazdasági gép Hangszer, játék és egyéb ipari termék	Szerszámgép		Könnyű- és élelmiszeripari gép	Bányászati és nehézipari gép
1,0—2,0		Papír- és nyomdaipari termék Bőrkészítő- és feldolgozó és cipőipari termék		Műszer, finommechanikai termék Háztartás-vegyipari termék, ipari segédanyag, egyéb vegyipari termék	Tartósítóipari termék Gumi- és műanyagipari termék Gyógyszer, finomvegyszer
2,1—3,0	Ital, élvezeti cikk és egyéb élelmiszeripari termék	Szén- és kőolajfeldolgozási termék	Fafeldolgozóipari termék Építőanyag	Szerves és szervetlen vegyi anyag Általános gép és gépelem Erősáramú gép és berendezés	Híradás- és vákuumtechnikai termék
3,1—5,0		Textilruházati termék Fémszerkezet, fémtömegcikk	Energiaipari termék Színesfém-kohászati termék, nemesfém-termék		
5,1 felett	Bányászati termék Textil- és kötszövőipari termék Vaskohászati termék	Malom-, sütő-, cukor-, édes- és növényolajipari termék Hús-, baromfi- és tejipari termék	Jármű		

a szerkezetváltozási együtthatók* és a termelésből képviselt részesedés

* A szerkezetváltozási – az egyes ágazatok (termékcsoportok) részesedésének változását kifejező – együtthatók kétféleképpen számíthatók ki és értelmezhetők:

– a különböző időszakokra vonatkozó megoszlási viszonyszámok hányadosaként (1 feletti értéknél a részesedés növekszik, 1 alatt csökken); és

– az egyes ágazatok termelési indexeinek és az ipar átlagos termelési indexének hányadosaként (1 feletti értéknél az ágazat gyorsabban fejlődik, mint az ipar egésze, 1 alatti értéknél lassabban).

A kétféle számítás azonos értéket ad, csak a kerekítések okozhatnak eltérést.

kapcsolatát mutatja be. Látható, hogy iparunkban a nagyobb súlyú termékfőcsoportok termelése aránylag lassabban, a kisebb súlyúaké pedig gyorsabban növekedett, s így az ipar szerkezete kiegyenlítettebbé vált.

A behozatalnál lényegében ugyanez a tendencia érvényesült, de az időszak rövidebb voltánál fogva kevésbé pregnánsan.

A kivitelben a koncentráció fokozódását a négy legnagyobb részesedésű termékfőcsoport (vaskohászati termékek; textil- és kötszövőipari termékek; tartósítóipari termékek, valamint a járművek) jelentős aránynövekedése okozta. A vaskohászati termékek hányadának növekedése a kivitelben átmeneti jellegűnek tűnik, oka: rekonstrukció, illetve kiépítés alatt álló kapacitások (Lenin Kohászati Művek bugasorának rekontsrukciója, Dunai Vasmű hideghengersorának 1964-ben még folyamatban volt beruházása) miatti kényszerű termékcsere. A másik három termékfőcsoportnál a kivitel növekedése tartósabb irányzatnak látszik.

Ha nemcsak a koncentráció alakulását vizsgáljuk — mint a fentiekben —, hanem a minőségi vonatkozásokra (a specializációra) is tekintettel vagyunk, úgy megállapítható, hogy a magyar ipar termelésében az egyszerűbb technológiával készült, tömegfogyasztásra (továbbfelhasználásra) kerülő termékek dominálnak. Ha egy másik, részletesebb — mintegy 500 tételből álló — nómenklatúra szerint vizsgáljuk a termelés megoszlását, úgy kitűnik, hogy a lista élén — mint a legnagyobb súlyú termékcsoportok — vaskohászati termékek, szén és villamos energia szerepelnek. Ezeknek a termékeknek az aránya — amennyire ez a 17 ágazat adataiból kikövetkeztethető — az Európai Gazdasági Közösség tagországaiban kisebb. A magyar ipar termelésében — az 500-as nómenklatúra szerint csoportosítva — a gépipari termékek legnagyobb értékű csoportja a közúti jármű-alkatrész, a vegyipari termékeké pedig a gyógyszeralapanyag. Az e termékekre vonatkozó szükségletek tömegméreteire és széles választékára utal, hogy a termelésből legnagyobb arányt képviselő említett termékcsoportok behozatalának részesedése megközelíti a termelésből képviselt hányadot. A behozatal aránya e termékféleségekből 1961 és 1964 között nőtt, a termelés aránya viszont az ipari termékek összességében csökkent. Ez arra a tényre utal, hogy a magyar népgazdaság szerkezete által meghatározott anyagszükséglet fedezésére csak kis részben rendelkezünk hazai forrásokkal.

További figyelemre méltó jelenség, mely e részletesebb nómenklatúra szerint rendezett adatokból a specializációra vonatkozóan kiviláglik, hogy a kivitel legnagyobb tételei között tulajdonképpen csak egyetlen termékcsoport — a gyógyszeralapanyag — feltételez fejlett ipari kultúrát, viszont sok az egyszerűen előállítható tömegáru (pamutszövet, hengerelt acél, élelmiszeripari termék). Ez részben arra mutat, hogy a „kiemelten" fejleszteni kívánt gépipari ágazataink (szerszámgépipar, híradástechnika, műszeripar) termelési potenciáljuk adott színvonala következtében az ipar egyéb ágaihoz mérten eleve csak viszonylag kis volumenű kivitelt képesek lebonyolítani. Termékeik a nemzetközi piacokon nem találkoznak elégséges fizetőképes kereslettel a szükséglet hiánya, illetve a nem megfelelő műszaki színvonal következtében. A rendelkezésre álló — számottevő hányadában import eredetű — nyersanyagból csak kevés esetben sikerül jelentős volumenű, magas ipari kultúrát igazoló exportárut előállítani és értékesíteni. Magyarország „felhőkarcoló-grafikonja" lényegében ugyanezt szemlélteti,

amikor kimutatja, hogy a magyar ipar termelése a belföldi felhasználás szintjét a fejlett ipari kultúrájú termékek közül csak a villamosgépipari termékeknél haladja meg.

Néhány következtetés

A magyar ipar ágazati szerkezete kontcentráltságának mértékét illetően nem a kis, hanem a nagy és fejlett iparú országok dekoncentrált szerkezetéhez áll közelebb. A dekoncentrálódás az utóbbi években folytatódott oly módon, hogy a kis súlyú ágazatok termelése gyorsabban nőtt, mint a nagy hányadot képviselőké. A kis súlyú ágazatok között szerepelnek a „kiemelten" fejleszteni kívánt ágazatok is.

Amennyiben elfogadnánk azt a tételt, hogy fejlett ipar egyben dekoncentrált ipart is jelent — a kis országok e tekintetben fennálló korlátait is figyelembe véve —, úgy hazánk esetében azt állapíthatnánk meg, hogy az iparilag legfejlettebb országok közé tartozik. Ez pedig — mint az köztudott — nem állja meg helyét. E paradox helyzet abból származik, hogy *hazánkban a hasonló nagyságrendű országokénál alacsonyabb mértékű a részesedés a nemzetközi munkamegosztásban;* az önellátás indokoltnál magasabbnak tűnő mértéke alakította így a képet. Mind az ipari termelésben, mind kivitelünkben a fejlett ipari országokénál kisebb a magyar ipari kultúrára jellemző termékek, ágazatok részesedése, s ugyancsak alacsony az ipari, a mezőgazdasági aktív keresők egymás közti arányát jelző mutató.

Azt, hogy a fejlett ipari országokban a szükségletek fedezése a technika mindenkori adott fokán egy bizonyos „standard" ipari szerkezet kialakulása irányában hat, más forrásokból származó adalékok is bizonyítják. A legfejlettebb tőkésországok közül az „ipari nagyhatalmak" termelésének ágazati szerkezete között nincsenek lényeges eltérések. Az ipari nagyhatalmaknál kialakult „standard" ágazati szerkezet dekoncentrált — mint azt az NSZK esetében is tapasztaltuk —: a belső piac szükségleteit nagyobb mértékben elégítik ki a szervesen egymásra épülő ágazatokon nyugvó hazai termelésből. Kisebb vagy kevésbé fejlett iparú országok ágazati szerkezete között már számottevő különbségek mutatkoznak, távolabb esnek a „standardtól" és általában koncentráltabbak. (Ezt igazolja a 4. sz. táblázatban összefoglalt kimutatás.)

E törvényszerűségek ismeretében világosan rajzolódik ki a magyar ipar fejlődésére ható két — bizonyos mértékig egymásnak ellentmondó — tendencia. Egyrészt az iparosítás a „standard" szerkezet közelítése irányában hat; másrészt a korábbi autarkiás törekvések eredményeként kialakult, iparosodottságunk szintje által nem indokolt, dekoncentrált szerkezetet a specializáltság irányába kell igyekeznünk fejleszteni. Mindeme változtatások a magyar ipar fejlődési lehetőségeit korlátozó olyan adottságok által behatárolva mennek végbe, mint amilyen az ország viszonylagos kicsisége és a fejlesztéshez nélkülözhetetlen eszközök szűkössége, továbbá a feszült devizahelyzet.

Az ipari fejlődés előrehaladtával bekövetkező ágazati dekoncentrálódásról, a termelés sokoldalúbbá válásáról számol be *W. Leontief* is a Scientific American 1963. évi 9. számában közzétett „The structure of development" (A fejlődés szerkezete) című cikkében. Ebben utal arra, s

4. sz. táblázat

Eltérések az ipar ágazati szerkezetében a „nagyobb" és „kisebb" országok csoportjában, az 1964. évben az anyagmentes termelési érték (value added) alapján számítva*

Ország	Bányászat	Villamosenergia ipar	Kohászat	Gépipar	Vegyipar	Építőanyagipar	Textil- és ruházati ipar	Faipar	Papír- és nyomdaipar	Élelmiszeripar
Egyesült Királyság...	+				—	—		—		—
Amerikai Egyesült Államok	++	+			—	--	—		+	
Német Szövetségi Köztársaság	+	——	+		+	+	—	—	—	+
Olaszország	——	++	—	—	+		+	+	—	+
Japán	——	—	+	+	—			+		—
Belgium	+	—	++	—	—	++		—	——	+
Svédország	——	—	++			—	——	+	++	
Norvégia	—		+	++	——	—	——	+	++	——
Ausztria	——	+	++		++	+		—	—	——
Magyarország	++	—	++	+	—	—	—	——	——	—
Dánia	——	+	——	+		++	—		+	
Finnország	——	++	——	—	—	—	—	++	++	
Spanyolország	+	—	+	—	++	+	+		——	—
Jugoszlávia	++	——		+	+	—		+	——	—
Görögország		+	——	——	++		++	+	——	-+
Írország	—	+	——	——	——	—	+	——		++

* A + vagy ++ jel nagyobb illetőleg lényegesen nagyobb; a — vagy —— jel a kisebb, illetőleg lényegesen kisebb részarányra utal; mindkét országcsoport (vonal alatt, illetve felett) *saját* átlagához viszonyítva.

ezt számos példával támasztja alá, hogy az iparosítás — az ágazatközi kapcsolatok következtében — csaknem valamennyi ágazatban indukálja a termelés növelését, nemcsak a leggyorsabban fejlesztettekben. A fejlődés egy sor ágazatban nyitja meg — a fizetőképes kereslet megnagyobbodása következtében — az utat a sorozatnövekedés előtt, vagy teszi lehetővé optimális nagyságú, gazdaságos új kapacitások létesítését.

Leontief cikkében az ágazatokat olyan sorrendben tüntette fel, amely a legfejlettebb tőkésországokban kialakult „standard" szerkezetnek megfelelően a végső felhasználásra átadott termelés növekvő hányadát követi. A lista elején azok az ágazatok szerepelnek, amelyeknek termelése túlnyomórészt továbbfelhasználásra kerül a gazdaságon belül, végén pedig azok, amelyek termelése zömmel közvetlenül a végső felhasználást (kivitelt, személyi és közületi fogyasztást, beruházást) szolgálja. (A grafikonokban az ágazatokat közelítőleg az általa feltüntetett sorrendben írtam fel.) A „felhőkarcoló-vonal" kirajzolódó hegyei és -völgyei — szerinte — hozzávetőleges képet adnak a kérdéses ország iparának fejlett és kevésbé fejlett oldalairól s ezáltal közelítőleg megjelölik a „szerves" fejlesztés irányát.

Visszapillantva a korábban közölt grafikonokra (bár azokat nem pontosan a Leontief által ajánlott módszer szerint rajzoltuk fel) — az előbb vázolt gondolatmenet szerint — például Belgiumban a gépipar, Olaszországban és a Német Szövetségi Köztársaságban a ruházati ipar fejlesztése látszana indokoltnak. Magyar vonatkozásban a grafikon — az ágazatok súlyát is figyelembe véve — a gumi- és műanyagfeldolgozó-ipar, a vegy-

ipar, a műszeripar, a nyomdaipar és az építőanyagipar fejlesztését tenné ajánlatossá, a bányászat és a kohászat egyidejű visszaszorítása mellett. Ezen ágazatok egy része fejlesztésének vagy visszaszorításának gondolata — mint ismeretes — már eddig is több oldalról felmerült.*

Feltehető a kérdés: hazánkban az említett ágazatok gyors ütemű fejlesztése — kiegészítve még a kört a hazai nyersanyagbázissal rendelkező élelmiszeriparral — vajon koncentráltabb ágazati szerkezethez vezet-e? Ez természetesen a fejlesztés mértékétől függ, amelynek eredményei csak hosszú távon mutatkozhatnak. Az azonban bizonyos, hogy ha a koncentráció foka nem vagy alig is fog változni, az így kialakult szerkezet esetleges dekoncentráltsága már a szerves fejlődés eredményeként kialakult magasabb iparosodottságnak fog megfelelni. A jelenlegi dekoncentrált szerkezet viszont — mint láttuk — nem a magasfokú iparosodottság, hanem az 1950-es évek elejének autarkiás törekvései eredményeként jött létre, mikor is néhány, a hazai adottságoknak kevéssé megfelelő ágazatot (pl. szénbányászat, vaskohászat) erősen fejlesztettünk, illetve nem szorítottunk eléggé vissza.

Végső következtetés, hogy indokoltnak látszik a magyar iparban bizonyos ágazatok „kiemelt" fejlesztése. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy ez nem mehet végbe anélkül, hogy a nemzetközi munkamegosztásba — mind a behozatal, mind a kivitel oldaláról — az eddiginél fokozottabb mértékbe be ne kapcsolódnánk. Ezt tekintetbe véve még mai feszült devizahelyzetünk ismeretében sem látszik célravezetőnek a behozatal túlzott korlátozása; feltéve, hogy a behozott nyersanyagok és alkatrészek segítségével erőink összpontosíthatók piacképes exportáruk termelékeny, gazdaságos előállítására.

A tapasztalatok felhívják azonban arra is a figyelmet, hogy az iparfejlesztés nélkülözhetetlen velejárója a nem „kiemelt" ágazatok bizonyos mértékű fejlesztése, az import esetleges növekedését is tekintetbe véve. Nem lehet tehát eleve elutasító álláspontra helyezkedni ezek fejlesztésének követelményei elől sem. Az ágazatközi kapcsolatokból, a technológiai összefüggésekből vagy külkereskedelmi indítékokból adódhat olyan helyzet is, hogy ezek közül egyik-másik — megfelelő adottságok esetén — a „kiemelt" ágazatokkal egy ideig azonos, sőt gyorsabb ütemben fejlesztendő.

A belső piac és a fejlesztésre rendelkezésre álló eszközök korlátai arra intenek, hogy az iparfejlesztés csak sokoldalú gazdaságossági számításokon, mélyreható külső és belső piacelemzésen alapulhat. Ha ezeket nem mérlegeljük kellőképpen és teret engedünk voluntarista „koncepcióknak", ezzel megnehezítjük hazánkban az ipar helyes irányú fejlődését, ami végső célunknak, a lakosság életszínvonala növekedésének bázisa.

* Van olyan álláspont is, amely szerint nem teljes ágazatok, hanem egyes termékcsoportok, gyártási ágak „kiemelt" fejlesztése indokolt. Nézetem szerint — bár egyes ágazatok kiemelt fejlesztése nem vonatkozhat az oda tartozó valamennyi termékcsoportra, mivel ez is az erők elaprózására vezetne — a fejlesztést célszerű oly módon összpontosítani, hogy annak a kérdéses egész ágazat szintjén is megmutatkozó hatása legyen. Indokolja ezt az ágazaton belüli rokon technológia, hasznosítható kutatási eredmény stb. is.

BEREND T. IVÁN:

Az 1946. évi stabilizáció

Ezekben a napokban ünnepeljük a második világháború utáni stabilizáció húszéves évfordulóját. A magyar stabilizáció a jelenkori gazdaságtörténet kiemelkedő eseménye volt.* E bátor közgazdasági tett különlegesen nehéz helyzetben, a körülmények körültekintő felmérése, önálló elemzése alapján, s a célok elvszerű szem előtt tartásával, de maximálisan rugalmas alkalmazkodással született.

A világháború megdöbbentő pusztításai következtében megsemmisült a magyar nemzeti vagyon 40 százaléka. A közlekedésbe egy évszázad során befektetett tőkék fele semmivé vált, a modern mezőgazdasági termelés gerincét képező állattenyésztés — a szarvasmarha-állomány mintegy felének, a sertés- és juhállomány 80—80 százalékának elvesztésével — több generációval korábbi szintre süllyedt vissza, s az ipar is a háború előtti termelésnek csak egynegyedét-egyötödét produkálta.

Ilyen méretű rekonstrukciós feladat modern gazdaság számára korábban ismeretlen volt, s a második világháború után is csak néhány országban merült fel. S az újjáépítéssel egyidőben kellett megoldani — sajátos helyreállítási kötelezettségként — a jóvátétel 6 évre előírt 300 millió dolláros fizetését is, amelyet a Hitler oldalán vívott rablóháborúban okozott pusztítások fejében rótt Magyarországra a fegyverszüneti megállapodás.

A hatalmas kiadások, amelyek a talpraállás miatt az államra nehezedtek, nem találhattak fedezetre a lecsappant állami bevételekben, amelyek a kiadásoknak legfeljebb 6—8 százalékára nyújthattak alapot. Elkerülhetetlenül *a bankópréshez kellett folyamodni,* s ez a világtörténelem eddigi legsúlyosabb inflációjának elszabadulására vezetett.

A hadigazdaság finanszírozása nyomán kibontakozó háborús infláció (méreteit jellemzi, hogy a bankjegyforgalom 14-szeresére nőtt a győri program megindítása és a háború befejezése közötti években) 1945 nyarától új lendületet nyert. 1945 júniusában 14,5 milliárd pengő volt forgalomban, decemberre már 765,5 milliárd, 1946 júliusára pedig egyenesen 49 492 trillió pengő! E csillagászati számokkal kifejezhető pénzmennyiség, az árukészletek egyidejű lecsökkenése mellett, úgyszólván teljesen elértéktelenedett és vásárlóértékben a háború előtt forgalomban volt váltópénz mennyiségének töredékével volt csupán azonos.

Az egyetemes gazdaságtörténetben a világ legsúlyosabb inflációjaként

* Az 1946. évi stabilizáció történetét a közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalom már feldolgozta. Elsőként Ausch Sándor „Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció" című munkájára (Kossuth Könyvkiadó, 1958.) hivatkozhatunk. E sorok írója az „Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948" (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.) című monográfiájában foglalkozott ezzel a témával. Jelen cikk is az említett monográfia forrásanyagára épít.

számontartott magyarországi pénzértéktelenedés egy ideig megfékezhetetlen volt. A Magyar Kommunista Párt vezetésében 1945 nyarán-őszén felmerült stabilizációs tervek teljes irrealitására a párt gazdasági szakértői nyomban rámutattak. A fékezés kísérlete, a pénz lebélyegzése, majd 1946 elején az úgynevezett adópengő bevezetése eredménytelen maradt. Azoknak a szakértőknek lett igaza, akik — mint például Antos István — rámutattak, hogy az inflációnak elkerülhetetlenül néhány hónapos kifutási ideje van, az áruellátás és a költségvetés egyensúlyi feltételeinek a megteremtése nélkül az inflációt megállítani nem lehet. Meg kellett elégedni annyival, hogy megfelelő intézkedésekkel következményeit befolyásoljuk, vagyis hogy ne a nagytőke gazdagodására használják ki, hanem az újjáépítés szolgálatába állítsuk.

A munkásosztály fontos hatalmi pozíciói segítségével — a politikai hatalmi tényezővé vált szakszervezetek, valamint a munkáspártok tömegerőre alapozott tevékenysége nyomán — valóban sikerült kiharcolni a bérből és fizetésből élők bizonyos létminimumának a biztosítását a kalóriabérrendszer bevezetésével. 1945—46 telének súlyos hónapjaiban, a munkástömegek a Népszövetség normái szerint szükséges kalóriamennyiségnek csak felét tudták megszerezni, s a háború előtti, önmagában is alacsony reálkereseteknek csak mintegy 40 százalékát érték el. Ilyen viszonyok között legfeljebb a tömegekre nehezedő inflációs nyomorúság valamelyes enyhítéséről beszélhetünk. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez a létminimum határán mozgó, sőt néha azt el sem érő kereseti szint milyen kemény erőfeszítések gyümölcsének tekinthető. Teljesen pénzben történő bérfizetés esetén ugyanis, a bérek reálértéke 1946 nyarán az 1938. évinek mintegy 12 százalékára zsugorodott volna.

1945 után azonban nemcsak abban mutatkozott eltérés az 1919 utáni, méreteiben jóval enyhébb inflációhoz képest, hogy a munkásokra és fizetésből élő tömegekre nehezedő súlyos inflációs terheket valamelyest enyhíteni lehetett. Hatalmas különbség volt ugyanis, hogy az inflációs nyomor ebben a helyzetben nem válhatott a nemzeti jövedelem tőkésosztályok javára történő újrafelosztásának eszközévé. A népi demokratikus rendszer keretében, különösen 1945 őszétől egyre erőteljesebben kibontakozó *állami beavatkozási politika,* az úgynevezett kötött gazdaság, alapjában *gátat szabott* a tőkés nyerészkedésnek, ha megakadályozni korántsem tudta azt minden területen. Az árupiacon, a finanszírozásban és hitelezésben az infláció hónapjaiban megteremtett monopóliumával, a bányák állami kezelésbe vételével, majd államosításával, az üzemi bizottságok kiterjedt hatáskörének biztosításával a népidemokratikus diktatúra megtörte a tőkés monopóliumok, s aláásta a nagytőke hatalmát.

A rendkívül nagyméretű infláció és a lakosság széles tömegeinek inflációs áldozatai ezért a spekulánsok és üzérek hatalmas nyerészkedései ellenére sem kizárólag a tőkésosztály javára kamatoztak, hanem a helyreállítás példátlanul gyors ütemének forrásává is váltak. Tulajdonképpen egyetlen év leforgása alatt sikerült üzemképes állapotba helyezni a vasúti sínhálózat 90 százalékát, a mozdonypark egyharmadát. Ennek alapján a teherforgalom elérte a háború előtti szint 40—45 százalékát. A széntermelés 60, a vas-, fém- és gépipari termelés 75 százalékra közelítette meg az 1938-as termelési volument. (Ebben az eredményben természetesen szerepet játszott a kapacitások háborús felfutása, vagyis az a körülmény is,

hogy bizonyos nehézipari ágakban a kapacitások — az 1944 végén, 1945 elején bekövetkezett súlyos pusztítás ellenére — csak kevéssé maradtak el a háború előtti termelőképesség mögött.) A gyáripar termelése egészében 1946 nyarára a háború előtti szint 52 százalékáig emelkedett. Időközben sikerült a teljesen megsemmisült, szétszóródott árukészletek 40 százalékát ismét felhalmozni. Ha figyelembe vesszük, hogy ugyanakkor törlesztettük a jóvátételi kötelezettség 17 százalékát is, úgy nyilvánvalóvá válik, hogy valóban *maximális erőfeszítéssel elért maximális eredmények születtek.* Alapjában a helyreállításnak ezek az eredményei szolgáltak kiindulásként a stabilizáció napirendre tűzésekor.

Az infláció megfékezésének meginduló előkészületeiről 1946 február végén adott hírt a Népszava. Közölte, hogy a munkáspártok kezdeményezésére a köztársasági elnöknél tartott tanácskozáson megállapodás született, miszerint a Gazdasági Főtanács megbízásából Gerő Ernő, Bán Antal, Bárányos Károly és Gordon Ferenc irányításával szakértői csoportok kezdjék meg a stabilizáció előkészítését. A gyakorlatban a GF kommunista vezetés alatt álló titkársága révén az MKP játszotta a kezdeményező-vezető szerepet a szanálási tervek kialakításában. A munkálatok vezérkara a valóságban nem koalíciós pártközi testület volt, hanem az MKP úgynevezett Szanálási Bizottsága. A Gazdasági Főtanács március 18-i ülésén a Gerő Ernő által beterjesztett kommunista program a kormány szanálási terve lett.

Az előkészítés lázas hónapjai során teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy az infláció megfékezése csakis saját erőből lehetséges. Bár a kormány és az MKP szívesen látott volna a talpraállást megkönnyítő hitelt — Antos István a „Század Társaságában" tartott előadása során mintegy 450 millió dolláros optimális hitelösszegről beszélt —, gyakorlati kölcsönlehetőség nem kínálkozott. Sőt, a Magyar Általános Hitelbank Londonban tárgyaló igazgatói régi üzleti partnerükkel (az angliai Rotschild-házzal) sem juthattak megegyezésre, mert, mint Anthony Rotschild közölte, hivatalos szervektől olyan tájékoztatást kapott, hogy „a Magyarországnak nyújtandó hitelekkel várni kell". Ezekben a hónapokban *a győztes nyugati hatalmak még a várakozás, kivárás politikáját követték,* ami a kereskedelmi kapcsolatok felvételét is hosszú ideig akadályozta. (A tőkésországokkal kötött első kereskedelmi megállapodások aláírására, s ekkor is Svájccal, Ausztriával, csak 1946 tavaszán került sor.) Az elsődleges politikai okok mellett az elzárkózásban nyilvánvalóan közrejátszott az a mintegy 2,8 milliárd aranypengő adósság is, amely az első világháború utáni külföldi hitelek 1931-ben történt befagyasztása óta fennállottak. (Ezeknek törlesztése egyébként később is a kereskedelmi megállapodások feltételévé vált.)

Az 1946 elején elnyert 4 millió dolláros UNRRA segély és az amerikai hadsereg Európában elfekvő hadfelszerelési anyagainak kiárusítására folyósított hitelek keretében kapott 10 millió dolláros kölcsön a stabilizáció szempontjából nem jöhetett figyelmet érdemlően számításba, egyéb hitelajánlat vagy lehetőség pedig nem kínálkozott. Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetben különleges előkészítésre volt szükség. Igaz, hogy már negyedszázad telt el az első világháborút követő első nagyarányú szanálási kísérlet óta, de a szakkörök előtt még így is élénk példaként élt Hegedüs Lóránt 1921-es stabilizációs kísérlete. Akkor is a háború előtti szint fele körül mozgott a termelés, és akkor sem lehetett kölcsönre alapozni az államház-

tartás egyensúlyát. S bár a feladat — részben a háborús következmények össze nem hasonlítható hatása, részben az inflációk mértékének rendkívül jelentős eltérése következtében — 1921-ben egyszerűbb volt, a Hegedüsféle próbálkozás látványos kudarcot vallott, zajosan összeomlott.

A helyzet azonban a felszabadulás után gyökeresen eltért az 1920-astól. Nemcsak a gazdaságpolitikai tudatosság és felkészültség színvonalában mutatkozott kétséget kizáró különbség, hanem, s mindenekelőtt — a gazdaságilag hátrányosabb feltételek ellenére — a társadalmi és politikai körülmények változásaiban. Ez utóbbiak tették lehetővé, hogy 1946-ban már nem játszhatott szerepet a vagyonos osztályok tehervállalási hajlandósága, hogy a szanálást nem a tőkésosztályok javára és érdekei szerint, hanem jórészt azok ellenére, a társadalom érdekeinek az államhatalom útján történő érvényrejuttatásával lehetett végrehajtani. A stabilizáció legfontosabb előfeltételét az a különösen kiélezett harc képezte, amely a népi demokratikus erők és a pozíciói megerősítéséért, visszahódításáért küzdő burzsoázia között 1946 tavaszán zajlott, s amelyből — e kérdés természetesen már elsősorban a politikai történet lapjaira tartozik — a Baloldali Blokk, a kommunisták vezette erők kerültek ki győztesen.

Az MKP 1946 májusában hozta nyilvánosságra a stabilizáció tervét. Lényegében ez időtől indult meg a konkrét előkészítés is. Mindenekelőtt természetesen a szanálás időpontját kellett megválasztani. Többen október hónapot ajánlották, hogy megfelelő idő álljon rendelkezésre a szükséges előkészületekre, hogy több hónap álljon rendelkezésre árukészletek összegyűjtésére, a termelési szint emelkedésére stb. Mégis azoknak az érvelése vált tervvé — majd valósággá —, akik augusztus elejét tartották a legalkalmasabbnak. Emellett szólt, hogy bár 2—3 hónappal megrövidül az előkészítés ideje és a felhalmozás lehetősége, de az új pénz bevezetésének éppen a legkritikusabb első hónapjaiban, augusztus-szeptember folyamán lehet a legnagyobb árukínálatot biztosítani. A fedezetet az új termés, a gabona mellett a hatalmas tömegű zöldáru stb. szolgáltatta, amely egy őszi stabilizációs időpont esetén a feketepiac, a zugkereskedelem és a spekuláció rejtekcsatornáin előzetesen szétfolyt volna.

A rendelkezésre álló rendkívül rövid idő alatt a gazdaság szükséges egyensúlyának megteremtése sokirányú előkészítést igényelt. Mivel a gazdaság belső erőforrásai még nagyon gyengék voltak, s ezért önmagukban alkalmatlanok a pénzügyi-gazdasági egyensúly helyreállásához, központi beavatkozásra volt szükség a kereslet és kínálat, valamint az államháztartás arányainak megteremtésére. Az előkészítés *három* fő területen indult meg.

Az első feladat megfelelő mennyiségű *árukészletek felhalmozása* volt. Ha mezőgazdasági cikkekből erre 1946 tavaszán természetesen semmiféle lehetőség sem nyílt, de szükség sem volt (az augusztusi stabilizációs időpont a megfelelő mezőgazdasági termékellátásra biztosítékul szolgált), annál fontosabbnak tűnt az iparcikkek megfelelő készleteinek állami összegyűjtése. Az új pénz értékállósága szempontjából létfontosságú kérdésnek ígérkezett, hogy a piacon jelentkező vásárlóerővel szemben megfelelő árukínálatot sikerüljön biztosítani. Az ipari termelés színvonala erre semmiféle automatikus biztosítékot nem szolgáltatott. Az ipari termelés átlagos, a háború előtti termelés 52 százalékát elérő szintjén belül, a gyorsabban talpra álló nehézipar mögött ugyanis a fogyasztási cikkeket előállító ága-

zatok színvonala jelentősen elmaradt. A textilipar a háború előtti termelés 40 százalékát állította csupán elő, a bőripar mindössze 25 százalékát, s a kettő között állt a papíripar teljesítménye. Ilyen helyzetben gondoskodni kellett a kritikus első hetek megfelelő árubőségéről és ez tette fontossá az állami készletgyűjtést.

Ezt szolgálta az iparvállalatok természetbeli adózásának bevezetése a stabilizáció előtti hónapokban. Az iparcikkellátás javításához közvetve hozzájárult, hogy a stabilizáció előkészítéseként 1946 áprilisában kormányküldöttség utazott a Szovjetunióba, amely a jóvátételi kötelezettség teljesítésének erkölcsi alapján kedvezményekért folyamodott. A *jóvátételi fizetések* 6-ról 8 évre történő meghosszabbításához a szovjet kormány hozzájárult, s ez a stabilizáció évére, 1946—1947-re az *esedékes* teljesítés *összegét 51-ről 22 millió dollárra csökkentette.* Jelentős ipari kapacitások szabadultak fel, amely *lehetővé tette* a belső piac ellátásának javítását. Mivel a jóvátételi szállítások legnagyobb része nehézipari cikkekre vonatkozott, a felszabaduló kapacitások nem növelték megfelelő arányban a lakosság számára folyó termelést. Mégis ez esetenként olyan exportszállításokat tett lehetővé, amelyek végül is a fogyasztási cikkek importja révén a stabilizációt segítették elő.

A jóvátételi kedvezmény ügye azonban már túlhaladja az árukészletek felhalmozására irányuló erőfeszítéseket és közvetlen összefüggésben áll az előkészítés másik központi feladatával, az *államháztartás egyensúlyának megteremtése* céljából foganatosított intézkedésekkel. Az 1945/46-os gazdasági évben jelentkező hatalmas állami kiadások és csekély bevételek kedvezőtlen költségvetési mérlegét csakis *a kiadások csökkentése és a bevételek jelentős növelése* útján számolhatták fel. A kiadások lefaragásának egyik lépését éppen az esedékes jóvátételi törlesztés már említett mérséklése képezte. Lehetőség nyílott azonban a helyreállításra fordított állami kiadások valamelyes korlátozására is. Gyökeres változást mégis a bevételek tekintetében kellett elérni. Ezt célozta az új adórendszer kidolgozása, amely igazodott a tulajdonviszonyokban beállott változásokhoz, s az egyenes adók növelésének — főként a nagybirtokrendszer felszámolása folytán fennálló — korlátait a forgalmi adók erőteljes és a kötött árrendszer révén jórészt áthárithatatlan emelésével pótolta. Az egy főre jutó adóterhet a háború előtti szinthez képest mintegy 75 százalékkal megnövelték. A tervek szerint a kiadások 85 százalékára sikerült e forrásokból fedezetet találni.

Az 1924. évi szanálás idején a fennmaradó költségvetési deficit kiegyenlítésére szolgált a felvett népszövetségi kölcsön egy része. Most, mivel külföldi forrásokkal nem lehetett számolni, a viszonylag kicsiny deficithányadot a termelés várható emelkedéséből s az állam emissziós jövedelméből származó bevételi többletből kívánták kiegyenlíteni.

Fontos tartalékként jött ugyanakkor számításba a kincstári arany- és devizakészletek visszaszerzése is. Az aranykészletek természetesen az új pénz aranyfedezetének biztosítása szempontjából is fontosak voltak, nem utolsósorban a pénzbe vetett bizalom szempontjából. A Magyar Nemzeti Bank azonban mindössze 10 millió dollár értékű készlet felett rendelkezett, míg magánkézben illegálisan nagyjából hasonló mennyiség lappangott az országban. A tőkések által külföldre mentett mintegy 20 millió dollár mellett a legjelentősebb mozgósítható tételt a fasiszták által Nyugatra hur-

colt 40 millió dollárra rúgó magyar arany- és devizakészlet képezte, amelyet abban az időben az amerikai megszálló hatóságok Frankfurtban tároltak.

1946 júniusában magyar kormányküldöttség utazott az Egyesült Államokba. Az amerikai kormánnyal folytatott tárgyalások eredményeként elérték a magyar arany- és devizakészlet visszaszállítását. Az „aranyvonat" augusztus első napjaiban futott be Budapestre. E tárgyalások során vállalt kötelezettséget egyébként az amerikai kormány arra is, hogy az 1945. január 20-i fegyverszünet *után* Magyarországról kiszállított kezén levő javakat (ezek között a Linzben horgonyzó hajóparkot) visszaszolgáltatja. A január 20 előtt kihurcolt értékek — s ezek tették ki a kiszállítások 83 százalékát — már nem kerültek vissza az országba.

Az előkészítés harmadik, s legújszerűbb területe az *új ár- és bérrendszer kialakítása* volt. A szédületes méretű infláció után már nem lett volna elegendő a szanálások idején hagyományos megoldás (az új pénzláb megállapítása) az értékét veszített pénz és az új pénz átváltási kulcsának a meghatározása az ár- és bérarányok automatikus helyreállásához. Bár az átváltási kulcsot természetesen ez esetben is meghatározták és 1 új forintot 400 ezer quadrillió papírpengővel tekintették egyenértékűnek, a gyakorlatban, mint az átváltási arány önmagában is jelzi, nullifikációra került sor.

Az infláció 1946 első felében elért csúcspontján a bér- és árarányok már teljesen felbomlottak, azok automatikus helyreállására nem lehetett számítani. Az is nyilvánvalóvá vált ugyanakkor, hogy a régi ár- és bérarányok nem is lennének megfelelőek a stabilizációs gazdaság gyenge lábakon álló egyensúlyának biztosításához. A nemzeti jövedelem lecsappant színvonala szigorú határokat vont a lakosság fogyasztási és jövedelmi szintje elé, s a régi árrendszer arányai nem tölthették volna be a szükséges szabályozó szerepet. A gazdasági helyzet lehetőségei alapján tehát a valóságban *meg kellett tervezni* az új fogyasztási szintet és arányokat, ki kellett dolgozni a megfelelő ár- és bérrendszert. Az előkészítés e területe tehát *a tervgazdálkodás első kezdeteinek* bevezetését jelenti Magyarországon. A tervgazdálkodásnak ezúttal természetesen nem későbbi tartalmával és értelmezésével állunk még szemben, de az árrendszeren keresztül történő szabályozás, a legfőbb központi törekvések közvetett ráhatásokkal történő érvényesítése vitathatatlanul új utak megnyitását, a tervezés kezdeteit jelentik.

Az ár- és bérarányok kialakításának kiinduló meghatározója a nemzeti jövedelemnek a háború előttihez képest mintegy 60 százalékos szintje volt. Ennek alapján, a helyreállítási feladatok felhalmozási igényeit és biztonsági szempontokat figyelembe véve, a reálbért a háború előtti szint 50 százalékában határozták meg. Ennek keretében az árakat úgy alakították ki, hogy figyelemmel voltak az egyes ágazatok termelési színvonalára, vagyis a kínálat várható mértékére is. Ez vezetett például — más befolyásoló tényezők mellett — az iparcikkek magas árszintjének kialakulására. Az 1939. nyári árakhoz (a hadigazdaság keretében érvénybe léptetett első állami árszabályozó intézkedés, az úgynevezett árstopp idején rögzített árszinthez) képest az új árakat szorzószámok meghatározásával alakították ki. Az iparcikkek esetében a szorzószám 4,6 volt. Ha figyelembe vesszük, hogy az új forint és a régi aranypengő durván 3 : 1 arányban állott, vagyis az aranyérték meghatározásánál 1 aranypengőt közel 3 forinttal tettek

egyenlővé, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az iparcikkek szorzószáma igen magas volt, s a háború előtti iparcikkárakhoz képest több mint másfélszer magasabb ipari árszínvonal kialakulásához vezetett. Ebbe ugyan nyilván belejátszott, hogy nem volt idő új ipari árrendszer kidolgozására, s el kellett fogadni a Gyáriparosok Országos Szövetségének, a tőkésvállalatoknak az árkalkulációs tevékenységét, valamint az Anyag- és Árhivatal ama intencióját, hogy a tőkés rentabilitási szempontokat maximálisan honorálja. Alapjában véve mégis arról volt szó, hogy az ipari termelés, és különösen a fogyasztásicikk-gyártás, alacsony színvonala mellett a magas ipari árak fogyasztáskorlátozó szerepet töltöttek be, vagyis a sorsdöntő kereslet-kínálati egyensúly biztosítására voltak hivatva. Alacsonyabb ipari árszint esetén a kereslet olyan növekedése következhetett volna be, amely az elégtelen kínálat mellett erőteljes árfelhajtó tényezővé válva a pénz értékállóságát fenyegethette.

Jóval alacsonyabban határozták meg a mezőgazdasági termékek árát. Az 1939-es árakhoz képest alkalmazott átlagos 3,3 szorzó a háború előttihez viszonyítva alig valamivel magasabb árszintet teremtett. Ennek kialakításában jelentősen közrejátszott, hogy 1946 tavaszán, az előkészítés idején a szakemberek kedvező terméseredményre és az ipari termelésnél nagyobb, a háború előtti termelési szintet jobban megközelítő mezőgazdasági termelésre számítottak. (Ezt csak a későn beállt, de súlyos aszály húzta váratlanul keresztül.) Nagyobb kínálati szintet vettek tehát alapul, de ez a kereslet-kínálat alakulása szempontjából az alacsonyabb ármegállapítást nem tette veszélyessé. Az árképzést e területen meghatározó másik tényező ugyanis a paraszti lakosság jövedelemszintjének a szabályozása volt. A háború előtti kereseti-jövedelmi szint 50 százalékának kialakítását a parasztságra vonatkozóan nem lehetett bérpolitikával szabályozni. Ez — az ipari árak mellett — elsősorban az agrárárak alacsonyabb szintű megállapításával volt elérhető.

Az árak eddig bemutatott magas szintje azonban nem tette volna elérhetővé a lakosság bérből élő tömegeinek az előirányzott jövedelmi keretek elérését! Olyan, az életszínvonalat erősen befolyásoló területen kellett tehát olcsó árakat nyújtani, amelyen az alacsony árszint a kereslet megnövekedése ellenére és kedvezőtlen kínálati viszonyok mellett sem hathat árfelhajtó, inflációs tényezőként. Erre nyújtott lehetőséget a lakbér és a szolgáltatási díjak alacsony árszabása. A lakbérek esetén 1,25-ös szorzószámot alkalmaztak, ami a lakbérszintet a háború előttinek mintegy harmadára csökkentette. Ez volt a legalkalmasabb terület, ahol a lakosságnak megfelelő árufedezet nélkül is nyújtani lehetett. Ennek hatására végül is az átlagos árszorzó 3,9 lett. (A létfenntartási költségek 3,5-szeres szorzószáma csakis úgy alakulhatott ki, hogy az élelmiszerek 6,4-es szorzóját a lakbérköltség erősen leszorította!)

Ebben a struktúrában a háború előtti teljesítményszint 75 százalékának elérése esetén folyósított 50 százalékos bér valóban megfelelt a nemzeti jövedelem volumene alapján kialakítható jövedelemarányoknak.

1946. augusztus 1-én a terveknek megfelelően kibocsátották az első értékálló magyar pénzről elnevezett forintot, amely véget vetett a világtörténelem legsúlyosabb inflációjának, s egyben talán a történelem eddig legmerészebb pénzügyi stabilizációját teremtette meg. A tervek beváltak, az előkészítés eredményesnek bizonyult, a szanálás a várakozásokat is

túlszárnyaló eredményekkel járt. Ez utóbbiban természetesen már erőteljesen közrejátszott az új pénz bevezetése *után* alkalmazott gazdaságpolitika is, amely pénzkibocsátási, hitel-, ár- és adópolitikai lépéseivel maximális védelmet biztosított az új pénznek. A fokozódó állami beavatkozás segítségével az államháztartás egyensúlya messzemenően biztosítva volt. A költségvetési bevételek növekedése, beleértve az emissziós jövedelmeket is, az előirányzott deficit finanszírozását lehetővé tette. A szigorú deflációs politika ellenére a lecsökkent hitelforrásokat és financiális eszközöket maximálisan koncentrálva a gazdaság legfőbb, az egész növekedést meghatározó területeire irányítva, sikerült elkerülni a szanálásokat oly gyakran kísérő átmeneti visszaesést is. (1924-ben a stabilizációt közel két évig tartó, a termelés számottevő hanyatlásával járó úgynevezett szanálási válság követte.) Az 1946. augusztusi stabilizáció a helyreállítás újabb nagy lendületének forrásává vált. 1946—47 folyamán a nemzeti jövedelemnek mintegy 21—22 százalékát fordították beruházásra, készletfelhalmozásra és a nemzetközi kötelezettségek fizetésére. A nagyarányú munkaerő-bevonás és a helyreállításra jellemző, a szűk keresztmetszetek felszámolása útján végrehajtott termelésnövelés a gazdasági növekedés évi rátáját 1946/47-ben — rekonstrukciós periódusban is kiemelkedő — 76 százalékra emelte!

1946 nyara a magyar gazdaság nagy, túlzás nélkül állíthatjuk világraszóló sikere volt. Erre az évre visszatekintve állapította meg az angol Economist 1947. január 25-én: „Az összes magyar és külföldi megfigyelő egyetértően csodálja az elmúlt év valóban nagyszerű hőstetteit... Talán a legfeltűnőbb eredményeket Magyarországon érték el."

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a stabilizációval kapcsolatos minden számítás maradéktalanul bevált. Hamarosan kiderült például, hogy a bérezés alapelve, a háború előtti teljesítmény 75 százalékának elérése esetén 50 százalékos bér, s nagyobb teljesítmény esetén megfelelő béremelkedés, nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött elképzeléseket. Formailag ugyanis a nagyobb teljesítmény esetén fizetett nagyobb bér arányosan növeli a kínálatot és a keresletet is. A valóságban azonban a nagyobb teljesítmények elérésére, főként azokban az iparágakban nyílt lehetőség, amelyekben, mint az újjáépítés szempontjából legfontosabbakban, a rendelkezésre álló források legnagyobb részét összpontosították, vagyis a nehéziparban. Az itt kifizetett nagyobb bérösszegek viszont nem találtak közvetlen fedezetre a fogyasztási javak termelésének növekedésében, ami bizonyos túlkereslet jelentkezésében árfelhajtó tényezővé vált. Fontosabb volt azonban, hogy az alacsony agrárárak kialakított szintje tévedésnek bizonyult. A vártnál kedvezőtlenebb termés után az alacsony agrárárak (ez már 1946 telére kiderült) a termékek elrejtésének, a feketepiac kialakulásának veszélyével fenyegettek, s ami nem kevésbé volt káros, nem ösztönözték a parasztságot megfelelően a mezőgazdasági termelés növelésére. Az erős, 1939-hez képest is alaposan, közel 30 százalékkal szétnyitott agrárolló — amely a harmincas évek szélesre nyílt agrárollóját bővítette tovább! — súlyos ellentmondások árnyékát vetítette tehát előre. Ezért 1947 elejétől elkerülhetetlenné vált az agrárárak sorozatos felszabadítása, ami fél év leforgása alatt 50 százalékos agrárármelkedésre vezetett, s a stabilizációs árszint — ipari árakban is végbement lassú, mintegy 9 százalékos emelkedését is figyelembe véve — 20 százalékos átlagos emelkedését vonta maga után.

A stabilizációs évben bekövetkezett áremelkedések és árarányeltolódások azonban nemcsak azt mutatják, hogy a szanálási tervek nem bizonyultak minden tekintetben pontosnak és utólagos korrekciókra szorultak. Azt is illusztrálják, hogy a gazdaságvezetés ekkor rugalmas volt, nem ragaszkodott mereven a kialakított elképzelésekhez, hanem a gyakorlat tanulsága alapján hajlandó volt a szükséges korrekciók elvégzésére. Mindez nem jelentett veszélyt a stabilizációra és a gazdaság helyzetére.

Sokkal inkább vált veszélyessé a későbbi évek voluntarista szemlélete, amely az árrendszer stabilizációs kényszerhelyzetéből és az akkor helyes és szükséges kényszerintézkedéseiből erényt kovácsolt, amely a gazdasági lehetőségek változásai ellenére is fenntartotta, sőt tovább élezte a sajátos árrendszer arányait, illetve aránytalanságait. Árrendezései és korrekciói során kiélezettebben valósította meg a magas iparcikkárak, a szélsőséges agrárolló és az erőforrásokkal tulajdonképpen arányban nem álló alacsony szolgáltatási árszint struktúráját. Az ötvenes évek elején eluralkodó gazdaságpolitikai hibák súlyos, valóságos veszélyt jelentettek a pénz értékállóságának megőrzésére. Igaz, hogy az MKP titkársága már a Politikai Bizottság 1947 szeptemberi ülésére készített előterjesztésében, a többi között a bankjegyforgalom túlzottan gyors növekedése alapján, „újabb infláció fenyegető veszélyére" hívta fel a figyelmet, a pénz értékromlása azonban 1949 után vált valósággá. A fogyasztási cikkek ára 1951-re 30 százalékkal emelkedett, majd a decemberi ár- és bérintézkedések nyomán az árak már 88 százalékkal haladták meg az 1949. évi szintet. 1953-ra az árszint az 1949-esnek közel kétszeresére emelkedett! Mindez azonban már messze, a stabilizáció problémakörétől távoleső területekre vezet.

A két évtizeddel ezelőtt végrehajtott nagysikerű stabilizáció, gazdasági életünkre, árrendszerünkre — az időközben bekövetkezett sokirányú és jelentős változások ellenére — ma is érezteti hatását. Nagy horderejű gazdasági reformok, az új gazdaságirányítási s azon belül új árrendszer kialakítása idején a maximális körültekintés, a gazdaságpolitikai célok és módszerek egyeztetése, a gazdaság követelményeihez való rugalmas alkalmazkodás tanulságos történelmi példáját nyújtja.

MAGYAR STATISZTIKAI ZSEBKÖNYV 1966.

A zsebkönyv az ország népességéről, népmozgalmáról szóló adatokat tartalmazza és az ipar, építőipar, mezőgazdaság, bel- és külkereskedelem, közlekedés, valamint a munkabérek és a foglalkoztatottság alakulását tárgyalja. Helyet kaptak benne az oktatásügy, a népművelés és sport, valamint az idegenforgalom tényszámai is.

A zsebkönyv anyagát többszínnyomású grafikonok teszik szemléletessé.

256 l., ára kötve: 20,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

KOVÁCS JÁNOS:

Szakképzés és beruházás

A termelés gazdaságosságának a növelése egyre inkább előtérbe állítja a szakképzés gazdasági hatékonyságának fokozásával, mérésével kapcsolatos problémákat. Előző tanulmányomban* kísérletet tettem a szakképzés ráfordításainak és eredményeinek számszerű egybevetését szolgáló módszer kidolgozására. Ennek során megkülönböztettük a munka átlagos és magasabb fokú bonyolultságát. Meg kell azonban vizsgálnunk, mi lehet a munkák különböző bonyolultságának a mértéke, hogyan határozzuk meg számszerűen is, hogy egy adott szakképzettségi kategória egy átlagos munkaórája hány egyszerű (átlag) munkaórának felel meg? E kérdést közgazdászok eddig általában a munkabérkülönbségekkel válaszolták meg. Számosan felvetik ugyan, hogy ez a válasz nem túl megnyugtató, de úgy vélik, nincs jobb.

A munka bonyolultságának gyakorlati meghatározhatósága

A nemzeti jövedelem két részre bontható, a következőképpen:

$$Y = V + M, \tag{1}$$

ahol V a nemzeti jövedelem létrehozásában felhasznált munkaerő újratermelésének összes társadalmi költsége;

M a többletmunka eredménye, a társadalmi tiszta jövedelem.

$$V = B_1 k(b_1) + B_2 k(b_2) + \ldots + B_n k(b_n), \tag{2}$$

ahol $k\,(b_i)$ az egységnyi b_i bonyolultságú munka újratermelésének összes társadalmi költsége.

Tegyük fel most, hogy $M = \varkappa V$, azaz

$$M = \varkappa[B_1 k(b_1) + \ldots + B_n k(b_n)], \tag{3}$$

akkor

$$Y = (1 + \varkappa)\,[B_1 k(b_1) + B_2 k(b_2) + \ldots + B_n k(b_n)]. \tag{4}$$

Ebből és *az előző cikk* (1) összefüggéséből** következik, hogy

$$b_i : b_j = k(b_i) : k(b_j) \qquad (i, j = 1, 2, \ldots, n), \quad \text{azaz}$$

* Lásd Kovács János: A szakképzés és a nemzeti jövedelem. Közgazdasági Szemle, 1966. 4. sz. 443. l.

** L.: I. m. 448. l.

a különböző munkák bonyolultsági fokának arányait nem a bérarányok, hanem e munkák (munkaerők) újratermelésének, ezen belül kiképzésének költségei határozzák meg.

Ez persze akkor igaz, ha helytálló a (3)-ban foglalt feltétel. A szocializmusra vonatkozóan így fogalmazhatjuk meg: a társadalom mindenkitől azt követeli, hogy a saját munkaereje újratermelési költségeinek megtermelése mellett azonos arányban járuljon hozzá a társadalom tiszta jövedelméhez. Vagyis mindenki (szakképzettségétől függetlenül) ugyanolyan arányban fordítja munkaidejének egy részét a munkaereje reprodukálásához szükséges érték létrehozására, és a másik részét a társadalom közös hasznára.*

Ez a feltétel valóban igaz, ha a különböző bonyolultságú munkát végzők munkaideje azonos. Tételezzük fel ugyanis, hogy a b_i kategóriájú munkának h órát kell dolgoznia ahhoz, hogy megtermelje a munkaereje újratermeléséhez társadalmilag szükséges értéket. Ez nem más, mint a $k(b_i)$. De akkor a b_j kategóriájú munkásnak is h óráig kell dolgoznia a saját munkaereje újratermeléséhez szükséges költség létrehozásához, hiszen feltevésünk szerint

$$\frac{k(b_j)}{k(b_i)} = \frac{b_j}{b_i}.$$

Ha most mindkettő teljes munkaideje $h + \varkappa h$, a társadalom tiszta jövedelméhez való hozzájárulása a b_i és a b_j kategóriájú dolgozónak $\varkappa k(b_i)$, illetve $\varkappa k(b_j)$ i és j bármilyen értékére. Vagyis, az egyenlő munkaidő feltételezésével igaz (3) és (4).

Erről beszél Marx is A tőke III. kötetében: „Ha például az aranyműves munkáját jobban fizetik, mint a napszámosét, az aranyműves többletmunkája ugyanilyen arányban nagyobb értéktöbbletet is termel, mint a napszámosé."**

A probléma ezzel el is volna intézve, ha a munkaerő újratermelési költségei kizárólag a kiképzési költségekből állnának. Egy adott év nemzeti jövedelmében szereplő munkaerő-újratermelési költségek azonban két részre oszlanak:

1. A kiképzésnek az adott évet terhelő költségei *(k)*. (Ez a beruházásnak felfogott összes kiképzési költség amortizációs hányadának tekinthető.)
2. A munkaerő fenntartási költségei *(f)*.

Mindkettő maga is két részre oszlik: egy társadalmi (k^s, illetve f^s) és egy egyéni vagy családi részre (k^I, illetve f^I).

Az összes kiképzési költség — tehát az a költség, amely a termelésbe való belépése pillanatában a b_i bonyolultságú munkát terheli — $k^s(b_i) + k^I(b_i) = k^0(b_i)$. A termelésbe való belépése pillanatában a munkaerő újratermelési költségeit lényegében a kiképzési költségek szabják meg. Ezek a már korábban, a hosszú kiképzési időszakban ráfordított hatalmas költségek dominálnak a munkaerő e pillanatban felmerülő fenntartási költségei fölött. Alapvetően tehát ezek a költségek határozzák meg a munka bonyolultsági fokát. Induljunk ki abból, hogy ezek a kezdeti *arányok* egy-egy munkába lépő generációra nézve nem változnak. Az újratermelési költségek numerikus értékei változhatnak, de az arányok nem.

* Ez a szocializmus körülményei közt összhangban van a munka szerinti elosztás elvével és nem más, mint ennek az elvnek szabatos matematikai megfogalmazása. A kapitalizmusban is fennáll ilyen *tendencia*, ennek megnyilvánulásáról ír Marx: A tőke I. kötetében.

** Marx: A tőke III. k. 1961. 159. l.

A munka bonyolultsági arányai akkor lehetnek azonosak a bérarányokkal, ha:

1. a bérek *egybeesnek* a munkaerő társadalmi újratermelési költségeivel, vagy

2. a bérek *arányosak* a munkaerő társadalmi újratermelési költségeivel.

Az 1. eset csak akkor állna fenn, ha: *a)* a munkaerő újratermelésének társadalmi költségét kizárólag a munkabérből kell fedezni; *b)* a szakképzésben való részvétel lehetőségeit az egyén számára kizárólag a veleszületett képességek határozzák meg (ha például a szakképzés költségeinek fedezésére szükséges összegekhez mindenki egyaránt hozzájuthatna kölcsön vagy más formában, ha tehát nincs monopólium stb.); *c)* a munkaerő társadalmi mobilitását semmiféle tényező nem korlátozza; *d)* a dolgozók egyéni teljesítményeit kizárólag a megszerzett szakképzettség határozza meg.

Az első három feltétel azt jelenti, hogy létezik egy munkaerőpiac és ezen a piacon valamilyen tökéletes verseny létrehozta az egyensúlyt, amelyet a továbbiakban már nem zavar meg semmi. Ezek a feltételek azonban tulajdonképpen sehol sem állnak fenn.

Az *a) feltétel* nem áll fenn azért, mert ma még a kapitalista államokban is a társadalom, túlnyomórészt állami dotáció formájában, magára vállalja a kiképzési költségek változó, de eléggé jelentős részét (a szocialista országokban túlnyomó részét).

A munkaerő összes társadalmi költségei így tehát mindenütt két részre oszlanak, a társadalmi és az egyéni vagy családi költségekre ($V = V^s + V^i$).

A társadalom elvárhatja, hogy a szakképzésre eszközölt összes társadalmi beruházások necsak az egyén, hanem a társadalom egésze számára is megtérüljenek. A kapitalista társadalom gépezete azt mindenesetre biztosítja, hogy a szakképzés e megtérülését általában ne sajátíthassa ki a szakképzésben részesülő személy. (Más kérdés, hogy azt is biztosítja-e, hogy ezek a társadalom egésze javára térüljenek meg.) A szocialista országokban pedig az ár- és bérpolitikának a feladata azt biztosítani, hogy a társadalom költsége — legalábbis túlnyomórészt — az egész társadalom javára térüljön meg.

A *b) feltétel* a szocialista országokban bizonyos fejlődési szakasz után nagymértékben teljesül. Ugyanez nem mondható el a tőkésállamokról, ahol ennek teljesülését számos gazdasági és társadalmi diszkrimináció gátolja (kulturális monopólium).

A *c) feltétel* sehol sem teljesül. A munkaerő szabad fluktuációját ma mindenütt számos tényező korlátozza.

A *d) feltétel* — olyan szigorúan, ahogy megfogalmaztuk — nyilvánvalóan nem áll fenn, de általánosan igaznak tűnik bizonyos korlátok között. A szakképzettség a dolgozók túlnyomó többsége számára ugyanis erősen körülhatárolja azoknak a funkcióknak a körét, amelyeket a termelésben elláthat. Az azonos szakképzettséggel azonos funkciót ellátók teljesítménye erős eltéréseket mutathat (és valóban mutat is), e teljesítmények eloszlása azonban valamilyen statisztikai törvényszerűséget követ és ezek átlaga ebből meghatározható.

Meg kell itt jegyezni, hogy az azonos szakképzettségű, de különböző „nehézségű", tehát különböző erőkifejtést kívánó munkák közötti különbséget a *munkaintenzitás* különbségeinek kell felfogni. (Például egy könnyű kocsival munkapadok között anyagot szállító munkás és a vagonokba

vasércet lapátoló munkás egyaránt szakképzetlen munkát végez. Az utóbbi munkája nyilván annyival nehezebb, amennyivel több energiát kell egy óra alatt kifejtenie, mint az előbbinek. Egy órai munkába tehát a vasérclapátoló munkás az anyagszállító munkájának többszörösét sűríti.)

Külön vizsgálatot igényel az a probléma, hogy a béarányok és a bonyolultság arányai milyen feltételek között esnek egybe, hogyan alakulhatnak egymáshoz viszonyítva, ha a bérek nem esnek egybe a munkaerő társadalmi újratermelési költségeivel. Bizonyítás nélkül belátható, hogy a kiképzési költségekben a társadalmi és az egyéni költség arányainak az alakulása, illetve a munkaerő fenntartási költségeiből a társadalom által fedezett rész alakulása jelentősen eltérítheti a kifizetett bérek arányait a munka bonyolultsági arányaitól, még piaci viszonyok között is.

Elméletileg és gyakorlatilag is helyesebb tehát a munka bonyolultsági arányait a kiképzési költségekkel és nem a béarányokkal közelíteni.

Ha tehát most az előző cikk (2) képletébe* a b_i-k helyébe a kiképzési költségeket helyettesítjük, megkapjuk β-t, a nemzeti jövedelmet előállító munka átlagos bonyolultságát. Az oktatásgazdaságossági mutató így már kiszámítható.

A szakképzés gazdaságossága és a termelőeszközök beruházása

Az elemzésnél abból indultunk ki, hogy a nemzeti jövedelem a munka bonyolultságával arányosan alakul és a különböző szakképzettségű munkások (azonos munkaidő esetén) munkájuk azonos részét fordítják saját munkaerejük újratermelésére és a társadalmi tiszta jövedelem létrehozására. Ezért a nemzeti jövedelem — és a társadalmi tiszta jövedelem — olyan mértékben nő, amilyen mértékben a társadalmi munkaerő szakképzettsége, oktatási szintje emelkedik.

Az oktatásgazdaságossági mutatók így sajátos beruházásgazdaságossági mutatóknak tekinthetők, amelyek a beruházások egyik sajátos fajtáját, az oktatásra fordított — tág értelemben vett — beruházásokat állítják arányba a velük elért nemzeti jövedelemmel. Amikor ugyanis a bázisévet megelőző évek oktatási, szakképzési költségeinek összegére vetítettük ki a nemzeti jövedelemnek a bonyolult munka által létrehozott részét, akkor ezzel a kiképzési költségeket olyan beruházási ráfordításokként fogtuk fel, amelyeket egy hosszú beruházási időszak alatt kell befektetni, jövőbeli és ugyancsak hosszú időn keresztül létrejövő hozamok elérése céljából.

E mutatók azonban azt a tévhitet kelthetik, hogy az oktatási beruházás a nemzeti jövedelem növelésének egyetlen eszköze. Ez nyilvánul meg tulajdonképpen az olyan, nem ritkán hallható álláspontokban, hogy „mérnökből sohasem lehet túlságosan sok". Valójában azonban nem elég a munkaerő magas szakképzettségét elérni. A megfelelő termelési eredmények eléréséhez megfelelő szintű termelési eszközöket is kell biztosítani. Hiába képeznénk ki csupa mérnököt, ha a rendelkezésükre bocsátott termelőeszközök túlnyomórészt csak segéd- vagy szakmunkási szintű, illetve technikusi szintű munkát igényelnek.

A termelési folyamat a technikusi szinten dolgozó mérnök munkáját csak technikusi munkaként, a szakmunkás szintű technikusi munkát csak

* I. m. 448. l.

megfelelő alacsonyabb kategóriájú munkaként ismeri el. Hiába van például az egyik segédmunkásnak csak nyolc általános iskolai végzettsége, a másiknak pedig érettségije, a termelési folyamat mindkét kategória munkáját csak egyszerű munkaként ismeri el a nemzeti jövedelemben. A termeléshez szükséges termelési eszközökben lekötött társadalmi munkát is figyelembe kell tehát venni.

A termelés technológiája meghatározza a termeléshez szükséges termelési eszközök és az élő munka arányát. A termelési technológia jut kifejezésre az ágazati kapcsolatok mérlegének technológiai matrixában:

$$\mathbf{A} = [a_{ij}]$$

Ennek az ij eleme azt fejezi ki, hogy a j-edik szektor egységnyi termeléséhez mennyire van szükség az i-edik szektor termékéből.

Ha az n sorból és n oszlopból álló **A** matrixot oly módon egészítjük ki m sorral és m oszloppal, hogy az $n + 1, \ldots n + m$ sorban az egyes szektorok termeléséhez szükséges b_1, b_2, b_m kategóriájú élőmunka-felhasználást tüntetjük fel, a megfelelő oszlopokban pedig a b_1, $b_2, \ldots b_m$ bonyolultságú munka ráfordításait, akkor az így kapott **A*** matrix már feltünteti a termelésben fennálló technológiai kapcsolatot a termelési eszközök és a munkaerő felhasználása között.*

Ennek a kapcsolatnak a jellemzője más oldalról a társadalmi munka lekötési matrixa vagy ismertebb nevén, beruházási matrix. E **B*** matrix első n oszlopa azt tünteti fel, hogy az n termelési szektor egy-egy egységnyi termelési kibocsátáshoz mekkora társadalmi munkát köt le: a) termelési eszközök formájában (az első n sor); és b) a különböző szakképzettségi kategóriák kiképzéséhez munkába lépésük előtt felhasznált költségek alakjában (az utolsó m sor).

A **B*** matrix segítségével meghatározható az egész termelésben lekötött társadalmi munka pénzben kifejezett értéke. Ehhez írjuk fel a két szükséges összefüggést:

$$\mathbf{T} = \mathbf{p}'\mathbf{B}^*\mathbf{x}$$

ahol **T** = a népgazdaságban lekötött társadalmi munka összege pénzben kifejezve;

p' = az árvektor;

x = a termelési volumenek vektora; és

$$\mathbf{t} = \langle \mathbf{p} \rangle \mathbf{B}^*\mathbf{x}$$

ahol $\langle \mathbf{p} \rangle$ az árakat tartalmazó diagonális matrix;

t pedig a társadalmi munka lekötési vektora, amely azt tartalmazza, hogy az **x** vektor által megadott termeléshez, a **p** árrendszerrel számolva, milyen értékű társadalmi munka van lekötve egyrészt a termelési eszközök különböző típusaiban, másrészről a népgazdasági „munkaerőalapban". Népgazdasági munkaerőalapnak nevezem a népgazdaság rendelkezésére álló munkavégző-képességet $(B\beta)$, az itt lekötött társadalmi munkának pedig az előzetes társadalmi munkát (költséget), amelyet arra kellett a kiképzés során fordítani, hogy a munka átlagos népgazdasági bonyolultsági foka létrejöhessen.

* Hasonló matrix szerepel Bródy András: Három árrendszerről című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1964. 12. sz.), némileg eltérő interpretációval. Erről lásd Kovács János: A munkaerő értékelése többcsatornás árrendszerben. Közgazdasági Szemle, 1965. 3. sz.

A **t** vektor első n komponensének összege a termelésben tárgyiasult formában, termelési eszközként lekötött társadalmi munka, míg az utolsó m elemének összege a népgazdasági munkaerőalapban lekötött társadalmi munka.

Marxnak természetesen igaza van, amikor A tőkében kigúnyolja azokat az apologetikus közgazdászokat, akik a munkaerőt a munkás tőkéjének minősítik, mert a munkás munkaereje eladásából jövedelmet húz. Joggal veti fel, hogy ezen az alapon a rabszolga is tőkés lenne. Ugyanez a bírálat érvényes azokra a mai polgári közgazdászokra is, akik human capital-nek, „emberi tőkének" minősítik a „life time" jövedelmek összegét, vagyis azt a jövedelmet, amihez az összes dolgozók egész életükön keresztül hozzájutnak.

Nem kevésbé igaz azonban, hogy *az a társadalmi munka, amelyet a lakosság szakképzésére* azért *fordítottak,* hogy a termelés által megkívánt funkciókat el tudják látni — amely a termelésbe való belépésüktől kilépésükig (elhalálozás, nyugdíjazás stb.) térül meg a termelésben — *nemzeti vagyon,* amelyet fel kell mérnünk és amellyel gazdálkodni kell.

Vegyük például, hogy az s-edik termelési szektor számára akarunk 100 további mérnököt kiképezni. A következőképpen állapíthatjuk meg — a **B*** matrix segítségével — azoknak az egyéb beruházásoknak az összegét, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a 100 mérnök szakképzettségének megfelelő munkát végezhessen, vagyis hogy 100 mérnök kiképzésére fordított összegek az elérni kívánt gazdasági eredményt (nemzetijövedelem-emelkedést) meghozzák:

A beruházási matrix **b, s** oszlopvektora $(b_{1,s}, b_{2,s} \ldots, b_{n+m,s})$ meghatározza, hogy a b szektor egységnyi termeléséhez mennyi társadalmi munkát kell lekötni az 1., 2., ... n-edik termékből, valamint az 1., 2., m-edik szakképzettségű munka kiképzési költségeiként.

Tegyük fel, hogy a mérnök az m-edik szakképzettségi kategória és kiképzési költsége $k(m)$. A **b,s** vektort megszorozzuk a $\frac{100\,k(m)}{b_{n+m,s}}$ skalárral, az így kapott vektor elemei rendre megmutatják, hogy milyen további eszközlekötéseket (ráfordításokat) kell eszközölniök 1., 2., ... n termék alakjában és 1., 2., ... m—1 szakképzettségű dolgozó kiképzési költségeinek formájában, hogy a termelés arányossága sértetlen maradjon. (Feltéve, hogy a technológia változatlan marad és a 100 mérnök nem az arányosság helyreállítására, a meglevő hiány pótlására kell, hanem a termelés bővítésére.)

Az oktatási beruházások tehát csak a „közönséges" beruházásokkal együtt, azokkal megfelelő arányban lehetnek a nemzeti jövedelem növelésének hatásos eszközei.

A legegyszerűbb „oktatásgazdaságossági" mutató az lenne, amely szembeállítja egymással a nemzeti jövedelmet és a nemzeti jövedelem létrehozásához szükséges összes beruházásokat (az oktatási beruházásokat a velük arányos egyéb termelési beruházásokkal együtt), képletben:

$$R = \frac{Y}{\mathbf{p'B^*x}}$$

Bontsuk fel azonban a nevezőben szereplő összes lekötött társadalmi munkát a következőképpen:

Osszuk fel a **B*** matrixot négy részre

$$\mathbf{B}^* = \left[\begin{array}{ccc|ccc} b_{1,1} & b_{1,2} & b_{1,n} & b_{1,n+1} & \cdots & b_{1,n+m} \\ \vdots & & \vdots & \vdots & & \vdots \\ & \mathbf{B}_1^* & & & \mathbf{B}_2^* & \\ \vdots & & \vdots & \vdots & & \vdots \\ b_{n,1} & \cdots & b_{n,n} & b_{n,n+1} & & b_{n,n+m} \\ \hline b_{n+1,1} & \cdots & b_{n+1,n} & b_{n+1,n+1} & \cdots & b_{n+1,n+m} \\ \vdots & & \vdots & \vdots & & \vdots \\ & \mathbf{B}_3^* & & & \mathbf{B}_4^* & \\ \vdots & & \vdots & \vdots & & \vdots \\ b_{n+m,1} & \cdots & b_{n+m,n} & b_{n+m,n+1} & \cdots & b_{n+m,n+m} \end{array}\right]$$

$$\mathbf{B}^* = \begin{bmatrix} \mathbf{B}_1^* & \mathbf{B}_2^* \\ \mathbf{B}_3^* & \mathbf{B}_4^* \end{bmatrix}$$

A $\mathbf{B}_1^*$ $n \cdot n$-es matrix, amelynek b_{ij} eleme meghatározza, hogy a j-edik szektor egységnyi termeléséhez mekkora mennyiséget kell lekötni az i-edik szektor termékéből. $\mathbf{B}_1^*$ matrix tehát a termelésben lekötött termelési eszközök matrixa és ezért „termelési eszközlekötési matrixnak" nevezzük.

A $\mathbf{B}_2^*$ $n \cdot m$-es matrix, amelynek b_{ik} eleme meghatározza, hogy a k-adik típusú szakképzésben mekkora mennyiséget kell lekötni az i-edik termelési szektor termékéből egységnyi k típusú munkaerő létrehozásához (kiképzéséhez). Ez tehát a szakképzésben lekötött termelési eszközök matrixa és ezért *„szakképzési eszközlekötési matrixnak"* nevezem.

A $\mathbf{B}_3^*$ $m \cdot n$-es matrix, amelynek b_{lj} eleme azt határozza meg, hogy a j-edik szektor egységnyi termeléséhez mennyit kell lekötni az l-edik típusú munkaerőből. Ez tehát a termelésben lekötött munkaerő matrixa és ezért nevezem *„termelési munkaerő-lekötési matrixnak"*.

A $\mathbf{B}_4^*$ $m \cdot m$-es matrix, amelynek b_{lk} eleme végül azt határozza meg, hogy a k-adik kiképzési szektor mennyit köt le az l-edik típusú szakképzettséggel rendelkező munkaerőből egységnyi k-adik típusú munkaerő létrehozásához. Ez a matrix tehát a szakképzésben lekötött munkaerő matrixa és ezért *„szakképzési munkaerő-lekötési matrixnak"* nevezem.

Végül a négy előbbit tartalmazó **B*** matrixot a *„társadalmi munkalekötési matrixnak"* nevezem, mert ez határozza meg — adott technológia mellett — a zárt egységnek tekintett termeléshez és szakképzéshez lekötendő társadalmi munkát mind termelési eszköz formájában, mind pedig kiképzési költség formájában.

A **p'** árvektort is bontsuk két részre. $\mathbf{p}_1'$ artalmazza az első n elemét, azaz a termelési eszközök árát, $\mathbf{p}_2'$ m komponensből áll és tartalmazza az m szakképzettségi kategória egységnyi munkájának (egy munkaórájának) összes társadalmi, újratermelési költségét.

Hasonlóképpen két részre bomlik *az* **x** *kibocsátási vektor.* Az $\mathbf{x}_1$ vagyis a vektor első n eleme jelenti a tulajdonképpeni termékek teljes termelési szintjét (mennyiségét), míg $\mathbf{x}_2$ a teljes „munkakibocsátást", vagyis az adott év termeléséhez felhasznált teljes élőmunka-ráfordítást (munkaórát) tartalmazza az m szakképzettségi kategória szerinti bontásban. Tehát:

$$\mathbf{p}' = (\mathbf{p}_1', \mathbf{p}_2') \qquad \mathbf{x} = \begin{pmatrix} \mathbf{x}_1 \\ \mathbf{x}_2 \end{pmatrix}.$$

Fejezzük ki még a beruházásokat a megfelelő árakkal:

$$\mathbf{C}^* = \mathbf{p}_1' \quad \mathbf{B}_1^* \quad \mathbf{x}_1 + \mathbf{p}_1' \quad \mathbf{B}_2^* \quad \mathbf{x}_2$$
$$\mathbf{L}^* = \mathbf{p}_2' \quad \mathbf{B}_3^* \quad \mathbf{x}_1 + \mathbf{p}_2' \quad \mathbf{B}_n^* \quad \mathbf{x}_2,$$

ahol $\mathbf{C}^*$ jelenti a pénzben számított teljes termelési és szakképzési beruházást a termelési eszközökben;

$\mathbf{L}^*$ pedig jelenti a termelés és szakképzés összes munkaerő-kiképzési beruházását.

Ha csak a termelésben lekötött társadalmi munkát akarjuk számba venni, akkor

$$\mathbf{C} = \mathbf{p}_1' \, \mathbf{B}_1^* \, \mathbf{x}_1 \quad \text{és} \quad \mathbf{L} = \mathbf{p}_2' \, \mathbf{B}_1^* \, \mathbf{x}_1,$$

ahol $\mathbf{C}$ jelenti a termelésben termelési eszköz formájában lekötött társadalmi munkát;

$\mathbf{L}$ jelenti a termelésben munkaerő formájában lekötött társadalmi munkát.

Osszuk fel most a nemzeti jövedelmet e két mennyiség arányában két részre a következőképpen:

$$Y = Y^L + Y^C,$$

ahol

$$Y^L = \frac{L}{L+C} Y \text{ és}$$

$$Y^C = \frac{C}{L+C} \qquad Y = \left(1 - \frac{L}{L+C}\right) Y.$$

Y^L = a nemzeti jövedelemnek az oktatási beruházások arányában kifejezett része;

Y^C = a nemzeti jövedelemnek a termelőeszköz-beruházások arányában kifejezett része.

Ezzel a felosztással a következőket kívánjuk kifejezni:

1. A munkaerő magasabb szakképzettsége a munkafolyamatban csak megfelelő termelési eszközökkel egyesítve hoz létre nagyobb nemzeti jövedelmet; 2. Mind a termelési eszközök, mind a szakképzés formájában eszközölt „egyszeri" ráfordítások egyformán beruházásnak tekintendők; 3. Az egyes beruházásoknak a termelési technológia által meghatározott arányban kell lenniük, különben az egyikben szűk, a másikban pedig ki nem használható kapacitás fog jelentkezni; 4. A különböző beruházások egy egységére (forintjára) jutó hozam azonos, vagyis a hozamot a beruházások egészére kell számítani.

Ez a számítási mód nem mond ellent annak az igazságnak, hogy a nemzeti jövedelem az élőmunka eredménye, csupán kifejezi, hogy az élő munka számára megfelelő körülményeket kell teremteni (megfelelő minőségű termelési eszközt a megfelelő arányban kell biztosítani) ahhoz, hogy bonyolultságának megfelelő eredményt (nemzeti jövedelmet) hozzon létre.

Ha az Y^L-et tekintjük a nemzeti jövedelemből az oktatási eredmény számításának kiindulópontjaként, a nemzeti jövedelem e részére alkalmazhatjuk a korábban ismertetett oktatásgazdaságossági mutatókat. „A szakképzés és a nemzeti jövedelem" című cikkben (Közgazdasági Szemle. 1966. 4. sz. 447 és a köv. lapok) levezettük az $R = \frac{E}{K}$ mutatót, ahol E az átlagosnál

magasabb fokú szakképzés eredménye a nemzeti jövedelemben; K pedig az E eredmény eléréséhez szükséges ráfordítás. Az eredmény kiszámítására a nemzeti jövedelemből levontuk az egyszerű (átlagos) munkának tulajdonítható hozamot. Így kaptuk, hogy

$$E = \frac{Y(\beta - 1)}{\beta}$$

ahol Y a nemzeti jövedelem;
β a nemzeti jövedelmet előállító munka átlagos bonyolultsága.
Y helyett Y^L-t használva,

$$L_{R\sigma}^{u} = n \frac{E_\sigma^L}{K_\sigma^*} = \frac{n Y^L(\beta - 1)}{\beta K^*} = \frac{Y^L(\beta - 1)}{\beta K_\sigma^u},$$

ahol E_σ^L a nemzeti jövedelemnek kiképzési költségekre számított részéből a bonyolult munka hozama a t = 0 időpontban;
K_σ^* a t = 0 időpontban a nemzeti jövedelmet létrehozó szakemberekre ténylegesen fordított összes korrigált kiképzési költség;
K_σ^u a jelenlegi költségszinten számított összes kiképzési költség egy évre jutó része;
Y^L a nemzeti jövedelemnek a szakképzési beruházásokra jutó része;
n a termelésben részt vevő korosztályok száma.

E mutatók tartalma a következő: Tekintsük a szakképzésre és a termelési eszközök létrehozására fordított beruházások arányával korrigált nemzeti jövedelemrészt a magasabb fokú oktatás gazdaságossági számításának kiindulópontjaként (Y^L). Határozzuk meg, hogy mennyi lett volna akkor, ha a nemzeti jövedelem termelése nem β átlagos bonyolultságú munkával, hanem ugyanolyan mennyiségű egyszerű munkával történt volna. Ha az így kapott részt kivonjuk a számítás alapjául szolgáló korrigált nemzeti jövedelemből (Y^L-ből), akkor megkapjuk a nemzeti jövedelemnek azt a részét, amely az egyszerű munkához szükséges szakképzettségnél magasabb fokú szakképzettséget biztosító oktatásnak az eredménye. Ezt kell összevetni a magasabb fokú szakképzés költségeivel (K^*), vagy annak az elszámolási időszakra jutó részével (K_σ^u).

Fel kell hívnunk a figyelmet azonban arra, hogy az L értékét — vagyis a munkaerőalapban, a kiképzési költségek formájában lekötött társadalmi munka értékét — a termelési technológia által meghatározott beruházási matrixból vettük. Ezt az L értéket használtuk fel — az ugyancsak a beruházási matrix segítségével meghatározott összes lekötött társadalmi munkával egybevetve — az Y^L, vagyis a szakképzési beruházásokra jutó nemzeti jövedelem meghatározására. Ez azt jelenti, hogy *csak* a termelési technológia által *szükségesnek elismert szakképzési beruházásokat vettük figyelembe* az Y^L meghatározásakor. Azaz például a technikusként dolgozó mérnökre csak a technikusi munka által létrehozott nemzetijövedelem-részt, a segédmunkásként dolgozó érettségizettre csak az egyszerű munka által létrehozott nemzetijövedelem-részt vesszük figyelembe. A hozam és a költség szembeállításakor viszont a költségrészbe a tényleges kiképzési költség kerül minden esetben. Így mutatkozik meg a termelési szempontból fölösleges kiképzésnek a gazdaságosságot rontó hatása.

Természetesen a termelési eszközök és a munkaerő közötti egyensúly megbomlása nemcsak úgy jöhet létre, hogy valamilyen kategóriából több szakembert képeztek ki, mint amennyit a termelés adott szinten megkíván. (Tehát nemcsak úgy, hogy a szakemberek egy részét nem a szakképzettségüknek megfelelő munkakörben foglalkoztatják vagy nem foglalkoztatják.) Az egyensúly megbomolhat oly módon is, hogy a termelési eszközöket nem alkalmazzák eredeti rendeltetésüknek megfelelően. Az is lehetséges például, hogy bizonyos termelési berendezésekhez nem biztosítják a megfelelő létszámú vagy képzettségű munkaerőt, és a termelés ezért nem kellő hatékonyságú az adott technológiához viszonyítva. A termelés az ilyen, nem kellő hatékonysággal üzemeltetett termelő berendezéseket nem „ismeri el" azon a szinten, mint amire eredetileg létrehozták őket. Ezeknek az eszközöknek a létrehozásakor felmerült beruházási költségeket (ráfordításokat) ennek megfelelően ugyancsak korrigálni kell. A társadalmi munkaelkötési matrixból számított Y^C ilyen, korrigált beruházásokra számított, nemzeti-jövedelem-részt jelent. Az így számított eredménynek a termelési eszközökre fordított összes tényleges beruházásokkal való egybevetésében megmutatkozik a termelőeszköz-beruházásoknál elkövetett pazarlások gazdaságosságot rontó hatása.

A modell alapján végzett magyarországi becslések

Az ismertetett modell számítási módszerét felhasználva elvégeztem néhány közelítő számítást magyar adatokkal. E számítások nem tekinthetők teljesen szabatosaknak sem a felhasznált statisztikai adatok, sem magukkal az adatokkal való számolás szempontjából. Sok adat hozzávetőleges becslésen alapszik. Az itt közöltek csupán azt kívánják illusztrálni, hogy *ilyen számítások elvégezhetők* és — mivel az eredmények bizonytalansága becslésem szerint nem lépi túl a 20 százalékos hibahatárt — *alkalmasak arra, hogy a döntő nagyságrendeket érzékeltessék.* Nyilvánvalóan lehetőség nyílik e számítások további finomítására.

Az 1. számú táblázat tünteti fel az egyértelműen (mindenki által) produktívnak tekintett négy népgazdasági szektorban dolgozók megoszlását „szakképzettség" szerint. A szakemberek különböző kategóriáit a számítás leegyszerűsítése céljából négy kategóriába vontam össze. A 2. számú táblázat e négy kategória szakképzésének egy főre jutó összes társadalmi költségét tünteti fel. A 3. számú táblázat e szakképzési költségekből a családra háruló részt tartalmazza.*

A 4. sz. táblázat a négy népgazdasági ágban foglalkoztatottak kumulált társadalmi (állami) kiképzési költségeinek nagyságát érzékelteti. Az 5. számú táblázat tartalmazza a nem szakképzetlen munka kiképzéséhez szükséges (az általános iskola elvégzésén felüli) összes társadalmi költséget. A 6. számú táblázat a nemzeti jövedelmet előállító munka *átlagos* bonyolultsági fokának (β) kiszámításához szükséges munka menetét mutatja.

A 7. számú táblázat eredményeként kifejezzük azt a *minimálisan* elpazarolt szakképzési költséget (túlberuházási veszteség) — amennyire ez

* Az adatok becslésénél részben a PM által nyilvántartott kollégiumi nevelési költségekre, részben Jávorka–Berényi: „Jövedelmek a munkabéren felül" című könyvére (Kossuth Könyvkiadó, 1960.), valamint „A népgazdaság állóeszközei 1959–61" és az „1960. évi népszámlálási adatok" (3., 10., 16. kötetek) KSH kiadványokra támaszkodtam.

1. sz. táblázat

Aktív keresők száma*

Népgazdasági szektor	Összes aktív kereső (ezer)	Szakképzetlen és betanított (ezer)	Szakmunkás (ezer)	Középfokú (érettségi és el nem végzett főiskola) (ezer)	Egyetem
Mezőgazdaság	1868	1757	82	20	8 389
Ipar	1319	667	510	114	27 474
Építőipar	289	157	100	22	9 378
Közlekedés	293	170	90	29	3 988
Összesen	3769	2753	782	185	49179

A KSH „1960. évi népszámlálás 10. Foglalkozási adatok II." alapján ezresekre kerekített becslések.

2. sz. táblázat

A szakképzés egy főre jutó összes társadalmi költsége (ezer Ft-ban)
(Becslés!)

Megnevezés	Általános iskola (8 évre összesen)	Szakmunkásképzés (3 év összesen)	Középfokú képzés (4 év összesen)	Egyetem (5 év összesen)
Oktatási kiadások	14,4	13,2	75,2	125,0
Egészségügyi kiadások	10,0	2,1	2,8	3,5
Nevelési költségek (ruházkodás, élelmiszer stb.)	140,0	30,0	40,0	50,0
Az oktatási és egészségügyi épületek és berendezések amortizációja	10,0	2,1	2,8	3,5
Az egyes fokozatok költségei: (nemzeti-jövedelem-kiesés nélkül)	174,0	47,4	120,8	182,0
Kieső nemzeti jövedelem		10,0	40,0	150,0
Az egyes fokozatok költségei a kieső nemzeti jövedelem beszámításával — külön-külön	174,0	57,4	160,8	332,0
— az előző fokozat(ok) költségeivel együtt	174,0	231,4	334,8	666,8
— az általános költség százalékában ...	100,0	133,0	192,0	381,0

3. sz. táblázat

A szakképzés becsült családi költségei (ezer Ft-ban)

Megnevezés	Általános	Szakmunkások	Középfokú	Felsőfokú
Nevelési költség (ruházat, élelem stb.)	100	20	30	35
Elmaradt kereset	0	5	20	75
Az egyes fokozatok specifikus családi költségei	100	25	50	110
A megelőző fokozatok költségei		100	100	150
A szakképzés összes családi költségei ...	100	125	150	260
A családi költség az összes társadalmi költség százalékában ≈	60%	54%	46%	40%

4. sz. táblázat

Népgazdasági kumulált kiképzési költségek

Megnevezés	Létszám (ezer) (1)	Egy főre jutó kumulált költség (ezer Ft) (2)	Összesen (1) · (2) (milliárd Ft)
Szakképzetlen munkás	2753,0	174,0	479,0
Szakmunkás	782,0	231,4	180,9
Középfokú képzettségű	185,0	334,8	61,9
Felsőfokú képzettségű	49,2	666,8	32,8
Összesen			754,6

5. sz. táblázat

A magasabb fokú oktatás (szakképzés) költségei

Kategória	Létszám az elhalálozási korrekcióval (ezer) (1)	Az alapfokon felüli 1 főre jutó költség (ezer Ft) (2)	(1) · (2) (milliárd Ft)
Szakmunkás	782 · 1,2 = 938	231,4 −174 = 57,4	53,8
Középfokú képzettségű	185 · 1,2 = 222	666,8 −174 = 160,8	35,7
Felsőfokú képzettségű	49,2 · 1,2 = 59	666,8 −174 = 492,8	29,1
$\sum K$			118,6

6. sz. táblázat

A nemzeti jövedelmet előállító munka átlagos bonyolultsági foka (β)

Munkáskategória	Létszám (ezer)	Bonyolultsági fok	Egyszerű munkában kifejezett egyenérték (ezer fő)
Szakképzetlen	2753	1	2753
Szakmunkás	782	1,33	1040
Középfokú képzettségű	185	1,92	355
Felsőfokú képzettségű	49,2	3,81	187
Létszám összesen	3769,2		4335

$$\beta = \frac{4335}{3769} \approx 1{,}15$$

A) **Szakképzettséggel nem azonos foglalkozású szakmunkások** *7. sz. táblázat*

Megnevezés	Létszám (ezer) (1)	Foglalkozással nem azonos képzettség (%) (2)	Becsülhető minimális szakképzettség-veszteség % (3)	(1) · (2) · (3) (fő)
Mezőgazdaság	82	99,6	50	40,836
Ipar	510	55,1	50	140,505
Építőipar	100	45,6	50	22,800
Közlekedés	90	68,5	50	30,825
		Becsülhető minimális szakképzettség-veszteség		234,966

B) **Fizikai dolgozók közül**

Megnevezés	Középiskolai érettségivel rendelkezők		Egyetemi diplomával rendelkezők	
	Összesen	Szakmunkások	Összesen	Szakmunkások
Mezőgazdaság	5 100	700	1040	161
Ipar	35 000	17 000	2547	1073
Építőipar	4 800	3 400	483	342
Közlekedés	4 900	3 700	300	205
	49 800	24 800	4370	1781

C) **„Túlberuházási" veszteség** $N\,[k(b_j) - k(b_i)]$

Kategóriák	N (1)	$k(b_j) - k(b_i)$ (2)	(1) · (2) milliárd Ft
Szakmunkás nem szakmájában	234 966	57,4	13,7
Érettségizett segédmunkás	25 000	160,8	4,02
Érettségizett szakmunkás	24 800	103,4	2,5
Diplomás segédmunkás	2 589	492,8	1,25
Diplomás szakmunkás	1 781	435,4	0,77
			22,04

D) **Nemzetijövedelem-kiesés** $N\,(b_j - b_i)\,p\,(b_l)$

Kategóriák	N (1)	$b_j - b_i$ (2)	$p\,(b_l)$ (3)	(1) · (2) · (3) milliárd Ft
Szakmunkás nem szakmájában	234 911	0,33	21 620	1,67
Érettségizett segédmunkás	25 000	0,92	21 620	0,50
Érettségizett szakmunkás	24 800	0,59	21 620	0,30
Diplomás segédmunkás	2 589	2,81	21 620	0,15
Diplomás szakmunkás	1 781	2,48	21 620	0,09
				2,71

az 1960. évi népszámlálás közölt adataiból megállapítható volt —, amely a szakemberek nem megfelelő foglalkoztatottságából származik. Ugyanez a táblázat tartalmazza azt a minimális évi nemzetijövedelem-kiesést, amely szintén a szakemberek nem szakképzettségüknek megfelelő foglalkoztatottságából ered.

A számítások néhány eredménye

A 6. sz. táblázatból megkaptuk, hogy a nemzeti jövedelmet létrehozó munka átlagos bonyolultsága $\beta = 1{,}15$.

Ha a nemzeti jövedelmet kereken 150 milliárdnak vesszük, akkor *a nemzeti jövedelemből a magasabb bonyolultságú munkára* az alapmodell alapján (a termelőeszköz-igény figyelembevétele nélkül) *számított rész:*

$$E = \frac{Y(\beta - 1)}{\beta} = \frac{150\,(1{,}15 - 1)}{1{,}15} = 19{,}57$$

Az 5. számú táblázat szerint az eredményt körülbelül 120 milliárd Ft összes társadalmi ráfordítással értük el.*

Ha a várható átlagos gazdasági aktivitás munkaképes időtartamát 45 évnek vesszük, akkor ebből az összegből a bázisévre**

$K_\sigma = \frac{118{,}6}{45} = 2{,}64$ milliárd Ft jut. Így a szakképzés eredményességi rátája:

$$R_\sigma = \frac{E_\sigma}{K_\sigma^\sigma} = \frac{19{,}57}{2{,}64} = 7{,}4.$$

Ha figyelembe akarjuk venni a szakképzéssel párhuzamosan jelentkező termelési beruházásokat, akkor az $E_\sigma^L = \frac{Y^L(\beta - 1)}{\beta}$ -val kell számolnunk,

ahol $Y^L = Y\frac{L}{L + C}$.

Ebből az L-t a következőképpen kapjuk meg: A 4. sz. táblázat alapján több mint 750 milliárd Ft-ra tehető az oktatás összes társadalmi ráfordítása. Ebben az összegben azonban nincsenek figyelembe véve azoknak a költségei, akiket kiképeztek, de a számítás időpontjáig meghaltak, munkából kiléptek. Ezért ezt az összeget korrigálnunk kell a halandósági táblázat alapján kiszámított 1,2-vel. Így az összes ráfordítás $K_\sigma^* \approx 750 \cdot 1{,}2 \approx 900$ milliárd Ft. Ha évenként azonos összegű amortizációt tételezünk fel, akkor ennek körülbelül a fele amortizálódott már*** és így a termelésben dolgozó létszám oktatottságában lekötött társadalmi munka jelenlegi értéke

$$L \approx 450 \text{ milliárd Ft}$$

* Ebben az összegben már figyelembe van véve a halandósági táblázat alapján kiszámított $\frac{\sum \frac{1}{l_x}}{n} \approx 1{,}2$ elhalálozási korrekció is.

** Bázisnak körülbelül az 1960–1964 közötti „átlagos év" tekinthető, mert adatai nagyobbrészt az 1960-as évre (létszámadatok), de részben 1963. és 1964. évre vonatkoznak (költségadatok).

*** Ez a valóságban a fiatalabb korosztályok magasabb iskolázottsági szintje miatt korrigálandó lenne.

A C értéke a figyelembe vett 4 ágazatban bizonyos becslések szerint körülbelül 270 milliárd forintra tehető. Az adatokat megfelelően korrigálva, tehát:

$$Y^L = 150 \frac{450}{450 + 270} = 93{,}75 \text{ milliárd Ft;}$$

$$E^L_\sigma = \frac{93{,}75\,(1{,}15 - 1)}{1{,}15} = 12{,}2 \text{ milliárd Ft;}$$

$$R^L = \frac{12{,}2}{2{,}64} = 4{,}4.$$

Ha tehát figyelembe vesszük a termelőeszköz-beruházásokat, akkor a magasabb fokú oktatás számított hozama 19,57 milliárdról 12,2 milliárdra, az adott évre jutó beruházási költségekre számított eredményességi ráta pedig 7,4-ről 4,62-ra csökken.

Érdemes még a szokásos értelemben vett beruházáshatékonysági rátát is kiszámítani, amely a teljes lekötött társadalmi munkát veti össze a nemzeti jövedelemben jelentkező eredménnyel. Ez a modell konstrukciójánál fogva — mindaddig amíg egyensúlyi helyzetet tételezünk fel — a termelési eszközökbe és a szakképzésbe eszközölt beruházások között természetesen azonos, akár az egész nemzeti jövedelmet hasonlítjuk az összes termelőeszközben és szakképzésben lekötött társadalmi munka értékével $(L + C)$; akár az Y^L-t vetjük össze az L-lel, akár pedig a magasabb fokú oktatás eredményét a hozzá szükséges beruházásokkal. Az ismert jelölésekkel:

$$R^*_\sigma = \frac{Y}{C + L} = \frac{Y^L}{L} = \frac{E^L_\sigma}{K^L_\sigma} = 0{,}62$$

Ez az azonosság azonban megszűnik, amint figyelembe vesszük a „fölösleges" beruházásokat akár a termelőeszközök, akár a szakképzés szempontjából. E tanulmányban kizárólag a „fölöslegesnek" bizonyult *szakképzési* beruházások egy részére végeztem becslést, noha nem kétséges, hogy ilyen a termelőeszközberuházásoknál is létezik.

A 7. sz. táblázatban azokat a ki nem használt szakképzési beruházásokat becsültem meg, amelyek az 1960. évi népszámlálási adatokból kiderültek. Ezekben szerepelnek a fizikai munkát végző érettségizettek és diplomások, valamint a szakmájuknak nem megfelelően foglalkoztatott szakmunkások. A szakmunkásoknál feltételeztem, hogy egy részük bizonyos mértékben — esetleg bizonyos átképzéssel — szakképzettségét hasznosítani tudná, ezért fölösleges költségként (illetve átképzési költségkorrekcióként) az előző fokozat és a szakmunkásképzés költségei közötti különbségnek a felét vettem. A többi kategóriánál a szakképzettségi kategória és a tényleges foglalkozási kategória teljes költségkülönbségével számoltam.

Az így adódó fölösleges, fel nem használt összes társadalmi költség a kiképzésben 22,04 milliárdra tehető. Minthogy ez fel nem használt beruházás, ez nem is amortizálódhatott és így teljes összegében le kell vonni az Y^L számításakor az eredetileg 450 milliárdra becsült L-ből. A korrekciót elvégezve $L \approx 450 - 22{,}04 \approx 428$; az $Y^L = 150 \frac{428}{270 + 461} = 89{,}0$

milliárd Ft (szemben az előzőleg számított 93,75 milliárddal), az $E_{\sigma}^{L} = \frac{89,0 \cdot 0,15}{1,15} = 11,6$ milliárd Ft (szemben az előzőleg számított 12,2 milliárddal).*

Az így nyert összeget a teljes beruházással kell szembeállítanunk. Az 5. sz. táblázatból láttuk, hogy a magasabbfokú oktatás társadalmi összköltsége 118,6 milliárd Ft volt. Ebből levonjuk a nem amortizálódott 22,04 milliárd felesleges beruházást. Feltesszük, hogy a fennmaradó összeg fele amortizálódott. Az így kapott 48,3 milliárdhoz kell most hozzáadnunk a nem amortizálódott teljes 22 milliárdot, s így kapjuk, hogy

$$n K_{L}^{*} = 70,3$$

$$L_{R\sigma}^{*} = \frac{11,6}{70,3} = 0,165.$$

A szakképzési beruházás eredményességi rátája tehát a célszerűen fel nem használt beruházások következtében 0,2-ről 0,165-re csökkent. Hasonló csökkenést tapasztaltunk, ha a termelőeszköz beruházási költségre vetítjük az eredményt.

A szakképzési beruházás azonban sajátos beruházás abból a szempontból, hogy a költségek 30—50 százalékát az egyén, a család viseli. Ebből az következik, hogy a társadalmi, állami beruházások hatékonysága (ha hatékonyság alatt a nemzeti jövedelemre gyakorolt hatást értjük) 60—100 százalékkal magasabb, mint a termelési eszközökre fordított beruházások hatékonysága, feltéve, hogy a kétféle beruházás egyensúlyban van.

A modell segítségével elvégezhető a célszerű eszközlekötési tényező (Turánszky féle Δ) újraszámítása is azzal a korrekcióval, hogy a szakképzéssel lekötött társadalmi munkát (vagy annak egy részét, például a társadalmi befektetéseket) is figyelembe vesszük. Ehhez azonban már a felhasznált statisztikai adatok pontosítására volna szükség. Elvégezhető a modell segítségével a népgazdasági ágak nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának a kiszámítása is, amely az eddigi módszereknél annyiból ad jobb megközelítést, hogy pontosabban lehet figyelembe venni az ágazatok munkaerő-struktúrájának különbségeiből adódó eltéréseket.

* A nem szakképzettségüknek megfelelően foglalkoztatottak számának megfelelően korrigálni kellene az 5. sz. táblázat adatait, illetve az azokból számított β átlagos bonyolultsági fokot is. Ezt a korrekciót ebben a tanulmányban már nem végeztem el. Egyszerűsítési okokból feltettem, hogy ez lényeges változást a munka átlagos bonyolultsági fokában nem okoz.

SIPOS ALADÁR:

A földjáradék néhány problémája a modern kapitalizmusban

Marx földjáradék-elméletét a szabadversenyes kapitalizmus idején dolgozta ki, amikor az ipar és a mezőgazdaság különböző technikai alapokon nyugodott: az iparban már létrejött a gépi nagyipar, a mezőgazdaságban viszont a kézi munka uralkodott. Elméleti következtetéseit a klasszikus angol mezőgazdasági fejlődésből vonta le. Ebben a modellben — mint ismeretes — a földtulajdon és a földhasználat elválik egymástól, a föld nagy részén nem a tulajdonosok, hanem a tőkés bérlők gazdálkodnak. A tőkés bérlő tőkét előlegez — állandó és változó tőkét —, és a mezőgazdaságban keletkezett értéktöbblet a tőkés profitjára és a földbirtokos járadékára hasad. A bérlő tehát bérleti díjat fizet a földtulajdonosnak, amely azonban rendszerint a földjáradékon kívül egyéb elemet is tartalmaz. (A korábbi befektetett tőke kamatát a bérlőnek természetesen meg kell fizetnie.)

Marx a földjáradéknak — a tulajdonképpeni monopoljáradékon kívül — két fő formáját tartotta normálisnak: a különbözeti járadékot és az abszolút földjáradékot.

Marx kimutatta Malthus és Ricardo azon tételének tarthatatlanságát, hogy a különbözeti járadék keletkezése szükségképpen feltételezi a mind rosszabb föld megművelését, vagyis a mezőgazdasági munka csökkenő termelékenységét. Elutasította az e tételből levont hamis társadalmi következtetést. Marx sokoldalúan bebizonyította, hogy a különbözeti járadék keletkezésének alapja a talajfajták különbözősége és a piachoz viszonyított fekvése.

A tőkés bérleti rendszer túlsúlya mellett a kapitalizmusban — Marx szerint — létre kell jönnie abszolút földjáradéknak is. Ez független a föld minőségétől és fekvésétől, és minden tőkés gazdaságban létrejön. Mivel a még művelés alatt álló legrosszabb földön gazdálkodó tőkés bérlő is igényt tart az átlagprofitra, az abszolút földjáradék csak úgy létezhet, ha az említett földek termékeinek ára meghaladja a termelési árat.

Az abszolút földjáradék létezéséhez tehát az szükséges, hogy a föld magántulajdona mellett túlsúlyban legyen a tőkés bérleti rendszer, és hogy a tőke szerves összetétele a mezőgazdaságban alacsonyabb legyen a társadalmi tőke átlagos összetételénél. „Ha a mezőgazdasági tőke átlagos összetétele ugyanolyan vagy magasabb volna, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, akkor az abszolút földjáradék — mindig az imént kifejtett értelemben véve — elesne; vagyis nem volna olyan földjáradék, amely mind a különbözeti földjáradéktól, mind a tulajdonképpeni monopoláron alapuló földjáradéktól különbözik. Ebben az esetben a mezőgazdasági ter-

mékek értéke nem haladná meg e termék termelési árát, és a mezőgazdasági tőke nem hozna több munkát mozgásba, tehát nagyobb többletmunkát sem realizálna, mint a nem mezőgazdasági tőke. Ugyanez történne, ha a mezőgazdasági tőke összetétele a földművelés haladása következtében azonossá válnék a társadalmi átlagtőke összetételével."[1]

Ebből tehát világosan látszik, hogy Marx úgy vélte, ha a tőke szerves összetétele a mezőgazdaságban eléri vagy meghaladja a társadalmi átlagtőke összetételét, akkor a mezőgazdasági termékek értéke nem tartalmazhat átlagprofiton felüli többletet, vagyis nem realizálható abszolút járadék. Ebben az esetben csak monopoláron való eladás esetén realizálható olyan átlagprofit feletti többlet a még művelés alatt álló legrosszabb földön is, amelyből járadék fizethető. Kérdés, hogy a földmagántulajdon monopóliuma képes-e ilyen árszint tartására? Erre a kérdésre, szabadversenyt feltételezve, minden bizonnyal igennel kell válaszolni, hiszen ha a mezőgazdasági termékek piaci ára a legrosszabb földön gazdálkodó tőkés bérlő számára csak az átlagprofitot biztosítja, akkor a bérlő tőkéjét e földből kivonja. Ha viszont a társadalomnak szüksége van e föld termékére is, olyan árat kell fizetnie, hogy az itt gazdálkodó tőkés bérlő is megkapja az átlagprofitot és még valami pluszt, hogy járadékot fizessen, mert a tulajdonosok ezt a földet nem engedik át ingyen a tőkés bérlőnek. Ez természetesen csak a tőkés bérleti rendszer uralma esetén alakulhat így. Elképzelhető azonban az is, hogy ezeket a földeket saját tulajdonban művelik. Ekkor a tőkés és a földtulajdonos egy személy, s ha a piacon olyan ár alakul ki, amely a művelés alatt álló legrosszabb földön gazdálkodó tőkés számára biztosítja az előlegezett tőkéje megtérülését és az átlagprofitot, akkor ez a föld nem esik ki a művelésből. A tulajdonosnak ugyanis, aki egy személyben tőkés is, nem kell járadékot fizetnie, ő csupán tőkéje értékesülésének szempontjait követi, s a kialakult ár biztosítja számára mindazt, amit a gazdasági élet bármely területén működő tőkés elvár: előlegezett tőkéjének megtérülését és az átlagprofitot. Ebben az esetben csak a jobb földeken működhetnek tőkés bérlők. Ezeken a földeken különbözeti járadék keletkezik, amit a bérlő a bérleti díjban átad a földbirtokosnak. Világítsuk meg az elmondottakat egy számszerű példával. Tegyük fel, hogy egy országban a földeket minőség és fekvés szerint három csoportba lehet sorolni. Minden földön 100 tőkét fektettek be és az átlagprofit 20%. A hozam pedig legyen a következő: „A" földön 10 q búza, „B" földön 6 q, „C" földön 4 q búza. Az ár és a járadék az 1. sz. táblázat szerint alakul.

A föld birtoklási monopóliuma következtében 1 q búza piaci ára a még művelés alatt álló legrosszabb földön termelt búza egyéni termelési árával

1 táblázat

Föld-kategória	Tőkebefektetés	Termés q	Összes termés egyéni term. ára	1 q egyéni ára	Összes bevétel	Földjáradék
A	100	10	120	12	300	180
B	100	6	120	20	180	60
C	100	4	120	30	120	—

[1] Marx: A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó. 1961. 734–735. l.

lesz egyenlő (vagyis 30). Ennek alapján az „A" és „B" földön különbözeti járadék keletkezik. Ebből a bérlők járadékot fizetnek a földtulajdonosnak. A „C" földön viszont a tulajdonos gazdálkodik, aki a kialakult búzaár mellett (30) megkapja a 100 előlegezett tőkét és az erre jutó átlagprofitot (20).

Ez az eset nem puszta absztrakció, ha figyelembe vesszük a tőkés mezőgazdaságban a bérleti viszonyokat. Azt látjuk ugyanis, hogy a legtöbb európai tőkésország és az USA mezőgazdaságában van tőkés bérlet, de nincs túlsúlyban, a földterület nagy részét a tulajdonosok művelik vagy műveltetik meg, mégpedig oly módon, hogy vagy a tőkés tulajdonos, vagy — ami egyre gyakrabban fordul elő — intézők, managerek vezetik a gazdaságot. (Itt a kisárutermeléstől és a nem tőkés bérlettől eltekintünk, mert e gazdálkodás mellett nem a profitszerzés dominál.)

Az itt vázolt esetben tehát abszolút földjáradék nem jön létre, csak különbözeti járadék. Ezt a feltevést — az elmondottakon kívül — az is bizonyítja, hogy azokban az országokban, ahol a bérleti rendszer nem uralkodó, a tőkés bérletek a legjobb földeket foglalják el. Számos polgári közgazdász állítja ezt. Folke Dovring pl. az európai mezőgazdaságról szóló könyvében azt írja, hogy „a saját tulajdon dominál abban az esetben, ahol a föld olyan szegény, hogy egyáltalán valami járadékot fizessen".[2]

Sokkal bonyolultabb kérdés ez a monopolkapitalizmus viszonyai között, amikor a mezőgazdasági termékek felvásárlása és feldolgozása monopolizált, a mezőgazdaságban viszont még viszonylag alacsony a termelés koncentrációja és ezért monopóliumok nem jöhetnek létre. Ilyen viszonyok között, úgy gondolom, értelmetlen arról beszélni, hogy a mezőgazdasági termékeknek általában monopolára van. Ellenkezőleg, a mezőgazdasági termékek piaci ára a magán-monopolkapitalizmusban szabály szerint még az átlagprofitot sem biztosítja, nemhogy e fölötti többletet realizálna. De miből fizet akkor a tőkés bérlő földjáradékot? Erre a kérdésre a következőkben keressük a választ. Rátérünk tehát annak vizsgálatára: hogyan alakul a földjáradék a modern kapitalizmusban.

Statisztikai adatok a földjáradék alakulásáról

A mezőgazdaság gyors technikai fejlődése következtében az iparilag fejlett tőkésországban a mezőgazdasági nagyüzemekben is uralkodik a gépi termelés, a tőke szerves összetétele napjainkban a tőkés mezőgazdaságban gyorsan emelkedik. Változnak a termelési viszonyok is. Ezek a tények, valamint a monopolkapitalizmus átalakulása állami monopolkapitalizmussá változásokat idézett elő a földjáradék-viszonyokban is.

A technikai forradalom egyik legfontosabb következménye a fejlett tőkésországok mezőgazdaságában a földjáradék csökkenése. A marxista közgazdasági irodalomban több tanulmány foglalkozik e kérdéssel.[3] Némely szocialista országban vita is folyt a témáról, elsősorban az Egyesült Államok mezőgazdaságában tapasztalható új jelenségek alapján. A vita azonban még nem tekinthető lezártnak. E kérdéssel foglalkozó szerzők többsége kevésbé vizsgálja a földjáradék problematikáját a nyugat-európai tőkés-

[2] F. Dovring: Land and labor in Europe 1900—1950. The Hague 1956. 153. l.
[3] Adam Runowicz: Változások a mezőgazdaságban és a földjáradék elmélete. „Zycie gospodarcze" 1958. 25. sz.; Perczynski M.: Vita a földjáradékról. Ekonomista, Varsó, 1959. 6. sz.

országokban. Pedig a bérleti rendszer klasszikus hazája nem az USA, hanem Anglia. Az Egyesült Államokban a tőkés bérlet súlya mindig kicsi volt, most is az. A bérleti rendszer fő formája a részesbérleti rendszer s nem a tőkés bérlet.[4] Ilyen viszonyok között pedig a járadék másképpen jelentkezik.

A földjáradék csökkenése következtében a földbirtokosok állásfoglalása napjainkban változott. Míg a szabadversenyes kapitalizmus idején az ipari tőkét képviselő polgári közgazdászok a magas járadékot a gazdasági fejlődés akadályának tekintették, ma a földbirtokosok követelik a járadék emelését. A járadék csökkenése azonban számos közgazdasági elméleti problémát is érint, pl. a felhalmozást, a járadék szerepét az agrárválság elhúzódásában stb.

A földjáradék csökkenése hosszabb időszakban a következőkben nyilvánul meg:

1. Csökken a járadék aránya az összes mezőgazdasági jövedelemben és a nemzeti jövedelemben.
2. Csökken az egy területegységre jutó járadék, valamint az összjáradék nagysága.
3. Csökken a járadék rátája, vagyis a befektett tőkéhez való viszonya.

Említettük, hogy a tőkés bérleti rendszer klasszikus hazája mindig Anglia volt, ma is az, bár — mint látni fogjuk — jelentősége csökken. Ezért mindenekelőtt az angol adatokat vizsgáljuk meg.

Statisztikailag lehetetlen elkülöníteni a különbözeti és az abszolút járadékot, ezért a kétféle járadék külön-külön alakulását nem tudjuk bemutatni. A grafikon a területegységre jutó bruttó járadék alakulását szemlélteti. Marx A tőke III. kötetében ugyan kiemelte, hogy a járadék vizsgálatánál fontosabb a járadék rátájának vizsgálata. Ennek kiszámítása azonban szinte megoldhatatlan.

A grafikon 1870-től a földjáradék alakulását tünteti fel nemcsak folyó áron, hanem 1913. évi áron is.[5] 1816-tól az 1870-es évek közepéig növekedett a földjáradék mind névleges, mind reálértékben. Ezt korabeli írások is bizonyítják. 1882-ben pl. John Clay memorandumában kimutatta, hogy a megelőző 18 év alatt Angliában az acre-enkénti járadék 21%-kal, Skóciában 26%-kal emelkedett. Még jelentősebb a járadék növekedése az 1882. évet megelőző 25 évben (25%, illetve 30%).[6]

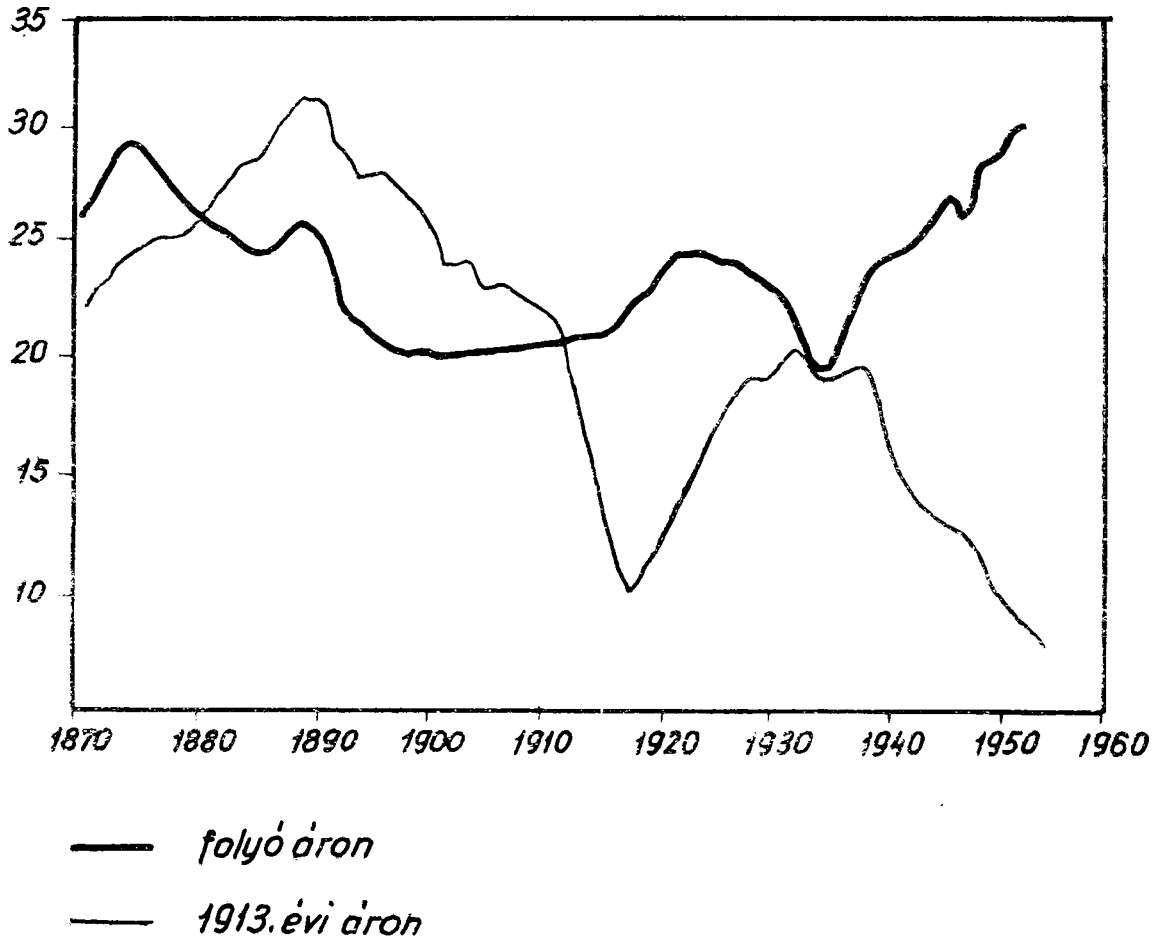
A XIX. század végi elhúzódó agrárválság következtében, amely gabonaválság volt, jelentősen csökkent a névleges járadék. A gabona árán kívül azonban az egyéb termékek ára is csökkent, ezért a földjáradék reálértéke az 1870-es évek végéig növekedett.

A földjáradék reálértékének csökkenése az 1880-as években kezdődött, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal és időszakonként különböző ütemben azóta is tart. A csökkenés kezdete egybeesik a mezőgazdaság gyorsabb technikai fejlődésével. Ekkor kezdik a tőkés gazdaságok alkalmazni egyebek között a gőzekét és a lóvontatású aratógépeket.

Az első világháború és a háborút követő mezőgazdasági termékhiány következtében a földjáradék valamelyest emelkedett, bár ezt állami intézkedésekkel is akadályozták. A földjáradék emelkedése azonban lényegesen

[4] Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkoztam az Egyesült Államokról írott könyvemben.
[5] A számítást Vladimir Stipetic jugoszláv közgazdász végezte el. Ekonomist 1959. 3. sz. Belgrád.
[6] Idézi: J. R. Bellerby: Agriculture and Industry Relative Income. London, 1956. 61–62. l.

A földjáradék alakulása Angliában és Walesben

kisebb volt a mezőgazdasági termékek áremelkedésénél és általában a létfenntartási költségek növekedésénél. Következésképpen jelentősen csökkent a földjáradék reálértéke, ami a bérlők egy részének magasabb jövedelmet biztosított, ezért sok esetben megvásárolták a bérelt földet.

A két világháború közötti agrárválság következtében a folyó áron számított földjáradék tovább csökkent. Növekedett azonban a font vásárlóereje, ezért a földjáradék reálértéke az 1930-as évek közepéig emelkedett.

A második világháború alatti és utáni élelmiszerhiány következtében a kormány minden eszközzel serkentette a mezőgazdaság termelését, egyidejűleg korlátozni kellett a termelési költségek növekedését. Ezért a kormány a háború alatt megtiltotta a földjáradék emelkedését. E rendelkezések egyes előírásai a háború befejezése után is érvényben maradtak. Nyilvánvaló, hogy ezek az intézkedések elősegítették a háború utáni reálértékben számított járadék csökkenését, de nem valószínű, hogy a földjáradék csökkenését ezek az intézkedések váltották ki.

A területegységre jutó járadék csökkenése mellett Angliában csökkent a teljes járadék és a földbirtokosok részesedése a mezőgazdasági jövedelemben.

Az acre-enkénti járadék alakulásához hasonló tendencia figyelhető meg a járadék nagyságának alakulásában is. 1867—78 között a nettó járadék összege (folyó áron számítva) 5,8%-kal emelkedett. Ennél nagyobb volt a területegységre jutó járadék növekedése. 1879-től 1902-ig az agrár-

válság következtében állandóan csökken a nettó járadék is. 1903-tól a járadék növekedése figyelhető meg, de az első világháború előestéjén — a legmagasabb szinten is — lényegesen alacsonyabb az 1874—78. évi csúcsértéknél. Az 1920-as években további csökkenés látható, amely meggyorsult a nagy világválság évei alatt. A második világháború után a 30-as évekhez képest kissé növekedett a járadék összege. Ugyanakkor tovább csökkent a mezőgazdaság nettó jövedelméhez viszonyított aránya, s az 1867—69. évi 24%-ról néhány százalékra esett.

A földjáradék csökkenése következtében Angliában csökkent a föld ára is. A következő táblázat az árverések adatai alapján mutatja be a földár alakulását az utóbbi 100 évben.

2. sz. táblázat

A föld árának alakulása Angliában

Időszak	1 acre föld ára fontban	1 acre föld ára 1913. évi fontban	Időszak	1 acre föld ára fontban	1 acre föld ára 1913. évi fontban
1870—1874	49	40	1930—1934	22	21
1890—1894	21	26	1937—1941	21	16
1910—1914	24	25	1947—1951	40	16
1920—1924	29	15	1952—1956	43	11

Forrás: John T. Ward: Farm Sale Prices over a Hundred Years. Centennary Supplement to "The Estates Gazette". 1958. május.

A földjáradék csökkenése miatt a földbirtokosok erősen ostromolják a kormányt a járadék növelését akadályozó törvényes előírások eltörléséért, sőt azt kérik, hogy az állam törvényesen garantálja a „gazdaságos" járadékot, ami biztosítaná számukra, hogy teljesítsék az állammal szembeni kötelezettségüket. Az angol bérleti rendszerben ugyanis a földtulajdonosoknak kell viselni a tartós tőkebefektetéseket. A nagybirtokosok érdekeit hűségesen szolgáló polgári szerzők gyakran panaszkodnak a földbirtokosok „elviselhetetlen helyzetéről". „A brit mezőgazdaság rejtélye nem a bérlő, hanem a nagybirtokos. Valóságos csoda, hogy még egyáltalában lehet nagybirtokost találni."[7] Még világosabban fejezi ki a földbirtokosok érdekeit H. D. Watston, aki a következőket írja: „Nagyon keveset tettek azért, hogy a járadék azonos szintre kerüljön a termelés többi költségeivel... Ennek eredményeként a járadék arra sem elég, hogy fedezze az igazgatással, biztosítással, fenntartással és javítással kapcsolatos sürgős kiadásokat, nem is beszélve arról, hogy nem teszi lehetővé a tulajdonos számára a talajjavításokhoz és korszerűsítésekhez szükséges eszközök évenkénti biztosítását. Miután ez a folyamat már több éve tart, jelenleg az országban csak kevés farm alkalmas a hatékonyabb termelésre."[8] A földbirtokosok nem mondanak le fényűző életmódjukról azért, hogy a mezőgazdasági beruházásokat növeljék, hanem inkább az utóbbiaktól tartózkodnak.

A beruházások lefékezésének következménye, hogy az angol közgazdasági irodalomban a polgári közgazdászok közül sokan riadót fújtak a

[7] D. R. Denman: The Paradox of Rural Land Investment in Britain. Land Economics, 1956. máj. 109. l.
[8] H. D. Watston: No more bread, London, 1954. 63–64. l.

földbirtokosok elítélendő „magatartása" miatt, mivel nem teljesítik a bérlőkkel és a társadalommal szemben fennálló kötelezettségüket. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között még a polgári közgazdászok és politikusok egy része is állást foglal a föld államosítása mellett. Ebből a szempontból jellemző az egykori (1930—1931. évi) földművelésügyi miniszternek, lord Addisonnak véleménye, aki „A Policy for British Agriculture" c. könyvében azt írja, hogy a farmer nem képes a megfelelő beruházások teljesítésére. „Függetlenül attól, hogy nem rendelkezik elegendő mennyiségű alappal ehhez, sok olyan beruházásról van itt szó, mint pl. a mezőgazdaság helyes vízgazdálkodásának kialakítása vagy villamosítása, amit az egyéni gazdák nem hajtanak végre. A földtulajdonosok, mint tudjuk, lerázták magukról ezt a feladatot. Csak az állam végezheti el... E probléma egyetlen megoldása a föld államosítása kell hogy legyen."[9] Hasonló következtetésre jutott 1957-ben Maunder oxfordi polgári közgazdász is: „... a föld államosítása — írja — az egyetlen megoldás. Ez a következtetés sok tekintetben kellemetlen. De a többi meglevő rendszer alkalmatlanságán alapszik, mert nem képes olyan kereteket biztosítani, amelyekben meg lehetne találni a fennálló problémák megoldását."[10]

Az angol példa azonban nem egyedülálló. A földjáradék csökkenése megfigyelhető a többi iparilag fejlett európai tőkésország mezőgazdaságában is. A Hollandiára vonatkozó adatok vizsgálata különösen fontos, mert ebben az országban — Angliához hasonlóan — jelentős a bérleti rendszer súlya, hiszen a földterületnek több mint 50 százalékán ma is bérlők gazdálkodnak. A rendelkezésre álló adatok szerint 1909—1929 között a föld és a mezőgazdasági épületek járadéka — átmeneti visszaesésekkel — emelkedett (1909—1912. évek átlagában 130 millió forint, 1929-ben 216 millió forint). Ettől kezdve viszont csökkent (1935-ben 115, 1939-ben 120, 1949-ben 113 millió forint). Ennél nagyobb mértékben csökkent a földjáradék részaránya a mezőgazdasági nettó jövedelemben (1922-ben 40, 1929-ben 34, 1935-ben 30, 1939-ben 20, 1949-ben 6 százalék).[11]

Hasonló a helyzet Franciaországban is. T. W Schultz amerikai közgazdász által közölt adatok szerint a földjáradék aránya a nemzeti jövedelemben 1901-ben 7,9 százalék, 1936-ban 3,7 százalék volt. Csökkent a járadék aránya a mezőgazdasági jövedelemben is (1901-ben 25,5 százalék, 1921-ben 11,8 százalék, 1947—48-ban 9 százalék).[12]

A földjáradék csökkenésének okai

A földjáradék keletkezése elválaszthatatlan a bérleti rendszertől, ezért először annak elterjedését vizsgáljuk. A bérleti rendszer klasszikus hazájában, Angliában megfigyelhető a bérleti rendszer hanyatlása és a tulajdonosi gazdálkodás terjedése.

A 3. sz. táblázat adatai azt mutatják, hogy a XX. sz. elejéig a saját tulajdonban levő gazdaságok száma és földterülete csökkent és a bérleti

[9] Idézi Perczynski M.: Az állami intervencionizmus indítékai a kapitalista országok piacán c. cikkében. Ekonomista. Varsó, 1960. 2. sz.
[10] A. H. Maunder: Some problems of land tenure. Journal of Agricultural Economics, London, 1957. június 3. sz. 283–299. l.
[11] J. R. Bellerby: i. m. 195. l.
[12] T. W. Schultz: The Economic Organization of Agriculture. New York, 1953. 135. l.

3. táblázat

A föld hasznosítása Angliában és Walesben

Év	A saját tulajdonban levő gazdaságok		
	száma	%-os részesedése a gazdaságok számában	%-os részesedése a földterületben
1909	55 920	12,0	12,2
1914	49 204	11,3	10,9
1927	146 887	36,6	36,0
1941	103 200	34,6	32,7
1950	115 300	39,0	38,0
1960/61	157 600*	47,0*	39,0

Forrás: S. Sturmey: Owner farming in England and Wales 1900—1950. The Manchester School of Economic and Social Studies XXIII. köt. 3. sz. 245—268. l. Agricultural Statistics 1962/63. England and Wales.
*Az adatok nem tartalmazzák azokat a gazdaságokat, amelyek részben saját, részben bérelt földön gazdálkodnak.

rendszer súlya növekedett. A változás az első világháború alatt és utána következett be. A háború alatt a bérlők jövedelme emelkedett, és ennek következtében a farmerek egy része megvásárolta a földet, amelyet korábban bérlőként művelt meg. Hasonló irányzat érvényesült a második világháború alatt is. Csökkent a bérlők száma azért is, mert az agrárválságokban egy részük tönkrement. Hasonló irányban hatott az is, hogy a monopolkapitalizmusban — a világháborúk éveitől eltekintve — jellemzővé vált az agrárolló. Az ipari és a kereskedelmi monopóliumok a mezőgazdasági termékek alacsony felvásárlási árán és a termelőeszközök magas (termelési árnál magasabb) árán keresztül a mezőgazdaságban megtermelt új érték jelentős részét vonják el, következésképpen a bérlők számára a mezőgazdasági tőkebefektetés jövedelmezősége csökkent. Különösen súlyosan nehezedett ez a teher a rosszabb földön gazdálkodókra és a kisbérlőkre, hiszen ezek nemcsak átlagprofiton felüli többletet nem tudtak realizálni, de még az átlagprofitot sem érhették el, s ebből még járadékot is kellett fizetni. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a bérlők egy része tőkéjét kivonta a mezőgazdaságból. Ez csökkentette a bérlők versenyét is, aminek következtében a földbirtokos, ha a földjét bérbe akarta adni, kénytelen volt megelégedni viszonylag alacsonyabb járadékkal is. Ez a körülmény súlyosabban hatott a bérlőkre a második világháború előtti időszakban, amikor a tőkésállam a mezőgazdaság támogatására sokkal kevesebbet fordított, mint napjainkban.

A földjáradék csökkenése következtében csökkent a földtulajdonosok haszna, ami mindinkább saját gazdálkodásra készteti őket. A mezőgazdasági technika mai fejlettségi fokán a földbirtokosok úgy növelhetik profitjukat, ha managerek vagy agronómusok útján saját maguk gazdálkodnak földjeiken. Az ilyen földbirtokosok száma mindjobban nő. 1908-ban Angliában és Walesben a nagybirtokosoknak csak 12,8%-a hasznosította ily módon földjét, 1950-ben már 42,4%-a.[13] Ez azt is jelenti, hogy a földbirtokosok osztálya mindinkább elveszti régi feudális jellegét, és a földbirtokosok egyben vállalkozók is lesznek. A saját gazdálkodás térhódítása azonban csökkenti a földjáradék jelentőségét és a járadék nagyságát is, mert a földtulajdon — írja Marx — a tulajdonost „nem korlátozza abban, hogy tőké-

[13] A. H. Maunder: Some problems of land tenure. Journal of Agricultural Economics, London, XII. köt., 3. sz. 1957. június.

jét saját földjébe befektesse. Úgy kezelheti a földjét, mint egyszerű természeti elemet, tehát lehetővé válik számára, hogy kizárólag tőkéje értékesítésének szempontjait, tőkés szempontokat kövessen."[14] Ami Marx idejében Angliában csak kivétel volt, most úgy látszik, mindinkább szabály lesz, bár Angliában a bérleti rendszer — ezen belül a tőkésbérlet — még napjainkban is jelentős.

4. táblázat

A földterület megoszlása Angliában és Walesben birtoknagyságok szerint
(1960—61-ben)

Birtoklási forma	2,3 ha alatt		2,3—23 ha		23—115 ha		115—230 ha		230 ha-nál nagyobb		Összesen	
	1000 acre	%	1000 acre	%	1000 acre	%	1000 acre	%	1000 acre	%	1000 acre	%
Saját tulajdon	102,4	65	1 231,6	45	5 176,2	38	2 208,9	34	1 764,7	31	10 483,3	37
Bérelt	48,8	31	998,3	37	5 662,3	42	2 844,9	43	2 309,6	42	11 863,3	42
Részben tulajdon	3,4	2	258,0	10	1 595,3	12	865,4	13	826,6	15	3 537,7	12
Részben bérelt	3,5	2	219,9	8	1 093,3	8	636,5	10	683,8	12	7 637,7	9
Összesen	158,1	100	2 707,7	100	13 527,1	100	6 555,2	100	5 583,8	100	28 531,9	100

Forrás: Agricultural Statistics 1962/1963. England and Wales. 166. l.

1960—61-ben a legkisebb gazdaságok csoportjába tartozó földterületnek csaknem 70%-án gazdálkodtak a tulajdonosok. Ezzel szemben a 23 hanál nagyobb területű gazdaságok csoportjába tartozó földterületnek több mint 50%-án bérlők gazdálkodtak. Egészében azonban tért hódít a tulajdonosi gazdálkodás. Ez kétségkívül visszahat a mezőgazdasági technika fejlődésére, mert a földtulajdon ilyen viszonyok mellett kevésbé gátolja a tőkebefektetést.

A kontinentális nyugat-európai tőkésországokban néhány országtól eltekintve a bérleti rendszer nem jelentős és a földhasználat alig változott. A Német Szövetségi Köztársaságban a XX. század elejéhez viszonyítva a bérlők által megművelt föld valamelyest növekedett. Csekély növekedés tapasztalható a második világháború után Belgiumban is. Hollandiában viszont a tulajdonosok által megművelt földterület aránya növekedett. A franciaországi változásokról Dovring azt írja, hogy azok többnyire illuzórikusak. A mezőgazdasági összeírásban ugyanis jelentős változtatásokat hajtottak végre, ennek következtében a statisztikában a bérlők által megművelt földterület aránya növekedett. A valóságban azonban a bérleti rendszer nem változott meg annyira, mint az adatok mutatják. Olaszországban a második világháború utáni földreform következtében növekedett a saját tulajdonban művelt föld területe. Hasonló irányban hatott a részesbérlet csökkenése is.

Az 5. táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a kontinentális Euró-

[14] Marx: A tőke. III. kötet. 1961. 721. l.

5. táblázat

A föld hasznosítása a nyugat-európai országokban
(a mindenkori mezőgazdasági összeírás adatai szerint)

Ország	Év	A megművelt terület százalékos megoszlása			
		tulajdonos	bérlet	felesbérlet	egyéb
Norvégia	1949	90,0	10,0	—	—
Svédország	1951	74,2	25,8	—	—
Dánia	1946	93,7	6,3	—	—
Hollandia	1948	42,7	57,3	—	—
	1959	47,4	52,6	—	—
Belgium	1950	32,1	67,9	—	—
	1959	31,8	68,2	—	—
Franciaország	1929	60,0	30,0	10,0	—
	1946	53,9	33,5	10,5	2,1
	1959			—	—
NSZK	1907	86,1	12,8	—	—
	1939	87,5	11,5	—	1,0
	1949	87,5	12,2	—	—
	1960	85,2	14,6	—	0,2
Ausztria	1951	95,3	4,7	—	—
Olaszország*	1930	66,9	14,7	18,4	—
	1947	48,1	18,6	33,3	—
	1959	81,0	14,8	...	4,2
Spanyolország	1952	63,6	22,3	14,1	—

Forrás: F. Dovring: Land and labor in Europe 1900—1950. 1956. 150. old. Preliminary results of the 1960 world census of agriculture, Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics, 1964. évi mellékletei alapján számítva. Agrárstatistik 1964. 4. sz 28. l.

* Olaszország: Az 1930. és 1947-es adatok nem hasonlíthatók össze, mert változásokat hajtottak végre az összeírásban.

pában a farmerek többsége tulajdonosa a földnek. Bérleti rendszert főleg Belgiumban és Hollandiában találtunk. Franciaországban a föld hasznosításának formája erősen differenciált, a bérlet dominál az ország északi részén, ezek nagyjából a legtermékenyebb területek. Részesbérlet található Spanyolországban, Dél-Franciaországban és a háború előtt jelentős mértékben Olaszországban. Egyes polgári közgazdászok szerint a részesbérlők egy része korábban bérmunkás volt, aki vásárolt egy kis földdarabot, ahhoz azonban nem volt elegendő pénze, hogy akkora földet vásároljon, amely a családja megélhetését biztosítja, ezért részesművelésre kényszerült. Olaszországban nem ritka, hogy a földbirtokosok földjük egy részén bérmunkásokat foglalkoztatnak, másik részét bérbe adják vagy részesbérlőkkel műveltetik meg.

A részesbérletre az a jellemző, hogy a földtulajdonos adja a földet, az épületet és az egyéb mezőgazdasági felszerelést, esetenként az állatállományt is. A földtulajdonos járadékként a termés felét kapja. Ez a rendszer gátolja a mezőgazdaság fejlődését. Olaszországban ugyan a törvény előírja, hogy a földtulajdonosok készpénzbevételük 4 százalékát a mezőgazdaság fejlesztésére fordítsák, de az esetek többségében ezt nem teljesítik.[15]

A kontinentális nyugat-európai országokban a tiszta bérleti formánál elterjedtebb az úgynevezett résztulajdonosi rendszer, vagyis a földhasználatnak az a formája, amelyben a tulajdonos — aki saját maga műveli a földjét — földet is bérel. Az NSZK-ban például 1960-ban csak a saját

[15] Vö. Yates, P. Lamartine: Food, Land and Manpower in Western Europe. London—New York, 1960. 204. l.

földdel rendelkező üzemekhez tartozott a megművelt földterület 45,7 százaléka, 7,2 százalékán csak bérlők gazdálkodtak, míg a földterület 47,1 százalékát különböző birtoklási formákban művelték meg. A saját földdel rendelkező üzemek elég jelentős része azonban földet is bérelt. Olaszországban a csak saját földön gazdálkodó üzemekhez tartozott 1961-ben a földterület 52 százaléka, a földterület 10 százalékán gazdálkodtak csak bérlők és 15 százalékán csak részesbérlők. A saját földdel és bérelt földdel rendelkező üzemek a földterület 10 százalékát művelték. Itt tehát a résztulajdonosi rendszer kevésbé terjed el, mint a Közös Piac többi országaiban. A résztulajdonosi rendszer legelterjedtebb Belgiumban és Hollandiában.

A bérleti rendszer elterjedéséről közölt fenti adatok azonban egyáltalán nem mutatják meg a bérlők tőkés vagy nem tőkés voltát.

6. táblázat

A bérelt földterület megoszlása üzemnagyság szerint (100 ha)

Ország	1—5 ha	5—10 ha	10—20 ha	20—50 ha	50—100 ha	100 ha-nál nagyobb
NSZK[1]	388,3	597,7	885,6	736,3	231,3	153,7
Franciaország[2]	287,7	816,9	2360,9	4810,1	2459,4	1482,2
Olaszország[3]	1214,2	1589,7	1962,7	1556,4	704,7	846,8
Hollandia[4]	98,8	209,3	375,7	440,7	69,8	6,4
Belgium[4]	146,8	238,1	327,4	261,2	106,1	31,9

Forrás: Agrarstatistik 1964. 4. sz. 26—27. l. NSZK és Olaszország összes üzemi terület, Franciaország üzemi terület erdő nélkül, Benelux-államok mezőgazdaságilag hasznosított terület.
[1] 1960. [2] 1955. [3] 1961. [4] 1959.

A 6. sz. táblázatból részben következtethetünk erre. Azért csak részben, mert a gazdaságok földterület szerinti csoportosítása nem mutatja meg igazán a gazdaságok jellegét, mert kisebb területen is lehet folytatni tőkés gazdálkodást intenzív mezőgazdasági művelés mellett. A nyugateurópai országokban azonban nem vezetnek nyilvántartást a gazdaságok árutermelési nagysága szerinti csoportosításáról, így a földterület szerinti csoportosításra vagyunk utalva.

A táblázat azoknak a kontinentális európai tőkésországoknak az adatait tartalmazza, amelyekben a bérleti rendszer súlya a legnagyobb. Az adatok szerint — Franciaország kivételével — valamennyi országban a paraszti bérlet dominál, s nem a tőkés bérlet. Az 50 ha-on aluli bérletek zömmel nem tőkés, hanem kis- és középparaszti bérletek, és Franciaország kivételével a bérelt földterület nagyobbik része jut ebbe a kategóriába. A mezőgazdasági technika mai fejlettségi színvonalán azonban még az 50—100 ha területtel rendelkező gazdaságok csoportjában sem jelentéktelen a családi, idegen munkaerőt rendszeresen nem foglalkoztató bérlet. Ezt bizonyítja pl. az is, hogy a tőkésországokban 50—70 ha-ra tehető az a földterület, amely két felnőtt férfi munkaerejét egész évre leköti. Még abban az esetben is viszonylag kicsi a tőkés bérletek súlya, ha a 20 hektárnál nagyobb bérelt gazdaságokat tőkés gazdaságoknak tekintjük. Ezek az összes földterületnek csak igen kis részén gazdálkodnak: a Német Szövetségi Köztársaságban az egész földterület 7,3%-án, Olaszországban 12, Hollandiában 22, Belgiumban 24 és Franciaországban 27,2%-án. A tőkés bérlet igen csekély súlya mellett ezekben az országokban a föld magántulajdona

mellett sem beszélhetünk abszolút földjáradékról. Ahhoz ugyanis, hogy abszolút földjáradék keletkezzen, arra van szükség, hogy a földmagántulajdon monopóliuma, mint a tőkétől elkülönülő és vele szembenálló tényező, kikényszerítse a mezőgazdasági termékek árának termelési áruk fölé emelkedését. Vagyis, ha a tőkés bérleti rendszer olyan kevéssé terjedt el, mint a kontinentális európai országokban, akkor az abszolút földjáradék még akkor is elesik, ha a mezőgazdasági tőke szerves összetétele alacsonyabb a társadalmi tőke átlagos összetételénél, mert a tőkés földtulajdonos az önköltség megtérülését és az átlagprofitot biztosító árak mellett megműveli a földjét. Őt a tulajdon nem akadályozza tőkéje befektetésében. Ilyen körülmények között — mint arra már utaltunk — a tőkés bérletek a jobb földeket foglalják el, amelyek különbözeti járadékot biztosítanak. Ez teljesen összhangban van Marx tanításával. A tőke III. kötetében ugyanis ezzel kapcsolatosan a következőket írja: „Mivel . . . a tőkés termelés kezdetben csak szórványosan lép fel, semmiképpen sem kifogásolható az a feltevés, hogy az első időben csak olyan földkomplexumot kerít hatalmába, amelyek sajátos termékenységük vagy különösen kedvező fekvésük következtében, egészükben különbözeti járadékot fizetnek."[16] Ma azonban ez nem egyszerű feltételezés, hanem valóság.

A kis- és középparaszti bérleteknél a föld megművelésekor elesik az átlagprofit megszerzésének korlátja, de mint földtulajdonos számára nem korlát a járadék szükségessége sem. Ha a termék ára számára biztositja a munkabért, megműveli földjét, sőt gyakran még akkor is, ha bére — mint Marx írja — a „fizikai minimumra csökken". Az ipar és a mezőgazdaság közti egyenlőtlen csere következtében az imperializmus idején ez a jellemző. Egyik fő oka ez a kis- és középparaszti gazdaságok — ezen belül a bérlők — fokozódó tönkremenésének, illetve annak, hogy kedvező körülmények között (pl. az ipar nagyarányú munkaerő-kereslete esetén) elhagyják a mezőgazdaságot.

Az elmondottakból következően nem helyeselhető az a közkeletű felfogás, hogy az abszolút földjáradék valamennyi tőkésország mezőgazdaságában megtalálható. Továbbra is nyitott kérdés marad azonban, hogy olyan tőkésországban, ahol a tőkés bérleti rendszer ma is jelentős — például Angliában —, a mezőgazdaság mai technikai fejlettsége mellett létre jöhet-e olyan földjáradék — abszolút járadék —, amely különbözik mind a különbözeti járadéktól, mind a tulajdonképpeni monopoljáradéktól. Mivel a Marx által kifejtett abszolút földjáradék keletkezésének alapja a mezőgazdasági tőke alacsonyabb szerves összetétele a társadalmi átlagtőkéhez képest, mindenekelőtt a tőke szerves összetételének alakulását kell vizsgálni.

A tőke összetételén a *lekötött* tőkén belül az állandó és a változó tőke arányát értjük. A lekötött tőke nem azonos a felhasznált tőkével. Az állandó és a változó tőkének az arányát a lekötött tőkén belül vizsgálhatjuk úgy, mint a termelőeszközök tömegének és a mozgásba hozatalukhoz szükséges munkaerő létszámának az arányát. Így vizsgálva a kérdést a tőke technikai összetételéről beszélünk. Vizsgálható azonban a c : v aránya értékben is, vagyis a termelőeszközök értékét viszonyítjuk a munkaerő értékéhez. Ezt nevezzük a tőke értékösszetételének. Ismeretes, hogy az

[16] Marx: A tőke III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 768. l.

utóbbi változása nem mindig tükrözi a technikai összetétel változását. Amennyiben a tőke összetétele tükrözi a technikai összetétel változását, akkor a tőke szerves összetételéről beszélünk.

A mezőgazdasági termelés technológiájában bekövetkezett változások következtében az iparilag fejlett tőkésországokban jelentősen csökkent a mezőgazdaságban az élő munka felhasználása, és gyorsan növekedett a tőke szerves összetétele, gyorsabban, mint az iparban. Megkezdődött tehát az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetételének kiegyenlítődése. Ezeket a változásokat azonban statisztikailag pontosan kimutatni rendkívül nehéz, ezért a következtetéseket is óvatosan kell levonni. Különösen nehézségekbe ütközik a tőke szerves összetételének kiszámítása a mezőgazdaságban. A főbb problémák itt a következők: 1. Nehézséget okoz a mezőgazdasági üzemekben alkalmazott idegen és saját munkaerő számbavétele. 2. A tőke szerves összetételének kiszámításánál nem tudjuk elkülöníteni a kis- és középgazdaságokat, ezért az adatok az egész mezőgazdaságra vonatkoznak, míg az iparban csak a gyáriparra. 3. Nehéz kiküszöbölni a termelőeszközök árváltozásának és a mezőgazdasági munkabérek változásának hatását. Mindezen nehézségek következtében a szerves összetétel változásait több mutató együttes vizsgálatával kíséreljük meg elemezni, de így is csak becslésekre vagyunk utalva.

Ismeretes, hogy a tőke szerves összetételének emelkedése és a munkatermelékenység növekedése egyazon folyamatnak, a technikai fejlődésnek két oldala. Ennek következtében a tőke szerves összetételének alakulásáról többé-kevésbé hű képet ad az egy dolgozóra számított munkatermelékenység növekedése és az egy dolgozóra jutó álló (állandó) tőke nagysága.

Ami a munka termelékenységét illeti, az iparilag fejlett tőkésországok többségében gyorsabban nőtt a mezőgazdaságban, mint az iparban. Angliában pedig a mezőgazdasági munka termelékenysége magasabb az iparinál.

A Német Szövetségi Köztársaságban 1950—51-től 1962—63-ig a mezőgazdaság összes állótőkéje 12%-kal növekedett. A mezőgazdasági foglalkoztatottak számának jelentős — 40%-os — csökkenése következtében ennél sokkal gyorsabban — 116,3%-kal — emelkedett az egy mezőgazdasági dolgozóra jutó tőke nagysága, és több mint ötszörösére nőtt az egy mezőgazdasági dolgozóra jutó gépek és berendezések értéke. A mezőgazdasági munkaerő tehát nagyobb arányban csökkent, mint ahogyan a tőkeállomány növekedett, és ennek következtében az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó tőke növekedése nagyobb, mint az összes tőkeállomány emelkedése. A mezőgazdasági tőke szerves összetétele tehát azért is növekedett, mert a tőkeállomány növekedésével párhuzamosan a mezőgazdaságban foglalkoztatottak abszolút létszáma csökkent. Ebben tükröződik a mezőgazdasági tőkefelhalmozás sajátossága. 1950-ben az egy foglalkoztatottra jutó tőke az iparban 12 772 DM-re rúgott, a mezőgazdaságban 8783 DM-et tett ki. 1962-ben viszont az egy mezőgazdasági munkerőre jutó befektetett tőke magasabb volt, mint az iparban (18 995 DM, illetve 18 284).

Ezek az adatok kétségtelenül azt jelzik, hogy a mezőgazdaságban a termelőerők háború utáni gyors fejlődése következtében a tőke szerves összetétele gyorsabban nőtt, mint az iparban, és a két gazdasági ágban a tőke szerves összetétele nemcsak hogy kiegyenlítődött, hanem a mezőgazdaságban a tőke szerves összetétel magasabb, mint az iparban. A tőkés gazdaságokban ugyanis jóval magasabb az egy foglalkoztatottra jutó álló-

tőke, mint azt a fenti adatok mutatják. 1962/63-ban pl. az NSZK északi részén levő kísérleti gazdaságokban a 20 ha-nál kisebb területű üzemekben egy foglalkoztatottra 40 982 DM jutott, az 50 ha-nál nagyobb területtel rendelkező gazdaságokban 65 417 DM.[17] Hasonló folyamat zajlott le Angliában és az USA-ban is.

Milyen következtetések vonhatók le a fenti adatokból az abszolút földjáradék alakulására vonatkozóan?

1. A mezőgazdasági technika gyors fejlődése következtében az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetétele közti különbség az elmúlt 20 év alatt csökkent, majd bekövetkezett a kettő kiegyenlítődése. Ennek következtében „szűkült", illetőleg megszűnt az abszolút földjáradék anyagi alapja. A modern tőkés mezőgazdaság fejlődése tehát nem igazolja azt a még napjainkban is eléggé elterjedt nézetet, hogy a termelőerők fejlődése következtében a mezőgazdasági és az ipari tőke szerves összetétele közti különbség nem hogy csökkenne, hanem növekszik, és a mezőgazdaságban termelt értéktöbbletnek mind nagyobb része alakul át abszolút földjáradékká. Kozodojev pl. a következőket írja: „A kapitalizmus fejlődésével fokozódik a mezőgazdaság elmaradása az ipartól, az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetétele közti különbség mind jelentősebb lesz, következésképpen nő az abszolút földjáradék és mégjobban megnövekszik a termelőerők fejlődését gátló szerepe."[18] Hasonlóképpen vélekedik Bregel is. Szerinte „valamennyi kapitalista országban a mezőgazdaság technikai és gazdasági viszonyai erősen elmaradnak az ipartól".[19] Ebből következik, hogy az abszolút földjáradéknak növekednie kell.

Ez az álláspont egyébként soha sem egyezett meg Marxnak a földjáradék alakulására vonatkozó tanításával. Stipetic jugoszláv közgazdász rámutat arra, hogy a földjáradék növekedéséről szóló tételt még Smith és Ricardo állította fel, majd később Kautsky is magáévá tette.[20] Marx jól tudta, hogy a földjáradék alakulását számos tényező befolyásolja, ezek gyakran ellentétesen is hathatnak, ezért nehéz kimutatni az érvényesülő tendenciát. Az adatok azonban világosan mutatják a járadék csökkenését.

Ismeretes, hogy A tőkének a földjáradékkal foglalkozó III. kötetét Engels rendezte sajtó alá és egyes részeihez kiegészítő megjegyzéseket fűzött. Mivel Marx a II. sz. különbözeti földjáradékról szóló fejtegetéseit nem fejezhette be, Engels egy számszerű példát dolgozott fel a növekvő termelési ár esetére, és ebből a következőket vonta le: „Mennél több tőkét alkalmaznak tehát a földön, mennél fejlettebb valamely országban a földművelés és általában a civilizáció, annál magasabbra emelkedik az acre-enkénti járadék, valamint a járadékok teljes összege, annál hatalmasabb sarcot fizet a társadalom extraprofitok alakjában a nagybirtokosoknak — amíg az egyszer művelés alá fogott talajfajták mind versenyképesek maradnak."[21] Engels azonban azt is kiemelte, hogy a földjáradékok növekedése történelmileg mulandó, és lehetségesnek tartotta a földjáradék csökkenését.[22]

[17] Deutsches Wirtschaftsinstitut Berichte, 1964. 19. sz. 12. l.
[18] I. Kozodojev: Földjáradék a kapitalizmusban, Moszkva, 1958. 100. l. (oroszul).
[19] E. Bregel: Földjáradék. A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban. Moszkva, 1962. 75. l. (oroszul).
[20] K. Kautsky: „Die Agrarfrage" c. könyvének 69. oldalán a következőket írja: A profitráta csökkenő tendenciát mutat a kapitalizmus fejlődése során ... a földjáradék növekedési tendenciát mutat.
[21] Marx: A tőke III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 697. l.
[22] Uo. 698. l.

Mindebből az következik, hogy *az abszolút földjáradék növekedése nem abszolút törvénye a kapitalizmusnak; növekedése bizonyos feltételekhez van kötve.* Ezek közül kétségtelenül a legfontosabb az, hogy az ipar technikai fejlődése gyorsabb legyen a mezőgazdaság technikai fejlődésénél. Marx A tőke III. kötetében és még inkább az Értéktöbblet-elméletek c. művében hangsúlyozta, hogy az abszolút földjáradék csak a mezőgazdasági tőkének a társadalmi átlagtőkénél alacsonyabb szerves összetétele esetén jöhet létre, és nem kezelte minden időre érvényes törvényszerűségként.

2. Mivel a mezőgazdasági tőke átlagos összetétele meghaladja az ipari tőke átlagos összetételét vagy legalábbis megegyezik vele, az abszolút földjáradék marxi értelemben megszűnt. A jelen körülmények között tehát a tőkés bérleti rendszer túlsúlya mellett sem keletkezhet olyan földjáradék, amely különbözik mind a különbözeti földjáradéktól, mind a tulajdonképpeni monopoláron alapuló földjáradéktól. Ilyen helyzetben ugyanis a mezőgazdasági termékek értéke nem haladhatja meg a mezőgazdasági termékek társadalmi termelési árát, és a mezőgazdasági tőke nem hozhat több munkát mozgásba, mint a nem mezőgazdasági tőke, következésképpen nagyobb többletmunkát sem realizálhat. Ha tehát valamely tőkésországban — pl. Angliában — a tőkés bérlet jelentős, a még művelés alatt álló legrosszabb földön gazdálkodó tőkés bérlő csak úgy realizálhat átlagprofit feletti többletet, ha a mezőgazdasági termékek piaci ára meghaladja az értéket. Amennyiben ezt az ár nem biztosítja, a földek bérlői a haszonbéren kívül, átlagprofitjuk egy részét kénytelenek a földtulajdonosnak járadékként lefizetni. A monopolkapitalizmusban érvényesül ez a tendencia, hiszen a mezőgazdaságban viszonylag alacsony a koncentráció foka, itt továbbra is szabadverseny érvényesül, miközben a nemzetgazdaság többi ágában monopóliumok uralkodnak. Ilyen viszonyok között a mezőgazdasági termékek felvásárlási árának kialakulásában a mezőgazdasági termékeket felvásárló és feldolgozó monopóliumok igen jelentős szerepet játszanak, mert a mezőgazdaság nem képes arra, hogy eredményesen harcoljon ellenük a piacon. A tőkés bérlők egy részének tehát meg kell elégedniük az átlagprofitnál kisebb haszonnal. Sőt, az árak olyan alacsonyra is eshetnek, hogy a bérlők egy része egyáltalán nem jut nyereséghez, esetleg még előlegezett tőkéjét sem kapja vissza. Az ilyen bérlők történetesen vagy kivonják tőkéjüket a mezőgazdaságból, vagy tönkre mennek. A monopóliumok tehát veszélyeztetik a mezőgazdasági termelés tőkés alapokon való folytatását, mert ha a mezőgazdasági tőkés bérlő profitja hosszú ideig a kamat színvonalára vagy esetleg az alá süllyed, nem valószínű, hogy tőkéjét a mezőgazdaságba fekteti. Igaz ugyan, hogy a monopóliumok erősen gátolják a tőkék szabad áramlását, továbbá a tőkekivonás esetleg veszteséget is okozhat a bérlőnek, mégis előnyösebb lehet pénzét kölcsöntőkeként kamatoztatni vagy esetleg részvényt vásárolni, mint haszon nélkül a mezőgazdaságba befektetni.

A második világháború után új tényező az állami monopolkapitalizmus. Ismeretes, hogy a tőkésállam valamennyi kapitalista országban jelentős összegeket fordít a mezőgazdaság támogatására. Az európai fejlett tőkésországok közül legnagyobb az állami támogatás Angliában. 1959—60-ban pl. a közvetlen állami támogatások elérték a mezőgazdasági nettó jövedelem $^2/_3$ részét.[23] Az állami támogatás legnagyobb része az ártámoga-

[23] Walker, T. W.: Farming in Britain. 1961.

tásra jutott. Az állami ártámogatás nélkül a mezőgazdasági termékek ára lényegesen alacsonyabb volna a mai árszínvonalnál. Bizonyosra vehetjük, hogy az ártámogatás következtében a tőkés üzemek számára lehetővé válik, hogy áruik ára meghaladja áruik egyéni értékét, és ezen az alapon átlagprofit feletti többletet realizálhatnak. Figyelembe kell venni azt is, hogy az új mezőgazdasági technikát elsősorban a tőkés gazdaságok alkalmazzák. Ezeket a tőkésállam az ártámogatáson kívül egyéb segélyekkel is támogatja. Következésképpen a tőkés gazdaságok áruinak egyéni értéke jelentősen csökken. Ez lehetővé teszi számukra, hogy monopoljáradékot is realizáljanak.

Az állami monopolkapitalizmus által biztosított monopoljáradék azonban nem azonos a tulajdonképpeni monopoljáradékkal. Ez utóbbi — mint ismeretes — a ritkán előforduló kivételes minőségű termékek eladása révén jön létre. E termékeknek az árát kizárólag a kereslet-kínálat határozza meg.

A termelőerők fejlődése hatással van a *különbözeti* földjáradékra is. Az I. sz. különbözeti földjáradék csökken. Egyrészt azért, mert a mezőgazdasági termelés növekvő szakosodása következtében bizonyos növényfélék számára eddig rosszabb földek más növények számára jó földekké válnak. Így tehát a szakosodás következtében csökken a talaj- és az éghajlati viszonyok különbözőségén alapuló I. sz. különbözeti földjáradék. Másrészt a különbözeti földjáradék csökkenését eredményezi — mint Marx megállapította — a közlekedés javulása, aminek következtében olcsóbb lesz a mezőgazdasági termékek szállítása.

A termelőerők fejlődésének az I. sz. különbözeti földjáradékra gyakorolt hatása azonban elsősorban abban nyilvánul meg, hogy növekedett a hektáronkénti hozam. Ez a termelés emelkedését eredményezte és lehetővé tette a szükségletek eddiginél kisebb földterületről való kielégítését, vagyis a rosszabb minőségű földeket kivonták a termelésből. Az elmúlt félévszázad folyamán az európai országokban korábban megművelt szántóföldek jelentős terjedelemben alakultak át legelőkké, kertekké és parkokká. Ezt a változást mutatják a következő táblázat adatai.

7. táblázat

A föld hasznosításában végbement változások Angliában 1870—1959 között
(millió ha)

A földhasznosítás formája	1870	1938	1943	1947	1955	1957	1959
Szántóföld	6,3	3,9	6,3	5,6	5,0	4,9	4,8
Legeltetésre használt ugar	2,1	1,5	1,9	2,3	2,6	2,7	2,0
Állandó legelő	5,6	8,0	5,2	5,2	5,6	5,6	5,5
Az összes megművelt föld és legelő (1+3)	14,0	13,4	13,4	13,1	13,2[1]	12,0[2]	13,2
Műveletlen legelő[4]	...	7,4	7,6	7,6	7,4	7,4	8,0[3]

Forrás: K. E. Hunt and K. R. Clark: The State of British Agriculture 1959—1960. Oxford. 38. l. 1. a júniusi összeírás adatai, 2. állandóan öntözött területtel együtt. 3. az összes vadászterülettel együtt, 4. Anglia és Wales.

1870—1938 között Angliában a szántóföld területe 2,4 millió ha-ral csökkent, az állandó legelő területe viszont ugyancsak 2,4 millió ha-ral növekedett. Csak a második világháború alatt tapasztalható ezzel ellentétes irányzat, amikor is a kormány minden módon ösztönözte a mezőgazdasági

termelés — különösen a gabonatermelés — növelését, és ezért jelentős területű legelőt törtek fel. 1947-től azonban a szántóföld területe újból csökken, a legelő területe viszont növekszik.

A szántóföld területének csökkenése és a legelő területének növekedése megfigyelhető a kontinentális nyugat-európai országokban is. 1938—1950 között pl. ezekben az országokban 2,9 millió ha-ral csökkent a szántóföld, 0,4 ha-ral növekedett a legelő területe. Növekedett (0,1 ha-ral) a szőlő és gyümölcsös területe is.[24]

Az ENSZ adatai szerint legnagyobb mértékben a gabonaföldek területe csökkent. 1911—1938 között a nyugat-európai országokban közel 6 millió ha-ral csökkent a gabona vetésterülete, vagyis kb. az egyhatodával. A csökkenés nagyobb része Franciaországra esett, ahol az ország délnyugati részében és az Alpok vidékén nagy területet vontak ki a művelésből és azokat legeltetésre használták vagy elhagyták. Hasonló folyamat zajlott le — bár kisebb mértékben — Németországban is. 1911—1938 között jelentősen — 5—7 millió ha-ral — csökkent a gabona vetésterülete Angliában is. A második világháború után a nyugat-európai országokban folytatódott a gabonaföldek területének csökkenése. A legnagyobb változások ismét Franciaországban következtek be.

Stipetic rámutat arra, hogy a földjáradék csökkenése következtében a legrosszabb földek művelését beszüntetik, s az ilyen földek rendszerint legelővé alakulnak át. Idézi a Skót Mezőgazdasági Minisztériumnak a földjáradék alakulására vonatkozó adatait:

8. táblázat

A földjáradék alakulása Skóciában a különböző minőségű földeken 1937/1938 — 1945/1946 között

Földminőség	A földjáradék alakulása acre.enként shillingben	A földjáradék növekedése (+) vagy csökkenése (—) %-ban
Legrosszabb	— 5	— 11,2
	5—10	— 1,9
Közepes	10—20	— 2,2
	20—30	+ 5,4
Jobb	30—40	+ 9,3
	40—	+ 12,2

Forrás: Department of Agriculture for Scotland: Scotish Farm Rents and Estate Expenditure. Edinburgh, 1948. Idézi: Stipetic i. m.

A táblázat adatai szerint a vizsgált időszakban az acre-enkénti földjáradék átlagosan 2,7%-kal növekedett, a legrosszabb földek járadéka viszont csökkent. Ez úgy hatott, hogy a legrosszabb földeket kivonják a művelésből.

Említettük, hogy az új mezőgazdasági technika elsősorban a nagygazdaságokba hatolt be. Ezek monopolizálják az új technika minden előnyét. A nagygazdaságok pedig általában a legjobb földeket foglalják el.

A jobb földeken a pótlólagos tőkebefektetés termelékenyebb, mint a rosszabb földeken. Ennek következtében e gazdaságokban a II. sz. különbözeti földjáradék növekszik.

[24] Long term trends in European agriculture. U. N. Economic Bulletin for Europe, 3. köt. Geneve, 1951. 24. l.

Stipeticnek az a véleménye, hogy a pótlólagos tőkebefektetés csökkenti a földek közti különbséget és ezért a különbözeti földjáradék csökkenését eredményezi, nem fogadható el. Amennyiben ugyanis a rossz föld azért terem többet, mert megjavították, pótlólagos tőkebefektetésre volt szükség. A jobb föld ilyen befektetés nélkül is többet terem a rosszabbnál. Végül a tőkebefektetés hozama függ a talaj természetes termékenységétől. Mindebből az következik, hogy a pótlólagos tőkebefektetés nem szünteti meg a földek különböző minőségét. A II. sz. különbözeti földjáradék tehát növekszik.

A földjáradék teljes nagyságát csökkenti az is, hogy a technikai fejlődés következtében meggyorsult a föld koncentrációja, és ami ezzel együtt jár, a kistulajdonosok számának csökkenése. Régóta ismert, hogy a kisbérlők mindig magasabb járadékot fizettek egységnyi területű földért, mint a tőkés bérlők.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a fejlett tőkésországokban a mezőgazdaság technikai átalakulása következtében a földjáradék abszolút és relatív nagysága csökken. Annak következtében, hogy némely tőkésországokban végbement az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetételének kiegyenlítődése, az abszolút földjáradék megszűnt és a helyét elfoglalta a monopoljáradék.

Ennek fizetését az teszi lehetővé, hogy a tőkés bérlők az állami monopolkapitalizmus következtében többletjövedelemre tesznek szert, amelyből járadékot fizetnek a földbirtokosoknak. Természetes, ezt a többletjövedelmet a saját földön gazdálkodó tőkések is realizálják, de náluk ez nem különül el a profittól. Legfeljebb névleges járadéknak foghatjuk fel. Az állami monopolkapitalizmus következtében előálló többletjövedelem azonban ezen tőkés gazdaságok számára lényeges felhalmozási forrást jelent. Ennek — mint korábban rámutattunk — jelentős szerepe volt a tudományos technikai forradalom kibontakozásában a tőkés mezőgazdaságban a második világháború után.

GROÓ ISTVÁN:

A kúszó infláció és a gazdasági növekedés

A fejlett tőkésországok gazdaságának legújabb megkülönböztető jegye a jelentős árubőséggel — egyben a nemzeti jövedelem emelkedésével — együtt futó, intézményesnek tűnő lassú pénzértékveszteség. Úgy is mondhatnók, hogy az áru- és pénzáradat versenyében az utóbbi — a mégis könnyebben szaporítható bankjegy — lett a nyertes. (Lásd az 1. sz. ábránkat, melyen az egyes államok inflációs görbéinek voltaképpen *egyetlen pontból* kellene kiindulniuk, így azonban a vonalak kibogozhatatlanul összebonyolódnának, és ezért pusztán technikai okból *egymás fölé* helyeztük őket.)

A kúszó inflációnak — egyelőre — hiányzik az összefogó kritikai magyarázata. Ezért ebben az ismertetésben csak arra vállalkozhatunk, hogy kihámozzuk a mai nyugati pénzgazdálkodás lehetőleg hű körülményeit, és mélyebb kritikai kommentárok nélkül összegezzük a nyugati gazdaságelemzők kutatásainak fő következtetéseit.

A kúszó inflációnak általában három „ravaszát" (triggers of inflation) különböztetik meg:*

1. a keresletváltozás árfelszöktető hatása; az ármerevség mai világában, ha némely áruk iránt csökken is a közönség érdeklődése, ennek nincs kihatása az árszínvonalra, vagyis a fokozott keresletnek örvendő cikkek áremelkedése ellentétel nélkül érvényesül; ez a *keresletáttolódási infláció* (demand shift inflation);

2. a termelési költségek megkönnyebbült átháríthatósága; az oligopóliumok által uralt és a szakszervezetek által időnként sarokba szorított mai gazdaságban mind a termékegységre eső specifikus és általános költségek, mind a hozzájukvágott haszonszázalékok felszöktetik az árakat; ez a *költséglökéses* infláció (cost push inflation);

3. az árufedezeten túláradó összes kereslet mintegy vonzóerővel hat az árakra; ez a *keresleth*úzta *árfelszökés* (demand pull inflation).

Nézzük meg ezeket a tényezőket egyenként, mégpedig, feladatunk keretét szűkítendő, elsősorban a kiskereskedelmi áralakulás tekintetében.

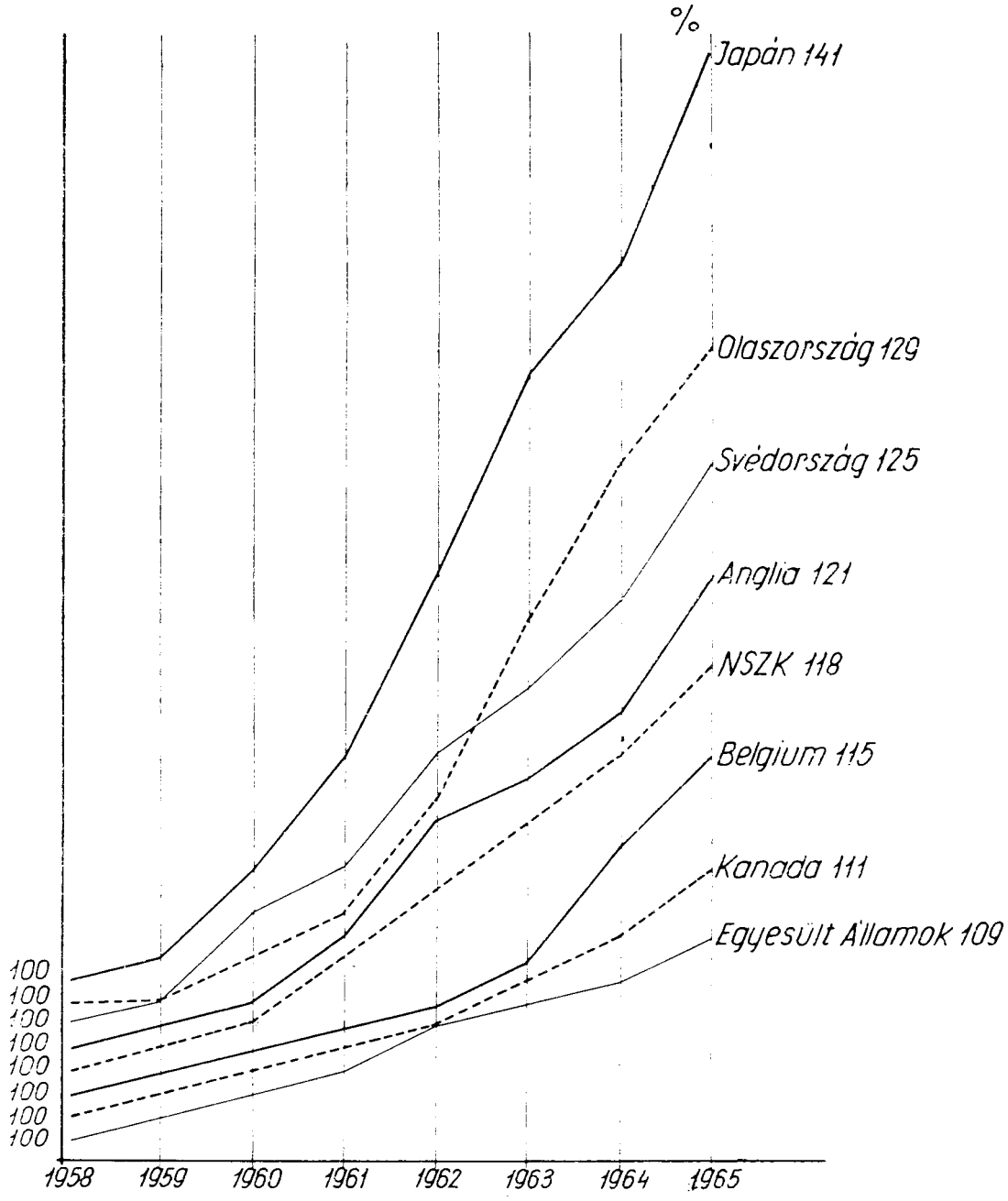
Az ármerevség hatása az árszintre

Az enyhén kúszó infláció a lefelé merev, azaz általában csak felfelé változó árak pénzügyi kerete. Egy olyan gazdaság velejárója, amelyben a legtöbb fogyasztási cikk piaci ára — még eladhatatlanságuk esetén is —

* Lásd C. A. Zebot tanulmányát (Toward an Integrated Theory of Inflation in the United States) a Weltwirtschaftliches Archiv 1961. évi 2. számában.

A fogyasztói árak emelkedésének görbéi

1. sz. ábra

változatlan marad, illetve legfeljebb nem emelkedik. Egy-egy áru árvonala persze a változások között bizonyos megállásokat — fennsíkokat — mutat, az egész árszintben azonban egy állandóan felfelé tartó árlejtővé folyik össze. Ebből az egyoldalú rugalmatlanságból következik az is, hogy az ipari áraknak a fejlett tőkésországokban ma nincs meg a klasszikus gazdaságtanban feltételezett „piackiürítő" tulajdonságuk.

Nyilvánvaló, hogy ez a gazdasági folyamat nem pereghet az állami monopolkapitalizmus ámenje nélkül. Mégis kétségeink vannak a tekintetben, hogy ez a rendszernek tudatosan felvett új arculata lenne. A kúszó infláció — véleményünk szerint — inkább csak ösztönös kísérlet arra, hogy az egymással összebékíthetetlenül ütköző politikai és profitpressziók

között a tőkés gazdaság gályája tovavitorlázhasson. Problémái megoldására tehát mintegy belefogódzik abba a spontánul adódott ténybe, hogy — mind gazdaságilag, mind technikailag — igen nehézkes valamely ipari termék árát csökkenteni. (Ez ugyanis megkárosítja azokat a kereskedőket, akik forgalmazásával foglalkoznak, illetve belőle készlettel bírnak; az esetleg nekik szánt pénzbeli kárpótlás igen nehézkes és visszaélések veszedelmével terhes; még képtelenebb a cikkeknek a gyárakba való visszaszállítása. A termeléstől a fogyasztáshoz vezető csatornában tehát nincs visszaút: a perisztaltika csak egyirányú!*)

A fogyasztási árszínvonal görbéjének minden egyes pontja egy sajátos gazdasági középértéket szimbolizál, irányváltozása pedig ennek a súlyozott átlagnak az elmozdulása. Az egyirányú változásra berendezett árak világában természetesen mindig akad egy-egy áru — a márkacikkek körében is —, amelynek lefelé módosul az ára. Így bizonyos divatcikkekben vagy bonyolult készülékekben (például színes televízióban) először csak a gazdagok részesülnek, majd a tömegtermelés felfutásával az ár szélesebb körben is megfizethetővé válik. Összeredményként azonban az ordináta és az abszcissza keresztjével négyfelé tagolt koordináta-rendszerben csak a felsőjobb mezőben mozog — mindig pozitív előjellel — az árelmozdulás aggregát-görbéje.

Maga az árstabilitás tehát bonyolult ügy: e megjelölés alá — amint azt gyakran teszik — nem szabad belezsúfolni *minden ár* állandóságát. A szilárd árszint ilyen értelemben — hangsúlyozza a Scitovsky-házaspár** — nem is lenne hasznos jelenség. Az árak egymással szembeni elmozdulása ugyanis fontos szabályozó feladatot teljesít a tőkés gazdaságban.

Az ilyen értelmű árstabilitás mellett tehát a gazdaság némely szektorai és faktorai időnként jól, mások pedig alkalomszerűen rosszul járnak. A fix árszintnek ezt az ambivalenciáját sokan átugorják, és úgy beszélnek erről a Nyugaton ma már csak eszményinek tekintett helyzetről, mintha az minden gazdasági szereplőnek mindig csak a javát szolgálná.

Korábban általános túlkereslet volt szükséges az árszintemelkedés kiváltásához. A kúszó infláció szerkezetében azonban ehhez (illetve homorújához: a pénzelértéktelenedéshez) elvileg sem kell széles körű keresletkiugrás. Elég ha ilyen — áruval nem vagy nem a telítődésig fedezett — vásárlási igény a piac *egyes szektoraiban* képződik.

Vegyük itt tekintetbe, hogy a kereslet folyton áttolódik bizonyos árukról más cikkfélékre. A háttérbe szoruló portékák ára azonban nem csökkenhet: akadályozza ezt az, hogy oligopolisztikusan, illetve árvezetési mechanizmussal megszabott, azaz kirótt árakkal (administered prices) van dolgunk. Így abban az ipari szektorban, amelyben túlkereslet jelentkezik, az árak emelkednek, de anélkül, hogy ezt a folyamatot bármiféle áresés

* Sokan a mai helyzet megkülönböztető jegyét látják abban, hogy a vállalatok az üzleti versenyben *termelési kapacitásuk alatt is rendületlen árakkal* vesznek részt. Az ezelőtti, jelentős árcsökkenésekkel járó gazdasági visszaesésekkel szemben, a II. világháború óta átélt (kisebb) recessziók idején már ritkaságszámba ment az árengedmény. A „prix-fix" az utóbbi két generáció alatt valósággal belerögződött mind a vásárlóközönség, mind az üzletemberek agyába. Így a monopolisztikus-oligopolisztikus ipar által bizonyos önhatalommal megszabott árak, kisebb kivételekkel, még az időközi gazdasági pangások szakaszaiban is változatlanok maradtak, sőt még emelkedtek is. (Lásd W. L. Thorp & R. E. Quandt: The New Inflation, Mc Graw-Hill Inc. New York, 1959.)

** Tibor and Anne Scitovsky: Inflation versus Unemployment – an Examination of their Effects. Megjelent az Inflation, Growth and Employment c. kötetben. (Prentice Hall. Englewood Cliffs, N. Y. 1964.)

(amelynek a klasszikus gazdaságtan kereslet-kínálat görbéi szerint az elhanyagolt cikkekben be kellene következnie!) kiegyenlítené.

De mi következik mindebből a pénzellátás számára? Az, hogy *vagy* gondoskodnak a mindig csak felfelé skálázó árszintnek megfelelő pénzbőségről, *vagy* a gazdaság az áruforgalmi pangás pusztító érsztikéjével kerül szembe. Amint a kúszó infláció tanúsítja, a fejlett tőkésországok az előbbi változatot választották.

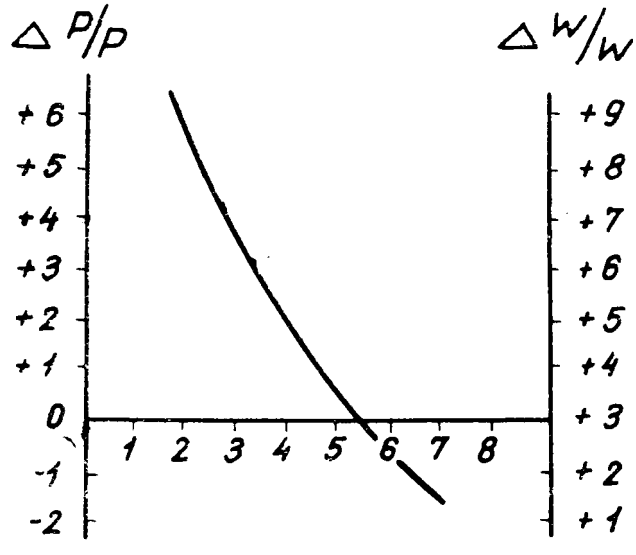
Költségokozta infláció

Az inflációnak ezt a fajtáját visszavezethetjük a termelőberendezések produktivitásának szakmák között egyenlőtlen fejlődésére. Bizonyos egyoldalúsággal magát a kúszó inflációt is az ehhez való alkalmazkodás, az innen eredő hatások abszorbeálási folyamatának tekinthetjük.

Samuelson közgazdasági tankönyvében (Economics, 1964. évi kiadás) az ún. Phillips-diagramon (2. számú ábra) ábrázolja a költséglökéses inflációs modellt. Ennek a vízszintes tengelyén a munkanélküliség aránya (a teljes munkaerő-állomány százalékában) szerepel, a baloldali függőleges tengelyen pedig az évi áremelkedéseket (△ P/P) tüntetik fel (százalékban). Látunk amellett egy jobboldali függőleges tengelyt is, amely az évi béremelési (△ W/W) százalékok ábrázolására szolgál: itt mindig az órabérekben bekövetkezett növekedést veszik számba.

A Phillips-görbe

2. sz. ábra

A két függőleges skálának egymással szemben — a kiindulásban — 3 százalékos különbsége van, annak megfelelően, hogy évi 3 százalék technikai termelékenység-emelkedéssel számolnak. Ilyen szerkesztés mellett évi 2 százalék áremelkedés 5 százalék béremelkedéssel kerül egy vonalba. [Azaz ha a gyárosok 5 százalék béremelést nyújtanak, ennek $^3/_5$-e (3 százalék) megtérül nekik a fokozódott termelékenységből, és így cikkeik árát csak 2 százalékkal „kénytelenek" emelni; ne feledjük el azonban, hogy hasznuk a teljes árnövekedéssel arányosan emelkedik!]

A Phillips-görbe lefelé-jobbfelé való konyulása egyébként azt jelzi, hogy a munkanélküliség felfuttatása elkerülhetővé — vagy legalábbis kisebb mértékűvé — teheti az áremeléseket. A legegyszerűbb gazdasági modellben — amint azt a klasszikus közgazdák elképzelték — a Phillips-görbe egy függőleges egyenes lenne, amely egy minimális munkanélküliségi pontot metsz. Ugyanitt a termelt cikkek mennyisége megfelelne a teljes foglalkoztatottság produktumának. A cikkek árait pedig a szabad piac hullámzása döntené el, ami viszont a vállalkozók kínálatai és a jövedelemélvezők költekezései szerint alakulna.

A gazdasági növekedéssel kapcsolatos infláció fő tényezőjét Timm a termelékenység egyoldalú — az iparnak egyszerre csak egy-egy szektorát jellemző — növekedésében találja.* A technikában előrefutó iparágakban foglalkoztatott munkások — természetszerűleg — magasabb bért kívánnak, illetve nem nyugszanak bele abba, hogy felfokozott termelékenységük gyümölcsei kizárólag a vállalatok tulajdonosainak jussanak. Viszont az *egyéb területen dolgozó munkavállalók* — akiknek a munkatermelékenysége nem vagy csak alig növekedett — ellenállnak annak, hogy a nemzeti jövedelem megoszlási arányai az ő terhükre változzanak.

Abban az esetben tehát, ha a megnőtt produktivitású munkásréteg megfelelő, a termelékenységfelfutással arányos vagy ehhez közel járó béremelést harcol ki, és ugyanakkor más iparágakban, illetve foglalkozásokban is sikerül olyan béremeléseket elérni, amelyek nem vagy csak alig maradnak el az előző csoport új béreitől, nyilvánvaló, hogy az összes bérek emelkedése arányaiban meg fogja haladni az összes termelés reálértékének a felfutását.

Amint látjuk, ismét az „átlag" kényes kérdésénél tartunk. Az ipari munkásság — pontosabban: az ipar technikailag kiugró szektoraiban alkalmazott munkaerők — megnövekedett teljesítménye az, ami felhúzza magával egy középértékre az egész bérszintet. Hogy minő gigászi erőpróbáról van itt szó, az rögtön kiviláglik, ha tekintetbe vesszük, hogy az Egyesült Államok munkaerő-állományának mindössze egyharmada ipari — pontosabban: tárgyi javakat gyártó iparágakban (gyárakban, bányákban, építkezéseken) foglalkoztatott — dolgozó. A foglalkoztatottaknak tehát mindössze egyharmada emeli fel vállain a teljes tábor bérét. Helyesebben: a kisebbség termelékenységfelfutásának az eredményei oszlanak meg a teljes munkaerő-állomány körében!

Nyilvánvaló azonban, hogy a folyton javuló produktivitás hatásának a kiegyenlítése technikailag (és társadalmilag) sem egyszerű feladat. Thorp és Quandt a következő példával világítanak rá a nehézségekre: Tegyük fel, hogy egy iparág termelékenységét 6 százalékkal növeli, egy másik viszont megmarad a régi szintjén: növelése 0. Világos, hogy a bérek és üzleti hasznok mind a két iparágban csak akkor növekedhetnek 3 százalékkal, ha az elsőben az árakat 3 százalékkal leszállítják, a másodikban ugyanannyival növelik. A tényleges helyzet azonban az, hogy mind a két iparág megmarad a régi cikkáraknál! (Hangsúlyozzák szerzőink: a mai nyugati gazdaságban nemcsak az árak mutatnak sajátos merevséget, azaz lefelé való rugalmatlanságot; a bérek is úgy viselkednek, mintha merev padló volna alattuk; kitérés tehát csak felfelé — áremelkedéssel — lehetséges!)

* Herbert Timm: Bemerkungen zum inflationären Wachstum. Közzétéve a Gestaltungsprobleme der Weltwirtschaft – Festschrift für Andreas Predöhl c. kötetben. Göttingen. 1964.

Vannak olyan területek is, ahová az ipari produktivitás változása nem az árakon keresztül hat ki. Így az állam igyekszik a társadalmi termék növekedésének az arányában feljavítani a fix fizetésű tisztviselők és a nyugdíjasok helyzetét, és segédkezet ad, esetleg a költségvetési deficit terhére, a nem fejlődő ágazatoknak is (például a mezőgazdaság támogatása az Egyesült Államokban).

Így találkozik a modern gazdaság új jellemzőjével, a Thorp és Quandt által elnevezett „beépített" pénzérték-erózióval. Ez a — kúszó — infláció tehát a modern tőkés gazdasági növekedés endogén sajátossága.

A felszökő kereslet mint inflációs ok

Kétségtelen, hogy a kúszó infláció csak addig stimulál, amíg van elég kereslet. Folytonos — krónikus — élénkségben tartott árukereslet nélkül, egyedül az árcsökkentés technikai nehézségeit tekintve, megmagyarázhatatlan lenne, miért mutatkoznak lefelé mereveknek az árak is meg a bérek is, és hogy miként lehet a növekvő költségeket akadálytalanul áthárítani.

A Nyugaton hagyományosan elfogadott közgazdasági gondolkodásmód nem tud kielégítő választ adni e kérdésekre. A pénzügyi egyensúly és a kereslet-kínálat elméletei — amelyek bizonyos aggregátumok, így a „pénz", a „kereskedelem", a „forgási sebesség", az „árak", a „likviditási preferencia" és más deduktíve alkotott fogalmak egymáshoz való kapcsolatait igyekeznek megragadni —, Aekerman szerint* eltérítették a vizsgálódást a gyakorlati (empirikus-kauzális) kutatástól és logikailag, de nem induktíve szerkesztett gondolatfűzések felé vezették.

Nem lehetne-e nagyobb eredményt várni egy olyan kutatástól, amely elsősorban azt kérdezi, hogy a pénzelértéktelenedés folyamatkörében *ki az, aki cselekszik?* Az állam keretén belül melyek azok a szervezetek, csoportok, érdekképviseletek, akiknek hatalma van a pénz értékét (a bő vagy szűk pénzellátást) befolyásolni? Miként esnek egybe törekvéseik oly módon, hogy kiváltják az inflációt?

Aekerman foglalkozik a fogyasztókkal mint az inflációk „bűnöseivel". Szerinte — legalábbis abból, amit 1945 óta megfigyelhettünk — semmiképp sem igazolható, hogy a közönség (mégpedig akár vásárló, akár takarékoskodó szerepében) az infláció tényezője lett volna. Mind a nyugati, mind a keleti modern világban, teszi hozzá, az államnál és a gazdasági intézményeknél (szervezeteknél) van a hatalom, míg a fogyasztó és „kereslete" igen messze van attól, hogy „független változó" lehessen! (Ez a szerző valóban nem tartja sokra a tőkésvilágban egyre intenzívebben „manipulált" tömegek spontán elhatározó erejét! Gondolatmenete azonban jól bevilágít az állami monopolkapitalizmus önnönmagáról táplált képébe.)

Aekerman konklúziója az, hogy a mai nyugati infláció előidézésében három faktorra kell rámutatni: *a)* az államra (s ezen belül három, egymással nem mindig egyetértő szervre: a kormányra, a pénzügyminiszterre és a jegybankra), *b)* a szakszervezetekre és *c)* a vállalkozókra, pontosabban a nagy ipari-kereskedelmi-pénzügyi cégekre.

A kormány a politikáját szükségképpen a választóközönség követelései-

* Lásd Johan Aekerman: An institutional approach to the problem of inflation. A „Stabile Preise in wachsender Wirtschaft: das Inflationsproblem" c. kötetben. Tübingen, 1960.

hez igazítja. Törekvése az, hogy hatalmon maradjon, és nem sok figyelmet szentelhet — ha a jó pénzért felelős pénzügyminiszter vagy a jegybank elnöke fel is emeli óvó szavát — az infláció gyakorlati politikai szempontból többé-kevésbé absztrakt problémájának.

Nem sokat törődhetnek a pénzelértéktelenedéssel a szakszervezetek sem, akiknek elsősorban tagjaik „pénzillúzióit" kell kiszolgálniuk.

A vállalatok árpolitikáját pedig az „átpasszolni a terhet" jelszó jellemzi. Minden szakmában kialakulnak az ármegszabó élvállalatok (price-leaders), akik nem is nagyon tiltakoznak a bérkövetelésekkel szemben. Mennél többet adnak ki, annál többet vesznek be. A fontos csak az, hogy a versenyvállalatokkal szemben is ugyanaz a bérnyomás érvényesüljön. Így beszélhetünk a „profitinfláció" fogalmáról is: a vállalkozók busás feltéttel fizettetik meg a közönséggel növekvő bérkiadásaikat!

Ezt a gondolatmenetet követi a Fellner Vilmos-féle bizottság jelentése is, amely — nem minden szemrehányó hangsúly nélkül — megállapította, hogy az árstabilitás a hatalmasok akaratán múlik. Ha egyszer a kormányzatok — a nemzetközi fizetési mérleg felborulásának elkerülésére vagy más célból — valóban komolyan törekednek a túlkereslet visszaszorítására, ezt pénzügyi eszközök megfelelő bevetésével mindig el is tudják érni. Nem lehet tehát az eszközök elégtelenségére hivatkozni, a balsikert ezek azonnali és következetes alkalmazásra vonatkozó elhatározás gyengesége okozza.*

Az állami monopolkapitalizmus tehát megtűri, illetve biztosítja a gazdaság eddig ismeretlen fokú pénzátjártságát. Világos, hogy a malom magas fordulatszámához elengedhetetlen a nem lanyhuló fizetőképes kereslet húzóereje. Ha ez nem nőne gyorsabban a kínált cikkek volumenénél, szó sem lehetne erőteljes gazdasági növekedésről és állandó áremelkedésről. És ha ennek az eufóriás gazdasági állapotnak az az előfeltétele, hogy a bérek gyorsabban nőjenek a termelékenységnél, akkor az állami monopolkapitalizmus inkább lemond a nominálbérek merev korlátozásáról, nehogy lefékezze a termelésnek, a forgalomnak és a profitnak a kúszó infláció keretében végbemenő növekedését. (Egyébként számos ok miatt a kereslet akkor is gyorsabban nő a kínálat volumenénél — a tőkés gazdaságban is —, ha a bérek a termelékenységgel arányosan emelkednek!)

Ha mindezek szemléletében most visszatekintünk az inflációt kiváltó tényezők kiinduló hármas megkülönböztetésére, az az érzésünk, hogy a kereslet vonzását és a költségek lökését nem is volt indokolt egymástól elkülönítve tárgyalni. Ami pedig a keresleteltolódást illeti, a ma már intézményesen biztosított pénzbőség mellett ez talán nem is egyenrangú jelenség. Lehet, hogy az a sarokkő, amin az egész új szerkezet a lábát megvetette, a csak felfelé változó árak kialakult rendszere volt. Ma azonban a folyamatot csak komplexebbé teszi — és kiegészíti, belülről támogatja — az a tény, hogy az újabb és újabb lépcsőkről a pénzbőség által felfelé vezetett bér-ár spirál mentén magának a keresletnek az átrétegeződése is egyre újabb áremelkedést szül. Így adódik az, amit — Hoch Róbert szavával élve — így nevezhetnénk: ár-ár spirál.

* 1959 júniusában az OEEC tanácsa hat gazdasági szakértőt — köztük Fellnert — kérte fel a fenti kérdés tanulmányozására. A csoport 1961-ben terjesztette be jelentését, amelyből idéztünk.

Inflációs várakozások

Zebot szerint az inflációnak két hatását — az elsődlegest és a másodlagost — kell megkülönböztetnünk. Az első közvetlenül folyik az infláció szoros meghatározásából, azaz az általános áremelkedésből. A másodlagos hatás — amit magatartási eredménynek nevez — az emberek viselkedési indítékait befolyásolja. Megváltoztatja a jövőre vonatkozó várakozásaikat és döntéseiket. Mindez különféleképpen érvényes a társadalom egyes tagjaira. Eltolódnak a jövedelmi arányok, és a piaci kereslet is alkalmazkodik az inflációs helyzethez. (Ezt Zebot az infláció egyenlőtlen újraelosztási hatásának hívja.)

A gazdasági növekedés szempontjából azonban nem a széles közönség, hanem az üzletemberek várakozás-elmozdulása a fontosabb. Itt várhatunk feleletet arra a kérdésre: megváltoztatja-e a kúszó infláció, és ha igen, milyen irányban a növekedési rátát?

Korábban az üzleti vezetők számításait a várható áralakulás határozta meg. Az utóbbi emberöltő alatt azonban az üzletemberek szilárdabb talajra építhetnek. Timm szerint az egyes vállalkozók ma már egyenesen meg vannak győződve arról, hogy az állam — szükség esetén a bankópréssel is — mellettük fog állni a „termelési kerülőutak" időszakában, azaz folyamatosan gondoskodni fog a vásárlóerő hiánytalan szétáramlásáról.*

Samuelson szerint az amerikai polgárok (illetve elsősorban az üzletemberek) ma már elvárhatják kormányuktól annak a biztosítását, hogy a gazdasági előrehaladás az eddigi ütemben folytatódjon. Így adottnak vehetnek egy évi 3 százalékos „növekedést" még akkor is, ha nem gyűrik fel az ingük ujját, illetve csak arról gondoskodnak, hogy rendszerük működését ne keresztezzék ésszerűtlen zavarok.

David Riesman szerint,** ha ma az átlagos amerikainak felvetik a kérdést: mi lesz az egyre fokozódó eladósodásával egy esetleges gazdasági depresszió idején — amikor elveszíti keresetét vagy annak jó részét —, azt feleli, hogy majd csak tesz valamit a kormány! Mert ha válság, vagy akár csak kisebb pangás is jönne, felborul minden! A tőkésállamnak tehát mindenesetre gondoskodnia kell a termelés felszívására képes fogyasztásról. Ha másképpen nem megy — mondja Riesman képzeletbeli amerikaija —, a kincstárnak fel kell majd vásárolnia az autókat, a televíziós készülékeket, mindenféle egyéb tartós fogyasztási cikket — úgy amint azt ma a búzával teszi!

Megítélésünk szerint ezzel a gazdasági növekedés egyik fő tényezőjére tapintottunk rá. A biztosra vehető kúszó infláció az üzleti számítások legbiztosabb alapja: Ha a vállalkozókat nem fenyegeti az a kockázat, hogy áruikat nem tudják értékesíteni (legfeljebb az, hogy később vagy lassabb ütemben adják el), és ha üzleti hasznaikat, eddig soha nem látott — még csak nem is álmodott — biztonsággal, valósággal meg tudják tervezni —, nagy lökőerőt nyer a vállalkozási (elsősorban a beruházási) kedv.

Nyilván ennek nem csekély szerepe volt az ipari termelés felfutásában.

* Bankóprésen a központi jegybanktól felvett állami tartozásokat értjük. Ezeket ugyanis az állam – tetszése szerint – visszafizeti vagy kiegyenlítetlenül hagyja. Ma Nyugaton – legalábbis az Egyesült Államokban –, a teljes fedezetet nélkülöző állami költségvetés dívik. A kiadásoknak a bevételek feletti többlete jelenti a „deficites költekezést". A kumulatív deficit az Egyesült Államokban – 1961 első negyede óta 1965 közepéig – 23 milliárd dollár körül jár.

** Észak-Amerika egyik legismertebb közgazdász-közírójáról van szó, aki sok kényes kérdést feszeget új könyvében (Abundance for What? — New York, 1964.)

Az ipari termelés volumenének felfutása
(1958 = 100)

Ország	1959	1961	1963	1965
Anglia	105	114	119	132
Franciaország	101	116	129	140
Svédország	106	124	129	142
Ausztria	106	123	131	145
Kanada	108	112	127	149
Svájc	108	128	141	152
Egyesült Államok	113	117	133	153
NSZK	107	127	137	158
Olaszország	112	140	166	179
Japán	120	178	212	258

Forrás: U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1966. áprilisi szám.

Az új helyzet egyik tagadhatatlan előnye, hogy folyamatosan egyensúlyba hozza a fizetőképes keresletet a kínálattal. Így adódik, hogy egyre több iparvállalat dolgozik — hogy cikkei iránt a kúszó infláció által szétspriccelt vásárlóerővel felugratott keresletet kielégíthesse — a teljes termelési kapacitáshoz viszonylag közeli szinten. Samuelson szerint: „Ilyen körülmények között az egyes cégek számára lehetségessé válik, hogy áraikat és eladásaik volumenét egyszerre emeljék."

Annak a (ma még mindenesetre csak fenntartással fogadható) tézisnek, hogy az infláció elősegíti a gazdasági növekedést, a legfőbb támasza az a tény, hogy a gazdasági csatatér küzdőfeleinek (azaz a cégeknek) kedvező lehetőségeket ad *pénzbeli* nyereségek elérésére. Tekintetbe kell itt vennünk, hogy a gazdasági számítás mindig szorosan a pénz médiumában történik! Lehet, hogy a sikeresség más rangsorai adódnának, ha lehetséges volna a gazdasági műveletek eredményét valamiféle értékálló mutatóban (constans dollárban) számba venni. Elképzelhető, hogy a vállalatok teljesítményük mértékéül termelésük fizikai volumenét vegyék alapul, vagy hogy alkalmazottaik száma, fiókegységeik fejlesztése stb. lenne ebben a tekintetben irányadó.

Mindezek az indexek — persze a pénzelértéktelenedés mutatói is — igen bizonytalanok. A folyó valután kívül így alig adódik más mérték a különböző évek eredményeinek az összevetésére. (Megjegyezzük itt, hogy minden cég bizonyos pénzbeli terhekkel is bír, ha mással nem, adótartozással. Ebben a tekintetben pedig egy nominális pénzegység megmarad változatlan hatásfokkal felhasználható eszköznek akkor is, ha időközben pénzértékcsökkenés következett be. Ez a kirovó és lerovó pénzeszköz problémája, ami önmagában is bonyolítólag hat mindenféle, a folyó pénzen kívül eső számolási érték alkalmazására.)

De nemcsak a vállalkozók oldalán találkozunk ezzel a pénzillúzióval, még jelentősebb talán ennek a szerepe a fogyasztók tekintetében. Thorp és Quandt szerint az embereknek megvan az a tulajdonságuk, hogy szám szerint több pénzzel jobban érzik magukat, mint numerikusan stabil jövedelemmel, még akkor is, ha vásárlóerejük nem is növekedett. (Feltételezzük itt — a magunk részéről —, hogy ehhez hozzájárul bizonyos átrendezési lehetőség megnyílása: fix pénzjövedelmek és árak világában szinte kény-

szerítő erővel alakulnak ki bizonyos — megszokott és elvárt — pénzkiadási tételek. Egy kis infláció, amelyet egy megfelelő jövedelememelkedés ellensúlyoz, ezt a helyzetet rögtön fellazítja. Az emberek ismét birtokába jutnak rendelkezési szabadságuknak, újabb mérlegelési lehetőségek nyílnak meg előttük.)

A három fő cél összeférhetetlensége

A nyugati kutatók ma lassan arra az egybevágó következtetésre jutnak, hogy a teljes foglalkoztatottság, a maximális gazdasági fejlődés és a megélhetési költségek (árszint) stabilitásának az elvét a gyakorlatban nem lehet egyszerre megvalósítani, illetve kombinálni egymással.

A múlt század utolsó harmadában a pénz vásárlóerejét az aranyhoz kötötték. Mivel a produktivitás (a termelési technika) ebben az időszakban gyorsan növekedett, a fogyasztási árak egy emberöltő alatt — sorozatos gazdasági pangás és válságok közepette — kevesebb mint a felére estek.

A második világháború után még egy ideig az árszintállandóság volt az ideál. A gazdasági stagnálással szemben — illetve a munkaalkalmak teremtésében — azonban ez nem nyújtott teljes értékű segítséget.

Ma viszont, amikor a tőkésországok kormányai is a teljes foglalkoztatottságot teszik meg uralkodó elvüknek, stabil árakat egyszerűen nem lehet elérni.

Ha azonban az új nyugati gazdasági szentháromság (magas szintű foglalkoztatottság, stabil árszint és gazdasági növekedés) tagjai ennyire összeférhetetlenek, joggal veti fel a kérdést Klein és Bodkin, hogy egyikükért a másikból mennyit kell odaadni.*

Ezelőtt még csak egy évtizeddel is az embereknek eszükbe sem jutott, hogy az inflációt (mindig ennek csak évi néhány százalékos, kúszó válfajára gondolunk!) ne ördögi gazdasági *bűnnek,* hanem a gazdasági fejlődés *árának* tekintsék.

A fordított irányú műveletet mérlegelve, Klein és Bodkin megkérdezi: mekkora az a munkanélküliség-áldozat, amellyel a stabil árszintet még érdemes megvásárolni? Szerintük egy *kicsi* munkanélküliség — illetve *kicsi* gazdasági visszaesés — felidézése veszélyes ügy. Ha ugyanis a helyzet irányítása kicsúszik a próbálgatók kezéből, a tét az illető állam — és a tőkésvilág — egész belső rendje. Az emberek megtanulták, hogy könnyebb ma megélni egy kicsi inflációval, mint egy kicsi munkanélküliség társaságában!

Klein és Bodkin kétségbevonják emellett azt is, hogy egy kisebb gazdasági visszaesés — a munkanélküliségnek tehát csak szerényebb felszöktetése — egyáltalán alkalmas lenne-e az árak (és a bérek) stabilizálásához. Végtére is egyetlen államban 14 millió munkaképes ember munkanélkülisége (mint a harmincas évek elején az Egyesült Államokban) társadalmilag elviselhetetlen áldozat. A szerzők számításai szerint azonban éppen ilyen mély gazdasági bukás kellene ahhoz, hogy a béremelések ma már intézményessé vált folyamatát (az áremelések fő rugóját) annyira visszaszorítsa, hogy az azonos léptekben maradjon a termelékenység alakulásával.

* L. R. Klein and R. G. Bodkin: Empirical aspects of the trade-offs among three goals: high level employment, price stability and economic growth. Megjelent az Inflation, Growth and Employment című kötetben. Englewood Cliffs, N. Y. 1964.

A kúszó infláció tehát itt van! Legizgalmasabb kérdése pedig az, hogy nem fog-e ez a ma még fokozatos folyamat holnapra fékezhetetlen tehetetlenségi nyomatékot venni. Nem fog-e a pénzérték összezsugorodása végül is felgyorsulni és fejvesztett rohanássá válni?

Mielőtt erre a kérdésre felelnénk, nézzük meg: valóban olyan fekete-e az ördög, amilyennek festik? Tekintetbe kell ugyanis vennünk, hogy a mai — az ún. vásárlókosarak tartalmán alapuló — fogyasztói árindexek felfelé torzító, azaz drágulást tükröző hajlammal bírnak. Mindenekelőtt nem veszik tekintetbe a bekövetkezett minőségi javulásokat. Az ő szemükben ugyanazzal a névvel illetett cikk egysége vagy megszabott mennyisége az idők folyamán azonos marad. Márpedig egy mai, azonos márkájú gépkocsi nem pontosan egyező cikk még néhány év előtti elődjével sem. Még a tisztítószereknél sem lehet a régebbi csomagokat a maiakkal teljesen azonosoknak tekinteni stb. (Persze a jelenség fordítottjával is találkozunk: a fogyasztási statisztika által nem észlelt burkolt áremelésekkel.)

De nincsenek a fogyasztói árindexek arra sem tekintettel, hogy a gyors módosulások mai világában gyakran változik az árukosár összetétele. Így, ha a reáljövedelem növekedik, a fogyasztói kereslet struktúrája „törvényszerűen" eltolódik. Ám észlelhetjük az idő múltával a fogyasztási szokások jelentős elváltozását stabil jövedelmi helyzetekben is.

De tekintsünk el a drágulási indexek e „természetes" gyöngéitől, és fogadjuk el, hogy Nyugaton a fogyasztási árszint évi egy vagy több százalékkal ténylegesen emelkedik. Miként állunk ennek a folyamatnak az elemi gazdasági biztonságot szolgáló egyenletességével? Ha visszalapozunk első ábránkra, azt látjuk, hogy a fogyasztási árak görbéinek a vége — bár nem teljesen egyértelműen — kissé felfelé kunkorodik.

Ezelőtt egy évtizeddel — bizonyos optimizmussal — még általánosan feltételezték, hogy a virágzásért mindössze egy kicsi inflációval kell fizetni, amely 1 vagy legfeljebb 2 százalékos pénzértékveszteség lenne évenként. Azután, a 60-as évek elején, az európai közgazdák azt kezdték emlegetni, hogy valószínűleg 2—3 százalékos évi áremelkedést kell számba venni. Ez a teljest megközelítő foglalkoztatottság, vagy, ami ezzel egyértelmű, a gazdasági fellendülés (boom) elkerülhetetlen velejárója.

Ma azonban — Nyugat-Európában — az a megítélés, hogy a pénzelértéktelenedési ráta, amellyel a megszakítatlan prosperitást biztosítani lehet, még feljebb rukkolt. Egy olyan évi árelmozdulás, amely „mindössze" 3 százalékos, ma már jó teljesítménynek számít. (Ne feledjük: az infláció olyan áldás, amely annál nagyobb, mennél kisebb!)

Az európai — az amerikainál jóval meredekebb léptékű — infláció mögött egyre fokozódó munkaerőhiányt találunk. A munkanélküliség mutatószáma 1 százalék alá esett több államban. Ezt az adatot kell összevetni az Egyesült Államokban bekövetkezett munkanélküliség-csökkenéssel. (A mutatószám ugyanis még mindig 3—4 százalék körül van!) Az európai gazdasági szakemberek szerint azonban az igazi nehézségek akkor jelentkeznek, amikor már minden munkaképes embernek megvan a megfelelő munkahelye és munkaerőszűke fájni kezd.*

Elméletileg is külön kell tehát választani két fázist: Az egyik a gazdaság folyamatos előrehaladása, olyan körülmények között, amikor az a teljes

* Lásd az U. S. News & World Report összefoglalóját (Inflation: Is U. S. in Europe's Footsteps?) a lap 1965. november 22-i számában.

foglalkoztatottságtól még bizonyos távolságra van. A másik az a lényegében megváltozott helyzet, amikor a gazdasági felfutás már a teljes foglalkoztatottság sajátos körülményei között — vagy ehhez egészen közel — folytatódik.

Ha a gazdasági rendszert keresleti pangás — a termelőkapacitások kihasználatlansága — jellemzi, ma már alig lesz valaki Nyugaton, aki kritizálná a fokozott közkiadásokat. Még akkor sem, ha ezek az infláció veszélyét idézik fel. Ténylegesen — jegyzi meg Samuelson — a megnövekedett köz- és magánkiadást a termelés felfutása és az új munkaalkalmak nyelik el.

Ugyanez a gondolatmenet azonban azt is jelenti, hogy amint a munkaerők teljes foglalkoztatottsága és a termelőberendezések teljes kihasználása bekövetkezett, a pénzráfordítások újabb növelése már nem járhat a termelési apparátus további kitöltésével, s a hatás már csak az árak aritmetikai növekedésében csapódhat le.

Így érkezünk majd el a gazdasági Rubiconhoz: lesz-e kedvük és lesz-e hatalmuk a fejlett kapitalista országok vezetőinek a deflációs fékhez folyamodni? És ha a fék valóban működésbe lép, nem következnek-e rá kellemetlen dekonjunkturális hatások? Ha igen, akkor vajon meg tudják-e állítani a folyamatot egy bizonyos optimum körül, amely a fogyasztás, a kapacitás-kihasználás és a munkaerő-foglalkoztatás legkedvezőbb kapcsolatát jelenti?

Inflációs gazdaságátrendezés

Thorp és Quandt szerint — ez könyvük legérdekesebb megállapítása — a kúszó infláció a gazdaság valóságos kenőanyaga, amely gördülékennyé teszi a termelőerők magasabb hatásfokú eloszlását, illetve újraeloszlását. Ennek a megoldási módját a szerzők a következőkben összegezik:

Mind az emberek ízlése (szükségletei), mind a termelési technika változik az idő sodrában. Némely cikkek iránt nő, mások iránt csökken a kereslet. Egy tökéletes versenygazdaság maga átcsoportosítaná — a keresett cikkek gyártására — a termelőberendezéseket és a munkaráfordítást. Olyan keretben azonban, ahol az árak merevek, a kevésbé keresett cikkek gyártói nem csökkentik áraikat. Itt avatkozik be a kúszó infláció: átrendezi a termelőerőket egyedül azzal a ténnyel, hogy azok a vállalatok, amelyeknek a cikkeit keresik, feljebb rukkolhatnak az áraikkal! A gazdaságilag szükséges árkülönbség a keresett és a kevésbé keresett cikk között tehát nem úgy támad, hogy az egyik olcsóbb lesz, a másik meg drágább. A megoldás az, hogy az előző áraival előrelép, a második pedig egyhelyben marad. (Egy sodrásban levő tömeg tagjainak rugalmas átrendezése mindig könnyebb feladat, mint egy megrögzötten egyhelyhez kötött sokaságé!)

Scitovskyék szerint a mai nyugati gazdasági rendszerben egy szerény infláció egyenesen szükséges ahhoz, hogy biztosítva legyen az árak egymással szembeni hajlékonysága. Enélkül a piac nem is tudná teljesíteni a befektetések terelésére vonatkozó feladatait. A folyamat lényegét — saját szavainkkal — így foglalhatnánk össze:

Ha nincs visszaút, azaz a rosszul szereplőket sem lehet (sem a vállalkozók, sem a gyenge munkások közül) soha *hátrafelé* (azaz a csökkent ré-

szesedés irányába) szorítani, akkor meg kell nyitni a pályát a nagyobb teljesítményűek gyorsabb előrehaladására! Ezt a feladatot teljesíti egy pénzátjárta világban a kúszó infláció, amely önmagában is büntetés a helyben topogókra.

A kúszó inflációt tehát mint egy — önmagában nem is veszélytelen — gazdasági sodrást tekinthetjük, ahol a faktorok és az aktorok pozíciója egyre változik. Az adódó tényekhez így a vállalatoknak újra és újra alkalmazkodniuk kell. Áll ez a legfontosabb költségtételre, az előzetes megállapodások alapján (vagy anélkül is) lépcsőzetesen emelkedő munkabérkiadásra is. Ennek azonban egyedül is nagy teljesítményfokozó hatása van. Ha ugyanis szüntelenül szembe kell nézni a dolgozók „kérlelhetetlen" követeléseivel, a vállalatok, hogy veszteségessé ne váljanak, *kénytelenek* munkamegtakarító berendezésekről és ügyesebb szervezési módokról gondoskodni.

Nyilvánvaló, hogy az egész, mint egy kiagyalt kényszerszerkezet hat: el *kell* érni a béralkudozásoknál feltételezett produktivitásnövekedést! Ekkor azonban a vállalat *még csak éppen a pénzénél van.* De a nyereségnövelésnek is megvan a maga útja: jobbat — vagy látszólag jobbat — termelve, emelni lehet az árakat.

A felfelé nyitott árrendszer tehát elsősorban a vállalatvezetést készteti nagyobb erőpróbára. Az a vállalat, amely megmarad eddigi teljesítményei mellett, nem emelheti árait. Nem kényszerül árleszállításra — ami mindig nehézkes —, de nem is érhet el nyereséget. Így persze a jövője is veszélybe kerül: le kell mondania az új beruházásokról.

Meg kell itt jegyeznünk egy fontos körülményt. A kapitalista gazdaságban ugyanazt a fogyasztási cikket — pontosan ugyanazt — ritkán árusítják máról holnapra megemelt árral. Általában javító módosításokkal lép a közönség elé az áremelés — ha mást nem, a csomagolást, az adagolást meg kell változtatni. (Rendesen ez sem egészen egyszerű feladat!)

Az évente visszatérő automatikus bérjavítás — ami a kúszó infláció egyik szerkezeti eleme —, így igen érzékeny sarkantyú. A vállalkozóknak valósággal elébe kell menniük, hogy hatásait felfoghassák, kiparírozhassák. Aki visszariad az aktív elmemunkától — vagy nélkülözi a pontos áru- és piacismeretet —, elkerülhetetlenül szűkös helyzetbe jut.

Duesenberry kiemeli, hogy nem a lassan kúszó inflációnak, hanem a merev bér-árrendszernek van kedvezőtlen hatása a termelési tényezők megoszlására. Ha az árszint nem mozdul, nehéz az érdemtelenül elért előnyöket — bármi is legyen a forrásuk — lefaragni.* (Hozzátehetjük: valósággal „ki kell húzni a talajt" egy-egy konkrét tőkés alól, hogy kiadja a kezéből termelőberendezéseit!) A folytonos lassú árszintemelkedés mellett tehát megvalósul a termelési tényezők újraelosztása különösebb gazdasági összecsapás vagy megrázkódtatás nélkül.

A kúszó infláció és a műszaki haladás között első tekintetre talán nem látunk szoros összefüggést. Thorp és Quandt azonban történeti tanulságokra hivatkozik, amelyek igazolják, hogy a műszaki tökéletesítés a bővülő belpiacokkal összefüggő jelenség; s az újítások szélesebb alkalmazása a jó gazdasági évek — tehát nem éppen a stabil árak — idejére esik.

Igaz, hogy maguk a találmányok — mint szuverén emberi ötletek —

* Duesenberry tanulmányát lásd a következő gyűjteményes kötetben: Inflation. Proceedings of a Conference held by the International Economic Association. London. 1962.

nem szoros függvényei a gazdasági körülményeknek. Ha azonban az újítások kidolgozása költséges — például szerteágazó kutatással jár —, világos, hogy gazdagabb lesz a termésük akkor, ha a vállalatoknak — az általános fellendülésben — módjukban van megfelelő pénzt áldozni rájuk.

Nem áll meg az a nézet, hogy az előre számba vehető kúszó infláció olyan biztonságos helyzetet teremt, amelyben a vállalatoknak már nincs is szükségük újítások bevezetésére busás nyereségeikhez. Timm szerint éppen a gazdasági visszaesés lehetősége — illetve fenyegető veszélye — az, ami a vállalkozók újítási kedvét megbénítja. Az üzleti vezetők semmitől sem fáznak jobban, mint az egész céget kockára tevő rizikótól. Ha a pénzbeli kereslet nincs intézményesen biztosítva (mint a kúszó infláció világában), ez rossz újítási (beruházási) légkört teremt.

Az infláció kárvallottai

Sumner H. Slichter az inflációt a gazdasági növekedés elkerülhetetlen árának minősíti: Slow Inflation — an Inescapable Cost of Maximum Growth Rate.* Kétségtelen, hogy sok üzletember, amikor összeveti a „kicsi" inflációt a „kicsi" deflációval, az előbbit tartja a kisebbik bajnak.

De kik fizetik meg — és mennyire keservesen — ezt az árat? Minden infláció a jövedelmek bizonyos fokú újraelosztását jelenti az öregebbek kezéből a fiatalabbakéba. (Az a pénzegység, amelyet valaki 25 éves korában félretesz, amikorra 70. életévét eléri — évi 1—2 százalékos áremelkedést véve számba — időközben ismételten megfeleződött értékében!)

Általában — ez hosszabb távon az enyhe pénzerózióra is érvényes — a vásárlóerő azok kezéből, akik hitelezői pozícióban vannak, átcsúszik az adós oldalon levőkhöz. Becslések szerint az utóbbi 20 évben az Egyesült Államokban 500 milliárd (nem millió!) dollár reális vásárlóerő foszlott a semmibe (illetve ment át az adósokhoz) a hitelezők „tárcájából".

Az egész folyamat tehát nem közömbös senkire, a dolgozók egyes kategóriáira sem. A fix fizetések sajátossága az, hogy rendszeresen elmaradnak az általános értékveszteség pótlásában. De nem találnak az infláció ellen védelmet a fix kamatozású papírok és biztosítási kötvények tulajdonosai sem.

Az inflációs folyamatot bizonyos mértékben megkönnyíti, hogy azoknak a köre, akiknek a terhére folyik, csak nehezen azonosítható. (Tehát ezek nem is szervezhetők könnyen egy ellenálló-frontba!) Ez fontos különbség a munkanélküliséggel szemben, amelynek a terhe különösképpen specifikus: könnyen rá lehet mutatni szenvedő alanyaira. Éppen ezért könnyebb is az utóbbiaknak valamiféle segítséget nyújtani — illetve ezeknek ezt kikövetelni —, mint a mindig igen diffúz hatású infláció károsultjainak.

Mi tehát a kúszó inflációs folyamat társadalmi mérlege? Samuelson utal arra a felfogásra — ennek maga sem mond ellent —, hogy a fix jövedelmű társadalmi rétegek veszteségei kisebbek azoknál az előnyöknél, amelyek a közösség egyéb részeinek jutnak. Még a viszonylag stabil bérű dolgozók helyzete sem rosszabbodik, mivel jelentősen megjavul alkalmaz-

* Ez a címe a tanulmányának, amely a The Commercial and Financial Chronicle, New York, 1959. március 26. számában jelent meg.

tatási lehetőségük, és — esetleges túlmunkával — több pénzt is vihetnek haza.

Ezzel szemben egy deflációval, az általános tapasztalat szerint, a munkaerő és a termelőberendezés kihasználatlansága jár. Így a nyertesek kevesebbet nyernek, mint amennyit a vesztesek vesztenek. Voltaképpen egy igazi nagy depresszióban (néhány spekulánstól eltekintve) mindenki szenved, ideértve a hitelezőket is, akik „rosszabb" pénzben kirótt követeléseiket, adósaik fizetésképtelensége folytán, nem tudják „jó" pénzben behajtani.

Thorp és Quandt szerint nem lehet azt állítani, hogy az az enyhe fokú infláció, amely az Egyesült Államokban az utóbbi húsz évben lepergett (és mintegy megkétszerezte az árakat), valamiféle masszív szerencsétlenséget, azaz a lakosság meghatározható rétegei számára szembeugró szűkölködést jelentett volna. A pénzelértéktelenedés terhe mintegy eloszlott, szétfoszlott.

★

Ezek szerint a kúszó infláció valóban a semmiből teremt valamit? Pontosabban: potenciálisból értékes realitást? Helyes ha őt az áruval telített, mesterségesen élesztett vásárlási igényekkel operáló modern tőkés gazdaság nélkülözhetetlen motorjának tekintjük?

Ez az utóbbi mindenesetre téves túlértékelés lenne. Látjuk ezt abból, hogy ott, ahol a gazdasági expanziónak — mint sok elmaradt országban — nincsenek meg a termelési feltételei, az inflációnak sem a kúszó, sem a vágtató válfaja nem segít. Ha tehát a pénz nem is puszta fátyol — amint ezt Schumpeter helyesen hangsúlyozza —, nem is motor! Fék lehet és emelő is lehet, de az aktív erőt a gazdasági expanzióhoz másból kell meríteni.

A modern ember egyre inkább izgatószerekkel — így főleg koffeinnal és nikotinnal — él, s ezek kétségtelenül „kihoznak belőle" valamit, vagyis hatnak a munkateljesítményére. Túlságosan merész képzettársítással élnénk akkor, ha a lassú pénzértékeróziót a modern ipari államok közgazdasági serkentőszerének tekintenénk? Talán elfogadhatjuk azt az elméletébe beleértett tételt, hogy mindig vannak — és újra képződnek — a társadalmi szerkezetben olyan erőtartalékok, amelyeket új pénz varázsával be lehet csalogatni a termelőfolyamatba.

Tehát, ha nem is tekinthetjük a kúszó inflációt aktív csodaszernek — motornak —, de aktivizáló stimulusnak igen! Ha nem is ló, mely a gazdasági jármű elé fogható, de talán — ha a termelőerők valóban rendelkezésre állnak — csípős előrehajtó ostor.

Ma még korai lenne a kúszó inflációról határozott értékelésbe bocsátkozni. Mindenesetre bőséges példákat ismerünk a történelemben arról, hogy miként mondtak csődöt csalhatatlannak hitt gazdasági csodaszerek.

KONZULTÁCIÓ

STÁHL JÁNOS:

A szállítási feladatokról

Napjainkig a legkülönfélébb gazdasági tevékenységek vizsgálatánál alkalmaztak már lineáris programozási modellt. Ilyen értelemben szoktak a lineáris programozással kapcsolatban termékválaszték-, tápkeverék-meghatározási, szállítási stb. feladatról beszélni.

Ha eltekintünk egy pillanatra a lineáris programozás gyakorlati alkalmazásaitól és azt mint a matematikai programozás egy fejezetét tekintjük, a szállítási feladat még mindig általánosan használt, jól definiált fogalom: ilyenkor szállítási feladaton egy meghatározott típusú lineáris programozási feladatot értenek. A szállítási feladatnak, szemben például a termékösszetétel-meghatározási feladattal, azért is jut ilyen „kitüntetett" szerep, mert — éppen speciális szerkezete folytán — számológépi szempontból sokkal hatékonyabban kezelhető, mint a lineáris programozási feladatok általában.

A szimplex módszer és annak különféle variánsai a lineáris programozási feladatok megoldásának leghatékonyabb eszközét jelentik. Érthető tehát, hogy matematikai szempontból is külön figyelmet szentelnek olyan lineáris programozási feladatoknak, melyek megoldásánál a szimplex módszer alkalmazása nagymértékben leegyszerűsödik, illetve rendelkezésre áll egyéb speciális algoritmus is.

Szokásos még szállítási feladat típusú problémákról is beszélni. Ezek olyan szerkezetű lineáris programozási feladatok, amelyek rendelkeznek a szállítási feladat több-kevesebb „jó tulajdonságával".

A szállítási feladat, illetve a szállítási feladat típusú problémák nem tisztán matematikai érdekességűek. Az egész kérdés mint egy valóságos szállítási probléma egy lehetséges modellje merült fel, és az ebbe a fogalomkörbe tartozó feladatok szinte kivétel nélkül interpretálhatók — többek között — valóságos szállítási problémaként is.[1]

I.

1941-ben Hitchkock[2], illetve tőle függetlenül 1947-ben Koopmans[3] vetette fel az alábbi problémát, amelyet kiindulópontként tekinthetünk és amelynek megoldásával részletesebben kívánunk foglalkozni.

[1] A szállítási feladat különféle interpretációival kapcsolatban lásd például Rabár Ferenc „Lehetőségek és nehézségek a lineáris programozás vállalati alkalmazásában". Közgazdasági Szemle, 1966. február, 2. szám.

[2] Hitchkock F. L.: „The distribution of a product from several sources to numercus localities". Jour. Math. Physics 20 : 224–230 (1941).

[3] Koopmans T. C. and S. Reiter: „A Model of Transportation". T. C. Koppmans (ed): „Activity Analysis of Production and Allocation" Cowles Comission Monography 13, Wiley, New York, 1951.

Valamilyen árucikkből (homogén termékből) m számú telephelyen rendelkezésre állnak $a_1, a_2 \ldots a_m$ nagyságú készletek, amelyekből ki kell elégíteni n számú rendeltetési helyen $b_1, b_2, \ldots b_n$ nagyságú igényeket oly módon, hogy a szállítás összes költsége minimális legyen. Az egységnyi termékeknek az i telephelyről a j rendeltetési helyre történő szállítása c_{ij} költséggel jár; ezt az egységköltséget konstansnak tekintjük.

Jelöljük x_{ij}-vel az i telephelyről a j rendeltetési helyre (fogadóhelyre) szállítandó mennyiséget. A feladat x_{ij}-k olyan értékeinek meghatározása, amelyekre

$$(1) \qquad \begin{aligned} \sum_{j=1}^{n} x_{ij} &\leqslant a_i \qquad (i = 1, 2 \ldots m) \\ \sum_{i=1}^{m} x_{ij} &= b_j \qquad (j = 1, 2 \ldots n) \end{aligned}$$

és a $x_{ij} \geqslant 0$

$\sum_{i=1}^{m} \sum_{j=1}^{n} c_{ij}\, x_{ii}$ összeg minimális. A feladat megoldható, ha $\sum_{i=1}^{m} a_i \geqslant \sum_{j=1}^{n} b_j$. Készítsük el az alábbi sémát (1. sz. ábra), amelynek sorai a telephelyeknek, oszlopai a fogadóhelyeknek felelnek meg. Az i sor j-edik pozíciójába fogjuk beírni a megfelelő viszonylatban szállítandó mennyiséget, a sor utolsó pozíciójába pedig azt a mennyiséget, amely a telephelyen marad (ha van ilyen). Minden pozíció jobb felső sarkában bejegyezzük az adott viszonylatban érvényes szállítási egységköltséget, c_{ij}-t. (A továbbiakban sorok és telephelyek, illetve oszlopok és fogadóhelyek között nem mindig teszünk különbséget.) A táblázatnak nem negatív számokkal való kitöltése akkor reprezentál egy lehetséges szállítási tervet, ha az egymás után következő sorokban álló számok összege rendre $a_1, a_2, \ldots a_m$, az oszlopösszegek pedig $b_1, b_2 \ldots b_n$ és $\sum_{i=1}^{m} a_i - \sum_{j=1}^{n} b_j$.

A sorösszegek a séma utolsó oszlopát, az oszlopösszegek pedig a séma utolsó sorát alkotják. Tekintsük az utolsó oszlopot is egy felvevőhelynek. (Az ide történő szállítás költsége lehet pl. zérus.) Ezek után az (1) problémát úgy tekinthetjük, mintha a feltételekben mindenütt egyenlőségi jel szerepelne, $\sum_{i=1}^{m} a_i = \sum_{j=1}^{n} b_j$.

Táblázatunkban összeállíthatunk — nem is túlzottan költséges — szállítási terveket.

Keressük meg az első sorban azt a pozíciót, amelynek megfelelő fogadóhelyre a szállítási költség a legkisebb. (Ha több ilyen van, válasszuk az egyiket.) A kiválasztott fogadóhelyre az első telephelyről tervezzük be annyi termék elszállítását, amennyi csak lehetséges. Ez a mennyiség vagy a_1, vagy a fogadóhely b_j igénye, aszerint, hogy melyik a kisebb. Az első esetben az első telephelyről mindent elszállítottunk, és a j-edik fogadóhelyen csak a még kielégítetlen $b_j - a_1$ igénnyel kell tovább számolnunk, míg a második esetben a j fogadóhely igényét elégítettük ki és az első telephelyen csak a megmaradó

a_i—b_j készlettel számolunk tovább. A még figyelembe veendő telephelyek és fogadóhelyek együttes száma eggyel csökkent, vegyük a „megmaradt" táblázatot és folytassuk az eljárást. Legfeljebb — ha pedig csak az utolsó lépés során törlünk egyszerre egy fogadóhelyet és egy telephelyet, akkor pontosan — $m+n-1$ lépés után úgy töltöttük ki a táblázatot, hogy ezzel egy lehetséges szállítási tervhez jutottunk.

Más tervet kapunk, ha az előbbi eljárásnál felcseréljük a telephelyek és a fogadóhelyek szerepét, vagy ha mindig abba a viszonylatba tervezünk be szállítást, amelyhez — a táblázat még figyelembe veendő részében — a legkisebb c_i érték tartozik. Az így adódó tervek is legfeljebb $m+n-1$ viszonylatban írnak elő szállítást.

		1.	2	. . . .	n	Készlet
		fogadóhely				
1.	telephely	c_{11}	c_{12}	. . . .	c_{1n}	a_1
2.		c_{21}	c_{22}	. . . .	c_{2n}	a_2
⋮		⋮	⋮		⋮	⋮
m		c_{m1}	c_{m2}	. . . .	c_{mn}	a_m
Igények		b_1	b_2	. . . .	b_n	

1. sz. ábra

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1.	2. 2.	7. 1.	2.	. 4.	3.	2.	9.
2.	3.	1.	8. 1.	3. 2.	4.	2.	11.
3.	4.	2.	1.	1. 2.	4.	5. 1.	6.
4.	6. 2.	3.	5.	1. 5.	5. 2.	1.	12.
	8.	7.	8.	5.	5.	5.	

2. sz. ábra

Miként dönthető el, hogy az így kapott terv optimális-e? Ha nem, lehet a tervet a kívánt irányban módosítani?

A 2. ábrán már feltüntettük a fentebb leírt első módszerrel kapott tervet. Könnyen belátható, hogy ha más viszonylatban szállítást nem hajtunk végre, akkor ez a szállítás egyetlen módja: megoldásunk bázismegoldás.

Ha most figyelembe veszünk egy további, még szabad viszonylatot, például (1,6)-ot, és az 1. telephelyről a 6. fogadóhelyre irányítunk egységnyi mennyiséget a szóban forgó termékből, akkor x_{11}=2-t egységnyivel csökkenteni kell $a_1=9$ miatt. (x_{12}=7-et nem célszerű csökkenteni, mert az a b_2=7 igény kielégítéséhez szükséges.) Ezután x_{41}=6-ot kell 1-gyel növelni b_1=8 folytán, majd a további változásokat az ábrán megjelölt hurok töréspontjaiban kell végrehajtani. A változtatás eredményeképpen a szállítási költség emelkedik (a célfüggvény $c_{16} - c_{11} + c_{41} - c_{44} + c_{34} - c_{36} = 2$-vel nő), az (1,6) viszonylatot tehát nem érdemes pillanatnyilag figyelembe venni.

Azzal az eljárással, amellyel az (1,6) viszonylathoz megtaláltuk az ábrán bejelölt hurkot és megvizsgáltuk, hogy miként változnak más viszonylatokon a szállítandó mennyiségek, tulajdonképpen nem csináltunk mást, mint hogy az (1) alatti lineáris programozási feladatban az x_{16} változóhoz tartozó oszlopvektort előállítottuk mint a bázisváltozókhoz tartozó oszlopvektorok lineáris kombinációját. Ez az előállítás egyébként nagyon speciális: az összes együttható +1 és —1. (Ha azt akarjuk, hogy az előállításban az összes bázisvektor szerepeljen, akkor együttható lehet még 0 is.) Az előbbi $c_{16} - c_{11} + c_{41} - c_{44} + c_{34} - c_{36}$ ... kifejezés tulajdonképpen az x_{16} változó relatív költsége.

Az előbbiekből az is látható, hogy amennyiben egy újabb viszonylat beprogramozása célszerű, akkor miképpen kell azt végrehajtani. A szállítandó mennyiség ebben a viszonylatban annyi lesz, amennyi a legkisebb szám a hurok negatív csúcsaiban álló (csökkentendő) mennyiségek közül.

Az eljárás abban áll, hogy meghatározva egy bázismegoldást, a nem tervezett viszonylatokat a hozzájuk tartozó hurok segítségével értékeljük (a bázis tulajdonságából következik, hogy minden ilyen viszonylathoz van egy és csak egy hurok), majd az egységnyi mennyiségre vonatkozólag legnagyobb költségcsökkenést jelentő viszonylatot bevonva módosítjuk a programot.

Amit alkalmaztunk, az lényegében a szimplex módszer, de kihasználtuk a szállítási feladat speciális struktúráját. Ezért, ha már nem találunk olyan viszonylatot, amelynek bevonása az utoljára meghatározott program javítását ígéri, akkor állíthatjuk, hogy az utolsó szállítási terv optimális.[4]

A leírt eljárás nálunk „disztribuciós módszer" néven vált ismertté.

Ha a szállítási feladatot közönséges lineáris programozási feladatként kezeljük, akkor $m+n$ feltételünk és $m \cdot n$ ismeretlenünk van. (Pontosabban: az egyik feltételt elhagyhatjuk, mert ha a megoldás a megmaradó $m+n-1$ feltételt kielégíti, akkor kielégíti az utolsót is; ez azonban pillanatnyilag nem fontos.) A feladatnak szimplex módszerrel való megoldása minden lépésben egy $(m+n) \cdot m \cdot n$ nagyságú táblázat adminisztrálását, transzformációját igényli. A fentebb vázolt módszer során csak két $m \cdot n$-es táblázattal (program, illetve költségtábla) dolgozunk és az elvégzendő műveletek nem is túl bonyolultak: az egyébként nagyon szemléletes hurkok megkeresésén kívül csak összeadást és kivonást kell végezni. Ily módon, ha a fogadó- és a telephelyek száma nem túl nagy, a feladatok esetleg kézi számolással is viszonylag egyszerűen és gyorsan megoldhatók.

Megjegyezzük azonban, hogy egy számológép nem úgy „látja" a táblázatot, illetve abban egy bázismegoldást, ahogyan az ember. Ezért a hurkok megkeresése nem olyan egyszerű. A számológépi program hatékonysága szinte kizárólag attól függ, hogy az aktuális bázismegoldás miképpen van a gépben reprezentálva, és hogy e reprezentáció alapján a gép milyen gyorsan tud egy kipróbálandó viszonylathoz tartozó hurkot megkeresni.

A leírt módszerben először minden egyes még szabad viszonylathoz meg kell keresnünk a hozzátartozó hurkot, majd az egyik alkalmas hurok mentén módosítjuk a tervet. Ez az eljárás egyszerűsíthető egy fogással, amelynek révén hurok kijelölése nélkül is értékelhetjük a szabad viszonylatokat (vagyis meghatározhatjuk, hogy egységnyi mennyiségnek erre a viszonylatra való programozása miként változtatja a szállítási költséget). Ily módon minden táblázathoz csak egyetlen hurkot kell megkeresnünk, azt, amelyik a legjobbnak talált viszonylathoz tartozik. Ez a lényege a Dantzigtól származó „potenciál módszernek", amely az ún. módosított szimplex módszer specializálása szállítási feladatra.[5]

Az értékelés elvégzése egyszerű: tetszőleges bázismegoldás esetén $m+n$ olyan u_i és v_j szám ($i = 1, 2 \ldots m$; $j = 1, 2 \ldots n$), hogy amennyiben az $(i—j)$ viszonylat szerepel a programban, $c_{ij} - u_i - v_j = 0$. Egyszerű az u_i és v_j számok meghatározása is. Nézzük pl. a 2. ábrán feltüntetett táblázatot, illetve megoldást.

[4] Ez a közönséges szimplex módszer optimumkritériuma. A szimplex módszerrel kapcsolatban lásd például Bod Péter: „Matematikai programozás: optimális gazdasági döntések számításokkal való előkészítésének eszköze". Közgazdasági Szemle, 1965. október, 10. sz.

[5] Dantzig G. B.: „Application of the Simplex Method to a Transportation Problem", lásd 2 lábjegyzetet.

Abból, hogy a megoldás bázismegoldás, ami 9 feltételt jelent, és hogy összesen 10 u és v ismeretlenünk van, következik, hogy egyet közülük tetszőlegesen megválaszthatunk. Legyen például $u_1 = 0$, akkor $c_{11} = u_1 + v_1$-ből $v_1 = 2$. $c_{12} = u_1 + v_2$-ből $v_2 = 1$, $c_{41} = u_4 + v_1$-ből és $v_1 = 2$-ből $u_4 = 0$, ebből a (4,4) illetve (4,5) viszonylatot figyelembe véve $v_4 = 5$, $v_5 = 2$ adódik stb.

Belátható, hogy egy szabad viszonylatra a $c_{ij} - u_i - v_j$ érték éppen megegyezik azzal az értékkel, amely a viszonylathoz tartozó hurokkal történő értékeléssel adódik.

II.

Mielőtt a szállítási feladat megoldására kidolgozott más algoritmusokkal foglalkoznánk, megemlítjük a feladat néhány egyszerű kiterjesztését.

1. A korlátozott kapacitású szállítási feladat

Tételezzük fel, hogy bizonyos (i, j) viszonylatokban a szállítási lehetőség korlátozott, azaz az (1) problémában szerepelnek még $x_{ij} \leqslant d_{ij}$ alakú feltételek (d_{ij} lehet esetleg zérus is). Az előbb ismertetett módszer csekély módosítással alkalmazható ilyen feladat megoldására is. A különbség mindössze annyi, hogy az egyes lépések során az $m+n-1$ számú bázisváltozónak megfelelő viszonylatokon kívül szerepelhetnek még további betervezett viszonylatok is a programban, amelyeken éppen a megfelelő d_{ij} felső korlát nagyságú szállítás van tervezve. A program módosítása során egyrészt vigyáznunk kell arra, hogy a felső korlátokat túl ne lépjük, másrészt hogy egy (i, j) viszonylatban éppen csökkenteni érdemes a szállítást, ha $c_{ij} - u_i - v_j > 0$.

2. Az átszállítási feladat

Engedjük meg, hogy az egyes telephelyekről ne csak közvetlenül lehessen az egyes fogadóhelyekre szállítani, hanem más telep- és fogadóhelyeken keresztül is. Azonnal figyelembe vehetjük azt a lehetőséget is, hogy a termék olyan közbülső állomásokon át érkezik végső rendeltetési helyére, amelyek nem telep- vagy fogadóhelyek. Ilyen közbülső állomások tekinthetők olyan telephelyeknek, amelyeknek a nettó készlete (a_i) zérus (vagy olyan fogadóhelyeknek, amelyeknek a nettó igénye (b_j) zérus).

Nagyon kézenfekvő a feladat következő megfogalmazása:

Tegyük fel, hogy m számú telep, illetve n számú fogadóhely van (a közbülső állomásokat is beleértve), számozzuk ezeket 1-től m-ig, illetve $m+1$-től $m+n$-ig. x_{ij}-vel jelöljük az i pontból a j-be irányuló szállítást $(i \neq j)$, t_i-vel pedig az i ponton átszállítandó — más pontokból odaérkező — mennyiséget. Teljesülnie kell egyrészt a

$$\text{(2a)} \qquad \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^{m+n} x_{ij} = a_i + t_i \qquad (i = 1, 2 \ldots m),$$

másrészt a

$$\text{(2b)} \qquad \sum_{\substack{j=1 \\ j\neq i}}^{m+n} x_{ij} = t_i \qquad (i = m+1;\ m+2, \ldots m+n)$$

feltételeknek. Az első feltételcsoport azt fejezi ki, hogy a telephelyről elszállítandó mennyiségek összege egyenlő az i telephely a_i készletének és az oda beérkező szállításoknak az összegével. A második csoport szerint a fogadóhelyekről elszállítandó mennyiségek összege t_i-vel egyenlő.

Hasonlóan, a telephelyekre beérkező mennyiségek összege egyenlő az átszállítandó mennyiséggel, a fogadóhelyekre beérkező mennyiség pedig egyenlő az átszállítandó mennyiségnek és az igénynek az összegével.

$$\text{(2c)} \qquad \sum_{\substack{i=1 \\ i\neq j}}^{m+n} x_{ij} = t_j \qquad (j = 1, 2, \ldots m)$$

$$\text{(2d)} \qquad \sum_{\substack{i=1 \\ j\neq j}}^{m+n} x_{ij} = b_j + t_j \qquad (j = m+1, m+2, \ldots m+n)$$

A minimalizálandó célfüggvény $\sum_{i=1}^{m+n}\sum_{j=1}^{m+n} c_{ij}x_{ij}$, vagy pedig $\sum_{i=1}^{m}\sum_{\substack{j=1 \\ j\neq i}}^{m+n} c_{ij}x_{ij} + \sum_{i=1}^{m+n} c_{ii}t_i$. (Ez utóbbi akkor, ha az i ponton átszállítási vagy raktározási költség is felmerül. Ezt az egységkülönbséget jelöltük c_{ii}-vel.)

A feladat ebben a formában igen hasonló a szállítási feladathoz, az egyetlen eltérés, hogy a t ismeretlennek együtthatója — 1 lesz, ha ezeket az ismeretleneket a baloldalra visszük.

A szállítási feladat megoldására ismertetett algoritmus csekély változtatással alkalmassá tehető ilyen feltételrendszerű feladatokra is. Ezt a módszert nem egy esetben használják, így például a később említendő folyamprobléma megoldására. Az adott esetben azonban helyettesíthetjük feladatunkat egy közönséges szállítási feladattal is.

Legyen t_0 egy olyan érték, mely biztosan nagyobb, mint bármelyik t_i. (Például $t_0 = \sum_{i=1}^{m} a_i$ megfelel.)

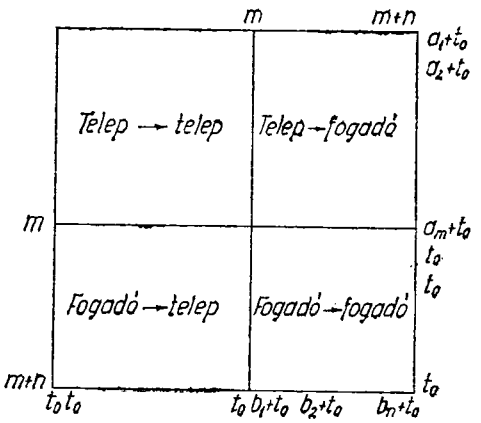
Vezessük be az $x_{ii} \geqslant 0$ ismeretleneket oly módon, hogy $t_i + x_{ii} = t_o$. Ezeket (2a) — (2d)-be helyettesítve adódik, hogy

$$\sum_{j=1}^{m+n} x_{ij} = \begin{cases} a_i + t_0 & (i = 1, 2, \ldots m) \\ t_0 & (i = m+1, m+2, \ldots m+n) \end{cases}$$

$$\sum_{i=1}^{m+n} x_{ij} = \begin{cases} t_0 & (j = 1, 2, \ldots m) \\ b_j + t_0 & (j = m+1, m+2, \ldots m+n), \end{cases}$$

illetve a célfüggvényre: $\sum_{i,j=1}^{m+n} c_{ij}x_{ij}$ + konstans.

Az m fogadóhelyet és n telephelyet tartalmazó feladat tehát úgy kezelhető, mint egy $(m+n) \cdot (m+n)$-es szállítási feladat. Az itt elmondottak — csekély változtatásoktól eltekintve — Orden[6] eredményei.

3. Hálózati folyamok

Hasonló probléma annak a vizsgálata, hogy egy irányított hálózat két kiemelt pontja között maximálisan mekkora mennyiség szállítható, ha a hálózat bizonyos részein a szállítási lehetőségek korlátozottak. Ezek a lineáris programozási feladatok a *folyamproblémák.* Megoldásukra több, egyaránt hatékony módszer ismert, amelyek legnagyobbrészt Fordtól és Fulkerstontól származnak.

Itt említhetők meg a tevékenységek időbeli ütemezésénél használható CPM és PERT módszerek is. Ugyanis az ilyen — gyakran nem is egyszerű — modellek egyik leghatékonyabb megoldási módszere folyamproblémák egymásutáni megoldását igényli.

4. Sztochasztikus szállítási feladatok

Sztochasztikus programozásnál alapvető probléma, hogy ha alkalmas helyettesítésekkel vagy transzformációkkal kiküszöböljük belőle a sztochasztikus elemeket, a kapott nem sztochasztikus feladat általában nagyon bonyolult. Például, ha egy lineáris feltételről csak azt követeljük meg, hogy az optimális program egy meghatározott valószínűséggel elégítse majd ki, akkor bizonyos feltételezések mellett felírható egy vele ekvivalens kvadratikus feltétel. Sztochasztikus szállítási modell, illetve szállítási feladat esetén gyakorta mód van arra, hogy a transzformációval adódó nem sztochasztikus feladatot visszavezessük szállítási feladatra.

Egy ilyen eset a következő is, amelyet Dantzig és Ferguson vizsgált meg egy repüléssel kapcsolatos szállítási problémánál.[7]

Tegyük fel, hogy nincs pontos információnk a b_j igényre vonatkozólag, de ismerjük minden egyes b_j lehetséges értékeit és azokat a valószínűségeket, ame-

[6] Orden A.: „The Transhipment Problem", Management Science, 2 : 276–285 (1956).
[7] Ferguson A. R. and G. B. Dantzig: „The Allocation of Aircraft to Routes – An Example of L. P. under Uncertain Demand". Management Science 3 : 35–73 (1956).

lyekkel ezeket az értékeket felveszi. Ismertek továbbá az egyes lehetséges b_j értékekhez tartozó $c_j(b_j)$ eladási árak. Keressük a várható bevételek és az összes szállítási költségek különbségének maximumát.

Feladatunk olyan x_{ij} és y_j nemnegatív számok meghatározása, amelyekre

$$(3)\qquad \begin{aligned} \sum_{j=1}^{n} x_{ij} &= a_i \qquad (i = 1, 2, \ldots m) \\ \sum_{i=1}^{m} x_{ij} - y_j &= 0 \qquad (j = 1, 2, \ldots n) \end{aligned}$$

teljesül, és $\sum_{c,j} c_{ij}x_{ij} - \sum_{j=1}^{n} f_j(c_j, y_j)$ minimális, ahol az $f_j(c_j, y_j)$ függvény a várható bevételt adja meg, ha a j fogadóhelyre y_j nagyságú szállítás történik.

Az $f_j(c_j, y_j)$ függvényt lineáris törtfüggvénnyel közelítve és új változók bevezetése után (3) megoldása helyettesíthető egy $(m+K) \cdot (n+1)$-es szállítási feladat megoldásával, ahol K maximuma az egyes j értékekhez tartozó f függvények töréspontjai K_j számának.

A szállítási feladattal kapcsolatban itt még két dolgot érdemes megemlíteni.

Először is azt, hogy amennyiben az a_j és b_j értékek egész számok, mindig van olyan optimális megoldás, amely ugyancsak egész számokból áll. Ez figyelemre méltó lehet akkor, ha létszámot vagy teherautókat stb. osztunk el ilyen modell alapján.

Másodszor, kifogásként felmerülhet — egyebek között —, hogy az itt említett modellek nem tekinthetők dinamikusnak. Dinamizálás esetén, bár a feladat méretei megnövekednek, általában még mindig szállítási vagy szállítási típusú feladat megoldásával van dolgunk.

III.

Gyakorlati igények nemegyszer vezetnek olyan szállítási feladatok megoldására, amelyekben nagy a feladóhelyek és a fogadóhelyek száma. Azt is láttuk, hogy ha egy általánosabb problémát szállítási feladattá alakítunk át, viszonylag nagyméretű feladathoz jutunk. Így felvetődik a kérdés, miképpen lehet egy szállítási feladat megoldását visszavezetni több kisebb méretű feladatnak — esetleg ismételt — megoldására. Először azt vizsgáljuk meg, miképpen egyszerűsödik a nagyméretű lineáris programozási feladatok megoldására javasolt, illetve alkalmazott Dantzig—Wolfe féle dekompozíciós algoritmus (a továbbiakban DWDA)[8], ha szállítási feladatra alkalmazzuk.

A DWDA-t nem célszerű közvetlenül szállítási feladatra alkalmazni. A számológépi program elkészítése ugyan viszonylag könnyű — mindenesetre könnyebb, mint a szállítási feladat megoldását más módon programozni —, a számológép memóriakapacitását azonban nem lehet gazdaságosabban kihasználni, azaz az egyébként is lehetségesnél nagyobb feladatokat megoldani.[9] Sőt,

[8] Dantzig G. B. and Ph. Wolfe. „The Decomposition Algorithm for Linear Programs" Econometrica 29 : 767–778 (1961).

[9] Ezen alkalmazás részletes leírásával kapcsolatban lásd Lipták T.: „Nagyméretű szállítási feladat megoldása a DWDA alkalmazásával" ÉM Számítástechnikai és Ügyvitelgépesítési Vállalat kiadványa, 1964.

az eddigi esetekben tapasztalt lassú konvergencia igen kétségessé teszi a DWDA ilyen alkalmazását.

Az előzetes meggondolások és eddigi tapasztalatok szerint viszont célszerűnek látszik a DWDA-t az ún. általánosított szállítási probléma megoldására felhasználni.

A szállítási feladat azt követeli, hogy töltsük ki optimális módon az 1. ábrán látható táblázatot úgy, hogy az adódó sor-, illetve oszlopösszegek a táblázat szegélyére írt számokkal megegyezzenek. A feladatot módosíthatjuk úgy, hogy az egyik irányban (például soriránybán) közönséges összegek helyett előre megadott számokkal súlyozott összegek szerepelnek. Ha a_{ij}-vel jelöljük az x_{ij} változó súlyát, az általánosított szállítási feladat feltételrendszere a következő:

$$(4)\qquad \begin{aligned} \sum_{j=1}^{n} a_{ij}x_{ij} &= a_i \qquad (i = 1, 2, \ldots m) \\ \sum_{i=1}^{m} x_{ij} &= b_j \qquad (j = 1, 2, \ldots n) \end{aligned}$$

[(4)-ben az egyenlőség helyett más relációjelek is szerepelhetnek, az egyes esetek visszavezethetők egymásra.]

A (4)-gyel jelölt feladat sokféleképpen interpretálható, közülük megemlítünk kettőt:

1. a_{ij} jelentheti egy j termék normaóra-szükségletét az i gépen, a_{ij} az i gép kapacitását egy adott időszakban, b_j a j termékből gyártandó mennyiséget, x_i pedig a j termékből az i gépen gyártandó mennyiséget.

Ebben az esetben — megfelelő relációjeleket alkalmazva — kereshetjük (adott igények mellett) a minimális gépkapacitásszükségletet, az adott gépkapacitással maximálisan előállítható darabszámokat, az adott gépkapacitás és igények mellett a minimális költséget vagy a maximális árbevételt stb.

2. a_{ij} jelentheti egy exportálandó j termék eladási árát (importálandó termék vételárát) az i piacon, b_j az exporttermékből eladható mennyiséget, illetve importtermékből a szükségletet, a_i az i piacra előírt devizaegyenleget, x_{ij} pedig az i-edik piacon külkereskedelmi forgalomba kerülő j termék mennyiségét.[10]

Az általánosított szállítási feladat megoldására kiterjeszthető a cikk első részében leírt algoritmus. Bár annál bonyolultabb, még mindig jóval hatékonyabb, mint a szimplex módszer közvetlen alkalmazása. (Ebben az esetben minden szabad viszonylat megvizsgálása, illetve a program módosítása két hurok megkeresését igényli és magának a módosításnak a végrehajtása is nehezebb.)

Másik lehetőség a DWDA alkalmazása. A DWDA-t felhasználó algoritmus előnyösebb a szimplex módszer közvetlen alkalmazásánál, a számológépi program elkészítése sokkal könnyebb. A hurokkeresést alkalmazó algoritmus bonyolultabb lesz, ha további feltételeket is hozzáveszünk a feladathoz, ennél a programnál viszont ez semmi bonyodalmat nem okoz. Ez gyakorlatilag is bebizonyosodott egy áruelosztást optimalizáló modell megoldásánál, amelyben szerepeltek a (4)-ben leírtakon kívül még további, kevésbé egyszerű feltételek is. Az itt szerzett tapasztalatok teljes mértékben megmutatták a módszer létjogosultságát.

[10] Lásd: Marton A. és Tardos M.: „A külkereskedelem viszonylati szerkezetének optimalizálása". Közgazdasági Szemle, 1963. 8. szám. Az ott kifejtett modell ugyan nem pontosan ilyen, de erre az alakra transzformálható és megoldásakor is ezt az utat követtük. (1) típusú modell alapján végeztük 1964-ben és 1965-ben a minimális devizaráfordítást igénylő papíripari terv meghatározásával kapcsolatos számításokat is. Lásd: Martos Béla–Gelei Anna: Mit gyártson a papíripar? Egy programozás eredményei. Ipargazdaság, 1965. 11. szám.

Hátránya a módszernek, hogy lassan konvergál. (A közvetlen algoritmusra nyilván igaz, hogy konvergenciája pontosan olyan gyors, mint a szimplex módszeré.) Ez a baj némileg orvosolható azzal, hogy az eljárás közben folyamatosan becslést nyerhetünk az optimumértékekre, és így lehetőség van annak mérlegelésére, hogy a még várható javulás megéri-e a további időráfordítást.

Az általánosított szállítási feladat után térjünk vissza ahhoz a problémához, hogy miképpen oldható meg egy nagyméretű szállítási feladat több kisebb szállítási feladat segítségével.

Egzakt eljárás erre még nem ismeretes, közelítő viszont több is. Az egyiknek az az alapgondolata, hogy amennyiben például a telephelyek száma (m) kicsi, a fogadóhelyeket olyan $j_1\ j_2 \ldots j \ldots j_k$ tagot tartalmazó csoportokba vonjuk össze, hogy $m \cdot j_k$-s és $m \cdot k$-s szállítási feladatok már jól kezelhetők legyenek.

Rögzítve minden egyes telephely készletének felosztását a fogadóhelyek különféle csoportjai között, az egyes csoportokon belüli optimális szállítás meghatározása egy-egy $m \cdot j$-es szállítási feladat megoldását igényli. E feladatok optimális megoldásaihoz tartozó potenciálok alapján — amennyiben ez még szükséges — módosítható a telephelyek készletének felosztása az egyes csoportok között oly módon, hogy a csoportokon belüli szállítási feladatok megoldása után az összes szállítási költség csökken. A készletek újrafelosztását egy $m \cdot k$-s szállítási feladat megoldásával kapjuk meg.

A kiinduló felosztást megkaphatjuk az első részben leírt módszerrel: a készleteknek az így meghatározott bázismegoldáshoz tartozó felosztásából indulhatunk ki. (Emlékeztetünk arra, hogy az a módszer egyszerre csak egy oszlop kezelését igényli.)

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM 1965. ÉVI ÜNNEPI ÜLÉSSZAKA

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1965. évi tudományos ülésszaka az alkalomhoz illő nagyszabású történelmi visszapillantás keretében emlékezik meg nemcsak közgazdaságunk felszabadulás óta eltelt húsz évének történetéről, hanem jelenünk és jövőnk problémáiról is. Az előadások felölelik és mélyrehatóan elemzik — egyebek közt — a gazdaságtörténet, a pénzügy, a tervgazdálkodás, az ipartelepítés, a külkereskedelem, a mezőgazdaság alapvető kérdéseit, kijelölik a népi demokratikus korszak összehasonlító kutatásának főbb feladatait és behatóan foglalkoznak a fejlődő országok világgazdasági helyzetével, társadalmi fejlődésével. A közölt tanulmányok széles körű áttekintést nyújtanak a közgazdasági kutatásról, legaktuálisabb kérdéseiről.

Közgazdászoknak, történészeknek, gazdasági szakembereknek, egyetemi oktatóknak és hallgatóknak ajánljuk.

344 l., fűzve: 41,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

A helyiipar szerepe a magyar népgazdaságban

A helyiipar kialakulása, fejlődése

A helyiipar három szektorra tagozódik: állami (tanácsi), szövetkezeti és magániparra. A három szektor népgazdasági szerepe sok tekintetben rokon. Lényegesen fontosabb feladatokat látnak el, mint ahogy az általában ismert.

A helyiipar három szektorának azonos ismérve, hogy helyi irányítás alatt működnek, fő feladatuk a helyi igények kielégítése, a minisztériumi nagyipar termelésének kiegészítése. A helyiipar legrégebbi szektora a *magánkisipar*, amely a felszabadulás előtt számottevő szerepet játszott Magyarország gazdasági életében. A kisipar adta az ország háború előtti nemzeti jövedelmének közel 15 százalékát; a kisiparosok és alkalmazottaik száma meghaladta a négyszázezret.

A szocializmus építésének megkezdésével szükségessé vált a magánszektor fokozatos átalakítása. A magánszektor tőkés részének átalakítását az államosítással oldottuk meg. A bankok, bányák, gyáripar állami tulajdonbavétele után, 1949 végén került sor a 10 főnél többet foglalkoztató üzemek és nyomdák államosítására. Az 1949-ben össznépi tulajdonba vett mintegy 1400 vállalat 20 000, 400 építőipari vállalat 3000 és 600 nyomda 3000 munkással a helyi önkormányzatok, majd 1950-től a helyi tanácsok közvetlen irányítása alatt folytatta működését. Megszületett a *tanácsi ipar*.

A tanácsok közvetlen felügyelete alá tartozó vállalatok köre a későbbi fejlődés során többször változott. A minisztériumok központosított irányítása alatt álló kisebb vállalatok átkerültek a tanácsokhoz; a helyi irányítást kinövő vállalatok felügyeletét a minisztériumok vették át. A tanácsi ipar funkcióját először az MDP II. kongresszusa határozta meg 1951-ben, amely szerint feladata: a helyi javítási-szolgáltatási igények kielégítése, a helyi anyagi erőforrások kihasználása, az idős, csökkent munkaképességű és szociális szempontból rászoruló lakosság foglalkoztatása, a nagyipari termelés szükségletek szerinti kiegészítése.

A tanácsi ipar feladata ezek szerint lényegében megfelel a korábbi magánkisipari és háziipari tevékenységnek; persze mindezt a termelési eszközök koncentráltsága miatt hatékonyabban tudja végezni.

A magánszektor kisárutermelő részének szocialista átszervezésére legalkalmasabb forma *a szövetkezés*. A kisiparosok szövetkezeti mozgalma Magyarországon hosszú múlttal rendelkezik. Az első szövetkezetek a múlt század végén alakultak, de ezek zömében értékesítő, anyagbeszerző és hitelszövetkezetek voltak. Alapvető változást az 1948-ban hozott szövetkezeti törvény eredményezett. A szövetkezés fő formája a *termelő*szövetkezet lett.

1948-tól a magánkisiparosok tömegei léptek be a szövetkezetekbe. A tagok és alkalmazottak együttes száma az 1949. évi 11 ezer főről 1955-ben már 119 ezerre emelkedett. Ezzel együtt természetesen csökkent a magánkisiparosok és főleg alkalmazottaik száma. A magánkisiparosok létszámának változását az 1. sz. táblázat mutatja.

1948 és 1953 közötti időszakban tehát a kisipari létszám egyhetedére csökkent. Az időközben kifejlődő tanácsi és szövetkezeti ipar termelés- és létszámnövekedése ellensúlyozta a magánszektor csökkenését, de nem volt képes minden területen pótolni azt. A lakosság részéről felmerülő javítási-szolgáltatási igények tekintélyes hányada, főleg a kis településeken kielégítetlen maradt.

A tanácsi és szövetkezeti ipar döntően árutermelésre tért át, részben a mutatkozó kereslet, részben az árutermelés kedvezőbb jövedelmezősége miatt. Így szükségessé vált a kisipar

1. sz. táblázat

Kisipari létszám (ezer főben) 1948—1965

Év	Önálló kisiparos	Kisipari alkalmazott	Ipari tanuló	Összes létszám
1948	189	120	43	352
1949	201	70	15	286
1953	47	5	0	52
1955	105	4	11	120
1960	88	15	16	119
1965*	70	14	13	97

* év végi adatok

2. sz. táblázat

A helyiipar szektormegoszlása %-ban

Megnevezés	1949	1954	1960	1965
Termelési érték (md Ft)	9,0	16,5	28,4	34,2
tanácsi ipar	—	43	46	41
szöv. ipar	6	36	37	45
magánkisipar	94	21	17	14
Összesen	100	100	100	100
Összes létszám (ezer fő)	297	313	446	466
tanácsi ipar	—	30	29	30
szöv. ipar	4	41	44	50
magánkisipar	96	29	27	20
Összesen	100	100	100	100

növelése hitelnyújtással és adómérséklléssel. A helyiipar három szektorának termelés és létszám szerinti megoszlását mutatja be a 2. számú táblázat.

A helyiipari termelés tehát — változatlan áron számítva — 1949 és 1965 között 3,8-szorosára, a létszám mindössze 1,6-szorosára nőtt. Az eltérés a magánkisipari műhelyek és a szövetkezeti, tanácsi üzemek gépi felszereltségének különbözőségéből eredő termelékenység eltérésének és persze a termelés összetétele, anyagigényessége változásának eredménye. A szocialista helyiipar termelésének jelentékeny hányada árutermelés, ami önmagában is növeli az egy főre jutó termelés értékét, a zömében javítást végző magánkisiparhoz képest.

A helyiipar irányítására a területileg tagolt, de országosan is centralizált irányítás jellemző, szektoronként, a tulajdonviszonyok különbözősége miatt eltérő felépítésű szervezetben.

A tanácsi vállalatok közvetlen irányítását a tanácsok (főleg a megyei és megyei jogú városok tanácsai) látják el, míg a szakmai irányítást — ami döntően a műszaki fejlesztésre és bizonyos mértékig a termelés országos koordinálására terjed ki — a tanácsi szakosztályokon keresztül az ipari minisztériumok végzik. A szakirányítás e megosztása helyes, amennyiben így összhang teremthető a nagyipari és tanácsi ipari fejlesztésben, de nehézséget is okoz a tanácsi munkában a szakfelügyeleti szervek nagy száma.

A szövetkezeti ipar országos irányító szerve a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége (OKISZ), melynek élén a szövetkezeti küldöttek által választott elnök áll. Az OKISZ állami felügyeletét a Kormány Elnökhelyettese látja el. Az OKISZ hivatali apparátust tart fenn, ahol főosztályok, osztályok közötti munkamegosztással végzik a szövetkezetek, illetőleg a szövetkezetek

területi (megyei) vagy szakmai szövetségeinek a KISZÖV-öknek műszaki, gazdasági irányítását.

A magánkisiparban nem beszélhetünk közvetlen irányításról, hiszen a kisiparosok országos szövetsége, a KIOSZ — jellegénél fogva — elsősorban érdekvédelmi szervezet, amelyik gazdasági funkciókat is ellát az anyagellátás, szakmai továbbképzés, adóztatás stb. szervezésével. Az országos elnökség munkájában a területileg szervezett helyi csoportokra támaszkodik. A magánkisipar állami felügyeletét, az iparhatósági jogkört a tanácsok, illetőleg a könnyűipari miniszter látja el.

A termelés megoszlása — népgazdasági súlya

A helyiipar eddigi fejlődése során tevékenységének jellege is változott. A szövetkezetek, a tanácsi vállalatok egyre inkább árutermelést folytatnak. Ez természetes és helyes törekvés, amennyiben nem szorítja háttérbe a lakosság helyileg biztosítandó ellátását, így elsősorban a javító-szolgáltató tevékenységet. A szövetkezetek, tanácsi vállalatok zömében kis üzemekben termelnek, hiszen a helyiipar alapvető sajátossága a viszonylag kis üzem. A rendelkezésre álló statisztika szerint a tanácsi iparban (építőipar nélkül) mintegy 300 vállalat működik, így az átlagos vállalatnagyság körülbelül 350 fő. Egészen más a helyzet, ha vállalat helyett *telepeket* vizsgálunk, mert a 300 vállalatnak kereken 3000 üzeme van, így az egy üzemre (telepre) jutó létszám mindössze 35 fő. A telepek nagy része élelmiszeripari kisüzem, főleg sütőüzem. Élelmiszeripar nélkül az átlagos üzemnagyság 70—80 fő.

A szövetkezetek száma kerekítve 900, ami azt jelenti, hogy az átlagos szövetkezeti létszám 250 körüli. Az árutermelő szövetkezetek átlagos üzemnagysága a tanácsi vállalatokéhoz hasonló.

A magánkisiparban a maximális üzemnagyságot törvényeink szabályozzák. A foglalkoztatható alkalmazottak száma — kivételes engedélyt nem számítva — 3, valamint 3 ipari tanuló. 1965-ben az alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok száma 9800 volt (összesen 14 000 az alkalmazottak száma); ipari tanulót foglalkoztatott 8600 iparos (összesen 13 000 főt).

A kis üzemnagyság lehetővé teszi a gyors termelésátállítást, a kereslethez való rugalmas alkalmazkodást. A népgazdaságnak sokféle termékre van szüksége, amiből az igények kielégítése nagyüzemi sorozatgyártással gazdaságosan nem oldható meg, az igények kis volumene, a bő választék szükségessége, a termelés kézműipari jellege vagy más ok miatt.

Fontos feladata a helyiiparnak, hogy a szociális helyzetüknél fogva kötött munkaidőben nem dolgoztatható, vagy helyi munkaalkalom hiánya miatt üzemben elhelyezkedni nem tudó lakosságot foglalkoztassa. Ezt szolgálják a háziipari szövetkezetek, a tanácsi kézműipari vállalatok. Itt természetesen megint csak árutermelő tevékenységet lehet folytatni.

A helyiiparban előállított árut döntően a belkereskedelem értékesíti, de jelentős — különösen a szövetkezeti iparban — az exportra kerülő termékek részaránya is. A termelés értékesítés szerinti megoszlását tükrözi a 3. számú táblázat.

Az adatokból kiderül, hogy összesítve *20 százalékot sem ér el a helyiipar tevékenységéből a lakosság részére végzett javítás, szolgáltatás.* Különösen alacsony az arány a tanácsi iparban, de ez nem azt jelenti, hogy ilyen kicsiny a helyi szükségletekre irányuló termelése. Ugyanis jelentékeny a tipikusan helyi jellegű sütőipari termelés, amit a belkereskedelmi értékesítés adata tartalmaz. Ha a lakossági javító-szolgáltató tevékenységhez sorolnánk a sütőipar értékesítését, úgy a 3,9 százalékos részarány a tanácsi iparban 29 százalékra, a helyiipar összesített adata 29,4 százalékra módosulna.

Jelentős a táblázatban „egyéb" címen jelzett értékesítés. Itt szerepel a kooperációs termelés, közületek részére értékesített termékek, szolgáltatások, építőipari termelés értéke.

Az eddigiekből is érzékelhető a magyar helyiipar felszabadulás utáni változása, a szocialista helyiipar fejlesz-

3. sz. táblázat

A helyiipar és építőipar termelésének százalékos megoszlása értékesítés szerint 1965-ben

Szektorok	Lakossági javítás, szolgáltatás	Belkereskedelem	Külkereskedelem	Egyéb értékesítés	Összesen
Tanácsi ipar	3,9	45,9	6,5	43,7	100,0
Szövetkezeti ipar	17,4	29,6	19,6	33,4	100,0
Magánkisipar	69,2	0,0	3,1	27,7	100,0
Helyiipar összesen	19,2	32,1	11,9	36,8	100,0

tésére irányuló törekvéseink eredményessége. Nem lenne azonban teljes a helyiipar jellemzése, ha nem mutatnánk be az ipar egészén belüli szerepét. A 4. és 5. sz. táblázat a helyiipar ágazatonkénti részesedését tartalmazza az egész ipar termeléséből és létszámából 1965-ben.

4. sz. táblázat

A helyiipar ágazatonkénti részesedése az országos termelésből 1965-ben (százalék)

Megnevezés	Tanácsi ipar	Szövetkezeti ipar	Magán kisipar	Helyiipar összesen
Ipar összesen	4,3	4,8	1,4	10,5
Ebből: gépipar	2,6	4,6	1,4	8,6
építőanyagipar	4,1	1,3	0,8	6,2
vegyiipar	1,4	3,3	0,2	4,9
fafeldolgozó ipar	12,9	18,6	6,6	38,1
nyomdaipar	18,0	—	—	18,0
textilruházat	12,6	26,2	6,6	45,4
textilruh. és háziipar*	17,3	34,2	5,5	57,0
bőr- és cipőipar	5,3	19,3	7,7	32,3
élelmiszeripar	8,4	0,1	0,2	8,7
Építőipar összesen	10,6	10,4	4,5	25,5

* Itt a textilruházat és háziipar (kézműipar) termelését együttesen viszonyítjuk az utóbbival növelt országos textilruházati termeléshez, mivel a házi- és kézműipar döntő többségében textilruházati cikket termel.

Míg az ipari termelésből való részesedés mindössze 10,5 százalék, a létszámrészesedés 23,5 százalék. Kisebb arányú eltérés van az építőipar részesedésénél is. E jelenség oka, hogy a helyiipari tevékenység jelentős része munkaigényes javító-szolgáltató tevékenység; árutermelése pedig — a kisebb sorozatnagyság, gépi felszereltség és termékösszetétel különbsége miatt — természetszerűen kisebb termelékenységű, mint a minisztériumi nagyiparé.

A részesedés iparáganként rendkívül eltérő. Az állóalap-igényes, tömegtermelés jellegű iparágakban a helyiipar vagy nincs is jelen, vagy részesedése elenyésző (például bányászat, kohászat, villamosenergia-ipar, textilipar, papíripar, konzervipar stb.). Más ágakban viszont, főleg ahol a kisüzem gazdasági előnyöket jelent, szerepe számottevő. Kiemelkedő szerepe van a ruházati iparokban (textilruházati és cipőiparban) és a fafeldolgozó iparban (bútoriparban). Jelentős helyet foglal el az építőipari termelésben is. Vannak iparágak, ahol a helyiipar szerepe kizárólagos, így például tőzegbányászat, kefe-seprűipar, textiltisztítás, sütőipar, népművészeti iparok stb.

A helyiipar fejlődését, szektormegoszlását és népgazdasági szerepét együttesen szemlélteti a nemzeti jövedelem termeléséből való részesedése.

A helyiipar részesedése mind az összes nemzeti jövedelem termeléséből, mind az egész ipar és építőipar nemzeti jövedelméből az 1938—1948-as szinthez képest csökkent, hiszen a nagyipar fejlődése gyorsabb ütemű

5. sz. táblázat

A helyiiparban dolgozók ágazatonkénti részaránya 1965-ben (százalék)

Megnevezés	Tanácsi ipar	Szövetkezeti ipar	Magán kisipar	Helyiipar összesen
Ipar összesen	6,7	12,2	4,6	23,5
Ebből: gépipar	3,6	6,0	3,0	12,6
építőanyagipar	6,2	1,7	1,7	9,6
vegyiipar	5,1	6,6	1,3	13.0
fafeldolgozó ipar	15,1	20,3	14,0	49,4
nyomdaipar	24,0	—	—	24,0
textilruházat	12,8	27,4	21,9	62,1
textilruházat és kézműipar*	12,0	58,0	10,4	80,4
bőr- és cipőipar	6,7	24,4	16,9	48,0
élelmiszeripar	16,7	0,1	1,6	18,4
Építőipar összesen	10,7	12,8	7,4	30,9

* Lásd 4. sz. tábla megjegyzését.

6. sz. táblázat

A helyiipar százalékos részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből

Megnevezés	1938	1947—1948	1955	1960	1964
A helyiipar részesedése az összes nemzeti jövedelem termeléséből	14,9	13,5	8,8	10,6	10,8
A helyiipar részesedése az ipar és építőipar nemzetijövedelem-termeléséből	31,3	26,2	14,9	15,9	14,9
Ebből: magánkisipar	31,3	26,2	5,1	3,8	2,5
szövetkezeti ipar	—	—	5,0	6,9	7,3
tanácsi ipar	—	—	4,8	5,2	5,1

volt az ötvenes évek közepéig. Ettől kezdve viszont lényegében azonos ütemben nőtt a nagyipar (minisztériumi ipar) és a helyiipar nemzetijövedelem-termelése. Jelentősen változott a helyiipari szektorok aránya. A magánkisipar csökkenését ellensúlyozta a szövetkezetek növekedése, míg a tanácsi ipar részesedése változatlan. Ehhez hozzájárult az is, hogy 1963-ban több tanácsi iparág (például téglaipar, húsipar) minisztériumi irányítás alá került.

A felsorolt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy helyiiparunk nem elhanyagolható része népgazdaságunknak. Az itt dolgozó közel *félmillió ember* tevékenységével a jelenleginél nagyobb arányban is részt tudna vállalni gazdaságunk és végső soron életszínvonalunk fejlődésében. Ehhez azonban a jelenleginél több támogatásra, nagyobb elismerésre van szükség.

A szocialista helyiipar központi anyagellátására (főleg vas alapanyagokból) az igények 50—60 százalékos kielégítése jellemző; állóalap-fejlesztési lehetősége (különösen a tanácsi iparban) gyakran az elhasználódott állóeszközök pótlására sem nyújt alapot. Hasonlóan mostohán ellátott importgépekkel, berendezésekkel is. Feltételezhetően az új gazdasági mechanizmus lényeges javulást eredményez a helyiipari gazdálkodásban is, hiszen a központi tervutasítási rendszer e kis gazdasági egységeknél — amelyeknek éltető eleme a rugalmasság — fékezték az előrehaladást.

A helyiipar további fejlesztése

A helyiipar népgazdasági jelentősége előreláthatóan a jövőben sem fog csökkenni, sőt néhány területen — különösen a javító-szolgáltató tevékenységben — további gyors ütemű fejlesztésre van szükség.

A helyiipar fejlesztésének kívánatos fő iránya a *termelés korszerűsítése*. A viszonylag kis üzemek termelésére a gazdaságilag fejlett országokban is szükség van. Fokozottabban fennáll ez az igény a kis lélekszámú országokban, ahol a termékek egész soránál a hazai felvevőpiac kis volumenű termelést kíván. Az áru és pénzviszonyok fokozottabb érvényesítése a szocialista gazdaságirányításban különösen előtérbe állítja a termelés gazdaságosságát, ami végső soron a műszaki színvonal további emelését teszi szükségessé.

A helyiipar műszaki színvonalának népgazdaságilag összehangolt emelését eddig is lehetővé tette az országosan, szektoronként centralizált szakirányító szervezet. A tanácsi és szövetkezeti ipar műszaki színvonalának fejlesztési módszerei sok tekintetben azonosak. Fő módszerek a kutatóintézeti tanácsadás, a műszaki fejlesztési alap juttatása, központi beruházási keretek juttatása, illetőleg később a fejlesztési alapok képzésének differenciált szabályozása.

A Könnyűipari Minisztérium Helyiipari Kutató Intézete, az Élelmiszeripari Minisztérium Sütőipari Kutató Intézete, az OKISZ kutató laboratóriumai kizárólag helyiipari kutatásokat végeznek, de lehetőség van egyéb kutatóintézetek eredményeinek igénybevételére is.

A helyiipart irányító minisztériumok és az OKISZ jelentős pénzügyi alappal rendelkezik, amiből finanszírozzák a szövetkezetek, tanácsi vállalatok gyártás- és gyártmányfejlesztési kiadásait.

A műszaki színvonal emelésének leghatékonyabb módja a beruházással történő fejlesztés, az üzemi rekonstrukciók. A központilag rendelkezésre álló pénzügyi erőforrások felhasználásának hatékonyságát fokozza a néhány éve bevezetett új gyakorlat. A helyiipari üzemek egy része telepítési körülményei és kedvező műszaki adottságai miatt alkalmas a kisüzemszerű legmodernebb technika alkalmazására, és ez gazdaságosan megvalósítható.

A beruházások koncentrálása végett kijelölték az elsődlegesen fejlesztendő iparágakat, ezen belül a fenti követelményeknek leginkább megfelelő üzemeket. A pénzügyi erőforrások szétosztásakor ezek rekonstrukciós bővítése, korszerűsítése került előtérbe. Ezzel magyarázható, hogy a kisösszegű beruházási lehetőség ellenére nőtt a helyiipar termelése, jövedelmezősége. A gazdaságosan nem fejleszthető árutermelő üzemekben perspektivikusan a javítás-szolgáltatásra kell áttérni az igényektől függően, de sor kerülhet fokozatos szanálásukra is. Ezt az elvet megfelelő hitelpolitikával célszerű érvényesíteni az új mechanizmusban is.

A műszaki színvonal emelésére tehető központi intézkedések a felsoroltakkal nem merülnek ki. Mind a helyiipart irányító minisztériumi szervek, mind az OKISZ folyamatosan szervez külföldi tanulmányutakat, szakmai tanácskozásokat, bemutatókat. Bevált forma a műszaki továbbképzés tanfolyamok keretében és szaksajtó útján.

Eltérő módon valósítható meg a magánkisipar műszaki színvonalának emelése az itt folyó termelés kézműipari jellege miatt. E feladatot országos szövetségük, a KIOSZ látja el, elsősorban szakmai tanfolyamok szervezésével. Állami szerveink műszaki-technológiai ismertetéseket tartalmazó kiadványokat hoznak forgalomba, lehetőséget nyújtva kisebb munkagépek, motorok vásárlására.

A helyiipar jelentékeny mértékben végez árutermelést, állami vállalatok, szövetkezetek részére különböző megrendeléseknek tesz eleget. Mindez nem szabad, hogy háttérbe szorítsa azt a nagyon fontos feladatát, amit *a lakosság javítási-szolgáltatási igényeinek kielégítése* jelent. Ezek az igények az életszínvonal emelkedésével, az életkörülmények változásával fokozatosan nőnek. A magánkisipari létszám csökkenésével, a tanácsi vállalatok és szövetkezetek nem kellő anyagi érdekeltsége miatt az ötvenes években az igényeket nem tudtuk kielégíteni. Központi intézkedéseket kellett tenni. 1961-ben határozat született a helyi iparpolitikai tervezésre.

A helyi iparpolitikai terveket a tanácsok készítették. Ebben megállapították a területükön felmerülő igényeket, meghatározták a saját és minisztériumi vállalatok, szövetkezetek javí-

tó-szolgáltató tevékenységének szükséges fejlesztését, figyelembe véve a magánkisipar várható részvállalását. Az összesített tervek alapján juttattak beruházási eszközöket az országos irányító szervek az üzemeik számára.

A tervezéssel együtt egy sor ösztönző intézkedéssel növelték a helyiipar érdekeltségét. Így a javítást-szolgáltatást végző szövetkezetek, kisiparosok adókedvezményben részesülnek, a tanácsi és szövetkezeti szolgáltatók kedvezőbb feltételek mellett vehetnek igénybe hitelt, dolgozóik nyereségrészesedési rendszere ösztönzőbb.

Mindezek hatására a lakosság ellátása javult, amit jól szemléltet a 7. sz. táblázat.

7. sz. táblázat

A lakosság részére végzett javító-szolgáltató tevékenység értéke (millió Ft)

Szektorok	1960	1965	Index 1965 1960 = 100
Tanácsi ipar	315	546	153,1
Szövetkezeti ipar	1313	2657	202,3
Magánkisipar*	4129	3385	81,9
Helyiipar összesen	5757	6588	114,5
Egyéb szervek**	72	357	495,8
Javítás-szolgáltatás összesen	5829	6945	119,2

* Létszám alapján számítva.
** Minisztériumi ipar, földművesszövetkezet, kereskedelem.

A lakossági igények kielégítettsége nagyobb arányban nőtt öt év alatt, mint ezt a 19 százalékos emelkedés sejteti, mert időközben a mezőgazdaság szocialista átszervezése miatt többféle javítási igény megszűnt, illetőleg nem lakossági igényként jelenik meg (például kovács, bognár, kádár szakmákban).

Mindezek ellenére nem állíthatjuk, hogy megoldott már a javítási-szolgáltatási ellátás. Nem tudjuk maradéktalanul kielégíteni különösen a falusi lakosság igényét. 1965 végén például ellátatlan volt 180 község cipész, 400 község fodrász, 190 pedig villanyszerelő szakmában. Nem kielégítő az ellátás gépkocsijavításban, lakáskarbantartásban, mosodai szolgáltatásban sem.

A mennyiségi fejlesztés mellett az eddiginél fokozottabb gondot kell fordítani a minőségre. Javítani kell a nyújtott szolgáltatások minőségén, kulturáltságán, de fokozni kell a szolgáltatások gazdaságosságát is. A gazdaságosság előfeltétele a mennyiségi fejlesztésnek, hiszen jelenleg ez a fékje szocialista szektorban a tevékenység gyorsabb ütemű növelésének. A gazdaságosság fokozására sok lehetőség kínálkozik, mindenekelőtt a kisgépesítés, központi javítóüzemek szervezése, a javító-szolgáltató üzemek, részlegek árutermeléstől való leválasztása.

Stark Antal

A népgazdaság irányításának új rendszere Bulgáriában

A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának 1963. májusi határozata a gazdasági vezetés tökéletesítése, hatékonyságának növelése, a tervezés javítása és a műszaki fejlesztés meggyorsítása céljából napirendre tűzte a népgazdaság irányítási rendszerének reformját. Ezen az ülésen kifejezésre jutott az a gondolat, hogy a népgazdaság irányításának az ország felszabadulása óta kisebb-nagyobb változásokkal alkalmazott rendszere és formája már nem felel meg az időközben jelentősen megnövekedett és minőségi

változáson átment népgazdaság követelményeinek, s nem biztosítja a fejlett szocialista társadalom felépítésével együtt járó bonyolult és felelősségteljes feladatok megoldását. Ennek oka az irányítás túlzott centralizmusa, a nyereség és több olyan gazdasági tényező elhanyagolása, ami miatt nincs lehetőség a népgazdaság műszaki színvonalának gyorsabb ütemű emelésére, a munka termelékenységének fokozására, nem használhatók ki teljesebben a szocialista gazdasági rendszer előnyei, nem hozhatók összhangba az egyes termelő kollektívák és az egész társadalom érdekei.

E hibák megszüntetése végett 1963-ban kidolgozták az új irányítási rendszer alapvető téziseit, amelyeket a Minisztertanács elfogadott és gyakorlati kipróbálásra alkalmasnak talált.

A kísérletek lényege és tapasztalatai

A javasolt módszerek kísérleti alkalmazása 1964 áprilisában kezdődött meg 52 különféle típusú vállalatban. Kezdetben főként a vállalati gazdálkodásba igyekeztek néhány új elemet belevinni, amely nagyobb érdekeltséget teremt a vállalati nyereség növelésében. A kísérleti vállalatoknál csökkentették a kötelező tervmutatók számát, s a vállalati nyereséget tették a gazdálkodás fő mutatójává. A dolgozók premizálását nem a tervmutatók teljesítésétől, hanem a vállalatnál visszamaradt nyereségrész nagyságától tették függővé. A kísérleti vállalatok dolgozóinak jövedelmében a korábbinál sokkal nagyobb szerep jutott a nyereségrészesedésnek, amelyet havonta vagy negyedéves részletekben fizettek ki. Az állam a költségvetési befizetések, az árak, a valutakoefficiensek, a hitelfeltételek stb. segítségével befolyásolta a kísérleti vállalatokat, hogy a népgazdasági tervben kitűzött céloknak megfelelően gazdálkodjanak. Átmenetileg továbbra is kötelező tervszámokat kaptak ezek a vállalatok a beruházásokra, az exportra, a beruházásokhoz szükséges gépek importkeretére stb.

Jelentős változtatásokat hajtottak végre a vállalati jövedelmek képzésében és elosztásában. Az álló- és forgóeszközök után 2—5 százalékos eszközhasználati díjat vezettek be. Megváltoztatták a vállalati alapok képzésének módját és a bérezés rendszerét. A munkabéralapot és létszámot nem írták elő a vállalatoknak. A bérezésben csupán azt szabták meg feltételül, hogy a munkabér növekedése nem haladhatja meg a termelékenység növekedését. Ezt a bank ellenőrzi; szabálytalanság esetén nem engedélyez kifizetéseket a vállalat számlájáról.

A vállalatok gépparkjának fejlesztését az úgynevezett műszaki fejlesztési alapból fedezték. Az alap forrása a bruttó jövedelemből az állóalapok értékének 3 százalékáig terjedő befizetés, az amortizáció 70 százaléka, továbbá a kiselejtezett vagy más vállalatoknak átadott állóeszközök és anyagok értéke. Azok a vállalatok, amelyek fejlesztésükhöz hitelt vettek igénybe, a hiteltörlesztés időtartama alatt újonnan beszerzett állóeszközeik után nem fizettek eszközhasználati díjat; ezt az összeget műszaki fejlesztési alapjukhoz csatolhatták. A beruházások finanszírozásában jelentős szerepet juttattak a bankhitelnek, illetve a vállalati saját eszközöknek.

Az anyagelosztásban is rugalmasabb gazdálkodást vezettek be. Több terméknél feloldották a vállalatok adásvételi szerződéseinek korlátait. A szerződéskötések kísérleti rendszerében azonban nemcsak kötbért róttak ki a nem teljesítő vállalatra, hanem a tényleges ártól és az elmaradt jövedelemtől függő kártérítést is. A kártérítést a vállalatnak saját nyereségéből kell kiegyenlítenie, méghozzá vállalati alapjainak képzése előtt.

Ehhez a kísérleti szakaszhoz tartozik néhány újtípusú vállalati egyesülés kialakítása, amelyek nagyobbrészt az ágazati elv alapján jöttek létre.

Az első év jó eredményei után 1965. április 1-től összesen 250 vállalatra terjesztették ki az új gazdálkodási rendszert. Közülük 150 iparvállalat. A kísérletbe bevont iparvállalatok adták az egész ipar termelésének mintegy 43 százalékát.

Az eddigi kísérletek bebizonyították, hogy az új rendszer a gazdasági

fejlődés nagyobb ütemét biztosítja. A régi rendszer szerint dolgozó iparvállalatok 1965-ben 12,2 százalékkal, a kísérleti vállalatok 24,9 százalékkal növelték nettó termelésüket. A kísérleti vállalatokban jobb feltételek teremtődtek a műszaki haladás meggyorsítására és a munkatermelékenység fokozására. A kísérlet bebizonyította, hogy az anyagi ösztönzés új módszere jobban érdekeltté teszi a termelő kollektívákat a gazdaságilag hatékonyabb termelésben, s az új rendszer alkalmazása a szocialista felhalmozás növelésének újabb lehetőségeit és formáit tárja fel. A kísérleti vállalatok költségvetési befizetései kétszerese volt a tervezett összegnek. A vállalati alapok a korábbinál jóval nagyobb mértékben gyarapodtak.

A kísérleti időszakban az új rendszer néhány fogyatékossága is megmutatkozott. Kitűnt, hogy a vállalatok egy része az alacsonyabb jövedelmezőséget biztosító, de az ország számára rendkívül fontos termékek termelésének rovására előnyben részesítette a jövedelmezőbb termékek gyártását. Ez elsősorban az árrendszer hibáira vezethető vissza.

A kísérleti vállalatok egy része még az 1966. évi terv kidolgozásakor is vonakodott tartalékai felfedésétől, jóllehet az új rendszer éppen a feszített tervek készítésére ösztönzi őket. A lazább tervezés okát abban keresik, hogy a kísérletnek ebben a szakaszában még nem alakultak ki a távlati tervezést és gazdálkodást megalapozottabbá tevő normatívák, s maguk a tervhatóságok sem készültek fel az új tervezési módszerek alkalmazására.

Az új irányítási rendszer főbb vonásai

A kísérleti időszak tulajdonképpen 1966 április végén fejeződött be, amikor a BKP Központi Bizottsága Todor Zsivkov beszámolója alapján elfogadta az új gazdaságirányítási rendszer korábban országos vitára bocsátott alaptételeit.

Az új *tervezési rendszerben* jelentősen fokozódik a távlati tervezés szerepe. A tervezési rendszer tökéletesítése során szakítani kívánnak a túlzott centralizmussal és az adminisztratív módszerekkel. A központi állami szervek elsősorban a gazdasági folyamatok és jelenségek elemzésére, a népgazdaság ágainak fejlődését meghatározó fő irányok és arányok kijelölésére összpontosítják figyelmüket. E munka keretében a kormány és a központi tervező szervek a termelés alapvető arányait, a nemzeti jövedelem felosztását, az életszínvonal növelésének eszközeit és módjait, a termelőerők fejlődésének fő irányait határozzák meg. E célok elérése végett biztosítják a termelés észszerű területi elhelyezését, az ország körzeteinek komplex fejlesztését. Prognózisokat dolgoznak ki a tudomány és a technika fejlesztésének általános irányvonalára. Összeállítják a népgazdaság perspektivikus és éves fejlesztési terveit. A műszaki fejlesztés, az ipari struktúra alakítása és egyéb népgazdasági szempontok figyelembevételével megállapítják a beruházások kritériumait. Gazdasági intézkedéseket és hosszú lejáratú normákat dolgoznak ki a népgazdaság ágazatainak, az ipari egyesülések és vállalatok gazdasági működésének szabályozására és irányítására, hogy tevékenységüket összhangba hozzák a népgazdasági tervekben megjelölt feladatokkal és arányokkal. A központi szervek határozzák meg az ár-, a pénzügyi, a hitel- és a bérpolitikát. Ezek irányítják az ország részvételét a nemzetközi munkamegosztásban és a nemzetközi árucsereforgalomban.

A tervezési rendszerben az ötéves távlati tervek foglalják el a központi helyet. Az ötéves népgazdasági terveket iparági és területi bontásban készítik el. A vállalatok és a gazdasági szervezetek terveit az újonnan megalakult gazdasági egyesülések és a vállalatok állítják össze. A központi tervező szervek, a szakminisztériumok és az iparági igazgatóságok a tudományosan megalapozott ötéves tervek és tervezési módszerek kidolgozására összpontosítják figyelmüket.

A tervezés egész rendszerében érvényesülnie kell a *folyamatosság* elvének. Ez azt jelenti, hogy az országnak minden adott pillanatban rendelkeznie

kell néhány évre szóló távlati tervvel. A folyamatos tervezés igénye természetesen csak úgy elégíthető ki, ha 15—20 éves időszakra szóló hosszú távú fejlesztési tervek is készülnek.

A vállalatok és a gazdasági egyesülések saját termelési lehetőségükből és piackutatásuk eredményeiből kiindulva vesznek részt a tervkészítés munkájában. A kötelező tervmutatók szerepe és jelentősége már az új rendszer bevezetésének kezdeti időszakában is lényegesen csökken. A vállalatok és szervezetek gazdasági tevékenységének irányítását és szabályozását a jövőben elsősorban normatív módszerekkel oldják meg. Különösen fontosak lesznek azok a hosszú lejáratú normatívák, amelyek a vállalatok és a költségvetés, illetve a népgazdasági tervek kölcsönös kapcsolatainak alakulását, továbbá a vállalatok saját alapjainak képzését és felhasználását szabályozzák.

Az új mechanizmus egyik sajátos vonása az *állami megrendelések* fontosságának hangsúlyozása. A kormány állami megrendelésekkel is befolyásolja a termelőket — a népgazdasági tervnek megfelelően — az alapvető szükségletek kielégítésére, szabályozza bizonyos területeken, hogy mit és milyen mennyiségben kell termelni az ország arányos fejlődésének biztosítására.

Az állami megrendelések nem azonosak az eddig kötelezően megszabott tervfeladatokkal, de bizonyos értelemben ezeket helyettesítik. Az állami megrendeléseket olyan termékek termelésére adják, amelyek döntő fontosságúak a népgazdaság fejlődése, a lakosság zavartalan ellátása, valamint a más országokkal szemben vállalt kötelezettségek teljesítése szempontjából. E termelés nomenklatúrája folytonosan változik, hogy megfeleljen a mindenkori konkrét követelményeknek.

Az állami megrendelésekre egyebek közt az is jellemző, hogy a megrendelő félnek (vagyis az államnak) a megrendelt áruk termeléséhez és értékesítéséhez szükséges feltételeket is biztosítania kell. A tervező szerveknek tehát ebben az esetben nemcsak a társadalom szükségleteit és érdekeit kell mérlegelniük, hanem a termelők érdekeit és reális lehetőségeit is. Ennek megfelelően kell olyan gazdasági intézkedéseket hozniuk, amelyek normális feltételeket biztosítanak a megrendelésben kitűzött feladatok teljesítéséhez.

Ezek a megrendelések addig jelentősek, amíg viszonylag nagy a hiánycikkek száma. Később, megfelelő tartalékok képzése után, az említett nomenklatúrából egyre több árucikk esik ki, s ezen a területen is előtérbe lép a termelők és a fogyasztók (felhasználók) kölcsönös szerződéskötése.

Az adminisztratív elosztási módszereket — a lehetőségekhez mérten — már most is felváltják a gazdasági szervek közötti hosszú lejáratú *szerződéses kapcsolatok.*

Az új rendszerben a termelés feladatait elsősorban a kereskedelmi szervezetek rendelései és a felhasználó vállalatok *szükségletei* határozzák meg. A külkereskedelemben, nagy jelentősége miatt, gazdasági ösztönzőkön keresztül teremtik meg a termelő vállalatok és a külkereskedelmi szervezetek anyagi érdekeltségét és anyagi felelősségét. Konkrét intézkedéseket dolgoznak ki, hogy összefüggést teremtsenek a termelők jövedelme és a nemzetközi piacon elért valutabevételek között. A szakosított külkereskedelmi vállalatok általában megmaradnak. Szükség esetén azonban egyes gazdasági szervezetek is kaphatnak jogot külkereskedelmi tevékenység folytatására.

A gazdasági szervezetek anyagilag felelnek a megkötött szerződések teljesítéséért. Ha kötelezettségeiket nem teljesítik, kártérítést kell fizetniük. Ennek minimumát az állam szabja meg, konkrét nagyságát azonban a kölcsönös szerződések szabályozzák.

Az új gazdálkodási rendszerben az eddiginél sokkal nagyobb gondot kell fordítani a *gazdaságosság* és az önálló elszámolás elvének következetes érvényesítésére. Ez megkívánja, hogy minden állami vállalat termékeinek értékesítéséből, illetve szolgáltatásai ellenértékéből fedezze kiadásait, s emellett megfelelő nagyságú tiszta jövedelmet biztosítson a társadalomnak és saját magának. A vállalatok gazdasági lehetőségei elsősorban az elért nyereségtől függnek. A vállalatok gazdasági tevékenységének értékelésekor a nyeresé-

gen kívül a következő fontosabb kritériumokból kell kiindulni: hogyan elégíti ki a vállalat a társadalom szükségleteit, és hogyan teljesíti állami kötelezettségeit; milyen a vállalati munka társadalmi termelékenysége; mekkora a vállalat egy főre eső jövedelme; mekkora a vállalatnak termelési alapja egységére eső jövedelme; milyen a vállalat gazdasági tevékenységének valutáris rentabilitása.

A vállalatok és a gazdasági szervek munkáját úgy irányítják, hogy az állam részére tartós és állandóan növekvő felhalmozást biztosítsanak. A központosított társadalmi alap létrehozására a forgalmi adót, a termelési alapokra és a vállalati jövedelemre kirótt adót, valamint a mezőgazdasági, a bányászati, az erdőgazdasági üzemekre kivetett egyéb adókat használják fel. A vállalatok önállóságának fokozására a különféle *saját alapok* szolgálják. Ilyen pl. a vállalati „bővítési és műszaki fejlesztési alap", az „új termékek alapja", a „szociális, társadalmi és kulturális alap", a „munkabérek tartalékalapja". Vállalati saját alapokat a belkereskedelemben, az állami mezőgazdasági üzemekben, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben és a gazdasági egyesülésekben is képeznek.

A *beruházások* túlnyomó többségét saját eszközökből, illetve bankhitelből finanszírozzák. Egyes ágazatok fejlesztésére — főként a nehéziparban — a jövőben is juttatnak költségvetési eszközöket. A költségvetésből finanszírozzák a népgazdaság összes nem termelő alapjait, kivéve a vállalatokét. Ha a beruházások megvalósítása túllépi az állam által meghatározott határidőt, az azért felelős szerv a használt eszközök után kamatot fizet. A beruházásokat kivitelező vállalatok és a beruházók közötti kapcsolatokat teljesen gazdasági alapokra helyezik. A kivitelezési megbízásokat pályázat alapján adják ki, s az építőipari vállalatok teljesítményét fixáras szerződés alapján, a szerződésben kikötött részmunkák teljesítése után egyenlítik ki. A tervező szervek a tervek elfogadásáig saját eszközből és bankhitelből fedezik kiadásaikat. A beruházóhoz adásvételi kapcsolatok fűzik ezeket a szerveket, amelyek anyagi felelősséget viselnek, ha az általuk tervezett létesítmények tervezési hibák miatt nem érik el az előirányzott műszaki-gazdasági mutatókat. Jobb eredmények esetén viszont anyagi előnyben részesülnek.

Az új mechanizmusban olyan *árrendszer* kialakítására törekszenek, amely elősegíti, hogy a termelés rugalmasabban alkalmazkodjék a népgazdaság igényeihez, és gyorsabb legyen a műszaki fejlődés. Az árképzésnél figyelembe veszik a világpiaci árakat és árviszonyokat, a bányaipari és mezőgazdasági termékeknél pedig az eltérő természeti és termelési feltételeket is.

A legfontosabb termelőeszközök és közszükségleti cikkek árát a jövőben is az állami szervek hagyják jóvá. Az állam által jóváhagyott kereteken belül a vállalatok is kapnak bizonyos árképzési jogokat. Ez az ún. szerződéses árakra is vonatkozik. Az árképzésnek lehetőséget kell biztosítania a műszakilag elavult, rossz minőségű termékek és leértékelt fogyasztási cikkek árának csökkentésére, a műszakilag jobb minőségű termékek gyártásának és felhasználásának előmozdítására. Az árreform során nem engedhető meg semmiféle kiskereskedelmi áremelés.

Az új irányítási rendszerben a népgazdaság hatékony vezetését az ágazati és a területi elv megfelelő összehangolásával kívánják megoldani. A termelés fokozottabb koncentrálása, szakosítása és kooperációja érdekében új szervezeti formákat hoznak létre, amelyek lehetővé teszik a népgazdaság következetesebb *ágazati* irányítását.

A gazdasági vezetés alapvető láncszeme továbbra is *a szocialista vállalat* marad, de gazdasági önállósága megnövekszik, anyagi érdekeltsége és felelőssége fokozódik. A vállalatvezetés demokratizmusát *termelési bizottságok* alakításával erősítik. A termelési bizottságok a dolgozók által választott szervek. Szorosan együttműködnek a tömegszervezetekkel és különösen a szakszervezetekkel, de határozataikat önállóan hozzák. A vállalatvezetés csaknem minden fontosabb kérdésében jogosultak határozathozatalra. Határozataik — hacsak nem törvényellenesek — kötelezőek az igazgatóra, aki azon-

ban a végrehajtás során teljes önállóságot élvez. A termelési bizottságok jogkörének és működésének részletesebb szabályozása később megoldandó feladat.

Az iparvállalatok összevonásával új *gazdasági egyesülések* alakulnak, amelyek a saját területükön egységes gazdasági és műszaki politikát folytatnak a népgazdaság és a hozzájuk tartozó vállalatok érdekében. Felelnek vállalataik fejlődéséért és a profiljukba vágó termelés területén a belső és a külső piac igényeinek hiánytalan kielégítéséért. Minden egyesülésben gazdasági tanácsot hoznak létre. Ennek tagjai: az egyesülés vezérigazgatója, a vállalatok igazgatói, a vállalatok termelési bizottságainak vezetői, az ágazati tudományos intézetek igazgatói stb. A tanács foglalkozik az egyesülés távlati fejlesztésével, műszaki és kereskedelmi politikájával, tervezési problémáival stb. Az egyesülés vezérigazgatóját a kormány nevezi ki.

A gazdaságirányítási rendszer reformjáról folytatott vitában olyan vélemények is elhangzottak, hogy a gazdasági egyesülések létrehozásával a monopolizmus káros jelenségei is felüthetik fejüket. E veszély lehetősége nem tagadható. A szocialista tulajdon viszonyai között azonban az államnak — az új mechanizmusba beépített gazdasági szabályozó eszközökön túl — külön korlátozó eszközei is vannak. Az esetleges káros irányzatok letörését szolgálhatja például az árak állami szabályozása és ellenőrzése, a termelés állami irányításában akár meghatározott gazdasági feladatok kitűzése, akár egyes gazdasági feladatok teljesítését szolgáló feltételek megteremtése. Az államnak módja van rá, hogy ellenőrizze a szerződéskötéseket, helyes irányban befolyásolja a termelési kapcsolatok alakulását. Végül, az állam adminisztratív rendszabályokat is hozhat azokkal a vállalatokkal vagy egyesülésekkel szemben, amelyek nincsenek tekintettel a társadalom érdekeire.

Mivel az operatív vezetés súlypontja a központi állami szervekről a gazdaságiakra — az egyesülésekre és a vállalatokra — helyeződik át, szükségképpen változások következnek be a *gazdasági bizottságok* és *minisztériumok* összetételében és funkcióiban. Régebben a gazdasági bizottságok és minisztériumok jórészt ún. főhatósági feladatokat láttak el, s beleavatkoztak a gazdasági szervezetek mindennapos munkájába. Az új rendszerben ez a tényked ésük szükségtelenné válik. Ehelyett inkább az állami érdekek érvényesítésére kell törekedniük, az állam gazdasági és műszaki politikájának megvalósítására kell ügyelniük a megfelelő ágazatok fejlesztésében.

Az új irányítási rendszer alapvető tételeit ismertető dokumentum külön foglalkozik a helyi igazgatási szervek, a *néptanácsok* új feladataival. Hangsúlyozza, hogy a néptanácsok segítik a központi állami szerveket, a területükön működő különböző gazdasági szervezeteket és munkakollektívákat a közös termelési és gazdasági feladatok megoldásában, a területi és a központi tervezés összehangolásában, az eszközök, a munkaerő és a helyi anyagok leghatékonyabb hasznosításában.

★

Az 1966. április végén hozott határozat tulajdonképpen az áttéréshez szükséges feltételek megteremtésének kezdetét jelzi. E munka során az új követelményekhez igazodva állítják össze a népgazdaság ötödik ötéves tervét és 1967. évi tervét. A legrövidebb időn belül kidolgozzák az anyagi érdekeltség hosszabb időszakra érvényes normatíváit, valamint a gazdasági tevékenység hatékonyságának kritériumait. Befejezik az egyes népgazdasági ágakban előirányzott szervezeti átalakításokat. Meggyorsítják és 1967 közepéig befejezik az árreformmal kapcsolatos munkálatokat. Újraértékelik az állóalapokat, s végrehajtják a leírási kulcsok megfelelő korrekcióját.

Az új rendszerre úgy kívánnak áttérni, hogy ne legyen fennakadás az állami népgazdasági terv végrehajtásában és a vállalatok munkájában.

Milutinovits László

A második ötéves tervidőszak gazdasági növekedésének statisztikai elemzése

A fejlődés főbb vonásai

A második ötéves terv — a korábbi évek átlagához képest — az ipar és az építőipar számára alacsonyabb növekedést írt elő és azzal számolt, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése, valamint a nagyobb arányú beruházások eredményeként meggyorsul a mezőgazdasági termelés növekedésének üteme. Mindezt figyelembe véve a nemzeti jövedelem tervezett évi átlagos növekedése 6,3% volt, a megelőző három év átlagos 7,8%-os növekedésével szemben.

Az *ipari termelés* egészében a második ötéves tervnek megfelelően alakult: a szocialista ipar 1965-ben 47%-kal termelt többet, mint öt évvel azelőtt. (A terv a termelés 48—50%-os növekedését írta elő.) Az egyes években azonban a termelés növekedése nem volt egyenletes.

A második ötéves tervidőszak folyamán világossá vált, hogy a terv túlzott termelési feladatokat tűzött a *mezőgazdaság* elé. 1961—1965 között a mezőgazdaság összes termelése — az előirányzott 22—23%-os növekedéssel szemben — 10%-kal haladta meg a megelőző öt év színvonalát. Az agrotechnika fejlődése és a nagyüzemi gazdálkodás eredményeként a mezőgazdasági termelés egyenletesebb volt, mint korábban. A termelés a kedvezőtlen időjárású 1961. és 1962. években is meghaladta az 1960. évi szintet és kisebb mértékben (5%-kal) csupán 1965-ben csökkent. (1965-ben a gabonafélék kiemelkedően jó terméseredményei mellett a gyümölcs-, zöldség-, szőlőtermelésre rendkívül kedvezőtlen volt az időjárás. Fokozta a nehézségeket az árvíz és egyes növényi és állati betegségek elterjedése is.)

Lényegében a tervezettnél alacsonyabb mezőgazdasági termelés folytán a *nemzeti jövedelem* öt év alatt a tervezett 36% helyett 25%-kal emelkedett. A tervezettnél kisebb volt az ipar hozzájárulása is a nemzeti jövedelemhez, főleg azért, mert az ipar a termelés anyagi ráfordításait, a termelés költségszintjét nem tudta a tervezett arányban csökkenteni.

Bár a nemzeti jövedelem elmaradt a tervezettől, a tényleges hazai *felhasználási* célokra — fogyasztásra és felhalmozásra — együttesen többet fordítottunk, mint amennyivel a terv számolt. A nemzeti jövedelemnek mintegy 9%-a a forgóalapokat növelte (a készleteket és tartalékokat, a befejezetlen termelés és beruházások állományát). Öt év alatt összesen

fogyasztásra	601,2 milliárd forintot
az állóalapok növelésére	146,4 milliárd forintot
a forgóalapok növelésére	71,3 milliárd forintot
együttvéve	818,9 milliárd forintot

fordítottunk. Mivel öt évi nemzeti jövedelmünk 813,6 milliárd forint volt, az 5,3 milliárd forintnyi hiányt *behozatali többlettel* kellett fedeznünk, ami az öt évi nemzeti jövedelemnek 0,7%-át tette ki.

A második ötéves terv az iparfejlesztés egyik döntő láncszemét a *termelékenység* növekedésében jelölte meg. Előírta, hogy a munka termelékenységét az iparban 32—33%-kal kell növelni, azaz a termelés növekedésének legalább 70%-át a termelékenység növelésével kellett volna fedezni. Öt év alatt a munka termelékenysége az iparban 27%-kal emelkedett, ami a termelés növekedésének mintegy 64%-át fedezte. Ez jóval több volt, mint a korábbi években, de a tervezettől elmaradt. A termelékenység elmaradása elsősorban az iparban foglalkoztatottak számának tervezettnél gyorsabb növekedéséből adódott.

1964 decemberében a Központi Bizottság részletesen értékelte a második ötéves

terv első négy évének teljesítését. A határozatoknak megfelelően az 1965. évi terv gyorsabb ütemű fejlődést irányzott elő azokon a területeken, ahol a második ötéves tervhez képest jelentősebb volt az elmaradás, és korlátozta a növekedés ütemét ott, ahol már az első négy év adatai alapján is túlteljesítéssel lehetett számolni. Az 1965. évi terv az export fokozását, a készletek túlzott növekedésének csökkentését tűzte ki célul, egyben korlátozta a fogyasztás és a beruházások, valamint a létszám és az import növekedését.

1965-ben gazdasági helyzetünk a korábbiaktól sok tekintetben eltérő módon alakult: a fogyasztás és a beruházás együttvéve lényegében az 1964. évi szinten maradt, csökkent a készletnövekedés üteme. Mindez lehetővé tette, hogy a csökkenő ütemű ipari és az alacsonyabb mezőgazdasági termelésből a kivitelt 11%-kal fokozzuk. 1965-ben tehát — mivel az import is csak 2%-kal nőtt — külkereskedelmi mérlegünk lényegében egyensúlyban volt. (Behozatali többletünk alig haladta meg a 100 millió devizaforintot.) A korábbi években keletkezett devizavisszafizetési kötelezettségeink azonban továbbra is súlyos tehertételt jelentenek a népgazdaságnak.

1. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom alakulása (millió dFt)

Év	Behozatal	Kivitel	Egyenleg
1961	12 040	12 080	+ 40
1962	13 485	12 905	— 580
1963	15 326	14 155	—1 171
1964	17 546	15 870	—1 676
1965	17 848	17 721	— 127
1961—1965. együtt	76 245	72 731	—3 514

A népgazdaság szerkezete

1966 elején az ország 10,2 millió lakosából 4,9 millió volt a keresők száma, kb. százezer fővel több, mint az ötéves terv kezdetén (nem számítva a szakmunkástanulók számának jelentős emelkedését). A nem mezőgazdasági ágazatokban foglalkoztatottak száma öt év alatt 3 millióról 3,4 millióra nőtt, a mezőgazdasági dolgozók száma pedig 1,8 millióról 1,5 millióra csökkent. (A tervtörvény a keresők számának 300 000 fős növekedésével számolt, mégpedig úgy, hogy a nem mezőgazdasági dolgozók száma 370 000 fővel emelkedik, a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké legfeljebb 70 000 fővel csökken.)

A foglalkoztatottak száma legnagyobb mértékben az iparban, az építőiparban, valamint a nem termelő ágazatokban emelkedett. Ezeknek az ágazatoknak az együttes aránya az összes foglalkoztatottakon belül öt év alatt jelentősen nőtt, kizárólag a mezőgazdaság részesedésének a terhére.

2. sz. táblázat

A népgazdaság szerkezete a foglalkoztatottak szerint (%-os megoszlás)

Megnevezés	1961. január 1.	1966. január 1.
Ipar	28,5	32,2
Építőipar	5,6	6,0
Mezőgazdaság	37,3	30,5
Közlekedés	6,0	6,3
Kereskedelem	6,9	7,0
Szociális, kulturális, államigazgatás stb.	15,7	18,0

1960 elején a magánszektorba még 1 millióan tartoztak, jelenleg a 4,9 millió keresőből összesen kb. 200 000 fő (4%) kisárutermelőt tartunk nyilván.

Hasonló irányú és nagyságrendű változást mutatnak a népgazdaság szerkezetét illetően a nemzeti jövedelem megoszlásának adatai is, bár ezeket az arányokat jelentősen befolyásolják árrendszerünk ismert torzításai. Az a tény például, hogy az importtermékek belföldi átadási ára jóval alacsonyabb, mint tényleges költsége — azaz az import ellenértékét jelentő exporttermékek belföldi ára —, arra vezet, hogy a külkereskedelem „negatív eredménnyel" szerepel a nemzeti jövedelemben, éspedig növekvő negatívummal, mivel a nemzeti jövedelem 25%-os növekedése mellett külkereskedelmi forgalmunk 65%-kal emelkedett. (Ez a „veszteség" természetesen csak látszólagos. Jelenlegi árrendszerünk nem teszi lehetővé annak kimutatását, hogy külkereskedelmi tevékenységünk valójában mennyire gazdaságos.)

3. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem szerkezete (%)

Megnevezés	1960	1965
Ipar	57,7	66,4
Építőipar	11,5	11,1
Mezőgazdaság	22,0	16,5
Közlekedés	4,2	4,3
Belkereskedelem	7,1	6,8
Külkereskedelem	— 3,5	— 6,0
Egyéb	1,0	0,9
Összesen	100,0	100,0

Az ipari termelés szerkezete öt év alatt fő vonásaiban a tervezettnek megfelelően változott. A nehézipar termelésének növekedése (51%) meghaladta a könnyű- és élelmiszeripar termelésének növekedését (41%), ezért a nehézipar súlya tovább emelkedett. (Az 1960. évi 61%-ról 1965-ben 63%-ra nőtt.)

A fejlesztés szempontjából legfontosabb ágazatok közül a gépipar és a vegyipar termelésének növekedése meghaladta az ipar átlagos fejlődését. A gépipar aránya az iparon belül öt év alatt kisebb, a vegyiparé jelentősebb mértékben emelkedett.

4. sz. táblázat

Néhány iparág termelési terve és a tényleges növekedés

Megnevezés	Az 1965. évi termelés az 1960. évi %-ában		A teljes termelés %-os megoszlása 1965-ben
	az ötéves terv szerint	ténylegesen	
Szocialista ipar összesen	148—150	147	100,0
Ebből: Bányászat	132	130	6,5
Vegyipar	175	191	10,0
Építőanyagipar	144	137	3,3
Gépipar	163—165	159	27,8
Könnyűipar	130—132	136	18,5

A gép- és vegyipari ágazatok közül különösen azoknak a termelése emelkedett, amelyek fejlesztését a tervek és határozatok külön kiemelték.

Öt év alatt a híradástechnika 2,3-szeresére, a műszeripar 1,9-szeresére, a műtrágyagyártás 2,5-szeresére, a műanyagipar 2,7-szeresére, a gyógyszeripar 3,0-szorosára, a műszálgyártás 6,2-szeresére növelte termelését.

A gyors ütemű fejlődés ellenére ezeknek az ágazatoknak az aránya az ipari termelésen belül viszonylag alacsony. A kiemelt gépipari ágazatok termelése 1965-ben mintegy 5%-át tette ki az egész ipari termelésnek, a műanyaggyártás és a szintetikus szálak termelésének súlya pedig az egész ipar termelésében nem jelentős.

A szocialista építőipar termelése 1965-ben 35%-kal haladta meg az 1960. évi szintet. Ez valamivel kevesebb, mint amennyit a terv előirányzott (40%). Az öt év egészét tekintve azonban az építőipar termelése némileg (kb. 2%-kal) meghaladta az öt évre előirányzott teljes termelést. Az építőipar termelésén belül nőtt a felújítási-fenntartási munkák aránya, az új építkezéseken belül pedig emelkedett a korszerű előregyártott elemek felhasználása.

A növénytermelés öt év alatt együttesen 6%-kal, az állattenyésztés termelése pedig 14%-kal haladta meg a megelőző öt év szintjét. (A terv eredetileg azzal számolt, hogy az átlagot meghaladó mértékben a növénytermelés emelkedik.) 1961 és 1965 között — a jelenlegi árarányok alapján számítva — a mezőgazdaság összes termelésének 55%-a a növénytermelésből, 40%-a az állattenyésztésből, 5%-a pedig az erdőgazdaságok és a gépállomások tevékenységéből származott.

A termelési ráfordítások és hatékonyságuk alakulása

A tervidőszak folyamán jelentősen — a termelés növekedését meghaladó ütemben — nőttek a termelés *anyagi ráfordításai.*

1965-ben az anyagfelhasználás — részben a nemzetközi és hazai munkamegosztás fokozódásával összefüggésben — 37%-kal haladta meg az 1960. évi szintet. A munkamegosztás fokozódása ugyanis a termelés növekvő specializálódását jelenti és egyben jelzi a termelés technikai szívonalának emelkedését is. Különösen gyors ütemben emelkedtek a mezőgazdaság ipari anyagráfordításai: öt év alatt kb. kétszer annyi műtrágyát, növényvédőszert, üzemanyagot stb. használtak fel, mint a megelőző öt évben.

1961 és 1965 között — a beruházások, állóalapok növekedése folytán — mintegy másfélszeresére nőtt az állóeszközök amortizációja. Az állóeszközök pótlására, felújítására fordított költségek az 1960. évi 18,6 milliárd forintról 1965-ben kb. 28 milliárd forintra emelkedtek.

5. sz. táblázat

A termelés anyagi ráfordításai 1965-ben

Megnevezés	Milliárd Ft	Az 1960. év %-ában
Nemzeti jövedelem	175	125
Anyagfelhasználás.....	249	137
Amortizáció	28	151
Anyagi ráfordítások együtt	277	138
Társadalmi termék összesen.....	452	133

Az ipari termelés *költségszintje* — a 100 forint termelési érték előállításához felhasznált összes ráfordítás — a tervezettnél lényegesen kisebb mértékben csökkent. A második ötéves terv 1965-re a termelés költségszintjének valamivel több, mint 10%-os csökkentését irányozta elő 1960-hoz képest. A tervidőszak folyamán az ipari költségszint ténylegesen csupán mintegy 3—4%-kal csökkent. Az összes termelési költségeken belül a legnagyobb hányadot képviselő anyagfelhasználás viszonylagos csökkenése kis mértékű, a bérköltségek viszonylagos csökkenése jelentősebb volt.

1961—1965 között a termelő ágazatokban dolgozók száma lényegében nem változott (kb. 1%-kal csökkent). Az egy foglalkoztatottra jutó termelés 27%-os növekedése mégis csak részben származott az egyes népgazdasági ágakban elért tényleges termelékenységnövekedésből. (Ez a termelékenységnövekedés öt év alatt együttesen csupán 16% volt.) A népgazdasági szinten számított termelékenység azért is nőtt, mert a dolgozók egy része az „alacsonyabb termelékenységű" mezőgazdaságból, a „magasabb termelékenységű" iparba áramlott. (Jelenlegi árrendszerünkben egy ipari foglalkoztatottra kb. háromszor-négyszer annyi nettó termelés jut, mint a mezőgazdaságban.)

A népgazdaság struktúrájának ilyen irányú változása öt év alatt kb. 9%-kal növelte a termelékenységet.

A termelékenység emelkedéséhez nagymértékben hozzájárult a munka technikai felszereltségének, az egy főre jutó állóalapoknak, az egy főre jutó villamosenergia-felhasználásnak a növekedése. Öt év alatt a termelő ágazatokban együttvéve az egy főre jutó állóalapok értéke 35%-kal, a felhasznált villamos energia kb. 50%-kal emelkedett.

Az egy főre jutó állóalapok értéke alig nőtt a közlekedésben (5%-kal) és az átlagosnál kisebb mértékben nőtt az iparban (30%-kal). Az iparban az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás növekedése (24%) is alatta maradt az átlagos növekedésnek. (Nem számítva a különösen energiaigényes alumíniumkohászatot, amely az átlagosnál kevésbé növelte termelését, az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás az iparban öt év alatt kb. 30%-kal nőtt.)

Mind az állóalapokat, mind a villamosenergia-felhasználást tekintve öt év alatt különösen gyorsan nőtt a munka technikai felszereltsége a mezőgazdaságban és az építőiparban.

6. sz. táblázat

A munka technikai felszereltsége 1965-ben

Ágazat	Az egy főre jutó			
	állóalapok értéke		villamosenergia-felhasználás[a]	
	ezer Ft	1960. év %-ában	kWó	1960. év %-ában
Ipar	135	130	5 452	124
Építőipar	28	181	342	152
Mezőgazdaság	70	158	150	350
Közlekedés	50	105	1 748	151
Egyéb termelő ágak	59	145	900[b]	170
Együtt	125	135	2 150	150

a) Előzetes, részben becsült adatok.
b) A nem termelő ágazatokkal együtt.

A termelékenység alakulása lényegében az élő munka felhasználásának hatékonyságát mutatja: a munkaráfordítás egységére (egy főre) jutó termelés változását. Termelési ráfordításnak kell tekintenünk az állóalapok felhasználását és népgazdasági szinten a termelő állóalapok fejlesztésére fordított kiadásokat is.

A tervidőszak folyamán az *állóeszközök* kihasználása, a *beruházások* népgazdasági szinten számított hatékonysága nagyobb mértékben csökkent, mint a korábbi években. Öt év alatt a termelő ágazatok állóeszközei 37%-kal, a nemzeti jövedelem 25%-kal emelkedett, ami annyit jelent, hogy ebben az időszakban az egységnyi állóalapértékre jutó nemzeti jövedelem 8%-kal csökkent. A fontosabb ágazatok közül az állóeszközök kihasználása az iparban 5%-kal, a mezőgazdaságban 29%-kal csökkent, a közlekedésben 13%-kal nőtt.

7. sz. táblázat

Az állóalapok egységnyi értékére jutó nemzeti jövedelem alakulása 1960=100

Év	Összesen	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság
1964	96,8	98,8	69,9	85,7
1965	91,9	94,7	64,7	71,4

A tervidőszak folyamán számottevően — a korábbi éveknél és a tervezettnél nagyobb ütemben — nőtt a külkereskedelmi forgalom, messze meghaladva a nemzeti jövedelem növekedését. A terv azzal számolt, hogy a nemzeti jövedelem 36%-os növelése mellett a külkereskedelmi forgalom 47%-kal nő. Valójában a nemzeti jövedelem 25%-kal, a külkereskedelmi forgalom 64%-kal emelkedett.

Öt év alatt a termelési célokat szolgáló *anyagok* és a termelés fejlesztését célzó *beruházási eszközök importja* kb. másfélszeresére nőtt, kétszer olyan gyorsan, mint a nemzeti jövedelem.

8. sz. táblázat

Az import összetétele és alakulása

Megnevezés	Megoszlás 1965-ben (%)	1965-ben az 1960. év %-ában
Anyagok és félkészter-mékek	55	148
Gépek és gépi berende-zések	29	157
Ipari fogyasztási cikkek	6	164
Mezőgazdasági és élelmi-szeripari termékek	10	192
Összesen	100	155

Az összes importnak több mint a fele közvetlenül az ipar importanyag-szükségletét elégítette ki. Az importnak ez a része lényegében ugyanolyan ütemben nőtt, mint az ipari termelés. Az ipari termelés 1%-os növekedése az ipari anyagok importjának 1,1%-os növelésével járt együtt. A többi termelő ágazat — a mezőgazdaság és élelmiszeripar, a közlekedés stb. — anyagimportja ennél jóval gyorsabban nőtt.

Elosztás és felhasználás

A második ötéves terv időszakában a lakosság és a közületek fogyasztása, az álló- és forgóalapok növekedése együttvéve több volt, mint a nemzeti jövedelem. A hiányt behozatali többletből fedeztük.

1965-ben a behozatal alig, a kivitel pedig 11%-kal emelkedett. Így a nemzeti jövedelem 2%-os növekedése mellett — részben a csökkent belföldi felhasználás következtében — 1965-ben (a közlekedés, az idegenforgalom teljesítményeit is figyelembe véve) kiviteli többletet értünk el.

9. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és a belföldi felhasználás 1964—1965

Megnevezés	1964	1965	1965-ben az 1964. évi %-ában
	milliárd Ft		
Nemzeti jövedelem	171,7	174,8	101,8
Behozatali többlet	4,9		
Kiviteli többlet		1,6	
Belföldi felhasználásra rendelkezésre állt ösz-szesen	176,6	173,2	98,0

Öt év alatt a belföldi felhasználásra rendelkezésre álló 818,9 milliárd forint 73,4%-a, összesen 601,2 milliárd forint fogyasztásra jutott. 1965-ben a *lakosság összes*

fogyasztása a nemzeti jövedelemből 21%-kal, a közületek fogyasztása 39%-kal haladta meg az 1960. évi szintet. A lakosság összes fogyasztásán belül az anyagi termékek fogyasztása 19%-kal, az igénybe vett szolgáltatások értéke 30%-kal emelkedett.

Az elmúlt években fokozódott a kereskedelem szerepe, illetve csökkent a saját termelésből való úgynevezett önfogyasztás aránya. Ez részben a tervidőszakban végbement társadalmi átrétegződéssel, részben pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezésének hatásával magyarázható. Öt év alatt a lakosság élelmiszer-fogyasztása 10%-kal emelkedett, éspedig oly módon, hogy 1965-ben a kiskereskedelem élelmiszer-eladása 36%-kal több, az „önfogyasztás" kb. 20%-kal kevesebb volt, mint 1960-ban. (A kereskedelem élelmiszer-eladásának ilyen arányú növekedésével sem az ötéves terv, sem pedig az éves tervek nem számoltak.)

Az összes fogyasztáson belül tovább csökkent az élelmiszer-fogyasztás és csökkent a ruházati kiadások aránya is. Az átlagot meghaladó mértékben nőttek az élvezeti cikkekre (ital, kávé stb.) fordított és a lakáskultúra fejlődését jelző kiadások, valamint az egészségügyi, kulturális, közlekedési kiadások.

10. sz. táblázat

A lakosság fogyasztásának szerkezete (%)

(Az egy főre jutó fogyasztás alapján számítva)

Megnevezés	1960	1965	1965-ben az 1960. évi %-ában
Élelmiszerek	38,5	35,9	110
Élvezeti cikkek	11,2	12,3	130
Ruházat	15,3	13,5	105
Lakáskultúra	14,9	15,1	121
Közlekedés, egészségügy, kultúra stb.	20,1	23,2	136
Összesen	100,0	100,0	118

Különösen gyors ütemben emelkedett a gépipari tartós fogyasztási cikkek állománya. A lakosság tulajdonában levő híradástechnikai cikkek, villamos háztartási gépek, motorkerékpárok és személyautók állománya (a beszerzési érték alapján számítva) öt év alatt több mint a kétszeresére nőtt. Az alábbi összeállítás a legfontosabb tartós fogyasztási cikkek állományának alakulását mutatja be. Eszerint pl. a TV-készülékek száma öt év alatt nyolcszorosára, a mosógépeké két és félszeresére, a hűtőszekrényeké majdnem hétszeresére, az autóké több, mint háromszorosára emelkedett.

11. sz. táblázat

A fontosabb gépipari tartós fogyasztási cikkek állománya 1965 végén

Megnevezés	Db	Az 1960. év végi állomány %-ában	Megnevezés	Db	Az 1960. év végi állomány %-ában
Rádió	2 983 000	134	Porszívó	453 300	424
Televízió	846 100	816	Padlókefélő	102 100	208
Magnetofon	73 200	250	Villanytűzhely	91 800	244
Lemezjátszó	177 500	214	Villamoshűtőszekrény	251 300	661
Mosógép	1 169 200	259	Motorkerékpár	391 300	166
Centrifuga	172 600	.	Személygépkocsi	99 400	318

1961 és 1965 között összesen — figyelembe véve a magánlakás-építkezéseket is — *beruházásokra* 241 milliárd forintot, felújításokra 75 milliárd forintot fordítottunk.

A beruházási és felújítási ráfordítások öt év alatt az úgynevezett anyagmentes termelés (az amortizációval növelt nemzeti jövedelem) kb. egyharmadát tették ki.

A 316 milliárd forintos beruházási és felújítási ráfordításokból 163 milliárd forint szolgálta a meglevő állóalapok pótlását és fenntartását (ennyi volt öt év alatt az állóalapok amortizációja), és 7 milliárd forint a befejezetlen beruházások és felújítások állományát növelte. E tételeket levonva, az állóalapok nettó növekedése összesen 146 milliárd forint volt, azaz az összes beruházásoknak és felújításoknak alig a felét, a nemzeti jövedelemnek pedig mintegy 18%-át tette ki.

A beruházások a szocialista szektorban a tervidőszak folyamán nem alakultak egyenletesen: a beruházások összege az előző évhez képest 1961-ben és 1965-ben csökkent, 1962-ben, 1963-ban jelentősen és 1964-ben kisebb mértékben emelkedett. Az ötéves terv éves előirányzatait, valamint az éves terveket is különböző mértékben teljesítették. Végeredményben az állami és szövetkezeti szektorban összesen 206 milliárd forint beruházást valósítottak meg, 10%-kal többet, mint amennyit a terv eredetileg előirányzott, és 66%-kal többet, mint a megelőző öt év alatt.

12. sz. táblázat

A beruházások alakulása

Év	Az előző évi	Az eredeti ötéves terv	Az éves terv
	Százalékában		
1961	91,7	103,8	103,0
1962	115,8	111,1	106,0
1963	115,3	119,2	108,0
1964	104,9	113,0	98,9
1965	98,7	101,6	97,9

Az összes beruházásokon belül 1961—1965. években — a megelőző öt évhez képest — csaknem kétszeresre nőttek az építőipari és a mezőgazdasági beruházások.

13. sz. táblázat

A beruházások összetétele
(1961-1965)

Ágazat	Százalékos megoszlás	1961—1965 együtt az 1956—1960. százalékában
Ipar	42,1	158
Építőipar	2,3	194
Mezőgazdaság	19,0	196
Közlekedés	11,5	174
Kereskedelem	3,4	159
Kommunális és egyéb	21,7	154
Összesen	100,0	166

Az ipari beruházásokból öt év alatt 20%-kal részesedett a bányászat, 15%-kal a gépipar és 18%-kal a vegyipar.

A második ötéves tervidőszak folyamán a termelés növekvő hányada jutott *exportra:* az export az (importanyag-ráfordításokkal növelt) anyagmentes termelésnek 1960-ban 21%-a, 1965-ben 28%-a volt.

1961—1965 között az összes export 74%-át a szocialista, 21%-át a fejlett tőkés és 5%-át a fejlődő országokba vittük ki. Az 1965. évi export a szocialista országokba 70%-kal, a fejlett tőkésországokba 81%-kal, a fejlődő országokba 99%-kal haladta meg az 1960. évi szintet.

Az elmúlt években az átlagot némileg meghaladó mértékben nőtt a mezőgazdasági és élelmiszeripari cikkek, és annál kisebb mértékben az iparcikkek kivitele.

14. sz. táblázat

Az export összetétele

Megnevezés	1960	1965	1965-ben az 1960. évi %-ában
	%-os megoszlás		
Iparcikkek	79,9	79,3	172
Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek	20,1	20,7	179
Összesen	100,0	100,0	174

A gépexport növekedésénél nagyobb mértékben nőtt a fogyasztási iparcikkek és az anyagok kivitele. Különösen alacsony volt a gépkivitel növekedése a fejlett tőkésországokba, holott az ide irányuló gépkivitelünk korábban sem volt számottevő.

15. sz. táblázat

Az ipari export alakulása

Megnevezés	1960	1965	1965-ben az 1960. évi %-ában
	%-os megoszlás		
Gépek	51	44	149
Fogyasztási cikkek	24	29	207
Anyagok	25	27	187
Összesen	100	100	172

A szocialista országokba túlnyomórészt iparcikkeket, a fejlett tőkésországokba mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeket exportáltunk.

16. sz. táblázat

Az export összetétele országcsoportok szerint

Megnevezés	1960	1965	1965-ben az 1960. évi %-ában
	%-os megoszlás		
	Iparcikkek		
Szocialista országokba	81	78	167
Fejlett tőkésországokba	13	15	190
Fejlődő országokba	6	7	207
Összesen	100	100	172
	Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek		
Szocialista országokba	49	52	191
Fejlett tőkésországokba	49	47	170
Fejlődő országokba	2	1	111
Összesen	100	100	179

Öt év alatt a 813,6 milliárd nemzeti jövedelemből 71,3 milliárd forint a *forgóalapok növekedését* szolgálta (az anyag- és késztermék-készletek, a félkésztermékek és befejezetlen beruházások, a tartalékok). A forgóalapok bizonyos arányú növekedése a gazdasági növekedés velejárója. A forgóalapok növekedése a tervidőszakban azon-

ban jóval meghaladta a nemzeti jövedelem növekedését. A termelés adott szerkezete, minősége és műszaki színvonala folytán a termelés egy részét — rendeltetésszerűen, időben vagy eredeti árakon — valójában nem tudtuk felhasználni.

17. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és a forgóalapok növekedése

Év	A nemzeti jövedelem	A forgóalapok	Év	A nemzeti jövedelem	A forgóalapok
	növekedése az előző évhez képest, milliárd Ft			növekedése az előző évhez képest, milliárd Ft	
1960	12,9	9,7	1963	8,8	16,8
1961	8,5	13,8	1964	7,8	17,1
1962	7,0	15,6	1965	3,0	8,0
			1961—1965 együtt	35,1	71,3

Az 1964. decemberi párthatározat a felesleges készletek felhalmozódásának megakadályozása céljából egyebek között csökkentette az ipari termelés növekedésének ütemét. 1965-ben, bár továbbra is 8 milliárd forinttal nőttek a forgóalapok, ez a növekedés jóval kisebb volt, mint amennyivel a forgóalapok a korábbi években emelkedtek.

★

A gazdasági növekedés öt esztendejének rövid, távolról sem teljes összefoglalása tényekkel és adatokkal is bizonyítja fejlődésünk kétségtelenül jelentős eredményeit. A tények és az adatok azonban arra is utalnak, hogy e fejlődés nem mindenben volt kielégítő: aránytalanságok és feszültségek keletkeztek, nem használtuk ki eléggé azokat az előnyöket, amelyek szocialista gazdasági rendszerünkben rejlenek. Gazdasági tevékenységünk nem kielégítő hatásfoka, a gazdasági növekedés ütemének csökkenése több tényezővel kapcsolatos. Ezek között vannak olyanok, amelyek tőlünk jórészt függetlenek (világpiaci konjunktúra, időjárás stb.). Vannak olyanok is, amelyek emberi fogyatékosságokból, felelőtlenségből, hozzá nem értésből vagy akár tudatos szembenállásból erednek. A problémák nagy része azonban a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerből adódott, amelynek mélyreható kritikai vizsgálata elvezetett a gazdasági mechanizmus átfogó reformjának szükségességéhez.

Az új mechanizmus azt a célt tűzi ki, hogy gazdasági fejlődésünk kiegyensúlyozottabb és gyorsabb ütemű legyen, szilárd alapot biztosítson ahhoz, hogy a jövőben a lakosság életszínvonala is gyorsabban emelkedjen.

Nyilas András

Magyar-francia közgazdász-találkozó Párizsban

Francois Perroux professzornak múlt év áprilisában Budapesten tett látogatása alkalmával megállapodás jött létre arról, hogy a két ország közötti kulturális egyezmény keretében francia és magyar közgazdászok között rendszeres találkozókat és vitákat szervezünk. A találkozók rendezését francia részről a Perroux professzor vezetése alatt álló Alkalmazott Közgazdaságtudományi Intézet (Institut de Science Économique Appliquée), részünkről a Magyar Közgazdasági Társaság vállalta. Előkészítő megbeszélésünkön megállapodtunk, hogy a viták középpontjában első ízben *a gazdaság tervezése és irányítása* álljon magyar és francia szemmel, de érintjük a világgazdasági kritériumokat is. Eredetileg úgy véltük, hogy minden egyes témát — a perspektívák szerepét a tervezésben, az ágazati és regionális tervezés problémáit és technikáját, a műszaki haladás és a terv összefüggéseit, a fogyasztási struktúrában bekövetkező változások tervezését, az árak tervezését, valamint a nemzetközi munkamegosztás tervösszefüggéseit — francia és magyar párhuzamos referátumok és korreferátumok formájában fogjuk megvitatni. Az 1966. április 18 és 25 között Párizsban megtartott első találkozón azonban a francia részvevők csak a magyar beszámolókhoz fűztek hozzászólásokat, s így a kollokvium tárgyát a „Tervezés új módszerei Magyarországon" címmel jellemezhetjük. Francia kollégáink beszámolóira a következő évben Budapesten tartandó kollokviumon kerül sor.

A magyar közgazdászküldöttség tagjai a következő beszámolókat tartották:

László Imre „Gazdasági tervezés az új irányítási rendszerben Magyarországon";

Ganczer Sándor „Szektorális és globális tervezés";

Csikós-Nagy Béla „Az árak tervezésében szerzett magyar tapasztalatok";

Vajda Imre „Nemzetközi munkamegosztás és a terv";

Bognár József „Racionális gazdasági cselekvés és tervezés a három világban".

Az előadókon kívül a küldöttség tagja volt Cukor György is.

Beszámolóinkat, illetve azok részletes téziseit több héttel a kollokvium előtt eljuttattuk Párizsba, ott azokat sokszorosították és az előadások hallgatósága között szétosztották.

Az előadásokra és azok vitájára a College de France egyik nagy termét bocsátották rendelkezésünkre. A termet nap mint nap több száz főnyi hallgatóság töltötte meg. Ez némileg eltért eredeti elképzelésünktől: zártabb körben folyó vitákra számítottunk. Visszapillantva megállapíthatjuk azonban, hogy a nagyszámú hallgatóság és, ami ebből adódott, a vitában részt vevők szélesebb köre nem vált a találkozó kárára.

Az egyes előadások elnöki tisztjét minden alkalommal kiváló francia személyiségek, szakemberek látták el; az első előadását a Sorbonne rektora, Roche professzor, a későbbiekét neves tudósok, a francia közgazdasági-tudományos élet kiemelkedő egyéniségei, akik személyesen is részt vettek a vitákban, s esetenként heves szócsatákat vívtak francia kollégáikkal is. Vitapartnereink közül elsősorban Francois Perroux professzorról kell megemlékeznünk, de mellette olyan kiváló tudósokról is, mint Claude Gruson, Francois Bloch-Lainé, J. Marczewski, Daniel Dugué, Jean Dessau.

Fontos új vonása volt e találkozónak, hogy ezúttal nem úgynevezett „szovjetológusok" álltak velünk szemben, vagyis nem olyan közgazdászok, akik a szocialista rendszer kritikájára specializálódtak. (A legtöbb nyugati egyetemen külön tanszékeket és intézeteket rendeztek be e célra.) A második világháború után megszakadt tudományos kapcsolatok újrafelvétele során a kölcsönös érintkezés első szakasza lényegében e körben folyt. E szakasznak is voltak hasznos vonásai, hiszen a vitákban sok álláspont tisztázódott és vált tárgyilagosabbá. A kölcsönös dogmatizmus leküzdésére, a gazdasági fejlődésben bekövetkezett változások kölcsönös tudomásulvételére volt azonban szükség ahhoz, hogy a közgazdaságtudományban a korábbinál szélesebb körben, a kutatás minden területén megindulhasson a nemzetközi tapasztalatcsere, egyenrangú tudományos kapcsolatok jöhessenek létre. Ez történt most. Ezúttal olyan francia kutatókkal folytattunk vitát, akik az általunk felvetett gondolatokat nemcsak a mi problémáink megismerésére tartották alkalmasnak, hanem egyben tapasztalatként fogadták, amelyeket a francia gazdaság és tervezés szempontjából is értékelhetnek. A tőlünk hallottakat vetették össze saját ismereteikkel és problémáikkal, s így vontak le következtetéseket. Az ismeretek és problémák e konfrontációja természetesen számukra is sok tanulsággal szolgált. Így vált a kollokvium mindkét részvevő fél számára hasznossá. Hozzá kell fűznöm: igen gyakori volt az a megállapítás, hogy a tervezés és a piac összefüggéséből adódó tudományos és gyakorlati kérdések területén a rendszerbeli eltérések ellenére is sok hasonlósággal találkozunk, kiváltképpen a francia állami szektor nagy súlya és a hagyományos, de jelenleg fokozottan érvényesülő állami centralizáltság és a gazdaságpolitikai sajátosságok folytán.

Az előadott és megvitatott kérdések legfontosabbjai a következők voltak:

— a változatlan árakhoz kötött, mennyiségi tervezés szűk határai, alkalmatlansága a fejlődés dinamizmusának követésére;

— az árak döntő szerepe az értéktervezésben, a szabad és a manipulált (kötött) árak jelenléte és szerepe;

— az árnyékárak felhasználása az optimalizálásra törekvő távlati tervekben (a vita során bemutattuk az energiahordozókra kidolgozott árnyékárakat és azok felhasználási lehetőségeit, valamint az ármodellezés kritériumait); az új tervezési irányok, a racionális gazdasági cselekvés biztosítására és megvalósítására irányuló módszerek és eszközök megmutatása, konfrontációja a régi modellel, s e témán belül a makroökonómia és mikroökonómia dialektikus egysége a három világban;

— a nemzetközi munkamegosztásban az uralkodó cserekoncepció kiegészítése és felváltása a kooperáció koncepciójával, ami feloldhatja a csere egyenlőtlenségét és reális kölcsönös előnyök teremtésére alkalmas;

— az állam szerepe a társadalmi tartalékok mozgósításában és az impulzusokat nyújtó újítások bevezetésében.

Kiemelkedő jelentőségűek voltak Francois Perroux professzor hozzászólásai; kétségkívül ő képviseli napjainkban a francia polgári közgazdaságtudomány legdinamikusabban gondolkodó elitjét, azt az ágát, amely az összgazdasági tervezéssel és az állam központi szerepével a legbehatóbban foglalkozik. Eszméiben és nézeteiben felismerhetők a marxizmus hatásai; ezt ő maga 1965 áprilisában a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott előadásán is hangsúlyozta és a párizsi kollokvium során ismételten utalt a marxi eszmék hatalmas erejére. Számunkra is tanulságos gondolatait, eszmevilágát tükrözik feljegyzett mondatai:

„A konkrét (népgazdasági) terv társadalmi tapasztalatok egysége, s így sohasem redukálható semleges technikák kombinációjára."

„Az előrevivő beruházások (l'investissement entrainant) vagy az aktív vállalkozók, vagy az aktív állam műve. Aktívnak ebben az összefüggésben az tekinthető, aki nem veti alá magát a mennyiségek és árak névtelenül és sötétben ható kényszerének, hanem azokat a közösség javát szolgáló, globális, szám-

szerűen is kifejezhető eredmény érdekében tudatosan módosítja. Ha az aktív tényezőket a piac és az árak nem igazolják automatikusan, úgy el kell fogadtatni őket a tervben foglalt normák alapján. Attól a pillanattól kezdve, hogy a terv megszületett, benne testesül meg a társadalom öntudatra ébredése, alakító tényezőinek és részeinek elismerése."

A terv demokratizálásáról a következőket mondotta:

„A terv demokratizálásában az objektív megfigyelők az igazolás ideológiáját, de egyszersmind a társadalmi gazdaság mozgását ismerhetik fel. Az első szempontból nézve: tendenciája, hogy részvételre szólítsa fel a tudományos és gyakorlati munkásokat és alkotókat egy tervben, amely alapvetően *nem* számukra, érdekükben készült, hiszen igen nagymértékben a hagyományos gazdasági és pénzügyi hatalmi helyzetet tükrözi; még nem a *szervezet nagy* megújulása, amely majd megváltoztatja a gazdasági és társadalmi *rendszert,* s azzal együtt a termékek és jövedelmek áramlásának *szerkezetét.*

De a másik szemszög szerint a terv tanúskodik a társadalmi gazdaságban végbemenő reális változásokról. Az alapjában véve *vegyes* jellegű gazdaság növekedése megköveteli a koordinálást és egyeztetést, s ennek során megerősítheti a létező hatalmat vagy túladhat rajta, elfogadhatja irracionalitását vagy elvetheti azt, összeütközésekre kerülhet sor, vagy mindenki aláveti magát a tervnek, annak minden következményeivel."

A találkozó végén Perroux professzor meleg és nagyon elismerő szavakkal méltatta a magyar közgazdászok által nyújtott előadások magas tudományos színvonalát, valamint a vitákban felvetett kérdésekre adott válaszokat. Nagyrabecsüli — mondta — a kölcsönös megértést és bizalmat, amely körünkben uralkodott. Intézete nevében vállalta az előadások közzétételét és felajánlotta egy tanulmánykötet kiadását is, amely a magyar gazdasági reform kérdéseivel foglalkozik.

Az első magyar—francia közgazdász találkozó emlékére küldöttségünk a francia rendezőktől megtisztelő ajándékot kapott: Liszt Ferenc sajátkezű levelét. E muzeális értékű dokumentumot méltó helyen, a nagy magyar zeneszerző és művész hazai archívumában helyeztük el. A rendezőknek és részvevőknek, mindenekelőtt Perroux professzornak magának e sorok írója mondott köszönetet társai és a Magyar Közgazdasági Társaság nevében.

Legközelebbi találkozónkat Budapesten, 1967 őszén tartjuk, ezen francia kollégáink referátumait fogjuk megvitatni.

Vajda Imre

Új közgazdasági folyóiratunk: Acta Oeconomica

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége az MTA Közgazdaságtudományi Bizottságának kezdeményezésére 1965 júliusában határozatot hozott arról, hogy az Akadémiai Kiadó nemzetközileg elismert idegen nyelvű folyóiratsorozata keretében *Acta Oeconomica* címen közgazdasági folyóiratot kell indítani.

E határozattal az Akadémia a közgazdászok régi kívánságának tett eleget és sok éve érezhető hiányt pótolt. Bár a hazai közgazdasági kutatások eredményei iránt külföldön hosszú évek óta meglehetősen élénk érdeklődés nyilvánul meg, ez az érdeklődés eddig jórészt nyelvi nehézségek miatt kielégítetlen maradt. A főként az utóbbi években megjelent néhány idegen nyelvű kötet és a New Hungarian Quarterly egy-egy cikke bemutatott ugyan valamit a magyar

szerzők munkásságából, de a külföld rendszeres tájékoztatása megoldatlan volt, éles ellentétben azzal a kétségkívüli fejlődéssel, amelyet a hazai közgazdaságtudomány az utóbbi 10—12 évben befutott. Az Acta Oeconomica megindítása most lényegesen változtatott a helyzeten.

Milyen feladatokat tűzött maga elé új közgazdasági folyóiratunk? Mindenekelőtt azt, hogy erősítse tudományos kapcsolatainkat a baráti országok közgazdászaival. A szocialista országok tudományos együttműködésének egyik formája és feltétele ugyanis a tudományos információcsere. Az Acta Oeconomica sokat tehet avégett, hogy a szocialista országok közgazdászai megismerkedjenek a magyar eredményekkel.

Az új folyóiratnak elő kell segítenie a tőkésországokban élő marxista közgazdászokkal való kapcsolataink megszilárdítását is. Részben a jelenkori kapitalizmus értékelésében alakulhat ki véleménycsere, részben informálhatjuk őket szocialista gazdaságunk főbb problémáiról. Sok tapasztalat mutatja, hogy a tőkésországoknak nemcsak kifejezetten progresszív köreiben is élénk *tudományos* érdeklődés van a szocialista országok gazdasági fejlődése iránt. Ez a terület információ szempontjából jelentős részben az emigráns közgazdászok privilégiuma, akik gyakran nemcsak a lojalitást, hanem a kellő tájékozottságot is nélkülözik. Nos, ideje volt, hogy legalább rést üssünk a „keletkutatók" privilégiumán és magunk szóljunk dolgainkról a tőkésvilág közgazdászaihoz.

Végül, de nem utolsósorban fontos szerepe lehet a magyar közgazdaságtudomány eredményei idegen nyelvű közzétételének a fejlődő országokban is. Az Acta Oeconomica politikailag sem lebecsülhető feladata a marxista közgazdaságtan és a szocialista gazdaság problémái iránt érdeklődő fejlődő országokbeli közgazdászok informálása.

A folyóirat tervezett tematikája széles. Angol vagy orosz, német, francia nyelvű cikkei főként a szocializmus politikai gazdaságtana, a magyar gazdaságpolitika, a tervezés elmélete és módszertana, a matematika átfogó közgazdasági alkalmazása, a gazdaságirányítás, hazánknak a külfölddel való gazdasági kapcsolatai, különösen a szocialista országok gazdasági együttműködése tárgyköréből ismertetik a magyar közgazdászok munkásságát. Emellett foglalkozni fog a lap a népgazdaság egésze szempontjából fontos ágazati, vállalati gazdasági kérdésekkel, a modern kapitalizmus és a fejlődő országok problémáival. Polemizálni kíván a polgári közgazdaságtannal. A folyóirat szemlecikkei a közgazdasági kutatás, oktatás intézményeiről, időszerű kérdéseiről, a gazdasági élet alakulásáról adnak képet. A lap ismertetni fogja a megjelenő fontosabb magyar közgazdasági műveket. Mindehhez negyedévenként kiadandó, évi 30 ívnyi terjedelem áll rendelkezésre.

A folyóirat szerkesztése sajátos feladatokat ró az MTA Gazdasági és Jogtudományok Osztálya által kijelölt szerkesztő bizottságra (elnöke: *Vajda Imre,* tagjai: *Cukor György, Fekete Ferenc, Hoch Róbert, Kozma Ferenc, Molnár Ferenc,* felelős szerkesztő: *Földi Tamás*). A folyóiratnak ugyanis csak részben feladata az elsődleges közlés, nagyrészt olyan írásokat kell közölnie — ha nem is változatlan formában és terjedelemben —, amelyek magyar nyelven már megjelentek vagy megjelenés alatt állnak. Természetesen közöl a folyóirat speciálisan a külföld számára írt eredeti cikkeket is. Az egyéb forrásból ismert témák újszerű feldolgozásával a folyóirat az idegen nyelven értő magyar olvasók számára is nyújthat újat.

A folyóirat első, 1966. januári—júliusi kettős száma széleskörű képet igyekszik adni a magyar közgazdasági kutatásról. Ezt a célt szolgálja *Vajda Imre* „A magyar közgazdaságtudomány és az Acta Oeconomica feladatai" című bevezető cikke is. A közölt tanulmányok nagyobb része három kérdéscsoportot ölel fel. *A gazdasági mechanizmus* átalakításáról *Nyers Rezső* írását olvashatjuk. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek állami irányításáról *Csendes Béla* cikkét közli a lap. Az ágazati kapcsolati mérlegek segítségével végzett árszámítások eredményeinek a *népgazdaság ágazati szerkezetére* vonatkozó következtetéseit

foglalja össze *Ganczer Sándor* tanulmánya. *Varga György* pedig átfogóan elemzi az ágazati szerkezet alakulását. *A szocialista nemzetközi munkamegosztás* fejlesztésének kérdéseivel három cikk is foglalkozik. *Ausch Sándor* tanulmánya a kérdést a gazdasági mechanizmus egészének, *Balassa Ákos* pedig főként a gépipari szakosítás és kooperáció összefüggésében vizsgálja. *Kozma Ferenc* az ágazati kapcsolati mérlegek segítségével végzett nemzetközi összehasonlító elemzésre hívja fel a figyelmet. A kettős szám e témakörökön kívül egyéb fontos kérdésekről is közöl tanulmányokat. Így *Bognár József* írását a fejlődő országok perspektíváiról, *Erdei Ferenc* tanulmányát a mezőgazdasági üzemszervezés helyéről az agrárgazdasági diszciplínák rendszerében, *Erdős Péter* tanulmányát a mai kapitalizmusban funkcionáló pénzről, *Gergely Istvánét* a hosszú távú vállalati döntésekről. Közli a lap *Román Zoltán* áttekintését a gazdaságossági számításokról és szerepükről az új mechanizmusban, *Bors László* ismertetését a Magyar Közgazdasági Társaságról. Ezenkívül sok könyvismertetést tartalmaz az utóbbi évek magyar szakirodalmi terméséből.

Az Acta Oeconomica megindítása a magyar közgazdászok alkotó erőfeszítéseinek elismerését jelenti. Ezt a lehetőséget ki kell használni arra, hogy a folyóirat publikációs tevékenysége révén tovább öregbítsük a magyar közgazdászok jó hírnevét az országon belül és külföldön egyaránt.

Földi Tamás

Dr. Kovács Dénes:

AZ ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS FEJLŐDÉSÉNEK TÁVLATAI MAGYARORSZÁGON

A szerző — sokéves kutatásaira támaszkodva — részletesen tárgyalja az élelmiszer-fogyasztás következő 15—20 évben várható változásainak irányát. A kötet időszerűségét bizonyítja, hogy a gazdasági irányítás tökéletesítésével egyidőben napirendre kerül az életszínvonal és a fogyasztás belső összefüggéseinek kutatása éppenúgy, mint a hosszabb távlatokra érvényes gazdasági célok meghatározása.

Nagy ismeretanyag felhasználásával foglalkozik a könyv az élelmezés-egészségügyi irányelvek fokozottabb érvényesítésének lehetőségeivel. Újszerűen tárja fel a fogyasztás néhány fontos belső kapcsolatát, az élelmiszerek közötti helyettesíthetőségi és komplementer viszonyokat, a szubjektív tényezők, a fogyasztási szokások szerepét és befolyását, a mennyiségi telítettségre való törekvést a táplálkozásban. Mélyrehatóan elemzi a fogyasztás összetételének változásait és legfontosabb jellemzőit, a jövedelmek, árak és árarányok fogyasztásra gyakorolt hatását.

282 l., fűzve: 23,50 Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

J. Goldmann, L. Jüngling, K. Janácek: Milyen a csehszlovák gazdaság fejlesztésének „másik" koncepciója?

(Hospodárské noviny, Prága, 1966. 17. szám)

A csehszlovák közgazdasági hetilapban megjelent cikk szerzői hazájuk népgazdaságának továbbfejlesztéséről különböző fórumokon kifejtett gondolatokkal állítják szembe a maguk nézeteit. A bevezetőben megállapítják, hogy még mindig erős azoknak a tábora, akik a szocialista iparosítás eszközeit és formáit a szocialista gazdaság általános érvényű tényezőinek tekintik, s a megváltozott gazdasági feltételek ellenére is kitartanak mellettük; következésképp a csehszlovák gazdaság újabb „nagy átépítését" sürgetik. A cikk érvei elsősorban az ilyen nézetek ellen irányulnak.

A termelés makrostruktúrájának változásai nagymértékben eszközigényesek. Semmi sem indokolja, hogy az ilyen változások rövid időszak alatt történő lefolyásának különösen nagy terheit magunkra vállaljuk. A mikrostruktúrán kell változtatni. Ha a vállalatok termelési programjának ésszerű megváltoztatásával ugyanabból az anyagból, ugyanazokkal a gépekkel, a meglevő képzettségű szakemberek a fogyasztók igényeinek jobban megfelelő termékeket állítanak elő, mód nyílik a termelési költségek csökkentésére. Ezek a változások olyanok, amelyeknek a lehetősége valóban a kezünkben van, s ezekkel élnünk is kell.

A vállalatok a gazdasági hatékonyság fokozását csak úgy biztosíthatják, ha mindent megtesznek a dologi és személyi kiadások csökkentésére, ha tevékenységükben újjáélesztik a kalkulációk szerepét.

Ezek a törekvések a tudomány és technika fejlődését napjainkban sem keresztezik. Ellenkezőleg, a gazdálkodás új irányítási rendszere gyengíti azokat az ismert tényezőket, amelyek a tudományos és műszaki eredmények realizálódása ellen hatnak.

A „másik" koncepció hirdetőinek alapvető nézete — a cikk szerzői itt elméleti ellenfeleikre, a gazdasági fejlődés beruházások útján való megreformálásának híveire utalnak —, hogy a termelési szerkezetnek a tudományos és műszaki haladás kiváltotta fejlődése egyszersmind a nagyobb beruházásigényességet is magában foglalja. Valójában a beruházásigényesség együthatójára gyakorolt hatásának megfelelően a műszaki haladás három típusát különböztetjük meg: a beruházásigényes, a semleges és a beruházási igény tekintetében takarékos típust. A felosztás aszerint történik, hogy a technikai fejlődés során a nemzeti jövedelem egységnyi növekményének beruházási igénye nő, változatlan marad vagy csökken.

Az előbbi felosztás önmagában is kétségessé teheti a beruházásigényesség állandó növekedésének dogmatikus felfogását. A szerzők itt statisztikai adatokat közölnek a tőkekoefficiensek alakulásáról az Egyesült Államokban és az NSZK-ban. Az adatok egyértelműen e koefficiensek csökkenését mutatják az 1930-as évek óta.

Ugyanitt hivatkoznak S. Kuznetsnek arra a megállapítására, hogy az utóbbi 150 évben a tőkének a termeléshez viszonyított aránya hozzávetőleg egyötöddel csökkent.

A növekvő beruházási igény kizárólagosságának dogmatikus felfogása abból ered, hogy a szocialista iparosítás folyamata mind a Szovjetunióban, mind Csehszlovákiában az ipar szerkezetének az eszközigényes iparágak felé való eltolódását hozta, s ez természetesen az eszközigényesség átmeneti növekedésével járt.

A beruházásigényesség alakulása alapvetően befolyásolja a felhalmozás mértékét. Ha állandó növekedését objektív tendenciaként fogadnánk el, egyszersmind szükségszerűnek tekintenénk, hogy a nemzeti jövedelem felosztásában növekvő hányad jusson felhalmozásra. E felfogást a cikk a közgazdasági elmélet mai fokán, a gazdasági gyakorlat mai feltételei között még mindig fellelhető túlhaladott nézetek példájaként említi. A szerzők szerint a nemzeti jövedelem felosztásában ilyen arányeltolódásra csak akkor kerül sor, ha a gazdasági növekedés meggyorsul, ha növelni kell a termelésbe beruházások formájában visszatérő eszközök mennyiségét, illetve ha a gazdaság állandó növekedési üteme mellett a beruházásigényesség nő.

A nemzeti jövedelem növelésének egyetlen járható útját a csehszlovák gazdaságban a beruházásokon kívüli források hasznosításával lehet csak megtalálni. A fejlesztés „másik" koncepciójának hívei, amikor ezzel szembehelyezkednek, figyelmen kívül hagyják a gazdálkodásban bekövetkezett fordulat után, már 1964-ben, de különösen az idén tapasztalható kedvező termelési és nemzetijövedelem-növekedési eredményeket. A közgazdasági elmélet művelői számára megengedhetetlen, hogy a gazdasági gyakorlat tényeitől elmaradjanak.

A gazdasági útkeresés „másik" koncepciója szerint Csehszlovákia gazdasága ma „lehetőségei felett él". A szerzők hangsúlyozzák: egy társadalom nem élhet lehetőségei felett, csak azokat a javakat fogyaszthatja el vagy fordíthatja felhalmozásra, amelyeket megtermelt. Ez alól kétféle kivétel lehetséges: ha az álló- és forgóeszközök szükséges szintjét nem biztosítják, vagy ha a társadalom külső segítségre támaszkodva költekezik.

Hosszabb időt véve alapul a csehszlovák gazdaságra a forgóeszközök volumenének rendkívül meredek emelkedése jellemző. Az új irányítási rendszer előszeleként a vállalatoknál mutatkozó készletcsökkenés sem változtat ezen. Állóeszközök tekintetében akkor beszélhetnénk a lehetőségek szabta korlát áthágásáról, ha az amortizációt nem a gépek, építmények és berendezések megújítására költenék. Csehszlovákiában az állóeszközök volumene azonban nem csökkent, ellenkezőleg: 1961 és 1964 között 20%-kal növekedett.

A rendelkezésre álló források és a szükségletek közötti feszültséget a készletek és befejezetlen létesítmények állományának növekedése idézte elő. A feszültség feloldását nem a személyi fogyasztás növekedésének korlátozásával kell megkísérelni, s nem szabad a fogyasztási alapot a felhalmozás vélt követelményeinek alávetni. Ha tovább lassítanánk a személyi fogyasztás és az életszínvonal növekedésének ütemét, korlátoznánk a munka termelékenységének, de magának a termelésnek a növekedését is.

A gazdaság alapvető egyensúlyának megteremtéséhez — s talán ez az egyetlen lényeges pont, amiben a cikk szerzői a „másik" koncepció táborának elvét elfogadhatják — átcsoportosításokat kell végrehajtani. Az egyensúly problémáinak megítélésében már — így az átcsoportosítás véghezvitelében is — természetszerűleg eltérnek a vélemények. Goldmann és szerzőtársai szerint a fogyasztói piac áruhiányokban és feleslegekben megmutatkozó egyensúlyi problémái az áruk kereslete iránt érzéketlen, szűk profilokra specializált ipar termelési sajátosságaiból következnek. Ezek azonban nem közvetlenül a gazdaság általános egyensúlyi zavarait mutatják, a piac szerkezeti egyensúlyának hiánya az általános egyensúlyhiánynak csak előjele. Az utóbbi időben a csehszlovák gazdaságban nem a strukturális aránytalanságok elmélyülése, hanem éppenséggel az enyhülésük tapasztalható. A gazdaság alapvető egyensúlyának kérdését érintve a cikk szerzői a „másik" koncepció támogatóinak szemére vetik, hogy a felhalmozási hányad maximalizálásával a meglevő gazdasági nehézségeket konzerválnák.

Végső következtetésül Goldmann és szerzőtársai megállapítják, hogy a csehszlovák népgazdaság objektív fejlődési követelményeinek csak az új irányítási rendszer biztosította feltételeket alapul vevő, reális koncepció felel meg.

(Ism.: *Torma Imre*)

F. Fürstenberg: A japán vállalatvezetés alapvonásai

(Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Stuttgart, 1966. március)

A japán gazdasági irányítás jelentősen különbözik a hasonló ipari fejlettségi fokon álló európai országok vállalatvezetési módszereitől. A cikk szerzője ennek az eltérésnek okait és jellegzetességeit kutatja.

Japán az ipari államok „második generációjához" tartozik, amelyhez Németországot is sorolják, és így a szerző elég gyakran keresi a hasonlóságot a német és a japán gazdaságirányítás és annak fejlődése között. A japán gazdaságirányításra és magára az ipar összetételére is rányomja bélyegét a japán kulturális értékrendszer és az iparosítás kezdetének társadalmi körülményei.

Japán iparosítását a Meiji restauráció után az 1868—1880. években reformer szamurájokból álló csoport vezette, és elsősorban katonai célokat szolgált. Az ipar államilag ellenőrzött vállalati rendszerből állt, három minisztérium fennhatósága alatt. A szamurájok az üzemvezetési alapelvek kialakításában is nagy szerepet játszottak. A szamuráj szellemet az üzemekben elsősorban katonai, nacio-

nalista érdekekből terjesztették, ápolták, később azonban világossá vált, hogy ez a réteg nem képes vezetni: a vállalatok többsége veszteséges volt. Ezeket a vállalatokat akkor magánkézbe adták, részben kézműves családok (a 200 vezető vállalat közül 55%-ot), részben paraszti családok vették meg.

A kézműves családoknál sajátos társadalmi etika uralkodott és uralkodik részben ma is: alapja a „családi öntudat" és az elsőszülötti jog. A „családi öntudat" alapján a profit az egész családot illeti meg és mindannyiuk jólétének emelésére szolgál — így jöttek létre Japánban a nagy családi konszernek, a zaibacsuk.

Ezt a jellegzetességet a szerző a nyugatnémet vállalatoknál is megtalálja, természetesen korántsem olyan mértékben, mint a japán gazdasági életben.

A mai japán vállalatvezetésben — elsősorban a nagyvállalatoknál — az ősi japán tradíciók és az amerikai vállalatvezetési elvek keverednek, míg a kis vállalatoknál a patriarchális-paternalisztikus vonások dominálnak, azaz a kis vállalatok munkásainak jó része a fizetés nélkül dolgozó családtagok.

A nagyobb iparvállalatoknál a foglalkoztatottak két nagy csoportba: a shokuin és a ko-in csoportra oszthatók. Az első az ún. megbízhatók csoportja, amely erősen azonosul a vállalat céljaival, tagjai többnyire a vállalatvezetésben, igazgatásban dolgoznak, magas havi jövedelemmel, a másik csoportot pedig a bérmunkások alkotják.

Japánban az ember jogait, fizetését, helyzetét egy-egy vállalatnál nagyban befolyásolja a szolgálati idő. A munkavállalók többsége egész életét egy munkahelyen tölti. Az időlegesen foglalkoztatott munkások, kisegítők (számuk kb. 1,4 millió) és a napidíjasok (számuk 1,2 millió) Japán munkáslétszámának csak 10%-át teszik ki. A japán munkás nehezen válik meg a vállalattól, különösen, ha magasabb munkakörben dolgozik, mivel általában nehéz azután máshová bejutni. Ennek következménye az, hogy Japánban a fluktuáció igen alacsony, az 500 embernél többet foglalkoztató vállalatoknál pl. 1959-ben a teljes létszámnak 6,7%-át érte el.

A fizetés erősen a szakképzettség, a szolgálati idő és az életkor függvénye, a havibér mellett azonban több fajta pótlék is létezik, ám ezeknek csak igen kismértékben alapja az egyéni teljesítmény.

A japán vállalatoknál a vezetőség — ez már az előbbiekből is következik — zárt csoportot alkot, amelybe nehéz bejutni. A vezetők utánpótlására tervszerűen sok embert vesznek fel, és ebből a tekintélyes gárdából, szigorú feltételekhez kötve, több vizsga sikeres letétele után választják ki az „előlépésre" legrátermettebbeket. Olyan előítéletek is léteznek, hogy ha valaki pl. nem járt „jó" óvodába, nem kerülhet „jó" általános iskolába, amely pedig a továbbképzésnek, az egyetemi felvételnek is kritériuma. Ahhoz pedig természetesen bizonyos vagyoni helyzet kell, hogy rögtön „jó óvodában" kezdhesse a gyermek az életet. A rendkívül magas követelményekre utal az az adat is, hogy az ipari vezetők 71%-a egyetemi végzettségű volt (az USA-ban 1950-ben 62%-a, az NSZK-ban 1959-ben 31%-a).

A vezetők előrelépése a szolgálati idő és az életkor függvénye, így az egyes csoportokban erős csoportöntudat és szigorú rend, egyetértés fejlődik ki. A japán vállalatoknál a vezetők és a beosztottak közti kapcsolatok is egészen mások, mint Európában, pl. az üzemen kívül is szoros a kapcsolat.

A teinen-seidó elv alapján mindenkit, kivéve a cégvezetőket, 55 éves korukban nyugdíjaznak, s ezután már rendszeres munkát nem végezhetnek. Ennek az elvnek az eredménye, hogy a japán vállalatoknál relatíve alacsony az átlagos életkor. (Az utóbbi években jelentkező munkaerőhiány változtatott ezen az alapelven: a nyugdíjast visszaveszi a vállalat, de kisebb fizetéssel és más beosztásba.) E korai nyugdíjaztatást az teszi lehetővé, hogy a hagyományosan szilárd japán családi rendszer biztosítja az öreg emberek megélhetését.

A vállalatokon belüli döntési folyamatban rendkívül erős a csoportrendszer hatása. Nem egy ember hozza a döntést, hanem mindig csoportok, ennek alapja természetesen a tradicionálisan kialakult rendkívül harmonikus kapcsolatok a csoportokon belül és a csoportok között. Minden döntés azonban eljut a vállalatvezetőig, de a csoportrendszer ezt a látszólag erősen centralizált rendszert mégis némileg módosítja.

A japán vállalatok vezetésében is történtek és történnek változások, amelyeknek okát négy tényezőben találhatjuk meg. Az első a japán szakszervezetek gyors fejlődése, elsősorban a háború utáni amerikai megszállás eredményeként. A szakszervezetek amerikai minta szerint működnek a vállalatoknál. Céljuk, hogy a tehetséges munkásoknak állandó munkaalkalmat biztosítsanak. A kis üzemekben azonban a szakszervezeteknek már semmiféle befolyásuk sincs. Japánban a szakszervezetek hatékony működéséhez még hiányzik egy sor szervezeti előfelté-

tel, s jó néhány intézmény is. A második tényező a döntési folyamat egyre bonyolultabbá válása, ami a japán iparvállalatokat is rákényszeríti a modern szervezési és ellenőrzési technika alkalmazására, és ennek térhódítása a nagyvállalatoknál jórészt már meg is történt. Ez bérezési és teljesítmény-mérési problémákat is von maga után, ami következésképpen megváltoztatja a hagyományos üzemi társadalmi struktúrát. A vállalatokat a technikai fejlődés is ebbe az irányba hajtja, s így a fiatal specialisták belépése a gyárakba megváltoztatja a tradicionálisan kialakult hierarchiát. A negyedik tényező ennél általánosabb jellegű: az egész japán életforma, bár fokozatos és lassú, de folyamatos megváltozása.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa)*

Charles K. Wilber: A gazdasági fejlettség mérésének nem pénzbeli indexei

(Soviet Studies, Glasgow, 1966. április)

Az elmúlt két évben a szerző a gazdasági fejlődés olyan modelljének a megkonstruálásán dolgozott, amely a szocialista országok történeti tapasztalatain alapszik. Ennek keretében készítette el ezt a tanulmányt, hogy egy speciális összehasonlító módszer segítségével átfogó képet próbáljon nyújtani a szovjet közép-ázsiai köztársaságoknak (Kazah, Üzbég, Kirgiz, Tadzsik, Türkmén) 1926—1928-tól 1960—62-ig végbement fejlődéséről.

Mivel két különböző időpontban végez elemzést, az összehasonlításban szereplő országokat is ennek megfelelően választja ki és csoportosítja. Kiinduló elve, hogy nagyjából hasonló fejlettségi szintet elért országok mutatóit vesse össze.

A szovjet Közép-Ázsia — a nagy iparosítási mozgalom előestéjén még elmaradott, fejletlen terület — 1926—28. évi szintjét olyan országok *mai* színvonalával hasonlítja össze, amelyek egyrészt földrajzilag szomszédosak, másrészt hasonló szociális és kulturális adottságokkal rendelkeznek, mint például India, Irán, Pakisztán és Törökország.

A gazdasági fejlettség 1960—62. évi szintjén végzett összehasonlításban már a fejlett gazdaságú Franciaország, Olaszország és Japán ugyancsak mai adatai szerepelnek.

Tekintve, hogy a nemzeti jövedelem adatai a szovjet közép-ázsiai országokra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre, és általában a fejletlen országokra nézve is nagyon megbízhatatlanok, a gazdasági fejlettség relatív szintjének mérésére a szerző 14 naturális mutatót használ. E mutatók — véleménye szerint — eléggé átfogóan tükrözik a mezőgazdaság (búzaterméshozam, 1000 ha megművelt területre jutó traktorok száma), az ipar (1 főre jutó gyapot- és gyapjúszövet-termelés, villamosenergia-előállítás, acéltermelés, kőolaj- és szénfogyasztás), a közoktatás (közép- és felsőfokú oktatásban részt vevő lakosság aránya, a felnőtt írni-olvasni tudók száma), az egészségügyi ellátás (1000 lakosra jutó orvosok száma, csecsemőhalálozási arányszám) területén végbement fejlődést.

A mutatók megválasztásánál sok korlátozó tényezővel kellett számolni. Köztük alapvető az, hogy bizonyos mutatók egyszerűen nem álltak rendelkezésre a fejletlen országokban, továbbá maga az a tény, hogy a vizsgálat csak egy régióra, a Szovjetunió közép-ázsiai területére, nem pedig egy szuverén államra vonatkozik, lehetetlenné tette — a belső kereskedelemstatisztika hiányos volta miatt — sok fogyasztási cikkre nézve a fogyasztási adatok megszerzését a termelési adatokkal szemben.

A gazdasági fejlettségnek egyetlen mutatóval való mérésére a szerző megkonstruálta az említett 14 naturális mutatónak egy bizonyosfajta aggregációját úgy, hogy a mutatókat viszonyszámokban fejezte ki, 100-nak véve a vizsgált országok legmagasabb nemzeti adatát. Így tehát egy adott országban egyetlen mutatót tekintve maximum 100 pontot lehet elérni, s természetesen a 14 mutató összességére nézve a maximálisan elérhető pontok száma 1400. Ily módon felállítható a következő rangsor: Franciaország 1152,8, Japán 1051,7, szovjet Közép-Ázsia (1960—62) 846,7, Olaszország 805,6, Kolumbia 366,7, Törökország 261,6, Irán 203,6, India 192,8, Pakisztán 149,3, szovjet Közép-Ázsia (1926—28) 118,7 pont.

Figyelembe véve, hogy a különféle mutatók különböző fontosságúak, a szerző a fenti sorrend megbízhatóságának igazolására felállított még két teljesen önkényes súlyozási módszerrel készült rangsort. Az eredmények azt mutatták, hogy egyik alternatív módszer sem okozott szignifikáns eltéréseket az eredeti sorrendtől, s mindhárom esetben azt a következtetést lehet levonni, hogy a szovjet Közép-Ázsia 1926—28. évi gazdasági fejlettségi szintje még az utolsó helyen áll, viszont az 1960—62-es szint már elérte a fejlett

országokét. Ily módon, ha kellő óvatossággal élünk, a 14 mutató eredeti, súlyozatlan aggregációját a gazdasági fejlettség relatív szintjének mérőeszközeként használhatjuk.

(Ism.: *Kovács Ilona*)

Carlos Rafael Rodriguez: A kubai forradalom és a parasztság

(Panorama Economico Latinoamericano, Havanna, 1966. 152. sz.)

A szerző terjedelmes tanulmánya felöleli a kubai földtulajdon szerkezetének és a kubai földművelésnek az alakulását és átalakulását a forradalom előtti időktől a mai (1965 végi) állapotokig.

A forradalom előtt a kubai parasztság szociális helyzete éppoly reménytelen volt, mint a többi latin-amerikai országban, volt azonban egy fontos különbség Kuba s szinte az összes többi latin-amerikai, afro-ázsiai, sőt kelet-európai ország között: Kubában a kisparaszti földbérlet nem volt uralkodó. A hazai és a külföldi nagybirtokok a földterületnek mintegy kétharmadát foglalták el, s részben az amerikai gyapotültetvényekhez hasonlóan, nagyüzemi módon, olcsó bérmunkával műveltették földjeiket (cukornádültetvények), részben a latifundiumok területének felén piacra termelő, bérmunkán nyugvó állattenyésztéssel foglalkoztak. A paraszti földterület megoszlása is rendkívül egyenlőtlen volt: 1959. január 1-én 9 millió hektár művelhető földterületből nem egészen 2,5 millió hektár volt 67 hektáros vagy annál kisebb birtokosok kezén. Ezen belül is a 25 hektáron aluli birtokok valamivel több mint 1 millió hektárt foglaltak el csupán.

Az agrárproletariátus nagy súlya, szervezettsége (1931 óta), a kisbirtokos parasztokhoz képest jobb anyagi helyzete nem fejlesztette ki benne a legtöbb elmaradott országban tapasztalható földéhséget, s alkalmas volt arra, hogy a forradalom után azonnal a társadalmi tulajdon magasabb fokát (állami tulajdont) lehessen bevezetni a mezőgazdasági földterület legnagyobb részén. Öntudatát, látókörét fokozta, hogy mivel az év nagyobbik részében (a cukornádvágás idényjellege miatt) a mezőgazdaságban nem talált munkát, a városokban, nagyobb településeken keresett alkalmi foglalkozást, s így a haladó eszmék, szervezési formák a városon keresztül gyorsabban elterjedtek közöttük. Így ők voltak Castro legfőbb támogatói is a harcok idején.

Az 1959. évi agrárreform 400 hektárban állapította meg a magánbirtokok felső határát. Bár ez a reform súlyos csapást mért a hazai és külföldi nagybirtokosokra, befolyásukat még nem szüntette meg teljesen. A forradalom adott szakaszában mégis elfogadható megoldás volt. Az elkobzott földeket az INRA (Nemzeti Agrárreform Intézet) igazgatása alá helyezték; a nagyüzemek felparcellázására nem került sor, mivel az ott dolgozó agrárproletariátus nem is kívánta azt. Így gyakorlatilag az állami (1960 után automatikusan szocialista) szektor a forradalom kezdetétől vezető szerepet játszik a kubai mezőgazdaságban.

1959—1961-ben a vidéki és városi dolgozók vásárlóereje gyorsan növekedett. A parasztoknak fizetett magasabb felvásárlási árak, a földbér eltörlése, az ingyenes oktatás, az állami közmunkák, s így a foglalkoztatottság növekedése mind ilyen irányba hatottak. A meglevő állami agrárüzemek termelése — káderek, tapasztalatok hiánya miatt — mindezzel nem tudott lépést tartani, s így pillanatnyilag a társadalmi szektort nem lehetett jobban kiterjeszteni.

1961—62-ben a városban már győzött a szocialista szektor, s az Egyesült Államok, valamint a hazai jobboldal fő reménye a még meglevő mezőgazdasági burzsoázia — nagygazdák, volt nagybirtokosok és embereik — s a még befolyásuk alatt álló birtokos paraszti tömegek lettek. Ezzel párhuzamosan a vidéki ellenforradalom elleni harcban a forradalom helyi képviselői túlkapásokat is követtek el. Ennek egyik fő formája a 67 hektár alatti (tehát a kubai külterjes művelési formák mellett közép- és kisparasztinak számító) birtokok elkobzása volt olyan gazdáktól, akikre csak gyanakodtak, de bizonyítékok nem voltak vagy nem is lehettek. 1962-ben Fidel Castro személyesen fellépett az ilyen politika ellen. Az 1963. évi második földreform-törvény végleg meghúzta a választóvonalat az agrárburzsoázia és a birtokos dolgozó parasztság között azzal, hogy 67 hektárban állapította meg a családi (egyéni) birtokok felső határát, a többi földet pedig szocializálta s az INRA igazgatása alá helyezte, ezzel végleg megtörte a jobboldalt vidéken is.

1962—63 óta a kubai agrárpolitika — az állami nagyüzemek támogatása mellett — az egyéni parasztsággal szemben türelmes szövetségi politikát folytat. A mezőgazdaság szocialista átalakításának kubai útja tehát nagyban eltér a klasszikus kelet-

európai fejlődéstől: ma a föld 70 százaléka állami (össznépi) tulajdon, s így a kubai gazdaság fejlődése nem függ az egyéni parasztok cselekedeteitől. Az állami gazdaságokban található az állatállomány mintegy fele (főleg szarvasmarha), a cukornádtermelés 75 százaléka, a kenaf, a gyapot termelésének 100 százaléka. A fennmaradt magánszektor kollektivizálása így nem sürgős; van idő és mód az állami üzemek rentabilitásának fokozására, s így arra, hogy az egyéni parasztok a példa hatására lassabban, de megalapozottabban térjenek a kollektív gazdaságok (szövetkezetek) felépítésének útjára.

Termelésük ma még viszonylag jelentős: a cukornádtermelés 25 százaléka, a dohány- és kávétermés nagy része innen kerül ki; a gumósok és a tej termelésében az arányuk nagyobb, mint az állami birtokoké. Az egyéni parasztok termelésüknek körülbelül kétharmadát a helyi és a központi állami felvásárlószerveknek adják el. (Az INRA felvásárlási tevékenységet is folytat.)

A felvásárlási árakat az állam úgy állapítja meg, hogy ösztönözze azoknak a cikkeknek a termelését, amelyekből tartós hiány mutatkozik, s ugyanakkor függetlenitse az átlagos termelékenységű paraszti üzemek termelését és jövedelmezőségét a piaci áringadozásoktól. Jelenleg például az egyéni farmoknak magasabb árakat fizetnek a cukornádért a termelés ösztönzése végett, mint az állami gazdaságoknak; egyébként az állami és egyéni üzemeknek fizetett felvásárlási árak azonosak. Másrészt az állam gépekkel, szakemberekkel, műtrágyával, s csúcsidényben a városi (és állami gazdasági) dolgozók társadalmi munkájával is segíti az egyéni gazdaságokat (s viszont). Az utóbbiak azonban *nem vásárolhatnak* gépeket, s az eladásra felkínált földre is az államnak van elővételi joga. Ha nem él vele, a szegényparasztoké a vásárlási elsőbbség, amelyet az állam támogat. Ennek különösen a 30—60 hektár közötti birtokok lemorzsolódásában van szerepe. A megvásárolt földet a kormány állami birtokokhoz csatolhatja, illetve szövetkezeteknek adhatja vagy szövetkezeteket szervezhet rajta.

Ha a szövetkezeti mozgalom fejlődése — szervezett kampány híján — viszonylag lassú is, de előrehalad főleg a kisebb gazdaságok között. A közös géphasználati szövetkezetek száma például 816, félmillió hektár földdel; a magasabb rendű kollektív szövetkezetek, az úgynevezett mezőgazdasági társaságok száma 215, mintegy 30 ezer hektár földdel. Fejlődnek a hitel-, az értékesítési, a műtrágyavásárló stb. szövetkezetek is. Másrészt a fiatal parasztok ezrei (több mint 100 ezer) végeztek felsőbbfokú mezőgazdasági szakiskolát, s az állami gazdaságok szakemberei lettek. Így az egyéni gazdaságok további fejlődése a munkaerő-ellátásban is korlátokba ütközik. A valószínű fejlődés a nagyobb üzemek lassú, természetes kihalása, illetve beolvadása, a kisebbek fokozatos önkéntes kollektivizálása. Az állam serkenti, de nem erőlteti ezt a folyamatot, mivel az egyéni gazdaságok számszerűleg is csupán „szigetek a szocialista óceánban".

(Ism.: *Becsky György*)

A. Nowicki: A kelet-európai országok gazdasági integrációja

(Cahiers de l'ISEA, Párizs, 1965. december)

A szerző a szocialista nemzetközi munkamegosztás és a KGST keretében 17 éve folyó összehangoló tevékenység elemzésével és általánosításával a gyengén fejlett országok integrációjának tudományos megalapozását kívánja elősegíteni.

A KGST működésének első szakaszára (1949—1954) a műszaki és tudományos dokumentációk és ismeretek cseréje, valamint a kereskedelmi kapcsolatok realizálása volt a jellemző. A műszaki és tudományos segélynyújtást azonban korlátozta, hogy nem alakult ki a nemzetközi munkamegosztásnak egy előzőleg meghatározott koncepciója. Továbbá összeszűkültek a nem szocialista országokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok egyrészt a hidegháborús politika, másrészt az autarkiára való törekvés miatt, amely a sztálini politikai-stratégiai elveket követő iparosításban érvényesült.

A KGST első szakaszának tapasztalatait elemezve a szerző arra a következtetésre jut, hogy minden országban létre kell hozni azokat az iparágakat,

a) amelyekben a nagy szériákban gyártott termékek gazdaságtalanok a magas szállítási (export-import) költségek miatt. (A gazdaságossági számításokban figyelembe kell venni a káderképzés és a technikai haladás gazdaságosságát is, mert ez erősen módosítja a csak a termelési költségek alapján számított kalkulációkat);

b) amelyek az ország infrastruktúrájának alapját képezik (például az energiaellátás) vagy alapvető szükségleteket elégítenek ki (például az építőipar);

c) amelyek a nemzetgazdaság egészére húzó hatást gyakorolnak.

A KGST működésének második fázisa: az átmeneti időszak (1954—1959). Ezt az

időszakot alapjában az jellemezte, hogy Sztálin halálával megszakadt az általa képviselt politikai-gazdasági irányvonal. Befejeződött a nehézipari beruházások hosszú ciklusa, megindultak a gazdaságossági vizsgálatok. A nemzetközi munkamegosztás várhatóan nagyobb arányú fejlődése azonban a tagországokban bekövetkezett politikai-gazdasági események miatt nem vált lehetővé.

Megnövekedett az egyes országok nyugati országokból származó importja, nőtt a külkereskedelmi deficit, s ezt a nem rentábilis export erőltetésével is igyekeztek kiegyenlíteni. Folytatódott a tagállamok közötti szűk bilaterális árucsereforgalom, s viselni kellett a „múlt súlyát" (például pótlólagos beruházások a korábban irracionálisan létesített iparágakban).

A nehézségek ellenére, ha szűk körben is, de a KGST működésének második szakaszában megindult a specializációs folyamat, amely egyrészt a gazdaságossági vizsgálatok elterjedésében, másrészt az egyes országok természeti adottságaira épülő iparágak előnyben részesítésében nyilvánult meg. (A szerző tanulmánya mellékletében összefoglalva közli a külkereskedelem optimalizálásának rövid-, közép- és hosszú távú matematikai módszereit, valamint a statisztikai adatokat, s az azok alapján végzett számításokat.)

A KGST működésének harmadik fázisa 1959-ben kezdődött el. E szakaszt a KGST-nek az új racionális követelményeknek megfelelő átszervezése jellemezte. Meg kellett oldani egyrészt, hogy a határozatok (a korábbi gyakorlattól eltérően) ne két-, hanem többoldalú megbeszélések eredményeként jöjjenek létre, másrészt pedig létre kellett hozni egy, a döntések végrehajtását ellenőrző szervet.

A szakértői horizontális bizottságokat vertikális bizottságokká kellett átalakítani. Ugyanis a horizontális szakértői bizottságok alkalmatlanok voltak döntések hozatalára, mert például miközben iparágak jövőbeli termelési alakulásáról kellett határozniuk, nem ismerték országuk jövőben történő beruházásainak megoszlását.

A felmerült gazdasági nehézségek megoldásának útja a műszaki és szervezeti decentralizáció.

A műszaki decentralizáció eszközei: a termékek tipizálása (terméktípusok szerinti szakosodás), egységesítése (gyártmányrészek szerinti specializálás). Alkalmazásuknak célja az ágazatok közötti együttműködés ágazaton belülivé változtatása. (E téren már történtek lépések.)

Kényesebb kérdés az ipari szervezet, az intézményes decentralizáció kérdése, mivel mélyen érinti az egyes országok ipari szervezeteit. Eszközei a többnemzetiségű ágak fúziója közös irányítás alatt, vertikális kartellek szervezése vagy régiók egyesítése. Bár e téren még nem történtek lépések, de a szakosodás további fázisában szükségszerűek lesznek.

A szerző szerint a KGST soron következő feladata a jövőben koordinálni az egyes országok közép- és hosszú távú terveit, az anyagmérlegeket (a KGST-tagállamok nyersanyag- és energiaellátásának távlati mérlegeit), valamint a pénzügyi eszközöket.

E feladatoknak a szervezet jelenleg csak részproblémáit képes megoldani. A közép- és hosszú távú tervek koordinálásában még csak a tervek összehasonlítása és egy összehasonlító módszer kidolgozása, az anyagmérlegek koordinálásában pedig úgynevezett átmeneti mérlegek felállítása folyik. Egyebek között a pénzügyi koordináció céljából jött létre a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja, mely jelenleg csak korlátozott (egyéves) hiteleket nyújt, de feltételezhető, hogy a jövőben közép- és hosszú távú nemzetközi hitelezővé válik.

Végezetül a szerző következtetései közül az alábbi főbb gondolatokat kívánom kiemelni:

A szocialista országok közötti együttműködés erőteljes kibontakozását akadályozzák a különböző gazdasági célokat képviselő, s ennek következtében eltérő időhorizontú gazdasági szervek (intézmények). Az egyes országok külkereskedelmi intézményei rövid távra, a tervezési intézmények középtávra, a KGST szervei pedig hosszú távra terveznek. Attól függően, hogy valamely országban milyen problémákat kell megoldani, más és más szervek szempontjai érvényesülnek. Például Lengyelországban a nehéz fizetésimérleg-helyzetben a külkereskedelmi szervek rövid távú érdekei, míg a Szovjetunióban a tervezési intézmények érdekei érvényesülnek.

Összehasonlítva a nyugat-európai, a szocialista és a gyengén fejlett országok integrációját, a szerző megállapítja, hogy mindegyiket más és más célok vezetik. A nyugat-európai országok piacot keresnek termékeik számára, nincs termelésracionalizálási problémájuk. A KGST-országokban racionalizálni kell a termelést és biztosítani kell a szükségletek kielégítését. A gyengén fejlett országokban pedig, lehetőleg egyidejűleg, mind a termelést, mind a piacot kell megteremteni.

(Ism.: *Csató Katalin*)

Jean Marchal: Az eurohitelek piaca

(Zeitschrift für Nationalökonomie, Bécs, 1966. január)

Az eurohitelek piaca 1950 és 1960 között, fokozatosan, spontán módon alakult ki; igazi fellendülése 1957—1958 körül következett be. Ezen a piacon rövid lejáratú kölcsönöket nyújtanak idegen valutában. Például egy londoni bankban elhelyezett (külföldi vagy belföldi tulajdonban levő) *dollár*betétet kölcsönadnak egy párizsi banknak, amely kötelezi magát, hogy a kölcsönt — lejártával — szintén *dollárban* egyenlíti ki. Vagy például egy párizsi bankban elhelyezett *sterling*betétet kölcsönvesz egy nyugatnémet importőr, s az adósság ugyancsak *sterlingben* egyenlítendő ki. Az eurohitelek lényege tehát, hogy a hitelező bank nem hazai devizában, hanem valamilyen más, külföldi devizában nyújtja a kölcsönt. Az eurohitelek bonyolódhatnak „euro"-dollárban, „euro"-sterlingben, „euro"-márkában stb., s nem korlátozódnak Európára: Japán, Kanada, Izrael és más országok szintén használnak eurohiteleket.

Kezdetben az eurohitelek lejárata nagyon rövid volt: 48 órára, a hét végére (péntek—kedd), 30—60—80 napra szóltak. Újabban azonban nem ritkák a 6 hónapra, 2 évre, sőt még hosszabb időre felvett eurokölcsönök sem. Összegük mindig nagyon magas, az alapegység körülbelül 0,5 vagy 1 millió dollár.

Az eurodeviza-forgalom legnagyobb része, körülbelül 85 százaléka eurodollárból áll. Legfőbb központja a londoni City. Három fő forrása különböztethető meg:

a) Némely nyugat-európai jegybankok dollártartalékaik egy részét betétek formájában USA-n kívüli bankokban helyezik el, főleg azért, hogy magasabb kamatjövedelmet élvezzenek. A főbb pénzügyi centrumok jegybankjai nem járják ezt az utat (például a Francia Bank sem). De más jegybankok igen, s az ilyen betétek némely esetekben elérik a 200—300 millió dollárt.

A kelet-európai országok konvertibilis valutából álló forgóalapjaikat ugyancsak nyugat-európai bankokban helyezik el. Ezeket a betéteket (főleg dollárbetéteket) azért nem az Egyesült Államokban helyezik el, nehogy nemzetközi konfliktus esetén az elkobzás veszélye fennálljon. A Szovjetunió Állami Bankja (Goszbank) párizsi és londoni leányvállalatai, a Banque Commerciale de l'Europe du Nord, illetve a Moscow Narodny Bank révén jelentős dollárösszegeket kölcsönöz rövid lejáratra francia és angol bankoknak. Ugyancsak elfogadnak dollár- és font-betéteket másoktól, üzleti hírnevük jó.

b) Az európai kereskedelmi bankok egyrészt idehelyezik azokat a dollárösszegeket, amelyeket — pénzpolitikai okokból — saját jegybankjuk kínál fel megvásárlásra hazai valuta ellenében (az inflációs nyomás ellensúlyozására — B. Gy.). 1963 végén 1,5—2 milliárd dollárra becsülték az ily módon piacra került összegeket. Másrészt a kereskedelmi bankok ide helyezik azokat a dollárösszegeket is, amelyeket a hazai exportőröktől kapnak (NSZK, Hollandia). Az amerikai bankok európai leányvállalatai is nyújtanak olykor dollárhiteleket. De ezek a bankok kölcsönöznek is az „eurodollár"-piacról, hogy növeljék likviditásukat, illetve tartalékaikat az Egyesült Államokban.

c) Végül az amerikai nagyvállalatok és magánszemélyek kihelyezései. Az amerikai törvényhozás ugyanis megtiltja, hogy a látra szóló, illetve a nagyon rövid lejáratú betétekre a bankok kamatot fizessenek, s az úgynevezett „regulation Q" kötelező felső határral korlátozza a hosszabb időre lekötött betétek után fizetendő kamat nagyságát is. Így a külföldi kihelyezés sokszor előnyösebb. Másrészt a külkereskedelemmel foglalkozó nem amerikai vállalatok is rendszeresen felhalmoznak dollárforgóalapokat, hogy elkerüljék az átváltás költségeit nemzeti valutára és vissza.

A többi eurodeviza eredetét nehéz meghatározni. Francia bankok sterlingalapokat kapnak az OECD-n kívülálló országokból; svájci és nyugatnémet bankok saját pénznemben helyeznek el külföldre betéteket (euro-svájci frank, illetve euromárka), szintén az alacsony hazai kamatláb miatt.

Az eurodeviza-hitelek — bankok közvetítésével — végül is vállalatokhoz, illetve közhatóságokhoz kerülnek. Mindenekelőtt a külkereskedelem (áruimport) finanszírozását szolgálják. Az eurodeviza-hitelek növelték a likviditást a külföldön levő amerikai rövid lejáratú kötelezettségek nagyobb növelése nélkül. Működésük ugyanis meggyorsítja a meglevő dollárbetétek forgását, mivel — a fejlett banklevelező kapcsolatok segítségével — oda irányítja e forrásokat, ahol a szükséglet a legnagyobb. Az eurodeviza-hiteleket igénybe veszik belföldi tranzakciókhoz is, ha a kamatfeltételek jobbak, kedvezőbbek, vagy ha a hagyományos hitelpiacokon valamilyen nehézségük támad. A kormányok viszont megszorításokkal élhetnek ezen a téren.

A BIS szakértői szerint az eurodollárhitelek több mint 30 százalékát Nyugat-Európán és Észak-Amerikán kívül használták fel. A többi eurodevizánál ez az arány sokkal kisebb.

Az eurohitelek piacát úgy tekinthetjük, mint egy nemzetközi pénzpiac embrionális formáját, amelyet a valutakorlátozások és a tőkemozgások korlátozásának megszűnése után az üzleti élet alanyai teremtettek meg.

A rendszer működése azonban — más kisebb problémák (például a hitelezés biztonsága, spekulációs lehetőségek) mellett — korlátozza a nemzeti pénzpolitikák hatékonyságát, az infláció elleni harcot. Így: 1. egy adott országban működő vállalatok pótlólagos pénzeszközökhöz juthatnak, amikor a kormány éppen hitelmegszorító politikát kezdeményez a túlzott kereslet megfékezésére. 2. Az eurohitelek tömeges felhasználása eltolódásokat hozhat létre a fizetési mérlegek egyensúlyában. 3. A nemzeti hitelpiac mellett működő eurohitelpiac, a maga külön kamatfeltételeivel bonyolultabbá teszi a jegybank erőfeszítéseit, hogy a pénzpiacon a kamatláb-politikán keresztül érvényesítse a kormány gazdaságpolitikáját. Másrészt a kormányok átmenetileg kikerülhetik a népszerűtlen hitelmegszorító intézkedéseket az eurodevizapiac segítségével.

A szerző végkövetkeztetése, hogy bár az utóbbi ellenvetés megalapozott, nem kell harcolni a nemzetgazdaságok ilyen újabb összefonódása ellen, hanem a nemzeti pénzpolitikákat kell összehangolni; megfelelő szervezeteket kell felállítani, amelyek ezt a közös politikát megvalósítják piacaik ellenőrzése végett.

(Ism.: *Becsky György*)

Ragnar Frisch: Optimális végrehajtás

(Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali, Róma, 1966. január)

A valóság komplexitása és aspektusainak száma olyan hatalmas, hogy lehetetlen egyetlen teljes koncepciót alkotni róla. Éppen ezért valamennyi tudománynak és a tudományos gondolkodásnak absztrakciók és valamilyen modellek révén kell előrehaladnia. Egyes modellek — ha a kapott gyakorlati eredmények alapján ítéljük meg őket — valószínűbbek, mások kevésbé azok. A valószerűség és a gyakorlati alkalmazhatóság fokának mérése viszont újabb problémákat vet fel. Ezek megvitatása leginkább talán a sztochasztikus modellek segítségével végezhető el.

A gazdasági tervezésben nagyon fontos különbséget tenni a szelekció és a végrehajtás között. Célszerű elkülöníteni a velük kapcsolatos kérdéseket. A szelektív modell elsősorban a mennyiségi adatok közötti összefüggéseknek vagy tényleges műszaki egységekben megadott adatok konstellációjának leírására alkalmas, amelyet már megvalósítottak, vagy megvalósítani szándékoznak, feltéve, hogy a létrehozásukhoz szükséges pénzügyi, adminisztratív stb. eszközök biztosítottak. A modell legfőbb előnye, hogy segítségével pontos mennyiségi elemzést nyerhetünk. A végrehajtással kapcsolatos problémákról viszont nagyobb mértékben kell a közgazdasági intuícióra és gyakorlati érzékre támaszkodni. E problémakörnél azt kell figyelembe venni, hogy a kitűzött cél (például a termelés gyors növelése) elérését — amely szelektív szempontból megvalósítható — lehetővé teszi-e a meglevő adminisztratív, pénzügyi, intézményi struktúra.

A szelektív modell két dologból áll: egyrészt olyan alapvető összefüggésekből, amelyeket mindenképpen el kell fogadnunk. Ez a modell strukturális vonatkozása. A szelektív modell másrészt tartalmazza a felelős politikai szerv *preferenciáit*. Míg a modell strukturális vonatkozásait változtathatatlannak kell elfogadnunk (hiszen a gazdasági struktúráról beszélve nem gondolkodhatunk úgy, hogy „kívánatos" vagy „nem kívánatos"), a preferenciáknál viszont éppen azt kell vizsgálnunk, hogy mit tartunk kívánatosnak, eltekintve egyelőre attól, hogy strukturálisan az megvalósítható-e vagy sem.

A döntés strukturális elemeitől való egyidejű eltekintés irreálisnak tűnik. Amikor a komplex alternatívák kiválasztását módszeres elemzésnek vetjük alá, az igazán reális megközelítés az, ha a preferenciák kérdését mint speciálisan különböző szempontot elválasztjuk a probléma strukturális elemeinek szempontjától. E szétválasztás a világos gondolkodás és gazdasági tervezés problémáinak conditio sine qua non-ja.

A központi szerv cselekvésének legfontosabb paramétereit (például a fogyasztással kapcsolatos korlátokat) már a szelektív modellnek explicite kell tartalmaznia, egyébként a modell operatív szempontból nem lenne különösebb jelentőségű.

A szelektív modell továbbfelhasználásával kapcsolatosan a szerző néhány problémát érint.

Adott gazdasági rendszeren belül különféle szervezeti csoportok, minisztériumok, iparági, helyi stb. intézmények vannak, amelyeknek különbözőek a preferenciáik, különböző mértékben van lehetőségük döntéseik megvalósítására. A gazdasági tervezés végrehajtásával kapcsolatban az a probléma merül fel, hogy nincs pontos és teljes mértékű információ e szervezeti csoportok várható tevékenységéről (még ha feltételezzük is, hogy a probléma matematikai programozási, számítástechnikai szempontból megoldható, bár az is jelentős erőfeszítést igényelne). Nem lehet pontosan tudni, hogy a fenti csoportok milyen magatartást tanúsítanának majd a központilag elhatározott szabályok és feltételek mellett, amely szabályok az egész gazdaság helyzetét determinálják, beleértve a szelektív modellben felvett változókat is. E vonatkozásban az úgynevezett adminisztratív játékok jelenthetnek nagy segítséget.

A problémát valamilyen szimulációs eljárással kell megközelíteni. Ebben az eljárásban a különféle csoportok sajátos döntéshozó egységeket reprezentálnak. A működésükkel kapcsolatos szabályokat és kritériumokat — mint korlátokat — a központi csoport formulázza meg, s e korlátokon belül az egyes csoportok szabadon tevékenykedhetnek. A megoldásként kapott konstellációt tanulmányozni kell, majd meg kell kísérelni a csoportokra vonatkozó szabályok és kritériumok újrafogalmazását, méghozzá olyképpen, hogy a művelet megismétlésével megoldásként nyerhető újabb konstelláció a lehető legjobban alkalmazkodjék a gazdaság számára szelektív szempontból optimálisnak ítélt helyzethez.

E műveletekkel kapcsolatos előírásokat és szabályokat egy világos és pontos modellbe kell beépíteni, amely meghatározza a játékot (többnyire oly módon, mint ahogyan egy elektronikus számítógépre kidolgozott algoritmushoz diagramot készítünk), továbbá a játék célját és a szelektív modellel való kapcsolatát. Ez az adminisztratív játékmodell, amely a szelektív modellnél részletesebb. Felépítéséhez meg kell állapítani a művelet szempontjából szóba jöhető adminisztratív struktúrákat. Több ilyen elképzelhető struktúra van, amelyek közül a szóba jöhetőket listaszerűen kell felsorolni, mint ahogy listát készítenek a döntésre előirányzott beruházási tervezetekről.

Minden struktúrához egy sor szabályozó paraméter tartozik. Ezek a központi szerv által rögzített számok, amelyeket a döntést hozó egységeknek be kell tartaniuk. (Ilyen előírás például, hogy a vállalatok a termelési eredményük hány százalékát fordíthatják állóeszköz-bővítésre vagy a munkafeltételek javítására.) A játékmodellt úgy kell felépíteni, hogy egy lefuttatott játék eredményéből megállapítható legyen, mi lesz az előre megadott szelektív modell változóiból. A játékmodell e változókon kívül sok más adatot tartalmaz, de szükséges egy megfelelő aggregálás révén az adminisztratív modellről a szelektív modellre való áttérés biztosítása. A játékkal kapcsolatban az a következtetés érdekel bennünket, hogy előállítható-e adminisztratíve a szelektív modell lehetséges megoldása, mekkora különbség van a szelekciós preferenciafüggvénynek a szelektív modell szerint optimális és az adminisztratív modell szerint elérhető értéke között.

További kérdés még, hogy az adminisztratív játék bázisául milyen szelektív modellek a legalkalmasabbak. Két ilyen típusra lenne célszerű felhívni a figyelmet: a szektortípusú és a folyamat-termék típusú modellre. Ezek a modellek túlmutatnak a hagyományos input-output modellen. A modellbe a relációkat, amennyire csak lehetséges, fizikai adatok alapján építik be. Különösen a folyamat-termék típusú modellek hatolnak le mélyen a műszaki struktúrába (egy körzet vagy az egész gazdaság szintjén), s így a tervezés egyes vonatkozásainak tanulmányozására a szektortípusú modellnél jobb lehetőségeket kínálnak. Igaz ugyan, hogy felépítésük sokkal több tudományos erőfeszítést követel.

(Ism.: *Lantos Imre*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Vajda Imre: Magyarország és a világ kereskedelme

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 259 l.

A könyv több tanulmányt foglal magában, amelyeket a szerző 1960 és 1964 között írt. E tanulmányok többsége eredetileg angol és francia nyelvű folyóiratokban jelent meg; rendeltetésük — a szerzői előszót idézve — az volt, hogy „mindenekelőtt nyugati olvasókat tájékoztassanak a legutóbbi évek magyar gazdasági fejlődésének menetéről és problémáiról". A kötetben foglaltak azonban a magyar olvasók érdeklődésére is számot tarthatnak.

Maga a témakör változatos, szétágazó; egyes tanulmányok a magyar gazdaság háború utáni fejlődési periódusait jellemzik; mások a szocialista országok gazdasági együttműködésének jelenségeit tárgyalják; találunk elemzéseket a világkereskedelem fejlődési irányzatairól, annak szerkezeti és ágazati problémáiról, továbbá a külkereskedelem elméleti kérdéseiről is.

Ez a sokféleség azonban nem teszi szétesővé a kötet mondanivalóját; az egyes tanulmányok között nem nehéz felfedezni a tartalmi-logikai összefüggést és a komplementeritást. A tanulmányokat egységbe fűzi mindenekelőtt a szerzőnek az a törekvése, hogy ne elégedjék meg a gazdaság tényeinek és a közgazdasági összefüggéseknek a feltárásával, hanem levonja mindezekből a szükségesnek ítélt gazdaságpolitikai következtetéseket. Az egész tanulmánykötetet egészséges kritikai szellem hatja át. A szerző elemzi, értékeli és védi a szocialista gazdaság fejlesztésében elért eredményeket és intézményeket, de kutatja és feltárni igyekszik a gyenge pontokat is, az idejét múlt vagy helytelen koncepciókat és gyakorlatot, amelyek gátolják a szocialista termelési viszonyok fejlődését és termelőerőink világszínvonalra emelését.

Helyeselhető és tanulságos a szerzőnek az a módszere, amellyel a magyar gazdaság mozgását következetesen — és egyoldalúság nélkül — nemzetközi háttérbe, a nemzetközi analógia tükrébe helyezi, a világgazdaság irányzatainak elemzéséből pedig hazai gazdaságunk fejlődési problémáira von le következtetéseket.

Úgy érezzük, hogy az egyes tanulmányok rövid terjedelme nem mindig tette lehetővé a tárgyalt kérdések kellően sokoldalú elemzését. Ezért azonban kárpótol az *egész* kötetből meríthető információk, gondolatok és következtetések gazdag skálája.

Az „Iparosítás Magyarországon" c. tanulmány rövid áttekintést nyújt a magyar iparfejlődés főbb szakaszairól az imperializmus évtizedeiben, majd azokat a körülményeket elemzi, amelyek között az 1945-ös történelmi fordulatot követő időszakban hozzá kellett fogni a magyar népgazdaság struktúrájának átalakításához, a társadalmi-gazdasági elmaradottság felszámolásához. A szerző utal azokra az aránytalanságokra, amelyek — az ipari termelés erőteljes növekedése közepette — az 1950-es években kialakultak (vagy megoldatlanok maradtak) és rámutat azokra a célokra és lehetőségekre, amelyek a második ötéves terv időszakában előtérben állottak. (A tanulmány 1963-ban íródott.) Megfogalmaz néhány fontos követelményt a hosszú távú gazdaságpolitika kialakításához. Ilyenek a többi között: a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk intezívebbé tétele; a vezetés, a munkaszervezés tudományának művelése, továbbfejlesztése és gyakorlati alkalmazása; az ipari koncentráció térhódítása mellett a szolgáltató és kiszolgáló kisüzemek népgazdasági szerepének felismerése stb.

A „Külkereskedelem" című tanulmány (1963) mondanivalója két kérdés körül csoportosul: az egyik a magyar gazdaság „importérzékenysége", amely szükségszerűen kiváltja az exportképesség fokozásának követelményét. Nyersanyagellátási problémáinkat nem helyes valamiféle adottságnak tekinteni: „nyersanyagokkal különösebb nehézség nélkül el tudjuk magunkat látni a világban, ha... a korszerű követelményeknek megfelelő ... exportárukkal — mindenekelőtt *ipari* exportárukkal rendelkezünk." (27. l.) A tanulmány továbbá érdekesen elemzi a külkereskedelem állami monopóliumának történeti kialakulását Magyarországon, a külkereskedelmi monopólium funkcióinak változásait; rámutat a monopólium értelmezésében és gyakorlatában előfordult túlzásokra, hibákra.

1960-ban jelent meg eredetileg „A magyar gazdasági konszolidáció útja 1957—

1960-ban". Magának a konszolidációnak a leírása mellett a szerző meggyőző bírálatát adta gazdasági mechanizmusunk számos fogyatékosságának: a nyereségrészesedési rendszer hibáinak, az üzemek közötti kooperáció hiányosságainak a nem megfelelő érdekeltség következtében, az ármechanizmus rugalmatlanságának, a beruházások elhúzódását okozó tényezőknek, a gazdaságirányítás technikai és tudományos apparátusbeli elmaradottságának. Rámutat mezőgazdaságunknak a világpiac ösztönző hatásaitól való elszigeteltségére és a mezőgazdasági kisüzemek (akkor — 1960-ban — a szántóterület kerek 50%-a még egyéni gazdálkodók kezén volt) versenyképtelenségére.

Gazdaságpolitikánk egyik központi kérdése a szocialista országok nemzetközi gazdasági együttműködésébe való beilleszkedés és az ezt elősegítő eszközök, módszerek kialakítása és tökéletesítése. Ma már — különösen a gazdasági mechanizmusbizottságok elemzései és az utóbbi időben megjelent néhány publikáció nyomán — többé-kevésbé világosan áll előttünk a szocialista nemzetközi együttműködés problematikája, az együttműködés jelentős előnyei Magyarország számára éppúgy, mint az együttműködés fejlődését, elmélyítését gátló — részben a mechanizmus hiányosságaira visszavezethető — negatív tényezők. Akkor azonban, amikor a kötet e témával foglalkozó tanulmányai megjelentek (1961 és 1963), mindez még kevésbé volt feltárt és elismert.

A „Magyarország a KGST-ben" című tanulmány a magyar iparszerkezet átalakulása és a szocialista országok „nagy piaca" közötti összefüggést elemzi. A fejlődésben lemaradt országok — állapítja meg — különösen ha belső piacuk aránylag kicsiny —, kénytelenek védővámokkal és egyéb importkorlátozó intézkedésekkel körülbástyázni magukat. Ebben az esetben azonban nem juthatnak érvényre a modern ipari termelés jellegzetes vonásai: a termelés és a tudományos-műszaki kutatás koncentrálása néhány legalkalmasabb területre, a korszerű tömegtermelési módszerek széles körű alkalmazása, a termelőberendezések optimális kihasználása. Ennek az ellentmondásnak a feloldására teremt lehetőséget Magyarország számára a KGST-méretű nemzetközi kooperáció.

„A szocialista országok gazdasági együttműködése és ezen belül Magyarország szerepe" című tanulmányban a szerző meghatározza azokat a gazdasági színvonalbeli kritériumokat, amelyek elérése esetén egy kisebb ország számára a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel mértékét a továbbhaladás döntő elemének tekinti. E sáv alsó határát ott látja, ahol a foglalkoztatottak legalább 30—35%-a jut az iparra, és ahol az egy főre jutó energiafogyasztás eléri az évi mintegy 1000—1500 kW-órát. Az európai KGST-országok általában már elérték vagy erősen megközelítették ezt a fejlődési fokot. Gazdaságpolitikájukban ezért a nemzetközi munkamegosztás szempontjai elsődleges jelentőségűek, távlati terveikben a fejlődés fő irányait és céljait *nemzetközi* szinten kell megfogalmazni.

A szerző kritikailag elemzi a szocialista országok közötti munkamegosztásnak a lehetőségekhez képest nem kielégítő alakulását, s ennek a viszonylagos elmaradásnak az okait. Rámutat arra, hogy a KGST-országok egymás közötti kereskedelme az elmúlt években lassabban nőtt, mint a Közös Piac belső forgalma. Figyelmeztető jel, hogy a kereslet a szocialista országok közötti viszonylatokban nem annyira a gép-szektorban nő, mint inkább a nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek szektorában; ez a jelenség ellentétes a tőkés világpiacon megfigyelhető hosszú lejáratú tendenciával. A KGST-országok világkereskedelmi részesedése a legutóbbi években nem emelkedett. Az előrehaladás akadozó ütemének fontos okai között említi, hogy nem kielégítő a szocialista országok kölcsönös nyersanyag-, fűtőanyag- és mezőgazdasági termékkínálata, vagyis a kitermelő és feldolgozó ágazatok között aránytalanság áll fenn. „... a kölcsönös külkereskedelmi forgalomnak önmagában véve jelentős ütemű növekedése széles körű tervszerű szakosítás és nemzetközi termelési kooperáció nélkül nem nyújt elegendő biztosítékot a további fejlődés kielégítő menetéhez. A ‚csak' külkereskedelem szűk keretekbe ütközik, amelyeket nem képes áttörni. Az egyes országok piaca alapjában véve zárt, a tervezés szemléletében a belső mérlegek uralkodnak, a belső mérlegeken nyugvó és túlhaladott — mert sem a termelőknek, sem a szocialista termelési viszonyoknak meg nem felelő — export- és importorientáció, és a valójában még mindig bilaterális kapcsolatok helyébe több oldalú, szervezett és tervezett nemzetközi piaci orientációnak kell lépnie." (98. l.)

A fentieket alátámasztja az ezt követő összehasonlítás, amely szerint a magyar export sokkal szétágazóbb, tehát kevésbé koncentrált, mint egy sor nálunk iparilag fejlettebb ország (Svédország, Belgium, Dánia, Norvégia, Ausztria) kivitele. Exportunk árukoncentrációjának hiányát a szerző arra vezeti vissza, hogy az importszükséglet gyors növekedése következtében az exportvolumennek is gyorsan kellett nőnie, ami az áruskála túlzott bővüléséhez és a gazdaságosság csökkenéséhez vezetett. Az érték-

kategóriák nemzetközi számbavétele és megfelelő felhasználása nélkül nem lehet a szakosítást programozni, nem lehet több variáns közül kiválasztani a kedvezőbbet. „Mindaddig, amíg az értékkategóriák nem uralkodóak, a szakosítás voluntarista-bürokratikus alapon áll." (103. l.) „Az értékszemlélet dogmatikus elutasítása és a műszaki haladás nem kielégítő menete között szoros összefüggés áll fenn; a naturális és mennyiségi mutatókra épülő gazdasági szemlélet nem teremthet olyan piaci mechanizmust, amely a tőkés konkurrencia helyébe léphet, és a műszaki haladást eredményesebben kényszerítheti ki, noha ez a fölénybe jutás döntő feltétele." (105. l.) A szerző bírálja a belső piacok relatív zártságát, ami mindig újra szüli az önellátásra irányuló törekvéseket. Elítéli a „sajáterőből történő fejlődés" jelszavát és gyakorlatát, amely hátráltatja a nemzetközi munkamegosztás elmélyülését, sérti a szocialista országok közös érdekeit.

Ugyanez a gondolat jelenik meg új összefüggésben a „Szakosítás és árukoncentráció a világkereskedelemben és a magyar külkereskedelemben" című tanulmányában. Modern ipari szerkezet kialakulása és a nemzetközi ipari specializáció: egymást kiegészítő, egymást feltételező mozzanatai ugyanannak a folyamatnak. A gépek, közlekedési eszközök, vegyianyagok és fémek képezik a specializáció ama területét, amely az iparilag fejlett tőkésországok körében az ott uralkodó piaci hatások eredőjeként a legdinamikusabban fejlődik. A szocialista országok gazdaságpolitikájának arra kell törekednie, hogy a nemzetközi specializáció előnyeinek kihasználásával meggyorsítsák az országok műszaki fejlődését. A specializáció világpiaci orientációjú legyen, a szocialista országok az egymás közötti specializáció kialakításánál legyenek figyelemmel a tőkés világpiacra is, keressék ott is a kölcsönös megállapodásokon nyugvó együttműködés lehetőségeit és „... tartsunk távol magunktól minden olyan szemléletet, amely a gazdaságosságra való tekintet nélkül önellátásra, akárcsak táborszintű önellátásra vezetne." (215. l.)

Igényes része a tanulmánykötetnek az a fejezet, amely a modern polgári külkereskedelmi elméleteknek a szocialista külkereskedelemben való alkalmazhatóságát elemzi. Kár, hogy a szerző eleve kiiktat vizsgálódásai köréből olyan kérdéseket, mint a valutaárfolyamok, a valuták fel- és leértékelése, a vámok, a nemzetközi fizetési és kereskedelmi korlátozások problémái, illetve az ezekkel foglalkozó elméletek. Aligha osztható az a nézet, hogy „ezek a jelenségek a szocialista országokban nem, de annak nemzetközi síkján sem jönnek szóba". (121. l.) Sajnos, a korábban uralkodó szemlélet a valutaárfolyamnak, az ármechanizmusnak, a külkereskedelmi kontingenseknek mint a gazdaságpolitika eszközeinek nem tulajdonított megfelelő jelentőséget, ezért inkább csak korlátozó, nemegyszer károsan merevítő szerepük érvényesült. A marxista közgazdászok sokáig adósak maradtak és jórészt adósak ma is a nemzetközi kereskedelem mechanizmusának, és különösen az állami befolyásolás eszközeinek elemzésével. Ha pedig készültek ilyen elemzések, ezek a fenti kategóriákat többnyire csak a tőkésországokra vonatkoztatták és tagadták vagy elhanyagolták a szocialista országok külkereskedelmében, főleg egymás közti külkereskedelmében elfoglalt vagy kialakítható szerepüket. Pedig e problémákkal elkerülhetetlenül szembe találjuk magunkat. Mi a valutaárfolyam szerepe egy szocialista országnak a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésében? Mi az összefüggés a külkereskedelem és a nemzeti jövedelem alakulása között egy a nemzetközi munkamegosztásra erősen ráutalt szocialista ország esetében? Hogyan használják fel a szocialista országok a vámokat? Hogyan biztosíthatja egy szocialista tervgazdálkodást folytató ország a szükséges védelmet a külső piacok káros behatásaival szemben, anélkül, hogy megfosztaná magát a külső piacok egészséges impulzusaitól, a hazai gazdaságot serkentő hatásaitól? Mindmegannyi izgalmas kérdés az elméleti kutató és a gyakorlati gazdaságpolitikus számára egyaránt! A szerző vizsgálódásai középpontjába nem a fentieket állította, hanem három más kérdést: a komparatív költségek tanát, a kereslet-elaszticitás, továbbá a terms of trade számítások problematikáját.

Ricardo fellépése óta másfél évszázad telt el. A komparatív költségek tana — meghirdetésekor — a feltörekvő polgárság követelését fejezte ki a szabadkereskedelem gazdasági-politikai feltételeinek biztosításáért, a tőke nemzetközi térhódítása akadályainak lebontásáért. A komparatív költségek elvének alapgondolata ma is érvényes, de időközben mind a társadalmi, mind a technikai körülmények alapvetően megváltoztak. Különös nyomatékkal mutat rá a szerző arra, hogy a nemzetközi munkamegosztásban „... a súlypont a természeti adottságok különbözőségéről áttolódott a társadalmi munka szervezettségében, hatásfokában, dinamikájában fennálló és napról napra újjáalakítható különbségekre". (130. l.) Korunkban a *természeti* adottságokon nyugvó komparatív előnyök elsősorban a gyengén fejlett, tehát kizsákmányolt, elnyo-

mott és eltorzított gazdasággal rendelkező országok ismérve. A modern ipar viszonyai között a természeti adottságokból eredő előnyök nem alapvetőek, és a termelés diverzifikálódásával hatásfokuk mindinkább csökken. „Ma a társadalmi és a tulajdonviszonyokból adódó, emberek által alkotott és újraalkotott körülményekből születnek és múlnak el a komparatív előnyök." (129. l.) A szerző rámutat: lehetőség van arra, hogy a szocialista világgazdaságban a komparatív előnyök a tervszerű nemzetközi munkamegosztás folyamatában érvényesüljenek, mégpedig tudatos tervező és szervező tevékenység útján. A társadalmi munkában elérhető megtakarítások azonban csak az értékviszonyok következetes érvényesítésével realizálhatók.

Elemezve a cserearányok alakulásának a szocialista országok közötti kereskedelemre gyakorolt hatását, a szerző egyebek között felveti azt a gondolatot, hogy a gazdaságfejlesztő beruházások elhatározásakor indokolt volna kritikailag megvizsgálni a szocialista világpiacon viszonylag szűkülő nyersanyagkínálat és a nyersanyagok merev árszínvonala közötti összefüggést.

Érdekes fejtegetéseket olvashatunk a keresletrugalmasság szerepéről és érvényesüléséről a szocialista országok közötti kereskedelemben. A szerző elutasítja a spontán piaci áralakulást a szocialista világpiac szférájában, síkra száll a bizonyos időszakon át változatlan külkereskedelmi árak alkalmazása, továbbá a külkereskedelmi és belső piaci árak kettősségének fenntartása mellett. Vallja azonban, hogy a keresletrugalmasságot és annak hatásait nem célszerű és nem is lehet teljességgel háttérbe szorítani a szocialista országok egymás közötti külkereskedelmében sem, s ezt a látszólagos ellentmondást a termékek értékváltozását hosszabb időszakonként követő ár- és keresletváltozások tudatos számbavételével, megtervezésével véli feloldhatónak. Napjaink egyik izgalmas — távolról sem megoldott — problémája ez!

A kötet egyik legsikerültebb fejezete a „Szocialista nemzetközi munkamegosztás a vaskohászatban" című tanulmány. Úgyszólván komplex — ugyanakkor tömör — áttekintést nyújt a vaskohászat nemzetközi fejlődésének irányzatairól és elemzi a technológiai fejlődés és gazdaságosság összefüggéseit, a nemzetközi specializáció ebben az ágazatban megfigyelhető fontosabb jelenségeit. Általánosítja a Montánunió működésével kapcsolatos főbb közgazdasági tapasztalatokat. Ismerteti a szocialista országok vaskohászati együttműködésének és kölcsönös acélkereskedelmének eddigi alakulását. Kritikailag elemzi a szocialista nemzetközi munkamegosztás menetét a vaskohászatban, rámutat a szakosítás nem kielégítő előrehaladásának tényezőire és megjelöli az együttműködés intenzívebbé tételének gazdasági és szervezeti előfeltételeit. A tanulmány megjelenése (1963) óta jelentős gyakorlati lépés történt: 1964-ben megalakult, s 1965-ben megkezdte működését az INTERMETALL, hat szocialista ország vaskohászati együttműködési szervezete.

★

A tanulmánykötet megjelenése hozzájárulás ahhoz, hogy hazai közgazdasági irodalmunk fehér foltjai eltűnjenek. Nem vagyunk elkényeztetve a világgazdaság kérdéseivel foglalkozó tudományos publikációknak sem gyakorisága, sem színvonala tekintetében. Vajda professzor könyve a világgazdaság időszerű problémáinak egész sorára hívja fel a figyelmet, s ami ennél több: igyekszik — nem eredménytelenül — „hidat verni" a nemzetközi gazdaság és a hazai gazdaság közé, összefüggéseket kutatni és tanulságokat levonni a magyar gazdaságpolitikai gyakorlat számára. Ez teszi könyvét érdekes és egyben izgalmas olvasmánnyá.

Rába András

Dr. Ács Lajos: Gazdasági növekedés és nemzetközi fizetési rendszer

Kossuth Könyvkiadó, 1966. 392 l.

„Tervezés és árutermelés, integráció és gazdasági függetlenség, beruházás és fogyasztás, kibernetika és pénz, külkereskedelem és hitel, növekedés és egyensúly — ezek azok a fogalompárok, amelyeknek részletes vizsgálata okvetlenül szükséges a korszerű szocialista gazdasági növekedési elmélet kidolgozásához." Ezzel a mondattal kezdődik Ács Lajos könyve. A kötetben a nemzetközi pénz- és árukapcsolatok számos kérdését érinti. A legértékesebb elemzéseket és megállapításokat azokban a fejezetekben olvashatjuk, amelyekben a szerző a szocialista nemzetközi hitelrendszer,

fizetési rendszer és a nemzetközi fizetési mérleg problémáival, valamint a szocialista valuta kérdéseivel foglalkozik.

A szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődését és perspektíváit Ács Lajos abból a szempontból vizsgálja, vajon annak további kiépülése hogyan szolgálhatná a KGST országai közötti gazdasági integrálódást. Rámutat, hogy a KGST 15 éves fennállása alatt elért sikerei kétségtelenek, de elemezni kell a fogyatékosságokat is ahhoz, hogy az élet e területén gyorsan haladhassunk előre.

A szocialista nemzetközi specializáció és kooperáció szervezésében, miként a szocialista országokon belül, szélesebb körben és nagyobb mértékben kell a jövőben felhasználni a gazdasági emelőket, a közös tervezés koncepciójának erőltetése helyett. A fejlődés felé vezető út a gazdasági kategóriák felhasználásán keresztül vezet. A szerző nem veti el a tervezést és a nemzetközi tervegyeztetés eszméjét, de szükségesnek tartja, hogy a terv ne adminisztratív módon, hanem gazdasági eszközökkel szabályozza az ország belső gazdasági életét és nemzetközi gazdasági kapcsolatait.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztése a szerző véleménye szerint is megköveteli a vállalatok közötti közvetlen kooperáció kiszélesítését. A vállalati formák között megvalósuló együttműködés, koordináció, kooperáció előnyei közül megemlíti, hogy az mentes lenne a bürokráciától és sikeresen hidalhatná át a nemzeti érzékenységből fakadó problémákat. A szocialista országok vállalatai közötti közvetlen kapcsolatok kibontakozásának útját a szükséges valutáris és piaci feltételek megteremtésében jelöli meg.

A könyv második fejezetében a szerző részletesen foglalkozik a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank jelentőségével, elszámolási és hitelműveleteivel. Pozitívan értékeli a Bank létrejöttét és eddigi tevékenységét, de rámutat azokra a momentumokra, amelyek jelenleg zavaróan hatnak a további kibontakozás útján. Ilyenek: a fizetési mérlegek átmeneti hiányai hitellel való fedezésének túlságosan szűk határai, a hitelautomatizmus kikapcsolása, valamint a Bank alacsony alaptőkéje. A szerző egyebek között az alaptőke emelését javasolja a hitelmechanizmus kiépítésére.

A fizetési mérlegekkel kapcsolatos hitelnyújtás korlátozottságának okát a szerző főként a fizetési mérlegek állandó egyensúlyát hangsúlyozó szemléletben jelöli meg, amely a Nemzetközi Szocialista Munkamegosztás Alapelvei című dokumentumban is hangot kapott. A hitelnyújtás kiszélesítésének módjaként említi a kvóták emelésén kívül a kölcsönös hitelek rendszerének meghonosítását. Jelenleg a fizetési mérleg rövid lejáratú merev egyensúlyára épülő koncepció feloldásának két eszköze van: vagy a hitel kiterjesztése, vagy az arannyal, illetve szabadon konvertálható valutákkal való fizetés. Lehetséges a kettő kombinálása is. A fizetési mérlegek egyenlegének rugalmasabb kezelése elsősorban a hitelmechanizmus tökéletesítését követeli meg. Ács Lajos ennek a momentumnak méltán jelentős szerepet tulajdonít a KGST tagállamok közti gazdasági kapcsolatok fejlődésében.

Részletesen foglalkozik a szerző a transzferabilis rubel problémájával. Rámutat, hogy a transzferabilis rubel felhasználását a klíringkörön belül rugalmasabbá kell tenni, s forgalmi körét fokozatosan ki kell terjeszteni a klíringkörön kívülre is, főleg a fejlődő országok felé.

A szerző állást foglal amellett, hogy a jövőben a nemzetközi szocialista gazdasági kapcsolatokban ne csak kormányok, hanem gazdasági szervek (nagyvállalatok) is nyújthassanak egymásnak hiteleket, bankgaranciával és bankok közreműködésével. Ezzel a szerző lényegében eddigi hitelgyakorlatunk kritikáját is adja. Javaslata elvi szempontból azt jelenti, hogy elképzelhetőnek tartja a kereskedelmi hitelek felhasználását a szocialista gazdaságban, bár ezt a távolabbi jövő perspektívájaként fogja fel. Kár, hogy nem fejti ki azokat a feltételeket is, amelyek megteremtése — véleménye szerint — lehetővé tenné az áttérést a kereskedelmi hitel alkalmazására a központi bank vagy a kormány hitelei mellett.

A szerző nagyra értékeli a szocialista országok közötti hitelkapcsolatokban a kölcsönös segítség elvét, de helyesen mutatott rá arra is, hogy fokozottabb figyelmet kell szentelni a kölcsönös gazdasági előnyök elvének, s a kamatláb kölcsönösen ösztönző színvonala kialakításának. Jogosan minősíti tévesnek ezt a felfogást, mely szerint „a szocialista nemzetközi hiteleknek általános jellemzője az, hogy azok áruhitelek. Bizonyosra vehető — írja —, hogy a jövőbeni fejlődés erre az elképzelésre rácáfol." (47. l.)

A harmadik fejezetben érdekes elemzést találunk a fizetési mérlegről és a vele kapcsolatos gazdaságpolitikai problémákról. Indokolt és időszerű az a megállapítása, hogy az aktívum, illetve passzívum önmagában véve még nem kedvező vagy kedve-

zőtlen jelenség. E kérdés eldöntése csakis konkrét gazdasági és gazdaságpolitikai elemzés tárgya lehet. A szocialista országok jellegzetes fizetési mérleg típusa a kiegyenlített kereskedelmi mérleg típusú fizetési mérleg volt. A gyakorlatban azonban ez teljesen nem valósult meg, sőt — a szerző véleménye szerint — a fejlődés mai fokán ez nem is kívánatos. (58. l.)

A szocialista országok közötti többoldalú klíringrendszer is arra épül fel, hogy a fizetési mérlegeknek egy éven belül egyensúlyban kell lenniök, így a hitel szerepe túl szűk időtartamra korlátozódik.

Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a fejletlenebb szocialista országok dinamikusan fejlődő kereskedelmi tevékenység mellett történő bekapcsolódása a szocialista világ nemzetközi árucsere-forgalmába csak úgy képzelhető el, ha a belső expanziójukat nem kell korlátozniuk a kereskedelmi mérleg deficitje miatt. Bár a kereskedelmi mérleg deficitjének korlátlan növelésével aligha lehet egyetérteni, amire később a szerző maga is utal, a felvetett gondolatot helyesnek és időszerűnek tartom.

A szerző kritikája is jogos: egy ilyen fejlődés valóban új szemléletet követel a szocialista pénzügyi elmélettől és a pénzügyi gyakorlattól is.

A szocialista országok fejlődésük különböző szakaszaiban igénybe vettek külföldi hiteleket, ami kedvező hatást gyakorolt gazdasági fejlődésünkre. Erről a szerző történelmi áttekintést ad és — helyesen — arra a következtetésre jut, hogy elkerülhetetlennek látszik a tőkebehozatal a fejlődésben elmaradt, az iparilag fejletlen országokba, amikor ezek a szocializmus útjára lépnek. De vitathatónak tartom a szerzőnek azt az állítását, hogy a külföldi tőkebehozatal csak akkor nem sérti az ország gazdasági függetlenségét, ha a behozott tőkéből létesült beruházások nemzeti tulajdont képeznek. Az természetesen igaz, hogy a tőkebehozatalnak nem szabad az ország politikai és gazdasági függetlenségét csorbítania. De ennek garanciája *nem egyedül* a nemzeti tulajdon. Ilyen garanciát nyújthatnak a megfelelő jogi keretek a szerződéskötésben, különböző záradékokban, valamint az is, ha a részvények bizonyos hányada az államé.

A szocialista országok fizetési mérlege az iparilag fejlett tőkésországokkal szemben is lehet passzív, s ezt a passzivitást a szerző szerint kedvezően lehet megítélni, ha hosszú vagy középlejáratú hitelekből s csak kis részben rövid lejáratú hitelből adódik. Ennek fontos feltétele azonban, hogy a tőkésországok a szocialista országokkal szembeni diszkriminatív magatartásukat számolják fel.

A szerző rámutat arra, hogy a fizetésimérleg-problémák kiküszöbölése a gazdasági fejlődés visszafogásával általában nem célravezető. Bár a deficit a növekedés csökkentésével felszámolható, de ez nem hoz tartós eredményt. Különösen akkor nem, ha a deficitnek strukturális okai vannak.

Elemezve a monopolkapitalizmus jelenlegi valutáris rendszerét, a szerző rámutat arra, hogy a valutastabilitás a világ fejlődő nemzetközi gazdasági kapcsolatai szempontjából közös érdek, a mai önkényes valutáris rendszer megváltoztatása átfogó reform keretében a szocialista világnak is érdeke. Ez nagy horderejű megjegyzés. Ács Lajos megemlíti a különböző valutarendszer-reformtervezeteket. Kár, hogy itt megáll, s az általa helyesnek vagy megközelítően elfogadhatónak vélt megoldást nem mutatja be, vagy nem nevezi meg.

Azt hiszem, a szerző nem egészen méltányos kritikát gyakorol a marxista közgazdászokkal szemben, amikor a következőket írja: „A dollárnak világpénz szerepében való megjelenése egy időben hatást gyakorolt a marxista közgazdászokra is. Úgy gondolták, hogy a világban az arany teljesen elvesztette pénzszerepét, mivel ezt a szerepet — úgymond — minden tekintetben a dollár vette át." (231. l.) Ezzel a megállapítással nem értek egyet. Amennyire e témában közgazdasági irodalmunkat ismerem, a szocialista országok közgazdászai állandóan hangsúlyozzák: a dollár kulcsvalutajellege nem jelentheti azt, hogy a tartozások és követelések végső kiegyenlítési eszközeként a dollár helyettesítheti az aranyat. Mindenesetre jó lett volna, ha a szerző megállapítását idézetekkel támasztotta volna alá.

Ács Lajos könyvében foglalkozik a szovjet rubel vásárlóerejének és árfolyamának változásaival a második világháború előtti és az azt követő szakaszban. Ezzel kapcsolatban fejti ki — néhány szocialista közgazdász álláspontjával szemben —, hogy a pénzleértékelés nem feltétlenül idegen a szocialista gazdaságtól. „Ezt a gazdasági jelenséget is — írja a szerző — úgy kell tekinteni, mint a devizagazdálkodás egyik eszközét, amelyet különösen a fejletlenebb, kis erőforrással rendelkező szocialista ország egy-egy esetben nem kerülhet el." (239. l.) A szerzővel a lényeget illetően egyetértek, az ország méreteinek a probléma magvához azonban megítélésem szerint nem sok köze van. Sokkal egyszerűbb a vásárlóerő és az árfolyam közötti összhang megteremtése az árfolyam módosításával, mint az árak csökkentése útján. Nem köz-

gazdasági, hanem szemléleti kérdés, hogy a szocialista valutákat sem lehet problémamentesnek tekinteni, s ebben a szerzőnek kétségkívül igaza van.

A magyar valutáról szólva rámutat arra, hogy a forint árfolyama elavult, nem közvetíti megbízhatóan a külföldi piacok árviszonyait, a világpiaci árak változásaitól való teljes elszigetelődéssel jár együtt, ami nem hozhat tartósan kedvező gazdasági hatást.

A monográfiában a szocialista állami valutamonopólium újszerű értelmezésével találkozunk. A szerző szerint a valutamonopólium gyakorlását elsősorban gazdasági eszközökkel kell megvalósítani. Ebben az esetben biztosítható a devizagazdálkodás központosítottsága anélkül, hogy a központon kívül mindenki más érdektelen lenne a valuta- és devizagazdálkodásban. A belső gazdaságot a kapitalista konjunktúra kedvezőtlen hatásaiból nem adminisztratív, elzárkózó jellegű eszközökkel kell védeni, hanem gazdasági emelőkkel. A szocialista valuta a modern fejlődési irányzatok ösztönzésével maga is védi, segíti a szocialista gazdaságot. Ennek megfelelően a szerző a versengés és az üzleti szellem mellett lép fel, amiben a világpiac létét tudomásulvevő valutáris rendszer pozitív szerepet játszhat.

Bírálja azt a nézetet, amely a valuta vásárlóerejének szilárdságán keresztül méri le a szocialista gazdaság szilárdságát és stabilitását. E nézet hívei a szerző véleménye szerint a valuta vásárlóerejét elsődleges gazdasági tényezőként tekintik, s olyan fontos kérdések előtt biztosítanak számára elsőbbséget, mint a gazdasági fejlődés. A szerzőnek igaza van abban, hogy ezt az eluralkodott nézetet a gyakorlat nem igazolja. Nem lehet elítélendő, ha bizonyos jelentős gazdasági feladatok megoldása — különösen kisebb szocialista országoknál — azzal az eredménnyel jár, hogy a pénzérték romlik.

A szerző a tervszerűen, a reális gazdasági viszonyoknak megfelelően rögzített valutaárfolyam mellett foglal állást. A szabadon mozgó valutaárfolyam alkalmazását a szocialista gazdálkodás körülményei közt és a jelenlegi világgazdasági rendszerben általában elveti. Kisebb szocialista országok esetében, rövidebb időszakra a fizetési mérleg kiegyensúlyozása végett azonban alkalmazhatónak véli a valuta „szabad lebegését", „aminek alapján az illető ország reális valutáris kapcsolatai kialakulhatnak". (298. l.) A magam részéről inkább a megfelelő számítás alapján kialakítandó rögzített árfolyam alkalmazásával értek egyet, amelyet Ács Lajos is közelebb érez a szocialista gazdálkodás lényegéhez. De ezt az árfolyamot időről időre ellenőrizni kell és szükség esetén „konkrét üzleti számítások alapján" helyesbíteni.

A szocialista országokban jelenleg kialakult többféle árfolyammal szemben a szerző egységes valutaárfolyam bevezetését tartja kedvezőbbnek. Ha az alkalmazott árfolyamok száma túlságosan kibővül, akkor a valutáris rendszer kibogozhatatlanul bonyolulttá válik, a valódi hatások nem mérhetők, s a reális üzleti számítások akár vállalati, akár népgazdasági szinten lehetetlenné válnak.

A szocialista valuta árfolyama megállapításánál Ács Lajos a vásárlóerő-paritást tartja irányadónak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a hivatalos árfolyam, ha ez célszerű, ne térhetne el ettől. Ács Lajos a vásárlóerőparitás-elméletet logikailag megtámadhatatlannak tartja, s ezért állítja, hogy e paritástól való abszolút elszakadásról voltaképpen sohasem lehet beszélni, csak módosulásról. A fizetési mérleg helyzetének figyelembevételét az árfolyam színvonalánál ésszerűnek tartja, de „ha a nemzetközi fizetési mérleg igénye tartósan nagyon súlyosan torzítja a vásárlóerő-paritás elvét, akkor voltaképpen a nemzetközi fizetési mérleg koncepciójának, s az ehhez fűződő gazdaságpolitikának a megváltoztatására, nem pedig az egészséges centrumú valutaárfolyam eszméjének kiküszöbölésére van szükség". (305. l.)

A szerző e fejtegetéseinek értékét elismerve hiányolni lehet, hogy a magyar közgazdasági sajtóban megjelent, jelentős szerzők által képviselt, különféle árfolyamelméleteket (például a határárfolyam-elméletet) nem érinti.

Ács Lajos könyve értékes, jól megírt monográfia. Érvelése logikus, fejtegetései előremutatóak. Tanulságos olvasmány mindenki számára, aki a gazdasági növekedés és a valutaprobléma összefüggései iránt érdeklődik.

Kövér Károly

Dr. Szanyi Jenő: Nyugat-Németország gazdasága

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 303 l.

A könyv hasznos ismeretanyagot és kritikai elemzést ad mindazok számára, akik a német fejlődés kérdései iránt érdeklődnek. A szerző választ igyekezett adni arra is, hogy a háborúban vesztes német imperializmus milyen körülmények között és milyen úton jutott a vezető tőkésországok közötti mai előkelő helyére.

A kötet III. fejezetében a szerző lényegében a nyugatnémet gyors gazdasági növekedés okait taglalja. Például bemutatja, hogy a mai nyugatnémet ipar kapacitásai miként fejlődtek a II. világháború alatt, továbbá, hogy háborús károsodása egyáltalán nem volt olyan mértékű, mint az ország keleti részében. Ezzel tulajdonképpen azt a téves felfogást igyekszik eloszlatni, hogy az NSZK-ban valamiféle csoda ment végbe a gyors talpraállás éveiben: «A „gazdasági csoda" az ipari kapacitások oldaláról eléggé megalapozott volt, mert hiszen a gazdasági expanzió kezdetén a nyugatnémet ipari potenciál erősebb volt, mint a háború előtti időszakban... A nyugatnémet ipar lényegében világviszonylatban sem veszített gazdasági súlyából. A leszerelés rövid epizód volt, amelynek jelentőségét semmiképpen sem szabad túlbecsülni.» (86. l.)

A szerző alaposan elemzi a pénzreform szerepét egyrészt a német gazdaság tényleges kettészakításában, másrészt a gazdasági életre gyakorolt hatását. A bérek visszafogása ebben az időszakban hosszabb időre biztosította a nyugatnémet ipari termékek versenyképességének egyik legfőbb tényezőjét. A termelőberendezések, felszerelések újjáértékelése 1948 júniusában az új pénz alapján szintén elősegítette, hogy a vállalatok tőkeereje növekedjék.

A szerző bemutatja továbbá, hogy a nyugatnémet expanzió kibontakozásában milyen szerepe volt a Marshall-tervnek, a koreai háborúnak stb. Itt (IV. fejezet) leírja, milyen intenzitással kapcsolódott be az NSZK ipara már ebben az időszakban a II. világháború utáni években jelentkező világpiaci termelőeszköz-kereslet kielégítésébe, s ez miként hatott vissza a további ipari beruházások növekedésére. Ekkor nyílnak kedvező lehetőségek arra is, hogy az egyre konkurrenciaképesebb nyugatnémet ipar behatoljon a fejlődő országokba is, ahol ebben az időszakban már előtérbe nyomul az önálló nemzeti ipar kifejlesztésére való törekvés. Növelte volna a könyv értékét, ha e folyamat kapcsán rámutat az egyenlőtlen fejlődés eredményeként a nyugat-európai tőkésországok közötti ellentétek éleződésére, amelyek a hatvanas évek elején egyre jobban megfigyelhetők gazdasági (a Közös Piacon belüli) és politikai téren egyaránt (NATO-problémák, az NSZK atomfelfegyverzése és az ennek kapcsán felszínre került ellentétek).

Az V. fejezet részletesen elemzi a nyugat-európai integrációt, s benne a nyugatnémet gazdaság szerepét, súlyát. Rámutat arra, hogy a nyugatnémet vezetőkörök menynyire lelkes hívei kezdettől fogva a nemzetek feletti szervezeteknek. Tőlük egyrészt a német gazdaságra és a monopoltőkére vonatkozó hátrányos korlátozások feloldását, másrészt terjeszkedésük megkönnyítését remélték, s mint azt a szerző is írja, az elmúlt évtizedben e reményeiket, törekvéseiket a nyugatnémet monopóliumok jórészt realizálták is. A szerző érdeme, hogy az Európai Fizetési Uniónak, az Európai Szén- és Acélközösségnek, majd az Európai Közös Piacnak a nemzetgazdaságokra gyakorolt hatását részletesen elemzi és megmutatja az erők eltolódását (az egyenlőtlen fejlődést) a tagországok között, az NSZK gazdasági túlsúlyát.

A könyv a továbbiakban a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságában az elmúlt 15 évben végbement mennyiségi növekedést és a gazdaság szerkezeti változásait vizsgálja. Részletesen elemzi a szerző az egyes iparágak eltérő növekedését, így az energiatermelésen belül a kőolajipar előretörését, a szénbányászat, a vas- és acélgyártás lassúbb fejlődését, a feldolgozó ágazatok erőteljes előretörését, továbbá az úgynevezett exportintenzív iparágak: a gépgyártás, a vegyipar, a gépkocsigyártás, az elektrotechnika, a beruházási javakat előállító ágazatok súlyának gyors növekedését. Ennek kapcsán a szerző rámutat, hogy az exportra való termelés arányának a megnövekedése egyidejűleg az egyes iparágak *válságérzékenységét* is fokozta ezekben az esztendőkben. Az 1950—1962 közötti gazdasági fejlődésről — főként az iparról — szóló ismertetést a mezőgazdaság helyzetének bemutatása és a nyugatnémet agrárprotekcionizmus ismertetése jól egészíti ki.

A könyv nagy része foglalkozik az NSZK külkereskedelmével. Megmutatja, hogy az NSZK gazdaságában — miként sok más fejlett tőkésországban — a második világháború óta csökkent az úgynevezett hagyományos nyersanyagok szerepe és növekedett

az új nyersanyagok, energiaforrások súlya. Ez a hagyományosan nyersanyagot és élelmiszert exportáló országokat sújtotta. A beruházási javak keresletének növekedése, áraik emelkedése viszont a cserearányok tartósan kedvező alakulását tette lehetővé az iparilag fejlett tőkésországok — köztük az NSZK — számára is. A nyugatnémet kivitel gyors (mintegy négyszeres) növekedése és a vele párhuzamos — bár lassúbb — importnövekedés végül is azt eredményezte, hogy az NSZK a tőkés világkereskedelemben a második helyet foglalta el. Kereskedelmi mérlege hosszabb ideje állandóan magasan aktív egyenleggel zárul. Hasonló módon alakult az elmúlt időszakban az NSZK fizetési mérlege is.

A kivitel és behozatal áruszerkezetét vizsgálva jól szemlélteti a szerző, hogy a kivitelben — miként a háború előtt — az ipari késztermékeké a döntő súly (1937: 98,5 százalék, 1961 : 97,5 százalék). A behozatalban jelentős a mezőgazdasági eredetű termékek aránya (bár ez is csökkenő tendenciát mutat): 1961-ben 26,3 százalék, de helyesen mutat rá a szerző, hogy a nyugat-európai országok közötti egyre fokozódó munkamegosztásnak megfelelően viszonylag gyorsan nő az importban az ipari eredetű termékek aránya általában, s különösen az ipari késztermékeké. Jellemző, hogy 1937-ben az ipari eredetű importon belül a késztermékek aránya 7,3 százalék, 1961-ben viszont 35,1 százalék volt. Értékes része e fejezetnek a külkereskedelempolitika gyakorlatának, az állam exporttámogató tevékenységének ismertetése és elemzése.

A kötet VIII. fejezete foglalkozik a Német Szövetségi Köztársaság és a szocialista országok közötti külkereskedelmi kapcsolatokkal. Az NSZK külkereskedelmi forgalmának mintegy 5 százaléka jut a szocialista országokra. Bár e forgalom volumene — főként az utóbbi években — erőteljesen növekszik, korántsem olyan, mint amilyet a kölcsönös érdekek lehetővé tennének. Ennek oka főként az NSZK megkülönböztető külkereskedelmi politikája.

A kötet amellett, hogy a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági helyzetének jó ismertetését adja, adós marad az NSZK társadalmi kérdéseivel. Nem foglalkozik a társadalmi rétegek, osztályok helyzetének alakulásával. A gazdasági növekedés évei természetszerűleg hatottak a nyugatnémet munkásosztály, a parasztság életviszonyaira is. Sokakat foglalkoztat ma az a kérdés: vajon a német imperializmus talpraállása valójában milyen közvetlen veszélyt jelent Európára? Milyen a nyugatnémet társadalom ma? Milyen mozgatóerők működnek és milyen irányban hatnak? Elszigetelődik vagy elszigetelődött-e az NSZK az elmúlt évtizedben követett külpolitikája alapján? Mindmind izgalmas kérdések, amelyek a közgazdászokat és a szélesebb olvasóközönséget egyaránt foglalkoztatják. A könyv értékét, aktualitását nagymértékben növelte volna, ha e kérdésekkel is foglalkozott volna a szerző.

Valamit törleszt ebből az adósságból a kötet IX. fejezete, amely az 1962 utáni gazdasági helyzettel foglalkozik. (Szerzője *Vajda Imre.)*

Az 1963—1964-es esztendő fejleményeit elemezve bemutatja a szerző, hogy az ipari termelés alakulásában, a beruházásokban sok kedvezőtlen jelenség tapasztalható. Megszűntek azok a viszonylagos előnyök, amelyek az elmúlt évtizedben hatottak a nyugatnémet gazdaságban, s ma ez a gazdaság, fejlődését illetően „belesimult az általános vonalba, a szembeszökő, kiugró eredményeket át kell engednie másoknak". E tendenciák kialakulását bőséges tényanyaggal illusztrálja a szerző. Értékes az NSZK-nak a tudományos kutatásban észlelhető elmaradásának a taglalása, amely körülmény meghatározó szerepet kaphat a következő évtized fejlődésében. A „csoda" eredményeinek csillogása egyre kevesebb, mert e társadalom fejlődése, jelentős gazdasági sikerei ellenére, mély ellentmondásoktól terhes. Bizonyos tekintetben az NSZK elszakadt a világ fejlődésétől, „a gyorsan elért gazdasági sikerek bűvöletében, egy csalóka »fölény« látszatától elkábítva, a gazdaságban vélte megtalálni önnön igazolását. A haladást pedig, a történelmet mozgató erőket délibábnak, illúzióknak csúfolva s lebecsülve, ismét a világ legreakciósabb államainak sorába került" (294. l.) mondja találóan a szerző.

A könyv értékes hozzájárulás a tőkésországokban a második világháború óta végbement fejlődés vizsgálatához, s kielégíti az olvasóközönség igényeit is.

Benedeczki János

Dr. Stark Antal: A magyar ipar

Kossuth Könyvkiadó, 1966. 354 l.

Iparunk fejlődése ma egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek felé mind nagyobb érdeklődés fordul. A statisztikai kiadványok, az egy-egy ágazat problémáit tárgyaló tanulmányok csak részleges tájékoztatást nyújtanak. Ezért igen időszerű és hasznos a magyar ipar egészét tárgyaló könyv megjelentetése.

Stark Antal előtt ez az általános igény állt. Az igénynek pedig könyve megfelel. Átfogó képet ad, de mindig érinti a részleteket is. Rengeteg adatot gyűjtött össze, de azok magyarázatával sem maradt adós. Sőt, ahol szükségesnek látta, külön kifejti az egyes közgazdasági fogalmak értelmezését, az adatok számítási módszerét. A módszertani részek azonban nem uralkodnak az anyagon, hanem arányosan illeszkednek a fő mondanivalóhoz.

A szerző előbb az ipari termelés növekedési ütemét ismerteti, majd az ipar ágazati szerkezetének alakulását, az ágazati szerkezetváltozások általános irányait tárgyalja. Ezt követően az ágazatok fejlődését ismerteti.

Lényegében itt be is fejeződik az a téma, amelyre az olvasó a könyv címe alapján gondolhat. Pedig ezután következnek a legérdekesebb részek. Ilyen például a termelékenység és az állóalap-fejlesztés kérdését tárgyaló fejezet. Ez már jóval több, mint a magyar ipar fejlődésének egyszerű ismertetése. Az adatok mellett mindenütt megtaláljuk a fogalmak magyarázatát, a mutatók alakulásának elemzését, sőt a mutatók felépítésének bírálatát is. A szerző az állóalap-fejlesztés tárgyalásakor sem marad meg a tényszámok csoportosításánál és ismertetésénél. A kritikai megállapításokat részelemzésekkel és nemzetközi összehasonlításokkal vezeti be.

Érdekesek az ipari termelés állóalap-igényességére vonatkozó elemzések. Fejlett ipari országok adataival bizonyítja a szerző az állóalap-igényesség csökkentésének hosszú távú tendenciáját. Bizonyítja, hogy az utóbbi évtizedekben a Szovjetunióban, az Egyesült Államokban, de Csehszlovákiában és Romániában is csökkent az egységnyi termelésre jutó állóalap-lekötés. Az állóalapigényesség és a termelékenység alakulása között keresi a szerző az összefüggéseket, s ezekre összehasonlító táblázatokat hoz. Adatokkal bizonyítja, hogy hazánkban az üzembe helyezett létesítmények nem szolgálták kellően a technikai fejlesztést; sokszor csak a munkahelyek számát növelték, a technológiát pedig konzerválták. Míg az Egyesült Államokban, az NSZK-ban és Angliában a feldolgozóipari beruházások több mint 60 százaléka, a szocialista országokban több mint 40 százaléka gépi beruházás, addig nálunk ez az arány sokáig 40 százalék alatt volt. Csak 1959-ben emelkedett e szint fölé, s 1964-ben elérte az ipari beruházásokon belül a 60 százalékot.

A könyv ezután a termelés, a termelékenység és az állóalap-kihasználás összefüggéseit tárgyalja. Figyelemreméltó táblázatokban dolgozza fel az egyes ágazatok termelésnövekedésének termelékenységi és létszámemelkedési forrásait.

A következő fejezet a gazdaságosság és a műszaki színvonal alakulásával foglalkozik. A közölt adatok elgondolkoztatóak. Látjuk például, hogy a minisztériumi iparban dolgozók 17,5 százaléka anyagmozgatási, raktározási munkát, 13,5 százaléka pedig javítási, karbantartási munkát végez. Alaptevékenységen a munkásoknak csak 56,4 százaléka dolgozik. Az összes foglalkoztatottra vetítve ez az arány még sokkal rosszabb. A termelékenységemelés hatalmas tartalékai vannak a kisegítő tevékenységek gépesítésében, jobb megszervezésében.

Rámutat a szerző arra, milyen jelentősége van az ipar fejlődésében a műszaki kutatásnak. Színessé teszi a tárgyalást a sok nemzetközi összehasonlító adat és elemzés. Kiderül például, hogy Nagy-Britanniában a kutatási költség a beruházások százalékában 33,9, Magyarországon pedig csak 17,9 százalék. Sőt, a kutatás koncentrálásának kérdésében is kapunk néhány külföldi adatot. Megtudjuk, hogy másutt is gondot okoz a kutatási kapacitások koncentrálása. A Szovjetunióban például az autóiparban 40 különböző tervezőintézet dolgozik.

Már az új gazdaságirányítási rendszer szellemében készült az Irányítás és anyagi érdekeltség című fejezet. Itt áttekintést kapunk a gazdaságirányítás módszereinek fejlődéséről a különböző szocialista országokban. A szovjet, német, lengyel, jugoszláv példák igen alkalmasak arra, hogy az olvasót bevezessék a gazdaságirányítás problémakörébe.

A kép átfogó, s éppen ezért csak vázlatos. A szocialista országokban folyó mechanizmusmunkákról a szerző inkább mozaikokat nyújt, mintsem alapos kifejtést és elem-

zést. Az egyik oldalon még a jugoszláv infláció okairól olvashatunk, a másikon már az NDK egyesüléseiről, továbblapozva a lengyel kísérletekről, majd Liberman rentabilitási mutatójáról, Nyemcsinov tervezési módszeréről. Így természetesen ez a rész kissé felszínes és túl nagy engedményt tesz a közgazdaságtanban kevésbé járatos olvasóknak.

Részletesen tárgyalja a szerző a premizálás és a nyereségrészesedés rendszerének fejlődését a magyar iparban. Kiáll a nyereségrészesedési rendszer fenntartása mellett, de azt javasolja, hogy ez ne a többletjövedelemben, hanem a teljes nyereségben való érdekeltséget szolgálja, úgy, mint a szövetkezeti iparban. Az alapvető változás feltétele szerinte is az árrendszer megváltoztatása.

A szerző az árképzésben az ún. többcsatornás ártípus híve, amely szerint a termék önköltségét növelni kell előbb a bérköltség, majd a fajlagosan lekötött eszközérték adott százalékával. Nem veti fel a termékek eltérő korszerűségi, használhatósági fokának, költségviselő képességének kérdését, tehát az ún. egyensúlyi ár kérdését, amelyiknek egy piaci mechanizmusban fontos szerepe lehet. Fő szempontnak tartja, hogy az árak ráfordításarányosak legyenek, s nem emeli ki a ráfordításarányoktól való eltérítéseknek az értéktörvény funkcióiból fakadó szabályozó-ösztönző szerepét. Pedig nyilvánvaló, hogy az iparvállalatok gazdálkodására nemcsak a ráfordításarányoktól feleslegesen eltérő árarányok hatottak károsan, hanem a tényleges ráfordításokat híven tükröző, a meglevő termelékenységi szintet „szentesítő" árak is.

A következőkben a szerző az iparban alkalmazott munkabérgazdálkodási rendszer, alkalmazotti prémiumrendszer alakulását, hatékonyságát tárgyalja. Javasolja, hogy a prémiumkeretek zömét a műszaki fejlesztés ösztönzésére kell irányítani. Növelni kell szerinte az ösztönzést arra is, hogy a dolgozók hosszabb ideig megmaradjanak egy munkahelyen.

A könyv befejező részében iparunk fejlesztésének népgazdasági tervezéséről olvashatunk. Végigvezet bennünket a szerző a tervgazdálkodás húszéves fejlődésén, a tervezési módszerek alakulásán, sőt bemutat néhány újtípusú tervezési módszert. Külön fejezetet szentel a műszaki fejlődés irányításának és tervezésének, majd könyvét néhány következtetés levonásával zárja.

Piritvi Ottó

Cholaj Henryk: Mezőgazdasági termékek szerződéses termelése

Kontraktacja produktów rolnych
Panstwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, 1965. 422 l.

A lengyel mezőgazdaságban — a kisárutermelés jelentős aránya következtében — különös jelentősége van a termelési szerződések rendszerének. Érthető, hogy a lengyel agrárközgazdászok érdeklődéssel tanulmányozzák a szerződéses termeltetés elvi és gyakorlati kérdéseit.

A könyv szerzője a szerződéses termelés kérdéseit egy modellbe foglalja össze. A modell a következő három fő elemből áll: 1. a felvásárlás szerződéses formái által betöltött közgazdasági funkciók; 2. a szerződéses termelés választékának köre; 3. a gazdasági emelők és ösztönzők rendszere.

A hét fejezetből álló tanulmány első két fejezete a szerződéses termelés fejlődésével kapcsolatosan a tőkésországokban, valamint a Szovjetunióban felmerült kérdéseket, a többi fejezetekben pedig a probléma lengyelországi vonatkozásait tárgyalja.

A szerző rámutat arra, hogy a tőkésországokban a szerződéses termelés alapján kialakult a mezőgazdasági vertikális integráció. Kialakulásának okai a termelési viszonyok, valamint a termelőerők fejlődésében keresendők. Az élelmiszeripar előrehaladó koncentrációja, a termelés technikai haladása, s a korszerűsödő háztartás új, meghatározott követelményeket támasztott a nyersanyagok iránt. Kiderült azonban, hogy az ármechanizmus működése ezeket a követelményeket nem tudja zökkenésmentesen kielégíteni és ezért szükségessé vált ennek kétoldalú szerződéssel való kiegészítése.

A vertikális integráció a szerző szerint ebben a formában csak az olyan mező-

gazdasági ágazatokra, termékekre terjed ki, amelyek tőkeigényessége magas és amelyek termelésében a föld nem tölt be közvetlenül döntő szerepet. Ezért nem valószínű, hogy a vertikális integráció az egész mezőgazdaságra kiterjeszthető.

A vertikális integráció fejlesztése semmi esetre sem jelenti azt, hogy a mezőgazdasági termékek korábbi felvásárlási formái elvesztik jelentőségüket, sem azt, hogy új formák nem alakulhatnak ki.

A mezőgazdasági termékek szerződéses termelése a Szovjetunióban különböző fejlődési szakaszokon ment át. Egy-egy szakaszban a szerződéses termelés más és más közgazdasági funkciót tölt be. Ennek megfelelően a szerző négy fejlődési szakaszt különböztet meg.

Lengyelországban a szerződéses termelés olyan felvásárlási forma, amely önkéntes alapon kapcsolja össze az egyéni paraszti gazdaságot a szocialista tervgazdálkodással. A szerződéses termelés az utóbbi két évtizedben méreteiben is számottevően bővült, funkcióiban is jelentősen megváltozott. A kötelező beadás bevezetése után (1951—1952) a szerződéses termelés funkciójához tartozott a kötelező beadás negatív következményeinek kompenzálása, valamint az egyéni gazdaságoknak termelőeszközökkel, valamint egyes ipari eredetű cikkekkel való ellátása (ún. kötött csere). 1957 után, az új mezőgazdasági politika viszonyai között a szerződéses termelés funkciója szűkült és csak a felvásárlásra, valamint a mezőgazdasági termelés befolyásolására korlátozódik.

A szerző véleménye szerint a szerződéses termelés körét az általános gazdasági körülményeken és a mezőgazdasági termékek piacának helyzetén kívül a következők határozzák meg: az adott művelési ágazat áruhányada, a termelés és értékesítés sajátossága, az adott mezőgazdasági termék közgazdasági rendeltetése, a szerződést kötő szervek szervezési lehetőségei és a gazdaságoknak a pénzbeli és technikai segítség megszerzésére, valamint az értékesítés biztosítására irányuló törekvése.

A szerződéses termelés fejlődése során a lengyel viszonyok között megnőtt az alapár jelentősége, viszont csökkent a különböző felárak (prémiumok) jelentősége és létjogosultsága. Az alapár helyes megállapításán kívül a termelők szempontjából rendkívül fontos a szerződéses termelés révén biztosítható hitel, szaktanácsadás, takarmány stb. megszerzése, valamint a szerződéses rendszer és a gazdaságpolitika más eszközei közötti összefüggés. A szerző nem ért egyet azzal a nézettel, amely szerint a szerződéses termelés további fejlődése kizárólag a kötött árucsere bővítésével mehet végbe. A kötött árucserét nem lehet kiküszöbölni, de nem szabad túlbecsülni sem. Éppen emiatt igen fontos — állapítja meg a szerző —, hogy a szerződéses termelés fejlesztésének szempontjából megszabják a kötött árucsere optimális körét, valamint kidolgozzák ennek működési elveit.

Lengyelországban kialakult az a nézet, hogy a szerződéses termelés elmélyített formában a mezőgazdaság szocialista irányba való fejlesztésének fő útját képezi. A szerző részletesen bizonyítja, hogy a szerződéses termelés — kétségtelen eredményei ellenére — nem változtatta és nem változtathatja meg a termelési viszonyokat. A közgazdasági, társadalmi és demográfiai viszonyok változatossága az ország különböző vidékein természetesen a szocialista mezőgazdaság létrehozásának különböző útjait, módjait teszi szükségessé. Megállapítja, hogy: „A szerződéses termelést mint a mezőgazdasági rendszerbeli átalakulások tényezőjét a szó tágabb értelmében vett lenini szövetkezeti terv alapján kell vizsgálni, amely meghatározza a kisárutermelő gazdaság fő útját a szocializmusban. A szerződéses termelés a szövetkezeti tervnek nem valamilyen párhuzamos útja, hanem a lenini tervből következő feladatok megvalósítását előmozdító forma. Ezért nem lehet arra gondolni, hogy a szerződéses rendszer helyettesítse az egyéni parasztgazdaságok termelési koncepcióját." (320. l.)

A szerződéses termelésnek felvásárlási formaként és a mezőgazdasági termelés technikájára ható eszközként való felhasználását illetően nem merülnek fel alapvető kételyek, a szerződéses termelés különböző közgazdasági funkcióinak megítélése azonban már igen bonyolult kérdés. Általában a szerződéses termelés által teljesített bármilyen átalakító funkció sikereinek is a kínálat szervezésének sikeres lebonyolítása az alapja. Minél több funkció betöltése hárul a szerződéses rendszerre, annál nagyobbak a nehézségek és annál rosszabbak a végső eredmények.

Makaruk Ludwik

Drago Fiser: A tervezési csúcsszervek kialakításának elméleti kérdései

(Teoretické otázky vrcholnych plánovacich orgánu)
NCSAV, Prága 1965. 240 l.

Fiser tanulmánya a tervezési csúcsszervekről az első részletes, tudományosan feldolgozott monográfia e témakörben. A kötet figyelmet érdemel mint hozzájárulás a csehszlovák gazdaságirányítás történetének elemzéséhez, de előmozdítja a népgazdasági tervezés elméletének fejlődését is.

A szerző kiindulásul behatóan vizsgálja a viszonylag rövid, azonban mind osztályszempontból, mind politikai szempontból bonyolult 1945—1948-as időszakot. Elemzése mai problémáink megoldásához is rendkívül gondolatébresztő. Áttekinti, hogyan jöttek létre és változtak a tervezési csúcsszervek mint közgazdasági intézmények, azzal a céllal, hogy feltárja a létrejöttükkor és fejlődésük során érvényesülő objektív tendenciákat. A szerző először a Gazdasági Tanács és Főtitkársága megalakításával és hatáskörével foglalkozik, szembeállítva azt a vele egyidőben létrehozott Állami Tervhivatal technikai jellegűbb funkcióival. Arra a következtetésre jut, hogy ebben az időszakban a szervezeti rendszer nem teremtett alapot a tervezési tevékenység ésszerű megosztásához, hanem szükségszerűen párhuzamosságokhoz vezetett. Ennek egyrészt az volt a következménye, hogy csődöt mondott a Gazdasági Tanács tevékenysége, másrészt ellentmondások alakultak ki a két tervezési csúcsszerv, a Gazdasági Tanács Főtitkársága és az Állami Tervhivatal között. A Gazdasági Tanács sikertelenségét a következő időszakban kompenzálták speciális szakértői bizottság — a Központi Tervbizottság — megalakításával. Azzal, hogy az irányítás szakszerűségének elvét összekapcsolta a különböző politikai érdekek képviseletének követelményével, a Központi Tervbizottság megfelelt a forradalmi folyamat e fejlődési szakaszában meglevő feltételeknek. A Központi Tervbizottság létrehozása, a két tervezési csúcsszerv fölé rendelése, s egységesítő funkciója a párhuzamosságok kiküszöbölésének kezdetét jelentette. Az ellentmondásos helyzet végleges felszámolására 1948-ban, a februárt követő átszervezés keretei között került sor. Az új Állami Tervhivatal mint „tervezési minisztérium" létrehozásával lezárult a tervezési csúcsszervek fejlődésének e szakasza. A szerző hangsúlyozza azt, hogy az Állami Tervhivatal létrehozása a két tervező hivatal addigi ellentmondásainak megszüntetését, az ellentmondások sajátos megoldási formáját jelentette. De felhívja a figyelmet arra is, hogy azok az okok, amelyek a tervezési csúcsszervnek éppen központi hivatal formájában való létrehozását indokolják, csak nagyon korlátozottak és ideiglenes érvényűek.

A történeti elemzésből a szerző a tervezési csúcsszervek kialakítására vonatkozó elméleti következtetésekhez jut. Ezek főleg három problémakörrel kapcsolatosak. Az első kérdés, milyen legyen ezeknek az intézményeknek a jellege. A szerző megállapítja, hogy az optimális forma a bizottság intézménye, amely lehetővé teszi mind a különböző politikai érdekek képviseletét, mind a tervszerű fejlődés fő irányainak szakszerű kollektív elbírálását. A második probléma abból adódik, hogy a tervszerű irányítás egységes funkcióját az államhatalom szervei és a funkcionális tervezési szervek között ésszerűen fel kell osztani. Ez a kettéhasítás történelmileg átmeneti, kifejezetten a tervszerű irányítás politikai jellege által feltételezett jelenség, de objektív ellentmondást jelent. A fő fejlődési vonal: az irányítási jogkör fokozatos átadása annak a szervnek, amely a tervet kidolgozta. A harmadik kérdéscsoport a tervezési tevékenység rendszerén belüli munkamegosztás. A szerző szerint a fejlődés iránya egyetlen, egységes tervezési csúcsszerv kialakítása olyan ésszerű belső munkamegosztással, amely lehetővé teszi számára valamennyi funkció érvényesítését. E tendencia teljes megvalósulása nagymértékben a modern technika alkalmazásának függvénye, amivel a gazdasági irányító tevékenység hatékonysága jelentősen növelhető.

Jan Trubac

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Megjegyzések Buda István és Pongrácz László cikkéhez*

A cikk tételeinek nagy részével egyetértek. Csupán egyik alapelvét nem tudom elfogadni. Ez az általános bérfejlesztés szabályozásának módja. Nem tartalmaz a cikk erre alapvető kritériumot, mércét. A fő kérdés itt szerintem az, hogy szükséges-e egyáltalán *általános*, minden vállalatra kiterjedő bérfejlesztés. Szabad-e *a vállalat eredményeitől független* bérfejlesztést engedélyezni? Mennyiben függ az általános bérfejlesztés a vállalatvezetés döntéseitől?

A cikk a vállalatvezetés szerepét, a vállalat hatáskörét lényegében az alábbiakban szabja meg:

„— az egyéni alapbérek meghatározása a központilag előírt alsó és felső munkaköri bérhatárok között;

— a teljesítménykövetelmények meghatározása, a bérezés, a premizálás vagy a jutalmazás alapjául szolgáló egyéni feladatok kitűzése;

— az adott munka eredményes elvégzésére leghatékonyabban ösztönző bérforma kiválasztása és alkalmazása;

— a vállalati eredmény alakulásától függően személyi jövedelmekre fordítható összegek személyek közötti elosztása a dolgozók különböző csoportjaira központilag előírt arányok megtartása mellett stb." (21. l.)

A felsoroltakban kevés az új a jelenlegi gyakorlathoz képest. Új lényegében csak a 4. bekezdés. Az első három többé-kevésbé gyakorlatilag ma is megvan.

Az átlagbér-gazdálkodás nem lehet alapvető kiindulási elv az új gazdasági mechanizmusban, mert kimondottan az ellen ösztönöz, amit mindenki vár az új gazdasági mechanizmustól: a termelékenység rohamos fejlődését.

Jogos a kérdés, hogy található-e közgazdaságilag objektív alap, amelynek függvényében a bér összegének és fejlődési ütemének alakulását meg lehet ítélni. Véleményem szerint igen. Olyan gazdasági mechanizmusban, amelyben a gazdaságosság és jövedelmezőség lényegében egybe esik, olyan ármechanizmusban, amelyben a vállalati költségek nagysága helyesen fejezi ki az igénybe vett erőforrások társadalmi értékét, és a vállalati nyereség helyesen tükrözi a vállalat tevékenységének gazdasági hatékonyságát, véleményem szerint a nyereség tömege közgazdasági szempontból megfelelő objektív alap.

Mind az említett cikk, mind Révész Gábornak a Közgazdasági Szemle 3. számában megjelent vitacikke helyesli az átlagbér-előírás útján érvényesülő közvetlen bérszabályozás megszűnését. Mégis a Buda—Pongrácz cikk olyan központilag egységes jellegű, adminisztratív „ízű" szabályozási eszközt kíván alkalmazni, amelynek sok esetben rosszabb hatása lesz, mint az eddigi központi szabályozásnak. Véleményem szerint Révész Gábor helyesen elemezte számszerűsítve is a javasolt módszer helytelen hatását. Ehhez csupán még annyit kívánok hozzátenni, hogy az új rendszernek ösztönöznie kell a vállalat gyors (létszámnövelésben is megmutatkozó) fejlődésére, ahol ez gazdaságilag indokolt és más tekintetben a létszám csökkenésére, ahol gazdaságilag ez a szükségszerű.

Sok területen nem teljesíthető a harmadik ötéves terv létszámnövelés nélkül. A javasolt módszer pedig szinte kizárja ezt az utat a vállalatok számára. A cikkben felvetett bizonyos „mentesség" a mechanizmusban általánosan érvényesülő rendszer alól *csak az általános elv megsértésével adható;* az egyes vállalatokra ez pedig sokkal rosszabb módszer, mint ami jelenleg érvényesül hasonló esetben.

Révész Gábor helyesen mondja, hogy a vállalatra kell bízni, milyen erőforrásokat vesz igénybe a termelés növelésére. Mégis ellentmondásba kerül saját érveivel, amikor az átlagbéremeléssel elért bértömegnövekedést teljes összegben és egészében le kívánja vonni a vállalatoknál felosztható nyereségalapból.

* A munkadíjazás és az anyagi ösztönzés rendszere. Közgazdasági Szemle, 1966. 1. szám.

A vállalatvezetés ismeri legjobban és ennek következtében ő képes dönteni, hogy milyen erőforrásokat a leggazdaságosabb igénybe venni, vagy bizonyos körülmények között mikor, milyen erőforrásokat tud igénybe venni.

Nem lesz ritka az új mechanizmusban, hogy a szerződéses kötelezettség időbeli teljesítéséért a vállalati dolgozó munkaerejét a törvényes munkaidő alatt, sőt, a törvényes munkaidőn túl is fokozottabban kell igénybe venni. Ez többletbér-felhasználást jelent, természetesen 1 főre jutóan is. A kötelezettségét a vállalat teljesíti, piacot tart fenn, vagy új piacot szerez a népgazdaság számára; a nyereség tömegét jelentősen megnöveli, különösen megnöveli az 1 főre jutó nyereség nagyságát, mert feladatát több létszám nélkül oldotta meg. Hálából, az így előállott szükségszerűen jelentkező átlagbér-növekedésben is kifejezésre jutó bértöbblet összegével azonos nagyságú nyereségtől a vállalat — a Révész Gábor által javasoltak szerint — elesik.

Sok olyan eset van, amelyben az átlagbér szabályozása közvetlenül gátolja a termelékenység növekedését. Érdemes erre röviden megemlíteni egy ilyen típusú esetet:

Maradjunk annál a példánál, amelyet Révész Gábor írt le. A vállalat a bázisidőszakban 50 fővel dolgozik, az átlagbér 20 000 Ft/év, a teljes éves bértömeg tehát 1 millió Ft. A vállalati nyereség legyen 100 000 Ft/év, ennek 50 százaléka képezze a személyi részesedési alapot, ami tehát 50 000 Ft. Az egy főre jutó részesedési alap tehát 1000 Ft.

A tárgyidőszakban a vállalat termelékenysége 10 százalékkal nő. A 10 százalékos növekedéshez fele arányú bérfejlesztést használt fel a vállalat, tehát 50 000 Ft-ot. Az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy minden más költségtényező arányosan nő, így a vállalat nyeresége 160 000 Ft lesz (10 000 Ft a 10 százalékos fejlődésből, 50 000 Ft a termelékenység növekedés útján elért bérmegtakarításból). 160 000 Ft fele részesedési alapra kerül. Ebből a Révész Gábor által kifejtettek szerint kell levonni az átlagbérnövelés útján elért bértömegnövekedés teljes összegét, tehát 50 000 Ft-ot. Így mindössze 30 000 Ft marad a dolgozók személyi részesedésének alapjára, amely 1 főre esően 600 Ft.

Ha a vállalat egy százalék termelékenységnövekedést sem ér el, de a létszámát 5 fő 20 000 Ft átlagbérű dolgozóval, azaz 10 százalékkal növeli, úgy nyeresége az előbbi feltételezések azonossága mellett 110 000 Ft lesz, ennek 50 százaléka kerül személyi részesedési alapra, azaz 55 000 Ft. Mivel nincs átlagbér-növekedés, az 1 főre jutó nyereség összege 1000 Ft.

A fenti példa világosan utal arra, hogy az olyan jellegű szabályozás, amelyet Révész Gábor javasol, szintén nem ösztönöz a termelékenység növelésére.

A nyereség tömegének növelésére való ösztönzés, ha az átlagbér-szabályozást továbbra is fenntartjuk, nem hat a felesleges, de alacsony keresetű létszámok felvétele ellen. De nagyon is helyesen ösztönöz, ha az ilyen, a gazdasági mechanizmus lényegétől idegen szabályozási módszereket nem alkalmazzuk.

Nem lehet helyes módszer az új mechanizmusban az átlagbér-szabályozás azért sem, mert így csekély a lehetőség a termelés, illetve a termelékenység emelkedését közvetlenül szolgáló bérformák hatékony alkalmazására. A normáknak szinte permanens módon történő 100 százalékra való visszarendezése a dolgozót is állandó tartalékolásra készteti.

A Buda—Pongrácz cikk szerint a vállalati bérgazdálkodás hatékonyságának egyik eleme a vállalatvezetők és fontosabb beosztású dolgozók, valamint az egyéb vállalati dolgozók jövedelemnagyságára épülő érdekellentét létrehozása.

Bizonyos érdekellentét szükséges vállalaton belül az egyes dolgozó csoportok között, de hogy a vezetők jövedelme növekedjék az egyéb vállalati dolgozó jövedelemcsökkenésének arányában, ez nem helyes és nem lehet egyik alapja a helyes bérgazdálkodásnak az új mechanizmusban.

Véleményem szerint az új mechanizmusban olyan egységes ösztönzési rendszert kell kidolgozni, amely mind a vezetőket, az érdemi munkát végző dolgozókat, mind a végrehajtásban részt vevőket *egyaránt* ösztönzi a nyereség növelésére. Természetesen a nyereség nagyságára való hatás függvényében differenciálni kell a vállalati dolgozók jövedelmét; ha e ráhatás egyértelműen meghatározható, akkor a számszerű nagyságrendnek megfelelően, ha az nem, akkor a munkahatékonyság szerint helyesen kialakított átlagkereset függvényében.

Számottevő szerepet játszhat a bérszabályozásban a közteher és az illetményadó továbbfejlesztése. Ha kell, ezen utóbbit iparágak szerint differenciáltan lehet megállapítani.

Az új mechanizmusban a laza bérgazdálkodás veszélye önmagától még nem szű-

nik meg, de laza gazdálkodás esetén a nyereség abszolút összegének csökkentése következik be, ez pedig az egész kollektíva érdekeit sérti. A vállalati egész kollektíva érdekének megsértése pedig éppen a mechanizmus törvényeinek hatása alatt készteti a vállalatvezetést a lazaságok felszámolására.

A bérgazdálkodás ellenőrzéséhez egy mutatószámként el kellene fogadni a bértömeg és a nyereségtömeg közötti viszony alakulásának miként jét. Elsődleges a nyereség tömegének alakulása. Ez meg fogja szüntetni azt az ellentétet, ami jelenleg fennáll a vállalatoknál az anyagigényesség és munkaigényesség között.

Ha a nyereség tömegét fogadjuk el alapvető mutatószámnak és ehhez fűzzük az egyes vállalati kollektívák érdekét, akkor ez hatni fog a kooperáció alakulására. A vállalatok által kibocsátott termékek árában realizálódik bizonyos mennyiségű társadalmi tiszta jövedelem és vállalati nyereség. A kalkulatív elemzés felveti majd a kooperációs gyártás megszüntetésének kérdését, mert a kooperációs termék árában megjelent társadalmi tisztajövedelem, valamint a gyártó vállalat nyeresége a felhasználó vállalatnál költségként jelenik meg, bevonása után pedig a nyereség a felhasználónál realizálódhat. Ez kétségtelenül szűkíteni fogja a kooperációkat.

★

A teljesség igénye nélkül szükségesnek tartom röviden összefoglalni, hogy milyen „játék szabályokat" javaslok a bérezés területén az új mechanizmusban:

— Szükséges lesz alapbér-besorolási rendszer. Ezt központilag, iparágak szerint differenciáltan kell elkészíteni.

— Szükséges egy nyereségelvonási, -felosztási rendszert ugyancsak iparágak szerint differenciáltan központilag meghatározni.

— Szükséges az illetményadó, a kamat, a kötbér, az eszközlekötési járulék fenntartása, a két utóbbinál esetleg ugyancsak iparágak szerint differenciált nagyságban.

— Szükséges egy távlati fejlesztési tervre alapozott, vállalatokra bontott nyereség- és bértömeg-irányszám.

— Legyen minden vállalatnál egy részletes, a vállalatvezetés által kidolgozott munkadíjazási szabályzat, amely rögzíti a személyi jövedelem minden forrásának egységes felhasználási módját.

— Az alkalmazandó bérformák megválasztásában a vállalatoknak teljes szabadságuk legyen.

— Egy központilag megjelölt alsó határ mellett a vállalatok maguk határozzák meg a veszteséges gazdálkodás esetén eszközlendő bércsökkentés mértékét.

— A vállalatok minden területre maguk állapítsák meg az elérendő teljesítményszinteket és ezek díjazását.

— A vállalatok dolgozzák ki saját maguk szervezetét, s ne legyen az kötve központilag előírt munkakörökhöz.

— Biztosítani kell a vállalatok teljes önállóságát az egyes munkakörök betöltéséhez szükséges, alkalmazandó létszámok napi törvényes munkaidejének meghatározásában. Legyen szabad napi 4—5 vagy 6 órás munkaidőre alkalmazni a dolgozókat. Legyen szabad a vállalatoknak egyes munkaköröket nem állandó, hanem havonta vagy negyedévenként rendszeresen visszatérő kéthetes vagy háromhetes időre foglalkoztatott dolgozókkal megoldani.

Semmiféle olyan vállalati bérszabályozás nem illik bele az új gazdasági mechanizmusba, amelyik fékezheti a dolgozók munkalendületét, s a vállalatnak a piaci körülményekhez való rugalmas alkalmazkodását. Az adminisztratív jellegű eszközök általában ilyenek. Alkalmazásuk szűkíti a termelékenységnövelés forrásait, s ezzel a további béremelések lehetőségét. Valószínűnek látszik, hogy kizárólag az illetményadó, illetve a béradó valamilyen rendszere alkalmas arra, hogy vállalati bérszintszabályozó — s ezáltal vásárlóerő-szabályozó — legyen. Így a vállalat a létszámmal és a bérrel éppen úgy gazdálkodhat, mint a többi erőforrással, illetve költséggel.

Dömsödy László

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьердь Варга

Реформа хозяйственного механизма

В вводной части статьи автор анализирует обстоятельства, при которых сложилась в начале 1950-ых годов основанная на плановых директивах система хозяйственного управления. Система управления, основанная на центральных плановых директивах, может быть рациональной при определенных экономических и общественных обстоятельствах. Господствовавший в науке догматизм считал экономическую модель, основанную на прямых, адресных плановых директивах, единственно возможной системой централизованного планомерного управления народным хозяйством. Этот взгляд теоретически коренился в отрицании существования товарно-денежных отношений рынка.

В дальнейшем автор рассматривает характерные черты системы плановых директив.

Автор анализирует обстоятельства, условия (и происшедшие в них изменения), поставившие на повестку дня реформу хозяйственного механизма. Он многосторонне доказывает, почему необходима коренная реформа, и почему недостаточно простое развитие различных элементов нынешней системы хозяйственного управления. Он указывает на то, что реформа вызвана не необходимостью исправления ошибок. Реформа необходима прежде всего потому, что в результате экономического и общественного развития созрели новые потребности, появились совершенно новые задачи. Он указывает, что система механизмов развивалась уже с 1957 года, что она не застыла в своей первоначальной форме.

В дальнейшем статья занимается вопросами сочетания планомерного управления с активной ролью рынка. Автор показывает основные характерные черты социалистического организованного рынка и ожидаемое влияние рыночного механизма. В заключительной части статьи автор излагает вопросы взаимосвязи между математическим программированием и хозяйственной реформой, спорит с мнением, что реформа требуется вследствие недостатка технических аппаратов.

Иштван Хусар—Ласло Мейкснер

Реформа хозяйственного механизма и система информации

Венгерская система хозяйственной информации, как правило, предоставляет руководству достоверную картину изменений экономической и общественной жизни, противоречий, трудностей. В то же время в развитии информационной системы имеется определенная односторонность, ведь ее существенные элементы были приспособлены к практике планирования. При новом хозяйственном механизме более существенным, чем до сих пор, условием успешного государственного управления народным хозяйством станет наличие информационной системы, чувствительно реагирующей на экономические события, многосторонне сигнализирующей об изменениях.

В соответствии с новыми требованиями следует обдумать и информационную систему самостоятельно хозяйствующих предприятий. Прежде всего следует учесть следующее: 1. Предприятия и в этом отношении должны будут принимать самостоятельные решения на основании своих потребностей. 2 Следует предоставить им возможность ознакомления с требованиями, методами современной информационной системы. 3. На основании учета предприятий нужно будет обеспечить исходные данные для центральных информаций, объем которых предусматривается существенно сократить. 4. Предприятиям следует предоставлять «внешние» информации, пригодные для оценки с их помощью своего положения как в отечественных, так и в международных масштабах и принятия, таким образом, более обоснованных решений.

Система центральной статистической информации — хотя ряд ее элементов не зависит от системы хозяйственного управления — во многих отношениях должна быть усовершенствована, изменена. Потребуется ряд значительных методологических изменений в статистике цен, а вместе с тем и в отношении измерения физического объема продукции. Более систематически надо будет изучать динамику затрат на приобретение валюты, реализацию продуктов, объем заказов, процесс формирования чистого общественного дохода, прежде всего, факторы, определяющие прибыль предприятий. Больше внимания надо будет уделять изучению доходов трудящихся. При новом механизме надо будет во многих отношениях модернизировать статистический учет капиталовложений.

В связи с этим возникает ряд методологических проблем, как например, составление, анализ длительных рядов динамики. При составлении перспективных планов условием правильного прогнозирования является глубокий анализ стабильных тенденций (трендов). Народнохозяйственное планирование также и в другом отношении требует более основательного применения математических методов. Можно и следует распространить применение выборочных данных.

Условием современной информационной системы является применение электронно-вычислительного оборудования по обработке данных.

Ференц Ваги

Возможности выравнивания доходов в производственных кооперативах

Возможно ли в кооперативном секторе устранение дифференциации доходов различных кооперативов, нивелляция личных доходов, происходящих из общего хозяйства? Различия в производственных условиях не могут быть устранены, так как производственные кооперативы ведут хозяйственную деятельность на землях различного качества. Производство слабых кооперативов находится на низком уровне большей частью вследствие худших природных условий. Поэтому нет возможности для более быстрого повышения их продукции, — поэтому и валового дохода, — чем у хороших кооперативов. Неправильно положение, согласно которому основной резерв повышения продукции заложен в слабых производственных кооперативах, и что их доход может быть поднят до уровня дохода хороших кооперативов.

Следует стремиться к нивеляции личных доходов членов производственных кооперативов, причем путем установления уравновешенного уровня оплаты единицы труда в производственных кооперативах, стоящих на различных ступенях хозяйственной деятельности. Автор подробно рассматривает и доказывает, что невозможно осуществить по всему кооперативному сектору единую оплату труда — на уровне заработной платы государственных хозяйств или средней оплаты труда в лучших производственных кооперативах. Пока еще реально можно стремиться лишь к сокращению дифференциации личных доходов. В слабых производственных кооперативах личные доходы должны повышаться быстрее среднего путем перегруппировки некоторой части отвлекаемого от хороших кооперативов дохода. Отсутствие единой оплаты труда является спецификой хозяйственной деятельности производственных кооперативов.

Андраш Хегедюш

Хозяйственное управление и общественная зависимость

Основная мысль статьи заключается в том, что в социалистическом обществе одновременно возникает объективная необходимость построения аппарата, осуществляющего специализированное, иерархически расчлененное управление, и создания институтов, способных осуществить общественную подчиненность этой организации управления.

В статье подробно рассматриваются исторические обстоятельства, при которых сложился в европейских социалистических странах централизованный хозяйственный аппарат, и которые в силу необходимости привели к большой иерархизации управления и к стандартизации процессов принятия решений. Статья отмечает трудности, которые причиняло такое положение с точки зрения осуществления общественного контроля и общественной зависимости, когда общественный контроль в основном свелся к партийному контролю.

Автор далее детально анализирует изменения, происходящие в вышеизложенных аспектах вследствие реформы хозяйственного механизма, в результате которых специализированное управление на предприятиях освободится от пут чрезмерной централизации; директор предприятия из первого служащего государства превратится в руководителя социалистического предприятия.

Однако это изменение, имеющее историческое значение, по мнению автора, само по себе не решит проблему общественной зависимости специализированного управления, что является объективным требованием, вытекающим из социалистических отношений собственности в нашем обществе.

В статье рассматриваются институциональные возможности, которые представляются пригодными с точки зрения создания общественной зависимости специализированного управления. В этом аспекте автор указывает, в первую очередь, на изменившуюся роль партийных и профсоюзных организаций и наряду с этим подчеркивает важность организации надзорных комиссий на предприятиях.

Пал Силади

Хозяйственная политика социалистического предприятия

Основная мысль статьи заключается в том, что установленная на перспективу, стабильная политика возникших путем объединения предприятий социалистических фирм, осуществляемая ими в области сбыта, технического развития, финансов и рабочей силы является одной из предпосылок жизнеспособности нового экономического механизма. В соответствии с осуществляемой в стране экономической политикой посредством системы хозяйственного управления — в первую очередь, регулируемого рынка — складывается экономическая политика фирм, на которой строится и их внутренний экономический механизм.

Устанавливаемые в соответствии с экономической политикой фирм цели хозяйственной деятельности зависят не только от изменений рыночных отношений, но и от персональных и вещественных условий фирмы, ее внутреннего механизма. Таким образом, в экономической политике фирм способность эластичного приспосабливания сопровождается значительной стабильностью. Цели фирм являются не только простыми орудиями народнохозяйственных целей, но также и их элементами и преобразователями.

В качестве предпосылок осуществления экономической политики фирм автор представляет расширение содержания хозрасчета, расширение сферы принятия фирмами решений, изменение характера учета проблем экономической эффективности. Он излагает, каким образом в новом механизме принуждаются фирмы своими масштабами, шириной профиля, степенью вертикальности производства, оживленностью изменения рыночных потребностей к разработке перспективных концепций хозяйственной деятельности.

Заключительная часть статьи занимается анализами, представляющими основу экономической политики фирм, а затем излагает политические аспекты последней.

Тамаш Сира

К вопросу отраслевой концентрации в промышленности

В статье анализируется формирование отраслевой структуры венгерской промышленности с точки зрения ее приспособления к внутренним потребностям страны и отклонения от последних из-за приспособления к условиям производства и преимуществам, представляемым международным разделением труда. Чем более включается какое-либо народное хозяйство в международное разделение труда, тем более отклоняется отраслевая структура его промышленности от структуры потребностей в промышленной продукции, то есть наблюдается тем большая степень отраслевой концентрации.

На основании международных сопоставлений автор приходит к выводу, что в развитых промышленных странах, имеющих подобные Венгрии размеры, имеется более высокая отраслевая концентрация, чем в Венгрии. Степень концентрации венгерской промышленности близка скорее к концентрации, имеющейся в крупных промышленных странах, которые располагают лучшими природными и рыночными условиями для большего самоснабжения.

В статье доказывается, что участие Венгрии в международном разделении труда неудовлетворительно. Ресурсы страны не концентрируются в должной мере в отрасли, располагающие более благоприятными условиями производства и сбыта; излишне развивались — или недостаточно тормозилось развитие — некоторых отраслей, продукцию которых отчасти экономичнее было бы приобретать за счет импорта. Автор критикует существовавшую до сих пор систему «выделения» отраслей и вносит предложения по преобразованию отраслевой структуры.

Янош Ковач

Обучение и капитальные вложения

Автор в этой статье уточняет модель экономики обучения, описанную им в статье «Обучение и национальный доход», опубликованной в № 4 от 1966 г. Он исходит из того, что обучение — повышение квалификации — является подходящим средством для повышения национального дохода только в случае, если квалифицированная рабочая сила соединена в производстве со средствами производства, соответствующими ее квалификации. Связанные с обучением издержки и вложения в основные средства рассматриваются им как капитальные вложения. Необходимые соотношения их устанавливаются автором при помощи модифицированной матрицы капиталовложений. Эта матрица, названная матрицей использования общественного труда, содержит также и затраты по

обучению используемой в производстве рабочей силы. При помощи ее автор разделяет национальный доход на две части. Одна часть учитывается им как результат повышения производительности, достигнутого капитальными вложениями в основные средства, другая же — капитальными вложениями по обучению. Наконец, автор излагает результаты, — имеющие по его мнению приемлемую точность — полученные на основании оценки венгерских данных при помощи модели, в отношении: а) затрат по обучению занятой в производстве рабочей силы; б) результата обучения, сказывающегося в национальном доходе; в) нормы результативности обучения, а также г) убытков вследствие использования рабочей силы не по назначению.

Аладар Шипош

Некоторые проблемы земельной ренты при современном капитализме

Вследствие быстрого технического развития сельского хозяйства в промышленно развитых капиталистических странах в крупных хозяйствах господствует машинное производство: органическое строение капитала быстро растет в капиталистическом сельском хозяйстве.

Одним из важнейших последствий технической революции в развитых капиталистических странах является сокращение земельной ренты, что в течение длительного периода проявляется в следующем:

1. Сокращается удельный вес ренты в общем объеме сельскохозяйственных доходов и в национальном доходе.
2. Сокращается сумма ренты как в целом, так и в расчете на единицу земельной площади.
3. Сокращается норма ренты, то есть ее отношение к вложенному капиталу.

Возникновение земельной ренты неотделимо от арендной системы. На классической родине арендной системы, в Англии, наблюдаются ее упадок и распространение хозяйствования, осуществляемого земельными собственниками. В континентальных западно-европейских капиталистических странах — за исключением некоторых из них — арендная система является незначительной, и пользование землей еле меняется. В большинстве этих стран преобладает крестьянская аренда, а удельный вес капиталистической аренды невелик. В таких условиях, даже при существовании частной собственности на землю, нельзя говорить об абсолютной земельной ренте.

Вследствие технического развития разница между органическим строением промышленного и сельскохозяйственного капитала за последние 20 лет сокращалась, а затем исчезла. В результате этого сузилась или исчезла материальная основа абсолютной земельной ренты. Рост абсолютной земельной ренты не является абсолютным законом капитализма. В то же время благодаря государственному субвенционированию цены на товары крупных капиталистических сельскохозяйственных предприятий превышают их индивидуальную стоимость, и на основании этого реализуют сверх средней также и добавочную прибыль.

Вследствие развития производительных сил уменьшается дифференциальная рента I. Зато растет дифференциальная рента II, так как дополнительные капиталовложения делаются, в первую очередь, на лучших землях.

Наконец, общая сумма земельной ренты уменьшается и потому, что вследствие технического развития быстрее сокращается число мелких собственников — в том числе и мелких арендаторов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Varga **Reform of the economic system**

In the introductory part of his study the author analyses the circumstances under which the economic system based on plan directives was developed at the beginning of the 1950's. A management system based on plan directives may be reasonable under certain economic and social conditions. However, dogmatism which then prevailed in science considered that the only possible way for the management of a centralized purposeful national economy was an economic model based on direct plan instructions. The theoretical roots of this view rested on the negation of markets as well as of commodity and money relations.

The study then discusses the characteristic features of the system of planned economy based on directives.

The author analyses the circumstances and conditions (as well as the changes of the latter) which made it imperative to take up the question of the reform of the economic mechanism. He considers the problem from various aspects and proves why a radical reform became necessary and why it does not suffice to develop the present mechanism system. The reform became necessary not so much for the amendment of deficiencies but rather because of requirements due to economic and social development as well as entirely new tasks. Facts prove that the system of the mechanism has developed even since 1957 i.e. it did not stiffen.

The article is concerned with the linking of purposeful directions to the active role of markets. The chief characteristics of a socialist organized market and the effects of market mechanism to be expected are revealed. In the final part of the study connections between mathematical programming and economic reform are expounded and the author contradicts opinions according to which the reform became necessary because of lack of technical facilities.

István Huszár—László Meixner **Reform of the economic mechanism and the information system**

The Hungarian economic information system gives the management, as a rule, reliable information on the changes, contradictions and difficulties of the economic and social life. At the same time, there is a certain one-sidedness in the development of the information system since its essential elements kept to the pattern of the planning practice. At present, however, in view of the new economic mechanism, an information system which is responsive to economic events and calls attention to changes from various aspects is far more important than it was hitherto.

The information system of independent firms must be reconsidered in accordance with the new requirements. In this context, first of all, the following must be taken into consideration:

1. Firms must be authorized to proceed independently in accordance with their own demands.
2. Firms must be allowed to become acquainted with requirements and methods of up-to-date

economic information systems. 3. Basic data must be made available through the records of firms since there will be less central information than hitherto. 4. Firms must be able to gather "outside" information owing to which they can size up their position from domestic as well as international aspects in order to bring well-founded development decisions.

The central statistical information system, though many of its elements are independent from the economic management system, has to be developed and amended in many respects. A number of important methodological changes are necessary in price statistics and for gauging the volume of production. The cost formation of foreign exchange yield, the realization of products, the order-book, the process of shaping the social net income and, primarily, the factors which determine the profit of firms must be examined more systematically. Investigations on the income relations of the working people call for greater attention. Under the new economic mechanism the statistical observation of investments needs to be modernized from many aspects.

These questions as enumerated above raise several methodological problems, too, as, for instance, the compilation and analysis of long time-sequences. A precondition of correct forecasts, which are needed for the working out of long-range plans, is the intensive analysis of lasting trends. The drawing up of the plans of the national economy requires in other respects too, a more exhaustive application of mathematical methods. The representative collection of data can and should be applied more comprehensively.

A precondition for setting up a modern information system is the application of electronic data processing equipments.

Ferenc Vági: **Possibilities and limitations of equalizing incomes in farmers co-operatives**

The author is concerned with the problem whether it is possible to stop the differentiation in incomes of farmers' co-operatives and to even up personal incomes deriving from farming in common. It is not possible to do away with differences which are inherent in conditions of production since agricultural co-operatives farm the land on different quality soil. The low-level production of weak farmers' co-operatives is mostly due to inferior natural endowments and, therefore, production as well as gross income cannot be increased at a quicker rate than that of good agricultural co-operatives. It is a misconception that fundamental reserves for the increase of production are in weak agricultural co-operatives and it is a wrong view, too, that their income can be raised to the level of good co-operatives.

Efforts should be made to equalize the personal income of co-operative members by levelling the unit incomes of co-operatives on a different stage of farming. The detailed study of the author proves that the establishment of a uniform wage pay for the entire co-operative sector on the average wage level of good agricultural co-operatives, is not realizable. For the time being it is only possible to try to decrease the differentiation of personal incomes. The personal incomes of weak co-operatives should be increased by a higher than average ratio, by redistributing a part of the income withdrawn from good co-operatives. The lack of a uniform wage pay is a characteristic feature of co-operative farming.

András Hegedüs **Economic guidance and social dependence**

The article starts from the idea that in a socialist society the formation of a specialized and hierarchically built up administration and guiding machinery as well as the establishment of such institutions which are able to bring about the social dependence of this guiding organization come to the fore simultaneously as an objective necessity.

The article discusses in detail those historical circumstance under which the centralized economic machinery developed in the European socialist countries and which led to the far-reaching hierarchic construction of administration and standardization of decisions. The study is concerned with the difficulties caused by this situation in the field of voluntary public inspection and realization of dependency, respectively, in view of the fact that public inspection was narrowed down to party control.

The author analyses with full particulars those changes which take place in this context as a consequence of the reform of the economic mechanism and in the course of which the expert management of firms will get rid of the bonds of over-centralized administration; in the future the manager of a firm will be the leader of a socialist enterprise, and not the first clerk of the state.

However, this historical change of great importance alone does not solve the problem of the social dependence of professional guidance though the latter is an objective requirement issuing of the socialist relation of property of our society.

The study is concerned with institutional possibilities which seem to be suitable for the creation of the social dependence of professional guidance. In this context the author deals, first of all, with the changed role of party organizations and trade unions, and emphasizes the importance of establishing boards of supervision of firms.

Pál Szilágyi **Economic policy of socialist large enterprises**

The study starts from the fundamental idea that the business, technical development, financial and labour force economic policy of large-scale socialist firms, which was predetermined for a long-range after the latter came into being by fusions, is the precondition of the viability of the new economic mechanism. The national economic policy frames the enterprisal economic policy by means of the economic management system – chiefly by market control – and the internal economic mechanism of large firms is built on that fact.

The economic objectives which were developed through the economic policy of large enterprises are not only functions of the changes of market relations but they also depend on personal capacities and material potentialities as well as on the internal mechanism of firms. Thus, the economic policy of large enterprises consists of flexible adaptability combined with high grade stability. The aims of firms are not merely means of the objectives of the national economy but its components and developing forces as well.

The author regards the expansion of independent accounting, the extended scope of company

decisions and the changed nature of deliberating economic efficiency as a precondition of the economic policy of large enterprises. He expounds how the size of firms and extent of their special line, degree of verticality and the buoyancy of the changes of demand can force the shaping of the long-range mentality of large firms under the new economic mechanism.

The author, finally, deals with analyses which form the basis of the economic policy of large enterprises, and discusses the general political aspects of the latter.

Tamás Szira **On the question of sectoral concentration in industry**

The study analyses the formation of the sectoral structure of Hungary's industry from the aspect of adaptability to domestic requirements and/or how it deviates from the structure of the latter due to advantages which issue from adapting itself to the conditions of production and to the international division of labour. The more a national economy joins in the international division of labour the more the sectoral structure of its industry deviates from the structure of domestic demands for industrial products, thus, the greater is the sectoral concentration.

The author, on the basis of international comparisons, reaches the conclusion that the sectoral concentration is on a higher degree in developed industrial countries of a similar size as Hungary. The concentration degree of the Hungarian industry approaches rather that of large industrial countries whose natural endowments and market conditions are better suited for higher grade autarchy.

The study proves that the joining of Hungary in the international division of labour is not satisfactory. Hungary does not concentrate its resources sufficiently towards branches of more favourable production and marketing conditions, while other sectors, whose products might be partly produced economically by way of import, were over-developed and not cut down to a smaller scale, respectively. The author critisizes the hitherto system of creating "branches of special interest" and makes suggestions for the development of sectoral structures.

János Kovács: **Professional education and investments**

In this study the author gives a precise account on the model of tuitonal economics which was previously described in his article "Professional education and national income" (See: No 4, 1966 of this journal). He starts from the idea that professional education is only in that case an expedient means for the increase of the national income if trained workers obtain in production those instruments of production which are in accordance with their special training. The costs of professional education are in the author's view likewise fixed asset investments and the correct ratio between them is determined by a modified investment matrix. The latter, which was denominated matrix of engaged social work, contains also the professional education costs of the manpower employed in production. By dint of this matrix, the author divides the national income in two parts and takes into account one part as the result of fixed asset investments while the other part is considered as the issue of labour productivity due to professional education investments. Finally, the author surveys the numerical results of estimates of Hungarian data worked out by dint of the model. The order of magnitude of these calculations are, according to the author, correct and refer to following aspects: *a)* costs of the professional education of workers engaged in production, *b)* result of professional education manifesting itself in the national income, *c)* efficiency rate of professional education and *d)* losses due to the fact that labour was not used to the purpose.

Aladár Sipos

Some problems of land-rent under modern capitalism

Due to the rapid development of agriculture, in the big estates of developed industrial countries mechanized farming is prevailing and the organic composition of capital quickly increases in capitalist agriculture.

One of the chief consequences of the technical revolution is the decrease of land-rent in developed capitalist countries which manifests itself, from the aspect of a longer period, in the following way:

1. The proportion of rent decreases in the total agricultural income as well as in the national income.
2. Rent per unit of area as well as the magnitude of the total rent decreases.
3. The rate of the rent i.e. its relation to the invested capital decreases.

Formation of land-rent is inseparable from the lease system. In England, the classical country of the lease system, the decline of the latter can be observed while farming by the landowner himself is gaining ground. In West European countries on the continent, the lease system is – apart from a few countries – not significant, and leasehold changes scarcely. In the majority of West European countries peasant lease is prevailing and capitalist lease carries but little weight. Under such circumstances absolute land-rent cannot be spoken of, even if the land is in private ownership.

In the last twenty years, due to technical development the difference between the organic composition of industrial and agricultural capital has decreased and subsequently the difference between the two became levelled up. As a consequence, the material basis of the absolute land-rent got narrower, and ceased, respectively. The increase of absolute land-rent is not an absolute law of capitalism. On the other hand, state pecuniary price assistance makes it possible that the prices of produces of capitalist agricultural plants should exceed the individual value of produces, and, on this basis, they can realize a surplus which surmounts the average profit.

Due to the development of the forces of production differential ground-rend I. decreases while differential ground-rent II. increases, because additional capital investments are made, first of all, on better quality soil.

The magnitude of land-rent is also decreased by the fact that, due to technical improvement, the number of small farmers — and within that the number of small tenant farmers — has decreased.

СОДЕРЖАНИЕ

Дьердь Варга — Реформа хозяйственного механизма 785
Петер Хаваш — Организация рынка 798
О. Богомолов — Актуальные проблемы экономического сотрудничества социалистических стран 811
Иштван Хусар — Ласло Мейкснер — Реформа хозяйственного механизма и система информации 824
Ференц Ваги — Возможности и границы выравнивания доходов в производственных кооперативах 835
Андраш Хегедюш — Хозяйственное управление и общественная зависимость 850
Пал Силади — Хозяйственная политика социалистического предприятия 862
Тамаш Сира — К вопросу отраслевой концентрации в промышленности 877
Иван Т. Беренд — Стабилизация 1946 года 890
Янош Ковач — Обучение и капитальные вложения 899
Аладар Шипош — Некоторые проблемы земельной ренты при современном капитализме 915
Иштван Гро — Ползучая инфляция и экономический рост 933

КОНСУЛЬТАЦИЯ

Янош Шталь — О транспортных задачах 948

ОБЗОР

Роль местной промышленности в венгерском народном хозяйстве *(Антал Штарк)* 958
Новая система народнохозяйственного управления в Болгарии *(Ласло Милутинович)* 964

ЦИФРЫ И ФАКТЫ

Статистический анализ экономического роста в период второго пятилетнего плана *(Андраш Нилаш)* 970

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Встреча венгерских и французских экономистов в Париже *(Имре Вайда)* 980
Новый венгерский экономический журнал: „Acta Oeconomica" *(Тамаш Фэлди)* 982

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 985

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Имре Вайда „Венгрия и мировая торговля" *(Андраш Раба)* 995
Д-р Лайош Ач „ Экономический рост и международная платежная система" *(Карой Кэвер)* 998
Д-р Енэ Сани „Экономика Западной Германии" *(Янош Бенедецки)* 1002
Д-р Антал Штарк „Венгерская промышленность" *(Отто Пиритц)* 1004
Хенрик Холай „Контрактация сельскохозяйственных продуктов" *(Людвик Макарук)* 1005
Драго Фишер „Теоретические вопросы формирования высших органов планирования" *(Ян Трубач)* 1007

ИЗ ПОЧТЫ РЕДАКЦИИ

Замечания к статье Иштвана Буды и Ласло Понграца *(Ласло Дэмшэди)* 1008
Резюме статей на русском и английском языках 1011

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

CONTENTS

György Varga: Reform of the economic system 785
Péter Havas: Organizing the market 798
O. Bogomolov: Urgent problems on the economic co-operation of socialist countries 811
István Huszár–László Meixner: Reform of the economic mechanism and the information system 824
Ferenc Vági: Possibilities and limitations of equalizing incomes in farmers' co-operatives 835
András Hegedüs: Economic guidance and social dependence 850
Pál Szilágyi: Economic policy of socialist large enterprises 862
Tamás Szira: On the question of sectoral concentration in industry 877
Iván T. Berend: The stabilization in 1946 890
János Kovács: Professional education and investments 899
Aladár Sipos: Some problems of land-rent under modern capitalism 915
István Groó: Creeping inflation and economic growth 933

CONSULTATION

János Stáhl: On the transport problems 948

REVIEW

Role of the local industry in Hungary's national economy *(Antal Stark)* 958
New management system of the national economy in Bulgaria *(László Milutinovits)* 964

FACTS AND FIGURES

Statistical analysis of economic growth in the second Five Year Plan period *(András Nyilas)* 970

SCIENTIFIC INFORMATION

Reunion of Hungarian and French economists in Paris *(Imre Vajda)* 980
Acta Oeconomica: the new Hungarian economic journal *(Tamás Földi)* 982

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE 985

Imre Vajda: Hungary and the world trade *(András Rába)* 995
Dr. Lajos Ács: Economic growth and international payments system *(Károly Kövér)* 998
Dr. Jenő Szanyi: The economy of Western Germany *(János Benedeczki)* 1002
Dr. Antal Stark: The Hungarian industry *(Ottó Pirityi)* 1004
Henryk Cholaj: Contractual cultivation of agricultural products *(Ludwik Makaruk)* 1005
Drago Fiser: Theoretical questions on the formation of summit planning organs *(Jan Trubac)* 1007

THE EDITORS MAIL

Comments on the article of István Buda and László Pongrácz *(László Dömsödy)* ... 1008
Summary of the Articles in Russian and in English 1011

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. – Telefon: 313–975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 14½ ív. – Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. június 15.
66.1244 – Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest, V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61 257, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizethető és példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111–46. MNB egyszámlaszám: 46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612.
Előfizetési díj egy évre: 84,— Ft.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL:

T. Sz. Hacsaturov:
A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGI HATÉKONYSÁGA
230 l., ára kötve 32,— Ft.

Włodzimierz Brus:
A SZOCIALISTA GAZDASÁG MŰKÖDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS PROBLÉMÁI
246 l., ára kötve 35,— Ft.

GAZDASÁGSTATISZTIKA
436 l., ára kötve 79,— Ft.

Dr. Benke István:
AZ ANYAGI ÉRDEKELTSÉG RENDSZERE AZ ÉPÍTŐIPARBAN
242 l., ára fűzve 28,50 Ft.

Hegedüs András—Márkus Mária:
EMBER — MUNKA — KÖZÖSSÉG
302 l., ára kötve 42,— Ft.

Nyerges János:
ÚJ IRÁNYZATOK A VILÁGKERESKEDELEMBEN
Hogyan lehet a nemzetközi kereskedelmet a gazdasági fejlődés eszközévé tenni?
(Világgazdasági Kérdések sorozat)
220 l., ára kötve 26,50 Ft.

Dr. Magyar József:
VÁLLALATI BERUHÁZÁSOK SAJÁT FORRÁSBÓL
204 l., ára kötve 38,— Ft.

VÁLLALATGAZDASÁGI LEXIKON I—II.
900 l., ára kötve 265,— Ft.

Főelárusítók: **KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,**
Budapest, V., Nádor u. 8.
EÖTVÖS LORÁND KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleseteire is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

9

A tartalomból

LÁZÁR GYÖRGY:
A népgazdaság harmadik ötéves tervéről

FALL LEVENTE:
A kereskedelmi vállalat gazdálkodása az új mechanizmusban

GERGELY ISTVÁN:
Gazdasági döntések, információs rendszer

CSAPÓ LÁSZLÓ:
Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban

ÁDÁM GYÖRGY:
Amerikai külföldi beruházás

XIII. évfolyam

1966. szeptember

TARTALOM

Lázár György: A népgazdaság harmadik ötéves tervéről 1017
Fall Levente: A kereskedelmi vállalat gazdálkodása az új mechanizmusban 1029
Gergely István: Gazdasági döntések, információs rendszer és konjunktúra-teszt 1043
Kárpáti Pál: A gépek tényleges és szükséges bonyolultsága 1055
Rimler Judit: A termelési függvények elméletéről 1067
Cholaj, H.: A földár megállapításának problémája a szocializmusban 1081
Kádár Béla: A fejlődő országok növekedésének világgazdasági korlátai és lehetőségei 1095

VITA

Csapó László: Hosszú távú növekedéstervezet nyitott gazdaságban 1110

SZEMLE

Amerikai külföldi beruházás és nemzetekfeletti óriásvállalatok *(Ádám György)* 1118

FOLYÓIRATSZEMLE 1131

M. Szladkovszkij: Az SZKP XXIII. kongresszusa és a szocialista országok gazdasági együttműködésének problémái — J. R. Colville: London mint Európa pénzügyi központja — B. Kaufhold: A tervezésről és a jövő távlatairól folyó vita mai állása az NSZK-ban — E. Lipiński: Még egyszer az értéktörvényről

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bródy András: A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban
Rácz Jenő: Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban *(Szakolczai György)* 1137
Dr. Fülöp Sándor—Simán Miklós: A textil- és ruházati ipar gazdaságtana *(Mausecz Zsuzsa)* 1140
Dr. Kovács Dénes: Élelmiszer-fogyasztásunk távlatai *(Forgács Tibor)* 1141
Rózsa György: A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái *(Kenessey Zoltán)* 1142
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1145

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Cholaj H.,** a lengyel Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatója; **dr. Csapó László** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Fall Levente,** a Belkereskedelmi Minisztérium Kutató Intézetének osztályvezetője; **dr. Forgács Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Gergely István** kandidátus. a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Kádár Béla,** az MTA Afro-Ázsiai Kutató Csoportjának munkatársa; **Kárpáti Pál,** az MTA Ipargazdasági Kutató Csoportjának főmunkatársa; **dr. Kenessey Zoltán** kandidátus. a Központi Statisztikai Hivatal önálló osztályvezetője; **Lázár György,** az Országos Tervhivatal elnökhelyettese; **Mausecz Zsuzsa,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Rimler Judit,** az MTA Számítástechnikai Központjának munkatársa; **dr. Szakolczai György,** a Központi Statisztikai Hivatal Információfeldolgozási Laboratóriumának osztályvezetője.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

LÁZÁR GYÖRGY:

A népgazdaság harmadik ötéves tervéről

A parlamenti vitából és más dokumentumokból ismert, hogy a következő években is a VII. és a VIII. kongresszus határozataiban körvonalazott gazdaságpolitikát követjük, még pontosabban annak következetesebb érvényesítésére törekszünk. E gazdaságpolitika fő célja, hogy hatékonyabbá tegyük szocialista gazdaságunk fejlődését. Miért kap különös hangsúlyt a gazdaságpolitika következetesebb végrehajtásának, a hatékonyság növelésének követelménye? A kérdés megválaszolásához vissza kell nyúlni az elmúlt néhány év társadalmi-gazdasági fejlődésének tényeihez, a második ötéves terv végrehajtásának tapasztalataihoz. A kutatások, elemzések olyan tényeket, összefüggéseket tártak fel, amelyek világosan mutatják, hogy népgazdaságunk minőségi értelemben átalakulóban van. Gazdasági növekedésünk elérhető ütemében egyre nagyobb szerepet játszanak a hatékonysági tényezők. Társadalmunk szerkezetében, gazdaságunk színvonalában és belső struktúrájában olyan változások mennek végbe, amelyek mellett a fejlődés egyes korábban igénybevehető forrásai elapadtak vagy kimerülőben vannak. Új források feltárására van szükség. Ez a magyarázata annak, hogy gazdaságpolitikánkat, amely előtérbe állította az adottságainkkal összhangban álló gazdaságszerkezet kialakítását, a technikai színvonal gyorsütemű fejlesztését, a gazdaságosságot, a valóság igazolta, folytatása és következetesebb érvényesítése megkerülhetetlen szükségszerűséggé vált.

★

A második ötéves terv éveiben nagy lépést tettünk a szocialista társadalom gazdasági alapjainak építése útján. Nemzeti jövedelmünk 1965-ben körülbelül 25 százalékkal haladta meg az 1960. évit, a lakosság fogyasztása 20—21 százalékkal, az állóalapok állománya 28—29 százalékkal, nemzetközi áruforgalmunk pedig mintegy 65 százalékkal nőtt. A nemzeti jövedelem növekedésének fő forrása: az ipari termelés körülbelül 47 százalékkal, a mezőgazdaság termelése öt év átlagában mintegy 10 százalékkal bővült. Ezek az átfogó adatok sokat mondanak, végső soron mintegy összegezik a gazdasági folyamatok eredményét, de nem tükrözik eléggé a fejlődés belső dinamikáját, a szerkezet belső változásait.

Társadalmi-gazdasági szempontból a legnagyobb átalakulás kétségtelenül a mezőgazdaságban ment végbe. A mezőgazdaság szocialista átszervezése a szó igazi értelmében mélyreható befolyással van a jelenre és még inkább a jövőre. Nemcsak arról van szó, hogy egységes szocialista termelési viszonyok jöttek létre az egész népgazdaságban, hanem számos más társadalmi és gazdasági következményekről is. Meggyorsult a lakosság átrétegeződése, a paraszti népességből többszázezer fő vált ki, az összkeresőkön

belül a mezőgazdasági keresők aránya az 1960. évi 40 százalékról 32 százalékra csökkent. Ez a folyamat észrevehetően módosította a munkaerő-felhasználás arányait, az elosztási viszonyokat és a fogyasztás szerkezetét, sőt meggyorsította az ország település-szerkezetének átalakulását is. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a termelőszövetkezetekben dolgozó parasztság életmódja, szükségletei is számottevő változáson mentek át, belátható, hogy a gazdasági tervezésre egész sor újonnan megoldandó feladat vár. Nem kisebb jelentőségű a mezőgazdasági termelésben és annak anyagi-technikai alapjaiban végbement változás. Öt év alatt a mezőgazdaság technikai felszerelésére, a kisüzemi termelőeszközök pótlására, az állóalapok bővítésére fordítottuk a népgazdasági beruházások körülbelül 18 százalékát. A traktorállomány közel kétszeresére, a műtrágya-felhasználás több mint kétszeresére, az öntözött terület mintegy háromszorosára emelkedett. Ez a méreteiben is hatalmas átalakulás gazdasági életünk úgyszólván minden szektorának fejlesztését befolyásolja és az ágazatok közötti kapcsolatokban is új viszonyokat hoz létre. Nemcsak arról van szó, hogy megnövekedett az energiaszükséglet, hogy ipari hátteret kell teremteni a technika üzembentartásához, alkatrészek és más tartozékok biztosításához, hogy ki kell építeni a szállítás-raktározás-feldolgozás korszerű feltételeit, hanem arról is, hogy az új viszonyokhoz kell formálni a gazdasági élet számos tényezőjét — ár- és pénzügyi rendszert, szakemberképzést — a mezőgazdaság irányításának módját.

Tovább folytatódott — a népgazdasági jelentőségében változatlanul első helyen álló — iparunk termelési szerkezetének átalakítása. Az iparon belül 1960—65 között a gépipar aránya 22,9%-ról 24,7%-ra, a vegyiparé pedig 6,8%-ról 8,9%-ra nőtt. Ennél is jellemzőbb képet kapunk az átalakulás tendenciájáról és üteméről, ha kissé tovább bontva vizsgáljuk, hogy az ipari termelés 47%-os emelkedésén belül milyen változások mentek végbe. Néhány példa: Az energiahordozók közül a szén termelése 20%-kal, az olajé már csaknem 50%-kal emelkedett, a földgáztermelés pedig több mint négyszeresére nőtt; a híradás- és vákuumtechnikaipar termelése 130%-kal, a műszeriparé kereken 90%-kal emelkedett; a vegyipar 1965. évi termelése kétszerese, a gyógyszeriparé háromszorosa az 1960. évinek. Az előbbiekhez hasonlóan gyors volt a könnyűiparba sorolt papíripar fejlődése (mintegy 54—55%), az élelmiszer-tartósító iparé, amelynek termelése kereken megkétszereződött. Már ez a szűkre szabott felsorolás is mutatja az ipari fejlődés ütemének differenciáltságát, a termelés belső arányai átalakulásának irányát, aminek fő jellemzője, hogy meggyorsult az ország gazdasági feltételeihez jobban igazodó, azok hatékonyabb kihasználását segítő termelő ágazatok fejlődése. Hasonlóképpen kimutatható jelentős szerkezeti változás a többi ágazat, a nemzetközi kapcsolatok, valamint a fogyasztás alakulásában is. Mindvégig érvényre jutott az a fő elv is, hogy a szocialista építésnek együtt kell járni a dolgozó tömegek életszínvonalának, életkörülményeinek rendszeres javulásával.

Mindezzel együtt, az eredmények tudatában lehet csak helyesen megítélni a gazdasági növekedésben ismertté vált nehézségeket, negatív jelenségeket. Részben a társadalom struktúrájában végbemenő átalakulás vagy éppen a termelés differenciált fejlődése váltotta ki, vagy hozta felszínre azokat az ellentmondásokat, amelyekkel a tervezés előre nem számolhatott és amelyek keletkezésében nem kis része volt a gyakorlati munka fogyaté-

kosságainak, annak, hogy irányítási rendszerünk nem igazodott kielégítő módon a változó viszonyokhoz.

Azok a jelenségek, amelyek leginkább kifejezik, hogy gazdasági növekedésünkben a hatékonyság nem kielégítő módon jutott érvényre, a következőkben foglalhatók össze:

A második ötéves terv időszakában a nemzeti jövedelem — évi átlagban 4,6%-kal — valamivel kisebb mértékben emelkedett, mint ahogy terveztük. Ebben nyilvánvalóan szerepe van annak, hogy a túlméretezett mezőgazdasági termelési előirányzatok nem realizálódtak. De nem csak ennek. A termelésben részt vevő állóalapokat a második ötéves terv időszakában nagyösszegű beruházásokkal bővítettük. Az állóeszköz-állomány és a nemzeti jövedelem alakulásának viszonya azonban arra mutat, hogy sem a bővítés, sem a meglevő eszközök kihasználása nem volt kellően hatékony, csökkent a 100 forint állóeszköz-állományra jutó nettó termelés. Vitatott, hogy ez vajon nem törvényszerű-e? A most nem részletezhető elemzések mindenesetre kimutatják, hogy nálunk az állóeszközök intenzívebb kihasználásának még vannak jelentős, a fejlődés szolgálatába állítható tartalékai.

Az előbbivel rokon, bár természetében és a kiváltó okok szempontjából sok különbséget is mutató jelenség, hogy a termelés és a forgalom a nemzeti jövedelemnek túlzottan nagy hányadát kötötte le forgóeszközök formájában. Már az 1958—60. években is a nemzeti jövedelem 5%-át foglalta le évenként a készletek és a befejezetlen beruházások állományának növekedése. A mutató tovább romlott és 1961—64. években 7%-ot ért el, s csak 1965-ben esett vissza többé-kevésbé elfogadható (2%) szintre. E mutató alakulását igen sok tényező befolyásolta, egyebek között az is, hogy a termelés nem igazodott elég szorosan a szükségletekhez. Az indokolható mértéket meghaladó készletnövekedés a bővítéstől, végső soron a további nemzetijövedelem-növekedéstől vont el eszközöket.

Az egész időszakot nézve egyenetlen és viszonylag lassú volt a termelékenység fejlődése. Az ipari termelés növekedéséből a termelékenység mint forrás 1960—64 között 50—60%-ot fedezett és csak 1965-ben ért el kb. 80%-ot. Ez a körülmény összefonódott az egyre több ellentmondást mutató munkaerőhelyzettel. Mivel a munkaképes lakosság foglalkoztatási aránya nálunk igen magas, növekedési üteme pedig viszonylag lassú, az ipar és más ágazatok szükségletét döntő részben a mezőgazdaságból áramló munkaerő — mintegy 200 ezer fő — fedezte. Jóllehet ez törvényszerű folyamat, az átcsoportosulás — különösen annak az időszak elején túl gyors üteme — a mezőgazdaságban már gondot okozott, emellett némely ipari-építkezési körzetekben és bizonyos szakmákban munkaerőhiány lépett fel.

A termelékenység növelésének döntő forrása természetesen a technológia, az anyagmozgatás, a műszaki szervezés korszerűsítése; viszonylagos elmaradásunk éppen ezeken a területeken mutatható ki leginkább. De a termelékenység alakulását, a munkaerő kihasználását elemző vizsgálatok olyan tényezőket is feltártak, amelyek világosan mutatják, hogy a technika színvonalától független tartalék is számottevő.

Fejlődésünk üteme, a termelés technikai bázisa korszerűsítésének évről évre megvalósítható mértéke szoros összefüggésben van a népgazdaság exportképességének javulásával. Kivitelünk a tervezettnél is nagyobb mértékben — mintegy 73%-kal — bővült, az ország növekvő devizaszük-

ségletét azonban nem minden évben fedezte, az egyensúly nem volt kielégítő. Ebben az olyan időlegesnek vehető tényezőkön túl, mint az 1963. évi rendkívül kedvezőtlen gabonatermés devizális terhei és a néhány évben túlméretezett behozatal következményei voltak, az jut kifejezésre, hogy a szükségesnél kisebb mértékben fejlődött az exportképes, kedvező feltételek mellett értékesíthető termékek gyártása. Azt, hogy a kivitel struktúrája nem egészen terveink szerint alakult, két más körülmény is mutatja: egyrészt az, hogy a kivitelben a gépek és gépi berendezések részesedése valamit csökkent és az adottságainknál fogva kevésbé kedvező nyersanyag- és félkésztermék-kivitel aránya kissé emelkedett; másrészt, hogy az egy devizaforintra jutó belföldi ráfordítás nőtt.

E jelenségek nem egyszerre, hanem részben egymásból kifejlődve léptek fel, végső soron hatásuk a fejlődés ütemét fékezte. Az okokban viszonylag nagy az összetevők száma. Egy részük visszavezethető a tervezésben előfordult hibákra, más részük tőlünk független, előre nem látható tényezők következménye (a mezőgazdaságot sújtó időjárási elemek, két rendkívül kemény tél stb.). A legfőbb ok azonban az eszközök nem eléggé hatékony kihasználásában, és a nem mindenben arányos fejlesztésben keresendő. Mindez kifejezhető a műszaki fejlődés lassú voltával, a hosszú beruházási ciklussal, az ún. járulékos fejlesztések elhanyagolásával, a központi irányítás, a munka- és üzemszervezés nem kielégítő színvonalával. A párt Központi Bizottsága a gazdaság menetét elemezve már 1963-ban, de még inkább 1964-ben olyan határozatokat hozott, amelyek fontos intézkedéseket irányoztak elő. Ezek fokozatos megvalósításával már 1965-ben jelentős kezdeti eredményeket értünk el. Nyilvánvaló, hogy az elemzések által feltárt összefüggések ismerete fontos forrása volt a mechanizmusreform és a harmadik ötéves terv megalkotásának.

★

A harmadik ötéves terv a fejlődésünk eddigi menetéből levonható következtetések felhasználásával, szocialista társadalmunk szükségleteinek számbavételével, a realizálható lehetőségek mérlegelése alapján tűzi ki a megvalósítandó gazdasági célokat. A terv fő arányainak meghatározásában fontos helyet kapott az ütem, az egyensúly és a hatékonyság követelményének összehangolása és az e követelményeket legjobban szolgáló fejlesztési koncepciók kialakítása. A hangsúly mégis a hatékonyságon van. Ez úgy értendő, hogy a hatékonyság tervezett, illetve feltételezett javulása szükséges ahhoz, hogy létrejöjjön az elosztásra előirányzott nemzeti jövedelem és hogy az az egyensúly követelményeit kielégítő módon kerülhessen realizálásra. Ebből az is nyilvánvaló, hogy a tervben számszerűen kifejezett célok nem önmagukban, hanem csakis a gazdaságpolitikai elvekkel együtt szolgálnak alapul a gyakorlat számára.

A nemzeti jövedelem növelésének tervezett üteme — mintegy évi 4% — feltételezi, hogy az ipari termelés évi átlagban 5—6%-kal, a mezőgazdasági termelés pedig 2,6—3%-kal fog emelkedni és hogy az anyagi ráfordítások színvonala nem haladja meg az előirányzott mértéket. Felmerülhet, nem lett volna lehetséges gyorsabb ütemet előirányozni. Kétségtelen, hogy meghatározott társadalmi igények kielégítése annál rövidebb idő alatt érhető el, minél magasabb a nemzeti jövedelem növekedésének üteme. Más oldalról a társadalom érdeke azt kívánja, hogy a népgazdasági

tervezés számoljon a realitásokkal. Mivel népgazdaságunk abba a fejlődési szakaszba jutott, amikor a korábban követett, túlnyomóan extenzív út csak korlátozottan szolgálhatja a gazdasági növekedést, gazdaságpolitikánk most az eszközök hatékonyabb kihasználását, a munkatermelékenység emelését, az exportképesség fokozását jelöli meg mint a gyorsabb ütemű fejlődés feltételét. A tervezett nemzeti jövedelem realizálásához szükséges, hogy javuljon az állóeszközök bővítésére fordítható anyagi erők felhasználásának hatásfoka, meggyorsuljon a műszaki fejlődés, hogy a termelés emelését döntő hányadban a termelékenység alapozza meg. Nem kevésbé fontos, hogy a behozatalnak a tervezett keretek között tartása mellett a kivitel legalább 46 százalékkal bővíthető legyen. Ezek a követelmények számolnak az elmúlt néhány év tapasztalataiból levonható következtetésekkel. Számszerű egybevetésük az 1965-ben és az 1966. első felében elért eredményekkel azt mutatja, hogy megvalósításuk, ha nem is könnyű, de reális feladat.

A gazdaságpolitikai megfontolások kifejezésre jutnak a nemzeti jövedelem felhasználásának tervezett arányaiban is. A fogyasztás és felhalmozás aránya — ami politikai és gazdasági szempontból egyaránt a leggondosabb mérlegelést kívánja — lényeges változást nem mutat. A nemzeti jövedelemből a fogyasztás hányada 1960—1965 és 1965—1970 között egyaránt körülbelül 76—78%. Ez lehetővé teszi a fogyasztási alap olyan mértékű bővítését — öt év alatt körülbelül 18% —, ami megfelelő a lakosság tervezett reáljövedelmének anyagi megalapozásához. A felhalmozási alap belső arányaiban azt az indokolt követelményt vettük figyelembe, hogy a termelés és a szükségletek jobb összehangolása, a forgóeszközök forgási sebességének növelése alapján az előző öt évhez képest nagyobb hányad jusson az állóalapok bővítésére. Az állóalapok bővítésére a következő öt évben körülbelül 30%-kal több nemzeti jövedelem felhasználását tervezzük, a forgóalapok növelésére pedig az előző öt évinek csak mintegy 85 százalékával számolunk, megfelelő intézkedéseket feltételezve a felesleges készletek felhalmozódásának megakadályozására.

Beruházásokra 250—260 milliárd forintot, kereken 30%-kal többet irányoz elő a terv, mint amennyi az előző öt évben felhasználásra került. A terv megszabja a felosztás fő arányait, ezen belül azonban viszonylag tág teret hagy a beruházási eszközök hovafordításának későbbi meghatározásához. A beruházások anyagi megalapozásában, realizálásában komoly feladat hárul az építőiparra. A tervben az építőipar termelésének növelését 24—28%-ban irányozzuk elő. Az építőipar teljesítőképességének általános növelésén belül hangsúlyt kapott a további gépesítés és az előregyártó bázis kibővítése, mivel ezek elengedhetetlen feltételei az erőteljesen növekvő ipari építkezések végrehajtásának, az építési időtartamok rövidítésének. Fontos feladattá vált a fejlesztésben olyan megoldási változatok kutatása is, amelyek az építkezési igényt a lehető legkisebbre szorítják vissza. De a beruházási eszközök felhasználásában másképp is fokozni kell a takarékosságot.

A gazdasági növekedés hatékonyságának fokozása, egyes utóbbi években keletkezett aránytalanságok megszüntetése jövő fejlődésünk megalapozása végett a beruházások korábbinál nagyobb hányadát szükséges a termelőalapok bővítésére fordítani. A nem termelő ágazatok fejlődését így mintegy 47 milliárd forint összegű beruházás szolgálja, ami nem sokkal több, mint az előző öt évben volt.

A termelőalapok bővítésére felhasználható beruházások felosztása, a termelő ágazatok tervezett fejlesztésének egymásközti és belső arányai ugyancsak kifejezik a népgazdasági hatékonyság szükséges javításának követelményét. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a megoldása csak részben közelíthető meg a szűkebb értelemben vett tervezés oldaláról. Ahhoz, hogy a hatékonyság követelménye érvényre jusson, nemcsak a fő arányokban, hanem a gazdaság növekedését befolyásoló valamennyi tényezőnél kell a megfelelő feltételeket egyidejűleg megteremteni. Vagyis a gazdaságpolitika érvényrejuttatásában egymással nem helyettesíthető szerepe van a tervezésnek és az irányítás rendszerének. Kielégítő eredmény tehát csak akkor várható, ha a tervezés és a tervcélok végrehajtását szabályozó mechanizmus belsőleg összehangolt, a kölcsönhatás érvényesülését az irányítás rendszere nemcsak lehetővé teszi, de támogatja is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a gazdasági szerkezet átalakításának alapfeltételeit, a fejlesztés fő arányait — a nemzetközi együttműködés kereteibe beilleszkedő — ágazati koncepciók összehangolása útján kell biztosítani. De ha a tervezés túl mélyen behatol a gazdasági folyamatok részleteinek szabályozásába, akkor a szabályozás éppen a hibaforrások halmozódása folytán a visszájára fordul, nem segíti, hanem akadályozza a fő célok érvényesülését. Ha viszont a fő arányok keretei között a terv szabad utat enged a legalkalmasabb irányítási eszközök megválasztásának, a folyó gazdálkodás szükségleteit jelző piaci hatások érvényesülésének, lehetővé válik a leggazdaságosabb megoldás megvalósulása. A harmadik ötéves terv ebben a szellemben azokat a fő irányokat, fejlesztési célokat tűzi ki, amelyek a népgazdasági hatásfok javításának strukturális alapjait teremtik meg.

Az iparban ennek fő útjai a következőkben jelölhetők meg:

A népgazdaság fejlődésének egészére visszaható erejű, a termelés és forgalom úgyszólván minden szektorának költségeibe „begyűrűző" hatású és ezért rendkívül nagy jelentőségű a tüzelőanyag-energetikai források szerkezetének alakulása. A harmadik ötéves terv éveiben folytatjuk a megkezdett irányt, ami megfelel a világszerte tapasztalható tendenciának és különösen egyezik népgazdaságunk érdekeivel: a tüzelőanyag-mérlegben tovább nő a szénhidrogének aránya. Ennek megfelelően a szén részesedése az 1960. évi 71% és az 1965. évi 65%-ról a tervidőszak befejező évében 53%-ra csökken. Ez úgy valósul meg, hogy a Szovjetunióból importált olaj mennyisége számottevően emelkedik és az elmúlt években feltárt vagyon alapján saját földgáztermelésünk mintegy 2,5-szeresre nő. Így elégségessé válik a széntermelés minimális emelése. A struktúra ilyen irányba való fejlődése nem csupán az elsődleges felhasználás gazdaságosságát növeli, hanem több ágazatban a technológiai folyamatban is előnyös, a minőségre is kedvező hatással van. A harmadik ötéves terv időszakában tovább korszerűsítjük energiaátalakító berendezéseinket. A fűtőanyagforrások gazdaságos hasznosításában nagy jelentősége van például annak a körülménynek, hogy a közlekedés vonóerő-állományában a diesel- és villanyvontatás aránya 1970-ig körülbelül 80 százalékra fog emelkedni, s ezzel nagy mennyiségű szén takarítható meg.

Iparpolitikánkban kiemelkedően fontos helyet kap a gépipar fejlesztése. A harmadik ötéves terv időszakában a beruházások eddiginél jóval nagyobb hányadát fordítjuk a gépipari kapacitások korszerűsítésére és bővítésére. Mindenekelőtt azokban az ágazatokban növeljük beruházá-

sainkat, amelyek vezető szerepet visznek a kiviteli árualapok termelésében. Ebből a szempontból kiindulva a legszámottevőbb, a legfőbb anyagi befektetést igénylő fejlesztést a járműgyártásban tervezzük. Az új, hosszú lejáratú szerződésekben vállalt szállítási kötelezettségek — mindenekelőtt a Szovjetunióval kötött szerződésben — az autóbuszgyártás nagyarányú felfejlesztését teszik szükségessé. A program megvalósításával — amelyben komoly szerepet kap a nemzetközi kooperáció is — autóbusztermelésünket évi 7000 db-ra kívánjuk emelni. E méreteiben kiemelkedő program megalapozásában az ipar számos ágazatának együttműködésére lesz szükség. Az exportképesség fokozásával egy időben tovább nő a gépipar szerepe a hazai szükségletek kielégítésében, mindenekelőtt a műszaki fejlődést megalapozó, korszerű termelőberendezések előállítása útján. A gépipar belső termelési arányait természetesen egyrészt minél jobban össze kell hangolni a nemzetközi együttműködés lehetőségeivel, másrészt úgy kell kialakítani, hogy kellő mértékben fejlődhessen az alkatrész-, részegység és szerelvénygyártó részlegek teljesítőképessége. A gépipar fejlesztésében elodázhatatlan követelmény a műszaki haladás meggyorsítása, a gyártmánykorszerűség előmozdítása, a belső és külső kereslethez való gyors és rugalmas alkalmazkodás feltételeinek megteremtése, mert csak így érhető el a szükségletek zavartalan kielégítése.

A gépipar fejlesztésében követett irány — a korszerű technológia és gyártmánykonstrukciók kifejlesztése — és más népgazdasági ágak — például az építőipar — szükségletei a maitól eltérő kohászati termékösszetételt igényelnek. A szakértői vizsgálatok feltárták, hogy egyes kohászati termékekből a szükségletek jóval nagyobb hányadát elégíthetjük ki gazdaságosan megvalósítható hazai fejlesztés útján. Erre alapozva, a kohászat fejlesztésére felhasználható eszközök nagy hányadát az értékesebb választék arányát növelő alapanyag és féltermék kapacitások rekonstrukciójára és létesítésére fordítjuk. A fejlődés irányát jól érzékelteti, hogy miközben a melegen hengerelt acél késztermék volumenének mindössze 3%-kal való emelését irányozza elő a terv, ezen belül az ötvözött acélok termelése 64%-kal fog emelkedni. Gyors ütemben, mintegy 33%-kal emelkedik majd a hidegen alakított acélok termelése is. Elsősorban az élelmiszeripar szükségleteinek kielégítésére 3 ezer tonnáról 30 ezer tonnára nő az ónozott lemez termelése. A gyártmánykorszerűsítést, a fajlagos anyagfelhasználás csökkentését fogja megalapozni a vasöntvény 38%-os, az acélöntvény 26%-os és a kovácsolt acél mintegy 50%-os termelésnövekedése.

Új szakaszba lép alumíniumiparunk fejlődése, jelentős strukturális változással párosulva. Ennek alapja az ismert nagy horderejű szovjet—magyar államközi egyezmény, amelynek realizálásaként megkezdődik a timföld szovjetunióbeli kohósítása és a teljes egészében visszaszállított alumíniumtömb hazai feldolgozása. A már folyamatban levő fejlesztés útján 1970-ig közel 70%-kal emelkedik az előállított timföld mennyisége. Miközben a saját nyersalumínium-termelésünk alig 3—4%-kal bővül, a harmadik ötéves tervben kereken 50%-kal több félgyártmányt fogunk termelni. Közgazdászok előtt is jól ismert — egyebek között éppen a Közgazdasági Szemle hasábjain közölt tanulmányokból —, s ezért nem szükséges bizonyítani, hogy a struktúra ilyen alakulása milyen számottevő mértékben járul majd hozzá az export és a hazai szükségletek gazdaságosabb kielégítéséhez.

A népgazdasági és az ipari szerkezet javításában egyaránt fontos szerepe van a vegyiparnak, amely a harmadik ötéves terv éveiben is a leggyorsabb ütemben fejlődő iparág lesz. A vegyipar részaránya az iparon belül az 1960. évi 6,8 és az 1965. évi 8,9%-ról 1970-ig 10,6%-ra fog emelkedni. A fejlődés kiemelkedően gyors ütemét a terv szerint a műtrágyaipar, a műanyag- és műszálgyártás és a már ez idő szerint is magas színvonalat képviselő gyógyszeriparunk alapozza meg. Olyan ágazatokról van szó, amelyek termelésük növekedésével elősegítik egyes fontos hazai adottságok jó kihasználását, bővítik szűkös anyagforrásainkat, közvetlenül vagy közvetve hozzájárulnak külkereskedelmi szerkezetünk gazdaságosságának javításához. Műtrágyaiparunk kapacitásainak bővítésével 1970-ben nitrogénműtrágya-termelésünk hatóanyagban számolva el fogja érni a 370 ezer tonnát, ami két és félszeres növekedést jelent és az 1960. évben előállított mennyiségnek több mint hatszorosa. A szuperfoszfát-termelés az 1965. évinek több mint másfélszeresére emelkedik. Műanyagtermelésünk 1970-ben meg fogja közelíteni a 100 ezer tonnát, vagyis mintegy megháromszorozódik, s az 1960. évi tízszeresét éri el. Ezzel és a behozatalból származó, illetve exportált mennyiséggel számolva az egy főre jutó műanyag-felhasználás hazánkban kb. 10 kg-ra emelkedik. A vegyipar termékeinek mind szélesebb körű alkalmazása számos gyártási ágazatban nagy termelékenységű technológia bevezetését segíti, másrészt hozzájárul a korszerű, bel- és külföldön egyaránt keresett fogyasztási cikkek termelésének fokozásához.

A kulturális igények, valamint a csomagolási szükségletek növekedése mind több papírfelhasználással jár. Habár korlátozottan, mégis vannak lehetőségeink, amelyek alapot adnak e fontos iparág fejlesztéséhez. A cellulóz termelőkapacitások (nyersanyagbázisuk szalma és nyárfa) már megvalósult és folyamatban levő kiépítése módot nyújt a papírtermelés és papírfeldolgozás jelentős fokozására. Iparunk 1970-ben mintegy 300 ezer tonna — az 1965. évinél 72—74%-kal több — papírt fog előállítani. Ezt és a számításba vett behozatalt is figyelembe véve az egy főre jutó felhasználás az 1960. évi 19 kg és az 1965. évi 28 kg-ról 40—41 kg-ra fog emelkedni.

Az eddig — korántsem teljes, csupán fő vonásaiban — bemutatott fejlesztési irányok szerves részét képezik annak a gazdaságpolitikai koncepciónak, amely hosszú távra megszabja a népgazdaság strukturális fejlődésének irányát. Az energetikai, az alapanyag- és félterméktermelő bázisunk kiegészülve a szocialista országokkal egyeztetett és hosszú lejáratú megállapodásokban rögzített behozatallal, további alapot ad a feldolgozó ipar gazdaságosabb szerkezetének kialakításához, a mezőgazdasági termelés emeléséhez szükséges feltételek javításához, végső soron egész népgazdaságunk hatásfokának növeléséhez. Bármennyire is fontosak, megalapozó jelentőségűek az előbbiekben ismertetett fejlesztési irányok, önmaguk nem biztosítják, nem is biztosíthatják a legkedvezőbb gazdasági mutatók elérését. Ahhoz, hogy ez bekövetkezhessen, még számos feltételt szükséges megteremteni. Köztük olyanokat is, amelyek a népgazdasági tervezés útján nem oldhatók meg, hanem csak a mechanizmus közgazdasági eszközei által befolyásolt vállalati tevékenységben teremthetők meg. A terv tehát egyrészt feltételeket biztosít, másrészt azonban feltételez és számításba vesz olyan tényezőket, amelyek csak a gazdálkodás tényleges folyamatában valósulhatnak meg. E tényezők között is első helyen áll a széles értelemben vett műszaki fejlesztés, a tudomány eredményeinek hatékonyabb fel-

használása az ipari és mezőgazdasági termelésben. Nem kevésbé fontos, hogy a termelés választéka rugalmasan igazodjon a belső és külső kereslethez, olyan kínálatot nyújtson, amely korszerűségben és minőségben versenyképes és ezért gazdaságosan realizálható.

Népgazdaságunkban a belföldi és külső piac szükségleteinek kielégítésében egyaránt növekvő szerepe van mezőgazdasági adottságaink minél teljesebb kihasználásának. Ezért gazdaságpolitikánk továbbra is kulcsfontosságúnak jelöli meg a mezőgazdaság termelőerőinek fejlesztését. Ehhez jó alapot ad, hogy a szocialista átszervezés befejezése óta termelőszövetkezeteink túlnyomó többségében létrejöttek és megszilárdultak a nagyüzemi gazdálkodás feltételei és hogy a népgazdaság erőforrásaiból a jövőben is jelentős részt — a beruházások 16—18%-át — fordítunk a mezőgazdaság közvetlen fejlesztésére. Ez, kiegészítve a közgazdasági feltételek már eddig és a jövőben végrehajtandó javításával, megteremti a lehetőséget a termelés 13—15%-kal való emeléséhez. Továbbra is, mint eddig, számolunk a háztáji gazdaságok árutermelési lehetőségeinek kihasználásával. A mezőgazdaságban még inkább, mint az iparban, a fejlődés fő útja az adottságok intenzívebb kiaknázása. A két alapvető ágazat — a növénytermelés és állattenyésztés — egymáshoz való aránya vagy belső szerkezete nagy változtatást nem kíván. A már eddig is követett irány a jövőben is helyesnek látszik.

Az átlagosnál valamivel gyorsabb ütemet (az előző öt évhez mérve 5 évi átlagban 15—17%) irányoz elő a terv a növénytermelő ágazatokban. Ezek között mérsékelten tovább emelkedik a zöldség- és gyümölcstermelésre és a takarmány, főleg pedig a szálastakarmány-alap növelésére szolgáló terület részesedése. Arra számítunk, hogy a növénytermelés hozamai — a már eddigi és a jövőbeli befektetések eredményeképpen — öt év átlagában kb. 10—15%-kal emelkedni fognak. A termelési alapok korszerűsítését szolgálja a gépesítés folytatása, ami által az elvégezhető gépi munka az 1960. évi 37, az 1965. évi 62 millió normálholdról 85 millióra fog emelkedni. A gépesítésben az eszközök jelentős részét a még mindig sok gondot okozó munkacsúcsok problémáinak csökkentésére és a szállítási feltételek javítására irányoztuk elő. A vegyipar fejlesztése alapján mód van arra, hogy a műtrágya-felhasználás ismét megkétszereződjön és 1970-ben elérje — egy kh megművelt területre és hatóanyagban számítva — a 60 kg-ot. (Az összmennyiség tonnasúlyban 3,3 millió tonnának felel meg. 1960-ban 750 ezer tonna volt a felhasználás.) Az öntözőrendszerek fejlesztése révén 1970-ben el kívánjuk érni a 600—650 ezer holdat. Újabb egy millió kh-on került sor talajjavításra. Ez nem minden, csupán illusztráció, hogy érzékelhető legyen az anyagi, technikai feltételek bővítésének számításba vett mértéke.

Az állattenyésztésben a hangsúly a szarvasmarha-állomány fejlesztésén, általában a fajtaösszetétel, a tartási és takarmányozási feltételek javítása útján elérhető hozamok növelésén van, hogy ezáltal fokozódjék az állati termékek termelése. Folytatódik az állattartás nagyüzemi feltételeinek kiépítése.

Annak, hogy a mezőgazdaság által megtermelt javak minél kisebb veszteséggel, minél értékesebb és gazdaságosabb formában jussanak el a belső és külső piacokra, a termelés közvetlen körén túl még számos feltétele van. Ezért a következő öt évben nagy összegeket kívánunk fordítani

a tárolási, forgalmazási szektorok fejlesztésére, általában az ún. járulékos fejlesztésekre. A mezőgazdasági termékek belső fogyasztásában, nem kevésbé a kivitelben, egyre fontosabb a termékek korszerű feldolgozása, tartósítása. A Szovjetunióval pl. hosszú lejáratú államközi egyezményünk van, ami a zöldség-gyümölcs és különösen a feldolgozott termékek kivitelének nagyarányú bővítését irányozza elő. A tőkésországokba irányuló exportunk fejlesztéséhez is fontos érdekek fűződnek, hiszen az ebben a viszonylatban szükséges devizabevételek mintegy 40%-át jelenleg is és a jövőben is mezőgazdasági eredetű kivitellel fedezzük.

Az elmondottakkal függ össze, hogy a mezőgazdasági termelés elsődleges fejlesztésével egyenrangú feladat a kapcsolódó feldolgozó ipari kapacitások bővítése. Ennek olyan mértékét irányozzuk elő, hogy az élelmiszeripari termelés 28—32%-kal emelkedhessen. Nagyarányú rekonstrukciók és korszerű új üzemek építésével, különösen a tartósító ipar termelésének gyors — mintegy 65%-os — növekedésével számolunk. Számottevően bővülni fog a hűtőipari kapacitás. Mindezekhez kapcsolódva sor kerül a csomagolástechnika további korszerűsítésére az élelmiszeriparban.

A termelés, a fogyasztás és a felhalmozás szükséges összetételű anyagi megalapozásához tovább kell bővítenünk külkereskedelmi forgalmunkat. S mint arról már szó volt, nemcsak bővíteni kell, hanem gazdaságosabbá is kell tenni. Ez múlhatatlanul megkívánja exportképességünk fokozását. Népgazdaságunkban a külkereskedelem jelentősége annyira általánosan ismert, hogy nem szükséges indokolni szerepét a fejlődés lehetséges üteme, a népgazdaság egyensúlya szempontjából. Ehhez most csak azt kell hozzátenni, hogy e szerep nem csökken, hanem fokozódik. Ez már abból is nyilvánvaló, hogy a harmadik ötéves terv időszakában külkereskedelmi forgalmunk tervezett bővítésének évi átlagban 7—8%-os üteme lényegesen meghaladja a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. A forgalom nagy hányadát, mintegy 70%-át, mint eddig is, a szocialista országokkal fogjuk lebonyolítani, emellett azonban a tőkésországokkal is növekvő forgalmat tervezünk. A kivitelt valamennyi fő árucsoportban növeljük, de úgy, hogy emelkedjék a gépipari és a mezőgazdasági termékek aránya. A behozatalban változatlanul első helyet elfoglaló anyagbehozatal — aránya mintegy 58—60% — valamelyest emelkedik s csaknem 30%-ot fog kitenni a gépek, berendezések, különböző tartozékok és alkatrészek részesedése. A külkereskedelmi forgalom ilyen arányokban való gazdaságos lebonyolítása adja az egyik legösszetettebb, legtöbb közgazdasági és műszaki mérlegelést igénylő feladatot az eszközök hovafordításában és a már meglevő termelőkapacitások felhasználásában.

A termelés bővítése, struktúrájának, hatékonyságának fejlesztése, a nemzetközi együttműködés fokozása nem öncél, végső értelme az, hogy megvalósításával előmozdítsuk a társadalom anyagi jólétének fejlődését, a kulturált életkörülmények feltételeinek kiépítését. Ez mint eddig, továbbra is fő tétele pártunk gazdaságpolitikájának. A harmadik ötéves terv időszakában, mint már szó volt róla, a fogyasztási alap 18—20%-kal bővülhet, ha ennek feltételeként megvalósul a nemzeti jövedelem tervezett emelkedése.

A fogyasztási alap előirányzott terjedelme lehetővé teszi, hogy a bérből és fizetésből élők egy főre számított személyes rendeltetésű reáljövedelme 14—16%-kal emelkedjen. A reáljövedelmek emelkedésének üteme

továbbra is meg fogja haladni a reálbérekét, habár a második ötéves terv időszakában megvalósultnál kisebb mértékben, amiben kifejezésre jut, hogy nagyobb szerepet szánunk az anyagi érdekeltség szükséges fokozását jobban előmozdító reálbérnek. A parasztság életszínvonala — az előirányzott termelés realizálása útján — ugyancsak számottevően emelkedni fog terveink szerint, még valamivel gyorsabban is, mint a lakosság egészének átlaga, s ezzel ismét teszünk egy lépést a kiegyenlítődés felé.

A lakosság közvetlen bevételeinek döntő hányadát áruk és szolgáltatások vásárlására fordítja, ezért az életszínvonal emelését szolgáló eszközök realizálásának feltétele a megfelelő mennyiségű és összetételű fogyasztási cikk termelése és forgalombahozatala. A terv úgy irányozza elő a termelés és elosztás arányait, hogy ez megvalósulhasson. Az élelmiszeripar már említett fejlesztése mellett alapot ad ehhez a könnyűipar mintegy 20—24%-kal növekvő termelése és a tartós fogyasztási cikkeket előállító más ágazatok tervezett árukibocsátása. Az ötévi átlagban kb. 23—24%-kal növekvő kiskereskedelmi forgalom konkrét összetételét természetesen mindenkor a tényleges kereslethez kell majd igazítani, az több évre előre csak komoly hibaforrásokkal volna tervezhető. A fogyasztás szerkezetében megnyilvánuló tendenciák alapján, azzal mégis számolhatunk, hogy a lakosság növekvő arányban igényel majd iparcikkeket és főleg tartós fogyasztási javakat.

Az életszínvonal, az életkörülmények más elemeinek javítását is számításba veszi a terv. Állami eszközökből és a lakosság erőforrásaiból mintegy 300 000 lakás felépítésére nyílik lehetőség. Folytatódik és meggyorsul a tömeges lakásépítés technikai bázisának megteremtése, aminek egyik fő módja nagykapacitású házgyárak üzembehelyezése lesz. E korszerű építési mód 1970-ben az államilag kivitelezett lakások mintegy 50%-ára terjed ki. A tervben előirányzott eszközökből és a helyi források felhasználásával újabb kulturális és egészségügyi létesítmények szolgálják majd a lakosság ellátását. Mindezek eredményeként tovább emelkednek az egy főre számított fogyasztási és ellátottsági mutatók, emelkedni fog népünk műveltségi színvonala.

★

A terv jóváhagyását gondos, többéves előkészítő munka előzte meg, a gazdaságpolitika fő elveit konkrét formába öntő fejlesztési célok megalapozottak, megvalósításuk jól fogja szolgálni épülő szocialista társadalmunk érdekeit. Az irányvétel biztonságát növeli, hogy a tervezés megfelelő szakaszaiban a Szovjetunióval és a szocialista országokkal több ízben folytattunk konzultációt, eközben számos fontos kérdésben konkrét formában is összehangoltuk elképzeléseinket, jövőbeli cselekvésünk irányát. E munka messzemenő gyakorlati eredményekhez is vezetett. Mindenekelőtt alapul szolgált az ötéves kereskedelmi egyezmények megkötéséhez és más, számunkra nagy jelentőséggel bíró kétoldalú együttműködési megállapodások létrehozásához. Felesleges hangsúlyozni, hogy mindez milyen mértékben növeli tervünk realitását. Nem kisebb jelentőségű, hogy a legfőbb fejlesztési koncepciók kialakításában az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság irányításával több száz műszaki és közgazdasági szakember vett részt, tudományos alapossággal vizsgálta a különböző változatok nyújtotta lehetőségeket. Nem maradt el a társadalmi kontroll sem, ha nem is öltött látvá-

nyos formákat. A napi sajtó szerény hírek formájában adta tudtul a megyei pártbizottságok irányításával lefolytatott tanácskozásokat. Valójában ezek nagy fontosságú események voltak, minthogy alkalmat adtak társadalmunk számos felelős, hozzáértő tagjának, hogy véleményével hozzájáruljon a terv végső megformálásához.

A megalapozottság korántsem jelenti, hogy a tervezés előre mindent megoldott. A terv kitűzi a cselekvés irányát, de nem ad részletekbe menő utasításokat. Az elmúlt évek tapasztalatainak elemzése megmutatta, hogy nem is adhat, mert azok nem erősítik, hanem gyengítik a fő vonalat. Ebből kiindulva és a mechanizmus reform elveihez igazodva, a törvénybe iktatott terv tág teret enged a gyakorlati megvalósításban a célokat legjobban szolgáló eszközök megválasztásához. A megoldandó feladatok nem könnyűek, már előre is látható néhány olyan probléma, feszültség, amelynek feloldását a végrehajtás menetében kell majd elvégezni. Nyilván fellépnek majd ma nem látható nehézségek is. A gyakorlat próbája esetleg megkívánja a tervben számításba vett egyes elképzelések menetközi változtatását. A tervidőszak harmadik évében életbelépnek a mechanizmus reform keretében előirányzott intézkedések. Ezek a maitól sok szempontból lényegesen eltérő viszonyokat hoznak majd létre a gazdálkodásban. Olyan új összefüggéseket, közgazdasági tényeket tárnak fel, amelyek módosítják mai ismereteinket és nyilvánvalóan befolyással lesznek a cselekvésre. Ezért elsőrendű feladat lesz a gazdasági folyamatok tudományos értelemben megbízható elemzése, a gazdaság jelenségeinek helyes értelmezése.

A tervező és irányító munkában megnő az elméleti és gyakorlati közgazdászok felelőssége. A gazdasági folyamatok természetéből adódik, hogy viszonylag hosszú időn át is rejtve maradhatnak, esetenként nehezen felismerhetők olyan tendenciák, amelyek a társadalom érdekei ellen hatnak és a közeli, vagy a távolabbi jövőben mint ellentmondások, aránytalanságok kerülhetnek felszínre, ha az irányítás időben nem reagál. Mivel e folyamatok időben és térben gyakran egymástól elkülönült elemekből tevődnek össze, nincs olyan jelzőrendszer, amely egységbe foglalja, szállítja a következtetéseket. A jelzőrendszer a gazdasági jelenségeket nyers adatokként regisztrálja, s ezek feldolgozása, szintetizálása, következtetésekben való kifejezése szükséges ahhoz, hogy a gyakorlatra való visszahatás érvényesülhessen. Az új mechanizmus éppen ezt, a gazdasági fő folyamatok elemzését, a gyakorlat számára alkalmas következtetések megfogalmazását teszi a folyó tervezés feladatává. Fel kell készítenünk tehát önmagunkat, a tervezésben részt vevőket a közgazdasági szabályozó eszközök alkalmazóit e nem könnyű feladatra, amelyet el sem végezhetünk másként, csak ha szorosan együttműködünk az elmélet művelőivel, a tapasztalatokban gazdag szakemberekkel.

FALL LEVENTE:

A kereskedelmi vállalat gazdálkodása az új mechanizmusban*

Gazdálkodási feltételek az új gazdaságirányítási rendszerben

A kereskedelmi vállalat gazdálkodási rendszerét csak valamilyen meghatározott gazdaságirányítási rendszeren belül fogalmazhatjuk meg konkréten.

Az új gazdaságirányítási rendszerrel szemben első követelmény, hogy összhangban álljon az árutermelés és a piac objektív törvényeivel és létrehozza a piac igényeinek visszahatását a termelésre. Az új gazdasági mechanizmus — a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján — a népgazdaság tervezését szorosan összekapcsolja az áru-pénzviszonyok aktív szerepének felhasználásával. A vállalatok az állam által szabályozott, a népgazdasági terv keretei között működő és annak megvalósítására irányított piaci mechanizmus viszonyai között folytatják önálló gazdasági tevékenységüket.

Az új gazdaságirányítási rendszer létrehozásának másik fő célja a gazdaságosság növelése. Ez egész népgazdaságunk fejlődésének és az életszínvonal emelésének is alapfeltétele.

A vállalatok irányítása a népgazdasági terv alapján főként közgazdasági eszközökkel, közvetett módon és nem kötelező tervmutatókkal történik. A vállalatok gazdálkodási döntéseiket maguk hozzák. Az irányításukra felhasznált közgazdasági eszközök egyik legfontosabbika a kollektív és az egyéni anyagi érdekeltség. Ebből a szempontból az új gazdasági mechanizmus a gazdasági feltételek és ösztönzők olyan komplex rendszerét jelenti, amely a vállalatokat és a dolgozókat a társadalom érdekének megfelelő cselekvésre készteti. A vállalatok önállóan készítik terveiket, hogy általuk minél hatékonyabban szervezzék meg munkájukat, minél jobban ki tudják használni piaci lehetőségeiket és az anyagi érdekeltség feltételeit. Nem létezik tehát külön tervcél és külön anyagi érdekeltségi cél.

Az elméleti árcentrum a társadalmilag szükséges ráfordításokhoz közeledik, beleértve a lekötött eszközök használati díját és a bérpótlékot (illetményadót) is. Az áruk többségénél rugalmas és változtatható árformák érvényesülnek, ezeken keresztül a piac ítélete és követelményei vissza tudnak hatni a termelésre. A világpiaci árarányokkal ellentétes belföldi árará-

* A cikk egyéni elképzelést fejt ki. A szerző felhasználta az MSZMP Gazdasági Mechanizmus Bizottság Belkereskedelmi Munkacsoportja részére készített anyagait és a Bizottság vitáinak, továbbá egyes szakértők állásfoglalásainak tapasztalatait. A cikk elgondolásai jelentős részben egyeznek a munkacsoport álláspontjával. Az eltérő álláspontok többnyire nem elvi véleménykülönbségből, hanem a gyakorlati megvalósíthatóság különböző megítéléséből erednek és elsősorban azt a nézetet tükrözik, hogy a kereskedelem sajátos viszonyai között sok tekintetben el kell térni az iparban sikerrel alkalmazható megoldásoktól.

nyok általában megszűnnek. A fogyasztói árak többsége nem az önköltségszámítás alapján konstruált elméleti árcentrumnak felel meg, hanem a belföldi piacon érvényesülő viszonylag tartós tendenciákat kifejező egyensúlyi ár, amely nem egyszerű függvénye az önköltségnek, hanem jelentős részben alakítja is azt.

A vállalati önállóság, az önálló vállalati tervezés és a szabad vállalati kapcsolatok rendszere lehetővé, a lehető legnagyobb gazdaságosságra való törekvés pedig szükségessé teszi többféle viszonylatban és formában a gazdasági versenyt.

Az új gazdaságirányítási rendszer fő céljaiból és jellemzőiből következik, hogy az önálló vállalati tevékenység centrumába olyan közgazdasági kategóriát kell állítani, amely önmagában is alkalmassá tehető a vállalati tevékenység gazdasági hatékonyságának kifejezésére és ettől függnek a vállalat gazdálkodási lehetőségei (például álló- és forgóeszközeinek fejlesztése), továbbá kollektív és egyéni anyagi érdekeltsége. Ilyen kategória csak egy van: *a jövedelmezőség* (rentabilitás).

Az új gazdasági mechanizmusban az állóeszköz-fejlesztés finanszírozása is jelentős részben önerőből, vagy visszafizetendő bankhitelből történik.

A vállalatok forgóeszközeik finanszírozására saját nyereségükből forgóalapot képeznek, amit fokozatosan az optimális készletnek megfelelő szintig töltenek fel. Ennek megtörténte után hitelt csak akkor vesznek igénybe, ha gazdasági tevékenységük saját tervüktől eltérően alakul, illetve ha eszközhiányt kell fedezniök.

Az új gazdaságirányítási rendszer érvényesülésének előfeltétele a kereskedelemben olyan vállalati szervezeti formák létrehozása, melyek az önálló vállalati gazdálkodást, a versenyképességet és az optimális vállalati döntéseket lehetővé teszik. Így kívánatos, hogy a ruházati és vegyesiparcikk főárucsoportban lehetőleg országos nagykereskedelmi vagy országos demigross vállalatok működjenek, az élelmiszer főárucsoportban pedig a jelenleginél lényegesen nagyobb kiskereskedelmi vállalatok. A szervezeti formáknak egyébként a gazdasági versenyben kell igazolniok célszerűségüket, illetve itt fog megmutatkozni a szervezet esetleges további átalakításának szükségessége.

A legtöbb fejlett gazdasággal rendelkező államban ma már csak a kiskereskedelmi forgalom kisebb hányada fut át a nagykereskedelmen. Hazánkban a kiskereskedelem koncentrációja még nem érte el azt a fokot, hogy a nagykereskedelem általánosan kikapcsolható lenne. A nagykereskedelmi láncszem bekapcsolása az áru útjába azonban az egyes szakmákban és területeken különböző mértékben szükséges. Célszerű ezért fokozatosan egyre több kiskereskedelmi vállalatot felruházni az ipartól való közvetlen árubeszerzés jogával és azzal, hogy ez esetben a nagykereskedelmi árrést megtartsák, illetve annak esetleges megosztásában a termelő vállalattal szabadon megállapodjanak.

Az új gazdaságirányítási rendszer gazdasági viszonyai között előrelátható an létre fognak jönni a kereskedelemben az azoknak megfelelő új szervezetek is. Ilyen lehet például a kartell, amelyet — az ipar monopolhelyzetének ellensúlyozására — az egy szakmába tartozó kereskedelmi vállalatok alakíthatnak beszerzéseik és árpolitikájuk összehangolására.

A haszonkulcsrendszerrel szembeni követelmények

A haszonkulcsok nagysága és az általuk kialakuló vállalati árrés határozza meg a vállalatok bevételét. A haszonkulcsok költség- és nyereségfedezeti részének mértéke, és az egyes haszonkulcsoknak a vállalati árrésben való részaránya pedig meghatározza a fedezet nagyságát a költségekre és a nyereségből dotálandó alapokra.

A gazdálkodási rendszer oldaláról a haszonkulcsrendszerrel szemben az alábbi követelményeket kell támasztanunk:

a) Minden haszonkulcs költségfedezeti részét a lehető legjobban a tényleges költségek alapján kell megtervezni. Ez az elv nagyrészt behatárolja a haszonkulcsok szükséges differenciálásának mértékét és a haszonkulcsok számát is.

b) A költségfedezeti részben kockázati alapot (szakmánként változó mértékben, a forgalom százalékában), illetményadót, álló- és forgóeszközlekötési járulékot (egységes mértékben) kell beépíteni.

c) Az így kialakított költségfedezeti részhez, a költségfedezeti rész százalékában, külön az egyes ágazatokban, egységes nyereségfedezeti részt kell hozzászámítani. Ha a nyereségfedezeti részt differenciálnánk, vagy nem a költségekhez viszonyítva, ágazatonként egységes mértékben állapítanánk meg, ezzel egyes vállalatokat eleve kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetbe hoznánk és lehetetlenné tennénk, hogy nyereségük arányos legyen tevékenységük gazdaságosságának fokával.

d) A nyereségfedezeti rész nagyságrendjének megállapítása során meg kell terveznünk ágazatonként a nyereségből dotálandó vállalati alapok (tartalékalap, fejlesztési alap, forgóalap stb.) kívánatos átlagos mértékét. A haszonkulcsok nyereségfedezeti részét, az említett, nyereségből dotálandó vállalati alapok megtervezése után, növelnünk kell egyrészt az átlagos gazdaságossággal dolgozó vállalat induló anyagi érdekeltségének átlagos mértékével, másrészt a nagy nyereségszóródás miatt esetleg szükségessé válható többlettel.

A vállalati anyagi érdekeltség rendszerének kérdései

A gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos előkészítő munka során a vállalati anyagi érdekeltség rendszerének három fő formája kristályosodott ki: a bruttójövedelem-érdekeltség, a nyereségtömeg-érdekeltség és az érdekeltségnek valamilyen gazdaságossági mutatóhoz való kapcsolása, amelynek számlálójában a gazdasági tevékenység valamilyen eredménye, nevezőjében pedig a ráfordítások szerepelnek.

Általános vélemény szerint a bruttójövedelem-érdekeltség* a belkereskedelemben nem felel meg, mert az egy főre jutó bruttó jövedelem a vál-

* A belkereskedelemben a bruttó jövedelem forrása az eléft kereskedelmi árrésből származó bevétel, valamint a segéd- és melléktevékenységek bevételei. Ezekből a bevételekből le kell vonni a dologi forgalmi költségeket, valamint a szolgáltatások és melléktevékenység dologi költségeit és a százalékosan normalizált kockázati alapot. A fennmaradó rész az *évi bruttó jövedelem,* amelyből elsősorban teljesíteni kell az állami költségvetéssel szembeni kötelezettségeket (eszközlekötési járulék, nyereségadó), a hitelek kamatait és törlesztését, az állóeszközök állagfenntartási alapjának, továbbá a kulturális és szociális alapnak állandó részesedését. Az ez után fennmaradó rész a dolgozók alapja; ebből kell dotálni a vállalati tartalékalapot és fedezni az összes munkabéreket, fizetéseket, a külön jutalmakat, prémiumokat, illetve az illetményadót és társadalombiztosítási járulékokat.

lalat munkájától független körülmények miatt nagymértékben ingadozhat, továbbá magas az anyagköltségek részaránya, és mind a dologi költségek, mind az amortizáció részaránya évről évre nő.

A nyereség tömege a vállalat egész tevékenységének komplex mutatója, amelyre az áruforgalom nagysága, összetétele (ezzel kapcsolatban a fogyasztói kereslet kielégítésének mértéke és színvonala) és a különböző eszközök gazdaságos vagy gazdaságtalan felhasználása egyaránt hat. Helyes és szükséges, hogy a kereskedelmi vállalatok gazdálkodásában általában nyereségtömeg-érdekeltség* érvényesüljön.

Az iparban a nyereség tömegének változása sokkal jobban kifejezi a gazdaságosság változását, mint a kereskedelemben. Az iparban a gazdaságos műszaki fejlesztés közvetlenebbül és nagyobb mértékben csökkenti az önköltséget, ezen belül különösen a bérköltséget, mint a kereskedelemben. A gazdaságosság növekedésének a kereskedelemben is az alkalmazott technika és a munkamódszerek fejlesztése, korszerűsítése a döntő alapja; a technikai fejlődés azonban az eddigi tapasztalatok szerint a kereskedelemben nem csökkenti, sőt növeli a költségek jelentős részét. Ennek következtében az elért vállalati nyereség tömege gyakran nem fejezi ki a tevékenység népgazdasági hatékonyságát, gazdaságosságát, illetve annak változását. A belkereskedelemben sok esetben a nyereség tömegének és a gazdaságosságnak a változása ellentétes irányú is lehet. Az iparban a létszám érzékenyebb a technikai színvonal változására, mint a belkereskedelemben. Így pl. a belkereskedelemben az önkiszolgálásra való áttérés alig csökkentette a létszámot és a bérköltséget, holott az önkiszolgálás tulajdonképpeni célja az lett volna. Ugyanakkor az áttérés a dologi költségek egész sorát emelte.

A belkereskedelemben — az elmondottak miatt — szükségesnek látszik, hogy a nyereség tömegére alapozott gazdálkodási rendszerben *a részesedési alap képzésével kivételt tegyünk,* és ennek mértéke ne az elért nyereség tömegétől, hanem a ráfordítások nyereségrátájának a szakmai átlaghoz viszonyított szintjétől függjön.
A ráfordítások nyereségrátája =

$$\frac{\text{nyereség Ft}}{\text{élő- és holtmunka-felhasználás összes költségei} + \text{eszközlekötési járulék} + \text{illetményadó}}$$

A ráfordítási nyereségrátát felhasználó új anyagi érdekeltségi rendszerben a részesedési alap (nyereségrészesedés) a ráfordítási nyereségráta szintjétől (a gazdaságosság fokától), a nyereségből dotált többi alap (tartalékalap, állóeszköz-fejlesztési alap, forgóalap, igazgatói, szociális, kulturális alap) részesedése viszont a nyereség tömegétől függ. *A belkereskedelmi vállalatok javasolt új érdekeltségi rendszere tehát olyan nyereségtömeg-érdekeltség, amely kizárólag a nyereségrészesedés tekintetében egy átfogó gazdaságossági mutatóval van kombinálva.*

E kombinált érdekeltségi rendszer szükséges, mert a nyereség tömegének (és az évről évre elérhető többletnyereség tömegének) szóródása a

* A nyereségtömeg-érdekeltség az önálló vállalat anyagi érdekeltségének olyan rendszere, amelyben a nyereség tömegéből és azzal arányosan képeznek a vállalatok részesedési alapot és különböző gazdálkodási alapokat. A vállalat tehát a nyereség abszolút nagyságában érdekelt és nem a bázishoz viszonyított szint változásában.

belkereskedelmi vállalatoknál rendkívül nagy, a szakmai átlag többszörösét teszi ki. A nyereség tömege sok vállalatnál nem arányos tevékenységének tényleges gazdaságosságával, hanem különböző objektív tényezőktől függ (például zárt település, sűrű hálózat, nagy egységek vagy elszórt település, ritka lakosság, kis egységek, az objektív adottságok hatása a kereslet összetételére és ezen keresztül az árrésre stb.).

Ha az egyes vállalatok nem ráfordítási nyereségrátájuk arányában, hanem nyereségtömegük arányában képezhetnének részesedési alapot, akkor az azonos szakmai csoportba tartozó vállalatok közül esetleg a kevésbé gazdaságosan dolgozó vállalat 2—3-szor akkora részesedési alapot is képezhetne, mint a sokkal jobb gazdaságossági mutatókkal rendelkező vállalat. A belkereskedelmi vállalatok sok éves adatai bizonyítják, hogy gyakran a nagy nyereségtömeggel rendelkező vállalatoknál az egységnyi ráfordításra jutó nyereség (tehát a gazdaságosság) lényegesen kisebb, mint a viszonylag kis nyereségtömeget elérő vállalatoknál. A nyereségtömeg nagy szóródása miatt az egyes vállalatok által kifizetett nyereségrészesedés rendkívül — és gazdaságilag indokolatlanul — eltérő lenne, ami a személyi jövedelmek aránytalanságaihoz és az ezzel kapcsolatos feszültségekhez vezetne. A ráfordítások nyereségrátája tehát a személyi jövedelmek arányosságát és kézbentartását is biztosítja.

Ha a vállalatok nyereségtömegük arányában képezhetnének részesedési alapot, az adott évben elérhető magas nyereségrészesedés érdekében nem vállalnának olyan költségeket, amelyek csak többéves időszakban térülnek meg, illetve csak hosszabb perspektívában növelik a gazdaságosságot.

A belkereskedelemben a ráfordítások nyereségrátáját a dologi költségekkel való takarékosság csak jelentéktelen mértékben tudja megváltoztatni, mert a dologi költségek színvonala nagyrészt adott (például üzletbér, fűtés stb.). A dologi költségek sokfélék, szintjük külön-külön igen alacsony, s együttesen sem teszik ki az összes költségek felét. A ráfordítások nyereségrátájának növekedése döntően két tényezőtől függ: a forgalom növekedésétől és a bérköltség csökkenésétől. A bérköltség önmagában nagyobb, mint az összes többi költségek együtt véve, az élőmunka-felhasználás hatékonysága pedig még alacsony fokú. Hazánkban a kereskedelmi szakmák többségében a dolgozók leterheltsége kisebb, mint a legtöbb fejlett ipari államban.

A ráfordítások nyereségrátája emelkedő tendenciát mutat, ezt a belkereskedelem több éves tényszámai bizonyítják. E tényszámok alapján joggal várhatjuk, hogy a ráfordítások nyereségrátája a kereskedelemben a jövőben is emelkedni fog. A javasolt gazdálkodási rendszer ugyan még ezt sem követeli meg feltétlenül, mert a javasolt rendszerben a szakmai átlagot meghaladó ráfordítási nyereségrátával rendelkező vállalatok már eleve magas részesedési alapot képezhetnek. A ráfordítási nyereségráta alkalmazásának tehát nem feltétele, hogy ez a ráta állandóan emelkedjen. Elég, ha a szakmai átlagtól erősen lemaradó vállalatok közelebb jutnak az átlaghoz, vagy elérik azt.

A ráfordítások nyereségrátáját olyan formában kell a vállalati részesedési alap meghatározójává tennünk, hogy a szakmai átlaghoz viszonyítva magasabb nyereségrátát felmutató vállalatok nagyobb mértékű, az alacsonyabb nyereségrátát elérő vállalatok kisebb mértékű részesedési alapot ké-

pezhessenek, tehát a vállalatok részesedési alapja ráfordítási nyereségrátájuk színvonalával arányos legyen. *Az anyagi érdekeltség eszerint nem függ se az előző évi eredmény elérésétől, sem a tervtől, sem a nyereség tömegétől vagy a többletnyereségtől, hanem kizárólag a gazdaságosság fokától.*

Ennek megfelelően szakmánként és több évi érvénnyel kell meghatározni a nyereségráta értékének azokat a határait, amelyek között meghatározott érdekeltség illeti meg a vállalatot.

A szakmai átlagos ráfordítási nyereségrátához kapcsolt bérhányad — napok számában kifejezve — meghatározza az egész szakmai csoport beállását az induláskor. Így pl. az áruházak szakmai csoportjában 1963. évi tényadatok alapján — 12 napos beállás mellett — a következőképpen határozhatók meg a részesedési alap képzésének feltételei:

r. nyereségráta	0,40 alatt	0,40—0,49	0,50—0,60	0,61	0,62—0,72	0,73—0,85	0,85 felett
részesedési napszám	3	6	9	12	15	18	21
Ugyanez az átlag százalékában	66 alatt	66	82	100	118	140	140 felett

A szakmai csoportba nem sorolható vállalatok ráfordítási nyereségrátáját egyrészt visszamenően több évre ki kell számitani, másrészt a fő árucsoport viszonylag leginkább hasonló szakositású vagy jellegü vállalatainak ráfordítási nyereségrátájával összehasonlítani. A fejlődés és az összehasonlítás elemzésétől függően, a vállalat által a tartós bázisban ténylegesen elért ráfordítási nyereségrátát vagy szakmai átlagnak kell tekinteni, vagy annál eggyel magasabb, illetve alacsonyabb kategóriának. Ehhez olyan részesedési napszámmal kell beállni, amely megfelel a bázisban elért nyereségrészesedés napszámának, illetve ennél annyival magasabb, amennyivel az új rendszer átlagos beállási szintje a régi nyereségrészesedési rendszer átlagos napszámánál magasabb. Az átlag alatti és feletti lépcsőket a vállalat ráfordítási nyereségrátájának az elmúlt években bekövetkezett fejlődése alapján kell kialakítani úgy, hogy a korábbihoz hasonló fejlődés esetén a vállalat magasabb kategóriákba juthasson.

A szakmai vállalatcsoportok és az egyedi vállalatok részesedésialapképzésének — az előbbiek alapján kialakított — 5 éves számszerű feltételei az egész belkereskedelemre vonatkozóan egy olyan táblázatban foglalhatók össze, amelynek terjedelme egy nyomtatott oldal.

A vállalatok eltérő adottságainak kiegyenlítése és a gazdálkodásból származó nyereség egy részének elvonása

Az alap- (kiegyenlítő) nyereségadó

Előre pontosan nem számítható ki, hogy az új haszonkulcsak és a gazdálkodás új tényezői az objektíve eltérő adottságokkal rendelkező vállalatoknál milyen jövedelmezőséget, illetve ennek mekkora szóródását idézik elő. Már maguk az új haszonkulcsok is — mint eddig minden haszonkulcsrendezés alkalmával — egyes vállalatokat eleve erősen nyereségessé, másokat majdnem veszteségessé fognak tenni.

Ennek három fő oka van: 1. Minden haszonkulcs költségfedezeti részé-

ben az áruk meghatározott körének kereskedelmi forgalmazásával kapcsolatos átlagosan szükséges költségeket igyekszünk figyelembe venni, ennek megvalósítása azonban az egyes haszonkulcsokban csak eltérő pontossággal sikerülhet. 2. A vállalatok objektív adottságai igen eltérőek. Még ha pontos is az átlagos költségigényesség meghatározása, az egyes vállalatoknál ugyanazon áruk költségigényessége igen eltérő lehet. 3. A tárgyi haszonkulcsok — az egyes árucsoportok eltérő forgalmi részaránya miatt — minden vállalatnál más kombinációban és más súllyal vesznek részt a vállalati árrés kialakításában.

Mindebből következik, hogy a vállalatok igen eltérő induló jövedelmezősége nem tevékenységük gazdaságosságának eltéréseit fogja kifejezni. Ezért elkerülhetetlen, hogy a bevezetés után az első két negyedév adatai alapján ideiglenesen, az első év adatai alapján pedig már hosszabb érvénnyel vállalatonként a többé-kevésbé objektív körülményekből adódó túlzott jövedelmezőségi eltéréseket megközelítően kiegyenlítsük. Ezt a célt szolgálja az alapnyereségadó. Ennek megállapítása úgy történne, hogy a vállalat éves vállalatgazdálkodási eredményéből adómentesen visszatarthat tartalékalapjára, állóeszköz-fejlesztési alapjára, forgóalap-feltöltésre, igazgatási, szociális, kulturális alapjára nyereségének, összállóeszköz-értékének, forgóeszköz-lekötési járulékalapjának, illetve éves béralapjának meghatározott százalékát.

Mindezzel csak a kalkuláció módszerét állapítjuk meg, ennek alkalmazása *kizárólag* a nyereségadó kiszámításához szükséges. A felsoroltakon kívül minden vállalat visszatarthatja ténylegesen elért, éves vállalatgazdálkodási eredményének meghatározott százalékát is. A visszatartható rész teljes mértékét úgy határozzuk meg, hogy az átlagos vállalatnál minimális alapok képzését tegye lehetővé. Ha a visszatartható tételeket a vállalat összeadja, ezt vállalatgazdálkodási eredményéből levonja, vállalatgazdálkodási eredményének megmaradó részét, pedig *árbevételének százalékában* fejezi ki, akkor megkapja alap-nyereségadójának kulcsát.

A kiegészítő nyereségadó

Az alap-nyereségadóval elérjük, hogy a vállalatok gazdálkodása megközelítően azonos lehetőségekkel induljon. A következő időszakban keletkező nyereség már lényegében a vállalatok jó vagy rossz gazdálkodását tükrözi. Szükséges az így keletkező többletnyereség egy részének társadalmi tisztajövedelemként való elvonása.

A kiegészítő nyereségadót a bázisév *nettó* nyereségéhez viszonyítva elért *többletnyereség százalékos növekedése után lépcsőzetesen* (progresszíven) kell megállapítani. Például: 1—10 százalékos nyereségnövekedésnél 45 százalékos kulccsal, 11—20 százalékos nyereségnövekedésnél 50 százalékos kulccsal és így tovább.

Ha a többletnyereség tömege alapján állapítanánk meg a kiegészítendő nyereségadó kulcsát, akkor például 200 ezer Ft többletnyereségből ugyanannyit tarthatna vissza az a vállalat, amelyik ezáltal nyereségét 100 százalékkal növelte és az a vállalat, amelyik csak 10 százalékkal növelte. Ez egyrészt teljesen igazságtalan lenne, másrészt számos vállalatnak indokolatlanul nagy, vagy indokolatlanul korlátozott lehetőséget adna az önálló gazdálkodásra.

A vállalat gazdálkodási alapjai és részesedési alapja

A vállalat ráfordításai között a költségek három csoportját alapszerűen kell kezelni:

1. *Kockázati alap.* Magában foglalja az eddigi leértékelési, kiárusítási és célpremizálási költséghányadot is, de felhasználási területe annál szélesebb. Lehetőséget ad mind a beszerzésben, mind az értékesítésben sokoldalú, rugalmas kereskedelmi módszerek alkalmazására, az árakban és különböző feltételekben a termelő vállalatokkal való egyedi megállapodásokra, a rendeléseknek és a készleteknek a piac igényeihez és értékítéletéhez való igazítására. Mértékét ágazatonként és szakmánként a forgalom százalékában célszerű normalizálni.

2. *Állóeszközök fenntartási alapja.* Lényegében az értékcsökkenési leírás felújítási hányada és az eddigi tatarozási-javítási, karbantartási alap összevonásából származik. Célszerű lehet minimumát előírni az állóeszközök bruttó értéke és a hálózati egységek alapterülete arányában, ágazatonként és szakmánként.

3. *Amortizációs alap.* Az értékcsökkenési leírás beruházási hányadából származik, mértékét központilag kiadott kulcsok határozzák meg. Vállalati döntés alapján az állóeszközök dinamikus szinttartására használják fel.

A vállalat eredménye a ráfordításoknak és az adóknak az árrésből való levonása után jelentkezik. A nyereségadó (alap- és kiegészítő kulccsal) a vállalat eredményét elsődlegesen terheli. A vállalatoknak a teljes nyereségadó befizetése után fennmaradó nyereségükből kell képezniük a különböző gazdálkodási alapokat és részesedési alapjukat.

A nettó nyereségből képződő alapok:

1. *A tartalékalap.* A vállalat nettó nyereségének felosztása során elsősorban a tartalékalap dotálása jön számításba. Szükségesnek tartjuk annak előírását, hogy a tartalékalap nem használható fel bérfejlesztésre. Az új gazdálkodási rendszerben a vállalati érdekeltségnek kell meghatároznia, hogy a vállalatok képeznek-e tartalékalapot és mekkorát képeznek. A tartalékalap-szükséglet szakmánként és vállalatonként rendkívül eltérő. Tartalékalap hiányában a vállalat igen könnyen súlyos gazdasági helyzetbe kerülhet és szanálási hitelt kényszerülhet igénybe venni.

2. *Az állóeszköz-fejlesztési alap.* Szükségesnek tartjuk, hogy a nyereségből történő *feltöltésének minimumát* normalizáljuk.

3. *Forgóalap-feltöltés.* A vállalat érdeke, hogy forgóalapját minél gyorsabban felöltse, mert ellenkező esetben készlethiteleket kell igénybe vennie, azok kamatait és törlesztését fizetni. Ennek megfelelően a vállalati saját forgóalap nyereségből történő feltöltésének mértékét vállalati hatáskörbe helyes utalni.

4. *Igazgatói, szociális, kulturális és jutalmazási alap.* Maximumát központilag normalizálni kell a bruttó béralap százalékában. Ebből az alapból kell fizetni a cikkprémiumokat, az igazgató által kitűzött célfeladatok célprémiumait, a szokásos szociális, kulturális kiadásokat, az év végi jutalmakat, és a vállalat három vezetőjének esetleges év végi külön prémiumát. A vállalati jutalmazási rendszer feltételeit részletesen ki kell dolgozni. Alapelv, hogy a jutalmazási rendszer a nyereségrészesedésben nem részesülő dolgozókra terjedhet ki. A jutalom nagysága differenciált, ebben kifejezésre kell jutnia többek között a vállalathoz való hűségnek is.

5. *Részesedési alap.* (Nyereségrészesedés.) A vállalati részesedési alap átlagos mértékének (és ennek megfelelően a „beállásnak") a jelenleginél lényegesen nagyobbnak kell lennie. Számításaink szerint az új gazdasági mechanizmus hatékony működéséhez átlagosan legalább 24—28 napos beállásra lenne szükség.

A vállalat összes vezetőállású dolgozói, továbbá a „B" és ennél magasabb kategóriájú egységvezetők és helyetteseik nyereségrészesedésben részesíthetők. A nyereségrészesedés kifizetését a nyereségrészesedési rendszerbe bevont dolgozók között állandó feltételek alapján kell szabályozni, illetve differenciálni. Az egyéni részesedés nagyságát attól kell függővé tenni, hogy az egyén által betöltött munkakör, vagy az egyén teljesítménye milyen mértékben befolyásolta a vállalati eredmény alakulását. Lényegesen nagyobb összeget kell juttatni a nyereségrészesedésből azoknak a dolgozóknak, akiknek alapbére nincs 100 százalékig garantálva.

A vállalat — mint kollektíva — a forgalom növelésében és a ráfordítások nyereségrátájának emelésében érdekelt. Egyénileg ugyanehhez fűződik a döntő anyagi érdekeltség, mert a forgalom és a hatékonyság növelésének arányában emelhető a mozgó bérrész is. A vállalat anyagilag érdekelt a nyereség tömegének növelésében is, mert ennek a nyereségadó alapkulcsával és kiegészítő kulcsával csökkentett összegéből képezhet tartalékalapot, állóeszköz-fejlesztési alapot, forgóalapot, igazgatói, szociális és kulturális alapot. Ezek az alapok a nyereségráta javításának igen fontos eszközei.

Az egyéni anyagi érdekeltség rendszere

A vállalatok kötelező tervszámként, de még számítási anyagként sem kapják meg a felhasználható béralap-, átlagbér- és létszámadatokat. Feltétlenül szükséges a bérek és a kereseti arányok központi szabályozása, ez azonban közgazdasági eszközökkel jobban megoldható. A munkabérek tömegének és színvonalának bizonyos arányait fenn kell tartani ágazatok és vállalatok között. Az összes személyi jövedelmek tömegének, valamint színvonalának arányban kell állania a társadalmi tiszta jövedelemmel. (Ezt a követelményt koncepciónkban az alapbérek és teljesítménybérek viszonylatában a relatív bérköltségmaximálás, a nyereségrészesedés viszonylatában pedig a ráfordítások nyereségrátája érvényesíti.)

A belkereskedelem sajátosságainak olyan anyagi érdekeltségi rendszer felel meg, amely legerősebben a létszámnövelést és alapbéremelést akadályozza, korlátozza a teljesítménybérek és a nyereségrészesedés aránytalan növekedését is, és viszonylag legkevésbé akadályozza a tényleges teljesítményre és a létszámcsökkentésre épülő átlagbér-emelkedést.

Az anyagi érdekeltség mindenféle formája hasson elsősorban a forgalom növelésére, mert ez magában foglalja a kereslethez igazodó áruösszetételre való ösztönzést; olyan ráfordítások vállalását, amelyek az értékesítési színvonalat és kulturáltságot emelik; a munkaerő és a különböző eszközök gazdaságos fölhasználására, a jövedelmezőség növelésére való ösztönzést is. A belkereskedelemben sokkal könnyebben és nagyobb mértékben lehet a jövedelmezőséget emelni a forgalom növelése, mint a költségek csökkentése útján.

A teljesítménybérek (jutalék, darabbér stb.) tömegének a forgalom növelésével együtt, de annál kisebb mértékben kell növekednie.

A korszerű teljesítménybér-formák (tiszta jutalék, egyéni jutalék, darabbér) alkalmazási területét — a gyakorlati lehetőségeknek megfelelően — gyors ütemben kell növelni, amíg alkalmazásuk kizárólagossá válik. A beosztott dolgozók anyagi érdekeltsége az egy főre jutó forgalom növelésére ösztönözzön. A vállalat vezetői és az összes egységvezetők a forgalom növelése mellett érdekeltek legyenek a nyereség tömegének és a nyereségrátának a növelésében. Az ösztönzés eszköze itt a nyereségrészesedés és a prémium.

Bizonyos határon belül a vállalatnak önállóan kell eldöntenie, hogy adott cél elérésére bérköltséget vagy dologi költséget célszerűbb-e felhasználnia.

Az *átlagbér*-alakulás a népgazdasági ágak közötti arányok, a kereskedelmen belüli ágazatok közötti arányok és a tervszerű munkaerő-gazdálkodás problémája. A kereskedelemben az anyagi érdekeltség döntően az áruforgalom növelésére irányul. Ez maga olyan szabályozó, hogy a létszámcsökkentésnek és ezáltal az átlagbér emelésének is csak korlátozott lehetőségei vannak. A létszám túlnyomó része az áruforgalom értékvolumenével arányos. A társadalmi tulajdon védelme és az anyagi felelősség miatt még a forgalom csökkenése esetén sem lehet a létszámot jelentősen csökkenteni. Tekintettel arra, hogy a kereskedelemben az átlagbér-emelésnek számos objektív korlátja van, a *közvetlen* átlagbér-szabályozást szükségtelennek tartom.

Kétségtelen, hogy a javasolt rendszer életbelépése után rövid ideig csekély mértékű átlagbér-emelkedés következhet be. Így például egy 10 fővel dolgozó önkiszolgáló bolt dolgozói abban lesznek érdekeltek, hogy létszámukat 9 főre csökkentsék. E folyamat következtében nő az átlagbér, a bolt és az egész vállalat munkájának gazdaságossága, de nem növekszik a bérköltség. Ezeket a változásokat feltétlenül előnyösnek kell minősítenünk, mind a népgazdaság, mind a vállalat, mind a fogyasztók szempontjából. A fogyasztók kiszolgálása csak akkor lesz megfelelő, ha a kereskedelmi dolgozók munkájukban anyagilag kellően érdekeltek lesznek. Elvi szempontból is helyeselnünk kell a keresetek növekedését, ha a gazdaságosság még nagyobb növekedésével kapcsolatos és az így létrejövő átlagbér-emelkedés népgazdasági aránytalanságokat nem okoz. A kezdeti kis mértékű átlagbér-emelkedés rövid időn belül feltétlenül meg fog állni, egyszerűen azért, mert a létszámcsökkentés tartalékai kimerülnek, a növekvő forgalmat nem lehet csökkenő létszámmal kulturáltan és rendben lebonyolítani.

Központi döntésnek kell érvényesülnie az egyéni anyagi érdekeltség következő kérdéseiben:

1. A munkakörönként differenciált alapbértételek minimumának és maximumának meghatározása.

2. Az alkalmazható bérformák meghatározása (fő jellemzőikkel és feltételeikkel együtt), amelyek közül a vállalat igazgatója szabadon választhat. Tágabb értelemben ide tartozik egyes szakmai boltcsoportokra vagy munkaerőkre vonatkozó jutalékkulcsok országos érvénnyel történő meghatározása is.

3. Az átlag jutalékkulcsok előírása útján a teljesítménybér szabályozása, a jutalék összegének a jutalékkulcs kiszámítási módszerének meghatározása útján való befolyásolása.

4. A bérek garantálásának szabályozása.
5. A felhasználható bérköltségnek a forgalom változásához viszonyított relatív maximálása. Ennek túllépéséhez gazdasági konzekvenciák fűződnek.
6. A részesedési alap képzésének feltételeit és átlagos mértékét (a „beállást") a vállalat főhatósága határozza meg.

A vállalati bérköltség kézbentartása

Az eddigi javaslatok többsége az alapbérek és a mozgó bérrész tömegének korlátozására törekszik, vagy olyan formában, hogy a bértömegnövekedést — bizonyos határon, általában 2 százalékon túl — adóval sújtják, vagy olyan formában, hogy a bértömeg szankció nélküli növelésének maximumát a forgalomhoz, vagy a nyereséghez viszonyított koefficiensekkel határozzák meg.

A bértömeg-korlátozás a belkereskedelemben szerintem nem megfelelő, mert a forgalom emelkedése következtében a változatlan, vagy csak 2 százalékkal nagyobb bértömeg gyakran a bérhányad csökkenésével járhat (például a vegyesiparcikk vállalatoknál a forgalom gyors növekedése mellett). A bérhányad (a forgalom százalékában kifejezett bérköltség) korlátozása azért is rugalmasabb, mint a bértömeg-korlátozás, mert függetlenebb a vállalati szervezettől és létszámtól.

A belkereskedelemben a bértömegnek a *forgalom változásaival összhangban* rugalmasan kell változnia. A kereskedelmi teljesítmény legjobb mércéjének a forgalmat tekinthetjük. Ezzel az általánosan elfogadott elvvel ellentétben állana, ha a bértömeget önmagában (illetve nyilvánvalóan valamilyen bázishoz viszonyítva) igyekeznénk korlátozni és a bérköltség változását nem a forgalom változásához viszonyítva szabályoznánk. A belkereskedelmi vállalatok bérhányada jelenleg azonos szakmai csoporton belül erősen szóródik. A felhasznált bértömeg egyes vállalatoknál — a forgalomhoz viszonyítva — indokolatlanul nagy. Ha ennek tudatában bértömeg-szabályozást vezetnénk be, akkor nem tennénk egyebet, mint indokolatlan előnyhöz juttatnánk a rosszul dolgozó vállalatokat. A magas bérhányaddal dolgozó vállalatoknál alacsony a leterheltségi mutató, tehát a dolgozók munkavégzési képessége nincs kellően kihasználva.

Mindezek alapján célszerűnek látszik, hogy a kereskedelemben a forgalomhoz viszonyítva relatív szakmai bérköltség-korlátozást vezessünk be. A forgalomváltozás függvényében 5 évre meghatározott maximális bérszintet túllépő vállalatok részesedési alapját a túllépés összegével csökkenteni kell, a vállalat vezetői pedig nyereségrészesedésben nem részesülhetnek. Ha fedezetül ez sem elég, akkor csökkenteni kell a vezetők alapbérét a garantált bér határáig, az esetleges további többletet pedig a következő évi részesedési alap terhére kell elszámolni.

A bérek és keresetek garantálása

Ahhoz, hogy a tiszta jutalék rendszer valóban hatékony teljesítménybérré váljék, meg kell szüntetnünk a biztosított bért és a bérplafont.

Javaslom, hogy a kereskedelemben a bérek és keresetek garantálása a következő elvek alapján történjék.

Az alapbérrel kombinált jutalékos bérrendszerben dolgozók részére garantáljuk az alapbéreket és a tényleges teljesítmény alapján elért juta-

lékot. A tiszta jutalékos rendszerben dolgozók számára a teljesítményüknek megfelelő jutalékot még abban az esetben is garantáljuk, ha a vállalat veszteséges. A nyereségrészesedésben részesülő dolgozók alapbérét a vállalat összes vezetőállású dolgozóinál 75 százalékban, a „B" és ennél magasabb kategóriájú egységvezetőknél és helyetteseiknél 85 százalékban garantáljuk. Az alapbéreket nem fizetik ki teljesen, ha a vállalat vagy egység veszteségessé válik. A vállalat magasabb vezetőállású dolgozói alapbérét nem fizetik ki teljesen, ha a bérköltség relatív korlátozására előírt mutatót túllépték. A nyereségrészesedésre semmilyen garancia nincs, az kizárólag a vállalat jövedelmezőségétől, illetve ráfordításainak nyereségrátájától függ.

Lényeges koncepcióvariánsok

A jelen cikkben vázolt koncepciótól eltérő lényeges álláspontok a következők.

a) Nincs szükség a ráfordítások nyereségrátájára, mert a belkereskedelmi vállalatoknál a nyereség tömege is arányos a tevékenység gazdaságosságával; a vállalatok közötti eltéréseket pedig az alap-nyereségadó úgyis kiegyenlíti. Nincs ösztönző erő abban, hogy a magas, de változatlan ráfordítási nyereségrátával dolgozó vállalatok magas, de változatlan mértékű részesedési alapot képezhetnek. Helyesebb, ha — a ráfordítások nyereségrátájának mellőzésével — a részesedési alapot a kötelező alapképzés (tartalékalap, fejlesztési alap minimuma) után fennmaradó nettó nyereségből képezheti a vállalat.

b) A kereseti arányokat és a személyi jövedelmekre fordítható összegeket nem a relatív bérköltség-maximálás, hanem az átlagbér-emelkedés korlátozása útján kell kézben tartani. Központilag meg kell határozni, hogy évről évre milyen átlagbér-növekedés fogadható el „adómentesen". Az ezen felüli részt a létszámmal megszorozva, meghatározható a túllépés bérösszege, amelyet le kell vonni a részesedési alapból. Ha nem elegendő a részesedési alap, úgy az átlagbér-emelkedést a tartalékalap, továbbá a vezetőállású dolgozók nem garantált bére, esetleg még a következő évi részesedési alap terhére kell elszámolni. Az adómentes részen felüli átlagbér-emelkedés összegét, a részesedési alapból való levonása után, a költségvetésbe adóként kell befizetni.

c) A kiegészítő nyereségadó (progresszív) ne az alapnyereségen felüli többletnyereség kisebb részét vonja el, hanem a részesedési alap nagyságát szabályozza. Ennek megfelelően a vállalat a részesedési alap egy részét adómentesen, bizonyos határon felüli részét pedig progresszív nyereségadóval terhelten használhatja fel. Ez megfontolásra fogja késztetni, hogy a személyi jövedelmeket csak mérsékeltebben emelje és jobban növelje a tartalék- és a fejlesztési alapját.

A felsorolt fontosabb koncepcióvariánsok — és még sok fel nem sorolt variáns — megalapozottak és reálisak, de a belkereskedelem sajátos viszonyai között szerintem nem a leghatékonyabbak. Ellenérveim kifejtése külön tanulmányt igényelne, ezért itt csak néhány gondolatot említek.

ad a) Az *a)* pontban vázolt álláspont hívei — tudomásom szerint — mindeddig nem cáfolták meg azoknak a tényezőknek a létét, amelyek miatt a belkereskedelmi vállalatok nyereségtömege nem lehet teljesen arányos

tevékenységük gazdaságosságával és azokat az érveket, amelyek alapján helyesebb, ha a vállalatok részesedési alapjukat nem nyereségtömegükből, saját döntésük alapján, hanem ráfordítási nyereségrátájuktól függően képzik.

Arra hivatkoznak, hogy az egyes vállalatok rendkívül eltérő gazdálkodási feltételeit az alapnyereségadó kiegyenlíti. Ez azonban csak elvont feltételezés. A vállalatoknál jelentkező teljes induló nyereség ugyanis jelentős részben azért igen magas, vagy igen alacsony, mert objektív helyzetük (például földrajzi fekvésük, a lakosság sűrűsége és vásárlóereje, az átmenő forgalom nagysága stb.) eltérő — de egy-egy vállalatnál állandóan ható — gazdálkodási feltételeket teremtett. Az alapnyereségadó az induló nyereséget megközelítően hasonló szintre hozza, de nem tudja megváltoztatni a vállalati gazdálkodás objektíve különböző feltételeit. A legfontosabb ilyen feltételek: a forgalom növelésének eltérő lehetősége, a hálózatnak a területtel kapcsolatos adottságai, egyes költségek csökkentésének eltérő lehetősége. Emiatt a további években képződő többletnyereség tömege sok esetben nagyobb lehet az alacsonyabb gazdaságossággal dolgozó vállalatoknál, mint a gazdaságosabban dolgozó vállalatoknál. Tehát ugyanazok a tényezők, amelyek az alapnyereség indokolatlanul nagy szóródását előidézték, általában elő fogják idézni a további években képződő többletnyereségnek a gazdaságosság mértékétől nagyrészt független, túlzott szóródását is. Mindez persze nem bizonyítja azt, hogy a részesedési alapot feltétlenül a ráfordítások nyereségrátájától függően kell képezni, de azt bizonyítja, hogy valamilyen módszerrel célszerű lenne a részesedési alap mértékét a gazdaságosság mértékével kapcsolatba hozni. Ellenkező esetben a gazdaságosság növelésére kellő ösztönzés nem érvényesül, és a személyi jövedelmek aránytalanul, a tényleges teljesítménytől függetlenül növekedhetnek.

Véleményem szerint az eddigi gazdálkodási rendszer egyik fő hiányossága volt, hogy a vállalati és ezen belül az egyéni tevékenység elbírálása és díjazása alapjául szolgáló valamilyen kategóriának (forgalom, nyereség, önköltség stb.) állandóan növekednie (vagy csökkennie) kellett, és nem abszolút nagysága, hanem változásának mértéke vagy tömege alapján ítélték meg az elért eredményt. Így például a kereskedelmi vállalatok a bázisrentabilitás elérésekor egyszeres kulccsal, míg a tervezett többletnyereség után többszörös kulccsal képezhettek nyereségrészesedési („jutalmazási") alapot. Ez a leggazdaságosabban dolgozó vállalatokat büntette és az alacsony gazdaságossággal dolgozó vállalatokat jutalmazta, mert a magas bázissal rendelkező vállalatok nem tudtak olyan nagy többletet tervezni és elérni, mint az alacsony bázissal rendelkező vállalatok. A ráfordítások nyereségrátáját azért is tartom alkalmasnak a vállalati tevékenység elbírálására, mert ennek alapján magasabb nyereségrészesedést kap az a vállalat, amelyik már a bázisban magas gazdaságossággal dolgozott, mint az, amelyiknek rátája esetleg 3 évi állandó növekedés után sem érte el az előbbi vállalatét. Ha ez a ráta nem változik, az azt mutatja, hogy a tevékenység gazdaságossága nem változott. De a vállalat és dolgozói szempontjából nem mindegy, hogy rátájuk alacsony vagy magas szinten állapodott-e meg huzamosabb időre.

ad b) A belkereskedelemben egész szakmákban igen alacsony a dolgozók leterheltsége. Még azokban a szakmákban is, ahol az átlagos leter-

heltség magas, vannak alacsony leterhelésű egységek. Nem kedvező a dolgozók szakképzettség szerinti, és egyes szakmákban szakmai gyakorlat szerinti összetétele sem. Nincs elég szakképzett, rátermett egységvezető és helyettes. Nagy a munkaerő fluktuációja. Éppen a legképzettebb dolgozók átáramlanak más népgazdasági ágakba. A kereskedelmi tevékenység gazdaságosságának növekedése jelentős részben attól függ, hogy számos területen az indokolatlanul magas létszám csökkenjen, és ezzel együtt a személyi állomány minőségileg jelentősen javuljon. Ezzel az alapvető követelménnyel éppen ellentétes irányban hatna az átlagbér közvetlen szabályozásának minden formája. A belkereskedelemben a létszámcsökkentésnek számos objektív korlátja van. Kis mértékű létszámcsökkentés és átlagbér-emelkedés semmiféle aránytalanságot nem okozna, sőt éppen helyesebb kereseti arányokat idézne elő.

Az általam javasolt koncepcióban az egységvezetők és a beosztottak között az érdekeltség tekintetében egészséges érdekellentét áll fenn. Mivel a forgalom növelése csökkenő létszám mellett általában megvalósíthatatlan, és a létszámcsökkentés a vezetőktől függ, ezért indokolatlan létszámcsökkentéssel ebben a rendszerben nem kell számolni. Mindezek alapján az átlagbér-korlátozás a belkereskedelemben nem látszik se szükségesnek, se célszerűnek, és érthető, hogy annak bevezetését a belkereskedelem szakembereinek nagy többsége ellenzi.

ad c) Az „ad a)" bekezdésben foglaltak azt is megvilágítják, hogy miért van szükség az alapnyereségadón kívül a további években progresszív nyereség- (többlet-) adóra is. Ha a progresszív nyereségadóval nem a vállalatnál visszamaradó nettó nyereségtömeget, hanem csak a részesedési alap képzését igyekeznénk befolyásolni, akkor egyrészt csökkentenénk a gazdaságosságra való ösztönzés intenzitását, másrészt növelnénk a nyereségrészesedés mértékének a gazdaságosságtól független szóródását. A gyakorlatban a legnagyobb feszítőerő a személyi jövedelmek — bármilyen forrásból vagy módszerrel történő — növelése irányában hat. Ezért nagy valószínűséggel állítható, hogy még a részesedési alapot terhelő progresszív adó sem tudja elriasztani a vállalatok jelentős részét a részesedési alap túlzott növelésétől. Ennek figyelembevételével célszerűbbnek látszanak azok a megoldások, amelyekben a részesedés mértéke valamilyen előre meghatározott objektív és tartós feltételtől (például a ráfordítások nyereségrátájától) függ, mint azok a megoldások, amelyekben a vállalat önállóan (bizonyos gazdasági befolyásolás mellett, de lényegében mégis szabadon) dönt saját részesedési alapjának nagyságáról.

E cikk koncepciója és a fő koncepcióvariánsok közötti eltérés lényege így foglalható össze: Az előbbi koncepció a legtöbb gazdálkodási tényező és feltétel (például árképzés, közvetlen ipari beszerzés, teljesítménybérezés, átlagbér, tartalékalap-képzés stb.) tekintetében *nagyobb vállalati önállóságot* javasol, mint az utóbbi, kivéve egyetlen tényezőt: a részesedési alap képzését. E tekintetben az utóbbi koncepció szerint nagyobb a vállalat döntési lehetősége. A jelen cikkben kifejtett felfogás értelmében a részesedési alap mértéke nem függhet a vállalat szabad elhatározásától, hanem *gazdálkodásának* (az ebben megnyilvánuló önálló döntéseinek, élő- és holtmunka-felhasználása hatékonyságának, a piaci lehetőségek kihasználásának, a gazdasági versenyben elért eredményeinek) *objektív következményeként* kell alakulnia.

GERGELY ISTVÁN:

Gazdasági döntések, információs rendszer és konjunktúra-teszt

Kockázat, informáltság és a döntés minősége

Gazdasági mechanizmusunk átalakításának célja a gazdasági tervek, a konkrét döntések megjavítása és ezzel a gazdálkodás hatékonyságának növelése. A gazdasági döntések népgazdasági és vállalati szintű, társadalmi és egyéni elhatározások. A terv az ilyen elhatározások megvalósításának részleteiben is kidolgozott, sokoldalú hatását összefoglaló és bizonyos időszakra vonatkozó akcióprogramja. A gazdasági döntések és az információs rendszer között szoros a kölcsönhatás. Megalapozott döntések kialakításához megfelelő információkra van szükség. A gazdasági döntések kialakításának helye, jellege, köre viszont megszabja az információáramlás irányát és az információkkal szemben támasztott tartalmi követelményeket. Ilyenformán az információs rendszer színvonala és jó működése kihat a gazdasági döntésekre, a népgazdasági és a vállalati tervekre, ezzel pedig az egész gazdasági mechanizmus működésére.

Minden gazdasági döntés *kockázat*tal jár: magában hordja azt a veszélyt, hogy a döntéshez fűződő várakozások nem vagy csak részben teljesülnek. Ha elképzelhető lenne olyan tökéletes információ, amely a döntéskor minden váratlan eshetőséget előre látna, akkor nem lenne később bosszúság, csalódás és kockázat sem. *A kockázat elkerülhetetlen, nemcsak mert nincsen tökéletes információs rendszer, hanem mert az információk értékelési eszköze: az emberi megítélés is tökéletlen. Ilyen értelemben minden döntésben kétirányú lehet a hiba — minden döntés teljesülésénél kétszeres kockázattal kell számolni.*

Neumann János és O. Morgenstern[1] a valószínűségszámítás és a játékelmélet oldaláról közelítve a problémához abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a gazdasági döntések nagy körültekintéssel és éleslátással születnek. Ezt az elméleti feltételezést a gyakorlati megfigyelés, a tőkés gyakorlat nemigen igazolta. De éppen az általuk felvetett probléma indította el a további elméleti és a különösen fontos gyakorlati vizsgálatokat.

Lange, a közelmúltban elhunyt világhírű lengyel közgazdász behatóan foglalkozott egy másik ehhez kapcsolódó kérdéssel, éspedig hogy miképpen lehetne a kettős — a jövő bizonytalanságát és az egyéni megítélésben rejlő — bizonytalanságot úgy megragadni, hogy alapul szolgáljon a gazdasági döntésekhez és felhasználható legyen a tervezéshez. A második világháború

[1] *Neumann, J.–Morgenstern, O.:* Theory of Games and Economic Behaviour, Princeton, 1947. 2. kiadás.

alatt írt munkájában[2] abból indul ki, hogy mindenkinek van korábbi tapasztalatai alapján valamiféle elképzelése az árak várható alakulásáról, illetve — minthogy az érvényes ár többféle irányban és különböző mértékben változhat — arról, hogy a szerinte várható árváltozásoknak milyen a valószínűsége. Lange ezek közül az egyéni várakozások közül figyelmen kívül hagyja az aránytalan, a teljesen irreális várakozásokat és csak a *valószínűsíthető határokon* („practical range") *belüli várakozásokkal,* árváltozásokkal számol. A szubjektív véleményekből így kialakítható egy elképzelés a legvalószínűbb árról és az attól várható eltérés sávjáról. Lange vizsgálatai szerint az egyéni elképzelések, várakozások matematikai eloszlásban jelennek meg és ábrázolhatók. Bár Lange példája elméleti, a szocialista áralakulásra nem vonatkoztatható — de korunk kapitalizmusára sem állja meg a helyét, hiszen a monopóliumok miatt a kereslet és a kínálat szabad játéka nem érvényesül —, mégis sok olyan gondolatot vetett fel, amelyekből a gazdasági megfigyelésre, az információk elemzésére használható gyakorlati módszer lett.

Mivel tökéletes informáltság nincsen, a valóságról alkotott kép sem lehet teljes. Amikor gazdasági információkról beszélünk, ezzel már eleve bizonyos leszűkítéssel élünk, mert elhanyagoljuk vagy elnagyoltan vesszük figyelembe a gazdasági életre ható nem gazdasági jellegű tényezőket. De a megismerhető tényezők köre is olyan széles, hogy a „tökéletes" informáltság költség- és időigénye összeütközésbe kerülne az információgyűjtés gazdaságosságával és a döntés sürgősségével. Ezért eleve meg kell elégedni a rendelkezésre álló információkból a legszükségesebbekkel. Igen nehéz viszont azt megmondani, hogy hol van valamely döntéshez *feltétlenül szükséges információk reális határa.* Tág a lehetőség a túlgyűjtésre, tehát a feleslegesen túlméretezett információkra és — ezzel egyáltalán nem ellentétben — a tájékozottság felületességére.

Ismereteink csak részben épülnek olyan megalapozott adatokra, mint amilyenek a tervezés, a statisztika, a számvitel területéről származó mutatók. A gazdasági mutatókról és az értékkategóriákról (pl. a termelési értékről, az árról, a termelékenységről, a nyereségről) szóló tudományos viták fényében sokszor vitathatónak tűnnek még az ilyen — megalapozottnak tekintett — információk is. Az információk másik része ennél jóval lazább, mert véleményeken, valószínűsíthető feltevéseken alapul.

A rendelkezésre álló információkra támaszkodik a döntés. Történhet különböző alternatívák valószínűségét mérlegelve, részletekbe menő számítások vagy akár a helyzet nagyvonalú áttekintése és értékelése alapján. Amikor mérlegelik az információ használhatóságát, a konkrét helyzetet, a várható következményeket, akkor tulajdonképpen előrevetítik a múlt tapasztalatait és már megtörtént esetekből, hasonló helyzetek alapján következtetnek. Mindez rendkívül szubjektív, és sokban függ az egyén hajlamától, felkészültségétől, reagáló- és ítélőképességétől.

Ezzel elérkeztünk a téma egy további vetületéhez, a *lélektani tényezők*höz, ahol a közgazdaságtan és a pszichológia együtt[3] azt vizsgálja, hogy a döntések milyen hatásokra, milyen információk felhasználásával, miféle mérlegelések és indítékok alapján, hogyan születnek meg.

[2] *Lange, O.:* Price Flexibility and Employment. Cowles Commission Monographs Nr. 8, Bloomington, 1944.

[3] Úttörő ezen a téren Katona György munkája. *(Katona, G.:* Psychological Analysis of Economic Behaviour. New York, London, Toronto, 1951.)

Ragaszkodás a már kitaposott úthoz — az emberi természetből, a gondosságra és óvatosságra való törekvésből eredő hajlam. Egyik következménye, hogy ismétlődő vagy hasonló esetekben nem járják végig a döntéshozatal összes — ismertnek tűnő — lépéseit, hanem a korábbiak analógiájára döntenek. Ennek viszont az a veszélye, hogy a figyelem elsiklik a helyzet új elemei felett és nem veszi észre, hogy mikor változtak meg olyan mértékben a körülmények, amikor már nem állja meg a helyét a rutindöntés. Az emberi fogékonyságnak és gyakorlatnak nagy szerepe van abban, hogy idejében és helyesen érzékeljék az el nem hanyagolható, már minőségi ugrást jelentő változások jelentőségét.

Információk a kapitalizmus gazdasági gyakorlatában

A kapitalizmusban a tőkés versenyből következik a tőkésvállalatok elzárkózása, egymás előtti titkolódzása. A tőkés konkurrencia viszont azt diktálja, hogy minden tőkésvállalat pénzt, időt és fáradságot nem kímélve — szükség esetén a vállalati titoktartás falát is áttörve — igyekezzen informálódni. A jó és főleg a jókor jött információ igen sokat megér. Minden tőkés arra törekszik, hogy *ne a piacon érjék váratlan meglepetések,* hanem *kellő információk segítségével jó előre csökkentse döntései kockázatát.*

Minden *tőkésvállalat* gyűjt információkat. Közismert, hogy némelyik tőkés konszern keretében külön osztály, információs központ működik, ahol a legfontosabb, bizalmas természetű információkat gyűjtik össze. De úgyszólván minden osztályon gyűlnek adatok, hírek a versenytársakról, a piacról, a hazai és a nemzetközi gazdasági helyzetről. A különféle forrásból származó, összefüggéstelennek tűnő információk értelmezéséből jutnak a vállalat számára fontos következtetésekre. Az információs központ nem csak passzív elemző szerv. Szükség esetén utasíthatja is a konszern alkalmazottait, hogy a gondolatsorból még hiányzó információkat beszerezzék. Árak, forgalom, a versenytársak üzletkötései, jelentős eladási alkalmak (pl. állami szállítás, versenytárgyalás), formatervezés és szabványosítás, eladási feltételek hatása, új gyártmányok, találmányok, új piacok, a vevőkör igényeinek változása, a vevők fizetőképessége, a kereslet pillanatnyi és jövőbeli iránya, mértéke, beruházási lehetőségek, termelésszervezés, szállítói-kooperációs kapcsolatok, értékesítési szervezet, egyszóval mindaz érdekli a vállalatot, amivel a piacon ma és a jövőben előnyre lehet szert tenni. Eszközei a rendszeres megfigyeléstől az esetenkénti próbavásárláson át az ipari kémkedésig a legváltozatosabbak. Elég az egyik cikk forgalmának visszaesése, egy elvesztett nagyobb üzlet vagy vevő, és mozgásba jön az egész vállalati szervezet s nem nyugszik addig, amíg nem tud a vezetőség elé kellően indokolt helyzetképet tenni.

A fejlett nyugati tőkésországokban megvannak az információgyűjtés és -értékelés *szakmai specialistái.* Demográfusok vizsgálják a népmozgalmi adatok és a kereslet összefüggéseit. Statisztikusok elemzik a fogyasztás, a kereslet földrajzi, társadalmi osztályok, jövedelemkategóriák szerinti megoszlását. Piackutatók nézik a kereslet, áruválaszték, fogyasztási arányok alakító tényezőit, mint pl. a külalak, a csomagolás, a forgalombahozatal és az eladási módozatok, a javító-alkatrészellátó szolgálat. Közvéleménykutatók és szociológusok kérdezik ki a vevők véleményét, szokásait, ízlését.

Reklámszakemberek vadásszák a vevőkre ható mind újabb érveket, szempontokat, befolyásolásuk lehetőségeit, a hirdetések és reklám leghatékonyabb formáit. Külkereskedelmi szakemberek analizálják a nemzetközi verseny feltételeit, a különböző országok piaci felvevőképességét, hogy a nemzeti piac szűkülése esetén a konszernek idejében „átnyergeljenek" a kedvezőbb lehetőségekre, hasonlóképpen nézik a nemzetközi nyersanyagellátást is. Mérnökök kutatják az új találmányokat, az új nyersanyagokat és felhasználásuk, a gyártás- és gyártmányfejlesztés irányát. Műszakiak és üzemszervezők keresik a termelés- és irodaszervezés új útjait. Dokumentációs szakemberek kísérleteznek az egyre nagyobb tömegű, szerteágazó és gyorsan elévülő adattömeg könnyen áttekinthető és jól kezelhető tárolásával, nagy irodákat foglalkoztat a „világpiaci ár" rendszeres napi összegyűjtése és közlése. Egyszóval: a legkülönbözőbb szakértőket vonhatják és vonják be a tőkés nagyvállalatok egy-egy információs probléma megoldásába.

A *tőkésállam* a legkülönfélébb formában igyekszik saját tőkései esélyeit előmozdítani a nemzetközi versenyben az információk területén is. (Esetleg még a külügyi szolgálatot is igénybe veszik a vállalatok informálására.) A tőkésállam az össztőke érdekében igyekszik elkerülni a nagyobb gazdasági megrázkódtatásokat, csökkenteni a gazdasági válságok hatását és megelőzni a gazdasági konjunktúrának a termelőerők által nem indokolt, spekulatív, a népgazdasági aránytalanságokat kiélező kiugrásait. Ezt már csak azért is teszi, mert számolnia kell a kapitalizmussal elégedetlen munkásosztály növekvő erejével és a szocialista rendszerrel folyó verseny kilátásaival. Ezek az okok játszanak közre a *tőkésállamok előrebecslési („tervezési") törekvéseiben* és a *tőkésállam gazdaságpolitikai — főképpen pénzügyi és adópolitikai — eszközeinek gyors fejlődésében.* A nyugat-európai fejlett tőkésországok (pl. Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia) előrebecslési gyakorlata bevonja a szakmák legnagyobb vállalatait a népgazdaság fejlődési és fejlesztési perspektíváinak felvázolásába, s ezzel a vállalatok népgazdasági szintű informálásának sajátos gyakorlata született meg. A tőkésállam gazdaságpolitikája kétszeresen a vállalatokhoz kötődik: Egyrészt a vállalatok gazdálkodására irányul, másrészt — ha hatékony akar lenni — folyamatosan informálódnia kell a különféle állami pénzügyi és gazdaságpolitikai intézkedéseknek a vállalatokra gyakorolt hatásáról.

A gazdasági előrelátás egyre szélesebb körben használatos módja a tőkésvállalatok reprezentatív megkérdezésén alapuló ún. *konjunktúrateszt.* Sikere az érdekek egybeesésének tulajdonítható. Az ebből nyert információ hasznos a tőkésállamnak, de előnyös a tőkésvállalatoknak is. Az államnak gazdaságpolitikája kialakításához fel kell készülnie a gazdasági élet konjunkturális ingadozásaira. A gazdasági élet jövőbeli alakulásának előrelátása nemcsak azért szükséges, mert a modern tőkésállam más gazdaságpolitikát követ a fellendülés és mást a válság időszakában, hanem azért is, mert bizonyos időre van szükség ahhoz is, amíg a gazdaságpolitikai intézkedések konkrét formát öltenek, állami intézkedésként megszületnek és a gyakorlatban hatni kezdenek.

A tőkésvállalat szempontjából sem közömbös, hogy mi várható. A konjunktúra várható alakulásáról idejekorán rendelkezésre álló információ lehetővé teszi, hogy a termelőnek ne akkor kelljen alkalmazkodnia a körülményekhez, amikor a cikket már megtermelte, hanem még a termelési

program kialakulásakor. Sőt még azelőtt. Így még módjában van a vállalatnak mérlegelni, hogy milyen üzletpolitikát kövessen. Tartósnak feltételezett kereslet vagy fellendülés esetén mérlegeli, hogy érdemes-e beruházásokba kezdeni. Átmeneti visszaesés feltételezésekor raktárra termel vagy árengedmények árán igyekszik a termelési szintet változatlanul fenntartani és magát az átállási veszteségektől megkímélni. Ha viszont nagyobb válságra számít, akkor már a munkáselbocsátás, a termelés-leállítás eszközéhez is nyúl. Mindez persze nemcsak a végterméket előállító versenytársakat érinti, hanem végighullámzik a kooperáló vállalatok és a kapcsolódó szakmák egész során. Ezért érthető, hogy milyen becses a vállalatoknak minden olyan információ, amelyből a konjunktúra várható alakulására lehet következtetni.

Gazdasági döntések és információs rendszer gazdasági mechanizmusunkban

Tervgazdasági rendszerünk fejlődése során a gazdasági döntések információs rendszerének, az állam és az állami vállalatok közötti kapcsolatoknak három sémája alakult ki.

A *centralizált gazdaságirányítás döntéseire* jellemző volt, hogy a döntések felső szinten születtek — olyan részletkérdésekben is, amelyek eldöntésére a felső központi irányítás nem alkalmas. Ez kihatott a döntések minőségére. A részletkérdésekkel való foglalkozás túlzott megterhelést rótt a felső szervekre. Ilyen körülmények között a vezetés szemlélete könnyen elveszítheti azt a távlatot, amelyre szüksége van, hogy felismerje az alapvető összefüggéseket, időben észrevegye az éppen legaktuálisabb problémákat. A gazdálkodás és a döntés közötti nagy távolság miatt a döntéshozatal hosszadalmas, s ezáltal a gazdálkodás mozgékonysága és hatékonysága csökken.

Az *1957 óta kialakult gazdaságirányítás* javítani igyekezett ezen és szűkíteni kezdte a felső szinten eldöntésre kerülő ügyek körét, csökkentve a vállalatoknak központilag előírt tervmutatókat, és ezzel megnyitotta a lehetőséget, hogy a vállalatok sok kérdésben maguk döntsenek. Az új rendszer azonban még mindig túl sok olyan kérdés eldöntését tartotta fenn a felettes szervek számára, amelyekben az érdemi állásfoglalás és döntés a leghatékonyabban az érdekelt vállalatok egymás közötti közvetlen kapcsolata keretében alakulhat ki.

Gazdasági mechanizmusunk folyamatban levő átalakítása eredményeként a jövőben ott hozzák meg a gazdasági döntéseket, ahol arra a legilletékesebbek. Ezzel lehetővé válik, hogy a gazdaságirányítás figyelmét a népgazdaság alapvető összefüggéseire összpontosítsa, mint amilyenek a népgazdasági arányok, a fejlődési irányok, a gazdasági növekedés üteme, az árak és az életszínvonal, a fizetési mérleg egyensúlya, a gazdálkodó egységek, a vállalatok pedig saját területük valóságos gazdáivá váljanak: ott szülessenek meg a döntések, ahol gazdálkodnak, azok döntsenek, akik felelősek, erkölcsileg és anyagilag közvetlenül érdekeltek, és a döntés arra a szintre kerüljön, ahol a gazdálkodáshoz szükséges eszközökkel ténylegesen rendelkeznek.

A centralizáltan hozott döntések információs rendszerére a *vertikalitás* jellemző. Az információk *alulról felfelé* áramlanak az adatszolgáltató válla-

latoktól a döntéseket hozó felső vezetés felé. Az érdemi gazdálkodást folytató vállalatok a döntésekről tervfeladatok vagy utasítások formájában szereznek tudomást.

Az 1957 óta kialakult gazdasági mechanizmusban kezdeményezések történtek, hogy a központi döntések mellett mód nyíljon vállalati döntésekre is. A vállalati döntésekhez szükséges információkat nemcsak a felső vezetés szolgáltatta, hanem a vállalatok egymás közötti közvetlen kapcsolatai. Az információáramlás vertikális — lentről felfelé haladó — iránya tehát kiegészült a *vállalatok egymás közötti közvetlen — horizontális irányú — információcseréjével,* bár mindez az irányítás rendszerét lényegében nem változtatta meg.

A kialakulóban levő gazdasági mechanizmusban jelentősen megnő a vállalatok önállósága. Az új döntési rendszerhez olyan információs rendszer kapcsolódik, amelyben megtalálható *mind a horizontális, mind a vertikális irányú* információáramlás. A kapcsolatokat mindkét irányban az *információcsere* jellemzi. Megnő a múlthoz képest a vállalatok közötti információcsere jelentősége.

A túlcentralizált döntésekhez sok adat kell, a szükséges információk pedig sok közbülső lépcsőn át jutnak el a vállalattól a döntés helyére. Sok adat nemcsak azért kell, mert a döntések a gazdálkodás részleteire is kiterjednek, hanem mert minél távolabb van a döntés a gazdálkodástól, annál erősebb a túlbiztosításra való törekvés: egyrészt a helyzetismeretet információkkal pótolják, másrészt igyekeznek a váratlan problémák megoldására előre felkészülni. Ebből következik, hogy az információs rendszer túlméretezett. A sok információ áttekintése egyre nehezebb, az információk egy része nem is kerül feldolgozásra és elemzésre. A centralizált döntések kedvezőtlenül hatnak a vállalatok informálódási készségére. A vállalatok ugyanis adatgyűjtési és elemzési rendszerüket nem gazdasági feladatukhoz szabják, hanem a centralizált döntések információs igényeihez, abból indulnak ki, hogy amire nem kaptak tervfeladatot, arra nincs is szükségük.

A centralizált döntési és információs rendszer hatása *lélektanilag* is káros. A vállalatok helyett felső szinten hozott döntések a vállalatokat a kapott utasítások gépies végrehajtójává teszik. Annál is inkább, mivel a felső szintű döntéseknél úgyszólván lehetetlen az összes érdekeltet a döntés kialakítási folyamatába bevonni. Minél kevésbé vettek részt az érdekelt és érintett vállalatok az információk értékelésében, a döntések kidolgozásában és ismerték meg a döntés indítórugóit, annál kevésbé látják a döntés szellemét és annál inkább ragaszkodnak a döntés betűjéhez. Nem ismerve a döntés alapjául szolgáló gazdasági képet, nem is képesek megítélni, hogy a kockázatvállalásban meddig mehetnek el. Fennáll az a veszély, hogy a centralizált döntések egyre gyakrabban ütköznek értetlenségbe, érdektelenségbe, és így a felső szerv döntésével magára marad.

Enyhíteni próbálta a centralizált gazdaságirányítás kedvezőtlen lélektani hatását és fejlesztőleg hatott az információs rendszerre az 1957 óta kialakult gazdaságirányítási rendszer. Egyrészt voltak, akik kezdték felismerni, hogy a vállalatok közötti közvetlen árukapcsolatok nemcsak az anyagbeszerzők és az értékesítési osztályok reszortfeladata, hanem a vállalatok gazdasági tevékenységének olyan fontos meghatározója, amellyel megfelelő szinten és körültekintéssel kell foglalkozni. Másrészt a tervmutatók és a központi utasítások körének csökkenése révén kezdett fokoza-

tosan kirajzolódni a vállalati gazdálkodásnak az a területe, ahol a vállalat saját információi alapján jut el az alternatívák — az előnyök és hátrányok — mérlegelése után a viszonylag legjobb döntéshez. Ami azt is jelentette, hogy a vállalatok megtették az első szerény lépést azon az úton, hogy egyes központi utasítások végrehajtóiból bizonyos népgazdasági feladatkör ellátásának felelőseivé váljanak.

Ezt a folyamatot segítette elő az *ipari nagyvállalatok kialakítása* is. Minthogy az országos vállalatok egy-egy önmagában viszonylag zárt népgazdasági terület gazdái lettek, lehetővé, sőt szükségessé vált, hogy termelési profiljuk minden egyes területén mérlegelni próbálják helyzetüket és lehetőségeiket. Ebbe az irányba hatott, hogy a nagyvállalatokhoz kezdik csatolni a megfelelő műszaki fejlesztési-kutató apparátust, némelyeknek közvetlen exportjogot adtak, kezdett mód nyílni az önálló fejlesztési és beruházási politika kidolgozására.

Az *új gazdasági mechanizmus* további igen határozott lépést tesz ebben az irányban. Megköveteli, hogy a vállalatok a népgazdasági tervekkel összhangban és minél hatékonyabban élve szakmai lehetőségeikkel tisztázzák pillanatnyi gazdasági adottságaikat és a fejlesztési perspektívát. Ezzel az új gazdasági mechanizmus új és váratlanul magas követelményeket támaszt az egész információs rendszerrel szemben, nem is beszélve az információk kezeléséről és értelmezéséről.

Követelmények a vállalati információs rendszerrel szemben

A tőkésekre jellemző az elzárkózás, az egymás előtti titkolódzás. A szocializmusban azonban nem szükségszerű az elkülönülés, hiszen nem hat a magántulajdon, sem a tőkés verseny. Ennek ellenére a vállalatok közötti információs kapcsolat mostanáig viszonylag laza. Vállalataink úgy-ahogy megéltek anélkül, hogy kellően kihasználják a szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni fölényét és előnyeit az informálódás, a tapasztalatcsere, az információs hálózat területén. A centralizált döntéseknél a központi utasítás minden információt pótolt.

A hatékonyabb gazdasági munkára való törekvés, a minden szempontból megnövekedett igények a végső fogyasztás egész területén — a személyi és társadalmi fogyasztásban, a beruházásoknál és az exportban — szükségessé teszik, hogy a mennyiségi szemléletet a szükségletek gondos elemzése váltja fel. Az intenzív gazdálkodás, a fokozott hatékonyság megköveteli, hogy a döntés előtt gondosan informálódjanak a lehetőségekről és az alternatívákról. Mindezzel az információs kapcsolatokban is megnőtt a vállalati önállóság és felelősség. Megítélésünk szerint a megoldásra váró főbb problémák az információs rendszer fejlesztésében nagy vonalakban a következőkben foglalhatók össze.

Az új mechanizmus megváltozott körülményeivel az információs rendszernek is lépést kell tartania. A jó információhoz hosszabb időszak jelenségeiből kell következtetni. Az információs hálózat, a megfelelő módszerek kialakítása, főképpen a gyakorlat megszerzése, a döntéshez való felhasználás elsajátítása sok időt követel. Ezért időszerű, hogy már most, az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt kerüljön sor az információs rendszer kiépítésére és megalapozására. Az információs rendszer eredményes működéséhez *módszertani segítségre* van szükség és arra, hogy összegyűl-

jenek, ismertek legyenek az ilyen irányú bel- és külföldi tapasztalatok. A hatékony informálás előfeltétele, hogy az adat ott legyen, ahol a leginkább használják. Ilyen igény esetén — a termelési kooperációhoz hasonlóan — szükség van az *információs kooperációra*. Koordinálni kell az információgyűjtést és a módszertant, lehetővé kell tenni, hogy az érdeklődők betekintsenek a másutt gyűjtött információkba és tudjanak arról, hogy hol, mit, milyen szempont szerint gyűjtenek, ami megelőzheti a párhuzamos és így felesleges információgyűjtést.

A jó információs rendszerre is igaz, hogy *nem a mennyiség, hanem a minőség* a döntő. Ehhez szoros kapcsolatnak kell lenni az informátor és a döntéssel foglalkozók között.

A kiépülő információs hálózatnak összhangban kell lennie az új gazdasági szemlélettel. Az informálásnak elő kell segíteni a *széles összefüggések* áttekintését, a *komplex* szemléletmódot. Ez a szemléletmód következik az értékkategóriákban való gondolkodásból, az árak, a nyereség növekvő szerepéből is. Az információ ezért nem korlátozódhat egyes termékekre, hanem fogja át a vállalat teljes termékválasztékát, ne csak a gyártott, hanem a profilba tartozó, a vállalat által gyártható termékek körét. A rendelkezésre álló erőforrásokkal való gazdálkodás, a termelési kapacitások összehangolt fejlesztése információkat követel a gazdálkodás személyi-anyagi feltételeiről, pl. a munkaerőről, a természeti erőforrásokról, az anyagbázisról, a munkaeszközökről, a tudományos eredményekről, a termelési tapasztalatokról stb.

Az információk nem szorítkozhatnak csak a ma problémáira, bármennyire nyomasztóak legyenek is azok, hanem elő kell segíteniük a *gazdasági távlatok* tendenciáinak tisztázását. A fejlesztési perspektíva áttekintéséhez fontos annak meghatározása, hogy az adott műszaki-gazdasági színvonal hol tart az általános színvonalhoz képest, mi az általunk reálisan elérhető nemzetközi színvonal.

Az információ nem maradhat csak nemzeti keretekben, hanem az a feladata, hogy reális képet adjon a *nemzetközi piacról* is. A nemzetközi kereslet és szállítási feltételek egyes üzletkötésekből, a nemzetközi árak egy-két árajánlatból, a fejlődési irányok csak prospektusokból nem állapíthatók meg. Az információgyűjtés nem szorítkozhat a már kialakult kapcsolatokra, relációkra, hanem a tájékozottságnak az új lehetőségek felismerését kell előmozdítania.

Az informálásnak vannak *pszichológiai* vonatkozásai. Az információ rászoktathatja a vállalatokat, hogy a *vevő szemével lássanak*. Minél jobban tanulmányozzák a vevő szempontjait, annál inkább ismerhetők fel a különböző felhasználási terület, az eltérő célú használat és ízlés követelményei. A vevőkör kiszélesítése és a termelés tömegszerűségének növelése végett a termelő ma már mindenütt eléje megy a felhasználónak és igyekszik kikísérletezni, javaslatokkal elősegíteni termékei minél sokoldalúbb és szélesebb körű felhasználását.

Az információ tájékoztatni igyekszik az érdekeltek *gazdasági magatartásáról*, a vállalat által kezdeményezett és a vállalaton kívüli különféle tényezők hatásáról: mennyi idő után, milyen gyorsan érzékelik az új helyzetet, mennyi idő telik el a körülmények megváltozása és az érintettek reagálása között, mennyiben a várt irányú és mikor váratlan, milyen mértékben tipikus és egyéni a reagálás.

A problémák lényegét meglátni nem a specialista egyoldalúságával, hanem a *széles látókörű vezető* szemével akkor lehet, ha helyesen ismerik fel a konkrét gazdasági feladat népgazdasági szerepét, helyét, összefüggéseit. A *gazdasági környezet,* a szélesebb szakmai és népgazdasági összefüggések megvilágítását segíti az információ is. Hogy csak egyetlen oldalát említsem: a piaci információk nem maradhatnak a vállalat saját profiljánál, hanem kiterjednek a *piaci környezetre:* a versenytársak által és a más szakmában előállított, alternatív módon helyettesítő és a komplementer cikkekre is. Az ilyen megfigyelés megkönnyíti a termelési profil bővítésére, módosítására, a kapcsolódó ágak kifejlesztésére vonatkozó döntést.

Ehhez kapcsolódik a *népgazdasági áttekintés* szükségessége. A vállalati önállóság nem magára hagyást jelent. A vállalat a nagyobb felelősséget, a kockázatot akkor tudja viselni, ha birtokába jut, ha folyamatosan megkapja a munkájához szükséges népgazdasági szintű információkat. Nemcsak azokat az adatokat, amelyek a népgazdasági arányok, fejlődési irány, gazdaságpolitikai célok alapján a vállalat munkáját érintik, hanem meg kell értenie az államnak a közgazdasági befolyásoló eszközök által közvetített szándékait, az általuk nyitott lehetőségeket — hogy élni tudjon velük. Az utasítás összes hibája (merevsége, kedvezőtlen lélektani hatása) mellett könnyen érthető és egyszerű vezetési mód. A különféle közgazdasági befolyásoló eszközök, mint az ár-, a pénzügyi, a hitel-, az adó-, a külkereskedelmi és a devizapolitika, ehhez képest szokatlan, bonyolultabb módon közvetítik az állami elhatározásokat. Ezért kell több állami információ, hogy az érdekeltek megértsék és éljenek a mechanizmus adta eszközökkel.

Hasonló a helyzet a központi állami vezetés felé irányuló információkkal. Az állam eddig is szükségét érezte annak, hogy az elmúlt időszak gazdálkodásáról és a jövő terveiről évenként és év közben folyamatosan tájékozódjon. Nem véletlen, hogy statisztikai rendszerünk és szervezetünk nemzetközileg elismert, és fejlett a mérlegbeszámolók és az ellenőrzés rendszere. A jövőben való tájékozódás igénye vezetett a vállalati tervek évközi bekérésére és — egyebek között — a vállalatok rendelésállományának a Nemzeti Bank részéről történő ellenőrzésére. A jövőben még fontosabb lesz, hogy az állam áttekintést nyerjen a vállalati elképzelésekről. Célszerű lenne azonban, ha ez gyorsan, minél kötetlenebb formában, a vállalati tervek bekérése és hosszadalmas összesítő munka nélkül történhetne. Ez a vállalatok számára is hasznos lehet: áttekintést adna a termelőtől a végső fogyasztásig a tovagyűrűző keresletről. A legjobban elterjedt módszer a kapitalista országokban használt és Jugoszláviában is bevált ún. konjunktúra-teszt.

A konjunktúra-teszt[4]

A tőkésországokban kialakult konjunktúra-teszt reprezentatív adatgyűjtésen alapuló interjú-módszer a gazdasági élet várható alakulásának előrejelzésére. Nem bonyolult számításokra, elvont elméletre épül, hanem a tőkésvállalatok várakozásaira, a piaci helyzetről alkotott vállalati véleményekre és elképzelésekre. Nehezen is épülhetne másra, hiszen a kapita-

[4] Az ismertetésben a szerző Nyugat-Európában tett hosszabb tanulmányútjának tapasztalatait használja fel. A szerző köszönettel tartozik a holland Állami Tervhivatalnak, Hága, a Rotterdami Egyetemnek, az IFO–Institutnak, München, itt különösen dr. H. Hahnnak és W. Strigelnek információikért, valamint a módszert alkalmazó sok vállalatnak a kapott tájékoztatásért.

lizmusban a gazdálkodást nem tervek irányítják, hanem spnotán tényezők szabják meg. Az a tőkés, aki nem tud elég gyorsan alkalmazkodni a növekvő kereslethez, kénytelen lemondani a kínálkozó üzletről, vagy csak többletköltséggel elégítheti ki a vevőt, de kár érheti akkor is, ha a forgalom visszaesését valamilyen módon nem tudja ellensúlyozni (pl. külföldi megrendelésekkel, más cikkekkel, fizetési, ár- és egyéb feltételekkel — vagy éppen elbocsátásokkal).

A tapasztalat azt mutatta, hogy jóformán minden vállalatnak van valamilyen elképzelése a kereslet várható alakulásáról — rövid és hosszabb távon. A maga — népgazdasági szempontból — viszonylag szűk területén minden vállalat érzékeli a kisebb-nagyobb keresletingadozásokat, ítéletet alkot a rendelések növekvő vagy csökkenő alakulásáról az érdeklődés élénkülése vagy ellanyhulása alapján. Tőkés viszonyok között a vállalatok közötti információs kapcsolatok hiánya, a titkolódzás, az elszigeteltség következtében azonban a vállalatnak nincs módjában saját elképzeléseit a szakmába tartozó vállalatokkal egyeztetni, szakmájának szűk kereteiből kilépni, a termelő elképzeléseit a kereskedelem várakozásaival egyeztetni, a neki szállítók, a vele kooperáló vállalatok üzletpolitikájáról tudomást szerezni.

Az információs igény célszerűvé teszi a legfontosabb szakmák, a jellemző cikkek termelésének és várható forgalmának alakulásáról, valamint a beruházásokról való elképzelések rendszeres összegyűjtését. Természetes, hogy az ilyen és általában bármilyen előrebecslés a kapitalizmusban csak eléggé korlátozott keretek között használható: elsősorban a kisebb keresletváltozások érzékelésére, semmint a kapitalizmusban elháríthatatlan és váratlan válságok előrejelzésére alkalmas.

Sok tőkésországban készül konjunktúra-teszt. Az IFO-Institut első kezdeményezései után a módszer szélesebb körben az 50-es években terjedt el.[5] 1962-ben kezdték el a Közös Piac országaiban nemzetközi méretű, tehát a bel- és külföldi piaci viszonyok alakulására következtetni kívánó konjunktúra-tesztek készítését. Egyre szélesebb a témakör kutatóbázisa is. Jugoszláviában 1963-ban vezették be a havonkénti konjunktúra-tesztet.[6]

A konjunktúra-teszt két formája alakult ki. Az egyiknek célja a *rövid távú,* egy-két hónapos piaci helyzetkép kialakítása, a másiknak a *hosszabb,* legfeljebb 1—1½ éves időszakot illető vállalati elhatározások és várako-

[5] A termelési és értékesítési lehetőségekre vonatkozó átfogó konjunktúra-teszt jelenleg 19 országban (ebből 13 európai) készül. A beruházási elképzelésekről 13 országban gyűjtenek adatokat. Négy országban a fogyasztói vélemények, a vásárlási szándékok alapján inkább piackutató irányú közvéleménykutatás folyik a különböző szakmákban. (Wirtschaftsbeobachtung und Tendenzbefragung — Eine Übersicht. Stand: Mai 1964. — Informationsbrief 2/1964. CIRET-Contact International de Recherches Economiques Tendencielles, Rotterdam—München.)

[6] Jugoszláviában a reprezentáció igen széles: 1800 vállalat vesz részt benne. Ezek közül 1600 iparvállalat, amely az ipari termelésnek mintegy 70%-át szolgáltatja, és 200 nagy- és kiskereskedelmi vállalat. A teszt keretében mintegy 600 ipari termékcsoportot és a legjellemzőbb 80 kereskedelmi cikkcsoportot figyelik meg. Az ipari kérdőívek közül az egyik a vállalat általános gazdasági helyzetére, a másik meghatározott ipari termékcsoportokra vonatkozó kérdéseket tartalmaz. A vállalatok mintegy 12–20 kérdést válaszolnak meg az egyes kérdőíveken. A vállalat *általános gazdasági helyzetére* vonatkozó néhány kérdés: hogyan alakult (nőtt, változatlan, csökkent) a vállalat folyó havi termelése az előző hónaphoz képest; megfelelő-e a nyers- és alapanyagkészletek állománya; hogyan alakult a késztermékkészlet; milyen a rendelésállomány, hogyan aránylik a termeléshez; ha a vállalat exportál, akkor az exportja hogyan alakult; hogyan ítéli meg a vállalat a következő néhány hónapban várható termelési, anyagellátási, belföldi értékesítési és exportlehetőségeit; ha termelési és értékesítési nehézségei merültek fel, ezeket a vállalat minek tulajdonítja (pl. az anyaghiánynak, az energiaellátásnak, a munkaerőhiánynak, a szállítási nehézségeknek). Az egyes *ipari termékcsoportokra* vonatkozó kérdések köre hasonlít a fentiekhez, de szűkebb azokénál. Érdekessége, hogy ebben a kérdőívben tudakozódnak az eladási árak és feltételek pillanatnyi és jövőben várható alakulásáról is. A *kereskedelmi vállalatokra* vonatkozó kérdések a forgalom, a beszerzés, a készletek, a választék, az árak pillanatnyi és a következő hónapokra várható alakulásáról kéri a vállalatok véleményét néhány jellemző árucsoportban. (A belgrádi Piackutató Intézet közlése.)

zások észlelése. Az első főképp a folyó termelés és a piaci forgalom,[7] a második a termelő kapacitások és a beruházások[8] alapján vonja le következtetéseit. A Közös Piac keretében — egységes metodika alapján — csak a nemzetközi piaci helyzet néhány mutatójáról készül adatgyűjtés.[9]

Csehszlovákiában az új gazdasági mechanizmus bevezetésével kapcsolatban a Közgazdaságtudományi Intézet keretében kutatások folynak a gazdasági előrebecslés, a várható tendenciák előzetes észlelésére vonatkozó módszerek kidolgozására és gyakorlati alkalmazására.

A módszer nem statisztikai adatokat, abszolút számokat gyűjt, hanem a tendenciákat, a *változások irányát* (stagnálás, növekedés, csökkenés) elemzi. A válaszadás egyszerű: a megfelelő kérdéshez tartozó vélemény aláhúzásából vagy x-el való megjelölésből áll. A teszt nem mennyiségi adatokból, hanem minőségi jellemzőkből következtet. Célja nem az elmúlt időszak tényszámainak vizsgálata, hanem a jövőre kíván következtetni. Az adatgyűjtés komplex olyan értelemben, hogy nemcsak a termelőtől (az iparban és az építőiparban), hanem a forgalomba hozótól (a nagy- és a kiskereskedelemtől), a beruházásoknál pedig a végső felhasználóktól is kér adatokat, de olyan értelemben is, hogy a szakmák és a termékek köre felöleli a termelő fogyasztás, a felhalmozás, a személyi (az élelmiszer-, az iparcikk- és a tartós fogyasztási cikk) fogyasztás körét — tehát jóformán az újratermelési folyamat teljes anyagi oldalát.

A *részvétel önkéntes,* de mert minden adatszolgáltató megkapja a szakmai adatokat, tehát egyben haszonélvező is, ezért kevés az elmaradó adatszolgáltatás. Az adatgyűjtés reprezentatív jellegű, bár észrevehető az az irányzat, hogy az elemzés kellően átfogó, a kulcsszakmákban és cikkekben pedig a reprezentáció foka megfelelően magas és jellemző legyen. (Így az NSZK autóiparában a reprezentáció 90%-os, a textilkiskereskedelemben viszont 5%-os.) Az egyes kérdésekre a különböző helyről kapott válaszokat súlyozzák a vállalatok forgalma, a foglalkoztatott létszám szerint. Abból a feltételezésből indulnak ugyanis ki, hogy a nagyobb termelőnek rendszerint nagyobb az áttekintése és tájékozottsága. (Tőkés tapasztalatok szerint a keresletet mesterségesen befolyásolni akaró tendenciózus adatközlé-

[7] A Német Szövetségi Köztársaságban a megfigyelés 65 iparágra és mintegy 450 termékcsoportra terjed ki. Kb. 10 000 vállalat ad havonként választ a feltett kérdésekre. A folyó termelésről és a piaci forgalomról készülő konjunktúra-teszt cikkekre vagy cikkcsoportokra vonatkozik. Havonta készül. Mintegy 10—12 rendszeresen visszatérő kérdést tartalmaz. Ilyenek: hogyan ítéli meg pillanatnyilag az üzleti helyzetet; mennyiben változott az előző hónaphoz képest a termelés, a késztermékek készlete, az újabb rendelések és a rendelésállomány (belföldi és export együtt), milyen a bér- és az áralakulás. Hogyan ítéli meg az elkövetkező néhány hónapban várható keresletet. Milyen forgalomra, termelésre, áralakulásra számít a következő időben. Eseti kérdések pl. a kapacitáskihasználásra, a munkaerőhelyzetre, az export várható alakulására, a szállítási határidők viszonylagos változására vonatkoznak.

[8] Az NSZK beruházási tesztje iparági jellegű és évenként háromszor készül. Az év utolsó hónapjaiban előzetes tájékoztatást kérnek a következő évi tervekről. A következő év első negyedében (amikor a vállalati mérlegek elkészülnek és a beruházási tervek határozottabb formát öltenek) a megvalósuló beruházásokról összefoglaló készül. A nyár folyamán közlik a beruházási tervek módosulását. A kérdések a termelőkapacitásnak az előző évhez viszonyított növekedésére vagy csökkenésére, valamint a következő évre tervezett kapacitás-változásra vonatkoznak. A kérdések a beruházások indítóokait is elemzik. Pl. mi a beruházások jellege: bővítés, pótlás vagy költségcsökkentés; célja: munkaerő-felszabadítás, a termelési módszerek, a technológia módosítása, illetve a termelés növelése. Kérdezik, hogy a beruházási elképzelések egy- vagy többévesek, a múlthoz képest nagyobb vagy kisebb arányúak.

[9] A Közös Piac keretében készülő konjunktúra-teszt mintegy 14 000 résztvevő adatai alapján, 20—25 iparágra és néhányban közülük több jellemző termékcsoportra ad képet nemcsak a Közös Piac egészére, hanem országonkénti bontásban is a rendelésállomány és az újonnan érkezett rendelések, a késztermékkészlet, a szabad termelési kapacitások alakulásáról, valamint a vállalatok véleményéről a termelési lehetőségek, és az árak várható alakulását illetően. A beruházási teszt arról ad képet, hogy az előző évhez képest hogyan nőtt vagy csökkent a beruházások volumene az egyes országokban. (Lásd: Grundsätze und Methoden der gemeinsamen Konjunkturbefragung bei den Unternehmern in der Gemeinschaft. EWG-Kommission, Bruxelles, 1963.)

sek ritkák.) A feltett kérdések egy része hosszabb ideig állandóan visszatérő (hogy az adatokból idősor legyen képezhető), kisebb része pedig időszakonként az adott helyzettől függően változik.

Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben lehet egyéni vélemények alapján következtetéseket levonni a gazdálkodás egészére, *mennyiben igazolják utólag a tények a jövőre vonatkozó előre kért elképzeléseket* és véleményeket, és ha valamennyire is helyesnek bizonyulnak a vállalatok elképzelései, akkor vajon melyek azok a jellemző kérdések — közgazdasági jelenségek, népgazdasági, nemzetközi és vállalati mutatók —, amelyek alapján megfelelő következtetésekre lehet jutni. Erről a több év óta összegyűjtött tényanyag alapján s igen széles körű elemző és elméleti jellegű kutatás folyik.

Az eddigi kutatások a vállalkozók óvatosságára mutatnak. Az egyéni vélemények erősebben érzékelik, hajlamosak túlértékelni a kedvezőtlen irányú változásokat a kedvezőkhöz képest. A nagyobb informáltság, a fokozott előrelátásra irányuló erőfeszítések ellenére sem lehet elkerülni a kapitalizmusban a váratlan meglepetéseket, a konjunktúra ingadozását. Az adatgyűjtések arra utalnak, hogy a vállalatok ezzel tisztában is vannak: gyorsan és rugalmasan igyekeznek az új helyzetekhez alkalmazkodni. Az adatok elemzése a reagálás eltérő jellegére is utal. Keresletnövekedéskor a vállalatok elsősorban arra törekszenek, hogy növeljék a termelést és jobban használják ki a rendelkezésükre álló kapacitást, a keresletcsökkenést pedig igyekeznek inkább árengedményekkel ellensúlyozni, hogy így a termelés színvonalát, a kapacitás kihasználását lehetőleg ne vagy csak alig kelljen változtatni.

A konjunktúra-teszteken alapuló témavizsgálatok azt mutatják, hogy a vállalatok saját gazdasági lehetőségeik és az általános gazdasági helyzet megítélése alapján összevont képet formálnak a konkrét gazdasági viszonyokról. Gazdasági lehetőségeik megítélésben nemcsak néhány tényező alakulását veszik alapul, hanem — sok esetben nem is tudatosan — összevontan értékelik különböző tényezők pillanatnyi és várható alakulását, tehát sokoldalúan elemzik a helyzetet. Különösen nagy szerepet kap — a konjunktúra-tesztekben vizsgált elemek közül — a rendelésállomány, a kapacitáskihasználás, a késztermékkészlet és a forgalom alakulása, és természetesen fontos szempont a pillanatnyi és a várható helyzet megítélében a nyereség alakulása. A kutatások egyik törekvése, hogy az összefüggések, kapcsolatok szorosságát korrelációszámítással elemezzék és ellenőrizzék.

A kutatásoknak viszonylag legfiatalabb, még kezdeti fázisban levő, de talán legérdekesebb területe a beruházásoknak, a beruházások indítóokainak, pénzügyi forrásainak a vizsgálata. Cikkünk keretében nincs mód a tapasztalatok érdemi megállapításaival foglalkozni. Az elemzések arra utalnak, hogy a beruházási tesztek, a beruházói adatszolgáltatások megalapozottabbak, jobban használhatók fel a beruházások volumenének becslésére, mint a beruházási szállítók és az építőipar termelési adatai. Kiderült, hogy pl. az NSZK-ban a konjunktúra-tesztben részt vevő vállalatok 75%-a (forgalom szerint 90%-a) határozott beruházási elképzelésekkel, vállalati tervekkel rendelkezik, a vállalatok $^2/_5$-e (forgalom szerint 75%-a) pedig többéves beruházási terveket is készít — ez egyébként újabb vonása a tőkésországokban folyó tőkekoncentrációnak.

KÁRPÁTI PÁL:

A gépek tényleges és szükséges bonyolultsága

A közgazdasági kutatás és szakirodalom a termelékenységi, gazdaságossági tartalékok számos típusára felhívta a figyelmet. Ezek közül elsősorban az anyaggal és az energiával való takarékoskodás, a munkaidő és a gépi időalapok jobb kihasználása, a selejt csökkentése kapott nagyobb súlyt az elméletben és növekvő, de nem elégséges szerepet a gyakorlatban.

Nem fordítottunk azonban kellő figyelmet az *arányossági tartalékokra.* Arányossági tartalékoknak nevezem azokat a tartós és folyamatos veszteségforrásokat, amelyek a termelési erőforrások és feltételek egymásközti aránytalanságából származnak, s az aránytalanságok csökkentésével vagy felszámolásával részben vagy egészben megszüntethetők. Arányossági tartalékok elsősorban a szűk keresztmetszetből adódó, ezek lazításával csökkenthető veszteségek. Szűk keresztmetszet alakul ki egy-egy termelési tényezőn *belül,* de kialakulhat a termelési tényezők *között* is.

A termelési tényezőn belüli szűk keresztmetszet fő formája a *gépi* szűk keresztmetszet. Ez akkor áll elő, ha a többi géphez és berendezéshez képest valamely gépcsoport átbocsátóképessége alacsony, s így meghatározza a rajta átfutó termelés volumenének felső határát. Lazítása a termelés bővítését, a többi gépi kapacitás jobb kihasználását teszi lehetővé. A szűk keresztmetszet másik formája a *munkatárgyak* körében mutatkozik. Ilyen például valamely nélkülözhetetlen anyag vállalati szűkössége, amelynek következtében a rendelkezésre álló többi anyag és alkatrész nem használható fel az egyébként lehetséges ütemben, tehát készletük volumene nő, forgási sebessége csökken. Hasonló — termelési tényezőn belüli — szűk keresztmetszet állhat elő a *munkaerőben* is, például akkor, amikor valamely szakmunkásból hiány van.

A szűk keresztmetszet másik típusa a termelési *tényezők közötti* feszültségben jelenik meg. Például van elég gép, de nincs elég gépkezelő vagy karbantartó; van elég anyag, de nincs elég megmunkáló kapacitás; van elég termelő és tároló terület, de nincs elég gép és készlet, amely ezt a területet igénybe venné.

Szűk keresztmetszet nem pusztán a termelési feltételek *mennyiségi,* hanem gyakran *minőségi* aránytalansága révén is keletkezhet. Ilyen például az, amikor van anyag, de nem kellő minőségű; van munkaerő, de nem kellő képzettségű; van gép, de nem a szükséges pontosságú stb. A minőségi aránytalanság megmutatkozhat a termelési tényezők között is. Így előfordulhat, hogy vannak magas termelékenységű és bonyolultságú gépek, de nincs hozzá megfelelő képzettségű karbantartó, gépkezelő.

Mindezen aránytalanságokra az jellemző, hogy tartós veszteségek forrásai, és megszüntetésük általában sokkal kevesebb költséget kíván, mint

amekkora termelékenységi, gazdaságossági eredményt hoz. Éppen az elérhető eredmény és az aránytalanságot felszámoló költség különbsége a tartalék.

A termelési tényezőkön belüli és a termelékenységi tényezők közötti aránytalanságokon kívül iparunkban jelentős tartalékokat rejt *a termelési tényezők és a termékek* (a megmunkálási igények) *közötti aránytalanság.* Ennek legáltalánosabb formája az, amikor a gépi berendezések alkalmassága, fejlettsége, bonyolultsága nem áll arányban a megmunkálási igényekkel. Az ilyen feszültségnek két fő esete van: a gépek és berendezések nem teljesen alkalmasak a megmunkálási igények színvonalas kielégítésére, vagy a termékek, a megmunkálási igények nem kívánják a gépek olyan fejlettségét, bonyolultságát, mint amilyennel ezek rendelkeznek. Az előbbi esetben a gépek színvonala, az utóbbiban a megmunkálási igények (gyártmánykonstrukciók) színvonala a „szűk keresztmetszet".

A szűk keresztmetszetet véve irányadónak, a többi keresztmetszetet bőnek, túlfejlesztettnek kell minősíteni. Az ilyen minősítés különösen indokolt akkor, ha a szűknek tekintett keresztmetszet voltaképpen a feladatok ellátására elégséges, s így a többi keresztmetszet bőséges. Ha egy vállalatban a gépek, berendezések kapacitása, alkalmassága meghaladja a termelés mennyiségi és minőségi igényeit, akkor itt feleslegesen lekötött eszközök, fenntartási és üzemeltetési költségek terhelik az önköltséget. Ezek a költségek vállalatilag és társadalmilag egyaránt szükségtelen költségek, tehát veszteségek. Ezekre a veszteségforrásokra és tartalékokra szeretném felhívni ebben a cikkben a figyelmet.

Vállalati és népgazdasági vonatkozásban egyaránt a termelési erőforrások között szoros kiegészítő kapcsolatok vannak. Adott termékösszetétel és műszaki színvonal szigorúan meghatározza az alkalmazandó gépek, berendezések, szerszámok mennyiségét és összetételét, éppen úgy, mint az alapanyag-, segédanyag-, energia- stb. szükségletet. Ez a meghatározottság azonban csak az alkalmazandó erőforrások *alsó* határát adja, mint merev technikai meghatározottságot, kölcsönös feltételezettséget. Technikai vonatkozásban semmi akadálya nincs annak, hogy adott terméket a feltétlenül szükségesnél képzettebb munkaerővel, jobb anyaggal, több energiával, bonyolultabb géppel állítsanak elő. Ilyen akadályt csak a gazdaságossági szempontok állítanak.

Amennyiben a vállalatok önelszámolási és anyagi érdekeltségi rendszere nem jelent kényszert a takarékosságra, uralkodóvá válnak a tisztán műszaki, termelésbiztonsági szempontok. A gazdaságosságra való törekvés gyenge lesz. A tényleges vállalati önköltséghez igazodó termelői árarányok és szintek szentesítik a meglevő helyzetet. Pusztán a vállalati prémiumrendszer és nyereségrészesedési rendszer szorít bizonyos mértékű takarékosságra.

Amennyiben erőteljesen érvényesül a piac aktív, szabályozó visszahatása a vállalati gazdálkodásra, akkor lényegében nem a vállalati önköltség fogja meghatározni az árat, hanem a piacon objektív törvények alapján kialakuló ár fog visszahatni a fajlagos ráfordítások felső határára. Az ár így a technikai összefüggésekkel egyenlő erejű költségmeghatározóvá válik.

Igaz ugyan, hogy az ár nagyságának alapjául szolgáló értéknagyság az átlagos ráfordítások függvénye is, adott vállalat vonatkozásában az érték-

nagyság magának a ráfordításnak a meghatározójává válik a termelői árakon keresztül, az értéktörvény funkciói révén.

Az értéktörvény fő funkciója éppen az, hogy a piaci áron keresztül az árukban tárgyiasult munkát minősíti, azt részben vagy egészben társadalmilag szükségesnek ismerve el. Amennyiben valamely termékre a társadalmilag szükségesnél több munkát fordítottak, akkor a piac az ilyen munkát nem ismeri el teljes egészében társadalmilag szükségesnek, s a költségeket nem téríti meg, átlagos nyereséget nem juttat az áron keresztül a termelőnek.

Az is megeshet, hogy a termékben tárgyiasult munka átlagos feltételek közötti, átlagos intenzitású, és ilyen értelemben „szükséges", mégsem szükséges teljes egészében *társadalmilag* akkor, ha adott termékből többet termeltek, mint amennyire a termelőerők adott fejlettségi fokán effektív szükség van. „Itt arról a szükséges munkáról van szó, amely bizonyos árucikk termeléséhez, a társadalom bizonyos árucikkek iránti különleges szükségletének kielégítéséhez szükséges."*

A szükségletek egymáshoz viszonyított arányai az értéktörvény révén mennyiségi korlátokat állítanak a termékek között megoszló munkamennyiségek elé, hogy lehetőleg sehová se kerüljön több munkaerő, anyag, energia, gép stb., mint amennyi ott feltétlenül szükséges.

Ez a mennyiségi korlát azonban nem pusztán azt jelenti, hogy ne kerüljön valamely termék előállításához például *több* gép, mint amennyi szükséges, hanem azt is, hogy ne kerüljön oda a szükségesnél *bonyolultabb* gép! Mint ahogyan a bonyolultabb munka egy órányi mennyisége több mint egy órányi átlagos munkának felel meg, éppen úgy egy bonyolultabb megmunkálógép több mint egy egyszerűbb gépnek felel meg. Az említett mennyiségi korlát tehát *bonyolultsági korlát is.* Azt fejezi ki, hogy a gép ne legyen (sokkal) bonyolultabb annál, mint amilyen bonyolultságot a rajta általában végzett művelet megkíván. A társadalmilag szükséges bonyolultságnál többet a piac az árakon keresztül nem ismer el, amennyiben az árak valóban a piacon alakulnak ki.

A bonyolult gépben több munka tárgyiasul, mint az egyszerűben. Amennyiben azonban a bonyolultság egy része felesleges, akkor a gépben tárgyiasult munkamennyiség egy része is az. Ha a népgazdaság egészére jellemző, hogy bizonyos gépfajtából a társadalmilag szükségesnél bonyolultabbakat termel és használ, akkor ez közgazdaságilag úgy értelmezhető, mintha a társadalmilag szükségesnél *több* gépet termelne és használna. „A társadalmi munkaidőből a termelés különböző területeire fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában; bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére."**

A „túlfejlesztés" két formája

Magától értetődő, hogy a különböző területeken végzett műszaki fejlesztés üteme szükségképpen eltérő. Az értéktörvénynek a műszaki haladást ösztönző funkciója a termelőket arra orientálja, hogy olyan területeken hajtsanak végre elsősorban korszerűsítéseket, ahol a korszerűsítési ráfor-

* Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth, 1961. 618. l.
** Uo. 619. l.

dítások a leghatékonyabbak, s így a leggyorsabban megtérülnek. Egységnyi korszerűsítési ráfordítás (például 1 millió Ft beruházása) hatékonysága, megtérülési ideje adott időszakban az egyes területeken igen eltérő. Így a műszaki fejlesztés üteme is különböző. Amennyiben egy-egy vállalatot, ágazatot túlfejlesztenek, akkor ide olyan fejlesztési erőforrásokat alkalmaztak, amelyek másutt nagyobb hatékonyságot eredményeztek volna. Az optimálistól eltérő technikai fejlesztés népgazdasági veszteségek forrása.

De ez csupán a „túlfejlesztés" egyik formája. A másik, elég általános forma az, hogy már korábban kifejlesztett és sorozatban gyártott termelőeszközök közül a szükségesnél bonyolultabbat alkalmaznak. Nem műszaki fejlesztés ez végeredményben, hanem a már meglevő műszaki fejlesztési eredményekből a szükségesnél többnek az igénybevétele. Túlzott technikai felszereltség ez: olyan termelékenységi és hatékonysági kapacitások igénybevétele, amelyet a vállalat, ágazat nem képes kellően kihasználni, mert nincs szüksége a gép mindazon tulajdonságára, amellyel az rendelkezik. Ha az átlagos bonyolultság a szükségesnél 30 százalékkal nagyobb, ez éppúgy hat, mintha a szükséges bonyolultságú géptípusból 30 százalékkal többet kötne le a technikailag indokoltnál. A túlfejlesztésnek ez a formája munkakapacitásokat von el más területekről, ahol így a szükséges fejlesztést sem tudják — eszközök hiányában — végrehajtani. Az optimálistól eltérő technikai felszereltség népgazdasági és vállalati veszteség egyaránt.

Az ilyen túlfejlesztés voltaképpen a műszaki fejlesztés országos forrásait szűkíti, mivel a gyártmányokat nagyobb amortizációs és eszközlekötési költség terheli a társadalmilag szükségesnél. A vállalat jövedelme — piacon kialakuló árak mellett — az egyébkéntinél kisebb lesz, s így a nemzeti jövedelem növekedési üteme is a lehetségesnél alacsonyabb. A vállalati túlfejlesztés egyrészt fejlesztési erőforrásokat köt le fölöslegesen, másrészt felesleges üzemeltetési költségei (amortizáció, karbantartás, energiaigény stb.) csökkentik a vállalati és a társadalmi tiszta jövedelmet.

Nem közömbös tehát az, hogy milyen értékű és mennyire gazdaságosan üzemelő gépekkel termelünk. Egy 10 tonnás és egy 100 tonnás excenterprés között lényeges az árkülönbség. Ha a 10 tonnás is megfelelő volna, akkor 100 tonnás alkalmazása esetén ez utóbbi ára alapján számolt értékcsökkenés terheli a gyártmány önköltségét, de csak a 10 tonnás présgép megfelelő értékrésze „megy át" a termékre. Nagyobb amortizációs költség terheli tehát a gyártmányt, illetve műveletet, mint amekkora az átvitt értékrésznek megfelelő. A piac csak a 10 tonnás excenterprés közreműködését ismeri el társadalmilag szükségesnek.

A túlzott „minőségi" felszereltség voltaképpen a gépek és berendezések műszaki-gazdasági avulását jelzi. Nemcsak akkor beszélhetünk avulásról, amikor egy-egy gép már kevésbé alkalmas valamely munka elvégzésére, hanem akkor is, amikor már nem rendelkezik az átlagosan elvárt hatékonysággal. A szükségesnél bonyolultabb gép alkalmazásának helyén gazdaságilag avultnak minősül, hiszen a benne tárgyiasult munka hatékonysága nem képes teljesen érvényre jutni. Az ilyen gép nagyobb költséggel terheli a gyártmányokat, mint amennyi értéket belőle a megmunkáló tevékenység a gyártmányra átvisz. Az átvitt és az elszámolt érték különbözete társadalmi és vállalati veszteség.

A túlzott „minőségi" felszereltségből adódó veszteséget a vállalat a jelenlegi mechanizmusban alig érzi. Ez a veszteség a bázisadataiban is

benne van. Amíg a vállalatok tevékenységét úgy ítélik meg és úgy jutalmazzák, hogy a bázishoz való javulást tekintik alapnak, addig a népgazdaság ilyen veszteségei nem jelennek meg vállalati veszteségként. Mihelyt azonban a vállalat nem régi önmagával versenyez, hanem más (esetleg külföldi) vállalatokkal, akkor már a veszteség érzékenyen fogja érinteni.

Ma alig tűnik fel valakinek is, hogy például két azonos nagyságú (elforgó átmérőjű és csúcstávolságú) csúcseszterga pad ára között számottevő különbség van a beépített elektromotor teljesítőképessége, sebességfokozatok száma, automatikaelemek léte, illetve nemléte függvényében. Azt veszi a vállalat, amelyiket kapja, illetve amelyik nagy biztonsággal túlméretezett és túlfejlesztett. Sohase tudni, mikor lesz a gép ma még felesleges „tudására" is szükség. Hogy sokba kerül? Nem probléma. Az állam egyik kezével nyújtja a gépet, a másikkal a pénzt, amivel ki kell azt fizetni. Magas lesz az amortizáció és az üzemeltetési költség? Nem probléma. Belefér a költségekbe. A szükségesnél több energia kell az üzemeltetéshez, több olaj a csúszófelületek kenéséhez, több munka a karbantartáshoz? A vállalati állóeszköz-állomány átlagos túlfejlettsége már rég beleépült a költségszint bázisszámaiba. Meg se rezzennek a mutatók a felesleges költségek hatására!

Hazánk szerszámgépipara a világszínvonalnak szinte megfelelő forgácsoló szerszámgépeket állít elő és hoz forgalomba. Szerszámgépiparunk gyártmányaira büszkék vagyunk. Egyre bonyolultabb, nagyobb teljesítményű gépeket gyárt szériában az ipar, és ajánl megvételre itthon és külföldön. Még véletlenül sem gyárt olyan csúcseszterga gépet, amely ne rendelkeznék *univerzális* adottságokkal (8—18 fordulat, számos előtolási fokozat, széles skálájú menetvágási sebesség stb.). Hasonló univerzális képességekkel rendelkeznek a szerszámgépek közül a marógépek, sőt — jellegükhöz mérten — a revolvereszterga is. A szerszámgépeket felhasználó vállalatok természetesen azt veszik, amit a szerszámgépipar kínál. Nem csoda, ha gépállományunk egy része túlfejlesztett, túlméretezett és túlbiztosított. Univerzális adottságú gépeken végzünk ilyen adottságokat nem kívánó, egyszerű tömegműveleteket.

Egy felmérés eredményei

1964-ben több vállalatban felmérést készítettünk a szerszámgépek technikai jellemzőire vonatkozóan.* A felmérés adatainak elemzése felhívta a figyelmet arra, hogy a gépberuházások nem eléggé átgondoltak. Nem előzi meg a beruházásokat a meglevő gépek és a megmunkálandó termékek strukturális egyeztetése. A beruházók nem érzékelik az optimálisnál nagyobb, egyetemesebb gépek beszerzéséből származó beszerzési árkülönbözetet, üzemelési költségkülönbözetet és egyéb gazdasági hátrányokat.

A felmérő és elemző munkát azonban nem követte a költséghatások kiszámítása vagy legalább nagyságrendi érzékeltetése. A tanulmány így nem keltette fel kellően a figyelmet az itt található és feltárható hatalmas tartalékokra. Ebben a cikkben néhány adatot vizsgálunk meg a túlfejlesztés társadalmi veszteségeinek nagyságára, eszterga- és marógépek példáján.

* A felmérés a KGM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet keretében történt. Az erről szóló kiadvány 1965 májusában jelent meg. „A szerszámgépek megmunkálási adottságai kihasználásának mérési és elemzési módszere" címmel, Nagy Mózes Gyula és Szalai Szilárd tollából.

Eszközlekötési és amortizációs többletráfordítások

A gépi kapacitások összetétele és a végzendő műveletek összetétele között jelentkező eltérések voltaképpen a minimálisan szükséges bonyolultságú gépösszetétel és a tényleges összetétel eltéréseként jelentkeznek. Elvileg itt is érvényes az az általános politikai gazdaságtani tétel, hogy a kapacitásoknak igazodniuk kell az effektív szükségletek szerkezetéhez, vagyis sem a kapacitás (terméktömeg) nagysága, sem minősége tekintetében ne legyenek túl bő és túl szűk keresztmetszetek.

Természetesen a kapacitások bizonyos kihasználási veszteségei szükségszerűek és el nem kerülhetők. Egy-egy vállalat a gépi megmunkáló kapacitása kialakításában és fenntartásában nem alkalmazkodhat egy rövid időszak (például egy év) művelet-összetételéhez, hanem számítania kell a művelet-összetétel változására. Így gépparkjának összetétele nem nélkülözhet bizonyos extenzív és bonyolultsági tartalékokat. Az elvégzendő műveletszám ingadozására éppen úgy fel kell készülnie, mint a műveletek átlagbonyolultságának változására. Ezért természetes az, hogy kell szabad kapacitással rendelkeznie bonyolultabb, univerzálisabb gépekben akkor is, ha viszonylag csekély azoknak a műveleteknek a száma, amelyekhez éppen az univerzálisabb, bonyolultabb gép kell. Ezt megkívánja a termelés folyamatossága. Nem kívánhatunk a vállalatoktól olyan állóeszköz-gazdálkodást, hogy adja le az utolsó tartalék gépét is, hiszen nem tud rá gazdaságos munkát programozni.

Leszámítva a szükséges mennyiségi és bonyolultsági tartalékot, a gépparknak igazodnia kell a viszonylag stabil termelési programhoz, hogy ne keletkezzék felesleges eszközlekötési és amortizációs ráfordítás.

A felmérés számba vett több vállalatnál levő, összesen 97 darab csúcsesztergagépen megmunkált alkatrészmennyiséget és -méretet. Kiderült, hogy a több mint 320 ezer alkatrész (munkadarab) igen kisméretű esztergagépeken is befogható és megmunkálható. A technológiai előírás nem kívánta a gépek fordulatfokozatainak és előtolás-fokozatainak széles skáláját; nem volt jelentős anyagminőség- és méretingadozás, ami indokolta volna a sok fokozat igénybevételét. A munkadaraboknak mindössze 3 százalékához kellett menetvágás!

Csúcseszterga gépeken megmunkált munkadarabok megoszlása

Méretcsoportok (mm)	Munkadarab gyakoriság			
	átmérő szerint		hosszúság szerint	
	db	%	db	%
0 — 25	214 093	67	181 005	57
25,1— 50	46 396	14	83 060	26
50,1— 100	35 312	12	32 540	10
100,1— 200	12 149	4	20 033	6
200,1— 300	6 570	2	2 336	1
300,1— 400	777		1 080	
400,1— 600	382	1	—	—
600,1—1500	4 375		—	—
Összesen:	320 054	100	320 054	100

Tehát nemcsak kisebb méretű csúcsesztergák kellenének zömében a vállalatnak, hanem a meglevőknél sokkal egyszerűbbek is. A szükséges technológia alig kíván univerzális szerszámgépet. A vizsgált gépeknél a fordulatfokozatok kihasználása 18, az előtolás-fokozatok kihasználása 15, a gépi menetvágás részaránya pedig csak 3 százalék volt. 250 mm elforgó átmérőjű és 500 mm csúcstávolságú esztergákkal lehetett volna megmunkálni a munkadarabok 97 százalékát. Ezzel szemben a *gépek majdnem fele sokkal többre képes, mint amire használják.* Ezek a gépek persze nemcsak „okosabbak" a kelleténél, hanem drágábbak is.

Csúcsesztergagépek méretjellemzők szerinti megoszlása

A gépek méretjellemzői		A gépek megoszlása		A gépek összértéke nettó termelői áron számítva (Ft)
elforgó átmérő mm	csúcstávolság mm	db	%	
250	500	24	25,0	1 039 200
250	750	29	30,0	1 267 300
320	1000	19	19,4	1 235 000
400	1000	17	17,4	1 105 000
400	1500	2	2,0	136 000
500	2000	5	5,2	840 000
700	1500	1	1,00	174 000
Összesen:		97	100	5 796 500

A vizsgált gépek 55 százaléka tekinthető megfelelőnek az adott méretstruktúrához. Még ha a túlméretezettnek minősülő 44 gépből egy-egy darabot biztonságból meghagyunk, akkor is 39 olyan gép van, amelyik feleslegesen túlméretezett, s helyettesíthető lett volna 250 × 500 mm jellemzőjű gépekkel.

Kiszámítottuk, hogy a feleslegesen túlméretezett 39 gép beszerzési ára 2950 eFt, a helyettesítő egyszerűbb gépeké pedig csak 1704 eFt. Így 1246 eFt bruttó állóeszközértéknek megfelelő tárgyiasult munkamennyiség volt feleslegesen lekötve. Ez egyrészt kapacitáselvonás más területekről, másrészt vállalatilag is felesleges eszközlekötési és amortizációs költséget jelent. A felesleges költségre a vállalati mutatószámrendszer érzéketlen, mivel a gépek túlméretezése és felesleges bonyolultsága nem új keletű, s a bázisszámokba régen beépült.

Hasonló eredményre jutottunk a revolveresztergáknál is. A vizsgált 54 gépből mindössze nyolc gép volt a munkadarab-állományhoz méretjellemzők tekintetében megfelelő. A szerszámhelyek (átlag 8 db) kihasználása 40, a fordulatszám kihasználása 20 százalék körüli volt. A 100 mm elforgó átmérőjű és 200 mm megmunkálási hosszúság feletti gépek majdnem teljes egészükben feleslegesek, s helyettesíthetők lennének kisebb gépekkel. A feleslegesen túlméretezett 46 gép bruttó értéke 8,5 millió Ft. Ha a helyettesítő gépek RT 25 típusúak lettek volna, akkor ezek bruttó értéke csak 2,6 millió Ft. A feleslegesen lekötött állóeszköz-állomány bruttó értéke tehát majdnem 6 millió Ft.

Marógépeknél sem kedvezőbb a helyzet. A 73 megfigyelt gépből 11 volt

megfelelő, a többi túlméretezett. A 62 túlméretezett gép helyettesíthető lett volna 200 × 600 mm méretjellemzőjű gépekkel. A felesleges lekötés meghaladja a 3,6 millió forintot. A fordulatszám-fokozatok kihasználása a vizsgált időszakban 35, a szerszámhelyek kihasználása 50 százalék körüli volt.

A forgácsológépeken kívül megvizsgáltunk számos fém- és műanyagsajtoló gépet, nehogy elhamarkodott általánosítást végezzünk. Kiderült, hogy itt sem különb a kép.

Többlet energiaköltségek

A túlméretezés, a felesleges bonyolultság folyó ráfordításokat növelő hatására legjellemzőbb a felesleges energiaköltség. Az Országos Villamosenergia Felügyelet egyik vizsgálata (2702. sz. jelentés) derített fényt például arra, hogy egy 21 munkahelyes zárt ciklusban a beépített teljesítmény (237 kW) több mint kétszerese volt a szükségesnek (118 kW). Figyelemreméltóak ezek az adatok azért is, mert rámutatnak: nemcsak a műhelyrendszerű termelésben, az univerzális gépek használatában keletkezik a túlméretezésből jelentős népgazdasági kár, hanem a *zárt ciklusban üzemeltetett gépeknél is.*

A folyó ráfordításokban, így az energiaköltségekben mutatkozó túlméretezési többlet nemcsak az anyagjellegű költségeket növeli, hanem gyakran pótlólagos eszközlekötést is kíván. A túlméretezett hajtómotorok nagy indítási áramlökéseket eredményeznek; a meglevő transzformátorok elégtelennek bizonyulnak, s új transzformátor beállítása válik szükségessé. Az új transzformátor működtetése további áramveszteséget, a meddő energiafogyasztás növekedését jelenti. További költség az új transzformátorhoz tartozó kapcsolóberendezések beszerzése, felszerelése stb.

Karbantartási és felújítási többletköltségek

A karbantartási és a felújítási költségek a gépek bonyolultságával nagyjából és átlagban arányosak. Ezért már hosszú ideje a karbantartási és felújítási igényt ún. bonyolultsági fokkal fejezik ki. A bonyolultsági fok a gépre vonatkozó olyan számérték, amelyik megmutatja, hogy a karbantartáshoz szükséges munkaráfordítás hányszorosa az egységként választott gép karbantartási ráfordításigényének.

A gép felesleges bonyolultsága felesleges fenntartási költségeket okoz. Ha például egy kisméretű (például E2N típusú) esztergá megfelelő volna, de helyette egy nagyobbméretű (E 400 típusú) esztergát használnak, akkor a szükséges bonyolultsági fok: 8, a tényleges pedig 12. Így a javítási munkaigény másfélszeres; a javítási költségek egyharmada felesleges költség.

A felújítási költségben is lényeges az eltérés. Egy kis csúcseszterga (például az E1N típusú) egyszeri felújítási költsége 19 eFt, egy nagy (például MVE 280 típusú) csúcseszterga pedig 44 eFt.

Üzemeltetési többletköltségek

Az üzemeltetési költségekben az energiaköltségeken kívül benne vannak még az általános szerszámköltségek, fogyóeszközköltségek, segédanyagfelhasználás, a karbantartás-javítás, valamint az értékcsökkenési leírás.

Az üzemeltetési költségek legfőbb mutatója az üzemóraköltség. Az üzemóraköltségek egymáshoz való viszonyát a bonyolultsági fokhoz hasonló műszaki-gazdasági mutatóval jellemezzük, az ún. üzemóra-együtthatóval. Ez a viszonyszám adott termelőberendezés üzemóraköltségét jelzi az egységül választott üzemóraköltséghez képest. Ezek az együtthatók is igen nagy szóródást mutatnak, jelezve azt, hogy a túlméretezés feltétlenül többletköltséget okoz. A csúcsesztergák nettó üzemóra-együtthatói*: elforgó ∅ mm 50, 250, 300, 350, 400, 500, 600; együttható 0,74, 0,84, 1,00, 1,10, 1,25, 1,7, 2,12.

Épület- és területigény-többlet

A gépek vállalati túlfejlesztése, túlméretezettsége növeli egységnyi megmunkáló kapacitás területigényét és épületigényét. A szükséges bonyolultságú és méretű gépek kisebb helyen elférnek, kevesebb épületamortizációs és eszközlekötési költséget jelentenek. Sőt, amennyiben az új gazdaságirányítási rendszerben a lekötött területért is fizetnie kell a vállalatnak, további elhárítható költségek jelentkeznek.

A népgazdasági kár legyen kára a vállalatnak is

A jelenlegi finanszírozási rendszerben a beruházások zöméhez a vállalatok ingyen jutnak. A beruházási hitelt *mint ilyent*, nem kell törleszteni. Voltaképpen a vállalati nyereség kötelező befizetésében eleve benne van a hitelvisszafizetés, de nem a hiteligénybevétel arányában és nem elkülönítetten. A hiteltörlesztés nem vállalati költségtétel.

Mivel a vállalatok az elért nyereség jelentős részét tartoznak befizetni — függetlenül a hiteligénybevételtől —, a beruházások ingyenesnek hatnak, bár azok törlesztési részleteit voltaképpen a vállalatok más címen befizetik. Az eszközlekötési járulék bevezetése már bizonyos haladást jelentett. De ez az új költségelem még nem szüntette meg a beruházások ingyenességét, pusztán a lekötés ingyenességét. Vagyis a kölcsön után kamatot már kell fizetni, de a kölcsönt nem kell *visszafizetni*. Az eszközlekötési járulék így az új állóeszközök után ugyanolyan minimális hatékonyságot követel meg, mint a meglevő, részben már avulásnak indult állomány után. Ez teljesen ellentétben áll az áru- és pénzviszonyokkal, hiszen sérti az önálló elszámolás elvét. Ez az elv nemcsak azt jelenti, hogy a vállalat folyó költségeinek a folyó árbevételben meg kell térülnie, hanem azt is, hogy a vállalat egyszeri ráfordításait is viszonylag rövid időn belül az árbevételből, illetve önköltségcsökkenésből fedezni kell. Az önálló leszámolás torz és tarthatatlan formája az, amikor bizonyos költségeket a vállalatnak a bevételeiből fedeznie kell, más költségeket pedig nem. Az ingyenesen vagy olcsón igénybe vett erőforrások a felhasználók számára úgy jelennek meg, mint *bőséges* erőforrások, amelyekkel csak a folyó költségek vonatkozásában kell gazdálkodni, tehát olyanok vonatkozásában, amelyek valóban *vállalati* költségek. Ha az állóeszközök népgazdaságilag szűkös volta ezek

* Lehoczky Gyula–Parányi György: Az üzemóra együtthatók módszere a műszaki-gazdasági számításokhoz, KGM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet, Bp. 1959.

vállalati szempontból való költségességében nem jelenik meg, akkor a szűkösség hatása pusztán addig tart, amíg a vállalat a gépet és a megvételéhez kellő pénzt kiharcolja, tovább nem. A felhasználásban a szűkösség már nem játszik szerepet. Így semmi különösebb akadálya nincs annak, hogy a vállalatok a gépek száma, méretei és bonyolultsága tekintetében túlbiztosítsák magukat éppen úgy, mint a munkaerő, a béralap és a készletek tekintetében.

Ha az új gazdaságirányítási rendszerben el akarjuk érni, hogy ami kára a népgazdaságnak, az legyen kára a vállalatnak is, akkor meg kell valósítani a beruházások nagy részének vállalati finanszírozási rendszerét, a hitelek visszafizetésének kényszerét. A szükséges és a tényleges bonyolultság közötti eltérés nemcsak a folyó költségekben jelent pazarlást, hanem a beruházási költségekben is. Erre a pazarlásra érzékennyé kell tenni a vállalati nyereségmutatót. Ennek egy módja van: a vállalat hiteltörlesztési kötelezettsége. Természetesen itt differenciált módszerek alkalmazhatók egyrészt a törlesztési feltételek, másrészt a költségvetési dotálás formájában. Elképzelhető például az, hogy rendkívül fontos beruházások esetén a költségvetés a beruházási összeg 10—30 százalékát átvállalja, ösztönözve ezzel a vállalatot a fejlesztésre. Egyik hitelre adhat két, a másikra öt évi törlesztési határidőt. Fontos, hogy a hiteltörlesztéssel az új gépek relatív hatékonyságát, jövedelemnövelő képességét az állam a belépést követő években lefölözze, így a beruházást drágává tegye. Csak így teremthető meg egy piaci mechanizmusban az állóeszközpiacon a kereslet és a kínálat egyensúlya. Csak így lesz érezhető a fejlesztési erőforrások országos szűkössége vállalati szinten is.

A beruházások ingyenessége hosszú időn keresztül párosult a termelési és termelékenységi tervek teljesítésének ösztönzésével. A vállalatok elsődleges szempontja a termelés minden áron való folyamatossága volt. Kerül amibe kerül, a tervet teljesíteni kell. A vállalatok gyűjtőszenvedélye nem a vezetők fegyelmezetlenségének, öntudathiányának, hanem a gazdasági mechanizmusnak a következménye volt. A kapacitások kihasználatlansága nemcsak abban jelentkezett, hogy a gépek átlagos műszakszáma rendkívül alacsony volt, hanem azok bonyolultságának, méreteinek kihasználási foka is kicsi. Az utóbbiból származó társadalmi kár nem kisebb az előzőből származónál. Az új gazdasági mechanizmus hatalmas, de nehezen mozgósítható tartalékokat fog itt találni. Nehezen lesznek ezek mozgósíthatók, mert a vállalatok állóeszköz-állománya nem cserélhető ki azon a címen, hogy a gépek túlméretezettek. De az új finanszírozási rendszer elérheti azt, hogy az *új beszerzéseknél* a vállalat már vigyázni fog. Ha magasabb a vételár, magasabb lesz a törlesztés évi részlete is.

A vállalati nyereségmutatót nemcsak az egyszeri ráfordítások törlesztési részleteire kell érzékennyé tenni, hanem az üzemeltetési ráfordításokra is. Ennek feltétele egyrészt a bázisszemlélet felszámolása, másrészt az áralakulás módjának reformja.

A bázisszemlélet eddig azt eredményezte, hogy minden vállalati gazdaságossági tervszám az előző időszakban átlagos veszteségek zömét szentesítette. Ha eddig is általános volt a gépek felesleges bonyolultságából adódó többletköltség, ez már beépült a vállalati költségszintbe, a gyártmányok önköltségébe. Az új tervszám évről évre szentesítette a meglevő lazaságokat, bár egy „globális" feszítést rendszerint tartalmazott.

Olyan vállalati nyereségérdekeltségi rendszer szükséges, amelyik a nyereség zömét — amely általában korábbi időszakok termelékenységnövelésének stabilizálódott eredménye — normatív alapon (eszközlekötési járulék és illetményadó formájában) elvonja, az ezen felüli nyereség zömét pedig a vállalatnál hagyja. A normatívákat és a nyereségadó-kulcsokat több évre kell megállapítani, hogy legyen a vállalatnak gazdálkodási biztonsága. Ne kelljen félnie attól, hogy a beruházási hitelt nem tudja majd visszafizetni, mert az új gépek révén elért többletnyereséget valamilyen progreszszív elvonási formával eleve lefölözik, vagy a befizetési kötelezettséget egyik évről a másikra korrigálják. A jövedelemelvonási rendszernek olyannak kell lennie, hogy az újólag elért jövedelem jóval nagyobb hányada maradjon a vállalatnál, mint a korábban elért jövedelemé. Így a visszamaradó nettó jövedelem mint „vállalkozói haszon" igen érzékeny lesz az új beruházások törlesztési részleteire, s akadályává válik a túlméretezett, feleslegesen bonyolult gépek beszerzésének.

További feltétel, hogy meg kell változtatni az árképzés, az áralakulás módját. Amíg az árakat „alulról felfelé" képezik, addig az árba minden állóeszközköltség belefér: kicsi és nagy egyaránt. *A piaci visszahatás elvét* kell érvényesíteni az áralakulásban. Ez azt jelenti, hogy az ár lényegében a piacon alakul ki és minősíti a vállalati gazdálkodást. El kell vetni azt a szemléletet, hogy az ár úgy „keletkezik" a szocializmusban, hogy a közvetlen költségekhez hozzáadjuk az üzemi és a vállalati általános költségeket valamilyen vetítési alappal és kulccsal számolva, majd minderre rászorzunk egy tisztajövedelem-részt és kész az ár. Az ár nem arra való, hogy a költségeket (szükségeset és feleslegeset) eleve fedezze és a vállalati nyereséget eleve biztosítsa. Az ár arra való — mint az értéktörvény termelést szabályozó és műszaki fejlesztésre ösztönző funkciójának eszköze —, hogy a vállalati tevékenységet megítélje, a költségeket többé vagy kevésbé társadalmilag szükségesnek minősítse. Mihelyt az árba nem fog *eleve* beleférni minden költség, azonnal megindul a vállalaton belüli kombinatív tevékenység arra, hogy *minden termelési eszköz a hozzá tartozó feladatot kapja.*

Teljesen méltánytalan az, hogy a felesleges termelői kiadásokat a magas áron keresztül a felhasználó viselje. Ott kell viselni a kárt, ahol keletkezett. Ennek a kárviselésnek pedig egyetlen mechanizmusa: a piaci árak mechanizmusa.

A műszaki fejlesztés nem lehet öncélú technikai tevékenység. A felmérések bizonyítják, hogy *ami a legtökéletesebb, az nem feltétlenül optimális.* Nem műszaki fejlesztés, hanem megengedhetetlen *luxus* az, hogy a gyárak az univerzális gépparkjukhoz ragaszkodnak, amikor sokkal olcsóbb gépek is alkalmasak a műveletek ellátására. Csak az optimálist közelítő műszaki fejlesztés hasznos a népgazdaságnak. Érvényesüljön ugyanez a szempont vállalati szinten is. A műszaki fejlesztés eredményességét csak gazdaságossága adja, nem pedig paraméterei.

Adminisztratív eszközök itt nem segítenek. Csak a vállalat tudja, hogy milyen gépparkra van szüksége. Csak az ár- és a jövedelemelvonási rendszertől, valamint a beruházások finanszírozási rendszerétől várhatjuk a javulást.

Sokan felvetik napjainkban a kérdést, hogy milyen módszerekkel fogja népgazdaságunk az új gazdasági mechanizmusra való áttérést finanszírozni.

Erre elsősorban az azonnal és költségmentesen mozgósítható tartalékok szolgálnak. Ezek között nem lebecsülendő tartalék lesz az, hogy a vállalatok — legalább részben — felszámolják a túlméretezett és túlzott bonyolultságú berendezések beszerzését. Ez már az első időkben is sokszáz millió forintot tehet ki. Ehhez járul az üzemeltetési költségek csökkenése. Még néhány ilyen gyorsan mozgósítható tartalék kell, és az átállási finanszírozás kérdése máris gyakorlatilag megválaszolható.

Ebben a munkában nagy feladat hárul a gépfelhasználó vállalatokon kívül az egyes tárcák ipargazdasági és üzemszervezési intézeteire, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjára, amelyek konkrét segítséget nyújthatnak egyes felmérések elvégzésében, a gépi műveletek programozásában, a szükséges bonyolultság kiszámításában, a géppark összetételének optimalizálásában. A vállalatokat nem szabad magukra hagyni azon a címen, hogy most már önállóak. Segíteni kell őket önállóságukban.

Nagy feladat hárul a szerszámgépiparra és a szerszámgépeket forgalmazó termelőeszköz-kereskedelmi és külkereskedelmi vállalatokra. El kell érni, hogy olcsóbb, egyszerűbb gépeket és célgépeket éppen olyan könnyen és gyorsan be lehessen szerezni, mint univerzális és bonyolult gépeket. El kell hárítani ehhez számos gyártási és külkereskedelmi akadályt. A gyártási akadályok közül ma a legjelentősebb az, hogy a célgépeket, s azok alkatrészeit, elemeit, nem gyártják nagy szériában. Valóban, ezt sokszor nehéz megvalósítani. A szerelvényeket, alkatrészeket azonban — bizonyos tipizálás után — nagysorozatban lehet gyártani, s így a kissorozatú célgépek termelése is gazdaságossá válik. A másik feladat a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítése az eddiginél szabadabb, szervezetlenebb, üzleti alapon álló nemzetközi gépkereskedelem révén. Így létrejönnek a hatékonyabb állóeszköz-gazdálkodás piaci feltételei is.

T. Sz. Hacsaturov:

A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGI HATÉKONYSÁGA

T. Sz. Hacsaturov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja művében átfogó képet nyújt a beruházások gazdaságosságának fogalmáról, meghatározási módjáról és a hatékonyság színvonalát befolyásoló tényezőkről.

Az elméleti kérdések mellett a szerző sok konkrét példán mutatja be, hogyan alakult az elmúlt években a beruházások hatékonysága. Ismerteti és bírálja az egyes szocialista országokban kialakult beruházásgazdaságossági módszertant. Röviden kitér a legelterjedtebb polgári közgazdászok elméleteinek bírálatára is.

A mű fontos segítséget nyújthat mindazoknak a közgazdászoknak, akik a beruházások gazdaságosságának kérdéseivel részletesebben kívánnak foglalkozni.

230 l., ára kötve 32,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

RIMLER JUDIT:

A termelési függvények elméletéről

(Áttekintés és kritikai megjegyzések)

Hazánk közgazdasági gyakorlata az elmúlt évtizedben egyre fokozottabban támaszkodott — és támaszkodik — az input-output analízis és a lineáris programozás módszereire. Ezzel szemben a termelési függvények elméletével és gyakorlati felhasználásuk lehetőségeivel, kevés kivételtől eltekintve,[1] gazdasági elméletünk és gyakorlatunk alig foglalkozott, jóllehet a termelési függvények elméleti feltevéseikben és formájukban szoros rokonságban vannak mind az input-output analízissel, mind pedig a lineáris programozással.

E cikk egy szélesebb körű kutatómunka[2] első, a termelési függvényekkel foglalkozó polgári irodalom főbb eredményeit ismertető része, amelyben megkíséreljük a tárgykörben publikált jelentősebb tanulmányok összefoglaló ismertetésén túllépve az eredményeket egységes rendszerbe foglalni, és a teljesség igénye nélkül néhány kérdést kritikailag elemezni.

A termelési függvények fogalma

A termelési függvény technikai jellegű összefüggés, amely a termelés volumenét — adott gazdasági-fejlettségi szinten — a termeléshez szükséges ráfordítások volumenének függvényében fejezi ki. A termelési függvények általános alakja:

$$y = f(\mathbf{x}) \tag{1}$$

ahol y jelöli a kibocsátást, a termelést, az $\mathbf{x}$ vektor komponensei a fizikai ráfordításokat (munkaerőt, állóalapot, nyers- és tüzelőanyagokat stb.), a gazdaság fejlettségi szintjét kifejező mutatószámokat (a technológiai tudás fokát, a termelés szervezettségi szintjét stb.), valamint a termelésre ható külső, nem gazdasági tényezőket (időjárás hatását, elemi csapásokat, háborúk hatását stb.).

[1] A termelési függvények két speciális formájával foglalkozik Mátyás Antal „A Cobb–Douglas féle termelési függvény és Solow növekedési elmélete" című tanulmányában (Közgazdasági Szemle, 1964. 7—8. sz.). A *CES* függvény általánosításával foglalkozik Szakolczai György és Stáhl János (KSH). A gyakorlatban néhány ipari és vállalati elemzésben (például a villamosenergia-iparban) használtak eddig nálunk termelési függvényeket.

[2] A kutatómunka célja annak vizsgálata, hogy felhasználhatók-e a termelési függvények a gazdasági elemzésekben és a távlati tervezésben szocialista országokban, és ha igen, milyen feltételek mellett. További cikkben számolunk be a magyar statisztikai adatokkal végzett – folyamatban levő – számításaink eredményeiről. A kutatásban közreműködik Éltető Ödön (KSH).

Elméleti és gyakorlati elemzésekben a függvény (1) alakja nem használatos két okból. Először, mert az **x** vektor komponenseinek nagy része egyáltalán nem, vagy csak igen nagy pontatlansággal lenne mérhető. Másodszor, mert a legtöbb tényező egyenként oly kicsiny mértékben hat a kibocsátás alakulására, hogy a statisztikai, mérési bizonytalanságok, valamint a numerikus számítások hibái nem választhatók el megfelelő pontossággal a tényezők hatásától. Legtöbb számításnál nincs is szükség arra, hogy minden tényezőt figyelembe vegyünk. A feladat inkább az, hogy a legfontosabb, a termelés alakulására döntő hatást gyakorló tényezőket válasszuk ki.

A tényezők kiválasztásánál több szempontot kell együttesen mérlegelni. Figyelembe kell venni, hogy a termelési függvény milyen aggregációs szinten fejezi ki a termelés és a ráfordítások közötti összefüggéseket: vállalati, ágazati vagy összevont népgazdasági szinten. A vizsgálati szinteknek megfelelően beszélhetünk vállalati, ágazati és összevont, aggregált népgazdasági termelési függvényekről. A vizsgálatok aggregációs szintje több, egymással kapcsolatban levő tényezőn keresztül determinálja a figyelembe vehető ráfordításokat. Ezek a tényezők: a különböző szintekre jellemző ráfordítások, a ráfordítások mérhetősége és statisztikai bázisa. Vállalati szintű termelési függvény esetében a munkaerő, a termelési alapok és az importanyag-ráfordításokon kívül a hazai anyagok nagy része is vállalaton kívüli forrásokból származik. Ebből következik, hogy viszonylag pontosan, részleteiben is számbavehető, és mivel ezeknek a ráfordításoknak a vállalat számára rendelkezésre álló volumene többé-kevésbé kívülről adott, a vállalati termelés mennyisége nagymértékben ezek függvénye. A vállalati függvények ellenpólusának tekinthető népgazdasági összevont függvények esetében a meghatározó és mérhető ráfordítások: a felhasznált munkaerő, a rendelkezésre álló termelési alapok és az importanyagok. A hazai termékforgalomban szereplő anyagok és félkésztermékek külön-külön történő számbavételétől az összevont termelési függvények esetében el lehet tekinteni. Ez bizonyos leegyszerűsítés ugyan, de indokolt. A hazai anyagok és félkésztermékek mennyisége ugyanis a népgazdaság számára nem külső adottság — a gazdaság maga termeli a szükséges mennyiségben. Továbbá különböző számítási módszerekkel (reálönköltség-számítás, input-output-analízis) a termelésben felhasznált anyagok értéke visszavezethető az egyenként számításba vett végső ráfordításokra.

A különböző aggregációs szinten készült termelési függvények között nemcsak a döntő ráfordítások tekintetében, de magában a függvény által kifejezett gazdasági tartalomban és ennek következtében a számítások értelmezésében és felhasználhatóságában is vannak eltérések. Az előző példánál maradva: a vállalati függvény — összevetve a népgazdasági szintűvel — *egy viszonylag homogén kibocsátást* ábrázol a termeléshez szükséges *konkrét* ráfordítások függvényében. Egy népgazdasági függvény ezzel szemben egy *nagyon heterogén termékhalmaz* volumenét határozza meg, *absztrakt* ráfordítások függvényében. Ezek az absztrakt ráfordítások tulajdonképpen elvonatkoztatnak a ráfordítások konkrét, egyedi formáitól. A vállalati függvények így a technológia által nagymértékben meghatározott technikai összefüggések kifejezői, a népgazdasági függvények viszont általános, tendenciaszerűen érvényesülő kapcsolatokat, viszonyokat reprezentálnak.

A termelési függvények konkrét formái különböznek egymástól abban, hogy milyen aggregációs szinten készültek, hány és milyen ráfordítást vesznek figyelembe és hogy milyen matematikai formába öntik ezeket az összefüggéseket. A polgári közgazdasági irodalomban ismert és alkalmazott ma már több tucatnyi termelésifüggvény-típust nemcsak lehetetlen, de felesleges is lenne egy cikk keretében bemutatni. Logikailag és történetileg azonban megengedhető az a leegyszerűsítés, hogy egy alaptípus — a Cobb—Douglas-függvény — különböző variánsainak tekintjük az összes többi ismertetésre vagy csupán említésre kerülő függvénytípust. Ezek ugyanis az eredeti Cobb—Douglas-függvény más és más irányú általánosításai.

A Cobb—Douglas féle termelési függvények és matematikai formájukból következő közgazdasági absztrakciók

Mintegy harminc évvel ezelőtt jelent meg a termelési függvényekről az első olyan publikáció, amely nemcsak a termelés általános összefüggéseivel foglalkozik elvi síkon, hanem konkrét számításokkal is megkísérli igazolni a jobbára már ismert elméleti feltevéseket. A cikk szerzői C. W. Cobb és P. H. Douglas.[3] A szerzők eredeti kérdésfeltevésének két legjelentősebb — ma is aktuális — vonatkozása a következő:

a) A termelés változása véletlen-e, vagy pedig függ a felhasznált termelési tényezők, ráfordítások változásától?

b) Elkülönítve mérhető-e a különböző ráfordítások változásának hatása a termelés változásában?

A fenti két és egyéb, most nem részletezett kérdésekre a választ a következő aggregált termelési függvénnyel elvégzett empirikus vizsgálatoktól várták:

$$Y = AL^{\alpha} K^{1-\alpha}, \tag{2}$$

ahol

Y a termelés fizikai volumene (árindexszel korrigált értékadat),
L munkaráfordítás főben mérve,
K becsült tőkeállomány[4] (árindexszel korrigált értékadat),
A és α a számítás ismeretlenjei, a meghatározandó paraméterek (A arányossági tényező, értéke K, L és Y nagyságától függ; adott mértékegységek mellett, ha a munka és tőke kezdőértéke egységnyi, akkor A adja meg a termelés kezdeti értékét; α értelmezésére a továbbiakban részletesen kitérünk).

A függvénnyel empirikus számításokat végeztek az USA gyáriparára vonatkozóan, az 1899—1922-es időszakot felölelő statisztikai adatok felhasználásával. A számítások eredményeként: $\alpha = 0{,}75$ és $1 - \alpha = 0{,}25$ értékeket kaptak. Az eredmények értelmezése: ha a termelésben felhasznált munkaerő volumenét egy százalékkal növeljük, a termelés 0,75%-kal fog növe-

[3] Cobb, C. W. and P. H. Douglas: „A Theory of Production", The American Economic Review (Suppl.) 139—165. l. 1928.

[4] A termelési függvények ismertetésénél a szerzők eredeti terminológiájához tartjuk magunkat, emiatt a polgári irodalomban használatos „tőke" kifejezést használjuk a megfelelő „termelési alap" értelmében.

kedni, ha pedig a felhasznált tőkevolument növeljük 1%-kal, a termelés 0,25%-kal nő, míg a másik ráfordítás nem változik. A két kitevő összege eggyel egyenlő, tehát ha mindkét ráfordítást egyidejűleg növeljük egy százalékkal, a termelés is egy százalékkal fog nőni.

A szerzők későbbi számításaikban[5] feloldották azt a feltevést, hogy a kitevők összege egy legyen, vagyis megengedték azt, hogy a termelés a ráfordítások változásával ne azonos ütemben növekedjen. A módosított függvény:

$$Y = AL^{\alpha} K^{\beta}, \tag{3}$$

ahol

$$\alpha + \beta \gtreqless 1$$

A (2) és (3) alakú termelési függvények matematikai formájából következő közgazdasági absztrakciók:

I. A termelés ráfordítás-elaszticitása, rugalmassága egyenlő a megfelelő ráfordításoknak a függvényben szereplő kitevőivel.

Feltételezzük, hogy a ráfordítások százalékos változásának hatására a termelés meghatározott százalékos változással reagál, s ezt a termelés ráfordítás-elaszticitásának nevezzük. ε_L-lel jelöljük a termelés munkaelaszticitását és ε_K-val a termelés tőkeelaszticitását. ε_L tehát azt mutatja, ha 1%-kal változtatjuk (növeljük vagy csökkentjük) a termelésben felhasznált munka volumenét, hány százalékkal változik a termelés, ha a felhasznált tőke volumene nem változik. Hasonlóképpen ε_K a termelés százalékos változását mutatja akkor, ha a tőke volumenét változtatjuk 1%-kal, és a felhasznált munka volumene marad konstans. E termelési függvények esetében az elaszticitások konstansak és egyenlők a ráfordítások kitevőivel.

A (2) függvénynél:

$$\varepsilon_L = \alpha \quad \text{és} \quad \varepsilon_K = 1 - \alpha$$

A (3) függvénynél:

$$\varepsilon_L = \alpha \quad \text{és} \quad \varepsilon_K = \beta$$

Matematikailag valamely görbe elaszticitása (ε) egy adott „a" pontban egyenlő az „a" ponthoz tartozó relatív változások hányadosának határértékével. Az összefüggés az $y = f(x)$ függvényre:

$$\varepsilon = \lim_{\Delta x \to 0} \frac{\frac{\Delta y}{y}}{\frac{\Delta x}{x}} = \frac{x}{y} \frac{dy}{dx},$$

[5] Douglas, P. H.: „Are There Laws of Production", The American Economic Review, 1–44. l. 1948.

ahol $\frac{\Delta y}{y}$ y relatív (százalékos) változása

$\frac{\Delta x}{x}$ x relatív (százalékos) változása

II. A termelés a ráfordítások $(\alpha + \beta)$-ad fokú homogén függvénye.

A termelés ráfordítás-elaszticitásainak *összege* azt mutatja, milyen ütemben változik a termelés, ha mindkét ráfordítást egyszerre és ugyanolyan ütemben változtatjuk. A (2) függvénynél az elaszticitások összege egyenlő eggyel, vagyis a ráfordítások változási ütemével azonos arányban fog változni a termelés. A *hozadék konstans,* mert az azonos ütemű változás következtében az egységnyi ráfordításokra jutó termelés nem változik. Más szóval a munka átlagos termelékenysége (Y/L) és a tőke átlagos hatékonysága (Y/K) konstans és független a felhasznált munka és tőke volumenétől.

A (3) termelési függvénynél az elaszticitások összege kisebb, egyenlő vagy nagyobb, mint egy. Ha $\alpha + \beta < 1$, a hozadék csökkenő, ha $\alpha + \beta = 1$, akkor konstans, ha $\alpha + \beta > 1$ a hozadék növekvő. Csökkenő hozadék esetében a ráfordítások növekedési üteme meghaladja a termelés növekedési ütemét, így az átlagos termelékenység, illetve hatékonyság csökken. A növekvő hozamoknál pedig a termelés növekedési üteme gyorsabb, mint a ráfordításoké, így az átlagos termelékenység, illetve hatékonyság nő.

Matematikai definíció szerint egy függvény k-ad fokú homogén, ha a független változók λ-szorosát véve a függvényérték λ^k-ad-szorosára változik. A $z = f(x, y)$ függvényre:

$$f(\lambda x, \lambda y) = \lambda^k f(x, y)$$

Ennek megfelelően, ha $k = 1$, a függvény elsőfokú homogén, ha pedig $k = \alpha + \beta$, a függvény $(\alpha + \beta)$-ad fokú homogén.

A homogenitás azt jelenti, hogy a független változók szerinti elsőrendű parciális deriváltak aránya nem változik.

III. A ráfordítások differenciális termelékenysége a termelés ráfordítás-elaszticitásaival és a ráfordítások átlagos termelékenységével arányos

Valamely ráfordítás differenciális termelékenységének azt a termelésnövekményt tekintjük, amely abból ered, hogy a szóban forgó ráfordítás volumenét egy egységgel növeljük, míg a többi ráfordítás nem változik. A differenciális termelékenységek tehát a ráfordítások és a termelés közötti volumenösszefüggések, míg az elaszticitások a százalékos összefüggések kifejezői. A munka differenciális termelékenysége, η_L, tehát azt fejezi ki, hogy a munkaráfordítást egy egységgel növelve, a termelésben felhasznált tőke mennyiségét változatlanul hagyva, mennyi a termelés növekménye. Hasonlóképpen a tőke differenciális hatékonysága, η_K, a tőke egységnyi növekedéséhez tartozó termelésnövekményt mutatja, konstans munkaráfordítás mellett.

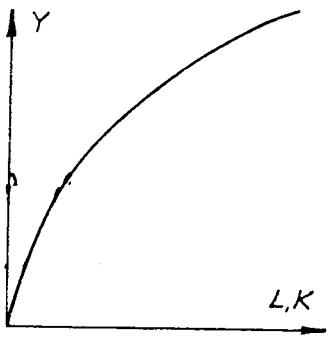
A (2) függvénynél:

$$\eta_L = \alpha \frac{Y}{L} \qquad \eta_K = (1-\alpha)\frac{Y}{K}$$

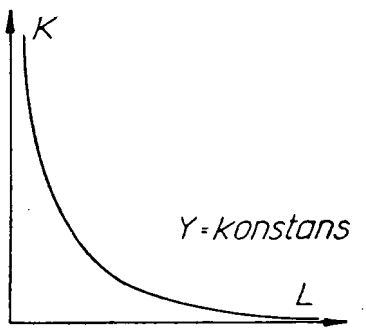
A (3) függvénynél:

$$\eta_L = \alpha \frac{Y}{L} \qquad \eta_K = \beta \frac{Y}{K}$$

A differenciális termelékenységek tehát arányosak a termelés ráfordítás-elaszticitásaival és a ráfordítások átlagos termelékenységével. A vizsgált függvénytípusok esetében a differenciális termelékenységek pozitívak, vagyis minden ráfordításnövekményhez termelésnövekedés tartozik. Ha az egyik ráfordítás egyre nagyobb mértékben növekszik — és a másik ráfordítás konstans —, a ráfordításnövekményekhez egyre kisebb termelésnövekmény tartozik. Konstans tőke- (munka-) állomány mellett a munkaráfordítás (tőkeráfordítás) növekedésével a termelés csökkenő mértékben nő. (Lásd 1. ábra.)

1. sz. ábra

2. sz. ábra

Az $z = f(x,y)$ függvénynél x független változó változásának hatását a függvényértékre a függvény x szerinti elsőrendű parciális deriváltja mutatja. Hasonlóképpen, az y szerinti elsőrendű parciális derivált y változásának hatását méri.

$$\eta_x = \frac{\partial z}{\partial x} \quad \text{és} \quad \eta_y = \frac{\partial z}{\partial y}$$

Ha $\eta_x, \eta_y > 0$, z az x, illetve az y növekvő függvénye. A z növekedési ütemét az x, illetve az y szerinti tiszta másodrendű parciális deriváltak mutatják.

$$\frac{\partial \eta_x}{\partial x} = \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \quad \text{és} \quad \frac{\partial \eta_y}{\partial y} = \frac{\partial^2 z}{\partial y^2}$$

Ha $\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}$, illetve $\frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = 0$, a növekedési ütem konstans, ha nagyobb mint nulla, növekvő, s ha kisebb mint nulla, csökkenő.

IV. A ráfordítások helyettesíthetők egymással; a helyettesítési elaszticitás konstans és egyenlő eggyel.

Adott termelést bármilyen munka—tőke kombinációval előállíthatunk, vagyis a ráfordítások helyettesíthetők egymással. A tétel érvényességének feltétele: a termelés akkor és csakis akkor nagyobb, mint nulla, ha mindkét ráfordítás nagyobb mint nulla. Tehát nem lehetséges termelés csak munka- vagy csak tőkeráfordítással. A helyettesítés jellegzetessége: minél több munkát helyettesítünk tőkével, egységnyi munka pótlására annál több tőke kell, illetve fordítva: minél több tőkét helyettesítünk munkával, egységnyi tőke pótlására annál több munka kell. Az összefüggést a 2. ábra mutatja. A görbe az azonos termeléshez felhasználható munka—tőke kombinációkat tünteti fel. A görbe egyes pontjaiban az érintők iránytangensei a differenciális termelékenységek közötti arányt mutatják.

A differenciális termelékenységek közötti arányt s-sel jelölve:

$$s = \frac{\partial Y/\partial L}{\partial Y/\partial K}$$

A görbe mentén jobbra és lefelé haladva, az egységnyi munkára jutó tőke csökkenésével a differenciális termelékenységek közötti arány (s) csökken, és L növekedésével asszimptotikusan közelíti az L tengelyt. Hasonlóképpen, ha munkát helyettesítünk tőkével (a görbe mentén balra és felfelé haladva) az egységnyi tőkére jutó munka mennyiségének csökkenésével a differenciális termelékenységek közötti arány (s') csökken és K növekedésével asszimptotikusan közelíti a K tengelyt.

$$s' = \frac{1}{s} = \frac{\partial Y/\partial K}{\partial Y/\partial L}$$

A ráfordítások differenciális termelékenységei közötti arány tehát a ráfordítások volumenarányaitól függ. Ez az összefüggés a ráfordítások közötti helyettesítési elaszticitás. A helyettesítési elaszticitás (σ) mindkét Cobb—Douglas függvénynél konstans és eggyel egyenlő. Vagyis a ráfordítások volumenarányainak százalékos változását a differenciális termelékenységek ugyanolyan százalékos változása követi.

Az I. pontban definiáltuk az elaszticitás fogalmát. A definíció értelmében, a helyettesítési elaszticitás:

$$\sigma = \frac{\partial \frac{K}{L}}{\partial s} \quad \frac{s}{\frac{K}{L}}$$

tehát s relatív változásának viszonya K/L relatív változásához.

Végül, az áttekintés megkönnyítésére a függvények matematikai alakjából következő közgazdasági absztrakciókat a következő táblázatban foglaltuk össze.

A függvény formája: Közgazdasági absztrakciók:	$Y = AL^{\alpha} K^{1-\alpha}$	$Y = AL^{\alpha} K^{\beta}$
hozam:	konstans	csökkenő, konstans vagy növekvő
ráfordítások differenciális termelékenysége:	pozitív és növekedési üteme csökken	pozitív és növekedési üteme csökken, ha $\alpha, \beta < 1$, nő, ha $\alpha, \beta > 1$
ráfordítások közötti helyettesíthetőség:	tökéletes ha $K > 0$ és $L > 0$	
helyettesítési elaszticítás	konstans és egyenlő eggyel	

V. Az Euler-tétel alkalmazásából következő közgazdasági absztrakciók

A termelési függvényekkel foglalkozó polgári irodalomban nagy jelentőséget tulajdonítottak annak a ténynek, hogy a homogén termelési függvényekre alkalmazható Euler tétele. Az elsőfokú homogén termelési függvényekre alkalmazva az Euler-tételt, azt az összefüggést kaphatjuk, hogy a ráfordítások volumenének és differenciális termelékenységeiknek a szorzatösszege egyenlő a termelés mennyiségével. E volumenösszefüggés tehát a termelés mennyiségét a ráfordítások mennyiségének és differenciális termelékenységüknek függvényeként határozza meg.

A fenti mennyiségi összefüggéseket egy következő lépcsőben a polgári közgazdaságtan egyes iskolái összekapcsolták a határtermelékenységi elmélet azon megállapításával, hogy tökéletes verseny esetében, a vállalatok profitmaximalizálási törekvése miatt, a ráfordítások differenciális termelékenységeinek meg kell egyezniük a megfelelő kompenzációs rátákkal, a ráfordítások áraival. E két feltevés alapján arra a megállapításra jutottak, hogy a termelés értéke a felhasznált munka és tőke értékéből tevődik össze. Vagyis a termelés mennyisége a munka és a tőke együttes és egyidejű közreműködésének eredménye. E közreműködés fejében a munka differenciális termelékenysége, illetve a tőke differenciális hatékonysága arányában részesülnek a munkások és a tőkések a termelés értékéből.

Az Euler-tételt alkalmazva az elsőfokú homogén Cobb—Douglas függvényre, a ráfordítások és a termelés mennyisége közötti összefüggés (feltéve, hogy Y itt a termelés volumenét jelenti):

$$Y = L \frac{\partial Y}{\partial L} + K \frac{\partial Y}{\partial K}$$

Továbbá, feltéve, hogy a differenciális termelékenységek megegyeznek az árakkal:

$$\eta_L = \frac{\partial Y}{\partial L} = \frac{\omega}{p} \quad \text{és} \quad \eta_K = \frac{\partial Y}{\partial K} = \frac{\gamma}{p}$$

ahol p a termelés ára; ω a bérráta; γ a kamat.

Behelyettesítve η_L és η_K-t az előző összefüggésbe:

$$pY = L\omega + K\gamma$$

Kísérletek a Cobb—Douglas termelési függvények továbbfejlesztésére

Cobb és Douglas termelési függvényei a termelést két ráfordítás, a munka és a tőke függvényében határozzák meg. A termelés alakulása azonban nemcsak ettől a két tényezőtől függ. A termelés alakulására ható egyik legjelentősebb és legtendenciózusabb tényező a technikai fejlettség szintje, amely a polgári terminológia szerint a technológiai tudást és műszaki-szervezési feltételeket foglalja magába.[6] A technikai fejlődés hatásának mérésére az első jelentősebb kísérlet Solow[7] cikkében található.

Solow kiinduló feltevései a következők: a függvény elsőfokú homogén (Cobb—Douglas 2. típusú függvénye); a differenciális termelékenységek megegyeznek a ráfordítások „áraival", vagyis a bérrátával és a kamattal; a technikai fejlődés semleges. Definíciója szerint a technikai fejlődés akkor semleges, ha nem változtatja a ráfordítások differenciális termelékenységeinek arányait, csak növeli vagy csökkenti a termelést ugyanazon ráfordítási szint mellett. Vagyis a függvény a következő alakú:

$$Y = A(t)\, f(K, L) \tag{4}$$

ahol $A(t)$ az időbeli eltolódások kumulált hatását méri.

Kihasználva a függvény azon feltevéseit, hogy elsőfokú homogén és a differenciális termelékenységek megegyeznek az árakkal, a technikai fejlődés évenkénti hatását a termelés százalékos változására a következő összefüggésből határozta meg:

$$\Delta A/A = \Delta y/y - \gamma \Delta k/k$$

ahol y az egy főre jutó termelés (Y/L); γ a kamatráta; k az egy főre jutó tőkeállomány (K/L).

Solow számításaiból levonható következtetések: a technikai fejlődés közelítőleg jellemezhető egy $^{\lambda t}$ alakú görbével; a technikai fejlődés hatása a termelésnövekedésre többszörösen túlszárnyalja az egy főre jutó tőkeállomány növekedésének tulajdonítható termelésnövekedést. Következtetései szerint az általa vizsgált időszakban a technikai fejlődés semleges hatású volt. Ez az állítása vitatható, mert a választott termelési függvény és a differenciális termelékenységekre vonatkozó feltevései miatt a semlegesség mérésére nem volt lehetőség.

[6] A cikk befejező részében megkíséreljük a technikai fejlődésnek ennél átfogóbb értelmezését adni.

[7] Solow, R. M.: „The Technical Change and the Aggregate Production Function", The Review of Economics and Statistics, 312–320. l. 1957.

Solow módszerét fejleszti tovább Brown és Popkin.[8] A technikai fejlődést két részre bontják: semleges és nem semleges hatásúra. A semleges fejlődés fogalma ekvivalens a Solow-féle fogalommal. Ha ellenben a ráfordítások differenciális termelékenységei is változnak, a technikai fejlődés nem semleges. A kétféle technikai fejlődésnek a termelésre gyakorolt hatását a következő módszerrel különítették el. A vizsgált időszakot mennyiségi és minőségi jellemzők szerint r szakaszra bontották. Feltételezték, hogy a szakaszokon belül a technikai fejlődés semleges és csak a szakaszok között változik. A termelési függvény az r-edik szakaszra:

$$Y_r = A_r L_r^{\alpha_r} K_r^{\beta_r} f(t_r) \tag{5}$$

ahol

$\alpha_r + \beta_r$ mutatja a növekvő, csökkenő vagy konstans hozamot az r-edik szakaszban;

$f(t_r)$ az r-edik szakaszban a semleges technikai fejlődés hatását jelzi.

Az r és az $r + 1$ szakasz között a nem semleges technikai fejlődés következtében: $A_r \neq A_{r+1}$, $\alpha_r \neq \alpha_{r+1}$ és $\beta_r \neq \beta_{r+1}$. A nem semleges technikai fejlődés hatását a paraméterek (α, β) változásának a megfelelő ráfordításokkal súlyozott összege adja. A szerzők szerint módszerük legnagyobb hiányossága, hogy meglehetősen bizonytalan a szakaszhatárok megállapítása, vagyis annak előzetes eldöntése, mely pontokban csap át a semleges technikai fejlődés nem semlegesbe. Másik hibaforrás, hogy a számításokban a folytonos változásokat diszkrét változásokkal közelítették.

A technikai fejlődés explicit mérését kísérelte meg Niitamo.[9] Függvényében a technikai fejlettséget a képzettségi szinttel (a középfokú iskolát végzettek aránya a dolgozó népességen belül) fejezi ki:

$$X = AL^{\alpha}K^{1-\alpha}h^{\kappa}g^{\xi}, \tag{6}$$

ahol h a képzettségi szint, mint a technikai változás hosszú távú hatásának mérője; g a rövid távú ciklikus termelékenység változásának kifejezője.

A Cobb—Douglas termelési függvények más irányú továbbfejlesztéseként foghatók fel azok a kísérletek, amelyek a termelési függvényekben szereplő összevont tőkeállományt bontják fel egyrészt életkora, évjáratai, másrészt anyagi összetétele szerint. A felbontást az indokolja, hogy a különböző évjáratú tőkeállományok termelékenysége más és más, és a tőkeállomány elemei (gépek, felszerelések, épületek, készletek stb.) ugyancsak eltérő termelékenységűek, és növekedési ütem szerint is különböznek egymástól.

A Cobb—Douglas-függvények általánosításának fogható fel Arrow—Chenery—Minhas—Solow konstans helyettesítési elaszticitású (Constant Elasticity of Substitution, röviden *CES*) függvénye[10] is, valamint a vele rokon, konstans határrészesedési (Constant Marginal Shares, *CMS*) függvény.[11] A szerzők függvényeiket — mind a *CES* mind a *CMS* függvény ese-

[8] Brown, M. and J. Popkin: „A Measure of Technological Change and Returns to Scale", The Review of Economics and Statistics, 402–411, l. 1962.

[9] Klein, L. R.: An Introduction to Econometrics, Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall, 1962.

[10] Arrow, K. J., H. B. Chenery, B. S. Minhas and R. M. Solow: „Capital – Labor Substitution and the Economic Efficiency". The Review of Economics and Statistics, No. 3, 1961.

[11] Bruno, M.: „Estimation of Production Functions and Factor Contribution to Growth under Structural Disequilibrium", (mimeo), Bank of Izrael, Research Department.

tében — egy elméleti és egy empirikus összefüggésből vezetik le. Az *elméleti feltevés* az, hogy a munka differenciális termelékenysége és a bérráta között valamilyen összefüggés van: speciális esetben egyenlőek egymással, általános esetben a munka differenciális termelékenysége a bérráta lineáris függvénye. Az *empirikus*, adatokkal igazolandó *feltevés* pedig, hogy a munka átlagos termelékenysége és a bérráta között adott formájú összefüggés van: a *CES* függvénynél:

$$\log \frac{Y}{L} = \log a + b \log \omega$$

a *CMS* függvénynél:

$$\frac{Y}{L} = a + b\omega$$

ahol a és b paraméterek, Y/L és ω idősorából meghatározhatók.

A *CES* függvény egyik speciális formája, ha a függvény elsőfokú homogén és a munka differenciális termelékenysége megegyezik a bérrátával:

$$Y = [\beta K^{-\rho} + \alpha L^{-\rho}]^{-\frac{1}{\varrho}} \tag{7}$$

ahol

$$\varrho = \frac{1}{b} - 1$$

$$\alpha = a^{-\frac{1}{b}}$$

E függvény tulajdonságai: elsőfokú homogén, konstans hozamokkal, de lehetőség van a hozamok állandóságának vizsgálatára és a függvény kiterjeszthető arra az esetre, amikor a tőke hozama nem konstans:

$$F(K, L) = H[C(K), L],$$

amikor a függvény elsőfokú homogén C-ben és L-ben, de K növekvő vagy csökkenő függvénye lehet C-nek.

A függvénynél a ráfordítások közötti helyettesítési elaszticitás konstans, de nem szükségképpen egyenlő eggyel. Tehát megengedhető, hogy a ráfordítások differenciális termelékenységének aránya a ráfordítások volumenarányaitól eltérő ütemben változzon.

A függvény a Cobb—Douglas függvény általánosítása, mert speciális esetben, amikor $P = 0$ a Cobb—Douglas formához jutunk vissza.

Végül vizsgáljuk meg a *CMS* függvény egyik legáltalánosabb formáját. A függvény levezetésénél a következő két összefüggésből kell kiindulni:

$$\frac{\partial Y}{\partial L} = p\omega + \mathrm{q}$$

$$\frac{Y}{L} = a + b\omega$$

Az összefüggések felhasználásával levezethető függvény:

$$Y = AL^{\alpha}K^{\beta} - mL, \tag{8}$$

ahol $$\alpha = \frac{p}{c}; \quad m = \frac{dp - cq}{c - p}.$$

A függvény tulajdonságai: a függvény általában nem homogén, de ha $\alpha + \beta = 1$, akkor elsőfokú homogén. Ha $\alpha + \beta \leqslant 1$, a hozam növekvő, illetve csökkenő. A ráfordítások közötti helyettesítési elaszticitás értéke nulla és egy között van és függ m paraméter értékétől is. Ha m értéke nullával egyenlő (ha például $dp = cq$), visszakapjuk a Cobb—Douglas függvényt.

Néhány megjegyzés a termelési függvényekkel kapcsolatos közgazdasági absztrakciókhoz

A termelési függvények konkrét vizsgálata után lehetőség nyílik arra, hogy általánosan is feltegyük a kérdést: felhasználhatók-e a termelési függvények a gazdasági elemzés és a tervezés céljaira, az absztrakciók összeegyeztethetők-e az ábrázolni kívánt gazdasági összefüggések természetével. Az absztrakciók két csoportját célszerű megkülönböztetni. Az első csoportba azok az általános érvényű absztrakciók tartoznak, amelyek függetlenek az elemzés tárgyától, a gazdaság konkrét formáitól, attól, hogy szocialista vagy kapitalista gazdaságról van-e szó. Az absztrakciók másik — speciális — csoportja viszont azzal kapcsolatos, hogy a termelési függvények fogalomrendszere magán viseli polgári eredetét. Szükséges ezért az utóbbiakat kritikailag úgy átértékelni, hogy megfeleljenek a szocialista gyakorlat és elmélet követelményeinek.

A teljesség igénye nélkül vizsgáljunk meg néhány általános, majd néhány speciális absztrakciót. A termelési függvények konkrét számításainál a függő és a független változók (termelés és ráfordítások) statisztikai idősoraiból becsüljük a függvények ismeretlen paramétereit. Milyen jellegű és hatású zavarok, torzítások lépnek fel általában a statisztikai adatok felhasználásával készült becsléseknél? A torzítások forrásai a vizsgált terület (gazdasági) jellegzetességeiben és a statisztikai mérések tökéletlenségében keresendők. Az alapvető — témában rejlő — probléma az, hogy a közgazdász nem tud kísérletezni a szó természettudományos értelmében, vagyis nem tudja a valóságban — csak a képzeletben — megteremteni a „ceteris paribus" körülményeit, ezért a vizsgálatokban szereplő független változók valójában nem függetlenek.

A független kísérletek lehetetlensége, a kölcsönös függőség azt jelenti, hogy a ráfordítások hatásainak torzításmentes szétválasztására nincs lehetőség. A termelési függvények kitevői tehát torzított becslései a munka és a tőke „tiszta" hatékonyságainak. A becsült paraméterekhez ezért, megfelelő valószínűségi szinten, megbízhatósági határokat kell számolni a torzítás mérésére.[12]

[12] Valamely paraméter megbízhatósági határa, másképp hibahatára azt mutatja, hogy a paraméter értéke milyen határokon belül ingadozhat bizonyos valószínűségi szint mellett. Ha például a valószínűségi szint 90 százalékos és a hibahatára + 0,1, akkor 90 százalék annak a valószínűsége, hogy $a \pm 0{,}1 \leqq a \leqq a \pm 0{,}1$ fennáll. A paraméterek hibahatára a termelési függvényeknél két tényezőtől függ; attól, hogy milyen jól „illeszkedik" a függvény a statisztikai adatokra, és a független változók kölcsönös függőségének (kollinearitásának) mértékétől. A paraméterek megbízhatósági határai a függvény illeszkedésének javulásával szűkülnek, a kollinearitás növekedésével pedig tágulnak. Gyakorlati számításokban — az idősoros elemzéseknél — a multikollinearitás majdnem mindig fellép. Ennek ellenére, ha a függvény illeszkedése nagyon jó, és a multikollinearitás nem túl magas, a paraméterek értékére a gyakorlati céloknak megfelelő, megbízható becsléseket kaphatunk.

Az általános feltevéseknek tekinthetők a termelési függvények matematikai alakjából következő, már részletesen tárgyalt absztrakciók is. Ide sorolhatjuk a hozamok problémáját (lásd a II. pontban) és a tényezők közötti helyettesíthetőség kérdését (IV. pont). A vizsgált és ismertetett termelési függvények egy része konstans hozamokat tételez fel, másik része megengedi, hogy a hozam növekvő, csökkenő vagy éppen konstans legyen. Ez utóbbi esetben a hozamok az elemzésre kerülő gazdaságban ténylegesen meglevő összefüggéseket tükrözik. Gyakorlati számításoknál tehát nem célszerű és nem indokolt a konstans hozamú termelési függvényekkel való számolás, bár ez utóbbi sok esetben megkönnyíti a függvény paramétereinek becslését.

A ráfordítások közötti teljes helyettesíthetőség a másik vitatott absztrakció. Az ellenérvek szerint a vállalatoknál az alkalmazott technika majdnem teljes mértékben meghatározza a ráfordítások közötti arányokat, és ennek következtében népgazdasági szinten is változtathatatlan a ráfordítások aránya. Véleményünk szerint ez az érvelés csak elmúlt időszakra vonatkozó elemzések esetében helytálló. De ha a termelési függvényeket tervezési célokra használjuk fel — különösen távlati tervezésnél —, a növekményráfordítások[13] közötti arány nem előre meghatározott, hiszen nem eldöntöttek a ráfordítási arányokat meghatározó tényezők: egy-egy vállalaton vagy ágazaton belül alkalmazandó technika, különböző ráfordítási arányokkal dolgozó vállalatok és ágazatok aránya stb.

A speciális absztrakciók alkalmazásának célja egyrészt a Clark-féle jövedelemelosztási elmélet igazolása, másrészt a bonyolult összefüggések leegyszerűsítése. Közös gyökerük az Euler-tétel felhasználásával kapcsolatos az a feltevés, hogy a termelésben a munkaerő és a tőke együttesen működik közre, s közreműködésükért a munkások a munkabért, a tőkések pedig a befektetett tőkéjük kamatát kapják meg. Az absztrakció azonban logikailag hibás, s ez formai és tartalmi érvekkel is bizonyítható. Formai szempontból: az Euler-tétel csak homogén termelési függvények esetében alkalmazható, sőt itt is matematikai és nem közgazdasági tulajdonságok következtében. Közgazdaságilag ugyanis a homogenitás csupán a vizsgálatok megkönnyítését szolgáló absztrakció, de nem a gazdaság tulajdonsága. (Több kísérlet is történt feloldására, például a *CMS* függvénynél.) Ezért egy ilyen jellegű absztrakcióból csak helytelen következtetéseket lehet levonni. Tartalmi szempontból is helytelen a konklúzió, mert először a ráfordítások „árai" kapitalista viszonyok között sem kizárólag a ráfordítások differenciális termelékenységeinek függvényei, másodszor, még ha azok is lennének, ebből sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem következne, hogy a jövedelemelosztásnak a differenciális termelékenységek arányában kell történnie.[14]

A polgári közgazdasági irodalomban elterjedt az a nézet, amely a termelési függvényekben explicit módon is kifejeződik, hogy a munka és a tőke (termelési alap) a termelés létrehozásában egyenrangúan és együttműködve vesz részt. Triviális tény, hogy a termeléshez mindkét ráfordítás

[13] A vizsgált időpontban meglevő és működő vállalatoknál a ráfordítások arányai csak szűk határok között módosíthatók, a választási probléma csak a növekmény termeléshez szükséges tőke-munka-arány szempontjából áll fenn. A fenti kérdéssel részletesen foglalkozik a következő tanulmány: L. Johansen: „Substitution versus Fixed Production Coefficients in the Theory of Economic Growth: A Synthesis", Econometrica, 1959. 2. szám, 157–175. l.

[14] E jövedelemelosztási elmélet bírálatával részletesen foglalkozik Mátyás Antal, Lásd i. m.

szükséges, tehát a munka és a termelési alap valóban együttműködik a termelési folyamatban. Ez az együttműködés viszont nem egyenrangú. A termelési alapnak ugyanis nincs önálló átlagos vagy differenciális termelékenysége, illetve hatékonysága. A termelési alapok hatékonysága csak az őket működésbe hozó emberi munka következtében és vele összefüggésben értelmezhető. A termelési függvényekben szereplő termelési alapot és a technikai fejlődést kifejező tényezőt ezért úgy értelmezzük, mint a munkatermelékenység változásának mérőszámait. A termelési függvényekben a differenciális hozamokat jelző kitevők konstansak, tehát a munka termelékenysége állandó. Ez azonban a valóságnak nem felel meg, hiszen a munka termelékenysége állandóan változik a munka termelési alapokkal való technikai felszereltségének (mint mennyiségi változásoknak) és a munkások ügyességének, képzettségének, a munkaszervezés javulásának (mint minőségi változásoknak) a függvényében. A termelési alapok differenciális hatékonysága tehát azt a termelésnövekményt mutatja, amely akkor jön létre, ha növekedik a munka technikai felszereltsége, az egy főre jutó állóalapállomány. Másképp fogalmazva: a termelési alap differenciális hatékonysága azt mutatja, hogyan változik az egy főre jutó termelés, vagyis a munka termelékenysége, ha a munka technikai felszereltsége változik. Hasonlóképpen — a munkatermelékenység minőségi változásának jelzőjeként — értelmezhető a technikai fejlődést kifejező paraméter is. Ha feltételezzük, hogy a technikai fejlődést az $e^{\lambda t}$ alakú tényező megfelelően reprezentálja, függvényünket bizonyos szempontból dinamizáltuk. Egy adott függvény mentén ugyanis a kitevők nem változhatnak, de a technikai fejlődést kifejező tényező (bár λ konstans), az idő függvényében változik.

A termelési függvényeket tehát olyan összefüggésekként foghatjuk fel, amelyek a termelés mennyiségét a munkaráfordítás és a munkatermelékenység változásának függvényeként határozzák meg. A munkatermelékenység változása a technikai fejlődés következménye. A technikai fejlődésnek van egy mennyiségi oldala, amit a munka technikai felszereltsége fejez ki, és egy minőségi oldala, amely a termelési feltételekben bekövetkező változásokkal, a technológiai tudás növekedésével, a műszaki szervezési feltételek javulásával kapcsolatos.

A termelési függvények fenti értelmezésére vonatkozó hipotézis igazolását és ezzel összefüggésben a termelési függvények tartalmi és formai revízióját további kutatásaink fő feladatának tekintjük.

CHOLAJ, H.:

A földár megállapításának problémája a szocializmusban

Miért van a szocializmusban szükség földárra?

A föld nacionalizálása haladó történelmi intézkedés volt, lépés a földmagántulajdon negatív következményeinek felszámolása felé. Megszüntette az abszolút földjáradékot, amelyben a monopólium realizálódik, s ezzel a járadék ösztönzési funkcióját is, amely a kapitalizmusban szükségessé tette, hogy a termelő meghatározott színvonalú termelékenységet és jövedelmezőséget érjen el. A marxista közgazdasági irodalom kizárólag a földmagántulajdon monopóliumának felszámolásával kapcsolatos döntő jelentőségű pozitív következményeket hangsúlyozta, s több mint négy évtizeden át nem elemezte a föld díjtalan átadásának gazdasági következményeit és problémáit. A nacionalizálás azonban önmagában még nem határozza meg a föld kihasználásának módját és feltételeit, s nem azonos a föld díjtalan használatba adásának elvével. A nacionalizálás más formákban is megvalósítható.

A gazdaság nem képzelhető el a föld használati jogának valamilyen szabályozása nélkül. Még az Adam Smith által említett hód- és szarvasvadászoknak is meghatározott egyezményes elvekhez kellett alkalmazkodniuk. Amikor a földhasználat szabályozásáról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a földdel kapcsolatos törvényhozás szerepét. A tőkésországokban a föld kihasználásának alapjai a földjáradék törvényei, amelyek azonban nem határozzák meg kizárólagosan a földkészletek városi építkezések céljára (és egyéb hasznosítási célokra) való igénybevételét. Itt már bekapcsolódik a földre vonatkozó törvényhozás — mint másodrendű tényező —, amely a földhasználatot szabályozó jogi normák egészét alkotja. Ez a törvényhozás módosítja a magánjog által szabályozott jogi helyzetet. A szocialista országokban a föld (meghatározott kivételekkel) díjtalan használatának bevezetése folytán sajátos gazdasági űr keletkezett, amelyet a földdel kapcsolatos, szükségszerűen széles körű törvényhozás tölt be. A föld társadalmi szempontból helyes kihasználását csak azzal biztosítják, hogy a szocialista állam meghatározza a használók különféle kategóriái által történő földhasználat jogrendjét.

Lengyelországban, ugyanúgy mint más szocialista országokban, a földnek a szocialista vállalatok számára nincs értéke. Gazdasági, beruházási döntéseikben a földet szabad kincsnek tekintik. Ennek pedig a föld pazarlására kell vezetnie. Az országban folyó gyors urbanizálódás, a gyors közlekedési és városi építkezés, a telekkereslet növekedése szükségessé tették

a beruházók nem ellenőrzött terjeszkedésének és a városi építkezésekre igénybevett területek növekedésének korlátozását. Lengyelországban részletes városépítési normatívák vannak, amelyek a négyzetméter töredékéig menő pontossággal írják elő, mennyi beépített terület, út, járda, park irányozható elő egy új lakótelep minden lakosára. Nincsenek azonban olyan normatívák, amelyek meghatároznák, mennyi területre van szükség más gazdasági és szolgáltatási célokra, például ipari üzemek építéséhez. A termelés sok területén a telekszükséglet normatíváinak kidolgozása vagy rendkívül nehéz dolog, vagy teljesen lehetetlen. A telek tehát csakis akkor válik a gazdasági választás kritériumává, ha a telekhasználó költségkalkulációjának gazdasági tényezője lesz. A normatívák csak a föld intenzívebb kihasználására ösztönöznek. Így például a városi építkezések, különösen a lakásépítés területén a várostervezési normatíva bizonyos mértékben a hiányzó gazdasági kritériumokat helyettesíti. A normatívarendszer azonban nem oldja meg sem a beruházási és az üzemelési költségek *optimalizálásának* kérdését, sem a telekfelhasználás gazdasági hatékonyságának értékelését. Ezért kell a föld „árát" megállapítani s a termelési költség kalkulációjába beiktatni.

A szocialista rendszerben meg kell oldani két fontos feladatot: 1) a készletek ésszerű kihasználását; 2) a munkára és a termelékenység növelésére való helyes gazdasági ösztönzés létrehozását. E két probléma megoldásához a földet figyelembe kell venni a gazdaságossági számításokban. Enélkül a gazdasági ösztönzők rendszere nem működik szabályszerűen, a készletek kihasználása pedig nem ésszerű.

a) A föld ingyenes átadása beruházási és más, nem mezőgazdasági célokra, negatív következményeket von maga után. Ha a gyárat állami telken építik fel, a beruházó ingyen kapja a földet, s ez néha nagyon termékeny földek pazarlására vezet. Ez nemcsak azt mutatja, hogy kifejezetten privilegizálják az ipart és a beruházókat, s hogy ezeknek alárendelik a mezőgazdaság érdekeit, hanem azt is, hogy hiányosságok vannak a beruházások gazdasági hatékonyságának számításában. A jövőbeli beruházások előnyeinek becslésénél egyáltalán nem számolnak a mezőgazdaságilag hasznosított föld igénybevétele folytán keletkezett költségekkel. A városi vagy a gyári építkezések nem eléggé összpontosítottak. Mivel a természeti termelési készletek ingyenesek, a vállalatok nem törekszenek intenzív kihasználásukra. Az árak segítsége nélkül nem lehet a termelési tényezőket ésszerűen elosztani produktív felhasználásuk különböző szférái között. A föld árának elég magasnak kell lennie ahhoz, hogy megszüntesse a föld kevéssé hatékony hasznosítását. A föld ára, bárhogyan is legyen meghatározva, amolyan szita, amely a társadalmilag indokolt földkeresletet különválasztja a gazdaságilag indokolatlan kereslettől.

b) Az állami gazdaságok is díjtalanul kapják a földet. Mivel a föld nem kerül semmibe és semmivel sem terheli a termelést, sajátos módon lekicsinylik a szerepét a termelési folyamatban, ami a föld extenzív kihasználásában jelentkezik. Az állami gazdaságot még akkor sem éri veszteség, ha a föld parlagon hever. Bizonyos értelemben elmosódik a különbség a termékeny és a kevésbé termékeny föld között, mert sem az egyik, sem a másik nem kerül semmibe. Az ésszerű gazdálkodás elve megköveteli tehát, hogy a föld használata földhasználati díj formájában az állami gazdaságokban termelt mezőgazdasági termékek költségeit terhelje.

c) A gazdasági gyakorlat azt mutatja, hogy a mezőgazdasági föld legelőnyösebb használatához nem elegendő csak in natura nyilvántartani a földet. A mezőgazdasági megművelésre alkalmas földeket úgy kell használni, hogy — az adott termelési eszközök mellett — minél kisebb teljes munkaráfordítással biztosítsa az egész szükséges mezőgazdasági termelést. A földek rendszerint különböző termékek termesztésére alkalmasak; az abszolút föld, amelyen csak egyetlen termék terem meg — ritkaság. A megművelésre alkalmas egész mezőgazdasági terület talajtani osztályozása azonban nem oldja meg a föld optimális kihasználásának, azaz olyan kihasználásának problémáját, amelynél a föld különböző hasznosítási módjaival elért összeredmény minimális teljes munkaráfordítást igényel. Előfordulhat például, hogy a munkatermelékenység fokozása végett az egész társadalom viszonylatában célszerű bizonyos földeket kevésbé közvetlen termelési célokra felhasználni, ha ez lehetővé teszi más földek hozamának olyan összeggel való növelését, amely meghaladja a veszteséget.

d) A földet figyelembe kell venni az állami gazdaságok munkaeredményeinek helyes értékelése, a munka mennyisége és minősége szerint való elosztás szocialista elvének megvalósítása, a munkatermelékenység növelésére késztető gazdasági ösztönzők helyes működése stb. végett. Figyelembe kell venni a gazdálkodás objektív feltételeit, pontosabban: ki kell egyenlíteni az állami gazdaságok gazdasági tevékenységének feltételeit. Ehhez nemcsak a termelési folyamatban felhasznált üzemelési költségeket, hanem a föld minőségét (valamint a termelőeszközökkel való felszereltséget) is mérlegelni kellene.

e) A föld számításbavételének hiánya lehetetlenné teszi az egyes állami gazdaságok tevékenységének összehasonlítását és — aminek a szocializmusba való átmenet időszakában meghatározott jelentősége van — az állami gazdaságoknak az egyéni parasztgazdaságokkal való összehasonlítását is.

A földhasználati díj felszámítása növeli az adott földhasznosítási variáns „költségeit", s ennek következtében a variáns kevésbé rentábilis, mint más variánsok. Ahhoz tehát, hogy ésszerű legyen a földdel való gazdálkodás, a költségek oldalán figyelembe kell venni termőképességének kihasználását és magát a tényt is, hogy az adott használat (vállalat) céljaira meghatározott időszak folyamán igénybe veszik — vagyis a földegység kihasználásának árát. S hogy ez az ár tisztán számítási kategória lesz-e, vagy pedig ki is fogják fizetni, az az alokációs döntések szemszögéből másodrendű kérdés, bár gazdálkodási szempontokból ez utóbbira is szükség van.

Hogyan állapítsuk meg a szocializmusban a (nacionalizált) föld árát?

Felmerül a kérdés, lehet-e és milyen — nem voluntarisztikus és nem is „szabadpiaci" — módon meghatározni a szocializmusban a föld árát.

A tőkés rendszerben a föld ára a tőkésített földjáradék. Ez a földmagántulajdon monopóliumának és annak a következménye, hogy a föld adásvételi ügyletek tárgya. A kapitalizmusban a járadéknak az a funkciója, amely választási alternatívák alapjául szolgál és egyúttal megfelelő színvonalú gazdálkodási intenzitásra is ösztönöz, az újraelosztási funkcióhoz viszonyítva másodlagos és származékos funkció. A szocializmusban

viszont a föld ára, amennyiben képeznek és alkalmaznak földárat, praxeológiai jellegű, minthogy alkalmazása a termelési tényezők ésszerű elhelyezésének szükségességéből következik. A kapitalizmusban és a szocializmusban tehát gyökeresen különböznek a földárak létezésének okai.

A föld pénzbeli értékelésének alapja a szocialista gazdaságban is — mint a kapitalizmusban — a földjáradék, de csak a különbözeti járadék. A föld járadékos értékelésének módszerét javasolja a Kantorovics—Novozsilov—Nyemcsinov-féle elméleti irányzat is. A föld objektív feltételekhez kötött Kantorovics-féle értékelése (a készletek korlátozottságát jellemző megoldási szorzószámok) és a különbözeti járadék között határozott az analógia.

Mi a föld járadékos értékelésének közgazdasági tartalma a szocializmusban? Van-e különbség (amely az értékelésnél esetleg mennyiségi különbözeteket idézne elő) közötte és a föld „tőkével" való helyettesítésének elve alapján történő értékelés között? A helyettesítési módszernél az értékelés alapja a helyettesítés szerepe az áralakulás folyamatában. Minthogy a helyettesítők ára hasonló, a földet a helyettesíthető piaci áruk árának megfelelően kell értékelni. A történelmi fejlődés folyamatában egyre nagyobb méreteket ölt a termőföldnek munkával és termelési eszközökkel való helyettesítése. A mezőgazdaság belterjessége egyre növekszik. Azonos mennyiségű terméket egyre kisebb földterületen termel meg, a földet helyettesítő tényező pedig — különösen a műtrágya, talajjavítás stb. — növeli a hozamot, ami ugyanaz, mintha növelnénk a termelési területet. A munkatermelékenység növekedésével és a mezőgazdasági termelés belterjesítési lehetőségeinek növekedésével, tehát azzal, hogy kisebb földterületeken egyre nagyobb hozamot érünk el, egyéb úgynevezett termelési tényezők egyre inkább helyettesítik a földet. A föld és a ráfordítások közötti helyettesítés, mint tudjuk, állandó, növekvő vagy csökkenő helyettesítési ráta szerint történhetik.

Helyettesítés van mind a föld és a tárgyiasult munka ráfordítása (a „tőke") között, mind a föld és a munkaerő között. Elméletileg mindegy, hogy a termelési folyamatban élő munkát vagy holt munkát takarítanak-e meg, ha valamennyi termelési tényezőnek megfelelő „súlya" van a gazdasági számításban. A szovjet kolhozgazdaságban azonban a munkaerő nem áru, tehát nincs értéke; ebben a szektorban nem létezik a munkabérkategória sem. A munkaerő természetbeli ráfordítás, értékelése nagyon problematikus. A két ráfordításnak (a munkának és a földnek) tehát nincs ára, amelyet éppen keresünk. Ilyen körülmények között a föld- és a munkaráfordítás technikailag lehetséges helyettesítésének elveit nem lehet értékkategóriákban, költségkategóriákban stb. kifejezni, bár nyilvánvalóan lehetséges kijelölni egy olyan görbét, amelynek mentén a munka- és a földráfordítás minden kombinációja technikai szemszögből nézve ésszerű lesz. Meghatározott ráfordításkombináció kiválasztásához, a választás gazdasági kritériumainak megállapításához szükség van a ráfordítások árrelációira. A szocialista gazdaság állami szektorában valamennyi ráfordítás egységes költségkategória része. Az élő munka konkrét ráfordítása munkabér formáját ölti — szó lehet tehát arról, hogy a munkaerő foglalkoztatásának költségeit földdel helyettesítjük. Ugyanis nem maga a munkások vagy a parasztok által végzett munka a költség, amelyet a társadalom visel azon a címen, hogy meghatározott munkaerőforrásokat moz-

gósított. A költség azoknak az eszközöknek a ráfordítása, amelyeket a társadalom bocsátott rendelkezésre az említett munkaerőforrások mozgósítására. Ha tehát a földet az élő munka pénzbeli ráfordításával egyenlő értékkel (pénzösszeggel) helyettesítjük, a föld és az érték vagy általában a költség közötti helyettesítésről van szó, s ennek a költségnek nagyon különböző formája lehet (kiadások munkaerő alkalmazására, forgóeszközökre stb.). Ez tehát lényegében már nem szorosan vett helyettesítés a föld és a munkaerő között. A föld és a munkaerő közötti helyettesítés csak a föld árának színvonalára gyakorol befolyást (párhuzamosság van a földárak nagysága és a népességsűrűség között). A népességsűrűségnek a földárak emelkedésére gyakorolt hatása független a föld minőségétől.

A föld értékelésének járadékos módszere a tiszta jövedelemnek a különbözeti járadékkal egyenlő része formájában keletkező termelési eredményből, a helyettesítési módszer pedig a megfelelő eredmény elérése végett ráfordított termelési tényezőkből indul ki. A föld értékelésének ez a két módszere a szocialista gazdaságban sok tekintetben hasonlít egymáshoz, s ezért a föld szocializmusbeli értékelését *járadékos helyettesítési módszernek* lehet nevezni. A föld helyettesíthet társadalmi munkát, amennyiben különbözeti járadékot hoz, amely állandósult pótlólagos nettó jövedelem (a tőkeráfordítás össztársadalmi hatékonyságán felül). A föld különbözeti járadék alapján való értékelésének az a közgazdasági értelme, hogy megmutatja a természeti kincsek vagy az ingyenes természeti erők kihasználásával megtakarított társadalmi munka nagyságát.

A földárnak tehát a szocialista gazdaságban csak annyiban lehet jelentősége, amennyiben kifejezi azt a társadalmi munkamegtakarítást, amelyet ennek és nem más földdarabnak a hasznosítása tett lehetővé. Ezzel szemben a föld helyettesítési-járadékos értékelési módszere abból a munkaráfordításban elért megtakarításból indul ki, amelyhez a termelésben különbözeti járadékot hozó földek hasznosításával jutottak. A különbözeti járadék tehát az egyik termelési tényezőnek (a munkának) a másik tényezővel (a földdel) való helyettesítését fejezi ki, e helyettesítés egyenértékűségének mutatója. A társadalmi munka termelékenységének minden növekedése társadalmi munkamegtakarításra vezet. A társadalmi munkamegtakarítás — amely a korlátozott készletek jobb feltételek között való optimális kihasználásának az eredménye, termékegységre átszámítva — különbözeti járadék. A különbözeti járadék mint a föld értékelésének alapja a szocializmusban annak a munkamegtakarításnak a pénzbeli kifejezése, amelyet a hatékonyabb földkészleteknek a termelésben való kihasználása révén, azaz magasabb hatékonyságú ráfordítással értek el. A rosszabb parcellákon ugyanolyan eredményt lehet elérni, mint a jobb parcellákon, de pótlólagos ráfordítással. Ennek a ráfordításnak az alapján kell tulajdonképpen értékelni a jobb parcellákat. E ráfordítás nagyságát olyan társadalmi megtakarításként lehetne ábrázolni, amelyet a társadalom azért ér el, mert a termelésben nem a rosszabb, vagy nem csak a rosszabb, hanem a jobb földparcellákat használja ki. Ha a társadalom nem rendelkezne jobb természeti készletekkel, akkor az adott eredmény eléréséhez a rosszabb földeken pótlólagos ráfordításokra lenne szükség. A természeti készletek ára tehát megmutatja azoknak a ráfordításoknak a nagyságát, amelyeket a társadalomnak viselnie kellene, ha nem rendelkezne ezekkel a készletekkel.

A tőkés gazdaságban a föld piaci ára a tőkésített földjáradék. (Tehát nem is az egész tiszta jövedelem, még kevésbé a nettó termelés, azaz a $v + m$ tőkésített értéke.) Nem hiszem, hogy a szocialista gazdaságban indokolt lenne a földnek tulajdonítani az egész tiszta termelést, a különbözeti járadék helyett. Az egy hektárra jutó nettó termelés nagysága és értéke nemcsak a föld, hanem a termelési álló- és forgóeszközök, valamint a munkaerő kihasználásának is az eredménye. Az egy hektárra jutó tiszta termelés színvonala a gazdálkodás intenzitásának függvénye, ami az egy hektárra jutó ráfordításoktól függ. Ha tehát a nettó termelést a szántóföld (meghatározott osztályú szántóföld) területi egységére vonatkoztatnánk, akkor a föld értékelését sok esetben — a nem egyforma színvonalú intenzitás miatt — nem lehetne összehasonlítani.

Mennyire csökken a termények tiszta termelésének értéke, ha a földet kivonjuk a mezőgazdaság hasznosításából, és beruházási építkezés céljaira adjuk át? Mivel ilyen esetben a termelési folyamatból csak a földet vonjuk ki, s nem a munkaerőt és a termelési eszközöket, amelyeket más szférákban lehet felhasználni, ahol nemzeti jövedelmet hozhatnak létre, a tiszta termelés kiesése nem $v + m$, még csak nem is az egész m, hanem csakis az m különbözeti járadéknak megfelelő része. Az az esetleges ellenérv, hogy indokolt az egész nettó termelés tőkésítése, mert az eddig a földet művelő munkaerők foglalkoztatásához új tőkét kell felhasználni, elvben szintén elfogadhatatlan. Nyilvánvaló, hogy az áthelyezett munkások foglalkoztatásához új termelési eszközöket kell beruházni, de a beruházott tőkét — az átirányítással járó bizonyos veszteségeken kívül — nagyrészben át lehet helyezni más mezőgazdasági létesítményekbe és területekre, tehát nem lehet szó arról, hogy létre kell hozni az új helyen beruházott egész tőkét. Az egész probléma végül is a mezőgazdasági tőke ágazaton belüli mobilitására szűkül le. Rendszerint úgy vélik, hogy a tőke mobilitása — a munkáétól eltérően — igen nagy, nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a tőke különféle részeinek mobilitása különböző. Az emberek áthelyezése általában nagyobb súrlódásokkal jár, mint a termelési eszközöké, bár az élő munka — ameddig nem tárgyiasult termékekben — a legkülönbözőbb kombinációkban használható fel. A munka tárgyiasulása után már veszít valamit áthelyezhetőségéből, ha olyan termelési eszközökben fagy be, amelyeket nem lehet természetes formájukban más termelési körzetekben alkalmazni. Minthogy bizonyos tőkefajtákat nem lehet tárgyi formájukban közvetlenül áthelyezni, az áthelyezés pénz formában történhetik s csak ez biztosítja a korlátlan felhasználást. A mezőgazdasági termelési eszközök közül néhányat még más termelési ágakban is lehet eredeti formájában felhasználni, túlnyomó részük pedig sikerrel helyezhető át más területek mezőgazdasági termelésébe. Vonatkozik ez az állatállományra, holt tárgyakra (gépek, szerszámok), forgóeszközökre (árukészletek, gabona, takarmány). Legkevésbé mobilak az épületek, amelyeket az ún. felszámolási értéken értékesíteni lehet, valamint a vízi-talajjavítási berendezések és a földdel tartósan összekapcsolt egyéb tőkeelemek. Ettől eltekintve, a föld megművelése és kultúrájának fokozása végett eszközölt beruházások, mint tudjuk, gyakorlatilag rendszerint amortizálódnak a föld sokéves megművelésének folyamatában. A beruházási javak áthelyezése az adott ág keretein belül kisebb nehézségekkel jár, mint a különböző ágak között. Az ágazaton belül széles körű átcsoportosítások lehetségesek.

A különbözeti járadék állandósult pótlólagos tiszta jövedelem, ezért reziduális jellegű. Mennyiségi kifejezéséhez tisztázni kell a kérdést, hogy a szocialista gazdaság feltételei között mi tekintendő a tiszta jövedelem „rátájának". A földjáradék a meghatározás szerint nemcsak a termelési költséget, hanem a nyereséget is meghaladó többlet. A földjáradék elemzésének egész nehézsége: kifejezni az „átlagos" nyereséget meghaladó mezőgazdasági nyereségtöbbletet. Ahhoz azonban, hogy egyáltalán beszélni lehessen az átlagos nyereséget meghaladó többletről, az átlagos nyereségnek mértékként (rátaként) már léteznie kell. A rentabilitás fokának tisztázásához a tiszta jövedelmet valamilyen jövedelmi mércéhez (normához) kell viszonyítani. A jövedelem mércéi, azaz mennyiségi alakulásának törvényszerűségei, a jövedelem nemétől függnek. Az ilyen jellegű normatív nagyságok (pl. az átlagos tőkekamat a tőkés rendszerben, az átlagos munkabér) a gazdasági elemzés fontos eszközei, amelyek nélkül nem lehet tisztázni a szocialista mezőgazdasági üzemek rentabilitásának problémáját, minthogy hiányzanak a hozzá szükséges módszertani elvek. Például a mezőgazdasági üzem tiszta jövedelmének kiszámítása után meg kell állapítani, hogy az magas-e vagy alacsony. Ehhez a gazdasági tevékenység elért eredményét össze kell hasonlítani a normálisnak tartott színvonallal. Ezért az az alapvető kérdés, hogy milyen nagyságot kell normálisnak tekinteni.

Néhány közgazdász véleménye szerint a nyereség (a tiszta jövedelem) rátáját a mezőgazdasági üzem bővített újratermelésének előfeltételeként kell kezelni, nem pedig a más, mezőgazdaságon kívüli termelési szférába is irányítható eszközök alternatív elhelyezési lehetőségének szemszögéből kell nézni. Az optimális nyereségrátát tehát a termelésnövelés sajátos mezőgazdasági tőkeigényességének kellene meghatároznia, amely kifejezi a termelésnövelés feladatainak elvégzéséhez szükséges felhalmozás mérvét, azaz az ágazati tőkeigényességet. Ez azt jelenti, hogy elvetik a beruházások egységes hatékonysági rátájának koncepcióját, amely egyformán vonatkozik az egész népgazdaságra, függetlenül attól, hogy melyik ág használja ki a termelőeszközöket, elvetik — a differenciált kamatláb koncepciójának javára. E közgazdászok nézete szerint a nettó jövedelem (a nyereség) rátája, amely meghatározza a reziduális jövedelem — a különbözeti járadék — nagyságát, a beruházások hatékonyságának ágazati, nem pedig össztársadalmi mérvét kell tekinteni (a beruházások össztársadalmi hatékonysága a termelés technológiai folyamatának jellege, a termelés természeti feltételei között mutatkozó különbségek miatt különböző beruházások hatékonyságának súlyozott ágazati átlaga). Ez nem helyes nézet. A következő érvek szólnak ellene:

1. Az össztársadalmi hatékonysági ráta annál megfelelőbb, minél nagyobb objektív lehetőség van a beruházás alternatív felhasználására. Ez ugyanis lényegében az alternatív költség („opportunity cost") egyik neme. Az alternatív költség meghatározza, hogy miről mondunk le az adott variáns kiválasztásakor, tehát pl. a tőkének a mezőgazdaságba való beruházásakor. Más kérdésre ad tehát választ, mint a tényleges önköltség, amely kifejezi az egyes vállalatok újratermelési feltételeit és bővített újratermelésük ráfordításait. Elméletileg tehát a hatékonysági rátát a beruházások hatékonyságának számításában alternatív költségnek lehet tekinteni. Az egységes hatékonysági norma alkalmazásának akkor van értelme, ha az eszközök szabadon irányíthatók át az egyik ágból a másikba úgy, hogy 1 zloty

ráfordításra maximális eredményt biztosítanak. Kérdés azonban, hogy a szocialista gazdaságban van-e objektív lehetőség a beruházások alternatív felhasználására, mivel végül is ez határozza meg, hogy a ráta ténylegesen az alternatív költség jellegét öltheti-e? Arra biztosan nincs lehetőség, hogy teljesen szabadon manőverezzünk az eszközökkel, s hogy szabadon helyezzük át őket egyik ágból a másikba. Nemcsak pénzügyi eszközök áthelyezéséről van ugyanis szó. A felhalmozás, különösen a beruházások összetétele erősen korlátozza a termelőerők ágazatközi áthelyezésének lehetőségeit. A beruházási ráfordításoknak, a munkaerőnek és a termelés más tárgyi tényezőinek áthelyezése egyik ágból a másikba nehézséget okoz. A mobilitás elve rövid időszakra kevésbé reális, a hosszú időszakra vonatkozó kalkulációknál azonban nagyobb a mobilizálhatóság. Az új termelési eszközöknek — amelyeknél vannak felhasználási alternatívák — nagyobb a mobilitása, mint a meglevő termelési apparátusé. De mint minden marginális elemzésnél, a marginális nagyságok értékelését átvisszük az egészre.

2. Ha a tőkét a mezőgazdaságba ruházzuk be, a népgazdaság vesztesége egyenlő a máshonnan elvont tőke felhasználásának hatékonyságával. A tőke mezőgazdasági hatékonyságának rátáját meghatározó elvek megfogalmazása szempontjából tehát nem a mezőgazdasági üzemekben ténylegesen elért hatékonyság a döntő, hanem az azáltal okozott eredménykiesés, hogy a tőkét nem „mezőgazdaságon kívüli" területeken ruháztuk be — a „termelőeszköz-konkurrencia" feltételei között.

3. Az össztársadalmi hatékonysági együttható egyforma mértékben vonatkozik az egész népgazdaságra, függetlenül attól, milyen ágban használjuk fel a termelési eszközöket. Ez az együttható egyidejűleg alkalmas az időtényező figyelembevételére is, mert kifejezi a felhalmozási rátát, amelyre szükségünk van a szocializmusban a földhasználat árát kifejező különbözeti járadék tökéletesítésénél.

4. A differenciált megtérülési idő helyes megállapításához bonyolult számításokra lenne szükség, amelyek a számítástechnika mai helyzete és megbízható forrásadatok hiánya miatt nem volnának elég eredményesek. Az egységes hatékonysági norma elvének elfogadása tehát számítási szempontból is indokoltabb.

5. Végül emlékeztetni kell arra, hogy a különbözeti járadék az egész mezőgazdaság viszonylatában az átlagos nyereséget meghaladó többlet.

Természetesen, a beruházások általános hatékonysági normatívájának elfogadása feltételezi a termelési tényezők teljes áthelyezhetőségét. Ez a feltételezés a szocialista gazdaság dinamikus koncepcióján és hosszú időtávlaton alapuló nagyfokú absztrakcióhoz kapcsolódik (a lengyel gyakorlatban — az általános hatékonysági norma elfogadása ellenére — később különböző korrigáló együtthatókat vezetnek be).

A földhasználati ár megállapításának szocializmusbeli alapelvei szempontjából nincs elvi jelentősége annak, hogy a különbözeti járadék kiszámításánál a beruházások össztársadalmi és nem ágazati hatékonysági rátáját vesszük alapul. Ez csak a számítási eredményt befolyásolja. Ha majd a közgazdaságtudomány véglegesen megoldja a beruházások gazdasági hatékonyságának számításánál alkalmazandó hatékonysági ráta problémáját, akkor ezt kell majd felhasználni a különbözeti járadék nagyságának kiszámításához.

★

A közgazdasági irodalomban a határparcellák szocializmusbeli értékelésével kapcsolatosan két ellentétes nézettel találkozunk. Egyrészt Kantorovics (de Novozsilov és Nyemcsinov is, akik ezt kifejezetten nem fogalmazzák meg, de okfejtésükből logikusan következik) azt állítja például, hogy a legrosszabb földek ára nulla, mert bőven van belőlük. Bár Kantorovicsnak elvben igaza van, tézisének levezetési módját mégis fenntartással kell fogadni. Kantorovics teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy olykor a legrosszabb — a marginális — földek is hozhatnak különbözeti járadékot (amikor az egymást követő ráfordítások a legjobb parcellákon kevésbé hatékonyak, mint a legrosszabb parcellákon), s ez a járadék megfelelő ármegállapításuk alapja. Másrészt Kiricsenko szovjet közgazdász azt bizonyítja, hogy még a legrosszabb földek árát is meg kell állapítani.

A földhasználati ár szocializmusbeli funkciójának betöltéséhez nincs szükség a legrosszabb földek használói által fizetett periodikus ár bevezetésére. Nem célszerű ez a különböző termőképességű földeken gazdálkodó gazdasági egységek termelési feltételeinek kiegyenlítése szempontjából sem (minthogy ilyenkor tulajdonképpen földjáradékot kell elvonni). Nem szükséges ez ahhoz sem, hogy anyagilag ösztönözzünk minden földdarabkával való takarékos gazdálkodásra. A földdel való takarékos gazdálkodás végeredményben a holt munka ráfordításának földdel való helyettesítése, tehát az ésszerű gazdálkodás elveinek megfelelő termelési módszerek kiválasztása, a mezőgazdasági termelés extenzív vagy intenzív növelési módjának stb. a megválasztása. Gazdaságilag tehát nem szükséges, hogy a szocializmusban minden földnek legyen pénzbeli (és elszámolási) értékelése.

A különbözeti járadék mint a föld értékelésének alapja a szocializmusban, egyértelműen meghatározza a legrosszabb (a marginális) földek értékelésével kapcsolatos vita kiindulópontját is. A különbözeti járadék elmélete alapján azonban nem lehet tagadni, hogy — esetenként — a legrosszabb földek is hoznak különbözeti járadékot, ami azt jelenti, hogy akkor a szocializmus feltételei között a legrosszabb föld értékelése is nagyobb lehet a nullánál. Ez azonban nem általános, hanem szórványos jelenség.

A földnek annyiban lehet ára, amennyiben tőkeráfordításokat pótol (vagy azokat helyettesít), tehát megtakarítást jelent a társadalom számára. A legrosszabb föld értékelése csak akkor lehet magasabb a nullánál, ha ráfordítást takarít meg. Más esetben a föld nem tekinthető tőkeráfordítás helyettesítőjének. E módszer alapján lehetetlen a legrosszabb földek értékelési problémájának más megoldása. Ez a megoldás azonos a járadékos (a különbözeti járadék alapján történő) értékeléssel. A legrosszabb földek nullánál magasabb értékelése — a járadékos értékelés alapján — abban az esetben lehetséges, ha a legrosszabb parcella ráfordítási egységének hatékonysága nagyobb, mint a jobb földeken a pótlólagos ráfordítási egységek hatékonysága. Más szóval, amikor a legrosszabb parcella szintén különbözeti járadékot hoz. A földhasználat árának az a közgazdasági értelme, hogy kifejezi azoknak a költségeknek a nagyságát, amelyeket a társadalomnak évente viselnie kellene, ha nem rendelkezne olyan földekkel, amelyeken a ráfordítások hatékonysága nagyobb. Ahhoz, hogy a legrosszabb földek értékelése elvben pozitív legyen, azaz nagyobb a nullánál, ezeknek a földeknek ténylegesen csökkenteniök kellene a termelési ráfordításokat, azaz költségmegtakarítást kellene hozniuk. Ebben az esetben a föld ténylegesen tőkét helyettesítene, a tőke helyettesítője lenne. A legrosszabb föld akkor le-

hetne tőkehelyettesítő (akkor mentesíthetné a társadalmat a szükséges termelés létrehozásának költségei alól), ha ráfordításai nagyobb hatékonyságot biztosítanának, mint a pótlólagos ráfordítások a jobb földeken. Ellenkező esetben, tehát ha a legrosszabb földeken lenne a legalacsonyabb a ráfordítások hatékonysága, a föld értékelése nem lehetne magasabb a nullánál, minthogy birtoklása semmit sem adna a társadalomnak (a költségmegtakarítások értelmében). Tehát nem általában a helyettesítés ténye, hanem a tőke földdel való helyettesítése folytán kap a föld pozitív értékelést. A föld értékelése akkor lehet nagyobb a nullánál, ha birtoklása csökkenti a tőkeráfordításokat, és nem megfordítva. A tőke lehet a föld helyettesítője, de akkor a föld értékelése nem lesz pozitív (nullánál magasabb). Csak a költségmegtakarítást azonosíthatjuk azzal a ténnyel, hogy a föld a tőke helyettesítője.

★

A föld (és egyéb természeti készletek) kihasználásának értékben kifejezett hatékonysági normatívái különbözőképpen nevezhetők. Az egyik lehetséges terminológiai megoldás a „föld használatának ára".* Korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló, fel nem újítható természeti készletek (pl. a föld) használatának olyan színvonal felé gravitáló árai, amely mellett az e készletek iránti kereslet kiegyenlítődik a szükséglettel, negatív munkamegtakarítást fejeznek ki. Ezen azt értjük, hogy más termelési ágban megnövekedett az áruk termelésének munkaráfordítása azért, mert jobb földegységet használtak fel adott hasznosítási szférában. Ez a következő összehasonlításnak az eredménye: a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló jobb föld adott hasznosítási szférában való felhasználása hatékonyságának összehasonlítása a föld más termelési ágakban lehetséges felhasználásának hatékonyságával. A földhasználat árának közgazdasági tartalma tehát a munkán alapul, amiből nem következik, hogy a munkaráfordítást és a föld mint termelési tényező deficites voltának értékelését ugyanarra a síkra helyezzük, mint a polgári gazdaságtan a termelési tényezők árával kapcsolatos koncepciójában. Walras és más polgári közgazdászok modelljeikben termelési költségeket minimalizálnak, amelyeket termelési tényezők szolgáltatásainak árösszegeként számítanak (nem beszélve arról, hogy a termelési tényezők „szolgáltatásainak árait" fogyasztási cikkek értékéből vezetik le), míg az itt tárgyalt „földhasználati árak" megszerkesztésénél arról van szó, hogy a szocialista gazdaság elérje a munkaráfordítás általános minimumát. A természeti készletek itt csak mint jobb vagy rosszabb munkafeltételek szerepelnek.

A gazdaságossági számítás — a gazdasági tevékenység ráfordításainak (költségeinek) és eredményeinek összevetése — tartalma attól a termelési-társadalmi formától függően változik, amelyre vonatkozik. Meghatározott társadalmi formációkban a ráfordításokban figyelembe veszik az időtényezőt. Felmerül a kérdés, vajon célszerű-e, lehetséges-e ez? A használati árat, amelynek alapja a különbözeti járadék, nem lehet a szocializmusbeli földár egyetlen lehetséges kifejezésének tekinteni. Felvetődik ugyanis az az elvi kérdés, hogy a szocialista gazdaságban szükséges-e *szokványos földárat,* azaz szorosan vett földárat, a föld eladási árához hasonló árat képezni (a földhasználat ára ezzel szemben a magánforgalomban szokásos haszonbér-

* „Smith helyesen határozza meg a *járadékot* mint »*a föld használatáért fizetett árat*«". Marx: Értéktöbbletelméletek, II. rész, 312. l. Budapest, 1961.

hez hasonló). Véleményem szerint ilyen földárra csak a beruházások gazdasági hatékonyságának számításánál van szükség. Itt arról van szó, hogy közös mércét kell találni az egyszeri tőkeráfordítás és a földhasználat évi költsége (ára) között. Ez a kérdés szorosan összefügg az építési célokat szolgáló telkek értékelésének kérdésével, amely szintén megoldható a kétféle — az építési és a mezőgazdasági — különbözeti járadék felhasználásával. Az építési különbözeti járadék tőkeráfordítással kapcsolatos megtakarítást fejez ki. Ha nem keletkezne építési különbözeti járadék, a ráfordítások lekötésével egyidejűleg csökkenne az az eredmény, amelyet a ráfordítások másféle felhasználásával lehetne elérni. Ez az eredmény egyenlő lenne a ráfordításokkal kapcsolatos említett megtakarításnak és a ráfordítások hatékonysági együtthatójának szorzatával.

A költségmegtakarítás évről évre megismétlődik, míg a tőkekiadás, amellyel a járadékot összehasonlítjuk, egyszeri beruházási kiadás. Közös mércét kell tehát találni a munkamegtakarításra (a járadékra) és a tőkeráfordításra. A föld, amely növelve a munka termelékenységét, évente x zloty megtakarítást hoz, y tőke egyenértékének tekinthető. Ahhoz, hogy megtaláljuk ezt a nagyságot, ismernünk kell a z-t, a tőke hatékonysági normatíváját: $y = \frac{100\,x}{z}$. Az y nagyságot a föld szokványos árának tekinthetjük.

A „munkaráfordítás megtakarítása" és a tőke hatékonysági rátája (normatívája) elvének kombinációjából tehát megkaphatjuk a föld szokványos kalkulációs árát (a járadék kamatláb segítségével való tőkésítéséhez hasonlóan). Ez az évi járadék és az egyszeri tőkeráfordítás ama bizonyos közös mércéje, s egyúttal a különbözeti járadékot hozó földek hasznosítása révén elért megtakarítások összege (a megtakarított tőke).

Ahhoz, hogy megtaláljuk a föld mint „földjáradékforrás" egyenértékének teljes értékbeli kifejezését, azaz annak a tőkének a teljes értékbeli kifejezését, amelyet a föld takarít meg, vagy más szóval, amely adott tőkehatékonysági együttható mellett (ceteris paribus) évente a járadékkal egyenlő tiszta jövedelmet hozna, a járadékot egyszerűen tőkésíteni kell, de nem kamatláb segítségével, mint a kapitalizmusban, hanem az össztársadalmi hatékonysági normatívával (hatékonysági rátával). A földnek ezt az egyenértékét a föld szokványos árának tekinthetjük. Ennek az árnak a segítségével a járadékot hozó földet összehasonlíthatjuk a beruházásokkal. Amikor a különbözeti földjáradékot (a mezőgazdasági és az építési járadékot) tőkésítjük, a két nagyságot közös nevezőre hozzuk. Más szóval, a földhasználat következtében fellépő hatásokat a kezdeti időpontra diszkontáljuk. Ilyen közös mérce nélkül lehetetlen összehasonlítani azokat a relatív előnyöket (veszteségeket), amelyeket egyrészt a föld építési célokra való felhasználása, másrészt az adott beruházási költségek ráfordítása idéz elő. Az ilyen összehasonlítás meghatározza az építés termelési módszereinek kiválasztását — tőkeigényes vagy földigényes variáns kiválasztását. A föld „szokványos" ára mint a föld építési célokra való felhasználása költségének kifejezése, a helyes gazdasági választás nélkülözhetetlen előfeltételévé válik és szabályozó hatása van a beruházási folyamatokra.

Az időtényező — amely nem ráfordítás, hanem ráfordítási sajátosság — figyelembevétele tehát az egyszeri ráfordítások és a folyó, ismétlődő ráfordítások összemérhetőségének vagy szinkronizálásának a problémája.

A kapitalizmusban az időtényezőt kamat segítségével fejezik ki, ez

pedig a nyereség derivált kategóriája. Milyen legyen azonban a szocialista rendszerben az időtényező érvényesülését kifejező együttható közgazdasági tartalma? A lengyel gazdaság feltételei számára a megtérülési idő (a pótlólagos beruházási költségeknek az üzemelési költségek csökkenése révén való megtérülése) határértékét 6 évben állapították meg. Ezt az értéket alkalmazzák a beruházások hatékonysági mutatójának szintetikus képletében. A megtérülési idő határértékét felhasználják a beruházási variánsok hatékonyságának összehasonlításában, vagyis kiindulópontként alkalmazzák a beruházások szintetikus, három alapvető nagyságot — beruházási ráfordításokat, az üzemelési költségeket és a termelést — összekapcsoló szintetikus hatékonysági képlet legegyszerűbb formájának megállapításánál. Az időtényezőt kifejező együttható nem is annyira a folyó feltételeket, mint inkább a perspektivikus feltételeket fejezi ki. Ennek a követelménynek a beruházások gazdasági hatékonyságának az optimális távlati tervezés módszereivel kiszámított normatívája felel meg.

A különbözeti járadék tőkésítése az aktualizálási ráta segítségével nem egyéb, mint az élő és a holt munka produktivitásának közvetett formában való értékelése. A hitelügyleteknél, a takarékbetéteknél a szocialista gazdaságban alkalmazott kamatláb azonban nem tekinthető a tőkeráfordítások össztársadalmi hatékonysági mércéjének (normatívájának). A takarékbetétek után vagy az igénybe vett hitelért fizetett kamat — a tőkés gazdaságtól eltérően — egészen más elven alapul, mint a beruházások hatékonyságának gazdasági normatívája, amely kifejezi a termelési eszközök termelési felhasználásának feltételeit a szocialista gazdaságban.

A központi tervezés, különösen a hosszú időszakú tervezés feltételei között, amely felöleli az egész szocialista népgazdaságot, az „alternatív költségek" makroökonómiai számításának elve teljes mértékben megfelelő.

Ennek az elvnek megfelelő kategória a megtérülési idő határértéke, amely a beruházások hatékonyságának a terv optimalizálási követelményeinek megfelelő makroökonómiai rátája (a megtérülési idő határértékének reciproka a hatékonysági együttható). Nem fejezi ki azonban ezt az elvet a bankbetétek után a szocializmusban fizetett kamat.

A beruházások általános hatékonysági rátájának a szokványos földár megállapításánál alkalmazott aktualizálási rátaként való elfogadása fontos következményeket von maga után az említett ár nagyságának alakulására vonatkozóan. A megtérülési idő határértéke ma Lengyelországban (6 év), kb. 16%-os aktualizálási rátának felel meg, ez pedig mintegy háromszor kevesebb, mint a tőkés gazdaság feltételei között. Ez tehát azt jelenti, hogy a szocializmusban csak emiatt háromszor kisebb a föld ára (a föld ára annál alacsonyabb, minél magasabb a kamatláb). A föld árát csökkentő másik tényező, hogy a szocializmusban nincs abszolút földjáradék. Tehát mint látjuk, a szocializmusban mind a két tényező csökkenti a föld szokványos árát — a járadék csökken, a kamatláb pedig emelkedik —, fordítva mint a tőkés rendszerben.

A fenti fejtegetésekből az a következtetés adódik, hogy nem kielégítő, illetve nem teljes a beruházások gazdasági hatékonyságának Lengyelországban eddig használatos képlete, amely három alapvető nagyságot — beruházási ráfordításokat *(I)*, üzemelési költségeket *(K)* és termelést *(P)* — kapcsol össze. Mint tudjuk, ebben a képletben az $\frac{1}{T}$ a megtérülési idő

határértékének reciprokját jelenti. Ezt a képletet azonban ki kell egészíteni a földtényezővel — a föld szokványos árának formájában. Ha a kérdést a beruházások gazdasági hatékonysága képletének leegyszerűsített formája

$$E = \frac{I\frac{1}{T} + K}{P}$$

segítségével szemléltetnénk, akkor ebbe a képletbe be kellene iktatni a föld szokványos árával egyenlő C_2 nagyságot. A képlet tehát a következő lenne:

$$E = \frac{I\frac{1}{T} + K + C_2}{P}$$

A negyedik tag beiktatása a képletbe nyilván befolyásolja a beruházási variánsok választási feltételeit.

★

A földhasználat ára reális érvényű lehet, míg a föld szokványos ára csakis elszámolási árként („shadow price") alkalmazható, amely kifejezi az eszközök elhelyezésének különböző lehetőségeit és a termelési módszerek optimalizálását. A szokványos ár, amely lehetővé teszi a teljes gazdaságossági számítás elvégzéséhez és a ráfordítások és eredmények teljes összevetéséhez szükséges számadatok aggregációját — és ezáltal megteremti a gazdaságossági számítás analitikai lehetőségeit is — nem korlátozódik csak az aggregációra, hanem a föld hasznosítási módjának alternatív megoldásaival kapcsolatosan — részben — önálló választási funkciója is van.

A föld szokványos ára a beruházások gazdasági hatékonysága elemzésének nélkülözhetetlen elemévé válik a mezőgazdaságban is, amire eddig nem voltak tekintettel. A mezőgazdasági beruházások öt alapvető iránya (a gazdasági állatok törzsállományának növelése: állandó kultúrák, pl. gyümölcsösök, komlóültetvények stb. létesítése; gépesítés és villamosítás; talajjavítás; gazdasági épületek építése) közötti választáskor a járadék kategóriája mint választási tényező a gazdasági épületek építésénél lép fel. Némely talajjavítási beruházásnál sem elég, ha csak az élő- és holtmunka-ráfordítást veszik figyelembe s nem számolnak a megművelt területek igénybevételének gazdasági követelményeivel. Megemlíthetünk itt egy eléggé elméleti példát: vízelvezető csatornát kell ásni. Ha a számításban kizárólag az élő- és a holtmunka-ráfordítást vesszük figyelembe, a tervezett útvonalak közül azt kellene kiválasztani, amely biztosítja a ráfordítások minimalizálását. De kiderülhet, hogy ez az útvonal nem éppen a legelőnyösebb, ha termőföldeken át vezet, amelyek a csatorna megásása következtében elvesznek a mezőgazdaság számára. Másrészt azonban kijelölhető egy hosszabb útvonal, amely nagyobb ráfordítást igényelne, de a legrosszabb talajú földeken haladna (a probléma felmerül pl. közlekedési útvonalak építésénél is). Az ésszerű gazdaságossági számítás, amely figyelembe veszi a természeti készletek ritkaságának fokát — ún. szokványos áruk, nem pedig csak használati áruk formájában — a „termelési módsze-

rek" helyes kiválasztásának (a „tőkeigényes" vagy a „földigényes" variáns közötti választásnak) nélkülözhetetlen alapja. Az ilyen jellegű problémák megoldása szempontjából nem helyes az az általánosítás, hogy „a természeti készletekkel való helyes gazdálkodás feltétele a földjáradék kategória bevezetése a számításba", tehát a földhasználati ár bevezetése, mert a beruházások gazdasági hatékonyságának számítása megköveteli a „föld szokványos árának" alkalmazását.

A beruházások gazdaságossági számításainak körén kívül a föld szokványos ára nem szükséges sem a munka szerinti elosztás szocialista elvének a mezőgazdaságban való megvalósításához, sem a mezőgazdasági termelési folyamatok ésszerű megszervezéséhez (a föld mint a legfontosabb mezőgazdasági termelési eszköz kihasználása egyéb termelési tényezőkkel együtt). Ilyen célokra megfelel a földhasználati ár.

Robert A. Brady:

TUDOMÁNYOS FORRADALOM A TERMELÉSBEN

(Szervezés — tervezés — automatizálás)

A neves amerikai szerző több évtizede foglalkozik a tudományos kutatás, a termelés, a szállítás és az elosztás racionalizálásának kérdéseivel. Jelen könyvében e munka sokoldalú tapasztalatait foglalja rendszerbe. Lényegében arra a kérdésre keresi a választ, vajon lehetséges-e és ha igen, hogyan lehetséges megszervezni a termelést, a szállítást, az elosztást azoknak az új körülményeknek közepette, amelyeket „a második ipari forradalom", azaz a tudomány és a gyakorlat minden eddiginél szorosabb, minőségileg is újszerű egymásrahatása alakított ki. A könyv legfőbb erénye az, hogy igen széleskörűen és gondos dokumentációval feltárja az olvasó előtt, miként megy végbe a legfejlettebb kapitalista viszonyok között a tudományos és műszaki fejlődés eredményeinek realizálása az ipari és mezőgazdasági termelés folyamatában, valamint szervezetében és irányításában. A könyv hasznosságát külön aláhúzza az, hogy rendkívül sok olyan konkrét ismeretet közöl az amerikai iparirányítás és iparszervezés, valamint általános termelésfejlesztés, s az e célból végzett ipari kutatás módszereiről, eredményeiről és perspektivikus tendenciáiról, amelyek tanulmányozása nem egy hazai probléma megoldásában segítséget nyújthat.

420 l., ára kötve 68,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

KÁDÁR BÉLA:

A fejlődő országok növekedésének világgazdasági korlátai és lehetőségei

Korábban igyekeztem megvilágítani,* hogy a fejlődő országok gazdaságfejlesztése csak a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás esetén lehet eredményes, s tartósan gyors. Ennek szükségessége könnyen bizonyítható, kérdéses viszont, a fejlődő országoknak van-e lehetőségük a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek kihasználására. Mintegy három évtizeden keresztül a haladó közgazdasági elmélet is egyértelműen nemmel felelt erre a kérdésre, s még napjainkban is többségben vannak azok, akik a fejlődő országok világgazdasági kapcsolatainak fejlesztését nem tartják lehetségesnek, vagy legalábbis e folyamat negatívumait emelik ki a mai világgazdasági körülmények között. Milyen fontosabb ellenérvek hangzanak el még ma is a fejlődő országok úgynevezett kifeléfordulásával szemben?

Leggyakoribb egy világgazdasági-történelmi időszakra — az 1929—33. évi világválságot követő mintegy másfélévtizedes időszakra — való hivatkozás, amikor a világszerte kibontakozó protekcionizmus, a háborús készülődés, majd a második világháború szétzilálta a fejlődő országok világgazdasági kapcsolatait, s eleve kizárta a nemzetközi munkamegosztásra való támaszkodás lehetőségét. Egy másik fontos érv: a második világháború után kibontakozó tudományos-technikai fejlődés, a műanyagok előretörése, a fajlagos anyagfelhasználás csökkenése, a tovább erősödő agrárprotekcionizmus, a trópusi élelmiszerek és élvezeti cikkek csekély jövedelemrugalmassága a fejlettebb országokban csökkentette a fejlődő országok hagyományos cikkei iránti keresletet, s így a fejlődő országok külső felvevőpiacai hosszú távon is csak igen lassú ütemben bővíthetők. Sok közgazdász szerint a kifeléfordulás erős politikai veszélyekkel jár a fejlődő országok szempontjából, hiszen a piacokon nagy gazdasági-politikai potenciállal rendelkező fejlett országok, illetve nagy monopóliumok, másrészről rendkívül gyenge tárgyalási pozícióban levő fejlődő országok találkoznak, az ilyen találkozók kimenetelét pedig mindenkor a hatalmi viszonyok döntik el. A nemzetközi munkamegosztásra való támaszkodás tehát a nagyhatalmaktól való függőséget, az egyenlőtlen hatalmi viszonyok miatt eleve egyenlőtlen cseréből fakadó veszteségeket, a gazdaságfejlesztési döntések nagy hányadának külföldre való koncentrálódását jelenti. Végül számos nézet abból

* Lásd „A gazdasági növekedés és az importhelyettesítő gazdaságpolitika a fejlődő országokban'" (Közgazdasági Szemle, 1965. 6. szám), valamint a „Gazdaságfejlesztés és nemzetközi munkamegosztás a fejlődő országokban" (Közgazdasági Szemle, 1966. 5. szám) c. tanulmányaimat.

indul ki, hogy a kifeléfordulás, a nemzetközi munkamegosztás szükséges és előnyös ugyan, de rendkívül tőkeigényes, az ehhez szükséges eszközök nem állnak a fejlődő országok rendelkezésére, így számukra ez az út nem járható.

Az ellenérvek felvetése jogos, habár az újabb nemzetközi gazdasági és politikai folyamatokban sok olyan elem is található, amely az ellenérvek kialakulásának időszakában még nem létezett. Egyik ilyen változás az, hogy a piacszűkülés tendenciája lényegében átmenetinek bizonyult, csak a világválság utáni másfél évtizedet jellemezte, azóta a nemzetközi munkamegosztás viharos ütemű kibontakozása figyelhető meg. Erre a gyors ütemben fejlődő munkamegosztásra a fejlődő országok is támaszkodhatnak, ha kisebb mértékben is, mint a fejlettebb országok. Másik előnyös és új vonás a nemzetközi politikai viszonyok változása. A szocialista országok létének és a fejlődő országok közötti együttműködés erősödésének — már sokszor kifejtett — jótékony hatása mellett figyelembe kell venni a fejlett tőkésországokon belüli politikai-hatalmi differenciálódást. (Ez utóbbi jelenség nagyon fontos, hiszen a fejlődő országok külkereskedelmi kapcsolatainak mintegy háromnegyed része, pénzügyi kapcsolataik még nagyobb hányada a fejlett tőkésországokra jut.)

A nemzetközi politikai-hatalmi színkép új elemei következtében korántsem törvényszerű, hogy a kifeléfordulás egyoldali politikai függőséghez, s ebből fakadó gazdasági veszteségekhez vezessen. Új hatalmi, növekedési központok megjelenése, kialakulása jóval nagyobb manőverezési lehetőségeket biztosít az egyes fejlődő országoknak, s eleve korlátozza a monopóliumok cselekvési területét az egyenlőtlen cserére való törekvésben. A világgazdaság és világpolitika új jelenségei tehát bizonyos mértékig csökkentik a nemzetközi munkamegosztásra való támaszkodás kockázatát. Változatlanul óvatosságra int azonban a nyersanyagok és élelmiszerek világpiaci keresletének lanyha irányzata, valamint a fejlődő országok által igénybe vehető külső finanszírozási eszközök korlátozottsága.

A fejlődő országok elmaradottságával kapcsolatos egyetemes feladatok kettősek: a fejlődő országoknak ésszerűbben és hatékonyabban kell megszervezniük saját társadalmuk, gazdaságuk fejlesztését, a fejlettség magasabb fokát elért országoknak pedig megfelelő gazdaságpolitikával, anyagi és szellemi erőforrásaik egy részének átadásával, minden ország egészséges fejlődését lehetővé tevő nemzetközi munkamegosztás kialakításában való közreműködéssel kell elősegíteniük a fejlődő országok haladását. A továbbiakban vizsgálódásunkat arra összpontosítjuk, hogy a világgazdaság mai rendszere milyen mértékben, milyen korlátok között vagy milyen változások esetén segíti elő a fejlődő országok nemzetközi munkamegosztásra támaszkodó gazdasági fejlődését. A kérdést terjedelmi, de nagyságrendi okok miatt is elsősorban a fejlett tőkés- és a fejlődő országok kapcsolatainak szemszögéből vizsgáljuk.

Úgy tűnik, hogy a fejlődő országok kifeléfordulásának valóságos és vélt korlátai három kategóriába sorolhatók:

a) A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást gátolhatják az objektív világgazdasági folyamatok, a fejlődő országokon kívüli világ gazdasági kapcsolatainak struktúrájában végbemenő mozgások;

b) a világ országainak gazdaságpolitikai magatartása, amely az objektív folyamatoktól részben függetlenül kedvezően vagy kedvezőtlenül befo-

lyásolhatja a kifeléfordulás esélyeit. Így az agrárprotekcionista irányzatok, a fejlődő országok termékeinek fogyasztását gátló vám- és adópolitika, a könnyűipari protekcionizmus súlyosbítja az objektív gazdasági folyamatok, a világkereslet eleve kedvezőtlen hatását a fejlődő országok szempontjából;

c) önmagában is korlátokat jelent a világgazdaság mai mechanizmusa, amely azon a klasszikus felfogáson alapul, hogy a nemzetközi gazdasági erők szabad játéka a világgazdaság és -kereskedelem optimális fejlődéséhez vezet. A világgazdasági kapcsolatok szabályai és elvei a fejlett tőkésországok érdekeit tükrözik, az erők szabad játéka a gazdasági hatalomnak, nem pedig a gyenge pozícióban levő, világgazdaságilag hátrányos struktúrájú fejlődő országoknak kedvez, nem is beszélve azokról a korántsem ritka esetekről, amikor a hatalmi pozíció a szabad játék szabályainak egyoldalú felrúgását tette lehetővé, s a nagy monopóliumok által korlátozott piac és verseny kialakulásához vezetett.

E három tényező hatása szorosan egybefonódik a gazdasági kapcsolatok különböző területein. Célszerűnek tűnik ezt a korlátozó hatást, illetve csökkentésének lehetőségeit két döntő területre, a fejlett országok eszközjuttatásaira és piacaik felvevőképességére nézve vizsgálni.

Külső erőforrások biztosítása a gazdaságfejlesztés számára

A fejlődő országok külső erőforrásokra való ráutaltsága lényegében három oldalról: a felhalmozás alacsony szintjével, a kereskedelmi mérleg deficitjével s a humán erőforrások (szakértelem) fejletlenségével kapcsolatosan merül fel.

A fejlődő országok komplex gazdaságfejlődési igényeinek fokozódása, illetve a nemzetközi politika szférájába tartozó sokféle jelenség együttes hatásaként a fejlődő országokba áramló külső erőforrások (hitelek, segélyek, tőkekihelyezések) teljes összege 1950 és 1960 között évi 1,8 milliárd dollárról 9 milliárd dollárra nőtt.* Ez az összes beruházásuk és importjuk mintegy 30 százalékát fedezte. E rendkívül gyors felfutás után a legutóbbi 5 évben a fejlődő országok rendelkezésére bocsátott külső erőforrások nagysága alig változott. A stagnálás okai között elsősorban az Egyesült Államok és Anglia fokozódó fizetésimérleg-nehézségeit említjük meg, amelyek csökkentették a fejlődő országok finanszírozásához való hozzájárulásukat. Franciaország pedig jórészt kimerítette az e célra rendelkezésre álló erőforrásait. Az intenzív gazdasági fejlődés szakaszába lépő szocialista országok megnövekedett beruházási szükségletei csak mérsékelt finanszírozási tevékenységet tettek lehetővé. E jelenségek változásával az elkövetkező években sem lehet számolni. Az esetleges leszerelés gazdasági kihatásaitól eltekintve nagyobb volumenű külső finanszírozás előreláthatólag nem áll majd a fejlődő országok rendelkezésére.

Korlátot jelent azonban a nemzetközi finanszírozás általában alacsony hatékonysága is. Néhány ország ugyan (például Mexikó, India, Pakisztán, Egyiptom, Brazília) nagymértékben a külső finanszírozás felhasználásával iparosodott. E részleges eredmények ellenére a fejlődő országok egészét vizsgálva többnyire a külső finanszírozás alacsony hatásfokára való negatívumot találunk. A hatásfok alakulását három tényezőn mérhetjük le,

* OECD évi jelentése. Neue Zürcher Zeitung. 1965. február 5.

mégpedig azon, hogyan hatott a finanszírozás a beruházások hatékonyságára, a beruházások és a megtakarítások közötti rés, valamint a devizabevételek és -kiadások közötti rés (import gap) csökkentésére.

A devizaszűkével kapcsolatosan megállapítható, hogy a külső finanszírozás nem hozott létre olyan termelő kapacitásokat, amelyek lehetővé tették volna a felvett hitelek törlesztését akár exportfejlesztés, akár importmegtakarítás útján. Ezt mutatja a fejlődő országok devizális eladósodásának fokozódása. 1955—1965 között devizaadósság-állományuk 9 milliárdról 35 milliárd dollárra emelkedett, adósságszolgálati terheik pedig 1 milliárd dollárról több mint 4 milliárd dollárra nőttek.

Önmagában persze helytelen volna az adósságállomány növekedésére visszavezetni a finanszírozás alacsony hatásfokát. A növekvő adósság ugyanis átmenetileg elfogadható, ha hozzájárul az úgynevezett felhalmozási szűk keresztmetszet áttöréséhez. Különösen az elmaradott vagy a gyorsan iparosodó országokban a nemzeti jövedelem gyors növekedéséhez szükséges beruházások és az elégtelen belső felhalmozás közötti különbséget jó ideig külső erőforrásokból kell finanszírozni. Ilyen helyzetben és időszakban az adósságállomány növekedése természetesen a magas növekedési ütem kísérője, s ez nem egészségtelen, ha a beruházások és a belső felhalmozás közötti rés szűkül. A külső finanszírozás alacsony hatásfokát éppen az mutatja, hogy a legtöbb fejlődő országban nem tapasztalhatók olyan jelek, amelyek a szakadék szűkülését mutatnák. Egyrészt a beruházások, illetve a belső megtakarítások és a külső erőforrások koránt sincsenek egyensúlyban. A külső erőforrások növekvő felhasználása ellenére a beruházások egy része fedezetlen, amit az inflációs folyamatok erősödése is szemléltet. Másrészt a fejlődő országok beruházási rátája 1955—1965 között mintegy 12 százalékról 15 százalékra, azaz körülbelül évi 17 milliárd dollárról 30 milliárd dollárra emelkedett, s ennek az abszolút növekedésnek a fele külső erőforrásokból származott. A belső felhalmozás szintje alig 1 százalékkal emelkedett. E szerény felhalmozási szintemelkedés is lényegében kényszermegtakarításból származik, hiszen nem az új hatékony termelőkapacitások növekvő hozamából, hanem a fogyasztás korlátozásával érték el.

Végül a fejlődő országok beruházásainak csökkenő hatásfoka is a külső finanszírozás alacsony hatásfokára utal. A fejlődő országok nemzeti jövedelme ugyanis az 1950—1960 közötti évtizedben évi 4 százalékos ütemben bővült a nemzeti jövedelem 12 százalékának megfelelő beruházások mellett; az 1960—65 közötti időszakban a növekedési ütem átlag 3 százalékra csökkent 15 százalékos beruházási ráta mellett. A beruházások termelésnövelő hatásának együtthatója tehát 0,33-ról 0,2-re csökkent, ami számottevő tőkeveszteségről tanúskodik, hiszen a hatékonyságromlás a beruházások összetételének változásával (például infrastrukturális beruházások megugrásával) nem magyarázható.

A külső finanszírozás alacsony hatásfokában több tényező, így a fejlődő országok külkereskedelmi cserearányainak romlása, valamint gazdaságfejlesztési hibák is közrejátszottak. E tényezők vizsgálatára itt nem térünk ki, mert döntő jelentőséget a fejlődő országok szempontjából hátrányos nemzetközi finanszírozási politikának és mechanizmusnak tulajdonítunk.

A fejlett országok hitel- és segélypolitikájának fő negatívuma a finan-

szírozás céljellegével kapcsolatos. A céljelleg egyik negatív vonása a politikai szempontok túlsúlya a fejlődő országokba irányuló hitel- és segélyáramlásban. A fejlett tőkésországokból eredő eszközöknek ma mintegy 90 százaléka származik a négy vezető tőkésországból (Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, NSZK), amelyek finanszírozási tevékenységüket politikai céljaik szolgálatára, a fejlődő országok megnyerésére kívánják felhasználni. Más oldalról bizonyítja a finanszírozás politikai aspektusát, hogy a politikailag kulcsszerepet játszó vagy politikai neuralgikus pontnak számító fejlődő országok viszonylag jóval több külső finanszírozáshoz jutnak, mint a politikailag nem nagy súlyú, de gazdaságilag erősen segélyre szoruló országok. Az a körülmény, hogy a fejlett tőkésországokból érkező finanszírozás kétharmada állami forrásokból származik, rendkívüli mértékben megkönnyíti az államhatalmi, politikai szempontok érvényesítését a finanszírozási tevékenységben.

Mindinkább negatívummá válik az is, hogy a fejlődő országok külső finanszírozása — a politikai szempontok mellett és azokon belül — egyre nagyobb mértékben a fejlett és fejlődő országok közötti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére, pontosabban, a finanszírozó ország exportjának elősegítésére irányult. A különféle hitelek és segélyek céljellegének vizsgálatakor kiderül, hogy a fejlett tőkésországok eszközjuttatásainak ma már mintegy 55—60 százaléka közvetlenül a finanszírozó ország áruexportjának támogatására szolgál. Más oldalról ez azt eredményezi, hogy az eszközjuttatások relatív súlya különösen a nagyobb importot lebonyolító fejlődő országokban számottevő. Nagyon tanulságos az egyes fejlődő országok fajlagos (1 lakosra, 1000 $ nemzeti jövedelemre és 1000 $ importra eső) segélyfelhasználásának vizsgálata.

Az ENSZ-összeállítás hiányossága miatt a feltüntetett adatok általában a fejlődő országokba áramló pénzügyi erőforrások értékének csak 50—60 százalékát reprezentálják, néhány jelentős élelmiszersegélyben részesülő ország (például India, Pakisztán) esetében még ennél is kevesebbet. Az adatok óvatos kezelése mellett is szembetűnő, hogy a felhasználás viszonylati megoszlásában megfigyelhető irányzatok szintén a kereskedelemfejlesztési és politikai szempontok túlsúlyát szemléltetik.

A fajlagos segélyfelhasználási mutatók egyrészt jellemzőek abból a szempontból, hogy a kisebb gazdasági erőforrásokkal, jelentéktelen importpiacokkal rendelkező kisebb országok (latin-amerikai kis országok, Ceylon, Burma, Szíria, Etiópia, Szudán) fajlagos mutatói hosszú távon az átlagosnál jóval kedvezőtlenebbek, noha ezek az országok szűk belső piacuk miatt sokkal kisebb mértékben támaszkodhatnak a belső akkumulációra. A vezető finanszírozó hatalmak azonban a kis országok felvevő piacainak megszerzésére kevesebb erőfeszítést tesznek. E tendencia alól csak a politikai szempontból kulcsországnak számító kis országok (Tajvan, Ghana, Tunisz) jelentenek kivételt, ahol a fajlagos felhasználási mutatók jóval kedvezőbbek a fejlődő országok átlagánál.

A szélesebb felvevőpiaccal rendelkező nagyobb gazdasági egységek általában bőségesebb segélyellátásban részesülnek, mint a kisebb országok. Itt is szembetűnő azonban, hogy a fajlagos segélyjuttatás erős változásait politikai szempontok magyarázzák (viszonylag rövid időszakon belül ugyanis adott ország gazdasági jelentősége nem változhat számottevően), s ez konkrét esetekben jól nyomon követhető. Például az aktív el nem kö-

A fajlagos nettó segélyfelhasználási mutatók néhány fejlődő országban

Ország	1 lakosra jutó segélyek			1000 dollár nemzeti jövedelemre jutó segélyek			1000 dollár importra jutó segélyek		
	1950–55	56–59	60–62	50–55	56–59	60–62	50–55	56–59	60–62
Egyiptom	—	2,20	4,80	—	18	37	—	90	181
Tunisz	—	—	16,00	—	—	82	—	—	335
Marokkó	—	—	6,70	—	—	40	—	—	189
Ghana	—	—	16,00	—	—	85	—	—	303
Szudán	—	0,20	3,90	—	1	28	—	12	202
Etiópia	0,20	0,70	1,50	3	14	27	50	194	326
India	0,20	0,50	1,70	3	8	24	50	115	313
Pakisztán	0,20	1,40	2,90	4	28	40	50	305	397
Indonézia	—	0,70	2,30	—	10	37	—	91	328
Tajvan*	11,00	9,50	9,50	55	38	35	458	423	351
Burma	—	1,90	0,80	—	29	12	—	165	78
Ceylon	0,25	—	1,30	2	—	10	2	—	34
Szíria	3,00	0,75	2,50	22	5	17	71	17	53
Argentína	2,50	4,60	18,00	4	8	33	44	79	273
Mexikó	3,40	4,80	6,10	11	12	14	121	140	191
Brazília	3,30	2,50	3,90	13	9	13	128	118	193
Chile	3,40	7,00	20,00	7	14	37	61	122	278
Kolumbia	3,00	10,00	2,40	12	37	8	62	265	62
Haiti	2,60	1,20	1,90	38	16	25	...	...	...
Dominika	0,40	1,50	—	2	6	—	11	33	—
Nicaragua	4,00	3,80	5,60	20	20	26	66	69	98
Costa Rica	4,00	12,00	12,00	13	27	28	52	120	127
Honduras	4,60	1,80	0,70	23	9	5	127	48	21
Salvador	—	—	2,70	—	—	11	—	—	117
Fejlődő országok (átlag)									
bruttó segély	3,00	6,00	6,50	26	42	53	161	275	290
nettó segély	1,70	2,80	4,10	15	23	33	91	132	184

Forrás: Számítás az International Flow of Long Term Capital 1950—62 és a Statistical Yearbook című ENSZ-kiadványok alapján.

— jel; a jelzett években a tőkemozgás egyenlege kiáramlást mutat.

* A Kínai Népköztársaság részét képező Tajvan szigetet az ENSZ-statisztika külön országként tünteti fel.

telezettségre törekvő országokban e politika kibontakozása nyomán megfigyelhető a segélyáramlás meggyorsulása (például Indiában, Egyiptomban 1956 után, Indonéziában 1960 után). Hasonló folyamat észlelhető a Szövetség a Haladásért program keretében modellállamként kiszemelt Chile vagy a Frondizi-kormány idején társadalmi-politikai válaszút elé került Argentína esetében az 1960-as évek kezdetén. A fajlagos segélyfelhasználási mutatók elemzése azt mutatja, hogy a segélyjuttatás és a politikai szempontok között rendkívül szoros, meghatározó jellegű korreláció van.

A finanszírozásban túltengő hatalompolitikai és exportfejlesztési szempontok miatt a fejlődő országok szorosabb értelemben vett gazdaságfejlesztésének finanszírozása háttérbe szorult. A mostani finanszírozás legfeljebb az importkapacitás tágítására alkalmas, de nem enyhíti a felhalmozás elégtelenségével kapcsolatos problémákat. Az a paradox helyzet állt elő a nemzetközi finanszírozási politika következményeként, hogy nem importigényes beruházásaikban a fejlődő országok egyszerűen nem támaszkodhatnak nemzetközi erőforrásokra. Sok projektumot munkaigényes módon, helyi kiadások árán meg lehetne valósítani csekély pénzhitellel, ennek hiányában

a fejlődő országok kénytelenek jóval költségesebb, tőke- és importigényesebb programokat megvalósítani, hiszen ezzel kapcsolatban áruhitelben részesülhetnek.

Akadály és negatívum a nemzetközi finanszírozás mai, lényegében bilaterális mechanizmusa is. A fejlődő országokba áramló eszközöknek jelenleg mintegy hétnyolcad része bilaterális kereteken keresztül kerül felhasználásra, a multilaterális hitelek a finanszírozási volumennek alig egynyolcadát teszik ki. A bilaterális mechanizmus negatívumai jól ismertek: nem teszi lehetővé a legmegfelelőbb partner megválasztását, tetszőleges gazdasági orientáció és munkamegosztási irány kialakítását, a beszerzési költségek csökkentését, a külső gazdasági-politikai befolyás enyhítését stb.

Kevésbé ismert, hogy a koordináció nélkül, bilaterális keretek között nyújtott hitelek a fejlődő országok közötti — a jövő szempontjából nagy horderejű — munkamegosztás kibontakozását is gátolják. A finanszírozó országok exportőrei szempontjából ugyanis előnyös volt például azonos beruházási javak szállítása, termelési kapacitások létesítése több fejlődő országban, hiszen az elősegítette a sorozatgyártást, illetve a termelési-piaci tapasztalatok többszöri felhasználását. Ennek eredményeként az utóbbi évtizedben a fejlődő országokban nagyszámú párhuzamos termelési kapacitás alakult ki. A külső finanszírozás egy része a monokultúrás, nyersanyagexportőr szektor fejlesztésére irányult, s így több cikk esetében a fejlődő országok közötti verseny fokozódott, ami árlemorzsolódáshoz, gazdasági veszteségekhez vezetett (például új kávé-, kakaó-, gyapottermelő kapacitások kifejlesztése Afrikában, cukortermelés Latin-Amerikában). A külső finanszírozás másik része úgynevezett importhelyettesítő ágakat finanszírozott, így Latin-Amerikában és több ázsiai országban igen hasonló iparstruktúra alakult ki. Ez a párhuzamosság egyrészt nagyarányú tőke- és gazdasági veszteség a fejlődő országok szempontjából, másrészt — számos egyéb tényező mellett — a már meglevő kapacitások miatt is rendkívül nehéz a regionális együttműködés megvalósítása.

Vitathatatlan, hogy mind a fejlődő országok rendelkezésére bocsátott eszközök volumene és hatásfoka, mind a nemzetközi finanszírozási politika és mechanizmus előbbitől el nem vonatkoztatható negatívumai korlátokat jelentenek a fejlődő országok racionális nemzetközi munkamegosztásra támaszkodó gazdaságfejlesztése szempontjából. Kérdés, áttörhetők-e ezek a korlátok, illetve milyen módon lehet áttörésüket megkísérelni. E kérdésre megnyugtató, egyértelmű választ adni nem lehet. Egy általános leszerelés gazdasági kihatásaitól eltekintve túlzott optimizmus volna feltételezni, hogy a jövőben a fejlődő országok az eddiginél lényegesen nagyobb volumenű külső finanszírozásban részesülhessenek. Számottevő tartalékok rejlenek a külső finanszírozás jobb felhasználásában, hatékonyságának javításában. E tartalékok feltárása viszont változásokat követel a nemzetközi finanszírozási politikában és a finanszírozási mechanizmusban egyaránt. A politika szférájában elsősorban a kereskedelemfejlesztési hiteleknek gazdaságfejlesztési célokra való átcsoportosítását kell lehetővé tenni. A finanszírozási irányok közül a mezőgazdaság, valamint az oktatási-szakképzési színvonal fejlesztésére célszerű jóval nagyobb gondot fordítani.

A bilaterális segélynyújtás hatékonysága tehát súlypontmódosítással is fokozható. Mindemellett számolni kell azzal, hogy a tőkésországok bilaterális eszközjuttatásai, még módosult koncepció mellett is, elsősorban poli-

tikai és kereskedelemfejlesztési szempontokat fognak érvényesíteni a jövőben is. A fejlődő országok finanszírozási szükségleteinek jellege miatt tehát feltétlenül szükség van a multilaterális finanszírozási rendszer kiterjesztésére, hiszen a távlati gazdasági növekedést megalapozó beruházások (infrastruktúra, oktatás, egészségügy, közigazgatás stb.) megvalósítását illúzió volna bilaterális segélyektől elvárni. A finanszírozási mechanizmus multilaterális elemeinek bővítése viszont ismét az erőforrások korlátaiba ütközik. A multilaterális segély ugyanis a nagyhatalmak politikai szempontjainak érvényesítését korlátozza, a kisebb, gazdaságilag, politikailag kevésbé érdekelt kis országok esetében pedig a multilaterálisan felhasználható eszközök hiánya okoz nehézségeket.

Nemzetközi finanszírozási mechanizmus és finanszírozási politika természetesen értelemszerűen szorosan összefonódnak. A fejlődő országoknak nyújtandó erőforrások fokozatos multilateralizálásának előnyeiből még nem következik az, hogy a mai körülmények között a multilaterális finanszírozás hatásfoka magasabb volna a bilaterálisénál. A finanszírozási mechanizmus — mint minden más mechanizmus — csak eszköz bizonyos gazdaságpolitikai célok szolgálatában, így hatásfoka döntő mértékben függ a működtető gazdaságpolitikai koncepciótól, a mechanizmus szerveinek arculatától. A multilaterális finanszírozás magasabbrendű mechanizmus, irányítója azonban ugyanaz a nagyhatalmi motivációjú politika, amely a bilaterális finanszírozásban is érvényesül. Ezzel magyarázható, hogy a mai multilaterális intézmények (például a Világbank, a Valutaalap, az ENSZ technikai segélyprogramja stb.) gyakorlatában is bővelkednek a negatívumok. A multilaterális intézmények gazdaságpolitikája tehát ugyancsak hatásfokrontó. Sőt, e politika jellege miatt a szocialista országok is kénytelenek a fejlődő országoknak nyújtandó erőforrások bilaterális mechanizmusához ragaszkodni, hiszen az ENSZ mostani felépítése és hatalmi helyzete mellett nem lehet gátat vetni a nemzetközi finanszírozási szervek tevékenységében érvényesülő politikai erők, érdekek hatásának. Amikor tehát a finanszírozási mechanizmus átalakításáról beszélünk, a finanszírozási politika módosítását, a benne ez ideig ható erők háttérbeszorítását is beleértjük, hiszen a mai mechanizmus átépítése értelmetlen volna a gazdaságpolitikai koncepciók megváltoztatása nélkül.

A korlátok áttörése tehát a finanszírozás világméretű átszervezését is igényli. A finanszírozó fél közvetlen politikai-gazdasági érdekvédelmére szolgáló bilateralizmusról való részleges átállás, egészséges szemléletű politika kialakítása csak a probléma nemzetközi megoldásával lehetséges. Nemzetközi egyetértéssel kialakított világszerv lehet alkalmas arra, hogy a fejlett országokat — fejlettségi fokuk arányában — rendszeres és hatékony energiaátvitelre késztesse. A nemzetközi fejlesztési alaphoz való hozzájárulás rugalmas formáinak kialakítása (például hozzájárulás nemcsak devizában, hanem áruban vagy szakértelemben) esetén a fejlődő országokkal való kapcsolatok fejlesztésében alapvetően nem érdekelt kisebb országokra sem hárulnának nagyobb terhek a szóban forgó országok segélyezésében.

A nemzetközi segélyezés egészségesebb rendszere csak a fejlesztés egyik oldalát, az erőforrások oldaláról jelentkező problémákat enyhíti, az utóbbi időben azonban mind égetőbbek a felvevőpiacok szűkösségével kapcsolatos problémák is.

A nemzetközi felvevőpiacok korlátai és lehetőségei a kifeléfordulás szempontjából

A nemzetközi felvevőpiacokkal kapcsolatosan két alapvető kérdés vetődik fel:

a) A piacok tágulása biztosít-e megfelelő exportnövelési lehetőségeket a fejlődő országok számára?

b) A piaci tágulás iránya elősegíti-e a fejlődő országok export- és gazdaságstruktúrájának korszerűsítését?

A világgazdaságban hosszú távon érvényesülő tendencia a nyersanyagok és élelmiszerek felvevőpiacainak viszonylag lassú tágulása, némely cikkek esetében pedig stagnálása. A kőolaj figyelembevétele nélkül a fejlett tőkésországok összes nyersanyag- és élelmiszer-fogyasztása az 1927—29 és 1962—63 közötti, több mint egyharmad évszázadot felölelő időszakban évi átlagban mintegy 1 százalékkal bővült.* Ha számításba is vesszük, hogy a vizsgált időszak a világválság, a világprotekcionizmus, a világháború, a tudományos-műszaki fejlődés felgyorsulása következtében a jövő fejlődés szempontjából sok anomáliát tartalmaz, s extrapolációra kevéssé alkalmas, e hosszú távú fogyasztásnövekedési ráta nagyobb változása a jövőben sem várható. ENSZ-tanulmányok felmérései szerint bizonyos mérvű felfelé való korrigálást tesz szükségessé az élelmiszerek iránti nemzetközi kereslet növekedése a közepesen fejlett, illetve iparosodott területek egy részén (például Dél-Európában, Japánban), a jövedelememelkedés az élvezeti cikkek keresletét ösztönzi; a világméretekben magasabb gazdasági növekedési ráták, a kiterjedt beruházási tevékenység a beruházási jellegű nyersanyagkeresletnek a korábbinál gyorsabb növekedésére utal. Viszont nyilvánvaló, hogy a műszaki-tudományos fejlődés továbbra is csökkenti a fajlagos nyersanyag-felhasználást. A jövőbeli keresletet tehát némely tényezők növelik, mások csökkentik, a hagyományos nyersanyagok iránti kereslet ugrásszerű növekedése nem várható, a fogyasztásnövekedés üteme feltehetően 2 százalék körül fog mozogni.

A hagyományos nyersanyagok és élelmiszerek reálfogyasztásának lassú növekedése objektív fejlődési tendencia, amely alapjában határolja be a fejlődő országok exportlehetőségeit. Más kérdés — gazdaságpolitikai döntések függvénye —, hogy e lassú ütemben bővülő fogyasztásnak milyen hányadát fedezik belső forrásokból. A fejlődő országok exportlehetőségeit az elmúlt időszakban rendkívül kedvezőtlenül befolyásolta a fő nyersanyagfogyasztó központnak, Nyugat-Európának protekcionista politikája. Nyugat-Európa nyersanyag- és élelmiszerimportja a vizsgált 35 év alatt alig 20 százalékkal nőtt, némely cikkek (például gabonaneműek, húsfélék, rostos anyagok) importja egyenesen visszaesett.

A fejlődő országok kifeléfordulásának tehát a fejlett országok gazdaságpolitikája is korlátot szab. ENSZ-felmérések szerint 1962-ben a fejlődő országok fejlett tőkésországokba irányuló nyersanyagexportjának 34 százaléka ütközött vámkorlátokba, 26 százaléka mennyiségi korlátozás alá esett, 43 százalékát adók sújtották (némely cikkek többszörös vám-, adó-, mennyiségi korlátozás alá esnek), s csupán 39 százaléka volt mentes minden korlátozástól. Jellemző, hogy 1962-ben például a fejlődő országok nyers-

* Forrás: U. N. World Economic Survey 1958, kiegészítve.

anyagexportját (kőolaj nélkül) több mint 800 millió dollár értékű vám, s mintegy 2,2 milliárd dollár összegű adó terhelte, ami a fejlődő országoknak nyújtott hitelek, segélyek több mint egyharmadának megfelelő összeg! Jóllehet a vámok és pénzügyi illetékek közvetlenül nem csökkentik a fejlődő országok devizabevételeit, általános hatásuk fogyasztáskorlátozó, a piacok tágulását fékezik. A gazdaságpolitikai korlátok és a fogyasztási szint közötti összefüggéseket a következő összeállításban szemléltetjük néhány cikk példáján.

A fogyasztás, az árak és a pénzügyi illetékek a fejlett tőkésországokban

Megnevezés	Egyesült Államok	Anglia	Japán	Belux	Franciaország	NSZK	Olaszország	Hollandia	Átlag
Kávé									
1 főre jutó fogyasztás (kg)	7,24	0,95	0,09	5,77	4,31	3,43	1,80	4,31	3,49
Fogyasztói ár (cent/kg) ...	161	222	330	223	205	459	376	167	268
Vámok és pénzügyi illetékek (%)	0	4	45	5	60	127	174	5	53
Cukor									
1 főre jutó fogyasztás (kg)	47,7	54,4	14,4	33,7	39,1	32,1	20,7	53,3	36,9
Fogyasztói ár (cent/kg) ...	25	20	40	37	25	31	35	27	29
Vámok és pénzügyi illetékek (%)	26	88	263	103	37	70	228	103	115
Dohány									
1 főre jutó fogyasztás (kg)	3,92	2,86	1,41	3,23	1,66	1,81	1,27	3,33	2,44
Fogyasztói ár (cent/kg) ...	27	60	22	...	30	50	...	27	39
Vámok és pénzügyi illetékek (%)	214	1200	395	...	511	592	200	429	506

Forrás: UNCTAD, International Commodity Problems, Geneva, 1964. 77. l.

A fejlett országok gazdaságpolitikai korlátainak lebontása tehát — e korlátok nagyságrendjénél fogva — ösztönzést adhat a fejlődő országok nyersanyagexportjának. A nyersanyag-felvevőpiacok tágítása azonban — a fejlett országok kedvező gazdaságpolitikai reagálása esetén is — nem teheti a nyersanyagexportot a fejlődő országok dinamikus vezető ágává, arról nem is beszélve, hogy kevéssé alkalmas a gazdaságstruktúra átalakítására. Ma az elmaradottabb országok növekedésének kulcsa a struktúraátalakítással együtt járó dinamikus export megteremtése, azaz az iparcikkexport kifejlesztése.

Az iparcikkexport fejlesztésének piaci korlátai nagyrészt más természetűek, mint a nyersanyagexporté. A fejlett országok iparcikk-keresletének jövedelmi rugalmassága igen kedvező, sokkal kedvezőbb, mint a nyersanyagoké. ENSZ-felmérések azt tanúsítják, hogy még a sokat vitatott textiláruk keresletrugalmassági együtthatója is 0,75, az élelmiszeripari termékeké 0,97, a konfekcióé 1,25, a kohászati termékeké 1,16, a gumiipari termékeké pedig 1,46. A fejlődő országok iparcikkexportjának mai struktúrájára vonatkoztatva is a fejlett országok keresletének jövedelemrugalmassága az egységnél nagyobb. A kiinduló nehézséget az iparcikkexport számára tehát nem a felvevőpiacok tendenciái jelentik.

Az iparcikkexport korlátai részben gazdaságpolitikai jellegűek. A fejlett országok könnyűipari protekcionizmusának fő fegyvere a vám. Az iparcikkek vámja már jóval magasabb, mint a nyersanyagoké, ráadásul a vámtételek a termékek feldolgozottsági fokával párhuzamosan emelkednek. Ilyen nyilvánvaló protekcionista „eszkaláció" érvényesül például a textíliák esetében: a Közös Piac országaiban a gyapot vámmentes, a fonalat 8 százalékos, a kész textíliát 17 százalékos vámtétel terheli. Hasonló lépcsőzetesség van a bőráruk, juta, fa, acéláruk, rézáruk, gyümölcsök, konzervek esetében. Így a fejlett tőkésországok ipara, miután a nyersanyagokhoz vámmentesen jut hozzá, versenyelőnyöket élvez a fejlődő országok vámmal terhelt iparcikkeivel szemben. A fejlett országokban az 1930-as években bevezetett specifikus (súly-) vámok pedig egyenesen a nagy tömegű, olcsó, alacsony minőségű árukat sújtják, amelyek főleg a fejlődő országok termékei.

A vámpolitikai korlátok azonban a piacra jutás egyik akadályát jelentik csupán. A fejlődő országok iparcikkexportját sok más körülmény is gátolja. Ilyenek a fejlődő országok termékeivel kapcsolatos engedélyezési és kvótaproblémák, a fejlett országok gyáriparának ellenállása, különleges védjegyek, előírások kikötése, a monopóliumok láthatatlanul érvényesülő elosztási politikája stb. Ha még figyelembe vesszük, hogy a fejlődő országok új exportcikkeinek bevezetése számottevő piackutatási, propaganda- és más kereskedelmi költséggel jár, ami csak nagyobb forgalmi nagyságrend esetén térül meg (ez gyakran a kisebb ipari és exportpotenciálú fejlődő országok lehetőségein kívül esik), valamint a piacok nem ismeréséből fakadó bizonytalansági kockázati tényezőket, képet kapunk az iparcikkexport útjából eltávolítandó külső akadályokról.

Milyen irányból s milyen módszerekkel lehet a fejlődő országok iparcikkexportját elősegíteni? Az irányt illetően legkézenfekvőbb, s talán legegyszerűbb a fejlődő országok által jelenleg nyers formában exportált termékek fokozatosan feldolgozott formában való átvétele. A sorrendet meghatározhatná az a körülmény, hogy sokféle nyersanyag (például élelmiszerek, gyümölcsök, növényi olajok, faáruk stb.) exportképes feldolgozása viszonylag egyszerű technológiával és kevés tőkeráfordítással is megvalósítható. A termékek egy más részének (például a kőolaj, a színes fémek, a vasérc) feldolgozása már nemcsak piacmegnyitási, hanem nagyobb financiális és műszaki segítséget is kíván, itt a nemzetközi segítség kevésbé sürgető, annál is inkább, mivel e cikkek termelése és fogyasztása többnyire nagy monopóliumok ellenőrzése alatt áll. A fejlődő országok nyersanyagbázisára alapozott iparcikkexport számára a fejlett országok felvevőpiacai biztosítottak a gazdaságpolitikai korlátok leépítése esetén.

Jóval több problémát vet fel a fejlődő országokban már kiépített importhelyettesítő ágaknak nyújtandó piacmegnyitási segítség. Bizonyos iparágak, például a textilipar és más könnyűipari ágak esetében az importhelyettesítés kifulladása következtében stagnáló termelésnek számottevő ösztönzést adhat a fejlett országok gazdaságpolitikai korlátainak megszüntetése.

Távlatilag nagy jelentősége lehet az olyan iparágak támogatásának a fejlődő országokban, amelyek szinte kizárólag a külső piacokra orientálódnak, s érdemi belső piacuk nincsen. Természeti adottságok vagy az olcsó munkaerő exportpotenciált biztosíthat olyan cikkekből, mint például a luxusélelmiszerek (speciális gyümölcskonzervek, italok, fagyasztott rák),

kerámia, kézműipari cikkek, sportáru, elektromos fogyasztási cikkek, hajlított bútorok, gyógyszerek, féltermékek. A piac garantálása, intézményes biztosítása itt a legfontosabb a fejlődő országok szempontjából.

Milyen módszerekkel közelíthető meg a fejlődő országok iparcikkexportjának fejlesztése? A fejlett országok kereskedelempolitikai akadályainak fokozatos lebontása elsődleges követelmény. Az ezzel kapcsolatosan hangoztatott, piaczavarásra, dömpingre hivatkozó érvek minden alapot nélkülöznek, hiszen a fejlődő országok nemcsak alacsony bérszintű, hanem alacsony termelékenységű országok is, ahol a fajlagos termelési ráfordítások jóval magasabbak, emellett a fejlődő országok exportjának szerény nagyságrendje (a fejlett országok iparcikk-fogyasztásának 1 százaléka, iparcikkimportjának 4 százaléka) komolytalanná teszi az ilyen felvetéseket.

Az iparcikkek exportját azonban csak komplex segítséggel lehet fejleszteni. Az importkorlátok leépítése mellett a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztást egy átfogó koncepció keretében kell kialakítani. Ennek egyik oldala bizonyos ipari tevékenységek (például a könnyűipar) további fejlesztésének részleges korlátozása a fejlett országokban, s adott ipari tevékenységek áttelepítése a fejlődő országokba. A fejlett országokban nagyobb megrázkódtatások nélkül végrehajtható bizonyos könnyűipari termékek iránti keresletnövekményének vagy a növekmény nagy részének fejlődő országokból való fedezése. Az ezzel kapcsolatos belső feltételek (tőkeátállítási támogatás, munkaerő-átképzés) biztosítása a fejlett országokban államhatalmi feladatot képez.

A fejlődő országokkal való munkamegosztás azonban nemcsak a könnyűiparban lehet racionális. A fejlődő országok sok előnnyel rendelkezhetnek a gépipari kooperáció szempontjából is, s ez iparstruktúrájukat is előnyösen befolyásolná. Elvi megfontolások és a legutóbbi időszak tapasztalatai egyaránt arra utalnak, hogy gazdaságos lehetőségek vannak a fejlett ipari országokban felhasznált bizonyos félkésztermékek, alkatrészek, gépegységek gyártására is. Nemzetközi méretekben terjed az a gyakorlat, hogy némely műveleteket szakosított vállalatok alvállalkozóként végeznek el, ez a gyakorlat kiterjeszthető a fejlődő országokra is. Ilyen gyártási együttműködés a fejlődő országok számára azzal az előnnyel járna, hogy az exporteladás a fejlett ország ipari termelési folyamatához kapcsolódna szorosan, és nem lenne szükség körülményes és kockázatos értékesítési, elhelyezési tevékenységre, másrészt lehetővé tenné olyan korszerű ipari tevékenységek gazdaságos űzését, amelyeket egyébként a nemzeti piac szűk keretei nem tennének lehetővé. Az ilyen típusú ipari együttműködés eredményeként a fejlett és fejlődő országok iparai mindinkább komplementaritásba kerülnének egymással, s az egyoldalú függés enyhülne.

Korlátokat és lehetőségeket, a múlt és a jövő szférájába tartozó kérdéseket vázoltunk. Megállapítottuk, hogy a fejlett országok protekcionista gazdaságpolitikájának leépítése, a piacok megnyitása, a fejlődő országokkal való ipari együttműködés megvalósítása — mint előfeltétel és ösztönző — úgynevezett beépített stabilizátor lehet a fejlődő országoknak a nemzetközi munkamegosztás elmélyítésén alapuló gazdaságfejlesztése szempontjából. A megállapítások azonban elvi síkon mozogtak, abból a feltételezésből indultak ki, hogy a legutóbbi években olyan gazdasági-politikai történelmi helyzet alakult ki, amely külső oldaláról is lehetővé teszi a gyengébb, elmaradottabb országok kifeléfordulását. Nem érdektelen figyelembe ven-

ni, hogy a valóság, a világgazdasági folyamatok legutóbbi alakulása menynyiben támasztja alá az elmondottakat.

A világméretű, új típusú nemzetközi munkamegosztás még nem alakult ki, csak előkészülőben, kibontakozóban van, a régi munkamegosztás korlátai még érvényesülnek. Évtizedünket joggal tekinthetjük az új típusú munkamegosztás építése szempontjából előkészületi, felvonulási időszaknak. Mit mutatnak évtizedünk első felének állításaink szempontjából fontos eredményei?

A fejlődő országok kivitele 1960—1965 között 33 százalékkal, azaz évi átlagában csaknem 6 százalékkal nőtt. A növekedési ráta tehát nem marad el egy kifelé forduló gazdaságfejlesztés normatív követelményeitől, a piacok tágulása a vizsgált időszak átlagában kielégítő volt. Ha e növekedés összetevőit vizsgáljuk (a következő adatok csak az 1960—64. évi időszakra vonatkoznak), szerény strukturális javulást is látunk. A fejlődő országok alapanyag-exportja évente több mint 5 százalékkal (kőolaj nélkül 3 százalékkal) bővült, ugyanakkor iparcikkexportjuk értéke 9 százalékkal emelkedett. Ha az iparcikkexportot közelebbről vesszük szemügyre, kitűnik, hogy a vegyszerexport 11 százalékkal, a gépexport 13 százalékkal, sőt a pesszimista hivatkozások alapjául szolgáló könnyűipari export is 8 százalékkal nőtt.* Gyorsan nőtt a fejlődő országok gyümölcs-, hús- és halkonzerv-, gyümölcslé-, növényiolaj-exportja is.

A statisztikai átlagok tehát nem kedvezőtlenek. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az előbbi eredmények jó része a hagyományosan kifelé forduló (kőolajtermelő országok, Mexikó, Peru, Libanon, Hongkong, Nigéria) vagy a legutóbbi években fokozatosan kifelé forduló országokra (Pakisztán, Thaiföld, Fülöp-szigetek, Marokkó, Argentína, Chile) vonatkozik. A nemzetközi felvevőpiacok tágultak, de ezt sok, erőforrásait korábban főképp importhelyettesítésre koncentráló ország árualap hiányában nem tudta kihasználni.

Helytelen volna egy rövidebb időszak fejleményeiből túl általános következtetéseket levonni. A világgazdasági folyamatok alakulása az utóbbi években azonban nem támasztotta alá az elmaradott nyersanyagtermelő országok elhelyezési lehetőségeinek válságával, szűkülésével kapcsolatos feltételezéseket.

Az események fényében úgy tűnik, hogy egy további, igen mély gyökeret vert szemlélet is felülvizsgálatra szorul. E szemlélet szerint az alapanyagtermelők a nemzetközi cserében értéken alul, a feldolgozott termékek termelői értéken felül realizálnak, következésképpen a nyersanyagtermelő országok külkereskedelmi cserearányai állandóan romlanak, s így nagy strukturális veszteségeket szenvednek. E feltételezés kiindulópontja az a tény, hogy a nemzetközi monopóliumok által ellenőrzött vertikális jellegű világgazdasági kapcsolatokon belül az értéktöbblet zöme megfigyelhetően a vertikum felsőbb fázisaiban (feldolgozás, kereskedelem, kutatás) realizálódik. Ezen túlmenően e szemlélet alaphipotézisnek tekintette, hogy a lassú ütemben bővülő kereslet is elkerülhetetlenül cserearány-romláshoz vezet.

Mindenekelőtt meg szeretném jegyezni, hogy az álláspont közvetlen egzaktság igényével fellépő alátámasztása — a cserearány-alakulás — e folyamatról nem sokat mond, legalábbis egy dogma alátámasztásához keve-

* Az adatok forrása: U. N. Monthly Bulletin of Statistics. 1966. március.

set. A statisztika ugyanis ma még nincs felkészülve arra, hogy a rendkívüli gyors műszaki fejlődés következtében szakadatlanul fejlődő struktúrájú gépkereskedelem, az egyre nagyobb műszaki-gazdasági teljesítőképességgel rendelkező műszaki cikkek érték- és árösszefüggéseit figyelemmel kísérje. A statisztikai hibahatárok tehát eleve jóval nagyobbak, mint a kimutatható trendváltozások, ami a cserearány-változási mutatók használatával kapcsolatosan nagyfokú óvatosságra int. A fejlődő országok importjában a gépek részaránya jóval magasabb, mint a világkereskedelem átlagában, az évről évre fejlettebb technika importja nagyobb mennyiségű — változatlan minőségű és felhasználhatóságú — nyerstermék exportját követeli meg. (A fejlődő országok ugyanis a világpiacon többnyire korszerű és új technikát vásárolnak. Új gyártmánynál pedig csak bizonyos idő múltán kezd jelentkezni a munkatermelékenység fokozódásának érték- és árcsökkentő hatása.) Ez még nem jelent feltétlen cserearányromlást.

Az utóbbi évek fejleményei éppen azt mutatják, hogy a cserearányromlás még — a struktúra, műszaki színvonal szempontjából statikus szemléletű — statisztikai alapon sem számottevő, hiszen a legutóbbi években a cserearányok lényegében nem változtak.

Az a körülmény, hogy például az utóbbi öt évben a megfelelő árualappal rendelkező, dinamikus alapanyagexportot lebonyolító országok (nemcsak a kőolajtermelő, hanem a korábban felsorolt fejlődő országok, valamint Ausztrália, Új-Zéland, Kanada, Dél-Afrika, Spanyolország stb.) egyszersmind dinamikusan fejlődő országok voltak, valószínűtlenné teszi a nyersanyagtermelők strukturális veszteségeiről szóló feltételezést, hiszen értéken alul realizáló exportra támaszkodó országok nem fejlődhetnének dinamikusan. Végül egy utolsó érv: nehezen képzelhető el, hogy a nagy nyersanyagtermelő és exportőr monopóliumok — amelyek nemcsak vertikálisan értékesítenek — értéken alul szállítanának a világpiacnak alapanyagokat.

A nyersanyagtermelők cserehátrányaival kapcsolatos álláspont hangoztatása hasznos lehet a nemzetközi politika szférájában, ahol megindokolhatja a nyersanyagtermelő országok világkereskedelmi kedvezményezésének, nemzetközi finanszírozásának szükségét. Hiba viszont, ha a jelen körülmények között helyes politikai argumentáció az adott országok fejlesztési terveiben gazdaságpolitikai axiómává válik, s a nyersanyagtermelés leértékeléséhez, elhanyagolásához vezet. A nemzetközi munkamegosztás motorja kétségkívül az ipari munkamegosztás, nincs azonban bizonyítva, hogy a nyersanyagtermelők nem részesülhetnek a munkamegosztás előnyeiből.

A világkereskedelmi irányzatok, a fejlődés külső feltételei tehát már most is előre tükröznek valamit a lehetséges nemzetközi munkamegosztásból. Mitől lesz azonban a lehetőségből valóság, mi készteti a fejlett tőkésországokat, hogy első pillantásra szinte karitatív módon, fejlesztési energiákat, kedvezményeket juttassanak a fejlődő országoknak?

A XX. század adósságtörlesztése a fejlődő országokkal szemben

Történelmileg bizonyított és ma már kevésbé tagadott tény, hogy a tágabb értelemben vett Nyugat (tehát Észak-Amerikát és Óceániát is beleértve) gazdasági-társadalmi fejlődését a fejlődő országokból elvont embe-

ri-anyagi erőforrásokból finanszírozták, gyorsították. A mai Nyugat a szó szoros értelmében a fejlődő világ alkotása. A gyarmati uralom idején Latin-Amerikából kivont 20 milliárd dollár értékű nemesfém, az Indiából elrabolt 8 milliárd dollár értékű tezaurált kincs, az Afrikából elhurcolt 30 millió rabszolga, a gyarmati gazdasági struktúra által tartósított egyenlőtlen csere csak néhány fontosabb tétele e lecsapolási folyamatnak. Századunk hátralevő részének egyik történelmi feladata az így elvont eszközök visszajuttatása, a fejlődő országokkal való igazságos munkamegosztás kialakításának finanszírozása.

E történelmi jóvátétel megvalósíthatóságának biztosítékai között nemcsak a fejlődő országoknak, a szocialista országoknak és a fejlett tőkésországok haladó demokratikus erőinek nemzetközi nyomását, kényszerítő erejét említhetjük meg, amely kellő összehangolás, az utóbbi években kialakuló együttműködés továbbfejlesztése esetén megbirkózhat a világgazdaság átépítésének, a nemzetközi visszahúzó erők leküzdésének feladatával. Ezen túlmenően azonban a fejlett tőkésországoknak is mind több politikai és gazdasági érdekük kezd fűződni ahhoz, hogy szellemi és anyagi energiákat juttassanak a fejlődő országoknak. Ilyen politikai érdeknek tekinthetjük az elmaradottságból fakadó nemzetközi politikai feszültségek elkerülését, amelyek a mai gazdaságfejlettségi különbségek fennállása vagy növekedése esetén mind gyakoribbakká válnak.

Gazdasági érdekek is jelentkeznek. A munkaerőhiánnyal kapcsolatos feszültségek, inflációs tendenciák mind több fejlett tőkésországban fékezik a gazdasági növekedés ütemét. A fejlődő országokkal való korszerű munkamegosztás kialakítása közvetett munkaerőimportot tesz lehetővé, a belső egyensúlyhiány, a strukturális merevség enyhítését eredményezheti. A fejlett tőkésországok gazdaságpolitikájában érvényesülő protekcionista elemek gazdaságuk mai helyzetében anakronizmusnak tűnnek. A protekcionizmusban érdekelt feldolgozó ipari (főként könnyűipari) ágak gazdasági és politikai súlya egyre csökken, a tőkés gazdaság vezető, dinamikus ágainak (elektronika, nehézvegyipar, atomipar, járműipar stb.) érdekei már inkább a fejlődő országokkal szembeni protekcionista korlátok leépítéséhez fűződnek. A korábban illúziónak tűnő, egészségesebb munkamegosztás tehát mindinkább a realitások körébe kerül.

Utaltunk már arra, hogy a fejlődő országok elmaradottságának komplexitása, e komplex elmaradottság felszámolása a hatékony külső megközelítéstől, segítségtől is komplexitást kíván. A mai, politikai elemektől, hatalmi és monopolhelyzetektől átszőtt, lassan integrálódó világgazdaságban a fejlődő országok nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódását leghatékonyabban csak nemzetközi közreműködéssel, világgazdasági szemlélettel, s az ezt megtestesítő, a világgazdasági mechanizmus céltudatos átépítését lehetővé tevő nemzetközi intézményekkel lehet elérni. A Világkereskedelmi Konferencia és az eredményeként létrejött szervezet csak első lépés a fejlődő országokkal kapcsolatos problémák és megoldási lehetőségek felmérésére. További lépések szükségesek a fejlődési irányoknak, a fejlődő országoknak juttatandó erőforrásoknak, a felvevőpiacok tágítási ütemének világgazdasági szinten való megszabása, koordinálása, a világgazdasági tervezés felé. Az effajta nemzetközi együttműködés a békés egymás mellett élés fontos megnyilvánulása és működési területe lehet.

VITA

CSAPÓ LÁSZLÓ:

Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban

(Válasz a vitában felmerült néhány főbb ellenvetésre)

Mindenekelőtt megköszönöm Cukor Györgynek, Balassa Ákosnak, Máriás Antalnak, Páldi Andrásnak és Mandel Miklósnak, hogy a távlati tervezésről szóló munkahipotéziseimet figyelemre méltatták, akár egyetértettek velem, akár nem.* Bírálóim — sokszor érdekes és hozzáértő érvelésük ellenére — nem tudtak eredetileg kifejtett álláspontom helytelenségéről meggyőzni, s ezért azt általában továbbra is fenntartom.

Egy rövid válaszcikk keretében nem tudok minden felmerült észrevételre reagálni, ezért csak a fontosabbakra térek ki.

A gazdaság nyitott jellege körül folyó vita

A zárt és nyitott gazdaság szembeállítása elméleti absztrakció, minthogy egyetlen olyan ország sincs, amely valamilyen külkereskedelmi tevékenységet ne folytatna. Óriási különbség azonban a gazdasági növekedés és különösen annak hosszú távú tervezése szempontjából, hogy bizonyos országokban — mint például a Szovjetunió, az Egyesült Államok vagy Kína — a növekedés elsősorban a belső piacra támaszkodva megy végbe, s a külkereskedelem csak kiegészítő faktora a növekedésnek, másutt pedig, mint Magyarország esetében, elsősorban a külső piacok bővülésére támaszkodik, s ezért hosszú távon a gazdasági növekedés üteme *elsősorban, döntően a gazdaság exportképessége növekedésének függvénye.* Ez a különbség merőben más megközelítést tesz szükségessé a tervezésben. Gondolom, nem szorul külön bizonyításra, hogy egy országban, ahol a nemzeti jövedelemnek több mint egyharmadát exportra termelik, s ahol az alapvető nyersanyagokban és energiaforrásokban nagy hiány van, a termelés növekedése feltételezi az import növekedését, ez utóbbi pedig az export szakadatlan növelésére kényszerít. Ebből következik, hogy a növekedési ütem fenntartása, illetve fokozása esetén az exportnak gyorsabban kell növekednie, mint a nemzeti jövedelemnek, ami hosszú távon megintcsak megnöveli az export részarányát a nemzeti jövedelemben. Egy többé-kevésbé zárt gazdaságban viszont, ahol a termelés növekedésének a nyersanyagok és energiaforrások belső gazdagsága nem szab korlátokat, a termelés növekedésének nem nélkülözhetetlen feltétele az import növekedése. Mindezt nem volna szükséges ilyen élesen hangsúlyozni, ha alig több mint tíz éve nem ennek az ellenkezője lett volna az elfoga-

* Vö. *Csapó László* „Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban", Közgazdasági Szemle, 1965. 11. sz.; *Cukor György* „A távlati tervezés néhány kérdése", Közgazdasági Szemle, 1966. 1. sz.; *Balassa Ákos* „A távlati tervezés problémáinak vitájához", Közgazdasági Szemle, 1966. 2. sz.; *Máriás Antal* „Népgazdaságunk struktúrája és gazdaságfejlesztési céljaink", Közgazdasági Szemle, 1966. 4. sz.; *Páldi András* „Hozzászólás a távlati tervezés vitájához", Közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz.; *Mandel Miklós* „Hosszú távú tervezés és gazdasági valóság", Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz.

dott álláspont, és ha tervezési rendszerünk nem úgy épült volna fel és működött volna hosszú ideig, mintha gazdaságunk zárt gazdaság lenne.

Amikor a természeti erőforrások szűkösségével hoztam kapcsolatba a gazdaság nyitott jellegét, akkor nemcsak a természetes anyagok hiányára, hanem az ország *kis területére* és *a lakosság viszonylag alacsony lélekszámára* is gondoltam. A természetes nyersanyagok, energiaforrások hiánya az ország kis területe és népességének alacsony lélekszáma együttesen korlátozzák az országon belüli munkamegosztás és belső piac kiterjesztését s a nemzetközi munkamegosztásba való intenzív bekapcsolódásra *kényszerítenek. Ez a kényszer zárt gazdaság esetén nem áll fenn, vagy elhanyagolható mértékű.* A zárt és nyitott gazdaság megkülönböztetése a tervezés szempontjából tehát nem terminológiai, hanem tartalmi kérdés. Ebből a szempontból tehát teljesen érdektelen Cukor Györgynek az a megjegyzése, hogy a polgári irodalom a nyitott kifejezést másra használja. Ugyancsak nem érinti a dolog lényegét Cukor Györgynek az a megjegyzése, hogy megállapításomat úgy is lehet értelmezni, mintha a magyar gazdaságot nyitott jellege különböztetné meg a többi országoktól, vagy Balassa Ákosnak az a megjegyzése, hogy a magyar gazdaságnak nem az a sajátossága, hogy nyitott, hanem az, hogy különösen nagymértékben nyitott más gazdaságokhoz képest. Ha a világon csak egyetlen ország volna, ahol zárt gazdaság van a fentebb kifejtett értelemben, akkor is helyes volna megkülönböztetni a zárt és nyitott gazdaságot *a gazdasági növekedés és ennek hosszú távú tervezése szempontjából.* Másrészt attól, hogy a világon lehet 90 másik ország, amelynek gazdasága többé vagy kevésbé nyitott jellegű, a magyar gazdaságnak még lehet ez az a sajátossága, amelyből a tervezésnél ki kell indulni. Nem azt állítottam, hogy a nyitott jelleg kizárólag a magyar gazdaság specifikuma, hanem azt, hogy ez a magyar gazdaság legáltalánosabb és legfontosabb jellemvonása a hosszú távú növekedés tervezése szempontjából, amitől még 90 másik országban hasonló lehet a helyzet.

Miért döntő ez a jellemvonás a hosszú távú növekedéstervezés szempontjából? Mert egy ilyen országban a nemzeti jövedelem és ezen belül a lakosság életszínvonalának alakulása elsősorban és döntően a *munka nemzeti és nemzetközi termelékenysége közötti viszony alakulásától függ.* Amennyiben a nemzeti munka termelékenysége elmarad a munka nemzetközi termelékenységének színvonalától, s ez a különbség még növekszik is, akkor a nemzeti jövedelem növekedési üteme lassul, mert növekvő mennyiségű nemzeti munkáért változatlan mennyiségű idegen munkát kapunk, s hogy a nemzeti munkát kicseréljük-e vagy sem, az nem elhatározás dolga, *hanem — a gazdaság nyitott jellege miatt — parancsoló szükség, kényszer.* Ebből következik a hosszú távú tervezés fő kérdése: hogyan lehet a nemzeti munka termelékenysége és a munka nemzetközi termelékenysége közötti különbséget hosszú távon csökkenteni, illetve a termelékenység nemzetközi színvonalát felülmúlni? Vagy ami ugyanaz: hogyan lehet a gazdaság exportképességét hosszú távon növelni? Ide kapcsolódik Cukor Györgynek egy másik megjegyzése is.

Azt írja ugyanis, hogy: „Azt a megállapítást, hogy Magyarország gazdasági fejlődésében a külkereskedelemnek kiemelkedő, központi jelentősége van, ma már közhelynek lehet tekinteni, vagy legalábbis ennek a tételnek helyességét senki nem vonja kétségbe".* Lehetséges, hogy ez valóban így van. Ez azonban még nem vezetett oda, hogy ennek az összefüggésnek a *tudatos alkalmazásával* 15 éves fejlesztési tervet dolgozzunk ki vagy, hogy ötéves terveink kidolgozásánál ezt tekintsük *kiindulópontnak.* De még oda sem vezetett, hogy tudományosan tisztáztuk volna, milyen követelmények és feltételek adódnak abból, hogy nyitott gazdaságunk növekedésében a külkereskedelem „kiemelkedő, központi jelentőségű". Arról nem is beszélve, hogy hosszú ideig nem ez a felfogás uralkodott, s a gyakorlat nem változik olyan gyorsan, mivel magát a gyakorlatot hosz-

* Cukor György: I. m. 89. l.

szú ideig a régi felfogás határozta meg, amely egy meghatározott fejlesztést és struktúrát hozott létre. Ez a struktúra pedig szükségszerűen determinálta lehetséges döntéseink szabadságfokát és saját kialakult helyzetünket tükröző nézeteinket is. Ez is azt mutatja, hogy nem is olyan egyszerű alapigazságokat — „közhelyeket" — az életbe átültetni. Kicsit hasonló a helyzet a munkaérték-elmélet fejlődéséhez. William Petty, Adam Smith és David Ricardo óta úgyszólván közhelynek számított, hogy a munkának „kiemelkedő, központi jelentősége" van az értékalkotás szempontjából. De ettől a „közhelytől" a tudományos munkaérték-elmélet és az azon alapuló közgazdaságtudomány kifejlődéséig igen nehéz volt eljutni. Óriási különbség, hogy a fizetési mérleg alakulásától függően elismerjük, hogy a külkereskedelemnek nagy jelentősége van és a keletkező feszültségek rákényszerítenek minket, hogy ezt figyelembe vegyük és alkalmazkodjunk hozzá a gazdasági következmények spontán nyomása alatt, vagy pedig megpróbálunk válaszolni tudatosan arra, hogy: 1. milyen összefüggés van Magyarországon a külkereskedelem és nemzeti jövedelem alakulása között? 2. milyen fejlesztési elvek alapján lehet érvényesíteni a külkereskedelem „kiemelkedő, központi jelentőségét"? 3. hogyan lehet ebből az összefüggésből egy 15 éves fejlesztési program kidolgozásánál kiindulni? 4. hogyan és mit kell tervezni, hogyan és mit kell szabályozni egy ilyen gazdaságban, hogy a gazdasági növekedés üteme magas szinten tartós egyensúly mellett valósuljon meg? és lehetne folytatni hosszan tovább a megválaszolásra váró kérdéseket. Ráadásul még az is a baj, hogy itt egymagában a statisztikák összeállítása, más országok statisztikai adatainak összehasonlítása nem elég.

Ha mindezekre a kérdésekre megpróbálunk választ adni és ennek alapján olyan terveket kidolgozni, amelyek *tudatosan abból indulnak ki,* hogy a magyar gazdaságban a gazdasági növekedés elsősorban a gazdaság exportképességétől függ s levonjuk az ebből adódó konzekvenciákat, akkor talán majd nagyobb biztonsággal lehet nyilatkozni a külkereskedelem tényleges szerepéről is. Ehhez azonban először is munkahipotézisként ki kell indulnunk abból, hogy a növekedés az exportképesség függvénye, s meg kell vizsgálni, milyen eredményre vezet az ilyen kiindulás egy hosszú távú terv kidolgozásánál. A magam részéről nem tekintek közhelynek egy összefüggést, ameddig feltételeit, okait, következményeit, hatásait legalább megnyugtató pontossággal nem értem. Egyébként érdekes, hogy Cukor György (és Balassa Ákos is) elismeri a külkereskedelem „kiemelkedő, központi jelentőségét", de egész cikkében lényegében arra az álláspontra helyezkedik, hogy mindenütt javítani kell egy kicsit azon a struktúrán, ami van, alapjában véve lényeges, nagy változásokra azonban 15 éves távon sem lehet gondolni. Pedig az *valóban közhely,* hogy ez a struktúra eredetileg nem a külkereskedelem „kiemelkedő, központi jelentőségének" jegyében fejlődött ki. Annyira, hogy 1957 óta tartó erőfeszítéseink sem bizonyultak elégségesnek — pedig sok ilyen erőfeszítés történt — a külkereskedelem kiemelkedő jelentőségének érvényesítésére gazdaságunk struktúrájában és fejlesztési terveinkben. Ebben biztosan szerepet játszott sok embernek olyan felfogása is, amely ugyan közhelynek tekinti a külkereskedelem kiemelkedő jelentőségét, csak éppen nem tartja lehetségesnek vagy szükségesnek, hogy egy nem ennek a koncepciónak alapján kifejlesztett struktúrát, akár 15 éves távon is lényegesen megváltoztassuk az új felfogás tudatos alkalmazása alapján.

A gazdaság nyitott jellege és a „beépített stabilizátorok"

Azok a fejlesztési elvek és a rájuk vonatkozó munkahipotézisek, amelyeket cikkemben kifejtettem, természetesen szoros kapcsolatban vannak és meglehetősen zárt logikai összefüggést alkotnak a nyitott gazdaságról elmondottakkal. Mivel a gazdasági növekedés elsősorban gazdaságunk exportképességétől függ,

s a külső piacokra való ráutaltság eleve nagyfokú bizonytalansággal jár, nehezebb a népgazdaság tartós egyensúlyát biztosítani. A fizetési mérleg egyensúlyának ingadozásaiból adódó feszültségeket nem lehet rövid távon megszüntetni — legfeljebb csak áldozatok árán lehet időlegesen ellensúlyozni —, hanem csak hosszú távon végrehajtható strukturális változásokkal lehet őket kiküszöbölni. Tulajdonképpen ez a meggondolás van a „beépített stabilizátorok"-ról elmondottak mögött.

a) Sok bírálat érte Cukor György és Balassa Ákos részéről *a vezető iparágakra koncentrált fejlesztés elvét.* Mielőtt erre részletesebben válaszolnék, először tisztázom, mit értettem az iparág fogalmán, mivel ez mindkét bírálómnak sok gondot okozott. Nem az iparág statisztikai értelemben vett fogalmára gondoltam, s ez egyértelműen kitűnik abból a példából, amelyet Cukor György is idézett, de hiányosan. A következőt írtam: „Ha mi most a gyógyszergyártásra kutatást és kapacitást koncentrálunk (figyelembe véve a kapcsolódó fejlesztéseket is), abból az elképzelésből kiindulva, hogy hosszú távon mi legyünk a szocialista országok ellátói *sok gyógyszerfajtából,* akkor ezeknek realizálása, versenyképessége nem fog problémát okozni. Kutatások és számítások alapján más iparágakban, más területeken is lehet olyan »szűk keresztmetszeteket« találni, amelyekre berendezkedve már most biztosítjuk iparunk hosszú távú fejlesztését . . ."* Azt hiszem, elég világos, hogy *nem valamennyi elképzelhető gyógyszerről* vagy a statisztikai értelemben vett gyógyszeriparról, hanem *sok* gyógyszerről, vagyis *gyártmányokról és gyártmánycsoportokról van szó.* Továbbá azt *írtam, hogy más iparágakban is lehet olyan „szűk keresztmetszeteket"* (vagyis gyártmányokat, gyártmánycsoportokat) találni, amelyre koncentrálva hosszú távú exportképességünket biztosíthatjuk. Sajnos, Cukor György és Balassa Ákos ezt félreértették. Cukor György például így idézte az említett helyet: „Ha mi most gyógyszergyártásra kutatást és kapacitást koncentrálunk . . . akkor ezeknek (a gyógyszerfajtáknak — C. Gy.) realizálása, versenyképessége nem fog problémát okozni."** Mint láttuk, nem *a* gyógyszerfajtákról, hanem *sok* gyógyszerfajtáról volt szó. A koncentráció tehát először is gyártmányokra és gyártmánycsoportokra vonatkozik. (S ez a statisztikai értelemben vett *iparágon belüli koncentrációt* jelenti, amit helyesebb specializációnak nevezni.) A koncentrációnak van azonban egy másik mozzanata is. Népgazdasági szinten is különbséget kell tenni *vezető és nem vezető iparágak között.* Ez legalább két dolgot jelent: 1. *Az egyes iparágak különböző ütemű és mértékű fejlesztését.* Az eltérő ütemű és mértékű fejlesztést először is a technikai-tudományos fejlődés határozza meg, továbbá az adott ország természeti, gazdasági, kulturális feltételei is befolyásolják. Ebben az értelemben például a vegyipar, gépipar, alumíniumipar lehetnek *vezető iparágak,* amelyek a leggyorsabban és a legnagyobb mértékben fejlődnek, míg a vas- és acélipar, a szénbányászat és szénipar, a textilipar lehetnek nem vezető iparágak. 2. *Egyes iparágak nem fejlesztését vagy visszafejlesztését.* Ilyen lehet például a szénbányászat és az azon alapuló szénipar. Itt azonban sohasem szabad elfelejteni, hogy *15—20 éves hosszú távú fejlesztésről van szó.*

A koncentráció két mozzanata között szoros összefüggés van. Vegyünk egy hypotetikus példát: tételezzük fel, hogy 15 éves távon az alumíniumipart vezető iparágnak tekintjük, mert erre mind a technikai fejlődés várható eredményei (az alumínium alkalmazási lehetőségeinek bővülése, új ötvözetek kikísérletezésének lehetősége stb.), mind az ország természeti-gazdasági adottságai (nyersanyag- exportlehetőség stb.) feljogosítanak. Ugyanakkor energiahiány van. Az erőforrások szűkösek. Ebben az esetben elsősorban nem a vas- és acélkohászatot, hanem az alumíniumkohászatot fogjuk fejleszteni. Nem a szénbányászatba ruházunk be, hanem az energiaproblémát a tudományos-technikai fejlődés által kínált *atomiparral* (új iparág) atomerőművek építésével próbáljuk megoldani

* Közgazdasági Szemle, 1965. 11. sz. 1372. l.
** Cukor György: I. m. 84. l.

(vagy amíg ez tart, közbeeső megoldást keresünk). Nem bányagépeket, hanem alumíniumipari gépeket fogunk gyártani. Ez a fejlesztési program egyben rögtön kihat a gépiparra. Nemcsak azáltal, hogy az alumíniumgyártás és feldolgozás számára szükséges gépeket kell gyártani, hanem azzal is, hogy az atomerőművek számára szükséges műszerek és felszerelések gyártására kell átállni. Ez nem azt jelenti, hogy a szénbányászat és szénipar egyik évről a másikra megszűnik létezni, de azt jelentheti, hogy 15 év alatt visszafejlődik, esetleg a széntermelés minimálisra redukálódik a maihoz képest. Mármost, ha a vegyipart és a gépipart még emellett vezető iparágaknak tekintem (az előzetes számítások, mérlegelések alapján), akkor ennek a három iparágnak egymás igényei által és a külső piacok által meghatározott tovagyűrűző kereslete kihat az egész népgazdaságra, valamennyi többi iparágra és megváltoztatja — hosszú távon — az ipar egész szerkezetét, beleértve a statisztikai értelemben vett iparágon belüli gyártmány, illetve gyártmánycsoport mélységű koncentrációját is. Mindez nem azt jelenti, hogy a vas- és acélipar vagy a többi iparágak nem fejlődnek, de úgy fejlődnek, hogy alkalmazkodnak a vezető iparágak által *meghatározott specializáció irányaihoz.* Egy ilyen típusú fejlesztés, amely tényleges specializációt és koncentrációt jelent, valóban lehetővé teszi a nemzetközi munkamegosztásba való hatékony bekapcsolódást. Ilyen típusú, vezető iparágakra (s azokon belül gyártmányokra és gyártmánycsoportokra) koncentrált fejlesztés lehetővé teszi a szűkös erőforrások hatékony felhasználását, a legfejlettebb technika alkalmazását a szűkös forrásokból, s ezzel a világpiaci versenyképesség emelését is. Ha a gazdaság természetére nézve olyan lenne, mint az emberi szervezet, akkor az „arányos fejlesztés" is csak úgy lenne elképzelhető, mint az emberi szervezet esetében, hogy tudniillik minden szervnek külön-külön egyformán kell fejlődnie, különben az egész szervezet nem fejlődhet. A gazdaság természete azonban nem ilyen, a nyitott gazdaságé pedig egyáltalán nem. Bár az egyes embereknél is gyakran tapasztaljuk, hogy különböző szerveik nem egyformán fejlettek, s mindegyik azzal igyekszik leginkább boldogulni, amelyet „leghatékonyabban" használhat, s így némelyek lábukból, némelyek eszességükből, míg megint mások egyéb képességeikből élnek.

A tényleges nézeteltérés nem abban van, hogy Cukor György vagy Balassa Ákos tagadnák, vagy én ellenezném a gyártmány vagy gyártmánycsoport mélységű koncentráció szükségességét. Balassa Ákos még azt is lehetségesnek tartja, hogy egyes termékcsoportok gyártása megszűnik, míg Cukor György éppen Balassa Ákosnak egy korábbi cikkére hivatkozva ezt sem tartja általában lehetségesnek.* A különbség abban van, hogy amikor az egész népgazdaságról vagy az egész iparról van szó, nem fogadják el azt az elvet, hogy erőforrásainkat vezető iparágakra koncentrálva s az egész ipar fejlesztését ezekhez igazítva, próbáljuk a vezető iparágak viszonylag kisszámú gyártmányánál és gyártmánycsoportjánál a nemzeti munka termelékenységet a nemzetközi fölé emelni, kiváló minőségű termékeket előállítani s ezekkel exportképességünket stabilizálni. Ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vezető iparágak csak exportra termelnek, vagy azt, hogy a vezető iparágakon kívül más ágak egyáltalán nem fejlődnek. Nem kívánok itt bővebben foglalkozni Cukor György és Balassa Ákos szemléletmódjával, mert e tekintetben Mandel Miklóssal értek egyet. Pusztán néhány észrevételt szeretnék tenni. Én a következőképpen gondolkodom: egy olyan országban, *amely eleve* a világpiacra van utalva, végeredményben közömbös a termék naturális formája. A döntő kérdés az: melyik az a termék, amelynél a „terms of trade" előreláthatólag a legkedvezőbb? Ezt nyilván a termelékenység, a költségek színvonala, a minőség, a termelési tapasztalat, a ráfordított kutatás és technika, az adott ország gazdasági és természeti feltételei s egy sor egyéb tényező dönti el. Mindenesetre, sokkal valószínűbb, hogy a világpiaci versenyképesség fokozása s az exportbevételek stabilitása jobban biztosítható, ha néhány vezető

* Vö. Balassa Ákos: I. m. 224. l. és Cukor György: I. m. 84. l.

iparágra összpontosítjuk a kutatást, a fejlesztést, mintha mindent fejlesztünk egy kicsit azon az „elvi" alapon, hogy ami van, annak fejlődnie is kell. Balassa Ákos szerint ez labilisabbá tenné gazdaságunkat, nem pedig stabilabbá.*

Ezt nem lehet belátni. Miért labilisabb a helyzetem, ha — tegyük fel — van három olyan termékem, amely kedvező feltételek mellett bármikor értékesíthető (s amelyekért így cserébe bármikor importálható a nekem szükséges termék), mintha sok terméket állítok elő, amelyeknek nagyrésze csak kedvezőtlen feltételek mellett s egyáltalán kérdéses, hogy értékesíthető-e? Helyesebb az erőforrásokat kevés termékre koncentrálni, mint sok termékre szétaprózva eladhatatlan termékeket gyártani.

b) Kifogás érte *a legfejlettebb technika alkalmazásának elvét* is. A félreértések elkerülése végett én nem azt állítottam, hogy *mindenütt* a legfejlettebb technika alkalmazása egyben a leggazdaságosabb is, hanem azt, hogy a főként exportra orientált vezető iparágakban csak ezzel lehet hosszú távon a világpiaci versenyképességet biztosítani. A legfejlettebb technika alkalmazásán a következőket értem: 1. A tudományos kutatás élenjáró eredményeinek gyors bevezetését a termelésbe. 2. A termelőberendezések (gyár) technikailag magas színvonalát. 3. A gyártás (technológia) magas színvonalát. 4. A termék korszerűségét, jó minőségét. Mind a négy szempontból közel kell jutni a legfejlettebb országokhoz annak és ott, aki és ahol a világpiacon hosszú távon is versenyképes akar lenni. Balassa Ákos arra hivatkozik, hogy a műszakilag egyszerű termékek eladása biztosabb (csúcsesztergа, vagon, rádió stb.) mint a legfejlettebb technikát képviselő termékeké. Ez így biztos nem igaz. Először is: a műszakilag „egyszerű" termékek éppen a műszaki fejlődés miatt „bonyolultabb" termékké válnak. Manapság a legfejlettebb technika alkalmazása nélkül (miniatürizálás, tranzisztorizálás stb.) nem lehet kedvező árakon pl. rádiót eladni. S amikor mi 15 éves fejlesztésről gondolkodunk, akkor nem az a probléma, hogy mit lehet eladni egyáltalán ma, hanem az, hogy mit lehet majd eladni *jól* 15 év múlva is. Másodszor: egy rendkívül gyors tudományos-technikai fejlődés közepette a jelenlegi „szolid" termékekre építeni annyi, mint hosszú távon fokozódó mértékben elmaradni a világpiaci versenyben még a hagyományos termékek tekintetében is. Így ismét a jelenlegi gyakorlat emelkedne a legésszerűbb megoldás szintjére. Harmadszor: egy olyan országban, ahol hosszú távon a növekedés elsősorban az exportképesség függvénye, a legfejlettebb technika alkalmazásának követelésével *szemben* a hagyományos termékekre hivatkozni konzerváló hatású, felesleges önnyugtatás, amely a leglényegesebb teendőről vonja el a figyelmet.

c) Úgy látom, a legélesebb vita *a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésének összefüggései* körül bontakozott ki. Senki sem vonta kétségbe azt, hogy mai tudásunk szerint 15—20 éves távon potenciálisan legnagyobb természeti erőforrásunk a mezőgazdaság. Nem idézek adatokat a mezőgazdaságnak a népgazdaságban játszott jelenlegi szerepéről, mert a vitában résztvevők, de a közgazdasági közvélemény szélesebb körei is jól ismerik azokat az új kutatásokat, amelyek a Statisztikai Hivatalban, a Tervhivatalban, az Árhivatalban egy reálisabb árrendszerben vizsgálták a mezőgazdaság hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez. E kutatások — egymástól függetlenül — arra az eredményre jutottak, hogy a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez annak egyharmada körül mozog és alig valamivel alacsonyabb, mint az ipar hozzájárulása. Ezekben az anyagokban igen tanulságos adatok találhatók a mezőgazdaság hozzájárulásáról a fogyasztáshoz, az exporthoz, a felhalmozáshoz (amelyek mellékesen szólva nem egészen azt a képet mutatják, mint Cukor György adatai). Máriás Antal cikke is utal ilyen összefüggésekre.

Valószínű, hogy 15 éves távon a mezőgazdaság részesedése csökkenni fog, de nem hiszem, hogy ez igen nagymértékű lesz. Azt hiszem, hogy amikor az egész népgazdaság fejlesztéséről van szó, nem lehet „eltekinteni" egy olyan szek-

* Vö. Balassa Ákos: I. m. 225. l.

tortól, amely jelenleg kb. annyival járul hozzá a nemzeti jövedelemhez, mint az ipar.

A mezőgazdasággal kapcsolatos álláspontomat — úgy érzem — teljesen félreértették, mert figyelmen kívül hagyták mindazt, amit előzőleg az *egész gazdaság* exportképességének fokozásáról és az ipar fejlesztéséről elmondtam. A lényeg a következő: az ipart hosszú távon úgy kell fejleszteni, hogy messzemenően kielégítse a mezőgazdaság szükségleteit és arra támaszkodjon is. Az a tény önmagában, hogy az ipar kibocsátásának viszonylag kis hányada kerül jelenleg a mezőgazdaságba, semmit sem bizonyít, hacsak azt nem, hogy ez az állapot nem jó. A következő 15 évben — miután a mezőgazdaságban létrejöttek a nagyüzemek keretei — napirendre kerül az a folyamat, *amit a mezőgazdaság iparosításának lehet nevezni.* Ez nem egyszerűen a mezőgazdasági termelés növelését jelenti, hanem a mezőgazdaság új technikai bázisának kiépítését, a mezőgazdasági termékek gyári jellegű előállítását (esetleg helyben való feldolgozását), a mezőgazdasági területek utainak kiépítését, az infrastruktúra széles hálózatának kiépítését, a lakásépítés kiterjesztését városias jelleggel, a mezőgazdasági lakosság oktatási és kulturális színvonalának jelentős emelését stb. Mindez nem hajtható végre anélkül, hogy az ipar az így fellépő keresletnek igen nagy részét hazai termelésből ki ne elégítse. Másrészt a mezőgazdasági termelés ilyen típusú fejlesztése kiszélesíti az ipar hazai nyersanyagbázisát (elsősorban az élelmiszeriparét). Érdekes, hogy ugyanazok az emberek, akik rendszerint meggyőző statisztikákkal bizonyítják, hogy a mezőgazdaság mennyire el van maradva a fejlett mezőgazdasági országoktól a műtrágya, a gépesítés, a gyomirtószerek, a szállítás stb. tekintetében, élesen elutasítják azt az elgondolást, hogy az iparfejlesztés során figyelembe kell venni a mezőgazdaság szükségleteit egyrészt, és az általa kínált nyersanyag lehetőségeket másrészt. Számomra kézenfekvőnek tűnik, hogy a mezőgazdaság iparosítása kiszélesíti az ipar belső piacát és nyersanyagbázisát. Lehet persze más utat is követni. Lehetne a mezőgazdaságot úgy „fejlesztgetni", mint ahogy Cukor György és Balassa Ákos javasolják. Csakhogy akkor számolni kell az ipar és a mezőgazdaság között meglevő jelenlegi aránytalanság növekedésével, annak összes szociális, gazdasági, politikai következményével együtt. Egyébként nehéz belátni, hogy miért ne lehetne bizonyos mezőgazdasági, élelmiszeripari gépeket, vegyipari termékeket stb. Magyarországon hatékonyan termelni belső szükségletre egyrészt, exportra másrészt. Arról nem is szólva, hogy miért ne lehetne legalább olyan jó feltételek mellett exportálni élelmiszeripari termékeket és mezőgazdasági cikkeket, mint ipari termékeket. Ami pedig a tapasztalatokat illeti, mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink exportja eddig nem ütközött különös nehézségbe. Ha a termelési költségek színvonalát leszorítjuk és a termékek minőségét, feldolgozását, csomagolását stb. javítjuk, versenyképességünket növelhetjük. Ami pedig a cikkemben leírt gazdaságpolitikai axiómát illeti (1377. l.), az eddigi tapasztalat azt mutatja Magyarországon, hogy a mezőgazdaság és az ipar egyidejű, kiegyensúlyozott fejlesztése nélkül nincs népgazdasági egyensúly. Szó sincs arról, hogy az ipar fejlesztését a mezőgazdaságnak kívánom *„alárendelni"*. Csak arról van szó, hogyha van egy gazdaságunk, amelyben a mezőgazdaság közel annyival járul hozzá a nemzeti jövedelemhez, mint az ipar, és ez a mezőgazdaság el van maradva technikai felszereltség, infrastruktúra stb. tekintetében, miközben termékei exportálhatók és potenciálisan a legjelentősebb természeti erőforrásunk, akkor nem lehet olyan iparfejlesztést folytatni, amely e szektor igényeit nem szolgálja ki és nem támaszkodik rá. Az, hogy a múltban a helyzet nem így alakult, nem „természeti törvény", hanem az 50-es évek elhibázott gazdaságpolitikájának következménye. Nem hiszem, hogy van olyan közgazdász Magyarországon — néhány kivételtől eltekintve —, aki azt állítaná, hogy egy fejlett, viszonylag magas termelékenységű mezőgazdaság labilisabbá tenné gazdaságunkat, mint amilyen jelenleg. Azt hiszem, olyan sincs, aki népgazdasági szinten gondolkodva tagadná, hogy 1. a

mezőgazdaság iparosítása hosszú távon elkerülhetetlen; 2. ebben az iparnak döntő részt kell vállalnia; 3. ez kiszélesíti az ipar belső piacát stb.

Páldi András azt kifogásolta, hogy az időjárás okozta bizonytalanságok miatt a mezőgazdaság nem lehet stabilizátor. Ez abban az esetben igaz, ha valaki az éves terv szemléletet alkalmazza, és a mezőgazdaság jelenlegi színvonalából indul ki. 15 éves távon azonban éppen az a dolog lényege, hogy olyan mezőgazdasági szerkezetet és termelési feltételeket alakíthatunk ki, amelyek ellensúlyozni képesek a bizonytalan időjárást sokkal jobban, mint ma. Az egész elgondolás, amelyet a mezőgazdaságról kifejtettem, abból a feltevésből indul ki, hogy hosszú távon képesek leszünk mezőgazdasági exportot versenyképesen lebonyolítani, ha ennek feltételeit biztosítjuk. Ezt Cukor György kétségbe vonta, viszont eddigi tapasztalataink és a várható fejlődés ma látható jelei abba az irányba mutatnak, hogy exportképesek leszünk. Mindenesetre a vitát majd a részletes számítások döntik el. Másrészt magunk fogunk több és jobb mezőgazdasági terméket fogyasztani és az sem lesz túl nagy baj.

Sajnos, egy rövid válaszcikkben nem volt lehetséges az összes felmerült ellenérvekre részletesen válaszolni. Úgy gondolom azonban, hogy a vita tovább folyik majd részben e folyóirat hasábjain, részben másutt.

Bevezetőben azt írtam, hogy az ellenérvek általában nem győztek meg eredeti álláspontom helytelenségéről. Ennek az a fő oka, hogy bírálóim egy-egy tételt kiragadtak s megpróbálták bizonyítani, hogy helytelen. Ezt természetesen joguk volt megtenni. Mivel azonban az *egész népgazdaság* fejlesztésének elveiről nem állítottak fel egymással összefüggő jobb munkahipotéziseket, amelyekből valamilyen egészen más irányú fejlesztés következne hosszú távon, mint az általam leírtakból, kénytelen vagyok saját véleményem mellett megmaradni.

MAGYAR VÁROSOK

A könyv tartalmazza a vidéki városok leírását, továbbá részletesen ismerteti a népesedési viszonyokat, az ipari, a mezőgazdasági termelést, az üzemeket és az intézményeket, azok kihatását a környék életére, a közlekedés és a kereskedelem leterheltségét és forgalmát.

A városok ismertetésénél arra is törekszenek a szerzők, hogy az operatív tervezés elősegítésére, összefoglalóan bemutassák és jellemezzék a város belső problémáit is.

Az anyag felépítésénél fogva lehetőséget nyújt annak bemutatására, hogy a város életében és fejlődésében milyen szerep jut az egyes népgazdasági ágaknak. Mód nyílik a munka alapján a városok összehasonlítására, továbbá a környék településhálózatában betöltött szerepének megítélésére.

A könyv használhatóságát biztosítja, hogy a benne levő statisztikai adatok, számítások a legutolsó népszámlálás eredményein alapulnak.

A kötetet számos térkép, az egyes városok látképét, jelentősebb objektumát ismertető fénykép, grafikai, illetve térképes ábrázolás egészíti ki.

750 l., ára kötve 151,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

Amerikai külföldi beruházás és nemzetekfeletti óriásvállalatok

Amerikai beruházások Nyugat-Európában

Nem újonnan feltárt: gyakran tárgyalt jelenség, hogy az amerikai nagyvállalatok méretei a második világháború után jelentősen megnövekedtek: a „nagyok" „óriásokká", az „óriások" „mammutvállalatokká" lettek.

Ez a folyamat számokban így fest: 1954-ben 290 iparvállalat forgalma haladta meg a 100, és 53-é az 500 millió dollárt; 1964-ben az előbbi kategóriába 491, az utóbbiba 122 iparvállalat tartozott. Ugyancsak 1954 és 1964 között a General Motors, az Egyesült Államok legnagyobb iparvállalatának forgalma 9,8-ról 17 milliárd dollárra nőtt (+73 százalék); ugyanebben az időszakban 91 százalékos növekedést ért el a Standard Oil of New Jersey (1964. évi forgalma: csaknem 11 milliárd dollár) és 67 százalékost a General Electric (1964. évi forgalma: csaknem 5 milliárd dollár).[1]

A méretnövekedés egyik legfőbb tényezője a műszaki fejlődés, az optimális üzemméret megnagyobbodása, ezzel szoros összefüggésben a tudományos kutatás és fejlesztés jelentőségének hallatlan fokozódása, párosulva annak — a széles körű katonai kutatással is kapcsolatos — rendkívül egyenlőtlen megoszlásával. A kutatási ráfordítások mintegy kétharmadát ugyanis az Egyesült Államokban az állam finanszírozza,[2] és ezek az óriási összegek maroknyi iparágban (repülőgépek, irányított lövedékek, rakéták, űrtestek gyártása; villamos gépipar, különösen elektronika; híradástechnika; vegyipar; gépipar) koncentrálódnak. Ez a felsorolt iparágaknak a többihez képest összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségeket nyújt a legkutatásigényesebb és így a legnagyobb növekedési potenciált biztosító területeken. Szerepet játszott a közlekedés gyors fejlődése is, ami megkönnyítette a távolibb piacokra való behatolást, valamint a vertikális integráció és a diverzifikáció is.

A külföldi beruházások és a méretnövekedés

A méretnövekedésben azonban nem kis része van az amerikai vállalatok „internacionalizálódásának", tehát külföldi terjeszkedésüknek, az Egyesült Államok területén kívüli közvetlen beruházásaiknak.

Ezt támasztja alá több amerikai vizsgálat is. Így a McKinsey & Company adatai szerint ama 100 vezető vállalat, amely az amerikai részvénytársaságok összes külföldi beruházásainak több mint felét szolgáltatta, az Egyesült Államokon kívüli befektetéseit ötször olyan gyorsan növelte, mint a belföldieket.[3] Sok olyan nagyvállalatot, mint a Standard Oil, Socony Mobil, National Cash Register, Singer, Burroughs, Colgate-Palmolive stb., tartanak nyilván, amelyek bevételeinek vagy nyereségének *több mint fele* külföldön lebonyolított forgalmukból

[1] Les transformations des grandes entreprises americaines au cours des dix dernières années. Entreprise, 1965. november 11. Közli Problèmes Économiques, 1966. február 24. 18. l.

[2] Globális összegük a hatvanas évek közepén évi 22–23 milliárd dollár körüli.

[3] Gilbert H. Clee és Wilbur M. Sachtjen: Organizing a Worldwide Business. Harvard Business Review, 1964. november–december, 55. l.

származik, és terjedelmes ama cégek jegyzéke is, mint például az Eastman Kodak, International Harvester, Caterpillar Tractor, Minnesota Mining & Manufacturing stb., amelyeknél a fenti arány 30—35 százalék között mozog.[4]

A NICB (National Industrial Conference Board — Országos Ipari Konferencia Igazgatósága) 1966 márciusában közzétett tanulmánya szerint is az amerikai társaságok külföldi *gyáripari* leányvállalatainak termelése az Egyesült Államok gyáripari termelésének százalékában kifejezve mind nagyobb: 1957-ben 18,3 milliárd dollárral annak 5,3 százalékát, 1964-ben 37,3 milliárd dollárral már 8,4 százalékát tette ki.[5]

E helyütt azonban nem az amerikai nagytőke külföldi terjeszkedésével kívánunk foglalkozni általában, hanem azzal az új mozzanattal, hogy az ma már nem csupán a gazdaságilag elmaradott országokban megy végbe, hanem az utolsó évtizedben mind nagyobb méreteket ölt az európai tőkésországokban is. Mi több, egy újabb, idevágó vizsgálat adatai szerint 1960 júliusa és 1965 júniusa között az amerikai cégek új külföldi vállalkozásaiból Nyugat-Európának egymagában annyi jutott, mint a többi földrésznek együtt véve (Nyugat-Európa 50, Kanada és Latin-Amerika 25, Ázsia 16, Óceánia 5, Afrika 3 százalék.)[6]

A behatolás szakaszai és irányai

A közvetlen amerikai beruházások összege a tőkés Európában a második világháborút követő első években még viszonylag jelentéktelen volt: 1950-ben a gyáriparban az egy milliárd dollárt sem érte el. 1957-ben meghaladta a 2 milliárd dollárt. Robbanásszerű megnövekedésére a gyáriparban 1957 után került sor (1950: 0,932; 1957: 2,195; 1961: 4,255; 1964: 6,547 milliárd dollár).[7]

A közvetlen — különösen gyáripari — beruházások ugrásszerű felszökése egyebek közt az Európai Gazdasági Közösség létrehozásával függ össze. A Közös Piac megteremtése — noha azt gazdasági és politikai okokból az Egyesült Államok kormányzata is szorgalmazta — az amerikai nagyvállalatok megítélése szerint azzal a kockázattal járt, hogy — legalábbis potenciálisan — hatalmas, saját méreteikkel összevethető európai versenytársakat teremt. Másrészt azzal is számoltak, hogy a nyugat-európai piacok egyesítése következtében azok felvevőképessége is bővül, s az előreláthatő forgalomnövekedésből ki akarták venni részüket.

A Római Szerződés aláírását követő gyorsított ütemű behatolás a következő főbb szakaszokra osztható:[8]

Első szakaszként mindenekelőtt új vegy- és gépipari üzemeket építenek az európai kontinensen: ezek a behatolás hídfői. Példájukat sietve követik az élelmiszer- és gumiipari vállalatok is.

A második szakasz: az európai vállalatok érdekeltségeik sorába vonása, mégpedig először betársulás (vegyes társaságok, az úgynevezett joint ventures), majd teljes felvásárlás útján.

A harmadik szakaszban — hozzávetőleg 1963-tól kezdve — az amerikai olajtársaságok, autógyárak, gépipari vállalatok, vegyi konszernek stb. meglevő termelési kapacitásuk nagyarányú bővítéséhez látnak, és a nagyok nyomában most már megjelennek a közép- és kisvállalatok is.

A méretekre jellemző, hogy a berendezések felújítására és új üzemek létesítésére csak a gyáriparban 1965-ben a tőkés Európában a becslések szerint 1,66 milliárd dollárt fordítottak, az 1966. évi előirányzat pedig 2,32 milliárd dollárra rúg.[9]

A közvetlen amerikai beruházások *globális* összege [gyáripar, olajipar (szállítás, finomítás, forgalmazás), bá-

[4] Richard J. Barber: Big, Bigger, Biggest — American Business Goes Global. The New Republic, 1966. április 30. 14. l.

[5] New Look at Investments Abroad. Business Week, 1966. március 26. 93. l.

[6] A Booz, Allen & Hamilton Inc. cégnek az amerikai vállalatok külföldi tevékenységére vonatkozó rendszeres vizsgálataival kapcsolatos 10. sz. jelentés. Automation (Cleveland), 1965. december, 44. l.

[7] Survey of Current Business, 1965. szeptember, 27. l.

[8] R. A. Smith: Nationalism Threatens U. S. Investment. Fortune, 1965. augusztus, 127. l.

[9] Survey of Current Business, 1966. március, 7. l.

nyászat és kohászat, kereskedelem és egyéb ágazatok] 1964 végén a tőkés Európában meghaladta a 12 milliárd dollárt. Ebből Nagy-Britannia részesedése egymagában 4,55 milliárd dollár volt.[10]

Nagy-Britannia saját piaca igen jelentős, szerkezetében is leghasonlóbb az Egyesült Államokéhoz; ezenkívül az Európai Szabadkereskedelmi Társulás és a Nemzetközösség piacaira való behatolás fő bázisa: ezek a tényezők magyarázzák az amerikai közvetlen beruházások reá jutó magas arányát. 1962-ben a megtelepedett amerikai vállalatok számát már 5—600-ra becsülték,[11] s ez azóta tovább nőtt.

Nyugat-Európa „második amerikai inváziója" a Közös Piac vonatkozásában a következőképpen fest:[12] 1964 végén az NSZK-ban a közvetlen beruházások globális összege 2,08, Franciaországban 1,4, Olaszországban 0,85, Hollandiában 0,59, Belgiumban és Luxemburgban 0,45 milliárd dollár. Az NSZK-ban az amerikai leányvállalatok száma 1957 és 1965 között 350-ről 1150-re emelkedett, s közülük 450 a termelővállalat.[13] Franciaországban az elektronikai ipar túlnyomó része, a műgumigyártás 90 százaléka, a vegyipar 25 százaléka, a mezőgazdasági gépek gyártásának 35 százaléka stb. van amerikai kézben.[14]

Az amerikai behatolást elősegíti a dollár felértékeltsége. Nyugatnémet viszonylatban ez például annyit jelent, hogy a hivatalos árfolyammal (4 DM = 1 US $) szemben — miként azt amerikai pénzügyi szakemberek is elismerik — a dollár Egyesült Államokon belüli vásárlóereje csak 2,60 DM-nek felel meg.[15] Ilyen körülmények között a betársulás vagy a teljes felvásárlás még könnyebbé válik.

Az amerikai beruházások fő irányai[16]: az energiagazdálkodásban a szenet mindinkább kiszorító olajipar, ezen a területen azonban a beruházások növekedési üteme a gyáriparhoz képest erősen lelassult; az amerikai térhódítás annál rohamosabb *a közlekedési felszerelések gyártásában* (autóipar!), a beruházások összege 1950 és 1964 között 192 millió dollárról 1783 millió dollárra nőtt; *a gépiparban* 1957: 175, 1964: 1186 millió dollár; a *vegyiparban* 1950: 74, 1964: 1073 millió dollár; legújabban a villamos gépiparon belül különösen *az elektronikában, illetve a számítógépgyártásban.* Nyugat-Európában ez idő szerint Nagy-Britannia az egyetlen, amelynek számottevő önálló és a világpiacon az amerikaiakkal versenyző számítógépipara van. Természetesen más, tartós és nem tartós javakat gyártó iparágakban, mint fémkohászat és fémgyártmányok, élelmiszeripar stb. is erős az amerikai behatolás, itt azonban csak a súlypontokat soroltuk fel.

Az amerikai terjeszkedés a vegyiparban annál inkább is figyelemre méltó, mert ez egyike azoknak az iparágaknak, amelyekben az európai nagyvállalatok méretei az amerikaiakéval összevethetők. Az Amerikán kívüli legnagyobb tőkés iparvállalatok sorában az első harminc között a legnagyobb arányban a részben vagy kizárólag vegyi termékeket gyártó vállalatok vannak képviselve (1. helyen a brit—holland Royal Dutch Shell 6,8 milliárd dolláros, az 5. helyen a holland Philips 1,9 milliárd dolláros, a 12. helyen a Bayer (NSZK) 1,4 milliárd dolláros, a 17. helyen a Farbwerke Hoechst (NSZK) 1,1 milliárd dolláros, a 18. helyen a francia Rhone-Poulenc 1 milliárd dolláros, a 27. helyen a Badische Anilin & Soda (NSZK) 940 millió dolláros forgalommal.[17]

Európai vállalatoknak (és egyéneknek) is vannak hosszú lejáratú beruházásai az Egyesült Államokban. Összegük 1961-ben kereken 21,5 milliárd dollár volt, s ebből csak egyharmada, 7,4 milliárd dollár a közvetlen beruházás, amely 1964 végéig csak 8,4 mil-

[10] Uo. 1965. szeptember, 24. l.
[11] Labour Research, 1963. augusztus, 126. l.
[12] Survey of Current Business, 1965. szeptember, 24. l.
[13] Der Spiegel, 1965. október 6. 49. l.
[14] Newsweek, 1965. március 8. 46. l. és Express, 1965. szeptember 13–19., 19. l.
[15] Wir kaufen die ganze deutsche Industrie. Der Spiegel, 1965. október 16. 50. l.
[16] Survey of Current Business, 1965. szeptember 29. l.
[17] The Fortune Directory. Part II. The 200 Largest Industrials Outside the U. S. Fortune, 1965. augusztus, 170. l. 1964-es adatok.

liárd dollárra nőtt[18], tehát sem összegszerűen, sem súlyában és dinamikájában nem mérhető össze azokkal a pozíciókkal, amelyekre az amerikai vállalatok tettek szert nyugat-európai versenytársaik anyaországában.

A nyugat-európai és az amerikai visszahatás

Az amerikai beruházásokat a nyugat-európai országok eleinte szívesen látták és elő is segítették, részben devizapolitikai okokból (a dollárhiány felszámolása vagy enyhítése végett), részben — viszonylagos műszaki lemaradásuk folytán — olyan új technológiák meghonosítását várták tőlük, amelyek alkalmazása kutatás- és tőkeigényességük miatt nehézségekbe ütközött.

Gyakorlatilag azonban nem lehetett könnyen megvonni a határt, ameddig az amerikai beruházások hasznosak és amelyen túl a belföldi iparágaknak támasztanak versenyt, sőt a gazdasági függetlenséget is veszélyeztetik. Az európai autóipar például nem láthatta szívesen az amerikai autógyárak, sem az európai vegyipar az amerikai vegyipari konszernek terjeszkedését.

Így a hatvanas évek közepén, amikor az amerikai vállalatok meglevő termelési kapacitásuk bővítésére és a nyugat-európai cégek nagyarányú teljes felvásárlására tértek át,[19] mind több gyúanyag halmozódott fel. A kedvezőtlen nyugat-európai reakciót különösen az olyan ügyletek váltották ki és szították, mint az NSZK-ban a Socony Mobil kísérlete az olajkitermelésben és -elosztásban érdekelt Gelsenkirchener Bergwerke AG. részvénytöbbségének megszerzésére, amit a Dresdner Bank beavatkozása hárított el; a SIMCA francia autógyár felvásárlása a Chrysler által; a francia Machines Bull és az olasz Olivetti számítógépgyártó részlegeinek a General Electric kezére jutása; a Du Pont, a Monsanto, a Dow Chemical, az Union Carbide, a Gulf Oil stb. feltartóztathatatlannak tűnő térhódítása a műanyag- és műszálgyártásban, valamint a petrolkémiában; az autógyárak növekvő nehézségei az amerikai verseny következtében (a brit Ford 1965-ben 150 millió dollárt irányzott elő bővítésre; növeli kapacitását és új termelőüzemet épít a nyugatnémet Ford; a belgiumi Genkben is új termelőüzemet létesít, Saarlouis-ban pedig a bochumi Opel Művekhez hasonló méretű újabb gyárat; a General Motors új szerelőüzemet telepít Antwerpenben 1 millió autó évi kapacitással stb.).

Konkrét intézkedésre eddig csak Franciaország szánta rá magát (megkülönbözteti a nemzetgazdaságilag hasznos és az előnytelen beruházásokat), amikor azonban retorzióként dollárkészlete egy részét aranyra váltotta, példáját már más nyugat-európai országok jegybankjai is követték.

Mindez, valamint az amerikai fizetési mérleg növekvő passzívuma arra késztette a Johnson-kormányzatot, hogy a közvetlen beruházások zömét eszközlő nagyvállalatokat tőkebefektetéseik némi (az 1963. és 1964. évi beruházások átlagának 90 százalékára való) önkéntes korlátozására kérje fel.

Ez az intézkedés azonban legfeljebb tüneti kezelést jelenthetett. Az amerikai kereskedelemügyi minisztérium adatai szerint ugyanis 1957 és 1964 között a külföldi közvetlen beruházásoknak csak 25 százalékát fedezték a dollárövezetből származó átutalásokkal, a többit önfinanszírozás (a nyereség újrabefektetése) és külföldi hitelek segítségével.[20]

Sőt, a korlátozás az európai vállalatok szempontjából annyiban még visszaüthetett, hogy az amerikai társaságok az európai pénzpiacot mintegy egy milliárd dollár erejéig vették igénybe[21] (hitelek, kötvények, adóslevelek kibocsátása stb.), és ezzel jelentős összegeket vontak el előlük.

[18] Statistical Abstracts of the United States 1963. U. S. Department of Commerce, 855. l. és Survey of Current Business, 1965. szeptember, 31. l.

[19] „... Az amerikai társaságok kevés hajlamot mutatnak arra, hogy az új érdekeltségeik tulajdonjogával kapcsolatos álláspontjukat módosítsák. Változatlanul az a szabály, hogy a legtöbb esetben ragaszkodnak új külföldi vállalkozásaik osztatlan tulajdonához, vagy legalábbis ahhoz, hogy a részvénytöbbség az övék legyen." L. Automation (Cleveland), 1965. december, 44. l.

[20] Handelsblatt, 1966. április, 22/23. 21. l.

[21] L'Usine Nouvelle, 1966. január. Közli: Problèmes Économiques, 1966. április 7. 20. l.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az amerikai közvetlen beruházások összege — a korlátozás ellenére — 1964 végétől 1965 végéig 12 milliárd dollárról 14 milliárd dollárra növekedett, tehát valamivel nagyobb mértékben (15 százalék), mint az előző évben (14 százalék).[22]

A külföldi közvetlen beruházások új szemlélete

Az amerikai nagyvállalatok azonban még ebbe az expanziójukat alapjaiban nem érintő, legfeljebb annak ütemét némileg (és azt is csak időlegesen) fékező korlátozásba sem hajlandók beletörődni. A NICB (Országos Ipari Konferencia Igazgatósága) már idézett tanulmánya 100 vezető amerikai nagyvállalat beruházás-politikájának kétéves vizsgálata alapján azok üzleti stratégiájának alapelveit a következőképpen fogalmazza meg:[23]

— A külföldi piacok keresletének kielégítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a helyszínen létesítsenek (vagy ellenőrizzenek) saját termelőüzemeket.

— A külföldi érdekeltségekkel rendelkező amerikai vállalatok a beruházások tekintetében „felfelé haladó mozgólépcsőre" szálltak. *Vagy tovább terjeszkednek, vagy kockáztatják, hogy eddigi piacaikat elvesztik. A beruházások korlátozásának folytatása a meglevők jövedelmezőségét is veszélyezteti.*

— Az amerikai tulajdonú külföldi üzemek termelésének növekedésével párhuzamosan az amerikai kivitel aránya a világkereskedelemben csökken. *Az Egyesült Államoknak fel kell adnia azt az elvet, hogy a nemzetközi munkamegosztás fő eszköze a külkereskedelem. A nemzetközi jövedelemből származó profit realizálása ma már nem elsősorban az amerikai anyaországból származó (külföldi ügyfeleknek eladott) exporttermékekben lebonyolított külkereskedelem, hanem termelőberendezéseknek (külföldön létesített amerikai üzemekben való) bevetése útján történik.*

A nagyvállalatok köreiben mind gyakrabban vetik fel azt a kérdést is: fenntartható-e még az az álláspont, hogy továbbra is a fizetési mérleg alakulása tekintendő valamely ország (értsd: az Egyesült Államok) a világ többi részével lebonyolított forgalma mércéjeként? Az amerikai fizetési mérleg jelentős tételei már régóta egyik oldalon sem az amerikaiak és külföldiek közötti áruforgalom rovatában találhatók. E tételek messzemenően egyesült államokbeli áru- és pénzcserét tükröznek, még ha a partnerek telephelye történetesen nem is az Egyesült Államokon belül van. Csupán statisztikai kérdés, hogy valamely amerikai leányvállalatnak az Egyesült Államokba irányuló termékszállításait az Egyesült Államok fizetési mérlegében importként tüntetik fel, holott ugyanannak a vállalatnak ugyanazok a termékei, ha az anyaországban működő üzem valamelyikéből származnak, a fizetési mérlegben egyáltalán nem szerepelnek.[24]

A NICB-tanulmány ezzel kapcsolatos állásfoglalása kategorikus: „A kormányzat kereskedelempolitikai irányvonala kialakítóinak tudomásul kell venniük: az olyan kedvező fizetési mérleg, amelynek egyensúlyát csak kereskedelmi veszteségek árán sikerül fenntartani, közgazdasági rendellenesség és üzleti abszurdum."[25]

Nem kevésbé jelentősnek és jellemzőnek tekintendő az NICB elnökének a megnyilatkozása is: *„A külföldi amerikai beruházások mind bel-, mind külföldön a termelés növelésének fontos lendítőerejévé váltak ...* Korlátozásuk, úgy lehet, nemcsak világviszonylatban csökkentené a gazdasági növekedés ütemét, hanem *nálunk, idehaza is.*"[26]

Ezek szerint az amerikai nagyipar, legalábbis egyes szektorai a világkereskedelemben (és a nyugat-európai országok piacaiban) való minél nagyobb részesedés kivívása eszközének mind kisebb mértékben az exportot és mind nagyobb mértékben a közvetlen beruházásokat (külföldi termelőüzemek

[22] Business Week, 1966. május 7. 100. l.
[23] New Look ... Business Week. 1966. március 26.
[24] Handelsblatt, 1966. április 22/23. 21. l.
[25] L. 23. lábjegyzet.
[26] Uo.

felvásárlását vagy ilyenek létesítését) tekintik. A fizetési mérleg egyensúlya biztosításának szempontját irreálisnak tartják, s a külföldi beruházások növeléséről nem hajlandók lemondani, sőt azt *mind az amerikai, mind az egész tőkés világgazdaságban a konjunktúra és a növekedési ütem fenntartása alapvető feltételének minősítik.* Mindebből pedig expanziójuk további fokozásának jogát és kötelességét származtatják, sőt abból szinte ideológiai fegyvert kovácsolva terjeszkedésük ellenzői ellen, a közvetlen beruházások további jelentős növelését vetítik előre.

A közvetlen beruházások ilyen módon való kezelése nem amerikai sajátosság. Az amerikai nagyvállalatok vezetőivel azonos nézeteket hirdet például Winnacker professzor, a Hoechst Farbwerke vezérigazgatója, aki szerint a nyugatnémet vegyipar exportja nem tartható fenn, ha nem támogatják a szóban forgó országokban létesített saját termelőüzemekkel.[27] A brit ICI (Imperial Chemical Industries) is külföldi termelőbázisa erőteljes kiterjesztését tervezi. Az európai kontinensen lebonyolított forgalmának eddig csak 20 százaléka származott a helyszínen létesített üzemekből, s ezt az arányt jelentősen növelni szándékozik. Az ICI nézete szerint annak szükségessége, hogy az ügyfelek szükségleteit gyorsan és közvetlenül elégíthessék ki, még a vámok teljes megszüntetése esetén is indokolttá tenné, hogy bizonyos termékek, mint műanyagok és műszálak, helyi gyártására rendezkedjenek be.[28]

Természetesen mind Nagy-Britannia, mind az NSZK közvetlen beruházásainak nagysága és főként dinamikája erősen az amerikai mögött marad.

Nagy-Britannia közvetlen beruházásai még mindig jelentősek ugyan: 1963-ban 5 milliárd fontra (14 milliárd dollárra),[29] tehát az amerikai közvetlen beruházások valamivel több, mint egyharmadára[30] becsülték őket. Míg azonban 1964-ben 262, 1965-ben 272 millió fonttal (728, illetve 742 millió dollárral) nőttek,[31] az amerikaiak csupán 1963 és 1964 között mintegy 3,6 milliárd dollárral, tehát csaknem ötször annyival, s csupán a tőkés Európában 1964-ben 1,7, 1965-ben 2 milliárd dollárral,[32] vagyis a közvetlen beruházások növekedési dinamikájában fennálló különbség a nagyságbeli eltéréseket is állandóan növeli. Ehhez járul, hogy az angol kormány a tőkekiáramlást korlátozni kívánja.

A nyugatnémet közvetlen beruházások a Bundesbank adatai szerint 1964 végén 7,2 milliárd márkát (1,8 milliárd dollárt) tettek ki, s ennek csaknem fele az 1962—1964 időszakra esik,[33] tehát emelkedő tendenciájú, noha a nagyságbeli különbség itt is szembeötlő.

Míg tehát az angol és a nyugatnémet tőkeexport viszonylag lassan és sokkal kisebb nagyságrendben, az amerikai tőkekihelyezés gyors ütemben nő. Nem azonos horderejű tehát, amikor az amerikai és amikor az angol vagy a nyugatnémet nagyipar képviselői hangoztatják a külföldi közvetlen beruházások növelésének szükségességét. Egyetlen más országban sincs annyi és olyan méretű nagyvállalat akkora évi profitokkal és tőkefeleslegekkel, mint az Egyesült Államokban.[34] Ezért —

[27] International Dimensions in the Chemical Industry. The Financial Times, 1966. január 6. 10. l.

[28] Uo.

[29] The Economist, 1964. október 17. 271. l.

[30] Az amerikai közvetlen beruházások összege 1963-ban 40,7 milliárd dollár volt. L. Survey of Current Business, 1965. szeptember, 24. l.

[31] The Financial Times, 1966. június 10. 11. l.

[32] Survey of Current Business, 1965. szeptember, 24. l. és Business Week, 1966. május 7. 100. l.

[33] Die deutschen Investitionen im Ausland. Neue Zürcher Zeitung, 1966. január 14. 10. l.

[34] „A legnagyobb belga iparvállalat forgalom tekintetében az amerikai ranglistán a 64., a legnagyobb francia az 56., a legnagyobb nyugatnémet a 29. és a legnagyobb olasz a 32. helyet foglalná el. Az iparágak szerinti csoportosítás az aránytalanságokat még szembetűnőbbé teszi. Az US Steel évi nyeresége nyolcszor akkora, mint az August Thyssen Hütteé, a legnagyobb nyugatnémet acéltermelőé, a Du Pont-é háromszor akkora, mint az Imperial Chemical Industries-é és hétszer akkora, mint a Farbenfabriken Bayeré. Hasonlók a különbségek a General Electric és a három Amerikán kívüli legnagyobb, villamos berendezéseket gyártó vállalat: a Philips (Hollandia), a Siemens (NSZK) és a Hitacsi (Japán) között. Goodyear nyeresége háromszor akkora, mint a három európai „nagyé": a Dunlop, a Pirelli és Micheliné együttvéve. A General Motors forgalma a Volkswagenénak nyolcszorosa, és nagyobb, mint Hollandia bruttó nemzeti terméke. A Ford forgalma csak valamivel több a GM-ének felénél, de a Volkswagenwerke, a Fiat, a Daimler-Benz, a British Motors és a Renault együttes forgalma csak mintegy kétharmada a Ford Művekének." L. Richard, J. Barber: i. m. 16. l.

kevés kivételtől eltekintve — a nyugat-európai nemzetgazdaságok méreteihez képest „nagynak" számító vállalatoknak sem indítékaik, sem lehetőségeik nincsenek arra, hogy olyan mértékben folyamodjanak külföldi beruházásokhoz, mint az amerikai társaságok, amelyek sok területen a kutatásban és fejlesztésben megszerzett előnyüknél fogva nagy technikai fölényre is támaszkodhatnak.

A nemzetekfeletti óriásvállalatok jellege

A Nyugat-Európában kialakult helyzet bonyolultsága, újszerű jellege nemcsak abban áll, hogy a legfejlettebb kapitalista ország tőkeexportja maszszívan nem a fejlődő, hanem más érett ipari országokba (és ezeken belül is főként azok gyáriparába!) irányul.

Itt még egy nagy jelentőségű tényt kell figyelembe venni: az amerikai közvetlen beruházások rendkívüli koncentráltságát Nyugat-Európában. Az összes beruházások kétharmada ugyanis 15—20 mammutvállalat kezében összpontosul.[35] Ezt emeli ki a már idézett vizsgálat is: 1960 júliusa és 1965 júniusa között az új vállalkozások 45 százaléka a vállalatok 11 százalékához fűződik, és ebben az ötéves időszakban az utolsó év folyamán a nagyvállalatok részesedése a külföldi tranzakciókban még növekedett is az előző évhez képest.[36]

Ez a tény különleges figyelmet érdemel, mivel a behatolás ékét alkotó nagyvállalatok többségükben egyben egy új jelenség megtestesítői: „nemzetekfölötti" („transnational") óriásvállalatok alakulnak ki.[37]

Az utóbbiakkal kapcsolatban mindenekelőtt azt a kérdést kell tisztázni, hogy mi különbözteti meg őket a külföldi érdekeltségekkel bíró nagyvállalatoktól.

Az a nagyvállalat, amely elsősorban a belső piacra orientálódik, döntéseit főként az utóbbi helyzete, perspektívái, az ott kitűzött célok szabják meg, akkor sem tekinthető nemzetekfeletti-nek, ha külföldi operációs bázisa *is* van. Ilyennek akkor nevezhető, ha működési területének az egész világpiacot tekinti, a hazai piac tehát csupán egyike ama piacoknak, amelyeknek szükségleteit a maga szempontjából legelőnyösebb feltételek mellett kívánja kielégíteni, *akár* helyi termelőüzemekből, *akár* valamely más országban létesített gyáraiból származó importtal. Döntéseit tehát világviszonylatban kínálkozó alternatívák, globális üzletpolitikai stratégia alapján hozza, azok továbbgyűrűzését érdekeltségei összessége (tehát mind a hazaiak, mind a külföldiek) szempontjából mérlegeli, és ha ezek ütköznek egymással, nem szükségszerűen vagy mindig a hazai érdekeket részesíti előnyben. Minden esetben olyan megoldást igyekszik tehát választani, amely a komplexum *egészének* hosszú távon maximális előnyöket, maximális profitot biztosít, a cél tehát az egész komplexum viszonylatában megvalósuló optimalizálás. E célnak rendeli alá mind a belföldi érdekeltségek, mind a külföldi leányvállalatok, valamint az érintett országok érdekeit (az anyaországot sem véve ki).

A nemzetekfeletti óriásvállalatok nagy, domináló nemzeti vállalatokból fejlődtek ki. Akadnak köztük európaiak is, mint a Royal Dutch Shell, Unilever, Nestlé, Philips, Imperial Chemical Industries stb., túlnyomó részük azonban amerikai, és „szaporulatuk" is elsősorban amerikai cégek közül kerül ki. Ezért mindenekelőtt ezek kapcsán kívánjuk megvizsgálni, hogy a róluk fentebb adott meghatározás helyes-e, s vajon az amerikai nemzetgazdaság vonatkozásában is öncélúak-e.

— Áttekinthetetlen és nem ellenőrizhető, hogy az amerikai társaságokból kialakult nemzetekfeletti óriásvállalatok az egyes országokból kivont nyereség mekkora hányadát használják fel külföldön. Aligha férhet azonban kétség ahhoz, hogy *a profit repatriálásának egyik fő iránya az Egyesült Államok.* Erre vall az is, hogy 1950 óta

[35] Newsweek, 1965. március 8. 46. l. A Chase Manhattan párizsi fiókjától származó közlés alapján.

[36] Automation (Cleveland), 1965. december, 44. l.

[37] Megjelölésükre használják még a „multinational" (többnemzetiségű) vagy „international companies" (nemzetközi társaságok) kifejezéseket is. Megítélésünk szerint jellegüket leginkább a „nemzetekfeletti" jelző tükrözi.

egyetlen év: 1957 kivételével *a repatriálások összege minden évben jóval meghaladta a tőkekiáramlást;* 1964-ben például nem kevesebb mint 1,3 milliárd dollárral.[38] Ez az *amerikai* fizetési mérleget javítja, az *amerikai* felhalmozást növeli.

— De: 1950-ben az amerikai vállalatok külföldi eladásainak összege megközelítőleg 37 milliárd dollár volt, és ennek még egyharmada az Egyesült Államokból származó export. Ez az összeg 1964-ben 110 milliárd dollárra szökött fel, és ennek az egyesült államokbeli termelőüzemek már csak mintegy egyötödét szolgáltatták, a többi más országokban működő létesítményekből eredt. Ez jelentős mértékben hozzájárult az amerikai fizetési mérleg kiegyensúlyozatlanságához a külkereskedelmi mérleg aktívumának csökkentésével és ellensúlyozta a közvetlen beruházásokból eredő, évi 4 milliárd dollárra becsült jövedelmet, amelynek *nagyobb* részét nem repatriálják.[39]

— Baran és Sweezy ebből még meszszebbmenő következtetést vonnak le[40]: szerintük súlyos érvek hozhatók fel annak a megállapításnak az alátámasztására, hogy az amerikai vállalatok az utolsó 15 évben külföldi érdekeltségeiket hazai termelőüzemeik rovására, sőt azoknak gyakran közvetlen versenyt támasztva fejlesztették ki, ilyképpen üzleti stratégiájuk a gazdasági növekedés (1963-ig észlelt) alacsony ütemének és a munkanélküliségnek is egyik fő oka.

A General Motors például a gyorsan bővülő nyugat-európai piacot autóival nem detroiti, hanem angol és nyugatnémet gyáraiból látja el; ugyanez áll a Fordra is. Aligha véletlen, hogy 1966. májusi kongresszusán éppen az autóipari munkások szakszervezete szállt síkra azért, hogy a világviszonylatban terjeszkedő GM, Ford és Chrysler külföldi gyáraiban dolgozó munkások számára mindenütt amerikai bérparitást, azonos elvek és juttatások alapján megkötendő kollektív szerződéseket biztosítson, s így megakadályozza, hogy az alacsonyabb külföldi bérek vonzereje a külföldi üzemek létesítésének indítéka lehessen.

— A külföldi beruházások és az azokhoz fűződő tranzakciók (fúziók, betársulások, felvásárlások) az amerikai trösztellenes törvények még oly korlátolt hatékonyságát is aláássák, az amerikai eredetű nemzetekfeletti óriásvállalatok tevékenységének mindennemű szabályozását végleg és teljesen lehetetlenné teszik, utat nyitnak ahhoz, hogy azok semmilyen ország kormányzata által nem ellenőrzött és nemzeti keretek között nem ellenőrizhető valóságos önálló nemzetközi vállalatállamokká váljanak.

A nemzetekfeletti óriásvállalatok komplex érdekei

Ugyancsak Baran és Sweezy mutat rá arra,[41] hogy a nemzetekfeletti óriásvállalat struktúrája bonyolultságában, érdekei és érdekeltségei sokrétűségében erősen különbözik a korábbi időszak gyárosától vagy bankárától. Nem állítható róla, hogy — mint a XIX. század gyárosa — elsősorban az áruexportban, sem az, hogy — mint a XX. század kezdetének bankára — főként a tőkeexportban érdekelt.

A nemzetekfeletti óriásvállalatok amerikai úttörője, a Standard Oil például nagy mennyiségű olajat termel az Egyesült Államokban, de nem híve a védővámoknak, mert érdeke, hogy viszonylag alacsony költséggel termelő venezuelai leányvállalata vámmentesen értékesíthesse termékeit az Egyesült Államok piacán. 77 leányvállalata van Európában, 43 Latin-Amerikában, 14 Ázsiában, 9 Afrikában, 18 egyebütt. Ennek alapján feltételezhető volna, hogy nagy tőkeexportőr. Külföldi vállalatai azonban rendkívül jövedelmezők, a saját nyereségük újrabefektetésével gyorsan terjeszkednek, expanziójukkal kapcsolatos szükségleteik kielégítése után még mindig nagy összegeket tudnak az amerikai anyavállalatnak átutalni. Végső soron tehát nem tőkeexportőr, hanem tőkeimportőr.

Ezenkívül az olajipar valóságos konglomerátuma a különböző üzletágaknak, mint: olajkitermelés, szállítás csővezetékeken és tartályhajókban, feldolgozás a

[38] New Look . . . 93. l.
[39] Richard J. Barber: I. m. 15. l.
[40] Paul A. Baran és Paul M. Sweezy: Notes on the Theory of Imperialism. Monthly Review, 1966. március, 28–29. l.
[41] Uo. 25–26. l.

legkorszerűbb technikát alkalmazó üzemekben, a termékek értékesítése. A Standard Oil például egyáltalán nem szorítkozik a szoros értelemben vett „olajiparra", földgázt szállít gázműveknek; műgumit, műanyagokat, sok más petrolkémiai terméket, újabban műtrágyát is állít elő. Széles körű kutatási-fejlesztési programja révén állandóan új termékek fejlesztésére, új üzletágak kialakítására törekszik, egy kísérleti üzeme például takarmánypótlékot gyárt. Mint a nagy olajtársaságok napjainkban, a Standard Oil sem éri be vegyi nyersanyagok szállításával, tevékenységét magára a vegyiparra és a rokon iparágakra is kiterjeszti.

Az érdekeknek ez a szétágazó szövevénye természetesen nemcsak a Standard Oil-t, hanem sok más — amerikai és nem amerikai eredetű — nemzetekfeletti óriásvállalatot is jellemez.

Az amerikai nagyvállalatok egy része például exportja mellett külföldi leányvállalatai révén nagyméretű importforgalmat bonyolít le az Egyesült Államok piacán, 1957-ben például az amerikai áruimport több mint egynegyede amerikai társaságok külföldi leányvállalataitól származott.

A nemzetekfeletti óriásvállalatok érdekei gyakran ütköznek, amikor vámokról, exporttámogatásról, külföldi beruházásokról stb. van szó. De teljes mértékben egyetértenek a következőkben: *a)* a politikai-gazdasági egységek, amelyekben működnek, legyenek minél nagyobbak; *b)* azok törvényei és intézményei segítsék elő a tőkés magánvállalkozás akadálytalan terjeszkedését. Eszményük egy olyan világ, amelyben mindegyikük minden helyi korláttól mentesen fejtheti ki tevékenységét, maximális profitot érhet el és szabadon rendelkezik vele.

Ebből következik, hogy szembehelyezkednek az államkapitalizmus minden formájával és megnyilvánulásával, ha az gátolja tevékenységüket és egyes, potenciálisan nagy profittal biztató területek kiaknázását a szóban forgó ország állampolgárainak tartja fenn.

Az irányítás problémái, szervezési módszerek

A nemzetekfölötti óriásvállalatok igazgatásának egyik alapvető problémája a hatékony központi irányítás biztosítása. Ez az egyik fő oka annak, amiért az amerikai óriásvállalatok újabban nemcsak a felvásárolt külföldi társaságok részvényei egy részének, hanem összességének megszerzésére törekednek; ilyképpen a központi irányítást maradéktalanul érvényesíthetik és nem kell a kisebbségi részvénypakettekkel rendelkezők esetleges kívánságaira vagy ellenvetéseire tekintettel lenniük.

További probléma a valamennyi érdekeltséget átfogó üzletpolitikai tervezés, tehát olyan termelési program kidolgozása, amely az egyes létesítmények telephelyéül szolgáló országoknak, sőt az egész világgazdaságnak viszonylatában számot vet a fogyasztók igényeivel. A „koordinációs pólus" általában az anyavállalat, de elképzelhetőnek tartják svájci, bermudai, panamai stb. holdingok létesítését is, ami adózás, valamint egyes esetekben az óriásvállalatok „semleges" jellegének kidomborítása szempontjából jelenthet előnyöket.

A helyi vonatkozásban szükséges rugalmasság és az irányítás központosításának összeegyeztetése természetesen nem könnyű feladat. Újabban az a gyakorlat terjed el, hogy a helyi vezetőknek messzemenő operatív intézkedési és döntési jogot adnak, de a központban lefektetett irányvonal keretein belül: a kulcsfontosságú döntéseket a központ magának tartja fenn.

Ezt annál inkább is szükségesnek vélik, mert az optimális munkamegosztás az óriásvállalatokon belül csak központi irányítással vihető keresztül. Ahol a termék jellege ezt lehetővé teszi, az alkatrészeket szabványosítják, használatukat valamennyi üzem számára kötelezővé teszik és gyártásukat ugyanakkor megosztják. Így előfordulhat, hogy valamely autó- vagy traktorgyár a tranzmissziókat Detroitban, a motorokat Olaszországban, más alkatrészeket Angliában gyárt és az összeszerelés Franciaországban történik. Ugyanez megvalósítható — és meg is valósult — például az irodagép- és számítógépiparban is.

Ugyancsak a központi irányítás teszi lehetővé a termelés átcsoportosítását is, mihelyt azt jónak látják. A „globális szempontok" helyi érdekekre való tekintet nélkül történő érvényesítésében a nyugateurópai országoknak már vannak tapasztalataik. Amikor például a Sperry Rand átszervezte európai üzemei termelési profilját, úgy határozott, hogy számítógépeinek gyártását az Egyesült Államokban, a villamos írógépekét az NSZK-ban, a szokványos írógépekét Angliában koncentrálja. Az újjászervezés kapcsán bezárta

Franciaországban (Lyonban) és Skóciában (Hillingtonban) létesített üzemeit és a munkásokat elbocsátotta. A General Electric a Machines Bull beolvasztása után leállította annak Saint Quentin-i gyárát.

A központi irányítás a profittal való szabad rendelkezéshez is elengedhetetlen. Ha például valamely ország a profit transzferálása tekintetében nehézségeket támaszt, a szóban forgó országban működő fiók az óriásvállalaton belüli szállítóitól az addig fizetettnél (és a világpiacinál) magasabb áron kénytelen beszerezni nyersanyagokat, alkatrészeket, vagy testvérvállalatainak jóval olcsóbban exportál, a szállításért, biztosításért és egyéb szolgáltatásokért, például a műszaki dokumentációért felszámított költségei jóval nagyobbak lesznek. Mindez a profit kivonásának nehezen ellenőrizhető és megakadályozható módja. Ilyenkor a leányvállalatnak nincs választása: alá kell rendelnie magát az óriásvállalat globális érdekeinek; akkor is kénytelen engedelmeskedni, ha mérlege — mivel a központ termelési költségeit önkényesen emelte — veszteséges lesz.

A központi irányítás a megadóztatás alól való kibúvást is elősegíti. A legtöbb ország a helyileg elért profitot adóztatja meg. Ez azonban a nemzetekfölötti óriásvállalatok fiókjai esetében különleges akadályokba ütközik. Csaknem lehetetlen országonként elért profitjuk pontos megállapítása, mivel azt a nyersanyagoknak, alkatrészeknek, késztermékeknek, s nem utolsó sorban technológiáknak, a központ által megszabott árakon történő importja és exportja úgyszólván ellenőrizhetetlenné teszi. Az állótőke és egyéb mérlegvagyon értékelése, a könyvelés módszere is gyakran áttekinthetetlen és teljesen eltérő az egyes országokban.

A terjeszkedéssel összefüggésben még a nemzetekfölötti óriásvállalatoknál is fellép a méretek problémája. Az ITT egyik vezetőjének becslése szerint decentralizált komplexumuk igazgatása 60 százalékkal nagyobb költséggel jár, mint egy ugyanolyan méretű, tisztán amerikai vállalaté.[42] Itt is napirendre kerül tehát annak a küszöbnek a meghatározása, amelynél az üzemek, a fiókok, a szállítást, forgalmazást stb. végző szervek hálózata hatékonyan összefogható és irányítható, sőt, diverzifikáció esetén ezt a határt ágazatonként vagy termékenként külön kell megállapítani.

[42] Idézi J. Houssiaux: La grande entreprise plurinationale. Économie Appliquée. No. 2–3. 1964. 436. l.

A decentralizálás kapcsán felvetődik még az óriásvállalatokon belüli erőviszonyok eltolódásának kérdése: a regionális központok bizonyos fokú önállósodása egyfajta regionális sovinizmus létrejöttének jegyében. Nem zárható ki az sem, hogy egyik-másik regionális csoport igyekszik vezető szerepet magához ragadni, koordinációs pólussá válni. Ily módon az óriásvállalatokon belül is keletkezhetnek belső feszültségek. Ennek lehetősége azonban annál kisebb, minél inkább a tudományos kutatás eredményein és azokra támaszkodó technológián alapul az iparág, minél inkább csak az anyavállalat, illetve központ révén válnak azok hozzáférhetővé. A regionális központok kialakulása azonban még csak most válik széles körűvé, problémáik kibontakozásukkal párhuzamosan csak most érlelődnek.

A nemzetekfeletti óriásvállalatok helye a jelenkori kapitalizmusban

A nemzetekfeletti óriásvállalatok előretörése a világgazdaság egész tőkés szektorában észlelhető. A fentiekben ugyan elsősorban nyugat-európai gyáripari beruházásaikkal foglalkoztunk, tevékenységük azonban kiterjed a kereskedelemre, újabban saját külföldi bankok létesítésére, a szolgáltatásokra is, egyszóval a gazdasági élet minden ágazatára. Ezért érthető, hogy szerepüknek a polgári és nem polgári közgazdászok egyaránt mind nagyobb figyelmet szentelnek.

Baran és Sweezy jelentőségüket a következőképpen értékelik:[43]

„Sem a gyárosokról, sem a bankárokról nem beszélhetünk többé úgy, mint a tőkés uralkodó osztály élosztagáról. A nagy monopolista társaságok, amelyeket bankárok alakítottak és tartottak kezdetben ellenőrzésük alatt, hallatlanul jövedelmezőknek bizonyultak, az idők folyamán adósságaik visszafizetésével és nyereségük újrabefektetésével pénzügyi önállóságra tettek szert, sőt sok esetben nagymértékben ellenőrzésük alá tudták vonni a bankokat és egyéb pénzügyi intézményeket is. *Ezek az óriásvállalatok a monopolkapitalizmus mai szakaszának alapegy-*

[43] Paul A. Baran és Paul M. Sweezy: I. m. 18. l.

ségei; nagyrészvényeseik és vezető funkcionáriusaik az uralkodó osztály élosztaga. A jelenkori imperializmus működését leginkább ezeknek az óriásvállalatoknak és érdekeiknek az elemzése útján érthetjük meg."

Az angol Perry Anderson szerint: „A kapitalizmus ma világszerte mind áramvonalasabbá, racionalizálttá és oligopolistává válik, *alapegysége mindinkább a nemzetközi óriásvállalat lesz;* az állam pedig mind nagyobb mértékben avatkozik be a gazdasági életbe, irányítja és ellenőrzése alá vonja az egész tőkés rendszer érdekében."[44]

Az amerikai Richard J. Barber, a szenátus tröszt- és monopóliumellenes albizottságának külön tanácsadója pedig egyenesen azt az állítást kockáztatja meg,[45] hogy az újabb tapasztalatok alapján 1975-re 300 óriásvállalat tartja majd kezében (a világgazdaság tőkés szektorában) az ipari termelés több mint 75 százalékát.

Mennyiben fér össze az óriásvállalatok nemzetekfeletti jellege, s ennek következtében az a képességük, hogy minden, nemzeti határok között mozgó ellenőrzés alól kibújjanak, az egyes országokon belül az *egész* tőkésosztály érdekeit szem előtt tartó állami beavatkozással? A nemzetekfeletti óriásvállalatok és az állammonopolista kapitalizmus mai struktúrája közötti viszony jövőbeli alakulásának vizsgálata meghaladja e tanulmány kereteit, itt csupán arra kívánunk utalni, hogy máris felvetődött működésüknek valamiféle nemzetközi szabályozása. Az egyik ilyen javaslat például, hogy az ENSZ valamelyik szervénél kellene bejegyeztetniük magukat, és az ellenőrizné tevékenységüket s adóztatná meg őket.[46] Egy másik elképzelés szerint az Egyesült Államoknak szuverenitása védelmében az OECD-vel együttműködésben kellene közös irányvonalat kidolgoznia a világgazdaságot mindinkább uraló, nemzeti jellegüket levető nemzetekfeletti óriásvállalatok fékentartására.[47]

Nincs lehetőségünk és elég adatunk sem, hogy itt bővebben kitérjünk arra, mennyiben veszik tekintetbe vagy hagyják figyelmen kívül ezek a — nyilván még nem kikristályosodott — elgondolások az állammonopolista kapitalizmus realitásait, s így mennyiben illuzórikusak. Új jelenségekkel, most kibontakozó új fejleményekkel állunk szemben, a gazdasági hatalomnak minden eddigi mértékét felülmúló koncentrálódásával, amely az egyes országokban a haladó mozgalmaktól távol álló körökben és rétegekben is mélységes aggályokat kelt, és még sürgősebbé teszi a nemzetekfeletti óriásvállalatok (és nemzeti monopóliumok) vezényletével végbemenő nemzetközi gazdasági integráció demokratikus alternatívájának kimunkálását.[48]

Nemzetekfeletti óriásvállalatok és Nyugat-Európa

A nemzetekfeletti óriásvállalatok újonnan kialakult státusa még olyan méretű nemzetgazdaságban, mint az Egyesült Államoké is gond. Még sokkal inkább az a kisebb nyugat-európai országok számára, amelyekhez viszonyítva az óriásvállalatok méretei még nagyobbaknak, üzleti döntéseik következményei még súlyosabb horderejűnek tűnnek.

A nyugat-európai üzletek irányítását nemrég még az amerikai igazgatási központok nemzetközi osztálya, diverzifikáció esetén a főbb termékek szerint tagozódó nemzetközi osztályai intézték. Az európai tranzakciók azonban olyan méreteket öltöttek, az európai piacok súlya az óriásvállalatok összes forgalmán belül olyan mértékben nő, hogy ez az utolsó 1—2 évben decentralizálásra: külön nyugat-európai regionális igazgatási központok felállítására késztette őket.[49]

[44] Perry Anderson: Origins of the Present Crisis. Towards Socialism, The Fontana Library, London, 1965. 49. l.

[45] Richard J. Barber: I. m. 18. l.

[46] Richard D. Robinson: International Business Policy. Holt, Rinehart & Winston Inc., New York, 1964. 224. l.

[47] Richard J. Barber: I. m. 18. l.

[48] Eugenio Peggio: A gazdasági élet nemzetközivé válása. Béke és Szocializmus, 1965. november, 65—72. l. A római Gramsci Intézet 1965. júniusi, a mai európai kapitalizmus kérdéseivel foglalkozó konferencián elhangzott előadás.

[49] U. S. Business in the New Europe. Business Week, 1966. május 7. 100. és 102. l.

1965 őszén az Union Carbide új európai „főhadiszállást" létesített a svájci Lausanne-ban, a Dow Chemical Co. Zürichben (ahonnan egyben afrikai és közel-keleti üzleteit is irányítja). A Standard Oil of New Jersey Esso Europe Inc. néven London székhellyel alapított új társaságot a körülbelül 20 európai Esso-vállalat működésének koordinálására. Diverzifikáltságának megfelelően azonban vegyipari üzleteit az olajipariaktól különválasztva, az előbbiek (és a közel-keletiek) igazgatására Esso Chemical S. A. néven Brüsszelben állított fel egy új központot. Ugyancsak a belga fővárosba telepítette a Celanese Corporation of America európai üzletei összefogására az Amcel Europe S. A.-t. A Monsanto Co. az amerikai St. Louis-ból egész nemzetközi osztályát áttelepítette Európába, amely most Monsanto Europe S. A. néven ugyancsak Brüsszelben működik. Mindez szemléltetően jelzi az amerikai vegyipar rohamát nyugat-európai pozíciói további erőteljes kiépítésére.

De az Európába való áttelepülés természetesen nemcsak a vegyipari trösztöket jellemzi. A Corn Products Co. eddigi zürichi koordinációs irodáját szintén Brüsszelbe költöztette és európai ügyletei igazgatási központjává léptette elő. Az American Express Co. Londonban ütötte fel európai főhadiszállását. Az IBM (International Business Machines) összes európai üzleteit központilag Párizsból irányítja.

A felsorolást még sokáig lehetne folytatni, mivel a névsor állandóan újabbakkal bővül, a régebbiekről nem is szólva (az ITT-nek — International Telephone & Telegraph — például már 1959 óta külön regionális központja működik Nyugat-Európában).

Az amerikai óriásvállalatok túlsúlyának jellemző vetülete, hogy a nyugat-európai országok gazdasági nacionalizmusa egyes iparágakban, így az elektronikában ezek keretén belül nyilvánul meg. Az IBM legnagyobb leányvállalatai a forgalom nagyságának sorrendjében: az IBM (NSZK), az IBM (Franciaország), az IBM (Olaszország) és az IBM (Nagy-Britannia). Az egyes leányvállalatok közt éles verseny folyik avégett, hogy mindegyik magának szerezze meg a legjövedelmezőbb termékek gyártását. Hosszú évekig a nyugatnémet IBM volt e téren a legeredményesebb: az első nyugat-európai leányvállalat volt, amely az addig csak az Egyesült Államokban gyártott, jól bevált 1400-as számítógép-sorozatot maga állíthatta elő. Az új, 360-as számítógép-család nyugat-európai gyártását azonban már a francia IBM biztosította magának, és ennyiben nyugatnémet riválisa elé került. Az IBM rövidesen áttér a mikroáramkörök nagyarányú gyártására: az európai gyártás jogáért a francia és nyugatnémet leányvállalatok versengenek egymással. A gyártás terén a brit IBM eddig elég alárendelt szerepet játszott, az IBM részesedése ugyanis a helyi számítógép-piacban a felsorolt országok közt itt a legkisebb (35—40 százalék), márpedig a jövedelmezőbb termékek gyártási „kedvezményének" megadása a leányvállalatnak a saját piacán elért eredményeitől függ.[50]

A Nyugat-Európa és az Egyesült Államok közötti ipari-műszaki erőviszonyok fokozódó eltolódását az utóbbi javára mi sem mutatja jobban, minthogy ma már akadnak olyan műszakilag élenjáró iparágak, amelyekben a legkorszerűbb és legkeresettebb termékek gyártásába való bekapcsolódás jórészt az amerikai eredetű óriásvállalat központjának döntésétől függ.

Európai aggályok

A légkört, amelyet Európában az amerikai óriásvállalatok fokozódó előretörése, elháríthatatlannak tűnő behatolása, kivédhetetlennek látszó túlsúlya kelt, mi sem érzékelteti jobban, mint az alanti két állásfoglalás, amelyek történetesen épp az amerikai üzleti körök egyik ismert orgánumában láttak napvilágot.

Az egyik egy meg nem nevezett európai közgazdásztól származik és így szól:

„Nem kívánatos, hogy az egész (tőkés) világ iparát az amerikai óriásvállalatok irányítsák, akármilyen hatékonyan tennék is ezt. Nagy különbséget jelent, ha a (tőkés) világ korszerű iparának nagy része egyetlen ország ellenőrzése alatt áll, vagy pedig ez az ellenőrzés egyenletesebben oszlik meg. Még ha egyetlen atlanti nemzet jönne létre, akkor sem volna helyes, ha az

[50] The Times, 1966. március 14.

ipar ellenőrzése egyetlen területen koncentrálódnék."

A másik egy nagy amerikai gyógyszergyár franciaországi leányvállalata vezetőjének véleményét a következőkben ismerteti:

„Mi, franciák, ragaszkodunk a magunk életmódjához. Nem akarjuk, hogy Chicagóban vagy New Yorkban kelljen élnünk, ha szakmánkban a csúcsra akarunk jutni. Ezzel szemben az az ellenvetés tehető, hogy mondjuk egy dallasi lakosnak is ugyanez a problémája. De Párizs és Dallas élete között nagyobb a különbség, mint Dallas és New York között."[51]

A nemzetekfeletti — mint láttuk: többségükben amerikai eredetű — óriásvállalatok terjeszkedése mellett érvként (természetesen elsősorban amerikai oldalról) gyakran hangoztatják, hogy a tőke és technika nagyobb mobilitását teszi lehetővé, elősegíti azok hatékonyabb allokációját, a komparatív költségek elvének érvényesülését, kiküszöböl minden, ezek útjában álló mesterséges korlátozást, s így mind az Egyesült Államok, mind más országok javát szolgálja.[52] A nyugat-európai — mind szélesebb körökre kiterjedő — reakció viszont tömören így foglalható össze: semmilyen hatékonyság sem nyújt ellenértéket azért, hogy át kelljen venni az amerikai életformát, hogy az európai ipart New Yorkból, Chicagóból, Detroitból irányítsák.

Alternatívák keresése

A Közös Piac létrehozása és a zömükben amerikai eredetű óriásvállalatok számának megnövekedése között szoros összefüggés van. A Közös Piac méretei nyújtotta lehetőségek hatalmas vonzerőt gyakoroltak, ösztökélték az amerikai közvetlen beruházások felduzzadását és ama stratégia kifejlődését, amely a beruházásokat tekinti a külföldi terjeszkedés legfontosabb eszközének. Az amerikai közvetlen beruházások ennek előtte túlnyomórészt a nem vagy kevéssé iparosodott országok nyersanyagforrásainak feltárására szorítkoztak, a gyáriparra való áttolódásuk egybeesik az európai behatolással és elsősorban ott megy végbe. A Közös Piacon és annak gyáriparában való térhódítás nélkül az amerikai nagyipar éllovasai aligha válhattak volna „globálissá", „nemzetekfelettivé".

Mindez Európa szempontjából elég súlyos ár a viszonylagos műszaki lemaradás behozásáért, a különösen beruházás- és kutatásigényes iparágak egy részének meghonosításáért. Emellett még csak nem is biztosítéka a teljes technikai felzárkózásnak: a kiszolgáltatottságot jelzi az amerikai kormányzat elzárkózása az elől, hogy engedélyezzék ama két nagyméretű, bonyolult stratégiai és tudományos számítások elvégzésére alkalmas számítógép leszállítását, amelyeket Franciaország az Egyesült Államokból óhajtott importálni. Jelzi még az a gyanú, hogy az Egyesült Államoktól való függés „beépített műszaki lemaradást" jelent vagy jelenthet: attól tartanak ugyanis, hogy az amerikai társaságok a legkorszerűbb termékeket elsősorban a hazai piac számára tartják fenn és nyugat-európai leányvállalataikkal a korábbi típusokat gyártatják.[53]

De vajon a „kivédhetetlennek látszó" amerikai túlsúly objektíven is az-e? Ellensúlyozásának egyik lehetősége volna a nyugat-európai erőforrások egyesítése. A különösen az utolsó két évben erősen gyorsuló ipari koncentráció egyelőre — mint köztudomású — főként csak az egyes EGK-országokon belül halad előre. Tárgyalások folynak azonban a legnagyobb nyugatnémet és francia vegyipari vállalat, a Bayer és a Rhône-Poulenc fuziójának előkészítésére. S kiutat jelenthet még a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal szemben alkalmazott diszkriminációs rendszabályok leépítése, a kereskedelmi kapcsolatok elmélyítése. E kapcsolatok intenzívebbé válása (a Fiat, a Renault, az angol ICT és az Elliott Automation stb. tranzakciói a szocialista országokkal) minden szempontból az utóbbi évek legbiztatóbb fejleményeinek egyike.

Ádám György

[51] Business Week, 1965. november 27. 76. l.
[52] Donald P. Kircher: Now the Transnational Enterprise. Harvard Business Review. 1964. március–április, 176. l.
[53] Business Week. 1965. november 27. 76. l.

M. Szladkovszkij: Az SZKP XXIII. kongresszusa és a szocialista országok gazdasági együttműködésének problémái

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1966. 6. sz.)

Az elmúlt 16 évben (1950—1965) a Szovjetunió 58—59 százalékos arányban részesedett a KGST tagországok külkereskedelmi forgalmából, miközben a forgalom volumene csaknem ötszörösére nőtt. A Szovjetunió KGST-országokkal folytatott külkereskedelmi forgalmának növekedési üteme — mint a cikkből megtudhatjuk — a szovjet ipari növekedés ütemét is meghaladja. Az együttműködés bővítésére az SZKP XXIII. kongresszusa által kidolgozott irányelvek továbbra is megfelelő alapot biztosítanak.

Az 1966—1970-es időszakban a Szovjetunió áruforgalma az NDK-val eléri a 13,8 milliárd rubelt, Csehszlovákiával 10 milliárd, Lengyelországgal 8,5 milliárd, Bulgáriával 7,2 milliárd, Magyarországgal 5,7 milliárd és Romániával 3,8 milliárd rubelt kitevő kölcsönös áruszállításokról született megállapodás.

Az utóbbi 5 év eredményei megmutatták a szocialista országok gazdasági együttműködéséből fakadó előnyöket, nagy számban halmozódtak fel olyan tapasztalatok, amelyek az együttműködés további elmélyítésének lehetőségét biztosítják.

A KGST-országok egy része (NDK, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország) ásványi nyersanyagokban (kőolaj, szén, gáz, vasérc) hiányt szenved, s bár intézkedéseket tettek a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, gabonából, gyapotból, gyapjúból és más mezőgazdasági termékekből szovjet és tőkésimportra szorulnak.

Ismert, hogy a nyersanyagexport jövedelmezősége fele-harmada a gépek és berendezések külkereskedelmi eladásának. De ha nyersanyagokkal rendelkező országok csak kereskedelmi szempontok szerint járnának el, a többi szocialista ország nem fejleszthetné feldolgozó iparát, s az elért termelési színvonal megtartására sem lenne lehetőség.

Az elmúlt öt év alatt a szocialista országok ipari termelése 43 százalékkal növekedett, a tőkésországoké pedig 34 százalékkal. Különösen gyorsan fejlődtek a szocialista országokban azok az iparágak, amelyek a műszaki haladásban meghatározó szerepet játszanak:

A KGST-országok ipari termelésének évi átlagos növekedése 1961 és 1965 között
(százalékban)

Ország	Összes ipari termelés	Villamosenergia-termelés	Vaskohászat	Gépgyártó és femfeldolgozó ipar	Vegyipar, gumi- és azbeszt-ipar
Bulgária	11,3	15,0	27,4	18,4	16,7
Csehszlovákia	5,2	7,1	5,4	6,6	10,8
Lengyelország	8,6	10,7	7,4	14,4	13,6
Magyarország	7,7	8,8	5,0	9,8	17,2
Mongólia	10,2	18,4	—	7,6	17,0
NDK	5,9	6,2	4,2	8,0	7,8
Románia	13,8	20,6	11,2	16,8	25,0
Szovjetunió	8,5	12,0	8,4	12,2	13,6

A Szovjetunió a jövőben is vállalja a szocialista országok szilárd- és folyékony fűtőanyagokból, kohászati nyersanyagokból, fémekből, gyapotból, faárukból, cellulóze- és papírárukból és más fontos termékekből mutatkozó alapvető szükségleteinek kielégítését. Az SZKP XXIII. kongresszusának irányelvei szerint a

Szovjetunió továbbra is részt vesz azokban az erőfeszítésekben, amelyeket az érdekelt szocialista országok a fűtőenergia- és nyersanyagbázis bővítésére tesznek.

Az utóbbi években több olyan szervezet született, amely elősegíti a szocialista országok gazdasági tevékenységének és gazdaságfejlesztési terveinek összehangolását. Ezeket az eredményeket mégsem szabad túlértékelni. A népgazdasági tervek összehangolása sajnos csak a termelésnek egy viszonylag nem nagy körét érintette, s főként a kölcsönös áruszállításokra korlátozódott. Nem fordítottunk elég figyelmet — írja a szerző — a termelés specializációjára és kooperációjára. A beruházások összehangolásában sem sikerült nagyobb előrehaladást elérni.

Az ipari termelés szakosításának sikere — s ezt a gazdasági együttműködés eddigi tapasztalatai is bizonyítják — a garantált, állandó piacoktól függ, mivel nélkülük a specializált üzem nem térhet át nagy sorozatok gyártására, nem érvényesítheti a termelés szakosításának előnyeit. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy a specializált termékek nagysorozatú gyártására való átállás esetén, illetve a specializált termékek más országokból való beszerzése során számtalan, az együttműködő országok eltérő gazdasági fejlettségéből adódó nehézség merülhet fel. Például: időlegesen megbomlanak az országon belüli kooperációs kapcsolatok, megváltozik a lakosság foglalkoztatottsága, módosítani kell az iparosítás ütemét stb.

A KGST-államok eddig több mint 1700 gépipari szakosításra vonatkozó ajánlást fogadtak el. Mindemellett a szakosított termékek aránya a különböző szocialista országok együttes gépkibocsátásában nem nőtt jelentősen, s jelenleg 1—6 százalékos szinten mozog.

Várható, hogy a KGST-országok a jövőben sem egyenlő mértékben vesznek majd részt a termelés országok közötti szakosításában és kooperációjában. A gépek és berendezések külkereskedelmi forgalmának növelésében érdekelt országok sürgetni fogják a szakosítás fejlődését, más országokban ez a törekvés valószínűleg lassabban érvényesül. A munkamegosztás konkrét kérdéseinek eldöntésekor feltétlenül tisztázni kell azokat a valós társadalmi munkamegtakarításokat, amelyeket a szakosított termékek cseréjétől, illetve a termelés koncentrációjától várhatunk. Azoknak az országoknak, amelyek elvállalják más országok bizonyos termékfajtára vonatkozó szükségleteinek kielégítését, jó minőségű és az importáló ország hazai termékeinél olcsóbb árut kell szállítaniuk, a felhasználó országoknak viszont hosszabb vagy rövidebb időre vállalniuk kell a szakosított termékek átvételét.

A külkereskedelmi áruforgalom növelése, az export- és importösszetétel javítása, az exportra kerülő gépek és berendezések minőségének javítása megköveteli a külkereskedelmi vállalatok és az ipar szorosabb együttműködését. Az iparnak ma már az adjusztálásról, a termékek csomagolásáról is gondoskodnia kell, garantálnia kell a gépek és berendezések hibátlan működési idejét, szállítania kell a pótalkatrészeket és a műszaki dokumentációt is, részt kell vennie a reklámtevékenységben.

A más országok — elsősorban a más szocialista országok — tudományos-műszaki tapasztalatainak átvétele végett az ipari minisztériumoknak, főhatóságoknak és vállalatoknak mind több közvetlen együttműködési formát kell kialakítaniuk. A termelő tevékenységek összekapcsolására, a KGST-szervek információs és konzultatív kapcsolatainak megerősítésére kétoldalú és sokoldalú nemzetközi szervezeteket kell létrehozni.

(Ism.: *Torma Imre*)

J. R. Colville: London mint Európa pénzügyi központja

(The Banker, London, 1966. július.)

Az EGK és Anglia közötti tárgyalások megszakadása (1963. január) előtt általános volt az a hit, hogy a Római Szerződés aláírása után London automatikusan az EGK pénzügyi központjává válik, s a kereskedelmi bankok, régi üzleti kapcsolataik révén, ennek fő haszonélvezői lesznek. A szerző azt vizsgálja, hogy (számítva egy esetleges belépésre) reális lehetőség-e ez; s van-e a Citynek olyan fölénye az egyéb európai pénzpiacokkal szemben, hogy a Hatok szívesen fogadnák e brit törekvéseket.

A fontosabb európai nemzeti tőkepiacokról a fő következtetése, hogy egyikük sem alkalmas túlságosan az össz-(nyugat-) európai központi, jól szervezett és tagolt tőkepiac szerepének betöltésére (Hollandia esetleges kivételével). Az európai egységes tőkepiac megteremtését sok tényező akadályozza:

a) Az egyes nemzeti tőkepiacok nem

igazi piacok: még a legfejlettebb kontinentális tőzsdén, a párizsin is csak 900 fajta részvényt jegyeznek a londoni több ezerrel szemben. A tőzsdéket az állam erősen ellenőrzi. Az ipari és egyéb beruházások finanszírozása elsősorban a tőzsdén kívül bonyolódik le: állami, félállami (Franciaország, Olaszország és Belgium) vagy erős állami kontroll alatt álló magánbankrendszeren (NSZK) vagy alapokon keresztül. Az EGK-országok közötti kölcsönös tőkebehatolás méretei szerények, s képtelenek például arra, hogy a tagországok közötti áruforgalomból fakadó fizetésimérleg-nehézségeket csökkentsék vagy kompenzálják. Az EGK két pénzügyi szervezete, az Európai Beruházási Bank és az Európai Fejlesztési Alap korlátozott eszközökkel ellátott, inkább segély jellegű intézmények, s pénzpiacot nem teremtenek.

A szerző röviden kitér Svájc problémájára is. Bár a svájci tőkepiac — az ott lecsapódó névtelen, számozott betétszámlákon található szabad tőkék miatt — a legjelentősebb az európai kontinensen, az EGK finanszírozására mégsem elegendő, se méretei, se gyakorlata nem teszik erre képessé — nem is beszélve az EGK-tagság hiányáról.

b) Hiányzik az eurovaluta, vagy garantált valutaparitásokról kötött egyezmény, vagy a gazdaságpolitikák olyanfokú összehangolása, hogy az EGK-n belüli fizetések egyensúlya ne boruljon fel. Mindaddig, amíg ezek közül valami nem valósul meg, nagy lesz a valutáris kockázat.

c) Országonként különböznek a beruházási tevékenység szabályai. Mások a bankhitelekre, garanciákra, részvénytőzsdére, s az adózásra vonatkozó törvényes előírások. Az európai méretű pénzügyi műveletek ezért is nehezen kivihetők — hiába liberalizálták adminisztratív szempontból a tőke*mozgást* magát.

d) Az európai (részben egyedi, kisebb) megtakarítók tömegei nem törekednek pénzüket részvényekbe fektetni, s nem is értenek különösebben ehhez, szemben az angol—amerikai tömeges érdeklődéssel és befektetéssel. A súlyos inflációs tapasztalatok nyomán a nyugat-európai magánrészvények helyett inkább fizikai javakba (NSZK), magán aranytezaurálásba (Franciaország), ingatlanokba, államkölcsönkötvényekbe (Franciaország) vagy gyorsan mobilizálható készpénzekbe fektet be — s ezzel önmagukban sem bő felszabaduló források egy része immobillá válik. Továbbá az egyes országokban (Franciaország) a szakszervezetek erkölcstelennek tartják az összegyűjtött nyugdíj, társadalmi biztosítási alapok forgatását, szemben a Cityvel, ahol ez is a források közé tartozik stb.

e) A „hazák Európájá"-ban — egységes gazdaságpolitika híján — a váltakozó inflációs és deflációs irányzatok újra csak erősen hátráltatják a saját európai tőkepiac létrejöttét.

Bármennyi is az akadály, a szerző nem kétli, hogy az EGK előrehalad majd és lassan harmonizálja intézményeit — függetlenül Nagy-Britannia csatlakozási szándékától. Minél később kísérelnék meg a tárgyalások újrafelvételét, annál jobban kiütköznének az EGK és Anglia eltérő fejlődésbeli különbségei, s nehezebb lenne Anglia bekapcsolása mint összeurópai tőkepiacé is. Holott a City sok olyan előnnyel rendelkezik, amellyel a világ *egyetlen* más tőkepiaca sem, s ez — egyebek között — jó hozományt jelentene az EGK-nak is. Melyek ezek, s melyek az akadályozó tényezők?

Magántőkék közvetítésére a City legfőbb előnyei:

a) magánvállalkozáson alapszik (magánbankok, ügynökök, közvetítők, biztosítók stb.). Az állami intervenciót az Angol Bank felügyelete képviseli; ő azonban általában nem avatkozik bele a folyó ügyekbe, s ha igen, akkor sem előír, hanem inkább rábeszél, s a magánvállalatokkal együtt cselekszik. Ez nagyfokú rugalmasságot biztosít.

b) A rugalmasságot fokozza, hogy nagyrészt bizalmi alapon dolgozik; így az üzletkötésekkel együttjáró jogi nehézségek, személyzet, „papírmunka" csökken; a működés hatékonysága nő.

c) A City külső kapcsolatai: 4500 tengeren túli képviselet és fiók (bár ebből viszonylag kevés Európában) — szemben például a New York-i pénzpiac tagjainak 160 külföldi képviseletével. Több mint 100 külföldi banknak van londoni képviselete, míg New Yorkban csak 65, Párizsban 48, Frankfurtban 25, Zürichben 17, s alig valami a többi európai fővárosban.

Az akadályok: mindenekelőtt az európai valuta hiánya. Ezt a szerepet a font (de egyetlen más európai valuta) sem tudja átvenni; a font mai szerepében mint tartalékvaluta olyan belső, angol valutáris (tőkemozgási) korlátozásokhoz vezet, amelyek tarthatatlanok egy (kibővült) EGK-méretű szabad tőkemozgás szempontjából. Így a csatlakozás megköveteli nemcsak a brit mezőgazdaság és a Nemzetközösség helyzetének, hanem a font nemzetközi szerepének gyökeres felülvizsgálatát is. Az európai (s a világvaluta) lehetne esetleg a dollár is, s ebben a hatalmas nyugati dollárövezetben a

sterling és más valutáris zónák feloldódnának. Ugyanakkor London megnövekedett világbankári szerepe (intézményei révén) biztosíthatná a (volt) sterlingövezet finanszírozását európai alapokból is. Ehhez az szükséges, hogy London idegen (európai) tőkék nagy jelentőségű és nagy méretű, svájci típusú lerakodóhelye és közvetítője legyen — csak ilyen esetben tudna a City az első világháború előtti jelentőségű nemzetközi (s európaközi) kölcsöntőke-közvetítővé válni.

A tanulmány így rávilágít az EGK és Anglia közti kapcsolatok fejlesztésének olyan területére, ahol a brit törekvések jelentőségét aligha lehet alábecsülni.

(Ism.: *Becsky György*)

B. Kaufhold: A tervezésről és a jövő távlatairól folyó vita mai állása az NSZK-ban

(DWI Berichte, Berlin, 1966. április)

A kapitalista országokban, köztük a Német Szövetségi Köztársaságban is évek óta széles körű vita folyik a kapitalista gazdaság fejlődésének további feltételeiről és eszközeiről, a közép- és hosszú távú tervezésről, a békés egymás mellett élés szükségességéről. A vita jelentősége állandóan nő; ezt mutatja az is, hogy egyre több tudós — a legkülönbözőbb tudományterületekről —, újságírók, írók kapcsolódnak be ezeknek a kérdéseknek a megvitatásába.

A vita már eddig is hozott eredményeket, megváltoztatta bizonyos értelmiségi rétegek eddigi polgári szemléletét; egészen másképp beszélnek a haladásról, a jövőről, a távlatokról, mint eddig. Ez megfigyelhető a közelmúltban lefolyt tudományos konferenciák légkörén is, a Szociológiai Világkongresszuson (1962), a XIII. Nemzetközi Filozófiai Kongresszuson, ahol megerősödött a nihilista filozófiákat ellenzők tábora, és egyre inkább a jövő reális értékelése és a jövő optimista szemlélete került előtérbe. A történettudományban is megerősödtek azok a kísérletek, amelyek a jelen reális értékelését követelik meg és elfordulnak az irracionalista irányzatoktól —, ez megfigyelhető volt a történészek 1965. évi bécsi világkongresszusán is.

A jövő kérdéseivel és a távlatokkal foglalkozik a „futurológia", amelynek lényegét Flechtheim, a nyugat-berlini egyetem professzora 1949-ben ismertette először. A futurológia tudományának feladatát abban látja, hogy a társadalom különböző területein jelentkező és már feltárt vagy a jövőben feltárásra kerülő tendenciákat, amelyeket a különböző tudományágak kutatnak, a futurológia egyesítse a jövőre irányuló összképbe, hogy a távlatokat és a veszélyeket, a problémákat felismerhessék. Flechtheim fő kérdésnek tartja a béke megőrzését és az emberiség megmentését a pusztulástól.

Természetesen az imperialista körök igyekeznek megakadályozni ezeknek az új nézeteknek elterjedését, amelyek valóban új vonást jelentenek a polgári imperialista világnézetben. A polgári világnézet változására utal az az NSZK-ban megjelent sorozat is, amelyet az atomfegyverellenességéről ismert két nyugatnémet publicista író, Jungk és Mundt indított a közelmúltban, „Modellek az új világról" címmel. A sorozat első három kötete már megjelent. Ezekben a kötetekben eddig 57 szerző (köztük 39 nyugatnémet, 4 amerikai, 14 európai, köztük 2 a szocialista országokból) írását közlik a tervezés és a jövő perspektíváiról. (A szerzők között 23 tudós és 19 újságíró van.)

A szerzők valamennyien megegyeznek abban, hogy a béke biztosítása a legfontosabb a távlatokat tekintve, és sürgetik a tudományosan megalapozott tervezést, amely figyelembe veszi az egyének és az egész társadalom érdekeit is. A vita résztvevőinek véleménye, hogy az embernek megvan a hatalma a társadalmi viszonyok tudatos és tervszerű alakítására, és ezt a hatalmat a jövőben fel kell használni a béke megőrzésére és a jólét megteremtésére az egész emberiség számára.

Ezek a tudósok, újságírók jórészt a kapitalista társadalmi rendszeren belül akarják megoldani azokat a problémákat, amelyek megoldását a belső és külső gazdasági és politikai körülmények teszik egyre sürgetőbbé. A termelőerők eddig elért színvonala a fejlett tőkésországokban és a technikai forradalom egyre sürgeti a tervezés bevezetését; a kapitalisták maguk is felismerik, hogy profitjuk további növekedését akadályozza az, ha a munkások szociális helyzetén nem változtatnak. A szocialista tábor gyors ütemű fejlődése és a szocialista társadalom perspektívája is rákényszeríti a tőkésállamot politikájának megváltoztatására és a tervezés bevezetésére. Kényszerítő tényező a fiatal nemzeti államok megjelenése, amelyek többnyire a fejlődés demokratikus útját választják.

A negyedik fontos tényező pedig az, hogy az atomfegyverek gyártásával az

egész világ elpusztításának veszélyét teremtette meg az emberiség.

Ilyen körülmények között a békés egymás mellett élést a különböző társadalmi rendszerű államok között minden szerző alapvető szükségszerűségnek tekinti. Hasonlóan objektív szükségszerűségnek tartják a tervezést, csupán azon folyik a vita, milyen jellegű és mélységű legyen a terv, abban azonban már megint egyetértenek, hogy ki kell terjednie a társadalmi és a gazdasági élet minden fontos területére. Fellépnek az antikommunista jelszavakkal szemben, amelyek azt tartják, hogy a tervezés a totalizmus eszköze, valamint az ellen is, hogy a szabadság és a tervezés egymásnak ellentmondanának. A vita során többé-kevésbé azt is kimondják, hogy a profitot mindenáron hajszoló gondolkodásmód ellentétben áll a társadalmi érdekekkel.

A tervezéssel kapcsolatban felvetődött a piaci mechanizmus kérdése is. A szerzők lényegében megegyeznek abban, hogy a piaci erők korlátozása nélkül a tervezés nem valósítható meg, és éppen ezért szabályozni kell a piaci mechanizmust is. A megoldást abban látják, hogy az államnak „a fejlődésre, növekedésre vonatkozó koncepcióval kell rendelkeznie", amely pedig éppen az előretekintő, összehangolt tervben alakítható ki.

Az állammonopolista rendszer képviselői egyre inkább kényszerítve vannak a hosszú távú tervezésre, mivel ettől remélik osztályuralmuk megtartását, hatalmuk és profitjuk növekedését. Ezért helyeslik ezeket a gondolatokat, de csak addig, amíg osztályérdekeiket nem csorbítja, éppen ezért a munkásosztályt és annak szervezeteit ki akarják kapcsolni a tervezésből.

A munkásosztálynak és a haladó erőknek annál inkább kell követelniük, hogy részt vehessenek a tervezés munkájában, hiszen a tervezés demokratikus jellege csak így biztosítható, s ezen keresztül az, hogy a tervezés valóban az egész társadalom érdekeit szolgálja.

Több tőkésország kommunista pártja és szocialista szervezetei megállapították, hogy az állammonopolista kapitalizmusban is lehetséges a tervezés demokratizálása, ennek foka azonban függ az osztályerőktől és a nemzetközi erőviszonyoktól. A tervezés demokratizálására D. Klein marxista közgazdász készített javaslatokat, elemezte, milyen feladatok várnak ebben a fejlett tőkésországok munkásosztályára és antimonopolista rétegeire. F. Vilmar fogalmazta meg azokat a célokat, amelyeket minden demokratikus és humanista erő kíván: a demokratikus gazdasági tervezést, a „termelési eszközök feletti magánrendelkezési jog korlátozását és ellenőrzését (közvetett ellenőrzés), egészen annak felszámolásáig, valamint a munkások hatékony részvételét a vállalatvezetőség döntéseiben és az üzemi problémák megoldásában, a területi és a népgazdasági terv kialakításában".

A „Modellek az új világról" című sorozat nyilvánvalóan mutatja, hogy sem az NSZK-ban, sem más fejlett tőkésországokban nincs hiány humánus, az állammonopolista kapitalizmuson túlmutató gondolatokban. A haladó gondolkodású tudósok, írók azonban egyedül önmagukban nem érhetnek el semmit, csak akkor, ha felismerik azt a reális társadalmi erőt, a munkásosztályt, amely ezeket a gondolatokat valóra válthatja. A haladás érdekében, az emberiség védelme érdekében tehát szükség van az értelmiség és a munkásosztály együttműködésére.

A haladó erők együttműködésének gondolata, az új perspektívákban való gondolkodás, a tervezés szükségességének felismerése (ezt különösen az NSZK-ra vonatkozólag hangsúlyozzák a kötet szerzői): olyan jelenségek, amelyek az NSZK-ban és más fejlett tőkésországokban egyre inkább tért hódítanak napjainkban.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

E. Lipiński: Még egyszer az értéktörvényről

(Ekonomista, Varsó, 1966. 2. sz.)

Helytelen az az álláspont, hogy a népgazdaság tervszerű fejlődésének törvénye ellentétes az értéktörvénnyel. Marx megfogalmazása szerint az értéktörvény meghatározza, hogy a társadalom a rendelkezésre álló munkaidőből mennyit fordíthat az adott fajta áru termelésére. Az így definiált értéktörvény nem lehet ellentétben a népgazdaság központilag irányított tervszerű arányos fejlődésének törvényével, ugyanis a szocializmus építését akadályozza olyan áruk termelése, amelyekre nincs vevő. Kétségtelenül előfordulhat, hogy nem gazdasági célokra is kell eszközöket fordítani, amelyek nincsenek kapcsolatban a társadalmi szükségletek kielégítésével (például katonai célokra vagy űrkutatásra), vagy erkölcsi és nevelési szempontok miatt kell némely áruk termelését szorgalmazni vagy korlátozni, ezek az esetek azonban nem a gazdasági, hanem a politikai elemzés körébe tartoznak.

A központilag irányított tervgazdaságban és a piaci gazdaságban egyaránt előfordulhat, hogy az eszközöket nem racionálisan osztják szét, vagyis nem érvényesül az értéktörvény.

A fogyasztói preferenciák és a fogyasztó szuverenitása is piaci gazdaságban és tervgazdaságban egyaránt érvényesül, mert az eladhatatlan áruk termelése mindkettőben pazarlás, viszont mindkettőben egyformán teremtenek új szükségleteket a termelők is új áruk termelésének megkezdésével, reklámmal stb.

Csupán látszólagos probléma az, hogy az értékkel arányos árak egyensúlyt teremtenek-e a fogyasztási javak piacán a kínálat és a kereslet között, mert a marxi definíció értelmében a munkának csupán az a része alkot értéket, amely megfelel a társadalmi szükségletnek. Ha tehát a munkát nem a társadalmi szükségleteknek megfelelően osztották szét az egyes áruk termelése között, akkor ezeket az árukat nem a ténylegesen felhasznált munka mennyiségével arányos, hanem a társadalmilag szükséges munkamennyiséggel arányos árakon lehet értékesíteni. Ha tehát valamely áru termelésére vagy valamely ágazatnak túlságosan sok munkát „osztottak ki", akkor ezen áruknak vagy ezen ágazatok termelésének egy része fölöslegessé válik. A társadalmi szükséglet, vagyis a használati érték határozza meg a társadalmilag szükséges munkamennyiséget.

A szocialista tervgazdaságban az értéktörvény közvetlenül hat: megszabja, hogy mennyi munkát osztanak szét különféle ágazatok között. Az egyes áruk termelésének és a rájuk fordított munkának arányosnak kell lennie a társadalmi szükséglettel, hogy a piacon olyan áron lehessen őket eladni, amely fedezi a tárgyi kiadásokat és a munkabéreket, s ezen felül nyereséget is ad.

Felvetődik a kérdés, hogy az adott ágazatban a legmagasabb vagy a legkisebb költségek határozzák-e meg az árakat. Az a tétel, hogy az árak a határköltségekkel (a legdrágábban termelő vállalat költségeivel) kell hogy egyenlőek legyenek, a statikus modellnek felel meg, a gazdálkodás bizonyos belső logikáját kifejezi, de elvonatkoztat a fejlődéstől. Ha állandó műszaki fejlődés van, és így csökkennek a termelés társadalmi költségei, ez a tétel nem érvényesül.

A mezőgazdaságban és a bányászatban, ahol az embertől független tényezők fontos szerepet játszanak a termelésben, a termelési technika forradalmi megváltoztatására kisebb lehetőségek vannak, ezért a rosszabb lelőhelyeket és földeket is be kell a termelésbe vonni. Az árak az utóbbiak termelési költségeinek szintjén helyezkednek el és ennek következtében a jobb lelőhelyek és a jobb földek különbözeti járadékot kapnak. Ezzel szemben, ahol a műszaki fejlődés gyorsabb, ott szűkebbek az ilyen kvázi-járadékok fellépésének lehetőségei, és az árak a minimális társadalmi termelési költségekhez alkalmazkodhatnak.

(Ism.: *Andorka Rudolf*)

Włodzimierz Brus:

A SZOCIALISTA GAZDASÁG MŰKÖDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS PROBLÉMÁI

Rendkívül figyelemre méltó elméleti fejtegetések vezetik be a szocialista gazdaságnak a szerző által felvázolt működési elveit. Az elemzésben alapvető helyet foglalnak el az eddig is legtöbbet vitatott problémák az értékről, az értéktörvényről, a pénzről és az árrendszerről. A szerző a piaci mechanizmust alkalmazó tervgazdaság modellje címen fogalmazza meg saját koncepcióját. Részletesen kifejti az e koncepció mellett és ellene felhozható érveket, útmutatásokat ad a modell alkalmazásánál felmerülő szervezeti kérdések megoldásához is.

246 l., ára kötve 35,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

Bródy András: A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban
Rácz Jenő: Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban

Akadémiai Kiadó, 1966. 331 l.

Az Akadémiai Kiadó egy kötetben adta ki Bródy András és Rácz Jenő két önálló tanulmányát. E két munka szerencsésen egészíti ki egymást. Mindkét szerző azt a kérdést vizsgálja, hogyan függ össze a termelés és az állóalapok időbeli fejlődése, hogyan mozdítja elő az állóalapok állományának növekedése a termelés növekedését. A szerzők közös törekvése, hogy a hazai tervezés tökéletesítését lehetővé tevő eredményekre jussanak. A legnagyobb különbség a két mű között, hogy Bródy András vizsgálatai a tőkésállamok tőkeállományára vonatkozó — már korábban közzétett — adatokra épülnek, Rácz Jenő viszont magyarországi összefüggéseket vizsgál, s az elemzésen kívül nagy munkával összeállított új adatsorokat is közöl, amelyek további makroökonomiai vizsgálatoknak is alapjai lehetnek.

Bródy András tanulmánya a tőke/termelés-arány, vagy — a polgári közgazdaságtan terminológiáját használva — a capital-output rátió fejlődését elemzi. E hányados időbeli alakulására vonatkozóan három elméletet lehet megkülönböztetni: azt, hogy e hányados konstans, hogy folyamatosan csökken, illetve, hogy kezdeti emelkedés után maximumot ér el, és ekkor csökkenni kezd. A szerző egyértelműen a harmadik nézethez csatlakozik. Mielőtt azonban összefoglalná ezzel kapcsolatos következtetéseit, az első és második fejezetben fogalmi és módszertani problémákkal foglalkozik.

Felfogása szerint a tőketermelés-hányados a megtérülési idő mutatója. Azt fejezi ki, hogy „adott társadalmi-technikai viszonyok mellett hány évbe kerül a *lekötött tőke egészének újratermelése az új értékből*". Ennek a mutatónak ezek szerint szoros kapcsolata van mind a szerves összetétel mutatójával, mind az I. és II. osztály termelési ütemének kérdésével. A fogalom ilyen értelmű definiálása mellett is nagy probléma számszerű meghatározása. A szerző szerint nem lehet megkülönböztetni a tőke volumenét és értékét. Nem lehet a tőkét a profit vagy az előállított termelés alapján mérni. Megoldást csak az újratermelési érték mérése adhat, gyakorlatilag azonban a ráfordítást, költséget tükröző statisztikai adattal kell beérni. A bruttó és a nettó érték tekintetében arra a következtetésre jut, hogy habár *„elméletileg* a tőke nettó újratermelési értékének mérése volna kívánatos, a *legmegbizhatóbbnak* azonban a bruttó beszerzési érték látszik".

A III. fejezetben a statisztikai tényanyaggal — először a nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem arányára vonatkozóan Colin Clark, Goldsmith, Grünig, valamint Aukrust és Bjerke híres és néhány más, kevésbé ismert adatsorokkal — ismerkedhetünk meg. Ezután a szerző ágazati hányadosokat közöl, külön a feldolgozó iparra, a bányászatra, a mezőgazdaságra, valamint az úgynevezett „hálózatokra", tehát a vasutakra és elektromosenergia-iparra, végül az épületekre vonatkozóan. Itt különösképpen az Egyesült Államokra vonatkozó adatok részletesek.

Az utolsó fejezetben a hányados alakulásából vonja le a szerző következtetéseit. A nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem arányára vonatkozóan arra a következtetésre jut, hogy ez a hányados rövid időszakban instabil és a marginális hányadosok nem értelmezhetők, hosszú távlatban viszont nagymértékben stabil, irányzata pedig egy ország iparosításának befejezéséig növekvő, azután pedig csökkenő. A kezdeti növekedés és az utána bekövetkező csökkenés az ágazati hányadosok közül a feldolgozó iparra és a bányászatra is jellemző. A „hálózatok" esetében a tőkeigény kezdetben rendkívül magas, és eleinte rohamosan, később lassabban csökken. A mezőgazdaságra a hányados nagyon lassú süllyedése jellemző.

A hányados ilyen jellegű időbeli alakulása semmiképpen sem magyarázható a kapacitáskihasználás változásával. A tőkés fejlődés során a kapacitáskihasználás foka inkább abban az időben nőtt, amikor a hányados értéke emelkedett, s abban az idő-

ben csökkent, amikor a hányados értéke kisebb lett. A technológiai oldal nagyon sokat magyaráz meg e változásokból, nem ad azonban elégséges magyarázatot, mert a különböző technológiai megoldási lehetőségek közötti választásnak nyilván gazdasági alapjai vannak. Bizonyára fontos szerepe van annak is, hogy az épületek viszonylagos súlya csökken, a berendezéseké pedig növekszik. Döntő fontosságú lehet az a különbség is, hogy az iparosítás első szakaszában az extenzív, a második szakaszában az intenzív fejlesztés dominál. Alapjában véve azonban a hányados alakulása, a szerző szerint attól függ, hogy a kisárutermelésről a tőkés termelésre való áttérés a tőkeigényesség ugrásszerű növekedésével jár, ezután azonban a hányados csökkentésére van lehetőség. Mindezek a következtetések természetesen — anélkül, hogy erről egyetlen szó is esett volna — a magyar gazdasági fejlődés távlati tervezése szempontjából is nagy jelentőségűek.

A szerző nagyon szerencsésen foglalja össze mindazt, amit ezekről a kérdésekről jelenlegi ismereteink alapján el lehet mondani. Ismételten hangsúlyozza, hogy zárt magyarázat ma még nem adható. Ennek ellenére teljesen egyértelműen eldöntöttnek nem tekinthető kérdésekben néha talán túlságosan is határozottan fogalmaz. A marginális tőke-termelési hányadosok elemzésével kapcsolatban Kuznets módszerével szemben felhozott ellenvetései reálisak ugyan, Kuznets eredményei azonban fogalmi nehézségek ellenére is figyelemre méltóak. A konjunkturális változások kiegyenlítésének a csúcspontok összekötésén alapuló módszerét sem lehet feltétlenül előnybe helyezni az egyéb módszerekkel szemben stb. A hányados alakulását magyarázó szempontok között talán helyesebb lett volna nagyobb szerepet biztosítani annak a szempontnak, hogy a szükséges akkumuláció viszonylag könnyen vagy viszonylag nehezen biztosítható-e; ennek a szempontnak egyébként éppen Kuznets tulajdonít a műszaki okoknál is nagyobb szerepet.

Rácz Jenő tanulmányában, többéves kutatómunka eredményeit összegezi. A magyar adatok alapján végzett konkrét számítások célja egészen határozottan a távlati tervezés segítése, konkrétan felhasználható adatok és módszerek összeállítása. Ezek a számítások az 1950 és 1963 közötti időszakra vonatkozó összehasonlítható adatsorokat eredményeztek, amelyek még gazdaságtörténeti szempontból is érdekesek.

A szerző tulajdonképpen a termelő állóalap és a termelés nagysága, illetve az eleven munka technikai felszereltsége és termelékenysége közti összefüggések feltárására törekszik. Erre azért van szükség, mert az állóeszközök nagysága és a termelés nagysága közötti összefüggésnek a tervezésben való felhasználása még csak a kezdetnél tart, annak ellenére, hogy az állóeszközök volumene, illetve az állóeszközök és a termelés közötti összefüggés eléggé megbízhatóan számítható. Ily módon két, egymástól független oldalról lehetne felépíteni a távlati tervek első becsléseit: egyrészt a munkaerő-állomány és a munka termelékenysége, másrészt az állóalap-állomány és az egységnyi állóalapra jutó termelés oldaláról. E két oldalról kiinduló számítás komoly ellenőrzési lehetőségeket biztosíthatna.

A legnagyobb nehézség a termelésnek az állóalapok oldaláról való tervezésében, hogy a termelés és az állóalapok közötti összefüggés közvetett: nagymértékben függ az állóalapok kihasználásának fokától. Ennek megfelelően az állóalapok kihasználása áll Rácz Jenő fejtegetéseinek központjában. Megkülönbözteti az extenzív és az intenzív állóalapkihasználás együtthatóját. Az extenzív kihasználási együttható azt mutatja meg, hogy mily mértékben használták ki a termelőberendezések naptári időalapját, az intenzív kihasználás együtthatója pedig, hogy mekkora lett volna a termelés, ha 100%-ig kihasználták volna a naptári időalapot. A komplex (vagy elméleti) kihasználási együttható, vagyis az egységnyi állóalapra jutó termelés, e két mutatószám szorzata. Így az egységnyi állóalapra jutó termelés alakulása az extenzív és intenzív kihasználás eredőjeként tárgyalható. A gyakorlatban a szerző a komplex és az extenzív állóalap-kihasználásra vonatkozóan állít össze egymástól független becsléseket, mégpedig az 1950-től 1963-ig terjedő 14 évre, 13 iparcsoportra, valamint az ezekből képzett különböző főcsoportokra vonatkozóan. Az intenzív kihasználás együtthatóit e két másik együttható hányadosaként, tehát reziduális elemként állítja elő.

Az alapfogalmakkal foglalkozó I. fejezet után a tanulmány II. fejezetében Rácz Jenő az állóalapok extenzív kihasználási együtthatóit és ezek meghatározását ismerteti. Az extenzív kihasználást 1958 után az egyidőben betölthető munkahelyekre vonatkozó KSH-statisztika alapján határozza meg, majd az állóalap-volumen valószínű alakulása és a munkások évenként teljesített munkaóráinak száma alapján különböző feltevések bevezetésével visszamenőleg felbecsüli az egyidejűleg betölthető munkahelyek valószínű számát 1950—1957-re. Ily módon sikerült meghatároznia az extenzív kihasználás együtthatóit az egész vizsgált időszakra vonatkozóan.

Az így kapott adatsor tervezési szempontból nagyon nagy jelentőségű. A tervezésre és elemzésre csak nagyon nehezen felhasználható komplex állóalap-kihasználási mutatót sikerült elemeire bontani, és az így „megtisztított" mutatót már fel lehet használni tervezési célokra. A szerző rámutat arra, hogy a következő tíz év alatt az állóalapok extenzív kihasználásának minden 1%-nyi javulása az évi beruházási volumen kb. 20%-ával lesz egyenértékű. Ennek alapján az extenzív kihasználás tervezett értéke szükségszerűen a tervmunka egyik legfontosabb mutatója lehet.

Az extenzív kihasználás mutatójának ismeretében már egészen másképp lehet szemlélni az állóalapok és a termelés összefüggését, amellyel a III. fejezetben foglalkozik. A szerző először a termelés/állóalap idősorokat állítja össze. A termelési sorok a Központi Statisztikai Hivatal vállalati teljes termelési sorai. Az állóalapsorok — tekintettel arra, hogy a termelőképességet, a technikai felszereltséget reprezentálják — bruttó sorok. Az 1956—1963. évi adatok szintén a KSH adatai; a korábbiakat a szerző a beruházási adatok alapján feltételezett nagyságú selejtezés figyelembevételével számítja ki. Részletesen ismerteti a selejtezések számbavételére felhasznált módszereket, a beruházások és az állóeszközök nyilvántartási módjának eltéréséből származó torzítások kiküszöbölésére felhasznált eljárásokat, az időbeli összhang biztosításának módszereit stb.

A fejezet további részének gazdag anyagából (az ipari állóalapok volumenének időbeli fejlődése, az állóalapok és termelés arányának eddigi és ezután várható alakulása stb.) tervezési szempontból talán az a leglényegesebb, hogy e számítások alapján meg lehet határozni; a termelés növekedésének mekkora részét fedezte az állóalapnövekedés és az állóalap-kihasználás, és az utóbbin belül is az extenzív és az intenzív kihasználás változása. Az extenzív kihasználásra vonatkozó tervek és az intenzív kihasználásra vonatkozó extrapolációk alapján ily módon a távlati tervezés pontosságát nagy mértékben javító számítások készíthetők.

Nem kevésbé szolgálja a népgazdasági tervezés tökéletesítését az eleven munka termelékenysége és az állóalapok közötti összefüggések vizsgálata a IV. fejezetben. A termelékenységet ez a fejezet a termelés és az elevenmunka-ráfordítás arányaként definiálja, mégpedig a munkáslétszám alapján számítva. A termelés növekedését erről az oldalról kiindulva is tényezőkre lehet bontani. Meg lehet különböztetni, hogy a megnövekedett termelés mekkora része származik a munkáslétszám és mekkora a termelékenység növekedéséből; ki lehet számítani, hogy ezen belül mi a szerepe az egy munkásra jutó állóalapnak, illetve az egységnyi állóalapra jutó termelés változásának. Ez utóbbi ismét az extenzív és az intenzív kihasználás változásának hatásaiból tevődik össze. Az adatok ilyen elemzéséből kitűnik, hogy az utóbbi években előtérbe került a fejlesztés intenzív módja, továbbá, hogy a különböző tényezők hatásai közötti arányok stabilabbá váltak, s így a tervmunka kiinduló pontjai lehetnek.

A tervezés céljára felhasználható módszerek azonosságokon alapulnak. A termelés szükségképpen egyenlő a létszámnak és az egy főre jutó termelésnek a szorzatával. Hasonlóképpen az állóalapoknak és az egységnyi állóalapra jutó termelésnek a szorzatával. Az ilyen azonosságok számtalan változatban állíthatók elő. Rácz Jenő magas fokra jutott el ennek a módszernek a finomításában, felhasználási lehetőségeinek illusztrálásában, és az elmúlt időszakra vonatkozóan kapott eredmények értelmezésében. Kétségtelen, hogy ennek a módszernek alapján nagyon jó eredményeket lehet elérni. Az itt leírt eljárásokkal a tervmunka pontossága, főként a korábbi, az egyeztetést megelőző szakaszban nagymértékben javítható.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a szerző által „makrodinamikainak" nevezett eljárásokkal szemben táplált szkepticizmusa talán nem teljes mértékben indokolt. Az az állítása, hogy ilyen vizsgálatokkal „nem nyerhetünk a tervezésben felhasználható normatívákat" (147. l.), nem teljesen megalapozott. Maga is elismeri (185. l.), hogy eredményei trendszámítás alkalmazásával bizonyos esetekben javíthatók lennének. Nem teljesen meggyőző az az érvelése, hogy a beruházás és a termelésnövekedés között semmiképpen sem mutatható ki összefüggés. A termelési függvényekkel kapcsolatos fejtegetései sem térnek ki az e módszerrel kapcsolatos legújabb fejleményekre. A közölt adatokból az is kitűnik, hogy a szerzőnek nem álltak rendelkezésére számítástechnikai eszközök; a munka esetleges továbbfolytatása, vagy a legutóbbi évek eredményeivel való kiegészítése esetén feltétlenül hasznos lenne az ilyen lehetőségek igénybevétele.

Sajnálatos, hogy az egyébként nagyon szép kiállítású könyvben sok helyütt akadtak feltűnő, habár nem értelemzavaró sajtóhibák.

Szakolczai György

Dr. Fülöp Sándor—Simán Miklós: A textil- és ruházati ipar gazdaságtana

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 301 l.

Kevés az olyan szakmunka a könyvpiacon, amely egy-egy iparág átfogó jellemzésére, feltérképezésére vállalkozna. Ezért kell örömmel üdvözölni dr. Fülöp Sándor és Simán Miklós könyvét — „A textil- és ruházati ipar gazdaságtaná"-t —, amelyben a szerzők jó érzékkel, felkészültséggel, a külföldi és magyar tapasztalatok, eredmények összevetésével, a világban végbemenő műszaki fejlődés figyelembevételével tárgyalják a textil- és ruházati ipar jelenlegi gondjait, és egyben értékelik, bemutatják az iparág eddigi fejlődését is.

A könyv első része a magyar textilipar kialakulásának körülményeivel foglalkozik; az iparág elég bőséges gazdaságtörténetét adja. Ezt követően a történelmi és gazdasági körülményekből kiindulva, ismerteti a textil- és ruházati ipar szerkezetét, felszabadulás utáni fejlődését, amely a textilipart és különösen a pamutipart az ország egyik legfontosabb exportáló iparává tette.

A felszabadulás utáni időszakban — pontosabban az államosítást követően — a textil- és ruházati ipar fejlődésében, a termelés mennyiségének és minőségének alakulásában döntő szerepet játszott az irányítási rendszer. Ennek leírását is megtaláljuk a könyv lapjain, mégpedig úgy, hogy nemcsak az irányítás általános, minden iparágra jellemző vonásaival, hanem a textil- és ruházati ipar sajátos felépítésével, szerkezetével ismerkedhetünk meg. Igaz, ez a rész erősen leíró, többnyire csak ismeretterjesztő jellegű, holott elemzésre, értékelésre, összehasonlításra itt is lett volna mód. Többet kellett volna foglalkozniok a szerzőknek a textilipari nagyvállalatok problémáival, a felső irányító szerv és a nagyvállalatok közötti kapcsolatokkal, viszonyokkal, hiszen a következő fejezetben e témakör külföldi tapasztalatait „A termelés koncentrációja és specializációja" cím alatt bővebben ismertetik.

A textiláruknál mindig nagy gondot kell fordítani a termelésben a megfelelő választék megteremtésére, a divat követésére, mindez azonban hat a termelés költségeire is. Így minden elhatározást, amit például a divat diktál, azonnal egyeztetni kell a gazdaságossággal, az ésszerű specializálódással. A szerzők részletesen tárgyalják ezt a témát, és a műszaki, gazdasági szempontok mellett, kiemelik a KGST-országok termékcseréjének fontosságát. Már több megállapodás született, és az árucsere a KGST országai között évről évre bővül. Volumene ma már egyes országokban, egyes termékcsoportoknál — mint ezt a könyvből megtudjuk — a belkereskedelmi árualap 20 százalékát is elérte. A KGST országai közötti ésszerű munkamegosztás és koordinálás, a gépek gazdaságosabb kihasználását is segítheti, meggyorsíthatja a műszaki fejlődést és ösztönözheti a hazai gyárakat a minőség javítására.

A műszaki fejlesztés pedig — mivel Magyarország exportjában jelentős szerepet (8 százalék az aránya) játszik a textil- és ruházati ipar (például a pamutszövet-termelés 41 százalékát exportáljuk) — a világpiacon való részvételünk egyik feltétele. A textilipar fejlesztése egészen más utakon halad előre, mint más iparágakban, hiszen a gépi berendezések, a technológia alapjai jóformán nem változnak. A textilipar fontos kérdése a munkaigényesség csökkentése a gyártási folyamat fázisainak csökkentésével, a gépsebesség növelésével. Ezeket a teendőket más országok tapasztalatainak, eredményeinek ismeretében a szerzők részletesen elemzik. A textiliparban a műszaki haladás jórészt összekapcsolódott a műszálas anyagok megjelenésével és térhódításával, amelyek átalakították a régi eljárásokat. Az új, úgynevezett szövés nélküli anyagok megjelenése a lapképző technológia kifejlődését hozta magával. A kikészítésben is új anyagok jelentek meg, amelyekkel a termékeknek különleges tulajdonságokat adhatunk; így például a műgyanták felhasználásával gyűrtelenítik a textíliákat, és új nemes kikészítést adnak a termékeknek. A szerzők kitérnek az utóbbi évtizedben bekövetkezett nagymértékű arányeltolódásokra is. A textilipar aránya és jelentősége ugyanis a fejlett országok külkereskedelmében csökkenő tendenciát mutat, míg a fejletlen országoknál gyorsan növekedőt.

Különösen érdekes a könyvnek az a része, amely a beruházások nagyságával foglalkozik a különböző országokban. A szerzők — összehasonlítva a magyar textilipari beruházásokat más országok beruházásainak mértékével — megállapítják, hogy amíg világméretekben általában lassú a textilipari gépek cseréje, a fejlett nyugati kapitalista országokban a II. világháborút követően — ha nagy tőkeigénye miatt lassú ütemben is — nagyrészt automatizálták a textilipart. Nálunk pedig 1950-től a beruházások mértéke 8 év alatt alig haladta meg a gépek csereszükségletét. Most — a jövőt

tekintve — a nyugati országokkal ellentétben nálunk nőnek a textilipari beruházások. A jövőbeli beruházások nagy része a minőség javítását szolgálja. Ez a világpiacnak azzal az általános tendenciájával függ össze, hogy a versenyben egyre nagyobb szerepet játszik — és lényegesen magasabb árat jelent — a kitűnő minőség. Több ország, így Nagy-Britannia, éppen a kitűnő minőségű gyapjúszövetekkel tartja fenn pozícióit a világpiacon.

A minőségi kívánalmak a belföldi fogyasztásban is fokozódnak. Ez a tény, valamint a készruhavásárlás mértékének növekedése is általános, nemzetközi tendenciákat tükröz. A szerzők statisztikai adatok, valamint az ebben a témakörben megjelent irodalom alapján elemzik a textilipari termékek, köztük a készruhavásárlás alakulását Magyarországon, és a fogyasztás irányát, mértékét meghatározó tényezőket.

A magyar textil- és textilruházati ipar bérszínvonalát és munkatermelékenységét ismertetve kitérnek az Egyesült Államokban alkalmazott legújabb bérezési rendszerre is, amely a különböző, de a minőség, termelékenység szempontjából fontos követelmények teljesítése esetén prémiumokkal emeli a munkások bérét, az alapbér minimumának garanciája mellett.

A könyv értéke, hogy teljességre törekszik. Ebből fakad hibája is. A szerzők ugyanis néhány problémát nem fejtenek ki teljesen, és nem vonnak le minden következtetést, amelyhez pedig az adatokat, tényeket körültekintően összegyűjtötték. Egy ilyen téma az optimális vállalatnagyság problematikája. Néhol a sok adat és tény mögött nem érezhető a szerzők véleménye; megmaradnak a leírásnál, az ismertetésnél, márpedig tudásuk, széles látókörük alapján — amelyet a könyv bizonyít a legjobban — ezeken a pontokon is haszonnal vállalkozhattak volna a következtetések levonására is.

Mausecz Zsuzsa

Dr. Kovács Dénes: Élelmiszer-fogyasztásunk távlatai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 307 l.

Az utóbbi években a hazai közgazdasági kutatás egyre nagyobb figyelmet fordít a lakosság életszínvonalát és fogyasztását érintő problémákra. Így különös érdeklődést keltenek azok a — még meglehetősen csekély számban megjelenő — művek, amelyek a fogyasztást általában, vagy annak egy-egy részterületét összefoglalóan jellemzik és felvázolják a fogyasztás hosszabb távlatban várható fejlődési irányát. Ilyen feladatra vállalkozott Kovács Dénes ezzel a könyvével.

A szerző vállalkozását nehezítette, hogy hasonló témakörben már néhány könyv, számos cikk és tanulmány látott napvilágot. Mindezek ellenére a szerzőnek sikerült az eddigi kutatások jó összefoglalását, szintézisét adni, és rámutatni fontos összefüggésekre az élelmiszer-fogyasztás vonatkozásaiban. A könyv előnyére válik az egyes távlati tervjavaslatok meggyőző kritikája és a szerző polémiája azokkal, akik leegyszerűsítve, sokszor mechanikusan, „takarmányozási" problémának tartják a lakosság táplálkozását.

Kovács Dénes könyvének egyik alapvető és többször visszatérő motívuma az a törekvés, hogy nagyobb szerepet szánjon az élelmiszer-fogyasztás vizsgálatában a *közgazdaságtudomány és az élelmezéstudomány együttműködésének*. A közgazdaságtudomány biztonságosabban alapozhatja meg a fogyasztási célkitűzéseket, viszont a közgazdasági kutatás eredményei termékenyítőleg hatnak az élelmezéstudomány fejlődésére is. Egyúttal óvja a szerző az elméleti és gyakorlati szakembereket attól, hogy túlbecsüljék a másik tudományágtól kapható segítséget és mentesüljenek az önálló vizsgálatok felelőssége alól.

A szerző részletesen elemzi az élelmiszer-fogyasztásnak az utóbbi 15 évben elért színvonalát és szerkezetét; összehasonlításokat végez a népesség egyes csoportjainak, valamint hazánk és más országok lakosságának fogyasztása között. Elemzi a fogyasztás szerkezetét és újszerű módszereket ajánl a fogyasztás szerkezetének megítélésére. E fejezetekben nem sikerült elkerülnie bizonyos átfedéseket és ismétléseket.

Érdeklődésre tarthat számot az az elemzés, amely a *táplálkozás mennyiségi telítettségét* tárgyalja és azt bizonyítja, hogy a fogyasztás mennyiségi korlátai — illetve

azok megközelítése — miatt Magyarországon már jelenleg is a táplálkozás minőségének, összetételének változtatása van napirenden.

Kevéssé ismertek még az élelmiszer-fogyasztás területén a *szubsztitúciós és komplementer kapcsolatok,* amelyekről szólva a szerző azt fejtegeti, hogy az élelmiszerek közötti helyettesíthetőségi viszonyok objektív fiziológiai kapcsolatokra épülnek, de a tényleges helyettesítést gazdasági és társadalmi tényezők — így főleg a jövedelmek és árak, az áruellátás és a fogyasztási szokások — határozzák meg.

Az árak, árarányok és a fogyasztás közötti összefüggéseket tárgyaló részben Kovács Dénes az elmúlt években életbe lépett árintézkedések és árarányváltozások hatásait elemzi. Arra a megállapításra jut, hogy az élelmiszerek árarányai és azok tápanyagtartalma között nincs megfelelő kapcsolat, holott egyes esetekben a kapcsolat megteremtése is segíthetné a fogyasztás szerkezetének előnyös változását. (A szerző már nem tudott foglalkozni az 1966. február 1-i hatósági árváltozások jelentőségével és következményeivel, ezért egyes megállapításai korábbi helyzetet tükröznek.)

A könyvnek talán legsikerültebb, legszínvonalasabb két fejezete foglalkozik a *fogyasztás távlati tervezésének elvi és gyakorlati problémáival.* Több olyan — eddig kellően nem tárgyalt — kérdést is vizsgál, mint például a fogyasztási optimum meghatározását, a fogyasztás arányai tervezésének döntő szerepét, és hangsúlyozza az egy lakosra jutó átlagok vizsgálatán túl a lakosság különböző rétegei fogyasztásának speciális vonatkozásait. A fogyasztás hosszabb távlatban ható tényezői közül főként a gazdasági fejlődés, a reáljövedelmek, az árukínálat, az áruellátás és a fogyasztói szokások szerepét hangsúlyozza. Elemzi a szokások és az ízlés jelentőségét a táplálkozásban, utal azok konzervatív szerepére, a gazdasági tényezőkkel való szoros kapcsolatára, fejlődésük irányára és befolyásolásuk lehetőségeire és módszereire.

A szerző elemzéseire építve *távlati célkitűzéseket dolgoz ki,* kiemeli azok *tendencia* jellegét és ismerteti a távlati tervezés módszereit. Háztartás-statisztikai adatok alapján matematikai módszereket is felhasznál a legfontosabb élelmiszerek fogyasztása telítettségi szintjének megállapítására.

Külön ki kell emelni azt a könyvben felvetett és bizonyított követelményt, hogy bármely hosszabb időre szóló fogyasztási célkitűzés csakis akkor érhető el, *ha az életszínvonal,* illetve a *reáljövedelem a távlati terv időszakában egyenletesen, visszaesés nélkül emelkedik.* Számos élelmiszernél a tervidőszak első felében kell „megalapozni" a perspektivikus célt, mivel egyáltalában nem biztos, hogy a korábbi lemaradás a későbbiekben behozható.

Az ötödik, utolsó fejezet, mintegy a téma lezárásaként *az élemiszerek áruforgalmának perspektivikus fejlődését* tárgyalja, főleg a háztartások jellegének megváltozása szempontjából. Felvázolja a háztartási munka gépesítésének, a szabadidő megnövekedésének, felhasználása módosulásának hatását az élelmiszerek beszerzésére, a vásárlásra, a tárolásra, különös tekintettel az iparilag feldolgozott termékek állandóan növekvő jelentőségére. Befejezésül kiemeli a szerző, hogy a feldolgozott termékek fogyasztásának növelése nem csupán a lakosság jogos, szubjektív kívánsága, hanem szorosan vett népgazdasági érdek is, ami segíti az élelmiszer-árualapok hatékonyabb felhasználását és általában a munka társadalmi termelékenységének növelését.

Forgács Tibor

Rózsa György: A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái

Akadémiai Kiadó, 1965. 174. l. + 10 fakszimile

Rózsa György könyve tudományos közvéleményünk szélesebb rétegeinek az érdeklődésére tarthat igényt, mint azt művének címéből első látásra gondolnánk. A mű mondanivalójának jelentőségét talán szerencsésebb is a címmel ellentétes sorrendben érzékeltetni: a tudományos tájékoztatás, a tudományszervezés fontos kérdéseit elemzi, a társadalomtudományi kutatás ehhez kapcsolódó problémáival kiegészítve.

A könyv belső tagolása is e sorrendet követi. A négy fő rész közül az első a tudományos tájékoztatás fontos általános elvi kérdéseit tárgyalja, a második a tudományos kutatás és a tudományos tájékoztatás kapcsolatait és mai ellentmondásait vizsgálja.

A harmadik rész a tudományszervezési dokumentációval foglalkozik és a negyedik a társadalomtudományi tájékoztatás módszereit és eszközeit elemzi.

A tudományos irodalom növekedése — amit Rózsa a könyv első részében érzékletesen mutat be — a kutatás egyik égető problémájává vált. Ahogy a mesebeli „Albatros" madarat óriásira nőtt szárnyai akadályozzák a szárnyalásban — mondja a szerző Baudelaire szép hasonlatával — az információk tömege nemcsak felemeli, hanem le is húzza a kutatást. Ezt alátámasztja Bernal megállapítása is: gyakran könnyebb egy új tudományos felfedezésre jutni, mint azt megállapítani, hogy az adott problémát a világon valahol megoldották-e. Ez egyébként némely nagy cégnél már gyakorlati kutatási elvvé is vált. (Ha a helyi megoldás várható költségkihatása bizonyos határon — például 5000 dolláron — alul van, akkor azt — még ha tulajdonképpen újramegoldást is jelent — előnyben részesítik, mivel a szakirodalom, dokumentációk stb. széles körű feldolgozása előreláthatóan többe kerülne.)

Rózsa — a washingtoni nemzetközi tudományos tájékoztatási konferencia anyagaira támaszkodva — megállapítja: „Mennyiségileg úgy vetődik fel a kérdés, hogy *nagyobb az információtermelés, mint a raktározási és visszakeresési lehetőség és nemzetközi becslések szerint az információk mennyisége tízévenként megduplázódik.*" (26. l.)

Az ezzel kapcsolatos aggályok nem látszanak alaptalanoknak, ha végigkísérjük a szerző által bemutatott adatokat és elemzéseket. Hubert Humphrey, az Egyesült Államok jelenlegi alelnöke például 1961-ben — vizsgálatok alapján — úgy vélekedett, hogy a szükségtelen, pazarló ismétlődések, kutatási átfedések aránya az Egyesült Államok kormánya által támogatott kutatások között 10—15 százalékot tesz ki. A. Kent amerikai professzor szerint a megszerzett tudományos ismeretek ráfordításaiból — nehéz hozzáférhetőségük miatt — dolláronként 45 cent vész kárba.

Rózsa György könyve azonban messze túlmegy e — lassanként közismertté váló — probléma általános felvetésénél és elemzi az információmennyiség rendkívüli kiterjedésének számos sajátos vonását is. Érdekes ilyen jelenség a szakirodalom, mindenekelőtt a folyóiratok, profilelmosódása, illetve profilkiterjedése. Emiatt a kutató csökkenő biztonsággal remélheti, hogy az őt érdeklő anyagok az általa rendszeresen figyelt folyóiratokban (és nem másokban) jelennek meg.

A kutatás igényeinek a kielégítésére és az információk megfelelőbb kezelésére a könyvtárak, dokumentációs központok stb. az elmúlt évtizedekben, de különösen az utóbbi 10—15 évben jelentős erőfeszítéseket tettek. Nagy ráfordításokkal a bibliográfiák, különféle tájékoztatók ezreit és ezreit teszik közzé évente. Rózsa adatai szerint a genfi „bibliográfiák világbibliográfiája" 84 ezer önálló bibliográfiát tart számon, s a leningrádi Szaltikov-Scsendrin könyvtár különgyűjteménye például 90 ezer bibliográfiát és reference munkát ölel fel. Mindez ékesen bizonyítja az erőfeszítések eredményeit — de az általuk létrehozott új problémákat is. Nem is lehet csodálkozni azon, hogy a tudományos tájékoztatási apparátus növekedési tendenciájával együtt — a szerző megállapítása szerint — azok használata nem tart lépést, vagyis kihasználásuk relatíve csökken. Tekintettel arra, hogy tudományos tájékoztatásra világviszonylatban körülbelül félmillió dollárt költenek évente (az összes kutatási kiadások körülbelül 2,5 százalékát), egyáltalán nem közömbös kérdés, hogy a tájékoztatási kiadások felhasználása csökkenő hatékonyságú-e vagy sem. Magyarországon Rózsa 1961-re vonatkozó közelítő számításai szerint a könyvtárak szakirodalmi beszerzései körülbelül 60 millió forintot (ebből import 16 millió forint), a dokumentációs költségek minimálisan 10 millió forintot tettek ki.

Rózsa könyve jó áttekintést ad az információk kezelése és használhatóbbá tétele területén végzett kutatásokról, a műszaki fejlesztési, gépesítési kísérletekről, az új kiadványszerkesztési módszerekről stb. Különösen érdekes az operációkutatási bibliográfia mechanikus „code" rendszerének bemutatása, amelyet Rózsa még nehézkesnek és kísérleti jellegűnek, de egyben figyelemre méltó „matematizálódási") kezdeményezésnek ítél.

A társadalomtudományi tájékoztatásnak a könyvben tárgyalt rendszerezési, osztályozási problémái első pillantásra technikai kérdéseknek látszanak.

Valójában nem csupán technikai kérdésről van szó, bár a technikai aspektusoknak természetesen önálló jelentőségük van. A dokumentációs osztályozás technikai szempontból sem oldható meg a tudományrendszerezés terén való előrehaladás nélkül. Ezt Rózsa György is megállapítja, de a kérdés valamivel bővebb tárgyalása a tudományrendszerezés dokumentációs jelentőségét valószínűleg jobban megértethette volna az olvasóval.

Mindez nem azt jelenti, hogy a szerző az osztályozás elvi problémáit elnagyolja, s a technikai kérdéseket — amelyek a szélesebb olvasóréteget aligha érdekelhetik — túlzott részletességgel tárgyalja. Ennek ellenkezőjét bizonyítja például az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) társadalomtudományi illetve közgazdasági vonatkozásainak a rendkívül összefogott, mértéktartó tárgyalása. Megítélésünk szerint e „technikai" kérdés tárgyalása akár bővebb is lehetett volna. A vitás nézetek bemutatása, a lehetséges alternatívák tárgyalása ehhez elegendő anyaggal is szolgált volna. Nem kis mértékben éppen Rózsa György nemzetközi keretekben is folyó erőfeszítései eredményeként az utóbbi években már érzékelhető az előrehaladás az ETO revíziója terén, főként a kétségkívül elavult közgazdasági és rokon szakokat illetően.

Rózsa könyvének a tudományszervezési dokumentációkkal kapcsolatos része bármely kutató — vagy akár csak a kutatási eredményeket felhasználók — részére jó bevezetést ad egy növekvő jelentőségű kérdéskörbe. E kérdéskör ismerete nélkül a tudomány (vagy tudományág) fejlődésének arányai és távlatai, a kutatási eredmények létrejötte és sokrétű szervezeti problémái ma már egyre nehezebben tekinthetők át. Rózsa mondanivalója a tudománytörténeti, tudományelméleti, tudományfilozófiai, tudománypolitikai, tudományigazgatási, tudománygazdasági stb. irodalomról mindenképpen gondolatébresztő, még ha nem is törekszik teljességre vagy helyenként leegyszerűsített gondolatok is beleszövődnek. (Ilyen benyomást kelt például a marxizmus—leninizmus klasszikusai tudományrendszerezési jelentőségének a tárgyalása.)

A hazai társadalomtudomány gyarapodó kutatótábora, s mindenekelőtt a fiatalabb nemzedék részére sok hasznos tájékoztatást ad a könyvnek a társadalomtudományi kutatás egyes konkrét eszközeivel és módszereivel foglalkozó része is. Önáltatás volna feltételeznünk, hogy ma már annyira ismertek ezek az eszközök és módszerek, hogy hatékony felhasználásuk biztosított lenne.

Rózsa György könyve hasznos szolgálatot tesz a hazai társadalomtudományi kutatómunka kultúráltságának emelésében. Ha néhány fejezetrész (például a tudomány termelőerővé válásának a tárgyalása) kevésbé sikerült is — a fő célt a szerző feltétlenül elérte: a tudományos tájékoztatás ma még kevéssé ismert (és elismert) elvi-módszertani kérdéskörét egy viszonylag szélesebb olvasóréteg számára, átfogó igénnyel, tudományos színvonalon mutatja be.

Kenessey Zoltán

Benke István:

AZ ANYAGI ÉRDEKELTSÉG RENDSZERE AZ ÉPÍTŐIPARBAN

A szerző megkísérli teljes keresztmetszetében bemutatni ezt a rendkívül fontos népgazdasági ágat. Az építőiparban az irányító hatóságok tervutasításai, az érvényes költségvetési és árrendszer, valamint a megrendelő, tervező, kivitelező ösztönzési rendszerének ellentétes hatású, nem kívánatos következményei vannak. Az orvoslás módjának az ösztönzési rendszer továbbfejlesztési követelményének tárgyalásánál nagy szerepet tulajdonít az értékkategóriák felhasználásának, valamint az egységes erkölcsi és anyagi ösztönzés biztosításának.
A könyv elsősorban közgazdászok számára íródott, de a szűkebb értelemben vett szakmai, valamint az általános gazdasági kérdések iránt érdeklődők számára egyaránt hasznos tájékoztatást nyújt.

242 l., ára fűzve 28,50 Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Левенте Фалл

Хозяйственная деятельность торговой организации в новом механизме

Статья содержит соображения автора о том, в каких условиях будут работать организации внутренней торговли при новой системе хозяйственного управления. В статье используются тезисы занимающейся этими вопросами рабочей группы, однако автор по ряду вопросов имеет иную точку зрения.

В первой части статьи показаны общие условия хозяйственной деятельности организаций внутренней торговли, а именно: централизованное регулирование действия рынка, экономическая конкуренция, новые организационные формы, новый порядок финансирования и т. д. Автор излагает метод установления торговой накидки, роль риска и источники покрытия связанных с риском убытков.

В дальнейшем автор описывает свои соображения относительно системы материальной заинтересованности торговых организаций. Он предлагает, чтобы участие в прибылях зависело, в первую очередь, от динамики отношения прибыли к издержкам, однако, не в сопоставлении с базисным периодом, а со средним по отрасли уровнем. В остальном материальная заинтересованность должна быть связана с изменением общей массы прибыли. Автор считает неправильным прямое централизованное регулирование средней заработной платы в торговых организациях. По его мнению, достаточно максимализировать долю затрат на заработную плату в общем обороте. Таким образом, среднюю заработную плату можно будет повышать путем повышения оборота и сокращения численности.

Иштван Гергей

Хозяйственные решения, информационная система и конъюнктурные тесты

Новая венгерская система хозяйственного управления ставит повышенные требования по отношению к принимаемым хозяйственным решениям и, таким образом, к требуемым для них информациям. В статье рассматриваются эти требования. Автор излагает в основном проблемы информационных связей между предприятиями, а также между государством и предприятиями. Информациями считает он не только данные статистики, бухгалтерского учета и т. п., но и предположения о вероятном ходе хозяйственных процессов, сведения об ожидаемых реакциях заинтересованных сторон, о возможных мотивах какого-либо хозяйственного поведения.

В интересах совершенствования хозяйственной деятельности требуется, чтобы отдельные предприятия установили между собой непосредственные оперативные хозяйственные связи и лучше, чем до сих пор, использовали свои возможности по сбыту продукции. Этому поможет, если они научатся смотреть глазами покупателя и будут лучше знать потребности и возможности внутренних и международных рынков. Для этого не достаточны стоимостные категории и цены, требуются тщательно подобранные, систематические информации. В интересах этого заинтересованные стороны должны организовать у себя сбор информаций. Для устранения параллельности потребуется координация сбора информаций. Система информации может способствовать тому, чтобы руководители предприятий привыкли решать вопросы с учетом более широкой перспективы, в направлении осуществления народнохозяйственных интересов.

Ввиду того, что планы предприятий уже не будут рождаться в порядке разбивки народнохозяйственных планов, между народным хозяйством и предприятиями надо будет создать соответствующий поток информаций — в обоих направлениях. Кроме представления необходимых для планирования данных потребуются новые формы информаций. Эффективность экономических рычагов народнохозяйственного управления может быть определена в случае, если государство сможет следить, насколько быстро, с какой силой и каким образом реагируют предприятия на различные мероприятия экономической политики, направленные на стимулирование, ограничение деятельности (например, на финансовые, налоговые, кредитные и т. п. меры). Государство должно непрерывно получать сведения о принимаемых предприятиями экономических решениях, причем не столько о частных вопросах, связанных с планами предприятий, как об ожидаемых основных направлениях их развития, о возможном возникновении напряженных экономических моментов. В статье излагается применяемый в западных капиталистических странах и недавно введенный и в Югославии метод, известный под названием «конъюнктурного теста» и представляющий собой интервью выборочный сбор сведений по предприятиям — опросным методом — об ожидаемом ходе хозяйственной жизни.

Пал Карпати

Фактическая и необходимая сложность машинного оборудования

В статье выявляется один — до сих пор довольно запущенный — вид резервов экономической эффективности, производительности труда. Автор доказывает, что значительная доля станков, применяемых в машиностроении, является более сложной, чем этого требуют производимые на них работы. Оборудование имеет ряд технических свойств, которые не требуются при обработке. На основе собранных данных автор доказывает, что вместо большей части универсальных станков можно было бы применять простые.

Из-за излишней с точки зрения предприятий и общества сложности оборудования затраты на капиталовложения, плату за пользование основными средствами, содержание и эксплуатацию станков превышают необходимый уровень. В настоящей системе цен эти излишние издержки заведомо включаются в оптовые цены, и поэтому народнохозяйственный убыток не появляется как убыток предприятия

В статье содержится ряд предложений по созданию таких элементов хозяйственного механизма, которые частично могли бы воспрепятствовать приобретению предприятиями слишком сложных станков и оборудования. Автор указывает, что имеющиеся в производственных ресурсах диспропорции являются источниками огромных убытков, и излишняя сложность машинного оборудования является лишь одним из них.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Юдит Римлер

О теории производственных функций. Обзор и критические замечания

Методы анализа межотраслевых связей и линейного программирования широко применяются в Венгрии как в экономической теории, так и на практике. В то же время вплоть до последнего времени мало внимания уделялось ознакомлению с результатами буржуазной литературы о производственных функциях и изучению того, при каких предположениях можно было бы использовать их для целей анализа социалистического хозяйства и перспективного планирования.

Автор в своей статье в качестве первой ступени более обширной научно-исследовательской работы дает обобщение опубликованных по этой теме наиболее значительных произведений. Сначала ею излагается производственная функция Кобб-Дугласа и следующие из формы этой функции экономические абстракции. Затем ею рассматриваются проблемы измерения технического прогресса и, наконец, излагаются функции Эрроу—Ченери—Минхас—Солоу, предполагающие постоянную эластичность замещения (Constant Elasticity of Substitution) и функция М. Бруно, предполагающая постоянную предельную долю (Constant Marginal Shaves).

Во второй части статьи экономические абстракции, связанные с производственными функциями, подразделяются на две — общую и специальную — группы. Общие абстракции независимы от конкретных форм экономики, от того, идет ли речь о социалистическом или капиталистическом хозяйстве. Вторая же группа абстракций, а именно специальные абстракции связаны с тем, что система понятий производственных функций отражает свое буржуазное происхождение.

Наконец, автор развивает мысль о том, что производственные функции рассматриваются ею взаимозависимостью определяющей величины продукции в зависимости от изменения затрат труда и производительности труда. Изменение производительности труда является следствием технического прогресса. Технический прогресс имеет количественную сторону, выражаемую технической оснащенностью труда (capital per man-yeav), и качественную сторону, связанную с происходящими в производственных условиях изменениями, с повышением технологических навыков (Know-how), с улучшением технико-организационных условий.

Бела Кадар

Мирохозяйственные преграды и возможности роста развивающихся стран

Один из ключевых вопросов стратегии экономического развития заключается в том, могут ли, и если да, то насколько опираться развивающиеся страны на свое участие в международном разделении труда. Преграды этому связаны отчасти с объективными процессами мирового хозяйства, отчасти с поведением развитых капиталистических стран в области экономической политики, отчасти же с нынешним механизмом мирового хозяйства.

В статье эти проблемы рассматриваются в связи с предоставляемыми развивающимся странам внешними ресурсами и с расширением внешних рынков. Увеличение притока внешних ресурсов в эти страны в настоящем положении представляется весьма маловероятным — это является ограничивающим с одной стороны фактором. Дальнейшим ограничивающим фактором, связанным с внешними ресурсами, является низкий эффект деятельности развитых капиталистических стран по предоставлению кредитов и оказанию помощи. Эта деятельность служит, в первую очередь, политическим целям, во вторую очередь, целям развития экспорта; масштабы же деятельности, служащей развитию экономики развивающихся стран, являются исключительно малы. Повышение эффективности внешнего финансирования требует изменения, реорганизации кредитной политики, системы оказания помощи, а также настоящего механизма финансирования на основании международного согласия.

Более широкому использованию внешних рынков до сих пор в большой мере препятствовала протекционистская таможенная и торговая политика развитых капиталистических стран, ставящая преграды как расширению экспорта сырья, так и промышленных изделий развивающихся стран. Помимо устранения этих преград требуются также и установление промышленного сотрудничества, предоставление односторонних льгот. В случае устранения преград, установления разделения труда нового типа внешние рынки развивающихся стран могут быть значительно расширены. Заслуживает внимания, что в период подготовки к новому разделению труда, даже при наличии нынешних мирохозяйственных преград, развивающиеся страны, располагающие соответствующими фондами экспортируемых товаров, смогли достигнуть удовлетворительных темпов роста своего экспорта, особенно по промышленным товарам. В последние годы тенденции мировой экономики, внешних рынков не подтвердили предположений относительно угроз, связанных с участием развивающихся стран в международном разделении труда.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Levente Fall

Economy of commercial firms under the new economic mechanism

In the study the author expounds his personal ideas concerning the conditions under which home-trade firms will operate in the new economic mechanism. The study relies on the common standpoint of a working group which dealt with this problem though in many respects the author takes a deviating stand.

In the first part of the study the general conditions of the economy of home-trade firms are described i.e. central market regulations, economic emulation, new organizational forms, the new financing system etc. The method for determining the price gap, the role of risks and the sources for covering the losses due to risks are discussed.

The author expounds his views on the system of material interestedness of firms and suggests that the share of profits should, primarily, depend on the formation of relations between profit and expenditure defined in relation to the branch average, but not compared to an earlier period as a basis. Secondly, the interestedness should be connected to the change of the profit bulk. The author desagrees with the central, direct regulation of average wages of firms and thinks that it suffices to fix a maximum of wages costs of firms in relation to the turnover. Thus, the average wages of firms can be increased through the increase of the turnover and decrease of the staff.

István Gergely

Economic decisions, information system and business test

The new Hungarian system for the direction of the economy raises increased demands towards economic decisions as well as towards information that underlies these decisions. The study examines these requirements and discusses the problems of information relations of firms between each other and those between firms and state. In the author's view not only statistical and accountancy data are to be regarded as information but also assumptions which substantiate the formation of economic conditions and reports on the probable reactions of the interested parties as well as conceivable motives of their economic attitude.

In order to improve the economy it is necessary that the single firms should enter into direct and operative economic relations with each other and take advantage of marketing possibilities to a greater extent than hitherto. The latter will also be promoted if firms will learn to see through the customers' eyes and become more familiar with the requirements and possibilities of internal and international markets. Information on prices and value categories alone do not suffice because regular and selected information is needed. For this purpose the parties concerned must organize co-ordinated gathering of information in order to avoid parallelism. The information system may contribute to establish that mentality of managers which considers the interests of the national economy from a broader perspective.

Since the plan of firms will not issue anymore through the breakdown of the national economy plan, a two-directional stream of information must be developed between national economy and firms. In addition to the publication of data related to planning, new forms of information are also needed. The efficiency of economic methods for the direction of the national economy can be best assessed if the state can follow how promptly, to what extent and in which way the firms react to incentive, influencing and limiting means of economic policy as, for instance, financial, tax, credit etc. measures, The state must be continuously informed on the economic decisions of firms i.e. not so much on the details of their plans as rather on the main trends of the expected development and possible economic tensions. The article reports on the so-called "business test", a representative collection of data, based on an interview system, which gives forecasts on the probable formation of economy and was recently introduced in Jugoslavia too, in addition of being also applied in western capitalist countries.

Pál Kárpáti

Actual and necessary elaborateness of machines

The study calls attention to a hitherto rather neglected type of economicability and productivity reserves and proves that a considerable part of the machines used in the engineering industry is more complicated than it would be necessary by the work performed on them. The machines possess several such technical features which are not needed in the course of processing. The author, relying on a survey of data, proves that instead of a great part of all-purpose machines simple ones would also do.

Machines which are over-complicated from the aspect of firms and society cause higher investment, maintenance and operating costs as well as higher asset engagement charges. In the present price system these superfluous expences are included in the producers' price calculations, thus, the loss of the national economy does not come to light as the loss of the enterprise.

The article contains several suggestions in order to introduce such mechanism elements by dint of which it can partly be prevented that firms should purchase more elaborate machines

and equipment than necessary. The author points out that the disproportionatenesses between the resources of production are the cause of grievous losses and that from among these, the superfluous elaborateness of machines is only one of the sources of losses.

Judit Rimler

On the theory of production functions
— Survey and critical comments —

In Hungary, input and output analyses and methods of linear programming are widely applied in economic theory and practice as well. However, only slight attention was devoted hitherto to the results of bourgeois literature on production functions and to the investigation of conditions under which production functions can be applied for the analysis of socialist economy and long-range planning.

In this article the most important studies published on this subject matter are compiled as a first step of a comprehensive research work. First, the Cobb-Douglas production function and the economic abstractions deriving from the form of the function are expounded. Subsequently, the authoress is concerned with problems of measuring the technical improvement. Finally, the assumptive functions of the constant elasticity of substitution by Arrow, Chenery, Minhas and Solow as well as the constant marginal share by M. Bruno are dealt with.

In the second part of her article the authoress divides the economic abstractions related to production functions into two groups i.e. into a general and a special one. The general abstractions are independent of the concrete forms of economy i.e. they do not depend either from socialist nor capitalist economy. On the other hand, the second i.e. the special group of abstractions is related to the fact whether the system of conception of production functions bears the mark of bourgeois origin.

The authoress finally expounds that she considers production functions as a relationship which determines the quantity of production as a function of the changes of labour input and work productivity. The change of the latter is a consequence of technical development. The quantitative aspect of technical improvement is expressed by technical facilities of work (capital per man-year) while its qualitative aspect is related to changes issuing of conditions in the production, increase of technical know-how and improvement of technical organizational conditions.

Béla Kádár

Limits and possibilities of growth of developing countries from the aspect of world economy

One of the key issues of the strategy of economic development is the question whether and to what degree the developing countries can rely on their joining in the international division of labour. Limitations for relying upon the international division of labour are partly related to objective processes of world economy as well as to the attitude of developed capitalist countries in matters of economic policy, and partly to the present mechanism of world economy.

The article examines these problems in connection with the expansion of external markets and resources granted to developing countries. One of the limiting factors is that the increase of the influx of foreign resources, as matters now stand, is highly improbable. Another limiting factor in this connection is the inefficiency of credits and economic assistance rendered by developed countries, because these activities serve, first of all, to assert political supremacy and, secondly, export development, while the share of activities in order tc boost the economy of developing countries is very low indeed. An improvement of the efficiency of external financing requires that the credit and economic aid policy as well as the present financing mechanism should be amended and reorganized on the basis of international understanding.

Reliance on external markets was hitherto greatly hindered by the protective tariff and trade policy of developing capitalist countries which restricted the increase of the developing countries' raw material and commodity exports. Apart from breaking down these barriers it is also necessary to render unilateral advantages and to bring about industrial co-operation. If the barriers have once been broken down and a new type division of labour was developed, the external markets of developing countries can be considerably expanded. It is noteworthy that in the period of preparing the new division of labour and despite the present barriers of world economy, those developing countries which possess adequate export commodity stocks were able to increase their export, particularly that of industrial commodities, at a satisfactory rate. Views which emphasized in the last years the risks involved in joining the international division of labour were not corroborated by world economy and tendencies of external markets.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8¼ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. augusztus 9.
66.1692 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest, V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61 257, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizethető és példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest. V., Váci u. 22. Telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 84,— Ft.

СОДЕРЖАНИЕ

Дьердь Лазар — О третьем пятилетнем плане народного хозяйства 1017
Левенте Фалл — Хозяйственная деятельность торговой организации в новом механизме 1029
Иштван Гергей — Хозяйственные решения, информационная система и конъюнктурные тесты 1043
Пал Карпати — Фактическая и необходимая сложность машинного оборудования 1055
Юдит Римлер — О теории производственных функций. Обзор и критические замечания 1067
Х. Холай — Проблема определения цены на землю при социализме 1081
Бела Кадар — Мирохозяйственные преграды и возможности роста развивающихся стран 1095

ДИСКУССИЯ

Ласло Чапо — Планирование перспективного роста в открытой экономике 1110

ОБЗОР

Американские зарубежные капиталовложения и наднациональные предприятия-гиганты *(Дьердь Адам)* 1118

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1131

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Андраш Броди «Капиталоемкость производства при капитализме»
Енэ Рац «Взаимосвязь между основными фондами и производством в венгерской промышленности» *(Дьердь Саколцаи)* 1137
Д-р Шандор Фюлэп—Миклош Шиман «Экономика текстильной и швейной промышленности» *(Жужа Маушец)* 1140
Д-р Денеш Ковач «Перспективы потребления продовольственных продуктов в Венгрии» *(Тибор Форгач)* 1141
Дьердь Рожа «Исследования общественных наук и ниформационные проблемы организации науки» *(Золтан Кенешшеи)* 1142
Резюме статей на русском и английском языках 1145

CONTENTS

György Lázár: On the third Five Year Plan of the National Economy ... 1017
Levente Fall: Economy of commercial firms under the new economic mechanism 1029
István Gergely: Economic decisions, information system and business test 1043
Pál Kárpáti: Actual and necessary elaborateness of machines 1055
Judit Rimler: On the theory of production functions 1067
H. Cholaj: The problem of determining land prices under socialism 1081
Béla Kádár: Limits and possibilities of growth of developing countries from the aspect of world economy 1095

DISCUSSION

László Csapó: Long-range planning of growth under open economy 1110

REVIEW

American investments abroad and supra-national big enterprises *(György Ádám)* 1118

RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 1131

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

András Bródy: The capital requirement of production under socialism
Jenő Rácz: Connection between fixed funds and production in the Hungarian industry *(György Szakolczai)* 1137
Dr. Sándor Fülöp—Miklós Simán: Economics of the textile and clothing industry *(Zsuzsa Mausecz)* 1140
Dr. Dénes Kovács: Perspectives of the Hungarian foodstuff consumption *(Tibor Forgács)* 1141
György Rózsa: Sociological research, organization of science and its information problems *(Zoltán Kenessey)* 1142
Summaries of the Articles in Russian and English 1145

Ára: 7,— Ft

Indexszám: 25452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL:

Hegedüs András—Márkus Mária:
EMBER—MUNKA—KÖZÖSSÉG
302 l., kötve 42,— Ft.

MAGYAR VÁROSOK
750 l., kötve 151,— Ft.

Megyeri Endre:
AZ ERKÖLCSI KOPÁS ÉS A KAPACITÁSOK GAZDASÁGOS KIHASZNÁLÁSA A SZOCIALISTA IPARBAN
116 l., fűzve 13,— Ft.

TÖBBTELEPES VÁLLALATOK MŰKÖDÉSE
(Vállalati Kiskönyvtár)
196 l., fűzve 10,50 Ft.

BUDAPEST STATISZTIKAI ZSEBKÖNYVE 1966
336 l., kötve 20,— Ft.

KORUNK VILÁGGAZDASÁGA II.
(A fejlett tőkésországok)
632 l., kötve 99,— Ft.

KORUNK VILÁGGAZDASÁGA III.
(A fejlődő országok)
590 l., kötve 94,— Ft.

A MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM 1965. ÉVI ÜNNEPI ÜLÉSSZAKA
344 l., fűzve 44,— Ft.

Főelárusítók:

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Nádor u. 8.,

EÖTVÖS LORÁND KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.

A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleseteire is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

10

A tartalomból

KESERŰ JÁNOS:
A gazdasági mechanizmus reformja és a tsz-ek

BARTA B.—NAGY E.:
A lakáshelyzet alakulása Magyarországon

SZAKOLCZAI GYÖRGY:
Beruházási struktúra és növekedési ütem

MAURICE DOBB:
A gazdasági növekedés modern elméletei

HETÉNYI ISTVÁN:
Vita a hosszú távú növekedés tervezéséről

XIII. évfolyam

1966. október

TARTALOM

Keserű János: A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései és a termelőszövetkezetek 1149
Barta Barnabás—Nagy Elek: A lakáshelyzet alakulása Magyarországon a második ötéves terv időszakában 1162
Földes Károly: Vállalati önállóság és szocialista tulajdon 1173
Szakolczai György: A beruházási struktúra és a növekedési ütem összefüggései 1187
Vágó János: A munkaerő-felhasználás hatékonysága a gépiparban 1206
Maurice Dobb: A gazdasági növekedés modern elméletei 1217

VITA

Hetényi István: Vita a hosszú távú növekedés tervezéséről 1228
Pirityi Ottó: Az arányosságról 1234

SZEMLE

A könnyűipar helyzete és III. ötéves terve *(Simán Miklós)* 1247

FOLYÓIRATSZEMLE 1257

Szun Je-fang nézeteinek bírálata — Fernand Nicolon: A nyugateurópai integráció irányzatai és ellentmondásai — H. B. Chenery: A külföldi segélyek hatásfoka — Sol Swerdloff: Svédország munkaerőprogramja — J. Nowicki: A szakképzett munkaerő társadalmi költségei

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Háy László: A világkapitalizmus válsága *(Sipos Aladár)* 1267
T. Sz. Hacsaturov: A beruházások gazdasági hatékonysága *(Turánszky Miklós)* 1269
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1273

E SZÁM SZERZŐI:

Barta Barnabás, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője, **Dobb, Maurice,** a Trinity College professzora, Cambridge, Nagy-Britannia; **Földes Károly** aspiráns, az MSZMP KB munkatársa; **dr. Hetényi István,** az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, egyetemi docens; **Keserű János** földművelésügyi miniszterhelyettes; **Nagy Elek,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **dr. Pirityi Ottó,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Simán Miklós,** a Könnyűipari Minisztérium Iparfejlesztési Főosztályának osztályvezetője; **dr. Sipos Aladár** kandidátus, az MSZMP Pártfőiskola tanszékvezető tanára; **dr. Szakolczai György,** a Központi Statisztikai Hivatal Információfeldolgozási Laboratóriumának osztályvezetője; **dr. Turánszky Miklós** kandidátus, az Országos Tervhivatal Beruházási Irodájának igazgatója; **Vágó János,** az Országos Tervhivatal munkatársa.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

---

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8 ív. – Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. szeptember 12.
66.1968 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci út 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

KESERŰ JÁNOS:

A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései és a termelőszövetkezetek

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának a gazdasági mechanizmus reformjáról megjelent határozata egész társadalmunk érdeklődésének középpontjában áll. A nagyfokú érdeklődés oka a határozat átfogó, egész életünkre kiható jellege mellett az, hogy számos területen máris megkezdődtek a végrehajtás előkészületei. Ennek során sok olyan új, eddig még fel nem tárt összefüggés kerül felszínre, amely a reform következtében kibontakozó új gazdaságirányítási rendszer eddig még nem ismert lehetőségére utal, vagy ellenkezőleg: egyelőre áthághatatlan akadálynak tűnik. A különböző összefüggések ilyen felszínre kerülése természetesnek tekinthető, hiszen a Központi Bizottság határozata a dolog természeténél fogva nem tartalmazhatott részleteket; csupán a változás fő irányát szabta meg. Ahhoz, hogy a reform végrehajtása sikeres legyen, nagyon lényeges, hogy a soron következő lépések részleteiben is tisztázottak s a határozat fő irányvonalával egyezőek legyenek. E nem kis célok elősegítése a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában éppúgy nélkülözhetetlen, mint a gazdasági élet más területein.

A termelőszövetkezetek és az állami vállalatok kapcsolata

A termelőszövetkezetek működésük során számos felvásárló, szolgáltató, kereskedelmi (ellátó) és más állami vállalattal kerülnek kapcsolatba. Az elmúlt időszak tapasztalataiból tudjuk, hogy e kapcsolatok jellege nagymértékben kihat a szövetkezetek eredményeire, de nem marad hatástalan a kapcsolódó állami vállalatokra sem. Éppen ezért az új mechanizmusban e kapcsolatoknak úgy kell alakulniuk, hogy mindkét irányban a legkedvezőbb hatásokat eredményezzék.

A Központi Bizottság határozata e kapcsolatok jellegére meglehetősen nagy súlyt helyez és eléggé pontos útbaigazítást ad. Kimondja, hogy: „A szövetkezetek működésének, az állam és a szövetkezetek viszonyának alapja a szövetkezetek önigazgatásának, továbbá a szövetkezetek és állami vállalatok egymásközti kapcsolatában *az egyenjogúság** elismerése és alkalmazása." A határozat más helyén ugyanez az elv a felvásárló vállalatok és a termelőszövetkezetek kapcsolatára konkretizálva a következőképpen van megfogalmazva: „A termelőszövetkezetek és felvásárló vállalatok szerződéses kapcsolatát szigorúan a *kölcsönös gazdasági előnyökre** kell alapozni,

* Kiemelés tőlem – Keserű János.

s meg kell szüntetni minden olyan zavaró, adminisztratív előírást, amely ma e téren megtalálható." Lényegében ugyanezen gondolat részletesebb kifejtését olvashatjuk az Irányelvekben is: „A felvásárló szervezetek a jövőben csak mint az állami gazdaságok és szövetkezetek *egyenrangú partnerei** működhetnek. Nem léphetnek fel mint hatósági előírások közvetítői, nem rendelkezhetnek olyan eszközökkel, amelyek kizárólagos juttatása vagy elvonása révén a gazdaságokat kényszerítően befolyásolhatják. Viszont a megkötött szerződések kétoldalú kötelezettségeket foglalnak magukban és azok betartása mindkét fél részére kötelező."

A termelőszövetkezetek és az állami vállalatok kapcsolatának ilyen kialakítása teljesen összhangban áll a határozatnak és a részletesebb Irányelveknek az állami vállalatok egymásközti kapcsolatára vonatkozó koncepciójával, amely a következőképpen szól: „A vállalatok (trösztök) *egyenjogúak,** hatósági funkciókat nem gyakorolhatnak, utasítási, intézkedési joguk más vállalatokkal szemben nem lehet. Az ennek ellentmondó jogszabályokat hatályon kívül kell helyezni, illetve csak az átmenetileg szükséges ideig tarthatók érvényben (készletező vállalatok anyag- és termékgazdálkodással kapcsolatos hatósági funkciói, profilgazda rendelet stb.)."

Az idézetekből nyilvánvaló, hogy az új gazdasági mechanizmusban a határozat koncepciója szerint alapvetően a vállalatok egymás közti kapcsolatának, de a termelőszövetkezetek és állami vállalatok kapcsolatának is az *egyenjogúság* alapján kell kifejlődni. Ez természetesen nem egy tollvonással megoldható feladat. Az intézkedések, változások összefüggő rendszerére lesz szükség ahhoz, hogy ez a kívánatos állapot létrejöjjön. Erre utalnak a következők:

— A termelőszövetkezetek és az állami vállalatok egymáshoz való kapcsolatának az egyenjogúság alapján való kifejlődéséhez szükséges, hogy a termelőszövetkezetek a termelésre, termékeik értékesítésére, beszerzéseikre több különböző szempontokból előnyös lehetőség közül választhassanak. Ebben az esetben ugyanis választásaik általában a lehetőségeik, adottságaik optimális kihasználása irányában fognak esni, ami tartalékkapacitások kiaknázásának egyik forrása lehet.

— A termelőszövetkezetet és az állami vállalatot az egymás közti gazdasági kapcsolatok kialakításában a gazdasági előnyök mérlegelésén túl más körülmények ne befolyásolják. Ez nem jelenti azt, hogy az állami vállalatokra vagy a termelőszövetkezetekre az államhatalom központi intézményei semmiféle kötelezettséget nem rónak. A kötelezettségek azonban olyan jellegűek lesznek, amelyek a vállalatokat adottságaik legjobb kihasználására késztetik (jövedelmezően gazdálkodjanak; megrendeléseiknek legjobban tegyenek eleget stb.), s nem olyanok, mint eddig, amikor az állami utasítások egyes részfolyamatokra (lebontott tervmutatók stb.) irányultak. Éppen ezért az állami vállalatokat saját adottságaik jobb kihasználására ösztönző állami kötelezettségek, előírások nem lesznek ellentétben azzal a követelménnyel, hogy a termelőszövetkezetekkel kapcsolataikat a kölcsönös gazdasági előnyök mérlegelése alapján alakítsák ki. Nem lehetnek azonban ezzel ellentétes előírásaik a termelőszövetkezeteknek sem, hiszen az ellentmondana az új gazdasági mechanizmus általános alapelveinek.

— Egyik vállalat sem vindikálhatja magának azt a jogot, hogy az össz-

* Kiemelés tőlem – Keserű János.

társadalmi érdeket a másik vállalattal szemben ő képviseli. Az állami és szövetkezeti vállalatokra egyaránt ható gazdasági-gazdaságpolitikai ösztönzések (és bizonyos esetekben hatósági előírások is) minden vállalatnál (a szövetkezeti vállalatnál is) közelhozzák, lényegében egybeesővé teszik a vállalati érdeket az össztársadalmi érdekkel. Ha ezen a téren eltérések adódnak, azt nem az egyik vállalatnak a másikkal szembeni kiváltságos helyzete biztosítása útján, hanem az általános feltételek változtatása útján kell szabályozni. A vállalati és a népgazdasági érdek egybeesésének vagy legalábbis megközelítő egybeesésének biztosítása tehát sem az állami vállalatoknál, sem a termelőszövetkezeteknél nem a vállalatok egymás közti kapcsolatainak, hanem az állam általános közgazdasági feltételeket kialakító tevékenységének szférájába tartozik.

— Az állami és a szövetkezeti vállalatok közti kapcsolatok területén az egyenjogúság kialakulásának lényeges feltétele, hogy egyik fél se legyen felruházva a másik féllel szemben hatósági funkciókkal, utasítási-intézkedési joggal. Ez ugyanis módot adna az ilyen joggal felruházott vállalatok számára, hogy partnereiket választási szabadságukban befolyásolják és a helyi adottságok optimális kihasználására irányuló döntési szándékuktól eltérítsék. Ez pedig — mivel kapacitáskihasználatlanságot eredményez — népgazdaságilag is káros következményekkel járna.

Természetesen az államhatalom szervei is hozhatnak a szűkebben vett vállalati érdekeket sértő, egyes vállalatok vagy vállalatcsoportok döntési szabadságát korlátozó hatósági rendelkezéseket. Ezek egy része helytelen is lehet. Annál nagyobb ennek a lehetősége, minél inkább részletekbe menő az államhatalmi szervek, a minisztériumok, a tanácsok stb. gazdaságirányító tevékenysége, s annál kisebb, minél átfogóbb, részletekbe nem nyúló e tevékenység. Fokozott mértékben áll fenn azonban ez a veszély, ha e jogot egyik vállalat gyakorolja a másik irányában. A vállalatok egymás közti kapcsolata ugyanis soha nem maradhat meg az általánosságok síkján, hanem szükségszerűen kiterjed a részletekre. Éppen ezért az egyenjogú vállalati kapcsolatok kialakulásának döntő feltétele, hogy a vállalatoknak ne legyen egymással szemben hatósági-utasítási joga.

— Az állami és a szövetkezeti vállalatok egyenjogúsága megvalósulásának a szocialista tulajdon két, egyenrangú formájának általános — tehát nemcsak gazdasági, hanem jogi, erkölcsi — elismerését is kell jelentenie. Ezért a társadalmi preferenciák a vállalatok közti jogviták elbírálásában és más, hasonló területeken egyik irányban sem érvényesülhetnek általában a másik rovására. Ahol viszont az előnyben részesítés egy-egy konkrét esetben kívánatos és elengedhetetlen (pl. bizonyos anyagi juttatásoknál), ennek döntő szempontja ne a tulajdonforma, hanem a gazdasági célszerűség legyen.

Ha a termelőszövetkezetek és az állami vállalatok új típusú kapcsolatát ezek a vonások fogják jellemezni, ez a termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységére feltétlenül kedvezően fog hatni. A legfőbb előny, amellyel reálisan számolhatunk, az lesz, hogy a termelőszövetkezetek a termelésben az eddigieknél jobban kihasználják természeti, munkaerő- stb. adottságaikat; a mezőgazdasági termékek kereskedelme, illetve a mezőgazdasági termeléshez használt gépek, eszközök forgalma pedig az eddiginél rugalmasabb, inkább a szükségletekhez igazodó lesz.

Reálisan számítani lehet azonban arra is, hogy a vállalati kapcsolatok

ilyen alakulása kedvező lesz az állam és az állami vállalatok számára is. Mivel a termelőszövetkezetek az eddiginél jobban ki fogják használni termelési adottságaikat, megnő a mezőgazdasági termékek mennyisége, amely jobb hazai ellátást, illetve növekvő exportot tesz lehetővé. Az új helyzetben fokozódik az irányító szervek tisztánlátása. A termelőszövetkezetek szabad választási lehetősége a termelési szerkezetben már a tervkészítés szakaszában világosan mutatni fogja, hogy a népgazdaságilag kívánatosnak ítélt termelési szerkezettel adottságaink, illetve anyagi ösztönzési rendszerünk összhangban állnak-e. A mezőgazdasági termékek értékesítési módjainak megválasztásában nyújtott szabadság viszont már a szerződéskötés idején az állami felvásárlás módszereinek és eszközeinek értékeléséhez nyújt segítséget. Nyilvánvaló lesz ugyanis, hogy amennyiben valamely termékből a vezető szervek által kívánatosnak ítéltnél kisebb az aránya az államilag leszerződött mennyiségnek, úgy ennek oka vagy az, hogy az állami felvásárlás túlságosan előnytelen a piaci értékesítéssel, illetve a helyi feldolgozással szemben, vagy pedig az, hogy a felvásárló állami vállalatok tevékenysége túl kedvezőtlen. Ilyen esetben mindegyik okon változtani szükséges. Előnyöket ígér az új helyzet abból a szempontból is, hogy a korábbi időben kialakult vállalati monopolhelyzetet is bizonyos mértékig ellensúlyozza. A mezőgazdasági termékek több irányú mozgása nyilvánvalóvá teszi a monopolhelyzet káros következményeit, s ezzel annak kiküszöbölésére ösztönöz. A gazdasági irányításnak mindenkor módjában fog állni a termelést károsan befolyásoló monopolhelyzet korlátozása.

Az új helyzetben az eddigiektől eltérően alakulnak az állami és a földművesszövetkezeti felvásárló vállalatok működési feltételei. Mivel a mezőgazdasági termékek — néhány monopolcikk (pl. dohány stb.) kivételével — nemcsak rajtuk keresztül kerülnek forgalomba, nem lehet az ország ellátásáért felelős gazdáknak tekinteni őket. E vállalatok is — hasonlóan a többi termelő és kereskedelmi vállalathoz — a jó vállalati működésért felelnek. Azért tehát, hogy profiljuknak megfelelő területen törekedjenek a lehető legnagyobb volumenű áru forgalmazására (vállalati nyereségüknek és a vállalaton belüli ösztönzésnek döntően ettől kell függni), e forgalmazás a lehető legkisebb önköltséggel járjon és ezek érdekében használják ki összes lehetőségeiket. Ilyen körülmények között azért, hogy a különféle mezőgazdasági termékekből a belső ellátáshoz és exportra elegendő árualap álljon rendelkezésre, nem az egyes vállalatok felelősek. Felelősek az irányító szervek azért, hogy jól elemezzék és alakítsák a termelésre ható körülményeket, amelyek hatására a termelő üzemek a termelés szerkezeti összetételére vonatkozó döntéseiket meghozzák. Az állami és a földművesszövetkezeti felvásárló vállalatok azért, hogy jól használják ki a maguk vállalati lehetőségeit az áruforgalom mennyiségi fokozásában, minőségének megőrzésében, javításában és a forgalmazás költségeinek csökkentésében. A mezőgazdasági termelő üzemek pedig azért, hogy a legmesszebbmenően kihasználják adottságaikat a termelés mennyiségi növelésére és minőségének javítására, s kiválasszák a megtermelt áru értékesítésének legkedvezőbb formáját. Az irányító szervek, a felvásárló vállalatok és a termelő üzemek *együttes* tevékenységének kell eredményezni azt, hogy a mezőgazdasági termelés mennyiségében és összetételében a népgazdaságilag kívánatos mértékben növekedjék, továbbá, hogy az áruellátás kedvezően alakuljon.

Napjainkban az állami felvásárló vállalatok és mezőgazdasági termelő

üzemek új típusú kapcsolatainak kialakításában a leggyakrabban felmerülő probléma, hogy a felvásárló vállalatokon keresztül történő anyag- és eszközellátás kiszélesítése összeegyeztethető-e az Irányelvekben hangsúlyozott egyenlő jogú vállalati kapcsolatok elvével. Az állat- és baromfiforgalmi vállalatok ugyanis arra törekszenek, hogy a népgazdaságnak importból, illetve felvásárlás stb. útján rendelkezésre álló központi takarmánykészletet a rászoruló termelőszövetkezetek csak rajtuk keresztül kaphassák és ők a takarmányt a velük való szerződéskötés arányában juttassák. A terményekkel felvásárlásával foglalkozó vállalatok törekvése pedig az, hogy vetőmaggal, műtrágyával, egyes felszerelési tárgyakkal ők láthassák el a termelőszövetkezeteket, természetesen aszerint, hogy rajtuk keresztül értékesítik-e termékeiket, vagy sem. E vállalatok törekvéseiket azzal indokolják, hogy — mivel közvetlen kapcsolatban állnak a mezőgazdasági termelő üzemekkel — ők tudják legjobban megítélni, hogy a termeléshez szükséges különféle eszközök hol eredményeznek a legtöbbet.

Az új gazdasági mechanizmus azon alapelvéből, hogy a termelőszövetkezetek és állami vállalatok (és általában a vállalatok) közti kapcsolatot a kölcsönös gazdasági előnyök alapján kell kiépíteni, következik, hogy az új gazdasági mechanizmusban a felvásárló vállalatok a velük árukapcsolatban álló termelő üzemek számára oly módon is előnyössé igyekezzenek tenni kapcsolatukat, hogy a termeléshez szükséges bizonyos kellékekkel ellátják őket. Ilyen kapcsolatokat a fejlett tőkésországokból is ismerünk, és tanulmányozásuk alapján sokukról kedvező véleményünk alakult ki. Ismeretesek pl. a svéd Findusz-cég ilyen irányú kapcsolatai, amelyek a cég által magas színvonalon kinemesített vetőmagvak, szamócapalánták stb. juttatásán túl a termelés egész folyamatára kiterjedő részletes szaktanácsadásra, bizonyos eszközökkel való ellátásra stb. terjednek ki. Hasonlóképpen meglehetősen közismertek Magyarországon a nyugatnémet Lohmann-cégnek a farmergazdaságokkal kialakult kapcsolatai, amelyek keretében a cég hibridbaromfival, felszerelésekkel, takarmánnyal és a termelés teljes folyamatára kiterjedő szaktanácsadással látja el a partnereket. Mindezek a mezőgazdasági termelő üzemek számára is előnyös gazdasági kapcsolatokként ismeretesek Magyarországon, s ezekhez hasonló kapcsolatok az új gazdasági mechanizmusban nálunk is kifejlődhetnek.

A nyugatnémet és a svéd farmergazdaságok azonban — eltekintve a kapitalista rendszer egyéb kényszerítő hatásaitól — több cég között választhatnak. Mástól is vásárolhatnak palántát, hibridbaromfit, takarmányt stb., sőt rendszerint több olyan cég egyidejű ajánlata között válogathatnak, amelyek ugyanolyan komplex kiszolgálást biztosítanak számukra, mint az említett cégek. Ezzel szemben nálunk az említett vállalati törekvések arra irányulnak, hogy olyan eszközök kizárólagos juttatása történjék rajtuk keresztül, amelyek hiánycikkek; amelyek más úton nem szerezhetők be, vagy nincs elegendő belőlük. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termelő üzem két lehetőség között választhat: vagy szerződik az illető felvásárló vállalattal olyan feltételek mellett, amilyeneket az kínál számára, és ekkor hozzájuthat takarmányhoz, felszerelési tárgyakhoz stb., vagy nem köt szerződést, de akkor nem tudja más úton megszerezni azokat, s csak az a választása lehet, hogy az illető termék termelésével nem foglalkozik. Tudjuk azonban, hogy más termék termelésére való átállás nem könnyű, különösen akkor, ha már épületekben, berendezésekben stb. bizonyos termelésre az

üzem részben vagy egészben fel van készülve. A hiánycikkek ilyen forgalmazása tehát a felvásárló vállalatokat a termelő vállalatok fölé emelő, feltételeket diktáló vállalatokká teszi, amely egyenlőtlen vállalati kapcsolatok kialakításához vezet, és mint ilyen, szemben áll az új mechanizmus alapvető törekvéseivel.

Mindezek alapján az látszik a helyes álláspontnak, ha az állami vagy a földművesszövetkezeti felvásárló vállalatok szerződéses keretek közötti anyag- és eszközellátását a nem hiánycikkek körére korlátozzuk, illetve olyan mértékben bővítjük, ahogyan a hiánycikkek köre szűkül. Ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy addig, amíg az áru- és pénzviszonyok ezt a problémát meg nem oldják, a korlátoltan rendelkezésre álló termelőeszközök (pl. takarmány, műtrágya stb.) ott kerüljenek felhasználásra, ahol azok a legjobban hasznosulnak. Lehetséges ugyanis, hogy ezek egy részét (pl. a műtrágyát) a kész termék felvásárlásával össze nem kapcsolt kereskedelmi szerv (pl. Agroker) útján hozzunk forgalomba. Ebben az esetben a korlátoltan rendelkezésre álló termelőeszközt elsősorban azok a termelő üzemek vásárolják fel, amelyek anyagilag legerősebbek, tehát ahol a jó termelési adottságok már eddig is szakértelemmel, szorgalommal stb. párosultak. Ettől tehát nem kell félni, hiszen a termelőeszközt jó adottságok mellett, kellő szakértelemmel, tehát a népgazdaság szempontjából legelőnyösebb módon használják fel. (Az anyagilag kevéssé erős szövetkezeteket pedig az állam támogatja, vagyis olyan pénzforrást biztosított számukra, amelyből a szükséges mennyiséget ők is megvásárolhatják.) A hiánycikkek másik részénél (pl. a takarmánynál) továbbra is az elosztás zsürizése látszik járhatónak, ahol a legkedvezőbb megoldáshoz mindenki — közte a felvásárló vállalat is — tapasztalataival hozzájárulhat. A lényeg tehát az, hogy már az átmenet idején — tehát amikor hiánycikkek vannak — se mondjunk le az Irányelvek alapvető törekvéséről, az egyenlő jogok kialakulása feltételeinek megteremtéséről.

Tapasztalható napjainkban, hogy egyes felvásárló vállalatok a termelőszövetkezetek szabadabb áruértékesítési lehetőségeit azzal igyekeznek ellensúlyozni, hogy a termelőszövetkezeteket a termeléshez nyújtott szaktanácsadással is kiszolgálják. Az Állatforgalmi Vállalat pl. ilyen célra külön szaktanácsadó-hálózat felállításán fáradozik. Az említett vállalatok ilyen irányú törekvése helyeselhető és egybevág az új gazdasági mechanizmusról megjelent határozat felfogásával.

Természetesen a vállalatoknak e munka során rendkívül gondosan kell eljárni. A legfontosabb, hogy termelési szaktanácsadásra csak olyan személyeket alkalmazzanak, akiknek széles körű, sokoldalú, magas színvonalú tapasztalata és tájékozottsága van az adott területen. Ha a szaktanácsadók kevesebbet tudnak, mint a termelő üzemek szakemberei, nem válik vonzóvá a vállalat ilyen irányú szolgáltatása és csak a vállalati költségeket növelik, de nem hoznak hasznot.

Az állami és földművesszövetkezeti felvásárló vállalatok egyik leghatásosabb eszköze az új mechanizmusban a felvásárlási árak eddiginél rugalmasabb kezelése lesz. Hatékony beleszólásuknak kell tehát lenni az ún. fix, központilag megállapított árakba. Ezeknél az áraknál abból kell kiindulniok, hogy a mezőgazdasági termelőüzemeket ezentúl senki nem fogja kényszeríteni arra, hogy e termékeket akkor is termeljék, ha az előnytelen számukra. Olyan árakat kell tehát kialakítani, amelyek előnyösek a ter-

melők számára. A „tól-ig", illetve szabad áraknál a felvásárló vállalatoknak az eddiginél nagyobb szabadságuk lesz. Ezzel azonban tudniok kell jól élni. Soha nem feledhetik el, hogy a következő évben, illetve években is szükségük lesz a termelő partnerre, és ezért a felvásárlási árak túlzott ingadoztatásától, illetve olyan szintre való leszállításától, amely a termelő üzemet erősen sújtja, óvakodniok kell. Ez ugyanis az adott évben indokolt, közgazdaságilag alátámasztott lehet, de — különösen az egyéves kultúráknál — a termelési bázis olyan szűkülésére vezethet, amely a felvásárló vállalat alapvető érdekeltségét is veszélyeztetheti. Több éves szerződések esetén sem alakulhat ki olyan helyzet, hogy a szerződéses úton való értékesítés árai lényegesen kedvezőtlenebbek legyenek a piaci áraknál, hiszen ezt a termelő üzemek értékesítési biztonsága nem ellensúlyozza.

Világosan látni kell, hogy a mezőgazdasági termelő üzemek az új helyzetben az eddiginél élénkebben fognak reagálni az értékesítési árakra. Mivel a termelési szerkezetet a tervlebontás rendszere nem fogja merevvé tenni, ez a reagálás mindenekelőtt a termelés szerkezetében, továbbá — mivel a termelési eszközök beszerzésében és felhasználásában is több választási és szabadabb döntési lehetőségük lesz — a termelés színvonalában és az áruértékesítés módjainak változásaiban fog megmutatkozni. Ezért az árváltoztatások és áralakítások eszközével a felvásárló vállalatoknak úgy kell élni, hogy mindenkor vegyék figyelembe a kétoldalú érdekeltséget, tehát saját érdekeik mellett a termelő üzemekét is, s mindezeket ne csak az adott évre, hanem több évre előre is.

A fentiekből kitűnik, hogy az állami vállalatok és a termelőszövetkezetek kapcsolatának az egyenjogúság alapján való kifejlődése az intézkedések, változások összefüggő rendszerét teszi szükségessé sok területen. Mindezeket azonban (a fentiekben csupán néhány területét érintettem ennek) végre kell hajtani ahhoz, hogy e kapcsolatok a kívánatos irányban fejlődjenek, ami a mezőgazdasági termelés és áruellátás eddig kihasználatlan tartalékai kiaknázásának döntő feltétele.

A termelőszövetkezetek jellegéről és az önigazgatásról

A gazdasági mechanizmus reformjáról szóló határozat megjelenése óta egyebek között a termelőszövetkezetek jellegével, illetve az önigazgatással kapcsolatos kérdések is előtérben állnak.

A határozat ebben a vonatkozásban abból indul ki, hogy a termelőszövetkezetek kettős jellegű gazdasági alakulatok. Egyrészt kollektív társulások, hiszen a kisárutermelő parasztok mint tulajdonostársak termelőeszközeik egyesítése útján hozták létre őket. Másrészt termelő vállalatok, amelyeknek ahhoz, hogy alapítóik, egyben tagjaik megélhetését biztosítsák, eredményes vállalati gazdálkodást kell folytatni. A gazdasági mechanizmusnak mindkét irányban kedvező feltételeket kell biztosítani a termelőszövetkezetek működése számára. Egyrészt lehetővé kell tenni, hogy a termelőszövetkezetekben — a törvényes keretek között — az történjék, amit a szövetkezet gazdái, a tagok elhatároznak, s ne gátolja őket semmi abban, hogy legjobb belátásuk szerint cselekedjenek. Másrészt — és ez egyaránt érdeke a szövetkezeti tagoknak és az egész népgazdaságnak — a termelőszövetkezeteknek is az eredményes vállalati gazdálkodás szabályai szerint kell mű-

ködni. Ezek a szabályok, vállalati kategóriák általában közismertek, s közülük mindazokat érvényre kell juttatni a termelőszövetkezetekben, amelyek az eredményes vállalati működéshez nélkülözhetetlenek és a szövetkezetek társulási jellegével összeegyeztethetők. A határozat felfogása szerint amennyiben az új gazdasági mechanizmus a termelőszövetkezetek működéséhez mindkét irányban biztosítja a szükséges feltételeket, ezzel olyan újabb kapacitásokat szabadít fel, amelyek az eddiginél eredményesebb szövetkezeti gazdálkodást tesznek lehetővé.

A termelőszövetkezetek kollektív társulás jellegének erősítése számos szövetkezeten belüli és azon kívüli változást tesz szükségessé. Közülük a szövetkezeten belül a legjelentősebb a közgyűlés és a szövetkezeti vezetőség jogainak, kötelességének felülvizsgálata és szükség szerint újra rendezése. Ma ugyanis szinte általános, hogy a jogok és kötelességek e két fontos szerv között keverednek. Sokszor a vezetőség dönt olyan kérdésekben is, amelyekben csak a tulajdonostársak együttes testületének, a közgyűlésnek volna szabad dönteni. Ez ártalmára van a szövetkezetnek, hiszen a tagok, akik sajátjuknak kell hogy érezzék a szövetkezetet, elégedetlenné válnak, s ez munkájukra is hátrányosan hat. Máskor viszont a közgyűlés elé visznek olyan ügyeket is, amelyekben nyugodtan dönthetne a vezetőség, hiszen a döntés ilyen szintje nem sért semmilyen kollektív érdeket. Ilyenkor a közgyűlésre várás sokszor hátrányos a szövetkezetre, hiszen a folyamatos munka gyors, operatív döntést igényelne.

A termelőszövetkezetek közgyűlését általában úgy helyes felfogni, mint a tulajdonostársak testületét. Ezért elsősorban azokat a kérdéseket kell a közgyűlés hatáskörébe utalni, amelyek a tagok tulajdonosi mivoltától elválaszthatatlanok. Ilyenek:

— A termelőszövetkezetek alapvető működési kérdései: a szövetkezetek egyesülésével, szétválásával, a szövetkezet alapszabályával, nevével, a vezetőség és bizottságok kiküldésével stb. kapcsolatos kérdések.

— A termelőszövetkezeti gazdálkodás alapvető kérdései: a terv és zárszámadás alapvető számai. Hangsúlyozni kell itt az „alapvető" kifejezés jelentőségét, hiszen a tapasztalatok szerint a közgyűlések érdemi állásfoglalását e két döntő dokumentumban rendszerint az akadályozza, hogy nemcsak az alapvető összefüggéseket tárják a közgyűlés elé, hanem a részletes számszerűségeket is, amelyekben testületileg (legtöbbször helytelenül nem is leírva és a tagokhoz tanulmányozásra időben megküldve, hanem csak egyszeri beszámoló alapján) igen nehéz, szinte lehetetlen állást foglalni. Hasonló fontos kérdés a közös vállalatok alapítása vagy az ilyenekbe való betársulás, közös szervezetekben alapvető kérdésekben való állásfoglalás kialakítása stb.

— Nagyobb jelentőségű vagyoni döntések, mint pl. ingatlanok elidegenítése vagy vásárlása; nagy beruházásokban való döntés; nagyobb összegű hitelfelvétel stb.

A termelőszövetkezetek közgyűlése azonban nemcsak a tulajdonostársak plénuma, hanem a tagoknak mint vállalati dolgozóknak a fóruma is, ahol megvitatják a munkafegyelemmel kapcsolatos rendszabályokat és más tagsági ügyeket. Ilyen minőségben a közgyűlés elé tartoznak:

— a tagok összes életviszonyait érintő általános ügyek: települések, kommunális létesítmények, háztáji földek, jövedelemelosztás módja stb.;

— alapvető tagsági ügyek: belépés, kilépés, kizárás, nagyobb fegyelmi ügyek stb.

A termelőszövetkezeti közgyűlés feladatának ilyen értelmezése a korábbival szemben két irányban jelent változtatást. Egyrészt — amennyiben sikerül a felsorolt alapvető kérdésekben azt biztosítani, hogy a közgyűlés hatáskörét semmi és senki nem korlátozza, hanem teljesen önállóan, saját belátásuk szerint döntenek — a gyakorlatban az eddigi jogok kiszélesítését jelenti. Másrészt — amennyiben nem tekintik a továbbiakban a közgyűlés elé tartozónak a fel nem sorolt és döntően a vezetőség által megoldandó kisebb, operatív kérdéseket, amelyeket eddig közgyülés tárgyalt — a közgyűlés hatáskörének szűkítését is jelenti. Mindenesetre kívánatos, hogy a felsorolt kérdésekben a közgyűlések munkája alaposabbá váljék. Így pl. helyes, ha a közgyűlés elé kerülő jelentősebb kérdéseket a tagok előre, írásban megkapják és módjuk van még a közgyűlés előtt kiegészítő információkat is kérni. Különösen kívánatos ez az anyagi természetű kérdéseknél, de a jövedelemelosztásnál és más fontos ügyekben is. Csakis a közgyűléseknek e fő kérdésekben való *érdemi* munkája kialakításával biztosíthatók maradéktalanul a szövetkezetek társulási jellegéből eredő jogok.

A termelőszövetkezetek társulási jellegének erősítése változásokat tesz szükségessé a szövetkezeteken kívül is. Ezek közül a legdöntőbb a termelőszövetkezeti önkéntes egyesülések, szövetségek, vagy más kifejezéssel élve, a termelőszövetkezeti önigazgatás szerveinek létrehozása. Ennek jelentősége elsősorban abban áll, hogy az állam módot ad a termelőszövetkezetek tagjainak arra, hogy ne csak saját szövetkezeteiken belül, hanem más termelőszövetkezetekkel összefogva együttesen is elhatározásokra jussanak, állapodjanak meg egységes fellépésekben, cselekedetekben, s ha kell, védjék meg saját érdekeiket. Nem lehet vitás, hogy ez a döntés korszakalkotó jelentőségű és új fejezetet nyit a hazai termelőszövetkezeti mozgalom történetében.

A termelőszövetkezeti szövetségekkel kapcsolatban egyes jól működő szövetkezeti vezetők részéről hallhatók olyan vélemények, hogy e szövetségekre a gyenge termelőszövetkezeteknek van szükségük, hiszen az erősek ma is megvédik saját érdekeiket, s a jövőben is képesek lesznek rá. Ezek a vélemények azonban általában nem eléggé megalapozottak, s a termelőszövetkezeti szövetséget, a termelőszövetkezetek önigazgatását csupán az érdekvédelemre szűkítik le. A termelőszövetkezeti szövetségek alapításának, a termelőszövetkezeti önigazgatás kifejlődésének azonban ennél sokkal nagyobb jelentősége van, feladatai az érdekvédelemnél — ha a termelőszövetkezetek akarják — sokkal szélesebbek lehetnek.

Amellett ugyanis, hogy érdekvédelmi tevékenységet végez — beleértve ebbe a szerződések olyan kialakítását, amelyben a termelőszövetkezetek érdekei csorbítatlanok; továbbá jogvitás esetekben a termelőszövetkezeteknek, vagy tagjaiknak a képviseletét stb. —, megbízhatják őket a tagszövetkezetek tapasztalatcserék szervezésével, illetve a jól bevált eljárások, módszerek összegyűjtésével, s azok elsajátításában való közreműködéssel. Ilyen tevékenységgel — amelyet a szövetségnél alkalmazott 1—2 szakember egész megyére kiterjedően elláthat — a szövetségek hatékonyan járulhatnak hozzá tagszövetkezeteik fejlődésének meggyorsulásához. Az új, eredményesebb termelési eljárások terjedésének szervezése nem olyan funkció, amelyre csak a gyengébben gazdálkodó szövetkezeteknek van szüksége. Nélkülözhe-

tetlen ez az erősebb szövetkezetekben is, hiszen az ottani vezetők és szakemberek is idejük nagy részét a mindennapi teendők szervezésével töltik, aminek következtében nincs elegendő idejük megismerkedni sok olyan új tapasztalattal, amelyet eredményesen használhatnának fel saját gazdaságukban. A szövetségek erre függetlenített szakemberei ily módon hasznos segítséget nyújthatnak számukra.

Rendkívül jelentős feladatot láthatnak el a termelőszövetkezeti szövetségek azáltal, hogy javaslatot tehetnek az állami irányító szerveknek érvényes jogszabályok megváltoztatására vagy újak alkotására. A termelőszövetkezeti szövetségek ily módon szervezetten bekapcsolják a termelőszövetkezeteket az állam hatósági, jogszabályalkotó tevékenységébe, hiszen minden bizonnyal — a társadalom más rétegeit vagy a gazdasági élet más területeit erősen sértő javaslatok kivételével — javaslataik zömét elfogadják.

A termelőszövetkezetek szövetségei keretében a termelőszövetkezetek összehangolhatják termelési, beruházási stb. elgondolásaikat. Ennek során megállapíthatják, mely termelési ágat kinek legérdemesebb fejleszteni, illetve hol, mely területeken válhat előnyössé pl. a több kollektív gazdaság közti kooperáció. Világosan látni kell, hogy ennek az összehangolásnak a szerepe egyre növekszik. A mezőgazdasági termelés ugyanis nálunk is a telítettség irányában halad. A mezőgazdasági termelő üzemeknek tehát egyre inkább gondjuk lesz a megtermelt termékek jó áron és egyéb kedvező feltételekkel való értékesítése. Ilyen körülmények között nem lesz olyan szövetkezet, amelynek ne lenne érdeke enyhíteni az elhelyezési gondokat úgy, hogy termelőtevékenységüket más termelő üzemekkel összehangolják; a megtermelt termék legkedvezőbb értékesítése végett együttműködjenek (pl. közös elárusítóhelyek, feldolgozó üzemek, tárolóházak stb. létesítésében) stb. Hasznos lehet az elképzelések egyeztetése beruházási vonatkozásában is. Erre mutat, hogy az összehangolás hiánya miatt eddig is egymás közvetlen közelében sokszor olyan létesítményeket hoztak létre szövetkezetek, amelyek akadályozzák egymás munkáját, vagy amelyeket összefogással, korszerűbb gépekkel, berendezésekkel, olcsóbban, gazdaságosabban lehetett volna megvalósítani.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a szövetkezetek megbízzák szövetségüket egyes, mindannyiukat egyformán érintő feladat ellátásával. Ilyen lehet közös üdülők létesítése, a szövetkezeti tagok szervezett pihentetésének bonyolítása stb.

Sok más, hasonló feladatot elláthatnak a termelőszövetkezetek szövetségei. Munkájukat úgy kell kialakítani és megszervezni, hogy minden szövetkezetnek előnyös legyen, a jók számára éppúgy, mint a gyengébb körülmények között gazdálkodó szövetkezetek számára. Ez pedig nem lehetetlen cél, a szövetkezeteink helyzetéből, feladataiból egyenesen következik. Természetesen már az indulásnál ügyelni kell arra, hogy e szövetségek ne újabb „hivatalt" jelentsenek a szövetkezetek számára, hanem saját szervüket, amely úgy működik, ahogyan az az ő számukra leginkább előnyös. Erre a legfőbb biztosíték, hogy e szövetségeket valóban maguk a szövetkezetek hozzák létre, ők tartsák fenn befizetéseikből, de ne legyenek neki alárendelve, sőt önállóan döntsenek az ott alkalmazott személyek felvételéről vagy elbocsátásáról. A szövetség tehát ne irányítsa a szövetkezeteket, hanem munkamegosztást valósítson meg köztük. Ha mindezek mellett valamely szövetkezet a maga számára előnytelennek ítéli meg a szövetség te-

vékenységét, s úgy érzi, nem tud változtatni rajta, kiléphet a szövetségből, hiszen ez önkéntes szervezet.

A gazdasági mechanizmus reformjáról szóló határozat lehetővé teszi a termelőszövetkezetek számára, hogy a területi szövetségeken túl országosan is összehangolják cselekedeteiket, megvitassák tapasztalataikat; ajánlásokat tegyenek törvények, rendelkezések megváltoztatására, illetve újak alkotására; továbbá, hogy országos vállalatokat és más szerveket működtessenek. A termelőszövetkezeti önigazgatás e legfőbb szervei a Termelőszövetkezetek Kongresszusa, illetve a két kongresszus közti időben működő Országos Termelőszövetkezeti Tanács. A Termelőszövetkezetek Kongresszusát célszerűnek látszik bizonyos számú szövetkezeti tag után a legdemokratikusabb módon (több jelölt közül titkos szavazással) megválasztott küldöttekből legalább 2—3 évenként összehívni. Sem a kongresszus, sem az Országos Termelőszövetkezeti Tanács nem lehet azonban felettes szerve a termelőszövetkezeteknek, illetve területi szövetségeknek. Ezek az országos testületek a termelőszövetkezeti mozgalom tapasztalatai, problémái megvitatásának, a szövetkezetek és az állami szervek felé ajánlások kiadásának a fórumai. Dönteni azonban maguknak az egyes szövetkezetek tagjainak kell a szövetkezetüket érintő kérdésekben, s ezt a jogukat sem a szövetségek, sem a kongresszus, illetve Országos Termelőszövetkezeti Tanács nem csorbíthatja.

A termelőszövetkezetek kollektív jellegéből eredő külső változásoknak — az önigazgatás szervezeti formái kialakításának és működésüknek — gyakorlati hasznuk mellett elvi jelentősége is van. Kifejezésre jut benne, hogy az állam tiszteletben tartja a szövetkezeti tagok tulajdonosi mivoltát és meglehetős szabad kezet ad nekik sorsuk önálló intézésében. Ez a szocialista tulajdon másik formájával, az állami tulajdonnal szemben különbséget jelent, hiszen ott az önigazgatásnak a határozat nem adott teret. Ez a különbség azonban megfelel a termelőszövetkezeti jellegnek és jelentős szerepe lehet a szövetkezeti gazdaságok fellendülésében.

A Központi Bizottság megjelent határozatának nemcsak a szövetkezetek kollektív jellegének erősítésével kapcsolatos pontjai, hanem a vállalati jelleg erősítését érintő részei is élénk érdeklődést keltettek. A változások előkészítése során e kérdést is több oldalról megvizsgálták, s ma már mód van rá, hogy körvonalazzuk a vállalati jelleg erősítésének főbb feladatait.

A termelőszövetkezetek vállalati jellegének erősítése következik abból, hogy a termelőszövetkezet nem csupán kollektív társulás (nem egyesület), hanem termelő tevékenységet folytató üzem is. Ahhoz, hogy vállalatként eredményesen tudjon működni, mindenekelőtt szükség van arra, hogy legyen vállalatvezetősége, amely szervezi, irányítja a munkát, s ha kell, felelősségre von, fegyelmez stb. is. Ebből következik, hogy a termelőszövetkezeti vezetőség jogait rendezni kell. Jelenleg ugyanis sok termelőszövetkezetben a vezetőség nem tölti be hiánytalanul a vállalatvezetői szerepkört. A vezetőségnek nagyfokú önállósággal kell rendelkeznie az operatív ügyekben. Felesleges pl. az éves terv részleteit a közgyűlésnek tárgyalni. Ha az éves terv alapvető számait a közgyűlés jóváhagyta, a vezetőség dolga a részletekben való döntés (pl. pontos termelési szerkezet, állatállományváltozás stb.). A vezetőségnek kell dönteni a szerződéskötésekben is. Ő tudja ugyanis a legjobban áttekinteni a többféle értékesítési vagy beszerzési lehetőséget és dönthet abban, hogy a szövetkezet számára melyik út a legelő-

nyösebb. Hasonlóképpen a vezetőség döntési körébe tartoznak a kisebb beruházások is, míg a nagy beruházásokban és abban, hogy a zárszámadás alapján az adott évben a szövetkezet mennyit költhet összesen beruházásra, a közgyűlés dönt. Nem nélkülözhető, hogy a vezetőség döntsön a kisebb munkafegyelmi ügyekben is. Lényegében tehát úgy kell kialakítani a termelőszövetkezet vezetőségének hatáskörét, hogy a közgyűlés által megszabott határok között teljes felelősséggel cselekedjék az operatív ügyekben. Cselekedeteiért természetesen a közgyűlésnek tartozik felelősséggel.

A termelőszövetkezetnek, mint termelő vállalatnak, eredményes működéséhez a vállalatvezetőség mellett rendelkeznie kell fegyelmezett dolgozó kollektívával. Ezt a termelőszövetkezet tagsága alkotja. A tagság a munka végzése során a vezetőség utasításait hajtja végre. Ezért célszerű az együttműködés szabályait munkaszerződésben rögzíteni. Ilyen munkaszerződést — amely egyfelől a vezetőség mint munkát adó, másfelől a tag mint munkavállaló kötelességeit és jogait tartalmazza és amely a többi vállalatnál természetesnek tekinthető — a termelőszövetkezeti vezetőségek eddig nem kötöttek tagjaikkal. A gyakorlat abból indult ki, hogy a termelőszövetkezeti tag — mint a szövetkezet tulajdonosa — a vezetőség rendelkezéseit az alapszabályban foglalt kollektív megállapodás alapján úgy is végrehajtja. A tapasztalatok szerint azonban célszerű a termelőszövetkezetekben is rátérni az egyéni munkaszerződések rendszerére. Ebben pontosan rögzíteni lehet az illető tag munkakörének megfelelően a jogokat, kötelességeket, ami a munkafegyelem megszilárdításának — az eredményes vállalati működés nélkülözhetetlen eszközének — fontos kelléke.

A termelőszövetkezet tagjainak mint a szövetkezet dolgozóinak fegyelmezett munkájához azonban nem elég csak munkaszerződésben rögzíteni a jogokat és a kötelességeket. Szükség van arra is, hogy a vállalat — a szövetkezet — a végzett munka ellenértékét, a munkadíjat rendszeresen, a munkavégzésnek megfelelően kifizesse dolgozóinak. A vállalati jelleg erősítése végett tehát a termelőszövetkezetekben — amellett, hogy a részesműveléstől kezdve a jelenleg ismert sokrétűség megmarad — alapvető változásra van szükség a jövedelemelosztás tekintetében. A termelőszövetkezeti jövedelemnek a végzett munka ellenértékét képező hányada más pénzügyi kötelezettségeket megelőzően kell hogy kifizetésre kerüljön, szemben az eddigi gyakorlattal, amikor a más kötelezettségek többnyire megelőzték a tag jövedelmét, amely döntően a maradványelv szerint került kifizetésre. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a termelőszövetkezetek — bármely más vállalathoz hasonlóan — tagjaiknak (dolgozóiknak) a tervezett jövedelem egy részét (legfeljebb azonban 80 százalékát) akkor is kötelesek munkadíjként a végzett munka arányában rendszeresen havonta vagy kétheti időközönként kifizetni, ha a gazdaság pénzügyi nehézségekkel küzd. (Ilyen esetben a szövetkezetek forgóeszközhitelt vehetnek igénybe.) Ily módon tehát a tagok jövedelmének ezt a hányadát lényegében termelési költségként kell kezelni. A termelőszövetkezeti tagok jövedelmének többi része a maradványelv szerint képződik, és ezek akkor kerülnek kifizetésre, ha a szövetkezet egyéb pénzügyi kötelezettségeinek eleget tett.

Ahhoz, hogy a termelőszövetkezet vezetősége eleget tudjon tenni a rendszeres munkadíjfizetés kötelességének, továbbá ahhoz, hogy a termelőszövetkezet a vállalati gazdálkodás alapvető elemét, a „vállalkozás" funkcióját megvalósítsa, rendelkeznie kell bizonyos vállalati pénzügyi alappal.

Ha a vállalatnak nincsenek önálló elhatározásra felhasználható pénzügyi alapjai, a vállalat elveszti vállalkozás jellegét, formálissá válik, s másoktól függő helyzetbe kerül. Azok a változások, amelyek a gazdasági mechanizmus keretében végbemennek, de különösen a mezőgazdasági árszínvonal emelése, valamint a termelőszövetkezetek hiteltartozásai jelentős részének eltörlése, lehetővé teszik, hogy a termelőszövetkezetek döntő többsége ezentúl bevételeiből fedezhesse kiadásait, beleértve ez utóbbiba a termelés bővítéséhez szükséges tartalékolást is. Ahhoz azonban, hogy a termelőszövetkezetek e tekintetben eredményes vállalati gazdálkodást folytathassanak, szabályos vállalati pénzügyi alapképzésre van szükségük. Képezniök kell tehát amortizációs alapot az elhasználódott termelőeszközök pótlására; gondoskodni kell a forgóeszköz-állomány szinten tartásáról, tehát a forgóalapról; az álló- és forgóeszköz-állomány növelését lehetővé tevő felhalmozási alapról; a termelőszövetkezeti tagok tervezett jövedelemszintjének biztosítását még kedvezőtlen években is lehetővé tevő jövedelembiztonsági alapról; a személyi jövedelmeket tartalmazó részesedési alapról és más (pl. szociális-kulturális stb.) alapokról. Ezért meg kell változtatni a termelőszövetkezeti alapképzésre kiadott jogszabályokat, s módot kell adni a szövetkezeteknek arra, hogy pénzügyi alapjaikkal maguk rendelkezzenek.

Az eredményes vállalati gazdálkodás lényeges feltételeként a termelőszövetkezeti gazdálkodásban is ki kell alakítani és alkalmazni kell a termelési és egyéb költségek pontos és naprakész nyilvántartásának, a költségek elemzésének, az egyes termékek önköltsége kimutatásának rendszerét. Enélkül sem a szövetkezeti közgyűlés, sem a vezetőség nem tud érdemi döntéseket hozni a termelési szerkezet, illetve termelésfejlesztés kérdéseiben. (Vannak ezzel ellentétes nézetek is.) A költségek pontos, ágazati nyilvántartása és az önköltségszámítás számára a most végbemenő változásokkal lényegében megteremtődnek a feltételek. Az önköltségszámítás legbizonytalanabb eleménél, a munkadíjnál is — hasonlóan más vállalatokhoz — megjelenik ugyanis a szövetkezeti gazdálkodásban a garantált elem, amely e számítások alapját képezheti. Emellett azonban szükséges még a termelőszövetkezeti számviteli rendszer felülvizsgálata, megváltoztatása is. Jelenlegi számviteli rendszerünk ugyanis nem alkalmas az egyes termékek önköltségének kimutatására és üzemgazdasági elemzésekre.

A termelőszövetkezetekben is ki kell alakítani az önelszámoló vállalati (szövetkezeti) egységeket. Ennek szervezeti feltételei a legtöbb szövetkezetünkben már létrejöttek, hiszen üzemegységek, kerületek, ágazati egységek működnek. Arra van szükség, hogy a szervezeti, számviteli és egyéb feltételek továbbfejlesztésével ezek az egységek a vállalaton belüli önelszámoló egységekké váljanak, ami fontos feltétele annak, hogy munkájukat a szövetkezet vezetősége, közgyűlése érdemben mérlegelni tudja.

A termelőszövetkezetek vállalati jellegének csupán a leglényegesebb elemeit vettem sorra. Ezekből is látható azonban, hogy az eredményes termelőszövetkezeti gazdálkodás nagyon fontos elemeiről van itt szó. A fejlődésben ma már eljutottunk oda, hogy a következő néhány évre a termelőszövetkezetek megszilárdításának ezeket a lényeges lépéseit is megtegyük. Az elmondottakból azonban az is látható, hogy a vállalati elemek erősítése a szövetkezeteken belül nem áll ellentétben a kollektív társulási jelleg erősítésével. Ez nem véletlen, hiszen az eredményes vállalati gazdálkodás érdeke a termelőszövetkezeti tagnak mint a szövetkezet tulajdonosának is.

BARTA BARNABÁS—NAGY ELEK:

A lakáshelyzet alakulása Magyarországon a második ötéves terv időszakában

A lakás elsőrendű életszükséglet, ezért a lakásigények kielégítésének igen nagy társadalmi és gazdasági jelentősége van. A lakások iránti igények növekedése a gazdasági és kulturális élet fejlődésével együttjáró folyamat. Különösen gyorsan nőttek az igények a szocialista országokban. A lakásszükségletek kielégítése azonban napjainkban az egész világon nehézségekbe ütközik. Ez összefügg a háborús pusztítások következményeivel, a halálozási arányszámok világméretű csökkenésével, az átlagos életkor növekedésével, egyszóval a népesség számának gyors ütemű fejlődésével, valamint a technikai haladás által teremtett új igények kialakulásával.

A jelenlegi magyar lakáshelyzet elemzésekor még mindig nem lehet eltekinteni az 1945 előtti lakásviszonyoktól. Valamely ország lakásállománya általában 80—100 év alatt cserélődik ki. Az 1945 és 1965 között Magyarországon épült mintegy 870 ezer lakás több mint egynegyedét képviseli az ország mai lakásállományának.

A kormány a felszabadulás után, de különösen 1957 óta egyre növekvő mértékben fordít anyagi eszközöket állami lakások építésére, illetve a magánépítkezések támogatására. Kidolgozásra került a 15 éves lakásépítési terv, amely 1975-ig 1 millió lakás felépítését irányozta elő. Az a cél, hogy 1975-re minden igényjogosult család önálló lakáshoz jusson.

A magyar lakásviszonyok alakulását az alábbi adatok szemléltetik:

Időpont	100 lakásra jutó lakók száma		
	fő	1941=100	az előző időpont százalékában
1941. január 31.	382	100,0	—
1949. január 1.	365	95,5	95,5
1960. január 1.	343	89,8	94,0
1965. december 31.	318	83,2	92,7

Az adatok szerint a lakásviszonyok a második ötéves terv folyamán javultak a legjobban. Azért célszerű áttekinteni ennek az időszaknak jellemző vonásait, hogy következtetéseket szűrjünk le a múltból és prognózist készíthessünk a jövőre vonatkozóan. Az áttekintés szükségességét az is indokolja, hogy a II. ötéves terv a 15 éves lakásépítkezési terv első öt évét képezte.

A felszabadulás utáni időszakban a lakásépítkezés nagyon egyenetlen volt. Ezt tükrözik az alábbi adatok:

Időszak	Az épített lakások		
	száma	évenkénti átlaga	1000 lakosra jutó átlaga
1945—48*	80 000	20 000	2,2
1949—53	144 290	28 858	3,1
1954—56	130 423	43 474	4,4
1957—60	235 425	58 856	5,9
1961—65	282 356	56 471	5,6

* Becsült adat

Az 1945—48-ig terjedő időszak lakásépítkezései a háborús pusztítások okozta legsürgősebb igények kielégítésére szolgáltak. Az építkezések volumenét a helyreállítási időszak gazdasági és politikai viszonyai alapvetően meghatározták.

1949 és 1953 között — e korszak általános politikai és gazdasági jellemzőinek megfelelően, erőinket meghaladó nehézipari beruházások következtében — csak kevés lakás épült. A lakásépítkezések volumene lényegében a felszabadulás előtti színvonalon mozgott. Ezzel, valamint a népesség erőteljes növekedésével függött össze, hogy ezekben az években romlottak a lakásviszonyok. Javulás 1955-ben kezdődött, amikor a lakásállomány növekedésének üteme — 1952 óta először — felülmúlta a népesség növekedését. Az 1948. év végi lakásellátottsági szintet csupán 1956-ban haladtuk meg. A magyar lakásépítkezési tevékenység üteme 1957—1960 között, majd ezt követően a második ötéves terv időszakában emelkedett más európai országok átlagos színvonalára. A színvonal-emelkedés nemcsak az épített lakások számának jelentős növekedésében, hanem a lakások felszereltségének javulásában is kifejeződött. Ebben az időszakban évenként átlagosan csaknem 59 000 lakás épült, több mint kétszerese az 1930-as évek átlagának.

Lakásépítkezés és a laksűrűség alakulása

A második ötéves terv folyamán az országban 282 400 lakás épült, 32 400-zal (13,0 százalékkal) több, mint amennyit az eredeti tervelőirányzat előírt és 17 600-zal (5,9 százalékkal) kevesebb, mint amennyit a 300 000-re felemelt lakásépítkezési terv tartalmazott. Ugyanebben az időszakban 54 400 lakás szűnt meg. A második ötéves terv lakásépítkezéseinek és megszűnéseinek egyenlegeként a lakások száma 228 000-rel gyarapodott, s 1965-ben az ország lakásállománya 3 millió fölé emelkedett.

A második ötéves terv idején a lakásépítkezések évenkénti megoszlása — eltekintve az 1961. év kiugróan magas értékétől — egyenletesnek tekinthető.

Az 1961. év lezárta azt a hároméves, 1959-től 1961-ig tartó korszakot, amely eddig a magyar lakásépítkezések legkiemelkedőbb eredményét hozta.

Az épített lakások	1961	1962	1963	1964	1965	Összesen
Száma	67 527	54 099	52 728	53 405	54 597	282 356
Százalékos megoszlása	23,9	19,2	18,7	18,9	19,3	100,0

(A három év alatt több mint 190 000 lakás épült.) Ennek az időszaknak intenzív lakásépítkezési tevékenysége szorosan összefügg a parasztság termelőszövetkezetekbe történő tömeges belépésével. Ebben az időszakban ugyanis a parasztságnak a föld, a berendezések és a mezőgazdasági felszerelések vásárlására tartalékolt anyagi eszközei lakásépítkezések céljaira felszabadultak. A tömeges termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozásának a lakásépítkezésekre gyakorolt hatását bizonyítja az is, hogy a lakásépítkezések súlypontja 1961-ben még falun volt. Ebben az évben az új lakások 55,4 százaléka községekben épült. 1962-től kezdve az építkezések nagyobb része már Budapestre, illetve a városokra jut.

Az épített lakások százalékos megoszlása

Év	Budapest	Városok	Községek
1961	19,2	25,4	55,4
1962	20,1	32,1	47,8
1963	16,8	34,2	49,0
1964	16,7	36,8	46,5
1965	16,8	38,4	44,8
II. ötéves tervben összesen:	18,0	33,0	49,0

1961-től kezdődően a városoknak a lakásépítkezésekben való részvétele felfelé ívelt és 5 év alatt 25,4 százalékról 38,4 százalékra emelkedett.

A második ötéves terv intenzív lakásépítkezéseinek eredményeképpen az ország lakáshelyzete kedvezőbbé vált. A változást területenként a következő táblázat szemlélteti.

Terület	Lakásállomány		A lakások számának százalékos növekedése	A népesség növekedése	100 lakásra jutó lakók száma	
	1960. I. 1.	1965. XII. 31.			1960. I. 1.	1965. XII. 31.
Budapest	535 855	592 117	10,5	8,1	323	317
Többi város	597 740	697 005	16,6	11,8	339	327
Községek	1 624 030	1 744 514	7,4	3,4	351	315
Magyarország	2 757 625	3 033 636	10,0	2,0	343	318

Az adatok szerint a lakásviszonyok mindenütt javultak, mert a lakásállomány növekedése mindenütt felülmúlta a lakásokban élő népesség szá-

mának gyarapodását. Ennek megfelelően a 100 lakásra jutó lakók száma országosan 25 fővel, 7,3 százalékkal csökkent. A laksűrűség legjelentősebb javulása a községekben következett be, ahol 1966-ra a 100 lakásra jutó lakók mutatója alapján legjobbak lettek a lakásviszonyok. Ez a minőségi változás összefügg a lakosság községekből való elvándorlásával, illetve a meglehetősen alacsony szaporodással is.

A falusi lakáshelyzet értékeléséhez az is hozzátartozik, hogy a községek laksűrűségi mutatója szélsőséges értékekből tevődik össze. A stagnáló és apadó községekben, továbbá az üdülőhelyeken sok a kellően ki nem használt, üresen álló lakás. A fejlődő ipari, valamint a nagyvárosok környékén fekvő községekben a lakásviszonyok rosszabbak, mint a városokban. Ezenkívül a községi lakások felszereltsége és minősége nagyon elmarad a városi lakásokétól.

Budapesten, illetve a városokban a népesség nagyarányú bevándorlása miatt szerényebb mértékben javultak a lakásviszonyok — jóllehet a népesség számához viszonyítva itt jóval több lakás épült, mint a községekben. A lakáshelyzet alakulásának vizsgálata során azonban azt is mérlegelni kell, hogy a laksűrűség viszonylag jelentős javulása nem azonos a lakásviszonyok általános fejlődésével. Az elmúlt években ugyanis rendkívül lassú volt az országban a természetes szaporodás üteme, ami elsősorban a laksűrűségi mutató alakulásában fejeződik ki. A népesség lassú növekedésével szemben a lakásigények növekedése jelentősebb, mert az újabb lakásszükséglet nem a születő gyermekek, hanem a házasságra lépő fiatalok számának növekedéséből fakad. Ebből a szempontból tehát a városi lakásépítés arányát nem tekinthetjük kielégítőnek. A kormány 1962-ben a vidékről betelepülők számára a fővárosban építési és ingatlanforgalmi korlátozásokat léptetett életbe. Ennek következtében a bevándorlás súlypontja a főváros vonzáskörzetében fekvő községekre helyeződött át, és megnövekedett a fővárosba irányuló ingázás is. A zsúfoltság miatt a városokban nem tudják a szükséges ütemben lebontani az elavult, életveszélyes lakásokat. Csupán Budapesten több mint 13 000 teljesen elavult, lebontásra szoruló lakást tartanak nyilván. Ezenkívül a fővárosban még mindig sok a társbérlet és az albérlet.

A második ötéves terv folyamán 1000 lakosra évenként átlagosan 5,6 lakás építése jutott. Ezzel az aránnyal Magyarország közepes helyet foglal el az európai országok rangsorában. Íme néhány szocialista és kapitalista ország idevonatkozó adata:

1000 lakosra jutó épített lakások számának évi átlaga 1960—64-ben

Szovjetunió	11,7	Olaszország	7,3
Csehszlovákia	6,4	Hollandia	7,3
Bulgária	5,9	Anglia	6,2
Lengyelország	4,8	Ausztria	5,8
NDK	4,8	Portugália	4,2

Az 1000 lakosra jutó lakásépítések száma területenként nagyon eltérő, általában követi a népesség számának területenkénti alakulását. Így a második ötéves terv során 1000 lakosra számítva a legtöbb lakást — kereken 8-at — a városokban építették, ahol a népesség a leggyorsabban gyarapo-

dott. A községekben 4,7 volt az 1000 lakosra jutó épített lakások száma, tükrözve a községek stagnáló, illetve fogyó népességét.

Az épített lakások száma — Budapesten kívül — legtöbb volt Pest és Borsod megyékben, tekintve, hogy ezeknek a megyéknek a területe, illetve népessége a legnagyobb. 1000 főre számítva Komárom, Fejér, Győr, Zala és Veszprém megyékben épült a legtöbb lakás.

A megyék és a megyei jogú városok az 1000 lakosra jutó évi átlagos lakásépítkezések száma szerint a következőképpen csoportosíthatók:

Ezer lakosra jutó lakásépítések

4-nél kevesebb	4,1—5	5,1—6	6,1—7	7-nél több
Csongrád megye	Tolna megye	Szolnok megye	Pest megye	Debrecen
Hajdú megye	Szabolcs megye	Budapest	Somogy megye	Szeged
Békés megye		Borsod megye	Nógrád megye	Komárom megye
Bács megye		Vas megye	Heves megye	Miskolc
Baranya megye			Veszprém megye	Pécs
			Fejér megye	
			Zala megye	
			Győr megye	

Az ötéves tervidőszakban valamennyi megyében csökkent a laksűrűség (az egy lakásra jutó lakók száma), de legnagyobb mértékben — mintegy 10 százalékkal — Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Zala megyékben. Ezekben a megyékben — elvándorlás miatt — jelentősen apadt a népesség száma is.

A 100 lakásra jutó lakók száma elsősorban a fejlett ipartelepekkel rendelkező és növekvő népességű megyékben (Győr-Sopron 342, Borsod-Abaúj-Zemplén 340, Komárom 340, Pest 338, Fejér 336, Veszprém 333) és városokban (Oroszlány 429, Kazincbarcika 404, Várpalota 385, Veszprém 379, Dunaújváros 369, Ajka 367) a legtöbb. A városok közül — az ötéves tervidőszakban — Szegeden, Baján, Kazincbarcikán, Szentendrén és Mezőtúron növekedett a laksűrűség.

A második ötéves terv lakásépítkezései a községek lélekszámkategóriái szerint az alábbi módon szóródnak:

Épült lakások száma	Összes községek	500-nál kevesebb	501—1000	1001—2000	2001—5000	5001—10 000	10 000-nél több
		lakosú községek					
0	88	76	11	1	—	—	—
1— 4	359	246	87	24	2	—	—
5— 10	454	223	167	50	14	—	—
11— 20	617	112	315	159	30	1	—
21— 50	924	17	214	470	219	4	—
51— 100	448	—	9	142	264	29	4
101— 200	196	—	1	6	107	71	11
201— 500	96	—	—	1	20	42	33
501—1000	11	—	—	—	2	4	5
1001—2000	2	—	—	—	—	—	2
Összesen:	3195	674	804	853	658	151	55

A második ötéves terv időszakában az ország mintegy 3200 községe közül 88-ban egyáltalán nem épült lakás. A 88 község közül 76 község lélekszáma 500-nál kevesebb és jelentős részük (mintegy 50 község) Baranya megyében található.

Az 500-nál kisebb létszámú községek közül csaknem 250-ben átlagosan és évenként mindössze 1—1 lakás épült. E községek jelentős része egyáltalán nem fejlődik. A községek közül legintenzívebb volt az építkezés a városias jellegű*, illetve az úgynevezett lakóhelyközségekben.** A községek e két csoportjában a községi és országos átlagot meghaladó mértékben épültek új lakások. Az 1000 lakosra jutó épített lakások száma a városias jellegű községekben 5,5, a lakóhelyközségekben 6,4 volt.

Az épített lakások nagysága

Az épített lakások szobaszám szerinti megoszlása minden évben javult. Az 1965-ben épült lakások közül az egyszobás és az ennél kisebb lakások aránya már a 20 százalékot sem érte el. Ennek jelentőségét jobban érzékelhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy az ország 1960. évi lakásállományának még több mint 60 százaléka egyszobás volt. Természetesen az 1960 óta épített mintegy 330 000 lakás még nem tudta lényegesen módosítani a teljes lakásállomány szobák szerinti megoszlását, mert ezek az új lakások az összesnek csak 11 százalékát képezik. A meglevő régebbi lakásoknak évenként mintegy 20 000—25 000 szobával való bővítését, valamint a több szobás lakások építésének további növelését is számításba véve a harmadik ötéves terv végére a 2 és több szobás lakások túlsúlya várható.

A fenti adatokból megállapítható, hogy az épített lakások férőhelyeinek

Az 1961—1965. években épített lakások és férőhelyeinek száma

Év	Az épített lakások száma	Ebből						Az épített lakások férőhelyeinek száma*
		1	2	3	4	5	6 vagy több	
		személyes						
1961	67 527	543	23 560	5 350	33 745	2 020	2 309	223 340
1962	54 099	229	15 956	5 021	28 764	1 956	2 173	185 730
1963	52 728	263	12 905	4 745	30 049	2 275	2 491	187 570
1964	53 405	182	11 727	3 957	31 315	3 108	3 116	195 940
1965	54 597	206	9 921	5 773	31 961	3 447	3 289	203 170
1961—1965 Összesen	282 356	1423	74 069	24 846	155 834	12 806	13 378	995 750

* Részben becsült adat.

* Városias községek: a járási székhelyek, továbbá a magasabb szintű egészségügyi, oktatási intézmények és fejlettebb bolthálózat székhelyei, amelyek környékünknek vonzásközpontjai is, valamint azok a települések, amelyek jelentékeny ipari üzemek székhelyei és mint ilyenek városias arculattal rendelkeznek. (A részletesebb meghatározást lásd a Statisztikai Időszaki Közlemények c. sorozat 1966. évi 1. számában, a „Községeink főbb adatai 1960—1964" c. kiadványban.)

** Lakóhelyközségek azok, amelyeknek helyben lakó népességéből a keresők 50 vagy ennél nagyobb százaléka más településen dolgozik. (A részletesebb meghatározást lásd az említett kiadványban.)

száma átlagosan 3,5, ami meghaladja az átlagos családnagyságot. (1960-ban 100 családra 326 személy jutott.)

Feltételezhető, hogy az új lakásokba hozzávetőlegesen annyi személy költözött be, mint amennyi a létesített férőhelyek együttes száma. 5 év alatt tehát az ország népességének csaknem 10 százaléka jutott új otthonhoz. Nyilvánvaló, hogy a létesített új lakások nemcsak a beköltözött körülbelül 1 millió személynek biztosítanak megfelelő otthont, hanem javult azoknak a családoknak a lakáshelyzete is, ahonnan — a korábban családtagként, avagy ágybérlőként stb. lakók — elköltöztek.

1960-ban a lakásállomány szobaszám szerinti összetétele a fővárosban volt a legkedvezőbb, az átlagos családnagyság viszont Budapesten volt a legkisebb. Ezért örvendetes, hogy a második ötéves tervidőszakban épített lakások közül a 2 és több szobás lakások részaránya vidéken volt nagyobb, mint a fővárosban. A lakásokra jutó átlagos szobaszám — főleg vidéken — a toldaléképítések következtében is növekedett.

A gyermekkel vagy rokonnal lakó házaspároknak előnyös másfélszobás lakásokból a közületi szervek mintegy négyszer annyit építettek, mint a magánosok, akik főleg a hagyományos nagyméretű szobákat kedvelik. A másfél-, valamint a 2 és félszobás lakások átlagos alapterülete csak 3—5 m^2-rel nagyobb, mint az egy-, illetve kétszobás lakásoké, mert kisméretű szoba létesítése esetén a tulajdonképpeni lakószobát is kisebbre tervezik. Az utóbbi években épített lakások átlagos alapterülete 60 m^2. A magánépíttetők lakásainak területe körülbelül 30—35 százalékkal nagyobb, mint az állami lakásoké (50 m^2). Az utóbbiakban rendszerint kisebb szobákat és kisebb mellékhelyiségeket építenek, mint a falusi építkezésre jellemző családi házakban. Ez a magyarázata annak is, hogy a falvakban az épített lakások területe mintegy 25 százalékkal nagyobb, mint a városokban.

A hazánkban épített lakások nagysága nem éri el a többi európai ország együttes átlagát. Az 1964-ben épített lakások átlagos szobaszáma — a konyha beszámításával együtt — és alapterülete néhány országban:

NSZK	4,2 (76,3 m^2)	Lengyelország	3,0 (52,2 m^2)*
Svédország	3,8 (74,5 m^2)	Magyarország	2,9 (61,3 m^2)
Ausztria	3,8 (71,0 m^2)	Bulgária	2,2 (59,2 m^2)
Csehszlovákia	3,2 (58,5 m^2)	Jugoszlávia	2,0 (51,9 m^2)

* 1963. évi adat.

Az épített lakások felszereltsége

A második ötéves tervidőszakban épített lakások felszereltségi színvonala mind a korábbi időszakhoz viszonyítva, mind a tervidőszak alatt fokozatosan javult. Az új lakások kedvezőbb ellátottságát elsősorban a városokban épített lakások növekvő hányada eredményezte, mert a városok fejlettebb közműhálózata eleve jobb lehetőséget biztosít az építtetőknek, mint a falvak többségének hiányos, illetve gyér közművesítettsége.

Az öt év alatt épített lakások közül a fürdőszobával vagy mosdófülkével ellátott lakások aránya a fővárosban 95,3 százalék, a többi városban

Az 1961—1965. években épített lakások felszereltsége

Év	Az épített lakások száma	Mosdóhelyiséggel	Villannyal	Vízvezetékkel	Gázvezetékkel
		ellátott lakások százalékos részaránya			
1961	67 527	49,6	85,8	38,0	17,8
1962	54 099	63,9	92,3	49,1	24,4
1963	52 728	66,6	93,7	50,8	22,5
1964	53 405	67,3	95,7	53,9	26,7
1965	54 597	67,3	97,2	56,9	28,2
Együtt:	282 356	62,3	92,6	49,2	25,1

83,6 százalék, a községekben pedig csak 35,8 százalék. Ezek, valamint a táblázatban közölt adatok csak a felszerelt, illetve a tisztálkodás céljára használt mosdóhelyiségekre vonatkoznak, mert az építésügyi hatóságok előírása szerint megépített, de egyéb (például kamra) célra használt helyiségek fürdőszobaként való számbavétele nem a valóságos helyzetet mutatná. Természetesen más célra használt mosdóhelyiség létesítése is figyelemre méltó eredmény, mert megvan rá a lehetőség, hogy később (például vízvezeték felszerelése esetén) a szóban levő helyiséget valóban fürdőszobának használják.

A mosdóhelyiséggel felszerelt új lakások száma és ezek aránya városonként és községenként is igen változó. A járási jogú városok közül 5 év alatt például Székesfehérvárott 3747 (99 százalék), Veszprémben 1678 (98,8 százalék), Oroszlányon 1103 (98,7 százalék), Dunaújvárosban 3062 (97,6 százalék), Szombathelyen 2538 (96,4 százalék), Győrött 3832 (96,3 százalék), Tatabányán 3591 (96,1 százalék); de Mezőtúron csak 50 (15,2 százalék), Hajdúböszörményben 66 (15,9 százalék) mosdóhelyiséges lakás épült.

A községek csoportjai közül ki kell emelni a 154 városias jellegű és a — fejlett ipari városok vonzáskörzetéhez tartozó — 130 lakóhelyközséget, ahol az épített mintegy 45 000 lakás közül csaknem 23 000-ben (51 százalék) van tisztálkodás céljául szolgáló mosdóhelyiség. Viszont a további körülbelül 2900 mezőgazdasági és egyéb jellegű községben létesített 94 000 lakásból csak 27 000 (28,6 százalék) lakásban használják rendeltetésének megfelelően a mosdóhelyiséget.

A vízvezetékkel ellátott új lakások száma 37 000-rel kevesebb, mint a fürdőszobás lakásoké, de a területenkénti eltérés még ennél is nagyobb. A folyóvízzel ellátott új lakások aránya néhány megyében (Komárom 68,1 százalék, Fejér 54,9 százalék, Veszprém 54,7 százalék) meghaladja az 50 százalékot, de Hajdú-Bihar megyében — a járási jogú városokkal együtt — alig több mint 6 százalék. Jelentős a felszereltségi különbség a városias jellegű (30,2 százalék) és a többi község (7,3 százalék) között is.

A létesített lakások közül a villanyhálózatba bekapcsolt lakások aránya Hajdú-Bihar megye kivételével mindenütt meghaladja az 1960. évi lakásállomány 74 százalékos országos átlagát. A városok zömében szinte mindegyik új lakásban van villanyvilágítás, de néhány kevéssé fejlett városban (Hajdúböszörményben, Törökszentmiklóson, Jászberényben, Hajdúnánáson) 60—90 százalék között volt az épített lakások villamos energiával való ellátottságának aránya.

Az elmúlt ötéves terv utolsó évében a megyei jogú városokban épített csaknem 4500 lakásnak 72 százalékát kapcsolták be a városi gázhálózatba. A járási jogú városok közül 15 helységben épült gázvezetékkel felszerelt lakás. Számuk 4952, több, mint az e településeken létesített lakások (7331) kétharmad része. A gázellátásba bevont 28 község közül csak 21 községben építettek gázvezetékes lakást. E néhány adatból is levonhatjuk azt a következtetést, hogy a lakások felszereltségének növelése tekintetében a községekben épített gázhálózatnak ma még nincs nagy jelentősége.

Terület	Az épített lakások száma	Mosdóhelyiséggel	Villannyal	Vízvezetékkel	Gázvezetékkel
		ellátott lakások százalékos részaránya			
Budapest	50 821	95,3	99,4	94,3	68,7
Többi város	93 179	83,6	98,4	78,8	38,0
Községek	138 356	35,8	86,2	12,6	0,4
Együtt:	282 356	62,3	92,6	49,2	25,1

Építtetők és kivitelezők

A második ötéves tervidőszakban létesített lakásoknak 36,9 százaléka közületi szervek beruházásából, 36,6 százaléka bankkölcsön felhasználásával, 26,5 százaléka szintén magánerőből, de OTP hitel igénybevétele nélkül épült. A tervidőszakon belül 1965-ben épült a legtöbb állami és bankkölcsönös lakás. A kölcsön nélkül épített lakások száma viszont minden évben csökkent. Ez a csökkenés kedvezően hat a létesített lakások minőségi összetételére, mert mind a bankkölcsönös, mind az állami lakások felszereltsége sokkal jobb, mint a magánerőből s főleg falvakban épült lakásoké.

Az 1961—1965. években épített lakások területi megoszlása építtetők szerint

Építtetők	Budapesten		A többi városban		Községekben		Összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Állami, szövetkezeti szervek	31 317	30,1	60 134	57,7	12 677	12,2	104 128	100,0
Magánszemélyek								
a) OTP-kölcsönnel	15 205	14,7	25 146	24,3	63 066	61,0	103 417	100,0
b) OTP-kölcsön nélkül	4 299	5,7	7 899	10,6	62 613	83,7	74 811	100,0
Összesen:	50 821	18,0	93 179	33,0	138 356	49,0	282 356	100,0

A fejlett ipari városokra (például Kazincbarcika, Dunaújváros, Tatabánya, Komló stb.) jellemző nagyszámú lakásépítésnek mintegy 95 százaléka állami beruházás eredménye. Az ipari fejlődésben elmaradott városokban viszont alig néhány (például 1965-ben Csongrádon 2, Turkevén 4, Kisújszálláson 6, Törökszentmiklóson 6) állami lakás épült.

A lakásépítési tevékenység előmozdításában és lebonyolításában mind nagyobb szerepet tölt be az Országos Takarékpénztár, amely az ötéves tervidőszakban létesített lakások mintegy 50 százalékához adott segítséget.

A Takarékpénztár az elmúlt öt év alatt 3731 öröklakást építtetett, 26 520 szövetkezeti lakást vett át értékesítésre, és saját beruházásában 1561 társasházi, illetve sorházi lakás felépítéséről gondoskodott. Az öröklakások átlagos eladási ára az 1961. évi 172 400 Ft-ról 1965-ig 164 000 Ft-ra csökkent. Az előtörlesztés aránya viszont 40 százalékról (69 000 Ft-ról) 73 százalékra (120 000 Ft-ra) emelkedett. A szövetkezeti lakásokat 1965-ben átlagosan 117 900 forintért értékesítették az 1961. évi 108 900 Ft-tal szemben. Az áremelkedés a lakások korszerűbb felszereltségére és nagyobb alapterületére vezethető vissza. A sorházakban létesített lakásoknak csaknem fele (768) 1965-ben került értékesítésre átlagosan 162 000 forintos áron, amelyből a pénzintézet lakásonként 111 000 Ft-ot hitelezett.

A Takarékpénztár öt év alatt az általános lakásépítési kölcsönakció során kereken 6000 millió forintot hitelezett a kölcsönt kérő magánépíttetőknek. Az egy lakásra jutó hiteltámogatás összege mintegy 55 000—60 000 Ft. A magánépíttetők 61,5 százaléka alkalmazásban álló fizikai és 13 százaléka szellemi dolgozó, 17,6 százaléka szövetkezeti tag, 2,2 százaléka önálló és 5,7 százaléka egyéb foglalkozású volt. Az utóbbi években a fizikai dolgozók részaránya növekedett, a szövetkezeti tagok és a nyugdíjasok aránya csökkent.

Az épített lakások megoszlása kivitelezők szerint

Év	Épített lakások		Ebből			
	darab	százalék	állami építőipari vállalatok	házilagos úton beruházó szervek	építőipari és ipari szövetkezetek	kisiparosok és családi erő
			által kivitelezett lakások aránya százalékban			
1961	67 527	100,0	26,7	1,2	4,5	67,6
1962	54 099	100,0	35,4	1,6	7,7	55,3
1963	52 728	100,0	36,6	1,5	9,2	52,7
1964	53 405	100,0	38,3	1,3	11,0	49,4
1965	54 597	100,0	37,8	1,2	12,5	48,5
Együtt:	282 356	100,0	34,6	1,3	8,8	55,3

Az állami építőipari vállalatok által kivitelezett lakások részaránya évről évre nőtt ugyan, de csak kismértékben. Az állami építőipar elégtelen kapacitása kedvezőtlenül befolyásolta a társasház-építkezések formájában realizálódó magánkezdeményezéseket is.

A harmadik ötéves tervben jelentősen fokozni kellene az állami szektor lakásépítési kapacitását, amely az elmúlt években elmaradt a 15 éves lakásfejlesztési tervről szóló kormányhatározatban rögzített csaknem 60 százalékos részaránytól. Az építőipar csak késedelmesen tér rá a fejlettebb technikai módszerekre, főként a paneles építési technológiára. Nagyrészt ez az oka annak, hogy az állami lakásépítkezések volumene a III. ötéves terv időszakában is előreláthatólag a második ötéves terv szintjén marad.

A kisiparosok útján felépített lakások részaránya nemcsak az ötéves tervidőszakban, hanem az ezt megelőző öt év átlagához viszonyítva is jelentősen csökkent, amihez a kisiparosok számának jelentős csökkenésén kívül az építőipari anyagok beszerzési nehézsége is hozzájárult.

Említésre méltó, hogy az építőanyag-ellátásban mutatkozó nehézségek az építőanyag-eladás jelentős növekedése ellenére következtek be.

A magánépítkezések céljaira forgalomba hozott építőanyagok mennyiségének alakulása

Megnevezés	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1965. év az 1960. év százalékában
A forgalomba hozott anyagok értéke összesen (millió forint)	2 423	2 512	2 374	2 667	2 965	3 241	133,8
Ebből:							
Cement (1000 t)	248	291	249	265	332	368	148,9
Tégla (millió db)	738	724	550	655	697	780	105,7
Mész (1000 t)	220	230	190	223	242	243	110,6
Tetőcserép (millió db)	120	103	81	99	107	125	104,0
Mozaik és cementlap (1000 m^2)	1 497	1 628	1 613	1 853	1 895	1 949	130,2
Fenyőfűrészáru (1000 m^3)	62	69	66	92	87	70	113,4
Ajtó (1000 db)	166	194	191	210	236	250	150,5
Ablak (1000 db)	159	166	156	177	194	216	135,7
Magánerőből épített lakások							
a) száma	39 671	47 843	33 144	32 885	32 147	32 209	81,2
b) számának alakulása százalékban (1960 = 100)	100,0	120,6	83,5	82,9	81,0	81,2	—
Építőanyag-értékesítés alakulása (1960 = 100)	100,0	103,7	98,0	110,1	122,4	133,8	—

A magánépítkezések volumene és a magánépítkezések céljaira forgalomba hozott építőanyag mennyisége ellentétesen alakult. Ennek többek között az az oka, hogy a lakosság a saját erőkkel elvégzett tatarozási, karbantartási és épületbővítési munkákon kívül jelentős mennyiségű építőanyagot vásárol üdülők, hétvégi víkendházak építésére, és későbbi időpontban építendő lakásokra. Emellett nagy mennyiségben vásárol a lakosság építőanyagot a szövetkezetek által végzett munkákhoz is.

A magyar lakásépítkezések történetében a második ötéves terv nagy eredményeket hozott. A felszabadulás óta a lakásviszonyok legjelentősebb javulása 1957—1960 és 1961—1965 között következett be. A második ötéves terv időszakában csaknem 1 millió ember költözött új lakásba. Az új lakások felszereltsége, korszerűsége egyre javuló, egészséges életviszonyokat nyújt népünk jelentős részének.

FÖLDES KÁROLY:

Vállalati önállóság és szocialista tulajdon

A vállalati önállóság lényegesen más a szocialista gazdaságban — ahol a társadalmi tulajdon alapjában véve egyesíti a termelőket —, mint a kapitalizmusban. A közgazdasági irodalomban már több kísérlet történt arra, hogy elméletileg megmagyarázzák a gazdasági mozgásnak ezt a formáját. Az egyik ilyen koncepció szerint a vállalatnak tulajdonosi önállósága van. Az egyes önigazgatási kollektíváknak egymáshoz és az államhoz való viszonyára sok tekintetben ez a jellemző. A tulajdonosi elkülönültség alapján nem nehéz megmagyarázni a termelőeszközökkel „közvetlenül vállalati szinten" egyesített kollektívák viszonyait. Ezek azonban voltaképpen már nem állami vállalatok abban az értelemben, ahogyan ezt a kifejezést a szocialista országok közgazdászainak döntő többsége használja.

Egy másik nézet szerint a szocialista állami vállalatok önállóságát a birtoklás kategóriájával kell megmagyarázni. Az állam tulajdonosa, a vállalat viszont birtokosa a termelőeszközöknek, s mint ilyen, bizonyos gazdasági önállósággal rendelkezik. De, mint ismeretes, a földnek kapitalizmus előtti és kapitalizmusbeli feltételes elidegenítése is birtokviszony. A marxizmus főleg erre az esetre használja a tulajdontól elkülönült birtoklás fogalmát. A szocialista állami vállalatra vonatkozóan ez az analógia túlságosan általános, mert nem fejezi ki azokat a viszonyokat, amelyek mögötte meghúzódnak.

Egy harmadik felfogás szerint a vállalatok quasi-tulajdonosai a rendelkezésükre álló termelőeszközöknek. E magyarázat a könnyebb utat választja. Ahelyett, hogy felkutatná a gazdasági mozgásformát — rámutat a látszatra. Valóban úgy látszik, mintha a vállalat tulajdonos lenne. Amennyiben viszont a vállalat quasi-tulajdonos, annyiban az állam quasi nem tulajdonos. Ha ez csak látszat, akkor nem magyarázza meg a gazdasági jelenséget. Ha nemcsak látszat, akkor ez is az állami tulajdon tagadásába torkollik.

A tulajdon állami, össznépi jellegét sem szabad abszolutizálni. Struktúrája mutat némi hasonlóságot megelőző tulajdonformákkal. Konkrét megvalósulási formáit mindenekelőtt a termelőerők színvonalával kell összhangba hozni.

A szocialista tulajdon, amely nem készen bukkan elő a forradalom kezdetén, belső törvényeit, lényegét tekintve ellentétes a megelőző tulajdonformákkal. De mechanizmusaik némelyikét a maga képére és hasonlatosságára alakítva a maga szervezeteibe olvasztja. Az ilyen átalakult mechanizmusok közé tartoznak az árutermelő vállalatok kapcsolatai is.

A szocialista vállalati rendszer jellege

A szocializmus politikai gazdaságtanának eddigi fejlődéstörténete a lényeges különbségek mellett mutat bizonyos távoli hasonlatosságot a kapitalizmus politikai gazdaságtanának kialakulásával. Először a szocializmus politikai gazdaságtana is a jelenségek rendszerezésével kezdte. Ez a rendszerezés magasabbrendű termelési viszonyokon és a marxi politikai gazdaságtan eredményein alapult.

A közgazdászok a szocialista vállalati rendszer kérdéseivel foglalkozva először a termelési viszonyok említett aspektusához tartozó összefüggések és folyamatok pontos leírására törekedtek. Így születtek meg az önálló elszámolás különböző „sajátosságairól" szóló cikkek, amelyek magát a kategóriát e sajátosságok összegének tekintették. Az elmélet teljesen a régi mechanizmust tükrözte, mintegy annak kópiája volt. Az önálló elszámolási viszonyoknak következő fő mozzanatait nevezte meg: vállalati önállóság a népgazdasági terv keretein belül, a ráfordítások pénzformában történő, vállalati szintű összemérése az eredményekkel és megtérítésük, anyagi ösztönzés és anyagi felelősség. Rámutattak, hogy ebben a rendszerben a pénzbeli értékelés folytán a ráfordítás az önköltség, a többlettermék a tiszta jövedelem, a vállalati anyagi érdekeltség pedig a pénzügyi ösztönzés formáját veszi fel.

A következő lépés volt e kategória (sokak szerint módszer) objektív feltételezettségének kimutatása. Erre két lehetőség kínálkozott: 1. az önálló elszámolás a termelőerők elért fejlettségi fokából következik és az anyagi ösztönzés szükségességével kapcsolatos; 2. az önálló elszámolás az értéktörvény hatásának következménye, tehát szükségessége az árutermelés fennmaradásának folyománya. Az előbbi gondolat hívei voltak a harmincas és negyvenes években megjelent munkák szerzői. A második magyarázat Sztálin utolsó műve nyomán nyert polgárjogot és lett hosszú időre egyeduralkodó. Ezek a meghatározások többé-kevésbé helyesen, bár nem teljesen tükrözték a szóban forgó gazdasági összefüggést. *A gyakorlat viszont rácáfolt az elméletre,* mert sem az anyagi ösztönzésnek, sem pedig az áru- és pénzviszonyoknak nem adott kellő működési teret.

A demokratikus centralizmus elvének, a népgazdasági központi vezetés és helyi kezdeményezés optimális társítása problémájának még igen sokáig a vállalati önállóság mértéke lesz a kulcskérdése. A vállalati önállóság egyáltalán nem valami, a múltból örökölt „csökevény". A kommunista társadalom magasabb fejlődési szakaszaiban az eddiginél fejlettebb formákat vesz fel nemcsak a központi irányítás, hanem a központilag meghatározott fő célok megvalósítására irányuló vállalati tevékenység önállósága is.

Az önálló elszámolás régi koncepciója a vállalatok cselekvési szabadságát a címzett utasításban megadott, naptári határidőkre szóló termelési, értékesítési, pénzügyi feladatoknak szintén utasításokkal rögzített, egymással nem helyettesíthető termelési feltételekkel történő végrehajtására korlátozta. Csak operatív önállóságot tett lehetővé, sőt, sokszor még azt sem, hiszen napirenden voltak a hatósági beavatkozások a vállalati munka menetébe. Elszaporodtak a panaszok a megrendelési határidők hosszúságára és aránytalanságára, a megrendelők kiszolgáltatottságára (például a szükségesnél nagyobb mennyiségű termék kényszerátvétele). A túlzott készletezői és vállalati készletképződés másik oldala az volt, hogy sokszor hiány-

cikké váltak a nem gazdálkodás alá vont anyagok és nehezebben lehetett hozzájuk jutni, mint a kiemelt termékekhez. A tervösztönzés — különösen az állami szférán belül — alig terjedt ki a megrendelők igényeinek kielégítésére. Mindebben közrejátszott, illetve ennek elméleti visszfénye volt a termelőeszközök árujellegének tagadása.

Az új gazdaságirányítási rendszerben tág tere nyílik a termelőeszközkereskedelemnek. Az anyagi-műszaki ellátás merev rendszerét a kereskedelmi módszerek váltják fel. A termelőeszköz-forgalom feltételezi a vásárlók és eladók jogi és gazdasági egyenlőségét, a kereslet és a kínálat, valamint az ár kölcsönhatásos mozgását, a széles körű piackutatást.

Az új irányítási rendszerben a vállalatoknak nemcsak operatív önállóságuk lesz, hanem a termékösszetételre és a termelési feltételekkel való manőverezésre vonatkozó széles döntési jogkörük is. Az önálló elszámolásnak ez a legfontosabb új vonása a tervszerűség korszerű értelmezésével kapcsolatos. Meghatározott feltételek mellett a vállalatok említett gazdasági cselekvőképességét a társadalmi érdek szolgálatába lehet állítani.

A vállalati önállóságnak ez a felfogása az említett kategória minden mozzanatát módosítja. Lehetőség nyílik a vállalati alapokkal való tényleges gazdálkodásra, a szinttartás és a fejlesztés kérdéseinek önálló, felelős, visszterhekkel járó, kockázatot is vállaló eldöntésére, a létszámpolitika önálló meghatározására stb. A gyártmányszerkezet, a választék, az értékesítés iránya, a működő vállalatok beruházása, az eszközök, anyagok és a munkaerő felhasználása, vállalati döntésektől fog függni. Ezeknek a döntéseknek az irányítását (koordinálását) közgazdasági szabályozók segítségével fogják végezni. Amennyiben a vállalati újratermelési folyamat részleteit ezek befolyásolják, annyiban nem a közvetlen tervutasítás, hanem a szabályozott árutermelés mechanizmusai biztosítják, hogy a vállalat a tervezett fő mérlegösszefüggések kereteiben a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat eszközölje.

Az állam csak abban a mechanizmusban követeli meg viszonylag szorosan meghatározott használati értékek termelését, amelyben a központi tervutasítások hivatottak szabályozni a vállalatok mérlegszerű kapcsolatait. Ebben az irányítási rendszerben természetes, hogy a naturális kapcsolatok kerülnek előtérbe. De még a legnagyobb ilyesfajta centralizáltság mellett sem lehet termékmérlegek százezreit, sőt millióit központilag hatékonyan egyensúlyozni és koordinálni.

Olyan mechanizmusban, ahol a népgazdaság tervszerű fejlődésén belül, azzal összhangban nagyob szerephez jutnak az áru- és pénzviszonyok, a naturális kapcsolatoknak nincs domináló szerepük. A vállalatok fokozott önállósága gyártmányösszetételük meghatározásában egyszersmind azt is jelenti, hogy a rendelkezésükre bocsátott eszközökkel ennyiben már gazdálkodhatnak, még ha különféle jogszabályok meg is köthetik az eszközök közvetlen konvertálását. Az eszközökkel való gazdálkodás egyik területe felhasználásuk a termelésben, másik területe pedig egymással való helyettesítésük. De *a vállalkozói döntési jogok e két csoportja szorosan összefügg.* A termelés és az eszközgazdálkodás között a vállalati önállóság mértékét illetően sem lehet túlságosan nagy szakadék.

A használati érték közgazdasági szerepét a naturális kapcsolatok „tervlebontó" szabályozásának megszüntetése egyáltalán nem érinti. Ennek két oka van. Először is, minden bizonnyal növekszik az optimális tervezési mód-

szerek jelentősége. Ezekkel a módszerekkel végzett számítások eredményei nagyrészt nem fordíthatók le az egyszerű anyagmérlegek egyensúlyi követelményeihez hasonló módon. Amilyen bonyolult gazdaságossági összefüggések rendszerét tükrözik, olyan sokrétű szabályozási mechanizmus alkalmazását követelik, számtalan visszakapcsolással és önvezérlő berendezéssel. Ezek beprogramozása és fejlesztése a társadalom saját termelési viszonyainak tökéletesítésével egyértelmű. Az erre irányuló állami cselekvés, amely a termelőerők fejlesztésének szükségleteiből indul ki, végső soron meghatározó jelentőségű a már meglevő mechanizmus által szabályozott vállalati cselekvésekkel szemben. Mindez kétségtelenül nagy szerepet játszik a társadalom szükségszerű naturális arányainak érvényrejuttatásában.

Másodszor, függetlenül attól, hogy a kapcsolatok naturális formái háttérbe szorulnak, a használati érték szerepe megnő a piacon, ahol ellentétével, az értékkel egységben végez mozgást.

Az állam már nem egyszerűen utasításokban meghatározott használati értékek termelésére ad — csak erre a célra felhasználható — eszközöket, hanem általában bocsátja a vállalatok rendelkezésére a tulajdonában felhalmozott munka meghatározott részét a társadalmi gazdagság növelése céljából. Leegyszerűsítéssel úgy is ábrázolható a szóban forgó különbség, hogy míg az egyik esetben a központi szervek a vállalatoknak meghatározott használati érték termelését tűzték ki feladatul, a másik esetben az érték juttatását és szaporítását jelölik ki célul. (Ez leegyszerűsítés, mert az első esetben is volt szerepe az értékmozgatóknak és a második esetben is — mint láttuk — megmarad a használati érték szerepe.)

Mindez a szocialista állami tulajdon keretein belül történik, tehát mélyebb társadalomgazdasági értelmét tekintve, a folyamat nem hasonlítható a tőke önértékesüléséhez, hiszen a létrehozott többletterméket kizárólag a dolgozók érdekében termelik és használják fel. Az előbbiek értelmében viszont ugyanezekben a keretekben a közgazdasági formamozgás nem lényegtelen összefüggéseinek tükrözőjeként, az állam és a vállalat kétféle viszonyának érzékeltetésére alkalmas az Á-P-Á, illetve a P-Á-P formula.

Valójában ebben a mechanizmusban válnak igazán áruvá a termelőeszközök, itt válik általános fizetési eszközzé a szocialista pénz. Szükséges lesz — különösen az első időben — bizonyos adminisztratív korlátozások érvényesítése is. A termelőeszközök piacának általános tervszerű szabályozása azonban nem ideiglenes rendszabály, hanem a szocialista gazdaság állandó és szükségszerű alapelve.

Az ár, a hitel, s a többi árumechanizmus ezen a piacon is alakítja és befolyásolja az újratermelés mikrostruktúráját. Azok az általános ekvivalenciák, arányosságok és ösztönző erők, amelyek a klasszikus árutermelésben az értéktörvény formáját öltik, a szocializmusban mindenekelőtt azért hatnak ilyen formában, mert a szocialista vállalatok sajátos mellérendeltségi viszonyai a társadalmi munkának ugyanazt az árutermelői egyenlőségét teremtik meg. A gazdaságszabályozás a szocializmusban nem csak alá- és fölérendeltségi kapcsolatokon (például minisztérium—vállalat), hanem a mellérendeltségen, a termelők és a felhasználók horizontális viszonyain alapszik. A szocialista országok új gazdaságirányítási rendszerének kivétel nélkül ez az egyik alappillére. A szóban forgó mellérendeltség a termelőeszközök és termékek elsajátításában fennálló elkülönültséggel kap-

csolatos, amely az állami szektorban *sohasem lehet olyan fokú,* mint a tulajdonosi elhatároltság a gazdasági egységek között.

A szocializmus (és a modern kapitalizmus) fejlődéstörténete bőséges tapasztalatokkal szolgál arról, hogy az árutermelésnek vannak olyan formái is, amelyek nem férnek bele a tulajdonosi elkülönültséget kihangsúlyozó rövid definícióba, de teljességgel összeegyeztethetők a marxista elmélet egészével. Éppen ez az elmélet tette beható elemzés tárgyává azokat a tőkés áru- és pénzviszonyokat, amelyek az értéktörvénynek az egyszerű piacgazdaság adásvételi kapcsolatainál fejlettebb mechanizmusát jelentették. Ezt a fejlettebb mechanizmust azonban nem helyes úgy felfogni, mint az értéktörvénynek valamilyen önmagát szolgáló képződményét, mert ez a gazdasági jelenség a tőkés termelési viszonyok egész modifikált rendszerének elengedhetetlen tartozéka, lényeges folyamata és megjelenési formája. Ennek a mechanizmusnak a belső szükségszerűsége nem egyszerűen az áruból és a piaci kapcsolatokból, hanem az alapvető termelési viszonyok evolúciójából fejlődik ki.

Bizonyos tekintetben hasonló mozgásformákra van szükség akkor is, amikor a tulajdon össznépi mértekben koncentrált, az irányítás meghatározott mozzanatait, lényeges döntési jogait pedig az államapparátuson kívül decentralizálják. Mivel a mechanizmus reformja gyökeresen megváltoztatja a vállalatok közgazdasági szerepét, felmerült az a gondolat, hogy a továbbiakban a politikai gazdaságtan az *önálló gazdálkodás* elnevezését használja, ami kifejezi, hogy a vállalat nem egyszerűen „elszámoló" egység. A gondolat figyelemre méltó, de a lényeg itt sem az elnevezésen múlik, hanem a vállalat szerepének új felfogásán. Ez a felfogás teszi lehetővé az önálló elszámolás mai körülményeknek megfelelő meghatározását.

Az önálló elszámolás lényege az irányított piaci folyamatok felhasználása a szocialista állami vállalatok termelésének szabályozására. Az önálló elszámolás tehát nem más, mint az értéktörvény fő vonalakban tervszerűen működő mechanizmusa. Az értéktörvény tervszerű mechanizmusának a vállalati újratermelésre gyakorolt hatását az anyagi ösztönzés juttatja érvényre.

Ezek között a viszonyok között a vállalat eszközeinek újratermelése és körforgása sajátos módon önállósul a népgazdaság egészében végbemenő reprodukciós folyamatban.

A tulajdon és az irányítási funkció szétválása

A szocialista forradalom egyik fő feladata, hogy az alapvető termelőeszközöket az állammá szervezett proletariátus kezébe adja. Az össznépi tulajdonban levő termelőeszközök önálló vállalatoknál vannak lekötve.

Az önálló elszámolás rendszerében a vállalat gazdasági önállósággal és saját álló- és forgóalapokkal rendelkezik. A vállalatok alapítása, alapvető tevékenységi körének meghatározása az új irányítási rendszerben is az állam központi szerveinek feladata lesz. A vállalatokra felelősség hárul a profiljukba tartozó szükségletek kielégítéséért. Emellett a népgazdaság szabályozási eszközeinek rendszere szolgálja a szükséges termelésszerkezet kialakulását. A vállalatok alapításakor az állam rendelkezésükre bocsátja a

felhalmozott társadalmi munka egy részét. Az elméleti kérdés éppen az, mit jelent ez a rendelkezésre bocsátás.

A vállalat termelő kollektívája önmagában nincs közvetlen tulajdonosi kapcsolatban „saját" termelőeszközeivel. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy itt nem a termelőeszközök naturális formája, hanem a bennük felhalmozott társadalmi munka a lényeges.)

A vállalat dolgozói ugyanakkor az összes termelőeszközökkel tulajdonosi viszonyban állnak. Nem az adott alapokkal termelési kapcsolatban álló kollektíva tagjaként, hanem mint az össznépi tulajdon elsajátítói, tulajdonosai saját vállalatuknak is. A vállalati kollektíva része a tulajdon szubjektumának. Mivel a tulajdonobjektum egészére nézve résztulajdonos — résztulajdonos saját vállalatára nézve is.

Sajátos ellentmondással állunk szemben. Ugyanazok az alapok kétféleképpen szerepelnek: mint állami tulajdon, s mint a vállalathoz „rögzített" alapok, amelyek elkülönülnek az összes többi vállalat alapjaitól, az állami tulajdonban levő alapok össztömegétől. Ezek a termelő kollektíva munkájának hatékonyságára, s a jövőben egyre inkább jövedelmi színvonalára is befolyást gyakorolnak.

A vállalati alapok és az állami tulajdon ilyen viszonyai sokkal bonyolultabbak, mint az adásvétel viszonyai. Ezt mutatja, hogy az adásvételnél az érték metamorfózisa megy végbe; áruformából pénzformába kerül és fordítva. Itt viszont — az áru- és pénzformától függetlenül — magáról a felhalmozott munkáról van szó, amely kettős formában szerepel: mint állami tulajdon, s mint vállalati alap.

Az adásvételnél továbbá meghatározott naturális formában levő érték először az eladónál van, azután a vevőhöz kerül, aminek a pénz fordított irányú mozgása felel meg. Tehát — a tiszta esetben — két azonos munkamennyiség áll egymással szemben, s cserél helyet. Itt viszont nem két munkamennyiségről van szó, két „helyen", hanem a felhalmozott munkának ugyanarról a meghatározott mennyiségéről. *Ugyanaz a felhalmozott munka egyszerre, egyidejűleg játszik kétfajta szerepet.*

Konstatálnunk kell tehát az össznépi tulajdonban levő felhalmozott munka kettős megjelenési formáját. Ez azt jelenti, hogy az állami tulajdont feltételesen elidegenítik anélkül, hogy a tulajdonos személye változna. A feltételes elidegenítés ismert formája a kölcsönadás. A vállalat hiteleszközeire nézve világos, hogy ennek a kategóriának van létjogosultsága. De a feltételes elidegenítés viszonyai a vállalat „saját" eszközeinél is kimutathatók.

Ha a szocialista vállalat alapjai közgazdaságilag mindenképpen a feltételesen elidegenített össznépi tulajdon formái, akkor ennek a mélyebb társadalomgazdasági összefüggésnek egy olyan pénzügyi rendszer is maradéktalanul eleget tehet, amely mind a további beruházásokra, mind pedig a forgóeszközök növelésére, a saját források felhasználása mellett, a hitelfinanszírozás elvét érvényesíti. (Az új, hosszú időn át megtérülő termelő, továbbá a nem termelő beruházások ez alól a belátható távlatokat tekintve, mindig igen lényeges kivételt fognak képezni.) A hitelfinanszírozás így az össznépi tulajdonnak nem kevésbé megfelelő formája, mint a költségvetési juttatás. (Azok a néhány éve még divatos eszmefuttatások, hogy az „össznépi" vállalat állóeszközeit általában juttatni kell, míg a szövetkezetét hitelezni, egy korlátozott gyakorlat elsietett általánosításán alapultak.)

Az állami tulajdon feltételes elidegenítése egyben azt jelenti, hogy ettől a tulajdontól a termelésirányítás funkciója részben elválik. A termelés irányításának a termelőeszközök tőkés tulajdonához való viszonyát a tőketulajdon és a tőkefunkció elemzése mutatta meg. Marx végigkísérte a tőke termelésirányító funkciójának történetét és feltárta e funkció lényeges tartalmát. Már az egyszerű munkafolyamat elemzésénél kiemeli: ennek egyik sajátos vonása a kapitalizmusban az, hogy a munkás a tőkés ellenőrzése alatt dolgozik.

A tőkés kooperáció vizsgálatánál kimutatja, hogy a tőkés irányítás tartalmánál fogva kettős jellegű: egyrészt a munka társadalmilag megszervezett mivoltából következik, másrészt a tőkés kizsákmányolás tényéből. A tőkés irányítás e kettőssége a tőkés termelési folyamat kettősségét tükrözi. A társadalmi munkafolyamat által megkövetelt vezető tevékenységhez a kizsákmányolás biztosításához szükséges felügyeleti tevékenység járul.

Marx kiemeli, hogy az ilyen irányítás és felügyelet a közvetlen termelőnek a termelőeszközöktől való megfosztásából, a közvetlen termelő szolgaságából ered, s ez a kizsákmányolással járó fáradozás antagonisztikus jellegű.

A kapitalizmusban a termelés irányításának e két oldala elválasztha-tatlan. Egységükben a „tőkefunkciót" képezik. Ennek elkülönülése a tőketulajdontól azt jelenti, hogy nem a tőketulajdonos gyakorolja ezt a tevékenységet, hanem más személyek.

A termelőeszközök össznépi szocialista tulajdona az egész társadalmi termelést a dolgozók anyagi és kulturális szükségletei kielégítésének szolgálatába állítja. Így a tulajdonos szerepe a termelés irányításában mérhetetlenül megnő.

Az egyéni tőke újratermelését s a tőketulajdon alapvető jellemző vonásait elemezve Marx elvonatkoztathatott a társadalmi össztermék belső arányaitól, mivel azok minden egyes tőkés számára adottak. A szabadverseny körülményei között a piacot minden egyes tőke számára a többi tőke mozgása biztosítja.* A termelőeszközök össznépi tulajdona szempontjából már a kezdettől fogva nem elhanyagolhatók a termelés arányai. A szocialista állam nem lehet igazi „össznépi tulajdonos", ha nem koordinálja a népgazdaság fejlődését a maga tudatos, központi irányító tevékenységével. Ez attribútuma a szocialista tulajdonnak. A szocialista tulajdontól elválaszthatatlan az egyensúly, a termelés és a szükségletek közötti racionális összhang, a legkedvezőbb népgazdasági arányok tervszerű biztosítása, a nemzeti jövedelem elosztása, a nem termelő szféra fenntartása stb.

A tőke mint a tulajdon objektuma, a kapitalizmusban elkülönül a tőkétől mint a vállalkozás objektumától. Ugyanaz a tőke mint „tulajdon" — kamatot hoz és mint funkcionáló tőke — vállalkozói nyereséget.

A szocialista állami tulajdontól a termelés általános irányításának és vezetésének funkciója nem válhat el. A szocialista állam tulajdonos és „vállalkozó" egyszerre. „Vállalkozói" szerepe éppen ebben a népgazdasági irányításban és vezetésben van.

A szocialista alapok az állami tulajdonnak is, a vállalati tevékenységnek is objektumai. Az állami tulajdon nem forgácsolódik részekre, hanem

* Akkor is ciklikusan érvényesültek az egyensúlyi követelmények, ma pedig a „magárahagyott" tőkés gazdaságban egyáltalán nem érvényesülnének. De a tőketulajdon elvont elemzésénél még mindettől el lehetett tekinteni.

vállalati alapok formájában funkcionál. *Az állam mint „vállalkozó", kezében tartva a központi irányítást, „vállalkozói" jogainak egy részét a gazdaság alapegységeire ruházza.*

Az állam vállalatainak feltételesen elidegeníti tulajdonát, s felhasználásában számukra meghatározott gazdasági önállóságot biztosít. A vállalatoknál tehát már elkülönül a termelés irányításának, vezetésének funkciója az össznépi tulajdontól. Ez az elkülönülés nem szünteti meg az össznépi tulajdont és csak bizonyos fokú. A vállalat felhalmozott munkát kap, hogy azzal társadalmi terméket és nemzeti jövedelmet termeljen, de szükségszerű, hogy a gazdaságirányítási rendszer nagy vonalakban meghatározza annak felhasználására irányuló döntéseit. A vállalatok önálló jogi személyek, azonban az állammal szemben nem rendelkeznek tulajdonjogokkal termelőeszközeik felett.

Általában sem igaz — és e kérdésben is hibás — az a felfogás, hogy csak központi szervek képviselhetik a társadalmi érdeket. Az állam közvetlenül, a maga legfőbb hatalmi szerveinek személyében, operatíve kevéssé gyakorolhatja vállalkozói jogait. Át kell ruháznia azokat „képviselőire", megbízottaira. A szocialista rendszer tervszerű természeténél fogva ezek között igen fontos szerep jut a központi irányító szerveknek. De a vállalatok irányítói is az állam megbízottai. A vállalatvezetők nem tőkés vállalkozók. Ők a szocialista állam vállalkozói jogainak egy részét gyakorolják.

Végső soron a szocialista állam vállalkozói jogait csak megbízottain keresztül gyakorolhatja. Igen lényeges, hogy a gazdaságirányítás milyen szintjén álló megbízottakra ruházza az említett jogokat, hogyan ossza szét közöttük a döntési funkciókat. Egy bizonyos határon belül, amelyet a tervszerű irányítás mindenkori konkrét követelményei húznak meg, egyáltalán nem veszélyezteti az állami tulajdont, ha az irányítás funkcióját jelentős részben az államapparátuson kívül, vállalatoknál végzik. A vállalati vezetők „megbízotti mivolta" nem értelmezhető azonban szűkre szabottan, nem jelentheti azt, hogy tevékenységüket a felettes szervek tervutasításai kell hogy megszabják. Ezek *nem csupán az állam megbízottai, hanem egyéni és kollektív érdekek képviselői is.*

A mód, ahogyan a vállalat saját alapjai az államtól a vállalathoz kerülnek s a vállalatnál az állami alapok össztömegétől elkülönülnek: a tulajdon és a termelésirányítási funkció részleges szétválása. Így e tulajdon rendszerén belül a termelés helyi irányításának funkcióját nem a rendszer központi láncszemei végzik.

Ez magyarázza azt a kettősséget, hogy a termelőeszközök az állam teljes tulajdonában vannak, de mint a vállalat alapjai végeznek mozgást, hogy az össznépi tulajdonban levő termelőeszközök újratermelődése és körforgása a vállalatoknál önállóan történik. A vállalat alapjainak ez a belső természete rejtve is marad a gazdasági mozgás során. A hiteleszközök olyan látszatot teremtenek, hogy a saját alapokra a fentemlített kettősség nem jellemző.

A termelőeszközök össznépi, szocialista tulajdona konkrét megnyilvánulási formájának sajátosságát éppen a vállalati alapok fentemlített kettőssége képezi. Ha az állami vállalat költségvetésből finanszírozott eszközei is a tulajdon és a funkció szétválásán alapulnak, akkor elméleti oldalról nincs akadálya annak, hogy ezeket hiteleszközökkel helyettesítsék.

Az állami tulajdon mozgásformái

Mai gazdaságirányítási rendszerünkre több ponton ráillik a „naturális" kölcsönviszonyok marxi elemzése.

Az állótőke naturális kölcsönzéséről Marx ezt írja: „Bizonyos árukat használati értékük jellege folytán mindig csak mint állótőkét lehet kölcsönadni, például házakat, hajókat, gépeket stb."* Természetesen, ha állótőkét adnak kölcsön, azt olyan formában fizetik vissza, ahogyan az állótőke visszaáramlik. „A kölcsönadó rendszeres időközönként megkapja a kamatot és az állótőke elhasznált értékének egy részét, az időközi kopás egyenértékét." (Uo.) Ezt mi úgy mondanánk, hogy a vállalat az államnak kamatot (eszközhasználati járulékot) fizet, az amortizációnak megfelelő összegeket pedig törlesztés formájában fizeti be. Mindez általában ellentétes lenne azzal, hogy a vállalatnál amortizációs alap képződjön. A kölcsönadott tárgy természetes alakjához kötődik a forgótőke visszafizetési módja is.

A naturális kölcsönzés távolról sem a naturálgazdálkodás mozzanata. A kölcsönadott eszközök természetbeli kölcsönzés esetén is pénzt képviselnek, s visszafizetésük pénzmozgást jelent. „Pénz helyett persze kölcsönadhatnak természetben termelési eszközöket, például gépeket, üzemi épületeket stb. De akkor ezek bizonyos pénzösszegeket képviselnek, s e tőkeelemek használati értékéből, sajátos természetbeni formájából következik, hogy a kamaton kívül a kopásért is fizetni kell még."**

Ebben az esetben azonban a kölcsöntőke nem különül el az ipari tőkétől; az értékösszeget (amely termelőeszközök naturális formájában van meg, de egyben pénztőkét képvisel), nem mint az ipari tőkétől elkülönült funkcionális alakban meglevő tőkét adták kölcsön. „Ha ezt a hitelt a bankhiteltől elválasztva vizsgáljuk, világos, hogy együtt nő magának az ipari tőkének a terjedelmével. Kölcsöntőke és ipari tőke itt azonosak; a kölcsönadott tőkék árutőkék, s az a rendeltetésük, hogy vagy egyénileg fogyasszák el végleg őket, vagy a termelőtőke állandó elemeit pótolják."***

A természetbeli kölcsönzésnél tehát az újratermelési folyamat fázisait nem a készpénz, hanem a hitel közvetíti. A kölcsöntőke kereslete, kínálata és az ipari tőke kereslete és kínálata közti különbséget vizsgálva Marx arra a következtetésre jutott, hogy a kölcsöntőkével és az árutőkével szemben támasztott kereslet akkor volna azonos, ha csak árukat kölcsönöznének, tehát nem lennének pénzkölcsönzők.

Akár a kölcsöntőke, akár a kölcsön adott ipari tőke mozgásáról is van szó, mindkét esetben *a tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása* történik. E szétválás tehát már a kapitalizmusban sem kizárólag a kölcsöntőke sajátossága.

A szocialista gazdaságnak semmi esetre sem attribútuma a „természetbeli" kölcsönzés. Ennek a lényeges felismerésnek szerepet kell juttatni az új irányítási módszerek kialakításában. Bizonyos határokon belül az állam a vállalatoknak az alapokat egyre inkább „kölcsöntőke" formájában adja oda, nem pedig „ipari tőke" formájában. Az analógiában itt természetesen nem a „tőkén", hanem annak jelzőjén van a hangsúly.

Gazdasági mechanizmusunk reformjának egyik alapelve az áru- és

* Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth. 1961. 344. l.
** I. m. 593. l.
*** I. m. 473. l.

pénzviszonyok fokozottabb felhasználása. Az értékkapcsolatokat nemcsak a folyó termelésben és a vállalatok „tevékenységcseréjében" kell kibontakoztatni, hanem az eszközgazdálkodásban, az állam és a vállalatok viszonyában is. Az eszközök feltételes elidegenítése szempontjából ez azt jelenti, hogy a szocialista állam is felhasználja a kölcsöntőke elvet a gazdasági mozgás szabályozására. *A szocialista tulajdon kölcsöntőkeszerű mozgását éppen értékformában történő feltételes elidegenítése és ennek megfelelő megtérülési folyamata jellemzi.*

Az eszközgazdálkodás területén az áru- és pénzviszonyok intenzívebb felhasználása egyebek között azt jelenti, hogy megszűnnek a természetbeli kölcsönzésre emlékeztető vonások és a vállalat egyre inkább rendelkezik az értékcsökkenési leírás összegével. Elismert dologgá válik, hogy az állami tulajdon egy része a vállalatnál van lekötve, amelyért az megfelelő visszterhet fizet.

Az amortizáció az úgynevezett dinamikus szinttartás önfinanszírozásának egyik fő forrása lesz. A szinttartás igényei az egyes iparágakban eltérők lesznek, az amoritizáció különböző hányadát veszik igénybe. Az amortizációból ettől függően lehet egyes fejlesztési igényeket kielégíteni. Míg az első időszakban az amortizációnak a dinamikus szinttartás igényeit meghaladó részét az iparágak többségétől elvonják, egyes gyorsan fejlődő ágazatokban (például a műszeripar és a vegyipar egyes ágai) a szóban forgó részt a nyereségből fejlesztésre fordítható alappal együtt a vállalatok használhatják fel. Ebben az esetben az amortizációnak egyetlen része sem kerül újraelosztásra. Ami az első időszakban csak néhány, kivételes ágazatra lesz jellemző, az a fejlődés végeredményeképpen általános gyakorlattá válik.

Végső soron a beruházások saját forrásait az amortizáció és a nyereségből fejlesztésre fordítható alap fogja képezni. Ez a saját erő meg is hitelezhető, illetve amennyiben egy ideig nem kerül felhasználásra, kamatozó bankbetéten helyezhető el. A decentralizált szinttartási és fejlesztési alapok központi szabályozása mellett egyéb biztosítékok is szükségesek ahhoz, hogy a beruházások a népgazdaság optimális egyensúlyának fenntartása irányában hassanak.

A működő vállalatok eszközeinek forrásai között fokozatosan csökkenni fog a költségvetési és növekedni a saját forrásból finanszírozott eszközök aránya. A működő vállalatok a tevékenységükkel kapcsolatos fejlesztési igényekre az új rendszerben általában nem kaphatnak költségvetési beruházásokat. A „régi" saját eszközökre nincs törlesztési kötelezettség, az amortizációval pedig végül is a vállalatok fognak rendelkezni. Az állami tulajdonnak ezt a részét határidő nélkül, lényegében állandó jelleggel rendelkezésükre bocsátják. Ugyanez vonatkozik az amoritizációból eszközölt beruházásokból eredő alapokra is. A hiteleszközöknél belép egy olyan tisztajövedelem-elvonási forma, amivel a saját eszközök esetében nem találkozhatunk: a törlesztés. Amint a törlesztési ciklus végetér, a hiteleszközök a saját felhalmozásból (a nyereség fejlesztési alapjából) finanszírozottakkal azonos jellegűvé válnak. A forgóeszközökre ugyanezek az összefüggések érvényesek.

A gazdaságirányítás hiteleszközei és az önfinanszírozás sikerrel felhasználhatók a tervszerűség helyesen értelmezett követelményeinek megvalósítására. Az amortizációs és hitelterveket evégett koordinálni kell a be-

ruházási tervekkel. A jövedelem, a termelés- és a fejlesztésszabályozás hatékony módszerekhez jut a különböző eszközterhek felhasználásával. Az adott nemzeti jövedelemhez képest hiányosan rendelkezésre álló, a fejlődés vagy a tömegfogyasztás szempontjából nagy jelentőségű termékek termelését, kapacitások növelését makroökonómiai tervezési módszerekkel biztosítani kell.

Az eszközlekötési díj közgazdasági tartalma

A szocialista népgazdaság központi szervei és gazdálkodó egységei közötti kapcsolatok rendszerében nemcsak a központi szervek szabályozzák különféle módszerekkel a vállalatok tevékenységét, hanem a vállalati termelési és piaci döntések is befolyásolják a népgazdaság fejlődésére vonatkozó központi elhatározásokat.

Az eszközök gazdaságos felhasználására vonatkozó döntések tekintetében a termelő vállalatoknak a jövőben az eddiginél nagyobb szerep jut. Ezért kellett olyan ösztönző eszközt találni, amely éppen ezen a szinten mozdítja elő a takarékos, ésszerű gazdálkodást. Az eszközlekötési járulék formája ennek lehetőségeit magában foglalja. A járulék mint értékelési kritérium az eszközök minimális hatékonyságának kifejezője. Keletkezésének forrásait vizsgálva a politikai gazdaságtan abból indul ki, hogy minden hasznos termék előállítása bizonyos mennyiségű munkaráfordítást igényel, és hogy ezek a munkaráfordítások a felhasznált anyagokban, továbbá a gépkopásban megtestesült munkát is tartalmazzák. Az áruk termelése egyben a termelési tényezők sajátos fogyasztását jelenti, amelynek során elhasználják nemcsak a munkaerőt, hanem az anyagokat és megfelelő részben a munkaeszközöket is.

Meg kell azonban különböztetni az „előlegezett" eszközöket képviselő gép vagy épület felhasználását annak elhasználásától (a termelésben való célszerű megsemmisülésétől, elfogyasztásától). A munkaeszközöket lényegében teljes egészében felhasználják minden egyes munkadarab előállításához, de a folyamatos munkaráfordításokba csak értékcsökkenésük kerül. A termék előállításához azonban nemcsak folyamatos, hanem „lekötött" munkaráfordításokra is szükség van. Ahhoz, hogy a termelés egyáltalán végbemehessen, beruházást kellett eszközölni. Előfordul, hogy egy hosszabb és egy rövidebb élettartamú beruházás évi értékcsökkenése azonos. Tegyük fel, hogy valamely termékből az évi szükségletet ki lehet elégíteni rövidebb élettartamú, de olcsóbb, vagy hosszabb élettartamú, de drágább géppel is. Az egyik esetben a népgazdaságnak sokkal nagyobb beruházási terhet kell vállalnia, mint a másik esetben. Egyébként azonos feltételek mellett több eszköz kötődik le, de a régi szerkezetű önköltség ezt nem tükrözte. A vállalatok nem érzékelték ezt a különbséget, amíg az eszközgazdálkodás nem volt szerves része az önálló elszámolás rendszerének. Más a helyzet az 5 százalékos járulék bevezetése után. Most már a drágább gép nagyobb, az olcsóbb gép pedig kisebb terhekkel jár akkor is, ha az értékcsökkenés azonos.

Az eszközlekötési díj bevezetése után egy új gép alkalmazása elvileg abban az esetben kifizetődő a vállalatnak, ha segítségével az önköltség jobban csökkenthető, mint amennyire a gép az amortizációs és járulékterheket növelte. Az eszközlekötési díj lehetővé teszi a folyamatos és a lekötött mun-

karáfordítások hatékonyságának megfelelő összehasonlítást. Ehhez természetesen mértékét is megfelelően kell szabályozni. A mértékről folyt vita nyugvópontra jutott, így arra itt nem szükséges kitérni.

A vállalatoknál levő készletekben is „lekötött" munkaráfordítás testesül meg. Meghatározott készletállomány szükséges a folyamatos termelőmunkához, de az áruk értékébe csak ennek az állománynak elhasznált része kerül. A régi típusú önköltség alig tükrözte a készletképződésre felhasznált társadalmi munkával való gazdálkodás ésszerűségének fokát. A saját eszközök lekötésének mérve egyáltalán nem volt önálló költségtényező. A vállalat költségei ma már tükrözik a forgóeszköz-állomány növelésében lekötött munkaráfordítást is.

Az eszközlekötési díj bevezetése olyan elszámolási gyakorlat megvalósítására irányul, amelyben a termelési költségek nemcsak a folyamatos eleven és holtmunka ráfordításokat, hanem a lekötött eszközök nagyságát is meghatározott módon tükrözik. Ez elősegíti a tisztánlátást olyan körülmények között is, amikor a vállalatoknak ténylegesen lehetősége lesz a lekötött eszközök és a folyamatos munkaráfordítások közötti választásra. De ez nemcsak a tisztánlátást segíti elő, hanem az anyagi ösztönzésnek is a népgazdaság érdekeivel megegyező irányt szab.

A kölcsöneszközök tekintetében a járulék szerepét a kamat tölti be. Az állam itt sem a lekötött eszközök felhasználásával termelékenyebbé vált munka által ténylegesen létrehozott tiszta jövedelmet, hanem egy többékevésbé általános kamatláb szerint megállapított tiszta jövedelmet von el. Ha tehát a pótlólagos eszközökkel elért tényleges jövedelemnövekedés kevesebb, mint az eszközökkel kapcsolatos terhek növekedése, akkor (megfelelő tervezési és ösztönzési rendszerben) a vállalatnak általában nem érdeke hitelt kérni.

Álló- és forgóeszközök formájában testesül meg az a múltbeli („holt") munka, amit a társadalom régebben felhalmozott és a termelés bővítésére fordított. Az összes gazdasági tevékenységek együttes eszközfelhasználásának nagyobb hatékonysága a gazdasági növekedés fontos tartaléka. Ezért teljes ösztönző hatását a járulék akkor fejti ki, ha a felhasználók érdekeltségét is szabályozza.

Végül is a költségvetési eszközök használatáért fizetendő díj jobb kihasználásukat, a velük való takarékos gazdálkodást eredményezi. Az ezt elősegítő árrendszerben kialakuló költségek szerkezete jobban tükrözi a társadalmi eszközráfordítások arányait, megfelel az önálló elszámolás követelményeinek, jobban közvetíti a népgazdasági érdeket, ésszerűbben orientálja a vállalati gazdálkodást.

A szóban forgó gazdasági formával kapcsolatban különböző módon lehet értelmezni a vállalati eszközök használatának úgynevezett ingyenességét. Egyfelől az eszközhasználat ingyenességéről beszélhetünk abban az esetben, ha a kapott eszközöket nem kell visszatéríteni az államnak, hanem azok a vállalat saját használatában maradnak és úgy végzik körforgásukat. Másfelől (a törlesztési kötelezettség lététől vagy nemlététől függetlenül) ingyenességről lehet szó abban az értelemben is, hogy magáért a „tőkehasználatért" nem kell kamatot, használati díjat fizetni. Ami az első kérdést illeti: az eszközlekötési díj egyáltalán nem érinti sem a régi, sem pedig a vállalatoknak újonnan juttatott eszközök visszatérítésének, törlesztésének problémáját. Ebben a tekintetben a helyzet a járulék bevezetésével kap-

csolatban egy jottányit sem változott meg. A másik fajta ingyenességet megszüntette: az állami eszközök használatát a vállalatnak meg kell fizetnie. Véget ért az az állapot, amikor az állami tulajdon meghatározott részének lekötése a vállalatnak nem került semmibe.

A vállalat költségvetésből finanszírozott „saját" eszközei ugyanolyan kevéssé képezik a vállalat tulajdonát, mint a hiteleszközök. Jellegük természetesen különbözik, de nem abban a tekintetben, hogy kinek a tulajdonában vannak. Ezért lehetséges és bizonyos körülmények között szükséges, hogy a „saját" eszközökre a vállalat ugyanúgy díjat fizessen, mint ahogyan a hiteleszközökre kamatot fizet. E kétféle eszköz közötti egyik fő különbségnek a közgazdasági irodalom azt ismeri el, hogy a hiteleszközöket többnyire vissza kell fizetni. A régi mechanizmus vonatkozásában már maga ez a különbségtevés sem volt eléggé pontos. De a gyakorlati tapasztalat mindenesetre megdöntötte azt a tévhitet, amely szerint a „visszafizetendő" eszközökre „szabad" díjat (kamatot) számítani, a nem visszafizetendőkre pedig nem szabad. Ha az egyik eset nem ellentétes a szocialista gazdaság lényegével, akkor nem ellentétes azzal a másik eset sem. Kissé leegyszerűsítve, a költségvetési eszközökre is ki lehet terjeszteni a kamatelvet.

A kamat mindig a tiszta jövedelem része. A szocialista állam természetesen a legkülönfélébb formákban központosíthatja a tiszta jövedelem közgazdaságilag indokolt hányadát. Nem kell feltétlenül kamat formájában annak egy részét elsajátítania. Rendelkezik az egész össznépi tulajdonba kerülő többlettermékkel. De a kamat a szocialista gazdaságban is *a felhalmozott munka feletti tulajdon realizálásának egyik nélkülözhetetlen formája.*

A szocialista állami tulajdon minden egysége — mint érték — azonos minőségű és mennyiségű társadalmi munkát — elvont munkát — testesít meg. A felhalmozott társadalmi munka minden egységét úgy kell felhasználni, hogy ebből legalább ugyanannyi eredmény szülessék, mint a minimális eszközhatékonyság. Természetesen az egyes beruházások gazdaságossága eltérő, de a velük szemben érvényesített minimális követelmény egységes. A vállalatok használatában levő eszközök hatékonysága is eltérő, de az eszközhatékonyság szabályozása szempontjából legalábbis a járulékot meg kell hogy hozzák.

A szocialista állam, mint tulajdonos, egyformán érdekelt alapjainak hasznosításában, függetlenül azok naturális formájától. A szocialista állam mint a termelés irányítója, különféle mérlegelésekből kiindulva, belemehet abba, hogy vállalkozásai különböző rátájú nyereségeket hozzanak. Tulajdonosi érdekeit tekintve azonban a kezében levő elvont munka minden porcikájában nemzeti jövedelmet kell hogy eredményezzen, és egyik része sem adhat ilyen címen kevesebbet a szóbanforgó minimumnál.

Ha a tulajdontól az irányítási funkció részben elválik, akkor külön kérdésként kezelendő az, hogy hogyan viszonylik az állam pusztán a tulajdon szubjektumaként (nem pedig a gazdálkodás szubjektumaként) a vállalatoknál levő alapokhoz.

A vállalat nem egyszerűen a munkamegosztás alapegysége, vagy önelszámoló egység a szokványos értelemben. Annyit vitatott specifikus elkülönültsége éppen ebből a minőségéből fakad, vagyis abból, hogy a vállalkozói jogok egy része felett nem állami szervek, hanem a szóbanforgó alapegységek rendelkeznek. Ebből a társadalomgazdasági meghatározottságból bizonyos *egyenlőségi kritériumok* következnek. Mindez minőségileg egyenlő

helyzetbe hozza a vállalatokat az össznépi tulajdonossal szemben. Egyformán a gazdálkodás és nem a tulajdon szubjektumai, eszközeik forrása is azonos.

Ez a minőségi egyenlőség mutatkozik meg a vállalatok piaci kapcsolataiban, amelyeknek keretei között elvileg egyik sem kerekedhet a másik fölébe. A monopólium, amelyet a szocializmus körülményei között sem lehet kiküszöbölni, természetesen ellent mond ennek az egyenlőségnek. De nem az egyenlőség ténye, hanem abszolút érvénye és hatóköre ellen szól.

A vállalatok társadalomgazdasági kapcsolataiban tehát ebben a vonatkozásban minőségi egyenlőségi tendenciát találunk. Történelmi analógiával élve, az egyszerű árutermelők társadalmi egyenlőségét az értékár, a tőkésekét a termelési ár fejezte ki. A szocialista vállalatok ilyen viszonyának az alapjában egységes járulék és a vele képzett termelői ár felel meg. Ez az ár azonban csak abban az esetben egyezne meg pontosan a termelési ár sémájával, ha a tiszta jövedelem egyéb elemei is az eszközök arányában képződnének.

Gazdasági forrását és természetét tekintve a járulék közel áll a kamathoz. Ez abból fakad, hogy a vállalat költségvetési eszközei is feltételesen elidegenített állami eszközök. A saját alapok és a kölcsöneszközök között a szocializmusban nincs olyan társadalmi-gazdasági elkülönülés, mint a saját tőke és a kölcsöntőke között a kapitalizmusban.

A tulajdon és a funkció szétválásának elemzése még a ma kamatnak tekintett jelenség körét illetően sem történt meg. Ez nem zavarhatja azt a felismerést, hogy a tágabb értelemben vett kamat (kamat + járulék) közgazdasági tartalma a funkciótól elkülönült tulajdon gazdasági realizálása. Hogy ennek a kamatnak a nagysága eltér a tőkés viszonyok között szokásostól, a dolog lényegén nem változtat. Közgazdasági formákat nem százalékos arányok szerint kell minősíteni. A tiszta jövedelem fennmaradó része tartalmazza azt is, amit vállalkozói nyereségnek lehet nevezni.

A szocializmus politikai gazdaságtana szempontjából lényeges lehet az a felismerés, hogy a vállalatnál realizálódó tiszta jövedelem tartalmazza az említett két részt. Ha a kifejlett áru- és pénzviszonyok a szocialista tervgazdaság nélkülözhetetlen elemei — márpedig azok —, akkor a mozgásukat tükröző kategóriáknak helyet kell kapniok a gazdaság elméletében is. Semmiféle racionális ok nem indokolhatja a kamat és a vállalkozói nyereség viszonyának ignorálását. Amilyen helytelen lenne az összes tisztajövedelemelvonási csatornát erőszakoltan a tulajdon és a funkció közti ellentmondás mozgásformájának tekinteni, ugyanolyan helytelen lenne adópolitikára redukálni a vállalatok minden költségvetési kötelezettségét.

Nem tartozik a tulajdon feltételes elidegenítéséhez és realizálásához egyebek között az illetményadó, amely ma voltaképpen annak kifejezése, hogy az elosztási rendszer következtében a szükséges termék egy része elsődlegesen mint társadalmi tiszta jövedelem realizálódik. Kizárhatók a szóbanforgó körből egyes kereskedelempolitikai jellegű adók is. De a kamat és a járulék mindenképpen a tulajdon realizálását jelenti, szemben a nyereségadóval, amelynek nagysága a „vállalkozói" tevékenységtől függ. E csatornák konkrét számszerűségeit, a vállalatnál maradó nyereséghez való viszonyukat a gazdaságpolitikát tükröző és szolgáló szabályozási program hivatott befolyásolni. A szóbanforgó kategóriák elméleti elemzése a szocializmus politikai gazdaságtanának feladata.

SZAKOLCZAI GYÖRGY:

A beruházási struktúra és a növekedési ütem összefüggései*

A beruházások ágazati megoszlása és a gazdasági növekedés üteme között kétirányú a kapcsolat. A kérdés elemzése során kétféle alapvető szempontot kell figyelembe venni, amelyek *teljesen ellentétes következtetésekre vezethetnek.* Egyrészt adott beruházási összeg más és más ágazatokba fektetve különböző nemzetijövedelem-növekményt hozhat létre. Ez arra a következtetésre vezet, hogy a beruházás akkor eredményez maximális növekedési ütemet, ha azokba az ágazatokba (ágazatba) összpontosítjuk, ahol az egységnyi beruházásra jutó nemzetijövedelem-növekmény a legnagyobb. Ezt az összefüggést *hatékonysági* vagy hozadéki *oldalnak* nevezhetjük. Másrészt, a népgazdaság különböző ágazatai között adott arányok vannak, amelyek — különösen rövidebb idő alatt — csak csekély mértékben változtathatók meg (helyettesítés, külkereskedelem stb. útján). Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy a népgazdaság ágazati szerkezetének az egyensúlya csak a beruházásoknak a szűk keresztmetszetet képviselő ágazatokba való összpontosításával biztosítható, ami teljesen ellentétes is lehet a hatékonyság követelményeivel. Ezt az összefüggést *ágazati szerkezeti oldalnak* nevezhetjük.

A két oldal természetesen csak elméletileg választható el élesen. A gyakorlatban a két szempont optimális egyeztetésére kell törekedni. Olyan módszereket kell kidolgozni, amelyek ezt az optimális egyeztetést lehetővé teszik. Többféle megközelítési mód lehetséges, amelyek közül Lange [2] modellje vált híressé, aki — számos egyszerűsítő feltevés bevezetésével — egy lineáris programozási feladatra vezeti vissza a problémát.

Lange modellje

Lange beruházási mátrix-szal kiegészített input-output táblából indul ki. A folyó ráfordítások mátrixa — amelyet pótlási mátrixnak nevez — és

* A tanulmány egy nagyobb — és távolról sem befejezett – kutatás első eredményeit teszi közzé, amelyek azonban így is bizonyos érdeklődésre tarthatnak számot. A kutatásnak ezekről az eredményeiről, valamint néhány más eredményéről a Magyar Közgazdasági Társaság 1965. december 16-i Oskar Lange emlékülésén, valamint a Magyar Közgazdasági Társaság Matematikai-Közgazdasági és Népgazdaságtervezési Szakosztályainak 1966. április 22-i ülésén is beszámoltam. Feltétlenül szükséges lesz a számítások hosszabb és esetleg másként definiált adatsorok alapján való megismétlése, hogy végül is biztonságosabb gazdaságpolitikai jellegű következtetésekre lehessen jutni. E munkában valamilyen formában közreműködött: Benti Gabriella, Marosszéki Katinka és Zsigmond Ildikó, valamint Kovács Álmos, Stahl János és Varga László, a KSH Információfeldolgozási Laboratóriumának munkatársai. – E kézirat benyújtása után jelent meg Rácz Jenő hasonló témával foglalkozó értékes tanulmánya [4], melyben nagymértékben továbbfejleszti előző tanulmányának [3] elemzését. A két vizsgálat eredményei a módszerek különbségei ellenére nagyban megerősítik egymást. A helyenkénti kisebb eltérések elsősorban azzal magyarázhatók, hogy a két vizsgálat adatai más időszakra vonatkoznak. Az eredmények alaposabb összehasonlítására e keretek között nem lehet vállalkozni.

a beruházási mátrix teljesen azonos szerkezetű. Mindkettőből az ismert módon származtatja a termelési és beruházási együtthatókat. A modell legfontosabb explicit feltevése, hogy ezek az együtthatók — továbbá az ágazati termelés-beruházás arányok (amelyek az egységnyi beruházásra jutó termelésnövekményt fejezik ki) — a termelés összetételétől és volumenétől független konstansok.

A modell központjában ezek a konstansnak tekintett ágazati termelés-beruházás arányok állnak. Lange kimutatja, hogy a népgazdasági termelés-beruházás arány nem más, mint az ágazati termelés-beruházás arányoknak a beruházások ágazati megoszlását kifejező viszonyszámokkal súlyozott átlaga. Ebből egyenesen következik az a második következtetés, hogy az egész népgazdaság termelés-beruházás arányát, és így a növekedés ütemét, a modell feltételei szerint a beruházások ágazatok közötti elosztása egyértelműen meghatározza. A növekedés üteme így annál gyorsabb, minél több beruházás jut azoknak az ágazatoknak (ágazatnak), ahol a termelés-beruházás arány mutatója a legnagyobb. Végül Lange megmutatja, hogy a népgazdaság termelés-beruházás arányának maximálása egy lineáris programozási feladatra vezethető vissza. A korlátozó feltételeket az adja meg, hogy fenn kell tartani az ágazati kapcsolatok mérlegében leírt arányokat, és minden egyes ágazat termeléséből legalább egy adott minimális mennyiséget kell a lakosság rendelkezésére bocsátani. A bevezetőben használt kifejezéssel élve: Lange a hatékonysági oldalt állítja a program központjába, az ágazati szerkezeti oldalt pedig korlátozó feltételnek tekinti.

Aligha vitatható, hogy ezek az eredmények valóságos közgazdasági összefüggések helyes felismerésén alapulnak. Kétségtelen azonban az is, hogy ebben az egyszerű formában csak a bevezetett számos — kifejezett vagy hallgatólagos — feltevés keretei között érvényesek. Ha a szerzővel együtt mi is eltekintünk az aggregáció problémájától (a modellben voltaképpen minden ágazat egyetlen terméket egyetlen technológiával állít elő), akkor a feltevések három csoportra bonthatók.

Először Lange feltételezi az összefüggések szigorú linearitását és a lineáris összefüggéseket kifejező együtthatók konstans voltát. Ez azt jelenti, hogy a termelési és beruházási együtthatók, valamint az ágazati termelés-beruházás arányok a termelés volumenétől és szerkezetétől független konstansok. *Másodszor* a modell abból indul ki, hogy a termelés növekedése csak a beruházásoktól függ. Ezek szerint a külkereskedelem, a munkaerő és a természeti erőforrások nem lehetnek a termelés fejlődésének a korlátai. A modell nagyon egyszerűen kezeli az állóalapok értékcsökkenését, valamint a beruházások és a termelésnövekmény közötti időkülönbségeket is. Feltételezi ezen felül, hogy a kapacitásokat mindig teljesen kihasználják, illetve hogy a kapacitáskihasználás fokát nem lehet megváltoztatni. *Harmadszor:* külön kell megemlítenünk egy hasonlóképpen alapvető feltevést, hogy ti. a modell teljesen eltekint a realizálás problémájától. Implicite feltételezi, hogy a termelést csak a termelési lehetőségek korlátozhatják, a realizálási lehetőségek azonban nem, hogy tehát mindig van lehetőség minden előállított termék értékesítésére.

A továbbiakban vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy mennyiben felelnek meg ezek a feltevések a valóságnak, hiszen csak így tudunk válaszolni arra a kérdésre: hogyan lehet felhasználni a modellt tervezési célokra. Először — az eredeti adatok és az ezekből számított trendek elemzése alapján

— a linearitásra vonatkozó feltevésekkel, majd — korreláció és regresszió-számítás felhasználásával — azzal foglalkozunk, hogy a termelés kiterjesztése valóban csak a beruházástól függ-e. A realizálással kapcsolatos feltevésre vonatkozóan külön vizsgálatot nem végeztünk, mindkét fajta számítás ad azonban ez utóbbi kérdés megítéléséhez is néhány támpontot.

A termelés-beruházás arányok alakulása

Mint láttuk, az ismertetett modell annak feltételezéséből indul ki, hogy a termelési és beruházási együtthatók, valamint az ágazati termelés-beruházás arányok a termelés volumenétől és szerkezetétől független konstansok. Ezek közül most csak a növekedési ütem szempontjából kritikus fontosságú ágazati termelés-beruházás arányok változatlanságát vizsgáljuk. A számítások során felhasznált kiinduló adatokat a KSH Ipari Főosztálya bocsátotta rendelkezésünkre.*

A kiinduló adatokból közvetlenül kiszámítottuk a termelés-állóalap, valamint a termelésnövekmény-állóalapnövekmény arányokat. Ez utóbbiak többé-kevésbé a Lange által felhasznált termelés-beruházás arányok megfelelői. A kiszámított arányok a valóságban nem mutatkoztak konstansoknak, hanem általában meglehetős gyorsan csökkentek. A kiinduló idősorok véletlen ingadozásai folytán azonban az alapvető irányzatok nem tűntek ki egyértelműen, és főként a növekmények arányai nagymértékben ingadoztak. Szükségesnek látszott az adatsorok kiegyenlitése, az eredmények áttekinthetőbbé tételének céljából, valamint azért, hogy a véletlen ingadozások hatásait ki lehessen küszöbölni. Erre két lehetőség van: analitikus trendszámítás és mozgó átlagolás. A vizsgált mutatószámokat az analitikus trendek és a mozgó átlagolás segítségével kapott termelési és állóalapsorok alapján is kiszámítottuk. Először tekintsük meg a nettó termelési értékre és az állóeszközök bruttó értékére vonatkozóan meghatározott parabolikus trendegyenleteket.** (1. sz. tábla.)

A trendegyenletek azt mutatják, hogy a vizsgált időszakban — amint ez egyébként az eredeti adatok elemzéséből is kitűnik — *a nettó termelés növekményei nagyon csekély mértékben csökkentek, az állóalapok bruttó értékének növekményei pedig meglehetős gyorsan növekedtek.* A nettó termelés trendegyenleteiben a másodfokú tag együtthatója 12 iparcsoport és az állami ipar esetében negatív, és csak hat esetben pozitív, ami azt mutatja, hogy a nettó termelés növekményei általában inkább csökkenőek voltak a vizsgált időszakban. Az állóalapok bruttó értékei alapján számított trendegyenletek másodfokú tagjának együtthatói ugyanakkor majdnem mindig pozitívak, vagyis az állóalapnövekmények a vizsgált időszakban növekvő irányzatúak.

Annak, hogy a nettó termelés növekményei a vizsgált időszakban csökkentek, nincs különösebb közgazdasági jelentősége, a csökkenés — egy-két

* Az adatok időközben megjelentek [9].

** Még egyszer hangsúlyozni kívánom, hogy e trendszámításokkal végzett korrekciók célja csak *az idősorok kiegyenlítése* volt. Ebből semmiképpen sem lehet a termelés vagy az állóeszközök időbeli fejlődésének törvényszerűségeire következtetni. Az eredményeket tehát semmiképpen sem lehet úgy értelmezni, hogy bármelyik adatsorra jellemző lehet egy parabola mentén való fejlődés. Még kevésbé lehet szó a kapott trendek extrapolációjáról. Ugyanakkor — amint ez várható volt — *a számított értékek nagyon jól közelítik meg a tényleges értékeket, és így a vizsgált időszakon belüli irányzatok elemzése során a tényleges adatok helyébe léphetnek.*

1. tábla

A nettó termelési értéknek* és az állóeszközök bruttó értékének a növekedését kifejező parabolikus trendegyenletek konstansai*** (1960—1964)**

Iparcsoport[a]	Nettó termelési érték* (1000 Ft)			Állóeszközök bruttó értéke** (1000 Ft)		
	A	*a*	*b*	*A*	*a*	*b*
110	6 355 653	+ 327 037	— 6 253	18 311 599	+ 1 435 043	+ 83 236
120	2 702 243	+ 165 059	+ 11 109	23 060 029	+ 2 765 416	— 43 594
130	4 656 197	+ 520 572	— 49 065	15 604 811	+ 2 031 890	— 130 486
140	4 416 283	+ 534 473	— 55 529	6 025 457	+ 734 514	— 26 603
150	5 190 774	+ 884 945	— 85 635	8 655 356	— 472 220	+ 31 866
160	2 157 295	+ 99 369	+ 24 975	2 105 474	+ 294 219	+ 3 348
170	2 066 019	+ 407 278	+ 12 720	2 262 258	+ 344 795	+ 13 907
180	1 372 230	+ 324 616	— 18 567	1 203 399	+ 133 173	+ 12 618
190	2 667 651	+ 277 994	— 6 051	3 074 514	+ 200 367	+ 1 161
210	3 260 234	— 39 166	+ 49 362	6 635 549	— 46 032	+ 216 097
220	6 114 815	+ 1 308 371	— 28 707	11 792 714	+ 761 015	+ 264 336
240	1 663 335	+ 163 058	— 3 994	1 357 569	+ 129 149	+ 18 525
250	659 750	+ 76 162	— 4 505	1 785 413	+ 68 547	+ 65 662
260	576 857	+ 50 188	+ 2 577	905 873	+ 63 854	+ 6 445
270	11 304 506	+ 759 060	— 21 614	9 413 772	+ 393 222	+ 112 699
280	2 527 846	+ 168 943	— 11 328	1 511 804	+ 131 049	— 7 473
290	2 302 504	+ 157 690	— 3 225	525 920	+ 29 707	+ 1 598
310	10 947 152	+ 1 205 450	+ 32 173	17 561 810	+ 502 925	+ 68 333
Állami ipar	73 224 298	+ 7 336 756	— 193 401	132 209 524	+ 10 375 104	+ 6 694 254

Forrás: A KSH Ipari Főosztályának adatai alapján számítva.

* A terméksorok alapján számított indexek felhasználásával számítva.

** A termelő állóeszközök bruttó értéke (lakótelep, munkásszállás és jóléti állóeszközök nélkül).

*** A trendegyenletek a következők: a nettó termelési érték, illetve az állóalapok bruttó értéke $= A + at + bt^2$, ahol A, a és b a számítások során a legkisebb négyzetek módszerével meghatározott konstansok, t pedig az idő években (1960 = 1).

[a] L. az 1205. lapon levő függeléket.

esettől eltekintve — csekély mértékű volt. Ez kitűnik abból, hogy a másodfokú tagok együtthatóinak abszolút értéke általában kicsi. A lineáris trendek alapján számított értékek majdnem olyan jól közelítették meg a tényleges értékeket, mint a parabolikus trendek alapján számított értékek. A nettó termelés növekményeinek csökkenése tehát a vizsgált időszakban nem volt jellegzetes és nagymértékű.

A számítások eredményei természetesen semmit sem mondanak ennek a jelenségnek az okáról, és még inkább semmit a várható jövőbeli alakulásáról. Lehetséges, hogy itt valamilyen (például az ipari átszervezéssel összefüggő) átmeneti ok játszik közre. Az is lehetséges, hogy valamilyen (például a beruházási mechanizmussal összefüggő) ciklikus jelenségről van szó. Bizonyos hosszabb időszakokon alapuló számítások az utóbbi meggondolást támasztják alá. (Lásd Rimler Judit [5].)

Az állóalapok bruttó értékére vonatkozó számítások esetében a növekmények alakulása jellegzetesebb. A másodfokú tagok együtthatói — a gépipari ágazatok kivételével — általában nagyobb abszolút értékűek, és a vizsgált időszakon belüli tényleges értékek általában sokkal *kevésbé jól közelíthetők meg egy lineáris,* mint egy parabolikus *trenddel.* A vizsgált időszakban tehát *a nettó termelés kissé csökkenő növekményeihez általában a bruttó állóeszközérték határozottan növekvő nagyságú növekményei tartoztak.*

Annak megvilágítására, hogy ezek az eredmények nem csupán az itt felhasznált módszer következményei, a kiinduló adatok alapján a vizsgált növekményeket háromelemű mozgó átlagok segítségével is meghatároztuk.

2. tábla

A nettó termelési érték és az állóeszközök bruttó értékének növekményei hároméves mozgó átlagok alapján számítva (1000 Ft)

Iparcsop.	A nettó termelési érték növekményei		Az állóeszközök bruttó értékének növekményei	
	1960/61—1962/63	1961/62—1963/64	1960/61—1962/63	1961/62—1963/64
110	290 769	309 529	1 524 886	1 715 952
120	200 794	212 480	2 730 259	2 592 864
130	392 722	275 891	1 573 924	1 370 511
140	346 546	181 844	624 917	560 749
150	683 199	513 957	604 737	654 380
160	185 179	195 486	317 925	328 788
170	441 182	453 791	376 025	409 108
180	279 903	229 453	171 964	193 559
190	228 019	213 572	141 842	238 500
210	83 321	159 829	489 574	884 129
220	1 196 772	1 109 658	1 526 424	2 140 111
240	146 378	144 754	188 386	249 663
250	58 265	48 038	119 961	244 019
260	56 302	60 629	80 016	100 161
270	660 925	635 709	753 362	1 107 129
280	108 141	97 768	114 791	93 653
290	140 964	123 723	33 899	38 665
310	1 242 662	1 433 994	750 982	913 495
Áll. ip.	6 567 624	6 176 028	12 193 397	13 912 153

Forrás: A KSH Ipari Főosztályának adatai alapján számítva.

Ezek az adatok teljes mértékben összhangban vannak az analitikus trendszámítások eredményeivel. Azokban az iparcsoportokban, ahol a nettó termelési érték növekményei a parabolikus trendek értelmében növekvőek, a mozgó átlagok alapján számítva is nőnek, és viszont. Egyetlen eltérés adódott: a bányászatban, ahol az utolsó előtti növekmény nagy, az utolsó növekmény pedig kicsiny volt. Ennek a következménye, hogy a két számítás ellentétes jellegű, de számszerűen csak csekély mértékben különböző eredményt hozott. Az állóalapok esetében a kétféle számítás eredménye még határozottabban megfelel egymásnak, a fejlődés jellege minden iparcsoport esetében azonos. (A továbbiakban elsősorban az analitikus trendekből számított értékekre fogunk támaszkodni, már csak azért is, mert a mozgó átlagolás az amúgy is rövid kiinduló adatsorokat szinte teljesen felemészti.)

A parabolikus trendértékek alapján először *az egységnyi állóeszközértékre jutó nettó termelési értékeket* határoztuk meg.

A mutatószámok értékei általában csökkentek. Ez nem is lehet másképp, ha a termelési érték növekményei inkább csökkentek, az állóalapok növekményei pedig határozottan nőttek. Csak három olyan ágazat volt: *a villamosgépgyártás, a fémtömegcikkipar és az élelmiszeripar,* ahol a mutatószám értéke folyamatosan növekedett, a növekedés azonban még ezekben az esetekben is lassuló volt. Négy iparcsoportban e mutatószám értéke eleinte növekedett, azután csökkent, 1964-ben azonban még magasabb volt a kiinduló értéknél. Három iparcsoport esetében a kezdeti növekedést ké-

3. tábla

Ezer forint bruttó állóeszközértékre jutó nettó termelési érték parabolikus trendek alapján számítva

Iparcsop.	1960	1961	1962	1963	1964
110	347,1	336,7	324,7	311,6	297,9
120	117,2	111,6	108,3	106,5	105,9
130	298,3	292,9	287,3	281,4	275,1
140	732,9	727,0	712,4	690,9	663,6
150	599,8	653,9	680,4	682,9	665,9
160	1024,6	949,5	907,2	888,0	885,6
170	913,3	948,6	974,7	994,3	1008,9
180	1140,3	1243,9	1280,9	1269,5	1224,8
190	867,7	897,3	919,4	935,2	945,6
210	491,3	480,5	456,2	424,9	392,9
220	518,5	576,8	599,0	594,5	571,1
240	1225,2	1210,7	1167,8	1107,1	1037,4
250	369,5	410,2	415,2	389,9	347,4
260	636,8	644,9	649,0	649,6	647,6
270	1200,8	1213,9	1195,8	1153,3	1094,2
280	1672,1	1642,1	1617,2	1595,9	1577,1
290	4378,1	4409,2	4402,2	4363,1	4298,2
310	623,3	671,9	715,8	754,5	787,2
Áll. ip.	553,9	560,9	559,4	551,3	538,2

Forrás: Az 1. tábla alapján számítva.

sőbb ugyancsak csökkenés váltotta fel, a befejező érték azonban már a kiinduló érték alá csökkent. Nyolc iparcsoportban a mutatószám értéke folyamatosan csökkent az egész vizsgált időszakban. *Az állami ipar egészében* a mutatószám kezdetben emelkedett, később csökkent, és befejező értéke elmaradt a kiinduló érték mögött. Ezek szerint e mutatószám folyamatos csökkenése az iparcsoportok egyre nagyobb részénél mutatkozott, és az időszak végére általánossá vált.

A trendértékek alapján ágazatonként, valamint az állami ipar egészére meghatároztuk a növekmények arányait, vagyis az 1000 Ft bruttó állóeszközérték növekményére jutó termelésnövekményt is.

Tulajdonképpen a 4. sz. táblában közölt mutatószámok felelnek meg többé-kevésbé Lange termelés-beruházás együtthatóinak. (A két mutatószám tartalma között Lange-nak a pótlási és beruházási mátrixra vonatkozó szokatlan definíciója folytán sok a különbség.) Langéhoz hasonlóan mi is egyéves időbeli késést szerepeltettünk, vagyis egy bizonyos (t) évben bekövetkező termelésnövekményt minden esetben az előző (t—1) évben megvalósított állóalap-növekménnyel vetettük össze. Tekintettel arra, hogy az állóalapadatok itt a ténylegesen átadott és a vállalatok könyveiben már szereplő állóeszközöket foglalják csak magukba, egyéves késésnek a szerepeltetése reálisnak tekinthető.*

Az eredményekből egyértelműen kitűnik, hogy az egységnyi állóalapnövekményre jutó termelésnövekmény értékének csökkenése a vizsgált időszakban *általános és nagymértékű volt.* Ezt szemlélteti a táblázat utolsó osz-

* Megemlíthetők, hogy Simon és Kupcsik [6] számításai alapján lehetséges, hogy kétéves késleltetés szerepeltetése a mi esetünkben is jobb közelítést adhat. Az eddigi számításaink ezt a feltevést még nem erősítették meg. Továbbá, mivel ez az eljárás még jobban lerövidítette volna amúgy is nagyon rövid idősorainkat, a kétéves késés lehetőségét az itt közölt számítások során nem vettük figyelembe.

4. tábla

Ezer forint bruttó állóeszközérték növekményére jutó nettó termelési-érték-növekmény, parabolikus trendek alapján számítva

Iparcsop.	1960/61	1961/62	1962/63	1963/64	%*
110	211,2	182,8	159,4	140,7	66,62
120	64,7	72,9	86,7	98,8	152,70
130	248,0	227,9	199,4	158,2	63,79
140	676,5	561,8	426,9	264,6	39,11
150	1585,3	1105,6	723,1	410,8	25,79
160	417,1	569,1	723,5	864,4	207,24
170	1173,1	1149,8	1134,9	1124,4	95,82
180	2095,8	1573,0	1183,6	878,4	42,91
190	1346,5	1303,9	1203,8	1129,1	83,69
210	158,8	182,7	200,2	208,2	131,11
220	1248,7	787,0	559,1	424,6	34,02
240	1082,3	820,7	641,3	525,1	48,53
250	..	484,4	204,6	112,5	23,22**
260	752,9	698,8	656,3	618,2	82,11
270	1155,6	949,4	680,3	514,4	55,35
280	1274,2	1238,5	1202,1	1141,0	89,42
290	4967,7	4228,6	3810,8	3292,6	66,73
310	2166,5	1839,1	1617,7	1457,9	67,29
Áll. ip.	645,3	541,8	460,1	392,7	60,96

Forrás: Az 1. tábla alapján számítva.
* Az 1963/64-es érték az 1960/61-es érték százalékában.
** Az 1963/64-es érték az 1961/62-es érték százalékában.

lopa, amely a befejező és a kiinduló időszakhoz tartozó értékek százalékos arányát adja meg. Csak három olyan iparcsoportot találunk (az építőanyagipar 131, az elektromosipari gépgyártás 207 és a villamosenergia-ipar 153 százalékos eredményét), ahol a periódus végén a mutató százon felüli értéket, növekedést mutat. A többi értékek 100 alatt vannak, sőt ennél sokkal kisebbek.

Az ezer forint bruttó állóeszközérték növekményére jutó termelésnövekményt a mozgó átlagok alapján is meghatároztuk.

5. tábla

Ezer forint bruttó állóeszközérték növekményére jutó nettó termelési-érték-növekmény, hároméves mozgó átlagok alapján számítva

Iparcsop.	1960/61—1962/63	1961/62—1963/64	Iparcsop.	1960/61—1962/63	1961/62—1963/64
110	190,7	180,4	210	170,2	180,8
120	73,6	81,9	220	784,0	518,5
130	249,5	201,3	240	777,0	579,8
140	554,7	324,3	250	485,7	196,9
150	1129,5	785,4	260	703,6	605,3
160	519,6	594,6	270	877,3	574,2
170	1173,3	1109,2	280	942,1	1043,9
180	1624,7	1185,4	290	4158,3	3199,9
190	1607,6	895,5	310	165,5	116,7
			Áll. ip.	538,6	443,9

Forrás: A KSH Ipari főosztályának adatai alapján számítva.

Az eredmények teljesen azonos jellegűek az analitikus trend alapján számított, s a 4. táblában közölt eredményekkel. A változás iránya — a bőr-, szőrme- és cipőipar kivételével, ahol a koefficiens a parabolikus trendek alapján számítva kissé nőtt, a mozgó átlagok alapján számítva kissé csökkent — mindenütt azonos. A fémtömegcikkipar és az élelmiszeripar kivételével az eredmények számszerűleg is meglepő mértékben egyeznek. (A mozgó átlagolással kapott értékek a 4. tábla két középső oszlopával hasonlíthatók össze.) Az egységnyi állóeszközérték növekményére jutó nettó termelésiérték-növekményeknek, vagyis a termelés-beruházás arányoknak gyors időbeli csökkenése tehát — a vizsgált időszakra vonatkozóan — statisztikailag kellőképpen megalapozottnak tűnik.

Ezeknek az eredményeknek alapján kétféle következtetést is vonhatunk le *a Lange-modell kiinduló feltevéseinek realitására vonatkozóan.* Egyrészt kitűnt, hogy *az ágazati termelés-beruházás arányok távolról sem konstansok,* és így nem lehet a mutatószámok konstans voltára vonatkozó feltevésekből kiindulni. Másrészt nem állja meg a helyét az a feltevés sem, hogy a termelés felfutását nem akadályozhatják a realizálással kapcsolatos nehézségek. A mutatószám értéke számos ágazatban egészen rövid idő alatt felére, sőt negyedére csökkent; az állami ipar egészére vonatkozó mutatószám korábbi értékének 60 százalékára esett vissza. Ilyen mértékű és sebességű, ennyire általános változás nem lehet csupán műszaki természetű okok következménye, ami arra utal, hogy a termelés felfutását ebben az időszakban nagyrészt a realizálással kapcsolatos nehézségek is gátolhatták.

Az így kiszámított eredmények — Lange modelljétől függetlenül is — nagyon figyelemre méltóak. A termelés-beruházás hányados ilyen mértékű és ilyen általános jellegű csökkenése — ha ez a tendencia tartósnak és általánosnak mutatkozik — rendkívül káros közgazdasági jelenség, amely bizonyos időn túl a gazdasági fejlődést is veszélyeztetheti. E számítások alapján azonban — amint ezt a korábbiakban már hangsúlyoztuk — semmi biztosat sem tudhatunk arra vonatkozólag, hogy az irányzat folytatódik-e.

Az ipari termelés növekedésének tényezői

Vizsgáljuk meg most, mennyiben tekinthető reálisnak a Lange-féle modell másik alapvető feltevése, amely szerint a termelés növekedése egyedül a beruházás függvénye, az egyéb tényezők pedig elhanyagolhatók.

Ezt a feltételt keresztmetszeti adatok alapján végzett korreláció- és regressziószámítás alapján ellenőriztük. E módszer lényege, hogy összetartozó — tehát például egy iparághoz vagy egy iparcsoporthoz tartozó — adatpárok alapján megvizsgáljuk, hogy az egyik változó kisebb vagy nagyobb értékeihez a másik változó mekkora értékei tartoznak. (Például, hogy az állóalapok kisebb vagy nagyobb mértékű százalékos növekedéséhez a munkatermelékenység növekedésének kisebb vagy nagyobb értékei tartoznak.) A kérdésre adott válasz az adott példában tehát tulajdonképpen csak azt mutatja meg, hogy az átlagosnál nagyobb mértékben emelkedett-e a munka termelékenysége azokban az iparágakban, ahol az átlagosnál nagyobb az állóalapok növekedése.

Induljunk ki az előző részben közölt számítások adataiból és fejezzük ki az 1960. és 1964. évi tényszámok különbségeit az 1960. évi tényszámok

százalékában. Háromféle csoportosításban végeztünk számításokat: iparcsoportonként, iparáganként, gyógyszeripar nélkül, és végül ismét iparáganként az élelmiszeripari ágazatok és a gyógyszeripar nélkül is. A két első számítás bizonyos kölcsönös kontroll-lehetőséget teremt. Az élelmiszeripar kikapcsolásával végzett számításokra azért volt szükség, mert itt a véletlenszerű változások (például a terméseredmények) nagymértékben módosíthatják az eredményt. Az élelmiszeripar mellőzése persze bizonyos mértékig önkényes volt, és el is torzította az eredményeket, mert a vizsgált időszakban az egységnyi állóalapra jutó termelés alakulása szempontjából az élelmiszeripar különösképpen kedvező volt. Hasonló okból mellőztük a gyógyszeripart is, amelynek kiugróan kedvező eredményei irreálisan befolyásolták volna az általános képet. A számítások során egyes ágazatok 1964. évi nettó termelési értékeivel súlyoztunk.

E számításokkal kapcsolatban feltűnő lehet az eljárás szokatlansága. Keresztmetszeti számításokat azonos iparágakhoz tartozó különböző vállalatok, vagy különböző területi egységek adatai alapján szoktak végezni, de különböző iparágak adatai alapján nem. Az összefüggéseket nagyon sok, csak az egyes ágazatokra jellemző torzító tényező módosíthatja. Ezeket a tényezőket próbáltuk kiküszöbölni azzal, hogy csak a százalékos változásokat vizsgáltuk. Az 1960. évi adatokhoz való viszonyítás lehetővé tette ugyan az ágazatok közti összehasonlítást, e számításoktól azonban még így sem várható elég nagy pontosság.

Az elmondottakból következik, hogy az eredményeknek a regresszió-számítás értelmében vett interpretálására nem nagyon lehet vállalkozni, vagyis a regressziós koefficiensek számértékének nem szabad önálló tartalmat tulajdonítani. A számítás csak annak a ténynek a megállapítására szolgál, hogy *létezik-e* — pozitív vagy negatív — kapcsolat a figyelembe vett két változó között.

Az összefüggéseket szemléltető következő ábrákon a pontok a kódszámmal jelölt iparcsoporthoz tartozó adatpárokat jelzik. (Helymegtakarításból az ábrákon az iparcsoportok kódszámainak végéről a zérusokat elhagytuk!) Az iparcsoportok súlyozása miatt a regressziós egyenesek bizonyos esetekben látszólag nem illeszkednek kellőképpen az adatokhoz, más esetekben pedig az eredmények látszólag csupán egy-két iparcsoport függvényei. Az iparági adatok alapján készült ábrákból az összefüggések jobban kitűnnének.

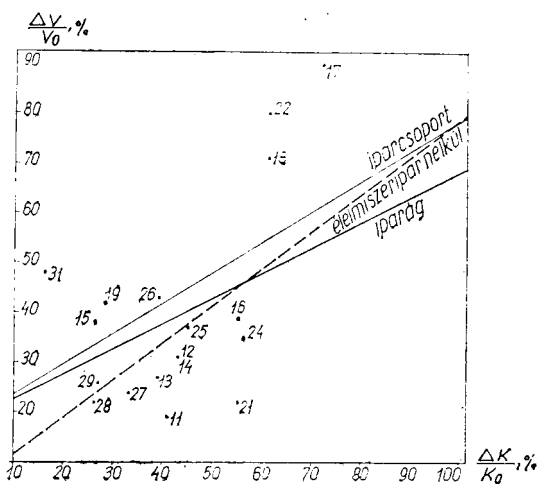
Legelőször a nettó termelés növekedése és az állóalapok növekedése közötti összefüggést vizsgáltuk.

A nettó termelés százalékos növekményét kétféleképpen, az állóalapok százalékos növekményének („a" ábra) és az egy főre jutó állóalapok százalékos növekményének („b" ábra) függvényében írtuk fel. Az első esetben közepesen szoros *pozitív korrelációt* találtunk, a regressziós koefficiensek zérustól való eltérése magas szinten szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy a termelés nagyobb mértékben nőtt azokban az ágazatokban, ahol nagyobb mértékben nőtt az állóalap-állomány.

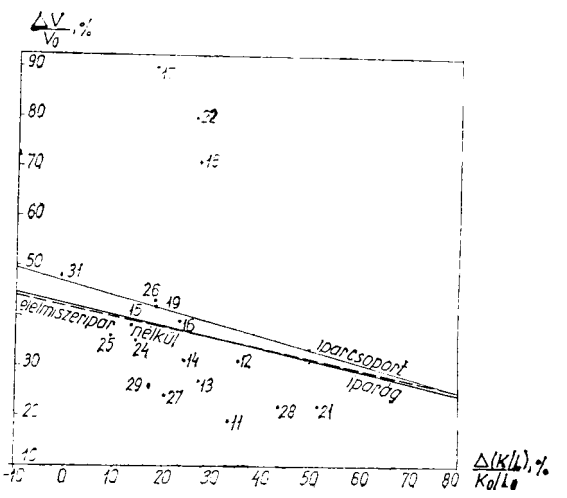
Ez az összefüggés azonban még semmiképpen sem mutatja ki azt, hogy a termelésnövekedés *oka* az állóalap-állomány növekedése. Lehetséges például, hogy ott, ahol nagyobb mértékben nőtt a termelés és az állóalap-állomány, nagyobb mértékben nőtt a munkaerő-állomány is, és így a termelés növekedése jórészt a munkaerő-állomány növekedésének tudható be.

A nettó termelés növekedése az állóalapok növekedésének függvényében

1/a. ábra

1/b. ábra

iparcsoport:

$$\frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,271)}{0,615}\,\frac{\Delta K}{K_0} + 17,445 \quad r = ,4704 \qquad \frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,383)}{-0,274}\,\frac{\Delta (K/L)}{K_0/L_0} + 46,999 \quad r = -,1668$$

iparág:

$$\frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,114)}{0,512}\,\frac{\Delta K}{K_0} + 17,420 \quad r = ,5056 \qquad \frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,174)}{-0,225}\,\frac{\Delta (K/L)}{K_0/L_0} + 42,469 \quad r = -,1664$$

élelmiszeripar nélkül:

$$\frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,130)}{0,750}\,\frac{\Delta K}{K_0} + 4,043 \quad r = ,6469 \qquad \frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,220)}{-0,210}\,\frac{\Delta (K/L)}{K_0/L_0} + 41,818 \quad r = -,1394$$

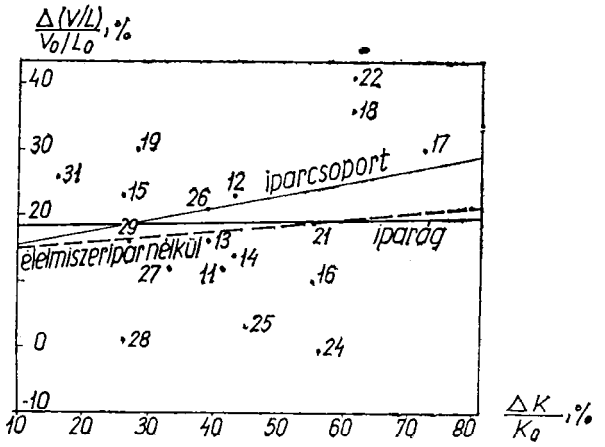
Hogy el tudjuk különíteni az állóalap- és munkaerő-állomány változásának hatásait, az 1/b. ábrán a nettó termelés változását az egy főre jutó állóalap-állomány változásának függvényében írtuk fel. A kapott regressziós és korrelációs koefficiensek előjele itt *negatív*. Ez arra utal, hogy az egy főre jutó állóalap-állomány nagyobb mértékű növekedéséhez kisebb mértékű termelésnövekedés tartozik. Ez a negatív korreláció mindazonáltal egészen laza. A regressziós koefficiensek szórásai megközelítőleg ugyanakkorák, mint maguk a koefficiensek, így tehát valójában a két változó között vagy egyáltalán nincs korreláció, vagy legfeljebb nagyon csekély mértékű negatív korreláció lehet.

Eszerint a termelés nem nőtt nagyobb mértékben azokban az ágazatokban, ahol nagyobb mértékben nőtt az egy főre jutó állóalap-állomány. Így a beruházás nem lehet a termelés növekedésének legfontosabb megmagyarázó tényezője. Ez az eredmény, úgy tűnik, ellentétben áll a Lange-féle modell egyik alapvető feltevésével. A közgazdasági elemzés szempontjából is figyelemre méltó, s részletesebb értelmezésre még a későbbiekben visszatérünk.

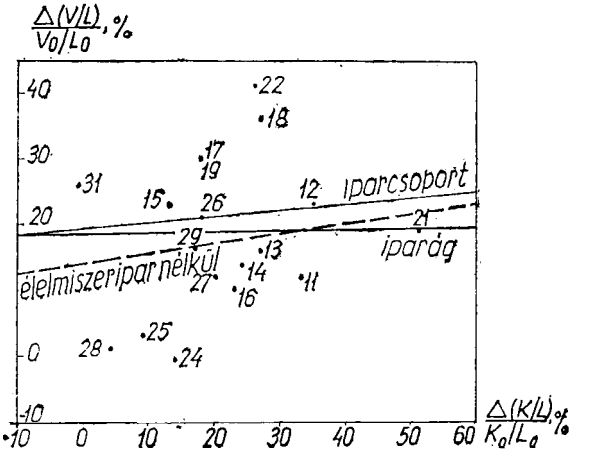
A termelésnövekedés és az állóalap-növekedés kapcsolatának elemzése után a munka termelékenységének növekedése és az állóalap-állomány növekedése közti kapcsolatot elemeztük.

A munka termelékenységének növekedése az állóalapállomány növekedésének függvényében

2/a. ábra

2/b. ábra

iparcsoport:

$$\frac{(\Delta V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}153)}{0{,}189}\ \frac{\Delta K}{K_0} + 13{,}83 \qquad r = {,}2789$$

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}192)}{0{,}095}\ \frac{\Delta(K/L)}{K_0/L_0} + 19{,}42 \qquad r = {,}1119$$

iparág:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}062)}{0{,}007}\ \frac{\Delta K}{K_0} + 18{,}724 \qquad r = {,}0137$$

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}083)}{0{,}007}\ \frac{\Delta(K/L)}{K_0/L_0} + 18{,}841 \qquad r = {,}0105$$

élelmiszeripar nélkül:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}081)}{0{,}085}\ \frac{\Delta K}{K_0} + 13{,}987 \qquad r = {,}1520$$

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}105)}{0{,}145}\ \frac{\Delta(K/L)}{K_0/L_0} + 14{,}137 \qquad r = {,}2006$$

Az eredmények arra utalnak, hogy az állóalapok, illetve az egy főre jutó állóalapok állományának növekedése és a termelékenység növekedése között *nincs korrelációs kapcsolat.* A korrelációs együtthatók értéke minden esetben nagyon kicsi. Különösképpen alacsonynak adódott a megbízhatóbb iparági adatokon alapuló számítások esetében. A regressziós együtthatók értéke is kicsi, és nem különbözik szignifikáns mértékben a zérustól. Az iparági adatokkal végzett számítások is megerősítették ezt.

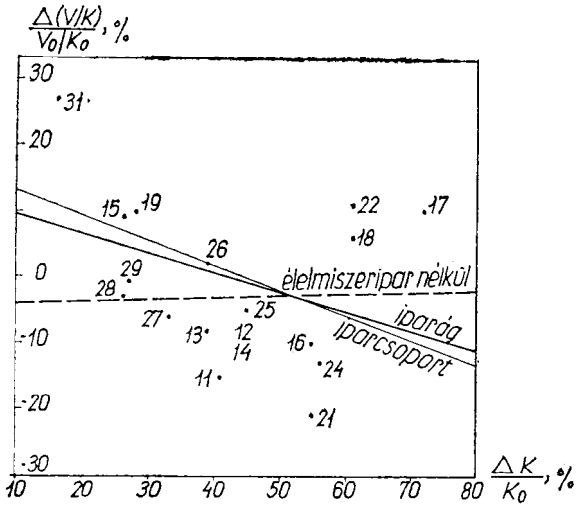
Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a munka termelékenysége nem — még a legszerencsésebb esetben is csak elhanyagolhatóan csekély mértékben — növekedett gyorsabban azokban az ágazatokban, ahol viszonylag nagymértékű volt az állóalap-állomány, illetve az egy főre jutó állóalap-állomány százalékos növekedése. Így tehát — az eléggé általánosan elterjedt elképzelésekkel ellentétben — a beruházás nemcsak a termelés, hanem a munkatermelékenység növekedésének sem lehet a legfontosabb megmagyarázó tényezője. Ez az eredmény nemcsak e tanulmány közvetlen célja szempontjából érdekes, ezért e problémára még kitérünk.

A következő keresztmetszeti számítás az állóalapállomány változása és az egységnyi állóalapra jutó termelés változása közötti összefüggésre vonatkozik.

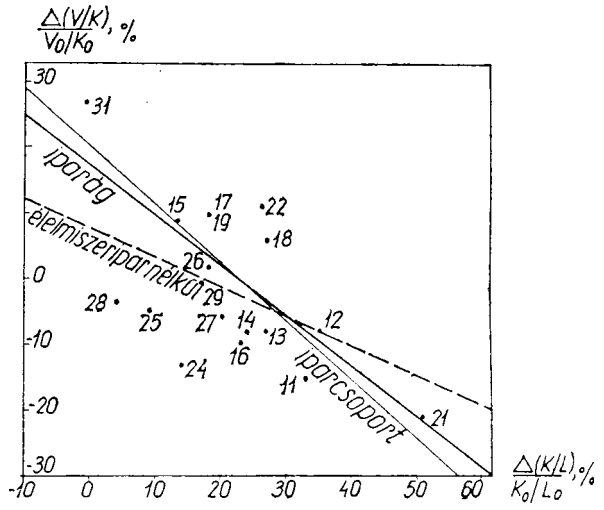
Ebben az esetben — egy számítás kivételével, ahol nincs regressziós kapcsolat — *negatív* korrelációt kaptunk. Ez a negatív korreláció különösképpen szoros a 3/b. ábrán feltüntetett összefüggés esetében, ahol az egy

Az egységnyi állóalapra jutó termelés növekedése az állóalap-állomány növekedésének függvényében

3/a. ábra

3/b. ábra

iparcsoport:

$$\frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,199)}{-0,365}\,\frac{\Delta K}{K_0} + 16,696 \quad r = -,3975 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,172)}{-0,896}\,\frac{\Delta(K/L)}{K_0/L_0} + 20,200$$

$$r = -,7754$$

iparág:

$$\frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,095)}{-0,298}\,\frac{\Delta K}{K_0} + 12,483 \quad r = -,3767 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,094)}{-0,776}\,\frac{\Delta(K/L)}{K_0/L_0} + 17,219$$

$$r = -,7338$$

élelmiszeripar nélkül:

$$\frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,094)}{0,016}\,\frac{\Delta K}{K_0} - 4,099 \quad r = \quad ,0245 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,103)}{-0,452}\,\frac{\Delta(K/L)}{K_0/L_0} + \quad 7,578$$

$$r = -,5431$$

főre jutó állóalap-állomány változása szerepel független változóként. A korrelációs együtthatók az adott vizsgálat természetéhez képest *meglepően szoros korrelációra* utalnak, a regressziós együtthatók magas szinten szignifikáns mértékben különböznek zérustól. Ez tehát azt jelenti, hogy statisztikailag nagymértékben megalapozott az az összefüggés, hogy *az egy főre jutó állóalap-állomány átlagosnál nagyobb mértékű növekedéséhez az egységnyi állóalapra jutó termelés átlagosnál nagyobb csökkenése tartozik.*

Ezekből a számításokból egyértelműen kitűnik, hogy *a nagyobb beruházás* nem csupán a termelést, hanem *a termelés állóalap-igényességét is növeli.* Ez az eredmény új oldalról erősíti meg az eddigi keresztmetszeti számításoknak azt az eredményét, hogy a beruházást nem lehet a termelésnövekedés fő megmagyarázó tényezőjének tekinteni. Ez teljes mértékben alátámasztja a termelés-beruházás arány konstans voltára vonatkozó, e cikk előző részében közölt számítás eredményeit is. Itt a keresztmetszeti adatok alapján mutatkozik meg, hogy az említett arány — illetve az ezzel szükségképpen azonos irányban változó termelés-állóalap arány — a vizsgált időszakban nem volt konstans, hanem csökkent, ha a beruházás nőtt.

E keresztmetszeti számítások ismertetett eredményei nemcsak módszertani, hanem közgazdasági szempontból is figyelemre méltóak. Az ered-

ményeket a beruházások ágazati megoszlásával, a beruházások optimális volumenével, valamint a realizálással kapcsolatban értelmezhetjük.*

A számítások statisztikailag kellőképpen megalapozottnak tűnő eredményei elkerülhetetlenül felvetik azt a kérdést, hogy szerencsés volt-e a beruházás ágazatok közti elosztása. A beruházás ágazati elosztása azonban nem csupán a hatékonysági oldaltól, hanem az ágazati szerkezeti oldaltól is függ. Ez utóbbi viszont — önmagában véve — kifejezetten a hatékonysági szempont ellen hat. Ha a termelés kiterjesztése valamely ágazatban nehézségekbe ütközik, akkor az ágazati szerkezettel kapcsolatos meggondolások szerint a beruházást éppen ebbe az ágazatba kell összpontosítani, hogy így biztosítani lehessen a nehezen fejleszthető ágazatnak az ágazati összefüggések folytán szükségesnek látszó fejlődését. Aligha vitatható, hogy ilyesfajta meggondolások gazdaságpolitikai döntéseink meghozatala során valóban szerepet játszottak. Ennek alapján viszont valószínű, hogy a számításainkkal feltárt irányzatok — legalább részben — annak tudhatók be, hogy az ágazati szerkezeti oldalnak a hatékonysággal szemben (legalábbis bizonyos ágazatokban) valószínűleg túlságosan nagy szerepet biztosítottunk. Az ágazati szerkezet követelményeinek érvényesítése során viszont valószínűleg nem vettük kellőképpen figyelembe az e követelménnyel szükségképpen együtt járó hatékonysági áldozatokat.

E fejtegetésekből úgy tűnik, mintha alapvető és meg nem változtatható műszaki-gazdasági okok, vagy akár természeti adottságok következménye lenne bizonyos ágazatokban a hatékonysági mutatók romlása, hogy csak a nem fejlesztés és a népgazdasági átlagnál kedvezőtlenebb hatékonyság melletti fejlesztés között lehetne választani. Bizonyos esetekben ez lehet hogy így van, másutt azonban a hatékonyság ki nem elégítő alakulása az egyes ágazatok *korlátozott beruházásfelszívási képességének* lehet a következménye.

A termelés fejlődése sok tényezőtől — a műszaki színvonaltól, a személyi állomány összetételétől stb. — függ. Ezeknek az egyéb tényezőknek az alakulása folytán bizonyos ágazatok egy adott időpontban képtelenek egy bizonyos kritikus értéknél nagyobb beruházás kellő hatékonyságú hasznosítására. (Ezekkel a kérdésekkel részletesebben foglalkoztam előző tanulmányomban [7]). Lehetséges tehát, hogy a hatékonysági mutatók kedvezőtlen alakulása néhány ágazatban annak a következménye, hogy a beruházás túllépte ezt a kritikus értéket.

* Elméletileg lehetséges még legalább két további értelmezés is. Egyrészt az, hogy a műszaki fejlődés a vizsgált időszakban munkamegtakarító és állóeszköz-felhasználó jellegű volt. Másrészt az, hogy a vizsgált periódus rövid volt ahhoz, hogy a beruházások kedvező hatásai ténylegesen megmutatkozzanak. Megítélésem szerint azonban ezek a meggondolások a vizsgált összefüggésekre vonatkozóan kimutatott tendenciákat nem magyarázhatják.

A műszaki fejlődés a vezető ipari államokban ma elsősorban állóeszköz-megtakarító jellegű. A termelés tőkeigényessége a mienkéhez hasonló gazdasági fejlettségű államokban, és különösképpen a feldolgozó iparban általában csökken. (Ezeket a következtetéseket teljes mértékben megerősíti Bródy András részletes számanyagot közlő, időközben megjelent tanulmánya. [1]) Ilyen körülmények között a termelés állóalap-igényességének fokozódását nem lehet a műszaki fejlődés jellegével magyarázni. A mutatószám változásának üteme sok ágazatban amúgy is túl gyors ahhoz, hogy ilyen műszaki jellegű magyarázata lehetne.

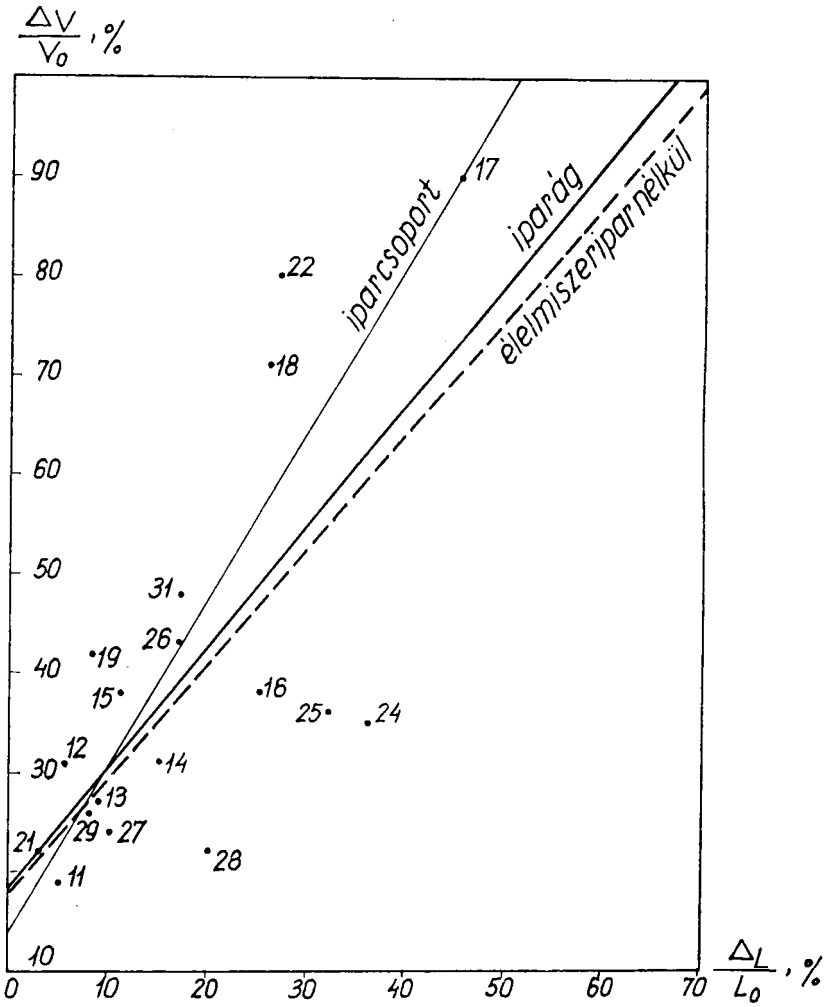
Nem magyarázhatja a mutatószámok adott alakulását az a meggondolás sem, hogy a beruházások kedvező hatása csak később, és nem a vizsgált rövid időszakon belül mutatkozik meg (bár ez a szempont bizonyos mértékig feltétlenül helytálló). Az erkölcsi kopás és az állóeszközök értékcsökkenésével, valamint fenntartásával járó költségek nagy aránya miatt a beruházások hozamának viszonylag gyorsan jelentkeznie kell. Ellenkező esetben – a fenti okok miatt – még egy műszakilag nagyon kedvező változat is gazdaságtalanná válhat. A megtérülések késése, mégpedig több- vagy sokéves késése tehát véleményem szerint a második helyen említett kategóriába tartozik. Vagyis, ha egy iparágban a beruházás kedvező hatása többéves késéssel mutatkozik csak meg, akkor ez azt jelenti, hogy az iparág nem képes a neki juttatott teljes beruházási összeg kellő hatékonyságú hasznosítására.

A két most tárgyalt meggondolás a mutatók helyenkénti ki nem elégítő alakulásának magyarázatát a termelési lehetőségek oldalán keresi, lehetséges azonban, hogy itt a realizálási lehetőségek is szerepet játszottak. Bizonyos ágazatokban a munka termelékenysége vagy az egységnyi állóalapra jutó termelés azért is alakulhatott kedvezőtlenül, mert az ágazat ugyan képes lett volna több termék előállítására, de termékeik, legalábbis az adott minőségű és választékú termékek számára nem találtak elhelyezési lehetőséget. Hogy e három tényező közül melyik és milyen mértékben hatott, azt más jellegű számításokkal és elemzésekkel kell eldönteni.

Az eddigiek arra utalnak, hogy a termelés csak csekély mértékben befolyásolható a beruházás oldaláról — vizsgáljuk most meg a termelés alakulását a létszám alakulásának függvényében.

A nettó termelés növekedése a létszám növekedésének függvényében

4. ábra

iparcsoport: $\frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,296)}{1,674} \frac{\Delta L}{L_0} + 14,140 \qquad r = ,7990$

iparág: $\frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,113)}{1,214} \frac{\Delta L}{L_0} + 18,609 \qquad r = ,8123$

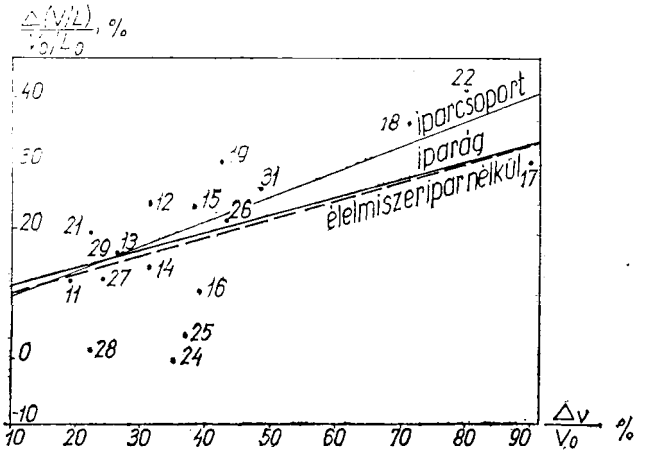
élelmiszeripar nélkül: $\frac{\Delta V}{V_0} = \underset{(0,128)}{1,172} \frac{\Delta L}{L_0} + 17,728 \qquad r = ,8024$

A korrelációs kapcsolat — figyelembe véve a vizsgálat természetét — meglepően szoros, a regressziós együtthatók értéke nagy, és feltétlenül különbözik zérustól. Eszerint a vizsgált időszakban a termelés növelésének legfőbb előmozdító tényezője a létszám növelése volt. Figyelemre méltó az is, hogy a regressziós együtthatók értéke szignifikáns mértékben nagyobb 1-nél. Ez arra utal, hogy a volumenhozadék valószínűleg növekvő, vagyis hogy a termelés nagyobb mértékben nő, mint a ráfordítások.

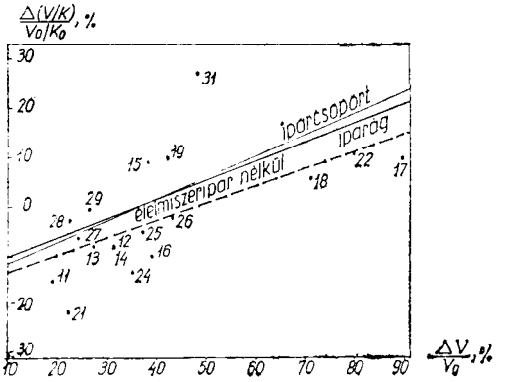
Ezt a nagyon fontos kérdést külön is megvizsgáltuk.

A munkatermelékenység és az egységnyi állóalapra jutó termelés alakulása a nettó termelés növekedésének függvényében

5/a. ábra

5/b. ábra

iparcsoport:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}083)}{0{,}378}\ \frac{\Delta V}{V_0} + 5{,}613 \quad r = {,}7312 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0{,}129)}{0{,}435}\ \frac{\Delta V}{V_0} - 15{,}66 \quad r = {,}6182$$

iparág:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}050)}{0{,}276}\ \frac{\Delta V}{V_0} + 8{,}582 \quad r = {,}5839 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0{,}087)}{0{,}405}\ \frac{\Delta V}{V_0} - 14{,}542 \quad r = {,}5180$$

élelmiszeripar nélkül:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0{,}058)}{0{,}279}\ \frac{\Delta V}{V_0} + 7{,}414 \quad r = {,}5823 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0{,}062)}{0{,}354}\ \frac{\Delta V}{V_0} - 16{,}427 \quad r = {,}6428$$

Az eredmények közepes mértékben szoros korrelációs kapcsolatra utalnak. Valamennyi regressziós együttható pozitív, és valamennyi magas szinten szignifikáns mértékben különbözik zérustól. *Eszerint mind a munka termelékenysége, mind pedig az egységnyi állóalapra jutó termelés kedvezően alakul azokban az iparágakban, ahol viszonylag gyorsan nő a termelés.*

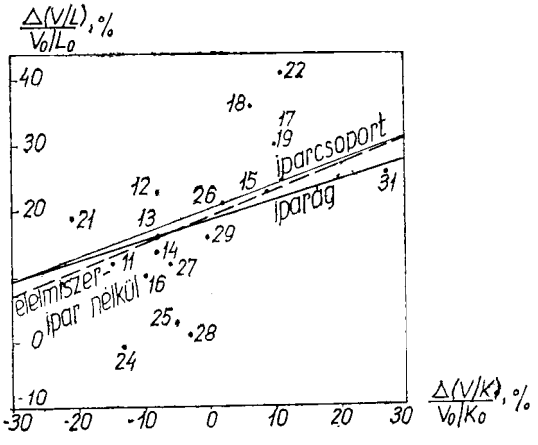
Ezek a statisztikailag kellőképpen bizonyítottnak tűnő eredmények közgazdasági szempontból nagy jelentőségűek. Az eredmények egyrészt úgy értelmezhetőek, hogy az iparra általában a volumen növekvő hozadéka jellemző, másrészt úgy, hogy üzemeink kapacitását általában nem használjuk

ki teljesen, végül, hogy a termelés felfutásának a realizálás az egyik legfontosabb akadálya. E három értelmezés természetesen szorosan összefügg és gyakorlatilag külön sem választható.

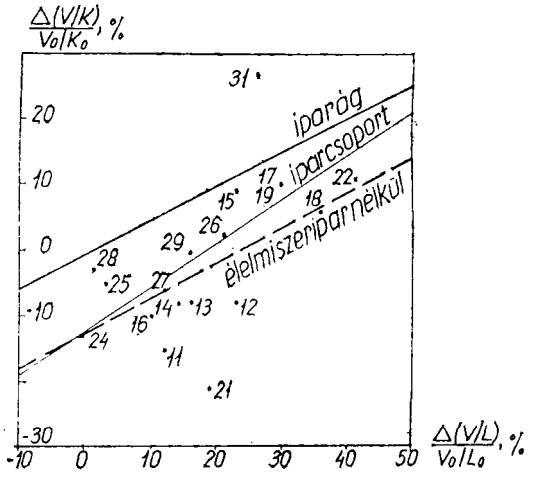
Ha a volumen hozadéka növekvő, a termelés nagyobb mértékben nő, mint a ráfordítások. Ezek az eredmények értelmezhetők ilyen módon, mert azokban az iparágakban, ahol a termelés viszonylag gyorsan nőtt, gyorsan nőtt a termelékenység is, és csökkent a termelés munka- és állóalapigényessége. A munka termelékenységének és az egységnyi állóalapra jutó termelés mutatószámának párhuzamos alakulása ugyanakkor a kapacitások kihasználatlanságára is utal, vagy pontosabban arra, hogy a termelés fejlődését sem a rendelkezésre álló munkaerő, sem a rendelkezésre álló állóalap nem gátolja. Ha bármelyikük szűk keresztmetszetet képviselne, akkor a két mutatónak ellentétesen kellene alakulnia: egyikükkel helyettesíteni kellene a másikat, ami általában az egyik mutató romlásával és a másik javulásával jár. Ha viszont a termelés kiterjesztésének sem a munkaerő-, sem az állóalap-állomány nem korlátja, akkor már ott vagyunk a harmadik értelmezésnél, amely szerint a termelés kiterjesztésének legfőbb korlátja ilyen kö-

A munkatermelékenység növekedésének és az egységnyi állóalapra jutó termelés növekedésének kölcsönös kapcsolata

6/a. ábra

6/b. ábra

iparcsoport:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0,152)}{0,354}\ \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} + 20,459 \quad r = ,4814 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,281)}{0,654}\ \frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} - 11,53$$

$$r = ,4814$$

iparág:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0,069)}{0,298}\ \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} + 18,777 \quad r = ,4924 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,187)}{0,813}\ \frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} - 14,740$$

$$r = ,4924$$

élelmiszeripar nélkül:

$$\frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} = \underset{(0,114)}{0,404}\ \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} + 19,052 \quad r = ,4644 \qquad \frac{\Delta(V/K)}{V_0/K_0} = \underset{(0,150)}{0,534}\ \frac{\Delta(V/L)}{V_0/L_0} - 12,848$$

$$r = ,4644$$

rülmények között a realizálás lehet; vagyis az, hogy az egyes iparágak olyan termékeket állítanak elő, amelyekből — különböző okok folytán — nem tudnak annyit elhelyezni, mint amennyit meg tudnának termelni.

Ugyanezeket az összefüggéseket más oldalról is megvizsgáltuk.

Az eredmények mérsékelten szoros pozitív korrelációs kapcsolatra utalnak, a regressziós együtthatók magas szinten szignifikáns mértékben pozitívak. Ez az eredmény megerősíti az 5. ábra kapcsán mondottakat: a két mutatószám alakulása között pozitív kapcsolat van. Ezek szerint valószínű, hogy *az ipar egészében általánosak a kihasználatlan kapacitások és a munkaerő-tartalékok.* Vagyis a termelés kiterjesztését nem a munkaerő és nem is az állóalap hiánya, hanem elsősorban *a realizálással kapcsolatos problémák gátolják.*

Ezekből az eredményekből a Lange-féle modell szempontjából kétféle következtetés is levonható. Egyrészt úgy tűnik, nem felel meg a jelenlegi magyar viszonyoknak az a kiinduló feltevés, hogy a termelés növekedése csak a beruházás függvénye, és a termelés növekedését előmozdító egyéb tényezők elhanyagolhatók. Éppen ellenkezőleg, a modell általánosítására és a termelést előmozdító egyéb tényezők explicit figyelembevételére van szükség. Másrészt a számítások eléggé komoly mértékben valószínűsítik, hogy a termelés felfutását nemcsak a termelési lehetőségek, hanem talán még nagyobb mértékben a realizálási lehetőségek gátolják. Ennek értelmében a modell olyan általánosítására lenne szükség, amely ennek a szempontnak a figyelembevételét is lehetővé teszi.

Következtetések

1. A Lange-modell szempontjából a cikk arra a következtetésre vezet, hogy a modell három alapvető fontosságú feltevése ellentétben áll a jelenlegi magyar közgazdasági viszonyokkal: a termelés-beruházás arány nem konstans, a termelés növelése nem elsősorban a beruházás függvénye és a termelést nagymértékben korlátozhatják a realizálással kapcsolatos nehézségek is. Ezek az eredmények mindazonáltal a legcsekélyebb mértékben sem cáfolják Lange legalapvetőbb következtetését: azt, hogy a növekedés üteme a beruházás ágazati szerkezetének optimálása útján meggyorsítható. Ezek szerint tehát a modell általánosítására és olyan modell kidolgozására van szükség, mely explicit módon figyelembe veszi a termelés növelését előmozdító összes tényező hatását. Tekintettel arra, hogy maga Lange is csak alapvető elméleti összefüggések bemutatására, nem pedig konkrét tervezési célokra szánta ezt a modelljét, az ilyen továbbfejlesztés teljes mértékben összhangban van modelljének szellemével és alapvető céljaival.

2. A számítások több eredménye — a közvetlen célon túl — nemcsak módszertani, hanem közgazdasági szempontból is figyelemre méltó. A trendszámításokból kitűnt, hogy a termelés-beruházás arány az ágazatok legnagyobb részében gyorsan csökkent. Ez a csökkenés oly mértékű volt, hogy nem lehet csupán műszaki okokkal magyarázni. A keresztmetszeti számítások első csoportja azt mutatta, hogy a termelés és a munka termelékenysége nem nőtt nagyobb mértékben, az egységnyi állóalapra jutó termelés pedig kifejezetten csökkent azokban az ágazatokban, ahol viszonylag nagymértékű volt az egy főre jutó állóalapok növekedése. Ennek három-

féle közgazdasági értelmezés adható: először, hogy a beruházás viszonylag nagy része jutott olyan ágazatoknak, ahol a hatásfokok alakulása kedvezőtlen, de az ágazat fejlesztése az ágazati összefüggések miatt szükségesnek látszik. Másodszor, hogy egyes ágazatok különböző okok miatt nem tudták a teljes beruházási összeget kellő hatásfokkal hasznosítani. Harmadszor, hogy a termelés felfutását egyes ágazatokban a realizálással kapcsolatos nehézségek gátolták. A számítások alapján nem lehet eldönteni, melyik tényező és milyen súllyal érvényesült. A keresztmetszeti számítások másik csoportja azt mutatta meg, hogy a munka termelékenységének és az egységnyi állóalapra jutó termelésnek az alakulása párhuzamos. Az egyik mutató kedvező értéke a másik mutató kedvező értékével jár együtt és mindkettő előnyösen alakul azokban az ágazatokban, ahol a termelés viszonylagos növekedése nagymértékű. Ezeknek az eredményeknek háromféle értelmezés adható; egyrészt, hogy az iparra általában a volumen növekvő hozadéka jellemző, másrészt, hogy üzemeink kapacitását általában nem használjuk ki teljesen, harmadrészt, hogy a termelés felfutásának a realizálás az egyik legfontosabb akadálya. Ez a három értelmezés szorosan összefügg és tulajdonképpen el sem választható egymástól.

3. E számítások — ismét eredeti célunktól függetlenül — statisztikai szempontból is egy fontos következtetésre vezetnek. Úgy tűnik, hogy az ipari termelés alakulásának mérésére felhasznált, terméksorok és egyéb módszerek alapján számított indexek a vizsgált időszakban általában felfelé torzítottak. Ez annak a következménye, hogy a termelés állóalap-igényessége a vizsgált időszakban általában nőtt, ami azt jelenti, hogy az állóalapok fenntartására és felújítására fordított kiadások gyorsabban nőttek, mint a termelés, és így a tényleges nettó termelés kisebb mértékben nőtt, mint ahogy ezt ezek az indexek mutatták. Ennek a torzításnak a hatása hosszabb időre vonatkozó számítások esetén nagymértékű lehet. Ezzel a következtetéssel kapcsolatban hangsúlyozni kell a következőket. A torzítás mértékének meghatározása minden konkrét esetben nagyon nehéz feladat a leírás és az ebből pótlásra felhasználandó összegek nagyságának eltérése, az új állóeszközök viszonylag kis javítási igénye stb. miatt. Az ilyen torzítás lehetőségének felismerése nem új, erre a KSH vonatkozó kiadványa is rámutatott ([8] 18. l.). Az ilyen torzítás lehetősége nem jelenti azt sem, hogy a termelés mérésére a terméksorokon alapuló indexeknél jobb módszert lehetne találni. Végül ez a megjegyzés nem jelent kritikát az indexekkel szemben. Az ilyen torzítás akkor is szükségszerűen fellép, ha ezek az indexek a maguk nemében tökéletesek.

4. Számításainkból több érdekes közgazdasági következtetést lehet levonni. Azoknak a kérdéseknek a fontossága, melyekhez ezek a következtetések kapcsolódnak, feltétlenül szükségessé teszi ezeknek a vizsgálatoknak más adatok alapján és más módszerek segítségével való megismétlését. A feltárt irányzatok kellőképpen bizonyítottnak csak akkor tekinthetők, ha ezeket további kutatások is megerősítik.

Függelék

Iparcsoportok kódszámai:

110 Bányászat
120 Villamosenergia-ipar
130 Kohászat
140 Gépek és gépi berendezések gyártása
150 Közlekedési eszközök gyártása
170 Híradás- és vákuumtechnikai ipar
180 Műszeripar
190 Fémtömegcikkipar
210 Építőanyag-ipar
220 Vegyi- és gumiipar
240 Fafeldolgozó-ipar
250 Papíripar
260 Nyomdaipar
270 Textilipar
280 Bőr-, szőrme- és cipőipar
290 Textilruházati ipar
310 Élelmiszeripar

Irodalmi utalások

1. *Bródy András:* A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. Rácz Jenő [4] tanulmányával egy kötetben.
2. *Oskar Lange:* The Output-Investment Ratio and Input-Output Analysis, Econometrica, 28/2 (1960. április), 310—324. l.
3. *Rácz Jenő:* Állóalapszámítások a hosszú távlatú tervezésben, az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályán készült tanulmány, 1962. július.
4. *Rácz Jenő:* Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. Bródy András [1] tanulmányával egy kötetben.
5. *Rimler Judit:* Első beszámoló az ipari termelés regressziószámításairól, MTA Számítástechnikai Központ, 1965. (Sokszorosítva).
6. *Simon György—Kupcsik József:* A technikai felszereltség növelésének hatékonysága a népgazdaság különböző ágazataiban (Kézirat).
7. *Szakolczai György:* Beruházás és gazdasági növekedés, Közgazdasági Szemle, 1966. június.
8. Az ipar termelési indexe, 1949—1957, Statisztikai Időszaki Közlemények 11/1958.
9. Ipari adattár, Központi Statisztikai Hivatal, 1966.

Kubik István:

NEGYEDIK PIRAMIS

Világgazdasági Kérdések sorozat

A szerző hosszú időt töltött Egyiptomban és helyi tapasztalatait használja fel az EAK-ról szóló művének megírásához. Megismerjük a könyvből a mai Egyiptom kialakulását az ottomán uralomtól és angol uralomtól az 1952. július 23-i forradalomig, valamint azokat a gazdasági okokat, amelyek hosszas vajúdás után arra kényszerítették az új rendszert, hogy elvesse a tőkés fejlődés alternatíváját és az úgynevezett arab szocializmus útjára lépjen. A könyv tárgyalja az EAK jelenlegi gazdasági helyzetét, problémáit és perspektíváit. Ez az ismeretterjesztő mű elsősorban a nagyközönség részére készült, de a szakemberek számára is hasznos.

Sajtó alatt.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

VÁGÓ JÁNOS:

A munkaerő-felhasználás hatékonysága a gépiparban

A munka hatékonyságát meghatározó számos tényező közül a legdöntőbb a munka technikai felszereltsége, gépesítettsége, az alkalmazott technológia és a munkaszervezés foka. A következőkben e három tényező elemzése alapján vázolom a gépiparban a munka hatékonyságának a II. ötéves terv időszakában bekövetkezett változását. Az elmúlt időszak kritikai elemzésén alapul a III. ötéves terv gépipari termelékenységi célkitűzéseinek tárgyalása. Azt vizsgálom, hogy a III. ötéves terv termelékenységi céljainak megvalósítása a három tényezőnél milyen változást kíván.

A II. ötéves tervidőszak eredményei

A gépiparban a munka termelékenységének növekedése a tervezettnél (45 százalék) kisebb volt (35 százalék). A termelés színvonala is alacsonyabb volt a tervidőszak végén az előirányzottnál, a létszám viszont magasabb. Igy az a cél sem valósult meg, hogy a termelésemelkedés 71 százaléka termelékenységnövekedésből adódjon. A hányad csak 64 százalék lett.

Kedvezőbb a kép, ha olyan tényezők hatását is figyelembe vesszük (a munkaigényesség változása, az alacsonyabb termelékenységi színvonalú vidéki üzemek arányának növekedése, műszaki fejlesztés szakemberszükségletének nagyobb mértékű kielégítése), amelyekkel a terv vagy nem, vagy nem kellő mértékben számolhatott. Emellett a tervezettnél kisebb mértékű termelésnövekedés is kedvezőtlenül hatott a termelékenység alakulására.

A munka termelékenységének növekedési üteme a II. ötéves terv első és utolsó évében volt a legnagyobb, amely nagyrészt e két évben központilag elrendelt és végrehajtott normarendezés, illetve az utolsó években — a gazdaságosság és a munkaerőhelyzet követelményeinek megfelelően — inkább megkövetelt szigorúbb létszámgazdálkodás következménye. A közbenső 2—3 év gyengébb eredménye okozta az elmaradást.

Az elmúlt évek erőfeszítései és eredményei ellenére a munkatermelékenység színvonalát döntően befolyásoló tényezőknél nem sikerült alapvető fordulatot elérni.

A közvetlen és a közvetve termelő dolgozók aránya inkább csak a tervidőszak utolsó évében javult észrevehetően, de az arány így is 59—41 százalék. Az 1965. évi közvetve termelő munkáslétszámból 41 000 (40 százalék) anyagmozgatással, szállítással, raktározással foglalkozott, 25 000 (24 százalék) pedig javítási, karbantartási munkát végzett.

A létszámarányra elsősorban hatást gyakorló tényezők az alábbiak voltak.

A *munka gépesítettsége* a gépiparban — a lassú fejlődés mellett — a tervidőszak utolsó éveiben is viszonylag alacsony volt. A munkásoknak mindössze 30 százaléka dolgozott csak gépek (berendezések) mellett, amelyből ha levonjuk a kézi munka jellegű „gépi" munkát, akkor a gépesített munka aránya még kisebb.

Igen kedvezőtlen a közvetve termelő (kisegítő) munkáknál a gépesítési arány, ahol csak a létszámnak mindössze 17 százaléka dolgozik gép mellett. Különösen alacsony és alig változott a gépesítettség az anyagmozgatási, szállítási és raktározási munkáknál. Annak ellenére, hogy az anyagmozgatási-szállítási munka szervezésének és gépesítésének a munka termelékenységére gyakorolt hatása jelentős, az messze elmaradt a termelési (alap-) technológia fejlettségi színvonalától. Az ebben a munkakörben levő munkaerő-tartaléknak csak elenyésző töredékét sikerült az elmúlt években felszabadítani, holott itt van nemcsak a gépiparnak, hanem a népgazdaságnak is az egyik legnagyobb munkaerő-tartaléka. A fejlesztéshez, szervezéshez ma rendelkezésre álló szellemi kapacitás még szétforgácsolt. A gépesítéshez szükséges hazai gyártási kapacitás a gyors ütemű előrehaladást egyelőre nem teszi lehetővé.

Kétségtelen, hogy a munka gépesítettségének színvonalára az adott ország általános munkaerőhelyzete, a foglalkoztatottság problémái hatást gyakorolnak. Ebből eredően sokszor a termelési feladatok megoldásának könnyebb, de sokszor gazdaságtalanabb módja kerül előtérbe. A teljes foglalkoztatottságra való törekvés, illetve az, hogy a tervidőszak elején a mezőgazdaságból elég nagy számban vándorolt el nehéz testi munkára alkalmas munkaerő, és egyúttal a termékek előállításához szükséges ráfordítások között a bérköltség viszonylag alacsony, mindez a devizális problémákkal együtt megalkuváshoz vezetett.

A magyar népgazdaságban a III. ötéves terv időszaka alatt rendelkezésre álló új munkaerő nagy része csak könnyebb munkára lesz alkalmas. A nehéz testi (anyagmozgatási, szállítási stb.) munkáknál már most is érezhető munkaerőhiány veszélyes mértékűvé válhat. Tehát *e munka fokozottabb gépesítése elsőrendű feladat lett.*

A fejlett szocialista országokhoz képest le vagyunk maradva mind a gépek mellett dolgozók aránya, mind a szállítás gépesítettsége tekintetében. Például az NDK-ban a gépek és berendezések mellett dolgozók a munkáslétszám 38,2 százalékát teszik ki, nálunk pedig csak 30,1 százalékát. Ezzel szemben a belső anyagmozgatást, raktári munkát végzők aránya nálunk 13,8 az NDK-ban pedig 6 százalék. (A mutatók nem teljesen azonos tartalmúak a számítási módszerek eltérése miatt.)

A *gyártástechnológia* színvonalának változása hosszantartó folyamat. A fejlődés azonban a tárgyalt időszakban a kívánatosnál sokkal kisebb volt és inkább egyes iparcsoportokra koncentrálódott. A gyártástechnológia fejlődésének mérése bonyolult feladat; egyetlen vagy néhány mutatóban kifejezni lehetetlen. Ezért az elért eredményeket a műszaki fejlesztési alapfelhasználás és a műszaki fejlesztéssel foglalkozó dolgozók tevékenységi adataival jellemezzük.

A műszaki fejlesztéshez szükséges anyagi eszközöket két forrásból, mégpedig a műszaki fejlesztési alapból és az állami költségvetésből finan-

szírozták. Az alapképzés és -felhasználás egyes iparcsoportokra (villamosgépipar, finommechanikai ipar) koncentrálódott. Az 1960—1961. években rendelkezésre álló műszaki fejlesztési alapnak csak 70 százalékát használták fel a vállalatok. A tervidőszak végén viszont a felhasználás a képzett alapot meghaladta.

A műszaki fejlesztési alapképzést (1959) követő első években a rendelkezésre álló alap egy részének megmaradása a szellemi kapacitás hiányával függött össze. A tervidőszak végére viszont jelentős szellemi kapacitás jött létre. Emellett kiterjesztették a felhasználás körét is (0-széria többletköltség, beruházási jellegű eszközök, licenc- és szakértői díjak stb.).

A bevezetést követő első években a vállalatoknál rendelkezésre álló műszaki fejlesztési alapból mindössze 5—15 százalékot fordítottak a gyártástechnológia fejlesztésére. Az 1965. évben viszont a befejezett fejlesztési témák összes ráfordításaiból a gyártástechnológia fejlesztésére már 26,8 százalék jutott. Az általános jellegű kutatási és fejlesztési, valamint az egyéb műszaki fejlesztési költségek viszonylag magas aránya mellett *elsőbbséget a gyártmányfejlesztésre fordított alapfelhasználás kapott.* A befejezett témák összes ráfordításaiból 1965. évben mintegy 40 százalék gyártásfejlesztésre jutott.

A gyors ütemű gyártmány- és gyártásfejlesztésnek — az anyagi és pénzügyi források mellett — lényeges feltétele a szükséges szellemi kapacitás. Itt a fejlődés a kezdeti vontatottság után elég gyors ütemű volt. A tervidőszakban a műszaki fejlesztéssel foglalkozó dolgozók létszámnövekedésének üteme megelőzte a termelő tevékenységet végzők létszámemelkedését. Ennek eredményeképpen 1965. évben az alkalmazotti létszám 16—17 százaléka, a munkáslétszám 7—8 százaléka a gépiparban már fejlesztési tevékenységet végzett. A villamosgépipari és a finommechanikai vállalatoknál ez az arány még kedvezőbb.

A mennyiségi növekedéssel együtt minőségi változás is bekövetkezett. A műszaki fejlesztéssel foglalkozó dolgozók között lényegesen javult a mérnök-technikus arány. A gépipari vállalatoknál fejlesztéssel foglalkozó mérnökök és technikusok nagy része fiatal, ebből adódóan a gyakorlati tapasztalatuk kisebb. Bár ez a jövőre nézve biztató, az elmúlt években még azt eredményezte, hogy a mennyiségi növekedés nem jelentette egyben a minőségi színvonal arányos javulását is.

A fejlődés ellenére az indokolt igényeket általában nem sikerült kielégíteni. A műszaki fejlesztésben a vállalati érdekeltség sem volt kielégítő. A perspektivikus tervek, a profilkialakítás, annak stabilitása is több kívánnivalót hagyott maga után. A fejlett ipari országok gyakorlatához képest — habár a fejlődést az iparátszervezés, a nagyvállalatok kialakulása segítette — még van tennivaló a kisüzemi, félüzemi kísérletezések kiterjesztésében.

Egyoldalú a hiányzó szellemikapacitás-szükséglet bizonyításának az a módja, amely csak a számszerű mérnök- és technikus-többlet-létszámigény bemutatására szorítkozik. Ugyanis voltak olyan, eléggé át nem gondolt intézkedések, amelyeknél a felhasznált szellemi kapacitás az elért eredményekkel közel sem volt arányban. Ezt bizonyítja, hogy a gyártmányfejlesztési témák a fejlesztés utolsó szakaszában, illetve annak egyes ütemeiben túlzottan „lemorzsolódtak". A jóváhagyott prototípussal bíró gyártmányfejlesztési témák 65 százaléka jutott el csupán a nullszéria gyártásáig

és 48 százaléka a sorozatgyártásig. Ezen belül az Mt. és a KGM által kiemelt, prototípussal bíró gyártmányfejlesztési témáknál ez a százalék 80, illetve 41 volt. Több vizsgálat eredménye — amely a mérnökök munkaidejét a tevékenység jellege szerint vizsgálta — arra mutatott, hogy a magasan kvalifikált mérnökök munkaidejük jelentős részében (30 százalék) olyan munkát végeztek, amely alacsonyabb képzettségű dolgozók által is elvégezhető lett volna.

A rendelkezésre álló szellemi kapacitás nagyobb része gyártmányfejlesztéssel (65—70 százalék), kisebb része gyártásfejlesztéssel foglalkozott (30—35 százalék). Feltehető, hogy az említettt megoszlás szükségszerűen következett a gépipar gyártmányszerkezetéből. Így csak kisebb részben lehetett a gyártásfejlesztés, a korszerű technológia létrehozásához szükséges szellemi kapacitást biztosítani. Ilyen összefüggésben további elemzést kíván, hogy a szellemi kapacitás felhasználása nem volt-e aránytalanul egyoldalú, vagy pedig világpiaci helyzetünk javítása céljából volt szükséges. Korszerű, gazdaságosan értékesíthető gyártmányt viszont rendszerint csak korszerű technológiával lehet előállítani.

Egyrészt a műszaki fejlesztési alapfelhasználásból, másrészt a fejlesztéssel foglalkozó dolgozók létszámmegoszlásából, a szellemi kapacitás felhasználásában mutatkozó veszteségidőkből eredt, hogy a termelékenységi célkitűzések eléréséhez szükséges élőmunka-megtakarításnak csak a kisebb része (30—45 százaléka) adódott gyártásfejlesztéssel elért munkaóramegtakarításból.

A *munkaszervezés* fogalmába tartozó sok tevékenység közül csak az elmúlt évek munkaerő-gazdálkodását említem. A vállalati munkaerőgazdálkodásra nem minden esetben volt jellemző a szükséglet alapján történő foglalkoztatás.

Az az elv, hogy a szocialista társadalomban minden munkaképes dolgozónak munkát kell biztosítani (nincs munkanélküliség), gyakran olyan, társadalmilag gazdaságtalan módon jutott érvényre, hogy a munkára jelentkezők vagy munkaképes korban levő dolgozók a vállalatok állományába kerültek akkor is, ha gazdaságos foglalkoztatottságuk feltételei részben hiányoztak. Ezek a dolgozók elsősorban a közvetve termelő (kisegítő) vállalati létszámot növelték. Nem hoztuk létre azokat a vállalaton kívüli alapokat és csak részben használtuk ki azokat a foglalkoztatási formákat, amelyek módot adtak volna arra, hogy a vállalati feladatok megoldásához nem szükséges, vagy arra csak részben alkalmas dolgozók foglalkoztatásának, esetleg átmeneti ellátásának finanszírozása nagyrészt vállalattól független eszközökből (vagy ha vállalati eszközökből is, de gazdaságosan) történjen.

Így, ha a magyar gépipar termelékenységi színvonalát *csak a közvetlen termelő munkásokra* vetítjük, akkor még a fejlett kapitalista országokkal szemben is kedvezőbb kép adódik. Hasonló eredményt ad a fejlettebb szocialista országokkal történő összehasonlítás is.

A gépipar munkás- és alkalmazotti létszámának egyharmadát teszik ki a közvetlen termelő dolgozók. Teljesítményüket, munkakörülményeiket, s a veszteségidőket folyamatosan elemezzük. A munkaszervezést is elsősorban itt javítottuk. De a létszám kétharmadát kitevő közvetve termelő munkás- és alkalmazotti létszám teljesítményének elemzését, a velük szemben támasztható követelmények fokozását elhanyagoltuk.

Kétségtelen, hogy a termelés növeléséhez mind bonyolultabb, nagyobb hatékonyságú termelőeszközök szükségesek. A nagyobb hatékonyságú termelőeszközök kiszolgálása, karbantartása, valamint a gyártás előkészítése mind nagyobb létszámot igényel, s ezért a közvetlen termelő dolgozók létszáma az összlétszámon belül tendenciálisan csökken. A technika fejlődésének üteme azonban nálunk korántsem volt összhangban a közvetett munkás- és alkalmazotti létszámok növekedésével. *Ezen létszámkategóriák nagysága a jelenlegi technikai fejlettségnél lényegesen magasabb színvonalat tételez fel.* A létszámarányok tekintetében előreszaladtunk, az ilyen tendenciáknak megfelelő termelékenységi színvonaltól pedig elmaradtunk. A kedvezőtlen munkaerő-megoszlás hatékonyabb munkaszervezést kíván. A szervezési tevékenység azonban inkább csak a tervidőszak utolsó 1—2 évében fokozódott. Törekvések mutatkoztak a szakágazatok szerinti ilyen jellegű irányító-koordináló szervek (munkaszervezési intézetek), illetve vállalati munkaszervezési csoportok (osztályok) létrehozására, számítástechnikai módszerek kidolgozására (létszámnormák). A vizsgálatok a statisztikai adatokon alapuló részletes munkaköri és tevékenységfelmérésre, a főfolyamati időszükségletre vetített segédfolyamati időszükséglet alapján történő létszámmeghatározásra, korrelációs számítási módszerek felhasználására, két azonos profilú vállalat vagy termelési egység azonos munkaköreire vonatkozó normatívák kidolgozására, összehasonlítására és kölcsönös felhasználására stb. irányultak. A korszerű szervezésben még csak a munka kezdetén vagyunk.

A III. ötéves terv munkaügyi céljai

A harmadik ötéves terv első éveiben még a régi, utolsó éveiben már az új gazdálkodási rendszerben dolgozunk. Jogos a kérdés, hogy az új gazdálkodási rend küszöbén miért van szükség részletes távlati ágazati tervek kidolgozására. A terv kidolgozásának részletességét azonban nemcsak a gazdálkodási rend szabja meg. Más a tervkidolgozás részletessége és más a kötelező tervmutatók száma. Emellett az új gazdálkodási rendben inkább a közép- és hosszú lejáratú tervek képezik a gazdálkodás alapját.

A reális gazdaságpolitika meghatározásának, a kitűzött cél számonkérhetőségének feltétele a cél és a rendelkezésre álló eszközök összhangjának vizsgálata.

Az új gazdálkodási rendben nagy önállósággal elkészített vállalati tervek néhány alapvető kötelező mutatóját is összhangba kell hozni az ágazati célokkal. Az irányítószerveknek a vállalati tervek teljesítését az ágazati tervek teljesítésével együtt kell vizsgálni, az eltérések okait meg kell állapítani.

A III. ötéves tervben a gépipar tervezett termelésnövekedése 45—46 százalék, amelynek mintegy 80 százalékát termelékenységnövekedéssel, 20 százalékát létszámnövekedéssel kívánatos elérni. Így az 1965—1970. évek között a munka termelékenységének 31—32 százalékos,* a munkás- és al-

* A munkaügyi terv elkészítésénél a Gépipari Technológiai Intézet által kidolgozott ún. „üzemórás" tervezési módszert használtuk. Az összes üzemórák a gépi és a kézi termelőhelyeken eltöltött munkaórák számát jelentik (1 üzemóra = 1 munkaóra), amelyet felbontottunk közvetlen (gépi, kézi) és közvetve termelő (gépi, kézi) üzemórákra. A gépi üzemórák valamennyi gépipari termelőberendezés üzemóráit tartalmazták. Adatforrásul részben a KSH, részben a GTI által rendelkezésre bocsátott adatok szolgáltak.

kalmazott létszámnak mintegy 9—10%-os növekedése irányozható elő. Kormányhatározatok előírják, hogy a termelés növelését a fővárosi üzemekben elsősorban a munka termelékenységének emelésével kell elérni. A foglalkoztatottság bővítése inkább a vidéki gazdasági egységeknél lehetséges.

A következő évek alapvető munkaügyi céljai a következők:

— viszonylag kismértékű létszámnöveléssel párhuzamosan a létszámösszetétel megváltoztatása;

— a munka fokozott gépesítése, az élő munka termelékenységének elsősorban gyártásfejlesztés útján történő növelése;

— a szellemi kapacitás arányos és hatékony felhasználása.

Létszámösszetétel változása

Az elmúlt években kialakult, a tevékenység jellege szerint kedvezőtlen létszámösszetétel megváltoztatása az egyik alapvető feladat. A következő öt évben a közvetlen termelő munkások létszámát sokkal nagyobb ütemben célszerű növelni (14—15 százalék), mint a közvetve (kisegítő) tevékenységet végző dolgozók számát (4—5 százalék).

Az iparban dolgozóknak mintegy 35—40 százaléka az, akiknél a létszámigény viszonylag objektív módszerrel (munkanormázással) meghatározható. A normázott munkaterületeken dolgozóknál veszteségidő-tanulmányokkal, egyes területeken mozdulattanulmányozással törekszünk a munkaerő optimális hasznosítására. A nem normázott munkák munkaerőszükségletének megállapítása többnyire statisztikai (összehasonlító) módszerekkel, sok esetben „megállapodásokkal" történik. A fejlett létszámmeghatározási módszereket (létszámnormát) ki kell terjeszteni mindazokra a munkakörökre, ahol az elvégzett munka mennyisége közvetlenül nem mérhető. A korszerű létszám-meghatározási módszerek alkalmazása felszabadít a vállalat tevékenységét, a munkaerő szakmai felkészültségét és egészségi állapotát tekintve teljes értékű munkavállalókat. De felszabadulnak olyan dolgozók is, akik egészségi állapotuk miatt csökkent munkaképességűek és az adott munkaterületen megfelelő eredményességgel dolgozni nem tudnak. Ide sorolandók azok a munkavállalók is, akik hiányos szakképzettségük miatt a jelenlegi munkakörük által megkívánt követelményeknek nem tudnak eleget tenni.

Az első kategóriába soroltak átképzéssel, átirányítással közvetlen termelő tevékenység végzésére alkalmazhatók lesznek. Nehezebb feladat a második kategóriába sorolt dolgozók gazdaságos foglalkoztatása. E probléma megoldása állami, társadalmi feladat. A ma még vállalati állományban levő munkaképtelen, koros vagy rokkant dolgozók ellátását vállalati eszközöktől függetlenül is, különböző szociális intézkedésekkel kell megoldani.

Célszerű volna a jelenleginél gazdaságosabb foglalkoztatási formák létrehozása. Ilyen lehet a jelenleg néhány vállalatnál kísérleti állapotban levő ún. otthon dolgozói hálózat kiszélesítése. E foglalkoztatási formákat azoknál a (híradástechnikai, műszeripari, erősáramú, tömegcikkipari) vállalatoknál célszerű létrehozni, amelyeknél magasabb szakképzettséget nem igénylő, egyszerű szerszámmal elvégezhető alkatrészelőállítást, vagy könnyen betanítható összeszerelési munkát is végeznek. Különösen jók a fel-

tételek akkor, ha a kiadható termékekben tömeggyártás folyik; a tipizálás, a csereszabatosság megvan, a technológia állandósult; megfelelő célszerszámozás lehetséges, a munkavégzéshez szükséges gyakorlat viszonylag rövid idő alatt megszerezhető; a munkanormázás, a minőségi ellenőrzés és a bizonylati fegyelem megfelelő; a munkadarabok ki- és beszállítása gazdaságosan megszervezhető.

Nehezebb, de megfelelő intézkedésekkel hosszabb idő alatt megoldható azoknak a csökkent munkaképességű dolgozóknak a gazdaságos foglalkoztatása, akik nem ilyen vállalatnál vannak. Itt a megoldást csak a felsőbb szervek hatásos intézkedéseitől lehet várni. A szükséges anyagi-dologi fedezetet kisebbrészt vállalati, nagyobbrészt vállalaton kívüli forrás fedezné, még akkor is, ha a munka jellegének megváltoztatása (például munkahely átalakítása) vállalaton belül történik. Ha a foglalkoztatásra más jellegű intézményekben kerül sor, a területi-tanácsi szerveknek úttörő szerepet kell vállalni (pénzügyi kedvezményekkel, a szociális foglalkoztatói hálózat bővítésével, a dolgozók munkaképességüknek inkább megfelelő munkaterületre történő átirányításával stb.).

A felsorolt vagy más foglalkoztatási formák bevezetése lehetővé teszi, hogy eddig munkaképességüket csak részben kihasználó dolgozók produktív, közvetlen termelő tevékenységet végző dolgozókká váljanak.

Gyors előrehaladásra itt nem számíthatunk, mivel csak olyan megoldás lehetséges, amelyben kifejezésre jut a szocialista társadalom humanitása. A szükséges anyagi eszközök igen jelentősek, s csak fokozatosan teremthetők elő.

Közvetlen termelő munkások

Ha változatlannak tételezzük fel a kooperáció fokát, a szolgáltatások arányát és az átlagos munkaigényességet befolyásoló gyártmányösszetételt, valamint a termelékenységi szintet és létszámösszetételt, akkor 1970-ben — 1965-höz viszonyítva — 46 százalékkal növekedne a termelés üzemóraszükséglete, s így a létszámszükséglete is. Ezzel szemben csak 15 százalékos létszámnövekedést tervezünk. A különbségként mutatkozó 27 százalékból 6 százalék megtakarítást a gépi munka hatékonyságának növelésével, 15 százalékot a gépesített kézimunka hatékonyságnövelésével és 6 százalékot a kézi munkának megmaradó tevékenységek hatékonyságnövelésével kívánunk elérni.

A munka gépesítettsége nőni fog egyrészt a tervezett bővítő jellegű gépi beruházásokkal, másrészt a ma még kézi munkahelyek egy részének gépesítésével. A gépi munka aránya így körülbelül 20—21 százalékkal lesz növelhető. Ebből 16—18 százalék a kézi munkák gépesítésének a hatása lesz.

A közvetlen termelő létszám termeléshez viszonyított relatív csökkentésének fő eszközeként a gyártásfejlesztési, technológiai intézkedések hatását vettük számításba. A gyártmányok munkaóra-szükségletének kialakulásában alapvetőnek tekintettük a technológiai előírásokban megállapított szükségletet. A gyártásfejlesztési intézkedések hatását három csoportra bontottuk. Ezek

— a gépi munka termelékenységének növelése a megelőző tervidőszak átlagos termelékenységéhez viszonyítva;

— a kézi munka termelékenységének tervezett növekedése;
— kézi munka helyett gépi munka alkalmazásától várható termelékenységnövekedés.

A *gépi munkák termelékenységének* a III. ötéves tervidőszak alatt megkívánható növekedése mintegy 17—18 százalék. Amennyiben ez megvalósul — 1965. évi változatlan termelékenységgel egyébként szükséges —, 10—11 ezer fő takarítható meg.

A tervezett, viszonylag nagymértékű gépi beruházást (bővítés, pótlás, gépcsere), a régi és az új gépek műszaki paramétereinek különbségét, fejlettebb gyártástechnológiai eljárások, korszerű megmunkálási módok alkalmazását, a termelőeszközök jobb felszerszámozottságát figyelembe véve, gépi munkákat a forgácsolási munkákkal reprezentálva, majd az itt elérhető hatékonyságnövekedést az összes technológiai ágra vetítve irányoztuk elő a gépi munka termelékenységnövekedését.

A tervidőszak gépi beruházásai következtében a gépek átlagos életkora csökken. A tervezett átlagos életkor a fejlettebb ipari országok mutatóival összehasonlítva is, viszonylag kedvező képet mutat és általában a termelőeszközök korszerűségére utal. Alapvető feladat az optimális teljesítőképességet nyújtó feltételek létrehozása. Az USA és a magyar gépipar szerszámgépeinek kormegoszlását (1963. év) szembeállítva, a táblázat szerinti képet kapjuk.

Megnevezés	10 évnél fiatalabb	10—20 év közötti	20 évnél öregebb
	gépek százalékos aránya az egész gépállományban		
Forgácsoló megmunkáló gépek			
Egyesült Államok	36	44	20
Magyarország	46	34	20
Forgács nélküli megmunkáló gépek			
Egyesült Államok	36	41	23
Magyarország	38	26	36

A 10 évnél fiatalabb gépek aránya nálunk magasabb mind a forgácsoló, mind a forgács nélküli megmunkálógépeknél. A forgácsológépekben a 20 évnél öregebb gépek aránya azonos, a forgácsnélküli megmunkáló gépeknél viszont nálunk lényegesen nagyobb a régi gépek aránya. A 20 évnél öregebb gépek további kormegoszlásáról az USA-t illetően nincsenek adataink; valószínű azonban, hogy nem használnak olyan arányban 30—40 éves gépeket, mint a mi üzemeink. Az idézett adatokból az tűnik ki, hogy a géppark megújítása az utolsó 10 évben a magyar gépiparban semmivel sem volt kisebb, mint az Egyesült Államokban, *de az egészen öreg gépek selejtezése nálunk jóval kisebb ütemű.* Egyébként a 10 évnél fiatalabb szerszámgépek aránya más nyugat-európai országokban sem sokkal nagyobb: Angliában 41, Franciaországban 42, Olaszországban 43, NSZK-ban 45 százalék. A magyar gépiparban nem az az elsődleges probléma, hogy kevés beruházást kapott, hanem az, hogy újonnan beszerzett gépeink vagy nem eléggé korszerűek, vagy nem eléggé korszerű technológiához használják azokat.

Az alkalmazott technológia különbségére a gépállomány összetételéből is lehet valamennyire következtetni. Az esztergajellegű gépek aránya az összes forgácsoló gépekhez viszonyítva az amerikai gépiparban 21, a magyar gépiparban 41 százalékos. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a gyártástechnológia a darabszámnak és a sorozatnagyságnak is függvénye, és ennek nálunk lényegesen nagyobb korlátai vannak.

A *kézi munka* termelékenységének mintegy 15—16 százalékos növelése reális feladat. A termelékenység ilyen mértékű emelkedése esetén — 1965. évi változatlan létszámösszetétellel és termelékenységgel egyébként szükséges — 9—10 ezer fő takarítható meg.

A fejlődés mértékének meghatározásánál a meglevő veszteségidők elérhető csökkentését, az energiameghajtású kézi szerszámok használatának növekedését, a szalagszerű termelés arányának emelkedését, egyenletesebb ritmusú munkavégzést vettünk figyelembe. A kézi munkákat a szerelő- és lakatosmunkákkal reprezentálva, majd az ezeknél a technológiai folyamatoknál megkívánható hatékonyságnövekedést a kézi munkák összes technológiai ágaira vetítve irányoztuk elő a kézi munkák termelékenységének növekedését.

Kézi munkának gépi munkával történő felváltása a legnagyobb mértékű termelékenységnövelő tényező. A kézi termelőhelyek egy részének gépi termelőhelyekké történő átalakítása után 6—8 ezer fő korábban kézi munkával termelő dolgozó gépi munkát fog végezni. Mivel megközelítő számítások szerint a géppel végzett munka termelékenysége a kézzel végzett munka hatékonyságánál négyszer nagyobb, így az 1965. évi változatlan termelékenységi színvonal mellett egyébként szükséges 24—26 ezer fő megtakarítása válik lehetővé.

Közvetve termelő munkások

A kisegítő tevékenységet végző munkások létszámának mintegy 4 százalékos növekedésével számolunk, amely a közvetlen termelők létszámnövekedésének alig negyedrésze. Így a III. ötéves terv végére a közvetlen munkások aránya 5—6 százalékkal nő, ami a munkásokra számított termelékenységi színvonal ugyanilyen mértékű növekedését jelenti.

A már említett munkaerő-gazdálkodási intézkedéseken túl, a közvetett jellegű munkák gépesítettsége megközelítően 9—10 százalékkal növelhető, de a kézzel végzett munka aránya még mindig magas marad. Az anyagmozgatási, szállítási, raktározási munkák erőteljesebb ütemű gépesítésével számoltunk. Ezek a tevékenységek igen létszámigényesek. Az elmúlt évek munkaügyi terveinek kidolgozása során e tevékenységek végzéséhez szükséges létszám nagyobb részét becsléssel határoztuk meg. E módszer volt a jellemző — kisebb átmeneti eltérésektől eltekintve — az iparvállalatok munkaerő-gazdálkodására is. Így az időegység alatt elvégezhető munkamennyiségek a vállalatok között igen eltérőek. Ezért véleményünk szerint általános elvként kell kimondani, hogy a munkatárgyak átalakításában közvetlenül részt nem vevő dolgozók létszáma — a termelés mennyiségi változásától részben függetlenül — csak akkor növekedjen, ha annak szükségességét racionális létszám-meghatározási számítások is indokolják.

A II. ötéves terv időszaka alatt — talán az utolsó évet kivéve — a termelés színvonala nagymértékben ingadozott. A tervidőszak végi (negyedévi, évi) csúcs után mélypont következett. Az egyenetlen termékkibo-

csátás okát, sokirányú káros hatását üzemi és közgazdasági szakemberek éveken át vizsgálták, de a ténymegállapításnál általában nem jutottak tovább. 1964 decemberében fordulat következett be. A gépipar vezetői azt állapították meg, hogy a sok esetben indokul felhozott objektív nehézségek szubjektív vezetési hibákra vezethetők vissza. Ezért feladatul a belső szervezettség, a tervszerű irányítás, a hozzáértő előkészítés és kiszolgálás biztosítását jelölték meg. A feltételek megteremtése után 1965. évben 19 gépgyártó vállalat termelésének ütemessé tételére törekedtek. Az elért eredmények meglepőek voltak. A kiemelt vállalatok termelése — nem utolsósorban a kohászati vállalatok programszerű termelésének javulása következtében — egyenletesebbé vált.

Valóságban az ütemesség a termelés szélesebb körét érintette. A vállalatok szűkebb körére kitűzött cél, a következetes szervezőmunka — az év közi ütemesség javulása mellett — azt eredményezte, hogy az 1965. év végi termelési „csúcs" és az 1966. első negyedévi termelési színvonal eddig soha el nem ért mértékben megközelítette egymást. 1966. évben tovább bővítik az egyenletes termelésre kijelölt vállalatok körét úgy, hogy arányuk — termelésük együttes értékét tekintve — 50 százalékra, 1967 végére 70—75 százalékra növekedjék.

Ez a gyártásszervezés a gépipar termelékenységi színvonalát ugrásszerűen növelni fogja, ha az elmúlt időszakra jellemző belső létszámtartalékot folyamatos termelőmunkára használják fel.

Alkalmazotti létszám

Az ügyvitel fokozottabb gépesítését is figyelembe véve, az alkalmazotti létszám 5 százalékos növekedésével számolunk. Ez mintegy fele a munkáslétszám-növekedésnek. Majdnem kizárólag a műszaki létszám, azon belül nagyrészt a megfelelő szakképzettséggel rendelkező, gyártmány- és gyártásfejlesztéssel foglalkozók létszámának emelését tartjuk célszerűnek.

Az előirányzatok szerint az 1000 foglalkoztatottra jutó mérnöklétszám az 1949. évi 12, az 1963. évi 19 fővel szemben 1980-ra 34 fő lesz. Az 1000 foglalkoztatottra jutó együttes mérnök- és technikuslétszám a korábbi 37, illetve 64 fő helyett 1980-ra 145 fő körüli szintre emelkedik. A tervezett minőségi összetétel-változás újabb szellemi kapacitások igénybevételét, a munka átlagos hatékonyságának, bonyolultságának növekedését jelenti. Törekedni kell azonban majd a szellemi kapacitások olyan megoszlására, hogy jusson elegendő erő a gyártástechnológia fejlesztésére is a gyártmányfejlesztés mellett. Gyakori, hogy egy-egy vállalatnál ugrásszerűen megnő időszakonként a gyártmányfejlesztési igény. Ilyenkor ügyelni kell arra, hogy a konstrukciós tevékenység ne szorítsa félre a technológiai tevékenységet. El kell érni, hogy a napi termelési feladatok ne kössék le a teljes műszaki gárdát, hanem maradjon mindig a gyártmány- és gyártásfejlesztés változó arányú feladataihoz elegendő műszaki szellemi kapacitás.

A műszaki létszám alakításában figyelembe vettük a termelésben és a műszaki fejlesztésben egyre bővülő szakosítást, nemzetközi munkamegosztást. Számítunk a műszaki fejlesztési kapacitások eddiginél erőteljesebb koncentrálására, a fejlesztési profilok szűkítésére.

A technikusképzés szakosításával, a műszaki középkáderképzés növelésével elérhető, hogy a műszaki dolgozók képzettségüknek megfelelő munkát végezzenek.

Az alkalmazotti állománycsoportban is törekedni kell az objektív alapokon nyugvó létszám-meghatározási módszerek alkalmazására. A felesleges munkaerők átirányításával, cseréjével a munkaerő hatékonyságának növelésére kell törekedni. Meg kell szüntetni azt a gyakorlatot, amelyik a többletfeladat megoldását csak a létszámnövelésben látja. Terhelésvizsgálatokat kell elvégezni, elsősorban a munka jellegéből adódóan egyenetlenül terhelt munkakörökben, valamint ott, ahol a munkaidőnek csak egy részében szükséges az egyébként megkívánható intenzitás. Másrészt számba kell venni a nem rendszeresen ismétlődő munkát végzők, a párhuzamos vagy részben párhuzamos munkakörben foglalkoztatottak tevékenységét.

Ma már nyilvánvaló, hogy a munkaerő-gazdálkodásnak nem egyszerűen elosztó, a létszámigényt szinte feltétel nélkül kielégítő funkciót kell betölteni, hanem a munkaerő ésszerű, hatékony felhasználását kell elérnie.

Összefoglalva: Az említett fő termelékenységi tényezők hatásának figyelembevételével 1970-re, 1965-höz viszonyítva az élőmunka termelékenységének a gépiparban 33 százalékkal kell nőni. Ez az emelkedés a termelés és a *teljes* létszám növekedési százalékának eltéréséből adódik. A közvetlen termelő munkásoknál a termelékenység előirányzott emelkedése 27, a munkásállomány-csoportban pedig 32 százalék.

A legkisebb tehát a követelmény a közvetlen termelőkkel szemben. Itt arra kell törekedni, hogy a termelékenység fokozása elsősorban nem az intenzitás növelésével, hanem a veszteségidők csökkentésével, gépesítéssel, korszerű gépcserékkel és gyártásszervezéssel történjék. Az előirányzott gépi beruházások a műszak-kihasználási együtthatót körülbelül 17 százalékkal növelik.

Számításaink azt mutatják, hogy a gépipari termelés és termelékenység előirányzott emelkedése a tervezett gépipari beruházásokkal összhangban van. A beruházások zöme intenzív fejlesztési feladatokat lát el. Növelni kívánjuk a kézi munkák gépesítésének, a korszerűsítő gépcseréknek az arányát, sok helyen a gyártástechnológia egyidejű változtatásával.

Egyes iparágakban nem kerüljük el a bővítő jellegű beruházásokat ezután sem. De arra törekszünk, hogy ezek az új kapacitások korszerűek, magas termelékenységet hozóak legyenek. Tehát a bővítés intenzifikálást is jelentsen népgazdasági szempontból.

A közvetve termelők és az alkalmazottak létszámát a legnagyobb takarékosság alapján kell kialakítani. Ebben már segíteni fog a tervidőszak második felében az új gazdaságirányítási rendszer mozgósító ereje, a vállalati jövedelmezőség javításának erőteljes irányzata. Az eddiginél sokkal inkább a gazdaságossági megítélés lesz az alapja az alkalmazotti létszám kialakításának, az ügyvitel átszervezésének, gépesítésének, egyszerűsítésének. A műszaki fejlesztéssel foglalkozók létszáma, valamint a fejlesztés költsége is egy-egy vállalatnál elsősorban attól fog majd függeni, hogy ez a létszám, illetve költség mennyire kifizetődő a vállalatnak. Szinte minden állománycsoportra jellemző lesz, hogy *létszámuknak a tevékenység gazdaságossága szab határt.*

Az új gazdaságirányítási rendszer első éveinek az élőmunka termelékenységére gyakorolt hatását ma még pontosan nem tudjuk felmérni. De hiszünk abban, hogy az előirányzott termelékenységemelkedést a gépipar az átállás mellett is el fogja érni, sőt talán most még számításba nem vehető tartalékokat is fel fog tárni.

MAURICE DOBB:

A gazdasági növekedés modern elméletei*

A politikai gazdaságtan klasszikus iskolájának képviselői óta minden közgazdasági elméletnek volt egy apologetikus eleme vagy oldala, habár ennek fontossága és szembetűnősége különbözött az egyes iskolák és egyéni elméletek szerint, amint ezek az elméletek is különböztek a tekintetben, hogy ez az apologetikus elem közvetlen vagy közvetett, kimondott vagy csak hallgatólagosan benne rejlik az egész struktúrájában. Talán leginkább az úgynevezett szubjektív iskola felemelkedésével és a szubjektív értékelmélet megalkotásával vált szembetűnővé, a XIX. század utolsó negyedében. [Arra utalok, amiről általában mint a „Jevons-i forradalomról" beszélnek: a „végső (marginális) hasznosság" új elméletére, amelyet Jevons Angliában a kontinens osztrák iskolájával, Karl Mengerrel és Walras „általános egyensúlyelméletével" egy időben kezdeményezett.] Azt a következtetést, hogy a szabad verseny feltételei a fogyasztók hasznának maximalizálását eredményezik, már világosan hangsúlyozta Walras (és még tovább fejlesztette, szocialistaellenes tendenciával, követője Pareto). Hasonlóképpen az elosztás osztrák elmélete a határtermelékenység fogalmaival dolgozva feltételezte, hogy a jövedelemeloszlás „gazdaságilag szükségszerű", a termelés különböző tényezőinek kínálatával és a technika állapotával kapcsolatos gazdasági körülményekben gyökeredzik, nem pedig a történelmileg viszonylagos tulajdoni intézmények és viszonyok terméke. Nevezetesen Böhm-Bawerk tőkekamat-elmélete tudatosan úgy készült, mint alternatív válasz Marx értéktöbblet-problémájára — olyan válasz, amely tagadta, hogy a profit vagy kamat a kizsákmányolás gyümölcse. Londonban éppen úgy, mint Bécsben vagy Lausanneban, a XIX. század-közepi és -végi közgazdászok megszállottan igazolták a *laissez-faire*-t és utasították vissza a szakszervezetek követeléseit.

De még így is a közgazdászok nem voltak egyhangúak; egyet nem értés és kétség fejeződött ki az apologetikus állításokkal, legalábbis szélsőségesebb formáikkal szemben: lásd az igen éles bírálatokat, amelyekkel Wicksell és Marshall illette Walras és Pareto erősködését, hogy a szabad verseny maximalizálja a hasznosságot (vagy a fogyasztók jólétét). Angliában Henry Sidgwicket mondhatjuk a *laissez-faire*-től való visszavonulás vezetőjének a századfordulón, aki hangsúlyozta a számos kivételt az elméleti eset alól. Később, a jelen században, Pigou (Marshall néhány utalását kifejtve) sarkalatos ponton támadta meg a szabad verseny ügyét, hangsúlyozva az ún. külső megtakarítások (vagy ráfizetések) fontosságát, mint ami

* Ez a tanulmány kibővített változata a Magyar Tudományos Akadémián 1966. március 24-én megtartott előadásnak.

a gazdasági tevékenységek egyéni és társadalmi haszna (vagy költsége) közti eltérésnek a forrása. A „tökéletlen verseny" vagy „monopolista verseny" elméleteinek felmerülését a húszas és harmincas években úgy is tekinthetjük, mint a *tényleges* piaci helyzet bírálatát, amelynek közepette a tőkés verseny működött, vagy pedig mint a monopolkapitalizmus növekvő tendenciájának bírálatát (némelyek mint a kapitalizmus bírálatának *kispolgári irányzatát* említik). Amikor a politikai gazdaságtan apologetikus arculatáról beszélünk, a legnagyobb hiba volna „egyöntetűen reakciós tömegként" ábrázolni.

Valójában éppen az eltérő tendenciák ellentéte leplezi le az ideológián belüli ellentmondásokat, és ez okból megérdemli a tanulmányozást. Ezen keresztül lehet felmérni az eszmék rendszerén és a társadalmi viszonyok rendszerén belüli ellentmondásokat. Ez utóbbiak maguk is tükröződnek az eszmei ellentmondásokban, s gyakran épp az eszmerendszeren belüli ellentmondások teszik lehetővé a tényleges változás és mozgás felderítését és felmérését. Emlékezzünk arra, hogy bizonyos mértékben a közgazdasági absztrakciók és az általános koncepciók a termelőerők és a társadalmi termelési viszonyok létező (és változó) állapotát tükrözik, még ha különös szemszögből és részleges vagy eltorzított formában (akár a marxi „hamis tudat" formájában) is. Ezeket vizsgálva azonban — ha helyes módon teszszük ezt —, pótlólagos belátást és új perspektívát nyerünk magára a valóságra. A polgári társadalmi valóság nemcsak polgári társadalmi termelési viszonyokból áll, hanem a felépítmény eszméiből is.

A matematikai szerkezetek növekvő divatával és a gazdasági növekedés vagy ingadozás trendjeit ábrázoló „modellek" felhasználásával a közgazdasági elmélet Nyugat-Európában és Amerikában a legújabb évtizedekben formálisabbá lett. Semelyik más elméleti ágazatban nem tűnik ez fel annyira, mint a növekedési elméletekben. Ezért azt vélhetnénk, hogy az elmélet távolabb került a valóságtól és ezért függetlenedik az „ideológiai" kérdésektől. De ez nem szükségszerűen igaz. Walras példája mutatja, hogy egy rendszer magasan formalizált lehet (mint ahogy az „általános egyensúly elmélete" az volt) és mégis egészen közvetlenül vonatkozhat olyan kérdésekre, mint a verseny vagy a szabad piaci rendszer állítólagos „érdemei". Ricardo gondolkodása és írásai ismét csak elvontabbak voltak, mint Adam Smithéi, kettőjük közül mégis az előbbi volt valószínűleg közelebb a folyó politika és a gyakorlat közvetlen vitakérdéseihez. Igaz, a modern elméletben talán többet foglalkoznak és többet vitatják tisztán a formális technika kérdéseit; s a formális matematikai technika természetesen nem monopóliuma egyetlen elméleti iskolának vagy ideológiai rendszernek sem — akár a marginális növekmény eszméje ez (ez oly fogás, amelyet a differenciálszámítástól kölcsönöztek), akár a szélsőérték-problémák kezelése (a maximalizálás vagy minimalizálás), akár a matrix-algebra használata. Igaz marad azonban, hogy a központi kérdés, amely az elvont „növekedési modellek" jelenlegi vitáján keresztülvonul, gyakorlati és bizonyos értelemben „ideológiailag töltött" kérdés: nem kevesebb, mint a gazdasági növekedés stabilitásának vagy instabilitásának kérdése a tervszerűtlen kapitalizmus körülményei között. Mihelyt az egyensúly fogalmát kiterjesztették a Walras által elgondolt statikus keretből a növekedés összefüggéseire (ahol a termelékenység és a termelés változik az idő folyamán), azonnal felvetődött a kérdés, lehet-e a növekedéssel kapcsolatban valamilyen analógiát

találni a szabad piac olyan igazolására, amilyet a statikus elmélet biztosított. Ami mintegy hideg zuhanyként érte a szabad piac hagyományos csodálóit, az a kezdeti következtetés volt, hogy ha az egyensúly eszméjét egyáltalában alkalmazni lehet a gazdasági dinamika körülményei között, akkor ez az egyensúly rendkívül *labilis;* tehát sima haladás helyett a növekedésre és fejlődésre irányuló lendület valószínűleg elvész vagy meghiúsul. Ez volt röviden, mint látni fogjuk, az a következtetés, amelyhez Harrod elmélete eljutott.

Mielőtt rátérnénk a növekedés elméleteire és vitájuk vázolására, talán egy másik előzetes megjegyzés is szükséges. A nyugati közgazdászok figyelmének mai összpontosítása a növekedési elméletre és a dinamikára úgy tekinthető, mint bizonyos mértékű visszatérés a klasszikus közgazdászok és Marx álláspontjára, akik azonfelül, hogy igyekeztek megfogalmazni az érték és az elosztás elméletét, leginkább azt kutatták, mik a gazdasági haladás okai és feltételei, és mi az a gazdaságpolitika, amely alkalmas a haladás fönntartására vagy másrészt folyamatosságának megszakítására. Az ún. hasznossági vagy szubjektív iskola felemelkedésével a XIX. század utolsó negyedében a figyelem gyújtópontja egyre inkább a statikus egyensúly körülményeire irányult, legnagyobbrészt (amint láttuk) azon vita folyományaként, hogy a tökéletes verseny körülményei létrehozta piaci egyensúly *optimumot* képvisel-e. A gyújtópont átterelődése a második világháború óta a növekedés és fejlődés kérdéseire ezek szerint nagyobb és fontos eltolódás volt, s ezt nem szabad alábecsülni. Formális értelemben ezt a trend és az ingadozás viszonya iránti érdeklődés váltotta ki. Ez azokból a tanulmányokból nőtt ki, amelyek az ingadozásokra és a nem teljes foglalkoztatás melletti egyensúlyra vonatkoztak és Keynes *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* körüli vitát követték. Az 1930-as évek gazdasági válsága után ezek adták a közgazdasági gondolkodás és írások tartalmát. De alapjában vitathatatlan, hogy a dinamikus problémák iránti új érdeklődést a szocialista és a tőkésországok növekedési rátáinak eltérése váltotta ki, valamint a világ addig fejletlen országainak gazdasági fejlődésére vonatkozó kérdések. Hogy ez részben a „két világrendszer gazdasági versenyét" tükrözi, az eléggé világos.

★

A modern növekedési modellek területén úttörőnek általában Harrod elméletét tekintik, ahogy azt egy előadássorozatban kifejtette és 1948-ban publikálta *Dinamikus közgazdaságtan felé* címmel. Harrod kísérletet tett a (kapitalizmus alatti) állandó növekedés feltételeinek felsorolására, és az így meghatározott növekedési úttól való eltérés következményeinek vizsgálatára. Modelljének legmeglepőbb tulajdonsága, hogy ez a növekedési út (amelyet „garantált növekedési rátának" nevezett) *rendkívül labilis:* ha egyszer bármilyen okból a gazdaság eltér ettől az úttól, akkor fokozódva távolabb és távolabb kerül, akár a fokozódó gyorsulás, akár a fokozódó lassulás irányába. Harrod úgy írta le a „garantált növekedési rátát", mint ami „vállalkozói egyensúly: az előrehaladásnak az az útja, amely ha teljesül, meggyőzi a profitszerzőket, hogy azt tették, ami helyes"; és a következő egyszerű egyenlőséggel határozta meg: $GC = s$ (vagy másképpen $G_w = \frac{s}{C}$), ahol G a növekedési ráta, C a tőke/termelés hányados és s a megtakarítási

ráta, vagyis a nemzeti jövedelemnek az a hányada, amelyet megtakarítottak. Úgy vélem, eléggé nyilvánvaló, hogy ha nyíltan bevezetjük a beruházást és a jövedelmet (ahol I a beruházás, S az összes megtakarítás, Y a jövedelem), akkor ezt az egyenletet a következőképpen írhatjuk át:

$$\frac{\Delta Y}{Y} \cdot \frac{I}{\Delta Y} = \frac{S}{Y},$$

és hogy ez nem más, mint a megtakarítás és beruházás híres keynesi egyenlősége. Ebben az értelemben Harrod egyenlete keynesi sugallású, dinamikus formája a bevétel és kiadás olyan egyensúlyának, amely az összes kínálatot és keresletet olyan magasságon tartja, hogy ez lehetővé teszi a beruházás egy bizonyos rátájának és ezért a tőke, a termelés és a jövedelem bizonyos növekedési rátájának fenntartását az idő folyamán.

Körülbelül ugyanebben az időben és tőle teljesen függetlenül Domar nyilvánosságra hozta Amerikában (az American Economic Review-ben, 1947-ben) a növekedési ráta egy közeli rokonformuláját, amely hangsúlyozta: „a teljes foglalkoztatás folyamatos állapotának fenntartása azt kívánja meg, hogy a beruházás és a nemzeti jövedelem olyan állandó évi viszonylagos (vagyis kamatos kamat) rátával növekedjék, amely a megtakarítási hajlandóságnak és (hogy röviden fejezzük ki) a beruházások átlagos termelékenységének a szorzata". Ezt az egyenlőséget a következőképpen fejezte ki:

$$\frac{\Delta I}{I} = \alpha\sigma$$

(ahol α a megtakarítási hajlandóság, és így $\frac{1}{\alpha}$ a keynesi „multiplikátor", σ a beruházás termelékenysége, Harrod tőke/termelés hányadosának recipróka). Hozzáteszi: „ez megmutatja, nem elégséges, hogy — keynesi kifejezésekkel élve — a tegnapi megtakarításokat ma beruházzuk, vagy ahogy ezt gyakran kifejezik, hogy a beruházások ellensúlyozzák a megtakarításokat. A mai beruházásoknak mindig meg kell haladniuk a tegnapi megtakarításokat. A kincsképzés puszta elmaradása nem lesz elegendő . . . a gazdaságnak folyamatosan növekednie kell." Habár nem oly szókimondó az instabilitás kérdésében, mint Harrod, elméletének értelme hasonló: az ilyen növekedési út fenntartása nagyon nehéz és bizonytalan a tervszerűtlen, szabadpiaci gazdaságban.

A „garantált növekedési rátán" kívül azonban Harrodnál megtaláljuk a „természetes növekedési rátát" is. Ez a növekedés maximálisan lehetséges, vagy „plafon" rátája, amelyet a munkaerő növekedésének rátája és a technikai haladás rátája határoz meg. A Harrod-elmélet második eredeti fő vonása pedig az, hogyan kezeli e két növekedési ráta viszonyát. Ha a „garantált növekedési ráta" a „természetes ráta" *fölött* volna, akkor a rendszer képtelen lenne (a munkaerőhiány és a beruházás új technikai lehetőségeinek elégtelensége miatt) elégséges beruházási és növekedési ráta fenntartására, amely kiegyensúlyozná viszonylag magas megtakarítási rátáját. Következésképpen visszaesne a krónikus stagnálás állapotába. Ellenkező esetben, ha a „természetes ráta" volna magasabb, mint a „garantált ráta", akkor konok tendencia érvényesülne a túlzott fellendülésre és infla-

ciós nyomásra. Hangsúlyozni kell, hogy ebben a modellben nincs olyan mechanizmus, amely révén a „természetes" és a „garantált" növekedési út hosszú távra konvergálna egymáshoz. Ha véletlenül azonosak, akkor ez puszta esetlegesség.

Mielőtt arról beszélnénk, hogyan bírálták az eredeti Harrod-modellt és milyen kísérleteket tettek a stabilitás elemeinek a beépítésére, szólnunk kell Joan Robinson elméletéről, ahogy azt kifejtette *Tőkefelhalmozás* című kötetében (1956). Az ő szándéka is az, hogy az állandó rátájú szakadatlan növekedés feltételeit kifejtse (ezeket az „aranykor" feltételeinek nevezi); de Harrodhoz hasonlóan, ő is hangsúlyozza azt a *labilitást,* amely az ilyen növekedéssel jár, és meghatározza azokat a különböző buktatókat és akadályokat, amelyek a rendszert — amelyet, amint ő mondja: „kapitalista játékszabályok szerint" működtetnek — a lejtőn lefelé hajtva depresszióba, munkanélküliségbe és krónikus stagnálásba juttathatják vagy másrészt fokozódó infláció kirobbanására vezethetnek. E hangsúly ellenére azonban az elemzés tartalmaz egy vagy két, legalábbis lehetősége szerint, stabilitást előidéző mechanizmust, amelyek a tiszta Harrod-modellből hiányzanak: különösen a reálbér (a profitokhoz viszonyított) csökkenésének azon tendenciáját, hogy eltolódást okoz abban, amit ő „technikai spektrum"-nak nevez. Tehát, ha a munkakínálat lassabban növekszik, mint ahogy a tőke felhalmozódik, ez a reálbér növekedésére vezethet és ezáltal ösztönzi a munkamegtakarító technika alkalmazását; és megfordítva abban az esetben, amikor a munkakínálat gyorsabban nő, mint ahogyan a tőke felhalmozódik. Bár ez megtörténhet, mégis rámutat arra, hogy nem szükségszerűen: az eredmény a körülményektől függ, és különösen attól, hogyan reagálnak a vállalatok beruházási tervei a pénzbérek változására. Meg kell jegyezni, hogy Joan Robinson modelljében a profitokat (és ezekkel együtt a *reál*bért) elsősorban a beruházási ráta határozza meg; ennek megfelelően a profit és a reálbér csak akkor változhat, ha a beruházási ráta változik (vagy ha változik az ún. *járadékos*-fogyasztás).

Habár gondolatmenetén világosan nyomonkövethető Harrod hatása, eszméi sok tekintetben emlékeztetnek Rosa Luxemburgéira. Mind Rosa Luxemburg, mind Marx befolyása sokkal nyilvánvalóbb a The Economic Journal 1952. márciusi számában megjelent tanulmányára, amelynek címe *„A bővülő gazdaság modellje"*, mint a rákövetkező könyvére, ahol egyiküket sem említi. E tanulmányban azt írta:

„Egy feltételezés értelme nagyon is attól függ, hogy mit tagad. E tekintetben a modell kétoldalú. Az egyik oldalon megmutatja: nincs benső logikai akadálya annak, hogy állandó bővülésnek örvendő kapitalista rendszert képzeljünk el, s így ellentmond annak a nézetnek, hogy a kapitalizmus összeomlása elkerülhetetlenül szükségszerű. A másik oldalon a modell megmutatja, hogy az állandó bővüléshez bizonyos speciális feltételek szükségesek, és így ellentmond annak a nézetnek, hogy a kapitalizmus fennmaradására általában önműködő tendencia létezik."

★

Aligha meglepő, hogy a Harrod-modell keltette legfőbb ellenvetés a „garantált" növekedési utat jellemző — mint ahogy bírálói nevezték — „borotvaél labilitást" illette. Az elméletnek ezt a feltételezését nagyon is „bántónak" tartották, különösen Amerikában, sőt veszélyesen károsnak a

„szabadpiaci rendszer" ügyére. Néhány közgazdász, különösen Robert Solow Amerikában és Trevor Swan Ausztráliában bírálták a modell e vonását, mint amely abból következik, hogy Harrod konstans C (tőke/termelés) hányadost tételez fel. A modellnek stabilitást lehetne kölcsönözni, így érveltek, ha a technikai módszerek rugalmassága (és így a tőke/termelés hányados) tekintetében hagyományosabb feltevést vezetnének be válaszként a viszonylagos tényezőárak (bérek és profitok) változására. Ez egyenértékű a „termelési függvény" felhasználásával, amely fő szerepet játszik a határtermelékenység elméletében; innen ered a „neoklasszikus" elnevezés, amelyet ehhez az elméleti iskolához kapcsolnak.

Ilyen módon átalakítva Harrod „garantált rátája" (így állították) hosszú távon tendenciózusan konvergál a „természetes" (vagy plafon) rátához; a rendszer egésze pedig ezután azzal a maximális lehetséges rátával növekszik, amely összefér a népesség növekedésével és a technika haladásával. Az alacsony vagy magas megtakarítási hányad nem térítené el a növekedési rátát (bármilyen ellentmondásosan hangzik is ez első látásra): pusztán egy adott időpontban befolyásolná a termelés és a fogyasztás színvonalát és ezt a színvonalat megfelelően alacsonnyá vagy magassá tenné. Az a mechanizmus, amellyel ezt az eredményt elérték, a következő. Vegyük azt az esetet, ahol Harrod garantált rátája (G_w) *nagyobb,* mint a természetes ráta G_n (I). Akkor az előbbi magas színvonala — munkaerőhiányt hozva létre — növeli a béreket, a magasabb bérek pedig kiváltják az áttérést a tőkeigényesebb technikára. A technikának ez a megváltozása a maga részéről növelni fogja Harrod képletének C-jét, és ennek megfelelően *csökken* G_w. Az is lehetséges, hogy a jövedelemeloszlás eltolódása a profitoktól a bérek felé csökkenti az átlagos megtakarítási hányadot, s-t, ez a maga részéről hozzájárul G_w további csökkenéséhez. A változások ellentétes sorozata következik be az ellenkező esetben, amikor G_w alacsonyabb, mint G_n.

Úgy vélem, hogy van egy nagyon is egyszerű ellenvetés erre a „neoklasszikus" érvelésre, legalábbis annyiban, amennyiben ez piaci gazdaságban föltételezi egy automatikus mechanizmus létezését, amely G_w és G_n összhangját biztosítja. A „neoklasszikus" eredmény bekövetkezne, ha a tényleges növekedés a garantált ráta mentén elég hosszú időtartam folyamán fennmaradna. Így az alkalmazkodásnak korábban említett sorozata bekövetkezhetne. De a harrodi érvelés leglényege éppen az, hogy G_w növekedési pálya rendkívül labilis és hogy a tényleges növekedés eltérhet tőle; továbbá, hogy a figyelembe vett helyzetben ($G_w > G_n$) határozott tendencia érvényesül arra, hogy *lefelé* térjen el, stagnálás, munkanélküliség felé. Ha egyszer ez bekövetkezett, akkor hatása a bérekre (tehát a technikára) a pontos *ellentéte* lesz annak, amit a neoklasszikus stabilizáló mechanizmus megkíván.

Mielőtt letérnénk Harrod modelljéről, meg kell említeni egy másik igen eltérő szempontú bírálatot, nevezetesen azt, amelyet Michal Kalecki lengyel közgazdász hozott nyilvánosságra a The Economic Journal 1962. márciusi számában. Solow és Swan neoklasszikus bírálata, amelyről már beszéltünk, arról panaszkodott, hogy Harrod modellje labilisnak festi a növekedést, Kalecki viszont igyekezett megmutatni, hogy nem eléggé dinamikus: a növekedési ráta trendje, amelyet *látszólag* eredményez, csak tűnékeny és mindig a statika, vagyis a zérus növekedés állapotába tendál, ha-

csak nem lép fel a technikai újítások állandó és szakadatlan folyamata, amely a rendszernek életerőt ad. Bizonyos értelemben tekinthető ez Harrod labilitás-érvelésének kiterjesztéseként: azt állítja, hogy valószínűbb az instabilitás a *lefelé*, mint a felfelé menő irányba, és ha egyszer a növekedési ráta csökkenni kezdett, akkor nincs pihenőhelye többé zérus felett. Kalecki a következőket írja:

„A harrodi növekedési ráta tűnékeny abban az értelemben, hogy bármilyen eltérés az általa meghatározott úttól a rendszert stacionáriussá teszi — azaz ciklikusan ingadozni fog, de nem lesz trendje . . . Félig külsőleges tényezők, mint az újítások is, képessé teszik a tőkésrendszert, hogy a stacionárius állapot zsákutcájából kitörjön és hogy az e tényezők fontosságától függő ráta szerint növekedjék."

A neoklasszikusok igyekezetéről, hogy a növekedési modellnek stabilitást kölcsönözzenek, azt mondja:

„A különböző arra irányuló kísérletek, hogy a harrodi trend stabilitását pótlólagos különleges feltevések bevezetésével megadják, nagyon is mesterségesek és nem realisztikusak, ahelyett, hogy megoldanák, elhomályosítják a problémát, amelyet Harrod olyan élesen felvetett."

Még egy további megjegyzést tehetünk a Harrod-féle modellekről, mielőtt letérünk róluk. Figyelemre méltó az a fő szerep, amelyet az ún. megtakarítási ráta játszik benne. Ezt a rátát úgy tekintik, mint a közösséget alkotó összes egyén megtakarítási hajlandóságának átlagát, valójában a tőkések egyéni megtakarítása a profitból vagy értéktöbbletből. Megemlítettük az ilyenfajta növekedéselmélet keynesi sugalmazását. Világos, hogy az ilyenfajta modellben a növekedés meghatározóit a tőkés gazdaság bevételi-kiadási mérlegének fogalmaival képzelik el. Ennek jelentőségét egy ellentétes példával illusztrálhatjuk. G. A. Feldman szovjet közgazdász növekedési modellje, amely a Planovoje Hozjajsztvo 1928. és 1929. évfolyamában került nyilvánosságra, olyan egyenletet használ fel, amely *formálisan* szólva azonos Harrodéval. De egy lényeges különbség van: Feldman növekedési rátája a gazdaság termelőkapacitásának azon hányadától függ, amelyet a tőkejavakat termelő ipar képvisel. Más szavakkal: a gazdaság növekedési rátájának fő meghatározóit a termelés struktúrájában kereste. Ezt természetesen Marx megközelítési módja inspirálta, aki a csereviszonyokat mindig a termelési feltételek fényében és szemszögéből vizsgálta. Ezenkívül növekedési egyenlete Marx újratermelési sémájának egy különleges alkalmazása. Világos, hogy ez a megközelítés a helyes és gyümölcsöző a szocialista gazdaság növekedési problémáinak kezelésére.

★

Most áttérünk a stabil növekedésnek egy eltérő modelltípusára, a Káldor-modellre. (Ez először a The Economic Journal 1957. decemberi számában került nyilvánosságra, azóta újból közölte könyvében, amelynek címe *Tanulmányok a gazdasági stabilitásról és növekedésről,* és 1960-ban jelent meg.) A modell hangsúlyozza a konvergenciát és a stabilitást, habár nem annyira magában a növekedési rátában, mint inkább a növekedés jellegzetességeiben, különösképpen a tőke/termelés hányadost, valamint a teljes nemzeti jövedelem profithányadát illetően. Ilyen módon magyarázatot nyer az a nagy gyakorlati tapasztalat, amely e hányadosok állandóságára vonatkozik — oly állandóság ez, amely első látásra meglepő. A növe-

kedés Káldor szerint két tendencia közös terméke: a tőkés *vállalkozó* tendenciájának, hogy újítson és növelje a termelékenységet, valamint azon másik tendenciájának, hogy beruházzon, vagyis tőkét halmozzon fel. A tőke/termelés hányados függ az e két tendencia által játszott szereptől, azaz erőviszonyaiktól: a termelékenységnövelő technikai újításoktól és a tőke növekedésétől. Ezt olyan diagramon ábrázolja, amelynek vízszintes tengelye az időegységre és egy munkásra jutó tőke növekedési rátáját ábrázolja $\left(\frac{1}{C_t} \cdot \frac{\mathrm{d}C}{\mathrm{d}t}\right)$, a függőleges tengely pedig az időegységre és egy munkásra jutó termelés növekedési rátáját $\left(\frac{1}{O_t} \cdot \frac{\mathrm{d}O}{\mathrm{d}t}\right)$ mint a vízszintes tengely mentén mért újítások eredményét. A gazdaság helyzete adott időpontban, ami a termelés növekedési rátáját illeti (azaz hogy ez a növekedési ráta magasabb vagy alacsonyabb-e) elsősorban attól függ, amit ő a *vállalkozók* „technikai dinamizmusának" nevez — újításra irányuló szándékuktól és képességüktől —, és a diagramon egy *T*—*T'* görbe fejezi ki, amelyet „technikai haladási függvény"-nek nevez. Aszerint, hogy ez a *T*—*T'* görbe magasan vagy alacsonyan fekszik, a növekedési ráta magas vagy alacsony lesz. A beruházás másrészt (azaz a jobbkéz felé való haladás a diagramon) a profit színvonalától és az üzleti forgalom, azaz a termelés és a létező tőkefelszerelés termelőkapacitása közötti viszonytól fog függeni. Eszerint, ha a két fő tendencia (technikai újítás vagy a tőke növekedése) egyike felülmúlja a másikat, akkor olyan erők lépnek életbe, amelyek gyorsítják vagy visszatartják (a különleges eset szerint) a beruházási rátát, mígnem az együttes növekedésfolyamat konvergál a 45°-os vonalhoz, amely a termelésnövekedés és tőkenövekedés állandó viszonyát, tehát az állandó tőke/termelés hányadost képviseli.

Hangsúlyozni kell, hogy e Káldor-modell a tényleges növekedési rátát a gazdaság „technikai dinamizmusától" teszi függővé (amelyet diagramjában a *T*—*T'* görbe *színvonala* ábrázol, vagyis „a technikai haladás függvénye"). Harroddal ellentétben nem tételezi fel a növekedési ráta függését a megtakarítási hányadtól: az utóbbi elsődlegesen csak a profit színvonalát érinti és csak közvetve befolyásolja a növekedési rátát (elméletben a profitot a növekedési ráta és a megtakarítási ráta együttesen határozza meg: *azaz* a profitráta egyenlő a növekedési ráta, osztva a profitok „megtakarított" hányadával). Ahogy Kaldor mondja: „A gazdasági növekedés folyamatában az elsődleges mozgatóerő a készség a technikai változás fölszívására, kombinálva azzal a hajlandósággal, hogy tőkét ruházzanak be üzleti vállalkozásokba." A következőképpen összegezi saját modellje viszonyát Harrodéhoz: „A mi modellünk feltételezései Harrod szóhasználatával élve úgy összegezhetők, hogy a rendszer olyan egyensúlyi növekedési ráta felé halad, amelyben a »természetes« és a »garantált« ráta egyenlő, mivel bármilyen eltérés kettőjük között olyan erőket kelt életre, amelyek az eltérés kiküszöbölésére irányulnak; ezek az erők részben a »természetes« ráta módosításán keresztül hatnak, részben a »garantált« rátát módosítják."

Ebből a szempontból — hangsúlyozva a tőkés *vállalkozó* technikai dinamizmusát — Káldor elmélete, úgy vélem, a schumpeteri hagyományokhoz csatlakozik. Mint tudjuk, a tőkés *vállalkozó* volt Schumpeter növekedési elméletének központja: az üzletember volt a dinamikus elem,

par excellence, majdhogynem a hős arányait öltve. Hasonlóképpen Káldor elméletében a növekedés központi tényezője a *vállalkozó* és lelkesedése az újítás iránt. Ha valaki azt kérdezi, hogy miért *A* ország növekedik sokkal gyorsabban, mint *B* ország, akkor a válasz az, hogy *A* ország *vállalkozói* nagyobb „technikai dinamizmust" árulnak el. Valóban a bíráló azt is mondhatná, hogy ez a „technikai haladási függvény" olyan varázsdoboz szerepét ölti, amelyben válasz található minden kérdésünkre: *„deus ex machina",* amely képes feloldani a legelképesztőbb problémákat és bonyodalmakat a dráma utolsó felvonásában.

Egy talán említést érdemlő mellékes pont, hogy Káldor, miközben hangsúlyozza e „technikai haladási függvény" fontosságát, tagadja, hogy bármely értelmet tulajdoníthatunk az „állandó technikai tudás" feltételének, amely kulcsponti feltételezése a legtöbb statikus elemzésnek, és ezért értelmetlen a termelési függvény vagy a helyettesítési görbe fogalma, amelynek mentén a termelés tényezőit hagyományosan egymással helyettesíthetőnek tételezték fel. Az ilyen termelési függvény vagy helyettesítési görbe nélkül a határtermelékenység eszméje összeomlik és vele együtt a neoklasszikus stabilitáseszmék központi eleme. Tehát Káldor magát az egész határtermelékenységi elosztási elmélet ellenségének nyilvánítja. Mint láttuk, rendszerében a profitot elsődlegesen a beruházási ráta határozza meg: a reálbért maradványként tárgyalja, amely a termelékenységgel változik. Szabatosabban és saját szavaival fogalmazva: „A tőke hozamának rátája kizárólag a gazdasági növekedés rátájától függ és attól, hogyan osztják fel a tőkések jövedelmüket fogyasztás és megtakarítás között; független minden mástól." Elosztási elméletében ezért saját magát a „neoklasszikusok" ellenzékéhez sorolja, miközben növekedési elméletében védelmezi a növekedés stabilitásának lehetőségét, sőt valószínűségét, és mélyen bókol a tőkés *vállalkozó* szentélye előtt.

★

Végezetül hátra van, hogy röviden utaljunk az utolsó 10 év igen eltérő típusú elméleti vitájára: az *alkalmazott* elméletre vonatkozó vitákra (ellentétben az elvont növekedési modellekkel), amely rokon a fejletlen országok fejlődési problémáival. Bizonyos mértékben azt mondhatnánk (és már mondták), hogy az 1950-es éveknek ez a vitája az angolul beszélő országokban (beleértve Indiát) olyan kérdéseket vetett fel újra, amelyek a Szovjetunióban már igen intenzív viták tárgyai voltak a 20-as években, az első ötéves terv megindítása előtt.

Először is vita folyt az úgynevezett „egyensúlyi növekedésről". Ezt néhai Nurkse professzor kezdeményezte az Egyesült Államokban könyvében, amelynek címe *A tőkeképződés problémái a fejletlen országokban* (1953). Felhasználva a külső megtakarítások és a kölcsönkapcsolatok eszméjét mind a kereslet, mind a kínálat oldalán, Nurkse azt a tézist fejtette ki, hogy a gazdasági fejlődés megbénulna és összeomlana, hacsak nem jellemezné nagymértékben a különböző egymást kiegészítő elemei közötti egyensúly. Ennek az értelme az volt — még ha nagyon óvatosan is hangsúlyozta —, hogy a fejlődés *tervezést* mint integrált egészet igényel, beleértve az állam részvételét a beruházásokban, legalábbis a kulcspontokon, hogy kiegészítse vagy kiszorítsa a piaci erők és a profitmotívum működését. E nézettel szemben hatalmas ügyvédei voltak az úgynevezett „egyensúly

nélküli növekedésnek" (Például Hirschmann, A gazdasági növekedés stratégiája című könyvében), akik szerint mindenféle külső segítség, akár a külföldi tőkésé vagy az államé, kevés számú stratégiai pontra korlátozandó, ahol maximálisan ösztönözné a magánberuházás részvételét, vállalkozásokba kezdve. Szükségtelen megemlíteni, hogy az utóbbi vélemény az állami részvételt és beruházást szigorúan alárendeltnek látja a magánberuházáshoz képest, az előbbi csak arra vállalkozik, amit az utóbbi nem valószínű, hogy megkockáztat, biztosítja az utóbbi erősebb profitösztönzését és egyengeti útját az ún. infrastruktúra létrehozásával.

Másodszor vitatták a technika megválasztását és a különböző iparágak kifejlesztésének sorrendjét, különösképp azt a hangsúlyt, amelyet a fogyasztói javak szektorának növekedésére és a tőkejavak termelésének növekedésére kell fektetni. Ebben a vitában a jelen sorok írója és Amartya Kumar Sen professzor vettek részt. Elégséges azt mondani, hogy ami a fejlesztés sorrendjét illeti, a legtöbb ország a múltban, beleértve Angliát klaszszikus ipari forradalma idején, az „előbb a textíliák" útját követték; a közgazdászok pedig ezt a természetes és leggazdaságosabb fejlődési útvonalnak kezdték tekinteni. Ami a technika megválasztását illeti, hagyományosan azt tartották, a határtermelékenység elméletéből és a komparatív költségek tanából következik, hogy a fejletlen ország, ahol szűkös a tőke és bőséges a munka, összpontosítson a „legmunkaigényesebb" technikára. Ez egyenértékű azzal, hogy olyan beruházási formákat válasszanak, amelyeknek tőke/termelés hányadosa a legalacsonyabb és amelyek ennek megfelelően lehetővé teszik, hogy adott nagyságú beruházás maximális termelést és maximális foglalkoztatottságot biztosítson. Indiában pl. voltak, akik az úgynevezett falusi iparra való összpontosítás (a kézműves módszerek felhasználása) mellett szóltak, előnyben részesítve ezt az automatikus gépi berendezéssel működő gyáriparral szemben.

Itt nincs helyünk, hogy kifejtsük az elméleti érvelést, amellyel ezt a hagyományos tantételt kétségbe vonták (és ezért azt a hagyományos utat is, amelyet a legtöbb tőkés gazdaság a múltban követett). Lényegében a hagyományos nézet bírálóinak érvelése két fő tételből áll. Először, hogy dinamikus szempontból fontosabb a termelés és foglalkoztatottság *növekedési rátáját,* nem pedig mai méreteit, maximalizálni. Sőt, ez a gazdaságpolitika elég rövid idő alatt a termelés és a foglalkoztatottság színvonalát minden jövendő időszak tekintetében minden másnál jobban növeli. Másodszor, mivel a gazdaság reális beruházási képessége az összes termelés és az összes fogyasztás közti *különbségtől* függ, ezt a különbséget akkor tesszük maximálissá, ha jóval tőkeigényesebb technikát választunk (amely magasabb munkatermelékenységgel jár) annál, amelyik a mai összes termelést maximalizálja. Ez nyilvánvalóan igaz a szocialista gazdaság esetében, ahol az összes profit az államnak jut, és a bérek alkotják a személyi jövedelmek egyetlen formáját és a fogyasztás egyetlen forrását. (A tőkés vagy prekapitalista gazdaságban ezt az elvet módosítani kell, mert az értéktöbblet vagy többlettermék egy részét fogyasztásra használják, és az elv nem érvényesül, ha az *összes* pótlólagos többletet és profitot fogyasztás céljaira használják.) A beruházási képesség az, amely döntő a gazdaság növekedési kapacitása szempontjából.

Valamennyire hasonló érvelés alkalmazható a beruházás elosztására is a tőkejavakat és fogyasztási javakat termelő iparok között. Kimutatható,

hogy ha a beruházás nagyobb hányadát fordítjuk az előbbire, akkor bár ez a közeli jövőben a fogyasztásnak alacsonyabb növekedési rátáját eredményezi, mint az ellentétes esetben, mégis a távolabbi jövőben lehetővé teszi a fogyasztás gyorsabb rátájú növelését, mint ahogyan ez másképpen lehetséges volna.

A „nyugati" országok közgazdasági véleménye ezekben a kérdésekben megoszlik, és a vita folyik. A hagyományos nézeteket azonban kevésbé egyöntetűen és kételymentesen hangoztatják, legalábbis a 10 vagy 15 évvel ezelőttihez képest. A volt gyarmati vagy neokoloniális országok egyetemi hallgatói és közgazdászai a hagyományos tantételeket egyre inkább kifogásolják és elvetik. A „szabadpiaci" gazdaság általános kérdésében (ez természetesen még mindig az Egyesült Államok domináló ideológiai vonala) igen lényegesen elmozdultak a vélemények a hagyományos nézetektől és, legalábbis Nyugat-Európában a legutóbbi néhány évtizedben, egyre inkább úgy vélik, hogy a gazdaságot valamiképpen „kormányozni" kell az állami ellenőrzés vagy beavatkozás különböző eszközeivel. Legszerényebb formájában az „ellenőrzött" vagy „kormányzott" gazdaság nézete hangsúlyozza a pénzügypolitika felhasználását (feltételezett befolyásával a kamatlábra és a beruházásokra), az állami beruházások változó színvonalának eszközével együtt. Ezen egy lépéssel túlmegy az „indikatív tervezésbe" vetett hit (a francia intézkedések mintájára). Más szavakkal ennek az irányzatnak a képviselői amellett kardoskodnak (ahogy Keynes tette korábban), hogy az „irányított gazdaság" *(économie dirigée)* bizonyos mértéke szükséges a hagyományos „szabadpiaci kapitalizmus" hiányainak helyrehozásához és különösen a stagnálási tendenciák leküzdéséhez. Így létrejön az államkapitalizmus ideológiája.

Aligha szükséges talán hozzátenni, hogy az „irányított gazdaság" és az „indikatív tervezés" ilyen intézkedései minőségileg különböznek a szocialista tábor országainak tervezésétől és tervgazdaságától, és hogy az ilyen állami tevékenység befolyása szigorúan korlátozott mind irányát, mind nagyságát tekintve, mivelhogy a termelési eszközök túlnyomó magántulajdonának alapján működik, hatalmas monopolista csoportok létezése közepette, amelyek gazdasági és politikai befolyása rendkívül nagy. Ugyanakkor azt hiszem hiba volna, ha tagadnánk az ilyen új rendszabályok és formák *minden* befolyását a tőkésországok gazdasági életére: ezzel magyarázható a nyugat-európai gazdaságok sok speciális vonása az elmúlt évtizedben és különösen azok a növekedési ráták, amelyeket némelyek közülük elértek.

VITA

HETÉNYI ISTVÁN:

Vita a hosszú távú növekedés tervezéséről

Tervgazdaságunk közel két évtizedes múltja során a népgazdaság fejlesztésének hosszú távú, 10—20 évre terjedő tervezési kérdéseivel a közgazdasági elmélet, de a gyakorlat is keveset foglalkozott. Ebben nemcsak szubjektív, hanem objektív tényezők is szerepet játszottak. Egyrészt a magyar népgazdaság — és valamennyi szocialista ország — viharos ütemű strukturális változásai, amikor kezdettől fogva helyes politikai vonalvezetés esetén is csak nagy bizonytalanság mellett lehetett volna kijelölni a gazdaságfejlesztés részletesebb hosszú távú koncepcióját. Továbbá: a Rákosi-féle gazdaságpolitika tarthatatlanságának megmutatkozása után a sok évig tartó, szükségszerűen „kiigazító" munka. Végül közrejátszott a tervezés fejletlenségében a közgazdaságtudománynak a személyi kultusz hatására megmutatkozó gyengesége, illetve hibás vonala.

Maga a címzett tervutasításos rendszer is gátolta a hosszú távú tervre irányuló elmélyült munkát, mivel a tervezők energiáját teljes egészében az operatív tervezés és irányítás kötötte le, szemléletmódjukon a „címzett" tervek rendszere uralkodott. Jellemző, hogy a tervezés fő módszeréül a tankönyvek is a mérlegek és normák rendszerét jelölték meg, amely fő módszerként legfeljebb az operatív tervezésben lenne megjelölhető.

Gazdaságunk ebben az évtizedben olyan fejlődési szakaszba jutott, amely mind a gazdasági fejlődés jellegét, irányát, mind a gazdálkodás módszereit tekintve új utak keresésére késztet. Megszilárdult a szocialista szektor a népgazdaság valamennyi ágában, az iparosítás eddigi eredményeként széles körű, sok ágazatú, koncentrált ipar alakult ki, elmélyült a nemzetközi munkamegosztás. Sok vonatkozásban korrigáltuk az 50-es évek közepére kialakult lényegesebb strukturális aránytalanságokat. Ilyen körülmények között több irányú igény merült fel gazdaságunk megalapozott hosszú távú tervezése iránt. Ezt az igényt fokozzák olyan tartósnak bizonyult problémák, mint az ipari termelés volumene és hatékonysága, az ipari és mezőgazdasági fejlődés üteme, a megnövekedett fogyasztási volumen és a „hiánycikkek", a városi és a falusi életkörülmények, illetve a külkereskedelem területén mutatkozó ellentmondások.

Az elmondottak, továbbá a szocialista gazdaság hosszabb periódusára vonatkozó elemzési lehetőségek, a korunkban végbemenő technikai forradalom általános jegyeinek felismerése és a közgazdasági elmélet általános fejlődése nyomán újabban a szakemberek és közgazdász kutatók figyelme is a hosszú távú tervezés felé fordult. Az elmúlt 3 évben több olyan törekvést találhatunk, amely az operatív és középtávú fejlődéssel szemben már hosszú távú fejlődési problémákat vizsgál. Kutatóintézetek, minisztériumok, az OT és az OMFB részkoncepciókat dolgoztak ki az energetika, a közlekedés, az alumíniumipar és néhány iparág fejlesztéséről. A regionális tervezési kutatások szintén hosszú perspektívában megoldandó kérdéseket vetettek fel. Hasonló eredményeket ért el a demográfia a munkaerő- és szakemberszükséglet tervezésében is.*

* A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődése is ösztönzést adott valamennyi KGST-országban, és így hazánkban is a komplex hosszú távú 20 éves terv kidolgozására. Bár a tervező szervek két évig intenzíven foglalkoztak az 1980-ig szóló terv kidolgozásával — részben éppen a hosszú távú tervezés sajátos jellegének tisztázatlansága miatt —, teljes koncepció kialakítására nem került sor.

Más kutatók a gazdasági fejlődésben tapasztalható hullámzások, továbbá a tervutasításos rendszerből szükségképpen előtérbe nyomuló reszortszemlélet reakciójaként a hosszú távú fejlődés trendjeivel, általános vonalával kezdtek foglalkozni. E kutatók részben nemzetközi összehasonlításokat végeznek (Jánossy Ferenc, Ehrlich Éva, Szakasits D. György, Cukor György), másrészt különböző modellek alkalmazási lehetőségét vizsgálják (Bródy András, Szakolczai György, Martos Béla, Kovács János). Magával a hosszú távú tervezés egészének kérdésével azonban átfogó módon ezek a vizsgálatok nem foglalkoztak.

A hosszú távú gazdasági tervezés alapkérdéseire vonatkozó nézetek rendszeres, konzekvens kifejtése Csapó László vitaindító cikkében hazai közgazdasági irodalmunkban alapjában véve új vonás.* Egyes alapvető kérdések felvetése természetesen másutt is megtalálható (elsősorban Bognár József és Vajda Imre tanulmányaiban), de a vitaindító a rendszeres kifejtés szándékában túlmegy az elődein. A cikk élénk visszhangot váltott ki: rövid idő alatt 5 hozzászólás jelent meg.

A Közgazdasági Szemle ezzel az összefoglalóval befejezné a Csapó László cikke felett indított vitát. De a következőkben leírtak mégsem tekinthetők szabályos vitazárásnak, annál kevésbé, mivel maguk a vitázók is hangsúlyozták, hogy kutatási eredmények mellett sok vonatkozásban hipotéziseket vettek alapul. Ugyanígy az összefoglaló sem lehet teljesen mentes szubjektív színezetű nézetektől. Az alábbiak ezért inkább hasonlítanak hozzászóláshoz, mint „zárszó"-hoz. Igyekeztem viszont — a lehetőség határáig — kerülni új témák felvetését.

★

Csapó László tanulmánya kifejezetten a hosszú távú növekedéstervezés, tehát a *gazdaságfejlesztés stratégiai kérdéseivel foglalkozik,* hangsúlyozva azok minőségi eltérését a rövidebb távra szóló tervezési problémáktól. A hozzászólók valamennyien időszerűnek tartották a hosszú távú tervezés alapkérdéseinek tisztázását, vitatták viszont egyes gondolatok, fogalmazások helyességét, illetve újszerűségét.

A stratégiai gazdasági feladatok és problémák áttekintése, koncepcióba öntése valóban időszerű feladat. A szocialista társadalom felépítése számos olyan gazdasági feladatot vet fel, amelyeket egyedül ötéves és éves tervek rendszerében nem lehet hatékonyan megoldani. Új elvi kérdések merülnek fel azért is, mert egy kidolgozandó hosszú távú terv periódusában népgazdaságunk már lényegesen más gazdasági, társadalmi feltételek között fog működni, mint az elmúlt évtizedben, és ezek a gazdaságfejlesztésre messzemenő konzekvenciákkal járnak.

Helyesnek tartom annak kidomborítását, hogy gazdaságfejlesztés tervezése számára *gazdaságunk nyitott jellegét* módszertan és koncepció szempontjából alapvető sajátosságnak kell tekinteni. Ez a körülmény minőségileg befolyásolja a tervezési koncepciót, szemben olyan országokkal, amelyek potenciálisan önellátók. (Itt egyébként mellékes az a vita, hogy nyitott vagy zárt gazdaságú országok vannak-e a világon többségben.) Tendenciájában helyes annak hangsúlyozása, hogy bár a nyitott jelleg értékelésekor számításba kell vennünk a szocialista országok tervszerű együttműködését, de ez a gazdaság nyitott jellegén nem változtat. A szocialista országok piacain hosszú távlatban is árucsere és verseny lesz, minden ország orientálódni fog a kölcsönös előnyökre, és ezt fejlesztési politikánk nem hagyhatja figyelmen kívül. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szocialista országokban piacaink szűkülni fognak, de a vitaindító ezt nem is állította.

Kétségtelen, hogy Csapó László megfogalmazása a nyitott gazdaságról e fogalom első megközelítése, amelyet tartalmában és formájában pontosabbá lehet és kell tenni. Így pl. helyes lenne kiemelni, hogy *gazdaságunk nyitott jellege úgy*

* *Csapó László:* Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1965. 11. sz.

értendő, hogy a fejlett országokra jellemző szükségleteket nem tudjuk hatékonyan kielégíteni nagyarányú külkereskedelmi forgalom nélkül.

A nyitott jelleg előtérbe állítása — szinte túlhangsúlyozása — a vitaindítóban mindenesetre azzal a haszonnal jár, hogy *a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás* a tervezésnek nem csupán egyik kérdésévé vált, hanem *olyan kérdéssé, amelyből logikusan következik egy sor további követelmény.* A vitaindító tehát nem egyszerűen hangsúlyozza a külkereskedelem jelentőségét, hanem a *termelés tervezése* terén logikai kiindulópontnak tekinti. De a külkereskedelem jelentőségének kiemelése sem lenne felesleges. Utalnék arra, hogy bár a külkereskedelem jelentőségét régóta hangoztatjuk, de pl. az árrendszer mindmáig nem veszi konzekvensen figyelembe az ebből adódó sajátságokat, és az új mechanizmus éppen ennek megváltoztatására is törekszik. El kell ismernünk Csapó László igazát abban, hogy tervezési rendszerünk nem vezette végig a külkereskedelem nagy szerepéből adódó konzekvenciákat. Számos idézettel bizonyítható, hogy a külkereskedelemnek e felfogása messze túlmegy azon, mint amit a tervezés kezdeti éveiben képviseltünk — részben a szovjet gazdaság természeti és történelmi helyzetének sematikus másolásaként.

A nyitott gazdaságból adódó kérdések mellett viszonylag röviden foglalkozott Csapó László és néhány hozzászóló a hosszú távú tervezés más alapvető kiinduló pontjaival, illetve követelményeivel. Általános vélemény volt, hogy a hosszú távú tervnek meghatározott társadalmi-gazdasági koncepcióra kell irányulnia, amely messzemenően alapul veszi az ország olyan adottságait, mint a népesedés, a területi elhelyezkedés, a városiasodás, az egyes osztályok és rétegek sajátos helyzete stb. Minden hozzászóló hangsúlyozta a gazdasági helyzet és múltbeli fejlődés elmélyült elemzésének szükségességét. Az erre irányuló megjegyzések rövid terjedelmük ellenére megmutatták, hogy a résztvevők gondolnak e szempontokra, gondolatkörük tehát nem vádolható egyoldalúsággal. A nyitott gazdaság és az ebből következő termeléspolitikai viták mindenki számára úgy jelentkeztek, mint az a kérdés, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés megkövetelte feladatokat hogyan lehet a *termeléspolitikában* legjobban alátámasztani.

A vitának lényeges pontja volt az a kérdés, hogy kell-e a hosszú távú tervezés során *vezető iparágak kiválasztására koncentrálni* és más iparágakat határozottan visszafejleszteni, vagy pedig a nemzetközi statisztikai trendek, illetve a mindenkori konkrét gazdaságossági számítások alapjában elégséges ismeretet nyújtanak a fejlesztés irányának előrelátó kijelöléséhez.

A vita részben azért volt élénk, mert Csapó László az iparág megjelölést fogalmi tisztázás nélkül használta, holott mint válaszában kifejti, a hozzászólók többségéhez hasonlóan ő is egy-egy gyártmánycsoportra kívánta vonatkoztatni a koncentrálásról és visszafejlesztésről mondottakat. Ilyen körülmények között érdemes külön vitatni egy-egy statisztikai értelemben vett ágazat (iparág, iparcsoport vagy népgazdasági ág) fejlesztési tendenciáit, illetve az erre ható tényezőket. Itt a nemzetközi trendek tanulmányozása — amelyre vonatkozóan Cukor György sorakoztatott fel adatokat — a tervezés számára nélkülözhetetlen. Ugyanakkor a nagyobb aggregátumok hosszú távú tendenciájának nemzetközi elemzése a strukturális változásoknak inkább lehetséges határát, tartományát állapítja meg, de nem szolgálhat közvetlen alapul a fejlesztendő iparágak (azaz gyártmánycsoportok) kijelöléséhez.

A kérdés az, hogy a nagy aggregátumokon belül — mint például ipar és mezőgazdaság fejlesztésének aránya — az egyes gyártmánycsoportok fejlesztési koncepcióját meg kell-e határozni hosszabb időre, szükség van-e vezető, exportképes iparágak kijelölésére, és az exportképességhez szükséges dotálására, vagy pedig a nagy ágazatokon belül alapjában véve a bel- és külpiacok hatására a mindenkori konkrét gazdaságossági döntések alapján kell-e haladnunk, mint ahogy azt Balassa Ákos hangsúlyozza. Hosszú időszakot tartva szem előtt, indokoltnak tartom egyes „vezető" iparágak kiemelését. A kiemelés természete-

sen nem történhet úgy, hogy egy-egy kiemelt termékcsoport fejlesztési feltételeinek komplex biztosítására ne legyünk képesek, mert ebben az esetben az erre fordított eszközöket nemhogy hatékonyan koncentráltuk, hanem inkább elpocsékoltuk. Maga a vezető iparág a vitában használt értelemben az export szempontjából vezetőnek tartott iparágat jelenti, nem pedig a termelés ütemének mértékétől határozódik meg.

Újabb vitát váltott ki egy régi, de közgazdaságilag tisztázatlan fogalom: *a „legfejlettebb technika"* fogalma. Csapó László sem tisztázza e fogalom tartalmát, holott vitaindítójában e fogalomnak megkülönböztetett szerepet szán. Így azután a „legfejlettebb technikára" való orientálódás ellentmondást váltott ki a hozzászólók jó részéből.*

A legfejlettebb technika fogalmának tisztázását Csapó László *válaszában* kísérelte meg. Ez azonban nem sikerült eléggé. Az analízisre én sem vállalkozhatom, de az értelmezés talán határok közé szorítható. „Alulról" korlátozva e fogalmat megállapíthatjuk, hogy nem azt a technikát kell alkalmaznunk, amelyik a tőkebefektetés és a munkabér viszonya szempontjából a leggyorsabb megtérülést eredményezi, amint erre Mandel Miklós helyesen rámutatott. Csak olyan technika jöhet szóba, amely az exportra szükséges minőséget, a versenyképességet biztosítja az életszínvonal növekedésének figyelembevételével, tehát a beruházás várható működési időtartamán belül. „Felülről" korlátozva e fogalmat nem a szó nyelvtani értelmét kell alapul venni, hanem azt, hogy egyrészt a műszaki elavulás nagyarányú beszámításával átvesszük a konkurrencia új üzemeiben alkalmazott eljárásokat; saját kutatásainkat is e térre koncentráljuk, hogy eredeti új eljárások gyors bevezetését érhessük el; csak a nagyüzemileg megbízható technikát vesszük számításba stb. Tudatában vagyunk ezek után annak, hogy a legcélszerűbb lenne a „legfejlettebb technika" kifejezést mással felcserélni (például progresszív technika). De nem kívánjuk a tisztázatlan fogalmak számát gyarapítani. A „legfejlettebb technika" alkalmazása ellen hozható fel, hogy az adott esetben nagy felvevő piacot, nagy egyszeri befektetést követel. Az exportra orientált ágazatokban célszerű még a hosszabb megelőlegezés is a piacok kiterjesztésére tett erőfeszítések mellett, mint a piaci korlátokhoz igazodó elavult berendezések alkalmazása. Egyébként éppen az egyszeri nagyarányú befektetések indokolják, hogy kiválasszunk ilyen vezető ágakat, hiszen minden ágban erre nem lennénk képesek.

Az elmondottak alapján hosszú távon nem lenne helyes elvi alapon csupán az elszigetelt objektumokról való „konkrét gazdaságossági számítások"-ra hagyatkozni, vagy pedig a fejlesztési kérdéseket a pillanatnyi előnyös eladási lehetőségekhez igazítani. Ez a politika távlatilag rosszabb eredményekre vezethet, mint egy-egy jól kiválasztott helyen a hosszabb megelőlegezés. A rövid távú döntések ugyanis nagyobb mértékben „alkalmazkodási" döntések. Ha minden beruházást elszigetelten, kellő távlat és koncepció nélkül határozunk el, akkor előfordulhat, hogy bár mindig az éppen legjobb variánst választjuk, végül is a korlátozó tényezők miatt a legjobb variánsok megvalósítása egymást akadályozza, és így ezek a „legkedvezőbb döntések" a gyakorlatban rossz hatásfokot eredményeznek. A rövid távú döntések koncepcionális kérdésekben csak egyes fejlesztések gyorsítását, vagy kisebb méretű módosítását eredményezhetik. Világos továbbá, hogy a hosszú távú fejlesztési koncepciók, vezető ágak nem vehetik igénybe az eszközök teljességét, hanem bő teret kell hagynunk arra, hogy az ötéves tervezés során a konkrét gazdaságossági számítások, a változó igények alapján a fejlesztési elképzelést gazdagíthassuk vagy módosíthassuk. De kizárólag a rövid távú (konkrét) fejlesztés szempontjaira hagyatkozva a távlati tervezésnek éppen a stratégiai jellemvonása tűnik el.

* A hozzászólók egy része a legfejlettebb technikának *valamennyi ágazatban* való alkalmazását vitatja. Mivel ezt a vitaindító sem követelte, hanem az export szempontjából vezető ágakat jelölte meg a legfejlettebb technika alkalmazási területéül, ezért e félreértéssel nem foglalkozom.

Mindemelett teljesen helyesnek és jogosnak tartom Balassa Ákosnak azt a korábbi álláspontját, hogy hosszú távú koncepció hiányában és súlyos aránytalanságok mellett, a harmadik ötéves tervben ne legyenek kiemelt iparágak a gépiparban, a szó eddigi értelmében. Természetes ugyanis, hogy a kiemelés nem jár előnnyel és nem szolgálja a Csapó László által várt célokat, ha a kiemelt iparágak komplex fejlesztésére nem vagyunk képesek, ha a kiemelés csak 5 éves perspektívára épül és emellett más piacon elismert ágazatok fejlődésének rovására megy. (Balassa Ákos korábbi cikke középtávra, a mai vita viszont hosszú távra vonatkozik.)

Túl kategorikusnak és átértékelendőnek tartom Csapó Lászlónak azt a megállapítását, hogy a vezető iparágak kijelölése mellett *vissza kell fejleszteni egyes ágakat.* (Nem a szénbányászatra, hanem a feldolgozó ipar meglevő ágaira értem.) Visszafejlesztés valóban csak termékcsoportokra vonatkozhat, mint ezt Cukor György helyesen megjegyezte. Emellett a visszafejlesztés általában nem lehet adminisztratív intézkedés. A régi beruházási mechanizmus valóban lehetővé tette, hogy a nem kiemelt ágazatoktól a fejlesztési eszközöket olyan mértékben vonjuk el, hogy a már elért műszaki színvonalat se tudja folyamatosan tartani. Az új mechanizmusban és a hosszú távú tervben számolnunk kell valamennyi statisztikai értelemben vett iparág számára azzal, hogy életképességét bizonyíthassa. A visszafejlesztést tehát úgy képzelem el, hogy a versenyképtelen termékcsoportok termelését nem támogatjuk, és így ezek termelését a vállalatok vagy racionalizálják, vagy leállítják. *A visszafejlesztés tehát általában* nem adminisztratív beavatkozásként, hanem az általános *piaci feltételek hatásaként menne végbe.*

Gazdaságunk nyitott jellege és az exportképesség hangsúlyozása mellett *elsikkadt* a vitában egy lényeges és sokat vitatott probléma: az importérzékenység, illetve a *relatív importmegtakarításra irányuló fejlesztés szerepe.*

Az importmegtakarító politika egyértelműen pozitív hatású monokulturális, fejletlen országokban, ahol a közszükségleti iparcikkeket, egyszerű gépeket, továbbá népélelmezési cikkeket gyártó iparok gyors fejlesztésével az élelmiszer- és készáruimport jelentős csökkenése érhető el. Úgy vélem, hogy a fejlődésnek ezen a fokán már túl vagyunk, a felsorolt termékfélékből országunk alapjában véve önellátó. A további fejlődés e termékcsoportokban éppen a külkereskedelmi forgalom gyorsabb növekedésében mutatkozhat meg. Az új mechanizmusban érvényesülő árrendszer feltehetően néhány év alatt megoldja azokat a határeseteket is, ahol különféle anyagokat, félkésztermékeket és gépeket ma import útján szerezzük meg, holott reális belföldi árak mellett ezeket versenyképesen előállíthatnánk. A távlati tervezésnek alapvető importmegtakarító problémája a nyersanyagtermelési politika, elsősorban a vegyiparban, a kohászatban, a papíriparban stb. Kétségtelen, hogy ezek fejlesztése tőkeigényes, az előlegezési idő hosszú, a világpiaci ararányok e termékek egy részére nem kedvezők (csak akkor, ha itt is kiemelkedően korszerű termékeket tudunk rövid idő alatt a termelésbe venni, pl. új típusú műanyagok), de a fejlesztés itt devizakiadásoktól mentesít, ami a gazdaságfejlesztés kockázatát nagymértékben csökkenti. A kérdést tehát alaposabban meg kell vizsgálnunk, mivel *éppen ezek a befektetések a legfőbb versenytársai az exportiparágaknak.**

Élénk visszhangot váltottak ki Csapó László *„beépített stabilizátorai"*, különösen a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésének általa felállított viszonya. Maga a „beépített stabilizátor" terminológia nem látszik szerencsésnek. Ha jól értettem a vitaindító gondolatmenetét, nem arról van szó. hogy a gazdaságot fejlesztjük és még külön beépítünk stabilizátorokat, hanem arról, hogy nyitott gazdaságban *hogyan csökkenthetők a fejlesztési irány megválasztásával járó*

* 1961–65-ben például a bányászat, energetika, kohászat, építőanyagipar, papíripar az összes beruházások körülbelül 56 százalékát, míg az exportfejlesztésre inkább szóbajövő gépipar, ruházati ipar, vegyipar és élelmiszeripar körülbelül 40 százalékát kapta.

kockázatok. Mindenki egyöntetűen hangoztatta a mezőgazdaság nagy fontosságát gazdaságfejlesztésünkben, és számos adattal világították meg e két ág relációját. Páldi András véleményem szerint helyesen mutatott rá arra, hogy itt nem csupán különböző adatok viszonyáról van szó, hanem arról, hogy minden ország ipara akkor tud fejlődni, ha megfelelő elhelyezési piacokkal rendelkezik. Kétségtelen, hogy a magyar ipar számára a mezőgazdaság persepektívában is igen széles piac, nemcsak a mezőgazdaság iparosítása miatt, hanem azért is, mert a mezőgazdaság szerepe Magyarországon tartósan nagyobb, mint sok más országban. A vitaindító gondolatmenetét általánosítva azt állapíthatjuk meg, hogy az exportágazatok megválasztásánál figyelembe kell vennünk a kijelölt termékek belföldi piacát is. *Nagyobb sikerrel vesszük fel a versenyt az exportban olyan iparágakban (termékcsoportokban), amelyekben hazai szükséglet van, ahol mód nyílik a hazai felhasználói, üzemeltetési tapasztalatok állandó figyelemmel kísérésére, és ahol a hazai felhasználók folyamatosan jelzik a továbbfejlesztés iránti igényt,* mint olyan termékcsoportokban, ahol minderre nem támaszkodhatunk. Másrészt racionális mindazon ágazat fejlesztése, amelyek gazdaságosan ki tudják elégíteni a belföldi szükségletet. Ezek járulékos exportot is adhatnak anélkül, hogy egy hosszú távú exportkoncepció ezt tételesen előre eldöntené. Ilyen értelemben egyetértek azzal, hogy a mezőgazdaság szükségleteire irányuló iparpolitikát kell folytatnunk, mert a mezőgazdaság iparosítása tág teret nyújt az ipar fejlődésének. Ebből viszont nem kell olyan elméletet kovácsolni, hogy a mezőgazdasági fejlesztés az ipari fejlődés meghatározója.

Végül megjegyezném, hogy a vitaindítóban felsorolt „beépített stabilizátorok"-on felül annak tekintem a sokrétű exportstruktúrát is. A vezető ágak nagy szerepe nem vezethet monokultúrához vagy túl szűk exportválasztékhoz. Tény az, hogy az exportban bizonyos koncentráció a fejlődés számára előnyös lehet, de tapasztalat az is, hogy a fejlett országok viszonylag széles skálájú exporttal rendelkeznek.

A vitaindító tanulmány és a hozzászólások ráirányították a figyelmet a távlati gazdaságfejlesztés alapvető kérdéseire. Megmutatkozott, hogy a hosszú távú fejlesztés problémái, e problémák közelítési módjai eltérnek a rövid távú fejlesztéstől, és ez az eltérés oly jelentős, hogy helyenként a máig használt terminológia nem is volt alkalmas a gondolatok megfelelő precizitással való kifejtéséhez. A hozzászólók számos eddig nem publikált kutatási eredményt tettek közzé. A vita ezenkívül ösztönzést ad mind a kutatás, mind a gyakorlat számára a hosszú távú tervezés tudományosabb megalapozására. A vitaindító nem tűzte ki célul a hosszú távú tervezés valamennyi kérdésének megvilágítását, és a hozzászólások természetszerűleg mindenekelőtt a vitaindítóban foglaltakra irányultak. Segítettek tisztázni a tervezés felelősségét a politikai döntések megalapozásában, a nemzetközi munkamegosztás mélyreható szerepét a gazdaságfejlesztési koncepció kialakításában. Nyitva maradt néhány — a vitatott kérdésekhez kapcsolódó — fontos probléma, mint például a technikai megoldások alkalmazásának távlati kritériumai, vagyis az a kérdés, hogy egy távlati cél és elv ismeretében hogyan kell célszerűen eljutni oda („mi lesz addig"), továbbá a belső piac szerepének általánosabb igényű tisztázása (például a városépítéssel járó nagy ipari feladatok). Emellett, amikor a vitát lezárjuk, ez a lezárás nemcsak annyiban nem teljes, hogy a vitatott kérdések további tanulmányozást igényelnek, hanem annyiban sem, hogy a hosszú távú tervezésnek még széles problémakörei maradtak megvilágítatlanul, köztük például társadalompolitikai és módszertani kérdések. Ezért a szerkesztőség csupán Csapó László vitaindító cikke fölött kívánta a vitát lezárni ezzel az összefoglalóval, de természetesen a hosszú távú tervezéssel kapcsolatos további tanulmányok helyet fognak kapni a Közgazdasági Szemlében.

PIRITYI OTTÓ:

Az arányosságról

Az új gazdaságirányítási rendszert előkészítő kritikai felmérés, a reformjavaslatokat megalapozó megfontolások ma már sürgetően vetik fel egyes általános politikai gazdaságtani tételek korszerű megfogalmazását. Ezzel együtt jelentkezik a gyakorlati közgazdászok és a közgazdasági tanulmányokat folytatók részéről az az igény, hogy az olyan általános kategóriáknak, mint társadalmi tudatosság, népgazdasági arányosság, tervszerűség, munka szerinti elosztás stb., konkrétabb, a gyakorlat számára használhatóbb tartalmat adjunk.

Ebben a cikkben az arányosság kategóriájának korszerűsítésében és konkretizálásában jelentkező néhány feladattal, az arányossági elméletnek a marxi realizálási elmélettel való kapcsolatával, az arányosság és a tervszerűség, az arányosság és a gazdaságosság viszonyával, az arányossági követelmények fő típusaival, érvényrejutásuk mechanizmusával foglalkozom.

Az arányossági és a realizálási elmélet

Népgazdasági arányosságnak nevezem a társadalmi termelőkapacitásoknak a különböző tevékenységi területek közötti olyan megoszlását, amelynek révén a termelő tevékenység a termelési feltételek által nyújtott lehetőségnek megfelelő színvonalon és szerkezetben képes kielégíteni a társadalom anyagi szükségleteit. Az arányosságnak két fő eleme van: 1. a termékek és szolgáltatások szerkezeti alkalmazkodása a szükségletekhez és 2. az egész termelésnek — mint új érték termelésének — alkalmazkodása a termelőerők adott fejlettségi szintjén kielégíthető szükséglettömeghez. Az előbbi szerkezeti, az utóbbi színvonalbeli követelmény. Az arányosság a tervszerűségtől független kategória, de megvalósulásának *módja* a tervszerűség létének vagy nem létének függvénye.

Általános álláspont szerint — amelyet *Morva Tamás* „Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban" c. cikkében[1] fejtett ki — az arányosság az újratermelés *fő* arányainak olyan meghatározott rendszere, amely átfogóan jellemzi az újratermelési folyamat összes *fő* oldalait és *fő* folyamatait. „Tartalmi értelemben arányosságról akkor beszélhetünk, ha az újratermelés fő folyamatai között *tartós összhang van,* a termelés és a fogyasztás megfelelnek egymásnak és így a közöttük levő kapcsolatokat közvetítő forgalom fennakadások nélkül, zavartalanul folyik." (274. l.) „Az arányos fejlődés tehát nemcsak értékösszhangot, hanem az újratermelés megfelelő természeti összetételében (ágazati összetételében) megnyilvánuló összhangot is feltételez." (281. l.)

Az általános álláspont szerint az arányosság *a fő arányok meghatározott rendszerét* jelenti. A naturális termékösszetétel az arányosság szempontjából csak ágazati mélységig érdekes. Úgy tűnik ezekből az álláspontokból, mintha az arányosság követelményei azonosak volnának Marx realizálási elméletében kifejtett feltételekkel, vagyis az újratermelés zavartalanságát biztosító absztrakt

[1] Közgazdasági Szemle. 1966. 3. szám.

feltételekkel. A marxi sémát esetleg bontani kell ágazatokra, de ennél mélyebben nem.

Ez az álláspont szerintem nem tartható. *Az arányosság nemcsak a fő arányok, hanem a részarányok meghatározott rendszere is.* Magában foglalja nemcsak a népgazdasági (ágazati) arányokat, hanem a termékek közötti arányokat, sőt a vállalatokon belüli tevékenységi arányok meghatározott rendszerét is.

Lenin intett, nehogy összekeverjük az arányossági elméletet a realizálási elmélettel: „Sztruve összezavarja a burzsoá közgazdászok piacelméletét, akik azt tanították, hogy a termelésnek és a fogyasztásnak összhangban kell lennie, Marx realizálási elméletével . . ."[2] „Sztruve alaptalanul nevezi a realizálás elméletét az arányos elosztás elméletének. Ez az elnevezés pontatlan, és okvetlenül félreértésekre vezet. A realizálás elmélete absztrakt elmélet . . ."[3]

Az arányosság sokkal mélyebb és részletesebb összefüggések meghatározott rendszerét jelenti, mint a realizálás elmélete, amely *absztrakt* elmélet, számos elvonatkoztatással és a termelési területek teljes aggregálásával. Az arányossági elmélet az absztrakció sokkal alacsonyabb fokán áll szerintem, mint a marxi realizálási elmélet. Ha az arányossági elmélet csak a zavartalanul megvalósuló bővített újratermelés néhány absztrakt feltételét tartalmazná, alig mondhatna valamit a szocialista népgazdaságra vonatkozóan. Legfeljebb azt a tételt tartalmazná, hogy bizonyos feltételek mellett *lehetséges* a zavartalan bővített újratermelés. Vagyis ugyanazt mondaná, amit Marx ezzel az elmélettel mondani akart: lehetséges a zavartalan bővített újratermelés, de a kapitalista társadalomban ennek feltételei csak időlegesen, válság révén jönnek létre. Szocialista viszonyok között is *lehetséges* a zavartalan bővített újratermelés, de ennek tartós feltételei csak társadalmilag tudatosan hozhatók létre.

Az arányosság törvénye éppen arra utal, hogy milyen fő és részarányok megvalósulásával jönnek (jöhetnek) létre a zavartalanul megvalósuló bővített újratermelés absztrakt feltételei. Lenin szerint „a realizálás absztrakt elmélete feltételezi és fel kell hogy tételezze azt, hogy a kapitalista termelés különböző ágai között arányos a termék elosztása".[4] Vagyis a fő arányok feltételezik a részarányokat, de a fő arányok rendszere nem azonos a részarányok rendszerével.

Marx realizálási elmélete nem tér ki számos olyan körülményre, amelytől az arányosság elmélete nem vonatkoztathat el. Ilyen például a külkereskedelem léte, a termékek (nem ágazatok!) közötti arányosság, a vállalatok közötti (nem a két osztály közötti!) kapcsolatok, a vállalaton (nem a népgazdasági ágon!) belüli ráfordítási arányok, a műszaki fejlesztés (nem egyszerűen a felhalmozás!) ágazatonkénti és vállalatonkénti üteme és hatékonysága, a nemzeti jövedelem emelkedési üteme stb. Persze a realizálási elmélet *feltételezi* ezeket az összefüggéseket, de miközben feltételezi, *el is vonatkoztat ezektől.*

Az arányosság nem azonos a marxi realizálási feltételekkel, de — mint ahogyan *Szabó Kálmán* is kifejti — nem azonos a különböző aránytörvényekkel sem. Az arányosság arányok rendszerében jelenik meg. De a rendszert alkotó arányok közé nemcsak a népgazdaságiak (I. és II. osztály, ipar — mezőgazdaság, termelés — közlekedés, felhalmozás — fogyasztás stb. közöttiek) tartoznak, hanem ágazatiak és vállalaton, üzemen belüliek is. Ezek az arányok mind gazdasági relációk kifejezései és az arányosságot képező meghatározott arányrendszer elemei. „Ezért — írja Szabó Kálmán — helytelen volna azt hinni, hogy az üzemen belüli arányok pusztán technikai összefüggések, a népgazdasági arányok pedig társadalmi-gazdasági viszonyok mennyiségi kifejezői. . . . A népgazdasági arányok ugyanúgy kifejezői a technikai-gazdasági viszonyoknak is, mint ahogy az üzemen belüli arányok kifejezői a társadalmi-gazdasági relációknak. Csupán

[2] Lenin Művei, 4. kötet. Szikra, 1953. 68. l.
[3] I. m. 70. l.
[4] I. m. 71. l.

arról lehet szó, hogy az újratermelés egyes konkrét arányaiban nagyobb a technikai-gazdasági relációk súlya, mint más konkrét arányok esetében."[5]

Általában a népgazdasági és az ágazati arányokon kívül csak „üzemen belüli" arányokat említ a szakirodalom. Ezekre viszonylag könnyű azt mondani, hogy pusztán technikai arányok. Mihelyt azonban „vállalaton belüli" arányokról beszélne, mindjárt nehezebb lenne a technikai jelleg bizonyítása.

Hazánkban számos iparági nagyvállalat működik. Ezeknek sok gyáregységük, még több üzemrészük és rengeteg műhelyük van. Az iparági nagyvállalatok tevékenysége, a vállalaton belüli, gyáregységek és üzemek közötti folyamatok arányossága a népgazdasági arányosság egyik eleme és alapja. Mint ahogyan a nagyvállalatok belső, viszonylag stabil mechanizmusa nélkül nem képzelhető el az országos gazdasági mechanizmus stabilitása, éppen úgy a nagyvállalatokon belüli arányosság nélkül lehetetlen megvalósítani — akár részben is — a népgazdasági arányosságot.

Az arányosság jelenti a vállalatok közötti kapcsolatok meghatározott rendszerét is. Nincs népgazdasági arányosság kooperációs arányosság nélkül! Különösen hangsúlyozni kell ezt most, amikor gazdaságunkban az eddiginél következetesebben fogjuk érvényesíteni az áru- és pénzviszonyok létéből adódó követelményeket, és nagy szerepet fogunk adni a piacnak: a források és a szükségletek találkozóhelyének, a tevékenységek érték szerinti társadalmi megítélőjének.

Éppen így a népgazdasági arányosság részének kell szerintem tekinteni a termékek kiegészítő kapcsolataiból adódó szükségszerű aránykövetelményeket is. Nem lehet egyszerűen ágazati arányokról beszélni akkor, amikor egy-egy ágazat sok száz, illetve sok ezer terméket gyárt. Hiába van valamiféle „átfogó" arányosság az egyes ágazatok kibocsátása és felhasználása, termelésük volumene között, ha nincs arányosság *a termékek között.*

Arányosság és tervszerűség

Általánosan elfogadott és tanított nézet, hogy a tervszerűség: állandóan és tudatosan fenntartott arányosság. Ebből az az egyszerű következtetés adódik, hogy a tervszerűség voltaképpen nem más, mint arányosság, ha ez utóbbit tudatosan hozzák létre és állandóan fenntartják. A tervszerűség és az arányosság fogalmainak ilyen részleges azonosítása Lenin egyik kitételén alapul. Ahhoz, hogy ez a kitétel a tervszerűség definíciójának alapja lehessen, szükséges volt egy hosszabb mondatból egy rész kiemelése, sőt magának az állítmánynak a megváltoztatása is.

P. Szkvorcov kritikát írt „Árufetisizmus" címmel a Naucsnoje Obozrenyije 1899. évi 12. számában. Erre válaszolt Lenin „Kritikátlan kritika" címmel ugyanennek a folyóiratnak az 1900. 5—6. számában. Szkvorcov azzal vádolta Lenint, hogy „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című könyvében a kapitalizmust túl szépre festi. Szerinte Lenin azt kívánja bizonyítani, hogy a kapitalizmus képes biztosítani az állandó arányosságot.

„Iljin úr (Lenin akkori írói neve) ... eltekint — írja Szkvorcov — a tőkés társadalom lényeges vonásaitól, ily módon tervszerű termeléssé változtatja azt." Majd gondolatjel közben megjegyzi: „az egyes termelési ágak fejlődésének arányossága kétségtelenül a termelés tervszerűségét jelenti." Erre válaszol Lenin — átvéve kritikusának fogalomkapcsolását — így: „Az állandó, tudatosan fenntartott arányosság valóban tervszerűséget jelentene, de nem jelenti ezt az az arányosság, amely »csak a szakadatlan ingadozások egész sorának átlagos eredményeként alakul ki« (márpedig éppen ezt mondom könyvem Szkvorcov úr által idézett helyén). Határozottan kijelentem, hogy az arányosságot (vagy össz-

[5] A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó. 1964. 221—222. l.

hangot) az elmélet *»feltételezi«*, de a valóságban ez *»minduntalan megbomlik«*, hogy a tőke bizonyos megoszlásának egy másik megoszlással való felcseréléséhez, amely az arányosságot létrehozza, *»válságra van szükség«*.[6]

Az idézetből nyilvánvaló, hogy *a tervszerűség nem azonos az állandó és tudatosan fenntartott arányossággal,* de ez utóbbi tervszerűséget *jelentene,* tervszerűséget bizonyítana és feltételezne. Sőt Szkvorcov sem azonosítja a tudatosan fenntartott arányosságot a tervszerűséggel. Ő is csak azt állítja, hogy „az egyes termelési ágak fejlődésének arányossága kétségtelenül a termelés tervszerűségét jelenti". A „jelenti", sőt, a „jelentene" kifejezés ritkán takar azonosságot. Ha egy gyárra nézve azt mondjuk, hogy az állandó, akadálymentes termelés szervezettséget jelent, ebből még nem következik az, hogy a szervezettség egyenlő az állandó és akadálymentes termeléssel. Legfeljebb azt állíthatjuk, hogy az utóbbi az előbbi *eredménye*, az előbbi pedig az utóbbinak a megvalósulási *módja.*

Egyes félmondatok idézése és kiragadása a kiinduló tételek téves értelmezésére vezet, amelytől később rendkívül nehéz megszabadulni. Amit Lenin a tervszerűség és az arányosság kapcsolatáról az idézetben mondott, igaz. Valóban, ahol az arányosság állandó és tudatosan fenntartott, ott tervszerűségnek kell lenni. Az állandó és tudatosan fenntartott arányosságnak a tervszerűség conditio sine qua non-ja. De nem azonos vele!

Szabó Kálmán igen körültekintően fogalmaz. Nem azonosítja a tervszerűséget a tudatosan fenntartott arányossággal: „Az újratermelés állandó arányossága és az objektív törvények, szükségszerűségek társadalmilag tudatos alkalmazása együttesen alkotja a szocialista gazdaság tervszerűségének lényegét."[7]

Morva Tamás így ír: „A tervszerűség Lenin meghatározása szerint állandóan és tudatosan fenntartott arányosság."[8] Miután így a tervszerűséget és az arányosságot szinte azonosította, s Leninre hivatkozott, a következő mondatban egy éles fordulattal a tervszerűséget már egészen másképp definiálja: „A tervszerűség fogalmának két lényeges eleme van: 1. az arányosság állandó fenntartása; 2. az arányosság tudatos érvényesítése."[9] Itt már a tervszerűség az arányosság állandó fenntartása és érvényesítése. Ez igaz is.

A baj ott kezdődik, amikor az arányosság és a tervszerűség részleges azonosítása az arányosság fogalmának szűkülésére vezet, s az arányosság feltételei azonosulnak a marxi realizálási feltételekkel. A tervszerűség és az arányosság fogalma Morva Tamás egy nemrég megjelent cikkében már szinte teljesen azonosul. Mindazt kizárja már itt az arányosságból, ami nem tartozik a tervszerűségbe. Így ír: „A lenini meghatározásból mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a tervszerűség a népgazdaság egészére értelmezett fogalom, az újratermelési folyamat egészének lefolyását jellemzi." „Az egyes vállalatokban folyó munka tervszerűségét nem volna indokolt arányosságként meghatározni . . ."[10]

A tervszerűség — szerintem — népgazdasági és vállalati szinten egyaránt — az arányosság állandó és tudatos megvalósításának módja, s nem azonos az így megvalósult arányossággal. Mihelyt azonosítjuk a tervszerűséget az arányossággal, azonnal behatol az arányosság definíciójába a *tervezhetőség.* „Jogosan feltehető azonban az a kérdés, hogy a népgazdasági arányok milyen mélységben történő vizsgálata és megállapítása szolgálhatja kielégítően a tervszerűséget. Hamis értelmezés volna ennek feltételeit az egyes termékek széles körében, vagy az egyes vállalatok kapcsolataiban, még inkább a vállalatokon belüli ráfordítási

[6] Lenin Művei 3. kötet. Szikra, 1956. 633–634. l.
[7] A szocializmus politikai gazdaságtana. A marxizmus–leninizmus esti egyetemek tananyaga. Kossuth Könyvkiadó 1964. 103. l.
[8] A szocializmus politikai gazdaságtana. A marxizmus–leninizmus esti egyetemek tananyaga. Kossuth Könyvkiadó 1966. 49. l.
[9] Uo.
[10] Morva Tamás: Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban. Közgazdasági Szemle. 1966. 3. szám. 275. l.

arányokban stb. keresni."[11] Vagyis Morva Tamás szerint csak azok az arányok tartoznak az arányosság körébe, amelyek vizsgálata és megállapítása kielégítően szolgálja a tervszerűséget. Így kizárja a tervszerűségből (arányosságból) a termékek közötti arányosságot, a vállalatok egymásközti kapcsolatait, a ráfordítások arányait. Megmaradnak a legfőbb arányok, vagyis a realizálás *absztrakt* feltételei: „Az újratermelés fő arányainak, az ágazatok közötti kapcsolatok vizsgálatának ilyen részletezése — írja Morva Tamás — szemben áll az újratermelési elmélet szemléletével és gyakorlatilag zavarja a fő arányok áttekintését és megfelelő tisztázását."[12] Int a túl részletes vizsgálattól, s egyúttal a részarányokat ki is zárja az arányosságból, nehogy zavarja a tisztánlátást.

Az arányossági és a realizálási elméletnek ez az azonosítása gyakorlati veszélyekkel is jár, hiszen kirekeszti a vizsgálódásokból az új gazdasági mechanizmusban rendkívül fontossá váló arányokat, mint amilyen a termékek közötti, a ráfordítások közötti arány, valamint az egymással üzleti kapcsolatban álló vállalatok termelésének és felhasználásának aránya, a nagyvállalaton belüli gyáregységek kooperációs aránya stb. Nem sokra megyünk az új gazdasági mechanizmusban a „fő arányokkal", például azzal, hogy növeljük a mezőgazdasági gépek termelését, ha az alkatrész-ellátás akadozni fog.

Egyébként is a fő arányok csak a zavartalanul megvalósuló bővített újratermelés *lehetőségének* absztrakt feltételei. Ha ezek a fő arányok kialakíthatók, akkor van *lehetőség* a zavartalan realizálásra, persze, *elvileg*. Gyakorlatilag számtalan egyéb feltételnek is teljesülnie kell. Mire megyünk például azzal, ha pusztán a felhalmozási és a fogyasztási alap arányát alakítjuk ki az arányossági követelményeknek megfelelően? Nem „felhalmozási alapot" ruházunk be, hanem beruházási javakat. Nem „fogyasztási alapot" fogyasztunk, hanem fogyasztási cikkeket és szolgáltatásokat. A fő arányok helyessége az arányosságnak csak részleges biztosítéka.

Az arányosságot érintő arányok köre sokkal bővebb a központilag tervezhető arányok körénél. A népgazdaság tervszerűsége azonban — különböző közvetlenséggel — átfogja az összes arányt az átfogó társadalmi-gazdasági jellegűektől a technikai-gazdasági jellegűekig, az ágazati arányoktól a termékek közötti arányokig, a népgazdasági ágak közöttiektől az üzemrészek közötti arányokig. A népgazdasági arányosságnak a részarányok is építőkövei. A fő arányok pusztán a zavartalan realizálás absztrakt feltételei.

Mint láttuk, nem új keletű az arányossági és a realizálási elmélet azonosítása. Lenin már 1899-ben megírta, hogy az ilyen megfogalmazás „pontatlan és okvetlenül félreértésekre vezet. A realizálás elmélete absztrakt elmélet". Ha más véleményen vagyunk, meg kellene mondani.

Az arányosságot jelentő arányok rendszere nem azonos a realizálás absztrakt feltételeivel; a tudatosan fenntartott arányosság pedig nem azonos a tervszerűséggel. Az arányosság a termelési feltételek, a termékek, a gazdasági tevékenységek olyan megoszlása, alkalmazásuk olyan színvonala, amelyik lehetővé teszi a termelőerők adott színvonalán kielégíthető szükségletek, fejlesztési követelmények kielégítését, illetve érvényesítését a lehető legmagasabb színvonalon és legkedvezőbb összetételben. A tervszerűség pedig ennek az arányosságnak a megvalósulási módja és formája szocialista viszonyok között. A tervszerűség *célja* az arányosság megteremtése és állandó fenntartása; az arányosság *célja* pedig a szükségletek lehető legteljesebb kielégítése és a népgazdaság összteljesítményének lehető leggyorsabb fokozása.

Az arányosság tehát — ellentétben a realizálás absztrakt feltételeivel — nem egyszerűen a bővített újratermelés zavartalanságát van hivatva biztosítani, hanem a szükségletek kielégítését, a nemzeti jövedelem növelését, a műszaki fejlesztés gyorsítását, a termelés gazdaságosságát, a tartalékok feltárását, a vesz-

[11] Uo.
[12] Uo.

teségek csökkentését stb. is. *Az újratermelésnek nem csak zavartalannak, hanem gyorsan bővülőnek is kell lenni.*

Az arányosság elsősorban objektív törvényszerűségeken nyugvó *követelményrendszer;* a legáltalánosabb aránytörvények rendszere pedig *feltételrendszer.* Az előbbi követelményeit meg kell valósítani, az utóbbi pedig ennek legáltalánosabb lehetőségét vázolja.

Arányosság és optimum

Az arányossági és a realizálási elmélet hallgatólagos vagy kimondott azonosítása arra a megállapításra vezet, hogy „az arányosság az arányok olyan rendszere, amely a népgazdaság fejlődése során tartósabb, hosszabb időszakra (több évre) képes biztosítani az egyensúly fenntartását".[13] Az arányosság fogalmából tehát kimarad az egyik legfontosabb követelmény: a fejlődés üteme; a legfőbb fogalmi jegy az egyensúly fenntartása. Ez az egyensúly Morva Tamásnál is a bővített újratermelés egyensúlya. Idézett cikkében így ír: „Az arányok olyan rendszerére van szükség, amely lehetővé teszi a szocialista gazdaságban a bővített újratermelést."[14]

De *milyen ütemű* bővített újratermelés jelent arányosságot? Az egy százalékos éppen úgy arányosságot igazol, mint a hat százalékos? Nyilvánvaló, hogy az arányosságnak nemcsak egyensúlyt kell fenntartania, nemcsak a bővített újratermelést kell lehetővé tennie, hanem a lehető leggyorsabb ütemben létre kell hozni és a lehető leghatékonyabban alkalmazásba kell venni a bővítés eszközeit. Ha ezt a követelményt kifelejtjük az arányosság fogalmából, üres, semmitmondó kategóriává süllyesztjük. Arra lesz csak jó az arányosság elmélete, hogy az egyensúly fenntartásának, az újratermelés bővítésének lehetőségét a végletes absztrakció szintjén igazoljuk, anélkül, hogy általa általános gazdaságpolitikai követelményeket mondanánk ki.

Az arányosság a gazdasági folyamatoknak, s azok eredményeinek meghatározott rendje. A rend rendező elvet feltételez. Mivel a gazdasági folyamatok és termékek egyaránt bizonyos célok elérésének eszközei, nyilvánvaló, hogy a rendező elvet *a gazdasági célok rendszere adja.* A realizálás absztrakt feltételei pusztán okozati elemzésekkel kideríthetők. Az arányosság feltételei a gazdasági célok rendszerét involválja, s feltárása célok szerinti vizsgálatot kíván. Nemcsak azt mondja meg az arányosság kategóriája, hogy mi lehetséges, mi van (Sein), hanem azt is, hogy az objektív társadalmi és gazdasági törvények alapján minek kell lenni (Sollen).

A gazdasági tevékenység társadalmi összfolyamata — történelmi alakulása során — kialakítja önmaga immanens mozgástörvényeit és célrendszerét. A célrendszert azért nevezem *immanensnek,* mert nem a gazdasági összfolyamaton kívüli, attól független elvek vagy szándékok rendszere, hanem éppen a gazdasági összfolyamat által hordozott és érvényesített mozgástörvény-rendszer révén meghatározott szükségszerű tevékenységi irány, rendező elv.

Arányosságról nem beszélhetünk egy immanens gazdasági célrendszer nélkül. Az arányosság: a gazdasági eszközök, feltételek, erőforrások arányossága, *adott cél tekintetében.* A szocialista népgazdaság célja pedig nem kizárólag az, hogy a termékeket olyan arányban termelje, mint amilyen arányban ezekre szükség van. Tehát nem egyszerűen az egyensúlyt kell fenntartani. Célunk egyúttal a kielégíthető szükségletek állandó és gyors bővítése, szerkezeti korszerűsítése; a lehető legnagyobb nemzeti jövedelem elérése, a népgazdaság lehető leggyorsabb fejlesztése, vagyis valamiféle *optimumhoz* való közeledés.

Az optimum és az arányosság ma már egymástól el nem választható fogalmak szocialista gazdaságban. Helyesen mondja Szabó Kálmán, hogy „az ará-

[13] Morva Tamás: A tervszerűség és a népgazdaság tervszerű irányítása a szocializmusban. (A szocializmus politikai gazdaságtana című idézett tankönyvben, 59—60. l.)
[14] I. m. Közgazdasági Szemle, 1966. 3. sz.

nyosság a növekvő társadalmi szükségletre való termelés állandó megújításának strukturális törvényszerűsége".[15] „Gyakorlatilag az arányosság fenntartása a népgazdaság optimális fejlesztésébe torkollik."[16]

Mihelyt az arányosságot a gyakorlat számára „használható" kategóriává akarjuk tenni, be kell vonnunk e kategóriába a cél, az optimalizálási kritérium rendező, arányosító funkcióját. Ha van egy történelmileg kialakult, objektív gazdasági végcél, amely adott időszakban minden tevékenységet, folyamatot, feltételt és terméket önmagához igazít, s ezzel egymáshoz arányosít, akkor *az arányosság* fogalma voltaképpen *az eszközök és a cél racionális viszonyát jelöli.* Ez a viszony közgazdasági értelemben akkor racionális, ha az eszközökben tárgyiasult munkamennyiség egységére mindenütt a lehető legnagyobb — tehát voltaképpen az átlagost közelítő — népgazdasági eredmény tartozik. Itt találkozik az arányosság és a gazdaságosság kategóriája. És itt válik világossá, hogy az egyensúly, mint olyan, még nem arányosság. Nem elég, ha olyan arányban termeljük a termékeket, amilyen arányban azokra szükség van. Mind olcsóbban és mind többet (hasznosabbat) kell termelnünk belőlük.

Kettős feladatot foglal tehát magában az arányosság törvénye: 1. a célzott eredmény egysége minél kevesebb ráfordítást kívánjon, 2. a népgazdasági összeredmény minél gyorsabban nőjön. Más szóval: 1. állandóan csökkenteni kell a termékek átlagos ráfordítástartalmát, 2. állandóan növelni kell a nemzeti jövedelemben kifejeződő eredményt.

A nemzeti jövedelemben kifejeződő eredmény kettős természetű. Egyrészt használati értékek *heterogén* tömege, másrészt újonnan előállított *homogén* értéktömeg. A nemzeti jövedelemnek mint heterogén jószágtömegnek alkalmazkodnia kell szerkezetében a már kielégíthető szükségletek tömegéhez (egyensúlyi feltétel) mint homogén volumennek relatíve — a ráfordítások tömegéhez képest — a lehető leggyorsabban nőnie kell (bővítési feltétel). Az egyensúlyi és a bővítési feltételek *együttes* teljesítése jelent csak arányosságot.

A kettős követelmény mind a termékek (cikkek, cikkcsoportok, ágazatok, népgazdasági ágak) arányaiban, mind a termelési erőforrások alkalmazási arányaiban egyidejűleg érvényesül. A termékek összetételének elsősorban alkalmazkodnia kell a szükségletek összetételéhez (termékarányosság), másrészt a nemzeti jövedelem lehető leggyorsabb relatív — a munkaráfordítás egységére jutó — növekedésének lehetőségeihez (arányos termékkombináció). A termelés és a fejlesztés eszközeinek is egyrészt alkalmazkodnia kell az előállítandó termékek összetételéhez (arányos eszközkombináció), másrészt a megtermelendő nemzeti jövedelem fajlagos munkatartalmának csökkentési lehetőségeihez (műszaki fejlesztési arányosság).

Az arányosság rendkívül leszűkített értelmezése az, amelyik csak a termékarányosságot emeli ki. Hiszen a modern népgazdaság nem önellátó. Van, amiből a belső piac igényénél többet, van amiből kevesebbet termel. Nemcsak a belső szükségletekhez igazodik a termékösszetétel alakításában, hanem a meglevő termelési feltételekhez és a külkereskedelmi lehetőségekhez is.

Az arányossági követelmények típusai

A népgazdasági arányosság: objektív gazdasági törvényekből eredő, a termelőerők adott fejlettségi szintjén, a társadalmi-gazdasági formáción alapuló immanens követelményrendszer; szerkezeti törvények rendszere ez, amely a gazdasági folyamatokat és azok eredményeit egységes összfolyamatba foglalja, a részeket, elemeket egységbe integrálja. Az arányosság dinamikus tartalmú kategória. A fejlődés harmonikus voltát jelenti.

Az arányosság olyan átfogó és részarányok rendszere, amelyben érvényre

[15] A szocialista termelés alapvonásai. 238–239. l.
[16] Uo. 272. l.

jutnak az újratermelés zavartalanságának feltételei, de egyúttal az újratermelés bővebbé és gazdaságosabbá válásának feltételei is.

Az arányosság mint immanens követelményrendszer, jelenti egyrészt a „társadalmilag szükséges" termelést (mindent olyan arányban termeljünk, amilyen arányban rá szükséglet mutatkozik), másrészt a „társadalmilag szükséges" felhasználást (mindent olyan mennyiségben és arányban használjunk, amilyenben az adott eredmény ráfordításigénye a lehető legkisebb). *Az arányosság követelménye nemcsak a szükségletekhez, hanem a termelési feltételekhez való alkalmazkodást is jelenti.* Miközben az arányosság által meghatározott arányrendszer a bővített újratermelés biztosítéka, egyúttal feltétele a bővítési lehetőségek teljesebb kihasználásának is.

Az arányosság: aránykövetelmények rendszere, s egyúttal a meglevő arányok minősítője is. Ez a minősítés immanens népgazdasági célrendszert feltételez. Azok az arányok, amelyek az arányosságnak megfelelnek, egyensúlyi arányok. Egyensúly akkor áll fenn, ha a gazdasági folyamatok, termékek arányösszefüggései megfelelnek a népgazdasági főcéloknak. A belső egyensúlyi arányok piaci megjelenési formája a piaci egyensúly.

Az arányossági követelmények egyrészt a termékek *előállítási* arányaira, másrészt a termelési, fejlesztési erőforrások *felhasználási* arányaira vonatkoznak. A végső gazdasági cél mindkét aránytípusnál egyrészt a szükségletek *szerkezeti* kielégítése, másrészt a kielégíthető szükségleteknek a nemzeti jövedelem növelése révén történő *bővítése.* E kettős csoportosítás az arányossági követelmények négy tipusát adja:

1. *Termékarányosság.* A termékek előállítási arányaira vonatkozik, s a szükségletek szerkezetéhez igazodik.

2. *Arányos termékkombináció.* A termékek előállítási arányaira vonatkozik, s a termelési, külkereskedelmi feltételekhez igazodik a nemzeti jövedelem minél gyorsabb növelését célozva.

3. *Arányos eszközkombináció.* Az erőforrások, termékek felhasználási arányaira vonatkozik, s a feltételekhez, valamint az előállítandó termékösszetételhez egyaránt igazodva a fajlagos ráfordítások csökkentését célozza.

4. *Műszaki fejlesztési arányosság.* A fejlesztési erőforrások felhasználási arányaira vonatkozik, a nemzeti jövedelem minél gyorsabb növelését célozva.

A termelési és a felhasználási arányok különválasztása éppen úgy, mint a szükségletszerkezet és a szükséglet- (jövedelem-) tömeg megkülönböztetése kell ahhoz, hogy az arányosság kategóriája valamennyire is használható legyen a gazdasági gyakorlatban. A szempontok ilyen különválasztása bár elsősorban elméleti jellegű, mégis az általános gazdasági törvényszerűségek konkretizálásának egyetlen lehetséges módja. A szempontoknak persze „belső" szempontoknak kell lenni, s nem más törvényszerűségek területéről áthozottaknak. Morva Tamás is utal arra, hogy „az arányok olyan rendszerére van szükség, amelyben tükröződnek a szocializmus más gazdasági törvényeiből adódó követelmények is".[17] Itt említi a termelékenység gyors ütemű emelkedését, a munka szerinti elosztást, az anyagi érdekeltséget és az értéktörvény bizonyos követelményeit. Az ilyen utalás persze nem vezet az általános törvény tartalmi konkretizálásához, legfeljebb érvényesülési határainak és módjainak közelítéséhez.

Termékarányosság

A termékarányosság az előállított, illetve rendelkezésre álló termékeknek (és szolgáltatásoknak) az az arányrendszere, amely révén a termelőerők adott színvonalán kielégíthető szükségletek *strukturálisan* fedezhetők. A szocialista közgazdasági szakirodalom az arányosságnak ezt a vonatkozását tárgyalja legbővebben; a többire kis súlyt helyez.

[17] Idézett cikk. 278. l.

Szabó Kálmán az arányosságot így definiálja: „*Az arányosság általános fogalma* az újratermelésben megvalósuló technikai-gazdasági relációk meghatározott állapotát fejezi ki, amely esetén az egész társadalmi termelés szerkezeti összhangban van a társadalmi szükségletekkel. Az arányosság általános *lényege* pedig az összes társadalmi munka olyan megosztása és felhasználása az egyes gazdasági ágak s területek között, hogy az előállított társadalmi termék tömege, valamint használati érték szerinti összetétele nagyjából megfeleljen a fennálló effektív szükségleteknek, vagyis a társadalom normális fogyasztóképességének és szerkezetének."[18]

Az adott időszakban kielégíthető (effektív) szükségletek nagysága és szerkezete ebben az időszakban már kialakultnak, objektíve és mennyiségileg meghatározottnak tekinthető. Kialakulásában, és történelmileg szemlélve függvénye a termelésnek és a termelőerők fejlődésének, de ezekkel szemben — belső kiegészítő kapcsolatok és kölcsönös feltételezettségek révén — bizonyos önmozgása van. *Rövidebb időszakban a meghatározó pólus már a kialakult szükséglet-szerkezet.*

A termékarányosság követelménye hallgatólagosan a népgazdaság „zárt" jellegét feltételezi, s első közelítésben eltekint a nemzetközi munkamegosztástól. Csupán teljesen zárt gazdaságban lehet — nemcsak elvi, hanem — gyakorlati követelmény az, hogy mindenből annyit termeljünk, mint amennyire szükség van. Az arányosságnak itt még nem eleme a termékösszetétel termelési feltételekhez való igazodása, a külkereskedelmi lehetőségek figyelembevétele.

A termékarányosság a piacon mint piaci arányok rendszere, mint piaci egyensúly jelenik meg. Felszíni, piaci megjelenése kissé módosítva, de meglehetősen híven tükrözi a belső egyensúlyt, illetve egyensúlytalanságot.

Arányos termékkombináció

Arányos termékkombináció az előállított termékeknek az az arányrendszere, amelyik révén adott időszakban és *adott társadalmi összráfordítás mellett a kielégíthető szükségletek köre a legbővebb, a nemzeti jövedelem a legnagyobb.* A termékösszetétel (cikkenkénti, cikkcsoportonkénti, ágazati, népgazdasági ági összetétel) elsősorban a meglevő termelési feltételekhez és erőforrásokhoz igazodik, nem pedig a belső szükségletek szerkezetéhez.

Az arányos termékkombináció — szemben a termékarányossággal — teljesen „nyílt" gazdaságot feltételez. Nincs olyan feltétel, hogy a nemzeti jövedelem „adott összetételű" legyen. A népgazdaság voltaképpen ennek az arányossági követelménynek a tükrében nem termékeket termel, hanem nemzeti jövedelmet. A népgazdaság a világgazdaság felé jövedelemmel, vásárlóképességgel rendelkező árutermelő gazdaság; eladásra termel, bár termékei egy részét önmagának adja el (ha így olcsóbb). Az arányos termékkombinációt a külkereskedelem alakítja át termékarányossággá. Így válik a nemzeti jövedelem homogén vásárlóképességből heterogén fogyasztóképességgé.

Az arányos termékkombináció a külkereskedelmi mérlegben, a devizakitermelés gazdaságosságában nyer piaci megjelenési formát.

Arányos eszközkombináció

Az arányos eszközkombináció a termelési eszközök, feltételek és a munkaerő felhasználásának olyan arányrendszere, amelynek révén adott összetételű termelés a lehető legkisebb társadalmi összráfordítással előállítható. Ez az arányossági követelmény jelenti egyrészt az eszközök lehető leggazdaságosabb összetételű és volumenű lekötését, másrészt felhasználását.

Mint ahogyan a nemzetközi munkamegosztástól nem szabad az arányosság

[18] A szocialista termelés alapvonásai. 208. l.

tárgyalásánál elvonatkoztatni, éppen úgy nem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen gazdaságosan kombinálják a vállalatok, ágazatok a termelési erőforrásokat mind lekötés, mind felhasználás tekintetében. Nem nevezhető arányosságnak az olyan termelés, amelyik szerkezeti arányaiban megfelel a szükségleteknek, de össztömegében nem, mert feleslegesen lekötött eszközök, anyagpazarlás, gépállás, kieső idők, belső munkanélküliség, gazdaságtalan területi elhelyezés áll mögötte. A népgazdasági arányosság kritériuma, hogy a ráfordítások és az eredmények között is helyes arányok legyenek. Minél nagyobb az összes ráfordításon belül az elkerülhető, társadalmilag felesleges munkamennyiség, annál kevésbé arányos az eszközfelhasználás. Nem ritka, hogy valamely termék előállításához feleslegesen sok anyagot használnak; olyan gépeket alkalmaznak, amelyek „többet tudnak" a szükségesnél. Az ilyen aránytalanságok torzítják a termelési eszközök és a munkaerő iránti szükségletet, vagyis torz szükségletrendszert állítanak a termelési eszközöket előállító és a munkaerőt kiképző, elosztó tevékenységek elé. Hiába felel meg ilyenkor a termékösszetétel a szükségleteknek, ez mégis aránytalanság, hiszen a szükségletszerkezet nem azonos a „társadalmilag szükséges" igényekkel.

Itt nemcsak a ráfordítások arányosságáról, hanem a lekötések arányosságáról is szó van. A lekötések (géppark, anyagkészlet stb.) arányossága megköveteli a termelési eszközök előállításának *időbeli arányosságát is.* A termelési eszközöket ugyanis nem akkor kell előállítani, amikor azokra szükség van, hanem előbb. Nem a mai szükségletekhez kell alkalmazkodni, hanem a jövőbelihez. Növekvő gazdaságban nem jelent termékarányosságot az, ha mindenből annyit és olyan összetételűt termelünk, mint amennyi éppen akkor kell. *Az időbeli egymásutániság kikapcsolásával teremtett mérlegegyensúly növekvő gazdaságban: egyensúlytalanság.* Éppen ezért a jelenlegi termelőeszköz-piaci egyensúly nem takar feltétlenül termékarányosságot és arányos termékkombinációt.

A lekötések és a folyó ráfordítások arányosságának feltétele, hogy helyes arányok legyenek a mai szakképzés és a jövőbeli munkaerő-szükséglet között, a gyártmánykonstrukciók, a technológia és az alkalmazott eszközök között stb.

Műszaki fejlesztési arányosság

A műszaki fejlesztési arányosság jelenti egyrészt a termékkonstrukciók és az alkalmazott technológiák egymáshoz viszonyított olyan korszerűségi színvonalát, másrészt ezek emelkedési ütemeinek olyan arányát, amelynek révén adott fejlesztési összráfordítással a lehető legnagyobb nemzetijövedelem-emelkedés feltétele teremthető meg. A műszaki fejlesztésre fordítható erőforrásoknak a különböző termelési területek közötti elosztása akkor felel meg az arányosság követelményének, ha a rendelkezésre álló fejlesztési eszközökben tárgyiasult egységnyi átlagos munkamennyiség a lehető legnagyobb pótlólagos nemzeti jövedelem előállításának a lehetőségét nyújtja. Sehová sem kerülhet optimális megoszlás esetén olyan tárgyiasult fejlesztési munkamenyiség (termelékenységnövelő kapacitás), amely másutt jobban hasznosulna.

Azok az „átfogó" arányok, amelyekkel a fejlesztést jellemezni szokták, a fejlesztési arányosság követelményeinek érvényesülését jótékony homályba burkolják. A felhalmozás-fogyasztás arány szinte semmit sem mond a műszaki fejlesztési arányosság fokáról. A beruházások között egészen eltérő lehet a bővítő (a meglevő technológiát esetleg konzerváló, az elmaradottságot „bővítve újratermelő") és a korszerűsítő beruházások részaránya. A korszerűsítés foka, a beruházások gazdaságossága is egészen különböző lehet. Akik az arányossági elméletet nem tekintik másnak, mint a szükségletek szerkezeti kielégítése, a zavartalan újratermelés feltétele elméletének, azok számára ezek a lényeges szempontok az arányosság fogalmán kívül maradnak. Ma — úgy vélem — senki sem állíthatja, hogy népgazdasági arányosság megvalósítható a bővítő és a korszerűsítő beruházások közötti, a gyártmány- és gyártásfejlesztési tevékenység közötti,

a kutatás, a fejlesztés, a műszaki tervezés, a felszerszámozás közötti, a kiselejtezés és a bővítés közötti gazdaságtalan arányok mellett.

Az átfogó arányok pusztán az arányosság széles kereteit adják. Ezeknek az arányoknak a tartalmi kitöltése a lényeges. Lehet olyan rossz ez a tartalom, hogy az átfogó arány pusztán a bővített újratermelés absztrakt lehetőségét mutatja, de valódi arányosságot nem. Termékarányosságot, „arányos" termék- és eszközkombinációt létre lehet hozni a lehetségesnél alacsonyabb műszaki, szervezettségi színvonalon is. Végső fokon azonban ezek az arányok aránytalanságot takarnak.

A fejlesztési tevékenységek, ráfordítások arányai felvetik itt is az *időbeli arányosság* kérdését. A műszaki kutatásnak, konstrukciós és technológiai fejlesztésnek, a prototípus gyártásának, vizsgálatainak, az új gyártmány és technológia üzemi bevezetésének nagy a fázisonkénti időigénye, és számolni kell okozati egymásból következésükkel, tehát időbeli egymásutániságukkal. Itt tehát nemcsak ráfordítási és hatékonysági arányosságról, hanem időbeli arányosságról is szó van. Ezek pedig a mai piac egyensúlyi viszonyaiban alig jelennek meg.

Az arányosság megvalósulásának mechanizmusa

Az arányosság kategóriája iskolai tantétellé silányul, ha nem vagyunk képesek feltárni az aránytalanságok keletkezésének, kiéleződésének és megszűnésének módját, okozati rendjét, mechanizmusát. A gyakorlat számára csak akkor lesz ez a kategória kézzelfogható, ha kifejtjük saját belső dinamikájának, érvényesülésének vonalát, feltételeit, eszközeit. Ezzel még a közgazdaságtudomány tulajdonképpen adós.

Az új gazdaságirányítási rendszerre vonatkozó kutatások azonban már megtették a kezdeti lépéseket. Olyan népgazdaságban, ahol a technikai folyamatok tagoltsága, s ebből eredően a társadalmi, az ágazati és a vállalatokon belüli munkamegosztás, valamint a gazdasági egységek elkülönültsége magas fokú, az arányosság megvalósulásának mechanizmusa szorosan kapcsolódik az áru- és pénzviszonyok létéhez, az értéktörvény termelést szabályozó, műszaki fejlesztést ösztönző funkciójához. Szocialista rendben ezeknek a funkcióknak keretet ad egyrészt az ún. „szabályozott piac", másrészt a központi gazdaságvezető szervek népgazdasági tervező, koordináló, sőt utasító tevékenysége.

A termékarányosság és az arányos termékkombináció kialakulásába az állam elsősorban az árak, a pénzügyi, a hitel- és a jövedelemelosztási rendszer segítségével, kedvezmények adásával vagy megvonásával szól bele. Itt a tervgazdálkodás mechanizmusa lényegében piaci mechanizmuson alapul, mivel a piaci viszonyváltozások elég híven és érzékenyen mutatják az aránytalanságok létrejöttét, s elég gyorsan teremtik meg felszámolásuk feltételeit, ösztönzőit.

Már kevésbé bízható a piacra az arányos eszközlekötés és eszközfelhasználás feltételeit megteremtő termelőeszköz-termelés. Itt ugyanis az arányosság időtényezője miatt a piaci feltételváltozások nem tükrözik mindig híven az arányossági megfelelések fokát. Nem bizhatjuk a piacra — s nem is kell rábízni — olyan tömegtermékek termelését (és árát), amelyekre irányuló szükséglet a termelő vagy a személyes fogyasztás szempontjából elsőrendű, lassan változó, s országosan nagyjából pontosan felmérhető. Nyilvánvaló, hogy az országos kenyér-, cukor-, vaj-, nyersvas-, energia- stb. szükséglet elég pontosan felmérhető. Termelési volumenük nem bízható az értéktörvény, a piac játékára; sőt, központi szabályozásuk révén megteremtett viszonylagos bőségük egy piaci mechanizmus működésének alapvető feltétele.

Ugyanígy központilag irányítandó az országos műszaki fejlesztés, így a nagylétesítményi beruházások, a műszaki alapkutatások. Az ilyen tevékenységekre vonatkozó objektív társadalmi igény meg sem jelenik a „piacon" fizetőképes keresletként.

A termékek és a gazdasági tevékenységek zömében az arányosság követelményei a szabályozott piac révén, az értéktörvény funkciói által valósulnak meg. A központi gazdaságvezetés a több tízezer termékre vonatkozóan nem képes megállapítani a termékarányosság követelményeit. Arra vonatkozóan is alig tud valamit mondani, hogy az egyes vállalatokban milyen eszközkombinációt alkalmazzanak. A vállalati forrásokból történő műszaki fejlesztés sem részletezhető központilag. A termékek és tevékenységek közötti, a vállalaton belüli ráfordítások közötti, valamint a vállalatok és gyáregységek közötti kapcsolatokban megjelenő arányok ki fognak esni a közvetlen szabályozás köréből.

Az arányosság — legszélesebb értelemben — azt jelenti, hogy a gazdasági célok, a gazdasági erőforrások (munkaerő, anyag, energia, gép stb.), a gazdasági eszközök (mechanizmuselemek) és a gazdasági feltételek (természeti, külkereskedelmi, jogi stb. feltételek) egymáshoz igazodnak. A célok, erőforrások, eszközök és feltételek közül az eszközök a legmozgékonyabbak, ezt követik az erőforrások. Elég merevek és lassan módosíthatók a célok és a feltételek. Ésszerű tehát az eszközök — a mechanizmuselemek — módosítása és szabályozása, s ennek révén az erőforrások, célok és feltételek alakítása. A gazdasági eszközökkel való központi irányítás jobban megfelel az áru- és értékviszonyoknak, mint az erőforrások fejlesztésének közvetlen központi szabályozása. Alapvető szerepe van tehát az arányosság fenntartásában a szabályozott piacnak, az értéktörvénynek.

Az értéktörvény arányossági funkciója

Az objektív gazdasági célrendszer minősíti a termékeket és a bennük rejlő munkamennyiségeket. A minősítést az értéktörvény funkciói végzik, a piac révén. A termékek minősítése adja azok *társadalmi használati értékét.* A tárgyiasult munkamennyiségek megítélése alakítja át a tárgyiasult munkamennyiséget *társadalmilag szükséges munkamennyiséggé.* A munkamennyiségeknek ezt az „átértékelését" a piac végzi el, elsősorban a tevékenységek arányossági megfelelésének foka szerint.

Az egyes arányossági követelménytípusok a társadalmilag szükséges munkának más és más értelmezését adják. Ezek azonban szerves egységet alkotnak, s *egy viszonyban* — a kereslet és kínálat viszonyában —, valamint *egy számban* — az átlagos árban — fejeződnek ki.

A *termékarányosság* vonatkozásában annyi munka számít társadalmilag szükségesnek, amennyi munka rejlik egy-egy termék teljes tömege szükséges részében. Ha valamiből a társadalmi szükségletnél többet termeltek, akkor a termékfajta össztömegében tárgyiasult munka egy része felesleges. Ha valamely termékből *tartós* és nehezen felszámolható hiány van, akkor a piac a benne rejlő munkamennyiséget „felértékeli".

Az *arányos termékkombináció* vonatkozásában az egyes termékekben rejlő munkamennyiség megítélője az, hogy rá mekkora nemzeti jövedelem vezethető vissza. Népgazdasági átlagban az átlagos munka egységére adott értékű nemzeti jövedelem jut. Ezt nevezhetjük „társadalmilag szükséges jövedelemnek". Ha valamely termékbe kerülő egységnyi átlagos munka az átlagosnál nagyobb nemzeti jövedelemrészt keletkeztet, akkor ez a termék nagyobb társadalmilag szükséges munkát képvisel, mint amennyit tartalmaz. A „társadalmilag szükséges jövedelem" a tárgyiasult munkamennyiség megítélőjévé válik, azt társadalmilag szükséges munkamennyiséggé, az értéknagyság meghatározójává alakítva. *A társadalmi átlagok aktív, szabályozó ereje* hat itt az értéktörvény révén saját alkotóelemeire.

Az *arányos eszközkombináció* vonatkozásában az erőforrások kombinálásával elérhető megtakarítások minősítik a termelési eszközökben tárgyiasult munkamennyiséget. Amelyik erőforrás saját munkatartalmához viszonyítva nagyobb megtakarítást és gyorsabb megtérülést tesz lehetővé, az társadalmilag

hasznosabb, s a benne rejlő munkamennyiség is „felértékelődik", bonyolultabb (több) munkaként hat.

A *műszaki fejlesztési arányosság* tekintetében egységnyi fejlesztési munkamennyiség társadalmi szükségességének fokát az adja, hogy a nemzeti jövedelem milyen növelésének tárgyi feltételeit teremti meg.

Az értéktörvény arányossági funkciója úgy érvényesül, hogy az árarányokat gyakran *tartósan is* eltéríti a ráfordításarányoktól. Ez a tartós eltérés voltaképpen a termékek által képviselt társadalmilag *szükséges* és a bennük tárgyiasult társadalmilag *átlagos* munkamennyiségek tartós eltéréseit tükrözi. Az arányok módosítása gyakran rendkívül időigényes folyamat. Így a tartós árarányeltérések általánosak. A különböző termelési területeken így az átlagos munkamennyiség egységére igen eltérő nyereségrész jut. Az értéktörvény éppen a fajlagos nyereségek eltérésein keresztül tölti be arányossági — termelést és fejlesztést szabályozó — funkcióját. A társadalmi munkakapacitásokat úgy áramoltatja — különösen ahol nincsenek ennek termelési viszonyokban rejlő korlátai —, hogy a tevékenységek mennyiségi és hatékonysági arányai mind jobban igazodjanak az arányosság követelményeihez. Így tendencia van a fajlagos nyereség valóságos átlagolódására. Ez azonban társadalmi szinten soha nem következik be, mert újabb és újabb aránytalanságok keletkeznek.

Az értéktörvény arányossági funkciói csak úgy érvényesülhetnek, ha a vállalatok a szó szoros értelmében önelszámolóak, tehát bevételeikből nemcsak a folyó ráfordításaikat fedezik, hanem a dinamikus szinttartáshoz kellő fejlesztéseket is, valamint a kötelező befizetések, s a különböző alapok forrásait. A vállalatoknak jövedelemszükségletük és -érdekeltségük van. Erre épül az értéktörvénynek az árarányok révén ható szabályozó ereje. Áru- és pénzviszonyok között szinte semmiféle arányosság nem valósulhat meg a tudatosan, központilag szabályozott vállalati érdekeltség közvetítése nélkül.

Az értéktörvény az árarányokon keresztül hat — különböző erővel és közvetlenséggel — a tevékenységi arányokra:

1. a különféle termékek között a kapacitásokat úgy áramoltatja, hogy a terméksszetétel igazodjon a szükségletek összetételéhez;
2. a terméksszetétel közeledjen a nemzeti jövedelem szerinti optimumhoz;
3. a termelési erőforrások olyan kombinációja felé visz, amelynek révén adott összetételű terméktömeg a lehető legkisebb ráfordítást kívánja; s végül
4. a fejlesztési erőforrásokat úgy „osztja el", hogy az azokban rejlő egységnyi átlagos munka jövedelemképző képessége, s annak kihasználási lehetősége a lehető legnagyobb legyen.

Az értéktörvény arányossági funkciója csak olyan árarányok révén érvényesülhet hatékonyan, amelyek a társadalmilag szükséges ráfordításokat tükrözik, tehát érzékeltetik a meglevő aránytalanságokat. A különböző ártípusok szerint képzett, a tényleges ráfordítási arányokhoz igazodó árak az értéktörvény érvényesülését általában torzítják, hiszen a társadalmilag átlagos ráfordításokat társadalmilag szükségesnek tekintik olyan körülmények között, amikor a népgazdaságban sok és tartós feszültség van.

A könnyűipar helyzete és III. ötéves terve*

A II. ötéves terv teljesítése

A könnyűipar II. ötéves termelési tervét teljesítette. A termelés fejlődési üteme a korábbi ötéves periódusokhoz képest lassult. Az évenkénti fejlődés üteme ellentétben a tervvel, az ötéves időszak végére csökkent. A II. ötéves tervidőszakban a termelési érték évenként kb. 1,7 milliárd forinttal nőtt. Az éves terveket évenként 1—2%-kal túlteljesítettük. Az öt év alatti növekedés 37,3% (8,4 milliárd Ft). Számításaink szerint — más mutatókat is vizsgálva — a termelés általában a munkaigényesebb termékek felé tolódott. Az extern termelés kisebb (34%-os) növekedése arra utal, hogy nőtt a tárcán belüli kooperáció, azaz fokozódott a vertikalitás.

A könnyűipar termelése az ipar átlagánál kevésbé nőtt. Csökkent az aránya a termelésben és a belkereskedelem ellátásában, nőtt viszont az exportban való részesedése. A könnyűipar, valamint ezen belül az egyes ágazatok fejlődésének mértéke mind a világ átlagával, mind a baráti államokkal összehasonlítva közepes helyet foglal el.

Öt év alatt az előirányzatnál mintegy 20%-kal szállítottunk többet a *külkereskedelem* részére. Exportunk 1965-ben 1960-hoz képest több mint 70%-kal nőtt. Ezen belül a tőkés export növekedése 78%. A könnyűipar adja az egész ipar tőkés exportjának kb. egyötödét. A devizaegyenlege (az export és import különbsége), amely 1960-ban negatív szaldót mutatott, 1965-re lényegében kiegyenlítődött. Jelentősen javult a demokratikus egyenleg, míg a tőkés némileg romlott, mert a belföldi ellátás növekedéséhez szükséges nyersanyagok nagy részét már nem lehetett baráti országokból importálni.

Évente a termelt ruházati termékek (szövetek, konfekcióáruk, cipők) átlagosan körülbelül egynegyedét exportáltuk. Öt év alatt kivitelünk 600 millió m^2 pamutszövet, 38 millió m^2 gyapjúszövet, 36 millió pár cipő, 13 millió női ruha, kosztüm és kabát volt.

A növekvő export a könnyűipar termékeivel szemben fokozott minőségi követelményeket támasztott és nagyobb mozgékonyságot igényelt. Kedvező jelenség, hogy az átlagosnál gazdaságosabban értékesíthető termékek kivitele növekszik, a kedvezőtlenül értékesíthető termékek exportja általában csökkenő tendenciájú. A baráti államokkal bonyolított választékcsere volumene, 1962-höz képest, több mint hat és félszeresére nőtt.

A *belkereskedelemnek* 5 év alatt a tervezettnél mintegy 2%-kal kevesebbet szállítottunk. Szállításunk 1965-ben lényegében az 1960. évi szinten maradt. A könnyűipar termékeinek jelentős része ruházati termék, így figyelemre méltó, hogy a belkereskedelem ruházati kiskereskedelmi forgalma mindössze 5%-kal emelkedett az előirányzott 15%-kal szemben.

Az export nagymértékű növelése a belföldi igények kielégítését részben kedvezően, részben kedvezőtlenül befolyásolta. A nemzetközi piac fokozott választéki, minőségi igényei a hazai piacra kerülő termékek összetételét is javították. Ellenben a növekvő export mellett keletkezett ún. biztonsági tar-

* Az értékelés általában a Könnyűipari Minisztérium irányítása alá tartozó vállalatok helyzetét tárgyalja, a népgazdasági és nemzetközi összehasonlítások azonban ágazati szinten számítottak.

talék jelentős része belföldön kerül forgalomba; ennek választéka nem minden esetben egyezik meg a lakosság igényeivel. Általában exportcélra használjuk fel azokat a kapacitásokat, amelyekkel a legkorszerűbb termékeket tudjuk előállítani. Az éves tervek készítésénél a belkereskedelemmel egyetértésben megállapítottuk, hogy egyes termékcsoportokból (pl. szintetikus bekeverésű pamut- és fésűsgyapjúszövetek, ezekből készült konfekció, egyes kötöttáruk, rövidárutermékek, bőrönd, bőrdíszműáruk, szőrmekonfekció cikkek) az igények teljes kielégítését nem tudjuk biztosítani. E téren a javulás lassú. Nem tudtunk teljesen eleget tenni részben papírgyártási és nyomdai kapacitás hiánya, részben a devizakeretek szűk volta miatt a csomagolás kultúrája, az adjusztálás tekintetében jelentkező követelményeknek.

Elmaradtunk az ún. *minőségi mutatók* teljesítésétől. A tervezett termelékenységtől 3% az elmaradás. Ennek oka részben az átlagos munkaigényességnek a választékbővítéssel és a fokozódó exporttal összefüggő, mintegy 5—6%-os növekedése. A termelékenység növekedése a termelésnövekedés mintegy 58%-át adta. Költségszínvonalunk az irreális magasan előirányzott 9% helyett csak 3,7%-kal csökkent.

Az előirányzottnál mintegy 10%-kal nagyobb beruházási összeget használtunk fel. Javult viszont az export gazdaságossága, és a beruházások gazdaságossága is általában kielégítő. A forgóeszközök forgási sebessége lényegében az 1960. évi szinten van.

Az egyes *iparágak termelésének* alakulását vizsgálva, a textilipar termelése 35%-kal, a textilruházati iparé 26%-kal, a cipőiparé 28%-kal volt több 1965-ben, mint öt évvel korábban. A pamutipar 53%-kal, a bútoripar 75%-kal növelte öt év alatt termelését. Az átlagos fejlődés mértékét a bútoripar, a könnyűgépipar, a rövidáruipar, a kötszövőipar, a papíripar és a nyomdaipar fejlődése haladja meg, míg az átlag alatt a bőr-szőrmeipar, a gyapjúipar és a len-kenderipar maradnak.

A fontosabb cikkek közül nagyobb mértékű tervtúlteljesítést értünk el a tilolt lenből és felsőbőrből, fésűs gyapjúszövetből, szintetikus harisnyából és kötöttáruból, folyóiratból, napilapból és kartondobozból.

Cellulóztermelésünk az előirányzott mintegy háromszoros növekedésnél némileg kisebb mértékben, két és félszeresére emelkedett. A papírtermelés az előírt 70% helyett csak kb. 26%-kal nőtt a beruházások elhúzódása miatt.

Az igényeknek megfelelően, de a tervezettnél kisebb mértékben fejlődött a kártolt gyapjúszövet, a pamut- és műselyemharisnya, a konfekcionált termékek, a gumicsizma és a tornacipő termelése.

A termelési többlet jelentős forrásai általában a beruházások voltak. Ezeken kívül a műszakszám növelése a len-kenderszövet-, a doboz- és bútorgyártásban, a folytonos üzemre való áttérés a papír- és bútorlapgyártásban, a gépgyorsítás pedig a len-kenderszövetgyártásban hozott nagyobb termeléstöbbletet.

Fejlesztési irányok

A *könnyűipar szerkezete* kedvezően változott. Az átlagosnál nagyobb volt a bútor-, kötszövő-, papír- és nyomdaipar fejlődése, csökkent a textilipar aránya. A papír- és bútoripar termelésnövekedése a hazai ellátás javítását, az import csökkentését tette lehetővé, a kötszövőipar arányának növekedése a korszerű textilipari struktúraváltozást tükrözi, és a nyomdaipar termelésével együtt a hazai igények kielégítése mellett jelentős és gazdaságos exportnövekedést eredményezett. A textiliparon belül csökkent a pamut- és a gyapjúipar, és az általános fejlődési irányzatnak megfelelően nőtt a kötszövőipar aránya. A bőr-szőrmeipar aránya csökkenő, a papíriparé stagnáló. Nem kielégítő a ruhaipar és — a jelentős fejlődés ellenére — a bútoripar termelésének növekedése. Ezen iparágakban a minisztériumi ipar termelése csak felét, illetőleg harmadát adja az országos termelésnek.

A könnyűiparban a keresztmetszeti

arányok általában kiegyenlítettek. Az ipar átszervezése a vállalati vertikalitást jelentősen fokozta. A textiliparban a vertikális vállalatok aránya 44%. Különösen nagy ez az arány a pamut- és len-kenderiparban. Az üzemi vertikalitás a gyapjúiparban a legmagasabb. Az iparági arányokat vizsgálva megállapítható, hogy a rövidáruipar a tervidőszak második felében egyes termékekben nem tudta kielégíteni a konfekcionáló iparágak kellékigényeit, ezért exportját csökkenteni kellett.

A vállalati és üzemi koncentráció 1960 és 1965 között jelentősen emelkedett. Az ipar átszervezése következtében a vállalatok száma több mint felével csökkent. Ennek eredményeképpen az egy vállalatra jutó létszám két és félszeresére (2670-re) emelkedett. 10%-kal nőtt az egy telephelyre jutó létszám is. Míg 1960-ban vállalataink 64%-a, addig 1965-ben már csupán 35%-a volt 1000 fő alatt. A telepek 15%-a foglalkoztat 100-nál kevesebbet, 22%-ának létszáma pedig 1000 feletti. A ruhaipar kivételével minden iparágban emelkedett az egy telepre jutó létszám.

A központi irányelveknek megfelelően törekedtünk az ipar területi elhelyezésén javítani. A nagyobb eredmények elérését nehezítette, hogy a II. ötéves terv előirányzata szerint elsősorban rekonstrukciókat kellett megvalósítanunk és kevés új üzemet létesíthettünk. A tervidőszak során létesített 11 új üzemből vagy üzemegységből 9-et vidéken hoztunk létre. Ennek, valamint a rekonstrukciók és üzemáttelepítések eredményeképpen a Budapesten foglalkoztatottak aránya az 1960. évi 55,5%-ról 1965. évben 50,2%-ra csökkent.

A *termékösszetételre* a textiliparban a pamutfonalak és -szövetek arányának növekedése jellemző. A kötszövőipari termékek aránya emelkedett az alsóruházati termelésben. A szintétikus fonalból készített termékek aránya az alsóruházatnál több mint háromszorosa lett az 1960. évinek.

A bőriparban a termelés összetétele a puhabőr, a cipőiparban a csizma és a férficipő (ez utóbbi a növekvő export miatt) irányába tolódott el. A papír- és nyomdaiparban az átlagosnál gyorsabban fejlődött a csomagolást szolgáló termékek gyártása. A bútoriparban a modern bútorok 1960. évi 10 százalékos aránya 50 százalékra ugrott. A pozdorja-bútorlap gyártása háromszorosa lett.

A II. ötéves terv időszakában több *új, korszerű gyártmány* termelését kezdtük meg, illetve növeltük gyors ütemben. A jelentkező igényeket teljesen ezekből a termékekből nem tudtuk kielégíteni. Nőtt a nemeskikészítésű pamutszövetek (3-ról 6 százalékra), a szintétikus bekeverésű fésűsgyapjú szövetek (3-ról 24 százalékra) aránya. Gyorsan nőtt a műbőrtermelés és a nem szőtt termékek előállítása, valamint a szintétikus, elsősorban poliamid alapú szövetek készítése a selyemiparban.

Megkezdtük a nyomott és jacquard mintás kötöttáruk termelését; megvalósítottuk a varrás nélküli női és a színmintás férfi harisnya gyártását. A ruhaiparban megjelentek a rugalmas kikészítésű, valamint a habhátú anyagokból készült termékek, a cipőiparban a vulkanizált eljárással készült utcai cipők. A bútoripar megkezdte az ún. svéd falak, modern konyhák és szobagarnitúrák gyártását. Eközben stabilizálódott a termékek minősége.

Jelentős változás következett be a felhasznált anyagok összetételében is. A textiliparban a mesterséges szálak felhasználási aránya 20 százalékra, ezen belül a szintétikus anyagoké kétszeresére nőtt. A bútoriparban a korszerűen felületkezelt bútorlapok aránya a tervidőszak végén 91 százalék volt.

Bővült a könnyűipar hazai nyersanyagbázisa. A danulongyártás megindult; a tilolt len- és kendertermelés megkétszereződött; a mosott gyapjú előállítása 30 százalékkal nőtt. A papíriparban és a bútoriparban is emelkedett a hazai anyagok felhasználási részaránya.

A tervidőszak alatt több *új technológiai eljárást* vezettünk be. Jelentős volt a fejlődés a pamutfonodákban és a rostiparban. Korszerűsítettük a gyapjúipar gépparkját. A gyűrűs fonóorsók

aránya a fésűsfonodákban 75-ről 100, a kártolt fonodákban 6-ról 30 százalékra nőtt. A papíriparban az új Dunai Szalmacellulózgyárban korszerű szulfátos eljárással, folyamatos technológiával állítunk elő cellulózt. A papírfeldolgozó-iparban az eddigiekhez viszonyított kétszeres teljesítményű hullámlemezgyártó gépet, a színes képes folyóiratok számára korszerű nyomógépet állítottunk be. Az új korszerű technológiák közül fontosak a ruhaiparban a ragasztásos és a hegesztéses technológia, a bőriparban az automatizált festékszórás, a cipőiparban a ragasztásos technológia.

A technológiai korszerűsítés és a géppark felfrissítése azonban elég lassú; gépparkunk többsége korszerűtlen.

Munkaerő- és eszközgazdálkodás

A könnyűipar *létszáma* a tervidőszak alatt 14,8%-kal (30 000), a munkások létszáma 15,3%-kal, az alkalmazottaké 10,1%-kal, az ipari tanulóké pedig 33,2%-kal nőtt. Az 1000 munkásra jutó alkalmazottak száma az 1960. évi 207-ről 197-re csökkent (az egész iparban ez a mutató 280-ról 288-ra nőtt). Az alkalmazottakon belül a műszakiak száma csak 2,7%-kal nőtt. Arányuk és a mérnökök aránya is csökkent. Az adminisztratív dolgozóké viszont 30,7%-kal, tehát a munkáslétszám növekedésének kétszeresével emelkedett. Ennek oka elsősorban az ügyvitel nem kielégítő gépesítése.

A munkások ledolgozott munkaideje csökkent, amennyiben a le nem dolgozott munkanapok száma a központi intézkedések (szabadság stb.) következtében 41,7 napról 44,7 napra nőtt.

A munkások *munkaerő-forgalma* igen nagy. Csak a tervidőszak végén volt javulás az 1964. évi központi intézkedések hatásaként. Évi 6000 létszámnövekedéshez kb. 50 000 új dolgozót kellett felvenni. Ennek főbb speciális könnyűipari okai: a dolgozók kétharmada nő; az éjszakai munka (főleg nőknél); az alacsonyabb munkabér; az egyéb szektorokba történő elszivárgás (szövetkezetek).

Néhány területen különösen az utolsó években létszámhiány jelentkezett. Elsősorban Budapesten — különösen a harmadik műszakban — egyes időszakokban több gép állt.

A munkások átlagkeresete mintegy 15%-kal alacsonyabb az ipar átlagánál, az időszak alatt 9%-kal nőtt.

A II. ötéves terv időszakában a könnyűipar több területén javultak a dolgozók munkakörülményei. A rostiparban alagútáztató berendezések és turbinák beállításával, továbbá egyes bőripari rekonstrukcióknál gépesítettük a nehéz testi munkát. Továbbiakban különösen tárolási és raktárhelyzetünk javítása és a szállítás gépesítése tenne lehetővé jelentős változást.

Több, az egészségre ártalmas munkahelyen rövidített munkaidőt vezettünk be.

A könnyűiparban magas a *berendezések extenzív és intenzív kihasználása.* A papírgyártóiparban, egy pamutfonodában és két bútorlapgyárban négyváltásos folyamatos üzemeltetést valósítottunk meg. A könnyűiparban általános a három-, illetőleg a konfekcionáló iparágakban és a bútoriparban a kétműszakos termelés. A berendezések intenzív kihasználása nemzetközi összehasonlításban is magas színvonalú.

A berendezések nagy időkihasználása helyenként nehezíti a divatigényekhez való rugalmas alkalmazkodást (pl. a textilkikészítő iparban). A gépi berendezések fajlagos teljesítményének magas színvonalát esetenként csak a munkatermelékenység, esetleg a minőség rovására értük el.

A termelés fejlesztését meglevő üzemekben, azonos üzemterületen, új gépek és berendezések beállításával és *rekonstrukciók* révén a textiliparban mintegy 70%-ban, a ruházati iparban 90%-ban, a cipőiparban 80%-ban biztosítottuk.

A II. ötéves *beruházási tervet* a könnyűipar 110%-ra, az éves terveket összesen 94%-ra teljesítette; 5 év alatt összesen 8230 millió Ft-ot ruházott be.

A végrehajtott beruházások sok tekintetben eltérnek a tervben szereplőktől; a tervezett másfélszáz beruházás helyett háromszáz beruházást hajtottunk végre. Az eredeti beruházási

tervtől való eltérések főbb okai: a belés külkereskedelem igényeinek változása, a fizetésimérleg-javító beruházások megindítása, továbbá a mezőgazdasági termesztési többlet feldolgozása.

Ütemtelenséget okozott a tervidőszak folyamán a tervezési és építkezési kapacitáshiány. Hosszú a beruházások előkészítési ideje. A tervezettnél általában később kezdődnek és végrehajtásuk tovább tart. Ezért nincs meg az építés és a gépbeérkezések között a tervezett összhang. Némely esetben a beruházás végrehajtását épületszerkezetek importjával meg lehetett gyorsítani.

Az előkészítési hiányosságok, a tervezés elhúzódása, az importgépek árának növekedése, a kiegészítő beruházások beépítésének utólag felmerült szükségessége és a tervezett költségek növekedése miatt számos esetben vált szükségessé a jóváhagyott program módosítása. A beruházási keretek kötöttsége miatt sok beruházás a következő tervperiódusra húzódott át. Különösen a nem termelő jellegű beruházások szorultak ilyen módon háttérbe.

A költségvetési juttatásokon kívül jelentős összegű beruházás valósult meg egyéb forrásból (saját forrás 1232 millió Ft, ebből felújítás 766 millió Ft).

Nagy a gépi beruházások aránya (70%). A gépek mintegy háromnegyed részét külföldről szerezzük be, mivel Magyarországon számottevő könnyűipari gépgyártás nincs. A beszerzett gépek műszaki színvonala a gazdaságosságot és a devizális szempontokat is figyelembe véve kielégítő. A tervidőszak végén üzembehelyezett beruházások gépi berendezései jobban megközelítették az élenjáró színvonalat, mint a korábbiak.

Beruházási kereteinknek kb. 34%-át a pamutipar és kb. 24%-át a papíripar fejlesztésére fordítottuk. 7—8%-os arányban részesült a gyapjú- és a lenkenderipar, 5—6%-ban a kötszövő és a bőr-cipőipar, míg a többi iparágak részesedése 1—3% között mozgott.

A pamutiparban valamennyi fonodát rekonstruáltuk. Korszerűsítettük a tisztító-üzemeket és nagynyújtású nyújtóművekkel szereltük fel a gyűrűsfonó-gépeket. A szövödék egy részét automatizáltuk és Szegeden 1440 gépes automata szövödét hoztunk létre. Négy kikészítőgyárat is rekonstruáltunk.

A beruházások közül jelentősek még: a Nagylaki Bútorlapüzem, a Pécsi Bőrgyár fejlesztése és az Athenaeum Nyomda beruházása.

Az *állóeszközök értéke* 5 év alatt 6,5 milliárd Ft-tal (43%) növekedett; ezen belül a gépek és berendezések állománya 54%-kal nőtt. A végrehajtott beruházások értéke az állóeszközök bruttó értékének 36,5%-át teszi ki. A könnyűipari átlagot meghaladó az arány a kötszövő-, a papír-, a nyomda- és a ruhaiparban, míg átlag alatti a selyemipar.

A könnyűipari állóeszközök nagyobb része korszerűtlen, és — mivel az egyébként is alacsony értékhatár alatti beruházások (a befizetett beruházási hányad alig fele) jelentős részét nem cserére, hanem termelésbővítésre használtuk fel — avultságuk az öt év alatt még fokozódott (a nettó és bruttó állóeszközérték aránya az állami iparban 65%, a könnyűiparban 1960-ban 59%, 1964-ben 56%). *A könnyűipari gépek átlagkora 23,7 év.* A 35 évnél régibb gépek aránya 37%. A könnyűipar gépeinek átlagos kora 34%-kal magasabb, mint az állami ipar gépeié. A géppark igen lassan cserélődik. Ha az elmúlt 5 év gépselejtezési adatai alapján a gépcseréket ilyen arányban végeznénk, a könnyűipar gépparkja csak mintegy 40—60 év alatt cserélődne ki.

Néhány iparág berendezéseinek jelentős része korszerű (cipő-, konfekció-, kötszövő- és bútoripar, fonodák). Korszerűtlen a szövő-, textilkikészítő-, papír- és nyomdaipar gépi berendezéseinek jelentős része. Gépparkunk korszerűtlensége némely esetben a technológiai eljárás korszerűtlenségét is meghatározza. Helyenként akadályozza vagy csak költséges eljárással teszi lehetővé korszerű gyártmányok előállítását.

Az energetikai berendezések műszaki színvonala a technológiai berendezésekénél is alacsonyabb. 125 olyan kazánnal rendelkezünk, amelyek 60—70 évesek. A tervidőszakban a végre-

hajtott kazáncserék ellenére sem javult a helyzet.

Épületeink állaga nem kielégítő. Sok az elavult épület. Jelentős összegeket kell fordítanunk a régi épületek helyreállítására, különösen a pamutiparban.

Nem kielégítő a raktárhelyzet. A termelés kb. 37%-os növekedésével szemben a raktártérfogat csak mintegy 13%-kal nőtt. A raktárak belső berendezése zömmel korszerűtlen. Kevés a korszerű anyagmozgató berendezés. Sok helyen kell a termelő üzemrészekben, folyosókon és a lépcsőházakban anyagot, sőt készárut tárolni.

Gazdaságosság

Az élő munka *termelékenysége* a műszaki szervezési intézkedések, a technológiai változtatások eredményeképpen 20%-kal nőtt. A termelés termelékenységgel fedezett részaránya az előző időszakhoz viszonyítva 37%-ról 58%-ra emelkedett. A munkaigényesség mintegy 5—6%-kal nőtt, ami elsősorban a korszerűbb, igényesebb termékek arányának növekedéséből, az exportigények és ezzel a magasabb minőségi követelmények fokozódásából, valamint a gyártási sorozatnagyságok csökkenéséből adódik.

A termelékenységnövekedés a selyemiparban, a rövidáruiparban és a bútoriparban jóval meghaladja az átlagot. A bőr-szőrmeipar termelékenysége 5%-kal csökkent. Ez a gyártmánystruktúra változásából — a munkaigényesebb puhabőrtermelés irányába való eltolódásból — adódik.

Az átlagnál nagyobb mértékben fedezte a termelés növekedését a termelékenység növelésével a selyemipar, a len-kenderipar, a nyomdaipar, a rövidáruipar és a gyapjúipar. Különösen alacsony a részarány a bőr-szőrmeiparban és a papíriparban.

A könnyűipar *költségszintje* 3,7%-kal csökkent; a költségszint-csökkentés üteme évről évre kisebb, kivéve az 1965. évet, amikor a központi takarékossági intézkedések hatására újra nőtt. Az átlagot meghaladó csökkentést ért el a selyemipar, könnyűgépipar, a rövidáruipar és a cipőipar. Költségszint-emelkedés egy iparágban sem volt.

A csökkenés üteme a költségek mintegy kétharmadát kitevő anyagköltségnél a legnagyobb (1,5%). A mintegy ötödrészt képviselő bérköltségek csökkenése 1,4%-os. A közvetett költségek csökkenése nem kielégítő.

A könnyűipar *akkumulációja* 1965-re összehasonlítható adatok alapján mintegy 400 millió Ft-tal csökkent. (Az összes csökkenés kb. 3 milliárd Ft, mivel 1965-től a külkereskedelemnek átadott termékek után nem kell forgalmi adót leróni, a különbség tehát a külkereskedelmi árkiegyenlítés változásában jelentkezik.) Az akkumuláció alakulása nem kielégítő, mert 1964-ig — a konstrukció változásáig — a termelés 31%-kal, az akkumuláció pedig 27%-kal nőtt.

E viszonylagos csökkenés elsősorban az akkumuláció 30—40%-át képviselő forgalmi adó arányának folyamatos csökkenéséből adódik, és a magas forgalmiadó-hányaddal dolgozó iparágak (textilipar, pamutipar) árcsökkenésének, továbbá a termékösszetétel-változásnak következménye. A forgalmi adó csökkenését a kisebb súllyal szereplő vállalati eredmények kb. 54%-os javulása sem tudta ellensúlyozni.

A vállalati eredményjavulásnak megfelelően a kifizetett nyereségrészesedés az 1960. évi 15,2 napról — a tervidőszak folyamán bekövetkezett állandó csökkenés után — 1965-ben 18,7 napra nőtt.

Az *állóeszköz-kihasználás* mutatója mind az összes állóeszközértékre, mind a gépi berendezések értékére vetítve csökkent; a csökkenés a gépek értékére vetítve nagyobb. A berendezések időkihasználása és az egységre jutó teljesítmény már a tervidőszak elején is magas volt, így jelentős javulás nem volt elérhető. A gépi mutató csökkenése elsősorban új gépek árának aránytalan — a teljesítménynövekedésnél nagyobb mértékű — emelkedésének következménye. A gépárak növekedésének oka az általános piaci helyzet alakulásán kívül a gépek bonyolultságának és műszerezettségének, valamint

a vasipari alapanyagok árának a növekedése.

Az *export gazdaságosságának* vizsgálata azt mutatja, hogy a tőkés exportgazdaságossági „G" mutató az iparágak zöménél javult (kivételt képez a rövidáru- és a bútoripar), és így a könnyűipar egészénél is javulás tapasztalható (1960 : 62; 1964 : 53), bár az értékelés az átszámítási kulcsok gyakori változtatása miatt eléggé bizonytalan. A javulást elsősorban az eladási egységárak emelkedése eredményezte. Az alapanyagárak a tervidőszakban általában hullámzó képet mutatnak, míg a belföldi ráfordítások inkább csökkenő tendenciájúak.

Az üzembehelyezett *nagyberuházások gazdaságosságának* utólagos vizsgálata azt mutatja, hogy a beruházások kivitelezési időtartama általában hosszabb a tervezettnél, ami zömmel késedelmes gépbeérkezésből és építőipari kapacitáshiányból adódik. A megvalósítási költségek főleg a régebben megkezdett beruházásoknál voltak magasabbak a tervezettnél, a túllépések száma és összege csökkenő tendenciájú. Az előirányzott termelési és gazdaságossági szintet a vállalatok a beruházás után — kevés kivételtől eltekintve — elérték.

Feladatok a III. ötéves terv időszakában

III. ötéves tervünk az előzőekben ismertetett értékelés alapján adódó problémákból kiindulva a könnyűipar termékeit felhasználók — elsősorban a bel- és külkereskedelem — várható szükségletei és a beruházási lehetőségek alapján készült. A terv főbb fejlesztési koncepciói — a stabil gazdaságpolitikának megfelelően — nem térnek el lényegesen a II. ötéves terv fejlesztési irányától.

A könnyűipar legfontosabb feladata a *lakosság* igényeinek kielégítése a fizetőképes keresletnek megfelelő mértékig, a fogyasztók igényeinek megfelelő összetételben, minőségben és választékban.

A terv szerint a minisztériumi ipar belkereskedelmi szállítása mintegy 14%-kal nő. Ez a növekedés a tervezett reáljövedelem-növekedéshez, valamint az egyéb szektorok szállítási feladataihoz és az importhoz igazodik.

A tervek szerint a főbb cikkekből az egy főre jutó fogyasztás (belföldön felhasznált termékmennyiség) a következőképpen alakul:

Megnevezés	1960.	1965.	1970.
Pamutszövet m²	13,4	13,3	14,9
Gyapjúszövet m²	2,6	2,2	2,6
Selyemszövet m²	2,0	2,0	2,4
Len-kenderszövet m² ...	2,3	2,9	3,3
Kötöttáru kg	0,7	0,8	1,0
Bőrcipő pár	1,7	1,8	2,0

Egyes cikkekben (pl. gyapjúszövet, kötöttáru, cipő) közeledünk a fejlett országok már elért színvonalához, a főleg hazai alapanyagú len-kenderszövetekben meghaladjuk azt, míg pamutszövetben jelentősen elmaradunk ezektől az országoktól.

Az átlagot meghaladó mértékben növekszik a szintetikus harisnya-, a kötöttáru-, valamint a bútorellátás. A méteráruk tervezett belkereskedelmi szállítási volumene 1970-ben az 1965. évinél alacsonyabb lesz, a konfekcióellátás pedig mintegy 20%-kal nő.

A gazdaságirányítási rendszer átalakításának várható kihatásai miatt nehéz konkrétabban megbecsülni az egyes cikkekből jelentkező keresletet. Hozzájárul ehhez az 1966. II. 1-én végrehajtott ruházati árleszállítás is, amelynek kihatásait még nem lehetett teljesen objektíven felmérni, mivel az első hónapok keresletének alakulása nem ad kellő támpontot megbízható távlati következtetéshez. Az utóbbi években a belkereskedelemben sikeresen alkalmazzák a különféle operatív módszereket, szezonvégi kiárusításokat stb., ami ugyancsak nehezíti a statisztikai adatok alapján való tervezést. Így szükség lesz majd arra, hogy az egyes időszakok konkrét igényeinek részletesebb felmérése során a változó, pl. esetleg növekvő konfekció iránti kereslet kielégítésének módját megtaláljuk.

A belföldi választéki igények kielé-

gítésénél természetszerűen nem csupán a belföldi ipari termelést, hanem a széles körű nemzetközi munkamegosztásból adódó lehetőségeket is figyelembe kell majd venni (fogyasztásicikk-import, választékcsere stb.). A választékigények kielégítésében egyes termékeknél — kapacitáskorlátok miatt — továbbra is az export aránya lesz a meghatározó.

A könnyűipar jelentősége az *exportban* nem csökken, sőt a tervek szerint az export aránya a termelésben 26%-ról 27,5%-ra emelkedik és 1970-ben 29%-kal haladja meg az 1965. évi színvonalat. A baráti országokban is jó nevük van a magyar fogyasztási cikkeknek, keresik azokat, így exportjuk közel 50%-kal nő.

Elsősorban a gazdaságos export fokozására kell törekednünk. Cél a gazdaságos devizahozam növelése. Ezt a termékek minőségének állandó szinten való tartásával, javításával, a vevők jogos igényeinek minden irányú kielégítésével (pl. adjusztálás, csomagolás), a határidők pontos betartásával lehet elérni. Kihasználva az ipar tradícióit, gyártási bázisát, a szakemberek, munkások és műszakiak tapasztalatait, elsősorban a magas képesítésű munkát, nagy műszaki és gyártási kultúrát igénylő, kiváló minőségű, korszerű és keresett termékek gyártását és exportját célszerű tervezni.

A fejlődő országok bővítik textilipari termelésüket — legtöbbször saját alapanyagból —; kielégítik hazai szükségleteiket, sőt fokozatosan exportálókká lesznek. Ezzel az alacsony bérű konkurrenciával szemben a fejlett országok magasabb minőségű termékek gyártására rendezkednek be. Ezt az utat kell nekünk is követnünk.

Így az átlagnál nagyobb mértékben tervezzük növelni a finomabb és fésűs fonalból készült, szintetikus szálat tartalmazó, nagy színszámú, nemes kikészítésű szövetek és azokból előállított ruházati termékek, gyapjú kötöttáruk, korszerű eljárással készült jó minőségű cipők, szőrmeáruk, korszerű műbőrök és belőlük készült díszműáruk, nyomdatermékek exportját.

Ezzel szemben csökkenteni célszerű az egyszerű, kis műszaki és gyártási kultúrát igénylő termékek és féltermékek exportját. A terv szerint csökken a kevésbé gazdaságos pamutszövet- (az export aránya eddig 50% körül volt) és zsákexport. Egyes területeken ezen cikkekből még a belföldi szükségletet is importból kívánatos fedezni és a felszabadult termelőerőkkel gazdaságosan exportálható termékek termelését fokozni.

Az exportstruktúra javítását célozza, hogy a termékek minél magasabb feldolgozási fázisban való értékesítésére törekszünk, tehát nyers szövet helyett kész szövetet, kész szövet helyett konfekcionált árut tervezünk nagyobb arányban exportálni.

A könnyűipari termelés több mint kétharmadát a bel- és külkereskedelem kapja. A többi szükségleteket is felmérve, a könnyűipar *termelése* az ipar átlagánál kevésbé, mintegy 22%-kal nő. Ezzel részaránya az iparban az 1960. évi 21,3%-kal és az 1965. évi 19,9%-kal szemben 18,2%-ra csökken.

Az átlagot jelentősen meghaladó mértékben nő a papíripar termelése (62%). A textil- és textilruházati ipar termelése 21%-kal, a bőr-szőrme-cipőiparé 18%-kal emelkedik. A papíriparnak az átlagot jelentősen meghaladó növekedési üteme elsősorban a csomagolóanyagokban mutatkozó keresletnövekedést követi. A papír csomagolóeszközök felhasználásával számos területen lehet például fát helyettesíteni. Még az ilyen mértékű növekedés mellett is jelentős papírimportra szorulunk. A bőripar az átlagnál kisebb mértékű fejlesztésének oka a magas eszközigényesség és importanyagainak zömmel tőkés eredete.

Legfontosabb termékeinket vizsgálva a szövettermelést — 1965-höz képest — 1970-ig 11%-kal 460—480 millió m^2-re, a kötöttárukét 36%-kal, 14—15 ezer t-ra, a bőrcipőkét 19%-kal, 30—31 millió párra, a papírtermelést 73%-kal, 290—310 ezer t-ra tervezzük növelni. Az átlagos mértéket jelentősen meghaladóan nő a félkésztermékek közül a cellulóz, formatalp, pozdorjabútorlap, papír, tilolt len és a fésültszalag termelése. A késztermékek közül különösen magas a nem szőtt termékek, szintetikus harisnyák, műbő-

rök, bútorok, kötöttáruk, fésűs gyapjúszövetek és bőrkesztyűk termelésnövekedése. Az átlagosnál nagyobb mértékű felfutást a jó exportgazdaságosság, hosszú lejáratú szerződési kötelezettségeink, valamint a hazai igények indokolják. Az átlagosnál alacsonyabb termelésnövekedést az export kevésbé gazdaságos volta és az igényhiány magyarázza.

Az ismertetett fejlődési arányok alapján a könnyűipar strukturális változása megfelel a távlati fejlesztési koncepcióknak. Nő a könnyűiparon belül a papír- és a bútoripar aránya, csökken a textiliparé. A textiliparon belül a fejlett ipari országok tapasztalatainak, a korszerű textilstruktúrának megfelelően nő a kötszövő- és a selyemipar aránya. Törekednünk kell a korszerű réteges ruházkodási szokásoknak megfelelő könnyebb ruházati cikkek, cipők stb. előállítására. A termelő szektorok (minisztériumi ipar, helyi állami ipar, szövetkezeti ipar), közötti arány lényegében változatlan marad; viszonylag alacsony marad a minisztériumi ipar részaránya a bútortermelésben (kb. egyharmad) és a textilruházati iparban (kb. fele).

Növeljük a *korszerű technológiai eljárások* arányát (nemes kikészítés, nem szőtt eljárások, kötszövő technológia, ragasztott ruhák és cipők, vulkanizált cipők, korszerű felületnemesítéssel készített bútorok stb.), felhasználva a nemzetközi tapasztalatokat, a KGST-országokkal való együttműködési lehetőségeket, kutatási eredményeket.

Folytatódik a tervidőszakban az anyagstruktúra korszerűsítése. Különösen jellemző erre a textiliparban a *mesterséges szálasanyagok* felhasználásának növekvő aránya. A textilipar szálasanyag-összetétele a tervek szerint a következőképpen alakul (%):

Megnevezés	1960	1965	1970
Természetes szálasanyagok	79	76	70
Vegyi szálasanyagok ...	21	24	30
ebből: szintetikus	2	3	7

A vegyi szálasanyagok tervezett egyharmados aránya megfelel a korszerű textilstruktúrának. Jelentős a szintetikus szálasanyagok arányának növekedése is, de még így sem éri el a fejlett ipari országok 10%-on felüli részarányát.

Legjelentősebb *fejlesztési elképzeléseink* a könnyűiparban: a Lábatlani Papírgyár, új kartongép (a tervidőszak végén); a papírfeldolgozás fejlesztése, a műbőrgyártás fejlesztése, a selyemipari termelés bővítése; a majd minden kötszövőüzemben tervezett bővítő és rekonstrukciós jellegű beruházások; a polieszter szintetikus szál fokozott felhasználását célzó beruházások; a pamut- és gyapjúiparban a kikészítő gyártás további rekonstrukciós munkálatai, a műszaki célokat szolgáló szövetek termelésének bővítése és ezzel kapcsolatos egyéb beruházások a rosttermelésben, valamint a kender- és jutaiparban, a gyapjúszövödék és kikészítők rekonstrukciója, nyomdai rekonstrukciók stb.

Az ismertetett termelési és fejlesztési feladatok megvalósítását mintegy 9 milliárd Ft *beruházás* támasztja alá. Ezen beruházási összeg felhasználási céljait erősen behatárolják az 1966 előtt megkezdett beruházások befejezéséhez szükséges összegek (figyelembe véve a tervszerűtlen áthúzódásokat is), egyes már korábban elhatározott jelentős beruházások (elsősorban a papíriparban), valamint a baráti országokkal megkötött hosszú lejáratú szerződések. Ha mindezekre a célokra szükséges, lényegében lekötött beruházási összegeket, valamint az ún. limit alatti, előre nem tervezhető kisebb beruházásokat levonjuk, úgy legfeljebb a beruházási összeg harmada-negyede az, ami felett további gazdasági megfontolások alapján dönteni lehet. Ezen fennmaradó összegből elsősorban a fizetési mérleget gyors ütemben javító, viszonylag kevés építést igénylő beruházásokat állítottunk tervünkbe. Későbbiekben még vizsgálni kell majd, hogy megfelelő értékesítési lehetőségek és kedvező megtérülés esetén nem célszerű-e egyes — most kerethiány miatt nem tervezett, de gazdaságos — beruházásokat is megvalósítani (pl. poz-

dorjabútorlap-gyártás további bővítése).

A beruházások építési részaránya az előző ötéves időszakhoz képest nő. Mig akkor a beruházási összegnek mintegy negyedrésze volt építési beruházás, most csaknem harmadrésze lesz ilyen. Ennek oka elsősorban a papíriparban végrehajtott nagy beruházások erős építkezésigényessége, valamint az, hogy egyes feldolgozó ágazatokban (konfekció) a termelés bővítését nem lehet gépcserékkel megoldani.

Kedvező, hogy 1966—67-ben olyan beruházásokat tudunk a tervbe beállítani, amelyek műszaki előkészítése előrehaladott állapotban van és így a megvalósítás feltételei meglesznek.

A fejlesztést elsősorban a meglevő üzemekben tervezzük végrehajtani, jobban közelítve ezáltal a gazdaságos, optimális üzemméretet. Budapesten a beruházások célja elsősorban a munkaerő-felszabadítás. Új üzem létesítésére a tervidőszakban csupán a papíriparban kerül sor, a Lábatlani Papírgyár és új feldolgozó üzem megépítésével.

A fejlesztést lehetőleg baráti országokban előállított korszerű gépekkel tervezzük megoldani, legtöbb esetben a régi gépek cseréjével, selejtezésével.

A tervezett új fejlesztésekkel egyidejűleg megoldódnak ezekben az üzemekben a nem termelő létesítmények elmaradása miatt fennálló gondok. A többi régi üzemben azonban az ilyen irányú problémákat csak minimális mértékben sikerül megoldani, ezért az egész könnyűipar területén csak lassú ütemben tudjuk felszámolni elmaradásunkat az energiaszolgáltatás és -átvétel, épületállapot, raktározás, anyagmozgatás, ügyvitelgépesítés, a szociális és egészségügyi létesítmények, a munkások munkakörülményei területén.

Jelentős feladatok állanak a könnyűipar előtt a *gazdaságosság* javításában. A legnagyobb eredményt itt a gyártmányösszetétel átalakítása hozhatja. A poliészter szálak fokozott felhasználására kidolgozott program szerint például lényegében azonos termelő területen és létszámmal több mint kétszeres hozamot lehet elérni. A könnyűiparban a gazdaságosság javításának útja általában nem elsősorban a költségek egyoldalú csökkentésében keresendő, hanem azt kell célul kitűzni, hogy a ráfordítások és az árösszeg aránya alakuljon kedvezően (ráfordítások közé értve a lekötött álló- és forgóeszközöket is).

A könnyűipar termelékenységi színvonala nem kielégítő. A műszaki adottságokból eredő problémákon kívül hozzájárul ehhez a nem termelő létszám magas aránya is. A termelés jobb megszervezésével, az ügyvitel gépesítésének fokozásával, a munkaerők stabilizálásával, a munkaerő fluktuációs csökkentésével, a munkafeltételek és munkakörülmények javításával kell elérnünk, hogy a termelés növelésének legalább háromnegyed részét a termelékenység növelésével lehessen hozni.

A könnyűipar rengeteg divatcikket állít elő. Gyorsan, rugalmasan kell alkalmazkodni a *piac* változó követelményeihez. Ez elsősorban nem beruházásokat, fejlesztést igényel, bár kétségtelen, hogy egyes területeken — például a kikészítőgyárak egyes keresztmetszeteiben — bizonyos kapacitástartalékok is szükségesek. A gazdálkodási módszerek változtatásával együtt a szemlélet olyan átalakítására is szükség van, amely megfelelően értékeli az időtényezőt és fokozza a rugalmasságot. Segíti a gyors alkalmazkodást, hogy a könnyűipari vállalatok jelentős része az 1963. évi átszervezés óta vertikális. Ez lehetővé teszi az üzemek közötti kooperáció javítását. A kialakult nagyvállalatok egy része nehézkes. A következő időszak feladata megtalálni azokat a belső szervezési módszereket, amelyekkel képesek lesznek felvenni a versenyt a kisebb üzemek operativitásával.

Simán Miklós

Szun Je-fang nézeteinek bírálata

(Zsenmin Zsipao, Peking, 1966. augusztus)

Az 1959-ben hazánkban is járt Szun Je-fangot,* a Kínai Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének a közelmúltban leváltott vezetőjét az utóbbi időben éles hangon bírálják a kínai sajtóban. „A közgazdaságtudomány területén Szun Je-fang és mások egész rendszert képező revizionista zagyvalékkal álltak elő" — írta júniusban „Éljen a nagy proletár kulturális forradalom" című szerkesztőségi cikkében a Kínai Kommunista Párt elméleti folyóirata, a „Vörös Zászló". Majd így folytatta: „Ellenezték, hogy Mao Ce-tung eszméi, a politika irányítsanak, amellett voltak, hogy a nyereség és a bankjegy irányítson. Azzal a hiú reménnyel áltatták magukat, hogy megváltoztathatják a szocialista termelési viszonyokat, a szocialista vállalatokat kapitalista vállalatokká alakíthatják át."

Szun Je-fang részletesebb bírálatára augusztus folyamán került sor, amikor a Zsenmin Zsipao több nagy terjedelmű cikkben foglalkozott nézeteivel. Ezek közül kiemelkedik az augusztus 8-án közzétett idézetgyűjtemény Szun Je-fang beszédeiből és írásaiból, s ezek augusztus 10-én megjelent bírálata. Mindkettőt Kung Ven-seng állította össze.

A „Szun Je-fang »elmélete« revizionista zagyvalék" című idézetgyűjteményhez a Zsenmin Zsipao szerkesztősége külön bevezetőt is készített: „Szun Je-fang csontja velejéig gyűlölte a pártot, a szocializmust" — írja a „Vörös Zászló" említett cikkének idézése után a bevezető. — „Minden alkalmat megragadott, hogy gonosz támadást indítson a párt, a proletárforradalom ügyének különböző területei ellen, hogy széltében hirdesse a nyereség, a bankjegy irányítását, s más efféle revizionista nézeteket. Fáradságot nem kímélve árulta az SZKP vezetőinek egész rendszert képező revizionista zugportékáját, s szemérmetlenségében még azt is kijelentette, hogy az ő elmélete a szovjet revizionista udvari tudós Liberman elméleténél is következetesebb. Egy célja volt csak, azzal a hiú reménnyel áltatta magát, hogy hazánkban kapitalista restaurációt hajthat végre, burzsoá diktatúrát valósíthat meg... Szun Je-fang revizionista zagyvalékai annak idején bírálatban részesültek. Semmiféle jelét nem mutatta azonban annak, hogy bűnét beismerné, sőt, elbizakodottsága a végletekig fokozódott, s azt hirdette, hogy végigviszi velünk a harcot. Szun Je-fang, ez a negatív tanár, valóban nagyszerű politikai órát tartott nekünk. Még mélyebben átérezteti velünk, hogy a jelenleg folyó nagy proletár kulturális forradalom életre-halálra menő osztályharc. Ebben a küzdelemben a makacs, magukat megváltoztatni nem akaró, pártellenes és szocializmusellenes elemekkel szemben semmi könyörületnek nincsen helye."

A Szun Je-fang „bűneit" illusztráló összeállítás ezután három fő csoportra osztva közli az idézeteket. Az elsőben azok vannak, amelyek a „kapitalista politika vezérelvét dicsőítik, a proletárpolitika vezérelvét ellenzik", a másodikban azok, amelyek „gonoszul támadják az általános irányvonalat, a nagy ugrást, a népi kommunát", a harmadikban pedig azok, amelyek „a revizionista gazdasági irányvonalat terjesztik, hiú ábrándokat szőnek a kapitalista restauráció megvalósítására".

Szun Je-fang már az 1958. évi nagy ugrás idején leszögezte egyik írásában: „Mi az idealizmus a politikai gazdaságtanban? Az a nézet, amely tagadja vagy lebecsüli az objektív gazdasági törvényeket; vagyis az a nézet, amely a politikát és gazdaságot szembeállítja; amely nem objektív gazdasági törvényekkel magyarázza a gazdasági jelenségeket és problémákat, hanem ellenkezőleg, politikai, ideológiai okokkal helyettesíti a gazdasági törvényeket. A gazdaságtól elszakadva politizálni, a tömegvonallal, a politika vezérelvével helyettesíteni az objektív gazdasági törvényeket, politikai magyarázattal helyettesíteni a gazdasági magyarázatot: nem csupán idealizmus, ezt a jelenséget a közgazdaságtan terü-

* Szun Je-fang 1959. január 14-én előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián. Ismertetését lásd a Közgazdasági Szemle 1959. évi 4. számában. – A szerk.

letén megmutatkozó szellemi tunyaságnak is nevezhetjük." A Népi Egyetemen az 1962—63-as tanévben tartott előadásaiban így világította meg ezt a kérdést: „A múltban általános hiba volt, hogy a politikát-ideológiát tették a fő helyre, a politika vezérelve címén... Gazdasági szempontból nézve a politikai öntudatnak a termelésben eredmény formájában kell megmutatkoznia. A nagy politikai öntudat néha teljesen tartalmatlan is lehet, ez nem a politika vezérelvének tagadása, de ez az objektív valóság... Az ideológia szerepének túlzott hangsúlyozása ellenkező eredményhez is vezethet, a végzett munka szerinti javadalmazás akadályozása, a termelőerők fejlődésének akadályozása ismét visszahathat a gondolkodásra. Az egyenlősdi éppen azzal az eredménnyel jár, hogy a jutalmazásban és büntetésben még nagyobb lesz az igazságtalanság, így aztán ez alatt a néhány év alatt nemhogy nem emelkedett az ideológiai színvonal, hanem némelyek még rosszabbak lettek, mint voltak."

Szun Je-fang véleménye szerint: „a gazdaság két elemnek, az »ember«-nek és a »dolog«-nak az ellentétes egysége..., ha valamelyik hiányzik, akkor nem beszélhetünk gazdaságról... az »ember« és az »anyag« kapcsolata... tulajdonképpen a termelési viszonyok és a termelőerők kapcsolata." „A szocialista gazdaságról" című tanulmányában ezeket írja 1961-ben: „A szocializmus politikai gazdaságtanának vörös fonala az kell hogy legyen: minél kisebb társadalmi munkaráfordítással tervszerűen a lehető legtöbb, a társadalmi igényeket kielégítő terméket állítsuk elő."

„Ezekben az években üresen fecsegtünk a termelési viszonyokról, amelyek valamiféle misztikus dologgá változtak, viszont nem tanulmányoztuk a termelési viszonyoknak olyan konkrét problémáit, mint az irányítási rendszer, a munka megszervezésének formái, úgy vélve, hogy ilyen kérdések tanulmányozása »termelőerő-elmélet«. Még nagyobb hiba volt, hogy a termelőerőktől elszakítva tárgyaltuk a termelési viszonyokat, egy lépéssel akartunk a mennyországba jutni, így azután kialakult a minél több, annál jobb szemlélete, ez pedig a vaktában parancsolgatás elterjedését eredményezte" — mondotta 1962-ben egy értekezleten, egy másikon pedig így nyilatkozott: „A nagy ugrás idején, mivel a revizionizmus ellen voltunk, a mechanikus materializmus elleni harcunk csorbát szenvedett, egy másik végletbe estünk, ami helytelen volt."

1962-ben így írt: „A tervgazdálkodással kapcsolatos mai nézeteink, cselekedeteink... nem törtek ki a naturálgazdálkodás keretei közül". „A munka szerinti elosztás nem szakítható el az értéktől" — mondotta 1964-ben, egy, a csangcsuni autógyárban tartott értekezleten. „Ezer törvény, tízezer törvény közül is az értéktörvény az első" — mondotta a termelési árról tartott felszólalásában 1964 augusztusában a szocialista újratermelés kérdéseiről tartott értekezleten, majd így folytatta: „A nyereségmutatókat hangsúlyozva megegyezem Libermannal. Nem térek ki az elől, hogy a nyereségnek a tervezésben való szerepét hangsúlyoztam... Egyben az is a véleményem, hogy a nyereséget az önálló elszámolás összesített mutatójává kell tenni... Valójában, amikor azt javasolom, hogy még a termelési volumen mutatószámát se adjuk meg, akkor még Libermannál is következetesebb vagyok." A „Nyereségmutató a szocialista tervgazdálkodás rendszerében" című írásában ezeket mondja 1963-ban: „Az a véleményem, hogy nagyobb szerepet kell juttatnunk a nyereségmutatóknak a szocialista tervgazdálkodás rendszerében... rehabilitálnunk kell a szocialista nyereség mutatóit."

A gazdaságosságra már 1956-ban felhívta a figyelmet: „Egy tőkés számára teljesen elképzelhetetlen úgy termelni, hogy közben ne számoljon az anyagi ráfordításokkal. Nálunk azonban a »ne sajnáljuk a pénzt és munkát« láthatóan már a szocialista építés nélkülözhetetlen hangulati velejárója lesz. Az »érték, értéktörvény az árutermelés kategóriái!«, »tőke, nyereség: kapitalista fogalmak!«, »kapitalista fogalom«, »kapitalista nézet« — ezek a szavak varázsigeként bűvölnek el bennünket, s megakadályoznak abban, hogy a problémákat alaposan meghányjuk-vessük." „A nyereség a vállalati elszámolás legfontosabb összesített mutatója. Ha a nyereséget a kezünkben tartjuk, akárcsak amikor az ökröt orránál fogva vezetjük, az ökör lábai (az egyéb mutatók) maguktól fognak vele haladni. Ellenkező esetben nekünk kell az ökör lábait emelgetni."

1963—64-ben ismét több alkalommal hívta fel a figyelmet a nyereségre: „A nyereség mennyisége egy vállalat technikai fejlettségének és irányítása jó vagy rossz voltának legérzékenyebb mutatója." „Ha a vállalatokat a nyereség növeléséért vívott harc fokozására buzdítjuk, akkor a vállalatot az irányítási munka megjavítása, a termelés növelése érdekében vívott harcra buzdítottuk. Ha ezt nyereséghajhászásnak hívják, akkor ugyan mi rossz van az ilyen nyereséghaj-

hászásban?" „A szocializmusnak szüksége van termelési árra, tőkekamatra... Valóban, Jugoszláviában van tőkeadó, nézetem szerint a tőkeadó nem következetesen végigvitt tőkekamat. A revizionizmust bírálni kell, azt azonban nem lehet állítani, hogy ami a revizionizmusnak kell, az nekünk nem kellhet."

„Az államtól új beruházást nem igénylő, az eredeti tőkével történő termelést egyszerű újratermelésnek tarthatjuk..., az ezen a kereten belüli munkát, beleértve az állóeszközök felújítását, az állam a vállalatra bízhatja." „Az állam és a vállalat viszonyában elegendő, ha az állam egyedül az értékmutatót (nyereségmutatót) ragadja meg, a többivel nem kell törődni, bízzuk a vállalatra, hagyjuk, hogy a vállalat az értéktörvény irányítása alatt... automatikusan termelje az olcsó és jó minőségű termékeket" (1963). „Az eredeti kooperációs szállítási kapcsolatokon, termelési profilokon belül a vállalatok egymás között meghatározott időre szóló szállítási szerződéseket kötnek, amelyekben kölcsönösen megállapodnak az egymásnak szállított termékek mennyiségében, fajtájában, minőségében. Ez mind a vállalat hatáskörén belüli dolog, amibe az államnak és a helyi szerveknek nem szabad beleavatkozniuk... Avégett, hogy ösztönözhessük a jól dolgozó vállalatokat, megfontolás tárgyává lehetne tenni, hogy a társadalmi átlagszínvonalat meghaladó nyereségrészből egy meghatározott hányadot ezeknek az üzemeknek juttassunk jutalomként". („Az össznépi tulajdonú gazdaság belső pénzügyi és irányítási rendszerének kérdéseiről", 1961)

A bűnlajstrom egy 1960-ban tartott beszámoló mondatával fejeződik be: „Az anyagi ösztönzést Hruscsov 1953-ban, a mezőgazdaság fejlesztése kapcsán javasolta, s bizonyos jó eredményekkel is járt."

Az utolsó részhez fűzött megjegyzés megállapítja: „Szun Je-fangnak ezek a javaslatai távolról sem új dolgok. A jugoszláv Tito-klikk már régen bevezette őket. Az SZKP új vezetése, még Hruscsovnál is aktívabban, nagy erővel terjeszti a Tito-klikk módszerét, s ezzel a Szovjetunió vállalatait még gyorsabban züllesztik kapitalista vállalatokká. Amikor Szun Je-fang minden erejével a vállalatok liberalizálását hirdeti, akkor azt a hiú ábrándot szövi, hogy a nyomukba léphet, mi azonban határozottan elutasítjuk ezt."

Kung Ven-seng mindenekelőtt a „nagy proletár kulturális forradalom újabb győzelmét" látja Szun Je-fang „nyílt leleplezésében és bírálatában". Véleménye szerint Szun Je-fang „hosszú évek óta a »régi közgazdász«, a »régi kommunista« mezében tündökölve minden alkalmat felhasznált arra, hogy mérgezett nyilait lője mindenfelé. Cikkeinek, beszámolóinak, beszédeinek szövege, reakciós hangulata éppen olyan mérget terjeszt, mint az országon kívüli vagy belüli legvadabb osztályellenség."

A bírálat szerint Szun Je-fang az „ember és a dolog közötti ellentmondást" teszi meg „a szocialista gazdaság legmélyebb belső ellentmondásának", ezzel „szembeszegült Mao elnöknek az osztályokról és az osztályharcról szóló tanításával". „Mao elnöknek" — ugyanis — „éppen az az egyik legjelentősebb hozzájárulása a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztéséhez, hogy részletesen és mélyrehatóan tisztázta, hogy az egész szocialista szakaszban tart a proletariátusnak a burzsoáziával való harca, a szocialista és a kapitalista út közötti harc, az ellenséggel való ellentmondás és a népen belüli ellentmondás. Mao elnök tanításai... az egész szocialista forradalmon és szocialista építésen végighúzódó vörös fonalat képeznek, s ha a politikai gazdaságtant tanulmányozzuk, azon keresztül is meg kell húzni ezt a vörös fonalat." Véleménye szerint Szun Je-fangot cáfolja Engels is, aki „már 1859-ben rámutatott: »a közgazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső fokon osztályok közötti viszonyokkal«".*

Kung Ven-seng megállapítja, hogy „a szocialista társadalomban szünet nélkül meg kell oldani a termelési viszonyok és a termelőerők közötti ellentmondásokat, ki kell tartani a szakadatlan forradalom mellett." „Avégett, hogy a felépítmény megfeleljen a szocialista gazdasági alapnak, s mind jobban szolgálja a gazdasági alapot, szilárdan ki kell tartani a politikai, ideológiai és kulturális területen folyó osztályharc mellett, s meg kell változtatni minden olyan felépítményt, amely nem felel meg a gazdasági alapnak."

Kung Ven-seng szerint, amikor Szun Je-fang azt mondja, hogy a kommunizmusba való átmenethez „nem a kommunista öntudat a legfontosabb" feltétel, ak-

* Az idézett mondat egyébként teljesen így hangzik: „a közgazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső fokon osztályok közötti viszonyokkal, de ezek a viszonyok mindig *dolgokhoz vannak kötve* és *dolgokként jelennek meg*" (kiemelés az eredetiben – P. P.) Lásd F. Engels: Karl Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához". Marx—Engels: Válogatott Művek. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó. 1963. 377. l.

kor az általa megvalósítandó kommunizmus a Hruscsov-féle „gulyás-kommunizmus", valójában kapitalizmus.

„A mi széles munkás-paraszt-katona tömegeink, a forradalmi káderek és a forradalmi értelmiség Mao elnök műveit tekintik irányadónak. Szun Je-fang azonban ezzel szemben minden igyekezetével... a monopolkapitalizmus udvari tudósainak munkáit teszi meg irányadónak". Ezt a bíráló azzal bizonyítja, hogy Szun Je-fang „vörös fonalként" hirdetett „legkisebb ráfordítással legnagyobb eredményt" elve „megegyezik például azzal, amit az európai kontinens Marshalljának tartott svéd Wicksell írt: a politikai gazdaságtannak azt kell tanulmányoznia, hogy a legkisebb tőkével hogyan lehet a legeredményesebb tevékenységet kifejteni".

„Szun Je-fang szerint mi a nyereségtől való félelmünkben egyáltalán nem törődünk a gazdasági eredménnyel. Mint a tékozló fiú, elherdáljuk az egész családi örökséget. Ez rágalom! Mi a leghatározottabban ellenezzük a nyereség vezérelvét, de rendkívüli módon hangsúlyozzuk a termelés növelését és a takarékosságot, azon vagyunk, hogy minden gazdasági szerv és vállalat tevékenyen felhalmozást végezzen az állam számára, s teljesítse az államilag meghatározott nyereségnövelési feladatokat. A valóság az, hogy évi pénzügyi bevételeink több mint 90 százaléka az állami vállalatok felhalmozásaiból származik (beleértve a kamatokat és adóbevételeket). Ha az állami vállalatok nem tevékenykednének az állam számára való felhalmozás érdekében, akkor honnan teremtenénk elő évről évre növekedő pénzügyi bevételeinket? Az évről évre bővülő alapvető építkezéseinkhez honnan vennénk a tőkét?" A kínai népgazdaság egészséges voltának bizonyításául a szerző arra hivatkozik, hogy a Kínai Népköztársaságnak nincs külföldi adóssága, s a belföldi kölcsönjegyzést is megszüntették.

„Egy szocialista ország ipari-mezőgazdasági termelése nem a nyereség végett történik, hanem az ország és a nép szükségleteinek kielégítésére... A nyereség csupán a számos tervmutatószám egyike."

„Ha Szun Je-fang a nyereség vezérelvét hangsúlyozza, természetesen síkra kell szállnia a vállalati autonómia bevezetése mellett, a vállalatok állami tervirányítása ellen. Ezért indított rosszindulatú támadásokat tervezési rendszerünk ellen, mondván, hogy »egy egységes, központi tervezési hivatallal helyettesítettük az ősközösségi törzsi gazdaság főnökét, aki az egész társadalom gazdasági tevékenységét irányította«, a szocialista gazdaságot »az őskommunizmus társadalma naturálgazdaságának« tartja, amelyet csak »a termék mennyisége érdekel, a munkaráfordítással már nem törődik«, »nem veszi észre az értéktörvényt«. Szerinte csak egy kiút van, a vállalati autonómia bevezetése, a proletárdiktatúra állama a népgazdaság felett gyakorolt egységes vezetésének és irányításának megszüntetése". „Mihez vezetne azonban mindez? Az eredmény az lenne, hogy a párt, a proletárdiktatúra állama elveszítené a szocialista gazdaság irányítását, megszűnne a szocialista tervezési rendszer, a vállalatok a nyereség hajhászásában szabad versenybe kezdenének, a termelés az anarchia állapotába kerülne."

Kung Ven-seng kiemeli, hogy Szun Je-fang „revizionista" nézeteit az SZKP XX. kongresszusa után kezdte el terjeszteni, 1956-ban a Szovjetunióban tett látogatása után. Majd 1959. évi látogatását követően ez a tevékenysége megélénkült, és 1959 óta ő volt a „hruscsovi revizionizmus" egyik legtevékenyebb képviselője Kínában.

Szun Je-fang bírálata fokozatosan túlnő a közgazdaságtudomány keretein. Az újságokban munkásleveleket közölnek, amelyeknek írói a Közgazdaságtudományi Intézet volt vezetőjét bírálják. A bírálatok a „nyereség vezérelv" kérdése köré csoportosulnak. Arra hoznak fel példákat, hogy korábban anyagi ösztönzés útján meg nem oldható problémákat hogyan sikerült politikai neveléssel megoldani, s ebből arra a következtetésre jutnak, hogy az anyagi ösztönzés voltaképpen káros, a politikai nevelés a termelés fokozásának egyetlen helyes eszköze. Másrészt olyan eseteket említenek, amikor a szocialista állam politikai meggondolásból nem gazdaságos intézményeket is fenntart, s szerintük Szun Je-fang elméletéből az következik, hogy ezeket meg kellene szüntetni.

„Régen brigádunkban nem domborítottuk eléggé ki a politikát — írja a santungi dieselmotor-gyár egyik brigádvezetője a Zsenmin Zsipao 1966. augusztus 27-i számában —, kizárólag anyagi ösztönzéssel »fokoztuk« az elvtársak aktivitását. Ezért termelésünk nem ugrott előre, nagy halom selejtünk volt, az elvtársak gondolkodása zavaros volt, az egész brigádon valami bénultság vett erőt. Később azonban a párt útmutatása alapján hozzákezdtünk Mao elnök műveinek, a hadsereg, a tacsingiek (mezőgazdasági termeléssel is foglalkozó olajmunkások,

— P. P.) eredményeinek alapos tanulmányozásához. Mindenki megértette, hogy munkánkkal a forradalmat szolgáljuk, s a termelés ettől fogva szüntelenül egyenes vonalban emelkedett... Szun Je-fang, azt hirdetve, hogy »a nyereség irányít«, azzal a hiú reménnyel áltatta magát, hogy bennünket, munkásokat egoistákká változtathat. Ezt a galád tervét azonban úgy zúzzuk szét, mint amikor egy tojást a Taj hegyhez ütnek."

„A felszabadulás előtt az egész Ninghszia területen összesen húsz postafiók működött, a falvakba alig jutott postafiók — írják a Zsenmin Zsipao említett számában közölt levelükben a Ninghszia Huj Nemzetiségi Autonóm Terület postafelügyelőségének dolgozói. — Ennek az volt az oka, hogy abban az időben a postaügy a kizsákmányoló osztályokat szolgálta, a nyereséget hajszolta. A felszabadulás óta a falusi postafiókok száma csaknem tízszeresére emelkedett, harminc százalékuknak a bevétele azonban még a kiadást sem fedezi. Ha Szun Je-fang »a nyereség irányít« elvéhez tartanánk magunkat, akkor ezeket a postafiókokat azonnal be kellene zárnunk. Mi azonban semmiképpen sem járhatunk így el. A mi postaügyünk ugyanis a proletariátus politikáját, a széles dolgozó tömegeket szolgálja."

Szun Je-fang nézeteinek bírálatakor a kínai gazdaság speciális problémái is jelentkeznek. Egy mezőgazdasági termelési brigádnak a párttitkára például a Zsenmin Zsipao augusztus 12-i számában a munkaegység elvét „kapitalista gazdálkodási módszer"-nek nevezi, azért, mert ez a kevésgyermekes „földesúri és kulákcsaládoknak" kedvez, míg a sokgyermekes „szegényparaszt és a középparasztság alsó rétegéhez tartozó" családok rosszul járnak.

A bírálat újabban Szun Je-fang tevékenységének egyéb vetületeit is pellengérre állítja: „Szun Je-fang csontja velejéig gyűlölte hatalmas pártunkat, hatalmas szocialista hazánkat, még külföldiek előtt is rágalmazni merte nagy ugrásunkat és népi kommunáinkat. Amikor 1959-ben egy hazánkba látogató külföldi közgazdász támadta népi kommunáinkat, Szun Je-fang idegen nyelven az illetőhöz fordult és közölte vele, hogy az utóbbi években »megszédültünk«. Amikor a szovjet Kínai Intézet egyik kutatója hazánkba látogatott, Szun Je-fanggal beszélgetve azt a badarságot mondotta, hogy népi kommunáink feltétlenül megbuknak majd, Szun Je-fang buzgón bólogatva alázatosan csatlakozott véleményéhez. Íme, Szun Je-fang hazaárulóvá züllött!" (Zsenmin Zsipao 1966. augusztus 27. Lung Cseng-ven: Újabb leleplezések Szun Je-fangról.)

Ugyanitt olvashatjuk: „Szun Je-fang nem csupán egy húron pendült a jobboldali opportunistákkal, hanem maga is a pártellenes, szocializmusellenes sötét vonal egyik tábornoka volt. Amikor 1964-ben a Közgazdaságtudományi Intézetben is kibontakoztatták a szocialista nevelési mozgalmat, Szun Je-fangról is lerántották a leplet. Szun Je-fang azonban a végletekig ellenszegült, még ki is merte nyíltan mondani: »Nem követtem el hibát, az én nézeteim mind helyesek«. Amikor azonban a tömegek következetesen meg akarták bírálni, fekete vonalának vezérétől (?) valamilyen »bátorítást« kapott, s a mozgalmat beszüntették. Szun Je-fangot így hát nem döntötték meg, gyökereit nem sikerült kiásni. A mostani, a történelemben példa nélkül álló nagy proletár kulturális forradalomban minden szörnynek megmutatkozott az igazi mivolta. A pártellenes, szocializmusellenes Szun Je-fangot jobboldali opportunista barátaival, fekete vonala főnökével együtt ásták ki, s szemből kapták a fájdalmas csapást."

(Ism.: *Polonyi Péter*)

Fernand Nicolon: A nyugat-európai integráció irányzatai és ellentmondásai

(Recherches internationales à la lumiere du marxisme, Párizs, 1966. 3—4. sz.)

Az integrációt alapvetően két irányzat határozza meg: *a)* a gazdasági tevékenység és a termelőerők fejlődése, amely egyre inkább túlnő a nemzeti kereteken; *b)* az a kapitalista csoportokra jellemző törekvés, hogy állandóan bővítsék tevékenységük körét mind ágazati, mind földrajzi szempontból. Ez a kettős tendencia (más megfontolásokkal kiegészülve) oda vezetett, hogy a burzsoázia tudatosan integrációs politikát folytat és előmozdítja a szerkezeti átalakulásokat. Így az integrációs folyamat ma egyidejűleg spontán *és* tudatosan, kormányszinten irányított. S ennek során az érdekellentétek is két szinten: az egyes csoportok között, illetve kormányszinten jelentkeznek.

Ezzel magyarázható, hogy az integráció legfejlettebb szervezete, az EGK — jóllehet létrejöttében politikai szempon-

tok uralkodó szerepet játszanak — tartósabbnak bizonyul, mint a korábban létrejött, majd felbomlott politikai csoportosulások.

Az EGK-szerződés már aláírásakor ellentmondásos szerepet játszott az integrációs folyamatban, mivel kiprovokálta a riválisszervezet, az EFTA felállítását. Integrációs tényező volt a Hatok számára; ugyanakkor elmélyítette Európa megosztottságát. A két csoportosulás 1959 óta párhuzamosan, egyelőre azonos módon (főleg a belső vámleszerelés útján), de lényegesen eltérő ütemben fejlődött.

Növekedés: 1958—1964 között a bruttó nemzeti termék volumene 35 százalékkal nőtt az EGK-ban, s nem egészen 25 százalékkal az EFTA-ban. Az utóbbi szervezet tagjainak fejlődési ütemei között nagyobbak az eltérések.

Kereskedelem: Az EGK-n belül 6 év alatt 165 százalékkal, harmadik országokkal csak 58 százalékkal nőtt. Az EFTA esetében: 5 év alatt 77 százalék, illetve 40 százalék. Az összefonódás mindkét csoportosuláson belül előrehaladt, de mértéke nagyon különbözik: Az EGK tagjai 1964-ben külkereskedelmi forgalmuk 42 százalékát, az EFTA tagjai csak 22 százalékát bonyolították egymás között. (1958-ban 30 százalék, illetve 1959-ben 19 százalék.) Ezenkívül az EFTA legtöbb tagja többet vagy ugyanannyit exportál az EGK-ba, mint a saját zónába.

Mindez világosan mutatja, hogy Nyugat-Európában az EGK az integráció hajtóereje és vonzásközpontja. Az itt kialakult szoros technikai, kooperációs kapcsolatok, az önmagát tápláló tudományos-technikai forradalom (amely még csak a kezdeteknél tart) a legfőbb kohéziós erő. Ezt az irányzatot a heterogén EFTA nem tudja a maga javára megfordítani, legfeljebb — tagjai számára — lassítja. Ezért törekednek az utóbbiak mindenképpen megállapodásra az EGK-val.

A szerző ezután rátér a vállalati összefonódás és együttműködés problémáira az EGK-ban. A megállapodások alapvetően a következő négy csoportba sorolhatók, attól függően, hogy mennyire mozdítják elő spontán alapon az integrációs politikát:

1. Egyezmények nemzeti szinten, melyek a nemzeti (gazdasági) egységeket erősítik és mélyítik el;

2. EGK-keretben történt megállapodások, melyek az EGK bázisát szélesítik; ide tartozik a nemzeti vállalatok terjeszkedése a tagállamok piacain is;

3. Egyezmények, melyek EGK-csoportokat harmadik országok csoportjaihoz fűznek, s ahol az EGK-csoportoké a vezető szerep; ilyenkor az EGK integrációs vonzásköre földrajzilag bővül;

4. Egyezmények, melyek EGK-csoportokat idegen függőségbe hoznak, s amelyek dezintegrálják az EGK-t.

Úgy tűnik, hogy mostanáig az 1. típusú egyezmények voltak a legjelentősebbek, ha talán nem is a legszámosabbak. A szerző felsorol több ágazatot (acél, autó, bank stb.), ahol ez jól látható. Szerinte ez a folyamat Franciaországban sokkal erősebb, mint a többi tagországban.

A 2. típushoz tartozik a legkevesebb egyezmény (bár számuk egyre nő); s általában ezek sem határozzák meg a részvevő csoportok alapvető stratégiai vonalát. Ezzel kapcsolatban gyakran hivatkoznak olyan gátló tényezőkre, mint az európai tőkepiacok gyengesége, a pénzügyi, politikai és jogi rendszerek eltérése, európai vállalati státus hiánya stb. Úgy tűnik, hogy a valóságban az akarat hiánya a fő akadály, amelyet nem pótol eléggé valamilyen külső kényszerítő erő. Mivel — különösen fontosabb csoportok esetében — a fúziók, egyezmények lényegesen módosítják a cégek döntési szabadságát és belső hatalmi viszonyait, továbbá számos technikai átszervezési nehézséggel járnak, rendszerint valamilyen külső erő szükséges a vonakodás leküzdéséhez — legyen ez a piaci kényszer, vagy bankok, szakmai érdekképviseletek, illetve a hatóságok fellépése. Ez utóbbi — egységes közös gazdaságpolitika híján — ma EGK-szinten nem hat, s az előbbi kettő is jobban elő tud mozdítani az 1. típusú, mint a 2. típusú egyezményeket, noha 1958 óta a nemzetközi (EGK-közi) szakmai érdekképviseleteknek nagy szerepük volt a 2. típusú egyezmények megszervezésében.

A 4. típus valószínűleg éppen olyan gyakori, mint az 1., sőt, valószínűleg több van belőle; s jóval több, mint a 2. típusból, mivel a kívülálló amerikai (s néha angol) cégek be akarnak az EGK-ba épülni, az EGK-cégeknek pedig — viszonylagos pénzügyi és technikai elmaradottságuk miatt — szükségük is van erre a támaszra a konkurrenciaharcban.

Az EGK mai kereteinek legfontosabb bomlasztó tényezője az USA-tőke. Nyomasztó, s gyakorlatilag behozhatatlan pénzügyi és technikai fölénye ellentmondásosan hat a nyugat-európai tőkére: az amerikai (vagy amerikai kézre került) vállalatok, amelyeket Amerikából igazgatnak, egy olyan „atlanti" integráció felé mutatnak, melynek növekedési pólusa az Egyesült Államok; másrészt — a már említett lehetséges „külső" erők egyikeként — olykor szorosabb együttműködésre

kényszerítheti, integrációs irányba nyomhatja az európai cégeket, beleértve az EGK és az EFTA (angol) cégek közti fokozott együttműködést is. A szerző utal egyes francia—brit kooperációkra (repülőgép-ipar), a nyugatnémet csoportok állítólagos „titkos védelmi frontjai"-ra. De ezek az esetek kisebbségben vannak; az amerikai veszélyre a szakmai egyesülések, s főleg a kormányok szintjén ébredtek rá — s ez például a francia V. terv tőkekoncentrációs céljaira erősen rányomja bélyegét. Erre a többé-kevésbé az egész európai burzsoáziát fenyegető veszélyre azonban az egyes kormányok nagyon különböző mértékben reagálnak (vagy reagálhatnak — például az NSZK).

A szerző ezután utal azokra az eleve fennálló strukturális különbségekre, amelyek a tagállamok közti nézeteltérések mintegy belső forrásául szolgáltak, s amelyek — szerinte — végül is áthidalhatók lehetnének, ha az EGK továbbfejlődése (a Római Egyezmény elvei szerint), azaz a közös EGK-politika kidolgozása olyan kulcsterületeken, mint az energia-, atom-, űrkutatási, mezőgazdasági, valutáris politika nem vetné fel állandóan a Közösség és az Egyesült Államok viszonyának kényes kérdését. Emiatt az EGK-nak mint keretnek a fejlődése valószínűleg lassú lesz, és sorozatos válságok kísérik. A nyugat-európai burzsoázia a II. világháború után az állammonopolista kapitalizmus keretei között stabilizálta uralmát és jelentős gazdasági újjászületést ért el. Ennek egyik vetülete volt a Hatok szorosabb integrációja is. De ma a nagy gazdasági erő és az erős állami beavatkozás és hatalom ismét megnövelte a partikuláris, nemzeti hegemón törekvéseket — noha ezek ma a gazdasági integráció keretei között érvényesülnek. Legfőbb tárgyuk az EGK jövőbeli fejlesztése: a viszonylag független európai „harmadik erő" bázisa legyen-e, amely Franciaország javára csökkenti minden téren az Egyesült Államok hegemón befolyását a kapitalista világban (s főleg Európában), vagy az Egyesült Államok teljes támogatásával az NSZK ismert törekvéseit támasztja alá, melyeknek *végső* célja ugyancsak az európai hegemónia. Olaszország és a Benelux tőkeigényeit szintén USA-forrásból szeretné fedezni. Anglia és az EFTA a két pólus között helyezkedik el, s ha csatlakoznának az európai integrációs központhoz (azaz az EGK-hez), fékeznék előrehaladását, s tovább növelnék a közös politika kidolgozásának nehézségeit. Végső következtetése: a partnerek szakítása nem valószínű, mivel az objektív folyamatok ellenkező irányba hatnak, de a Római Szerződés mai kereteinek önmagukban semmiféle megváltoztathatatlan jellegük nincs.

Befejezésül a nyugat-európai munkásmozgalmak fokozódó összefogását sürgeti a tőkés integráció ellensúlyozására, s ismét hangsúlyozza, hogy a nemzetgazdaságok összefonódása önmagában pozitív folyamat. De a munkásmozgalom akcióinak döntően fontos és hatékony keretei még sokáig a nemzetiek maradnak.

(Ism.: *Becsky György*)

H. B. Chenery: A külföldi segélyek hatásfoka

(El Trimestre Économico, Mexico, 1966. 2. sz.)

Az utóbbi években — sok politikai és gazdasági tényezővel összefüggésben — a fejlődő országoknak nyújtott nyugati hitelek és segélyek összege évi 8—9 milliárd dolláros szintre emelkedett. Az ismert amerikai közgazdász szerint e segélyáramlás arculatát inkább a finanszírozó országok kívánságai és követelményei, mintsem a fejlődő országok szükségletei határozták meg. Tanulmányában választ keres arra, mint lehetne a mai segélynyújtási rendszert úgy javítani, hogy a finanszírozók érdekeinek feláldozása nélkül jobban feleljen meg a fejlődő országok szükségleteinek.

A segély legfontosabb feladatának a gazdaságnövekedés ütemének fokozásához való hozzájárulást tekinti. A segély nagymértékben hozzájárulhat a legfontosabb fejlődési szűk keresztmetszeteknek: az import, a megtakarítások és a szakértelem oldaláról felmerülő akadályoknak az áthidalására. Rövid távon hatása lemérhető azon, hogy a szűk keresztmetszet tágítása mennyiben járult a járulékos termelésbővítéshez. Véleménye szerint ez a hozzájárulás nagyobb, ha a segély a szakértelem vagy az import elégtelenségéből fakadó korlátokat tágít, mint amikor beruházásokkal kapcsolatos egyensúlyhiányokat csökkent.

A segélyek hosszú távú hatásfokának vizsgálatában a szerző két elemet különböztet meg: a nemzeti jövedelemnek azt a kezdeti növekményét, amely közvetlenül a járulékos erőforrások igénybevételéből származik, valamint a gazdasági növekedésre gyakorolt közvetett hatást, amely a nemzeti jövedelem kezdeti növekményének produktív felhasználásából

fakad. Görögországgal és Izraellel kapcsolatosan végzett számításai szerint 1951—1960 között a kapott segélyek hosszú lejáratú hatékonysági koefficiense (a nemzeti jövedelem kumulált növekménye osztva az adott időszakban felhasznált segélyek volumenével) 2,5 volt.

A segélyek indirekt hatása eredményezhet olyan strukturális változásokat, amelyek lehetővé tehetik az önmagát tápláló fejlődési folyamat kibontakozását, a segélyekre való ráutaltság csökkentését. A strukturális változások megkövetelik:

a) a beruházások rátája érje el azt a nemzetijövedelem-hányadot, amelyet a növekedés előirányzott üteme és a termelés tőkeigényessége közötti viszony szükségessé tesz;

b) a megtakarítási ráta gyorsabban nőjön, mint a beruházási ráta, hogy ily módon csökkenjen a külföldi segélyekre való ráutaltság;

c) ha a nemzeti jövedelem importkoefficiense állandó, az exportnak gyorsabban kell növekednie, mint a nemzeti jövedelemnek, hogy csökkenjen a külkereskedelmi egyensúlyhiány.

Chenery kiemeli, hogy az önfenntartó növekedés legnagyobb korlátját a fizetési mérleg jelenti. Mivel könnyebb feladat a megtakarítási rátát emelni, mint a fizetési mérleg egyensúlyhiányát csökkentő politikát folytatni, sok fejlődő ország félreismerte az exportnak a növekedési folyamatban játszott kulcsszerepét. Így a fizetési mérleg strukturális deficitje mind nagyobb szerepet játszik a segélyigényekben, mivel a segélyeket nem a beruházások és a növekedés fokozására, hanem mindinkább a termelési és keresleti struktúra közötti egyensúlyhiány áthidalására nyújtják. Feltételezése szerint a fejlődő országok növekedési rátájának évi 5 százalékra való emelése a segélyek legalább 10 százalékos bővítését tenné szükségessé. A finanszírozás mennyiségi oldaláról felmerülő korlátok még inkább hangsúlyozzák a segélyalapok hatékonyabb felhasználásának fontosságát.

A szerző szerint meg kell valósítani, hogy a gazdasági segély alapvető célja és meghatározója a fogadó ország hosszú távú fejlesztése legyen, ettől csak néhány politikailag fontos ország esetében célszerű eltérni.

Legfontosabb módszertani kérdésnek annak eldöntését tartja, hogy a segélynyújtás egyes projektumokhoz vagy komplex fejlesztési programokhoz kapcsolódjék-e. Az első esetben az elemzés és a döntés alapja az egyes üzem, a másik esetben az egész nemzetgazdaság. A finanszírozó országok számára igen népszerű projektum-szemlélet nem kötelezi a segélynyújtót, a segély jóváhagyása ugyanis számos műszaki és gazdasági szakvéleménytől függ, s ezekre hivatkozva — politikai megfontolások látszata nélkül — lehet csökkenteni vagy növelni a segély összegét. A rendszer a fogadókat nem fejlesztési tervek, hanem csak bizonyos projektumok jó előkészítésében és főleg elszámolásában teszi érdekeltté, a projektumra fel nem használt alapok ugyanis gyakran azt a hamis benyomást keltik, hogy az adott országok segélyfelszívó képessége korlátozott, végül a fejlődő országok államigazgatási kapacitásának számottevő hányadát a projektumfinanszírozási rendszer működtetése foglalkoztatja megfelelő fejlesztéspolitikai feladatok helyett.

A fejlesztési programokra nyújtott segélyt az előbbi negatívumok miatt hatékonyabbnak tartja, mivel könnyebben adminisztrálható, nagyobb teljesítményekre és fejlesztésstratégiai szemléletre ösztönöz. A tervszerinti finanszírozás azonban megfelelően rendelkezésre álló információkat, bizonyos gazdasági stabilitást és politikai folyamatosságot feltételez, ezért csak korlátozott körben érvényesíthető. Chenery elítéli a segély keretében szállított áruk túlértékelését, magasabb áron való számlázását is.

Összegezve megállapításait a szerző arra a következtetésre jut, hogy a mai segélynyújtás hatásfoka 40—50 százalékkal növelhető volna megfelelő segélypolitika és mechanizmus kialakítása esetén. Sürgetőnek tartja a hosszú lejáratú gazdaságfejlesztési szempontok primátusának érvényesítését, a segélynyújtás hatásának nemzetgazdasági szinten való vizsgálatát, a projektumszerű szemlélet módosítását.

Célszerűbb, a nemzetgazdasági fejlődéshez kapcsolódó ellenőrzési rendszert javasol. Kívánatosnak tartja, ha egy ország megfelelő — 18—20 százalékos — beruházási hányadot ér el s a nemzetijövedelem-növekedés egynegyedét megtakarítja, bizton számíthasson annyi segélyre, amennyi akár évi 7 százalékig növekvő gazdaságfejlődési ráta elérését biztosítja. Ilyen rendszer feleslegessé tesz minden egyéb ellenőrzést, közelebb hozza az önmagát tápláló fejlődési szakasz elérését s ösztönzi a többi fejlődő országot is.

Nagyon fontosnak tartja a finanszírozók tevékenységének koordinálását az előbbiek szellemében. A segélyprogramokat eddig Tajvan, Görögország, Fülöpszigetek, Izrael, Pakisztán esetében tartja

sikeresnek, ezekben az országokban azonban fejlesztési tervekhez kapcsolódó, nemzetközileg koordinált finanszírozás valósult meg.

(Ism.: *Kádár Béla*)

Sol Swerdloff: Svédország munkaerőprogramja

(Monthly Labor Review, Washington, 1966. 1. szám.)

Svédországban az utóbbi 15 évben megközelítően kialakult a teljes foglalkoztatottság, hiszen a munkanélküliek aránya ebben az időszakban 2,8 százaléknál soha nem volt magasabb. Tavaly például mindössze 45 000 munkanélkülit tartottak nyilván, s ez a fizetésből és bérből élő felnőtt lakosságnak csak 1,1 százaléka. Az utóbbi évtizedben jelentősen nőtt Svédországban az életszínvonal és a szolgáltatások színvonala is; ebben pedig nagy része van annak az aktív munkaerőprogramnak, amelyet a svéd kormány dolgozott ki, és amely a költségvetési és pénzügyi politika szerves részeként a viszonylag teljes foglalkoztatást és az életszínvonal emelkedését eredményezi.

Ennek a programnak a keretében igyekeznek megoldani a gazdaság strukturális változása folytán felmerülő kérdéseket, a többi között a munkaerő átképzését a változó gazdasági igényeknek megfelelően. Így kidolgoztak egy ösztönzési rendszert, amely a munkásokat abba az iparágba és területre vonzza, ahol munkaerőhiány van, vagy létesítenek munkahelyeket ott, ahol munkaerő-felesleg van.

A gyors technikai fejlődés következtében feleslegessé váló munkások elhelyezkedési gondjain elsősorban átképzéssel igyekszenek segíteni. A területi munkaerő-irodák szervezik az átképző tanfolyamokat, amelyeken évente 35—40 000 ember szerez új szakismereteket 1—20 hónap alatt. A tanfolyam résztvevői havonta 80 dollárnak megfelelő összeget kapnak, a családnak adott pótlékkal együtt ez az összeg az átlagos munkáskereset kétharmadának felel meg.

Svédországban vannak területek, ahol változatlanul munkaerő-felesleg jelentkezik, míg másutt munkaerőhiánnyal küszködnek. Például a mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban csökkent a foglalkoztatottak száma az utóbbi években. A munkát keresőkkel szervezetten foglalkoznak, és a munkaerő területi átáramlását anyagi eszközökkel segítik. A munkát keresőnek fizetik az utazást, ha új munkahelyet keres, sőt a felesége utazását is, hogy megismerkedhessenek az új környezettel, ezenkívül speciális letelepedési pótlékot is kapnak. Ha megszületik az elhatározás, hogy új helyre költöznek, akkor a munkaerő-iroda fizeti a költözés költségeit is. Ha a család nem költözhet rögtön a munkavállalóval, akkor 9 hónapig a családnak maximálisan havi 200 koronát fizetnek, a gyerekek után pedig havonta 45 koronát. A munkás első fizetéséig kap 200 koronát a munkaerő-irodától, ezt nem kell visszafizetnie, ha legalább 100 napig ugyanazon a munkahelyen marad.

A munkaerő-irányítás legfőbb akadálya Svédországban is a lakáshiány. A munkaerő-irodák egyik fő gondja most éppen az, hogy segítsenek eladni átköltözés esetén a lakást vagy házat, mivel az elégtelenül foglalkoztatott területeken ezek értékesítése nehéz.

Az állam azokon a területeken, ahol munkaerő-felesleg van, állami eszközökkel is elősegíti a foglalkoztatás bővítését. Evégett az iparvállalatok kölcsönt kapnak a terjeszkedésre. Ha az üzem elhatározza, hogy a túlfoglalkoztatott területről olyan helyre megy, ahol munkanélküliség van, akkor az állam a kölcsönökön kívül pótlékot is ad az új munkaerő kiképzésére.

A svéd munkaerőhelyzetet a születések alacsony száma is befolyásolja. A tanulási idő meghosszabbodott, tehát a fiatalság belépése a termelésbe az eddiginél később következik be. Ezért Svédországban továbbra is erős ütemben folytatódik majd a nők bevonása a termelésbe. Már most is a férjezett nők 43,7 százaléka, a nem férjezett nőknek pedig 47,2 százaléka dolgozik.

A nőkkel szervezetten foglalkoznak munkábalépésükkor. Az első héten megismertetik őket a munkafeltételekkel, a kereseti lehetőséggel, a munkával. Sőt még a következő héten sem dolgoznak, hanem tovább ismerkednek a gyárral és figyelik a munkát. A gyermekes asszonyoknak óvodák és bölcsődék állnak rendelkezésre.

Annak ellenére, hogy egyes területeken munkaerő-felesleg van, hozzávetőleg 150 000 külföldi is dolgozik Svédországban, elsősorban a szomszédos skandináv államokból, főképp Finnországból.

A foglalkoztatottsági politikával és az aktív munkaerőpolitikával kapcsolatos kiadások 1962—63-ban 750 millió koronára rúgtak, ez az összeg a nemzeti jövedelem 0,8 százalékának felel meg. Ennek legnagyobb részét, körülbelül 50 százalé-

kát a közmunkákra költötték, 15 százalékát az átképzésre és továbbképzésre, 10 százalékát a munkanélküliek támogatására, 1—2 százalékát pedig az átvándorlások elősegítésére.

A program hatékonyságát nagyban elősegítette, hogy a svédek helyeslik ezt a munkaerő-politikát, és a megbízott szervek, a munkaerő-irodák hálózata igen hatékonyan tevékenykedett.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

J. Nowicki: A szakképzett munkaerő társadalmi költségei

(Ekonomista, Varsó, 1966. 3. szám)

A lengyel szakirodalom részletesen foglalkozott a beruházási ráfordításoknak a nemzeti jövedelem növekedésére való hatásával, a beruházások hatékonyságával. Ellenben teljesen elhanyagolták a termelés másik tényezőjének, a munkaerőnek kiképzésével járó költségek tanulmányozását. A külföldi szakirodalom is csak a legutóbbi években figyelt fel ezeknek az „emberi beruházásoknak" a nagy jelentőségére a növekedés szempontjából. Sztrumilin szerint az oktatási ráfordítások kifizetődőbbek, mint a termelési alap növelésére fordított beruházások. Edding szerint az Egyesült Államok 20. századi gazdasági növekedésének $^1/_5$—$^1/_4$ részét az oktatási kiadások közvetlen hatásának lehet tulajdonítani.

A szocialista tervgazdaságban különösen érdekes az olyan számítás, amely felméri a munkaerő kiképzésére fordított költségeket, mert: 1. az ingyenes iskoláztatás és más társadalmi juttatások következtében az emberi beruházások jelentős részét a társadalom fedezi, 2. nagyobb lehetőségek vannak a kutatáshoz szükséges statisztikai adatok megszerzésére.

A szerző kiszámítja, hogy mennyibe kerül a társadalomnak egy egyetemet végzett mérnök (aki 7 év általános iskolát, 4 év általános középiskolát és 6 év egyetemet végzett). Igen szélesen értelmezi ezeket a költségeket, mert a következő tételeket veszi figyelembe:

I. *Általános költségek.* Ebbe a fogalomkörbe sorolja azokat a költségeket, amelyek az általános iskola befejezéséig merülnek fel. Az általános iskola elvégzését nem is lehet teljesen beruházási költségként kezelni, mert az minden normális ember számára szükséges, tehát mintegy a modern ember fogyasztási szükséglete. Ebben a költségcsoportban szerepelnek:

1. a család által viselt költségek, amelyeket a családok átlagjövedelme alapján számít ki azzal a feltételezéssel, hogy a család négytagú, tehát a család összes jövedelme négy ember között oszlik meg;

2. a társadalom által viselt költségek; ide számítja a lakásépítésre fordított költségeket, az egészségvédelmi költségeket, a kulturális és az oktatási költségeket (egy főre számítva);

3. a 14 éves kor elérése előtt meghalt gyermekekre fordított költségek megfelelő hányadát, amelyeket az élő gyermekek költségeihez hozzá kell adni.

II. *Közvetlen költségek.* Ide tartoznak a középiskola és a főiskola elvégzésével kapcsolatos költségek, az előbbihez hasonló csoportosításban. Külön tételként szerepelnek itt az ösztöndíjak és a katonai kiképzés költsége (amelyről nem állnak rendelkezésre pontos adatok).

III. *Állandó költségek.* Ide sorolja az egy főre jutó államigazgatási és honvédelmi költséget.

IV. *Az elmaradt jövedelmek.* Ide tartozik az a jövedelemkiesés, amely annak következtében merül fel, hogy a fiatalember nem dolgozik, hanem tanul. A szerző itt sem egyéni, hanem a társadalom számára jelentkező költségekkel számol, ezért nemcsak a kieső munkabért, hanem az el nem ért többletterméket is beszámítja a költségek közé.

Számításai szerint az egyetemet végzettre fordított emberi beruházás összesen 630,7 ezer zloty, a jövedelemkiesés nélkül pedig 414,9 ezer zloty. Az utóbbinak 44,9 százaléka esik az általános költségekre és 48,7 százaléka a közvetlen költségekre, 6,4 százaléka pedig az állandó költségekre. A társadalom által viselt költség az általános iskolás korban az összes költség 7,0 százaléka, a közép- és főiskolás korban pedig 21,2 százaléka. Tehát az egyetemet végzett mérnök nevelésével és kiképzésével járó költségeknek 28,2 százalékát viseli az állam (ehhez járul még a 6,4 százalék általános költség).

(Ism.: *Andorka Rudolf*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Háy László: A világkapitalizmus válsága

Kossuth Könyvkiadó, 1966. 260 l.

Háy László könyvében, mint a nemzetközi kérdések avatott szakembere, nagy tényanyagra támaszkodva, gondos elemzés alapján vizsgálja azokat a változásokat, amelyek a világkapitalizmus gazdasági szerkezetében és társadalmi hanyatlásában végbementek. A szerző tizenegy fejezetben foglalja össze azokat a folyamatokat, amelyekben a világkapitalizmus válsága kifejeződik.

Az első fejezetből képet kapunk a monopóliumok növekedéséről és a proletarizálódás fokozódásáról. A monopóliumok tevékenysége ma — hangsúlyozza a szerző — nemcsak egy-egy termelési ágra szorítkozik, hanem a legkülönbözőbb termelési ágak üzemeit nyelik el, vagy különböző termelési ágakhoz tartozó vállalatokat létesítenek. „A tőke koncentrációjának jelenlegi foka a termelés sokféleségéhez (diverzifikációjához) vezet a monopóliumokon belül" — állapítja meg a szerző. (12. l.) Új jelenség a monopóliumok fejlődésében a családi koalíciók kialakulása is. Ugyanakkor a szerző megmutatja, hogy a hatalmas monopóliumok sem nyelhetik el az egész népgazdaságot, hiszen új iparágak keletkezése, a technika viharos fejlődése következtében valamennyi imperialista országban új versenytársak keletkeznek.

A tőkésországok helyzetének megítélése szempontjából nagyon fontos a gazdasági fejlődés ütemének ismerete. Az ipari termelésre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy 1913—1953 között a tőkés világban a fejlődés lassú volt, és az ipari termelés növekedése csak az ötvenes években gyorsult meg, a fejlődés azonban nagyon egyenlőtlen volt. Az ipari termelés emelkedésére legjelentősebben az állótőke növekedése hatott. „Amíg 1929 és 1940 között nagyon gyenge volt az állótőke képződése a kapitalista világban, a második világháború befejezése óta igen jelentős tőkefelhalmozás ment végbe az imperialista országokban, a termelőerők nagymértékben növekedtek. Nem volt tehát igaza Sztálinnak — írja a szerző —, amikor a tőkés rendszer rothadását a termelőerők fejlődésének stagnálásával azonosította". (29. l.)

Bár a termelőerők növekedtek, a piac bővülése ezzel nem tartott lépést, ezért valamennyi imperialista országban jelentős a kapacitások kihasználatlansága. A szerző megállapítja, hogy hosszabb időszakot tekintve a kapacitáskihasználás mértéke romlik is. Erre vonatkozóan azonban csak az Egyesült Államok adatait közli, és nem vizsgálja hosszabb időszakra nézve az európai fő tőkésországok helyzetét.

A harmadik fejezetben Háy László a tőkés gazdaság szerkezetének és a társadalom osztálystruktúrájának változásait vizsgálja. A tudomány és a technika fejlődése következtében az ipari beruházások megoszlásában nagy eltolódások mentek végbe, aminek következtében új iparágak (elektronika, rakétaipar stb.) keletkeztek, meggyorsult a műszaki fejlődés és egyes iparágak fejlődése. Ez utóbbi különösen jellemző a vegyiparra. A gazdaság szerkezetében végbement változások a fejlett tőkésországokban nagymértékben növelik a munkások elhelyezkedésének bizonytalanságát, amit csak fokoz a munka termelékenységének növekedése. Az adatok azt mutatják, hogy a termelékenység a fejlett tőkésországokban a második világháború utáni években gyorsabban növekedett, mint a korábbi időszakokban. Külön fejezetet nyit a termelékenység növekedésében a termelés automatizálása, amely különösen az Egyesült Államokban máris erősen sújtja a munkásosztályt. Az európai imperialista országok munkássága ma még nem érzi annyira az automatizálás következményeit. Amíg ugyanis a konjunktúra jó és munkaerőhiány van, az automatizálás következtében felszabadult munkások másutt is találnak munkát. Ez azonban ezekben az országokban is csak átmeneti.

Háy László bizonyítja könyvében, hogy „teljesen félrevezető az az állítás, hogy a jelenkori kapitalizmus úrrá lett a munkanélküliségen" (46. l.). Például 1964-ben az Egyesült Államokban átlagosan 5 millió körül volt a munkanélküliek száma. De súlyos gondot okoz a munkanélküliség Kanadában és Olaszországban is. Viszont vannak olyan tőkésországok is — például az NSZK —, amelyekben nemcsak hogy alacsony volt a munkanélküliek száma, hanem munkaerőhiány is jelentkezett. A szerző rámutat arra, hogy a magasabb foglalkoztatottságot az egyes országokban nemcsak a kedvező konjunktúra befolyásolja, hanem az is, hogy a háborúra való készülődés sok százezer embernek biztosít munkaalkalmat. Az Egyesült Államokban például 1965

őszén 6,6 millió fő dolgozott a hadiiparban, vagy a Közös Piac országaiban több mint 2 millió embert „foglalkoztat" a hadsereg (nem számítva a hadiipart). Ugyancsak csökkenti a munkanélküliek számát némely országban a nagyarányú kivándorlás (Olaszországból például 1946—1960 között 2,3 millió ember vándorolt ki). Végül a nem termelő területeken dolgozók számának megnövekedése is „nem kis részben a munkanélküliség nyomása alatt jön létre. Többek között erre utal az is, hogy a szolgáltatások területén dolgozók számának növekedése a legnagyobb az Egyesült Államokban és egyelőre a legkisebb az NSZK-ban, ahol az utóbbi időben jelentéktelen volt a munkanélküliség. (A gyengén fejlett országokban, ahol sok a munkanélküli, feltűnően kiterjedt a szolgáltatás; többek között rengeteg a kiskereskedő.)" (49. l.)

A jelenkori kapitalizmusban fontos módosulások következtek be az osztálystruktúrában is. E változások lényege a szerző szerint a következőkben foglalható össze: 1. A proletariátuson belül a nem termelő munkát végzők száma gyorsabban nő a termelő munkát végzők számánál. 2. Megkezdődött a nivellálódás a munkások, alkalmazottak és az alkalmazott értelmiség helyzetében és munkafeltételeiben. 3. A munkások szakmai összetételének alakulásában az uralkodó irányzat a jól képzett szakmunkások számának növekedése. Ez bizonyos mértékig vonatkozik az alkalmazottakra is. A gyors technikai fejlődés következtében gyakran felmerül az átképzés szükségessége is, ami mind a társadalomnak, mind az érintett személyeknek egyre növekvő gondot jelent. 4. A kispolgárság létszáma erősen csökken, főleg a kisbirtokosok és az önálló kisiparosok tönkremenése miatt. Ezzel szemben a kereskedelem és a szolgáltatások területén az önálló keresők száma növekszik. A kispolgárság összetétele tehát ma más, mint a monopolkapitalizmus korábbi fejlődési szakaszában. 5. Végül a műszaki fejlődés erős differenciálódást idéz elő a burzsoázián belül is. A középburzsoázia erősen háttérbe szorul a monopóliumokkal szemben.

A fejlett tőkésországok társadalmi struktúrájában tehát „erősödik a proletariátus, gyengül a kispolgárság. A burzsoázia vezető körei látják, hogy szűkül uralmuk társadalmi bázisa. Ezt a bázist próbálják erősíteni, ezért propagálják az »új középosztály« gondolatát." (70. l.) Az „új középosztályba" sorolják a kispolgárságot, az értelmiséget, a hivatalnoki és a műszaki középkádereket. „A régi középosztály szolid támasza volt a tőkének, mert tagjainak vagy termelési eszközök voltak a birtokában, vagy családi kapcsolataik folytán érdekük volt a termelési eszközök magántulajdonának védelme. Ennek az »új középosztálynak« azonban csak kis része rendelkezik termelési eszközökkel, s a jövőt illetően sem várható lényeges javulás e réteg helyzetében. Az »új középosztálynak« túlnyomó része nagyon ingatag rétegekből áll, amelyek e mesterségesen felépített keverékképződményt felbomlasztják, még mielőtt kifejlődne." (71. l.)

A negyedik fejezetben a szerző összefoglalja a háború utáni ciklus alakulását, míg az ötödik fejezetben a tőkekivitel, fizetési mérleg és a nemzetközi fizetési rendszer válságát vizsgálja. Foglalkozik azzal a vitatott kérdéssel is, hogyan alakul a tőkekivitel szerepe a jelenkori kapitalizmusban. Arra a következtetésre jut, hogy mind politikai, mind gazdasági szempontból a tőkekivitel jelentősége ma nagyobb, mint bármikor ezelőtt.

A tőkekivitellel szorosan összefügg a tőkésországok fizetési mérlegének alakulása. Háy László könyvében a fejlett tőkésországok, ezen belül is elsősorban az Egyesült Államok és Anglia fizetési mérlegének alakulását vizsgálja. Az imperialista országok fizetési mérlegében mutatkozó zavarok fő okának azt tartja, hogy a piacprobléma nemcsak a belső piacokon, hanem a nemzetközi piacokon is kiéleződött. Az utóbbival a szerző részletesebben a hatodik fejezetben foglalkozik, ahol sorraveszi a világkapitalizmus válsága mai szakaszának fő vonásait a világkereskedelem területén.

Az osztályharc növekvő arányairól ad képet a szerző a hetedik fejezetben. Az elemzés alapján jogosan vonja le azt a következtetést, hogy „nagyon tévednek azok, akik azt vélik, hogy a jelenlegi időszakban a fejlett tőkésországok a nemzetközi osztályharcnak viszonylag mellékes területei. Szó sincs róla. A kapitalizmus sírásóinak itt van a leghatalmasabb gárdája, amely ha nem is vív barrikád-harcokat — bár közben, mint Los Angelesben, ez is megtörténik —, de azért nem alszik, hanem felkészülőben van, hogy elvégezze történelmi feladatát." (164. l.)

Végül a szerző megadja az állammonopolista kapitalizmus mérlegét és bemutatja a gyarmati rendszer összeomlását, valamint az imperializmus nemzetközi helyzetének romlását.

Háy László könyvében népszerűen tárgyalja a mai kapitalizmus sok fontos vonását. A mű terjedelme a téma szerteágazó voltát tekintve nem nagy. Úgy vélem, ez-

zel is magyarázható, hogy néhány kérdés vizsgálata esetenként nem eléggé sokoldalú és nem megy túl a mai kapitalizmusról kialakult eddigi ismereteinken. A könyvnek ilyen részei például a tőkés ciklus alakulásáról, a gyarmati rendszer felbomlásáról szóló fejezetei. Nem egy kérdésben a szerző álláspontja vitatható. Ilyen például a második világháború utáni ciklussal kapcsolatos álláspontja. Háy László szerint 1957—1958-ban gazdasági világválság bontakozott ki (77. l.). Ám a tanulmányból az derül ki, hogy „vannak olyan országok (NSZK és Svédország), ahol már több mint harminc éve, és van több olyan ország (Anglia, Franciaország, Olaszország és más nyugat-európai országok), ahol negyedszázad óta nem volt túltermelési válság". (77. l.) Úgy vélem, jogosan vetődik fel a kérdés: milyen világválság az, amely a tőkésországok többségét nem érinti? Az elmondottak miatt nem helyeselhető a szerzőnek az a nézete sem, hogy „az 1957—58-as válsággal lezárult a második világháború után az első ipari ciklus". Ahol ugyanis nincs válság, ott nem lehet beszélni a ciklus lezárásáról sem.

Összefoglalva megállapítható, hogy bár a könyvnek vannak vitatható részei, egészében azonban mindazok számára hasznos olvasmány, akik a nemzetközi gazdasági kérdések iránt érdeklődnek.

Sipos Aladár

T. Sz. Hacsaturov: A beruházások gazdasági hatékonysága

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 230 l.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó T. Sz. Hacsaturov e könyvének kézreadásával lehetővé tette, hogy a magyar szakemberek a beruházások gazdasági hatékonyságával foglalkozó elmélet és gyakorlat szovjetunióbeli eredményeiről tájékozódhassanak. A szerző bevezetőben a könyv céljaként a beruházáshatékonyság problémáinak rendszerbe foglalását, a hatékonyságot értékelő módszereknek az ismertetését, és a még meg nem oldott kérdések lehetséges megoldásának felvázolását említi. A könyv a szovjet beruházások jellemző adataival is illusztrálja a beruházások hatékonysága növelésének konkrét módszereit és az elért eredményeket.

Hacsaturov a bevezetőben leszögezi: „Jelenleg a beruházások hatékonyságának módszertani tételei lényegében elismertnek tekinthetők." (7. l.) Ezeket a tételeket a Szovjetunióban tankönyvekben ismertetik és a gyakorlatban széles körben alkalmazzák. De a beruházás hatékonyságának számos elvi kérdésében a tudományos vita közel sincs lezárva. Nemcsak az egy-egy szocialista országban uralkodó felfogás tér el egymástól, hanem az országokon belül is élénk vita folyik még több kérdésről. Hacsaturov könyve amellett, hogy értékes útmutatást ad a gyakorlati számítások elvégzéséhez, segítséget is jelent a még vitatott kérdések tisztázásában.

A könyv tíz fejezetből áll. Két fejezet a Szovjetunió beruházásai hatékonyságának alakulásával, a beruházások dinamikájával, összetételével és népgazdasági ágazati megoszlásával foglalkozik, ugyancsak két fejezetben ismerteti a szerző a beruházások hatékonyságának növelésére szolgáló módszereket, ezek között a népgazdaság progresszív ágainak elsődleges fejlesztését, az építések meggyorsítását és olcsóbbá tételét. Négy fejezet foglalkozik a beruházások módszertani kérdéseivel: az abszolút és relatív hatékonysági mutatókkal, a normatív mutatók gyakorlati meghatározásának módszereivel és az időtényezők problémáival. A szerző kiegészítésként ismerteti a beruházáshatékonyság meghatározására szolgáló, KGST-országokban alkalmazott módszereket, valamint a befektetések jövedelmezőségére kidolgozott különböző tőkés közgazdasági elméleteket.

A beruházások hatékonyságával kapcsolatban a szerző döntő kérdésként emeli ki a nemzeti jövedelemből felhalmozásra kerülő hányad problémáját. Leszögezi, hogy a felhalmozási és a fogyasztási hányad között olyan optimális összhangnak kell lennie, amellyel a termelés és a fogyasztás leggyorsabb növekedése biztosítható. E probléma tárgyalásánál azonban nem veti fel az időhorizont kérdését, amelyen belül a fenti optimumot gyakorlatilag meg lehetne határozni.

Szovjetunióban a felhalmozási hányad folyó áron számítva 1961—1962-ben 28 százalék volt. Vizsgálatai alapján Hacsaturov arra a következtetésre jut, hogy a felhalmozási hányad aránya a jövőben nem fog növekedni, vagy ha növekedni fog, ez nem lesz jelentős és főleg a nem termelő felhasználásnál következik be. Tehát a felhalmozási hányad esetleges növekedése lényegében nem fogja meghatározni a nem-

zeti jövedelem további növekedését. A nemzeti jövedelem növelésének fő tényezője a Szovjetunióban a jövőben a munkatermelékenység emelkedése kell hogy legyen. A beruházások jelenlegi volumene erre lehetőséget ad, *ezért a jövőben nem a beruházási hányad emelésére kell figyelmet fordítani, hanem a beruházások hatékonyságának növelésére.* Nemcsak az egymást helyettesíthető termékfajták közötti variánsok kiválasztásához és a műszaki tervezés során kell a beruházási hatékonysági számításokat elvégezni, hanem *a népgazdasági tervezésben is alkalmazni kell ezeket.*

Külön fejezetben foglalkozik Hacsaturov a beruházások hatékonyságának növelésével a népgazdaság progresszív ágazatainak elsődleges fejlesztése révén. Progreszszív termelő ágazatként említi elsősorban a vegyipart, a villamosenergia-ipart, a gépgyártást és a kohászatot. Megállapítja, hogy ezek az iparágak a Szovjetunió 7 éves terve folyamán jelentősen fejlődtek, azonban fejlődésük elmaradt az előirányzatoktól és a progresszív ágazatok beruházási terveit több évben nem teljesítették. „Ez annak az eredménye, hogy a tervezőszervek nem értékelték kellően a fejlesztési feladatot, a tervezésbe hibás számítások csúsztak be, és hiányzott az egymást kölcsönösen helyettesíthető termékfajták hatékonyságának megfelelő összehasonlítása. Ebből eredt a beruházásoknak az ágazatok közötti sablonos szétosztása, ami azt célozta, hogy egyik ágazat se érezze magát »megsértve«. Ez a progresszív ágazatok fejlesztésének visszaszorításához és azon eredmény csökkentéséhez vezetett, amelyet a népgazdaság elérhetett volna." (148—149. l.)

Nálunk is aktuális problémákat tárgyal az építkezések meggyorsításával és a beruházások olcsóbbá tételével foglalkozó fejezet. Részletes adatokat tartalmaz a beruházások és az állóalapok alakulásáról, az állóeszközök üzembehelyezéséről és a befejezetlen beruházási állományról a Szovjetunióban. A beruházások időben való koncentrálásával kapcsolatban a népgazdasági tervezés egyik legfontosabb feladata — írja a szerző — „az építési volumen növekedése, a megfelelő építőanyagok és berendezések mennyiségének, továbbá az építőipari munkások munkatermelékenységének emelése közötti teljes összhang megteremtése." (186. l.)

Számos tanulságos példa és módszer ismertetésével mutatja be a beruházások egyedi előkészítésénél és megvalósításánál mutatkozó problémákat, a hatékonyság emelésének lehetőségeit. De nagy figyelmet fordít a népgazdasági komplex szemlélet érvényesítésére is. Ezen belül kiemeli a tervszerű üzemeltetéshez szükséges összes létesítmények koordinált megvalósítását. Kitér az ösztönző számlázási rendszer és a beruházó és kivitelező helyes anyagi érdekeltségének megteremtése jelentőségére is.

Hacsaturov részletesen kifejti a beruházások abszolút és relatív hatékonysági mutatóinak problematikáját.

A beruházások abszolút hatékonyságán Hacsaturov az eredmények és a ráfordítások viszonyát (s az ezt jelző mutatókat) érti.

Hacsaturov az abszolút hatékonysági mutatók különböző lehetséges formái közül konkréten négyet sorol fel. Ezek a következők:

A beruházások abszolút hatékonysági mutatója:

$$E_a = \frac{\text{nemzeti jövedelem emelkedés}}{\text{termelőberuházások összege}}$$

A termelőalapok abszolút hatékonysági mutatója:

$$E_f = \frac{\text{nemzeti jövedelem}}{\text{termelőalapok értéke}}$$

Az alapok abszolút hatékonyságának mutatója:

$$U = \frac{\text{termelőalapok értéke}}{\text{társadalmi termék összege}}$$

Ez a mutató tulajdonképpen a termelés tőkeigény mutatójának felel meg.

Abszolút hatékonysági mutató lehet a jövedelmezőség mutatója is:

$$E_r = \frac{\text{nyereségnövekedés}}{\text{termelőberuházás} + \text{forgóalap-növekedés}}$$

Az abszolút hatékonysági mutatók használatával kapcsolatban a szerző álláspontja nem egészen egyértelmű. Az abszolút hatékonysági mutatóknak nagy jelentő-

séget tulajdonít. Rámutat arra, hogy ezekben a teljes eredmény és a teljes ráfordítás szerepel, szemben a relatív hatékonysági mutatóval, ahol a pótlólagos eredmények és a pótlólagos beruházások kerülnek csak értékelésre. Fontosnak tartja, hogy a népgazdasági, ágazati és vállalati tervekben a beruházások abszolút hatékonysági mutatóit is előirányozzák. (Megjegyzem, hogy ez tulajdonképpen ma is megvalósul, amikor a tervösszeállítás során előirányozzuk a különböző beruházásokból adódó várható termelésnövekedést, vagy tervezett önköltségcsökkentést.) Hacsaturov leszögezi azonban, hogy „az abszolút hatékonysági mutatóknak a jelenlegi árak alapján történő összehasonlítása nem szolgáltathat alapot annak megítéléséhez, hogy melyik ágazatban célszerűbb a befektetéseket megvalósítani". A továbbiakban viszont így ír: „Ágazaton belül azonban az abszolút hatékonysági mutatók tökéletesen összehasonlíthatók, és fontos faktorai a tervezésnek, továbbá értékes anyagot szolgáltatnak a gazdasági elemzéshez." (59. l.) Az abszolút hatékonysági mutatók ágazaton belüli összehasonlíthatósága véleményem szerint nem korlátlan — az árprobléma itt is szerepet játszik. Később Vaaggal és Zaharovval vitatkozva, akik szerint a jövedelmezőség a beruházások hatékonyságának legfőbb összetett mutatója, a jövedelmezőség mutatószámáról Hacsaturov maga is megállapítja: „... ez a mutató az árak színvonalától is függ: minél magasabbak az árak, minél nagyobb az eltérésük az értéktől, annál nagyobb a jövedelmezőség is, és fordítva ..." „Ezért a jövedelmezőség nem használható fel arra, hogy segítségével az egyes ágazatok vállalatait összehasonlítsuk a beruházások hatékonysága szerint, mivel mindig azok a vállalatok lesznek kedvezőbb helyzetben, amelyek termékeiket az értéktől felfelé eltérő árakon gyártják." „A jövedelmezőséget azonos terméket gyártó vállalatok esetében lehet felhasználni, vagy pedig egy és ugyanazon vállalat munkája hatékonyságában bekövetkezett időbeli változások elemzésére." (61. l).

A magam részéről ez utóbbi megállapítással értek egyet. Nem érthető azonban, hogy a többi abszolút hatékonysági mutató az árrendszer torzításaira miért volna kevésbé érzékeny, és milyen okokból lehet ezeket a mutatókat ágazaton belül a különböző termékeket gyártó, és a különböző technológiákat alkalmazó vállalatok közötti eredményesség összehasonlítására felhasználni, ha a jövedelmezőség mutatóját nem lehet.

Lényegesen egyértelműbb a beruházások relatív hatékonysági mutatójának tárgyalása. Az eddigi gyakorlatban kialakult értelmezéssel egyezően, a relatív hatékonyság meghatározását Hacsaturov a különböző változatok összehasonlításához tartja szükségesnek, amikor a létesítmény különböző beruházási és folyamatos ráfordításokkal valósítható meg.

Az önköltségcsökkentés és a pótlólagos beruházások hányadosa mutatja a relatív hatékonyságot. A könyv részletesen ismerteti a relatív hatékonyság számítási területeit a gazdasági-műszaki tervezésben.

Külön fejezet foglalkozik a beruházáshatékonysági normatívák értékének meghatározásával. Az abszolút hatékonysági együttható gyakorlati számításának gondolatmenete a következő: Beruházásonként ki kell számítani az elérhető nemzetijövedelem-növekményt. Ez a számítás a beruházási programok és a népgazdasági beruházási terv alapján végrehajtható. Egy-egy iparághoz tartozó beruházások átlaga alapján meghatározható az iparág átlagos abszolút hatékonysági együtthatója. Az iparágak átlagából kiszámítható a népgazdasági abszolút hatékonysági együttható. Ennek értéke — Hacsaturov számításai szerint — a Szovjetunióban 0,60 körül mozog.

Hacsaturov szerint a tervezésben nem az átlagos értéket, hanem a minimális értékeket kell meghatározni és alkalmazni. Csak olyan létesítmény megvalósítását szabad előirányozni, amelynek abszolút hatékonysága a normaként előírt iparági alsó határt meghaladja.

A normatív értéket képező iparágankénti alsó határ meghatározását Hacsaturov szerint a következőképp kell végezni: Egy-egy iparághoz tartozó beruházásokat a hatékonyságuk sorrendjében kell felírni. Annyi létesítményt kell felvenni a jegyzékre, amennyi a népgazdasági mérleg alapján meghatározott termelési feladatok megvalósításához szükséges. A sorrendben utolsó létesítmények hatékonysági mutatóit kell elfogadni alsó határként és ezek szolgálnak alapul a hatékonyság normatív mutatójának meghatározásához. Ezt a szerző így indokolja: „Egyrészt ez az együttható nem lehet olyan nagy, hogy kiessenek a számításokból azok a létesítmények, amelyek szükségesek a mérleg szerinti termelési volumen biztosításához. Másrészt a normatív mutatóknak a minimális színvonalnál magasabbnak kell lenniök, progresszív mutatóként kell őket alkalmazni, hogy elősegítsék azon intézkedések megvalósítását, amelyek növelik a hatékonyságot és biztosítják a műszaki fejlődést." (84. l.)

A javasolt módszer véleményem szerint több szempontból nem megnyugtató. Ha normaként a rangsor végén álló legalacsonyabb hatékonysággal rendelkező beruházás értékét fogadjuk el, nyilván csak azokat a beruházásokat zárjuk ki a megvalósítandó beruházások jegyzékéről, amelyek ezt az értéket nem érik el. *Azonban ezek különben is kiesnének, minthogy a termelési feladat megvalósításához már feleslegesek.* További kérdés: Ha a normatívát a legkisebb hatékonyságú beruházás mutatója alapján határozzuk meg, hogyan használható fel ez a minimális norma a közepes, vagy még inkább az élenjáró beruházások hatékonyságának további javítására? Valószínűleg sehogy.

A relatív hatékonysági együttható normatív értékének meghatározására Hacsaturov lényegében ugyanezt a módszert javasolja. A különbség az, hogy most nem az 1 Ft beruházásra eső nemzeti jövedelememelkedés mutató alapján sorolunk, hanem az 1 Ft beruházásra eső önköltségcsökkentés alapján. Ha az üzem bővítéséről van szó, akkor ezek a mutatók meghatározhatók, új létesítményeknél azonban az sem világos, hogy az önköltségcsökkentést mihez képest kell mérni.

De e módszer fő hibájának azt tartom, hogy nem tesz különbséget a beruházások között a termelés bővítési és önköltségcsökkentési cél szempontjából. Bizonyos időszakokban, bizonyos területeken számos beruházást valósítunk meg a termelés bővítése céljából a már elért termelékenységi (önköltségi) szinten, mert a szükségletek növekedése így kívánja. Ha ezek a beruházások felkerülnek a listára — Hacsaturov gondolatmenete szerint — *ezzel kimondanánk, hogy a relatív hatékonysági együttható általánosan megkövetelt minimális értéke nulla, vagy csaknem nulla.* Ez az eljárás sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem fogadható el. A relatív hatékonysági együttható normatív értékét csak a különböző termelési és beruházási költségű változatok összehasonlításánál, valamint a pótlólagos beruházások sorsa feletti döntéskor helyes alkalmazni. A pótlólagos beruházások hatása kizárólag önköltségcsökkentésben jelentkezik. Nyilván nem helyes más célok (termelésbővítés) miatt megvalósuló beruházások mellékhatásaként jelentkező önköltségcsökkentő hatást normaként érvényesíteni a pótlólagos beruházások elbírálásánál.

Végül még néhány szót az évek óta leginkább vitatott kérdésről, a hatékonysági normák ágazatok szerint differenciált, vagy népgazdaságilag egységes voltáról. Hacsaturov számítási módszeréből eleve következik az abszolút hatékonysági normatívának ágazatok szerinti differenciáltsága. Ennek szükségességét a következőkkel támasztja alá:

„... egységes hatékonysági normatíva alkalmazása csak abban az esetben lenne ésszerű, ha az eszközök szabadon áramolhatnának az egyik létesítményből a másikba és az eszközöket azon létesítményekbe lehetne irányítani, amelyeknél egy rubel befektetés a maximális eredményt biztosítaná. A Szovjetunió és a többi szocialista ország gazdasági rendszerében azonban ilyen feltétel nem létezik. Mi nemcsak azokra a létesítményekre fordítunk eszközöket, amelyek maximális effektust vagy maximális nyereséget biztosítanak, hanem azokra is, amelyekre szüksége van a társadalomnak, az államnak." (76. l.)

Véleményem szerint ebben Hacsaturovnak igaza van, mivel eddig még nem sikerült olyan árrendszert kialakítanunk, amelyben e két utóbbi kritérium teljes összhangban fejeződik ki. Az abszolút hatékonysági normatívát — a jelenlegi árrendszerek alapján — nem volna célszerű népgazdasági szinten egységesen meghatározni és abból bármiféle konzekvenciát levonni. Ezt a következtetést azonban a szerző a relatív hatékonysági normára is kiterjeszti, s ez már nem helyes. Szerintem a relatív együttható mint norma általában a pótlólagos beruházások gazdaságosságának megítélésénél kerülhet alkalmazásra, amikor arról van szó, hogy bizonyos önköltségcsökkentést gazdaságosnak, vagy gazdaságtalannak ítélünk meg. Ebben az esetben azonban már az eszközök iparágak közötti szabad áramlásának kérdése egész másképp merül fel. Ha különböző iparágakban azonos beruházással azonos önköltségcsökkentést tudunk megvalósítani, tehetünk-e ágazatok között hatékonysági szempontból különbséget a kétfajta önköltségcsökkentő hatás között? Véleményem szerint nem. Végeredményben az önköltségcsökkentést szolgáló beruházások célja munkaerő-megtakarítás. Ilyen értelemben egy országon belül, ágazatok között sem a tőke-, sem a munkaerő-áramlásnak nincs akadálya.

A fentiek miatt a relatív hatékonysági együttható ágazatok közötti differenciált voltának helyességét közel sem tekinthetjük bizonyítottnak. E kérdés továbbra is vitatott marad a Szovjetunióban és a többi szocialista országban.

Turánszky Miklós

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Янош Кешерю

Реформа хозяйственного механизма и производственные кооперативы

Автор затрагивает в статье ряд проблем, возникших со времени принятия Центральным Комитетом ВСРП решения о реформе хозяйственного механизма в ходе подготовки этой реформы. Одной из таких проблем является вопрос о связи между производственными кооперативами и государственными предприятиями. В решении Центрального Комитета ясно указывается на принцип равноправия как основу развития этих связей. Это, конкретнее говоря, означает, что производственные кооперативы должны иметь право свободного выбора между многими возможными путями снабжения и сбыта своей продукции; на их хозяйственные решения не должны влиять административные предписания; государственные предприятия не должны иметь никаких преимуществ перед производственными кооперативами в установлении условий контрактации, в юридическом и иных отношениях; государственные предприятия не должны иметь никаких ведомственных полномочий. Если связи нового типа между производственными кооперативами и государственными предприятиями будут характеризоваться этими чертами, то это несомненно благотворно скажется на развитии хозяйственной деятельности производственных кооперативов. Вместе с тем это благотворно повлияет и на государственное руководство и на деятельность государственных предприятий. Ведь в новых условиях руководящие государственные органы получат больше возможностей для более четкой ориентации, а государственные предприятия не будут никем считаться ответственными за снабжение страны по закупаемым ими продуктам (поскольку это снабжение будут осуществлять не только данные предприятия).

В области создания связей нового типа между производственными кооперативами и государственными предприятиями сегодня наиболее часто выдвигается проблема материально-технического снабжения, осуществляемого закупочными организациями. Анализируя эту проблему, автор приходит к выводу, что стремление закупочных организаций к снабжению производственных кооперативов кормами, искусственными удобрениями и другими средствами производства в основном правильно, но эта деятельность должна ограничиваться кругом недефицитных товаров. Дело в том, что при снабжении дефицитными товарами закупочные предприятия могут обладать таким средством нажима на производственные кооперативы, которое противоречит принципу равноправия связей между предприятиями. Автор вместе с тем считает правильным стремление государственных предприятий к оказанию своим кооперативным партнерам квалифицированной консультации. Особенно подчеркивается автором значение такого эффективного средства в руках государственных предприятий в условиях нового хозяйственного механизма, как гибкая политика закупочных цен.

Большой интерес вызывает позиция постановления ЦК в отношении характера производственных кооперативов и их самоуправления. Постановление рассматривает производственные кооперативы как хозяйственные образования двойственного характера: кооперация мелких крестьян-товаропроизводителей, с одной стороны, и производственные предприятия, с другой стороны, ведущие свою хозяйственную деятельность в соответствии с правилами эффективной деятельности предприятия. Из кооперативного характера вытекает необходимость принятия по важнейшим вопросам решений самими членами производственных кооперативов, поэтому следует четко уточнить права общего собрания членов кооператива. В постановлении указывается также на возможность взаимной координации деятельности производственных кооперативов, на совместное внесение предложений о пересмотре старых или принятии новых постановлений. Поэтому создание органов самоуправления производственных кооперативов — союзов производственных кооперативов — является интересом не только слабых, но также и сильных кооперативов.

Много вопросов ждет своего решения и в связи с усилением характера производственного кооператива как предприятия. Необходимо расширить права правлений кооперативов в сфере оперативного делопроизводства; следует фиксировать в трудовых договорах права и обязанности правлений и отдельных членов кооператива как работников предприятия; во всех производственных кооперативах следует перейти к систематической оплате труда; надо создать в кооперативах самостоятельные финансовые фонды; необходимо ведение точного бухгалтерского учета и расчета себестоимости по производствам; следует создать и внутри производственных кооперативов самостоятельные хозрасчетные единицы.

Карой Фельдеш

Самостоятельность предприятий и социалистическая собственность

Свобода деятельности предприятий была до сих пор во многих отношениях формальной, ограничивалась выполнением плановых директив. Не соблюдался даже такой принцип хозрасчета, как оперативная самостоятельность предприятий, поскольку в ход работы на предприятиях повседневно вмешивались различные ведомства. В результате хозяйственной реформы предприятия получат свободу действий в определении номенклатуры своей продукции, в выборе наилучшего сочетания условий производства. Разовьются связи, основанные на хозяйственной взаимозависимости, проявляющиеся в движении закона стоимости.

Социалистическое государство концентрирует в своих руках собственность на средства производства, но при этом децентрализует по предприятиям существенные моменты управления производством. Условное отчуждение общенародных средств производства будет происходить в будущем в стоимостной форме, что позволит увеличить роль амортизации на предприятиях.

В условиях капитализма функция управления производством обособляется от капитала-собственности. От социалистической же собственности данная функция обособляется лишь частично. Финансируемые из бюджета средства экономически самостоятельных предприятий являются формой проявления общенародной собственности. Плата за фонды и процент являются формой реализации государственной социалистической собственности, частично обособившейся от функции управления производством.

Дьердь Саколцаи

Взаимосвязи структуры капитальных вложений и темпов роста

При распределении капиталовложений между отраслями требуется одновременно учитывать два аспекта: с одной стороны, капитальные вложения целесообразно предоставлять тем отраслям, в которых сложились наиболее благоприятные показатели эффективности, с другой стороны же, нельзя пренебрегать и теми отраслями, эффективность которых является менее благоприятной, однако, в продуктах которых имеется необходимость вследствие отраслевых взаимосвязей. Решение проблемы было сведено Ланге при помощи модели затрат-выпуска к задаче линейного программирования, в которой целью является максимальный рост валовой продукции (или национального дохода), а межотраслевые связи фигурировали в качестве ограничений.

Модель Ланге основана на ряде высказанных и невысказанных предположений. Он предполагает, что соотношения продукции и капиталовложений являются постоянными, что рост продукции зависит только от капиталовложений, и что росту производства не могут препятствовать трудности реализации. В приводимых в статье расчетах рассматривается, соответствовали ли эти предположения опыту венгерской практики последних лет.

В первой части расчетов — на основании исчисления трендов — показывается, что отношения продукции к капиталовложениям в исследуемый период были не постоянными, а быстро сокращающимися. Вторая часть расчетов — на основании исчисления разрезов — приводит к выводу, что капитальные вложения не могут считаться ни единственным, ни даже важнейшим фактором мотивации производства. На основании результатов обоих расчетов можно заключить и то, что рост продукции во многих случаях ограничивался также и трудностями реализации. Модель, таким образом, можно применять в общем порядке лишь в соответствии с вышесказанным.

На основании числовых результатов можно сделать также некоторые дальнейшие выводы экономического характера. Вероятно, что при распределении капитальных вложений между отраслями слишком большое значение придавалось соображениям, связанным с отраслевой структурой, и слишком маленькое — связанным с эффективностью. Вероятно и то, что некоторые отрасли получали капиталовложений больше, чем они могли использовать с должной эффективностью. Расчеты указывают и на то, что в промышленности прирост объема продукции может увеличиваться, и что мощность предприятий, как правило, не используется полностью.

Расчеты, наконец, привели и к результату статистического характера. Создается впечатление, что вследствие динамики соотношения объема продукции и капиталовложений индексы роста промышленной продукции, основанные на индексах по отдельным продуктам, в рассматриваемый период искажали фактические результаты в сторону их завышения.

Янош Ваго

Эффективность использования рабочей силы в машиностроении

В статье анализируется изменение производительности труда, происшедшее в венгерском машиностроении в период второго пятилетнего плана. Автор ищет причины отставания в выполнении наметок плана и излагает дальнейшие задачи. Во второй части статьи он приводит расчеты повышения уровня производительности труда в машиностроении, предусматриваемого в третьем пятилетнем плане.

Фундаментальными факторами роста производительности труда автор считает повышение степени механизации труда, замену оборудования, связанную с модернизацией технологии производства, и улучшение организации труда — в первую очередь, использования рабочей силы.

В статье указывается на то, какие требования предъявляются предусматриваемой в машиностроении производительностью труда рабочим, занятым в основном производстве; рабочим, занятым в вспомогательном производстве, и служащим. По мнению автора, в венгерском машиностроении имеются значительные резервы рабочего персонала в подсобных деятельностях, связанных с внутризаводской транспортировкой, складированием, ремонтом оборудования и т. п.; их можно мобилизовать, в первую очередь, путем механизации. По категории служащих, согласно статье, следует сократить численность административных работников, однако, необходимо усилить инженерно-технических персонал, выполняющий задания по техническому развитию.

Отто Пирити

О пропорциональности

В статье указывается на необходимость модернизации общепринятого понятия пропорциональности. Автор оспаривает правильность отождествления теории пропорциональности с теорией реализации. Он считает пропорциональность системой не только всеобщих, но и частных пропорций. Требования пропорциональности не тождественны абстрактным условиям беспрепятственного хода процесса расширенного воспроизводства. Пропорциональность содержит также и требования оптимальных темпов расширения и совершенствования производства. Не достаточно говорить о пропорциональности производства. Настолько же важна и пропорциональность потребления. Производство должно соответствовать не только потребностям, но и имеющимся условиям, ресурсам производства.

Весьма узкой является трактовка пропорциональности как необходимости соответствия производства объективным общественным потребностям, имеющимся при данном уровне развития производительных сил. Это справедливо лишь для замкнутой экономики. В открытой же экономике следует исходить из наличия производственных условий и производить продукцию такого состава, который позволяет достичь наибольший национальный доход. Автор поэтому различает производственную пропорциональность и пропорциональное сочетание продукции.

Требования пропорциональности в потреблении автор разделяет на две группы: на требования пропорционального сочетания средств и требования пропорциональности технического развития. Первое означает требование такого сочетания используемых в производстве ресурсов, которое минимирует удельные затраты, а второе — требование такого распределения ресурсов технического развития, которое в совокупности должно создать возможность наибольшего роста национального дохода.

В статье указывается на различное содержание категории общественно необходимых (определяющих величину стоимости) затрат труда в четырех группах требований пропорциональности. Наконец, в статье излагается механизм проявления требований пропорциональности при новой системе хозяйственного управления.

SUMMARY OF THE ARTICLES

János Keserü:

Reform of the economic mechanism and farmers' co-operatives

In his article the author deals with problems which have arisen in the course of preparations for the practical execution of the reform of the economic mechanism since the resolution of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party was published. The first of these problems is the question of connections between co-operatives and state enterprises. The decision of the Central Committee declares perfectly clearly that these connections should develop on the footing of equal rights. This means that farmers' co-operatives should be able to choose freely from among different possibilities regarding the marketing of their produces and purchasing of material; their economic decisions should not be influenced by administrative regulations; state firms should not be considered superior to co-operatives regarding contractual stipulations, legal matters or other questions and state enterprises should not be invested with rights due to authorities only. If the new type relationship between farmers' co-operatives and state firms will be based on these principles then the economic activity of co-operatives will be very favourably influenced indeed. On the other hand, it will have an advantageous effect on state management and functioning of state enterprises, too, because in the new situation guiding state organs will obtain a clearer judgement and state firms will not be considered as responsible for the supply of the country with agricultural produces, since the country's supply will not be exclusively realized by these firms.

The most discussed problem in the new type relationship between farmers' co-operatives and state enterprises is the question of the supply of materials and instruments of production which took place hitherto through the intermediary of purchasing agencies. Dealing with this problem in detail, the article comes to the conclusion that the endeavour of purchasing agencies to supply their co-operative partners with fodder, artificial fertilizer and other means of production is, as a matter of fact, desirable, however, this activity should not include materials in short supply because the allocation of the latter may be a means of compulsion, giving purchasing agencies rights which are contrary to the principle of equal rights. The article fully agrees with the resolution that state enterprises should give their co-operative partners expert advice in questions of production. The author emphasizes that under the new economic mechanism the flexible application of purchasing prices will be an effective means at the disposal of agencies.

The standpoint of the resolution on the reform of the economic mechanism in matters of the character of farmers' co-operatives and self-administration of the latter, respectively, aroused wide interest. The decision considers farmers' co-operatives as economic units of dual character: on the one hand, they are associations brought about by small-scale producer peasants, on the other hand, they are regarded as productive firms which have to function in accordance with the rules of fruitful husbanding of firms. From the association character of co-operatives it follows that in fundamental questions co-operative members can make their own decisions and, therefore, the rights of the general assembly of the membership must be laid down in a more clear-cut way. The resolution makes it possible that co-operatives should co-ordinate their actions and make proposals in order to change decrees and suggest new ones. Therefore, it is not only in the interest of weak co-operatives but also in that of good co-operatives to call into being the self-administrative organs of farmers' co-operatives, the federation of farmers' co-operatives.

There are several tasks to be realized in connection with the strengthening of the enterpisal character of farmers' co-operatives. The rights of co-operative managements have to be increased in the field of operative administration of affairs; rights and duties of the management and of single members as employees have to be laid down in labour contracts; labour remunerations have to be paid regularly in every co-operative and independent financial means created in all co-operatives; precise input-output accounting and calculation of the costs of production is necessary and self-accounting economic units have to be developed within farmers' co-operatives.

Károly Földes:

Independence of firms and socialist property

Firms had hitherto only formal power to act freely because they were restricted to implement plan directives. Interference from the part of authorities was a common occurence so that even operative independence could hardly assert itself, though it is a basic principle of independent accounting. Due to the economic reform, firms will have a free hand in determining their product composition and to decide between alternatives of production conditions. Connections based on economic co-ordination, which are embodied in the motion of the law of values, will develop.

The socialist state has a hold over all means of production, at the same time however, it decentralizes the essential elements of direction. The conditional alienation of the means of production in public property will take place in the future in the form of value, enabling to increase the role of amortization of firms.

Under capitalism the function of the direction of production and the proprietorship of capital are separated while under socialism the mentioned function can only partly separate from socialist property. The assets of economic independent firms which were financed out of the state budget are the outward forms of public property. The asset engagement charge plus interest is the mode of realizing socialist state property partly saparated from function.

György Szakolczai:

The connection between the sectoral pattern of investment and the growth rate

In the allocation of investment funds among the various industries two aspects must be co-ordinated. On the one hand, it is advantageous to allocate investments to the industries

where these funds can be used with the highest efficiency. On the other hand, it is impossible to neglect the branches where the efficiency of investiment is low, because their products are needed owing to the interconnection of the industries. Lange, using a modified input-output model, reduced the solution of the problem to a linear programming model, where the objective function is the maximization of the gross national product (or of the national income), and the constraints are the interindustry relations.

Lange's model is based on several explicit and implicit assumptions. He assumes that the output-investment ratios are constants, that the growth of production depends only on the investments, and that the difficulties of realization cannot inhibit the increase of production. The purpose of these investigations was to test whether these assumptions agree with the recent Hungarian experiences.

The first part of the calculations – relying upon time-series analysis- shows that the output-investment ratios were not constants, but decreased steeply in the period under survey. The second part – relying upon cross-section analysis – shows that investments may not be considered as the single or the main factor promoting economic growth. The results of both calculations point also to the fact that the difficulties of realization may have often impeded the growth of the production. Thus Lange's model must be generalized according to the above findings.

The numerical results lead to a few other conclusions that are of some interest from the economic point of view. It is probable that in the course of the allocation of investments the considerations connected with the intersectoral balance of the economy have played a much greater role than those connected with the aspect of efficiency. It is also possible that certain branches have obtained such a large share of investments that they were unable to utilize it with adequate efficiency. The calculations point also to the prevalence of increasing returns to scale in the Hungarian manufacturing industry. It is also probable that, as a rule, the capacity of plants is not fully utilized.

Finally, it should be mentioned that a conclusion of some statistical importance could also be drawn. It was found that owing to the development of the capital-output ratios the indices of industrial production (based on production indices in natural units of measurement, and on other methods) were somewhat biased upwards, at least in the period under survey.

János Vágó

Efficiency of manpower utilization in the engineering industry

The study analyses the change of productivity which took place in the Hungarian machine industry during the second Five Year Plan; it searches into the causes of falling below the targets and outlines the subsequent tasks. In the second part of the article the calculations concerning the estimated increase of the engineering industry's level of productivity in the third Five Year Plan are surveyed.

In the author's view the increase of mechanized work and replacements which go together with the modernization of the manufacturing technology as well as improvements of work organization – first of all in the field of labour economy – are fundamental productivity increasing factors.

The study reveals the requirements included in the productivity estimates of the machine industry regarding employees as well as workers directly or indirectly engaged in production. The author thinks that in the Hungarian engineering industry there are considerable manpower reserves in the staff group of auxiliary workers as, for instance, material handlers, warehousemen, maintenance men etc. and that chiefly these jobs can be mechanized. From among the employees the number of administrative clerks should be reduced, however, the technical staff engaged in technical development must be increased.

Ottó Pirityi:

A study on proportionality

The author expounds that the universally accepted and hitherto taught determination of proportionality ought to be modernized. He challenges the correctness of the identification of theories on proportionality and realization since proportionality is, in his view, not only the system of overall proportions but of the proportions of parts, too. Proportionality requirements are not identical with the abstract conditions of a smoothly implemented expanded reproduction. Proportionality also includes the requirements for optimizing the rate of expansion and development. It does not suffice to mention only proportionality of production because the proportionality of utilization is just as important. Production must adapt itself not only to needs but to the existing conditions of production and to resources as well.

It is indeed a very limited interpretation of proportionality according to which the amount of goods to be produced must equal the objective social needs which manifest themselves on the given level of productive forces. This only holds good in the case of a self-supporting closed economy. An open economy, however, has to adjust itself to the conditions of production, thus the composition of the production must bring about the possible highest national income. The author, therefore, discerns product-proportionality from proportionate product-combination.

The author breaks down the proportionality requirements to be applied in utilization into two groups, one of them being the group of the proportionate combination of means while the other one is the requirement group of the proportionality of technical development. The former means that combinations of resources for minimizing specific expenditure have to be applied in the production, while the latter implies that development resources have to be allocated in such a way that their entirety should produce the possible highest increase of the national income.

The study expounds that the interpretation of the socially necessary amount of work (which determines the magnitude of value) deviates in the case of all four proportionality groups. Finally, the mechanism of proportionality requirements under the new system of economic management is discussed.

СОДЕРЖАНИЕ

Янош Кешерю — Некоторые вопросы реформы хозяйственного механизма и производственные кооперативы 1149
Барнабаш Барта—Элек Надь — Жилищное положение в Венгрии в период второй пятилетки 1162
Карой Фельдеш — Самостоятельность предприятий и социалистическая собственность 1173
Дьердь Саколцаи — Взаимосвязи структуры капитальных вложений и темпов роста 1187
Янош Вago — Эффективность использования рабочей силы в машиностроении 1206
Морис Добб — Современные теории экономического роста 1217

ДИСКУССИИ

Иштван Хетени — Дискуссия о планировании перспективного роста 1228
Отто Пирити — О пропорциональности 1234

ОБЗОРЫ

Положение и III пятилетний план развития легкой промышленности *(Миклош Шиман)* 1247

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1257

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Д-р Ласло Хай «Кризис мирового капитализма» *(Аладар Шипош)* 1267
Т. С. Хачатуров «Экономическая эффективность капитальных вложений» *(Миклош Турански)* 1269

Резюме статей на русском и английском языках 1273

CONTENTS

János Keserű: Reform of the economic mechanism and farmers' co-operatives 1149
Barnabás Barta—Elek Nagy: The shaping of housing conditions in Hungary during the second Five Year Plan period 1162
Károly Földes: Independence of firms and socialist property 1173
György Szakolczai: The connection between the sectoral pattern and the growth rate 1187
János Vágó: The efficiency of manpower utilization in the engineering industry 1206
Maurice Dobb: Modern theories of economic growth 1217

DISCUSSION

István Hetényi: Debate on the planning of long-range economic growth 1228
Ottó Pirityi: A study on proportionality 1234

REVIEW

The situation of the light industry and the third Five Year plan *(Miklós Simán)* 1247

RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 1257

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

Dr. László Háy: The crisis of world capitalism *(Aladár Sipos)* 1267
T. S. Khachaturov: The economic efficiency of investments *(Miklós Turánszky)* 1269

Summary of the Articles in Russian and English 1273

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Jánossy Ferenc:
A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS TRENDVONALA ÉS A HELYREÁLLÍTÁSI PERIÓDUSOK
284 l., kötve 40,— Ft.
A SZOCIALISTA GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI RENDSZER TÖKÉLETESÍTÉSE (bibliográfia)
Időszerű Gazdasági Kérdések irodalma XIV—XV. kötet
372 l., fűzve 44,— Ft.
Komjáti Zoltán—Dr. Rácz Albert:
IPARSTATISZTIKAI ELEMZŐ PÉLDATÁR
364 l., kötve 51,— Ft.
Dr. Simalcsik Miklós—Dr. Soós László:
A VÁLLALATI ÉS SZÖVETKEZETI GAZDÁLKODÁS SZABÁLYAI
446 l., kötve 47,— Ft.
Robert A. Brady:
TUDOMÁNYOS FORRADALOM A TERMELÉSBEN
(Szervezés, tervezés, automatizálás)
420 l., kötve 68,— Ft.
Dr. Weltner Andor:
A MUNKAFEGYELEM
280 l., kötve 33,— Ft.
IPARGAZDASÁGTAN II.
(szerkesztette Wilcsek Jenő)
388 l., kötve 78,— Ft.
Dr. Klár János:
A KUTATÁSGAZDASÁGOSSÁG ÉS MÉRÉSI MÓDSZEREI
130 l., kötve 16,50 Ft.
Főelárusítók:
KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Nádor u. 8.,
EÖTVÖS LORÁND KÖNYVESBOLT,
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleseté-re is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

11

A tartalomból

SZURDI ISTVÁN:

Gazdasági fejlődésünk és a párt IX. kongresszusa

BITAY K.—SZÉKELY A.:

Vegyiparunk fejlesztése

TIMÁR SÁNDOR:

A munkaidő néhány kérdése

ERDŐS TIBOR:

Valutaárfolyam, export a fejlett tőkésországokban

MOLNÁR FERENC:

Az imperializmus lenini elmélete és a mai kapitalizmus

XIII. évfolyam

1966. november

TARTALOM

Szurdi István: Gazdasági fejlődésünk és a párt IX. kongresszusa 1277
Bitay Kálmán—Székely Attila: Vegyiparunk fejlesztése és problémái ... 1284
Pallós László: A kedvezőtlen termőhelyi adottságú termelőszövetkezetek támogatási rendszeréről ... 1293
Ádám Kálmán: A beruházások egyedi tervezésének korszerűsítése 1304
Timár Sándor: A munkaidő néhány kérdése ... 1315
Erdős Tibor: Valutaárfolyam, export és gazdasági növekedés a fejlett tőkésországokban ... 1323

VITA

Molnár Ferenc: Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus ... 1336

SZEMLE

Külkereskedelmünk a fejlődő országokkal *(Huszár Ernő)* ... 1349
Üzemi koncentráció a bányászatban *(Forgács Zoltán)* ... 1357

SZÁMOK ÉS TÉNYEK

A tőkés- és fejlődő országok gazdasági helyzete 1965-ben és 1966 elején *(Sz. L.)* ... 1370

FOLYÓIRATSZEMLE ... 1375

L. Leontyev: Árutermelés a szocializmusban — S. Kuziński: Az ipari beruházások irányai az 1966—70-es években — Bernard Vrillon: A szabad munkaerőmozgás az EGK-ban — M. Chombart de Lauwe: A mezőgazdaság iparosítása — Abdemalek Ben-Amor és Frederick Clairmonte: Tervezés Afrikában — K. Łaski: A technika kiválasztása a gazdaságilag gyengén fejlett országokban

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A nemzetijövedelem-számítás néhány kérdése *(Bors László)* ... 1383
Dr. Csikós-Nagy Béla: Szocialista árelmélet és árpolitika *(Radnóti Éva)* ... 1385
Buza Márton: A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése *(Becsky Róbert)* ... 1387
Nyerges János: Új irányzatok a világkereskedelemben *(Kádár Béla)* ... 1389
Egy új területi statisztikai kiadványról *(Kóródi József)* ... 1391
Kazimierz Łaski: A szocialista újratermelés elméletének vázlata *(Stanislaw Kluszczynski)* ... 1394

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

A vita tisztaságáról *(Balassa Ákos)* ... 1396
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata ... 1398

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám Kálmán, az Élelmezésügyi Minisztérium munkatársa; **dr. Becsky Róbert,** az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanársegéde; **Bitay Kálmán,** a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének osztályvezetője; **dr. Bors László** kandidátus, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Erdős Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Forgács Zoltán** kandidátus, a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem docense; **dr. Huszár Ernő,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **Kádár Béla,** az MTA Afro-Ázsiai Kutató Csoportjának munkatársa; **dr. Kóródi József** kandidátus, közgazdász; **dr. Molnár Ferenc** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Pallós László,** a Pénzügyminisztérium munkatársa; **dr. Radnóti Éva** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Székely Attila,** a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének főmunkatársa; **Szurdi István,** az MSZMP Központi Bizottságának titkára; **dr. Timár Sándor,** a Munkaügyi Minisztérium munkatársa.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

SZURDI ISTVÁN:

Gazdasági fejlődésünk és a párt IX. kongresszusa

A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusainak — így a soron következő IX. kongresszusnak is — hivatása, hogy társadalmi életünk minden területéről összegezze a fejlődés tapasztalatait, számbavegye a körülmények változásait és mindebből megjelölje a továbbhaladás közvetlen céljait és módját. A párt Központi Bizottsága a VIII. kongresszus óta eltelt időszak értékelését — bevált gyakorlatának megfelelően — kongresszusi irányelvek formájában a párttagság elé tárta. Ismertette azokat a társadalmi szervekkel és közéletünk más vezető testületeivel. Kérte tőlük az irányelvek megvitatását, véleményüket. A soronlevő kongresszus tehát a kommunisták és a szélesebb közvélemény kritikájának és javaslatainak ismeretében fog tanácskozni és határozni.

A IX. kongresszus alkalmából kibocsátott irányelvek egyik lényeges megállapítása: *„A beszámolás időszakában az ország gazdasága gyarapodott, az emberek életviszonyai javultak."* A Központi Bizottság ezt tények alapján jelenti ki: magasabb a nemzeti jövedelem, emelkedett a munka termelékenysége, korszerűbbé váltak a technikai eszközök a termelésben, növekedett a lakosság reáljövedelme, a dolgozók reálbére. Mindezeken túl számos olyan változás jelzi népgazdaságunk erősödését, amelyeknek közvetlen eredményei csak a későbbiekben mutatkoznak.

A közügyek iránt érdeklődők számos forrásból és megvilágításban ismerhetnek statisztikai adatokat, publikációkat gazdasági helyzetünkről, népgazdasági terveink teljesítéséről. E cikkben csak a fő összefüggések bemutatásával kívánok áttekintést adni azokról a gazdaságunkban végbement változásokról, amelyek alátámasztják az irányelvek idézett megállapítását.

★

Az elmúlt négy-öt év értékeléséhez mindenekelőtt gazdasági fejlődésünk szocialista jellegének erősödését kell felismerni.

Az elmúlt években teljesen befejeztük a mezőgazdaság szocialista átszervezését és így *hazánkban általánossá váltak a szocialista termelési viszonyok.* Ennek velejárójaként 1965-ben a nemzeti jövedelem 97 százaléka a szocialista szektorból származott, az aktív keresők 96 százaléka állami vállalatokban és szövetkezetekben dolgozott.

A mezőgazdaságban az áttérés a szocialista nagyüzemi gazdálkodásra — a nagyarányú gépesítés és kemizálás, a kibontakozó termelési specializálódás — a mezőgazdasági munkát számos vonatkozásában ipari jellegű tevékenységgé változtatja. A második ötéves terv ipari beruházásainak közel háromnegyed részét vidéken valósítottuk meg, ezzel a vidék iparosítása-

ban további nagy lépéseket tettünk. Az eddig kevéssé iparosított megyékben az iparban foglalkoztatottak számának növekedési üteme csaknem kétszerese lett az országos, és négyszerese a budapesti növekedés ütemének.

Mindezek a tényezők azt a szocialista célt szolgálták, hogy a falu társadalmi-gazdasági fejlettségének szintje közelebb kerüljön a városéhoz.

Az állóeszközök állománya 5 év alatt 29 százalékkal nőtt. Ezen belül a termelő állóalapok állománya 37 százalékkal. Egy ipari foglalkoztatottra jutó villamosenergia-felhasználás a szocialista iparban öt év alatt 27 százalékkal emelkedett. *A termelőerők számottevő fejlődésével váltak tehát általánossá a szocialista termelési viszonyok.*

Nem szorul különösebb bizonyításra — bár bizonyítható —, hogy népünk jobban táplálkozik, választékosabban öltözködik, kultúráltabban él, mint öt évvel ezelőtt. A lakosság egy főre jutó anyagi fogyasztása 19—20 százalékkal emelkedett. Az életmód alakulását érdekesen mutatja, hogy a háztartások villamosenergia-fogyasztása 81 százalékkal, gázfogyasztása (propán-butángáz nélkül) 55 százalékkal magasabb. Nyugdíjak címén (1,1 millió a nyugdíjasok száma!) 1965-ben 68 százalékkal többet folyósítottunk, mint 1960-ban. A kifizetett szülési segélyek több mint megkétszereződtek. A családi pótlékot (600 ezer család részesül belőle) többször emeltük. Általánossá vált a társadalombiztosítás.

Az elmúlt öt évben ugyan még nem oldottuk meg társadalmunk egyik legnagyobb jóléti problémáját, a megfelelő lakásellátottságot, de 282 ezer új lakás épült. A lakásállomány most 8 százalékkal magasabb, csökkent az egy lakásra jutó lakók száma. Különösen fontos az a tendencia, hogy 1962 óta a városokban több lakás épült, mint a községekben.

A lakosság pénzmegtakarításainak növekedésére utal, hogy a takarékbetét-állomány öt év alatt majdnem megnégyszereződött.

1963-tól 1965-ig 2,9 millió magyar állampolgár utazott külföldre, ezen belül a nem szocialista országokba 430 ezer. Ezek a számok tekintélyesek, még ha figyelembe vesszük azt is, hogy a külföldre utazók között voltak, akik a három év alatt több ízben utaztak.

Mindezek a tények jelzik, hogy a szocializmus építése az 1961—1965 közötti években is együtt járt az életszínvonal sokoldalú és rendszeres javulásával.

Milyen gazdasági koncepciók alapján történt és milyen fő forrásokból vált lehetővé ez a társadalmi fejlődés? Ezt annál is inkább célszerű bemutatni, mivel így adhatunk objektív feleletet azoknak a kétkedőknek, akik eredményeinket ugyan ma már nem tagadják — ez nehéz is lenne —, de annak gazdasági megalapozottságát igen.

Érdemes összefoglalni azt is, hogy a magunk elé tűzött gazdasági céljaink közül mit és miért nem valósítottunk meg. Érdemes azért is, hogy kétségtelen legyen: ismerjük gazdaságunk fogyatékosságait, azok objektív és szubjektív okait, komolyan vesszük megszüntetésüket.

Társadalmi fejlődésünk gazdasági megalapozottságáról, népgazdaságunk fejlődéséről — a teljesség igénye nélkül — úgy célszerű vázlatos képet adni, hogy e tekintetben helyzetünket meghatározó két nagy népgazdasági ágazatból, az iparból és a mezőgazdaságból indulunk ki.

★

A VIII. kongresszus gazdaságpolitikánk fontos részeként, azzal összhangban megerősítette, illetve meghatározta a követendő iparpolitikát. A lényegesebb követelmények a következők voltak: növeljük tovább az ipar hozzájárulását a nemzeti jövedelem termeléséhez; gyorsítsuk meg a munka termelékenységének növekedését; teremtsünk megfelelő alapot az ipari termékek gazdaságos exportjának növeléséhez (ezért javítsuk tovább az ipar szerkezetét, így az átlagosnál gyorsabb ütemben fejlesszük a gépipart és a vegyipart); javítsuk az energiahordozók struktúráját.

Iparfejlesztési céljaink anyagi megalapozására a második ötéves terv az összes népgazdasági beruházások 46 százalékát szánta. Ténylegesen az ipari beruházások hányada ennél valamivel kisebb volt, körülbelül 42 százalék. (Ez így is csaknem 60 százalékkal több beruházást jelentett, mint az előző öt évben.) Az ipar állóeszköz-állománya 1961 óta egyenletesen, évi 8—9 százalékkal emelkedett, az egy főre jutó állóalapok értéke évi 5—6 százalékkal nőtt.

Mindez előmozdította, hogy iparunk teljesítőképessége a második ötéves terv időszakában számottevően fejlődött, népgazdasági szerepe tovább nőtt. Az iparból származó nemzeti jövedelem 44 százalékkal, a teljes termelés 47 százalékkal, az ipar által szolgáltatott exportárualap körülbelül 70 százalékkal, a munka termelékenysége 27—28 százalékkal emelkedett. A lakosság szükségleteinek ipari fogyasztási cikkekkel való kielégítése tovább javult. Iparunk hozzájárult honvédelmünk technikai korszerűsítéséhez. Céljainknak megfelelően nőtt a kőolaj- és főként a földgázfelhasználás aránya az energetikai igények kielégítésében.

Az iparban elért számottevő eredmények tehát kétségtelenül jelentősen előmozdították egész népgazdaságunk fejlődését.

A helyzetet alapvetően meghatározó pozitív jelenségek mellett azonban kedvezőtlen tendenciák is mutatkoztak.

Ipari tevékenységünk népgazdasági hatékonysága az elmúlt négy-öt évben nem volt kielégítő. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy iparunk termelése az export- és a belföldi szükségletek összetételével és a minőségi kívánalmakkal nem mindig és mindenben tudott lépést tartani. Ez utóbbiban kétségkívül szerepe van annak, hogy az elmúlt öt évben megnövekedett társadalmi fogyasztás és annak strukturális változása számottevően növelte az ipari termékekben mutatkozó szükségletet (például: az átszervezés után a mezőgazdaság iparitermék-szükséglete ugrásszerűen megnőtt mind a folyó termelésben, mind a felhalmozásban), de nem ez a probléma igazi forrása.

Az ipari termelés viszonylag alacsony népgazdasági hatékonysága több tényezőre vezethető vissza. *Ezek közül a munkatermelékenység érdemli a legnagyobb figyelmet.* Egyrészt, mert a munkatermelékenység alacsony szintje maga is jelez más, aktuális népgazdasági problémákat (például: az ipari termelés gazdaságosságában). Másrészt a közeljövőben főleg a munka termelékenységének növekedése határozza meg iparfejlesztésünk ütemét, mivel iparunk fejlesztésének extenzív forrásai korlátozottak.

Az állami iparban a termelés növelése 1960-ról 1965-re a létszám 16 százalékos, az egy foglalkoztatottra számított termelés értékének 27 százalékos emelkedése mellett következett be. A második ötéves terv 14 százalékos, illetve 32—33 százalékos emelkedéssel számolt. Az elmaradás okai sokrétűek és nagy részük nem új keletű. Geológiai adottságaink, viszonyla-

gos szegénységünk természeti kincsekben és kitermelésük magas munkaigénye kedvezőtlenül befolyásolta az összipari termelékenységi szintet. (Magyarországon az iparban foglalkoztatott munkáslétszám közel 11 százaléka dolgozik a fűtőanyagiparban.)

Iparunkban a termelő alaptevékenységet a munkáslétszámnak csak 56 százaléka végzi. Vagyis túlzott mértékben foglalkoztatunk úgynevezett „kisegítő" tevékenységgel (anyagmozgatással, szállítással, raktározással, javítással, karbantartással stb.) dolgozókat.

Az iparba bevont új munkaerőket — az adott ipari szerkezet miatt, valamint a kisegítő munkák alacsony fokú gépesítése következtében — részben nem olyan ipari ágazatokba, részben nem olyan technológiai folyamatok kiszolgálására állíthattuk be, ahol a munka hatékonysága magas, hanem olyan foglalkozási körökbe kerültek, ahol a végzett munkájuk társadalmi értéke viszonylag alacsony. Néhány iparágban az alacsony termelékenységi színvonal egyik tényezője: a berendezések viszonylag kisméretű kapacitása. Így van ez a kohászat, a villamosenergia-ipar, a vegyipar számos ágában, a cementgyártásban.

Elmaradtunk a többi szocialista ország, de különösen az iparilag fejlett kapitalista országok mögött az üzemen belüli munka szervezettségében.

A munka termelékenységének viszonylag lassú növekedésében a főszerepet azonban az játszotta, hogy iparunk műszaki fejlődése elmaradt a követelményektől. A technikai alapok szükséges korszerűsítéséhez nem rendelkeztünk elegendő anyagi erővel és szellemi bázissal.

Ezeken a hátrányosan alakult körülményeken a lehetőségeinkhez képest változtatni igyekszünk. Állíthatjuk, hogy az utóbbi egy-két évben már történt is változás. Ezt bizonyítja, hogy 1965-ben a termelés növekedésének több mint 80 százaléka termelékenységi forrásokból származott.

Nagy figyelemmel kell kezelnünk iparunk technikai korszerűsítését, a műszaki fejlesztés új elemeit.

A technikai fejlődés világszerte nemcsak meggyorsult, de új alapokon is nyugszik — a tudomány és a termelés nagyon szoros kapcsolatán. (Az újonnan létesített iparágak egyik vonása, hogy a megelőző tudományos kutatásra fordított összegek a termelési költségek 20—25 százalékát is elérik.) A tudományos kutatásokra öt év alatt 11 milliárd forintot fordítottunk, nemzeti jövedelmünk 1,4 százalékát (!). E ráfordítások mintegy 60—70 százaléka (!) a műszaki tudományos kutatást szolgálta. Ebben a vonatkozásban tehát a helyzet nálunk nem rossz. Viszont a tudományos kutatókapacitásunkat szétforgácsoljuk, rossz hatásfokkal használjuk fel ipari termelésünk, gyártmányaink fejlesztésére, hiányzik az összehangoltság. A tudományos kutatómunkák többségének gazdasági hatékonyságát nem is igen ellenőrizzük.

Mindezeken túl világosan látható, hogy ha nagymértékben javítunk is kutató és fejlesztő intézeteink munkájának hatékonyságán, koordináltságán, csak saját kutatási erőforrásokból távolról sem tudjuk kielégíteni azokat az igényeket, amelyeket iparunk korszerűsítése (és elmaradásunk megszüntetése) támaszt a tudományos kutatással szemben. Ez a felismerés az eddiginél sokkal aktívabb, sokfajtájú nemzetközi együttműködést kíván a tudományos kutató és fejlesztő munkában.

A lényeges következtetések közé sorolható, hogy iparpolitikánkkal

szemben változatlan, sőt minden eddiginél erőteljesebb követelmény: *gazdaságos exportképességünknek* növekednie kell.

Bebizonyosodott, hogy külkereskedelmi mérlegünk javításában az import csökkentésének határai vannak. Mert például ahhoz, hogy exportképes ágazatainkból fokozni tudjuk a kivitelt (ilyen a gépipar, gyógyszeripar, kőolajszármazékok stb.), növelnünk kell — legalább is egy ideig — az importot. (A második ötéves tervszakaszban némileg csökkent az ipar anyagigényessége, de általában nőtt az importigényessége.)

Az exportot érintően még egy lényeges közgazdasági tapasztalatra tehettünk szert az elmúlt öt évben. Ipari termékeink külkereskedelmi forgalmának több mint 80 százaléka a szocialista országok piacán realizálódott. Ezen belül legnagyobb partnerünk a Szovjetunió volt és az is marad. Népgazdasági jelentőségű ipari termelési kooperációról és szakosításról mind ez ideig a szocialista országokkal kapcsolatban tudunk csak beszélni. Természetesen e megállapítások mögött nincs olyan szándék, hogy a tőkésországokkal korlátozzuk külkereskedelmi kapcsolatainkat, sőt szorgalmazzuk annak minden lehetséges formáját. De helyes, ha a realitásokkal ez esetben is számolunk.

A szocialista országokkal folytatott árucsere-kapcsolatunknak új vonásai rajzolódnak ki. Szocialista partnereink a külkereskedelmi megállapodásoknál nagymértékben figyelembe vették iparunk szerkezeti adottságait és technikai színvonalát, de láthatóan ez nem azt jelenti, hogy a jövőben is teljesen alkalmazkodnak majd ehhez, és emiatt érdekeiket tartósan háttérbe szorítják. Már most nyilvánvaló, hogy a „nyersanyagot — gépért" külkereskedelmi koncepciónk a jövőben csak részben járható út. A baráti országok — Szovjetunió kivételével — a gépipari szállításokban egyensúlyra törekedtek (és törekszenek).

Igaz, van másik oldala is ennek a kérdésnek. A fejlődés az összes szocialista országokban egyre több gépet követel és a KGST-országok közötti kölcsönös gépforgalom növekvő ütemű.

Elég általánosan elterjedt nézet, hogy bennünket csak a nyersanyagokban és energiahordozókban való szegénységünk „kényszerít" nagyarányú exportra. Ez valóban kényszerítő körülmény. De a nemzetközi tapasztalatok szerint anyagokban, energiahordozókban gazdag és iparilag fejlett, magas életszínvonalat képviselő országok is törekednek arra, hogy késztermékeik minél nagyobb hányadát a világpiacon elcseréljék, s így a nemzetközi munkamegosztás révén gazdasági előnyökhöz jussanak. Erre nekünk is szükségünk van.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a VIII. kongresszuson elfogadott iparfejlesztési elvek helyesnek bizonyultak, eredményekkel jártak és többségükben változatlanul érvényesek maradnak. A végrehajtásuk közben szerzett tapasztalatok, a változott körülmények egyrészt iparpolitikánk következetesebb megvalósítását, másrészt az iparpolitikai célok kiegészítését követelik.

★

A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa fejlődésünk alapvető feltételei közé sorolta a mezőgazdasági termelés gyorsabb ütemű, jellegében belterjes fejlesztését, a parasztság életszínvonalának növelését.

1960—1965 között az összes népgazdasági beruházásaink 20 százaléka

a mezőgazdaságnak jutott (a tervezett 34,2 milliárd forint helyett ténylegesen mintegy 40 milliárd forintot ruháztunk be a mezőgazdaságba). A beruházásoknak azonban csak mintegy harmada szolgált az állóalapok állományának valóságos bővítésére. A beruházások nagyobb részével az elavult, a használaton kívül helyezett kisparaszti termelőeszközöket pótolták (természetesen részben korszerűbb eszközökkel).

Ugyanebben az időszakban a mezőgazdasági termelés értékben 10 százalékkal, az állami felvásárlások értéke 27 százalékkal növekedett. A lakosság élelmiszer-fogyasztása 12 százalékkal emelkedett.

A mezőgazdaság gépesítése, a műtrágya és növényvédőszerek használata, a gyümölcs- és szőlőtelepítések mennyisége nőtt. Javult a nagyobb hozamot adó mezőgazdasági kultúrák és fajták aránya, a legfontosabb növényeink termésátlaga. A sertés- és baromfiállomány 1965 végére 11—14 százalékkal, a juhállomány 47 százalékkal magasabb, mint 1960-ban. 1964-ben és 1965-ben az ország kenyérgabona-szükségletét hazai termelésből fedeztük.

Különösen számottevő a termelőszövetkezetek gazdasági erősödése. Árutermelésük 1965-ben 1961-hez képest 38 százalékkal volt magasabb. Közös vagyonuk megkétszereződött, a dolgozó tagok munka utáni jövedelme a közösből 1965-ben 45 százalékkal volt nagyobb, mint 1961-ben.

A mezőgazdaságban elért eredmények hozzájárultak egész népgazdaságunk fejlődéséhez. Már igazolták a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás előnyeit a kisárutermelő egyéni parasztgazdaságokkal szemben és alapot teremtettek ahhoz, hogy az elkövetkező években tovább növelhessük a mezőgazdasági termelés népgazdasági hatékonyságát.

Mezőgazdaságunk múltból örökölt elmaradottságát még nem tudtuk teljes egészében megszüntetni, a jelentős mértékű fejlődés ellenére sem. Nem tudtuk elérni, hogy a gyengén gazdálkodó termelőszövetkezeteket (a szövetkezetek egyharmadát) az átlagosan gazdálkodó termelőszövetkezetek színvonalára emeljük. Nem sikerült megteremteni a takarmányalapok és az állatállomány szükséges egyensúlyát. A szarvasmarha-állomány — elsősorban a háztáji tehénállomány — csökkent.

Ma már nyilvánvaló az is, hogy a második ötéves terv készítésénél túlbecsültük a mezőgazdasági termelés gyors ütemű növelésének lehetőségeit, vagy másként: rosszul mértük fel az ehhez szükséges anyagi eszközöket és egyéb feltételeket.

A nem megfelelő árarányok még az átlagszínvonalon dolgozó termelőszövetkezeteknél sem tették lehetővé, hogy árbevételeikből fedezni tudják a szövetkezeti tagok elfogadható jövedelemszintjét, az elhasznált állóeszközök pótlását és a szövetkezetek megalakulásakor a termelés elindításához felvett hitelek visszafizetését. (A helyzet megváltoztatására a mezőgazdasági termelői árakat ez évben felemelték, de még egyéb intézkedésekre is szükség van.)

A harmadik ötéves tervben a mezőgazdaság fejlesztése az eddiginél gyorsabb lesz és igyekszünk elmaradását megszüntetni.

A harmadik ötéves terv a mezőgazdaság részére 44—45 milliárd forint beruházást biztosít. A mezőgazdasági művelési ágak arányainak lényegesebb változtatását most nem tervezzük, a beruházásokat az intenfizikálásra fogják felhasználni és a belső aránytalanságok megszüntetésére. Kétszeresére növeljük a műtrágyafelhasználást, több tízezer traktort, gabonakom-

bájnt, szállítóeszközt kap a mezőgazdaság. A takarmányigények jobb kielégítésére az eddiginél többet fordítunk a rét- és legelőgazdálkodás fejlesztésére.

Eszközöket biztosítunk ahhoz, hogy a mezőgazdaság minél kisebb veszteséggel juttassa el termékeit a belföldi fogyasztókhoz. Ez a mezőgazdaság szállítási, tárolási kapacitásának fejlesztését és korszerűsítését jelenti és a mezőgazdasági termést feldolgozó ipari kapacitások bővítését. (Itt a tartósító- és hűtőipari kapacitásokról van elsősorban szó.)

A mezőgazdasági üzemek számára is engedélyezni kívánjuk — az állami vállalatokkal azonos feltételek mellett — a termékek üzemi feldolgozását mindenütt, ahol ez az adottságok kedvező kihasználásával lehetővé válik.

A termelőszövetkezeti tagoknak nyújtott társadalmi juttatások rendszerét a bérből élő dolgozók szintjéhez közelítjük. A falvak kommunális és kulturális ellátásának javításával is előmozdítjuk, hogy a falusi lakosság életviszonyai tovább közeledjenek a városi lakosságéhoz.

★

A harmadik ötéves tervet időközben az Országgyűlés jóváhagyta. Nyilvánosságra kerültek tehát további céljaink — konkrét gazdasági mutatókban kifejezve — népgazdaságunk egészének és egyes ágazatainak fejlesztésére. Több tanulmány és cikk mutatta be, fejtegette a harmadik ötéves tervben megfogalmazott gazdasági elképzeléseket, azok indokoltságát és összefüggéseit. Az öt évre szóló népgazdasági terv természetesen valamennyi múltbeli tapasztalatot, szükségletet, új követelményt teljes egészében nem képes számításba venni. De a terv tendenciáiban ezek kifejezésre jutnak. Lehetőségeinkhez kell lépéseinket igazítani és szigorúan ragaszkodnunk ahhoz, hogy a megtervezett nemzeti jövedelemnél nem osztunk el többet és hogy nemzetközi fizetési kötelezettségeink pontos teljesítésével jó hírnevünket megőrizzük és öregbítjük. Ezek elengedhetetlen feltételek népgazdaságunk fejlesztési ütemének meghatározásánál — beleértve az életszínvonal növekedését is.

A népgazdasági terv az adott, a kézzelfogható eszközökkel számol. Ez a kötelessége. De nem fejezi ki — nem fejezheti ki — teljes értékűen összes lehetőségeinket népgazdaságunk, népünk jólétének gyorsabb emeléséhez. Ma is érvényes, amit Lenin írt „A szovjethatalom soronlevő feladatai"-ról szóló cikkében: „ez idő szerint még elképzelni sem tudjuk pontosan, milyen nagy erők rejlenek a dolgozó tömegekben, e nagy állam munkakommunáinak sokféleségében, az értelmiségi erőkben ... milyen erők rejlenek és képesek kibontakozni a társadalom szocialista berendezésében. A mi dolgunk csak az, hogy szabaddá tegyük az utat mindezen erők számára ... Az eredmények semmiképpen nem maradnak el és rávezetnek bennünket az építés további formáira."*

* Lenin Művei. 27. kötet, Szikra, 1952. 203. l.

BITAY KÁLMÁN—SZÉKELY ATTILA

Vegyiparunk fejlesztése és problémái

A vegyipar fejlődési üteme mind a szocialista, mind a kapitalista országokban jóval meghaladja az ipari termelés növekedésének átlagos ütemét.

A kémiai termékek és technológiák térhódítása az ipari és mezőgazdasági termelés minőségi változásait eredményezi. A vegyipari termelés fokozása *gazdasági katalizátor szerepe* miatt szükségszerű.

A fejlett és a fejlődésben levő országok egyaránt gazdaságpolitikájuk középpontjába állítják a vegyipart. Hazánkban is a II. ötéves terv jelentős kérdése volt ennek az iparágnak a fejlesztése.

A fejlesztés általános irányelvein túlmenően az MSZMP Központi Bizottságának 1960. június 29-i határozata a következő fő feladatokat jelölte meg:

— fokozni kell a műtrágyák, gyomirtó, növényvédő és egyéb vegyszerek gyártását;

— törekedni kell a műanyag- és műszáltermelés fokozására, az ipari nyersanyagbázis szélesítésére;

— korszerűsíteni és fejleszteni kell a gyógyszerek, gumiabroncsok, szintetikus mosószerek, lakk- és festékipari termékek gyártását;

— a vegyipar fejlesztését elsősorban a meglevő üzemek bővítésével és rekonstrukciójával kell megoldani; a vegyipari berendezéseket — ahol ezt a technológia megengedi — épületen kívül kell felállítani; a legkorszerűbb új technikát megvalósító üzemeket külföldről kell behozni;

— a vegyipar fejlesztésénél a jövőben elsősorban földgáz- és kőolajbázisra kell támaszkodni.

A II. ötéves terv eredményei

A vegyipar termelési értékének iparon belüli aránya 1960-ban 7,9 százalék volt, 1964. évben ez az arány 8,8, majd 1965-ben 9,4 százalékra emelkedett.

A vegyipar főbb iparágai teljes termelési értékének alakulása* (1960=100)

Iparág	1961	1962	1963	1964	1965
Festékipar	121,6	119,5	147,2	171,9	174,7
Szerves és szervetlen vegyipar	124,7	143,9	175,6	196,1	213,6
Gyógyszeripar	141,3	190,3	222,7	267,0	288,6
Gumiipar	132,9	136,7	149,4	178,3	184,4
Szénfeldolgozás	102,0	102,6	103,5	113,1	110,2

* Az adatok lényegében a Vegyipari, Gyógyszeripari Tröszt és az Országos Gumiipari Vállalat tevékenységét tükrözik, elemzéseink további része is az ún. „szűkebb" vegyiparra vonatkozik, kivéve a külön feltüntetett adatoknál.

Leggyorsabb ütemben a gyógyszeripar fejlődött. Népgazdaságunkban jelenleg elfoglalt szerepére jellemző, hogy míg vegyipari termelésünk a világtermelés értékének mintegy 0,5 százalékára becsülhető, gyógyszergyártásunk a világtermelés 1,3 százalékát teszi ki.

Az elmúlt 5 év alatt bekövetkezett változásokat a fontosabb vegyitermékek termelésének alakulása is jól jellemzi.*

A fontosabb vegyitermékek termelésének alakulása

Megnevezés	Mértékegység	1960	1965
Műtrágyatermelés (hatóanyag)	ezer t	102	263
Ebből: Nitrogénműtrágya N-ben	ezer t	55	146
Foszforműtrágya P_2O_5-ben	ezer t	45	117
Műanyagtermelés	t	13 000	30 000
Ebből: Aminoplaszt	t	1 207	6 110
Fenoplászt	t	3 226	4 075
PVC	t	200	6 350
Mesterséges szálasanyag	t	4 250	6 500
Ebből: Természetes alapú	t	3 850	4 000
Szintetikus	t	400	2 500
Feldolgozott kőolaj	ezer t	2 563	3 830
Ammónia	ezer t	82	210
Kénsav	ezer t	164	380
Fotofilm	ezer m^2	390	550
Szintetikus mosószer hatóanyagban	t	1 167	3 475
Lakk- és festéktermelés	t	31 400	56 100
Növényvédőszer hatóanyagban	t	9 351	21 080
B_{12} vitamin	kg	9	180
Személygépkocsi-abroncsköpeny	ezer db	86	200
Tehergépkocsi-abroncsköpeny	ezer dd	250	370

Forrás: A vegyipar helyzete és fejlesztése a Magyar Népköztársaságban (Dr. Szekér Gyula, Magyar Kémikusok Lapja. 1966. 5. sz.)

A II. ötéves terv vegyipari beruházásai összegszerűen meghaladták a megelőző 15 év adatait. 1950—1960. évek között a vegyipari beruházások aránya az iparon belül évente átlagosan 10—12 százalék volt, 1960—1965. években 16 százalék.

Vegyipari beruházások alakulása (folyó áron)

Megnevezés	1950—55	1956—60	1961—65
Vegyipari beruházások milliárd Ft	8,5	6,1	14,1
Vegyipari beruházások részaránya az ipari beruházások százalékában	12,4	10,5	16 3

Forrás: L. az előző táblázatot.

* Vegyiparunk eredményei 1965-ben és 1966. évi feladatai. (Bálint Sándor, Magyar Kémikusok Lapja, 2/1966.)

A fejlesztés irányainak megfelelően a NIM vegyiparában a beruházások százalékos megoszlása az elmúlt évben a következő százalékarányok szerint alakult:*

Műtrágyagyártás	38,6	Gyógyszeripar	9,7
Műanyaggyártás	15,6	Gumiipar	4,3
Műszálgyártás	2,5	Egyéb	29,3

A műtrágyagyártás beruházásainak rendkívül magas aránya a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulása és a mezőgazdaság belterjesebbé tétele miatt vált szükségessé.

A beruházások koncentráltságát egyébként jellemzi, hogy 27 értékhatár feletti beruházás a felhasznált összes beruházási eszköz 56 százalékát képviselte. A termelő létesítmények megvalósítási ideje általában nem tért el lényegesen a tervtől, azonban 50—100 százalékkal meghaladta a fejlett országok adataiból ismert időket.

Feltűnő a beruházott összegek évenkénti jelentős ingadozása. Ez — a kivitelezés ütemének szervezési és kapacitásproblémáin kívül — a népgazdasági tervezésnek az éves építési és importkeretek elosztási módszerével kapcsolatos hiányosságait mutatja. (Az ingadozást ugyanis az egyes nagyberuházások csúcsigénye csak részben indokolja.)

A beruházási előirányzatok láncindexszel számított százalékos alakulása a következő volt: 1961 = 160, 1962 = 140, 1963 = 84, 1964 = 118, 1965 = 90, 1966 = 145. (NIM vegyipar II. ötéves beruházási tervének értékelése során számított adatok.)

A magyar ipar általános helyzetéhez hasonlóan a vegyipari termelés jelentős hányada is Budapesten összpontosul. A budapesti koncentráció kezdeti előnyei helyébe a további fejlesztés korlátai léptek, ezért a távlati tervek szerint a fővárosban inkább csak rekonstrukcióra kerülhet sor (főleg a gyógyszeriparban).

Különösen a borsodi koncentráció jelentős, viszont itt nehézséget okozott az építési és szerelési munkák torlódása. A II. ötéves terv telepítési politikája lehetővé tette ugyan a beruházások többségének vidéki létesítését, azonban a termelőerők területi elhelyezkedésének korábbi arányait egy tervperiódus alatt nem volt lehetséges alapvetően korrigálni.

A II. ötéves terv vegyipari beruházásának százalékos területi megoszlása

Megye-város	Tény	Megye-város	Tény
Budapest	19,8	Komárom	4,1
Borsod	46,5	Szolnok	6,9
a) Kazincbarcika	24,1	Hajdú	2,6
b) Tiszapalkonya	20,6	Szabolcs	2,6
Veszprém	13,7	Egyéb	3,8
a) Balatonfüzfő	10,8		
b) Pét	2,9		

Forrás: A vegyipar fejlesztésének beruházási tapasztalata a II. ötéves tervben (dr. Székely Gyula, Lévai Tamás, Gór-Nagy Sándor, Magyar Kémikusok Lapja 1(1966 és 2(1966.)

* Bálint Sándor: Vegyiparunk eredményei 1965-ben és 1966. évi feladatai. Magyar Kémikusok Lapja, 1966. 2. sz.

A II. ötéves terv során sem sikerült megteremteni a szerves vegyipar bázisát. A közbenső termékek, intermedierek, segédanyagok termelésének fejlesztése elégtelen.

A II. ötéves tervidőszakban a vegyiparban jelentős mértékben nőtt a foglalkoztatottak száma. Az emelkedés meghaladta a munkáslétszám növekedési ütemét. A létszámalakulás pozitív vonása, hogy ezt a számszerű növekedést a szakmai színvonal megfelelő emelkedése is kísérte. A NIM vegyipari ágazatának állománycsoportjain belül például a szakmunkások létszáma 22, a mérnököké 45, a technikusoké pedig 24 százalékkal emelkedett a tervidőszakban.

A munka termelékenysége és technikai felszereltsége az ipar egészéhez viszonyítva általában szintén javult. A termelékenység változása az állóeszköz-állomány növekedésével is együtt járt.

Vegyiparunk nagyarányú fejlődése szükségszerűen a külkereskedelmi kapcsolatok élénkülésével is együtt járt, azonban sajnos ez a hatás nem minden esetben kedvező. A belföldi igények kielégítésére fokozni kellett a vegyianyagimportot. 1961-ben 1000 Ft értékű belföldi vegyipari termelést 140 dFt összegű importtal kellett kiegészíteni, 1965-ben pedig már 165 dFt-tal.

A magyar népgazdaság 1965. évi vegyitermék-szükséglete mintegy 30 milliárd Ft értékű volt. A végrehajtott nagyarányú fejlesztés ellenére a vegyitermék-szükséglet mintegy egyharmad részét mégis importból kellett beszerezni.

A vegyipari termékek importjának és exportjának alakulása
(millió Ft)

Év	Import			Export		
	összege	a vegyipari termelés százalékában	az országos import százalékában	összege	a vegyipari termelés százalékában	az országos export százalékában
1960	5420	47	14	2020	21	7,0
1961	5480	42	14	2670	23	7,8
1962	6200	42	14	3260	24	8,4
1963	7320	43	15	3550	23	8,5
1964	8320	45	16	3840	23	8,7
1965	8830	45	17	3940	22	8,3

Forrás: L. 1285. lapon levő táblázatot

A vegyipar exportja — annak ellenére, hogy 5 év alatt megkétszereződött — még mindig lényegesen alacsonyabb az importnál. Exportképesség szempontjából kimagasló a gyógyszeripar eredménye, mely termelésének 62 százalékát exportálja és a népgazdasági teljes export 5 százalékát képviseli.

Vegyiparunk helye a világ vegyiparában

A vegyipari termelés általános színvonalát az egyes országok közötti összehasonlítás során a lakosság 1 főjére jutó termelés mutatójával lehet az egyes termékek vonatkozásában jellemezni. Vizsgáljuk meg, hogy ebben a

Néhány vegyipari termék fajlagos termelésének alakulása* (10)

Megnevezés	Mérték-egység	Magyarország		Szovjet-unió	NDK	Lengyel-ország	Csehszlo-vákia	Francia-ország	Olasz-ország	Anglia
		1960	1965							
Nitrogénműtrágya hatóanyagban ..	kg/fő	6	14,6	3,3	14,1	8,4	9,8	11,1	7,1	8,0
1 ha mezőgazdasági területre jutó nitrogénműtrágya hatóanyagban .	kg/ha	4,7	20,6	1,2	37,6	12,3	18,3	29,2	22,2	68,3
Kénsavtermelés	kg/fő	17,0	37,0	25,0	42,3	23,0	40,6	47,1	51,4	51,9
Foszforműtrágya hatóanyagban ...	kg/fő	4,7	11,7	3,9	12,1	6,1	10,7	17,2	7,9	8,3
1 ha mezőgazdasági területre jutó foszforműtrágya hatóanyagban ..	kg/ha	3,7	16,4	1,4	32,5	8 8	20,1	40,5	25,1	61,6
Marónátron-termelés	kg/fő	1,0	4,3	3,3	19,0	5,9	8,4	8,6	8,6	10,7
Klórtermelés	kg/fő	0,9	3,7	3,0	16,9	5,2	7,6	5,8	6,8	9,5
Műanyagalapanyag-termelés.....	kg/fő	0,9	2,7	2,4	10,8	2,9	6,7	13,9	11,0	12,3
Műanyag-felhasználás	kg/fő	2,2	4,0	.	9,0	.	.	11,3	9,6	10,0
Műszáltermelés	kg/fő	0,4	0,6	1,4	9,8	2,8	5,4	6,1	3,0	5,6
Müszálfelhasználás	kg/fő	2,4	3,3	—	8,6	3,3	4,9	4,3	4,0	3,9
A szintetikus műszál részaránya ...	%	8,7	36,0	—	—	9,3	—	—	57,0	26,0

Forrás: Nemzetközi statisztikai évkönyvek.

* Az adatok Magyarország kivételével az 1963—64 évre vonatkoznak.

vonatkozásban mit eredményezett a fejlődés, és jelenleg mit mutatnak a fejlettebb vegyiparral rendelkező országok hasonló adatai.

A magyar vegyipar fejlettségére vonatkozóan összehasonlításokat tehetünk az ún. Jánossy-féle módszerrel is. Ezt a vizsgált időszak középértékének tekintett 1962. évi adatokra építve végeztük el. Az elemzés bizonyos fokig illusztratív jellegű, ugyanis a figyelembe vett országok (10) és a rendelkezésre álló mutatók viszonylag kis száma (8 átfogó ipari, 11 vegyipari mutatószám) véleményünk szerint nem alkalmas egyértelmű következtetések levonására. A figyelembe vett országok nemzeti jövedelem $/fő alapon számított sorrendje a következő volt: Egyesült Államok 2431, NSZK 1465, Franciaország 1373, Belgium 1267, Anglia 1180, Hollandia 919, Ausztria 906, Olaszország 684, Japán 516, Magyarország 514.

Meghatároztuk a korrigált nemzeti jövedelem $/fő értékeit, amelyek az 1 főre jutó nemzeti jövedelem és az adott vegyi termékek közös diagramjaiból olvashatók le. (A diagramok abszcisszája az összehasonlítandó országok nemzeti jövedelmét, az ordináta az egyes termékek 1 lakosra jutó termelési, illetve fogyasztási értékét tartalmazza.)

Az egyes termékek adott termeléséhez vagy fogyasztásához az átlagok trendvonala által meghatározott, fiktív nemzeti jövedelem tartozik. Az ettől való eltérésből következtethettünk arra, hogy az adott ország tényleges nemzeti jövedelme kisebb vagy nagyobb a számított értéknél. A mutatók együttes alkalmazásával az országok sorrendje a következő táblázat szerint alakul.

Fejlettségi szintek korrigált nemzeti jövedelem alapján ($/fő)

Ország	Ipari mutatók szerint	Ország	Vegyipari mutatók	Ország	Ipari és vegyipari mutatók együtt
USA	1897	USA	1682	USA	1790
NSZK	1585	Belgium	1396	Belgium	1462
Belgium	1527	NSZK	1303	NSZK	1444
Anglia	1291	Hollandia	1298	Franciaország	1148
Ausztria	1107	Franciaország	1273	Anglia	1127
Franciaország	1023	Ausztria	1031	Hollandia	1101
Hollandia	905	Anglia	965	Ausztria	1069
Magyarország	857	Olaszország	850	Magyarország	848
Japán	780	Magyarország	840	Olaszország	799
Olaszország	748	Japán	810	Japán	795

A számítás érdekessége, hogy Magyarország — ahol a tényleges nemzeti jövedelem a felsorolt országokhoz viszonyítva a legkisebb — a táblázat szerint Japánt, illetve Olaszországot is megelőzi. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy összességében fejlettebb iparral, vegyiparral rendelkezünk ezeknél az országoknál. Úgy tűnik azonban, hogy Magyarország 848 $/fő-s korrigált fiktív értéke a „normális"-hoz (középvonalhoz) közelebb áll. Más megközelítésben ez azt jelenti, hogy 1962-ben Magyarország a számításba bevont vegyitermékekre vonatkozóan közölt termelési és fogyasztási szintje 848 $/fő-s nemzeti jövedelem érték mellett lenne az átlagtrendnek megfelelő.

A sorrend nem tekinthető irreálisnak. Erre utal az a tény is, hogy az eredeti Jánossy-modellben az 1955. évi átfogó mutatók alapján Japán és

Olaszország közvetlenül megelőzi Magyarországot. Az ipari és vegyipari sor szembeállítása egyébként arra is enged következtetni — amennyiben az adathiányt és a módszer hibaforrásait nem tekintjük jelentőseknek —, hogy Magyarország vegyiparának fejlettségi lemaradása nem nagyobb az ipar egészének relatív lemaradásánál.

Mindezek alátámasztják azt a megállapításunkat, hogy — mivel Magyarországon a vegyipar részesedési aránya még jelentősen alatta marad a fejlett országokénak — a II. ötéves tervidőszak a népgazdasági termelés szerkezetének és arányainak javításában kedvező hatású volt.

A szükséglet kielégítése szempontjából fontos a termelés éven belüli és évek közötti ütemessége. Ezzel kapcsolatosan — nemzetközi adatok felhasználásával — a KSH-ban elemzés készült. Megvizsgálták, hogy az 1959—63. években a negyedévek első hónapjaiban hány esetben csökkent a termelés a megelőző negyedév utolsó havi termeléséhez képest.

Ebből kitűnik, hogy míg Magyarországon a vegyipar és gyógyszeripar termelése 20 esetből 19 esetben, addig Ausztriában 11, Franciaországban 7, Angliában 9, az NSZK-ban pedig 6 alkalommal esett vissza, egy már elért magasabb színvonalhoz képest.

Az ütemesség színvonalára az ún. „szóródási együttható" is jellemző. Ebből megállapítható, hogy legkevésbé ütemes hazánk vegyiparának termelése, legegyenletesebb volt az NSZK vegyipara, amelynek szóródási együtthatója a hazainak mintegy 45 százaléka.

A vegyipar fejlesztésének további perspektívái

A vegyipar fejlesztésének általános jellegű célja a III. ötéves tervben az alábbi legfontosabb népgazdasági igények kielégítését tartalmazza:

— a vegyipar hatékonyan járuljon hozzá az egész ipar termelési és műszaki színvonalának emeléséhez, elsősorban a szerkezeti anyagok (műanyagok, szintetikus szálasanyagok) előállításával;

— a mezőgazdasági termelés színvonalának megfelelő növelését tegye lehetővé műtrágyák, növényvédőszerek és egyéb vegyi termékek gyártásával;

— a lakossági fogyasztás kielégítését és a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának javítását hatékonyabban segítse.

A vegyipari beruházások megoszlása százalékban

Megnevezés	Műtrágya-ipar	Műanyag-ipar	Műanyag-feldolgozó ipar	Műszál-ipar	Gyógy-szeripar	Gumiipar	Egyéb
II. ötéves terv	41,4	13,3	1,0	3,6	11,1	7,6	22,0
III. ötéves terv	21,6	24,1	4,9	6,1	13,7	10,3	19,3

Forrás: L. 1286. lapon levő táblázat.

A vegyipar fejlesztésének legfontosabb területe a *petrolkémiai szektor*. A petrolkémia fejlesztése adja az alapot a szerves vegyipari termelés növeléséhez. 1970-re a vegyipar várhatóan az összes szénhidrogén-fogyasztás 6,6 százalékát fogja lekötni. Ezzel a vegyipar nyersanyagbázisát 50 szá-

zalékban a szénhidrogének (a földgáz, a kőolajtermelést kísérő gázok, a kőolaj-feldolgozási gázok, valamint a folyékony kőolajtermékek) teszik majd ki.

A petrolkémiai bázison — alacsony oktánszámú benzin felhasználásával — létesül a többi között egy 24 ezer t/év kapacitású polietilén üzem is. Megvalósul a szénhidrogének parciális oxidációja révén történő acetilén-előállítás is. Erre alapozva épül meg azután egy 30 000 t/év kapacitású PVC üzem, a melléktermékként keletkezett szintézisgáz pedig a nitrogénműtrágya-termelés fokozását szolgálja.

A III. ötéves tervben *műanyagtermelésünk* megháromszorozódik és szélesedik a gyártott termékek spektruma. Egészségesebbé válik a gyártmányszerkezet: a hőrelágyuló műanyagok részaránya mintegy 60 százalékos lesz. A III. ötéves terv végére körülbelül évi százezer tonna lesz a műanyagtermelés. Ez egyes vélemények szerint már meghaladja a becsülhető fogyasztást. Éppen ezért újabb és újabb felhasználási területet kell megnyitni felhasználása előtt.

A vegyiszálipar termelése szintén tovább bővül, a termelés azonban várhatóan még mindig elmarad a felhasználás előrelátható növekedése mögött. A polipropilén és poliészter szálasanyagok gyártása megindul, illetve továbbfejlődik; ugyanígy a viszkózszál, a poliamid vágottszál és a poliamid selyemszál termelését is tovább fokozzuk.

A tervezett vegyiszáltermelés a bővítések után a jelenleg nagy százalékban importanyagot feldolgozó textiliparunk műszálalapanyag-szükségletét is csak mintegy 40 százalékig tudja fedezni.

A *műtrágyaipar* intenzifikálásának eredményeképpen 1967 után egész nitrogéniparunk szénhidrogén bázison termel. A szénhidrogén bázisra való átállás lényeges önköltségcsökkenést eredményez. Az ammónia önköltsége ebben az időszakban már várhatóan megfelel a világszínvonalnak.

A műtrágyák választéka is bővül; megindul a koncentráltabb hatóanyag tartalmú nitrogénműtrágyák előállítása, valamint a kombinált műtrágyák gyártása.

A *gyógyszeriparban* a Biogál új fermentációs egység megépítését tervezi, ezenkívül fejlődik a fontos középtermék-, az ún. „intermedier"-gyártás. A gyógyszeripar továbbfejlesztésének minden feltétele adott. A viszonylag kis anyag- és energiaigényű gyógyszerkészítmények hazai adottságaink mellett gazdaságosan termelhetők. A termelés értéke 5 év alatt mintegy 40 százalékkal nő.

A *gumiiparban* főképpen a gumiabroncs, a nehéz műszaki gumiáru és a könnyű gumiipari termékek termelése fejlődik, 5 év alatt mintegy 70 százalékkal.

A vegyipari termelés *egésze* 1970-re 1965-höz képest körülbelül 60 százalékkal nő. Részaránya az ipari termelésben mintegy 10 százalék lesz.

A KGST a magyar vegyipar fejlődésére eddig is igen előnyös hatással volt. A távlati tervek az együttműködés további bővítését irányozzák elő. Az egyeztetett vegyipari termékek áruforgalma 1965-höz viszonyítva 1970-re importunkban 240 százalékkal, exportunkban 166 százalékkal nő a KGST-országok viszonylatában.

Az egyes részkérdésekben még tapasztalható nehézségek és hiányosságok felszámolásával (mint a közös szabványok kérdése, a szállítási határidők kötelezővé tétele stb.) az együttműködés még tovább bővíthető a kü-

A vegyipar infrastuktúrájának változása

Termékcsopor	A termelési érték megoszlása százalékban		Termékcsoport	A termelési érték megoszlása százalékban	
	1965	1970		1965	1970
Műtrágyagyártás	13,8	17,1	Szerves alapanyaggyártás .	5,0	7,6
Növényvédőszer-gyártás	5,2	3,9	Lakk- és festékgyártás ...	6,4	6,6
Műanyaggyártás	2,9	5,7	Ipari gáz	1,2	0,8
Műanyag-feldolgozás ..	3,8	4,6	Szénfeldolgozás	1,8	1,1
Vegyiszálgyártás	2,3	3,2	Fotoipar	1,0	1,7
Mosószergyártás	2,6	2,4	Gyógyszeripar	27,4	22,0
Szervezetlen alapanyag-gyártás	12,1	9,6	Gumiipar	13,9	13,7

lönböző vegyipari ágazatokban. Így a műanyagipar területén polipropilén előállításának megoldása célszerű a magyar—szovjet—csehszlovák együttműködésben; poliészter-polipropilénszál cserére vonatkozóan lengyel—magyar közös megállapodás megkötése volna hasznos.

A gyógyszeripar területén a magyar javaslat a szovjet félnek 160 százalékos exportnövelést tartalmaz 1970-re 1965-höz viszonyítva. A KGST-ben 95 termékre van kölcsönös szállítási ajánlás, ebből 39 terméket mi gyártunk.

★

Az 1968. évtől életbe lépő új gazdasági mechanizmusban néhány ágazati sajátosságra figyelemmel kell lenni. Ezek közül a fontosabbak az alábbiak:

1. A vegyipar a könnyűipartól, gépipartól, élelmiszeripartól stb. *eltérő jellegű* marad. A reformok bevezetése után is a termelők jelentős része monopolisztikus helyzetet élvez.

2. A vegyipar III. ötéves tervében az állóeszköz-fejlesztésre fordított keretek gazdaságos felhasználása megkívánja, hogy a beruházások koncentráltak legyenek. Szükséges, hogy előbb a már folyamatban levő nagy létesítmények építését fejezzük be, és csak ezután kezdjünk újakhoz. Alapkérdés lesz a beruházások átfutási idejének csökkentése. Fokoznunk kell a technológiai berendezések szabadba telepítését, és így csökkentenünk kell az üzemi épületigényt, építési kapacitásszükségletet.

3. Előreláthatóan mind a szervezésben, mind az üzemirányításban szerepet fog kapni a helyes információkon alapuló modern matematikai módszerek alkalmazása. Az ökonómiai megfontolások térhódítása a bevezetésre tervezett eljárások kiválasztásában, széles körű vizsgálat elvégzése az egyes döntések meghozatala előtt a fogyasztás szerkezetének jobban megfelelő, gazdaságosabb termelés feltételeit teremtheti meg.

PALLÓS LÁSZLÓ:

A kedvezőtlen termőhelyi adottságú termelőszövetkezetek támogatási rendszeréről

A Pénzügyminisztérium 1965-ben a szegedi és a lenti járásban új, a gyenge termelőszövetkezetek gazdálkodását segítő támogatási rendszert vezetett be. Anélkül, hogy a gyakorlati eredményeket értékelnénk, a kísérletképpen bevezetett rendszerrel kapcsolatos néhány elvi bírálatra kívánok válaszolni. Ehhez azonban szükséges az egész rendszer fontosabb elveit röviden ismertetni.

A gazdasági életben egy-egy időszakban előfordulhat, hogy az árrendszer nem mindenben ösztönzi a termelőket a központi feladatok végrehajtására. Ez a helyzet alakult ki hazánkban a mezőgazdasági termelés területén az elmúlt évek során. A termelés bővítésére a termelőszövetkezeteket csak úgy lehetett ösztönözni, hogy a beruházási költségek egy részét az állam elengedte. A termelés egy-egy ágában — például a szarvasmarhatenyésztésben, ahol az állomány fejlesztésére a beruházási támogatások sem voltak elegendők — még további üzemviteli támogatást kellett adni (üszőellési támogatás). Ezek a támogatások egységesen minden termelőszövetkezetre vonatkoztak.

A termelőszövetkezetek egy részében azonban a jelenlegi árak és az általános támogatás mellett sem biztosítható a folyamatos termelés, mert a termelési ráfordítások nem térülnek meg a felvásárlási árakban. Ezek a szövetkezetek az általános támogatáson túlmenően évente mintegy 700 millió forint összegű segítséget kapnak.

Amikor ennek az ún. „gyenge termelőszövetkezetek támogatási rendszerének" kidolgozása 1964-ben megindult, még azzal kellett számolni, hogy a mezőgazdasági árak nem változnak jelentősen. Időközben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ezen az álláspontot változtatni kell. Bárhogy is alakulnak azonban a mezőgazdasági árak, az biztos, hosszabb távon nem lehet a mezőgazdasági árszínvonalat a legrosszabb adottságok közt gazdálkodó termelőszövetkezetek termelési költségeihez igazítani. Ha távlatilag ilyen árrendszer kialakítható is lenne, a jó és az átlagos termőhelyi viszonyoknál kedvezőtlenebb adottságú termelőszövetkezetek termelési érdekeltségének fenntartása miatt — véleményem szerint — akkor is szükség van a differenciáltság bizonyos mérséklésére. A különbözeti járadékból adódó többletjövedelmet ugyanis nem célszerű teljes egészében adóval elvonni. Tehát bármilyen legyen is az árszínvonal, az átlagos és az átlagosnál rosszabb termőhelyi adottságokkal rendelkező gazdaságok közti differenciáltságot csökkenteni kell.

A támogatási rendszer megváltoztatásának szükségessége

A termelőszövetkezetek közötti jövedelmi differenciáltság csökkentését célozta a jelenlegi támogatási rendszer, amely az átszervezés utáni időszak követelményeinek meg is felelt. Ma azonban, amikor a szövetkezetek területe, gazdálkodási szervezete nagyjából kialakult, ez a támogatási rendszer nem tudja betölteni feladatát. Ennek a megállapításnak részletes indokolása nem célja e tanulmánynak. Csupán azt említjük meg, hogy a jövedelemkiegészítés nem ösztönzi a szövetkezeteket a gazdaság termelési szerkezetének optimális kialakítására és lehetőségeinek kihasználására. Ez a támogatási rendszer ugyanis nem szünteti meg a jövedelem alacsony szintjének okát, hanem csak magát az alacsony jövedelmet egészíti ki.

A gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek vizsgálatából nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetkezetek gyengeségének legdöntőbb oka a kedvezőtlen termőhelyi adottság. A gyengeség oka tehát a gyenge kategóriába tartozó szövetkezetek többségénél tartós, és nem várható, hogy az évenkénti jövedelemkiegészítés majd egyszer megszünteti ezt a gyengeséget. De az is kiderült, hogy sok termelőszövetkezetet adottságai alapján nem lehetne gazdálkodásilag gyengének minősíteni; itt a gazdaság rossz eredményét szubjektív okokra (a vezetés hibáira, a helytelen vetés- és termelésszerkezetre stb.) lehet visszavezetni. Ezekben a szövetkezetekben elvárható és remélhető, hogy a gyenge gazdálkodási eredményt kiváltó okok megszűnjenek, s rövid időn belül kialakuljon a gazdálkodás egyensúlya és a szükséges jövedelem.

A különbözeti földjáradék összegének meghatározása

A termelőszövetkezetek bruttó jövedelme és a talajok minősége között nagyon szoros az összefüggés. A különbözeti járadék keletkezésével és realizálásával kapcsolatos kérdéseket azonban mégsem a talajminőség és a bruttó jövedelem oldaláról vizsgáljuk.

A különbözeti járadék vizsgálata szempontjából a szövetkezetek közötti különbségeket három csoportba soroljuk:

1. A természeti körülményekben, a földekben és azok termékenységében mutatkozó különbségek;

2. a gazdasági körülményekben, az ezeken a földeken felhasznált termelőeszközökben és munkamennyiségekben mutatkozó különbségek;

3. az adott természeti és gazdasági körülmények kihasználási fokában mutatkozó különbségek.

Az 1. csoportba tartozó különbségek: az eltérő természeti feltételek folytán azonos ráfordítás és annak átlagos kihasználási foka esetén I. sz. különbözeti földjáradék keletkezik. Ez a különbözeti járadék a tájak természetes termékenységének eltérései folytán a munka termelékenységében jelentkező különbségek eredménye. Ide tartozik a föld kedvezőbb fekvéséből eredő különbözeti jövedelem is.

A 2. csoportba tartozó különbségek a természeti feltételek mellett a befektetések nagyságával is kapcsolatosak, s a II. sz. különbözeti földjáradékot eredményezik. Mind az I., mind a II. sz. különbözeti járadék a munka termelékenységének az eltérő természeti feltételekkel kapcsolatos kü-

lönbségeiből ered. A különbség közöttük az, hogy míg az I. sz. különbözeti földjáradék csak a természeti feltételek különbségeivel függ össze, addig a II. sz. különbözeti járadék a befektetett élő és holt munka mennyiségében mutatkozó különbségekkel is. Egyetértünk Papp Sándor megfogalmazásával*, amikor a II. sz. különbözeti járadékkal kapcsolatos pótlólagos befektetéseket megkülönbözteti aszerint, hogy a gazdaságban az előző időszakhoz képest, vagy pedig az általános színvonalhoz képest jelent pótlólagos ráfordítást. Ezt a gondolatot annyiban kívánjuk kiegészíteni, hogy a külön jövedelmet hozó, átlagon felüli pótlólagos ráfordítást tájegységenként szükséges vizsgálni.

A 3. csoportba tartozó különbségek oka szubjektív eredetű: az eszközök jobb kihasználása, a jobb munkaszervezés, a jobb agrotechnika (mi ide számítjuk a kedvezőbb vetésszerkezetet is) stb. mind külön terméktöbbletet és ezáltal külön jövedelmet eredményeznek. Ez azonban már nem különbözeti járadék jellegű.

A földek különböző termőképességének meghatározásához a szántóterületek kataszteri aranykorona-értékét vettük alapul. Bár — szubjektív benyomások és helytelenül csoportosított értékelések miatt — elég általános az a vélemény, hogy az aranykorona-érték nem mutatja kielégítően a földek minőségét, a végzett vizsgálatok, a számítások — és most már a gyakorlati tapasztalatok is — mégis azt igazolják, hogy helyes a talajminőséget kifejező aranykorona-értékből kiindulni. Az aranykorona-érték a termelők által általánosan ismert és ellenőrizhető mutató. Számításunkban csak a szántóterület aranykorona-értékét és abból is csak a 10 aranykoronáig terjedőt vesszük figyelembe, ezenkívül korrekciót alkalmazunk ott, ahol a tájegységen belül (elvizesedés, errózió stb. miatt) jelentős módosulás lehet. Az aranykorona-értéket tehát csak mint a földek természetes termőképességének kifejezőjét használjuk, a fekvésbeli különbség kifejezésére — ahol a változás jelentősebb — nem alkalmazzuk. Ettől azért tekintünk el, mert a kísérleti támogatási rendszerben ezzel a tényezővel nem akarunk számolni. A fekvésből adódó különbségeket ugyanis jelenleg a felvásárlási, illetve árrendszer kiegyenlíti. (A terményeket, termékeket lényegében a termelőüzemekben veszik át.)

A gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek nagyobb része az ország kedvezőtlen éghajlatú és talajadottságú termőkörzeteiben helyezkedik el. Ezekben a körzetekben azonos aranykorona-értékhez körzetenként különböző termésátlagok tartoznak. Ezeknek a tényezőknek a figyelembevételével az ország termőterületét a gyenge termőképességű szántóterületek alapján 4 tájegységbe soroltuk:

1. Mezőségi száraz klímájú régióban a futóhomok (Duna—Tisza köze) és a szikes szántóterületek (különösen Tiszántúl);

2. Erdőségi nedves klímájú területeken (dombvidéken) vasas, vályogos homok (nyírségi, somogyi homok);

3. Erdőségi nedves klímájú régióban (alacsony hegyvidéken) fakószürke, kavicsos és vályogos homok (nyugat-dunántúli, somogyi alacsony hegyvidék);

4. Hegyi lejtők kőtörmelékes talajai, kőtörmelékes, meszes, homok és agyagtalaj (észak-magyarországi, dunántúli hegyvidék).

* Gazdálkodás, IX. évf. 6. szám.

Az ország termőtalajainak differenciáltságát különböző (genetikai és kémiai) felmérések ma már részletesen osztályozzák, a közgazdasági értelemben nyomonkövethető differenciáltsághoz azonban elegendőnek tartjuk a fenti megosztást — amelyet a Treitz Péter szerkesztette talajtérkép* alapján határoztunk meg.

A körzetek termelési adatainak elemzéséhez négy olyan járást választottunk, amelyekben a legtöbb volt a gazdálkodásilag gyenge termelőszövetkezet. Ezek voltak a szegedi, a nyírbátori, a lenti és az encsi járás termelőszövetkezetei (számszerint mintegy 150 termelőszövetkezet). (A szikes szántóterületek felmérését egy járáson belül nem láttuk célszerűnek elvégezni, s ezért ehhez a Tiszántúl jelentősebb szikes szövetkezeteit vizsgáltuk meg, az értékelés azonban még nem történt meg.)

A választott járásokban további követelmény volt, hogy a dotációval kiegészített tagonkénti jövedelmek alacsonyak, lehetőleg a gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek átlagánál is alacsonyabbak legyenek. (Ennek a követelménynek a szegedi, a lenti és az encsi járás termőhelyileg gyengének minősített termelőszövetkezetei megfeleltek, a nyírbátori járás szövetkezetei már kevésbé.)

Ezzel az volt a célunk, hogy ezekben a szövetkezetekben a II. sz. különbözeti földjáradék létének valószínűségét is kiszűrjük. Itt ugyanis a dotációval növelt termelőszövetkezeti jövedelem még az egyszerű újratermelés költségeit sem fedezte (amit a későbbi számításokkal igazolunk), nemhogy a pótlólagos ráfordításokra lehetőséget adott volna. A természeti és gazdasági adottságok kihasználási fokában meglevő különbségeket úgy akartuk kiszűrni, hogy számításainkhoz az adott tájegységek termelőszövetkezeteinek átlagos termésátlagait használtuk fel. Így a szántóterület aranykorona-értéke szerint csoportosított termelőszövetkezetek termésátlag-differenciái megközelítően a földek különböző termőképességéből adódó többlettermék-eltéréseket mutatják. Ez az I. sz. különbözeti földjáradéknak egyik mennyiségi mutatója. Ahhoz, hogy a tájegységek és ezen belül a termelőszövetkezetek terméskülönbségeit ne befolyásolja egy-egy esztendőnek a termésre kedvező vagy kedvezőtlen hatása, az átlagtermése-ket három év (1961., 1962., 1963. évek) átlagában számítottuk ki. A szegedi járásban például az alábbiak szerint alakult a termelőszövetkezetek többévi átlagtermése (q):

Szántó aranykorona értéke	Búza	Rozs	Árpa	Kukorica	Burgonya	Napraforgó
0— 4	5,0	3,5	5,5	5,0	20,0	2,0
4,1— 6	6,0	4,0	6,0	6,5	23,0	2,5
6,1— 8	7,0	5,0	7,0	9,0	25,0	3,0
8,1—10	7,5	6,0	9,0	10,0	30,0	3,5

Meghatározzuk tehát a földek különböző termőképessége alapján elérhető hozamokat a termőhelyileg gyenge területeken, az ott termelt növények mindegyikére. A termőhelyileg kedvező területeken a terméshozam meghatározása már nem ilyen egyértelmű, mert ott a pótlólagos ráfordítá-

* Treitz Péter „Csonka-Magyarország termőtalaja".

sok lényegesen módosíthatják az eredményeket. További módosítást okozhat a természeti és a gazdasági körülmények kihasználási foka is, mert a föld itt több potenciális erőt, ebből kifolyólag nagyobb terméskülönbségek lehetőségeit tartalmazza.

A különbözeti járadék a marxi megfogalmazás szerint a társadalmi érték és az egyéni érték különbözete. Ennek a különbözetnek a gyakorlati megállapítása azonban nagyon bonyolult feladat. Mi a helyzet az olyan szövetkezetek csoportjában, ahol a társadalmi értéknél sokkal magasabb költséggel állítják elő a terményeket (termékeket), éppen az értékmeghatározó földeknél* rosszabb földminőség miatt? Ezt a problémát a földjáradék kérdésével foglalkozó hazai és külföldi tanulmányok vagy mellőzik, vagy pedig nem tulajdonítanak neki jelentőséget, a szűk érvényesülési körre való hivatkozással.

A gyakorlatban azonban ez nem így van. Számításaink szerint az ország szövetkezeteinek egyharmada és szántóterületének csaknem 20 százaléka az értékmeghatározó földek minőségénél gyengébb. Mivel ezeknek a szövetkezeteknek a terményeire (termékeire) is szüksége van a népgazdaságnak, a termelési érdekeltséget itt is fenn kell tartani. (A továbbiakban majd ezt a kategorikus kijelentést igyekszünk alátámasztani.) Az elmúlt évek tapasztalata szerint a jövedelemkiegészítő támogatás nem oldotta meg a problémát, de nem oldaná meg más, nem a termeléssel összefüggő (kedvezményes vagy ingyenes beruházás stb.) forma sem.

Véleményünk szerint a rossz természeti feltételek közt dolgozó szövetkezetekben — ha a termelést fenn akarjuk tartani és az általános közgazdasági orientációt nem akarjuk bonyolulttá, sőt áttekinthetetlenné tenni — biztosítani kell a termékek egyéni értékének társadalmi elismerését. Feltétlenül meg kell azonban határozni, hogy ezek az egyéni értékek milyen minőségű földeken és milyen mértékben térhetnek el a társadalmi értéket kifejező áraktól. Ezt mi a következőképpen végeztük el:

1. Az értékmeghatározó földeknél rosszabb földek olyan termékeire lehet még szüksége a népgazdaságnak, amelyeket a belső ellátáshoz importálni kell, vagy amelyeket a külkereskedelem akadály nélkül értékesíteni tud. Ezeknek a terményeknek (termékeknek) az egyéni értékét addig érdemes — a társadalmi értéktől eltérő — társadalmi elismerésben részesíteni (nem támogatni), amíg az export és import devizahozama, illetve devizaköltsége nem rosszabb az átlagosnál. (Ezzel lényegében meghatároztuk a mezőgazdasági művelésben tartható rossz termőterületek körét.)

2. Tekintettel kellett lenni arra is, hogy az így számított termelési költség ne haladja meg túlságosan a termékenként országosan egy katasztrális holdra jutó termelési költséget. Nem akartuk, hogy az anyagi érdekeltség az ország anyagi-műszaki lehetőségeinél nagyobb arányban ösztönözzön a rossz földeken ezeknek az eszközöknek a felhasználására.

3. A termelési költségeket differenciálni kellett a sík és a lejtős területek szerint, mert a rossz földek egyéni termelési költsége nemcsak a gyengébb terméshozamok miatt, hanem — a domborzati viszonyok, talajkötöttség stb. folytán — a szükségszerűen magasabb ráfordítások miatt is eltérhet az értékmeghatározó földekétől.

Biztosítani kellett, hogy az egyes növények ráfordításarányai össz-

* Értékmeghatározó földön itt és a továbbiakban azt a földminőséget értjük, amelynek termelési költségei a jelenlegi árak mellett megtérülnek.

hangban legyenek, s a tájkörzet növényeinek termelésére ösztönözzenek. Erre két okból volt szükség: egyrészt azért, hogy a tájegységen (gazdaságon) belül a népgazdasági orientáció érvényesüljön (az árak ugyanis szintén a ráfordítás-arányok kifejezői, illetve annak kellene lenniük); másrészt mert egy-egy növénynek a ráfordításarányokból való túlzott kiemelése már nemcsak a rossz földek termelési költségeit emelné indokolatlanul, hanem az átlagos termőterületek költségeit is elérné vagy meghaladná, s ezáltal az általános áremelés objektív szükségességét indokolná.

A fentiek szerint a sík és a lejtős területek fontosabb növényeinek termelési költsége (indokolt költsége) kh-anként rendszerünkben, valamint az Agrárgazdasági Kutató Intézet 336 termelőszövetkezetre és 33 állami gazdaságra vonatkozó adataival összehasonlítva a következő (forint/kh):

Megnevezés	Búza	Rozs	Árpa	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa	Napraforgó	Dohány
Sík vidék	1900	1500	1800	2100	6100	5600	1800	12 600
Lejtős vidék	2200	1700	1800	2500	7000	5600	1803	—
336 termelőszövetkezet adata	2236	2236	1873	2662	7253	5807	1956	12 483
33 állami gazdaság adata	3314	3314	2762	3913	9251	7357	3476	11 962

Megjegyezzük, hogy az Agrárgazdasági Kutató Intézet 336 szövetkezetének termelési költségeiben már bizonyos, az állami gazdaságokéban pedig jelentős pótlólagos ráfordítás költsége szerepel. Ez a nagyobb állóeszköz-ellátottság (magasabb amortizáció) a többlet-műtrágyafelhasználás stb. költségeiből adódik, ami azt eredményezi, hogy az állami gazdaságokban nagyobbak a hozamok, de magasabb az önköltség is, az átlagos termőhelyi adottságú szövetkezetekhez viszonyítva.

A kísérleti támogatási rendszer lényege

A tájegységenként, azon belül a föld termőképessége szerinti kategóriánként elért több évi termésátlagok alapján, valamint az ismertetett, indokolt termelési költségek figyelembevételével határoztuk meg az egyéni és a társadalmi érték közötti különbséget mint „negatív járadék"-ot. Ennek a negatív járadéknak a társadalmi elismerése (térítése) szükséges ahhoz, hogy az értékmeghatározó (vagy az átlagos járadékot élvező) földeknél rosszabb termelési viszonyok mellett gazdálkodó termelőszövetkezetekben a termelési érdekeltséget fenntartsuk. Ezért neveztük a térítést árkiegészítésnek a kísérleti támogatási rendszer kidolgozásakor, valamint azért, mert a szövetkezetek a tényleges áruértékesítés (kenyérgabonánál az összes termés) után számolhatják el.

Az árkiegészítés általában nem ad lehetőséget a termelés bővítésére. (Nem célszerű ugyanis a népgazdaság korlátozott eszközeit olyan területeken felhasználni, ahol annak megtérülése bizonytalan vagy lényegesen hosszabb idejű.) Lehetőség van viszont bizonyos pótlólagos ráfordításra (amellyel bizonyos bővítés is lehetséges) azáltal, hogy az árkiegészítés lineárisan nő a termeléssel, illetve az áruértékesítéssel. A népgazdaságilag

szükséges árkiegészítési szint mellett a szövetkezeteknek kell esetenként eldönteniök, hogy kifizetődő-e a termelés további fokozása az adott területeken vagy sem.

Kiszámítottuk az 1964. évi termelési adatok alapján, hogy a negatív járadék térítése országosan mintegy 10 százalékkal haladná meg a gyenge termelőszövetkezetek támogatására most biztosított összeget, úgy azonban, hogy a jelenleg jövedelemkiegészítésben részesülő, de a termőhelyi és gazdasági adottságokat kellőképpen ki nem használó, termőhelyileg kedvező adottságú (ún. szubjektíve gyenge) termelőszövetkezetek nem kapnának támogatást. Számolni kell azonban azzal is, hogy egyik-másik tájkörzetben — különösen ott, ahol az eddigi jövedelemkiegészítő támogatás az indokolt termelési költségeket nem fedezte — bizonyos mértékben a termelés, illetve az árumennyiség — és ezzel együtt az árkiegészítés is — növekedni fog.

A gyenge termelőszövetkezetek gazdasági stabilitásának megteremtésére javasolt rendszerünk elveiben és számításaiban gyakorlati megvalósítás nélkül is ellenőrizhető. A kísérleti alkalmazásnak főként arra kellett választ adni, hogy a szövetkezetek tudnak-e, illetve akarnak-e olyan termelésszerkezeti változtatást véghezvinni, amely az árkiegészítéssel növelt árbevétel révén a szövetkezetben kialakult vagy szükséges jövedelmet biztosítja; illetve az árkiegészítés valóban kifejezi-e a negatív járadékot, nem magasabb vagy alacsonyabb-e a kívánt szintnél; lehet-e a szövetkezetek gyenge gazdálkodási eredményeinek okait, a termelésben és vezetésben meglevő sokrétű hibát egyedül a negatív járadék rendezésével megszüntetni. Az egy évi kísérlet eredményeit részletesen a Pénzügyi Szemle 1966. 7—8. számában megjelent cikkem ismerteti.

A kísérleti rendszer bírálata

A gyenge termelőszövetkezetek megszilárdításának legfőbb akadályát az elmúlt években abban látták, hogy az átszervezés után a szövetkezetek üzemi szervezete, gazdasági vezetése még nem alakult ki. A megerősödést tehát az mozdítja elő, ha az ilyen szövetkezetek tagsága az átlagos szövetkezeti jövedelmet megkapja addig, amíg a feltételek a gazdaságon belül, illetve a népgazdaság segítségével (eszközjuttatással) kialakulnak.

Csak a közelmúltban kezdett mutatkozni, hogy a gyenge szövetkezetek körében a gyengeségnek mélyrehatóbb közgazdasági (főleg árpolitikai) okai is vannak. Voltak olyan következtetések is, hogy a gyenge termelőszövetkezetekben a termelést nem érdemes az általánosan érvényesülő szabályozáson túl segíteni.

Érthető tehát, hogy minden oldalról hangzott el bírálat rendszerünkkel kapcsolatban. A következőkben ezeket a bírálatokat ismertetjük, és a velük kapcsolatos észrevételeket fejtjük ki.

1. Az egyik ellenvetés: az árkiegészítés az egységes mezőgazdasági árrendszer feladásához vezet, kettős árrendszert eredményez.

Az egységes árrendszer fogalma csak a kettős árrendszer fogalmának megszületésével keletkezett, annak ellentéteként. A kettős árrendszer elnevezés pedig a hazánkban 1951-től 1957-ig érvényben levő begyűjtési rendszer idején született, amikor a szövetkezetek termékeik egy részéért — a kötelező beadás mértékéig — alacsony begyűjtési árat, az azon felü-

liért pedig magasabb, szabad felvásárlási árat kaptak. Ekkor tehát egy gazdaságon belül volt két ár. A kettős árrendszer fogalmát terjesztették ki arra az esetre is, amikor más árat kaptak termékeikért az állami gazdaságok és mást a termelőszövetkezetek.

A kettős árrendszer kétségtelenül hátrányos hatásai azonban nem vonatkozhatnak az árkiegészítésre, mert egyrészt az adott szövetkezetekben egységes az ár, csak az értékmeghatározó földeknél rosszabb földeken gazdálkodó termelőszövetkezetek kapnak árkiegészítést, másrészt a szektorok között sem jelent tartalmi megkülönböztetést, mert az állami gazdaságok a negatív földjáradéknak megfelelő összeget veszteségtérítésként kapják meg. Az ár országosan egységes orientációja nem romlik, sőt erősödik azáltal, hogy az árkiegészítés a gyenge termőterületű szövetkezetek egyéni termelési költségeit a társadalmi termelési költség szintjére hozza, s ezen keresztül sokkal jobb közgazdasági tájékozódást nyújt, mint a legkülönbözőbb támogatási módok.

2. A másik ellenvetés az árkiegészítéssel szemben a következőképpen fogalmazható meg: az árkiegészítés fellazítja az árak termelési struktúrát befolyásoló hatását, konzerválja azokat a termelési ágakat, amelyekben hiányoznak az eredményes termeléshez szükséges feltételek. Nem az adott területen gazdaságosabb növények, hanem a gazdaságtalanok termelését mozdítja elő.

Az árkiegészítés megállapítására szolgáló terméshozamokat az adott tájegység összes terményeinél megvizsgáltuk. Három év átlagában, tehát bizonyos vetésforgó lehetőségével is számolva, termésátlagsorokat határoztunk meg. (Azért csak három év adatait dolgoztuk fel, mert 1960-ban a termelőszövetkezetek végleges területe még nem alakult ki, az 1964. év adatai pedig a kidolgozáskor még nem álltak rendelkezésünkre.) A negatív járadék összege (az árkiegészítés) az egyes növények indokolt termelési költségei, a ráfordításarányok szerint alakulnak. Tehát a kedvezőtlen adottságú termőterületeken az árkiegészítés nemcsak az értékmeghatározó föld azonos terményéhez viszonyítva, hanem ezen belül egymáshoz viszonyítva a különböző növények között is kiegyenlíti a hozam- és ráfordításarányokat. Ezért nem valószínű, hogy az árkiegészítés olyan növények termelésére ösztönöz, amely az adott területen más növényhez viszonyítva kedvezőtlenül termelhető.

Kivételes esetben előfordul, hogy a kedvezőtlen termőterületen valamilyen növény átlagos vagy annál esetleg jobb feltétellel termelhető, tehát járadékot hoz. Ilyen növény ez ideig — a vizsgálatunkba bevont gyenge szántóterületen — csak egy akadt, a lenti kísérleti járásban: *a len.* Annak ellenére, hogy ez a járás termőhelyileg az ország egyik legkedvezőtlenebb vidéke, a lenre mégsem biztosítottunk árkiegészítést. Elsősorban azért, mert a len ezen a termőtájon járadékot hoz. Még a leggyengébb kategóriájú szántóterületeken is a több évi átlaghozam felvásárlási áron számolva meghaladja az átlagos termelési költségeket. Mivel pedig ez a növény árkiegészítésben nem részesül, az a vélemény alakult ki, hogy a kedvezőtlen termőterületeken nem a kedvezően termelhető növények termelését segíti az árkiegészítéses támogatási rendszer. Ez a bírálat figyelmen kívül hagyja, hogy az árkiegészítésben részesülő növényeknél a több évi termésátlag értékét csak olyan indokolt költségszintig egészíti ki az árkiegészítés, amely a társadalmi termelési költséget nem haladja meg. A lenből minden kategó-

riában holdanként 800—1500 Ft értékű többlethozam takarítható be. Tehát a len vetésterületének a kiterjesztését a más növényekre adott árkiegészítés gazdaságossági okból nem akadályozhatja.

Ha a gyenge termőterületű szövetkezeteket a lenre adott árkiegészítéssel kívánnánk támogatni, az már általános áremelést indokolna, mert a többi növényekre kedvező területeken sem jövedelmezőbb a len termelése, mint a kedvezőtlen talajú termőtájon. Ha kizárólag a meghatározásunk szerint gyenge termőterületeken biztosítanánk a lenre árkiegészítést, ez a cikk első részében ismertetett országos árkiegészítési igényt tovább növelné, és mértékét csak önkényesen lehetne meghatározni.

A kísérleti járások 1966. évi és távlati tervei azt bizonyítják, hogy az árkiegészítés — éppen az ismertetett meghatározói miatt — helyesen orientál a gazdaságilag kedvező vetésszerkezetre.

3. Az árkiegészítéssel szemben további ellenvetés, hogy a negatív különbözeti járadék megszüntetése nem biztosítja önmagában a szövetkezeti tagok kívánt szintű jövedelmét, mert a szövetkezet tagsűrűsége gyakran eleve csak alacsony összegű jövedelem elosztását teszi lehetővé.

A termőhelyileg gyenge termelőszövetkezetekben általában nem az a probléma, hogy sok, hanem az, hogy kevés a munkaerő. A kísérleti rendszer kidolgozásánál mégis figyelemmel voltunk arra a körülményre, hogy a szövetkezetek valamelyikében nagy lehet a tagsűrűség. Ezért szerepel minden tájegység árkiegészítésben részesülő növényei között olyan — még ha nem is nagyon jellemző ez a növény a tájegységre —, amelynek viszonylag sok a kézimunka-igénye, tehát magas a bruttó jövedelme (például a burgonya, a cukorrépa, a dohány stb.). Ilyenkor azonban arra is tekintettel voltunk, hogy ezeknek a növényeknek az indokolt termelési költsége a többi növénnyel ráfordításarányos legyen.

A tapasztalatok szerint a szövetkezetek képesek rá, hogy a szükséges dolgozó taglétszámot biztosítsák. Különösen akkor, ha a támogatás módja nem kapcsolódik közvetlenül a taglétszámhoz.

4. Kifogásolják, hogy a kísérleti támogatási rendszer a támogatás mértékének meghatározásakor figyelmen kívül hagyja a szövetkezetek állóeszköz-ellátottságát.

A kísérleti támogatási rendszer azt akarja igazolni, hogy a szövetkezetek differenciáltságának legdöntőbb oka a földek különböző termőképessége. Ha ezt a differenciáltságot megállapítjuk és megszüntetjük, lehetőség lesz a további különbségek okainak vizsgálatára. A beruházások hatékonyságát nem is lehet a földek természetes termőképességének megállapítása nélkül meghatározni. A számítások és a tapasztalatok szerint a termőhelyileg gyenge területeken a termelő beruházások hiánya — az indokolt költség mértékéig — általában nem akadályozta a ráfordításokat. Vitatható tehát az az álláspont, hogy a gyenge szövetkezetek beruházással általában megerősíthetők. A termőhelyileg gyenge szövetkezetek helyzetét egy bizonyos szinten túl a beruházás ronthatja is, amennyiben a pótlólagos ráfordítás hozamtöbblete nem fedezi az üzemelés és az amortizáció költségét. A megszilárdítást esetleg csak a termőhelyileg jó, de ún. szubjektíve gyenge szövetkezetekben lehet beruházással előmozdítani. A termelőszövetkezetek közötti jövedelemdifferenciálódás megszüntetésére itt jelentős tényezőként jöhet számításba az állóeszköz-ellátottság növelése. A jó föl-

dek esetében ugyanis a pótlólagos ráfordítás hatékonysága nagyobb, s ezért a befektetések növelése jelentős jövedelemkülönbségeket eredményez.

5. Van olyan vélemény, hogy a tényleges több évi termelési költség és több évi hozam alapján kellene meghatározni az árkiegészítést.

A támogatási rendszer mai formája miatt a dotáció mértéke vidékenként és különösen szövetkezetenként nagyon eltérő volt. Nyilvánvaló, hogy nagyobb támogatás nagyobb ráfordítást tett lehetővé. Az is ismert, hogy a gyenge termőképességű területeken nem nő a termelés a ráfordítások arányában. Hiba lenne az esetleg kialakult, de gazdaságilag, valamint népgazdasági szempontból megalapozatlan ráfordítás mértékét meghatározónak tekinteni. Némelyik tájegységen (például a szegedi járásban) az egyszerű újratermelés lehetőségeit sem lehetne biztosítani, másutt (például a devecseri járásban) olyan nagy összegű pótlólagos ráfordításra nyílna lehetőség, amelynek népgazdasági hatékonysága nagyon alacsony.

6. Fölvetik, hogy az árkiegészítésen keresztül a rossz hatékonyságú területekre csoportosul a beruházás és egyéb korlátozottan rendelkezésre álló anyagi eszköz, ahelyett, hogy a gyorsabb megtérülést biztosító jobb földekre jutna.

Az árkiegészítést úgy határoztuk meg, hogy az csak az egyszeri termelés költségeit biztosítja, de ezt is csak a népgazdaság számára szükséges mértékig. Bizonyos pótlólagos ráfordításra csak úgy ad az árkiegészítés lehetőséget, ha a kategória átlagánál (több évi átlagtermés mértékénél) magasabb hozamot ér el a szövetkezet, és ilyenkor az árkiegészítés az átlagon felüli többlettermés után is jár. E többlettermésre azonban csak akkor törekszik a szövetkezet, ha az gazdaságosan elérhető. Ehhez a többlettermeléshez további anyagi, műszaki eszközt, illetve élő vagy holt munkát használtak fel, amely a jó földeken kétségtelenül jobban hasznosult volna. A különböző vidékek fejlesztése közöti differenciáltságot azonban legalább addig indokolt csökkenteni, amíg ez nem kimondottan veszteséges a népgazdaság számára.

7. Egyik vélemény szerint kevesebb terményre és nagyobb összegű árkiegészítést kellene adni, más vélemények viszont még több termény árkiegészítését tartanák célszerűnek.

Ezek a javaslatok figyelmen kívül hagyják, hogy az árkiegészítés a negatív járadék megtérítése. Ennél nagyobb összegű árkiegészítés azt jelentené, hogy nemcsak az egyszeri ráfordítást biztosítaná, hanem meghatározatlan mértékű pótlólagos ráfordítást is lehetővé tenne már a kategória átlagának megtermelésekor is. Ezenkívül a tájegységen belül szükségszerűen (eszközellátottság, munkaerő, vetésforgó stb. miatt) még termelt egyéb növények ezek után is veszteségesek lennének, a ráfordításarányok a különböző növények között eltorzulnának. Ezen keresztül felülről írnánk elő a tájegységen gazdaságosan termelhető növényeket, holott az egy gazdaságon belül is változó lehet a vetésforgótól és az időjárástól függően. Azt tartjuk helyesnek, hogy a tájegységen belül gazdaságosan termelhető növényeket maga a szövetkezet határozza meg. Erre pedig a tájegységen termelhető szántóföldi növények csaknem mindegyikére adott árkiegészítés — amely növényenként ráfordításarányos — nyújtja a legnagyobb biztosítékot. A túlzottan magas árkiegészítés, amely meghaladja a negatív járadékot, emelné a szabadpiaci árakat is.

Van olyan elképzelés, hogy a kertészeti növényekre, valamint a tejre,

a gyapjúra, a tojásra és a baromfihúsra is ki kell terjeszteni az árkiegészítést. Ezt mi a következők miatt nem tartanánk hasznosnak.

Az ország belső ellátásához és az exportlehetőségek kihasználásához a meglevő, mintegy 200—250 000 kh kertészeti termelésre kiváló terület elegendő. Nincs szükség rá, hogy a kedvezőtlen adottságú területeken termeljünk zöldséget. Az a minimális előny, amely a fogyasztópiacok közelsége folytán a rövidebb szállítási távolságból adódna, többszörösen elvész a kedvezőtlen termelési adottságok miatt. Ezekből a termékekből az időjárástól függően nagy a termésingadozás, a jó termés esetén a nem hasznosítható termények után is árkiegészítést kellene adni. A kertészeti terményeknek mozgó ára van, ami a negatív járadék — árkiegészítés — meghatározását bonyolulttá tenné. E termények felvásárlási ára most is a népgazdasági gazdaságosság határán van.

A megtermelt vagy értékesített takarmányra tehát nem kapnak árkiegészítést, hanem csak az értékesített állatra.

A tej, a gyapjú, a tojás, a baromfihús árarányai lényegesen jobbak a többi állati termék termelési költségekhez viszonyított árarányainál. Nem lenne célszerű ezt az árarányt tovább torzítani és a többi — árkiegészítésben részesülő — terméknél sokkal gazdaságtalanabb termelés feltételeit árkiegészítéssel biztosítani. Azok a gyenge termőterületű szövetkezetek, amelyek ezeket a termékeket mégis termelik, a takarmánytermelésben keletkező negatív járadékot az állati termékek viszonylag magasabb árában megkapják. A tej azonban a termőhelyileg kedvezőtlen tájakon ez alól kivétel. Az országnak vannak olyan termőtájai (a tömegtakarmány-termelésre viszonylag kedvezőbb, az abraktakarmány-termelésre nagyon kedvezőtlen területek), ahol a szarvasmarhatartást a növendékmarha-tenyésztéssel célszerű az árakon keresztül is gazdaságosabbá tenni. (Ezzel kapcsolatban lásd a szerzőnek a Gazdálkodás 1966. 2. számában megjelent cikkét.)

8. Gyakran elhangzik az az ellenvetés, hogy az árkiegészítéssel növelt árak emelni fogják a szabadpiaci árakat.

Az árkiegészítés meghatározásánál ügyeltünk arra, hogy a szabadpiacon jelentős volumenű termények árkiegészítéssel növelt felvásárlási ára ne emelkedjék a kialakult szabadpiaci ár fölé még a leggyengébb területeken sem. Tavaly az árkiegészítésben részesülő legjelentősebb szabadpiaci terménynek, a burgonyának a szegedi járásban volt az országban a legalacsonyabb a szabadpiaci ára a betakarítás időszakában (2,50 Ft/kg).

9. Végül van olyan javaslat, hogy nem a terményekre, hanem az összes áruértékesítésre kellene a támogatást adni.

Ez a módszer nem a különbözeti járadék negatív hatását szüntetné meg, hanem az eddigi jövedelemkiegészítő dotációs rendszer árutermeléshez kapcsolt új elosztási módját jelentené. Csak az elosztás formáját változtatná meg, anélkül, hogy a differenciálódás döntő okát megszüntetné. Valószínű, hogy a jelenlegihez viszonyítva még ez is előrelépés volna. A lebonyolítást azonban csak akkor könnyítené meg az árkiegészítés elszámolásával szemben, ha kizárólag az áruértékesítés összege lenne a támogatás alapja. Ebben az esetben pedig. a tájegységbe nem illő, gazdaságtalanul termelhető, de mégis viszonylag magasabb áruértékesítést adó termelésre ösztönözne.

A tanulmányban röviden kívántuk ismertetni a támogatási rendszer elvi alapjait és az ezzel kapcsolatos problémák egy részét.

ÁDÁM KÁLMÁN:

A beruházások egyedi tervezésének korszerűsítése

(A műszaki tervezőintézetek szerepe)

Az ötvenes évek elején a központilag készített és kötelezően előírt tervmutatók körét szélesítettük, mégis több területen — a termelés mennyiségi felfutása mellett — a várt tervszerű, arányos és intenzív fejlődés elmaradt. Ez elmondható részben az 1957. év után korszerűsített gazdaságirányítási rendszerünkre is.

Gyakoriak voltak a közgazdasági szempontokat elhanyagoló, egyoldalúan vagy hiányosan előkészített vállalati döntések. A hiánygazdálkodás, az eszközök korlátozottsága megnehezítette a beruházások korszerű és gazdaságos tervezését. A felsőszintű beruházási és fejlesztési döntésekhez szükséges információk elégtelensége rontotta a tervezés hatásfokát. A tényleges ráfordításokat és a kereslet-kínálat viszonyait tükröző belföldi és import árak, valamint az anyagok, gépek beszerzésével, a készáru értékesítésével kapacsolatos piackutatás hiánya nehezítette a munkát.

A központilag tervezett — jelentős építési igénnyel járó — nagy beruházások sok esetben elvonták az anyagi eszközöket a gazdaságos pótlásoktól, cseréktől, a színttartó beruházások végrehajtásától és a korszerűsítésektől.

A rekonstrukciós munkáknál nem eléggé takarékoskodtunk. A rekonstruált üzemek korábban elhanyagolt felújítási, karbantartási és selejtezési igényei mellett gyakran az adott iparág fontosabb gépigényeit, sőt vidéki telepítéseknél néha a tanácsok kommunális igényeit is kielégítettük (terven felül).

A fejlesztendő ágazatok körét túlságosan leszűkítettük. Így a döntésekben látszólag érvényesült a takarékosság követelménye. Az elhatározott fejlesztések, beruházások tervezésében, kivitelezésében azonban gyakran nem jártunk már el kellő gondossággal, szigorúsággal. Általános lett a programok előirányzatainak módosítása, a hiányosságok elnézése, a felelősség megoszlása, illetve áthárítása. Hozzájárult ehhez a beruházók részéről a sokszor hiányos műszaki ellenőrzés is.

Az új beruházások zömét a népgazdasági anyagmérlegek hiányainak kiegyenlítésére kezdeményeztük, formális szerepet hagyva a beruházási programoknak és a széles körű egyeztetési eljárásnak. Pedig éppen itt kellett volna figyelembe venni, hogy a korábbi években létrehozott kapacitás-, létszám- és egyéb arányok nagymértékben korlátozzák a folyamatban levő műszaki fejlesztési és beruházási döntéseinket, amelyek végsősoron, több év múlva éreztetik hatásukat.

Gyakran túlbecsültük a központi tervezés lehetőségeit. A döntések tömegét központilag rögzítő távlati, ötéves és éves tervek készítésekor az értékhatár feletti beruházásokat központilag határoztuk el, rögzítettük ezek tervcéljait, a megvalósítás módjait, sőt — a vitatható megbízhatóságú, illetve csak nagyságrendek megállapítására használható beruházási normatívák alapján — a ráfordítási lehetőségeit is.

A beruházások előkészítésének és létesítésének legfontosabb — korszerű, gazdaságos kivitelezést és üzemelést meghatározó — szakasza az egyedi műszaki-gazdasági tervezés. Az e szakaszban végzett munka színvonalától függ a központi célok gazdasági-műszaki megalapozása.

Az egyedi gazdasági-műszaki tervek határozzák meg, hogy a népgazdasági tervben előirányzott fejlesztési feladatok megvalósítására szolgáló beruházások konkrétan milyenek legyenek, hogyan működjenek és kapcsolódjanak egymáshoz, s a régebbi létesítményekhez.

A beruházási tervezés e gyakorlati fázisának alaposság nélkül a népgazdasági állóeszköz-fejlesztési terv kapacitás-belépési adata, beruházási-költség-előirányzata, anyagi-műszaki megalapozottsága nem lehet kielégítő.

Fejlesztési tervezésünk alapvető hibája volt, hogy a keretgazdálkodás hatásaként az egyedi gazdasági-műszaki tervezés nem önállóan és nem teljeskörű felelősséggel alakította ki — a központi tervek fontosabb irányszámainak figyelembevételével — a megvalósítás gazdasági és műszaki formáját.

Az egyedi tervezést végző szervek egy része még jelenleg sem tekinti feladatának a népgazdasági tervek kapcsolódó részkérdéseinek, továbbá a beruházók által szolgáltatott alapadatoknak az alapos helyszíni kontrollját. A sokszor aránytalan tervezői díjszabások hatására egyes, nem tisztázott kérdések ellenőrzését is elhanyagolják azon a címen, hogy a központi tervezés azokat feltehetően tisztázta, és így annak helyességében a tervező ne kételkedjék.

Az irányító hatóság megbízásából a beruházók, esetleg a tervezők gyakran becsült adatok alapján, de minden esetben összeállították a tervezett beruházás lényegét meghatározó beruházási céltervezetet. A központi beruházási keretek megszerzésére irányuló hajsza hatására az egyes beruházási célok jóváhagyása után — a beruházási programok jóváhagyásáig, illetve a kivitelezés elkezdéséig — általában kapkodóvá vált a beruházások előkészítése. Ez a gyorsított munkaütem azért volt általános, mert a kivitelezés elkezdése — még kerettörlések esetében is — biztossá tette, hogy az irányító szerv az elkezdett létesítmény befejezésére, az ehhez szükséges keret megszerzésére törekszik.

Beruházási tervezésünk hatásfokát rontotta a beruházási programok hiányos, illetve formális közgazdasági megalapozása. Hozzájárult ehhez bizonyos mértékben az is, hogy az OT — alapvető adatok beszerzése céljából — már 1953. évben meghatározta az értékhatár feletti beruházások programjának formáját, ami — a beruházók felkészületlensége miatt — hosszú évekre sablonossá tette a beruházási programok készítését.

Legtöbb tervező és beruházó a programkészítésre rendelkezésre álló idő rövidsége miatt csak a programmintában szereplő kérdésekre igyekezett rövid választ adni, s nem törekedett a beruházás teljes összefüggésrendszerének feltárására, több variáció kidolgozására és jó megalapozásra.

A hiányosan kidolgozott beruházási programok főbb következményei:

— a beruházási keretek burkolt újraelosztása az előirányzatok alátervezésével, majd túllépésével;

— gyakori telephely- és koncepcióváltozás, ami selejtezendő tervdokumentációkat eredményezett;

— más ágazatokhoz tartozó kapcsolódó és járulékos beruházások hiányos figyelembevétele, amely az üzembehelyezés után egyes helyeken újabb beruházási szükségletet eredményezett;

— néhány korszerűtlen, elhúzódó és gazdaságtalan beruházás.

A beruházási programban helytelenül, illetve pontatlanul megállapított önköltségi és kapacitásadatok hozzájárultak ahhoz, hogy egyes új beruházások üzembehelyezése után nem lehetett a népgazdasági ráfordítások hatékonyságát utólagosan megbízhatóan egyeztetni az előirányzattal.

A beruházói gyakorlat azonban bizonyította, hogy széles körű vizsgálatokkal és elemzésekkel előre meghatározható a beruházással szemben támasztott minden fontos közgazdasági és műszaki követelmény. A program szakszerű, gondos elkészítésétől nagymértékben függ a kiviteli tervezés munkaigénye, továbbá a beruházás műszaki, gazdasági színvonala és megtérülési ideje.

A tervezőintézetek műszaki tervezőmunkája

A beruházások egyedi tervezésének központjai a műszaki tervező intézetek. Az első ötéves tervben előirányzott nagy építkezéseket e feladatokra felkészületlen tervező és kivitelező szervezettel kezdtük el. Gyakori volt a beruházások teljes előkészítetlensége és a kiviteli tervdokumentáció nélküli építkezés. A kitűzött mennyiségi feladatok teljesítése volt a cél; a gazdasági hatékonyság és takarékosság nem érvényesült kielégítően.

Szakemberhiány miatt, a tervezőkapacitás központilag irányított, koncentrált felhasználását tűztük ki célul. A 4260/1949. (IX. 30.) minisztertanácsi rendelet a Magasépítési Tervező Intézet és az Ipari Épület Tervező Intézet helyett tervező vállalatok (irodák) szervezését írta elő. Ezt kiegészítette a 2046/1953. sz. MT határozat, amely elrendelte, hogy az ipari minisztériumok mellett saját tervezőirodákat kell létesíteni a kivitelezendő építkezések tervezésére. Tevékenységi körüket később a beruházó vállalatoktól, a gyártóművektől átvett technológiai tervezésekre is kiterjesztették. Így jött létre a tervezőirodák mai formája és szervezete, amely lényegében több mint 10 éve változatlan. Csak az irodák belső szervezete tökéletesedett komplex tervezésre alkalmas egységek kialakításával, közgazdasági és kisegítő osztályok létrehozásával.

Az egyedi gazdasági és műszaki tervezéssel foglalkozó szakemberek tervezőintézetekben való koncentrálása a szocialista iparosítás kezdeti időszakában — a műszaki és közgazdasági szakemberek általános hiánya miatt — indokolt volt.

A minisztériumok és főhatóságok jelenleg összesen 22 tervezővállalattal, illetve irodával rendelkeznek, ami az ország tervezőkapacitásának körülbelül 70 százaléka. (Ebből az Építésügyi Minisztérium részesedése 30—35 százalék.)

Az irányító hatóságok közvetlen felügyelete alatt dolgozó intézetek tervezik a legnagyobb beruházásainkat. Terveik minősége, korszerűsége és gazdaságossága nagymértékben meghatározza az érintett iparágak műszaki

fejlődését, beruházásaik megtérülési sebességét és a központi célok megvalósítását.

A beruházási döntések, a tervezői kijelölések központilag történtek. Így a tervezőirodák feladata — a lebontott kereteken belül — a jóváhagyott beruházási célnak, tervezői megbízásnak, majd a beruházási programnak megfelelő tervezés volt. A jogszabályokban, különösen a Beruházási Kódexben főbb vonásaiban helyesen határozták meg a tervezők felelősségét és feladatait, de az ezek teljesítéséhez szükséges gyakorlati feltételek rendszerint hiányoznak.

A tervezői megbízásnak nagy jelentősége volt, mégis csak pontatlanul, nagyvonalúan határozta meg az elvégzendő tervezési munkákat, megnehezítve a teljes személyi felelősséggel való tervezést.

A műszaki tervezési munkák tervébe felvett értékhatár feletti beruházások széles körben előkészítetlenek voltak. A beruházók a tervezői megbízásokat gyakran késve küldték meg az intézeteknek és az elvesztett időt a tervezők munkájának gyorsításával akarták behozni. A beruházók sok esetben késedelmes és pontatlan alapadat-szolgáltatásával járó többletegyeztetések, tárgyalások irreálisan lerövidítették a tervezők rendelkezésére álló munkaidőt, ami gyakran kapkodást, kényszermegoldásokat eredményezett.

Mindezek, továbbá az éves keretgazdálkodás hatásaként a tervezőirodák év elején rendszeresen munkahiánnyal küzdöttek, az év második felében pedig gyakran a minőségre károsan ható rohammunkát végeztek.

A tervezési kapacitások és a tervezési igények közötti tartós feszültség, továbbá a tervezési profilokat meghatározó rendelet a tervezőintézeteket monopolhelyzetbe juttatta. Ez is hozzájárult a tervezési időtartam megnövekedéséhez, a műszaki fejlesztés követelményeinek háttérbe szorulásához.

A monopolhelyzetben levő tervezőirodák az alapos helyi ismeretet igénylő pótlások, rekonstrukciók tervezését rendszerint nem szívesen vállalták. Néha hosszú határidőket fogadtak csak el az átdolgozásokra, ezzel is bizonyítva, hogy jobban járt volna a beruházó, ha az eredeti terveket elfogadja és a hibákat a kötelező helyszíni művezetés során naplóbejegyzéssel közösen korrigálják.

A tervezőket — az elvi előírásokkal ellentétben — nem tették felelőssé a tervezettnél költségesebb kivitelezésért, üzemelésért és a beruházások üzembehelyezésének elhúzódásáért, döntően azért, mert az intézeteken belül kialakult hivatali jellegű szervezetben az alkotó tervező felelőssége elvész; a felelősség elhárításának módszerei és formái kialakultak.

A múltban nem volt felelősségrevonás a túl magas energia- és fuvarköltségekért, továbbá a szükségesnél nagyobb légtérért, falvastagságért. Nem volt pontosan meghatározva a tervezők felelősségének köre a téves telepítés és tévesen meghatározott üzemnagyság vonatkozásában sem.

A tervezők jelenleg is érdektelenek a tervezett létesítmény gazdasági eredményében, ami az új és gazdaságos megoldások keresésének elhanyagolására, a többségében egyvariációs tervezés kiforratlan megoldásainak a beruházási programokba, kiviteli tervekbe való beépítésére vezethet.

Gyakori a félreértés abban is, hogy a műszaki tervezőintézetek menynyit vállaljanak magukra egy-egy beruházás előkészítésének munkájából. A tervezők egyrésze az intézeteket „tervgyáraknak" tekinti. A feladatok ilyen értelmű leszűkítése az intézetek számára kényelmes, de népgazdaságilag nem indokolható.

A tervezőintézetek jelenleg vállalati formában működnek, fő érdekeltségük, hogy a tervezői díjbevételen alapuló termelési értéktervüket teljesítsék. A beruházások kiviteli összege legtöbb esetben a tervezői díjat és a tervezők részére utalványozható munkaidőt alapvetően meghatározza. Így az intézeteket az éves terv a mennyiségi teljesítésre ösztönzi. A tervezői prémiumok sem annyira a jobb minőségű tervezésre, hanem inkább a tervszolgáltatási határidők betartására ösztönöznek.

Mivel az intézetek a beruházóktól kapott tervezői díjakból tartják fenn magukat, így érdekük a bevétel növelése, továbbá az, hogy a beruházók — a beruházási források ingyenessége révén eléggé szabadjára engedett — egyéni igényeit lehetőség szerint figyelembe vegyék. Ilyen igények érvényesülési formái: rejtett tartalékok betervezése, a kapacitás pontatlan meghatározása, az előirányzatok alátervezése.

Amennyiben a műszaki és gazdasági tervezők a beruházóktól kapott alapadatokat részletesen felülvizsgálják, a beruházási program és kiviteli terv készítésénél szigorú takarékosságot érvényesítenek, a tervezett létesítmény kapacitását teljes pontossággal, tartalékolás nélkül, a létszámot, a költségszintet és a termelékenységet „feszítetten" határozzák meg, akkor gyakran szembekerülnek a beruházókkal, illetve a megbízókkal.

A műszaki tervezőirodák legtöbb kívánnivalót hagyó munkaterülete a technológiai és a gazdasági tervezés. Ezért e két terület tervezői az átlagosnál jobban támaszkodnak az ipar gyakorlott szakembereire. Alapadatok szolgáltatása céljából a beruházók időnként kénytelenek az új létesítmények technológiai vonalait, főbb megoldásait megtervezni, így a tervezőirodákkal párhuzamos munkákat végezni.

A korábbi, nem kielégítő anyagi ösztönzés miatt a tervezőintézeteknél rendszeres volt a fluktuáció és a munkaerő-csábítás. Így fokozatosan csökkent a gyakorlott, különösen a technológus, statikus és gazdasági tervezők száma. Az egyetemekről kikerülő mérnökök, közgazdászok a hosszabb üzemi gyakorlat megszerzésében nem érdekeltek. Így a szakemberhiánnyal küzdő intézetekben évről évre nő az üzemi gyakorlattal nem rendelkező fiatal tervezők száma. Pedig megfelelő iparági tapasztalat és helyismeret nélkül üzemi rekonstrukciót, felújítást műszakilag jól és gazdaságosan megtervezni nem lehet.

A tervezőintézetek gazdasági tervezőmunkája

A színvonalas beruházási programban megtestesülő *gazdasági* tervezés nemcsak kiegészíti a központi és az egyedi *műszaki* terveket, hanem befolyásolja azok hatékonyságát, korszerűségét és gazdaságosságát is.

A korábbi iparvezetési módszerek nehezítették a beruházások megfontolt egyedi előkészítését és a műszaki tervezéssel egyenrangú gazdasági tervezés kialakulását.

A tervezőintézetekben az utóbbi években általában létrehozták *a közgazdasági osztályokat.* Mindezek ellenére az intézetek által végzett gazdasági tervezés (nagyrészben beruházási programkészítés) majdnem kivétel nélkül elmaradott, módszerei kialakulatlanok. Színvonala lényegesen alacsonyabb, mint a műszaki tervezésé. A közgazdasági osztályokon kevés a hosszabb üzemi gyakorlattal rendelkező, közgazdasági egyetemet végzett

szakember. A közgazdasági technikumot végzettek pedig alig tudnak a mérnökök egyenrangú partnerei lenni. A közgazdasági tervezők a beruházási programok készítésében a műszaki tervezőkkel szemben alárendelt, gyakran utólagosan regisztráló szerepet játszanak. A közgazdászok részére az egyes munkákra utalványozott irreálisan rövid munkaidő hatékony kihasználását nehezíti az is, hogy a műszaki tervezők közvetlenül a beruházási programok kiadási határideje előtt adják meg a gazdasági tervezőknek a beruházások fontosabb műszaki adatait, amelyek nélkül a közgazdasági értékelő munkát elkezdeni sem lehet.

Amennyiben a gazdasági tervezők a beruházási programok műszaki fejezeteiben hibákat észlelnek, legtöbbször nincs idő azok kijavítására, mert a szerződésileg vállalt szállítási határidő elmulasztása késedelmi kötbér fizetésével járhat; ugyanakkor a hibás tervekkel kapcsolatban a legritkább esetben merül fel jogvita, az is gyakan elhúzódik és a tervezők vétlenségének megállapításával végződik.

A tervezőintézetek által készített beruházási programok legtöbb esetben megfelelnek a Beruházási Kódexben előírt programfelépítési sémának, tartalmazzák az előírt képleteket. Mégis gyakori néhány — csak alapos helyszíni vizsgálattal megállapítható — fontos tényező hiányos kidolgozása, elnagyolása.

A gazdaságossági számítások részletes kiértékelésének és több változat kidolgozásának elmaradása miatt gyakran hiányosak a helyes döntésekhez szükséges információk. (A kidolgozott alternatívák szembeállítása a bázisadatok elemzésének módszerénél reálisabbá tehetné a beruházások előkészítésével kapcsolatos közgazdasági értékelést.)

A gazdasági tervezők az előírt mutatókat sokszor formálisan, az iparági sajátosságok kellő figyelembevétele nélkül alkalmazzák. Gyakran elhagyják a beruházási programokból a kapcsolódó, a járulékos beruházási igényeket, az eszközlekötés népgazdasági mértékű kihatásait, a környező üzemekkel történő legkülönbözőbb kooperációs, költségcsökkentő lehetőségeket, a beruházások fajlagos mutatóit, anyagkihozatali normáit, normatíváit, az optimális üzemnagyságot, a gépek, gépsorok gazdaságos munkarendjét, amortizációs és javítási normáit; sőt, a kiviteli tervekben gyakran nincs jól használható organizációs terv sem.

A talajmechanikai és egyéb természeti viszonyok közgazdasági értékelése sem mindig történik meg. Sok esetben a szennyvízelvezetés, -kezelés, energiaellátás, vasúti csatlakozás kiviteli tervezése — a programszinten tisztázatlan részletkérdések miatt — vontatottan kezdődhet el.

A tervezők — különösen a gazdasági tervezők — informálása, szakterületükkel szorosan összefüggő továbbképzése nincs megoldva. A tervezők nem minden esetben ismerik a tervezett létesítményekkel kapcsolatos fontos összefüggéseket, a tervezett létesítményt üzemeltető vállalat teljes gazdálkodását, a gyártott termékeket felhasználó vállalatok, fogyasztók távlati igényeit. Pedig mindezek ismerete nélkül nem lehet helyesen tervezni, a központi döntéseket részleteiben is jól előkészíteni.

A tervezés idején gyakran bizonytalan a gépek származási helye, beszerzési ára, nem eléggé ismert az esetleg betervezett prototípusok várható átfutási ideje. Mindezek a beruházási programok műszaki és gazdasági megalapozását nehezítik.

A közgazdasági tervezők a kiviteli tervek készítésében rendszerint nem

vesznek részt, a műszaki tervezők pedig — anyagi ösztönzők hiányában — gazdaságilag még ma sem mérlegelik eléggé az egyes megoldásokat.

A jelenlegi előírásoknak megfelelő kiviteli tervdokumentációk statikus szemléletűek, csak a kivitelezés időtartamára vonatkoznak. Az üzemelés változó feltételeire, az állóeszközpark gazdaságos összetételének, a tartalékgépek és tartozékok nagyságrendjének helyes megállapítására még utalást sem tartalmaznak, pedig egy új üzem eredményes munkájának feltétele nem csupán az olcsó és korszerű berendezések beépítése, hanem azok távlati üzemelési körülményeinek ésszerű, gazdaságos megtervezése is.

A tervezési hibák rendszerint a kivitelezéskor és üzemeléskor kerülnek felszínre. Mindezek a beruházási keretek tervtől eltérő, burkolt újraelosztását, a nem realizálható gazdasági eredmények pedig a népgazdasági tervektől való elmaradást eredményezhetnek.

A határidők lerövidítését és betartását szorgalmazó tervutasításos rendszer a tervezőket anyagi vonatkozásban alig tette érdekeltté minőségileg kiváló tervek készítésében, szigorú minőségellenőrzési rendszer kiépítésében. A jól működő belső tervellenőrzési szervezet a mennyiségi tervteljesítés állandó fékezője lett volna. Ezért az intézeteknek csak a kirívó, a beruházók által is könnyen észrevehető hibák feltárására alkalmas kiviteli terv- és rajzellenőrzési szervezet felállítása volt fontos.

Tervbírálatot legtöbb helyen a tervkiadási határidő előtt közvetlenül, kihúzott rajzok alapján végzik, így lényegében nem érdemi tervbírálat, hanem tervismertetés folyik, minimális változtatási lehetőséggel. Mivel a tervezők csak a megbízásoknak, illetve a beruházási célnak, programnak nem megfelelő tervezői megoldásért tehetők csak felelőssé (az önmagában hibás és korszerűtlen megoldásért ritkábban), legtöbbször bizonyítható, hogy a beruházók hibájából keletkezett a minőségi hiba, a tervmódosítási, illetve -változtatási igény. Így a tervezőintézetek a tervátdolgozásokat, programmódosításokat általában csak külön megbízás, illetve díjfizetés ellenében vállalják el.

A központosított, teljes vertikumu tervezőirodák igen nagy kiszolgáló apparátussal működnek (munkaprogramozást, szerződéskötést, szerződésnyilvántartást, díjszámítást, árelemzést, költségvetés-készítést végző csoportok mellett geodéziai, fénymásoló és egyéb kiszolgáló személyzet). Gátolja a tervezői — különösen a közgazdasági tervezői — munkát az ügyvitel kisgépesítésének elhanyagolása és az adminisztratív segédszemélyzet hiánya. A rutinmunkák, adminisztráció, levelezés elvégzésében a mérnökök, közgazdászok nem kapnak kellő segítséget.

Nehezíti a tervezői munka minőségének javítását az is, hogy a tervező tevékenység „volumenének" megbízható mérése, a minőséggel, korszerűséggel és gazdaságossággal arányos díjelszámolás módszere a legutóbbi időkig nem alakult ki. Az 1950-es években bevezetett teljesítményi díjszabásegységek (mérnöknapok) alapján történő díjfelszámítás a múltban a tervezés mennyiségének növelésére ösztönzött. Hatása a tényleges munkaráfordításokat és eszmei munkát nem kellően tükröző, aránytalan és nem egyértelmű tervezői díjakon keresztül a mai napig érvényesül.

Az utóbbi időben bevezetett fixáras bérezés, továbbá az ÉM által 1965. év végén kiadott új tervezői díjszabások sem biztosítják a megnövekedett követelményeknek megfelelő minőségű műszaki és gazdasági tervezés díj-

és munkaidő-feltételét. Vitatható az alkotó szellemi munka teljesítménybérrendszerben való elismerésére irányuló törekvés helyessége is.

Jelenleg a tervezők bérezése nem a beruházási program és a kiviteli terv minősége, továbbá az üzemelés közbeni eredmények alapján történik. Korszerű és gazdaságosan üzemelő létesítmények tervezéséért a tervező többletjuttatásban általában nem részesül. Eddig a tervezőket alapvetően a munkára jellemző tényezők, a végzettség, a gyakorlati idő alapján bérezték.

Az üzemelő beruházások eredményéből való tervezői részesedés lényegében megoldatlan. A beruházásoknál előfordulható hiányosságok miatti felelősségrevonástól való félelem az egyszeri jutalmazással kapcsolatos előírások alkalmazását nehezíti.

Tervezőintézetek jövőbeli szerepe

A műszaki és közgazdasági kutatók által kikísérletezett új eljárások, megoldási és szervezési módok gyakorlatban történő gyors alkalmazása a műszaki és gazdasági tervezőktől függ. Összekötők szerepét látják el a tudomány és az ipari gyakorlat között. Az új létesítmények korszerű tervezésével az egyes iparágak mintaüzemei jöhetnek létre a jövőben, amelyek lehetővé teszik az új tapasztalatok széles körű elterjesztését és újabb kísérletek lefolytatását.

A tervezőintézeteknek a gazdasági fejlődés gyorsítását célzó kezdeményezésekben kiterjedt szerepük lesz. Munkájuk megjavításának elsőrendű feltétele *az intézetek közötti egészséges verseny* megszervezése és kibontakoztatása. *Ehhez szükséges a profilrendelet megszüntetése, a beruházó és kivitelező vállalatok tervezési jogosultságának kiterjesztése és a kijelölési rendszer szűk területre való korlátozása.* A tervező ebben az esetben kénytelen lesz jó minőségű munkát végezni, a díjszabásból esetleg engedményt adni és a munkálatokat határidőre elkészíteni, mert ellenkező esetben nehezen kap rendelést.

Külföldi példák alapján egyesek az igen sok hibával dolgozó, ugyanakkor több jelentős létesítményünket sikeresen megtervező műszaki tervezőintézeteink teljes felszámolását, a szakemberek iparágakhoz, kivitelezőkhöz történő áthelyezését látják indokoltnak. Ezen elgondolás hívei a tervezők jelenlegi hiányos üzemi gyakorlatának és helyismeretének megszerzését, az elmélet és gyakorlat szoros kapcsolatának megteremtését csak így látják elérhetőnek.

A következő években a központilag elhatározott, költségvetésből finanszírozott nagyobb beruházások tervezését a beruházók és kivitelezők nem tudnák ellátni. Erre csak a jól szervezett, nagyszámú szakértővel dolgozó tervezőintézetek alkalmasak.

Azért nem lenne helyes a szervezetileg szilárd, szakmailag tekintélyes, döntően mély- és magasépítéssel, épületgépészettel foglalkozó tervező intézetek felszámolása, mert ez a tervezői kapacitások szétforgácsolását eredményezné, megnehezítve az ugrásszerűen jelentkező tervezési követelmények gyors kielégítését.

A műszaki és gazdasági tervezés *teljes* decentralizálása hazánkban megvalósíthatatlan azért is, mert a nagyobb munkáknál egészségtelenül megnövekednék a tervezésben részt vevők köre.

A tervezőintézetek tevékenységében jelentkező hibákat, felületességeket gyorsabban lehet kijavítani, mint egy új szervezeti formát tökéletesen — esetleg több sikertelen kísérlet után — kialakítani. Mindez nem jelenti azt, hogy nem időszerű a tervezőintézetek bizonyos átszervezése, néhány funkciójuk leadása (például a technológiai és gyártmánytervezésé).

A szellemi kapacitások szervezettebb és hatékonyabb kihasználása a technológus szervezők egy részének ipari üzemekbe való helyezését és az ilyen jellegű tervezések beruházói hatáskörébe való utalását kívánja. Mindez a szakmai gyakorlat és helyi ismeret megszerzése mellett azért is fontos, mert az iparágak jól képzett, kezdeményező technológiai kutatási és tervezési szakemberekkel nincsenek kellően ellátva.

A beruházások *technológiai* tervezését — több évi kísérlet után — *fokozatosan* kellene a nagyvállalatokra, trösztökre bízni, bevonva ebbe minden esetben az érintett gyártóműveket is. A nagyvállalatoknál, trösztöknél a műszaki fejlesztésnek szabad utat nyitó, alkotó légkört, a tervezőmunka megbecsülésének feltételeit meg kell teremteni. A technológiai tervezésben vegyenek részt gyakorlott termelési és közgazdasági szakemberek is. Az értékhatár alatti építési munkák tervezését a kivitelező és beruházó vállalatok, a nagyobb építési beruházások tervezését pedig kizárólag a központi tervezőirodák végeznék el.

Szükség lenne arra, hogy az intézetek minden évben pályázatot írjanak ki a műszaki és gazdasági fejlődést gyorsító főbb iparági feladatok megoldására. A legsikeresebb pályázók — alapos szakmai vizsga letétele után, kedvező bértétellel — felvételt nyernének a tervezőintézetekbe. (A pályázatot csak hosszabb üzemi gyakorlat megszervezésével tudnák a tervezők sikeresen megoldani, így a fiatal műszakiak a tervezés gyakorlati fogásainak, az üzemelési módszereknek tökéletes megfigyelésére és megtanulására kényszerülnének.)

Hosszabb távlatban a létesítményeket tervező intéztekben csak a nagyobb beruházások magas- és mélyépítésével, műszaki, szervezési és közgazdasági tanácsadással, részletes műszaki-gazdasági utóellenőrzéssel, üzemszervezési, beruházási javaslatok kidolgozásával foglalkozó műszaki és gazdasági tervezők maradnának.

Az iparági kutatóintézetek a jövőben — technológiai szakemberekkel megerősítve — az egyes iparágak megbízható kutatási, fejlesztési és technológiai tervezési bázisaivá válnának, különösen akkor, ha a fontosabb tervezési munkák időszakában (függetlenített) üzemi szakemberek átmeneti igénybevételére is lehetőségük lesz. Az iparági műszaki kutatóintézetek mellett meg kell szervezni az iparági piackutató, üzemszervező és gazdasági elemző csoportokat.

Az iparágak e szervek segítségével dolgoznák ki a távlati fejlesztési célokat, feladatokat, beruházási programokat, természetesen a tervező- és tanácsadó irodák szakmai közreműködésével.

Az építési tervező- és tanácsadó irodák — a tervezőintézetek közötti verseny kialakulása után (néhány év múlva) — ellátnának *vállalkozói feladatokat* is a nagyobb, népgazdasági arányokat érintő és közepes nagyságú beruházások tekintetében. Szerepük elsődlegesen a tervek minőségének és gazdasági megalapozottságának, kivitelezhetőségének lényeges javítása, az átfutási idők lerövidítése és a beruházók tehermentesítése lenne. Így javulna a beruházói munka, és rövidülne a tervezés és kivitelezés időszaka.

A beruházói és helyszíni művezetői feladatokat végző tervezők a jövőben nem kényszerülnének minden részletterv elkészítésére. A tervező saját belátása szerint irányítaná a tervezés és a beruházások menetét. A korszerű, szerelő jellegű építőipar ugyan igényli a részletes, műhelyrajz mélységű tervezést, de ezt csak az iparvállalatok megerősített szerkesztő részlegei képesek elvégezni időben és jó minőségben.

Eddig a beruházók — a kivitelezők nyomására — gyakran időnyerés céljából a tervdokumentációk formális teljességére törekedtek, a helyszínen könnyen elvégezhető egyszerű munkákról is rajzokat követeltek. A „teljes tervdokumentáció" fogalmának különböző értelmezését kihasználva, a beruházók a múltban saját hibáikat azzal igyekeztek kisebbíteni, hogy kevésbé fontos részlettervek hiánya miatt döntőbizottsági vitát kezdeményeztek a tervezőkkel, különösen kapacitáshiány, még nem alkalmazott, újszerű megoldások, és kevésbé jól fizető munkák esetében.

A tervezők a terveknek a beruházó és kivitelező részéről történő jóváhagyását, elfogadtatását tekintették fő feladatuknak. Amennyiben a tervezők vállalkozói feladatokat is ellátnak majd, jobban fognak törekedni a tervek jó minőségére, a korszerűen, gazdaságosan üzemelő létesítmény megvalósítására, különösen akkor, ha a kedvező üzemeléssel elért többleteredményből utólag részesedhetnek is. Így a tervek jobban alkalmazkodnának a belföldön beszerezhető berendezésekhez, gépekhez, szerkezetekhez, ezek beszerzése és üzembe helyezése meggyorsulna.

Az iparvállalatok a jövőben elsősorban saját tervezéssel és kivitelezéssel valósítják meg a bankhitelből és saját erőből finanszírozott beruházásokat. Csak akkor vesznek igénybe tervező-beruházó intézetet és idegen kivitelezőt, ha a feladat meghaladja képességeiket.

Az intézetek közgazdasági csoportja rendszeresen végezne valószínűségszámítást az új megoldásokban rejlő kockázat mértékére, így bátorítaná az ésszerű kockázatvállalást, a beruházók igényeinek minél jobb kielégítését. A központilag elhatározott nagy beruházásokon kívül, a tervezőirodák a jövőben szabadon vállalhatnak tervezést (ajánlati tervek alapján). Ezért meggondolandó felügyeletükkel az OT-t megbízni.

A tervezés megjavítása céljából a jövőben szükséges több variáns kidolgozása, a meglevő belföldi és külföldi létesítmények részletes tanulmányozása, már a központilag tervezett nagyobb beruházások tervtanulmányainak, programjainak elkészítésekor. Fontos a tervezők felelősségének egyértelmű meghatározása a telephelykijelölés, a gazdasági és műszaki megoldások korszerűsége, gazdaságossága tekintetében.

A beruházók a jövőben azt az intézetet bízhatják meg a tervezéssel, amelyik olcsóbban és minőségileg jobban végzi el a vállalt munkát. Lehetőség nyílik új megoldások és rövid határidőre történő szállítás esetén többletdíj felszámítására. (Drágább létesítmények lerövidített idő alatt történő megvalósítása gazdaságosabb lehet, mint a legtakarékosabb megoldás.)

A tervezők és a beruházók által közösen megállapított tervezési díjak helyesen csak úgy alakulhatnak ki, ha az átmeneti időszakban kötelező központi díjszámítási irányelveket dolgoznánk ki plafonjelleggel. Erre különösen azért lenne szükség, mert a jelenlegi díjszabások nem veszik eléggé figyelembe a munkák bonyolultságát és reális időráfordítási igényét.

Amennyiben a jelenlegi torz díjarányok képeznék a tervezői és beruházói megállapodás kiindulópontját, a díjbevétel nem nyújtana fedezetet

az eddig elnagyolt munkák (például közgazdasági tervezés) aprólékosabb, esetleg több variációban való elvégzésére. A nagyobb beruházások gazdasági tervezésének színvonalát javíthatnánk, ha az OT és a beruházók programpályázatot írnának ki az intézetek részére. Ez egyben a több variációs tervezés gyakran formális jellegét is megszüntetné.

Lényeges előrehaladást jelentene a termelési értékmutató megszüntetése és a tervezői díjtól közvetlenül nem függő teljesítménymérés bevezetése is.

A tervezők többletjövedelme nagyrészt a tervezett létesítmények várható jövedelmezőségétől és tanulmányok, ajánlatok, javaslatok esetében a gyakorlati használhatóságtól függjön. Az utóbbi egy-két évben széleskörűen bevezetett tervezői teljesítmény- (fixáras) bérezés a korábbi mennyiségi tervteljesítési szemléletet érvényesíti. Ugyanakkor ez a tervezői intézeteken belüli többletmunkák elismerésére, a másodállások és mellékfoglalkozások korlátozásával járó jövedelemkiesés pótlására alkalmasnak bizonyult.

A beruházások gazdasági és műszaki tervezésének javítását a múltban nehezítette, hogy az üzembehelyezés után a létesítmények, gépek és berendezések gazdasági és műszaki utóvizsgálatát a tervezők és a beruházók nem végezték el teljesen és megbízhatóan, főleg azért, mert esetleg sorozatos felelősségrevonást eredményezett volna a korábbi döntések hibáinak egyértelmű megállapítása.

Az alapos utóvizsgálatok segítségével a jelenleginél megbízhatóbban felszínre kerülnének a be nem vált hibás megoldások. Lehetővé válna a tervezők munkájának eddiginél megbízhatóbb értékelése, a beruházók és tervezők egyszeri jutalmazásával kapcsolatos rendelkezések végrehajtása. Ha a tervezők személyes jövedelme a végzett munkával arányosabb lesz, akkor a tervezés színvonala további emelésének, a képességek eddiginél jobb kifejtésének érdekeltségi feltételei jönnek létre.

A tervezőintézetek közgazdasági osztályain belül esetleg helyes lenne beruházás-előkészítési, szállítás-, üzem- és munkaszervezési, továbbá optimális üzemnagysággal, az energia, a nyersanyag, a munkaerő gazdaságos felhasználásával foglalkozó csoportokat létrehozni, a jelenlegi ipargazdasági intézetek szakembereinek esetleges átcsoportosításával. Az új üzemek tervezésekor a korszerű szervezési elvek könnyebben megvalósíthatók.

Elképzelhető, hogy — az NDK-beli gyakorlathoz hasonlóan — a nagyobb beruházások programjait és kiviteli terveit az irányító hatóság szerint illetékes műszaki kutatóintézet esetleg az ipargazdasági intézetekkel való összevonással kialakított új szerve vizsgálná felül és véleményezné az OT mellett. Egyeztetési eljárásra nem lenne szükség.

A beruházási programok és kiviteli tervek készítése: megbízható és közvetlen információk tömegét igénylő decentralizált gazdasági és műszaki döntések sorozata. Gazdaságilag és műszakilag optimális megoldások tervezése korszerű információs rendszer kialakítását, a közgazdasági tervezés szerepének növelését, a tervező szervek feladatainak, felelősségének helyes meghatározását, minőségi munkára ösztönző bérezés bevezetését feltételezi.

A tervezőintézetek elsőrendű értéke, hogy már most kidolgozzák a korszerű szervezeti, anyagi ösztönzési formákat, valamint a minőséget minden tekintetben biztosító intézkedéseket.

TIMÁR SÁNDOR:

A munkaidő néhány kérdése

A munkaidő alakulásának tendenciája

A napi, heti munkaidő ma minden országban jelentősen rövidebb, mint egy vagy fél évszázaddal ezelőtt volt. A munkaidő csökkenése részben a napi, heti munkaórák csökkentése, részben egyéb — a munkaidő tényleges tartalmára kiható — intézkedések (mint az évi fizetett szabadság bevezetése) és részben társadalmi struktúraváltozások eredményeképpen következett be. A munkaidőre ható legfontosabb tényezők:

— a hosszabb munkaidejű ágazatokból a rövidebb munkaidejű ágazatokba való átáramlás;

— a napi, illetve heti munkaidő csökkenése az egyes ágazatokban;

— az évi fizetett szabadság és a munkaszüneti napok bevezetése, illetve növelése.

A múlt század utolsó harmadától a heti munkaidő közel felére, heti 40—48 órára csökkent. Az Egyesült Államokban például, ahol ennek statisztikai számbavétele a múlt század közepéig nyúlik vissza, a heti munkaidő a következők szerint alakult.

Átlagos heti munkaidő az Egyesült Államokban (1850—1956 között)*

Év	Mező gazdaság	Nem mezőgazdasági ágazatok	Népgazdaság összesen
1850—1860	72,0	65,6	69,8
1890—1900	68,0	57,0	63,0
1920—1930	60,0	45,4	49,9
1930—1940	55,0	43,0	45,8
1950	48,7	40,9	42,0
1955	48,0	41,3	42,0
1956	48,9	41,5	42,1

* The Monthly Labour Review, 1958. január.

Az adatokból kitűnik a társadalmi strukturális változások hatása. A mezőgazdaságban dolgozók magas aránya következtében a nem mezőgazdasági ágak alacsonyabb munkaideje kezdetben kismértékben befolyásolja az átlagos munkaidőt. A mezőgazdaságban dolgozók aránya azonban az

1850. évi 70 százalékról 1956-ig 10 százalék alá csökkent. Ennek következtében 1956-ban a mezőgazdaság lényegesen magasabb munkaideje alig hat az átlagos munkaidő alakulására az ágazatok összességét tekintve.

1950 óta a munkaidő csak igen szűk határok között — feltehetően olyan konjunkturális ingadozások hatására, mint például a koreai háború — változott, és végeredményben 1956-ban semmiféle csökkenés sem mutatkozik 1950-hez viszonyítva.

Természetesen az egyes országok sajátosságainak megfelelően voltak eltérések az egyes időszakokban a csökkentés módozatait illetően. A fejlettebb országokban a mezőgazdasági dolgozók számának rohamos csökkenése a két világháború közötti időszakra esett, a kevésbé fejletteknél pedig a második világháború utánra. *A legutóbbi 25—30 év alatt a napi, heti munkaidő hossza lényegében változatlan maradt.* Sőt, azokban az országokban, ahol a 30-as években a válság hatására „abnormálisan" lecsökkent a munkaidő, azóta visszaállt a 40—48 óra körülire.

A törvényes munkaidő (heti munkaórák)* országonként a következő: Ausztrália, Kanada, Franciaország, Indonézia, Új-Zéland, Egyesült Államok 40; Szovjetunió 41; NSZK 40—44; Svédország, Jugoszlávia 42; Egyesült Királyság, Dánia 42—44; Argentína, Kuba, Csehszlovákia**, Írország 44; Ausztria, Belgium, Guatemala, Hollandia, NDK, Finnország, Norvégia 45; Bulgária, Lengyelország. Dél-afrikai Köztársaság, Svájc 46; Brazília, Chile, Columbia, Costa-Rica, Görögország, Olaszország, Luxemburg, Mexikó, Nicaragua, Portugália, Törökország, Uruguay, Venezuela, *Magyarország* 48.

A munkaidő alakulásának másik jellegzetessége, hogy a heti 40—45 órás munkahetet általában már nem a napi munkaidő, hanem a heti, havi stb. munkanapok számának csökkentésével vezették be. Így például Csehszlovákiában az erre vonatkozó rendelet értelmében a 44 órás munkahét bevezetésénél kettővel növelik a havi pihenőnapok, illetve szabadságnapok számát. Alkalmazták a szabadnapok növelésének eszközét Svédországban, Norvégiában és más országokban a 45 órás munkahét bevezetésénél. Az Egyesült Államokban — a 40 órás munkahét mellett — sok helyen alkalmazzák az 5 napos munkahetet.

A munkaidő csökkentésénél mind a dolgozó, mind a munkáltató általában előnyben részesíti a heti munkanapok számának csökkentését a napi munkaidő csökkentésével szemben. A munkanapok számának csökkentése esetén a munkás megtakarítja a munkábajárási időt és költséget a szabadnapon; a heti két szabadnap több lehetőséget ad a szükséges házkörüli munkák, javítások elvégzésére, a tartalmasabb pihenésre, szórakozásra, sportolásra, tanulásra stb. Különös jelentősége, előnye van az ötnapos munkahétnek a nők szempontjából, akiknek hatalmas segítséget jelent a második szabadnap a hét közben összetorlódott házimunka elvégzése mellett a szükséges kikapcsolódásra.

A munkáltató számára előny, hogy nem kell változtatni a munka szervezeti rendjén; a 8 órás munkanap lehetővé teszi a 2—3 műszak fenntar-

* A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1958-ban megtartott konferenciájának adatai. Ezek egyrészt kiegészítésre kerültek néhány, a szocialista országokra vonatkozó adattal, amelyek a konferencia adataiban nem szerepeltek (például az NDK adatai stb.), másrészt korrigálva lettek az azóta bekövetkezett változásokkal, az ILO folyóirata, az „International Labour Review" adatai alapján.

** Határozat van a 44 órás munkahét bevezetésére.

tását, illetve szervezését; olyan munkanap marad el (rendszerint a szombat), amely általában a munkaidő csökkentése előtt is rövidebb volt már, a hiányzások száma pedig ekkor volt a legmagasabb; a rezsiköltség így fajlagosan csökkenthető stb.

Az ötnapos munkahét előnyben részesítésében a legutóbbi időkig kivétel volt a Szovjetunió, ahol a 41 órás munkahetet 6 napos munkahét keretében valósították meg. Ezt azzal indokolták, hogy

— a napi munkaidő csökkentése esetén a legalacsonyabb termelékenységű időszak esik ki, mert a munka termelékenysége közismerten a munkanap 6—8. órája között a legalacsonyabb;

— jobban csökkenthetők a munkanap folyamán előálló veszteségek;

— a munkanap hosszának csökkentése több lehetőséget ad a továbbképzésre, tanulásra, mint a többlet szabadnap;

— jobban lehetővé teszi a dolgozók részvételét a társadalmi életben és munkában.

A XXIII. kongresszus beszámolója már a Szovjetunióban is az ötnapos munkahét bevezetését tartalmazza célként, a meglevő 41 órás munkahét mellett.

A 40—42 órás munkahét bevezetésével a munkaidő csökkentésének folyamata nem zárul le, hanem új módszerek lépnek be. A napi, illetve heti munkaidő csökkentése mellett és helyett mindinkább előtérbe kerül az évi fizetett szabadság és fizetett ünnepnapok számának növelése. Így például Írországban a fizetett szabadságot 7-ről 12-re, az NSZK-ban 12-ről 15-re, a 35 éven felülieknél 18-ra, Norvégiában 18-ról 24-re, Ausztráliában 12-ről 18 napra emelték a legutóbbi öt év folyamán. Előfordul az is, hogy nem az évi szabadságot növelik, hanem több év után adnak huzamosabb ideig tartó fizetett szabadságot. Az Egyesült Államokban például az acélipari munkások ötévenként 13 hét szabadságot kapnak az évi rendes szabadságon felül.

A 8 órás műszakot, illetve munkaidőt sok esetben azért nem csökkentik, mert számos üzemben a gépek, berendezések 3—4 műszakban, napi 24 órát üzemelnek, tehát csak olyan munkaóraszám jöhet számba, amelynek a 24 egészszámú többszöröse. (Igaz, a 6 órás műszak is ilyen, de ezzel számolni általában nem lenne reális.) A technika fejlődése jelenleg — részben az alkalmazott technológia jellege, részben a nagy értékű állóeszközök megtérülési idejének csökkentésére irányuló törekvések következtében — a 3—4 műszakban végzett munka arányának növekedése irányában hat mind nálunk, mind más országokban. (1959—64 között például a 3—4 műszakban dolgozók aránya iparunkban 29,2 százalékról 34,8 százalékra nőtt.)

Vélemények a munkaidő alakulását befolyásoló tényezőkről

A munkaidő csökkenő tendenciájának sokféle és szerteágazó oka van. Ennek megfelelően az egyes konkrét intézkedéseket sokféleképpen is magyarázzák, indokolják. Ezeket a magyarázatokat összefoglalóan három fő csoportba lehet sorolni, mindegyikben közös azonban, hogy meglehetősen egyoldalúan az *elosztás* oldaláról tárgyalja a kérdést.

Az egyik fő érv szerint a gépesítés és az automatizálás mind több munkást tenne feleslegessé a termelés folyamatában. Hogy a lehetséges munkaalkalmakat „a lehető legegyenletesebben" osszák el és ily módon biztosít-

sák a foglalkoztatottság minél magasabb színvonalát, szükség van a munkaidő többé-kevésbé rendszeres csökkentésére. Ennek az érvelésnek úgyszólván iskolája alakult ki (elsősorban az Egyesült Államokban „a munka egyenletesebb elosztásának filozófiája").*

Mások szerint a gépesítés, automatizálás fokozódásával nő a munkavégzés intenzitása, a munka monotonabbá, ezzel fárasztóbbá válik. Ez megköveteli a regenerálódási idő növelését.

A magyarázatok harmadik fő csoportját abban lehet összefoglalni, hogy a társadalmi-gazdasági haladás olyan mértékben növeli a tömegek kulturális, szórakozási, tehát a több szabadidő iránti igényét, hogy ezért még a reálbér növelésének egy részéről is lemondanak. Mindkét utóbbi magyarázatot megtaláljuk marxista és nem marxista közgazdászoknál egyaránt. N. Klimov például a következőket írja: „a termelőerők fejlődésének folyamata a szocialista társadalomban nemcsak megteremti meghatározott ütemben az objektív lehetőségét, hanem szükségszerűen megköveteli a munkanap hosszának állandó csökkentését."**

Klimov szerint a munkaidő hosszát objektív gazdasági törvényszerűségek határozzák meg. Ezt vallja egyébként — más vonatkozásban — sok nyugati közgazdász is, akik szerint a munkaidőnek a szükséges színvonal alá csökkentése éppen a beruházásra szolgáló haszontól fosztja meg a gazdaságot. Nézetük az, hogy a megfelelő gazdasági alapot nélkülöző munkaidő-csökkentés mindenképpen fékezi a tömegek anyagi ellátottsága, vagyis a reálbérek növekedését.***

Bár a gazdasági-technikai fejlődés szerepe kétségkívül nagy, mégis hiba lenne kizárólag ennek tulajdonítani a munkaidő csökkenő tendenciáját.

Ha a munkaidő hossza kizárólag a gazdasági-technikai fejlettség, a gépesítés és automatizálás fokától függne, ha csupán ennek adott színvonala teremthetné meg a munkaidő csökkentésének lehetőségét, akkor jelentős különbségnek kellene lenni a munkaidő mértékében a fejlett, az átlagos és a fejletlen országok között. A munkaidőre vonatkozó adatok azonban ilyen összefüggést az esetek többségében nem mutatnak. A törvényes heti munkaidő úgyszólván az összes ipari országban 40 és 48 óra között mozog. Az egyes országok között tehát az eltérés nem nagy, a gazdasági-technikai különbségekhez viszonyítva. Lényegében ugyanez a helyzet az éves törvényes munkaidő alapulvétele esetében, azaz ha figyelembe vesszük a fizetett szabadság és az ünnepnapok számát is. Indonéziában és Új-Zélandban a munkaidő ugyanolyan színvonalon van (átlag heti 40 óra), mint az Egyesült Államokban és Franciaországban.

A valóságban a munkaidő hosszát, annak alakulását számtalan tényező befolyásolja, mint például a társadalmi és vallási szokások, hagyományok, a munkásosztály szervezettsége, a foglalkoztatottság színvonala, az éghajlat stb. Az Egyesült Államokban az 1930-as években a munkaidő csökkenése elsősorban a gazdasági válság hatása volt. Meg kell jegyezni azonban ezzel kapcsolatban azt, hogy *a munkaidőt a legutóbbi években azokban az ország-*

* Th. Showell: The Shorter Work Week Controversy, Industrial and Labour Relations Review. 1965 január.

** N. A. Klimov: A munkanap a kommunizmus építésének társadalmában. 59. l. (Ismerteti: V. Etinger, Szocialiszticseszkij Trud 1961. 12. sz. 150. l.)

*** „A munkabér és a munkaidő nemzetgazdasági és világgazdasági szinten." Der Arbeitgaber, 1960. 6. sz. 146. l.

gokban is csökkentik, amelyekben nincs munkanélküliség, tehát szóba sem kerülhet a foglalkoztatottság színvonalának ezzel a módszerrel való biztosítása vagy növelése (például az NDK-ban, Csehszlovákiában, Svédországban).

Szoros kölcsönhatás van a munkaidő alakulása és a gazdasági-technikai fejlődés között. *A hatás azonban nem egyoldalú.* Nemcsak a gazdasági-technikai fejlődés lehet az alapja a munkaidő-csökkentésnek, hanem a munkaidő csökkentése vissza is hat a gazdasági-technikai fejlődésre és ösztönzést ad ez utóbbinak.

A gazdasági-technikai fejlődésnek kétségtelenül meghatározó szerepe van a társadalom fejlődésében és így a munkaidő alakulásában is. A munkaidő azonban olyan különleges tényező, amelynek helyes mértékben alkalmazott csökkentése előre is lendíti a társadalmi-gazdasági fejlődést.

Azok a magyarázatok, amelyek szerint a gazdasági-technikai fejlődés teremti meg kizárólagosan a munkaidő-csökkentés lehetőségét, azért nem helyesek, mert egyoldalúak és elhanyagolják a kérdés nem kevésbé fontos másik oldalát, vagyis a munkaidő csökkentésének a társadalmi-gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását.

Szoros összefüggés van az életszínvonal és a munkaidő alakulása között. Elvileg az anyagi ellátottságnak annál bőségesebbnek kellene lenni, minél hosszabb a munkaidő a termelőerők adott színvonalán. A történelmi fejlődés ezzel szemben azt mutatja, hogy az anyagi ellátottság, a reálbér nagymértékben nőtt a munkaidő egyidejű csökkentése mellett is. *A munkaidő csökkentése nem csupán eredménye, hanem egyúttal egyik fontos feltétele is a társadalmi-gazdasági fejlődésnek.*

A társadalmi-gazdasági fejlődés fontos követelménye ugyanis a termékegységre jutó munka- (különösen az élőmunka-) ráfordítás csökkenése. Ez viszont a kisebb terjedelmű munkaráfordítás körében szükségképpen feltételezi a munkahatékonyság, a szélesebb értelemben vett munkaintenzitás növelését. A munkaidő-csökkentéshez kapcsolt munkaszervezési, munkarendbeli változtatások javítani képesek a munka folyamatosságát, a munkahelyek ellátását, a gépi kapacitások jobb kihasználását; segítik a nagyobb fizikai, figyelmi intenzitást kívánó technológiák alkalmazását, néhol a többgépes rendszer bevezetését stb. A munkaidő-csökkentéssel nem csökken arányosan a heti teljesítmény. Sőt gyakori, hogy az egy órára jutó teljesítmény jelentősen nő.

A munkaidő csökkentése és a reálbérek növelése között tehát nem olyan kapcsolat van, hogy az életszínvonal növelésére rendelkezésre álló adott forrásokat kell felosztani a két akció között, hanem éppen ellenkezőleg, a munkaidő csökkenése a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik alapvető feltétele; olyan újabb forrásokat, tartalékokat tárhat fel, amelyeket semmilyen más eszközzel nem lehet mozgósítani.

A munkaidő-csökkentés kérdését tehát társadalmi nézőpontból nem mint áldozatvállalást, hanem éppen ellenkezőleg mint továbbfejlődésünk egyik kulcskérdését indokolt felfogni, olyan termelés- és termelékenységnövelő forrásként, amely — a folyamat kellő irányítása és programozása mellett — nemcsak hogy nem von el forrásokat, hanem legalábbis megteremti a saját fedezetét.

A jelenlegi helyzet és az eddig megvalósított munkaidő-csökkentések

Nálunk jelenleg a dolgozók mintegy 85 százalékának a *törvényes* munkaideje heti 48 (havi 210) óra. Az állami szektor dolgozóinak körülbelül 5 százaléka heti 48 (havi 210) óránál kevesebbet dolgozik. 1949-hez képest viszonylag csak kismértékű a változás. Azóta csupán az egészségi ártalomnak kitett és a folyamatos munkarendre áttért, valamint a textilipari dolgozók (a szombat éjszakai műszak megszüntetése útján) munkaideje csökkent, összesen mintegy 150 ezer dolgozót érintve.

Megnevezés	Létszám	Munkaidő óra/hét	A bevezetés ideje
Egészségre ártalmas munkahelyeken dolgozók	95 000	36—42	1956—1960
Textilipar (szombat éjszakai műszak megszüntetése)...	50 000	45,3	1957
Folyamatos beosztásban dolgozók (folytonos termelés bevezetése).....	6 000	42,0	1962—1964

Ez az állapot joggal veti fel a további munkaidő-csökkentések problémáját, különösen a baráti országokban a legutóbbi években megvalósított és a közeljövőben tervezett munkaidő-csökkentések tükrében. Ezzel a kérdéssel a következő tervidőszakok célkitűzései meghatározásánál nekünk is foglalkoznunk kell.

Rendelkezünk olyan tartalékokkal, amelyekre alapozva lehetséges is a munkaidő csökkentése. Ilyenek például

— a műszakon belüli veszteségek: anyag-, szerszám-, munkahiány, selejt miatti veszteségek felszámolása;

— az üzemeken belül meglevő felesleges, vagy nem megfelelően kihasznált munkaerő hatékonyabb működtetése;

— a gyártástechnika és technológia javítása, a gépek, berendezések jobb kihasználása;

— a folytonos termelésre, illetve többműszakos munkára való áttérés;

— az új technikai, technológiai és szervezési eljárások kifejlesztése és bevezetése;

— a gazdasági mechanizmus, a vezetés, irányítás módszerének javítása.

Bár e tartalékok egy része a munkaidő-csökkentéstől függetlenül is mozgósítható, *többségük — jellegüknél fogva — csak olyan társadalmi érdekeltség megteremtése mellett hozható felszínre, mint a munkaidő csökkentése.*

A szervező tevékenység ma még nem a vállalat legbensőbb érdekeként jelentkezik, hanem ezt úgyszólván csak külső szervek, minisztérium stb. kívánják. Hatékony szervező tevékenységre csak akkor számíthatunk, ha meg tudjuk teremteni a szervező munkával szemben a vállalati belső igényeket. Ilyen típusú kollektív érdekeltség megteremtésének módja, ha ezáltal a rövidebb munkaidő elérhetővé válik, különösen akkor, ha ez a 6 napos munkahétről az 5 napos munkahétre való áttérést is jelenti. Jó előkészítés mellett ilyen alapon ez az út hatékonynak bizonyulhat, mert a kollektívák ellenérdekeltségét a munka intenzívebbé tételével szemben nem

csak kiegyenlíteni képes, hanem összességében többletet is eredményezhet. Ha okosan élünk ezzel a módszerrel, rendkívül hatékony ösztönző erőt léptetünk be a munka jobb megszervezésére.

A munkaidő csökkentésének módszere, programja

A munkaidő-csökkentés alapvető módszere az lehetne, hogy a vállalatok engedélyt kapjanak a rövidített munkaidő bevezetésére, amennyiben a feladatok maradéktalan ellátása mellett, központi erőforrások igénybevétele nélkül, önerőből meg tudják ezt valósítani.

A munkaidő-csökkenés csak mint több év alatt végbemenő folyamat képzelhető el. Végrehajtásában feltétlenül szükséges a felsőszintű irányítás és koordinálás, hogy el lehessen kerülni az egészségtelen feszültségeket az eltérő munkaidő-szintek között, valamint a bevezetés sorrendjében.

A bevezetés egy viszonylag lazán kialakított, de központi program alapján történjék, amely ágazatok, illetve vállalatok szerint tág lépcsők alapján tartalmazza a megvalósítás sorrendjét. A bevezetést ne felső szerv rendelje el, hanem maga a vállalat döntsön. De a programnak megfelelő bevezetéshez a központi, illetve felügyeleti szervek nyújtsanak segítséget. Ezeknek az alapelveknek a következetes alkalmazása egészséges feszültséget teremt a rövidített munkaidő viszonylag gyors ütemű, széles körű bevezetésére, s lehetővé teszi az egész akció irányítását.

A rövidített munkaidő bevezetésének első lépcsőjeként általában a munkaidő 40—42 órára való csökkentését célszerű előirányozni. A mezőgazdaságban és a közlekedésben azonban — egyrészt az ágazatok eltérő jellegét, másrészt a munkaidő jelenlegi mértékét figyelembe véve — ebben a lépcsőben a 45—48 órás munkahét elérésére szükséges az erőfeszítéseket koncentrálni. Ezzel itt a cél teljesítettnek vehető.

Vállalaton belül lehetőleg egységes munkaidő kialakítására kell törekedni. A bevezetést a vállalatoknál először a munkásoknál kell megvalósítani és csak ez után lehet az alkalmazottaknál csökkenteni a munkaidőt. Ugyancsak célszerű az 5 napos munkahét széles körű alkalmazásának megengedése is, ha a vállalat egyébként teljesíti (kooperációs, vagonkirakási stb.) kötelezettségeit.

A rövidített munkaidőre való áttérés — éppen az önerőből történő megvalósítás jellegénél fogva (a felkészülési, szervezési stb. munkák különböző mértékű időszükséglete miatt) — nem valósítható meg egyszerre az egész népgazdaságban. Az áttérés egész folyamatára ebből adódóan legalább 5 évet célszerű előirányozni. Ezen időszakon belül azonban indokolt bizonyos sorrendet, éves ütemezést kialakítani, főként a munkakörülmények figyelembevételével.

A sorrendet úgy szükséges kialakítani, hogy a lehetőségek szerint a nehezebb munkakörülmények között dolgozók előzzék meg a könnyebb munkakörülmények között dolgozókat, a munkások az alkalmazottakat, a termelő területek a nem termelő területeket, a vállalatok a felügyeleti szerveket.

Így a rövidebb munkaidő mind gyorsabb bevezetésére olyan ösztönző rendszer alakul ki, amely szerint alulról, a munkások részéről egy általános

tömegnyomás érvényesül; ösztönző feszültség alakul ki az egyes műhelyek, üzemek és vállalatok között. Az alkalmazottakat (művezetőktől felfelé a műszakiakat és az adminisztratív személyzetet) hajtja az, hogy rájuk csak a munkások után kerülhet sor, az irányító szerveket pedig az, hogy a részükre meghatározott időpont előtt áttérhetnek a rövidebb munkaidőre, ha ez az alájuk tartozó vállalatok, szervek teljes körénél már bevezetésre került; illetve az előírt lépcsőben sem valósíthatják ezt meg, ha a hozzájuk tartozó vállalatok egy részénél eddig az időszakig még nem tértek át a 40—42 órás munkahétre.

A program, illetve ütemezés alapján történő bevezetés — tekintettel arra, hogy többéves, több szakaszban lezajló folyamatról van szó — nem nélkülözheti a minisztériumok és a szakszervezetek felkészülést segítő és ellenőrző tevékenységét. Szükséges, hogy a társadalmi szervek az egész folyamat beindításához és állandó működtetéséhez széles körű társadalmi mozgósítást végezzenek.

Azzal számolni kell, hogy egyes területeken a munkaidő-csökkentést nem tudják teljes mértékben saját erőből, a termelési, termelékenységi és egyéb feladatok teljesítése mellett, s többletlétszám nélkül megoldani. Az egyes termelési területek között jelentős különbség van a tartalékok nagyságában, mozgósíthatóságában, a műszaki fejlesztés technikai és gazdasági lehetőségében. A nem termelő tevékenységek esetében általános lesz a létszámnövelés, így például az egészségügy, az oktatás, a közigazgatás területén, bár itt is mód van a munkaidő-csökkenés egy részének „termelékenységi" ellensúlyozására. A szükséges többletlétszámot és költséget a viszonylag könnyen és hatékonyan fejleszthető ágazatoknak kell megtakarítaniuk, kitermelniük.

Michal Kalecki:

VÁLLALATVEZETÉS — TERVEZÉS — GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

(Értekezések a Lengyel Népköztársaság társadalmi, gazdasági problémáiról)

A szerző nemzetközi tekintélyű tudós. Magyar nyelven először adjuk közre néhány jelentős tanulmányát e kötetben.

A könyv első részében közölt tanulmány a szocialista gazdaság növekedési ütemének bonyolult kérdéskomplexumát vizsgálja, néhány alapvető és viszonylag egyszerű összefüggésre összpontosítva a figyelmet.

A kötet második részében a szerző 1956—1964 között írt olyan tanulmányait olvashatjuk, amelyek ma is aktuális, előtérben álló problémákat fejtegetnek: az iparvállalatok vezetése, az ösztönzők és utasítások új rendszere, a gazdasági bűnözés jelensége, a vertikális konszern mint az új gazdasági modell eleme stb. a közgazdászok legszélesebb körét is érdeklő témát.

Ajánljuk e kötetet mindazoknak, akik érdeklődnek a szocialista gazdaságpolitika s a gazdaságirányítási rendszer problémái iránt.

Sajtó alatt.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

ERDŐS TIBOR:

Valutaárfolyam, export és gazdasági növekedés a fejlett tőkésországokban

Export és gazdasági növekedés

A külkereskedelem a tőkésországok gazdasági fejlődésének egyik fontos tényezője. Az export és az import gazdaságuk növekedését sokoldalúan befolyásolja. Intenzív külkereskedelmi kapcsolatok alapján jobb lehetőség nyílik a technika mindenkori fejlettségi színvonalának megfelelő kedvező termelési szériák kialakítására, s ezáltal a munka termelékenységének emelésére, a beruházások gazdasági hatékonyságának növelésére és az áruk önköltségének csökkentésére. A gyorsan fejlődő külkereskedelem megkönnyíti a más országokban már alkalmazott fejlettebb termelési berendezések átvételét. A technika gyorsabb fejlődését az intenzív kereskedelem elősegíti úgy is, hogy az erőteljes világpiaci konkurrencia miatt minden tőkésországban létfontosságú feladat az erkölcsileg elavult berendezések kicserélése, modernizálása. A II. világháború után a monopoltőkés országok gazdasága általában gyorsabban fejlődött, mint korábban, s ebben sok más tényező mellett fontos szerepe volt a külkereskedelem gyors fejlődésének a külkereskedelmi korlátozások nagymértékű enyhítése nyomán.

Ismeretes, hogy a gazdasági fejlődésben nagyon fontos szerepet játszik az, hogy a termelés és a piac növekedésük során mennyire képesek rugalmasan alkalmazkodni egymáshoz. A tőkésországok *hosszabb időközben* viszonylag lassú gazdasági növekedése jelentékeny részben azzal magyarázható, hogy a piac a kapitalizmus speciális gazdasági viszonyai miatt akadályozza a termelés gyors növekedését. A piac időnként gyorsabb bővülése pedig lehetővé teszi a termelésnek rövidebb időszakban akár ugrásszerű kiterjedését.

A piac nem korlátozódik a belső piacra, a termelőerők nemzetközi méretűvé válásával mind nagyobb jelentőséget érnek el lényegében minden fejlett tőkésország számára a *külső piacok.* Nemcsak a belső piac gyors vagy lassú bővülése hat vissza aktívan a termelés növekedésére, hanem az export alakulása is. Ebben a cikkben csupán az exportnak ezzel a hatásával foglalkozunk, vagyis azzal, hogy milyen összefüggés van az export és a termelés növekedése között. Az egész külkereskedelemnek a tőkés újratermelésre gyakorolt hatása ugyanis ennél sokkal bonyolultabb kérdés, s érdemi tárgyalása mindenképpen meghaladja egy cikk kereteit.

Természetesen azt kell vizsgálnunk, hogy milyen hatást gyakorolt az *összes* export a piac és ezen keresztül a termelés fejlődésére. A külkereskedelemnek a gazdasági növekedésre csupán az exporttöbbleten keresztül

gyakorolt hatását csak egy olyan feltételezett esetben lehetne mérni, ha az importált áruk kivétel nélkül *versenyt* támasztanának a hazai termelésnek, ha egytől egyig olyan árukat importálnának, amelyeket hazai viszonylatban is termelnek. De nincs a világon olyan ország, amely ilyen külkereskedelmet folytatna. A fejlett tőkésországok között erőteljes nemzetközi munkamegosztás fejlődött ki, s ennek következtében a nagyarányú *export* és *import* az újratermelés megvalósulásának szükséges feltétele minden tőkésországban. Az *egész* áruexport piacot képez a hazai termelésnek, az import pedig *javarészben* hozzájárul a hazai termelés megvalósulásához, illetve bővüléséhez. Példa erre a hazai viszonylatban nem kielégítő mennyiségben vagy egyáltalán nem termelt élelmiszerek, nyersanyagok, gépek, modern technikai felszerelések importja. A nyersanyagimport megakadása például a termelés eséséhez vezet, ami a munkanélküliség növekedésén keresztül még tovább fokozhatja a gazdasági nehézségeket. Az export esése közvetlenül a realizálási nehézségek fokozásán, az import esése pedig a termelés kényszerű csökkenésén keresztül válthat ki gazdasági zavarokat.

Nem igaz tehát, hogy a külkereskedelem piacbővítő hatását egyszerűen azon kell mérni, hogy a külkereskedelmi mérleg aktív-e, vagy hogy ez az aktívum növekedik-e! Olaszországban és Japánban az 1950-es évek folyamán rendszerint több *árut* importáltak, mint exportáltak, mégis a külkereskedelem mindkét országban kifejezetten kedvezően hatott a gazdasági fejlődésre. A külkereskedelmi mérleg passzívuma nem okozott bajt, mert a fizetési mérleg egyéb tételei, például az idegenforgalomból eredő bevételek, Japánban az ott állomásozó amerikai csapatok kiadásai és egyéb tételek, a passzívumot rendszerint kiegyenlítették. Ezekben az országokban a külkereskedelem egészen biztosan sokkal nagyobb mértékben ösztönözte a gazdasági fejlődést, mint az Egyesült Államokban, pedig ott a külkereskedelmi mérleg végig jelentős aktív egyenleget mutatott. A külkereskedelem piacbővítő hatása elsősorban azon múlik, hogy az *egész* export értéke mekkora a bruttó nemzeti termék értékéhez képest, és az export milyen ütemben növekszik. Minél magasabb az úgynevezett exportkvóta, és minél gyorsabb ütemű az export növekedése, annál fontosabb tényezője az export a piac bővülésének.

Az export és a gazdasági növekedés összefüggését az 1953-tól 1963-ig terjedő 10 éves periódusban vizsgáljuk. Azért választjuk kiinduló évül 1953-at, mert ekkorra a háborút viselt tőkésországokban a háborús károk nagy részét helyreállították, ezután a háború utóhatásai a gazdasági fejlődést legfeljebb csak kismértékben befolyásolták, így tehát tisztábban elemezhető a gazdasági növekedést meghatározó egyéb tényezők, köztük az export hatása.

Az 1953-tól 1963-ig terjedő periódusban az áruexport rendkívül dinamikus piacot képezett a tőkésországok termelése számára, az export a termelésnél rendszerint gyorsabban növekedett, sőt a gyorsan fejlődő tőkésországokban — Görögország kivételével — gyorsabban, mint az egész tőkés világgazdaság exportja. Ez azt jelenti, hogy a gyorsan fejlődő tőkésországok többsége, és még rajtuk kívül más országok is, külső piacukat egyéb országok rovására bővítették, így a fejlett tőkésországok közül elsősorban az Egyesült Államok és kisebb mértékben Anglia rovására. Ez kitűnik az egyes tőkésországoknak a tőkés világ exportjában való részesedéséből is. 1953-ban az Egyesült Államok áruexportja a tőkés világ áruexportjának

21,4 százalékát tette ki, 1963-ban pedig már csak a 17,1 százalékát; az NSZK, Olaszország és Japán részesedése pedig 1953-tól 1963-ig országonként 6,0, 2,1 és 1,8 százalékról 10,9, 3,8 és 4,1 százalékra emelkedett.

A bruttó nemzeti termék növekedése és az áruexport alakulása 1953-tól 1963-ig
(változatlan áron)

Ország	Áruexport (1958 = 100)		Áruexport évi növekedési üteme (százalék)	Bruttó nemzeti termék évi növekedési üteme (százalék)
	1953	1963		
Ausztria	57	147	9,9	5,6
Belgium	74	173	8,9	3,1
Franciaország	73	162	8,3	4,9
NSZK	51	156	11,8	6,4
Görögország	67	119	5,9	6,3
Olaszország	53	206	14,5	6,0
Hollandia	68	149	8,2	4,5
Norvégia	75*	155	7,5	3,7
Svédország	72	150	7,6	4,2
Anglia	86	120	3,4	2,7
Egyesült Államok	94	134	3,6	2,9
Japán	41	198	17,1	9,3
Tőkés világgazdaság	100*	180,5*	6,1	—

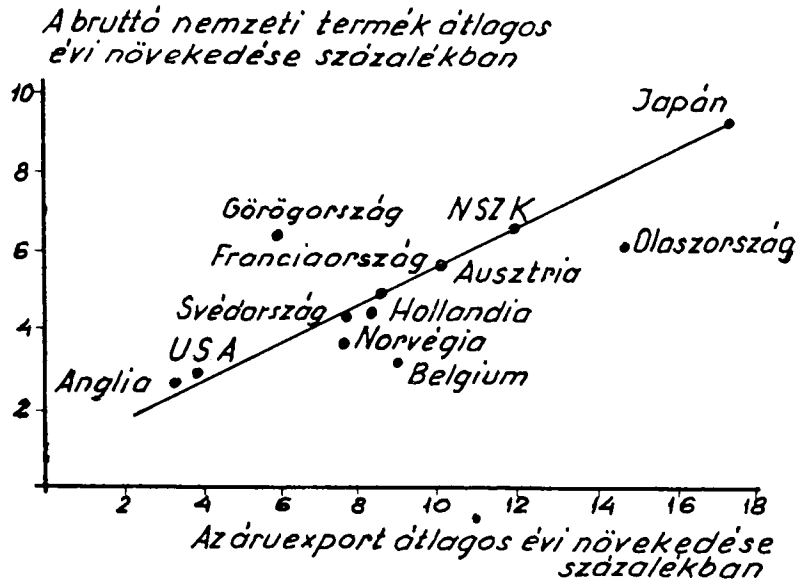
* 1953 = 100

Az áruexport némely országok gyors, más országok lassú fejlődésének fontos tényezője volt. A külkereskedelem azon keresztül, hogy a piacot gyorsabb vagy lassúbb ütemben bővíti, tágabb vagy szűkebb teret enged a termelés növekedésének, így nemcsak a piac alakulását, hanem *az egész gazdasági fejlődést is befolyásolja.* Az NSZK, Olaszország, Japán, Ausztria, vagyis a gyorsan fejlődő tőkésországok egész II. világháború utáni gazdasági fejlődése nem érthető meg maradéktalanul a külkereskedelmük vizsgálata nélkül. Gazdasági növekedésük nagyon fontos ösztönzője volt a külső piac: a II. világháború után a világkereskedelemben való részarányuk növekedett. Az állami monopolkapitalizmus kifejlődésével, rendszerré válásával a piac a fejlett tőkésországok egészében is rugalmasabban tudott alkalmazkodni a termeléshez, mint korábban, a piac ma gyorsabb bővülésre képes. Ebből azonban sok tőkésország a külkereskedelem segítségével többet profitált, mint az átlag. A külkereskedelem révén a piac, a vásárlóerő bizonyos fokú átcsoportosítása mehetett végbe az egyes országok között az exportjukat gyorsan növelő országok javára.

Az export növekedése és a tőkésországok gazdasági fejlődése között nagyon szoros összefüggés figyelhető meg, sőt vannak olyan vélemények, hogy a tőkésországok II. világháború utáni fejlődését elsősorban az export fejlődéséből lehet levezetni. Szerintem az ilyen vélemények túlzottak, ez a következőkben kiderül majd a statisztikai adatok elemzéséből. Ezenkívül az export dinamikáját is egyéb gazdasági körülmények határozták meg. Az export hatása a gazdasági fejlődésre azonban kétségkívül nagyon jelentős. Ez jól érzékelhető az export és a gazdasági fejlődés üteme közti összefüggésről készített 1. sz. diagram segítségével.

1. sz. diagram

A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme az áruexport növekedésének függvényében (1953—1963)

A legtöbb ország közvetlenül a diagram középvonala mellett foglal helyet, attól lényeges mértékben csak Görögország, Belgium és Olaszország tér el fölfelé vagy lefelé. Ha azonban diagramunkat nem az áruexport, hanem az áruk és *szolgáltatások* exportjának növekedési adatai alapján szerkesztenénk meg, vagyis, ha figyelembe vennénk az úgynevezett láthatatlan exportot is, amelynek egy-egy ország termelőerőinek kihasználásában ugyancsak nagy a jelentősége, akkor azt tapasztalnánk, hogy az export és a gazdasági fejlődés közti összefüggés egészen szoros. Az áruk és szolgáltatások exportjának évi növekedési rátája Görögországban 9,3 százalék (egyedül az áruké 5,9 százalék), Belgiumban 7,9 százalék (az áruké 8,9 százalék), Olaszországban 13,1 százalék (az áruké 14,5 százalék). Ennek megfelelően a diagram középvonala fölött levő ország, Görögország jelentősen jobbra tolódna el, a középvonal alatti országok pedig balra, és mivel a középvonal balról jobbra emelkedő irányzatú, lényegében egyetlen ország sem térne el *nagyobb mértékben* a középvonaltól fölfelé vagy lefelé. Az export fejlődése és a gazdasági növekedés közti szoros összefüggés arra hívja fel a figyelmet, hogy a gazdasági fejlődés üteme és az egyes országok sorrendje a növekedési ütem szerint *nem kizárólagosan az eltérő termelési feltételektől függ,* hanem a piaci, keresleti tényezőktől is. Ez utóbbiak közül elsősorban az exportnak van a gazdasági növekedés ütemét differenciáló hatása. Ezért nyomban felvetődik az a kérdés, miért nőtt az export némely országokban gyorsan, másokban pedig viszonylag lassan.

Az exportot meghatározó tényezők vizsgálata nagyon bonyolult feladat. Az export növekedése sok tényezőtől függ, így a műszaki haladástól, a gyártmányok korszerűségétől, a termelékenység és a bérek nemzetközi eltéréseitől, a termelés struktúrájának változásaitól, a valutaárfolyamtól, magától a gazdasági növekedéstől és még sok mástól. Ebben a cikkben csupán azzal kívánok foglalkozni, hogy a valutaárfolyam, illetve a valuták tartós le- vagy felértékeltsége mennyiben befolyásolta az egyes tőkésországok exportjának alakulását.

Valutaárfolyam és exportnövekedés

Ismeretes, hogy valamely ország valutájának leértékelése erőteljesen ösztönzi az adott ország exportját, mert ilyen esetben érdemesebb külföldön, mint belföldön eladni. Az egyes országok valutái a vásárlóerő-paritáshoz képest emellett elég *tartósan is* le- vagy felértékeltek lehetnek. Minél nagyobb méretű a valuta leértékeltsége más valutákkal szemben, annál érdemesebb exportálni. Ezért fontos volna le-, illetve felértékeltségének mértékéről megközelítően pontos képet kapni.

Erre alkalmasnak látszik a tőkésországok dollárra átszámított hivatalos nemzeti jövedelem/fő adatainak összevetése korrigált nemzeti jövedelem/fő adatokkal.* Minél nagyobb mértékű ugyanis valamely ország valutájának leértékeltsége, annál jobban elmarad nemzeti jövedelmének dollárban kifejezett értéke nemzeti jövedelmének valóságos, a mi szóhasználatunkban: korrigált értékétől. A különböző tőkésországok nemzeti jövedelmét az összehasonlítás céljából dollárban szokták kifejezni. A dollár a legtöbb más tőkésország valutájához képest felértékelt, ezért ha a tőkésországoknak a hivatalos valutakulcs alapján dollárra átszámított nemzeti jövedelmét viszonyítjuk nemzeti jövedelmük dollárban kifejezett, *de korrigált, valóságos értékéhez* (lásd Jánossy Ferenc módszerét „A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere" című könyvében, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1963.), akkor rendszerint egynél kisebb viszonyszámot kapunk.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az országok többségének a valutája leértékelt a *többi* országhoz képest. A viszonyszámok nagysága — értve ezen azt, hogy többségük egynél nagyobb vagy kisebb — ugyanis függ attól, hogy melyik ország valutáját választjuk az átszámítás bázisául. A mi viszonyszámaink — mint később látni fogjuk — *közvetlenül* a dollárral szembeni leértékeltséget (vagy esetleg felértékeltséget) mutatják, *de kifejezik a többi valuta egymáshoz viszonyított fel- vagy leértékeltségét is.* Bizonyos mértékig hasonlítható ez a probléma az áruk és a pénz viszonyához. Mivel minden áru a pénzben méri értékét, vagyis *egyetlen* áruban, az általános egyenértékesben, automatikusan *egymáson* is kifejeződik az értékük. Amelyik árunak magasabb az ára, annak nagyobb az értéke is a többi áru értékéhez képest.

Mi a valuták le- vagy felértékeltségét úgy mérjük, hogy az egyes országok nemzeti jövedelmének dollárban hivatalosan kifejezett értékét viszonyítjuk korrigált értékükhöz. Ebben közvetlenül a dollárral szembeni le- vagy felértékeltségük fejeződik ki, de minthogy minden ország nemzeti jövedelmét előbb dollárra számítjuk át, a többi valuta egymással szembeni le- vagy felértékeltsége is kifejezésre jut. Ezt a kapott viszonyszámot abszolút nagyságán mérhetjük le, például az a valuta lesz az összes többivel szemben leértékelt, amelyiknél a viszonyszám számértéke a legalacsonyabb.

Az egy főre jutó valóságos nemzeti jövedelem felbecsülésében és így a valuták fel- vagy leértékeltségének kiszámításában Jánossy Ferenc munkájára támaszkodunk, aki 1955-re vonatkozóan számította ki sok tőkésország egy főre jutó nemzeti jövedelmének adatait. Már most felhívjuk a

* Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozott Milton Gilbert: Comparative National Products and Price Levels című munkájában (OEEC, Párizs, 1958.).

figyelmet azonban arra, hogy a le- vagy felértékeltség mértéke 1955 óta sokat változhatott, minden időben pedig az *adott* időszak fel- vagy leértékeltsége befolyásolja az export alakulását. Így a leértékeltséget tükröző viszonyszámok és az export növekedése között a vizsgált 8 év viszonylatában már ezért sem mutatható ki *nagyon szoros* korreláció. Ismerni kellene a valuták le- vagy felértékeltségének fokát minden egyes évben, ez azonban még Jánossy módszerével is nagyon sok munkát igényelne. Valószínű azonban, hogy az 1955. évi arányok több éven át *megközelítő* mértékben fennálltak — erről később részletesebben lesz szó —, ha pedig ez igaz, akkor az export növekedési ütemére az 1955. évi arányoknak bizonyos fokig hatással kellett lenniük. A valuták le- vagy felértékeltsége és az export növekedése közti összefüggés vizsgálatához a következőkben táblázatban foglaltuk a szükséges kiinduló adatokat. Az Egyesült Államokat 1-es viszonyszámmal szerepeltetjük, mert a dollár a világpiacon *saját magával szemben* nem lehet sem fölé-, sem aláértékelt.

A nemzeti valuták fel- vagy leértékeltségét tükröző viszonyszámok 1955-ben és az áru-, valamint az áru- és szolgáltatásexport átlagos évi növekedési üteme 1953—1963-ban

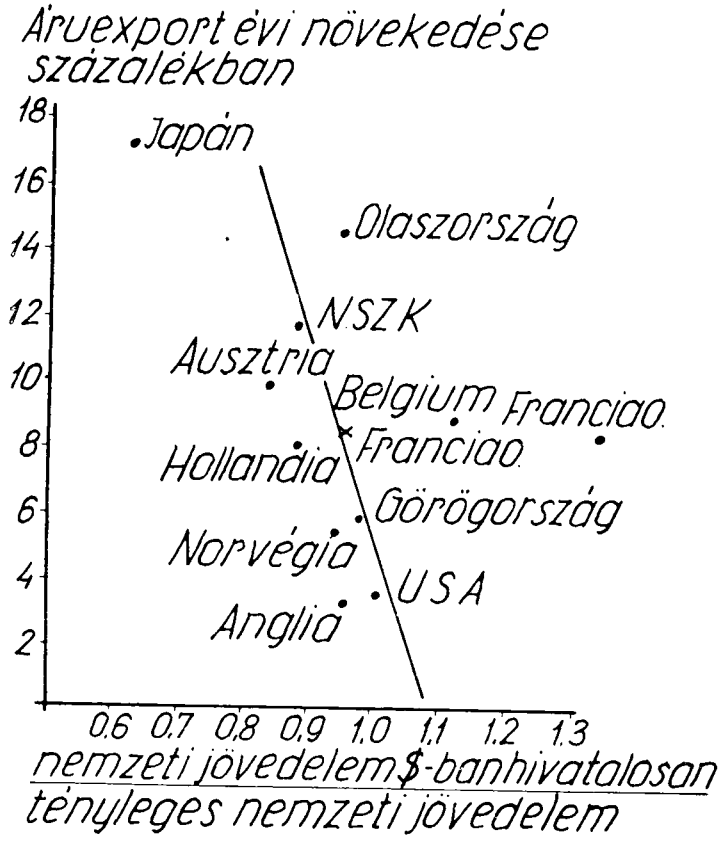
Ország	Nemzeti jövedelem/fő $-ban / Tényleges nemzeti jövedelem/fő	Áruexport évi átlagos növekedése (százalék)	Áru- és szolgáltatás-export évi átlagos növekedése (százalék)
Ausztria	0,84	9,9	10,6
Belgium	1,12	8,9	7,9
Franciaország	1,34	8,3	6,5
NSZK	0,88	11,8	10,7
Görögország	0,98	5,9	9,3
Olaszország	0,95	14,5	13,1
Hollandia	0,89	8,2	7,7
Norvégia	0,94	7,5	7,6
Anglia	0,97	3,4	3,4
Egyesült Államok	1,00	3,6	5,5
Japán	0,62	17,1	11,5

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics United Nations, 1964.; és Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1963.

Már a táblázatra tekintve is rögtön látható, hogy az export, bár nem kivétel nélkül, de többnyire gyorsabban növekszik ott, ahol a nemzeti valuta leértékeltsége a dollárral és más valutákkal szemben nagyobb, illetve ahol a feltüntetett viszonyszám kisebb. Sokkal áttekinthetőbb a kép, ha a valuták leértékeltségi foka és az export növekedése közti összefüggés szemléltetésére diagramot szerkesztünk. Mint az alábbi két diagramban látható, balról jobbfelé haladva az egyes tőkésországokat jelző pontok rendszerint lejjebb, az x tengelyhez közelebb helyezkednek el, vagyis a diagramok középvonala *süllyedő irányzatú.*

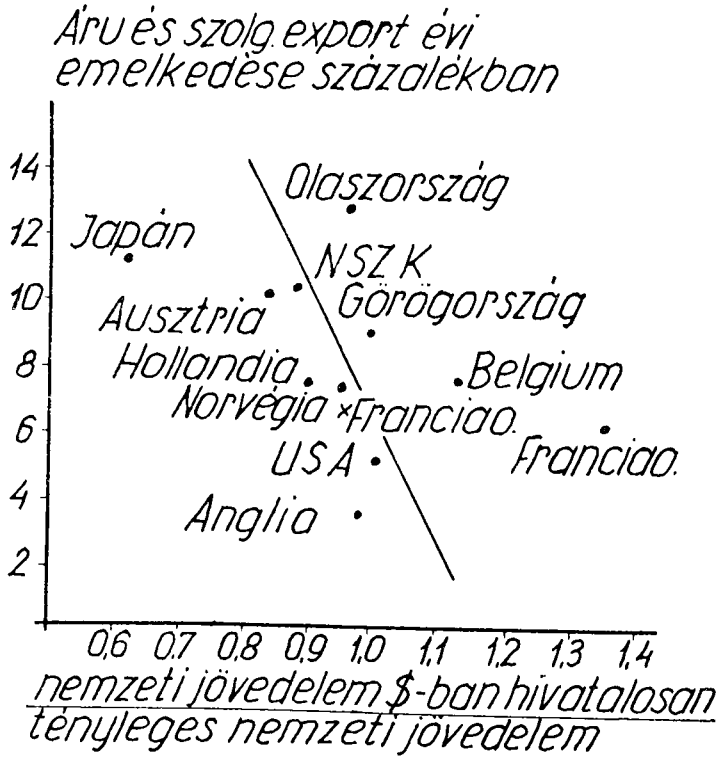
A valuták leértékeltségi foka és az export növekedési üteme közti összefüggés szemmel láthatólag nagyobb akkor, ha figyelembe vesszük a francia frank időközben több ízben is végrehajtott leértékelését. Az áruexportról készült diagramban alig mutatkozik összefüggés a frank értékeltségi foka és a francia export növekedési üteme között: az 1,34-es értékeltségi fokhoz képest az export üteme túl magasnak látszik. A diagramban azonban

2. sz. diagram

Az áruexport átlagos évi növekedése 1953—1963-ban a nemzeti valuták $-ral szembeni le- vagy felértékeltségének függvényében

3. sz. diagram

Az áru- és szolgáltatásexport átlagos évi növekedése 1953—1963-ban a nemzeti valuták $-ral szembeni le- vagy felértékeltségének függvényében

a valuták 1955. évi értékeltségi fokát rögzítettük, amikor egy dollárért még csak 3,5 frankot adtak, ma már azonban 4,9 frankot (új frankban számolva). Így az 1955. évi frank a hivatalos valutaárfolyam szerint 40 százalékkal magasabbra volt értékelve, mint a mai frank. Ezért ha az 1955. évi frank a dollárral szemben 34 százalékkal túl volt értékelve — a viszonyszám 1,34 volt —, a mai frank a dollárral szemben aláértékelt, mert a viszonyszám — csak a frank többszörös leértékelését figyelembe véve — 0,96. Ha az export növekedési ütemét ennek megfelelően jelöljük a diagramban (lásd az X-szel jelölt pontot), akkor azt látjuk, hogy különösen az áruexport növekedéséről készült diagramban Franciaország egészen a középvonal mellé kerül.

Ekkor a valuták fel- vagy leértékeltségi foka és az export növekedési üteme közötti összefüggés már annyira szorosnak látszik, amilyet nem is vártunk annak tudatában, hogy a valuták le- vagy felértékeltségi foka évről évre változhat, és hogy az export növekedése nemcsak ettől, hanem sok mástól is függ. Az, hogy ennek ellenére a valuták 1955. évi fel- vagy leértékeltségi foka, valamint az export növekedése közötti összefüggés mégis elég világosan kimutatható, nyilván azzal magyarázható, hogy a valuta fel- vagy leértékeltsége az *exportra nagyon erőteljes hatást gyakorol,* és hogy *hivatalos* valutakulcsok és a valuták vásárlóerő-paritása közti eltérés *hosszabb ideig is fennmaradhat,* mint ahogy azt sokszor gondoljuk.

Felvetődik a kérdés: hogyan térhet el hosszabb időn át a hivatalos valutakulcs a valuták vásárlóerő-paritásától? Hogyan lehet ilyen értelemben egy valuta tartósan leértékelt? Hogy lehet az, hogy a gyorsan növekvő export a hazai áruk kiszivattyúzásán és a belföldi pénzforgalom növelésén keresztül nem vezet hamarosan a leértékeltség megszüntetésére? Ha a hazai valuta leértékeltsége miatt érdemesebb külföldön eladni, mint belföldön, akkor a tőkések sok külföldi valutát szereznek, és ezt magas árfolyamon hazai valutára átváltván ugrásszerűen növelhetik a belföldi pénzforgalmat. Miért nem váltja ez ki a hazai árak olyan gyors emelkedését — annál is inkább, mert a gyorsan növekvő export miatt viszonylag csökkenhet a belföldi árukínálat —, hogy az képes legyen eltüntetni a hivatalos valutaárfolyam és a vásárlóerő-paritás közti különbséget? Közgazdasági tanfolyamokon elég gyakran éppen azt szoktuk mondani, hogy a leértékelés *átmenetileg* ösztönzi az áruexportot, mert hamarosan erőteljesen növeli a belföldi árszínvonalat, emiatt az áruexport egyre kisebb mértékben gazdaságos a belföldi árueladással szemben, hiszen a belföldi árueladás útján nyert árbevétel egyre jobban megközelíti a külföldi árueladásból, illetve az idegen valuták átváltásából eredő árbevételt. Mondhatjuk-e hát, hogy a hazai valuta leértékeltsége az áruexport tartós ösztönzője lehet?

Igenis, mondhatjuk! A hazai árszínvonal igazodása a nemzeti valuta külföldi árfolyamához ma már korántsem magától értetődő dolog. A hazai árszínvonal alakulása ugyanis a mai kapitalizmusban nem csupán spontán folyamat, az árszínvonal változása jelentős mértékben az állam intézkedéseitől, pénzforgalmi és árpolitikájától függ. Az állam az általános árszínvonal emelkedését elősegítheti vagy akadályozhatja. Igaz, hogy a valuta leértékelése vagy leértékeltsége a belföldi pénzforgalom felduzzadásának irányában hat, mert a külföldi valuta átváltása hazai valutára a pénzkibocsátás egy sajátos formája. A pénzforgalom növekedésének azonban több forrása van, és ez egyéb források szabályozásával az állam a pénzforgalom

alakulását akkor is normális mederben tudja tartani, ha a külföldi valuták beváltásával nagyon sok pénz pumpálódik a forgalomba.

Lehet például, hogy az állam a külföldi valuták beváltásával egy időben sufficites költségvetési politikát folytat, ami megakadályozza a belföldi árszínvonal túlságosan gyors növekedését. A sufficites költségvetés nem váltja ki feltétlenül az összes pénzben jelentkező vásárlóerő csökkenését, ennek deflációs hatását kompenzálhatja a külföldi valuták átváltásának inflációs hatása. S megfordítva: az idegen valuta beáramlásának inflációs hatását kompenzálhatja a deflációs költségvetési politika. A nem kívánatos méretű belföldi áremelkedést úgy is meg lehet gátolni, hogy például korlátozzák a bankszámlapénz-forgalmat, s ezzel megakadályozzák, hogy az összes pénzforgalom (készpénz és bankszámlapénz együttesen) olyan ütemben nőjön, amilyen mértékben a külföldi valuták átváltása nyomán a kibocsátott készpénz mennyisége növekedett.

Az állami pénzügyi szervek mindig törekednek arra, hogy a belföldi árszínvonal emelkedése ne haladja meg *tartósan és nagymértékben* a konkurrens országok belföldi árszínvonalának növekedését, mert az a külkereskedelmi és fizetési mérlegnek a korábbi évekhez képest kedvezőtlenebb alakulását eredményezheti. Ha ez a törekvés sikerrel jár — ennek nagyon sokszor megvan a lehetősége —, az egyúttal arra a következményre vezet, hogy a hivatalos valutaárfolyam és a vásárlóerő-paritás közti különbség *tartósan is fennmarad,* s ha a hazai valuta korábban leértékelt volt — nem kutatjuk most azt, hogy milyen konkrét okból — akkor az nemcsak ideiglenesen, hanem *tartósan is alkalmas az áruexport ösztönzésére.*

A leértékelt valutájú országban a belföldi árszínvonal gyors emelkedését spontán működő mechanizmus is gátolja. Lehet, hogy egyébként adva vannak a termelés gyors növekedésének feltételei — például a beruházási kvóták magasak, a munkaerő-ellátottság jó, tekintélyes összegű a működőtőke-import, a beruházások hatékonyságára több tényező, például a relatív technikai elmaradottság kedvező hatást gyakorol, alkalom nyílik a technikai forradalom vívmányainak gyorsított ütemű bevezetésére, az infrastruktúra fejlesztése nem köt le sok tőkét stb. — és a forgalomba pumpált új pénzmennyiség szembetalálkozik a gyorsan növekvő árukínálattal. A két hatás semlegesíti egymást, és az eredmény a belföldi árszínvonal viszonylagos szilárdsága lehet. Valószínű, hogy ez az említett spontán mechanizmus több éven át jelentékeny mértékben hozzájárult az árak *viszonylagos* stabilitásához a gyorsan fejlődő országokban — például az NSZK-ban és Japánban —, ami viszont fontos tényezője volt az export növekedésének.

Nem válthatja ki feltétlenül a belföldi általános árszínvonal gyors emelkedését az importárak emelkedése vagy viszonylag magasabb színvonala sem. A probléma onnan adódik, hogy ha valamely ország valutája a többihez képest leértékelt, akkor éppen emiatt az importált árukért a leértékeltségnek megfelelően több hazai valutát kell fizetni. De kérdés: az importárak emelkedése egymaga kiválthatja-e a hazai árszínvonal olyan mértékű növekedését, amely megfelelne a hazai valuta korábbi leértékeltségének, illetve megszüntethetné a hivatalos valutaárfolyam és a vásárlóerő-paritás eltérését? Ez nem valószínű! A kérdés eldöntésekor az importált áruk többféle csoportját kell megkülönböztetnünk. Az importált fogyasztási cikkek között vannak hazai viszonylatban nem termelt áruk és olyanok amelyek a hazai termelés, illetve a hazai áruk számára versenyt teremtenek. Ez

utóbbiak a hazai piacról — legalábbis részben — kiszorulnak és alig járulhatnak hozzá a belföldi általános árszínvonal emelkedéséhez. Az importált és csak külföldön termelt fogyasztási cikkek áremelkedése kiválthatja az általános árszínvonal emelkedését, de — legalábbis huzamosabb ideig — *sokkal kisebb mértékben,* mint ahogy az importált áruk ára nő, azért mert ezek az áruk az összes belföldi fogyasztási cikkforgalomnak rendszerint kisebb hányadát teszik ki, különösen a nagyobb gazdasággal rendelkező országokban. Az összes import most is csak néhány országban éri el a nemzeti jövedelem 40 százalékát, a legtöbb országban jóval elmarad ettől az aránytól. Érthető, hogy ha az importált cikkek a belföldön eladott fogyasztási cikkeknek csak 20 százalékát teszik ki, elég hosszú időn át sokkal kisebb lehet az összes fogyasztási cikkekre számított átlagos áremelkedés, mint az importárak növekedése.

A termelési eszközök importjában is azon cikkek importálásának van a belföldi áremelkedés szempontjából nagyobb jelentősége, amelyeket hazai viszonylatban nem állítanak elő. Ezek teszik ki az importált termelési eszközök többségét. Az importált termelési eszközök magasabb ára további áremeléseknek lehet a kiindulópontja, mert növelik a termelési költséget, amit a tőkések igyekeznek áremelés útján más termelőkre, illetve a fogyasztókra áthárítani. Tekintettel azonban arra, hogy az importált termelési eszközök az összes felhasznált termelési eszközöknek *csak egy részét és rendszerint kisebbik részét teszik ki,* az áremelkedés így sem érhet el olyan mértéket, amely a hazai valuta hivatalos árfolyama és belső vásárlóereje közti különbséget eltüntetné.

A belföldi árak felzárkózása több tényező együttes hatásának eredménye, s ha az állami intézkedések a pénzforgalom gyors növekedését korlátozzák, egyedül az importárak nem elegendők a valuta belföldi és külföldi vásárlóerejének, csereértékének kiegyenlítésére. Az sem valószínűtlen, hogy az állami ár- és pénzforgalmi politika az áruimport áremelő hatását is korlátozza.

Az, hogy az eddig elmondottak fedik a valóságos helyzetet, jól bizonyítható statisztikai adatokkal. A nyugatnémet márka 1955-ben sok más tőkésország valutájával szemben aláértékelt volt, a 0,88-as viszonyszám erről tanúskodik. A belga frank, a norvég korona, az angol font és a dollár sok más valuta mellett jelentősen felértékelt volt a márkával szemben. A szokványos magyarázat szerint ez csak néhány évig tartó átmeneti állapot lehet, mert a nyugat-németországi áraknak más országokhoz viszonyított gyorsabb emelkedése vagy a márka felértékelése a valuta leértékeltségét feltétlenül megszünteti. Nos, a márkát 1961 márciusában valóban felértékelték, de csak 4,5 százalékkal, ami az aláértékeltség felszámolására nem volt elegendő. A hazai árszínvonal pedig 1964-ig — akár a nagykereskedelmi, akár a fogyasztói árakat nézzük — többnyire nem nőtt gyorsabban, mint a márkával szemben felértékelt országok árszínvonala.

Hasonlókat mondhatunk az osztrák schillingről és a japán yenről, noha az osztrák, de különösen a japán árak gyorsabban emelkedtek, mint a nyugatnémet árak. A schilling és különösen a yen leértékeltségi foka azonban 1955-ben akkora volt, hogy leértékeltségük a tőkésországok valutáinak többségével szemben egészen 1964-ig fennállt. A yennek a dollárral szembeni leértékeltségét 1964-ben csak akkor lehetett volna megszüntnek tekinteni, ha — az amerikai áremelkedést is figyelembe véve — a japán fo-

A fogyasztói és nagykereskedelmi árak alakulása 1955—1964-ben (1955=100)

Ország	A valuta fel- vagy leértékeltségét jelző viszonyszám	Nagykereskedelmi árindex		Fogyasztói árindex	
		1955	1964	1955	1964
NSZK	0,88	100	109,2	100	121,9
Belgium	1,12	100	110,1	100	118,7
Norvégia	0,94	100	116,5	100	134,9
Anglia	0,97	100	120,1	100	129,1
Egyesült Államok	1,00	100	106,9	100	115,6
Ausztria	0,84	n.a.	n. a.	100	126,1
Japán	0,62	100	100,9	100	136,7
Olaszország	0,95	100	111,1	100	133,4

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics 1955. augusztus, 1962. február. és 1965. augusztus; Statistics of National Accounts 1950—1961. OECD, Párizs, 1964.

gyasztói árindex körülbelül 186-os értéket ért volna el, ehelyett ez csak 136,7-es értéken állt. Most nem is szólunk a nagykereskedelmi árindexről, amely lényegében változatlanul a 100-as értéken áll Japánban 1955 óta. Hasonlóképpen az osztrák belföldi áraknak is jóval gyorsabban kellett volna növekedniük ahhoz, hogy a schilling leértékeltsége például a dollárhoz képest megszűnjön. 1964-ben az osztrák fogyasztói árindex 1955. évi bázison 126,1-es nagyságot ért el, de körülbelül 137-es értéken kellene állnia ahhoz, hogy a dollárral szembeni hivatalos árfolyama megfeleljen belföldi vásárlóerejének. A márka, a schilling és a yen a többi ország valutájával szembeni leértékeltségét még inkább fenntartotta, mert a többi országban jóval gyorsabban nőttek a fogyasztói és nagykereskedelmi árak, mint az Egyesült Államokban. Az árstatisztikák tehát egyértelműen bizonyítják, hogy a hivatalos valutakulcsok tartósan akár egy évtizedig is éltérhetnek a valuták vásárlóerő-paritásától, ezért *egyes valuták leértékeltsége az export tartós és erőteljes ösztönzője lehet.*

A valuták leértékeltségének tartósan exportösztönző hatásával szemben még egy ellenérv vethető fel. A leértékelés ösztönzi az exportot, korlátozza az importot, tartósan és erőteljesen aktívvá teszi a fizetési mérleget, ezért ha a tőkeexporttól eltekintünk, előbb-utóbb elfogy a partnerországok valutatartaléka a leértékelt valutájú országgal szemben. Így azok hamarosan nem tudnak, vagy csak nagyon csökkenő mértékben tudnak vásárolni, ami gátat vet az export további növelésének. Kérdés: együtt jár-e a hazai valuta leértékelése a fizetési mérleg aktívumával? Nem feltétlenül, sőt nagyon gyakran nem!

Először is a valuta leértékeltsége nem váltja ki feltétlenül az import nagyobb elmaradását az export mögött. A tőkésországok — legalábbis jelentős részben — az egyes áruk választékát is figyelembe véve olyan cikkeket is importálnak, amelyeket hazai viszonylatban nem állítanak elő, és amelyek elengedhetetlenek a belföldi termelés és fogyasztási szükségletek kielégítéséhez. Ha az export gyorsan nő, az ösztönzi a belföldi termelés növekedését, ez pedig szükségessé teszi a bővített újratermelés biztosításához szükséges, otthon nem termelt termelési eszközök és *fogyasztási cikkek importjának gyors növelését is.* Az aláértékelt valutájú országokban nemcsak az export, *az import is nagyon gyorsan nő!* A hazai termelés számára versenyt támasztó, otthon is termelt áruk importja visz-

szaszorulhat ugyan, de ezt a fizetési mérleg egyéb tételei, például a turista forgalom, vasúti szolgáltatások igénybevétele más országokban, a tőkekivitel, adósságok törlesztése stb., könnyen kiegyenlíthetik. A leértékelt valutájú országok többségében *1955 óta kiegyenlített volt a fizetési mérleg* — természetesen több év átlagában számolva —, sőt nemegyszer nem is a fizetési mérleg aktívuma, hanem passzívuma okozott számukra komoly gazdasági nehézségeket.

A valuták leértékeltsége — vagy felértékeltsége — a jelenkori kapitalizmus viszonyai között rendszerint nem érzékelhető *közvetlenül.* Nem biztos, hogy gyors — más országokhoz képest gyorsabb — áremelkedést vált ki, nem vezet feltétlenül a fizetési mérleg aktívumára vagy passzívumára, többnyire nem teszi szükségszerűvé a hivatalos valutaárfolyam korrigálását sem viszonylag rövid időn belül. A valuta le- vagy felértékeltségét alapjában csak úgy lehet felfedni, ha különböző módszerek szerint a tényleges egy főre jutó nemzeti jövedelem és a hivatalos valutakulcsok alapján számított egy főre jutó nemzeti jövedelem eltéréseiből indulunk ki. A le- vagy felértékeltség kifejeződik az export gyors vagy lassú növekedési ütemében is, ennek alapján azonban a leértékeltség nem számszerűsíthető, mert az export növekedését sok más tényező is meghatározza.

★

Mindeddig azt hangsúlyoztuk, hogy az export és a tőkésországok gazdasági növekedése között szoros összefüggés van. Sőt, nyugodtan kijelenthetjük, hogy gyors gazdasági növekedés nincs gyors exportnövekedés nélkül. Ezt a tőkésországok II. világháború utáni gazdasági fejlődése egyértelműen bizonyítja. *Nagy hiba volna azonban a tőkésországok gazdasági fejlődését csupán az export növekedéséből levezetni.* Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy az export és a gazdasági növekedés között gyakran azért található szoros összefüggés, mert bizonyos egyéb növekedési tényezők egyszerre idézik elő az export és az *egész* tőkés gazdaság gyors fejlődését. Ilyenkor tehát nem egyszerűen azért gyors valamely tőkésország fejlődése, mert az export gyors ütemben bővül. Utalhatunk például a relatív technikai elmaradottságra. Ezen a talajon a munka termelékenysége erőteljesen növekedhet, ez együtt jár az egész gazdaság gyors növekedésével. Ha a termelékenység nagyon gyorsan nő, ez kiválthatja a termelékenységi és a bérszínvonal közti különbség növekedését, vagyis az értéktöbbletráta emelkedését, ami növeli az adott ország áruinak világpiaci versenyképességét, ez pedig az export növekedésének fontos tényezője. A fenti példában tehát a gazdasági növekedés elsősorban a *relatív* technikai lemaradottság miatt gyors ütemű, és nem elsősorban azért, mert az export fejlődése gyors. Ekkor az export gyors fejlődése *legalább* olyan mértékben okozat, mint a gyors gazdasági fejlődés oka, őrizkednünk kell tehát az egyoldalú megállapításoktól. A II. világháború után Japán, Olaszország, az NSZK és Ausztria exportja fejlődött a leggyorsabban, de ugyanezek az országok gyors gazdasági fejlődésében az Egyesült Államokkal szembeni relatív technikai lemaradásuk kiemelkedően fontos szerepet játszott az 1950-es években.

Az, hogy az export nem lehet a gyors (vagy lassú) gazdasági fejlődés *egyetlen,* meghatározó tényezője, szemléletesen bizonyítható azzal is,

hogy korántsem található szoros összefüggés az exportnak *a piac összes növekedésében* való részesedése és a gazdasági fejlődés üteme között. Pedig az export a gazdasági fejlődésben elsősorban mint piacbővítő faktor jön számításba. Japánban például az export a piac összes növekményének viszonylag kisebb százalékát biztosította, sőt kisebbet, mint jó néhány, az exportot sokkal lassabban növelő és amellett viszonylag lassan fejlődő tőkésországban.

Az állami áru- és szolgáltatásvásárlások, a bruttó beruházások, a magánfogyasztás és az export részesedése a piac összes növekedésében 1953—1963-ban

Ország	Állami áru- és szolgáltatás-vásárlások	Bruttó beruházások	Magán-fogyasztás	Export	Összesen
Ausztria	3,3	23,2	45,0	28,5	100,0
Belgium	3,9	14,6	38,1	43,4	100,0
Franciaország	4,6	25,0	54,4	16,0	100,0
NSZK	10,8	22,1	44,7	22,4	100,0
Görögország	5,3	23,5	58,3	12,9	110,0
Olaszország	8,9	24,6	43,9	22,6	100,0
Hollandia	5,0	19,0	34,5	41,5	100,0
Norvégia	8,0	18,3	28,7	45,0	100,0
Svédország	13,1	22,0	35,5	29,4	100,0
Anglia	2,0	22,6	56,2	19,1	100,0
Egyesült Államok	7,7	14,8	69,5	8,0	100,0
Japán	6,8	45,5	35,4	12,3	100,0

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics, United Nations 1964.; Yearbook of International Trade Statistics; United Nations, 1964.

A táblázatból kitűnik, hogy az export részesedése inkább a kis országokban magas, ahol a nemzeti jövedelem jóval nagyobb része fut át a külkereskedelmen.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az export a gazdasági növekedés fontos, de *nem egyetlen* és gyakran nem is a legfontosabb meghatározó tényezője. Az export nélkül egyetlen tőkésország, köztük az eddig gyorsan fejlődő tőkésországok gazdasági fejlődése sem érthető meg, a gazdasági növekedésre *önálló aktív* hatást is gyakorol, ezért az exportot meghatározó tényezők elemzése a gazdasági növekedés vizsgálatakor nagyon fontos feladat. Az exportnak a gazdasági fejlődést meghatározó hatása végső soron más növekedési tényezőkkel együtt érthető meg.

Hibaigazító

Lapunk 1966. októberi számának 1164. lapján a legalsó táblázatban a népesség számának százalékos növekedésére vonatkozó adat helyesen: *Községekben... — 3,4.*

VITA

MOLNÁR FERENC:

Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus

Ebben az esztendőben éppen félévszázad telt el azóta, hogy a svájci emigrációban élő Lenin a pétervári „Párusz" kiadó felkérésére megírta „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című brosúráját.[1] A berni, majd a zürichi könyvtárban hatalmas anyagot dolgozva fel, ebben a szerényen „népszerű vázlatként" megjelölt tanulmányában Lenin összegezte, általánosította, s magasabb fokra emelte, amit a kapitalizmus *akkor legújabb* fejlődési szakaszának kutatói, mint Hobson (Imperializmus), Hilferding (A finánctőke) és Buharin (Világgazdaság és imperializmus) a megelőző években alkottak[2], *lényegében* kifejtve mindazt, amit ma az imperializmus lenini elméleteként tartunk számon.

Maga Lenin saját művének fő feladatát az „Imperializmus" francia és német kiadásához 1920 júliusában írott előszóban a következőkben jelölte meg: „... a vitán felül álló burzsoá statisztika összefoglaló adatai és az egész világ burzsoá tudósainak beismerései alapján megmutatni, milyen volt — nemzetközi kapcsolatait tekintve — a kapitalista világgazdaság *általános képe* (kiemelés az eredetiben — M. F.) a huszadik század elején, az első imperialista világháború előestéjén".[3] Mai kifejezéssel élve azt mondhatjuk, hogy Leninnek ez a munkája e feladatát „messze túlteljesítette".

Lenin hatalmas elméleti teljesítménye semmiképpen sem szorult rá arra, ami sajnos később bekövetkezett, hogy művének megállapításait szinte örök érvényűnek kiáltsák ki, ezáltal dogmává merevítsék, s ezzel éppen azt akadályozzák meg, amire maga Lenin mutatott példát ebben és sok más művében: *a valóságon alapuló marxista elemzést.* Úgy véljük, nem akkor vagyunk hűek általában a marxizmus és különösen Lenin szelleméhez, ha kijelentjük — amint ez még ma is előfordul —, hogy a lenini mű „a mai kapitalizmus valóságos enciklopédiája", meg hogy Lenin „matematikai pontosságú" meghatározása nélkül nem elemezhetjük a mai kapitalizmust, hanem akkor, ha Lenin útmutatásait felhasználva tőlünk telhetően éppen azokat a *változásokat* igyekszünk feltárni, amelyek a kapitalizmusban az elmúlt 50 évben végbementek, és ennek alapján elméletileg is megpróbáljuk megfogalmazni azt az újat, ami előrevihet afelé, hogy annyira megértsük a ma kapitalizmusát, amennyire Lenin munkája alapján érthető volt az ő korának kapitalizmusa.

A marxista közgazdászok ilyen jellegű s célú munkájára napjainkban min-

[1] A mű terjedelmét a kiadó 5 ívre korlátozta.

[2] Lenin véleménye szerint a szociálreformista Hobson művében „igen jól és részletesen írta le az imperializmus alapvető gazdasági és politikai sajátosságait" (Lenin Művei 22. kötet, 201. l. Szikra, Bp. 1951), az opportunizmus felé hajló Hilferding könyve „a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának rendkívül értékes elméleti elemzése" (uo.), ami pedig Buharint illeti, „munkájának tudományos jelentősége különben abban van, hogy a világgazdaságnak azokat az alapvető tényeit vizsgálja, amelyek az imperializmussal mint egésszel, mint a legmagasabb fejlettségű kapitalizmus meghatározott fejlődésfokával függenek össze". (Előszó N. Buharin „Világgazdaság és imperializmus" c. brosúrájához. Lenin Művei, 22. kötet, 101. l.)

[3] I. m. 195. l.

den bizonnyal még nagyobb szükség van, mint az ő idejében, hiszen aligha merné tagadni bárki is — hacsak minden kapcsolatát a valóságos élettel el nem veszítette —, hogy világunk és benne persze a kapitalizmus az „Imperializmus" megírása óta elmúlt fél évszázad alatt *nagyobb változásokon ment át,* mint „A tőke" első kötetének megjelenése és Lenin „Imperializmusának" megjelenése között eltelt ugyanakkora időszakban. Ennek az utóbbi 50 esztendőnek, az ezalatt végbement fejlődésnek a lényege, dialektikus, ellentmondásos tartalma az, hogy egyik oldalról miként befolyásolta és változtatta meg a monopolkapitalizmus a világot, másik oldalról pedig, hogyan kellett alkalmazkodnia és hogyan *tudott* alkalmazkodni a monopolkapitalizmus a rajta kívülálló és rajta mindinkább felülkerekedő *változásokhoz.* Ebben a történelmileg konkrét világméretű folyamatban valósul meg az a jól ismert általános igazság, hogy a kapitalizmus maga teremti meg sírásóit. A változások közül legfontosabbaknak a következőket tekinthetjük:

1. A kapitalizmus megszűnt a világon egyeduralkodó gazdasági-társadalmi rendszer lenni, létrejött, majd kibővült és megszilárdult a szocialista rendszer.

2. Összeomlott, megszűnt az imperializmus gyarmati rendszere, létrejött az ún. harmadik világ, s az ebbe a csoportba tartozó országok jövőbeli fejlődési irányának alakulása a szocialista és a kapitalista rendszer közötti békés és nem békés küzdelem egyik legfontosabb porondja lett.

3. A maga módján alkalmazkodva a termelés társadalmasodásának a termelőerők igen gyors fejlődése alapján végbement hallatlan fokozódásához a magánmonopolista kapitalizmus a fejlett tőkésországokban állami monopolkapitalizmussá alakult át.

Ezeket a legfőbb és sok más, szintén el nem hanyagolható változást állandóan szem előtt tartva vizsgálhatjuk csak meg a siker reményében, hogy *mennyiben és hogyan érvényesülnek az imperializmus Lenin által kifejtett sajátosságai, törvényszerűségei a mai világban.* Ezzel kívánunk a következőkben egy fontos problémakör vonatkozásában foglalkozni.

Tőkekivitel és tőkefelesleg

A tőkekivitel lenini ismérvéhez kapcsolódó problémákkal két okból is érdemes alaposabban foglalkoznunk. Indokolja ezt mindenekelőtt, hogy a tőkekivitel *jelentőségében, formáiban, okaiban és következményében mélyreható változások mentek végbe* az elmúlt évtizedekben. Másrészt a tőkekivitel szerepe az imperializmusban általában, a mai kapitalizmusban különösen sokat tárgyalt, vitatott kérdés. Ezért érdemes vitába szállni mind egyes revizionisták, mindpedig egyes marxisták némely, részben Lenin félreértésén, részben a mai valóság tényeinek figyelembe nem vételén alapuló nézetével.

Az angol Labour párt egyik kiemelkedő ideológusa, a néhány éve elhunyt Strachey „A birodalom vége"[4] című utolsó könyvében úgy próbálja kimutatni Lenin imperializmus-elméletének teljes elavulását, hogy mértéktelenül túlbecsüli a tőkefelesleg következtében szükségessé vált tőkekivitel jelentőségéről mondottakat a lenini imperializmus-elmélet *egészét* illetően, s az e vonatkozásban végbement változásokból kiindulva, amelyek túlhaladottakká teszik Lenin *egyes* megállapításait, egész imperializmus-elméletét véli megdönteni.

Lássuk közelebbről Strachey érvelését, gondolatmenetét. Szerinte „Lenin azt tartotta, hogy a késői kapitalista társadalmaknak lényegében azért kellett imperialistává válniuk, mert belső természetüknél fogva képtelenek termékeiket odahaza hasznothajtóan értékesíteni. Más szavakkal, Lenin imperializmus-elmélete erős gyökerekkel kapcsolódik Marxnak a tőkés fejlődés kikerülhetetlen menetéről alkotott elképzeléséhez, amelynek az e társadalmak népességének

[4] John Strachey: The End of Empire, Gollancz, London, 1959.

állandóan fokozódó nyomoráról szóló elmélet bizonyos szempontból központi vonása."[5] Továbbá, Strachey interpretálásában Lenin szerint az egyenlőtlen fejlődés és az oligopóliumok növekedése következtében „nem lesz többé tér a rendszer belföldi terjeszkedésére, mert a profit utáni hajszában elszegényítve a nép tömegeit, elvágja az elhelyezési lehetőséget saját végtermékei elől".

Ebből az okból hitte Lenin, hogy az utolsó szakaszában levő kapitalizmus óriási konszernjei terjeszkedésének lényegében kifelé kell irányulnia. *„Imperialista* (kiemelés az eredetiben — M. F.) terjeszkedésnek kell lennie, a világ az ideig fejletlen részein, hogy ott új talajon megismételjék a magánprofit érdekében végbemenő tőkés felhalmozás egész folyamatát."[6] És végül: „A legcsekélyebb kétség sincs a tekintetben, hogy Lenin a bérből élők és farmerek életszínvonala csökkenésének elkerülhetetlenségét a magasan fejlett tőkés társadalomban tekintette annak a dolognak, amely az egész imperialista folyamatot elkerülhetetlenné tette."[7] Mire alapozza Strachey állítását? Főképp Lenin „Imperializmusának" IV., a tőkekivitelről szóló fejezetének következő (általa is idézett) passzusára. „Magától értetődik, hogy ha a kapitalizmus képes volna fejleszteni a mezőgazdaságot, amely jelenleg mindenütt szörnyen el van maradva az ipartól, ha képes volna emelni a lakosság tömegeinek életszínvonalát, amelyek a technika szédületes fejlődése ellenére mindenütt éhséggel küszködnek és nyomorognak, akkor szó sem lehetne tőkefölöslegről. A kapitalizmus kispolgári bírálói lépten-nyomon élnek ezzel az »érvvel«. De akkor a kapitalizmus nem lenne kapitalizmus, hiszen a fejlődés egyenlőtlensége éppúgy, mint a tömegek éhezéshez közeljáró életszínvonala ennek a termelési módnak alapvető elkerülhetetlen feltétele és előfeltétele. Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, nem arra fordítják a tőkefölösleget, hogy az illető országban felemeljék a tömegek életszínvonalát, hiszen ez a tőkések profitjának csökkenését vonná maga után, hanem arra, hogy a tőkének külföldre, az elmaradott országokba való kivitele útján növeljék a profitot. Ezekben az elmaradott országokban a profit rendszerint magas, mert kevés a tőke, a föld ára viszonylag nem magas, a munkabér alacsony, a nyersanyagok olcsók. A tőkekivitel lehetőségét az teremti meg, hogy több elmaradott ország már be van vonva a világkapitalizmus forgalmába, hogy a vasúti fővonalakat már megépítették vagy megkezdték építésüket, hogy az ipar fejlődésének elemi feltételei biztosítva vannak stb. A tőkekivitel szükségességét az idézi elő, hogy néhány országban a kapitalizmus »túlérett« és a tőkének (minthogy a mezőgazdaság fejletlen és a tömegek nyomorognak) nincs elég működési tere »hasznothajtó« befektetésre."[8]

Mindebből Strachey következtetése az, hogy mivel Lenin nézetével ellentétben a munkások és farmerek életszínvonala jelentősen emelkedett, nincs többé tőkefelesleg, nem szükséges feltétlenül a tőkekivitel, és az annak céljait, biztosítását szolgáló imperialista terjeszkedés — feleslegessé válik, az imperializmus megszűnik, aminek legjobb bizonyítéka a Brit Birodalom felszámolása a II. világháború óta eltelt évtizedekben.

Vegyük szemügyre mindenekelőtt azt a kérdést, indokolt-e olyan központi, mondhatni döntő helyet tulajdonítani a tőkekivitelnek, illetve az annak alapját képező tőkefeleslegnek Lenin imperializmus-elméletében, mint ahogyan azt Strachey teszi. Aligha. Lenin ugyan kétségtelenül az imperializmus *igen fontos sajátosságának* tartotta a tőkekivitelt. Erről tanúskodnak Lenin imperializmussal foglalkozó főbb műveinek közismert, s ezért itt nem idézett megállapításai. Sőt, Lenin egy helyütt azt is megállapította — az árukivitel és tőkekivitel szerepét az imperializmus élősdisége szempontjából összehasonlítva —, hogy: „Bármilyen nagy is ez az összeg (ti. az angol külkereskedelemből eredő 18 millió font sterlingre becsült profit — M. F.) nem magyarázhatja meg Nagy-Britannia

[5] Említett mű, 104. l.
[6] I. m. 105. l.
[7] I. m. 110. l.
[8] Lenin Művei, 22. kötet. 249–250. l.

agresszív imperializmusát. Ezt az a 90—100 millió font sterlingnyi összeg magyarázza meg, amennyit a „befektetett" tőkéből származó jövedelem, a járadékosok rétegének jövedelme képvisel."[9] Bármilyen fontos is azonban a tőkekivitel, s a belőle eredő élősdi jövedelem, maga is csupán a finánctőke minden vonalon monopóliumra és profitjának mindenfajta élősdi módon való növelésére irányuló törekvésének *egyik* megnyilvánulása. Erről tanúskodik, hogy Lenin arról írt, hogy a monopolkapitalizmus öt fő formában valósul meg, s a 4. pontban a következőket sorolja fel: „megkezdődött a világ (gazdasági) felosztása a nemzetközi kartellek között. Az ilyen nemzetközi kartellek száma, amelyek kezükben tartják és »barátságos megegyezés« alapján felosztják maguk között — amíg a háború *újra* fel nem osztotta — az *egész* világpiacot, már több mint *százra* rúg! A tőkekivitel, mint különösen jellegzetes jelenség a nem-monopolisztikus kapitalizmus árukivitelével szemben, szorosan összefügg a világ gazdasági, politikai és területi felosztásával."[10]

Érdemes ebben az összefüggésben felemlíteni, hogy az imperializmus kiemelkedő marxista kutatója, Buharin 1915-ben írott „Világgazdaság és imperializmus" című brosúrájában az imperialista hódítási törekvéseknek fontos momentumaként sorolja fel az akkor sok országban nagy szerepet játszó védővámokat. Ezt írja:

„Az a hatalmas gazdasági szerep, melyet ma a vámtételek játszanak, vonja maga után a »modern kapitalizmus« agresszív jellegű politikáját, mert a vámtételek következtében a monopolszervezetek ma extraprofitra tesznek szert, melyet mint kiviteli prémiumot használnak fel a piacért folyó harcban (dömping). Ez az extraprofit általában véve kétféle módon növekedhetik: 1. sokkal intenzívebb *belső* fogyasztás útján *ugyanazon* állami terület mellett; 2. az állami terület *növekedése* útján. Ami azonban az első utat illeti, a belső piac terjedelme az a kő, amelyben meg lehet botlani, az ember ugyanis nem tudja elképzelni, hogy a nagyburzsoázia emelni kezdje a munkásosztály részesedését és ilyen módon próbálja magát üstökénél fogva kiemelni a sárból. Mint számító kufár, jobbnak tartja, hogy a másik utat, a gazdasági terület nagyobbításának útját válassza. Mennél nagyobb a gazdasági terület, annál nagyobb — egyébként egyenlő feltételek mellett — az extraprofit, annál könnyebb fizetni a kiviteli prémiumokat és alkalmazni a dömpinget, annál nagyobb a külföldi fogyasztás, annál nagyobb a profitráta. Tegyük fel, hogy a kivitt áruk aránya rendkívül nagy a belső fogyasztáshoz képest: akkor nem lehet a külföldi piacon »Schleuderpreis«-ből származó veszteséget a belső piacon monopolárakkal kompenzálni, akkor dömpingre gondolni sem lehet. Viszont »helyes« arány a belföldi és külföldi fogyasztás között lehetővé teszi, hogy a nyereség maximuma csikartassék ki. És ez csupán akkor lehetséges, ha a belső piac bizonyos terjedelmet ér el, amelyet — egyforma intenzív kereslet mellett — annak a területnek méretei határoznak meg, melyet a vám — és ami ezzel egyet jelent — az állami határok zárnak be. Ha korábban, a szabad verseny idejében elegendő volt az árukat az idegen piacokra egyszerűen elszállítani és ez a gazdasági foglalás kielégíthette a kiviteli országok tőkéseit, úgy *a mi korunkban a finánctőke érdekei mindenekelőtt a saját állami terület növelését kívánják, vagyis hódító politikát, katonai erők közvetlen nyomását, »imperialista rablást« kívánnak.*"[11] (Kiemelések az eredetiben. — M. F.)

Amellett, hogy bizonyos mértékben új szempontokkal egészíti ki az imperialista terjeszkedés okait, ezt Buharin is kapcsolatba hozza — bár nem a tőkefelesleg-tőkekivitel összefüggésen keresztül — a belső fogyasztásnak *a munkásosztály helyzetéből* eredő korlátaival. Bár meg kell jegyezni, hogy itt Buharin — tévesen — egyenlőségjelet tesz belső fogyasztás és belső *piac* között, holott

[9] Lenin: I. m. 288. l.
[10] Lenin Művei, 23. kötet, 107—108. l.
[11] Buharin: Világgazdaság és imperializmus. Budapest. 1919. 59. l. Az érthetően kissé régies szöveget hozzáigazítottam a ma használatos terminológiához.

a piac bővítése végbemehet a fogyasztás növekedése nélkül vagy ennek sokkal lassúbb növekedése mellett is erőteljes beruházási tevékenység alapján.

Térjünk vissza éppen ezzel a problémával kapcsolatban Strachey Leninnel szembeni érveléséhez. Mindenekelőtt hadd mutassunk rá, hogy Lenin éppenséggel nem volt azon a nézeten, hogy a munkásosztály helyzetének állandóan roszszabbodnia kell. Ez közismert mindenki előtt, aki figyelemmel kísérte az utóbbi években a marxista közgazdászok között a munkásosztály helyzetének alakulása, különösen az úgynevezett abszolút elnyomorodás kérdése körül folyó széles körű vitákat. Kétségtelen, Lenin hajlott arra a nézetre, hogy a kapitalizmusban a mezőgazdaságnak mindig nagyon el kell maradnia az ipartól, és a munkásosztály életszínvonalának — egy csekély munkásarisztokráciáétól eltekintve — igen alacsonynak kell lennie, s ezt az „Imperializmusban" a fentebb idézett éles formában fogalmazta meg. Ezzel függ össze — ezt az elmúlt évtizedekben végbement fejlődés és a mai tőkés gazdaság tényeinek ismeretében állíthatjuk —, hogy két, *a jövőre vonatkozó* megítélése tévesnek bizonyult. Nevezetesen: egyrészt a munkásosztály és parasztság (a mezőgazdaság) helyzetének alakulására vonatkozó megállapítása, mivel a kapitalizmussal összeférhetetlennek tartotta a mezőgazdaság nagyobb mértékű fejlesztését és a munkásosztály helyzetének jelentős megjavulását; másrészt az a következtetése, hogy e két változás bekövetkezése megszüntetné a tőkefelesleget, illetve annak állandó újrakeletkezését.

Már itt előrebocsátom, hogy a két tévedés közömbösíti egymás hatását. Legyen szabad megjegyezni, hogy ezt a megállapításomat nem valamiféle „lenini csalhatatlanság" bizonyítását szolgáló dogmatikus törekvés sugallja, hanem az objektív fejlődés dialektikus bonyolultságán alapszik, mint azt a következőkben igyekszem kimutatni.

Nos, el kell ismerni: a mai kapitalizmus — legalábbis éppen a fejlett, a ma is imperialista sajátosságokat mutató országokban — már nem olyan termelési mód, amelynek „a tömegek éhezéshez közeljáró életszínvonala . . . elkerülhetetlen feltétele". Ez — utalok az előbb említett vitákban ismertetett sok adatra — úgy érzem, nem szorul bizonyításra. Az elmúlt évtizedekben valóban emelkedett a tömegek életszínvonala és jelentősen fejlődött éppen a fejlett országokban a mezőgazdaság.[12] A kapitalizmus azonban ennek ellenére mégis kapitalizmus maradt, annak ítélné kétséget kizáróan maga Lenin is. De vajon megszűnt-e ennek következtében a magasan fejlett kapitalizmusnak az a tendenciája, hogy állandóan viszonylagos tőkefelesleget hoz létre? A tények azt mutatják, hogy korántsem.

Vegyük megint csak a legfejlettebb tőkésország, az Egyesült Államok példáját. Ez az ország csupán az 1946—1960-as években 116,6 milliárd dollár tőkefelesleget exportált, részben magán, részben állami eszközökből (utóbbi nagyobb részét kamatot vagy profitot nem hozó „segély", „adomány", tehát tőkefeleslegből, fel nem halmozott értéktöbbletből eredő, de külföldön már nem tőkeként működő formában).[13] A tőkekivitel és az „adományok" ténye *önmagában* persze nem bizonyítja a tőkefelesleg meglétét, hiszen a mai kapitalizmusban tőkét nem *csak* akkor exportálnak, „segélyeket" nem *csak* akkor nyújtanak, ha van tőkefelesleg. Ilyen irányban „húzóerőt" gyakorolnak politikai okok, a külföldi befektetések magas profitja stb. belföldi tőkehiány esetében is. De az összeg hatalmas volta azt mutatja, hogy itt a belföldi felesleg „lökőereje" is érvényesült. Ezt alátámasztja az a jelenség is, hogy *nem a tőkeexport és az állami „adomány" volt az amerikai tőkefeleslegek lecsapolásának egyetlen, sőt nem is legfőbb formája.* Ilyen funkciót részben betöltöttek és betöltenek a mértéktelenül felduzzasztott katonai, valamint sok más egyéb improduktív jellegű állami és nem állami ki-

[12] Az Egyesült Államokban például az utóbbi évtizedekben a munka termelékenysége a mezőgazdaságban gyorsabban nőtt, mint a feldolgozó iparban, s jelenleg az egy dolgozóra vagy az egységnyi termékkibocsátásra jutó állótőke ebben az ágazatban több, mint a kitermelő és a feldolgozó iparban.

[13] Simai Mihály: Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó. 1962. 64. l.

adások is. Egyedül a katonai kiadások az 1947—1965-ös időszakban 743 milliárd (!) dollárt tettek ki. Tehát a tőkefelesleg — mondhatni — bővített újratermelése a világon a legmagasabb életszínvonallal és a legfejlettebb mezőgazdasággal bíró tőkésországban tovább folytatódik. S ha az amerikai fináncoligarchiának az adott gazdasági alapból szükségszerűen létrejövő imperialista törekvései nem valósulnak meg olyan *mértékben* és *formában*, mint például Angliáé a birodalom kialakításának évtizedeiben, ez nem az adott ország imperialista jellegének eltűnésére vagy megváltoztatására vezethető vissza, hanem a hatalmasan megerősödött szocialista és a nemzeti felszabadító, imperialistaellenes erők érvényesülésére, ami határozott korlátokat szab e törekvéseknek. Kisebb fokban, az egyes történelmi sajátosságokból adódó különbségekkel, lényegében ugyanez érvényes a többi magasan fejlett monopoltőkés ország imperialista jellegére és törekvéseire is.

Végső soron tehát némely kérdésre vonatkozó megállapításainak be nem igazolódása ellenére Leninnek lett igaza Strachey-vel szemben, mert *az imperializmus gazdasági lényegét, a monopóliumok szerepét komplexen feltáró* tételei ma is érvényesek. Mellesleg: Strachey érvelésében szemfényvesztő módjára jár el, amikor „elhiszi" — hogy „megcáfolhassa" — Leninnek azt, amiben őt a történelmi fejlődés nem igazolta, de ugyanakkor „megfeledkezik" arról a csekélységről, hogy Keynes óta a modern burzsoá közgazdaságtan központi problémája éppen annak vizsgálata, hogy miként biztosítható beruházási lehetőség a modern kapitalizmusra annyira jellemző tőkefelesleg számára.

A tőkekivitel szerepének *túlbecsülése* azonban érdekes módon a Stracheyvel ideológiailag és politikailag homlokegyenest szembenálló oldalon is megtalálható.

Példa erre a modern kapitalizmus kérdéseivel foglalkozó hazai közgazdasági irodalomból a következő megállapítás: „A mai kapitalizmus fő tendenciáját szem előtt tartva az integráció külkereskedelmi kihatásai csupán másodlagos és alárendelt jelentőségűek. Az imperializmus világgazdasági rendszerében az árukivitel a tőkekivitelnek *van alárendelve* (Kiemelés tőlem. — M. F.), hangsúlyozza Lenin".[14] Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy Lenin sohasem mondott ilyesmit. „Imperializmusában" hangsúlyozta, hogy „a szabadverseny korlátlan uralmán alapuló régi kapitalizmust az *áru*kivitel jellemezte. A legújabb kapitalizmust, amely a monopóliumok uralmán épül fel, a *tőke*kivitel jellemzi." (Kiemelések az eredetiben. — M. F.)[15] Ugyanakkor megállapítja ugyanebben a fejezetben: „A tőkekivitel az áruexport fokozásának eszközévé válik."[16] Ebből az összefüggésből logikusan következik, hogy a cél (ti. az árukivitel fokozása) nem lehet egyszerűen alárendelve az eszköznek (ti. a tőkekivitelnek). Hogy Lenin az imperializmusra a tőkekivitelt tartja *jellemzőnek*, az abból következik egyrészt — amiről korábban már szóltunk —, hogy a külföldön befektetett tőkékből eredő jövedelem az akkor legimperialistább ország: Anglia esetében jóval felülmúlta a külkereskedelemből eredő bevételt, másrészt mivel a tőkekivitel a fináncoligarchia monopolizálásra való általános törekvésének fontos részterülete. Hogy Lenin nem tulajdonított a tőkekivitelnek a monopólium egyéb megnyilvánulásai között valamilyen *központi*, kiemelkedő szerepet, az kitűnik abból is, hogyan *jellemezte az akkor legújabb kapitalista fejlődést* olyan döntő fontosságú dokumentumban, mint a pártprogram, amelynek precíz, tudományosan pontos megfogalmazására Lenin közismerten különös gondot fordított. A Bolsevik Párt 1919-ben íródott programtervezetében ezt olvashatjuk: „A tőke koncentrációjának és centralizációjának folyamata megszüntette a szabadversenyt és a XX. század elején az egész gazdasági életben döntő jelentőséget nyert hatalmas tőkés monopolista szövetségek — szindikátusok, kartellek, trösztök — létrehozására,

[14] Göncöl György: A nyugat-európai integráció és a nemzetközi monopóliumok. Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz. 1057. l.
[15] Lenin Művei 22. kötet. 248. l.
[16] I. m. 252. l.

a banktőkének a rendkívül nagymértékben összpontosult ipari tőkével való egybeolvadására, az idegen országokba irányuló fokozott tőkekivitelre és arra vezetett, hogy megkezdődött a világ gazdasági felosztása, amely területileg már fel van osztva a leggazdagabb országok, a tőkés hatalmak egyre nagyobb és nagyobb csoportjait felölelő trösztök között."[17] Ennyi, s nem több.

Göncöl György megállapítása tehát nem támasztható alá Lenin tekintélyével, s emellett ellentétben áll a mai tőkés valóság tényeivel is, amelyek arról tanúskodnak, hogy egyrészt fokozottan igaz Lenin megállapítása arról, hogy a tőkekivitel mindinkább az árukivitel növelésének eszközévé válik, másrészt a tőkekivitel *általános jelentősége* a mai kapitalizmusban *kisebb és más,* mint 50—60, sőt mint 10—15 évvel ezelőtt. Jelenleg a vezető tőkésország, az Egyesült Államok a legnagyobb tőkeexportőr is. Ahhoz azonban, hogy a tőkeexport jelentősége az Egyesült Államok számára ugyanakkora legyen (a nemzeti jövedelemhez viszonyított arányán mérve), mint Anglia számára volt a XX. század elején, jelenleg az amerikai tőkekivitelnek kb. évi 35 milliárd dollárt kellene elérnie. Ezzel szemben az amerikai magántőke-kivitel az 1946—64-es évek átlagában nem egészen 4,5 milliárdot tett ki (ebből a hosszú lejáratú 3,2 milliárd).[18] Tehát ma a tőkekivitel jelentősége ebben a vonatkozásban az Egyesült Államok számára egynyolcada-egytizede annak, ami annak idején Anglia számára volt.

De mi a helyzet a külföldön befektetett tőkéből eredő profitot illetően? Láttuk korábban, hogy a Lenin által is idézett adatok szerint a századfordulón Angliának ötször annyi bevétele volt külföldi befektetéseiből, mint külkereskedelméből. Ami ugyancsak az Egyesült Államokat illeti, a második világháborút követő években tendencia volt arra, hogy a tőkebefektetésekből eredő jövedelme mindinkább felülmúlja a külkereskedelmi profit összegét. Arányuk az 1946. évi 1,5-ről 1953-ra 2,2-re emelkedett.[19] Az utóbbi években ez az arány valamelyest csökkent: az 1960—64. ötéves időszakra vonatkozóan 2,1, 1964-ben pedig 1,8.[20] S hadd tegyük mindjárt hozzá, az Egyesült Államok monopóliumainak a külföldi befektetésekből származó és hazautalt, abszolúte kétségtelenül nagy összegű, 1964-ben kereken 4 milliárdot kitevő profitja az ország az évi végtermékének mindössze 0,66, a részvénytársaságok belföldi profitjának pedig 7,5 százaléka volt. Ezek az adatok is a tőkekivitel és az abból eredő jövedelem jelentőségének csökkenését mutatják.

A tőkekivitel szerepét szemléltető *gazdasági arányokkal,* statisztikai adatokkal való érvelés azonban nem mindenki számára meggyőző. Háy László „A világkapitalizmus válsága" című könyvében[21] külön fejezetet szentel a tőkekivitel, a fizetési mérleg és a nemzetközi fizetési rendszer válsága kérdéseinek, amelyben — egyebek között — válaszolni kíván arra a fontos kérdésre is, hogy „csökkent-e a tőkekivitel szerepe az imperializmus jelenlegi szakaszában".[22] Miután számos adatot ismertet, amelyek kétséget kizáróan mutatják, hogy a fő tőkeexportáló országokban csökkent a tőkekivitel aránya mind a belföldi tőkebefektetésekhez, mind pedig a nemzeti termékhez viszonyítva, a következő megállapítást teszi: „ezt a kérdést nem lehet statisztikai alapon, vagyis annak alapján megválaszolni, hogy a legtöbb imperialista ország nemzeti jövedelme gyorsabban növekedett, mint tőkeexportjuk, és hogy Anglia az első világháború előtt nemzeti jövedelmének jóval nagyobb részét exportálta, mint most. *Elsősorban politikai kérdésről van szó."*[23] (Kiemelés tőlem. — M. F.)

Háy László módszerében, amely egy *gazdasági jelenség* fontosságának megítélését *elsősorban politikai* kérdésnek minősíti, nézetem szerint egy következet-

[17] Lenin: Az OK(b)P programjának tervezete — Művei, 29. kötet, 113. l. Szikra.
[18] Survey of Current Business, 1965. június, 12. l. adatai alapján.
[19] Molnár Ferenc: Az Egyesült Államok tőkekivitelének néhány sajátossága a kapitalizmus általános válságának második szakaszán. Közgazdasági Szemle. 1955. 11. sz. 1336. l.
[20] Survey of Current Business, 1965. június, 12. l. adatai alapján.
[21] Kossuth Könyvkiadó. 1966.
[22] I. m. 109. l.
[23] Uo.

lenség van, hiszen a választ egy *minőségileg más területen* kívánja megadni, mint ahol maga a szóban forgó kérdés felmerült, hiszen a tőkekivitel az imperializmus *gazdasági* ismérveinek egyike. Ez a politikai gazdaságtan „politikai" jelzőjének túlságosan kitágított értelmezése. Másrészt ez a módszer eltér attól, amelyet Lenin az imperializmus elemzésében olyan eredményesen alkalmazott. Bevezetőben már idéztük, hogy Lenin a burzsoá *statisztika* adatai alapján kívánta megmutatni a tőkés világ akkori képét. „Imperializmusában" a felvetett kérdések „statisztikai alapon" vannak eldöntve és bizonyítva.

Továbbá: a vagyis szócskával Háy László egyenlőségjelet tesz a „statisztikai alap" és *egyes* statisztikai mutatók közé. Az általa ismertetett (és ellene tanúskodó) mutatók közül azonban nem említi a talán legfontosabbat — ti. a tőkekivitel profitabilitásának, a profitszerzésben *ma* betöltött szerepének mutatóját. Pedig — mint fentebb láttuk — Lenin éppen ezen az alapon hangsúlyozta a tőkekivitel rendkívüli fontosságát, és azt is láttuk, hogy a tőkekivitel jelentősége ma ebből a szempontból igen kicsi; s lehet-e a profittal és a profitért élő-haló gazdasági rendben valamely jelenség fontosságát találóbban jellemezni, mint éppen a profitszerzésben betöltött szerepével? Tehát valamennyi gazdasági mutató a tőkekivitel fontosságának csökkenését mutatja.

Persze teljesen indokolt volna a kérdést így feltenni: Nézzük meg a tőkekivitelnek mind gazdasági, mind pedig politikai szerepét, fontosságát. A kérdés első felére már válaszoltunk. De talán igaza van Háy Lászlónak abban, hogy politikailag nőtt a tőkekivitel fontossága? Mivel támasztja alá ezt az állítását? A következőkkel: „Gondoljunk csak néhány politikai problémára: a tőkekivitel a monopóliumok nagyarányú nemzetközi összefonódásának eszköze és a neokolonializmus egyik fegyvere. A monopóliumok külföldi tőkebefektetései — amelyekkel a tőkés világ az uránium vagy a rendkívüli mértékben megnövekedett ásványolaj termelését kezükben tartják — világhatalmi kérdés. Az első világháború előtt bármilyen nagy is volt a tőkeexport szerepe, ilyen jellegű és ekkora horderejű nem volt."[24] A monopóliumok nemzetközi összefonódása azonban elsődlegesen nem politikai, hanem gazdasági jelenség; persze vannak politikai következményei, de ez már így volt 50 évvel ezelőtt is. A nyersanyag-források megkaparintása ugyancsak politikai következményekkel járó, régóta ismert gazdasági jelenség. Ezek azonban a tőkekivitel politikai jelentőségének, fontosságának *megnövekedését* nem bizonyítják. Az a tény viszont, hogy ma a tőkekivitel a neokolonializmusnak, vagyis a korábbi gyarmatokon még meglevő imperialista politikai és gazdasági pozíciókért a volt anyaországok által folytatott utóvédharcnak, némely volt gyarmati ország politikailag „járószalagon" tartásának a korábbi katonai módszerek helyébe lépő kétségtelenül fontos eszköze, míg „virágkorában" hatalmas gyarmatbirodalmak megalkotásának és megszilárdításának fegyvere volt, arra mutat, hogy politikai jelentősége csökkent. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha meggondoljuk, hogy a tőkekivitel a függetlenné vált és nem egy ízben a szocialista országok által támogatott volt gyarmati országokkal szemben sokkal kevésbé hatékony eszköze a politikai zsarolásnak és megfélemlítésnek, mint amennyire korábban a kiszolgáltatott gyarmatok esetében volt. Persze gazdaság és politika koránt sincs egymástól kínai fallal elválasztva. Sőt: — Lenin szavaival — a politika a gazdaság koncentrált kifejezése. Ha azonban a gazdaság tényei, adatai egy bizonyos irányba mutatnak, akkor ez az irány a „politikává koncentrálás" folyamatában sem fordulhat az ellenkezőjére.

Mindezek alapján Háy László végkövetkeztetése: „. . . a tőkeexport jelentősége jelenleg nagyobb, mint bármikor ezelőtt" — nem tekinthető bizonyítottnak. Úgy gondolom egyébként, annak a kérdésnek az eldöntése, vajon a tőkekivitel politikai jelentősége, fontossága nőtt vagy csökkent-e az elmúlt évtizedekben, nem sokkal visz közelebb a mai kapitalizmus új vonásainak megismeréséhez.

[24] I. m. 109. l.

Annál is kevésbé, hiszen nemigen rendelkezünk olyan általánosan elfogadott, mennyiségileg is jelző mércével, amelynek alapján e kérdésre egyértelműen válaszolhatnánk. Fontosabb szerintem az, hogy mennyire *hatékony eszköze* napjainkban a tőkekivitel az *imperialista célok megvalósításának*. Erre a kérdésre pedig mind a gazdaságstatisztika adatai, mind pedig az elmúlt másfél évtized történelmi fejlődése alapján azt válaszolhatjuk, hogy sokkal kevésbé hatékony, mint korábban volt. Nemegyszer még az is előfordul, hogy az imperialista kormányok vagy nagy monopóliumok céljaival homlokegyenest ellenkező eredményhez vezet.

Felvetődik a kérdés: miért igyekszik némely marxista közgazdász a tárgyalt kérdésben — s persze a mai kapitalizmus politikai gazdaságtanának jó néhány más fontos kérdésében is — mindenáron azt kimutatni, hogy a tőkés gazdaságban ma is minden úgy, sőt „úgyabbul" van, mint Lenin idejében, félévszázaddal ezelőtt? Nézetem szerint emögött az — a dogmatizmus korszakából fennmaradt és teljesen indokolatlan — érzés húzódik meg, hogy a marxizmus klasszikusai egy vagy egynéhány fontos tételének, megállapításának módosítása vagy éppen elejtése esetén összedől az az „épület", amelyet — tévesen — a marxizmussal azonosítanak. Ez talán nem egyéb mint önbizalomhiány, önmagunk s a valóban marxista tudomány adta lehetőségek alábecsülése. Az utóbbit éppen az jellemzi, hogy rugalmasan képes feldolgozni az új jelenségeket és magába olvasztani az azok megismerése által feltárt új törvényszerűségeket.

Figyelembe kell venni a tőkekivitel következő fontos új vonásait is. Míg a század elején a tőkekivitel *főképp az anyaországokból saját gyarmataikra irányult* mint a nyersanyagforrások monopolista birtoklásának és élősdi extraprofitok szerzésének eszköze, ma a helyzet egészen más. Az utóbbi évtizedekben a legnagyobb tőkeexportőr, az Egyesült Államok, tőkekivitelének súlypontja az elmaradott, korábban gyarmati országok felől mindinkább a fejlett tőkésországok felé tolódott el, mint azt a következő számadatok tanúsítják: 1950-ben az amerikai közvetlen külföldi magántőke-befektetések állományából (amely 11,8 milliárd dollárt tett ki) 47,5 százalék jutott a fejlett tőkésországokra (Kanadára, Európára, Óceániára és Japánra), 52,5 százalék pedig az elmaradott országokra. Ez az arány 1963-ra a 40,6 milliárdos összegen belül 62, illetve 38 százalékra változott. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az ilyen típusú befektetések növekményéből a fenti időszakban nem kevesebb, mint 68 százalék jutott a fejlett országokra. Különösen feltűnő az európai tőkésországokban levő amerikai közvetlen magánbefektetések állományának növekedése az 1950. évi 1,73 milliárdról (az összesnek 14,6 százaléka) 1963-ra 10,4 milliárdra (25,6 százalék), ami a 8,62 milliárd egész időszakbeli növekménynek kereken 30 százaléka.[25]

Ez a tőkekivitel jellegéről és szerepéről évtizedek előtt kialakult képet minőségileg módosító folyamat a következő főbb tényezőkre vezethető vissza: A gyarmati rendszer széthullása következtében függetlenségre szert tett országokat az amerikai magántőke mind kevésbé tekintheti gyümölcsöző, kockázatmentes befektetései területének; a nemzetközi tőkés munkamegosztás súlypontja az elmúlt évtizedekben általában a fejlett és a fejletlen tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatokról mindinkább a fejlett országok egymás közti kapcsolatai felé tolódott el. Ebben az irányban hatott az is, hogy ma a fejlett tőkésországokban a termelés anyagigényességének általánosan mutatkozó csökkenése és a műanyagok térhódítása következtében nem észlelhető az a nyersanyagéhség, nyersanyaghiány, amely az első világháborút megelőző időszakban a tőkekivitel fontos ösztönző motívuma volt. A fejletlen országok feldolgozó iparába pedig a nagy monopóliumok sokkal kevésbé szívesen invesztálnak. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy némely esetben éppen a fejletlenség maga szab gátat egyes országok tőke-befogadóképességének.

Így ez az eltolódás azután tükröződik nemcsak az áru-, hanem a tőkemoz-

[25] Survey of Current Business, 1964. augusztus, 10. l. adatai alapján.

gásokban is. Az utóbbival szorosan összefügg a tőkekivitel árukivitelt előmozdító, illetve részben ezt *pótló* szerepének fokozódása. Az amerikai tőke ugyanis közvetlen befektetéseivel igyekszik „felülről átkaroló" hadmozdulattal behatolni az európai vámfalak mögé, hogy ott termelt (sokszor amerikai alkatrészekből összeszerelt) áruival vehesse fel a versenyt a siker nagyobb reményében a hazai termelőkkel. Persze ilyenkor sem az „európai piac monopolizálására irányuló amerikai törekvésekről"[26] van szó, amit mind az amerikai tőkének a nyugat-európai össztőkében, mindpedig termékeinek a piacon elfoglalt hányada objektíve kizár, hanem sokkal inkább arról — s ennyiben jelentős sikereket is ért el —, hogy az európai monopóliumok kiváltságos helyzetét a termelésben és eladásban némely területen (például autóipar) megdöntse, vagy legalábbis mérsékelje.

A tőkekivitelnek az elmaradott országok kizsákmányolásában betöltött szerepe *viszonylag* csökkent annak következtében is, hogy elég fontos szerephez jutott e téren egy olyan tényező, amelynek szerepéről Lenin idejében statisztikai adatok híján egyáltalán nem lehetett képet alkotni, s ez az egyenlőtlen cseréből, a cserearányoknak az elmaradott országok számára hosszú távon mind kedvezőtlenebb alakulásából a fejlett cserepartnerek számára realizálható nyereség, nemzeti jövedelem átszivattyúzás. A rendelkezésre álló számítások szerint ez évente 0,5—1,0 milliárd dolláros összeget tesz ki.

A tőkekivitelről szólva végül is egy olyan aspektusra szeretnék rámutatni, amely teljesen új. Nevezetesen arra, hogy ez a kivitel is a szocialista és a kapitalista rendszer közötti verseny fontos porondjává vált. Az elmaradottságuk felszámolásáért küzdő országok számára ugyanis a tőkehiány enyhítéséhez nyújtott külső eszközök igen fontosak, s ezért ezekben az országokban nem utolsósorban a nekik nyújtott támogatás mennyiségén, formáján, árán és hatékonyságán is lemérik a két rendszer előnyeit. Ez és persze más tényezők is, amelyekkel most nem kívánok foglalkozni, abban az irányban hatnak, hogy a tőkekivitelen belül nagy súlyra tett szert mindenféle állami eszközökből nyújtott kölcsön és „segély", amely részben különböző nemzetközi tőkés pénzügyi intézményeken át jut el a fejletlen országokhoz. Ez utóbbi egyébként *a tőkefelesleg lecsapolásának egy új,* korábban nem létezett *formáját* testesíti meg, sok olyan problémát vetve fel, amelyeknek vizsgálata messze túlhaladja e tanulmány kereteit.

A világ területi felosztása és a gyarmatok kérdése

Minthogy az imperializmus gyarmati *rendszere* az elmúlt évtizedben a szocialista és a nemzeti felszabadító erők sikeres harcának eredményeképpen *megsemmisült,* a világ valamennyire is komoly méretű újrafelosztására nincs többé mód. Az imperializmus ötödik lenini ismertetőjele tehát nem létezik többé. A gyarmati rendszernek napjainkban már csak jelentéktelen töredékei vannak meg, s a még meglévő gyarmatok függetlenségének kivívását is az eddig ügyesebbnek vagy a történelmi körülmények folytán szerencsésebbnek bizonyult gyarmattartó országok (pl. Portugália) már csak történelmileg nagyon rövid ideig késleltethetik. A szocialista országok csoportjának az imperialista rendszerből történt kiszakadása mellett ez a legnagyobb, s némely imperialista ország (Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia) esetében a közvetlenebb és nagyobb erővel sújtó változás a második világháború óta eltelt időszakban. E nagy horderejű változások eredményeképpen a kapitalizmus általában, az imperializmus különösen visszavonulóban van — mert mindjobban visszaszorítják — Földünk mintegy másfél milliárd lakosú hatalmas, gazdasági erőforrásai alapján óriási potenciális lehetőségekkel rendelkező területén.

Az újonnan függetlenségre szert tett, illetve függetlenségüket visszanyert

[26] Lásd Gönczöl György id. cikkét. Közgazdasági Szemle. 1965. 9. sz. 1051. l.

országoknak a világban elfoglalt helyét illetően az SZKP programja megállapítja: „A fiatal, független államok nem tartoznak sem az imperialista államok, sem a szocialista államok rendszerébe. Túlnyomó többségük azonban még nem szakadt ki a kapitalista világból, jóllehet különleges helyet foglal el benne. Ez még mindig kapitalista monopóliumok által kizsákmányolt része a világnak."[27]

Hozzátehetjük, hogy a fentiek igen különböző mértékben érvényesek a különböző volt gyarmati országokra, amelyek ebben a vonatkozásban is — mint a gazdasági, politikai, általában a társadalmi élet minden területén — rendkívül tarka képet mutatnak. Ahhoz az igen fontos megállapításhoz, hogy ezek az országok nem tartoznak az imperialista államok rendszerébe, hozzátehetjük a következőket. Mindenekelőtt nem mondhatjuk azt, hogy a kapitalizmus „olyan világrendszer... amelyben maroknyi »előrehaladott« ország gyarmati elnyomásban tartja és pénzügyileg fojtogatja a föld lakosságának óriási többségét".[28] A gyarmati elnyomás *lényegében* megszűnt. Ami a pénzügyi fojtogatást illeti, erről persze korántsem mondhatjuk el ugyanazt, de szorításának ereje, lehetősége csökkent az erőviszonyok megváltozása következtében, és bármilyen ügyesen is változtatja a neokolonialista keretekben formáit, módszereit, az elmaradott országoknak gazdasági függetlenségükért a szocialista országok támogatásával folyó harcának eredményeképpen, ezt is előbb-utóbb fel fogják számolni.

Továbbá, az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása, megszűnése azt is jelenti, hogy ma már nem létezik egy olyan *egységesen imperialista* világgazdasági rendszer, amely magában foglalja mind a gyarmatokat, mind a kizsákmányoló „anyaországokat" (a köztük fennálló mindenfajta gazdasági kapcsolat összességét). Elsősorban az utóbbi évtizedben végbement fejlődés eredményeképpen a fenti értelemben vett imperialista rendszer ma már csupán a volt „anyaországokra", egy-két megmaradt gyarmatukra, s néhány politikailag független, de valójában valamelyik imperialista nagyhatalomnak teljesen alávetett országra (pl. közép-amerikai „banánköztársaságok") korlátozódik. Ez az imperialista rendszer azonban nemcsak mennyiségileg szűkült le, hanem minőségileg is különbözik attól, amit Lenin imperialista rendszeren értett.

Ez utóbbinak ugyanis szerves, mondhatni elengedhetetlen elemét, bizonyos értelemben bázisát képezték a gyarmatok, a gyarmatosítás, a tőkés kizsákmányolás szférájának kiterjesztése. Éppen ezért merül fel a kérdés, vajon helyes-e, indokolt-e az országok említett csoportját továbbra is „imperialista rendszer"-nek tekinteni. Ti. ahol imperialista, ott már nem rendszer, ahol pedig rendszer, ott nem imperialista. Mit értek ezen? Azt, hogy ahol imperialista kapcsolatok vannak — elsősorban a gyarmatok, függő országok felé —, ott ezek mennyiségileg, *a fejlett monopoltőkés országok egésze* szempontjából már nem olyan jelentősek, hogy rendszernek lennének nevezhetők, míg ott, ahol egy valóban ezer gazdasági szállal egymással összefonódott, kiterjedt rendszert találunk, ti. a fejlett tőkésországok egymás közötti kapcsolataiban, ott e kapcsolatok jelentős részben nem imperialista jellegűek. Ez persze nem zárja ki — sőt, amíg az imperializmus gazdasági alapja, a monopóliumok uralma fennmarad, *feltételezi* — *egyes országok közti kapcsolatok esetenkénti imperialista jellegét* az erősebb félnek monopoltőkés gazdasága alapján szükségszerűen fellépő imperialista törekvéseinek sikeres megvalósítása esetén (ki tagadná pl. az Egyesült Államok és a független Venezuela kapcsolatának imperialista jellegét?). Ez a változás persze nem az imperializmus természetének valamilyen megváltozásából, „megjavulásából" ered, hanem az erőviszonyoknak az imperialista erők számára mind kedvezőtlenebb eltolódásából.

Ezek alapján, úgy gondolom, fontolóra kell vennünk, mennyire indokolt a marxista közgazdák körében ma is általánosan használt imperialista jelző jó néhány fejlett tőkésországot illetően. Indokolt-e minden további nélkül imperia-

[27] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1962. 748. l.
[28] Lenin Művei, 22. kötet. 197. l.

lista országnak minősíteni pl. Kanadát, Ausztráliát, Új-Zélandot, Dániát, Svájcot stb. vagy gyarmatai elvesztése után 20 évvel Hollandiát? Úgy vélem, aligha. Gondolom, nem segíti elő a fogalmak tisztázását, a mai kapitalista világ valóságos összefüggéseinek feltárását, ha például azt mondjuk: Svájc is imperialista ország, az Egyesült Államok is az. Az előbbi a mai viszonyok között nem az, nem lehet az, annak ellenére, hogy monopoltőkés ország, amely jelentős szerepet játszik a nemzetközi pénzügyekben stb. A valamilyen imperialista katonai tömbhöz való tartozás sem lehet e tekintetben irányadó, hiszen ilyen tömb tagjai például Pakisztán és Irán vagy Dánia is, de ezeket ennek ellenére senki sem tekinti imperialista országnak. Az említett kis, fejlett tőkésországok gazdaságában kétségtelenül a monopoltőke uralkodik, s ez az imperializmus objektív gazdasági alapja. De ez csak potenciális imperializmus, amelynek tényleges imperializmusként való érvényesülését külső körülmények ma gyakorlatilag nagyon megnehezítik, sőt mint láttuk, bizonyos vonatkozásokban kifejezetten lehetetlenné teszik. Az imperializmus alapja, létrehozója ma is a monopolkapitalizmus, de a monopolkapitalizmus *ma* nem vezethet *minden* esetben, *minden* országban imperializmushoz, ezért egyenlőségjel fejlett monopoltőkés ország és imperialista ország között gazdaságilag nem indokolt, politikailag pedig káros. Van tehát imperializmus, vannak imperialista országok, de nincs imperialista világrendszer.

Néhány szót a fiatal, független államoknak a tőkés világgazdaságban elfoglalt különleges helyét illetően. E hely különlegesként való megjelölését — úgy vélem — indokolják ezen országok gazdaságának mind külső, mind belső vonatkozásban megmutatkozó bizonyos sajátosságai. Ami a belsőket illeti, közismert, hogy egy sor elmaradott ország a szocializmusnak valamilyen formában való megvalósítását tűzte ki célul maga elé, és több-kevesebb következetességgel hozzá is fogott a termelési viszonyok ezzel összhangban állónak vélt átalakításához. Még azokban az országokban is, ahol kimondottan nem tűztek ki szocialista célt, fokozottan támaszkodnak a nem monopoltőkés államra mint a gazdasági fejlődés előmozdítójára, s ennek nyomán ezekben az országokban az államkapitalizmusnak a fejlett országok állami monopolkapitalizmusától elvileg eltérő típusa van kialakulóban.

Ami pedig külső kapcsolataikat illeti, kétségtelen, hogy ezek az országok még ma is a fejlett monopoltőkés országok, legtöbb esetben a volt anyaország, kizsákmányolásának tárgyát képezik, legtöbbjük azonban határozottan harcol ennek felszámolásáért vagy legalábbis csökkentéséért. Erre módjuk van egyrészt azért, mert kivívták a politikai függetlenséget, és ezen alapuló szuverenitásuk már eleve bizonyos korlátokat szab a volt gyarmattartók kizsákmányolási törekvéseinek, másrészt pedig — s ez külső kapcsolataiknak fontos s jelentőségében mindinkább növekvő vonása — kiépítik új típusú gazdasági kapcsolataikat a szocialista országokkal, ami — különösen abban a néhány országban, ahol e kapcsolatok már valóban jelentős szerepet játszanak — szintén kedvezőbb lehetőségeket teremt egy esetleg szocialista típusú fejlődés számára.

A gyarmatok kizsákmányolásából, a kihelyezett tőkékből eredő hatalmas extraprofitok az imperializmus élősdi jellegének fontos elemét képezték. A mai kapitalizmus jellegének, fejlődési tendenciáinak megítélésére törekedve szemügyre kell vennünk az élősdiség más vonásait is. Már Lenin rámutatott, hogy a kapitalizmuson belül az élősdiség bonyolult komplex folyamatok közepette érvényesül. Ez a bonyolultság, különböző ellentétes tendenciák egyidejű fennállása vagy időben egymással való váltakozása még inkább jellemző a mai kapitalizmusra, mint az 50 évvel ezelőttire. Ezért ha például abból indulnánk ki, hogy Lenin szerint „az imperialista élősdiség lényege" az, hogy „a járadékosok jövedelme a világ leginkább »kereskedő« országának külkereskedelméből befolyó jövedelemnek *ötszöröse!* (Kiemelés az eredetiben. — M. F.)",[29] akkor abból a tényből, hogy a külföldi befektetésekből eredő jövedelem jelentősége a vezető

[29] Lenin Művei. 22. kötet. 288. l.

tőkésországok számára ma sokkal kisebb, mint a század elején (s ez is nem annyira kölcsöntőkék kamata és járadéka, mint inkább működő tőke profitjának formájában jelenik meg), esetleg azt a következtetést vonhatnánk le, hogy az imperializmus élősdisége csökkent. Ez elhamarkodott, egyoldalú következtetés volna. Az élősdiség megtalálható a mai kapitalizmusban is, ha nincs is olyan patikamérlegünk, amelynek segítségével biztosan el lehetne dönteni, hogy több vagy kevesebb van-e belőle, mint az első világháború előtti évtizedben, és ha legfeltűnőbb, legfontosabb jelenségei ma nem is pontosan azokon a területeken észlelhetők, amelyeken annak idején Lenin kimutatta őket.

★

A mai kapitalizmus, imperializmus képe sok vonatkozásban *lényegesen megváltozott* az 50—60, de még a 20—30 évvel ezelőttihez képest is. Úgy gondolom, nemcsak az állami monopolkapitalizmusra, hanem az imperializmus valamennyi fontos forma- és módszerbeli változására érvényes a következő találó megállapítás: „A kapitalizmus kétségkívül aggkorát éli. Az állami monopolkapitalizmus az aggastyánkor szimptómája. De egyúttal az *öregedő szervezet alkalmazkodása* is az öregség élettani követelményeihez." (Kiemelés tőlem. — M. F.)[30]

Hadd tegyük ehhez hozzá: e feltétlenül helyes megállapítás objektív alapjának apologetikus célzatú felnagyításán alapszik a revizionizmusnak és mindenfajta reformizmusnak egyik legjellegzetesebb sajátossága, hogy ti. amikor elméleteket gyárt, a leggondosabban kidomborítja a kapitalizmus alkalmazkodóképességének összes elemeit, de nem látja meg ellentmondásait. A mai kapitalizmus kétségtelenül nagyfokú alkalmazkodóképessége helytelen abszolútizálásának eredményeképpen keletkeznek az olyan nézetek, amelyek szerint ez az alkalmazkodási folyamat a termelési viszonyok minőségi, forradalmi megváltoztatása nélkül lehetővé teszi a kapitalizmus „átnövését" a szocializmusba. Ezzel szemben a következetes marxista számára az egész tőkés fejlődés nem más, mint a kapitalizmus ellentmondásainak önmagát állandóan újratermelő folyamata, ami azonban nem jelenti feltétlenül ezeknek az ellentmondásoknak állandóan előrehaladó, fokozódó éleződését. A világgazdaság, amennyiben kapitalista világgazdaság, nem mentesíti ezt a gazdaságot az alkalmazkodni nem tudás immanens elemeitől, hanem állandóan újratermeli ezeket az elemeket. Ezek az ellentmondások hatékony és végleges megoldásukat csak egy elvileg új felépítésű társadalmi szervezetben, a gazdaság társadalmasított, tervszerű, szocialista szervezetében találják majd meg.

[30] Erdős Péter: A fordító előszava – J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1965. 17. l.

Külkereskedelmünk a fejlődő országokkal

Külkereskedelmünkben — exportunkban és importunkban egyaránt — növekszik a fejlődő, közöttük a volt gyarmati országokkal folytatott forgalom részesedése. Ez a folyamat nem új. Kereskedelempolitikai céljaink között már az első ötéves terv időszakától kezdve kimutatható az a törekvés, hogy fejlődő iparunk új, nagy nyersanyagigényeinek fedezésében fokozottan támaszkodjunk a latin-amerikai, ázsiai és afrikai országokra; egyidejűleg növeljük kivitelünket is (mindenekelőtt beruházási javak, egyéb ipari termékek kivitelét) ezekre a területekre. Az ellenforradalom időszaka után a felszabadulás óta kiépített és egyre lendületesebben fejlődő kereskedelmünk visszaesett, ezért a második 3 éves terv időszakában erőfeszítéseink egy részét a már korábban meglevő piacaink visszaszerzésére kellett fordítani. A második 3 éves terv sikeres teljesítése újabb mérföldkövet jelentett a fejlődő országokkal folytatott külkereskedelmünkben is, eredményekben és tapasztalatokban gazdag periódusra tekinthetünk vissza.*

Második ötéves tervünk időszakában arra törekedtünk, hogy tovább szélesítve a fejlődő országokkal való kereskedelmünk alapjait, mindkét fél számára előnyös, gyors és kiegyensúlyozott fejlődést érjünk el a forgalomban. Ezt a célt lényegében sikerült megvalósítani, ami bizonyítéka annak, hogy kereskedelempolitikánk ebben az időszakban a fejlődő országokkal szemben is differenciáltabbá, hatékonyabbá vált. A tervidőszakban a „harmadik világ" országaiba irányuló exportunk az összkivitel 5,9%-áról 6,7%-ára, importunk pedig az összbehozatal 3,8%-áról 6,2%-ára emelkedett. A növekedés üteme mind a szocialista, mind a fejlett tőkésországokkal való forgalmunk bővülésének ütemét meghaladta.

A gyors előrehaladás okait nem kereshetjük pusztán saját kereskedelempolitikai elhatározásainkban, amelyekben a fejlődő országokkal szembeni sajátos gazdasági és politikai érdekeink jutnak kifejezésre. A forgalom dinamikus növekedésében más okok is közrejátszottak.

Az egyik fontos tényező, hogy a korábban már többé-kevésbé függetlenné vált országokban éppen a jelenlegi szakaszban válik egyre sürgetőbb feladattá az igazi önállóságot és az életszínvonal tartós emelését biztosító nemzetgazdaság kiépítése. E cél szolgálatában alakítják ki ezek az országok napjainkban sajátos gazdaság- és kereskedelempolitikájukat. Nagy többségük már felismerte, hogy gazdasági helyzetük gyökeres megváltoztatását csakis a világgazdaság jelenlegi rendszerében elfoglalt alárendelt helyük, szerepük felszámolása, a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe való újszerű bekapcsolódás révén, és ami ezzel egyet jelent, a fejlett tőkésországok imperialista törekvéseivel való állandó harcban érhetik el. A fejlődő országok nagy része tisztában van azzal is, hogy e harc kimenetelében a szocialista országokkal kiépülő, mélyülő gazdasági, kereskedelmi kapcsolatoknak fontos szerep jut.

A fejlődő országokkal folytatott kereskedelmünk gyors növekedésének másik fontos okát azokban a dinamikusan növekvő szükségletekben kell keresnünk, amelyek népgazdaságunk

* E tapasztalatok elemzésével és a továbbiakban hasznosítható következtetések levonásával szakirodalmunk sajnos alig foglalkozott.

fejlődése, strukturális átalakulása nyomán jelentkeztek. Az elmúlt időszakban nyersanyag-, félkésztermék-, mezőgazdaságicikk-behozatalunkban, illetve új exportpiacok szerzésében e reláció mind nagyobb jelentőségre tett szert. Elegendő ezzel kapcsolatban talán arra utalni, hogy gyapot-, bőr-, nyersgumiszükségletünk, déligyümölcs-fogyasztásunk nagy részét vagy egészét közvetve vagy közvetlenül a fejlődő országokból fedezzük és állattenyésztésünk fejlesztésében is nagy szerep jut az e területekről importált fehérjedús takarmányoknak. Ismeretes az is, hogy az elmúlt években a nem szocialista országokba irányuló gépkivitelünk zömét (1965-ben kb. háromnegyedét) és ipari fogyasztásicikk-exportunk jelentős részét (1965-ben közel egyharmadát) a fejlődő országok piacai vették fel.

A gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok elmélyülésében nem kis szerepet játszik az a gazdasági segélynyújtás is, amellyel a szocialista országok — közöttük Magyarország is — hozzájárulnak a fejlődő államok szűkös erőforrásainak megnöveléséhez. Kétségtelen, hogy a külkereskedelem számos lehetőséget biztosít a segélynyújtás közvetett formáinak alkalmazására, amelyekkel a magyar külkereskedelem lehetőségeihez képest megfelelően él is. Hosszú lejáratú megállapodásaink például tartósan hozzájárulnak fejlődő partnereink piacainak bővüléséhez. Igen kedvező az a lehetőség is, hogy az általunk — nem egy esetben előnyös feltételek mellett hitelre — exportált ipari termékekért közvetlenül saját áruikkal fizethetnek. Lényegében tehát arról van szó, hogy a kölcsönös előnyök és a legnagyobb kedvezmény elve ez irányú kapcsolatainkban úgy érvényesül, hogy igyekszünk figyelembe venni partnereink általában gyengébb gazdasági és kereskedelmi pozícióit is. Ebből következik viszont, hogy forgalmunk fejlesztése során a gazdaságosság és a segélynyújtás összhangjára kell törekednünk, elkerülve e tekintetben minden szélsőséget. Nyilvánvaló, hogy a külkereskedelem nem lehet a segélynyújtásnak egyetlen vagy legfontosabb csatornája, hiszen a gazdaságosságról, az árucseréből fakadó előnyökről Magyarország nem mondhat le még akkor sem, ha a gazdasági fejlettség lényegesen magasabb fokán állunk is, mint partnereink. A külkereskedelem és a segélynyújtás kapcsolatának ilyen helytelen értelmezése mutatkozik meg abban is, amikor egyes fejlődő országok, túlbecsülve reális lehetőségeinket, túlzott kedvezményeket kívánnak részünkről az árucserében. A gazdaságosság és segélynyújtás viszonyának helyes értelmezése kizárja azonban a szűk üzleti érdekek túlzott, egyoldalú előtérbe állítását is. Az ilyen szemléleti torzulások elleni harc azért fontos, mert egyik sem számol kellőképpen azzal a lehetőséggel, hogy a „harmadik világban" igen jelentős, a jelenleginél lényegesen nagyobb piacokat építhetünk ki a jövőben.

★

A fejlődő országokkal folytatott kereskedelmünk fejlődésének egyik jelentős vonása, hogy tendenciájában állandóan szélesedő alapokon ment végbe. Az első hároméves terv végén kb. 15 gyengén fejlett ország piacán tudtunk valamennyire jelentős üzleti kapcsolatokat felmutatni, jelenleg viszont már több mint 70-nel bonyolítunk le kereskedelmi forgalmat és több mint 30 országgal van állam- vagy bankközi megállapodásunk. Ennél is fontosabb talán, hogy a három kontinensen — de mindenekelőtt Ázsiában és Afrikában — egyre több piacunk válik „hagyományossá", kialakult e relációban is a „súlyponti piacok" köre, amelybe elsősorban legjelentősebb kereskedelmi partnereink, mint például India, Egyiptom, Irán, Argentína stb. tartoznak. Jellemző, hogy 1955-ben exportunk mintegy 60%-a 4 és importunk kb. 70%-a 3 országra jutott, 1965-ben pedig már 7 országgal folyt a forgalom kb. 65%-a. A „súlyponti piacok" kialakulása és számuk bővülése egyrészről nem mond ellent annak, hogy minden fejlődő országgal normális kereskedelem kiépítésére törekedjünk, másrészről viszont logikusan, mondhatnánk szükségszerűen következik számos, kapcsolatainkat determináló tényből. Országunk és nép-

gazdaságunk objektív méretei folytán import- és exportlehetőségeink a „harmadik világ" nagy piacaihoz képest természetszerűleg korlátozottak. A számunkra (szállítási költségkihatásait tekintve) nagy földrajzi távolságok, a fejlődő országok szűk exportstruktúrája, fizetésimérleg-helyzetük még további korlátokat jelentenek. E tényezők ellensúlyozása, valamint számos fejlődő ország belső társadalmi, politikai struktúrájának kiforratlanságából, bizonytalanságából fakadó kockázatvállalás minimálisra csökkentése a leghatékonyabban csak úgy lehetséges, ha igyekszünk a viszonylag legstabilabb pontokat megkeresni. Azokat a fejlődő partnereket kell megtalálni, amelyekkel valóban tartós, a jelenlegi és a jövőbeli gazdasági struktúrát reálisan tükröző piaci kapcsolatok alakíthatók ki.

Kérdés, elégedettek lehetünk-e a piacok kiépítésében eddig elért fejlődéssel? Igennel erre csak akkor válaszolhatunk, ha feltételezzük, hogy fejlődő piacaink stabilizálódási folyamata tartós marad és tovább nő a „súlyponti piacok" száma, vagyis külkereskedelmünk valóban állandó pozíciókat tud kiépíteni egyre több ázsiai, afrikai és latin-amerikai országban. E cél elérése nyilvánvalóan azt is jelentené, hogy sikerül kiküszöbölni azokat a „sokkszerű" ingadozásokat, amelyek számos fejlődő partnerünkkel az elmúlt években — sajnos nem ritkán — jelentkeztek. A kapcsolatok még nem kellő kiegyensúlyozottságára utalnak azok az adatok is, amelyek az egyes földrészekkel és egyes fejlődő országokkal folytatott kereskedelmünk megoszlásának alakulását mutatják.

Magyarország és a fejlődő országok közötti külkereskedelem földrajzi struktúrája (%)

	1960				1965			
	Import		Export		Import		Export	
Ázsia	33		44		40		47	
India		19		12		22		15
Afrika	29		23		35		40	
Egyiptom		20		12		10		16
Latin-Amerika*	38		33		25		13	
Argentína		23		18		10		1
Összesen	100		100		100		100	

* Kubával együtt.

Külkereskedelmünk földrajzi struktúrájában erőteljes változások történtek: Ázsia, mindenekelőtt az Indiával folytatott nagyarányú és fokozódó árucsere eredményeként még inkább megerősítette vezető helyét, különösen exportunkban. Afrika részesedése különösen dinamikusan nőtt, bár a legnagyobb afrikai partner, Egyiptom aránya importunkban csökkent. Latin-Amerika részesedése (különösen az exportban) jelentősen visszaesett. Afrikai relációnk jelentőségének növekedésében feltétlenül kifejezésre jut az elmúlt éveknek az a helyes kereskedelempolitikai törekvése, hogy új, később „súlypontivá" fejleszthető piacaink számát, és forgalmunkat is, elsősorban ezen a kontinensen növeljük. Örvendetes jelenség, hogy az egyre elmélyültebbé, sokoldalúbbá váló piackutatás és az arra épülő tudatos piacfejlesztési tevékenységünk jelentős fejlődést hozott az afrikai piacokon például Marokkóval, Nigériával stb. folytatott kereskedelmünkben. Megjegyzendő azonban, hogy a strukturális változásokban nemcsak az

eredmények jelentkeztek, hanem az olyan problémák is, mint a partnerországok egy részében bekövetkezett politikai és rendszerváltozások (pl. Brazília), fizetésimérleg-problémák (pl. Indonézia), a nyugati konkurrencia, a fejlődő hazai iparágak versenytársunkként való jelentkezése, és semmiképpen sem utolsó sorban exportunk nem mindig kielégítő versenyképessége, a termékeink műszaki színvonalában jelentkező problémák.

★

Ezzel eljutottunk a fejlődő országokkal folytatott kereskedelmünk egy másik fontos kérdéséhez, nevezetesen ahhoz, hogy forgalmunk áruösszetétele mennyire tükrözi a partnereink és a magunk gazdasági lehetőségeit, mennyire felel meg kölcsönös érdekeinknek és hogyan fejleszthető tovább. Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy exportunknak és importunknak alapvetően eltérő sajátosságokkal kell rendelkeznie a szocialista és a fejlett tőkésországokkal lebonyolított forgalmunkhoz képest. Ez logikusan következik mindenekelőtt az eltérő fejlettségi szintekből, amelyek meghatározzák a forgalomba kerülő áruk körét. Ez a meghatározó jelleg azonban Magyarország és — tendenciájában nem kevésbé — a fejlődő országok gyors gazdasági növekedése következtében dinamikusan érvényesül, mozgásban tartja az árustruktúrát. Természetesen a gyakorlati piaci munka eredményessége vagy hiányosságai is okozhatnak időleges eltolódásokat az áruszerkezetben.

Magyarország és a fejlődő országok közötti külkereskedelem árustruktúrája (%)

Árucsoport	Import		Export	
	1960	1965	1960	1965
Termelési rendeltetésű gépek	—	—	52	27
Ipari fogyasztási cikkek	4	3	8	30
Nyersanyagok, félkésztermékek	85	67	31	29
Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek	11	30	9	14
Összesen	100	100	100	100

A nyersanyagok, félkésztermékek és élelmiszerek túlsúlya importunkban a belső eltolódás ellenére változatlan, exportunkban pedig az ipari termékek alkotják a kivitel nagyobbik felét. Ez az áruszerkezeti váz nagyjából megfelel hazánk és fejlődő partnerei fejlettségi szintjének, amennyiben az utóbbiak esetében az átlagos szintet vesszük alapul. Nem kétséges, hogy ez a helyzet még hosszabb ideig fennáll majd, de a fejlődés mindkét oldalon, különösen pedig a kivitel esetében már utal a diverzifikálódásra. Ebben a forgalomba kerülő áruk körének szélesedése is kifejeződik, ami a vizsgált időszakban igen erőteljes volt, különösen néhány partnerünknél.

A részletezett elemzésben célszerű, hogy exportunknak szenteljünk nagyobb figyelmet, mivel e viszonylatban kereskedelmi kapcsolatainknak jelenleg ez alkotja az „érzékenyebb" oldalát és a forgalom jövőbeli fejlesztése szempontjából döntő fontossága van.

Az ipari termékek exportjában a beruházási javak részesedése nagymértékben visszaesett, a fogyasztási cikkeké erőteljesen megnőtt. A két ellentétes irányú mozgás végső soron nem eredményezett lényeges változást az ipari termékeknek az exportban elfoglalt helyét illetően. E két termékcsoportnak a fejlődő országokba irányuló áruszállításainkban elfoglalt mintegy 60%-os súlyát összevetve a fejlett tőkés relációban elért lényegesen kisebb (1965-ben kb. 21%-os) részesedéssel, megállapíthatjuk, hogy szocialista iparfejlesztésünk eredményei sokkal inkább jelentkeztek a fejlődő, mint a fejlett tőkésországok felé irányuló exportunkban. Nyilvánvaló, hogy az ipari termékek vezető szerepét a jövőben is fenn kell tartanunk, hiszen egyedül csak e cikkek (mindenekelőtt a beru-

házási javak) exportjának erőteljes növekedése jelenthet biztos alapot ahhoz, hogy a külkereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében ne maradjunk el más, iparilag fejlett országok mögött.

Gépipari termékeink exporton belüli átmeneti relatív térvesztésének okai részben iparunk olyan általánosabb problémáival függnek össze, amelyek korlátozzák versenyképességünket e termékekben a világpiacon, részben pedig külkereskedelmi munkánk hiányosságaival és egyéb tényezőkkel. A fejlődő országok piacain a beruházási javak értékesítésében kezdetben elért jelentős sikerek, a számos esetben valóban alacsonynak tűnő műszaki követelmények nemegyszer termékeink technikai színvonalának elhanyagolásához vezettek. Eléggé általánossá vált az a szemlélet, hogy a fejlődő országok nem is igénylik a nagy termelékenységet biztosító legmodernebb beruházási javakat, mivel bőséges képzetlen munkaerővel rendelkeznek, de kevés a képzett szakemberük. Ez a nézet kezdettől fogva sem állta meg a helyét és súlyos károkat okozott, de különösen veszélyessé vált az utóbbi időben, amikor is a fejlődő országok mind nagyobb erőfeszítéseket tesznek, hogy világszínvonalon álló ipari termékeket állítsanak elő. Az kétségtelen, hogy ezek a piacok speciális vonásokkal rendelkeznek, ami jórészt elmaradott gazdasági állapotukkal, illetve annak felszámolására irányuló erőfeszítésekkel függ össze. Hiba lenne azonban, ha a jövőben e speciális helyzetet és követelményeket műszaki-fejlesztési munkánk hiányosságainak fedezésére használnánk fel.

Ezzel a helyzettel függ össze, hogy éppen súlyponti piacainkon (pl. India, Argentína stb.) több fontos exportcikkünknek (szerszámgép, elektromotor, közlekedési eszközök stb.) egyszerre kell megküzdeni — most már kedvezőtlenebb pozícióból — a meginduló hazai gyártás és a külföldi konkurrencia versenyével. Ipari fogyasztásicikk-exportunk egy részét hasonlóképpen korlátozzák ezek a tényezők. A feladat az lenne, hogy exportunk e két tekintélyes árucsoportján belül csökkentsük azoknak a cikkeknek a számát, illetve súlyát, amelyeket elsősorban hátrányosan érintenek a fejlődő országok importkorlátozó intézkedései. A legtöbb esetben éppen ezek a kevesebb szellemi értéket tartalmazó, a technikai-műszaki fejlődés hátsó vonalaiban helyet foglaló termékek. Versenyképességünket nem egy esetben még tovább rontja a túl hosszú szállítási határidő, a megfelelő szervizszolgálat hiánya, pedig a szervizszolgálat jelentőségét, gazdaságos voltát több példával (orvosi műszerek, transzformátorok stb.) lehetne bizonyítani.

Ipari, mindenekelőtt gépipari termékeink exportjával kapcsolatban mind gyakrabban felvetődő probléma a hitelnyújtás kérdése is. Magyarország — a többi szocialista országgal együtt — kezdettől fogva, lehetőségeinkhez képest jelentős kedvező feltételű hitelek felajánlásával igyekezett hozzájárulni a fejlődő országok iparosodásának elősegítéséhez. Ez kétségkívül a segélynyújtás egyik hatékony formája, amely egyben rákényszeríti a fejlett tőkésországokat, hogy jelentős engedményeket tegyenek hitelkondícióikban és igazodjanak a szocialista országokhoz. Ez, valamint a fejlődő országok tendenciájában állandóan rosszabbodó fizetésimérleg-helyzete jelentős változásokat eredményezett a hitelnyújtás jellegében is, erőteljes verseny bontakozott ki a beruházási javak vásárlására fordítható kereskedelmi jellegű hitelek területén. A hitelkínálat gyors növekedése számunkra azt jelenti, hogy a beruházási javak jelentős részének értékesítésénél ma már számolnunk kell azzal, hogy az előnyös feltételek mellett történő hitelezés nem annyira kedvezményadás, mint inkább az üzlet realizálásának feltétele. Ezzel függ össze az is, hogy az előnyös hitelek biztosítása is csak akkor lehet hatékony, ha egyben az adott termék minősége is kiváló, versenyképes.

A fentiekből következik, hogy ipari termékeink, mindenekelőtt a beruházási javak exportjában olyan korszerű gyártmánystruktúra kialakítására van szükség, amelyben ugyan a szocialista országok között kialakuló munkamegosztás játszik alapvető szerepet, de megfelelően figyelembe veszik a fejlő-

dő országok sajátos igényeit is. Másik fontos követelmény, hogy korlátozott lehetőségeink alapján tartós és egészségesen koncentrált piaci kapcsolatokat építsünk ki, ami — egyebek között — lehetővé teszi a szervizszolgálat, hatékony piaci képviselet gazdaságos működtetését is. Szűkös hitelnyújtási lehetőségeink ugyancsak stabil, szolid és viszonylag kisszámú piacra való koncentrációt tesznek szükségessé. Mindez megköveteli, hogy piaci tevékenységünket e termékeink esetében különösen széles körű, megfontolt piackutató-munkával alapozzuk meg. Arra van szükség, hogy alaposan megismerjük partnereink gazdasági helyzetét, teherbíróképességét, gazdaságfejlesztési elképzeléseiket, felmérjük az ennek alapján jelentkező keresletet és ebbe próbáljuk beleilleszteni saját, hosszabb távra szóló lehetőségeinket. Az egyéb (nem gépipari jellegű) termékeinknél inkább érvényesíthető az egy-egy konkrét ügylet realizálását célzó üzleti munka.

A második ötéves terv folyamán különösen a közlekedési eszközök kivitele mutatott erőteljes fejlődést, de külkereskedelmünk jelentős sikereket könyvelhet el különféle (élelmiszeripari, vegyipari, erőművi stb.) komplett berendezések exportjában is. A harmadik ötéves terv időszakában feltehetőleg továbbra is központi helyet foglalnak majd el ezek a termékek, de emellett erőfeszítéseket kell tenni szerszámgépek és műszerek, valamint a mezőgazdasági gépek exportjának növelésére is.

Nyersanyag-ellátottságunk ismeretében meglehetősen szembetűnő a nyersanyagok és félkésztermékek csoportjának magas részesedése. Az e kategóriába tartozó áruk zömét persze az utóbbiak, vagyis a félkésztermékek (főként hengerelt áruk) teszik ki.

Az élelmiszerek és élelmiszeripari nyersanyagok növekvő részesedése kivitelünkben e relációban nem tekinthető egészségtelen jelenségnek, figyelembe véve, hogy még így is jelentősen alatta marad az összkivitelünkben elfoglalt aránynak (1965-ben 22%). Eladási lehetőségeinket különféle tartósított élelmiszerekben, élelmiszeripari termékekben (pl. cukor) sokszor inkább árualapjaink, mint a fejlődő országok piacai korlátozzák. Mezőgazdasági termékeink növekvő értékesítési nehézségei a nyugat-európai piacokon, felvetik annak lehetőségét is, hogy a fejlődő relációban intenzívebb üzleti tevékenységet folytassunk, újabb piacokat építsünk ki (pl. a közel-középkeleti, délkelet-ázsiai országokban) e cikkek exportjának fokozására is.

A „harmadik világ" jelentősége importszükségleteink kielégítésében — mint említettük — igen nagy, hiszen a nem szocialista relációból importált anyagoknak és félkésztermékeknek mintegy 20%-át vásároltuk például 1965-ben erről a területről és nem lebecsülhető a behozott mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek mennyisége sem (1965-ben nem szocialista importunk 23%-a). Nem kétséges, hogy Magyarország a jövőben is folyamatosan, bár nem minden cikkben egyformán bővülő piacot jelent a fejlődő országok számára. Ez irányú importunk átlagos évi növekedési üteme 1961—65 között több mint 20%-os volt és jelentősen meghaladta exportunk átlagos évi fejlődését is. Ez tükrözte azt a kereskedelempolitikai törekvésünket, hogy a korábbi években állandósult túlzott kereskedelmi mérleg aktivumunkat egy egészségesebb egyensúlyi helyzettel váltsuk fel, mivel az a forgalom fejlesztésének komoly akadályává vált több relációban is (pl. Egyiptom). Exportunk dinamikus fejlesztése a jövőben még fokozottabban megköveteli a behozatal arányos növelését. Az import fenti 20%-os üteme azonban behozatalunk változatlan földrajzi megoszlása esetén és az elmúlt tervidőszakénál lényegesen takarékosabb, ésszerűbb anyaggazdálkodás* mellett csak ipari termelésünk jelenleginél jelentősen gyorsabb növekedésével lenne biztosítható, ami viszont most kevésbé várható. A megoldás útja új importlehetőségek feltárásában, illetve behozatalunk jelenlegi földrajzi szerkezetének a fejlődő országok javára történő átalakításában rejlik.

* 1960—1965 között az ipari termelés 1%-os növekedésére 1,1%-os anyagbehozatal jutott.

A jövőben feltétlenül nagyobb figyelmet kellene fordítanunk arra, hogy a fejlődő országokból eredő importcikkeket közvetlenül a származási országból szerezzük be. A korábbi években külkereskedelmi szerveinknek a legtöbb esetben nem is volt más választása, minthogy közvetítőket vegyenek igénybe, hiszen a fejlődő országokban a külkereskedelmi tevékenység szinte kizárólagosan a külföldi kizsákmányolók kezében volt. Az utóbbi időben azonban a helyzet fokozatosan változik, nemcsak a hazai vállalkozók rétege van kialakulóban, hanem számos országban létrejöttek és mind nagyobb szerepet játszanak az állami külkereskedelmi vállalatok is. Az új helyzetben egyre inkább lehetővé válik az importátterelés fokozatos végrehajtása, vagyis az, hogy az angol, nyugatnémet, holland stb. közvetítő cégek helyett mind többet vásároljunk a termékeket előállító, termelő országoktól. Ily módon az utóbbiak jelentős többletbevételhez juthatnak, kedvezőbb árakat érhetnek el.

Az importátterelést természetesen Magyarországnak is a gazdaságosság szem előtt tartásával kell megvalósítani, vagyis az nem eredményezheti a beszerzési költségek számunkra hátrányos alakulását. Átmenetileg kétségtelenül növekszik magyar részről a kockázatvállalás veszélye is, hiszen végső soron stabil üzleti kapcsolatok feladásáról van szó. Azonban segélynyújtási politikánk szellemében a nehézségek ellenére is bátrabban kell a fejlődő országokkal folytatott kereskedelmünknek ezt a tartalékát mozgósítanunk, mivel ez felel meg az utóbbiak érdekeinek. Az importátterelés mindenekelőtt a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok viszonylatában jelentkezik, azonban nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a szocialista országok által fedezett nehéz-, illetve könnyűipari alapanyag-szükségletünk egy részét a jövőben a fejlődő országokban vásároljuk meg.

Importszállításaink ugyancsak fontos, még meg nem oldott problémája az iparcikkek feltűnően alacsony, 3—4%-os aránya. Fejlődő partnereink részéről megújuló követelés, hogy a következő években lényegesen gyorsabban növeljük iparitermék-importunkat, így is segítsük elő fiatal iparuk fejlesztését. E kérés teljesítését hosszabb távon általában jogosnak kell tekintenünk, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy egyelőre fejlődő partnereinknek csak kis része tud versenyképes iparcikkeket exportálni. E néhány országból származó importunkon belül lényegesen magasabb az iparcikkek részesedése a fenti alacsony és a reális helyzetet tulajdonképpen nem tükröző átlagnál. Ennek ellenére feltétlenül számolnunk kell a fejlődő országokban kibontakozó, exportra orientált iparfejlődés kapcsán azzal, hogy az iparcikkek jelenleginél jelentősen nagyobb arányú behozatala mindinkább a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének feltételévé válik. Fontolóra kellene vennünk azt is, hogy egyszerűbb, kisebb fontosságú iparcikkek hazai keresletének kielégítését például a fejlődő országokra alapozzuk. Szóba jöhetnének bizonyos textíliák, háztartási cikkek, szerszámok stb. Ez hozzásegíthet ahhoz, hogy növeljük kapcsolataink stabilitását, különösen legfontosabb partnereinkkel.

Elengedhetetlen viszont, hogy ezek az országok fokozottabb minőségi követelményeket érvényesítsenek, megfelelő piackutató-munkát, propagandatevékenységet végezzenek nálunk, lehetőség szerint alkalmazkodjanak a sajátos piaci követelményeinkhez stb. Itt még igen sok a tennivaló a fejlődő országokban is. Az előrehaladást gátolja, hogy több esetben — a kereskedelempolitikai törekvések megvalósítását akadályozva — a telítetlen nagy hazai piacok nem ösztönzik a termelőket arra, hogy világpiaci szükségletre termeljenek.

Export- és importstruktúránk fenti vázlatos elemzése alapján is levonhatjuk azt a következtetést, hogy Magyarország és a fejlődő országok bővülő piacokat tudnak nyújtani egymásnak, azonban a kölcsönös kereskedelem fejlesztésében a következő években fokozott súlyt kell kapnia az eddig elért eredmények stabilizálásának, esetleg a gyors mennyiségi fejlesztés rovására a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok

elmélyítésének, sokoldalúbbá tételének.

★

Az utóbbi időben illetékes gazdasági szerveink mind többet foglalkoznak a Magyarország és a fejlődő országok közötti közvetett vagy közvetlen termelési, ipari kooperáció kérdéseivel. Közvetett kooperációnak nevezzük ebben az összefüggésben azokat a közös vállalkozásokat, amelyek keretében magyar külkereskedelmi vállalatok fejlett tőkés- vagy szocialista országok vállalataival közösen létesítenek beruházásokat a fejlődő országokban, míg közvetlen kooperáció esetében a kooperációs partner maga a beruházó fejlődő ország. A közvetett kooperációban jelentős eredmények születtek már eddig is. Példaként az osztrák cégekkel megvalósított közös vállalkozásokat említhetjük (erőművek Libanonban, Indiában). A közvetlen kooperációkat illetően inkább csak a kezdeti lépéseknél tartunk (licencek eladása, alkatrészszállítás stb.), holott a fejlődő országok maguk is igénylik ezt. Célszerűnek látszik a néha talán túlzottan óvatos magatartásunk módosítása, jóllehet a közvetlen kockázatvállalás nem lebecsülhető, különösen a fejlettebb formák, mint például a production sharing esetében. A szorosabb kooperációs formákkal kapcsolatban olyan elvi aggályok is felmerülnek, hogy vállalhatunk-e társtulajdonosi szerepet külföldi vállalkozásokban. Megítélésünk szerint ez elvileg nem zárható ki, különösen a nem kapitalista fejlődés útján élenjáró államokban, ahol lehetőség van az állami szektorral való termelési kooperációra*. Az ilyen együttműködés előnyeit leginkább abban láthatjuk, hogy egyesíti magában a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatokat és a segélynyújtást. Magyarország ily módon jelentős szellemi exportot bonyolíthat le, gépipari termékeinknek stabil piacot teremt és jelentős mértékben hozzájárul a partnerország iparosodásához. Közvetlen kooperációs lehetőségeinket természetesen erőforrásaink is korlátozzák.

Magyarország és a fejlődő országok közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok elmélyítésében, megszilárdításában különösen fontos szerep jut azoknak a különféle hosszú lejáratú (kereskedelmi és fizetési, műszaki-tudományos, hitel-) megállapodásoknak, amelyeket több mint 30 fejlődő országgal kötöttünk államközi vagy bankközi szinten. E megállapodások, közülük különösen a kereskedelmi és fizetési egyezmények, mintegy általános keretül, kötőanyagul szolgálnak a gazdasági kapcsolatok egésze, vagy nagy része számára, a tervszerűség számos elemét viszik az együttműködésbe. A fizetési megállapodások révén lehetővé válik, hogy a fejlődő országok a világpiacon jórészt rugalmatlannak számító termékeikért a szocialista országoktól számukra létfontosságú árucikkeket szerezzenek be. Magyarország fizetési forgalmának kb. háromnegyed részét klíringben bonyolítja e relációban, ami önmagában is fontos tényezője a forgalom tendenciájában kiegyensúlyozott fejlődésének. A fejlett tőkésországok a genfi Világkereskedelmi Konferencián is megpróbálták elfogadtatni azt a képtelen vádat, hogy a szocialista országok a klíring révén kizsákmányolják a fejlődő országokat. Ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy maguk a fejlődő partnerek is általában az egyezmények fenntartása mellett foglalnak állást. Magyarország viszont kész arra is, hogy szabad devizában bonyolított kereskedelmét ugyancsak az alapvető kereskedelempolitikai elvek szem előtt tartásával növelje.

A kereskedelmi és fizetési, valamint hitelegyezményekkel szemben a műszaki-tudományos és együttműködési megállapodásokban már nem a közvetett, hanem inkább a közvetlen segélynyújtás elemei dominálnak. Az a tény, hogy Magyarország 14 fejlődő partnerével kötött ilyen egyezményt, önmagában is bizonyítja, hogy szűkös erőforrásainkhoz mérten jelentékeny erőfeszítéseket kívánunk tenni a fejlődő országok megsegítésére. Ennek egyik legjelentősebb megnyilvánulása, hogy

* Elképzelhető az is, hogy ilyen vállalkozás jellegű kooperáció esetén, ha a szerződő fél magántőkés, a magyar fél részesedése idővel állami tulajdonba megy.

évente több száz afrikai, ázsiai és latin-amerikai fiatal tanul hazánkban és állandóan növekszik azoknak a végzett szakembereknek a száma, akik Magyarországon szerzett képzettségüket hasznosítják hazájukban. Számos ország gazdaságának fejlesztésében, gazdasági apparátusának kialakításában vettek és vesznek részt magyar szakemberek mint tanácsadók, szakértők. Magyar szakemberek aktív közreműködésével fejlesztik például India alumíniumiparát. Nyilvánvaló, hogy az ilyen kapcsolatok, a műszaki-tudományos együttműködés további elmélyítésére is van lehetőség. Annál is inkább, mivel ezek az erőfeszítéseink hatékonyan hozzájárulhatnak a termelési kooperációk létrehozásához.

Egyre sürgetőbbé válik, hogy a fejlődő országokkal kiépített kapcsolataink fejlesztését az eddiginél jobban koordináljuk a többi szocialista országgal. Ez lehetővé tenné, hogy segélynyújtási tevékenységünk hatékonyságát is növeljük. Hasznos lenne a fejlődő piacok „széthúzása" is, jelenleg ugyanis a legtöbb szocialista országnak ugyanazok, fejlődő relációban is, a fő piacai. A szorosabb együttműködés megtakarításokat eredményezhetne a szállítási költségekben stb. is. Idővel számolni kell a fejlődő országok integrációs szervezeteinek megerősödésével, ami felveti ezen integrációk és a KGST között újszerű kapcsolatok kiépítésének lehetőségét (például a fizetési forgalomban).

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a fejlődő országokkal folytatott kereskedelmünk jó úton halad, jelentősége állandóan nő. A kölcsönösen bővülő piacok nyújtotta lehetőségeket azonban csak akkor tudjuk valóban eredményesen kihasználni, ha partnereinkkel együtt erőfeszítéseket teszünk a kölcsönös szükségleteket, igényeket maximálisan kielégítő árucsere, a jelenleginél is mélyebb, sokoldalúbb és tartósabb gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére. A gazdasági reform jelentősen megnöveli külkereskedelmi vállalataink gazdasági önállóságát, ami egyben az eddigieknél is körültekintőbb piaci munkára kell, hogy ösztönözze őket a fejlődő piacokon is. Központi gazdaságirányító szerveinknek viszont arra kell törekedni, hogy a fejlődő országokkal kapcsolatos gazdasági, kereskedelmi tevékenységünkben nagyobb koordináció érvényesüljön, jobban előtérbe kerüljenek a gazdasági együttműködésnek a hosszabb távra szóló formái.

Huszár Ernő

Üzemi koncentráció a bányászatban

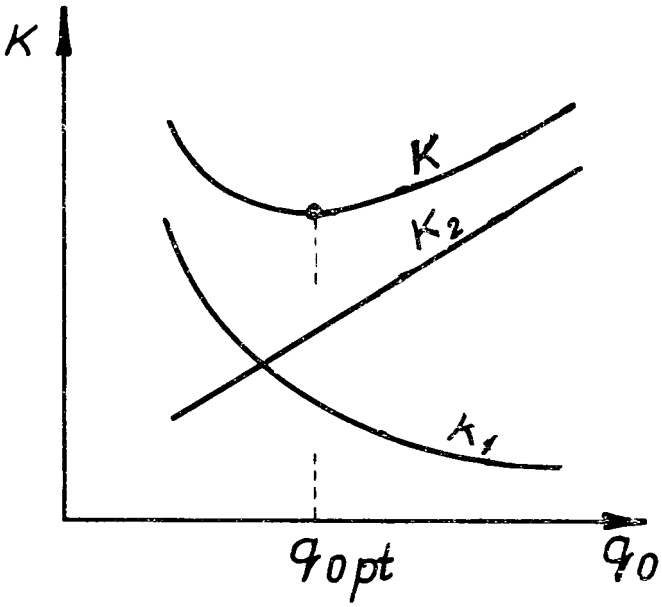
Üzemkoncentráción a termelés időbeli és térbeli összpontosítását értjük. A bányászatban a gazdaságosság növekedésének alaptétele a termelés koncentrációja, mert az önköltségen belül az úgynevezett állandó költségek aránya olyan nagy, hogy csak tömegtermeléssel biztosítható az üzemek hatékony működése. A kisüzemi, elsősorban kézi jellegű bányászkodás hazánkban történeti eredetű, összefügg azzal az elmaradottsággal, amelyet a háború előtti félfeudális rendszertől örököltünk. Ez az örökség sokáig rányomta bélyegét a magyar bányászatra, megnehezítette a fejlett bányászattal rendelkező országok tudományos technikai eredményeinek felhasználását.

Az üzemkoncentráció jelentőségét ma már senki sem vitatja. A probléma tulajdonképpen az, miként haladjunk előre, milyen hatékony műszaki-gazdasági intézkedésekkel, milyen mechanizmussal gyorsítható meg a termelés koncentrációja.

Az üzemi koncentráció fokozható új nagyüzemek létesítésével, meglevő üzemek rekonstrukciójával, működő üzemek termelésének intenzifikálásával és kapacitásának jobb kihasználásával.

1. sz. ábra

A termelési kapacitással összefüggő költségek fajlagos értékének alakulása

A k_1 fajlagos költség az állandó jellegű költségekből, a k_2 a beruházási költségekből származik. A q_0 a napi termelési kapacitás. Az aknamező méretei adottak.

Az üzemnagyság és az önköltség összefüggését az 1. ábra* szemlélteti. Az aknaüzem termelési kapacitása akkor optimális, ha a kapacitással összefüggő költségek fajlagos értéke [Ft/tonna, Ft/millió kalória] a legkisebb. Meg kell tehát találnunk azt az optimális üzemnagyságot, amelynél a fajlagos költségek a legkedvezőbbek.

A nagyüzemek a termelékenység és a gazdaságosság tekintetében fölényben vannak a kisüzemekkel szemben. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy végtelen nagyságú üzemeket létesíthetünk, mert bizonyos határon felül az állandó jellegű (például beruházási) költségek ugrásszerűen megnövekednek. Minden esetben van tehát egy olyan optimális határ, amely fölött az üzemnagyság növelése már az önköltséget növeli.

Új bányaüzemek létesítése nagy eszközlekötéssel jár, hosszú az átfutási ideje. A hazai ásványvagyon viszonylag nagyfokú feltártsága ellenére hazánkban még sok olyan új szénbánya megnyitására van lehetőség, amelyek a már működő, de magas költségszinttel dolgozó üzemeknél kedvezőbb eredményt hoznak (főleg a külfejtések). Az új létesítmények nagy beruházásigényessége és megvalósításának hosszú időtartama folytán világviszonylatban a gyorsabban és olcsóbban megvalósítható üzemi rekonstrukció lépett előtérbe.

Üzemkoncentráció rekonstrukcióval

A rekonstrukció segítségével végrehajtott koncentráció legfőbb gazdasági előnye, hogy — viszonylag kisebb összegű beruházással — a meglevő ásványvagyon gyorsabban és olcsóbban kerül kitermelésre és rendszerint a már korábban beruházott eszközök is gyorsabban megtérülnek. Általában csökken az önköltség, ha működő üzemek kapacitását beruházással bővítjük.*

Ez a feltételezés elvileg is igazolható. Adott üzem bővítése ugyanis lehetővé teszi a szállító és kiszolgáló személyzet jobb kihasználását, fajlagosan csökkenti a fenntartási, a vízemelési, a levegőellátási, a segédüzemi és az üzemi általános költségeket. Ismeretes azonban az állandó költségek jelentős részének viszonylagossága. Az üzemek bizonyos határon túl történő kiterjesztésével az említett költségek ugrásszerűen megnövekedhetnek, és ezáltal a kitermelést már annyira megdrágíthatják, hogy gazdaságosabb új bányákat létesíteni.

Nyugat-Európában rekonstrukció segítségével napi 400—600 vagon termelésű bányákat létesítettek. A kisebb üzemeket több földalatti egység összekötésével egybevonják. A termelés ilyen összpontosításával a tapasztalatok szerint csökken a fajlagos munkabér, az amortizáció és általános jellegű költség, ugrásszerűen növekszik a termelékenység színvonala.

* Dr. Zambó János: Bányászati telepítések analitikája. Műszaki Könyvkiadó, 1960. 211. l.

* Dr. Forgács Zoltán: A kapacitáskihasználás és az önköltség változásának összefüggése különös tekintettel a bányászatra. Közgazdasági Szemle, 1964. 7—8. sz. 872. l.

Működő üzemek intenzívebb kihasználása

A leggyorsabban és leghatékonyabban megvalósítható koncentráció a működő üzemek kapacitásának jobb kihasználása, mert ez nem jár a népgazdasági eszközök lekötésével. Gyakorlatilag ez ilyen tiszta formában nem fordul elő, mert az üzemen belüli koncentráció is kisebb beruházásokkal, gépi eszközök felhasználásával jár együtt. Nem vonható tehát éles határ a rekonstrukció és a hatékonyabb kapacitáskihasználást elősegítő üzemszervezési intézkedések között.

A koncentráció másik formája az úgynevezett *negatív racionalizálás:* a kisüzemek szüneteltetése, egybevonása, a jóminőségű, olcsóbban kitermelhető telepek nagyobb arányú termelése, a termelés átcsoportosítása a gazdaságosabban termelő nagyüzemekbe.

A működő üzemek koncentrációjának, intenzifikálásának előfeltétele, hogy a bányaüzemek alapvető termelési keresztmetszete (alapvető szállítási keresztmetszete) nagyobb legyen a jelenlegi termelési szintnél, mert ilyen kapacitástartalékok hiányában a koncentráció csak évek múlva, jelentős befektetéssel valósítható meg.

A felmérések szerint a bányászatnak ebben a vonatkozásában bő tartalékai vannak. Teljeskörű felmérés alapján* — a bányaüzemek alapvető keresztmetszetének, az aknaszállításnak kapacitáskihasználási foka 1965-ben mintegy 67 százalékos volt, ami 11 millió tonnával több szén termelésére ad lehetőséget.

A bányaüzemek kapacitásának felmérésekor már eleve bizonyos tartalékokkal számolnak. A szállítási kapacitás megállapításánál ugyanis a napi időalapot 1,2—1,5-ig terjedő úgynevezett zavartsági tényezővel korrigálják, tehát a jelenlegi kapacitásértékek nem a maximumot, hanem a reális kihasználási lehetőséget mutatják.

Az üzemnagyság, a teljesítmény és az önköltség összefüggése hazánkban

Az üzemek napi átlagtermelésének, teljesítményének (P_1), valamint költségszintjének (k) összefüggését a dunántúli és az észak-magyarországi barnaszénbányászat adatai alapján tanulmányoztuk. A dunántúli barnaszénbányák üzemnagysága és gazdaságossága közötti összefüggést az 1. sz. táblázat szemlélteti.

* Lévárdi Ferenc: Magyarország energiahelyzete és annak várható alakulása, összefüggésben a világ energetikai struktúraváltozásával. (Kézirat.)

1. táblázat

A dunántúli barnaszénbányák napi átlagtermelésének, teljesítményének, önköltségének és költségszintjének összefüggése

Üzemcsoport (vagon/nap)	Üzemek száma	Napi átlag (vagon)	P_1	K_1	k	Index: 0—25 vagon = 100		
						P_1	K_1	k
0—25	10	14,1	0,748	444,55	102,5	100,0	100,0	100,0
26—50	9	40,0	0,810	377,43	80,3	108,3	84,9	78,3
51—75	8	63,4	0,980	295,35	67,8	131,0	66,4	66,2
76—100	10	85,9	1,158	234,43	68,7	154,8	52,7	67,0
100-tól	9	131,4	1,428	223,54	58,9	190,8	50,3	57,5

P_1 = t/műszak összteljesítmény
K_1 = Ft/ önköltség
k = költségszint %

A napi átlagtermelés függvényében emelkedik a dunántúli üzemek teljesítménye és ennek folytán alacsonyabb az önköltsége is. Mivel az üzemek ál-

tal termelt szenek minősége általában egyenletes, a napi átlagos termelés emelkedésével javul az aknák költségszintje is.

Vizsgáljuk meg ugyanezt az összefüggést az észak-magyarországi barnaszénbányászatban.

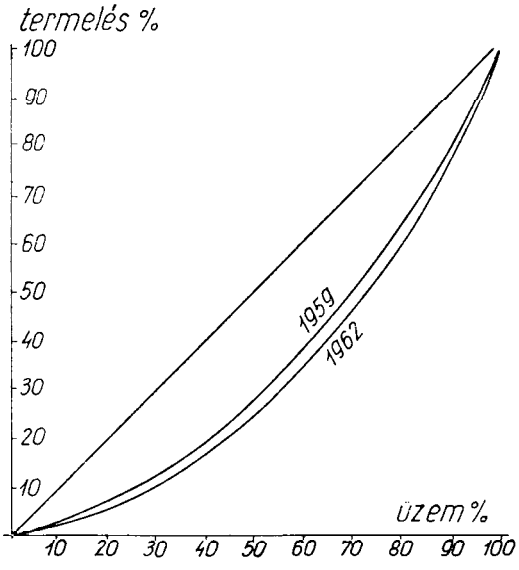
2. táblázat

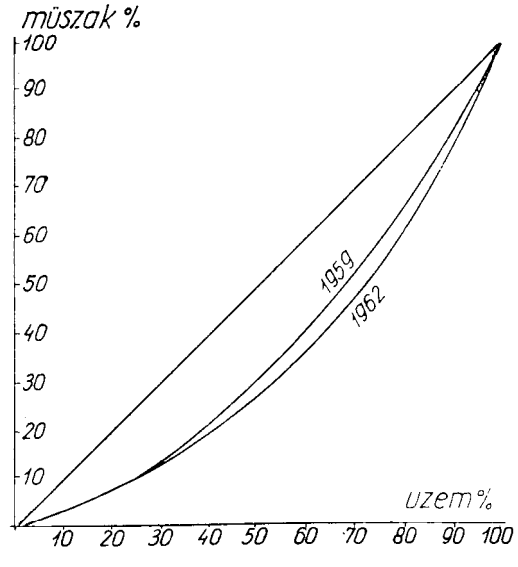
Az észak-magyarországi barnaszénbányászat napi átlagtermelésének, teljesítményének, önköltségének és költségszintjének összefüggése

Üzemcsoport (vagon/nap)	Üzemek száma	Napi átlag (vagon)	P_1	K_1	k	0—10 vagon = 100		
						P_1	K_1	k
0—10	4	4,8	0,578	464,45	193,9	100,0	100,0	100,0
11—20	14	14,9	0,702	352,49	127,4	121,4	75,9	65,7
21—30	15	24,2	0,760	306,19	142,3	131,5	65,9	73,4
31—40	15	35,9	0,829	298,05	129,2	143,4	64,3	66,6
41—50	15	44,1	1,007	257,78	107,1	174,2	55,5	55,3
51—60	4	53,6	0,708	413,49	121,1	122,5	89,0	62,5
61—70	5	63,5	0,968	234,83	101,4	167,5	50,6	52,3
71-től	3	77,6	1,092	225,72	98,9	188,9	48,6	46,4

A nagyobb üzemek általában itt is fölényben vannak a kisebbekkel szemben. Különösen kirívó a napi 0—20 vagon átlagtermelésű törpe üzemek alacsony teljesítménye, magas önköltsége és igen kedvezőtlen költségszintje. A koncentráció növekedése a kumulált relatív gyakorisági eloszlásfüggvény, a Lorenz-görbe* segítségével tanulmányozható.

Az üzemkoncentráció vizsgálata az észak-magyarországi barnaszénbányászatban a termelés, illetve a munkáslétszám alapján (kumulált relatív gyakoriság) az 1959—1962. években

* A Lorenz görbe a vonaldiagram egy speciális fajtája, amelyet a koncentráció mértékének elemzésénél alkalmazhatunk. A vízszintes tengelyen a kumulált relatív gyakoriságok, a függőleges tengelyen a termelés, illetve a műszakadatokból számított és ugyancsak kumulált viszonyszámok találhatók. Minél távolabb esik a Lorenz görbe az átlótól, annál nagyobb mértékű a koncentráció. Lásd: Köves–Párniczky: Általános statisztika. Tankönyvkiadó Vállalat, 1962. 116. l.

Az ábra szerint az észak-magyarországi barnaszénbányászatban a koncentráció mind a termelés, mind a létszám alapján számítva fokozódik.

Az üzemnagyság és a gazdaságosság összefüggésének külföldi tapasztalatai

Néhány példán keresztül bemutatjuk, hogy világviszonylatban milyen összefüggés áll fenn a bányaüzemek koncentráltsága és gazdaságossága között.

A Szovjetunió összes bányaüzemeinél megnyilvánul a nagyüzemek fölénye. A következő táblázatból egyértelműen leolvasható, hogy a nagyüzemek — függetlenül a természeti műszaki viszonyoktól — teljesítmény szempontjából fölényben vannak a kisüzemekkel szemben. Ez a fölény az önköltség színvonalában is tükröződik. Ha a napi 500 tonna termelésű üzemek (Donyecmedence) önköltségét 100-nak vesszük, akkor ehhez képest a napi 500—1000 tonna termelési volumenű üzemek önköltsége 19,8 százalékkal, a napi 1000—2000 tonnát termelő üzemek 30,9 százalékkal, s a 2000 tonnánál többet termelő üzemeké 40,1 százalékkal alacsonyabb. (A nagyszámú üzem folytán egy-egy csoportba olyan sok üzem jut, hogy szélső értékek nincsenek.)

3. táblázat

A bányaállomány szerkezete és a munka termelékenysége a SZU bányáiban 1964-ben

Bányák csoportosítása évi széntermelés szerint (ezer tonna)	Bányák száma	Százalékos részarány a bányaállományban		Egy termelő dolgozó munkateljesítménye	
		bányák száma szerint	össztermelés szerint	tonna/hó	minimális termelékenységhez viszonyított %
100-ig	61	6,5	1,0	22,0	100,0
101—200	167	17,8	6,0	27,6	125,5
201—300	176	18,5	10,5	31,9	145,0
301—600	312	33,4	32,0	37,5	170,4
601—900	127	13,5	22,6	44,4	201,8
901—1200	62	6,6	15,8	48,1	218,6
1200 felett	36	3,7	12,4	54,0	245,0
Átlagosan és összesen	940	100,0	100,0	39,0	177,0

Forrás: A. A. Szkocsinszkij: A munkálatok koncentrációjának gazdasági hatékonysága szénbányáinkban. Bányászati Intézet (KGST); Moszkva, 1965.

A 4. számú táblázatban az 1961. évi eredmények alapján a Pecsoraszénmedence üzemeinek önköltsége látható, a különböző kapacitású bányaüzemekre vonatkoztatva.*

Megállapítható, hogy az átlagos napi széntermelés növekedését — bár nem lineárisan — követi az önköltség (különösen a fő költségtényezők) csökkenése.

A legnagyobb termelésű bányaüzemekben a legkisebb termelésű üzemek költségeihez viszonyítva az anyagköltség 70 százalék, a villamosenergia-költség 93,9 százalék, az amortizáció 50 százalék, az egyéb ráfordítás pedig mintegy 33 százalék.

Ebben a medencében a belső tartalékok kiaknázásával — például az egy főre jutó teljesítmények emelésével — a földalatti szállítás és aknaszállítás kapacitásának növekedésével stb. 1955-től 1962-ig 60 százalékkal növelték a munka termelékenységét.

Az önköltség nagysága és a kitermelt napi szénmennyiség között az alábbi összefüggést állapították meg:

$$C = 7{,}51 + \frac{9142{,}1}{D}$$

* Davidov, B. A.: Vlijanyije nagruzki saht na szebesztoimoszty, dobicsi uglja v Pecsorszkom basszejnye. Ugol, 39. k. 6. sz. 1964. 53—55. l. Bányaipari Gazdasági Tájékoztató, 1965. 1. sz.

4. táblázat

Az önköltség alakulása a Pecsora-szénmedence bányaüzemeinél

Napi átlagos széntermelés, t	A bányaüzemek száma	Széntermelés t/nap	A széntermelés %-os megoszlása	1 t szén önköltsége	Az önköltség megoszlása kopek/t						
					anyag	fűtőanyag	vill. energ.	munkabér	bérpótlék	amortizáció	egyéb ráfordítás
1700-ig	6	1417	15,0	14,02	178	42	34	858	77	85	128
1700—2200	5	1967	17,8	11,98	155	17	31	778	70	49	98
2201—2700	7	2545	31,5	11,29	171	13	29	691	62	60	103
2700-nál magasabb	6	3203	35,7	10,23	137	11	30	649	58	42	96
A szénmedence átlaga	24	2317	100,0	11,44	157	16	30	788	64	55	104
Ugyanez %-ban (a szénmedence átlaga = 100%)											
1700-ig	25	61,1	—	122,6	113,4	262,5	113,3	119,5	120,3	154,5	123,1
1700—2200	21	84,9	—	104,6	98,7	106,3	103,3	108,4	109,4	89,1	94,2
2201—2700	29	109,8	—	98,7	108,9	81,3	96,7	96,2	96,9	109,1	99,0
2700-nál magasabb	25	138,2	—	89,4	87,3	68,8	100,0	90,2	90,6	76,4	92,3

ahol C = 1 tonna szén önköltsége rubelben,
D = a bányaüzem napi átlagos széntermelése tonnában,
7,51 és 9142,1 = számított együtthatók.

A korrelációs együttható értéke 0,95 volt.

A Pecsora-medencében a bányaüzemek kapacitásának 1 százalékos növelésével a különböző kapacitású üzemekben az 5. sz. tábla szerinti önköltségcsökkenés érhető el.

5. táblázat

Napi termelés, t	Az önköltségcsökkenés %-ban
1200—1700	0,50—0,41
1700—2200	0,41—0,34
2200—2700	0,34—0,31
2700—3200	0,31—0,27
3200—3700	0,27—0,25

Az 5. tábla szerint a bányászat gazdaságossága a bányaüzemek kapacitásának növelésével számottevően javítható.

Ha megvizsgáljuk a koncentráció és a munkatermelékenység összefüggését az Osztrava—Karvini medence szénbányáiban, ugyanazt a tendenciát találjuk.

A nagyüzemek fölénye természetesen *általában* érvényesül, s az eltérő természeti-műszaki viszonyok folytán kivétel is előfordulhat. (6. sz. tábla).

A koncentráció eredményei megmutatkoznak a földalatti és külszíni kiszolgáló folyamatok munkaigényességének csökkenésében is. Csehszlovák adatok szerint évi 400—600 ezer tonna termelésre jutó földalatti műszakigény 156,3 fő, míg 2 millió tonna felett 85,7 fő. Ezt a tendenciát a Szovjetunió bányáinak 1959—1962. évi adatai is egyértelműen bizonyítják. Például egy napi 300 vagonos bányaüzem külszínének munkaigényessége $^1/_3$-a, $^1/_5$-e egy 100 vagonos bánya munkaigényességének.

A nagyüzemek fölénye e tekintetben aligha vitatható. A kiszolgáló munkahelyek költsége csaknem állandónak tekinthető (természetesen az üzemnagyság függvényében lépcsőzetesen emelkedő jelleggel), amelynek fajlagos értéke a termelési volumen növekedése esetén csökkenő tendenciájú.

A koncentráció kedvező műszaki-

6. táblázat

A bányaállomány szerkezete és a munka termelékenysége az Ostrava—Karvin-i medence szénbányaiban

A bányák csoportosítása évi termelés szerint (1000 tonna)	Bányák száma	Részarány %-osan		A fejtésnél foglalkoztatottak teljesítménye	
		Bányák száma	Össztermelés	t/hó	a minimális termelékenységhez viszonyított %
400—600	3	16,7	5,76	78,23	100,0
601—900	3	16,7	8,47	82,67	105,7
901—1200	4	22,2	14,86	109,07	189,4
1201—2000	5	27,7	32,16	129,22	165,2
2001—3000	1	5,6	10,25	120,24	153,7
3000 felett	2	11,1	28,50	163,11	208,5
Átlagosan összesen	18	100,0	100,0	121,37	155,1

Forrás; A, A. Szkocsinszkij: A munkálatok koncentrációjának gazdasági hatékonysága szénbányáinkban. Bányászati Intézet (KGST) Moszkva 1965.

gazdasági hatását egyértelműen bizonyítja a bányászattal rendelkező szocialista és tőkés országoknak az a törekvése, hogy termelésüket gyors ütemben nagyüzemekben koncentrálják, nem riadva vissza kisüzemek szüneteltetésétől sem. Az NSZK racionalizálási törvénye anyagi alapot biztosít a gazdaságtalan üzemek szüneteltetésére.

Az üzemkoncentráció az egy bányaüzemre jutó átlagos napi termelés mennyiségével jellemezhető. Nemzetközi viszonylatban ezek az értékek a következők (1963-as adatok):

7. táblázat

Ország	t/nap	t/műszak	Index	
			t/nap	t/műszak
Magyarország	685	1,159	100	100
Belgium	1361	1,300	198,7	112,2
Franciaország	2650	1,332	386,8	114,9
Hollandia	3770	1,310	550,4	113,0
NSZK	4750	1,978	693,4	170,7
Anglia	1313	1,789	191,7	154,4
Lengyelország	4472	1,533	652,8	132,3
Csehszlovákia	3930	1,300	573,7	112,2
Bulgária	1490	1,210	217,5	104,4
Románia	1310	0,908	191,2	78,3
Szovjetunió	1760	1,719	256,9	148,3

Sajnos üzemkoncentráció és ezzel összefüggésben termelékenység* tekintetében elmaradunk a szocialista és az iparilag fejlett tőkésországok mögött.

Az adatok szerint az üzemnagyság és a teljesítmény, az üzemnagyság és önköltség szoros kapcsolatban áll egymással. De megfigyelhető — hazai üzemeinknél — az összefüggés az üzemnagyság és a költségszint között is; a nagyüzemekben általában alacsonyabb a költségszint. A hazai széntermelés viszonylagos gazdaságtalanságának te-

* A termelékenységi szintkülönbségek a hazánkban termelt szenek viszonylag gyenge minősége folytán hőértékre számítva még nagyobbak.

hát csak egyik tényezője a termék gyenge minősége, alapvető okát az üzemek dekoncentráltságában kell keresni. A hazai szénbányászat dekoncentráltsága bizonyos mértékben szénvagyonadottságainak következménye. Néhány kivételtől eltekintve nem is tűzhetjük ki célul, hogy nemzetközi értelemben vett nagyüzemeket létesítsünk.

Az üzemkoncentrációs törekvések napjainkban rohamos gyorsasággal valósulnak meg.

A naponta 100 vagonnál kevesebbet termelő üzemek száma rohamosan csökken.

8. táblázat

Ország	Összes bányaüzem		100 v/nap alatt termelő aknaüzemek száma			Az összes aknaüzemek %-ában	
	1961	1963	1961	1963	1963. az 1961. %-ában	1961	1963
Magyarország	147	139	125	115	92,0	85,0	82,7
Belgium	75	62	52	40	76,9	69,3	64,5
Franciaország	95	80	27	19	70,4	28,4	23,8
Hollandia	12	12	—	—	—	—	—
NSZK	126	108	13	9	69,2	10,3	8,3
Anglia	665	586	382	283	74,1	57,4	48,8
Lengyelország	81	81	3	2	6,7	3,7	2,5
Csehszlovákia	42	38	3	2	6,8	7,1	5,3
Szovjetunió	...	770	...	182	...	...	23,6
Bulgária	...	49	...	31	...	...	63,3
Románia	...	24	...	12	...	...	50,0

A napi 100 vagonnál kevesebbet termelő üzemekből hazánk a termelés 61,1 százalékát, Bulgária 12,5 százalékát, Lengyelország 0,5 százalékát, Románia 14 százalékát, Szovjetunió 9,2 százalékát, Csehszlovákia 1,5 százalékát termelte.

A hazai bányaüzemek átlagos kapacitás szerinti megoszlása a következő:

9. táblázat

Millió t/év	Üzemek száma		Százalék	
	1958	1963	1958	1963
0,1-nél kisebb	53	33	13,1	7,1
0,1—0,2	52	45	31,6	22,2
0,2—0,3	23	34	24.3	28,5
0,3—0,4	10	9	15,1	10,3
0,4—0,5	7	10	13,1	15,5
0,5—0,6	1	5	2,8	9,0
0,6—0,8	—	3	—	7,4
	156	139	100,0	100,0

A termelés növelése ellenére az üzemek száma csökkenő tendenciájú. Az évi 100—200 ezer tonnánál kevesebbet termelő törpeüzemek száma 5 év alatt 105-ről 78-ra csökkent. Ezek az üzemek rendszerint magas önköltséggel gyenge minőségű szeneket termelnek. Az évi 300 000 tonna fölött termelő üzemek száma 18-ról 27-re emelkedett.

1963-ban a 100—200 ezer tonna évi termelésű kisüzemek legnagyobb hányadát Észak-Magyarországon találjuk (31 db, 45,5 százalék). De jelentős az ilyen üzemek száma Dunántúlon is (12 db, 14,4 százalék). A középüzemnek számító évi 200—300 ezer tonna termelésű üzemek legnagyobb hányada Dunántúlon (17 db, 36,8 százalék) és Észak-Magyarországon üzemel (14 db, 32,9 százalék). A nagyüzemek Mecsekben (6 db, 95,1 százalék), a lignittermelésben (6 db, 75,4 százalék) és Dunántúlon (13 db, 45,1 százalék) működnek. Legkevesebb nagyüzem a leggazdaságtalanabbul termelő észak-magyarországi medencében található (2 db, 6,4 százalék).

Üzemeink leművelhető szénvagyona nemzetközi méretekben általában kisüzemeknek (0,3—0,6 millió t/év) vagy

középüzemeknek (0,6—1,0 millió t/év) számító egységek kifejlesztését teszi lehetővé. Ebben a tekintetben különös jelentősége van az üzemek rekonstrukciós fejlesztésének, illetve a nagyszámú törpeüzem folyamatos felszámolásának. Eközben természetesen — éppen a szénvagyonnal összefüggésben — figyelembe kell venni az üzemekben termelhető szénfajták iránti kereslet nagyságát, valamint a gazdaságossági követelményeket.

Az üzemen belüli koncentráció tekintetében is még jelentős az elmaradásunk, bár fejlődés kétségkívül kimutatható. Néhány jellemző mutatószám:

10. táblázat

Megnevezés	1960	1964	Index
Frontfejtések átlagos hosszúsága, m	74,03	83,35	112,6
A frontok napi előrehaladási sebessége, fm/nap	1,11	1,27	114,4
Frontfejtések redukált száma, db	176	179	101,8
Évi termelés egy frontból, 1000 t	65,26	96,42	147,7
Frontfejtési termelés aránya, %	43,23	54,63	126,4
Kamrafejtés napi előrehaladási sebessége	2,09	2,14	102,4
Napi termelés egy kamrafejtésből	10,11	11,03	109,1
Elővájások előrehaladási sebessége, szén (fm/nap)	1,89	2,19	115,9

Az üzemen belüli koncentráció mértékének meghatározására különösképpen jellemző a fajlagos nyitott vágathossz, tehát a bányaüzem koncentráltsága annál kedvezőbb, minél nagyobb a napi termelés, és minél kisebb a fő szállító útvonalak teljes hossza. A fajlagos nyitott vágathossz (fm/1000 t) 1960-as értéke 70,52; míg 1964-ben 65,29, tehát kedvezően alakult.

Frontfejtési arány tekintetében kevéssé vagyunk elmaradva a fejlett ipari országok mögött. A frontfejtési termelés aránya Csehszlovákiában 100, a Szovjetunióban 92,4, Belgiumban 98, Angliában 93 százalék, de találunk olyan országokat, amelyeknél az arány közel áll a hazaihoz (Franciaország 68,4; Lengyelország 66,0).

A koncentráció akkor vezet kellő eredményre, ha párosul az előkészítő vágatok gyors ütemű kihajtásával. Ennek ideális értéke 300—1000 m/hónap. Csehszlovákiában a napi kihajtási sebesség 3,17 m/nap (1965), nálunk 1,42 m/nap (1964). Hogy mennyire reális az elővájási sebesség növelésének lehetősége, bizonyítja a Mecseki Szénbányászati Tröszt, amelynél tröszti átlagban szénelővájásból 4 m felett, meddőben 3 m körüli napi értéket érnek el. Kiugró értékként 12—15 m-es sebesség is előfordul (kézijövesztéssel).

A fejtések átlagos homlokszélessége a fejlett bányászattal rendelkező országokban mindenütt 100 m felett van (Belgiumban 124; Franciaországban 107—119; Hollandiában 180; NSZK-ban 170; Angliában 159; Lengyelországban 103; Csehszlovákiában 105.). A frontfejtések homlokszélességének növelése nálunk sokszor a geológiai adottságok miatt ütközik akadályba.

Kisebb az elmaradottságunk az átlagos előrehaladási sebesség tekintetében, amely a belső szervezettség egyik fokmérője. Az átlagos napi frontelőrehaladási sebesség nálunk 0,86—1,28 m között mozog; Belgiumban 0,98, Franciaországban 1,31—2,05, Hollandiában 1,83, NSZK-ban 1,50, Angliában 1,29, Lengyelországban és Szovjetunióban 1,32, Csehszlovákiában 1,23 fm/nap. A front hossza nagyobb hatást gyakorol a munkaigényességre, mint a sebesség, mert kihat a vágathajtás, a fenntartás és a földalatti szállítás munkaigényességére.

A hazai szénbányászat viszonylagos gazdaságtalanságának okát a művelt telepek átlagos vastagságában sem kereshetjük. Az átlagos telepvastagság a különböző országokban, 1963-ban:

Belgium		1,36
Franciaország:	feketeszén	1,51
	barnaszén	1,86

Hollandia	1,29
NSZK	1,44
Anglia (1961-es adat)	1,26
Magyarország: feketeszén	2,08
barnaszén	2,00
Lengyelország	1,80
Csehszlovákia	1,15
Bulgária	1,98
Románia	2,62
Szovjetunió	1,33

Az egy frontfejtés napi átlagos termelése — amely a fronthosszúság, a sebesség és a telepkapacitás (t/m^2) függvénye — egyik fontos paramétere a belső koncentrációnak. Jellemezzük ezt is néhány nemzetközi adattal. Egy front napi átlagos termelése 1963-ban (tonna):

Magyarország: feketeszén	222
barnaszén + lignit	283
Belgium	181
Franciaország: feketeszén	229
barnaszén	449
Hollandia	474
NSZK	428
Anglia	288
Lengyelország	317
Csehszlovákia	204
Bulgária	116
Szovjetunió	228

A világ bányászatában optimálisnak tekintik, ha a front napi átlagos termelése 1000 tonna körül mozog. Külföldi tapasztalatok szerint fejtőgépekkel felszerelt széleshomlokú frontfejtésekben állítható kaparószalagot és egyedi fémtámot alkalmazva 1500—2000 tonna napi termelés és 20 tonna műszakteljesítmény érhető el. Hidraulikus támok esetén a fejtési teljesítmény a nálunk átlagos 4 tonna műszakteljesítménnyel szemben 50 tonnára növelhető.

Ha az üzemek belső koncentrációját csak frontfejtések alapján vizsgáljuk, akkor még viszonylag kedvező képet kapunk. Például frontfejtéseink átlagosan nagyobb hozamúak Belgium és Csehszlovákia frontfejtéseinél, és közelítik Angliát. A belső dekoncentráltság erőteljesebben abban fejeződik ki, hogy termelésünknek mintegy fele még mindig elaprózott kamrapillér-fejtésekből és előkészítési célt szolgáló vágathajtásból származik.

11. táblázat

A mélyművelésű széntermelés megoszlása hazánkban (millió t)

Megnevezés	1958	1963
Elővájás	5,2	4,7
Kamrafejtés	7,2	6,4
Frontfejtés	9,6	17,2
Összesen	22,0	28,3

Az eltolódás a tömegtermelő munkahelyek felé kétségkívül kimutatható. A legkoncentráltabb munkahelyeket a lignitbányászatban és a Dunántúlon találjuk. Legkevésbé koncentráltak a mecseki és az északmagyarországi bányaüzemek. A Mecseki Szénbányászati Tröszt Kossuth bányájában egy éven keresztül egy frontfejtésből napi 200 vagont is termeltek, ami hazánkban rekordnak számít.

A dekoncentráltság közvetlen gazdasági hátránya nem a fejtési teljesítményben mutatkozik meg, sőt az átlagos fejtési teljesítmény 1964-ben műszakonként 3,867 tonna volt; ezen belül a frontfejtéseké (kiszolgálókkal) 3,730, a kamrafejtéseké 4,294, tehát éppen az elaprózott kamrafejtések teljesítménye a magasabb. [Legmagasabb a frontfejtések teljesítménye Dunántúlon — 4,34 t/műszak —, legalacsonyabb Észak-Magyarországon — 2,79 t/műszak.] Vizsgáljuk meg a dekoncentráltság egyéb következményeit. Ilyen a fajlagos nyitott vágathossz magas aránya, amely a fenntartási igény növekedésével jár együtt, és a szállítás lépcsőzetessége, a szállítási csomópontok magas száma. A szállítási lépcsők, csomópontok növekedésével ugrásszerűen megnövekszik a szállítás munkaigényessége. Egy csomópont beiktatása a szállítás munkaigényességét 20—65 százalékkal növeli. Frontfejtéses művelésnél a fejtési veszteség is kisebb, mint a kamrafejtéseknél.

A fejtési műszak aránya az összes üzemi műszakhoz viszonyítva 1964-ben 23,2 százalék, a szállítási műszakok aránya pedig 18,1 százalék. Az úgynevezett produktív műszakok (fejtés + előkészítés) aránya a szénbányászat-

ban 1964-ben 31 százalék volt. Ez az arány évek óta konstansnak tekinthető. Ez a magas kiszolgálói létszámarány nem volna baj, ha a munkahelyek gépesítésével, automatizálásával párosulna. Produktív dolgozóink teljesítményét elsősorban a nagy úgynevezett improduktív létszám rontja le. A magas kiszolgálói létszám részben szociális okokkal is összefügg (a munkahelyekről kikerült rokkant vájárokat ilyen munkakörökben foglalkoztatják). Több trösztnél csupán a szállítási létszám (földalatti + külszíni) nagyobb, mint a termelés zömét produkáló fejtési létszám. Néhány példa (1964):

12. táblázat

Megnevezés	Fejtési	Szállítási
	műszakarány %-ban	
Dorog	10,6	22,2
Tatabánya	16,5	19,6
Nógrád	20,1	23,8

Az üzemi koncentráció sokszor nem párosul belső koncentrációval, mert a dorogi és tatabányai üzemek — hazai viszonylatban — közép-, illetve nagyüzemnek számítanak.

A fejtési és a szállítási műszakok kedvezőtlen aránya sem minden esetben ered a kisüzemi gazdálkodásból. Például a döntően kis- és középüzemekkel rendelkező Borsodban a fejtési műszakarány 28,5 százalék, a szállítási műszakarány 17 százalék. Hasonló a helyzet Ózdon is. A hazai viszonylatban nagyüzemi gazdálkodást folytató Mecseki, Oroszlányi, Mátravidéki és Várpalotai Szénbányászati Trösztnél a szállítási műszakarány egyértelműen kedvező:

13. táblázat

Szénbányászati Tröszt	Fejtési	Szállítási
	műszakarány %-ban	
Mecseki	23,4	15,8
Középdunántúli	27,0	14,4
Mátravidéki	20,7	8,6
Várpalotai	34,6	17,3

Az üzemen belüli dekoncentráltság egyik alapvető okát a gépesítettség elmaradottságában kell keresni. A gépesített frontok napi átlagos termelése jóval meghaladja a kézi művelésű fejtésekét.

A frontok napi átlagos termelése 1963-ban *14. táblázat*

Ország	Kézi	Gépi	Gépi, a nem gépesített %-ában
Belgium	121	321	265,3
Franciaország	179	313	174,8
Hollandia	307	542	176,5
NSZK	257	617	240,1
Anglia	170	419	246,5
Lengyelország	280	398	142,1
Csehszlovákia	198	305	154,0

Szénbányászatunk gépesítése lassan fejlődik. Néhány teljesen gépesített fejtésünk már van, és ezek nagyon jó eredményeket produkálnak. Bizonyítják, hogy hazánkban is megvan a lehetőség megfelelő gépkonstrukció esetén a komplex gépesítésre. (Például a Középdunántúli Szénbányászati Trösztnél, Várpalotán, Oroszlányban.) Az egyes folyamatok gépesítésében — elsősorban a szállításnál és a rakodásnál — értünk el nagyobb eredményeket. A géppel jövesztett szén aránya az 1961. évi 2,1 százalékról 1964-ben 6,3 százalékra, a gépi rakodás aránya (rárobbantással) 16,6 százalékról 28,5 százalékra, a gépi szállítás aránya 61,5 százalékról 75,4 százalékra emelkedett.

A fajlagos áramfelhasználás viszonylag alacsony értéke (a vízemelés áram-

felhasználása nélkül) arra mutat, hogy hazánkban a produktív munkafolyamatok gépesítése még csak kezdeti szakaszában van.

A gépesített frontok magasabb átlagtermelése jelentős mértékben az előrehaladási sebesség növekedésének köszönhető.

A frontok napi előrehaladási sebességének alakulása 1963-ban *15. táblázat*

Ország	Kézi	Gépi	Gépi a nem gépesített %-ában
Belgium	0,81	1,36	167,9
Franciaország	1,13	1,50	132,7
Hollandia	1,19	2,04	171,4
NSZK (1961-es adat)	0,73	1,91	261,6
Anglia	1,11	1,50	135,1
Lengyelország	1,27	1,43	112,6
Csehszlovákia (1961-es adat)	1,15	1,32	114,8

Az Egyesült Államok szénbányászatának kiugróan magas termelékenységi szintje — a kedvező természeti feltételeken túlmenően — a magas színvonalú gépesítéssel és a koncentrációval függ össze. (Az Egyesült Államokban kizárólag kamrafejtési és kamrapillérfejtési technológiát alkalmaznak.)

16. táblázat

A munkálatok koncentrációjának és gépesítésének eredményei az USA szénbányáiban

Mutatószámok	Kézi rakodás, 1923-ig	Rakodógépek és önjáró csillék, 1923—1936	Rakodógépek és vasútmentes szállítás, 1936—1950	Kombájnok szalagrendszerű szállítás 1950—1960
Kamrák száma a bányamezőben	18	10	6	1
A frontok hossza, m	145	80	48	8
A front havi átlagos előrehaladása, m	1,1	1,9	3,2	21,5
A bányamező átlagos termelése, t/műszak	326	326	326	360
Dolgozók száma a frontokon a bányamezőben (műszakonként)	41	16	10	5
A bányamezőben foglalkoztatott dolgozó termelékenysége, t/kiszenelés	8,0	20,4	32,6	72,5

Forrás: A. A. Szkocsinszkij: A munkálatok koncentrációjának gazdasági hatékonysága szénbányáinkban. Bányászati Intézet (KGST) Moszkva, 1965.

A koncentráció gazdasági hatékonyságának regressziós analízise

A termelés koncentrációjának tanulmányozásakor célszerű mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból olyan módszereket alkalmazni, amelyekkel egyidőben több változónak a koncentrációra való hatását lehet tanulmányozni.

A koncentrációt befolyásoló tényezők elemzésekor sorra vettük a koncentrációt befolyásoló műszaki-gazdasági mutatószámokat, és megvizsgáltuk az üzem napi átlagtermelésével való sztochasztikus összefüggésüket.*

Az üzemi koncentrációt befolyásoló műszaki tényezők között kiemelkedő jelentőségű a fajlagos nyitott vágathossz (I = 0,856), a tartósan biztosított vágathossz aránya (I = 0,660), az átlagos fejtési homlokhossz (I = 0,650), az egy fejtésre jutó napi termelés (I = 0,643), a fajlagos robbanóanyag-felhasználás (I = 0,641) és a fejtések előrehaladási sebessége (I = 0,622).

* Az Oroszlányi Szénbányák Vállalat üzemeinek 5 évi átlagos adatai alapján.

Koncentráció szempontjából különkülön közömbösnek bizonyult a vágathajtási sebesség, a telepvastagság, a fejtési teljesítmény és a gépesítettség foka.

A termelékenység, az önköltség, valamint a koncentráltság között szoros kapcsolat volt kimutatható. Az egy főre jutó évi termelés és a koncentrációt jelző napi átlagtermelés közötti korrelációs index értéke I = 0,748, míg a koncentráció és az önköltség közötti korrelációs index I = 0,892.

Következtetések

A bányaüzemek koncentrációja gazdaságossági szempontból alapvető jelentőségű. Minden más intézkedés csak kis hatásfokú lehet, különösen olyan beruházásigényes és nagy állandó költséggel működő tömegtermelő ágazatban, mint a bányászat. Koncentrációs törekvéseink már eddig is eredményesek voltak. A bányaüzemek koncentrációja növelhető — az üzem egészének kapacitása erejéig — tömegtermelő munkahelyek létesítésével, a fejtések homlokhosszának és sebességének növelésével, továbbá a munkálatok időbeli és térbeli összpontosításával, a termelő műszakok számának növelésével. A koncentráció akkor a leghatékonyabb, ha párosul a munkahelyek komplex gépesítésével, az előkészítő vágatok gyors kihajtásával, folyamatos szállítóberendezések alkalmazásával, megfelelő tárolóbunkerek létesítésével. Gáz- és porveszély esetén a koncentráció fokozott biztonsági intézkedéseket is igényel.

Hazánkban az üzemi koncentráció lassan halad, elmarad az üzemen belüli koncentráció mögött is. Az üzemek átlagtermelése 1961 és 1964 között 18 százalékkal, az egy munkahelyre jutó termelés viszont 24 százalékkal növekedett (évi 22 ezer tonnáról 27,4 ezer tonnára). Alapvető feladat tehát az üzemi koncentráció gyors növelése.

Kedvezőtlen a hazai bányászat gépesítettsége. A munkahelyeken még mindig a kézzel végzett fizikai munka az uralkodó. A tapasztalatok szerint a technika és a kultúra fejlődésével mind nehezebb olyan dolgozókat találni, akik hajlandók a legnehezebb fizikai munkát föld alatt, nehéz körülmények között végezni. Ezért a jövőben a beruházások nagyobb hányadát a munkahelyi gépesítésre célszerű fordítani. Ez bányászatunk korszerűsítésének alapvető feltétele, fejlődésének egyetlen lehetséges útja, különösen szocialista viszonyok között. A bányászati gépesítési beruházások megtérülési ideje viszonylag kedvező (1—2 év).

Az üzemnagyság és a gazdaságosság összefüggése nem vitás. Ezért nem odázható el — a szénszükségletekkel összhangban — a nagyobb szénvagyonú üzemek rekonstrukciója, kisebb szénvagyonú üzemek kapacitásának nagyobb mértékű kihasználása, a pozitív és a negatív racionalizálás,* a gazdaságtalan kisüzemek átmeneti szüneteltetése, a törpeüzemek végleges bezárása. A bányaüzemek racionalizálását hazánkban a bányászat első törvényévé kell tenni. A koncentráció társadalmi és gazdasági jelentőségét felvilágosítással, az elért eredmények propagálásával, a késői ébredés veszélyének feltárásával, határozott központi és helyi intézkedésekkel is elő kell mozdítani. Időszerű a szénbányászati termelésprogramozás iparági modelljének kialakítása is.

A bányászatnak sokkal nagyobb anyagi és szellemi erőket érdemes a koncentrációra összpontosítania. A beruházások jelentős hányadát új létesítmények helyett a gyorsabban és gazdaságosabban megvalósítható rekonstrukciókra, gépesítésre célszerű fordítani.

A koncentráció határozott, gyors végrehajtására, a régi üzemek átszervezésére, modernizálására, a tervezési és ösztönzési rendszer reformjára, a korszerű üzemvezetés és üzemszervezés megvalósítására van szükség. Ha erre erőfeszítéseinket nem összpontosítjuk, akkor nem várhatunk eredményeket, s elmaradottságunk a fejlett országokkal szemben növekedni fog.

Forgács Zoltán

* Negatív racionalizáláson a bányaüzemek erőltetett, gyorsított kitermelését értik, tekintet nélkül a fejtési veszteségekre.

SZÁMOK ÉS TÉNYEK

A tőkés- és fejlődő országok gazdasági helyzete 1965-ben és 1966 elején*

1965-ben és 1966 első felében a tőkésországok gazdasági fejlődésében két eltérő tendencia érvényesült. Néhány országban — az Egyesült Államokban, Kanadában — a termelés, a beruházások volumene továbbra is gyorsan nőtt, bővült a fogyasztási cikkek piaca. Az országok másik csoportjában — ide sorolható az összes többi nagyobb tőkésország — a fellendülés folytatódott ugyan, de a termelés növekedési üteme erősen esett, a beruházásoknak nemcsak a növekménye, hanem helyenként abszolút nagysága is csökkent, fokozódtak a termékértékesítés nehézségei.

A 12 legfejlettebb ipari tőkésország bruttó nemzeti terméke 1965-ben — változatlan áron számítva — 4,6 százalékkal nőtt, szemben az 1964. évi 5,6 százalékkal. A bruttó nemzeti termék évi növekménye a nyugat-európai fejlett országokban az 1964. évi 5,5 százalékról 3,5 százalékra, Japánban pedig 10,5 százalékról 4,0 százalékra csökkent 1965-ben. Az Egyesült Államokban viszont éppen ellenkezőleg, 5-ről 5,5 százalékra nőtt.

A bruttó nemzeti termék évi százalékos növekedése (változatlan áron)

Ország	1964	1965	Ország	1964	1965
Anglia	5,4	2,5	Japán	11,0	4,0
Ausztria	6,0	3,5	Kanada	6,4	6,3
Belgium	5,2	3,0	Norvégia	6,2	5,8
Egyesült Államok	5,0	5,5	NSZK	6,5	4,4
Franciaország	6,2	3,5	Olaszország	3,0	3,0
Hollandia	8,2	5,0	Svédország	7,3	3,5

Forrás: National Institute Economic Review. London. 1966. február

Hasonló irányú eltérés figyelhető meg az észak-amerikai és a legtöbb egyéb tőkésország között az ipari termelés növekedésében is:

Az ipari termelés évi százalékos növekedése

Megnevezés	1963	1964	1965
Tőkésvilág összesen	5,3	7,2	6,8
Egyesült Államok	5,5	6,0	8,5
Kanada	5,8	8,7	8,0
Nyugat-Európa	4,7	7,5	4,9
A Közös Piac országai	4,5	7,9	4,7
NSZK	3,8	8,8	5,4
Franciaország	4,9	7,0	2,2
Olaszország	8,5	0,6	7,2
Belgium	7,1	7,4	2,1
Hollandia	4,5	8,6	7,3
Anglia	3,5	7,6	3,1
Ausztria	4,8	7,6	2,8
Svédország	2,4	7,0	2,9
India	9,4	6,6	5,5
Japán	9,8	17,0	4,0

* A moszkvai Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete konjunktúra-szemléjének alapján, amely a Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija 1966. szeptemberi számának mellékleteként jelent meg.

Az utóbbi 5 év (1961—1965) alatt a nyugat-európai ipar egészében az amerikainál lassabban fejlődött: évi átlagos növekedése 5,3 százalék volt, szemben az Egyesült Államok 5,7 százalékával. Az EGK-országok ipara ennél valamivel gyorsabban, évi 5,9 százalékkal nőtt. Ennek következtében az Egyesült Államok részesedése a tőkésvilág ipari termeléséből a hatvanas években nem csökkent, mint az ötvenes évek folyamán, hanem valamelyest nőtt (az 1961. évi 44,7-ről 45,1 százalékra 1965-ben).

Az 1958. évi válság óta a tőkésvilág ipari termelése 55 százalékkal nőtt, ami évi átlagban 5,6 százalékot tesz ki. (L. a következő lapon levő táblázatot.)

A termelésnövekedés legtöbb országban észlelhető lassulásának egyik oka a *magánberuházások gyengülése* volt. Ennek következtében — Egyesült Államok, Kanada és Svédország kivételével — az összes tőkésországokban a beruházási volumen növekedési üteme csökkent vagy stagnált, sőt Olaszországban és Japánban a bruttó beruházások abszolúte is — 8, illetve 5 százalékkal — csökkentek. Ennek oka Olaszországban az 1964-ben megkezdődött és 1965 nagyobbik részében is tartó túltermelési válság volt. 1964-ben ugyanis a beruházások — változatlan áron — 6,5 százalékkal csökkentek a megelőző évhez képest. 1965-ben az ipari beruházások újból estek (20 százalékkal), csökkent a lakásépítés is (6 százalékkal), s ezt a közlekedési, hírközlési és közszolgáltatási beruházások némi növekedése nem tudta ellensúlyozni.

Japánban szintén a több ágazatban felszínre jutó túltermelés okozta a magánberuházások 5,8 százalékos esését. (A megelőző évben, 1964-ben ezek még 19 százalékkal nőttek.) Ez a jelenség Japánban először fordul elő a II. világháború óta. Különösen nagy volt a csökkenés olyan ágazatokban, mint a villamosgép-ipar (19 százalék), általános gépipar (24 százalék), építőanyag-ipar (31 százalék), textilipar (34 százalék).

Franciaországban a bruttó beruházások 1965-ben 7,4 százalékkal nőttek. De ez a növekedés főképp a lakások és középületek építésének köszönhető. A termelési beruházások ugyanis csak 3,5 százalékkal nőttek, ezen belül a magánberuházások a megelőző év szintjén maradtak, az állami vállalatok beruházásai azonban 10 százalékkal bővültek. A fékező hatást Franciaországban az 1963 szeptemberében elfogadott „stabilizációs terv" restriktív intézkedései okozták.

Nyugat-Németországban a bruttó beruházások 6,6 százalékkal nőttek, szemben az 1964. évi 12 százalékkal.

Angliában a beruházások növekedési rátája szintén erősen csökkent: 16,3-ról 3,7 százalékra. Abszolúte csökkentek a beruházások a kitermelő, a kőolajfeldolgozó, a kohó- és a gépiparban.

Az Egyesült Államokban ezzel szemben a beruházási ütem nem csökkent, hanem fokozódott: 4,9-ről 11 százalékra. A feldolgozó ipari beruházások 21 százalékkal nőttek, ezen belül az autóiparban 34, a vegyiparban 30, a villamosgép-iparban 27, a kőolajfeldolgozásban 17, az acéliparban 13 százalékkal nőttek. A beruházások ilyen növekedésének az a magyarázata, hogy az állótőke felújítása a mostani ciklusban csak 1963-ban kezdődött meg, és még nem ért véget. A jó beruházási konjunktúrát elősegíti a vietnami háború fokozódó eszkalációja.

A *fogyasztói kereslet* az Egyesült Államok kivételével mindenütt ingatag volt. Több ország gazdasági helyzetének megromlása, s a burzsoá kormányoknak és monopóliumoknak ebből eredő törekvése, hogy bérbefagyasztással hidalja át a nehézségeket, az áremelkedéssel együtt azt eredményezték, hogy a lakossági jövedelmek — s ennek megfelelően a fogyasztói kiadások is — 1965-ben csak eléggé mérsékelten emelkedtek. Különösen kirítt a fogyasztói piac lanyhasága Olaszországban, Japánban, Angliában és Franciaországban.

Olaszországban a bérből élők jövedelmei 1965-ben gyakorlatilag a megelőző év szintjén mozogtak. Az összes személyi fogyasztás alig nőtt. Csökkent a műszálas és különösen a gyapjú- és pamutáruk fogyasztása. Ennek következtében a textilipar termelése 13 százalékkal esett. A bőr- és cipőipar is csökkentette termelését (körülbelül 4 százalékkal) annak ellenére, hogy a gyártott cipők 70 százalékát (64 millió párt) exportálta.

Japánban a reálbér csak 2,2 százalékkal növekedett. Ez jóval kevesebb, mint a megelőző évek bármelyikében. Csökkent az elektromos háztartási gépek és a műanyagáruk kereslete. Ezért 1965 közepére 20—40 százalékkal csökkent a televíziós készülékek, hűtőgépek, ventillátorok és más háztartási gépek termelése.

Angliában a reáljövedelmek 1965-ben mindössze 0,4 százalékkal (1964-ben: 4,4 százalékkal) nőttek. A jövedelemstabilizálás kihatott a fogyasztási cikkek és ezen belül különösen a tartós fogyasztási cikkek keresletére. Ez utóbbiak termelése emiatt egészében 16 százalékkal esett; az autógyártás 8, televíziógyártás 27, rádió- és lemezjátszógyártás 28 százalékkal csökkent.

A tőkésországok ipari termelése (1958=100)

Megnevezés	1938	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Tőkésvilág összesen	42	61	63	71	77	79	85	86	95	99	102	110	118	122	131	138	148	158
Egyesült Államok	33	73	71	82	88	90	97	92	103	107	107	113	116	117	126	133	141	153
Kanada	32	62	67	71	76	78	84	83	92	100	101	108	108	112	120	127	138	149
Nyugat-Európa	53	52	59	65	71	71	75	82	89	94	98	106	117	123	128	134	144	151
Közös Piac országai	51	40	46	53	63	65	69	76	86	92	97	106	119	126	133	139	149	156
NSZK[2]	51	27	39	48	57	61	66	75	85	92	97	107	119	127	132	137	149	157
Franciaország	52	55	58	61	69	70	72	77	84	89	97	101	110	116	123	129	138	141
Olaszország[3]	43	44	48	56	63	64	70	77	84	90	96	112	128	140	153	166	167	179
Hollandia	49	56	61	69	72	72	79	87	93	98	100	109	122	126	133	139	151	162
Belgium[2]	64	78	78	80	91	87	86	91	100	106	106	104	112	119	126	135	145	148
Anglia[2]	67	74	79	84	87	85	89	95	99	99	101	105	112	114	115	119	128	132
Svédország	52	74	77	81	84	82	83	87	92	95	98	106	117	124	126	129	138	142
Ausztria	39	36	48	57	65	65	66	76	88	92	98	106	117	123	125	131	141	145
Spanyolország	—	61	62	65	70	74	76	78	82	90	97	103	106	122	133	149	171	182
India	56[1]	64	65	64	72	74	74	81	85	92	96	109	121	129	139	152	162	171
Japán	57	22	29	33	44	49	60	64	69	86	99	120	149	178	193	212	248	258
Argentina	51[1]	84	81	84	86	81	80	86	94	94	97	89	92	102	95	87	—	—
Mexikó[2]	—	51	58	64	68	68	68	73	81	89	96	109	117	122	129	140	158	168
Venezuela	—	39	—	—	—	51	58	67	78	88	102	110	115	114	124	128	140	145

[1] 1939-ben [2] Építőiparral együtt [3] Konfekció-, nyomda- és néhány élelmiszeripari ágazatnélkül.

Franciaországban a lakossági reáljövedelmek 1965-ben lényegében az előző év szintjén maradtak a „stabilizációs terv" egyenes következményeként. Ezért sok fogyasztási cikk kereslete csökkent. 10 százalékkal esett az elektromos háztartási gépek termelése, 21 százalékkal a műszálas készítményeké és 13 százalékkal a pamut- és gyapjúszöveteké. A bőr- és cipőipar termelése 7,4 százalékkal csökkent.

A Német Szövetségi Köztársaságban a munkabérek 1965-ben 9 százalékkal, tehát a megelőző évivel megegyező mértékben nőttek ugyan, de az utóbbi években példa nélkül álló drágulás (a létfenntartási költségek ez évben 4 százalékkal emelkedtek) a reálbérnövekedést 5 százalékra redukálta. A reálbéremelkedés leiassulása általában még nem éreztette hatását a fogyasztási cikkek keresletére, ezeknek termelése 1965-ben valamivel gyorsabban is nőtt, mint a megelőző évben.

Az Egyesült Államokban 1965-ben a lakosság nomináljövedelmei 8, reáljövedelmei 6 százalékkal emelkedtek. Ezt a jó gazdasági konjunktúra, valamint az 1964-ben életbeléptetett jövedelemadó-csökkentési törvény végrehajtása és a közvetett adók ideiglenes csökkentése eredményezte. (1966 elején ugyanis Johnson bejelentette, hogy felfüggesztik a közvetett adókat csökkentő 1965. évi rendeletet.) A dolgozók jövedelmei azonban továbbra is lassabban nőttek, mint a profitok. 1965-ben az amerikai részvénytársaságok profitjai 74,6 milliárd dolláros rekordösszeget értek el (adólevonás előtt), ami 15 százalékkal haladja meg a megelőző évi szintet. A kifizetett kamatok összege 8 százalékkal, az osztalékoké 10 százalékkal nőtt, a béralap viszont 7 százalékkal emelkedett. A fogyasztói kereslet mindezek következtében továbbra is bővült, jelentősen nőtt a fogyasztási cikkek gyártása is: személyautóké 20, televíziós készülékeké 15, rádióké 26, műszálaké 26 százalékkal. A hadikiadások növekedése és az adózási politika megváltozása azonban jogossá teszi a feltevést, hogy a fogyasztási cikkek konjunktúrája romlani fog.

A tornyosuló gazdasági nehézségek áthidalására a tőkés kormányok különféle *konjunktúra-szabályozó intézkedéseket* hoztak. Ezek azonban a legtöbb esetben nem bizonyultak eléggé hatékonyaknak. A főbb tőkésországokban megvalósított intézkedésekről adott értékelésből érdemes kiemelni a szerzők álláspontját az amerikai konjunktúrával kapcsolatban.

Eszerint a vietnami háború konjunkturális hatása kétségtelen. De helytelen lenne azt hinni, hogy az amerikai gazdaság 1965 közepén a soron levő túltermelési válság küszöbén állt, s ezt csak a vietnami háború kiszélesítése akadályozta meg. A katonai jellegű állami megrendelések ösztönözték ugyan a gazdasági életet, de a fellendülés enélkül is folytatódott volna, mert belső erői még távolról sem merültek ki. A részvénytársaságok beruházási programjai 1965-re jóval meghaladták az előző évit, s teljesítésük már előrehaladott állapotban volt, amikor a vietnami háborúval kapcsolatos költségvetési kiadások emelése megkezdődött. Az új megrendelések állománya 1965 nyarán rekordmagasságú — 41—42 milliárd dolláros — szinten mozgott, ami kb. 5 százalékkal haladta meg a megelőző év megfelelő szintjét. Úgyszintén kedvező volt a helyzet 1965 közepén a fogyasztási cikkek piacán is. A magas foglalkoztatottság körülményei között az adócsökkentési intézkedések még tovább fokozták a keresletet. 1965 júniusában—augusztusában a kifizetett bérek összege 7, a fogyasztási cikkek vásárlása szintén 7 százalékkal haladta meg az 1964. évi nyári szintet. A háborús eszkaláció tehát semmiféle „töréspontot" sem jelentett az üzleti konjunktúrában, az ipari ciklus lefolyásában, hanem csak további ösztönzést adott a gazdasági fejlődésnek.

Méghozzá lényeges ösztönzést. 1965 májusában a vietnami háború céljaira pótlólag 700 millió, majd augusztusban újabb 1700 millió dollárt szavaztak meg. 1966 elején Johnson 12,3 milliárd dollárt kért a háború folytatására. Ebből már márciusban 4,8 milliárdot megkapott. A katonai kiadásokat az 1966/67. költségvetési évben 60,5 milliárdra kívánják emelni. (1964/65-ben még 50,2 milliárd dollár volt.)

A *nemzetközi kereskedelem* forgalma szintén tükrözte a gazdasági helyzet eltérő alakulását Észak-Amerikában egyfelől és a legtöbb egyéb tőkésországban másfelől.

Az egyesült államokbeli jó konjunktúra ugyanis azt eredményezte, hogy csökkent az amerikai tőke konkurrenciája a külső piacokon. Az USA-export 1965-ben csak 3,2 százalékkal nőtt, szemben az 1964. évi 14 százalékkal. Viszont a jó belső konjunktúra miatt nőtt az áruimport: 12,2 százalékkal (1964-ben: 8,9 százalékkal). Az amerikai exportnak és importnak ez az eltérő növekedése megkönnyítette azoknak az országoknak — mindenekelőtt Olaszországnak, Japánnak, Franciaországnak — a helyzetét, amelyek válságjelenségekkel küszködtek. Az olasz export például 1965-ben 20,7 (az import viszont 1,6) százalékkal nőtt. Ugyanígy a japán export 27 (az import 3), a francia export 12 (az import 2,6) százalékkal bővült. Ezen belül az Egyesült Államokba irányuló árukivitel Olaszországból 22, Japánból 35, Franciaországból 26 százalékkal nőtt.

E három ország árukészletének felszívását elősegítette a nyugatnémet import intenzív növekedése is 1965 első felében a belső kereslet felszökésének eredményeként. Az NSZK importja 1965-ben ugyanis 20 százalékkal nőtt, s e növekedés főképp az olasz, a francia és a japán exportnak kedvezett.

A tőkésországok külkereskedelmi forgalma 1965-ben egészében kisebb mértékben nőtt, mint a megelőző évben: az export értéke 8,4 (1964-ben: 12,3), az importé 8,8 (1964-ben: 11,9) százalékkal. A külkereskedelmi forgalom főképp a fejlett országok forgalma révén bővült. Ezek exportja ugyanis 9,3 százalékkal, míg a fejlődő országoké csak 5,3 százalékkal nőtt.

A *valutáris és fizetési problémákkal* kapcsolatban ütköztek össze a leglátványosabban a tőkésországok érdekei. A helyzetet egyfelől a fizetési mérlegek tartós deficitje az Egyesült Államokban (1963-ban 1,3 mrd dollár) és Angliában (354 millió font sterling), ez országok aranytartalékainak apadása jellemzi, másfelől nőnek a kontinentális európai országok tartalékai. Mindez a két „tartalékvaluta": a dollár és a font sterling pozícióit ássa alá. A legaktívabban erre Franciaország törekszik, amely valutatartalékait aranyra váltja be. Csak az elmúlt évben 884,2 millió dollárt váltott be aranyra az Egyesült Államokban, folytatta aranyfelvásárlásait a londoni piacon is. Mindezek eredményeként a francia aranytartalék egy év alatt 977 millió dollár értékben gyarapodott, és az év végére elérte a 4706 millió dollárt, ami az ország összes arany- és valutatartalékainak 86,2 százalékát tette ki, szemben a megelőző évi 73 százalékkal.

Az Egyesült Államok aranytartaléka viszont tovább apad. Értéke 1965 végén már csak 13 806 millió dollár volt. Ez 1938 óta a legalacsonyabb szint. (Emlékeztetőül: 1949 végén az amerikai aranytartalék 24 563 millió dollár volt.)

A két kulcsvaluta megrendülése, az aranytermelés növekedési ütemének fokozódó elmaradása a nemzetközi kereskedelmi forgalom bővülési ütemétől a tőkés valutarendszer reformját követeli meg.

A fejlődő országok valutáris helyzete továbbra is súlyos. Az általuk exportált nyersanyagok árai — az 1964. évi kisebb emelkedés után — 1965-ben újból estek (kivéve a színesfémárakat).

A nyersanyagok exportárának alakulása (1958=100)

Megnevezés	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Gazdaságilag fejlett országok	99	99	100	99	105	109	108
Fejlődő országok .	95	94	90	89	97	98	93
Együttesen	97	97	95	94	100	103	100

A fejlődő országok aranykészlete 1965-ben mindössze 15 millió dollárral nőtt, és az év végén 2805 millió dollárra rúgott, ami a tőkésvilág aranykészletének 6,5 százalékát teszi ki. (Ezzel szemben a fejlődő országok részaránya a külkereskedelmi forgalomban 21,8 százalék, az ipari termelésben pedig 11,6 százalék.) A külföldi valutatartalék 1965-ben 1170 millió dollárral nőtt ugyan, de nem annyira az exportbevételek révén, mint inkább külföldi tőkék beáramlása és külső kölcsönnyújtás eredményeként.

A fejlődő országok együttes arany- és valutatartaléka 1965 végén 10 800 millió dollár volt, adósságuk viszont 35 milliárd dollár (1955-ben eladósodásuk még 9 milliárd dollár volt.) Az adósságszolgálati terhek jelenleg meghaladják az évi 5 milliárd dollárt.

1966-ban a tőkésországok gazdasági fejlődése továbbra is egyenetlen. Az Egyesült Államokban tart a jó konjunktúra, s feltehetőleg megmarad az év végéig. Az amerikai társaságok megrendelési állománya ez év közepéig 15 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbit. A beruházási programok szintén magasabbak a tavalyi szintnél. Angliában a restriktív politika eredményeként a termelés növekedése nem fogja meghaladni az 1965. évit. Viszont ütemnövekedés várható Franciaországban, Olaszországban és talán Japánban. Az NSZK-ban a beruházási tevékenység tavalyi második félévi lanyhulása miatt a növekedési ütem további mérséklése várható.

Sz. L.

L. Leontyev: Árutermelés a szocializmusban

(Pravda, Moszkva, 1966. augusztus 31.)

A gazdálkodás új formáira való áttérés a Szovjetunióban és a többi szocialista országban különösen aktuálissá teszi a szocialista árutermelés kérdéseinek elemzését. L. Leontyev cikke voltaképpen ezen időszerű közgazdasági feladat megoldását hivatott elősegíteni.

Az írás első részében, a tervezés és árutermelés viszonyáról szólva, a szerző utal arra, hogy még a közelmúltban is hangot kaptak azok az elképzelések, amelyek szerint a tervek a különböző fajta, különböző helyeken gyártott és felhasznált termékek termelésének és fogyasztásának mindent egybefoglaló kimutatásai. A tervirányítás ilyen módszerének használhatóságát bizonyítandó, a módszer hívei az elektronikus számítógépekre hivatkoztak. A probléma lényege azonban nem az ilyen mutatók kiszámíthatóságának elvi lehetőségében van, hanem abban, hogy a tervek ilyenfajta értelmezése a népgazdaság alsófokú sejtjeinek alkotó kezdeményezését és öntevékenységét a szocialista gazdálkodásból eleve kizárja.

A szerző az SZKP XXIII. kongresszusának határozataira hivatkozik, s megállapítja, hogy a tervezés nemcsak nem zárja ki, hanem éppen feltételezi az árutermelést. Akik a szocialista árutermelésről szóló vitában az árutermelés spontaneitását emlegetik, megfeledkeznek arról, hogy itt nem az árutermelésről van szó általában, hanem az árutermelés új, szocialista fajtájáról.

A tervirányítás — írja a szerző — megoldja a szocialista árutermelés és a forgalom között esetlegesen fellépő ellentmondásokat. Az irányítás gazdasági módszereinek fejlődése olyan sokat igérő népgazdasági szervezeti formákat hozott létre, amelyek közvetlen kapcsolatot biztosítanak a szállítók és fogyasztók, az iparvállalatok és a kereskedelmi szervek között: ágazati és ágazatközi egyesüléseket, vállalatokat és kombinátokat. Az egyesülések nemcsak egyszerűen az iparszervezet haladó formái, hanem lépcsőfokot jelentenek a minisztériumok iparági igazgatóságainak önálló elszámolás jellegű gazdálkodása felé. Így teljesül majd az önálló elszámolásnak az a logikus követelménye, hogy a gazdasági döntéseket hozó szervek a döntések végrehajtásáért anyagilag felelősek legyenek.

A termelés és forgalom ellentmondásainak kérdése a mezőgazdaságban is jelentkezik. Az SZKP Központi Bizottsága 1965. márciusi plénumán elfogadott intézkedések hatására sok kolhoz, szovhoz jelentősen növelte a mezőgazdasági cikkek termelését. A termékek értékesítésénél azonban váratlan nehézségek keletkeztek, részben azért, mert a kereskedelmi szervek nem mindig tudtak megbirkózni feladatukkal. Márpedig ha a kereskedelem a termelés és fogyasztás között falat képez — a népgazdaság sok területén ez volt korábban a helyzet —, csorbát szenved a társadalmi újratermelés tervszerűsége és arányossága.

A népgazdaság nem egyszerűen a gazdasági tevékenységek számtani összege, hanem olyan összetett rendszer, amely a vállalatok között és a vállalatokon belül is kölcsönös kapcsolatokat tételez fel. E kapcsolatok elvi alapja a megtérítés és az egyenértékűség. Az irodalomban azonban manapság is találkozhatunk olyan nézetekkel, amelyek szerint a szocialista gazdaságban a kapcsolatok közvetlen, nem ekvivalens formájának van meghatározó szerepe, az ekvivalens áruforma pedig csak kiegészítő szerepet kap. Mindjobban látható, hogy az ekvivalens kapcsolatok szükségességét tagadó álláspont a gazdasági reform végrehajtásával előálló feladatok megoldását gátolja.

Az egyenértékűség elvének következetes érvényesítése fontos kérdéseket vet fel. A termeléshez — mint ismeretes — dologi elemek szükségesek, közöttük föld és munkaerő is. A termelési eszközök társadalmi tulajdonából következik, hogy ezek az eszközök nem kerülhetnek magántulajdonba. Mindez mégsem jelenti, hogy a termelés eszközei kiesnek az ekvivalens népgazdasági kapcsolatok szférájából. Ma már túlhaladottnak tekinthető az a felfogás, mely szerint a termelési eszközök a szocializmusban nem áruk, s értékük

csak kalkulációs eszköz. Az eszközlekötési járulék bevezetése ezt a kérdést végleg eldöntötte.

A földek értékelésével kapcsolatban bonyolultabb a kérdés. A föld össznépi tulajdon, nem adásvétel tárgya, a kolhozok és szovhozok, valamint ipari vállalatok ingyenesen használják. Ez a közgazdasági kategóriák nyelvén annyit jelent, hogy nincs abszolút földjáradék. És a különbözeti járadék? — teszi fel a kérdést a szerző. Az áru- és pénzviszonyok megléte mellett, a földek minőségi különbözősége miatt szükségszerűen különbözeti járadék keletkezik. Következésképp a földnek ára van, ami a különbözeti járadék sajátos realizálási formája, hiszen — mivel nem munka terméke — a földnek nincs értéke.

A társadalmi termeléshez rendelkezésre álló földterület nagysága mindig korlátozott. A földek mezőgazdasági termeléstől való elvonása egyúttal csökkenti a mezőgazdaság természeti erőforrásait. Ehhez hozzátartozik, hogy — különösen talajjavítás esetén — a mezőgazdasági földterület munkát is tartalmaz. Így az a kérdés, hogy a földterület mennyit ér, egyáltalán nem értelmetlen.

A szerző egyetért azokkal a közgazdászokkal, akik a föld értékelését, s ennek megfelelően földhasználati díj bevezetését javasolják. Helytelen, hogy a mezőgazdasági földterületek városépítésre, iparvállalatok céljára történő igénybevételénél jelenleg a földeket ingyenesként, senki földjeként kezelik. A tervvariánsokról való döntésnél ez már önmagában is eltorzítja a gazdasági hatékonyságról és célszerűségről rajzolt képet.

A földhasználati díj fogalma beillik a szocialista árutermelés értékkategóriái közé. Ez a többlettermék részét képezné, s az állami költségvetésbe folyna be, a központosított társadalmi tiszta jövedelem része lenne. Egyszersmind a földterületek viszonylagos jövedelmezőségén alapuló földhasználati díjak lehetővé tennék az egyenlő gazdálkodási feltételek megteremtését, ezzel elősegítenék a gazdasági ösztönzés helyes módszereit is.

Köztudott, hogy a szocializmusban a munkaerő nem áru. A szocialista tulajdont alkotó termelési eszközökhöz való egyenlő viszony alapján a bérforma a társadalom és a dolgozók viszonyát fejezi ki. A bérszínvonalnak azonban objektív alapja van. Kétségtelen, hogy a munkabérek növekedésének felső korlátját a munkatermelékenység növekedési üteme határozza meg. A bérek növekedését az utóbbinak meg kell haladnia. De a bérek alsó határát sem szabad a gazdasági feltételek számbavétele nélkül meghatározni. Rendkívüli időszakokban — háború idején — a szocialista hazát védelmező munkásosztály a bérek színvonalától, a munkaidő hosszától és más munkafeltételek latolgatásától függetlenül dolgozik. De a normálisan funkcionáló szocialista gazdaságban a munkabér az anyagi ösztönzés fontos eszköze.

Az anyagi ösztönzés hatékony rendszerének szükségessége a társadalmi fogyasztási alapok kérdésének kezelését is meghatározza. E fogyasztási alapok évről évre való rendszeres növelése a szocialista társadalmi rend nagy eredménye. Mégsem helytállóak azok a vélemények, amelyek szerint a gazdasági fejlődés mai szakaszában már a társadalmi fogyasztási alapok növekedésének kell főként és alapvetően a lakosság életszínvonalának növelését biztosítani. A XXIII. kongresszus határozatai előírják, hogy a folyó ötéves terv időszakában a jólét növelésének alapvető útja a munkabérek emelése legyen.

A szocialista árutermelés legáltalánosabb, legösszetettebb problémája az árképzés. Hosszú ideje ez a szocialista gazdálkodás egyik legvitatottabb elméleti kérdése is. A gazdasági reformok végrehajtása e kérdéscsoport megoldásához is egyre közelebb visz. A szocialista termelési ár gondolata mint az árképzés rendszerének alapvető iránymutatója ma már egyre kevésbé vitatott.

A szocialista árutermelés feltételei megkövetelik az árak stabilitását, de rugalmasságát is. A központi ármeghatározás és a szállító, illetve felhasználó vállalatok közötti önálló ármegállapodás rugalmas összekapcsolásának szükségessége ma már mindinkább elismert közgazdasági gondolat.

(Ism.: *Torma Imre*)

S. Kuziński: Az ipari beruházások irányai az 1966—70-es években

(Nowe Drogi, Varsó, 1966. szeptember)

A lengyel ipari termelésnek 1966—1970-ben — a népgazdasági terv szerint — 43 százalékkal kell növekednie. Ennél jóval nagyobb lesz a növekedés a gépiparban és vegyiparban, s ennek következtében e két ágazatnak az iparon belüli részaránya tovább: 40,7 százalékra emelkedik. (Ez az arány 1960-ban 27,4, 1965-ben pedig 35,1 százalék volt.) A strukturális válto-

zások között másrészt figyelemre méltó az élelmiszeripar súlyának további csökkenése. Ez az ágazat 1960-ban még az ipari termelésnek csaknem 1/4-ét tette ki, 1970-re viszont részesedése már csak 16,7 százalékos lesz. A nehézipari ágazatok közül a fűtőanyagipar és a vaskohászat részesedésében lesz kisebb csökkenés (9,5-ről 7,1 százalékra, illetve 8,7-ről 7,3 százalékra), végül csökkenni fog a könnyűiparnak a részaránya is (14,6-ról 12,7 százalékra).

Az ipari termelési struktúrában végbemenő változások előfeltétele a beruházási eszközök megfelelő átcsoportosítása, a beruházási struktúra szükségszerű átalakítása. Az ipari ágazatok közül változatlanul a fűtőanyagipar kapja a legtöbb beruházást, jóllehet csökkenő mértékben (az előző ötéves tervben 21,3, a jelen ötéves tervben 18 százalékkal részesedik az ipari beruházásokból). A gépipar beruházási részesedése lényegében változatlan (15,9 százalék) marad; ebben az ágazatban alakul egyébként a legkedvezőbben a termelés növekedése s az állóeszközök növekedése közti viszony: a termelési érték 61 százalékos növekedése mellett a beruházások csak 42 százalékkal növekednek. A beruházási struktúra legnagyobb változását a vegyipar növekvő részaránya jelenti, amely az előző ötéves időszak 11,7 százalékos részesedéséről 16,8 százalékra nő. Ezáltal a fűtőanyagipar kerül a második helyre, miközben a jelen ötéves terv vegyipari beruházásai az előzőhöz képest megkétszereződnek. Nagymértékben nőnek a színesfém-kohászat beruházásai is, itt 80 százalékos a növekedés.

Az ipari beruházási struktúra ilyen változásai láthatóan nem eredményezik a kevésbé tőkeigényes ágazatok beruházási részesedésének növekedését, s a foglalkoztatottság növelése szempontjából sem tekinthetők optimálisnak: a körvonalazott beruházási struktúra mellett az új munkahely teremtésének költségei növekednek. Az adott beruházási struktúrát inkább a népgazdasági termelés egyensúlyát biztosító használatiérték-arányok s a fizetési mérleg egyensúlyának szempontjai határozzák meg. Mindez egyben a nyersanyag-kitermelő és a feldolgozó ipari ágazatok összehangolt fejlesztése irányába hat.

Ha a lengyel népgazdaság 1950—1964 közötti fejlődését a munkatermelékenység s a munkaerő felszereltsége szempontjából vizsgáljuk, megállapítható, hogy a munkatermelékenység növekedése a feldolgozó iparban az egész időszakban megelőzte a felszereltség növekedését, míg a többi ágazatokban kismértékben elmaradt mögötte. Emellett ötéves periódusokat tekintve a munkatermelékenység növekedése mind kisebb mértékben haladta meg az előző időszakban elért növekedést. Az eleven munka felszereltsége a kitermelő és energiatermelő ágazatokban nőtt a leggyorsabban, ahol egyébként az egy foglalkoztatottra jutó termelőeszköz-állomány háromszorosa a feldolgozó ipari felszereltségi szintnek. A munkatermelékenység pedig a gép- és vegyipari ágazatokban növekedett leggyorsabban. Az előző két mutató alapján kiszámítható, hogy a tőkekoefficiens hogyan alakult 1950 és 1964 között. Kiderül, hogy a népgazdaság egészében csökkenő irányzatot mutat, illetve stabilizálódik. S ez figyelhető meg a kitermelő iparban is.

Az egy foglalkoztatottra jutó beruházás mutatója az építési-szerelési munkákat is tartalmazza, nemcsak a beállítandó új gépekre és berendezésekre szánt ráfordításokat, márpedig tulajdonképpen csak ez utóbbi hányadnak a foglalkoztatott létszámhoz való viszonya mutatja meg a beruházásoknak a munkaerő technikai felszereltségi szintjére való hatását. E tekintetben a jelen tervidőszakban pozitív irányú változásokra számítanak a lengyel népgazdaságban: míg az ipari és építőipari beruházások 36 százalékkal nőnek, az építési munkák ráfordításai csak 33,1 százalékkal. Ennél radikálisabb változás nem várható, mivel egyidejűleg nő a vegyipari beruházások részaránya, s az ottani technológiai követelmények jelentős építési munkálatokat tesznek szükségessé.

Új üzemek építése mellett a beruházások növekvő hányada (60 százalék) szolgálja a meglévő üzemek átépítését és modernizálását. Másrészt pedig nő a vállalatok és vállalati egyesülések közvetlen rendelkezésére álló beruházási eszközök aránya, ez az ötéves tervben az ipari és építőipari vállalatoknak 110 milliárd zloty értékű közvetlen beruházást tesz lehetővé (a 190 milliárdos központi beruházások mellett).

A termelés növekedésében a munkatermelékenység növekedésének kisebb súlya lesz, mint a megelőző tervidőszakban: az ipari termelés növekedésének 63 százalékát érik el termelékenységemeléssel, míg a megelőző időszakban 70 százalékot. Ez azzal függ össze, hogy csak ott kerülhet sor a kevésbé hatékonynak ítélt gépek és berendezések kicserélésére, ahol szabad kapacitások vannak. Az ilyen jellegű lehetőségek mind a gép-, mind a könnyűiparban korlátozottak, olyan ágazatokról nem is beszélve, mint a kohászat és a vegyipar.

A közeli években a lengyel külkereskedelemben is határozott strukturális változásokat irányoznak elő. A jelen ötéves terv egyik stratégiai célja, hogy a gépkivitel összes exporton belüli arányát az 1965. évi 34 százalékról 46 százalékra emeljék, s a forgalom növelése mellett a kivitel struktúráját is változtassák: növeljék a szerszámgépek, villamos, textil- és mezőgazdasági gépek, valamint a precíziós készülékek részarányát. A beruházási feladatok jórészt e célokat támasztják alá. A színesfém-kohászatban eszközölt nagyarányú beruházások pedig könnyíteni akarják a réz s egyéb kohászati alapanyagok importjával kapcsolatos terheket; a hazai rézkoncentrát termelése 4,5-szeresre, az alumíniumtermelés 2-szeresre nő. A nagyarányú vegyipari beruházások célja egyfelől, hogy előmozdítsák a mezőgazdaság műtrágya-ellátásának korszerű szintre való emelését, s a nagyobb terméshozamok elérésével korlátozzák a gabonaimportot. Másrészt pedig a könnyűipar cellulóz-, műanyag- és műszálfelhasználását növekvő mértékben biztosítsák hazai vegyipari termelésből. Ez egyben előfeltétele annak is, hogy a könnyűipari export a tervezettnek megfelelően, nagy arányban (62 százalékkal) emelkedjék. A nagy vegyipari beruházások, jóllehet nem nyújtanak lehetőséget az iparág exportjának növelésére, fő szerepük abban van, hogy más ipari ágazatok exportjának növelésével fizetési eszközöket biztosítsanak majd a hatékonyabb berendezések és a szükséges anyagok importjának fedezésére.

(Ism.: *Lantos Imre*)

Bernard Vrillon: A szabad munkaerőmozgás az EGK-ban

(Rivista di Politica Economica, Róma, 1966. április)

A Római Szerződésnek megfelelően az Európai Közös Piac megvalósítása szükségszerűen együtt jár a tőkék, az áruk és az emberek szabad forgalmával, mozgásával. A szabad munkaerő-vándorlás a munkaerőforrások jobb kihasználásán túl hozzájárul a nemzetgazdaság rentabilitásának fokozásához, mind a küldő, mind a fogadó ország szempontjából: az egyiknek pótlólagos devizabevételeket hoz, a másiknak az expanzió folytatását teszi lehetővé.

A szabad munkaerő-vándorlás jelentősége olyan nagy az EGK szempontjából, hogy a brüsszeli Tanács döntéseihez ezekben a kérdésekben már az átmeneti szakaszban is elég az egyszerű (s nem a minősített) többség. Eddig már két fontos szabályzat (1961. IX. 1. és 1964. V. 1.) könnyíti meg intézményesen a szabad mozgást. Három szempontból jelent könnyítést a korábbi helyzethez képest:

a) 1961 óta a tagállamok dolgozói szabadon vállalhatnak munkát egymás országában ugyanolyan feltételekkel, mint a fogadó ország dolgozói, kivéve ha a fogadó országban fölösleg jelentkezik. Ebben az esetben — az EGK Bizottság tájékoztatása és az eljárás megindokolása mellett — korlátozhatják a bevándorlást. Ha azonban a külföldi legalább két éve dolgozik már a fogadó országban, a hazai dolgozókkal teljesen azonos elbírálás alá esik. (1964 óta, 1961-ben még 4 év kellett hozzá.)

b) A munkavállalási formalitások egyszerűsítése: a munkaszerződés alapján a szezonmunkásoknak automatikusan kiállítják és meghosszabbítják munkavállalási engedélyeiket, illetve vízumaikat, a tartózkodási engedélyek a munkavállalási engedélyek tartamára érvényesek; 3 hónapnál rövidebb tartózkodáshoz nem kell külön tartózkodási engedély. A be- és kiutazási vízumokat eltörölték, bár a hatóságok egyedi intézkedéseket hozhatnak közbiztonság, közrend és közegészségügy védelme címén. A családtagok (1964 óta szélesebb értelmezésben) könnyebben telepedhetnek le a fogadó országban; bár a családfőnek igazolnia kell, hogy normálisnak tekinthető lakása van.

c) 1964 óta a vendégmunkások nemcsak választhatnak, de beválaszthatók is az üzemi munkás érdekképviseleti szervekbe, ha 3 évet dolgoztak már az illető vállalatnál.

A nemzeti munkaközvetítő hálózatok közti kooperációt, a munkaerő kínálata és kereslete közti kapcsolat megteremtését EGK-szinten az Európai Koordinációs Hivatal biztosítja. Másrészt az EGK Bizottságot is két tanácsadó bizottság segíti munkájában: a Technikai Bizottság a tagállamok munkaerőhelyzetét, a kooperációt tanulmányozza, összegyűjti az információkat és tapasztalatokat. A Konzultatív Bizottság az EGK-szerződés fokozatos megvalósításából fakadó problémákkal foglalkozik, a tagállamok foglalkoztatási politikájától a szakképzésig és a lakáshelyzetig, hogy előmozdítsa a szabad áramlást.

A munkaerő-vándorlás 1957 óta azonban fokozatosan meghaladta az EGK kereteit. 1957-ben még Olaszország több mint 2 milliós munkanélküli tömege volt a többi ország fő tartaléka. Hét év alatt (1964-ig) ténylegesen 1 250 000 olasz vál-

lalt munkát más EGK-országokban, ez az EGK-n belüli vándorlás 90 százalékára rúg. De az olasz „rezervoár" 1962 óta apadóban van; az olasz Dél iparosodása csökkentette a kivándorlás mértékét, s 1964-ben már csak 500 ezer munkanélkülit tartottak nyilván Olaszországban.

Így került sor a többi mediterrán országgal kötött megállapodásokra. 1964-ben ezekből az országokból már 590 ezer fő érkezett az EGK-ba, míg a belső vándorlás csak 240 ezer volt (87 százaléka olasz). Az EGK-országokban dolgozó összes külföldi száma ma körülbelül 3,7 millió, ebből 55 százalék ma már az EGK-n kívüli országokból származik. A spanyolok főleg Franciaországban és az NSZK-ban, a portugálok és az észak-afrikaiak (algériaiak) főleg Franciaországban, a görögök és a törökök főleg az NSZK-ban, Belgiumban dolgoznak. Nő a jugoszláv bevándorlás is. Az olaszok fő célja az NSZK, emellett Franciaország és Belgium—Luxemburg is.

Tekintettel a jól megszervezett információra és konzultációra, a fogadó országoknak az EGK-n belüli partnertől 15 napos határidőn belül tudniuk kell, hogy munkaerőigényük találkozik-e megfelelő kínálattal. Ha nincs vagy negatív a válasz, harmadik országhoz fordulhatnak.

A cikk befejező részében a szerző a szakképzés elégtelen színvonalából fakadó problémákkal foglalkozik; ez az egyik fő oka, hogy az olasz munkanélküliség nem tudott teljesen felszívódni. Hasonlóan nem kielégítő még a továbbképzés és az átképzés megoldása sem (különösen falusi körzetekben); bár az 1965. július 8-án elfogadott munkaterv már előirányozza a tagállamok szorosabb együttműködését ezen a téren is. Ez annál is fontosabb, mert 1970-ig a természetes szaporodás + falusi elvándorlás + munkanélküliség várhatóan nem fedezi a munkaerőigényeket EGK-szinten, s így a jobb szakmai strukturális megoszlás előmozdítása a további növekedés egyik fontos tényezője.

(Ism.: *Becsky György*)

M. Chombart de Lauwe: A mezőgazdaság iparosítása

(Problemes Economiques, Párizs, 1966. július 7.)

Franciaország mezőgazdasági termelésének több mint a felét az összes birtokok egyharmada adja, mégpedig a középbirtokok, amelyeknek csak egynegyede specializált, többségük sokféle terméket termel. A jövőben, valószínűleg nagyon hosszú idő alatt elérkezünk a fejlődésnek olyan szakaszába, amelyben a mezőgazdasági termelést olyan nagy- (nem területileg nagy!) üzemek bonyolítják le, amelyek nagy tőkével, kevés specializált munkaerővel nagy üzleti forgalmat bonyolítanak le, rugalmasabbak és munkásaiknak a civilizáció mai fokának megfelelő életszínvonalat biztosítanának. Az iparosodás folyamatát bizonyos tényezők gyorsítják, de vannak olyanok is, amelyek fékezik. Mik azok?

Először is a cikk megállapítja, hogy a nagyüzem nem azonos a hatékonysággal. Sok „keleti" országban a mezőgazdasági nagyüzemek nincsenek a kellő eszközökkel, felszereléssel ellátva, aminek következménye a nem gazdaságos termelés, „pazarlás". A mezőgazdaság iparosításának fő akadályozója lesz előbb-utóbb a tőkehiány az olyan gazdaságok számára, amelyek a technikai fejlődés követelményének megfelelően új beruházásokat igényelnek.

Ezenkívül is egy sereg tényező van, amely akadályozza, de legalábbis lassítja a francia mezőgazdaság iparosodását: a növénytermelés technikája sok területen, az állattenyésztésé majdnem mindenhol alacsonyan fejlett, az adminisztrációból hiányzik a dinamizmus, a mezőgazdasági szervezetek haladó tudományos elmélet nélkül, nem eléggé szakképzett emberekkel dolgoznak, a mezőgazdasági ipar és az élelmiszer-kereskedelem struktúrájában még mindig alapvetően kisüzemi (az élelmiszer-kereskedelemnek csak 15 százaléka van nagyvállalatok kezében).

A mezőgazdaság iparosítása maga után vonja a parasztság felszámolását. A szerző az „egyetlen emberi típus általánosításának veszélyé"-ről beszél, a „mozgatható ember" típusáról, amelyet a „gazdaság növekedése által meghatározott mennyiségben gyártanak". Mindenesetre a kézműves mezőgazdaság ipari mezőgazdasággá való átalakulása a következő 20 év folyamán nem fog teljesen végbemenni, bár a mezőgazdaság struktúrája egyre jobban megközelíti az ipar struktúráját. A mezőgazdasági birtokok száma erősen lecsökken, és a legkülönbözőbb birtoktípusok fognak versengeni egymással, amelyek közül a legdinamikusabb, legéletképesebb gazdaságok kerülnek ki győztesen.

A szerző elmélete négy fő kategóriát különböztet meg a sokféle birtoktípus között. Az első kategória családi farmok-

ból és kiegészítő birtokokból tevődik össze, ezek hagyományos paraszti gazdaságok. A második csoport a koncentráltabb családi farmok, melyek jobban felszerelve, szakképzett személyzettel már a vertikális integráció kereteiben működnek, egy-egy termék specializálására alkalmasak. A harmadik kategória — ezt tartja a legjelentősebbnek — a nagy mezőgazdasági vállalatok csoportja, amely főleg egy állati vagy ritkábban egy növényi termékre specializálódik. Lépést tartanak a technika fejlődésével, esetleg külföldi tőke felhasználásával meghatározott mennyiségű és minőségű árukat termelnek, és a nemzetközi versenyben is jelentős szerepet játszanak. A negyedik kategória vállalatai már nem is termelésre, hanem szolgáltatásokra specializálódnak.

Ehhez a struktúrához elkerülhetetlenül szükség van egy olyan szervezetre, amely ráébreszti a kisparasztot arra, hogy csak az iparosított, egyre növekvő terjedelmű (nem területileg!) gazdasági egység képes lépést tartani a kereskedelem, illetve a fogyasztók igényeivel. Ez a szervezet irányítaná a bérmunkások szakmai képzését, és irányítaná a finanszírozást gazdaságossági számítások alapján, ügyelve arra, hogy a beruházások „pazarlását" elkerüljék.

A szerző végkövetkeztetése, hogy egy ilyen struktúrájú mezőgazdaság tud a legdinamikusabban megfelelni a keresletnek, amely olcsó, jó minőségű, meghatározott terméktömeg termelését várja a mezőgazdaságtól.

(Ism. *Orolin Zsuzsa*)

Abdemalek Ben-Amor és Frederick Clairmonte: Tervezés Afrikában

(Journal of Modern African Studies, London, New York, Tunisz, 1965. 4. sz.)

A gazdaságilag fejlett országokban a tervezés két fajtája vált uralkodóvá: a piaci tervezés és az erősen központosított tervezés. Az afrikai országok függetlenné válásuk óta a fejlett országok tervezési rendszerét vették át, némely országokban kifejezetten a központi tervezés felé hajlanak, más országokban a piaci tervezést vezették be, de a különbözőségek ellenére mégis az egész kontinensre a népgazdasági tervezés a jellemző.

A 36 független ország közül Afrikában 1950-ig 9 nyerte el függetlenségét, míg 27 csak 1960 elején, valamennyi ország azonban ma már saját népgazdasági fejlesztési tervvel rendelkezik. Az egyes országok és így terveik között is nagy különbségeket találunk, amelyek a természeti adottságok, az anyagi erőforrások, a munkaerő és az ideológia különbözőségeiből adódnak.

Valamennyi ország terveiben találunk azonban közös vonásokat is. Elsősorban azt, hogy a függetlenség megszerzése óta valamennyi fejlesztési terv célja megszüntetni a gyarmati hagyományokat és kiépíteni az új gazdasági-társadalmi rendszert.

Közös jellemzője még ezeknek a terveknek, hogy javítani igyekeznek a jövedelmi struktúrát, és megadják a munkához, az egészségügyi ellátáshoz, az oktatáshoz való jogot. Például Tunézia terve 1971-re bizonyos minimális kereset, a teljes foglalkoztatottság biztosítását és a jövedelmi struktúra átalakítását tűzte ki célul. Valamennyi afrikai országban a további előrehaladás szükséges feltétele, hogy a nép életszínvonalát ne csak kismértékben emeljék. Szükség van erre a fogyasztás növelése és így a nemzeti piac bővítése szempontjából, amely a tervekben alapvető célként szerepel. Sok terv hangsúlyozza a Pán-Afrika gondolatát, sőt a ghanai terv kifejezetten kimondja, hogy elkerülhetetlen Afrika gazdasági és politikai egysége.

Néhány országban határozott törekvés van a szocializmusra. De a szocializmus értelmezésében két alapvető vonal érvényesül: egyrészt a megelőző korszak családi és törzsi szolidaritása, másrészt a nemzeti jelleg. Ennek eredménye, hogy Afrikában beszélnek „afrikai szocializmusról", „izlámi szocializmusról", „demokratikus és kooperatív szocializmusról" és így tovább. Ez a magyarázata annak is, hogy a külföldi gazdasági modellekből csak a *gazdasági* irányelveket, módszereket veszik át. Sok terv végrehajtásában a magán- és az állami szektor együttműködésére építenek, így például az EAK-ban is.

Az afrikai országokban a tervezési szervek rendkívül különbözőek, hatáskörüket és apparátusukat tekintve. Többnyire minisztériumi szinten helyezkednek el, és csak egyes országokban találunk külön tervhivatalokat. Csaknem valamennyi országban nemzeti bizottság irányítja ezeket a hivatalokat, és ezeknek vezetői évente egyszer az államfővel, a minisztériumok, a központi bank és más fontos szervek képviselőivel együtt ülést tartanak.

Az afrikai országokra általában az

úgynevezett passzív stratégia a jellemző, vagyis mindig a legnyomasztóbb nemzeti problémával próbálnak megküzdeni, de sohasem átfogó gazdaságpolitika keretében. Például igyekeznek általában növelni a mezőgazdasági termelést, amely kivitelük jelentős részét adja. A mezőgazdaság korszerűsítése minden tervben szerepel, csakhogy ehhez ipar és képzett munkaerő is kell, s ez az afrikai országok egyik fő gondja.

A gazdaság fejlesztésében valamennyi ország, eltekintve attól, hogy milyen úton halad, három alapvető problémával küzd: a tőke megteremtésének, az iparosításnak és a mezőgazdaság korszerűsítésének feladatával. Közülük gyakran túlértékelik a mezőgazdaság szerepét. Az iparosításnak azonban egyik gátja, hogy sok ország egyáltalán nem rendelkezik ásványi kincsekkel, amelyek lehetővé tennék a teljes, komplex ipar kiépítését. A legfőbb nehézség azonban, hogy minden szektorban hiányzik a képzett munkaerő (ennek is legnagyobb része, 80 százaléka pillanatnyilag az EAK-ban és a Dél-Afrikai Köztársaságban koncentrálódik). A létező ipari üzemek rendszerint a gazdasági optimumnál alacsonyabb kapacitással működnek, és így rendkívül költségesek. Kontinentális szinten kísérleteznek a szállítás, az oktatás koordinálásával, az ipari együttműködésre azonban ez nem terjed ki.

A tőkehiány általános probléma az afrikai országokban. Az állami költségvetés és a belső források minden országban egyre nagyobb részt vállalnak a befektetésekben, a külföldi hitelek és segélyek aránya egyre csökken (egyetlen kivétel Szomália, ahol az 1963—1967-es tervekben még 95 százalék a külföldi tőke).

Az afrikai országok külkereskedelmi politikájában a fő törekvés, hogy elkerüljék az *egyetlen* piactól, különösen pedig a régi anyaországtól való függőséget. Az export túlnyomórészt mezőgazdasági termékekből áll, s néhány országban már az állam monopóliuma lett.

Tervezési módszerként sok tervben felhasználják az input-output módszert és a programozást is. A cél általában a nemzeti jövedelem növelésének magas rátája, így például a következő évekre 5—9 százalékos évi növekedést irányoznak elő, a 20 év előtti 3 százalékkal szemben.

A tervek általában több mint 5 évre szólnak, de teljesítésükről csak ritkán adnak ki közleményt. A terveket általában nem közlik vagy csak nagyon kis példányszámban jelentetik meg, méghozzá nem is ország anyanyelvén, és így viszonylag nagyon kevesen ismerik. Viszonylag kis körben vitatják meg a terveket, körülbelül a lakosság 1 százaléka vesz részt a tervvitákban vagy tud róluk, a tömegek részvétele így csekély. A tervek elsősorban az exporttal foglalkoznak vagy olyan létesítményekkel, amelyek exporttermékeket gyártanak.

A fejlesztés koordinációja és harmonizálása a tervekben alig szerepel vagy csak kísérleti stádiumban van. Az országok, a területek közötti koordinációt gátolja a politikai egyetértés hiánya is. A legtöbb afrikai tervre még az is jellemző, hogy nem fűznek szankciókat végrehajtásukhoz.

Az afrikai államok tervezésében levő hiányosságok elsősorban az államok és a tervezés fiatalságából adódnak. Óriási jelentőségű azonban — hiányosságai ellenére —, hogy a tervezés általánosan elterjedt, és a tervezés útján próbálnak harcolni a gazdasági elmaradottság és a nyomor ellen, s így próbálják elérni a fejlett országok gazdasági szintjét. A tervezés Afrikában elsőrendű érdek, s megléte mutatja az alapvető átalakulást az afrikai emberek gondolkodásában.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

K. Łaski: A technika kiválasztása a gazdaságilag gyengén fejlett országokban

(Ekonomista, Varsó, 1966. 3. sz.)

A szerző ebben a tanulmányban megjegyzéseket fűz Z. Dobrska „A termelési technika kiválasztása a gazdaságilag elmaradott országokban" (Varsó, 1963) című könyvének megállapításaihoz.

A gyengén fejlett országok növekedési problémái körül folyó vita kezdetben a legalapvetőbb kérdések körül összpontosult. Ilyenek voltak: a növekedés megindításának feltételei, a felhalmozás forrásai, az állam szerepe a gazdasági növekedésben stb. Az utóbbi években a figyelem fokozottan fordult a részletkérdések és technikai jellegű problémák felé. Ilyen például az a nem kevésbé fontos kérdés, hogy milyen technikai színvonalat célszerű ezen országok beruházásaiban alkalmazni. Vajon az-e a legracionálisabb eljárás, ha a legmagasabb technikai színvonalat veszik át, amelyet a gazdaságilag fejlett országok egészen más körülmények között alkalmaznak, vagy helyesebb egyszerűbb technikákat alkalmazni? A textiliparban például gyakorlatilag

az a kérdés, hogy erősen gépesített, esetleg automatizált gyárakat építsenek vagy egyszerűbb szövőgépeket szerezzenek be.

Helytelen az az álláspont, amelynek nemcsak a gyengén fejlett országokban vannak hívei, hogy mindig a legmagasabb technikai színvonalat kell alkalmazni és ezzel együtt a legtőkeigényesebb eljárásokat kell bevezetni. Igaz, hogy ilyen körülmények között érik el a legnagyobb munkatermelékenységet az új gyárakban, de ennek az az ára, hogy nagyobb beruházásokat kell végezni adott számú új munkahely teremtéséhez.

A probléma vizsgálatának elméleti eszköze az úgynevezett termelési görbe. Ez egy koordináta-rendszerben, amelynek egyik tengelyére a felhasznált tőkét, másik tengelyére a felhasznált munkaerőt (vagy a termelés tőkeigényességét és munkaigényességét, vagyis a munkatermelékenység reciprokját) mérjük fel, azokat a különböző tőke — munkaerő (vagy technikai felszereltség — munkatermelékenység) kombinációkat köti össze, amelyekkel adott nagyságú termelést el lehet érni. Nem a legnagyobb technikai felszereltség és munkatermelékenység elérésére kell törekedni, hanem mindig a legújabb termelési görbét kell tekinteni, amely a legkorszerűbb eljárásokat is figyelembe veszi, és annak alapján kell az adott körülmények között legelőnyösebb technikát kiválasztani.

A gazdaságilag gyengén fejlett országokban általában nagy kihasználatlan munkaerő-tartalék van. Ez amellett szólna, hogy kevéssé tőkeigényes eljárásokat alkalmazzanak, ahol a munka technikai felszereltsége kicsi, viszont adott beruházással sok új munkahelyet lehet biztosítani. Ugyanis a termelési görbe a koordináta-rendszer kezdőpontja felé domború, ezért a nagyobb foglalkoztatás csökkenti ugyan a munka termelékenységét (mert csökken a munka technikai felszereltsége), de a termelést növeli.

Ezzel a hagyományos állásponttal szemben Galenson és Leibenstein, Dobb, valamint Sen azt állították hogy még a munkanélküliség körülményei között is célszerű — vagy legalábbis célszerű lehet — a legkorszerűbb technikai színvonalat, nagyfokú gépesítést alkalmazni, tehát olyan új gyárakat építeni, amelyekben a munka technikai felszereltsége nagy. Ennek az az oka, hogy ezek a beruházások kezdetben a nemzeti jövedelemnek kisebb növekedését adnák ugyan, de mivel a munkatermelékenység növekedése nagyobb, a reálbérszint viszont változatlan marad (a gyengén fejlett országok körülményei között, ahol nagy munkaerőkínálat van), a beruházással elért felhalmozás, amelyet újra be lehet ruházni, nagyobb, mint a munkaigényesebb technika alkalmazása esetén. Ennek következtében, mivel a hosszú távú növekedés a felhalmozás nagyságától függ, a tőkeigényesebb beruházások hosszabb távon gyorsabb növekedést biztosítanak.

Ez a gondolatmenet csak akkor helyes, ha a beruházási alap csak az új gyárak nyereségéből származik. Ha viszont más beruházási források is vannak, amelyek a nemzeti jövedelem nagyságától függenek, akkor a nagyobb nemzetijövedelemnövekedés nagyobb felhalmozást biztosíthat (pl. a nagyobb nemzeti jövedelemből több adó folyik be az államkincstárba).

A kérdés eldöntésében sok más tényezőt is figyelembe kell venni. Például a kisebb új foglalkoztatást adó beruházás mellett szólhat az a tény, hogy a mezőgazdasági termelés kevéssé rugalmas, ezért a kifizetett munkabérösszeg nagy növekedése inflációt okozhat az élelmiszerpiacon. Ezzel szemben figyelembe kell azt is venni, hogy a magasabb technikai színvonalú gyárakban nagyobb szakképzettségű munkásokra lehet szükség, ezek azonban nem állnak rendelkezésre az adott országban. Kérdés az is, hogy az azonos technikai színvonalú berendezésektől azonos teljesítményt lehet-e várni a fejlett és az elmaradott országokban.

Végül a műszaki fejlődés típusa is erősen befolyásolja a technika kiválasztásának kérdését. Így például a tőkemegtakarító műszaki fejlődés a jövedelmet maximáló beruházások híveinek álláspontját támasztja alá, ezzel szemben a tőkeigényes műszaki fejlődés inkább a Dobb-Sen nézetnek kedvez.

(Ism.: *Andorka Rudolf*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A nemzetijövedelem-számítás néhány kérdése
(Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái)

Kossuth Könyvkiadó, 1966. 108 l.

Közgazdasági elméleti vitákban sokszor visszatérő probléma a nemzetijövedelem-számítás elméleti megalapozottsága. Erről a még ma sem megoldott kérdésről jelentetett meg a Kossuth Könyvkiadó egy fontos dokumentumot, az Elméleti Munkaközösség 1964 júliusában megtartott vitájának az anyagát. A nemzeti jövedelem számításának elméleti és módszertani kérdései iránt nem véletlen a széles körű érdeklődés — az említett vitában is mintegy húszan szólaltak fel —, hiszen „... a nemzetijövedelem-adatokban kifejezést nyernek egy-egy ország összes lényeges közgazdasági problémái ..." (7. l.)

A vita alapjául a Központi Statisztikai Hivatalban (elsősorban Mód Aladárné, Árvay János és Csernok Attila részvételével) kidolgozott (és Huszár István által előterjesztett) „A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti-módszertani kérdése" című tanulmány szolgált. A sokrétű és szerteágazó vitaproblémák közül helyes volt, hogy a jelenlegi gyakorlatnak azokat az ellentmondásait állították a vita középpontjába, amelyek a továbbfejlesztés irányának a meghatározása szempontjából döntőek. Így érthető, hogy főleg „A nemzetijövedelem-számítás köre" című első fejezetben kifejtett gondolatokkal kapcsolatban alakult ki vita. „A nemzeti jövedelem és az árrendszer" (II. fejezet), valamint „... a nemzeti jövedelem nemzetközi összehasonlítása ..." (III. fejezet) címet viselő részeket tulajdonképpen információnak szánták, de természetesen szorosan kapcsolódnak az elsőhöz és jól kiegészítik azt.

Bár a politikai gazdaságtan nem határozza meg konkrétan a nemzetijövedelem-számítás módszertanát — írják az előterjesztés összeállítói (11. l.) —, a ma is még használatos módszer a tudománynak arra a tételére épült, hogy a nemzeti jövedelem egy adott időszak (év) alatt az anyagi javak előállítási folyamatában (= termelésben) létrehozott új értékkel egyenlő.

Már ennek a tételnek — sajnos az irodalomban széles körben elterjedt — interpretációja is vitatható, ti. a nemzeti jövedelem a társadalom évi (termelő) munkájának a tiszta eredménye,* vagyis — mint a vitában is megjegyezték — az a *termékhalmaz,* amely az elhasznált (termelési) eszközök pótlása után a társadalom rendelkezésére áll. Ebből a kiindulópontból viszont az előterjesztés szerzői túlzott hangsúlyt adtak annak a kérdésnek, hogy a keletkező vagy a realizált értéket fejezi-e ki a nemzeti jövedelem, s ez a vitában is sok félreértésre adott alkalmat, hiszen itt tulajdonképpen a termékhalmaz mérésének (a volumenmérésnek) a problémája jelentkezik.

Az előterjesztett tanulmány középpontjában — helyesen — az a probléma áll, hogy jelenlegi nemzetijövedelem-számításaink nem tükrözik a szolgáltató „iparok" tevékenységi eredményének java részét, mivel ezek az ágazatok nem állítanak elő kézzelfogható terméket, nem öltenek testet közvetlenül anyagi formában. E számítások így nem adnak teljes képet gazdasági helyzetünkről, ellentmondás keletkezik a nemzeti jövedelem fogyasztási alapja és az életszínvonal szempontjából figyelembe vett lakossági fogyasztás, a nemzeti jövedelem elosztását kifejező adatok és a pénzügyi elszámolások, de a nemzeti jövedelem növekedési ütemét és szerkezetét kifejezni hivatott adatokban is. Ezeknek az ellentmondásoknak a megoldására az előterjesztés szerzői azt javasolják, hogy a társadalmilag szükségesnek tekintett *összes szolgáltatási tevékenységet* nemzeti jövedelmet előállító tevékenységként vegyék figyelembe. (19—21. l.)

„Amennyiben a nemzeti jövedelemben megjelenne a társadalmi munkamegosztás-

* Tehát függetlenül attól, hogy ez a termék áru formát ölt-e avagy sem (de nem függetlenül attól, hogy része-e a *társadalmi termelő munkának*).

ban részt vevő valamennyi aktív kereső tevékenységének eredménye, úgy a társadalom szempontjából való hasznosságukkal összhangban, megfelelően szerepelnének e helyütt a nem termelő szférában dolgozók is. Ezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni, hogy a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatottak számának ágazatonkénti megoszlása lényegében véve az eleven munka különböző formában való bemutatása. Világosabb képet kapnánk a munkaerő-gazdálkodás és a nemzeti jövedelem összefüggéseiről, ha a szolgáltatási ágazatok létszámát és bérgazdálkodását az anyagi ágazatokkal szervesen összefüggő, egységes rendszerben lehetne vizsgálni, és azt állíthatnánk szembe a szolgáltatások teljesítményértékét is magában foglaló nemzeti jövedelemmel." (17. l.)

A vitában felszólalók többsége foglalkozott azzal az ellentmondással, amely egyrészt a gyakorlati követelmények, a távlati tervezés és egyéb gazdasági elemzések által napirendre kerülő nyilvántartási igények és a jelenlegi nemzetijövedelem-számítások szűk köre között tapasztalható. A lakosság életszínvonalának leggyorsabb növekedését, például a távlati tervezésben, nyilvánvalóan a nemzeti jövedelem megfelelő növekedési üteme alapján lehet meghatározni. De az életszínvonalhoz azoknak a szolgáltatásoknak a széles körét is figyelembe kell venni, amelyeket ma a nemzeti jövedelemben nem veszünk számba. Továbbá megváltozik az anyagi fogyasztás és a szolgáltatások aránya. (A nemzetközi tapasztalatok is bizonyítják, hogy a szolgáltatások aránya egyre nő.) A nemzeti jövedelem jelenlegi formájában elégtelen kiindulópont az életszínvonal ütemének meghatározásához. A nemzeti jövedelem növekedési üteme és az életszínvonal fejlődési üteme erősen elszakadhat egymástól, aszerint, hogy a nemzeti jövedelemben ma mért szolgáltatások hogyan alakulnak. Többen is érintették a vitában, hogy a régi, szűk szemlélet mennyit ártott a szolgáltatások, s ezen keresztül a termelés fejlődésének. (Már csak azért is, mert e szolgáltatások jelentős része helyettesítési és kiegészítő kapcsolatban van az anyagi fogyasztással.)

Néhányan a felszólalók közül — mint az előterjesztés szerzői — a nemzeti jövedelem fogalmának hasonló értelmű kiterjesztésével, míg mások új fogalmak, mutatószámok, mérlegek bevezetésével vélték a problémát elvileg megoldhatónak. A vita egyik legfontosabb eredménye volt, hogy erre a tudomány által megoldandó problémára ráirányította a figyelmet. Továbbra is megoldandó tudományos feladat marad — mint többen kifejtették — a modern körülmények valóságos összefüggéseit visszaadó megfelelő rendszerező elv kidolgozása, a szocializmus politikai gazdaságtanának egész rendszerébe helyezve a nemzeti jövedelem fogalmának, tartalmának a meghatározása.

A vitaanyag alapos tanulmányozása után, úgy vélem, még nyilvánvalóbbá válik, hogy a felvetett problémákat csak több elvi kérdés világos elhatárolása után lehet megoldani. Ki kell dolgozni például, hogy a társadalmi munkamegosztás fejlődésével hogyan bővül az anyagi termelés köre. (Ide tartozik, hogy ma már sok olyan önálló társadalmi tevékenységi ág alakult ki, amely nem állít elő közvetlenül dologi formában terméket, de részévé vált a társadalmi újratermelési folyamatnak, s ezért mindenképpen nemzeti jövedelmet termelő ágnak kell tekinteni.) Ettől függetlenül, bárhol is húzzuk meg tudományosan e kört, *maradnak* ma még olyan szükséges és hasznos társadalmi tevékenységi ágak, amelyeknek a tevékenysége nem növeli az ország rendelkezésére álló nettó termék volumenét. Ezzel összefüggő, de különálló probléma, hogy a társadalmi munkamegosztás fejlődésével összhangban nemcsak az említett tevékenységi ágak társadalmi nyilvántartását kell a modern követelményeknek megfelelően megteremteni, hanem valóban létre kell hozni egy olyan társadalmi nyilvántartási formát (ha tetszik, nevezhetjük mutató- vagy mérlegrendszernek), amely nyomon tudja követni a társadalmi munkamegosztás összes résztvevői között végbe menő tevékenységcserét. (Ebből a szempontból függetlenül attól, részt vesz-e a nemzeti jövedelem előállításában vagy sem.) Csak ebben az esetben tudjuk megteremteni az összhangot a nemzeti jövedelem és a pénzügyi, munkaügyi stb. nyilvántartási rendszerek között.

Érdekes összefüggésekre világítottak rá az előterjesztés szerzői az árrendszernek a nemzeti jövedelem számításában jelentkező — s azóta már több más megjelent tanulmányban is elemzett — torzító hatásával kapcsolatban is. Ebből a szempontból következetlenségnek látszik, hogy a javaslatban a szolgáltatásokat úgynevezett nettó értékükkel (vagyis társadalmi tiszta jövedelem nélkül) szerepeltetik. A legtöbb szolgáltatás fogyasztói árában társadalmi tiszta jövedelem ma valóban nem realizálódik. De a szerzők álláspontja nemcsak az arányok torzítása szempontjából helytelen. Nem fogadható el az az érvelés sem, hogy a társadalomnak a termék tisztajövedelem-része nem került semmibe (lásd 44. l.), hiszen ennek elvégzése (vagy előállítása) is meghatározott munkamennyiséget vett igénybe.

Teljesen egyet fog érteni az olvasó a kötet áttanulmányozása után a vitát vezető

Nyers Rezső összefoglaló megállapításaival. Nemcsak azzal, hogy a vita (és hozzátehetjük — anyagának a megjelentetése is) nagyon hasznosnak bizonyult, hanem a további feladatok kijelölése szempontjából is. Még ma — két év távlatából szemlélve — is napirenden vannak a fogalmak tudományos szintézisével, a szolgáltatások népgazdasági súlyának megfelelő figyelembevételével, az árrendszer megjavításával és a nemzetijövedelem-számítás módszertanának tökéletesítésével, további fejlesztésével kapcsolatban kijelölt feladatok. Az ilyen vitáknak és kiadványoknak valóban ösztönző szerepük van — mint Nyers Rezső befejezésül hangsúlyozta — „... az elméleti gazdasági kérdések alkotó szellemű kutatásában és a fennálló problémák megoldásában".

Bors László

Dr. Csikós-Nagy Béla: Szocialista árelmélet és árpolitika

Kossuth Könyvkiadó, 1966. 416 l.

Dr. Csikós-Nagy Bélának, a Kossuth Könyvkiadó által megjelentetett könyve a „Szocialista árelmélet és árpolitika" hasznos kézikönyv az árproblémákkal foglalkozók vagy az e problémák iránt érdeklődők számára. Hasznossá elsősorban a gazdag ismeretanyag teszi, amelyet magábafoglal és rendszerez, átfogó s amellett részletes képet adva a magyarországi árrendszerről és árpolitikáról s annak várható fejlődési tendenciáiról is. Dicsérendő még a könyvnek aktualitása, szoros kapcsolata a gyakorlattal, az, hogy teljes figyelmét a ma égető problémái felé fordítja, s az árpolitika kérdéseit nem elvont leegyszerűsítésekkel, hanem a maga életteli bonyolultságában mutatja meg.

A szerzőnek két hasonló jellegű könyve jelent meg eddig. 1958-ban az „Árpolitika az átmeneti gazdaságban", 1961-ben pedig „A szocialista árképzés" című. A három mű különbözőségét elsősorban az határozza meg, hogy különböző időszakok árpolitikájának problémáit és tapasztalatait összegezi. Az első az 1959. évi ipari termelői árrendezés előkészítésével és a mezőgazdaságban a kötelező terménybeadásról a szabad felvásárlási rendszerre való áttéréssel kapcsolatban felvetődő kérdéseket elemezte. A második már összegezte az új árpolitika tapasztalatait mind az iparban, mind a mezőgazdaságban, a harmadik könyv pedig az 1968. évi árreformnak szenteli a figyelmet. S mert átfogó árpolitikai reform nem nélkülözheti az árelméleti megalapozást, ezért ez a könyv inkább tárgyal árelméleti kérdéseket is, mint elődei. Ezt tükrözi már a cím is: „Szocialista árelmélet és árpolitika". Maga a könyv azonban mégis lényegében árpolitikai jellegű. Árelmélettel csak annyiban foglalkozik, amennyiben ezt a szerző az árpolitika kiindulópontjának tekinti. Az árpolitika szoros kapcsolata az árelmélettel az egész népgazdaságot átfogó, általános árpolitikai kérdések megoldásában mutatkozik meg a legszembetűnőbben. Ezeket a problémákat a szerző nem az árelmélettől elkülönítve, hanem az árelméleti részben vizsgálja, s ez lehetővé teszi számára, hogy az árpolitikai részt viszont már ágazati bontásban tárgyalhassa, s így módja nyíljon példákban gazdagon megmutatni azt, hogy miképp kell alkalmazni az árpolitikai meggondolásokat az egyes ágazatok specifikus feltételei közt.

A könyv logikai felépítésében a szerző az érték fogalmából indul ki, mivel a szocialista árelmélet Marx munkaérték-elméletére épül, amely szerint az értéket a termék újraelőállításához társadalmilag szükséges munka határozza meg. Következetesen állást foglal a munkaérték-elmélet mellett és hangsúlyozza az érték kategóriájának objektív voltát. Az érték fogalmi meghatározásánál még túl is megy ezen, amennyiben nemcsak objektívnek, hanem objektíven meghatározhatónak, sőt egyértelműen meghatározhatónak nevezi az értéket. „Az áru értékének egyenlővé tétele a társadalmilag szükséges munkaráfordítással objektíven meghatározhatóvá teszi az értéket, mert a termelés társadalmi költsége egyértelműen meghatározható." (11. l.) Az egyes problémák konkrét elemzésénél azonban rögtön kitűnik, hogy a meghatározás nem is olyan egyszerű, s nem is olyan egyértelmű. A könyvnek egyébként egyik érdeme, hogy ezt valóban meg is mutatja. Megmutatja akkor is, amikor a nemzeti és nemzetközi érték kapcsolatát elemzi, s megállapítja: „A nemzeti értékkategória tagadása abból a hibás nézetből következik, amely szerint az áruknak csak egyetlen értéknagyságuk lehet." (17. l.), s akkor is, amikor (Az értékszámítás című fejezetben) az

érték számítását s annak nehézségeit a maga teljes bonyolultságában mutatja meg. Dicsérni kell még a módszert, ahogy a szerző ebben a fejezetben a modern matematika eredményeit alkalmazza. Igyekszik maximálisan felhasználni ezeket az eredményeket, de anélkül, hogy viszonylag széles érdeklődésre számot tartható könyvének közérthetőségét lerontaná a matematikai formulák és eljárások részletes ismertetésével.

A társadalmilag szükséges munkaráfordítás meghatározásának problémáit elemezve foglalkozik az árnyékár-koncepcióval is. „Az árnyékár-koncepcióban — írja — jut talán legkövetkezetesebben kifejezésre a szocialista árképzési gyakorlat általánosítása. Ha létezne optimális terv — és a távlati terv a matematikai programozás módszerével készülne — az azokhoz tartozó „optimális" árak is rendelkezésre állnának." (21. l.) Sajnos a szerző nem fejti ki részletesen ezt a nagyon érdekes gondolatot.

Az érték fogalmi meghatározásánál világosan elkülöníti az érték fogalmát az árcentrum fogalmától, s ez a probléma már átvezet a következő fejezethez, amely az ár típusaival foglalkozik. Az árcentrum attól függően térhet el az értéktől, ahogyan az összes tiszta jövedelmet az egyes termékek között felosztják. Az árcentrum alapján különböztetjük meg az árak típusait. Az ártípus elemzése az árarány, az önköltség és az árakban realizált tiszta jövedelem kérdéseit veti fel. Az ártípus kérdéseit tárgyalva a szerző részletesen foglalkozik az ártípus körüli vitákkal, elemezve a vita kibontakozásának okait, s ismertetve a vitában kialakult nézeteket.

Nemcsak az érték és az árcentrum, hanem az árcentrum és a konkrét ár kapcsolatát is megvizsgálja. Fő vonásaiban szemügyre veszi az áreltérítés problémáit, melynek részletesebb és konkrétebb tárgyalására majd az árpolitika ágazati bontás szerinti tárgyalásánál kap újabb lehetőséget.

A következő fejezetben a szocialista ármechanizmust elemzi. Ezalatt az árak kialakításának, szabályozásának és érvényesülésének rendszerét érti. Rámutat az ármechanizmus és a tervgazdaság mechanizmusának szoros kapcsolatára. A tervgazdaság meghatározott mechanizmusából szükségszerűen következik egy meghatározott ármechanizmus. Ezért az ármechanizmus problémáit nem lehet a tervgazdaság mechanizmusának elemzését megkerülve tárgyalni. A szerző nem is tér ki e feladat elől. Ismerteti a szocialista gazdasági modell elméletét, s ennek alapján a szocialista országok gazdasági mechanizmusában végbemenő változásokat úgy jellemzi, mint a közvetlen (utasításos) szabályozáson nyugvó centralizált modellről a közvetett (a befolyásolás eszközeivel történő) szabályozáson nyugvó piaci modellre való áttérést.

Az új gazdasági mechanizmus eltérését a jelenlegitől abban foglalja össze, hogy megmarad a népgazdaság állami tervezése, de elmarad a népgazdasági terv vállalati lebontása. Vállalati terv az új gazdasági mechanizmusban is készül, de ezt a vállalatok a maguk számára állítják össze az áru és pénz kapcsolatok figyelembevételével.

A tervgazdaság mechanizmusának problémáit nemcsak a gazdasági modell vizsgálatán belül mutatja meg, hanem történeti elemzést is ad a tervmechanizmus fejlődéséről. Három szakaszt különböztet meg, s a mechanizmus jelenlegi vitája jelenti a negyedik szakasz előkészítését.

Az első szakasz 1953-ig tartott. Ebben a szakaszban a tervmutatószámok rendszerének ellentmondásait a tervezés finomításával és a tervmutatók számának növelésével igyekeztek megoldani.

A második szakaszt (1953—57) a tervmutatók számának csökkentésére való törekvés jellemezte.

A harmadik, 1957-tel kezdődő szakaszban a tervlebontás és az ezen felépülő állami szabályozás elve került a kritika középpontjába. Ekkor került Magyarországon előtérbe a gazdasági modellvariáns problémája. A tervmutatók rendszerén alapuló állami szabályozás megszüntetésében eddig három intézkedést tettünk:

1. A mezőgazdaságban áttérés a kötelező terménybeadásról a szabadfelvásárlási rendszerre.

2. Az iparban a tervmutatók ágazatonkénti bontása a vállalatonkénti bontás helyett.

3. A nyereségrészesedés bevezetése azzal a feltétellel, hogy a vállalat tartsa, illetőleg javítsa a már elért nyereség színvonalát.

Az ágazatok számára kötelező tervmutatók mellett a vállalatok tervmutatók nélküli szabályozása csak elvileg létezett. A gyakorlat alig tért el a korábbi állapottól. Végül is el kellett tehát jutni ahhoz a felismeréshez — és ez a felismerés a kiindulópontja az új, negyedik szakasznak —, hogy a szocialista tervgazdaság nem azonos a népgazdaság tervutasításos szabályozásával. Minél fejlettebbek a termelőerők, s minél magasabb az életszínvonal, annál kevésbé felel meg a gazdaság irányítására az

olyan centrális szabályozás, amely minden gazdasági folyamat előzetes mennyiségi meghatározásán alapul és a termelés öncélúságának tendenciáját erősíti.

Az ármechanizmust a szocializmusban a tervgazdasági rendszer mechanizmusától függően alakítják ki. A szocialista ármechanizmus összetevői a következők:

— Az árváltoztatás elve. (Hogyan jutnak érvényre az árváltozásokban, az értékviszonyokban s a kereslet és kínálat viszonyában végbement változások?)

— Az állami árpolitika eszközei és módszerei. Ezek a módszerek szorosan összefüggnek az árváltoztatás elvével, mert minél rugalmasabb az áralakulás, annál lazább szabályozási módszereket, szabadabb árképzési formulát igényel.

— Az árszabályozás szervezete. Ez viszont az árszabályozás módszerétől függ, mert minél szabadabb az árképzési formula, annál inkább decentralizált, operatív hatáskörben kell alkalmazni azt.

Az ármechanizmus elemzésének keretében foglalkozik még a szerző az ár jövedelem- és piacszabályozó, valamint anyagi ösztönző szerepével is. Ezekkel a problémákkal, más oldalról megközelítve, újra találkozunk a következő fejezetekben, amikor az ár funkcióit vesszük szemügyre.

Az ár a gazdasági kalkuláció eszköze, keresletszabályozó és jövedelemszabályozó. Ez a három funkció szoros kapcsolatban áll a gazdaságpolitika hármas feladatával:

— biztosítani az optimális gazdaságnövekedést;

— fenntartani a népgazdasági egyensúly és stabilitás állapotát;

— biztosítani az életszínvonal rendszeres emelkedését.

Még az általános részhez tartozna, de az ágazati árpolitikákkal foglalkozó részt vezeti be a gazdaságpolitika és az árpolitika kapcsolatát tárgyaló fejezet. Ebben a fejezetben mutat rá a szerző az árpolitika szoros kapcsolatára a gazdaságpolitika egészével. Más és más gazdaságpolitikai koncepció mellett más és más az egyes árproblémák optimális megoldása. Például autark gazdaságpolitika esetén az árpolitika a nemzetközi értékviszonyoktól teljesen elkülönített nemzeti értéket tekinti az árképzés alapjának, a nemzetközi munkamegosztás elvén nyugvó gazdaságpolitikai koncepció mellett viszont az export- és importtermékek belföldi árait úgy kell meghatároznia, ahogyan e termékek a nemzetközi áruforgalomban értékelődnek.

A szerző a gyakorlatot tekinti a helyes árpolitika mértékének. „A gazdaságpolitikáról" (és értelemszerűen az árpolitikáról is) „az ésszerű gazdaságszabályozás attribútumai alapján alkothatunk véleményt. A gazdaságpolitikát akkor tekintjük tudományosan megalapozottnak, ha az állam a gazdálkodás különböző kategóriáit — köztük az árat — úgy tartja működésben, hogy e kategóriák sajátos funkcióikban a leghatékonyabbak. A szocialista tervgazdaság nem más, mint a szocialista állam tudatos gazdaságszervező tevékenysége, amelyben az állam gazdasági célkitűzései valamely gazdaságpolitikai koncepció elemei, akár konzekvensen kapcsolódnak ezek az elemek a koncepcióhoz, akár nem." (168. l.)

A könyv részletes, s amellett teljesen átfogó képet nyújt a magyarországi árrendszerről és árpolitikáról s annak várható fejlődési tendenciáiról, valamint az árképzés konkrét módszereiről is, s ezzel hasznos kézikönyvet ad az e problémákkal foglalkozók kezébe.

Radnóti Éva

Buza Márton: A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése

Kossuth Könyvkiadó, 1966. 226 l.

Buza Márton könyve elméleti és gyakorlati szempontból fontos — és néhány vonatkozásban kidolgozatlan — kérdéssel foglalkozik. A könyv történelmileg vizsgálja a munkásosztály nagyságának, összetételének kérdéseit a kapitalizmus, illetve a szocializmus viszonyai között.

A munkásosztály fogalmát vizsgálva a szerző felveti: hogyan határolható el a munkásosztály a társadalom többi rétegétől, illetve osztályától? A lenini osztálymeghatározás alapján Buza Márton a tulajdonviszonyokból mint az osztályhelyzet legfontosabb meghatározó tényezőjéből indul ki. Vitába száll a polgári szociológusokkal és közgazdászokkal, akik a mérnökök, technikusok kereskedelmi és egyéb alkalmazottak növekvő rétegét az ún. középosztályhoz sorolják és ennek alapján beszélnek a munkásosztály számának relatív csökkenéséről. Ezek a rétegek valójában a termelési

eszközökhöz való viszonyuk alapján alapvetően a munkásosztályhoz tartoznak. Ugyanakkor az is igaz — emeli ki a szerző —, hogy a munkásosztály kiváltságosabb részét képezik és igen sok szempontból (életmód, jövedelem, társadalmi presztizs) a fizikai munkásoktól eltérő a helyzetük, amit e réteg vizsgálatakor feltétlenül figyelembe kell venni.

A könyv ezután a vezető szerep kérdésével foglalkozik. Vizsgálja, mi teszi erre a szerepre alkalmassá a munkásosztályt. Döntő tényezőként emeli ki a munkásosztálynak a termelésben elfoglalt helyzetéből adódó szervezettségét. Mivel nincs tiszta kapitalizmus, a munkásosztály csak helyes szövetségi politikával töltheti be történelmi feladatát.

A szerző részletesen vizsgálja a vezető szerep kérdését mind a fejlett és fejlődő, mind a szocialista országok viszonylatában.

A fejlett kapitalista országokban az állami monopolkapitalizmus kifejlődése lényeges változásokat idéz elő a munkásosztály összetételében, valamint az osztályharc formáiban is. A tudományos-technikai forradalom következtében a szakképzetlen munkások száma csökken, az ún. félig szakképzett, betanított munkások, valamint a mérnökök és technikusok száma nő.

Az állami monopolkapitalizmus bizonyos mértékben új helyzetet hoz létre az osztályharc szempontjából is. A háborús veszély, a fegyverkezés, a demokratikus jogok veszélyeztetése ma lehetőséget teremt egy széles, a munkásosztály vezette egységfront kialakítására a monopóliumok ellen. Ebben a munkásosztály és a parasztság mellett a városi és falusi középrétegek, az értelmiség, sőt esetleg még a tőkésosztály egyes nem monopolizált rétegei is bevonhatók. A szerző elsősorban az olasz KP programjára, az ún. strukturális forradalomra hivatkozik. Sajnos nem foglalkozik ezzel részletesebben, a programmal kapcsolatos vitákra csak utal. A szakszervezetek szerepe, tevékenysége a fejlett tőkésországokban szintén fontos kérdés, az osztályharc egyik formája. A szerző bár érinti ezt a területet is, de ezt részletesebben kellett volna vizsgálnia.

A fejlődő országokban a munkásosztály nagysága, befolyása, összetétele igen sajátos. A kép itt rendkívül tarka, hiszen vannak viszonylag fejlett iparral, tehát munkásosztállyal is rendelkező országok (pl. India), míg a fekete-afrikai országokban sok esetben törzsi viszonyok uralkodnak. Kínában, Vietnamban a munkásosztály vezetésével szocialista forradalom ment végbe. Más országokban a nemzeti burzsoázia volt a nemzeti függetlenségi harc vezetője a proletariátus tevékeny részvétele mellett (pl. Indonéziában).

A szerző leszögezi, hogy a fejlődő országok egy sorának ún. nem kapitalista útja még nem jelent szocialista fejlődést. A szocialista rend bizonyos ipari fejlettséget, a munkásosztály magasabb fejlettségi fokát feltételezi. Ezekben az országokban a feltételek még jórészt hiányoznak. A nem kapitalista út átmenet, amikor még a burzsoázia és a proletariátus sem eléggé szervezett, egyik se léphet fel kellő erővel a kapitalizmus, illetve a szocializmus megvalósításáért.

Igen érdekesen fejtegeti a könyv, hogy az állami szektor kiterjedt volta még egyetlen országot sem tesz szocialistává. A perdöntő a hatalom jellege, mivel az állami szektor mibenlétét is ez határozza meg. Az állami szektor — írja a szerző — esetleg a legjelentősebb lehet, a hatalom mégis a burzsoázia kezében van. Elméletileg nézve a kérdést az állami tulajdon még valóban nem jelent szocializmust, hiszen egy sor tőkésországban az állami tulajdon mellett a hatalom a burzsoázia kezében van. De az állami tulajdon mérete, nagysága rendszerint az osztályharc függvénye is. A részleges államosítás például még összeegyeztethető a magántőke érdekeivel, a teljes, minden területre kiterjedő már nem. Az állami tulajdon egy bizonyos — mennyiségileg nehezen meghatározható — határon túl ellentétbe kerül a tőkés társadalmi rend lényegével, a tőkés kisajátítással. Az állami monopolkapitalizmus egy sor tőkésországban magas szintre fejlődött, de ez sehol sem jelenti azt, hogy a termelési eszközök zöme az állam kezébe került volna.

Egyiptomban — ahol polgári demokratikus forradalom ment végbe — a termelési eszközök jelentős részének államosítása (az iparban), valamint az ezt kísérő tömegmozgalmak, egymással kölcsönhatásban változást idéztek elő a *hatalom jellegében* is. Nehezen képzelhető el, hogy az állami szektor hatalmas túlsúlya Egyiptomban a burzsoázia kizárólagos politikai hatalma mellett létrejöhetett volna. Az viszont kétségtelen, hogy a hatalom jellegének megállapítása egy sor fejlődő országban rendkívül nehéz feladat.

A könyv legterjedelmesebb és talán legjobban sikerült részét a munkásosztály vezető szerepének hazai vonatkozásai képezik. E munkásosztály nagyszerű történelmi

hagyományokkal rendelkezik. Összetételében — mutat rá a szerző — néhány sajátos vonást mutat fel a két világháború közötti időszakban. A proletariátus mintegy ötven százalékát az agrárproletariátus alkotta, amely ha forradalmiságban nem is, de szervezettségben elmaradt az ipari proletariátustól. 1920 és 1940 között a munkásosztály elsősorban a textil- és a könnyűipar egyes ágaiban nőtt, ahol a munkásság szervezettsége viszonylag alacsonyabb fokú volt. Negatív tényezőként hatott a demokratikus szabadságjogok szinte teljes hiánya, az ellenforradalmi terror, amely szétzilálta, illegalitásba kényszerítette a munkásosztály forradalmi pártját is. Viszont pozitív tényezőként kell értékelni — a fejlettebb tőkésországokkal szemben — a munkásarisztokrácia kisebb befolyását a munkásosztályra.

A felszabadulás után döntő változás következett be a munkásosztály helyzetében is. Bár 1948-ig nem volt a hatalom kizárólagos birtokosa, a politikai élet legfontosabb tényezőjévé vált. Az ország újjáépítésében hozott áldozatai, az infláció leküzdése — amely főként a bérből és fizetésből élőket érintette —, az üzemi bizottságok, a munkásellenőrzés e nemcsak gazdasági, hanem politikai jelentőségű szerveinek megteremtése, a két munkáspárt akcióegysége, a földreform voltak ennek az időszaknak a legfontosabb eseményei, amelyek vagy a munkásosztály vezetésével, vagy közvetlen közreműködésével mentek végbe.

Igen érdekesek és időszerűek a gazdasági demokrácia problémáiról szóló fejtegetések. Buza szerint a gazdasági demokrácia jobb érvényesítésének két feltétele van: egyrészt biztosítani kell a termelő kollektíva beleszólási jogát fontos termelési kérdésekbe; másrészt magukat a dolgozókat is fokozott mértékben kell erre ösztönözni. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése — amely növeli a vezetők önállóságát — fokozott mértékben veti fel a dolgozók, a kollektíva beleszólásának kérdését. Megfelelő szervezeti kereteket is kell erre teremteni az üzemi tanácsokon, a szakszervezeteken stb. keresztül.

A könyv befejező része a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában vizsgálja az osztályok összetételét, eszmei-ideológiai arculatát, valamint a munkásosztály vezető szerepének érvényesülését.

A tanulmány egész sor érdekes kérdést vet fel, segítséget nyújt e problémák jobb megértéséhez. A könyv sok olyan gondolatot tartalmaz, amelyeknek további kifejtése feltétlenül hasznos volna. Különösen érdekes és tanulságos olvasmány a tudományos szocializmus kérdéseivel foglalkozó oktatók számára.

Becsky Róbert

Nyerges János: Új irányzatok a világkereskedelemben

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 220 l.

Szinte közhelyszámba menő megállapítás, hogy országunk további fejlődésének egyik döntő feltétele a világgazdasági folyamatokba való intenzívebb bekapcsolódás, a világgazdaság változásaira való helyes reagálás, azok optimális kihasználása. Ez már önmagában is magyarázza, hogy napjainkban erősen megnőtt a világgazdasági problémák iránt elméletileg és gyakorlatilag érdeklődők tábora. A gyorsan népesedő tábor a világgazdaság problémáinak igen érdekes és értékes tolmácsolására bukkan Nyerges János: Új irányzatok a világkereskedelemben c. művében.

Elöljáróban a szerző leszögezi, hogy a nemzetközi kereskedelem mozgástörvényeit nem tisztán gazdasági törvényeszerűségek szabják meg, hanem a „nemzetközi politika adja meg a kulcsot a nemzetközi kereskedelem rejtvényeinek megfejtéséhez". A politikai fejlődés által felvetett problémák közül foglalkozik az ún. Észak-Dél problémával, a fejlett és a fejlődő országok közötti kereskedelmi kapcsolatok jelentőségével. A szerző e kérdés eltúlzásával, előtérbe állításával kapcsolatban mind nagyságrendi okok, mind a politikai háttér elkenése miatt óvatosságra int. Rámutat, hogy a korábban gyarmati sorban levő országoknak az elmaradottság felszámolására és gazdasági függetlenség kivívására irányuló törekvései következtében olyan helyzet alakult ki, amely a korábbi gyarmatosító, monopolista nagytőkét neokolonialista, indirekt módszerekre készteti, s ezek között fokozott szerepet kap a kereskedelem és a segélypolitika.

A második fejezet a fejlődő országok szempontjából kulcsszerepet játszó nyersanyagok nemzetközi kereskedelmét elemzi. Bemutatja a nyersanyag-kereskedelem ked-

vezőtlen irányú alakulását, s az emögött húzódó termelési-politikai-műszaki okokat. Széles forrásfelhasználás alapján részletes és tanulságos áttekintést nyújt az agrártermékek piacának alakulásáról, az agrárprotekcionista intézkedések világkereskedelmet korlátozó hatásáról. A probléma horderejét jól szemlélteti a szerző által közölt adat, hogy az Egyesült Államok, valamint Nyugat-Európa az 1958—1959. évben mintegy 7 milliárd dollárt adott ki agrárprotekcionista célokra, ami egyenértékű volt a fejlődő országoknak abban az évben nyújtott állami és magánfinanszírozás összegével, s többszöröse volt a szocialista országok tőkésországokba irányuló agrárexportjának. Megismerkedhetünk a nyersanyag-kereskedelem rendezésével kapcsolatos fő álláspontokkal, a francia piacszervezési, az angolszász szabadkereskedelmi és a szocialista országok piacstabilizációs javaslataival.

Az iparosítással foglalkozó fejezetben a szerző hangsúlyozza, hogy a gazdasági fejlődés fő motorja az iparosítás, nézete szerint azonban a fejlődő országok iparosodása a nemzetközi kereskedelem érvényben levő feltételei mellett nem tud a világgazdaságra támaszkodni. Ez azért sajnálatos, mivel szűk belső piacuk miatt a fejlődő országok exportintenzív iparosítása létfontosságú kérdés. Idézi Maizels angol közgazdászt: „a kis országok vagy olyan országok, melyeknek természeti erőforrásai korlátozottak, legtöbbször arra a következtetésre jutnak, hogy gazdasági fejlődésüket az exportra való specializálódás jobban szolgálja, mint a nagy kiterjedésű vagy a természeti erőforrásokban bővelkedő országokat". E felismerésnek a gyakorlatban való megvalósítását a félkész- és késztermék-export útjában álló vám- és egyéb (kereskedelempolitikai, pénzügyi stb.) jellegű akadályok gátolják. Ezzel függ össze, hogy a fejlődő országok részesedése a világ készáruexportjában alig 4 százalék. A szerző ismerteti a korlátok enyhítését, eltávolítását célzó, a Világkereskedelmi Konferencián felvetett javaslatokat, amelyek sürgették, hogy a fejlődő országok ipari exporttermékei részesüljenek kedvezményes elbánásban e kedvezmények más országokra való kiterjesztése nélkül.

A nemzetközi pénzügyi kérdésekkel foglalkozó fejezet a gazdasági fejlődés és a felhalmozás — különösen a világgazdaság csatornáin keresztül kiegészülő felhalmozás — általános összefüggéseinek polemikus ismertetéséből indul ki. Bemutatja, hogy a külső segélyáramlás már mennyiségi okok miatt sem eredményezheti a fejlődő országok gondjainak tartós, gyökeres megoldását. 1950—62 között a fejlődő országok cserearányromlásból származó kumulált vesztesége kereken 17 milliárd dollárra rúgott, ami az említett időszakban beáramló 51 milliárd dollárt kitevő hiteleknek, segélyeknek, működő tőkének az egyharmadát nyelte el. Az 1962. évi volumenek alapján a cserearányok minden 1 százalékos romlása 5 százalékkal csökkentette a kölcsön- és segélyösszegeket. További semlegesítő hatása van az adósságszolgálati terheknek, amelyeknek szintje 1950—1963 között 980 millióról 2408 millió dollárra emelkedett, valamint a tőkemenekülésnek, amely csak Latin-Amerikában évi 300 millió dollárra rúg. A szolgáltatási mérleg évi 4 milliárdnyi deficitjének figyelembevételével kitűnik, hogy a segélyáramlás csak az éppen felmerülő hiányok tüneti kezelésére alkalmas. A szerző hangoztatja, hogy addig nem várható javulás, amíg ezeket a segélyeket be nem illesztik a gazdasági felemelkedés általános programjába. A felemelkedés fogalmába azonban nemcsak a termelésemelkedés, hanem az imperialista erőknek való alárendeltség megszüntetése is beleértendő.

Az integrációs folyamatok és a nemzetközi kereskedelem c. fejezet az integráció nemzetközi vonatkozásaival, különösen a Közös Piac világgazdasági vetületeivel, a fejlődő és a szocialista országokkal való viszonyával foglalkozik összefoglaló jelleggel. Érdekesen illusztrálja az EGK szocialista országokkal szembeni diszkriminatív protekcionizmusát, amely a szocialista országok exportjának alakulását hátrányosabban befolyásolta, mint más kívülálló országokét.

A hatodik fejezet a Trade Expansion Act és a Kennedy-menet által fémjelzett amerikai, illetve tágabb értelemben véve angolszász világkereskedelmi koncepció bemutatására törekszik. Az Egyesült Államok hagyományos gazdasági izolacionizmusához képest fordulatot jelző Trade Expansion Act az elmúlt években az Egyesült Államok aktivizálódó nemzetközi fellépésének keretéül szolgált. Az ún. atlanti kereskedelmi koncepció a hatalmas amerikai piac felvételi lehetőségeinek megcsillogtatásával, a vámfalak lebontásával bizonyos gazdasági átkaroló hadmozdulatot kíván végrehajtani a Közös Piac ellen, de egyszersmind más konkurrens országcsoportok fellazítására is törekszik. Érthető az az ellenállás és nyugtalanság, amellyel egyes nyugateurópai országok (különösen Franciaország), valamint a fejlődő országok a megvalósulás útján alig előrehaladó koncepciót figyelik.

A különböző társadalmi és gazdasági berendezkedésű országok közötti kereske-

delem problémáinak taglalásakor a szerző kifejti, hogy az ún. kelet—nyugati kereskedelem, amely ugyan a világkereskedelemnek még csak alig 5 százalékát reprezentálja, erős dinamikát rejt magába, olyan sűrített energiákat tartalmaz, amelyek felszabadítása, a politikai korlátok lebontása alapvető változásokat hozhat a világgazdaságban. A kelet—nyugati kereskedelem mai alacsony szintje a hidegháború során kialakult diszkrimináció következménye, a két gazdasági rend közötti különbség azonban nem akadályozza a különböző gazdasági rendszerű országok közötti normális kereskedelmet. Jellemző, hogy ma már nemzetközi szervek, fórumok is elismerik, hogy a szabadpiaci gazdálkodás külkereskedelmi normái nem felelnek meg sem a fejlődő, sem a szocialista országok érdekeinek; így az eltérő társadalmi gazdasági rendből, környezetből fakadó konzekvenciákkal mint realitásokkal számolni kell, s az állami kereskedelem és tervgazdálkodás nem lehet kereskedelmi akadály. A fejezetben érdekes ismertetést olvashatunk a különböző társadalmi rendszerű országok kereskedelméről folyó nemzetközi vitákról, a legnagyobb kedvezmény elvével, a vám-, adó-, árpolitikai, piacstabilitási effektusokkal kapcsolatos különböző álláspontokról.

Az utolsó, nyolcadik fejezet áttekintést nyújt a nemzetközi kereskedelempolitika intézményi területének legutóbbi két évtizedéről. Bemutatja, hogy a második világháború óta a nemzetközi kereskedelmi szervezet létesítésének gondolata milyen utat járt meg a változó nemzetközi erőviszonyok között a bretton-woodsi intézményektől az új nemzetközi kereskedelempolitikai kódexnek körvonalait sejtető Világkereskedelmi Konferenciáig.

Nyerges János könyve hasznos útmutatás, utikalauz a világgazdasági folyamatok megismerésére, elméleti és politikai értékelésére, a szocialista országok nemzetközi kereskedelmi fórumokon vívott harcának bemutatására. A nemzetközi statisztikák, konferenciák, információs források gazdag tényanyagának feldolgozása, polemikus közlése, az elméleti általánosításokra való törekvés nemcsak a szakemberek, hanem a széles rétegek számára is sokat nyújt, méghozzá színes, olvasmányos formában. A mű megjelentetése egyszersmind dicséri a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadót is, melynek a világgazdaság bemutatására irányuló további törekvéseiben megfelelő mérce lehet Nyerges János könyve.

Kádár Béla

Egy új területi statisztikai kiadványról

Új területi statisztikai kiadvány látott nemrégiben napvilágot. A Központi Statisztikai Hivatal „Megyék, városok, járások, gazdasági körzetek adatai" címmel megjelent összeállítása nagy érdeklődésre tarthat számot mindazok körében, akik a gazdasági és társadalmi jelenségek területi kérdéseivel foglalkoznak.

A Központi Statisztikai Hivatal az állandóan és egyre erőteljesebben jelentkező igényeket figyelembe véve, fokozta egyes — speciális célra felhasználható — területi statisztikai adatgyűjtemények összeállítását, másrészt 1964 óta minden évben területi statisztikai kötetet ad ki. E kiadványsorozat keretében jelent meg az új területi adatgyűjtemény, amely színvonalában messze megelőzi az előzőket. Mindenek előtt szembetűnik a kötet adatgazdagsága. Ilyen részletes és igényes területi statisztikai adatgyűjtemény eddig még nem jelent meg hazánkban. Elismerésre méltó a KSH Területi Főosztályának az a törekvése, hogy az adatok nagyobb hányadát „feldolgozva", fajlagos mutatók formájában is közzé teszi. Korszerű szerkezete, elemző módszere és igen értékes ábraanyaga nagymértékben növeli a kiadvány használhatóságát. Értékét növeli az is, hogy egyes adatok idősorosan is megtalálhatók benne, bár az alapvető cél természetesen az 1964. évi helyzet bemutatása.

A kiadvány négy keresztmetszetben — megyei, városi, járási és gazdasági körzeti bontásban — mutatja be a népesség, a beruházási tevékenység és az egyes népgazdasági ágak területi adatait.

A fontosabb adatok alapján összeállított megyei „sorrend" élesen mutat rá arra a tényre, hogy országunk termelőerői rendkívül aránytalanul helyezkednek el. Vannak kifejezetten ipari megyék, mint pl. Komárom, Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron, Veszprém, Baranya és Nógrád, és vannak kifejezetten mezőgazdasági megyék, mint Bács-Kiskun, Békés, Szabolcs-Szatmár, Somogy, Tolna és Zala.

Az iparilag elmaradottabb megyékben alacsonyabb a beruházási tevékenység, nagy az elmaradottság a kereskedelmi, a közlekedési, a kommunális, az egészségügyi és

a művelődésügyi ellátottság vonatkozásában. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy e megyékben — valószínűleg éppen a gazdaság extenzív jellege miatt — az országos átlagnál alacsonyabb (kivétel: Szabolcs-Szatmár megye) a természetes szaporodás, és megfelelő számú ipari munkahely hiányában állandó jellegű és nagyarányú az elvándorlás, akkor érthetjük meg e területek problémáit.

Bár hazánk kis területű ország, gazdasági fejlettség, iparosodottság, kulturális színvonal szempontjából mégis igen heterogén képet mutat, aminek mielőbbi felszámolását célul kell kitűzni. Ez nemcsak gazdasági, hanem politikai kérdés is.

Az adatokból kitűnik, hogy *iparunk* területileg igen koncentráltan helyezkedik el. Budapestre és a 6 iparilag fejlettebb megyére — a megyei jogú városok adataival együtt számítva — összpontosul az ipari foglalkoztatottak 67,8%-a, az állami ipar foglalkoztatottjainak 70,4%-a, az összes állóeszközök 70%-a, a beépített erőgépek és villamos motorok teljesítőképességének 73,6%-a és a felhasznált villamos energia mennyiségének 80,4%-a. A többi 13 megyében csak a maradék néhány százalék marad. Ennek megfelelően a szocialista iparban kifizetésre kerülő munkabérek 71%-a Budapesten és az említett 6 megyében, míg 28,3%-a 13 megyében kerül kifizetésre. Az iparilag fejlett megyékben és Budapesten a minisztériumi iparban — tehát a tulajdonképpeni nagyiparban — dolgozik az ipari foglalkoztatottak 81,6%-a. A megyék utóbbi csoportjában igen nagy a súlya a tanácsi és a szövetkezeti iparnak, sőt magasabb a súlya a magániparnak is.

Iparunk telephelyek tekintetében rendkívül szétszórt. Még az állami iparban is kevés a nagy munkáslétszámot foglalkoztató telepek száma. A legnagyobb (2000-nél több munkást foglalkoztató) telepek aránya 1%, ugyanakkor a legkisebb (legfeljebb 10 főt foglalkoztató) telepek aránya 36,9%-ot tesz ki. Az ipar koncentrálódásából származó előnyök ilyen körülmények között — bár a nagyvállalati összevonások bizonyos előnyöket jelentettek — kisebb mértékűek, mintha *telepileg* is megtörtént volna már a termelőerők összpontosítása.

Rendkívül érdekesek a *mezőgazdasági* fejezet elején a szocialista mezőgazdasági üzemek számára vonatkozó adatok. Ha csak az előző évihez hasonlítjuk a közölteket, szembetűnik a mezőgazdasági termelőszövetkezetek koncentrálódása. 1963. december 31-én 3611 üzem, 1964. december 31-én pedig 3413 üzem működött. Különösen nagy volt a koncentrálódás a kisfalvas megyékben: Baranyában és Zalában.

A mezőgazdaság — sajátságainál fogva — arányosabban helyezkedik el, mint az ipar. Ezt azonban — mint a kiadvány adatai bizonyítják — nem szabad mechanikusan értelmezni. Borsod-Abaúj-Zemplén megye például területileg az ország 2. legnagyobb megyéje, a mezőgazdasági területét tekintve 5., szántóterületét tekintve a 6., a felvásárlásból véró részesedés aránya szerint pedig a 13. helyen áll. A kiadvány számai meggyőzően bizonyítják alföldi területeink kiemelkedő mezőgazdasági jelentőségét. A kifejezetten alföldi megyék az ország területeinek 39%-át teszik ki, a mezőgazdasági felvásárlás összegének viszont több mint 46%-a összpontosul ide.

Részletesen foglalkozik a kiadvány a növénytermesztéssel és az állattenyésztéssel. Különösen érdekesek a termésátlag-adatok. A növények közül is kiemelkedő jelentősége van hazánkban a búzának és a kukoricának. 1964-ben több mint 2 millió tonna búzát és kereken 3,5 millió t kukoricát takarítottak be. A búza termelésének volumenét tekintve Békés (248 ezer t) és Szolnok (215 ezer t) emelkedik ki. Ezzel szemben a termésátlagot tekintve Békés a 3., Szolnok pedig a 8. helyen van a megyék sorrendjében. A legtöbb kukoricát ugyancsak Békés megye adta az országnak (381 ezer t), második Bács-Kiskun (324 ezer t), harmadik Hajdú-Bihar megye (256 ezer t). A kukorica termésátlaga a legmagasabb volt Tolna és Baranya megyében. Békés a 3., Bács-Kiskun a 10., Hajdú-Bihar a 15. helyen áll. Ez arra enged következtetni, hogy nem ott termelik hazánkban e termékeket, ahol a legnagyobb hozamok vannak, illetve ahol termelik, nem biztosítják a legjobb feltételeket.

Az *állattenyésztés*ben az alföldi megyéknek ugyancsak nagy szerepük van. Erre utal, hogy az állatok és állati termékek felvásárlását tekintve, az alföldi megyék részaránya közel 43%-ot tesz ki. Ehhez természetesen rögtön hozzá kell tenni, hogy az alföldi megyékből történő összes felvásárláson belül lényegesen kisebb mértékű az állati termékek részaránya, mint Vas, Baranya, Komárom vagy Somogy megyében.

Felhívja magára a figyelmet a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak korösszetételét bemutató táblázat. Az országos átlagnál kismértékben kedvezőbb a korösszetétel az alföldi megyékben, továbbá Baranyában és Budapesten. Ezzel szemben az iparilag fejlett és egyes olyan vegyes gazdasági szerkezetű és viszonylag kedvezőtlenebb természeti földrajzi adottságokkal rendelkező megyékben, mint Zala, Veszprém és Vas, igen kedvezőtlen a termelőszövetkezetek korösszetétele. Részletesebb

vizsgálatot igényelne például Baranya és Győr-Sopron megyék helyzetének, továbbá a viszonylag legkedvezőbb budapesti arányokat előidéző okoknak a megismerése. Az utóbbi kedvező korösszetétele minden bizonnyal a magasabb jövedelmi lehetőségek vonzása miatt bevándorló népességből adódik.

A *kereskedelemről* szóló rész abszolút- és viszonyszámok tömegével mutatja be a kiskereskedelmi hálózat és forgalom területi tagozódását, emellett tájékoztat a szállodai ellátottságról is. A bolti és vendéglátóhelyi ellátottság tekintetében egyaránt Budapest és az iparilag fejlett megyék állnak az élen, míg a mezőgazdasági jellegű megyékben a kép igen kedvezőtlen.

Sok szó esik mostanában az idegenforgalom fejlesztésével kapcsolatos szállodagondokról. Különösen érdekesek ennek a regionális vonatkozásai. A szállodai férőhelyeknek 25%-a Budapestre és 28%-a a Balaton partjára összpontosul.

A kiadvány közli a *városok* adatait. Hazánk városi népességének száma 4,3 millió. Ez azt jelenti, hogy városokban él az ország lakosságának 42,6%-a. A városhálózat azonban nem arányosan oszlik meg hazánkban. Míg Komárom vagy Szolnok megyékben a népesség több mint 40%-a, sőt Csongrád megyében a népesség 56,9%-a lakik városokban, addig Tolnában csak 8,5%, Szabolcs-Szatmárban 11,1%-a.

Az átlagos városnagyság az 1965. január 1-i adatok szerint 68,5 ezer, Budapest nélkül 38,5 ezer volt. Közismerten kiemelkedik nagyság szempontjából Budapest. 1965. január 1-én a népesség száma 1 935 531 fő volt. 1960. eleje óta kereken 130 ezer fővel növekedett a főváros lakóinak száma.

Figyelemre méltó a vidéki nagyvárosok gyors fejlődése is. Elsősorban Miskolc (167 ezer fő), Debrecen (146), Pécs (134) és Szeged (114) fejlődik gyors ütemben. Székesfehérvár, Tatabánya, Győr, Szolnok, Dunaújváros, Kazincbarcika benépesülése is rohamos. Vannak stagnáló, illetve visszafejlődő városok. Közülük nem egy a helytelen telepítési politikánk miatt fejlődik vissza. Ilyen stagnáló városok például: Mohács, Pápa, Nagykőrös, Orosháza, Szentes, Balassagyarmat és Sátoraljaújhely. Visszafejlődő városok: Cegléd, Csongrád, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hódmezővásárhely, Jászberény, Karcag, Kiskunfélegyháza, Kisújszállás, Makó, Mezőtúr, Törökszentmiklós és Túrkeve. Pedig ezek a magyar városhálózat lényeges egységei.

Az állami iparban foglalkoztatottak 41,9%-a Budapestre, 12,2%-a az 5 vidéki nagyvárosba, további 11,1%-a a tíz legnagyobb vidéki ipari központba koncentrálódik. Ez azt jelenti, hogy az ország állami ipari foglalkoztatottjainak kereken 65,2%-a 16 városban összpontosul. A városi állami ipari munkásság (780 ezer fő) *27,5%-a* dolgozott 2000-nél több munkást foglalkoztató ipartelepen, *23%-a* az 1001—2000 és *20%-a* az 501—1000 munkást foglalkoztató telepeken.

A 2000 főnél nagyobb létszámú ipartelepek 85%-a koncentrálódik városokba. Ugyanakkor érdekes módon nagy számban települtek ide 10, vagy annál kevesebb munkáslétszámmal dolgozó telepek is (a telepek 47%).

Nagyszerűen egészítik ki a városi adatokat a *járási számsorok.* A Központi Statisztikai Hivatal első alkalommal adott ki területi elemzésre igen jól felhasználható járási sorokat. Kitűnik innen egyebek között a Budapest körüli területek népességszámának gyors növekedése. Míg 1964-ben kereken 50 000 fővel csökkent az elvándorlás következtében a falusi lakosság, addig a Budapest körüli járások falvainak a népessége 8,3 ezer fővel növekedett. Gyorsan fejlődött e területen az ipar is. A Budapest körüli járások falvaiban kereken 45 ezer fő dolgozott a szocialista iparban, lényegesen több, mint Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyékben együttvéve (ez utóbbinál Debrecen nélkül!).

Szólni kell a *gazdasági (tervezési) körzetekre* összeállított fő adatokról is. Szélesebb közgazdasági közvéleményünk előtt kevésbé ismert, hogy a kormány 1963-ban fogadta el a területi tervezés alapjául szolgáló területi felosztást, amely 6 gazdasági körzetre osztotta hazánkat. Sajnálatos, hogy ez a gyakorlati tervező munkában mindeddig háttérbe szorult.

A gazdasági irányítás reformjának kialakításával kapcsolatosan részletesen foglalkoztak a beszámolási és statisztikai rendszer továbbfejlesztésével. Felvetődött a többi között a begyűjtendő és feldolgozandó adatok mennyisége is. Véleményem szerint nem lenne helyes, ha a területi statisztika e kiadványban közölt adatmennyiséget csökkentenék. *A területi statisztika továbbfejlesztése fontos feltétele a gazdasági irányítás hatékonyságának.*

Az új árrendszer körülményei között célszerű lenne megvalósítani, hogy a termelés értékmutatóit ne csak ágazati rendszerben, hanem egyúttal területileg is számba vegyék. Létre kellene hozni mielőbb a területi gazdasági (kooperációs és szállítási)

kapcsolatok statisztikai megfigyelésének feltételeit. Gondoskodni kellene a területi munkaerő-mérlegek készítésén túl más területi mérlegek rendszeres vagy időszakonkénti készítésével is (például összevont energiamérleg, főbb anyagok termelésének és felhasználásának mérlege, területi takarmánymérleg, építőipari kapacitás- és szükséglet mérlege stb.).

A területek gazdasági szerkezetének és specializációjának elemzése céljából a nemzetközi tapasztalatok alapján ki kellene alakítani a területi input-output számítások módszertanát és mielőbb elvégezni egy évre a kísérleti számításokat.

Meg kellene figyelni az üzemek területének változását, továbbá az egységnyi alapterületen előállított érték és árutömeg mennyiségét, hogy az intenzitási mutatók megfigyelhetők legyenek. Rendelkezni kellene olyan területi statisztikai adatokkal, amelyek kimutatják az üzemek különnyereségét, hogy kiszámítható legyen a járadék nagysága és különbségei. Tovább kellene fejleszteni a települések vonzókörzeteinek (ellátó körzeteinek) megfigyelésére vonatkozó adatok gyűjtését.

Kóródi József

Kazimierz Łaski: A szocialista újratermelés elméletének vázlata

(Zarys teorii repjrodukcji socjalistycznej)
Książka i Wiedza, Varsó. 1965. 575 l.

A szerző szavaival élve: a könyv kísérlet „a szocialista újratermelés elméletének rendszeres magyarázatára". Három részből áll: 1. Nemzeti jövedelem és a társadalmi termék fogalma a szocialista gazdaságban; 2. A szocialista gazdaság növekedése; 3. A növekedés és a piaci egyensúly.

Az első részben a szerző mind makroökonómiai, mind mikroökonómiai szempontból tisztázza az újratermelési elmélettel kapcsolatos alapfogalmakat (az anyagi és a nem anyagi termelés szférája, a nemzeti vagyon, a vállalat anyagi termelése, a létrehozott és felosztott nemzeti jövedelem, a nemzeti jövedelem felhasználása stb.). E fogalmak és kategóriák tisztázása lehetővé teszi a szerzőnek, hogy a második részben rátérjen a gazdasági növekedés elemzésére.

A szocialista gazdaság növekedését a szerző makroökonómiai elvek alapján, magas fokú absztrakcióval és matematikai eszközök felhasználásával elemzi.

A szerző ismerteti a nemzeti jövedelem közvetlen és közvetett növekedési tényezőit, ezek szerepét és kölcsönös kapcsolatukat, majd — M. Kalecki növekedési képlete alapján — a gazdasági növekedés ütemének az elfogadott beruházási rátától való függését tárgyalja. Elemzésében mélyebbre hatol azáltal, hogy a nemzeti jövedelem növekedési ütemét tőkeigényes és nem tőkeigényes műszaki fejlesztési típusra vonatkoztatva külön is vizsgálja. Ennek az elemzésnek az alapja a műszaki fejlesztés típusokba sorolása és ezek összekapcsolása a tőkeigényességi együtthatóval, a munka műszaki felszereltségének együtthatójával, a munkatermelékenység együtthatójával, a munka termelékenységének és a munka felszereltségének relatív ütemével, valamint a munkatermelékenység növekedésének és a tőkeigényesség csökkenésének relatív ütemével. Az elemzés kiinduló feltételezése, hogy a szocialista gazdaság teljes mértékben kihasználja a működő termelési apparátust. A szerző a könyvnek ebben a részében bevezeti a kiegyensúlyozott növekedés fogalmát, meghatározza a kiegyensúlyozott növekedés nélkülözhetetlen feltételeit (a termelési állóalapok teljes kihasználása, a munkaerő teljes kihasználása). Hangsúlyozza, hogy a kiegyensúlyozott gazdasági növekedés megvalósítása a szocialista gazdaságban is bonyolult vállalkozás, a tőkés gazdaságban pedig egyenesen lehetetlen.

A feladat nemcsak a célul kitűzendő végső arányok megtervezése, hanem meg kell állapítani és meg kell valósítani a közbenső pontoknak megfelelő arányokat is. Ezért a szerző foglalkozik a nemzeti jövedelem és a fogyasztás dinamikájával a kiegyensúlyozott növekedés megvalósítása során, foglalkozik továbbá a nemzeti jövedelem nem beruházási jellegű növekedési tényezőinek szerepével és a foglalkoztatottsági együttható megváltozásával is.

A kiegyensúlyozott növekedés optimális rátája kiválasztásának problémáját a szerző elemzésében összekapcsolja a munkatermelékenység növekedési rátájának mértékével. Két síkon vizsgálja ezt a kérdést, nevezetesen: 1. ha a munkatermelékenység műszaki haladás nélkül növelhető, azaz akkor, ha a műszaki tudomány adott szint-

jén van lehetőség válogatni olyan gyártási módszerek között, amelyeket különböző színvonalú munkatermelékenység, munkafelszereltség és tőkeigényesség jellemez; 2. ha a munkatermelékenység növekedése műszaki haladás mellett megy végbe. A szerző vizsgálatai komplex jellegűek, mert a munkatermelékenység növekedésének kérdését a műszaki haladás neutrális, tőkeigényes és tőkemegtakarító tendenciája mellett is bemutatja.

Ez az elemzés teszi lehetővé a szerző számára annak vizsgálatát, hogy milyen következményeket vonnak maguk után a munkatermelékenység változásai a nemzeti jövedelem növekedésében.

Kimutatja, hogy a tőkeigényességi együttható adott szintje és egyszeri megváltozása hogyan hat a nemzeti jövedelem, valamint a folyó és a jövőbeli fogyasztás növekedési rátájára. A szerző nem szorítkozik arra, hogy a kérdést csak zárt modellben elemezze és csak a zárt modell korlátozó növekedési tényezőivel számoljon, hanem a gazdasági növekedés vizsgálatába a külkereskedelmet is bevonja.

A szerző — figyelembe véve a műszaki haladást — rámutat arra, hogy az I. osztálynak a II. osztályhoz viszonyított gyorsabb növeléséről szóló tézis nem minden feltétel mellett helyes. Tárgyalja a beruházások gazdasági hatékonyságának számítási alapjait is abból a feltevésből kiindulva, hogy a szocialista gazdaságban a központi tervező szerv a nemzeti jövedelem ütemének meghatározásával egyidőben kiválasztja az új termelési létesítmények gyártási módszereit is.

A könyv harmadik része a gazdasági növekedés és a piaci egyensúly kérdésével foglalkozik. Az általános piaci egyensúly mint eszköz a szocialista termelés céljának eléréséhez, három, belsőleg összekapcsolt elemet tartalmaz: a kínálatot, a keresletet és az általános árszínvonalat. Łaski vizsgálatainak kiinduló pontját az analitikai eszközként alkalmazott marxi sémák alkotják. Elemzi a kínálat és a kereslet közötti általános egyensúly feltételeit a gazdasági növekedés körülményei között, ezt megelőzőleg azonban a problémát a változatlan gazdaság (mint absztrakt elméleti konstrukció) feltételei között vizsgálja, mégpedig zárt gazdasági modellben, improduktív szféra nélkül, majd annak figyelembevételével.

A gazdasági növekedés feltételei közötti általános egyensúly elemzése előtt a szerző átalakítja a marxi újratermelési sémákat: az I. osztály a bruttó felhalmozás részeivé váló végtermékeket termeli, a II. osztály pedig azokat a végtermékeket tartalmazza, amelyek a fogyasztási alap részeivé válnak, továbbá az árujellegű improduktív szolgáltatások egy részét. Az egyensúly megfogalmazott feltétele: az I. osztály és az improduktív szféra dolgozóinak tényleges kereslete és a II. osztály kínálata közötti egyenlőség. A szerző a továbbiakban mérlegeli a fenti feltétel nem teljesítésének olyan következményeit, mint például az infláció és defláció. Elemzi a piaci egyensúlyt állandó árszínvonalat (állandó reálbéreket) feltételezve, majd megfogalmazza az egyensúly biztosításának feltételét. Ez a feltétel a következő nagyságok kölcsönös viszonyát fejezi ki: foglalkoztatottság (Z_1) az I. osztályban és foglalkoztatottság (Z_s) az improduktív szférában, valamint foglalkoztatottság (Z_2) a II. osztályban és a reálbéregységekben mért munkatermelékenység $\left(\frac{W_2}{W}\right)$ a II. osztályban, vagyis

$$Z_1 + Z_s = Z_2\left(\frac{W_2}{W} - 1\right).$$

A piaci egyensúly biztosítása szempontjából komoly jelentőséget nyer a beruházások elosztása az osztályok között. Az ilyen típusú, komplex jellegű elemzés alapján a szerző megszerkeszti a következő egyenletet: $\frac{I_1}{I_2} - = \frac{U_1}{U_2}\left(\frac{W_2}{W} - 1\right)$, ahol I_1 és I_2 a megfelelő osztályok beruházási költségei, U_1 és U_2 pedig a munka felszereltsége a megfelelő osztályokban. A beruházások I. és II. osztályok közötti helyes felosztásának a műszaki színvonal megalapozásával tehát döntő szerepe van abban, hogy a gazdasági növekedés során a piaci egyensúly biztosítható legyen.

Stanislaw Kluszczynski

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

A vita tisztaságáról

A távlati tervezés problémáinak vitája — véleményem szerint — tartalmilag hasznos volt, hozzájárult az álláspontok közeledéséhez. Mégis, Csapó László válaszának (Közgazdasági Szemle, 1966. 9. szám) jellege ismételt hozzászólásra késztet.

Ebből a válaszból a következők derülnek ki:

— Csapó László vitaindító cikkében a vitatott kérdésekben nem arra gondolt, amit írt, így a hozzászólók hibát követtek el, amikor az írott szöveghez tettek észrevételt;

— Csapó László vitája a hozzászólókkal elsősorban nem abban van, amit azok leírtak, hanem amire azok Csapó László szerint gondolnak.

A kérdés ilyen felfogása alapján Csapó László valamennyi tárgyalt kérdésben arra a következtetésre jut, hogy az ő „gondolatai" voltak helyesek, nem pedig a hozzászólók Csapó László által vélt „gondolatai".

Lássuk a tényeket.

1. Vitacikkemben bizonyítani igyekeztem, hogy a magyar gazdaság nyitott jellegét nem lehet csak a természeti erőforrások szűkösségével és egyéb arányossági tényezőkkel magyarázni, hanem arra nagymértékben hatnak a belső piac felvevőképességének és a saját erőből történő műszaki fejlesztés lehetőségének korlátai, illetve az e korlátokkal kapcsolatos gazdaságossági-termelékenységi tényezők is. Ezért a magyar gazdaság jellegzetességét nem abban láttam, hogy az „nyitott" (hiszen minden gazdaság az), hanem abban, hogy különösen nagymértékben nyitott.

Csapó László vitaindító cikkében a természeti erőforrások szűkösségén még az „energiahordozók, természetes nyersanyagok, ásványok stb. szűkösségét" értette. (Lásd Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz. 1368. l.) Ezzel szemben válaszában azt írja: „amikor a természeti erőforrások szűkösségével hoztam kapcsolatba a gazdaság nyitott jellegét, akkor nemcsak a természetes anyagok hiányára, hanem az ország *kis területére* és a *lakosság viszonylag alacsony lélekszámára* is gondoltam." (Tehát *„gondoltam"*! B. Á.)

Ezután — helyesen, most már az általam hiányolt tényezőre rátérve — a kérdést a munka nemzeti és nemzetközi termelékenysége szempontjából elemzi, majd váratlanul — ahelyett, hogy elismerné az általa említett kritériumok elégtelenségét — teljesen alaptalanul úgy tesz, mintha én nem, vagy nem eléggé ismerném el a magyar gazdaság nyitott jellegét. Sőt azt állítja, hogy szerintem 15 éves távon (sic!) a népgazdaság szerkezetén nem lehet lényegesen változtatni. Cikkem többszöri elolvasása után sem találtam benne még ehhez hasonló megállapítást sem.

2. Cikkemben azt állítottam, hogy nem vitatható, miszerint „az erőforrások észszerűen koncentrált felhasználása növeli a fejlesztés hatékonyságát". Ugyanakkor kifejtettem, hogy mit jelenthet a szerintem racionálisan megvalósított koncentráció az iparágak, termékcsoportok és egyes termékek szempontjából, szemben a Csapó László cikkében szereplő megállapításokkal. Részletesebb érvelésemet összefoglalva azt állítottam, hogy a fejlesztés koncentrációjának legcélszerűbb módja mind a hatékonyság, mind a megvalósítás reális lehetőségei szempontjából az, hogy

„— csökken a gyártott egynemű termékcsoportok köre, bizonyos termékcsoportok előállítása megszűnik (importáljuk őket), másoké viszont exportra is nagymértékben növekszik;

— a fejlesztett termékcsoportokon belül a felhasználás szükségletei szerint nő a gyártott termékek, típusok, típusméretek száma és ezáltal bővül a választék;

— a különféle iparágak fejlődési üteme a termékcsoportonként megvalósított koncentráció hatására differenciálódik." (Közgazdasági Szemle, 1966. 2. sz. 224. l.)

Csapó László most a vezető iparágakra koncentrált fejlesztés elvével kapcsolatban azt írja, hogy: „nem az iparág statisztikai értelemben vett fogalmára gondoltam" (tehát iparágat mondott, de mást *gondolt*), továbbá: *„gyártmányokról és gyártmánycsoportokról van szó"* (Cs. L. kiemelése). Majd ismét: „a koncentráció tehát először is gyártmányokra és gyártmánycsoportokra vonatkozik... Népgazdasági szinten is különbséget kell tenni *vezető és nem vezető iparágak között.* Ez legalább két dolgot jelent: 1. az egyes iparágak különböző ütemű és mértékű fejlesztését... 2. egyes iparágak nem fejlesztését, vagy visszafejlesztését."

Úgy tűnik tehát, hogy Csapó László elfogadta a koncentráció irányaira és hatására vonatkozó megjegyzéseimet (és ezzel a vita megszűnt), a hiba csak ott volt, hogy ismét mást gondolt, mint amit korábban írt. Ennek elismerése helyett azonban Csapó

László a továbbiakban úgy tesz, mintha a vita nem is ebben a kérdésben lett volna és — alaptalanul — két „alternatívát" állít fel: kevés, bármikor kedvezően értékesíthető terméket előállítani, vagy kedvezőtlen feltételek mellett sok eladhatatlan terméket gyártani. *Szerinte* az első megoldás mellett van Csapó László és a másodikat javasolja Balassa Ákos.

Azt hiszem, hogy a kérdés az absztrakció ilyen magas fokán („kevés" vagy „sok" termék) nem oldható meg, és ilyen megfogalmazásokkal a vita értelmét veszti. Érdemi folytatására akkor lesz lehetőség, ha Csapó László legalább példaszerűen megnevezi „néhány iparág" azon „kevésszámú termékét", amely szerinte alkalmas arra, hogy az ipar által előállított nemzeti jövedelem megjelenési formájává váljék. Addig fenntartom azon véleményemet, hogy nem „néhány iparág viszonylag kevésszámú termékére" való koncentrálásra, hanem a koncentrálás hatékony, a nemzetközi munkamegosztás reális lehetőségein és követelményein alapuló módjára van szükség (225. l.).

3. Cikkemben egyetértettem a legfejlettebb technika alapján történő fejlesztés lehetőségével és szükségességével, ugyanakkor felléptem az ilyen alapon történő fejlesztés *kizárólagossága* ellen (225. l.). Csapó László most azt írja, hogy a legfejlettebb technika alkalmazásán a következőket érti: „1. A tudományos kutatás élenjáró eredményeinek gyors bevezetését a termelésbe. 2. A termelőberendezések (gyár) technikailag magas színvonalát. 3. A gyártás (technológia) magas színvonalát. 4. A termék korszerűségét, jó minőségét." Ha ezt a gondolatát a vitaindító cikkben is kifejti, bizonyára nem lett volna szükség a legfejlettebb technika kizárólagos alkalmazásának szándéka elleni fellépésre.

A továbbiakban azonban Csapó László ismét azt cáfolja, amit senki sem állított. Szerinte „Balassa Ákos arra hivatkozik, hogy a műszakilag egyszerű termékek eladása biztosabb, mint a legfejlettebb technikát képviselő termékeké." Ezzel szemben cikkemben a következőt írtam: „A legfejlettebb technikát képviselő termékek iránti kereslet gyors növekedése mellett nem szűnik meg a világpiacon a kereslet a műszakilag egyszerű termékek iránt sem, sőt az ilyen termékek értékesítése gyakran sokkal biztonságosabb... A műszakilag fejlett termékek gyártásának előkészítése és megkezdése *mellett* (természetesen nem helyette) ezért nem lehet lemondani a kevésbé kockázatos, műszakilag egyszerűbb ... termékekről." (226. l.)

Úgy gondolom, minden kommentár felesleges.

4. Cikkemben a mezőgazdaság fejlesztésének kérdésével külön *nem* foglalkoztam. Az *ipar* fejlesztésével kapcsolatban vitattam azt, hogy „az a tétel, hogy az ipari fejlődés üteme, iránya, szerkezete főképp a mezőgazdaság fejlődésétől függ, *Magyarországon* gazdaságpolitikai axióma".

Újabban Csapó László azt írja, hogy „Szó sincs róla, hogy az ipar fejlesztését a mezőgazdaságnak kívánom »alárendelni«. Csak arról van szó, hogyha van egy gazdaságunk, amelyben a mezőgazdaság közel annyival járul hozzá a nemzeti jövedelemhez, mint az ipar, és ez a mezőgazdaság el van maradva technikai felszereltség, infrastruktúra stb. tekintetében, miközben termékeik exportálhatók és potenciálisan a legjelentősebb természeti erőforrásunk, akkor nem lehet olyan iparfejlesztést folytatni, amely e szektor igényeit nem szolgálja ki és nem támaszkodik rá." Ez utóbbi tétellel én is messzemenően egyetértek, azonban korábban Csapó László nem ezt állította és én sem ezt vitattam.

A szokott módszer szerint a hallgatólagos korrekció után ebben a kérdésben is támadásba lendül át: „Lehetne a mezőgazdaságot úgy »fejlesztgetni«, mint ahogy Cukor György és Balassa Ákos javasolják. Csakhogy akkor számolni kell az ipar és a mezőgazdaság között meglevő jelenlegi aránytalanság növekedésével, annak összes szociális, gazdasági, politikai következményével együtt." (1116. l.)

Összehasonlításul hadd idézzem a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatban cikkemben leírt egyetlen mondatot: „A mezőgazdasági fejlesztés meggyorsításának szükségességében és célszerűségében a szerzővel egyetértek." (226. l.)

A kommentár ismét felesleges.

★

Az olvasótól nem várható el, hogy pontosan emlékezzék hét hónappal előbb olvasott megállapításokra. A válaszadótól azonban igen. Miért volt akkor szükség arra, hogy Csapó László — saját tételeit hallgatólagosan változtatva — a hozzászólók álláspontját elferdítse? Talán csak nem azért, hogy Csapó László végül is eljuthasson ehhez a végkövetkeztetéshez: „kénytelen vagyok saját véleményem mellett megmaradni"?

Balassa Ákos

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Кальман Адам
Модернизация проектирования уникальных объектов капитального строительства

Статья занимается, в первую очередь, экономическими вопросами проектирования уникальных крупных сооружений при осуществлении нового капитального строительства, реконструкций и расширений. Автором критически анализируются имевшаяся до сих пор практика проектирования уникальных сооружений; деятельность, организация, структура проектных институтов.

Наряду с критикой технической деятельности проектных институтов автор уделяет внимание также и важности проводимой здесь работы в области экономического анализа и оценок, задачам экономистов в проектных институтах, недостаткам в контроле за качеством готовых проектов, измерению выработки проектировщиков.

Во второй части статьи содержится ряд предложений по улучшению проектирования и планирования. По мнению автора, некоторые задачи проектных институтов постепенно должны быть переданы общегосударственным отраслевым фирмам. Между проектными институтами следует создать здоровую конкуренцию. Автор считает допустимым, чтобы проектные институты могли быть подрядчиками в осуществлении некоторых крупных объектов капитального строительства. Он вносит предложения по изменению порядка расчета, оплаты труда и заключению договоров проектными институтами, по улучшению контроля за качеством, по осуществлению обмена опытом между проектными институтами, по повышению эффективности привлечения экономистов к проектировочной работе.

Шандор Тимар
Некоторые вопросы рабочего времени

В статье показываются причины исторической тенденции к сокращению рабочего дня, и приводятся сведения об изменении рабочей недели в отдельных странах. Автор указывает на то, что в большинстве социалистических стран уже было осуществлено значительное сокращение рабочего времени, но в Венгрии — еще нет. В статье доказывается, что сокращение рабочего времени не только зависит от технического прогресса, но в свою очередь и воздействует на него, а также на организацию труда, на повышение производительности труда. Если сокращение рабочего времени связано с мероприятиями по техническому развитию и организации труда, то оно, как правило, может быть осуществлено без увеличения численности работников и дополнительных затрат на заработную плату, и, таким образом, не обязательно требует от общества материальных жертв. Автор оспаривает утверждения, что обращаемая на повышение жизненного уровня доля национального дохода подразделяется на две части: на долю, обращаемую на повышение уровня обеспечения, и долю, обращаемую на сокращение рабочего времени. В заключительной части статьи автор излагает свои предложения относительно хода и методов отечественного сокращения рабочего времени.

Тибор Эрдеш
Валютный курс, экспорт и экономический рост в развитых капиталистических странах

Автор в первой части статьи указывает на значение экспорта как важного фактора экономического роста. Он показывает, что после второй мировой войны в большинстве стран экономический рост происходил тем быстрее, чем выше был у них среднегодовой темп роста экспорта.

Во второй части статьи рассматривается влияние валютного курса на экспорт. Автор исходит из того, что официальный курс валют капиталистических стран устойчиво отклоняется от паритета их покупательной силы. В соответствии с этим курс отдельных валют может быть устойчиво завышен или занижен по сравнению с другими валютами. Произведя расчеты по степени завышенности или заниженности валют автор отмечает, что среднегодовой темп роста экспорта капиталистических стран в значительной мере зависит от устойчивого расхождения между валютным курсом и паритетом покупательной силы валют.

Автором детально рассматривается вопрос, каким образом возможна устойчивая завышенность или заниженность курса валют капиталистических стран. В статье решающая роль в этом отношении придается политике цен, проводимой государственно-монополистическим капитализмом, а в связи с этим — государственной политике денежного обращения, кредита и процентов, препятствующей установлению в течение относительно длительного периода времени равновесия между официальным валютным курсом и паритетом покупательной силы. По мнению автора, устойчивая заниженность курса валют играла определенную роль в быстром экономическом развитии Японии, ФРГ, Италии и Австрии.

Ференц Молнар
Некоторые проблемы ленинской теории империализма и современный капитализм

В введении автор отмечает, что за полвека, прошедшие со времени написания Лениным «Империализма как высшей стадии капитализма», капитализм изменился в несравненно большей степени, чем за предыдущие 50 лет, прошедшие между написанием «Капитала» и «Империализма». Основным содержанием эволюции капитализма в этот период является изменение монополистическим капитализмом облика всего мира, но вместе с тем и вынужденное приспособление его к изменениям, вызванным отчасти им самим, отчасти посторонними силами.

В статье далее автор останавливается на проблеме избытка и вывоза капитала. Он указывает, что как враги марксизма-ленинизма, так и отдельные марксисты склонны придавать этой проблеме преувеличенно большое значение, ставить ее на центральное место в ленинской теории империализма. Автор, в частности, спорит с мнением Джона Стрэчи, утверждавшего, что последующее развитие не подтвердило положения Ленина, согласно которому при капитализме невозможно развитие сельского хозяйства до уровня промышленности и невозможен значительный рост жизненного уровня рабочего класса, а поэтому не может и исчезнуть избыток капитала. Стрэчи утверждал, что избытка капитала более не наблюдается, и поэтому исчезла основа империализма. В статье на фактах доказывается, что несмотря на преодоление сельским хозяйством своего отставания и на серьезное улучшение положения рабочего класса избыток капитала и империализм продолжают существовать. С другой стороны, автор, цитируя Ленина, указывает, что ядром ленинской теории империализма является не это, а изучение различных форм монополизации и ее последствий. Значение вывоза капитала, его эффективность с точки зрения осуществления империалистических целей далеко не достигает сегодня того, что было 50 или хотя бы 20—30 лет

тому назад. К тому же сложились новые формы и методы изъятия избыточного капитала (например, колоссальные расходы на военные цели в США).

Далее в статье рассматриваются некоторые важные последствия распада колониальной системы империализма. Автор отмечает, что пятого ленинского признака империализма более уже не существует. Нет более и единой империалистической системы мирового хозяйства. Ведь современное капиталистическое мировое хозяйство там, где оно действительно является системой (в сфере взаимных связей развитых капиталистических стран), уже в основном не является империалистическим, а там, где оно имеет империалистический характер (империалистическое угнетение некоторых колоний и полуколоний), оно уже настолько сузилось, что не может считаться системой.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Kálmán Ádám:

Modernization of the individual planning of investments

The study deals, primarily, with the economic aspects of the non-series planning of large projects and reconstructions and of major enlarging investments. By way of a critical analysis, the author examines closely the hitherto practice of the individual planning of projects as well as the work, organization and structure of planning institutes.

In addition of critisizing the technical activities of planning bureaus, the author also discusses the importance of economic analyses and evaluations carried out by planning institutes, tasks of economists within planning bureaus, defectiveness of the qualitative control of plans and of measuring the work performance of planners.

In the second part of his article the author makes several proposals regarding technical and economic planning. In the author's view some of the tasks which are at present the duty of planning bureaus should gradually be transferred to large-scale enterprises of the interested industrial branches. Planning institutes should emulate with each other. The author considers it possible that planning institutes should be also building contractors besides drafting plans. The paper contains suggestions on the wage-system and the system of accounting and entering into a contract, on the improvement of quality control, exchange of experiences between institutes and the way in which economists can join in the work of planning bureaus more effectively.

Sándor Timár

Some problems regarding working time

The article discusses the historic tendencies which lead to the reduction of working time and points out that in Hungary this has not yet been carried out though in the majority of the socialist countries the worktime was already considerably reduced. The study proves that the shortening of worktime is not exclusively a function of technical improvements but it reacts, at the same time, upon the technical development and affects the organization of labour and the increase of productivity, too. In case working time reduction is connected to technical development and work organizational measures it can, as a rule, be realized without a surplus of working force or a surplus of wages costs, thus it does not necessarily require financial sacrifices from society. The author does not share the opinion of those who declare that the national income aiming at the increase of living standards is divided into two parts, one being the increase of the degree of supply while the other part is devoted to the decrease of the working time. The author finally sets forth suggestions regarding the order and methods of reducing the worktime in Hungary.

Tibor *Erdős:*

Rate of exchange, exports and economic growth in developed capitalist countries

In the first part of his article the author points out that exports are an important factor of economic growth and proves that after the second World War the greater the yearly average growth-rate of exports was, the quicker was the economic development in most countries.

In the second part of the article the influence of the rate of exchange on exports is examined. The author starts from the fact that the official rate of exchange of some capitalist countries permanently deviates from the purchasing power parity of exchange. Accordingly, certain rates of exchange are permanently devaluated or revaluated as set against other rates of exchange. The author, after having calculated the degree of devaluation or revaluation of exchange, expounds that the yearly average rate of growth of the exports of capitalist countries partly depends upon the permanent deviation of the official rate of exchange from the purchasing power parity.

The author deals in detail with the question of exchanges of capitalist countries being permanently devaluated and revaluated, respectively. In this respect, the article attributes decisive importance to the price policy of monopoly capitalist countries and, in this respect, to the money circulation, credit and interest policy of the state, which hinders that the official rate of exchange and the purchasing power parity of exchange become balanced for a relatively longer period. According to the author, the permanent devaluation of exchange played a great part in the quick economic development of Japan, the Federal German Republic, Italy and Austria.

Ferenc Molnár:

Some problems of Lenin's theory on imperialism and contemporary capitalism

In the introductory part of his article the author expounds that capitalism has changed far more during the fifty years which have elapsed since Lenin has published his work entitled: "Imperialism the Highest Stage of Capitalism" than during the earlier fifty years which passed between the publication of "The Capital" and "Imperialism". The main substance of this period's capitalist development is the fact that monopoly capitalism has changed the world, at the same time, however, it had to adapt itself to changes which were brought about partly by itself and partly by third forces.

The study then deals in detail with problems concerning surplus of capital and export of capital. It points out that adversaries of Marxism-Leninism as well as certain Marxists are inclined to attach exaggerated centricity to this problem in Lenin's theory on imperialism. The author enters into controversy with the views of John Strachey according to whom the progress of development has not corroborated Lenin's view i.e. that under capitalism agriculture is not capable to catch up with industry nor can the living standard of the working class increase considerably, yet surplus of capital has ceased to exist, consequently, there is no need for imperialism. The article proves by dint of data that despite the progress of agriculture and the considerable improvement of the situation of the working class there still exists surplus of capital and imperialism as well. The article, by quoting Lenin, points out that not the above problems, but the working out of the different forms of monopolizing and the consequences of the latter were the main point of Lenin's theory on imperialism. Capital export in our times is far from being so important and its efficiency is by no means so great than it was fifty or even 20 to 30 years ago. In addition new forms and methods for the draining off the surplus of capital have developed (e.g. the immense military expenditure of the USA).

The subsequent part of the article is concerned with some important consequences of the discontinuance of imperialist colonialism. The author states that Lenin's fifth criterion of imperialism does not exist anymore. There is no uniform imperialist world economy system. Today's capitalist world economy where it represents a system (e.g. connections of developed capitalist countries between each other) is not imperialist, on the other hand, where it appears as imperialism (imperialist subjugation of certain colonies and semi-colonies) it became restricted to such extent that it cannot be considered a system anymore.

Oskar Lange:

OPTIMÁLIS DÖNTÉSEK

A matematikát az utóbbi évtizedek során világszerte újabb és újabb tudományágakban alkalmazzák. Eredményeinek és módszereinek felhasználása a közgazdászok körében is — főleg a termelési és elosztási problémák megoldásában — egyre nagyobb teret hódít.

Ezt a fejlődést kívánja elősegíteni a neves lengyel közgazdász e könyvének magyar nyelvű kiadása. A mű komoly tudományos megalapozottsággal, kitűnő didaktikai módszerrel és szerkezeti felépítéssel tárgyalja az optimumszámítás alapvető kérdéseit. Az egyes problémákat átfogó jelleggel, logikusan egymáshoz kapcsolva veti fel.

A könyv valamennyi példája közgazdasági vonatkozású, ezért elsősorban a közgazdászoknak szól, noha a szerző fejtegetéseit mindig a matemtikai apparátusra alapozza.

288 l., ára kötve 41,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 7¾ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. október 11.
66.2161 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci út 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

СОДЕРЖАНИЕ

Иштван Сурди — Экономическое развитие Венгрии и IX съезд партии 1277
Калман Битаи—Аттила Секей — Развитие и проблемы химической промышленности в Венгрии ... 1284
Ласло Паллош — О системе дотации производственных кооперативов с неблагоприятными природными условиями ... 1293
Кальман Адам — Модернизация проектирования уникальных объектов капитального строительства ... 1304
Шандор Тимар — Некоторые вопросы рабочего времени ... 1315
Тибор Эрдеш — Валютный курс, экспорт и экономический рост в развитых капиталистических странах ... 1323
ДИСКУССИИ
Ференц Молнар — Некоторые проблемы ленинской теории империализма и современный капитализм ... 1336
ОБЗОРЫ
Внешняя торговля Венгрии с развивающимися странами *(Эрнэ Хусар)* ... 1349
Концентрация производства в горнодобывающей промышленности *(Золтан Форгач)* ... 1357
Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран в 1965 году и начале 1966 года *(Л. С.)* ... 1370
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ ... 1375
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ
„Некоторые вопросы исчисления национального дохода" *(Ласло Борш)* ... 1383
Д-р Бела Чикош-Надь „Социалистическая теория и политика цен" *(Ева Радноти)* ... 1385
Мартон Буза „Некоторые вопросы руководящей роли рабочего класса" *(Роберт Бечки)* ... 1387
Янош Нергеш „Новые тенденции в мировой торговле" *(Бела Кадар)* ... 1389
О новом территориальном статистическом сборнике *(Йожеф Короди)* ... 1391
Казимеж Ласки „Очерк теории социалистического воспроизводства" *(Станислав Клушчински)* ... 1394
Резюме статей на русском и английском языках ... 1398

CONTENTS

István Szurdi: The economic development of Hungary and the 9th party congress ... 1277
Kálmán Bitay—Attila Székely: Development and problems of the Hungarian chemical industry ... 1284
László Pallós: On the system of subsidy granted to co-operatives producing under unfavourable conditions ... 1293
Kálmán Ádám: Modernization of the individual planning of investments 1304
Sándor Timár: Some problems regarding working time ... 1315
Tibor Erdős: Rate of exchange, exports and economic growth in developed capitalist countries ... 1323
DISCUSSION
Ferenc Molnár: Some problems of Lenin's theory on imperialism and contemporary capitalism ... 1336
REVIEW
Hungary's foreign trade with developing countries *(Ernő Huszár)* ... 1349
Concentration in the mining industry *(Zoltán Forgács)* ... 1357
The economic situation of capitalist and developing countries in 1965 and at the beginning of 1966 *(L. Sz.)* ... 1370
RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES ... 1375
INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE
Some questions concerning national income calculation *(László Bors)* ... 1383
Dr. Béla Csikós-Nagy: Socialist price theory and price policy *(Éva Radnóti)* ... 1385
Márton Buza: Some questions on the leading role of the working class *(Róbert Becsky)* ... 1387
János Nyerges: New trends in world trade *(Béla Kádár)* ... 1389
On a new publication of regional statistics *(József Kóródi)* ... 1391
Kazimierz Łaski: Outlines of the theory of socialist reproduction *(Stanislaw Kluszczynski)* ... 1394
Summary of the Articles in Russian and English ... 1398

Ára: 7,— Ft

Indexszám: 25.452

IDEGENNYELVŰ

közgazdasági, számviteli,
gazdasági matematikai, statisztikai és
üzemszervezési, jogi tárgyú
könyvek kaphatók a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

IDEGENNYELVŰ KÖNYVESBOLTJÁBAN

Budapest, V., Nádor utca 8. Telefon: 181—344
Árusítás: hétfőtől péntekig ½1—½5 között

Újabban érkezett könyvek:

BETRIEBSÖKONOMIC INDUSTRIE I—II. kötve 76,— Ft

Förster—Wenzel:
AUFGABENSAMMLUNG ZUR INDUSTRIESTATISTIK
kötve 28,— Ft

Brachmann:
DIE SCHRIFTGUTVERWALTUNG IN STAAT UND WIRTSCHAFT kötve 33,— Ft

SZPRAVOCSNYIK NORMIROVSCSIKA PROMISLENNOVO PREDPRIJATYIJA fűzve 16,— Ft

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleesetére is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

12

A tartalomból

CSANÁDI GYÖRGY:
Az állami vállalat jogi helyzete az új mechanizmusban

KÁPLÁR JÓZSEF:
Nemzetközi integráció és külkereskedelem

CUKOR GYÖRGY:
Gazdasági tervezés Nyugat-Európában

MAJLÁT LÁSZLÓNÉ:
Gazdaságilag hatékonyabb új gyártmányt

FEKETE GYÖRGY:
A mezőgazdasági munkaerő-politika néhány kérdése

XIII. évfolyam

1966. december

TARTALOM

Csanádi György: Az állami vállalat jogi helyzete az új mechanizmusban 1401
Káplár József: Nemzetközi integráció és külkereskedelem 1417
Cukor György: Gazdasági tervezés Nyugat-Európában 1429
Majlát Lászlóné: Gazdaságilag hatékonyabb új gyártmányt 1446
Fekete György: A mezőgazdasági munkaerő-politika néhány kérdése 1463

VITA

Győri Mihály: A vertikális integráció kérdéséhez 1480

SZEMLE

A vaskohászat fejlődése és feladatai *(Csomós Zoltán)* 1489
Nemzetközi szállítmányozásunk fejlesztése *(Brandenburg Sándor—Propper László)* 1497
A Német Demokratikus Köztársaság gazdasági fejlődése 1961 és 1965 között *(Pócs Ervin)* 1504

FOLYÓIRATSZEMLE 1514

Jozef Ceconik: Csehszlovák erőfeszítés a gazdasági realizmusra — J. Mooney: A mérnökök és tudósok munkanélküliségének elemzése — Kiyoshi Kojima: Japán segélypolitikája a fejlődő országokkal szemben — Frederic L. Pryor—George J. Staller: A keleteurópai országok bruttó nemzeti termékének dollárban kifejezett értéke 1955-ben — Gazdasági együttműködés a keleti országok között.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez *(Bródy András)* 1521
Dr. Riesz Miklós: A szocialista gazdaság hitelpénzforgalmának egyes kérdései *(Bors László)* 1524

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1527

A Közgazdasági Szemle 1966. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke 1530

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bors László kandidátus, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Brandenburg Sándor,** a Pannónia Külkereskedelmi Vállalat osztályvezetője; **dr. Bródy András** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Cukor György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; **dr. Csanádi György,** a jogtudományok kandidátusa, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Csomós Zoltán,** a Kohó- és Gépipari Minisztérium osztályvezetője; **dr. Fekete György** aspiráns, az Országos Tervhivatal munkatársa; **Győri Mihály,** az FM Mezőgazdasági Tervező Vállalat osztályvezetője; **Káplár József** kandidátus, az MSZMP Központi Bizottságának munkatársa; **Majlát Lászlóné,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Pócs Ervin,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **Propper László,** a Technoimpex Külkereskedelmi Vállalat osztályvezetője.

AZ MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8½ ív. – Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1966. november 10.
66.2404 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

CSANÁDI GYÖRGY

Az állami vállalat jogi helyzete az új mechanizmusban

A mechanizmusreform koncepciójának, e koncepció gazdasági lényegének kialakítása elsősorban a *közgazdaságtudomány* művelőinek feladata. Ennek a tudománynak kell választ adnia arra, hogy milyen szinten, milyen munkamegosztásban szülessenek meg a *gazdasági döntések* (beleértve ebbe a döntés végrehajtásának feltételeiről való rendelkezést is); hogyan történjék a gazdasági teljesítmények *értékelése;* ki, hogyan legyen *érdekelt* a gazdasági döntések megvalósításának eredményeiben, akár a pozitív érdekeltség, akár a kedvezőtlenre fordult kockázat viselésének vagy a felelősségnek formájában. A gazdasági mechanizmus azonban mint *jogilag szabályozott rendszer* működik, sőt ez az oldala az új mechanizmusban jobban előtérbe kerül.

Közgazdászok és jogászok együttműködése

A jogász feladata nem csupán annyi, hogy „szabályba fogalmazza" azt, amit a közgazdász kialakított, hogy megadja neki a „jogi formát". A jogászok és közgazdászok együttműködése sokkal bonyolultabb és rendszerint erősen érinti a tartalmat is. Kérdés: milyen út vezet a gazdasági mechanizmus egyes elemeinek kialakítására vonatkozó döntéstől a jogszabályig?

Világos, hogy az esetek jelentős részében az említett döntés közgazdasági megfontolások alapján olyan tartalommal születik meg, hogy az *közvetlenül determinálja* a szabályt. Olyan esetekről van itt szó, amikor a mechanizmusnak valamilyen oldalát rendező döntés azzal az igénnyel jön létre, hogy az *egyes esetek is maradéktalanul* a központilag eldöntött tartalom szerint alakuljanak (pl. a hatáskörök elhelyezése vagy a vállalati nyereségből képzendő alapok). Ilyenkor valóban az a helyzet, hogy amikor a jogász átveszi a stafétabotot a közgazdásztól, alig csinál mást, mint a közgazdasági megfontolások alapján kialakított döntéshez (amelyben, ismételjük, benne foglaltatik az igény arra vonatkozóan, hogy *általánosan betartsák)* hozzáteszi a jogi szabályozásban rejlő *általános kötelező erőt.* A szabály *tartalmát* azonban a közgazdásztól készen kapja. De még akkor is, amikor a döntés tartalmának kialakításához elegendőek a közgazdasági megfontolások — tehát amikor a rendezés módjának, a szabályozás miként-jének meghatározásában a jogtudománynak alig volt szerepe — számításba kell venni, hogy a rendszer mint jogilag szabályozott rendszer fog működni. Ha szabad hasonlattal élni: a tervező munkájába be kell kapcsolni a tech-

nológust is, hogy jelezze, vajon technológiailag megvalósítható-e, kedvezően valósítható-e meg a konstrukció. A gazdasági mechanizmus sok eleme is *a jogi technológia* közvetítésével megy át a valóságba.

A mechanizmus kialakításával kapcsolatos döntések másik csoportjában már másképpen alakul a közgazdász és jogász szerepe. A két tudományág művelőinek *közös munkája* szükséges ahhoz, hogy a mechanizmus rendjének kialakítására vonatkozó politikai döntést tartalmilag előkészítse. A közgazdasági mérlegelések alapján kialakított elhatározás ugyanis sokszor még nem dönti el, hogy a tervezett rend kialakításához mennyiben *szükségesek* jogszabályok és milyen tartalommal. Hiszen a mechanizmus mozgása során bizonyos követelményeknek gyakran csak *tendenciaként* kell érvényesülniük, nem pedig feltétlenül minden egyes esetben. Ilyenkor további mérlegelésre — közgazdász és jogász közös mérlegelésére — tartozik, hogy melyik az a kör, ahol a jogi szabályozás szigora a kívánatos, és melyik az, ahol a társadalmi befolyásolás más eszközei hatásosabbak.

Különösen érdekes a közgazdász és a jogász együttműködése azokban a kérdésekben, amelyekben az új mechanizmus koncepciója éppen az érdekek és az *érdekeket hordozó akaratok ütköztetése* révén számít a népgazdasági szempontból legkedvezőbb tendencia érvényesülésére. A közgazdász feladata itt olyan gazdasági feltételek biztosítása, amelyek erősen *motiválják* az akaratoknak a kívánatos irányban való kialakulását. Ezután át kell adnia a teret a jogásznak, aki a mikrokozmosz világában, az egyes esetekre vonatkoztatva kialakítja az akaratok találkozásának és ütközésének, az érdekkonfliktusok levezetésének a rendjét.

A mechanizmus kialakítása során tehát sok olyan mérlegelésre van szükség, amely a jog alapos ismeretét tételezi fel. Sok ilyen mérlegelésre van szüksége a közgazdásznak is: mennyiben alkalmas bizonyos elgondolás arra, hogy jogi szabályokba öntve valósuljon meg; hogy jogi formába öntése milyen kihatásokkal fog járni stb.? A jogi szabályozás csak akkor érheti el a kívánt társadalmi hatást, ha valóban kihasználjuk azt, ami a jogban értékes szervező erő, vagyis, ha gyümölcsöztetjük az általános szabályozásban foglalt biztonságot, komolyan vesszük a törvényességet. Amennyiben ezt nem vesszük kellően figyelembe, úgy nem tudjuk kiaknázni a jogi szabályozásban rejlő lehetőségeket. Viszont ha fordítva, nem számolunk a jog specifikumaival, túlbecsüljük a jogi szabályozás lehetőségeit. Nem szabad a jogi szabályozástól várnunk a kívánt megoldás egyöntetű érvényesülésének biztosítását oly esetekben, amikor a jogszabály erre (szerkezetének vagy a jog érvényesítése technikájának következtében) nem alkalmas; nem kerülheti el figyelmünket, hogy a jogi szankcióban rejlő motiváló erő csak egyike a társadalmi befolyásolás eszközeinek, és erős ellenhatásokkal szemben esetleg gyengének bizonyul, vagy éppen rossz irányban hat.

Az új mechanizmus: „jogibb" mechanizmus

A cím ellenvetést válthat ki. Éppen a centralizált mechanizmusban kötötte meg a vállalatok tevékenységét rengeteg jogszabály. Az új mechanizmusban nyilvánvalóan sokkal kevesebb jogszabályra van szükség. Nem lesz-e vajon akkor az új mechanizmusban jóval kisebb a jog szerepe, mint a régiben?

Az ellenvetés azonban nem súlyos. Az, hogy valamely társadalmi mechanizmusnak jellemző oldala-e a jogi szabályozottság, nem a szabályok *számától* függ, hanem attól, hogy a szabályok *milyen szerepet* képesek betölteni. Ebből a szempontból pedig remélhető, hogy a megmaradó és az új jogszabályok (amelyeknek száma a jelenleg hatályban levő szabályoknál természetesen jóval kisebb lesz) valóban elérik azt a hatást, amit a jogtól elvárunk.

Az erősen központosított gazdasági mechanizmus, a gazdasági döntések túlnyomó részének a központi szerveknél való megtartása szükségszerűen maga után vont egy rendkívül nagy jogszabálytömeget. Ha egy vállalati síkon jelentkező gazdasági probléma eldöntését központi szervre bízzuk, úgy meg kell tiltanunk ennek önálló eldöntését vállalati szinten, és ki kell alakítanunk a központi döntés kieszközlésének rendjét, valamint e döntés hatályát. A beruházási döntések központosítása a „fekete beruházások" megtiltásával, a beruházás engedélyezésének, az engedélyből folyó jogoknak és kötelességeknek szabályozásával jár. Folytathatnánk a példálózást a bérgazdálkodási, anyaggazdálkodási jogszabályokkal, a prototípusrendelettel és sok más egyébbel is. Ilyen a természete ama jogszabályok túlnyomó részének, amelyek miatt ma az agyonszabályozottság panasza felmerül.

Ez a jogszabálytömeg az állami akarat kifejezési formái között alárendelt szerepet játszik. *Az állami akarat lényege a konkrét döntésekben fejeződik ki* (egy beruházás elhatározásában, egy vállalat átlagbérének meghatározásában stb.). A szabályozás csak ennek teremti meg a *keretét.*

Talán nem is fejezi ki jól ezeknek a szabályoknak sajátos vonását, ha a „keret" szót használjuk. Hiszen *minden* jogi szabályozásnak jellemzője, hogy bizonyos konkrét cselekvések számára keretet teremt, és éppen ezen keresztül irányítja a konkrét cselekvéseket, biztosítja — hosszabb távra is — ezek egyöntetűségét. A most vizsgált szabályokra nem ez a jellemző: ezek inkább *függvényei, kiszolgálói* a konkrét központi döntéseknek, mintsem mederbe terelői. A központi szerv a részére fenntartott konkrét kérdésekben úgy dönt, amint ezt az adott helyzetben célszerűnek ítéli. Ugyanez a most tárgyalt jogszabályokra is rányomja bélyegét: sem az általánosan kötelező erő, sem a viszonylagos állandóság nem tartozik jellemző vonásaik közé. Annál kevésbé, mert a konkrét határozatot hozó szerv sokszor egyben a jogszabályalkotó is. Szinte minden ilyen szabálynál megvan az operatív beavatkozás, a korrekciók lehetősége. Aránylag sűrűn is módosították őket. Mindez természetesen még önmagában nem lenne baj, hiszen az operatív beavatkozások, korrekciók a konkrét esetben helyesek lehetnek. De ez azt is mutatja, hogy ezek a szabályok *csak technikailag jogszabályok** és nem azt a társadalomszervező feladatot látják el, amit a jogszabályoktól különben elvárunk.

Ha a gazdálkodás módjára vonatkozó döntések nagy része vállalati hatáskörbe kerül, az említett szabályok megszűnnek. Ennyiben tehát az új mechanizmus kevésbé lesz jogilag szabályozva, mint az eddigi. A társadalomszervezés sajátosan jogi eszközeinek a hatása mégis erősen megnő.

A népgazdaság központi irányításának, a kötelező *állami akarat kifeje-*

* „E szabályok túlnyomó része csak külső megjelenési formáját tekintve jogszabály, tényleges tartalmát tekintve az életben csak több-kevesebb hatásfokkal érvényesülő technikai jellegű vezetői utasítás." Lásd *Kálmán György* felszólalását az 1966. májusi siófoki jogászértekezleten. Magyar Jogász Szövetség Kiadványai 1966. 2. sz., 50–51. l.

zésének eszközei között az új mechanizmusban ellenkező lesz a viszony, mint ma: a konkrét utasításokkal való irányítás helyébe olyan rendszer lép, amelyben a központi helyet a *szabályozás* foglalja el. A konkrét gazdasági döntések nagy része vállalati hatáskörbe kerül, a központi irányítás túlnyomóan közvetett úton érvényesül. Az állam a rendelkezésre álló sokoldalú és hatásos eszközökkel igyekszik a gazdasági környezetet úgy alakítani, hogy ez a vállalatok elhatározásához és tevékenységéhez olyan motivációt biztosítson, amely őket a népgazdaság érdekével egyirányú cselekvésre készteti. A gazdasági környezet tudatos alakítása — és ezen az úton a vállalati elhatározás befolyásolása — történhet konkrét gazdasági döntésekkel is (például egy nagy beruházás elhatározása). Még fontosabb azonban a gazdálkodás bizonyos feltételeinek általános — rendszerint hosszabb időre szóló — meghatározása, más szóval *a szabályozás.*

Sokkal jobban előtérbe kerül a jogi szabályozásnak az az oldala, amely ennek nagy társadalomszervező erejét adja: az *általános kötelező erő* és a *stabilitás.* Megszűnik vagy minimumra csökken a központi szerveknek az a lehetősége, hogy konkrét, operatív intézkedésekkel kivételt tegyenek a szabályok alól. (Már csak azért is, mert egy ilyen beavatkozási lehetőség fenntartása a teljesítmények objektív értékelésének követelményével, az új mechanizmus belső összefüggéseivel szemben áll.) Nyilvánvalóan meg fog szűnni a jogszabályok sűrű időbeli változtatása is. Egyrészt ilyen változtatásokra nem lesz szükség (talán csak egy bevezető kísérleti időszak lesz ez alól kivétel). Az új mechanizmus jogszabályai döntő többségükben olyanok, amelyek a társadalmi-gazdasági viszonyok *aránylag stabil elemeire* támaszkodnak. Nem egy konkrét célszerűséget kifejező központi döntés egyszerű kísérői, hanem a szocialista gazdaság követelményeinek magasabb fokú absztrakcióját kifejező szabályok, amelyeknek a kereteit — a konkrét célszerűség mérlegelésével — a vállalati döntések töltik ki.

Az új mechanizmusban emellett nemcsak lehetséges, hanem *szükséges* is a jogszabályok nagyfokú stabilitása. Ez egyébként a jogszabályokkal szemben általánosan felállított követelmény. A jog hatása csak időbeli tartósság esetén nyúlik mélyre, csak ekkor párosul erkölcsi meggyőződéssel, illetve — ha a viszonyok technikájának szabályairól van szó — csak ekkor juthat el a beidegződésig. Az új mechanizmus szabályaival szemben ennek a követelménynek különös hangsúlya van, hiszen hosszabb távlatú koncepciók kialakítását, a jövőre való gondos felkészülést a vállalatoktól csak akkor várhatjuk el, ha a szabályok stabilitására többé-kevésbé számíthatnak. Ebből a követelményből folyik — szemben a mai helyzettel (a szabályanyag nagy többsége miniszteri szintű jogszabályokból áll) — az is, hogy a gazdasági élet szabályozásán belül a *magasabb fokú jogforrásoknak* kell a döntő szerepet játszaniuk.*

A vállalati *döntéseknél* tehát sokkal nagyobb súllyal fognak latba esni a jogszabályok. A vállalatok sokkal jobban fognak ragaszkodni *jogaik érvényesítéséhez,* hiszen a vállalati jogok mögött eleven vállalati érdekeltség fog állni. Különösen a szerződési jogszabályok jelentősége emelkedik magasra azáltal, hogy megszűnik a vállalati érdekeltség és a szerződésszegési

* Erre mutatott rá Nyers Rezső az 1966. májusi siófoki jogászértekezlet bevezető előadásában: „Meg kell szüntetni jelenlegi jogszabályainknak azt a kötöttségét, hogy egyfelől túlságosan szűkkörűek és általánosak a gazdasági életre vonatkozó magas szintű jogszabályok, másfelől túlburjánzanak a jogi hierarchia alján helyetfoglaló alacsonyabb szintű jogszabályok." (Magyar Jogász Szövetség Kiadványai, 1966. 2. sz., 17. l.)

szankciók (kártérítés, kötbér) közötti elszigetelődés. (Ez az elszigetelődés 1957 előtt szinte teljes volt és még ma sem szűnt meg egészen.) Végeredményben tehát a *jogszabályok számának csökkenése* és társadalmi *hatásuk erős megnövekedése* az új mechanizmus egyik jellemzője lesz.

Az állami vállalat és az irányító szervek viszonya

Az új mechanizmus jellemző vonása *az állami vállalat és az irányító szervek viszonyának* átalakulása is. (Félreértések elkerülése végett: az „irányító szerv" elnevezés a mai mechanizmus viszonyait fedi. Jobb híján ezt a kifejezést használják az új mechanizmusra is, de ez nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy az irányítás módja ott egészen más lesz.)

A régi mechanizmus jellemzője a *hatáskörök centralizálása.* Az irányító szervnél vannak azok a döntések (elsősorban a tervutasítások és a beruházási döntések), amelyek *a vállalat tevékenységének minden lényeges oldalát meghatározzák.* A hatáskörnek ez a központosítása természetesen *közvetlenül fejeződik ki a jogszabályokban is.*

Az ügyek másik csoportja a vállalat hatáskörébe tartozik. Több esetben ezt kifejezetten ki is mondja a jogszabály. De — ha nem is mondja ki — általában mindaz, ami a vállalati vagyonnal való rendeltetésszerű gazdálkodásból folyik (és nincs kifejezetten kivéve a vállalati hatáskörből), a vállalat hatáskörébe tartozik. Ezekben az ügyekben tehát *elvileg a vállalatnak van döntési joga.* De kérdés: *mennyiben avatkozhat be az irányító szerv* a vállalati hatáskör gyakorlásába, adhat-e erre kötelező utasítást, vagy — ami gyakorlatilag ugyanez — mennyiben vonhatja magához az ügyet eldöntés végett?

Erre vonatkozóan nem volt világos koncepció. A régebbi mechanizmus jellemző vonásaiból azt lehetett levezetni, hogy a vállalat *teljes mértékben alá van vetve* az irányító szervnek *mint az állam* — az állami vagyon tulajdonosa — *magasabb fokú képviselőjének.* Ebből az irányító szerv korlátlan utasítási joga következett. A tervutasításra épülő gazdaságban is ésszerű követelmény viszont, hogy az irányító munka ne vesszen el az áttekinthetetlen részletekben, és a vállalatvezetés biztonságát se veszélyeztesse — még ha az alapjában véve végrehajtó munka is — a vállalati hatáskörbe való sűrű beavatkozás. Ezért sokszor hangzott el az a kívánalom, hogy az irányító szervek tartózkodjanak a vállalati feladatokba való kicsinyes beavatkozástól.

Érvek elhangzottak mindkét oldalról, de nem alakult ki egyértelmű álláspont, hogy meddig „igen" és honnan „nem"? Ez jutott kifejezésre abban is, hogy *jogszabály ezt a kérdést nem rendezte.* Volt kísérlet annak jogi szabályozására, hogy az irányító szerv mennyiben avatkozhat be a vállalat hatáskörébe*, de ez a kísérlet meddő maradt. A gyakorlatban mindenesetre kialakult néhány olyan hatáskör, amelynek a gyakorlásába az irányító szervek konkrét utasításokkal nem avatkoztak be. Ez így mintegy „szokásjogilag" érintetlen vállalati hatáskör lett (például az igazgatónak átengedett káderügyek, a termelés vállalaton belüli megszervezése). A

* Az 1077/1954. (IX. 21.) MT határozatra gondolunk, amely az állami iparvállalatok igazgatóinak jogállásáról szólt (I/6. pont). A hatáskörök tiszteletbentartásának elve, amit az államigazgatási eljárásra az 1957. évi IV. tv. 3. §. mond ki, az állami vállalatok és irányító szervük viszonyára nem vonatkozik.

kérdés jogi szabályozása időszerűvé vált volna akkor is, ha ugyanezt a problémát a mechanizmusreform — sokkal magasabb szinten — nem veti fel. Jelentőségét eddig azonban erősen csökkentette — ezért nem okozott súlyos zavart a jogi rendezettség hiánya —, hogy a fontos kérdésekben már eleve az irányító szervnek volt fenntartva a döntés joga.

Ilyen körülmények közt nagyonis alárendelt jelentőségű, hogy a vállalati hatáskörbe *beavatkozhat-e* az irányító szerv, hiszen a *„saját hatáskörébe"* tartozó intézkedéseken keresztül amúgy is meghatározó befolyást gyakorolhatott a vállalat munkájára. Ez a helyzet nyilvánvalóan olyan tekintélyt biztosított az irányító szerv álláspontjának, hogy a vállalat többnyire akkor sem szállt azzal vitába, ha ez tanácsként és nem kiélezetten utasításként hangzott el. Tulajdonképpen az irányító szerv beavatkozásának egyetlen fajtája váltotta ki a vállalatok ellenállását: a sorolás.* Ennek következményeiért a döntőbizottsági gyakorlat szerint a vállalatnak akkor is helyt kell állnia, ha a sorolás végrehajtására az irányító szerv utasítása kötelezte.** A sorolás is azóta vált érzékeny problémává, mióta a vállalati érdekeltségi rendszer kapcsolatba került a szerződésszegési szankciók által érintett nyereséggel.

Az új mechanizmusban a probléma egészen más talajon merül fel. Maga a *rendszer* azon alapul, hogy a vállalatok nem kapnak felülről kötelező utasítást. A kötelező utasítás helyébe az *önálló gondolkodás és döntés kötelezettsége* lép. E rendszer részét képezi az is, hogy bizonyos vállalati elhatározások végrehajtása függ más szervek beleegyezésétől (exportengedély, bankhitel stb.). De a *kötelező adminisztratív utasítás — Havas Péter* kifejezésével*** élve — *idegen elem* ebben a rendszerben.

Ha az adminisztratív utasítás lehetőségét, úgy tűnik, ma még nem lehet teljesen kizárni, akkor pontosan körül kell határolnunk, milyen esetekben, milyen következményekkel kerülhet sor alkalmazására. *Ha ennek pontos jogi szabályozása nem történne meg, rendkívül veszélyes folyamatnak nyitnánk kaput.* Az adminisztratív irányítás mai rendszeres eszközei az új mechanizmusban nem állnak majd az irányító szerv rendelkezésére. Így ha valamely vállalati gesztióval nem értenek egyet, nagy lesz a kísértés, hogy operatív utasítással avatkozzanak be. Ezt a beavatkozási lehetőséget tehát *jogszabállyal* megfelelően korlátozni kell.

El kell oszlatnunk egy aggályt, amely talán felmerül a közgazdászban. Az utasítási jog korlátozása vagy kizárása *nem sért semmiféle alapvető jogi elvet,* nem sérti az állami tulajdon egységét. Az állami akarat nemcsak konkrét utasításokban, hanem normatív aktusokban, jogszabályokban is megnyilvánul. Sőt, az állami akarat kifejezési formái között ez utóbbiak a magasabb rangúak. Nincs semmi akadálya annak, hogy az állami akarat legmagasabb fokú hordozói: az Országgyűlés, az Elnöki Tanács, a Kormány jogszabályaikkal úgy rendezzék az állami tulajdon kezelésének viszonyait, hogy az irányító szerveket bizonyos körben eltiltsák a vállalati tevékenységbe való közvetlen adminisztratív beavatkozástól. Az állami tulajdon:

* Soroláson a gyakorlat az irányító szervnek azt az eljárását értette, amikor a vállalatot kötelezte arra, hogy vállaljon el egy olyan szállítási határidőt, amelyet csak azon az áron tud teljesíteni, hogy a már megkötött szerződéseiben vállalt határidőket nem tartja be.

** A 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 48. §. (3) bek. már kifejezetten kimondja, hogy a vállalat az irányító szerv rendelkezésére mentő körülményként nem hivatkozhat. A 144/1966. (PK. 23.) PM utasítás viszont — a GB 10.211/1965. sz. határozatának végrehajtásaképpen — ilyen esetekre úgy rendelkezik, hogy az irányító szervek a vállalatot ért sérelmet kötelesek saját tartalékaik terhére orvosolni.

*** Lásd: Közgazdasági Szemle, 1966. 7—8. sz. 806. l.

az állam tulajdona. Egyáltalán nem szükségszerű, hogy az állami hierarchia magasabb fokán álló *szervet* az alacsonyabb szerv felé *minden vonatkozásban az állam mint egész* képviselőjének tekintsük. Lehetséges a gazdasági mechanizmusnak olyan fajtája — és a készülő mechanizmus nyilván ilyen lesz —, amelyben az állam úgy ítéli meg, hogy az önálló vállalati döntések esetleges kisiklásai a központi célok szempontjából összességükben kisebb kockázattal járnak, mint amilyen zavarokat az irányító szervek konkrét beavatkozásai okozhatnak. A központi állami akarat tekintheti bizonyos vonatkozásban *hivatottabb képviselőjének* a vállalatot, mint irányító szervét. Nincs tehát — a szocialista rend legbensőbb összefüggéseiből eredő — elvi akadálya annak, hogy a szóban forgó kérdést az adott célszerűség figyelembevételével döntsük el.

További megoldandó kérdés: ha és amennyiben fenntartjuk a konkrét, operatív utasítási jogot, nem következik-e *az új mechanizmus lényegéből* ilyen esetekre az irányító szerv *megtérítési* kötelezettsége?* Annak a kárnak a megtérítéséről van szó, amely a vállalatot amiatt éri, hogy az utasítás folytán veszteséget szenved például úgy, hogy egy számára előnyösebb vállalkozásról kénytelen lemondani. Első megközelítésre általában igennel kell a kérdést megválaszolni. Az új mechanizmus fontos vonása, hogy a vállalati és a népgazdasági érdek megközelítő egybeesését a gazdálkodás általános szabályainak és a piaci helyzetnek alakítása útján érjük el. Gazdasági eszközök bevetésével törekszünk arra, hogy a vállalat számára *előnyös* legyen az, ami a népgazdaság számára fontos. Ha tehát utasítással rászorítjuk a vállalatot arra, hogy azt tegye, ami számára más lehetőségekhez viszonyítva *hátrányos,* ugyanebből a logikából a hátrány megtérítése következik. A népgazdasági és vállalati érdek lehető legkedvezőbb összhangjának biztosításához szükséges költségek a népgazdaság egészét terhelő költségek, akár a piac befolyásolásához igénybe vett eszközökről, akár az utasítás miatt keletkezett kárról van szó.

Azt lehetne tehát mondani, hogy az irányító szerv most említett megtérítési kötelezettségét aggály nélkül általános elvi szabállyá kell tenni. Ez önmagában is ésszerű fék lenne az utasítási jog gyakorlásában. Az irányító szerv nyilván alaposan meggondol egy olyan beavatkozást, amelynek következményeit neki kell viselnie. Ez a megtérítési kötelezettség alkalmas a beavatkozásból származó hátrányok (amiket a kárigény fejez ki) és a beavatkozásból remélhető népgazdasági előnyök összemérésére, valamint arra, hogy a kárt oda továbbítsa, ahol az előnyök is jelentkeznek.

Elvileg tehát *elfogadható kiindulópont,* hogy az irányító szervek adminisztratív beavatkozás esetén térítsék meg a vállalat kárát. Ezt azonban *nem tehetjük kivételt nem tűrő szabállyá,* hatását sem szabad túlbecsülnünk.

1. Nem arról van szó, mintha *bármilyen,* a vállalatra hátrányos állami intézkedésnél merülne fel ilyen megtérítési igény, hanem csak a mechanizmus mozgási rendszerébe be nem épített *irreguláris eszközzel:* a konkrét utasítással kapcsolatban, és *ilyenkor sem mindig.* Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az állam a vállalat számára nemcsak a tulajdonos, hanem a „gazdasági környezet" is, illetve *a gazdasági környezet legfontosabb formálója.* Semmi kétség, hogy azokat a változásokat, amelyek a gazdasági

* „Megtérítési" és nem „kártérítési" kötelezettségről van szó, hiszen kártérítésről csak *jogellenes* beavatkozás esetén beszélhetünk.

környezetben bekövetkeznek, a vállalat kockázatának kell tekintenünk. Ebből a szempontból nincs különbség aközött, hogy a változás minden állami elhatározástól függetlenül keletkezett (pl. világpiaci változások, váratlan technikai fejlődés); vagy állami elhatározásokra visszavezethető gazdasági változás (pl. kamatláb-emelés); vagy, végül olyan hatósági intézkedés, amelyet az állam a gazdaságpolitikai irányítás megvalósítására központi szerveinek fenntartott (például exportengedély). Mindez történhet konkrét utasítás vagy tilalom formájában is, amit az igazgatás legmagasabb szervei (esetleg funkcionális szervek) a vállalathoz intéznek. Lehetséges, hogy a közvetlen irányító szerv operatív utasítása nem tesz mást, mint *közvetíti* a „gazdasági környezetet". Nagyjából egyre megy, hogy valamely vállalat, amely helyzeténél fogva exportra van utalva, utasítást kap arra, hogy egy bizonyos relációban exportáljon, vagy közlik vele, hogy más relációban nem fogja megkapni az exportengedélyt.

2. A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy a megtérítési kötelezettség hatását *ne becsüljük túl.* Ne képzeljük azt, hogy ezzel már a szükséges módon, közvetve, korlátok közé szorítottuk az irányító szerv operatív utasítási kedvét. Figyelemmel kell lennünk ugyanis arra, hogy az esetek nagyon széles körében a beavatkozás következményei *nem számszerűsíthetőek.*

Ma még nem lehet áttekinteni azokat az eseteket, amikor az állami szervek beavatkozása szükséges lehet.* A legfontosabb típus nyilvánvalóan *az árukapcsolatok utasítással való létrehozása* vagy módosítása lesz. Egyben éppen ez az az eset, amikor legkönnyebben mutatható ki az a kár, amely az utasítás folytán a vállalatra hárul. A vállalatok között az újszerű árukapcsolatok bizonyára nem fognak zökkenőmentesen megszerveződni, egy ideig eltart, amíg az új módszerek a vállalatoknál beidegződnek. Ezért alaposan feltételezhető, hogy a szerződéses kapcsolatok létrehozásánál jó darabig szükség lesz állami bábáskodásra. Ez a bábáskodás egyelőre nagyban-egészben döntőbizottsági közreműködéssel is megoldódhat. A döntőbizottság szerződésre kötelező hatáskörét — amely a vállalat számára semmiféle megtérítési igénnyel nem jár — arra a körre tartjuk fenn, ahol jelentős annak a valószínűsége, hogy a szerződés létrehozására a gazdasági ösztönzők hatása nem elegendő. Ez a kör gyorsan le fog szűkülni, sőt valószínűleg teljesen meg fog szűnni. Ezen a körön kívül is előfordulhat olyan *kivételes* eset, hogy népgazdasági vagy különös politikai érdek olyan szerződéses kapcsolat létrehozását indokolja, amely a vállalati szempontból nézett optimummal nem esik egybe. Ilyenkor természetesen az elsődleges eszköz a gazdasági feltételek olyan módosítása, hogy a célzott kapcsolat a vállalat számára is előnyös legyen, s így a szerződés megkötésére, módosítására önként vállalkozzon. Végső tartalékként azonban nem lehet elzárkózni attól sem, hogy az irányító szervnek megadjuk a jogot arra, hogy a vállalatot — a ráháruló kár megtérítésének kötelezettsége mellett — szerződéskötésre utasítsa (például államközi szerződésből eredő kötelezettség teljesítésének biztosítására).

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a vállalat ezt a kártérítési igényét milyen úton tudná érvényesíteni. Véleményem szerint ennek megválaszolását nem kell elsietni. Minden bizonnyal olyan esetről van szó, amelyre ritkán fog sor kerülni. Az sem valószínű, hogy — ha előfordul — az irá-

* Lásd Havas Péter idézett cikkét, 807. l.

nyító szerv vonakodnék megtérítési kötelezettségének eleget tenni. Ha mégis, úgy rendelkezésre áll a felügyeleti panasz és az ügyészségi törvényességi felügyelet. A viszonyok alakulása fogja megmutatni, hogy szükséges-e a vállalat és irányító szerve közötti ilyen jogviták elintézésére valamilyen különleges eljárást intézményesíteni.

A szerződéses kapcsolatokba való beavatkozáson túl *egyelőre nem tudjuk tipizálni* azokat az eseteket, amelyekben az eseti utasítás megengedésére szükség lehet. Így nem tudjuk típusonként eldönteni, helyes-e a beavatkozás megengedése, és ha igen, mely szervnek, milyen feltételek mellett. E kérdésben pedig, jogilag szabályozott módon, állást kell foglalni. Ennek megoldására kétféle utat követhetünk.

Az egyik út az, hogy — a fent említett eset kivételével — az utasításos beavatkozást kizárjuk. Figyelemmel kísérjük azokat az eseteket, amelyekben az utasítás indokoltsága felmerül, és amint kialakultnak látjuk ennek valamely típusát, erre vonatkozóan megalkotjuk a jogszabályt. Ezzel kiküszöbölhető az a veszély, amely az utasításos beavatkozás bizonytalan körben való megengedéséből származhat.

A másik út, ha egyelőre az utasításokkal való beavatkozás jogát — a szerződési körön kívül — csak *magasabb fokú szervnek* adnánk meg (miniszter személyes jogkörben, esetleg Gazdasági Bizottság). Emellett a szervezeti garancia mellett viszont szükségtelennek látszik a megtérítési *kötelezettség* kimondása.

Mindez átmeneti rendezés. Az új mechanizmus működésének első 3—4 éve nyilván gazdag tapasztalati anyagot fog adni annak eldöntéséhez, hogy az adminisztratív utasításokat milyen körben, milyen fokozatú szervnek kell egyáltalán megengedni, és egybe kell-e ezt kapcsolni az utasítást kiadó szerv megtérítési kötelezettségével.

Tröszt — egyesülés — gyáregység

Mi a helye a trösztnek az új mechanizmusban?

A tröszt helyzetére eddig az volt a jellemző, hogy *decentralizált* a minisztériumi hatáskörből és centralizál*hatott* a vállalatiból. Megszületésének oka 1951-ben a decentralizálás volt: a tröszt a minisztériumról vett le gondot, a minisztérium csak a trösszttel mint egésszel foglalkozott és nem a vállalatokkal külön-külön. A tröszt ezt a vonását megtartotta akkor is, amikor — hosszas tetszhalál után — 1963-ban a nagyvállalati összevonásokkal egyidejűleg újjászületett.

A mai jogszabályok szerint a tröszt a legkülönbözőbb módokon építheti ki a vállalataival való viszonyt. Meghagyhatja vállalatainak mindazt a hatáskört, ami a tröszt alatt nem álló vállalatokat megilleti, de megteheti a fordítottját is: központosíthat a trösztnél minden érdemleges döntési hatáskört. A kísérleti időszakban, amikor célszerű volt megadni a lehetőséget minél több variánsra, ez a rendkívül rugalmas szabályozás helyes is volt. Ennek megfelelően a trösztöknek számos változatával találkozunk. Van olyan, amely alig végez többet, mint a korábbi iparigazgatóság (így a vállalatok helyzetében gyakorlatilag nem hozott változást). Létezik a másik véglet is, amikor a tröszt szinte egybeolvasztja vállalatait. (Félre-

értések elkerülése végett ez utóbbi megjegyzésünk nem a szénbányászati trösztökre vonatkozik, amelyek ti. még formailag sem trösztök, hiszen nem vállalatok, hanem jogi személyiség nélküli üzemegységek állnak alattuk.)

A kísérleti időszak eredményei azonban az új mechanizmusra vonatkoztatva nem adnak sok útbaigazítást. *A tröszt decentralizáló szerepe elveszti értelmét.* Azok a feladatok, amelyek minisztériumi hatáskörben maradnak, nyilván országos áttekintést kívánó feladatok lesznek, és ezért nemcsak a vállalatra, hanem a trösztre sem lesznek átruházhatók. A trösztnek tehát csak az a vonása marad meg, hogy a vállalati hatáskörből központosít funkciókat. A trösztnek csak akkor van értelme, ha bizonyos hatásköröket *magához von* — akár úgy, hogy bizonyos kérdésekben (a vállalatok számlájára) *maga gazdálkodik,* végzi az operatív funkciókat, akár úgy, hogy az operatív intézést a vállalatoknál hagyja, de erre vonatkozólag *utasíthat.* Az előbbi módszer általában a kívánatosabb, de nem lehet kizárni az utóbbit sem.

Ebből rögtön adódik a kérdés: *milyen funkciókat központosíthatunk a trösztnél,* ha azt akarjuk, hogy az alatta álló vállalat még vállalat maradjon és ne alakuljon át gyáregységgé? Erre egyszerű azt válaszolni, hogy a tröszt alatt álló vállalat *önálló jogi személy,* így önálló szerződéskötési joga van — a gyáregység pedig az osztatlan nagyvállalat része. A *külső oldalt* vizsgálva, ez a különbség tényleg jellemző. De szegényes ez a különbség akkor, ha a *belső viszonyban* — a tröszt és a vállalat között — nem tudjuk megvonni azt a határt, ameddig a tröszt elmehet a döntési jog központosításában. A vállalat önálló szerződéskötési joga illúzióvá válik például, ha a tröszt minden jelentősebb termék beszerzését és értékesítését központosítja és ezt a tevékenységet saját elhatározása szerint folytatja.

Más szóval, kívánatos lenne a vállalat részére biztosított *gazdálkodási önállóság minimumát jogszabállyal meghatározni.* Amennyiben a trösztöt mint szervezeti formát tartósan fenn akarjuk tartani, ez elkerülhetetlen lesz.

Lehetséges természetesen pillanatnyilag *kompromisszumos* álláspontra helyezkedni. Az új mechanizmus a tröszt léte szempontjából is az új problémák sorát veti fel. Ezekkel kapcsolatban még nincs elég tapasztalatunk. Különösen kevés tapasztalatunk van arra, hogy a kisebb vállalatok mennyire lesznek képesek a vállalati önállóságot jó tartalommal megtölteni, hiszen ezt a nagyobb vállalati egységek modellje alapján alakítottuk ki. Elfogadható tehát az az álláspont, hogy egyelőre tartózkodjunk e kérdésben a határozott szabályozástól, tartsuk fenn a mai „gumiszabályozás"-nak valamiféle javított formáját. Elégedjünk meg azzal a jogi különbséggel (amely a gazdálkodási önállóság szempontjából csak formai), hogy a tröszt alatt álló vállalat jogi személy, és így kifelé az áruforgalom önálló alanyaként szerepelhet. Ennek a jogi önállóságnak a belső viszonyban is van jelentősége. A tröszt és vállalat közötti hatáskörmegosztásban ugyanis elvileg a vállalatnak teljes önállósága van, de a tröszt ebből *elvonhat,* míg egy gyáregységnek annyi a hatásköre, amennyit a vállalati központ *áruház.*

Mégis úgy vélem, hogy a *félig* tisztázott helyzet megszüntetése, a tröszt és vállalata viszonyának határozott kialakítása nem várathat sokáig magára. Felkészülhetünk arra, hogy az új mechanizmus bevezetése után a vállalati érdekeltség megnövekedett szerepe arra fogja ösztönözni a trösztі vállalatokat is, hogy valódi vagy vélt jogaik védelmében erőteljesen fel-

lépjenek. Addig is tehát, amíg megtörténik a döntés a tröszt mint szervezeti forma jövőjéről, legalább azt kell elkerülnünk, hogy a tröszt és vállalatai között a hatásköri vita a tröszti munka állandó témája és gátja legyen. Ezért az átmeneti időre sem lenne helyes szabad kezet adni a trösztnek abban, hogy mit központosítson, hanem a tröszt és vállalatai közti hatásköri megoszlást *a trösztöt alapító szerv hatáskörébe kell utalni.* A további fejlődés szempontjából elképzelhető változat az is, ha a tröszt utasítási jogát kapcsoljuk össze bizonyos körben vállalatot ért kár megtérítésének a kötelezettségével.

A vállalatok közös tevékenységének formáiról

Egészen más probléma az *egyesülés.* Nyilván nem arról az irányító szervről van szó, amelyet 1950-ben hoztunk létre az egészen kis állami vállalati egységek szoros irányítására. Más értelemben az egyesülés nagyon aktuális lesz az új mechanizmusban: bizonyos feladatok közös elvégzésére szükséges lesz *a vállalatok szövetkezése.* Ez tehát nem valamiféle irányító szerv, de elvégezhet olyan közös funkciókat, amilyeneket különben irányító szervek is szoktak végezni.

Vajon, ha tröszt alatt álló vállalatoknál merül fel ez az igény, nem helyes-e, ha ezeket a közös feladatokat *a trösztre bízzák?* Természetesen a tröszt ebben a minőségben nem irányító szerv, hanem kiszolgálója, lényegében alárendeltje a vállalatoknak, akik a trösztől ezt a megbízást *visszavonhatják.* Egy ilyen formának van előnye, hiszen a tröszt *meglevő szervezetét használnánk fel.* Aggályosnak tartjuk azonban ezt azért, mert nem egészséges egy olyan helyzet, hogy a tröszt egyik kezével a „gazda", másik kezével pedig a „beosztott" szerepét játssza.

Függetlenül azonban a trösztől, az egyesülések kérdése gyorsan fel fog vetődni, hiszen a kérdés aktuális a nem tröszti vállalatoknál is. A probléma az, hogy milyen jogi formákat keressünk ehhez. A nehézséget az okozza, hogy az állami szektorban csak az *elkülönítő* jogi formákat alkalmaztuk, az *egyesítő* jogi formák pedig csak az irányító szervekre voltak kialakítva. Fel kell készülnünk tehát új szervezeti formák kialakítására. A Polgári Törvénykönyv „társaság" elnevezésű szerződési típusa ehhez kiinduló alap lehet, de csak kiindulás, amit sok szempontból tovább kell fejleszteni. Az „egyesülés" a szövetkező vállalatok közös irányítása alatt álló szerv, és mindaddig, amíg önálló jogi személyiségre nem tart igényt, ennek alakítása nyugodtan a vállalatokra bízható. Gondoskodni kell azonban arról, hogy ez a szervezet rendelkezzen az életképes működéshez szükséges *stabilitással,* és arról, hogy a harmadik személyekkel szemben keletkező tartozásaiért az *anyavállalatok feleljenek.*

Nem látunk lényeges eltérést akkor sem, ha a vállalatok közös szerve *jogi személyként* jönne létre, tehát mint egy sajátos állami vállalat. *Alakulásához* ilyenkor mindenesetre szükséges lesz a hatósági közreműködés, de *működése* során lényegében ugyanolyan a viszonya az anyavállalatokhoz, mint ha jogi személyiséggel nem rendelkező iroda lenne.

Az egyesülés és a tröszt azonban nem egymást helyettesítő lehetőségek. Ha szükség van trösztre — mert a helyes gazdasági döntés több fontos kérdésben nem várható a vállalattól —, akkor ezt az egyesülés nem pótolja. A tröszt nem egyszerűen összehangoló, informáló szerv. Létjogosultságát

az adja meg, hogy bizonyos nem is lényegtelen kérdésekben ő hivatott a döntésre.

A gyáregység helyzetéről

Több mint három év telt el a nagyvállalati összevonás befejezése óta. A vállalaton belüli viszonyokról az elmúlt időszakban szerzett tapasztalatok nagyjából felhasználhatók a gazdasági mechanizmus átalakítása után is. Helyes-e az a tartózkodás, amelyet a vállalaton belüli egységek különállásának jogi elismerésével szemben tanúsítunk?

Az elmúlt években sok szó esett arról, hogy a nagyvállalat nem lehet a gyáregységek és a központ közötti —, illetve a gyáregységek közötti csata színhelye. Ki kell alakulnia a nagyvállalat egészét átfogó nézőpontnak. Ki kell aknázni azokat a lehetőségeket is, amelyek a gyáregységek önálló hatáskörrel való felruházásából adódhatnak. A központ és gyáregységek viszonyának a rendezését *a jogszabály a nagyvállalat szervezeti szabályzatára* bízta. A termelés közvetlen vezetésén felül tehát nincs olyan hatáskör, ami *szükségképpen* a gyáregységet, annak vezetőjét illetné meg.

Nézetünk szerint ezen a helyzeten változtatni a jövőben sem kell. *Nincs értelme valamiféle olyan külső jogszabályi beavatkozásnak,* amely meghatározná a gyáregységre bízandó hatáskör minimumát. Ennek helyes rendezése vállalatonként különböző, sokféle összetevő függvénye. Ugyanakkor a nagyvállalat éppen azért egységes vállalat, mert a konkrét gazdasági döntések zöme a vállalat mint egész problémáinak áttekintése alapján hozható meg a legcélszerűbben. Elképzelhető tehát olyan nagyvállalat, amelynél valóban az az egészséges hatáskörmegoszlás, ha a gyáregység részletes központi utasításra csak a közvetlen termelési feladatokat végzi. Nincs tehát a gyáregység hatáskörének olyan minimuma, amelyet jogszabály útján *általánosan és kötelezően* biztosíthatnánk.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne közelíthetnénk meg a jogi szabályozás oldaláról a gyáregységprobléma bizonyos erre alkalmas elemeit. A nagyvállalat egysége nem rejtheti el előttünk azt a tényt, hogy a nagyvállalat mégsem olyan értelemben kollektíva, mint a nálunk korábban szokásos nagyságrendű vállalat. A kollektívák belső viszonyának mindenekelőtt *az érdekeltség* terén van jelentősége.

Minden nagyvállalatra külön kell eldönteni az érdekeltségi viszonyok kialakítását a vállalaton belül. Mindenesetre követelmény e rendszer szilárdsága. Ha magának a helyes rendezésnek *tartalmát* nem is vagyunk képesek kialakítani, létre tudunk hozni olyan *formákat,* melyekben a helyes szabályok kialakulhatnak. Más szóval, kötelezővé kell tennünk a nagyvállalaton belül a belső érdekeltségi rend szabályzatba foglalását. Ez a nyereségrészesedési szabályzatnak a nagyvállalatra adaptált formájaként ma is megvan, az új mechanizmusra való áttéréssel azonban ennek jelentősége nagyon meg fog nőni. Rendszeresíteni kell ennek a szabályzatnak évenkénti kritikai felülvizsgálatát az új mechanizmus első időszakában. Végül, ha a gyáregységek polgári jogi értelemben nem is jogi személyek, *jogalanyiságukat ebben a vonatkozásban* el kell ismerni. (Ennek elismeréséért egyébként már évek óta harcol munkajogi irodalmunkban *Weltner Andor.)* Biztosítani kell azt a lehetőségüket, hogy az érdekeltségi szabályzat szerint nekik kijáró részesedést igényelhessék.

A vezető beosztású dolgozók helyzetéről

Az állami vállalatra vonatkozó jogalkotás kedvelt témája volt a vállalati funkcionáriusok helyzetének szabályozása: az igazgató, főmérnök, főkönyvelő és a termelés közvetlen vezetője, a művezető, egyaránt több jogszabály témája volt. Ezeknek a jogszabályoknak kétségkívül volt szerepük abban, hogy szocialista népgazdaságunk első időszakában elterjesszék — éspedig kötelező szabállyal — a kipróbált szervezeti formákat. De az első ilyen szabályok meghozatalakor nem volt egészen tisztázva, hogy mi a viszony a jogalkotás és üzemszervezés feladata közt. A jogszabályok részletes munkaköri leírást adtak azokról a funkcionáriusokról, akiknek helyzetét szabályozták. 1964-ben újra szabályozták (két kormányrendeletben is*) az említett vezetők helyzetét. Ez a jelenleg hatályos szabályozás már sokkal mértéktartóbb, de a kezdeti hibától nem teljesen mentes.

Ki lehet mondani, hogy a *hatáskörök megosztása* a vállalatokon belül *nem jogszabályi feladat.* A funkcionáriusokra vonatkozó jogszabályok nemegyszer gátolták a legjobb belső formák kialakítását, és mindenesetre felmentették a vállalatot az alól, hogy maga gondolkodjék a legjobb hatáskörmegosztás kialakításán. Nem lenne igazságos az utólagos bölcsesség, másfél évtized tapasztalatai alapján visszamenőleg elmarasztalni az 1950 körüli, vagy akár az 1964. évi jogszabályokat. Az új mechanizmusra való áttérés kapcsán azonban le lehet szögezni, hogy a vállalati belső hatáskör megoszlására vonatkozólag csak annyiban szabad kötelező szabályt felállítani (másfajta jogi szabályozásnak pedig nincs sok értelme), amennyiben ez *egyéb okokból* — és nem pusztán a hatáskörmegoszlás belső rendezése céljából — *szükséges.*

Ilyen ok lehet a hatáskörnek valamely, a vállalati szervezeten túlmutató következménye. Minthogy az igazgatón kívül néhány más vezetőt is *az irányító szerv nevez ki,* meg kell határozni, hogy mi a lényege e vezetők hatáskörének a vállalaton belül. Vagy: a vállalat alsó vezetésének szintjén az üzemi demokrácia érvényesítése végett kívánatos, hogy az a vállalati funkcionárius, aki a szakszervezeti bizalmi partnere, rendelkezzék a dolgozók személyét érintő ügyekben jelentős hatáskörrel. (Más kérdés, hogy ez csak a művezető lehet-e.) A vállalati funkcionáriusok hatáskörének jogszabályi rendezését addig a határig lehet csak helyeselni, ameddig ez a vállalat külső kapcsolatainak tisztázása céljából szükséges.

A funkcionáriusokról szóló jogszabályok a hatáskör meghatározásában a kelleténél messzebbre mentek, de más vonatkozásban *a kelleténél hamarabb álltak meg.* E szabályokban elbujtatva jelent meg sok olyan helyes elv, amely a vállalat minden dolgozójára, vagy legalábbis minden önálló intézkedésre jogosult dolgozójára vonatkozik. Vajon az, hogy egy dolgozó köteles figyelmeztetni szakképzettséggel nem rendelkező főnökét egy utasítás szakmai helytelenségére, csak a főmérnökre és főkönyvelőre vonatkoztatható? Vajon a vállalat munkaügyi politikájának az az elemi követelménye, hogy mielőtt valakit felvesznek egy osztályra, leendő főnökét meg kell hallgatni, csak a legfelsőbb vezetőknél és a művezetőnél követelmény, de a hierarchia közbeeső fokain álló vezetőknél nem? Az a körülmény, hogy a jogszabály ilyen elveket bizonyos funkcionáriusokra kimondott,

* 23/1964. (IX. 19.) Korm. sz. rendelet az állami ipari vállalatok vezetőinek jogállásáról, 35/1964. (XII. 29.) Korm. sz. rendelet a művezetőkről.

éppen úgy szolgálhatott *analóg* kiterjesztés alapjául, mint — *a contrario* — szűkítés alapjául is: ha ugyanez vonatkozna minden funkcionáriusra, nem lett volna szükséges bizonyos funkcionáriusoknál külön kimondani. Időszerű a vállalati szervezetnek ilyen általános elveit olyan jogszabályba foglalni, amely az összes funkcionáriusra vonatkozik.

Sokan hangoztatják, hogy *az igazgató jogkörének szükségtelen korlátozása* az, ha vezető munkatársait nem választhatja meg szabadon — vagyis ha a *főmérnököt, főkönyvelőt az irányító szerv nevezi ki,* váltja le, értékeli.

Ebben van sok igazság, hiszen a vállalat élén összeforrott vezetőgárdának kell állnia. Nem egy helyen ellentétek vannak az igazgató és vezető munkatársai közt. Ennek oka lehet a most kifogásolt jogi helyzet is. Bizonyos az is, hogy az igazgató — aki a vállalat munkájában elsősorban érdekelt — törekednék arra, hogy a lehető legjobb embereket válassza maga mellé munkatársaknak.

Feltétlen követelmény, hogy ha a szóban forgó vezetőket az irányító szerv nevezi ki, előtte *hallgassa meg* az igazgató véleményét. Ugyanez vonatkozik a leváltásra és értékelésre is. *A jogszabálynak ezt mindenképpen ki kell mondania.*

Más kérdés, hogy az irányító szerv köteles legyen-e az igazgató *álláspontját magáévá tenni.* Ez gazdaságpolitikai döntés kérdése. Nézetem szerint a fejlődés során nem lehet majd az igazgatót arra kényszeríteni, hogy olyan közvetlen vezető munkatársai legyenek, akiket erre nem tart megfelelőnek. Ma azonban még sokkal cseppfolyósabb a helyzet, még sokkal kevésbé tudjuk áttekinteni a mechanizmusreformnak éppen a humán oldalát, semhogy ezt helyes lenne jogszabályban rögzíteni. Bizonyára el fogunk jutni néhány éven belül addig a jogszabályig, hogy az igazgatónak (például a főmérnök kinevezése ellen) vétójoga legyen, illetve ha nem tudnak együtt dolgozni, kérje egyikük leváltását. Ma még helyesebb ezt olyan irányelvnek tekinteni, amit az irányító szerv mérlegelése idomít a konkrét helyzethez.

Megfontolandó *a főkönyvelő és a gazdasági igazgató* funkciók határozott elválasztása minden nagyobb vállalatnál. Szükségtelen történetileg elemezni, hogyan kapott a főkönyvelői funkció ilyen magas rangot. Bizonyos, hogy ebben az a szemlélet tükröződött, amely a vállalatokat lényegében nem gazdálkodó, hanem termelő egységeknek tekintette, feladatuk lényegét pedig az állami vagyon lelkiismeretes őrzésében látta.

A két funkció *jellegében más.* Legalábbis akkor, ha a gazdasági igazgató valóban gazdasági igazgató. A gazdasági igazgatót nem szabad egy magasrangú főkönyvelőnek tekintenünk, hanem a vállalat vezető közgazdászának. A két funkció mai együtt tartása sokféle zavar forrása lehet. A főkönyvelő regisztráló-ellenőrző tevékenységének a gazdasági igazgató tevékenységi körére is ki kell terjednie, van tehát a két funkció közt összeférhetetlenség is. Másrészt értelmetlen dolog a vállalat vezető közgazdászának figyelmét olyan irányba terelnünk, ami a főkönyvelő munkájának integráns része. Ha egy gazdasági igazgatót „főkönyvelői minőségében" egy adórevízió felelősségre von a bizonylati rend megsértése miatt, később sokkal nagyobb érdeklődést fog tanúsítani ilyen kérdések iránt, mint ami képességének, energiájának kihasználása szempontjából ésszerű lenne. A két funkció teljes különválasztása nem változtat azon, hogy nemcsak a gazdasági igazgatót, hanem a főkönyvelőt is az irányító szerv nevezze ki.

A vállalati vezető beosztású dolgozók jogi helyzetéhez tartozik *munkájuk értékelésének és felelősségre vonásuknak* a módja is. A vezetők felelőssége kétségtelen megnő, hiszen ez hatáskörük növekedésével együtt jár. A felelősségre vonásnak azonban azok a formái fognak előtérbe lépni, amelyek a vezetők tevékenységének *nem egy-egy elszigetelt darabját,* hanem a tevékenység hosszabb időre áttekintett egészét vonják értékelés alá.*

A tiltakozási kötelességről

Ismeretes, hogy jogszabályaink ma a főmérnök és a főkönyvelő kötelességévé teszik, hogy a helytelen igazgatói utasítások ellen *tiltakozzanak,* ennek eredménytelensége esetén az irányító szervnél *jelentést tegyenek.* Helyes-e ezt a szabályt az új mechanizmusban is alkalmazni?

Általában, valamennyi dolgozóra vonatkoztatva is felvetődik az az igény, hogy az elvtársi együttműködés talaján figyelmeztessék felettesüket utasításai hibás voltára. Ha pedig a felettes az utasítást ennek ellenére fenntartja, ne nyugodjanak meg ebben, hanem igyekezzenek az orvoslás útját a kollektíva támogatásával vagy szolgálati úton keresni. Mindez mint erkölcsi kötelesség többé-kevésbé általánosan érvényes, *bizonyos feltételek* mellett pedig — különösen a magasabb beosztású dolgozóknál — *jogi kötelességnek is tekinthetjük.*

Ennek az általános problémának *különleges esete* a főmérnök és a főkönyvelő tiltakozási kötelessége. Itt az egyik speciális vonás az, hogy *magas beosztású* dolgozókról van szó, akik a vállalat vezetésének magját alkotják. Egy magas szintű szolidáris vezetőkollektíván belül magától értődő követelmény, hogy *figyelmeztessék* egymást a hibákra, s ezt *jogi kötelességként* is kétségkívül fenn kell tartanunk.

Érzékenyebbé válik a kérdés, ha az igazgató a figyelmeztetés ellenére fenntartja utasítását, amelyet vezető beosztottja helytelennek tart. Helyeseljük-e (vagy egyenesen kívánjuk-e meg) ilyenkor, hogy ez utóbbi forduljon *jelzéssel az irányító szervhez?* A különlegesség ebben az esetben az, hogy az ügyet egy *vállalaton kívüli* szerv elé bocsátják.

Világos, hogy a jelentési kötelesség összefüggött azzal az irányítási móddal, amely a konkrét vállalati problémákba is rendszeresen beleszólt. Ebből az következnék, hogy az irányítási mód gyökeres megváltozásával a most tárgyalt kötelesség is talaját vesztette. Ez a következtetés nézetem szerint mégsem helyes. Bár a konkrét kérdésekbe való utasításos beavatkozást kiiktatjuk az irányítás szívesen látott eszközei közül, mindenesetre a vállalat felett továbbra is lesz olyan szerv, amely a vezető dolgozókat kinevezi, leváltja, a vállalat egészének és ezen belül a vezető dolgozóknak munkáját értékeli. Ma ez az irányító szerv. A kérdést tehát úgy kell feltenni: ha vita van az igazgató és főmérnök (vagy a felső vezetés más tagja) közt, és a főmérnök az igazgató álláspontját a vállalatra károsnak tartja, elegendő-e, ha e probléma utólag, a vállalat és a vezetők tevékenységének rendszeres átfogó értékelése során jut az irányító szerv tudomására; vagy helyesebb-e, ha ez menetközben megtörténik? Az utóbbi megoldás ellen

* Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkoztam a Társadalmi Szemle 1966. 4. számában megjelent „Vállalati gazdálkodás, felelősség, törvényesség" című cikkemben.

komoly érvek szólnak. Alkalmas lehet arra, hogy olyan kérdés eldöntésének felelősségét, amelyet vállalati hatáskörbe utaltunk, átnyomja az irányító szervre. Ha azonban ezt a veszélyt ki tudjuk védeni, úgy az irányító szerv menetközben történő — esetleg konzultatív — bevonása csak előnyös lehet, hiszen olyan fázisban történik, amikor még a hiba elkerülésére lehetőség van. Le kell tehát szögezni, hogy az irányító szerv *nem köteles állást foglalni* az elé terjesztett ügyben. Ha állást is foglal, ez a vállalatra *csak annyiban kötelező,* amennyiben ilyen ügyekre az irányító szervnek egyébként megadjuk a konkrét utasítás jogát. Ilyen garanciákkal viszont — a csekély jelentőségű ügyek kivételével — helyeselnünk kell, ha a vita az irányító szerv elé kerül. A gyakorlat egyébként mutatja, hogy ilyen esetek az eddigi mechanizmusban fehér hollónak számítottak.

Legyen-e azonban a felsőbb szerv által kinevezett vezető dolgozók *jogi kötelessége,* hogy e jelzéseket megtegye? A tiltakozó dolgozó számára nyilván problémát okoz, hogy egy vállalati belső ügyet a vállalaton kívülre visz. Ha tehát azt akarjuk, hogy az irányító szerv bevonása az előbbi értelemben megtörténjék, ezt csak azzal érhetjük el, hogy a jelzést jogi kötelességgé emeljük mindazokban az esetekben, amikor a vita *jelentős kérdés körül* forog.

Ádám György:

ÚJ TECHNIKA — ÚJ STRUKTÚRA

A könyv a tőkés viszonyok között végbemenő tudományos-technikai forradalom társadalmi-gazdasági következményeit elemzi négy országban: az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban.

A műszaki fejlettség szintjét a tudományos kutatás és automatizálás mutatóival jellemzi, és részletesen taglalja, hogy az új technika miként alakítja át a munkaerő-állomány szakmai összetételét, változtatja meg a szakképzettségről alkotott hagyományos fogalmakat. A fejlettebb technikára való átállás kapcsán adódó problémákat nemcsak általánosságban sorolja fel, hanem konkrétan vizsgálja. Behatóan foglalkozik a fizikai munkások és nem fizikai dolgozók megoszlásának új arányaival, munkafeltételeik hasonulásának irányzatával, a munkásosztály új rétegeivel, ezeknek a szakszervezeti mozgalom tevékenységébe való bekapcsolódásával, a bérharcokat meghaladó minőségi követelések (mint a gazdaságirányításban való részvétel) előtérbe kerülésével.

A szerző hatalmas anyagot dolgozott fel és számos, a fenti országokra vonatkozó eredeti eset-tanulmány anyagát tette hozzáférhetővé, amelyek a mai kapitalizmus nálunk eddig kevéssé ismert oldalát tárják fel. A tőkés műszaki fejlődés velejáróiról és következményeiről 1965 végéig terjedő adatok alapján eddig rendelkezésre nem álló, konkrét és részletes, ugyanakkor dinamikus áttekintést nyújt.

A könyv közgazdászoknak, szociológusoknak, műszaki szakembereknek, egyetemi hallgatóknak, a műszaki fejlődés iránt érdeklődők széles rétegeinek szól.

420 l., kötve 40,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

KÁPLÁR JÓZSEF:

Nemzetközi integráció és külkereskedelem

A nemzetközi munkamegosztás kérdéseit vizsgáló tanulmányokban gyakran találkozunk azzal a tétellel, hogy a nemzetközi munkamegosztás fejlődésével a külkereskedelmi forgalom szükségszerűen gyorsabban nő, mint a termelés vagy a nemzeti jövedelem, vagyis nő az exportkvóta (az exportnak a termeléshez vagy a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya).

Ez a tétel azonban már logikailag is támadható. A külkereskedelmi forgalomnak a termelést tartósan meghaladó növekedése ugyanis azt eredményezné, hogy az országok különböző időszakasz alatt ugyan, de feltétlenül eljutnának odáig, amikor csupán néhány terméket állítanának elő és azt majdnem teljes egészében exportálnák. Ezzel a munkamegosztás fejlődésének feltételei ki is merülnének, a folyamat véget érne, ami nehezen képzelhető el.

Az alábbiakban főként arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a nemzetközi munkamegosztás fejlődését meghatározó tényezők között szükségszerűen kell olyanoknak is lenniök, amelyek nemcsak az exportkvóta növekedése, hanem annak csökkenése irányában is hatnak. Ennek megfelelően a munkamegosztás fogalmát is át kell alakítani. A nemzetközi munkamegosztás fogalmának átalakításában fontos szerepet tulajdonítok a *nemzetközi integráció* értelmezésének. Ezért utalok a címben nemzetközi munkamegosztás helyett nemzetközi integrációra, és ezért a probléma kifejtését is az integráció fogalmának tárgyalásával kezdem.

Az integráció jelenlegi értelmezése

A szocialista országok sajtójában a nemzetközi integráció fogalma az Európai Gazdasági Közösség (közismertebb nevén — a Közös Piac) létrehozása körüli politikai csatározások kapcsán terjedt el. A konkrét jelenség, amelyhez a fogalom tapadt, eleinte meghatározta annak értelmezését is. Mivel a Közös Piacot monopoltőkés hatalmak monopolista politikai törekvések érdekében hozták létre, ezért kezdetben a szocialista országokban a nemzetközi integrációt egységesen az imperialista politika kategóriájának tekintették.

Később az álláspontok a szocialista országokban differenciálódtak. Az 1960-as évek elejétől mind több közgazdász utal a nemzetközi integrációnak a gazdasági folyamatokkal való kapcsolatára. Hangsúlyozzák például, hogy az olyan képződmények létrejöttében, mint amilyen a Közös Piac, a politikai törekvések mellett objektív gazdasági folyamatok — a nemzet-

közi munkamegosztás, a termelés internacionalizálódásának fejlődése — is kifejezésre jutnak. A nemzetközi munkamegosztást, a termelés internacionalizálódását a nemzetközi gazdasági integrációval lényegében azonos fogalomnak is kezdik tekinteni.

A nemzetközi integrációnak a nemzetközi munkamegosztással való összekapcsolása szükségszerűen e kategória társadalmi érvényességi körének kiterjesztését is maga után vonta. A nemzetközi munkamegosztás ugyanis a szocializmus viszonyai között is objektív szükségszerűség. A szocialista országok közgazdászainak említett csoportja ki is mondja az integrálódásnak a szocialista világrendszerben való létezését. Rámutatnak azonban arra, hogy az integrálódás a szocialista termelési viszonyok által meghatározott feltételek mellett érvényesül; társadalmi hatásában, céljaiban, eszközeiben ezért különbözik a kapitalizmusban végbemenő integrálódástól. Az integráció társadalmi tartalma szerint így megkülönböztetnek szocialista és tőkés integrációt.

A szocialista közgazdászoknak az a csoportja, amely elismeri a nemzetközi integrációnak a szocializmus viszonyai közötti létezését is, a fogalmat gyakran regionális nemzetközi koordinatív és irányító szervek, államközi intézmények és egyezmények létrejöttére vagy a gazdaságpolitikai célok részletekbe menő összehangolására korlátozza. Ez az értelmezés sem szakad azonban el a nemzetközi munkamegosztástól, mivel a fenti törekvéseket gyakran úgy is emlegetik, mint a nemzetközi munkamegosztás II. világháború utáni új jelenségeit.

A szocialista közgazdászok másik csoportja a nemzetközi integrációt úgy tekinti, mint amely csupán a kapitalista viszonyokból ered, de ezek között is csak időnként érvényesülő jelenség. Az integrációt ezért egyrészt összeegyeztethetetlennek tartják a szocializmussal; másrészt a nemzetközi integrációt nem azonosítják a nemzetközi munkamegosztással, szűkebb kategóriának tartják. Érvelésükből az derül ki, hogy integráción főként a nemzetközi koordinatív és irányító szerveket értik, amelyek ellen elsősorban a szuverenitásra, a nemzeti önállóságra hivatkozva lépnek fel.

A polgári közgazdászok körében a vita általában nem a nemzetközi integráció létezésének és egyetemességének (mindkét világrendszerben való létezésének) elismerése, hanem az integrálódás módja körül folyik. A nemzetközi gazdasági integrálódást előmozdító gazdaságpolitika tekintetében szintén két táborra oszlanak.

Az egyik tábor — a magukat a „szabad piacgazdaság" híveinek vallók — szerint a feladat az, hogy a javak, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad mozgásának akadályait kiküszöböljék, általában szüntessék meg vagy legalábbis csökkentsék az állami beavatkozást.

A polgári közgazdászok másik csoportja — az „irányított" vagy „szabályozott", legújabb elnevezés szerint pedig a „szociális piacgazdaság" hívei — szintén hangsúlyozzák a nemzetközi forgalom mesterséges akadályainak felszámolását. A nemzetközi integráció kulcsát azonban nem a forgalom szabadságában, hanem ennek szabályozásában látják. A közgazdászoknak ez a csoportja a nemzetközi integrálódás előmozdítása végett az államoknak a gazdasági folyamatokba, a nemzetközi forgalomba való koordinált beavatkozását követeli, amelynek célját a jövedelmek országok közötti kiegyenlítettebb megoszlásának biztosításában jelölik meg.

A polgári közgazdászok ugyanezeket a problémákat vizsgálják a nem-

zetközi munkamegosztás vagy a termelés internacionalizálódása címszavak alatt is. Ez arra utal, hogy az érintett fogalmakat tartalomban, terjedelemben ők is azonosnak tekintik. Legfeljebb olyan különbségtételt lehet felismerni, hogy az integrációt általában a munkamegosztás szorosabb fokozatára — „a kooperálóvá vált specializációra" — korlátozzák.

Az elmondottakból az a következtetés vonható le, hogy az integráció fogalmának a gazdasági elméletekben való jelenlegi értelmezése a nemzetközi munkamegosztás elméletét lényegében nem fejlesztette tovább, tulajdonképpen a nemzetközi munkamegosztás fogalmának a helyébe lépett.

További mondanivalónk szempontjából még azt kell kiemelni, hogy az integrálódást jelenleg általában olyan folyamatnak tekintik, amellyel feltétlenül együtt jár a külkereskedelmi forgalom viszonylagos súlyának növekedése. Az ellenkező esetet rendszerint a dezintegrálódás tüneteként fogják fel.

A termelés társadalmasodása, differenciálódása és integrálódása közötti viszony

Azzal az állásponttal értek egyet, amely a gazdasági integrálódást* mind a tőkés, mind a szocialista viszonyok között *objektív folyamatnak* ismeri el. Az integrálódást a munkamegosztással kapcsolatban levőnek, de — és ez a lényeges — azzal *nem azonosnak* ítélem. Az integrálódást továbbá nemcsak a külkereskedelmi forgalom kvótájának növekedésével, hanem ennek csökkenésével is összeegyeztethetőnek tartom.

Az integrálódás fogalmával szinte minden tudományág operál. A tudomány, a kultúra, a nyelvek stb. fejlődéstörvényeit vizsgáló elemzésekben integrálódás, integráció alatt *egységesítést* (unifikálást), *kiegyenlítődést,* keveredést (nivellálódást), egyesülést, beolvadást, *a részek* egyetlen *egésszé való összefogását* értik és olyan jelenségekkel állítják szembe, mint differenciálódás, specializálódás, különbség, elkülönülés, kiválás, szétválás.

A gazdasági integrálódás fogalmi körébe eddig elsősorban az egyesüléssel, beolvadással, a részek egységbe fogásával kapcsolatos jelenségeket építették be. Itt-ott a nivellálódás gondolata is fellelhető, amennyiben néhány közgazdász a gazdasági integrálódás ismérveként olyan folyamatokat is megjelöl, mint a társadalom tagjai, illetve országok közötti gazdasági kiegyenlítődés.** Az unifikálásnak a gazdasági integrációval való összekapcsolása pedig teljesen hiányzik. Egységesítő (unifikáló), a specializálódás ellen ható erők azonban gazdasági téren is kimutathatók. Ezeket az erőket objek-

* Az országon belüli és az országok közötti gazdasági integrálódás között éppúgy különbség van, mint az országon belüli és a nemzetközi munkamegosztás között. Különbözik a gazdasági integrálódás attól függően is, hogy szocialista vagy tőkés viszonyok közepette hat-e. Az elméleti problémát azonban — mint a későbbiekben kiderül — nem a fogalom konkretizálásában, hanem annak általános értelmezésében látjuk. Még pontosabban úgy fogalmazhatnánk, hogy a gazdasági integrálódás fogalmának országon belüli és országok közötti, illetve szocialista és tőkés viszonyokra való alkalmazása azért nem megoldott, mert annak általános értelmezése nem tisztázott. Az előzőekben láttuk azt is, hogy az integrálódás egy meghatározott formájával való egyet nem értés maga után vonhatja az integrálódásnak mint folyamatnak a tagadását is. Ezért a fogalom meghatározásánál nem térek ki az országon belüli és az országok közötti integrálódás elhatárolására.

** Legegyértelműbben G. Myrdalnál fedezhető fel a nivellálódásnak az integrálódás fogalmába való bekapcsolása, aki a gazdasági integráció legfontosabb kritériumának mind országon belül, mind országok között a jövedelmek kiegyenlítődését látja. (G. Myrdal: Mirovaja Ekonomika, Moszkva. Izdatyelsztvo Inosztrannoj Literaturi, 1958.) A szocialista országok a gazdasági kiegyenlítődést — mint ismeretes — egyik fontos célnak tekintik. A kiegyenlítődést azonban nem sorolták az integrálódás fogalmi körébe.

tíveknek kell felfognunk és más tudományágak analógiájára a közgazdaságtanban is az integráció fogalmi körébe kell sorolnunk.

Az integráció fogalmának kibővítése meghatározott konzekvenciákkal jár a munkamegosztás fogalmára is. A munkamegosztás úgy fogható fel, mint a differenciáló és integráló erők ellentmondásos egysége. Mivel a munkamegosztás mint terminológia csupán a differenciálódásra utal, ezért helyette inkább a *termelés társadalmasodása* kifejezést célszerű használni.

A termelés társadalmi abban az értelemben, hogy a termelés több egyén egymásrautaltságát, együttműködését feltételezi. A termelés nemzetközi méretekben társadalmasodott, ha az egymásrautaltsági viszonyok országhatárokon túlra terjednek (pl. ha a termelés egy része külső piacokra megy, illetve ha a fogyasztás egy részét külső forrásokból elégítik ki). A termelés társadalmasodásának van egy mennyiségi és egy minőségi jellemzője. Amikor például Marx azt mondja, hogy a termelés társadalmi „abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük"*, akkor itt a mennyiségi oldalra utal. A termelés társadalmasodása mint folyamat ebben a vetületben úgy jut kifejeződésre, mint az együttműködésben részt vevő egyének számának növekedése. Ha a termelés társadalmasodása csak ezen a vonalon haladna előre, akkor tulajdonképpen véges folyamat, illetve bizonyos ponton túl a népesség szaporodásának függvénye lenne.

A termelés társadalmasodásának előrehaladása kifejezésre juthat az együttműködés intenzitásának növekedésében is (például az exportkvóta növekedésében).

A termelés társadalmasodásának intenzitása növekedhet úgy is, hogy az országok közötti kapcsolatok több rétűvé válnak. Az árukapcsolatok mellett például idővel megjelennek a hitel- (tőke), a műszaki és tudományos kapcsolatok.

A termelés társadalmasodása során végül változások mennek végbe az együttműködést szabályozó, irányító mechanizmusokban, intézményekben, az államoknak az együttműködésben betöltött szerepében.

A termelés társadalmasodásában a tágító erő elsősorban a differenciálódás.

Differenciálódás — a fogalmat a termelő tevékenységre értelmezve — sajátos tevékenységi módok (pl. szakmák) szaporodását jelenti. A tevékenységi módok szaporodásának egyik útja az, amikor a meglevő tevékenységi módok, szakmák szétválnak, osztódnak, vagyis amikor az egyes termelők tevékenysége az általuk korábban átfogott funkciók egy részére szorul vissza. Ezt a folyamatot nevezzük specializálódásnak, vagy szűkebb értelemben vett munkamegosztásnak. A tevékenységi módok szaporodhatnak azonban úgy is, hogy egészen új munkaterületek alakulnak ki, amelyek új tevékenységi ágaknak vetik meg az alapját. A műszer-, a műanyag-, a rakéta-, az atom- stb. iparágakat nehéz lenne valami ősi tevékenység osztódásából levezetni. Ezeket a tudomány újonnan teremtette. (További fejlődésük azonban szintén alá van vetve a specializálódásnak.) A termelők nemcsak tevékenységi módjuk, hanem vagyoni, társadalmi helyzetük tekintetében is differenciálódnak. Az osztályok, rétegek szerinti tagolódás is természetesen a differenciálódás fogalmi körébe tartozik. Nemzetközi vonatkozásban a differenciáló erők hatása részben az országok termelési szerkezetében, részben pedig gazdasági színvonaluk különbségeinek növekedésében érvényesül.

* Marx–Engels: A német ideológia. Szikra, 1952. 13. l.

Az integráció funkciója egyrészt a tevékenységek egységbe fogása a különféle kapcsolati csatornák (áru-, pénz- stb. forgalom), valamint az arányokat biztosító szabályozó és irányító mechanizmusok, intézmények segítségével. Az integráció ebben a funkciójában a differenciálódásnak részben kiegészítőjeként, részben ösztönzőjeként jelenik meg. Az integrációnak — mint említettük — van egységesítő (unifikáló) és kiegyenlítő (nivelláló), vagyis olyan funkciója, amely az országok között a termelés szerkezetében és a gazdasági színvonalban mutatkozó különbségek csökkenése irányába hat. Ebben a vonatkozásban már nem kiegészítője, hanem ellentéte a differenciálódásnak.

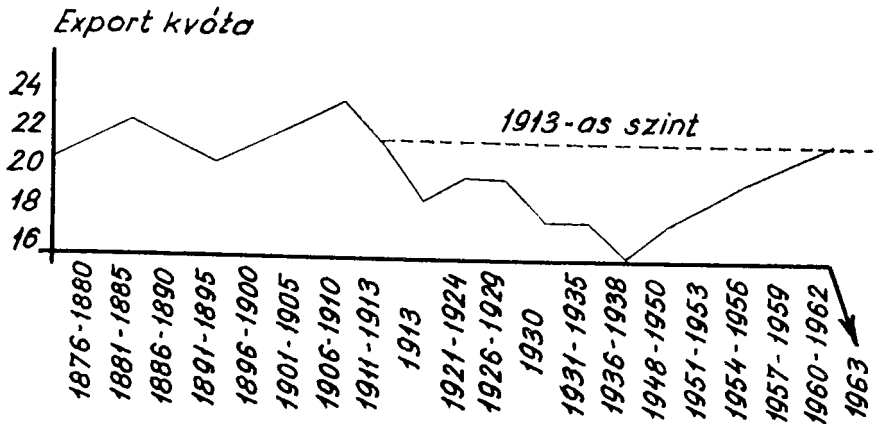
Éppen e miatt az ellentét miatt nem lehet a termelés társadalmasodásának fejlődési tendenciáját megérteni, ha csak a differenciálódást vagy csak az integrálódást vesszük figyelembe. A differenciáló tényezők mellett az egységesítő tényezőkkel való számolás teszi lehetővé azt is, hogy reálisabban mérjük fel a gazdasági növekedés és a külkereskedelem közötti összefüggéseket.

A világkereskedelem viszonylagos súlyának alakulása és az azt meghatározó fontosabb tényezők

A nemzetközi áruforgalom viszonylagos súlyának (a világtermeléshez viszonyított arányának) változása attól függ, hogy a nemzetgazdaságokon belül a termelés és a fogyasztás összetétele közötti eltérés dinamikája hogyan alakul.

A termelés nemzetközi társadalmasodása hosszú ideig a nemzetközi áruforgalom viszonylagos súlyának a növekedésével járt együtt. A XX. század elejétől egészen a II. világháború végéig fordított tendencia került uralomra, és csak az 1940-es évek végétől kezd az exportkvóta ismét növekvő tendenciát mutatni. (A görbe alakulásánál tekintetbe kell venni azt is, hogy az országhatárok hossza jóval nagyobb volt az időszak végén, mint az elején, mivel időközben egy sor új állam keletkezett.)

A világkivitel részaránya a világtermelésben 1876—1963 között

Forrás: Vajda Imre „A világkereskedelem fejlődésének legújabb jelenségei . . .” Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz. 661. l. (J. Kuczynski számításai alapján.) Az ott külön szereplő két termékcsoport adatait összevontuk és a termelés és az export értékeit így viszonyítottuk egymáshoz.

A század eleji tendenciatörést többen az Egyesült Államok iparosodásának befejeződésével hozzák összefüggésbe. S mivel az Egyesült Államok — nem úgy, mint Anglia — „befelé fordulva" iparosodott, protekcionista politikát folytatott, és több más iparosodó ország is hasonló politikát követett, ezért a világkereskedelem viszonylagos súlyának stagnálását, illetve csökkenését a protekcionista politika rovására írják. A későbbi időszakra vonatkozóan a világgazdasági válságot és a világháborúkat említik olyan tényezőkként, amely a világkereskedelem viszonylagos csökkenése irányába hatottak.

Tendenciaváltozásokat azonban csupán politikai és gazdaságpolitikai tényezőkből levezetni nem lehet. Az alapvető okokat a gazdasági fejlődés objektív belső összefüggéseiben is kell keresnünk. Objektív okként pedig azt kell feltételeznünk, hogy a XIX. században olyan feltételek érlelődtek meg, amelyek lehetővé tették az országok között a termelés feltételeiben és ezen keresztül a termelésben mutatkozó különbségek csökkenését.

Amikor a nemzetközi munkamegosztás és ezen belül a nemzetközi áruforgalom fontosságát hangsúlyozzuk, akkor rendszerint csak azokra a tényezőkre mutatunk rá, amelyek a termelés országok közötti differenciálódása és az országok termelési struktúrájának szűkítése irányában hatnak. Vannak azonban olyan tényezők is, amelyek az országok termelési struktúrájának közelítését váltják ki. A termelést nemzetközileg differenciáló és a termelést nemzetközileg egységesítő erők közül a XIX. század végén az utóbbiak jutottak uralomra.

A gazdasági színvonal országok közötti összehasonlításával és a gazdasági növekedés feltételeivel foglalkozó legújabb elemzések egyértelműen utalnak arra, hogy a gazdasági színvonal kiegyenlítődése együtt jár a termelési struktúrák országok közötti eltérésének csökkenésével. Mérésekkel igazolják, hogy azonos fejlettségi fokon levő országokhoz lényegében azonos termelési struktúra tartozik. Többen hangsúlyozzák azt is, hogy az Anglia után iparosodó országok elsősorban az importhelyettesítés révén fejlesztették ki, illetve fejlesztik iparukat.*

Az a tény, hogy a század elejétől a világkereskedelem viszonylagos súlya tartósan visszaesett, a fenti összefüggések alapján tehát részben azzal magyarázható, hogy Anglia elvesztette ipari monopóliumát, több ország utolérte Angliát a gazdasági fejlettségben.** Az iparosodás világméretű előrehaladása pedig kétségtelenül progresszív tendencia még akkor is, ha az a nemzetközi áruforgalom viszonylagos súlyának stagnálását, sőt csökkenését vonja maga után. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nemzetközi áruforgalom viszonylagos súlyának mindenfajta csökkenése — különösen

* H. B. Chenery: „Az ipari növekedés alkata" című tanulmányában pl. az alábbi következtetésre jut: „A huszadik századi iparosításnak ebből a tanulmányból adódó magyarázata nagymértékben különbözik a tizenkilencedik századi alkattól. Valószínű, hogy azok lesznek a vezető ágazatok, melyekben jövedelmező lesz az importhelyettesítés, mihelyt tőkét gyűjtenek, megszerzik a szakismereteket és kiterjednek a piacok. Még Japánban is, mely pedig az alacsony nemzeti jövedelmű országok közül a legnagyobb sikerrel növelte ipari exportját, az importhelyettesítés az ipar fejlődésének közel 40%-át magyarázza meg . . ., az export viszont 10%-nál kevesebbet". (L.: A gazdasági fejlődés feltételei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 392. l.)

** Az iparosodásnak a külkereskedelmi kvótára gyakorolt hatásában bizonyos szakaszosság érvényesül. Ennek lényege az, hogy „a fejletlen országok beviteli piaca viszonylag kitágul, amikor gyors ütemben megindulnak a tőkés fejlődés útján. De viszonylag szűkülni kezd, mihelyt elérték a tőkés fejlődés meghatározott fokát. Ebből az következik, hogy a kapitalizmusban működik egy olyan tendencia, amelynek eredményeképpen a kapitalista országok kiviteli lehetőségei a világ tőkés fejlődésével párhuzamosan előbb javulnak, utóbb azonban — viszonylag — már rosszabbodnak." Molnár Erik: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 308. l.

az olyan mértékű csökkenése, mint ami a két világháború között volt tapasztalható — csupán az iparosodás világméretű előrehaladásával magyarázható. Itt azonban csak azokat a világkereskedelem viszonylagos súlyát csökkentő hatásokat kívánjuk érinteni, amelyek a gazdasági fejlődés „normális" menetéből, nem pedig annak zavaraiból adódnak.) Számolnunk kell azzal is, hogy az exportkvóta II. világháború utáni növekvő tendenciája bizonyos idő múlva stagnálásba, sőt csökkenésbe csap át. Hogy ez mikor következik be, az nem utolsósorban attól függ, hogy milyen lendületet kap az iparosodás a világ gazdaságilag elmaradott térségeiben.

A termelés országok közötti egységesítésében — és ezen keresztül az áruforgalom viszonylagos súlyának csökkenésében — sajátos ellentmondásként maguk a nemzetközi termelési kapcsolatok is szerepet játszanak, holott ezek a termelésben és a termelés feltételeiben országok között mutatkozó különbségekre épülnek.

Az országok termelési struktúrájának közelítése irányába ható tendenciák már magában a külkereskedelemben is kimutathatók.* Nyugodtan állíthatjuk, hogy az országok között a termelés összetételében mutatkozó különbségek nagyobbak voltak a világkereskedelem kibontakozása előtt, mint után. Amíg azonban az országok közötti termelési kapcsolatok még az árukereskedelemre korlátozódtak, amíg újabb és újabb országok kapcsolódhattak be a világkereskedelembe, addig a szükségletek országok közötti közelítésének üteme megelőzte a termelési szerkezet közelítésének ütemét és ezért ebben az időszakban az a tendencia volt az uralkodó, amely a nemzetközi kapcsolatokban az áruforgalom viszonylagos súlyának növelése irányában hatott.

A múlt század közepén, végén, az áruforgalom mellett egy új kapcsolati csatorna nyílt és szilárdult meg: a *tőkeforgalomé*. A tőkeforgalom és az áruforgalom kölcsönhatásából is rendszerint csak azokat a mozzanatokat szoktuk kiemelni, amelyek az áruforgalmat ösztönzik. A tőkeforgalom azonban meggyorsíthatja a tőkét importáló ország gazdasági fejlődését és kiszélesítheti termelési struktúráját, ami a már említett összefüggések alapján az exportkvóta csökkenését vonja maga után.

Még egyértelműbb az áruforgalmat helyettesítő hatása az ún. *szellemi termékek* (szabadalmak, licencek) *forgalmának*. A szellemi termékek cseréjének áruforgalom- és különösen importhelyettesítő hatását a következő példa szemlélteti. Japán 1960-ban és 1961-ben az érvényben levő (még díjfizetési kötelezettség alá eső) külföldi licencek alapján 15 milliárd dollár értékű terméket állított elő. (A nagyságrend érzékeltetésére megemlítjük, hogy Japán importja az említett két évben 10,3 milliárd dollárt tett ki.) Licencdíjakra és a licenctermékekhez szükséges anyag- és alkatrészimportra 1 milliárd dollárt fizetett ki.** Ha fel is tételezzük, hogy saját gyártás nélkül Japán nem importált volna a fenti termékekből 15 milliárd dollárnyit, valószínű azonban, hogy importkiadásai az 1 milliárd dollár többszörösét érték volna el. (A licencszerződések azáltal is javították a fizetési mérleget, hogy Japán az említett években licenctermékekből 2 milliárd dollárnyit exportált.) A szellemi termékek cseréje elsősorban a fejlett és

* Gondoljunk csak arra, hogy számos termék — mint például a burgonya, a kukorica, a dohány, a gyümölcsfajták — a kereskedelem közvetítő hatására honosodott meg hazánk és Európa mezőgazdaságában.

** Aussenhandel, 1966. 6. sz. 38–39. l.

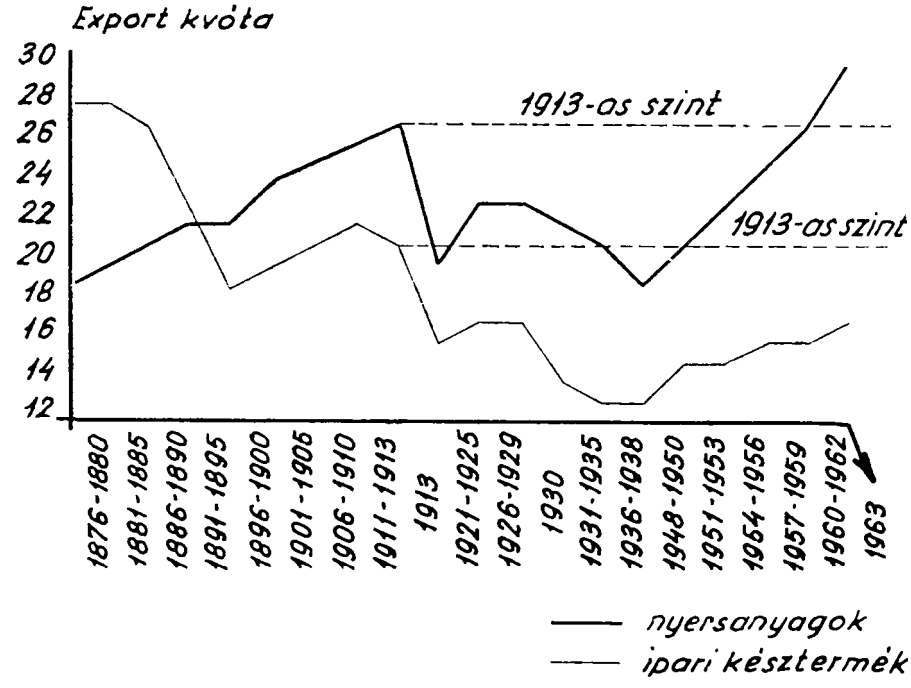
ezen belül is főleg a nagyobb országok közötti kapcsolatokban teszi lehetővé az áruforgalom részbeni helyettesítését. (Japán áll első helyen a licencvásárlók között, mögötte NSZK következik.) A licencvásárlás nagy szerepet játszik azonban a kis országok termelési struktúrájának korszerűsítésében is.

A II. világháború után óriási méreteket öltött nemzetközi termelési (alkatrész, részegység, technológiai) kooperáció egyik fontos tényezője annak, hogy az exportkvóta ismét növekvő tendenciát mutat. De még a kooperáció fejlődésében is — különösen nagy országoknál — megtalálható az importhelyettesítésre mutató törekvés. A kooperációt ugyanis nem egy esetben azért választják, hogy a késztermékimportot alkatrészimportra cseréljék, hogy az importmunka egy részét hazai munkával helyettesítsék.

A munkatermelékenység növekedése is ellentmondásosan hat az exportkvóta alakulására. A megnövekedett termelőerejű munkával adott idő alatt több terméket vagy adott termékmennyiséget kevesebb idő alatt lehet előállítani. Ha az országok a munkatermelékenység növekedése által megtakarított társadalmi munkaidőalapot főként arra használják fel, hogy a már elsajátított tevékenységi ágak keretén belül növeljék a termelést, akkor a termelés exporthányada nő. A munkatermelékenység növekedése által megtakarított munkaidő azonban felhasználható arra is, hogy az országon belül új munkaterületeket alakítsanak ki, új tevékenységi ágaknak vessék meg az alapját. Ebben az esetben a termelés társadalmasodásának intenzitása az országon belüli egymásrautaltsági viszonyok erősödésében jut kifejeződésre, ami együtt járhat a külső piacoktól való függőség lazulásával.

Az importhelyettesítésre a nemzetközi kapcsolatok elsősorban azokban az ágazatokban nyújtanak lehetőséget, amelyek kevésbé függnek a termé-

Az exportkvóta alakulása a nyersanyagok és ipari késztermékek világtermelésében

Forrás: mint az előző diagramnál.

szeti viszonyoktól. Az exportkvóta ezért más tendenciát mutat a kitermelő, mint a feldolgozó ágazatoknál.

A nemzetközi termelési kapcsolatok differenciálódásából az is következik, hogy az országoknak a világkereskedelemtől — tehát a kapcsolatok egyik csatornájától — való viszonylagos függetlenedése még nem jelenti az országok egymásrautaltságának, kölcsönös függésének általános lazulását. Az árupiacoktól való viszonylagos függetlenedés ugyanis részben azért válik lehetővé, mert közben *az országok között új egymásrautaltsági, függőségi viszony alakult ki a tőkepiacon, a tudományos és műszaki kapcsolatokban.*

A KGST-országok közötti gazdasági integráció a külkereskedelem tükrében

A KGST-országok nemzetközi integrálódását a nemzetközi forgalomból kiindulva általában két mutatóval szokták jellemezni: egyrészt a külkereskedelmi kvóta, másrészt az összforgalmon belül az egymás közötti forgalom részarányának alakulásával.

A KGST-országok összesített külkereskedelmének növekedése 1950—1965 között nagyjából az ipari termelés növekedésével párhuzamosan alakult és csak némileg előzte meg nemzeti jövedelmük növekedési ütemét. Ebből arra lehet következtetni, hogy az elmúlt másfél évtized alatt az exportkvóta csak minimálisan nőtt. Országonként a kép azonban lényegesen különbözik. Magyarországon például a tárgyalt időszakban a külkereskedelem növekedése jelentősen megelőzte mind az ipar, mind a nemzeti jövedelem növekedési ütemét.*

Év	A magyar külkereskedelem növekedésének viszonya	
	az ipari termelés	a nemzeti jövedelem
	növekedéséhez	
1950—1955	1,17	2,22
1955—1960	1,33	1,60
1960—1965	1,41	2,52

A KGST-országok egymás közötti forgalmának részaránya összforgalmukban a második világháborút megelőző néhány százalékról 1950-ig több mint 60%-ra nőtt. A forgalomnak ez a nagyarányú viszonylati átcsoportosítása az 1950-et megelőző 3—4 év, tehát igen rövid idő alatt ment végbe. 1950 és 1965 között az egymás közötti forgalom részaránya viszont nem nőtt, egészen kis ingadozásokkal az 1950-es arány körül stabilizálódott.

Országonként azonban itt is volt változás. A változás jellemzője az, hogy az egyes országok külkereskedelmében a KGST-országokkal folytatott kereskedelmük részarányában mutatkozó különbség csökkent. Míg 1950-

* Magyarországon csupán *egy* olyan időszakot lehet elkülöníteni, amikor az ipari termelés növekedési üteme megelőzte a külkereskedelem növekedési ütemét. 1949—1951 között az ipari termelés 1 egységnyi növekedése a külkereskedelmi forgalomnak csupán 0,77 egységnyi növekedésével párosult. A nemzeti jövedelem növekedési ütemét azonban abban az időszakban is meghaladta a külkereskedelmi növekedés – a kettő közötti koefficiens 1,29 volt.

ben az egyes KGST-országok összkülkereskedelmi forgalmán belül — Mongólia adatai nélkül — az egymás közötti forgalom aránya 89% és 54% között helyezkedett el, addig 1965-ben 74% és 58% között. (Az átlag 1965-ben 0,5%-kal volt magasabb, mint 1950-ben.)

Felvetődik a kérdés: a KGST-országok gazdasági tömörülése és általában a gazdasági tömörülések egyáltalán feltételezik-e, hogy a tömörülésen belüli forgalom állandóan gyorsabban nőjön, mint azon kívül? A kérdésre többen igennel válaszolnak. Hivatkoznak a Közös Piacra, ahol az egymás közötti forgalom részaránya növekvőben van.

A gazdasági tömörüléseken belül a kapcsolatok más feltételek között bonyolódnak (pl. más árarányokkal, vagy más ármozgásokkal, a forgalom előzetes koordinációja mellett, vámok nélkül stb.), mint azon kívül. A tömörülésen belüli sajátos feltételek célja a többi között éppen az, hogy a kapcsolatokat „befelé terelje". Ez azonban a forgalomnak csak egy meghatározott terjedelméig és ott is csak egyszeri hatással érvényesülhet. A világ termelési választéka például mindig szélesebb, mint a Föld országainak csak egy részét magába foglaló tömörülésé. Ezért, miután az egymás közötti forgalom kvótájának emelkedése kimerítette a tömörülésen belüli sajátos, kedvező feltételeket, az emelkedés szükségszerűen megáll; a fejlődés emelkedésből hullámszerű mozgásba megy át. A szintet is rendszerint csak akkor lehet tartani, ha a megváltozott körülmények alapján tovább tökéletesítik az együttműködés feltételeit.

A tömörülésen belüli forgalom részarányának emelkedése tehát az integrálódás csak egy bizonyos időszakának, a tömörülés „kiforrásának" jellemző kísérője. A KGST-n és a Közös Piacon belüli forgalom részarányának alakulásában mutatkozó különbséget nem utolsósorban az magyarázza, hogy a Közös Piac később alakult, mint a KGST.

Az integráció általunk vallott felfogása az integrálódás folyamatát nem szűkíti le csupán a külkereskedelmi kvótára és a külkereskedelem viszonylati (tömörülésen belüli és azon kívüli) megoszlására, hanem kiterjeszti olyan folyamatokra is, mint pl. a külkereskedelem áruszerkezetében végbemenő változások, a külkereskedelem áruszerkezetének országok közötti közeledése.

A kis és közepes nagyságú országokban a gazdasági fejlettség magas színvonalának elérése szempontjából általában sokkal nagyobb vagy legalábbis sokkal közvetlenebb jelentősége van az exportstruktúra változtatásának, mint az exportkvóta növekedésének. Ilyen országokban az exportstruktúra változtatása nélkül az exportkvóta rendszerint nemcsak nem növelhető, de még a stabilizálása is rendkívüli nehézségekbe ütközik.

A KGST-országok egymás közötti forgalmában 1950 és 1965 között végbement változások egyik igen fontos ténye az, hogy az európai népi demokráciák exportjában jelentősen megnőtt a feldolgozott termékek aránya. Az egyes európai népi demokratikus országok KGST-államokba irányuló exportjában a gépek és az ipari fogyasztási cikkek részesedése 1950-ben 2% és 53% között helyezkedett el, a 30%-ot csak három országban haladta meg. 1965-ben viszont az említett termékcsoportok aránya már 40% és 70% között van. Az európai népi demokratikus országok a nem szocialista országokba irányuló exportjában a fenti termékcsoportok részaránya szintén nőtt, de jóval kisebb mértékben. A Szovjetunió exportszerkezetének változása más fejlődést írt le; az említett termékcsoportok részesedése csak

kismértékben nőtt, viszont mind szocialista, mind nem szocialista viszonylatban lényegében azonos az aránya.

A KGST-nek a tagállamok exportstruktúrájának változásával szembeni rugalmassága igazán csak akkor tűnik szembe, ha összehasonlítjuk azzal a lehetőséggel, amelyet a fejlett tőkésországok nyújtanak a fejlődő országok készáruexportjának növelésére.

A fejlődő országokból származó készáruimport növekedése miatti munkaerő-eltolódás néhány fejlett tőkésországban 1953—1961 között[1]

Ország	Eltolódások száma[2]	A mezőgazdasági munkaerő csökkenése	A keresőképes munkaerő nettó növekedése	Eltolódás	
				a mezőgazdasági munkaerő csökkenésének	a keresőképes munkaerő nettó növekedésének
				százalékában	
Egyesült Királyság	30 398	130 000	1 255 500	23,4	2,4
Egyesült Államok[3] ...	23 303	953 000	7 606 000	2,5	0,3
NSZK	14 513	1 132 500	2 592 500	1,3	0,6
Belgium—Luxemburg .	5 901	82 000	—4 400[4]	7,3	
Olaszország	4 973	916 000	2 136 700	0,5	0,2
Hollandia	2 727	85 500	371 500	3,2	0,7
Franciaország[3]	2 690	1 304 000	124 000	0,2	2,2
Kanada[3]	1 910	220 000	1 295 000	0,9	0,2

[1] Kivéve a fémeket.

[2] A fejlődő országokból származó késztermékimport 1953—1961 között becsült növekedése, 1958. évi árakon számítva, osztva a késztermékgyártásban egy foglalkoztatottra jutó új termék kétszeresével.

[3] Az adatok az 1953—1962 közötti időszakra vonatkoznak.

[4] A "—" jel a keresőképes munkaerő csökkenést mutatja.

Forrás: A genfi világkereskedelmi konferencia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964, 62. l.

A több száz millió lakost számláló fejlődő országok készáruexportjának csaknem 10 év alatt elért növekedése miatti munkaerő-eltolódások száma még a 100 000-et sem érte el a felsorolt, együttesen szintén több száz millió lakosú fejlett tőkésországokban. Ez a nagyon csekély hatás a fejlett tőkésországok részvétlenségét jelzi a fejlődő országok struktúraátalakítási törekvéseivel szemben. Mindez azt eredményezte, hogy a fejlődő országok aránya csökkent a világkereskedelemben. A táblázat egyébként jól érzékelteti a fejlett tőkésországok rugalmatlanságát a fejlődő országok érdekeinek figyelembevételében, és a nagyfokú rugalmasságot (a munkaerő nagyarányú átterelését mezőgazdaságon kívüli területekre), amikor saját érdekeikről van szó.

A KGST-országok termelési és külkereskedelmi szerkezetében a rövid idő alatt végbement jelentős változások számos problémát is felvetettek. A közgazdászok a problémák okát egyebek között az importhelyettesítési politikában, valamint néhány országban az ipar túlzottan széles skálájú fejlesztésében látják. Talán pontosabban közelítjük meg a valóságot, ha azt mondjuk, hogy a problémákat nem az importhelyettesítés és az ipari szerkezet változtatására irányuló politika, hanem — részben — annak nem kellően átgondolt alkalmazása okozza. Az exportágazatok célszerű megválasztása és fejlesztése csak a tudatos importhelyettesítési politikával összekapcsolva biztosíthat kellő hatékonyságot és stabilitást a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert ha néhány országban az ipar termékválasztéka széles is, a KGST-országoké együtt véve

mégis szűknek bizonyul. A szűk választék viszont maga is akadályozza a forgalom gyors fejlődését.

Az elmúlt másfél évtized alatt a KGST-országokban végbement változások egyúttal új követelményeket érleltek meg az egymás közötti kapcsolatok feltételeiben is. A kapcsolatok hatékonyságának növelése a korábbinál jobban tereli a figyelmet a pénzügyi, a hitel- és a műszaki-tudományos kapcsolatok tökéletesítésére. Ez azt mutatja, hogy a szocialista viszonyok között is az integrálódás előrehaladásával a kapcsolatok formái differenciálódnak, az áruforgalmon kívüli kapcsolatok jelentősége növekedik.

Következtetések

A gazdasági folyamatokban is kimutathatók olyan erők, amelyek a termelési struktúra országok közötti közelítése irányában hatnak. Más tudományágak analógiájára az egységesítő erőket a közgazdaságtanban is célszerű az integráció fogalmi körébe sorolni.

Az integrálódás folyamata időben és a termelési viszonyokat illetően éppen olyan egyetemes, mint a termelés társadalmasodásának folyamata. A termelés társadalmasodása mint folyamat csak abban az esetben lehet tartós, ha a differenciáló (specializáló) erőkkel ellentétes — egységesítő (integráló) — erők is hatnak.

A nemzetközi áruforgalom viszonylagos súlya — hosszú távú adatsorokat vizsgálva — hol tartósan csökken, hol tartósan emelkedik. Egyedül politikai vagy gazdaságpolitikai törekvésekkel ezt a hullámzást megmagyarázni nem lehet. Inkább azt lehet feltételezni, hogy a termelés országok közötti differenciálása és integrálása irányában ható erők közül hol az egyik, hol a másik kerül uralomra. Tehát nem annyira a világgazdasági zavarok az okai az exportkvóta hullámzásának, mint inkább az integráló és differenciáló erők váltakozó uralma vált ki világgazdasági zavarokat.

A nemzetközi áruforgalom viszonylagos súlyának alakulása a termelés nemzetközi társadalmasodásának nem egyetlen kritériuma. A termelés társadalmasodásával az országok közötti termelési kapcsolatok maguk is differenciálódnak. A fejlődés során az áruforgalom mellett megjelenik a munkaerő-forgalom, a tőke- (hiteleszköz-) forgalom, a szellemi értékek (licencek, szabadalmak) cseréje. Az áruforgalom mármost annál kevésbé jellemzi a termelés nemzetközi társadalmasodását, mennél erőteljesebb az áramlás a kapcsolatok új csatornáiban.

A tudományos és műszaki fejlődés vívmányainak alkalmazása egyrészt egyre inkább meghatározza, hogy egy-egy terméket milyen nagyságrendben termeljenek, vagyis a gazdaságos termelési nagyságrendet, másrészt egyre szabadabb kezet biztosít abban, hogy mit hol termeljenek. Mivel a nemzetek közötti munkamegosztást mind kevésbé determinálják a természeti viszonyok, és egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a gazdaságpolitikai döntések, ezért szükségszerűen előtérbe kerül a termelési szerkezet országok közötti összehangolásának kérdése.

Úgy látszott, hogy mind az integráció értelmezését, mind a külkereskedelem fejlődéstendenciáját sokan megoldottnak, tisztázottnak tekintik. Célom csupán az volt, hogy felhívjam a figyelmet a problémák tisztázatlanságára, nem pedig az, hogy a problémákat kielégítően meg is oldjam.

CUKOR GYÖRGY:

Gazdasági tervezés Nyugat-Európában

A második világháború után egyre több európai tőkésországban alkalmazták a gazdasági tervezés valamilyen formáját, először a háború utáni rekonstrukció elősegítésére, később pedig egyéb gazdasági problémák megoldására, főként az általános fejlődési ütem meggyorsítására.

A gazdasági tervezésnek a legnagyobb múltja három nyugat-európai országban: Hollandiában, Franciaországban és Norvégiában van. A tervezés módszerei ezekben az országokban alakultak ki leginkább, és ezekről áll rendelkezésre a legbőségesebb szakirodalom. Ezért indokolt a nyugati tervezést elsősorban ezek példáján ismertetni. A tervezési módszerek és eszközök természetesen állandóan változnak, a legújabb változásokról pedig többnyire nincs elegendő információ, ezért az ismertetés lényegileg a 60-as évek első felére kialakult és eléggé megszilárdult módszerekre vonatkozik.

Tervezés a rövid távú gazdasági egyensúly szolgálatában Hollandia példája

Napjainkban már minden tőkés kormány egyik fő gazdasági feladatának tekinti a rövid távú konjunktúrának, ezen belül elsősorban a foglalkoztatásnak, a külkereskedelmi egyensúlynak, az áraknak, a béreknek és a beruházások volumenének befolyásolását. E befolyásolás fő eszközei makroökonómiaiak és globálisak, vagyis az állami költségvetéssel összefüggő kiadások és bevételek, adó- és pénzügyi eszközök. Természetes, hogy a fontosabb intézkedéseket számításokkal is igyekeznek megalapozni, amelyek tartalmazzák a fő gazdasági jelenségek prognózisát és az intézkedések várható kihatását. Ha — és amilyen mértékben — az ilyen tevékenység rendszeressé és állandóvá válik, azt a gazdasági tervezés bizonyos formájának lehet tekinteni.

Az ilyen jellegű rövid távú tervezés legkiforrottabb példáját Hollandiában találhatjuk, ahol 1947 óta készítenek rendszeresen *éves* terveket (újabban közép- és hosszú távú terveket is, de ezek jelentősége elhanyagolható).

A holland terv nem is tekinthető tervnek abban az értelemben, amilyenben ezt a kifejezést a szocialista országokban használjuk: nem hagyja jóvá sem a kormány, sem a parlament, végrehajtására a kormány nem vállal kötelezettséget. A kormány kötelezettsége a gazdaságpolitikai célokra vonatkozik, ti. hogy a munkanélküliség csökkenjen vagy legalább ne nőjön, megvalósuljon vagy helyreálljon a külkereskedelmi egyensúly, stabil

legyen az árszínvonal stb. A terv közelebbről nézve a főbb makroökonómiai gazdasági jelenségeket (nemzeti jövedelmet, foglalkoztatást, beruházásokat stb.) tartalmazó prognózis, *szoros kapcsolatban az éves állami költségvetéssel.* A kapcsolat kétirányú. A terv a költségvetésre épül, mert tartalmazza a költségvetés fő adatait és összefüggést teremt a költségvetés és a gazdasági fejlődés várható üteme és struktúrája között, de a terv egyben egyike azoknak az információknak, amelyek ismeretében a költségvetést készítik és jóváhagyják.[1]

Maga a terv 36 egyenletből álló ökonometriai modell.[2] Ez az egyenletrendszer a holland gazdaság szempontjából legfontosabb makroökonómiai változók összefüggő rendszerét tükrözi. A belső összefüggéseket (a változók koefficienseit) főként statisztikai megfigyelés alapján számítják ki (és amennyire meg lehet állapítani, évről évre változtatják). A változókat „ellenőrzött" és „nem ellenőrzött" változókra, gazdaságpolitikai célokra és ún. irreleváns változókra osztják.

Az ellenőrzött változók elsősorban a költségvetésben szereplő állami kiadások, ezenkívül a bérszínvonal és a lakásépítés volumene. (Az építkezés engedélyhez van kötve, a bérekre pedig bizonyos, eléggé változó, az utóbbi években inkább csökkenő közvetlen hatást tud gyakorolni a kormány.) A nem ellenőrzött változók a külkereskedelem hatását tükrözik (ez a hatás Hollandiában — mint a kis országokban általában — nagyon jelentékeny). A gazdaságpolitikai célok a foglalkoztatással, a beruházással, a fogyasztói árszínvonallal és a fizetési mérleggel függnek össze, míg olyan fontos változókat, mint például az ipari termelés volumene, a lakosság fogyasztása vagy az export és az import volumene, a modell irrelevánsnak tekint.[3] (Ez persze nem azt jelenti, hogy ezeket a kormány gazdaságpolitikája is lényegtelennek tekinthetné, csak annyit, hogy ezek a modell szempontjából nem gazdaságpolitikai eszközök, amelyekkel a fejlődésre hatást kívánnak gyakorolni, és nem is elsődleges célok.)

[1] A tervkészítés fő fázisai: Az év közepén elkészül a következő évi terv első, nem publikált, de a költségvetés elkészítésekor felhasznált változata. Szeptemberben a parlament elé terjesztik az éves költségvetést, amelynek melléklete az éves terv. A harmadik változat a jóváhagyott költségvetés alapján készül, a Központi Tervbizottságban megvitatják, és a vita alapján elkészítik a terv negyedik, végleges változatát.

[2] Forecasts and realization. The forecasts by the Netherlands. Central Planning Bureau, Monograph No. 10. Staatsdrukkerij / 'S. Gravenhage 1965.

[3] A modell az említett változókat egységes egyenletrendszerben fejezi ki, amelynek 36 egyenlete 36 ismeretlen változó kiszámítását teszi lehetővé. Példaként bemutatjuk a lakosság fogyasztásának egyenletét az 1962. és 1963. évi modell alapján.

(Lásd P. de Wolff: Central Economic Planning in the Netherlands. Weltwirtschaftliches. Archiv. 1964. 1. sz.)

$$(1962)\ C = 0{,}58\,L^{B}_{-\frac{1}{4}} + 0{,}19\ Z^{B}_{-\frac{3}{4}} + 0{,}40\Delta P_c - 0{,}19\Delta C_{-1} + 0{,}06\,c^{r}_{-1} - 0{,}50$$

$$(1963)\ C = 0{,}68\,L^{B}_{-\frac{1}{4}} + 0{,}15\ Z^{B}_{-\frac{3}{4}} + 0{,}43\Delta P_c - 0{,}19\Delta C_{-1} + 0{,}08\,c^{r}_{-1} - 0{,}76$$

Az egyenletben C a lakosság fogyasztása, L^B a bérjövedelem, Z^B a nem bérjellegű jövedelem. P_c a fogyasztói árváltozás és c^r a betétállomány ez év végén. Az egyenlet tehát 1962-re a következők szerint értelmezhető: A fogyasztás (%-os) változása egyenlő a bérjövedelmek 0,58-szoros változásával ¼ éves és a nem bérjellegű jövedelmek 0,19-szeres változásával ¾ éves késleltetéssel. Ehhez hozzá kell adni a fogyasztói árszínvonal változásának 0,40-szeresét. A ΔC tag az előző évi fogyasztásnövekedés hatását fejezi ki, amely az egyenlet értelmében csökkentően hat a folyó évi vásárlásokra. (A holland tervhivatal megállapítása szerint a hatás a tartós fogyasztási cikkeknél érezhető.) A c^r tag a megtakarítás (likviditás) hatását érzékelteti. Érdemes megemlíteni, hogy a változók koefficiensei (az előző évi fogyasztásnövekedés hatását kifejezőén kívül) eltérőek az 1962. és 1963. évi egyenletekben.

Középtávú és strukturális változások tervezése. Franciaország példája

A fejlett tőkésországok kormánygépezetének a gazdasági fejlődéssel összefüggő tevékenysége nem korlátozódik a konjunktúra rövid távú befolyásolására. A tőkésállamnak tradicionálisan is nagy szerepe volt olyan területeken, mint az oktatás, a közlekedés, az energiaellátás. A második világháború után, a meggyorsult technikai fejlődés korszakában jelentkezett az az igény, hogy az ilyen területeken a fejlesztés (főként a beruházás) a várható technikai-gazdasági fejlődéssel összhangban történjék és azt elősegítse. De ezen túlmenően is sok vonatkozásban jelentkezett az az igény, hogy az állam hathatósan segítse elő a hosszabb távú gazdasági növekedés meggyorsítását, az egész termelő apparátus strukturális megváltoztatását és korszerűsítését főként ott, ahol úgy érezték, hogy a többi tőkésországhoz képest lemaradnak. Kézenfekvő, hogy az ilyen feladat megoldása gazdasági tervezést is igényel (de egészen másfélét, mint ami a rövid távú gazdasági egyensúlyt szolgálja), s ez leginkább Franciaországban alakult ki. A francia példa nemcsak azért fontos, mert Franciaország az egyetlen nagyobb tőkésország, ahol a tervezésnek tradíciói vannak, hanem azért is, mert az ott kialakult módszerek befolyásolták a más tőkésországokban az ötvenes években megkezdett tervezést, valamint a tervezés módszereit több fejlődő országban.

A francia gazdasági tervezés sok vonatkozásban a holland tervezés ellenpólusának tekinthető. Persze a francia gazdaságpolitika deklarált célja is a nemzeti jövedelem növelése, a foglalkoztatás megfelelő szinten tartása, a fizetési mérleg és az árszínvonal stabilitása, a jövedelmi aránytalanságok csökkentése stb. A hangsúly azonban a *hosszú távú növekedésen* és a *gazdasági struktúra* olyan *változtatásán* volt, amely a termelékenység növelését és a gazdaság nemzetközi versenyképességének biztosítását szolgálja. A francia gazdaságpolitika különösen az 50-es évek elejéig az árak és a fizetési mérleg stabilitását a hosszú távú célokkal szemben másodrendűnek kezelte. A terv lényeges része a *középtávú terv* volt, amely kiterjedt nemcsak a gazdasági fejlődés ütemére, hanem struktúrájára is, vagyis részletesebb szektorális összefüggéseket is tartalmazott. A terv megvalósítását sem bízták a csak „globális" eszközökkel befolyásolt piaci erők szabad játékára, hanem állami beruházásokkal, a beruházási hitelek elosztásának ellenőrzésével és befolyásolásával, adókedvezményekkel és árellenőrzéssel elég mélyen beavatkoztak a gazdaságba. A francia tervezés alkalmazza a fejlett tőkésországok közül a tervezés technikáját tekintve a legrészletesebb, a beavatkozást tekintve pedig a leginkább szelektív, a szektorok, sőt esetleg az egyes beruházások vagy akár vállalatok között leginkább differenciáló módszereket.

A második világháború után közvetlenül meginduló francia tervezés alapgondolata az volt, hogy koordinálja a háború utáni rekonstrukciót és prioritásokat állapítson meg a rendelkezésre álló erőforrások felhasználása tekintetében. A tervezés azonban nemcsak a rekonstrukciót tekintette céljának, hanem azt is, hogy elősegítse a már régebben megmutatkozó gazdasági lemaradás felszámolását, az egész gazdaság és különösen az ipar modernizálása révén.

Az első francia terv (az ún. Monnet-terv) 1947-től különböző változtatásokkal 1953-ig volt érvényben, s az említett korszerűsítés céljából né-

hány nehézipari ágazat rekonstrukcióját és fejlesztését irányozta elő. A későbbiekben a fejlesztési tervek fokozatosan átfogóbbá váltak, vagyis több gazdasági szektort öleltek fel; részletesebbek lettek, vagyis egy-egy fő ágazatot több szektorra bontva vizsgálták; összefüggőbbé váltak, vagyis a terv konzisztenciájára, arányosságára nagyobb gondot fordítottak, és teljesebbé váltak, mivel az árváltozást, a jövedelemalakulást és a finanszírozást is figyelembe vették, a naturális mértékegységben kifejezett célokon kívül.[4] A továbbiakban is megmaradt azonban a francia tervezésnek az a jellege, hogy megkülönböztette a kulcsfontosságú és az egyéb iparágakat, noha a tervezés során a súlypontok megváltozhattak, és nem tekintettek feltétlenül csak nehézipari ágazatot (vagy minden nehézipari ágazatot) kulcsfontosságúnak.

A tervek megvalósításának legfőbb eszköze a beruházási hitelek erősen centralizált állami ellenőrzése. Erre a célra különböző módszereket használnak fel. A beruházások tekintélyes részének — mintegy $^1/_3$—$^1/_4$-ének — forrása közvetlenül a költségvetés. Ez az arány azonban a kulcsfontosságú ágazatokban sokkal nagyobb lehet, így például az energiaágazatban[5] 1953-ban csaknem 40% és 1961-ben több mint 46% volt. Ehhez járul, hogy a Franciaországban a nagy fontosságú államosított iparok (szénbányászat, elektromos energia, gáz, vasút, légi közlekedés) beruházásait is közvetlenül ellenőrizheti a kormány.

Ugyancsak jelentős szerepe van a magánhitelek állami ellenőrzésének is. A lakosság megtakarításait, pontosabban a különböző takarékpénztárakban összegyűjtött betéteket, a társadalombiztosítás, valamint a nyugdíjintézetek alapjait specializált állami pénzintézetnél (Caisse de Dépôts et Consignations) összpontosítják. Ezekből a betétekből hosszú távú fejlesztési hiteleket nyújtanak. A hitelek elosztásában nem kizárólag pénzügyi és profit-meggondolásokat érvényesítenek, hanem igyekeznek a tervek megvalósítását szolgálni. Egy további, magánkézben levő, de államilag ellenőrzött bank (Credit National) közép- és hosszú távú ipari hiteleket nyújt. Nagyobb hitelek esetében (középlejáratú hiteleknél 1 millió, hosszú lejáratú hiteleknél 2,5 millió frank felett) a hitelnyújtáshoz a Tervhivatal hozzájárulása szükséges. A hitelnyújtás befolyásolásának további eszköze, hogy a Francia Nemzeti Bank középlejáratú hiteleket bizonyos feltételek mellett leszámítolhat.

A pénzpiac ellenőrzésének eszközei közé tartozik a vállalati kölcsönkibocsátásnak engedélyhez kötése és az adóengedmény részvénykibocsátások esetén, ha a tőkeemelés célja a terv céljaival megegyezik. Egyéb adókedvezményeket is engedélyeznek vagy szubvenciókat adhatnak, ha a beruházás a terv céljainak megfelel. A közvetlen utasítások, illetőleg engedélyezések (például anyagok elosztása) rendszerét viszont, amely a háború után egy ideig érvényben volt, fokozatosan megszüntették. (Továbbra is engedélyhez vannak kötve bizonyos építkezések, ezt a rendszert azonban elsősorban arra használják fel, hogy a párizsi régió további túlzott növekedését fékezzék.)

Ilyen, részletekbe menő beavatkozás természetesen nem történhet a holland tervhez hasonló, összevont makroökonómiai modell alapján. A szigorú ökonometriai modelleknek — noha az utóbbi években ilyenek készíté-

[4] Francis Le Guay: Planning in France. Economic Bulletin for Latin America. 1963. 1. sz.
[5] Economic Planning in Europe. UN Economic Survey of Europe in 1962. Geneva, 1965.

sét is megkísérelték — a francia tervezésben nincs különösebb szerepe. A tervezők úgy vélik, hogy az ismert (exogen) és a megállapítandó (endogen) változók egyértelmű különválasztása nehéz. Ugyancsak nehéz a változók koefficienseit önkényesség nélkül, tudományos pontossággal meghatározni. Végül nehéz nagyobb méretű modellt számítástechnikai szempontból kezelni. A terv tehát fokozatos megközelítéssel, több lépésben, a próbálgatás eszközeivel készül, mégpedig naturális mérlegek (termelés és felhasználás, valamint foglalkoztatás) és pénzügyi mérlegek (jövedelmek elosztása és finanszírozás) formájában.

Rövid távú terv és strukturális változások. Norvégia példája

Mint láttuk, Hollandiában a hangsúlyt a rövid távú gazdasági egyensúlyra, Franciaországban a hosszabb távú növekedésre és a strukturális változtatásokra helyezték. Ennek megfelelően az első esetben az éves terv a lényeges, és a beavatkozás eszközei globálisak, a második esetben a tervezés gerince a középtávú terv, és a beavatkozás részletekbe menő, szelektív. Norvégia a harmadik nyugati ország, ahol a negyvenes évek vége óta készítenek — mégpedig éves — gazdasági terveket. Azóta a norvég gazdaságpolitikában a strukturális megfontolások mindig nagy szerepet játszanak. Ez abban nyilvánul meg, hogy egyik legfőbb célnak a beruházások magas színvonalon tartását tekintik. 1950 és 1960 között átlagosan a beruházások a nemzeti jövedelemnek 26,4 százalékát tették ki, ez az összes fejlett tőkésországok között a legmagasabb arány.[6] Főként a gépek és berendezések beszerzésére irányuló beruházások hányada volt magas (1950 és 1960 között a nemzeti jövedelem 15,5 százaléka; a megfelelő arány az NSZK és Hollandia esetében 11 százalék, a többi nyugati tőkésországnál 10 százalék alatt volt). Ez a gazdaságpolitika azonban nem vezetett a középtávú tervek fokozott szerepéhez. 1954 óta ugyan ilyeneket is készítenek, a hangsúly azonban továbbra is az éves terveken van.

A tervet a költségvetéssel szoros kapcsolatban készítik és jóváhagyásra a parlament (Storting) elé terjesztik. A terv megvalósításának, illetőleg a gazdaság befolyásolásának közvetlen eszközeit (keretek elosztása stb.) a háború után fokozatosan megszüntették (bár ezek, különösen az import engedélyhez kötése, hosszabb ideig maradt fenn, mint a többi nyugat-európai országban). Fennmaradt Norvégiában az árellenőrzés, amelyet azonban nem a terv, hanem más megfontolások szempontjából alkalmaznak, valamint az építési engedélyek rendszere. Ennek fő célja, hogy az építőipari munkaerő-kapacitás egyenletesebb kihasználását szolgálja, és az építőtevékenységet némileg a regionális szempontok figyelembevételével befolyásolja.[7] Franciaországhoz hasonlóan fontos irányítási eszköz a beruházások állami ellenőrzése. A beruházások egy részét, elsősorban az infrastruktúrával összefüggő és a gazdaságfejlesztés szempontjából kulcsfontosságú beruházásokat (villamos energia, közlekedés és néhány nehézipari ágazat, például acél- és alumíniumipar) közvetlenül az állami költségvetésből finanszírozzák. A beruházásoknak egy más és igen jelentékeny részét (a belföldi

[6] Angus Maddison: Economic Growth in the West. George Allen & Unwin Ltd., London, 1964.
[7] Hermod Skanland: Current Problems in Norwegian Economic Planning. Weltwirtschaftliches Archiv, 1964. 1. sz.

beruházási hiteleknek körülbelül $^1/_3$-át) az állami bankokon keresztül fedezik, amelyek az utóbbi időben nagyobbrészt az állami gazdaságpolitika végrehajtó szerveivé váltak; hitelforrásaik nagyobb része az állami költségvetésből származik.

A kormány ellenőrzi a kölcsönök kibocsátását a pénzpiacon és a magánbankokkal évenként megállapodást köt az általuk folyósítható hitelek felső határáról. Ezenkívül a magánbankok bizonyos irányelveket kapnak a kormánytól arra is, hogy milyen jellegű hiteleknek kívánatos elsőbbséget biztosítani. A norvég gyakorlatban azonban ezeket a magántőkével összefüggő eszközöket inkább a konjunktúra általános befolyásolására alkalmazták, nem annyira a szelektív, különböző célok között differenciáló beavatkozásra. A strukturális változtatás eszköze főként az állami hitel.

A tervkészítés maga eredetileg empirikus jellegű volt, és csak 1960 óta készítenek ökonometriai módszereket alkalmazó pontosabb modellt, egyelőre inkább kísérleti célból. Ez a következő részekből áll: *a)* az ágazati kapcsolatok 129-szektoros mérlege, *b)* a magánfogyasztás nagyobb részének egyrészt az összes bérek, másrészt a vállalkozói nyereségek függvényeként való kifejezése, *c)* a magánfogyasztás struktúrájának a teljes fogyasztási volumen alapján történő megállapítása, *d)* a gazdasági szektorok teljes kibocsátásának a végső kibocsátás alapján való megállapítása és *e)* megfelelő, a különböző időszakokat összekapcsoló árindexek. A modell tehát jóval részletesebb és egyben elméletileg kevésbé egységes, mint a holland tervmodell. A norvég modellben az export, a beruházás és a közületi felhasználás (termékcsoportonként elég részletesen bontva) exogen adat. Ugyanígy exogen módon — vagyis érdemben becsléssel — állapítják meg bizonyos szektorok termelését és bizonyos fogyasztási cikkek fogyasztását, mégpedig olyan esetekben, ahol úgy vélik, hogy a termelés, illetőleg a fogyasztás nem elsősorban a kereslettől, hanem a rendelkezésére álló kapacitástól függ majd.[8]

A tervkészítés tényleges hatása

A holland, a francia és a norvég tervezés rövid áttekintése után indokolt feltenni a kérdést: milyen mértékben *hatékony* ez a tervezés? (Mint később látni fogjuk, a többi európai tőkésországban a tervezés tényleges hatása nem számottevő.) A tervezés hatékonyságáról több vonatkozásban beszélhetünk. Az alapvető kérdés nyilvánvalóan az, hogy gyorsabb-e a gazdasági fejlődés (vagy gazdaságosabban, jobban használják-e ki a rendelkezésre álló erőforrásokat) gazdasági tervezés esetén, mint anélkül. Erre a kérdésre eleve alig lehet egyértelmű választ adni. Az egyes országok feltételei, adottságai annyira eltérőek, hogy a nemzetközi összehasonlítás alapján a kérdés nem tisztázható. (Közismert, hogy a gazdasági terveket készítő Franciaország, különösen az 50-es évek második felétől kezdve gyorsan fejlődött, a tervezést hivatalosan ellenző Nyugat-Németország azonban még gyorsabban.) Arra viszont, hogy mi történt volna, ha a terveket készítő ország nem tervez (vagy fordítva), bajos megalapozott választ adni. Az előző

[8] Per Sevaldson: An Interindustry Model of Production and Consumption for Economic Planning in Norway. Clark and Stuvek (ed): International Association for Research in Income and Wealth. Income and Wealth: Series X. Bowes & Bowes, London. 1964.

kérdéssel kapcsolatban az a probléma is felmerül, hogy milyen hatékony volt a tervezés a kitűzött célok megvalósításához képest, jobban elérhette volna-e ezeket más eszközökkel és módszerekkel (vagy akár tervezés nélkül is). Végül természetesen nem közömbös, hogy tudnak-e a tervről azok, akik a tényleges gazdasági döntéseket hozzák akár közvetlenül, akár közvetett ösztönzők hatására, annak alapján döntenek-e a beruházásokat, a külkereskedelmet, a foglalkoztatást stb. meghatározó intézkedéseknél. Ez utóbbi körülmény szorosan összefügg azzal, hogy kik és hogyan készítik a tervet; ezért szükséges a tervező intézményeknek, a tervkészítés szervezeti kereteinek az áttekintése.

A *holland* Tervhivatal a gazdaságügyi minisztérium része, a tervezés munkáját elsősorban a költségvetésben érdekelt egyéb közintézményekkel együtt és azok információira támaszkodva végzi. Felhasználja továbbá a világgazdaság várható tendenciáit értékelő, részben önálló, részben különböző nemzetközi intézményekkel közösen végzett becsléseket. A tervezés makroökonómiai jellegéből következően a termelő és szolgáltató vállalatokkal és azok képviselőivel a kapcsolat nem különösebben szoros. Az államapparátuson belül a költségvetés elkészítésekor és a gazdaságpolitika kialakításában a terveket nyilván felhasználják; ezenkívül a tervek felhasználása viszonylag szűk körű, néhány nagyvállalat közgazdasági kérdésekkel foglalkozó tisztviselőjére szorítkozik.

Ami a tényleges fejlődést illeti: a második világháború óta a holland gazdaság aránylag gyors ütemben és a múlthoz képest elég egyenletesen fejlődött, de kb. így fejlődött néhány, gazdasági tervezést nem folytató nyugati ország gazdasága is. A holland Tervhivatal által végzett elemzések (az 1953—63. évi terv- és tényadatok összevetése) igen őszinték, és nem keltik azt a látszatot, mintha az éves tervek valami pontosan teljesültek volna; még az úgynevezett ellenőrzött változóknál is meglepően nagy volt a tervezés hibája (vagyis a terv és a tényleges megvalósulás eltérése).[9] Az állami beruházások növekedése tekintetében 1953 és 1963 között a terv- és tényszámok eltérése (éves tervekről van szó!) 11,3 pont volt, majdnem annyi, mint e beruházások évi átlagos növekedése (12,4%). Az összes beruházásoknál (a terv egyik fő gazdaságpolitikai célja) ez az átlagos eltérés 11 pont volt, míg az évi átlagos növekedés 14,1%. Egy másik fontos gazdaságpolitikai cél — a fogyasztói árak — tekintetében a terv- és tényszámok közötti átlagos eltérés 1,2 pont, az évi átlagos növekedés 2,7% volt.

Figyelembe kell venni azonban, hogy a szóban forgó időszak második részében (1958—1963 között) a terv és a tényleges megvalósulás mértéke közötti eltérés csökkent. Ennél is fontosabbnak tekintendő, hogy a tervezésnek — mint a gazdaságpolitika eszközének — értéke nemcsak attól függ, hogy mennyire pontos, hanem inkább attól, hogy milyen pontos volna másfajta prognózis (minthogy a jövőt tekintve bizonyos feltételezésekre mindenképpen szükség van) és hogy mennyire mutatja ki a *tendenciákban* mutatkozó változásokat, közelebbről az ütemek jelentékeny növekedését vagy csökkenését, valamint a fordulópontokat, a növekedésnek csökkenésbe és fordítva történő átváltását. Ezekben a változásokban a holland tervezés nem látszik eredménytelennek.

[9] Forecasts and realization. The forecasts by the Netherlands. Central Planning Bureau, 1953—1963. Central Planning Bureau, Monograph No. 10. Staatsdrukkerij / 'S. Gravenhage 1965.

Franciaországban a tervezés központi intézménye a kis létszámú (kb. 100 főt foglalkoztató) Tervhivatal (Commissariat General au Plan), amely vertikális-ágazati (mezőgazdaság, energia, közlekedés stb.) és horizontális-elvi (közgazdasági, pénzügyi, regionális stb.) osztályokból áll. A tervezésben szorosan együttműködnek a Pénzügyminisztérium megfelelő részlegével (Service des Études Economiques et Financières) és a Statisztikai Hivatallal (Institute National des Statistiques et Études Économiques). A tervezésben rendkívül nagy szerepet játszanak az egy-egy középtávú terv előkészítésére létrehívott ágazati bizottságok (Commission de Modernisation), amelyek lehetővé teszik, hogy a viszonylag kis létszámú központi apparátus ellenére részletes és az ágazati speciális problémákat feltáró terveket készíthessenek. A bizottságok, amelyek tagjait az érdekelt közhivatalok tisztviselői, a vállalkozók képviselői, valamint a szakszervezetek képviselői közül nevezik ki, vertikálisak, vagyis egy-egy gazdasági szektorral foglalkoznak, vagy horizontálisak (általános közgazdasági, pénzügyi, munkaerő). Egyrészt olyan adatokat állítanak össze, amelyek a rendszeres statisztikai felmérésekben nem szerepelnek, másrészt javaslatokat tesznek a szóban forgó szektor fejlesztésére, akár az érdekelt vállalatoknak (például új technika vagy szervezési módszerek bevezetéséről), akár az állami hatóságoknak (például finanszírozás, vám- és adópolitika stb.). A bizottságok speciális munkacsoportokat is állíthatnak fel. Ezekkel a munkacsoportokkal együtt a bizottságok keretében a negyedik francia terv kidolgozásán több mint 3000 személy dolgozott. Egyébként a tervet — parlamenti jóváhagyás előtt — különböző képviseleti, de nem választott, hanem kinevezett szervek is tárgyalják (Conseil Superieur du Plan, Conseil Économique et Social).[10]

A francia tervezés a 60-as évek elejére a francia gazdasági élet szerves részévé vált. A legfontosabb döntéseket mind állami szinten, mind a magángazdaságban többnyire a terv ismeretében és rá való tekintettel (ha nem is mindig összhangban vele) hozzák meg. Ez a helyzet még az állami körben is fokozatos fejlődés eredménye volt, hiszen a tervnek és az állami költségvetésnek a teljes összehangolása is csak hosszabb idő után következett be. (Csak 1962-ben adott ki a Pénzügyminisztérium olyan rendelkezést, hogy minden költségvetési igényt a terv alapján fognak elbírálni.[11]) A terv bizottsági kidolgozásán, valamint a beruházási hitelek elosztásán keresztül azonban a francia tervezés az egész gazdaságra erős befolyást gyakorol. Úgy látszik, hogy a hosszú távú célok, vagyis a struktúra megváltozása, a korszerűsítés, a gazdaság versenyképességének növelése szempontjából a francia tervezés elég eredményes volt. A rövid távú célok viszont (főként az árstabilitás és a külkereskedelmi egyensúly) az 50-es évek végéig többnyire nem valósultak meg.

[10] A tervezés menete (az 1962—65. évi negyedik terv készítése alapján) nagyjából a következő: Hosszabb távú (10 éves) növekedési prognózis figyelembevételével magára a 4-éves tervperiódusra készítettek prognózist a kormány gazdaságpolitikai döntésének előkészítésére. E kormánydirektívák (növekedési ütem stb.) alapján a tervet tovább részletezték és végül 28 gazdasági szektorra bontva a már említett bizottságok rendelkezésére bocsátották. A bizottságok számára a tervek nem kötelezőek, csak tájékoztatás célját szolgálják. A munka első menetében feltárják a tervekben levő (mind mérlegszerű, mind az intézkedésekre vonatkozó) ellentmondásokat, és előzetes javaslataikat szintetizálás céljából a központi tervező szerveknek visszaadják. A bizottsági munka a mérlegek számszerű ellentmondásainak megszüntetésén kívül bizonyos kormányszintű döntésekre vezetett. Például a gazdasági növekedés tervezett ütemét évi 5 százalékról 5,5 százalékra emelték, mivel kiderült, hogy az eredeti terv munkaerő-felesleggel járna. Az építési jellegű állami beruházások elosztásakor fokozták az iskolaépítést és csökkentették a közlekedési jellegű beruházásokat (út-, hídépítés).

[11] Andrew Shonfield: Modern Capitalism. Oxford University Press, 1965.

A tervezés pontossága, vagyis a terv- és tényszámok egyezése nem volt valami jó, különösen a főként magánkézben levő feldolgozó ipar tekintetében. Még ott is, ahol a nagyobb aggregátumokra vonatkozó előirányzatok eléggé pontosan teljesültek, ez a szűkebb ágazatok különböző irányú eltéréséből származott. A harmadik francia középtávú tervben például az egész gépipar növekedési előirányzata 1961-re 142 százalék (1956 = 100), a tényleges 137 százalék volt. Ez az átlagos szám azonban úgy alakult ki, hogy például a mezőgazdasági gépgyártás a tervezett 41 százalék helyett csak 4 százalékkal, az elektronika a tervezett 50 százalék helyett 90 százalékkal növekedett. Mindez azonban nem ad megbízható képet a francia tervezés hatásáról, mert a részletes előirányzatok pontatlansága ellenére a főbb, elsősorban a strukturális célok teljesülhettek; a francia gazdaság a második világháború után valóban megerősödött, az egész gazdaság struktúrája fejlődött, korszerűvé, export szempontjából a múltnál sokkal inkább versenyképessé vált.

A *norvég* tervkészítés — éppen úgy, mint Hollandiában — szorosan kapcsolódik az állami költségvetéshez. Az éves terveket a Pénzügyminisztérium közgazdasági főosztálya készíti. Ennek költségvetési, pénzügy-politikai, bank- és hitel-, valamint jövedelmi (árak, költségek, adózás) osztályai vannak. Az osztályok elnevezése, valamint az egész főosztály létszáma — 18 fő — utal a tervező munka jellegére is.[12] A középtávú terveket egészen 1963-ig az erre a célra alkalmanként létrehozott titkárság készítette, csak ekkor hoztak létre — ugyancsak a Pénzügyminisztériumban — kis létszámú állandó szervezetet a közép-, illetőleg hosszú távú tervezésre.

Úgy tűnik, hogy a gazdasági tervek készítése Norvégiában is főként az állami apparátus belső ügye, ott azonban nagyobb szerepet játszik, mint Hollandiában, mert nagyobb mértékben függ össze a beruházások elosztásával és ellenőrzésével. Az 50-es évek elejéig működött egy koordináló bizottság, amelyben részt vettek az állami adminisztráció, a vállalkozók és a szakszervezetek képviselői. Működését azonban beszüntették, mert elsősorban a Munkáspárt és a konzervatívok közötti politikai vitát tükrözte.

A norvég tervezés fő hatását tehát abban láthatjuk, hogy az a költségvetéssel igen szoros kapcsolatban áll, és hogy az állami beavatkozás jelentékeny, szükség szerint legalább a beruházások tekintetében részletekbe menő lehet.

Gazdasági tervezés az állami gazdaságpolitikával való kapcsolat nélkül: Svédország, Anglia, Belgium

Franciaországban, Hollandiában és Norvégiában a gazdasági terv másmás formában ugyan, de a kormány ténylegesen megnyilvánuló gazdaságpolitikájával, gazdasági beavatkozásával szoros kapcsolatban van. További három nyugat-európai országban találkozunk a gazdasági tervek készítésének valamilyen, eléggé fejlett formájával, anélkül azonban, hogy ilyen szoros kapcsolat a terv és a gazdaságpolitika között fennállna.

Svédországban 1950 óta rendszeresen készítenek ötéves terveket. A tervek erősen összevontak, a feldolgozó ipar például egy szektorban szere-

[12] Hermod Skanland: Current Problems in Norwegian Economic Planning. Weltwirtschaftliches Archiv. 1964. 1. sz.

pel. A legutóbbi időkig a kormány által egy-egy alkalomra megbízott szakértőbizottság készített terveket, saját felelősségére és még a kormány gazdaságpolitikai céljait illetően is sok tekintetben csak feltételezésekre utalva. A bizottság feladata csak az volt, hogy prognózist készítsen a svéd gazdaság várható fejlődéséről, a múlt tapasztalataira építve. A kormányszervek kifejezetten hangsúlyozták, hogy *a távlati fejlődésre vonatkozó munkának nem célja, hogy rögzített termelési irányszámokat határozzon meg a különböző ágazatokban.* A tervezés célja csak, hogy vázolja a várható trendeket és problémákat, és információt adjon olyan intézkedésekről, amelyek a svéd gazdaság gyors és kiegyensúlyozott fejlődését elősegíthetik.[13] A 60-as évek elején azonban szükségesnek látták, hogy a tervezési munkát az egyéb állami (elsősorban költségvetési) munkával szorosabban összekapcsolják. 1962-ben a pénzügyminiszter vezetésével állandó bizottságot hoztak létre a tervezés irányítására, valamint központi tervező szervezetet (titkárságot) a Pénzügyminisztérium közgazdasági főosztályán. A tervezéshez igen sok helyről, a magángazdaságból, kutatóintézetektől, állami szervektől gyűjtenek be információkat a várható fejlődésről; a terv maga az ilyen információk összefüggő és lehetőleg nem ellentmondó feldolgozása és rögzítése. Bizonyos részproblémák vizsgálatában alkalmaznak ökonometriai módszereket és modelleket, ezek azonban inkább csak a különböző helyekről összegyűjtött adatok konzisztenciájának ellenőrzésére szolgálnak.

Minthogy nincsen a kormány vagy a parlament által jóváhagyott vagy akárcsak megtárgyalt terv, s a középtávú terv az éves költségvetéssel nemigen függ össze, a megvalósítás problémája nem is vetődik fel. Az állam gazdasági beavatkozása tehát, amely Svédországban jelentékeny (fő eszközei a központi munkaerő-gazdálkodás és speciális, adómentesen képezhető és állami engedéllyel felhasználható beruházási tartalékok), a tervvel nem, vagy legfeljebb csak igen lazán függ össze, ti. úgy, hogy a terv egyike a beavatkozás szempontjából figyelembe vehető információknak.

A svéd állami beavatkozás gyakorlata nem követett strukturális célokat; a struktúra alakulását a piacra bízták és inkább arra törekedtek, hogy az általuk „aktívnak" nevezett munkaerő-politikával elejét vegyék annak, hogy a munkaerőhiány — vagy adott esetben a munkanélküliség — ezt a struktúraváltozást akadályozza.[14]

Angliában közvetlenül a második világháború után a munkáspárti kormány idején a gazdasági tervezésnek némi kezdetei ugyan már voltak, a Munkáspárt 1951. évi veresége után azonban a konzervatív kormányok ezt megszüntették.[15] Az 1960-as évek elején azonban a lassú és egyenetlen gazdasági fejlődés és az állami szektor koordinálatlansága kiváltotta elégedetlenség miatt és feltehetően a francia tervezés vélt vagy tényleges sikereinek hatására is, bizottságot hoztak létre a gazdasági fejlődés és a gazdasági célok tanulmányozására (National Economic Development Council), állandó titkársággal, és többé-kevésbé részletes prognózisokat készítettek a *középtávú* várható fejlődésre, valamint azokra az eszközökre nézve, amelyek ezt a fejlődést elősegíthetik. A szóban forgó bizottság elnöke a pénzügyminiszter, tagjai más, gazdasági kérdésben érdekelt miniszterek, a vál-

[13] Economic Planning in Europe. UN Economic Survey of Europe in 1962. Geneva, 1965.
[14] B. Olsson: Employment Policy in Sweden. International Labour Review, 1963. No. 5.
[15] C. T. Saunders: Development and Problems of Economic Planning in Great Britain. Weltwirtschaftliches Archiv. 1964. 1. sz.

lalkozók és a szakszervezetek képviselői, nagyobb államosított iparágak képviselői és egy-két gazdasági szakember.

A tervek kidolgozásába az egyes gazdasági ágazatok képviselőit is bevonták, a különböző lehetőségeket feltehetően elég alaposan elemezték is. A terv és a gazdasági tervezés azonban az angol gazdaságra érdemleges hatást nem gyakorolt, a gazdaságpolitikában a tervezés megkezdése változást nem hozott, még akkor sem, amikor a tervezéssel inkább rokonszenvező munkáspárti kormány vette át a hatalmat. A középlejáratú és strukturális célokat tükröző tervvel szemben az angol gazdaságpolitika előterében továbbra is a rövid lejáratú problémák, mint pl. a külkereskedelmi mérleg deficitje állnak. A központi terveket készítő állandó apparátus munkája a gazdaságpolitika gyakorlatától elszakadt, a terv és a költségvetés között érdemleges kapcsolat nincs, a terveket tárgyaló bizottság álláspontja a kormányra nézve nem kötelező. Angliában is megvannak a gazdaság befolyásolására a mai tőkésországokban általában meglevő financiális és monetáris eszközök. Az állami szektornak általában nagy a jelentősége, és rajta keresztül a gazdasági életet Angliában is erősebben lehetne befolyásolni. Arra is volna lehetőség, hogy a beruházási hiteleket a kormány szelektív módon irányítsa. Ilyen jellegű, tehát a strukturális változásokkal és a tervvel összefüggő beavatkozásra azonban nemigen került sor; a beavatkozás elsősorban globális eszközökkel történik és a rövid távú egyesúllyal függ össze.

Belgiumban a gazdasági tervezést az angolhoz hasonlóan a lassú gazdasági fejlődés keltette elégedetlenség miatt hozták létre. (Anglia után Belgiumban volt a leglassúbb a gazdasági növekedés Nyugat-Európában az 1950—60 közötti évtizedben.) Minthogy a fő gazdaságpolitikai cél a fejlődés ütemének meggyorsítása és az ágazati, valamint egyes régiók közötti aránytalanságok, feszültségek megoldása volt, az 1959-ben meginduló belga gazdasági tervkészítés a középtávú (ötéves) tervek készítésére helyezte a fő súlyt, bár előirányozták, hogy részletesebb ágazati, területi és éves terveket is fognak kidolgozni.

A belga tervkészítést elsősorban a francia példa befolyásolta, de az ökonometriai módszerek tekintetében igyekeztek a holland példából is tanulni. Belgiumban azonban a tervnek az „indikatív" jellegét hangsúlyozzák; célja a prognózis és a koordinálás; még a tervezőintézményt sem Terv-, hanem Programhivatalnak hívják (Bureau de Programmation Économique). Az éves költségvetés nem függ össze a tervvel, nincs koordináció az államilag ellenőrzött hitelek és a terv között.[16] Az állami szektor jelentősége jóval kisebb Belgiumban, mint Franciaországban vagy Angliában. A parlament által megszavazott terv az állami szektorban ugyan kötelező, csak éppen nem hajtják végre. „A közületi beruházásokra és fogyasztásra vonatkozó prognózisok, amelyek a program imperatív részét képezik, kevésbé valósulnak meg, mint a magánszektorokra vonatkozó prognózisok. Bizonyos közintézmények hivatkoznak a programra, ha céljaikat szolgálja, ellenkező esetben nem veszik figyelembe."[17]

[16] Economic Planning in Europe. UN Economic Survey of Europe in 1962. Geneva, 1965.
[17] Dr. John van Waterschoot: Fünf Jahre Wirtschaftsprogrammierung in Belgien. Kiel, 1965.

A nyugat-európai gazdasági tervezés néhány általános vonatkozása

Mint az előzőkből látható, az európai tőkésországok gazdasági tervezése nem valamiféle egységes, jól kialakult, az adott országokra vagy akár ez országok egy csoportjára jellemző tevékenység. Közös, hogy a tervezés a tőkésállam megnövekedett gazdasági szerepének keretében és annak talaján, a gazdasági szerep egyik fontos vonásaként jelenik meg. Ezen túlmenően a különböző országokban a tervezés technikája, célja és eredménye, a tervező intézmények helye az állami apparátusban stb. nagyon is eltérő.

Nálunk ezzel a kérdéssel eddig elég keveset foglalkoztak. A nyugati tervezésről kialakult egyik — talán inkább régebbi — álláspont az volt, hogy a tőkésországokban nincs és nem is lehet gazdasági tervezés, minthogy tervezni csak szocialista országokban, a termelési eszközök legalább nagyobb részének társadalmi tulajdona alapján lehet. Ebben az álláspontban annyi helyes, hogy a szocialista és a tőkésországokban folyó gazdasági tervezés lényegesen eltér egymástól, sokkal inkább, mint azt a tervezés technikájában felhasznált némely módszerek részleges hasonlósága következtében gondolni lehetne. A tervezés lehetőségének tagadása azonban ellentétben áll az elmúlt 1—1,5 évtized tapasztalataival, különösen a tőkésállamnak a gazdaságba való beavatkozása gyakorlatával.

Egy másik álláspont szerint a nyugat-európai államok kormányainak vagy vezető tőkésrétegeinek gazdaságpolitikai célja, elképzelése már maga is tervezés, és minthogy ilyen gazdaságpolitika minden országban van, tulajdonképpen minden tőkésországban van gazdasági tervezés is. Ebben az álláspontban is helyes az, hogy a tőkésországok gazdaságát vagy akár az állam gazdasági tevékenységét elsősorban nem az jellemzi, hogy hivatalos, állami gazdasági terveket készítenek-e vagy sem; az állami beavatkozás leglényegesebb eszközei a tervezéstől függetlenek. Mégis helytelen volna elmosni a különbségeket azok között az országok között, amelyek folytatnak, és amelyek nem folytatnak gazdasági tervezést, azok között az országok között, amelyek kormánya hivatalosan helyesli, vagy kifejezetten helyteleníti a tervezést, noha ebben a vonatkozásban a különféle európai országok között nincs éles határvonal, hanem csak fokozatos különbségek észlelhetők az elméleti álláspontok és a gyakorlatilag megvalósított intézkedések széles spektrumán belül.

A kormányok *hivatalosan deklarált* gazdaságpolitikai céljai jóformán mindenütt azonosak. Felölelik a nemzeti jövedelem növelését, megfelelő foglalkoztatás biztosítását, a külkereskedelmi, illetőleg fizetési mérleg stabilitásának, valamint az árszínvonal stabilitásának biztosítását és a nemzeti jövedelem egyenletesebb elosztását, a különbségek csökkentését egyrészt a lakosság egyes rétegei, másrészt az egyes régiók között. (Abban persze már nagyobb különbségek lehetnek, hogy a tényleges gazdaságpolitika az egyik vagy a másik célnak milyen súlyt ad.) A tervezés szempontjából fontos különbség abban van, hogy milyen távlat kerül előtérbe, a hosszú távú növekedés és a gazdasági struktúra megváltozása vagy a rövid távlat és ezzel kapcsolatban általában az árszínvonal és a nemzetközi fizetési helyzet stabilitásának biztosítása. Különbség van ezenkívül az állami beavatkozás mélységében, részletességében, ti. abban, hogy milyen mértékben és milyen részletesen befolyásolja az állam a piacot, mennyire módosítja a spontánul létrejövő keresletet és kínálatot, árakat és beruházásokat stb. Különböznek

a beavatkozás eszközei is, ezek lehetnek az egész gazdaságra vonatkozóak, globálisak, mint például a kamatláb emelése vagy csökkentése, az általános hitelpolitika, a hazai valuta paritásának változtatása, vagy pedig szelektívek, amelyek megkülönböztetik az egyes gazdasági szektorokat (vagy esetleg régiókat), mint például speciális hitelek, adókedvezmények vagy szubvenciók.

A rövid vagy hosszú távú gazdaságpolitikai elképzelésekhez, a globális vagy szelektív jellegű beavatkozáshoz általában más-más jellegű és részletességű terv tartozik. A fontos különbségek azonban nem a tervezés technikai részleteiben találhatók. Készülhet hosszú távú terv akkor is, ha a hangsúly a rövid távú gazdasági egyensúlyon van, vagy elkészülhet a globális terv szektorális bontása akkor is, ha a beavatkozás eszközei főként globálisak.

A gazdasági tervezés ma már beilleszkedett a polgári közgazdasági elméletbe is. Meg kell jegyezni persze, hogy ez a beilleszkedés még mindig nem teljes és a különböző országokban meglehetősen eltérő. A polgári elmélet régebbi, de helyenként még ma is vallott felfogása ebben a kérdésben — a dolgot nagyon leegyszerűsítve — a következő: Az erőforrások legjobb elosztása és egyben az optimális gazdasági fejlődés a keresletnek és a kínálatnak automatikus, a piacon keresztül történő szabályozása és az árak szabad alakulása révén jön létre. Az állam fő gazdasági feladata az, hogy ügyeljen e szabadság fennmaradásához szükséges játékszabályok betartására. (Ez az álláspont egyébként a munkanélküliséget és a gazdasági válságot is elfogadja mint természetes, elkerülhetetlen jelenségeket.) A gazdasági tervezés tehát felesleges, minthogy a jövőt nem lehet előre látni; a terv alapján történő állami intézkedés, beavatkozás káros, mert a piaci erők szabad játékát és ezáltal az erőforrások legjobb elosztását eltorzítja. A tervezés még azért is káros lehet, mert a jövő bizonytalansága és az összefüggések bonyolultsága következtében az állami beavatkozás óhatatlanul sok előre nem látott és nemkívánatos hatást fog kiváltani.

A tervezés híveinek — és úgy látszik, hogy ezek a nyugati közgazdászok között fokozatosan többségbe kerülnek — mai álláspontja ugyancsak erősen leegyszerűsítve a következő: Bizonyos hosszú távra kiható döntéseknél — mint amilyenek az infrastruktúrával (közlekedés, energia), az oktatással vagy egyes ipari nagy beruházásokkal összefüggő döntések — a piac egyáltalán nem orientál vagy nem orientál helyesen. A helyes döntéshez nemcsak az érintett szektorokról, hanem az egész gazdaságról kell hosszabb időre előre képet alkotni. A centralizált tervezés és az ezen az alapon nyugvó hosszú távú döntések nem mondanak még ellent annak, hogy a gazdasági döntések (főként a rövid távúak) nagyobb része decentralizáltan, a piaci erők és a vállalatok érdekei alapján történjenek. Ellenkezőleg: a terv, mintegy általánosított piackutatás, megnöveli a vállalkozók lehetőségeit, hogy a körülmények jobb ismeretében helyes döntéseket hozzanak. Ezt az általánosított piackutatást legjobban központilag az állam tudja elvégezni. Ezenkívül az állam gazdasági jelentősége napjainkban olyan nagy, hogy a magángazdaság számára is előnyös, ha a kormány elképzeléseit, terveit előre közli, mégpedig a szocialista országok „imperatív" tervezésével szembe állított „indikatív", vagyis nem kötelező tervek formájában. A nyugati tervezés hívei szerint a gazdasági elmélet ma már, főként a makroökonómiai modellekkel eléggé feltárta a gazdaság belső összefüggéseit, és létre

is jöttek a statisztikai alapok ahhoz, hogy a tervek szerint hozott intézkedések ne teremtsenek — legalábbis jelentékenyebb mértékű — nemkívánatos, a tervvel ellentétes hatásokat.

A nyugat-európai országok gazdasági tervezése szoros kapcsolatban áll a tőkésállam megnövekedett gazdasági szerepével. Ez egyébként az összes tőkésországokban jelentékenyen fokozódott, függetlenül attól, hogy van-e vagy nincs gazdasági tervezés. Amennyire statisztikai adatok rendelkezésre állnak, a múlt század 70-es éveiben az állami kiadások hányada a fejlett tőkésországokban általában nem haladta meg az egész nemzeti jövedelem 5 százalékát. Azóta ez a hányad állandóan növekszik: 1938-ban 10 százalék körül vagy afelett volt, 1960-ban pedig (Belgium és Dánia kivételével) 13 százalék felett. Az Egyesült Államok kivételével az állami vállalatok beruházásai is nagyok, Franciaországban és Angliában például az összes beruházásoknak mintegy $^1/_5$ részét teszik ki. Az egyéb állami jellegű beruházások aránya is jelentékeny. A nyugat-európai országokban — Svájc, Olaszország és Nyugat-Németország kivételével — a lakásépítésnek mintegy 50 százalékát állami alapokból finanszírozták. Az állam tényleges szerepe rendkívül bonyolult kölcsönhatások következménye; statisztikák erről csak megközelítő képet adhatnak. Egyébként a tőkésországokat egymással összehasonlítva az állam statisztikailag kimutatható gazdasági jelentősége és a tervezés között egyértelműen szoros kapcsolat nem mutatható ki. 1960-ban például az Egyesült Államokban, ahol egyáltalán nem, és Svájcban, ahol csak rendkívül laza formában készítenek terveket, jóval magasabb volt az állami kiadások hányada a nemzeti jövedelem felhasználásában (17,2 és 17,7 százalék), mint Franciaországban és Hollandiában (13,3 és 13,5 százalék).

A tervezés tehát az állami beavatkozásnak a következménye és egyben eszköze. Ebből is következik, hogy fő célja a tőkés rendszer megszilárdítása, ellentmondásainak csökkentése. Összefügg a termelés társadalmivá válásával, elsősorban az egyes termelő szektorok és termelő egységek fokozódó összefonódásával, kölcsönös függőségük növekedésével, a termelés bővítésének növekvő tőkeigényével (és ezzel növekvő kockázattal), a termelő és nem termelő szektorok (mint például ipar, kutatás és oktatás) fokozódó egymásrautaltságával és nem utolsósorban a szocialista országok megléte és fejlődése által támasztott békés versennyel. Mindezekkel összefüggésben a megnövekedett állami beavatkozás politikai vetületeként a tőkésállam mintegy felelősséget vállal a gazdaság rövid távú stabilitásáért, vagyis a gazdasági fluktuációk, főként a nagyobb munkanélküliség és nagyobb áringadozások megakadályozásáért. Mint láttuk, a gazdasági tervezés egyik formája éppen ezt a rövid távú stabilitást kívánja szolgálni.

A rövid távú gazdasági egyensúly azonban nem feltétlenül elegendő gyorsabb gazdasági növekedéshez, különösen ha ezt a növekedést a szocialista országokhoz vagy néhány, nagyon gyorsan fejlődő tőkésországhoz viszonyítják. Ilyen módon a tőkésállam kénytelen felelősséget vállalni a hosszabb távú gazdasági növekedéshez szükséges feltételek megteremtéséért is. Ezzel jár együtt a hosszú távú gazdasági tervezés és a gazdasági struktúra változtatását célzó beavatkozások, intézkedések rendszere. A hosszú és rövid távú tervezés, pontosabban: az ilyen tervekre épülő gazdaságpolitikai intézkedések részben összefüggnek és egymást támasztják alá, részben azonban ellentmondóak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a rövid

távú gazdasági recesszió a hosszú távú növekedésnek is akadálya. Más vonatkozásban azonban olyan intézkedések, amelyek védelmet biztosítanak bizonyos, a technikai vagy gazdasági fejlődés következtében elmaradt szektoroknak vagy vállalatoknak, a rövid távú stabilitást ugyan kedvezően befolyásolhatják, a hosszú távú fejlődést azonban fékezhetik.

A második világháború óta a gazdasági tervezés valamilyen formája az európai tőkésországokban lassan ugyan, de állandóan terjedt. A már említett országokon kívül gazdasági terveket készítettek Olaszországban, Írországban és Izlandban is és a gyengébben fejlett dél-európai tőkésországokban, Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában. Persze — mint láttuk — gazdasági terveket lehet készíteni anélkül, hogy a tervek megvalósítására hatékonyabb intézkedéseket tennének, és a jelenleg terveket készítő országok többségében ilyen helyzet alakult ki. Mégis úgy tűnik, hogy fokozatosan kifejlődnek a tervezés és a tervek megvalósítását célzó beavatkozás eszközei, különösen azokban az országokban, ahol a tervezésnek már van bizonyos tradíciója. Ezek az eszközök elsősorban financiális és monetáris jellegűek. A közvetlen beavatkozás, amely a második világháború után elég általános volt, mint például az export és az import engedélyhez kötése, a kötött deviza- és anyaggazdálkodás stb., legalábbis Nyugat-Európában fokozatosan csökkent.

A tervezés elterjedését jellemzi, hogy azokban az országokban, ahol a gazdasági tervezést elkezdték, ezt — Anglia kivételével — tovább folytatták, sőt általában tovább is fejlesztették. A tervezést hivatalosan ellenző országok, illetőleg kormányok száma és — ahol még megmaradt — az ellenzés hevessége állandóan csökken. Európában az NSZK az a nagyobb ország, amelynek kormányzó pártja, a Kereszténydemokrata Unió, illetőleg ennek gazdaságpolitikusai ideológiai-politikai okokból ellenzik a tervezést, az utóbbi időben azonban ez az ellenkezés is csökkenni látszik.[18] A tervezés mint gazdaságpolitikai módszer politikai szempontból egyre kevésbé képezi vita tárgyát (bár különösen régebben, inkább a baloldali pártok javasolták), mert egyre világosabb, hogy mai nyugat-európai formája a kapitalizmussal nagyon jól összefér. Jellemző erre a folyamatra, hogy a gazdasági tervezést Angliában konzervatív kormány, Belgiumban pedig keresztény-szocialistákból és liberálisokból álló „jobbközép" jellegű kormány vezette be.

Várható tehát a tervezés továbbterjedése és egyben továbbfejlesztése. A továbbfejlesztés iránya is eléggé világos. A tervek részletesebbekké válnak, nő a külön számításokba vett szektorok száma, regionális tervek készülnek, bevezetik a hosszú távú tervezést ott, ahol a múltban csak rövid távú terveket készítettek, és fordítva. Fokozatosan kiépül a tervezés szervezete, elsősorban az államapparátuson belül kapcsolódnak össze a terveket készítő és az egyéb, pénzügyi és adókérdésekkel foglalkozó hivatalok. Érdekes azonban, hogy ez a továbbfejlesztés meglehetősen lassú, a gazdasági tervezés formáját és intézményeit tekintve pedig nem rajzolódik ki az egységesedésnek semmilyen folyamata sem; mindegyik ország elsősorban a saját, már elkezdett módszereit fejleszti tovább. Franciaországban például erősen támaszkodnak a „modernizáló bizottságokra", ezek létszáma állandóan nő. A bizottságokban részt vevő személyek száma az első terv készítése alkalmával kb. 500, a harmadik tervnél 700, az ötödik tervnél csaknem 2000

[18] Alfred Bönisch: Die Bedeutung mittel- und langfristiger Wirtschaftsprognosen für die Wachstums- und Strukturpolitik im modernen Kapitalismus. Konjunktur und Krise, 1966. 1. sz.

volt.[19] Franciaországban tehát úgy vélik, hogy ezek a bizottságok hasznos munkát végeznek. Más, hosszabb idő óta is terveket készítő országban, például Hollandiában vagy Norvégiában ezt a módszert nem vették át, mint ahogy Franciaországban sem tesznek nagyobb erőfeszítéseket arra, hogy felhasználják a zárt ökonometriai modellt, amely a holland tervezésben játszik nagyobb szerepet. Ez a körülmény persze összefügg az egyes országok tervezésének különböző céljával és eltérő tradícióival, intézményeivel is.

A gazdasági tervezés jövőjét tekintve vannak, akik úgy vélik, hogy a francia típusú tervezést a fokozódó nyugat-európai integráció, a külkereskedelem növekedése megoldhatatlan válság elé állíthatja. Korai volna erre a kérdésre válaszolni. Tény, hogy a francia külkereskedelem helyzete az 50-es évek végétől kezdve erősen megszilárdult, a külkereskedelem volumene abszolút értelemben is, a nemzeti jövedelemhez viszonyítva is megnőtt, anélkül hogy a tervezést — legalábbis formailag — visszaszorították volna.

Persze, mint említettük, a gazdasági terveket készítő és a többi ország között a határvonal nem különösebben éles. Bizonyos fajta terveket ott is készítenek, ahol a gazdasági tervezést a hivatalos ideológia inkább ellenzi. Különféle állami szerveknek szükségük van például az infrastruktúrával vagy a vízgazdálkodással összefüggő tervekre, ezek viszont bizonyos feltételezéseket igényelnek az egész gazdasági fejlődésre nézve.[20] Készítenek prognózisokat a nagyvállalatok is, különösen ott, ahol egy vagy néhány vállalatba koncentrálódik valamely iparág csaknem teljes termelése. Elég általánosan készítenek terveket vagy legalább prognózisokat a villamosenergia-termelésre és -felhasználásra vagy az energiatermelésre és -felhasználásra. Mindezek persze csak részleges tervek, de — különösen például az energiatervek — elég hosszú távú és a gazdaság egészére kiterjedő prognózisokat is igényelnek.

A gazdaság egészét felölelő — bár eléggé összevont — prognózisokkal kell megalapozni a gazdaságpolitika nagyobb jelentőségű változására vonatkozó intézkedéseket (például az Egyesült Államokban a konjunktúra befolyásolását célzó adóügyi intézkedéseket). Az ilyesfajta prognózisok nem rendszeresek, egy-egy intézkedés alátámasztását célozzák, de tulajdonképpen már nincsenek olyan távol a holland típusú tervezéstől, amelyet állandó apparátus készít kidolgozott makroökonómiai modell alapján, rendszeresen és a költségvetéshez szorosan kapcsolódva. (Általában meg lehet állapítani, hogy a nyugati gazdasági tervezés akkor hatékony, ha a tervező apparátus szorosan beilleszkedik az állami apparátusba, különösen a pénzügyi és adóügyi kérdésekért felelős és intézkedési jogkörrel rendelkező apparátusba.)

A nyugati tervezéssel foglalkozó szerzők gyakran utalnak a gazdasági tervezés és a polgári közgazdasági elmélet fejlődése közötti összefüggésre. Ez az összefüggés valóban megvan, elsősorban az állami beavatkozás (keynesi) elméleti alapjai tekintetében. Kevésbé tűnik szorosnak az összefüggés a tervezés technikai módszereit illetően, ahol a makroökonómiai modellekre, a prognózisok technikájára, a nemzetgazdasági számvitelre (national

[19] Jean-Jacques Bonnaud: Participation by Workers' and Employers' Organisations in Planning in France. International Labour Review, 1966. 4. sz.

[20] Gerhard Colm: Economic Planning in the United States. Weltwirtschaftliches Archiv, 1964. 1. sz.

accounting) szoktak utalni. Az ökonometria leginkább még a holland tervezés születésénél bábáskodott (ahol a Tervhivatal első vezetője, Tinbergen professzor, az ökonometria egyik úttörője volt). Egyébként úgy tűnik, hogy a tervezés gyakorlata és az elmélet által kidolgozott modellek egymástól eléggé távol vannak, és a tervezők beérik durvább, praktikusabb módszerekkel, a bonyolultabb módszereket csak igen lassan, fokozatosan, inkább csak az egyéb eredmények ellenőrzésére és bizonyos elemzési célokra vezetik be. Bizonyára hatást gyakorolt az elmélet a gyakorlati tervezésre és a tervezés gyakorlata az elméletre, leginkább a tervezést kiszolgáló és részletesebb statisztikai rendszer tekintetében. Ezen túlmenően azonban a tervezés és annak fejlesztése inkább függ a politikai döntésektől (és talán a tervezésre alkalmas szakemberektől), mint az elméleti módszerektől.

A tervek megvalósítására alkalmas intézkedések inkább függnek politikai tényezőktől, mint az állami szektor gazdasági súlyától, különösen a rövid táv esetében. Angliában például az állami költségvetésnek is, az állami vállalatoknak is igen nagy a szerepe, ez azonban nem vezetett hatékony tervezéshez, vagy hosszabb távra sikeres állami beavatkozáshoz. Valószínűleg más a helyzet a hosszabb távot, a struktúra változását érintő intézkedések tekintetében. Itt az államosított szektornak, különösen ha a kulcsfontosságú szektorok államiak, döntő lehetősége lehet abban, hogy a terveket hatékony intézkedésekkel lehet-e alátámasztani vagy sem.

A tervezés technikájának, az elméleti szempontból fejlettebb vagy egyszerűbb módszereknek a tőkésországok tervezésében csak másodlagos a szerepe. Más a helyzet abból a szempontból, hogy ez a tervezés a szocialista országok vagy saját hazai tervezésünk számára milyen tanulságokat adhat. Ebből a szempontból érdemes a különböző tervezési módszereket közelebbről vizsgálni és hazai tervezésünk elméletével és gyakorlatával összehasonlítani. Vonatkozik ez mind a tervezés technikai módszereire, a különböző modellekre, mind pedig a megvalósítással összefüggő közvetlen és közvetett intézkedésekre.

Tájékoztató az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának 4. és 5. számú Közleményéről

1966. májusában jelent meg az IKCS 4. sz. Közleménye. A kiadvány a Kutató Csoport egyik fontos kutatási témájának, az ipari üzemfenntartás kérdéseiről kidolgozott néhány olyan résztanulmányt közöl, amely már alkalmasnak látszik gyakorlati felhasználásra.

Az ez év szeptemberben megjelent 5. sz. Közlemények a gazdasági tartalékok kérdéseivel foglalkozik, valamint e tárgykörbe vágó elméleti és módszertani tanulmányokat, szakirodalmi jegyzéket, továbbá néhány jelentős iparvállalatnál folytatott tartalékfeltárási tevékenységre vonatkozó tanulságos beszámolókat tartalmaz.

A Közleményeket az érdeklődők az IKCS könyvtárában (Bp. V., Széchenyi rakp. 3. I. em.) megtekinthetik, esetleg — korlátozott számban — egy-egy példányt megkaphatnak.

MAJLÁT LÁSZLÓNÉ:

Gazdaságilag hatékonyabb új gyártmányt

Műszaki fejlesztésünknek, ezen keresztül műszaki fejlődésünknek új lendületet ad gazdaságpolitikánk azon felismerése, hogy fejlődésünk alapkérdése a gazdasági hatékonyság növelése.

Ez azonban nem valósulhat meg egymástól elszigetelt részintézkedésekkel, hanem csak átfogó komplex gazdasági elképzelések valóraváltásával. A műszaki fejlesztésnek sajátos szerepe van a szocialista tervgazdálkodás keretében kialakulóban levő szervezett, szabályozott piacon, ahol a népgazdasági terv keretei között a gazdálkodás részleteit a termelés és a szükséglet, az eladó és a vevő együtt, az ár- és értékkategóriák, a pénzben is lemérhető gazdasági eredmények mérlegelésével határozzák meg.

Megnő a gazdaságossági számítások jelentősége valamennyi műszaki fejlesztési döntés meghozatalánál, hiszen ezek a döntések a jövő nyereségének meghatározói.

A műszaki fejlesztés nyereséget alakító hatása a ráfordítások és a hozamok egybevetésével, az ár- és értékkategóriák felhasználásával számítható. Az előnyösebb megoldás kiválasztásában a gazdaságossági számítások nyújtanak segítséget.

A mai gazdasági mechanizmusban a kutatók, fejlesztők és gyártók piactól való elszigeteltsége, a közvetlen kapcsolatok hiánya következtében az információk legtöbbször különböző áttételeken keresztül érkeznek a kutatóintézetekhez és a termelővállalatokhoz. Így az információk nem eléggé gyorsak, részletesek, pontosak; a fejlesztőknek viszont a kezdeményezés általában nem érdekük.

A gazdaságilag hatékony műszaki fejlesztés egyik előfeltétele, hogy a kutató, fejlesztő jó előre mérlegelje az új gyártmány, új technológia várható eredményességét, nem várva arra, hogy a piacon dőljön el, vajon termékére szükség lesz-e. A vállalat olyan terméket fejlesszen, amellyel termelési kapacitását minél jobban kihasználhatja és egyszersmind a fizetőképes keresletet minél jobban kielégíti.

A szükségletek kielégítésére számos lehetőség nyílik. De mivel az anyagi és személyi erőforrások egy adott időszakban mindig korlátozottak, ezért csak egymás után és meghatározott értékelési sorrendben elégíthetők ki a szükségletek és valósíthatók meg a műszaki fejlesztési elképzelések.

A műszaki fejlesztés mint műszaki-gazdasági tevékenység, felöleli a gyártmányokban, technológiában végbemenő műszaki fejlődés körébe tartozó változásokat. A továbbiakban ezek közül elsősorban a gyártmányok kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének gazdasági kérdéseivel foglal-

kozunk, de nem hagyjuk figyelmen kívül a többi műszaki fejlesztési tevékenységet sem.

*A gyártmányfejlesztés gazdasági hatékonyságának vizsgálata a gazdaságossági számítások egyik legfontosabb, mégis eddig legelhanyagoltabb területe.** Bár a gyártmánykutatás, -fejlesztés és -bevezetés gazdaságossági számításait elkülönítve próbáljuk vizsgálni, az eddigi tapasztalatok szerint a javasolt és több iparágban alkalmazott módszerek a műszaki fejlesztés más területein is felhasználhatók.

Az új konstrukciók, gyártmányfejlesztések döntési problémái

A gyártmányfejlesztés a teljes bővített újratermelési ciklusnak csak egyik szakasza, amelyet a termelés, az értékesítés fejlesztésével együttesen kell figyelembe vennünk.

A kutató- és tervezőintézeteknek, valamint a gyártóüzemek kutató-fejlesztő részlegeinek feladatait, munkájuk eredményeit témaválasztási döntésük befolyásolja. Operatív terveik összeállításához nagy körültekintésre van szükség. A kutatóknak és fejlesztőknek egyedi témaválasztási döntéseikben nemcsak a műszaki fejlődés irányát, arányait, ütemét kell figyelembe venniük, hanem alkalmazkodniuk kell a KGST-n és a nemzetközi együttműködésen belüli célkitűzésekhez is. Mérlegelniük kell más iparágak igényeit és összhangba kell velük hozni a gyártmányfejlesztés követelményeit.

Alkalmazkodniuk kell a *helyi* (ágazati, szakmabeli, vállalati, intézeti) *lehetőségekhez és adottságokhoz.* Mérlegelni kell, hogy a kutatandó-fejlesztendő korszerű termék gyártásához egyidőben adottak-e vagy párhuzamosan fejleszthetők-e a technológiai követelmények. Az egyedi témaválasztási döntésekkel a beruházási, felújítási előirányzatokhoz is alkalmazkodni kell.

A döntést, a célok meghatározását befolyásolja az alaptudomány helyzete; az, hogy van-e megfelelő tudományos bázis a cél eléréséhez, felhasználhatók-e az alaptudomány eredményei az alkalmazott kutatás területén. Rendelkezésre állanak-e a kutatás-fejlesztés megvalósításához megfelelő színvonalú szakemberek, pénzügyi, szervezési lehetőségek. Az alkalmazott kutatás-fejlesztés eredményeképpen létrejövő új termék gyártásához lesz-e elegendő termelési kapacitás, van-e lehetőség megfelelő kapacitásbővítésre vagy pedig a következő időszak szabad kapacitását más jellegű termék fejlesztése útján célszerű-e kihasználni.

A döntéskor, a célok meghatározásakor mérlegelniük kell *a várható hatásokat, eredményeket.* Ez nagyon sokrétű és összetett feladat. Az új gyártmányoktól várható eredményeket a következő két főbb csoportba sorolhatjuk:

1. *Az új gyártmány értékesítéséből és alkalmazásából fakadó* — számszerűsíthető, legtöbbször értékben is kifejezhető számítási — eredmények (termelőhelyen és felhasználóhelyen jelentkező gazdaságosság).

2. Nehezen vagy egyáltalában nem számszerűsíthető (mérlegelési) ered-

* A gyártmányok kutatása, fejlesztése és bevezetése hazánkban ma többségében előzetes gazdaságossági számítások nélkül történik.

mények (például biztonságosabb technológia, a tudományos kutatómunka előmozdítása, az üzembiztonság növelése, baleset- és egészségvédelem stb.).

Amennyiben kutatási-fejlesztési célunk világviszonylatban nem teljesen új, úgy felmerül a gazdaságosabb variáns kiválasztásának lehetősége. Ezen belül annak a kérdésnek az eldöntése, hogy *a)* célunkat hazai kutatás-fejlesztés útján, vagy pedig licenc vásárlásával, dokumentáció átvételével kívánjuk-e elérni; *b)* a hazai gyártás (és az ezt megelőző kutatás-fejlesztés vagy kész eredmények átvétele) helyett a gyártmányt importáljuk-e.

A döntési kritériumok közül néhány továbbit részletesebben is érdemes tárgyalni. Ilyen fontosabb szempont még a bizonytalanság, a kockázatvállalás, az új gyártmányok korszerűsége.

Közismert a kutatások *alap- és alkalmazott kutatásokra* való felosztása. *Gazdaságossági számításokat általában az alkalmazott kutatás és fejlesztések esetében végezhetünk*, hiszen az alapkutatási tevékenység várható gazdasági kihatásait legtöbbször sem térben, sem időben nem tudjuk nyomon követni.*

Az alapkutatások gazdasági hatékonyságát az alkalmazott kutatások megvalósulásán keresztül (utólag) mérhetjük. (Ezek gazdaságossági számításaival nem foglalkozunk.)

Az új gyártmányok korszerűségének kérdése

Az új gyártmányok gazdaságosságának egyik feltétele a gyártmány korszerűsége. Gyártmányaink exportpiacának bővítése is szükségessé teszi, hogy termékeink kutatását-fejlesztését megelőzően a hasonló külföldi gyártmányok színvonalát alaposan tanulmányozzuk.

A kutatás-fejlesztés kezdetén a világszínvonalat képviselő műszaki-gazdasági gyártmányjellemzőknél lehetőleg korszerűbb paraméterek elérésére kell törekednünk. Amíg mi kutatunk és fejlesztünk, más országokban is folyik hasonló tevékenység. A piaci versenyben csak akkor tudunk helytállni, ha a fejlődéssel lépést tartunk gyártmányaink nyersanyag-felhasználásában, a gyártási technológiában, minőségben és egyéb műszaki teljesítményekben is.

A világszínvonal elérése és túllépése nemcsak jól felkészült műszaki szakemberek közvetlen munkájától, hanem sok egyéb tényezőtől — elsősorban szervezési kérdésektől — is függ: a rendelkezésre álló kutatási-fejlesztési erők csoportosításától (a kitűzött téma koncentrált kutatása-fejlesztése, párhuzamos kutatás-fejlesztés megszüntetése), a hazailag már elért részeredmények további felhasználásától (információ szervezettsége, gyorsasága; típuselemek, építőkocka-elv felhasználása); a külföldi eredmények áttekinthető, viszonylag korai megismerésének lehetőségeitől stb.

Az új konstrukció korszerűsége különböző eszközökkel és módszerekkel érhető el és mérhető. Általában az új gyártmány elérendő műszaki-gazdasági paramétereit hasonlítják össze más külföldi, hasonló gyártmányok jellemzőivel.

* Gyakran a kutatási téma határeset az alap- és az alkalmazott kutatás között. Például híradástechnikai gyártmányoknál az „Ipari gyártmányok, anyagok, gyártási eljárások akklimatizálása" című téma is ilyen határesetnek tekinthető. Ilyenkor alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy a gyakorlati alkalmazás területei ismeretesek vagy megismerhetők-e és csak indokolt esetben szabad lemondanunk a kutatás gazdasági eredményességének számításáról.

Eléggé ismert Kesserling* pontozásos összehasonlító módszere, amely a legjobb gyártmánytípus értékét 20 pontnak veszi és a többi termék jellemzőit ehhez viszonyítva állapítja meg. Pontozásos módszere elég sok szubjektív értékítéletet tartalmaz. Kesserling módszerének finomítására és az új gyártmány korszerű műszaki jellemzőinek és megfelelő árának kialakítására jól használható módszert dolgoztak ki az Institut für Regelungstechnik-ben.**

Módszerük elvi kiindulópontja az a meggondolás, hogy a gyártmányok műszaki-gazdasági összehasonlításából levonható következtetések az idővel változnak, és az összehasonlítást a fejlődésnek megfelelően kell átértékelni. Ezért a profiljukba tartozó gyártmányok műszaki-gazdasági színvonalát több fázisban és szempontból hasonlítják össze:

1. a gyártásban levő gyártmányokét,
2. a fejlesztési fázisban levő gyártmányokét,
3. a fejlesztendő (kutatandó) gyártmányokét.

Módszerük a saját és hasonló külföldi gyártmányok korszerűsége változásainak extrapolálására is lehetőséget ad.

Műszaki-gazdasági értékelésükben — a készülékek műszaki, konstrukciós jellemzőin kívül — kitérnek azok működési és alkalmazási adatainak összehasonlítására, új alkalmazási lehetőségeik feltárására is, részletesen foglalkoznak a műszaki és konstrukciós különbségek értékelésével, a helyettesítési, termelékenységi és értékesítési lehetőségek becslésével. Módszerük jól felhasználható az új gyártmányok árképzéséhez is.

Az említett módszerek az összehasonlítható gyártmányokra jól alkalmazhatók. Amennyiben a tervezett új gyártmány meglevő gyártmányokkal semmiképpen sem hasonlítható össze, kutatását, fejlesztését, bevezetését a célszerűség, szükségszerűség és a lehetséges legfejlettebb műszaki megoldások figyelembe vétele alapján lehet eldönteni.

A korszerűség mérése nem csupán módszertani kérdés; figyelemmel kísérése, értékelése megfelelő dokumentációs, információs rendszer létezését is feltételezi. Ha valamely területen az ilyen dokumentációs és információs utak még nem épültek ki, sürgősen gondoskodnunk kell azok mielőbbi kialakításáról, különben a korszerűség követelményeinek nem tudunk megfelelni.***

A bizonytalanság és kockázat figyelembevétele a kutatási-fejlesztési döntésekben

Műszaki és gazdasági kockázatvállalás nélkül nincs előrehaladás. Nem közömbös azonban, hogy a siker valószínűségét, a bizonytalanság fokát jól vagy rosszul becsültük-e, hiszen a népgazdaság zsebére nem szabad irreális kockázatot vállalnunk.

* Kesserling, F. módszerét Technische Kompositionslehre (Springer Vlg., Berlin, 1954.) című munkájában ismerteti.

** Lásd az Intézet „Richtlinien zur Durchführung von technisch-ökonomischen Weltstandsvergleichen" című kéziratát.

*** E kérdésekkel korábbi cikkemben már részletesebben foglalkoztam. Közgazdasági Szemle, 1965. 5. sz.

Az *Ipargazdaság* című folyóirat hasábjain* nagy vita folyt arról, hogy lehetséges-e az ipari műszaki kutatásban-fejlesztésben a gazdaságosság szempontjait érvényesíteni, tekintettel az időben változó adatokra és az ezzel járó nagyfokú bizonytalanságra.

A vitában elhangzott az a vélemény, hogy a jelenlegi számításokban alkalmazott tényezők nagyságrendjét a kutatás-fejlesztés időszakában korántsem lehet biztonságosan megállapítani. De még minimális hibaszázalékok feltételezése esetén is, a hibák összetett hatása igen eltérő szélső értékekhez vezethet. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságosság szempontjait a gyártmányok kutatásának, fejlesztésének időszakában szükséges érvényre juttatnunk. Kérdés, milyen mértékben támaszkodhatunk számításaink eredményeire (mennyi lesz a kutatás-fejlesztés nettó hozama, az új gyártmány értékesíthető mennyisége, ára, kezdeti és folyó ráfordításai stb.); hogyan becsüljük és csökkentsük a bizonytalanság fokát?

A bizonytalanság fokát annál pontosabban tudjuk meghatározni, minél szélesebb körű vizsgálattal, a számításba jövő főbb műszaki-gazdasági tényezők, szempontok gondos elemzésével és egyeztetésével végezzük ezt a munkát.

A kutatási-fejlesztési eredmények nagyfokú bizonytalansága nem a számítások elvetését indokolja, hiszen bármi kevés tájékozódás is jobb, mint a teljes tájékozatlanság. A bizonytalanság arra figyelmeztet, hogy a kutatás-fejlesztés különböző stádiumaiban — a mind pontosabban rendelkezésünkre álló jobb minőségű adatok birtokában — ismételten vizsgálódjunk és a kutatás-fejlesztés előrehaladtával mind pontosabban tájékozódjunk.

A kockázat annál kisebb, minél inkább távolodunk az alapkutatástól és közeledünk a fejlesztési és továbbfejlesztési feladatokhoz; *egyetlen* alkalmazott kutatási vagy fejlesztési *feladaton belül is annál nagyobb, minél messzebb vagyunk a végső céltól.*

Éppen ezért az új gyártmányra irányuló kutatás-fejlesztés gazdaságossági számításait nem célszerű egyetlen, egyértelműen meghatározható időpontban elvégezni.

Már a kutatást-fejlesztést megelőzően, az ebben az időpontban rendelkezésünkre álló tájékoztató adatok alapján — a végső cél figyelembevételével — mérlegelnünk kell a gazdasági hatékonyság várható alakulását. A kutatás-fejlesztés előrehaladtával azonban a közbenső célok alakulása a végső célt is módosíthatja, és ez szükségessé teszi számításaink megismétlését.

Több szerző az új gyártmány kutatási-fejlesztési költségeit és kockázatát időbeni előrehaladásuk folyamán nagyságrendben is meghatározza.**

* Lásd Bertin Lajos: Gazdaságossági számítások nehézségei az ipari műszaki kutatás, fejlesztés területén. Ipargazdaság (1963/4) és dr. Szakasits György: Új konstrukciók gyártásba való bevezetésének gazdaságossági vizsgálatai. Ipargazdaság (1963/4) cikkeit.

** Így például Thring, M. W. négy fejlesztési fázist különböztet meg: 1. az alkalmazott kutatás, 2. a kísérleti modell, 3. a prototípus, 4. a gyártható termék (termelés) fázisait. Véleménye szerint e fázisok költségei úgy aránylanak egymáshoz, mint 1 : 10 : 100 : 1000. Ha az alkalmazott kutatás költsége néhányszáz angol font, akkor a végső tervezés és kivitelezés többszázezer angol font nagyságrendű. Ezért is szükségesnek látja a fejlesztés valamennyi lépcsőjében a siker valószínűségére vonatkozó becslés elvégzését. (Lásd M. W. Thring: „The Four Stages of Development" c. cikkében. Research and Development for Industry, 1962. 11. sz.)

Hitchoch, L. B. nézete szerint is szakadatlan folyamatként kell felfogni a kutatást-fejlesztést. A kutatás, a műszaki fejlesztés korai és késői fázisainak költségei úgy aránylanak egymáshoz, mint 1 : 10 : 100, s az eredmények becslésének biztonságosabb volta is ilyen mértékben növekszik. (Lásd: L. B. Hitchoch: Selection and evaluation of R and D Projects című cikkében. Research Management. New York – London, 1963. 4. sz.)

A hazai gyakorlatból is olyan tapasztalatokat szűrhetünk le, hogy a kutatás, fejlesztés gazdasági hatékonyságának ismételt vizsgálata a gyártmányfejlesztési téma előrehaladása folyamán és bármilyen tényező vagy adat jelentősebb módosulása esetén indokolt. (Ilyen módosító tényező lehet például a tervezett kutatási-fejlesztési átfutási idő meghosszabbodása is.)

A kutatás-fejlesztés kezdeti időszakában a nagyobb fokú bizonytalanság korántsem jelenti, hogy a gazdaságossági számítás nélkülözhető. *A műszaki alkalmazott kutatást alapos újdonságvizsgálatnak, „helyzetfelmérésnek"* kell megelőznie.* Az is eredmény, ha kimutatható, hogy a kérdéses feladatot már másutt megoldották. Így elkerülhető magasan kvalifikált szakemberek idejének elfecsérlése a gyakorlatban már időszerűtlennek, eredménytelennek bizonyult megoldásokra. Sokszor a gyártmányok kutatásának-fejlesztésének kezdetén a számítások elvégzésével éppen az bizonyítható, hogy a fejlesztési költségek megtérülése teljesen kilátástalan. *Nem lebecsülendő kutatási feladat annak megállapítása, hogy mit érdemes kutatnunk, fejlesztenünk és azoktól milyen eredményt várhatunk.* Azokkal a módszertani kérdésekkel, amelyek e számítások bizonytalanságát csökkenteni hivatottak (az idő és az értékesíthető gyártmánymennyiség reálisabb figyelembevételének lehetőségeivel és módszereivel) már korábbi cikkemben** foglalkoztam.

A következőkben tárgyalt egyedi gazdaságossági számítások célja, hogy a rendelkezésre álló kutatási-fejlesztési kapacitás leghatékonyabb igénybevételére, rangsorolására — egyéb (tehát nemcsak gazdasági) szempontok figyelembevétele mellett — javaslatot tegyen. Célja, hogy a kutatásra-fejlesztésre szóba jöhető témákat gazdaságossági szempontból rangsorolja.

A műszaki fejlesztési tevékenységet az jellemzi, hogy a kutatási, fejlesztési és bevezetési kezdeti ráfordítások az értékesített termékekben csak későbbi időpontban, gyakran hosszú évek múlva realizálódnak.

Szükség van tehát az idő figyelembevételére. Ezért indokolt a rövid időszakra vonatkozó statikus gazdaságossági számítások helyett a hosszabb időre kiterjedő dinamikus számítási mód alkalmazása.

A nyereség (nettó hozam) mint az árbevétel (bruttó hozamok) és ráfordítások különbsége, vagyis az *egyszeri és folyamatos ráfordításoknak a hozamban való megtérülése csak azonos időszakra vonatkoztatva és ugyanazon pénznemben hasonlítható össze.*

A ráfordítások és a hozamok általában egymástól eltérő időpontokra vonatkoznak, de az időtényező, az eszközlekötési tényező, a kamat alkalmazása lehetőséget ad azonos időpontra vonatkoztatott egybevetésükre is.***

* Hazai gyakorlatunkban helyes lenne a „helyzetfelmérést" a műszaki fejlesztési központi alap terhére elszámolni. Ugyanis a „helyzetfelmérés" nem műszakilag pontosan körülhatárolt témára irányul, hanem éppen az a célja, hogy műszakilag és gazdaságilag meghatározza az alkalmazott kutatás vagy fejlesztés célját, témáját.

** „A termelési eszközök piackutatásának kérdéséhez", Közgazdasági Szemle, 1965. 5. sz.; „Az idő a gyártmányfejlesztésben", Közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz.

*** Hazánkban többéves viták után elfogadták az időtényezőnek mint kalkulatív tényezőnek az árrendszerben és a beruházásgazdaságossági számításokban való alkalmazását. (Lásd: például Turánszky Miklós–Gerle György: A beruházások gazdasági hatékonysága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959.)

A Közgazdasági Szemle hasábjain számos cikk foglalkozott e kérdésekkel, például: Simon György–Kondor György: A külkereskedelmi kapcsolatok optimalizálása. (1960. 7.); Lukács László: Távlati kutatási feladatok a beruházások gazdaságossági számításainak jobb megalapozására. (1961. 8–9.); Révész Gábor: Eszközlekötés és exportgazdaságossági számítás (1962. 3. sz.) és A ráfordítások értékelése a beruházásgazdaságossági számításokban (1963. 8. sz.); Nagy Tamás–Esze Zsuzsa: A „többcsatornás" ipari termelői ártípus (1963. 1. sz.); Gergely István: Eszközgazdálkodás és használati díj (1963. 8. sz.); Kornai János–Wellisch Péter: A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszúlejáratú gazdaságossági számításokban (1963. 12. sz.)

Az eltérő időpontban felmerülő ráfordítások és hozamok azonos módon való figyelembevétele a beruházásgazdaságossági és fejlesztésgazdaságossági számítások közös módszertani alapja. A beruházási és műszaki fejlesztési elképzelések sokszor egybe is esnek.

A kamatoskamat formula alkalmazása fejezi ki leginkább azt a követelményt, hogy egyrészt a műszaki fejlesztési tevékenység tartson lépést a gyorsan változó technikai fejlődéssel; másrészt, hogy a fejlesztő gondoskodjék a ráfordítások megtérülésén kívül a megtérült hozamnak — vagy egy részének — azonnali hatékony befektetéséről.

A gyártmányok állandó korszerűsítése a gyors gazdasági avulás miatt, gyors ütemű műszaki fejlesztést kíván. A műszaki fejlesztési döntések, ezen belül a gyártmányfejlesztési döntések különösen időérzékenyek.

A kereslet és ezért az értékesíthető gyártmánymennyiség a korszerűségnek is függvénye. Hazánk külkereskedelemre utaltsága révén termékeink jelentős részét exportáljuk és szükségletünk egy részét importból elégítjük ki. Ebből következik, hogy termelésünk és műszaki fejlesztésünk nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi piacnak is függvénye. A műszaki fejlesztési tevékenységünk eredményeképpen értékesíthető gyártmányok egy részénél a nemzetközi piacon dől el, hogy kedvező áron exportálhatók-e, vagy kedvezőbb-e számukra a hazai fejlesztést és gyártást helyettesítő külföldi szabadalom-, licencvásárlás vagy az import.

Ezért a műszaki fejlesztés gazdaságossági számításainak többségében célszerű a hozamokat a világpiaci árakból kiindulva számítani. Így azt is ellenőrizhetjük, hogy a műszaki fejlesztési tevékenység mennyiben tart lépést a nemzetközi fejlődéssel.

Az új gyártmányok gazdaságilag hatékonyabbá tételének feltétele, hogy az *idővel ésszerűen gazdálkodjunk.* Ez a követelmény *a műszaki fejlesztési, termelési és értékesítési tevékenységek időben való összehangolását is jelenti,* a gyártmányok értékesítésekor így realizálhatók a legeredményesebben a kutatás és fejlesztés eredményei.*

Dinamikus gazdaságossági számítások kiterjedtebb alkalmazása

A gyártmányok kutatásának, fejlesztésének dinamikus gazdaságossági számításaiban lényegében ugyanazok az alaptényezők szerepelnek, mint a statikus számításokban; eltérés a tényezők időben történő változásának figyelembevétele és az időtényező, a kalkulatív kamatláb alkalmazása.

Ha az új gyártmány várható fejlesztési, bevezetési, értékesítési ideje hosszú, korrigálnunk kell a gyártmány önköltségét a benne szereplő tényezők (munkabér, egyes anyagok költségei stb.) változásának megfelelően.**

A nemzetközi és hazai szakirodalom az új gyártmányok kutatására, fejlesztésére és bevezetésére vonatkozóan statikus vagy részben statikus gaz-

* Az idő szerepét a gyártmányfejlesztésben egyik előző cikkemben tárgyaltam. Közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz.

** A bérjellegű költségek változását távlati terveink alapján vehetjük figyelembe. A fontosabb anyagok, alkatrészek és új termékek árváltozását, valamint az időben változó értékesíthető gyártmánymennyiséget piackutatási módszerek segítségével tudjuk megközelíteni.

daságossági számítási módszereket ismertet,* amelyeket a következőkben továbbfejlesztettem.

Az eddigi gazdaságosságszámítási módszerek a kutatott és fejlesztett gyártmányokról feltételezték, hogy azok teljesen újak és hasonló gyártmányt — amely gazdaságilag még nem elavult — *nem gyártottunk vagy importáltunk.*

A következő számítási módszer kitér arra az esetre is, amikor *az új gyártmány bevezetését követően a régi hasonló gyártmány még gazdaságilag nem elavult,* tehát továbbra is értékesíthető lenne, de az új gyártmány a régi helyébe lép és az új gyártmány bevezetését követően a *régi gyártását* megszüntetjük; vagy az új gyártmány bevezetésével a régi (hasonló) gyártmány értékesítését csökkentjük.

A gyártásnál, illetve értékesítésnél kimutatható nettó hozamon kívül a következő számítási módszerekben *figyelembe vesszük a gyártmányfejlesztés különböző szinten jelentkező gazdasági hatékonyságát is.*

Ha az új gyártmány technológiai alkalmazása során keletkező többlethozam kiszámítására sok esetben nincs is lehetőség, mégis *a módszer kidolgozása* — a lehetőségekhez képest — *arra figyelmeztet, hogy az új gyártmányok kapcsolódó gazdasági hatékonyságát is szükséges megállapítani.*

A következőkben tárgyalt gazdaságossági számításokat 1. *a problémák felmerülésének leggyakoribb időrendi és logikai sorrendjében* igyekszünk tárgyalni; 2. a gazdaságossági döntések *különböző fázisaiban különböző mélységű és tartalmú* mutatók kiszámítását javasoljuk.

* A különböző tőkés vállalatok, intézetek gyakran saját profiljuknak megfelelő számítási módszereket dolgoznak ki.

Ezek a módszerek általában a következő főbb tényezőket tartalmazzák: 1. a kutatás, fejlesztés, bevezetés (beruházás) költségeit; 2. a szükséges forgóeszközök költségeit; 3. az új termékek eladási árát; 4. az elfogadható minimális profit nagyságát; 5. a felmerült költségek megtérülési idejét; 6. a siker becsült valószínűségét. A tőkés gyártmányfejlesztési gazdaságossági számítások köréből legismertebbek Dr. Fred Olsen és R. Manley képletei. (*Dr. Fred Olsen* az Olin Industrie vállalat kutatási osztályának vezetője. Módszerét Rubinstein „A kutatási törekvések lehetőségeinek kiértékelése új technológiai területeken" c. cikkében ismerteti. Iva Tidskrift för Tekniskvetenskapling forskming, Stockholm, 1956. 6. sz.; *R. Manley* a General Milles kutatólaboratóriumának vezérigazgatója. Mutatóját ugyancsak Rubinstein ismerteti előbbi cikkében. Nem indokolja, hogy képletében miért csak a kutatási-fejlesztési költségek felét veszi figyelembe, feltehetően a kutatási költségek egy része a későbbi termékeket terheli.)

Olsen tapasztalata szerint a kutatással abban az esetben érdemes foglalkozni, ha a remélhető profit a kutatási költségek háromszorosa.

Thring említett cikkében (40–41. l.) az Olsenéhez hasonló tartalmú mutató alkalmazását javasolja. Véleménye szerint – mivel a kutatási-fejlesztési költségek a főbb fázisokban 10-szeresen emelkednek – a fejlesztést csak abban az esetben szabad folytatni, ha a várható haszon vagy siker valószínűsége is hasonló mértékben emelkedik.

Heyel, C. a kutatás-fejlesztés eredményességét még részletesebb mutatóval fejezi ki. (C. Heyel: „Handbook of Industrial Research Management" c. könyvében. 201. l. Reinhold Publishing Corporation, London–New York, 1960.)

Hazánkban először *Dr. Szakasits D. György* mutatott rá, hogy az új technika gazdaságossági vizsgálatát ki kell egészíteni a gyártmánykutatás, fejlesztés, bevezetés önálló gazdaságossági számításaival, az alkalmazás gazdasági hatékonyságától független módszerrel is. (Lásd: dr. Szakasits D. György: „Ipari kutatás és fejlesztés" c. könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.; és „Új konstrukciók gyártásba való bevezetésének gazdaságossági vizsgálatai", Ipargazdaság, 1962. 3.). Az általa alkalmazott mutatók többsége lényegében statikus jellegű. Szakasits ugyan a ráfordítások mérlegelése szempontjából megemlíti, hogy amennyiben a kutatás és a bevezetés egy évnél hosszabb ideig tart, az eszközlekötési tényező alkalmazásával – évi 20 százalékkal – növeljük ezeket a költségeket.

A hozamok időtényezővel történő figyelembevételéről azonban nem tesz említést. Márpedig a nemzeti jövedelem emelkedése szempontjából nem mindegy, hogy a kezdeti ráfordítások milyen ütemben térülnek meg.

A kutatási, fejlesztési és bevezetési költségráfordítások várható összegének és a minimálisan értékesítendő gyártmánymennyiségnek a figyelembevétele

A kutatás-fejlesztés kezdetén, amikor a leendő új gyártmány értékesítési, felhasználási lehetőségei csak nagyjából ismertek, *a számítások első fázisaként* célszerű megvizsgálni, hogy a kezdeti ráfordítások milyen minimális gyártmánymennyiség értékesítése esetén térülnek meg. Természetesen korántsem tekinthetjük a műszaki fejlesztés gazdasági eredményességét kielégítőnek, ha a kezdeti ráfordítások az értékesíthető gyártmánymennyiség figyelembevételével éppen csak megtérülnek. Hiszen a kutatási, fejlesztési eredményekből kell finanszírozni például az alapkutatásokat, és a megtérülésnek hozzá kell járulnia a bővített újratermelés egyéb forrásaihoz is, nemzeti jövedelmünk állandó növekedéséhez.

Számításunkat akkor is alkalmazhatjuk, ha a kutatás, fejlesztés, bevezetés nem új gyártmányra vagy gyártmányfejlesztésre, hanem technológiafejlesztésre irányult. Technológiafejlesztés esetén is meg kell vizsgálnunk, melyik az a minimális gyártmánymennyiség (esetleg több gyártmányé együtt), amelynek értékesítése a kezdeti ráfordítások megtérüléséhez feltétlenül szükséges.

A továbbiakban előforduló számítási módszerek — az (1), (2), (3) mutatók — hasonlóképpen alkalmazhatók technológia-fejlesztés gazdaságosságának vizsgálatára, technológiai variánsok összehasonlítására is. Mivel most elsősorban a gyártmányfejlesztés gazdaságosságát akarjuk vizsgálni, a technológiafejlesztés kérdéseire a következőkben részleteiben nem térünk ki.

A minimálisan értékesítendő gyártmánymennyiség mutatója — mint első közelítő számítás — csupán arra szolgál, hogy megnézzük, érdemes-e egyáltalán az adott fejlesztési feladattal foglalkozni. *Amennyiben erre a minimális értékesíthető gyártmánymennyiségre, a kezdeti ráfordítások megtérülésére sincs kilátás, a fejlesztési célt általában* bonyolultabb számítás nélkül *elvethetjük.**

$$q_{\min(a)} = \frac{\sum_{i=0}^{T_É} (K_i + F_i + B_i) \cdot (1+\beta)^{T_É - i}}{(\acute{A} - \ddot{o})}, \quad \text{ahol} \qquad (1/a)$$

$q_{\min}$ = a minimálisan értékesítendő gyártmánymennyiség,
$T_É$ = a gyártmány értékesítésének kezdeti időpontja,
i = 0., 1., 2., 3. . . . n ($T_É$., T_M.) év,
K_i = kutatási költségek az i-edik évben,**
F_i = fejlesztési költségek az i-edik évben,**
B_i = bevezetési költségek az i-edik évben,
β = kalkulatív kamatláb,

* Pl. felmerült egy pirométer kutatásának-fejlesztésének szükségessége. A $q_{\min}$ számítás szerint a kutatási, fejlesztési és bevezetési költségek 360 db műszer értékesítése esetén térültek volna meg. Szükségletkutatás alapján összesen (exporttal együtt) csak 160 db értékesítésére volt kilátás. Így a hazai fejlesztést — a $q_{\min}$ alapján — elvethettük (amennyiben a hazai szükséglet importból fedezhető).

** A kutatási és fejlesztési költségek figyelembevételénél indokolt a szakemberek oktatására fordított költségeket is számításba venni. Az oktatás gazdasági hatékonyságának kérdését az MTA Közgazdaságtudományi Intézetben Kovács János dolgozza ki.

$\acute{A}$ = az új gyártmány, „világpiaci áron" számított egységára (a gyártást követően),

= az új gyártmány várható egységönköltsége (az üzemszerű gyártás megkezdését követően), a kalkulációs rendszer szerint az önköltségben szereplő műszaki fejlesztési hányad és bevezetési költségek (első felszerszámozás, technologizálás stb.) nélkül.

A B kiszámításánál figyelembe kell vennünk az új gyártmány bevezetésével kapcsolatos valamennyi költséget, így pl. az első felszerszámozás, célgép, célberendezés, technologizálás, a gyártás beindításával szükségessé váló gyár- és gyártásfejlesztés álló- és forgóeszköz-többletköltségeit is. Tehát a költségek fedezetéül szolgáló források (műszaki fejlesztés, beruházás, forgóalap) jellegétől függetlenül valamennyi olyan ráfordítást ide sorolunk, amely közvetlenül az új gyártmány bevezetésével kapcsolatosan merül fel.

Mivel a termékek jelentős részének nincs egységes világpiaci ára, ezért a hasonló külföldi gyártmányok áraiból kiindulva igyekszünk az általunk fejlesztendő új gyártmány értékesítésénél valószínűsíthető átlagos dollár- vagy rubelárat képezni. Az árképzésnél figyelembe kell vennünk a szakmai ártrendet is. Tehát a „világpiaci áron" számított egységár (rövidítve „világpiaci ár") fogalmat az előzőek szerint értelmezzük.

A következőkben az önköltségfogalom alatt a műszaki fejlesztési hányaddal és kezdeti ráfordításokkal csökkentett önköltséget értünk. Elvileg az önköltségből is ki kellene szűrnünk az importanyagok és alkatrészek devizaértékét. Ha erre nincs lehetőség, a gyakorlatban eltekintünk tőle. A bevezetési költségeknek az önköltségből való kiszűrése — azonkívül, hogy a kezdeti költségeket csak egyszer vesszük figyelembe — azért is kedvező, mert ezek a költségek úgy is az értékesítendő gyártmánymennyiség arányában felosztva térülnek meg az önköltségben és éppen a számítás végzésének időpontjában a gyártandó mennyiség még gyakran elég bizonytalan. Feltételezzük, hogy a kutatási (K_i) és a fejlesztési (F_i) költségeket a költségviselő gyártmányra számvitelileg külön nyilvántartják és így a számításban könnyen hozzáférhetők.

A bizonytalanság fokáról, a siker valószínűségéről már szóltunk. Számításainkkal kapcsolatosan most ismét visszatérünk erre a kérdésre. Az előzetes gazdaságossági számítások alapadatait gyakran becsülnünk kell, így elkerülhetetlen az adatok bizonytalansága.

Részletesen foglalkozik Kornai János* a „pesszimista" és „optimista" rangsorolások kérdésével. A kutatás-fejlesztés és bevezetés gazdaságossági számításaiban az alapadatok becslésére jól alkalmazhatjuk az általa ajánlott módszert.

Az eljárás lényege az, hogy valamely bizonytalan adat jellemzésére nem egy értéket adnak, hanem az érték alsó és felső határát, amelyet becslések alapján közölnek. A becslést az egyes mutatókban szereplő tényezőkre egyenként elvégezzük, s a tényezők középértékeit kiszámítjuk.

Az adat bizonytalanságát jellemzi a határok és a középérték közötti különbségeknek és a középértéknek a hányadosa, amelyet *bizonytalansági foknak* nevezünk. Gyakorlati használatra százalékban fejezzük ki.

* Lásd bővebben Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése c. könyvében, „A bizonytalan adatok kezelése" III. rész. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.)

Ha a bizonytalanság foka nagy, a kutatás-fejlesztés előrehaladása folyamán számításunkat érdemes ismételten elvégezni, mert a cél felé közeledve, a tényezők határértékei is közelednek egymáshoz, és becslésünk biztonságosabbá válik. (Esetleg gazdaságosabb műszaki fejlesztési tevékenységünket megszakítani, mint folytatni.)

Egy másik módszer szerint (a PERT-módszer analógiájára*), ha a számítás tényezőire vonatkozóan nagy tapasztalatunk vagy statisztikai adataink vannak és a „legvalószínűbb értéket" (jelöljük Z'-vel) biztonságosabban tudjuk becsülni, valószínűségi eloszlás (Z_e) alapján számolhatunk. Így a határértékek mellett nagyobb súllyal vehetjük figyelembe a „legvalószínűbb értéket":

$$Z_e = \frac{Z_0 + 4Z' + Z^0}{6}.$$

Megjegyezzük, hogy az egyes tényezők becslésénél nemcsak az új gyártmány „világpiaci ár"-ának és az önköltség tényezőinek esetleg műszaki fejlesztési tevékenységünktől független változását, továbbá a várható kereslet alakulását kell figyelembe vennünk, hanem egy-egy műszaki fejlesztési tevékenységünkkel összefüggő, nehezebben becsülhető szempontokat is. Ilyen lehet például az az alternatíva, amikor a kitűzött műszaki feladat elvileg megoldott, de gyakorlatilag megoldatlan téma; vagy a gyakorlatban már megoldott téma reprodukálása.

Így mérlegelnünk kell azt is, hogy a téma kutatásához, fejlesztéséhez a téma technikai ismeretében mennyire jártas szakemberek állnak rendelkezésre (szakismereteik mértéke, a kutató-fejlesztő mérnökök rátermettsége). A licencvásárlás vagy az alternatív hazai fejlesztés közötti döntés esetében a hazai gyártmány minősége, teljesítménye jobb vagy rosszabb lesz-e stb.

Még sokféle más szempont is szóba jöhet, amelyek a számítás valamennyi tényezőjére (de különböző mértékben) hatást gyakorolhatnak. Az (1) és a következő (2), (3) mutatók kidolgozása esetében is számításaink bizonytalanságát az előbbiekben vázolt módon csökkentjük.

Amennyiben a gyártmány ára gyorsan változó és az új gyártmány felfutási arányszámai megállapíthatók, akkor

$$\acute{A} = \sum_{i=T_{\acute{E}}}^{T_M} \frac{q_i \acute{A}_i (1+\beta)^{-i}}{q_{\acute{E}}}, \quad \text{egyébként}$$

$$\acute{A} = \sum_{i=T_{\acute{E}}}^{T_M} \frac{\acute{A}_i (1+\beta)^{-i}}{w}, \quad \text{ahol}$$

T_M = az új gyártmány értékesíthetőségének vége (nem feltétlenül esik egybe a gyártmány korszerűtlenné válásának időpontjával),

q_i = az új gyártmány i-edik évben értékesíthető mennyisége,

$q_{\acute{E}}$ = az új gyártmány összes értékesíthető mennyisége a gyártás megindítását követően,

w = azoknak az éveknek a száma, amelyekben az áradatokat figyelembe vettük.

* Alkalmazását lásd a már említett cikkben. (Közgazdasági Szemle, 1966. 5.) 560–565. l.

Az előbbi (1/a) számítást abban az esetben alkalmazhatjuk, ha hasonló gyártmányt ugyan már gyártunk, de az új gyártmány bevezetését követően a régi, hasonló gyártmány már gazdaságilag elavul vagy a régi gyártmány mellett az új gyártmány *újabb értékesítési lehetőségeket teremthet.*

Ha a fejlesztendő gyártmány csak viszonylagosan új vagy a már gyártott terméknél olcsóbb és *az új gyártmány bevezetését követően a régi, hasonló gyártmány még gazdaságilag nem elavult,* tehát továbbra is értékesíthető lenne, de az új gyártmány bevezetését követően *a régi gyártását megszüntetjük* (vagy gyártását csökkentjük), *a következő számítást* végezhetjük:

$$q_{\min(b)} = \frac{\sum_{i=0}^{T_É} (K_i + F_i + B_i)(1+\beta)^{T_É - i} + R'}{(\acute{A}_2 - \ddot{o}_2) - (\acute{A}_1 - \ddot{o}_1)}, \quad \text{ahol} \qquad (1/b)$$

R' = a régi gyártmány ráfordításai meg nem térült hányadának maradványértéke — a gyártmány értékesítésének kezdetén ($T_É$ időpontra felkamatolva);

$(\acute{A}_1 - \ddot{o}_1)$ = a régebbi gyártmány árának és önköltségének differenciája az (1/a) mutatónál részletezettek szerint;

$(\acute{A}_2 - \ddot{o}_2)$ = az új gyártmány árának és önköltségének különbsége (az előbbihez hasonlóan).

Ha az új gyártmány kutatását-fejlesztését és bevezetését követően nemcsak az új gyártmányt gyártónál, hanem *az alkalmazónál is keletkezik többlethozam* (pl. a technológiai folyamatban való alkalmazásával csökken az önköltség) — *feltéve, hogy* az alkalmazás *más hazai vagy importgyártmánnyal nem volt helyettesíthető — a gyártónál és alkalmazónál jelentkező többlethozamot mindkét szinten összegezve kell figyelembe venni.* Így számításunk a következőképpen módosul:

$$q_{\min(c)} = \frac{\sum_{i=0}^{T_É} (K_i + F_i + B_i)(1+\beta)^{T_É - i} + R'}{(\acute{A}_2 - \ddot{o}_2) - (\acute{A}_1 - \ddot{o}_1) + \sum_{i=T_É}^{T_Ö} [(\ddot{O}_{1ai} - \ddot{O}_{2ai})(1+\beta)^{-i}} \qquad (1/c)$$

ahol

$\ddot{O}_{1ai}$ = az új gyártmány alkalmazási helyén az i-edik évi átlagos gyártási önköltség az új gyártmány alkalmazását megelőzően;

$\ddot{O}_{2ai}$ = az új gyártmány alkalmazását követően az i-edik évi átlagos gyártási önköltség az alkalmazónál;

$T_Ö$ = időpont, ameddig az új gyártmány a felhasználónál önköltségcsökkenést eredményez.

A gyakorlati megvalósítás kedvéért időnként el kell tekintenünk attól, hogy az alkalmazott kutatási és fejlesztési eredmények valamennyi végső hatását figyelembe vegyük. Hogy a gazdaságossági számítások elvégezhetőek legyenek, be kell érnünk azokkal a konkrétan felmérhető és megállapítható értékesítési és alkalmazási lehetőségekkel, amelyek a gazdaságossági számítás végzésének időszakában megismerhetők, felmérhetők és valószínűsíthetők.

A legtöbb esetben az új gyártmány alkalmazásából eredő árbevétel-többletet nem lehet megállapítani. Amennyiben mégis, úgy a nevezőben azt is számításba kell venni.

Ha az eddigiek alapján számított kezdeti ráfordításokat $(K + F + B)$ éppen kompenzáló nettó hozamra sincs kilátás, tehát a $q_{\min}$ sem látszik értékesíthetőnek, további, ennél bonyolultabb számítás végzése általában szükségtelen, a téma kutatási-fejlesztési és bevezetési tervét elvethetjük.

Szabadalom-, licencvásárlás, dokumentációátvétel és hazai kutatás-fejlesztés gazdaságossági vizsgálata

Ha a $q_{\min}$-nál nagyobb gyártmánymennyiség értékesítésére van kilátás, következő fázisként a licenc-, szabadalomvásárlás, illetve dokumentációátvétel gazdaságosságát célszerű megvizsgálni. A licenc-, szabadalomvásárlás, dokumentációátvétel vagy a hazai kutatás-fejlesztés közötti alternatív döntést a következő gazdaságossági számítással támaszthatjuk alá:

$$\frac{\sum_{i=0}^{n_1} (K_i + F_i + B_i)\,(1+\beta)^{n_1-i}}{\sum_{i=0}^{n_2} (L_i + Ad_i)\,(1+\beta)^{n_2-i}} \gtrless 1, \qquad (2)$$

ahol

L_i = a licenc- vagy szabadalomvásárlás költsége az i-edik évben;
Ad_i = a licenc-, szabadalomvásárlás vagy dokumentációátvétel adaptálási költségei az i-edik évben;
n_1 = a kutatás vagy fejlesztés megkezdésétől számított évek száma a gyártás megkezdése előtti esztendőig hazai fejlesztés esetén;
n_2 = a licenc-, szabadalomvásárlás (kifizetés) kezdetétől számított évek száma a gyártás megkezdése előtti esztendőig, licenc, szabadalom alapján történő gyártás esetén.

a) Ha $n_1 = n_2$, akkor a számlálóban levő hazai kutatás-fejlesztés ráfordításai és a nevezőben szereplő licenc, szabadalom, dokumentációátvétel költségeiből képzett hányados megmutatja, melyik változat a gazdaságosabb.

Ugyancsak helyesen orientál a hányados, ha

b) $n_1 > n_2$, és ugyanakkor a számláló nagyobb a nevező abszolút értékénél, és ha

c) $n_1 < n_2$, és ugyanakkor a számláló kisebb a nevező abszolút értékénél.

Az *a)* esetben egyéb döntési (kockázati) tényezők mérlegelésétől függ, hogy melyik variánst választjuk. A *b)* esetben a licenc-, szabadalomvásárlás vagy dokumentációátvétel látszik gazdaságosabbnak, a *c)* esetben pedig a hazai kutatás-fejlesztés mutatkozik előnyösebbnek, feltéve, hogy a bizonytalanság megfelelő fokát is mérlegeltük.

Ha azonban $n_1 > n_2$ és a számláló értéke kisebb a nevező értékénél, vagy ha $n_1 < n_2$ és a számláló értéke nagyobb a nevező értékénél, már nem tudunk a (2) mutató alapján helyesen dönteni, hanem mérlegelni kell az $n_1 - n_2$ időkülönbözet alatt értékesíthető gyártmánymennyiségből várható nettó hozamokat is. Ez esetben ugyanis lehetséges, hogy a licenc-, szaba-

dalomvásárlás költsége ugyan nagyobb a hazai kutatás-fejlesztés és bevezetés költségeinél, de a hazai gyártást hamarább kezdhetjük el és az új gyártmányok értékesítéséből (és alkalmazásából) a hazai fejlesztési megoldáshoz képest több összhozamot tudunk elérni — vagy fordítva. Ilyenkor vizsgálatunkat ki kell terjesztenünk a következő (3) mutatónak, az alternatívák null időszakra diszkontált nettó hozamának (H_0) kiszámítására, összehasonlítására.

Jelöljük a hazai kutatás-fejlesztés összes ráfordítását — az előbbi (2) kifejezés számlálóját — R-rel:

$$R = \sum_{i=0}^{n_1} (K_i + F_i + B_i)(1+\beta)^{n_1 - i},$$

null időpontra diszkontált nettó hozamát pedig H_{0-1}-gyel. Jelöljük továbbá a licenc-, szabadalomvásárlás, dokumentációátvétel és adaptálás összköltségét — az előbbi (2) kifejezés nevezőjét — Sz-szel:

$$Sz = \sum_{i=0}^{n_2} (L_i + Ad_i)(1+\beta)^{n_2 - i},$$

null időpontra diszkontált nettó hozamát pedig H_{0-2}-vel.

d) $n_1 > n_2$ és $R < Sz$ és
e) $n_1 < n_2$ és $R > Sz$,

akkor $H_{0-1} \gtrless H_{0-2}$-nél.

Tehát a *d)* és *e)* esetekben csak a H_{0-1} és H_{0-2} null időpontra diszkontált nettó hozamok* összehasonlításából állapítható meg, hogy az alternatívák közül melyik a gazdaságosabb. A H_{0-1} és H_{0-2} differenciája a kezdeti ráfordítások és az $n_1 - n_2$ időpontok közötti új gyártmány értékesítéséből eredő hozam különbözeteiből tevődik össze. Ezt a várható értékesítési többletet piackutatás segítségével tudjuk megközelítően megállapítani.

Kutatás-fejlesztés gazdaságossági számítása a teljes műszaki fejlesztési ciklus figyelembevételével

A következő számítási fázis — amelyet célszerű alaposabb piackutatással alátámasztani — az új gyártmány kutatásának, fejlesztésének kezdetétől az új termék értékesítésének végéig, a gyártmányfejlesztés hatásának teljes ciklusára terjed ki.

A következő formula a gyártmány kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének nettó hozamát fejezi ki:

$$H_0 = \sum_{i=0}^{T_M} [(\acute{A}_i - \ddot{o}_i)\, q_i - (K_i + F_i + B_i)](1+\beta)^{-i} \qquad (3/a_1)$$

$$\Delta_{k_0} = \frac{\sum_{i=0}^{T_M} [(\acute{A}_i - \ddot{o}_i)\, q_i](1+\beta)^{-i}}{\sum_{i=0}^{T_M} (K_i + F_i + B_i)(1+\beta)^{-i}}, \quad \text{ahol} \qquad (3/a_2)^{**}$$

* Nettó hozamon itt és a következőkben is a „világpiaci ár" és nettó önköltség különbözetét értjük. Kiszámítására a következőkben rátérünk.

** Feltételezzük, hogy az egyszeri és a folyamatos ráfordítások egy éven belül egyenletesen mennek át az új termék értékébe. Fejlesztési, bevezetési költségek a gyártás, értékesítés időtartama alatt is felmerülhetnek, ezért vesszük figyelembe e költségeket az értékesíthetőség végéig (T_M-ig).

H_0 = a gyártmány kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének a null időpontra diszkontált összes nettó hozama. (A következőkben röviden a „kutatási-fejlesztési eredmény"-nek nevezzük.)

Δ_{k_0} = a null időpontra diszkontált értékekből számított hatékonysági koefficiens, amelyet a következőkben röviden a „kutatás-fejlesztés hatékonysági mutatójá"-nak nevezünk.

Az új gyártmány teljes kutatási, fejlesztési, bevezetési és értékesítési időtartamát figyelembe vevő „kutatási-fejlesztési eredmény" tehát a H_0; a Δ_{k_0} pedig a „kutatás-fejlesztés hatékonysági mutató" (null időpontra diszkontált bruttó hozam és ráfordítás hányadosa) fajlagos mutató, amely a null időpontra vonatkoztatva kifejezi, hogy 1 Ft kezdeti ráfordítás mennyi hozamot eredményez.

Ez a hatékonysági koefficiens a H_0 mutató kiszámítása után könnyen behelyettesíthető, hiszen a H_0 mutatóban szereplő különbségek hányadosa.

A Δ_{k_0} hatékonysági koefficiens *egymagában gazdaságossági döntés hozatalára nem elegendő.* (Legfeljebb abban az esetben, ha értéke 1-nél kisebb, a kutatás-fejlesztés veszteséges voltáról tájékoztat.)

A ráfordítások és a hozamok nagyságát nem mutatja, ezért csak a H_0 mutatóval együtt jelzi a variánsok gazdasági hatékonysági rangsorát. (Azonos H_0 alternatívák esetén a nagyobb értékű Δ^{k_0} mutatójú gyártmányfejlesztést — mint kisebb fajlagos ráfordításút — választhatjuk.)

A H_0 és Δ_{k_0} mutatók (3/a) alkalmazásának indokai azonosak az (1/a)-nál említettekéivel.

A 3/a mutatókat több iparágon belül, így a műszer-, híradástechnikai, gép-, textil-, gyógyszer- és vegyiparban a gyakorlatban is alkalmaztuk.

A műszeripari számítás az iparágnak azt a jellegzetességét is szemlélteti, hogy a gyártmányfejlesztési idő lerövidítésével a gazdaságtalan fejlesztés könnyen gazdaságossá válhat.

A textilipari számítás során ennek az iparágnak azzal a jellegzetes vonásával találkoztunk, hogy a gyártmány kutatására fordított költségnél lényegesen nagyobb súlya lehet a fejlesztés jellegű nagyüzemi kísérleti és — a bevezetési költségek között — a beruházási költségeknek. Ez utóbbi a vegyiparra is jellemző.

Emellett a textiliparban és a vegyiparban olyan új gyártmányok is bevezetésre kerülnek, amelyek a meglevő berendezésen gyárthatók, és így nem igényelnek nagy összegű beruházást.

A gyógyszeriparban a gazdaságossági számítások alkalmazásának elsősorban az importgyógyszereket helyettesítő hazai kutatás bevezetése esetén van nagy jelentősége.

Az (1/b) mutatóval kapcsolatosan felsorolt esetekben a H_0 és Δ_{k_0} mutatókat a következőképpen vesszük figyelembe:

$$H_{0/b} = \sum_{i=0}^{T_M} \left\{ [(\acute{A}_{1i} - \ddot{o}_{1i}) - (\acute{A}_{2i} - \ddot{o}_{2i})]\, q_i - (K_i + F_i + B_i + R') \right\} (1+\beta)^{-i} \quad (3/b_1)$$

$$\Delta_{k_0/b} = \frac{\sum_{i=0}^{T_M} [(\acute{A}_{1i} - \ddot{o}_{1i}) - (\acute{A}_{2i} - \ddot{o}_{2i})]\, q_i (1+\beta)^{-i}}{\sum_{i=0}^{T_M} (K_i + F_i + B_i + R')\,(1+\beta)^{-i}} \quad (3/b_2)$$

Az (1/c) mutatóval kapcsolatosan felsorolt esetekben a H_0 és Δ_{k_0} számítása a következőképpen alakul:

$$H_0/_c = \sum_{i=0}^{T_{\ddot{O}}} \Big\{ [(\acute{A}_{1i} - \ddot{o}_{1i}) - (\acute{A}_{2i} - \ddot{o}_{2i})]\, q_i + (\ddot{O}_{1ai} - \ddot{O}_{2ai}) q_{ai} - \\ - (K_i + F_i + B_i + R'_i) \Big\} (1+\beta)^{-i} \qquad (3/c_1)$$

$$\Delta_{k_0}/_c = \frac{\sum_{i=0}^{T_{\ddot{O}}} \Big\{ [(\acute{A}_{1i} - \ddot{o}_{1i}) - (\acute{A}_{2i} - \ddot{o}_{2i})]\, q_i + (\ddot{O}_{1ai} - \ddot{O}_{2ai})\, q_{ai} \Big\} (1+\beta)^{-i}}{\sum_{i=0}^{T_M} (K_i + F_i + B_i + R'_i)\,(1+\beta)^{-i}} \qquad (3/c_2)$$

ahol

q_a = az új gyártmányt alkalmazónál (felhasználónál) önköltségcsökkentést eredményező új gyártmányok mennyisége.

(Feltételezzük, hogy $T_{\ddot{O}} > T_M$).

Amennyiben az értékesítésre kerülő új gyártmányoknak csupán egyik része kerül belföldön alkalmazásra, másik részét pedig exportáljuk, természetesen $q_i \neq q_{ai}$-vel.

Előfordul a gyártmányok alkalmazása során, hogy a nettó hozam nem, vagy csak kis mértékben jelentkezik az új terméket gyártónál és az új gyártmányt alkalmazónál (pl. műszerek esetében), a nettó hozam nagyobb hányada az új gyártmány alkalmazásával előállított termék felhasználójánál mutatható ki (pl. a papíriparban az izotópos négyzetméter-súlymérő alkalmazásánál*). Ilyenkor az új gyártmány továbbgyűrűző önköltségcsökkentő hatását is — lehetőség szerint — figyelembe kell vennünk.

Megjegyezzük, hogy *eddigi hazai gazdaságossági számítási gyakorlatunkban a műszaki fejlesztés továbbgyűrűző hatását mind az egyedi beruházásgazdaságossági, mind pedig az exportgazdaságossági módszerek általában figyelmen kívül hagyták.*

A javasolt gazdaságossági *számítási módszer egyesíti a gyártmányfejlesztés (K + F), a gyártásfejlesztés és az ezzel járó beruházás (gyárfejlesztés) (B), a gyártás és az értékesítés* [(A — ö) q] *kihatásait* az értékesítési eredmény hazai továbbgyűrűző hatásait is mérlegeli.

A hazai gyártás és az import közötti alternatív döntések kérdése

A gyártmány kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének gazdasági hatékonyságát a hazai fejlesztés, illetve a licenc-, szabadalomvásárlás, dokumentációátvétel eseteiben tehát a kutatási-fejlesztési eredmények és hatékonysági mutatók kiszámításával mérlegelhetjük, illetőleg rangsorolhatjuk.

E számítások elvégzését követően további alternatív választási lehetőség, hogy *importból* vagy *hazai gyártásból* fedezzük-e adott termékből a hazai szükségletet. A döntésnek ebben a szakaszában is — devizális és egyéb külkereskedelmi szempontokon kívül — támpontot jelenthet az (1), (2) és (3) alatt vázolt gazdaságossági számítások eredménye. Ha számítá-

* A szerzőnek a Papíripar 1962. 3. számában megjelent cikke: „Az izotópos négyzetméter-súlymérő műszerek hatékonyságáról" ilyen esetet jellemez.

saink negatív eredményt adnak, legtöbb esetben az import gazdaságosabb. Ha viszont számításaink eredménye pozitív, import helyett az új gyártmány hazai bevezetése lehet gazdaságosabb.

★

A számítások, döntések logikai sorrendjét illetően eltértünk a Klár János* ajánlotta sorrendtől.

Szerinte *első lépésként* azt kell eldönteni, hogy az új termék bevezetése gazdaságos-e. Az első lépésig sorrendünk azonos. Klár János szerint — ha az új termék bevezetése gazdaságos — a *második lépésben* tisztázandó, hogy a szóban forgó terméket itthon állítsuk elő vagy importáljuk. Ha a hazai előállítás mellett döntöttünk, a harmadik lépés szerinte annak elbírálása, hogy a létrehozásához feltételezett kutatómunkát magunk végezzük-e el vagy vegyük át mások kutatási eredményeit (szabadalom, kész tervdokumentáció stb. formájában), amennyiben erre kedvező lehetőség kínálkozik.

Véleményünk szerint az említett „lépéseket" szimultán módszerrel — lehetőleg párhuzamosan — kell előkészítenünk. A nagyobb időveszteség és felesleges munkaráfordítás elkerülése végett célszerű *egyidőben*

a) a hazai gyártmánykutatás-fejlesztés és -bevezetés költségigényeit,

b) a szabadalom-, licencvásárlás, dokumentációátvétel várható költségeit,

c) az import gazdasági lehetőségeit *felmérnünk. Mindhárom lehetőség alapos ismeretében tudunk helyesen dönteni. A szabadalom-, licencvásárlás, dokumentációátvétel vagy hazai fejlesztés mellett szóló alternatív elemzésnek mindenképpen meg kell előznie a hazai gyártás, illetve import mellett szóló döntést.*

A gyártmányok kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének javasolt mutatói (H_0 és Δ_{k_0}) egymagukban is jól alkalmazhatók mindazokban az esetekben, amikor kevés számú variáns között kell dönteni. Minthogy az üzemek méreteitől, költségtényezőitől, kapacitáskihasználásától is nagymértékben függ a gyártmányfejlesztések gazdaságossága, a nagyvállalatok, trösztök tevékenységét ilyen irányba is ki kellene terjeszteni. Amikor a variánsok száma nagy — esetleg több üzem fejlesztési programjának egyidejű összehangolására is lehetőség nyílik —, a két mutató optimalizálási feladatokhoz használható fel, azokat programozási feladatok célfüggvényeiben szerepeltethetjük. *Az ilyen optimális program akkor éri el igazán célját, ha azt a gyártmánykutatási, -fejlesztési, technológiafejlesztési* (szellemi kapacitás), *termelési*** *és beruházási programokkal összhangban készítik.*

A gyártmányfejlesztés ismertetett *dinamikus gazdaságossági számításai*nak alkalmazása — a gyártmányok kutatásának, fejlesztésének, bevezetésének *helyes rangsorolásán kívül — akkor bizonyul igazán eredményesnek,* ha *a számításokban használt tényezők időbeni és biztonságosabb megállapítását megfelelő módszerekkel és adatokkal előkészítjük.*

Ezeknek a módszereknek széles körű, szervezett alkalmazására, az információs utak megfelelő előkészítésére, megszervezésére, a beérkező műszaki és gazdasági adatok gyűjtésére, rendszerezésére és feldolgozására mielőbb fel kell készülnünk.

* Lásd Klár János: Az ipari kutatás gazdasági kérdései című könyvében 80. l. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

** Pl. kutatás-munkaigényesség, kapacitáskihasználás figyelembevételével.

FEKETE GYÖRGY:

A mezőgazdasági munkaerő-politika néhány kérdése

Az utóbbi néhány évben egyre több szó esik a mezőgazdaság munkaerő problémáiról. Gyakran hallani a termelőszövetkezeti tagság 50 éven felüli átlagéletkoráról, a mezőgazdasági dolgozók szakképzetlenségéről. Mindezzel ellentétben pedig közismerten sok nehézséggel jár a fiatal mezőgazdasági szakmunkások és szakemberek munkábahelyezése. Ezek az egymásnak ellentmondó jelenségek indokolják a mezőgazdasági munkaerőhelyzet áttekintését. Különös jelentősége van e kérdésnek a III. ötéves terv előirányzatainak megalapozása szempontjából. A mezőgazdasági munkaerőhelyzet sokoldalú figyelembevétele nélkül nemcsak a szűkebb értelemben vett munkaerő-gazdálkodási intézkedések válhatnak megalapozatlanná, hanem a mezőgazdasági termeléspolitika, a műszaki fejlesztés, a paraszti életszínvonal tervezett előirányzatai is több vonatkozásban elveszthetik a realitásukat.

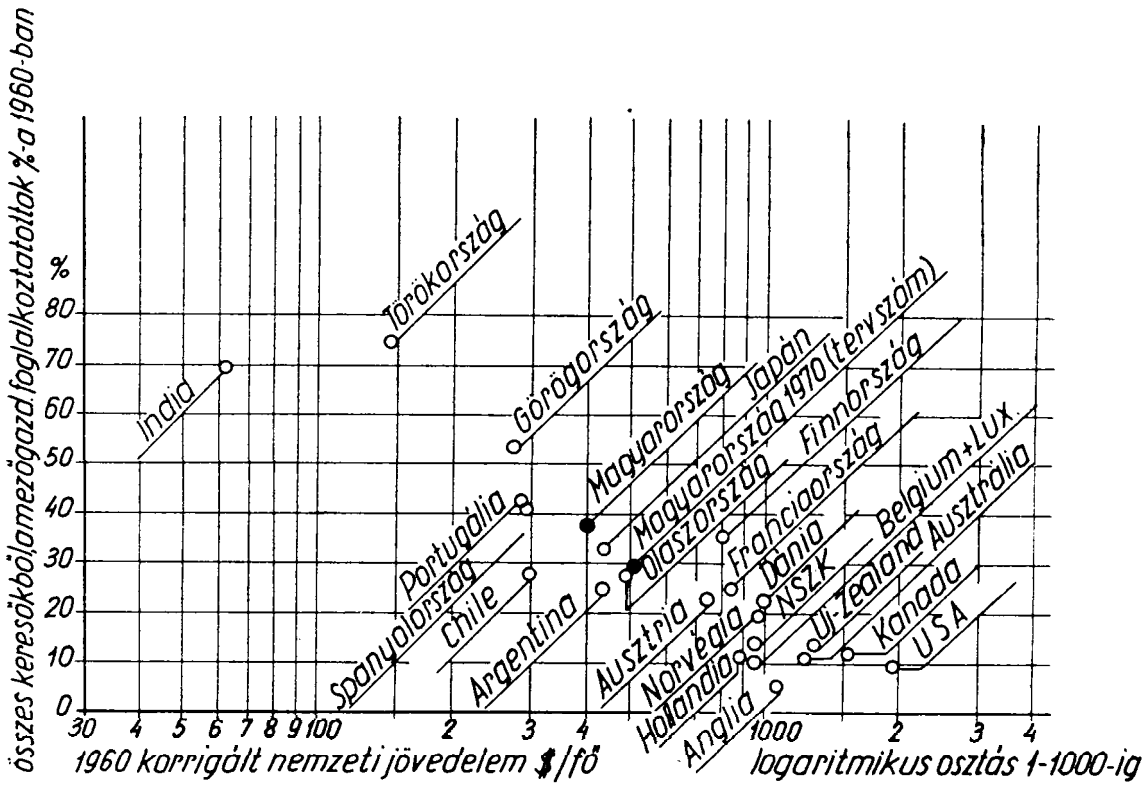
A mezőgazdasági munkaerőhelyzet áttekintése kapcsán érdemes részletesen vizsgálni a kereső állomány csökkenésének a tendenciáját, a mai munkaerőhelyzet jellemző sajátosságait, a következő néhány évben várható munkaerőhelyzetet és a mindebből levonható munkaerő-politikai következtetéseket.

A kérdés elemzése azért is igen időszerű, mert a mezőgazdasági munkaerő-politika szorosan összefügg a társadalmi átrétegeződés folyamatával. A mezőgazdaságon kívüli népgazdasági ágak biztonságos munkaerő-ellátása, valamint a városi (pontosabban nem paraszti) lakosság megfelelő foglalkoztatása szempontjából is fontos annak vizsgálata, hogy a parasztságot, ennek egyes munkaerőcsoportjait milyen indítékok késztetik a belső migrációra. Ezeknek a mozgató rugóknak a feltárása tehát most az agrárpolitika és az általános munkaerő-politika szemszögéből egyaránt fontos.

A mezőgazdasági keresőállomány alakulása

A mezőgazdasági keresők létszámának csökkenése a szocialista országokban és a fejlett tőkés gazdaságban egyaránt megfigyelhető. A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint a mezőgazdasági keresők arányának csökkenése szorosan összefügg az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésével. Erre utalnak az 1. sz. ábra adatai is.

Természetesen a nemzetközi statisztikai adatok nem veszik figyelembe az egyes országok eltérő statisztikai fogalmait (például a mezőgazdasági keresők és eltartottak elhatárolása tekintetében), a mezőgazdasági termelési struktúrának a természeti feltételek különbsége folytán eltérő munkaigé-

1. ábra

nyességét. Ennek ellenére általános tendenciaként megállapítható az említett törvényszerűség érvényesülése.

A jelen elemzés szempontjából figyelemre méltó, hogy a magyar mezőgazdaság keresőinek 1960. évi és 1970-re tervezett létszámaránya az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagysága szerint megfelel a nemzetközileg várható mértéknek.

Ez látszólag ellentmond annak az ismert megállapításnak, amely szerint túlzott volt a mezőgazdasági munkaerő csökkenése, illetve a más ágazatokba való munkaerő-átáramlás.

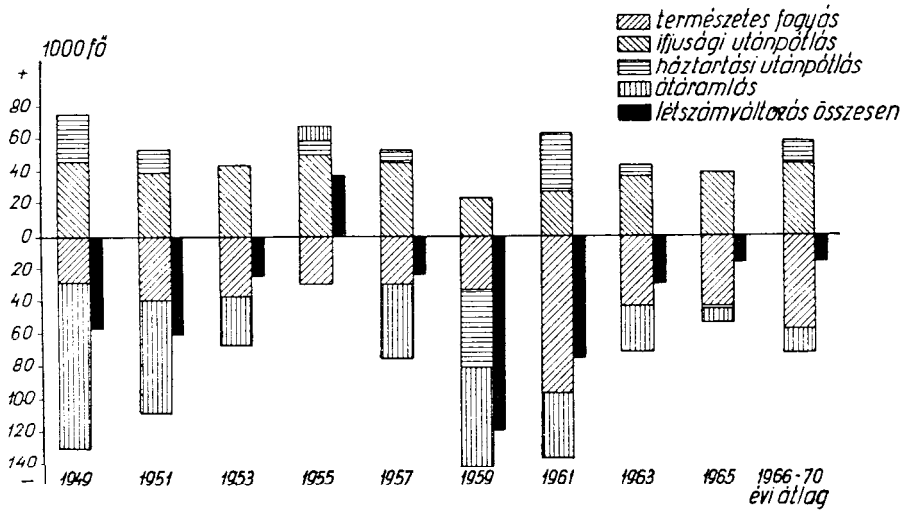
Ennek a kérdésnek a tisztázása a mezőgazdasági munkaerőpolitika szempontjából alapvető fontosságú. Ezért célszerű mind a hazai statisztikai adatokat hosszabb idősor alapján megvizsgálni, mind pedig a mezőgazdaság munkaerő-ellátottsága nemzetközi adatait egyéb összefüggések alapján is elemezni.

Magyarország mezőgazdasági kereső állománya (a mai területre számítva) a századfordulótól 1950-ig némileg növekedett, s csak az összes foglalkoztatotthoz viszonyított létszámaránya csökkent. Ez idő alatt tehát (a férfi keresők számának csökkenése ellenére) jelentős munkaerő-tartalékok halmozódtak fel a mezőgazdaságban.

Csupán a szocialista iparosítás óta indult meg erőteljesen a mezőgazdasági keresők csökkenésének folyamata. Ez a csökkenés azonban az elmúlt 15—17 évben egyenlőtlenül ment végbe. Nagymértékű volt az 1956—1960 közötti időszakban (a 15 évi létszámcsökkenésnek 53 százaléka erre az időre esik), 1952-ben, 1959-ben és 1960-ban pedig a mezőgazdasági keresők számának az egy év alatti csökkenése elérte, illetve meghaladta a 15 évi összes csökkenés 20 százalékát. Nyilvánvaló, hogy ilyen rohamos ütemű

létszámcsökkenés még akkor is kihatott volna a mezőgazdasági termelésre, ha egyenlő arányban érintette volna a munkaerő különféle csoportjait. Az elmúlt 15 év alatt azonban a férfiak létszámaránya az összes mezőgazdasági keresőkhöz viszonyítva 65,7 százalékról 59,2 százalékra csökkent. Ez időben a férfiak létszáma 35 százalékkal, a nőké pedig csak 9 százalékkal lett kevesebb. Ez annyit jelent, hogy a munkakapacitás jobban csökkent, mint a globális létszámarány.

A mezőgazdasági keresők állományváltozása

2. ábra

A mezőgazdasági keresők állományát csökkentő tényezők közül a természetes fogyást és az elvándorlást kell külön is megemlíteni. A legjelentősebb a természetes fogyás (kiöregedés, elhalálozás). A legutóbbi 15 évben természetes fogyás folytán $^3/_4$ millió fővel, az elvándorlás és visszavándorlás egyenlegeként pedig $^1/_2$ millióval csökkent a mezőgazdasági kereső-állomány.

A kiöregedett parasztság a tömeges kollektivizálás időszakában eltartottá vált. Az ilyen címen 15 év alatt bekövetkezett összes csökkenés 36,6 százaléka 1960-ra és 1961-re esik. Ez azonban nem jelentette a munkakapacitás tényleges csökkenését. Arról van ugyanis szó, hogy az öreg parasztok nagy tömegei ez időben öregségi járadékhoz jutottak és ily módon kikerültek a keresőként számba vett mezőgazdasági dolgozók állományából.

Viharos mértékű volt az elvándorlás 1951-ben és 1952-ben, és igen jelentősnek mondható 1959-ben. E három évre esik a 15 év alatti összes elvándorlás 50 százaléka. Az átáramlás mértéke ma már jelentősen lecsökkent. 1965-ben például a 15 év alatti elvándorlásnak csak 2,2 százaléka zajlott le.

A jövőt illetően a természetes fogyás mértéke — a korösszetételből kifolyólag — nem fog változni; a III. ötéves terv időszakában körülbelül azonos szinten lesz, mint az előző két ötéves periódusban. Nyilvánvaló tehát, hogy ilyen körülmények között nem növekedhet meg újból a más ágazatokba való elvándorlás. Ellenkezőleg: az ifjúsági munkaerő-utánpótlás, a látszám és a munkakapacitás arányának megjavítása lesz a következő évek feladata.

Meg kell azt is jegyezni, hogy a mezőgazdasági keresők létszámcsökkentési lehetőségeit illetően a nemzetközi adatok is óvatosságra intenek.

Országonként ugyanis jelentősen különbözik a mezőgazdasági keresők száma az agrárnépsűrűségtől, a termelés struktúrájától és műszaki színvonalától és egyéb tényezőktől (például az élelmiszerexport és -import mértékétől) függően is. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni az 1 kh szántó-, szőlő- és gyümölcsterületre jutó mezőgazdasági keresőlétszám alakulását, valamint az 1 egységtraktorra jutó terület mutatóit:

Ország	1 mezőgazdasági dolgozóra jutó szántó-, gyümölcsös-, szőlőterület (kh)	Munkaigényes növények területének százalékos aránya	1 db 15 LE-s traktoregységre jutó terület (kh)	Ország	1 mezőgazdasági dolgozóra jutó szántó-, gyümölcsös-, szőlőterület (kh)	Munkaigényes növények területének százalékos aránya	1 db 15 LE-s traktoregységre jutó terület (kh)
Belgium	7,0	13,7	26,5	Csehszlovákia	6,4	17,7	56,9
Dánia	13,1	3,8	35,7	Jugoszlávia	3,0	37,2	81,6
Franciaország	9,5	16,1	49,4	Lengyelország	4,3	20,9	72,6
NSZK	4,6	15,9	23,5	Magyarország	5,2	32,6	89,7
Olaszország...	5,1	22,5	86,2	NDK	6,4	19,1	46,6
Bulgária	5,4	20,8	100,6	Románia	2,5	36,5	93,3

A nemzetközi adatok további részletesebb vizsgálata nélkül is megállapíthatjuk, hogy a hazai mezőgazdasági munkaerő-állomány további csökkentését nagy körültekintéssel és óvatossággal kell előirányozni. Ezt az igényt elégítik ki a III. ötéves terv előirányzatai, amely szerint a csökkenés kevesebb kell hogy legyen, mint a II. ötéves terv létszámcsökkenésének 40 százaléka.

A mezőgazdaság munkaerőhelyzete

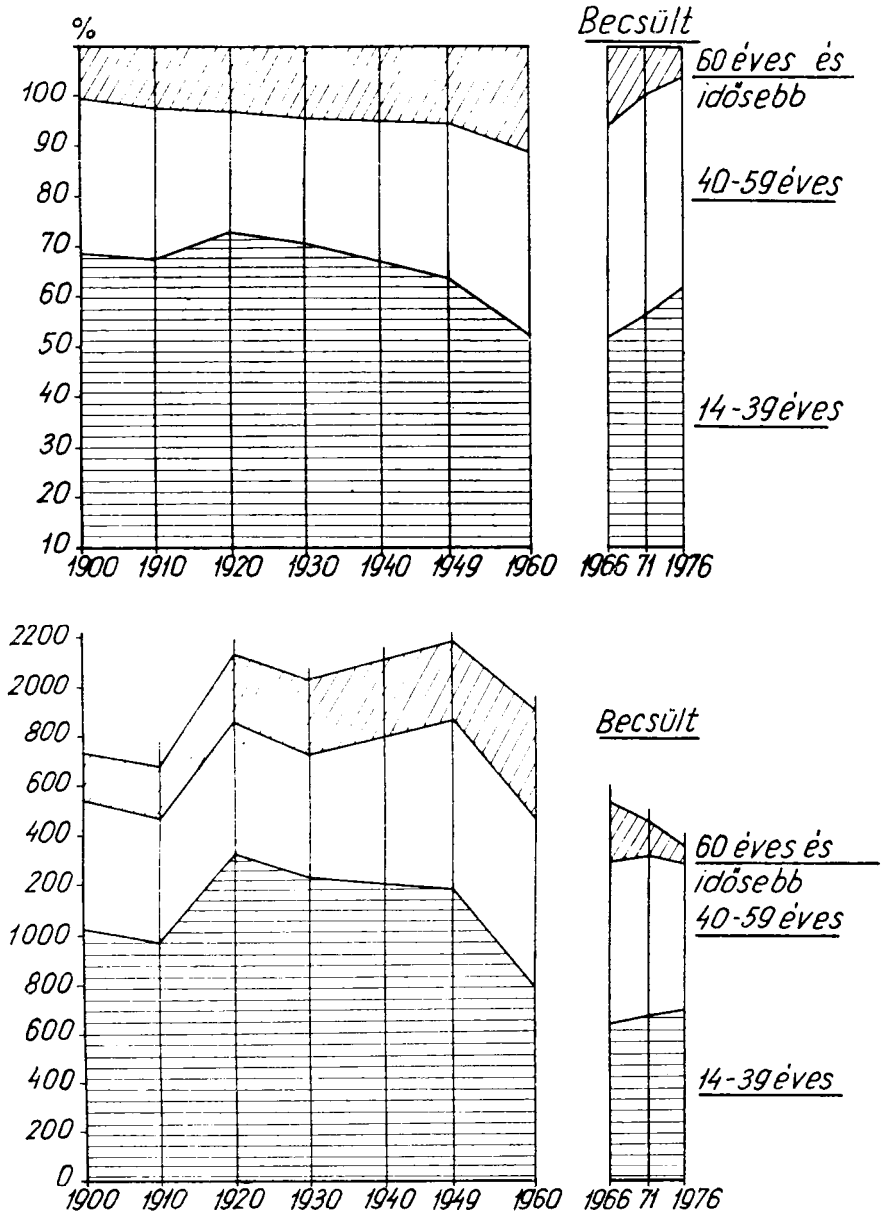
A mezőgazdasági munkaerőhelyzet ma gondot okoz a termelési célok teljesítésében. A II. ötéves terv időszakában — a mezőgazdaságban foglalkoztatottként számításba vett keresők létszáma az 1961. év eleji 1730 ezerről 1965 végéig mintegy 200—230 ezerrel csökkent. A mezőgazdasági keresőállomány életkor és képzettség szerinti összetétele egyre kevésbé felel meg a nagyüzemi termelés követelményeinek.

a) A mezőgazdasági keresők életkora

A mezőgazdaságban már a századforduló óta, de különösen 1949 óta fokozatosan nőtt a 60 éves és idősebb keresők aránya. A 20-as évek óta pedig — ugyancsak gyorsuló ütemben — csökkent a legmunkabíróbb 40 éven aluli korosztályok aránya. Ezt a folyamatot érzékelteti a 3. sz. ábra.

Érdemes megemlíteni, hogy a fejlett mezőgazdasággal rendelkező tőkésországokban a hazaihoz hasonlóan öreg a mezőgazdasági keresőállomány. Az Egyesült Államokban, Kanadában, Nagy-Britanniában például a mezőgazdasági keresőállományon belül nagyobb a 64 évnél idősebbek

A mezőgazdasági keresők kormegoszlása

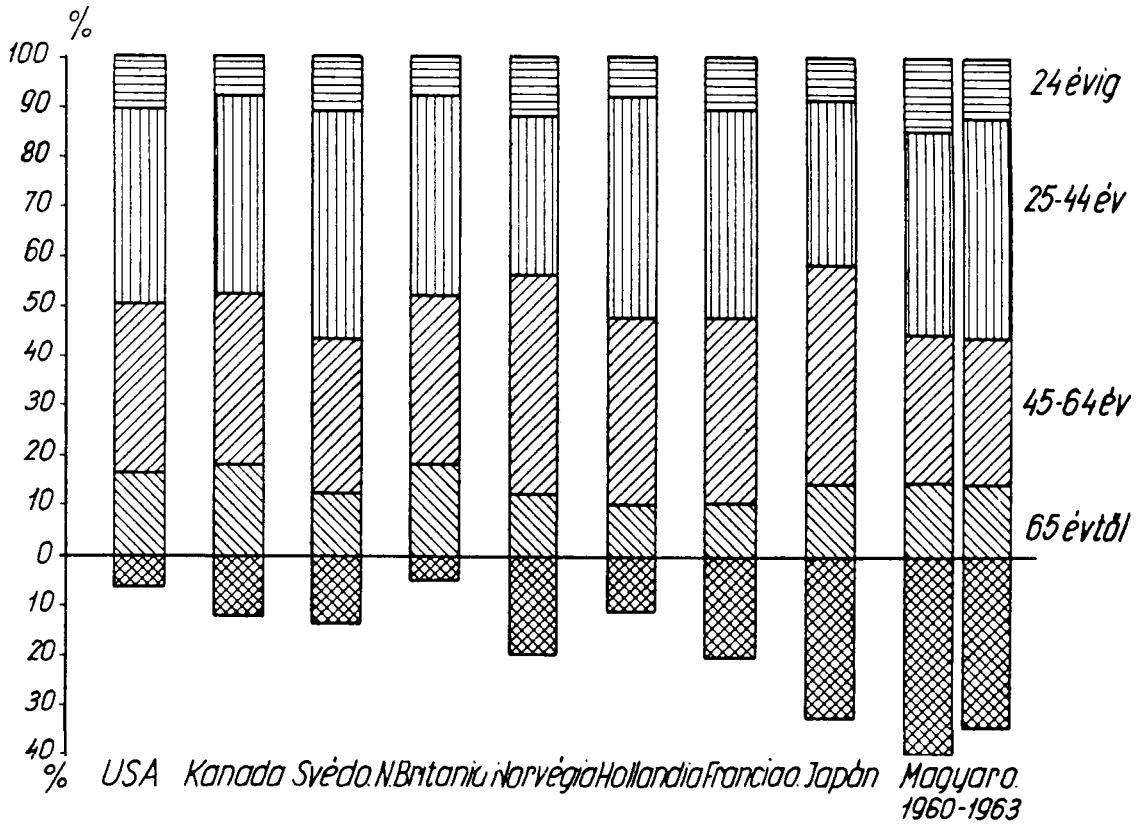

3. ábra

részaránya, mint Magyarországon. Az említett országokban, valamint Svédországban, Norvégiában, Hollandiában, Franciaországban és Japánban pedig egyaránt alacsonyabb a 24 évnél fiatalabb mezőgazdasági keresők részaránya a hazainál. (L. 4. ábrát.) Hasonló a helyzet a szocialista országok többségében is.

Érdemes azonban a korösszetételt szektoronként is vizsgálni. Jelentős az öregek aránya a termelőszövetkezeti tagság körében. A valóságban azonban a keresők e csoportjának is sokkal kedvezőbb a kor szerinti összetétele, mint azt a közismert statisztikai adatok mutatják. Ugyanis a szövetkezeti mozgalmi statisztika a nagyszámú nyugdíjas — és a közös gazdaságban alig dolgozó — tagot is beszámítja a „tagság átlagéletkorába". Nyilvánvaló, hogy ilyen tartalmú adatok nem alkalmasak a szövetkezeti munkaerő-állomány korösszetételének jellemzésére, még kevésbé az ipari keresők átlagos életkorával való összehasonlításra.

A mezőgazdasági foglalkozású fizikai dolgozók korösszetétele 1960-ban

A mezőgazdasági keresők %-os aránya az összes keresőkhöz viszonyítva

4. ábra

Egyébként a szövetkezeti munkaerő-állomány többi részénél — a segítő családtagoknál és az alkalmazottaknál — kedvező a 40 éven aluliak részaránya. A probléma, hogy ennek a teljes munkabírású létszámnak csak a töredéke hajlandó jelenleg tagként belépni a termelőszövetkezetbe.

Ugyancsak kedvezőnek mondható a mezőgazdaság állami szektorában a keresők korösszetétele. Mindezek következtében a nyugdíjasok nélküli termelőszövetkezeti tagság elöregedése ellenére sem rosszabb az átlagos életkor, mint sok más szocialista vagy fejlett tőkésországban.

Természetesen mindebből nem szabad azt a következtetést levonni, hogy a szövetkezeti tagság korösszetétele a mezőgazdaság átcsoportosításával megjavítható. Ugyanis a III. ötéves terv időszakában körülbelül $^1/_4$ millió újabb szövetkezeti tag szerzi meg a nyugdíjjogosultságot, és ezért a következő években a jelenleginél jóval nagyobb ifjúsági utánpótlásra van szükség. A mezőgazdaságban munkába lépő és az ott is maradó fiatalok száma 1966—1970 között mintegy 3—4-szerese kell hogy legyen a II. ötéves terv időszakában tartósan a mezőgazdaságban elhelyezkedő fiatalság létszámának. Tehát, ha túlzottan is értékelik a szövetkezeti mozgalmi statisztika alapján az elöregedés mértékét, a megoldásra váró munkaerő-gazdálkodási probléma igen súlyos.

Fokozza a kérdés bonyolultságát az a körülmény is, hogy a középkorú mezőgazdasági keresők túlnyomó többsége sem alkalmas koránál fogva a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges műszaki és egyéb szakismeretek, az új technika szakmunkás színvonalú elsajátítására. Ezért is különös fontossága van a mezőgazdaság ifjúsági munkaerő-utánpótlásának.

A mezőgazdasági keresők korösszetételével kapcsolatban szükséges még megemlíteni és néhány szakmával összehasonlítani a traktor- és vontatóvezetők igen kedvezőnek látszó 1960. évi korcsoportonkénti összetételét:

Korcsoport	Traktor- és vontatóvezető	Gépkocsi-vezető	Mozdony-vezető	Bányász	Fogatos (fuvaros)
19-ig	10,04	1,55	—	12,23	6,40
20—24	20,20	14,60	8,50	18,56	7,23
25—29	26,86	29,28	14,16	17,01	11,19
30—39	30,74	32,37	34,59	27,67	25,90
40—49	8,67	13,68	30,43	15,49	20,08
50—54	2,09	4,75	8,64	6,07	12,59
55—59	1,13	2,96	2,80	2,35	9,80
60—tól	0,27	0,81	0,61	0,62	6,81
Összesen:	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Feltűnően alacsony a traktorvezetők között a 40 éves és idősebbek aránya (csupán 12,16 százalék). Ezt azonban mégsem lehet pozitíven értékelni. Azzal függ össze ugyanis, hogy a kedvezőtlen munkakörülmények miatt a traktorvezetők idősebb korukban nem maradnak a szakmájukban.

b) Nagyüzemi szakmai követelmények

Ismeretes, hogy parasztságunk gazdálkodási színvonala és főként műszaki jártassága lényegesen alatta maradt a fejlett mezőgazdasággal rendelkező külföldi országokénak. Ma azonban nem csupán ezekkel a nehézségekkel kell a nagyüzemekben megbirkózni. A parasztság korszerűen gazdálkodó részének a szakmai tudása is elavulttá vált, mert a nagyüzemekben más a munkamegosztás és más a technikai bázis, nem érvényesül kellően, illetve nem elegendő a parasztság korábbi termelési tapasztalata. Ilyen körülmények között különösen érezhető vált a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges műszaki agronómiai tudás és nagyüzemi tapasztalat hiánya. Emiatt népgazdaságunkat már most is évente sokszáz millió forint károsodás éri. Megemlítünk néhány példát ezzel kapcsolatban. A szántóföldi növénytermesztésben a különböző kártevők és betegségek okozta terméskiesés évente országosan legalább 2 milliárd forint (egyes szakértők szerint a kár az 5—6 milliárd forintot is eléri). Ilyen károkat okoz az arankafertőzés a lucernamag-termelésben, a golyvásüszök a kukoricatermelésben, a vírusfertőzés a cukorrépánál, a burgonyánál stb. Az előforduló kárnak mintegy fele — még az állami gazdaságokban is — abból fakad, hogy a rendelkezésre álló technikai eszközöket és vegyszereket nem szakszerűen használják fel.

Nem sokkal jobb a helyzet az állattenyésztés területén sem. A hibás gyapjúkezelés jelentős árbevételtől fosztja meg a szövetkezeteket. A tej magas savfoka miatt keletkező veszteség is szorosan összefügg a nem megfelelő istállókörülményekkel. A legnagyobb károk azonban az állategészségügyi ismeretek hiányából fakadnak: a hurutos, a felnevelési, a mozgásszervi és emésztőszervi megbetegedések gyakori előfordulása nagyrészt a gondozók hozzá nem értésével függ össze.

Hasonló a helyzet a kertészet némely ágaiban is. Köztudomású, hogy

gyümölcstermésünk általában jó minőségű, amíg fán van. Ezt a jó minőséget a szedésnél, tárolásnál és szállításnál szoktuk elrontani. Egyedül a minőség javításával 25—30 százalékkal lehetne emelni a gyümölcstermesztés forinthozamát. Hasonló a helyzet a szőlőtermesztésben is. Még a borversenyeken is gyakran előfordul, hogy különösen a termelőszövetkezetek egyébként értékes borainak mintáit egyszerűen azért nem lehet elbírálni, mert azok nem részesültek az alapvető kezelési munkákban.

A képzetlenségből eredő károk megdöbbentő példáit láthatjuk a gépek kezelésével kapcsolatban is. Az új gépek jelentős részét a hozzáértés hiányában kisebb-nagyobb mértékben megrongálják, esetleg tönkreteszik. Ez nagyon költséges tanulás.

Ezért van különleges jelentősége az ifjúsági munkaerő-utánpótlás szakképzésének. Ennek felismerését azonban sajnálatos módon korlátozza sok szövetkezeti gazdaság vezetésének alacsony színvonala; valamint a szakmai hozzáértést igénylő munkaköröknek kevésbé alkalmas munkaerővel való betöltéséből eredő problémák.

c) A munkaerő-utánpótlás problémái

Mezőgazdaságunk — különösen a termelőszövetkezetek — munkaerő-utánpótlásában ma a következő jelenségek mutatkoznak:

1. Az iskola befejezése után a falusi fiatalok viszonylag *kis része vállal a mezőgazdaságban munkát.*

Egy 1964. évi reprezentatív felmérés adatai szerint például a mezőgazdasági munkások, illetve a termelőszövetkezeti tagok általános iskolát végző gyermekeinek mindössze 12 százaléka jelentkezett továbbtanulásra mezőgazdasági technikumokba, szakközépiskolába vagy szakmunkástanuló iskolába; 62 százaléka nem mezőgazdasági szakmát kíván tanulni vagy gimnáziumba jelentkezett. Az általános iskolát végző fiatalok tovább nem tanuló 26 százalékának is mindössze a fele vállal a mezőgazdaságban munkát. Együttvéve még a paraszti fiataloknak is csak 1/5-e választotta — az adatfelvétel szerint — a mezőgazdasági pályát.

A mezőgazdaságban munkába lépő fiatalok összetétele nagyon kedvezőtlen. Sok köztük az olyan fiatal, aki más népgazdasági ágakban, illetve a továbbtanulásban nem állja meg a helyét. Erre utalnak a következő oldalon levő munkaerőmérleg adatai.

A termelőszövetkezetekbe tagként való belépést *kedvezőtlenné teszik* a ma érvényes rendelkezések. A belépéstől az riasztja vissza a fiatalokat, hogy a szövetkezetekből való kilépés esetén vállalniok kell mindazokat a terheket, amelyek a szövetkezet esetleges kedvezőtlen anyagi eredményeiből a tagságra hárulnak. E fiatalok helyzete azonban merőben más, mint azoké a volt egyéni gazdálkodóké, akik gazdaságuk leltárával léptek be a szövetkezetbe és akiknél a kilépésre vonatkozó kötelezettségek legalább részben indokoltak.

2. A mezőgazdaságban munkába lépő fiatalok jelentős része is *rövid idő után otthagyja a mezőgazdaságot.* A második ötéves terv időszakában a mezőgazdaságban első ízben munkába lépő körülbelül 175 ezer fiatal közül legalább 110—130 ezer már otthagyta a mezőgazdaságot.

Különösen nagymértékű a társadalmilag káros mobilitás a szakképzett fiatalok körében.

Megnevezés	1965-ben a mezőgazdaságban munkába lépett (ezer fő)			Megnevezés	1965-ben a mezőgazdaságban munkába lépett (ezer fő)		
	Férfi	Nő	Összesen		Férfi	Nő	Összesen
Szakképzett				Lemorzsolódó			
Szakmunkás	3,6	2,2	5,8	Általános iskolából	5,0	2,0	7,0
Szakközépiskolát végzett	0,3	0,1	0,4	Tanuló iskolából	1,4	0,8	2,2
Középfokú technikus	0,8	0,5	1,3	Gimnáziumból	0,3	2,0	2,3
Felsőfokú technikus	0,8	0,1	0,9	Szakközépiskolából	—	0,2	0 2
Egyetemet, főiskolát végzett	1,0	0,1	1,1	Középfokú technikumból	0,2	0,2	0,4
Együtt:	6,5	3,0	9,5	Egyéb szakiskolából	—	0,2	0,2
Szakképzetlen				Felsőfokú technikumból, egyetemről, főiskoláról	0,2	0,1	0,3
Végző				Együtt:	7,1	5,5	12,6
Általános iskolában	7,5	8,7	16,2	Összes szakképzetlen:	14,9	14,6	29,5
Gimnáziumban	0,3	0,4	0,7	Mindösszesen:	21,4	17,6	39,0
Együtt:	7,8	9,1	16,9				

d) Időszakos munkaerőhiányok és -feleslegek

A mezőgazdaság munkaerő-ellátásának nehézségei abból is adódnak, hogy a foglalkoztatás idényszerű ingadozása nagyfokú. A napi munkaidő a munkacsúcsokban, valamint az állattenyésztésben általában jóval nagyobb az átlagosnál. Mindez növeli az üzemi törzsgárda kialakításának nehézségeit s a rendszeres foglalkoztatást igénylő fiatalok és szakképzett munkaerő megtartását.

Az egész mezőgazdaságra jellemző, hogy a növénytermelés munkaerő-szükségletének jelentős idényszerű ingadozása miatt általában nehézségekbe ütközik a munkacsúcsok munkaerő-szükségletének kielégítése. Ez a probléma is különösképpen éles a gyenge szövetkezetekben, ahol a munkacsúcsok jelentős munkaerőhiánya mellett az év más időszakaiban a rendelkezésre álló munkaerő rendszeres foglalkoztatása nincs biztosítva.

A munkaerő-szükséglet szezonális ingadozását jellemzi, hogy az 1965. évi munkaerő-szükségleti számítások szerint a vegetációs időszakban átlagosan foglalkoztatott létszámhoz képest a decembertől márciusig terjedő holtidényben több mint 500 ezerrel kevesebbet tudnak foglalkoztatni (ennek a létszámnak jelentős része azonban nem igényli a téli foglalkoztatást), a tavaszi és őszi munkacsúcsokban pedig körülbelül 150 ezerrel nagyobb a munkaerő-szükséglet — optimális munkavégzési határidők mellett.

A munkaerő-ellátás gondjai elsősorban az őszi idényben jelentkeznek. Ez részben néhány jelentősebb munkafolyamat (például a kukoricabetakarítás) gépesítésében mutatkozó nagyfokú elmaradással, valamint más folyamatok komplex gépesítésének hiányosságaival függ össze, részben azonban a mezőgazdasági termelés természeti adottságaiból következik. Ez utóbbi miatt a munkacsúcsok idején, főként ősszel, tartósan szükség van a mező-

gazdaságban rendszeresen foglalkoztatottakon kívül további munkaerők (tanulók stb.) bevonására.

A munkaerőmérlegek mezőgazdasági „foglalkoztatottként", illetve keresőként a növénytermelés márciustól novemberig terjedő vegetációs időszaka átlagának megfelelő létszámot mutatják ki. (Ebben a háztáji gazdaságok növénytermeléséhez szükséges létszám a többi szektornak megfelelő módon szerepel. A háztáji gazdaság állatállományához — a családoknál felmerülő töredék munkaerőszükségletre — külön munkaerő-fedezetet nem számolunk.) Az összes létszám mintegy 80 százalékát az állami gazdaságok és szövetkezetek nagyüzemei foglalkoztatják; a többit a háztáji gazdaságok, termelőszövetkezeti csoportok, alsófokú társulások, egyéni gazdaságok. A ténylegesen foglalkoztatottak száma az év egyes időszakaiban nagymértékben eltér a mérlegben szereplő átlagos létszámtól (1965. évi adatok):

Hónap	Munkaerő-szükséglet 1000 fő	Eltérés a foglalkoztatottak átlagos létszámától		Hónap	Munkaerő-szükséglet 1000 fő	Eltérés a foglalkoztatottak átlagos létszámától	
		1000 fő	százalék			1000 fő	százalék
I.	847	+ 649	+ 43	VII.	1566	— 70	— 5
II.	856	+ 640	+ 42	VIII.	1494	+ 2	— 0
III.	1223	+ 274	+ 18	IX.	1625	— 129	— 9
IV.	1406	+ 90	+ 6	X.	1564	— 68	— 5
V.	1718	— 222	— 15	XI.	1257	+ 239	+ 16
VI.	1623	— 127	— 9	XII.	947	+ 549	+ 37
Átlagos munkaerő-szükséglet a munkaerőmérleg szerint					1496	—	100

Az adatokkal kapcsolatban a következő megjegyzést kell tenni. A munkaerő-szükséglet idényszerű ingadozása — mint említettük — a növénytermelés munkaerőigényének szezonális eltéréseiből adódik. A létszámszükséglet számításánál figyelembe vettük az agrotechnikailag ledolgozható munkanapok számát és a napi munkaidő hosszának havonként mutatkozó különbségeit. A keresőket többféle módon lehet számba venni, ez azonban nem befolyásolja a szezonális munkaerő-szükségletet és a részleges foglalkoztatás mértékét.

Szükséges viszont arra is utalni, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma — az említett keresőként számba vett szezonátlag — országosan megfelel a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének. Területenként és azon belül szövetkezetenként nagyon eltérő a munkaerő-ellátottság. A legnagyobb hiányok az ipari körzetekben is a gyenge szövetkezetekben vannak. Országosan azonban a nyári hónapok átlagos szükséglete (vagyis a keresőkkel fedezendő létszám) egyensúlyban van a rendelkezésre álló munkaerővel. Ha azonban az egyes szövetkezetekben jelzett hiányokat és feleslegeket külön-külön adjuk össze és nem ezek egyenlegét mutatjuk ki, akkor a szövetkezetek egy részében összesen 70 ezer fő a munkaerő-felesleg, más részében pedig körülbelül ugyanennyi a munkaerőhiány.

A munkaerő-ellátottságnak a kereseti színvonallal való összefüggését mutatja a KSH 1964. évi reprezentatív felmérése. Eszerint azokban a szö-

Hónap	Munkaerő-szükséglet	Munkaerő-		Helyben nem fedezhető hiány	Hónap	Munkaerő-szükséglet	Munkaerő-		Helyben nem fedezhető hiány
		hiány	többlet				hiány	többlet	
I.	352	3	293	1	VII.	928	73	68	19
II.	385	5	277	1	VIII.	885	67	78	18
III.	535	16	195	4	IX.	1055	151	41	44
IV.	668	28	154	7	X.	881	83	80	21
V.	940	83	50	21	XI.	549	19	198	4
VI.	893	61	72	17	XII.	382	6	276	1

vetkezetekben, amelyekben 1964-ben 1—2 hónapig munkaerőhiány volt, a megfelelő munkaerő-ellátottságú szövetkezetek egy napra jutó munkadíjának csak 86,8 százalékát tudták fizetni, a tartósabb munkaerőhiánnyal küzdő szövetkezetekben pedig csak a 77,9 százalékát.

A szövetkezetek munkaerőhelyzetének egyik sajátos vonása, hogy a legfontosabb munkakörökben — még a jól működő szövetkezetekben is — növekszik az alkalmazottként, fix bérért dolgozók létszáma, főként a tagsági viszonyból eredő hátrányok visszahatása miatt (a szövetkezeti alkalmazottak száma 1965-ben — az alkalmilag foglalkoztatottak nélkül — körülbelül 70 ezer volt).

Az állattartás munkaerő-ellátását kedvezőtlenül befolyásolja, hogy a növénytermelésben egyébként bevált részesművelés a gyenge termelőszövetkezetekben gyakran kiélezi a jövedelmi aránytalanságokat. Előfordul, hogy a részesművelők 3—4 havi munkával megkeresik azt, amit a rendszeresen dolgozó, munkaegységben elszámolt szövetkezeti tagok sokszor csak egész évi munkával érnek el.

A munkaerő-ellátás kérdésével kapcsolatban szükséges említést tenni néhány elterjedt, túlzó nézetről:

a) Az agrárszakemberek körében gyakran csupán a munkaerőhiány kedvezőtlen hatásait hangsúlyozzák, és kevéssé gondolnak azzal, hogy e hiány jelentős részben helyi forrásokból fedezhető. Ezért olykor eltúlozzák a termelőszövetkezetek időszakos munkaerőhiányát.

b) Még gyakoribb azonban az ellenkező véglet. Sokan a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban *„rendelkezésre álló családi munkaerőnek"* tekintik az összes 14 évesnél idősebb munka- vagy tanulóviszonyban nem álló családtagot (a nyugdíjasokat és kisgyermekes anyákat is beleértve). Ezek munkakapacitását pedig úgy számolják, hogy az egész évi folyamatos foglalkoztathatóságukat feltételezik, éspedig a törvényes munkanapokra, a háztáji állatgondozáson kívüli napi 8—9 órás, a munkacsúcsokban pedig napi 10 órás munkaidővel. Ennek az „elméletileg" feltételezett munkakapacitásnak a szükségletekkel való szembeállítása nyilvánvalóan nem jelzi megfelelően a valóságos munkaerőhiányt. Márcsak azért sem, mert az előbb említett összes családi munkaerőnek csaknem egyharmada idősebb a szövetkezeti nyugdíjkorhatárnál.

c) Az is előfordul a szövetkezeti munkaerőhelyzet elemzése kapcsán, hogy a munkaerő-szükséglet és a munkaerőforrások egybevetésekor figyelmen kívül hagyják az időjárási tényezők miatt szükségszerű, s időszakonként nagyon jelentős várakozási időket, továbbá az üzemvezetés, a gépal-

katrész-ellátás hiányosságai következtében előforduló improduktív időt. Ezért a közös gazdaságok munkaerőhiányát csaknem teljes egészében a munkakészség nem kielégítő voltának tudják be.

A mezőgazdaság várható munkaerőhelyzete a harmadik ötéves terv időszakában

a) Munkaerő-szükséglet

A harmadik ötéves terv időszakára kidolgozott mezőgazdaság-fejlesztési tervek alapján készült el a mezőgazdaság előzetes munkaerő-szükségleti terve. A számítások szerint a termelési struktúra változása miatt 1970-ig tovább fokozódik a munkaigényesség, mégpedig a növénytermelésben mintegy 3 százalékkal, az állattenyésztésben körülbelül 10 százalékkal. A traktorállomány — 15 LE-s egységekben — 85 ezerről 115—119 ezerre emelkedik. A gépesítést és a termelékenység egyéb tényezőit figyelembe véve a mezőgazdaság munkaerő-szükséglete — a munkaigényesség növekedése ellenére — tovább csökkenhet, a következő ötéves tervidőszakban azonban mindössze 50—80 ezer fővel (körülbelül 5 százalékkal). [1961—1965 között mintegy 200—230 ezer főnyi (11—13 százalékos) volt a csökkenés.]

Szektor	Munkaerő-szükséglet 1000 fő		Index 1965=100
	1965	1970	
Állami gazdaságok	205	202	98,5
Gépállomások	37	32	86,5
FM szakvállalatok	8	7	87,5
Erdőgazdaságok	56	55	98,2
Egyéb	11	5	45,4
Állami szektor összesen;	317	301	95,0
Termelőszövetkezetek	1041	1039	99,8
Termelőszövetkezeti csoportok	88	66	75,0
Egyéni gazdaságok és társulások	49	43	89,6
Halászati szövetkezetek	2	2	100,0
Tanácsi szektor összesen	1180	1150	97,8
Mezőgazdaság összesen:	1497	1451	97,0

A harmadik ötéves terv időszaka alatt kismértékben csökken a munkaerő-szükséglet havonkénti ingadozása átlagosan — és szeptember-október hónapot kivéve — minden hónapban. Az őszi munkacsúcs azért emelkedik, mert a kapásnövények termelése nő, illetve betakarításuk gépesítése elmarad, ezenkívül a II. ötéves tervben telepített szőlők és gyümölcsösök is termőre fordulnak. Ebből következően az őszi munkacsúcsok munkaerő-szükségletének kielégítésével kapcsolatos nehézségek növekednek. Ezeket a problémákat az adott gépesítési szint mellett is csökkentheti a különböző érési idejű fajták kombinálása, valamint a mezőgazdasági termelés tervezése során a munkaerőhelyzet fokozottabb figyelembevétele a tervezés minden szintjén.

A mezőgazdaság munkaerő-szükségletének kereken fele a növénytermelésre jut. Ennek a fedezete biztosítható viszonylag a legnehezebben, ami összefügg a munkaerő-szükséglet rendkívül nagy, idényszerű ingadozásával, az átlagosnál mostohább munkakörülményekkel, valamint azzal is, hogy a gépesítés eddigi jelentős eredményei ellenére a munka túlnyomó része még mindig kézi munka.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének struktúrájában döntő változás a III. ötéves terv időszakában nem következik be. A várható változások iránya azonban kedvező: kissé csökken a munkaerő-szükséglet idényszerű ingadozása, növekszik a gépi munka aránya, kis mértékben emelkedik a állattenyésztésben és az egyéb rendszeres munkát biztosító ágazatokban dolgozók részaránya, csökken a növénytermelésben foglalkoztatottak aránya.

b) A várható munkaerőhelyzet

A mezőgazdaság mai munkaerőhelyzetéből arra következtethetünk, hogy a tervezett termelési struktúra és gépesítés mellett nehezebb lesz a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének a kielégítése. A számítások szerint — amint erre már utaltunk is — a III. ötéves terv időszakában a mezőgazdasági keresők létszámcsökkenése jóval kisebb lehet, mint a második ötéves tervidőszakban. (200—230 ezer helyett körülbelül 80 ezer). Ez is csak akkor valósulhat meg, ha a mezőgazdaság munkaerő-állományának nagyságát befolyásoló tényezők nagyjából a következőképpen alakulnak:

Megnevezés	1966—70. évi előirányzat összesen	Évi átlagos változás	
		1966—70	1961—65
Ifjúsági belépés	+225	+45	+35
Háztartásból való kilépés és belépés egyenlege	+ 83	+16	+16
Mezőgazdaságból való kilépés és belépés egyenlege	— 75	—15	—29
Természetes fogyás	310—	—62	—62
Mezőgazdasági keresők létszámváltozása (munkaerő-szükséglet csökkenése)	— 77	—16	—40

A természetes fogyás várható mértéke a III. ötéves terv időszakában lényegében azonos lesz a jelenlegivel.

A számítások feltételezik, hogy a háztartásból ugyanannyi munkaerőt lehet bevonni a mezőgazdaságba a következő időszakban, mint a második ötéves periódusban. Valószínű azonban, hogy ez a jövőben már nehézségeket fog okozni, mivel egyre kisebb háztartásbeli munkaerő-tartalék áll rendelkezésre, és ennek összetétele sem elégíti ki az igényeket.

A munkaerő-szükséglet fedezete végső soron attól függ, hogy a falusi fiatalok mainál nagyobb része választja-e a mezőgazdaságot életpályául, és biztosítható-e, hogy túlnyomórészt ott is marad.

Mivel a harmadik ötéves terv időszakában — az ismert demográfiai okok miatt — megnő az iskolából kikerülő fiatalok száma, ez a munkaerő-

politika nemcsak a mezőgazdaság szempontjából, hanem az általános foglalkoztatatás szempontjából is szükséges és lehetséges.

A harmadik ötéves terv időszakában ugyanis a legfontosabb vonatkozásokban (az ifjúsági utánpótlás és az elvándorlás tekintetében) az előző időszaktól jelentősen eltérő tendenciának kellene érvényesülnie. A második ötéves tervben a munkába lépő fiatalok évenkénti létszáma csupán 6000-rel volt nagyobb a mezőgazdasági elvándorlás egyenlegénél. A harmadik ötéves terv idején viszont a belépő ifjúsági létszám évi 30 000-rel kell hogy meghaladja a mezőgazdaságból való el- és visszavándorlás egyenlegét. Ha a következő években is az eddigi irányzat érvényesülne, akkor a mezőgazdaságban a munkacsúcson kívül is számottevő (kb. 120 000) munkaerőhiány mutatkozna.

Előmozdítja a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének fedezését — különösen a szakmunkásigények tekintetében —, hogy a harmadik ötéves terv mostani számai a nem mezőgazdasági ágakban nagyon mérsékelt létszámnövekedést irányoznak elő. Ennek ellenére nem számíthatunk rá biztosan, hogy csupán emiatt a szükséges munkaerő valóban megmarad a mezőgazdaságban.

Egyéb intézkedések nélkül ugyanis lehetséges, hogy a mezőgazdaságból kilépő fiatalabb férfiak és nők kiszorítják a városi lakosságból munkát igénylők egy részét, mivel a „nehezebb" munkahelyeken a mezőgazdaságból jövő munkaerő jobban felhasználható. Ez esetben a mezőgazdaságban keletkező munkaerőhiány egyben növelné a városi munkaerő-felesleget: mindkét irányban kiéleződnének a munkaerő-kereslet és munkaerő-kínálat közötti ellentmondások.

A korábbinál bonyolultabb feladatot jelent a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének fedezése az idényszerű ingadozás jelentős mértéke miatt is. Ebben a tekintetben nemcsak a munkacsúcsok alkalmi munkaerő-szükséglete fedezetének ismert nehézségeivel kell számolnunk, hanem egyre inkább azzal a problémával is, hogyan lehet a mezőgazdaságba vonzani és ott megtartani a vegetációs időszak munkáinak elvégzéséhez átlagosan szükséges munkaerőt. Ugyanis átlagosan a rendszeresen foglalkoztatottként számításba vett „keresők" 1/3-a számára télen nincs munka a mezőgazdaságban, mintegy 10 százalékuk pedig még a tavasztól őszig tartó idényben sem foglalkoztatható teljesen. Korábban a mezőgazdasági dolgozókat az egyéni tulajdon vagy az életkorból eredő korlátok mindezek ellenére a mezőgazdaságban tartották, ma azonban az ott munkába bevonni kívánt fiatalok százezres tömegei számára ilyen korlátok nincsenek. Ezért a jövőben egyre nagyobb gondot kell fordítani — a munkacsúcsok problémáinak megoldásán kívül — a többi munkaerő minél rendszeresebb, állandóbb jellegű foglalkoztatására, ami a mezőgazdaságban szükséges munkaerő stabilizálásának, a szakmunkásképzési program megvalósításának egyik legfőbb feltétele.

A mezőgazdasági munkaerő-politika és munkaerő-gazdálkodás főbb irányelvei a harmadik ötéves terv időszakában

Az elemzések azt mutatják, hogy a következő években a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének fedezése a mezőgazdasági termelési feladatok teljesítésének egyik fontos feltétele. A megfelelő intézkedések nélkül várható

munkaerőhiány veszélyeztetheti a termelési célok elérését, a belföldi fogyasztás kielégítését, a mezőgazdasági export tervezett növekedését.

A mezőgazdasági munkaerő-szükséglet tervszerű fedezése végett sokirányú, a szorosan vett munkaerő-gazdálkodás körét meghaladó intézkedések sorozatát kell folyamatosan végrehajtani. A munkaerő-politika és munkaerő-gazdálkodás fő irányai és feladatai a következők:

1. A foglalkoztatás idényszerű ingadozásának mérséklése, a keresők folyamatosabb foglalkoztatása és a munkacsúcsok munkaerő-szükségletének tervszerű fedezése végett a tervezés minden szintjén összhangba kellene hozni a munkaerőhelyzettel a termelési struktúrát és a technikai fejlesztést. Fejleszteni kellene a termelőszövetkezetek olyan népgazdasági szempontból is célszerű feldolgozási (manipulálás, tartósítás stb.) és egyéb ipari tevékenységét, valamint a nem mezőgazdasági ágakkal való munkakooperációját (bedolgozás, alvállalkozás stb.), amelyek növelik a folyamatos és rendszeres foglalkoztatás lehetőségeit. Célszerű lenne előmozdítani a mezőgazdaság és más idényágazatok közötti munkaerő-átcsoportosítást, valamint a munkacsúcsok idején bevonható tartalék-erőforrások szervezett igénybevételét (a tanulóifjúságot is beleértve).

2. A termelőszövetkezetek munkaerő-szükségletének fedezése és főként a képzett munkaerő megtartása szempontjából elsőrendű fontossága van a megfelelő jövedelmi színvonal biztosításának és a megfelelő termelőszövetkezeti jövedelemelosztási, illetve elszámolási rendszernek.

A legutóbbi elemzések szerint a szövetkezetek átlagában az alacsony jövedelmi színvonal elsősorban nem az árszínvonallal, hanem a foglalkoztatás mértékével, egyenetlenségével függ össze. A KSH reprezentatív felvételei szerint 1964-ben a vizsgált termelőszövetkezetek tagjainak jövedelme a foglalkoztatás mértéke szerint a következőképpen alakult:

Foglalkoztatottak csoportjai	Állandó munkakörben*		Egyéb munkakörben	
	Létszámarány az összes foglalkoztatott százalékában	Egy főre jutó részesedés (Ft)	Létszámarány az összes foglalkoztatott százalékában	Egy főre jutó részesedés (Ft)
A termelőszövetkezeti nyugdíjkorhatárnál fiatalabb tagok	41,2	20 857	58,8	8311
Összes tagok	35,7	20 135	64,3	7131
Tagok és családtagok összesen:	29,0	20 020	71,0	5953

* 200 munkanapnál többet teljesítők.

A jövedelmi színvonal problémái elsősorban a szövetkezetek közötti jelentős szóródással, valamint a foglalkoztatási lehetőségek korlátozottságával kapcsolatosak. Ezért a lehetőséghez képest csökkenteni kellene a különböző természeti viszonyok között gazdálkodó szövetkezetek jövedelmi viszonyai között ma fennálló nagy különbségeket.

Megjegyezzük, hogy a háztáji gazdaságokból származó jövedelem csökkenti a termelőszövetkezeti közös gazdaságból származó jövedelmek közötti nagy szóródásokat. Ez azonban a most munkába lépő fiatalok esetében nem változtat a helyzeten, mivel e fiatalokat elsősorban a saját munkával el-

érhető jövedelem nagysága befolyásolja abban, hogy részt vesznek-e a termelőszövetkezeti közös munkában és megmaradnak-e a mezőgazdaságban.

3. A termelőszövetkezetekben foglalkoztatottak szociális ellátási rendszerét — a munkaerő-ellátás követelményei miatt is — már a harmadik ötéves terv időszakától úgy kell továbbfejleszteni, hogy amilyen mértékben a közös gazdaságokban ledolgozott munkaidő megközelíti az ipari dolgozók munkaidő-teljesítményét, a társadalmi biztosítás és nyugellátás, valamint egyéb szociális ellátás tekintetében is fokozatosan elérjék az ipari dolgozókat megillető juttatások szintjét. A családi pótlék és nyugdíjellátás rendezését is fel kell használni a termelőszövetkezetek munkaerőhelyzetének megszilárdítására, a munkafegyelem megerősítésére.

4. A fiataloknak a szövetkezetekbe való bevonása végett meg kellene szüntetni az egyéni tulajdonnal nem rendelkező fiatalok számára indokolatlan megkötöttségeket. A szövetkezeti tagsági viszonyt úgy kellene átalakítani (például meghatározott időre szóló tagság bevezetése stb.), hogy az — a csoporttulajdonból eredő követelmények figyelembevétele mellett — a fiatalok, illetve a földnélküli belépők számára hasonló legyen a munkások és alkalmazottak munkaviszonyból eredő helyzetéhez. Ezt a kérdést részletesen meg kell vizsgálni a szövetkezeti jog fejlesztése kapcsán — a szövetkezetek mozgalmi és munkaerőellátási érdekeinek együttes figyelembevételével.

5. Nagymértékben fejleszteni kellene a szövetkezetek üzemi munkaszervezését, különösképpen az állattenyésztésben (például kettős műszak szélesítésével) azért, hogy a szövetkezetek különböző munkahelyein a munkafeltételek között ma meglevő lényeges különbségek csökkenjenek. Ennek keretében fokozatosan javítani kellene a munkaidőbeosztást és a munkával összefüggő üzemi munkavédelmi és szociális juttatások rendszerét. A foglalkoztatás egyenletesebbé tétele során gondoskodni kellene a szövetkezetek számára irányelvként kiadandó üzemi munkarend összeállításáról és a szakképzett munkaerő hatékony foglalkoztatását segítő racionalizálási tevékenységről.

6. A termelőszövetkezeti jövedelmek növelésének és a biztonságos munkaerő-ellátásnak továbbra is alapvető módja a munkatermelékenység növelése. A kemizálás és a gépesítés fejlesztésében tehát célszerű fokozottan figyelembe venni a munkaerő-helyzetből országosan és területileg adódó konkrét követelményeket. A fő hangsúlyt a munkacsúcsok legfontosabb munkafolyamatainak komplex gépesítésére kellene helyezni, fokozott gondot fordítva az őszi csúcs munkálataira. Az eddiginél nagyobb gondot kellene fordítani a szállítási-rakodási munkák és más nehéz testi munkát igénylő munkafolyamatok gépesítésére, a munkakooperáció kiszélesítésére.

7. Meg kellene továbbá javítani az operatív munkaerő-gazdálkodást, figyelembe véve, hogy a korábbi adminisztratív intézkedésektől a mai helyzetben már nem várhatunk érdemleges eredményeket, sőt azok inkább nehezítik a fiataloknak a mezőgazdaságba való bevonását. Ezért a falusi lakosság mezőgazdaságon kívüli elhelyezkedésének adminisztratív korlátozása helyett olyan gazdálkodási módszereket kellene kidolgozni (például a munkaerő-irányítás és a munkaközvetítés rendszerének fejlesztésével), amelyek főként közvetett úton segítik a mezőgazdaság és egyéb népgazdasági ágak munkaerő-szükségletének összehangolását.

8. Különösen nagy szükség lenne arra, hogy elkezdődjön az ifjúsági

munkaerő-utánpótlás kiszélesítését — és azon keresztül a mezőgazdasági munkaerőállomány szakmai és korösszetételének megjavítását — célzó intézkedések kidolgozása, illetve végrehajtása. Ezeket az előbbiekben vázoltakkal is szorosan összefüggő intézkedéseket röviden a következőkben lehet összefoglalni:

— A mezőgazdasági szakoktatás fő feladatának kellene tekinteni a szakmunkásképzés egyidejű minőségi és mennyiségi fejlesztését. Célszerű lenne a mezőgazdasági szakmunkásképzés felvételi irányszámait felemelni, illetve ezeket túlteljesíteni. Ezzel ugyanis enyhíteni lehet a városi ifjúság továbbtanulásával és foglalkoztatásával összefüggő problémákat is.

— A falusi továbbképző iskolák szervezeti kereteit messzemenően fel kellene használni arra, hogy a mezőgazdasági nagyüzemi foglalkoztatásra jelenleg igényt nem tartó falusi, ifjúsági munkaerő-tartalékot bevonják a közhasznú mezőgazdasági munkába. A falusi továbbképző iskolákat ezért alkalmassá kell tenni egyszerűbb mezőgazdasági szakmák betanítására is. Gyors és összehangolt intézkedésekre volna szükség ahhoz is, hogy a falusi továbbképző iskolák felhasználhatók legyenek az 1967—1969. években a demográfiai hullámból eredő ifjúsági problémák enyhítésére.

— Célszerű lenne már 1967 folyamán elérni, hogy a mezőgazdasági tagozatú középiskolákba történő beiskolázás során szinte kizárólag csak falusi, illetve paraszti szülők gyermekeit vegyék fel, akiknek mezőgazdasági munkavállalására reálisabban számítani lehet. Egyidejűleg a reálisan várható mezőgazdasági elhelyezkedéssel kell összhangba hozni ezeknek az iskoláknak a képzési méreteit.

— A vidéki, kisvárosi gimnáziumok oktatási anyagába minél előbb be kellene építeni a termelőszövetkezeti és egyéb mezőgazdasági adminisztrációs munkának, valamint a fiúk számára a traktorvezetői ismereteknek az oktatását. Egyidejűleg már 1967. évtől kezdődően a minimumra kellene csökkenteni a középiskolát nem végzett mezőgazdasági adminisztrátorok tanfolyami képzését.

9. A fiataloknak a mezőgazdasági életpályára való nevelése az oktató-nevelő munka egyik legfőbb feladata a mezőgazdasági körzetek iskoláiban. A pályaválasztás és pályairányítás révén is elő kellene mozdítani, hogy a mainál jóval több falusi fiatal válassza élethivatásul a mezőgazdaságot.

A felvételi rendszer továbbfejlesztésével el kellene érni, hogy a mezőgazdasági szakoktatási intézményekbe elsősorban olyan falusi fiatalokat vegyenek fel, akiknek a mezőgazdaságban való megmaradására számítani lehet. A mezőgazdasági oktatás minden szintjén már az 1967—8. tanévtől kezdődően fokozatosan összhangba lehetne hozni a felvételi létszámokat a már elfogadott szakmunkaerő-szükségleti tervekkel. A nem a mezőgazdaság számára képző szakmunkásképző iskolákban és szakmai középiskolákban — az arra rátermett tehetséges parasztfiatalok továbbtanulásának korlátozása nélkül — elsősorban a városi, illetve a nem mezőgazdasági fiatalokat kellene felvenni.

VITA

GYŐRI MIHÁLY:

A vertikális integráció kérdéséhez*

A szerző érdekes és lényegében egész népgazdaságunkat érintő témával foglalkozik, bár közvetlenül csak a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, illetve az élelmiszerkereskedelem kérdései szerepelnek a tanulmányban. Az ipar — elsősorban az élelmiszeripar —, az élelmiszerkereskedelem és a mezőgazdaság kapcsolatát, egymáshoz való viszonyát elemzi, főként a nyugati tőkésországok tapasztalatai alapján, de csupán az általános összefüggéseket mutatja be. A hazai viszonyainkra vonatkozó mélyebbre ható és összehasonlító vizsgálatra, ezeknek a szervezeti formáknak a mi gazdaságunkban való alkalmazási lehetőségeire nem tér ki. Ebből eredően végső következtetései is inkább elvi, polemizáló jellegűek.

A mezőgazdaság és annak közgazdasági problémáival foglalkozó szakirodalom bővülésével szükség volna egyértelmű és helyes terminológiára, bizonyos fogalmak szabatos, magyaros meghatározására. Az *ipari mezőgazdaság* elnevezés, továbbá az a megfogalmazás, hogy *a kézműves termelést a mezőgazdaságban is felváltja a gyáripar*, zavart keltő. A magyar nyelvben közhasználatban levő ipar vagy gyáripar kifejezésen általában nyersanyagoknak a kitermelését, félkész- vagy végtermékké való gépesített, nagyüzemi feldolgozását értjük. A mezőgazdaságot viszont általában nyersanyagot termelő ágnak tekintjük, amely szorosan kapcsolódik természeti és biológiai folyamatokhoz. Némelyik terméke közvetlenül, nyersen való fogyasztásra is alkalmas.

Vannak már kialakult és elfogadható meghatározások, például: külterjes vagy belterjes, hagyományos vagy korszerű mezőgazdaság. Bizonyos vonatkozásban jónak tartom még az iparszerű termelés kifejezést is, ami magában foglalhat egy fejlettebb termelésszervezést vagy a termelésnek a külső klimatikus viszonyoktól való nagyobb mérvű függetlenítését, ahol a munkaráfordítás folyamatos — nem váltják egymást hosszabb periódusonként a munkaráhatások és a nyugalmi időszakok — és mindez a munkafolyamatok fejlett gépesítettségével párosul. Ebbe a kategóriába sorolhatnánk ma például a korszerű nagyüzemi húscsibenevelő, a tojótelepeket vagy a nagyüzemi gombatermesztést. Szokatlan lenne viszont például ma a kenyérgabona iparszerű vagy még inkább gyáripari termeléséről beszélni.

A mezőgazdaság iparosodása

Szükséges viszont az iparosodó mezőgazdasággal, helyesebben mondva a mezőgazdaság ipari tevékenységével bővebben és megfelelően foglalkozni.

A mezőgazdasági termékek, nyersanyagok fogyasztás előtti feldolgozása nem új keletű. A feldolgozásra kerülő termékek köre, módja a civilizáció kialakulásával, fejlődésével gyors ütemben bővült. Ezzel egyidőben a kézműves foglalkozás mellett létrejöttek a manufaktúrák, a feldolgozó gyárak, majd kialakult

* Hozzászólás Komló László „A vertikális integráció és az ipari mezőgazdaság" című tanulmányához. Megjelent a Közgazdasági Szemle 1966. évi 4. számában.

a korszerű élelmiszeripar. Ennek ellenére, hazánkban talán egyetlen ágazatban sem maradt fenn olyan mértékben a kézműves tevékenység, mint a mezőgazdasági termékek fogyasztás előtti feldolgozásában. 1962-ben az ország lakosságának 58,8 százaléka élt falun. A falusi lakosság az általa fogyasztott hús, zöldség, gyümölcs, tej, tészta stb, túlnyomó többségét fogyasztás előtt maga készíti elő, dolgozza fel, sőt sok terméket maga tartósít. Még a városi lakosok is sok mezőgazdasági terméket dolgoznak fel, sőt tartósítanak fogyasztás előtt. Nagyobb városok üzleteiben — nálunk is — önkiszolgálásra alkalmas előre csomagolt formában megjelent több mezőgazdasági termék, például: burgonya, alma, tojás. Az ilyen áruk szélesebb körű elterjedésével számolni kell, ami viszont összefüggésben lesz ezen árucikkek és a más formában forgalomba hozott termékek árainak alakulásával, továbbá a fogyasztók életszínvonalának emelkedésével. Látni kell azonban azt is, hogy mintegy ezer községben még a kannás tejellátás sincs megszervezve.

A centralizált modern élelmiszeripari üzemek, gyárak, más oldalról pedig a kézműves feldolgozás, tartósítás és kiszerelés közötti közbenső megoldásokkal, lehetőségekkel is számolni kell. Nyilvánvaló, hogy például a cukorrépa, kender feldolgozása ma már csak centrálisan elhelyezett korszerű gyárakban, üzemekben történhet. De sok olyan mezőgazdasági termék van, amely decentralizáltan, vagyis a termőhelyen is feldolgozható, elkészíthető, tartósítható és kiszerelhető. A centrálisan elhelyezett üzemek nagyobb kapacitásúak, korszerűbbek, a mezőgazdasági üzemekben elhelyezett feldolgozók, tartósítók, kiszerelő részlegek lehetnek kevésbé gépesítettek, sőt bizonyos esetben manufaktúrás jellegűek is. Ezeknek a kérdéseknek a megítélése, a konkrét, gyakran helyi jellegű problémáknak az eldöntése, a mindenkori konkrét adottságoktól, a mezőgazdasági üzemben termelt nyersanyag volumenétől is függ. Ahol például már ma 3—500 kh szőlő vagy 2—300 kh gyümölcsös ültetvény van, oda egy korszerű szőlőfeldolgozó és tároló, illetve gyümölcsmanipuláló és hűtött tároló szükséges. Fölösleges, sőt megítélésem szerint káros jelenség volna, ha a feldolgozás, tartósítás és kiszerelés tekintetében az élelmiszeripar és a felvásárló szervek részére indokolatlanul monopolhelyzetet teremtenénk. A centrális, nagy konzervüzemek mellett, nyugodtan lehet még például a nagyobb vagy egymáshoz közel fekvő kisebb mezőgazdasági üzemeknek termelési profiljuktól függően, egy-egy kisebb gyümölcslékészítője, aszalója, zöldségszárítója, savanyítója, szeszfőzdéje. Városoktól távol eső gazdaságokban lehetnének olyan tejkonyhák, ahol a tejet szeparálják és csak a tejszínt szállítanák tovább, a fölözött tejet pedig, mint értékes állati eredetű fehérjét mindjárt a helyszínen feltakarmányoznák. Paradicsomot termelő gazdaságok, ha egyszerű berendezésekkel ellátnák őket, mindjárt helyben kipréselhetnék a paradicsomlevet és csak azt kellene tovább szállítani, a melléktermékeket (magot, héjat) mindjárt a gazdaságban takarmányozásra lehetne hasznosítani. Felmerülhet a kérdés, miért ne tudnának nagyobb települések asszonyai, leányai például szinte félmanufakturás feltételek mellett, kész levestésztákat készíteni?

Saját terményeik egy részének feldolgozása, tartósítása mellett ki kellene terjeszteni a mezőgazdasági üzemek kiszerelő tevékenységét is. Ma már több gazdaságban palackozzák a bort, s az így forgalomba hozott borok keresettek. A termelő üzemekben megvalósítandó palackozási tevékenység kiszélesítésével később foglalkozhatnának gyümölcslé vagy must palackozásával, sőt megfontolandó, hogy a városkörnyéki gazdaságok esetleg a tejet is így adják át a kereskedelmi szerveknek. A gyümölcsnek exportra való csomagolása nagyobb gazdaságokban, helyben történik. Ugyanez megoldható lenne például az export tojásnál is, mivel vannak már olyan nagy telepek, ahol 4—8 millió db tojást termelnek évente. Amilyen mértékben nő a kereslet önkiszolgálására is alkalmas módon kiszerelt és csomagolt mezőgazdasági termékek — például gyümölcs, zöldpaprika, tojás, burgonya — iránt, a mezőgazdasági üzemek jelentős részét időben fel kellene készíteni arra, hogy ezeket a műveleteket is maguk végezzék el.

Nem akarok fogalmakon vitatkozni, de megítélésem szerint a mezőgazdasági üzemek fentiekben vázolt tevékenységének bővítése — fejlődésünk jelenlegi szakaszában — kézenfekvőbben, gyakorlatiasabban és a népgazdaság számára is előnyösebben fejezné ki a mezőgazdaság iparosodásának tényét. Ez a koncepció nem jelentené a mezőgazdasági üzemek versenyét a nagy konzerv- vagy tésztaárugyárakkal. Az utóbbiakra feltétlenül szükség van, és azok szervezett nyersanyagellátását továbbra is biztosítani kell, ami megfelelő termelésszervezői tevékenységgel, továbbá a nagy élelmiszeripari és a nyersanyagtermelő üzemek közötti kooperációval, helyes együttműködéssel a jövőben is megoldható. Minden mezőgazdasági üzem úgysem rendezkedne be feldolgozásra és tartósításra, több üzemben ez már csak a termelési volumen miatt sem volna gazdaságos. De még az ilyen tevékenységet kifejtő gazdaságok is termésük egy részét továbbra is naturális, feldolgozatlan állapotban értékesítenék.

A centrális, nagy élelmiszeripari üzemek egységes minőségű, nagy tömegű árut tudnak előállítani, ami elsősorban a nagyvárosok ellátására és az exportigények kielégítésére predesztinálná őket, a mezőgazdasági üzemek kisméretű feldolgozói, tartósítói pedig bizonyos termékekből elsősorban saját körzetükben levő települések, kisebb városok jobb ellátását biztosítanák. Természetesen az sem volna hiba, ha az utóbbiak közül néhány olyan speciális minőségű terméket állítana elő, mint a Szabadkígyósi Technikum Tangazdaságához vagy a Fertődi Kutató Intézet gazdaságához tartozó feldolgozók, tartósítók, amelyek számos külföldi országba is exportálnak.

Hangsúlyozni kell, hogy a mezőgazdasági üzemek fő feladata továbbra is a gazdálkodás, a nyersanyag-előállítás, de a helyi adottságok figyelembevételével lehetővé kell tenni, hogy termékeik egy részét feldolgozás, tartósítás és kiszerelés után adják át a kereskedelmi szerveknek. Ennek mértékét úgy kell megállapítani, hogy az mind a népgazdaság, mind a termelőüzem érdekeit szolgálja.

Az előzőekben vázolt elképzelés megvalósítása esetén az alábbi előnyökkel számolhatunk:

a) A mezőgazdasági üzemekben létesítendő kisebb méretű feldolgozók, tartósítók egységnyi végtermékre számítva kisebb fajlagos beruházási összeget igényelnek, mivel itt egyszerűbb építészeti és kevésbé gépesített megoldásokat is választhatunk.

b) A szállítási költségek csökkennek, részben a szállítási távolságok rövidülésével, részben a ballasztanyagok helyben maradásával, továbbá az áru átadásával együtt járó állásidő csökkenésével. Javul, egyenletesebb lesz a mezőgazdasági üzem szállítóeszközeinek kihasználási foka, mivel a feldolgozott, tartósított árut a szállítási csúcson kívüli időben fogja elszállítani.

c) Bővül a mezőgazdaságban dolgozók foglalkoztatottsága, mégpedig főként abban az időszakban, amikor a növénytermesztési munkákban egyáltalán nem, vagy csak kevéssé tudják őket foglalkoztatni. Ennek jelentőségét mutatja az a körülmény, hogy a mezőgazdasági üzemek a mai termelési szerkezet mellett dolgozóiknak mintegy 25 százalékát az év 5—6 hónapján keresztül nem tudják foglalkoztatni. A feldolgozási, tartósítási, kiszerelési munkákba viszonylag nagyobb mértékben lehet nőket, fiatalokat is bevonni. Ha már a munkaerőt ezzel a céllal lekötjük, jobban módunkban áll az is, hogy ugyanezt az erőt a betakarítási vagy növényápolási munkák idején is, pár hétre igénybe vegyük. A foglalkoztatottság növelésével sok helyen még közvetlenül befolyást gyakorolhatunk az utóbbi években oly nagy mértéket öltő, faluról városra való áramlásnak.

d) A megtermelt termények egy része, például a zöldségnek és gyümölcsnek mintegy 10—15 százaléka, nagyobb távolságra való elszállítására nem alkalmas (túlérett, sérült gyümölcs, felrepedt káposzta stb.). Helyi feldolgozással, tartósítással azonban teljes értékű árut kaphatunk belőle. Nem szorul bizonyításra, hogy különösen a mezőgazdaságban, ahol az időjárás viszontagságaitól még alig

tudjuk magunkat függetleníteni, mennyivel nagyobb erőfeszítésekre van szükség a terméshozamok 10—15 százalékos növeléséhez, mint a már megtermelt termék megóvásánál jelentkező károk ilyen mérvű csökkentéséhez. Ezen túlmenőleg, a bő termésű években, amikor egyes gyorsan romló termények (például zöldpaprika, paradicsom stb.) frissen való értékesítése nehézséget okoz, a konzervüzemek sem tudják az egész termést felvenni, a mezőgazdasági üzemekben levő feldolgozók, tartósítók különösen jó szolgálatot tehetnek.

e) A mezőgazdasági üzemek tevékenységi körének bővítésével, éves viszonylatban egyenletesebbé válik az árukibocsátásuk, ennek következtében pénzbevételük, ami feltétlenül gazdálkodásuk stabilizálása, javítása irányában hat. A gazdaságok jelentős részében az ez irányú törekvés már régebbi keletű, s mivel törekvéseik megvalósításához nem kaptak megfelelő támogatást, a termelőszövetkezetek egy része nem a legszerencsésebb megoldást választotta. Fő tevékenységüktől egész távol álló tevékenységbe (például kő- és sóderkitermelésbe, különböző fémfeldolgozásba) kezdtek, vagy saját termékük feldolgozását, tartósítását nem a mai követelményeknek, egészségügyi előírásoknak megfelelő körülmények között végzik.

Az integráció és az integrációs pólus

Az integrációnak Komló László által bemutatott formái tőkés termelési viszonyok között fejlődtek ki. Mi szocialista termelési viszonyok között dolgozunk, s a termelés szervezésére és irányítására vonatkozó formákat is ennek megfelelően kell kialakítanunk. Ez utóbbira vonatkozó formákat a szerző sajnos nem mutatta be, más szerzők ilyen irányú munkájára sem hivatkozott. Tanulmánya végén azonban levonja az alábbi következtetést: „a vertikális integráció az ipari (gyáripari) termelés szervezési és irányítási formája, s olyan termelési viszonyokat tartalmaz és termel újjá, amilyenek között megvalósul". Ezzel egyet lehet érteni, viszont az következik belőle, hogy a bemutatott formákat — mivel mi nem tőkés viszonyok között élünk — alapos kritika alá kell venni, különösen a mezőgazdaságra való alkalmazás szempontjából.

A probléma megközelítésekor a mezőgazdaság önálló ágazatokra való bomlásával mint tényleges helyzettel, de nem mint befejezett ténnyel kell számolni. Ez a folyamat nem az utóbbi évtizedekben, hanem már sokkal korábban megindult. Már rég elkülönült például a kertészet a szántóföldi műveléstől. A feudális és a félfeudális nagybirtokon is elkülönült a szőlő-, majd a gyümölcstermelés. Rég önállósult a nemesítés is. A Mezőhegyesi Állami Gazdaságot például 1785-ben, a Bábolnait 1789-ben alapították lónemesítési, -tenyésztési profillal. Később más profilú nemesítő intézmények is létrejöttek Magyarországon. A szőlő- és gyümölcstermelési ágazaton belül bizonyos mértékben önállósult a szaporítóanyag-előállítás, egyes üzemek, sőt községek erre specializálták magukat (például szőlőoltvány-termelés Abasáron). Az utóbbi években ez a folyamat kétségtelenül meggyorsult és módosult. Nagyüzemeinkben például ma már külön üzemág a gépek üzemeltetése, karbantartása is.

Az integrációt és annak formáit nemcsak abból kiindulva kell megítélni, hogy a mezőgazdaság milyen önálló ágazatokra bomlik, továbbá a kereskedelemnek jelenleg milyen mértékben van szüksége önkiszolgálásra is alkalmas árukiszerelésre. Ezenkívül még több más hasonló jelentőségű kérdést is meg kell vizsgálni: például a birtokviszonyok alakulását, a mezőgazdasági termelés fejlesztéséhez szükséges beruházások, tőkebefektetések módját.

A birtokviszonyokban, egy-egy gazdaság méreteinek alakulásában lényeges különbség van a tőkésországok és Magyarország között. Nálunk 1964-ben a mezőgazdaságilag hasznosított terület 97 százaléka tartozott a szocialista szektorhoz — ezen belül 16,5 százaléka volt állami kezelésben — és csak 3 százalékot

műveltek az egyéni gazdaságok. Az egy gazdaságra jutó földterület átlagos nagysága az 1960—64 közötti időszakban a következőképpen alakult (hektár):

Év	Egy állami gazdaság		Egy termelőszövetkezet	
	földterülete	szántóterülete	földterülete	szántóterülete
1960	3009	2030	1124	647
1961	3746	2487	1389	799
1962	4868	3229	1579	906
1963	4842	3235	1625	935
1964	4884	3249	1725	993

A földterület lassú ütemű koncentrációja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése óta is megfigyelhető, s ezzel a jövőben is számolhatunk, elsősorban a termelőszövetkezeteknél.

Valójában mi történelmileg egész rövid idő alatt olyan — és eléggé tagosított — földbirtoknagyságokat alakítottunk ki, amelyek megfelelnek a technika mai és a közeljövőben várható színvonalának.

Ebben a tekintetben mi jellemző a tőkésországokra? Lássuk néhány ország adatait:

Ország	Év	100 ha-nál	50 ha-nál	20 ha-nál	10 ha-nál
		nem nagyobb gazdaságok részesedése az összes szántóterületből			
Olaszország	1965	20,8			35,2
Ausztria	1965	59,7		27,3	
Hollandia	1962		93,4	63,0	
NSZK	1960	72,6		50,4	
Franciaország	1958	90,0	74,5		

Ehhez hozzá kell még tenni, hogy a tőkésországokban levő kis- és középbirtokosok földjei többségükben nincsenek tagosítva — ugyanúgy mint nálunk a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt —, egy-egy birtok további birtoktestekre, parcellákra bomlik. A tőkésországok szakemberei maguk is elismerik, hogy ezek a birtokviszonyok gátolják, fékezik a mezőgazdasági termelés gyorsabb ütemű fejlődését. Próbálnak rajta változtatni, a földterület koncentrációja azonban a tőkés termelési viszonyok között lassan és a parasztok rovására megy végbe.

A mezőgazdasági termelés fokozottabb fejlesztése az általános technikai színvonal gyors fejlődése folytán egyre tőkeigényesebb, mind nagyobb beruházásokat igényel. Tőkés viszonyok mellett a földterületnek még mindig nagy részén gazdálkodó elaprózott, kisbirtokos kategóriába tartozó gazdaságok saját erőből nem képesek a bővített újratermeléshez szükséges beruházásokat előteremteni. A feldolgozó iparnak viszont szüksége van a nyersanyagra. Ezért a feldolgozó ipar tőkései magukra vállalják a kisgazdaságokban szükséges beruházások jelentős részének meghitelezését. Az ipari tőke különböző formában — tenyészanyag-, takarmány-, szállítóeszköz-juttatás, épületátalakítás, építés stb. — behatol a mezőgazdaságba. A profitszerzés lehetőségén túlmenőleg, az ipari tőkés az általa befektetett tőke, illetve hitelek visszafizetését is biztosítani akarja magának, ezért lényegében átveszi a kis gazdaságok gazdálkodásának irányítását. A kisgazdák, farmerek a hagyományos gazdálkodási formákat ismerik. El-

méletileg megalapozott szakismeretük nincs. A fejlettebb, korszerűbb termelési és állattartási eljárásokhoz szükséges szakmai irányítást is a feldolgozó üzemek által alkalmazott szakemberektől kapják. A kis gazdaságok jelentős része — amely a feldolgozó ipar tőkéseivel ilyen megállapodást nem teremt — gyorsan elmarad a versenyben és tönkremegy. Ez a tendencia világosan kirajzolódik Komló Lászlónak „Ipari mezőgazdaság felé" című könyvében felsorolt franciaországi példákból is.

A vertikális integrációnak ez a módja számunkra nem járható. Nálunk mások a birtokviszonyok, nagyüzemi méretű gazdaságok vannak, azok irányításához, gazdálkodásához értő saját szakemberekkel. Ha e szakemberek száma ma még kevés, akkor oda kell hatni, hogy holnap vagy holnapután több legyen. A mezőgazdasági szakembereknek a gazdaságokhoz és nem a feldolgozó üzemekhez kell tartozniuk. A termékek minősége, fajtája tekintetében lehet kikötéseket, előírásokat alkalmazni a mezőgazdasági üzemekkel szemben, arra viszont már semmi szükség nincs, hogy általában a termelési technológiát a feldolgozó üzemek szabják meg számukra, és ellenőrizzék azok betartását. Lehet a gazdaságoknak tanácsot, útmutatásokat adni, de gazdálkodásukkal összefüggő kérdésekben — beleértve a termeléstechnológia kérdéseit is — elsősorban maguknak kell dönteniök.

A mezőgazdasági termelés fejlesztése során felmerülő problémák megközelítése és megoldásának keresése során néhány alapvető szempontot nem hagyhatunk figyelmen kívül:

Az új termelési viszonyok megszületése, fejlődése, stabilizálása csak az uralmon levő osztály, a munkásosztály sokoldalú politikai, erkölcsi és anyagi támogatása mellett jöhet létre.

— A népgazdaságban szocialista termelési viszonyok mellett csak egyenrangú termelési ágak lehetnek, ahol nincs alá- és fölérendeltség. A különböző termelési ágaknak a népgazdaságban betöltött szerepéből eredő tervszerű arányos fejlesztése, tevékenységük koordinálása a szocialista állam termelést szervező és irányító tevékenységének hatáskörébe tartozik. Ennek megvalósítása, gyakorlása többféle módon történhet.

— A mezőgazdaság szocialista szektorában létezik egyrészt az állami vagy össznépi tulajdon, továbbá a szövetkezeti vagy csoport tulajdon.

— A mezőgazdaság egyrészt jelentős mennyiségű nyersanyagot, félkész-, vagy késztermléket ad át az iparnak (elsősorban az élelmiszeriparnak), illetve a kereskedelemnek, másrészt termeléséhez egyre több ipari eredetű terméket használ fel.

Az állam a szocialista mezőgazdasági üzemek kialakításához, megszilárdításához eddig is sokoldalú támogatást nyújtott. A tapasztalatok szerint a támogatás eddig alkalmazott formái több vonatkozásban elavultak, s módosításra szorulnak. Olyan formák bizonyultak jóknak, amelyek az üzemeket elsősorban az anyagi érdekeltségen keresztül ösztönzik adottságaik, lehetőségeik jobb kihasználására, hogy ezáltal fokozódjék termelési biztonságuk, és több árut adjanak a népgazdaságnak. A mezőgazdasági üzemek bővített újratermeléséhez nyújtandó hitelezési rendszernek is ezt kell előmozdítania. Mivel az állam nyújtja a hiteleket, ez megvalósítható.

Mindebből következik, hogy fejlődésünk mostani szakaszában a vertikális integrációnak azt a formáját, amelyben különböző népgazdasági ágakhoz tartozó részlegek egyesüléséről, beolvasztásáról, hozzácsatlakozásáról van szó — akár csak irányítás szempontjából is —, el kell vetni. Ez a megoldás az egyik termelési ágnak vagy a hozzá tartozó üzemeknek monopolhelyzetet teremtene más termelési ágazattal, vagy az ahhoz tartozó üzemmel szemben, s ebből különböző visszásságok származhatnának. Ilyen tapasztalataink már vannak például a takarmánytáp-ellátás megszervezésében és a szőlőfeldolgozók, bortárolók esetében. A mezőgazdasági üzemekben megtermelt takarmányt elvittük az Élelmiszeripari Minisztérium irányítása alá tartozó, centrálisan elhelyezett feldol-

gozóba, ott darálták, hozzákeverték a néhány súlyszázaléknyi koncentrátumot és utána visszavittük az egészet a mezőgazdasági üzembe. Ez a megoldás a mi mezőgazdasági üzemeink méretei mellett túlzottan nagy szállítási költséget okozott. Üzemeink jelentős részében a felesleges szállítási költség 1 év alatt nagyobb, mint amennyibe a takarmány helyben történő darálásához, keveréséhez szükséges berendezés, felszerelés kerül. A gazdaságok — ha a szükséges, s viszonylag nem költséges berendezést megkapják — a darálási és bekeverési munkafolyamatokat el tudják végezni. Ebben az esetben csak a sokkal kisebb súlyú koncentrátumokat kell szállítani. Most már fokozatosan ezt is tesszük. Hasonló példa található a szőlőtermelésben, amely a mezőgazdasághoz tartozik, de a korszerűbb, nagyobb kapacitású feldolgozók, tárolók zöme az Élelmiszeripari Minisztériumhoz tartozik. Régóta a szőlőültetvényekhez létesítették a feldolgozót és a borpincét mint járulékos létesítményt. Később, mivel a feldolgozás és tárolás technológiája, technológiai berendezései gyorsabban fejlődtek, megelőzték a korszerű nagyüzemi ültetvények kialakulását, ezért átmenetileg indokolt volt a feldolgozók centrumokban való elhelyezése, ahová sok kistermelő termését gyűjtötték be, korszerűbb feldolgozás és tárolás végett. Ma viszont már egy sor mezőgazdasági üzemünkben olyan méretű szőlőültetvény alakult ki, amelyről évi 20—40 000 q szőlőt szüretelnek, s ezért racionálisan és gazdaságosan üzemeltetni tudnak egy nagyüzemi és korszerű feldolgozót és tárolót. Ennek megvalósítását mind az állami gazdaságokban, mind a termelőszövetkezetekben elő kell mozdítani. Ezzel a megoldással — más előnyök mellett — a szüretelési munkacsúcs idején kisebb lesz a szállítási távolság, ezzel arányosan csökken a mennyiségi és minőségi veszteség, egy kézbe kerül a betakarítás és a feldolgozás munkáinak szervezése is. Létrejön a vertikum a mezőgazdasági üzemen belül.

Szocialista termelési viszonyok között is fennáll az a körülmény, hogy a mezőgazdaság által előállított termékkel szemben változhat a fogyasztók, a feldolgozó ipar vagy a kereskedelem igénye, s ez természetszerűleg visszahat a mezőgazdasági termelésre. Ezeken kívül más jogos igények is felmerülhetnek a mezőgazdasággal szemben. Ilyen igény volt például a búza kombájnnal való betakarítása végett a szár szilárdságának növelése, ami ma már megoldott. Jogos igény továbbá olyan zöldségfajták előállítása vagy olyan agrotechnológiai eljárások bevezetése, amelyek segítségével elérhető, hogy a termés túlnyomó többségében egyszerre érik be.

Van rá példa, amikor a feldolgozó ipar technológiája is igazodik a mezőgazdaság igényeihez, illetve termékeihez. A tőkésországokban igyekeznek a fogyasztókat befolyásolni az árakon, a reklámon, csomagoláson keresztül bizonyos áruk fokozottabb vásárlására. Felmerül a kérdés, miért ne tudnánk ez irányú tevékenységünkön javítani, méghozzá olyan formában, hogy a mezőgazdaság érdekei is érvényesüljenek.

A mi körülményeink között ma és még jó ideig nem alkalmazható az a kooperáció, hogy az élelmiszer iránti keresletre vonatkozó impulzusok a kereskedelemtől közvetlenül a feldolgozó iparhoz jutnak el és csak ennek közvetítésével a mezőgazdasági üzemhez. Vannak termékek, amelyeknél ezt az utat részben vagy egészben be kell tartani, de vannak olyan termékek is, amelyeknél teljesen felesleges volna a feldolgozó iparnak közvetítőként beépülnie a kereskedelem és a mezőgazdasági üzem közé. Nincs rá szükség, hogy egy külső szerv feleslegesen ellenőrködjön a mezőgazdasági üzemek felett. A termelő üzem döntse el, hogy azokat a mezőgazdasági termékeket, amelyek előállításuk után közvetlen fogyasztásra is és feldolgozásra is alkalmasak, a kereskedelmi szerveknek vagy a feldolgozó üzemnek adja el. Ha a mezőgazdasági üzemek feldolgozó, tartósító és kiszerelő tevékenységét bővítjük, akkor lehetővé válik, hogy a termelő üzemek áruik eladására nemcsak a felvásárló, hanem a fogyasztókat közvetlenül ellátó vagy az exportot bonyolító kereskedelmi szervekkel is kössenek megállapodást. Ezzel megrövidülne az áru útja a termelőtől a fogyasztóig. De fej-

leszteni lehetne a termelő üzemnek közvetlenül a fogyasztók részére való értékesítését is, saját elárusító helyeiken keresztül.

Az előzőekből következik, hogy a különböző népgazdasági ághoz tartozó termelő üzemek, továbbá a termelő üzemek és a kereskedelmi szervek közötti vertikum csakis az egyenjogúság alapján, az érdekek kölcsönös figyelembevételével és az egész népgazdaság fejlődését szolgáló módon valósulhat meg. Az együttműködésnek nem lehet akadálya az sem, hogy mind a mezőgazdasági üzemekben, mind a kereskedelemben megtalálható nálunk az állami (össznépi) és a szövetkezeti (csoport-) tulajdon, mivel mindkettő szocialista típusú. Az együttműködés formája lehet az ügyletben közvetlenül érintett felek közötti hosszabb vagy rövidebb időre szóló konkrét kötelezettségvállalások rögzítése. Ki lehetne indulni a mai szállítási szerződésekből, de azt tovább kellene fejleszteni.

Várhatóan az új gazdasági mechanizmus alapján mind a termelő üzemek, mind a kereskedelmi szervek tevékenységüket, pénzügyi gazdálkodásukat az eddigieknél nagyobb önállósággal fogják folytatni. Ebben az esetben számításba jöhet olyan megoldás is, hogy egyes nagy feldolgozó üzemek vagy kereskedelmi szervek, amelyek közvetlenül érdekeltek a mezőgazdasági termelés fejlesztésében, saját pénzügyi forrásukból egy-egy gazdaság valamely termelési vagy feldolgozási, tartósítási, kiszerelési tevékenységének bővítéséhez szükséges beruházásokhoz konkrét pénzügyi segítséget is nyújtanak, berendezések (például növényház, öntöző berendezések, tárolók), gépek, felszerelések (például betakarító, válogató, lékészítő, palackozó gépek) beszerzésére, illetve létesítésére. A támogatásnak ezt a formáját — mértékétől függően — a mezőgazdasági üzemnek nyújtott termelési előlegként, hitelként kellene kezelni, ugyanolyan feltételekkel, mintha azokat az állam a bankokon keresztül nyújtotta volna. Ebben az esetben a mezőgazdasági üzemek nekik közvetlenül támogatást nyújtó szerveknek nem pénzben, hanem termelvényeikkel fizetnének. A különböző egységek között ily módon közvetlenebb árukapcsolat alakulna ki, amely előnyös volna a feldolgozó és a kereskedelmi szerveknek, mert hosszabb időre bizonyos mezőgazdasági termékekre biztosított beszerzési forrást jelentene, másrészt előnyös volna a mezőgazdasági üzemeknek is, mert a termelésük bővítéséhez kapott segítségen túlmenőleg, hosszabb időre termelvényeik egy részének elhelyezése, értékesítése is biztosítva lenne.

Az új körülményeknek megfelelően növelni kellene az érdekeltséget, hogy a megállapodásban vállalt kötelezettséget mindkét fél lehetőleg minél pontosabban betartsa. Rendezni kellene még pontosabban a visszmajor-esetek kérdését. (Különösen fontos ez a mezőgazdaságban, ahol elemi csapásokkal kell számolni.) Rendezni kell továbbá a megállapodások lejárat előtti felmondásának problémáit. A hosszabb vagy rövidebb időre szóló előzetesen kötött megegyezések — mint fő forma — mellett az együttműködés kisegítő formája lehet az esetenkénti megállapodások kötése, beleértve az értékesítésre adott megbízást is.

A vertikum megfelelő formáinak kialakításában nem mellőzhető az állam szerepének megítélése. A szocialista állam fontos szerepet tölt be a termelés szervezésében, irányításában. Ez a kérdés egymagában is igen széleskörű és messze vezetne, ezért csupán néhány témát említenék meg. A szocialista típusú országokban tervgazdálkodás van. A hosszabb vagy rövidebb periódusokra szóló népgazdasági tervek bizonyos mutatókat tartalmaznak a népgazdasági ágakra is. Ezek végrehajtása, megvalósítása végett finanszírozza az állam a beruházásokat. A különböző termelési ágakhoz tartozó üzemek, továbbá a termelő üzemek és a kereskedelmi szervek közötti együttműködés kérdésében jelentős szerepet tölt be az árpolitika, s az adózási rendszer. Más adókulcsokat állapíthat meg az állam például ugyanazon tevékenységre, ha azt egy mezőgazdasági üzem vagy történetesen egy élelmiszeripari üzem végzi. A vertikális integráció kér-

désének megítélésében is számolni kell tehát a szocialista állam közvetlen vagy közvetett termelésszervező és -irányító tevékenységével.

Az előzőekben vázolt elvek alapján kellene megoldani a mezőgazdaság, másrészt azon iparágak, illetve a hozzájuk tartozó üzemek, továbbá a kereskedelmi szervek együttműködését is, amelyek részben vagy túlnyomó részben termékeiket a mezőgazdaság részére állítják elő. Erre a témára a szerző nem tért ki.

A mezőgazdaság 1959-ben 22 543 millió Ft értékű mezőgazdasági eredetű és 8088 millió Ft értékű ipari eredetű anyagot használt fel termeléséhez. Az arányok 1963-ra lényegesen megváltoztak: 20 253 millió Ft-ra csökkent a mezőgazdasági és 14 388 millió Ft-ra nőtt az ipari eredetű anyagok felhasználása. A növekedés több mint 56 százalékos volt az ipari eredetű anyagok felhasználásában. Ezzel a tendenciával a jövőben is számolni kell. Az ilyen irányú együttműködés rendezésének, zökkenőmentessé tételének semmivel sem kisebb a jelentősége, mint egyrészt a mezőgazdaság, másrészt az élelmiszeripar, illetve az élelmiszer-kereskedelem vonatkozásában. Nem nehéz elképzelni milyen termékkiesést, károkat okozhatna például, ha a mezőgazdasági üzemek nem kapnák meg időben a gépek üzemeltetéséhez szükséges üzemanyagot, vagy a különböző betegségek és kártevők elleni védekezés céljaira szolgáló vegyszereket.

Furcsán hangzik, de a szerző által bemutatott integrációs formák szerint, tőkés körülmények között, ha annyi földterület lenne egy irányítás alatt, mint nálunk például az állami gazdaságok, ahhoz már több műtrágyagyárat kellene csatolni. Végül felmerül a kérdés, mindez milyen nagyságú és profilú élelmiszeripari üzem irányításához tartozna.

Foglalkozik a szerző az egyes mezőgazdasági üzemekben konkrétan jelentkező integráció és az integrációs pólus helyének szerepével is. Egy-egy üzemen belül a problémák megoldása sokkal egyszerűbb feladat. Kevés segítséggel, tanácsadással, maguk az üzemek vezetői rendezik azokat. Nem tartom helyesnek Komló László azon nézetét, hogy az integrációs pólus még a nagygazdaságokban is a feldolgozó vagy tároló helyen legyen. A gyümölcs vagy szőlő termelése, betakarítása például sokkal bonyolultabb, sokrétűbb, tartósabb, több váratlan meglepetéssel járó, nagyobb szervezőkészséget igénylő feladat, mint a feldolgozás vagy tárolás. Az is igaz, hogy a termelésnek és a feldolgozásnak, illetve tárolásnak összhangban kell lennie. Mindkét tevékenységnek a mezőgazdasági üzem felső vezetésében egy személy lehet a felelőse, konkrétabban, az idézett példa esetében, a gazdaság főkertésze. Ez viszont nem zárja ki, sőt feltételezi, hogy a főkertésznek mind a termelési, mind a feldolgozási tevékenységben vannak beosztott vezetői, akik a maguk területén felelősséggel tartoznak.

Tőkés termelési viszonyok mellett a feldolgozó ipar és a mezőgazdaság közötti vertikumot a feldolgozó ipari tőkések alakították ki saját érdekükben. Megtehették ezt elsősorban azért, mert az ő kezükben van a tőke. Mivel a mi viszonyaink mások, nekünk más utakat kell keresni, az egész népgazdaság érdekeiből kiindulva. Fejlődésünk mai szakaszában, megítélésem szerint, a probléma megoldásakor kiemelten kell foglalkozni a mezőgazdaságon belüli vertikum fokozatos kialakításával, a mezőgazdasági üzemek feldolgozó, tartósító és kiszerelő tevékenységének gyors ütemű fejlesztésével.

Gondolataim kifejtésekor nem törekedtem teljességre, csupán hozzá kívántam járulni, hogy egy ilyen nagy jelentőségű — végeredményben az egész népgazdaságunkat érintő — kérdésben megtaláljuk azt a módot és formát, amely a mezőgazdasági termelés gyorsabb ütemű fejlesztését szolgálja.

A vaskohászat fejlődése és feladatai*

A kohászat jelentős helyet foglal el a népgazdaságban. Az állami ipar termelési értékének mintegy 11 százalékát adja, energiaszükséglete az országos termelés 19—20 százalékát teszi ki, és körülbelül 80 ezer dolgozót foglalkoztat. Felhasznált alapanyagaiból a vasérc és a kohókoksz 80 százalékát importból szerezzük be. A kohászat népgazdasági jelentőségét növeli, hogy alapanyaggyártó jellege következtében számos iparág ellátását biztosítja. Termelésének 70—80 százaléka jut hazai felhasználásra.

A II. ötéves terv eredményei

A tervidőszak első szakaszában még sok vonatkozásban a mennyiségi szemlélet érvényesült, amely a fejlesztés extenzív lehetőségének kihasználását szorgalmazta. A második szakasz azonban már a tartalékok fokozottabb feltárását kívánta meg. Ennek a törekvésnek eredményeként az egyes fejlesztési célok részben módosultak.

A kritikus időszak 1963 volt. A fejlődés üteme ebben az évben volt a legalacsonyabb, majd fokozatos javulás kezdődött, és 1965-ben mind az abszolút, mind a fajlagos mutatószámok szempontjából az eredetileg tervezett fejlődés körülbelül 67 százalékát sikerült elérni.

Az 1960-as év eredményét bázisnak véve, 1965-re a nyersvastermelésnél 24, az acélnál 35, és a melegen hengerelt acél késztermékeknél 39 százalékos fejlődést értünk el. Még szembetűnőbb a 66 százalékos fejlődés a hidegen alakított acélféléknél. A melegen hengerelt acélcső termelése 26 százalékkal bővült. A jelentkező igények kielégítését célozta az elektromosan hegesztett csőgyártás gyors fejlesztése, amiben 292 százalékos növekedést sikerült elérni.

A kohászat nemzetközi fejlődése 1960—1964 között
(1960 = 100)

Ország	Nyersvas	Acél	Hengerelt áru*
Bulgária	288	190	134
Csehszlovákia	122	124	122
Lengyelország	124	128	118
Ausztria	98	101	105
Finnország	615	136	114
Franciaország	112	115	110
Olaszország	129	117	108
Magyarország**	124	135	139

* 1961—64. éves adatokból számítva
** 1965-ös adatokból számítva

* Készült a KGM Kohászati Műszaki Tanácsának a közreműködésével.

Fejlődésünk iránya megegyezett a nemzetközi tendenciával. A kohászati iparág termelési értéke a második ötéves terv során 26 százalékkal nőtt.

A termelés növelésén és szerkezeti átalakításán túlmenően a műszaki-gazdasági munka megjavítására is történtek intézkedések. Ennek keretében az ércdarabosító műveknél végrehajtott műszaki intézkedésekkel a nyersvasgyártásban az elegykihozatalt sikerült 35 százalék fölé emelni. A nagyolvasztó művekben megkezdtük a szénhidrogén-befúvatás alkalmazását. Ennek eredményeképpen a fajlagos kokszfogyasztást egy tonna nyersvas kohósításánál 900 kg alá sikerült csökkenteni.

Az acélgyártás növekedését döntően a Dunai Vasmű Acélművének termelési felfutása és az ózdi acélmű rekonstrukciója eredményezte. A fajlagos mutatókban azonban nem tudtuk elérni a nemzetközi színvonalat.

A hengerelt acéltermékeknél a termelés növekedésével együtt a fajlagos acélfelhasználás is kedvezően alakult, mivel 1965-re mintegy 20 kg/t csökkenést tudtunk elérni.

A feldolgozó ipar igényének kielégítése

A kohászat a második ötéves tervidőszakban igyekezett követni azokat az irányokat, amelyek a feldolgozó ipar igényének jobb kielégítését tűzték ki célul. Ennek keretében számos új gyártmányt fejlesztettünk ki és vezettünk be. Ezek között szerepel néhány könnyített profil hengerlése, a 100 megawattos gőzturbina öntvényeinek gyártása, a nagy folyáshatárú acélok és a garantáltan hegeszthető szerkezetacélok gyártásának bevezetése, a hidegen hengerelt lemezek és szalagacélok gyártása stb. A vasalapanyagú híradástechnikai anyagok előállítása és a nagyszilárdságú, kis hőtágulású ferronikkel ötvözet kifejlesztése is erre az időszakra esett.

Az ismertetett tények ellenére sem mondhatjuk, hogy a feldolgozó ipar minőségi és választéki igényeinek kielégítésére a kohászat mindent megtett.

A fejlesztés és a feldolgozó ipar igényeinek összeegyeztetése nem könnyű feladat. A kohászati berendezéseket legalább 20—30 évre kell telepíteni, viszont a feldolgozó ipar néhány ága évenkénti gyártmányváltoztatásokat is végrehajt. A létesített berendezések a „gazdaságos nagyságrend" következtében nagyobb kapacitásúak, mint a hazai igény; így értékesítési nehézségek is akadnak. A fejlesztési tervekben néhány, külföldi tapasztalatokból ismert korszerű anyag gyártásbavétele is szerepelt. Arra számítottunk, hogy az iparilag fejlett országok példájára a hazai feldolgozó ipar is igényelni fogja ezeket a termékeket. A feldolgozó vállalatok és tervezőintézetek azonban előre, illetve párhuzamosan nem készülnek fel az új termékek fogadására. Értékesítésük a piac felvevőképességének korlátozottsága következtében nehézségekbe ütközik, vagy erőszakolt exportot kell végrehajtani.

A kohászati beruházások lassú megvalósulása következtében a felhasználók importból fedezik igényeik egy részét. A később beindult hazai gyártás így nem talál megfelelő fogadtatásra. A felhasználók néhány esetben ragaszkodnak a kipróbált termékhez és idegenkednek a hazaiaktól. Ez az idegenkedés nem mindig megalapozott, mivel a nálunk gyártott termékek paraméterei legtöbbször kielégítik az importáló cég által közölt értékeket.

Az új berendezéseknél nehézséget okoz az is, hogy az új termékek kísérleti gyártására a tervek nem biztosítanak mindenkor kellő kapacitást, és így az üzemek csak a terv „feszítésével" tudják a kísérleteket elvégezni, veszélyeztetve ezzel az új gyártási technológia megalapozottságát.

A kohászati termékek exportja és importja

A felhasználók igényének változása, a termékválaszték bővítése, az új beruházások optimális nagyságrendje és a külkereskedelemben kialakult gyakorlat miatt sajátos helyzet alakul ki. A kohászat melegen hengerelt acéltermelése folyamatosan nőtt, de a hazai

felhasználás ezt csak kismértékben követte. A felesleg értékesítése export útján történt. A kis (gazdaságosan gyártható optimum alatti) mennyiségű különleges kohászati termékeket viszont importáltuk, kevésbé növekvő mennyiségben.

Hengerelt áruból — gyártási helyzetünk következtében — az alsóbb árkategóriába tartozó tömegárut exportáltunk, ellenben — a felhasználó igény kielégítésére — drága termékeket kényszerülünk vásárolni.

Hengereltacél-exportunk 1960-hoz viszonyítva jelentősen, 3,2-szeresére nőtt. Az igen jól értékesíthető acélcső- és csőkészítményből kb. 80 százalékos növekedést értünk el. 1962-től a minőségi gyártmánynak számító hidegen hengerelt szalagacélból is exportálunk. A gyártmánystruktúra azonban inkább kereskedelmi minőségből tevődik össze, amelyben az exportnövekedés 1962-höz viszonyítva 3,2-szeres.

A kohászati termékek importjában a hengereltacél-késztermékeknél az 1965. évi import nagyjából az 1960. évi színvonalon volt. A hidegen hengerelt szalagacélból a tervidőszak közepéig csökkent az import. Az 1965. évi igény kielégítésére azonban újra emelni kellett az importot, nem egészen 90 százalékkal. Jelentős importtétel a nagyszilárdságú acélhuzal, amelynek hazai gyártása csak a harmadik ötéves terv folyamán valósul meg.

A tervidőszakban az összes exportált termékek egységára az importtermékek egységárának mintegy 70 százaléka. A tőkés exportot vizsgálva az exportált kohászati termékek egységára mintegy fele az importált termékek egységárának.

A feldolgozó ipar szerkezeti változása és igényének sokrétűsége jelentős import fenntartását kívánta, aminek devizafedezetét — nem a legértékesebb termékekkel — a kohászatnak kellett kitermelnie.

A minőség és a termelés alakulása

A belföldi rendelések zömét a hazai szabványok szerint adják fel. Gyakoriak azonban az export miatt a különböző külföldi szabványok szerinti rendelések (GOSZT, DIN, Lloyd Regiszter, BSA, egyiptomi, indiai stb.). További nehézséget okoz az, hogy bizonyos rendeltetésű termékeket más-más előírás szerint kell hengerelni, kikészíteni és felületi jelzésekkel ellátni. Ennek következtében a világviszonylatban kis kapacitású kohászatunk igen sokféle és különböző minőségű terméket kénytelen gyártani.

A második ötéves tervidőszakban a fejlődés főként a melegen hengerelt késztermékek és a hidegen alakított termékek termelésében lassúbb volt a tervezettnél. A Dunai Vasmű Meleghengerműve csak késve érte el a tervezett termelési szintet. A hidegáruk tekintetében a December 4. Drótművek-nél a nagyszilárdságú acélhuzalgyártás fejlődése a beruházás elhúzódása miatt kisebb mértékű volt a tervezettnél.

Az elektromosan hegesztett acélcső termelésében ugyancsak lemaradás mutatkozik az elgondoláshoz képest. A tervidőszak végén a földgázprogram megvalósítása következtében a csőigény ugrásszerűen emelkedett. Ezért 1964-ben megkezdtük a Dunai Vasműben a spirálisan hegesztett acélcsövek gyártását.

Jelentősen, de korántsem kielégítően növeltük a finomlemez, a hidegen hengerelt ötvözetlen acélszalag, a nagyszilárdságú acélhuzal, a hidegen alakított acél termelését. Az ez irányú fejlesztést a harmadik ötéves terv időszakában erőteljesebb ütemben kell folytatnunk.

A régi kohászati üzemekben az új termékek bevezetése nehézségekbe ütközik. Legjobb példája ennek a könnyített szelvények gyártása. Ezekkel a termékekkel legalább 20—25 százalék súlymegtakarítást érhetünk el az anyagfelhasználásban, ha egyidejűleg sikerül az acélok átlagos szilárdságát legalább 10 százalékkal emelni. A szabványosítás körüli nehézségek, továbbá a gyártásnöveléssel párhuzamosan szükséges hőkezelői kapacitások bővítésének elmaradása gátolta az itt nyerhető népgazdasági előnyök kihasználását. A könnyített szelvények gyártása a KGST- és a tőkésországokban eléggé

bevezetett és előrehaladott stádiumban van.

Az új szerkezeti szelvények termelését nem egyenként kellett volna bevezetni, hanem tömegesen. De a feldolgozó iparnak is újra kellett volna terveznie gyártmányait, hogy a kellő gazdasági eredmény jelentkezzék. Mint probléma azonban megmarad a régi berendezések karbantartása, amihez hagyományos méretű szelvényeket kell gyártani. Így párhuzamosan kell gyártani a könnyített és hagyományos szelvényeket, vagy szakosítással más-más helyre kell profilírozni őket. Az új kohászati termékek gyors bevezetésére az utóbbi években létesített vevőszolgálatot kell fokozni, és a kohászati termelés korszerűsítésére kétirányú információs munkát kell végezni:

1. Állandó figyelemmel kell kísérni a világ haladó technológiáját és a gyártmánystruktúra változását.

2. Megfelelő információkat kell gyűjteni mind a hazai, mind a külföldi igényekről, s a fejlesztések irányát ennek megfelelően, rugalmasan kell alakítani.

A fejlesztésre irányuló döntésekben elsődleges szerepet kell kapnia a fizetőképes kereslet várható alakulásának.

A beruházások értékelése

A kohászat fejlesztési célja a második ötéves terv időszakában kettős jellegű volt. Részint a kohászati termékválaszték bővítésével a hazai igények jobb kielégítését kívántuk elérni, másrészt a kohászaton belül az egyes technológiai ágak egyensúlyát szándékoztuk helyreállítani.

A belső vertikum egyensúlyának biztosítására az ércdarabosító művek kapacitásbővítését, az ózdi acélmű rekonstrukcióját, valamint a diósgyőri blokk- és bugasor újjáépítését és egyes készregyártó sorok korszerűsítését terveztük.

A választék bővítésében elsősorban a lemezfélék és a hidegen hengerelt szalagacéltermékek, a hegesztett csövek és a hidegen hajlított profilok gyártásának bevezetésével kívántunk eredményeket elérni.

A második ötéves terv beruházási elgondolásaihoz rendelkezésünkre bocsátott keretösszeg egy részét azonban a folyamatban levő beruházások befejezésére kellett fordítani. Ez az összeg a keretnek mintegy 42 százalékát lefoglalta. A fennmaradó összegből fedeztük az új induló beruházásokat.

Az új induló beruházások cél szerinti százalékos megoszlása a következő volt: többlettermelést célzó fejlesztések 36, új termékek előállítása 23, új minőségek gyártása 14, energia- és vízgazdálkodás 7, anyagelőkészítés és raktározás 18 és egyéb 2 százalék.

A második ötéves tervben 58 beruházást kívántunk beindítani, hogy azok 67 százaléka a tervidőszak alatt befejeződjön. Ezzel szemben — a gazdasági célkitűzések változása miatt — egészen más eredményt értünk el. A tervezett beruházások 31 százalékát kezdtük meg és ebből sem fejeztük be mindegyiket.

A feldolgozó ipar igényeinek gyors kielégítésére az eredeti tervünkön kívül 13 beruházást kellett megindítani.

A tervtől való lényeges eltérést okozott még néhány más tényező is.

A beruházásokat nem minden esetben készítették el kellő gondossággal. A kivitelezésben általánosan jelentkező elhúzódás kohászati beruházásainkat sem kímélte. A tervidőszak során végrehajtott árváltoztatások és az alátervezés költségnövekedéshez vezettek.

A keret túllépésére példa az ózdi acélmű rekonstrukciója, bár itt az eredeti elgondoláshoz képest műszaki tökéletesítés is történt. Hasonló a helyzet a Lenin Kohászati Művek nagykovácsműhelyénél és a salgótarjáni hideghengerműnél.

A kohászatban ebben a tervidőszakban 100 Ft termelésnövekedéshez kb. 122 Ft beruházás vált szükségessé (a közbenső termelési fázisok termelési értékének figyelmen kívül hagyásával).

A kohászat műszaki-gazdasági mutatói az ötéves tervidőszak folyamán kedvező fejlődési tendenciát mutattak. Csökkent a fajlagos anyag- és energia-

felhasználás és ezzel egyidejűleg a gyártmányok önköltsége, s javult a termékek minősége.

Az egy főre, egy napra jutó termelés 18,7 százalékkal nőtt. A termelésemelkedés 72 százalékát a termelékenység emelkedésével értük el.

A kohászat fejlesztésére előirányzott jelentős beruházási összegeket is figyelembe véve a II. ötéves terv 15 százalék költségszintcsökkentést írt elő. Az éves operatív tervek — amelyek már számoltak egyes nagyobb beruházások elmaradásával, illetőleg elhúzódásával — ezt a feladatot lényegesen mérsékelték. Ennek ellenére a kohászat ezeket az operatív feladatokat is csak mintegy 80 százalékban tudta teljesíteni. A kohászatnak — mint alapanyaggyártó iparágnak — azok az erőfeszítései, amelyeket a feldolgozó ipar igényeihez igazodva, a minőségi és tételes ellátás javítására tett árbevételeiben nem realizálódtak (pl. szabványtól eltérő szigorított előírások, tételes szállítási kötelezettségek rugalmasabb vállalása stb.). A feldolgozó ipar igényváltozása olyan gyártmányösszetételi változásokat is okozott, amelyek minden évben rontották a költségszintet.

A vaskohászatban is fontos a termelőberendezések kapacitásának vállalaton belüli aránya. A Dunai Vasműben az egyes üzemeknél a termelési kapacitás összhangja megfelelő. Kivételt képez a meleghengermű, ahol az előnyújtósor és a folytatólagos készsor kapacitása között eltérés van. Az ózdi kohászati üzemeknél az acélmű korszerűsítése következtében az acéltermelési kapacitás kb. 1 millió t/év. Az acél további feldolgozására megfelelő hengersorok nem állnak rendelkezésre. A Lenin Kohászati Műveknél a blokksor és a bugasor korszerűsítése következtében többlet előnyújtási kapacitás van. A blokksor egymillió tonna körüli öntecs feldolgozására képes, de ezzel az acélgyártási kapacitás nem áll összhangban. Az itt vázolt helyzet a III. ötéves terv kialakítására bizonyos mértékű kényszerhatást gyakorolt a vállalatokon belüli és az egész hazai vaskohászat egyensúlyának megteremtésére.

A III. ötéves terv céljai

A kohászati berendezéseket általában 20—30 éves időtartamra létesítjük. Ennek következtében a fő fejlesztési célok sem változhatnak lényegesen egy-egy ötéves tervidőszak után.

A III. ötéves terv előirányzatainak meghatározásánál a vaskohászati iparág *alapvető feladataiból* kellett kiindulni. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze:

— A feldolgozó ipar vaskohászati termékekben jelentkező szükségleteinek fedezése megfelelő *választékban* és *határidőre.*

— Az igények kielégítésénél kiemelt követelmény a *gazdaságosság.* Ezt a termelőkapacitások optimális kihasználásával, célszerű fejlesztéssel és a baráti országokkal folyó termékcsere, valamint az export-import forgalom további növelésével kell elérni.

— A hazai igények kielégítését meghaladó kapacitásokból — gazdaságos export útján — megfelelően hozzá kell járulnia a népgazdaság *fizetési mérlegének javításához.* A tőkés export összetétele a munkaigényesebb, gazdaságosabb termékek irányába tolódjék el, s egyben csökkenjen a tőkés import. A vaskohászati termelés gazdaságossága, a munka termelékenysége lényegesen javuljon.

— El kell érni, hogy a feltétlenül szükséges mennyiségi fejlesztésen túl lényegesen javuljon a kibocsátott termékek *korszerűsége* és *minősége.* Új termékekkel bővüljön a választék, amelyek a feldolgozó iparágak mennyiségi és minőségi termelésének fejlesztését segítik.

— Az alapanyaggyártó (nyersvas- és acélgyártás) kapacitások bővítése mindenekelőtt a *meglevő berendezések intenzifikálásával, a technológia korszerűsítésével történjék.* Arra kell törekedni, hogy az alap- és félkészanyagokban a növekvő szükségletet — ezek nagy beruházási igénye, valamint a nyersanyaghiány miatt — a lehetséges mértékig baráti országokból történő behozatallal fedezzük.

— A kohászati beruházásoknak legalább 60—70 százalékát a jelenleg gyártott kohászati termékek minőségét

javító és választékát bővítő, valamint új kohászati termékek előállítására szolgáló kapacitások megteremtésére kell fordítani. Meg kell szüntetni a hiányosságokat, amelyek a beruházások előkészítése és kivitelezése során tapasztalhatók.

— Tovább kell csökkenteni a kohászati beruházások építőipari hányadát. Az építkezéseknél a lehetséges mértékben alkalmazni kell a korszerű építőipari eljárásokat, a leggazdaságosabban kivitelezhető megoldásokat.

— A termelés növekedését legalább 75—80 százalékban a termelékenység növelésével kell fedezni.

A főbb fejlesztési feladatok

A *nyersvasgyártásban* a III. ötéves terv 16 százalékos emelkedést irányoz elő. A többlettermelést a meglevő kohók kisebb korszerűsítésével, a földgázbefúvatás fokozásával, a fúvószél hőmérsékletének növelésével, valamint a darabosított érc részarányának emelésével kell elérni. Ebbe a programba illeszkedik bele az előző tervidőszakban megkezdett Borsodi Ércelőkészítőmű részbeni üzembehelyezése is.

Az *acéltermelési* feladat 1965-höz képest 15 százalékos felfutást jelent. A többletet a Dunai Vasmű Siemens—Martin kemencéinek 180 tonnás März—Boelenz-rendszerűre való átépítése, az oxigénnek az acélműben intenzifikálás céljából történő felhasználása útján biztosítjuk.

A gépipar, s ezen belül a közúti járműipar ötvözött acélalapanyag-igényeinek kielégítésére a kohászat korszerű, gazdaságosan üzemeltethető 50 tonnás elektrokemence létrehozását tervezi.

A *hengerműveknél* elsőrendű fejlesztési szempont a meglevő hengersorok kapacitásának jobb kihasználása, a termékválaszték bővítése, a minőség javítása.

A *Dunai Vasmű* lemezhengerművének jobb kihasználására folyamatos öntőművet létesítünk. A finomsori hengereltárugyártás növelésére a borsodi térségben új finom- és drótsor műszaki előkészítése kezdődik meg a harmadik ötéves tervben. A *Lenin Kohászati Művek* finomhengerművében rekonstrukcióval, a húzott, hántolt és csiszolt áruk alapanyag-termelését kívánjuk fokozni. A hengerelt készáru felületi minőségének javítására jelentős beruházásokat eszközlünk.

A második ötéves tervben a nagyszilárdságú acélhuzaligényt még nem tudtuk kielégíteni, ezért a harmadik ötéves tervben befejezzük a *„December 4." Drótművek* beruházását. A lágy huzal és ezen belül a horganyzott huzal iránti igények kielégítésére a Salgótarjáni Huzalmű rekonstrukciójára is sor kerül. Ezzel a fejlesztéssel kb. 1973-ig lehet a hazai igényeket kielégíteni.

Jelentős importtétel az ónozott lemez. Az import megszüntetésére elektrolitikus és tűzi ónozó berendezést telepítünk a Dunai Vasműbe. A varratnélküli csőtermelést alig növeljük. Az egyéb csőféleségeknél azonban a hegesztett cső és hidegen vont cső termelését jelentős mértékben kívánjuk emelni. Felfuttatjuk a horganyzott csövek gyártását is.

A feldolgozó ipar igényli a különleges színesfém- és finomkohászati gyártmányokat. Az igény kielégítésére a Csepeli Fémműben végzünk jelentős beruházásokat.

Ezeknek a fejlesztési elgondolásoknak megvalósulásával a melegen hengerelt készáru összetétele lényegesen nem változik, miként azt a táblázat is mutatja.

Megnevezés	II. ötéves terv	III. ötéves terv
Durva és középsori áru .	34,3	36,2
Finomsori áru	25,3	25,5
Lapos áru	40,4	38,3
	100%	100%

A melegen hengerelt készáru és a hidegen alakított acélfélék termelése százalékban 1970-re a következő (1965 = 100): melegen hengerelt készáru 106,0, összes hidegen alakított acél 143,4; ezen belül: hengerelt szalag 103,1, hidegen alakított profil 196,7,

húzott, hántolt, csiszolt rúd 120,3, acélhuzal 151,3, nagyszilárdságú acélhuzal 225,1.

A kohászati termékek összetétele a munkaigényesebb és egyben kedvezőbb gyártmányok felé tolódik majd el. A jelenlegi mérési metodika mellett azonban az eredmények gyakran nem mutathatók ki a kohászatban. A népgazdasági eredmény főleg a feldolgozó iparban és a külkereskedelemben mutatkozik meg. A kohászatban a termelési érték felfutása 119,4 százalék, zöme azonban a tervidőszak utolsó évére jut.

A termelési érték az egyes termékféléknél adódó mennyiségi növekedést meghaladja, amit a következő táblázat mutat százalékban.

Megnevezés	Mennyiség	Érték
Melegen hengerelt acél.....	106	125
Lemezáruk.....	100	142
Ötvözött profiláru	129	145
Ötvözetlen profiláru.....	109	109
Hidegen hengerelt acélok ..	143	159

A termékek tonnánkénti árát vizsgálva hasonló következtetésekre jutunk. A melegen hengerelt acélok tonnánkénti átlagára ugyanis 18 százalékkal, a hidegen hengerelt acéloké pedig 11 százalékkal emelkedik.

A harmadik ötéves terv fejlesztési céljainak meghatározásakor már nem ragaszkodtunk szorosan az ötéves tervperiódushoz, hanem azt egy fejlesztési ciklusra dolgoztuk ki. Ennek alapján a beruházási igény mintegy 10—12 milliárd forint volt.

A népgazdasági lehetőségeket figyelembe véve a kohászat beruházási összege azonban csupán 10,1 százalékkal volt emelhető. Ebből a beruházási összegből a korábbi tervidőszakhoz képest kevesebb, mintegy 27 százalék áthúzódó beruházással kellett számolni. A tervezett struktúraváltoztatás a minőségi termelés irányába mutat. *A kohászati árrendszer azonban jelenleg nem tartalmaz olyan megfelelő felárakat, amelyekkel ez a törekvés kimutatható lenne.* Ennek következtében a 100 Ft termelésnövekedéshez szükséges beruházási igény a II. ötéves terv 122 forintjával szemben 174 Ft-ra emelkedik. Ez az emelkedés elsősorban azt jelenti, hogy a népgazdaságra a kohászat fejlesztése nagy terheket ró, másodsorban azt is, hogy a minőségi termelésre való áttérés eredménye nem a kohászati vállalatoknál jelentkezik, hanem népgazdasági szinten. Az új gazdasági mechanizmusban éppen a kohászati termékek átlagos árszintjét és árarányait módosítani kell.

Összehasonlítás a KGST-országok kohászatával

A KGST-országokkal a fejlesztési elgondolásaink közösek. A KGST-országok a nyersvasgyártásukat nem kívánják nagymértékben fokozni. Az acélgyártás fejlesztésével a hengerelt termékekben jelentkező minőségi követelményeket akarják kielégíteni, s ezért a konverteres acélgyártást és az elektroacélgyártást növelik. A martinacél-termelést a fajlagos részesedés csökkenése mellett abszolút mennyiségben azonban emelik.

A KGST-országok hengereltáru-termelése általában a belső szükségletet csak részlegesen fedezi, ezért számolni lehet az export-import tevékenység növekedésével.

Más ipari országok fejlesztési iránya hasonló. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának jelentése szerint a választékban tapasztalható bizonyos eltérés. A nehézszelvényekről a laposáruk felé tolódik el a kereslet. Ezt a változást különösen a gépkocsik és tartós fogyasztási cikkek termelésének növekedése idézi elő. A jelentés az elmúlt évek vizsgálata alapján következtetéseket von le a várható fejlődésről és megállapítja, hogy a hengereltáru-termelés strukturális változása várható a gazdaságos könnyűtermékek, finomlemezek és hidegen hengerelt finomlemezek javára.

Kohászati termékek külkereskedelme

A termelés és az igények között változatlanul feszültség lesz. A kismeny-

nyiségű, különleges minőségű acélokat továbbra is importból kell beszerezni. Ezekre a kis tételekre berendezéseket építeni nem szabad, mivel ezek gazdaságos üzemeltetése nem oldható meg. Egyelőre még számolnunk kell kohászati termékeink exportjával. Az exportban a világpiaci helyzet adta lehetőségeket jobban ki kell használni. A kohászati termékek exportmennyisége a világkereskedelmi volumenhez viszonyítva olyan csekély, hogy a világpiaci árak változásait befolyásolni nincs módunkban, de lehetőségünk van arra, hogy a kedvező ártendenciákat és felárakat kihasználjuk.

Jobb minőségű, munkaigényesebb termékeket kell exportálnunk, mert ezeknek a termékeknek a devizahozama nagyobb.

Számításaink szerint lehetőség van arra, hogy az exportot mintegy 20 százalékkal növeljük és ezen belül a tőkés piacon kb. 70 százalékkal több terméket értékesítsünk. A minőségi termékek részesedésének növelése a tonnánkénti devizahozamot javítja. Egy tonna kohászati termék exportára tőkés viszonylatban — az 1966-os helyzetet alapul véve — 4—5 százalékkal növelhető. A jelenleg nagyobb mennyiségben importált kohászati termékek — mint az ónozott lemez — hazai gyártásának megindulása révén az import fajlagos árát kb. 60 százalékára lehet csökkenteni, ezen belül a tőkésimport 1 tonnájának árát még jobban, mintegy 35 százalékra. Ezeket az elképzeléseket a jelenlegi helyzet figyelembevételével alakítottuk ki. A megvalósulást befolyásolja majd a világpiaci ár alakulása.

Az export-import forgalomban tervezett változtatás évente kb. 15—20 millió dollárnyi egyenlegjavulást eredményezhet. Az export-import helyzet megítélésében még figyelembe kell venni azt is, hogy a feldolgozó ipar az elkövetkező években csaknem 50 százalékban új gyártmánnyal kíván megjelenni és csupán a meglevő gyártmányok 25 százalékát fejlesztik tovább. Ezek a változtatások új kohászati gyártmányokat igényelnek.

Az igénymegállapítás bizonytalanságából fakad, hogy a fejlesztési irányokat pontosan meghatározni ebben a tervidőszakban sem lehet. Problémát okoz, hogy a kohászat fejlesztése rendkívül eszközigényes. Az egyes iparágak termelésének 1 százalékos növelése — a bányászat kivételével — sokkal kevesebb beruházást kíván, mint a kohászati termelésé. Míg a gépiparban ehhez 62, ezen belül a villamosgépiparban 8, a híradástechnikai iparban 2,7, a műszeriparban 1,4 millió Ft-nyi beruházás kell, addig a kohászatban 105 millió Ft. A termelési volumenek eltérése persze ezt erősen befolyásolja, mégis érzékelteti a problémát, s magyarázza azt, hogy a kohászat fejlesztéséhez, termékszerkezetének korszerűsítéséhez hosszú időre és nagy beruházásokra van szükség.

A jövőben nagyobb távlatot átfogó fejlesztési elgondolásokra lesz szükség. Ezek kidolgozásának azonban számos olyan feltétele van, amelyek jelenleg csak részben vagy egyáltalán nincsenek biztosítva. Ilyen feltétel a feldolgozó ipar szükségleti struktúrájának és mennyiségének ismerete, megfelelő árrendszer, a beruházások gazdaságosságát megbízhatóan mutató számítási módszer, bizonyos célokra matematikai modellek kialakítása.

Mindezen kérdéseknek a tisztázása és az összefüggő koncepciók kialakítása — most már az új gazdálkodási rendszer követelményeit is figyelembe véve — a központi és a minisztériumi ágazati tervezőmunka legfontosabb feladata.

Csomós Zoltán

Nemzetközi szállítmányozásunk fejlesztése

A külkereskedelem szerepének növekedésével együtt nő a nemzetközi szállítmányozás szerepe. Olyan gazdasági tevékenységi terület ez, amelyre a közgazdasági kutatás viszonylag kevés figyelmet fordít. Pedig a nemzetközi szállítmányozási tevékenység igen nagy népgazdasági veszteségek forrása, s jelentős megtakarítások területe lehet. Az új gazdasági mechanizmusra való áttérés elméleti és gyakorlati előkészítésének időszakában ésszerű lenne erre a területre is figyelmet fordítani.

A külkereskedelmi forgalmat 2—2,5 százalékos devizafuvardíj terheli. Ez nem csekély összeg. Felhasználásában a hazai nemzetközi szállítmányozási apparátusnak (KKM, Masped, külkereskedelmi vállalatok szállítmányozási osztályai) van döntő szerepe.

A devizafuvardíjak túlnyomó része a tőkés államokkal folytatott külkereskedelemre jut. A szocialista országokkal a forgalmat általában határparitáson bonyolítjuk le. A devizában jelentkező fuvardíjak mellett a forintfuvardíjak is jelentősek. A nemzetközi szállítmányozás persze nemcsak kiadásokkal jár, hanem a tranzitforgalommal kapcsolatban „devizakitermeléssel" is.

Az a pénzmennyiség tehát, amellyel a hazai nemzetközi szállítmányozási apparátus gazdálkodik, igen nagy: jelentősen felülmúlja bármelyik külkereskedelmi vállalatunk éves forgalmi tervszámát.

A gazdálkodás módja, formája, szervezete itt is felülvizsgálatra szorul. Nagy pénzösszegekről és nagy megtakarítási lehetőségekről van itt szó. Néhány jelenség figyelmeztet bennünket a kérdés égető voltára. Ilyen például az, hogy külkereskedelmi forgalmunkban évek óta nő a fuvarhányad, noha az üzletkötések fuvarparitásai a magyar határhoz közeledő tendenciát mutatnak.

A nemzetközi szállítmányozásnak persze nemcsak önálló problémái vannak, hanem a külkereskedelmi tevékenységhez kapcsolódóak is. Amikor felkészülünk az új külkereskedelmi mechanizmusra, akkor azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a szállítmányozás jelenlegi szervezeti formája, módszerei milyen átalakításra szorulnak, hogyan egyeztethetők az új külkereskedelmi formákkal, mechanizmuselemekkel.

A szállítmányozási „szakma" az egész világon fontos szerepet tölt be. A szállítmányozó hivatása eredetileg csupán az volt, hogy a fuvarozókkal szemben szakszerűen képviselje a fuvaroztatók érdekeit, s a saját nevében, de megbízója számlájára szerződjék, dolgozzék a közlekedési vállalatokkal. A gazdasági verseny élesedése, a közlekedéstechnika csodálatos fejlődése az utóbbi két évtizedben a szállítmányozási tevékenység és apparátus teljes átalakulását tette lehetővé és követelte meg. A szállítmányozó ma már nem egyszerű közbenső, közvetítő, passzív szerv a termelés, a kereskedelem és a közlekedés között, hanem mindhárom népgazdasági ág felé önálló, kezdeményező, aktív koordinátor. Egyrészt áruüzleti (külkereskedelmi) érdekek letéteményese, másrészt szoros kapcsolatban áll a közlekedési vállalatokkal, azok hatóságaival.

Szocialista termelési viszonyok között egyaránt érvényesülnie kell e munkában az ország külkereskedelempolitikájának és közlekedéspolitikájának, valamint a szocialista országok közötti együttműködés irányelveinek. A jó szállítmányozónak széles külkereskedelmi látókörrel és közlekedési felkészültséggel kell rendelkeznie ahhoz, hogy munkája sajátosan kettős jellegét jól oldhassa fel: legyőzve nemcsak a külkereskedelmi és közlekedési érdekek között előforduló ellentmondásokat, hanem mindkét partnerét úttörő kezdeményezéseivel és fejlesztési ötleteivel is szolgálva.

Az alaphelyzetből következik, hogy a nemzetközi szállítmányozó munkájának hatékonyságához — az elmélyült szaktudáson és a célszerű szervezeti felépítésen túlmenően — külső előfeltételek is szükségesek:

a) *külkereskedelmi* vonatkozásban

fontos, hogy az áruüzlet eredményében kellő súllyal jelentkezzen a szállítmányozó munkájának hatékonysága, s meglegyenek a külkereskedelem gazdasági mechanizmusán belül a helyes irányba ható ösztönzők;

b) a *közlekedési* szervekkel való kapcsolat hatékonyságát viszont aligha lehet elképzelni technikailag korszerű közlekedési hálózat és szemléletileg korszerű közlekedéspolitika nélkül.

Gazdaságpolitika — fuvarpolitika

A gazdaságirányítás reformja keretében napirendre került az a kérdés, hogy az áruk árában megfelelő helyen és módon, kellő súllyal jelentkeznek-e a szállítási-fuvarozási költségek. A külkereskedelmi áruszállításoknál, ahol a fuvardíjak az országhatáron túl már nagyrészt devizában fizetendők, különösen fontos olyan vállalati elszámolási rendszer kialakítása, amely segíti, hogy a fuvarozási és szállítmányozási tevékenység anyagi hatásai az üzletvitelben kellő ösztönző erővel érvényesüljenek.

A szállítás-fuvarozás ugyanis az újratermelési folyamaton belül értéknövelő tevékenység, de csak addig, amíg a szükségszerűség határain belül mozog. Ha pedig egy árut a szükségesnél drágábban szállítunk el rendeltetési helyére, akkor azt tulajdonképpen — azon a piacon és az ott elérhető árhoz képest — kisebb nettó devizabevétellel értékesítjük, mint ahogy lehetne. Tehát az eladás az egyéni értéken alul történik, ha a külkereskedelmi mechanizmus fogyatékosságai miatt ez nem is mindig mutatható ki.

A fuvardeviza-gazdálkodás területén megfelelő irányelvekben nem volt hiány. Hiányoztak viszont azok az eszközök, amelyek az érdekeltséget megteremtették volna a helyes elvek gyakorlati alkalmazásához. Amennyiben a külkereskedelemben az üzletkötő, sőt a vállalat tevékenységének megítélője főként a cikkenként előírt árkiegyenlítési keretszámok betartásával teljesített forgalom *mennyisége,* nyilvánvalóan kevésbé érdekes számára a fuvardeviza-megtakarítás, ha az a megszokotthoz képest esetleg munkaigényesebb vagy szokatlan bonyolítási módszerrel párosul. Különösen hátrányos ez a helyzet a tőkés partnerhez képest, aki közvetlenül és alapvetően érdekelt minden járulékos költség minimálisra való csökkentésében, hiszen az üzleti eredményt e költségek (és árfolyamaik) teljes mértékben befolyásolják; minden fillér „zsebre megy".

A külkereskedelem reformintézkedései várhatóan megteremtik az egészséges feltételeket ahhoz is, hogy a szállítási költségekkel való gazdálkodás eredményei nálunk is közvetlenül befolyásolják a vállalat nyereségét és a dolgozók jövedelmét, s a korszerű, gyors és gazdaságos szállítási módszerek iránti érdeklődés ne csak a piaci esélyek romlásakor, vagy új cikkek és új piacok esetén domborodjék ki — mint eddig —, hanem az optimális üzleti eredményekre törő állandó és intenzív útkeresés, folyamatos kezdeményező szellem uralkodjék.

Akár a különböző devizakímélő fuvarozási módszerekre és útvonalakra gondolunk, akár a fuvarparitások helyes megválasztására, vagy a szállítások technikai színvonalának korszerűsítésére, aligha vonható kétségbe, hogy az egyik legerősebb fékező hatás felszámolását a vállalati jövedelmezőséggel összefüggő közvetlen érdekeltség megteremtése jelentené.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése a külkereskedelemben szükségessé teszi az eddigi szemlélet felülvizsgálását, az eredmények mennyiségi és minőségi tényezőinek átértékelését. Sok vonatkozásban a mennyiségi teljesítéshez fűződő korábbi „áldozatos" törekvéseket elmélyült *műszaki és piaci kutatási programnak* kell felváltania. E tendencia ellentétére is lesz azonban példa olyan területeken, ahol történetesen inkább a ráfordítások jellege és sokkal kevésbé azok abszolút értéke játszott szerepet, ami ugyancsak bizonyos torzításokra nyújtott alapot. Közismert például, hogy exportunkban a belföldi ráfordítások (csomagolás, szállítás stb.) költségei a kalkulációkban „vonal felett" jelentkeztek. Tehát e szolgáltatásokat lénye-

gében az áruéval azonos — következésképpen cikkenként és viszonylatonként változó — ártámogatással exportáltuk, noha mind a csomagolás, mind a szállítás-fuvarozás teljesítményét abszolút számértékek fejezték ki. Az árvetési és elszámolási rendszernek ilyen és hasonló fonákságai közvetve a belföldi szolgáltatások értékének devalválását eredményezték és tápot adtak egy „forintért semmi sem drága" szemlélet kialakulásához. Hozzájárult ehhez, hogy a hazai szolgáltatások értéke az áru belföldi árához képest rendszerint tényleg jóval kisebb súllyal jelentkezett, mintha a világpiaci árhoz mérték volna.

Bizonyosnak látszik, hogy külkereskedelmi szemléletünk fejlődésével párhuzamosan fog csökkenni az eddig helytelen irányba ösztönző tényezők torzító hatása, és növekedni fog — a többi között — a nemzetközi szállítmányozás munkájának jelentősége, mégpedig nemcsak a devizában, hanem a forintban felmerülő költségek alakulása szempontjából is.

A közlekedés és szállítmányozás együttműködése

Az elmúlt két évtizedben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok újjáéledése és ugrásszerű növekedése, valamint a technikai korszerűsítések addig soha nem tapasztalt aránya a közlekedés forradalmi fejlődését is maga után vonta. Erre az időre esik a gépjárművek tömeges elterjedése a közhasználatban, a légifuvarozás és a csővezeték belépése a szállítási ágazatok körébe, valamint a hajózás szerepének világviszonylatban érzékelhető újjáéledése.

E jelenségek következményei az áruforgalomra is közvetlenül visszahatottak, hiszen az újszerű és fokozott mozgékonyság kiszélesíti a nemzetközi piacokat. A közlekedésben és járműiparban létrejött hatalmas új objektumok befolyásolják az ipartelepítést, sőt a lakosság letelepedését is.

Ugyanezek a jelenségek magával a közlekedéssel szemben is kettős követelményt támasztanak: egyrészt a szállítási kapacitást összhangba kell hozni a gazdasági fejlődés megnövekedett követelményeivel, másrészt a közlekedés technikai forradalmának eredményeit eszközül kell felhasználni a további fejlődés megalapozásához.

Az egyes fuvarozási ágazatok között a fejlődés természetszerűleg eltérő. Európa-szerte megfigyelhető, hogy míg a gépjármű- és légi közlekedést a növekedés problémái szorongatják, addig a vasutak gazdasági helyzete folyamatosan rosszabbodik, végül a hajózás — a hagyományosan olcsó fuvardíjakkal, de új módszerekkel — mindenütt kezdi visszanyerni jelentőségét. E helyzettel összefüggésben számos ország napirendre tűzte a gazdaságtalan vasútvonalak felszámolását, a gördülőanyag és a felszerelés korszerűsítését, továbbá olyan új díjszabásrendszer kialakítását, amely felhagy a régi idők monopolhelyzetéből visszamaradt csökevénnyel. Ez olyan — víziútra és közútra kívánkozó — árutömegek vasúti fuvarozására ösztönzött, amelyeket a vasút csak ráfizetéssel képes fuvarozni.

A fuvarpiac racionalizálásának ez az egészséges folyamata nálunk is megkezdődött. Díjszabási intézkedések és egyéb szabályozások révén fokozni kívánjuk az egyes közlekedési ágak közötti munkamegosztást, s ezáltal segíteni a termelékenység növelését. Felismertük, hogy az országos közlekedési rendszer és hálózat működésének megítélésénél a mérce a maximális társadalmi kihasználás közelítése. Minden szállítási feladatnak — egy egészséges mechanizmusban — meg kell találnia a számára leggazdaságosabb szállítási formát és eszközt. A leggazdaságosabb szállítási forma az, amelyiknél a fajlagos fuvarozási költségek, a szállítási veszteségek, valamint a szállítási idő költségvetületének összege — a szállítási lehetőségeket figyelembe véve — a legkisebb.

Azok az előnyök, amelyeket itt a szocialista termelési mód kínál a tőkéssel szemben, korántsem lebecsülendők. Elég arra utalnunk, hogy a „szabad verseny" jegyében milyen éles küzdelemmel párosul Nyugat-Európában az egyes fuvarozási ágak között a fuvarpiac megosztása. A tőkés fuva-

rozási vállalatok — legyenek akár állami, akár magánkézben — részint attól függően jutnak kisebb vagy nagyobb részesedéshez a fuvarozási nyereségből, hogy milyen korszerű ötletekkel és új megoldásokkal tudják a fuvaroztatókat — a szállítmányozó közvetítésével — járulékos előnyökhöz juttatni, főképpen pedig: melyik tudja a másikat nagyobb anyagi és politikai befolyásával elnyomni. Ennek érdekében egyik ágazatnál sem kímélik a kutatási és propaganda célokra szolgáló milliókat. Nem is vonhatjuk kétségbe, hogy az erőfeszítések már eddig is értékes eredményekkel szolgálták a korszerűsítést, mind a közlekedés, mind a nemzetközi kereskedelem és szállítmányozás javára. A szocialista gazdasági rendszerben — amelyet a tudomány erőinek a termelés szolgálatába való állításán kívül az is jellemez, hogy az eredményeket az egész társadalom javára hasznosítja — nem ronthatják le a fuvarpiac észszerű megosztására irányuló törekvéseket a különböző monopóliumok érdekei. E vonatkozásban tehát a közlekedés és a nemzetközi szállítmányozás együttműködésének is elméletileg jobb hatásfokkal kell érvényesülnie, mint a tőkés gazdasági rendszer feltételei között. A gyakorlatot az új mechanizmusnak kell kialakítania.

A nemzetközi fuvarozási és szállítmányozási tevékenység közel áll egymáshoz. E két — nálunk egyébként külön tárcához tartozó — szakmának számtalan a közös problémája. Bármelyiknél elképzelni is nehéz olyan fejlesztést, amely ne számolna a másik ágazat korszerűsítési terveivel. Éppen ezért nálunk, ahol az említett tárcaközi tagoltság a szállítmányozásnak a külkereskedelemhez fűződő még szorosabb érdekközössége miatt indokolt, intenzívebbé kellene tenni a szakmaközi együttműködést.

A jelenlegi kapcsolatok színvonalával, e kapcsolatok fejlődésével nem lehetünk elégedettek. Évek óta számos megoldatlan kérdésben nincs előrehaladás, mert ezt a munkamegosztás adott keretei és formái akadályozzák. A közlekedéstechnika fejlődésének világszerte bevezetett eredményeit nemzetközi szállítmányainknál csak nagy késedelemmel és szórványosan alkalmazzák. A közlekedés és a nemzetközi szállítmányozás külföldi érdekképviseletei legtöbbször koordináció nélkül, gyakran egymástól teljesen elszigetelve kénytelenek működni. Az egyes közlekedési vállalatokat és intézményeket hasznosan lehetne bevonni az export-import gyűjtőforgalom technikai lebonyolításába. Itt volna tehát az ideje annak, hogy előbbre lépjünk. De hogyan?

Törvényszerűnek látszik, hogy amint a technika forradalmi fejlődéséből valamennyi közlekedési ágazat kivette a részét, úgy a spedíciónak is fel kell készülnie arra, hogy ezzel a fejlődéssel műszakilag, szervezetileg, de mindenekelőtt szellemileg lépést tarthasson. Forgalmi vonatkozásban várhatóan előttünk áll egy korszak, amit a különféle kombinált szállítási módszerek fellendülése fog jellemezni a járművek várakozási idejének csökkentésére, az átrakások egyszerűsítésére, az élő munka maximális megtakarítására és a „megszakítás nélküli szállítási lánc" megvalósítására. Ha nem akarunk a világpiacon folyó versenyben ezen a területen háttérbe szorulni, meg kell ismertetnünk és kedveltetnünk a fuvaroztatókkal — néha a fuvarozókkal is — a modern rakodási és szállítási eszközöket és módszereket, a rakodólapokon és a kis szállítótartályokon túlmenően a nagy szállítótartályokat, valamint a kombinált szállítások rentabilitását szolgáló speciális járműveket és felépítményeket. Csak példaként említem, hogy a nagy szállítótartályok felhasználása a tengerentúli forgalomban speciálisan ilyen célra épült hajókban hatalmas távlatok előtt áll, és az így szállított áruk kedvezményes díjszabást fognak élvezni.

Különös gonddal kellene foglalkoznunk azokkal a kombinációs lehetőségekkel, amelyek földrajzi helyzetünknél fogva kínálnak számunkra különleges előnyöket a Kelet és Nyugat közötti kereskedelemben, például a Duna-tengeri viszonylatban. (Figyelemre méltó tény, hogy a Duna menti baráti államok között a nemzetközi dunai forgalom növekedését tekintve

éppen mi foglaljuk el az utolsó helyet.)

Üzemgazdasági és üzemszervezési vonatkozásban is nagyarányú racionalizálások fogják majd fokozni a közlekedés és a nemzetközi szállítmányozás munkájának hatékonyságát. Ilyen intézkedések lesznek például az ipari televízió, az automatikus anyagmozgató berendezések, elektronikus adatfeldolgozó gépek beállítása, híradástechnikai összeköttetés létesítése a járművek és a vezénylőhely között stb.

A fejlődés iránya az, hogy a nemzetközi szállítmányozónak a mindennapos forgalmi feladatok ellátásán túl konstruktív kezdeményezésekkel, cselekvően kell támogatnia a közlekedést a nemzetközi fuvarozási feladatokban és gondokban. Hazai vonatkozásban például vázlatosan és ágazatonként a következő főbb tennivalók jöhetnének tekintetbe:

a) Fel kell tárni a vasút számára (mind díjszabási, mind egyéb vonalon) azokat a kiaknázatlan lehetőségeket és távlatokat, amelyek a nemzetközi áruforgalomban a rentabilitás javításához rendelkezésre állnak. Ilyenek például a mi esetünkben: kedvezményes tranzitdíjszabás a szabadkikötőre, fokozott bekapcsolódás a nemzetközi gyűjtőforgalom fizikai lebonyolításába stb.

b) Közös vagy egymással összehangolt munkaprogramot kell kidolgozni és végrehajtani a nemzetközi tehergépkocsi- és légi fuvarozás fejlesztésében. Ezekben az ágazatokban a szállítmányozó különösen fontos szerepet tölthet be a meglevő fuvartér jobb kihasználásának megszervezésében, a gyűjtőforgalom felfejlesztésében. Elgondolkoztató, hogy a magyar exportáruval rakott kamionok visszfuvarral való ellátása a baráti országokból még mindig megoldatlan. A magyar légi járatok fuvartérségének viszonylagos kihasználatlansága ellenére sem sikerül megszervezni a légi-gyűjtőforgalmat, miközben ugyanez a forgalom a nyugat-európai országokban évről évre nő.

c) Belvízi és tengerhajózásunk fejlesztésében ugyancsak bőven lenne kooperálási terület. Ilyen például a gazdasági összefüggésekre alapított, tudományos érveléssel történő együttműködés a korszerű járműfejlesztési program kidolgozásában. Fontos terület az egységes magyar víziúthálózat, főként a Duna—Tisza csatorna mielőbbi megvalósításához fűződő külkereskedelmi érdekek képviselete és érvényesítése, a Jugoszláviával és Romániával lebonyolított külkereskedelmi forgalom indokolt részének a Dunára való visszaterelése, a vámmentes kikötő klasszikus devizaszerző funkciójának újjáélesztése és megszervezése.

d) Hasonlóképpen nem lekicsinyelhető feladat a közlekedéssel karöltve egy dinamikus külföldi akvizíciós hálózat kialakítása a magyar fuvarozási eszközök és útvonalak tranzitkapacitásának jobb kiaknázására.

e) A sikeres fejlődés alapvető feltétele a külkereskedelem és a közlekedés között koordinált, korszerű és dinamikus nemzetközi szállítmányozás-politika kialakítása és képviselete mind belföldi, mint nemzetközi viszonylatban.

Nemzetközi szállítmányozásunk jövője

A Masped életrehívását annak idején szükségessé tették az átmeneti korszak ellentmondásainak felszámolásához fűződő érdekek. A Masped valósította meg hazánkban a nemzetközi szállítmányozás szocialista módszereit, s ezeket az adott keretek között folyamatosan fejleszteni is tudta. Úgy tűnik azonban, hogy a fokozott követelmények ma már a meglevő kereteket feszegetik.

Nemzetközi szállítmányozásunk helyzetének ugyanis egyik meghatározó vonása a szakmai tagoltság. A külkereskedelmi monopólium bevezetését követő 20 év alatt egyrészt a Maspednél, másrészt a külkereskedelmi vállalatok szállítmányozási osztályain alakult ki egy-egy szakmai gárda, s e két csoport kapcsolata nem tükrözi eléggé a szakmai egységet. További problémát jelent, hogy a káderfejlesztés és szakoktatás kérdése mindezideig elég gyenge lábon állt; az utánpótlás nem kielégítő. Állandóan csökken a sokoldalú, vezetőképes szakemberek aránya. Szerepet játszanak ebben a for-

galmi tevékenység és hatáskör aránytalanságai is, hiszen külföldi partnerekkel történő forgalmi bonyolítás és levelezés úgyszólván csak a Maspednél folyik. A külkereskedelmen belül a tehetséges fiatalok nem vonzódnak eléggé e pályára, mert a vállalatoknál az áruüzleti tevékenység színesebb, nagyobb lehetőségeket kínál.

A szakma szűkös káderviszonyai ellenére a vállalatoknál működő (nagyrészt éppen a Maspedtől odakerült) tapasztalt munkatársak forgalmi tevékenysége csupán a kontinentális szállítmányokra korlátozódik, amelyek szűkebb értelemben vett spedíciós szaktudást alig igényelnek. Így itt a munkatársak szakmai és nyelvi felkészültsége kihasználatlan.

A Maspednél viszont a szakmai erőkben fennálló hiány egyenes következményeként a bonyolítás magán viseli a tömegmunka negatív jeleit. Az egyes szállítmányok külföldi helyzetére és továbbítási problémáira vonatkozó értesülések hiányosak vagy elmaradnak; a beérkező külföldi okmányok vizsgálata felületes, az egyedi foglalkozást és gondoskodást igénylő feladatok megoldása kilóg az adott keretekből.

Néhány vonatkozásban a tények arra is utalnak, hogy a külkereskedelmi vállalatok szállítmányozási osztályain a forgalmi bonyolításnak jobb előfeltételei vannak, mint a Maspednél. A vállalati osztályok dolgozóinál a munka személyessé vált, hiszen a házban levő társosztályok áruit bonyolítják, az időszakos prémium nem csekély mértékben éppen a gyors és precíz bonyolításon múlik. A Masped-dolgozó viszont egy másik vállalat megbízását teljesíti, s egy-egy bonyolítónak gyakran óriási a megterhelése, a prémium alig függ össze a konkrét szállítmányok gyors és pontos bonyolításával.

Szinte magától értetődik, hogy a külkereskedelmi vállalatoknál a feladás, a rakományok és okmányok komplettírozása — egyáltalán a bonyolítás — kevesebb adminisztrációval és formalitással jár, mint a Maspednél. A fuvarlevelek a Masped Tarifa-osztályától előre beszerzett kalkuláció alapján 1—2 óra alatt készülnek el, a Maspednél ugyanez 24—72 óráig tart. A külkereskedelmi vállalatok saját gyűjtővagonokban az árut a megbízás kézhezvételétől számítva legkésőbb 48—72 óra alatt fel tudják adni; Masped gyűjtővagonban ugyanez még átlagosan 3—4 nappal tovább tart.

A Masped közbeiktatásával összefüggő levelezés, kézbesítés, telefonálás stb. nem csekély időt és munkát vesz igénybe. Gondoljunk például csak arra, hogy a Masped külföldre tulajdonképpen a külkereskedelmi vállalat részletes diszpozícióját adja tovább, kiegészítve a Mafracht adataival. Ugyanezt megtehetné maga a vállalat is, megszüntetve egy igen nagy létszámot feleslegesen lekötő duplicitást. A létszámviszonyokat érzékelteti, hogy a szakmán belül körülbelül ugyananyian dolgoznak az összes külkereskedelmi vállalat szállítmányozási osztályain, mint magánál a Maspednél. Itt viszont a létszám 40—45 százaléka nem forgalmi, hanem adminisztratív és egyéb munkát végez, míg a vállalatok osztályain csak átlagosan 10 százalékra tehető a nem forgalmi munkát végzők száma.

A fenti tényezők alapján — úgy gondoljuk — eléggé világosan kirajzolódik az a kép, hogy a Masped energiájának nagy része felőrlődik a forgalmi munkában — amit bizonyos tekintetben eleve sem láthat el olyan jól, mint azt (kellő erősítéssel) a vállalati osztályoktól el lehetne várni —, és ilyen teherrel már nem tudja betölteni a szállítmányozási monopolvállalat magasabbrendű szerepét és korszerű hivatását, sem a közlekedési szervekkel történő dinamikus együttműködés, sem a konstruktív szállítmányozás-politika tekintetében.

A jelenlegi helyzet és a fejlődés követelményei egyaránt napirendre tűzik a szervezeti felépítésnek egy olyan változatát, amelynek keretében a monopólium előnyeinek megtartása mellett megvalósulhat a szakma két külön részterületén dolgozók által egyaránt óhajtott szakmai egység; helyesen oldjuk fel a káderhelyzet és a munkamegosztás között eddig megnyilvánult

ellentmondásokat; üzletpolitikailag és technikailag is meg tudunk felelni a belföldi és külföldi partnerek korszerű igényeinek; az egyes munkafázisok azoknak a szerveknek a hatáskörébe kerülnek, amelyek ahhoz a leggyorsabb és legrugalmasabb módszerekkel és apparátussal rendelkeznek; a jelenlegi rendszerrel összefüggő duplicitások és közvetítési funkciók legnagyobb része megszűnik; lehetőség nyílik a gondos és precíz forgalmi bonyolításra, ugyanezt megkövetelve természetesen a külföldi partnerektől is.

Megítélésünk szerint a fenti elvek a következő módon érvényesíthetők:

1. A teljes külkereskedelmi áruvolumen forgalmi bonyolítását a külkereskedelmi vállalatokhoz tartozó vagy (később) azokhoz szorosan kapcsolódó szervezetnek kell végeznie.

2. E szervezet felett tröszt vagy igazgatóság formájában olyan vezetőintézmény álljon, amely magában foglalja a szállítmányozási mechanizmus oldaláról közhasznúnak tekintendő és a monopoljelleget tükröző tevékenységet (tarifa, tengerhajózás, tranzit stb.); külföldön a bonyolító szervezet bevonásával megállapodik annak szállítmányaira; felülvizsgálja a külföldi cégek felszámításait (de az átutalásokat már a vállalatok végezzék); végül a bonyolító szervekhez instruktorokat küld ki, akik a forgalmi tevékenység begyakorlásához tudásukat és tapasztalatukat a szükséghez képest átadják.

A gazdasági mechanizmus reformjának végrehajtásáig ez a két szerv, de különösen a bonyolító szervezet menet közben fokozatosan fejlődjék, változzék. Három fejlődési fokozat volna szükséges:

I. menetben a tröszt megalakulásával egyidejűleg egy-egy vállalat szállítmányozási osztálya átveszi az eddig Masped által gyakorolt forgalmi bonyolítási funkciókat is. Kívánatos, hogy 1—1 iparág termékeit forgalmazó több vállalat szállítmányozási osztálya már ebben a stádiumban működjék együtt — például a gyűjtővagonok képzésében —, de az iparágak egymást is segíthetik a gyorsabb lebonyolításban. A fizikai műveletek elvégzésére (helyi fuvarozás, rakodás, átmeneti tárolás) KPM szervek kínálkoznak; igénybevételük jó esélyeket fog nyújtani az együttműködés fokozására.

II. menetben sor kerülhet több rokonprofilú szállítmányozási osztály egyesülésére, de még mindig külkereskedelmi vállalati alapon, például könnyűipari, gépipari, vegyipari stb. nemzetközi szállítmányozási iroda formájában.

A szakfelügyelet és irányítás tekintetében illetékes trösztnek vagy igazgatóságnak ezek az iparági közös irodák fognak megfelelő alapot kínálni ahhoz, hogy belőlük fokozatosan alakítsák ki a *III. menetben* már üzemképessé váló, sőt bizonyos vonatkozásban egymással versenyzésre is képes néhány önálló vállalatot. E fokozat egyik lényeges előfeltétele tehát a minimálisra csökkentett vállalati adminisztráció.

Számításba kell vennünk, hogy a vállalati szállítmányozási osztályok munkája eltérő jellegű. Van amelyik az expedícióhoz, rakodáshoz, csomagoláshoz ért jobban, a másik esetleg a fuvarozási útvonalak és módszerek megválasztásában tűnik ki. Az egyik személyesen adja ki az importárut a belföldi vevőknek, a másik soha nem is látja az árut. Ez a sokrétűség indokolja, hogy egy-egy iparágon belül, de azon kívül is széles lehetőségek nyíljanak a vállalatok közötti együttműködésre.

A forgalmi és adminisztrációs összefüggések mellett a megoldásnál még sok más vonatkozást is figyelembe kell venni. Jelentős mennyiségű értékes árut — textíliát, készülékeket — forgalmazunk például tengeren túli viszonylatban, a szállítmányozási irányelvek alapján általában lassúbb eszközökkel, módszerekkel vagy útvonalakon, hiszen ez olcsóbb. Ám a fuvarköltség e cikkeknél az áru értékének csak ezreléke, a késedelem viszont (2—4—6 hét) termeléskiesést vagy piackiesést okoz, nem szólva a kamatveszteségről, ami meg is haladhatja a teljes fuvardíjat. A megítélésekben jelentkező szemléletbeli különbségek jelenleg a vállalatok és a Masped között folytonos súrlódást okoznak.

Ezért is fontos, hogy a jövőben még közelebb kerüljön egymáshoz a nemzetközi kereskedelmi és szállítmányozási tevékenység. Azok a szállítmányozási dolgozók, akiknek nagy része minden ágazatban a profil szerinti külkereskedelmi vállalatból került ki, sokkal jobban érzékelhetik az áruüzleti érdekeket, mint a mai helyzetben a központi egykézvállalat. Olyan természetes folyamat kialakítására nyílik tehát mód, amelynek keretében a forgalmat bonyolító szervek a megbízó külkereskedelmi vállalatok szakértő és egyben megértő „Treuhand"-jává, bizalmi speditőrjévé válhatnak.

A nemzetközi szállítmányozási szakma területén az eddiginél jobb hatásfokú szolgáltatást nyújtani csak úgy lehet, ha a szakma *szervezetileg is* magasabbrendű lesz és szorosabb kapcsolatba lép a szolgáltatást igénylő megbízókkal. E lépésre a valós alapot a külkereskedelmi vállalatok szállítmányozási osztályainak eleve „beépült" helyzete és kihasználatlan szakmai felkészültsége kínálja, míg a Maspednek a napi forgalmi feladatokon túlnőve a szakmai irányításban és szakmaközi szervezésben kellene az eddiginél sokkal nagyobb szerepet betöltenie.

★

Brandenburg Sándor—Propper László

A Német Demokratikus Köztársaság gazdasági fejlődése 1961 és 1965 között

Az NDK gazdaságilag az egyik legfejlettebb szocialista ország. Az ország gazdasága az utóbbi öt évben is jelentősen fejlődött. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1961 és 1965 között 20%-kal nőtt. A gazdasági növekedés üteme mégis valamivel kisebb, mint a legtöbb szocialista országban. Ez részben azzal függ össze, hogy ebben az időszakban a többi szocialista országban — köztük hazánkban is — a foglalkoztatottság szerkezetében jelentős változások következtek be. A mezőgazdasági keresők egy része ipari ágazatokba áramlott. A jelenlegi árrendszerben az egy ipari foglalkoztatottra jutó termelés a mezőgazdaságinak többszöröse a szocialista országokban, és így a munkaerő-átáramlás jelentős nemzetijövedelem-növekedés forrása lehetett. (Magyarországon például a struktúraváltozások az egy főre jutó nemzeti jövedelmet 1961 és 1965 között 9%-kal növelték.) A Német Demokratikus Köztársaságban az egyes fő népgazdasági ágak közötti struktúraváltozások csak jelentéktelenül befolyásolták az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulását.

A gazdasági fejlődés ütemének értékelésénél figyelembe kell venni az eddig elért fejlettség színvonalát. A Német Demokratikus Köztársaságban az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagyobb mértékben nőtt, mint a legtöbb fejlett tőkésországban.

1. sz. táblázat

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem* alakulása 1960—1965 között

(%-os növekedés)

Olaszország	24
Belgium	23
NDK	20
Franciaország	20
NSZK	19
Hollandia	19
Amerikai Egyesült Államok	17
Egyesült Királyság	12

* Tőkésországokban bruttó nemzeti termék (GNP)

A gazdasági fejlődés ütemét befolyásolja a munkaképes korban levő népesség számának és összetételének alakulása is. Az NDK abban a kedvezőtlen helyzetben volt, hogy 1961 és 1965 között csökkent a munkaképes korú népesség száma és aránya, a 15 éven aluli gyermekek és a nyugdíjas korban levő népesség javára. Az öre-

gedő munkaképes korú népességen belül a szokásosnál nagyobb a nők aránya. (1965-ben 100 munkaképes korú férfira 121 nő jutott.)

Az NDK gazdasági fejlődése 1961 és 1965 között a korábbi évekhez képest mérséklődött. A nemzeti jövedelem 1956 és 1960 között 43%-kal, 1961 és 1965 között 19%-kal nőtt. Elsősorban az iparban és az építőiparban csökkent a nettó termelés növekedésének üteme. (Az iparban a növekedés az 1956—1960. évek között 52%, az 1961—1965. évek között pedig 25%.) A mezőgazdaságban és a közlekedésben termelt nemzeti jövedelem növekedése viszont meggyorsult.

A gazdaság szerkezete

1965 végén az NDK-ban 7,7 millió kereső volt, az ország lakosságának kereken 45%-a. 1960 óta a keresők száma 63 000 fővel csökkent, ami a kereső férfiak számának csökkenéséből adódott.

2. sz. táblázat

Az összes keresők száma 1965-ben

	1000 fő	Növekedés-csökkenés 1960-hoz képest, 1000 fő
Összesen	7676	— 63
Ebből: férfiak...	4095	—166
nők.....	3581	+103

Ugyanebben az időszakban a munkások és alkalmazottak száma nőtt (64 000 fővel). A férfiak létszámának csökkenését (84 000 fő) ellensúlyozta a nők létszámának növekedése (148 000 fő).

Az összes foglalkoztatottak száma a termelőágazatokban, elsősorban a mezőgazdaságban és iparban csökkent. Nőtt a foglalkoztatottság a közlekedésben, a szociális, kulturális ágazatokban és az államigazgatásban.

1961 és 1965 között az ipar részaránya a nemzeti jövedelemben csökkent (65,2%-ról 64,4%-ra) és a mezőgazdaság részaránya nőtt (9,5%-ról 11,4%-ra). A közlekedés és a kereskedelem arányának korábbi nagymértékű csökkenése a hatvanas években mérséklődött.

3. sz. táblázat

A népgazdaság szerkezete a foglalkoztatottak szerint (%-os megoszlás)

	1960	1965
	szeptember 30.	
Ipar	36,2	35,8
Építőipar	5,9	5,8
Kézműipar	5,4	5,1
Mezőgazdaság	17,7	16,3
Közlekedés	6,7	7,2
Kereskedelem	11,5	11,6
Szociális, kulturális, államigazgatás stb. ...	16,6	18,2

4. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem szerkezete (%)
(folyó árak alapján)

	1955	1960	1965
Ipar	61,0	65,2	64,4
Építőipar	5,8	5,9	5,2
Mezőgazdaság	9,6	9,5	11,4
Közlekedés	5,6	4,6	4,5
Kereskedelem	16,9	13,4	13,2
Egyéb	1,1	1,4	1,4
Összesen ...	100,0	100,0	100,0

A termelés anyagi ráfordításai és hatékonyságuk

1961 és 1965 között a termelés anyagi ráfordításai — az anyagfelhasználás és az állóeszközök amortizációja — a termelést meghaladó mértékben nőttek. 1965-ben a termelés anyagi ráfordításai — változatlan áron számítva — 30%-kal haladták meg az 1960. évi szintet, a társadalmi termék pedig 25%-kal nőtt. Az anyagi ráfordítások megoszlását jellemző adatok változatlan áron nem állnak rendelkezésünkre. Folyó áron számítva az anyagfelhasználás gyorsabb ütemben nőtt, mint az amortizáció.

A termelés anyagi ráfordításai, ugyancsak folyó áron számítva — a

5. sz. táblázat

A termelés anyagi ráfordításai 1965-ben

Megnevezés	Milliárd Márka	Az 1960 év %-ában	
		Folyó áron	Változatlan áron
Nemzeti jövedelem	83,1	118	119
Anyagfelhasználás	103,6	155	—
Amortizáció	8,0	142	—
Anyagi ráfordítások együtt	111,6	154	130
Társadalmi termék	194,7	136	125

mezőgazdaság kivételével — valamennyi termelőágazatban gyorsabban nőttek, mint az ágazatból származó nemzeti jövedelem. A mezőgazdaságban az anyagi ráfordítások az elmúlt öt évben — a nemzeti jövedelem növekedésénél kisebb mértékben — 28%-kal nőttek. Az anyagi ráfordítások aránya a társadalmi termékben 1960-ban az iparban és a mezőgazdaságban csaknem azonos volt (48—50%), 1965-ig azonban az iparban 55%-ra nőtt, a mezőgazdaságban 44%-ra csökkent. Az anyagi ráfordítások az építőiparban csaknem megkétszereződtek.

Az NDK-ban az elmúlt öt évben az állami beruházások összege 73 milliárd márka volt, 44%-kal több, mint 1956 és 1960 között. (Az összes beruházások 1961—1965 között 86 milliárd márkát tettek ki, 37 százalékkal többet, mint az előző öt évben.) Az állami beruházások az átlagosnál jobban nőttek az iparban és az építőiparban (59%-kal), valamint a közlekedésben (46%-kal). A mezőgazdaságban a beruházások értéke mérsékeltebben bővült (24%-kal).

6. sz. táblázat

Az állami beruházások ágazatok szerint az 1961—1965 években (%)

Megnevezés	NDK	Magyarország
Ipar és építőipar	58,8	44,3
Mezőgazdaság	8,5	19,1
Közlekedés	15,6	11,5
Egyéb	17,1	25,1
Összesen	100,0	100,0

Az NDK-ban nagy gondot fordítanak a beruházások minél célszerűbb felhasználására. Az elmúlt öt évben nőtt a meglevő állóalapok ésszerűsítésére és bővítésére fordított beruházások aránya, s ennek megfelelően csökkent az új létesítményekre fordított beruházások súlya.

7. sz. táblázat

A beruházások összetétele (%)

Megnevezés	1963—1965	1965
Állóalapok ésszerűsítése, bővítése	66,1	69,7
Ebből: Ésszerűsítés	30,2	33,8
Bővítés	24,5	25,9
Nagyjavítások	11,4	10,0
Új állóalapok létesítése	31,5	27,9
Tervezés	2,4	2,4

Az ésszerűsítések és a meglevő állóalapok bővítése mellett nőtt a gépi beruházások aránya is.

A termelő állóalapok együttes értéke 1961 és 1964 között 28%-kal nőtt. Az állóalapok bővülésénél nagyobb mértékben nőtt a munka technikai felszereltsége, az egy főre jutó állóalapok értéke. A termelékenység emelkedésének alapját képező technikai felszereltség az építőiparban és a mezőgazdaságban nőtt a legnagyobb mértékben. A termelésnek kizárólag a munka termelékenysége növelésén alapuló fejlesztése egyben azt jelentette, hogy az összes munkaráfordítások egyik része — a rendelkezésre álló termelő állóala-

pok felhasználása — gyorsabb ütemben nőtt, mint maga a termelés. Az egységnyi állóeszköz-értékre jutó nemzeti jövedelem termelése azokban az ágazatokban csökkent, ahol a termelési feladatokat 1964-ben kisebb létszámmal oldották meg, mint 1960-ban. A csökkenés az építőiparban volt a legnagyobb mértékű (36%-os), ahol a hatvanas években a termelési folyamatok gépesítését központi feladatnak tekintették, és az állóalapok értékét négy év alatt háromnegyedével növelték. A közlekedésben — ahol a foglalkoztatottak száma és az állóeszközök értéke egyaránt nőtt — 1961 és 1964 között az egységnyi állóalapra jutó nemzeti jövedelem 7%-kal bővült.

8. sz. táblázat

A munka technikai felszereltségének és az egységnyi állóalapértékre jutó termelésnek az alakulása a szocialista szektorban

Megnevezés	Egy főre jutó állóalapok értéke	Állóalapok egységnyi értékére jutó nemzeti jövedelem
	1964-ben az 1960. év %-ában	
Termelő ágazatok összesen	129	89
Ebből: Ipar	130	91
Építőipar	174	64
Mezőgazdaság*	159	96
Közlekedés	118	107
Kereskedelem	124	100

* Állóalapok a vízgazdálkodás és az I—II. típusú termelőszövetkezeti csoportok nélkül

A technikai felszereltség közvetett és részleges mutatóját az egy foglalkoztatottra jutó villamosenergia-fogyasztást felhasználva lehetőség nyílik a hazánkkal való összehasonlításra. Az NDK-ban a termelőágazatokban egy foglalkoztatottra 1965-ben mintegy 3,7-szer több villamosenergia-felhasználás jutott, mint hazánkban. Ennél lényegesen nagyobb a különbség a mezőgazdaságban.

9. sz. táblázat

Az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás 1965-ben

Megnevezés	NDK	Magyarország	NDK	Magyarország
	kilowattóra		az 1960. évi %-ában	
Népgazdaság összesen...	7 985	2150	138	150
Ebből: Ipar	14 033	5452	134	124
Mezőgazdaság ..	1 080	150	.	350
Közlekedés	1 875	1748	127	151

A nemzeti jövedelem elosztása és felhasználása

1961 és 1965 között a megtermelt nemzeti jövedelem 19%-os növekedésével szemben a belföldön elfogyasztott nemzeti jövedelem volumene 16%-kal nőtt.

A belföldi felhasználásra kerülő nemzeti jövedelemből egyre nagyobb részt tesz ki a felhalmozás, és csökken a fogyasztás aránya. 1961 és 1965 között az NDK-ban a forgóalapok összegének gyors növekedése következtében nőtt a felhalmozás részesedése, az állóalapok bővítésére fordított összegek

aránya gyakorlatilag az 1960. évi színvonalon maradt. 1961 és 1965 közötti öt évben a forgóalapok aránya a nemzeti jövedelem felhasználásában 3,3% volt, jelentősen alacsonyabb, mint hazánkban (8,8%).

10. sz. táblázat

A belföldi felhasználásra kerülő nemzeti jövedelem szerkezete (%)

Megnevezés	1955	1960	1961—1965
Felhalmozási alap	11,8	17,9	18,9
Ebből: Állóalapok bővítése	10,3	15,7	15,6
Forgóalapok bővítése	1,5	2,2	3,3
Fogyasztási alap	88,2	82,1	81,1

Az állóalapok bővítésére fordított összegek aránya 1961 és 1965 között az 1960. évi színvonalon maradt ugyan, de az összes állóalap-növekedésen belül nőtt a termelést közvetlenül kiszolgáló állóalap-növekedés hányada.

11. sz. táblázat

Az állóalap-bővítésre fordított nemzeti jövedelem megoszlása (%)

	Termelő állóalapok	Nem termelő állóalapok
1955	49,5	50,5
1960	60,5	39,5
1961—1965 évek átlaga	62,6	37,4

Az ipari termelés alakulása

Az NDK iparilag fejlett ország, a nemzeti jövedelem termelésének csaknem kétharmada az iparból származik és a foglalkoztatottaknak 36%-a az iparban dolgozik. 1965-ben az ipari termelés mintegy harmadával múlta felül az öt évvel korábbi színvonalat, ami 6%-os évi átlagos növekedésnek felelt meg. Az évenkénti fejlődést vizsgálva megállapítható, hogy 1961 és 1965 között az NDK ipari termelése a legegyenletesebben fejlődők közé tartozott az egész világon: 1963 kivételével valamennyi évben 6%-kal nőtt. Mivel ugyanebben az időszakban az iparban foglalkoztatottak száma csökkent, az ipari termelés emelkedése teljes egészében a munka termelékenységének növekedéséből adódott. 1965-ben az egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelés 34%-kal volt nagyobb, mint 1960-ban. Az ipari munka termelékenysége gyorsabban nőtt, mint a szocialista és a fejlett tőkésországok többségében.

1961 és 1965 között az ipari termelés szerkezetében jelentős változások történtek. Az iparilag fejlett országokhoz hasonlóan az NDK-ban is csökkent az alapanyag-termelés, és nőtt a feldolgozó ipar aránya. A bányászat termelése lényegesen elmaradt az ipari termelés átlagos növekedésétől (csak 18%-kal nőtt). A villamosenergia-termelés az ipari átlaghoz hasonlóan 31%-kal emelkedett. Az egy főre jutó energiafogyasztás az NDK-ban a legmagasabbak közé tartozik a világon. Az energiahordozók felhasználásának hatékonysága tovább fokozódott azáltal, hogy az energiafelhasználásban növekedett a villamos energia aránya.

A feldolgozó iparon belül továbbra is a vegyipar és a fémfeldolgozó ipar fejlődött a leggyorsabb ütemben: 1961 és 1965 között a vegyipar 46%-kal, a fémfeldolgozó iparon belül a villamosgépipar 55%-kal, a finommechanika és optika 57%-kal növelte termelését. 1965-ben ez a két ágazat adta az ipari bruttó termelés több mint felét. Az élelmiszeripar és a könnyűipar termelése az átlagosnál kisebb mértékben nőtt (19%-kal).

A hatvanas években a termelés fejlesztése a vegyiparra és a fémfeldolgo-

12. sz. táblázat

Az ipari termelés szerkezete (%)
(változatlan régi terv árakon számítva)

	1960	1965
Energiatermelés	1,6	1,6
Bányászat	3,8	3,4
Kohászat	6,6	6,1
Vegyipar	15,1	16,6
Építőanyagipar	2,0	2,1
Fémfeldolgozóipar	34,0	37,1
Nehézipar összesen	*63,1*	*66,9*
Könnyűipar	22,3	20,0
Élelmiszeripar	14,6	13,1
Ipar összesen	100,0	100,0

zó iparra koncentrálódott, ahol 1961 és 1964 között az átlagosnál kisebb mértékű egy főre jutó állóalap-növekedéssel (23—24%) a leggyorsabban nőtt a munkatermelékenysége (29—31%-kal). Ennek következtében az állóalapok egységnyi értékére jutó termelési érték a vegyiparban 6%-kal, a fémfeldolgozó iparban 5%-kal nőtt. A többi iparágban nem volt ilyen hatásos az állóalapok kihasználása, az állóalapok egységnyi értékére jutó termelés csökkent (a bányászatban 15%-kal, a könnyűiparban 5%-kal, az élelmiszeriparban 1%-kal).

A magas színvonalú állóalap-ellátottság a fejlett termelési módszerekkel párosul. 1965 első félévében az ipari teljes termelés 18,9%-át egyedi gyártással, 63,9%-át sorozatgyártással, és 17,2%-át tömeggyártással állították elő.

Az NDK ipari fejlettségét az egy főre jutó fontosabb cikkek termelési adatai is tükrözik Magyarországgal összehasonlítva.

13. sz. táblázat

Néhány fontosabb iparcikk egy főre jutó termelése

Megnevezés	NDK		Magyarország
	1960	1965	1965
Villamos energia, KWó	2338	3149	1101
Szén (kőszénre átszámítva), kg	4233	4688	1407
Acél, kg	220	257	248
Hengerelt acél, kg	152	175	169
Fémmegmunkáló gépek, db/1000 fő	2,4	3,9	1,3
Traktor, db/1000 fő	0,3	0,1	0,3
Televízió, db/1000 fő	24	31	26
Kénsav, kg	42	58	38
Műtrágya összesen (hatóanyag), kg	122	147	26
Műszál, kg	9,1	10,1	0,6
Cement, kg	292	357	235
Papír, kg	31	38	17
Pamutszövet, m^2	23	22	32
Cipő, pár	3,1	3,6	2,5
Cukor, kg	39	33	42

Mezőgazdaság

Az NDK-ban a hatvanas évek elején — hazánkhoz hasonlóan — befejezték a mezőgazdaság szocialista átalakítását. 1959-ben a mezőgazdasági földterületnek kevesebb mint fele tartozott a szocialista szektorhoz, 1965-ben az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek együttesen a földterület 94%-át művelték meg. A mezőgazdaság szocialista átalakítása után a mezőgazdasági nettó termelés (folyó áron számítva) továbbra is gyors ütemben nőtt. Az NDK-ban hazánkénál intenzívebb mezőgazdasági termelést folytatnak. 100 hektár vetésterületre mintegy 27 mezőgazdasági kereső jut, 10%-kal kevesebb, mint hazánkban. A kisebb élőmunka-ráfordítást a hazánkénál lényegesen nagyobb eszközráfordítással és ipari eredetű anyag fel-

használásával ellensúlyozzák. A magasabb termelési színvonal azért is jöhetett létre, mert a mezőgazdasági termelésen belül a hazánkénál nagyobb az állattenyésztés aránya. (A mezőgazdaság bruttó termelésének csaknem 60%-a.)

A növénytermelésben a vetésterület szerkezetének a nagyobb termésátlagokhoz igazodó változásait, a gabonafélék és a takarmánynövények vetésterületének a növekedése, és az ipari növények, burgonya stb. vetésterületének csökkenése jellemezte. Az NDK-ban a legfontosabb növények termésátlaga 1961 és 1965 között nem alakult kielégítően az 1956—60. évekkel összehasonlítva, elsősorban az 1961—1962. évek rendkívül kedvezőtlen időjárása következtében. A termésátlagok ennek ellenére a magasabb technikai felszereltség és ipari eredetű anyagfelhasználás folytán lényegesen magasabbak, mint hazánkban, és elérik, néhány termény (búza, árpa) esetében pedig meghaladják a nyugateurópai fejlett tőkésországok színvonalát. Ez alól csak az ipari növények többsége kivétel (len, kender, cukorrépa), amelyek termésátlaga hazánkban a magasabb.

14. sz. táblázat

A termésátlagok alakulása (q/hektár)

Megnevezés	1956—1960 évek átlaga	1961—1965 évek átlaga	
	NDK		Magyarország
Búza	31,2	31,5	18,6
Árpa	28,8	29,5	18,7
Len	21,9	27,4	40,5
Cukorrépa	263	243,1	246,4
Csalamádé és silókukorica	338	298	165
Burgonya	171,3	165,7	79,1

A mezőgazdasági szántóföldi ráfordítások közül nagymértékben nőtt az összes vonóerő mennyisége (egységes lóerőben számítva): 1965-ben 100 hektár mezőgazdasági területre 40 lóerő jutott, az 1960. évi színvonalnak több mint másfélszerese. A rendelkezésre álló összes vonóerőn belül nőtt a gépi vonóerő aránya.

15. sz. táblázat

A mezőgazdaság gépi és állati vonóereje 1965-ben

	NDK	Magyarország
A gépi és állati vonóerő együtt 1000 lóerő	2572	1619
1960. évi %-ában	153	146
100 hektár mezőgazdasági területre számítva (lóerő)	40	23
Az összes vonóerőből gépi (traktor) vonóerő, %	92	85

1961 és 1965 között a műtrágya-felhasználás mintegy 40%-kal nőtt, és egy hektárra számítva négyszerese a magyarországinak. A legnagyobb mértékben a nitrogénműtrágya-felhasználás nőtt (77%-kal).

16. sz. táblázat

Műtrágya-felhasználás

(Hatóanyagban számítva, kg/hektár)

	NDK		Magyarország
	1960	1965	1965
Egy hektár mezőgazdasági területre jutó összes műtrágya	147,6	205,9	51,4
ebből: Nitrogén	36,5	64,9	25,9
Foszfor	33,9	49,1	17,9
Káli	77,2	91,9	7,6

Az elmúlt öt évben a mezőgazdaság fejlesztésében az egyik legjelentősebb eredmény az állatállomány növelése

volt. Az NDK állatállománya 100 hektár mezőgazdasági területre számítva jelentősen meghaladja Magyarországét és más szocialista, valamint fejlett tőkésországokét is.

17. sz. táblázat

100 hektár mezőgazdasági területre jutó állatállomány (db)

	NDK		Magyarország
	1960	1965	1965
Szarvasmarha	73	75	28
Tehén	34	34	11
Sertés	129	139	95
Juh	31	31	35
Baromfi	573	596	404

A hatvanas években az állatállomány gyarapodását az állati hozamok növekedése kísérte. Az 1961 és 1964 között stagnáló tejhozamok 1965-ben jelentős mértékben (10%-kal), a tojáshozamok az 1960. évi 135 db-ról az 1965. évi 143 db-ra nőttek. Emelkedett a levágott állatok átlagsúlya és a gyapjúhozam is. Az egy lakosra jutó állati termékek termelése közül a tejtermelés nagyobb, a hús és gyapjútermelés kisebb, a tojástermelés ugyanannyi, mint hazánkban.

Külkereskedelmi forgalom

Az NDK gazdaságában — hazánkhoz hasonlóan — növekszik a nemzetközi munkamegosztás szerepe. 1961 és 1965 között a nemzeti jövedelem 19%-os növekedésével szemben a kivitel volumene 43%-kal, a behozatalé 30%-kal bővült. Az export részesedése, a megtermelt nemzeti jövedelemből — a hatvanas években mutatkozó tendenciák ellenére — becslések szerint még valamivel alacsonyabb, mint hazánkban.

Az export és az import *volumenénél* valamivel kisebb mértékben nőttek a külkereskedelem *értékösszegei.* 1961 és 1965 között az exportárak kb. 3%-kal, az importárak pedig kb. 2%-kal csökkentek. Az exportárak csökkenéséből adódó veszteség és az importárak csökkenéséből származó nyereség, hozzávetőleges számítás szerint, csaknem kiegyenlítette egymást. Ezen belül a szocialista országok irányában öt év alatt kb. 28 millió dollár értékű nyereség a fejlett tőkés- és a fejlődő országok irányában mintegy 33 millió dolláros veszteség mutatkozott, ami az ötéves exportnak csak mintegy 1%-a.

Az NDK külkereskedelmi forgalmának háromnegyed részét a szocialista országokkal bonyolítja le.

A KGST-országokkal folytatott külkereskedelmi forgalom értéke az átlagosnál nagyobb mértékben nőtt (az export 44%-kal, az import 30%-kal), a KGST-én kívüli szocialista országokkal az export 22%-kal, az import 12%-kal csökkent. Az átlagot meghaladó mértékben bővült a külkereskedelmi forgalom a nem szocialista országokkal is: 1965-ben a fejlett tőkésországokba az export 39%-kal, a fejlődő országokba 48%-kal, az import mindkét országcsoportba 28—29%-kal haladta meg az 1960. évi színvonalat.

18. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom megoszlása országcsoportok szerint (%)

Megnevezés	Export		Import	
	1960	1965	1960	1965
Szocialista országok	75,7	75,3	73,9	73,5
Ebből: KGST-országok	68,7	71,3	66,7	68,5
Fejlett tőkésországok	20,1	20,2	21,7	22,1
Fejlődő országok	4,2	4,5	4,4	4,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A hatvanas években az NDK külkereskedelmi forgalmának egyenlege valamennyi országcsoporttal szemben aktív volt. A szocialista és a fejlett tőkésországokkal szembeni aktívumot az 1963—1965. években érték el.

19. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom egyenlege (millió dollár)

Megnevezés	1960—1962	1963—1965	1960—1965
Szocialista országok ...	35	891	926
Fejlett tőkésországok ...	—26	74	48
Fejlődő országok	45	18	63
Összesen	54	983	1037

1965-ben az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom 340 dollár volt, magasabb, mint hazánkban, és csak mintegy 10%-kal alacsonyabb, mint a fejlett tőkésországok átlagában.

A külkereskedelmi forgalom áruszerkezetében a kivitelt a feldolgozó ipari termékek, a behozatalt a nyersanyagok és élelmiszerek túlsúlya jellemzi. 1965-ig hozzávetőleges számításaink szerint 1960-hoz viszonyítva nőtt a kivitt ipari fogyasztási cikkek és a behozott gépek és ipari nyersanyagok aránya.

20. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom áruszerkezete (%)

Megnevezés	Kivitel		Behozatal	
	1960	1965	1960	1965
Gépek és berendezések..	48	47—48	13	15
Nyersanyagok	33	29	59	61—62
Élelmiszerek	4	3	24	20—21
Ipari fogyasztási cikkek .	15	20—21	5	3
Összesen	100	100	100	100

Az NDK külkereskedelmi forgalmának aktív egyenlegét gépekkel és ipari fogyasztási cikkekkel biztosítja, ezzel ellensúlyozza a nyersanyagok és az élelmiszerek forgalmából adódó passzívumot.

Sok vegyipari és gépipari termék esetében a termelés nagyobbik része kerül a külkereskedelmi forgalomba. A kálisó és termékei 67%-át, a fotofilmek 86—88%-át, a Diesel-motorok, könyvelőgépek és vasúti személykocsik 97—98%-át, a traktorok 54%-át, a tehergépkocsik 43%-át, és a személygépkocsik 35%-át exportálják.

A lakosság életkörülményeinek alakulása

Az elmúlt öt évben a munkások és alkalmazottak egy főre jutó összes reáljövedelme 13%-kal nőtt, ami több mint kétharmada a nemzeti jövedelem növekedési ütemének. Az életszínvonal emelkedésének üteme 1964—1965-ben meggyorsult. Egy év alatt (1965-ben) a termelőszövetkezeti tagok jövedelme mintegy 10%-kal nőtt. Az állami szektorban az átlagkeresetek nominális értéke 14%-kal nőtt, ami az ötéves fogyasztói árnövekedést figyelembe véve (0,7%), a reálbérek 13%-os növekedésének felel meg. A nominálbérek a legnagyobb mértékben a közlekedésben (17%) és a legkevésbé a kereskedelemben (11%) nőttek.

Az egyes gazdasági ágakban a béraránvok nagyjából megfelelnek a magyarországinak. A legmagasabbak a keresetek az építőiparban és az iparban, a legalacsonyabbak a kereskedelemben és a mezőgazdaságban.

A lakosság fogyasztása 1961 és 1965 között — változatlan áron számítva — 12%-kal nőtt. 1965-ben a lakosság jövedelmének 79%-át költötte áruvásárlásra és szolgáltatásokra, ebből mintegy 10%-ot szolgáltatásokra. A lakosság jövedelmének 6,5%-át megtakarította. 1961 és 1965 között a lakosság megtakarításai takarékbetét for-

májában csaknem megkétszereződtek. 1960-ban a takarékbetét-állomány az éves kiskereskedelmi forgalomnak 38%-a, 1965-ben 59%-a volt.

1961 és 1965 között a lakosság árúvásárlásai 13%-kal nőttek. Az átlagosnál nagyobb mértékben nőtt az élelmiszer- és a vegyes iparcikk fogyasztása.

21. sz. táblázat

Az áruvásárlások szerkezete (%)

	1960	1965
Élelmiszerek és élvezeti cikkek	55,4	56,5
Ebből: Élelmiszerek	38,3	38,8
Iparcikkek összesen	44,6	43,5
Ebből: Cipő	2,3	2,8
Ruházat	16,1	14,1
Egyéb iparcikk	26,2	26,5

A fontosabb élelmiszerek közül jelentősebben nőtt a hús és a húsfélék, a hal, a tojás, a déligyümölcs, a cukor és cukorkaáruk egy főre jutó fogyasztása.

22. sz. táblázat

A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztása (kg)

Megnevezés	1960	1965
Hús és húsfélék	55,0	58,7
Hal és haltermékek	12,8	16,7
Tojás (db)	197,0	211,0
Vaj	13,5	12,5
Zöldség	60,7	57,8
Déligyümölcs	7,1	7,7
Cukor és cukorkaáru	29,3	30,9

A fontosabb ruházati cikkek közül nőtt az eladott cipők, harisnyák és zoknik, valamint a felső és alsó kötöttruhák mennyisége.

23. sz. táblázat

A fontosabb ruházati cikkek egy főre jutó fogyasztása

Megnevezés	1960	1965
Cipő (pár)	3,1	3,2
Ebből: Bőrcipő (pár)	1,6	1,8
Pamutszövet (m^2)	22,3	21,9
Harisnya és zokni (pár)	4,8	5,3
Felső kötött ruházat (db)	1,0	1,1
Alsó kötött ruházat (db)	6,1	6,4

A legnagyobb mértékben a tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet bővült. Az NDK-ban ma már minden 12-ik család autóval, minden második család televízióval és minden harmadik-negyedik hűtőgéppel, mosógéppel és motorkerékpárral rendelkezik.

24. sz. táblázat

A tartós fogyasztási cikkek állománya (100 háztartásra számítva), (db)

Megnevezés	1960	1965
Személygépkocsi	3	8
Motorkerékpár (Mopeddal együtt)	.	33
Rádió	90	87
Televízió	17	49
Hűtőszekrény	6	26
Mosógép	6	28

Az NDK-ban a munkás- és alkalmazotti családokban egy főre jutó jövedelmük növekedésével csökken az élelmiszerek fogyasztásának és a ruházati cikkek vásárlásainak aránya, és növekszik a tartós fogyasztási cikkek, a szolgáltatások és a pénzmegtakarítások aránya.

Az anyagi javak fogyasztásának növekedésén kívül javult a lakosság egészségügyi és szociális ellátottsága is. Az egy lakosra jutó szociális biztosítási kiadás az 1960. évi 323 márkáról 1965-ben 389 márkára, az egészségügyi kiadás ugyanezen időszak alatt 127 márkáról 161 márkára nőtt. Javult a kórházi ágy- és orvosellátottság is.

25. sz. táblázat

A 10 000 lakosra jutó kórházi ágyak és orvosok száma

Megnevezés	1960	1965
Kórházi ágyak	119	121
Orvosok	8,9	11,5
Fogorvosok	3,7	3,6

Az NDK-ban is megváltozott a kulturális és szórakozási igények kielégítési módja. A televíziós vevőkészülékek elterjedésével csökkent a színház- és mozilátogatók száma, valamint a könyvkiadás. A lakosságnak évről évre nagyobb része vesz részt hazai és külföldi üdülésben.

Pócs Ervin

FOLYÓIRATSZEMLE

Jozef Ceconik: Csehszlovák erőfeszítés a gazdasági realizmusra

(Pravda, Pozsony,
1966. szeptember 21., 28.)

A szerző bevezetőben megállapítja, hogy a hatvanas évek elejétől Csehszlovákia szocialista állam. A szocialista államok előtt két lehetőség van: vagy szilárdítani és fejleszteni a szocializmus elemeit és fokozatosan létrehozni a kommunizmushoz szükséges anyagi feltételeket, vagy — átugorva a szocializmus fejlődési szakaszait — siettetni a kommunizmus bevezetését.

A szocialista országok többségében a szocializmus rövid szakaszával, a kommunizmusra való gyors áttéréssel számoltak. Ez volt a helyzet Csehszlovákiában is, ahol 1960-ban proklamálták a szocializmus győzelmét. A propaganda a kommunizmusra való áttérést hirdette, ezt a CSKP XIII. kongresszusával kezdték volna meg. Így a szocializmusra a továbbiakban mindössze egy ötéves tervidőszak maradt volna. A kommunizmus közelisége a gyakorlati és a szakembereket egyaránt magával ragadta. Az 1961. évi Liblice-i tudományos konferencián a kommunizmusba való átmenetről aktuális feladatként tárgyaltak. A szerző megállapítja, hogy bár az 1960-as évek derekán vagyunk, Csehszlovákiában a kommunizmusra való áttérést nem kezdték meg, s meg sem kezdhették, sőt a fejlett szocialista társadalomtól is még messze vannak, s véleménye szerint ez másként nem is lehetséges. Abból indulva ki, hogy a társadalom csak olyan gazdasági feladatokat tűzhet maga elé, amelyek már megértek, hangsúlyozza, hogy a kommunizmusba való átmenet gazdasági feltételei Csehszlovákiában még nem értek meg és még sokáig nem lesznek meg.

A szerző utal arra, hogy a marxista közgazdaságtan szerint a kommunista társadalmi rendszert a legfejlettebb termelőerők és termelési viszonyok kell hogy jellemezzék. Ma az automatikus géprendszerrel ellátott munkaerő jelenti a legfejlettebb termelőerőket; ezek nemcsak rövid munkaidőt, hanem rövidebb munkaidővel a javak hatalmas mennyiségű előállítását teszik lehetővé, s egyúttal a képesség szerinti munkát és a szükségletek szerinti elosztást is.

Egy ország gazdasági fejlettségét mindenekelőtt a termelőerők színvonala alapján mérik. A termelőerők fejlettségi színvonala a társadalmi terméknek a lakosság egy főre jutó mennyiségében fejeződik ki. Erre 1962. évi ENSZ adatokat hoz a szerző (az U. S. News and World Report 1964 dec. 14-i száma alapján). A csehszlovák közgazdászok, utánaszámolva, a következő eredményekre jutottak: az egy főre jutó terméknagyság szerint dollárban kifejezve, az országok hat csoportra oszlanak. Az első csoport 500 dollárig, a második 501—1000 dollárig, a harmadik 1001—1300 dollárig, a negyedik 1301—1600 dollárig, az ötödik 1601—2000 dollárig, a hatodik 2000 dolláron felül. A számítás szerint a világ gazdaságilag legfejlettebb országa az Egyesült Államok, itt 1962-ben az egy főre jutó termék értéke 3089 dollár volt. Mivel Csehszlovákiában ez 1438 dollárt tett ki, a fenti besorolás alapján a negyedik csoportba tartozik.

A továbbiakban a szerző az egy főre jutó társadalmi termékkel szemben kifejezőbb mutatót: az egy főre jutó nemzeti jövedelmet véve alapul Csehszlovákiát közepesen fejlett országnak tekinti, ide sorolva a szocialista országok közül Lengyelországot, Magyarországot és a Szovjetuniót is. Olyan következtetést von le, hogy közepesen fejlett országban nem reális a kommunizmusba való átmenet, mivel — egyéb vonatkozásoktól eltekintve — a kommunizmus nagyobb gazdagságot és rövidebb munkaidőt kell hogy nyújtson a dolgozóknak, mint a leggazdagabb kapitalista ország. Ez csak akkor érhető el, ha fejlettebb termelőerőkkel fogunk rendelkezni, mint amilyenek világméretekben az átlagon felüli termelőerők — állapítja meg.

A szerző megítélése szerint a kommunizmusba való átmenet még hosszú ideig nem lesz aktuális Csehszlovákiában, bár a szocialista országok között az egyik legfejlettebb, de világviszonylatban közepesen fejlett. Több évtized szükséges ahhoz,

hogy Csehszlovákia a fejlett kapitalista országokét meghaladó színvonalat érjen el a termelőerők fejlődésében. Aki ismeri a kapitalista és a szocialista országok gazdasági helyzetét, az még ma sem tartja időszerűnek a kommunizmus építését a szó tudományos értelmében — szögezi le. Azok a teoretikusok, akik a kommunizmusba való átmenetet aktuális feladatként propagálták, komolytalanul jártak el és félrevezették a társadalmat.

A továbbiakban megállapítja, hogy a szocialista szektor túlsúlya a népgazdaságban még nem feltétlenül jelent jól működő szocialista gazdaságot, s még kevésbé fejlett szocialista társadalmat. Másfelől, ha a szocializmus a legfejlettebb tőkésországokban győzne is, bizonyos időre lenne szükség a szocialista viszonyok stabilizálódásához és további érlelődéséhez, s ehhez sem lenne elég sem öt, sem tizenöt esztendő. A szocializmus eddig csak közepesen és közepesnél fejletlenebb országokban győzött. A fejlett szocialista társadalom feltétele, hogy legalább olyan termelőerőkkel rendelkezzen, mint a legfejlettebb kapitalista országok.

A szerző következtetése, hogy a mai szocializmus még csak kezdeti stádiuma a szocializmusnak. Olyan gazdaságilag fejlett szocializmus, amelynek alapját a világ legfejlettebb termelőerői képezik, eddig még soha sehol sem valósult meg. Az államosítási és szövetkezetesítési lehetőségek már kimerültek, a feladat tehát gazdaságilag fejlett társadalom létrehozása, s csak azután lehet fontolóra venni a kommunizmusba való átmenetet.

A tapasztalatok alapján várható a termelőerők rohamos fejlődése a fejlett tőkésországokban is. A tőkésországok lehetőségeit nem szabad lebecsülni, s a mi képességeinket túlbecsülni — állapítja meg, majd hozzáteszi, hogy a legfejlettebb tőkésországok színvonalának elérése még hosszú időbe telik.

Csehszlovákiában — írja — a gazdasági realitás kikényszerítette a szocialista társadalom gazdasági programjának józanabb megítélését. A CSKP 1962. évi XII. kongresszusán már a társadalom fejlődésével kapcsolatban a józanabb szemlélet kerekedett felül. E kongresszus a gazdasági idealizmustól a gazdasági realizmus felé fordulás kezdete volt, azóta elsősorban a fejlett szocialista társadalom kialakításáról volt szó, s csak azután a kommunizmusba való átmenetről.

A továbbiakban vázolja a XII. kongresszus utáni gazdasági nehézségeket. Ezek nyomán felmerült a gazdaságvezetés radikális megváltoztatásának sürgető szükségessége. A XIII. kongresszus a társadalom továbbfejlődésére vonatkozóan még inkább a realitásokat vette figyelembe, amikor a szocializmusról mint hosszú történelmi szakaszról beszélt. A CSKP XII. kongresszusától eltérően a XIII. kongresszuson a kommunizmusba való átmenet mint a közeljövő feladata már egyáltalán nem merült fel, s ilyen vonatkozásban realistább volt az előző kongresszusnál. A XIII. kongresszus a kommunizmusba való átmenet megkezdésének meghirdetése helyett a krónikus gazdasági problémák megoldásával foglalkozott. A szerző szerint eltolódás következett be a gazdasági és politikai idealizmustól és romanticizmustól a valóság felé, amit a jövőre nézve kedvező kilátásnak ítél.

(Ism: *Makaruk Ludwik*)

J. Mooney: A mérnökök és tudósok munkanélküliségének elemzése

(Industrial and Labor Relations Review, New York, 1966. 4. sz.)

Eddig többnyire csak arról hallottunk, hogy az Egyesült Államokban és másutt is egyre nagyobb számban van szükség szakképzett emberekre, különösen pedig mérnökökre, tudósokra. Amerikában a felsőfokú képzettséggel rendelkező szakemberekben hiány van, ennek ellenére azonban vannak mérnökök, tudósok munka nélkül. A munkaerőpiac állandóan változik; némely gyár fejlődik és a fejlődés során egyre több mérnökre van szükségük, míg másutt a termelési struktúra változása folytán elbocsátanak mérnököket, tudósokat. A mérnökök és tudósok munkanélkülisége és elhelyezkedési lehetőségeik azonban különböznek a munkások munkanélküliségétől. Erre a munkaerőpiacra mások a jellemzők, mint a többi szakmára, és ezt az Egyesült Államokban még alig vizsgálták.

A gazdaság struktúrájának változását, új termékek megjelenését majd minden esetben mérnökök átcsoportosítása, elbocsátása is kíséri. Így 1963-ban Boston környékén 1000 mérnököt, tudóst bocsátottak el a vállalatok. A szerző az elbocsátások után kereste meg őket, vizsgálva újraelhelyezkedésüket, ennek feltételeit, munkanélküliségük időtartamát.

Az 1000 elbocsátott mérnök, tudós közül csak 488-at találtak meg, és csak 290-nek a válaszai voltak értékelhetők. Ebből 40 tudós volt, elsősorban fizikusok, mate-

matikusok, viszont a mérnökök 45 százaléka elektromérnök volt. Az elbocsátottak között viszonylag kevés idős, 50 éven felüli embert találtak.

A vizsgálat folyamán először is korcsoportonként nézték az elbocsátottak munkanélküliségének hosszát: ez a 290 emberre átlagosan 8,1 hét volt, viszont 21 százalékuk volt több mint 4 hónapig munka nélkül. A 30 éven aluliak könnyen és gyorsan találtak új munkahelyet, átlagosan csak 7,13 hétig voltak munka nélkül. A 49 évnél idősebbek találtak a legnehezebben új munkahelyet. Hasonlóképpen jóval hosszabb ideig voltak munka nélkül a 30 éven felüliek, mint a fiatalabbak.

A szerző keresi az okot, miért találnak nehezebben új munkahelyet a 30 évnél idősebbek, és ezzel kapcsolatban vizsgálja az egyetemen vagy főiskolán megszerzett tudás elévülésének, a kor és a gyakorlati tapasztalatok gyarapodásának kapcsolatát, egymásrahatását.

A 30-éves mérnök még viszonylag tapasztalatlan, de tudása friss, messze van még az elévüléstől. A 40 év körülieknél az egyetemen szerzett tudás már kezd elévülni, viszont felhalmozódnak a gyakorlati tapasztalatok.

A képzés, a megszerzett tudás 30-éves korig még olyan élő, hogy kiegyenlíti a tapasztalatok hiányát, és így a 30 éven aluli mérnökök könnyen találnak új munkahelyet. Később azonban az elavulás túlhaladja a gyakorlati tapasztalatok értékét, és így az elhelyezkedés 49 év felett rendkívül nehézzé válik.

Ezzel kapcsolatban azonban még egy sor kérdés tisztázatlan, például az elavulás görbéjének alakja, amely szorosan összefügg a technikai fejlődéssel és iparágak szerint különböző. Az sem tisztázott, hogy a gyakorlati tapasztalatok egyenese szigorúan arányos-e a korral.

A képzettségi szint és a munkanélküliség szintén szorosan összefüggnek. Ennek a feltételnek az alapján is megfigyelhető volt, hogy minél magasabb egyetemi végzettséggel rendelkezik a mérnök, annál könnyebben el tud helyezkedni. Az alacsonyabb képzettségű mérnökök gyakran csak kisebb fizetésért találtak új munkát. Külön probléma a kevéssé képzett specializált mérnök, akinek gyakorlati tapasztalatai rendszerint egy vállalat alapos ismeretéből adódnak, de más vállalatoknál ezek a tapasztalatok nem nagyon hasznosíthatók. Másrészt mérnököknél a matematikai tudás az, amely meghatározza képzettségük színvonalát és ezzel elhelyezkedési lehetőségeiket is. Így tehát, ha egy mérnök tapasztalatai csak szűk körben hasznosíthatók és matematikai tudása hiányos, akkor ez nem egyenlíti ki a korral járó elavulást. A vizsgálatban figyelembe vették a matematikai tudás szintjét, és kitűnt, hogy hosszabb ideig voltak munka nélkül azok a mérnökök, akiknek matematikai tudása kisebb.

A mérnökök és tudósok munkanélküliségét tehát sok speciális vonás jellemzi. Hasonló bér, képzettség és életkor esetén is különböző az az idő, amennyi alatt új munkahelyet találnak, és itt nem hanyagolható el az egyéni fellépés, magatartás sem.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

Kiyoshi Kojima: Japán segélypolitikája a fejlődő országokkal szemben

(Hitotsubash Journal of Economics, Tokió, 1966. 2. sz.)

Japán közismerten nyitott gazdasága számára létfontosságú, hogy importképességét változatlan szinten tartsa, illetve a gazdasági növekedés üteme által megkívánt mértékben növelje. Ez a külkereskedelmi kapcsolatok kiszélesítését jelenti. Japán földrajzi fekvése, ipari fejlettsége és külkereskedelmi struktúrája különösen a fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatoknak az eddigieknél gyorsabb fejlesztését állítja előtérbe. A szóban forgó országok csekély gazdasági potenciálja, illetve gazdaságuk lassú növekedési üteme erősen korlátozza azonban a külkereskedelem bővítését. A gazdasági növekedést meg lehet gyorsítani hatékony segélyprogrammal, kölcsönökkel és technikai segítséggel, s ez kimozdíthatja stagnálásából a holtponton levő (Japán egyoldalúan tartós aktív külkereskedelmi egyenlege miatt) külkereskedelmi forgalmat is. Ezzel magyarázható, hogy Japán egyre nagyobb fontosságot tulajdonít a fejlődő országok gazdasági segítésének.

Japán a második világháború után évekig maga is azok közé az országok közé tartozott, ahová a külföldi — főként az amerikai — tőke nagymértékben áramlott. A harmadik országokkal szemben mint hitelező így elég későn, csak 1954-ben lépett fel a Colombo-tervbe való bekapcsolódása révén. További jelentős állomások: 1958-ban India 3. ötéves terve keretében a japán Export-Import Bank kormányközi megállapodás alapján 50 millió yen értékű hitelt nyújtott, 1961-ben Japán tagja lett az OECD Fejlesztési Se-

gély Csoportjának. Ugyanebben az évben létrehozta a Tengerentúli Gazdasági Együttműködési Alapot a kockázatosabb vállalkozások finanszírozására, és a Technikai Együttműködési Ügynökséget a technikai segélynyújtás összefogása és szervezése céljából.

Az 1954. évi 15 millió $-os segélynyújtás 1963-ra évi 371 millió $-ra emelkedett, ami a nemzeti jövedelem 1 százalékát teszi ki.

Japán a fejlődő országoknak pénzügyi és technikai jellegű segélyt nyújt. Ezen belül a pénzügyi támogatás lehet kifejezetten segély, kölcsönhitel és magánberuházás.

Japán kötelező jóvátételi szállításait is a segélyekhez sorolja a szerző. 1019 millió $-os kötelezettségéből Japán eddig 461 millió $-t törlesztett. A jóvátételi fizetésekből finanszírozott eddigi legnagyobb objektum a burmai Bala-changi 84 000 kW-os vízierőmű. Eddig a Fülöp-szigeteknek, Burmának, Indonéziának, Dél-Vietnamnak és Laosznak fizettek jóvátételt, de küszöbön áll a koreai kötelezettségek törlesztése is.

Részben a jóvátételi szállítások terhei, részben a korlátozott lehetőségek következtében Japán adományok formájában csak technikai segítséget ad, egyébként kedvező feltételekkel hosszú lejáratú hiteleket nyújt a fejlődő országoknak. Ezeket államközi megállapodások alapján vagy közvetlenül a japán kormány nyújtja, vagy az Export-Import Bankon keresztül magáncégek töltik ki az állam által szavatolt hitelkereteket. Természetesen a kormány megtéríti a hitelező cégnek a magas belföldi és az alacsony — megállapodásban rögzített — kamatlábak eltéréséből adódó különbözetet. Az ilyen államközi megállapodások alapján nyújtott hitelek területi megoszlása és összege a következő (millió $): Délkelet-Ázsia 315,1; Latin-Amerika 285,5; Közel-Kelet 48,7; egyéb 17,8; összesen 667,1 millió $.

A japán magántőke 1954 óta a gyengén fejlett országokban közvetlenül 376,8 millió $-t ruházott be. A magántőke-kivitelre ösztönzően hatott a Tengerentúli Gazdasági Együttműködési Alap életrehívása. Ez az Alap végzi a tőkekivitel profitbiztosítását. A fejlődő országokba irányuló japán magántőke-kivitel területi megoszlása a következő (millió $): Délkelet-Ázsia 85,2; Latin-Amerika 148,6; Közel-Kelet 137,4; egyéb 5,6; összesen 376,8. Összehasonlítva a kormányhitelek és a magántőke-kivitel területi irányát, azt látjuk, hogy a kormány — elsősorban politikai meggondolásokból — Délkelet-Ázsiába összpontosítja erőforrásait, míg a magántőke gazdasági indokoktól vezérelve Dél-Amerikába és a Közel-Keletre összpontosít. A magántőke jelentősebb beruházásai: Minas Acélkombinát, Ishikewajima-Havina Hajógyár, mindkettő Brazíliában, Arabian Oil (Kuwait) Közel-Keleten.

A technikai segítségre Japán a 60-as évektől fektet nagy súlyt. Belátta, hogy anyagi segítségben nem versenyezhet a vezető tőkéshatalmakkal, viszont a szakemberek kiképzése és kiküldése területén sok előnye van. Ilyen például, hogy a japán technológia inkább munkaerő-igényes, mint tőkeigényes, s ez különösen a Délkelet-Ázsia országainak jobban felel meg.

Japán segélypolitikája a fejlődő országokkal szemben tehát exporthiteleket és a kormány által támogatott magántőkekivitelt jelent. A meghitelezett országokban létrehozott ipari létesítmények egyrészt hatalmas objektumok a kitermelő és a hajóépítő iparban, másrészt kis és közepes méretű munkaerő-igényes könnyűipari üzemek. Az előbbi az olcsó nyersanyag, az utóbbi az olcsó munkaerő kihasználását és mindkettő a beruházási javak exportjának növelését célozza. A tőkekivitel mindkét típusa azonban sok szempontból kedvezőtlen.

A nehézipari beruházások problematikája: nagy tőkeigény, hosszú megtérülési idő, pótlólagos tőkeberuházás ezen országok állandó inflációja miatt, az államosítás politikai kockázata, a rendelkezésre álló munkaerő nem kellően szakképzett volta, a szakszervezetek jelentős ereje, a japán tőkeexportnak csak maximum 10—15 évre szóló szavatolása. A könnyűipari beruházásoknál ezek a kérdések nem esnek ennyire latba, itt inkább a japán könnyűipari export területvesztése a döntő, nem csupán abban az országban, ahová a beruházás irányul, hanem perspektivikusan harmadik országokban is. Ezenkívül figyelembe kell venni azt is, hogy a japán importot fejlesztő beruházások csak olyan országokba irányulhatnak, ahol a szükséges ásványkincsek rendelkezésre állnak, viszont Japán liberalizációs kereskedelmi politikája csökkenti a délkelet-ázsiai országok nyersanyagexportjának versenyképességét a fejlett tőkésországokéval szemben.

Mindezek miatt a szerző a fejlődő országok mezőgazdaságába irányuló tőkekivitelt tartja a legkedvezőbbnek és a legtöbbet ígérőnek. Ez műtrágya, műtrágyagyárak exportját, nemesített vetőmag elterjesztését, fejlettebb agrotechnikai módszereket és öntözést jelent. Japán hatalmas takarmányszükségletének kielégíté-

sére már kötöttek Thaifölddel egy sikeres megállapodást kukorica termesztésére és Japánba való exportálására vonatkozóan. Ennek eredményeként Thaiföld kukoricaexportja 4 év alatt 2 millió $-ról 26 millió $-ra nőtt.

Eltekintve a japán érdekektől a fejlődő országok számára is létfontosságú, hogy önellátókká váljanak élelmiszerből. Ez importkapacitásokat szabadít fel beruházási javak számára, növeli a mezőgazdasági munka termelékenységét, munkaerőt ad az ipar számára és fizetőképes keresletet támaszt ipari termékekre, növeli a munkások munkabírását a jobb táplálkozás következtében. Mindez előfeltétele tehát a gyors iparosításnak is.

A szerző írása végén a fejlődő országok megsegítésének nemzetközi szervezését sürgeti a segélyezés hatásfokának emelése végett.

(Ism.: *Bartha Ferenc*)

Frederic L. Pryor—George J. Staller: A kelet-európai országok bruttó nemzeti termékének dollárban kifejezett értéke 1955-ben

(Economics of Planning, Oslo, 1966. 1. szám.)

A nyugati közgazdasági irodalomban eddig még nem készültek olyan statisztikai jellegű tanulmányok, amelyek a kelet-európai országok BNT-számításával, becslésével foglalkoztak volna. A két amerikai szerző egy ilyen jellegű probléma megoldásán dolgozott, és tanulmányában hét szocialista országra vonatkozóan végzett bruttó nemzeti termék (BNT) és bruttó anyagi termék (BAT) becsléseket USA-dollárban kifejezve és a Szovjetuniót 100-nak véve alapul.

A számítások globális eredményei a következők:

1. sz. táblázat

Népesség, BNT- és BAT-indexek 1955-ben

(Szovjetunió = 100)

Ország	Népesség (1000 fő)	Bruttó nemzeti termék	Egy főre jutó bruttó nemzeti termék	Egy főre jutó bruttó anyagi termék
Bulgária	7 499	2,2	58	52
Csehszlovákia	13 110	8,8	131	132
NDK	17 994	12,0	131	128
Magyarország	9 825	4,7	94	94
Lengyelország	27 212	11,9	85	82
Románia	17 325	5,5	62	56
Jugoszlávia	17 519	4,4	50	44
Szovjetunió	196 128	100,0	100	100
Egyesült Államok	165 276	228,0	270	264

A szerzők részletesen elemzik az egyes statisztikai problémákat, az általános becslési módszereket, valamint a munka során felmerülő technikai és elméleti nehézségeket, amelyek néha az adatok és az eredmények pontatlanságához vezettek, ezeket a hibákat azonban nem tekintik szignifikánsaknak.

Általában négy alapvető módon lehet összehasonlítható BNT-becslést végezni egy ország valutájában kifejezve különböző országok adatait:

1. A végső felhasználás (fogyasztás, beruházás stb.) szerinti nemzeti termék átszámítása vásárlóerő-paritáson.
2. Az eredet (ipar, mezőgazdaság, közlekedés stb.) szerinti nemzeti termék átszámítása vásárlóerő-paritáson.
3. A végső felhasználás szerinti nemzeti termék közvetlen fizikai összehasonlítása.
4. Az eredet szerinti nemzeti termék közvetlen fizikai összehasonlítása.

A feladat megoldásához a negyedik módszert tartották a legalkalmasabbnak néhány előnyös tulajdonsága miatt, s ezek közül talán a legfontosabb az, hogy kellő számú adat állt rendelkezésre a különböző szektorokban minden országra nézve, továbbá a szektorproblémák leírása is sokkal könnyebb volt, mint esetleg egy másik módszer (például a harmadik) alkalmazása esetén.

A BNT-re vonatkozó becslések három fő lépésben történtek. Az *első* fázisban körülbelül 130 termékre és szolgáltatásra nézve összegyűjtötték a termelési adato-

kat a megfelelő országok hivatalos állami statisztikai adatforrásaiból, majd a *második* lépésben különféle módokon kombinálták a már rendelkezésre álló adatokat, s elkészítették az egyes szektorokra vonatkozó termelési indexeket. Végül a *harmadik* lépésben az egyes szektorok termelési indexeit valamilyen módon súlyozták és ezek alapján végeztek becslést a bruttó nemzeti termék szintjére.

A szerzők leírják, hogy külön-külön az egyes szektorokban (ipar, mezőgazdaság, közlekedés és szállítás, építőipar, kereskedelem, szolgáltatások szektora) milyen problémák merültek fel, hogyan oldották meg a szektorszintű számításokat és milyen eredményeket kaptak.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a szóban forgó országok bruttó termelésére vonatkozóan más, kelet-európai (szovjet, cseh, magyar, lengyel) közgazdászok is végeztek becsléseket, szektorális szinten is, s ezért Pryor és Staller saját eredményeik közlésével párhuzamosan összehasonlításképpen bemutatják az említett szocialista közgazdászok becsléseiből nyert eredményeket is néhány szektorra nézve.

A következő táblázat tartalmazza az ipari termelésre vonatkozó megállapításokat.

Az ipari szektorra nézve egyébként a következőkben részletezett konkrét becslési módot követték.

2. sz. táblázat

Az ipari termelés relatív szintje

(Szovjetunió = 100)

Ország	Teljes termelés	Egy főre jutó termelés	Egy főre jutó termelés			
	Saját számítás 1955-re		Szovjet becslés 1958-ra	Lengyel becslés 1963-ra	Cseh-szlovák becslés 1961-re	Magyar becslés* 1958-ra
Bulgária	1,4	37	40	61	30	39
Csehszlovákia	9,5	143	132	147	136	130
NDK	13,0	142	129	167	133	130
Magyarország	4,6	91	62	89	60	59
Lengyelország	10,3	74	76	83	75	75
Románia	4,3	49	50	89	52	50
Jugoszlávia	3,4	38	—	—	—	—
Szovjetunió	100,0	100	100	100	100	100
Egyesült Államok	220,0	261	—	—	—	—

* A magyar becslés Kiss Tibortól származik. Lásd: A szocialista országok gazdasági együttműködése. Kossuth Könyvkiadó. 1961.

Miután rendelkezésre álltak a szektoron belül a különböző jószágok termelési adatai, súlyozott termelési mutatókat számítottak, ahol súlyként az egyes egyedi termékcsoportokat reprezentáló termelési arányokat használták. Majd az ipari szektor minden egyes csoportjának mint egésznek a bruttó termelési arányokat kifejező mutatóit az Egyesült Államok hozzáadottérték-adataival súlyozták. Ez az eljárás csak akkor mutatja a hozzáadott érték mértékét, ha a bruttó termelési értékarányok egyenlők a várt nettó termelési értékarányokkal. Egy ilyen feltételezés elfogadható e számításban alkalmazott aggregáció szintjén.

Végül a különböző országok dollárban mért külkereskedelmi forgalmának az ugyancsak dollárban mért BNT-becsléshez viszonyított arányának összehasonlításával képet adnak arról, hogy hogyan lehet mérni valamely ország gazdaságának önellátottsági fokát.

(Ism.: *Kovács Ilona*)

Gazdasági együttműködés a keleti országok között

(Bulletin de la Société de Banque Suisse, Bázel, 1966. 1. sz.)

A nyugati sajtó sokat foglalkozik a nyugat-európai gazdasági integrációval, de viszonylag nagyon keveset a kommunista blokkon belüli gazdasági kapcsolatokkal. A Kölcsönös Gazdasági Segítség

Tanácsa jelenleg nyolc rendes tag, egy „társtag" (Jugoszlávia) és több megfigyelő tag szövetsége. A Szovjetunió 228 millió és a többi tagállam 99 millió lakosa a világ népességének 10%-át teszi ki, többet, mint az Európai Gazdasági Közösség és az Európai Szabadkereskedelmi Társulásé együttesen. Területileg 24,9 millió km²-t, vagyis Nyugat-Európa területének hétszeresét foglalja magába. 1964-ben a világ széntermelésének 28%-át, acéltermelésének 26%-át, villamosenergia-termelésének 20%-át, cementtermelésének pedig 24%-át adták. Tartalékaira jellemző, hogy a világ szénkészleteinek egyharmadával rendelkezik. Igen jelentős gazdasági potenciálról van tehát szó.

Megalakulásának történelmi háttere a második világháború utáni időszak, amely szükségszerűen hozta létre az együttműködést. A háború ugyanis gazdaságilag erősen megrázta a kelet-európai országokat, a nyugati országok bojkottja, valamint az 1948-ban 17 nyugat-európai ország által létrehozott Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete (a mai OCDE) pedig szinte kényszerítette a Szovjetuniót, hogy egy keleti gazdasági szervezettel ellensúlyozza a nyugati kezdeményezéseket.

1959-ben fogadta el a Tanácsülés a KGST elveit, céljait és szervezetét normalizáló alapokmányt, melynek meglepő rövidsége nagy rugalmasságot tesz lehetővé. Összesen 17 paragrafust tartalmaz, míg pl. a Közös Piac alapokmánya 248-at.

Néhány évvel ezelőtt a KGST működésének alapja a szocialista nemzetközi munkamegosztás volt. Míg a kapitalizmusban a szabadkereskedelem játékával automatikusan alakul ki a termelési struktúra, a KGST ezt a gazdaságfejlesztési tervek nemzetközi koordinációján keresztül próbálja megvalósítani. Elvileg ebből következik a KGST-országok között a termelés specializációja. Ez viszont a külkereskedelem területén bizonyos együttműködést követel meg. A külkereskedelem fejlesztése, mint a tervek összehangolása is, nemzetközi termelésspecializációt kíván. A KGST-n belüli kereskedelem értékét tekintve 1950-től 1964-ig ötszörösére nőtt. Ezt az emelkedést természetesen meghatározta az az alacsony színvonal, ahonnan a KGST indult, ugyanis ezek az országok a háború előtt nem tartottak fenn egymással ilyen intenzív kapcsolatokat.

Sok olyan nyilatkozat hangzott el az utóbbi időben, amelyek szerint a KGST nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Igaz, hogy még számos nehézség van (pl. a pénzrendszerbeli különbözőségek, bilateralizmus), de ha valaki tagadja a Tanács szükségességét és aktivitását, az nem ismeri az eddig elért eredményeket (pl. a „Barátság" kőolajvezeték, a „Béke" elektromos hálózat megteremtését, valamint egyéb közös létesítményeket és társulásokat).

A mezőgazdaságban még nincs meg a termelésnek az a specializációja, amely megfelelne a szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveinek, az iparban viszont igen. A feladatok megosztásában a gépipar működik a legeredményesebben. A vegyipar nem annyira ágazatokra specializált, mint a gépipar, inkább késztermék-típusokra. 1958 és 1963 között 2000 vegyipari cikk termelés-szakosítását dolgozták ki, főleg műanyagokra és gyógyszerekre. Az egész munkamegosztásban a legjelentősebb szerepe a kohászatnak van.

Igaz, hogy főleg kezdetben, a nehézipar figyelemre méltó fejlődése mögött a gazdasági hatékonyság mellőzése állt. Ennek fokozatos felszámolására jó példa a Szovjetunió és Magyarország közötti alumíniumegyezmény, amely szerint Magyarország kellő villamos energia hiányában a Szovjetunióba szállítja a bauxitot, és alumíniumot fog visszakapni (vízi úton szállítva). Magyar közgazdászok kiszámították, hogy 16 milliárd forintot kell beruházni a bauxitbányászat fejlesztésére, míg 30 milliárd forintot tennének ki az összes ráfordítások, ha maguk akarnák megtermelni azt az alumíniummennyiséget, amelyet a Szovjetunióval kötött egyezmény megjelöl.

A Tanács ülései végén kiadott nyilatkozatok teljes nézetazonosságról tanúskodnak, de nyílt titok, hogy a tagországok között komoly viták zajlanak le. Románia szerint például a szakosítás csak akkor hasznos eszköze a fejlődésnek, ha az együttműködő országok ipari fejlettsége közel azonos színvonalon áll. A KGST-országokban ebből a szempontból nagy különbségek találhatók.

Az utóbbi időben a keleti államok nyugati cégekkel való kapcsolatai kezdenek intenzívebbé válni, s ez nem haszontalan a KGST fejlődése szempontjából sem.

(Ism.: *Orolin Zsuzsa*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 438 l.

Erdős Péter szabatosan hosszú című kötete csaknem tíz év elmélyült kutatását és vizsgálódásait foglalja össze. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a benne kifejtett gondolatok és tételek első csírái már a szerző igen korai tanulmányaiban és előadásaiban felbukkantak, akkor bízvást tekinthetjük a megérlelt tudományos életmű első nagyobb lélegzetű összefoglalásának.

A Bevezetésben a polgári és a marxista gazdaságtan útját (s egyben saját gondolatainak fejlődését) áttekintve, világosan és egyértelműen kijelöli a megoldandó feladatot: „... a *mai* polgári politikai gazdaságtan *mai* bírálatának bizony ki kell dolgoznia nemcsak negatív tagadás, hanem pozitív tételek formájában is a kapitalizmus rövidtávú, tranziens jelenségeinek a részletes gazdaságtanát..." (7. l.) Ezt az alapvető tudományos feladatot azonban — a mai tőkés gazdaság hatásmechanizmusának: fő szerkezeti elemeinek és ezek kölcsönös kapcsolatának, kölcsönhatásának feltárását — nemcsak az elméleti közgazdász szükségszerű hideg tárgyilagosságával vállalja, hanem a szó szoros értelmében vett „politökonómus" szenvedélyével, aki tételeit alkalmazni kívánja, és alkalmazza is a kapitalizmus *napi* gazdasági jelenségeinek megértésére. „Ez pedig roppant fontos dolog — írja —, mert egyebek közt ezen áll vagy bukik prognózisaink helyes volta, tehát nem csupán külkereskedelmi politikánk helyes irányvonala, hanem a nemzetközi munkásmozgalom taktikájának, sőt talán stratégiájának a helyessége is." (7—8. l.) Bár e kötet látszólag megáll a legújabb jelenségek, főképp az állami monopolkapitalizmus által okozott új jelenségek vizsgálata előtt, az egész kutatás mégis éppen e legújabb jelenségek vizsgálatának elméleti megalapozása, s a kötet minden tétele mögött, többé-kevésbé nyíltan ott áll a soron következő kérdés: mit és hogyan cselekedhet az állami monopolkapitalizmus, saját „játékszabályain" belül, a gazdasági élet befolyásolására.

Erdős Péter tudományos munkamódszerének két alapvető szerszáma a marxi *pénzelmélet* és a marxi *újratermelési* elmélet. Ennek megfelelően tagolódik a könyv anyaga két részre. Az első a modern kapitalizmus pénzét és pénzrendszerét tárgyalja. A második az újratermelés, a konjunktúraingadozások és a válságelmélet fő kérdéseit világítja meg. S bár a bevezető úgy véli, hogy e két rész „a megvalósításban csak lazán fűződik össze" (10. l.), ezt a megállapítást a szerző túlzott szerénysége diktálta, hiszen az olvasónak épp a kötet egészéből válik világossá, hogy a modern pénzelmélet nem érthető meg az újratermelési elmélet ismerete nélkül, s hogy másrészt az újratermelési folyamat tranziens, átmeneti jelenségei, rövid távú változásai, egyensúlyhiányai még csak meg sem fogalmazhatók értelmesen az őket közvetítő pénzrendszer elemzése és ismerete nélkül. Ezt a gondolatot élesen fejezi ki a két részt összekötő fejezet, amikor kijelenti, hogy az árszint „törvényeinek tanulmányozása nem egyéb, mint az újratermelés egyensúlyának vagy az egyensúly megsértésének a tanulmányozása." (156. l.)

Mind a pénzelmélet, mind az újratermelési elmélet sok lényeges, új, s nemegyszer a régieknek látszólag ellentmondó tétellel gazdagodik az új, megváltozott gazdasági körülményekre való alkalmazás folyamán. Erdős Péter a marxizmus szellemével, nem pedig betűjével ragaszkodik. S erre nagy szükség is van, hiszen a pénzelmélet és az újratermelési elmélet, úgy ahogy őket Marx a klasszikus kapitalizmus elemzése folyamán és céljából kidolgozta, *közvetlenül*, módosítások nélkül nem alkalmasak az *új* vonások, az *új* mozgásformák feltárására.

A marxi pénzelmélet, eredeti formájában, pusztán az aranyvaluta törvényszerűségeit tárgyalja. Ezért elkerülhetetlen, hogy ezt az elméletet továbbépítsük a mai, a belföldi forgalomban az arannyal már kapcsolatban nem levő, „belső érték nélküli"

papírpénzre és bankjegyre. Igen lényeges itt az is, hogy magát e „belső érték nélküli" pénzfajtákat is egyre jobban kiszorítja a forgalomból e pénzjelek puszta jele: a *bankszámla,* s ezzel megteremti a „bankszámla-pénzt", amely maga részben ismét sajátos törvényeknek engedelmeskedik. Teljesen új módon vetődik így fel a pénz értékmérő szerepének kérdése, s csak e kérdés elméleti és praktikus megoldása alapján lehet reményünk arra, hogy a társadalmi újratermelési folyamat kvantitatív jellemzését, azaz mérését, számbavételét megoldjuk, mégpedig úgy, hogy e mérés egyrészt gyakorlatilag kivihető, másrészt elméletileg is kielégítő, azaz értelmezhető legyen.

Erdős Péter tárgyalásában a döntő az, hogy e modern pénz értékét szorosan összeköti a munkaerő árával. E szoros kapcsolat révén a pénz vásárlóereje és a társadalmi újratermelési folyamat mindenkori állapota és tendenciája közt mintegy képletbe foglalható összefüggés jön létre: a fogyasztási cikkek árszorzója (árszintje) nem más, mint a kifizetett béreknek a munkások által megvásárolható fogyasztási cikkek mennyiségéhez való aránya.

Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy az első, pénzelméleti rész legfőképpen arra szolgál, hogy e központi összefüggés felállítása lehetővé váljék, míg a második, az újratermelési elmélet kifejtését szolgáló rész az ebben az összefüggésben szereplő mennyiségek konkrét mozgását, e látszólag majdhogynem tautologikus meghatározás eleven dialektikáját mutatja be.

Ehhez azonban most a másik oldalt, a marxi újratermelési elméletet kell az új körülményeknek megfelelően újból végiggondolni. S ez a nehezebb feladat, mert a pénzelmélet összes lényeges tételét Marx legalább a saját korának megfelelő pénzrendszerre kidolgozta, viszont az újratermelési elmélet sok tekintetben kidolgozatlan, hézagos maradt saját korát tekintve is, s például éppen a válságok tekintetében csak elszórt utalások jelzik a — sajnos elmaradt — végső kidolgozás egyes lehetőségeit. Az Engels által kiadott II. kötet lényegében csak a hosszú távú egyensúlyi fejlődés feltételeit adja meg, és hiányzik a tárgyalásból a hosszú távú egyensúlytól eltérő állapotok részletesebb elemzése.

Mind ez ideig sem vizsgálták meg ezeknek a sémáknak az alkalmazhatóságát és mondanivalóját abban az esetben, ha a sémák a nem egyensúly, az egyensúlyi feltételek megsértésének körülményeit ábrázolják. Lényegében beértük olyan üres és nem is helyes megállapításokkal, hogy ha az egyensúly követelményeit megsértik, ha az első osztály termelésieszköz-kínálata nagyobb (vagy kisebb), mint a második osztály fogyasztásicikk-termelése, ha tehát az úgynevezett forgalmi egyenlet két oldala nem egyenlő, akkor zavar, fennakadás következik be a termelés menetében. A kötet második, terjedelmesebb részét épp az a vizsgálat teszi ki, amely a marxi sémákat az egyensúly hiányának leírására alkalmazza.

E vizsgálatnak egyik központi tétele, hogy elvileg a társadalmi újratermelés két osztályának tetszőleges aránya esetén is értékarányos maradhat a csere. Ha tehát különböző körülmények egyensúlyhiányt idéznek elő (és Erdős végigelemzi mindezeket a körülményeket a nominális bérszint, valamint a tőkés fogyasztás megváltozásától kezdve a társadalmi termék arányainak, majd a későbbi fejezetekben a munka termelőerejének megváltozásáig), és ezért az értékben (munkaórákban) mért séma a megszokott értelmezés szerint a realizálás csődjét mutatja, akkor is lehetséges, elvontan tekintve, olyan csere a két osztály között, amely nemcsak biztosíthatja a változatlan (vagy ha úgy tetszik, törvényszerűen változó) szerves összetétel mellett történő felhalmozást, hanem ugyanakkor egyenlő értékek cseréje is. A forgalmi egyenlet nem egyensúlyi állapota ennek alapján nem a realizálás lehetetlenségét mutatja, sőt — Erdős Péter értelmezése szerint — bal oldalának, a termelési eszközök kínálatának túlsúlya jó konjunktúra bekövetkezésére utal, míg jobb oldalának túlsúlyba jutása az ellenkező időjárás barométerállásának tekinthető.

Természetesen abban az esetben, ha az értékben mért séma „egyensúlyhiányt" jelez, az egyensúly csak úgy valósulhat meg, ha az *elméleti* és a *valódi* értéktöbblet (s ezek rátái) eltérnek egymástól. Az elméleti és a valódi értéktöbblet megkülönböztetése az a fontos fogalmi megkülönböztetés, amely Erdős Péter kezében az elemzés egyik kulcsává válik.* Az újratermelési folyamat mindenkori „arányosságából" (vagy „aránytalanságából") tehát közvetlenül nem az értékesíthetőségre (vagy a realizálás lehetetlenségére) kell és lehet következtetni, hanem elsősorban és mindenekelőtt az értéktöbbletráta tényleges alakulására.

* Csak mellékesen jegyzem meg, hogy bár e két kategória elválása absztraktul tekintve aranyvaluta esetén is bekövetkezhet, de semmiképp sem oly mértékben, mint a belső érték nélküli pénz esetén, s így mind e mozgásformát, mind megfogalmazását csak az új pénzrendszer létrejötte könnyíti meg.

Ez a megkülönböztetés és az ezzel kapcsolatos tételek és fejtegetések már csak azért is nagyon fontosak, mert a szokásos deklarációk helyett valóban bizonyítják, hogy nem a tőkések „várakozása", a konjunktúra tendenciájának a tőkések által való „anticipálása" az, ami a ciklus menetét meghatározza, hanem a társadalmi újratermelés fő arányai, amelyek a felszínre törve szükségképp módosítják, korrigálják az egyes tőkések és a tőkésosztály egészének szubjektív várakozását és ezzel magatartását. Egymagában attól, hogy akár a tőkésosztály egésze a profit (azaz értéktöbblet) süllyedését várja, ez a várakozás még nem fog igazolódni.

Mindeddig az elemzés szigorúan az eredeti, kétszektoros változatlan szerves összetétel mellett bővülő marxi sémák szerint haladt — s már így is sok meglepő újat produkált (például a bérharc stratégiájának teljesen új ökonómiai alapvetését). Most a szerző kibővítve a vizsgálódást a Marx által nem érintett kérdésekre, előbb a termelékenység változását veszi szemügyre s aprólékosan elemzi a termelékenység növekedésének hatását az újratermelés menetére, kiemelve az egyensúlyt megbontó tendenciát, s újból még szélesebb alapon vetve fel a munkásosztály bérharcának alapvető közgazdasági lehetőségeit és következményeit. Különösen fontos itt annak felismerése, hogy a normálisan működő tőkés újratermelés nem nélkülözheti a reálbérek növekedését — s hogy ezért a bérharc paradox módon a tőkés gazdaság normális funkcionálásának előfeltételévé válik.

Végül a szerző — s ez talán a legjelentősebb hozzájárulása az újratermelési elmélethez — kiterjeszti vizsgálatát az állótőke mozgásának (újratermelésének, pótlásának, tömeges felújításának és bővítésének) kihatásaira. Ez az eredeti kétszektoros séma legalább háromszektorossá való bővítését kívánja meg, csak ez teremti meg azonban a lehetőségét annak, hogy a szabálytalan ingadozásoktól megkülönböztetendő *tőkés ciklus* menetét minőségi és mennyiségi oldalról egyaránt mélyen és behatóan elemezni lehessen.

A könyvet a nagy amerikai válság éveit (1929—33) gazdag statisztikai tényanyag bevonásával elemző fejezet zárja le. Ennek számanyagát Molnár Ferenc segítette összeállítani, s a fejezet szerepe a könyvben kettős: egyrészt illusztrálja az elméleti mondanivalót, másrészt azonban az elmélet első verifikálásának is tekinthető. Csak természetes, hogy e rész összeállításakor egy sor igen fogas (elméleti, fogalmi és statisztikai természetű) kérdéssel kellett megbirkózni, hiszen az igen elvont háromszektoros modell és a monopolkapitalizmus mindennapi gazdasági és statisztikai gyakorlata közt kellett az összes közvetítő hidat megépíteni. Ez az erőpróba azonban mind elméleti, mind gyakorlati szempontból sikeresnek és igen meggyőzőnek bizonyul.

A kötetet több függelék zárja le, ezek részben a fenti statisztikai összeállítás módszertanára vonatkoznak, részben a kötetben szereplő matematikai jellegű tételek általános bizonyítását adják meg. Utóbbiakhoz Martos Béla és Kondor György nyújtottak segítséget.

Mint ebből a rövid összefoglalásból is kiviláglik, e kötet korántsem tekinthető könnyű olvasmánynak. Érdekes módon éppen legnagyobb erényei: a tudományos lelkiismeretesség, az aprólékos vizsgálati módszer, a teljesen zárt logikai felépítés teszik nehéz, sőt néhol talán nehézkes szöveggé. Ha megírni közel tíz évbe tellett, valószínűleg legalább még egyszer ennyi idő — ha nem több — fog eltelni, míg helyét, hatását, súlyát pontosabban felmérhetjük. „S bármi legyen is a magam megoldási kísérleteinek az értéke, annyi érdemük bizonnyal van, hogy a problémákra ráirányítják a figyelmet, legalábbis kihívást jelentenek mások számára: ám oldják meg őket jobban" írja Erdős Péter. (12. l.) Úgy gondolom, a kutató itt is lebecsüli saját eredményeit, hisz ennél jóval többet tett: *bebizonyította, hogy a probléma a marxi közgazdaságtan eszközeivel megoldható.* Lehetséges, hogy a feladat új kutatói sok további kérdést fognak még felvetni, egyes tételeket pontosabbá tesznek vagy módosítanak — a kezdeményezés és az áttörés dicsősége mindenképpen Erdős Pétert illeti.

Bródy András

Dr. Riesz Miklós: A szocialista gazdaság hitelpénzforgalmának egyes kérdései

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 157 l.

Az új gazdasági mechanizmus előkészítésének (és nem kevésbé majd működésének) időszakában a szocialista hitelelmélet problémáinak megoldása különösen aktuális feladat. Riesz Miklós könyvének megjelenése — annak ellenére, hogy a szerző tanulmányát a mechanizmusreformot előkészítő munkálatok előtt írta — jelentős hozzájárulás a megfelelő megoldások kialakításához.

A szerző tulajdonképpen kettős feladatot tűz maga elé. Egyrészt olyan elméleti megoldásokat keres, amelyek hatékonyabban és közvetlenebbül szolgálják az operatív (hitelezői, tervezői, gazdaságpolitikai stb.) munkát. Másrészt — s ez sem kisebb jelentőségű — cáfolni azokat az irodalomban, oktatásban fellelhető tételeket, amelyeket — bár általánosan elfogadottnak vélünk — bizonyítékokkal nem lehet alátámasztani, s így helytelennek, károsnak vagy semmitmondó állításoknak bizonyulnak.

A fő kérdés, amelyre a szerző elsősorban a választ keresi, hogy milyen elvek, kritériumok alapján végezze a bank hitelnyújtási tevékenységét. „E dolgozat célja — írja a szerző — a többi között annak bemutatása volt, hogy a szocialista pénzügyi rendszerben rejlő *lehetőségeket* — ellentétben a tankönyvek, tananyagok derűlátó deklarációival — *még nem sikerült teljes mértékben kihasználni.*" Ahhoz azonban, hogy erre a kívánt elméleti szinten világos választ lehessen adni, érinteni kell a hitelelmélet legtöbb ma vitatott problémáját.

„A hitelpénz kibocsátása" címet viselő első fejezetben Riesz abból a megállapításból indul ki, hogy a „pénz mindig mikroökonomiai pénzszükséglet kielégítése révén kerül a forgalomba" (5. l.). Mivel pedig a szocializmus pénze hitelpénz (= hitelnyújtás révén kerül a forgalomba), felmerül a kérdés: függ-e valamilyen tényezőtől, hogy a pénzforgalom melyik láncszeme részesülhet pénzteremtő hitelben? Az „elfogadott" elméleti válasz: azért csak vállalati típusú gazdasági egységek részesülhetnek ilyen hitelben, mert — állítólag — itt megvan és csak itt van meg a hitel tényleges visszafizetésének az a biztosítéka, hogy a hitelbe kapott pénzt ne költsék el, csupán előlegezzék. A szerző a későbbiekben kimutatja, hogy egyfelől a mai vállalati hitelmechanizmus ennek biztosítására tulajdonképpen képtelen; másfelől viszont bizonyos jövedelmeknek, elsősorban például a költségvetés jövőbeli bevételeinek meghitelezésekor is meglehetnek a feltételek a pénzbankhoz való visszaáramlásához.

A bizonyítás megalapozására azonban a szerzőnek át kell tekintenie az állami vállalatoknak nyújtott bankhitellel történő pénzkibocsátás mai mechanizmusát. Újszerűen rendszerezi a hiteleket közvetlen célok (= a hitelezés oka) és bankszerű fedezet (= „valódi cél") szempontjából; a hitelcél alapján vizsgálja a hitelnyújtás (és hitelmegtagadás) pénzforgalmi következményeit stb.

A mai mechanizmusproblémák szempontjából is fontos kérdést tárgyal Riesz Miklós a könyv (terjedelmében is zömét kitevő) második fejezetében. A kérdés így fogalmazható meg: szükséges-e a gazdálkodás olyan rendszere, amelyben az államnak nagy (sőt egyre növekvő) pénztartalékkal (készlettel) kell rendelkeznie?

Az állami pénzkészlet szerepét, jellegét először a költségvetés, majd a vállalat szempontjából elemzi. *Az állami költségvetés* a hitellel szemben, amely ideiglenes újraelosztás, a nemzeti jövedelem egy részének végleges újraelosztását végzi. E funkció betöltéséhez a szocialista pénzügyi irodalomban általában megkövetelik, hogy a költségvetés állandó pénztartalékkal (többlettel) rendelkezzen. Riesz Miklós felveti, s elméletileg mindenképpen tisztázandónak tartja: lehetséges-e, hogy a szocialista költségvetés forgalmának lebonyolításában eredeti (a szokásos fogalommal: „rövid lejáratú", vagyis pénzteremtő) hitel részt vegyen. A leggyakrabban hangoztatott érv e lehetőség tagadására az, hogy az ilyen természetű pénzügyi intézkedés inflációs hatású, egyensúlyhiányt idéz elő stb. A szerző érdeme, hogy megfordítja a kérdést és kimutatja: a költségvetés jövőbeli bevételeit meg lehet hitelezni éppen a népgazdasági egyensúlyi helyzet helyreállítása vagy biztosítása céljából. (A IV. fejezetben a többi között arról is szó van, hogy ennek milyen határai vannak.)

Az állami jövedelem meghitelezésének elméleti alapjait tárgyalva megállapítja: „Az állami jövedelem bankhitellel való megelőlegezése elméletileg alkalmas lehet arra, hogy a költségvetési pénz felhasználásával fedezett, tervszerű termelő és nem termelő fogyasztást bizonyos mértékig függetlenítse a jövedelem befolyásától és műszaki-gazdasági vagy társadalmi szempontból kedvezőbb időpontra hozza előre". (50—51. l.)

A szerző tehát kimutatja, hogy a szocialista állami költségvetés eredeti hiteligénybevétele bizonyos esetekben elméletileg lehetséges, sőt kívánatos (lehetővé teheti *meglevő* árukészletek realizálását, s csökkenti vagy meg is szüntetheti a pénztartalék-szükségletet). Ha azonban az ellenkező eset áll elő, vagyis a költségvetési pénz átmenetileg elkölthetetlen — még nem kínálják a piacon a megfelelő árut, nem esedékes a fizetés stb. —, akkor az említett összegnek a központi bank alapjához való csatolásával, zárolással lehet e pénztömeget ténylegesen megszüntetni.

A *vállalati* pénzkészletek létrejöttét a gazdasági és a szervezési természetű okok szempontjából is megvizsgálja. „A gazdasági ok, hogy a vállalati bevételek és kiadások *időben nem esnek egybe*. Ez viszont *csak azért* eredményezi vállalati pénzkészlet létrejöttét, mert az állam — mint tulajdonos — szervezési intézkedései... lehetővé teszik, hogy a bevételek ... befolyását csak *bizonyos idő elteltével kövesse* felhasználásuk... Ez a vállalati forgóeszköz-ellátás és pénzkezelés állami szabályozásán múlik." (58. l.)

A „saját" forgóeszközökkel való ellátás hagyományos elméletét elemezve és bírálva arra a megállapításra jut, hogy az önálló elszámolás érvényesülése szempontjából egyáltalában nem szükségszerű valamilyen mértékű „saját" ellátás biztosítása. A vállalatok operatív önállóságát, anyagi ösztönzését és központi ellenőrzését az állandó forgóeszközszükségletnek kölcsöneszközökkel való kielégítése legalább ugyanúgy képes biztosítani, mint a „saját" eszközjuttatás. A teljes hitelfinanszírozás emellett lehetővé is teszi a vállalati pénzkészletek megszüntetését és az anyagi javak készleteinek pontosabb nyomonkövetését.

A pénztartalék nélküli vállalati gazdálkodásban tehát megszűnne a vállalatok betéti számlája, a teljes bevételt az állandó szükségletekre nyújtott hitelszámlára irányítanák. Egy ilyen rendszer bevezetését az indokolhatja — emeli ki a szerző —, ha ez a rendszer a központi irányításhoz és ellenőrzéshez állandóan szükséges információkat kedvezőbb feltételekkel szolgálhatja, mint a hagyományos szervezési forma. Lehetséges (bár a szerző e tekintetben nem eléggé meggyőzően fejti ki álláspontját), hogy az önálló elszámolás régebben megfelelőnek tartott rendszeréhez viszonyítva az itt javasolt mód egyértelműen előnyösnek mutatható ki, de az új gazdasági mechanizmus már ismert vázlatos rendszerében ez megoldhatatlan ellentmondásokat szülne. (Elegendő itt utalnunk arra, hogy a saját eszközök hiánya az új rendszerben gátolná a bővített újratermelésben való vállalati anyagi érdekeltség kialakulását.)

A következő fejezet tárgya *a forgalom pénzellátásának és a bankhitel kapcsolatának* az elemzése. Itt is sok olyan helytálló megállapítást találunk, amely eltér az irodalomban szokásos értelmezéstől. „A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség" ismert képletével kifejezett összefüggésnek a kereslet-kínálati összhang tudatos megteremtése, a jövőre vonatkozó döntések szempontjából van csak értelme. Ebben az értelemben pénzfelesleg a pénztömegnek az a része, amelynek keresletet kellene támasztania a piacon, de nincs neki megfelelő kínálat. Az aránytalanság a pénz kényszernyugvásával is megoldódik, a gazdasági vezetésnek azonban hatékony intézkedéseket kell tennie az ilyen pénzfelesleg megszüntetésére és keletkezésének megelőzésére, illetve a megfelelő kínálat megteremtésére. A rendelkezésre álló — s a szerző által elemzett — ilyen pénzügyi eszközök közül aktualitása miatt érdemes kiemelni a *takarékbetétekről* kifejtett összefüggéseket.

A takarékbetét-gyűjtés általánosan elismert pozitívuma — állapítja meg a szerző — a dolgozók takarékosságra való nevelése. Ezenkívül a betét megőrzése a lakosság számára biztosított korszerű szolgáltatási formát jelenthet. Pénzügyi szerepe viszont egy adott időszakban attól függ, hogy a fogyasztási cikkek iránti kereslet fékezését vagy élénkítését kívánjuk-e elérni. A kereslet csökkentése céljából tulajdonképpen csak a céltakaréknak van viszonylag nagyobb jelentősége, hiszen a lakosság készpénzfelhalmozása sem támaszt keresletet. Bírálja a szerző az úgynevezett tartós, „lekötött" betétformát: „A »lekötött« (»tartós stb.«) betét tehát a »felesleges« lakossági pénzre való állami ráhatásnak a spontán készpénzfelhalmozásnál és a »látra szóló« betétnél nem hatásosabb, csak költségesebb eszköze." (104. l.) A szocialista gazdaságban a felmondási idő kikötésének sincs jelentősége a takarékpénztár számára, hiszen képtelenség volna feltételezni fizetésképességének elvesztését. A gyakorlatilag bármikor felvehető takarékbetétformáknak — a készpénztakarékossággal szemben csak — bizonyos informatív értéke van. Nagyon kicsi ugyanis az ilyen formáknál azoknak a száma, akik a kamatjövedelem miatt nem költik el pénzüket. (Helyén valónak látszik viszont a lakosságnak nyújtott szolgáltatási jelleg erőteljesebb hangsúlyozása, a modernebb formák ilyen irányban való kimunkálásának követelése.)

A takarékbetéti kamat tartalma többféle lehet: 1. a gazdasági vezetés számára az információszerzés ráfordítása, 2. a kényszertakarékosság esetében kártérítési jellegű; 3. a pénz vásárlóerejének csökkenése esetén teljes vagy részleges valorizációt biztosít; 4. végül a takarékpénztár számára üzemgazdasági befektetésként is felfogható a nagyobb kihelyezési kamatból származó jövedelem ellentételeként.

A pénzfelesleg keletkezése látszólag összefügg a bankhitellel, hiszen minden pénz hitel útján keletkezett. A szerző azonban helyesen hangsúlyozza, hogy: „A mai mechanizmusban a központi bank csak egészen kis mértékben képes befolyásolni a pénzkibocsátás mértékét." A fenti tétel másik felére vonatkozó megállapítás, hogy tudniillik az így kibocsátott pénz feleslegessé válik-e vagy sem, ez szintén a bank döntési hatáskörén kívüleső probléma.

A szerző figyelmét elkerülte a pénzforgalom összefüggéseinek tanulmányozása során a vállalati és népgazdasági körforgás problémájának a *komplex* elemzése (csupán e kérdés bizonyos vonatkozásait érinti, például a vállalati forgóeszközszükséglet hitelformájánál stb.). Így azután sok helyen találunk olyan megállapításokat, amelyek az adott helyen nincsenek kellően megalapozva. Alaposabb elemzést kívánt volna még a 112. lapon található, s a szöveg összefüggésében sem megmagyarázott tétel: „A szocialista bank hitelpénzkiadásának feltételei ma nem foglalják magukban visszaözönlésük feltételeit."

A tanulmány különböző részeiben levont következtetések *A hitelnyújtás úgynevezett alapelvei* című IV. fejezetben kerülnek összefüggésbe egymással. A szerző először a szocialista hitelnyújtás ismert és megfogalmazott alapelveit (tervjelleg, céljelleg, fedezeti elv, lejárati elv) elemzi. Kimutatja, hogy ezek az elvek a banki munka operatív tevékenységi szintjén hiányos vagy pontatlan információkat adnak a hitel megadásához vagy megtagadásához.

Az úgynevezett fedezeti elv pl. azt jelenti, hogy hitelt csak meghatározott fedezetre szabad folyósítani. A hagyományos felfogás szerint a hitel akkor „fedezett", ha vállalati forgóeszköz áll mögötte. A hitelfedezet tulajdonképpeni szerepe a bank számára az, hogy csak akkor nyújt hitelt, ha számíthat megtérülésére. A hitellel tehát — állapítja meg a szerző — mindig csak a vállalat valamely jövőbeli, biztosnak látszó bevételét előlegezi meg. Ez más szóval annyit jelent, hogy a bank a hitelnyújtással teremthet ugyan pénzt, de végleges pénzszerzésre szóló jogcímet nem. A fedezet a megelőlegezett bevétel megtérülését valószínűsíti. A jövőbeli fizetőképesség, akár a meglevő anyagi fedezet valószínűsíti, akár más, például a terv, a hitellel csak annyiban hozható előre, amennyiben a népgazdaság kialakult arányai lehetővé teszik, illetve megkívánják. A bank feladata az, hogy a számára objektív adottságok figyelembevételével a népgazdaság fejlődése szempontjából legkedvezőbben válassza meg a megelőlegezhető jövőbeli bevételeket és a megelőlegezés időpontját.

A fedezeti elv tehát nem nyújt elegendő segítséget a bank közgazdasági munkájához. A bankszervek — ha egyáltalán módjukban van választani a hitelnyújtás és a hitel megtagadása között — nem tudják mindig áttekinteni azokat a népgazdasági összefüggéseket, amelyek ismerete a helyes döntéshez szükséges lenne.

Vizsgálja a szerző azt is: érvényesül-e a szocialista gazdaságban olyan hitelezési alapelv, amely a bank döntéseihez segítséget nyújt. Ez az elv *a népgazdaság likviditásának elve*, ami azt jelenti, hogy a bank „tartozásai" és „követelései" esedékességének összhangban kell lennie.

A szerző felteszi és megválaszolja azt a kérdést, hogy miért a bank feladata a népgazdasági likviditás elvének érvényesítése. „A bank a hitelpénz útjának kezdő és végpontja. Egyedül a bank rendelkezik mindenkor naprakész információval arra nézve, hogy mekkora a kibocsátott pénztömeg, és hogy ezzel szemben milyen fedezetű és mikor lejáró hitelek állnak. A »népgazdaság likviditása« természetesen az egész központi gazdaságvezetés egyik alapvető irányelve, de betartását... a legjobban a bank képes figyelemmel kísérni." (134. l.) Ezzel a bank mintegy a hitelpénz beválthatóságának biztosítására törekszik.

Riesz Miklós könyve a hitel különösen bonyolult elméleti problémáinak elemzésében tesz jelentős lépést. Nemcsak a félreérthető és tartalmának nem megfelelő terminológia pontosítására törekszik, hanem a még fel nem tárt összefüggések megfogalmazásával segíti is a közgazdasági tisztánlátást és az operatív pénzügyi gyakorlatot.

Bors László

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьердь Чанади

Правовое положение государственных предприятий в новом хозяйственном механизме

В новой системе хозяйственного управления в значительной мере сократится число правовых норм, касающихся деятельности предприятий, и все же увеличится роль юридического регулирования: среди форм выражения государственной воли характерной формой станут правовые нормы.

Занимаясь взаимоотношениями между предприятием и органом управления, автор, в частности, рассматривает, может ли орган управления распоряжаться в вопросах, входящих в принципе в компетенцию предприятия. По его мнению, на первом этапе введения нового хозяйственного механизма такое право должно быть предоставлено непосредственному органу управления в отношении создания конкретных отношений, и то лишь при возмещении предприятию убытков, причиняемых ему выполнением распоряжении. В прочих вопросах право распоряжения должно представляться лишь высшим органам. В связи с взаимоотношениями между трестом и предприятием автор занимает такую позицию, что правовыми нормами должен быть определен тот минимум компетенции предприятия, в который трест не имеет парва вмешиваться; зато производственным филиалам фирм такой минимум правовой регламентацией не гарантируется.

В связи с внутренней организационной структурой предприятий автор указывает, что разделение сфер компетенции внутри предприятий должно регламентироваться лишь в совершенно исключительных случаях. Он предлагает, чтобы и в новой системе хозяйственного управления главный инженер и главный бухгалтер назначались вышестоящим органом управления, и чтобы эти руководящие работники были обязаны опротестовывать неправильные распоряжения директора. В то же время он предлагает полностью разделить функции хозяйственного директора и главного бухгалтера.

Йожеф Каплар

Международная интеграция и внешняя торговля

Автор исходит из нынешней трактовки содержания международной интеграции и отмечает, что ею не была, по существу, развита теория международного разделения труда, а она ступила на место понятия последнего. Автор считает экономическую интеграцию как при капиталистических, так и при социалистических отношениях объективным процессом, имеющим определенную связь с разделением труда, но не тождественным ему. Содержание международного разделения труда отождествляется им с обобществлением производства в международных масштабах. В этом процессе одинаковым образом происходит как дифференциация, так и интеграция (унификация, нивелляция).

В дальнейшем автор изучает изменение отношения международного товарооборота к мировой продукции. Он отмечает, что это отношение то устойчиво повышается, то устойчиво сокращается. Такое колебание не может объясняться одними лишь политическими или экономико-политическими причинами. Явление, вероятно, вызывается тем, что господствующую роль приобретают силы, действующие то в направлении дифференциации производства между странами, то — в направлении его интеграции.

Автор указывает, что динамика соотношения международного товарооборота и продукции является лишь одним из факторов международного обобществления производства. Наряду с товарооборотам появляется и движение рабочей силы и капитала, а также обмен продуктов умственной деятельности (лицензий и т. п.). Динамика товарооборота тем менее характеризует международное обобществление производства, чем более сильное движение наблюдается в новых каналах взаимосвязей.

Дьердь Цукор

Экономическое планирование в Западной Европе

Экономическое планирование в западноевропейских странах рассматривается в статье с точки зрения срочности планирования и мер государственного вмешательства, используемых в интересах осуществления планов. В качестве двух основных типов планирования автором описываются планирование, служащее целям установления на близкую перспективу равновесия, строящееся на годовых планах и использующее общие меры вмешательства, а также планирование на среднюю перспективу, предусматривающее структурные изменения и использующее селективные меры вмешательства. Первый тип сложился, в первую очередь, в Голландии, второй — во Франции, в то время как планирование в Норвегии ставит перед собой структурные цели, но основывается, в первую очередь, на краткосрочных планах.

В статье затрагивается также планирование в Швеции, Англии и Бельгии. Западноевропейское планирование показывается автором в рамках сложившейся в развитых капиталистических странах возросшей экономической роли государства в качестве последствия и одновременно орудия государственного вмешательства.

Ласлоне Майлат

Новую продукцию с большей экономической эффективностью!

На складывающемся в рамках социалистического планового хозяйства организованном и регулируемом рынке деталь хозяйственной деятельности определяются при использовании категорий цены и стоимости, учитывая хозяйственные результаты, определяемые в денежном выражении. Одна из предпосылок экономически эффективного технического развития заключается в том, что исследователь, конструктор должны заранее взвешивать эффект, получаемый от нового вида продукции, от новой технологии. Таким образом, растет значение расчетов экономической эффективности при принятии любого решения, связанного с техническим прогрессом: ведь этими решениями определяется прибыль будущего.

В статье рассматриваются, в первую очередь, экономические вопросы исследования, совершенствования и освоения новых видов продукции, но в то же время не упускаются из виду и прочие виды деятельности, связанные с техническим развитием. Выделение освоения новых видов продукции одновременно означает и то, что статья занимается одной из наиболее заброшенных до сих пор и важнейших областей расчетов экономической эффективности.

Окупаемость разовых и текущих затрат из реализуемой выручки может сопоставляться лишь в отношении того же периода и в тех же денежных единицах. Поскольку затраты и выручки относятся, как правило, к различным периодам, их сопоставление относительно того же периода становится возможным с учетом фактора времени, платы за пользование фондами, процентов.

Автор предлагает применять на различных этапах исследования, совершенс вования и освоения новых видов продукции динамические показатели различной глубины. Им затрагиваются также и возможности (альтернативного выбора) покупки лицензий, патентов или замещения импорта, а также учет степени неопределенности в расчетах.

При применении показателей в различных отраслях проявились определенные специфические черты, в отдельных отраслях фигурирующие в расчетах факторы имели различный удельный вес. Показатели могут быть использованы и при решении задач оптимизации.

К широкому организованному применению этих методов следует подготовиться как можно раньше путем подготовки каналов информации, сбора и обработки получаемых технических и экономических данных.

Дьердь Фекете
Некоторые вопросы политики рабочей силы в сельском хозяйстве

В последние годы все чаще обсуждаются проблемы трудовых ресурсов сельского хозяйства. Внешне противоречащие друг другу явления требуют рассмотрения положения с рабочей силой в сельском хозяйстве. Основной приченой сокращения численности самодеятельного населения в сельском хозяйстве — по мнению автора — является его старение. Однако в оценке возрастного состава самодеятельного населения часто наблюдаются преувеличения. Основная проблема заключается в низком проценте молодежи, знакомой с современной техникой. Проблемы усложняются периодическими недостатками и излишками рабочей силы. С учетом этих обстоятельств в период третьего пятилетнего плана надо будет принять меры в различных направлениях для обеспечения сельского хозяйства рабочей силой требуемого состава.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Csanádi:

The legal situation of state-owned enterprises under the new mechanism

Under the new mechanism the number of statutory provisions dealing with the activity of enterprises will decrease considerably, on the other hand the importance of legal regulations will increase because statutes will become the most expressive form for manifesting the will of the state.

Dealing with the relations between an enterprise and its directing body the author examines the question whether the latter may give orders to an enterprise concerning questions which theoretically fall within the competence of firms. In the author's view, the direct guiding body should obtain the right to *establish* contractual relations in *the first phase* of the introduction of the new mechanism, but even then only if the losses which the firm suffers due to the execution of the order, are refunded. In other questions only higher organs should have the right to give orders. The author takes the view that statutory provisions should determine the minimum scope of authority of firms, thus delimiting the trust's *right of intervention*; however, there is no such minimum which could be safeguarded by statutes in the case of the productive units of large-scale enterprises.

As regards the inner organization of firms, the author points out that statutory provisions should deal with the division of the spheres of activity within enterprises in exceptional cases only and suggests that also under the new mechanism the organizational rule should be kept up according to which the chief engineer and the chief accountant are to be appointed by the directing body including the duty of these top functionaries to object to wrong directives of managers. The author also recommends that the function of the economic director and the chief accountant should be completely separated.

József Káplár:

International integration and foreign trade

The author sets out from the present interpretation of the purport of international integration and expounds that, in essence, it did not develop further the theory of the international division of labour but, as a matter of fact, it took the place of the latter concept. In the view of the author, economic integration is an objective process related to the division of labour, but not identical with it. He identifies the purport of the international division of labour with the socializaton of the production on an international scale. In this process both differentiation and integration (unification and levelling) manifest themselves.

The author examines the change of proportion of the international goods turnover in the world production and states that this rate increases sometimes permanently, while at other times again, it decreases permanently. This fluctuation cannot be explained by purely political or economo-political causes. The phenomenon is, presumably, due to the prevalence of forces which tend either towards differentiation or integration of the production of different countries.

The author states that the formation of the proportion of international goods turnover to production is only one of the factors of the international socialization of the production. In addition to the goods turnover there are other factors, too, e.g. labour and capital turnover and intellectual export-import (licences etc.). The international socialization of the production is the less characterized by the formation of the goods turnover the more vigorous the circulation is in the new channels of relations.

György Cukor:

Economic planning in Western Europe

The article discusses the economic planning of West European countries from the aspect of the perspective of planning and the means of state intervention applied in the interest of the realization of the plans. The study describes two main types of planning i.e. short-range planning which is based on annual plans, applies global means of intervention and aims at keeping the economy in equilibrium as well as middle-range planning which forecasts structural changes and avails itself of selective means of intervention. The first type of planning developed, primarily, in the Netherlands and the second one in France while the Norwegian planning methods aim at structural objectives though they are chiefly based on short-range plans. The author shortly touches upon the planning methods which are applied in Sweden, Britain and Belgium. The article describes West European planning as a consequence and, at the same time, as a means of state intervention within the frame of the greater economic role and enhanced state intervention that has evolved in developed capitalist states.

Mrs. László Majlát:

For economically more efficient new products

The particulars of the economy of organized and controlled markets now developing under socialist planned economy are determined by employing price and value categories and sizing up the economic results which are also appraisable in money. It is one of the preconditions of the economically efficient technical development that researchers should weigh the pros and cons of the succesfulness of the new product or technology in beforehand. By so doing the economicability calculations obtain a greater importance than hitherto when questions of technical development are decided upon, since these decisions are the determinants of the future profit.

The article is chiefly concerned with economic questions related to the research, development and introduction of products, however, other kind of activities connected to technical development are also taken into consideration. Particular stress is laid on product development, thus, one of the hitherto most neglected though highly important domains of economic efficiency calculations have been dealt with in the study.

Non-recurrent and continuous input and its refundment through the output are only comparable if the time period and the currency of both are identical. Since input and output refer, generally, to different dates, the application of the time factor, the asset engagement factor as well as of interests provide the basis for a comparison referring to identical periods.

The authoress suggests to apply dynamic factors according to the diversely advanced stage of the research, development and introduction of the product by applying the above factors. The possibilities (alternative choices) between the purchasing of licences and patents on the one hand, and import substitution on the other as well as taking into account the elements of incertainty in the calculations are also discussed.

Indices applied within the different branches of industry reveal certain characteristic features, and the calculative factors figure with deviating weight as regards the different industrial branches. The indices can also be used for carrying out optimizing tasks.

It is necessary to prepare for the wide-ranging and organized application of these methods in due time by taking preliminary steps for gathering information as well as through collecting and processing the obtained technical and economic data.

György Fekete:

Some problems of agricultural manpower policy

In recent years interest has increasingly focussed on the problems of agricultural manpower. Some, seemingly contradictory, phenomena justify a survey of the manpower situation in agriculture. In the author's view, the ageing of agriculturer labourers is the major cause of the decline in the number of farm hands. However, the evaluation of the composition of agricultural earners according to age may be somewhat exaggerated. The main problem is the low ratio of young people with a thorough knowledge of the technology and the handling of modern machinery. The problem becomes still more complicated by periodical shortage and excess of manpower. In view of these circumstances comprehensive measures must be taken to supply agriculture with labour force of adequate composition during the third Five Year Plan period.

A Közgazdasági Szemle 1966. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke

1. Cikkek

		Folyóirat-szám	Lap
Ádám György:	Új technika, struktúraváltozások és foglalkoztatottság a fejlett tőkésországokban	1	46
Ádám Kálmán:	A beruházások egyedi tervezésének korszerűsítése	11	1304
Barta Barnabás—Nagy Elek:	A lakáshelyzet alakulása Magyarországon a második ötéves terv időszakában	10	1162
Berend T. Iván:	Az 1946. évi stabilizáció	7—8	890
Bitay Kálmán—Székely Attila:	Vegyiparunk fejlesztése és problémái	11	1284
Bognár József:	A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világgazdaságában	1	30
Bogomolov, O.:	A szocialista országok gazdasági együttműködésének időszerű kérdései	7—8	811
Buda István—Pongrácz László:	A munkadíjazás és az anyagi ösztönzés rendszere	1	16
Burger Kálmánné:	Az abszolút földjáradék a tőkés mezőgazdaságban	5	595
Cholaj, H.:	A földár megállapításának problémája a szocializmusban	9	1081
Cukor György:	Tervezés Nyugat-Európában	12	1429
Cságoly Ferenc:	Energiafogyasztásunk néhány gazdasági problémája	4	417
Csanádi György:	Az állami vállalat jogi helyzete az új mechanizmusban	12	1401
Csikós-Nagy Béla:	A magyarországi árvita két szakasza	4	393
Deák István—Urbán Károly:	Mezőgazdasági és élelmiszerexportunk néhány jellemvonása	2	141
Dobb, Maurice:	A gazdasági növekedés modern elméletei	10	1217
Erdei György:	A személyes fogyasztás állóeszköz-szükséglete	3	315
Erdős Tibor:	A termelési visszaesések jellege Nyugat-Európában	6	711
Erdős Tibor:	Valutaárfolyam, export és gazdasági növekedés a fejlett tőkésországokban	11	1323
Fall Levente:	A kereskedelmi vállalat gazdálkodása az új mechanizmusban	9	1029
Fekete György:	A mezőgazdasági munkaerő-politika néhány kérdése	12	1463
Földes Károly:	Vállalati önállóság és szocialista tulajdon	10	1173
Garamvölgyi István:	A szovjet népgazdaság új ötéves terve	6	649
Garamvölgyi Károly:	A Közgazdasági Társaság munkájáról és feladatairól	1	67
Gergely István:	Gazdasági döntések, információs rendszer és konjunktúra-teszt	9	1043
Groó István:	A kúszó infláció és a gazdasági növekedés	7—8	933
Győri Mihály:	A hazai húsellátás és hústermelés	3	302
Havas Péter:	A piac megszervezése	7—8	798
Hegedüs András:	Gazdasági irányítás és társadalmi függőség	7—8	850
Hevesi Gyula—Szaniszlói József:	Folyamatos munkarendek hatása a beruházási költségekre új létesítményeknél	4	430

		Folyóirat-szám	Lap
Huszár István— Meixner László:	A gazdasági mechanizmus reformja és az információs rendszer	7—8	824
Jánossy Ferenc:	A nyugatnémet „gazdasági csoda"	4	469
Kádár Béla:	Gazdaságfejlesztés és nemzetközi munkamegosztás a fejlődő országokban	5	580
Kádár Béla:	A fejlődő országok növekedésének világgazdasági korlátai és lehetőségei	9	1095
Kántor Erzsébet:	Mire jó a progresszív nyereségadó?	1	59
Káplár József:	Nemzetközi integráció és külkereskedelem	12	1417
Kárpáti Pál:	A gépek tényleges és szükséges bonyolultsága	9	1055
Keserű János:	A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései és a termelőszövetkezetek	10	1149
Komló László:	A vertikális integráció és az ipari mezőgazdaság	4	453
Kovács János:	A szakképzés és a nemzeti jövedelem	4	443
Kovács János:	Szakképzés és beruházás	7—8	899
László János:	A szövetkezeti gazdaságok tagsűrűsége és az anyagi érdekeltség	6	701
Lázár György:	A népgazdaság harmadik ötéves tervéről	9	1017
Lukács Béla:	Fizessenek-e földhasználati díjat az ipari vállalatok?	6	746
Majlát Lászlóné:	Az idő szerepe a gyártmányfejlesztésben	5	553
Majlát Lászlóné:	Gazdaságilag hatékonyabb új gyártmányt	12	1446
Mandel Miklós:	Gazdaságosság és gazdálkodás	2	171
Mandel Miklós— Szabó Kálmán:	Az állóeszköz-gazdálkodás helye az új mechanizmusban	5	525
Mátyás Antal:	Keynes elméletének helye a polgári közgazdaságtanban	3	324
Meixner László— Huszár István:	A gazdasági mechanizmus reformja és az információs rendszer	7—8	824
Morva Tamás:	A tervgazdaság Lange-féle piaci modellje	2	156
Morva Tamás:	Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban	3	273
Nagy Elek— Barta Barnabás:	A lakáshelyzet alakulása Magyarországon a második ötéves terv időszakában	10	1162
Pallós László:	A kedvezőtlen termőhelyi adottságú termelőszövetkezetek támogatási rendszeréről	11	1293
Pongrácz László— Buda István:	A munkadíjazás és az anyagi ösztönzés rendszere	1	16
Rácz Albert:	Magyarország külkereskedelmének jellege a munkaráfordítás és az állóeszköz-tartalom figyelembevételével	2	197
Rimler Judit:	A termelési függvények elméletéről	9	1067
Román Zoltán:	A népgazdasági ráfordítások és költségek mérése ágazati kapcsolati mérlegek segítségével	2	182
Sik György:	A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata	4	405
Sipos Aladár:	A földjáradék néhány problémája a modern kapitalizmusban	7—8	915
Szabó Kálmán— Mandel Miklós:	Az állóeszköz-gazdálkodás helye az új mechanizmusban	5	525
Szabó Kálmán:	Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje	6	672
Szakolczai György:	Beruházás és gazdasági növekedés	6	729
Szakolczai György:	A beruházási struktúra és a növekedési ütem összefüggései	10	1187

		Folyóirat-szám	Lap
Szaniszlói József—Hevesi Gyula:	Folyamatos munkarendek hatása a beruházási költségekre új létesítményeknél	4	430
Székely Attila—Bitay Kálmán:	Vegyiparunk fejlesztése és problémái	11	1284
Szilágyi Pál:	Szocialista termelőeszköz-kereskedelem	3	288
Szilágyi Pál:	A szocialista nagyvállalat gazdaságpolitikája	7—8	862
Szira Tamás:	Az ipari ágazati koncentráció kérdéséhez	7—8	877
Szmodics József:	A termelés és a fogyasztás kapcsolatának szervezeti formái	5	570
Szurdi István:	Gazdasági fejlődésünk és a párt IX. kongresszusa	11	1277
Tallós György:	A KGST-országok közötti kereskedelem módszereinek fejlesztéséről	1	1
Timár János:	A szakmunkaerő-szükséglet és az oktatás tervezésének kapcsolatai	6	687
Timár Sándor:	A munkaidő néhány kérdése	11	1315
Urbán Károly—Deák István:	Mezőgazdasági és élelmiszerexportunk néhány jellemvonása	2	141
Vági Ferenc:	A termelés differenciáltságának okai és a különbözeti jövedelem a mezőgazdaságban	5	539
Vági Ferenc:	A termelőszövetkezeti jövedelemkülönbségek kiegyenlítődésének lehetőségei és korlátai	7—8	835
Vágó János:	A munkaerő-felhasználás hatékonysága a gépiparban	10	1206
Vajda Imre:	A világkereskedelem fejlődésének legújabb jelenségei és hatásuk a magyar gazdaságszerkezeti modellre	6	659
Varga György:	A gazdasági mechanizmus reformja	7—8	785
Wiesel Iván:	Gondolatok a valutaárfolyamról szóló vitához	2	211
Ziermann Margit:	A folyamatos termeléshez szükséges minimális forgóeszköz megállapításának új módszere	4	483

2. Vita

Ausch Sándor:	A KGST-országok együttműködésének fejlesztése	3	349
Balassa Ákos:	A távlati tervezés problémáinak vitájához	2	220
Berend T. Iván:	Friss István vitacikkéhez	3	360
Bródy András:	Észrevételek Berend T. Iván könyvéhez	1	93
Cukor György:	A távlati tervezés néhány kérdése	1	78
Csapó László:	Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban	9	1110
Erdei Ferenc:	Megjegyzések László János cikkéhez	2	238
Friss István:	Berend T. Iván könyvéről	1	98
Friss István:	Felfogásaink különbözőségéről	3	363
Győri Mihály:	A vertikális integráció kérdéséhez	12	1480
Hetényi István:	Vita a hosszú távú növekedés tervezéséről	10	1228
László János:	Bruttó vagy nettó jövedelem?	2	228
Mandel Miklós:	Hosszú távú tervezés és gazdasági valóság	6	750
Máriás Antal:	Népgazdaságunk struktúrája és gazdaságfejlesztési céljaink	4	491
Molnár Ferenc:	Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus	11	1336
Páldi András:	Hozzászólás a távlati tervezés vitájához	5	610
Pirityi Ottó:	Az arányosságról	10	1234
Révész Gábor:	A bértömeg szabályozása helyett bérszintszabályozást	3	357
Simon Dezső:	Ösztönző-e a progresszív nyereségadó?	6	757

		Folyóirat-szám	Lap
	3. Konzultáció		
Rabár Ferenc:	Lehetőségek és nehézségek a lineáris programozás vállalati alkalmazásában	3	339
Stáhl János:	A szállítási feladatokról	7—8	948
	4. Szemle		
Ádám György:	A nyugat-európai szakszervezetek és a gazdasági irányításban való részvétel követelése	4	500
Ádám György:	Amerikai külföldi beruházás és nemzetekfeletti óriásvállalatok	9	1118
Becsky György:	Nagy-Britannia helyzete és az új gazdasági terv	2	240
Brandenburg Sándor—Propper László:	Nemzetközi szállítmányozásunk fejlesztése	12	1497
Csomós Zoltán:	A vaskohászat fejlődése és feladatai	12	1489
Forgács Zoltán:	Üzemi koncentráció a bányászatban	11	1357
Hedri Gabriella:	Külkereskedelmünk a fejlett tőkésországokkal	1	106
Huszár Ernő:	Külkereskedelmünk a fejlődő országokkal	11	1349
Korom Pál:	Az árukapcsolatok új vonásai a termelőszövetkezetekben	3	367
Milutinovits László:	A népgazdaság irányításának új rendszere Bulgáriában	7—8	964
Pócs Ervin:	Az NDK gazdasági fejlődése 1961 és 1965 között	12	1504
Simán Miklós:	A könnyűipar helyzete és III. ötéves terve	10	1247
Stark Antal:	A helyiipar szerepe a magyar népgazdaságban	7—8	958
	5. Számok és tények		
Nyilas András:	A második ötéves tervidőszak gazdasági növekedésének statisztikai elemzése	7—8	970
Sz. L.:	A tőkés- és fejlődő országok gazdasági helyzete 1965-ben és 1966 elején	11	1370
	6. Tudományos tájékoztató		
Bors László:	Új gazdaságirányítási rendszerünk körvonalai	1	112
Bors László:	Vita népgazdaságunk fő arányainak elemzéséről	2	250
Földi Tamás:	Új közgazdasági folyóiratunk: Acta Oeconomica	7—8	982
Szőnyi Péter:	A termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának problémái	5	619
Vajda Imre:	Magyar—francia közgazdásztalálkozó Párizsban	7—8	980
	7. Folyóiratszemle		
	A gazdasági továbbképzés (vezetőképzés) nemzetközi tapasztalatai és helyzete az NDK-ban	1	128
	A jugoszláv munkaerő-vándorlás	6	766
	Gazdasági együttműködés a keleti országok között	12	1519
	Közeledik-e egymáshoz Kelet és Nyugat gazdasági rendszere? (Interju Ota Sik professzorral)	6	763
	Mit várunk el a diplomás közgazdasági szakemberektől?	4	511

		Folyóirat-szám	Lap
	Néhány gondolat a „szegmentációról"	1	124
	Szun Je-fang nézeteinek bírálata	10	1257
D. Beklesov— I. Ivanov:	A reklám hatékonyságáról	4	513
A. Ben—Amor— Frederick Clairmonte:	Tervezés Afrikában	11	1380
O. Bogomolov:	A gazdasági reformok és a szocialista országok együttműködése	5	625
W. Brus:	Hozzászólás az értéktörvény szocializmusbeli szerepéről folyó vitához	2	259
W. Brus:	A centralizálás—decentralizálás a szocialista gazdaság sajátos problémája	3	376
J. Ceconik:	Csehszlovák erőfeszítés a gazdasági realizmusra	12	1514
G. Cei:	Mi változott az olasz gazdaságban? (1950—1965)	4	509
H. B. Chenery:	A külföldi segélyek hatásfoka	10	1263
M. Chombart de Lauwe:	A mezőgazdaság iparosítása	11	1379
D. Cochrane:	Mérlegen az ausztrál gazdaság	2	263
J. R. Collville:	London mint Európa pénzügyi központja	9	1132
P. L. Cook:	A kartelltörvény eredményei. Elemzés az áregyezmények megszüntetésének hatásairól	5	630
B. Danzig— P. Moiszejev:	Törökország gazdasági fejlődésének sajátosságai	6	769
P. Defert:	A bazártól az ékszerüzletig. A harmadik szektor (szolgáltatás, kereskedelem) hierarchikus fejlődése	5	629
M. Dobb:	Változások a szocialista országok gazdaságában	3	373
M. Dobb:	A 20-as évek vitái a tervezésről és a gazdasági növekedésről a Szovjetunióban	2	258
W. Dudziński:	A dinamikus fejlődés problémái Lengyelországban	2	261
I. A. Ehin:	A vállalati állóeszköz-felhasználás tervezése	2	260
R. Frisch:	Optimális végrehajtás	7—8	993
F. Fürstenberg:	A japán vállalatvezetés alapvonásai	7—8	986
J. Goldmann— J. Flek:	A gazdasági növekedés modellje a szocializmusban és a gazdaságirányítási rendszer hatékonysága	5	626
J. Goldmann— L. Jüngling— K. Janácek:	Milyen a csehszlovák gazdaság fejlesztésének „másik" koncepciója?	7—8	985
K. B. Griffin:	Gondolatok Latin-Amerika fejlődéséről	6	771
Sz. Hejnman:	A gépi nagyipari termelés fejlődési tendenciáiról	2	256
M. Kalecki:	Megjegyzések a „közbenső rendszerek" társadalmi-gazdasági jellemzőiről	1	127
B. Kaufhold:	A tervezésről és a jövő távlatairól folyó vita mai állása az NSZK-ban	9	1134
Kojima, Kiyoshi:	Japán segélypolitikája a fejlődő országokkal szemben	12	1516
B. Krajger:	A jugoszláv gazdaságpolitika problémáiról	4	508
S. Kuziński:	Az ipari beruházások irányai az 1966—70-es években	11	1376
J. Kuznyecov:	Japán versenyképessége a világpiacokon	1	129
I. Laptyev:	Az ipar és a mezőgazdaság fejlődési üteme és arányai a Szovjetunióban	5	628
K. Łaski:	A technika kiválasztása a gazdaságilag gyengén fejlett országokban	11	1381
L. Leontyev:	Árutermelés a szocializmusban	11	1375
E. Lipiński:	Még egyszer az értéktörvényről	9	1135
G. Liszicskin:	Hektárok, mázsák, rubelek	3	377
J. Marchal:	Az eurohitelek piaca	7—8	992
Sz. Menysikov:	A jelenkori ciklus mechanizmusáról	6	766

		Folyóirat-szám	Lap
J. Mooney:	A mérnökök és tudósok munkanélküliségének elemzése	12	1515
F. Nicolon:	A nyugat-európai integráció irányzatai és ellentmondásai	10	1261
V. V. Novozsilov:	A szocialista gazdaságirányítási rendszer fejlődésének törvényszerűségei	3	374
A. Nowicki:	A kelet-európai országok gazdasági integrációja	7—8	990
J. Nowicki:	A szakképzett munkaerő társadalmi költségei	10	1266
A. N. Nyikolszkaja:	Az alapigényesség tendenciájának vizsgálata a szovjet népgazdaság fő ágaiban	6	764
Pryor, Frederic—Staller, George:	A kelet-európai országok bruttó nemzeti termékének dollárban kifejezett értéke 1955-ben	12	1518
C. R. Rodriguez:	A kubai forradalom és a parasztság	7—8	989
I. Sachs:	A mai Egyiptom társadalmi-gazdasági rendszerének lényegéről	1	126
C. E. Sorensen:	Külföldi tőkebehozatal	4	512
R. Stone:	Gazdasági rendszerek modellezése	1	125
S. Swerdloff:	Svédország munkaerőprogramja	10	1265
M. Szladkovszkij:	Az SZKP XXIII. kongresszusa és a szocialista országok gazdasági együttműködésének problémái	9	1131
B. Vrillon:	A szabad munkaerőmozgás az EGK-ban	11	1378
Ch. K. Wilber:	A gazdasági fejlettség mérésének nem pénzbeli indexei	7—8	988

8. Szakirodalmi tájékoztató

	A műszaki fejlődés társadalmi és gazdasági hatása (Ferge Sándorné)	5	638
	A nemzetijövedelem-számítás néhány kérdése (Bors László)	11	1383
	A szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonysága (Miklós Ágnes)	6	777
	A szocialista világpiaci ár (Tardos Márton)	3	382
	Egy új területi statisztikai kiadványról (Kóródi József)	11	1391
	Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban (Balázsy Sándor)	3	384
Dr. Ács Lajos:	Gazdasági növekedés és nemzetközi fizetési rendszer (Kövér Károly)	7—8	998
Baade, Fritz:	Versenyfutás a 2000. évig (Varga Lajos)	2	265
Bródy András:	A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban (Szakolczai György)	9	1137
Dr. Burger Kálmánné:	A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései (Huszár István)	1	132
Buza Márton:	A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése (Becsky Róbert)	11	1387
Cholaj, Henryk:	Mezőgazdasági termékek szerződéses termelése (Makaruk Ludwik)	7—8	1005
Dr. Csikós-Nagy Béla:	Szocialista árelmélet és árpolitika (Radnóti Éva)	11	1385
Fiser, Drago:	A tervezési csúcsszervek kialakításának elméleti kérdései (Jan Trubac)	7—8	1007
Erdős Péter:	Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez (Bródy András)	12	1521
Dr. Fülöp Sándor—Simán Miklós:	A textil- és ruházati ipar gazdaságtana (Mausecz Zsuzsa)	9	1140
Hacsaturov, T. Sz.:	A beruházások gazdasági hatékonysága (Turánszky Miklós)	10	1269
Dr. Hagelmayer István:	Pénz a szocializmusban (Bertóti László)	5	640

		Folyóirat-szám	Lap
Dr. Háy László:	A világkapitalizmus válsága (Sipos Aladár)	10	1267
Kornai János:	A gazdasági szerkezet matematikai tervezése (Kovács János)	6	773
Kosnár, Jozef:	KGST. Eredmények és problémák (Bohumil Jurco)	5	644
Dr. Kovács Dénes:	Élelmiszer-fogyasztásunk távlatai (Forgács Tibor)	9	1141
Dr. Kövér Károly—Dr. Wiesel Iván:	Nemzetközi pénzügyek (Murányi Zoltán)	6	775
Lange, Oskar:	Bevezetés a gazdasági kibernetikába (Andorka Rudolf)	4	517
Lange, Oskar:	Politikai gazdaságtan I. Általános kérdések (Radnóti Éva)	5	633
Łaski, Kazimierz:	A szocialista újratermelés elméletének vázlata (Stanislaw Kluszczynski)	11	1394
Lukaszewicz, Aleksander:	A szocialista gazdaság gyorsított növekedése (G. Feldman elmélete kapcsán) (Igor Timofiejuk)	2	268
Minc, Bronislaw:	A politikai gazdaságtan problémái és fejlődési irányai (W. Sadzikowski)	5	642
Nyerges János:	Új irányzatok a világkereskedelemben (Kádár Béla)	11	1389
Pohorille, Maksymillan:	Állami beavatkozás a tőkés mezőgazdaságban (Wieslaw Sadzikowski)	1	135
Rácz Jenő:	Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban (Szakolczai György)	9	1137
Dr. Riesz Miklós:	A szocialista gazdaság hitelpénzforgalmának egyes kérdései (Bors László)	12	1524
Rózsa György:	A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái (Kenessey Zoltán)	9	1142
Dr. Stark Antal:	A magyar ipar (Pirityi Ottó)	7—8	1004
Dr. Szanyi Jenő:	Nyugat-Németország gazdasága (Benedeczki János)	7—8	1002
Dr. Szép Jenő:	Analízis (Kondor György)	4	515
Temkin, Gabriel:	Marx és a munkapénz gondolata. Az értékelmélet problémaköréből (Aleksander Lukaszewicz)	1	134
Vajda Imre:	Magyarország és a világ kereskedelme (Rába András)	7—8	995
Vargha László:	A mezőgazdasági szakember-szükséglet és távlati tervezése (Csáki Csaba)	4	516

9. A szerkesztőség postájából

Balassa Ákos:	A vita tisztaságáról	11	1396
Dömsödy László:	Megjegyzések Buda István és Pongrácz László cikkéhez	7—8	1008

СОДЕРЖАНИЕ

Дьердь Чанади — Правовое положение государственных предприятий в новом хозяйственном механизме 1401
Йожеф Каплар — Международная интеграция и внешняя торговля 1417
Дьердь Цукор — Экономическое планирование в Западной Европе 1429
Ласлоне Майлат — Новую продукцию с большей экономической эффективностью! 1446
Дьердь Фекете — Некоторые вопросы политики рабочей силы в сельском хозяйстве 1463

ДИСКУССИИ

Михай Дьери — К вопросу о вертикальной интеграции 1480

ОБЗОРЫ

Развитие и задачи черной металлургии *(Золтан Чомош)* 1489
Развитие международных перевозок в Венгрии *(Шандор Бранденбург—Ласло Проппер)* 1497
Экономическое развитие Германской Демократической Республики в 1961—1965 гг. *(Эрвин Поч)* 1504

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1514

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Петер Эрдеш «К теории современных капиталистических денег, конъюнктурных колебаний и экономических кризисов» *(Андраш Броди)* 1521
Д-р Миклош Рис «Некоторые вопросы обращения кредитных денег в социалистической экономике» *(Ласло Борш)* 1524

Резюме статей на русском и английском языках 1527

Перечень статей, опубликованных в журнале «Кэзгаздашаги Семле» в 1966 году 1530

CONTENTS

György Csanádi: The legal situation of state-owned enterprises under the new mechanism 1401
József Káplár: International integration and foreign trade 1417
György Cukor: Economic planning in Western Europe 1429
Mrs. László Majlát: For economically more efficient new products 1446
György Fekete: Some problems of agricultural manpower policy 1463

DISCUSSION

Mihály Győri: On the question of vertical integration 1480

REVIEW

The development and tasks of the iron metallurgy *(Zoltán Csomós)* 1489
Developing the Hungarian international transportation of goods *(Sándor Brandenburg—László Propper)* 1497
The economic development of the German Democratic Republic from 1961 to 1965 *(Ervin Pócs)* 1504

RESUMÉ OF FOREIGN ECONOMIC ARTICLES 1514

INFORMATION ON SPECIAL LITERATURE

Péter Erdős: A contribution to the theory of contemporary capitalist money, economic fluctuations and cyclical crises *(András Bródy)* ... 1521
Dr. Miklós Riesz: Some questions of credit money circulation in the socialist economy *(László Bors)* 1524

Summary of the Articles in Russian and English 1527

Index to the Articles in the 1966 issues of *Közgazdasági Szemle* 1530

Ára: 7,— Ft

Indexszám: 25.452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Szép Jenő: **ANALÍZIS**
512 l., kötve 67,— Ft.

Krekó Béla: **LINEÁRIS PROGRAMOZÁS** (átdolgozott és bővített kiadás)
560 l., kötve 72,— Ft.

Fáth János: **NAGYVÁLLALATOK KORSZERŰ VEZETÉSE** (második, változatlan kiadás)
204 l., kötve 28,— Ft.

Oskar Lange: **OPTIMÁLIS DÖNTÉSEK**
288 l., kötve 41,— Ft.

Mátyás Antal: **A POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTAN TÖRTÉNETE**
622 l., kötve 80,— Ft.

Ádám György: **ÚJ TECHNIKA — ÚJ STRUKTÚRA**
420 l., kötve 40,— Ft.

Michal Kalecki: **VÁLLALATVEZETÉS — TERVEZÉS — GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS**
204 l., kötve 25,— Ft.

Árusítják a könyvesboltok.
Főelárusítók:
Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt, Budapest, V., Nádor u. 8.,
Eötvös Loránd Könyvesbolt, Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

tűz, villámcsapás, robbanás, földrengés, szélvihar, betöréses-lopás, csőrepedés, üveg- és szavatossági károk esetére.
A biztosítás érvényes a biztosított és a vele közös háztartásban élő hozzátartozók baleesetére is (kivéve a gépjárművek vezetése és a foglalkozás folytatása közben történő balesetet).